

સુતર રંગવાના બુદ્ધિ બુદ્ધિ બાવના રંગ

મોટા જથ્થામાં અમારે ત્યાં મળી શકશે.

રંગવાને કામ આવે એવા દુર દેશાવસ્થી

આસ મંગાવેલા અનેક બાવના

રંગ કીકાયત લાવે અમારે

ત્યાં મળશે.

રંગના

બાણી તા

વે પા રી.

આગળ સુરજની કું.

દેવીમારીક એડ્રેસ : આગસળ. દેવીદિન પંચર ૩૨૬૫.

—વધુ વિગત માટે

લખો યા ૩૫૩ મળે—

આગળ સુરજની કું.

ચાઈડ બેન્કના મકાનમાં,

એસ્પેક્તેડ રોડ,

કોટ-મુંબઈ

નવજીવન

અને

સત્ય.

જુલાઈ, ૧૯૨૮

મારો તુરંગ નિવાસ,

જો કોઈ મને પૂછે કે તમે તુરંગમાં જઈ બાબા તો ત્યાં તમને શું દુઃખ પડ્યું,
શું મુશ્કેલી કરવું પડ્યું, તમે શા શાં સહ્યોં થોડાં તો કે તમે
સુખ અને દુઃખની તમ જવાબ આપીશ કે ત્યાં જવાથી મને તે. ત્યારે દુઃખ નહીં
પડ્યાં.
તથી, અને ક્યારે માર મહન કરવું પડ્યું નથી. કદાપિ એમ મા-
નીએ કે તુરંગ જહાઝ આપણે જે પ્રકારની અદર્શી માણીએ છીએ,
પણ જુમ પ્રકારની અદર્શી ત્યાં માણવી પડે છે. એને કદાપિ દુઃખ માનીએ તો કું કહી
સકું કે એ દુઃખની બદલામા જે ફાયદો મને થયો છે, જે અતુલ્ય મળ્યો છે તેના પ્રમાણમાં
પડવું દુઃખ કંઈ દિમાગમાં નથી. બદલાર આપણે વિના કારણ એશઆરામ ભોગીએ
એને પછી કહીએ કે તુરંગમાં એ એશઆરામ મળતા નથી, અને તે કારણથી દુઃખ
માનીએ તો મારે કરવું બેઠકએ કે આપણે મુખ-દુઃખની વ્યાખ્યા ગોડવરામાં લાઈ ગોઈ
આધું કે ઇન્દ્રિયોને વાડ વગવડો અને તેમને કુટેવો પાડવી એ કાંઈ અદર્શીના હેતુ
નથી. એ હોય વિનાર કરતાં સકળે મનઃ શકાય તેવું છે. એવી કુટેવોમાંથી મહાન
પુરુષો મુખ થયેલા છે. ત્યારે એવી મુક્તિ તુરંગમાં મળે એને સુખ સમજવું કે દુઃખ
સમજવું? મતેયજી જમરે ન હોય અને તે કારણથી એશઆરામમાં રચાપચ્ચા રહીએ,
પણ મનમાં પાછું સમજીએ કે આ બધું જોડું થાય છે ત્યાર પછી એશઆરામનો અદર્શી
હિરે વરજમાન બહુત મુશ્કેલીમાં આવે તેને આપણે વચાવી લેવું કે તેથી કંટાળવું કે આ
કારણથી તુરંગ એ દુઃખનું સ્થાન નથી પણ તેથી કિતલું તેમાં એક પ્રકારની ઝોર મન
રહે, સુખ અને દુઃખ એ મનનું કારણ છે. જગતમાં ઘણાં માણસો વિના કારણ પોતાને
દુઃખ માને છે પણ નાનનિક રીતે એ નેમો દુઃખી નથી દુઃખ જે પ્રકારની છે
એવીરેક દુઃખ નિ નાનનિક દુઃખ. આમાં એક પ્રકારનું દુઃખ તુરંગમાં મારા જોડામાં
નહીં, બાબાનાં થોડાં માર આ નાની અન્યથા થઈ, કું કાંઈ તરંગી નાત કરતો નથી.

તોના માથા ઉપર આ બધા પદાર્થો ઉચકી તુરંગવાસી સમક્ષ સવારના પહેારમાં રજુ કરે છે. તુરંગવાસીને ધઉંમાંથી કાઢના વિશુવાના નહીં તેમ તે જાણેને લોટ બનાવવાનો નહીં. પણ ચોખ્ખો ચાલેલો આટો તૈયાર મળે. દાળ પણ ભરડેલી, છોડેલી, વિણેલી તૈયાર મળે કરતા કરતી લીધી તરફરી મળે. ગરમ મશાલો, હળપર વગેરે દળેલાં અને માફ મળે. આ બધી જાત જાનની વસ્તુઓ જેઠર તપામે, જેઠ સુખીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ પણ જરૂર પડે તપાસે અને ડાકતર પણ તપામે તુરંગવાસી રહેને બીમાર પડે કે તેને અપચો થાય કે ડાકો થાય તે વારને ભારે કાળજી રાખવામાં આવે છે. આટલી સંભાળ લેતાં છતાં જો કાંઈ કેદી મળે પડે તો ડાકતર તૈયાર હોય છે. દવા તૈયાર, બાટલી તૈયાર અને વધા-ગમાં ડાકતર જોયા આવે તે જુદું. વળી બીમારને માફ ઉપલો ખોગક ગદનીને બાત, દૂધ, સાકર વગેરે ચાલતાં થાય. આ કાંઈ એકથી માહેમી નથી. નામદાર રહેવાજીવના મહેમાન વારને શું તૈયાર ન હોય ? પાણી પીવાને અને ઠંડુ રાખવાને કુંભારના ધરનાં આદીના વાસજી જોઈએ તેટલાં મળે રસોઇ કરવાને ધાતુના વાસજી જોઈએ તે તૈયાર. દળમન કરવા, દિવોજતિ કરવા વગેરે કામ કરવા માફ વાળંદ કાપમ હોય છેજ. રહેવાને સાફ ચુનાગચ્છી, ધોળેકું, છેએકું, હવા અજનાળાવાળું મકાન વસ્તીથી છેટે ખુશ્કી દવામાં જાડની ધરામાં આવેલું હોય છે. જાપરા ઉપર સુધરેલી ઢખનાં નળીમાં ગોઠવેલાં હોય છે કે જોથી વરસાદનો છાંટો સરખો અંદર પડે નહીં. વળી પાછી માગનાં પાટીઆની છત જડેલી હોય છે તે જુદી. તાપ-નડકો બીવકુલ લાગે નહીં, ખારણાં પામે એમરી કાઢેલી, જામીન ઉપર છંટા અને પથર જડેલા તેથી લીપકું પડે નહીં, અને ઝાઝા કચરા પુંજો થાય નહીં. અંદર વાળવા સાફ સાવરણી તૈયાર, ચોરસના ચારણા પામે આફ કાઢવા લંગી દિવસમાં બે વાર આવે, પેમાળ પાણીની પીપો તે દુર લઇ જાય અને નવી પીપો તૈયાર રાખે. આ બધા ઉપગ્રંત તહેનાતમાં ચોલીસની ફોજ હાજર રહે અને માત દિવમ આલમેલ (All well) આપે તે અમારી રક્ષા કર્યાજ કરે અને અમને જરા આધા પાછા દેએ તો તેમનો જીવ ઉડી જાય, તે અમને જજેલ જરા લેઇ જાય. સ્નાનાદિ કરવા નદી કીનારે જતાં માથે આવે, ચીડી ચપાડી લાવે અને લેઇ જાય અને મરીએ મરીએ ખેરીગત પૂડે. વળી અમારા સરનામાની ટપાલ આવે તે આપી જાવ અને જે કાગળો આવે લખીએ તે રવાના કરે કંઈ લખવું કારવણ હોય તો કાગળ, ગાદી, કલમ, રજુ કરે અને ચોખ્ખ રચે પડેમાંડે. નવજીવના ધનજીની પેડે અમારે તો માત દુકમજ ક્યાં કરવાનો, માત દિવમ અમારી ચોડી થાય અને ધડીઆળતા ટકારા વળાડી અમને ખચર આપે કે કેટલા વાચ્યા છે. જેઠર, જેઠ સુખીન્ટેન્ડેન્ટ માહેમ, મોલીસ મમ હન્ડે-કટર સાહેબ, ડાકતર સાહેમ વગેરે વારા કરતી અમારી પામે આવે, બુધ ખમર પૂડે, પડી ઉગા રહી મખ તથા દુઃખની વાતો કહે અને કદાપિ અમારા ઉપર આવી પડેલા મંકટ વારને દીવગોજી પણ જાવે. દવેઆ રિયાનિને દુઃખી જાંદગી શી રીતે કહેવાય ? આજીવિદા મેગરસા વારને મમારમાં આપણે કેટલું મહાવૈતર કરવું પડે છે અને બીજા માણસોની કેટલી ગતિ કરતો પડે છે ? કેટલા કડવા ધીંગા ચમ્દો માંજગવા પડે છે; પણ અદી નુઝમાં ને ઉપર મજાવેલી માહેમી વારને એક જાં પલ આપવો પડેલો નથી. કયાની કલવના કશા ઉપાદ કરવા પડ્યા નથી. આપણે વારને અંકુ સરકાર તૈયાર મળે

છે. સખત મેલવારી ચાલતી હોય છે ત્યારે કટકાચે આપણા લાઇઓને ધર આગળ બાંધી પાનળું ખાધને સંતોષ માનવો પડે છે. અહીં જેલમાં તો ગમે તેટલી મેલવારી હોય પણ જે ખોરાક નિર્માણ થયો હોય તેમાં સ્ત્રી ભાર ઝોલો થયો નથી આગર અપાતો હોય તેમાંથી જરા પણ દહણી પ્રતિનો થતો નથી. ત્યારે પછી જેલમાં ભડકવાનું શું છે ? જે મામલતદાર માંહેનાં અને બીજા સરકારી તોફાનોને પોતાની સુખાશ્રી વેળા મોઢીના પૈસા ચુકવતાં વસતું લાગે છે તેમને મારી ભથ્થામણ છે કે તેમણે આ જેલની સુલાકાત લેવી. સીધાના નાણાં અહીં ચુકવવા નહીં પડે, કુંભારનાં વાસણ મફત, હળમની મેવા મફત તેમ બીજું બધું મફત મળે છે. પણ અહીં એમને એમ રાખતા નથી એ વાંધો છે. કાંઈ પૂછશે કે ત્યારે તમારે જેલમાં બેઠે બેઠે ખાવાનું અને પડી રહેવાનું જ હતું ? બેઠે બેઠે અને સુતે સુતે ખાધેલું પચતું કેમ ? આના જવાબમાં કહેવાનું કે અમને આગનકેન્દ્રની શિક્ષા કરવામાં આવેલી એટલે કંઈ પણ કામ લીધા વિના સરકાર અમને ખાવાપીવાનું આપતી. અમે આખો દિવસ બેસી રહેવામાં, સુવામાં અને વાતો કરવામાં ગાળતા. જે કાંઈ અમારે કરવું પડતું તો નદીએ જવાનું, પાણીનું કામ ભરતા આવવાનું અને મન ગમતી રસોઇ બતાવીને આરોગ્યાનું. આટલા વ્યાયામથી ખાધેલો ખોરાક પચો કે ન પચો. નાંભળ્યું છે કે મોટી જેલોમાં તો તૈયાર રસોઇ મળે છે.

તુરંગની છાંદગીથી શરીરને ઘણા ફાયદા થાય છે. મોટામાં મોટો ફાયદો અમને એ

થયો કે અમારું શરીર રૂપી યંત્ર બરાબર ગોઠવાઈ ગયું. પહેલાં જે તુરંગમાં શરીરને ચાર દિવસ યંત્ર આકું આવળું આવ્યું પણ પછીથી રાગે પડી ગયું. મળેલી લાલીમ. ઝાડો અને પેશાગ અનિયમિત હતાં તે નિયમિત થઈ ગયાં. વખતસર સુવાનું, વખતસર ઉઠવાનું, વખતસર ખાવાનું એ પ્રમાણે દરેક ક્રિયા વખતસર અને નિયમસર થઈ ગઈ. ખોરાક પણ જોઈએ તે કરતાં વધારે લેવાય નહીં. ચાહ, બીડી, તમાકુ વગેરેનાં વ્યસન હતાં તે છુટી ગયાં. અમે છ જણ માથે એકજ કામમાં જેલમાં ગયા હતા. તેમાંના એક બાંધને બીડી પીવાનો આક નહોતો. દિવસનાં પચાસ બીડી પીએ અને પોણાએ પણ પીએ. દરરોજ જે આના બીડી પાછળ તે પદ્ધતિ આને તે ઉપરાંત હીનાસળીની જે પેડીઓ લુટી. તે લાઇના શરૂઆતમાં જુરા દાલ થયા. તેમને બીડી પીધા મિવાય સવારમાં ઝાડો ઉતરે જ નહીં. પહેરાવાળા પેડીસ પાસે તેમજ બીજો જે કાંઈ માથુમ મળે તેની પાસે કરગરે કે જે બીડીઓ આપે. તેમનું દયામણું મુખ જોઈને અમને તેમના પ્રત્યે ભારે દયા છુટતી. પણ અમે તે લાઇનું દુઃખ ટાળવા કેવળ અશક્ત હતા. હું વ્યસન ઉપર અને તેથી થતાં ગેર ફાયદા ઉપર લાપણુ આપતો પણ તે બાંધને લાપણુની જરૂર નહોતી પણ બીડીની જરૂર હતી. આખરે રહેતે રહેતે તે લાઇ થાક્યા અને બીડી વિના જે દરત થતો નહોતો તે પણ થાક્યો અને રહેતે રહેતે ઉતરવા માંડ્યો. બીજા એક બાંધને પણ બીડીનું વ્યસન ધણું હતું. તેથી તેમની આંખો હમેશાં લાલ રહેતી. આખે ગરમી ચઢી ગઈ હતી. મારા ઉપરેશથી તેમણે તો પ્રતિજ્ઞા લઈ લીધી કે આ છાંદગીમાં બીડી તમાકુને અડકતું નહીં! પાટીદાર બાંધઓ હતા તેમને વારે પડીએ ફક્ત જોઈએ. તેમણે પણ સ્થિતિ પરત્વે મન-વાળ્યું. અમાસમાંના ઘણા ખરા મવારમાં ચાહ પીતા તે તુરંગમાં બંધ થઈ ગઈ. આખરે પરિશ્રામ એ આવ્યું

કે અમે જીંદગી ભર ચાલેને નહીં આડકવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ પ્રમાણે અમે એક-અગર બીજા વ્યસનથી મુક્ત થયા. જેલમાં ન આવ્યા હોત તો બીડી ચાહ છુટવાની આશા નડતી. અંતરમાંના કોઈને અશીર્વાદ કે બીજી કંઈ ભયંકર વ્યસન નહોતું. તે બધું સારું થયું. જેલમાં અશીર્વા અને દારૂ વગેરેના વ્યસની જ્યારે આવે છે ત્યારે તેમની ભારે છુરી હાલત થાય છે. અશીર્વાને બદલે દાકતર મોરશીયા (અશીર્વાતું સત્ય) નામની દવા તેમને આપે છે અને એ રીતે ધીમે ધીમે અશીર્વાની ટેવ બૂલાવે છે. જેલની કોટડીમાં આ પ્રમાણે કુટોવા મુકવી પડે છે અને વ્યસનો છોડવાં પડે છે. કાંઈ દિવસ ધર આગળ પાણીના લોટા પશુ ભર્યો ન હોય એવા લાડકવાયા છોકરાને પશુ પોતાના ઉપયોગમાં લેવાતું પાણી ભરતું પડે છે. કદિ પાણી ભરેલું ન હોવાથી થોડા દિવસ માથા ઉપર પાણી હોય ત્યારે ડોક દાલતું પશુ રહેતે રહેતે તે બીચારું પશુ ઠણ બન્યું અને હાલતું બંધ થયું. આમ સ્વાશ્રમ માથે આશ્રમ મળે છે. ધર આગળ બીજાં માણસ પાણી ભરી લેવા લેવા ત્યારે માત્ર પાણીનો વપરાશ કરનારને ખરેખર પડતી નથી કે તે પાણીની કેટલી કીંમત છે. જેલમાં હાથે પાણી ભરવાનું એટલે તે કેટલું મોઢું પરવડે છે, તેનો ખ્યાલ આવે છે અને સાચવી સાચવીને વાપરવું પડે છે. રસોઈ કરતાં ન આવડતી હોય એવા બીજા આવડત વાળા માણસ જેલમાં ડુખી થાય છે. ખેડની જેલમાં તૈયાર રસોઈ મળતી નથી. ત્યાં સ્વયં પાકી બનવું પડે છે. જથ્થા દીઠ અંશેર કાઢી આપવામાં આવે છે તે સાચવી સાચવીને બાળવી પડે છે અને જે જે ચીજો પુરી પાડવામાં આવે છે તેની યોગ્ય અવસ્થા કરી પોતાની કુધાને તૃપ્ત કરવી પડે છે. રસોઈનાં વાસણ બરાબર ધોવાં પડે છે, એર-ડીમાંથી આડુ કાઢવું પડે છે, રોતરંજીઓ, ધાબળાઓ વગેરે જે પાથરવા સાફ આપવામાં આવ્યું હોય તે બરાબર ખંખેરી સાફ રાખવા પડે છે. આ પ્રમાણે ધર આગળ જે જે કામ આપણે જીવન અંગર નોકર ચાકર પાસેથી લઇએ છીએ તે આપણે જેલમાં હાથે કરવાં પડે છે અને પારકા ઉપર આધાર રાખવાનું છોડી દેવું પડે છે, આ કાંઈ જોવા તેના કાપરો નથી.

શરીરમાં અરાબર જોડવાય છે અને સ્વાશ્રમી બનાય છે તે ઉપરાંત મનને પણ ધણો કાયદો થાય છે. શરીર તો ટેવ પડવાથી કદાપિ કેદાણે આવે અન્યથા શીખવાની પશુ મન અતિ અન્યથા છે અને સમગ્રતઃ સમગ્રતઃ કરીએ તો પશુ તે સાળા. મમજીવું નથી. તેવું મન પશુ જેલમાં રીપું બની જાય છે. જમવામાં અમુક ચીજ ભાવી અને અમુક ચીજ ન ભાવી. આવું થાય છે ત્યારેજ મન ખસી જાય છે. કોઈ કાંઈ કહે તો મદન કરી શકતા નથી. દરતેકરતે મગજ ગરમ ને ગરમ રાખીએ છીએ. પોતાની ઇચ્છાનુસાર કાંઈ ન થાય ત્યારે તપી જઈએ છીએ. એમ વગેરે રીતે-વરતાં માણસોને તેમ બદારના લોકોને આપણે આપણા સ્વા-ભાવનો સ્વાદ ચખાડીએ છીએ. જાવા તમેયુગી અથવા ગરમ ચીજનના માણસોને સુ-ખારવતું જે કોઈ પશુ સાધન હોય તો તે જેલ છે. જેલમાં મોટે ભાગે દલકા પાવરીના માણસો માથે વધારે સંબંધમાં આવવું પડે છે. તે લોકોને જરા અધિકાર મળ્યો કે તે ટોરો વાપરે છે, અને શરણુચાત અથવા વિના કારણ કેદીઓ ઉપર અજમાવે છે. અ-ખ્યાન પશુ કહે છે અને કહું વચનો સંભળાવે છે. દવાકારી મળી એ વાન કાંઈ થોડી ?

આપણી યોગ્ય માગણી હોય તો પણ તેમની મરજીમાં આવે તો ખ્યાન આપે અને ન પણ આપે સંવારમાં સાત વાગે અને સાંજે પાંચ વાગે કોટડીના દ્વાર ઉઘાડવાનો નિયમ હોય છે તે વખતે મહેરબાન માહેબ સાદ પાણી કરતા હોય, યા હુકા બીડી ફંકતા હોય અમર ગરખાં મારતાં હોય તો અડધો કલાક આથો પાછો પણ થાય । તે વખતે આડા પેશાબ વારતે પારણાં ખોલવાની આપણી માગણીનો અનાદર થાય, સ્નાન કરવું હોય અને હવાલદાર માહેબ કહેશે કે નથી કરવું તો તે બેલાશક બંધ રહે. રમોઈ ચતી હોય ત્યારે ઉતાવળ કરો, ઉતાવળ કરો, એવી નકામી તાકીદ આપે. માથે પાણી ભરીને આવતા હોય ત્યારે રસ્તામાં ઉભા રાખી બજારમાંથી બીડીઓ લઇ આવે, અને તે રીતે દમ મીનીટ નાહક લાગે મારે. એવા અનેક પ્રસંગ દિવસમાં અન્યાય કરે । આપણા ઉપર આ પ્રમાણે નાની નાની સખ્તાઇઓ અજગાવે તે વખતે આપણે ગરમ થઇએ તે કામ ન આવે. તે વખતે આપણે મન ઉપર કાણુ રાખવોજ નોંધએ. ઉપસા અધિકારીને કહી દાદ મેળવી શકામ પણ ત્યાંથી ન્યાય મળે કે ન પણ મળે, - પણ ન્યાય મળતાં સુધી નાના નોકરોનો હુકમ માનવોજ પડે. વાંધો ઉઠાવીએ પણ વળે શું ? ઘણી વાર ફરીવાદ કરનાર તકરારી હરે, આવે વખતે મન ઉપર મંયમ રાખતાં શીખવું પડે છે અને મનનો મંયમ એ આત્માની ઉન્નતિ કરવામાં એક અંગત્યવું પગથીયું છે. અમે છ જણ ઘાઘાણુ અને પાટીદાર કામના હતા. એમાંના કોઇને ગમ ખાતા આવડતું નહીં, મહન કરતાં શીખેલા નહીં, ચાર વચન મોભળવાં સારાં પણ સંભળાવવાં સારાં નહીં, એવું શિક્ષણ મળેલું નહીં. એ બધું જેલમાં મળ્યું. શરૂઆતમાં લારે વસતું લાગ્યું પણ પછી ટેન પડી. મન અનુકુળ અન્યું. પ્રથમ ક્રોધ ઉત્પન્ન થતો તે શમારો પડ્યો. તે પછી સામે માણસ અસાની છે, નહીં તો આ પ્રમાણે કરે નહીં, એમ ધારી । ઉપર તિરસ્કાર છુટતો અને દયા પણ ઉત્પન્ન થતી. એમ કરતાં કરતાં મન બેદરકાર ન્યું અને પોતાના વિચારમાં મગ્ન થયું. આવો અનુભવ અમારામાંના બધાને થોડે અગર વધારે અંશે થયો. આવા પ્રસંગ અને ત્યારે અમે કોટડીમાં બેઠા બેઠા તેના ઉપર ચર્ચા કરતા અને તે ઉપરથી જે તાલીમ મળતી તે ગળે ઉતારતા. બીજા ઉપર મીઝાજ જોઇએ ત્યારે તેને કેવું દુઃખ થાય એ અનુભવતા અને તે ઉપર વાદવિવાદ કરતા. ધાર્મિક ઉન્નતિ ધ્યેયનારને વારતે આ કાંઈ જેવી તેવી તાલીમ નથી. તે વારતે જેલના અધિકારીઓનો ઉપકાર માનવો પડે છે. આ જગાએ અમારે કહેવું નોંધએ કે જેમ કાંઈ કાંઈ પોલીસ અમારા ઉપર વિના કારણ સખ્ત હતા તેમ બીજા અમારા પ્રત્યે ભારે પ્રીતિ દર્શાવતાં અમારો જેલમાં આવવાનો હેતુ સમજવા મથતા. જમીન મહેસુલનો મરકાર માથેનો બધડો થયો તે તેઓ જાણતા હતા. તેમાંના બધાને જમીન હતી. અમારો જેલમાં આવવાનો હેતુ તેમના પણ લાભમાં છે એમ કહેતા અને અમારા પ્રત્યે માનથી જોતા, અમને દિવાસો આપતા, જેલ કોટડી કાંઈ બકરાં મેઢાં વારતે નથી એમ કહેતા. છુટ્યા પછી અમારા માનમાં વરધોડો નિકળવાનો છે, એવી બજારમાંથી ખમરો લાવતા. જેલના ધારાની સખ્તાઇ અમારા વારતે ઓછી કરતા. અમે નાશી જઇએ એના માણસ નથી એવી તેમની ખાતરી થયેથી અમારી ઉપરની ચોટી કમી કરતા. વખતે બીડી પીવાને આપતા. એમ અનેક પ્રમોગોએ અમારી ઉપર પ્રેમ દર્શાવતા. કેટલાક સાથે તે અમે મિત્રતા બાંધી.

આટલું લખ્યા પછી મારે ખેડાની જેલ સંબંધી થોડુંક લખવું જોઈએ. આ કાંઈ ખરેખરી જેલ નથી. જેલનું બધું છે. તે ત્રીજા વર્ગની સખ-જેલ ખેડાની જેલની કહેવાય છે. માત્ર છ જ ઝોરડીઓ તેમાં છે. કાચી કેદવાળા કે થોડી આમીઓ. મુદતની કેદવાળા આસામીઓને ત્યાં રાખવામાં આવે છે. અધિકારીઓ. જેલ ઉપર કે જેલના કેદીઓ તરફ થયું જ્ઞાન આપતા નથી અને ત્યાં ગયા પછી કંઈક વિશેષ જ્ઞાન અપાતું. જેલમાં જાતું પાણી ન દેખાયું. અમારા રૂબરૂમાં એક હવાલદારની પાયરીનો પોલીસ જેલરની આટકણી મઠતો હતો તે જોઈ અમને હારે અભયથી લાગી. જેલ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનો હુકમ પણ પગાય કે ન પશુ પગાય. બહાર લઈ જતી વખતે કેદીઓને હાથે કડી પહેરાવવાનો રીવાજ અહીં સર્વ માન્ય છે-તે એટલે સુધી કે કેદી લોક જ્યારે દટી ગય ત્યારે આઠ માથુસ સુધી એક એર્મ્ડની શાકડીમાં તેમને સંધિ અને જેલના ટ્રાટ બહાર ખુલ્લામાં તેમને દટીએ બેસાડે છે. તે વખતે પણ કડી છોડે નહીં. સુર માથુસોએ આ વાખત ઉપર વિચારપૂર્વક જ્ઞાન આપવું, એવી મારી વિનંતિ છે. જેલ યદ્ય માટે લગ્ન મર્યાદાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એવો શું નિયમ છે ? આઠ પુટની લંબાઈમાં આઠ માથુસો સાથે સાથે ધસાઈને જંગલ બેસે અને એક હાથ તો કડીમાં તે વખતે પણ હોયજ. માથા ઉપર ત્રણ ચાર પોલીસ બરેલી બંદુકો લેઈને ઉભા હોયજ. ત્યારે કહો દટી ઉતરે ખરી ? આવો જંગલી અને અમાનુષિ મારો ખીજ જેલોમાં લાગેજ દરો. જેલમાં આવ્યા તે બધાથે માનવી શું પણ જેવા ગણાય ? આ નિયમને કયું વિશેષણ લાગુ પાડવું એ સમગ્રતું નથી. કેદીઓ નાશી જવાનો ભય હોય તો શું બીજી વ્યવસ્થા ન થઈ શકે ? જેલની દીવાલની અંદર કમ્પાઉન્ડ મોટું છે ત્યાં પાપખાનાં જાંબવાનું અને બંગી રાખી સાફ કરાવવાનું ખર્ચ શું ચૂરકાર કરી શકતી નથી ? અને આ વાત જે કોઈ અધિકારીઓ અમારી મુલાકાત લેતા તેમને કહેતા. કેદીઓને સાચવવાનું કામ પોલીસનું એટલે જેલ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબ તેમની પાસે નિરૂપાય હતા. ટ્રાટડીમાં અમને પૂરી મુકે એ અમને દેઢ લાગતી નહોતી; પણ સવાર થાગ અને દટી જવું પડે ત્યારેજ દેઢ જેવું લાગતું. સત્તાવાળાઓનું આ બાગન ઉપર જ્ઞાન ખેંચવાની રૂં ધન લઉં છું. બીજી વાખત રનાન કરવાની છે. અને તો નદીએ પાણી બરવા જતા ત્યારે તેમાં કુળકું મારતા આવતા પણ પોલીસની ધમ્મકા હોયતોજ રનાન થાય. પોલીસને પૂછતાં તે કહે કે આઠ દિવસે એક વાર ન્દાવાની છુટી મળશે જેલ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબને પૂછતાં તેમણે કહ્યું કે ધર્મ સગંધી લાગણીને માન આપવું જોઈએ પણ પોતે પોલીસને થોડા હુકમ આપી શક્યા નહીં કે દરરોજ ન્દાવા દેવા. અને તો અમારૂં કામ ક્યોજ જતા. નદીમાં પાણીનો ધડો ભરતા તેમાં, બેસીજ જતા અને આઠ દિવસે ન્દાવાના નિયમને ફેંટી દેતા અગર સાથે જે પોલીસ આવે તેનું દિલ રાજ કરી, સમજાવી ન્દાઈ લેતા. ત્રીજી હળમતનું ઠંઠાણ પડતું નહીં. કોઈ કહે આઠ દિવસે એક વાર હળમત મશે ત્યારે કોઈ કહે કે પંદર દિવસે એકવાર થશે. કોઈ વળી કહે તમે ઉચ્ચ કોમના છો એટલે આઠ દિવસે થશે. પણ બીજા જથાને પંદર દિવસે હળમત થાગ, એવો રીવાજ છે. અને આ બાગનનો કેડો લેતા ત્યારે પસાણે આઠ નવ દિવસે ઠંઠાણ પડતું. સવારમાં ઉઘા ત્યારે દાનજનો કશો બંદોબસ્ત કરવામાં આવતો નહીં. અને જંગલ જ

પાછા આવતાં ગમે તે છોડવાનું ડાળણુ ભાગી લાવી જેમ તેમ ચલાવતા. મારા એક મિત્રે દંતમંજનની બૂટીની ડબી મારે વાસ્તે મોકલાવી; પણ દાતણુનો ખંદોબસત કરીશું, એમ કહી તે પાછી મોકલાવી. પણ ખંદોબસત કોણ કરે? કોટડોની અંદર એક ટપ રાખવામાં આવે છે તેમાં પેસાણ પાણી કરવાનું હોય છે. આખા દિવસની ભેગી ચપેલી ગંદકી સાંજે બહાર નીકળે ત્યાં સુધી ખરાણ વાસ આપ્યાજ કરે. ટપમાં પણ ફેટલાંક કાણાં ચર્ચા હોય છે તે દુરસ્ત કરવાનું કે નવા લાવવાનું કોઈના બ્યાનમાં આવતું નથી. સવારે સાત વાગે કે સાંજે પાંચ વાગે કોટડોનાં દાર ઉઘડે ત્યારે ઝાડે ઝપટે જઈ આવવાનું હોય છે પણ શરીર બગડ્યું હોય કે બીજા કારણથી વચમાં શંકા થઈ આવે તો ટપમાં બેસવું પડે છે, આ ટપ બે કુટ ઉચું હોય છે. શરીરને ફવી રીતે ગોઠવી ટપમાં ટટી જવું, એ મારાથી સમજાયું નહીં તેમ તે વાત મેં કોઈને પૂછી પણ નહીં. અમારામાંના કોઈને તેવું કરવાનો અસંગ્રાપ્ત યથોજ નહોતો. રસોઇ કરવાની ઝોરડી લુદી હતી ત્યાં હમેશાં બે કલાક અમારે ગાળવા પડતા. ને ઝોરડીની દુર્દશા બેઠને મને અધિકારીઓની ટેબલેબ ઉપર અજાણ્ય બેઠાની. તેની જમીન તદ્દન ઉપડી ગયેલી અને તેમાં કચરા પુંબનો સમાર નહીં. આખો દિવસ કોટડીમાં બેઠે બેઠે દિવસ કેમ ગાળવો? તેથી મેં પુસ્તકો કે વર્તમાનપત્રો અગર માસિકો મળવાની માગણી કરી. પણ કોઈ ઠેકાણુ પડ્યું નહીં. તેથી મેં બેઠાના મે. કલેક્ટર સાહેબને લેખિત અરજ કરી કે તેઓ સાહેબનાં પસંદ કરેલાં પુસ્તકો કે વર્તમાનપત્રો અમને મળે. પછી તે અંગ્રેજી ભાષામાં હોય કે ગુજરાતીમાં હોય. આ અરજીનું પણ ઠેકાણુ પડ્યું નહીં. જેલને અંગે લાઇબ્રેરી હોય તો તેમાંથી પુસ્તકો આપવાં. એવો કુસ્મ થયો છે, એમ મેં જોઈને મોઢેથી સાંભળ્યું. પણ આ જેલમાં લાઇબ્રેરી ફવી? વાંચનના અભાવે દિવસ ગાળવો એ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. આ ગણાવી તેટલી બાબતો શિવાય બીજાં કશું વાંધા પડતું મને બેઠાની જેલમાં જણાયું નહીં. બીજી વ્યવસ્થા -સારી હતી. મોઢી સીધું લાવતો તે ઠીક ઠીક લાવતો. ધરના જેવું તો ક્યાંથી હોય પણ બધે દુનિયામાં મોઢી હોય છે તેવો તે હતો. સીધું જણ દીઠ દોઢ શેર મળતું પણ તેતો બ્રહ્મં યદ પડ્યું. અડધનું વપરાતું અને બીજું વધતું. તે અમે બીજા કોઈઓને કે બંગોને આપતા. ધીનો તો છાંટાયે મળતો નહીં, પણ તેતો જેલના નિયમમાંજ આપવાનું નહોતું. ધઈનો રોટલો લુબો પેટમાં ખાંદે. અમારામાંના બે ત્રણ તેથી માંદા પડ્યા અને ઝડો થયો. ડાક્ટરે દૂધ-ભાત-સાકર આપવાની ભલામણ કરી. તેલ મળતું પણ તે જણ દીઠ ૧૫ આની ભાર મળતું. દોઢશેર આટામાં પંદર આનીભાર તેલ પુરતું ન કહેવાય. વળી શાક વધારવામાં બોધ્યે તે તેમાંથીજ. અમારી સાથે એક બ્રાહ્મણ સત્યાગ્રહી હતા. તેને કોળીએ કોળીએ ઘી ખાવાની ટેવ પડેલી. તે ભાઇ લુણ ખાંદને કંટાળી ગયા પણ આખરે સીધા થઈ ગયા. હવેથી ઘેર પોતાની અસલ ટેવમાં થોડો ઘણો સુધારો કરશે એવી આશા છે. જેલમાં સીધા સાથે શાક મળતું પણ હલકું-મોણ, કુંગળી, દુધી વગેરે મળતું. કોઈ વાર ફરી પણ મળતી. દવહા બારે શાકનો વાંધો ધી રીતે બેઠ શકાય? પણ તે શમારવા છરી કે ચાકુ અપાતું નહીં. ત્યારે શી રીતે તે કાપવું. આ બાબત મેં જાહેર કરેલી પણ જેલર કહે છે કે મોઢીએ કાપીને તૈયાર આપવું બોધ્યે. પણ મોઢીએ તેમ કર્યું કે નહીં તે તેમણે બોધ્યું? પણ નહીં. મોઢી ઉઘાડી ના કહેનો કે હું કાપીને શાક લાવીશ નહીં. કોઈ વાર પોલીસ

લોકો છરી નાપે અને કાષ્ટ વાર લોખંડની પાટી કંઈ આગળવળી કમ્પાર્ટ્મેન્ટમાં પડી શાય તો તે લાવતા અને અમારૂં કામ નીલાવતા.

હવે, આપણે જેલમાં શા માટે જવું પડે છે, એ વિષયમાં ઉતરીએ. ચોરી કરનાર,

હુટકાટ કરનાર, ખુન કરનાર, મારામારી કરનાર, વિશ્વાસઘાત

જેલ કરનારા વગેરે અનેક પ્રકારના અધમ લોકો જેલમાં આવે છે એટ-

લીમાંસા. હુંજ નહીં, પણ તે ઉપરાંત કાષ્ટનું પણ છું નહીં ઇચ્છનારા અને

કાષ્ટપણ જોડુ કાર્ય નહીં કરનારાને પણ કેટલીક વખત જેલમાં

જવાનું થાય છે. દુનિયાનો ઇતિહાસ જોનાં માલમ પડે છે કે જે પુરૂષો વંદનીય હતા અને

જેમને પછીની પ્રજા પૂજે છે તેવા ઘણા માણસો જેલમાં ગયા છે. અગર બીજી રીતે

તેમણે મહાન દુઃખ વેઠ્યા છે. આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં માલમ પડે છે કે સત્યવાદી પુરૂષોને

પણ ઘણાં કષ્ટ વેઠવા પડ્યાં છે. દુનિયાનો વ્યવહાર કે રાજ્યવ્યવસ્થા અનુકૂળ ન હોય,

અસહ્ય ભરેલાં હોય અગર જીવનથી હોય ત્યારે સત્યને ચાહનાર માણસે તેની સામે થવા

વિના સિદ્ધિ થતી નથી. માપજુદી રાજશક્તિ એ એક સ્થૂત શક્તિ છે, તે જડ છે.

ઇતિહાસ વાંચનાં માલમ પડે છે કે તે એમને એમ પોતાની મેળે સુધરતી નથી. પ્રજાનું

હૃદય નિશ્ચયાતી અને પ્રજાને અનુકૂળ થવાની ઇચ્છા રાજાને એમને એમ થતી નથી.

તેની મામે ન થઈએ તો ને એમ ધારે કે જે તે કરે છે તે બરાબર છે. તે શરીર બળ

ઉપર-પશુબળ ઉપર યુક્ત છે. તેનામાં માર્નાસક શક્તિ બહુ થોડી છે, તે યંત્રની માફક

આભ્યાસ જાય છે. જ્યારે તે વગર વિચારે પોતાનું એકતરફી કામ કરી કરે છે, ન્યાય

અન્યાય જોતી નથી, સત્ય અસત્ય વિચારતી નથી, પ્રજાની ઇચ્છા તપાસતી નથી, બેદર-

કાર બને છે, પોતાના પશુબળમાં શુદ્ધતાન રહે છે ત્યારે અંતરાત્માના આદેશને પ્રથમ

માન આપનાર પુરૂષોને તેની રાજશક્તિ માખા પડવું પડે છે અને ત્યારેજ રાજ્યના

કાન ઉઘડે છે, પોતામાં ખામી છે એવું જોવાને જ્યારે તે મથે છે ત્યારે સુધારો કરે છે.

મનુષ્યો કાંઈ યંત્ર નથી કે રાજ્યના વ્યાજગી કે જેરવ્યાજગી જે દુક્રમે થાય તે માથે

ચઢાવે. મનુષ્યોમાં આત્મા રહેલો છે અને તે આત્મા ખરું શું અને જોડું શું તેવા બેદ

જાણે છે. રાજાને દુક્રમ જોડો હોય, આત્માના દુક્રમ સાથે અંધમેસતો ન હોય ત્યારે

તેની વિરૂદ્ધ પડવાથી શરીરને રાજ્ય તરફથી દુઃખ દેવામાં આવશે એવી બહીક રાખીને

જે મનુષ્યો અન્યાયી દુક્રમને કે જુસ્મી કાયદાને સરજી ચાપ છે તેવા મનુષ્યોના પુરૂષા-

ચંને કંઈક લાગે છે અને મનુષ્ય મંત્રીને પશુયોનિમા તેને અનનાર લેવો પડે છે. આત્મામાં

જે કાષ્ટ વગર રહ્યાથી હોય છે નો તે તેનો ટેક છે. જે મનુષ્યો ટેક છોડે, વચન છોડે,

ધર્મ છોડે, સત્ય પાલનનો ત્યાગ કરે અને રાજના કાયદાની વિશ્વાસના ભયથી હાજી દા

કરે નો તેઓએ મનુષ્યદેહ એળે શુમાળ્યો એમ કહેવાય. શુધિહિર, વિક્રમ વગેરે મનુષ્યોની

ચેડે રાજશાસન પદ્ધતિ પ્રજાને અનુકૂળ અને ન્યાયની ચાલતી હોય ત્યારે તેના ધાગ

પ્રમાણે ચાલવાને દરેક પ્રજાજનની ફરજ છે અને જ્યાં જે દુષ્ટ લોકો વિરૂદ્ધ પડે છે તેઓને

રાજદંડ દેવો જોઈએ. પણ તેથી ઉલટું જુવમ, અન્યાય કે અધર્મ ચાલતો હોય ત્યારે

તેની સામા પડવનો પણ દરેક મત્યપ્રિય શરૂરીનો ધર્મ છે આ પ્રમાણે અંતઃકરણ અને

રાજશાસન વચ્ચે વિરોધ આવે ત્યારે માથે પડનાર માણસ પોતાનો ધર્મ જાનવે છે

એટલુંજ નહિ પણ સમાજ અને રાજ્યની પણ ભારે સેવા કરે છે. મામે પડનારને જોતમાં જોતું પડે અને મરણદંડ પણ ભોગવવો પડે. પણ તેમ કરીને તે મનુષ્યજાતિનું કલ્યાણ કરે છે. સોફ્ટીયમ અને ઇસુખ્રીસ્ટ, થોરો અને ટાલ્ટોય, પ્રદ્લાદ અને મીરાં અને એવા અનેક નરસતોએ રાજ્યની અને સમાજની ગેર રીતો મામે પડી ચોતાની જાતને યશમાં હોખી હતી. આજે તેમનાં નામ કાયમ છે. તેમણે મનુષ્યજાતિનું જે કલ્યાણ કર્યું છે તેટલું તે વખતના રાજ્યોએ કર્યું નથી. એક ગાણુમ જે બરાબર તપશ્ચર્યા કરે તો ઈંદ્રનું ઈંદ્રાસન ડાલે. એક સત્યાગ્રહી જે ચોતાની જાતને હોમે તો રાજ્યતંત્ર ઠેકાણે આવી જાય. એક મોટું જોન્હન ચાલતું હોય ત્યારે તેના યંત્ર વચ્ચેવચ્ચ એક નાનો પથ્થર કે લોખંડનો દુકડો નાખો તો તે એકાએક અંધ થઈ જાય. તેમ રાજ્યતંત્રનું સમજવું. રાજ્યે તુરંગો બાધી છે. સત્યને ખાતર અને અંતઃકરણના અવાજને માન આપનાર તરીકે જે શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય જોતમાં જોઈને જોસે તો તે તપશ્ચર્યા કરે છે એમ મમજવું, અને તેની અસર રાજ ઉપર થયા વિના રહેજ નહીં. રાજ્યમાં થોડા બ્યવસ્થા ન હોય તો સત્યાગ્રહીને વારસે તો થોડા સ્થાન તુરંગજ છે. રાજ્યને વફાદાર રહેવું, રાજના કાયદાને માન આપવું, પણ તે ક્યારે કે જ્યારે આપણને લાગે કે તેથી આપણા અંનરાત્માના આદેશને કાંઈ વાંધે આવવાનો નથી. રાજ્યમાં સુધારા કાંઈ કાયદાશાસ્ત્રીઓએ કર્યાં નથી કે કાયદા ઘડનારાઓએ કર્યાં નથી. પણ સુધારકો, દેશભિમાની પુરૂષોએ અને સત્યાગ્રહીઓએ કર્યાં છે. રાજ્યનું બળ એ પરબળ છે. તેને એક લાકડાના ગંજની ઉપમા આપી શકાય. મત્યનું બળ એ આંત્ર સમાન છે. લાકડાનો ગંજ અગ્નિ મામે ટીકી શકશે નહીં. ખુની પણ જોતમાં આવે છે અને સત્યાગ્રહી પણ ત્યાંજ આવે છે. ખુની કરેલાં કર્મ વારસે પછાતાં પ કરે છે અને બારે દુઃખી થાય છે. પોતે શરમાય છે અને કોઈને મોઢું ખતાવતો નથી. સત્યાગ્રહીનું ગેર શર લોહી યદે છે. ખુની છુટથી ફરી તેવું કામ કરતાં ખમચાય છે. ખરા સત્યાગ્રહી ફરી તેવુંજ કામ કરવામાં અભિમાન ધરાવે છે. દેશને ખાતર, મત્યને ખાતર, ન્યાયને ખાતર, ટેકને ખાતર અને ચોતાના વચનને ખાતર ચોતાની જાતને યશમાં હોખી દેવી, એ દરેક ખરા પ્રેમી પુરૂષનું કર્તવ્ય છે.

છેવટે એક નાનું કાવ્ય ટાંકી આ લેખ પૂરા કરીશ.

દીવાલ પથ્થરની જાલે, નહીં કેદખાનુંં યદે શકે ।

સળિયા જાલે લોહ તણા, પિંજર કદી નહીં લાગશે ।

મન જે હશે નિર્દોષ મહાર્, શાન્ત ચિત્તે ધારશે—

જે પિંજર જે કેદખાનુંં, તીર્થ જેવુંં માનશે.

જે પ્રેમ અંતરમાં હશે, સ્વાતંત્ર્યમાં દીલ જૂકશે;

તે અંતરીક્ષે દેવ જેવુંં, હૃદય છદુ યદે જશે. (ડૉ. હરિપ્રસાદ કૃત)

મોહનલાલ કાકેયર પંડયા.

અમદાવાદના મીલ મજુરોનો સત્યાગ્રહ.

મીલદાર અને અર્વલોકન.

ખુદા ઇબ્રહીમ બહુત દેવે મહેરગાન ગાંધીજી,
 દુવાએં દેરહે હૈં હિન્દુ મુસલમાન ગાંધીજી,
 ગરીબોકે લિયે ઉન્હોને એ સદમા ઉઠાયા,
 ગોયા હમેંશી ખવાય ગફલતસેં જગાયા.
 હમતો સમજે હૈં કે તનહાઇકા સાથી પાયા,
 કતલ દે કુદરતે ગૈબસે તુહમંદો ખુદાયા.
 મહેરમાન ગાંધી ઔર ખુદેન અનસુયા હમારી,
 તાક્યામત નામ ઉનકે રહે દુનિયામેં જારી.

(એક મીલમજુર.)

પરમ પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીના મલામદાશ્રમના સવાર સાંજ બહારવારીઓ જે પ્રાર્થના કરે છે તે પ્રાર્થનામાં તેમના જીવન અને ધ્યેયને પ્રગટ કરતા મંત્રો અને ભજનો મુખ્ય છે. આ મંત્રો અને ભજનોનું રહસ્ય બહારવારીઓના આત્મામાં રેડાય અને કાળે કરીને તેમનાં કર્મ માત્રમાં તે પ્રગટ થતું રહે એવો ગાંધીજીનો ઉદ્દેશ છે. મહાત્માજીની પ્રવૃત્તિમાં તો આશ્રમના નિત્ય રહતું “કામયે હુઃસ્વત્પ્તાનાં પ્રાણેનામાર્તિનાશનમ્” અને આશ્રમનું માતીનું “વૈશ્ણવ જન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાધ ગણે ” એજ આજ કાલ જોઈ રહ્યા છીએ.

આ જોને વચનો જોટલા માદાં છે તેટલાંજ ગંભીર છે. એમા મમત્વ કે અભિમાનનો અંશ નથી રહેલો, કેવળ પ્રવૃત્તિ માત્ર એક છટ પ્રવાહમાંજ વહે એની તીવ્ર વાંછના રહેલી છે. માટેજ ખરા સત્યાગ્રહીએ એને પોતાનાં આચાર મૂલો બનાવેલાં છે. મમત્વ કે અભિમાનથી તે સત્યાગ્રહનું ક્ષેત્ર શોધવા નથી જતો, સત્યાગ્રહના વિષયો ઓપોઆપ જ એને મળી રહે છે. સત્યાગ્રહીને તે હાથ ધર્યાં વિના ચાલતું નથી. ચંપારણને મહાત્મા ગાંધીજી શોધતા નહીં ગયેલા, ચંપારણજ મહાત્માજીને જેથી લઈ ગયેલું; ખેડાના ખેડૂનોની લડન પશુ એઓ વહોરવા નહોતા ગયા, જે એમને મોંપવામાં આવી હતી. હા, એટલું ખડું કે મહાત્માજીએ અમુક વસ્તુ હાથમાં લીધને તેનો મંત્રાધારક અનત સાબ્યા વિના તેને છોડી નથીજ.

અમદાવાદના મીલમજુરની લડનમાં પશુ મહાત્માજીને પરેચાએ પડતું પડેલું. તા. ૨. ૭ ફેબ્રુઆરીએ મહાત્માજીને ખેડાની રિયનિ સંબંધે મુમાઈમાં જતું-પડેલું. ત્યારે ત્યાં તેમને શેઠ અંબાલાલ સાશબાઈનો મેળાપ થયેલો. અંબાલાલબાઈએ કેટલાક કામગીરી બનાવી મહાત્માજીને કહેલું કે અમદાવાદમાં માગબાનાના મજુરો બોનમના મંત્રાધમાં અમંતોપ

રસા હતા તેઓને તેમના સલાહકારોએ ખૂબ સમજાવી પાંચીસ રૂકા માગીનેજ સત્તોજ પકડવાની લલામણ કરવાથી તેઓએ તે સલાહ કંઈક આનાકાની પછી સ્વીકારી. જને પક્ષમાં આગ્રહનું તત્વ તો અત્યાર અગાઉનું હાખલ યર્થ ચૂક્યુંજ હતું. તાણાવાણાઓએ જ્યારથી પોતાનું મહાજન આંખું ત્યારથીજ મજૂરોમાં ઐક્ય અને આગ્રહનાં બીજ નાં- માયાં હતાં. મજૂરોના ઐક્યની સામે ધવાને મીલમાલિકોએ પણ એક ચક્ર (ચુપ) રચ્યું આ એ પક્ષો વચ્ચે લગભગ ૨૫ દિવસ સુધી સંપૂર્ણ રસાકસી યર્થ છતાં કાંઈ પણ કડ- વાશ વિના જે લડત ચાલી રહી હતી તેને આખું અમદાવાદ શહેરજ નહિ પણ આખું ગુંજરાત અને ફટલેક અંશે આખો દેશ નિરખી રહ્યો હતો, આપણે આ લડતની મુખ્ય વિચિત્રતા અને તેની અંદર રહેલાં રહસ્યો તપાસીએ:—

જે દિવસે મીલમજૂરોએ પોતાના સલાહકારોની સલાહ સ્વીકારીને પોતાની આખી ખાજ તેમને સોંપી ને દિવસથીજ મહાત્મા ગાંધીજીએ મજૂરોના ઉલ્લાસના ઉત્સાહને શુદ્ધ દિશામાં વાળી અને તેમનામાં રહેલી “મસ્તી”ની ખારીઅતો ઉપર અંકુશ મુકી, આ લડતને ‘ધાર્મિક’ સ્વરૂપ આપવાના ઉપાયો યોજવા માંડ્યા. મજૂરોના આંતર અને બાહ્ય જીવનમાં પ્રવેશ કર્યા વિના એકલી સલાહ પ્રાયઃ નિષ્ફળ જાય અથવા તો છેક નિષ્ફળ ન જાય તો પણ તેની સફળતામાં પણ કાંઈ અર્થ રહે નહીં. તેથી અનેક માગે તેમના જીવનમાં પ્રવેશ કરવાનો નિશ્ચય થયો, આ માર્ગો નીચે પ્રમાણે હતા:—

(૧) મજૂરોને થેરજઈ તેમની સમગ્ર સ્થિતિની પૂછપરછ કરી તેમની રહેણીકરણીમાં કાંઈ કમર જણાવ તો તે સુધારવાના, તેમની બીડમાં સલાહ અને મદદ આપવાના, અને અને તેટલે અંશે તેમના સુખ દુઃખમાં ભાગીદાર બનવાના પ્રયત્ન કરવા;

(૨) લડતમાં પોતાના વર્તન સંબંધી મજૂરોને કાંઈ સલાહ મૂકના લેવી હોય તો તે તેમને જ્યારે જોઈએ ત્યારે આપવાની વ્યવસ્થા કરવી;

(૩) નિત્ય તમામ મજૂરોની એક નિશ્ચિત રચણે જાહેર સભા ભરીને લડતના સિદ્ધાન્તો અને રહસ્ય ઉપર તેમને બોધ આપવો;

(૪) આ સિદ્ધાન્તો અને રહસ્ય તેમનામાં સદાને માટે ફઠીબૂન યર્થ રહે, તેમને સાદું પણ ઉત્તમ પ્રતિબું સાદિત્ય પૂરું પડે અને તેમના મન અને શુદ્ધિની ઉન્નતિ યર્થ તે ઉન્ન- તિનાં સાધનો તેઓ પોતાનાં બાળજમ્યતિ વારસામાં આપે તે ખાતર તેમને માટે નિત્ય મુખ્યોધ પત્રિકાઓ ફઠાડવી. આ નિત્ય અનુસાર (૧) લડત દરમિયાન દરરોજ રહવાર સાંજ સાંઈ શંકરલાલ બેંકર, અનસૂયા જહેન અને બાંઈ જગનલાલ ગાંધી, મીલમજૂરોને નુકામે જતાં, અને તેટલા લતાઓમાં મજૂરો અને તેમના કુટુંબનાં માણસોનાં નામ-નામ લઈ, કુટુંબના આવક અર્થ સંબંધી આકાશ મેળવી, ભવિષ્યમાં તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે માહિતિનો પાયો રચતાં; તેમનામાં લડતથી કંટાળેલાઓ અથવા જૂપમરણો ભૂય રાખનારાઓને સમજાવ્યું અને હૈમિન આપતાં, દર્દીને માટે દવા દારૂની ગોઠવણ કરતાં અને રોજ મેળવવા છમ્છનારાઓને શેજનાં સાધન મેળવી આપવાનો પ્રયત્ન કરતાં. આ રહવાર સાંજની સંવાકાતનું મહત્ત્વ કાંઈ જેવું તેવું નહતું. આખી મીલમજૂરોની આલ- મચી ‘નાડ’ આ મુલાકાતોથી પરખાતી અને આગળ જણાવવામાં આવશે તે પ્રમાણે એ

રકા હતા તેઓને તેમના સલાહકારોએ ખૂબ સમજાવી પાંત્રીશ ટકા માગીનેજ સન્તોષ પકડવાની લલામથા કરવાથી તેઓએ તે સલાહ કંઈક આનાકાની પછી સ્વીકારી. ખેતે પક્ષમાં આગ્રહનું તત્વ તો અત્યાર અગાઉનું દાખલ થઈ ચૂક્યુંજ હતું. તાણાવાણાઓએ બ્યારથી પોતાનું મહાજન પાંખું ત્યારથીજ મળુરોમાં ઐક્ય અને આગ્રહનાં બીજ નાંખ્યાં હતાં. મળુરોના ઐક્યની સામે થવાને મીલમાલિકાએ પણ એક ચક્ર (ગુપ્ત) રચ્યું આ એ પક્ષો વચ્ચે લગભગ ૨૫ દિવસ સુધી સંપૂર્ણ રસાક્સી થઈ છતાં કાંઈ પણ કડવાશ વિના જે લડત ચાલી રહી હતી તેને આખું અમદાવાદ શહેરજ નહિ પણ આખું યુંજરાત અને ફટલેક અંશે આખો દેશ નિરખી રહ્યો હતો, આપણે આ લડતની સુખ્ય વિગતો અને તેની અંદર રહેલાં રહસ્યો તપાસીએ:—

જે દિવસે મીલમળુરોએ પોતાના સલાહકારોની સલાહ સ્વીકારીને પોતાની આખી બાજુ તેમને સોંપી તે દિવસથીજ મહાત્મા ગાંધીજીએ મળુરોના ઉલ્લાસને શુદ્ધ દિશામાં લાગી અને તેમનામાં રહેલી “મસ્તી”ની ખાસીઅતો ઉપર અંકુશ મુકી, આ લડતને “ધાર્મિક” સ્વરૂપ આપવાના ઉપાયો યોજવા માંડ્યા. મળુરોના આન્તર અને આજીવનમાં પ્રવેશ કર્યા વિના એકલી મલાહ પ્રાયઃ નિષ્ફળ જાય અથવા તો છેક નિષ્ફળ ન જાય તો પણ તેની સફળતામાં પણ કાંઈ અર્થ રહે નહીં. તેથી અનેક માગે તેમના જીવનમાં પ્રવેશ કરવાનો નિશ્ચય થયો. આ માગે નીચે પ્રમાણે હતા:—

(૧) મળુરોને ઘેર જઈ તેમની સમગ્ર સ્થિતિની પૂછપરછ કરી તેમની રહેણીકરણીમાં કાંઈ કચર જણાય તો તે સુધારવાના, તેમની બીડમાં સલાહ અને મદદ આપવાના, અને અને તેટલે અંશે તેમના સુખ દુઃખમાં ભાગીદાર બનવાના પ્રયત્ન કરવા;

(૨) લડતમાં પોતાના વર્તન સંબંધી મળુરોને કાંઈ સલાહ સૂચના લેવી હોય તો તે તેમને બ્યારે જોઈએ ત્યારે આપવાની વ્યવસ્થા કરવી;

(૩) નિત્ય તમામ મળુરોની એક નિશ્ચિત રચણ જાહેર સભા ભરીને લડતના મિદ્ધાન્તો અને રહસ્ય ઉપર તેમને બોધ આપવો;

(૪) આ સિદ્ધાન્તો અને રહસ્ય તેમનામાં સદાને માટે દહીબૂન થઈ રહે, તેમને સાદું પણ ઉત્તમ પ્રતિબું સાહિત્ય પૂરું પડે અને તેમના મન અને હૃદયની ઉન્નતિ થઈ તે ઉન્નતિનાં માધનો તેઓ પોતાનાં બાળજીવ્યોને લારમામાં આપે તે ખાતર તેમને માટે નિત્ય સુબોધ પત્રિકાઓ કઢાડવી. આ નિશ્ચય અનુસાર (૧) લડત દરમિયાન દરરોજ રહવાર માજી લાઈ થંકરલાલ બેંકર, અનમયા બહેન અને બાઈ જગનલાલ ગાંધી, મીલમળુરોને મુક્રોને જતાં, ખેતે તેટલા લતાઓમાં મળુરો અને તેમના ‘કુટુંબ’નાં શાણસોનાં નામ-કામ લઈ, કુટુંબના આવક અર્થે મંમંથી આંકડા મેળવી, લવિષ્યમા તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે માહિતિનો પાયો રચના; તેમનામાં લડતથી કંદાજેલાઓ અથવા જૂખમરતો બધા રાખનારાઓને સમજાવું અને દીમિત આપતાં, દર્દીને માટે દવા દારૂની ગોઠવણ કરતાં અને રોજ મેળવવા ઇચ્છનારાઓને રોજનાં સાધન મેળવી આપવાનો પ્રયત્ન કરતાં. આ રહવાર સાંજની મુંવાકતનું મહત્વ કાંઈ જેવું તેવું નહતું. આખી મીલમળુરોની આલમની ‘નાડ’ આ મુકાદાનોથી પરખાતી અને આગળ જણાવવામાં આવે તે પ્રમાણે એ

આ પછી તુરંત મહાત્માજીને ખેડામાં જવાનું થયું. ત્યાંના મામલો પણ ગંભીર હતો. મરકાર એક વાત કહેતી હતી, ખેડુતો બીજી વાત કહેતા હતાં. ખેડુતોની વાન સાચી છે એમ સાબીન કરવા માટે મહાત્માજીએ તપાસનો પણ આરંભ કીધો અને ત્યાંના કામમાં તેઓ લગભગ પચાસવા દતા એટલામાં તો કીમતી અનમયા બહેને ખબર આપ્યા કે અમદાવાદમાં રિયલિટિ ગંભીર છે અને માલિકો એક સામટી 'લોક-આઉટ' બહાર કરવાની તૈયારી ઉપર છે. મહાત્માજી આવી ખબર સાંભળી અમદાવાદ પહોંચ્યા. તેમને ખબર મળી કે ટ્રટલીક મીલોમાં કંઈક ગેરસમતુલ્ય થવાથી મજુરોએ હડતાલ પાડી છે. મહાત્માજીએ જોયું કે પંચ નીમાયા પછી મજુરોએ લીધેલું આ પગલું ગેર-બ્યાજબી છે, તુરંત તેમણે મીલમાલિકોને ને બાબત પોતાની દિલગીરી બતાવી, અને મજુરો, બૂલ સુધારી લેવાને તૈયાર છે, એમ તેઓને બહાર કહ્યું. આ પ્રસંગે એટલું કહી દેતું જોઈએ કે મીલમાલિકોની આ વેળા કંઈ કસુર થઈ નહતી એમ નહીં પણ મહાત્માજીએ પોતાના પક્ષનીજ કસુરને મદત આપ્યું અને તે સુધારી લેવાની તત્પરતા બતાવી પણ મીલમાલિકોને એ વાન ગળે ના હતી. એમણે તો પંચ નીમાયા પછી મજુરોએ હડતાલ પાડી એટલે તત્કાળ પંચ તુટ્યું એવો આગ્રહ ધર્યો અને પંચથી પોતે બંધાયેલા નથી એમ કહી, માત્ર વીસ દશ વધારે લઈને મજુરો સમ કરવા રાજ ન હોય તો તેઓને દસઠી મુકવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ રિયલિટિ અટકાવવાને મહાત્માજીએ અધ્યાત્મ પ્રયાનો કર્યા. પણ મીલમાલિકોએ તે મજુરોએ કીધેલી બૂલને વગળી રહી એકના બે થવાની સાફ ના પાડી.

આ પછી મહાત્માજી મજુરોને ખૂબ મજાવા લાગ્યા. બહેન અનમયા, અને બાંધ શંકરલાલ જેંઠર મીલમજુરોની રિયલિટિ તથા પગાર સંબંધી માહિતી ધરાવનારા બીજા ગૃહસ્થોની સાથે અસહન ચલાવી. અહીંના મજુરોને શું મળે છે, મુંઝામુંઝા મજુરોને શું મળે છે, મજુરોની ટ્રટલી માગણી છે, મીલમાલિકોની રિયલિટિ શી છે, લગાઈ પડેલાં તેઓને શું નફો મળતો દેતો, લગાઈ પડી શું મળે છે, કાપડ તૈયાર કરવાના ખર્ચમાં લગામને લીધે ક્યારેય વધારો ખાનમાં લેતાં તેઓને મજુરોની વધારાની માગણી ચોપાઈ શકે છે કે કેમ, વગેરે વગેરે પ્રશ્નોનો અતિશય સ્પષ્ટ રીતે વિચાર કરવામાં આવ્યો અને જોઈએ અરો નિર્જન્ય પોતાથી લાતી ચઢાય તેટલે અંશે એવો નિર્જન્ય લાગ્યા અને નિષ્કપ પ્રતિષ્ઠા કે મજુરોએ પાંત્રીય દક્ષી વિશેષ વધારો માગવો. જોઈએ નહીં અને મજુરોને પણ મર્ષાદર્શી રાખવાના રેગુલી તેવી મલાદ આપી દેવી જોઈએ. મજુરોને આ મલાદ આપ્યા પહેલાં ન્યાયની ખાતર મીલમાલિકોને ખબર આપવી જોઈએ અને તેમને એ બાબતમાં શું કહેવાનું છે, એ સાંભળી લેવું જોઈએ એમ ચોખ્ખું પારી એમને એ બાબત ખબર આપવામાં આવી અને તેમના વિમતલ્લઃ અભિપ્રાયની અને તેમની મંદંતી વિનંતિ કરવામાં આવી. મદદ તો તેઓ આપી ચક્રાવર્તન દતા એટલે તેઓએ મરકાર અને મુંઝા-દના મીલમાલિકો ગઢુ થોડે વધારો આપે છે એવી અપ્રસ્તુત નયના કરીને પોતે વર્તમાન સંતોષોમાં શું આપવું જોઈએ, એ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો. આથી મહાત્મા ગાંધીજી અને તેમના મદાપોષને મજુરોને પાંત્રીય દક્ષ વધારો માગવાની મતાદ આપ્યા સિવાય બીજો માર્ગ રહ્યો નહીં. જે મજુરો અઘાર સુધી મોંઘવારી વધારો તરીકે પચાસ દાને વગળી

રમા દત્તા તેઓને તેમના સલાહકારોએ ખૂબ સમજાવી પાંત્રીશ ટકા માગીનેજ સંતોષ પકડવાની લલામણુ કરવાથી તેઓએ તે સલાહ કંઈક આનાકાની પછી, સ્વીકારી. જાને પક્ષમાં આગ્રહનું તત્વ તો અત્યાર અગાઉનું દાખલ થઈ ચૂક્યુંજ હતું. તાણાવાળાઓએ જ્યારથી પોતાનું મહાજન પાંધ્યું ત્યારથીજ મજુરોમાં ઐક્ય અને આગ્રહનાં બીજ નાં માર્યા હતાં. મજુરોના ઐક્યની સામે થવાને મીલમાલિકાએ પણ એક ચક્ર (યુપ) રચ્યું આ બે પક્ષો વચ્ચે લગભગ ૨૫ દિવસ સુધી સંપૂર્ણ રસાકસી થઈ છતાં કંઈ પણ કડવાશ વિના જે લડત ચાલી રહી હતી તેને આખું અમદાવાદ શહેરજ નહિ પણ આખું ગુજરાત અને ફટલેક અંશે આખો દેશ નિરખી રહ્યો હતો. આપણે આ લડતની મુખ્ય વિગતો અને તેની અંદર રહેલાં રહસ્યો તપાસીએ:—

જે દિવસે મીલમજુરોએ પોતાના સલાહકારોની સલાહ સ્વીકારીને પોતાની આખી આજીવન સોંપી તે દિવસથીજ મહાત્મા ગાંધીજીએ મજુરોના ઉભરાતા ઉત્સાહને શુદ્ધ દિશામાં વાળી અને તેમનામાં રહેલી “મસ્તી”ની ખાસીઅતો ઉપર અંકુશ મુકી, આ લડતને ‘ધાર્મિક’ સ્વરૂપ આપવાના ઉપાયો યોજવા માંડ્યા. મજુરોના આન્તર અને બાહ્ય જીવનમાં પ્રવેશ કર્યા વિના એકલી સલાહ પ્રાયઃ નિષ્ફળ જાય અથવા તો છેક નિષ્ફળ ત જાય તો પણ તેની સફળતામાં પણ કંઈ અર્થ રહે નહીં. તેથી અનેક ભાગે તેમના જીવનમાં પ્રવેશ કરવાનો નિશ્ચય થયો. આ ભાગે નીચે પ્રમાણે હતા:—

(૧) મજુરોને ઘેરજઈ તેમની સમગ્ર સ્થિતિની પૂછપરછ કરી તેમની રહેણીકરણીમાં કાંઈ કમર જણાય તો તે સુધારવાના, તેમની બીડમાં સલાહ અને મદદ આપવાના, અને અને તેટલે અંશે તેમના સુખ દુઃખમાં લાગીદાર જનવાના પ્રયત્ન કરવા;

(૨) લડતમાં પોતાના વર્તન સંબંધી મજુરોને કાંઈ સલાહ સૂચના લેવી હોય તો તે તેમને જ્યારે જોઈએ ત્યારે આપવાની વ્યવસ્થા કરવી;

(૩) નિત્ય તમામ મજુરોની એક નિશ્ચિત રચણે જાહેર સભા ભરીને લડતના સિદ્ધાન્તો અને રહસ્ય ઉપર તેમને બોધ આપવો;

(૪) આ સિદ્ધાન્તો અને રહસ્ય તેમનામાં સદાને માટે દહીંબૂન થઈ રહે, તેમને સાદું પણ ઉત્તમ પ્રતિબું સાહિત્ય પૂરું પડે અને તેમના મન અને શુદ્ધિની ઉન્નતિ થઈ તે ઉલ્લસિતનાં સાધનો તેઓ પોતાના બાળજીવનને વારસામાં આપે તે ખાતર તેમને માટે નિત્ય સુબોધ પત્રિકાઓ કઢાડવી. આ નિશ્ચય અનુસાર (૧) લડત દરમિયાન દરરોજ રહવાર માંજ લાઇ શંકરલાલ બેકર, ગનસ્યા બ્રેન અને બાઇ જગનલાલ ગાંધી, મીલમજુરોને મુકામે જતાં, જાને તેટલા લંચાઓમાં મજુરો અને તેમના કુટુંબનાં માણસોનાં નામ-કામ લખ, કુટુંબના આવક ખર્ચ સંબંધી આંકડા મેળવી, લવિષ્યમાં તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે માહિતિનો પાયો રચતાં; તેમનામાં લડતથી કંટાળેલાઓ અથવા બૂખમરાતો ભય રાખનારાઓને સમજાવ્યું અને હીમન આપતાં, દર્દીને માટે દવા દારૂની ગોઠવણ કરતાં અને રોજી મેળવના હમ્મનારાઓને રોજીનાં સાધન મેળવી આપવાનો પ્રયત્ન કરતાં. આ રહવાર સાંજની મુલાકાતનું મહત્વ કાંઈ જેવું તેવું નહતું. આખી મીલમજુરોની આલમની ‘નાડ’ આ મુલાકાતોથી પરખાતી અને આગળ જણાવવામાં આવે તે પ્રમાણે એ

મુદ્ધાકાતને લીધેજ લડતની 'અણીની દશાએ' શું પગલું લેવું તે મહાત્માજીને સઠયું હતું. મજુરોની રિયલિટી સંબંધી જે વિષયો અને ઝીણી ઝીણી બાબતોની માહિતી મળી તે વિષે સખવાની જરૂર નથી.

(૨) સાંજ રહવાર મજુરોના મુકામ ઉપર મુદ્ધાકાત ઉપરાંત મજુરોને દિવસનો આક્રીનો વખત બહેન અનસૂયાને ત્યાં આવીને સલાહ લેવાની છૂટ હતી. મજુરો સંખ્યાબંધ અનસૂયા બહેનને ત્યાં આવતા-વખતનો પણ મેળ નહોતો, લડતના આખરના દિવસોમાં તો રાત્રે એક અને બે વારના મુખી મજુરો અનસૂયા બહેનનાં બારણાં ઉપડાવતા અને જરા પણ ક્યવાયા વિના તેમને સલાહ આપવામાં આવતી.

(૩) અને (૪). મજુરોના સમુદાયને સામાન્ય સલાહ આપવાને માટે 'સમા' એ અને મુજોષ પત્રિકાઓની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. શાહપુર દરવાજાની બહાર સાબરમતીને કિંદિ આવેલા એક ગાયજરા ઝાડ નજે દરરોજ સાંજે સહુ મજુરો, કેટલાક બબ્બે, ત્રણ ત્રણ ચચાર માઇલ દૂરથી ચાલીને એકઠા થતા અને મહાત્માજી, બહેન અનસૂયા, શંકરલાલ ખેંકર તથા મુદ્ધાનુશ્રુતિ દર્શાવનાર ખીર્જીભાઈ બહેનો તેમને મળતા.

આ આવળતા ઝાડ તથા જે અદ્ભુત ઐતિહાસિક દરરોજ પ્રગટ થતી છે તેનો ખ્યાલ તે વેળા હાજર રહી નજરે લેનાર અને સમજનાર શિવાય ખીર્જીભાઈ આવી શકે. મહાત્માજીએ બનતા મુખી 'મુર્ગા' કાર્યને પ્રાધાન્ય આપવાનો મહામંત્ર લીધેલો છે, તેમનાથી બીજી શક્ય ત્યાં મુખી તેમની પ્રવૃત્તિઓ વિશે વર્તમાનપત્રોમાં ખોટા ખરા દેવાનો પ્રયત્ન અટકાવવાની તેમણે કાળજી રાખી છે. આજ કારણથી ચંપારણમાં 'તપામ' ની મુખ્ય દલીલન શિવાય ત્યાંના આંતર જીવનમાં પરિવર્તન કરેલા માટે મહાત્માજીએ શા શા ઉપાયો લીધા છે અને કેટલું પરિવર્તન થયું છે તેની, વર્તમાનપત્રો માંથીજ ઇન્દિરાસ જાણનાર જગતને તો ખબર પડીજ નથી. એકાંતમાં લડત જે કારણોસર વર્તમાનપત્રોથી બહાર રાખી ન શકાય તેનું અહીં વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. મીઠા-મજુરોની લડત ફરમિયાન તો મહાત્માજીના જે ભાવજો થતાં તેની માદિતી વર્તમાનપત્રોને ખમ્મ કહીને પૂરી પાડવામાં આવડી નહતી. આ કારણથી એ ભાવજોમાંના કેટલાક સુસ્મરણીય ઉદગારો અને મજુરોને વહેંચવામાં આવેલી મુજોષપત્રિકાઓ ઉપર થતા વિવેચનનો કોમક ભાગ અહીં આપવો જરૂરનો લાગે છે.*

પહેલું દિવસમાં તો મજુરોના મન ઉપર નેમની પ્રતિજ્ઞાનું મહત્ત્વ કમાવનારજી બાબતો થતાં. મજુરોની પ્રતિજ્ઞા આ પ્રમાણે હતી:—

“૧. જીલ્લાઈના પગારપર પાંચીસ ટકાનો તપાસો ન મળે ત્યાં મુખી કામે ન ચડવું.

૨. 'લોકઆજેટ' આવે છે તે ફરમિયાન મોટું પણ મહારતું નોંધાવ નહીં કરવું, મારામારી નહીં કરવી, ખુટાટ નહીં કરવી, મહિમાની મીઠાઈને તુકાઈ નહીં કરવું, આમામાની નહીં સંજાવાવી અને શાન્તિથી રહેવું.

આ પ્રતિજ્ઞા પરમેશ્વરને માફો રાખીને મોને લેવાનું કહેવામાં આવતું અને આખી

* અહીં કહી રહું છું કે આ પત્રિકાઓ બહેન અનસૂયાના નામની પ્રતિજ્ઞા થતી હતી પણ તે મહાત્માજી ઉપરનું હતું.

સભામાં એક પથુ માણસ એવો નહતો કે જે મળાના એક અવાજમાં પોતાનો અવાજ નહીં ભેળવતો હોય. કામપર ન ચડવાની પ્રતિજ્ઞાથી સંભવનારા દુઃખ સંબંધી ઇસારા કરી મહાત્માજી બોલ્યા હતા: “આજે લોકચાહિતનો પાંચમો દિવસ છે. તમારામાંના કોઈ ધારતા હશે કે આઠ દિવસ પંદર દિવસ આ દુઃખ સહન કરી લઈશું, એટલે બધું કીક થઈ જશે. હું તમને ફરીથી કહું છું કે આપણે બંને આશા રાખીએ કે થોડા દિવસમાં આ કામ પૂરું થઈ જશે, પણ તેમ આશા રાખતા છતાં એવો મક્કમ વિચાર રાખશો કે મરવું ત્યાં સુધી, આપણી આશા પાર ન પડે ત્યાં સુધી કામ પર જોડાશું નહીં. મજુરો પાસે પૈસા નથી, પણ પૈસાના કરતાં વધારે સાઈં ધન, એના હાથ, એની હિંમત અને ખુદાનો ડર છે. કોઈ વખત એવો આવશે કે તમે જુએ મરો, તો બરોસો રાખજો કે તમને ખવડાવીને અમે ખાઈશું, તમને જુખ્યા મરી જવા નહીં દઈશું.”

કેટલાક મજુરોએ પાંત્રીસ ટકા તો બહુ જોછા છે એમ સભામાં જણેર કરેલું, તેમને ઉદ્દેશીને મહાત્માજી બોલ્યા હતા: “કેટલાક ભાઈઓ કહે છે કે આપણે પાંત્રીસ ટકાથી વધારે માગી શકીએ છીએ, હું તો કહું છું કે તમે મો ટકા પણ માગી શકો છો પણ તમે તેટલું માગવા જવ તો તે અન્યાયજ કહેવાય. હાલના મંજેગોમાં તમે જેટલું માગ્યું છે તેથીજ તમે મન્તોષ માનો. તમે આથી વધુ ઇચ્છો તો મને હર્ષ થશે. કોઈ પથુ માણસની પાસે આપણે જેરવ્યાજખી માગણી નથી કરી શકતા અને પાંત્રીસ ટકાની માગણીજ વ્યાજખી છે એમ મને લાગ્યું છે.”

બીજે દિવસે વાજ સંબંધમાં તેઓ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા હતા: “તમને સારી સલાહ અને હિંમત આપનાર થોડા મળશે, નાહિંમત કરનારા ઘણા મળશે અને તેમાં તમારા મિત્રો પણ આવી જાય. ખુદાનું નામ લઈને જેટલું મળે તેટલું લઈ લેવું એવું કહેનારા ઘણા મળશે. આમાં મીઠાશ બહુ છે પણ ખરી રીતે તે બહુ કડવી સલાહ છે. આપણે ખુદા મિલાય બીજા ઠાઈની પાસે લાચારી ભોગવવાની નથી. કારણ હાથ અને પગ આપણી સૌની પાસે છે, એ વાપરશું તોજ આપણે આપણું પોતાનું રાજ્ય ભોમવી શકવાના છીએ. આપણા માલિકોની માથે મારી રીતે રહી શકીએ તે ખાતર પણ આપણે હૃદ રહેવાની જરૂર છે. જે સંજોગોમાં આપણે મુકાબલા છીએ તે સંજોગોમાં આપણે માલિકોને કહેવું નોંધએ કે તમારું આટલું દયાશુ અમે ખમી શકવાના નથી. મારી સલાહ લો અથવા બીજાની લો તો પણ તમે આ વાતમાં મારી મદદ વિના કે બીજા ઠાઈની મદદ વિનાજ જીતી શકશો. હું અને બીજા એક સાથે જણ્યા આવીશું તો પણ તમને જીત નથી મળવાની. તમારી જીતનો આધાર તમારી પરજ રહેશે, તમારી ઇમાન-દારીપર રહેશે, તમારા ખુદા ઉપરના બરોસા ઉપર રહેશે, તમારી હિંમત ઉપર રહેશે. અમે તો માત્ર તમારા ટકા રૂપ છીએ. જસા તમારેજ રહેવું પડશે. વગર લાપણે, વગર બોલે જે કસમ ખાધા છે તેને તમે વળગી રહેશો અને જીત તમારીજ છે.”

૭ઠ્ઠા દિવસની પત્રિકામાં તેઓને સત્ય, હિંમત, ન્યાયશુદ્ધિ, વફાદારી, સહનશીલતા અને ઇશ્વરશ્રદ્ધા આટલા યુદ્ધો પ્રતિજ્ઞા પાલનને અર્થે જીવવાની જરૂર છે એમ ખતાવ્યું છે. તે પત્રિકાનું વિવેચન કરતાં એઓ બોલ્યા હતા: “આપણે પહેલાંથી દારીને બેસી

થવા હોત તો મારે તમારી પાસે આવવાપણું નહતું. જ્ઞેન અનસ્યાને તમારે ત્યાં આવવાપણું નહતું. પણ તમે લડત માંડવાનો નિશ્ચય કર્યો, આ વાત આખા હિંદુસ્તાનમાં ફેલાઈ છે. વખત જતાં દુનિયા બહુશે કે અમદાવાદના મજુરોએ તો ખુદને દરમિયાન રાખીને એવા કસમ લીધા છે કે અંમુક વસ્તુ ન મળે ત્યાં સુધી અમે નોકરી પર ન ચડીએ. તમારા બાળકો લવિષ્યમાં આ જાડ જોઈને કહેશે કે આની નોંચ અમારાં મા-પાપોએ ખુદને દરમિયાન રાખીને આકરા કસમ લીધા હતા. તમે જો એ કસમ ન પાળો તો તમારાં બાળકો તમારે માટે શું કારશે? તમારા ઉપર તમારાં જીવ્યાંની આશા રહેલી છે. હું તમને સાવચેતી આપું છું કે ખચ્ચરદાર, કોઈ પણ મજુરકોઈ પણ માણસ સમજાવીને એ કસમ છોડવાનું કહે તો પણ એ કસમ ન છોડવા. મજમપણે તમે કસમને વળગી રહેશો, તમને લુપ્તો મરી જવું પડશે તો પણ તમે કહેજો કે ખુદને દરમિયાન રાખીને અમે કસમ લીધા છે, તે ગાંધીની ખાતર નથી લીધા પણ ખુદની ખાતર લીધા છે. તમે “યકોન” રાખીને કસમ પાળજો, લડત લડજો; હિંદુસ્તાન એ જોશે કે મજુરો જમીનદોસ્ત યવાની તૈયારીમાં હતા પણ કસમ મુક્યા નહીં. તમે પત્રિકાઓ ગોળી રાખજો, અને સમજાવવું પાળજો. એમને એમ ગોળી રાખ્યામાં કંઈ માલ નથી. ફરોને શરીર અને ગીતા ધણુને પોપટીયા રીતે મ્હોંએ દોય છે પણ એમ કરવું બસ નથી. મ્હોંએ કરીને એ પ્રમાણે વર્તશો તો ખાત્રી રાખજો કે પત્રિકા દાનાં પોળી પત્રિકા દહા કરનાર કોઈ નથી.”

માતમા દિવસની પત્રિકામાં મજુરોએ પોતાની નવદાશનો વખત શી રીતે જાળવે, તેની ઉપર કેટલાક સામાન્ય પણ સચોટ ઉગારો છે. લડત વધુ લંબારો અને કેટલાકને ખમરો પેડવાનો પણ કદાચ વખત આવશે તો તે વખતે તેમની પાસે તેમણે કદી ન કરેલી એવી મજુરી પણ કસાવવી પડશે. તે કરવાને માટે તેઓમાં કોઈ પણ પ્રકારના રોમા માટે માન પેદા થવું જોઈએ એ વિચારથી એ ઉગારો નીકળેલા છે: “જે ધંધાની માણસના જીવનની સાફ જરૂર છે તે ધંધામાં નીચ—ઉચ્ચપણાનો તફાવત હોયજ નહીં, તેમજ આપણે જાણતા હોઈએ તે સિવાય બીજા ધંધો કરવામાં ચરમ પણ ન હોય. અમે તો માનીએ છીએ કે કપડાં વજાવાં અને પરચર કોડવા અથવા લાકડાં વ્હેરવાં કે ફાંડવાં કે બેનરમાં મજુરી કરવી એ બધા જરૂરના અને માન આપવા સાચા ધંધા છે.” પત્રિકામાંના આજ ઉગારોપર વિવેચન કરતાં એક એટરોજ સચોટ ઉગાર કઠાડેલા એ વાદીં તોપવા જોઈ છે:—“પરચર કોડવામાં જે અરમી અને જે તાકાત આવે છે તે કદાચ પકડવામાં નથી આવતી.”

મજુરોને સામાન્ય વર્તન જાતનની આટલી સગતાએ આપ્યા પછી તેઓની તેઓના મતાદર્શનોમાં થતા અગત્ય રહે તે માટે આપણા દિવસની પત્રિકા મજુરોમાં આવી છે. આ પત્રિકામાં અમુક સલાહકાર મજુરો માટે શું શું કરવાને અંશાયશ છે તે જાતન વચ્ચે છે. એ “પ્રતિજ્ઞાલેખ” મજુરોને અર્પણ કર્યા પહેલાં મદામજા જોવા દેનાર:—“અન્યાર સુધી અમે મજુરોની પ્રતિજ્ઞા અને મજુરોએ શું શું કર્યું તે ઉપર વિચેન કર્યું. અમારી શી પ્રતિજ્ઞા છે અને અમે શું કરવાના છીએ તે અમારે તનને લખી

આપવાનું રહે છે, અમારી પાસે તમારે શી આશા રાખવાની છે, હવેને દરમિયાન સંખીને શી શી વાત કરીએ છીએ તે અમે તમને કહીશું. જ્યારે જ્યારે અમને જૂનો કરતા તમે જોશો અથવા પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં ક્યારા રાખતા જોશો ત્યારે તમે અમારાં વચનો અમારી સમક્ષ મુકી શકશો અમને કપડો આપી શકશો.” આ પત્રિકામાં આપણું ખાસ લક્ષ્ય એવંતા ઉદ્ગારો આ છે:—“અમે માલિકનું છુદ્ડ કરી કે છુદ્ડી ન શકીએ અને અમારાં દરેક કાર્યમાં તેઓના હિતનો વિચાર રહેજ છે. માલિકનું હિત જાળવીને અમે મજૂરોનું હિત સાધીએ.” આ હકત માલિકને કનડગત કરવાની નથી પણ પોતાનું હિત સાધતાં તેમનું પણ હિત સાધવાની છે એમ: આ પ્રમાણે જે જે પ્રસંગો મળ્યા છે તે તે પ્રસંગોએ ઉક્ત વિચારો મજૂરોના મનમાં ઠસાવવાની મહાત્માજીએ તક લીધી છે, આ “પ્રતિજ્ઞાલેખ” માં રહેલી પ્રત્યેક પ્રતિજ્ઞા અક્ષરસઃ પળાઇ હતી એ આપણે આગળ જોઇશું અને ત્યારે આપણને જણાશે કે તેમાંની નીચેની પ્રતિજ્ઞા તો ઇતિહાસમાં કદી સુલાવાની નથી. ‘આ હકતમાં જેઓ ભૂખે મરવાની રિયતિમાં આવી જશે તે જેઓને ‘કંઈ કામ નહીં’ મળી શકે તેવાઓને જોડાડવા પછી અમે જોડીશું અને તેઓને ખવરાવીને અમે ખાઇશું’ આ પછી પત્રિકાઓનું સ્વરૂપ બદલાય છે. અત્યાર સુધી એમ લાગતું હતું કે મીલમાલિકો થોડા દિવસ મજૂરોની કસોટી કહાડીને તેમને માગ્યા લાવે નોકરી ઉપર- હવે લેજ. એટલે મજૂરો બીજું મજૂરી માગવા આવતા હતા તેઓને પણ ખામોશ પકડવાની સૂચના કરવામાં આવતી હતી અને સમજવવામાં આવતું હતું કે “આવી રીતની અધીરાઇથી એમ મનાશે કે મજૂરો મીલમાલિકોની નોકરી કદી પણ સ્વીકારવા માગતા નથી, અને તેથી માલિકોનો તેમણે દેવ કયોં કહેવાશે.” મજૂરો પણ જીયારા ખામોશ પકડીને બેઠા હતા અને શાન્તિ રાખવાની સૂચના સખ્ત સખ્ત પાળતા હતા. એવે સમયે એવું જણાવા લાગ્યું કે મીલ-માલિકો પોતાની પંચોશ દરજ્જા આપવાની અશક્તિને લીધે નહીં પણ કેવળ હકને લઇને મજૂરોની માગણી નથી સ્વીકારતા. મજૂરો આ વખત દાવશે તો હંમેશને માટે તેઓ ત્રામ આપતા થઇ જશે અને તેમના સલાહકારોનું સાલ હમેશને માટે પેમશે, આ વિચારને લઇને તેઓએ આ હક કરી હતી. આ હકમાં રહેલા લાય અથવા જમતું નિરસન નવમ દિવસની પત્રિકામાં બહુ સુંદર રીતે કરવામાં આવ્યું છે. “માલિકોને ડર છે કે મજૂરોને માગ્યું આપવાથી મજૂરો ઉદ્ધત બને, આ ડર ખાયા વિનાનો છે. મજૂરો કદાચ આજે દબાવેલા પશુ પોતાનો લાજ શેષી ઉદ્ધત બને એ સંભવિત નથી. દબાવવા મજૂરો પેરલાવ રાખે એવો પણ સંભવ છે. દુનિયાની તવારિખ બનાવે છે કે મજૂરો જ્યાં જ્યાં દબાયા છે ત્યાં ત્યાં તેઓ સ્થૂંચે યયા છે, માલિકો એમ માને છે કે મજૂરોની માગણી સ્વીકાર્યાથી તેઓના સલાહકારની અસર તેઓના પર વધશે. જો સલાહકારોની દલીલ સાચી હશે, જો તેઓ મહેનતુ હશે તો મજૂરો હારે કે છતાં જતાં સલાહકારોને તેઓ જોડવાના નથી અને વધારે ખાનમાં રાખવાનું તો એ છે કે મજૂરોને મજૂરોની ત્યાગ કરવાના નથી. જેઓએ સેવાધર્મ સ્વીકાર્યો છે તેઓ તે ધર્મ સ્વામીની છતરાજી કતાં પણ જોડવાના નથી, જેમ તે નિરાશ થશે તેમ સેવામાં તે વધારે પરાયણ થશે એટલે ગમે તે પ્રયાસો કરે તો પણ માલિકો સલાહકારોને મજૂરોના નહવા-સમાંથી દૂર કરી નહીં શકે. સલાહકારો અને મજૂરો વચ્ચેના સેવક અને સ્વામીના

મીરસ્થાયી સંબંધની આ પ્રમાણે માલિકાને સખત ચેતવણી આપીને મહાત્માજી હવે પછીની પત્રિકામાં માલિકાની સ્થિતિનું વિવેચન કરવાનો પ્રારંભ કરે છે. આ અને આ પછીની કેટલીક પત્રિકાઓ કેવળ મળુરોને માટે જ નહીં પણ મીલમાલિકો માટે પણ પ્રયોગ્યલી છે, તેનો હેતુ માત્ર મીલમળુરોનેજ કેળવવાનો નહીં હોષ જની શ્રેષ્ઠ નો મીલમાલિકાની પણ ભુદ્ધિ ફેરવવાનો છે.

“નોંધર અને શેઠ વચ્ચેનો સંબંધ એક બીજાના સ્વાર્થ ઉપર બંધાયેલો હોવાને બદલે એક બીજાના શ્રેય ઉપર બંધાયેલો હોવો જોઈએ, આપણેના ધોરણ ઉપર ન બંધાયેલો હોય, પરસ્પર લાગણી ઉપર બંધાયેલો હોવો જોઈએ-એવા વિચારો મહાત્માજીએ ધણાં વર્ષો ઉપર ‘ઈડિયન ઓપીનીઅન’ માં, રસ્કિનના ‘અન ટુ ધીસ લાસ્ટ’ નામક પુસ્તક ઉપરથી લખેલા ‘સર્વોદય’ નામના લેખમાં પ્રગટ કર્યા હતા. તેજ વિચારો કાળ જતાં વધારે પાકા થયેલા એટલે વધારે સરળ, સીધી અને જોરદાર ભાષામાં આ પત્રિકાઓમાં જનાવવામાં આવ્યા છે, નીચેના શબ્દોમાં રહેલો વિવેકપૂર્ણ અને હૃદયસ્પર્શી આમંત્રણને અસર કર્યા વિના રહી શકે ?

“મળુરોની રહામે માલિકાની એકત્વતાએ કીડીઓની રહામે દાથીઓતું મંડળ ઉર્ણ કર્યા બેરાખર છે. ધર્મનો વિચાર કરતાં માલિકાએ મળુરોની રહામે યતાં ધરધરુ જોઈએ. મળુરોનો બુખમરો એ માલિકાનો લાગ છે, આવો ન્યાય દિંદુસ્તાનમાં પૂર્વે માણસોએ જાનપૂર્વક સ્વીકાર્યો હોય એમ જણાતું નથી. અને તો નિશ્ચયપૂર્વક આશા રાખેલી છે કે આ ગરવી શુજરાતની રાજધાનીમાં આવક તથા વૈધ્યવધર્મ સ્વીકારનારા માલિકા મળુરોને નમાવવામાં, તેઓને દાપૂર્વક ઓધું આપવામાં કદી પોતાની છત સમજરો નહીં.”

આ પછીની પત્રિકામાં એકએકના સ્વાયની ઉપર બંધાયેલા રાક્ષસી સંબંધથી કેવાં વિપરીત પરિણામો આવ્યાં છે તે જનાવ્યું છે. એ જનાવતાં દર્શિયુ આફ્રિકાની લડનનો એક મનોરમ પ્રસંગ મહાત્માજીએ મળુરોને કહી જનાવ્યો છે. પત્રિકા ઉપર વિવેચન કરતાં મહાત્માજીએ સમજાવ્યું હતું કે-“જેની ગિને દર્શિયુ આફ્રિકામાં આપણા મળુરોએ યુરોપીયન દામદારની હડતાલથી મુશ્કેલીમાં આવેલી આફ્રિકન સરકારની બીડનો લાભ ન લેતાં પોતાની લડત બંધ કરી, સરકારને મદદ કરીને જગતમાં જય લીધો હોય તેજ પ્રમાણે મીલમાલિકો ઉપર કંઈ ઓર્થિંતી આરન આવે તો તેનો લાભ લઈ તેમની કનડગન ન કરતાં તેમની મદદે આપણે હાથું જોઈએ.”

અત્યાર મુશીના ઉપદેશની મીલમળુરો ઉપર ગી અસર થઈ હતી તે જરા તપાસી જઈએ. ત્યારે દરનાલ પડી ત્યારે અમદાવાદ શહેરમાં સ્થળે સ્થળે ત્રામ વર્તી રમ્મો દનો સૌના મનમાં હમેશાં ડર રહેતો દનો કે ખીળવણ મળુરો રસ્તામાં તોફાન કરશે, ચોરી કરશે, મારહાડ કરશે, દુલ્હાડ દુમલા કરશે; પણ દય દિવસમાં લોકોએ આગામું કર્યાં ન જાયું એટલે જમા વિરમય થઈ ગયા. જાણના દસેકદર જેમને એ અરજામાં મહાત્માજી મળ્યા દના તેમજે પણ મળુરોના વર્તન વિષે સાન્દાયર્થ પ્રકટ કરીને કહેવું કે-“આવી

×આ લેખ આજ માલિકાના માર્ચ, એપ્રિલ અને મે (૧૯૧૮)ના અંકમાં પ્રકટ થયેલ છે.

રીતની સલાહ શાંતિથી લગતી લગત મેં બીજી કપાચે નથી જોઈ, એટલું જ નહીં પણ સાંભળીયે નથી.” દરરોજ સાંજના સાંઢપુર દરવાજા બહાર ચાર માડાચાર વાગ્યાથી આવળના ઝાડ નીચે મળુરોની મેદની થતી, લાંબે છેડેથી આવતાં તેઓને કંદાળો ન હતા, દરરોજ પ્રસિદ્ધ થતી પત્રિકા તેઓ ઉત્સાહથી વાંચતા અને પોતાના ન લખેલા ભાષ્યોને વાંચી સંભળાવતા. મહાત્માજી, અનસૂયા બહેન અને ભાઈ એકર વગેરે દર માંજે આવતા તેમને વધાવી લેતા, હજારોનાં ટોળામાંથી શાંતિપૂર્વક માર્ગ આપતા, મહાત્માજીના ભાષ્ય અને પત્રિકાવાચન વખતે મંપૂર્ણ શાંતિ જળવળી અને ભાષ્યને અન્તે પોતાનો નિશ્ચય અતિથય આગ્રહપૂર્વક દરરોજ પ્રકટ કરતા. બહારના માણસો પણ આ મેળાવડાઓમાં ઉભરાવા લાગ્યા. ન્હાનાં મોટાં જે કાંઈએ એ મેળાવડા જોયા છે તેઓની અતિમિત્રી તે, કદી ખસનાર નથી. મોટે લોગે અલણ એવા મળુરવર્ગમાંથી ચાલી રહેતો પ્રમંજોચિત નવી નવી ગઝલો અને કવિતાનો પ્રવાહ માણ્યને આશ્ચર્યમાં લીન કરે એવો હતો. એમાંના ઘણાક પ્રમંજને ઉદ્દેશીને જ બતાવેલા ‘જોડકણી’ હતાં એમ કાંઈ કહેશે, પણ એ જોડકણીમાં રહેલો ભાવ, આગ્રહ, નિશ્ચય અને કૃતમતા વિષે તો બે મત હોઈ શકે એમ નથી. આ જોડકણીમાંનું એક આ લેખને મચાજે આપવામાં આવ્યું છે. મુસલમાન મળુરોના કેટલાકના સાગણી ભાઈ ઉદ્દેશીઓની કાંઈ ઓછી અસર થઈ નહીં હોય. “ઐમા સંપ આયંદા ન કદી હોગા, ન કદી હુઆ યા. મહાત્મા ગાંધી ઐમા ઝાડ હૈં જમકી શાયે” સારે દિન્દુસ્તાનમે ફેલી, ફૂઈ હૈં. અપની પાખંદી, અપની ઇજ્જત, અપની આનિયાંન પર કાયમ રહીએ. જહાંતક મુમઝીન હો ઇતેશક કબી તોહીએ મન, તોડનેકા ખ્યાલ કી મત લાઇએ । જો અપને ખેપરખવાહ અને હૈં, ઉતકા દામન કમી મત છોડીએ અપને સરતાજ જો અપની હમદદમિ સામિલ હૈં ઉતકે નામકા ધકા ન લગતા ચાહીએ. અપને મરનાજડી મિના ઇજ્જતકે કામપર જતા નહી. જો વે રરમાવે કે મુફત કામપર જતા તો મુફત જતા. અપની કયા ઇજ્જત ગઇ, અપને સરતાજ, જીનોને અપની દરદમ ઉપર કમરખંદી બાંધી હૈં ઉતકા હી માનતા. ” દિવસો જતા મળુરોના કેટલાક ઉદ્દેશી તો પ્રચલિત ચર્ચ ચપા અને “અરે । ડરો મત ગેશી મદદગાર દૈ યદા । ”

“ અગર મરે જુએ તો મરહી જતા જનસે,
ચાઝિમ હૈં ન જહલે અપને હમાનમે. ”

એમાં એવાં વચનો તો હજી લોકો નથી ભૂલ્યા.

મળુરોના ઉદ્દેશી માત્ર એમ જતાવી આપતા હતા કે રરિકવ જોને “root of honour” કહે છે અને જોને મહાત્માજીએ સાચાં મૂળ કહ્યાં છે તે આ મરીજ વર્ગમાં બીજાં વર્ગના કરતાં બહુ ઉડાં છે.

અહીં પ્રમંજોપાત કદી લેવું જોઈએ કે આવી શાંત અને રસભરી રીતે કામ ચાલો રહ્યું હતું તેમાં પણ જાણે અજાણે સ્કામા પડ્યું ને જરૂર માહું ન લાગે એવું કાંઈ પણ ન જોસવામાં આવે. કે ન કરવામાં આવે તેની મહાત્માજી બહુ કાળજી રાખના. એક વાર એક શીષ્ય કવિ મળુરે બહુ ઉત્સાહમાં આવી જઈ પોતાના હુકામાં મીલના સંચાઓની ખૂબ દાંસી કરી, મીસ માલિકાની કંઈક તિરકાર સુખ મળક કરી હતી. તેને મહાત્મા

છએ કહ્યું હતું:—“સંચાઓને તમે ખાલી ખાખા કરી દાંસી કરા છો તે બાબતી નથી. એ રચુલ સંચાએ તમારું કોઈ બગાડ્યું નથી. એમાંથીજ તમને એકવાર શોભ મળેતી હતી. આપણા કયિઓને હું કહીશ કે આપણે કડવા ઉર્ગાર નથી કહાડવાના, આપણે શેડીઆ ઉપર કંઈ આક્ષેપ નથી કરવાના, શેડીઆઓ આપણાથી મોટરમાં મંદાલે છે, એમ કહેવાથી કોઈ વળતું નથી. એ કહેવામાં આપણી કિંમત આલી નય છે. હું તો કહું છું કે બાદનાહ જ્યોજ આપણે પ્રતાપે રાંજ્ય ચલાવે છે, પણ તેમ કહેવામાં આપણી કિંમત જરાયે રહેતી નથી. અમુક માણસ નહારા છે એમ કહેવાથી આપણે સારા નથી કરવાના. જે માણસ છુર કરે છે તેના જોનાર ઉપર બેઠેલો છે, તે તેને ન્યાય આપે છે, આપણે કારણ ન્યાય આપનારા? આપણે તો એટલુંજ કહીએ કે તેઓ પાત્રીમ ટકા આપણને નથી આપતા એટલીજ તેમની બૂલ છે.”

—(અપૂર્ણ.)

મહાદેવ હરિલાલ દેશાઈ.

‘સુધારાના યોજનાના મુદ્દા.

હિન્દી વજર મી. મોન્ટેઝુ અને આપણા વાઈસરોય લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડે હિન્દી રાજ બંધારણમાં કરવાના સુધારા વિષે જે રીપોર્ટ પ્રકટ કર્યો છે તેમાં કરવામાં આવેલી મુખ્ય સૂચનાઓ નીચે પ્રમાણે રીપોર્ટને અંતે તારવવામાં આવી છે તેનું ભાષાંતર નર નેટલી ટીકા માથે નીચે આપવામાં આવ્યું છે:—

પાર્લામેન્ટ અને ઇન્ડિયા એક્ટીસ.

૧ પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી વજરનો અંકુશ ઓછો કરવો (બંધારણ અને વહીવટની દૃષ્ટિથી હિન્દના સમસ્ત રાજકારવાર અને રક્ષણ મોટે-મોટીથી પાર્લામેન્ટ અને તેની તરફથી મીટીંગ પ્રધાનમંડળ અને ખાસ કરીને હિન્દી પ્રધાન જવાબદાર ગણાય છે. હિન્દી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારને કેટલીક બાબતોમાં પોતાની મરજી મુજબ તરતજ અમલ કરવાની વિશાળ પશુ ચોક્કસ સત્તાઓ આપવામાં આવી છે; છતાં તેના પર મોટી મર્યાદાઓ મુકવામાં આવી છે. અમુક રકમથી વધારે પગારની જગ્યાએ કે એકંદર કોઈ ઓરીસનો ખર્ચ અમુક હદ ઉપરાંત વધારવો હોય કે કોઈ ખાતામાં અમુક રકમથી વધારે ખર્ચ કરવો હોય તો હિન્દી પ્રધાનની સંમતિ મેળવવી પડે છે. દરેક કાયદો અને વાર્ષિક અંદાજપત્ર-પ્રતિનાં તેમજ હિન્દી સરકારનાં-હિન્દી વજર અને તેમનું મંડળ બહુજાતીય પારીકાથી તપાસીને તેમાં કેરફાંગ કરે છે. ઉપરાંત રાજનીતિ અને વહીવટના મોટા સવાલો પરનો હિન્દી વજરનો અભિપ્રાય અહીંયાંની સરકારને કબુલ રાખવો જોઈએ. આથીજ કરીને હિન્દી વજર આખી દુનિયામાં મોટામાં મોટો આપખુદ અમલદાર કહેવાય છે કારણ કે એક પાસેથી ડંઢ કરોડની પ્રજના રાજતંત્ર તે ઉપર સર્વાપરિ અને વિશાલ સત્તાઓ ભોગવે છે ત્યારે બીજી પાસ પાર્લામેન્ટ હિન્દને લગતી ચોડીજ-ખાસ કરીને ઇંગ્લંડની સાથે સંબંધ ધરાવતી-આબતોમાં રમ લેતી હોવાથી તેની સત્તા બધે અંશે નિરંકુશ છે. પણ ન્યાં સુધી પાર્લામેન્ટ અમુક બાબતોમાં હાથ નાંખવાની પોતાનો સત્તા મર્યાદિત ન કરે ત્યાં સુધી તેના વતી હિન્દી

વજરને હાલના જેવો કારભાર કરવો પડે. હવે આ રીપોર્ટમાં મુલવાયું છે કે પ્રાંતિક રાજ્યતંત્રમાં જે કંટાળાંક ખાતા પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સોંપી દેવાનાં છે તેના પરથી પૂરેપૂરો અને આકર્ષનાં પ્રાંતિક અને હિન્દી ખાતા પરથી કંટાળેક અંશે પાલાંમેન્ટે અને તેને અંગે હિન્દી વજરે પોતાનો અંકુશ કમી કરવો. અલબત્ત, ભવિષ્યમાં પણ રાજ્યનીતિના અને ખર્ચના મોટા સવાલો પર તો હિન્દી વજરનો કાણુ રહેશે.)

૨. હિન્દી વજરનો પગાર ક્ષીટીશ પ્રજાના અંદાજપત્રમાં માગેલ કરવો.

(અંગ્રેજ સત્તાધીશોએ પણ ધણી વખતથી કબૂલ કર્યું છે કે ઈંગ્લંડ હિન્દ પર અમલ ચલાવે છે તે જેમ હિન્દના હિતને સાર છે તેમ ઈંગ્લંડના લાભ માટે પણ છે. તેથી જેમ સંસ્થાનાના પ્રધાનનો પગાર ઈંગ્લંડની તીજેરીમાંથી લેવાય છે તેમ હિન્દી વજરનો પણ લેવાયો જોઈએ. આપણી આ માગણીનું આથી વધારે મજબૂત કારણ તો એ હતું કે આ સૂચનાનો અમલ થતાં હિન્દી રાજ્યવહીવટના મવાલો વધારે મારી રીતે આમની મલામાં ચર્ચાશે. હાલ હિન્દી મવાલો પર થોડુંજ ધ્યાન તે મલામાં અપાય છે. ક્ષીટીશ હિન્દનું અંદાજપત્ર માત્ર પાર્લામેન્ટ આગળ માહિતી માટે પણ રજુ કરવામાં આવે છે ત્યારે હિન્દી પ્રધાનનો પગાર ઈંગ્લંડના અંદાજપત્રમાં મુકાય એટલે તે વિષે આમની સલાનો મત પણ મંગાય. ક્ષીટીશ અંદાજપત્રનો વિગતવાર વિચાર કરવાને આમની મલાની ખાસ કમીટી નીમત્રામાં આવે છે તેમાં હિન્દી પ્રધાનના પગારનો વિચાર કરવાનો હોય તો હિન્દી કારભાર વિષે ધણી સભરી ચર્ચા થાય અને આમ આપણી માગણીઓ અને ફરિયાદો પર ધ્યાન આપવાની તેને તક મળે.

૩. હિન્દના કારભાર તરફ ધ્યાન આપવાને એક ખાસ કમીટી નીમવા આમની મલાને લલામણુ કરવી.

(આ સૂચનાનો હેતુ પણ આમની મલામાં હિન્દી મવાલોના વિચાર અને ચર્ચાને ઉત્તેજન આપનારું છે. ધારાસભાના વધુ મતથી વિરુદ્ધ થઈને અમુક કાયદાઓ પસાર કરવાની કે અટકાવવાની જે મત્તા હવે પ્રાંતિક અને વડી સરકારને આપવામાં આવનાર છે તેના અમલ વિષે ધારાસભાઓ પોતાની ફર્માદ આ કમીટી આગળ રજુ કરી આમની મલામાં તે વિષે ઉદાપોદ કરી શકશે અને ખાર વર્ષે જનારે પાર્લામેન્ટ તરફથી હિન્દના રાજ્યવધારણમાં સુધારા મુલવવાને કમીટીશ નીમશે ત્યારે તેના કાર્યમાં આ કમીટીએ કરેલા રીપોર્ટ વગેરે ધણીજ કિંમતી યર્ષ પડશે.)

૪. હિન્દી વજરની સલા અને તેની લંડનની ઓશીસના હાલના વધારણને તપાસી તે વિષે રીપોર્ટ કાઢવા એક કમીટી નીમવી.

(હિંપર જણાવ્યા પ્રમાણે હિન્દી વજરનો અને તેથી તેમના મંડળ અને ઓશીસનો મોટો ખાતા પર ઓછો અંકુશ રાખવાનો આવશે. આથી મંડળમાં તેમજ ઓશીસમાં જે ફેરફાર કરવા જોઈએ તે વિષે વિચાર કરવાને આ કમીટી નીમવાની છે.)

હિન્દી સરકાર.

૫. સુલેહ, અંવરચા અને સુરાન્યને વિષે પોતાની જવાબદારી અલ કરવાને જે જાળવેલા ખામ અગત્યની જગ્યાએ તેના પર હિન્દી સરકારની નિર્વિવાદ સત્તા કાયમ રાખવી.

(આ) કલમનો અર્થઃ અર્થ કરીએ તો એમજ સમજાય કે રાજ્યમાં બધાં ખાતાઓ પર હિન્દી સરકારની પૂરેપૂરી સત્તા કાયમ રાખવી. પણ ખરે અર્થ તો એમ લાગે છે કે પ્રાંતમાં પ્રગળે સોખ્યા શિવાયનાં તમામ પ્રાંતિક અને હિન્દી ખાતાં વિષે પ્રાંતિક અને હિન્દી ધારાસભાને અમુક હદ સુધી તેનું ધાયું કરવા હેતુ' પણ છેવટની સંપૂર્ણ સત્તા તો હિન્દી સરકારના હાથમાં રહેશે કારણ કે તેટલે અંશે તે પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી વજરને જવાબદાર રહે.)

૬. હિન્દ માટે એક પ્રીવી કાઉન્સિલ રચવી.

(ઇંગ્લંડમાં અનુભવી રાજપુરોષો અને ઉંમરાવો વગેરેની એક સભા સહૃદયતા અને અમુક વિષયોમાં સલાહ આપવાને, અને છેલ્લી અપીલોનો નિર્ણય કરવાને કેટલાક સૈદ્ધાંતોથી નીમવામાં આવે છે. અહીંયા તો વાઇસરાય જ્યારે મશાહ માંજે ત્યારે આપવાને આ સભા રચવાની દરખાસ્ત મૂકી છે અને તેમાં દેશી રાજાઓ અને તેમના દીવાનો, કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટના સભાસદો અને હાઇકોર્ટના ન્યાયાધીશોને નીમવાની દરખાસ્ત રજુ કરવામાં આવી છે.)

કારોબારી મંડળ.

૭. ગવર્નર જનરલના કારોબારી મંડળમાં હિન્દી તત્વનો વધારો કરવો.

(હાલ આ મંડળમાં એક હિન્દી સભાસદ નીમાય છે. તેને બદલે એ હિન્દીઓને નીમવાનું રીપોર્ટમાં સૂચવ્યું છે.)

૮. કારોબારી મંડળના સભાસદોની વધુમાં વધુ સંખ્યા વિષે તેમજ તેને માટે લાયકાતની મર્યાદાઓ દૂર કરવી.

(હાલ વાઇસરાયની કારોબારી સભામાં વધારેમાં વધારે ૭ સભાસદો નીમી શકાય. આ સૂચના પ્રમાણે હવે તેથી વધારેને પણ નીમી શકાય. વળી હાલ અમુક ભાગના સભાસદો સીવીલ સર્વિસના અમલદારો હોવા જોઇએ એવી કલમ છે તે પણ રદ થાય. આમ સીવીલીયન ન હોય તેવા સભાસદોને નીમી શકાશે, પણ સીવીલીયનોને નજ નીમવા એવું બંધન રહ્યું નથી.)

૯. ટ્રેડીંગમાં પાર્લામેન્ટના કામ માટે ઉપમંત્રીઓ નીમાય છે તેવી પદવી માટે ધારાસભાના સભાસદોને અમુક મંજૂરિમાં નીમવાની સત્તા (કાયદાથી) લેવી.

(ધારાસભામાં કારોબારી સભાના કાંઈ સભાસદ હાજર ન રહી શકે ત્યારે તેની જગ્યાએ કામ કરવાને આ નિમણૂક કરવાનો હેતુ છે. યુરોપમાં કે બિનઅમલદાર સભાસદોને નીમી શકાય એવું કંઈ રાખવાનું નથી.)

ધારામંડળ.

૧૦. ગવર્નર જનરલની હાલની ધારાસભાને બદલે નવી ધારાસભા અને કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટસ રાજસભા-એમ બે ધારામંડળો રચવાં.

(જે સુધરેલા દેશ રાજસભા બોગવે છે તેના ઉપામાં ઉપા ધારામંડળના બે અંગ

હોય છે. એકમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓજ હોય છે અને બીજી કાંસના મારક પ્રજામાંથી બીજી રીતે સુંદાતું હોય અથવા અમેરીકાની મારક પ્રાતિક મંડળોમાંથી સુંદાતું હોય અથવા ઇંગ્લંડની મારક સહેનમાહે નીમેલા ઉમરાવો ધર્માધ્યક્ષો વગેરેનું બનેલું હોય. બીજું મંડળ રમવાનું મુખ્ય કારણ એ હોય છે કે પ્રજાકીય મંડળ ઉતાવળથી કાઢક કાપકો પસાર કરે તો તેને અટકાવી તે વિષે પ્રજામત એકત્ર કરાય અને તેની ભૂલો સુધારાય. બીજા મંડળમાં અમલદારો અને ઉમરાવો જેવા અમુક વર્ગોની મતોને પ્રધાનપદ આપવાનો ઇરાદો હોય છે.)

૧૧. રાજસભામાં ૫૦ સભાસદો નીમાશે (આ ઉપરાંત ગવર્નર-જનરલ તેના પ્રમુખ હશે અને તે ઉપપ્રમુખ નીમશે). આ સભાસદો પૈકી ૨૧ સુંદાશે અને ૨૯ ગવર્નર-જનરલ નીમશે નીમવાના સભાસદો પૈકી ૪ બિનઅમલદાર હશે અને વધારેમાં વધારે ૨૫ (કરોબારી મંડળના સભાસદો સુદાત) અમલદારો હશે.

રાજસભાની મુદત પાંચ વર્ષની હશે.

રાજસભાના સભાસદોની લાયકાત વિષે ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલ નિયમો લક્ષે.

(પ્રાતિક ધારાસભાના બિનઅમલદાર સભાસદો તરફથી ૧૫ અને મુસલમાનો, જમીનદારો અને વેપારી મંડળો-એ દરેક તરફથી ૨-એમ કુલ ૨૧ સભાસદો સુંદાવા જોઇએ એવી સમતા રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. આ મંડળનું બંધારણ તપામતાં જણાશે કે જે કે તે હોલની ધારાસભા કરતાં કંઈક મારું છે પણ બીજી પાસ તેમાં અમલદારી અને નીમાએલા સભાસદોની વધુમતિ તો હશે અને બિનઅમલદારો કરતાં એક અમલદાર વધારે હશે. એટલે સરકારનો પૂરો ધણુ આ સભાપર રહેશે.)

૧૨. ધારાસભામાં ૧૦૦ સભાસદો હશે; તેમાંના કે ભાગના સુંદાશે અને કે ભાગ નીમાશે. નીમાએલા સભાસદો પૈકી ઓછામાં ઓછા કે ભાગના સભાસદો બિનઅમલદાર હોવા જોઇએ.

આ સભાના પ્રમુખની નીમણુક ગવર્નર-જનરલ કરશે.

(ધારાસભાના કે ભાગના સભાસદો કેવી રીતે સુંદાવા જોઇએ-પ્રાતિક ધારાસભાની મારફત કે સીધા પ્રજા તરફથી તે વિષે રીપોર્ટમાં ચોક્કસ દરખાસ્ત કરવામાં આવી નથી. પ્રમુખ તરફ અમલદાર નીમાશે. સામાન્ય રીતે બીજા દેશોમાં ધારાસભા પોતાના પ્રમુખ નીમે છે.)

૧૩. રાજસભાના અમલદાર સભાસદોને ધારાસભામાં નીમી શકાશે.

(આથી જ્યારે મતભેદ થતા ધારાસભા અને રાજસભાની મંડુકત મલા મળે ત્યારે કારોબારી સભાના સાત સભાસદો ઉપરાંત બીજા ચોડા પશુ અમલદારો સભાસદોના ૩૦ મરવાળામાં થશે.)

૧૪. રાજસભા કે ધારાસભાને રદ કરવાની સત્તા ગવર્નર-જનરલને રહેશે.

(આવી સત્તા સામાન્યના સંરચનામાં પણ રાજ્યાધિકારીઓને-ગવર્નરોને તેમજ ગવર્નર-જનરલોને હોય છે.)

૧૫. કાયદા ધડા માટે નીચેના શિરસ્તો અનુસરવામાં આવશે.

અ. દાખલ સરકારી ખરડા: તે સામાન્ય રીતે ધારાસભામાં કરવામાં આવશે અને ત્રણ વખત પસાર કરવામાં આવશે અને જે ધારાસભામાં પસાર થાય તો રાજસભામાં એકલવામાં આવશે. રાજસભા ખરડામાં એવા સુધારા કરે કે જે ધારાસભાને પસંદ ન પડે તો બંનેની સંયુક્ત સભામાં તે ખરડો રજુ કરવામાં આવશે-શિવાય કે જે રાજસભાએ કરેલા સુધારા સુલેહ, અવસ્થા અને સુરાબ્ય (જેમાં નાણાંના સંગીન વહીવટનો સમાવેશ થાય છે) માટે તે સુધારા જરૂરના છે, એવું સર્ટીફિકેટ આપવાને વાર્ષિકરૂપે તૈયાર થાય તો તેને રદ ન કરવાની કે ફેરવવાની સત્તા ધારાસભાને રહેશે નહિ. પણ જે ખરડો રજુ કરવાની રજા ધારાસભા ન આવે અથવા કોઈ પણ વખતે તેને ઉઠાવી દે તો તે ખરડો ઉપર જણાવેલી બ્યાખ્યામાં આવે છે, એવું સર્ટીફિકેટ આપીને ગવર્નર-જનરલ ઇન-કાઉન્સિલ ફરીથી મૂળ સ્વરૂપમાં તે ખરડો કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં દાખલ કરી શકે. વળી, અમુક ખરડા ખામ તાકીદના છે એવું સર્ટીફિકેટ આપીને ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલ તેને પહેલી વાર રાજસભામાં દાખલ કરી ત્યાં પસાર કરી શકે અને ધારાસભાને માત્ર તેની ખબર જ આપે.

વ. ખાનગી ખરડા.—ખરડો રજુ કરનાર જે મંડળના સભાસભ હોય ત્યાં તે રજુ કરે અને ત્યાં પસાર થયા પછી બીજા મંડળમાં તે રજુ થાય. મંડળો વચ્ચે મતભેદ પડે ત્યારે બંનેની સંયુક્ત સભાથી તેનું પ્રમાણન કરવું. પણ જે કોઈ ખરડો (પછી ત પહેલો ધારાસભામાં રજુ થયો હોય કે નહિ તો પણ) ધારાસભામાંથી એવા સ્વરૂપમાં બહાર નીકળે કે જે સારા વહીવટને નુકસાન પહોંચાડે, એમ સરકારને લાગે તો ઉપર જણાવેલા કષ્ટોમાં સર્ટીફિકેટ આપીને પહેલી વાર કે ફરીથી રાજસભા આગળ રજુ કરવાની સત્તા ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલને રહેશે; અને રાજસભા તે ખરડાને જે છેવટનું સ્વરૂપ આપે તે પ્રમાણેજ તે કાયદો બનશે.

(આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે સામાન્ય નિયમ તરીકે બધા વિષયમાં ધારાસભાના અથવા તેની અને રાજસભા વચ્ચે મતભેદ થાય ત્યારે તેની સંયુક્ત મંડળના વધુમત પ્રમાણે કાયદાઓ ઘડાશે અને આ બંનેમાં પ્રજા તરફથી ચુંટાયેલા સભાસભોની વધુ સંખ્યા હશે. પણ જે બાબતો સરકારને સુલેહ, અવસ્થા અને સુરાબ્ય-જે કષ્ટોનો અર્થ સરકારનેજ કરવાનો છે-માટે જરૂરની લાગે તેમાં પોતાનું ધાર્મ્ય કરવાની સત્તા સરકારને મળે છે; અને કોઈ પણ વિષયમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને છેવટની સત્તા મળતી નથી.)

૧૬. ફરાવો ભલામણ રૂપેજ ગણાશે.

(બધા દેશમાં ધારાસભાના સામાન્ય ફરાવો ભલામણ રૂપેજ ગણવામાં આવે છે. ગયા સૈકામાં સીવીલ સર્વિસની પરીક્ષા ઇંગ્લંડમાં અને હિન્દમાં સાથે લેવાનો ફરાવ બ્રિટીશ આમની મલાએ પસાર કર્યો હતો પણ તેનો અમલ કરવાનું બ્રિટીશ પ્રધાનમંડળે યોગ્ય ધાર્યું નહતું. આ વિષે ધ્યાનમાં રાખવાનું તો એ છે કે અંદાજપત્ર વિષે પણ જે ફરાવો ધારાસભામાં પસાર કરવામાં આવશે તે પણ ભલામણ રૂપેજ લેખાશે અને તે સરકારને બંધનરૂપ નીવડશે નહિ. બીજા દેશોમાં અંદાજપત્રને નાણાંના બીલ-તરીકે

ધારાસભા આગળ રજુ કરવામાં આવે છે અને તેમાં જે ફેરફાર થાય તે પ્રમાણે તેનો અમલ કરી શકાય છે. આવી કોઈ વ્યવસ્થા વડી મરફાર માટે સ્વયંવામાં આવી નથી એટલે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સરકારની તીવ્વેરીમાં પણ કંઈજ સત્તા મળતી નથી.)

૧૭. ગવર્નર-જનરલ અને મોદેનશાહતને ધારાઓ મંજુર કે નામંજુર કરવાની તેમજ સુલતવી રાખવાની મત્તા રહેશે.

(માત્રાજ્યના બીજા ભાગોમાં પણ આવો નિયમ હોય છે.)

૧૮. ગવર્નર-જનરલને હાલની માફક ફરમાન કાઢવાની અને ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સીલને (અધિક છાપા માટે) કાયદા કાઢવાની સત્તા રહેશે.

(હાલ વડી મરફારનો કોઈ તાકીદનો કસાવ ધારા તરીકે પસાર કરવા એટલે વિલંબ ન કરતા, તરતજ ફરમાન રૂપે ખુદાર કાઢવાની સત્તા વાઇસરોયને છે તે કાયમ રહેશે; તેમજ અધિક છાપા માટે કાયદા કરાખારી સત્તાની રૂએ પસાર કરવાની મત્તા પણ રાખી છે.)

૧૯. રાજસભા અને ધારાસભાના નીમાએલા અમલદારોને સરકાર ખાસ મુખ્ય કરે તે સિવાય બોલવામાં અને મત આપવામાં અંગત છટ રહેશે.

(હાલ તે અમલદારોનો અંગત મત ગમે ને હોય તે પણ સરકારના મતને હમેશાં ટેકા આપવાની તેમને ફરજ પડે છે.)

૨૦. રાજસભા અને ધારાસભાના કોઈ પણ સભાનદને (કોઈએ પહેલેથી પૂછેલા અવાલનો જવાબ મળ્યા પછી) વધારાનો અવાલ પૂછવાની સત્તા રહેશે. કોઈ સવાલનો જવાબ જાહેર હિતની દ્રષ્ટિથી આપી શકાય નહિ તે કારણથી તે સવાલ ગવર્નર-જનરલ આતલ કરી શકશે નહિ; પણ કોઈ સવાલ પૂછવામાંજ જાહેર હિતને નુકસાન થાય તેમ હેયનો ગવર્નર-જનરલ તેને આતલ કરી શકશે.

(કાલ મૂળ સવાલ પૂછનારજ વધારાનો અવાલ પૂછી શકે છે; હવે બીજો કોઈ સભાસદ પણ તેવો સવાલ પૂછી શકશે સવાલો આતલ કરવાની મત્તા કંઈક અંશે કાપીને પણ રાખવામાં આવી છે.)

૨૧. રાજસભા અને ધારાસભાઓની કાર્યવાહીના નિયમો પહેલાં તે ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સીલ પ્રકશે; તે-જ-જને મંડળે ગવર્નર-જનરલની સમતિથી પોતાને લગતા નિયમોમાં સુધારા વધારા કરી શકશે, દરેકના નિયમો વિષે હિન્દી વજીરની મમતિની જરૂર રહેશે નહિ અને તે પાર્લામેન્ટ આગળ મૂકવામાં આવશે નહિ.

(હાલ ધારાસભાને પોતાના નિયમોમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા નથી.)

૨૨. રાજસભા અને ધારાસભા એ જ-જે તરફથી એકત્ર કાયમી કમીટીઓ અને તેટલાં સરકારી ખર્તા માટે સુટવામાં આવશે. કયાં ખર્તા માટે આવી કમીટીઓ રાખવી, એનો નિર્ણય ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સીલ કરશે અને આતલને લગતી કદ બાબતો

કમીટી આગળ મૂકવી તેના નિર્ણય તેના ઉપરી કરશે. ધારાસભા અને રાજસભા બિન-અમલદાર સભાસદો લેખી મત આપીને આ કમીટીના કુ બાગના સભાસદો ચૂંટશે અને ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલ કુ બાગના સભાસદો નીમશે.

(બીજા દેશોમાં પણ ધારામંડળો તરફથી જુદાં જુદાં ખાતાં માટે કાયમી કમીટીઓ નીમવામાં આવે છે પણ તેને આથી વધારે ચોક્કસ અને વજનદાર સત્તાઓ મે.પ.વામાં આવે છે.)

૨૩. વડી સરકાર પોતાની જવાબદારી બરાબર અદા કરી શકે એવી રીતે પ્રાંતિક સરકારને ધારા, વહીવટ, અને નાણાનાં કારવારમાં ઉપરી મંજૂરના અંકુશમાંથી વધારેમાં વધારે સ્વતંત્ર કરવા.

(જે પ્રાંતિક ખાતાં પ્રજાને સોંપવાનાં છે તેમાં લગભગ પૂરેપૂરી અને બાકીનામાં પણ હાથના કરતાં વધારે સ્વતંત્રતા પ્રાંતિક સરકારને આપવાનો ઇરાદો છે. છતાં પ્રજાને સોંપવામાં આવનારાં ખાતાં પર દેખરેખ અને કંઈક અંકુશ રાખવાની સચના રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. સરકારી ખાતાં પરતો હજી ધણો અંકુશ રહેશે એ પણ ચોક્કસ છે.)

૨૪. પ્રાંતમાં પહેલાં અમુક વિષયોમાં પ્રજાને જવાબદારી સોંપીને-જેને હવે પછી પ્રજાકીય વિષયો કહેવામાં આવશે-(બાકીના બધા સરકારી કહેવામાં આવશે) અને પછી કમે કમે વધારે ખાતાં સોંપીને પૂરેપૂરું જવાબદાર રાજતંત્ર સ્થાપવાનું છે.

(કોંગ્રેસ-લીગની યોજનામાં પણ પૂરું પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય આપણે માગ્યું નહતું. આપણે અમુક ખાતાં પર પૂરી સત્તા કે તે વિષે પૂરી જવાબદારી માગી ન હતી પણ કાયદા અને નાણાની પૂરી સત્તા પ્રજાકીય ધારાસભાને આપવાની અને કારોબારી મંડળમાં જે સભાસદો સરકાર તરફથી નીમવાની અને જે ધારાસભાના ચૂંટાએલા સભાસદો નીમવાની માગણી કરી હતી. આમાં બધાં ખાતાં માટે સત્તા અને જવાબદારીમાં આપણા સભાસદો સરકારના બાગીદાર બનત, પણ ધારાસભાને પાર્લામેન્ટના જેવી સત્તા મળત. પણ ગયા વર્ષના ઑગસ્ટ માસની ૨૦ મી તારીખે સ્વરાજ્ય વિષે જે બહેરાનામું સરકાર બહાર પાડ્યું હતું તે અનુસાર સરકારનાં યોગ્ય ખાતાંમાં પણ પૂરી જવાબદારી આપીને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યના ધોરી માર્ગ પર આપણને મુકવા બેઠાં એમ રીપોર્ટમાં માની લેવામાં આવ્યું છે. આવી શરૂઆત પ્રાંતિક બંધારણમાં કરવી અને ચોક્કસ કારતો પ્રમાણે અમુક ખાતાના કાયદા, વહીવટ અને નાણાની પૂરી સત્તા ધારાસભાને અને તેમાંથી નીમેલા પ્રધાનોને આપવાનો સરકાર ઇરાદો રાખે છે.

દરેક પ્રાંતમાં કયા વિષયો પ્રજાને સોંપવા તે વિષે ભલામણો કરવાને હિન્દ બહારના પ્રજાજની, એક અમલદારની અને એક બિનઅમલદારની કમીટી સચનાઓ કરશે તે વિષે વિચાર કરીને ગવર્નર જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલ હિન્દી વજીરની સંમતિ લઇને છેવટનો નિર્ણય કરશે. પોલીસ, કાયદા, ન્યાય, જમીન મહેસુલ-એ વિષયો પ્રજાને ન સોંપાય એમ રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે.

પ્રાતિક કારોબારી મંડળ.

૨૫. ગવર્નર અને કારોબારી સભાના સભાસદો, ધારાસભાના ચુંટાયેલા સભા-સદામાંથી ગવર્નરે નીમેલા પ્રધાનો, અને ખાતા વગરના એક અથવા વધારે સભાસદો-એ બધાનું પ્રાતિક કારોબારી મંડળ બનશે.

(આમ નવા કારોબારી મંડળમાં ત્રણ તત્વો હશે: (૧) કારોબારી સભાસદો હાલ ત્રણ નીમાય છે તેને બદલે બે હશે; (૨) પ્રધાનો જેઓ ધારાસભાના પ્રત્યક્ષ સભા-સદામાંથી નીમાશે અને જેઓ સ્વસ્થાવિક રીતે ધારાસભાના આગેવાને હશે; નહિ તો તેઓ ધારાસભામાંથી પોતાને જરૂરી કાયદા અને અંદાજપત્ર પસાર કરાવી ન શકે; અને (૩) ખાતા વગરના સભાસદ. આવા સભાસદો. બીજા દેશોમાં પણ રાજકીય પક્ષની જરૂરીયાતોથી અને ગંભીર મવાલોપર અનુભવી માણસોની મલાહ લેવાના હેતુથી ની-મવામાં આવે છે. રીપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે નવી કારોબારી સભાના અંગ્રેજ સભાસદ શિવાય બીજા કોઈને વહીવટનું જ્ઞાન નહિ હોય તેથી તેની પુરવણી કરવાને એક કે વધારે અમલદારોની સલાહનો લાભ લેવાને તેમને કારોબારી મંડળમાં દાખલ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. તેમને મત આપવાનો અધિકાર નહિ હોય અને તેમને પોતાની જગ્યાનો જે પગાર મળતો હશે તેજ મળ્યાં કરશે)

૨૬. કારોબારી સભામાં બે સભાસદો હશે અને તેમાં એક હિન્દી નીમાશે.

સરકારને હસ્તક રહેલાં ખાતાંપર ગવર્નર અને કારોબારી સભાની સત્તા રહેશે.

૨૭. ધારાસભાની મુદત માટે પ્રધાન અથવા પ્રધાનો નીમાશે અને તેમની પ્રત્યક્ષ ખાતાંપર સત્તા રહેશે.

(આ ઉપરથી સમજશે કે નવા કારોબારી સભાના બે સભાસદો સરકારી ખાતાંને વહીવટ કરશે અને તે વિષે તેમના નિર્ણય છેવટનો ગણાશે. ગવર્નર અને પ્રધાનો પ્રમતે સોંપાયેલાં ખાતાંપર સત્તા ભોગવશે અને તે, વિષે તેઓજ છેવટનો નિર્ણય કરી શકશે. રીપોર્ટ જણાવે છે કે સંરચાનોની માફક અહીંયાં ગવર્નર પ્રધાનોની મલાહજ હમેશાં કમૂલ કરે એમ તરત જનશે નહિ છતાં પ્રધાનોની સલાહ વિરુદ્ધ ગવર્નર હમેશાં નિર્ણય નહિ આપે, એકંદરે જે પ્રધાનોને ધારાસભાનો સંગીન ટેકો હોય તેઓ ગવર્નરને સહલાઇથી મદાત કરી શકે. આમ કારોબારી સત્તાના બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે તોપણ કારોબારી સભાસદો અને પ્રધાનો મળીને સામાન્ય રીતે બધાં ખાતાંના મુખ્ય મવાલો વિચારે અને જે નિર્ણયો કરવામાં આવે તેને સર્વે ટેકો આપીને બહાર દુનિયાની સમક્ષ ઐક્ય દાખવે એવી કલ્પના રીપોર્ટમાં દર્શાવવામાં આવી છે.)

૨૮. કારોબારી સભાના વધારાના સભાસદ કે સભાસદોને ગવર્નર પોતાના ઉપરી અમલદારોમાંથી મસલત અને સલાહ માટેજ નીમાશે.

૨૯. આ પ્રમાણે રચાયેલી સરકારના બધાં સભાસદો સામાન્ય રીતે ભેગા મળીને મસલત કરશે પણ કારોબારી મંડળના માત્ર એક કે બીજા અંગને મસલત કરવાને ગવર્નર બોલાવશે. સરકારી વિષયો સંબંધી બધાં મવાલોમાં અને પ્રાતિક અંદાજપત્રમાં તેનાં

આંકડા વિષે નિર્ણય ગવર્નર અને કારોબારી સભા કરશે; અને પ્રગ્નકીય ખાતાં વિષે પણ સલાહોમાં અને પ્રાતિક અંદાજપત્રમાં તેના આંકડા વિષે નિર્ણયો ગવર્નર અને પ્રધાનોને શિર રહેશે.

૩૦. ટ્રેડશીટનમાં પાર્લામેન્ટના કામ માટે ઉપમતીઓ નીમાય છે તેમના જેવી પદવી પર ધારાસભાના મલાસદોની અધિક મંજૂરમાં નીમણુંક કરવાની સત્તા (કાયદાથી) લેવી.

(ચુંટાયેલા સભાસદોજ નીમી શકાય એવું કંઈ બધન રખાશે નહિ.)

પ્રાતિક ધારાસભા.

૩૧. દરેક પ્રાંતમાં ધારાસભાને વધારે વિશાળ બનાવી તેમાં ચુંટાયેલા સભાસદોની સંગીત બહુમતિ સંખ્યામાં આવશે (૧) વધારેમાં વધારે વિશાળ મતદારમંડળ તરફથી ચુંટાયેલા અને (૨) નીમાયેલા સભાસદોની ધારાસભા બનશે, નીમાયેલા સભાસદો બિન અમલદાર તેમજ અમલદાર હશે. કેટલાક અમલદારો પોતાના હોદ્દાની રૂએજ સભાસદ નીમાશે. ધારાસભાની ચુંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર અને તે સભાનું બંધારણ પઠ માં પેરામાં જણાવ્યા મુજબ નીમાયેલી કમીટીની સલાહથી અને હિંદી વજરની સંમતિ લઈને ગવર્નર જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલ મુકરર કરશે અને તે પાર્લામેન્ટ આગળ રજુ કરનામાં આવશે.

(હાલ સામાન્ય રીતે ચુંટાયેલા સભાસદો ઓછી મંજૂરમાં છે પણ તેમાં ચુંટાયેલા અને નીમાયેલા મળીને બિન અમલદાર સભાસદોની વધુ સંખ્યા થાય છે. હાલ ફક્ત બંગાલામાંજ ચુંટાયેલા સભાસદો રહેજ વધુ સંખ્યામાં છે. હવેથી ચુંટાયવા-પ્રગ્નને જવાબદાર ગણાય એમાં સભાસદો વધુ સંખ્યામાં હશે હિંદી અને પ્રાતિક ધારાસભાઓ માટે મત આપનાનો અધિકાર તેમજ હિન્દી ધારામંડળોના અને દરેક પ્રાતિક ધારાસભા ના બંધારણ વિષે તપાસ કરી લલામણા કરવાને એક કમિટી તરત નીમવાની મૂચના રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. કારણ કે તે વિષે પ્રાંતવાર અભિપ્રાય બાંધવાને પુરતા સાધનો તૈયાર જણાયા નથી તે કમિટીમાં હિન્દી બહારનો એક પ્રમુખ, બે અનુભવી અમલદારો અને બે ઉચી પકિતના હિન્દીઓ નીમવાના છે. જ્યારે કોઈ પ્રાંતમાં તપાસ કરવાને આ કમિટી જશે ત્યારે એક રચાનિક અમલદાર અને એક મિનઅમલદાર ગૃહસ્થનો વધારો આ કમિટીમાં કરવામાં આવશે.)

૩૨. ગવર્નર ધારાસભાના પ્રમુખ થશે અને ઉપપ્રમુખ નીમવાની સત્તા તેમને રહેશે. (આ ઉપપ્રમુખ પણ અમલદાર હશે એમ રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે.)

૩૩ ધારાસભાને રદ કરવાની ગવર્નરને સત્તા રહેશે.

૩૪. (અંદાજપત્ર શિનાયતા બધા વિયથપર) ઠરાવો લખામણ રૂપેજ મણારો.

(આગળ જે અપવાદ મુકવામાં આવ્યા છે તેને ખાતલ કરીએ તો અંદાજપત્ર વિષે ધારાસભાના ઠરાવો સરકારને બંધનરૂપ થશે. ધારાસભાને અંદાજપત્ર પર પ્રગ્નકીય વિષયોમાં મર્યાદિત સત્તા મળશે.)

૩૫. સરકાર ખાસ અમલદાર કરે તે શિવાય નીમાયેલા અમલદાર સભાસદોને ખાસવાની તેમજ મત આપવાની સ્વતંત્રતા રહેશે.

૩૬. ધારાસભાનો દાઇપણ સભાસદ વધારાના સત્તા પૂછી શકશે.

૩૭. ધારાસભાની કાર્યવાહીના હાલના નિયમો કાયમ રહેશે પણ ગવર્નરની સંમતિથી ધારાસભા તેમાં ફેરફાર કરી શકશે.

(દેખીતી રીતે આ માટે ગવર્નર-જનરલની સંમતિની પણ જરૂર રહેશે નહિ.)

૩૮. એક અથવા વધારે ખાતાં માટે ધારાસભામાંથી કાયમી કમિટીઓ નીમાશે. આ કમિટીઓ ધારાસભાએ સુટ્રેસા સભાસદો અને ખાતાના વડા ઉપરીની બનશે. અને તે ખાતાના કારોબારી સભાસદ તેના પ્રમુખ થશે.

૩૯. સામાન્ય રીતે બધા વિષયોના કાયદાઓ ધારાસભામાં પસાર કરવામાં આવશે. અપવાદ ૩૫ સિવાય નીચે જણાવવામાં આવ્યા છે.

૪૦. પ્રાંતની અથવા તેના કોઇ ભાગની સુલેહ અને શાંતિ જાળવવાની અથવા સરકારી વિષયો સંબંધી સામાન્ય જવાબદારી અદા કરવાને તે વિષયોના દાઇ ખરડો જરૂરનો છે, એવું સર્ટીફિકેટ આપવાની ગવર્નરને સત્તા રહેશે. પછી આ સર્ટીફિકેટ સાથે ખરડો ગેઝેટમાં પ્રકટ કરવામાં આવશે. તે ધારાસભામાં દાખલ કરીને ધારાસભામાં પહેલીવાર વાંચવામાં આવશે અને તેના સામાન્ય સિદ્ધાંતો વિષે ચર્ચા થયા પછી તે ગ્રાન્ડ કમિટી આગળ રજુ કરવામાં આવશે. પણ જે ખરડા વિષે સર્ટીફિકેટ આપવામાં આવ્યું હોય તે સરકારી વિષય સંબંધી છે કે નહીં તે મતવાલ દિન્દી સરકારના નિર્ણય માટે મોકલવાની ધારાસભા ગવર્નરને ફરજ પાડી શકશે અને દિન્દી સરકારનો નિર્ણય છેવટનોજ ગણાશે. ધારાસભા આવા ખરડા પસાર કરશે એમ જો ગવર્નરને નિશ્ચિત રીતે લાગે તો તેણે સર્ટીફિકેટ આપવું જોઇએ નહિ. (આ કલમ સરકારને હસ્તક રહેલાજ ખાતાને લાગુ પડે છે. જ્યારે તે ખાતા વિષે કોઇ કાયદો પસાર કરવાની સરકારને ખાસ જરૂર લાગે અને ધારાસભા તે પસાર કરે એવો સંભવ ન જણાય ત્યારે આ પદ્ધતિ સ્વીકારવાની છે. બિનઅનુમતિદારો આ ખાતાં વીષે જે ખરડા, કલમો કે સુધારા રજુ કરે તેમાં સરકારને જરૂરી જણાય તેવો ફેરફાર કરવાને તેમજ આ વિષે અંદાજ પત્રના આકાશપત્ર કાશ્તુ રાખવાને પણ આ પ્રમાણે પ્રબળીય સભાસદોની વધુમતિવાળી ધારાસભાને અદલે સરકારે નીમેસા સભાસદોની વધુમતિવાળી ગ્રાંડ કમીટીએ કામ કાઢી લેવાની યોજના કરી છે.)

૪૧. આ ગ્રાંડ કમીટી (જેની રચના ખરડાના વિષય અનુસાર બદલાય) તેની સંખ્યા ધારાસભાના ૪૦ કે ૫૦ ટકા જેટલી હોવી જોઇએ. કેટલાક સભાસદોના (ધારાસભાના સભાસદોના) લેખી મતથી અને કેટલાક નીમણૂકથી પસંદ થશે. ગવર્નરની નીમણૂકના સભાસદોની (તેનો ખોતાના શિવાય) રહેજ વધુમતિ હોય પણ નીમવાના સભાસદો પૈકી કે ભાગથી વધારે અમલદારો નીમી શકાશે નહિ.

૪૨. ગ્રાંડ કમીટીમાં ખરડો પસાર થાય તે ધારાસભા આગળ મૂકવામાં આવે, અને

સમયની ચોક્કસ ક્ષેત્રી મર્યાદામાં તે વિષે ધારાસભા ચર્ચા કરે; પણ કારોબારી સભાના સભાસદ શિવાય બીજા કોઈની દરખાસ્તથી તેમાં સુધારો થઈ શકે નહિ કે તે રદ પણ થઈ શકે નહિ. આવી ચર્ચા પછી ખરડો એમને એમ કાયદો થયેલો ગણાય. પણ આ ચર્ચા દરમિયાન ધારાસભા સિદ્ધાંત કે વિષય વિષે કંઈપણ વાધો ઠરાવ પસાર કરીને નોંધી શકે અને તે ઠરાવ કાયદાની સાથે હિન્દી સરકાર અને હિન્દી વજીરને મોકલવામાં આવશે.

૪૩. કોઈ ખરડો રજુ કરવામાં આવે તેની-અથવા તેના કોઈ ભાગ રદામે-તેમજ કોઈ સુધારો સુચવવામાં આવે તેની સામે-કારોબારી સભાનો કોઈપણ સભાસદ એમ કહીને વાધો લઈ શકે કે તેથી સરકારી કાયદાના ક્ષેત્ર પર અતિક્રમણ થાય છે. તે વખતે ગવર્નર કાં તો ખરડાને કે સુધારાને આગળ ચાલવા દે અથવા તે વિષે સર્ટિફિકેટ આપે. જો તેણે સર્ટિફિકેટ આપે તો તેણે કાં તો તે વિષે ચર્ચા કરવા ન દે અથવા ધારાસભાને તે કાયદા કે કલમમાં કરવાના સુધારા સૂચવે અથવા ધારાસભાની વિનંતિથી તે કાંઈ કમીટીને સોંપે.

(આગળ સરકારી ખાતા વિષે જરૂરી જણાતા કાયદા પસાર કરવાની શરતો સ્પષ્ટ કરી છે તેમ આમાં તેજ ખાતા વિષે સરકારને ખાનગી સભાસદ રજુ કરે તે ખાસ વાંધાભરેલા જણાતા ખરડા વગેરે અટકાવવાની યોજના કરવામાં આવી છે. પ્રખ્યાત ખાતા પર ધારાસભાની નિરંકુશ સત્તા રહેશે એ તો સ્પષ્ટ છે.)

૪૪. અધા પ્રાંતિક ધારા માટે ગવર્નર અને ગવર્નર જનરલની સંમતિની જરૂર નથી અને તે રદ કરવાની સત્તા મહેસુલદારને રહેશે.

૪૫. કાયદો નામંજૂર કરવાની સત્તાની રૂપે ગવર્નર સુધારા કરવાને તે ધારાસભાને તે પાછું પણ મોકલી શકે.

૪૬. પ્રાંતિક કાયદાઓનો અમલ અટકાવવાની સત્તા ગવર્નર-જનરલને રહેશે.

(ગવર્નર-જનરલ કોઈ કાયદો નામંજૂર કર્યા શિવાય તેને યોગ્ય વખતને માટે અટકાવવા ઇચ્છતા હોય ત્યારે આ કલમ પ્રમાણે વર્તી શકે.)

નાણાં.

૪૭. મહેસુલનાં હિન્દી અને પ્રાંતિક ખાતા તદ્દન જુદાં પાડવાં.

(કાલ જમીન, મહેસુલ, રેવિન્યુ વગેરે કેટલાક ખાતાની અમુક પ્રાંતમાં આવવી આવક તે પ્રાંતની સરકાર અને હિન્દી સરકાર વચ્ચે અમુક પ્રમાણમાં વહેંચવામાં આવે છે. આને બદલે અમુક ખાતાની પૂરી ઉપજ વડી સરકારને આપવાની અને અમુકની પૂરી પ્રાંતિક સરકારને આપવાની દરખાસ્ત છે. આખા હિન્દને લગતાં ખાતા શિવાયનાં લગભગ અધા ખાતાની આવક પ્રતિને આપવાની યોજના રીપોર્ટમાં જણાવી છે. આમ કરતાં હિન્દી સરકારને પોતાના ખર્ચ જોડવા પૈસા નથી મળતા તેથી પ્રાંતોને વધારે આવક મળે તેના બદલામાં ખર્ચ જતાં શીટીક રહે તેના દળ દબા હિન્દી સરકારની તીવ્ર નોરીમાં ભરવા જોઈએ એમ સૂચ્યું છે. શીટીકનું આ પ્રમાણ આકાશની ગણતરીપરથી

મૂકવામાં આવ્યું છે. આથી હિન્દી અને પ્રાંતિક સરકારના હિસાબ અને અંદાજપત્ર પણ તદ્દન જુદા થશે અને અને પ્રાંતિક સરકારને પોતાની શીલીકપર સારો કાણુ મળશે.

૪૮. હિન્દી સરકારને પ્રતિ પામેથી લેવાની રકમ પેટે તેના મહેસુલ પર પડેલો દક રહેશે.

(રિપોર્ટમાં જણાવ્યું છે કે અંદાજપત્ર ધડતાં કેલ મહેસુલમાંથી પહેલી હિન્દી સરકારને આપવાની રકમ અને પછી સરકારી ખાતાને માટે જોઈતી રકમ-એ જે ખાતુએ મૂકીને પછી પ્રધાનોએ પ્રાંતીય ખાતાના ખર્ચની વહેંચણી કરવી અને જે વધારે પૈસાની જરૂર જણાય તો તેમણે કર નાંખવા. આથી કર નાંખવાની જવાબદારી અને તેને અંગે રહેલી કડબાશ આપણા આગેવાનોને વહેંચવી પડે પણ કર નાંખવાની સત્તાથી તીવ્રેત્રીપર સત્તા આવી શકે અને કારોબારી સજાસંદોને નમાવી પણ શકાય એ બૂલવું જોઈએ નહિ.)

૪૯. પ્રાંતિક સરકારને કર નાંખવાની અને લેવન કાઢવાની અમુક સત્તાઓ આપવી.

(ક્યા પ્રકારના કર નાંખી શકાય તેનું એક કોષ્ટક મનાવવામાં આવશે, સાધારણ રીતે હિન્દી સરકારની માર્શલજ પ્રાંતિક સરકાર લેવન કાઢી નાણાં મેળવશે. જ્યારે પુરતી રકમ નહિ મળે ત્યારે અમુક નિયમ પ્રમાણે પ્રતિમાં તેની વહેંચણી થશે અને પ્રાંતિક સરકારને અમુક કામ માટે પાસ સારી રકમ મળી શકે, એમ લાગે તો હિન્દી સરકારની લેવનને બાધ ન આવે તે પ્રમાણે અમુક નિયમને અનુસરીને તેને પોતાની આગવી લેવન કાઢવાની સત્તા આપવામાં આવે.)

૫૦. અંદાજપત્ર ધારાસભા આગળ રજુ કરવામાં આવશે. ન સરકારી ખાતા વિષે અંદાજપત્રમાં રજુ કરેલી દરખાસ્ત ધારાસભા નામંજૂર કરે તો તે પ્રાંતની સુલેદ અને શાંતિ માટે અથવા સરકારી ખાતા વિષે પોતાની જવાબદારી અદા કરવા માટે અમત્યનાં છે, એમ સર્ટિફિકેટ આપીને ગવર્નર-ઇન-કાઉન્સિલ તેને કાયમ રાખી શકે. આ સત્તા નો તે અમલ કરે તે શિવાય ધારાસભાના કરાવેા પ્રમાણે અંદાજપત્રમાં ફેરફાર કરવો પડે.

(આમ પ્રાંતીય ખાતાના અંદાજપત્રપર ધારાસભાને પૂરેપૂરો અંકુશ મળે છે અને તેથી પ્રધાનો તેને જવાબદાર પણ અને છે. આજનાં ખાતામાં પણ અપવાદ રૂપે સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવે તે શિવાય ધારાસભાને અંદાજપત્રપર સંગીન સત્તા મળે છે.)

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય.

૫૧. સ્થાનિક મંડળોપર પ્રજાને પૂરેપૂરો અંકુશ જતલી ત્વરાથી મૂકવો જોઈએ.

(સન ૧૯૮૨ માં લોર્ડ રીપને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વિષે કદાર કસાય પ્હાર પાડ્યો હતો તેનો દીલો અમલ કરવામાં આવ્યો હતો અને છેલ્લાં ૩૫ વર્ષમાં સ્થાનિક મંડળોનો વિકાસ અતિશય અસંતોષકારક નીવડ્યો છે, એમ રીપોર્ટમાં કહ્યું કરવામાં આવ્યું છે, હવે જ્યારે પ્રાંતિક સ્વરાજ્યનો ફિરસો પ્રજાને સોંપવામાં આવનાર છે ત્યારે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય પૂરેપૂરે આપવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે એ યોગ્ય છે. સ્થાનિક મંડળોને

કેળવણી, આરોગ્ય, વૈદક, ગહેર બાંધકામ વગેરે જે વિષયોપર સત્તા હોય છે તેજ પ્રાતિક ખાતાંપર પ્રધાનોને અને ધારાસભાને પૂરેપૂરી સત્તા આપવામાં આવનાર છે, એ પણ બ્યાનમાં લેવા જેવું છે. આ ઉપરથી એમ પણલાગે છે કે પ્રાતિક સ્વરાજ્યનો આપવા ધાગેલો હિસ્સો તે વિદ્યાળ ધોરણનું સ્થાનિક સ્વરાજ્યજ ગણાય.)

પ્રાતિક બંધારણમાં ફેરફાર.

પર. નવી પ્રાતિક ધારાસભાને ગરૂ થયે પોંચ વર્ષ પછી સરકારી અને પ્રમુખીય ખાતાની યાદીમાં ફેરફાર કરવાની પ્રાતિક સરકાર કે ધારાસભાની અરજી વિષે હિન્દી સરકાર વિચાર કરશે. આવી અરજી કરવામાં આવે ત્યારે સરકારને હરતક રહેલ કાંઈ ખાતું પ્રમુખને સોંપવાની અને જે કાંઈ પ્રમુખીય ખાતાની ગંભીર ગેરબ્યવસ્થા થયેલ જણાય તો તે સરકારના કાષ્ટમાં લેવાની સત્તા હિન્દી વજીરની સંમતિ લઈને હિન્દી સરકાર અજમાવી શકશે, તેમ પ્રધાનોના પગાર (જે શરૂઆતમાં તો સરકારી ખાતામાં મૂકાશે.) તેનાપર ધારાસભાની ખાસ મંજૂરી મેળવાય એવો હુકમ કરવાની સત્તા પણ હિન્દી સરકારને રહેશે. પ્રધાનના પગાર આમ ધારાસભામાં મંજૂર થવો જોઈએ, એવો નિર્ણય તે નખતે (નવી સભાને સ્થાપ્યે પાંચ વર્ષ ચલા પછી) અથવા તે પછી કાંઈ વખતે કરવાની સત્તા તે સભાને રહેશે. (આમાં પાંચ વર્ષના અનુભવ પછી પ્રમુખને વધારે ખાતાં સોંપવાની પદ્ધતિ યોજનામાં આવી છે. કાંઈ ખાતાંનો પ્રધાનોએ અસમ વહીવટ કર્યો હોય તો તે પાછા સરકારને મોંપવાનું પણ પ્રમુખીય વિષયોમાં કાયદા અને અંદાજ-પત્ર ખમાર કરવાની નિરંકુશ સત્તા ધારાસભાને મળી છે અને તેથી આ બંને બાબતોમાં યોતાનું બળ અજમાવીને ધારાસભાજ પ્રધાનોને યોતાના અંકુશ રાખી શકે—તેમનું આખું અંદાજપત્ર નામંજૂર કરીને તેમને રાજીનામું આપવાની પણ ફરજ પાડી શકે. પણ આ આવીએ ધારાસભા કદાચ ન અજમાવી શકે અને તેની અમર પણ હમેશાં અચૂક ન થાય. પણ પાંચ વર્ષ પછી તો પ્રધાનોના પગાર મંજૂર કરવાની સત્તા મેળવીને ધારાસભા તેમને યોતાની મરજી મુજબ રાખી કે અરતરફ કરી શકે અને આમ જવાબદાર રાજતંત્રને મિદ્ધાત પૂરેપૂરો અમલમાં આવે)

પ્રાથમિક કાર્ય.

૧૩. એક કમીટીમાં ઇંગ્લંડથી એક પ્રમુખ, એક અમલદાર અને એક બિનઅમલદારને નીમની. હિન્દી અને પ્રાતિક ખાતાના વિભાગ વિષે અને ક્યાં પ્રાતિક ખાતા પ્રમુખને સોંપવા તે વિષે તે બધામણુ કરશે. જે પ્રાતિક તે કમીટી તપાસ કરે તે પ્રાતિક એક અમલદાર અને એક બિન અમલદાર ગૃહસ્થ તેમજ ઉમેરાશે.

૧૪. બીજી એક કમીટીમાં પણ ઇંગ્લંડથી એક પ્રમુખ, બે અમલદારો અને બે બિન અમલદારો નીમના અને તેમણે મતદારમંડલો, મનાધિકાર અને દરેક પ્રાંતની અને આખા હિન્દની ધારાસભાની રચના વિષે બધામણુ કરવી. જે પ્રાંતમાં આ કમીટી કામ કરે ત્યાંના એક અમલદાર અને એક બિન અમલદારને તેમાં ઉમેરાવા.

૧૫. આ બે કમીટીઓને માથે મળીને સસક્ત કરવાની સત્તા રહેશે.

તપાસ માટે કમિશન.

૫૬. હિન્દી સરકાર અને પ્રાંતોના બંધારણની તપાસ કરવાને (અને તે ઉપરથી તેમાં સુધારા સૂચવવાને) નવી ધારાસભાની પહેલી સભા મળ્યે ૧૦ વર્ષ પછી એક કમીશન નીમાશે. કમીશનના મહાસદોનાં નામ પાર્લામેન્ટની સંમતિ માટે રજુ કરવામાં આવશે. તે પછી વધારેમાં વધારે ૧૦ વર્ષની મુદતે આવી કમિશન નીમવાં.

(૪૨૮ ઇન્ડિયા કંપનીનું કરારનામું દર વીસ વર્ષ પાર્લામેન્ટમાં તાજું કરવામાં આવતું ત્યારે તેના રાજકારણની વિશાળ ધોરણથી તપાસ કરવાને બ્રીટીશ આમની સભા અને અમીરાની સભાની મંચુક્ત કમીટીઓ નીમાતી હતી અને તે રાજપુરો, અમલદારો, હિન્દીઓ વગેરેની જુગાની લઇને વડીવટની બૂલો અને તેમાં કરવા બેઠના સુધારા વિષે અતિશય કિંમતી રીપોર્ટ બહાર પાડતી હતી. આથી કંપની સરકાર પર સારો દાવ્ય રહેતો હતો. પણ સન ૧૮૫૮ માં બ્રીટીશ શહેનશાહતના સીધા અંકુશ નીચે હિન્દુ રાજતંત્ર આગળ ત્યારે પાર્લામેન્ટનો આવો દાવ્ય વધવાને બદલે ઓછો થયો. કારણ કે તે પછી કરારનામું તાજું નહિ કરવાનું હોવાથી કમીટીઓ નીમાતી બંધ થઇ. તે પછી વખતે વખતે અમુક વિષયો માટે કમીશન નીમાયા છે તેથી આ કમીટીની ગરજ સરી નથી. હવે ફરીથી નવા રાજબંધારણનો અનુભવ થતો જાય તેમ તેમ એકસ હુંક મુદતે તે વિષે તપાસ કરી તેમાં કમે કમે સુધારા કરી છેવટે મંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવાનો ધરાદો જણાવવામાં આવ્યો છે.)

દેશી રાજ્યો.

૫૭. દેશી રાજ્યોની સભા સ્થાપતી.

(આવી સભા સ્થાપવાની દરખાસ્ત પહેલાં કેટલાક વાઇસરોયે કરી હતી, અને તેને અંગે જે મમજન થઇ હતી તેને પરિણામે માત્રાજ્યની રોચ માટે લશ્કરની ટુકડીઓ દેશી રાજ્યોએ તૈયાર કરી હતી. લોર્ડ હાર્ડિંગે વર્ગે વર્ગે રાજકુમારોની કેળવણી વિષે મસજન કરવાને દેશી રાજ્યોની સભાઓ બોલાવી હતી. લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડે કેળવણી ઉપરાંત દેશી રાજ્યોને લગતા બીજા મામાન્યે મનાલો પણ આ સભા આગળ મૂક્યા હતા. પણ અત્યાર સુધી વોઇસરોયની ખાસ મરજથી આ સભાઓ બોલાવવામાં આવી હતી તેને હવે બંધારણમાં કાયમનું સ્વરૂપ આપવામાં આવશે. અલગત, સભાના નિર્ણયો જાણામળ રૂપે જ ગણાશે પણ તેનું વધારે ને વધારે વજન પડશે.)

૫૮. દેશી રાજ્યોની સભા એક કાયમ કમીટી નીમશે.

(સભા તે સાધારણ રીતે વર્ષમાં એકવારજ બોલાવવામાં આવશે, તેથી વર્ષ દર-મ્યાન ઉત્પન્ન થતા દેશી રાજ્યોને લગતા મહત્વના સવાલો આ કમીટીના અભિપ્રાય માટે રજુ કરવામાં આવશે. આ સભાના પ્રમુખરથાને વોઇસરાય બિરાજશે પણ તેમની ગેરહાજરીમાં કોઇ રાજ્યે ઉપપ્રમુખ તરીકે તેઓ નીમશે. સભાની કાર્યવાહીના નિયમો સાધારણ નહીં કરશે પણ તેમાં રાજ્યો સુધારાઓ સૂચવી શકશે.

૫૯. જે અથવા વધારે રાજ્યો વચ્ચે કે ટોઇ રાજ્ય અને પ્રાંતિક સરકાર અથવા રાષ્ટ્રીય સરકાર વચ્ચે કંઇ તકરાર થાય તો તે વિષે સલાહ આપવાને એક હાઇકોર્ટના

ન્યાયાધીશ અને અન્ને પક્ષના એક પ્રતિનિધિનું એક કમીશન વાઇસરોયને ઠીક લાગશે તો નિમશે.

(હાલ આવી તકરોનો, હેવટનો નીવેડો હિન્દી સરકાર આપે છે તે વિષે રાજ્યોને પૂરો વિચાર પડતો નથી. કમીશનની સલાહ પણ વાઇસરોયને બંધનકારક ગણાશે નહિ અને હમેશાં કમીશન નીમવાની પણ ફરજ તેમને પાડી શકશે નહિ.)

૬૦. કાંઈ દેશી રાજ્યનો હક, માન કે મત્તા કમી કરવાનો કે તેના કુટુંબના કાંઈ માણસને વારસ તરીકે ગાદીપર બેસતો અટકાવવાનો સલાહ વિચારવાની જરૂર હોય ત્યારે તે વિષે સલાહ આપવાને હાઇકોર્ટના એક ન્યાયાધીશ, બે દેશી રાજ્યો અને વાઇસરોયે નીમેલા બે પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થાનું કમીશન તેઓ નીમશે.

૬૧. આંતર વ્યવસ્થાની પૂરી સત્તાઓ જે રાજ્યો ભોગવે છે તેઓ હિન્દી મરકાર આથે સીધો સંબંધ રાખશે.

(આવા રાજ્યો હાલ પોલીટીકલ એજન્ટ અને ગવર્નર-જનરલના ખાસ પ્રતિનિધિ અથવા પ્રાંતના ગવર્નરની મારફત હિન્દી સરકાર માથે સંબંધ રાખે છે. નવી વ્યવસ્થા પ્રમાણે કાં તો પોલીટીકલ એજન્ટની અથવા ગવર્નર જનરલના પ્રતિનિધિની જગ્યા નાણુદ કરવી પડશે એટલે તેમાંના એકની મારફત હિન્દી મરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવામાં આરશે. આ કોટિના જે રાજ્યો હાલ ગવર્નરની સાથે વ્યવહાર રાખતા હશે તેઓ કાંતો એજન્ટની મારફત હિન્દી સરકાર સાથે સીધો વ્યવહાર રાખશે અથવા ગવર્નરની મારફત અથવા તો ખરી રીતે હિન્દી સરકારની સાથે જ ચલાવાશે.

૬૨. પ્રાંતિક ધારાસભાને દેશી રાજ્યો માથે સંબંધનો વિષય સોંપી શકશે નહિ.

(૬૧ મી કલમનો અમલ થયા પછી પણ જે ન્હાનાં રાજ્યો ગવર્નર માથે જ સંબંધ રાખશે તેને આ કલમ લાગુ પડે છે.)

૬૩. હિન્દ સમરતને લગતા વિષયોમાં કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટ અને દેશી રાજ્યોની મક્કા વચ્ચે મસલત અને ચર્ચા માટે વ્યવસ્થા કરવી.

(મીઠુ, અદીલુ, જહાત, ટપાલ, તાર, રેલવે, લરકર, નૌકા વગેરે હિન્દી મરકારને હસ્તક રહેલાં ખાતાં સાથે દેશી રાજ્યોને પણ ગાદ સંબંધ છે. અત્યાર સુધી મરકારી અમલદારોની વધુમતિ વડી ધારાસભામાં હતી, પણ ધારાસભામાં તેમજ બન્ને મંડલોની સંયુક્ત સભામાં ચુંટાએલા સભાસદોની થોડી પણ વધુમતિ થવાથી સ્વાભાવિક રીતે દેશી રાજ્યો પણ આવા સામાન્ય હિતના મતલોની ચર્ચામાં પોતાનો ફાળો આપવાનો તેમને હક મળવો જોઈએ. કાં તો દેશી રાજ્યોની આખી સમા અને કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટની મંયુક્ત સભાઓ થાય અથવા બન્નેએ ચુંટા પ્રતિનિધિ ભેગા મળીને મસલત કરે.)

ઉચ્ચ નોકરોઓ.

૬૪. ઉચ્ચ પદોપર નિમણુંકના નિયમોમાં હક જે અતીય બેદ રહ્યા કે તે નાણુદ કરવા.

(દાખલા તરીકે સુપરીન્ટેન્ડન્ટ ઓફ પોલીસ અને તેની ઉચ્ચી પદવી માટે બીટીસ વતનીજ લાયક ગણાય એવી જે કલમ હાલના નિયમોમાં છે તે રદ કરવામાં આવશે.)

૬૫. જે પદવીઓને માટે ઇંગ્લેન્ડમાં નિમણૂકો કરવામાં આવે છે તેને માટે હિન્દમાંથી વધારાની નિમણૂકો કરવાની પદ્ધતિ યોજવી.

(સીવીલ સર્વિસ અને બીજી એનેક ઉચ્ચી નોકરી માટે ફક્ત ઇંગ્લેન્ડમાંજ હાલ નિમણૂકો કરવામાં આવે છે કારણ કે તે વિષે દરીફાઇની પરીક્ષા ત્યાં લેવામાં આવે છે. આ કલમ પ્રમાણે તે પદવીઓ માટે હિન્દમાંથી થોડી નિમણૂકો કરવાની ગોઠવણ કરવામાં આવે. અલબત્ત, આનો અર્થ એવો નથી કે આપણી માગણી પ્રમાણે સીવીલ સર્વિસ વગેરે નોકરીઓ માટે એકનીએક દરીફાઇની પરીક્ષા હિન્દમાં તેમજ ઇંગ્લેન્ડમાં ચલાવવામાં આવશે; પણ હિન્દમાંથી જુદી પરીક્ષા લઇને કે બીજી ટ્રાઇ રીતે તે પદવીઓ માટે નિમણૂકો કરવામાં આવશે.)

૬૬. બધી ઉચ્ચ પદવીઓ માટે હિન્દમાં કરવાની નિમણૂકાતું પ્રમાણ અને દર વર્ષે તેના વધારાનો દર ચોક્કસ કરવા નોંધાયે.

૬૭ સીવીલ સર્વિસની ઉચ્ચ પદવીઓમાં હિન્દીઓનું પ્રમાણ એકદમ ૩૩ ટકા જેટલું કરી દર વર્ષે ૧૩ ટકા દશ વર્ષ સુધી વધારવું અને પછી કમીશન તે વિષે આગળ વિચાર કરશે.

(હાલ સીવીલ સર્વિસમાં આશરે ૬ ટકા જેટલા હિન્દીઓ સીવીલ સર્વિસમાં છે. આ કલમ પ્રમાણે દશ વર્ષમાં અડધા લાગના હિન્દીઓ નીમાશે.)

૬૮. નિર્વાહના ખર્ચમાં વધારો અને નીમણૂકનું ઉચ્ચ ધોરણ કાયમ રાખવાનો વિચાર કરીને પગારના દરમાં ફેરફાર કરાવવા. વધારે ઉચ્ચ પદવી ન મળે ત્યાં સુધી અમુક મુદતે નિયમ પ્રમાણે બધી પદવીઓના પગારમાં વધારો કરવા અને હાલના વધારા કાયમ રાખવા સામાન્ય પેન્શન તરીકે વધારેમાં વધારે—૧ શીશીંગ અને ૯ પેન્શનો એક રૂપિયો ગણીને—વાર્ષિક ૬૦૦ પાઉન્ડની રકમ મુકરર કરવી અને કેટલીક ઉચ્ચ પદવીઓ માટે પેન્શનની ખાસ રકમો કરાવી રાખના નિયમોમાં ફેરફાર કરવા, જેથી તેની મર્યાદામાં રહીને વધારે સ્વતંત્રતા મળી શકે, આર માત્ર સુધી હકની રાખ બેગી યત્ર દેવા વિષે વિચાર કરવા.

(સીવીલ સર્વિસના જેવી બારેમાં બારે પગારની પદવીઓ હજી ઘણા દરજ્જે ભોગવવાના છે તેથી તે તરફ અતિશય પક્ષપાત દર્શાવવામાં આવ્યો છે.)

૬૯ હિન્દુસ્થાનમાં નિમણૂકના ધોરણ પરથી બધી ઉચ્ચ પદવીઓના પગારનું ધોરણ મુકરર કરવું પણ યુરોપમાં નીમાતા ગૃહસ્થાને ખાસ રકમ વધારા તરીકે આપવી અને તેજ સિદ્ધાંત યુરોપમાં નોકરી કરતા હિન્દીઓને લાગુ પાડવો.

(આમાં એ સિદ્ધાંત કમુલ કરવામાં આવ્યો છે કે હિન્દના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ નોકરીના પગાર હિન્દના ધોરણ મુકરર કરવા નોંધાયે પણ યુરોપમાં નીમાતા ગૃહસ્થાને જે મોટા વધારો આપવાનું જણાવતામાં આવ્યું છે તેથી હિન્દીઓને યુરોપીયન અમલદારોના પગાર

વધારે સમાન થવાને બદલે તેના વચ્ચે વધારે ભેદ થવાનો સંભવ છે. થોડાજ હિન્દીઓ યુરોપમાં નોકરી કરે છે તેથી આપણને લાલ તો નહિ જોવાર્જ છે.)

(રીપોર્ટમાં કરવામાં આવેલી ભલામણોનો આ સાર તેને અતે પરિશિષ્ટ ૧ તરીકે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે ક્યાં ખાતાં હિન્દી મરકારથી જુદાં પાડી પ્રાંતિક મનાવવાં અને તે પૈકી ક્યાં ખાતાં પ્રજાપ્રીય બનાવવાં, તે વિશે ભલામણો કરવાને એક કમીટી નીમવામાં આવનાર છે. તે વિશે રીપોર્ટના લેખકોએ પોતાના અભિપ્રાય પરિશિષ્ટ ૨ તરીકે મૂક્યો છે તે નીચે આપીએ છીએ.)

નીચેના વિષયો પૂરેપૂરા પ્રાંતિક બનાવવા જોઈએ.

તે પૈકી આ વિષયો પ્રજાને સોંપવું

પ્રજાપ્રીય.

૧. પ્રાંતિક કાર્ય માટે કર નાખવા.
૨. પ્રાંતિક મહેસુલ પેટે નાણાં બ્યાળે લેવાં, લોન કાઢવી.
૩. હિન્દી સરકારની વતી નાણાંનું કામ (આવક વેરા ભેગો કરવો વગેરે).
૪. પ્રાંતિક નોકરાની નિમણૂક, તેમની નોકરીના નિયમો અને તેના પર અંકુશ.
૫. કાયદા અને નિયમની જાળવણી.

(૧) ફાજદારી ન્યાયનો વહીવટ (આ વિષે વાઈસરોયની સામાન્ય સલાહ કાયમ રહેશે).

(૨) પોલીસ-રેલ્વે પોલીસ સુધ્ધાત.

(૩) કદખાનાં. (૪) ગુન્હાખોર જાતો.

(૫) અમુક કાયદાનો અમલ-નાજદોહી સત્તાનો કાયદો, જાપખાનાંનો અને દુધીયારખંધીનો કાયદો વગેરે (આ વિષે કાયદા ધડવાની સત્તા હિન્દી સરકારને જ રહેશે). (૬) ઝેર. (૭) જુગાર. (૮) નાટકશાળાઓ અને સર્નેમેટાગ્રાફ. (૯) કારોનર.

૬. જમીન મહેસુલનો વહીવટ-જમીન મહેસુલની આકેણી અને તેને ઉધરાવવો, જમીન વિષે રેકર્ડ રાખવા વગેરે.

પ્રજાપ્રીય.

૭. ખેતી-જનવરોના રોગ, ખેતીના સુધારા માટે શોધ કરવાની મંરથાઓ, આ-દર્શરૂપ ખેતરો, ખેતીના રોગ વગેરે.

૮. જંગલો અને જંગલની પેદાશ, વર્ગ વગરનાં અને કેટલાંક માસવેલાં જંગલો.

૯. નદીની સાફસુધી, મચ્છીપાટ વગેરે.

૧૦. જાહેર બાંધકામ-રસ્તા, મકાનો, મોટાં અને ન્હાનાં જાહેર કામો, દૂધમથે અને ન્હાની રેલગાડીઓ, વગેરે.

૧૧. કૃષિવણી-પ્રાથમિક, માધ્યમિક, યુનિવર્સિટીની, કુખર ઉદ્યોગની.

૧૨. વૈદક અને આરોગ્ય-ધરપીતાલો વગેરે.

૧૩. રથાનિક સરકારી-શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં (યુનિવર્સિટી, લોકમોર્ડ પમાયતો વગેરે).

૧૪. મતાધિકાર, મત આપવા વિષે કાયદો, મતદાર મંડળનું બંધારણ.

૧૫. દીવાની અદાલતો-ફરતાવેજ રજી-રજી કરવાના કામ સુદ્ધીત.

૧૬. આગકારી ખાતુ.

૧૭. અમુક પછાત જાતો.

૧૮. અમુક રકમ પેટે જમીન સર-કારમાં લેવાનો વહીવટ (હિન્દી સરકારનો કાયદો કાયમ રહે પણ તેમાં પ્રાંતવાર જરૂ-રીયાત પ્રમાણે કરવાના ફેરફાર વિષે વિચાર કરવો).

૧૯. ઉદ્યોગ-દારખાનાં, બેંકસરો, વીજળી, વ્યાસતેલ, સળગી ઉઠે એવા પદાર્થો, ધ્યાનિક કુખર ઉદ્યોગોનો વિકાસ.

૨૦. સંઘકારી મંડલીઓ (કાયદા બદ-લાની મત્તા હિન્દી મરકારને રહેશે).

૨૧. વેપારી પેદીઓ-બેંકો, વર્તમા કંપનીઓ વગેરે (હિન્દી સરકારને કાયદા પ્રકવાની મત્તા રહેશે).

૨૨. સરકારી છાપખાતુ.

૨૩. આકાશ-જામ મંદળની નોંધ વગેરે.

અગતીય.

૧૮

મોટાં નહેર કામ શિવાય બાકીનું આખું ખાતુ.

યુનિવર્સિટી શિવાયની બધી કૃષિવણી.

અગતીય.

અગતીય.

અગતીય.

ફક્ત રજીસ્ટર કરવાનું ખાતું સોંપવામાં આવે છે.

અગતીય.

આમાં ફક્ત રથાનિક ઉદ્યોગોની ખાસવણી-નો વિષય સોંપવામાં આવ્યો છે.

અગતીય.

અગતીય.

૨૪. એક પ્રાંતમાંથી બીજા પ્રાંતમાં
જાવ.

૨૫. જંગલી પક્ષી અને પશુઓનું
રક્ષણ અને પશુ તરફ ખાતરીપણું.

૨૬. પ્રાંતિક સરકારની મહેસુલની
આંકણી અને ઉધરાણી.

૨૭. વારસી મીલકત.

૨૮. ધર્મદા મીલકતની વ્યવસ્થા.

૨૯. મોટર ગાડીઓ (હિન્દી સરકાર
ને કાયદા બંધવાની કેટલીક સત્તા રહેશે.)

અગ્રાહીય.

અગ્રાહીય.

અગ્રાહીય.

(આ ઉપરથી જણાશે કે પ્રાંતિક રાજ્યતંત્રમાં પ્રજાને નહિ સોંપેલાં ખાતાં ઉપર
દેખરેખ રાખવા ઉપરાંત હિન્દી સરકારને, (૧) પરરાજ્યો સાથે સંબંધ, (૨) નાણાં
ખાતું-જેમાં અરીજી, મીલકત, રેવન્યુ (જનરલ) આવક વેગે વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
(૩) વેપાર અને ઉદ્યોગ ખાતું-જેમાં ટપાલ, તાર, આપત્ત-નિકાસ પર જકાત, વહાણો,
રેલ્વે આવે છે અને (૪) સરકાર, નૌકા અને સામાન્ય રીતે દેશનો બચાવ-એ ખાતાનો
વહીવટ કરવાનો રહે છે).

કન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

હિન્દી પ્રધાનની યોજના.

માણસ સર્વાંશે સંજોગોને આધીન તો નથી-જ છતાં સંજોગો અનુકુળ હોય ત્યારે
ધ્રુવોનું પરિણામ યોગ્ય પ્રયત્નથી ટુંક વખતમાં આણી શકાય છે, એ આપણે આજે જોઈએ
છીએ. પાંચ વરસ પહેલાં આપણી લડત તરફ આપણે ખીટીશ પ્રજાનું ધ્યાન પણ ખેંચી
શકતા નહોતા, પરંતુ લગાઇને લીધે તે સ્થિતિ ફેરવાઇ ગઇ, નવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થયું
અને એ પ્રજાને આપણી વાત સંભળવી પડી. કોંગ્રેસ-શ્રીએ નક્કી કરેલી સ્વરાજ્યની
યોજના માટે દેશમાં ચાલી રહેલી સારે ચળવળે સરકાર પાસેથી ટુંક વખતમાં જ જવાબ
મેળવ્યો. ખુદ હિંદી પ્રધાનને જ જાહેર કરવું પડ્યું કે શાહી સરકારની રાજનીતિ હિંદમાં
જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાની છે, તથા તે માટે સંગીન પગલાં લેવાનો નિશ્ચય થયો
છે. આજે એ જાહેરનામા અનુસાર એમની સુધારાની યોજના પણ બહાર પડી
ગઇ છે. આ પરિણામથી હાલના અવસરની મર્યાદા સમજાવી જોઈએ અને આપણા પ્રયત્નો
ઉત્સાહભરે ચાલુ રહેવા જોઈએ. જે યોજના બહાર પડી છે, તે છેવટની નથી. તે
ઉપર જે ચર્ચા થશે તેને આધારેજ તેનું અંતિમ રૂપ ઘડાશે. એટલે અત્યારે તો આપણે
એ યોજનાને વિચારપૂર્વક તપાસી તે સંબંધી આપણા અભિપ્રાય સ્પષ્ટતાથી જણાવી
રવાનો છે.

હિંદી પ્રધાનના રીપોર્ટ સંબંધી પ્રથમ એટલું તો કહેવું જોઈએ કે એમણે હાથમાં લીધેલું કાર્ય મુશ્કેલ હોવા છતાં એમને પ્રયત્ન આવ નિષ્ફળ નીવડ્યો નથી. એ રીપોર્ટ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે તેઓ અહિંની સ્થિતિ સારી રીતે સમજી શક્યા છે અને પરિણામે તેઓ આ દેશના રાજ્યતંત્રને માટે ઉપયોગી ચર્ચા પડે એવી રચના (constitutional machinery) યોજી શક્યા છે. પરંતુ આપણા હક્કો દૃષ્ટિથી જોતાં એમને રીપોર્ટ નિરાશાજનક લાગે છે. કારણ કે તેમણે સુચવેલી યોજનામાં ન્યાયને માટે હિંમતભર્યો આગ્રહ નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ એમના પ્રયત્નના સાક્ષ્યને માટે, પ્રજા મનવાળા શકે એવા આવશ્યક હક્કો આપવાનું શાણપણ પણ એમાં જણાતું નથી. સર્વત્ર પ્રજાની વૃત્તિ (Intentions) તથા શક્તિ માટે શંકાજ બેવામાં આવે છે. જ્યાં હક્કો આપવાનો વિચાર થયો છે, ત્યાં તેને અંકુશો વડે અર્થરહિત બનાવ્યા છે અને તે એકજ દલીલથી કે 'મુલેહ, શાંતિ અને સારા વહીવટ'ને માટે એ અંકુશો જરૂરનાં છે—જાણે કે પ્રજા અને તેના પ્રતિનિધિઓ તેના વિરોધી હોય! અમને લાગે છે કે એ શંકાથી ઉત્પન્ન થતા ભય અને શંકાએને લીધેજ હિંદી પ્રધાન કૃપણ બન્યા છે અને એ કૃપણતા વડે પોતાની કેલેક્ટ અર્થે ઉપયોગી રચના નિઃસર્વ બનાવી છે.

હિંદી પ્રધાનની યોજના વિગતવાર તપાસતા પહેલાં એ તપાસને માટેનું ધોરણ નક્કી કરવાની જરૂર છે. સ્વાભાવિક રીતે એ ધોરણ આપણે માટે તો કેમિસ-લીગની યોજનાના મિલ્કતોજ હોઈ શકે. માત્ર આપણી યોજના બહાર પડ્યા પછી મરકાર તરફથી જવાબદાર રાજ્યતંત્રને સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે, અને તે સિદ્ધાંત આપણે પણ આપણા રાજ્યમંદારણમાં ઇચ્છીએ છીએ, એટલે ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંતોમાં બે તત્વનો પણ ઉમેરો થવો જોઈએ. હવે આપણી યોજનાના સિદ્ધાંતો ત્રણ છે અને તે લો. મા. તિલકે નીચે દર્શાવ્યા છે:—

(૧) ધારાસભામાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સંગીન બહુમતિ હોવી જોઈએ. (૨) દા-રામારી સભા ધારાસભાને આધીન રહેવી જોઈએ. (૩) આવક જવકના અંદાજ ઉપર ધાનમલનો અંકુશ રહેવો જોઈએ. આમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો સિદ્ધાંત ઉમેરીએ તો (૪) પ્રધાનમંડળ ધારાસભાને આધીન રહેવું જોઈએ, એટલે તે ધારાસભામાં બહુમતિ ન મેળવી શકે ત્યારે તેને સત્તા છોડી દેવી પડે. આ એકો સિદ્ધાંત બીજાની અંતિમ દૃઢ જોવો છે.

આ મિલ્કતોને આધારે હિંદી પ્રધાનની યોજના તપાસતાં એટલું બ્યાનમાં રાખવાનું છે કે સરકારનું જાહેરનામું તથા આપણી માગણી સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માટે નહીં પરંતુ તેનાં એ સંગીન હિસ્સા માટેજ છે. પરંતુ એ હિસ્સા તરીકેના હક્કો એવા તો હોવાજ જોઈએ કે રાજ્યતંત્રના જૂના જૂના વિભાગોમાં કારોબારી મંડળ ઉપર ધારાસભાની સત્તા મોજ્ય અંશે સ્વીકારાય, અને પ્રમાણમાં જવાબદારીનું તત્વ પણ હાખવ થાય તથા તે સાથે ભવિષ્ય માટે કમવાર પ્રગતિનું ધોરણ નક્કી થાય, કે જેથી કરીને આપણે હુંક વખતમાં મંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવવાની આશા રાખી શકીએ.

હવે આપણે યોજના સંબંધી યોગ્ય અભિપ્રાય માધવાને રાજ્યનંત્રના એક પછી એક વિભાગો સહ તે સંબંધી બહામણો ઉપર જણાવેલા મિલ્કતોને આધારે તપાસીએ,

૧ પાલ્લિમેન્ટ અને ઇન્ડિયા ઓફીસ.

આ વિભાગના સંબંધમાં સૌથી અગત્યની ભલામણ પાલ્લિમેન્ટ તથા હિંદી પ્રધાનનો અંકુશ કમી કરવા માટેની છે. એ વિષે મી. મોન્ટેગ્યુના વિચાર આવકારણ્યક છે. હિંદ જ્યાં વિશાળ અને દૂરના રાજ્યનો વહીવટ લંડનથી ન ચલાવી શકાય એમ તેઓ સ્વીકારે છે, તથા હિંદી પ્રધાન પાલ્લિમેન્ટને જવાબદાર છે તેટલાજ કારણથી હિંદી સરકારની સત્તા ઉપર તેને અંકુશ આપવામાં આવ્યો છે, એમ તેઓ માને છે અને હવે હિંદમાં જવાબદાર બંરથાઓ સ્થાપવાની રાજ્યનીતિ બહાર થઈ છે એટલે એ દેશના આંતર વહીવટ માટેની પાલ્લિમેન્ટની જવાબદારી કમી થવી જોઈએ એમ તેમને લાગે છે. એટલે તેઓ ભલામણ કરે છે કે “હિંદમાં પ્રતિનિધિ મંડળોને જે જે બાબતોમાં જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે તે તે બાબતમાં પાલ્લિમેન્ટ પોતાની અંકુશની મત્તાનો ઉપયોગ છોડી દેવાને તૈયાર થવું જોઈએ, અને પ્રાંતોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રના વિકાસની સાથે અને કાળે કરીને હિંદી સરકારમાં પણ એ વિચારનો અમલ થવો જોઈએ.” અને જે બાબતો નિધિ મંડળોને નથી ના તમા આવી તે બાબતોના સંબંધમાં પણ તેઓ લખે છે કે “પાલ્લિમેન્ટ અંકુશની ટેવટની સત્તા છોડી શકે નહિ, પરંતુ તે નાણાં અને વહીવટના બંધમાં હિંદી સરકારને એટલી મત્તા તો આપી શકે કે જેથી કરીને તે છુટથી ઇચ્છે, ‘થી ઝડપે પોતાનું કાર્ય’ કરી શકે અને પ્રાંતિક સરકારોને પણ તે માટે યોગ્ય સત્તા પી શકે.” આ વિચારો સંતોષકારક છે છતાં અત્રે એટલી દીકા કરવી જરૂરની છે કે

માત્ર પ્રાંતિક સરકારમંજ નહિ પરંતુ હિંદી સરકારમાં પણ આજે અમુક અગત્યની બાબતોના સંબંધમાં સત્તા માંગે છે. એટલે એ બધી બાબતો ઉપરથી પાલ્લિમેન્ટ તથા હિંદી પ્રધાનની સત્તા દૂર થવી જોઈએ.

આ વિભાગના સંબંધમાં બીજી ભલામણ હિંદી પ્રધાનનો પગાર ઇંગ્લાંડનો તીજેરીમાંથી આપવા માટેની છે. તેમાં આપણીનો સ્વીકાર થયો છે અને જે ભલામણનો અમલ થાય તો પરિણામે એ પગાર મંજૂર કરતા પાલ્લિમેન્ટમાં હિંદી વહીવટ સંબંધી હાલ કરતાં વધારે ઉપયોગી ચર્ચા થાય એમ માનવાને કારણ છે. હિંદના વહીવટ માટે પાલ્લિમેન્ટના સભાસદોનું ખાસ મંડળ નીમવાની સુચના હાનિકારક થઈ પડવાનો ભય છે, કારણ કે જે એ મંડળના કાર્ય ઉપર વધારે પડતો વિશ્વાસ મુકાય તો પાલ્લિમેન્ટ પોતાની જવાબદારી કમી થયેલી મમળે અને પરિણામે પાલ્લિમેન્ટમાં આરિકાષથી અને કાળજીપૂર્વક ચર્ચા ન થાય. ઇન્ડિયા ઓફીસ તથા ઇન્ડિયા કાઉન્સિલનું અંધારણુ તપાસવા માટે કમિટી નીમવાનું સુચવાવોમાં આવ્યું છે, તે સામે અત્યારે પ્રાધો ઉત્પત્તિ યોગ્ય નથી. આપણી માગણી ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ રદ કરવા માટેની છે છતાં જ્યાં સુધી હિંદી ધારાસભાઓને અંપૂર્ણ સત્તા મળી ન હોય ત્યાં સુધી અત્યમન રહેલી બાબતોના સંબંધમાં હિંદી પ્રધાનને આથે જવાબદારી રહે, અને તે ઇન્ડિયા કાઉન્સિલની મદદ ઇચ્છે, એ સ્વાભાવિક છે.

પરંતુ એ કહિન્સીલ તથા તેની ઓરીસમાં હિંદીઓનું પ્રમાણ વધારવાની માગણી થવી જ નોંધાયે. એકંદરે આ વિભાગ સંબંધી વિચારો અમને ખાસ વાંધા ભરેલા લાગતા નથી.

૨ હિંદી સરકાર.

આ વિભાગ માટેની રચનાજ (Constitutional machinery) તપાસીએ તો તેમાં અમને કાંઈ પણ ખાસ વાંધાભરેલું લાગતું નથી. ધારા સંબંધી કાર્યને માટે હાલની ધારાસભાને બદલે રાજ્યમંડળ (Council of State) અને ધારાસભા (Legislative Assembly) એવાં બે મંડળોની રચના કરવામાં આવી છે અને આખી રચનામાં માત્ર એ બ્યવસ્થાજ પ્રથમ દૃષ્ટિએ વાંધા ભરેલી લાગે એવી છે, પરંતુ બે આપણે આપણા રાજ્યતંત્રમાં જવાબદારીનું તત્વ ધ્વજતા હોય એ તો હિંદી સરકાર માટે બે મંડળોની જરૂરીયાત સ્વીકારવી જોઈએ. આપણી યોજનાની તરફેણમાં સચોટ દલીલો રજૂ કરનાર હિંદોલોક સમાજના પ્રમુખ મી. શાઓએ પણ પોતાના પુસ્તકમાં બીજા ધારામંડળની (Second chamber) મજબુત હિમાયત કરી છે. એ મંત્રણમાં તેમણે લખ્યું છે કે:—

“ પ્રાંતોના ધારાસંબંધી કાર્યને નાખંજૂર કરવાની બીજી—(ગવર્નરની સત્તા ઉપરાંત) ગવર્નર જનરલની પણ સત્તા છે, એટલે એવી દલીલ કરવામાં આવે કે (કાયદાના વધુ વિચાર માટે) ટીક કરવાને તથા ફરીથી તપાસવાને માટે ઉપયોગી થાય એવા બીજા મંડળની જરૂર નથી. પરંતુ વાઇસરોયની ધારાસભાનો સંબંધમાં એ દલીલ લાગુ પડતી નથી. કારણ કે તેની રચના સંયુક્ત સરકારના (federal government) જેવી છે, અને એક જ મંત્રણથી વહીવટ ચલાવનારી સંયુક્ત સરકારનો જગતમાં દાખલો પણ નથી. બે ૪૦ ગવર્નર જનરલના નીમાયેલા, તથા ૧૦ કાયમને માટે મુકરર થયેલી મહેસુલવાળી જમીનના માલીકો, મોટા જમીનદારો, પ્રાંતિક ધારાસભાઓ, વેપારી એમ્બરો, ગોરા જમીનદારો, રેલ્વે કંપનીઓ વગેરે તરફથી ચુંટાએલા સભાસદોનું બનેલું બીજું મંડળ સ્થપાય તો આ વિશાળ પ્રદેશના વિવિધ જાતના લોકોનો વહીવટ ચલાવનારી મધ્ય (Central) સરકારની કાર્ય સાધકતા વધે. ”

આ મતની પુષ્ટિમાં વિધાયતના મંજૂરપક્ષના ‘ન્યુ સ્ટેટસ્મેન’ નામના પત્રના જે વિચારો નેમણે ટાંક્યા છે તે જાણવા જેવા છે, અને તેથી તે અત્રે આપવા અસ્થાને નહિ જણાય.

“ બીજા મંડળનું મુખ્ય કાર્ય બે સચવામાં આવે તો તે સર્વાંશે ફરીથી તપાસી જોવાનું છે. એજ કાર્યને માટે તે સંસ્થાની જરૂર છે. અને માત્ર તેજ કાર્ય માટે તે હંમેશા ઉપયોગી થઈ શકે. પ્રજાકીય મંડળોમાંથી ખરડાઓ જે રૂપમાં પસાર થવા જોઈએ નહિ તે રૂપમાં ધારાસભાઓ વારંવાર પસાર કરવાની પ્રથમ તો ધારા ધડતરમાં ભુલો થવાની, જણાઈ આવે એવા દોષો રહી જવાના. વળી કોઈવાર બીજી બાબતોના સંબંધમાં સમજીતિ કે ધારાની નજરે યોગ્ય સમન્વય નહિ હોય અને પ્રજા સમસ્ત તેમાં સુધારો ધરૂં છે. છેવટે કેટલીક બાબતોમાં જાહેર પ્રજા આમની સભાના અભિપ્રાયને ટેકા આપે કે કેમ તે વિશે શંકા રહે. કોઈ ખરડો છેવટે આમ એકજ વધુમને પસાર થાય. તે કંટાળી ગયેલી સભામાં પસાર મળે હોય. જાહેર પ્રજા સમજે તે પહેલાં થોડા દિવસમાં ઝડપથી ધમ્મડી લઈ જવામાં આવ્યો હોય. કદાચ કોઈ ખરડો એવો પણ હોય કે તે સમયે ન જણાય. પરંતુ પગીયી

તે સંબંધમાં પ્રજા અતિશય ઉત્કેરાય.....બીજા મંડળને તેના યોગ્ય કાર્યની હદમાંજ રાખી શકાતું હોય તો તે મારેની દલીલ સમજા છે. ”

આ વિચારોમાં અમને ધણું વજીહ જણાય છે અને તેથી અમે બીજા મંડળની સામે વાંધો ઉઠાવવાને બદલે તેને સ્વીકારીએ છીએ, એટલે એકંદરે આ નવી રચનાને અમે પસંદ કરીએ છીએ.

પરંતુ રચના ગમે તેટલી સુંદર હોય છતાં તેમાં કાંઈ પણ સત્ય ન હોય તો તેથી કેને સંતોષ થાય ? રાજ્યતંત્ર ઘડનારાઓની કારીગરીનો સવાલ જાણીએ મૂકી આપણને તમા અધારણમાં શું હકો આપાયા છે, તેના વિચાર કરીએ તો ખીજવાટ થયા વગર રહે નહિ. આપણા રાજ્યતંત્રનો આ વિભાગ અનિશ્ચય અગત્યનો છે. એ વિભાગમાં સત્તા મજે તોજ આપણે દેશને અનેક અન્યાયોમાંથી મુક્ત કરી શકીએ, એ દેખીતું છે અને તેથીજ એ વિભાગ ઉપર અંકુશ માટે આપણે મજબુત માગણી કરી હતી. એ માગણીના સત્કારમાં આપણને આ વિભાગમાં કાંઈ પણ સત્તા મળતી નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ અંકુશો ધરિદાપૂર્વક નંખાયા છે એમ સાદ જણાવવામાં આવ્યું. નવી યોજના પ્રમાણે આપણી સ્થિતિ તો એ યોજનાને આપણા મિદ્ધાનોને આધારે તપાસીએ તોજ સમજાય.

ધારા સંબંધી કાર્ય માટે નીમાયેલા એ મંડળોમાંથી ઉપરના મંડળમાં એટલે રાજ્ય-મંડળમાં (Council of State) ૫૦ સભાસદોમાંથી ૨૬ સભાસદો ફરકોર નીમે એટલે તે મંડળમાં તેની સત્તા સર્વોપર રહે અને ને સામે અમે અત્રે વાંધા પણ ઉઠાવવા આહતા નથી. પરંતુ તે પછી ધારાસભામાં (Legislative Assembly) ચુંટાયેલી સભાસદોનું પ્રમાણ ફે જેટલુંજ રહે એ અમને બાજબી લાગતું નથી. એ સંબંધમાં મી. શાસ્ત્રી કહે છે કે “ બીજા મંડળની વ્યવસ્થા યદ છે એટલે પહેલું મંડળ પૂરેપૂરું નહિ તો લગલગ ચુંટાયેલું હોતું જોઈએ. નીમાયેલા મહાસદો માટે ફે જેટલું પ્રમાણ અમને વધારે પડતું લાગે છે.” છતાં બન્ને મંડળોની સંયુક્ત સલાને ગવર્નર જનરલના ‘ સર્ટી-ફિકેટ ’ વગરના ખરડાઓ સંબંધી અને મંડળ વચ્ચેના મતભેદનો નિર્ણય કરવાની સત્તા છે, અને તેમાં ચુંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની બહુમતિ (ચુંટાયેલા. ૬૬x૨૧-નીમાયેલા. ૩૩x૨૬) રહે એટલે પ્રજાકીય બહુમતિના સિદ્ધાંતના સંબંધમાં સંતોષ માની શકાય, પરંતુ તે સિવાયના સિદ્ધાંતોના સંબંધમાં તો આપણી માંગણીનો સાદક ઇન્કાર થયો છે.

આપણી યોજનાનો સૌથી અગત્યનો સિદ્ધાંત એ છે કે કારોબારી મંડળ ધારા-સલાને આધીન રહે અને સરકારી જાહેરનામાનું તત્ત્વ તેમાં ઉમેરીયે તો તે થાડે ઘણે અંશે પણ ધારાસલાને જવાબદાર બને. પરંતુ હિંદી પ્રવાનની યોજના પ્રમાણે તો કારોબારી મંડળને ધારાસલા તરફ બીલકુલ જવાબદારી રહેતી નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ તે મંડળ ઉપર ધારાસલાને રહેજ પણ અંકુશ મળ્યો નથી. એમની યોજના અમલમાં મૂકાય તો ખાનગી ખરડાના શું હાલ થાય તે તપાસીએ તો ઉપરની ટીકા મમગ્નશે. નિયમ પ્રમાણે ખરડો બન્ને મંડળોમાંથી પસાર થવો જોઈએ, એટલે ધારામલ્લામાં પસાર થયા પછી તે (Council of State) રાજમલ્લામાં જાય. એ મંડળમાં મરકારતી બહુમતિ છે એટલે મરકાર આહે તો ખરડો ૨૬ કરે કે તેમાં ફાવે તેજ ફેરફાર કરે; જના ધારાસભા અને રાજ્ય

મંડળ વચ્ચે મતભેદ થાય એટલે ધારાસભાના ખરડાના મૂળ રૂપ માટે આમલ હોય તો તેનો નિર્ણય બંને મંડળોની સંયુક્ત સભા કરે. એ મંડળમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની બહુમતિ છે એટલે તેમનો મત એકજ હોય તો તે છેવટે ખરડો પસાર કરાવી શકે. આ બધું સંતોષકારકજ ગણાય અને જો હિંદી સરકારનાં અધાં કચેરોને માટે એજ વિધિ રાખવામાં આવ્યો હોત તો પ્રજા તેને જરૂર વધાવી લેત. પરંતુ આ વિધિ ઉપર એક ધાતક અંકુશ મુકાયો છે, અને તેથી પ્રજાને કાંઈ પણ સત્તા મળતી નથી. એ અંકુશ તે ગવર્નર જનરલનું સર્ટીફિકેટ છે. દેશના “ મુલેહ, શાંતિ તથા સારા વહીવટ ” ની જરૂરીયાતને નામે તે સર્ટીફિકેટ બહાર પાડવાની ગવર્નર જનરલને સત્તા છે, અને એ સર્ટીફિકેટના ઉપયોગથી સરકાર ખરડાને સંયુક્ત સભાને બદલે રાજ્યમંડળ (Council of State) આગળ રજૂ કરી કાં તો તે રદ કરે કે તેને દ્વિગુણ રૂપમાં પસાર કરે. આ સર્ટીફિકેટનો ઉપયોગ માત્ર તાત્કાલિક અગત્યના પ્રસંગને માટેજ નથી પરંતુ જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે વાપરવાની ગવર્નર જનરલને સત્તા છે. હુંકમાં આ સર્ટીફિકેટની મુક્તિથી એક હાથે અપાયેલી મત્તા ખીજે હાથે રદ થાય છે, અને તે ઇરાદાપૂર્વકજ કરવામાં આવી છે. રીપોર્ટના અંતમાં સારરૂપે આપેલી લલામણમાંથી પાંચમી લલામણમાં માદ જણાવવામાં આવ્યું છે કે “ મુલેહ શાંતિ તથા સારા વહીવટ ” માટેની સરકારની જવાબદારી બદલ કરવાનું બની શકે તે માટે જે જે બાજતો તે આપસ્યક ગણે તે બાજતોના મંબંધમાં તેને નિરકુશ સત્તા રહેશે. એ સત્તા બળવા માટેજ આ મુકિન યોગ્યેલી છે. રીપોર્ટમાં પણ મી. મોન્ટેગ્યુ સાર લખે છે કે:—

“ ચુંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની બહુમત વાળા સંસ્થાની સ્થાપનાને લીધે પ્રાંતોની માફક હિંદી સરકારમાં પણ કારોબારી મંડળને તેને જણાતા આવસ્યક ધારાઓ તથા નાણાં મેળવવાની સત્તા આપવાનો સવાલ ઉભો થાય છે. અમે અનેક મુકિતઓ તપાસી છે. આ બાબતમાં ખીજ ઉપરી સંસ્થા પામે ધારા કરાવવાનો મવાલ રહેતો નથી, કારણ કે અહિં ઉપરી સંસ્થા તો એક પાર્લામેન્ટજ છે અને તે ધણી દૂર છે—કામમાં અતિશય રોકાયેલી છે, અને હિન્દની આંતર જરૂરીયાત માટે ધારાઓ પસાર કરવાને અનુકૂળ નથી. ખરૂં છે કે ગવર્નર જનરલને અમુક તાત્કાલિક અગત્યના કાર્યને માટે ફરમાનો કાઢવાની સત્તા છે... પરંતુ તે અમારા હેતુ માટે અનુકૂળ નથી. અમને તો ખાસ પ્રસંગ માટે એવી કોઈક શક્તિ લેકએ છે કે જેથી કરીને ધારાસભાના સભાસદો બહુમતિ અમુક કાયમના ધારાઓને મંજૂરી આપવાને નામુશ હોય ત્યારે તે સંપૂર્ણ ચર્ચા પછી ધારાપોથીમાં દાખલ કરીએ. કોઈ કારણસર વ્યાજબી જણાય ત્યારે અમે ઇરાદાપૂર્વક ધારા છડવાની પ્રજાકીય રીતેને આગુએ મુકવા માગીએ છીએ.”

નામદાર ગવર્નર જનરલની ફરમાનો કાઢવાની, ધારાઓ નામંજૂર કરવાની, જરૂર જણાય તો ધારાસભાઓ બદખાસત કરવાની મત્તા કાયમ રાખવામાં આવી છે પણ તે પૂરતી નથી. તેથી આ નવી સત્તા તેમને આપવામાં આવી છે અને તેના હેતુ સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યો છે કે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ બહુમતે વિરૂદ્ધ હોય તો પણ તેને જણાય ત્યારે ‘શાંતિ વગેરે’ને નામે કાંઈ તેમ ધારાઓ બાંધે તથા નાણાં મેળવે. આ પછી ખીજ સિદ્ધાંતને મંતોપનારા દબો તપામવાની જરૂર રહેતી નથી. અર્થાં મત્તા પોતાના

હાયમાજ રાખવાનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ છે ત્યાં હકોની આશા શી? અમને તો એટલીજ અન્યથા થાય છે કે એ વિચારો દર્શાવનાર આપણી સત્તાના હિમાયતી બુદ્ધી જરમનો નથી પરંતુ સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમી, ઉદાર વિચારના, બીટીશ રાજ્યાધિકારીઓ છે, અને એ વિચારો પણ હિંદને જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો પહેલો સંગીન હિસ્સો આપનારી યોજના ધડતાં દર્શાવાયા છે. પ્રજા ખીજવાય છે, સખત પોઠાર ઉઠાવી રહી છે, રીપોર્ટના ધડનારાઓની પ્રમાણિકતા માટે શંકા બતાવે છે-ને આ વિચારો બેતાં સમગ્રાય છે. પરંતુ અમે એમના સદ્ભાવની તપાસમાં ઉતરવા માંગના નથી. અમે તો માત્ર 'પ્રજાનું' જ્ઞાન ખેંચવા માંગીએ છીએ છીએ કે સર્વિટ્ટીકેટની યુક્તિથી ધારાસભાને કારોબારીમંડળ મંડળ કાંઈપણ અંકુશ રહેતો નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ એ યુક્તિ હેતુબુદ્ધિ યોજાએલી છે અને તે હેતુ સરકારની નિરંકુશ સત્તા બળવી રાખવાનો છે, તે પણ જવાબદારીના તત્વનો કે અંદાજપત્ર ઉપર અંકુશનો વિચાર કરવાનો રહેતો નથી. તેનું આ વિભાગમાં નામનિશાન પણ નથી.

ઉપરની ચર્ચા ઉપરથી જણાશે કે હિન્દી સરકારના સંબંધમાં આપણને કાંઈ પણ સુધાના હકો મળતા નથી. ધારાસભા તથા સંયુક્તસભામાં સુદાએલા પ્રતિનિધિઓની બહુમતિ રાખવામાં આવી છે, પરંતુ ધારા ધડવાના સંબંધમાં ધાતક અંકુશ નંખાયો છે. અંદાજપત્રના સંબંધમાં ઈર્ષ પણ સત્તા મળતી નથી, જવાબદાર રાજ્યતંત્રની તો તેમાં ગંધ પણ નથી, એટલે એ યોજનાથી બહેરનામાનો ઉદ્દેશ બળવાતો નથી એ દેખીતુંજ છે. પરિણામે આપણી હાલની સ્થિતિ કાયમ રહે છે. દેશની ઉન્નતિના આધારરૂપ વેપાર ઉદ્યોગની આબાદી માટે, ટેરીફ તથા જગતની રાજનીતિના સંબંધમાં, રેલ્વે કંપનીના અન્યાયો દૂર કરવામાં, ગરીબો ઉપર ભોજરૂપ થઇ પડેલા મીઠાના કરના સંબંધમાં, આપણાથી નવા બંધારણમાં પણ કર્યું ખાસ મહત્વનું પરિણામ આણી શકાશે નહિ. તેમજ દેશના બહેર જીવન ઉપર બાપખાનાના કાયદાથી, શ્રીતુરી મહાના કાયદા વગેરેથી જે અસહ્ય અંકુશ નંખાયા છે તે દૂર કરી શકાશે નહિ. એટલે એકંદરે આ વિભાગને માટે તો હિન્દી પ્રધાનની યોજના નિરાશાજનકજ છે. અમે કણ્ઠ કરીએ છીએ કે રાજ્યતંત્રની રચના [constitutional machinery] ખરેખર પસંદ કરવા જેવી છે. આપણી રચનાથી ચઢીચાતી છે અને અમે જણાવી દીધું પણ છે કે સર્વિટ્ટીકેટની યુક્તિ કાબલ કરવાને બદલે, દેશના બચાવ તથા પરદેશ સંબંધી રાજનીતિના વિષયો બાદ કરી બાકીની બાબતો માટેના ધારાઓ તથા નાણાંના ખરડાઓના સંબંધમાં બંને મંડળોની સંયુક્ત સભાને છેવટની સત્તા આપી હોત તો પ્રજા યોજનાને વધાવી લેત. પરંતુ હાલના રૂપમાં તો પ્રજા તેને નહિજ સ્વીકારી શકે.

૩ પ્રાંતિક સરકાર.

પ્રાંતિક સરકાર માટેનું બંધારણ તપાસતાં પહેલાં પ્રથમ હિન્દી સરકારે પ્રાંતિક સરકારને સપૂરદ કરવાની સત્તા સંબંધી લલામણો જણવાની જરૂર છે. પ્રાંતોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની સ્થાપનાને માટે પ્રાંતો ઉપરની વડી સરકારની સત્તા અને તેટલી કમી કરવાની જરૂરીવાત સ્વીકારવામાં આવી છે અને તેને અંગે ધારા, વહીવટ અને નાણાંના સંબંધમાં પ્રાંતોને અગત્યના હકો આપવાની લલામણ થઇ છે.

નાણાં સંબંધી અત્યારસુધી સરકારની રાજનીતિ એવી છે કે પ્રાંતોની જરૂરીયાતો વિચાર કરી અમુક પ્રકારની આવકની વડી સરકાર સાથે વહેંચણી થાય છે, અને શીલેક સાધારણ રીતે તેના હાથમાંજ રહે છે. આ પદ્ધતિથી વડી સરકારને પ્રાંતેક ખાતાઓ ઉપર એક પ્રકારની સત્તા રહે છે. હવે જો પ્રાંતોને સ્વતંત્ર બનાવવા હોય તો પ્રાંતોને પોતાના વિદ્યાર્થી માટેના નાણાં માટે વડી સરકાર ઉપર આધાર રાખવાની જરૂર રહેવી જોઈએ નહિ. તે માટે સારામાં સારો રસ્તો મહેસુલની વહેંચણીની પદ્ધતિ ફર કરી, અને સરકારને આવકના અલગ સાધનો આપવાં જોઈએ. અને તે રસ્તોજ સ્વીકારી નીચેની યોજના સુચવવામાં આવી છે. હાલ હિન્દી સરકાર તથા પ્રાંતોને માટે આવકના અલાયદા ખાતાઓ છે. તે કાયમ રાખી જોઈએલા ખાતામાંથી ઇન્કમટેક્સ અને જનરલ ટેક્સ હિન્દી સરકારને અને જમીન મહેસુલ, નહેરો વગેરે, આબકારી, તથા આયખાતાના ટેક્સ પ્રાંતિક સરકારને સોંપવા. જમીન મહેસુલ સાથે દુકાળ તથા નહેરોના નિભાવનો બોનો પ્રાંતોએ ઉપાડી લેવો પડશે. પરંતુ દુકાળ માટે પ્રાંતો ખાસ ફંડ ઉભું કરે તે ગ્રાહમાં જરૂર જણાય તો હિન્દી સરકારને માથે મદદ કરવાની જવાબદારી રહેશે. આ બધા સ્થાયી હિન્દી સરકારને નાણાંની તાલુ પડશે અને તે પૂરી કરવા માટે એવી સુચના થાય છે કે પ્રાંતોએ હિન્દી સરકારને દર સાલ મૂકરર કરેલી રકમ આપવી અને તે સાધારણ રીતે પ્રાંતિક આવકમાંથી ખર્ચ બાદ કરતાં રહેલી પૂર્ણતા ૮૭ ટકા જેટલી હોવી જોઈએ. મહેસુલની વહેંચણીની પદ્ધતિ કાઢી નાંખવાની માગણી આપણે કરી; છતાં અને તે સ્વીકારી જે નવી યોજના સુચવવામાં આવી છે તે પરંદા કરવા જેવી છે. પ્રાંતોની દર નાંખવાની સત્તા તથા નાણાં ઉછીના લેવાની સત્તાના સંબંધમાં જે વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તેમાં અમે કશું વધા લેરેલું જોતા નથી અને વહીવટ તથા ધારાના સંબંધમાં પોતાની જવાબદારી પૂરેતો અંકુશ રાખીને પ્રાંતિક સરકારને અનતી સ્વતંત્રતા આપવાની લલામણુ આવશ્યકતાય છે.

હવે પ્રાંતિક સરકારને માટે યોજેલી રચના તપાસીએ. એ નવા બધારણમાં ધારાઓ માટે હાલની માફક પચુ વધારે સભાસદો : તથા ચુંટાએલા પ્રતિનિધીઓની બહુ મતીવાળી ધારાસભા રાખી છે. પરંતુ કારભાર માટે હાલની વ્યવસ્થાને બદલે (૧) ગવર્નર (૨) કારોબારી મંડળ, (૩) ધારાસભાના ચુંટાએલા સભાસદોમાંથી, ગવર્નર તરફથી નિમાયેલી એક વા વધુ પ્રધાન, (૪) તથા ખાતાં વગરના એક વા વધુ વધારાના સભાસદની અનેથી કારોબારી સરકાર સ્થાપી છે. વળી પ્રાંતિક ખાતાઓના બે વિભાગ કરી એક ગવર્નર તથા કારોબારી મંડળને અને બીજો ગવર્નર તથા પ્રધાનોને સોંપવામાં આવ્યા છે અને “અનામત” એટલે કારોબારી મંડળના હાથમાં રહેલા ખાતાઓના સંબંધમાં ઇચ્છીત રૂપમાંજ ધારાઓ મેળવવા, નીમાયેલા સભાસદોની બહુમતીવાળી ઝાંડ કમીટીની યોજના કરવામાં આવી છે, અને તે વખતે વખત સ્થાપવા તથા ખરડા ધારાસભામાંથી તે કમીટી આગળ લઈ જવા, ગવર્નરને અપાયેલી સત્તાની રૂએ તેની જવાબદારી અદા કરવા માટે તે આવશ્યક છે, એવી મતલબનું તેમની તરફનું સંદેશીકૃત પૂરવું ગણવામાં આવ્યું છે.

આ યોજનામાં ત્રી. કડીમતા વિચારોની જાણ રૂપે રીતે જોવામાં આવે છે. અને

રીપોર્ટમાં જ્ઞાતી રચનાના કારણ તરીકે જણાવવામાં પણ આવ્યું છે કે “સંપૂર્ણ જવાબ-દારીવાળી સરકાર સ્થપાય તો તે કદાચ તુટી પડે, અને યોજના સત્વરીન ન અને તેમાટે કામપણું જવાબદારી તરતજ અપાવી નેહએ એ એ વિચારોથી અને શરૂઆત કરી છે.” .....તથા “જવાબદારીની વ્યાખ્યા અને એવી કરીએ છીએ કે તે પ્રથમ મત આપનારી પ્રજાને અને પછી ધારાસભાને આધીન રહેવામાં સમાયેલી છે. અને એ સરતો પ્રાતિક સરદારના કાર્યને અધીકારીઓના હાથમાં રાખવાના તથા પ્રજાને સોંપવાના વિભાગમાં વહેંચી નાંખ્યા વગર સંતોષવાતો રસ્તો અમને જણાતો નથી.” આમાં આપણા સદ્ભાવ કે લાયકાત માટે શંકા જણાઈ આવે છે. અને તેને લીધેજ સંપૂર્ણ જવાબદારી આપવાનું જોખમ ભરેલું ગણી અખતર તરીકે થોડાક ખાતાઓ સોંપવાનો વિચાર રાખવામાં આવ્યો છે. એ શંકા અપમાન ભરેલી છે અને તે સામે સખ્ત વાંધો ઉઠાવવાની જરૂર છે. અને ખાત્રીપૂર્વક જાનીયે છીએ કે પ્રાંતોના બધા ખાતાઓનો વહીવટ ચલાવવાની પ્રજાના પ્રતિનિધીઓમાં શક્તિ છે અને પછી તે સંબંધી શંકા ઉઠાવી રાજ્ય-કાર્યમાં શિક્ષણ આપવાની તથા પરીક્ષા લેવાની વાતો પ્રજા સહન કરી શકે એમ નથી-ને હવે સદાને માટે બંધથી નેહએ.

પરંતુ એ વિચાર બાબતે મૂકીએ તો સુચવેલી રચના ટુંક વખતને માટે સીકાર-વાની લક્ષમણ સમજી શકાય એવી છે. એ વિચાર પ્રથમ દૃષ્ટિએ અયોગ્ય જણાય એ સ્વભાવિક છે. ખાતાની વહેંચણી માટેના ‘મી. કર્ડિસનો વિચાર અમને પણ પસંદ તો થીજ. તેથી સરકારની કાર્યસાધકતા ઘટે એ રહેલાઈથી સમજાય એમ છે. ઉપરાંત-ખાતાઓની વહેંચણીમાં પ્રજાના પ્રતિનિધીઓમાંથી ચુંટાયેલા પ્રધાનોને અન્યાય થાય, તેમને કળવણી, આરોગ્ય વગેરે ખાતાઓને અંગે પ્રજાને ગળે કડવો ઘુંટડો ઉતારવાનું સોંપાય, તે માટે તેમને જરૂરના નાણાં પૂરાં પાડવામાં ન આવે, અને નવા કરો નાંખવાનું અપ્રિય કામ પણ તેમને શીરે પડે તો એ પ્રયોગ પણ પૂરેપૂરો ફતેહમંદ ન નીવડે એ સંભવિત છે; છતાં એ રચના તોડી ન પાડવાની દલીલ વિચારવા જેવી છે, એ દલીલ એ-દલીજ છે કે આપણે પણ જવાબદાર રાજ્યતંત્રનું તત્વ ઇચ્છીએ છીએ અને સાથે આપણે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની નહિ પણ માત્ર એક સંગીત હીરસાની માંગણી કરી છે. એટલે જો આપણે સંપૂર્ણ જવાબદારીની માંગણી ન કરીએ તો આ સિવાય ખીજી રચના શક્ય નથી.

પરંતુ એ રચનાને સ્વીકારવામાં આવે તો પણ એમાંની વિગતો તો સાચા ભરાશ-જનક છે. ખાતાઓની વહેંચણીને માટે એમણે નિશ્ચિત લક્ષમણો કરી નથી પણ તે વિષેની એમની સુચનાઓમાં અમને ન્યાયનો અંશ માત્ર પણ જણાતો નથી. ખાતાઓની વહેંચ-ણી માટેના સિદ્ધાંતના સંબંધમાં તેઓ લખે છે-માર્ગદર્શક નિયમ તો એજ હોવો નેહએ કે “જે ખાતાઓમાં સ્થાનિક અનુભવ અને સમાજ સેવાને માટે ઉત્તમ તક મળે, જેમાં દ્વિંદીઓ ખાસ રસ લેતાં જણાયા હોય, જેમાં ગંભીર લુપ્તો થાય તો પણ તે સુધારી શકાય એમ હોય તથા ખીલવવાની વધારે જરૂર હોય તે ખાતાઓ સોંપી દેવાની ટીપમાં મુકવાં નેહએ. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે અને આજ રાખીએ કે સુલેહ, શાંતિ અને ન્યાયના નિભાવ માટેના ખાતાઓ નહિ મોંપાય. તેમજ જમીન મહેસુલ અને એકુનોના હકો જેવી

આખતો કે જેમાં જનમમાજનુ હિત પ્રધાનપણે સમાયેલું હોય તે પણ સોંપાવા નોંધ્યો નહિ. કારણ કે નવી ધારાસભામાં તેમના પૂરતા પ્રતિનિધીઓ નહિ હોય ।” ધારાસભાના મલાસદોની સુટણીનું ધોરણ નહીં થતાં પહેલાં બેઠુતોના પ્રતિનિધીઓ ધારાસભામાં પૂરતી સંખ્યામાં નહિ હોય એમ હિંદી પ્રધાને શા આધારે માની લીધું છે. તેઓએ સમજી શકતા નથી. પરંતુ તે મનાવ્યાં જાય એ મૂકતાં અમારે કહેવું નોંધ્યું છે કે ઉપરના વચનો હિંદી પ્રધાનના રીપોર્ટમાં શોભતાં નથી, કાંઈ બીજાના તરફથી તે લખાયાં હોત તો તે માત્ર દાંતી અને તિરસ્કારને પાતળ ગણાત. પરંતુ એમના હાથમાં સત્તા છે અને એ સત્તાના સદુપયોગમાં અને આ દેશ તથા માત્રાભ્યનું હિત નોંધ્યું છીએ એટલે અમને એમના એ વચનોથી ભારે ખેદ થાય છે. કારણ કે તેપરથી અમને એમ લાગે છે કે હાં તો તે ખરી સ્થિતિથી અજાન હોવા નોંધ્યું, નહિ તો તેમણે અહિના અધિકારીઓની અન્યાય ભૂરી વૃત્તિ અપત્યાર કરી લીધેલી હોવી નોંધ્યું, કે હાં તો તેઓ પ્રમાણિકપણે એમ માનના હોવા નોંધ્યું કે હિંદીઓને ન્યાય, સુલેહ, ધાનિ અને જનસમાજના હિતને માટે કાળજી નથી, તે જાળવવાની તેમનામાં લાયકાત નથી, કે પછી જમીન મહેસુલ, પોલીસ અને ન્યાયખાતાઓ વધારે અગત્યના હોય તે અધિકારીઓના હાથમાંથી મુશ્કેલી ઇચ્છતા નથી. વિશેષમાં જમીન મહેસુલના મંજૂરમાં તો આપણા પ્રાંતમાં મરકારને કશું કહેવાપણું રહ્યું નથી, ખેડા છોડાના પ્રકરણ પછી બેઠુતોના હિતની વાતો કરનાર આ પ્રાંતના અધિકારીઓ દાંતીકજ ગણાય, ટુંકમાં ખાતાંઓની વહેંચણીના સંબંધમાં સ્પષ્ટ જણાવી દેવાની જરૂર છે કે એમની સૂચનાઓ વખોડી કાઢવા જેવી છે અને તે સંબંધમાં પ્રજાને ન્યાય નહિ મળે તો આખી યોજના રદ થશે. કારણ કે ધારાસભામાં અડમતી હોવા છતાં ‘અનામત’ રહેવી બાબતોનાં સંબંધમાં ઇચ્છીન ઠરાવો પસાર કરાવવા સર્વિશીક્ટથી માંડ કમિટી તીસવાની અવર્નરને સત્તા છે. તેથી જો અગત્યના ખાતાંઓ અધિકારીઓના હાથમાં રહે તો તે સંબંધમાં પ્રજાનીય મંડળને ઠાકપણું સત્તા મળે નહિ અને પરિણામે તે સંસ્થાની ઉપ યોગિતા અતિશય સંકુચિત થઈ જાય એટલે પ્રાંતિક સરકાર, સંબંધી યોજનામાં અગત્યના ખાતાંઓ મોખી દેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી પ્રજા યોજનાનો એ ભાગ સ્વીકારી શકે નહિ. જો નેનાઓનો મત એવો હોય કે આપણે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની માંગણી કરી નથી અને વચગાળેની સ્થિતિ સ્વીકારી છે તેથી અમુક ખાતાંઓ અધિકારીઓને હસ્તક રહેવાં નોંધ્યું અને એકબીજામાં જાળવવા ખાતરજ પોલીસ તથા ન્ય યનાખાતાંઓ અધિકારીઓને હસ્તક રહેવા દેવાની જરૂર જણાય તો તે શિવાયના તમામ ખાતાંઓ પ્રજાને સોંપવા નોંધ્યું અને તે ઉપર ધારાસભાની સત્તા રહેવી નોંધ્યું.

અંદાજપત્રના સંબંધમાં પણ પ્રાંતમાં ધારાસભાને યોગ્ય સત્તા મળવી નોંધ્યું. પ્રાંતિક આવકમાંથી હિંદી સરકારને આપવાની રકમ પહેલાં કપાય તે સામે વાંધો હોય શકે નહિ. પરંતુ તે પછી ‘અનામત’ ખાતાંઓની જરૂરીયાત પ્રથમ તપાસાય એ સૂચના અમને પસંદ નથી. કારણ કે એ ખાતાંઓ માટે વધારે નાણાં અપાય તો સોંપાયેલા ખાતાંઓ માટે રહેલી પૂરાન ઓછી પણ નીચડે અને પ્રજાના પ્રતિનિધીઓને શિર વધારે નાંખવાનું આવી પડે. વળી જો ધારાસભા અંદાજપત્રમાં ફેરફાર કરે તો અનામત

ખાતાંઓને માટે મૂળ અંદાજપત્ર પ્રમાણે નાણાં મેળવવાની ગવર્નરને સત્તા આપવાની ધારાસભાને સંપૂર્ણ સત્તા રહેવી જોઈએ, અને અનામત ખાતાંઓ માટેના નાણાંના ખર્ચમાં ધારાસભામાં અણુઘટલી કાપકૃપ કરવાનો ભય હોય તો એ ખાતાંઓ માટે પાંચ વરસની સરેરાસથી મુકરર ફરેલી રકમ આપવાનું નક્કી થવું જોઈએ. તે ઉપરાંત વધારે નાણાંની જરૂર પડે તો તે માટે ધારાસભાની મંજૂરી મેળવવી જોઈએ.

એકંદરે આ વિભાગમાં કાંઈક સત્તા આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે, એમ તો કશુંવ કરવું જ જોઈએ. ધારાસભામાં બહુમતી, અમુક ખાતાંઓ માટે ધારા ઘડવાની સત્તા,— કારણ કે ગ્રાંડ કમીટીનો ઉપયોગ અનામત ખાતાંઓ માટે જ છે—એ ખાતાંઓ માટે અંદાજપત્ર ઘડવાની, નવા કરો નાંખવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. પરંતુ જ્યાં સુધી ન્યાય તથા પોલીસ શિવાયના બધાં ખાતાં સોંપી દેવાય નહિ ત્યાં સુધી યોજનાનો આ વિભાગ પણ અસંતોષકારક જ ગણાશે.

૪ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય.

સ્થાનિક મંડળોમાં પ્રજાના પ્રતિનિધીઓને બનેલાં સુધી સંપૂર્ણ સત્તા આપવાની ભલામણ થઈ છે અને વિશેષમાં તે ખાતું પ્રાંતિક સરકારમાં ધારાસભાની સત્તા હેઠળ મૂકવાનું છે એટલે તે સંબંધી કશું ખામ કહેવાનું રહેતું નથી.

૫ કમીટીઓ.

આ યોજનામાં હિંદી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારનાં ખાતાંઓ અલગ કરી દેવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે. પરંતુ તે ખાતાંઓ હજી મુકરર થયાં નથી, તેમજ પ્રાંતોને મળનારાં ખાતાંમાંથી કયાં ખાતાંઓ પ્રધાનોને સોંપવાના છે તે પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું નથી. તે સંબંધમાં જરૂરની વિગતો મેળવી, પૂર્ણ વિચાર ચલાવી એ ખાતાંઓની ટીપ ઘડવા એક કમીટી નીમવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે. એ કમીટી એક આધિકારી અને એક બીજા અધિકારી હિંદી તથા વિજ્ઞાપતમાંથી ચુંટાયેલા પ્રમુખની મનશે અને જે પ્રાંતમાં કમીટી તપાસ કરતી હોય ત્યાં તેજ કાર્યને માટે નીમાયેલા એક અધિકારી તથા બીજા અધિકારી હિંદી એમની સાથે જોડાશે.

વળી પ્રાંતિક ધારાસભા તથા હિંદી ધારાસભાના બંધારણની વિગત પણ નક્કી થઈ નથી. પ્રાંતિક ધારાસભામાં ચુંટાયેલા પ્રતિનિધીઓનું શું પ્રમાણ હોવું જોઈએ હિંદી તથા પ્રાંતિક ધારાસભા માટે તે ચુંટણી શું ધોરણે થવી જોઈએ, એ ચુંટણી માટે મત આપવાના હક કેવી રીતે અને કાને અપાવા જોઈએ, એ હજી મુકરર કરવાનું છે અને તે માટે એક બીજી કમીટી નીમવાની ચૂચના થઈ છે. એ કમીટી બે અધિકારીઓ, બે બીજા અધિકારી હિંદીઓ તથા એક ઇંગ્લાંડમાંથી ચુગપલા પ્રમુખની મનશે અને તેમાં જે પ્રાંતમાં તપાસ ચાલતી હોય તે પ્રાંતમાંથી એક અધિકારી અને એક બીજા અધિકારી હિંદી એમની સાથે જોડાશે.

આ બંને કમીટીને સાથે મળીને મસલન ચલાવવાની છુટ રહેશે. આ બંને કમીટીઓ જરૂરની છે પરંતુ તેમાં નિમાવાના હિંદી પ્રજાના વિશ્વાસને પાત્ર હોવા જોઈએ.

૬. લવિષ્યમાં પ્રગતિ.

આ યોજનામાં જે ફેરફાર મુજબનામાં આવ્યા છે તે વચગાળેની રિયલિટી માટેજ છે. મને રાષ્ટ્રીય આગવટના જાહેનામાની રતો સમગ્રવચ પ્રગતિના કમો માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા થવી જોઈએ, એ જરૂરીયાત સ્વીકારી હિંદી પ્રધાને નીચેની મુલ્યનાઓ કરી છે.

નવી ધારાસભાની પહેલી બેઠકથી પાંચ વરસ પછી પ્રાંતિક સરકાર કે ધારાસભા તરફથી અનામત તથા સોંપાયેલા ખાતાઓ સંબંધી ફેરફાર કરવાની સ્થિતિ ઉપર હિંદી સરકાર વીચાર ચલાવે અને હિંદી પ્રધાનની સંમતિથી તેને અનામત ખાતાઓ સોંપી દેવાની તથા ગંભીર ગેરવહીવટને કારણે સોંપાયેલા ખાતાઓ લઈ લેવાની સત્તા રહે તે ઉપરાંત તેને પ્રધાનોનો પગાર ધારાસભા પાસ મંજૂર કરાવવાનો હુકમ હાટવાની સત્તા રહેશે. એ હુકમથી દર વરસે ધારાસભાને એ પગાર મંજૂર કરવાના સંબંધમાં કરાવ કરવાનો હક મળશે.

કમીશનો.

તે ઉપરાંત હિંદી પ્રધાને એવી ભલામણ કરી છે કે ૧૦ વરસ પછી વરતુ રિયલિટી તપાસવા કમીશન નિમાય અને તે કમીશનના મહાસદોના નામો; હિંદી પ્રધાન પાર્લામેન્ટના બંને મંડળો આગળ રજુ કરી તેમની સંમતી મેળવે. આ કમીશનની તપાસને માટે હિંદી પ્રધાને નીચેની બાબતો સૂચવી છે:—(૧) પ્રાંતોમાં તે વખતની ધારાસભાની મુદ્દન પૂરી થતાં સંપૂર્ણ જગત્પદારીવાળું શાળ્યતંત્ર સ્થાપતું યોગ્ય છે કે નહિ, અથવા તો પ્રાંતોમાં તે દીશમાં ફેટલા આગળ વંડી શકાય તે સંબંધી વિચાર ચલાવવો. (૨) એમની ખાત્રી થાય તો જે ખાતાઓ સોંપવાનો સમય નહિ આવ્યો હોય તે અનામત રાખવાની સલાહ આપવી. (૩) જે ખાતાઓમાં ગંભીર ગેર વહીવટ પૂરવાર થવા હોય તે લઈ લેવાની ભલામણ કરવી. (૪) અનુભવથી આ યોજનાની રચનામાં અને જગત્પદાર શાળ્યતંત્રના કાર્યને માટે જે પગાર લેવા જેવાં હોય તે સુવચાં. આ બાબતો ઉપરાંત જાહેર નોકરીમાં હિંદીઓનું પ્રમાણ, પ્રાંતો તરફથી હિંદી સરકારને બાપાતી રકમ, સિફ્ટિયુનો પ્રસાર, તથા ચુંટણીના ધોરણ સંબંધી તપાસનું કામ પણ એજ કમીશનને સોંપ્યું છે.

આમાંથી પ્રાંતિક સરકાર સંબંધી મુલ્યના અમને પસંદ નથી. એ વખતમાં અમે તો એમ ઇચ્છીએ છીએ કે પાંચ વરસને અંતે, પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણ જગત્પદારીવાળું શાળ્યતંત્ર સ્થપાઈ જવું જોઈએ અને તે માટે અરજી કરવાની જરૂર રહેવી જોઈએ નહીં. કમીશન સંબંધી ભલામણમાં અમને યોગ્ય લાગે છે.

ઉપરાંત તપાસ ઉપરથી એટલું તો સમજશે કે હક્કોની નબરે યોજના નિરાશાજનક છે પરંતુ તેની રચનામાં કાંઈ પણ વાંધા ભરેલું નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ખરેખર ઉપયોગી થઈ પડે એવી છે. વળી એ રચનામાં કમવાર પ્રગતિને માટે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે અને તેથી પ્રગતિ ઇચ્છે તો એ યોજનામાંજ યોગ્ય પથ માર્ગિક ફેરફાર કરી પોતાની સાગણી નવા અને અમને લાગે છે કે વધારે સારા રૂપમાં, યજ્ઞ મહાઓ આચવીને દર્શાવી શકે. અંગ્રેજોના એજ જીવિલામાં પડી રહેવાની રીતોનો વિચાર કરીએ તો, જે વિચાર એથી તેમજુજ આડી કાઢી શકાય, જે તેમને પસંદ પણ

પડી ગઇ હોય, તેમાંજ આપણા સિદ્ધાંતો દાખલ કરી દેવાનું વધારે ડહાપણ ભરેલું ગણાયે. કારણ કે પ્રથમ તો તેથી આપણને ભાંડનારા વિરોધીઓનું બળ કમી થશે. અને તે ઉપરાંત હિન્દી પ્રધાનના રીપોર્ટ ઉપરથી મત આપનાર બિટીશ પ્રજા તથા જાપાને આપણા મુદ્દાઓ રહેલાપણી સમજાશે-વધારે સમજા પણુ જણાયે, અને તેથી આપણી શક્તિ પણ પ્રમાણમાં વધારે અમરકારક નીવડશે. જો આ દલીલમાં કાંઈપણુ વળૂદ હોય તો ઉપરની તપાસને આધારે જો યોજનામાં સુધારા સચવા અયોગ્ય ગણાયે નહિ. પરંતુ તેમ કરતાં પહેલાં અત્રે એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે દાંત્રીમ-લીગની યોજના અને હિન્દી પ્રધાને જે વિચારો દર્શાવ્યા છે. તે મળ્યા દલીલોથી તોડી શકાય એમ છે, એટલે આપણી યોજનાની રચના પણ એ વિચારથી રદ કરવાનો સવાલ સુધાં ઉભો થતો નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ અમને લાગ છે કે એ રચના એટલી તો સરળ છે કે જે તેમાંજ થોડાક અગત્યના સુધારા કરવામાં આવે તો તે વડે પ્રજા પોતાના હેતુ વધારે સહેલાઈથી માધી શકે. માત્ર ઉપર દર્શાવેલાં બ્યવહાર કારણોને લીધેજ આપણે આપણી યોજનાની રચના તથા રિગતોને વાગી રહેવાનો આગ્રહ ન કરતાં હિન્દી પ્રધાનની યોજનામાં આપણા સિદ્ધાંતોને આધારે સુધારાઓ મુચવવાનો વિચાર કરી શકી છે.

૭ આવશ્યક સુધારાઓ

(૧) પાર્લામેન્ટના અને ઇન્ડિયા ઓફીસ.

આ વિભાગના સંબંધમાં કરેલી સ્ટેડીંગ કમીટી સિવાયનીલકામણોમાં કાંઈ પાંધાલારેણુ થાતું નથી.

(૨) હિન્દી સરકાર.

(અ) રીપોર્ટને અંતે સાર રૂપે આપવામાં આવેલી જલમજૂમાંથી પાંચમી લાકામજૂમાં 'સુલેહ, શાંતિ અને સારા વહીવટ' ને બદલે માત્ર દેશની સર્હી સક્ષામતી તથા મવાહ શાંતિને માટે અગત્યની ગણાતી બાબતો—એટલે કે લશ્કર, નૌકાયળ, પરદેશ સંબંધી સજ નીતિ વગેરે—ઉપરજ હિન્દી સરકારને નિરંકુશ સત્તા રહે. તથા તેજ બાબતના સંબંધમાં ગવર્નર જનરલને સરટીફિકેટ આપવાની સત્તા અપાય. તે શિવાયની બાબતોગા બન્ને મંડળની સંયુક્ત સલાહનો મત ઉતરતો ગણાય.

(બ) ધારામજાના મહાસદોમાંથી ઓજામાં ઓજા રૂં પ્રજા તરફથી સુંટાયેન હોવા જોઇએ. અંદાજપત્ર નાણાના ખરડાના રૂપમાં પસાર થવું જોઇએ અને ઉપર જણાવેલી બનામત બાબતો—કે જેમાં જકાત તથા ટેરીફનો સમાવેશ થશે નહિ, એ શિવાયની બાબતો માટે તે ધારાસભા આગળ રજુ થવું જોઇએ.

(ખ) કારોબારીમજામાં ત્રણ હિન્દી સભામદો હોવા જોઇએ.

(ગ) જહી લલામજૂમાં જણાવેલી પ્રીવી કાઉન્સિલ તથા બારીમજી લલામજૂમાં સ્ટેડીંગ કમીટી પ્રજા હિતને માટે નુકસાનકારક નીવડવાનો ભય છે અને તેથી તે લલામજૂ રદ થવી જોઇએ.

પ્રાંતિક સરકાર.

(અ) પ્રાંતમાં ધારામજાઓના મહાસદોમાંથી ઓજામાં ઓજા રૂં જોડલાં મહામદો સુંટાયલા હોવા જોઇએ.

(બ) પ્રતિભા ખાતાંઓની વહેંચણી રદ કરી, તમામ ખાતાંઓ પ્રગતના ચુંટાએ-લા સલાસદોમાંથી મંત્રી તરીકે નીમાએલા સલાસદોને સોંપાવા નોંધએ તથા ગ્રાંડ કમીટી પણ રદ થવી નોંધએ.

(ક) પરંતુ વચગાળેની સ્થિતિને માટે અમુક ખાતાંઓ સરકારના હાથમાં રહેવા દેવાની જરૂર હોય તો ન્યાય અને પોલીસના ખાતાંઓ અનામત રહેવા દેવા, અને તેને અંગે ગ્રાંડ કમીટી પણ રહેવા દેવી, પરંતુ પાંચ વરસને અંતે એ ખાતાંઓ પ્રગતને મળી જવાં નોંધએ.

(ખ) અનામત ખાતાંઓ રદ્દા હોય તો તે શિવાયની બાબતોમાં અંદાજપત્ર ઉપર ધારાસભાનો અંકુશ રહે અને અનામત ખાતાંઓ માટે પાંચ વરસની સર-સાસને ધોરણે નાણાં મળે વધારે નાણાં માટે ધારાસભાની મંજૂરી જરૂરની ગણાય.

(૪) મુસલમાન પ્રતિનિધીઓ.

પ્રાતિક અને હિન્દી ધારાસભામાં મુસલમાન પ્રમ માટે કોંગ્રેસ-લીગની યોજનામાં જણાવ્યા મુજબનું પ્રમાણ રહેવું નોંધએ.

(૫) બાહુર નોકરી.

હમા દરજ્જાની હિન્દી મનંદી નોકરીમાં હિન્દીઓનું પ્રમાણ ૩૩ ટકાને બદલે ૫૦ ટકા જેટલું હોવું નોંધએ.

ઉપર જણાવેલા સુધારાઓ સાથે યોજના મંજૂર થાય તો અમને લાગે છે કે તે જવાબદાર રાજ્યતંત્રના પહેલા સંગીત લીસ્ટ તરીકે ટુંક વખતને માટે સ્વીકારી શકાય. પરંતુ એ સુધારાઓ ભારે પ્રયત્ન વગર મળનાર નથી. અસાને આપણા વિરોધીઓ એ યોજનાને વધાવી લેશે તેનું કારણ એ છે કે તેથી અધીકારીઓની સત્તા તરતજ ખામ કમી થતી નથી. પરંતુ ઉપર સ્થાવિલા સુધારા સાથે યોજના સ્વીકારાય તો તેમની સત્તા નામનીજ રહે. એટલે સુધારાઓ સાથે તે ભારે પોષક ઉદ્યોગોજ એમ ખાત્રીપૂર્વક માની લેવું નોંધએ, પણ આપણામાં સંપ દરો, વિચારપૂર્વક એકજ નિર્ણય ઉપર આવીને, પ્રગત સમરત એકે અપાને તે માટે માંગણી કરશે-હાલત ચક્ષવશે તો તે મળશેજ એવી અમારી દૃઢ માન્યતા છે. કારણ કે હાલનો અવસર સર્વાંશે અત્યુજ છે. હાડાઈથી શ્રીટીનનું, જગતનું વાતાવરણ ફેરવાયું છે. સર્વત્ર ન્યાય અને સ્વતંત્રતાની હાક વાગી રહે છે. નાના રાજ્યોનાં, પરાધીન પ્રગતના દડકો માટે આગ્રહભેર હાલત ચાલી રહી છે. એ સંજોગોમાં ન્યાયને માટે આપણે પોષક મંલગામા વધાર રહેવાનો નથી. પણ આભારે હિન્દી સલાહ માટે વિલાયતમાં પણ ચળવળ ચમ રહી છે, તે તરફ શ્રીટીસ પ્રગતનું ધ્યાન પણ ખેંચાયું છે અને તે સલાહ સમજી ચોગ્ય નિર્ણય ઉપર આવવા પ્રયત્ન કરે છે. તો તે સમયે આ યોજનામાંજ વિચારપૂર્વક મુકરર કરેલા સુધારા માગીયે તે માટે સળગ દલીલો રજુ કરીએ, નથા સમરત પ્રગતના આગ્રહથી-નિશ્ચયથી તે માટે માગણી કરીએ તો આપણને ફત્તે મળ્યા વગર રહેજ નહિ. પરંતુ તે માટે પદ્ધતિસર કાર્ય થવાની જરૂર છે. પ્રથમ તો ચોગ્ય નિર્ણય ઉપર આવવા માટે મુદ્દાસર ચર્ચા થતી નોંધએ, યોજનાના દોષો પૂરવાર કરવા નોંધએ, સુધારાઓ માટે મનોદ દલીલો મહાની નોંધએ અને નિર્ણય ઉપર આવ્યા પછી તે સંબંધી પ્રગતમત તૈયાર કરવા માટે ખંતથી પ્રયત્ન થવો નોંધએ. આ કાર્ય દેશભાગને ઉત્સાહભેર હાવી લેશે એવી અમને ખાત્રી છે.

રાંકરલાલ પેલાલાઈ જેઠર.

સ્વર્ગસ્થ સત્યાગ્રહી ભાઈ સોરાબજી.

ભાઈ સોરાબજી આ કાની દુનિયા ત્યાગી ગયા એ સાબિતતાજ મન ચડેડાળે ચડે છે, અમિત જેવું યષ્ઠ ગ્રંથ છે. ' નવજીવન ' ના વાચકોને આ પારસી વીર સત્યાગ્રહીને પરિચય આપવો, તેની જ્યવંત દેશદાઝનું વર્ણન કરી તેમાંથી જેટલું શીખાય તેટલું શીખવાનો પ્રયત્ન કરી, જેટલી સેવા હિંદ માતાને આપી શકાય તેટલી આપવા તત્પર રહેવું એજ હેતુથી આ લખવા દીલ યેરાયું છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાની જગવિખ્યાત સત્યાગ્રહની લડતમાં ઘણાજ આગળ પડતો ભાગ લેનારાઓમાં ભાઈ સોરાબજી પ્રથમ પંક્તિએ હતા. તેઓ લગભગ ૧૪ વર્ષ પહેલાં હિંદનો દિનારો છોડી કમાણી કરવાના હેતુથી નાતાળ ગયા હતા. ઇંગ્લીશન કાયદો મુજબ જેવામાં આવની પરીક્ષા પસાર કરી તેઓ જેળવાએલા હિંદી તરીકે નાતાલમાં દાખલ થયા હતા. અને નાતાલની સરહદના એક છેલ્લા ગામ ચાલ્સટાઉનમાં એક હિંદી વેપારીને ત્યાં મેનેજર તરીકે કામ કરતા હતા. ટ્રાંસવાલની સરકારે સને ૧૯૦૬ ની સાલમાં એક ખુની કાયદો હિંદી દાખ માટે પસાર કર્યો તેની સામે તેજ સાલથી સત્યાગ્રહની લડતની ઝુંબેશ મહાત્મા ગાંધીજીએ ઉઠાવી હતી. નાતાલમાં ભાઈ સોરાબજી શરૂઆતથીજ આ લડત ઉપર ખારીક ધ્યાન આપતા હતા. મહાત્માજી વારંવાર લડતને અંગે ટ્રાંસવાલથી નાતાળ અને નાતાળથી ટ્રાંસવાલ એમ મુસાફરી કરતા ત્યારે ભાઈ સોરાબજી હમેશાં રોશને પહોંચી મહાત્માજીને મળતા અને લડત સંબંધી મુદ્દાઓ વિષે વાતો તેમજ ચર્ચા કરતા. ખુની કાયદો પસાર થયા પછી ૧૯૦૮ ની સાલ સુધી તો સત્યાગ્રહની લડત ટ્રાંસવાલમાં વસતા એકલા હિંદી ભાઈઓજ લડતા. બહારના એટલા નાતાળ કે કેપ પ્રાંતના હિંદીઓ તેમાં ગતે ભાગ લઈ શકતા નહતા. તેઓ સજાઓ ભરી, કરાવો પસાર કરીને મદદ આપતા તેમજ ઉલ્લાસ કરી આર્થિક મદદ ટ્રાંસવાલના ભાઈઓને આપતા. ૧૯૦૮ ની સાલમાં ટ્રાંસવાલની સરકારે એક નવો ઇંગ્લીશન કાયદો પસાર કર્યો. તે કાયદાથી જેળવાએલા હિંદીઓનું ભારે અપમાન થતું હતું. એશીઆટીક એક્ટ અને ઇંગ્લીશન એક્ટ એ બંનેના સાથે અમલથી ટ્રાંસવાલમાં ગમે તેટલી ઉગ્રી જેળવણી ચામેલો હિંદી પણ ત્યાં દાખલ યષ્ઠ શકતો નહતો. હિંદમાંથી સ્વર્ગસ્થ ગોખલે યા તો સર પીરોજશાં જેવા પણ ટ્રાંસવાલ જવાની ઇચ્છા કરે તો સાથે લાગ્યા આ બંને કાયદાના અમલથી તેઓ ત્યાં કાયદેસર ન જઈ શકે એવી ગંભીર સ્થિતિ ટ્રાંસવાલની સરકારે રચી સમસ્ત હિંદનું અપમાન કર્યું. મહાત્માજીએ આ સ્થિતિનું ' ઇન્ડિઅન ઓપીનીયન ' પત્ર મારફતે અસરકારક વર્ણન કરી નાતાલ તથા કેપ પ્રાંતમાં વસતા જેળવાએલા હિંદીઓને ટ્રાંસવાલમાં દાખલ યષ્ઠ સત્યાગ્રહની લડતમાં જોડાવા એક અપીલ બહાર પાડી. ભાઈ સોરાબજી તો આ સમયની વાટ જોઈનેજ બેસી રહ્યા હતા. તેમણે તરત પહેલ કરી મહાત્માજીને દર્શાવ્યું કે હું ઇંગ્લીશન કાયદો પ્રમાણે ટ્રાંસવાલમાં જેળવાએલા હિંદી તરીકે દાખલ યષ્ઠ આપની સાથે લડતમાં જોડાવા ઇચ્છા રાખું છું. સત્યાગ્રહની લડત તરફ ભાગે લગાઈ છે. પહેલી વેળા ટ્રાંસવાલનાજ હિંદીઓ ખુની કાયદો રદ કરાવવા ઝુંઝપડ.

સેંકડો હિંદીઓ મહાત્માજી સાથે જેલમાં જઈને વિરાજ્યા. આ ખુની કાયદા પ્રમાણે ટ્રાંસવાલમાં વસતા દરેક હિંદીએ ત્યાં વમવા માટેનાં નવાં રજીસ્ટર લેવાનાં હતાં. તે કાયદાની દરેકે દરેક કલમમાં હિંદી પ્રજાનું હક્કહતું અપમાન કરવામાં આવ્યું હતું. તે કાયદાનો સ્વીકાર જો હિંદી પ્રજાએ કર્યો હોત તો આખરે જતાં હિંદી કામને સદાને માટે ટ્રાંસવાલ છોડવું પડતું. હિંદીઓએ આ કાયદો તદ્દન રદ કરવાની માગણી કરી હતી. મહાત્માજી માથે સેંકડો હિંદીઓ જેલમાં ગયા ત્યારે વિકાચન તેમજ હિંદમાં ભારે ટ્રસ્ટ ચાલી રહી. જનરલ સ્મટ્સે મામલો રાંત પાડવા પ્રયત્ન કર્યો. હિંદીઓએ પ્રથમથીજ માગણી કરી હતી કે અમે મરજીથી રજીસ્ટર થવા તૈયાર છીએ પરંતુ કાયદાનું ફરજિયાતપણું તો અમે નજર સ્વીકારીશું. આખરે જનરલ સ્મટ્સે હિંદીઓને કસી બોલા અને કોસની મરજીઆત રજીસ્ટર થવાની માંગણી સ્વીકારી. કામ જો આખી મરજીઆત રજીસ્ટર થઇ જાય તો ખુની કાયદો રદ કરવાનું વચન તે સાહેબે આપ્યું. વચનાનુસાર સમસ્ત હિંદી કામે રજીસ્ટર લીધાં અને જનરલ સ્મટ્સને ખુની કાયદો વચન પ્રમાણે રદ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. ત્યારે તે રાજ્યદારી પુરૂષ ફરી ગયા અને વચન આપ્યાનો ઇન્કાર કર્યો. એજ અરસામાં નવું ઇમ્પ્રોવિશન બીલ પાસ કર્યું કે જેના અગત્યથી ફેળવાએલા હિંદીઓનું અપમાન થતું હતું. સડત ફરી પાછી રાફ કરવાનો હોન પ્રસંગ આવ્યો. ઉપર જણાવ્યું તેમ ટ્રાંસવાલ ખંદાર વસતા ફેળવાએલા હિંદીઓને લડનમાં ભાગ લેવા આમંત્ર્યા; જેમાં લાઇ સોરાખજીએ પહેલ કરી લડતનો બીજો તખ્તકોનેમણે ઉઘાડ્યો. ઇમ્પ્રોવિશન કાયદા પ્રમાણે સરકારે લાઇ સોરાખજીને ટ્રાંસવાલમાં દાખલ તો થવા દીધા પરંતુ ત્યાં ગયા પછી ખુની કાયદો તેમને લાગુ પાડવામાં આવ્યો. તે કાયદા મુજબ ત્યાં રહેવાના હક્ક તેમણે માખીત કરી આપવાના હતા તે થઇ શકે એમ નહતું એટલે તેમને દેશપાર કરવાનો માજીસ્ટ્રેટ ફેંકમ કર્યો. તેમને નાતાલની શરૂદમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા. લાઇ સોરાખજી તરતજ પાછા ટ્રાંસવાલમાં દાખલ થયા અને તે ચુંદા બદલ ૭ માસની સંખન મજુરીની મત્ત તેમને થઇ અને આ પ્રમાણે લડનની બીજાવારની શરૂઆત તેમનાથી થઇ. નાતાલથી બીજા પશુ ધણુ ફેળવાએલા હિંદીઓએ લાઇ સોરાખજીનો દાખલો લીધો. મારે આ પ્રસંગે દર્શાવવું જોઇએ કે લાઇ સોરાખજીના જેલમાં જવાથી મારા મન ઉપર ભારે અસર થઇ હતી. એક પારસી શુદ્ધ્ય દિંદ માતાના યત્ન અપમાન માટે કારાગ્રહ વેઠે છે અને હું હજી બેસી કેમ રહીશું ? એવા વિચારો મને થતા. હું પશુ નાતાલમાં એક ગામમાં એક વેપારીને ત્યાં મોકલીએ હતો. મારા શેક પોતાનું બધું કામ મને સોંપી દિંદ ગયા હતા અને કમનશીબે દિંદ જઇ ત્યાં ચુજરી ગયા. આથી તેમના વેપારનો અથો બીજો મારે શિર હતો. શેક અપ્રવાન હતા. તેનો એક નાનો ભગિને હતો તે મારી સાથે હતો. વેપાર તેમજ નેને છોડી હું ચારથો જઈ તો ખરા પ્રસંગે કૃત્તની ફર. બીજા પાસ દેશમેવાનો પ્રસંગ. આવા સંનેગમાં હું ભારે ચિંતામાં પડ્યો. લાઇ સોરાખજી પ્રથમવારની જેલ પુરી કરીને ફરી પાછા જેલમાં પહોંચ્યા. બીજા સાથીઓએ પશુ તેમ કર્યું. હવે મારાથી ન થોભાવું. ટ્રસ્ટીઓને રજ કલાકની મોટીસ આખી મહાત્માજી ડરમન આવ્યા હતા તેમને મેં તાર કર્યો અને મને પશુ લડતમાં લઇ જવાની માગણી કરી. મહાત્માજીની સંમતિનો તાર આવતાં હું તેજ પછે ચાલી નીકળ્યો અને ટ્રાંસવાલ પહોંચા.

હું તો ભાઈ સોરાળજી અને તેના સાથીઓ ભાઈ સુરેન્દ્રરાય મેઠ, ભાઈ હરિલાલ ગાંધી, મી. ચંબી નાયક, મી. પી. કે. નાયક અને મી. જોસફ રાયપન બેરીસ્ટર વગેરે ભાઈઓને જોલમહેત્રમાં મળવા તલસી રહ્યા હતા. દ્વાંસવાલમાં થોડા દિવસ પછી હું પણ ના. શહેનશાહની હોટેલનો મહેમાન થઈ ગયો. ભાઈ સોરાળજી વગેરેને ત્યાં પહેલીજ વાર મળ્યો. આ મારી શહેનશાહની હોટેલમાં (રીપકલુજ જોલમાં) ભાઈ સોરાળજી સાથે પહેલી યુવાકાત. ભાઈ સોરાળજીને જોવા એટલે એક સુંદર હસમુખો રહેજોજ નેહ લેવો. તેઓ સદા આનંદમાં અને સદા હસમુખા. હિંદ માતાની સેવા કરતાં કેદખાનું વેડવું પડે તો તેમાં ભલા કેને આનંદ ગ્રાસ ન થાય ? ભાઈ સોરાળજીની છાતી નળળી હોવાથી તેમને કેદમાં લાઇટ લેખરની ટોળીમાં મુકવામાં આવ્યા હતા. અમે જ્યાં તો સખત મજુરી કરવા જતા. ભાઈ સોરાળજીને એક જગ્યાએ એકલા બેસાડી નાના પથ્થરો આપી તેની હથોડી વતી ઝીણી કરવો કરવાનું કામ સોંપાયેલું. અમે પાવડા, કાઠાળી લઈ ભાઈ સોરાળજી પાસે થઈને પસાર થઈએ એટલે તેઓ મંદ મંદ હાસ્ય કરે. તેમના મનમાં તો એમજ કે મારે સખત મજુરી ન કરવાની અને મારા આ ભાઈઓને સખત મજુરી કરવી પડે તેથી એમને ખોટું લાગતું. ધણીવાર તેઓ તો અમારી માફી માગતા તેમનામાં હિંદુ, મુસલમાન કે પારસીનો જરા પણ ભેદ લાવ નહોતો. હિંદ માતાને ખાતર અમે બધા કેદખાનું સેવતા હતા એટલે અમે બધા હિંદ માતાના પુત્રો ભાઈઓ હતા.

ભાઈ સોરાળજીને ખીજનારની લડત શરૂ કરવાનું માન આપ્યું. તે માનની, સાથે જોખમદારી પણ તેવડીજ મોટી રહેલી હતી. લડત ધણો લાંબો સમય સુધી ચાલે અને કેદખાનાનાં દુઃખો વારંવાર ઉઘાડવાં પડે એ જોખમદારી જેવી તેવી નહોતી. છાતી વિનાના માણસોથી તે કામ ન થઈ શકે. ભાઈ સોરાળજી કરતાં શરીરે તાજ અને રૂઝ મુઝ ધણીઓ હતા. પણ તેમને છાતી ન હોવાથી એક બે વાર જોલમાં જઈ લડત પડતી મુઝી નારી છુટ્યા હતા. ભાઈ સોરાળજી શરીરે નળળા હતા પરંતુ તેમને છાતી હતી. તેમના પર મુકવામાં આવેલી જોખમદારીને અને તેમને આપવામાં આવેલા માનને તેઓ અંતપર્થન વઢાદાર નીવડ્યા અને આખી લડતને તેમણે દીપાવી-પારસી કામને દીપાવી-હિંદી કામને દીપાવી અને ભારત માતાને પણ દીપાવી. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીભાઈઓ ઉપર પડતાં દુઃખો જોઈ તેમનું દિલ કપાઈ જતું. સાત્રાન્યમાં હિંદની પરાધીન દશા જોઈ તેમને ધણું લાગતું અને હિંદીઓની સેવા કરવા હમેશાં તેઓ ઉત્સુક રહેતા જોલમાં રવિવારે વિશ્રામતા દિવસે અમે એકલા મળી રાન્યદારી વિષયો પર ચર્ચા કરતા. હિંદની ઉન્નતિ વિષે વાતો કરતા. ભાઈ સોરાળજી તેમાં ધણો ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતા તેમાં તેમની દેશદાઝ જણાઈ આવતી, જોલમાં અમે સેંકડો ભાઈઓ સાથે રહેતા. તેમાં અનેક પ્રકારની વઢવાડ એક જીજ્ઞ સાથે માંહિમાહે થતી. ખાસ કરીને ખોરાકના સંબંધમાં ધણી વઢવાડ થતી. અમારામાંથી એક બે જણને રસોઇઆ તરીકે અમે મોકલતા. તેઓ રાંધવાનું, પીરસવાનું વગેરે બધું કામ કરતા, ધણીઓ તકરાર કરતા કે અમુકને ખાવાનું વધુ આપે છે, ફલાણાને સારો ખોરાક આપે છે. આવા અંધા તો હમેશાં હોય. મને ખિલકુલ યાદ નથી કે ભાઈ સોરાળજીએ આવા અંધમાં કોઈપણ દિવસ ભાગ લીધો હોય. તેમને જે મળ્યું તે તેઓ આનંદથી ખાઈ લેતા. તેમને લાગતું કે દેશને ખાતર આપણે દુઃખો ભોગવવા આવ્યા છીએ ત્યાં માંહિમાહે આપણે અંધા કરીએ

અને તેની ઉપરી અધિકારીઓને જેલમાં ખજાર પડે તો આપણી કિંમત તરત અંકાય. અમે કેટલાકે તો જેલમાંના નોકરો સાથે યુગ લડતા. જરા પણ કોઈ અમલદાર કોઈ પણ ભાઈનું અપમાન કરે તો અમે બંધા તેની વહારે દોડી જતા. ખોરાક સારો ન હોય, ધારાઓમાં ગળ્યાબ્યા જેટલો ન હોય તો અમે ભારે તોફાન કરી મુકતા. અમલદારો જુલમી વર્તન રાખે તો અમે તેની સામે તરત કુંકારો મારી ઉજળી પડતા અને દાદ ન મળે તો લુખ્યા રહી દાદ મળે ત્યાં સુધી હંગર રફાઈક (અપવાસ) કરતા. કોઈ ભારે દુખો સહન કરવાનો વારો આવે અને 'ભાઈ સોરાબજીને તે પોતાની શક્તિ બહાર લાગે તો તે ખુદસા હૃદયથી અમને જણાવી દેતા અને અમારી આગળ પોતાની નબળાઈ બહાર કરતા. તેમના આ અત્યંત સરળ સ્વભાવ માટે અમે તેના પ્રત્યે વધુ માનની જેતા. ભાઈ સોરાબજી પ્રત્યે સર્વ હિંદી ભાઈઓ દ્વાંસ-ચાલ તેમજ નાતાલમાં ધણીજ રહેલથી વર્તતા. તેના પ્રત્યે માનની દૃષ્ટિથી લોકો જેતા. અને ૧૯૧૨ ની સાલમાં લડતનું અમુક સમયને માટે રામાધાન થયું. સરકાર હિંદીઓની માગણી કબુલ રાખશે એવી તેણે ખાત્રી આપી તેથી પ્રોવીઝનલ સેલમેન્ટ સ્વીકારવામાં આવ્યું. આ સમયે મહાત્મા ગાંધીજીને તેમના એક મિત્રે અમુક ફંડ આપ્યું હતું અને લડતની કમોટીમાંથી જેઓ પાર ઉતર્યા હોય તેવાને વિધાયન અભ્યાસ કરવા મોકલવા વિચાર રાખ્યો હતો. ભાઈ સોરાબજી, સુરેંદ્રરાય મેદ અને હું, એમ અમને ત્રણે જણને વિધાયન મોકલવા માટે મહાત્માજીએ વિચાર ખતાવ્યો. અમે અમુક શરતો સ્વીકારી ત્યાં જવા કબુલ થયા. મેં તથા ભાઈ સુરેંદ્રે થોડા માસ માટે હિંદ જઈ આવવા માગણી કરી. તે સ્વીકારાઈ અને અમે બન્ને હિંદ આવ્યા. ભાઈ સોરાબજી વચ્ચે હિંદ જઈ આવેલા હોવાથી તેઓ અમારી સાથે ન આવ્યા. હિંદમાં અમે ત્રણ માસ રહ્યા. સ્વર્ગસ્થ ગોખલેજી વિધાયનથી દક્ષિણ આફ્રિકા જવાના છે, એમ માંલગનાં અમે તરતજ પાછા ત્યાં ઉપડી ગયા. વિધાયત જઈને અમે અભ્યાસ કરવાના છીએ એ સમાચારથી અમારા આનંદનો તો ખારજ ન હતો. અમારી સાથે મી. પોલાક પણ વિંદથી દક્ષિણ આફ્રિકા આવતા હતા. અમારી આગળોટ ઝાંઝીગાર આવી, ત્યાં અમે એક રોકિયાને ઘેર ગયા. ત્યાં 'પ્રન્ડીઅન ઓપીનાયન' પત્ર વાંચવામાં આવ્યું. તેમાં સમાચાર હતા કે ભાઈ સોરાબજી વિધાયત અભ્યાસ માટે ઉપડી ગયા છે. આ સમાચાર વાંચતાં અમારા દીલમાં ધ્રસ્ત્રો પડ્યો. કારણ કે અમે ત્રણે જણ સાથેજ જવાના હતા. નફી મહાત્માજીએ પોતાના વિચારોમાં કંઈ ફેરફારો થયા હશે. જોહાનીસબર્ગ પહોંચ્યા પછી પ્રથમ વાત મહાત્માજી સાથે એજ નિકળી. તેમણે જણાવ્યું કે "તમારા મનને માટે વિધાયત મોકલવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો છે. તમે જે કળવણી લીધી છે તે હિંદની મેં કરવાને માટે પુરતી છે. તમે બેરીસ્ટર થશો તો લોકોનાં ગળાં દેંસશો. તમને ન એકત્રવા એમાંજ તમારું કલ્યાણ મેં વિચાર્યું છે." અમને સ્વાભાવિક લાગી આવ્યું અને પ્રમ પૂછતા-ત્યારે સોરાબજીને કેમ મોકલ્યા? મહાત્માજી ગંભીરતાથી અમને જવાબ આપતા કે 'ભાઈ સોરાબજી તો પારસી છે, હું તેમને મોકલની વાતો કેમ દુઝાવી શકું? તમારી સાથે તમે હિંદ હોઈ તે વાત કરી ચકું, આવા, ગુદ જવાઓ આપના. તોપણ અમને શાંતિ ન થાય. અમને કોઈવાર લાગી આવે કે મહાત્માજી અમને બન્યાપ કરે છે.

(ને કે તેઓ અમારું લાલુજી ઇચ્છતા હતા પરંતુ વિચારે તેમના જેટલા ઉન્નત અને પ્રૌદ નહિ એટલે જોખું લાગી આવે) 'ત્યારે અમારું ફરીમાદ કરવાનું' સ્થાન મી. કેલનજેક અથવા મી. પોલાક હતા—તેમને પણ આ વિષયમાંતો લાગ્યું કે આ ઇકરાઓને અન્યાય જેવું તો થયું છે એટલે અમારા તરફથી મહાત્માજીને વકીલાત કરે પરંતુ મહાત્માજી તો પૂરા વકીલ ! મી. કેલનજેકને સમજવી પાણી જેવા નરમ ફરી નાખ્યા. અમારી પાસે આવી તેઓ કહે કે 'મેં' વાત તો કરી પરંતુ આપણે પોતાના વિચારમાં મક્કમ છે. તેણે 'તમારું' લાલુ વિચારીનેજ માંડી વાળ્યું છે. આપણે તેમને પગે રક્ષી આલવું છે એટલે તેમના ફરમાન મુજબ આલવું, આગે ઉપદેશ મી. કેલનજેક અમને આપવા લાગી જાય અને અમે સમજી જઈએ કે મહાત્મા પાસે સાહેબનું કંઈ ટુટું આલ્યું નહિ, આખરે અમે સંતોષ રાખ્યા મન વાળીને બેઠાં.

લાઇ સૌરાષ્ટ્રના વિલાયતથી પત્રો આવે. "અમને તો ન મોકલ્યા. તમે આપુને અમારી ગેરહાજરીમા સમજાવી અમને છોડી આલ્યા ગયા. તમે તો બેરીસ્ટર થઈને આવશો. અહીં આવીને ઓરીસ જોલો ત્યારે કલાર્ક તરીકે અમને નોકરી તો આપશોજી." આવી નિર્દોષ ગમતો કાગળો દ્વારા કરીએ. રણીવાર તેમને એ બાબત લાગતું. ત્યારે એવો લાગણીવાળો પત્ર લખતા કે શુદ્ધ મિત્રની લાગણી તેમા જણાઇ આવતી. નવર્ગસ્થ ગોખલેજી સાહેબ આદિકા આવી ગયા પછી ફરી પાછી ત્રીજાની છેલ્લી લડત શરૂ થઈ. તેમાં હજારો માણસોએ ભાગ લીધો અને આખરે હિંદી કોમની જેટલી માંગણીઓ હતી તેટલી બધી સ્વીકારાઈ અને ૧૩મી લડતનો અંત આવ્યો. આ છેલ્લી લડતમાં લાઇ સૌરાષ્ટ્રને વિલાયતથી વિલાયતમાં આવ્યા નહતા. લડત પૂર્ણ થયા પછી મહાત્માજી વિલાયત રહી હિંદ આવ્યા અને હું ત્રણ વરસ સુધી 'ઇન્ડિઅન ઓપીનીઅન્ટ'નું કામ ચલાવીશ એવું મેં મહાત્માજીને વચન આપ્યું હતું. લાઇ સૌરાષ્ટ્ર વિલાયતથી વારંવાર લખતા કે 'હું વિલાયતથી આવીને ત્યાં ઓરીસ જોલીશ. તમે ઇ. ઓ. ચલાવતા રહેજો. આપણે બન્ને સાથે મળીને કામ કરીશું, આપણી શક્તિ મુજબ કોમની સેવા કરીશું,' આવા મનોરથો બાંધતા. લાઇ સૌરાષ્ટ્ર ને કે પાગસી હતા છતાં તેઓ શુદ્ધ યુજરાતી ભાષા બોલતા અને લખતા. વિલાયતથી તેઓ મને હમેશ લખતા કે અકવાડીઆમાં એક લાખો પત્ર મારે તેમને લખવો, જે ઉપરથી મારી ભાષા હું ધણી સરસ સુધારી શકીશ તેઓ કહેતા કે હું મુંઝવે ગયો ત્યારે બધા પારસીઓ મારી મદદ કરતા કે 'ગાંધી-સાથે જો છે એટલે વાનીયો થઈ ગયો છે. પારસી વાત પણ સુધી ગયો છે.'

વિલાયતમાં લાઇ સૌરાષ્ટ્રએ લંડન મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરી અને તેમણે બેરીસ્ટરનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. તેમાં તેઓ ફેબ્રુઆરી થઈ લગભગ એકાદ માસ ઉપરજ નેહાનીસત્તર્જ જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં ગયા અને યોગ દિવસમાં તો આ દ્વાની દુનિયા તેઓ છોડી ગયા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદી કોમની આશા પડી લાંગી. લાઇ સૌરાષ્ટ્ર ઉપર જે મોટી મોટી આશાએ બાંધી હતી તે ધુળ બેળી થઈ ગઈ. હવે નહવે થઈ ગયું. 'ન જાણે જન-કૃપાયાઃ પ્રભાતે દિ' લવિષ્યતિ.' પરમાત્મા આ વીર પુરુષના આત્માનેશાંતિ બક્ષો. અરતુ.

આગળ ખંડુલાઇ દેરાઈ.

નાંધ.

સુધારાની સરકારી યોજના.

મી. મૉન્ટેગ્યુ અને લૉર્ડ ચેમ્સફૉર્ડે હિન્દના રાજ્યધારણના સુધારા વિષે જે રીપોર્ટ ઘડ્યો છે તેમાં કરવામાં આવેલી મુખ્ય ભલામણોનું સટીક ભાષાંતર તેમજ તે વિષે એક વિગતવાર લેખ આ અંકમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. વર્તમાનપત્રોમાં અને સભાઓમાં આ રીપોર્ટ વિષે જે રસભરી ચર્ચા થઈ છે તેનું સંવિસ્તર સિંહાવલોકન કરવાનું અહીંનાં બંને શકે એમ નથી. છતાં તે ચર્ચામાંથી જે કેટલાક મુદ્દા તરી આવે છે તે અહીંનાં રજૂ કરીશું.

કૉંગ્રેસ-ધીગતી સુધારાની યોજના અમલમાં મૂકવાને આપણે સરકારને ધણો આગ્રહ કર્યો ત્યાર પછી તદ્દન જુદા પ્રકારની, સ્વરાજ્યના ઓછા તત્વવાળી અને મી. કર્ટીસની વગોવાએલી રચના સાથે સામ્ય ધરાવતી યોજના આપણી સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવી એટલે કેટલાક પત્રકારોએ ક્રોધના આવેશમાં તેના ઉપર મખટ ટીકા કરીને એટલે સુધી જણાવ્યું કે તેનો સ્વીકાર કરવો એ અશક્ય અને નામોશીભરેલું છે. બીજા પ્રકારના જે રાજદ્વારી પુરૂષોએ નહિ જેવા મુલક સુધારા મેળવવાની આશા રાખી હશે તેઓ રીપોર્ટ જોઈને સંતોષ સાગરમાં ડુબી ગયા અને મી. મૉન્ટેગ્યુ અને લૉર્ડ ચેમ્સફૉર્ડને મુક્તકંઠે અભિનંદન આપવા લાગ્યા. પણ શરૂઆતમાં ઓર્થોડોક્સોએલી બંને પ્રકારની લાગણીઓ ધીમે ધીમે શમતી જાય છે, અને સ્હામાસ્હામી ધસાતા તીજા સુગમથી એકરસ મંગીત નીકળતું જાય છે. યોજનાને અગ્રાણ ગણી રાજ્યનારા અને તેને પૂરેપૂરી સ્વીકારી લેનારાની સંખ્યા જુજ રહી છે અને એકંદરે આખા દેશમાં એવો વિચાર જન્મતો જાય છે કે તેમાં કેટલાક મહત્વના સુધારા કરવામાં આવે તોજ તે હિન્દને સંતોષ આપી શકે.

આ સુધારાના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય.

૧. પ્રાતિક રાજતંત્રની જે યોજના ઘડવામાં આવી છે તેમાં બે પ્રકારના સુધારા સૂચવાયા છે. (૧) સરકારી અને પ્રજાકીય-એવો ખાતાંનો બેદ દૂર કરવો-અર્થાત્ બધાં ખાતાંમાં પ્રાંતના રાજવહીવટને વડી મરકારથી સ્વતંત્ર કરવો, ગવર્નરની કારોબારી સભા રદ કરવી, બધાં ખાતાંના વહીવટને માટે પ્રધાનો નીમવા અને ધારાસભાને તેના પર મંપૂર્ણ સત્તા આપવી. આ માગણી 'મંપૂર્ણ' પ્રાતિક સ્વરાજ્યની છે અને તે બંગાળાની પરિપદ્ધતિ, મદ્રાસ ગાંધી વગેરેએ રજૂ કરી છે. આ માટે મોટામાં મોટી દલીલ તો એ છે કે રાજસત્તા જાગવણી, આરોગ્ય વગેરે ખાતાંને અવલંબે છે પણ તેનું મુખ્ય લક્ષણ તો પોલીસ અને લશ્કરપર દંકુમન છે. પ્રાતિક રાજતંત્રમાં પોલીસ અને ન્યાયનાં ખાતાંપર પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને અંકુશ ન આપવામાં આવે ત્યાં સુધી પ્રાંતની ખરી રાજસત્તા પ્રખ્ખને મળી ગઈ શકાય નહિ બીજી દલીલ અધારણની સામાન્ય દૃષ્ટિથી યોજવામાં આવે

માસનો વિચાર કરી છું ત્યારે અને જે પ્રયાસ થયો છે તેનો વિચાર કરી છું ત્યારે મને ઘણી ઓછી લાગે છે. લોકોની સ્થિતિનો ખ્યાલ કરી છું તો મને લાગે છે કે આટલાં માણસો તૈયાર થયાં છે તે આશ્ચર્યકારક છે. જે વર્ગે કાંઈ દહાડો ટંકામાં લાગ નથી લીધો, જેઓએ કાંઈની ઉપર લાકડી નથી ઉગામી તેવા માણસો તેમાં દાખલ થયા છે. તો જે લડવાને લાયક છે એવો વર્ગ તૈયાર કરી શકાય તો અખૂટ લશ્કર પેદા કરી શકાય.

સમજી વર્ગની ખામીઓ આ અવસરે ચોક્કસી જોઈ શકાય છે. હું 'શિક્ષિત'ને બદલે 'સમજી' શબ્દ વાપરું છું. 'શિક્ષિત' એટલે સાધારણ રીતે ઇંગ્લેન્ડ લાજેલા માણસો એવો ખ્યાલ રહી જાય છે. 'સમજી'માં હું ગુજરાતી લાજેલા અને ગુજરાતી ન લાજેલા હોય છતાં જેમણે પોતાની જીવિતે અનુભવથી જોડી છે એવાને ધર્મ છું. આવા પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ પોતાની ફરજ અનુભવે તો જે વર્ગ કુદરતી રીતે લડાઈનાં જવા લાયક છે તેઓની ઉપર અસર કરી શકે. મારો અનુભવ સમજી વર્ગની મોટી અશક્તિ સિદ્ધ કરનારો છે. તેઓ રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં પુરતો રમ નથી લેતા એટલે ભારતીય કામ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તેથી સમજી વર્ગ જેઓના હાથમાં આ પત્રિકા આવે તેઓ જો આ કાર્ય ઉપર શ્રદ્ધા રાખતા હોય તો તેઓએ તૈયાર થઈ આ મહત્કાર્યને સારું અલગ-અલગ સમજી વર્ગ છે તેને પ્રેરવા.

પણ સમજી વર્ગમાં એવા મેં જોયા કે જેઓને આ કાર્યને વિષે શ્રદ્ધા નથી. તેઓને સારું આ પત્રિકા લખી છે. તેઓ ધ્યાનપૂર્વક પત્રિકા વાંચે એવી મારી તેમને વિનંતિ છે. જે સરકારે આપણી ઉપર લુલ્લમો ગુમચાં છે, જેણે આપણને શસ્ત્રરહિત કર્યા છે, જેણે આપણને બંધીવડાવીને રાજદ્વારભાર ચલાવ્યો છે, જેણે આપણે પૈસો ઢરી લીધો છે તેને ન મદદ કરવા કેમ જઈએ? અમને ઉમંગદા ન નથી આવતો. આ દલીલ ભારમાં રહે છે. તેનો જવાબ સહેલાઈથી નથી આપી શકતો એ હું કહીશ 'કરી લઉં' છું. પણ મા સવાન આ સમયે ઉઠાવવો એ ટુંકી નજર છે. પાછલાં દોષો યાદ કરી અત્યારે થનો શાલ જતો કરવો એ વિચારવંતું કામ નથી. આજી સ્થિતિનો ખ્યાલ કરી કર્તવ્યની રેખા બાંધવી એ કાલા માણસનું કામ છે. આપણે અંગ્રેજની સાથેનો સંબંધ તોડવા માગીએ તો તો જરૂર આપણે મદદ ન જ કરવી જોઈએ. એ સંબંધ તોડવા માગીએ છીએ એ કહેનાર ચોક્કસ જેવામાં આવ્યા છે. તોડવા માંગનાર પણ આજે તોડી ન જ શકે એમ છે એ તો સૌ કાંઈ જોઈ શકે એમ છે. તોડવાની શક્તિ આવશે તે સમયે તોડવા આપણે નહીં માગતા હોઈએ એવો પણ સંભવ છે. મને તેમ હોય પણ આજે આપણું તારણ અંગ્રેજને મદદ કરવામાં છે. તેમને મદદ કરી એ આપણને પોતાને મદદ કરવા બરાબર છે. જ્યાં આપણો અને એમનો સ્વાર્થ એકજ દિશામાં વહે છે ત્યાં એક બીજાના કોપણું ચિતવન કરી એક બીજાની મદદ ન જવું એ તો ચિત્તિ અવિચારનું પરિણામ ગણાય. આપણે જે ગામમાં રહેના હોઈએ તે ગામના આપણાં શત્રુ પર ધાડ આવે તે તેથી આખા ગામને તુકશાન થવાનો સંભવ હોય તો આપણે શત્રુનાને લુટી જઈશું, અને આવી પડેલી ધાડ દૂર કરવા સારું શત્રુની બહાર ચડશું, ને ધાડાપાકુને હાંકી કહાડશું. એવુંજ આ પુદ્ગમાં વર્તે છે. અંગ્રેજ સરકારને આપણે વેરી ગણીએ તો પણ આપણે અત્યારે મામાન્ય આશતની આમે થવાની તો જરૂર છે એટલુંજ નહીં પણ આપણે ફરજ છે.

પણુ યુદ્ધમાં દાખલ થવાથી આપણે આપણી દુરગ બચાવીએ છીએ. એટલુંજ નથી. યુદ્ધમાં દાખલ થવાથી આપણે સ્વરાજ્ય મેળવવાનો હક પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. દરેક સ્વરાજ્યવાદી બીજું કંઈ નહિ કરતાં માત્ર યુદ્ધમાં ઈંગ્લેન્ડ જઈ જાને બીજાને પ્રેરે તો સ્વરાજ્ય આજેજ મળે એ હું આગલી પત્રિકામાં જતાવી ગયો છું.

બીજી શંકા એ ઉદાવવામાં આવી છે કે યુદ્ધમાં મારામાં સારા માણસો મોકલી આપણે તેમને મરતી નાંખવા એ ક્યાનો ધર્મ ? આમ તો સ્વરાજ્યવાદી સઘળા માર્યા જાય. એટલે આપણે સ્વરાજ્ય શું લેવાના હતા ? આ શંકા જે શુદ્ધિમાન માણસોએ ન ઉઠાવી હત તો હું તેને હાસ્યજનક કહેત. હિંદુસ્થાનમાં પાંચ લાખજ સ્વરાજ્યવાદી હોય તો આપણે સ્વરાજ્યને લાપક નથી એ તો સ્પષ્ટ છે. પણુ શંકા ઉદાવનારનું કહેવું એ છે કે સ્વરાજ્યવાદી ગમે તેટલા હોય પણુ સ્વરાજ્યની હીલચાલ કરનારા સમજી માણસો તો પાંચ લાખથીએ ઓછા છે. એ વાત ખરી છે. માત્ર એક વસ્તુ જીવાઈ જાય છે. પાંચ લાખ મરણીઆ માણસોને તૈયાર કરતાં પચાસ લાખ માણસોને કાને કુદ, સ્વરાજ્ય વગેરેની વાત પહેલ્યે, તેઓની આમાં સંમતી હશે. આપણે પાંચ લાખ સ્વતંત્ર માણસોને તૈયાર કરના ઇચ્છીએ છીએ. એઓ સમજપૂર્વક પોતાની ઇચ્છાએ જશે. તેના મિત્રો, મળાં વગેરેની તેણે સલાહ લીધી હશે એટલે પાંચ લાખ જનારા માણસો પોતાની પાછળ વાળે પોતાના જેવાને સુધી જશે. ખરી વાત તો એ છે કે આપણે લડાઈ કરવાની શક્તિજ ખોઈ બેઠા છીએ, વીરતાનો નાશ થઈ ગયો છે. આપણી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવા જેટલી પણુ આપણમાં શક્તિ નથી ધર્મને નામે કર્મ (કર્તવ્ય) લુપ્તા છીએ. ધોળે દહાડે ગામડામાં ધાડ પડે છે તેની સામે પણુ આપણે ઉભી શક્તા નથી. એક હમ્મરની ચમત્તીમાં આક્ર માણસો આવી લુટફાટ કરી આવ્યા જઈ શકે એ દેખાય આખી દુનિયામાં હિંદુસ્થાનમાં ખતી શકે છે. આ જતાવને જરા તપામીએ. આક્ર માણસને હાથની ન શકે એવા શરીરે તદ્દન દુર્બળ ગામડીઆ નથી. તેઓ ધારે તો જરૂર હાકવી શકે તારે કેમ ધારતા નથી ? ધર્મ તો આડે નથી આવતો. વળી દયા લાવી બેસી રહે છે એવું તો નથી. બીજા કોઈ આવીને તેનો જવાબ કરે તો તેનો સ્વીકાર કરે છે. કારણ એ છે કે તેઓને મરણનો ભય ભારે છે. એવી લડાઈમાં પડી પોતાનું શરીર કાણુ જોખમમાં નાંખે ? છોને હુટે, સરકારનું કામ છે. એ ફેડી લેશે એમ વિચારી ધરમાં ભરાઈ રહે છે. પડેલીનું ધર બળે, તેની સાજા કુટામ, માલ જાય, તેની આ તત્વજાનીને પરવા નથી. જ્યાં સુધી આ તત્વજાન (અધિકાર) નો નાશ નથી થયો ત્યાં લગી હિંદુસ્થાનમાં ખરી શાન્તિ થવાની નથી. સરકારી કે બીજા સિપાહી આવે ત્વારેજ આપણે ગામ બચાવી શકીએ એ સ્વમાન જાળવનારને સારું અસહ્ય રિવાજ છે. આવી સ્થિતિમાંથી નિકળવાનો આપણે હાથ તાત્કાલિક ઇલાજ આવેલો છે. સિપાહીની ભરતીમાં દાખલ થવાથી આપણને હથિવાર વાપરનાં આવડે, આપણને કામી લુસ્સો આવશે ને આપણે ગામોનું રક્ષણ કરવા લાયક જનશું.

કોઈ વળી એવો વાંધો ઉઠાવે છે કે આપણને આપેલાં હથિવાર સરકાર લડાઈને અંતે લઈ જશે. એ વેળા હથિવાર લઈ એ એવો સંભવ છે. પણુ આપણને હથિવારના પરવાના મેળવવાનો હક મળશે એમાં તો કાંઈજ શક નથી. આપણે પાંચ લાખ માણસો

સને લગાઇમાં મોકલીએ પછી તેઓને કે આપણને હથિયાર રાખવાની મનાઇ થાય એ આશંકાવિત વાત છે.

અમે જઈએ તો અમારાં ઐરાં છોકરાંનું શું થાય ? આ સવાલ તો સૌ પુછે. લગાઇમાં જનારને દર માસે કપડાં, ખાવા પીવા ઉપરાંત પગાર મળે છે. ઝોલામાં ઝોલા ૧૮ રૂપિયા મળે. અને લાયકાત મુજબ તેનો દરજ્જો વધે અને પગાર પણ વધે, એ તેનું મરણ થાય તો તેનાં ઐરાં-છોકરાંનું લાચુ-પોપણ સરકાર કરે છે. લગાઇમાંથી પાછા ફરે તેને ઇનામ અકરામ મળે છે. મારી માન્યતા છે કે અન્તમાં જે આર્થિક લાલ સિપાહી-ગીરીમાં છે તે બીજા ધંધામાં નથીજ મળતો.

પણ એવા લાલ તો અંગ્રેજોનેજ મળી શકે છે, આપણને ક્યાં મળે છે એમ કહેનાર સાંભળ્યા છે. તેઓને કહેવાનું કે આપણી મહેનતથી પાંચ લાખ સમજી માણસનું લશ્કર થાય અને તેઓને અંગ્રેજ નેટલાજ હક ન મળે એ જનવા બેગ નથી, એવું અને 'તો પાંચ લાખની અને આગેવાનોની ખામીજ સિદ્ધ થાય. પાંચ લાખ સ્વયંસેવકોનું લશ્કર પેદા થાય તો તે લશ્કર અંગ્રેજ લશ્કરની બરાબરી કરે ને તેના નેટલાજ હકો મેળવે. પાંચ લાખનું આ પ્રમાણે લશ્કર ઉભું થવામાંજ હકો સમાયલા છે.

'તમે કહો છો, યમર શરને લગાઇમાં જાવ. બીજા સલાહકાર કહે છે સરખા હકનું વચન લઇને જાવ. ત્રીજા કહે છે જવાને બંધાયાજ નથી. ઉંઘ વેચીને ઉભાગશે ન કરો. આવી ત્રણ સલાહમાં અમે યુવાવયસ્ક છીએ. અમને તો લાગે છે કે આવી સ્થિતિમાં ના છીએ તેવા રહીએ એ આડાપણ જણાય છે, આ મારો નમ્ર ઉત્તર છે કે આવાં મ્યો તો હીરનાં છે. જેમ જેમ કાળ જશે, તેમ તેમ પક્ષો બંધાશે, જૂના મતો પડશે. જે બધાને તમારે વિચારવા પડશે. લગાઇમાં લાગ નજ લેવો એ તો, જેને સરદારની જીતની સાથે સંબંધ ન હોય તે જ કહે. જે સ્વરાજ્ય લેવાની તમે અને આપણે બધાએ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે પ્રતિજ્ઞાની ખાતર પણ લગાઇમાં લાગ નહિં લઇએ એવી વાત કરવી એ સ્વરાજ્યનો દ્રોહ હું તો ગણું છું. શરત કરાવીને સેનામાં દાખલ થતાં આપણું દાખલ થવાનું રહી જવાનો અને સ્વરાજ્યની યોજના પણ મુલતવી રહેવાનો ભય રહ્યો છે. લશ્કરમાં દાખલ થવામાંજ સ્વરાજ્યની અને આપણા દેશની સહિસલામતી છે. ભરતીમાં દાખલ થવાથી સ્વરાજ્યને ધક્કો તો ન જ પડે એમ તો બધા પક્ષ કબુલ કરે. એ ત્રણ પક્ષમાં મુકાબલે પણ ભરતીમાં દાખલ થવું એ જ મારો ગણાય એમ હું માનું છું. મારી ઉમેદ એ કે ખેડા જીલ્લાના લાઇઓ પોતાની ફરજ બજાવશે, અને પોતાનાં નામ સ્વયં-સેવકોને આપશે, અથવા પરખારાં આજમ ઉપર મોકલી દેશે.

એહેતો આ કાર્યમાં મદદ કરશે એવી મારી ઉમેદ છે. હું માણું છું કે કેટલીક એહેતો પોતાનાં ઘણીને અને દિકરાઓને જતાં અટકાવે છે. તેઓ ઉડા ઉતરી વિચાર કરશે તો સમજશે કે પોતાના ઘણી કે છોકરા વીર પુરૂષ થાય એમાં તેઓનો મતલબ છે, દેશનો તો છે જ.

નડિયાદ
આપોદ શુદ્ધ ૧૪, સં. ૧૯૭૪.
તા. ૨૨-૭-૧૮.

આપનો સદાનો સેવક,
મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

વિષય.

લેખક.

પાનું.

અધિકારી શામન.	રા. હિંમતલાલ મોહનલાલ શાહ.	૩૪૩
અમદાવાદના મિલ મજૂરોની સ્થિતિ.	રા. શંકરલાલ જી. બેંકર.	૭૭૫
આહ્યા વિદ્યાર્થી મન્મોહનના પ્રભુ- પ્રભુ આપણ.	રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ ચાવિઠ.	૪૦૯
આપણાં ગામડાંના જેડુતોની ઉત્તિ શી રીતે થાય ?	રા. હોદાલાલ આળકૃષ્ણ પુરાણી.	૧૬૬
આપણાં જાનાલયો-બોર્ડિંગ હાઉસો.	રા. ત્રિસિંહપ્રભાદ કાલિદાસ ભટ્ટ.	૪૫
ઇ. સ. ૧૯૧૫-૧૬ નો વેપાર વણજ અને કેટલીક હકીકત.	રા. ધીરજલાલ જગનલાલ.	૭૦૩
ઇસ્તીગદત. રીપોર્ટ સંબંધી આપણ.	નવજીવન ઓરીમ.	૨૪
ઉમરેકમાં જાહેર જીવન.	રા. ઉમરેકવાસી.	૧૧૮
એનીએમન્ટ-એક મહામૈયાની જીવનકથા.	રા. માવજી ગોવિંદજી રોડ.	૮૯
કર્ડિમનાં હિન્દી રાજકારણારને લગતા લેખો.	રા. કિશોરલાલ ય. મશરવાલા.	૪૯૩
કાન્ત અને કાન્તા.	રા. ભરત.	૨૭, ૮૧, ૨૫૪, ૪૭૪
કાર્કગાર્કસ-અર્વાચીન ભવિ.	અગ્રાત.	૨૪૬
ખાણના મજૂરોની સ્થિતિ.	રા. કલુભાઈ ન્યાલાઈ દેસાઈ.	૭૭
ખેડા જિલ્લામાં મજૂરો વિશે કાવ્યો.	રા. મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા.	
ખેડુતનાં દુઃખો	રા. ચંકરલાલ દારેકાદાસ પરીખ.	૮૬૦
ગુજરાતનું જાહેરજીવન	નવજીવન ઓરીમ.	૮૪૮
	રા. ગુજરાતી, રા. ભરૂચી, રા. કર.	૪૯, ૧૧૯
	સુખ વિ. હોરા, રા. નડિયાદી.	૧૯૮, ૨૮૬, ૪૭૨, ૪૪૫, ૫૨૮, ૬૧૫, ૬૬૪, ૭૨૩, ૭૮૭
ગુજરાતમાં રાજકીય જાગૃતિ.	રા. મનસુખલાલ આત્મારામ મારતર.	૯૭
ગુજરાત અને રહેણી વત	રા. કેમનલાલ મગનલાલ ખાંડવાળા.	૧૦૬
ગુજરાતમાં હોમરૂવ લીગની ચળવળ.	નવજીવન ઓરીમ.	૧૮૯
ચરોતર પ્રદેશનો સુવક મંડળો.		૪૨૦.
ચરોતરના ત્રણ ગામનું જાહેરજીવન.	સ્વ. અંબાલાલ મોતીભાઈ પટેલ.	
દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દીઓની હાડમારી	રા. દીવાન.	૭૮૩
નવજાતા (વાતી).	રા. પ્રાગજીભાઈ ખંડુભાઈ.	૮૫૪
નવીન ગુજરાત.	રા. કનૈયાલાલ દરેકેવરામ વકીલ.	૪૮૪, ૫૮૩, ૬૩૧
નોંધ.	રા. દીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ.	૮૧૩
	રા. તંત્રી.	૫૭, ૧૩૩, ૨૦૧,
	રા. પ્રાગજી ખંડુભાઈ	૨૯૩, ૩૭૫, ૪૫૪,
	રા. બેંકર	૫૩૬, ૬૧૭, ૬૭૪,
		૭૨૯, ૭૯૫, ૮૬૫.
પહેલી ગુજરાત રાજકીય પરિપક્વતા પ્ર- મખનું આપણ.	મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદગાંધી.	૩૮૭, ૧૨૯, ૫૩૪,
પિપ્પગ્રીમ-શાવર્સ,	રા. ત્રિસિંહપ્રભાદ કાલિદાસ ભટ્ટ.	૬૨૨, ૭૧૭, ૭૬૮,
પુસ્તક પરિચય.	રા. તંત્રી.	૮૪૧ ૬૬૯, ૭૨૭,
પ્રજા અને રાજકીય ચળવળ	રા. M. S. & S. B.	૩૫૨
કર્ડનિડ ઓપરેટ બેમેલ.	રા. નર્મદાચંકર આલાચંકર પંડ્યા.	૪૭૯

બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ ૧૯૧૭ લક્ષ્ય (નવજીવન ઓશીસ)	૨૧૨
બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદના પ્રમુખનું ભાષણ. મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.	૩૦૫
બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદની સન્માન-કારિણી સભાના પ્રમુખનું ભાષણ. ખા. બા. આદેશ મંચેરજી દલાલ.	૩૨૯
મનંતરાય અને દિકરી. રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ.	૩૮
માતૃભાષાદ્વારા કેળવણી સંબંધી પ્રો. દ્રુવના ઉદ્ઘાર ઉપર ત્રિચાર. રા. કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા.	૨૮૮
મુખાબધારાસભાના બિનસરકારી સભ્યો મુખ્ય શહેર અને ગુજરાતમાં હોમ-ફેલી ચળવળ. રા. તટસ્થ.	૬૦૫
મુઝફ્ફરપુરમાં આપેલું ભાષણ. મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.	૨૭૧, ૩૬૮, ૪૩૯, ૫૧૮, ૬૧૨
યુગેપતા રાજ્ય-વિચારોમાં પરિવર્તન. રા. શંકરલાલ જી. બેન્કર.	૪૨૨
રશિઆની રાષ્ટ્રીય ચળવળ. રા. શંકરલાલ ઘેલાભાઈ બેંકર.	૧
રાજ્યવ્યવસ્થામાં સ્ત્રીઓને મત આપવાનો અધિકાર. રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ.	૧૬૧, ૧૭૧, ૨૪૧, ૩૬૧
રાજ્યસભા અને સમાજ સુધારો. રા. ધનશ્યામ બાસ.	૬૮૮
લાઈકરગસ. રા. ભારતરામ ભાનુસખરામ મહેતા.	૧૦
વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ. સૌ. બેન અનુસ્થા સારાભાઈ.	૫૭૪
વિવિધ વિષય. નવજીવન ઓશીસ.	૧૫૧
વેક-વારા. અમૃતલાલ વિ. હકર. અને રા. શંકરલાલ દારકદાસ પરીખ.	૧૨૬
વ્યાયામશાળાની યોજના. રા. અબાલાલ ખાળકજી પુરાણી.	૫૧૫, ૮૬૦
શિક્ષણ એક સંકરકળા. સ્વ. રા. અબાલાલ મોતીભાઈ પટેલ.	૫૦૮
મન ૧૯૧૭ નું દિગ્દર્શન (રાજકીય). રા. દીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ.	૮૩૭
સંત્યાગ્રહ. મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.	૧૪૧
સત્યાગ્રહનું રહસ્ય. રા. પ્રાગજી ખંડુભાઈ.	૭૮૯
સર્વોદય. મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.	૧૭૭, ૨૧૯, ૬૨૩, ૬૮૫, ૭૪૩
સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો દરાવ. રા. ઇન્દુલાલ કૈનૈયાલાલ યાસિક.	૮૨૫
સ્વદેશી. રા. ધીરજલાલ જગનલાલ.	૨૨૬, ૫૬૨
સ્વ. અંગાલાલ મોતીભાઈ પટેલ. રા. મોતીભાઈ ન. અમીન.	૭૨૦
સ્વ. ગોપાળ ગણેશ આગરકર. રા. સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે.	૭૬૦
સ્વ. ભોગીદરાવ દીવેડીઆનો એક પત્ર. અમૃતલાલ વિ. હકર.	૫૧૫
સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા. રા. કલ્યાણ નયુભાઈ બેરી.	૭૬
સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ. રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ.	૭૧, ૧૪૩, ૨૩૪, ૪૦૨, ૪૬૭, ૫૫૩, ૬૪૪
સ્વદેશીવન. બેન અનુસ્થા સારાભાઈ.	૪૭૭
સ્વરાજ્યની એક યોજના. રા. ભરત.	૬૫૪
સ્વાધિકાર-પ્રમત્ત. રા. ભગવાનલાલ ગીરમજકર ભટ્ટ અને રા. મોહનલાલ મહનદાસ મહેતા.	૫૯૬
હિન્દની વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ. રા. નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકર.	૭૦૨
હિન્દોદેશીનો દરબાર. રા. પ્રાગજી ખંડુભાઈ.	૧૦૯૬
હિન્દ અને ખ્રિસ્તી પ્રભ. રા. શંકરલાલ ઘેલાભાઈ બેંકર.	૫૮૬
હિન્દમાં ખેતીનો પ્રભ. નવજીવન ઓશીસ.	૬૨૭

નવજીવન

અને

સત્ય

પુસ્તક ૪.

ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર, ૧૯૧૮.

અંક ૨-૩

ઈંગ્લંડમાં સ્ત્રીઓની રાજકીય ચળવળ.

આજે આપણા દેશની સ્વારાજ્યની લડતમાં જોડાઈ સ્ત્રીઓએ દેશના રાજ્યકાર્યમાં પોતાના હક્કો જાળવવાની શરૂઆત કરી છે તે પ્રસંગે ઈંગ્લંડમાં સ્ત્રીઓએ રાજકીય હક્કો મેળવવા માટે ચલાવેલી લડતનો કાંઈ અહેવાલ આપવો અસ્થાને નહિ ગણાય. તેમણે તેમની લડત હીંમત, ખંત, ધૈર્ય અને એકબીજાની સાથે સહકારથી ચલાવી છે અને જો કે તેઓને હજી મોટા હક્ક પૂરેપૂરા મળી ગયા નથી છતાં પણ પરોક્ષ રીતે તેઓ ખીજા હક્કો મેળવી શકી છે તથા રાજકીય હક્ક પણ થોડા વખતમાં સંપૂર્ણપણે મેળવશે. તેઓએ તેમની હીંમતથી અને ધીરજભરેલી લડતથી પુરોને દેખાડી આપ્યું છે કે સ્ત્રીઓને જો સરખી તક આપવામાં આવે તો પુરુષના જેટલુંજ કામ કરવાની તેનામાં શક્તિ છે. તેમની લડતનો ઉદ્દેશ એ છે કે પાર્લામેન્ટના સભામંદાની ચુંટણીમાં પુરુષોની માફક મત આપવાના તથા પાર્લામેન્ટના સભાસદ તરીકે પણ ચુંટાવાના હક્ક મેળવવા.

ઈંગ્લંડમાં પ્રથમ સ્ત્રીઓને માટે રાજકીય હક્કો માગનાર મેરી વોલ્સ્ટોનક્રેફ્ટ હતી. તેજ વખતે ક્રાન્સમાં તેમજ, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં પણ કેટલીક સ્ત્રીઓએ એ વાત હાથમાં લીધી હતી. આ સ્ત્રીઓને માટે થાઈ હલકું બોલાવું હતું પણ તેથી કંઈ સ્ત્રીઓ ડરી ગઈ હતી નહિ. સાધારણ રીત કંઈ પણ નથી ચળવળ ચલાવવામાં આવે છે ત્યારે વિરૂદ્ધ પક્ષના લોકો તેમના નેતાઓ માટે હંમેશા ખરાબજ બોલે છે. પણ નેતાઓ જો હક નિશ્ચયથી પોતાનું ધાર્ય કરે જાય તો તેઓ છવો ફતેહમંદ નિવડે છે.

મેરી વોલ્સ્ટોનક્રેફ્ટ પવિત્ર અને ઉચ્ચ આચરણની હતી. જેમ જેમ એને લોકો કુઝા આપતા ગયા તેમ તેમ તેની કુદ્ધિ અને કામ કરવાની શક્તિ ખીલતા ગયા, એને લીધે તેને ખૂં બોલું પારખવાની શક્તિ મળી આવી, અને તે પોતાની ફરજ સમજતાં રીખી. સમાજ તરફની ફરજ બજાવતાં એ કાંઈ પોતાના મૃદુ તરફની ફરજ ભૂલી ગઈ નહોતી.

સ્ત્રીઓને માટે રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવવાનો જ ન્યોતિ એણે સળગાવ્યો હતો તે તેના મૃત્યુથી હાલવાઈ ગયો નહિ પણ તેના પ્રસંગ તેના જમાઈ "શેલી"માં ઉતર્યો.

તે તેની કવિતા પરથી માલમ પડે છે. “રીવોલ્ટ ઓફ ઇસ્લામ” માં સ્ત્રી પુરુષની સમાનતા માટે શૈલીએ ઘણું લખ્યું છે.

૧૮૧૦ માં “સીદની સ્ત્રીએ” એક ગાસિકમાં સ્ત્રીઓની કેળવણીના સાધનો વધારવાની જરૂર માટે ઘણા અસરકારક લેખો લખ્યા. ૧૮૧૩ માં ઇલીઝાબેથ ક્રાઇએ પણ એ દિશામાં કામ નરતી રાખ્યું. થોડા વખત પછી એટલે ૧૮૩૨ માં “રીફોર્મ એક્ટ” પસાર થયો. એ સંબંધમાં ખરેખર અગત્યનું થવા જેવી જીના એ છે કે “જોન રુટવર્ટ મીલ” કે જેણે સ્ત્રીઓની રાજકીય અપવવાનો પાયો નાંખ્યો હતો તેના બાપ જેમ્સ મીલે ૧૬ મી મદીમાં સ્ત્રીઓને રાજકીય હક્કો આપવા વિરુદ્ધ સખત લડત ચલાવી હતી, અને તે બાળનપર સખત લેખો લખ્યા હતા, પણ તેના યોગ્ય જવાબ પણ લખાયા હતા. “રીફોર્મ એક્ટ” પસાર કરવા માટે જે જે ચળવળ ચાલતી હતી તેમાં સ્ત્રીઓએ ભાગ લીધો હતો, અને પોતાના સર્ગા બહુલાઓને રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવવામાં નિષ્કામ વૃત્તિથી મદદ કરી હતી ! આ ઉપરાંત સ્ત્રીઓ પણ રાજકીય બાબતોમાં સમજપૂર્વક ભાગ લઈ શકે છે એમ સાબીત થયું. ૧૮૧૬ ની માલમાં પણ જેઓ એમ કહેતા હતા કે સ્ત્રીઓને રાજકીય બાબતમાં માથું ધાલવાની કાંઈ જરૂર નથી તેવાઓને એવો જવાબ આપવામાં આવ્યો હતો કે સ્ત્રીઓએ પણ પોતાના દેશની રાજકીય ઉત્તરિમાં ઉત્સાહથી ભાગ લેવો જોઈએ. આપણી બહેનોને પણ હાલનાં વખતમાં તેમ કરવાની જરૂર છે.

કેટલાક લેખકોએ લખ્યું છે કે “વિલ્યમ થી ટાકરર” ના વખતમાં જે સ્ત્રીઓ પાસે રથાધી મિલકત હતી તેમને પાર્લામેન્ટમાં મત આપવાનો તેમજ સભાસદ તરીકે તેમાં બેસવાનો હક હતો. તેને આ બાબત ટ્રાઈ માન્ય રાખી નથી, પણ એટલું તો ખરું છે કે સ્ત્રીઓને રાજકીય હક્કો આપવામાં આવ્યા તો હતા. સ્ત્રીઓ એ હક્ક અમલમાં મુકી શકી હતી કે નહિ તે લુહી વાત છે. એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ૧૮૦૭ માં પણ સ્ત્રીઓને પાર્લામેન્ટમાં મત આપવાનો હક હતો. આ તકરારનું કારણ એટલુંજ છે કે ૧૮૩૨ ના “રીફોર્મ એક્ટ” માં “માલુમ” શબ્દને બદલે “પુરુષ” શબ્દ સુકવામાં આવ્યો. એટલે સ્ત્રીઓને એ શબ્દથી બાતલ કરવામાં આવી. આજ પ્રમાણે મ્યુનિસિપાલિટીમાં પણ થયું અને તેથી બ્યારે ૧૮૩૫ માં સ્ત્રીઓને એમાં સભાસદ થવાનો હક આપવામાં આવ્યો ત્યારે તેનું પુનઃ સ્થાપન થયું એમ જણાવામાં આવ્યું.

૧૮૫૦ માં લોર્ડ બુલામનો જે કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો તેમાં એમ હતું કે પાર્લામેન્ટના મર્વ કાયદાઓ કે જેમાં “પુરુષ જાતિ” શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો હોય તેમાં બ્યારે લગી એમ કહેવામાં નહિ આવ્યું હોય કે સ્ત્રીજાતિ નહિ હાં સુધી તેમાં સ્ત્રીઓનો પણ સમાવેશ થયો. આ કાયદાને લીધે સર્વ વધીયો અને બેરીસ્ટરો એમ સમજ્યા કે સ્ત્રીઓને મત આપવાનો હક આપવામાં આવ્યો. આને લીધે ઘણી દર આપનારી સ્ત્રીઓએ પોતાના નામ પાર્લામેન્ટના રજીસ્ટરમાં દાખલ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. આ સંબંધમાં સખત ચળવળ ચાલી ને કેસ ટ્રાઈમાં ગયો, પણ ન્યાયાધીશ તેમજ બેરીસ્ટરોએ સ્ત્રીઓની વિરુદ્ધ ચુકાદો આપ્યો ને એ ચુકાદો એવો હતો કે લોર્ડ બુલામના કાયદાથી એમ સમજવાનું કે મત આપવાનો હક માત્ર પુરુષને ને કર આપવાનો હક તો પુરુષોની માથે સ્ત્રીઓને પણ હતો.

કેટલીક સ્ત્રીઓના નામ રજીસ્ટર પર રહ્યા. સવાલ એ હતો કે તે નામ ત્યાં કાપ-મના રહી શકશે કે કેમ. મી. રસેલે કહ્યું કે શું કુતરા તથા ઘોડાના નામ રજીસ્ટરમાં દાખલ કર્યા હોય તો એ કાઢી ન વંખાય ? સ્ત્રીઓની રાજકીય પદવી શું હતી તે સ્ત્રીઓને પાલેલા જનવર જેવી ગણવામાં આવી તે પરથી માલમ પડે છે. આ બધી લડતથી તેઓના રાજકીય જ્ઞાનમાં વધારો થયો તેમજ બીજા કહેલા યુલો જે આ લડત માટે જરૂરના હતા તે તેમનામાં આવ્યા. આ લડત જેટલી સ્ત્રીઓને ફાયદાકારક નીવડી તેટલીજ પુરુષોને પણ નીવડી. ધીમે ધીમે વખત જેમ બદલતો ગયો તેમ ફેરફાર થતા ગયા. જે સ્ત્રીઓ “ રાયલ એસ્ટ્રોનોમીકલ સલા ” ના સભાસદ નીમાઇ કેટલીક સ્ત્રીઓએ પોતાના હક મેળવવા બાબતની સખત ઓપડીઓ લખી અને સ્ત્રીઓને ગુલામ તરીકે ગણવાને માટે પુરુષો પર તેમાં સખત ટીકા કરી. ૧૮૪૮ માં મી. ડીસરાઇલીએ પાર્લામેન્ટમાં સ્ત્રીઓની તરફેણમાં એક સખત બાપણ આપ્યું ને કહ્યું કે સ્ત્રીઓને તેમના હક આપવા જોઈએ.

બીજા સંજોગોને લીધે પણ સ્ત્રીઓને મદદ મળી, છેવટે “ ઇન્ડિઅન મ્યુટીની ” માં અંગ્રેજ સ્ત્રીઓએ જે બોગો આપ્યા તે પરથી પુરુષોને એમ થયું કે સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષો બન્ને ચક્રવર્તિ રાજ્ય સ્થાપવામાં સરખા મદાયજીત છે. ૧૮૫૭ માં એક લુદીજ રીતે સ્ત્રીઓના રાજકીય હક્કો સ્વીકાર થયો. તે વર્ષમાં જે છૂટા છોડાને શપથો પસાર કરવામાં આવ્યો તે સ્ત્રીઓની વિરૂદ્ધમાં હતો. આ કાયદાની વિરૂદ્ધ ગ્લેસ્ટન ધણું બોલ્યો. આ બધી બાબતને લીધે બીજા દશ વર્ષમાં સ્ત્રીઓની લડત મરોંમર ઇચ્છેલે માર્ગે ચલી.

૧૮૬૦ ની સાલમાં પ્રજાવર્ગમાં પારલામેન્ટમાં મત આપવાના હક માટે નવી ચળવળ થવા લાગી. તેને લીધે સ્ત્રીઓને પોતાને પણ તે હકો મેળવવાને નહી તક મળી. જોન રુઝવર્થ મીલે તે વખતે પોતાના ત્રણ નિર્મધોમાં સ્ત્રીઓને આ હકો આપવા માટે ધણું લખ્યું. તેની તરફેણમાં નેણે ધણી સારી દલીલી આપી ૧૮૦૮ માં તેનાં જે પુસ્તકો બહાર પડ્યા તેમાં તે લખે છે કે સ્ત્રીઓને રાજકીય હક નહિ આપવા ને ખરેખર અન્યાય બરેલું છે, અને તેનાથી કંઈ દેશને ફાયદો થતો નથી. ઉલટું અર્ધો પ્રજાને રાષ્ટ્રીય બાબતની જવાબદારીમાંથી દુર રાખવાથી આખી પ્રજાને ગેરફાયદો છે. મીલે મોટા મોટા ગહેસોમાં નિશાજો કાઢી અને તે નિશાજોમાંથી જે લોકો અબ્યાસ પુરો કરી નિકળ્યા તેઓ સ્ત્રીઓના સદાયકારક તરીકે બહાર પડ્યા. સ્ત્રીઓને આવા માનનીય વિદ્વાનની મદદ મળવાથી ધણે ફાયદો થયો. ૧૮૫૧ માં મીસીસ મીલે “ સ્ત્રીઓના રાજકીય હકો ” ઉપર એક નિર્મધ બહાર પાડ્યો. આ નિર્મધે લોકોના મનપર ધણી અસર કરી. નિર્મધમાં એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે જ્યારે અર્ધો પ્રજાને મત આપવાનો હક ન હોય ત્યારે મત આપનારો હક તે સર્વને આપે છે તે કયા મત્ય અને ન્યાયને આધારે કહી શકાય ?

૧૮૬૭ માં મી. મીલની પારલામેન્ટમાં પ્રતિનિધિ તરીકે ચુંટણી થઇ અને આ કારણથી સ્ત્રીઓને કાંઈ ંવચારિક ફાયદો થયો. જ્યારે પારલામેન્ટમાં “ રીફર્મ એક્ટ ” પસાર કરવા માટે લાંબા ત્યારે તેમાં સુધારો કરી મીલે કહ્યું કે “ પુરુષ ” સૂચકને બદલે

“માણસ” શબ્દ મુકબો જોઇએ, જેથી કરીને સ્ત્રીઓ પણ તેમાં આવી શકે. જો કે ઘણી સારી સંખ્યા તેની તરફ હતી પણ તે કાયદો પસાર ન થયો. મી. મીલે સ્ત્રીઓને હક આપવાની તરફેણમાં એટલું તો વિદ્વાતજનું લાપણ કર્યું કે જોન પ્લાઝટ જેવા માણસો ફોજે આખાખતમાં સાવ વિરુદ્ધ હતા તેમણે એની તરફ મત આપ્યો. ૧૮૬૬ ની સાલમાં મીસ ગેરેટના ધરમાં સ્ત્રીઓની એક સભા ભરાઈ હતી. તેઓએ પાર્લામેન્ટને આપવાને એક અરજ તૈયાર કરી. તેમાં ઘણી પ્રખ્યાત જાણે આનંદાન સ્ત્રીઓએ સહી કરી, મીસ ફ્લોરેન્સ નાઇટીંગેલ પણ તેઓમાંની એક હતી. તે સંબંધમાં મી. મીલની સલાહ પણ મેળવવામાં આવી અને મી. ફોસેટની મદદથી ઘણીજ સહીઓ સાથેની આ અરજ મી. મીલદ્વારા પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરવામાં આવી. ૧૮૬૭ માં “ડીફાઈ બીલ” પસાર થયું પણ મી. મીલનો સ્ત્રીઓને રાજકીય હક આપવા સંબંધીનો સુધારો પસાર થયો નહિ.

ઉપરના બનાવોથી લોકમાં સ્ત્રીઓની રાજકીય પદવી સંબંધી ઘણીજ ચર્ચા થવા લાગી અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેમને મત આપવાના હક્ક તો નહિ પણ બીજા ઘણા અગત્યના હક્ક મળ્યા. તેઓને ૧૮૬૯ માં મ્યુનિસિપાલિટીના તેમજ શિક્ષણની સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓની ચુંટણી કરવાનો હક મળ્યો, એટલુંજ નહિ પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ કેળવણી મંડળમાં પ્રતિનિધિઓ તરીકે ચુંટાઈ. જુદા જુદા શહેરોમાં જે સ્ત્રીઓ કેળવણી મંડળમાં પ્રતિનિધિઓ તરીકે ચુંટાઈ તેજ સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવાની લડત ચલાવવામાં અગ્રેસર બની. જે શહેરમાં આ સ્ત્રીઓ રહેતી હતી તે શહેરમાં તેઓએ સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવા માટે ચળવળ ચલાવવા સંસ્થાઓ સ્થાપી. આ બધી નાની સંસ્થાઓની પણ એક સુખ્ય સંસ્થા રચવામાં, ૧૮૧૧ ની સાલમાં આવી નાની સંસ્થાઓની સંખ્યા ૩૦૫ હતી દિવસે દિવસે તે સંખ્યા વધતી ગઈ. આ સંસ્થાઓએ રાજકીય હક મેળવવાની લડત સાથે કાયદાના પ્રદેશમાં સ્ત્રીઓની પદવી સુધારી અને કેળવણીના સાધનોમાં સુધારો વધારો કર્યો. આ કામ તેઓએ ઘણાજ ઉત્સાહ અને ધૈર્યથી કર્યું. કેંઈપણ કાર્ય કેટલેકમંદ ઉતરવા માટે ધીરજ અને હીંમતની જરૂર છે આ જે જરૂરી ગુણો તે સ્ત્રીઓમાં હતા.

૧૮૬૮ માં જો કે મી. મીલ પાર્લામેન્ટના સભાસદ તરીકે ચુંટાયા નહિ પણ મી. જેફમ પ્લાઝટ તેની જગા લીધી એટલુંજ નહિ પણ તેનું કામ પણ ઉપાડી લીધું. સ્ત્રીઓને રાજકીય હક આપવા સંબંધીનું બીલ એણે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કર્યું. પણ વિરુદ્ધ પક્ષ મજબૂત હોવાથી તેમજ સરકાર પોતે પણ વિરુદ્ધ હોવાથી તે પસાર થયું નહિ. સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવાની ચળવળ ચલાવવામાં જુના વિચારના તેમજ નવા વિચારના બંને પક્ષના માણસોની સહાનુભૂતિ હતી. ૧૮૭૩ માં મી. ડીસનએલીએ તેની તરફેણમાં એક કાગળ બહાર પાડ્યો, આ સાલમાં સ્ત્રીઓનું કાર્ય પૂર જોડમાં ચાલતું હતું. પહેલાં છ મહીનામાં તો તેઓએ ચો સભાઓ આ બાબત પર વિવેચન કરવા ભરી, જે કે હાલ તે સંખ્યા પ્રમાણમાં નાની ગણાય પણ તે વખતને માટે તો તે ઘણી ભેંટી હતી.

૧૮૮૦ ની સાલમાં સ્ત્રીઓની આંસો ફૂળીશૂત થવાની વડી રખાઈ હતી. તેઓએ પોતાના રાજકીય હક્ક મેળવવા માટે એક પછી એક જાહેર સરખસો કાઢ્યાં. આને લીધે

કાંઈક થોડો ફાયદો થયો. ઐટલિટન નજદીક આવેલા “આઇલ ઓફ મેન” નામના દાખમાં સ્ત્રીઓને ત્યાંની પાર્લામેન્ટના સભાસદો સુટવાનો અને મત આપવાનો હક મળ્યો. ૧૮૮૦ ની સાલમાં જ્યારે નવી પાર્લામેન્ટ ભરાય ત્યારે ગ્વેડરસ્ટન વડો પ્રધાન થયો. આ વખતે પાર્લામેન્ટમાં “લીબરલ પાર્ટી” ની સત્તા હતી, તેથી તેનું હવે પછીનું કામ ખેડૂતવર્ગને મત આપવાના હક સંબંધીનું હતું. જ્યારે પરગણાની અંદર મત આપનારની સંખ્યા વધારવાનું બીલ પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થવાની વાત હક મેળવવાની લડત ચલાવનાર સ્ત્રીઓને માલમ પડી એટલે એમનામાં એકદમ નવી જાગૃતિ આવી ગઇ. તેમનું કામ થાણું જ નજદીકથી ચાલવા માંડ્યું. ચળવળના પ્રસારને માટે તેઓએ સ્ત્રીઓના હક મેળવવા બાબતના કસોવો લુદી લુદી રાજકીય સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિ મંડળોમાં લાવવા માંડ્યા. કેટલાક શહેરની જાણીતી સંસ્થાઓમાં આ કસોવો પસાર પણ થયા. તે વખતે ૧૧૦ સ્ત્રીઓની સહી તાલેની અરજી મી. જોન મોર્લીએ મી. ગ્વેડરસ્ટન ને બતાવી અને કહ્યું કે: મત આપનારની સંખ્યા વધારવાના જે જે કાયદાઓ હશે તેમાં જ્યાં લગી સ્ત્રીઓ નહિ હોય ત્યાં લગી તે કાયદાઓ સંતોષકારક નિવડશે નહિ. ધણી પ્રખ્યાત સ્ત્રીઓ જેમ કે કોબડન અને બ્રાઇટની છોકરીઓ આની તરફેણમાં હતી. પણ જ્યારે ૧૮૮૪ માં “રીફોર્મ બીલ” આ સુધારા સાથે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું ત્યારે માલમ પડ્યું કે મી. ગ્વેડરસ્ટન પોતેજ સ્ત્રીઓને હક આપવાની વિરુદ્ધ હતા, જે કે ૧૮૭૧ ની સાલમાં તો તેને તેની તરફેણમાં લાપજ આપ્યું હતું. આનું કારણ સમજાયું નહિ પણ મી. ગ્વેડરસ્ટને એમ કહ્યું કે બીલમાં એકદમ સામટી ધણી બાબતો આવી ગઇ હતી તેથી તે સુધારો પસાર થઇ શકશે નહિ. આથી કરીને સ્ત્રીઓની રાજકીય ચળવળને તે વખતે ધણી હાની પહોંચી. પરંતુ એ બનાવથી તેમની તરફ લોકોનું ધ્યાન વધારે ખેંચાવા લાગ્યું. કોઇ વગને મત આપવાની જરૂરીયાત સંબંધી વિવેચન કે વાત થતી ત્યારે લોકો એક બીજાને પૂછતાં કે સ્ત્રીઓને શા માટે એમાંથી બાતલ કરવી નેહ્યે, અથવા જ્યારે “પ્રતિનિધિત્વવાળું રાજ્ય” પુરૂષને માટે સાફ ત્યારે સ્ત્રીઓને માટે કેમ સાફ નહિ?

જ્યારે ૧૮૮૪ નું “રીફોર્મ બીલ” પસાર થવાની તૈયારીમાં હતું ત્યારે “ટ્રેઇડ યુનિયન ડાન્ડેસ” એક સલાહકારીને એવો કસોવો પસાર કર્યો કે કર આપનાર સ્ત્રીઓને મત આપવાનો હક આપવો નેહ્યે. આ પ્રમાણે અણીને સમયે કારીગરોની એક મજલુત સંસ્થા સ્ત્રીઓની મદદે આવી. આજ વખતે સ્ત્રીઓને બીજી તરફથી અણધારી મદદ મળી. ૧૮૮૫ માં જે “રીફોર્મ બીલ” પસાર થયું તેમાં એક કાયદાની રૂએ પાર્લામેન્ટના સભાસદો જ્યારે ઉમેદવાર તરીકે જહાર પડે ત્યારે તેમની તરફથી પૈસા લઇ તેમના માટે વધારે મત મેળવનાર માણસોની સંખ્યા ઝોછી કરી નાંખવામાં આવી. આથી માણસોની બીડ તેઓને ધણી પડવા માંડી. હવે જે કામ કરનાર માણસ નહિ હોય તો આ કામ બરાબર થઇ શકે નહિ. તેથી કેટલાક પહેલા માણસો સ્ત્રીઓની મદદ લેવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓએ આ કામ ધણી ઉત્સાહથી હાથમાં લીધું. તેઓએ તે કામ કરવા માટે તેમની એક “પ્રીમરોસ” નામની સંસ્થા સ્થાપી. સ્ત્રીઓએ વગર પૈસે અને બદલાની આશા વગર ધણી સારી રીતે કામ બજાવ્યું. આ કાર્યમાં તેઓએ પોતાની કુશળતા બતાવી આપી. તેમના રાજકીય મિત્રો આથી ધણી ખુશ થયા. તેઓને સ્વપ્ને પણ નહોતું કે સ્ત્રીઓ

આવી શક્તિ ધરાવતી હોય. યુનીયનીસ્ટાએ જ્યારે આવી મદદ મેળવી ત્યારે “લીબરલ” પક્ષને પણ તેવી મદદ મેળવવાનું કીક લાગ્યું. આ કારણથી મીસીસ ઝેડરટને પોતાના પ્રમુખપણા નીચે “વીમેન્સ લીબરલ ફેડરેશન” નામની સંસ્થા સ્થાપી. આ સંસ્થાને હેતુ લીબરલ પક્ષને મદદ કરવાનો હતો, તેટલુંજ નહિ પણ સ્ત્રીઓને રાજકીય હક મેળવવાની જરૂર આપતલું માન આપવાનો હતો.

૧૮૮૬ માં આ સંસ્થા સ્થાપાઈ. સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવા આપતનો કારણ આ સંસ્થાની સભામાં દાખલ કરવામાં આવ્યો પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ વિરૂદ્ધ હોવાથી પસાર થઈ શક્યો નહિ, જે સ્ત્રીઓ આ હક મેળવવાની લડત કરવાને ઇતેખર હતી તેમણે તેમનું કામ જારી રાખ્યું. જેઓ વિરૂદ્ધ હતી તેઓએ એ સંસ્થામાં રાજનામું આપી ૧૮૯૩ માં “વેશનલ વિમેન્સ લીબરલ એસોસિએશન” નામની સંસ્થા કાઢી. જ્યારે પહેલી સંસ્થાનું કામ સ્ત્રીઓને રાજકીય હક મેળવવા માટેની ચળવળ કરવાનું હતું ત્યારે બીજી સંસ્થાનું કામ તેની વિરૂદ્ધ પડવાનું હતું. જુદા જુદા પક્ષના નેતાઓએ પણ પહેલી સંસ્થાને ઉત્તેજન આપ્યું. તેઓએ તે સંસ્થાની મદદ લેવાનું કામ જારી રાખ્યું. મી. ઝેડરટને પણ સ્ત્રીઓને પાર્લામેન્ટના સભાસદ થનારને મદદ આપવાની જરૂર વિશે સ્ત્રીઓની એક સભામાં ભાષણ આપ્યું હતું. મી. એસ્કરીથે પણ તેઓની મદદ લીધી હતી અને એમની મદદની પ્રશંસા કરી હતી. સ્ત્રીઓની મદદ બધા પક્ષોને એટલી અગત્યની થઈ પડી હતી કે કોઈ પક્ષને તેના વિના ચાલે તેમ નહોતું. આવી સંસ્થાઓ દ્વારાની આવવાથી સ્ત્રીઓના રાજકીય હકની ચળવળને ધરૂં મદદ મળી.

૧૮૯૨ માં સર આલબર્ટ રેલીટ સ્ત્રીઓને રાજકીય હક આપવા આપતનું બીજા પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કર્યું. આની વિરૂદ્ધ ઘણા હતા, પણ જ્યારે તે વંચાઈ અને તેના પર મત લેવામાં આવ્યા ત્યારે ફક્ત ૨૩ મતજ વિરૂદ્ધમાં પડ્યા, કારણકે નવી પાર્લામેન્ટ થોડા વખતમાં બોલાવવામાં આવવાની હતી તે માટેના ઉમેદવારોએ જરૂરું કે સ્ત્રીઓની મદદ મેળવવા માટે તેઓએ તેમના હ મેળવવા સંમતી બીલની તરફેણમાં મત આપવો જોઈએ. તેથી વિરૂદ્ધ પક્ષ ઘણો નબળા થયો. વિરૂદ્ધ પક્ષના લોકોએ પાર્લામેન્ટમાં આ વિષય ચર્ચાતા બધ રહે તે માટે બનના પ્રયત્ન કર્યા. જ્યારે સર આલબર્ટ રેલીટનું બીજા પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયું ત્યારે તેના હિમાયનીઓ તથા વિરૂદ્ધ પક્ષ વચ્ચે ઘણો વાદવિવાદ થયો. કેટલાકોએ એમ જણાવ્યું કે આ બાબત એવી ગંભીર છે કે જ્યાં લગી બીજા દેશો તેમજ સંસ્થાનોએ એ હક્ક સ્ત્રીઓને આપ્યા નથી ત્યાં સુધીમાં ઇંગ્લેન્ડે આપવા તે ઘણું જોખમભરેલું છે. આમ કહેવામાં તેમની ગણતરી જૂલભરેલી હતી. કારણ કે તે પછીના વર્ષોમાં ન્યુઝીલેન્ડ, દક્ષિણ આસ્ટ્રેલિયા, પ્રીન્સેડ અને અમેરીકાના કેટલાક રાજ્યોમાં સ્ત્રીઓને રાજકીય હકો આપવામાં આવ્યા. આ હકો તે દેશોમાં એકદમ અપાયા નહોતા. ઇંગ્લેન્ડમાં લડત ચાલતી હતી તે અરમાર્માંજ ત્યાં પણ ચળવળ થઈ રહી હતી. આ બાબતથી નેતાઓ વાકેફ નહોતા તેને માટે વિરૂદ્ધ પક્ષનું ડાપખાનુંજ જવાબદાર હતું. ન્યુઝીલેન્ડ સ્ત્રીઓને રાજકીય હક્ક આપવામાં પહેલ કરી તેના દાખલો ઇંગ્લેન્ડ તેમજ બીજા દેશોએ લેવાનો છે. સ્ત્રીઓને હક આપવાથી દેશની દુરંદાશ થશે એ મત બોલો પડ્યો છે. ત્યાં હક અપાયા છે ત્યાં સ્ત્રીઓએ પોતાના વર્તનથી પોતાની

સાવધાન પૂરવાર કરી છે. અરે ! સ્ત્રીઓને પુરેપુરા હક મળવાથી તેઓ પોતાની દેશ તરફની જવાબદારી સમજતી થાય છે અને પોતાની ફરજો ગણ કરવા માટે વિચારપૂર્વક પ્રયત્ન કરે છે. જ્યારે આસ્ટ્રેલીઆમાં સ્ત્રીઓને મત-આપવાનો હક મળ્યો ત્યારે તેઓ પાર્લામેન્ટમાં ઉપયોગી થઇ પડી અને તેમના કાર્યથી ખુશી થયેલા એક વડા પ્રધાનને તેની પાર્લામેન્ટ જગતમાં આદર્શરૂપ જણાઇ. ન્યુઝીલેન્ડ અને આસ્ટ્રેલીઆની સ્ત્રીઓ જ્યારે ઇંગ્લાંડ જાય છે ત્યારે તેઓ અત્યય થાય છે કે તેઓની રાજકીય પદવી તેમની માન્યમિના કરતાં ઇંગ્લાંડમાં શા માટે આટલી બધી ઉતરતી રાખવામાં આવી હશે.

૧૮૮૯ ની સાલમાં વિરૂદ્ધ પક્ષની સ્ત્રીઓએ ચળવળ શરૂ કરી. તેમના વિચાર એવા હતા કે રાજકીય બાબતમાં ભાગ લેવા માટે સ્ત્રીઓમાં હોશિઆરી કે અકકલ હો-તીજ નથી, અને તેમાં જે તેઓ ભાગ લે તો હલકું ગણાય. અને તેમની પવિત્રતાને નાબુદાઇને કલંક લાગે. જે સ્ત્રીઓ આમ બોલતી હતી તેજ આડકતરી ગીતે રાજકીય બાબતમાં ભાગ લેતી હતી. જેમ જેમ વિરૂદ્ધ પક્ષ મતાભિલાષી પક્ષને હરાવ કરતો ગયો તેમ તેમ સ્ત્રીઓની રાજકીય ચળવળને વધારે ઉત્તેજન મળતું ગયું.

વિરૂદ્ધ પક્ષના સ્ત્રીપુરૂષોએ ૧૯૦૮ માં જે એ સંસ્થાઓ સ્થાપી હતી તેને ૧૯૧૦ માં એકત્ર કરવામાં આવી. આ સંસ્થાને હેબ્રુ સ્ત્રીઓને પાર્લામેન્ટમાં મત આપવાનો હક મેળવનાં અટકાવી યુનિસિપાલિટી અને બીજી સભાઓમાં હક અપાવવા પ્રયાસ કરવાનો હતો. સ્ત્રીઓને જે જે મંડળોમાં મત આપવાનો તથા બેસવાનો હક આપવામાં આવ્યો હતો તેમાં તેઓ તેમનું કામ ઘણી સારી રીતે બજાવતી હતી. આથી જ્યારે બીજા સદેશ અને પરગણાઓમાં નવાં મંડળો સ્થપાયાં ત્યારે સ્ત્રીઓને તેમાં પણ મત આપવાનો તેમજ બેસવાનો હક મળવો જોઇએ તે બાબતનું બીજા પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું, પણ પસાર થયું નહિ. ફરીથી જ્યારે તે બાબતનું બીજા ૧૯૦૭ માં ઉમરાવોની મલામાં દાખલ કરવામાં આવ્યું ત્યારે એક ઉમરાવ તેની વિરૂદ્ધ પડ્યો. તેણે કહ્યું કે જે સ્ત્રીઓને એ હક આપનામાં આવતો તો તેમણે તેમની સલાહકાર તથા મુખ્ય મેજ-સ્ટ્રેટની પદવીને લીધે પાર્લામેન્ટના સભાસદની ચુંટણીમાં મત આપવાનો હક નહિ મળે. પણ આ બીજા પસાર થયું.

જે કે આ હોઠા મેળવવામાં વિરૂદ્ધ પક્ષની સ્ત્રીઓ મામેત્ર રહી હતી અને છે જ્યાં તેઓ પાર્લામેન્ટમાં હોઠા મેળવવાની ઘણી વિરૂદ્ધ છે. તેઓ અચાન સ્ત્રીઓને ખોડું ખોડું સમજતી તેમની પાસે સહી કરાવી લે છે અને તેઓની સંખ્યા વધારે છે. ૧૯૧૧ માં સ્કોટ અને પરગણાના મંડળોએ સ્ત્રીઓને પાર્લામેન્ટના સભાસદોની ચુંટણી કરવામાં મત આપવાનો હક આપવા બાબતનું બીજા પમાર કરાવવા સંબંધી વિનંતિપત્ર પાર્લામેન્ટમાં મોકલ્યું. પણ આ સંસ્થાઓના સભાસદો પર વિરૂદ્ધ પક્ષના સ્ત્રી પુરૂષોએ એવો આક્ષેપ મુકવો કે જે સ્ત્રીઓને તેઓ હક આપવા માંગે છે તેજ સ્ત્રીઓના મતને લીધે તેઓ તે સંસ્થાઓના સભાસદ થઇ શકે છે તેથી તેઓ તેમને ખુશી રાખવા સારૂ તે હક આપવાનું કહે છે. આ આક્ષેપ મુકનાર ગ્રીસીસ હમફ્રી વોર્ડ, લોર્ડ કર્જન, લોર્ડ કોમર અને બીજા હતા. રાજકીય ચળવળમાં જાતે ભાગ લઇ રાજકીય ખટપટમાં નહિ પક્ષવાની મલાહ આપનારાઓની સ્થિતિ હાસ્યજનકજ થાગે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં લડાઈ ચાલતી હોવાને લીધે થોડા વખત સ્ત્રીઓને તેમના હક મેળવવાની લડત બંધ પાડવી પડી, પણ લડાઈ પછી લોકોમાં આવેલી જાગૃતિને લીધે તેમની ચળવળને લાભ થયો. ૧૮૯૭ થી પાર્લામેન્ટમાં સ્ત્રીઓને રાજકીય હક આપવાનું બીલ રજુ કરવામાં આવતું હતું પણ પસાર થતું નહોતું. ૧૯૦૫ ની આખરે મીસીસ અને મીસ પેન્કહર્સ્ટે “ વિમેન્સ સોસાયલ અને પોલીટીકલ યુનિયન ” નામની સંસ્થા ડાઢી, આ સંસ્થાનો હેતુ વધારે સખત ઉપાયો વડે હકો મેળવવાનો હતો. એમની વધારે ઉમ્મ પદ્ધતિથી લોકોનું ધ્યાન લડત તરફ ધસ્યું ખેંચાયું. ફટવાઓ આ તોફાનની રીતો ધિક્કારી કાઢતા હતા જ્યારે બીજા લોકો આ રીતનો અંદર જે હિંમત અને ભોગોની જરૂર આપવી પડતી હતી તેની તરફ પ્રશંસા અને સહાનુભૂતિની દૃષ્ટિથી જોતા હતા. આ મત-બેદને લીધે લડત ચલાવનાર સ્ત્રીઓના જે નોખા વિભાગ થઈ ગયા એવી બીક રાખવામાં આવતી હતી કે આ મતબેદને લીધે તેઓ માહે માહે લડી પડે પણ એક બીજાના વિચારોનું રહસ્ય સમજી આ બંને ટોળાઓએ પોતાને પસંદ પડે તેવી રીતથી એકજ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે પોતાના પ્રયત્ન જારી રાખ્યા. વિરૂદ્ધ પક્ષની સંસ્થાઓ દ્વારા હોવાને લીધે એમણે દુસ્મનોને આડકતરી રીતે હંકારવાને એકત્ર રહેવાને. નિચાર કર્યો. “ નેશનલ યુનિયન ઓફ વિમેન્સ સફ્રેજ સોસાયટીઓ ” એમ ખાત્રીપૂર્વક માનતી હતી કે કાયદેસર લડત ચલાવવાથી રહેને રહેતે તેઓ લોકોને અને પાર્લામેન્ટને સ્ત્રીઓને સર્વોચ્ચ રાજકીય હકો આપવાને સમજાવી શકશે તેમજ તેમાં તેઓ ફાવી શકશે. પણ તેટલી ધીરજ નવી મંસ્થાઓમાં નહોતી. તેઓ તો તોફાન કરીને તેમના હકો મેળવના ઈચ્છતી હતી. પણ જે હુકમી અને ઘાતકી વર્ગજનક તોફાન કરનાર-સ્ત્રીઓ તરફ ચલાવવામાં આવતી હતી તેની આગળ તેમના તોફાન કાંઈ હીસામમાજ નહોતા. નજીવા ગુન્હા સાર જીવાન સ્ત્રીઓને સખત કેદમાં નાંખના તોફાનથી હક મેળવના પ્રયાસ કરનારી સંસ્થાઓના પણ ૧૯૦૭ મા જે વિભાગ પડી ગયા. મીસીસ દેમપાડના પ્રમુખપણા હેઠળ “ ફ્રીડમ લીગ ” નામની નવી સંસ્થા સ્થપાઈ. થોડા વખત પછી આ બે સંસ્થાઓએ જીવમ મહત્ત કરવાનું છેડી દહને જીવમ દેવાનું શરૂ કર્યું. કાયદી ખારીઓ પર પથરા ફેંકવાનું અને રાજ્યમંત્રીઓ પર હુમલા કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. જે સંસ્થાઓ કાયદેસર લડત ચલાવતી હતી તેઓએ આવી રીતે લડત ચલાવવા સખન વાધો ઉઠાવ્યો, પણ તેજ વખતે તેઓએ સ્ત્રીઓની રાજકીય ચળવળ તરફ પણ તેવોજ વાધો ઉપાડ્યો જીદા જીદા દેશમાં અને ગ્રેટબ્રિટનમાં પુરૂષોએ પોતાના હકો મેળવવાને જે લડાઈઓ અને તોફાનો તથા ખુનો કર્યા હતા તેની સાથે સરખામણી કર્યાથી માનમ પડશે કે થોડા ધણા કાય જાગવા અને સભાઓની અંદર ખજાજાટ કરવો તે કાંઈ ગંભીર ગુન્હો કહેવાય નહિ. આવું તોફાન તો ફક્ત તેઓના હકો મેળવવા માટેનો ઉત્સાહ, લાગણી અને આતુરતા દેખાડી આપે છે. જે સ્ત્રી પુરૂષો સ્ત્રીઓને રાજકીય હક મળવાની જરૂરીયાત સંબધી સભામાં બોલે તેઓને ધણી શરમ ભરેવી રીતે સભામાંથી કાઢી મુકવામાં આવના હતા. રાજકીય ચળવળ ચલાવનાર સ્ત્રીઓ દેખાડી આપેલા મંત્રિ છે કે મનુષ્ય જાતિની સ્વતંત્રતા જોરજીવમ કર્યા શિવાય તેમજ લોહી રેડયા વિના મેળવી શકાય ખરી. તેઓ દુઃખ દેવા કરતાં સહન કરવાને વધારે તત્પર છે. એ તો સાધારણ નિયમ છે કે સ્ત્રીઓને તો

અન્યાય યુગે મોટી સહન કરવાનો છે, જ્યારે પુરૂષો બંદ ઉપાવી પોતાના હક લેવા પ્રયત્ન કરે તો તેમની તરફ નજરતા દેખાડવામાં આવે છે.

“નેશનલ યુનિયન” અને નવી રીતે અગવળ ચલાવનાર સંસ્થાઓ વચ્ચે માત્ર એ રીત સંબંધીજ મતભેદ નહોતો. પણ પાર્લામેન્ટના સભાસદોની ચુંટણીની પદ્ધતી પણ તેની તદ્દન જુદી હતી. નવી સંસ્થાઓનો એવો અભિપ્રાય હતો કે સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવા બાબતનું બીલ જ્યારે ગમે તે એક પક્ષનોજ સવાલ થઇ પડશે ત્યારેજ તે પાર્લામેન્ટમાં પસાર થઇ શકશે, તેઓ એમ માનતી હતી કે જ્યાં લગી રાજ્ય કરનાર પક્ષની મદદ નહિ મેળવી શકે ત્યાં લગી ને બીલ કદી પસાર થઇ શકશે નહિ. તેથી તેઓ દરેક પાર્લામેન્ટની ચુંટણી વખતે જે પક્ષે રાજ્ય કરવાની સત્તા મેળવી હોય તેને સ્ત્રીઓના રાજકીય હકનો સવાલ પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરવાને જરૂર પાડતી હતી. જે સત્તામાં આવેલો પક્ષ આ સવાલ હાથમાં લેવા ના પાડે તો તેને બને તેટલું પજનતી હતી. આ સિદ્ધાન્ત પાર પાડવા માટે જે કોઇ સભાસદો સ્ત્રીઓના રાજકીય હક મેળવવાની સહાનુભૂતિ આપતા હોય પણ તેજ વખતે તેઓ રાજ્યની બાબત પર રહે તો લડાઇ કરી હક મેળવનાર સંસ્થાઓ તેઓની વિરૂદ્ધ પડતી.

“નેશનલ યુનિયન” તે બાબતમાં તદ્દન જુદોજ રસ્તો લીધો હતો. તેઓ જુદા જુદા પક્ષની દરકાર કરતા નહોતા. તેઓ દરેક ચુંટણી વખતે જે માણસો તેમને હક મેળવવામાં મંપૂર્ણ મદદ આપવાની ખાત્રી આપે પછી જાણે તેઓ જુદા જુદા પક્ષોના હોય, તેમને મહામદ યવામાં મદદ આપતા. આ સંસ્થાને ઉપરની રીત કરતાં આ રીત વધારે અનુકૂળ પડતો હતી, તેઓ એમ ઇચ્છતા હતા કે સ્ત્રીઓને શુ શું હકો મેળવતા હતા બને શા માટે જોઈતા હતા, તે બાબતથી સભાસદોને પુરતા માહિતગાર કરવા જોઈએ આ કામ તેઓ દરેક વિભાગમાં સંસ્થાઓ સ્થાપી કરતા હતા. આ સંસ્થાઓ સભાઓ ભરી અને લેખો લખી તે બાબતનું જ્ઞાન લોકોના મગજમાં ઠસાવી તેમને સ્ત્રીઓના મદદગાર તરીકે મેળવી શકતી હતી, જ્યારે ઉપરની રીતથી લડાઇ કરનાર સંસ્થાઓ એક વખતે એક પક્ષને છેડી બીજી વખતે બીજા પક્ષને છેડતી હતી.

૧૯૧૦ અને ૧૯૧૧ માં મી. એરકવીથે રાજ્ય તરફથી રાજકીય અગવળ ચલાવનાર સંસ્થાઓને વચન આપ્યું કે અમુક સરતે તેઓનું બીલ પાર્લામેન્ટમાં બરાબર રીતે બધી વખત વંચાય તેટલો વખત આપશે. આ એક સભાસદના વચનને લીધે નવી સંસ્થાઓએ ત્યારથી પોતાની ઉપર જણાવેલી રીત હતી તે છોડી દીધી. તેઓને એમ ખાત્રી થઇ કે એક સભાસદ પણ બીલ પસાર કરી શકે અને તેથી જોયો તેમના હકને ખરા હકથથી મદદ આપવા તૈયાર થતા તેઓને સભાસદ થવા મદદ કરતા. પક્ષનો સવાલ હતો તે જતો રહ્યો. દરેક સંસ્થાએ ૧૯૧૧ માં આ કામ પાર ઉતારવા એકજ રસ્તો હાથમાં લીધો પણ અવિધ્યમાં સંજોગો બદલાવાને લીધે તેમની રીતમાં આ મળતાપણું થોડો વખતજ ટકયું.

મી. હોલ્ડેન, મી. લોઇડ જોર્જ અને બીજા મોટા બહુતા માણસો સ્ત્રીઓને રાજકીય હક મળવા જોઈએ તે વિચારના હતા. સ્ત્રીઓને મત આપવાના હકમાંથી બાતલ કરવી તે તેમને મન એક અસહ્ય અન્યાય હતો. દરેક વર્ષે તે બાબતના બીલ પાર્લામેન્ટમાં

બદલો આપરે મળ્યા વિના રહેતો નથી, આપણી જીવેનોએ છગ્ગાંડની જીવેનોનો દાખલો લઈ અત્યારના સંજોગોને અનુકૂળ રાજકીય હક્ક મેળવવાની ચળવળ ચલાવવી જોઈએ. તેઓએ રાજકીય આગતમાં રસ તથા લાગ લેવો જોઈએ. વાઈમરના લોર્ડ મેમ્મરડ પાસે આપણા દેશની સ્ત્રીઓનું જે પ્રતિનિધિ મંડળ ગયું હતું તે તથા હાલ મુન્નાઈની સ્ત્રીઓએ પ્રતિક ધારાસભાના મહાસંઘોની સુનિશ્ચિતમાં મત આપવાના હક્કની મંત્રણાનો કરાવે બહાર પાડ્યો છે તે દેખાડી આપે છે કે આપણી સ્ત્રીઓમાં કાંઈ તેવી જાગૃતી આવી છે ખરી. અને જો અંતરે અંતર પ્રયત્ન ચાલુ રહેશે તો તેમને પણ દેશની રાજકીય ઉન્નતિના કાર્યમાં યોગ્ય સ્થાન મળ્યા વગર રહેતો નહિ.

લીલાવતી ધીરજલાલ બેંકર.

હિન્દને શેની અગત્ય છે : આગગાડી કે જળાશયોની ?

આગગાડી અને નહેરો એ બેમાંથી આપણા દેશ સારું આપણને વધારે શેની અગત્ય છે, એ પ્રશ્ન ધણો વખત યથા ચર્ચાયા કરે છે. પ્રજાપક્ષનું એમ કહેવું તથા માનવું છે કે હિન્દુ અરેખર શ્રેય સાધવું હોય તો જેથી તે હેતુ સિદ્ધ થાય તેવી યોજના સરકારે હાથ લેવી જોઈએ. પણ હાલની સરકાર કંઈ પ્રજામતથી થોડી દોગવાય છે ? અને તેથી જ કરીને હિન્દુસ્તાનને કુખ્યાળમાંથી મુક્ત કરવાને, અનાવૃદ્ધિને પ્રમોદ રક્ષણ કરે અને સલામત નિવડે તેવા પાણીના બાંધકામને બદલે નવી નવી રેલ્વેઓ બોલી હિન્દની ગરીબાઈમાં વધારો કરે છે તથા આપણું અદિત યથા દે છે.

અનુકૂળ આવતા પ્રસંગોએ ભાર સુઝીને કહેવામાં આવે છે કે હિન્દ તો ખેતીવાડીનો પ્રદેશ છે, કાચો માલ ઉત્પન્ન કરનાર દેશ છે, એ કંઈ યુરોપ અમેરીકા જેવા ઉદ્યોગક્રમરોગીક કે પાકા માલ બનાવનાર દેશ નથી. જો આજ ક્યન સત્ય હોય તો સરકારની ફરજ છે કે ખેતીવાડી સારી થાય અને પાક હરદમેશ, ઘટિ થાય કે, ન થાય તોપણ સરખો અને નિયમિત ઉતરી શકે તેવી જોગવાઈ કરવી જોઈએ.

સરકારના આ બામતમાં અપાયલા વચનોમા અને કૃતિમાં ધણુંજ અતર છે. આગગાડી કે જળાશયોથી આપણને લાભાલાભ છે કે કેમ તે જાણવા પહેલા આપણા દેશમાં ઇ. સ. ૧૮૫૭ થી આગગાડી દાખલ થઈ ત્યારથી અત્યાર લગણુનો ટુંક ઇતિહાસ તથા જળાશયો મંબંધી થોડીક સ્ટુટ હકીકત જાણવી ઠીક પડશે. લેખની છેવટે આપણી દલીલના મમર્થન તરીકે કેટલાક આકાંક્ષા આપ્યા છે તે ધણા ઉપયોગી થઈ પડશે એમ હું માનું છું.

• મી. પ્રીન્ડલે શીરાસ-દેશસ્થિતિવિદ્યાના અધ્યક્ષ (ડીરેક્ટર ઓફ સ્ટેડીસ્ટીક્સ) રેલ્વે સંબંધમાં જે હકીકત આપે છે તે નીચે મુજબ છે. પ્રમાણમાં નીચેના હેવાલમાં ધણું સત્ય સમાયલું છે અને છીણી નજરે જોતા આપણને જે અન્યાય થતો રહ્યો છે તેનો પુરેપુરો ખ્યાલ આવે છે. આથી વિશેષ ટીકા માટે સ્થાન નથીજરૂર નથી.

૪. સ. ૧૮૫૦ માં રેલ્વે બાંધકામની પ્રથમ શરૂઆત થઈ અને ત્યાર પછી કેટલાક વર્ષો સુધી નામદાર સરકાર પાસથી પરિચિત થાપણવાળી મંડળીઓ તે બાંધવાનો ઇનકાર લેતી હતી. આ મંડળીઓ-કંપનીઓને રેલ્વે બાંધવામાં તેઓ જે નાણું રોકે તેપર પાંચ ટકાનાં વ્યાજની નામદાર સરકાર કબજામાં આપતી હતી એટલુંજ નહીં પણ રેલ્વે બાંધકામ થયા પછી તે ચાલુ કર્યા બાદ જે ચોખ્ખો નફો રહે તેનો અડધો ભાગ પણ તેમને આપવાની સરત હતી. આ કંપનીઓ લગભગ બધીજ ઈંગ્લેન્ડની હતી એટલે તેમની સાથે એક રૂપિયા બરાબર બાવીસ પેની હુંડીઆમણનો તે વખતે લાવ પણ નહીં કર્યો હતો. બીજી મરત એ હતી કે ૨૫ વર્ષ બાદ આ કંપનીઓએ બાંધેલી રેલ્વે સડકો સરકારને મુકરર કરેલે બાવે વેચી દેવી. ત્રીજી સરત એ હતી કે સરકારે રેલ્વે બાંધવાને મફત જગ્યા આપવા ઉપરાંત કંઈ પણ ખર્ચનો બોજો ઉઠાવવો નહીં, અને પાંચ ટકા જેટલું વ્યાજ ન છુટે તો હિન્દી સરકારની મેહેસુલમાંથી ખુટતી રકમ આપી એ જોડ પુરી કરવી. દેશની ખીલવણીમાં આ પ્રમાણે બંધાયેલી રેલ્વેએ મફતવતો ભાગ લેજો છે. મી. શીરાસ ખર્ચ કહે છે કે, જો કે આથી કરીને સિટનની મોટી મુડી રેલ્વે બાંધવાને અત્રે આવી શકી કે જે વગર તે વખતે આત્રી વિશાળ ચોજનાઓ ઠરી પણ અમલમાં ન મુકાઈ હોત, તોપણ ધણી વર્ષો લગણુ હિન્દી સરકારની આવક ઉપર એ ઘણુંજ મોટો બોજો થઈ પડ્યો હતો, કારણ કે જે નફાની ધારણા રાખવામાં આવી હતી તે નફો થયો નહીં, ૫ પ્રીટ ૬ ઇંચની રેલ્વે બાંધવામાં ઘણુંજ ખર્ચ થયો, એકવાર કામ ચાલુ થયા પછી રેલ્વેનો માર્ગ બદલવાથી ખર્ચ બેવડાયો તથા તે હંગામમાં ૧૮૫૭ નો બળવો જગ્યો. આ બધા કારણોને લીધે મુકરર વ્યાજની કબજામાં આપવાનું બહુ ભારે પડ્યું ગયું અને છેવટ ૧૮૬૬ માં તે પદ્ધતિ બંધ કરવામાં આવી. અને સરકારે કરેલાં નવા કાલકરાર મુજબ ૪. સ. ૧૮૬૬ પહેલાં બંધાયેલી બધી રેલ્વે સડકો સરકારે હવે ખરીદી લીધી છે. ૧૮૬૬ પહેલાં લગભગ ૪૦૦૦ માઇલ રેલ્વે બંધવાર માટે ખુલ્લી મુકાયેલી હતી. ૪. સ. ૧૮૭૦ માં સરકારે પોતાની દેખરેખ તળે રેલ્વે ખીલવણી માટે વ્યાજ રૂપિયા લેવા માંડ્યા પણ બીજો બધો ખર્ચ બાંધેલી રેલ્વેની આવકમાંથી કરવાનું ઠેરવ્યું. ૬. મ. ૧૮૭૬ માં વળી આ પદ્ધતિ ફેરવી નાખી, સ્થાનિક સરકાર જે કંઈ નાણું અને મેળવી શકે તે અથવા તો મેહેસુલમાંથી બચત રહે તેટલી મુડી રેલ્વેમાં રોકવાનું નહીં કર્યું. આમ કરવાથી ધાર્યો મુજબ રેલ્વેનું બાંધકામ આગળ વધે એમ ન લાગ્યું એટલે ૧૮૮૦-૧ માં ફરીથી સરકારે ખાનગી મુડી મુકરર વ્યાજની કબજામાં મેળવવાનું ઠેરવ્યું. સરકારી દેખરેખ તળેની અને પ્રથમ વ્યાજની બાંધેલી આપેલી રેલ્વે તથા આ નવી પદ્ધતિમાં રૂકત એટલેજ ફેર હોત કે નવી સરતો સરકારને માટે વધારે અનુકૂળતાવાળી રાખવામાં આવી હતી. અને ૧૮૮૦-૧ ની સરતો પ્રમાણે બંધાતી રેલ્વેને “કંપની માર્શરતે ચલાવવામાં આવતી સરકારી રેલ્વેઓ” ગણવામાં આવવા માંડી, અને ત્યારથી અત્યાર લગણુમાં ઘણી ખાનગી કંપનીઓએ રેલ્વેની ખીલવણીમાં વધારો કર્યો છે. હુંકામાં ૧૮૭૦ ૧૮૭૬ તથા ૧૮૮૦ ની રેલ્વે સંબંધી કર્યા પદ્ધતિમાં માત્ર આટલોજ ફેર છે. ૧૮૭૦, પૂર્વે રેલ્વે બાંધનારી કંપનીઓ ખાનગી મુડી ભેગી કરી રેલ્વે બાંધતી હતી અને સરકાર તેમને મુડી રોકે તેનાપર ઓછામાં ઓછા પાંચ ટકા વ્યાજની કબજામાં આપતી

જેમાં ૩૭૭૭ લાખ માલની આવર જવરના નુરમાંથી.

૨૩૭૪ લાખ માણસોની કીકીટ લાડમાંથી વિ.

૧૦ લાખ વીજળીક તારના.

૩૬ લાખ વહાણ નૌકા તરફના.

૧૬૨ લાખ પરચુરુ).

રૂ. ૩૨,૯૩,૦૦,૦૦૦ કુલ ખર્ચ રેલ્વે ચલાવવામાં થયો હતો.

રૂ. ૩૦,૬૬,૦૦,૦૦૦ ખચત રહ્યા હતા, એટલે કે ખુદી મુકલી રેલ્વેમાં રોકેલી મુદીપર
૬.૧૯ ટકા બ્યાજ છુટ્યું હતું.

૬.૧૯ ટકા જે બ્યાજ છુટ્યું બતાવ્યું તે બધી રેલ્વેનું સરેરાસ મળીને છે પણ સરકાર માલીકીની રેલ્વેમાંથી તો ફક્ત સત્તાસાત કરોડનીજ ખચત રહે છે, એટલે કે બ્યાજ જતાં રોકેલી ચાપણુપર સરકારના ધરમાં દોઢ ટકેજ ચોખ્ખો નફો થયો છે.

૪૫,૮૦,૦૦,૦૦૦ ઉતાડ્યોએ ૧૯૧૩-૧૪ માં રેલ્વેનો લાભ લીધો હતો જેમાં ૧ વર્ગના ૮,૧૩,૦૦૦ હતા, બીજા વર્ગના ૩૪,૬૦,૦૦૦ હતા, ઇન્ટર વર્ગના ૧૨૩,૭૧,૦૦૦ હતા, ત્રીજા વર્ગના ૪૧,૦૮,૬૦,૦૦૦ અને સીઝન ટીકીટ વિ. ધરાવનાર ઉતાડ્યો ૩,૦૧,૧૪,૦૦૦ હતા.

૮,૨,૬,૧૩,૦૦૦ ટન માલ શુદ્ધિમાં રવાને થયો હતો.

૬,૨૩,૬૮૪ કુલ રેલ્વેમાં નોકર હતા, જેમાં ૭,૯૮૮ યુરોપીઅનો. ૧૦,૪૩૭ એંગ્લો ઈન્ડીઅન તથા યુરેઝીન. ૬,૧૫,૨૬૯ હિન્દીવાનો હતા.

જળાશયોનાં બાંધકામ.

રેલ્વે સંબંધી ઉપર મુજબ હકીકત છે, તે સાથે નહેર બાંધકામ સંબંધમાં થોડીક હકીકત આપવી અસ્થાને નહીં ગણાય.

મી. પ્રીન્ડલે શીરાસ લખે છે કે કુદરતી વરસાદ પાણીને સહાયરૂપ થવા માટે તથા કટાકટી અણીને પ્રસંગે કામમાં આવે તે સારૂ ધણુ પ્રાચીન સમયથી હિન્દુસ્તાનમાં જળાશયો પાછળ ધ્યાન અપાતું આવ્યું છે. પૂર્વ અંગાળ, બ્રહ્મદેશ અને આસામ શિવાય હિન્દુસ્તાનના અન્ય પ્રાન્તો માટે તો આવી કોઈ કોઈ પ્રકારની પાણી સંધરી રાખવાની વ્યવસ્થા હોય છે તોજ સરખો પાક ઉતરવાની ખાતરી રહે છે. પાણીના બાંધકામ સંબંધમાં ત્રણ વર્ગ પાડેલા છે. (૧) પહેલા વર્ગમાં ઉડાણુમાંથી પાણી ખેંચી કાઢવું પડે તેવા બાંધકામ આવે છે; (૨) પાણી સંધરી રાખવાના બાંધકામ બીજા વર્ગમાં (૩) અને નદી સાથના બાંધકામ એ ત્રીજા વર્ગમાં આવે છે. પહેલા પ્રકારમાં કુવાનો સમાવેશ થાય છે, બીજામાં તળાવ તથા બંધ બાંધી પાણીનો સંગ્રહ કરાય છે તે આવે છે, ત્રીજા પ્રકારમાં નહેરોનો સમાવેશ થાય છે.

જે જમીનને જળાશયોમાંથી પાણી પુરૂં પાડવામાં આવે છે તેમાંના ૨૫% ભાગને એટલે કે લગભગ ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦ એકર જમીનને કુવાઓ પાણી પુરૂં પાડે છે. તળાવ

વિગેરેમાંથી ૬૦,૦૦,૦૦૦ એકરને પાણી મળે છે ત્યારે નહેરો ૧,૪૦,૦૦,૦૦૦ એકરને પાણી પુરું પાડે છે. કુવાઓ તથા નાના તળાવો ખાનગી માલીકીના હોય છે અને મોટા અંધ કે તળાવો તથા નહેરો સરકાર હસ્તક અંધાય છે અને તેમનાં હાથ તળે હોય છે. આ લેખમાં જે હકીકત આપવામાં આવી છે તેમાં ખાનગી માલીકીના કુવા. વિ. ની ગણના કરવામાં આવી નથી.

જે નહેરો ખેતરોને પાણી પુરું પાડવાના ઉદ્દેશથી અંધાય હોય છે તે નૌકાગમનને યોગ્ય હોતી નથી અને તે માટે તો ખાસ જુદી નહેરો અંધવામાં આવે છે અને તેમાંથી ખેતરોને પાણી પુરું પાડવામાં આવતું નથી.

નૌકાગમનને યોગ્ય નહેરોમાંથી પુરતું ઉત્પન્ન થતું નથી એટલુંજ નહીં પણ તે નિલાવવાને યતો અર્થ પણ નીકળી શકતો નથી. (આતું કારણ શું? નદી અને મોટી નહેરોમાં નૌકાઓ માલ લાવવા લાઇ જવાનું કામ કરતી હતી તે નદીઓ તથા નહેરો નૌકાગમનને યોગ્ય રહી નહીં તેથી તથા તેનો ઉપયોગ ઘટ્યો અને રેલ્વેએ તે જરૂરી-આત પુરી પાડવા માંડી એટલે કરીને હવે આગળ મુજબ નદી અને નહેરોમાંથી પુરતી આવક થતી નથી. આજ નદીઓને પ્રથમની રીધતિએ મુકે તો જરૂર કાયદો થયા વગર રહે નહીં એટલું મી. શીરાસને પુરવાર કરી આપતું મુસ્કેલ નથી.)

સરકારે પાણીના અંધકારના બે વર્ગ પાડ્યા છે. એનું અને સાધનો(૨)-મોટા અને લઘુ અંધકારો.

પ્રથમ વર્ગના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. (૧) ફળદાયક કે લાભકારી (૨) રક્ષણકારી. સૌથી વધારે ઉપયોગી નહેરોના અંધકાર પહેલા વિભાગમાં આવે છે; આવી નહેરો વિગેરે લોહ-કરને લીધેલાં નાણામાંથી અંધવામાં આવે છે અને તે યોજનાઓ ધરાવી વખતે ગણતરી કરવામાં આવે છે કે એમાંથી થતી ઉત્પન્ન, ખર્ચ, વ્યાજ, વિગેરે ગાદ કરનાં હુંક સમયમાં લાભકારી નિવડશે. રક્ષણકારી અંધકારમાં પુરતો ખર્ચો મળી રહેશે એ વિચાર લક્ષમાં ન રાખનાં દુષ્કાળ અને એવા પ્રસંગે રક્ષણ રૂપ તે થઇ પડે એ હેતુથી તે અંધવામાં આવે છે અને એવા અંધકારનો અર્થ દુષ્કાળ વીમા ગ્રાન્ટ (લં-ડોળ) માંથી થાય છે.

લઘુ અંધકારના ત્રણ પેટા વિભાગ છે પણ તે વિગતની અત્રે આવશ્યકતા નથી. મુખ્ય ઇલાકામાં મોટે ભાગે એવા લઘુ-અંધકારો છે કારણ કે મોટા અંધકારો સાફ કુદરતી સાધનોનો ખડ અભાવ છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાન, પંજાબ તથા દખ્ખણમાં મોટા અંધકારો ખડ છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૨-૧૩ માં મોટા પ્રકારના અંધકાર ૪૪૦૭૭ તથા લઘુ અંધકાર ૪૬૬૦ મળી ૪૮૭૩૭ માઇલ હતા. અને આ અંધકારોને પરિણામે ૧,૬૪,૦૦,૧૬૦ જમીનને પાણી મળ્યું હતું. એ અંધકાર પાછળ અત્યાર લગણમાં રૂ. ૬૫,૧૬,૩૩,૭૯૯ અર્થ કરવામાં આવ્યો છે અને એ વર્ષમાં અર્થ વિગેરે જતાં રૂ. ૪,૬૪,૦૦,૦૦૦ ઉત્પન્ન થઇ હતી. એટલે કે વ્યય કરેલી ચાપણ ઉપર ૭-૧ ટકા વાજા છુટું હતું. વ્યા-પારી દષ્ટિએ પણ રેલ્વે કરતાં આમાં કમાણી-ઉત્પન્ન વિશેષ છે.

આગગાડી-ચવાથી આપણાં સુખ સગવડ વધ્યા છે તે એ ઉપર બહુ ભાર મુકાય છે. હજાર કે બે હજાર માઈલ દૂર જવું હોય તો એ કે ચાર દિવસમાં જઈ શકાય છે તેને અત્યંત આપાય છે, પશ્ચિમના કહેવાતા સુધારાના વિચાર જલદી પસરવા પાડ્યા તથા ભારતભૂમિના લુદ્ધ લુદ્ધ લોકોનો સમાગમ વળ્યો અને ગાદ થયો 'તે પણ કમુલ કરીએ છીએ; એ બધું હોવા છતાં લાલ-હાનિનું ખર્ચ ધોરણ તો પ્રજા સુખી થઈ કે નહીં, તે છે. આનો જવાબ હકારમાં આપવા એકએક હાથ ચાલતી નથી. કારણ નીચે મુજબ છે.

(૧) આગગાડી થવા છતાં દુષ્કાળનું સંકટ ઓછું થયું નથી, પણ ચોર વધ્યું છે. ઇ. સ. ૧૮૭૫ પૂર્વે એમ કહેવાતું હતું કે જે આગગાડીની સારી સગવડ હોય તો જ્યારે જ્યારે દુષ્કાળ મંકટ આવી પડે ત્યારે તે દૂર કરવાનું સત્તર જતી શકે. મને યાદ છે કે યુજરાત કાઠીઆવાડના છેલ્લા દુષ્કાળ વખતે લાસચાર માટે જોઈતા માવ ભરવાના ગામ-વેગન પુરતી સંખ્યામાં મળી શક્યા નહતા, અને ઢોરો હજારોની સંખ્યામાં મરી ગયા હતા. મુંગઈની વખારોમાં લાખો ખાંડી દાણો ભરેલો હતો છતાં યુજરાતમાં લોકો ભુખે મરી જતા હતાં. આગગાડીની કહેવાતી સગવડ પુરેપુરી કામમાં આવી કે કેમ ?

આગગાડી થઈ તે પહેલાં જલ્લા કે પ્રાન્તમાં અનાવૃષ્ટિને લીધે સ્થાનિક દુષ્કાળ પડતો હતો અને ખીમ પ્રાન્તે સુખાકારી ભોગવતા હતા પણ હવે તો ધાન્યની વિપુલતા કાંઈએ પ્રાન્તમાં રહેતી નથી અને જ્યાં જ્યાં તે હોય છે ત્યાંથી રેલ મારફતે બહુજ ધસઘાસ જાય છે એટલે હવે તો આપણે ત્યાં સર્વત્ર ખાધ ખોરાકની તાણ રચા કરે છે. ખર્ચ પુરો તો દેશમાં સર્વત્ર ચાલુ દુષ્કાળ જેવીજ રીતિ છે.

(૨) આગગાડીએ દેશમાં ગરીબાઈની જડ ધાંધી છે. હિન્દુસ્તાન પ્રથમ આત્મસં-તોષી દેશ હતો. ખપ પુરતી વસ્તુ તૈયાર કરવામાં આવતી અને તેટલામાં મોજ-આનંદ થતી લોકો રહેતા. પણ આગગાડીની શરૂઆત થઈ ત્યારથીજ દેશમાંથી કાચો માલ અણખ સરતા દરે જ્યાં થયો. હોય ત્યાંથી નિકાસ કરવા સારું મુંઝ, કરોળી, મદ્રામ રંચુન કે કલકત્તા જંદરે લાવવામાં આવે છે અને જલ્લામાં પરદેશમાં બેસેલો તૈયાર માલ એટલીજ સગવડનાથી દેશના ચારે ખૂણે પહોંચાડવામાં આવે છે; મૃદુલોગ અને દેશના જુના ઉદ્યોગો આ હરિફાઈમાં ટકી શક્યા નહીં અને ધીમે ધીમે તે નષ્ટ થયાં છે. એ ઉદ્યોગો પર નિર્વાહ કરનારની રાજ ગઈ છે અને ખીમું કંઈ યુજરાતનું સાધન ન મળવાથી હિન્દી પ્રજા ખેતી પર વિશેષ ને વિશેષ આધાર રાખતી બની છે. જે સમતોલપણ હતું તે રેલ્વેના આગમનથી દૂર થયું છે. દેશના ઉદ્યોગ નાશ પામવાથી પરદેશથી પાક માલની આયાન વધી અને તેથી જે નાણું હરસાલ અંગેથી ત્યાં ધસઘાસ જાય છે તેટલા પુરતા દેશ વંધારે ગરીબ બનતો જાય છે.

વળી સરકાર તો રેલ્વે પાછળ ધમધમકાર નાણું ખર્ચે જાય છે અને પાણીના બાંધકામો તેટલા પ્રમાણમાં બંધાતા નથી એટલે ખેતીપરજ આધાર રાખનાર ગરીબ પ્રજાનો ખેવડો મરો થાય છે.

(૩) આગગાડી સારું વિદેશમાંથી કરજ નાણા લીધા છે તેનું તથા કુંપતીઓએ

અહીં રેલ્વે બાંધી તેમને કચુલેલું બ્યામ હિન્દુસ્તાનને દર માલ ભરવું પડે છે તે મોટા બોમ્બર ધઈ પડે છે. તે ઉપરાંત, રૂ. ૪,૯૫,૭૬,૦૦,૦૦૦ એટલે કે લગભગ પાંચ અબજ રૂપીઆ અત્યાર લગણુમાં આગાડીના બાંધકામ પાછળ ખરચાયા છે તેમાંથી મજૂરી ઉપરાંત એક ત્રીજી પેનો લાલ અહીંના વતનીઓને થયો નથી, ઉલટું આપણી સુખ સંગવડતાને બદલે યુરોપીયન કંપનીઓને ઘીકળાં કત્તામાં આવ્યાં છે.

(૪) ને આગાડી દુકાળ મંદિત નિવારણ સારજ બાંધવામાં આવી હોત તો ફેમીન (દુકાળ) કમીશનની લક્ષમણ સુગમ ૨૦,૦૦૦ માઇલ કરતાં વધારે રેલ્વે બાંધવા જરૂર નહતી પણ તેને બદલે ૧૯૧૩-૧૫ લગણુમાં ૩૪૬૫૬ માઇલ બાંધાઈ છે એટલે કે દુકાળ શીથાળ બીજા અન્ય કારણોસર તે બાંધવામાં આવી છે. “વધારે સંખ્યામાં બાંધાતી રેલ્વે દુકાળથી વધારે રક્ષણ કરશે કે બચાવશે એમ માનવાનું નથી પણ તેથી કરીને તો દેશની દોલતની બરમાદી-અયોગ્ય લાલ લેવાની વધારે અનુકૂળતા થાય છે, એમ માનવાનું છે કે તે ખરેખર દુકાળોનું કારણ છે.” (સાધાકમવ મુકરછ).

(૫) નામદાર જી. વી. નેરો લખે છે કે રેલ્વે યવાના મળએ દેશમાં મેલેરીયા અને બીજા તાવ વિગેરેના ઉપદ્રવ વધ્યા છે કારણ કે આગાડીની મડકો ચવાના કારણે કરીને પાણી વહેવાના કુદરતી માર્ગ ઘણી જગ્યાએ અટકી ગયા છે, કોઇ કોઇ જગ્યાએ પાણી વહેવાના માર્ગ બરાબર જળવાયા નથી, બાંધકામ માટે માટી વિ, ચાલુપરથી ખોદી કાઢવાથી ત્યાં ને ખાડા વિગેરે પડે છે તેમાં ભરાઈ રહેલું પાણી દુર્ગંધ અને, મચ્છર પેદા કરે છે એટલે કે ટુંકમાં જનસુખાકારી નેથી જગડે છે. ચોથી મેગેનો બ્યારે ઉપદ્રવ થાય છે, ત્યારે, તે રચાનિક ન રહેતાં દેશમાં ચારે કોર ખતતી તરારો દેલાવવામાં, આગાડી ઘણી મહાય આપે છે. તેવં પ્રસંગે ‘કારનટાઇન’ નો ડાળ નો કરવામાં આવેલ છે પણ તેથી કંઈ રોગનો ફેલાવો અંકુશમાં નથી રહેનો, આ સાલ અમદાવાદમાં મોડિયા તાવે જે કેર વર્ગાઓ તેનો એવં લગભગ આખા યુગરાતને લાગ્યો અને તેનું ને બારીકાઈથી અવગ્રહન કરવામાં આવે તો ખસુમ રેલ્વેનો મોટો ફાય કાઢી શકીએ એમ છીએ.

(૬) રેલ્વેથી કરીને નદીઓ પુરાઈ કે તથા ત્યાં મોટા વદાણોને કુતેમારી આવી શકતી હતી ત્યાં હાલ નાના નાના પણ આવી શકતા નથી. સરકારે રેલ્વે ચવા પાછી રેલ્વેની ઉત્પન્ન વધે વિ, કારણોસર આડકતરી રીતે આપણા ગ્રામ પ્રાચીન ધંધાને ધોક્કા પહોંચાડ્યો છે. નદીઓમાંથી કચરો કાઢવ દૂર કરી તે પુરાઈ જતી. અટકતી નથી જેથી શ્વાણોના વહેવાર અટકતો જાય છે, આનું કેવું ગંભીર પરિણામ આવ્યું છે તે ૧૯૧૮ માં લગાઈના ચોથા વર્ષમાં દેખાઈ આવ્યું છે. હાથના કપાં હોંવે વાગ્યા ત્યારે હિન્દી પ્રજાને એમના પ્રાચીન ધંધા તરફ જ્યાન આપવા લક્ષમણ થાય છે, વદાણ બાંધવાના ધંધાને ઉત્તેજન આપવાની વાતો થાય છે. આજ પુરજેરમાં ફેલાઈ છે ત્યારે કુલો બોમ્બાના હજુ તો વિચાર થાય છે.

(૭) દેશમાં જળ માફક પથરાઈ ગયેલી રેલ્વેઓ દેશની દોલતનો ગરવાલ લેવામાં

પરદેશીઓને મદદ કરે છે. વળી રેલ્વેથી કંઈ ધનધાન્ય વધવા પામતું નથી. તે કંઈ ખેતી ઉત્પન્ન કરે તેમ નથી; તેમનું કાર્ય તો દેશમાં ઉત્પન્ન થએલી વસ્તુઓ ઠહેંચવાનું છે અને જ્યારે દેશમાં અનેલી વસ્તુઓની ઠહેંચણી આપણા હિત વિરુદ્ધ થાય છે ત્યારે આગાડીથી લાભ થયા કરતાં નુકશાન વધારે થાય છે; એટલુંજ નહીં પણ આપણે ત્યાં તો રેલ્વેની અસર દેશમાં મરખી ઠહેંચણી કરવાને બદલે દેશની દોલત ખુટાડી દેવામાં થાય છે.

(૮) છેવટ દેશના ઉલોગો ખાખતમાં રેલ્વેની બેઠતી અનુકૂળતા મળતી નથી. કેટલીક વાર તૈયાર માલના કરતાં માલના નુરતો દર વધારે હોય છે, પરદેશથી આવતો માલ ખીજે ગામ પહોંચાડવાનો દર ઓછો હોય છે જ્યારે દેશના તેજ માલ માટે નુર વધારે હોય છે એટલે આપણા દેશમાં આપણીજ કહેવાતી આપણે માટે અનેલી રેલ્વે તરફથી અન્યાય થતો રહે છે અને તે સમયે ઉલોગ ધંધા વધારવામાં રેલ્વે તરફની જે મદદ દરેક દેશમાં મળે છે તે આપણને મળતી નથી.

રેલ્વેથી ફક્ત લાભજ થયો છે અને થાય છે એમ માનવાનું નથી, તેથી નુકશાન થયું છે, થતું આવે છે તે ઉપરના કારણોથી સ્પષ્ટ જણાય છે, અને કેટલુંક નુકશાન તો એવા પ્રકારનું થાય છે કે વખતે બહેતર રેલ્વે ન હોયતો સાફ એમ કહી શકીએ.

નહેરો અને જળાશયોની દેશને ખરી જરૂર છે. અનાવૃષ્ટિને પ્રસંગે તેજ દેશનું રક્ષણ કરે છે, કસત અનાજ આતી મળે પણ પાણી વગર લોકો શું કરી શકે ? એકતને વરસાદ પરજ આધાર રાખતો અનાવૃષ્ટિ એ મોટી બેડ છે કારણ કે તેની મહેનતનું ફળ ન મળતાં તેના બોળે સમાજ પર પડે છે અને સમાજને બેઠતી સગવડ ઓછી થતાં પાણી વગર જે ખેતરો અને કેટલીક વખત આખા પ્રાન્ત વેરાન ઉજાડ લાગે છે તે પાણીના અધિકારોની નહેરોની સગવડ થતાં લીલાછમ-ફળદ્રુપ બની રહે છે-ન્યા એક તરણ સરખું થતું નથી ત્યાં વાડી બની રહે છે.

વળી નૌકાગમનને યોગ્ય મોટી નહેરો બંધાય છે તે ખેતરો તથા શહેરોના જળ-માર્ગ કે ગટરની ગરજ સારે છે. ખરાય પાણી તે માર્ગે વહી જતું હોવાથી તાવ વિગેરે નો ઉપદ્રવ ઓછો થાય છે ને સુખાકારી વધે છે. તે સાથે વસ્તુ લાવવા લઈ જવામાં ધણી અનુકૂળતા થાય છે અને રેલ્વે કરતાં સસ્તા દરે વહાણો એક ગામથી ખીજે ગામ માલ પહોંચાડી શકે છે. હિન્દુસ્તાનની મોટી નદીઓ નૌકાગમન માટે ધણીજ અનુકૂળ હતી અને તેના કાંઠાપરના ગામોનો વ્યાપાર ધિક્કતો ચાલતો હતો. હજુ પણ સાધારણ વેપાર તે માર્ગે ચાલે છે પણ પ્રાચીન કાળની ઝાંઝાઝાલી નથી.

વળી નહેર, તળાવ કે કુવાના અધિકાર પાછળ જે પૈસો ખર્ચાય છે તે લગભગ અધોજ આપણે ત્યાં રહે છે; આમાં કંઈ રેલ્વે માફક ફક્ત મજૂરી મેળવવા પુરતુંજ આપણું લાગ્યું હોતું નથી.

આવા લાભકારી અધિકારો જેટલા જેટલા થયા છે તેમાં એકંદરે સરકારને ખોટ મળે નથી અને એ માટે ખર્ચેલા નાણાંનું દા દકા ઉપરાંત સાધારણ રીતે અને ઠાપક-

વાર ૮૧૧ ટકા વ્યાજ પણ છુટકું છે એટલે કે આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ લાભ મતો રહે છે, જ્યારે રેલ્વેમાં તો શરૂઆતના ઘણા વર્ષ સુધી જોટળ ભોગવતી પડી હતી. તે બોલો પાંચ અબજ રૂપીઆનો ઓર વધારે કરો છે, એટલુંજ નહીં પણ જળાશયોની સરખામણીમાં હજુ પણ રેલ્વેનું વ્યાજ ઓછું છુટે છે.

રેલ્વે ફક્ત માલ લઈ લાવી જઈ રહે છે જ્યારે નહેરો તેમ કરવા ઉપરાંત વસ્તુ ઇલેક્ટ્રિક કરવાના એટલે દોલત વધારવાના સાધનશ્રુત બને છે. છતાં જળાશયો પાછળ સરકારે પુરો પોણો અમજ રૂપીઆ પણ ખર્ચો નથી જ્યારે રેલ્વે માટે લગભગ પાંચ અબજ રૂપીઆ ખર્ચી ચુકી છે. જળમાર્ગ પાછળ કરેલા વધુ ખર્ચને પરિણામે વેપાર માટે તથા પાણીની વધારે સવડતા થાય છે, એતીવાડી રૂપી દોલત અને લોકોની સુખાકારી વધે છે તથા ગામડા શહેરો માટે મોરી-એટરની ગરજ સારે છે.

આમ હોવા છતાં, આપણી દલીલો ઘણી મંગીન અને પાયાદાર હોવા છતાં, રેલ્વે કરતા નહેરોથીજ આપણને વધારે લાભ થાય છે એટલુંજ નહીં પણ વ્યાજ રૂપે સારો બદલો સરકારને મળે છે તે છતાં, જન સુખાકારી રેલ્વે કરતાં પાણીના બાંધકામથી વધારે અચવાતી હોવા છતાં, આપણી ન્યાયી, સતત આપણું જ હિત ચાલા કરતી ના. સરકાર આપણા પર વધારે ને વધારે રેલ્વેની ઝુંસરી વળગાડે છે, તે માટે હિન્દી મહેસુલમાંથી વધારે ને વધારે ખર્ચ થાય છે અને દુકાળ વિમા આનંદની યત્ય રકમ પણ તેમાં દોગાઇ જાય છે એ આપણા દુર્ભાગીની વાત છે અથવા તો રાજકીય બાબતમાં આપણા હાથમાં કંઈ સત્તા નથી-માવ પરાધીન છીએ તેનો જીવતો ગળતો સચોટ દર્શાવે છે.

પ્રથમત આટલા સારા ફળવવા જરૂર છે કે જેથી સરકાર આપણુદી થતી અટકે અને તેજ પક્ષની માગણી મુજબ કામ કરતી બને.

(ક)

વર્ષ.	વ્યવહાર માટે આગગારી ખુલ્લી મુકાઈ-માઇલ.	કુલ ખર્ચ રૂ.	આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ ટકા.	આગ ગારી બાંધવામાં વ્યય કરેલી થાપણ ઉપર ઉત્પન્ન-ટકા.
૧૮૫૩	૨૦	૩૭,૯૬,૦૦૦	૪૫-૫૬	૧-૨૯
૧૮૫૮	૪૨૭	૧૬,૦૦,૦૦,૦૦૦	૪૬-૨૨	૧-૧૪
૧૮૬૩	૨૫૦૭	૫૩,૦૦,૦૦,૦૦૦	૬૦-૩૪	૧-૬૫
૧૮૭૩	૫૬૯૭	૯૧,૭૨,૦૦,૦૦૦	૫૨-૨૮	૩-૭૬
૧૮૮૩	૧૦૪૫૦	૧,૪૮,૩૦,૫૬,૦૦૦	૪૮-૬૨	૫-૬૮
૧૮૯૩	૧૮૪૬૫	૨,૩૨,૬૬,૮૬,૦૦૦	૪૭-૧૨	૫-૪૬

વર્ષ.	મોટા તથા લઘુ બિધાન માનકર્મા.	જળાશયોદ્ધી મહેલો એકર જમીનને લાભ.	વ્યય કરેલી ચાપણ્ય.		આકાશ પ્રમાણમાં ખર્ચ-ટકા.	સુડીના ઉપર ઉત્પન્ન ટકા.	અવકાશ પ્રમાણમાં ખર્ચ ટકા.	તે પાછળ વ્યય કરેલી રકમ, રૂપીઆ.	અવકાશ માટે પુલ્લી રેલ્વે માનક.	સુડીના ઉપર ઉત્પન્ન ટકા.
			ચાપણ્ય.	રૂપીઆ.						
૧૮૯૩-૪	૩૮૫૯૦ * ૧૬૨૫	૯૩,૮૩,૮૪૩	૩૫૮૫,૨૬,૯૬૦		૪૧-૫૩	૪-૪૮	૪૭-૧૨	૨૩,૨૬,૬૮,૬૦૦૦	૧૮૪૬૫	૪-૪૬
૧૮૯૭-૮	૪૧૯૧૬ * ૧૬૫૦	૧૩૦,૨૮,૩૦૬	૩૯૪૨,૩૩૯૨૦		૩૧-૦૨	૬-૯૮	૪૮-૭૨	૨૮,૧૪૮,૯૪,૦૦૦	૨૧૦૦૬	૪-૬૬
૧૯૦૦-૧	૪૨૭૧૮ * ૧૧૮૨	૧૩૫૪૭૯૮૬	૪૨૩૬૮૫૩૮૧		૩૩-૪૮	૬-૫૫	૪૭-૧૩	૩૨૯૬૧૦૩૦૦૦	૨૪૭૧૩	૪-૬૯
૧૯૦૫	૪૩૦૪૧ * ૧૬૦૧	૧૬૮૧૫૯૨૭	૪૮૧૪૧૩૭૪૩		૩૫-૬૨	૬-૪૬	૪૭-૮૫	૩૫૮,૫૧,૮૦,૦૦૦	૨૮૨૮૭	૬-૦૭
૧૯૧૦	૪૬૧૪૯ * ૧૫૯૯	૧૬૦૭૨૪૩૬	૧,૧૮,૦૦૬		૩૫-૩૪	૬-૦૩	૫૩-૧૦	૪૩૯૦૪૭૩૦૦૦	૩૨૦૯૯	૫-૪૬
૧૯૧૨-૩	૪૮૨૫૨ * ૪૮૫	૧૬,૪૦૦,૧૬૦	૬૫૧૬૩૭૯૯		૩૧-૯૨	૭-૧૨	૪૮-૯૨	૪૬૫૧૫૦૦૦૦૦	૩૩૪૮૪	૬-૭૭
૧૯૧૩-૪								૪૯૫૦૮૬૪૦૦૦	૩૪૬૫૬	૬-૧૯

* આ આકાશ નીશાનમત માટે પુલ્લી નદીને લગતા છે.

(ગ)

બાજુ જતાં અમલ યોજાઓ નફો-આવક.

(સરકાર દ્વારા રેલ્વે)

૧૯૦૮-૯	ખોટ રૂ. ૬૬,૨૬,૦૦૦	૧૯૧૧-૨	નફો રૂ. ૭૦૩૮૦,૦૦૦
૧૯૦૯-૧૦	નફો રૂ. ૨૫૦,૪૩,૦૦૦	૧૯૧૨-૩	નફો રૂ. ૮૬૦૮૫૦૦૦
૧૯૧૦-૧૧	નફો રૂ. ૪૩૩૭૧૦૦૦	*૧૯૧૩-૪	નફો રૂ. ૮,૫૫,૮૬,૦૦૦

(આ આંકડા ૧૯૧૩-૧૪ના Railway Administration Report રેલ્વે વહીવટ હેવાલ ઉપરથી લીધેલા છે).

(ઘ)

રેલ્વે તથા નહેરો મારફત વહાણોમાં કેટલા ટન માસ રવાને થયો તે નીચે મુજબ છે.

વર્ષ.	રેલ્વે મારફત ટન.	નહેરો મારફત. ટન.
૧૯૦૮-૯	૬,૨૩,૯૮,૦૦૦	૨૧,૮૫,૦૭૫
૧૯૦૯-૧૦	૬,૦૯,૦૨,૦૦૦	૨૧,૫૮,૮૮૨
૧૯૧૦-૧૧	૬,૫૬,૦૩,૦૦૦	૨૨,૦૨,૬૪૫
૧૯૧૧-૧૨	૭,૧૨,૬૩,૦૦૦	૨૬,૬૭,૬૧૨
૧૯૧૨-૧૩	૭,૮૪,૭૫,૦૦૦	૨૫,૫૫,૦૯૬
૧૯૧૩-૧૪	૮,૨૬,૧૩,૦૦૦	

(ક)

આગાડીના પહેલા વર્ગના ડબ્બાની કિંમત	રૂ. ૪૫,૦૦૦)
" બીજા " " " "	રૂ. ૩૫૦૦૦)
" પહેલા અને બીજા વર્ગના ભેગા ડબ્બાની કિંમત	રૂ. ૪૦,૦૦૦)
" ત્રીજા વર્ગના ડબ્બાની કિંમત	રૂ. ૨૫૦૦૦)
(અગીયાર ખાતાની ' બોગી ' ૧૧૦ ઉતાડ માઇ શકે તેવા)	
" માસ બરવાના લોખંડના ડબ્બા (વેગન)	રૂ. ૪૫૦૦)
" હોર માટેના વેગન	રૂ. ૪૦૦૦)
" ઘોડા " "	રૂ. ૫૦૦૦)

પેસન્જર ગાડી માટેના એનજીનની કિંમત	રૂ. ૫૦,૦૦૦) થી ૭૫,૦૦૦)
ગુડસ " " " "	રૂ. ૬૦,૦૦૦) થી ૮૦,૦૦૦)
' લોકલ ' " " " "	રૂ. ૩૫,૦૦૦) થી ૪૦,૦૦૦)

ધીરજલાલ હગનલાલ મોદી

જમીન મહેસુલ અને ખેડૂતો.

આ ઐતિહાસિક તકરારના જુદાજુદા દ્રષ્ટિબિંદુઓની હિંદની રાજકીય આખતોના અભ્યાસીને સંપૂર્ણ માહિતી છે. એ આખતના સાહિત્યની અહીં નોંધ લેવાની જરૂર નથી. પ્રગ્નહિતના આ એક ધણાજ અગત્યના સવાલમાં સરકારની રાજ્યનીતિ મોગલ રાજ્યની પકતીને સમયે ચાલતી પદ્ધતિની પરંપરા ઉપર રચાયેલી છે પરંતુ હવે મરકારે “જવાબ-દાર” રાજ્યનીતિ ધારણ કરવાનો રસીકાર કર્યો છે, તેથી ફરીને ફરીથી હિંદના, શુભેચ્છકોનું ધ્યાન આ પ્રશ્ન તરફ દોરવામાં આવ્યું છે, કે જેથી સરકાર આ સંબંધી ચાલુ નીતિને બદલીને તે હાલના વિચારો પ્રમાણેના કરાને અનુકુળ કરી શકે.

સરકારની આ હાલની પદ્ધતિની મોટામાં મોટી ભુલ એ છે કે જે પ્રદેશમાં રચાયે જમીનની રીતિ અમલમાં નથી ત્યાંની જમીન મહેસુલ વખતે વખત નવી માપણી કરી વધારવામાં આવે છે. તે કયા પુરાવાને આધારે વધારવામાં આવે છે તેની કંઈ પણ તપાસ યાં તે સંબંધી કંઈ પણ ચર્ચા કરવાની તક એ મહેસુલ ભરનારાઓને આપવામાં આવતી નથી. શું કરવામાં આવે છે તેની વિગત આ પ્રમાણે છે:—સરકારી ગેઝેટમાં પહેલા જાહેરનામું આપવામાં આવે છે, અને પછી ન્હાના મોટા સરકારી અધિકારીઓનું લશ્કર એક મોટા અધિકારીની સરદારી નીચે એક મુકરર કરેલા જીલ્લાની ફરી તપાસણી માટે ઉતરી પડે છે અને અમુક આકાંક્ષા કરીને મહેસુલ વધારે છે. મહેસુલ વધાર્યા પછીજ અમુક ગામો યા જમીનના માલિકો, જેની જમીનની મહેસુલ વધારવામાં આવી હોય છે તેઓને આ આકાંક્ષી વિરુદ્ધ બોલવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. આટલાથીજ પતવું નથી. પહેલી વાર તો એ કે સરકારી નોકરો (આખરે તો મનુષ્યજ હોવાથી તથા પોતાની આખરને અને કાર્યકુશળતાને હાની ન પહોંચે માટે) પોતાની સામે ધણી ફરિયાદો નોંધાય નહીં તે માટે પુરેપુરી ગોઠવણ કરે છે. બીજી માળત એ કે જે પુરાવા ઉપર મહેસુલમાં વધારો કરવામાં આવ્યો હોય તે ફરિયાદીઓને પુરા પાડવામાં આવતાં નથી. ત્રીજું એ છે કે જે અધિકારીઓ આખા તાલુકાની મહેસુલના વધારામાં સંમતિ આપે છે તેઓજ આ બંધી ફરિયાદ સાંભળે છે, અને તેથી નિષ્પક્ષપાત રીતે તેઓ પોતાની સામેની ફરિયાદોનો ચર્ચા ન્યાય આપી શકે તે સંભવિત નથી. ચોથું એ છે કે રીવાજ મુજબ ધણીખરી ફરિયાદો તો કાઢી નાંખવામાંજ આવે છે. આખીયે પદ્ધતિ ખરું જોતાં એક દારસ જેવી છે. મહેસુલ આપનાર તો જાણે એક તટસ્થ આદમી હોય એ પ્રમાણે તેને કંઈ પુછવામાંજ આવતું નથી.

ઉપર પ્રમાણે લખવાની મતન્યમ એ નથી કે અધિકારીઓ કર ભરનારાઓની દાઝ જાણતાં નથી. સાધારણ રીતે તેઓ દાઝ જાણે છે પરંતુ યાંત્રિક ચર્ચ ગયેલી રહીના તેઓ શુદ્ધામ ચર્ચ ગયેલા હોય છે. અસંખ્ય આધારભૂત થયેલા દાખલાઓ તેના મગજમાં ભરાઈ ગયેલા હોય છે અને તેને અસંખ્ય સુચનાઓને અનુસરીને કામ કરવાનું હોય છે. એની સ્થિતિ શીકારના પ્રાણી જેવી યથા ગયેલી હોય છે અને ગમે તેમ કરીને કામ કરી

નાશી છુટવાની એને શક્તિ થઈ જાય છે. તે અડગ રહીને લડત કરે એ આશા તેની પાસે રાખવી નહીં છે. જમાબંધી માટે સુચનાઓના પુસ્તકની વિરૂદ્ધ જવાનું કાર્ય તેને માટે ઘણું જ અઘરું છે, એ તો એમાંની સુચનાઓને તાબે થાય છે પરંતુ તે તેટલો સમય ચોતાના આત્માનો માલીક રહેતો નથી.

આ રીતિની વળી એક વધારે વિચિત્ર હકિકત એ છે કે બીજા બધા કરો વિશે ધારાસભામાં ચર્ચા કરી શકાય છે (જોકે તે નામની હોય છે) પરંતુ સૌથી વધારે અગત્યના જમીન મહેસુલના કૃષિ પર વહી ધારાસભામાં અગર પ્રાતિક ધારાસભાઓમાં તે બાબત પર કોઈપણ જાતની તકરાર મા ચર્ચા કરી શકાતી નથી. એટલે રીત પ્રમાણે વધ્યાજ કરે છે. ધારાસભાના સભ્યો એ વધારો જોઈ જ રહે છે—પ્રતિ વર્ષે એ વધ્યાજ કરે છે ને આપણે એ કબુલ જ રાખવો પડે છે ! કર ભરનારાઓને એ વિષયમાં જોડવાનો કંઈ પણ અધિકાર નથી.

અત્યારે હિંદના બુદ્ધિજીવી પિલાગોમાં ઓછામાં ઓછા વિશેષ જીલ્લાઓમાં આ વખતો વખત થતી આંકણી શરૂ થઈ ગઈ છે. વળી આવતે વર્ષે આટલા પૂરા થયે બીજા નવા જીલ્લાઓમાં એ પ્રમાણે નવી આંકણી કરવામાં આવશે. કોઈ પુછશે કે અમુક જીલ્લાની મહેસુલમાં પાસેના બીજા જીલ્લાઓ કરતાં શાથી વધારો કરવામાં આવે છે ? શું એ વધારાની મહેસુલ પ્રજાની ઉત્પત્તિના કંઈ પણ કામમાં ખચવામાં આવવાની છે ? ના. શું લોકોએ કંઈક એવો ગુન્હો કર્યો છે કે એમના ઉપર એ વધારાનો બોલો નાખવામાં આવે છે ? ના એમ પણ નથી. ત્યારે શું લોકો એવા પછાતાવાળા થઈ ગયા છે કે થોડો વધારો બોલો વેઠવામાં એમને બિલકુલ હરકત નહિ આવે ? એમ પણ નથી. ત્યારે એમ કરવાની શી જરૂર ? જવાબમાં ફક્ત એટલું જ કહી શકાય કે ચાલતી આવેલી પદ્ધતિ એવા પ્રકારની છે; ફરીથી આંકણી કર્યા વિના આવે એમ જ નથી.

આ લખનાર જેણે ઘણો કાળ આંકણીના કામમાં ગાળેલો છે, તેનો હેતુ ફક્ત એ જ કે દાલતી જમીન મહેસુલની ખરી સ્થિતિની હકિકત શી છે તે, ૨૫૪ રીતે જણાવી જાહેરમાં આણવી.

હાલમાં ચાલતી રીતિના હિમાયતીઓની દલીલોનો ટુંક માર નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) દાલતમાં ચાલતી જમીન મહેસુલની પદ્ધતિ અંતર રાજ્યમાં જ નવી દાખલ કરવામાં આવી નથી પરંતુ તેની ખેડૂતોના રાજ્યોનું અનુકરણ છે.

(૨) આ અનુકરણની રૂએ સરકારનો ફક્ત જમીનની મહેસુલ લેવાનો જ હક્ક નથી પરંતુ જમીનની માલિકાનો હક્ક છે.

(૩) સરકારની માલિકાના ઉપરના અનુમાનને આધારે મહેસુલ તે જમીન ઉપરનો કર નથી પણ બાકું છે એમ કહી શકાય.

(૪) વખતો વખત એ બાકાની ફરીથી આંકણી કરવી તે તદ્દન બ્યાજબીજ છે. અને તેમ કરવામાં બીલકુલ વાધો હોવો ન જોઈએ.

(૫) મહેસુલનું બારણું બિટીશ રાજ્યોની સરખામણીમાં તદ્દન હાલુ છે એટલું જ

નહીં પરંતુ લગભગ એવીજ સ્થિતિના બીજા દેશો-દાખલા તરીકે ઇટાલી અને જાપાનની સરખામણીમાં પણ ઘણુંજ ફોયદાકારક છે. ૧.

(૧) જે જે ભાગોમાં સ્થાયી જમાવંધી દાખલ કરવાની જુલ થયેલી છે ત્યાં વખતો વખતની નવી આંકણીને અભાવે ઘણુંજે અનિષ્ટ થયું છે.

અને જેવટે એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે હિંદુસ્તાન જેવા પછાત દેશની બીજા દેશના જેવી ઉત્તરિ કરવા માટે પ્રગતિ લાવે કર બરવાની જરૂર છે.

જે લોકો એમ પણ કહે છે કે હિંદુસ્તાનની સરકારની નીતિ તદ્દન કરકસરવાળી છે. પરંતુ લોકો સાંસારિક વ્યવહારમાં અને કચેરીઓમાં ઘણો નકામો ખર્ચ કરે છે.

ઉપરની સઘળી દલીલો તદ્દન ખરી કરેલી હોય તો તે ઉપરથી આપણે નીચે પ્રમાણે અનુમાન બાધી શકીએ.

એક તો સરકારની જમાવંધી વિશે ચર્ચા કરવી એ ફક્ત એક ઘણીજ ખરાબ એવદબીજ કહેવાય, એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેથી દ્રોહ થાય. જમીનની માલીફી સરકારની હોવાથી ખેડૂતની સાથે ભાડું કરાવવામાં કોઈ પણ ટીકાકારને વચ્ચે આવવાનો કાયદેસર અધિકાર નથી. કર તે પ્રગતિનું ચિન્હ હોય તો જેમ વધારે કર નંખાય તેમ વધારે પ્રગતિ થાય, અને સ્વદેશાભિમાની યુવાનો ડાળ રાખનારો જે કોઈ કર વધારવામાં વિરોધ બતાવે તે સ્વયંદેશદ્રોહીજ ગણાવેા જોઈએ.

બીજું એ કે હિંદુસ્તાનમાં બીજા દેશોના પ્રમાણમાં ઘણાજ ઓછા કર નાંખવામાં આવેલો છે તેથી અને સરકારની નીતિ કરકસરવાળી હોવાને લીધે આ ચાલતી પદ્ધતિ જોઈતી બને તેટલી વધુ દાખલ કરવી. ફક્ત એટલુંજ ખ્યાનમાં રાખવું કે એ ભારણ એટલું બધું ન હોવું જોઈએ કે લોકોને તે બિલકુલ અસહ્ય થઈ પડે.

ઉપરની હકીકતનો સાર એમ અચુક બતાવે છે કે માણસને જ્યારે દુઃખ થાય છે ત્યારે તે કહે છેજ-તે પોતાના દુઃખનું પૃથકરણ કરતો નથી-તે ફક્ત ચીસજ પાડે છે. મહેસુલની બાબતમાં હિંદને દુઃખ છે. એ દુઃખનો પોષાર તે છેલ્લાં વીશક વર્ષથી કરેછે. રાજ્ય કરનારાઓ એક પરતંત્ર પ્રજાના એ દુઃખનું કારણ સમજી શકે તેમ નથી. તેઓએ બહારની દરેક બાબતોનું પૃથકરણ કર્યું છે, અને તેથી કરીને કહે છે કે હવે પ્રજાને દુઃખ હોઈ શકેજ નહિ. તેઓના ધારવા મુજબ તેમનું કહેવું બ્યાજની છે, તેઓને પોતાને એ દુઃખ ખમવાનું નથી. એ એવી બાબત નથી કે તેઓને બતાવી શકાય તેઓ જોઈ શકતા પણ નથી ને અનુભવી શકે પણ નહિ. એમને મન તો કોઈ દુઃખજ નથી. હિંદીઓને એમ નથી. પચીસક વર્ષ પહેલાં રમેશચંદ્ર દત્તે ને સુવાલ દાયમાં લીધો હતો ત્હમની ઉચ્ચ શક્તિ પ્રમાણે તે ઉપર ચર્ચા કરી, પરંતુ તેઓ એમાં નિષ્ફળ થયા. તે સિવાય છટકોજ ન હતો. મી. ડિંગ્રી અને મી. જોનસન પણ એમજ થયું. કારણ સ્પષ્ટજ છે. તેઓ સઘળાઓએ સરકારે આપેલાં કારણોનો અને ગણતરીનો થોડે અંશે પણ સ્વીકાર કર્યો. સરકારી ગણતરી અમુક યુક્તિપૂર્વક કરવામાં આવે છે, અને એ ઉપરથી ખર્ચ અનુમાન બાધવાને સોયના નાકામાંથી ઉઠતા પસાર થવા જેવું અર્થજ છે. એકજ દાખલો એ સાબીત કરવા બસ થશે. જ્યારે રમેશચંદ્ર દત્ત અને લોર્ડ કર્ઝન વચ્ચે આ તકરારી સંવાલની ચર્ચા પુરજોસમાં ચાલુ હતી ત્યારે સરકારના પક્ષના કોઈની પક્ષ હિંમત, માણ-

સતી સરેરાશ વાર્ષિક ઉપજ ૩૭ રૂપિયાથી વધુ આકરાની ચાલી નહિ સરકારની નીતિમાં દોષ કાઢનારાઓએ રૂ. ૨૭ આંકી. એ વખતે કેદીઓના નિર્વાહનું સરેરાશ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૪૫ હતું. ત્યારે દિંદી ખેડૂત કેવી રીતે રહેતો હશે ? આ ઉપરથી ચોક્કસ જણાઈ આવશે કે એ જૂને મરતો હોવો જોઈએ, અને ફક્ત એકજ ટંક ખોરાક લેતો હોવો જોઈએ.

હાલમાં સરકારની ગણતરી મુજબ માથા દીઠ સરેરાશ વાર્ષિક ઉપજ શી છે તે નક્કી કરી શકાતું નથી. પરંતુ વાર્ષિક રૂ. ૫૫ થી વધારે તો નજ ધારી શકાય. હાલનાં વખતમાં કેદીઓને ખવડાવવાનું ખર્ચ માથા દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૬૬ થી ૭૦ આવે છે. તેમાંજ લુગડાં લાતીનું ખર્ચ ગણવાનું નહિ. થોડા પૈસાદાર લોકો કે જ્યાં પોતાના જાતિસુખ માટે ઘણા પૈસા ખર્ચે છે તેઓને ખાદ કરતાં જાડી રહેલાનો ધણો ખરા ભાગ કાચી જોલમાં રહેતા કેદીઓ કરતાં ખરાબ સ્થિતિ બોળવે છે. આ દેખીતી વિચિત્રતાના ધણીએ ખુલાસા આપવામાં આવે છે. પણ ખરી વાત તો એ છે કે જાંદગી નલાવવામાં હિંદવાસીઓની સરસાઈ કોઈ પણ દેશના લોકો કરી શકે એમ નથી. આર્ટના ખેરા વખતે કલાકરના ગોરા સીપાઈઓને ભાત આપી ફક્ત જાતના ઓસામણથી ચલાવી લેવા માટે દેશી સીપાઈઓ મશહૂર થયા છે. તેઓએ ફક્ત એકાદ બે દિવસ સુધીજ ચલાવી લીધું હતું. દિંદી ખેડૂતો છેલ્લાં પચાસેક વર્ષથી એમ ચલાવ્યાં કરે છે, તેઓ સુખમાં રહેતા નથી ફક્ત જેમ તેમ દહાડાજ કાઢે છે. ખીચોખીચ વસ્તીવાળા ન્હાના ગામોના ઝૂંપડા કીડીવાનાં ટેકરીઓ જેવા દેખાય છે. છતાંયે તેમાં રહેનારાઓ પાસેથી જે હોય તે વખતોવખત લઈ લેવામાં આવે છે, બેશક, લઈ લેવું હોય તો લઈ લો પરંતુ સાથે લઈ લો એમ કહેવાનો અધિકાર લઈ ના લેશો. તેનો એક પ્રસક્ત દાખલોજ હોયો. પંજાબની મહેસુલ ૧૯૦૬-૦૭ કરતાં ૧૯૧૨-૧૨ માં પચાસ લાખ રૂપિયા વધારે હતી. ત્યાર પછી આશરે પચાસ લાખ ચતુરાર સુધીમાં વધી છે. એક દશકામાં આશરે વાર્ષિક એક કરોડ વધી છે. આપણે પુછીશું કે એ વધારાના કરોડ રૂપિયાનું લોકોના કલ્યાણ અર્થે શું કર્યું ? ગામડામાં કીડીવારાં હતા તેના તેજ છે. રાગચાળો એવોને એવોજ ચાલ્યા કરે છે. મરણો પણ પહેલાંની માફક થયાંજ કરે છે. પોતાના પૈમા ખર્ચવાનો હક પ્રમ્તને આપો તો તે તેનાજ કલ્યાણ અર્થે વપરાય. હાલમાં એ પ્રમાણે થતું નથી. જેની જ્યોર્જની નીતિ એવાં રાજ્યો માટે હતી કે જ્યાં પ્રમ્તનુંજ રાજ્ય હોય. પ્રમ્તના કલ્યાણ માટેજ રાજ્ય ચલાવવામાં આવતું હોય. સદગત રમેશચંદ્રે હતે વખતોવખત ફરીથી યતી આંકણીની સામે લડત ચલાવી તેના પરિણામે એમને સંરક્ષર તરફથી ફક્ત એટલીજ ખાત્રી આપવામાં આવી કે મહેસુલમાં વધારો બહુ જલદીથી કરવામાં નહિ આવે. એ ખાત્રી આપતી વખતેજ આશય પણ હાલમાં તો સચવાતો નથી, સાધારણ આંકણી કરનાર અધિકારીઓની પેઢેજ મી. હતે ગણતરી કરવામાં એક ગંભીર ભૂલ કરી. કુલ ઉપજની કીમત ઉપર આંકણી કરી શકાયજ નહિ. એ ઉપજમાંથી ખોરાકી તથા બી તથા ટોરના ખર્ચની વધેલી કીમત વગેરે બાદ કરી પછીજ આંકણી કરી શકાય. કુલ ઉપજની કીમત પૈસાથી આંકીએ તો પણ ચાલુ મહેસુલ પદ્ધતિ વિરૂદ્ધ ઘણું કરી શકાય. એમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું કે વાર્ષિક ખેડૂનર રૂપિયાની આવકવાળો માણસ પોતાની અ-

ધોઈઅર્ધ આવક જાહેરના કામો માટે આપી શકે, પરંતુ વાર્ષિક પચાસ રૂપિયાની આવક-વાળા આદમીને એક ટેકા પણ આપવાનું કારે થઈ પડે. ગરીબ ને પૈસાદારની તુલના એક ત્રાજવે કરવી એ બ્યાજગી નથી.

માણસની સરેરાશ આવક હાલમાં વાર્ષિક રૂ. ૫૫ ગણી શકાય. દેશની વસ્તીમાં છોકરાની પણ ગણતરી કરવાની હોય છે અને તેઓની ખોરાકી વગેરેનું ખર્ચ પણ મોટા માણસ કરતાં અડધું હોય છે. એક ધણીધણીવાણીને બે છોકરાના કુટુંબ યા એક છોકરું ને એક વૃદ્ધ. એટલાં ચારનાં કુટુંબની આપણે ગણતરી કરીએ. આ ચારની સરેરાશ આવક વાર્ષિક રૂ. ૨૨૦ ની આંકીએ બધા રૂપીઆ તથા બધાપ અનાજની વેચાણ કીંમત સુદ્ધાંત એ આવકની ગણતરી કરી છે. એટલે એ કુટુંબના નિર્વાહ માટેના ખર્ચનો અડસટો આપણે કાઢીએ. કુટુંબમાં ખેતી કરવા માટે એ બળદ ને એક ગાય હોય એમ ધારી લેવું જોઈએ.

કુટુંબ માટે ખોરાકી	માથાદીદ દરરોજ બશેર	વાર્ષિક કીંમત.
ધી.	વર્ષે અઢાર મણ.	રૂ. ૫૦
મીઠું, ખાંડ, મસાલો, વિ. મળતણ માસિક એક રૂપિયો.	સુન્ય.	સુન્ય.
લૂગડાં (નહાનાં છોકરાં માટે કાંઈ પણ નહિ.)	વર્ષે રૂ. ૩૦	રૂ. ૩૦
ઢોર માટે ખોરાકી (લીલા ધાસનું ખર્ચ બાદ)	મહિને રૂ. ૧૦	રૂ. ૧૨૦
દાળ, કઠોર, શાક, દિવા માટે તેલ વિ. મહિને રૂ. ૧	મહિને રૂ. ૧	રૂ. ૧૨
દવા દારૂ વિ.	મહિને રૂ. ૧	રૂ. ૧૨
જોડા વિ.		રૂ. ૬
ધરસંમરામણી ઓળારાવ. સમરામણ	×	×
કરવેરા વિ.	માથાદીદ રૂ. ૧૧	રૂ. ૬
ખી. વિ, આઠ એકર જમીન માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૨		રૂ. ૧૨

કુલ રૂ. ૨૬૦

આ હાસ્યજનક અને ઓછામા ઓછી ગણતરી પ્રમાણે આવકમાંથી કુટુંબનો નિર્વાહ થઈ શકે નહિં. આથી તેને એકાદ ચીજમાંથી કાપકુપ કરવાની ફરજ પડતી તો હશેજ. જોડા ને લૂગડાં વિના ચલાવી લેવું પડતું હશે. બી અને ઢોરની ખોરાકી તથા બાધા ખોરાકીના બશેર અનાજમાંથી પણ કાપકુપ થઈ શકે નહિ, અને બીજુકા, પરાણાઓ, દારૂ, મોજશોખ, કળ્યા, તકસારના ખર્ચ તથા બળદ મરી જાય તો ખરીદવાને થાપણુ તો ગણીજ નથી. શાકુકારને ત્યાંથી બાજે કઢાડેલા રૂપિયા ઉપર આપવાના બ્યાજની પણ ગણતરી આમાં કરવામાં આવી નથી. ખેડૂતની ખરી રિયતિ આ છે. આંહુ દેવામાંથી તે છુટો થઈ શકતોજ નથી. ખેડૂતને માટે એક સવાલ એ છે કે ક્યા ખર્ચમાંથી કાપકુપ કરવી?

લુગડામાં કાપકુપ કરવી કે મહેસુલ ભરવામાં કાપકુપ કરવી ? લુગડાલતામાં કાપકુપ કરી શકેજ નહિ. પરંતુ એની સ્થિતિ એવી છે કે એમ ક્યાં વિના એનો છુટકાજ નથી. ખર્ચ આદ ક્યાં પછીની આવકની દૃષ્ટિથી પણ આપણે એ બાબતનો વિચાર કરીએ. સરેરાશ ચોકખી આવક માથાદીઠ વાર્ષિક રૂ. ૨૦ ગણી શકાય. એક રીતે એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે હિંદી ખેડુત ચોકખી આવકનો ફક્ત વીસમોજ ભાગ કર પેટે આપે છે અને એ યુરોપના બીજા દેશો અને જાપાનની સરખામણીમાં, બહુજ થોડા છે પણ હિંદી દૃષ્ટિ-બિંદુથી કહેવાનું એ છે કે હિંદમાં કે કાષ્ઠપણુ દેશમાં માણસની વાર્ષિક વીસ રૂપિયાની આવકમાંથી એક પાંચ પણ કરવેરામાં લેવાવી ન જોઈએ. વાર્ષિક વીસ રૂપિયાની આવક વાળા માણસને તો દાન આપવું જોઈએ. તેના ઉપર કર નાખવા ને જોઈએ. પણ યાદ રાખવાનું છે કે વીસ રૂપિયાની આવકમાંથીજ એને કપડાંલતાં કરવાનાં છે, વ્યાજ લેવાનાં છે, બીજાં ધણાંજે ખર્ચ કહાડવાનાં છે. ફક્ત માસિક એક રૂપિયો ને દસ આનાની આવકપર ગરીબ હિંદી ખેડુતને ખર્ચોજ ને ઉઠાઉ કહેવામાં આવે છે. આ નજીવી રકમ પણ એની પાસે રહેવા દેવામાં આવતી નથી.

એમની દલીલના અચાયમાં સરકાર પક્ષવાળા એમ કહે છે કે બ્રિટિશ રાજ્યે જમીન મહેસુલની જાતિમાં તેમની પહેલાંના રાજ્યોનાં અનુકરણ કરેલું છે અને તે દેશને અનુકુળ યદ્ય ગયેલ છે, તેના જવાબમાં આપણે ભાર મુકીને કહી શકીએ કે આ રીતિ મોગલ રાજ્યમાં આલતી હતી તે નથી. સરકારે રવ. નામદાર ગોખલે અને શ્રીરાજશાહ જેવાઓને ખજાનદારી યા ફેનેડાના ગવર્નરની જગ્યાઓ આપી હોત તો આપણે એમનું એ કહેવું માન્ય રાખીએ કે એ મોગલ પદ્ધતિનું અનુકરણ છે. મોગલ રાજ્યના ટાડરમલ, જયસિંહ અને માનસિંહ હાલમાં ક્યાં છે ? બ્રિટિશ સરકારને બરોબર ખબર છે કે એ માણસોને નીમવા તે પણ અકબરની રાજ્યનીતિનો એકજ ભાગ હતો. 'રાયલ ડીસ્પેન્ડ્રાઇમેશન કમીશન' આગળ બુઝાની આપર્તા સર માધકલ ઓડવાય જેવા અધિકારીએ પણ કહ્યું હતું કે સરકારી અધિકારીઓને શિક્ષા કરવાની પૂર સત્તા છે; પરંતુ બક્ષીસ આપવાની બિલકુલ સત્તા નથી. જમીન મહેસુલ માટેની બક્ષીસ (મારી) આપવાના સંબંધમાં એ ઇસારા એમણે કર્યો હતો. મોગલ રાજ્યમાં ઉદારતાથી બક્ષીસો અને ઇનામો આપતાં અને એમાં વચુનો ભેદ રાખવામાં આવતો નહિ. બ્રિટિશ રાજ્યે આ બાબતનો સ્વીકાર શા કારણથી નહિ કર્યો હોય ?

આપણા દ્રષ્ટિબિંદુથી આપણે હિંમતથી કહી શકીશું કે મોગલ રાજ્યનાં આવા એકદેશીય અનુકરણની કંઈ પણ ઉપયોજિતા નથી. હિંદમાં અનેલા માલ ઉપર બ્રિટિશ માલ ઉપરની નાખવામાં આવેલી જઠાતનો ખંગ વાળવા માટે અકબરે કાંઈ પણ દીવસ જઠાત નાખત ? આ બધી હકીકત જણવા પછી પણ હાલની પદ્ધતિ મોગલ પદ્ધતિનું અનુકરણ છે એ કથન ધણેજ થોડે અંશે ખરું છે. ખરું જોતાં એ તદ્દન નવીજ પદ્ધતિ છે સરકાર જેટલું લઈ સંઘાય એટલું સૌથી સરસ રીતે ખેડુત પાસેથી લઈ લે છે. આગળ યદ્ય ગયેલા દાખલાઓની દરકાર પણ રાખતી નથી અને લેવાનું કારણ એમ કહે છે કે સરકારને નાણાંની જરૂર છે. જમીનની મહેસુલ ભાડા તરીકે લેવામાં આવે છે એવું સરકાર કહે છે. તેનું કારણ સરકારની નીતિ વખોડનારાઓના મ્હોં જંધ કરવાનું છે પરંતુ હવે લડીએ

ધડીએ ખદલાતી જમીનની પદ્ધતિ વધુને વધુ દાખ કરવામાં આવે છે એટલે જમીન મહેસુલ હળ ઉપરનો કર છે એ વાતની ટાણ ના પડી શકે તેમ છે? કારણ કે આ ધડી મહેસુલ વધારવાની પદ્ધતિનો આધાર પાક કે ઉપજ ઉપર નથી. સરકારને જમીન કબજે કરવાનો કાયદો (Land Acquisition Act) - કરવાની ફરજ પડી એજ સુચવે છે કે જમીનની મહેસુલ એ એક કર છે, આ તકરારનો અંત આવે એમ નથી અને કરવામાં કંઈ કાયદો નથી. સરકાર પુર્ણ રીતે વાકફ છે કે મહેસુલ ભાડા પેટે છે એ વાત ન્યાયપુરઃસર માન્ય કરી શકાય એમ નથી.

આ ઉપરથી એમ નથી ધારી લેવાનું કે લખનાર જમીનની નીપજ ઉપર કર નાંખવાની વિરૂદ્ધ છે. ઉપર પ્રમાણે ચર્ચા કરવાનો હેતુ એ છે કે સરકાર લોક પક્ષની દલીલો બરોબર સમજે, અને રાજ્યના અર્થની બાજબી બેઝશ્ચી કરવાના ઉપાયો યોજે. ચર્ચા ખાતરજ ચર્ચા કરતી એ સૂચાઈ છે, ગમે તો સરકાર સાથે તરીકે યા કર તરીકે મહેસુલ લે તો પ્રજા તે આપવાની તો લોજનેજ છે. અંતે તો માણસની મનુરીથીજ પૈસા કરવાના છે. પછી તે મનુરી ખેતર ઉપર કરવામાં આવે કે કારખાનામાં કસાય, કે દુકાનોમાં થાય. એમાંથી ટળી શકાયજ નહિ. છેવટે તો શ્રી પુરુષ યા બાળકો મહેનત કર્યા છતાં એ રાટલો, અને બીજા કેટલાક માધનો મોંઘાં મેળવે છે, દુઃખ અને ચિંતા સરતાં મળે છે.

આ અતિશય ગુંચવણ ભરેલી પદ્ધતિ પાર ઉતારવા માટે જે ઝીણી ઝીણી પણ ઘણીજ અગત્યના લોકોને ખમવી પડે છે તે સંબંધી ઉલ્લેખ હજી સુધી કર્યો નથી. એ વિશે ઢગલે ઢગલા લખી શકાય એમ છે. પણ આ જગ્યાએ એટલુંજ કહીશું તો ખસ થશે કે જમીન મહેસુલની વ્યવસ્થા દુઃખ પમારના અધિકારીઓના હાથમાં છે, તેઓના હાથમાં સત્તા ઘણીજ વધારે છે. એ લોકોને ઘણુંજ અને સખ્ત કામ કરવું પડે છે. અને તેઓ ઉપર દેખરેખ ફક્ત નામનીજ છે. ખાસ કહેવાનું એટલુંજ છે કે કામ કરનારાઓનો એમાં દોષ નથી, એ બાબતની પદ્ધતિજ એવી છે. એક માણસને પોતાની નજીવી કોમતની જમીન બીજાના નામે ચલાવવી હોય તો પણ એની ખબર આપવી પડે છે અને એ દફતરમાં નોંધાવવા માટે ત્યારે અધિકારી પોતાની મરજી પડે તે વખતે આવે ત્યારે હાજર રહેવું પડે છે, નહિ તો પછી દંડની શિક્ષા ખમવી પડે છે. શહેરનો એક દુકાનદાર લાખો રૂપિયાનો માલ કોઈ પણ નામલદારને પુછ્યા વગર વેચી શકે, પરંતુ તાલુકા યા જીલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં દફતરમાં નોંધાવવાની તકલીફ ઉપરાંત મહેસુલનાં દફતરો બરોબર ભરેલાં રહે તે ખાતર બીજા બધાં કરતાં એકુતને માટે ભુદાજ નિયમો છે, હિંદુસ્તાનના લોકો દાવા લડવામાં અને કચ્છાઓમાં ઘણા શુરા છે, એમ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ મહેસુલના અધિકારીઓ અને ન્યાયાધિશો પોતાના અનુભવથી જાણે છે કે અડધોઅડધ દાવાઓ આ મહેસુલ પદ્ધતિને લીધેજ ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે. કાગળ ઉપર એ આ પદ્ધતિ બધી રીતે સંપૂર્ણ લાગે છે પરંતુ એક ઘણાજ હુંશીયાર અધિકારીના કહેવા પ્રમાણે આ સંપૂર્ણતાને લીધેજ તે ઘણીજ સખ્ત થઈ પડે છે. કારણ કે આ પદ્ધતિમાં બીજા બાબતો સાથે ઘણી જાતના પુરાવા પણ એકઠા કરવાના હોય છે. પાકના, અર્ચની નિપજના, પાકના વિસ્તારના, ખેતરની હદના, ગામની હદના, તથા નદીઓ વગેરેના આમાંના કેટ-

લાક પુરાવા તો ખોટી રીતે તૈયાર કરવામાં આવે એવો સંભવ રહેજ, અને પરિણામે જમીન મહેસુલ બાબત, ફાજદારી અને દીવાની દાવાઓ યાચ છે. કરનાં ભારણ અને તે લેવાની રીતની અસર જોતાં આ પદ્ધતિ આ દેશનાં સંજોગોમાં અનુકુળ નથી તો પછી તેનો ઉપાય શો ? જો સરકાર જમીન મહેસુલ ભાડા પેટે લેવામાં આવે છે એ વાતનો મમત પડતો મુદ્દો, અને જમીનની ઉપજ તે નફાનો ભાગ છે એ વાતનો સ્વીકાર કરે, તો ઉપાય સરળ ને સહેલો છે. હાલમાં સરકાર ખર્ચ માટેના પૈસા સૌથી ઓછી પેદાશવાળાઓ એટલે જમીનના માલિક પાસે લે છે. આ લેખમાં એ બાબત વિશે વધુ ધ્યાન દેવાની શકાય એમ નથી. પણ ખરી રીતે જોતાં તોય લેવા જેવી છે. હાલની પદ્ધતિમાં બીજી ભુલ એ છે કે ત્યારે પાક સૌથી સૌથી ભાવે વેચાતો હોય ત્યારેજ સરકાર કર ઉધરાવે છે. મહેસુલનો જમાસિક દાવો પાક ઉછરે કે તરતજ ભરવાનો હોય છે અને આથી ખેડુતને ચેતાનો પાક સરને ભાવે વેચવાની ફરજ પડે છે. ખરી રીતે જોતાં તો પૈસાવાળો માણસ પાક ઉતરે ત્યારેજ સરતા ભાવે અનાજ ખરીદે છે, અને આ પદ્ધતિમાં એને ઘણો લાભ છે. એ વતે પરદેશ શાસનનારા બંને ઘણો નફો કરે છે, ત્યારે બીયારા ખેતી કરનારને તો બી ખરીદવા માટે ઘણાજ મોંઘા દરે શાહુકાર ખામેથી રૂપિયા ગાળે કડાડવા પડે છે. આ અનિષ્ટાભીષી ઉગરવાનો ઉપાય એ છે કે વખતોવખત ફરીથી આંકણી કરવાની રીત અંદરથી જોડાવે, અને પરદેશ અહીં અનાજ અને રૂ ઉપર થોડીક વધારે જકાત નાખવી જોઈએ. એક ટન ઉપર પંદર રૂપિયા નાખે તો કંઈ ભારે પડે નહિ. જેમ અનુભવ ચાચ, અને દુનિયાના બજારની માણતિ મજા તે પંચી થોડી વધારી પણ શકાય આ રીતે ઘણીયે મહેસુલ જમી કરી શકાય અને દેશને માથે ભાર પડે નહિ. અને દેશના કાચા માલની નીકાસમાં દુનિયાની માંગણીમાં પણ ખાસ ફેર પડે નહિ. આ ગધાંતી માથે દરેક મ્હોટા મ્હોટા શહેરોમાં 'ટર્મીનલ ટેક્સ' ની અજમાયશ કરવી જોઈએ. ઘણી યુનિસિપાલિટીઓએ નાકાવેરા બંધ કરી અને 'ટર્મીનલ ટેક્સ' લાખલ કર્યો છે, અને એથી કરીને નાકાવેરાની ખટખટ ઓછી થઈ છે તે પરિણામ વધુ સાફ આવ્યું છે. સરકાર પણ આ પ્રમાણે કર ઉધરાવે તેમાં કાંઈ પણ જાતનો વાંધો હોઈ શકે નહિ. આ રસ્તો સરસો અને સરળ છે. આ પ્રમાણે કરવાથી આપુ પદ્ધતિ નાશુદ કરી શકાયે છતાંયે કંઈ કારણસર આ વાત સરકારને ગળે ઉતરતી ન હોય, અને ચાલતી આવેલી નીતિ બદલવા જેટલી સ્થિતિ બતાવવા, હમેશ મુજબ અધિકારીઓ અશક્ત હોય તો નીચે જણાવેલી જમીનગીરીઓ કથુલ રાખવી, તેજ આકરી રહે છે.

પહેલાં તો આંકણીનો રીપોર્ટ, રેવન્યુ ઓર્ડર યા તો ખાતના ઉપરી અધિકારી પાસે જાય તે પહેલાં જાણાઓની માનુશાયાઓમાં જાપાવી બહાર પાડવા જોઈએ. ખેડુતો તથા જમીનદારોમાં જોચાવવા જોઈએ કે તે સંબંધી લેખિને કંઈ ફરિયાદ કરવી હોય, તથા કંઈ દરખાસ્ત કરવામાં આવેલી હોય તે ખાતમાં પણ કંઈ કહેવું હોય તો વેળા-નર જણાવી શકે. હાલમાં આ રીપોર્ટ મહેસુલ જાહેર થયા પછી કેટલાયે મહિના બચા બાદ બહાર પાડવામાં આવે છે, અને તે વખતે આંકણીની રહામે વાંધો હોય તે દર્શાવવાની સુદત પણ પીતી ગયેલી હોય છે, એટલે એની સામે ટીકા કરવામાં પણ કંઈ સાર

દેખાતો નથી. વીસ યા ત્રીસ વર્ષ સુધી જે દસ્તાવેજનો અમલ પ્રગળા બધા ખરો ભાગ ઉપર ચલાવે છે, તે અમલમાં મુકયા પહેલાં પ્રગળે તેના ગુણદોષ વિષે ચર્ચા કરવાનો અધિકાર મળવોજ જોઈએ એ વાત તદ્દન બ્યાજબી છે.

ખીજી વાત એ કે ભવિષ્યમાં એ પણ નક્કી થવું જોઈએ કે વધારવામાં આવેલી મહેસુલનો અડધો ભાગ તે જીલ્લાના જમીનદારોનું એક મંડળ સરકાર તરફના ખીલ કુલ અંકુશ વિના ખર્ચે. એ મંડળ બેલે શરૂઆતમાં એ પદસા અગાડે પણ અનુભવ તેનો સદુપયોગ કરતા શીખવાડશે અને થોડા વખત પછી એ સંગીન કાર્ય કરવા શક્તિવાન થશે. આ મંડળોએ પદસા વીજળીના બળથી કુવાનું પાણી કઢાડવામાં, ઘેર માટે આરોગ્યના નયમ જળવાય એવા તબેલાઓ ઉઠા કરવામાં, અગર તો, નહેરો બંધાવવામાં, ગામમાં નીશાળો ઉઠાડવામાં, અગર ગામ સુધારણામાં અગર એમને જે કીક લાગે તે પ્રમાણે ખર્ચે; પણ મોટી વાત તો એ છે કે લોકોને જે સારું લાગે તેમાં પૈસા ખર્ચવા દેવા જોઈએ અને નહીં કે બીજાઓ કહે તેમ કરવામાં.

છેલ્લું પણ સૌથી વધારે અગત્યનું એ છે કે નવી આંકણીનો અહેવાલ તૈયાર કરવામાં આવે અને તે માટે જુદી જુદી જમીનનો જુદી જુદી જાતનો પાક નક્કી કરવામાં આવે તે ખેડુતોની સાથે મસલત કરીને પછીજ આંકવાની દરજ પાડવી જાઈએ. આટલુંયે ક્યા પછી કીમત-ખર્ચ બાદ ક્યાં પછી નક્કી કરવામાં આવેલા પાક ઉપરજ અંકાવી જોઈએ; સામટા પાક ઉપર નહિ. એ વધારાના પાકની કીમત પણ ખેડુતોની સાથે મળીનેજ નક્કી કરવી; જોઈએ બધ બારણે નહીં.

આટલી બધી સાવચેતીઓ રાખી શકાય તોજ હાલની પદ્ધતિનું સરકારનું ને પ્રગળું હિત ન્યાયથી જાળવી શકાય. એ તો નક્કીજ છે કે મહેસુલની પદ્ધતિ અને દેશના સામાજિક રીત રીવાજો વચ્ચે ધણોજ ગાઢો સંબંધ રહે છે, અને એક વિદ્વાન યુરોપીયન કહે છે કે હિંદુસ્થાનમાં તો એ સંબંધ બધા દેશો કરતાં વધારે ગાઢ છે, અને ‘મહેસુલ’ શબ્દના અર્થમાં બીજા સામાન્ય કારોમારનો પણ અર્થ સ્પષ્ટવાય છે. એજ લેખક બોલે છે કે પહેલેથી સરકારે ઝડપથી બદલાતી સ્થિતિને માટે પ્રગળે લાયક બનાવી હોત તો તેમના રાજ્ય કારભારથી લોકની આર્થિક નૈતિક અને રાજકીય ઉત્પત્તિ માટે ધણું યત્ન શક્ય હોત હાલની પદ્ધતિને ટેકા આપનાર તરફના આ પુરાવાથી સરકારને કંઈ નહીં તો એટલી તો ખાતરી થવીજ જોઈએ કે હવે સરકારે હાલની જમાખંધીની પદ્ધતિ નાશ કરવા યોગ્ય પગલા લેવાં જોઈએ, અને એમાં એટલો સુધારો તો કરવોજ જોઈએ. કે ખેડુતના મતને તેમાં વજન આપવામાં આવે.

કૃષ્ણપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ.

લેફ્ટેનન્ટ મહેતા. વી. સી.

મી. મહેતા એક ધણાજ શુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થી હતા. વિદ્યસન કોલેજમાં હાલમાં તેઓ ભુલીઅર બી. એ. ના વર્ગમાં હતા. ઇતિહાસ તેમનો પ્રિય વિષય હતો. શિક્ષણક્રમ ઉપરાંત દેશ દેશના ઇતિહાસ, ત્યાંની રાજકીય મંચાઓ, ત્યાંના રાજ્યમંધારણો, વગેરેનો તેમણે ઉડા અભ્યાસ કર્યો હતો. અને ડીમેટીંગ સોસાયટીમાં આ તેમના અરજના ગાનનો સ્પષ્ટ તેઓ મૌને ચખાડતા હતા. તેઓ હિંદને અને હિંદીઓને માટે હલકો મન ધરાવતા હતા. ખસ, બધા બાવલા અને બીકણુ છે એમ રોજ કહેના હતા. આગેવાનો પણ બધા ઉપર ઓટીયા અભ્યાસ કરનાર છે, એમ તેમનું કહેવું હતું. કોઇ દેશના પ્રશ્નોનો આરિક અભ્યાસ તો કરવુંજ નહોતું એમ તેઓ માનતા હતા. વળી હિંદના સૈન્યનો વિચાર તો દેશમાં થતો જ નથી. પોલીસની ચર્ચાનો દક, કોઇ માંગવુંજ નથી. ગાય સ્કાઉટની હીલ-આલ કોઇ ઉપાડી લેવું નથી. વગેરે અનેક બામનો પર તેઓ અહુ છૂવ આગતા હતા.

તેઓ દેખાવમાં ધણા વિચિત્ર શાળના હતા. ઉચું શરીર પણ ધણુજ સુકું મોટા જીવું. માથું ધણુજ મોટું અને આંખે બાજ મોટા મોટા કાચના ચરમા અને તેમાંથી તેમના ડાળા મોટા દેખાતા હતા. આ ભાઇ બધા પોલીસની ગની વાતો કરના હતા, ત્યાં કોલેજના છોકરાઓ તેમની બહુજ મરકરી કરના હતા. એક જણે તો કહ્યું કે, અમદાવાદી વાણીયાની જો એક પનટણુ કરનામાં આવે તો જર્મનો તો નારીજ બધ મી. મહેતાને બધા વાણીયા પડનના કેપટન સાહેબને નામે બોલાવતા હતા, અને વળી કહેના હતા કે પારકા છોકરાનેજ તમે જીવિ યવાની શીખામણ આપો તેવા છે. કારણ કે તમે મોતે બોલો જ છો કે તમે તો કોઇ દિવસ લશ્કરી દાકતરી પરીક્ષામાં પમાર ચવાના જ નથી. મી. મહેતાને આ મેણું બહુ સાલવું હતું અને કસરત કરી શરીર મજબુત કરવા મન લલચાવું પણ હતું. પરંતુ કુરમજન મળતી નહોતી એટલે લાચાર હતા.

આ અરમાર્જન વડી ધારામલામાં કાપટો પમાર થયો કે હિંદ રક્ષક સૈન્યમાં હિંદીઓને દાખલ થવું હોય તો દાખલ કરના. આખું મુંબઇ ને વખને ખગમળા ઉઠયુ. લો. તિલકે બધાને તેમાં જોડાયતી-સલાહ આપી. ટેકણે ટેકણે લારતી માટે સમાઓ થવા માંડી, અને યુવકામા અપૂર્વ ઉત્સાહ ફેલાયો. વિદ્યસન કોલેજમાં પણ આ પવન વાયો, અને ત્યાં પણ કોઇ કોઇ છોકરાઓ તૈયાર થઇ ગયા. આ વખતે મધાની નજર મી. મહેતા તરફ વળી. અત્યાગે પોતાની નમળા તમિયન મી. મહેતાને સાલતી હતી. આ કામ તેમના મન મૂજન ધવું મારું હતું. પોતાને તેમાં જોડાવાનો ધણો ઉત્સાહ હતો. બીજા જેમ વધારે જોડાય તેમ મારું, એમ માનીને બધાને જોડાઇ જવાનો ઉપદેશ કરવાનો વિચાર થતો હતો. તેઓ પ્રથમ લશ્કરી દાકતર પામેગયા, દાકતરે તપાસીને તાન નાતાવક કરાવ્યા. કદાચ જ મહિના પુરતી કસરત, ઉત્તમ હવા, અને સારો ખોરાક એવો તો લાવકાન આવે ખરી! એમ કહ્યું. આ માંગળી નિરાલ થઇ મી. મહેતા પાછા વળ્યા. પોતાથી જઇ શકાતું નથી પણ મી. મહેતાને સમજતીને એકની ચકાવ તેમ પ્રયત્ન કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો.

અને લશ્કરી દાકતર ત્યાં આવતા હતા અને આવેલા લોકોને તપાસતા હતા. બધા ઉસ્તાદોને આની માહિતી રહેતી હતી. મી. મહેતાને ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યા તે દિવસે દાકતર ત્યાં આવેલા હતા. મી. મહેતાને તપાસીને તેમણે મંતોષ જાહેર કર્યો. આંખે ચરમા હતા, પણ તેમણે કશું કે ચલાવી લઈશું. મી. મહેતાએ ઉસ્તાદજીના કહેવાથી પોતે ગુજરાતી છે તે વાત છુપાવી, લઘાયક જાતિના રેક્રુટ તરિકે તેમણે નામ નોંધાવ્યું, અને તેઓ જાવણીમાં રહેવા ગયા. આજે મી. મહેતાના હર્ષનો પાર નહોતો. ઉસ્તાદને ઠરાવેલી કરતાં વધારે રકમ આપી સંતોષ્યા. અને તે દિવસે તેઓ મુખની નિદ્રામાં પોદ્યા.

મુખાંધ યુનિવર્સિટી કારની તાલિમ પૂરી થઈ ગઈ હતી. હિંદની અંદર કાંઈ પણ ઠેકાણે જરૂર પડતાં તેમને બોલાવવામાં આવશે, એમ વિદ્યાર્થીઓને કહેવામાં આવ્યું હતું. બધા વિદ્યાર્થીઓ પાછા પોતાને કામે લાગી ગયા હતા, અને લઘાઈમાં જવું પડશે એવો સ્વપ્ને પણ તેમને ખ્યાલ નહોતો. એટલામાં પેશાવર પાસે સરહદ ઉપર રમખાણો જાગ્યાં. જર્મન લશ્કર આ તરફ આવે છે એવી જૂમ સાંભળીને તાવકાવાળાઓએ તોફાન શરૂ કર્યું, અને ત્યાં આગળ એક મોટું લશ્કર મોકલવાની જરૂર પડી. વડા સેનાપતિને હુકમ એવો હતો કે ખરેખરી લઘાઈનો અનુભવ હિંદી વૉલન્ટીયર પસંદગીને આપવા માટે તેમની ટુકડીઓને આ વખતે પેશાવર મોકલવી. આ હુકમ મુજબ મુખાંધ યુનિવર્સિટી કારને પણ પેશાવર ઉપડી જનારો હુકમ થયો. જે છોકરાઓ ફક્ત મજાને ખાતર જોડાયા હતા, તેમના તો હાસ હાસી થઈ ગયા. કાંઈક બગાવટી માંદા થઈ ગયા. કાંઈકના માથાપ છોકરાને ચાટકાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા. પરંતુ એકંદરે કાંઈ ફાળ્યા નહિ, અને બધાને જવું પડ્યું. તેમના ઉપરી તરિકે વિચ્છેદન કોલેજનો એક પૂરાપિપત્ર પ્રેફેસર હતો. આ ટુકડીની સંખ્યા નાની હોવાથી એક જુડી ટુકડી તરિકે તેને રાખી શકાય તેમ નહોતું. તેથી એક નિયમિત લશ્કરના વિભાગ તરિકે તેને રાખવામાં આવી જે લશ્કરમાં મુખાંધની ટુકડી બેળગવામાં આવી, તેજ લશ્કરમાં મી. મહેતા એક નિયમિત સૈનિક હતા, તેઓ તો હવે સૈન્યના નિયમિત જોરાકડી, અને નિયમોથી ટેવાઈ ગયા હતા. તેમને કાંઈપણ પ્રકારનું ડુબ્બ લાગતું નહોતું. તેમને સૌં કાંઈ પંજમના રહેનારી ગણતું હતું, અને કાર્થિક અંગ્રેજ આવડે છે એમ જણી કેપ્ટન સાહેબ ઘણું ખર્ચ પોતાના ઓર્ડર્લીનું કામજ તેને સોંપતા હતા. હૈંશીયાર માણસ, અને તેમણે કેપ્ટનનો સહવાસ ચલાવ્યો મી. મહેતા સૈન્યના કાર્યમાં બહુ પાવરધા થઈ ગયા હતા. તેમના કેપ્ટન કહેતા હતા કે તું કાંઈ દિવસ નામ કાઢીશ. મુખાંધવાળી ટુકડી આવી. લાહોરથી પેશાવર ઉપડી જતા પહેલાં, મુખ્ય લશ્કર સાથે ભેગી કવાયત કરવાની હતી આ ટુકડીના એકેએક માણસને મી. મહેતાએ તો ઓળખ્યા પણ મી. મહેતાને કાંઈ ઓળખી શક્યું નહિ. એક નો તેમનો દેખાવજ ફરી મયો હતો અને વળી તેઓ અહિં હશે એમ કાપ્તે ખ્યાલ પણ નહિ. મી. મહેતા પણ એ લોક સાથે બિલકુલ ભેળાતા નહોતા. ભેગી કવાયત કરીને આખું લશ્કર પેશાવર તરફ વિદાય થયું. યુનિવર્સિટીવાળાને તો ખ્યાલ મીસતું ડુબ્બ મદ્દ સાલવા માડ્યું. પૂને શીખવા ગયા ત્યારે તો જુદા ફોડો અને ગાંઠના પૈસાથી તેમણે સહેવ માગી હતી પણ અહિં તો ગાંઠના પૈસા ખર્ચાંને પણ કાંઈ લેવાય તેમ નહોતું. એકવાર છોકરાઓએ જોખર ઉઠાવ્યો તો તરત તેમને કાયદે બનાવવામાં આવ્યો. વિદ્યાર્થીઓને જોરાક ડવે નહિ પરંતુ એકંદરે જોરાકનો હોષ નહોતો. સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષો ખાપ તેવો જોરાક હતો.

સુખે દુઃખે સઘળા પેશાવર પહોંચ્યા. ત્યાં કામ વિકટ હતું. જુદા જુદા તાપદા-
વાળાઓ જુદા જુદા મથકમાં ભરાઈ રહ્યા હતા, અને ત્યાંથી લાગ જોઈ જુદા જુદા
અંગ્રેજ કીલ્લાઓ ઉપર ધસી આવતા હતા અને ફાવી જાય તો દારૂગોળો કે લશ્કરી
અસત્રાળ લૂંટી પથુ લેતા હતા. આ લોકો પર્વતના એવા ભાગ ઉપર ભરાઈ રહેતા હતા
કે પિંડીયા લશ્કર ત્યાં જઈ શકતું નહોતું. તેથી આખી મરહૂ ઉપરના કીલ્લાઓ વચ્ચે
લશ્કરના જુદા જુદા ભાગ રહેલી નાખવા પડ્યા હતા, અને ફક્ત અચાવનુંજ કાર્ય
કરવું પડતું હતું. હુમલો કરી શકતો નહોતો. મી. મહેતાએ ખીજા કેટલાએક સીપાઇઓ
સાથે મળી શુભચરતું કાર્ય માથે લીધું. તેઓ રાત્રે, બપોરે, મધ્યા સમયે, ગમે ત્યાં ભટક્યા
કરતા હતા. અને એકવાર તો તેઓના ઉપર તાપદાવાળાને વહેમ પણ આવ્યો હતો અને
તેમને પકડવા પાછળ પડ્યા હતા. પરંતુ મી. મહેતાએ છુપાવાના રથજો પણ અગાઉથી
જોઈ રાખ્યા હતા, એક ઝાડના પોલા યડમાં તેઓ પેસી ગયા, અને તેમની પાછળ પડેલા
માણસો, તે ઝાડની પાસે યઇને પસાર થઇ ગયા. આ હકીકત માંભળી તેમના કેપ્ટન
આહેમે-તેમની ધણી પ્રશંસા કરી હતી.

એક દિવસ પરાઈમાં વિચિત્ર વેશે મી. મહેતા કેપ્ટન પાસે આવી પહોંચ્યા. તેમના
કપડાને ઝડકા ગયા હતા, હાથે ઉઝરડા પડ્યા હતા અને ઢાંચણો છોલાયેલાં હતાં. આવીને
તેમણે ખમર આપી કે આજે એક ટાળીનું રહેઠાણ શોધી કાઢ્યું છે, અહિંથી થોડેકજ
છટે એક પર્વતના કાતરમાં ફત્ત મો મરાસો માણ્યો છે. એક ખીણને માં મંતાતો
છુપાતો હું ફરતો હતો ત્યાં મેં અવાજ માંભળ્યો. આ ખીણ અને કાતરની વચ્ચે ફક્ત
એક પત્થરની દીવાલ જેવુંજ હતું તેમાં બંને ઠેકાણે 'કાણું' હતાં, અને કાતરમાં બનતું
અથડાવું જોઈ શકતું હતું. તેઓએ રાંધના માટે દેવતા સળગાવ્યો હતો, એટલે પૂરતું
અજવાણું પડતું હતું. તે લોકો પુસ્તુ લાપામાં વાત કરતા હતા. આ લાંબા થોડી ધણી
હું મમઝી શકું તેટલું જ્ઞાન મેં મેળવી લીધું છું. એમની વાતચીત ઉપરથી જાણ્યું કે
કાંતે સાંજ મુઘીમાં અઢીમે ત્રણમે માણ્યો પૂર્વ તરફથી તેમની મદદ આવશે. જો સાહે-
બની ધ્યાનમાં આવે તો મારી સ્થળા એમ છે કે પચીસ પચીસ માણસના જે વિભાગ
કરીને આજ રાત્રેજ જે જુદી જુદી જગ્યાએથી આ ખીણ ઉપર હુલો કરીશું તો એક
પથુ માણસ નાસી શકશે નહિ મેં જે જગ્યાઓ જોઈ રાખી છે. એક એક મશીન
ગન ગોડવીયું તો તે લોકો ત્રાસીને એકદમ શરણે આવી જશે. પણ ચુટી કાઢેલા
માણસો મજાસુત અને દિંમનવાન હોવા જોઈએ સાહેબને આ વાત પસંદ પડી, અને
જે જણે મળી પચામ માણસો તારવી કહ્યા. યુનિવરસીટી કારને પણ અવલવ આપવો
જોઈએ એમ ધારીને તેમના પ્રોફેસર સુખ્વાત દમ માણસ લેવાના કરાવ્યા. પ્રોફેસર
સાહેબને ત્યાં તરત બોલાવ્યા અને બધી હપ્તકન હઠી. તેઓએ પણ બહુ ઉત્સાહ
દર્શાવ્યો. છેવટે એમ કહ્યું કે કેપ્ટન સાહેબ પોતાની સાથે પચીસ માણસ લઈને એક તરફ
જાય, ખીજી તરફ પ્રોફેસરના ઉપરીપણા નીચે ત્રીસ માણસ જાય. વીસ સામાન્ય સૈનિકો
અને દસ યુનિવરસીટી વાળા મી. મહેતા, જેમનું નામ ત્યાં મહેતાજસીંગ જાણના હતા,
તે પ્રોફેસરની સાથે રહે. કેપ્ટને પ્રોફેસરને ખાસ કહ્યું હતું કે જો કે ઉપરી તમે છો તોપણ
મહેતાજસીંગની સલાહ લઈનેજ પગલું બરજો. બપોરે ચુટી કાઢેલા માણસોની ખાસ

કવાયત યષ્ઠ, અને રાત્રે કુચ કરવા માટે તૈયાર રહેવા તેમને હુકમ થયો. વખતસર બે દુકડીઓ જુદે જુદે માર્ગે આવી. કેપ્ટન સાહેબની સાથે મી. મહેતાએ રસ્તાનો બોમિયો પોતાની માથેના આંધો હાંપી. તેઓએ એક નાકુ થેગિને બેસી રહેવાનું હતું. મહેતાવાળી દુકડી બીજે રસ્તે જઈ તેમના ઉપર હુમલો કરવાની હતી. અને જ્યાં શત્રુઓ ગભરાઈને નાસવા માંડે એટલે કેપ્ટનની દુકડીએ પોતાનું કામ કરવાનું હતું. ધારણે ઠેકાણે બંને દુકડીયો સવામતીથી પહોંચી તો શપ્ત. તાલફાવાળા રાંધવા ખાવામાં પડેલા હતા, અને પોતાની ભરાઈ રહેવાની જગ્યાને તદ્દન સલામત બાળુતા હોવાથી, તેમને કોઈ પણ બંનનો બ્લેમ આગળજ નહિ. મહેતા વાળી દુકડી ઉચાણુ ઉપર હતી. તાલફાવાળા નીચાણુમાં કોતરમાં હતા. નીચે દેવતા હતા, તેના પ્રદાશથી નેઓને જોઈ શકાતા હતા. ઉપરાળા ફરેક જાણુના હાથમાં ભરેલી બંદુક તૈયાર હતી ફરેક જાણુ પોતાના માણસને તાડી રહ્યો હતો. ધીમી છેક નિસાસા જેટલી ધીમી, સીમોટી ચતા ત્રીસે બંદુકો એકદમ છુટી. નીચે આઠ દસ માણસો લાંબા ચંઈ થયા. બધા એકદમ ચોંટીને તૈયાર થઈ ગયા. બંદુકો તેમની પશુ ભરેલી તૈયાર હતી પશુ કોની તરફ મારવાની છે તે દેખાતું નહોતું. આશરે તેમણે બંદુકો ફેડી પશુ ઉપર વાળા તો ઉઠા મુતેલાજ હત. એકને પશુ ઇજા થઈ નહી. ફરી પાછી ત્રીશ ગોળીયો છુટી અને બીજા આઠ દસ પડ્યા. આ સમયે મી. મહેતાએ મહીન ગન ચાલુ કરવાનો હુકમ આપ્યો. ઉપરાઉપરી બ્લાર છુટ્યા. તાલફાવાળાઓએ જાણુ કે લાલુજ લશ્કર ટોચ ઉપર હશે અને તેથી તેમણે નામવા માંડ્યું. પશુ નામવાનો માર્ગ એકજ હતો. અને ત્યાં કેપ્ટનવાળા માણુમો તૈયારજ હતા હાંફા શંકિયા નાસના નાસના એ લોકો આવ્યા કે તરતજ કેપ્ટને પગીમ ગોળીયોથી તેમને આવકાર આપ્યો. બીજી તરફથી મી. મહેતા બધા રસ્તાના બોમીયા હતા. કસ ઉપરથી તેઓ થોડું ચઢી લઈ માણુસો મહીત તરતજ કેપ્ટનને પડ્યો આવી પહોંચ્યા. અને જમરા મારે ચર થયો. તાલફાવાળાઓએ શરણુ શરણુની છુમો પાડી. તેમના આજ ઉપરાંતના માણુમો કપાઈ ગયા હતા. તેમના સરદારે બંદુક નીચે નાંખી દઈ બંને તરફથી દીધા અને તેની પાછળ તેના બધા મૈનિકોએ પશુ તેમજ કર્યું. કેપ્ટન સાહેબ ગણ વધ્યા. મી. મહેતાએ બધાને પોતાની બંદુકો તો તાકેલીજ રાખવા હુકમ આપ્યો અને શરણુ કે આ લોકોનો વિશ્વાસ રાખવામાં કદાચ આવેલી જાણુ હાથથી નય એવી તેમને દહેશત હતી. પ્રેફેસર સાહેબના મનમાં કે હવે તો માણુ મધી હાથમાજ છે, એમ ધારીને એ તો જરા આગ્રા અવગા કરવા માંડ્યા. મી. મહેતાની નજર તેની તરફ હતી એટલામાં એકાએક મી. મહેતા દોડ્યા. બંદુકોને કુંધો ચઢાવીને ધર્યા. પ્રેફેસરની આગળ આવી ઉઠા અને એકદમ તેમના ખભા ઉપર પ્રહાર પડ્યો. પ્રેફેસર સાહેબ તો કંઈ સમજ્યાજ નહિ. પશુ મી. મહેતા, ઉરે મહેતાખસીંગની સાથેજ એક તાલફાવાળા પડ્યો. મી. મહેતાનો કુંધો તેના પેટમાં પેચે ખયો હતો. અને મી. મહેતાએ પ્રેફેસરનો જીવ ગચાવ્યો હતો. પ્રેફેસર બેધ્યાન પડે જતા હતા તે સમયે હાથલ યદને પડ્યો. હોય તેમ એક માણુસ પડેલો હતો. પ્રેફેસરની નજર આડી બેઠને એણે ઉડીને એકદમ પ્રહાર કરવાનો મનસુબો કર્યો. મી. મહેતાએ આ જોયું. અને દોડ્યા. તે જરા મોડા પડ્યા. એટલે વેલાનો જમૈયો તેમના ખભા ઉપર પડતાની સાથે કુંધો તેના પેટમાં પેડો. મી. મહેતા ન હોત તો પ્રેફેસરનો જીવ જાત મી. મહેતાને લા સખત થયો હતો અને તે બેભાન થઈને પડ્યા.

ક્રેટને બધાના હથિયાર લઈને કેદ કર્યા. જેટલા ધાયલ થઈને પડ્યા હતા તેમના હથિયાર પણ છોડી લીધા. પછી જાવણીમાંથી ડોળાઓ વાળાને બોલાવ્યા અને મહાં એક તરફ કર્યા, અને ધાયલ થયવાને ઇસ્પીતાલના તંત્રમાં મોકલ્યા. મી મહેતાને એક ખાસ ડોળામાં નાંખીને લઈ જવામાં આવ્યા. તેમનો ધા સખત હતો. પણ ગંભીર નહોતો. જે ડોળાને પકડવામાં આવી તે આગેવાન ટોળી હતી, અને તે પકડાયાથી બીજી બધીએ સમાજ કરી દીધી અને ત્રણ દિવસમાં તો આખી જાવણી પેશાવર પાછી ફરી. અહિં મી. મહેતાને હોસ્પિટલમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. હજી તેમને પૂરું લાન આવ્યું નહોતું. પ્રેફેસર સાહેબ દરરોજ મી. મહેતાની ખબર કાઢવા જતા હતા. દરેક જથ્થો મી. મહેતાની હાલિયારી ન્નેષ્ટ અંતઃક ગયું હતું. ક્રેટને પણ પોતાના રૂકામાં મહેતામસિંગના બધાજ વખાણ કર્યા, અને તેના ચગર આ ટોળા પકડાતજ નહિ એમ જણાવ્યું. વળી પ્રેફેસરનો જીવ બચાવ્યાની વિગત પણ તેમાં લખી. એકદમ તારથી તેને શાખાથી આપવામાં આવી અને પહેલા વર્મનો ચાંદ આપવામાં આવ્યો. સાતે દીવસે મી. મહેતાને લાન આવ્યું. પયારી પાસે પ્રેફેસર બેઠેલા હતા. તેમને જોઈને તે બોલ્યા, પ્રભુનો ઉપકાર માનો. મને નિરાંત થઈ છે કે આપ સાહેબે જીવતા છો. મેં જાણ્યું કે હું મોડો પડ્યો, તે દુષ્ટ જશ્ન તમારો જીવ લેત. મી. મહેતાને લાન આવ્યા પછી શક્તિ બહુજ ઉતાવળી આવી. પ્રેફેસર શેજ ત્યાં આવના હતા. એક દિવસ મી. મહેતાએ પૂછ્યું. “સાહેબ તમે તમારા એક વિવાર્થી મી. મહેતાને ઓળખો છો ?” પ્રેફેસરે હા કહી. તેની જુદીની પછીજ પ્રશ્નસા કરી અને છેવટે જણાવ્યું “કે તેને લઢાઈમાં જવાની બહુ હોશ હતી, પણ શરીર તદ્દન નિર્મલ્ય દોષાથી નિરાશ થઈ ચાલી ગયો. કદાચ નિરાશાથી ગિચારાનું બેઠું પણ ખસી ગયું હશે; પણ તમે હિંદુસ્તાની એ ગુજરાતીને ક્યાંથી ઓળખો ?” મી. મહેતાએ હસીને જણાવ્યું કે “સાહેબ હુંજ એ મહેતા. આપ મને ઓળખી ન શક્યા ? આપ મારા પ્રિય અધ્યાપક હતા અને આપના પ્રાણ બચાવીને આપે મને જે ઉત્તમ શિક્ષણ આપ્યું હતું તેનો બદલો હું વાળી શક્યો છું. તેથી મને સંતોષ છે.” પછી તેણે પોતાનો ઇતિહાસ પ્રેફેસરને કહી સંલગ્નાવ્યો. પ્રેફેસર તો દીગ્ગજ થઈ ગયા અને કહ્યું આપણી કાલેજના પોણાસોમાંથી કોઈ જ તમને ઓળખી શક્યું નહીં તે કહી નવાઈની વાત ! આટલું કહી તેઓ એકદમ ક્રેટન પાસે ગયા અને બધી હાકલત કરી, ક્રેટનને તો તેના તરફ પક્ષપાત હતોજ અને તે સુચિક્ષિત છે તે જાણી તેઓ બહુ આનંદ પામ્યા. તેમણે કહ્યું કે એક બે વાર મારી સાથે વાતચીત કરતાં એમણે જુદરચના સંજોગો બહુ સચાં કરી હતી, ત્યારે મને લાગ્યું હતું ખરું કે એણે યુદ્ધ વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો હશે ખરો. પણ પછી વળી તે વાત ખૂલી ગયો. ક્રેટન સાહેબે તેજ દિવસે સીમલે તાર ફરી ખચર આપી કે મી. મહેતાખસિંગ તે ગુજરાતનો રહેવાશી મી. મહેતા છે, તે ઉચ્ચ કુટુંબનો છે, અને બી. એ. ના વર્ગ સુધી તેણે અભ્યાસ કરેલો છે, અને ફરીથી તેના ગુણ ગાંધ તેને ખાસ કમીશન આપવા માટે બલામણ કરી હતી.

બીજે દિવસે મી. મહેતા હોસ્પિટલમાંથી છુટા થવાના હતા. તેમની વાત આખા સેન્યમાં ફેલાઈ ગઈ હતી. વિદ્યમન કાલેજના વિદ્યાર્થીઓ તેમને મળવા આવતુર થઈ ગયા હતાં, તે દિવસે ક્રેટનની મંમતિથી તેઓએ એક મોટા મેલાવડો યોજ્યો હતો. મી.

મહેતાને માનપત્ર આપવાનું હતું અને તેમાં પ્રમુખસ્થાન લેવા માટે હીન્ન એકસેલન્સી કર્મા-
ડર-ઇન-ચીફ જેઓ તેજ દિવસે પેદાવર અન્ય કાર્યને માટે આવનાર હતા, તેમને આમ-
ત્રણ કૃત્યું હતું. કર્માડર-ઇન-ચીફ આમત્રણ સ્વીકાર્યું, મેલાવડો ધણોજ સરસ થયો, અને
પ્રમુખે જાહેર કર્યું કે તમને જરાએ ખ્યાલ નથી તેનું માન મેળવવા આજના મહેમાન
આગ્યશાળી થયા છે. નામદાર વાઇસરોય સાહેબને મેં પૂછાવ્યું હતું તેની મંજૂરીના
તાર હમણાજ આવ્યો છે. આજના આપણા મહેમાન હવેથી લેફ્ટેનન્ટ મહેતાના નામથી
ઓળખાશે, તેમને માટે ખાસ કમિશન મંજૂર થયું છે, અને પોતાના જીવને જોખમે ટ્રો-
સરનો જન ખયાવવા માટે તેઓ V. C. મેળવી શક્યા છે. આ સાંભળી આખી સભા
હર્ષનાદથી આજી રહી. મહેતાએ એકેએક સૈનિકનો પ્યાર સંપાદન કર્યો હતો. એ વિસ્મન
કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ તો લેફ્ટેનન્ટ મહેતાની પુરશી ઉપાડી લીધી, અને તેમને આખી
સભામાં કેરવ્યા.

x   x   x   x   x   x

સરહદ ઉપરનું તોફાન શમી જવાથી, મધી દુકડીઓ વિખરાઇ ગઇ છે. લેફ્ટેનન્ટેતા
હવે નિયમિત લશ્કરમાંજ છે, અને હાલમાં તેમની નિમજીક મુખ્યદના સેનાપતિના હાથ
નીચે થઇ છે. પોતાને મશ્કરીમાં વાણીયા પદ્ધતના કેપ્ટન બધા કહેતા હતા, તે યાદ રાખી
વાણીયાઓમાંથી મદદ મહેતાને તેમણે હિંદ રક્ષક મૈત્ર્યમાં એક દુકડી ઉઠી કરી છે. તેમનો
પુસ્તકોનો પ્રેમ હજી જેવોતે તેવોજ છે, અને રાજ્ય બંધારણની બાબતમાં પણ તેમના
મનની ગણના કરવામાં આવે છે. લણકારો કહે છે લેફ્ટેનન્ટેતાનું લવિષ્ય ઉજળું છે.
રાજનીતિમાં હિંદ માટે ઉદાર દષ્ટિ રાખવાનું કર્યા પછી આવો કુશળ સૈનિક અને વિદ્વાન
રાજનીતિમાં કયા દરજ્જા સુધી પહોંચશે તે કોઇએ કહી શકે નહિ ? પોતાના અંગન
અનુભવ ઉપરથી તો અત્યાર સુધીમાં પણ તેમણે સામાન્ય સૈનિકોને માટે ઘણી ઉદારતા
મેળવી હતી, અને તેમની રિયનિ ધણે અંશે તેઓએ સંધારાવી હતી. આવા વીર નર
હિંદમાં વધારે નિપજો.

કેશવપ્રસાદ છાંદાલાલ દેસાઇ.

અહલ્યાશ્રમ (ઈંદોર).

અહલ્યાશ્રમ એ ઈંદોરમાં આવેલું વિધવાશ્રમ અને કન્યાવિદ્યાલય છે. ઈંદોર શહેરથી
એકાદ માઇલ દૂર છે. તેનું મકાન બેપ ઘાટનું અને માળ વગરનું છે. આગલા ભાગમાં
ન્હાનો બાગ છે. પ્રતાપી રાણી અહલ્યાબાઈ હોલકરના નામ ઉપરથી આ આશ્રમનું નામ
પાડ્યું છે. મકાનના ચોગાનમાં અહલ્યાબાઈનું પુનળું પણ મૂકેલું છે.

આશ્રમમાં નિરાધાર વિધવાઓને રાખવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત આશ્રમનીજ
જાણમાં લણતી થીજી કન્યાઓ માટે ઝોડિંગ હાઉસ પણ છે. આશ્રમને અંગેજ
'વ્યંદ્રાવતિ મહિલા વિદ્યાલય' નામની શાળા પણ છે. હાલના મહારાજા હોલકરના પટરાણી
વ્યંદ્રાવતીના નામ સાથે આ વિદ્યાલય જોડવામાં આવ્યું છે. એ વિશાળ ચોકની આસપાસ

આશ્રમનાં તેમજ નિશાળના મહાન અધિભા છે. આખા મહાનમાં સર્વત્ર સ્વચ્છતા અત્યંત છે. ધૂળ, કચરા કે જળાં તો જલે આ જગાએ કદાપિ થતાંજ ન હોય, એમ લાગે છે. આવી સ્વચ્છ સાર્વજનિક જગા જાગ્યેજ જોવામાં આવે છે.

અભ્યાસ—‘ચંદ્રાવતી મહિલા વિદ્યાલય’માં અંગ્રેજી પહેલા ધોરણથી મેટ્રીક્યુલેશન સુધી શિક્ષણ અપાય છે. ધોરણ સાતને બદલે નવ રાખવામાં આવ્યા છે જેથી અભ્યાસનો બોલો ઓછો થાય છે. છેલ્લા ધોરણમાં ભણતી કન્યાઓ અલાહાબાદ યુનિવર્સિટીની મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા આપે છે. હાઇસ્કૂલ ઉપરાંત થોડા વખતથી આશ્રમમાં રહેતી વિધવાઓ માટે નોર્મલ ક્લાસ કાઢેલી છે. તેમાં શિક્ષણસાથ શીખવાય છે. એમને શિક્ષણ કામનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળે તે માટે મત્તડી પ્રાથમિક શાળા પણ કાઢી છે. પ્રાથમિક-શાળાના તેમજ હાઇસ્કૂલના અભ્યાસક્રમમાં કંઈ નવીનતા નથી. પરંતુ શીખવવાની રીતમાં બીજી શાળાઓ કરતાં બહુજ ફેર છે. ધણાખરા વિષયો Direct method મારફતે શીખવાય છે. દરેક વિષય કંઈ રીતે ઉત્તમ પ્રકારે શીખવી શકાય તે માટે આશ્રમના સ્થાપક ડૉ. મુખર્જીકરે જાતે ઉંડો અભ્યાસ કર્યો છે. શાળામાં શીખવાના એકેએક વિષય માટે તેમણે જુદાં જુદાં પુસ્તકો વાંચી પોતાને યોગ્ય લાગી તે પદ્ધતિ દાખલ કરી છે. સંગીત ચિત્રકળા, સિવજી, ભરત, વિદ્યાન વિગેરે વિષયો માટે ખાસ ઝોરડા છે. સંગીતના ઝોરડામાં ધણાં હાથનાં હાર્મોનિયમ છે જેથી કન્યાઓ જાનેજ વગાડીને ગાઈ શકે. વિજ્ઞાનમાં પણ કન્યાઓ જાતે પ્રયોગો કરે છે. ન્હાના પાયા ઉપર વનસ્પતિશાસ્ત્ર (Botany) શીખવવા માટે ધણે કેમણે વર્ગની ખેડાર ન્હાના આગળ બનાવ્યા છે. સિવજી-ભરત માટે એક ખાસ શિક્ષક છે. આ શાળામાંના ભરતકામ જેવું ઉત્તમ કામ કાંઈકજ શાળામાં થતું હશે. પ્રાથમિક શાળામાં દરેક વસ્તુ વિષે પાઠ આપતી વખતે તે વસ્તુનું ચિત્ર શિક્ષક પાટીયા ઉપર દોરી બતાવે છે અને કન્યાઓ તેજ ચિત્ર પોતાની સ્નેહમાં કાઢે છે, આથી તે વસ્તુના જુદા જુદા અવયવો ઉપર ખ્યાન રાખવાની પરાક્ષ રીતે ફરજ પડે છે. હાઇસ્કૂલમાં પણ ભૂગોળ અને ઇતિહાસ શીખવતી વખતે શિક્ષકો જાતે નકશા કાઢી બતાવે છે. ન્હાની ટાકરીઓને ભૂગોળ શીખવવા માટે એક માટીનો ન્હાનો નમૂનો બનાવવામાં આવ્યો છે. આ નમૂનામાં વચ્ચે એક પર્વતનો આકાર બનાવ્યો છે. તેના ઉપર ઝાડ, પથ્થર વિગેરે પણ ચોક્કસ છે. ઉપર ન્હાનાં તળાવ પણ કર્યા છે, રેલ્વે લાઇન અને તાર વિગેરે પણ દર્શાવ્યાં છે. પાણીનો નળ લઈ આણી પર્વતમાંથી ઝરણો જોવાનો દેખાવ કર્યો છે. એક ઝરણું મોટી નદીરૂપે વહી નીચે ઉતરે છે. નીચે એક ન્હાના ખાડાને સમુદ્ર બનાવ્યો છે. આ સમુદ્રને નદી મળી છે. સમુદ્રમાં સામુદ્રધુની, સંયોગિજૂમિ, બશિર અખાત વિગેરે દર્શાવ્યાં છે. તે ઉપરાંત વહાણ, દીવાદાંડી આદિ પણ રાખ્યાં છે. આ નમૂનો જોવાથી એકી નજરે ધણું જ્ઞાન મળી શકે છે.

શિક્ષકો—શિક્ષકો ધણાખરા ઑનરરી કામ કરનારા છે. પરંતુ ઑનરરી કામ કરનારા એટલે વેક ઉતારનાર એમ આપણી તરફ જોવામાં આવે છે તેવું નથી. બધા શિક્ષકો ધણાજ ઉત્સાહથી શીખવે છે. ડૉ. સર રામકૃષ્ણ સાંઝારકરના પૌત્રી અહલ્યાબાઈ શ્રીધર સાંઝારકર (એમ. એ.) પણ શાળાનાં મુખ્ય શિક્ષકોમાંના એક છે. ડૉ. મુખર્જીકર જેવા

વિદ્યાવિલાસી અને શિક્ષણપ્રિય મનુષ્યો આવી સંસ્થાઓને કેટલા ઉપયોગી થઈ પડે છે, તે અહિં પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય છે.

બોર્ડિંગ હાઉસ—વિધવાઓ અને કન્યાઓ, સર્વને રહેવા માટે શાળાવાળાન મકાનમાં એક ભાગ રાખ્યો છે. સુવાના ઓરડાઓમાં એક એક ઓરડામાં પાંચ સાત જણ સુએ એવી ગોઠવણ છે. નવ ઓરડાઓ જોડાજોડ છે, અને દરેકની વચ્ચેમાં માર્ગ છે. આરણ્ય બુદ્ધાંજ છે તેથી ત્યાંની સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ છેક છેડાના ઓરડામાં સુએ છે છતાં આખા બોર્ડિંગ ઉપર સામટી નજર રાખી શકે છે. આશ્રમમાં રહેનાર દરેકને એક ન્હાનો લોઢાનો ખાટલો બિછાના સાથે, એક પુસ્તકો માટે મેજ અને એક ચાકળો એટલુંજ આપવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત દરેક જણ ઘેરથી એકજ પેટી લાવી શકે છે. આથી એ લોકોની રહેણી કરણી બહુ સારી બને છે. બિછાના ઉપરની ચાંદ્રો ગરમ જેની ઉજાગી હોય છે. તે ઉપરાંત બધેજ અતિશય સ્વચ્છતા છે. આટલી મહત્વના મિસિસ સુખદાણુકર, જેઓ એક પુરો-પિયન ગાતુ છે, તેમનેજ આહારી છે. ડૉ. સુખદાણુકર પોતે, પોતાનાં પત્ની અને પુત્રી સાથે આશ્રમમાં રહેતા હોવાથી જાતીય દેખરેખ રાખી શકે છે. તહેમનાં પુત્રીની ઉમ્મર માત્ર આઠ વર્ષની હોવા છતાં આશ્રમમાં જુદા જુદા મનુષ્યોના સમાગમમાં આવવાથી, અંગ્રેજી, ગરામી અને હિંદી એ ત્રણ ભાષાઓ બહુ સારી રીતે બોલી શકે છે. ડૉ. સુખદાણુકર અને તહેમનાં પત્ની ગન્ને બહુ માયાળુ અને ભલા સ્વભાવનાં છે. અને આશ્રમને પોતાના કુટુંબ જેવોજ ગણે છે.

આશ્રમમાં રહેવાથી કન્યાઓ તેમજ વિધવાઓ શુદ્ધવ્યવસ્થાના શિક્ષણથી ખાતલ ન થઈ જાય તે માટે મહુ મારી યોજના કરી છે. બોર્ડિંગ હાઉસની સર્વ વ્યવસ્થા વિદ્યાર્થી નીઓનેજ સોંપેલી છે. સ્વચ્છતા રખાવવાનો, સીધુ કાઢવાનો, પીરસવાનો, ઝસોડામાં દેખ-રેખ રાખવાનો, એમ દરેક જણને વારો બાંધી આપ્યો છે. તેથી દરેક જણને રોજ જુદુ જુદુ કામ કરવું પડે છે, અને પરિણામે સર્વ કામમાં તેઓ માહીનગાર થાય છે. આથી મોટેથી શુદ્ધવ્યવસ્થા વિષે પાડો શીખવવા કરનાં ઘણું માફ પરિણામ આવે છે. વળી હાથવતી સાથીયા પૂરવાની કળા જે માત્ર આપણા દેશની સ્ત્રીઓનેજ આપડે છે, તે દિવસે દિવસે ઓછી થતી જાય છે, તે નષ્ટ ન થઈ જાય માટે રમોડાના ઓટલા ઉપર દરરોજ વારા-પ્રમાણે એક જણને સાથીયો પૂરનો પડે છે.

આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન મળે તેમજ કસરત થાય એ હેતુથી એક બાળુએ ન્હાતી વાડી જેવું કર્યું છે. તહેમાં અનેક જાનના શાક અને ફળ ઉગાડે છે. આ વાડી માટે માળી કોઈજ નથી મધુજ કામ આશ્રમમાં રહેનારાંને કરવું પડે છે. અહિં શાક એટલા ઉગે છે કે છેલ્લાં મે વર્ષમાં આશ્રમ માટે ગતરમાંથી એક પાંદળું પણ શાક આ-ણવું પડ્યું નથી વાડીમાં પણ સ્વચ્છતા ધણીજ છે; અને નવાઈ જેવું તો એ છે કે ડાબીય અને બટાટા જેવી ચીજો વાવેલી હોવા છતાં પણ દુર્ગંધનું નામ નથી.

આશ્રમમાં ન્હાનું દવાખાનું પણ છે. તહેમાં ત્રણ ચાર મિત્રનાં છે. જે વિદ્યાર્થી માંદી થાય તે અહિં સુએ છે. ત્યાં સારી રોજના-વપરાશની દવાઓ રાખેલી છે. દરરોજ વાર પ્રમાણે એક જણ આ દવાખાના ઉપર દેખરેખ રાખી માંદી વિદ્યાર્થીઓની દવા અને બરહાસ્ત કરે છે. આથી નર્સિંગનું શિક્ષણ પણ મળે છે.

પ્રથમ કહ્યું તેમ અહલ્યાશ્રમ સહેરથી એકાદ માઇલ દૂર છે. તેમજ એકાંત સ્થળમાં છે, અને લીધે સહેરમાં રહેતી કન્યાઓને રોજ જવા આવવાને અગવડ પડે, પરંતુ તે માટે પશુ ગોડવણ કરી છે. એક મ્હોટી ઓમતીમસ જેવી અગદની ગાડી આશ્રમને ખસે રાખેલી છે. તે દરરોજ સ્વનાદે નિશાળના વખત પહેલાં સહેરમાં જઈ અમુક જગ્યાએ ઉભી રહે છે. એટલે સહેરમાં રહેતી કન્યાઓ તહેમાં જઈ એમે છે અને નિશાળ જાય છે, સાંજે પાછી આ ગાડી છોડીઓને 'સહેરમાં ખૂસી આવે છે, આથી ન્હાની મ્હોટી સર્વ છોડીઓને નિશાળે જવાની ધીસકુલ દરકત પડતી નથી. તળી ખીજે લાભ એ થાય છે કે છોડીઓને વખતમર જવાની ટેવ પડે છે, કારણ કે જો જોઈતાં ન જાય તો ગાડી જતી રહે અને કાં તો ચાલતાં જવું પડે અથવા નો ઘેર રહેવું પડે.

અર્થ—આપણા દેશની ઘણી ખરી સંસ્થાઓને પૈમાની બહુ તંગી હોય છે અને તેને લીધે દરેક સંસ્થાની ઉત્તતિમાં અંતરાય આવે છે. સુભાગ્યે, અહલ્યાશ્રમ આ દુઃખમાંથી મુક્ત છે. ઘણાં વર્ષ પહેલાં એક હોલકર રાજની રાણીને પેશાએ એક જાગીર આપી છે. આ જાગીર કાંઈને વંશપરંપરા મળતી નથી. પણ દરેક નવો રાજ ગાદીએ એસે તે વખતે તેની મુખ્ય રાણીને આપવામાં આવે છે જાગીર લગભગ હોલકરના રાજ્ય જટલાજ વિસ્તારની છે, તેના ઉપર માત્ર રાખીનીજ હકુમન ચાલે છે અને તેનાં તમામ ખાતા હોલકરના રાજ્યથી જુદાં છે. આ જાગીર 'ખાસગી' કહેવાય છે, આ ખાસગી તરફથી અહલ્યાશ્રમ તેમજ ચંદ્રાવતી-મહિલા વિદ્યાલયનું અર્થ પૂરું પાડવામાં આવે છે, તેથી કાંઈ રીતની તંગી પડતી નથી. મહાનો પણ જ્યારે જોષએ ત્યારે પૂરતી સગવડવાળાં ખાંધી આપવામાં આવે છે. ડૉ. સુખરાજીકરના નિરંતર પરિશ્રમ ઉપરાંત પૈમાની છુટ એ પણ અહલ્યાશ્રમની ઉત્તતિનું એક મુખ્ય કારણ છે.

આ સર્વ હેવાલ ઉપરથી જણાશે કે આપણા યુગરાતમા ચાલતાં વિદ્યાલયો તથા વિષવાશ્રમો અને અહલ્યાશ્રમમાં કેટલો અધો ફેર છે. પ્રો. કર્વેનું આશ્રમ પણ કેટલી ઉત્તત દશાએ પહોંચેલું છે ? આનું મુખ્ય કારણ મ્હારી અત્યમતિ પ્રમાણે એજ છે કે આપણા લોકોમાં હજી દક્ષિણી લોકો જેવી સ્વાયંત્યાગની વૃત્તિ આવીજ નથી. કાંઈ લોકો-ખોગી કામને આપણે આપણું જીંદગીનું કાર્ગ સમજી ઉપાડી લેતાં શીખ્યાં નથી. ડૉ. સુખરાજીકર અને હેમનું કુટુંબ કાંઈ દરિદ્ર રીતે રહેવું નથી. એક ગૃહસ્થને જાજતી રીતે રહે છે. પરંતુ આશ્રમની અને વિદ્યાલયની ઉત્તતિ એ અહોરાત્ર હેમની ચિંતાનો વિષય છે. હેમનું દરેક કાર્ય એતેજ અંગે હોય છે. આ કુટુંબ આલસભાજી હોઈ બહુ ધાર્મિક વૃત્તિવાળું છે. અને ખ્રિસ્તી મીશનરીઓની પેઠે પ્રભુમીસેયજ કામ કરે છે. હેમના પ્રયત્નથી આશ્રમ એવી સારી સ્થિતિમાં છે કે માત્ર અહલ્યાશ્રમ જોવા ખાતરજ ઇંદોર સુધી જવું જોઈએ એમ લાગે છે.

હોમરૂઢરે શું જાણવું જોઈએ ?*

૧.

આર્થિક સ્થિતિ.

જુદી જુદી પ્રજાની આવક તથા સંપત્તિ.

હેઠળના આંકડાઓ પરથી સહેલાઈથી જણાય છે, બીજી જગતી પ્રજાઓ, મુકાવે કરતાં થોડે વધે દરજ્જે સમૃદ્ધિવાન છે ત્યારે હિન્દુસ્તાન તો ગરીબાઈમાં ઉકે ગરકાવ થઈ ગયું છે. એક હિન્દીની સરેરાસ વાર્ષિક આવક, મરકાર ની ગણતરી પ્રમાણે, મે પાઉન્ડ જેટલા થાય છે. આ રકમ, એક સાધારણ યુરોપિયન એક વર્ષમાં દારૂ માટે વાપરે તેના કરતાં પણ ઓછી છે. હિન્દના બંદીબાનામાં એક કેદીનો ખોરાક તથા હુગડા લગતો વાર્ષિક ખર્ચ સરેરાસ ત્રણ પાઉન્ડ ગણવામાં આવે છે. જો મિથારો હિન્દી એક હિન્દી કેદીનું કંગાળ જીવન સ્વીકારે અને પોતાની જરૂરીયાતો માત્ર કપડાં તથા ખોરાકને લગતીજ રાખે, તો પણ તે તેની મે પાઉન્ડ જેટલી હાલતી આવકમાં નિર્વાહ કેરી શકે એમ નથી. એક હિન્દીની સરેરાસ સંપત્તિ પાઉન્ડ ૯-૧૦-૦ છે. આ રકમ, ઈંગ્લાંડ દર વર્ષે એક સાધારણ બીખારી ખોરાક માટે ખર્ચે છે તેના અર્ધા ભાગ જેટલી પણ નથી, હિન્દમાં પૈસો અસમાન રીતે વહેંચાયેલો હોવાથી અને વિશેષમાં મિનિ-હિન્દી મોને ભારે આવક મળતી હોવાથી, હિન્દના મિથારો હેઠળના જન મમાજની આવકની સરાસરી એના કરતાં પણ ઓછી આવે છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી છે ત્યારે, તેઓમાંના સંખ્યાબંધ લોકો ધરત્યાર વગરના તેમજ પુરતાં વસ્ત્ર તથા અન્ન વગરના જોવામાં આવે તો તે શું આશ્ચર્યકારક છે ? એક ખ્રિસ્તી પાદરી ધણીજ યોગ્ય રીતે કહે છે કે “ આ લોકો મે તેણુ દિવસને અંતરે એકજવારે જોજન ખાય છે. ”

આવક તથા સંપત્તિ.

વસ્તીના માયાદીક જુદા જુદા રાજ્યોની સરેરાસ આવક તથા સંપત્તિની હેઠળ જણાવેલી હકીકત ઉપરથી હિન્દની દરિદ્રાવસ્થા સ્પષ્ટ રીતે માલમ પડશે.

દેશનું નામ.	સરેરાસ વાર્ષિક આવક. પાઉન્ડ.	સરેરાસ સંપત્તિ પાઉન્ડ.
આર્જેન્ટાઇન	૨૪	૧૪૦
ઑસ્ટ્રેલિયા	૪૦	૩૭૦
ઑસ્ટ્રિયા	૧૫.૫	૧૦૫
બેલજિયમ	૨૮	૧૭૦

* મી. પી. ડી. ચન્દ્રના મૂળ લેખનો આ અનુવાદ સ્વરાજ્ય લેખ માળા નં. ૧૯ તરીકે પ્રકાશ થયેલ છે.

ડેન્માર્ક	...	...	...	...	૩૨.૫	૨૩૦
ફ્રાન્સ	...	...	...	...	૨૭.૮	૨૪૦
જર્મની	...	...	...	...	૩૧	૧૬૦
ગ્રીસ	...	...	...	...	...	૭૫
હિન્દુસ્તાન	...	...	...	...	૨	૬૧
ઇટાલી	...	...	...	...	૧૨.૨	૬૫
નેધરલેન્ડ્સ	...	...	...	...	૨૨.૬	૨૪૦
રુમાનિયા	...	...	...	...	...	૬૫
રશિયા	...	...	...	...	૧૧.૫	૬૦
સર્બિયા	...	...	...	...	...	૮૫
સ્વેડન	...	...	...	...	૧૬.૫	૧૦૫
સ્વીડન	...	...	...	...	૨૨	૧૪૦
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	...	...	...	...	૧૯	૧૫૦
યુનાઇટેડ કિંગડમ (સંયુક્ત રાજ્ય)	...	...	...	...	૪૦	૩૦૦
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકાના)	...	...	...	...	૪૦	૨૧૦

મહેસુલ.

હેઝળના કાકામાં, જુદા જુદા દેશનું માણુમ દીક સરેરાસ વાર્ષિક મહેસુલ આપેલું છે. હિન્દુસ્તાન પર યુદ્ધ કર નાખવામાં આવે છે. છતાં, રાજ્યની તીવ્રતામાં તેનો ફાળો માણુમ દીક થોડી ધણી શિશંગ કરતાં કંઈ વધારે કર આપવો પડતો નથી. તેનો ફાળો માણુસ દીક બમણી રકમનો થાય છે એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જોવી છે.

મહેસુલ.

દેશનું નામ.	મહેસુલ.	દેશનું નામ.	મહેસુલ.
ઓસ્ટ્રિયા	...	નોર્વે	...
બેલ્જિયમ	...	રશિયા	...
વડોદરા રાજ્ય	...	સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	...
ફ્રાન્સ	...	ટુર્કી	...
જર્મની	...	યુરેગે	...
હિન્દુસ્તાન	...	યુનાઇટેડ કિંગડમ	...
ઇટાલી	...	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	...
જાપાન	...		

મીઠાંની ખપત.

એમ કહેવાય છે કે એક તંદુરસ્ત યુવન શાળાના માટે, માણુસે વર્ષમાં ઓછામાં ઓછું ૨૦ સતલ જેટલું મીઠું ખાવું જોઈએ. સમગ્ર દેશમાં માણુસદીક વધારે મીઠું ખાય છે. પરંતુ હિન્દુસ્તાનમાં તે જરૂર જેટલું થયું મીઠું ખરીદ કરવાના લોકો પાસે

સાધન હોતા નથી. જુદા જુદા દેશોમાં માણસ દી ૨ વર્ષે કેટલું મીઠું વપરાય છે તે હેઠળના આકાશગોળી માલમ પડશે.

યુનાઇટેડ કિંગડમ	...	...	...	૬૨	૨૮૪
યુનાઇટેડ સ્ટેટસ (અમેરિકા)	...	...	...	૪૮	..
કેનેડા	...	...	...	૪૫	..
ફ્રાન્સ	...	...	...	૩૬	..
જર્મની	...	...	...	૩૫	..
રશિયા	...	...	...	૩૩	..
રશિયા	...	...	...	૩૩	..
ઇટલી	...	...	...	૨૫	..
હિન્દુસ્તાન	...	...	...	૧૨	..

સેવિંગ બેન્કના ડિપોઝિટ.

હિન્દુસ્તાનમાં પોસ્ટ, ટ્રસ્ટી તથા બીજી સેવિંગ બેન્કોમાં અનામત મુકાતા નાણાની રકમ, બીજા દેશોની સાથે સરખાવતા ધણીજ નજીવી જેવી છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં લગભગ ૮૦ લાખ પાઉન્ડ સેવિંગ બેન્કમાં છે, જ્યારે ઈંગ્લાંડમાં ૨૧ કરોડ ને ૩૦ લાખ, ફ્રાન્સમાં ૧૮ કરોડ ને ૫૦ લાખ અને જર્મનીમાં ૬૨ કરોડ ને ૮૦ લાખ પાઉન્ડ છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં ડિપોઝિટની રકમ માણસ દીઠ ૯ પેન્સ જેટલી પણ આવતી નથી, પરંતુ ઈંગ્લાંડમાં પાંચ પાઉન્ડ, ફ્રાન્સમાં ૪ અને જર્મનીમાં ૯ પાઉન્ડ જેટલી રકમ થાય છે.

બેન્કના ડિપોઝિટ.

ડિપોઝિટ મૂકનારાની સંખ્યા તથા પોસ્ટ, ટ્રસ્ટી અને બીજી સેવિંગ બેન્કોમાં મુકાતા ડિપોઝિટની રકમ અડસટે હેઠળ મુજબ છે:—

દેશનું નામ.	ડિપોઝિટની રકમ.		દર ૧૦૦૦ ડિપોઝિટ મૂકનારની સંખ્યા.
	કુલ પાઉન્ડ.	દર ડિપોઝિટ મૂકનાર દીઠ પાઉન્ડ	
ઑસ્ટ્રિયા	૨૩૩,૦૦૦,૦૦૦	૩૯	૨૦૪
ફ્રાન્સ	૧૮૫,૪૦૦,૦૦૦	૧૫	૩૦૯
હન્ગેરી	૭૬,૦૦૦,૦૦૦	૪૯	૮૦
જર્મની	૬૨૮,૦૦૦,૦૦૦	૩૫	૨૮૫
રશિયા	૧૧૦,૦૦૦,૦૦૦	૧૯	૩૯
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૪૦,૦૧૦,૦૦૦	૩૧	૪૧૯
યુનાઇટેડ કિંગડમ	૨૧૦,૦૦૦,૦૦૦	૧૭	૨૭૭
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૭૬૧,૦૦૦,૦૦૦	૮૯	૧૦૦
કેનેડા	૧૩,૧૦૦,૦૦૦	૬૨	૩૭
બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન	૯,૪૦૦,૦૦૦	૮-૪	૫
સીલોન	૯૬,૦૦૦	૪.૨	૨૪
બાંગ્લાદેશ	૧૭,૮૦૦,૦૦૦	૧.૩	૨૩૭

ખેતીવાડી.

ખેતી એ હિન્દુસ્તાનના લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય છે. વસ્તીના લગભગ ૭૦ ટકા ખેતીનો વ્યવસાય કરે છે. જમીનની દરકાર લેવામાં નહિ આવતી હોવાથી, પાક વધેલો થોડો ઉતરે છે. દર એકરે ૧૫ થુશલ જોડેલો, પણ પાક ઉતરતો નથી, જ્યારે યુનાઈટેડ કીંગડમમાં ૩૪ થુશલ કરતાં પણ વધારે પાક ઉતરે છે. ખેડૂતો મુખ્યત્વે કરીને માંસ ખાતર પૂરું પાડવાને અસક્ત હોવાને લીધે હિન્દમાં જમીન આટલી ઓછી ફળદ્રુપ છે, સુધારેલા નવાં ઓળરોને ઉપયોગ મોટે ભાગે જાણીતો નથી. હિન્દ, કે જ્યાં ખેતી એ રાષ્ટ્રીય ઉત્પત્તિમાં સૌથી અગત્યનો વિષય છે ત્યાં તેની આવી કંઠાળ સ્થિતિ છે. આના મંજૂરમાં નોંધ લેવા લાયક બીના એ છે કે અકબરના વખતમાં હિન્દની જમીન વધારે ફળદ્રુપ હતી.

જુદા જુદા દેશોમાં એકર દીઠ કેટલું અનાજ ઉત્પન્ન થાય છે તે હેતુ પ્રમાણે નોંધાયેલું છે:—

યુનાઈટેડ કીંગડમ	...	...	...	૩૫	(થુશલ)
ફ્રાન્સ	...	...	...	૨૦	"
જર્મની	...	...	...	૧૮	"
આસ્ટ્રિયા	...	...	...	૧૬	"
પ્રાંચી	...	...	...	૧૨	"
રશિયા	...	...	...	૧૨	"
હિન્દુસ્તાન	...	...	...	૧૦	"

વ્યાપાર ઉદ્યોગ.

આ ઓપાનિયામાં વ્યાપાર અને ઉદ્યોગ જેવા બે બાજુના વિષયના પશ્ચાત્ત્યના વિચાર કરવાનું બંને શકે એમ નથી. માત્ર એટલું જ કહેવું બસ છે કે હિન્દની વ્યાપારિક અને ઔદ્યોગિક સ્થિતિમાં બારે ખીલવણીની આવશ્યકતા છે. ધરાન જેવા કેટલાક પછાત દેશો પણ આપણા કરતાં વ્યાપાર ઉદ્યોગમાં આગળ છે. હિન્દની આ પછાત સ્થિતિ વિશે સામાન્ય વાંચક વર્ગને ખ્યાલ આપવા સારું, એટલું જણાવવું જોઈએ કે ઈંગ્લાંડમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં માલસદીક નિકાસ અને આયાતની વેપાર ૪૫૦ શિલિંગ કરતાં પણ વધારે છે, જ્યારે હિન્દમાં તે ૨૦ શિલિંગ કરતાં પણ ઓછો છે. હિન્દની નિકાસ મુખ્યત્વે કરીને કાચા પદાર્થોની છે અને આયાત તૈયાર કરેલી ચીજોની છે. બીજા દેશોના ઉદ્યોગ દુન્યવ માટે કાચા પદાર્થો ઉત્પન્ન કરવા સારું હિન્દને અધાગ મહેનત કરવી પડે છે, અને પોતાના હમેશના વપરાશની ચીજો માટે પણ હવે તેમના પરજ માધાર રાખીને એવી રહેણું પડે છે. ખુસીના રસ્તા હતા ત્યારે હિન્દુસ્તાન ઉદ્યોગ દુન્યવમાં એટલું બધું ચડીવાતું હતું કે હુનિયાના મોટા ભાગને તે સધળા માલ પુરો પાડતું હતું અને તેની બનાવટમાં તેની સાથે બીજો કોઈ પણ દેશ હરીફાઈ કરી શકે એમ નહોતું. પરંતુ હવે એ સ્થિતિ દેખી રીતે ઉલટી જ મુશ્કેલી થઈ છે.

લુદા લુદા દેશોનો વ્યાપાર.

હેલેન્ડના કોકામાં લુદા લુદા દેશના વ્યાપારના આંકડાઓની સરખામણી કરવામાં આવી છે. તેમાં સામાન્ય રીતે દેશના વપરાશની આયાતો તેમજ દેશની ખનાવટની નિકાસનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યા છે.

દેશનું નામ.	કુલ વેપાર પાઉંડ.	માલુસ દીઠ વેપાર પાઉંડ. શિ. ચે.
ન્યુ ઝીલેન્ડ ...	૩૯,૦૦૦,૦૦૦	૩૫ ૯ ૦
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ ...	૧૨૬,૦૦૦,૦૦૦	૩૩ ૩ ૦
ઑસ્ટ્રેલિયા ...	૧૪૭,૦૦૦,૦૦૦	૨૯ ૮ ૦
કેનેડા ...	૧૭૫,૦૦૦,૦૦૦	૨૪ ૩ ૦
યુનાઇટેડ કિંગડમ ...	૧,૦૨૨,૦૦૦,૦૦૦	૨૨ ૧૬ ૦
આર્જેન્ટાઇન ...	૧૪૦,૦૦૦,૦૦૦	૧૯ ૦ ૦
યુરૂપ ...	૧૭,૦૦૦,૦૦૦	૧૫ ૯ ૦
ફ્રાન્સ ...	૫૬૬,૦૦૦,૦૦૦	૧૪ ૩ ૦
જર્મની ...	૮૭૩,૦૦૦,૦૦૦	૧૩ ૯ ૦
ઈટાલી ...	૨૨૨,૦૦૦,૦૦૦	૬ ૭ ૦
દેનિસ ...	૧૦,૫૦૦,૦૦૦	૫ ૧૭ ૦
પોલેન્ડ ...	૫૭,૦૦૦,૦૦૦	૬ ૧ ૦
લુક્સેમ્બર્ગ ...	૪૮,૦૦૦,૦૦૦	૨ ૧૬ ૦
રશિયા ...	૨૬૮,૦૦૦,૦૦૦	૧ ૧૩ ૦
ધર્મન ...	૧૬,૦૦૦,૦૦૦	૧ ૧૨ ૦
હિન્ડુસ્તાન ...	૨૮૭,૦૦૦,૦૦૦	૦ ૧૮ ૦

આ લેખમાં વાંચકવર્ગની સમક્ષ, દેશની દેશની કંગાળ આર્થિક સ્થિતિ ખનાવનારા આંકડાઓ રજુ કરવામાં આવ્યા છે. આર્થિક સ્થિતિ અધમ હોવાને લીધે વસ્તીનો મોટો ભાગ ત્રાસદાયક ગરીબાઈમાં જ ગમડે છે, અને પરિણામે લાખો લોકો ભૂખ મરી જાય છે. એવી ગણતરી થઈ છે કે, બ્રિટિશ સરકારના ઉદાર રાજ્ય હેલેન્ડ હિન્ડમાં ફક્ત ૪૦ વર્ષમાં જ ૩ કરોડ માણસો ભૂખમરાથી મરણ પામ્યા હતા. કાળી ખોરાકના મગજે ફેટલા માણસો રોગથી મરી ગયા તેનો કમનસીમે અડધટો વાંધો શકાય એમ નથી.

બીજી તરફ, આપણે ભૂતકાળનો, બધે, ૧૯ મી સદીના પ્રથમ ભાગનો જ વિચાર કરીએ તો, આપણને આઘાતની તથા સુખમંપત્તિનું ચિત્રે નજરે પડે છે, અને એ બીના અંગ્રેજ લેખકોના લખાણોથી પણ પુરવાર થાય છે:—

ઇતિહાસકાર ડૉ. રૉબર્ટ મને સને ૧૮૧૭માં “ હિન્ડને લગતા ઐતિહાસિક પ્રમંથ ”માં હેલેન્ડ મુજબ લખ્યું હતું:—

“ સ્વર્ણ યુગમાં જે બે સીગ્નેની હિન્ડમાં પુષ્કળ નફાથી આયાત થાય છે તે સોતું તથા રૂપું છે, પણ મોટે ભાગે રૂપું છે. પૃથ્વીના કોઈપણ ભાગમાં, જીવનના જરૂરીઆતો

અથવા મોજશોખની ચીજો માટે, પરદેશ ઉપર આટલો થોડો આધાર ટાઈ પણ લોક રાખતા નથી. હવે પાણીની અનુકૂળતા તથા જમીનની ફળદ્રુપતા સાથે તેમનામાં ધણીજ કરામત હોવાથી તેઓ જે જોઈએ તે બનાવી શકે છે. તેથી કરીને તેમની સાથે એક સરખી રીતે વેપાર ચાલ્યાજ કરે છે, અને "કુદરતની તેમજ કળાકૌશલ્યની તરેહવાર બનાવટોના બદલામાં તેમને કિંમતી ધાતુઓ આપવામાં આવે છે."

બીજા લેખક યાહર હેમિલ્ટમે, અર્થસત્તાધિકારની રૂએ, સને ૧૮૨૮ના ઇસ્ટ ઇન્ડિયા ગેઝેટીઅરમાં હેઠળ પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

"જાફરખાન તથા શુબખાન એ બે (જંગાળના) હેલ્લા વાર્ષિકરૂપે જેમણે લગભગ ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું તેના વહિવટ હેઠળ, દેશની રિયલિટી ધણીજ આગાહ હતી, અને દિલ્લી ખાતે અપાતી વાર્ષિક ખંડણી સાધારણ રીતે એક કરોડ રૂપિયા જેટલી હોવા છતાં, કરનો બોલો જરાપણ લાગતો નહોતો. અલિવદ્દીખાને ગાદી પચાવી પાડ્યા પછી, જમીનદારો એટલા તો શ્રીમંત હતા કે તેમણે, મરાઠાના હુમલાઓ પાછા હટાવવાના વધારાના ખર્ચને પહોંચી વળવા સારૂ એક વખતે તેને એક કરોડ અને બીજી વખત ૫૦ લાખ રૂપિયાની બેટ આપી હતી."

હિન્દની ભૂત અને વર્તમાન આર્થિક સ્થિતિનો સુઝાવલો કરતાં આટલી ખુશ્ખે ખુશ્ખી વિરૂદ્ધતા જોવામાં આવે છે.

૨.

કેળવણી અને આરોગ્યતા.

કેળવણી.

ટેકિસલા અને નલન્દના વખતની તથા હાલની હિન્દની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો તે તદ્દન વધારે ખરાબ થતી જાય છે એમ આપણને માલમ પડ્યા વગર રહેશે નહિ. પૂર્વકાળમાં જ્યારે લોકો દુનિયાના બીજા ભાગમાંથી કેળવણીને માટે આપણી તરફ આવતા, ત્યારે આજે જ્ઞાનના ટુકડા વીણવા સારૂ ધણા ગેરલાભો સહિત આપણે બીજા દેશો પ્રત્યે જતું પડે છે. આપણને વિદિત છે કે, તિરસ્કૃત થયલા તુર્કો, એક વખતના ચોટલીવાળા ચીનાઓ, તથા આટલાન્ટિકની પેલી બેર બાડા હોકવાળા સીધીઓ પણ સુદાર્ સમસ્ત દુનિયાએ અભણના દર કરવાને સંગીન પગલાં ભર્યા છે. પરંતુ હિન્દના માયાળુ રાજ્યકર્તાઓએ વસ્તીના લગભગ ૯૦ ટકા જેટલાને અઝણ રાખનારું હકાપણભરેલું ધાર્યું છે. ભવિષ્યના દરેક શહેરીને અસુક કેળવણી ફરજિયાત આપવી તથા તે કેળવણી મફત લઈ શકાય તેવી ગોઠવણી કરવી એ સંસ્કૃતિ પામેલી મમસ્ત દુનિયામાં રાજ્યની ફરજ આલેખાય છે. પરંતુ બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં તો, મફત અને ફરજિયાત કેળવણીની પદ્ધતિ માટેની લોકોની આગ્રહપૂર્વક માંગણીઓ મુદ્દલ ખ્યાનમાં લેવામાં આવતી નથી. ઇસવી સન ૧૩૬૬ ના વર્ષનીજ વાતપર, આ બદ્દીસ માટે લોકનાયકોએ અધિકારીવર્ગને મળ્યું કરનારું સરૂ કર્યું હતું પણ આપણા નસુનેદાર અમલદાર વર્ગ કે જમીની મેસો-

પોટેમિયન કમિશન તરફથી થોડા વખતની વાન પર ઉચ્ચ કદર કરવામાં આવી છે તેમણે તે લોકનાયકોની હાંસી કરીને તેમને ખગલગાટ કરનારા ગણ્યા. છતાં પણ ગયા વર્ષથી મ્યુનિસિપલ છત્વાઓમાં મદત અને દરજ્જાત પ્રાથમિક કેળવણીની પદ્ધતિ દાખલ કરવાના પગલાં ભરાતાં ગયા છે. પરંતુ આ પગલાં, દેશની વિશાળ જરૂરીઆતોને પહોંચી શકાય તેટલાં પુરતાં નથી અને દરેક ઘરમાંથી અજ્ઞાનતા દૂર કરવામાં બહુ ઉપયોગી થઇ પડે એવા નથી. આપણી વસ્તીનો નવ દશાંશ ભાગ ગામડાંઓમાં રહે છે. તેથી એ સ્પષ્ટ છે કે થોડેલાં પગલાંથી વસ્તીના મોટા ભાગને કાંઈજ અસર થશે નહિ. ગામડાંઓમાંથી અભણતા દૂર કરવાને સંપૂર્ણ પગલાંઓ યોજવામાં આવે, નહિ તો, હિન્દુસ્તાન અજ્ઞાનતામાં ગરકાવ થયેલું રહેશે. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં મરકાર કેળવણી તરફ મહેસુસના ૩૦ ટકા કરતાં પણ વધારે નાણાં ખર્ચે છે, પણ હિન્દી મરકાર, જે આ પુરાતન ભૂમિના ઉછરતા લાખો લોકોના લલાં માટે આટલો બધો ઉત્સાહ ધરાવે છે, તે હિન્દમાં લોકોની કેળવણી માટે મહેસુલના પાંચ ટકા જેટલાં પણ નાણાંની ભોગવાઈ કરવાને અશક્ત છે. ચીન દેશ, પોતાની નાણાંની સ્થિતિ અવ્યવસ્થિત હોવા છતાં, દરેક વિદ્યાર્થી પાછળ એ પાઉન્ડ ખર્ચી શકે છે, જ્યારે બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં એ રકમની અર્ધો પણ ખર્ચાતી નથી. પ્રાથમિક કેળવણી માટે માણુમ દીઠ થોડી પેન્સ કરતા વધારે ખર્ચ કરવામાં આવતો નથી અને આ કંજુસપણા માટે નાણાંની તંગીનું બહાનું બતાવવામાં આવે છે, જ્યારે લશકરી ખાતાં માટે માણુમ દીઠ એક શિલિંગ જેટલો ખર્ચ કરવામાં આવે છે. પ્રાથમિક અને વધારે ઉચ્ચ કેળવણીની સ્થિતિ એટલીજ નિરાશાજનક છે. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૧૦ કરોડની વસ્તી માટે ૩૫૦ મ્યુનિસિપલિટીઓ છે જ્યારે હિન્દમાં ૨૪ કરોડ કરતાં પણ વધારે વસ્તી હોવા છતાં ફક્ત પાંચ મ્યુનિસિપલિટી છે.

અભણતા.

હિન્દમાં અભણતા એટલી વધી છે કે તે એક કહેવતરૂપ થઇ પડી છે. રશિયા ચીનાય યુરોપના સવળા દેશોમાં વસ્તીનો મોટા ભાગ લણેલો હોય છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં દર હજાર દીઠ માત્ર ૧૧૦ પુરોતો લખતા નાંચનાં આવડે છે જ્યારે તેની સ્ત્રીઓ તો હજારમાં માત્ર અગીઆરજ મળી આવે. દમ નર્વની ઉપરના જે શખસો વાંચી લખી શકતા નથી તે વસ્તીના પ્રમાણમાં કેટલા ટકા છે તે હેઠળ બતાવેલું છે. એ ઉપરથી જણાશે કે અમેરિકાના સીધીઓ પણ આપણા કરતાં ઘણાજ આગળ વધેલા છે.

રશીયા	...	...	...	...	૭૮	ટકા
સીલોન	...	...	...	...	૭૮	"
ફીલિપાઇન્સ	...	...	...	...	૫૫	"
અમેરીકન સીધીઓ	...	...	...	...	૩૫	"
હિન્દ...	...	...	...	...	૨૨.૫	"

ફરજિયાત કેળવણી.

સને ૧૯૧૭ માં એકઠી કરેલી માહિતી પર એમ માલમ પડ્યું હતું કે નીચે જણાવેલા દેશોમાં પ્રાથમિક કેળવણી કાનિ ફરજિયાત અથવા મદત અથવા એક ફરજિયાત

અને મફત હતી. હમણાની વ્યવસ્થા પ્રમાણે તો થોડા વર્ષમાં ચીનમાં પણ મફત અને ફરજિયાત કેળવણીની પદ્ધતિ દાખલ થશે.

મફત અને ફરજિયાત

યુનાઇટેડ કિંગડમ, ફ્રાન્સ, જર્મની, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, આસ્ટ્રિયા-હંગેરી, ઇટાલી, બેલ્જિયમ, ડેન્માર્ક, નોર્વે, સ્વીડન, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા), કનેડા, આસ્ટ્રેલિયા, જાપાન, સર્બિયા, સેંત્વેડોર, રુમાનિયા, પેરુ, પેરુવે, ઇક્વેડોર, ડોમિનિકન—રીપબ્લીક, ઇસ્ટિકા, બર્ગોરિયા, બોલિવિયા, આર્જેન્ટાઇન, બ્રાઝીલીયા, અને મેક્સિકો:

મફત.

કોલમ્બિયા, ચિલે, હેન્ડી, તુર્કી, મીયોન, બ્રાઝિલ, ફરજિયાત

બેલ્જિયમ, દુબુલા, ગ્રીસ, પોર્ટુગલ, એલ્સિનિયા.

ફરજિયાતપણાની મુદત.

જુદા જુદા દેશમાં ફરજિયાતપણાની મુદત હેઠળ મુજબ રાખવામાં આવી છે:—

ઇંગ્લાંડ	...	...	૫ વર્ષથી	૧૪ વર્ષ
મેક્સિકો	...	...	૭ "	૧૩ "
નોર્વે	...	...	૭ "	૧૪ "
સ્વીડન	...	...	૭ "	૧૪ "
ફ્રાન્સ	...	...	૬ "	૧૨ "
જર્મની	...	...	૬ "	૧૪ "
ડેન્માર્ક	...	...	૭ "	૧૪ "
સ્વેડન	...	...	૬ "	૧૨ "
ઇટાલી	...	...	૬ "	૧૨ "
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	...	...	૬ "	૧૫ "
આસ્ટ્રિયા	...	...	૬ "	૧૫ "
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	...	...	૭ "	૧૬ "
કનેડા	...	...	૮ "	૧૪ "
જાપાન	...	...	૬ "	૧૪ "
ન્યુ ઝીલેન્ડ	...	...	૭ "	૧૪ "
આસ્ટ્રેલિયા	...	...	૬ "	૧૪ "

નિશાળે જતા વિદ્યાર્થીઓ.

વસ્તીના સેંકડે કેટલા ટકા છોકરાં નિશાળે જાય છે તે કેટલાક દેશના સંબંધમાં હેઠળ જતાવેલું છે:—

બેલ્જિયમ	...	...	૧૯
ઇંગ્લાંડ તથા વેલ્સ	...	...	૧૯

કેનેડા	...	...	...	૧૬૧
ફ્રાન્સ	...	...	...	૧૮
પ્રશિયા	...	...	...	૧૮
હિન્દુસ્તાન	...	...	...	૧૦૮

આથમિક કેળવણી પાછળ કરાતો ખર્ચ.

જુદા જુદા દેશમાં આથમિક કેળવણી પાછળ માણસ દીઠ વાર્ષિક કરાતો ખર્ચ હેઠળ મુજબ છે,

દેશનું નામ.	ખર્ચ શિલિંગ પેન્સ		દેશનું નામ.	ખર્ચ શિલિંગ પેન્સ	
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૧૬	૦	બેલ્જિયમ	૫	૪
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૧૩	૮	નોર્વે	૫	૧
ઓસ્ટ્રેલિયા	૧૧	૩	ફ્રાન્સ	૪	૧૦
ઇંગ્લાંડ	૧૦	૦	આસ્ટ્રિયા	૩	૧૧
કેનેડા	૮	૮	સ્પેઇન	૧	૨
સ્કોટલેન્ડ	૮	૭	રશિયા	૦	૭
જર્મની	૬	૧૦	હટલી	૧	૭
આયર્લેન્ડ	૬	૫	જાપાન	૧	૨
નેધરલેન્ડ	૬	૪	સર્વિયા	૧	૨
સ્વીડન	૫	૭	હિન્દુસ્તાન	૦	૧

જુદા જુદા દેશમાં કેટલી યુનિવર્સિટીઓ છે તે હેઠળ બતાવેલું છે.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	...	...	...	૩૫૦
જર્મની	...	...	...	૨૧
ઇંગ્લાંડ	...	...	...	૧૧
રશિયા	...	...	...	૮
આસ્ટ્રિયા	...	...	...	૧૦
હટલી	...	...	...	૨૧
બેલ્જિયમ	...	...	...	૨૪
હોલેન્ડ	...	...	...	૪૦
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	...	...	...	૪
સ્વીડન	...	...	...	૨
બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન	...	...	...	૫

ઉચ્ચ કેળવણીનો ખર્ચ.

જુદા જુદા દેશમાં માણસ દીઠ ઉચ્ચ કેળવણી તરફ ખર્ચાતી રકમ હેઠળ નીચે

છે. તે ઉપરથી જાણી શકે છંડાડ ખરે છે તેના ૪૦ મો ભાગ પણ હિન્દમાં ખર-
ચાતો નથી.

દેશનું નામ	ખર્ચ રૂપે	દેશનું નામ	ખર્ચ રૂપે
અસ્તિયા	૬	નોર્વે	૪
એસ્ટોનિયા	૬	રશિયા	૨
ડેન્માર્ક	૮	રોમન	૧૬
ફ્રાન્સ	૬	સ્વીડન	૬૬
જર્મની	૭	સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૧૧
યુનાઇટેડ કિંગડમ	૧૧	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૧૧
ગ્રીસ	૨	હિન્દુસ્તાન	૬
ઇટલી	૩૬		

આરોગ્ય.

હિન્દુસ્તાનના લોકોની તંદુરસ્તી કોઈ પણ રીતે સંતોષકારક નથી. પ્લેગ તથા ઈન્ફ્લુએન્સા એકન થઈને દર શત્રુની માથે દેશમાં દાખલ થઈને પીડા કરે છે. માત્ર પ્લેગથી ૮૬,૮૦,૪૦૩ મરણ થાય છે. હિન્દમાં ૧૦૦૦ માણસ દીઠ મરણ થાય છે, જ્યારે વ્હા દેશમાં તો એથી અડધો દર પણ આવતો નથી. આજ મરણ દરને ૨૮૦ જેટલા થાય છે. જાંદગીની મુદત લગભગ ૨૩ છે, જે ઇંગ્લાંડમાં તેના કરતાં બમણી અને ન્યુ ઝીલેન્ડમાં ત્રણ ગણી છે. લગનું પ્રમાણ જો કે સૌથી વિશેષ છે તો પણ જન્મનું પ્રમાણ એટલું વધારે નથી લોકોની તંદુરસ્તીની આવી શોકજનક સ્થિતિમાં હોવા છતાં વૈદિક ઉપચારો માટે પૂરતી ગોઠવણો કરવામાં આવી નથી. મદ્રાસમાં દર ૬૦,૦૦૦ માણસો અને દર ૬૦૦ ચોરસ માઈલ દીઠ એક જ દવાખાનું છે. હિન્દીઓની જરૂરીઆતો તરફ વિશેષ લક્ષ આપવાની જરૂર છે એ તો 'દેખીતું' છે. આ બીના તરફ રાજ્યવહિવટકર્તાઓનું ધટીક વખત બાન પણ ખેંચવામાં આવ્યું છે પણ હમેશ મુજબ તેનું કંઈ પણ સાફ પરિણામ આવ્યું નથી.

જન્મ મરણનું પરિમાણ.

જુદા જુદા દેશમાં જન્મમરણનું પરિમાણ હેઠળ પ્રમાણ છે:—

દેશનું નામ.	દર હજાર દીઠ મરણનું પ્રમાણ.	દર હજાર દીઠ જન્મનું પ્રમાણ.	નોંધ.
બેલ્જિયમ ...	૧૪.૮	૨૨.૬	(જન્મનું પ્રમાણ સૌથી ઓછું.)
ડેન્માર્ક ...	૧૩.	૨૬.૭	
ફ્રાન્સ ...	૧૭.૫	૧૯.૦	
જર્મન એમ્પાયર ...	૧૫.૬	૨૮.૩	
હૉલેન્ડ ...	૧૨.૩	૨૮.૧	(મરણનું પ્રમાણ સૌથી વિશેષ.)
હંગેરી ...	૨૩.૩	૩૬.૩	
હિન્દુસ્તાન ...	૩૦.	૩૭	
ઇટલી ...	૧૮.૨	૩૨.૪	
ન્યુઝીલેન્ડ ...	૯.૮	...	(મરણનું પ્રમાણ સૌથી ઓછું.)
પ્રશિયા ...	૧૫.૫	૨૮.૯	(જન્મનું પ્રમાણ સૌથી વિશેષ.)
રુમાનિયા ...	૨૨.૯	૪૩.૪	
સર્બિયા ...	૨૧.૧	૩૮.૦	
સ્પેઇન ...	૨૧.૮	૩૨.૦	
યુનાઇટેડ કીંગડમ ...	૧૩.૮	૨૩.૯	

આયુષ્ય પ્રમાણ.

જુદા જુદા દેશમાં માણસના આયુષ્યની યોગ્ય વર્ષ અગાઉ હેઠળ પ્રમાણ ગણતરી થઈ હતી:—

દેશનું નામ.	પુરૂષનું આયુષ્ય.	સ્ત્રીનું આયુષ્ય.
બેલ્જિયમ ...	૪૪.૧	૪૭.૮
ન્યુ ઝીલેન્ડ ...	૫૪.૪	૫૭.૩
ઇટલી ...	૪૨.૮	૪૩.૧
ફ્રાન્સ ...	૪૫.૭	૪૯.૧
બેલ્જિયમ ...	૪૫.૩	૪૮.૮
પ્રશિયા ...	૪૨.૩	૪૫.૮
ડેન્માર્ક ...	૫૦.૨	૫૪.૭
નોર્વે ...	૫૪	૫૪.૧
સ્વીડન ...	૫૦.	૫૩.૬

૩.

પગાર તથા નોકરીઓ.

પગાર.

હિંદુસ્તાનમાં હિંદી દરજ્જાના અમલદારને જે પગાર આપવામાં આવે છે તે તદ્દન બેહદ છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જેવો ધનવાન દેશ, બીજા દેશોમાં રાજના જેવું, સ્થાન ભોગવતા ચોતાના પ્રેસિડન્ટને જે પગાર આપે છે તેના કરતાં પણ વાઇસરોયને દર વરસે ૧૬,૭૨૦ પાઉન્ડ વધારે મળે છે અને એ રકમ કાંઈ નહિ તો, ૭૨૬૦ હિન્દીઓની સરેરાસ વાર્ષિક આવક જેટલી થાય છે. રાજ્યવહીવટના ઉપરીને એક હજાર પણ માણસની વાર્ષિક આવક જેટલો પગાર આપનો હોય એવો આંખી દુનીઆમાં કાંઈ પણ દેશ નથી. અહિંમાં તો એક સાધારણ પ્રાંતના ગવર્નરને, ઇંગ્લાંડનાં વડા પ્રધાનને મળે છે તેના કરતાં પણ વધારે આપવામાં આવે છે. હિન્દમાં વરિષ્ઠ ક્ષરોજારી મહાના સભાસદને જે પગાર મળે છે તે નેધરલેન્ડની કેબિનેટના પ્રધાનના પગાર કરતાં પાંચ ધણો અને ઇટલીના પ્રધાનના પગાર કરતાં લગભગ દશધણો થાય. " અગદેવતાઓ " જેઓ ખાતાઓનું ઉપરીપણું ભોગવે છે તેમને પણ એટલાજ મોટા પગારે મળે છે. હિંદુસ્તાનમાં પોસ્ટ ના ઉપરીને જે પગાર મળે છે તે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના એવાજ અમલદારના પગાર કરતાં ઓછામાં ઓછો ત્રણ ધણો થાય છે, વળી, આ બધી હિંદી દરજ્જાની નોકરીઓ તો ગોરા લોકોનેજ માટે ખાસ રાખી મૂકવામાં આવે છે. જ્યારે આ હિંદી નોકરીઓના બેસુમાર પગારો હોય છે ત્યારે નીચા દરજ્જાની નોકરીઓ જે મહેરબાની રાહ હિન્દીઓને, અપાય છે તેનો નિર્વાહ જેટલો પણ પુરતો પગાર હોતો નથી. દાખલા તરીકે જ્યારે કેળવણીના મેમ્બરને દર વરસે લગભગ ૫૩૨૭ પાઉન્ડ આપવામાં આવે છે, ત્યારે પ્રાથમિક શાળાના એક શિક્ષકનો સરેરાશ પગાર ૧૦ પાઉન્ડ કરતાં ભાગ્યજ વધારે હોય છે. બીજા કાંઈ પણ દેશમાં, ઉપરીઓને આટલા હદ બહારના પગારો અને હલકા દરજ્જાવાળાને એકદમ ઓછા પગારોની આશ્ચર્યકારક વિરુદ્ધતા બીજા કાંઈ પણ દેશમાં જોવામાં આવતી નથી એ કહેવાની શું અગત્યતા રહે વાર ? પગારોના આ અમર્યાદિત પ્રમાણથી લોકોના કચરધાણ નીકળી જાય છે ત્યારે હિંદી દરજ્જાની નોકરીમાંથી તેમને ખાતલ રાખવાની પદ્ધતિ તેમના માનસિક વિકાસને ઘણી દે છે, તેમની જીવનશક્તિને ગાંધી લે છે અને તેમની પરત્રતાની લાગણીમાં વૃદ્ધિ કરે છે. આ ગેરવાજમી પદ્ધતિનો અંત આવશે ત્યારે ઇંગ્લાંડ અને હિન્દ બેઠે માટે તે એક માંગલિક દીવસ ગણાશે.

રાજ્યવાહવટના ઉપરીઓના પગાર.

હેકળના કોઠામાં જુદા જુદા દેશમાં રાજ્ય ચલાવતા ઉપરીઓના પગારો આપેલા છે તે ઉપરથી જણાશે કે જ રાજ્ય (શિલિપાઇન, પોરટુગલ, ચિલે, જાપાન, ઇટલી તથા નેધરલેન્ડસ)ના ઉપરીઓના એકત્ર પગાર કરતાં પણ વાઇસરોયને વધારે મળે છે. યુનાઇટેડ કિંગડમના વડા પ્રધાનને વાઇસરોયના પગારનો ત્રીજો ભાગ પણ મળતો નથી.

રાજ્યવહિવટના ઉપરીઓ.	વાર્ષિક પગાર.
	પાઉન્ડ.
હિન્દુસ્તાન, વાઇસરાય ...	૧૬,૭૨૦
અમેરિકા, પ્રેસિડેન્ટ ...	૧૫,૬૨૫
આસ્ટ્રેલિયા, ગવર્નર-જનરલ ...	૧૦,૦૦૦
દક્ષિણ આફ્રિકા, ગવર્નર-જનરલ ...	૧૦,૦૦૦
સીલોન, ગવર્નર ...	૬,૪૦૦
આર્જેન્ટાઇન, પ્રેસિડેન્ટ ...	૬,૦૦૦
યુનાઇટેડ કિંગડમ, પ્રાઇમ મિનિસ્ટર ...	૫,૦૦૦
પેરુ, પ્રેસિડેન્ટ ...	૪,૮૦૦
બ્રાઝિલ, ગવર્નર ...	૪,૫૦૦
ફિલિપાઇન્સ, ગવર્નર ...	૩,૭૬૦
પોર્ટુગલ, પ્રેસિડેન્ટ ...	૨,૬૦૦
ચિલે, પ્રેસિડેન્ટ ...	૨,૦૬૨
જાપાન, પ્રાઇમ મિનિસ્ટર ...	૧,૨૩૧
ઇટલી, પ્રાઇમ મિનિસ્ટર ...	૧,૦૦૦
નેધરલેન્ડ્સ, પ્રાઇમ મિનિસ્ટર ...	૧,૦૦૦

આવક તથા પગારો.

લોકના કોકામાં લુદા લુદા રાજ્યના ઉપરીઓના પગારો, ત્યાંના લોકોની સરેરાસ વાર્ષિક આવકના રૂપમાં આપવામાં આવ્યા છે. એ ઉપરથી જણાશે કે જ્યારે ફ્રાંસના પ્રેસિડેન્ટને ૮૫૮ ફ્રેંચોની સરેરાસ વાર્ષિક આવક જેટલો પગાર મળે છે, ત્યારે હિન્દના વાઇસરોયને ઓછામાં ઓછા ૮૩૬૦ લોકોની વાર્ષિક આવક જેટલો પગાર આપવામાં આવે છે. હાજો લોકો જૂએ મરી જાય છે તો પણ પગારનું આવું અમર્યાદ ધોરણ ચાલુ રખાતું જાય છે એ હિન્દમાં બ્રિટિશ રાજ્યવહિવટનું શોકજનક દૃશ્ય છે.

આવક તથા પગારો.

હિન્દુસ્તાન ...	વાઇસરોયનો	વાર્ષિક	પગાર-૮૩૬૦	લોકોની	આવક	જેટલો
ફ્રાંસ ...	પ્રેસિડેન્ટનો	"	૮૫૮	"	"	"
આસ્ટ્રેલિયા ...	ગવર્નર જનરલનો	"	૨૫૦	"	"	"
પોર્ટુગલ ...	પ્રેસિડેન્ટનો	"	૨૦૦	"	"	"
બ્રાઝિલ ...	વડા પ્રધાનનો	"	૧૧૫	"	"	"
ઇટલી ...	"	"	૮૩	"	"	"

પ્રધાનોના પગારો.

વાઇસરૉયની કારોબારી સભાના સભાસદને જે પગાર મળે છે તે યુનાઇટેડ સ્ટેઇ-
ટસના કેબિનેટ મિનિસ્ટરના પગાર કરતાં જમણા અને જાપાનના કેબિનેટ મિનિસ્ટરના
પગાર કરતાં લગભગ સાત ગણા થાય છે. લુદ્ધ લુદ્ધ દેશના પ્રધાનોના પગારની હેઠળ
જાણીએની હકીકત ઉપરથી જાણીએ કે વરિષ્ઠ કારોબારી સભાના સભાસદને, ઇંગ્લાંડનાં
કેબિનેટ મિનિસ્ટર કરતાં પણ વધારે પગાર મળે છે.

પ્રધાનોના પગારો.

દેશનું નામ.	વાર્ષિક પગારો.
હિન્દુસ્તાન, વરિષ્ઠ કારોબારી સભાના સભાસદને	૫,૩૩૩
ઇંગ્લાંડ, કેબિનેટ મિનિસ્ટરને	૫,૦૦૦
દક્ષિણ આફ્રિકા, ...	૨,૫૦૦
યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સ	૨,૫૦૦
કેનડા, ...	૧,૪૫૩
નેધરલેન્ડ્સ	૧,૦૦૦
જાપાન	૮૨૧
ઇટલી પહેલા વર્ગના	૧૦૦
ઇટલી બીજા	૪૮૦

ખાતાંઓને લગતા પગારો.

ખાતાંઓના સંબંધમાં જોઈએ તો તેમાં પણ એટલુંજ ઉગ્રઉપલું નજરે પડે છે.
હિન્દમા કૉમર્સ ડિપાર્ટમેન્ટના ઉપરીને, ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાના તેજ અમલદારના એકત્ર
પગાર કરતાં પણ વધારે મળે છે. હેઠળના ક્રમમાં કેટલાક દેશના ખાતાંના ઉપરીઓના
વાર્ષિક પગારો આપેલા છે:—

ખાતાંના ઉપરીઓના પગારો.

દેશનું નામ	પોસ્ટ પાઉન્ડ	એક્ઝિક્યુશન (ફગવણી) પાઉન્ડ	કૉમર્સ પાઉન્ડ
હિન્દુસ્તાન. ..	૩,૨૦૦	૨૪૪૦૦	૩,૨૦૦
ઇંગ્લાંડ ...	૨,૫૦૦	૨૮૦૦	૨,૦૦૦
ઑસ્ટ્રેલીયા ...	૧,૦૦૦	...	૧,૨૦૦
સ્કૉટલેન્ડ ...	૧,૦૦૦ થી ૨,૦૦૦	૧૨૦૦ થી ૧૫૦૦	...
યુનાઇટેડ સ્ટેઇટ્સ ...	૧,૦૪૨	૧૦૪૨	૧,૦૪૨
કેનેડા ...	૧,૦૪૨	૧૦૪૨	૧,૦૪૨

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક તથા કોન્સ્ટેબલોના પગારો, પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક તથા કોન્સ્ટેબલોને સરેરાસ વાર્ષિક પગાર થું મળે છે તે કેટલાક દેશના અંધમાં હેડળ બતાવેલું છે:—

દેશનું નામ.	શિક્ષકનો પગાર પાઉંડ	કોન્સ્ટેબલનો પગાર પાઉંડ.
યુનાઇટેડ સ્ટેઇડ્સ	૩૧૨	૨૧૬
ઈંગ્લાંડ	૧૦૦	...
ઓસ્ટ્રેલિયા	૩૬	...
જાપાન	૩૧	૧૬
પોર્ટુગલ	૨૦	...
હિન્દ	૧૦	૮

બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન તથા વડોદરા રાજ્યના પગારો.

વડોદરાના રાજ્યની સાથે સરખાવતાં પણ પગારોમાં એટલીજ અમમાનતા માલમ પડે છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનની પ્રતિક કારોબારી મલાના એક સામારણ સભાસદને પણ, વડોદરાના વડા પ્રધાન (દિવાન)ને મળે છે તેના કરતા વધારે મળે છે. હિન્દમાં સ્થાનિક અરદારના એજ્યુકેશન સેક્રેટરીને વડોદરા રાજ્યના એજ્યુકેશન મિનિસ્ટરને મળે છે તેના કરતાં બમણો પગાર મળે છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનને પણ, વડોદરાના મિનિસ્ટર ઓફ એજ્યુકેશન કરતાં વધારે મળે છે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના ચીફ જસ્ટીસને વડોદરાના વડા જજના પગારના ત્રણ ગણા કરતાં પણ વધારે મળે છે. તેજ પ્રમાણે બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં ડિરેક્ટર તથા ન્યાયાધીશને, વડોદરાના તેવાજ અમલદારોને મળે છે તેના કરતાં વધારે મળે છે. બીજા ખાતાઓમાં પણ એવીજ વિલક્ષણતા માલમ પડશે. હેડળ બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન તથા વડોદરા રાજ્યના પગારો આપેલા છે:—

વડોદરાના તથા બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના પગારો.

કોરો	બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં માસિક પગાર રૂપિયા.	વડોદરા રાજ્યમાં માસિક પગાર રૂપિયા.
નવનરની કોઠનિસલના સભાસદને	૪૮૭૩	૩૦૦૦ થી ૫૦૦૦ (વડા પ્રધાનને) ૧૦૦૦ અને તેથી ઉપર (નાયબ દિવાનને)
ચીફ જસ્ટીસને	૫૦૦૦	૧૫૫૦
પોલિસ કમિશનર જનરલ	૨૦૦૦ થી ૩૦૦૦	૧૩૦૦
ચીફ એન્જીનીયર	૨૫૦૦ થી ૨૮૦૦	૬૦૦ અને તેથી ઉપર
ડિરેક્ટર ઓફ એજ્યુકેશન	૧૨૫૦ થી ૨૫૦૦	૧૦૦૦ (એજ્યુકેશન મિનિસ્ટરને)
સર્વેયર જનરલ	૩૧૮૭	૬૦૦

હિન્દીઓ તથા સરકારી નોકરીઓ.

હિન્દીઓનું નસીબ પોતાના દેશમાં “ લાકડાં કાપનારા તથા પાણી ખેંચનારા ” તરીકેનું છે. ઉંચા દરજ્જાની સંઘણી નોકરીઓનો ઇન્તરો પરદેશીઓએ રાખેલો છે. સનદી નોકરીમાં પણ હિન્દીઓને જાણે દુકાડાઓજ નાંખવામાં આવે છે. હિન્દી સનદી નોકરીમાં માસિક રૂ. ૮૦૦ ના તથા તેથી વધારે પગારની ૭૭૨ જગ્યાઓ છે. એમાંની બાગેજ ચાર ટકા હિન્દીઓને અપાય છે. રૂ. ૨૦૦ તથા તેથી વધારે (પણ રૂ. ૮૦૦ કરતાં ઓછા) પગારની ૨૬૪૫ જગ્યાઓ છે એમાંની બાગેજ ચાર ટકા હિન્દીઓને અપાય છે. રૂ. ૨૦૦ તથા તેથી વધારે (પણ રૂ. ૮૦૦ કરતાં ઓછા) પગારની ૨૬૪૫ જગ્યાઓ છે જેમાંની ૨૫૦૦ કરતાં પણ વધારે મિન હિન્દીઓને આપવામાં આવે છે અને માત્ર ચાર ટકા જોડતી હિન્દીઓને અપાય છે. એગ્રિકલ્ચરલ તથા સિવિલ વેટરિનરી ખાતામાં પણ રૂ. ૫૦૦ અને તેથી વધારે પગારની ૧૫૦ જગ્યાઓ છે એમાંની એક પણ હિન્દીઓને આપવામાં આવતી નથી. સર્વે (માપગી) ખાતામાં પણ રૂ. ૫૦૦ ના પગારનો એક પણ હિન્દી નથી. માઇનિંગ, માઇલ્સ, મિન્ટ, ઑમે તથા ઑઇલર ડિપાર્ટમેન્ટમાં પણ રૂ. ૨૦૦ ના પગારનો કેઇ હિન્દી નથી. પરંતુ દોઢ પાઉન્ડના ઉદારતા ભરેલા પગારની જગ્યાઓ હિંદના પુત્રો માટે રહેમ કૃપાથી ખુલ્લી મુકવામાં આવી છે.

રૂ. ૨૦૦ અને તેથી વધારે (પણ રૂ. ૫૦૦ કરતાં ઓછા) પગારની સરકારી નોકરીમાં હિંદીઓ હેઠળ ખતાવેલા પ્રમાણમાં છે:—

રૂ. ૨૦૦ અને તેથી વધારે પગારની સિવિલ નોકરીઓ.

ખાતાનું નામ.	યુરોપિયનો તથા એંગ્લો ઇન્ડિયનોની સંખ્યા.	હિંદીઓ તથા અર્મનો	કુલ સેંકડે કેટલા હિંદીઓ છે તે.
૧ એગ્રિકલ્ચર (ખેતીવાડી)	૬૭	૫૦	૪૫
૨ સિવિલવેટરિનરી (પશુ.)	૩૮	૧૪	૨૭
૩ કસ્ટોડિયન	૨૧૯	૨૭	૧૧
૪ પોલિસ	૯૦૮	૪૫૦	૩૩
૫ ઇન્જિનિયરી	૩૨૪	૪૯૩	૬૦
૬ આઇ. સી. એસ.	૧૩૦૮	૬૩	૫
૭ રેલ્વે	૪૦૨	૪૫	૧૦
૮ પોસ્ટ	૧૪૫	૧૩૨	૪૮
૯ પબ્લિક વર્ક્સ (જ. બા.)	૬૮૮	૩૭૮	૩૫

રૂ. ૫૦૦ અને તેથી વધારે (પણ ૮૦૦ કરતાં ઓછા) પગારની કેટલીક નોકરીમાં હિંદીઓ હેઠળ ખતાવેલા પ્રમાણમાં છે:—

રૂ. ૫૦૦ અને તેથી વધારે પગારની સિવિલ નોકરીઓ.

ખાતાનું નામ.	યુરોપિયનો તથા એંગ્લો ઇન્ડિયનો	હિંદીઓ તથા અર્મનો	કુલ સેક્ટરે કટલા હિંદી ઓ છે તે.
૧ ખેતીવાડી	૫૦	...	...
૨ સિવિલ વેટરિનરી	૩૨	...	...
૩ કસ્ટમ્સ	૩૪	૩	૮
૪ પોલીસ	૫૦૭	૨૮	૫
૫ ફળવણી	૨૨૩	૪૫	૧૭
૬ આઈ. સી. એસ. (સ. નો.)	૧૨૧૫	૫૯	૫
૭ રેલ્વે	૨૯૯	૧૯	૬
૮ પોસ્ટ	૪૧	૫	૧૧
૯ બહાર આધિકાર	૪૯૩	૮૫	૧૫

૩. ૮૦૦ અને તેથી વધારે પગારની કટલાંક સિવિલ ખાતાની નોકરીઓમાં હિંદીઓ હેઠળ જતાવેલા પ્રમાણમાં છે.

૩. ૮૦૦ અને તેથી વધારે પગારની નોકરીઓ.

ખાતાનું નામ.	યુરોપિયનો તથા એંગ્લો ઇન્ડિયનો	હિંદીઓ તથા અર્મનો.	કુલ સેક્ટરે કટલા હિંદીઓ છે તે.
૧ ખેતી વાડી	૩૦	...	...
૨ સિવિલ વેટરિનરી	૧૩	..	...
૩ કસ્ટમ્સ	૧૦	૧	૬
૪ પોલીસ	૨૬૬	૩	૧
૫ ફળવણી	૯૧	૨	૨
૬ આઈ. સી. એસ.	૭૪૩	૨૯	૪
૭ રેલ્વે	૧૭૪૨	૧૧	૬
૮ પોસ્ટ	૨૫	૨	૭
૯ બહાર આધિકાર	૨૬૨	૪૫	૧૫

ઉપસંહાર.

અગાઉના પાનામાં જણાવેલા આંકડાઓ ને ઠુંક નોંધોથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરથી જણાશે કે હિંદીનો જનસમાજ, કંગાળ આરોગ્ય સ્થિતિ, ગ્રાહ્ય અજ્ઞાનતા અને શૈક્ષણિક દારિદ્ર્યમાં પોતાનું જીવન ગાળી રહ્યો છે અને એ સર્વ ઉપરાંત, પરદેશી રાજ્ય વહિવટનો બે સુમાર ખર્ચ તેમને ભારી નાખે છે. ખેતીવાડી પડી ભાંગી છે, વેપાર તદ્દન થોડો ચઢ્યો છે, અને હિંદી દરજ્જાની નોકરીઓમાંથી લોકોને ખાતલ સંખ્યાથી તેમનું છુદ્ધિચાર્યુ નષ્ટ પામતું જાય છે. બ્રિટિશ રાજની પિતૃત્વ અરક્ષાસ હેઠળ હિંદીના લોકોની આવી હલ્લખેદક સ્થિતિ છે.

ભાવિની એ એક વિચિત્ર ઘટના છે કે, હિંદી અમલદાર વર્ગ જે વિરૂદ્ધ ટીકા તરફ નાખુશી બતાવે છે તેમણે આ વસ્તુસ્થિતિ સામે ફરિયાદ કરવાની તથા મજબુત વાધો ઉઠાવવાની હિંમત કરનાર નિઝર પુરૂષોને શુદ્ધેશ્વર કસબ્યા છે, તેમના પર પ્રતિબંધો મૂક્યા છે અથવા તો તેમને દેશનિકાલ કર્યા છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે મહાન અસંતોષની લાગણી ઉત્પન્ન થઇ છે, જે એ લાગણીમાં વૃદ્ધિ થવા દેવામાં આવે તો ઇંગ્લાંડ અને હિંદ બેક્ર માટે એક અનિષ્ટ દિવસ આવશે. હિંદનું હિત થોડાક ગોરાઓના હાથમાં સોંપવાની પદ્ધતિ સત્તર અંધ થતી જોઇએ અને હિંદના પુરોને આત્મનિર્ણય અને આત્મશાસનનો સંપૂર્ણ હક આપવો જોઇએ. રાષ્ટ્રીય પ્રગતિની બાબતમાં હિન્દ હાલ અપમાન ભરેલી રીતે પગાત છે અને માત્ર સ્વરાજ્યથીજ તે હુનિયાની શ્રેષ્ઠ પ્રગતિઓના જેવી સ્થિતિ ભોગવવાને સમર્થ થશે.

હિંદના કલાની ખીલવણીમાં તથા તેના પ્રયત્નોમાં આમી ને તેનાં પરિણામો.

ઉદ્દેશ.

હિંદુસ્તાનની કલાની ખીલવણી માટે હાલમાં ત્રણ જાતના પ્રયત્નો થાય છે એમ કહી શકાય (૧) કલાભવનો-કલાતું શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ (૨) પ્રદર્શન અને સંમ-હરથાનો (૩) પબ્લીક વર્ક્સ ડીપાર્ટમેન્ટ-કલાનો વકીવટ કરનાર ખાતાઓ. આ બધા પ્રયત્નોમાં શી આમી છે તે તેથી હિંદની કલાની ખીલવણીને ખદલે કેવી રીતે પાપમાલી (degenerates) થઇ છે તે બતાવવાનો અહીં ઉદ્દેશ છે.

કલાભવનો (Schools of Art.)

રાજઆતની સંસ્થાપકોની ગેરસમજ.

ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં ઇંગ્લાંડમાં ભરાયેલા “ ધી ગ્રેટ ઇન્ટરનેશનલ એક્ઝીપીશન ” વખતે થયેલી કલાને માટેની હીલચાલો આખા ઇંગ્લાંડમાં કલાભવન રૂપે પરિણમી છે. એવીજ રીતે હિંદના કલાકોશલ્ય વધારવાને માટે આવા કલાભવનો સ્થાપવાની તજ-વીજ રાર થઇ. હિંદને માટે આ પ્રથમ એટલા માટે ગરૂરનો જણાયો કે એ વખતે હિંદની કલાના સંબંધમાં આવેલા યુરોપીઓને હિંદની કલાને હલકી સમજેલા તેમને તે કલા સાચી નહિ લાગેતી પણ ખરી રીતે તેમની આ સમજ ખોટી હતી. અલગત ઔરંગ઼ સંગ્રહોના સંબંધથી હિંદની કલાની પડતીની રાજઆત થઇ ચુકેલી પણ તે પડતી માત્ર મોજલાઇ કલાની હતી. હિંદની કલાને તો તે વખતે રજપુત રાજાઓનો આશ્રય હતો તેને પરિણામે થયેલા તેઓના રાજમહેલો જેવા કે-દીગ, ઉદેપુર, મારવાડ વગેરેના તેમજ હિંદુઓનો ધાર્મિક બાંધકામો-ખનારસ હરદાર, વદાવન વગેરેનાં હિંદુ પાટ રીલી અને પૈલવ

માટે વખાણ્યા છે. તેવીજ રીતે દક્ષિણમાં અને પશ્ચિમમાં એમ બંધી તરફ કલા ધાર્મિક ભાવનાથી કામ કરતી હતી. કલાને પરંપરાગત—traditional વિકાસ અર્થાતિ વહેતો હતો. એ વખતે ભરાએલ: “ધી ગ્રેડ ઇન્ડરનેશન ઓફ ઓરીએન્ટલ આર્ટ” મુકાએલ હિંદની કલા કૌશલ્યના નમુનાઓના મારા ગણાય છે. આવી પરિસ્થિતિ છતાં પશ્ચિમવાસીઓને આપણી કલાને સુધારવાની જરૂર જણાઈ તેનું કારણ એ છે કે તેમણે આપણી કલાની કરેલી પરીક્ષા કલાના તેમના ધોરણ ઉપર થએલી હતી. આ ધોરણનું આદર્શ આપણા ધોરણના આદર્શ કરતાં જુદું હતું. આ આદર્શનો વિરોધ માત્ર એકે વાક્યથી કંઠી શકાય છે તે એ કે—આપણી કલા કલાધરોએ તેમના ધ્યેયપરના પુરા ચિંતનથી દેખાએલા રૂપો પરથી કરેલા છે જ્યારે તેમની તે વખતની કલાનું વલણ કલાના માત્ર લાભ સ્વરૂપથીજ ધ્યેય પર જવા તરફનું હતું.

આ ગેરસમજનો ઇતિહાસ.

આપણું આદર્શ પશ્ચિમમાં પણ હતું. ગ્રીસ રોમની જુના કાલની કલા આવા ધ્યેય ઉપરથી થએલી છે. આપણામાં ભક્ત કાવ્યોએ પોતાના ઉપામિત દેવની તેના પુરેપુરા ચિંતન પછી હૃદયગાદમાં સ્ફુરેલા રૂપોને અતુરપ કવિતાઓ કરેલી છે ને તે જોઈ કાવ્યોમાં અગ્રદયાને ગણાઈ છે તેમજ કલાધરોએ પણ ઉપાસીની પુરેપુરી ભક્તિ પછી તેના રૂપો આપ્યાં છે. આવા રૂપો જુના ચિત્રો, પુનગાઓ અને સ્થાપત્યમાં દેખાય છે. આ પુતળાઓમાં ઇશ્વરની અમિત બ્રહ્માંડી Universal શક્તિ માપિત વયમાં કેવી રીતે નવાવવી તે કવિઓએ અને કલાધરોએ બહુ ફતેહમંદીથી દેખાડી આપ્યું છે તેમજ ગ્રીસમાં જુના કાલમાં થએલી કલા કલાધરોના હૃદયગાદમાં પૂરા ચિંતન પછી થએલી કલ્પના પ્રમાણે થએલી છે અને માટે તે વખતે થએલી છે. જનાં પણ ઇશ્વરનું આમિત બ્રહ્માંડિત બળ આપણી કલામાં જોઈતું સ્પષ્ટ વ્યક્ત થાય છે તેટલું ગ્રીસની કલામાં દેખાતું નથી કારણકે એ જગાએ તે કલાધરોએ તેમના ઉપાસ્યની ભક્તિમાંથી સ્ખલના પામી આ દુનિયાના માપિત બળવાળા મનુષ્યોની નકલ કરી છે. એટલે તેમનાં દેવ દેવીઓના દેવી ભાવને બદલે માનુષી ભાવ બહાર તરી આવે છે. જના પણ કલાનું ઓજસ તેમની કલામાંથી થતું સ્ફુરે છે.

પણ આવા અપ્રસિદ્ધ ચિંતનને બદલે માનુષ ચિંતન પાછું કિશ્કીઅત ધર્મીઓમાં ઉભું થાય છે અને ત્યારે કલાના જે રૂપો ઉભા થયા છે તે વિદ્વાનો વખાણે છે ને આપણી કલા સાથે સરખાવે છે. આ યુરોપનો મધ્યકાલ ગણાય છે કે જે ઇતિહાસમાં સૌથી મુખી કાળ ગણાતો. આ મધ્યકાળની કલામાંથી ભૂકુત બળ અલગત ગ્રીસ રોમની કલા કરતાં વધારે છે. એ ગગનચુમિત શિખરાવાળાં દેવલો આજુબાજુના દ્રશ્યોથી એવાં તો છુટા પડી પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવે છે કે તેનું આપણે ગ્રીસ રોમમાં નથી જોઈ શકતા. આ મધ્યકાળની ભાવના ઇંગ્લાંડમાં અગીઆરમાં સૈકામાં જન્મત થાય છે કે જ્યારે હિંદની કળા તેવા ખરેખરા સ્વરૂપમાં આપણને આજુપર્વત ઉપર દેખાય છે. આમ ઇંગ્લાંડમાં કળા ભાવનાની શરૂઆત સાથે હિંદની કલા તેની ઉચ ક્ષેત્રીએ આવે છે એટલુંજ નહિ પણ “But more than this Architecture in India is still”

living art practiced on the principles which caused its wonderful development in Europe in the twelfth and thirteenth centuries. And there consequently and there alone the student of architecture has a chance of seeing the real principles of the art in actions." Fugueson Vol. I. Page V.) આ ઉપરાંત હિંદની આ સ્થાપત્ય કલા હવે જીવંત છે ને તે તેના ખરા આદર્શ ઉપર રચાતી આવે છે કે જે આદર્શો યુરોપમાં ખારમાં ને તેમાં સૈકાની કલામાં અચળો પમાડે તેવી રીતે વિકાસ પામ્યા છે, અને પરિણામે ત્યાં ને ત્યાંજ માત્ર કલાના વિદ્યાર્થીને કલાના ખરેખરા આદર્શો મૂર્ત યજ્ઞેશા જોવાનો પ્રસંગ મળે છે. (ફરગુસન વોલ્યુમ ભાગ પહેલો પાનું પાંચમું.)

હિંદીમાં આ મધ્યકાળનો જુસ્સો સત્તરમાં મૈકા સુધી વિકાસ પામતો રહે છે કે જે પછી તુર્ત કલાનું વર્ણુ બદલાય છે. આ મધ્યકાળની કલાના લક્ષો બરાબર આપણે ત્યાંની કલા જેનાં સમજવા જેવાં છે.

(૧) કલામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના હતી. એટલે કે રાષ્ટ્રીય સમસ્ત પ્રજા-તેને ઉભી કરતી પ્રજા તેને મમજતી અને તેનામાંથી એક મજબી રીતે ગરીબથી રાજા સુધી સ્થાપનોગ કરતી. પ્રજામાં તેનો હિસ્સો હોઈ મમસ્ત પ્રજા તેના સ્વરૂપને સમજતી, ચિત્ર કાવ્ય વગેરે કલાઓના સ્વરૂપો રાષ્ટ્રીય ભાવના બતાવતા હોઈ સર્વજનોગ્ય હતા. આપણે ત્યાં આ રાષ્ટ્રીય ભાવના અજંદાની યુદ્ધાઓ, ચિત્રો, સંસ્કૃત Classics-કાવ્યાદિમાં મૂર્ત થઈ છે. કાવ્યોમાં મહાભારત, રામાયણ તેમજ સંસ્કૃત કવિઓમાં કાળીદાસ, ભામ, આણુ, મુર્તર કવિઓમાં ક્યારામ, પ્રેમાનંદ વગેરેઓ તેમજ બતાવેલી રાષ્ટ્રીય ભાવનાની અમર થઈ ચૂકી છે. તેમજ શુદ્ધ, તથા રાંકર ભજવાનની મૂર્તિઓમાં ને સ્થાપત્યમાં આ ભાવનાનો પ્રવાહ વહેતોજ છે.

(૨) કલારૂપજી જીવન હતું—જીવનના એકે એક ભાગમાં કલાનું સ્થાન હતું. આપણે આપણી કલાથીજ આ ઝટ સમજી રાખીશું. હિંદમાં જીવનને ઉપયોગમાં આવતી એકે એક ચીજ ક્યાનુંજ કામ કરતી આવી છે. કલા વિનાની કાંઈ પણ ચીજ વપરાશમાં નહોતી. આવી ચીજો ઉપરની કલા હાલમાં " Applied art "ના નામથી ઓળખાય છે. એ પ્લાષ્ટ એટલે લગાડેલી. કલા લગાડાય અને ન લગાડાય એવી ભાવનાજ આર્થ ચિત્રમાં નહતી. એ ભાવના યુરોપના મધ્યકાળ પછીની છે. કલા લગાડાય અને ન લગાડાય તેમ હમણા થયું છે અને જ્યારે એવી લાગણી થાય ત્યારે તુરંતજ ચીજ પગલે કલાના સ્થિર તત્વોની જરૂર ઓછી સમજાતી, જાય અને એમ છેવટ પડતીમાં આવી જાય. હિંદમાં યુરોપીયનમાં કાંઈ પણ બાંધકામ સ્થાપત્ય વિનાનું નહતું. સ્થાપત્ય અને બાંધકામ, કલા અને ચિત્ર એમ બુદ્ધો બુદ્ધો વિચારજ અસ્તિત્વ ધરાવતો નહતો. ઇનજીનર અને આર્કિટેક્ટ એમ બેદ નહતો. જીવનની દરેક પ્રશ્ન કલામયજ હતી.

(૩) કલા પરંપરાગત (Traditional) હતી. આ તત્વથી કલાના રૂપો કાયમ થાય છે અને વંશપરંપરાના અનુભવ ઉપરથી કલાથી મૂર્ત થતી રાષ્ટ્રીય ભાવના વધારે ને વધારે દૃઢ થતી જાય છે અને એથી પ્રજામાં એની ખેંચે એકમ જામતું જાય છે.

(૪) કલા બીજો ધર્મ હતી—એટલે કે ધર્મ તરફના શ્રદ્ધાબળથી પ્રેરાઇ કલાધર તેને રૂપ આપતો અને એ ભક્તિથી સ્વાર્થરહિત ચારિત્રવાન બની કલાને તેવુંજ નૈતિક રૂપ આપી શકતો કે જેથી સમાજ પર ધણુ તેવીજ છાપ પડતી. કલા કલા માટે ન હતી. કલા ધર્મને માટે હતી—ધર્મ કે જે મમાજને સંસ્કૃતિ તરફ દોરનાર મુખ્ય શાધન તરીકે હતું. હિંદમાં પુરાણ બાધકારો ચિત્રો અને કાવ્ય આદિથી ધર્મના આદેશો સ્પષ્ટ બોલે પહોંચતા. આ ધર્મભાવનાને દરેક ક્રિયામાં જોવી તે ધર્મ ગણાતું તે માટે કલા બીજો ધર્મ હતો.

આવા તત્વોથી ભરેલી કલા પૂરોપના સત્તરમાં સૈદ્ધાન્ત સુધી વિકાસ પામતી હતી. ઇટાલીમાં ને આસ કરીને રોમમાં કલામાં નવોજ ફેરફાર જન્મ પામે છે જે “રીનેસન્સ” પૂનર્જીવનના નામથી ઓળખાય છે. “મધ્યકાળ” પછી આ બીજો “મહાકાળ” શરૂ થાય છે. એ વખતે કામમાં સંસ્કૃત classics સાહિત્ય તરફ લોકોનું ધ્યાન ગ્રબ્ધ છે. લેટીન ભાષાના ધણુ પુસ્તકોનું ભાષાંતર થાય છે ને તેવીજ રીતે એ સંસ્કૃત સમયની કલાનું સંશોધન થાય છે. જે કલા લગભગ દસ સૈકાથી ધ્યાન બહાર પડી રહી હતી અને જેના પશ્ચરોથી મધ્યકાળના બાધકારો ચણુવામાં આવ્યા હતાં તેજ કલાના અવશેષોનો આ કાળમાં અભ્યાસ થઈ નમુને રૂપ ગણાવા માંડ્યાં, એટલુંજ નહિ પણ રોમની તે શિલ્પ સમયની કલાનું મૂળ ગ્રીસમાં શોધાઇ ત્યાંની કલાનો પણ અભ્યાસ કરનામાં આવ્યો.

આમ કલાનો પ્રવાહ આગળ જવાને બદલે ખાછો તેના મૂળ તરફ જાય છે અને નવા ધર્મો રૂપો માટે જુના રૂપ ઉપર આધાર રખાતો આવે છે. આ મમયે હિંદમાં હિંદુ કલાનો આત્મા મોગલાઇ કલાના પોશાકમાં ઢોકડાણે દેખાય છે અને જ્યારે પશ્ચિમની કલાના વિકાસ કે પૂનર્જન્મ માટે જુની શોધખોળ તરફ પ્રયત્નો થાય છે ત્યારે આપણે ત્યાં કલા અમલના બળથીજ વિકાસ પામતી ઢેક ટાંચે ચડી આપણને તાજમહેવના અનુપમ રૂપમાં દર્શન આપે છે.

પશ્ચિમમાં થતા આ ફેરફારમાં ધીમે ધીમે કલાના ઉપરોક્ત ઉચ્ચ લક્ષણો લોપ પામીને કેટલાં દુપણા-પેસવા માંડે છે. એમાં સૌથી પહેલું દુપણુ “નકશ” છે ગ્રીસની જે કલા કલાધરના પોતાના બોધના પૂર્ણ ચિંતવનથી ઉભી ચએલી હતી, તે માત્ર તેના બાહ્ય સ્વરૂપની પૂર્ણ નકલ કરવાથીજ સમજાઇ ગયાનું જ્ઞાન કલાધરને થયું અને તેથી તેઓ ચિંતવનમાંથી રૂપ નહિ મેળવતાં પોતાની કલાને માત્ર મનતરંગથી રૂપો આપવા લાગ્યા. પોતાના બોધથી ખસી જવાથી તેમના કામમાં ગ્રીસરોમની કલાનો આત્મા ગયો ને રૂપ રહ્યાં. સમાજના આ ધર્મ સમજવાને આપણે નીચેનો દાખલો લઈએ. ધણુ અપકર જુદિવાળાઓ જ્યારે કોઈ મોટા માણસોની ક્રિયાની નકલ કરે છે ત્યારે તેઓ તે નકલને ટેવાઇ જઈ પોતાનું મુગ સ્વરૂપ પણ જોઇ એસે છે, તે તેઓ નકલીઆ થઇ જાય છે.

આ પછી બીજેજ પગસે કલામાંથી કલાનું રાષ્ટ્રીય તત્વ નાશ પામ્યું; તેમાં વ્યક્તિત્વનું તત્વ દાખલ થાય છે. -કારણ કે આ બાહ્ય સ્વરૂપનાજ વિચારમાં પછી બાહ્ય સૌંદર્યનોજ વિચાર પ્રધાનના મેળવે છે, અને આ વ્યક્તિપરત્વે ચિત્ત હોઇ કલા દરેક કલાધર ઠીક જુદા મન ગમતાં રૂપો ધારણ કરી એકજ રાષ્ટ્રીય તત્વ બતાવતી બંધ

પડે છે અને અને આતું પરિણામ. યુરોપમાં આ નવી હીલચાલ, શરૂ થયા પછી અર્ધો મદીમાજ દેખાયું, જે કલા એકપ્રજાતવ બતાવતી હતી તે કલા એક વ્યક્તિત્વ બતાવવા લાગી. મધ્યકાળમાં, જે મકાનો કારીગરોના સમુદાય પરંપરાગત બન્યા હતા થયાં હતાં. તે મકાનો વ્યક્તિપરત્વે લિન લિન સ્વરૂપોનાં ને વ્યક્તિત્વ બતાવતાં યથ પડ્યાં. જે કલા સમુદાય પ્રગતિ સાથે વિકાસ પામતી હતી તે કલા પ્રગતિ ઉપર આધાર રાખવા માંડી ને પરંપરાગત કલા વ્યક્તિગત થવા લાગી. આથી માત્ર બુદ્ધિશાળીઓજ આગળ વધી બાકીના બધા પછાત પડી પરાધીન અવસ્થા ભોગવવા માંડ્યા. આમ થવાથી કલાનો વિકાસ કેમ કુદરતી રહેવાને બદલે કૃત્રીમ યથ ગયો ને કલામાં ભંગાણુ પડ્યું. ડોક્ટર કુમારસ્વામી આ વ્યક્તિગત કલાના અનિષ્ઠ પરિણામનું ચિત્ર નીચેના શબ્દોમાં અરો-રણુ કરે છે:—

“Now suppose in place of a great tradition imposed on generations of craftsmen of diverse rank, we imagine an art of originality depending on the expression of personal and transient emotion. We should still obtain from time to time the works of individual genius, but these uttered in various separate idioms, would by no means secure by the spectator that response which is the birthright of all works inspired by living tradition. Secular and personal art can only appeal to cliques but a heiratic art unites whole race in one spiritual feudalism. Meanwhile the inferior craftsmen who in any case would produce inferior versions of great motifs, if thrown wholly upon their own resources, would also come short in science and in devotion; and produce work not nearly worthless but altogether worthless aesthetically. This is in fact the diagnosis of the sort of all our modern individualistic art, that seven eighths of it is the work of men who ought to be servants and not to be masters while the work of the one-eighth (if there be so large a proportion of geniuses) is necessarily intelligible only to a very small audience.”

“હવે એમ ધારો કે એક તદ્દન બુદ્ધિજ દરજ્જાના કારીગરો ઉપર અવગણી રહે-નારી એક લાંબી પરંપરાને બદલે આપણે ક્ષણિક અને વ્યક્તિગત લાગણીની રકુરણા પર આધાર રાખનારી કોઇ અપ્રતિમ કલાને કલ્પીએ. આપણે હજુ પણ વ્યક્તિપરત્વે લિન લિન બુદ્ધિમાનો પામેથી કામે મેળવવા નોંધશે પણ આ બધા વિવિધ રીતે બતાવેલા કામેથી તેઓમાં નોનાર પ્રાણુસ પાસેથી જે જવાબ એક જવાન પરંપરાને હાથે એક કામેને નોનાર પાસેના આંખેચુને સ્વાભાવિક રીતે મળશે તેવો નહિ મળે. આ આર્થિક દૈવી બળ વિનાની માનવી અને વ્યક્તિગત કલા માત્ર એક નાનકડા મંડળનેજ

અસર કરી શકે. પણ વંશપરંપરાની કલા તો એક દૈવી વાતાવરણનો લાભ લેવાને આપા જનમંડળને ભેટું કરી શકે. જ્યારે વ્યક્તિગત કલાના વિકાસ દરમ્યાન ઉપરતી પંક્તિના કારીગરો જે ગમે તેવા કામોમાં પણ ઉન્નત લાવો હલકી રીતે રજુ કરે છે તેને જો છૂટા પાડી દષ્ટ તેના પોતાનાજ પગ ઉપર વધવા રહેવા દષ્ટએ તો તે તેની કલાની શાસ્ત્રીય તેમજ ધ્યેયની આખતમાં નીચે ને નીચે ઉતરતા જઈ-માત્ર બાહ્ય સૌંદર્યમાંજ નહી પણ બધી રીતે હલકુંજ કામ કરશે. આધુનિક વ્યક્તિગત કલાની પડતીનું આ નીચાન પરેખરું છે કેમકે ે કામ એવાઓના હાથે થાય છે કે જેઓ નેતા (ગુરુ) બનવાના કરતાં સેવક બનવાને જ લાયક હોય અને બાકીનું કામ (જે એટલો એ શુદ્ધિશાળી લાગ રહ્યો હોય તો) એક નાનકડા મંડળને માટે એની મેળેજ શુદ્ધિ ગ્રાહ્ય બને છે.”

પરંપરા પશ્ચિમમાં એજ પરીણામ આવ્યું. એ વ્યક્તિગત કલાને સમજનાર સમસ્ત પ્રજાને બદલે એક નાનકડો વર્ગ બન્યો કે જે એ ગ્રીસ રોમના શિષ્ટ કામોનો અભ્યાસ કર્યો હોય હોય કે સમજ્યા હોય આ વર્ગ ધણે લાગે પસાદાર લોકો. અમીરો વગેરેનોજ ખતી શક્યો, કેમકે તેઓજ એ સંસ્કૃત કલા શીખવાને સાધન મેળવી શક્યા. જ્યારે આક્રોશ ગરીબ વર્ગ-કારીગર વર્ગ છૂટા પડી જઈ આ વિશિષ્ટ કલાનો માહીતગાર થઈ શક્યો નહિ એટલે તેમની કલાનાં ગ્રાહકો મળવા દુર્લભ થઈ પડ્યા. તેથી પરિણામે તેમને એ પૈસાદાર સમુદાયે ખુશ કરે તેની કલા પેદા કરવાની જરૂર પડી, ધીમે ધીમે આ ગ્રીસ રોમની કલાના રૂપનેજ વળગન રાખ્યો પછી કલાની Subject matter આંતર વસ્તુ, તેની અંદરનો આત્મા નહિ પણ બહારનું તેમનું મનગમતુ રૂપ સમજવા લાગ્યા, અને તેને તેઓ કલાનું હાર્દ-સૌંદર્ય કહેવા લાગ્યા, જે સૌંદર્ય તેમને મન ગમતુંજ હોય એવું બનવા લાગ્યું જે કલા ધર્મના ઉચ્ચ નીતિ તત્ત્વો ખતાવનારી એક અર્થવાળા સાધન રૂપ હતી તે કલા માત્ર બાહ્ય રૂપ વાળી અર્થ રહિત લાગી પૈસાદારોને ખુશ થવાના સાધન રૂપ થઈ પડી. પરંપરાથી કેળવાએલા આજુબના આ સમુદાય માત્ર ખુશ કરવાને માટે કલા પેદા કરતાં અડચણ પડવા લાગી ને તેમાં તે કલાની ન શકવાથી છૂટા પડી પાવમાલ થઈ ગયો. પરંપરા કમ આમ નાશ પામી ફાવે તે મૂળ સંસ્કાર વિનાનો પણ સાધનવાળો મનુષ્ય આ ખુશ કરવાની કલાને શીખના માંડરો, અને એ કલાનાં આવા ઝગડાનો આજ વખત હતો કે જ્યારે રસ્ટ્રીન અને રોડરોય જેવાઓ-એ કલાનું હાર્દ લોકોને સમજાવવાને અયાગ મહેનત કરેલી. દિદર્શી કલાને પહેલ પહેલે સમજનાર ને સમજાવનાર ફરગ્યુમને પણ કહેલું કે “હાલના નવા કેળવાએલાના કરતાં જુનો બીનકેળવાએલો પણ પરંપરાનો કારીગર વધારે સારું કામ કરે છે, અને એ આજ કલાનો જીવનવિગ્રહ હતો કે જ્યારે ત્યાં નવા કેળવાએલા પૈકી કેટલાએક દુરોપયનો આપણે ત્યાં આવેલા અને ત્યારેજ એમ મહજ કહી શકાય કે જે લોકો પોતાના આર સૈદ્ધાંત મુખી આસેવી અર્થભરી કલાને છોડી દઈ માત્ર બાહ્ય સ્વરૂપ પર રચાયેલી કલાને માનનારા હોઈ તેઓ આપણી એમનાથી પણ જુદી કલા કે જોની આંતર વસ્તુ-અર્થ-ગંભીર ધર્મજ છે તેને ન સમજી શકે, ને ખરેખર એમજ બન્યું છે. જોઓને આ ગણ આ ઇશ્વરની પ્રતીકી શક્તિ દાખવનારાં પુતળાંઓ કહ્યાં જાય છે. આપણા દેવજો કે જે ઇશ્વરની ગુણત્રિપુટી ખતાવનારા છે તે એમને ગુંથવાડાભરેલાં જાણ્યાં, તેમજો એ કલાના માત્ર નાલ રૂપને

જ વિચાર કર્યો ને નોંધક તે સ્વરૂપને જુદી જુદી સ્થાપત્યનાં નામ આપ્યાં, એટલુંજ નહિ પણ મી. પં. ખી. હાવેલ કહે છે કે “પોતાને ગમે તેજ સાઈ” એવા સિદ્ધાંતથી એમનાં મન એટલા બધાં દેવાધ - ગએલાં કે “કલાનાં જે રૂપો તેમને સુંદર લાગ્યાં તેનાં મુળ તેઓ પોતા તરફ લઈ જવાના પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.”

આમ યુરોપીયનોને આપણી કલા ન સમજાઈ ને તેથી તેમને આપણા અલગ ગણાતા કારીગરોને કલાનું શિક્ષણ આપવા કલાલવનો સ્થાપવા જરૂર સમજાઈ. આ કલાલવનો સ્થાપવાની જરૂર ખરેખર આપણે ત્યાં કલા નાશ પામી હતી એટલા માટે તેમને નહીં સમજાએલ; પણ તેઓ આપણી કલામાં તેમનું સૌંદર્ય જોઈ ન શક્યા સારે આપણી કલાથી અજ્ઞાતોને હાથે સૌંદર્યોત્પાદક કલો શીખવવા હિંદુસ્તાનમાં (મુમુક્ષુ મંદ્રાસ લાહોર અને કલકત્તા ખાતે) કલાલવનો સ્થાપાયા.

આ શાળાઓને સ્થાપાયાને લગલગ પોણી સદી થવા આવી છે. આટલા લાંબા કાળના શિક્ષણને પરિણામે હિંદની કલા ખીલતી જોઈએ પણ ખીલતી નથી, ઉલટી બગડી છે. તેની સાળીતી આપણને કલાલવનોના પરીક્ષાના કે પ્રદર્શનોના રીપોર્ટપરથી કે કલાલવનની એકાદ મુલાકાતથી થએલી અસરથી ન મળે પણ આપણી ખુલ્લી આંખે કારીગરોની સ્થિતિ જોવાથી ને જનસમાજની રસવૃત્તિ સમજનાથીજ મળે તેમ છે.

કારીગરોની આર્થિક તેમજ જ્ઞાનની સ્થિતિ ખરાબ થએલી છે.

જે કારીગરોનાં કામો હાલની કલાનો અભ્યાસ કરવાને યોગ્ય ગણાય છે તે કારીગરોના જ્ઞાનનો કે જોની સ્થિતિ સુધારવાના ઉદ્દેશથી શાળાઓ સ્થાપાઈ છે ને એની આર્થિક તેમજ જ્ઞાનની સ્થિતિ ખરાબ થએલી છે.

આર્થિક સ્થિતિમાં આપણે જોઈએ છીએ કે તેઓને હાલના જીવનકલદના સમયમાં પ્રમાણમાં કેટલુંક ઓછું રોજ મળે છે. તે પોતાના હોદ્દાઓને રોજ મેળવવામાંથી ઇતર સામાન્ય કેળવણી લેવાને મુકન કરી ચકતો નથી. એક અંગ્રેજ જ્ઞાનના અભાવ માત્રથી તે પોતાની કલામાં ગમે તેટલો દુઃશીઆર હોય તો પણ તેને તેનાથી “ઓછા” પ્રાંતીજ પણ અંગ્રેજ જ્ઞાન ધરાવતાને વધારે પગાર મળે છે. જ્યાં માત્ર કલાના જ્ઞાનનીજ જરૂર હોય છે ત્યાં પણ આવી સ્થિતિ છે ! ઘણા યુરોપીયનો અને અંગ્રેજ જ્ઞાનવાળાઓ એમ કબુલ કરતા હોય કે તેઓ પોને તેમની નીચેના અંગ્રેજ જ્ઞાન વિનાના કલાધરો કરતા કલાના technical-ફલરમાં નબળા છે. અને છતાં તેઓ કલાની શાસ્ત્રીય બાબતોમાં પાછા ખાસ તે કલાધરો કરતાં ચઢીઆતા નથી હોતા. જેટલું તેઓ અંગ્રેજ લાપા વડે સમજે છે તેટલુંજ પેલા કલાધરો જ્ઞાનપામાં સમજી શકે તેવા હોય છે. વિષયનું જ્ઞાન હોવામાં કે તેને વ્યક્ત કરવામાં પરંપરાના જ્ઞાનની જરૂર હોવી એ કેટલું અણુપટનું છે ! અને એમ ધારો કે એ કલાધરોમાં કલામી-શાસ્ત્રીય બાબતોનું જ્ઞાન નથી તો એ રીતે પણ આપણે કેળવણીનેજ દોષ દઈ શકીશું-ત્યાં કેળવણીને માટે, યત્ન પ્રયત્નોમાં ખામીજ છે.

આ જગાએ કારીગરના જ્ઞાનનું ચઢીઆતાપણું, તેનાથી ઉપર કામ કરનાર યુરોપી-અને કે અંગ્રેજ જાણનાર તેના ઉપરીના હાલનો જ્ઞાન સાથેની સરખામણીનું ધ્યાન છે. પણ આ ચઢીઆતાપણું તેના અસહનતા જ્ઞાન સાથે સંરખાવતાં પાણુ દબકું છે અને એના

હમણાના કામને અસહના કામ સાથે સરખામણી કરવાથી જણાશે કે અસહના કારીગરોએ જે વીવીધ પદાર્થોમાં ધૈર્યથી ડીઝાઇન કર્યા છે અને જેને માટે ફરગ્યુમન લખે છે કે, Nowhere does nature show herself in such grand and such luxurious features, and nowhere does humanity exist in more varied and more pleasing conditions:—” આવા ઉન્નત અને મનોરંજક રૂપોમાં કુદરતનું સ્વરૂપ ખીજે ક્યાંય દેખાતું નથી. અને આટલા બધા વિવિધ ને સુંદર રૂપોમાં માનવ ભાવ ખીજે ક્યાંય જણાતો નથી, ” તેવા કારીગરોના સંતાનો તેથી હલકી પ્રતીતિ નમુનાઓ બનાવવાને પણ હાલમાં અશક્ત નીવડે છે. તેઓ પરાધીન થઈ પડ્યા છે. કારખાનાનાં મીસ્ત્રીઓ યુરોપી ફરનીયરોની નકલ કરવામાં પોતાનું પદ બોધ બેસા છે ને તે પરદેશી ફરનીયરો પણ કલ્પનામાંથી નથી કરી શકતા. આ નાની ચીજોમાંથી આપણે મોટી ચીજો એટલે કે પાંચ કામોનો દાખલો લઈએ. મુંચઈ સરકારે ઠરાવેલાં હાલના કળાના નવા અભ્યાસક્રમોમાં હિંદની કળા શીખવાને માટે ઈ. સ. ૧૮૫૦ પહેલાનાં મકાનો કે રાયોનો અભ્યાસ કરવા લવામણ કરી છે. એમની આ પસંદગી પશ્ચિમમાં કલાના અભ્યાસ માટે ગ્રીમ રોમની મંસ્કૃત કલાનો અભ્યાસ કરવા જેવી છે. તે શિષ્ટ કળાની જેમ તેઓએ હિંદ માટે ૧૮૫૦ પહેલાની કળા નમુના રૂપ ગણી છે, એટલે તે વખત પહેલાના મકાનો તે પછી થએલા મકાનો કરતાં ચઢીઆતાંજ છે એમ નક્કી થાય છે. એ પછી થએલા મકાનોનું આ હલકાપણું કારીગરોના હાલના અજ્ઞાનપણાનેજ આભારી છે.

કલાસવનોના શિક્ષણમાં ખામીઓ:

એ લોકોએ કળાના શિક્ષણના બે પ્રકાર કીધા છે: (૧) Applied Art (૨) Fine Art. હિંદવાસીઓમાં તો આવા બેદોનો વિચારજ જન્મ પામ્યો નથી. આપણે ત્યાં હું પહેલાં લખી ગયો તેમ પદાર્થ માત્ર કલામય હતા. અને તેથીજ અસહનો કારીગર એકો સાથે ચિત્રકાર, કાતરનાર, ને ઘડનાર હતા. પશ્ચિમમાં કલાનો પુનર્જન્મકાળ શરૂ થયો તે વખતના ઇટાલીના ક્રેટલાક, કલાધરો એવા સર્વગુણસંપન્ન હતા. જ્યારથી કલાની આંતર વસ્તુના વિચારમાં મતભેદ પડ્યો અને કલા પૈસાદારોને ખુશ કરવાના એક સાધન રૂપ થઈ ત્યારથી આ બે બેદોનો જન્મ થાય છે, અને કલાને ચીજોમાંથી દૂર કરી જ્યારે લગાડવી હોય ત્યારે લગાડાય એવો વિચાર અસ્તિત્વમાં આવે છે.

વલણે નથી શીખવાતી. વલણે એટલે Curves & designs ની રીતે કારખાનાનું શિક્ષણ શીખેલાને તેમજ યુરોપીઅન કે યુરોપીય કલા શીખેલાને હાથે થએલ આલેખન ઉપરથી પરાધીન કામ કરવાને લાયક થવા ઉપરાંત કંઈ શીખવાતું નથી.

ઉપરાંત કારીગરોનો ઘણો મોટો ભાગ તેમના પર આવી પડેલી મરીમ સ્થિતિને લઈને આ કારખાનામાં મળતું હસ્તકૌશલ્યનું જ્ઞાન પણ પામી શકતો નથી. વડોદરાના કલાલવનમાંથી આ Applied કલાના વર્ગો કાઢી નાંખવા પડ્યા તેમાં કારીગર વિદ્યાર્થીની ઘણી ઓછી બચકે નહિ જેવી સંખ્યાજ કરેલુશૂન હતી.

હવે આપણે લલિત કલાનું શિક્ષણ તપાસીએ.

લલિત કલાના શિક્ષણમાંથી કારીગરોનો બહિષ્કાર.

આ શિક્ષણમાં પહેલી ભુલ એ થાય છે કે તે ઘણે ભાગે અંગ્રેજી ભાષા વડે આપામ છે. ને તેથી કારીગર વર્ગનો તેમાંથી આપોઆપ બહિષ્કાર થાય છે. કારણકે જ્યાં કારખાનાનું શિક્ષણ લેવાને કારીગરનો છોકરો યુક્ત થઈ શકતો નથી ત્યાં અંગ્રેજી બણીને આ શિક્ષણ લેવાં તો શી રીતેજ આવી શકે ? મને યોતાને તો એજ નથી સમજાતું કે કારીગર વર્ગ આ શિક્ષણમાંથી બાતલ થાય તેવું તેવું ધોરણજ રા માટે હોવું જોઈએ આમ લેવાથી આ શિક્ષણ લેવાને જે જન્મથીજ સંસ્કારવાળો હોઈ લાયક છે, તે વર્ગ આ શિક્ષણ નથી પામતો, ને સંસ્કારહીન વર્ગ આ શિક્ષણ લેવા આવે છે. આપણે સંસ્કારનું બળ તથા ચોખ્ખતા તો સ્વીકારવાજ પડશે કારણ કે દેખીતું જ છે કે સુતારનો છોકરો સુતારી કામ કે હરકોઈ કલાયુક્ત કામ ઇતર વર્ણના છોકરા કરતાં વહેલુજ શીખે છે. અને આ મૂળ સંસ્કારહીન વર્ગ પણ ક્યારે આવી શાળાઓમાં આવે છે કે જ્યારે તે મીઠા કાંઈ અભ્યાસને માટે નાલાયક થઈ ચુકેલો હોય, એટલે સંસ્કાર તેમજ શુદ્ધિમાં હલકા માલ આ શિક્ષણને લાલ લઈ શકે છે. મુઆઇની ચિત્રશાળામાં તો વળી શિષ્યકલાના અભ્યાસ માટે પ્રવેશધોરણ મેટ્રીક સુધીનું રાખ્યું છે ત્યાં આપણા હિંદના સલાટોનો જ્ઞાનોજ પ્રવેશ હોય !

આવા લોકોનું આટલું જ્ઞાન આ લલિત કલાના શિક્ષણને માટે પૂરતું હોવાનું પણ ખાસત્ય કલાના લાક્ષણિક આદર્શને લઈને છે. જ્યારથી તેઓ કલાના આજ સ્વરૂપનેજ વળગ્યા ત્યારથીજ કલાના હસ્તકૌશલ્યનીજ ચોખ્ખતામાંજ કલા આવી ગયાનું સમજ્યાં ને તુર્તજ પછી આ હસ્તકૌશલ્યને સર્વ ક્ષેત્રે મેળવી શકે તેમ તેઓને લાગ્યું છે. એટલેજ પરંપરાના સંસ્કાર તરફ દુર્લભ થયું છે. પછી આના લાયક વર્ગ લગભગ બે વર્ષ સુધી ચિત્રના શરૂઆતના પ્રાથમિક શિક્ષણદરમ્યાન હસ્ત કૌશલ્યની માટે વપરાતી ભાષા " Draw a straight line " " Colour your drawing " " Draw the model placed before you " વગેરે વાક્યો શીવાય બીજું કાંઈજ માંભળતો નથી એટલે તેનામાં માનવ જીવનને જરૂરી સંસ્કૃતિ આવે એવું બીજું કાંઈજ નથી ચાલતું ને ઉવડું. તેણે જે કંઈ મેટ્રીક સુધીમાં મેળવ્યું હોય તે જોઈ બેસે છે ને નીરસ બને છે. ને તેમાંજ તેને આગળ ઉપર ઉચતર શિક્ષણમાં પણ હસ્તકૌશલ્યના જ્ઞાન શિવાય જીવનને સંસ્કૃતિ મળે તેવું શિક્ષણ ઘણુંજ ઓછું બચકે નહિ જેવુંજ આપ-

વાર્મા આવે છે. જેથી તે કલાનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા પછી એક સંસ્કારવાળો માણસ જનતા નથી.

ભાષા જેમજ કલા માનવ જીવનને ઉન્નત કરનાર એક સાધન છે, માટે સંસ્કૃતિ મળવાને માટે જેટલું ધ્યાન આ કલાભવનો શિવાયની સાધ્યમિક ને ઉચ્ચતર શાળાઓમાં અપાય છે તેટલુંજ કલાના અભ્યાસ દરમ્યાન અપાવું જોઈએ.

માનવજીવનની આ સંસ્કૃતિ દરેક મહા પ્રભાએ ધર્મ વડે આપી છે કે જે ધર્મ તેમણે પોતાની કલાઓ—સાહિત્ય, ચિત્ર, સ્થાપત્ય, લારકર્ષ, સંગીત, વગેરેમાં વ્યક્ત કર્યો છે. આ ધર્મ કલાધર કાંઈ દહાડો પોતામાં ઉચ્ચ સંસ્કાર વિના પોતાની કલામાં વ્યક્ત નજ કરી શકે, અને માટેજ આ કલાભવનોમાં કલાના માત્ર બાહ્ય રૂપોજ શીખી છે, સાત વર્ષ પછી બહાર નીકળેલાઓ તરફથી પ્રાચીન કળા જેવાં કલાનાં ઉચ્ચ સ્વરૂપો દિઢે જોયાં નથી. આ ઉચ્ચ મંસ્કાર કાંઈ કલાના બાહ્ય રૂપનેજ શીખવાથી કલાધરોમાં આવતા નથી. જેમ ઉચ્ચ ભાવનાઓવાળી કવિતાઓ કરતાં કાંઈ એકલું પીંગળ શાસ્ત્ર કે વ્યાકરણ શીખવાથી નજ આવડે તેમ કલાતું આ પીંગળશાસ્ત્ર—વ્યાકરણ—Technic માત્ર શીખવાથી ઉન્નતભાવવાળી કળા પેદા ન થઈ શકે.

આવી ઉન્નત ભાવવાળી કલા પેદા કરવાને જેમ કોલેજોમાં શિક્ષક કાળો આલે છે તેમ અહિં પણ આલવા જોઈએ. દૈવી બ્રહ્માંડી સ્વરૂપો આલેખનારાં કાળો કલાધરોને પ્રેરણા સમજાવવા જોઈએ કે જેથી કરીને તેઓ દેવોના ચિત્રોમાં કે સ્થાપત્યમાં દૈવી ઉન્નત ભાવ પોતાના ધ્યાનમળથી લાવી શકે. આમ થતું નથી માટેજ આ શાળાઓમાંથી નીકળેલા યુવક કલાધરો દેવોનાં ચિત્રોમાં દૈવી ભાવ લાવી યુગલમાં દેરજ નથી પાડી શકતા, તેમજ તેમનાં મહાનોની ડીઝાઇન એક મસીદથી જુદા ઘાટ વાળી થતી નથી. મંદિરો પગનાં શિખરો તેમજ ડીઝાઇન કરેલાં મનુષ્યોપયોગી વાહકોમાં પર આવી રહ્યાં છે. તે માટેજ આપણે ધારી શકીએ કે મંદિરોના પોલીઆઓ આવાં મકાનોના પગથીઓ પર આવી બેસશે. જુદા ભગવાનનાં પુતળાઓ રાજની દમામ વચ્ચે ચૂકવામાં આવશે. આમ આ શીખેલાઓ ગમે તેમ ચિત્રો કરવામાં કે સુફ્ટસમેન તરીકે નોકરી કરવામાં કે ગણપતિના કે સંકરનાં હસ્ક્રેટાઇટ કપડાં પહેરેલાં માણસોનાજ આબેહુબ નકલીઓ પુતળાંઓ કરવામાં જીવન ગાળે છે. તેમને કાર્પ જાહેર સભામાં નહિ, આમંત્રણ કે નહિ જાહેર હિલચાલમાં તેમનો ભાગ. તેઓ તેમની કલાના હસ્તકૌશલથી આદ્યક્રમાટે મનરંજક કલા પેદા કરી આદ્યક્રમાસે એક તમાસગીર જેવી જીંદગી ગુજારે છે.

કલા મનુષ્યમાં સંસ્કૃતિ આણવાનું એક સાધન છે. એ સંસ્કૃતિ શિક્ષક સાહિત્ય અને કલા બન્નેમાં છે. કલાની ખીલવણી પણ ત્યારેજ કરી શકાય કે જ્યારે પાછી એ શિક્ષક સમયતા જેવી ઉચ્ચ સંસ્કૃતિવાળી કલા પેદા થાય છે અને આ કાંઈ દહાડો કલાનાં બાહ્ય સ્વરૂપનુંજ શિક્ષણ અપાય છે ત્યાં સુધી યશે નહિ.

કલાભવનોમાં આ સંસ્કારિતાના શિક્ષણને માટે કંઈજ પ્રયત્ન નહિ મર્તા હોવાથી તેના શિક્ષણને પરિણામે થતી કલા ઉન્નતભાવલીન, અને માત્ર ગોખી રાખેલાં બાહ્ય સ્વરૂપ વાળી, આડંબરવાળી ને મોઢક થાય છે. એને માટેજ આટલા લાંબા સમયથી

કલાકવનો સ્થાપ્યા છે, છતાં પ્રાચીન કલા જેવી લોકલક્ષ્યનું પ્રતિબિંબ ને આદર્શ ળનાવનારી કલા લગભગ પોણી સદીથી હીંદે નોંધ નથી.

આ સંસ્કાર શિક્ષણ ન આવ્યા ઉપરાંત બીજી ગંભીર ભુલ એ થાય છે કે શીખવવાનાં બાલ રૂપે પણ પશ્ચિમની કલાનાં હોય છે, કારણ કે શિક્ષકો હિંદી કલાથી અજાન છે. દાખલા તરીકે મુંબઈની શાળામાં કોઇપણ પ્રયત્ન હિંદી કલા શીખવવાને થતો નથી. છેલ્લાં ચાર પાંચ વર્ષોથી માત્ર સ્થાપત્ય શાળામાં કંઇક હિંદી શીક્ષપદ્ધતિ ને તેનાં બાધકામની શૈલીનો ઇતિહાસ ને તેનાં બાધકામની શૈલી શીખવાડાય છે પણ તે અને તેના બાલરૂપજ શીખવાય છે. મી. ઇ. બી. હાવેલે હિંદી કલાનું આંતર સ્વરૂપ તેના Ideals of Indian art ના પુસ્તકમાં સમજાવ્યું છે તેમતો કોઈજ સમજાવતું નથી. બીજા કોઇ ખાતામાં હિંદી કલા શીખવાતી નથી. ત્યાંના માજી પ્રિન્સીપાલ બર્નર્ડ સાહેબે શરૂઆતના કોઈગના શિક્ષણ માટે. હસ્તાલેખન માટે જે પ્લેટો તૈયાર કરી છે તેમાં આપેલા ડીઝાઇનના કોઈ પણ અંગ કે વસ્તુ હિંદી ઘાટતું નથી. ઉલટું ખરી રીતે વિચારતાં તો યુરોપીઅનો આ ડીઝાઇનની કલા હિંદ પાસેથી શીખે તેટલી તે કલા હિંદમાં ખેડાએલી ને વખણાએલી છે. આ ડીઝાઇનની મી. ફર્ચુસને દરેલી કદર મે ઉપર લખીજ છે. ઉપરાંત સ્થાપત્ય કલાનું ખરેખરું સ્વરૂપ બહુજ ટુંકાણથી બેઠી રીતે સમજાવનાર લેખક લીધ એ લખે છે કે—“If we would set seriously to work in reviving decorative design, the best thing we could do would be to bring a hundred craftsmen from India to form a school of practice.”

“જો ખરેખર આપણે આપણી નક્કી કામની કલાનો પુનરોદ્ધાર કરવો હોય તો સૌથી સારું કામ એમજ યઇ રાકે કે આપણે હિંદમાંથી સોએક કારીગરો અહિં ખોલાવવાને તેમને હાથે કામગીરીની શાળા ખોલવી” આ વિચારથી તદ્દન ઉલટુંજ કામ અહિં ચાલે છે. હિંદુસ્થાનમાં એ લોકો આવીને આપણને શીખવવા મંડ્યા. ત્યાં આપણી કલા ખીલવવી તો એક બાળુ રહી પણ તે બંધ પડી સડી જઇ તેની જગ્યાએ પરદેશી કલા આવે છે. એ શાળામાં હિંદુસ્થાનના સંસ્કૃત સમયની અજંટાની ગુફાઓનાં ચિત્રો બુના પ્રિન્સીપાલ મે. ઓશીયસ સાહેબના વખતથી રખાયાં છે. તે તેમજ રજપુત શૈલીનાં ચિત્રો કેમમાં પડ્યાં છે, તેમનો કંઈજ ઉપયોગ થતો નથી. આ શિક્ષણને પરિણામે આ શાળામાંથી બહાર પડેલાઓ હિંદી કલાને સમજતાજ નથી, ત્યાં તેમની પાસેથી તેની ખીલવણીની આશા તો રખાયજ ક્યાંથી! આખા મુંબઈ ઇલાકાની કલાના વિકાસનો આધાર આ શાળાપરજ છે એમ કહી શકાય માટે ઇલાકાની કલાની અધોગતિ માટે તેનેજ જવાબદાર ગણવી જોઈએ. એ શાળામાંથી બહાર પડેલાઓ આખા પશ્ચિમ હિંદમાં વેસાયા છે ને તેમણે પોતાના જ્ઞાનથી કલામાં શો વધારો કર્યો તે જુઓ. તેઓ સંસ્કારી નેમજ આ-આન્ય જાનતું શિક્ષણ નહિ પામેલા હોવાથી સાચાજીક કે રાજ્યના કોઇ પણ વિષયથી અજાન ને જડ જેવા યઇ ગયેલા હોય છે ને શિક્ષણને અલાવે હિંદી કલાથી તો અજાનજ છે. તેઓએ પોતાની કલા તરફ સમાજને આકર્ષ્યો નથી, તેઓ પોતાના વિષયને રસગળો કરી શક્યા નથી. તેમને તેના પર પદ્ધતિસર બોલતાં પણ આવડતું નથી. ઉપરાંત તેઓ-માના ધણીક તો આરિયદીન પણ યઇ ગયા છે.

માસાચુસેટસ	રૂ. ૮,૩૪,૯૬,૮૭૫
કેશિકારનીઆ	,, ૬,૭૩,૬૮,૭૫૦
મીસુરી	,, ૫,૬૩,૬૩,૨૭૫

આખા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની જાપાકગાની ઉપજ રૂ. ૪૫,૫૧,૪૩,૭૫૦, તેમાં રોકા-
મલા ૪,૮૬,૭૧૫ માણસોની મદદથી થઈ છે. એટલે સરેરાશ પ્રમાણ કહાડતાં માથા દીક
રૂ. ૯૩૫ ની રકમ આવે છે. જ્યારે ગરીબ હિંદના કામદારો મહા મુશ્કેલીએ પોતાનું
અને પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન અસુખાકારીવાળા રહેઠાણમાં કરે છે તેને જન્મ લીધો તે
મરવા માટે એમ સમજી આવુખ્ય પુરું કરે છે.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જેવા સુપ્રસિદ્ધ દેશમાં જ્યાં આવો ચઢતીનો સૂર્ય વધુ ને વધુ
જળકતો જાય છે ત્યાં જાપાકગાના ધંધા તરફ માનની દૃષ્ટિથી મર્વ કાઈ જાવે છે
આવા સત્તાવાર આકર્ષણી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના અનેક મહાન ઉદ્યો-
ગોમાં આ ઉદ્યોગ કાંઈ પણ રીતે ઉતરતો નથી એટલુંજ નહિ પણ તેની સત્તા અને
લાગવગ એટલી તો પ્રબળ છે કે યોશીગટન અને અન્ય પરગણાના મુખ્ય શહેરોને તેને
વળુદ આપ્યા શિવાય ચાલતું નથી.

અમેરીકોનું ગૌરવ સતેજ કરવામાં આ ઉદ્યોગનો મોટો ફાળો છે અને હાલની
લગાડના સંજોગોમાં પણ પોતાના નિયમ પ્રમાણે આગળ વધવાનો પ્રયત્ન જરીજ છે.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર નવું પાઠ્ય પુસ્તક લખવા વિષે કેટલીક સૂચનાઓ.

આપણા દેશની વર્તમાન શિક્ષણવ્યવસ્થા વિદ્વાનો તથા શાસ્ત્રિશારદોના હાથમાં
હોવા છતાં દેશની પરિસ્થિતિને તે અતુલ નહિ હોવાથી તેમાં ભારે ફેરફાર કરવાની
જરૂર છે એમ ધણા સ્વીકારે છે. તેજ પ્રમાણે મરકારી નિશાળોમાં ચાલતાં પાઠ્યપુસ્તકો
જોઈએ હાથે લખાયલાં હોય અને વિગત તથા વિવરણની બાબતમાં ઉચ્ચ કોટિએ મૂકી
શકાય તેમાં હોય તો પણ તે આપણા દ્રષ્ટિનિન્દુથી નહિ લખાયલાં હોય, તેમાં ફેરફાર
કરવાની જરૂર છે. આ જરૂર હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના પાઠ્યપુસ્તક વિષે વિશેષ કરીને
છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપરના અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલાં પાઠ્યપુસ્તકોમાંના ધણાં
વિશેષ ઉદ્દેશથી લખાયેલાં છે અને ઇતિહાસ ઉપર થયેલી છેદનામાં છેદની શોધબોળનો
પણ તેમાં ઉપયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે. પરંતુ તેમાં ધણાં ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તો
જોવી રીતે વર્ણવેલાં હોય છે કે જાલકના મન ઉપર પોતાના દેશના ઇતિહાસ વિષે જે
જાપ પડી જોઈએ તે, તે પુસ્તકો પાઠી થકનાં નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેથી ઉલટી
જાપ પડે છે. એ વાત આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ અને મધ્યકાલીન (મોગલ સમયના)
ઇતિહાસ વિષે વિશેષ ખરી છે, ગૂઝરાતી ભાષામાં લખાયેલાં પાઠ્યપુસ્તકો વિષે સજેદ

કહેવું પડે છે તેમાંનું એક પણ પાઠ્યપુસ્તક, તે નામને યોગ્ય નથી. આપણા માક્ષરોમાંથી પણ કાઢ્યે આ વિષય ઉપર પોતાની કલમ અજમાવી નથી. જે પાઠ્ય પુસ્તકો છે તે કતિ અંગ્રેજીના તરજુમા છે, કતિ નિર્માલ્ય અનુકરણ છે, અને એક પણ પુસ્તક કાઢ્યે વિશિષ્ટ ઉદ્દેશથી લખાયેલું નથી. માટે હાલના પાઠ્ય પુસ્તકોમાં જે દોષો છે તેથી રહિન અને પોતાનો ઉદ્દેશ સાધે તેવું નવું પાઠ્ય પુસ્તક લખાવાની જરૂર છે. તે કઈ દૃષ્ટિથી લખાવું જોઈએ તે સંબંધે અમારી સૂચનાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

૧. વર્તમાન પાઠ્ય પુસ્તકોમાં અહીં આવીને વસેલા પરદેશીઓનો જ્ઞાન-તજ વધારે આવે છે. દેશના સંતાનોની હકીકત કંઈજ આવતી નથી. હાખલા તરિકે, પાઠ્ય પુસ્તકોમાં સિકંદરની ચઢાઈને મોટું સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે. વાસ્તવિક રીતે તો તે માત્ર હિંદુસ્તાનની મરહદ ઉપરજ આવ્યો હતો અને દેશના એક પ્રાન્તના રાજા યુરુપૌતમ (પોરસ) ને તેણે હરાવ્યો હતો. આ ખનાવ ઉપર ઇતિહાસકારો પાનાં ભરે છે, પરંતુ તે સમયની ભારતની સ્થિતિ કેવી હતી, તેની સંસ્કૃતિ કેટલો ઉજ્જવળ હતી વગેરે બાબતો કંઈજ ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી. તેજ પ્રમાણે મુસલમાન રાજ્યના સમયના ઇતિહાસમાં દીલ્હીના તખ્ત માટે જે લડાઈઓ થતી તથા પ્રપંચો રચાના તેનુંજ વર્ણન પાઠ્ય પુસ્તકોમાં પાંચવામાં આવે છે, પરંતુ તે વખતે દેશના લોકની સ્થિતિ કેવી હતી, તેમની સાહિત્ય, વ્યાપાર, કુ-રિઝોગમાં કેવી પ્રવૃત્તિઓ હતી, દેશમાં ધર્મપ્રવર્તકો, સન્તો કોણ કોણ થયા વગેરે બાબતોની માહિતી કંઈજ મળતી નથી. યુરોપીયન પ્રજાઓ હિંદુસ્તાનમાં આવી તે વખતના ઇતિહાસનું પણ તેમજ છે. હિંદુસ્તાનમાં સપા જમાવવા માટે તેમની વૃચ્છે ઘણેલા યુદ્ધો અને વિપ્રલોના વર્ણનને પાઠ્ય પુસ્તકોમાં પ્રધાન પદ આપ્યું છે. પરંતુ તે સમયના બીજાં રાજ્યો તથા યોદ્ધાની હકીકતનું બહુ જુજ વર્ણન આવે છે. આમ બનવું સ્વાભાવિક છે કારણ અત્યાર સુધી આપણે ઇતિહાસ પરદેશીઓના હાથે લખાવેલો છે. આ દોષ નવા પાઠ્ય પુસ્તકમાં દૂર થવો જોઈએ.

૨. જે પ્રજાનો ઇતિહાસ લખવો હોય તે પ્રજાના આદર્શને પ્રધાન પદ આપવું જોઈએ. ઇમનડના ઇતિહાસમાં પ્રજાની રાજકીય હક્કો માટે લડત તથા વ્યાપારવૃદ્ધિ માટેના પ્રયાસોનોજ જ્ઞાનનું મુખ્યત્વે આવે છે. મુમતમાનોના ઇતિહાસમાં સ્વધર્મ પ્રચાર માટેના તેમના અનહદ ઉત્સાહ એટલે સુધી કે બાહુબળથી પણ કરવા તેઓ પ્રવૃત્ત થયા છે તેનો જ્ઞાનનું વિશેષ આવે છે. તેમ હિંદી પ્રજાનો આદર્શ ધાર્મિક જીવન છે માટે તેને પ્રધાન પદ આપવું જોઈએ. ઘણા મનમતાન્તરે હોવા છતાં તે સર્વમાં બક્ષિત અને સમાજના અંતિમ આદર્શની દૃષ્ટિકતા છે અને તે પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગની દિશા પણ એક છે અને તેને લઈને સમગ્ર પ્રજાના દર્શિમિન્દુ અને પુરુષાર્થમાં મમાનતા છે તે સારી રીતે મમજવું જોઈએ. જેમ બીજા દેશના ઇતિહાસમાં રાજાઓ, સેનાપતિઓ, રાજનીતિય પુરુષો, વેપાર ઉદ્યોગમાં અમરૂ પુરુષોને પ્રધાન પદ આપવામાં આવે છે તેમ આપણા દેશના ઇતિહાસમાં ધર્મીયર્થો તથા સાધુ મંત્રોને આપવું જોઈએ.

૩. દરેક જમાનાના લેખકો પોતાના જમાનાની જરૂરીયાત જોઈ ઇતિહાસના તે જમાનાના જરૂરી અંગો ઉપર ભાર મૂકે છે અને તે દર્શિમિન્દુથી ઇતિહાસ લખે છે. એજ

કારણથી રામાયણ અને મહાભારત અનેક વાર લખાયા છે. અત્યારે ભારતવર્ષમાં એક રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના રજૂરી રહી છે માટે, હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાંથી તેને પોષક તત્વો મળી આવતાં હોય તે ઉપર ભાર દેવાનો જોઈએ નીચેના તેમાં ગણી શકાય.

(૧) ભૌગોલિક એકતા (Geographical Solidarity)

(૨) સંસ્કૃતિની એકતા (Unity of culture)

(૩) સમાન હિતસંબંધ (Community of interest)

(૪) અન્ય દુનિયાથી વિશ્લેષ.

(૧) એકતા માટે શુદ્ધિપુરસ્કર કરવામાં આવેલા પ્રયાસો: સંસ્કૃત ભાષા, પંચાયતન પૂજન, મહાભારતાદિ રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ, ચારધામની યાત્રા વગેરે, ચાર મઠની વ્યવસ્થા, પ્રાચીન માત્રાજ્યો, અકબરનો દીન-ઈ-ઈલાહી.

૪. અત્યાર સુધીના આપણા ઇતિહાસમાં પાઠ્ય પુસ્તકોનાં દેશની પ્રાકૃતિક સ્થિતિ તથા વ્યવહારનાં સાધનોની આપણી સંસ્કૃતિ તથા ઇતિહાસ ઉપર થયેલી અસર બરાબર બતાવેલી નથી તેનું બરાબર વિવરણ કરીને ઇતિહાસમાં કાર્યકરણ શુંબલા બરાબર સમજાવવી જોઈએ.

૫. દેશના ઇતિહાસમાં મહાન પરિવર્તન કરનારા પ્રસંગો જાણે આકસ્મિક હોય તેમ પાઠ્ય પુસ્તકોમાં વર્ણવેલા છે. એક માણસ આવીને એક લડાઈમાં જીત્યો-એટલે આખા રાષ્ટ્રમાં ફેરફાર થઈ ગયો એવી જાણ પાઠ્ય પુસ્તક વાંચતા મન ઉપર પડે છે. તેમ બનવું સંભવિત નથી. ઇતિહાસ એ પ્રજા પુરુષાર્થનું પરિણામ છે. અમુક રાજા કે નેતાઓના પરાક્રમથીજ ઇતિહાસ બનતો નથી. તેમને ફતેહ મળવાનાં કારણો જોડા હોય છે અને તે પ્રજાજીવનની જાગૃતિમાંજ મળી આવે માટે તેની તપાસ ઇતિહાસમાં પ્રધાનરૂપે આવવી જોઈએ.

૬. હાલનાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં હિંદુ સમાજની પડતી દશા શરૂ થઈ ત્યાર પછીનીજ ઇતિહાસ મુખ્યત્વે આપવામાં આવે છે. અને પરદેશીઓના હિંદુસ્તાન ઉપરના હુમલાના અસરમાંજ હિંદુઓ રાક્ષસલા હતા તે સમયથી ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. પરંતુ એક વખત હિંદુ સંસ્કૃતિનું દુનિયામાં સામ્રાજ્ય હતું અને તે વખતે તેણે દુનિયાને ધણું આપ્યું છે. તેનો મૂલ્યો તેટલો સવિસ્તર અહેવાલ આપવો જોઈએ.

(ભારતવર્ષ, ચીન, જાપાન, મલાયા, જાવા, મીલોન, અલ્બેનિયા, અરબસ્તાન, મીસર મધ્ય એશીઆ ઉપર તથા તે દ્વારા યુરોપના ધાર્મિક આદર્શ ઉપર અસર કરી છે. અહિંની બનાવટની વસ્તુઓ પૂરી પાડીને તેમનામાં કળાકૌશલ્ય પ્રતિ અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરી છે તથા તેમના સામાજિક બંધારણ ઉપર અસર કરી છે. તે દેશોને ગણિત, જ્યોતિષ, વેદક ઇલાદિ વિદ્યાઓનું જ્ઞાન આપ્યું છે.)

૭. પરદેશી જાતો અહીં આવીને કેવી રીતે અહિંની પ્રજા સાથે બળી ગઈ તથા તેમનું વ્યક્તિત્વ અખંડિત રહેવા છતાં તેમના ઉપર હિંદુ સંસ્કૃતિની કેવી જાણ પડી તે સુસંભવ, પારસી તથા યાહુદીઓના ઘણા ઉપરથી બતાવવું જોઈએ.

૮. પરદેશી જાતોના હિંદુમાં આવીને વસવાથી હિંદુસ્તાનને થયેલા લાભ અને નુક-

જ્ઞાન તથા હિંદુ પ્રજાના આદર્શો ઉપર તેની જે અસર થઇ તે બરાબર બતાવવાં જોઇએ.

મુસલમાનો—મુસલમાનોમાં મુસલમાન તેટલા સમાન એવી લાવના હતી તે ઉપરથી સર્વને સમાન અધિકારની જાવના હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થઇ. ગુલામ પશુ બાદશાહની પદવીએ પહોંચી શકે એ વિચાર હિંદુસ્તાનમાં પહેલાં ન હતો, તેજ પ્રમાણે ધર્માધિષ્ઠા પશુ મુસલમાનોમાં ઉચ્ચતીચતો બેઠ નહોતો તેની પશુ હિંદી સંસ્કૃતિ ઉપર અસર થઈ અને નવા નવા સંપ્રદાયો નીકળ્યા. મુસલમાનોના એકેધરવાદની અસર થઇને શીખ, કઠીરપંથ, બાહોસમાજ જેવા પંથ ઉપન્ન થયા. આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે ઇતિહાસ લખવાની રીત અને અગત્ય મુસલમાનો આવ્યા પછી સમજાઇ. સંઘર્ષો માટે તીવ્ર લાગણી અને આત્મીયતાની લાવના પશુ તેમના આવ્યા પછી દેશમાં દાખલ થઇ.

યુરોપીયન—યાત્રિક ઉપકરણોનો ઉપયોગ, લશ્કરી કડાવત, ખાતાઓ પાડી નોંખીને પદ્ધતિસર વ્યવસ્થા, દેશાભિમાન અને રાષ્ટ્રીયતા, વ્યકિતસ્વાતંત્ર્ય અને તેના અધિકાર, બદાતની કુનિયા સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ—આ બધુ યુરોપીયનો પાસેથી શીખ્યા.

૯. હિંદુ ઇતિહાસકારો મુસલમાનોનો ઇતિહાસ કાંઈક વિરોધભૂલિથી અને તેમને પરદેશી ગણીને લખે છે. પરંતુ જ્યારે હવે તેઓએ અહીં આવીને કોયમનો વસવાટ કર્યો છે, અને હિંદને પોતાની માતૃભૂમિ ગણી છે તો તેમને હિંદવાસીઓજ ગણીને તેમનો ઇતિહાસ લખાવો જોઇએ. દાખલા તરીકે, હાલ કોઇ અંગ્રેજ અથવા સ્કૉટ લેખક ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ લખતો જોએ છે તો તે અંગ્રેજો તથા સ્કૉટ વચ્ચે થયેલી લડાઇઓ કાંઈપણ તીખાશ વિના વર્ણવી શકે છે.

૧૦. ઘણા ઇતિહાસના લેખકો આપણા દેશની યુરોપીય પ્રજાઓ અહીં આવી તે વખતની સ્થિતિને પશ્ચિમના દેશોની આધુનિક સ્થિતિ સાથે મરખાવી, પશ્ચિમના દેશોને વિશેષ સુધરેલા ગણે છે. આમ કરવામાં કાલાન્તરનો બેઠ જ્ઞાનમાં નહિ લેવાની ખૂલ થાય છે. મધ્યકાળમાં અહિં જ્યારે સુગંધિત રાજ્યવ્યવસ્થા અને લોકોમાં શાન્તિ હતી ત્યારે પશ્ચિમના દેશોમાં પ્રમાણમાં કાંઈજ નહતું સરખાવો ચન્દ્રગુપ્ત અશોક અથવા બોજના સમયનું હિંદુસ્તાન અને તે સમયની પાશ્ચાત્ય દેશોની સ્થિતિ; Wars of the Roses ના સમયની ઇંગ્લંડની સ્થિતિ અને તે સમયની હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ; અકબર તથા ઔરંગઝેબના સમયના હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ અને તેજ સમયની પશ્ચિમના દેશોની સ્થિતિ.) હાલ પાશ્ચાત્ય દેશો વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ અને તેના ઉપયોગમાં આગળ વધ્યા છે પરંતુ તે તેમના છેલ્લા સો વર્ષના પુરુષાર્થનું પરિણામ છે. સો વર્ષ પહેલાં વિજ્ઞાનમાં પણ આપણે તેમની પાછળ નહતા. એટલે તે પ્રદેશમાં આપણે તેમના કરતાં ફક્ત એ વર્ષ પાછળ છીએ. પરંતુ આ વાતનું ઇતિહાસના પુસ્તકોમાં વિસ્મરણ થયેલું જોવામાં આવે છે અને તેથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ આપણી સંસ્કૃતિ કરતાં ઘણી એટ હતી અને છે એની જાણકના મન ઉપર છાપ પડે છે. એમ ન થાય તે જ્ઞાનમાં રાખવું જોઇએ.

૧૧. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના પાઠ્ય પુસ્તકમાં એશીયાના બીજા દેશ—તુર્કસ્તાન, ઇરાન, ચીન, જપાન વગેરે સંબંધી કંઈક માહિતી આપવી જોઇએ અને આપણા દેશનો તે દેશો સાથે ઇતિહાસસંબંધ દર્શાવવો જોઇએ. વળી અફઘાનીસ્તાન વિગે-ત્યાંના લોકો

તથા ત્યાંની રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે આપણા દેશના ઇતિહાસ પુસ્તકોમાં કંઈક માહિતી આપવી જોઈએ, કારણ કે તે આપણા માખપડોરી છે અને મહમુદ ધર્મીના સમયથી આજ સુધી હિંદુસ્તાન સાથે તેમનો અતિ ધનિષ્ઠ સંબંધ રહેલો છે. મહમુદ બિન કાસીમ, ચંગીસખાન, તૈમુર, નાદીરશાહ વગેરે ક્યાંથી આવ્યા તે સંબંધી પણ આપણાં પુસ્તકોમાં નહિ જોવી માહિતી હોય છે.

। નીચેના વિષયો ઉપર પૃથક્ પૃથક્ પ્રકરણો લખાવાં જોઈએ.

૧. વેદકાળથી આજ સુધીના હિંદુસમાજની રચના અને તેના આદર્શ કેવા હતા તથા તેમાં ક્રમે ક્રમે કેવી રીતે ફેરફાર થતા ગયા તેનું વિવરણ.
- (૧) જ્ઞાતિવ્યવસ્થા:—તેવી જ્ઞાતિઓ કેવી રીતે નિર્માણ થતી ગઈ અને ભિન્ન જ્ઞાતિઓ કેવી રીતે થતી ગઈ.
- (૨) કુટુંબવ્યવસ્થા.
- (૩) ચાર આશ્રમની વ્યવસ્થા; તે પૂર્ણ રીતે ક્યારે અમલમાં હતી.
- (૪) ઋષિમુનિઓના આશ્રમનું વર્ણન.
- (૫) હિંદુસમાજની આદર્શ સ્થિતિ સ્મૃતિ અને રામાયણમાં મળે છે અને વાસ્તવિક સ્થિતિ વેદ, મહાભારત, ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્ર, ક્યાસરિત સાગર અને તેના જેવા ન્યય ગ્રંથો તથા પ્રાકૃત સાહિત્યમાંથી મળે છે, તેનું વિસ્તૃત વર્ણન અને પરસ્પર સરખામણી.
- (૬) હિંદુઓ તેવા મુસલમાનો સાથે સાથે રહેવા લાગ્યા ત્યારે પરસ્પર અનુક્રમણતા માટે તેમણે કેટલું જતનુંહેતું કર્યું.

૨. ધર્મનો ઇતિહાસ.

(૧) ધર્મશાસ્ત્રોના જીવનચરિત.

કૃષ્ણ, મહાવીર, બુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, મહાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, રામાનંદ, કબીર, નાનક, ગુરુગોવિંદ, વલ્લભાચાર્ય, રામદાસ.

રામમોહનરાય, દયાનંદ સરસ્વતી, રિવેકાનંદ.

જડેશ્વર, ધર્મામસીહ, મહમુદ અલી જીવર (છેલ્લા ત્રણ હિંદી નથી, પરંતુ તેમણે પ્રવર્તેલા ધર્મની હિંદુસ્તાન ગણાવા, ઉપરજીવસર થઈ છે).

(૨) ધર્મનો ઇતિહાસ—ધર્મ યુગોના ધીનો.

વેદકાળથી તે આજ સુધીનામાં કઈના જુદા જુદા કાળમાં જુદાં જુદાં સંસ્કૃત ધર્મો છે તેનું વિવરણ કરવું—સામાજિક સંબંધો હકીકત આપે:

૧. વેદકાલીન દેવતાઓ અને યજુર્વિદિ. ૨. વિષ્ણુ, રુદ્ર, શિવની ઉપાસના ૩ તાન્ત્રિક માર્ગ ૪ જુદીની ઉપાસના ૫ ભાગવત ધર્મ અને કૃષ્ણ ઉપાસના ૬ બક્ષિતમાર્ગ ૭ રામ ઉપાસના ૮ પંચાયતન, પૂજા ૯ નાગપૂજા ૧૦ દેવીપૂજા ૧૧ સિંચાયત પંથ.

(૩) તહેવારો તથા ઉત્સવો.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર નવું પાઠ્ય પુસ્તક લખવાને કેટલીક સૂચનાઓ. ૧૪૭

૩. બાહ્યો તથા ઔદ્યોગિક ધર્મપ્રચારણ કરેલા પ્રયાસો તથા તેમણે નિર્માણ કરેલી સં-
ધની સંરચા અને તેની વ્યવસ્થા.

૪. આર્યજાતિનો દેશાન્તર નિવાસ અને આર્યસંસ્કૃતિનો પ્રચાર.

૫. ગ્રીસ તથા અન્ય દેશો સાથે આપણા દેશનો સંપર્ક અને તેની પરસ્પર અમર. ખાસ
કરીને ગ્રીસની હિંદુ ઉપર અને હિંદી ગ્રીસ ઉપર શી અમર થઇ તેનું વિવેચન.

૬. દેશની રાજ્યવ્યવસ્થાનો ઇતિહાસ.

(૧) ગ્રામીન કાળમાં ધારા ધડતું કાઢ્યું અને તેનો અમલ કરતું કાઢ્યું-તેની વ્યવસ્થા.

(૨) ગ્રામીન ઉપર કોની માલગી ગણાતી અને મહેસલ કેવી રીતે ન્યાયકારવામાં તથા
ઉધરાવવામાં આવતું.

(૩) વસકરની વ્યવસ્થા.

(૪) કર કેના પ્રકારના લેવામાં આવતા.

(૫) લોકની નીતિ ઉપર દેખરેખ.

(૬) ન્યાય કરવાની પદ્ધતિ-આયશિત્ત.

(૭) વેકવારાની રીત.

ઉપરની આખતો ઉપર કાલાનુક્રમે વિવરણ થવું જોઈએ.

૭. ગ્રામપંચાયતની રીતનો ઇતિહાસ.

(૧) મનુ પ્રમાણે (૨) ડૉટિયના અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે (૩) રજપૂત રાજાઓના સમ-
યમાં (૪) મલેક અંમર (૫) વિજયનગરના રાજ્યની (૬) શેરશાહ (૭) ટેકરમલ
(૮) શિવાજી (૯) બ્રિટિશ.

૮. ગ્રામ પંચાયત.

૯. લોકની રહેણી કરણી, શિક્ષાચાર, ખામ રિવાજો, રમતોનું કાલાનુક્રમે વિવરણ.

૧૦. લોકની આર્થિક સ્થિતિનો ઇતિહાસ.

(૧) વપરાશની વસ્તુઓ-ખોરાક, પેશાક તથા વિલાસની વસ્તુઓ.

(૨) જુદી જુદી જાતના લોકોની રહેણીનું ધોરણ (Standard of living).

(૩) વસ્તુઓના ભાવ ખાસ કરીને ખોરાકની વસ્તુઓના તથા મજૂરીના દર.

(૪) વેપાર, ઉદ્યોગ અને હુન્નર:

નામગણના; જુદા પ્રાન્તના હુન્નર, ઉદ્યોગ; જુદી જુદી જાતોના હુન્નર ઉદ્યોગ;
સાતિવ્યવસ્થાની હુન્નર ઉદ્યોગ ઉપર અસર; પિનાચક દરિદ્રાર્થના અવકા-
શનો અભાવ.

અન્ય દેશો સાથે વેપારનો મંત્ર-આયાત અને નિકાસ.

દેશની અંદર વેપાર માટે તથા લોકની આવજા માટેનાં માધનો.

૧૧. યુદ્ધકળા અને યુદ્ધનીતિનો ઇતિહાસ:-

આર્યો તથા આર્યેતર લોકો વચ્ચે; ગ્રીક રજપૂતો અને પાણ્ડો; મોગલ, સીખ અને
મરાઠા-નેમની રજપૂતોની સાથે સરખામણી; યુરોપીય પ્રજાઓ.

(એશીયાવાસીઓ અને યુરોપીયો વચ્ચેનો મોટો ભેદ-પહેલા લગ્નને વધારા અને
બીજા લાલચને વધારા).

૧૨. ભાષાઓ અને તેમનો વિકાસ.

વૈદિક ભાષા; પાણિનીય સંસ્કૃત; પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષાઓ.

(નોંધ. સંસ્કૃત કદી જોલાતી ભાષા હતી કે કેમ અને પ્રાકૃત ભાષાઓ તેમાંથી અપભ્રંશ થઇને બનેલી છે કે કેમ ?)

અર્વાચીન દેશી ભાષાઓ: હિંદી અને ગુજરાતી; બંગાળી, મરાઠી અને સિંધી; કાનડી, તેલુગુ; તામીલ અને મલયાલમ; ઉર્દુ;

રાષ્ટ્રીય ભાષા તરિકે હિંદીનું સ્થાન.

૧૩. સાહિત્ય તથા વિજ્ઞાન:—

ધાર્મિક અને દાર્શનિક સાહિત્ય; ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક સાહિત્ય તથા લોક-વાર્તા; ભક્તિવિષયક કાવ્યશાસ્ત્ર, (Rhetorics), કવિતા; તામીલ સાહિત્ય; ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, ઉર્દુ તથા હિંદી ભાષાનાં સાહિત્યો.

શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય; ંસકરણ, ગણિત અને જ્યોતિષ; વૈદ્યક; રસાયન; (Alchemy & chemistry); કામશાસ્ત્ર (Eugenics); સંગીત. હિંદુસ્તાની પદ્ધતિ કથુાંટકી પદ્ધતિ; નાટ્ય અર્થશાસ્ત્ર.

૧૪. શિક્ષણ.

અ., શિક્ષણપદ્ધતિ; ઉપનિષતકાલીન પદ્ધતિ; મનુસ્મૃતિમાં વર્ણવેલી પદ્ધતિ; ઔદકાલીન પદ્ધતિ; જુદા જુદા વિદ્યાપીઠોમાં ચાલતી પદ્ધતિ; વંશપરંપરાગત મળતી પદ્ધતી શિક્ષણપદ્ધતિ; મુસલમાનોના સમયની શિક્ષણપદ્ધતિ; ખ્રીસ્તી પાદરીઓએ ચલાવેલી શિક્ષણ પદ્ધતિ; વર્તમાન શિક્ષણ પદ્ધતિ; રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ માટેના આધુનિક પ્રયાસો.

વ. વિદ્યાપીઠો—પ્રાચીન અને અર્વાચીન (Centres of culture); કાંશી—મિથિલા; નવદ્વીપ, નસંદા અને તક્ષીલા; પ્રતિજ્ઞાન—(પેંઠલુ); શ્રીનગર (કાશ્મીરનું) ઉજ્જયિની; કાંજીવરમ; કુંભકોણમ; વિજયનગર; પાટણ; જયપુર; આગ્રા; અલીગઢ.

૧૫. ચિત્રકળા, શિલ્પ, સ્થાપત્ય તથા બીજી લલિત કળાઓ.

વેદકાલીન સ્થાપત્યનો ઉદ્દેશ નથી; યજુર્વિધિનાં ઉપકરણો, યજ્ઞકુડ, ધરનાં રાચરચીલાં વગેરે સંબંધી હકીકત મળે છે.

મહાભારત અને રામાયણ ઉપરથી—કિલ્લા, નગરરચના, ધૈરેણાં, પોશાક આયુધ સંબંધી હકીકત.

જુદા પૂર્વકાલીન મંદીરો તથા ગુફાઓ.

જુદાકાલીન—મંદીરો, વિહારો, ગુફાઓ, મૂર્તિઓ તથા સ્તૂપો; કુંભારકામ તથા ધરનાં રાચરચીલાં; તે સમયની લલિત કળાઓ, વજાટકામ, રંગાટ, ભરતકામ, મીનાકારી, ચાકડનું શ્રીચું કાતરકામ, પત્થરનું કાતરકામ.

જુદોત્તરકાલીન—પાવનિક કળા (Greek Art.) ની અમર; તત્ત્વિક વિધિમાં આવતી ચિત્રકળા.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર નવું પાઠ્ય પુસ્તક લખવાને કેટલીક ચચનાઓ. ૧૪૯

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું—સ્થાપત્ય, નળાવો, મંદિરો, મૂર્તિઓ, નહેરો તથા પરિવાહ (Drainage)ની બાંધણી.

મુસલમાન સમયનું—રાજમહેસો; મસ્જિદો તથા મકબારા; હમામખાનાં; કિલ્લા; દરવાજા. શાહજહાનના સમયનું—સ્થાપત્ય તથા ચિત્રકળા (તાજ મંદિરનારા હિંદુ કારીગરો) જૈન લોકોનું સ્થાપત્ય.

ધર્મની કળા ઉપર અમર.

પશ્ચિમની અસર.

૧૬. ખાણો અને ખનિજ પદાર્થો.

૧૭. પ્રાણી તથા વનસ્પતિ.

(૧) હિંસ પશુઓ તથા ખેતીને નુકસાન પહોંચવનારાં પશુઓ તથા પક્ષીઓ (ખાસ કરીને તીરો) ક્યાં ક્યાં હતા અને છે; હાલ તેઓ ક્યાં ક્યાં મળી આવે છે; સર્પ, નાગ વિષે પણ ઉલ્લેખ અહિં આવી જાય.

(૨) જુદે જુદે સમયે ક્યાં પશુઓ અથવા પક્ષીઓના માંસનો વ્યાહાર કરવામાં આવતો; માછલી વિષે અહિં ઉલ્લેખ આવી જાય.

(૩) ક્યાં પશુઓ તથા પક્ષીઓની મેલા લેવામાં આવતી—મારવહન માટે, શિકારમાં, સંદેશ લઈ જવામાં, છુટી સવારી તથા ગાડીમાં નોડવાના કામમાં.

(૪) ક્યાં પશુ, પક્ષીઓ પાળવામાં આવતાં.

વનસ્પતિ, જંગલો, ફળાકાંડ, કુલઆકાંડ, અનાજ, શાકભાજી, દવાઓ, જડીબુટ્ટીઓ, સુગંધીદાર વનસ્પતિઓ.

૧૮. પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સાધનો.

વેદ, વેદાંગ, સંસ્કૃત સાહિત્ય, બ્યાકરણ અને વાર્તિક.

ચિત્રાલેખો, સ્તૂપો તથા સ્તંભો, પ્રાચીન ચિત્રો તથા શિક્ષાઓ—સ્વદેશી-વિદેશી.

કાલગણના પદ્ધતિ (કક્ષિ, મુધિહિર, વિક્રમ શાલિવાહન ઇત્યાદિ).

તહેવારો અને ઉત્સવો.

તામ્રપટ્ટો, હસ્તલેખો છં.

પ્રાચીન ઇતિહાસનાં પુસ્તકો—રાજતરંગિણી, હપચરિત, દીપવંશ, મહાવંશ.

પરદેશી પ્રવાસીઓએ લખેલા વૃત્તાંતો—હુએનસાંગ; ફારીઆન; મેગેસ્ટ્રીનીસ; માર્કો પોલો; અલબરૂની; બર્નિયર; ઇબ્ન બટુટા, ઇત્યાદિ.

૧૯. દેશની પ્રાકૃતિક સ્થિતિ અને તેની દેશના ઇતિહાસ ઉપર અમર.

(૧) હિંદુસ્તાનની કુદરતી સરહદ.

(૨) સિંધુ અને ગંગા નદીના પ્રદેશ (પંજાબ અને બંગાળની તુલના)

(૩) વિન્ધ્ય પર્વત અને દરબારપર.

(૪) રજપૂતાનાનો નિર્જલ પ્રદેશ.

(૫) કશ્મીરની ઉપતલ (Valley.)

(૬) સલાદ્રિનો પહાડી પ્રદેશ અને કૌશલ્યપટ્ટી.

(૭) દરિયા કિનારો.

(૮) પ્રાચીન અને અર્વાચીન ખંદરો:

તાત્રલિપ્તિ, દાબોલ, સોપારા, દારિકા, જુઝુકેજી, સ્તભાવતિ, સુરત, કાલીકત, વિઘ્નગાપદ્મ, ઇત્યાદિ.

કરાચી, મુબઇ, કાલંબો, મદ્રાસ, કલકત્તા, રંગુન ઇત્યાદિ.

(૯) પ્રાકૃતિક પરિવર્તન: સરસ્વતી નદીનું ગુપ્ત ધનું; જંગલોનો નાશ, ખંદરોનું પુનઃ જનન; વર્ષાદર્શન દેરદાર.

(૧૦) મોસમનો વર્ષાદ-ચોમાસુ.

૨૦. જુદા જુદા કાળમાં રાજ્યસત્તાના કેન્દ્રસ્થાનો ક્યા ક્યાં અને કેવી રીતે બદલાયાં.

(૧) પંજાબ (વેદકાલીન આર્યોનું રહેઠાણ).

(૨) અક્ષાવર્ત (યજુર્વેદ અને મનુકાલીન)

(૩) અયોધ્યા અને મિથિલા (રામાયણ)

(૪) હસ્તિનાપુર અને ઇલ્હમસ્થ (મહાભારત)

(૫) પાટલીપુત્ર (મૌર્યવંશ)

(૬) પેશાવર (કનિષ્કના સમયમાં)

(૭) કાન્યકુબ્જ (હર્ષનું-કનોજ)

(૮) ઉજ્જયિની (વિક્રમાદિત્ય)

(૯) દેહલી (પૃથુરાજ)

(૧૦) દેહલી (મુસલમાનોનું)

(૧૧) ચિતોડ (રજપૂતોનું)

(૧૨) દેવગિરિ (યાદવ વંશના રાજાઓનું)

(૧૩) વિજયનગર (હોયસલ વંશના રાજાઓનું)

(૧૪) પુના (મરાઠાનું)

(૧૫) લાહોર (શિખનું)

(૧૬) કલકત્તા અને હાલ્દી (અંગ્રેજોનું)

૨૧. હાલના મુખ્ય દેશી રાજ્યો સંબંધી હકીકત:

ગાયકવાડ, નિઝામ, માઇસોર, કાશ્મીર, રજપૂતાનાનાં રજપૂત રાજ્યો, કાઠીઆવાડનાં રાજ્યો, ગાલીઅર તથા ઇટોર, નેપાળ.

ઇતિહાસનો પર્વમાં વિભાગ

૧. વેદકાળ: વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, અગસ્ત્ય (દક્ષિણમાં નિવાસ અને પ્રાજ્ઞાને વસવા માટે બોલાવવા—Colonization)

૨. ઉપનિષદ કાળ: જનકવિદેહી, યાદવદેહ્ય.

૩. પરશુરામનો સમય—બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે સત્તા માટે દરિદ્રાઈ-કૌશલ્ય તથા મદ્યારનો ઉપનિવેશ (Colonization)—નવા બ્રાહ્મણો નિર્માણ કરવા.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર નવું પાઠ્ય પુસ્તક લખવાને કેટલીક સચનાઓ. ૧૫૩

૪. રામાયણ.

૫. સ્મૃતિકાળ નિર્ણય.

૬. મહાભારત કાળ.

સુધિહિરનો રાજસુય યજ્ઞ; બીજા અને કૃષ્ણ-એ પશુના કર્તા પુરુષો (King-Makers); હિંદુ સમાજ ઉપર ભારતીય યુક્તી થયેલી અસર.

૭. સત્તકાળ.

૮. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોનો પ્રાદુર્ભાવ-ચન્દ્રગુપ્ત, અશોક, કનિષ્ક.

૯. બૌદ્ધ ધર્મનો ક્ષય અને હિંદુ ધર્મની સઘટના-શાસિવાહન, વિક્રમાદિત્ય, મયુર ગુપ્ત, ૬૪૫ પુલ્કેશી ૬૦૦ રાજાઓનો સંસ્કૃત સાહિત્યને રાજાશ્રય તથા પુરાણોનું પુનર્લેખન.

૧૦. રજપૂત રાજ્યો.

૧૧. મુસલમાનોની ચલાઈઓ.

૧૨. મુસલમાન રાજ્યની સંસ્થાપના અને રજપૂતોનું રજપૂતાનામાં ભરાઈ જવું.

૧૩. મોગલો આવ્યા તે પહેલાંની ભારતવર્ષની સ્થિતિ.

૧૪. મોગલ સામ્રાજ્યની સ્થાપના અને વિસ્તાર.

૧૫. હિંદુઓનું પુનરુત્થાન-રજપૂતોનો અતિરોધ, શીખોનું બલિદાન, મરાઠી સત્તાનો ઉદય.

૧૬. મોગલ સામ્રાજ્યનો વિઝેદ-નવીન રાજ્યોમાં એકતાનો અભાવ, પરસ્પર ક્રોધ, વ્યક્તિઓનો સ્વાર્થ અને તેને પરિણામે પરદેશીઓનું ફારી જવું.

૧૭. પશ્ચિમની પ્રગતિઓનું હિંદુસ્તાનમાં આગમન અને વેપાર તથા રાજ્યસત્તા અભાવના માટે તેમની વચ્ચેનો કલહ.

૧૮. પાશ્ચાત્યો સામેનો નિષ્ફળ અતિરોધ જેનું પરિણામ ૧૮૫૭ ના સ્વતંત્ર ચંચાના પ્રયાસમાં આવ્યું-મહારાણીનો ઢંઢેરો.

૧૯. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના બાહ્ય તેજથી અંગાઈ જવું અને તેનો અંગીકાર કરવાનો પ્રયત્ન.

૨૦. રાષ્ટ્રીય ભાવના, રાજકીય હક્કો માટે લડત, વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર અને જીવનના દરેક અંગના વિકાસની તીવ્ર ઇચ્છા.

૨૧. હિંદુસ્તાનની આધુનિક સ્થિતિ.

(રાષ્ટ્રીય શાળા તરફથી મળેલું.)

રાજર્ષિ.^૧

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર કૃત.

વિદ્યાર્થીસમાજના સત્તમ અધિવેશનમાં કવિવર રવીન્દ્રનાથના “ પોસ્ટ ઑફિસ ” ઉપર એક રસિક લેખ એક મિત્ર તરફથી વંચાયો હતો. આજે હું એ કવિવરની બીજી કૃતિની પ્રસાદી આપ સમક્ષ રજુ કરું છું. રાજર્ષિ એ ઉપન્યાસ-સાદી નવલકથા છે. એમાં ભૂક્તા અગ્નિનો છે માત્ર રકુર્દિલગ; પણ એ અધ્યાત્મરકુર્દિલગ પ્રયત્ન જવાળા પ્રકટાવવા ખસ છે.

આ વાર્તા, ગોમતી નદીના કિનારે આવેલા છુવનેશ્વરીના મંદિરના ઘાટ ઉપર, ત્રિપુરાના રાજ ગોવિન્દમાણિક્યના અને એક નાની બાળકી હાસી તથા તેના નાના ભાઈ તાતાના સુખદ મિલનથી શરૂ થાય છે. આ ત્રિપુરી દરેક પ્રભાતે ઘાટ ઉપર મળે છે, અને પ્રેમસુખનો દહાવો લે છે. આપાદી અમાવાસ્યાને બીજે દિને ઘાટના શ્વેત આરસ ઉપર, આગલી રાત્રે કાલિને અપાયેલ સો પાડાના બલિદાનના રક્તપ્રવાહથી લાલ ડાઘ પડેલા જોડેને હાસી બોલી ઉઠે છે “ આટલું લોહી શા માટે ? ” રાજના હૃદયમાં આ અશ્વરો કાતરાઈ જાય છે. લોહીના ડાઘને હાસી અને તાતો પોતાના અંચળાથી લૂછી નાંખે છે. પણ હાસી આ રક્ત જોવાથી બીમાર થઈ મરણ પામે છે. રાજ પ્રતિજ્ઞા લે છે કે “ મારા રાજ્યમાં હવેથી હું રક્તપાત નહીં થવા દઉં. ” રાજ તાતાને પોતાની પાસે રાખે છે. તેનું નામ તેણે ધ્રુવ પાડ્યું છે. તેના સાન્નિધ્યમાં તે મંસારના દુઃખ વિમરી જઈ અનહદ આનન્દ અનુભવે છે.

આપાદ શુદ્ધ ચૌદશીનો સહસ્ત્ર પશુઓના વધનો રિવાજ રાજ હુકમથી એકાએક અન્ય થવાથી પુરોહિત રઘુપતિ ક્રોધે ભરાય છે. પ્રજાનાં મન જોયાં થાય છે. ભાષાતો નારાજ થાય છે. આજથી રઘુપતિ ગોવિન્દમાણિક્ય સામે કાવત્રાં રચે છે. રાજના ભાઈ નક્ષત્ર-રાયને રાજ્ય અપાવવાની લાલચથી ભોળવીને રઘુપતિ, ગોવિન્દમાણિક્યના રક્તથી, કાલિને સન્તોષવા પ્રયત્ન કરે છે. આ કામ માટે વિશ્વાસુ, કાલિના અચ્ચત્ત લક્ષ્મી, અને રાજની નજર પ્રેમ રાખતા પોતાના શિષ્ય જયસિંહને પ્રયોજવા, રઘુપતિ યત્ન કરે છે. પણ જયસિંહ તેમ થવા દેવા ના પાડે છે. ભાઈના હાથે ભાઈનું ખૂન ન થાય તેટલા માટે રાજનું ખૂન કરવા જયસિંહ જાતે, જ્યારે રાજ ગોમતીના કિનારે ખુશનું ધ્રુવ સાથે પ્રભુસાન્નિધ્ય અનુભવી રહ્યો છે, ત્યારે જાય છે. તે રાજને મારી શકે નથી, પુરોહિતના કાવત્રાની વાત બહાર પડી જાય છે. પુરોહિત જયસિંહને રાજરક્ત લાવવા માટે પ્રતિજ્ઞા લેવ-રાવે છે. પછી ચૌદી રાત્રે બાર વાગ્યે જયસિંહ, પોતે રાજનીજ હોવાથી, કાલિને પોતાના રક્તથી નહવરાવે છે. પોતાના પ્રિય શિષ્યનું મરણ થવાથી રઘુપતિ ક્રોધે ભરાઈ ગોવિન્દમાણિક્યના પ્રાણપ્રિય ધ્રુવનું ખૂન કરવાની યોજના રચે છે. પણ આ વાત પકડાઈ જાય છે. ધ્રુવનું અને રાજનું ફરી મિલન થાય છે. રઘુપતિને અને નક્ષત્રરાયને આઠ વર્ષ

માટે દેશનિકાલની સગા થાય છે. રઘુપતિમાં વૈરશત્રુ ખળભળી, જીડયો છે. તે શાહશુળ પાસેથી મોગલ સૈન્ય મેળવી નક્ષત્રને લઈ ત્રિપુર ઉપર ચઢી આવે છે.

બન્નેને દેશનિકાલ કર્યા પછી, રાજાને બિલ્વન ઠાકુર નામના સન્યાસી પુરોહિત તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. તેમની સહાયથી રાજ્ય સુખશાન્તિમાં આવે છે. પણ એકાએક જાંદ-શના ઉપદ્રવથી બધા પાક નાશ પામી જઈ રાજ્યમાં સખત દુઝાળ પડે છે. પ્રજા રાજાને આને માટે દોષ દે છે. એટલામાં મોગલ સૈન્યનો ત્રાસ રાઈ થયો. લોકોને ખાત્રી થાય છે કે રાજાના અપરાધથી દેવીના કોપનું આ પરિણામ છે. 'અહિંસા પરમો ધર્મઃ' એ જોનું સૂત્ર છે તેવો રાજા લડવાની ના પાડે છે. રાજ્ય છોડી તે જંગલમાં જાય છે. ધ્રુવને સાથે લઈ જવા ઇચ્છે છે, પણ ધ્રુવનો કોડા દેવરેશ્વર ધ્રુવને આપવા ના પાડે છે. બિલ્વન ઠાકુર પણ ત્રિપુરા છોડી નિળમપુરમાં જઈ મરઝીના સમયમાં મુસલમાનોની અને હિન્દુઓની અજબ સેવા ઉઠાવે છે. રાજા નદી કિનારે કુદરતના સદ્વાસમાં રહી, ખરૂં તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી, વસ્તીમાં જઈ એક શાળા સ્થાપે છે. નક્ષત્રરાય છત્રપતિ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેસે છે. માનો કે હિંસા, ત્રાસ અને ક્રૂરતા સિંહાસને ચઢી બેઠાં. રઘુપતિનો વૈરનો ક્રોડો શાન્ત થયો. પણ પ્રજાખીડન તેનાથી સહી શકાયું નહીં. રાજમંદથી પ્રમત્ત થયેલ છત્રપતિ રઘુપતિનું કંઈ માનતો નથી. રઘુપતિનાં હૃદયદાર ઉપડે છે. પોતે ક્રેલ દુષ્ટતાઓનાં પરિણામ તે જુએ છે. દુષ્ટતાઓનાં પરિણામ તે જુએ છે. દુષ્ટ કામ કરાવનાર કાલિની ભૂતિને ગામતીના પ્રવાહમાં ફેંકી દઈ તે સન્યાસી થઈ જાય છે.

રાખૂ સહેરની પાસેના મગજાતિના કિલ્લામાં શાળા સ્થાપીને રહેતા રાજર્ષિને એક પછી એક એમ, શાહશુળ પોતાની પુત્રીઓ સાથે કચીરના વેષમાં, બિલ્વન ઠાકુર અને રઘુપતિ સન્યાસીના વેષમાં, મળે છે. પ્રેમ પ્રેમ જવાઈ રહે છે. આઠ વર્ષ-હિંમાનું રાજ્ય ચલાવી છત્રપતિ મરણ પામે છે. પછી બિલ્વનની અને રઘુપતિની વિનંતિથી રાજા રાજ-ભાર માથે લે છે.

રાજર્ષિની આ રૂબરૂખા રજુ કર્યા પછી આપ સમક્ષ હું કેટલાંક વિવેચનો કરવા રજા લઉં છું.

(૧)

ઉપન્યાસનો પહેલો પડદો ગોવિન્દમાણિક્ય, હારી અને તાતા-ધ્રુવના સુખદ મિલનથી ઉપડે છે; અને છેલ્લો પડદો ગોવિન્દમાણિક્ય, શાહશુળ, રઘુપતિ, બિલ્વન ઠાકુર અને ધ્રુવના સુખદ મિલનથી પડે છે. જે કંઈ વેષગ્રો બને છે તે આ બે પડદાની વચ્ચે બને છે. આ પ્રમાણે આ ઉપન્યાસ Comedy છે, નહીં કે Tragedy.

મહાન કવિની વાણીમાં સહસ્ર ખૂબીઓ હોય છે; અને તે સમજવાને માટે તો તેવા જ મહાન હૃદયની જરૂર છે. મેઘધનુષમાં હજારો રંગ છે, પણ એ રંગોને જોવા માટે વૈજ્ઞાનિક યંત્રો અને કોઈ વૈજ્ઞાનિક-એ બન્ને જોઈએ. માત્ર સાદી આંખ, અને તે પણ વૈજ્ઞાનિક નહિ એવી આંખ-તો સાત રંગજ દેખાય છે. આવીજ રીતે કવિવર! રવીન્દ્રનાથની આ કૃતિની ખૂબીઓ હું અલ્પપતિ શી રીતે જોઈ શકું! છતાં પણ જે કોઈ આંખો દર્શન થાય છે તે આપ સમક્ષ રજુ કરું છું.

નિર્દોષ બાળકી હાસીનું મરણ, રત્નેહલતા નામની એક સોળ સત્તર વર્ષની સુશિક્ષિત બંગાળી બાળાના પહેલમણીના દુષ્ટ દિવાળીને લીધે એ અઢી વર્ષ ઉપર થયેલ, આપ-લાતની યાદ દેવરાવે છે. એક હાસીના મરણથી ગોવિન્દભાણિકૃપનું હૃદય ભગ્યત, થયું; અને બલિદાનની દુષ્ટ રૂઢિ સામે મંત્રામે મ્હડયું. પણ, રત્નેહલતાના ભોગથી શું થયું? કોઈનું હૃદય તેનાથી ભગ્યું છે? અઘાન માઆપો હનરો બાળકોને- બાળકન રૂપી રાક્ષસીની મમક્ષ વધેરે છે. અહા, એ રાક્ષસીનો વધ ક્યારે થશે? કોઈ પણ કોમળ હૃદય નહિ નીકળે અને “જરા બાળાને બળતી બચાવેરે” એ આર્ન રવ નહિ થાય? આજ દિનુ ગૃહોમાં કેટલી વિધવાનાં હૃદય રડી ઉઠે છે? શું તેમનાં આંસુ લજનાર અને સૂકવનાર કોઈ નહિ નીકળે? આપણી મમક્ષ ધણા ધણા પ્રશ્નો ખડા થયા છે. રૂઢીના બન્ધન તોડવા તત્પર થવાની જરૂર છે. એક વખત એ દુષ્ટાના અંધમોંથી મુક્ત થયા કે પછી ઉત્તરનાં દ્વાર છોડી ખુલ્લા થવાનાં. “ગુલામો કાયદાના દા, ગુલામોને કહું હું શું” એ આક્ષેપ ફર કરો. રૂઢિ કાણ છે? રૂઢિના કરનાર અમે છીએ, અને તેને તોડ્યું પણ અમે !

(૨) આગળ જતાં આપણી અંતરતાએ આપણી અવિદ્યાએ, આપણા ઉપર દેવી દેવી જાણે પાથરી છે તેનું ચિત્ર રમુપતિ દ્વારા મળી શકે છે. રમુપતિ રોજને પણ ભગદરબારમાં ધમકાવી શકે છે. તે પુરોહિત હોવાથી લોકો તેના પક્ષમાં ઉભા રહે છે. આપણા અંધ શ્રદ્ધાનો અસતાનો લાંબા પૂર્વે દેવી રીતે લે છે તે નક્ષત્રરાયમાં અને જ્યોતિર્દમાં બરાબર પ્રકાશી ઉઠે છે. નક્ષત્રરાય ગોવિન્દભાણિકૃપને ચાહે છે. પણ તેનામાં લાલસાનો કોડો સળકી ઉઠે છે. રમુપતિના હાથમાં આ આવી આવી જાય છે. રમુપતિ તેને કહે છે કે દેવીની આરા છે કે તું રાજા ત્યષ્ટશ. વળી દેવીને ગોવિન્દભાણિકૃપના લોકોનું પાન કરવાની ઇચ્છા છે માટે તું તે લોકો લાવી આપ. નક્ષત્રરાય લાલસાનો માર્ગો, અને પુરોહિતના આગળ પોતે કાયર ન ગણાય તેટલા માટે, ભાઈનું લોકો રેડવ તત્પર થાય છે. જ્યોતિર્દ, અંધ શ્રદ્ધાળુ છે. ગુરૂં કહે તે તે સત્ય માને છે, અને એક શ્રદ્ધાળુ ધાર્મિક માધુ તરીકે તે પોતાનું રક્ત રેડે છે. પણ, આ બધાં બન્ધને હલાવનાર કાણ છે? રમુપતિ પુરોહિત કાલિનો પૂજારી-રમુપતિ આપણી ચૌદશને દિવસે લોકો મન્દિરમાં દર્શન કરવા આવે છે, ત્યારે તેમને કહે છે કે શેનાં દર્શન કરવા આવ્યા છો? દેવી તો કોપીને ચાલી ગઈ છે. રમુપતિએ દેવીની પીઠ ફેરવી નાંખી છે. બિચારા ભોળા લોકો માને ગીસાઈ ગયેલી નેહને રક્ષણે ફેરી મૂકે છે. સહુ પોતપોતાને ફાવે તેમ રાજનું બૂંડે બોલે છે, અને ગાલિપ્રદાન કરે છે. દર્શન બન્ધ કરવા વગેરે તકેટો આપણા ગોસાઈ-છોઆમાં નોવામાં આવે છે. કરસનદાસ મુગળના લાયબલ કેસ ઉપરથી અન્ધ શ્રદ્ધાળુ ભક્તોનાં ગળાં આચાર્યો દેવી રીતે રેસે છે, તથા ધર્મને બદલે બલિચાર વગેરેનાં કેનાં ધતીંગ ચલાવે છે તે જણાય છે. પૂજારી રમુપતિનું ચિત્ર આપણને અન્ધશ્રદ્ધા અઘાન અને અવિદ્યામોંથી મુક્ત થવાનું સૂચવે છે.

(૩) આટલું તપાસી પછી, રાજર્ષિના કેન્દ્રસ્થાન ગોવિન્દભાણિકૃપ પાસે આપણે આવી પહોંચીએ છીએ. પાસાવાળાં હીંગને જેમ ધણી આંખુઓં હોય છે, તેમ રાજને પણ ધણી આંખુઓં છે.

અ. ગોવિન્દ માણિક્યનાં પહેલાં દર્શન આપણને ગોમતીના કિનારા ઉપર થયા છે. ત્યાં તે હાસીને અને તાતાને મળે છે. હાસી તેને પૂછે છે “ તમે કાણ છો ? ” રાજા જવાબ દે છે “ તમારો સેવક ”. “ તમારો સેવક ” એ શબ્દોમાંથી ‘ રાજા ’ થાય છે એનો ખ્યાલ આવી જાય છે. રાજા એ પ્રજાનો સેવક છે. તે પ્રજાના દુઃખે દુઃખી થાય છે, અને તેને સુખે સુખી હોય છે. નક્ષત્રરાય ગોવિન્દમાણિક્યને મારવાનો છે એ વાત જ્યારે જણાય છે, ત્યારે રાજા તેને જંગલમાં લઈ જાય છે અને કહે છે “ ભાઈ, મને તું શા માટે મારવાનો છે ? રાજ્યના લોકોની ? શું તને એમ ખ્યાલ છે કે રાજ્ય કેવલ મોનાના સિંહાસનમાં, કે હીરાના સુકુટમાં કે રાજજત્રમ જ આવી રહ્યું છે ? આ સુકુટ, આ રાજજત્ર, અને આ રાજદંડનો બોલે કંટકો છે તેની તને ખબર છે ? આ સુકુટ નીચે લાખો માણસોની ચિન્તા ફંદાઈ રહી છે. અથવા રાજ્ય બેઠવું હોય તો હજારો મનુષ્યોનાં દુઃખને પોતાનું દુઃખ સમજે, ગમે તો રાજમહેલમાં રહે કે ઝૂંપડીમાં રહે, પણ જે બ્યકિત સર્વને પોતાનાં કરીને માને છે, તેને સર્વે પોતાનો ગણે છે. પૃથ્વીનાં દુઃખનો જે નાશ કરે તે રાજા. ભાઈ, રાજાને મારવાથી, કાંઈને રાજ્ય મળતું નથી; પૃથ્વીને વશ કરીને રાજા થવાનું સાફ લાગે છે. ” રાજાના આ શબ્દોમાં બેઠા શકારો કે તે રાજાની જવાબદારી સ્વમજે છે તેથી જ અહિંસા પરમો ધર્મ—એ સૂત્ર આખા રાજ્યમાં બળાટકારથી પણ દાખલ કરે છે. પુત્રનું લાલું ઇચ્છનાર પિતા બાળકની ઉપર કાંઈ વખત સખત થાય છે. પ્રજાને રાજા રાખવાની ખાતર પ્રજાને પાપના ખાંડામાં પડી રહેવા દેવાનું તે અયોગ્ય ધારે છે. પ્રજાજનો વૈદેહીને માટે નિન્દ્ર વચનો બોલે છે, તેટલાં માટે—તેમને ખુશી રાખવા માટે વૈદેહીનો—અશિથી શુદ્ધ થયેલી વૈદેહીનો ત્યાગ કરનાર રામ રાજાની કાંઈમાં ગોવિન્દમાણિક્ય ઉભો રહેતો નથી. પ્રજાને સમ લાગે કે વિષમ લાગે પણ જે પ્રજાના હિતનું છે તે કરવાને તે કમર કસીને તૈયાર થાય છે. અહિંસા પરમો ધર્મ—ની સ્થાપના ખાતર તે ભાઈને ગૂંચાવે છે, અણીના સમયે ધ્રુવથી છૂટા પડે છે, રાજ્ય ત્યજે છે, સન્યાસી થાય છે. અહીં ગોવિન્દમાણિક્ય રામના કરતાં આગળ વધે છે. રામની જગ્યાએ ગોવિન્દમાણિક્ય હોત, તો એક હલેકા જનનાં નિન્દ્ર વચનથી નિર્દોષ સીતાનો ત્યાગ કંઈ નહીં—એટલે કે સીતાથી સત્યતાનો બદ્ધિબ્ધાર કરી પ્રજાને પાપના યુગમાં પડ્યા દેત નહીં. રાજા સન્યાસી થઈ, અનન્ત શાન્તિ મેળવી, સંયમી બની પાછો છત્રપતિના અવસાન પછી રાજકારણાર સ્વહસ્તમાં લે છે. રાજા રાજર્ષિ બનીને રાજ્ય ચલાવે છે. આવી રીતે રાજર્ષિ બનેલા રાજામાં આપણને વિદેહરાજાનાં દર્શન થાય છે. “ સંસારમાં સરમો રહે પણ મન મારી પાસ ” એ સૂત્ર તેના જીવનમાં પરાવાયેલું માલુમ પડે છે. રાજા તરીકે ગોવિન્દમાણિક્યની આંટલી પર્વાલોચનો બસ છે.

■ હવે ભાઈ તરીકે તેને જોઈએ. તેનામાં કાપરનેહ ઉભરાઈ જાય છે. નક્ષત્રરાય તેને મારવાનો છે છતાં તે તેની ઉપર લગાર પણ ફેંકે થતો નથી. પણ ભાઈ ભાઈનું ખૂન કરવા તૈયાર થાય છે, એ વિચારથી તેને ખેદ થાય છે. ભાઈએ ભાઈનું ખૂન કર્યું છે, એ દોષ નક્ષત્રરાય ઉપર ન આરોપાય તેટલા માટે રાજા તેને નિર્જન જંગલમાં લઈ જઈ, તેના હાથમાં તલવાર આપી કહે છે—“ આ શન્યમાં મારો વધ કર. સુંદર જન-સમાજમાં ભાઈના ખૂનથી વાતાવરણ દૂષિત ન થાય તેટલી માટે ફક્ત તે અહીં લાખો છું.”

અહીં રોષ નેતું નથી. મારે તું મારો વધ કર." આ પ્રમાણે બોલનાર હૃદયમાં આવરનેદન
 પ્રેમથી હસીને હશે ! તેનું માથે હાથ કઢાડી શકે ! કદાચ ભરતના અને લક્ષ્મજીના
 આવરનેદને માંથી સમય પછુ ગોવિન્દમાણિક્યના આવરનેદને મધ્યમ નહીં. કુવને મારવાના
 ઝાંઝવામાં પકડાવાથી નમ્રવરામને ગળ દેશનિકાલની સગ્ન કરે છે, તે દ્રેષથી પ્રેરાઈને
 નહીં, પણ રાજ્યપ્રાપ્તિ પ્રેરાઈને । " રક્ષાપાત કરનારને દેશનિકાલની સગ્ન થયો " એ
 ગેજવૃક્ષને પાગવાની ખાતર રાગ બાઈને મળ કરે છે. પછુ મળ દરમાગ્યા પછી
 તરતજ મિદાસનેથી છતરી ગોવિન્દમાણિક્ય બાઈને બેટી પડી રોષ પડે છે. બાઈથી ઇચ્છા
 પામ્યાં પછી રાગ એકાન્તમાં જઈ તેને માટે પ્રાર્થના કરે છે. આવરનેદનું આથી જનસન
 દર્શન કર્યાં મળશે ?

જો રાગને ગાદીએ બેઠા પછી, તેને રાજર્પિત્ય કવી રીતે પ્રાપ્ત થયું તે સરજતાથી
 જોઈ શકાય. ઉપન્યાસની શરૂઆતમાં કવિએ રાગને નિઃશ્વાસની શૂનિકા ઉપર મૂક્યો છે.
 ખરું સૂચ, ખરું રાગવ ગેમાં છે-તે પ્રાપ્ત કરવાને ક્યા માર્ગ લેવાયા બેઠા ઇન્દ્રિયની
 કલ્પસાચી રાગ આપણને ગોમતીને કિનારે મળે છે. તેનું હૃદય તૈયાર થઈ રહ્યું છે.
 સ્ત્રીમત્તા બધન તાપુથી નથીને તપિત થયેલી ધરા જેમ મેઘને ઉત્કંઠાથી સ્વાગત દે છે,
 તેમ રાગનું અન્તર રનેદવારિ સ્ત્રીવચને નૈવાર થઈ રહ્યું છે. આ રનેદવારિ હાસી અને
 તાતાદાસ રાગની પ્રાપ્તિ આવે છે, રાગ તેને તરતજ ગ્રીષ્મ લે છે. હાસી પામેથી તેને
 ' અદિસા પરમો ધર્મઃ ' એ સિદ્ધાન્ત પ્રાપ્ત થાય છે. પછી કુદરતનાં સંયોગથી અને
 વિનિમયથી એ સિદ્ધાન્ત દૃઢ થાય છે. રાગ પ્રગતિમાં આગળ વધ્યા કરે છે. કુવ સાથે
 ખુશનુમાં પ્રસાદમાં ગોમતીને કિનારે જંગલમાં અતદ્વદ આનંદ પામતાં રાગને જ્યસિદ્ધ
 મારવા નય છે, ત્યારે તેમની બન્નેની વચ્ચે સંવાદ ચાલે છે. તે વખતે રાગ જ્યસિદ્ધને
 કહે છે:-" વિચારીને જો; જગન્માતાની ગોદમાં સંસારના સકલ જીવજનુ કેટલા આરા-

વૈર, ક્રોધ અને હ્રદય રુધુપતિના રૂપમાં આવ્યા છે; તથા તેમની સહાયમાં નક્ષત્રરાયના રૂપમાં લાલસા, મિથ્યાભિમાન, ઢોંગ, મદ, મોહ, એશઆરામ, અને શાહશુભના રૂપમાં કૂરતા, હિંસા, કુષ્ટતા વગેરે છે. આ બંનેનું ભયંકર યુદ્ધ આવે છે તેમાં મધ્યસ્થ અન્ધ-શ્રદ્ધા, અને મંશયરૂપી જયસિંહ છે. આત્માને અમાવાસ્થાને ખીન્ન દિને હારીને મેળાપ થાય છે. આ સ્થળે ગાઢ અન્ધકારમાં મધ્યરાત્રિએ જંગલમાં માર્ગ ખોળતા સુસારની સ્થિતિમાં આત્મા છે. આત્માને અમુક જગ્યાએ જવું છે, પણ તે જગ્યાએ જનાને માર્ગ તેને જડતો નથી. આવા સમયે-પ્રકાશની અત્યંત જરૂર છે તેવા સમયે અજ્ઞમાં વિદ્યુત ચમકે છે; પથિકને માર્ગ સૂઝે છે; અને વિદ્યુત ક્ષણભર ચમકી શમી જાય છે. આત્માને અહિંસા પરમો ધર્મ: એ સૂત્ર દેખાડી હારીરૂપી વિદ્યુત શમી જાય છે. પણ આ સૂત્રને વળગી કેવી રીતે રહેવું? ભર દરિયે વડાણને દિશા કંઈ રીતે સૂઝે? ધ્રુવને લક્ષમાં રાખીને વડાણ ભર દરિયામાં ઝુકાવે છતાં દિશા ભૂલે નહીં. આત્માને પણ તેવા ધ્રુવની અચળ શ્રદ્ધાની જરૂર છે, કે જેને કેન્દ્ર બનાવીને સંસારમાં તે ભમી શકે. પણ આત્માને માર્ગશ્રદ્ધ કરાવવા માટે રાજતાન તૈયાર છે. તેની પ્રથમ જગ્યામાં ધ્રુવ ધરીભર અદૃશ્ય યર્ધ જાય છે, પણ વાદળો વિખરાઈ જવાથી પાછા ધ્રુવનાં દર્શન થાય છે. જયસિંહરૂપી અન્ધ શ્રદ્ધા અને મંશય નાશ પામ્યા પછી અચળ શ્રદ્ધા આત્મા પાસે રહે છે. છેવટે આત્માને રુધુપતિ, નક્ષત્રરાય અને શાહશુભનાં સંયુક્ત બળો સામે ધવાનું છે. આમાં તે ઉત્તીર્ણ નિવડે છે. હવે ધ્રુવની જરૂર રહેતી નથી. શિખરે પહોંચ્યા પછી પડવાની બીતિ રહેતી નથી. રાજર્ષિમાં રહેલી આ Allegory નો વિચાર કરતાં બીતીયનને "Pilgrim's Progress" યાદ આવે છે.

૫. રાજર્ષિને પૂરું જોવા પછી બુદ્ધતા જીવનમાં અને ગોવિન્દમાણિક્યના જીવનમાં સામ્ય માલુમ પડે છે. બુદ્ધ એ વિરાટ સ્વરૂપ છે, અને રાજ એ વામન રૂપ છે. જોતમ બુદ્ધ દયાથી ભરેલો છે. તેની સદ્ગુણ દયાને સર્વદેશીય દયા કરવાને માટે એક વૃદ્ધ એક બીમાર, અને એક મૃત માણસોના પ્રયત્નો બચ હતા. રાજમાં દયા ઉત્પન્ન કરવા માટે "આટલું લોહી શા માટે?" કહેનાર હારીના મરણની જરૂર પડે છે. હારીના મરણ પછી અહિંસા પરમો ધર્મ: એ રાજને સમજાય છે. બુદ્ધ પેલા ત્રણ પ્રસંગો પછી રાજ્ય છોડી જંગલમાં જઈ કુદરત સાથે વિનિમય કરી નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે. રાજ એક દમ તેમ કરી શકતો નથી. તેની આમંકિત એકદમ છૂટતી નથી. તેને રુધુપતિ અને નક્ષત્ર રાય જ્યારે ફરજ પાડે છે ત્યારે તે રાજ્ય છોડી જંગલમાં જઈ કુદરત સાથેના વિનિમયથી મચ્છિતાનન્દ પ્રાપ્ત કરે છે. બુદ્ધને નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે કે તે વસ્તીમાં જઈ ઉપદેશ કરે છે. રાજ પણ માર્ગ જડ્યા પછી વસ્તીમાં જઈ શાળા સ્થાપે છે. બુદ્ધ સ્વદેશ જઈ માતા પિતાને, પત્નીને અને બાળકને સ્વચ્છતા નીચે લે છે. રાજની છાયા નીચે પણ રુધુપતિ, મિલ્કન, શાહશુભ અને ધ્રુવ આવે છે.

હજી પણ રાજર્ષિ માટે બે વાતો કહેવાની રહે છે. રાજએ રાજર્ષિત્વ જે રીતે પ્રાપ્ત કર્યું તે અને ગાંધિપુત્ર વિશ્વામિત્ર બ્રહ્મર્ષિત્વ કય રીતે પ્રાપ્ત કર્યું તે બંને માથે સાથે મૂકીને જોવા જેવું છે. એ કામ હું આપને સોંપું છું.

બીજી વાત એ કે કવિતા પિતા દેવેન્દ્રનાથ મહર્ષિ કહેવાય છે તેમણે રાજની માફક વસ્તીમાં રહીને તથા બોલપુરમાં એકાન્ત મેનીને કુદરત સાથેના વિનિમયથી ઋષિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ઋષિત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ તેમણે બાવલારિક કાર્યોના ત્યાગ કર્યો નહોતો, જેમ રાજર્ષિએ ઋષિત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી પાછો રાજમાર ઉપાડ્યો તેમ. આમ હોવાથી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથના જીવનને રાજ ગોવિન્દભાણિકવની કથા સાથે સરખાવનાં ઘણાં આનન્દ પડશે. આ કામ પણ હું આપને સોંપું છું.

૬. હવે આ ઉપન્યાસમાંથી આ જમાનાને લગતા કેટલાક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ મળે છે તે તરફ દષ્ટિ ખેંચવાની રાજ લઉં છું.

અ—પૂર્વ અને પશ્ચિમનું મિલન—કર્મયોગીનું પ્રતિપાદન.

ચ—હિન્દુ અને મુસલમાનોનું એકબીજાનાં મનનો બેદ ન બોધાયે.

ક—મનુષ્ય અને કુદરતનું મિલન.

ઙ—સિદ્ધાન્તની જરૂર.

અ—રાજનું પાત્ર કલ્પવામાંજ કવિએ દાક્ષિણ્ય વાપર્યું છે. આપણને ‘રાજ’થી ક્યો ખ્યાલ આવે છે ? પુષ્કળ ધન, એશઆરામ, નોકર ચાકર, દમામ, ડોળ, પાણી કહેનાં દૂધ હાજર થાય વગેરે રાજત્વના બાહ્ય ચિહ્નો છે. ઇન્દ્રિયોને સંતોષવા ખાતર જે જે બની શકે તે રાજને ત્યાં અચૂક હોયજ. એટલે રાજની પાસે પશ્ચિમ છે. “તમારા રાજદારોના ખૂની બલકા નથી ગમતા” એ સ્વરમાંજ રાજદાર શું હોય છે તેનો ખ્યાલ આવી જાય છે. આમાં રાજ મૂકાયો છે. પશ્ચિમના Materialism ની દરમારમાં ઉજીપ ક્યાંથી હોય ? પણ આ Materialism ની અંદરેય Spiritualism રહી શકે છે:—રહી શકે છે એટલુંજ નહીં પણ તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકે છે આ પૂર્વ અને પશ્ચિમનું મિલન ! એક મોટા પ્રશ્નનો આ સ્થળે નિકાલ થઈ ગયો. કેટલાક અર્થવાદી Materialists

પણ કવિ રાજર્ષિમાં આપણને જતાવી આપે છે કે Spiritualism અને Materialism એ બંનેના સમિશ્રનમાં કિત છે. Spiritualism અને Materialism નું મિલન કલ્પના માત્રમાંજ છે એમ નથી. એ બંનેમાં પણ મૂડી દેવાયું છે. કવિવર રવીન્દ્ર બાણુની શાન્તિનિકેતન શાળા તરફ જરા દષ્ટિ ફેંકીયું તો જણાશે કે ત્યાં એ બંનેનો યોગ સધાય છે. એક તરફ પુષ્કળ પૈસો છે, ભોજન વગેરેમાં પૂર્ણ તૃપ્તિ છે, તો બીજી તરફ દર્બારન લઈ વૃક્ષ ઘટા નીચે વિદ્યાર્થી પ્રાચીન જ્ઞાનચારીઓની માફક અભ્યાસમાં લાગી જાય છે. આ પૂર્વ અને પશ્ચિમનું સુખદ મિલન ! આ મિલનનો બીજો દાખલો રાજ, રાજર્ષિ બંન્ધા પછી અને શાળા સ્થાપ્યા પછી રાજકારમાર ફરી હાથમાં લે છે તેમાં મળે છે. અહીં નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિનું મિલન છે. ગૌતમ બુદ્ધને ઘણા તરફથી પ્રશ્નો પુછાયેલાં કે તમે નિવૃત્તિ ઉપરેશો છો કે પ્રવૃત્તિ ? ત્યારે તેણે ઉત્તર દીધેલો કે વિના આસક્તિએ કરાયેલ અને નિર્વાણનાં ઉંડાં જલને ખગલગાવે નહીં એવી પ્રવૃત્તિની હું હા પાડું છું. રાજ પણ તેમજ કરે છે રાજર્ષિત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેનો મોહ, તેની આસક્તિ વગેરે જતાં રહ્યાં છે, તે સંયમી બન્યો છે. આથી તે રાજભાર શૂઢ્ય કરે છે છતાં તેમાં લેવાતો નથી. અગાધ પરિશ્રમ ઉઠાવી ચીતામાંથી કર્મયોગ સિદ્ધ કરવા માટે લોક-માન્ય રિસકે ચીતા રહસ્ય અથવા કર્મયોગ લખ્યું તેનું ચિત્ર સાદી અને સદૃશ રીતે

આપણને રાજર્ષિમાં મળી ગયું. જેને સિદ્ધ કરવા આખો અન્ય લખાયો તે કવિએ આમ આડકતરી રીતે સદ્ગત્તમાં સિદ્ધ કર્યું એ કવિત્વની મહત્તા ।

જ હિન્દુ અને મુસલમાનોનું ઐક્ય-નાત જાતનો ભેદ ન જોઈએ. પ્રભુના દરબારમાં સર્વ સરખા છે. ત્યાં નથી જાત કે નથી નાત, ત્યાં એવા ભેદ નથી કે અમુક હિન્દુ અમુક મુસલમાન, અમુક પાસ્તી, અમુક ખ્રિસ્તિ. ત્યાં તો માત્ર એક જાતિ છે-માનવ જાત. નથી ત્યાં રંગના ભેદ કે નથી ત્યાં નેશનેલીટી. આતું પ્રતિપાદન બિલ્વન ધાકુર હિન્દુ સન્યાસી હોવા છતાં નિજમપુરમાં પહેલી મુસલમાનોની અને પછી હિન્દુઓની અમેય સેવા હોવા તેમાં, અને રાજ ફકીરના વેશમાં આવેલ શાહશુજાની કિલ્લામાં નિખાલસ દિલે મહેમાનગતિ કરે છે તેમાં થયું છે. ભારત વર્ષના રાજનીતિના અગ્રણી હિન્દુ અને મુસલમાનોનું ઐક્ય રાજનીતિના અંગે લાગવા ઇચ્છે છે, તે ઐક્ય આમાં સધાયું છે. એટલું નહીં પણ અત્યોદાર માટે પણ તે ઐક્યની જરૂર છે, તે ઐક્ય વિના જીવનતત્ત્વ દુર્લભ છે એ પણ દર્શાવાયું છે. કાર્પ પ્રયત્નો પ્રાપ્ત થતાં બીજા વિચારો નહીં કરતાં કાર્યમાં જોડાઈ જવું જોઈએ. એક ઘેડાને લંગડું જોઈને તથા તેને ચાલતાં ધણી મહેનત અને દુઃખ પડતું હતું તે જોઈને સુદ્ધે તેને રક્ષક ઉપર બેસાડી લીધું. આ વખતે તેની દયાને એમ વિચાર તોહોતો આવ્યો કે આ ઘેડું છે, અને તેથી મારા કર્તવ્યપરેશની ખંદાર છે. વિચારોના વમળમાં શુંચાયા કરતાં એક પ્રાણીને પણ સુખી કરવું એ નહેતર છે ।

જ મનુષ્ય અને કુદરતનું મિલન-આ મિલન રથે રથે દુર્ગોચર થાય છે. વૃક્ષો પણ માનવીની લાગણીઓમાં લાગ લે છે એ પ્રે. જગદીશચન્દ્ર બોસની વૈજ્ઞાનિક શોધની સાથે મનુષ્ય અને કુદરતનો, વિનિમય મળતો આવે છે. 'ધ્રુવની માથે ગોમતીને કિનારે પ્રભાતમાં રાજના હૃદયદાર ઉઘડી જાય છે, સારે પ્રભાત 'પુશુતમાં છે, પ્રાણીઓ ગાંધ રજાં છે, આખું વિશ્વ અપૂર્વ પ્રેમમાં ડોલી રહ્યું છે. જયસિંહ રક્તપાત કરે છે ત્યારે રાત્રિ અપ્રાચ્છાદિત છે, બધે રૂયામ શુન્ય છે. આવાં મિલન તો આપણને રાજર્ષિમાં પહે પહે પ્રાપ્ત થાય છે. પણ શું આ કવિની કપતા માત્ર તો નથીને ? ના, તે દૃષ્ટાંતો નથી. ખુદ રવીન્દ્ર ગાણુને આનો અનુભવ થયેલો છે. યુવાવસ્થામાં જ્યારે તે કલકત્તામાં હતા ત્યારે તેમને Spiritualism પ્રાપ્ત થયું હતું અને તે જ્ઞાન દિવસ ટક્યું હતું. કવિએ પ્રકૃતિના અને મનુષ્યના મિલન વિશે તેમના "શાકુન્તલ અને ટેમ્પેસ્ટ" ઉપરના લેખમાં સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ કર્યો છે. શેક્સ્પીયરના નાટકોમાં કુદરત Nature ને જ્ઞાન મળ્યું નથી. બધે ધમાલ અને ધાંધલ છે તથા ઇહ દુનિયાની શુંગળાની નાખતી ઝેરી હવા છે. યુક્ત સ્વતન્ત્ર હવાનું પાન તેમાં નથી. તેમના civilization, સભ્યતાના લેખમાં પણ આ મળી આવે છે. તે પરચરની દિવાલોમાં અપાયલા શિશુને પિંજારે છે, અને "Three years she grew in sun and shower" ની હિમાયતી કરે છે તે કૃત્રિમ બેડી-ઓને તોડાનું ઉપદેશ છે. તેમને ખેદ થાય છે કે

“ યુવને કયમ આ ધરણીની પીઠે
પ્રકૃતિ જનનીની હોરે સજી
નિજ કૃત્રિમ જન્મન બેડી સજી ”

આપણામાંથી કટલાકને આગળ ઉપર ફળવણીના સવાલો ચર્ચવાના આવશે ને ગુ-ચવાયેલ કોકડું ઉઠેલતી વખતે ‘મનુષ્ય અને કુદરતના મિલન’ વિશે બુલતા નહી. ખરી ફળવણી તેમાં રહી છે, તે જોજો.

હ સિદ્ધાન્તની જરૂર.

જીવન સાક્ષ્ય માટે એક સિદ્ધાન્તને વળગી રહેવાનું આપણને રાજકિં શિખવે છે. અહિંસા પરમોધર્મ: ને રાજ કટલા બળથી વળગી રહ્યો હોતો તે આપણે જોયું છે. જો જો આત્માઓ વિજયી અને સફળ નીવડયા છે તે પણ ફરી રીતે? દરેકને પોતાનો સિદ્ધાન્ત હોય છે. ‘ભારત માતાની સેવા’ એ ગોખલેનો, ‘સલાગ્રહ’ એ મહાત્મા ગાંધીનો, ‘ટોમરફ’ એ એનીમિઝંટનો, ‘વેદાન્ત’ એ ધર્મવીર વિવેકાનંદનો, ‘સ્વનન્તતા’ એ તિલકનો, ‘અહ્યાચર્ય’ એ દયાનંદ સરસ્વતીનો ‘અહિંસા પરમોધર્મ’ એ ભુદનો—એમ દરેક વિજેતાઓના પોતાના સિદ્ધાન્તો હતા અને છે. એ સિદ્ધાન્તોમાંથી તેઓ કોઈ રીતે મ્યુત થયા નથી. આપણે પણ એવા મિદ્ધાન્તવાળા થઈએ એમ પરમકૃપાળુ પાસે ઇચ્છી હું આ લેખ સમાપ્ત કરું છું.

કવિને સમજવામાં જૂલો પણ થઈ હશે. તેને અન્યાય પણ થયો હશે છતાં ‘પણુ’ પ્રસ નહીં ને પ્રયત્ન પાંખડી-મને જો પ્રાપ્ત થયું તેનાથી મેં ગુરૂદેવ રવીન્દ્રનાથને વધાવ્યા છે એમ કહેતાં મને માનન્દ થાય છે.

દેસાઈભાઈ. કાધાલાઈ.

લૉર્ડ મોર્લીનાં “સ્મરણો”

માજ હિન્દી વજર લૉર્ડ મોર્લીએ પોતાના “સ્મરણો” નામનું અત્યંત મનોરંજક પુસ્તક બે વિભાગમાં વિભાજનમાં ગયા નવેજર માત્રમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું. આ “સ્મરણોમાં” મોર્લી-મીન્ટો સુધારણાવિષયક વિભાગ અલ્પ પ્રમાણમાં અત્ર પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આ સર્વ આદ્યંત હકીકત લૉર્ડ મોર્લીના શબ્દોમાં આપવી અશક્ય હોવાથી તેના લેખનો કથિતાર્થ આપવામાં આવે છે. મહત્વના વાક્યોનુજ માત્ર શબ્દશઃ લાપાન્તર કરવામાં આવ્યું છે.

સુધારણા શા માટે?

ઈ. મ. ૧૯૦૫ માં લૉર્ડ કર્ઝન અને લૉર્ડ ક્રિચ્છર વચ્ચે સૈનિક વ્યવસ્થાના પક્ષોમાં મતભેદ થયો અને લૉર્ડ કર્ઝન ગજીનામુ આપી ગયા એજ સમયે હિંદુસ્થાનમાં કટલાક મહત્વના અને કટલાક હુલ્લક કારણથી રાજકીય અસંતોષ ફેલાયો હતો. આ અસંતોષનો પ્રચાર વિદ્યાર્થીવર્ગમાં વિશેષ થયો હતો, અને બ્રિટિશ અધિકાર વિરુદ્ધ એક પ્રકારનું બંડ કરવાની તેની પ્રવૃત્તિ હોવાનો ભય દેખાવા લાગ્યો. આ બંડ ૧૮૫૭ જેવું સૈનિક બંડ નહોતું; તે મુશિક્ષિતોનું હતું. અને તે બંડમાંનું મુખ્ય હથિયાર “નવા વિચાર” હોઈ આ હથિયાર ઇંગ્રેજ સાહિત્યના આયુધાગારમાંથી હિંદીઓએ મેળવ્યું હતું. ગપાનનો વિજય, મીન, ધરાન, તુર્કસ્થાન ઇલાદિ પ્રદેશોમાં થયેલ અધિકારકાંતિ તેની પણ હિંદી

પ્રજના મન ઉપર અસર થતી હતી; અને તેમાં પણ મુખ્ય ખીલા એ હતી કે, ઇંગ્લેન્ડ-માં ઉદાર મતની થાપણની પરિસ્થિતિ થઈ એવી હિંદીઓની માન્યતા થઈ હતી. લૉર્ડ કર્ઝનની સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ, મહારાણી વિક્ટોરીયાના દેશનો અસ્વીકાર, હિંદીઓના નીતિતત્ત્વની હારી, અને લોકમત વિરૂદ્ધ અંગલેજની દ્વિયા-આ સર્વ પ્રસંગોથી હિંદીઓની રાજનિષ્ઠા ડગમગતી હોવાનું હિંદી નેમરત લોકનાયકો પણ અધિકારીઓને કહેવા લાગ્યા. પ્રત્યક્ષ વૈષમ્યસંસ્પર્શની કાર્યકારી કૌન્સીલમાં પણ શું કરવું અને શું ન કરવું એ આખતમાં વાદવાદ શરૂ થયો. અને હિંદુસ્થાનમાંની બ્રિટિશ રાજનીતિને નવીન વળણ આપવાની આવશ્યકતા સર્વને સ્પષ્ટતાથી દેખાવા લાગી. આજ સમયમાં વિદ્યાપનમાં સુધારણાવાદી પક્ષ બહુમતે અધિકારારૂઢ થયો. હિંદુસ્થાનવાસી ઉદામ પક્ષના બ્રિટિશ રેડિકલ પક્ષ સાથે વિચાર વિનિમય થવા લાગ્યા તેમજ રેડિકલ પક્ષનાઓને હિંદીઓની માગણી તત્ત્વતઃ અગામ્ય પણ નહોતી. આ મર્વ પરિસ્થિતિનું પરિણામ એવું આવ્યું કે, સિમલા અને લંડન વચ્ચે વિચાર રૂપી વિદ્યુત-પ્રવાહનો પ્રારંભ થઈને તેના આઘાત પરસ્પરને થવા લાગ્યા.

સુધારણાની યોજનાનો પ્રારંભ.

આ પ્રમાણે અનુકૂલ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈને સુધારણાની યોજનાની કસપતાનું "ગીળ-રોપણ થવા સાથે હાલના સહેનશહે-પણ તે સમયના પુવરાજે પોતાના હિંદુસ્થાનના પ્રવાસના અનુભવોનો સાર લૉર્ડ મોર્લીને જણાવતાં એવું કહ્યું કે આપણા અધિકારી હિંદીઓ માટે ને "વિસ્તૃત સહાનુભૂતિ" દેખાડે તો આપણા કાર્યસાર સરસતાથી આવશે. લૉર્ડ મોર્લીને પણ હિંદીઓના સ્વભાવની આ સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું હતું, અને તેથી તેણે પણ એવું લખેલું કે "સહાનુભૂતિ" આ એક જ રાષ્ટ્રના સામર્થ્ય ઉપર અહીં દેટથી બધી ઝામગિરી કરી શકાય. આ પ્રમાણે રાજકીય વાતાવરણ સુધારણા અને સહાનુભૂતિના તત્ત્વથી ગ્રહિત થવાથી લૉર્ડ મોર્લીએ એવો નિશ્ચય કર્યો કે, ઇંગ્લેન્ડમાં ચાલતી લોક નિર્ધારિત રાજ્યપદ્ધતિ હિંદુસ્થાનમાં પ્રારંભની અચકા છે. તથાપિ લોકનિર્ધારિત રાજ્ય પદ્ધતિનું તત્ત્વ પોતાના રાજ્ય કાર્યસારમાં જોનાથી પ્રતિબિંબિત થાય એવી યોજના કરવી. આ હેતુ મનમાં ધરી લૉર્ડ મોર્લીએ તા. ૧૫ જૂન ૧૯૦૬ ના દિવસે લૉર્ડ મોર્લી ઉપર એક મહત્વનું પત્ર લખ્યું:—

"લોક મતને અનુકૂલ રાજ્યપદ્ધતિ થાય, તે માટે દેટથી સુધારણા કરવાનો હવે સમય પહોંચાતું તમોને. જણાતું નથી કે? આપણે તે પ્રમાણે વર્તીશું નહિં તો હિંદીઓની માગણી વધતીજ જશે અને તેવી સુધારણા કરવીજ પડશે એવું ભાલનારા રાષ્ટ્રીય પક્ષનું પાર્લીમેન્ટમાં પ્રયત્ન થશે; અને મને યોતાને તેમની પ્રયત્નતા ગમતી નથી. તે માટે તરિફ અને પ્રોત્તિક કાવદા કૌન્સીલમાં સુદૃષ્ટીના તત્ત્વોનો પ્રારંભ કરી હિંદી સલાસદોની સંખ્યા (સરકારી બહુમત કાયમ રાખી) વધારવી, અંદાજ પત્રપરનો વાદવિવાદ કરવામાં પૂરો સમય આપવો, ઉપસૂચના લાવવાની પરવાનગી આપવી, આદતી સુધારણા કરવાનું તમોને ઇટ અને આવશ્યક જણાતું નથી કે? તમારા પત્ર ઉપરથી મારે એવું અનુમાન થાય છે કે આ સૂચનામાં તમારે વિરોધ નથી. આટલું સૂચના કરનારો ખલિતો મારા

ઉપર તમે લખો, અથવા હું તમોને લખું. હિલમાંથી એક દારા આ ચક્રને ગતિ મળવી જોઈએ. તમારી કાર્યકારી કૌન્સીલમાં એક જગ્યાએ હિંદીવાનની નિમણૂક કરવાની કલ્પના તમોને અપ્રાપ્ત છે ખરીના ! તે પ્રાચીન હોવું જોઈએ; કારણકે આ સ્વયંનાથી સ્વભાવનઃ બીકણુ પ્રાણી-ઔગ્ધો-પ્રાણીયો ગભરાઈ જશે.” તા. ૨૪ જુનના પત્રમાં લૉર્ડ મોર્લી, લખે છે કે-“ તા. ૨૦ જુલાઈના દિને ઘણી ખરી ખાલી જગા અને ગણ્યા ગાંડ્યા ઝોલાં ખાતા સલાસદો સમક્ષ હિંદુસ્થાનના આગામી વર્ષનું સરવૈયું વંચાવાનું છે. તે પૂર્વે સુધારણાની યોજનાના સંબંધે તમારા વિચાર અને નિશ્ચય જણાવો. આવના વર્ષના રજુ થતાં સરવૈયા વખતે આ નવીન સુધારણા પ્રકટ કરવાની છે એવું જો હું (તા. ૨૦ મીના) બજેટ સરવૈયાના પ્રાકટ્ય સમયે જણાવું તો ઘણું માર. મુખ્ય બાબત એ છે કે, આ મર્વ સ્વયં તમારાજ મગજમાંથી ઉદ્ભવીને આ ભૂત સ્વરૂપ પામી છે એવું સર્વને જણાય એવી મારી ઇચ્છા છે. દેશી રાજ્યોની કૌન્સીલના પ્રમોના વિચાર એ અવાપિ પર્યંત કર્યો નથી. ધારો કે તેની કૌન્સીલ બનાવવામાં આવે ને તેમને કયું કાર્ય સંપાદનું ? તે કૌન્સીલનો કાર્યકારી કૌન્સીલપર કેટલો અધિકાર ચાલે ? તેઓ પરદેશ સંબંધી શ્રુત બાબતો જણાવતે પ્રયત્ન નહીં કરે કે ? તેઓ પરદેશી પ્રમોનામાં અવશ્યમેવ મડમડ કરશેજ. લૉર્ડ કર્ઝને કાન્સેસની સરસાઈ માટેજ દેશી રાજ્યોની કૌન્સીલ બનાવવાની કલ્પના કાઢી હતી. પરંતુ મને આ કૌન્સીલ પસંદ નથી. તથાપિ આ સર્વ પ્રમોનો કાળજીપૂર્વક વિચાર કરવો આવશ્યક છે.”

ચક્ર ગતિમાન થયું.

આ પ્રમાણે લૉર્ડ મોર્લીએ તા. ૧૫ અને ૨૩ જુનના પત્રથી આ ચક્રને ગતિ આપી અને તે ચક્ર ચક્રાકાર ફરવા લાગ્યું કિન્તુ તેની પ્રગતિ યથા નહિ. તા. ૫ જુલાઈના દિને લૉર્ડ મોર્લીના ઉત્તરમાં લૉર્ડ મીન્ટોએ જણાવ્યું કે : “ મારા વિચાર તમોને અનુકૂળ છે. મારી કાર્યકારી કૌન્સીલમાં એક હિંદીવાનને સ્થાન આપવાની સ્વયંના આ મમય પૂર્વે ઘણી વખત મારી ઝબ્બાએ આવી હતી, પણ મને જણાય છે કે, અઘપિ તેવો સમય આવ્યો નથી એવું આપ કહેશો ! ” પણ તા. ૧૨ જુલાઈના પત્રમાં લૉર્ડ મીન્ટોનો પૂર્વનો વિચાર અસ્થિર ઝગમગ થયો. અને તેમણે જણાવ્યું કે, હિંદીની “ કાર્યકારી કૌન્સીલની નિમણૂકનો પ્રશ્ન હાલ તૂર્ન બાબતે મુકા.” તથાપિ આગસ્ટમાં લોધસરોયેજ આ પ્રશ્ન પોતાની કૌન્સીલ સમક્ષ મુક્યો અને સપ્ટેમ્બરમાં લખ્યું કે “ જેમ જેમ અધિકાધિક વિચાર કરું છું તેમ તેમ મારો નિશ્ચય હિંદીની નિમણૂકને અનુકૂળ થાય છે. તો પણ મારો આ અંતિમ વિચાર માનવો નહિ.” આ પ્રમાણે મંથન થતાં થતાં અને ૧૯૦૭ ના એપ્રિલ મહિનામાં લૉર્ડ મીન્ટોએ એક ખસિનો લખી મોકલ્યો. લૉર્ડ મોર્લી સાહેબની કૌન્સીલના સલાસદો આ સુધારણાની પ્રતિકૂલ હતા, પણ લૉર્ડ મોર્લીએ પોતાનો નિશ્ચય હોડ્યો નહિ, અને ૧૯૦૭ ના આગસ્ટ મહિનામાં પોતાની કૌન્સીલમાં એ હિંદી સલાસદોની નિમણૂક કરી આ નવીન તત્વને ભૂતતા આપવાનો પ્રારંભ કર્યો.

ના. ગાખલે સંબંધી અભિપ્રાય.

આગામી તા. ૨૪ ના આગસ્ટ માસ પ્રતિ વગાએ તા ૬-૫-૧૯૦૬ ના દિને

ના. ગોખલે અને લૉર્ડ મોર્લી વચ્ચે જે સંબંધ થયું તે સંબંધમાં લૉર્ડ મોર્લી પોતાના પત્રમાં જણાવે છે કે “ પાર્લમેન્ટની ખેડક સમાપ્ત થતાં સુધી ના. ગોખલે અહીંયા રહેવાના છે. અને હાલમાં કોમનસની (દિવાને-આમ) સભામાં લોકસત્તાત્મક તત્વનું જે પૂર આવ્યું છે તેનો યોગ્ય દિશાએ ઉપયોગ કરવાના કાર્યમાં તેમને નેમનાથી અડચણ ન થતાં ઉલ્લેખ તેનો ઉપયોગને યશ એવી ધણી આશા છે. આ રેડિક્લમ જે કાંઈ ‘અવ્યાપારેણ વ્યાપાર’ કરે તો તે હું જરાપણ સંભળનારો નથી. પરંતુ આવી ઉચ્ચપાયલ કરવાની વૃત્તિ આ રેડિક્લમના મનમાં નથી અને જે ના. ગોખલેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી લેવાય તો તેઓ પણ આ રેડિક્લમના જેવા માર્ગે જવાની ઇચ્છા કરશે નહિ.”

ના. ગોખલેને કષ્ટમંત્ર.

લૉર્ડ મોર્લીની મૂચના પ્રમાણે વૉયસરૉયને તાર આવ્યા પછી તા. ૨૦ જુલાઈના દિંદી અંદાજપત્રકના લાયલુમાં લૉર્ડ મોર્લીએ હિંદુસ્થાનમાંની રાજ્યપદ્ધતિમાં સુધારણા કરવાનો વિચાર પ્રથમજ પ્રકટ કર્યો. તે પછી તા. ૧ ઑગસ્ટે લૉર્ડ મોર્લીએ ના. ગોખલેની મુલાકાત લીધી તે સંબંધી તા. ૨ ઑગસ્ટના પત્રમાં લૉર્ડ મોર્લી લખે છે:-

“ ગઈકાલે ના. ગોખલેની પાંચમી અને અંતિમ મુલાકાત થઈ. તેમની સાથે સ્નેહ સંબંધ રાખવામાં અમોને ઘણો લાભ છે. હિંદુસ્થાનવતી પાર્લામેન્ટમાં જે “ઇન્ડિયન” સભાસદ લડે છે તેના ઉપર ના. ગોખલેના વજનનું ઉત્તમ પરિણામ થયું એવું મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. તે સભાસદ મારું લાયલુ મીઠા મરચાંથી બરપુર તથ્યરહીત થયું એવી તકરાર કરતા હતા; પણ ના. ગોખલેએ મારો પક્ષ લીધો. તેનું મગજ સત્યતઃ પૂરા મુતસદીનું છે. તેને સરકારની જવાબદારી (અડચણ) કેવી ઉત્તમ સમજાય છે; તેની સર્વ રીતિ સમજી અને વ્યાવહારિક હોય છે; હિંદુસ્થાન સ્વતંત્ર દેશ સમાન થાય એ તેમનું અંતિમ ધ્યેય તેમણે સ્પષ્ટતાથી પ્રકટ કર્યું છે. હું પણ તેમને સ્પષ્ટ મને કહું છું કે આપણે સર્વની આયુર્મર્યાદા પછીના ફટલાક દિવસો સુધી આ ધ્યેય કેવળ સ્વપ્નવત રહેશે. પછી સુખ્ય મુદ્દા તરફ વળી હું બોલ્યો ‘હિંદુસ્થાનના રાજકાર્યભારમાં સુધારણા થવાની આ અપૂર્વ પર્વણી આવી છે. ત્યાં આ બાબત વૉયસરૉયને પણ અનુકૂળ છે અને વૉયસરૉયની ઊંઘમાં રહેતા ઉચ્ચ અમલદારોનો પણ અમાવેશ થાય છે. અહીં હિન્દી વહાર ઉપર મંત્રીમંડળ, સર્વ પક્ષ અને પત્રકતંત્ર પણ વિશ્વાસ છે. જેથી આ શિવાય આશા જનક અન્ય કઈ સ્થિતિ હશે? છતાં એ બાબતમાં આ મર્વ અનુકૂળતાની પ્રતિકૂળતા થઈ જાય. તે બાબત એટલે કે તમારા મિત્રોનો દુરાગ્રહ અને અવિચાર. તેમણે જે પૂર્વ બંગાળમાંની આ અશાંતિ સંપ્રિત સમયે કાયમ રાખી તો પછી સરકારને એક પગલું પણ આગળ બરવું કઠિણ નહિ’ કિન્તુ અસક્ય થયો. હું તમોને કોઈ પણ પ્રકારના વચનથી બદ્ધ કરતો નથી. કારણ કે તમારા કર્તવ્યને નિશ્ચય તમારે પોતાને કરવો એજ ઉત્તમ. તેમજ તમારા માર્ગમાંની અડચણો તમેજ જાણી શકો, પરંતુ એટલું તો અવશ્ય લક્ષમાં રાખો કે બહુ આગળ વધવાનો આ મારો મંપૂર્ણ પ્રમાણિક નિશ્ચય છે, પરંતુ તમારા વક્તા, હિંદા તમારા પત્રકાર જે આ સુધારણા પોષણ છે, દેખાવનીજ છે એ

વ્યવસ્થિત કાર્યનો પ્રારંભ થયો.

આ સૂચનાને અનુસરીને તા. ૧ અક્ટોબરે વૉયસરૉયે સુધારણાની યોજનાનો આર્ન સુત્સદ્દો રવાના કર્યો. આ સુત્સદ્દોના પહોંચવા પૂર્વે વૉયમરૉય તરફથી તારદાર જે ઘોષણા થઈ તે ઉપરથીજ લૉર્ડ મોર્લીએ પોતાની કૌન્સીલનો મત વિચાર્યો અને તે સાથે એવો ઇમારો પણ કર્યો કે-નિષ્કારણ સમય વ્યતીત ન કરતાં પ્રત્યેક કેવળ ‘ અનુકૂલ ’ અથવા ‘ પ્રતિકૂલ ’ એટલેજ પોતાનો જે નિશ્ચિત મત હોય તે જણાવવો. આ સુત્સદ્દામાં વૉયસરૉયે મુસલમાનોને અત્યંત પ્રતિનિધિત્વ આપવાનું તત્ત્વ પ્રથમજ આગળ ધર્યું. મુસલમાનોના ઉચ્છેદનની કલ્પના પ્રથમ ક્યાંથી ઉદ્ભવી અને તે ઉચ્છેદનને વૉયસરૉયે કવી મંદલાળ લગાવી, તેનો દતિહાસ જાણુવા યોગ્ય છે. પરંતુ લૉર્ડ મોર્લીના “સ્મરણ” માં તેનો સમાવેશ નથી જેથી આ ભાગ છોડવો પડે છે. તા. ૫ નવેમ્બર પર્વત આ મુત્સદ્દાની ઈન્ડીયા-કૌન્સીલમાં ચર્ચા થયા પછી લૉર્ડ મોર્લી લખે છે કે “ મોઠરાશાહી, વ્યાપારી એંગ્લો-ઈડિયનો, મુસલમાનો અને કૌન્સિલમાંનો નેમસ્ત પત્ર, આ મર્ચાંના કો-ઈને પણ અસંતોષ થાય અહીં એવી યોજના તૈયાર કરવી એ કાંઈ સરલ કાર્ય નથી !

તા. ૧૦ નવેમ્બરે લૉર્ડ મોર્લી લખે છે કે : “ તમારા ખલિતાનું ઉત્તર તમોને ડિસેમ્બર તા. ૧૨ થી ૧૫ પર્વત મળશે. તેજ સમયમાં અહીંયા હું પાર્લામેન્ટમાં સરકારનું મર્ચસાધારણ ધોરણ પ્રસિદ્ધ કરીશ અને ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૬માં પાર્લામેન્ટમાં ખરડો લાવીશ. તે પહેલાં તમારો ખલિતો અને મારું ઉત્તર પ્રસિદ્ધ કરવા નહિ. આ ખાખત વિચારવા જેવી છે. અહીં પ્રજાની ઉત્સુકતા વધતી જાય છે અને ના. ગોખલેના કહેવાથી જાણીયું છે કે, હિંદુસ્થાનમાં તો આ ઉત્સુકતા ઘણી વધેલી છે. કારણકે ડિસેમ્બરના અતિમ અડવાડીઆમાં રાષ્ટ્રીય મલા ભરાવાની છે, અને તે પહેલાં આપણી સુધારણાનો મુત્સદ્દો તૈયાર છે એવું જે વિનીત પત્રવાદીન દેખાડમાં આવે ત્યારેજ તેઓ જહાલ પક્ષ વિરુદ્ધની પોતાની ખાણ સલાળી શકવાનો સ. ૧ છે. મને તો એવું જણાય છે કે, આ વિનીતોની જે આપેલા છે તેથી આપણી યાજનામાં આપણે વિશેષ આપનારા છીએ. આ બીના તેમને માટે અતિશુભ નમાચાર છે. એ મારી યોજનાને મંત્રીમંડળની સંમતિ મળશેજ. અરાજકોનાં કાવત્રાથી આપણી સુધારણાનો વિલંબ થવા દેવો નહિ એવો મંત્રીમંડળનો મત છે. ”

ના. ગોખલેનો વિશેષ મેળાપ.

તા. ૪ ડિસેમ્બર ૧૯૦૮ દિને લૉર્ડ મોર્લી લખે છે : “ ગયા છુધવારે ના. ગોખલેને નિરોપ આપતાં તેમની માથે જે સંભાષણ થયું તેમાં ગોખલે બોલ્યા કે, ‘ હું હવે પુનઃ હજારમાં આવનારો નથી; કારણકે હિંદુસ્થાન મંબઈ અહીં કાંઈ પણ કર્તવ્ય કરવાનું અવશેષ રહ્યું નથી. હવે ખર્ચ કાર્ય હિંદુસ્થાનમાં છે, આ મમય કટાકટીનો છે. જે તમારી (મોર્લી-મીન્ડોની) સુધારણાનો અપત્ત નિષ્ફળ થશે તો ઉદ્દામ પક્ષને મર્ચ માર્ગ પુલ્લો થશે; અને તેથી ત્યાં ત્યાં દંગા, ઘોષા, (ખેમંદશાહી) અને અનર્થોપાત થશે ! ’ એકંદરે તેમનું બોલવું મારા મન પર ફરી ગયું. કૌન્સિલદારા મારી યોજનાનું ઉત્તમ સ્વામત યજે એવું તેમણે મને ખાત્રીપૂર્વક આશ્વાસન આપ્યું છે. મેં કાંઈ આપણી યોજનાનું

નિશ્ચિત સ્વરૂપ તેમને જણાવા દીધું નથી; પરંતુ તેના જેવા બહુશ્રુત માણસને તેની દિશા ક્ષણે એ તરફથી સહજ રીતે જણાવામાં આવે. ઇંગ્લેન્ડમાં પણ આ યોજનાનો સારો સત્કાર થશે. હિંદુસ્થાનમાંની એકે એક વિનાશક મંડળનો નાશ થતાં સુધી સુધારણાનો અખંડાચાર પણ અનાવશ્યક છે એવું માનનારા અને બોલનારા અહીં પણ છે. પરંતુ લોર્ડની સલાહ (દિવાન કે ખામ) તે હું સંપૂર્ણ રીતે સમજીશી.”

પાર્લિમેન્ટની પરવાનગી.

ડિસેમ્બરના પ્રથમ પક્ષમાં યોજના પ્રમિલ્લ થઈ. તે પછી ૧૯૦૬ ના ૬ જાનેવારીએ લોર્ડ મોર્લી લખે છે કે:—“જેકિન્સ શુભ અને દત્ત મારે ત્યાં બોજન માટે આવ્યા હતા. અમારી સમજૂતીની પતાકા નીચે વિનિત પક્ષ એકત્ર થયો તે માટે તેમને અત્યાર્નદ થયો.” તા. ૨૮ જાનેવારીએ લોર્ડ મોર્લી લખે છે “કાવ મેં મુસલમાની શિષ્ટ મંડળની મુલાકાત લીધી. મારા બોલવાથી તેમની સંપૂર્ણ નિરાશા થઈ એવું મને જણાવ્યું છે. અને તેમ થવું સાદ્યક છે. કારણ કે અમારો મુસલમાનો પ્રતિ દેટલો પક્ષપાત છે એ હું તમને સ્પષ્ટતાથી કેમ કહું! મુસલમાનોને પ્રસન્ન કરતાં પણ હિંદુઓ અપ્રસન્ન થાય નહીં એ માટે અમારે ઘણી કાળજી રાખવી પડે છે.” એ પછી ના. આગાખાને લોર્ડ મોર્લીની મુલાકાત લીધી અને તેમણે તેવું સમાધાન કર્યું.

પ્રસિદ્ધ થયેલી યોજનામાંની વેપસરોયની કાર્યકારી કૌન્સીલમાંની માતા હિંદી સભા-સહની સચનાનો વિરોધ થયો. તે માટે લોર્ડ મોર્લીએ એવું ઇરાવ્યું કે તેનો સમાવેશ બિલમાં કરવો નહિં અને લોર્ડની સલાહમાં મિત્ર પક્ષાર થયા પછી કારોબારી અધિકારથી તે કરી નાખવી. તા. ૧૧ મી ફેબ્રુઆરીના પત્રમાં તેઓ લખે છે કે “ના. ગાખલેએ સર કોટનને એવું લખી જણાવ્યું કે, આ બિલના માર્ગ માંહેની જેટલી અડચણો આછી થઈ શકે તેટલી આછી કરો! બાણ રમેશચંદ્ર દત્તે પોતાના મિત્રોપરના પત્રો એવાજ આશયના લખ્યા હતા. એ રીતિએ તેમનો પ્રમાણિક યત્ન ચાલુ છે. જે આઈરિશ પ્રજા પોતાના હોમરૂલ માટે આટલી ખટપટમાં છે, તે અન્યની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિના ન્યાયમાર્ગમાં વિશ્વરૂપ થાય નહિંજ એવું તેમણે વચન પણ આપ્યું છે. તા. ૧૨ માર્ચેને દિવસે લોર્ડની સલાહમાં ત્રીજું વાચન થયું અને ત્રણ યોજના પૈકી હિંદી કાર્યકારી સલાહની નિમણુંક શિયાય ધર્તર સર્વ નિયમો મંજૂર થયા.

સર સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહની નિમણુંક.

અમીરોની સલાહની અનુકુળતા થયે એક વખત પુનઃ મંત્રીમંડળની સંમતિ લઈ લોર્ડ મોર્લીએ સર સત્યેન્દ્ર સિંહની વેપસરોયની કાર્યકારી મંડળમાં નિમણુંક કરવાની શહેનશાહ એડવર્ડને લજ્જામણું કરી અને તે સાથેજ ૧૮૫૮ના મહારા-દેશમાં વર્ણુ બેદ, જાતિબેદ નહિ માનનાં ચોચતાનુસાર નિમણુંક કરવામાં આવશે એવું જે વચન છે તે પૂર્ણ કરવાથી હિંદી પ્રજાના હૃદયમાં આપણુતે ઉચ્ચ પદ મળશે એમ લખી જણાવ્યું. આ બીનાને મંત્રીમંડળની એક મતે સંમતિ મળી હતી. તેથી થદે-નશાદથી આ વિનિનિ અમાન્ય થઈ શકી નહિ. અને તેથી તા. ૨૪ માર્ચે મિંહની નિમ-

જ્યેષ્ઠ પ્રસિદ્ધ યર્ષ, આ નિમજ્જક યતાર સર. એસ. પી. સિંહ ધૈર્ય, દુરદર્શિત્વ, બુદ્ધિપ્રભાવ વિશાળ દષ્ટિ, કાર્યકર્તા નરીકેની કુશલતા ઇત્યાદી ગુણોથી રહિત રહેવાનો પ્રયત્ન સ્વરૂપે ઉચ્છેદ પત્રોદ્ધાર નીકળવા લાગ્યો. તેને અનુલક્ષી લોર્ડ મોર્લી લખે છે કે—“ જો મેં (આ સ્થળે) વિલાયતમાંની લિકન્સ ઇનમાંના એકાદ બેરીસ્ટરની નિમજ્જક કરી હોત તો તેનામાં આ ગુણુ નિર્સર્ગતઃજ દેખાઈ આવત, એવો આ ઇંગ્લીશ પત્રકારોનો મત છે કે ? અને તમારી કૌન્સીલમાં હાલ જે સલાહદો છે તેનામાં સર્વ ગુણો હશેજ ! તેમાં એક બેતો ‘દિવ્ય રત્નો’ જ છે; પણ મારે તેનું નામ લખી વૃથા પાપભાગી શું કામ થવું ? ”

દિવાન-ઇ—આમની સંમતિ.

સુધારણાનો આ ખરડો શિઘ્રતાએ દિવાન-ઇ—આમ સમક્ષ આવ્યો. આ બીજને અંગે નિયમો વગેરે ધડવાની સત્તા વિશેષે કઠીને નોકરશાહીને સ્વાધીન રહેનાર હતી. આ મહાન દોષ કોટન વગેરે દિંદિહિનૈયીઓના લક્ષમાં આવ્યો. લોર્ડ મોર્લીએ એવો લખ દર્શાવ્યો કે, જો તમે આ વિષ્ન લાવશો તો મંલાળજે ! અને તેથીજ બીજ નામંજૂર કરવાનું પાતક પોતાને શિર લેવાને કોઇ પણ તૈવાર ન હોવાથી કામન્સ મલામાં વિષ વાદવિવાદના અભાવે પમાર થયું. તે સંબંધી લોર્ડ મોર્લી જણાવે છે કે—“ હું આ સમયે દિમુખી થયો હતો ! એક મુખથી લોર્ડની મલામાં એવું પ્રતિપાદન કરતો કે આ બીજમાં દિંદિહીઓને ખૂંડે તત્ત્વ કાંઈ આપ્યુંજ નથી; તેની વૃથા હરકત શુ કામ લેવી, તેમની શાંતિ માટે આજવા ઘો ! અને આ તરફ કામન્સ સભામાંના ઉદાર મતવાદીઓને બીજા મુખથી એમ કહેતો કે, આ લુવો દિંદિહીઓને કેટલા બધા અધિકાર આપ્યા છે. તે પ્રમાણે હોવા છતાં તમે શા માટે અસંતુષ્ટ છો ? ” એ પ્રમાણે ઉભય પક્ષને મમ-જાવીને તેમણે આ બીજ પમાર કરાવ્યું પરંતુ તેમાં તેમની મદત્તા તે રી ! કારણકે આ અર્થા વખતે ૮ અનુકૂળ અને ૬ પ્રતિકૂળ એમ ૧૪ સલાહદા હાજર હતા ! એના અનમાં શહેનશાહની મંમતિ મળી !

પુનઃ પ્રમાદ.

બીજ પમાર થયું તો પણ તત્સંબંધી નિયમ અને કાનૂન કરવાનું નોકરશાહીના હાથમાં ! લોર્ડ મોર્લીએ અનેકવાર સૂચના કરવાથી એક વખત ઓગસ્ટ માસમાં તેના કાનૂનોની પ્રત મોર્લીના હાથમાં આવી. પરંતુ તે પછી અકોટાબમાં વોયસરોય તરફથી આ કાનૂનોની વિચારણા એક વર્ષપૂર્વે તો કરવાનો તાર જતાં ઉલટો લોર્ડ મોર્લીની આત્મ સંતાપ થવાથી તેમણે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે—

“ આ સૂચનાથી અધિક લયંકર અને નાતક સૂચના અન્ય કોઇ પણ નથી ! આ પ્રમાદથી અમારા “ વિનીત ” મિત્રોનો નિરાશ થવાથી તેમને સંતાપ થશે, એટલુંજ નહિ પણ સર્વ આજી ઉદામના હાથમાં જશે. અને આવતા વર્ષે પછી તમે, અમે, અને સાંપ્રતનાં મંત્રીમંડળ આ મર્દના અધિકારની સુદ્ધ સમાપ્ત થઈ. જે મંત્રીમંડળને આ સુધારણા અંતઃકરણથી અમાલ છે એવું મંત્રીમંડળ કદાચ અધિકારારૂઢ થાય, માટે આ પ્રમાદનો વિચાર ત્યજ ઘો. ઉદામ પક્ષના હોવાથી કાંઈ પારાસલાન્ય સલાહદા થવામાં

અયોગ્યતા આવતી નથી એવું આમની સલામાં આપેલું વચન લક્ષમાં લાવો; અને સામાન્યતઃ એકાદ ઉમેદવાર માટે હરેકલ લેવાનો અધિકાર આપ્યો છે; તોપણ તેનો ઉપયોગ બહુ દક્ષતાથી લક્ષ રાખીને કરવો ! ”

મુસલમાનોની તકરારનો ઉત્તર.

કૉન્સિલ બિલ પસાર થયા છતાં તેના નિયમાદિ પસાર થવાનાં હતાં. અને તેથી ચોતાના ખાસ અધિકાર મેળવવાનો મુમલમાનોનો પ્રયત્ન જારી હતો. ઇન્ડીઆ-કૉન્સિલ માંના સર થીઓડર માર્સન મુસલમાનોના પક્ષપાતી હોવાથી મોર્લીને કહેતા કે તમે એ મુસલમાનોને આપેલાં વચનનો ભંગ થતો હોવાથી તેમનામાં અસંતોષ વધે છે. આ તરફથી ના. ગોખલે લખે છે કે, જો મુસલમાનોને તમારા ખલિતાથી અધિક કાંઈ દેશો તો હિંદુઓ બહુ નારાજ થશે. પરંતુ એથી વિરૂદ્ધ સ્વતઃ વોલસરાયે પણ ના. ગોખલે સખથી લોર્ડ મોર્લીને કાંઈક લખ્યું હતું, તેને જોઈને તા. ૫ નવેમ્બરે લોર્ડ મોર્લી લખે છે: “ ના. ગોખલે અને ઇતર જનોના જે પત્રો આવે છે તેને વિશેષ મહત્વ ‘આપણું નહિ’ અથવા તે (પત્રો) માંની બાબત શબ્દચઃ ખરી ન માનવાનું તમે જણાવો છો; પણ હું કેટલો સાવધ અને શકિત મનનો છું એથી તમે અસાતજ છો કે ? પણ પાર્નેલે હોવા ગોખલે હો અગર કાંઈ પણ હો, જ્યાં સુધી તેમના લખવામાં કાંઈ પણ લુચ્ચાઈ પ્રમિદ્ધ થાય નહિ ત્યાં સુધી તેને હું પ્રમાણિક્ષ મમજીને ચાવીરા. અને જો મુસલમાનોની સમજાત કરી હોત તો આ તરફ હિંદુઓ અપ્રસન્ન થયા હોત પણ હવે (તેઓની) મરજી મુસાંપન્ન છે, છતાં પણ સર્વમાં વિશેષ આનંદની વાર્તા તો એ છે કે મુમલમાનોની પ્રસન્નતામાં અમે એ અમારા કાંઈ પણ મહત્તનો મુદ્દો છોડ્યો નથી. ” છતાં પણ વાયમ-રાય તરફથી મુસલમાનોનાં પક્ષની ઉપરા ઉપરી તરફદારી થાય છે તેનાથી કંટાળીને અતે તા. ૬ ડીસેમ્બરના દિવસે લોર્ડ મોર્લી લખે છે કે, “ હવે તમારા આ વાદ સમાપ્ત થયો. આ સર્વ પ્રતાપ તમારા બાપજીનોજ ! મુસલમાનોને કેટલાક ખાસ વિશિષ્ટાધિકાર છે એવું વાક્ય તમારાજ મુખમાંથી નીકળ્યું અને તેજીજ આ વાદ ઉપન્ન કર્યો, પણ મેં જે નિર્ણય કર્યો તેજ પથાયોગ્ય છે એવી મારી ખાત્રી છે ” *

અવકાશકર કરુણાશકર દ્વિવેદી.

ટ્રેનિંગ શિક્ષક.

“ તમે નિશાળોને માટે મુંદર ઇમારતો બાંવશો, યુના પથ્થર ઉપર લાખો રૂપીઆ ખર્ચી નાંખશો, હજારો બાળકોને નિશાળોમાં લાવીને ભરશો, છતાં જો શિક્ષક પ્રવીણ નહીં હશે તો તમે કીધેલો લાખોનો ખર્ચ અને તમારી કીધેલી મહેનત પાણીમાં જશે.” ગણ-તાં ૭ મી ઓગસ્ટે ઈદાર શહેરમાં શિવાજી હોલકર હાઇસ્કૂલનું મકાન ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કરતી વખતે વાઇસરોય ના. લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ ઉપર પ્રમાણે શબ્દો વાપર્તા હતા. વળી તેમણે કહ્યું-હવું કે “ હિંદના ઇતિહાસમાં શિક્ષકને હમેશાં અમરથાન આપવામાં આવ્યું છે. ભૂતકાળમાં ગુરૂને લોકો તરફથી ઘણું માન આપવામાં આવતું અને શિષ્યો જે અપૂર્વ માન તેમને આપતા તેથી તે ઉદ્દેશાસિત રહેતા. વર્તમાન કાળમાં સાર્વત્રિક કેળવણીને માટે શિક્ષક ઘણી મોટી સંખ્યામાં આપણે જોઈએ છે. શિક્ષકને પુરતો પગાર નહીં મળે અને તેને મોટાં પારિતોશિકો મળી શકે તેવી વ્યવસ્થા નહિ કરવામાં આવે ત્યાં સુધી (વકીલ દક્તર વગેરેના ધંધા જેટલો) તેનો ધંધો માનવતો મળ્યો નહીં.”- શિક્ષકને પોતાના ધંધાને યોગ્ય ટ્રેનીંગ કોલેજોમાં કેળવણી મળવી જોઈએ, તેને યોગ્ય પગાર મળવો જોઈએ અને ખાસ લાયકી દેખાડનાર શિક્ષકને ઇનામ અકરામ તથા ઉંચા ઓફિસ આપી તેની મેવાની પિછાન કરવી જોઈએ-એ ત્રણ બાબત વાઇસરોયના બાપણમાંથી તરી આવે છે.

૧. આપણી શાળાઓના શિક્ષકોના મોટા ભાગે શિક્ષણના ધંધાની ખાસ તાલિમ કીધેલી હોતી નથી, એટલે કે ટ્રેનીંગ સ્કૂલ અથવા કોલેજમાં અભ્યાસ કીધેલો હોતો નથી. આપણા ઇલાકાના કેળવણી ખાતાના છેલ્લા રીપોર્ટ પરથી માલમ પડે છે કે આપણી તમામ નિશાળા—મોટા શહેરોની તેમજ ગામડાંઓની બધીનો હિસાબ કાઢતાં ૬૨ ટકા મહેતાજીઓ શિક્ષણની તાલિમ વગરના હોય છે. સુતારી કામનું પ્રશિક્ષણ બે ત્રણ વર્ષ સુધી ન લીધું હોય તેવા કારીગરને સુતારી કામમાં અથવા યાંત્રિક કળાની પરીક્ષા પસંદ ન કરી હોય તેવા કારીગરને એકાદ કારખાનામાં કામે રાખવાનો ભાગ્યેજ કોઈ ધનિક વિચાર કરે. પણ આપણી નિશાળામાં આપણું લવિષ્યના હજારો અને લાખો શહેરીઓને કેળવતા શિક્ષકો ખાસ તાલિમ વગરના હોય છે. આપણું શિક્ષણ હજી તો ઐત્થિક ધોરણ પર છે અને ફરજિયાત થયું નથી, અગર જો મવાના ગાળાં વાગે છે. ખરેખર ફરજિયાત થશે ત્યારે લાખો નવીને બાળકોને ભણવવાને વ્યવસ્થા કરી આપવા પડશે અને તેમને માટે હજારો નવી નિશાળો ખોલવી પડશે. જ્યારે ટ્રેનિંગ શિક્ષકની આટલી બધી તાણ છે ત્યારે તો ફરજિયાત ધોરણે ધણું ડેકાણું—શહેરોમાં તથા મોટા ગામડાંઓમાં—દાખલ થયા પછી વિશેષ તાણ પડશે એમાં સંકા નથી. આ તાણ ઓછી કરવાને ૧૯૧૭-૧૮ થી હિંદી સરકારે મુઝાફ સરકારને બંદી લાખ રૂપીઆની વાર્ષિક મદદ આપી છે તેમાંથી દરેક જિલ્લામાં એક ૫૦ વિદ્યાર્થીઓનો એક ટ્રેનીંગ ક્લાસ, જેમાં કોલેજના પ્રથમ વર્ષનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે તેવા, બે ત્રણ માસમાં જ ખોલવાનો નિશ્ચય આપણા કેળવણી ખાતાએ કર્યો મંજૂરાય છે. એક-

૬મ એક વર્ષમાં ઇલાકાના છરીસ જીલ્લામાં આ ગોઠવણ નહિ થઈ શકે, પણ ચાર વર્ષ માં આ ગોઠવણ પુરી કરવાની યોજના થઈ છે. આથી ચાર વર્ષ પછી દરસાલ ૨૬૪. ૫૦=૧૩૦૦ પહેલા વર્ષના ટ્રેન્ડ શિક્ષક કેળવણીને બહાર પડશે. આ સંખ્યા મોટી દેખાય છે, પરંતુ દીનપરદીન કેળવણીમાં જે વધારો થતો આવે છે તેના પ્રમાણમાં મોટી છે કે નહીં તે વિચારવાનું છે. પણ હાલ તુરત આપણે તેટલાથી સંતોષ માનીશું.

૨. હાલમાં શિક્ષકોને મળતા પગારો ઘણાજ ઠીક છે. સાધારણ મજુરને જે રાજ મળે છે તેનાથી પણ તેને કમતી મળે છે. છતાં ચાર વર્ષથી લગાઇ ચાલી છે ત્યારથી જે મોંઘવારી થઈ છે તેમાં મજુરોની રાજ સારી રીતે વધી છે પણ ગરીબ ખીચારો શિક્ષક તો હતો તેવોને તેવોજ છે. તેને લગાઇનું લખ્યું મળ્યું નથી કે અનાજની મોંઘાઈ મળી નથી કે પગારમાં વધારો થયો નથી. સાધારણ મજુર, લશ્કરના સીપાઈ કે ધારીસના પંડાવાળાથી તેનું જીવન બદલતર થયું છે. થોડા મહિના પહેલાં સુરત જીલ્લાના અનુ-ટ્રેન્ડ શિક્ષકોએ-એટલે કે નવ રૂપીઆવાળાઓએ-હડનાલ પાડી હતી. તેને પરિણામે-કહો કે તેમની દવાજનક રિયલિટી સત્તાવાળાઓના ધ્યાનમાં હતી. તેથી તેમના પગારમાં વધારો થયો છે. રૂપીઆ નવને બદલે હવે તેને દસ મળવા લાગ્યા છે. તો લાખ હવે ઉધડ્યાં છે. રાજનો રાજ અર્થો આનો આગળના કરતાં તેને વિશેષ મળવા લાગ્યો છે. મજુરોના રાજમાં એક આના થી બે યા ત્રણ આનાનો વધારો થયો છે પણ માસ્તરને માટે અર્ધો આનો બસ છે. પણ શિક્ષકની વારે કોઈ નહીં ત્યાં આપણુ આબકારી ખાતું-દાર અશીષ ગાંધી વિગેરે જેથી પદાર્થો ઉપરનું કર ઉધરાવનારું ખાતું આવ્યું છે. આ ખાતાને ગઈ માલ કરતાં આ સાલ ૬૦ લાખ રૂપીઆ વધારે ઉપજ આવી છે. તેમાંથી ૩૫ લાખ રૂપીઆ તો દરૂની ફકાનો ના ચઢાવટીથી આ સાલ પહેલી વખત ઇંગ્લેન્ડ આપવામાં આવ્યા તેથીજ વિશેષ ઉપજ્યા છે. આ ૩૫ લાખ રૂપીઆ અજુબાર્યા સરકારી તેજેરીમાં આવ્યા અને તે પૈસો પાપનો પંચો ગણાય છે તેથી કે અન્ય કારણથી તે પૈસી ૧૫ લાખ રૂપીઆ ગરીબ ખીચારો માસ્તરના પગારમાં વધારો આપવામાં તથા તેને મોંઘાઈ લખ્યું આપવામાં વપરાશે એમ મંજૂર થયું છે. બિન તાલિમ શિક્ષકને દસને બદલે બાર રૂપીઆ કમમાં કમ મળશે અને પહેલાં બીજા તથા ત્રીજા વર્ષના ટ્રેન્ડ શિક્ષકને અનુક્રમે ૧૨, ૧૫ અને ૨૦ને ૧૫, ૨૦ તથા ૨૫ મળશે એમ કહેવાય છે. આશરે ૬૦ વર્ષ પહેલાં શિક્ષકોના પગારનું ધોરણ જે જાંઘાયું હતું તે આજે બદલશે તે તેના નરીમ મમજવાં પણ તેના બદલામાં તેનો એક હક ઓછો કરવામાં આવશે એમ પણ સંજળાય છે. હાલ રીનીયર ટ્રેન્ડ શિક્ષકને વધારેમાં વધારે નોકરીને અંતે રૂ. ૬૦ મળે છે. તેને બદલે હવે પછી તેમને ૫૦ મળશે. ૬૦ વર્ષ પછી સરકારી કે કોઈ પણ ખાતામાં પગારનો દર કમી થયાનો દાખલો શોધવા અહીં તો આ કમનસીમ કેળવણીના ખાતા શિવાય બીજા કયાંય મળવો સુરકેશ છે.

૩. આપણા પ્રાથમિક શિક્ષકનું ક્યેય શું? વાનમસ્થ થવા ઉમરનો થાય ત્યારે તે મને તેટલો શુદ્ધિશાળી, કબેલ અને ચતુર હોય છતાં તેમની કામત કેટલી અંકાય? આ આ સવાલ મહત્વનો છે. અને આપણા વર્તમાનપત્રોમાં કે માસિકોમાં તેના મહત્વના પ્રમાણમાં તેણી લેશમાત્ર ચર્ચા થતી નથી. મેહતાજી ૫૫ કે ૬૦ વર્ષનો થાય ત્યારે તેનો

પગાર ૬૦ રૂપીઆથી વધારે હોય શકે નહીં. તે સેંકડો બાળકોના જીવનમાં ઉમદા ફેરફાર કરી શકે, હૃદયી બરબાદ કરી લાખનારા બાળકોને સન્માર્ગે ચલાવી શકે, લવિષ્યના શહેરીઓ અને આપણા લોકનાયકોને સારી તાલિમ આપી શકે તેવા આપણા યુરોનો પેન્સન લેતી વખતે ૬૦ રૂપીઆથી વધારે પગાર નજર આપવો એ કદાચ ૬૦ વર્ષ પહેલાં ચાલી શકતું હતું. પણ વીસમી સદીમાં, હિંદમાં થયેલા અનેક રાજનીય તથા સામાજિક ફેરફારોને અંતે તો નજર આવી શકે. શા માટે ચાલાક ટ્રેન્ડ શિક્ષકોને મોટા શહેરોમાં પ્રાથમિક નિશાળોના સુપરવાઇઝરના કે ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરના મદદનિશાના કે એવા એવા મીઝા ઉંચા બરના ઓદાઓ આપવામાં ન આવે ? તેને ઇંગ્રેજ ભાષાનું જ્ઞાન હોતું નથી તે વાત અનેક વેળાએ તેમની સામે ધરવામાં આવે છે અને તેમની આડે આવે છે. પણ તેને ઇંગ્રેજ જ્ઞાન મેળવવાની સગવડ કરી આપવામાં આવી છે ? બલકે તે ઇંગ્રેજ ભાષાથી બેનસિમ રહે અને તેથી ટુંક પગારી કેળવણી ખાતામાં જન્મભર ઘોડી રહે તેની ગાંઠવણ કરવામાં નથી આવી ? પ્રાથમિક શિક્ષક તરીકે થોડો વખત નોકરી કર્યા પછી ચાલાક માણસો ખાતું મુકી દઇ ઇંગ્રેજ શીખના માંડે છે અને બેથી ચાર વર્ષમાં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી કોલેમાં ગરબમ કરે છે અને એ રીતે પોતાનો આર્થિક લાભ સાધે છે. આવા જીવંત દાખલાઓ આ લેખકે અનેક જોયા છે. ટ્રેનીંગ કોલેજમાં અનેક વિષયો શીખવવામાં આવે છે તે સાથે ઇંગ્રેજ ભાષા એ વિષય શીખવવામાં આવતો હોય તો આપણા શિક્ષકને નવો માગ હાથ લાગે અને જ્ઞાનનું એક નવું લેખન તેને મળે. પોતે મેડેનતુ અને સાહસિક હોય તો શિક્ષક આ નવા માગે આગળ વધી શકે અને મેટ્રીક્યુલેશનના સિક્કો સેહેલાઇથી મેળવી શકે. ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરના મદદનીશો ઇંગ્રેજના સારા જ્ઞાનવાળા હોવા જોઇએ, અને પ્રાથમિક શિક્ષકોને ઇંગ્રેજનું જરાએ જ્ઞાન હોતું નથી તેથી આગ્યાઓને માટે તેઓ નાલાયક છે, એવી દલીલ કાયમ કરવામાં આવે છે. તો ટ્રેનીંગ કોલેજમાં ઇંગ્રેજ ભાષાના શિક્ષણની શરૂઆત કરવામાં આવે તો ઉપર કહેલી દલીલ તોડવામાં સેહેલાઇ થઇ પડે, અને પ્રાથમિક શિક્ષકોને સારી કમ્પ્લીવાળા તેમને જરૂર હોદ્દાઓમાંથી જાતલ રાખવામાં આવે છે તે રાખવાનું ખાતું જતુ રહે. વળી મરકાર જેની મુલ્કીખાતાના નોકરોની કદર કરવાની—ઇનામ અકરામ આપવાની કાળજી રાખે છે તેને થોડે દિરૂમે પણ ગરીમડા મેહેતાજીને નવાજવાનું તેને યાદજ આવતું નથી. કોઇ મેહેતાજીને કલેક્ટરના દરબારમાં કે કમિશનરના દરબારમાં પાધડી અથવા શાલ જોડે ભેટ મળ્યો અથવા રાવસાહેબનો ખેતામ મળ્યો આપણે કદીએ સાંભળતા નથી. સરકારને હાથહા કરનારા ખુશામનીઆઓ અને આમજતદારો સેહેલાઇથી રાવમાહેઓ અને છે નો હૃદયીલર પોતાના મગજનો બપ્પ કરનાર આપણા શિક્ષકને—યુરોને—સરકાર જાહેર માનપત્ર શું કરવા નહીં આપતી હોય ? શિક્ષકનો ધંધો માનવંતો ગણાય તે માટે એકત્રી પ્રજાએ નહીં પણ પ્રજા અને અધિકારીઓ બંનેએ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ છે. હાલ તો બીચારા શિક્ષકો કોઇ બેલી નથી અને પંતુજ પટ્ટાવાળાથી પણ દલકો લેખાય છે.

અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર.

શ્રીઓના રાજકીય હક.*

શ્રીમતી સરોજીની નાઇકુએ જે કસવ આપની સમક્ષ મુકયો છે તેને હું એ શબ્દોમાં ટેકા આપવાની રજા લઉં છું. એ શબ્દોમાં એટલાજ માટે કે આ કસવમાં હિન્દની શ્રીઓ આપની પાસે કે બિટીશ પ્રત્યની પાસે કાંઈ જાતની મહેરમાની માગતી નથી, પણ માત્ર શુદ્ધ ન્યાય માંગે છે. સમાજના અંગ તરીકે, અને સોડેરી તરીકે તેઓ પોતાના હોકાની માગણી કરે છે. જો તે આપવામાં નહીં આવે તો એવો સમય જરૂર આવે પહેલવાનો છે કે જ્યારે શ્રીઓ પોતાના અગ્રથી તે મેળવી શકશે. ઇંગ્લાંડમાં શ્રીઓએ ન્યાય મેળવવાને જે લડત ચલાવી હતી તે આપની અખાલુમાં નહીં હોય. તેની લડત આપણા દેશમાં ઉભી થાય તે ઇચ્છવા જેવું નથી એટલુંજ નહીં પણ ભારતમુખીની મંરકૃતિને તે શોભાવે તેવું પણ નથી. આપણા દેશમાં સદ્ગત્યથી આપણે મોટી લડત લડવાની છે. તેમાં આપણી બધી શક્તિઓ વાપરવાની છે. આપ મુસ્લીમ લાઇઓને સાથે રાખવા માંગો છો. મોડરેટ પક્ષવાળાની સંહાનુશ્રિતિ ચાહે છે. તો પછી શ્રીઓ, જે માતાઓ છે, બહેનો છે, સહચારીણી છે, દેશની સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે તેને આપ મુઝી શકશો? શ્રીઓને માટે આપનામાં સહભાવ છે. તેમને હક વિનાની રાખી, શુભામગીરીની બેડીથી બાંધી તેને તમારી વિરુદ્ધ બંડખોર બનાવશો-બળવાખોર બનાવશો? આપ સર્વ સ્વમાન સાચવવાને, પરાધીનતાની બેડીમાંથી મુક્ત થવાને એકલા મળેલા છો. જુલમ અને અન્યાયને લાગ્યારીથી આધીન થવું તે કેવું છે તેનું આપને પૂરેપૂરું ભાન થયેલું છે. “જુરોક્સી” આપણી જરૂરીઆતનો વિચાર કરી આપણે સારૂ ધારાઓ બાંધે છે તેને આપણે અપમાન ગણીએ છીએ. તો હું માનું તેજ દેશપ્રધુઓને પુછુ છું કે જે ન્યાય તમે માંગો છો તેજ ન્યાય તમે તમારી બહેનોને નહીં આપી શકો? ઇંગ્લાંડનું હૃદય તે હિન્દનું હૃદય નથી. ઇંગ્લાંડની બહેનોનું અનુકરણ હિન્દ કરી શકે તેમ નથી, તેની પૂર્ણ અદ્ધા છે.

રાષ્ટ્રીય જીવનની મધી દિશામાં આપણે આગળ વધવાનું છે. અનેક મહત્વના કાર્યો કરવાનાં છે. તેમાં શ્રીઓની મદદની જરૂર પડશે. તમારી કોંગ્રેસીઓમાં અને મ્યુનીસીપાલિટીમાં શ્રીઓની ખાસ જરૂર છે. તે તેમાં બેસશે, જાહેર જીવનમાં ભાગ લેતી થશે ત્યારે આપણું દૃષ્ટિબિન્દુ ફેરવાઈ જશે, હિન્દની ચલનીના સર્પનો ઉદય થશે, હિન્દુસ્થાન સુંદર બનશે, વહીવટપર જુદીજ અસર થશે. શ્રીઓને લગતા, બાળકોને લગતા, સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળક-મનુષ્યોના સંરક્ષણને લગતા કાર્યના કાનુનોમાં તેમજ બીજા ઘણાં કાર્યના ધકવામાં શ્રીઓ મોટી મદદ આપી શકશે.

અમે જે હકો માંગીએ છીએ તેને માટે અમે નાલાયક છીએ એમ કહેશો નહીં. હિન્દના શ્રીપુરુષોમાં લાયકાત નથી એમ કહેવારા હિન્દના રાત્રીઓ ઘણા છે. પણ તમે

* આ (સુધારાની) પોતાના કાષ્ઠપણે લાગતા પુરુષો માટે (અમુક હક માટે) જે પામ્યતા રાખવામાં આવી હોય તે ધરાવતી શ્રીઓને નિશ્ચિતજ કરણથી હકમાંથી બાતલ રાખવી નહિ-એ કૌમિલના હસાવને અનુમોદન આપનાં આ લાખજુ ગ્રંથમાં આવ્યું હતું.

હિન્દુસ્તાનની પ્રજાવચ્ચાળી સ્ત્રીઓ, અહમ્મદાબાદ, લાહોર, માંડ, તુરખાન વિગેરેના શુરા-
તન અને રાજકીય શુદ્ધિનાં દૃષ્ટાંતોથી અનુભવી નથી. પરંતુ આ પુરાણ દૃષ્ટાંતોપરજ
મારી દલીલોનો આધાર નથી. હાલના સમયમાં પણ સ્ત્રીઓએ રાજકીય ચળવળમાં ભાગ
લેધને પોતાની લાયકાત પુરવાર કરી આપી છે. ત્રિક્ષણ આક્રોશની લડતમાં ગાંધીજીની સાથે
સ્ત્રીઓએ જેલ સુધીના દુઃખો સહન કર્યા છે. ત્યાર પછી શીજ ટાપુના સંઘર્ષમાં અહીં ચાલેલી
લડતમાં સ્ત્રીઓએ પૂરેપૂરો ભાગ લીધો છે. વળી હુંક વખત પર જેડા જીલ્લામાં મહેસુલ સંઘર્ષ
જે લડત ગાંધીજીએ ઉપાડી હતી તેમાં પણ સ્ત્રીઓ સામેલ હતી. અને હું મારા અંગત
અનુભવ પરથી એમ પણ કહી શકું છું કે તે લડતમાં વેપણે સમજપૂર્વક ઉત્સાહભેર
કામ કર્યું હતું. આપણી સ્વરાજ્યની ચળવળનો વિચાર કરીએ તો તેમાં પણ સ્ત્રીઓએ
બનતી મદદ કરી છે. હિન્દી પ્રધાનને આપણની અરજ ઉપર હાજરે સ્ત્રીઓની સહી છે.
હક મેળવવાને સારું હિન્દી પ્રધાનની સુલાદ્રાને લેવાને સ્ત્રીઓનું ઉપદ્રેશન થયું હતું. આ
કોંગ્રેસમાં પણ તમે જુઓ છો કે મોટી સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ હાજર છે અને જે કોંગ્રેસનું
બધું કાર્ય માતૃભાષાયાજ આપતું હતું તે આના કરતાં દસ ઘણી સંખ્યામાં તેઓએ
હાજરી આપી હતી. મોટા હક તમે તમારે માટે માંગો છો, હિન્દી તેત્રીસ કરોડ પ્રજાને
સ્વતંત્ર બનાવવા ચાહો છો, તેજ તેત્રીસ કરોડ પ્રજામાંની સ્ત્રીઓ અત્યારે પોતાના જન્ય
સિદ્ધ હક મેળવવામાં તયારી સહાય માંગે છે તે નેમને આપશો, અને તેમ કરીને બિટીફ
પ્રજાને અને આખા જગતને તમારી ન્યાયશુદ્ધિનું જ્વલંત દ્રષ્ટાંત બનાવી તમારી જન્ય
શ્રમિને દિવાવશો.

આટલું કહી હું શ્રીમતી સરોજની નામકુએ સુકલા ઠરાવને ટેકા આપું છું.

અનસૂયા સારાલાયક.

હિંદી સરકારના આરોગ્ય ખાતાનો રિપોર્ટ.

હિંદી સરકારના સેનીટરી કમિશનનો ૧૯૧૧ ની સાલનો રિપોર્ટ મહાર પડ્યો છે;
તેનો ધણો ભાગ ગોરા અને હિંદી લોકરને લગતો છે, તે છતાં થોડાં પાનાં આખા દેશની
૩૧ કરોડ માણસની વસ્તીની તંદુરસ્તી વિષે છે. જન્ય મરણના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે.

ઈલાકા.	દર ૧૦૦૦ ની વસ્તીમાં જન્ય.	દર ૧૦૦૦ ની વસ્તીમાં મરણ.
બંગાળ.	૩૧-૬૯	૨૭-૩૭
સંયુક્ત પ્રાંત.	૪૩-૦૯	૨૯-૫૦
મુંબાઈ.	૩૫-૬૮	૩૩-૩૨
આખા બ્રિટીશ હિંદ.	૩૭-૧૩	૨૯-૦૦

મરણ પ્રમાણ.

ઉપર આપેલા આકાશ ઉપરથી એટલું જોવાનું છે કે મરણ પ્રમાણ યુરોપના કેટલાક દેશો કરતાં જમણું ને વધુ થયું છે. જન્મ પ્રમાણ પછાત અને ગરીબ દેશોમાં હમેશા વધારે હોય છે. તે પ્રમાણે આપણા દેશમાં પણ છે. રજા ખરા લોકો પરણે છે અને તેમની પ્રાપ્ત વધ્યા કરે છે, પણ દેશમાં વસ્તી વધતી નથી. જન્મની સંખ્યામાંથી મરણની આદ કરીએ તો વધારાની માત્રમ પડે. ૧૯૧૬ ની માત્રમાં ૮૮,૫૬૨૮૩ કુલ જન્મ થયાં હતાં અને મરણ ૬૯,૪૦,૪૩૬ થયાં હતાં. બ્રિટીશ હિન્દુસ્તાન (અહમદશ સાથે)ની વસ્તી ૨૪૦૦૦૦૦૦૦ ગણીએ તો વાર્ષિક વધારાનું પ્રમાણ એક ટકો નથી આવતું. પણ ૭૮ જેટલું આવે છે, ત્યારે યુરોપના દેશોમાં (ક્રાન્મ સિવાય) વાર્ષિક ૧ ટકો અથવા તેથી વધુ વધારે છે.

બાળ મરણ.

બાલમૃત્યુપ્રમાણ હાલ ૨૦૨૧ નું છે એટલે ૧૦૦૦ છોકરાં જન્મે છે તે બાર મહિનાનાં થવા પામે ત્યાર પહેલાં તેમાંના ૨૦૨ મરી જાય છે. વાર્ષિક વર્ષની અંદરનું મૃત્યુપ્રમાણ આશરે ૩૫૦ થશે. આ રિપોર્ટમાં ને બાળમૃત્યુ આંકડા નથી. મિચારી બીજો સંચાની માફક છોકરાં જન્મ્યાં કરે એટલું જુ બ નથી પણ તેની ઉપરાંત તેમનો ધણે વખત છોકરાંની બીમારીમાં માવજત કરવામાં શકાય અને તે છતાં વાર્ષિક વર્ષનાં છોકરાં થાય તે પહેલાં કુ સંખ્યા મરણ પામે એ ધણો વિચાર કરવા જેવી બાબત છે. યુનાઇટેડ કીંગડમમાં બાળ મૃત્યુપ્રમાણ ૯૧, સ્કોટલેન્ડમાં ૯૭ અને આયરલેન્ડમાં ૮૩ છે તે મરખામણી માટે ઉપયોગી થઇ પડશે.

આપણા દેશમાં કુલ મૃત્યુ પ્રમાણ ઘણું જ વધારે છે, અને તેમાંથી કેટલુંક તો બાલકાલી શકાય તેવું છે. જ્યારે આપણી મ્યુનીસીપાલીટીઓ અને લોકલ બોર્ડો સ્વચ્છતા તરફ વધારે ધ્યાન આપશે અને એવી રીતે અટકાવવાના મજબુત પ્રયત્ન કરશે, ત્યારે મેલેરીયા અટકાવવાને માટે નોષ્ટતા પગલાં લેવાશે ત્યારે મરણની સંખ્યા સારી રીતે ઓછી ડાશે. ૧૯૧૬ ની સાલમાં તાવની બીમારી ૪૦ લાખ માણસ મરણ પામ્યાં. જો આ મંખ્યાની અંદર દેશી રાજ્યોની સંખ્યા તેજ પ્રમાણમાં ઉમેરી હોય, તો આ કમનસીમ દેશમાંથી તાવ જેવા રોગથી પર લાખ માણસ મરે છે. બળાઆ, રોગ, કોલેરા વિગેરે રોગો કેટલાક પ્રમાણમાં અટકાવી શકાય એવા છે. આપણી અગાનના, સરકારની બેર-કારી અને દેશની બીખારી સ્થિતિને લીધે અસંખ્ય મનુષ્યો મરણ પામે છે.

હસ્તીકાલો.

ગરીબ લોકોને મૃત દવા દારૂ માટે દરેક રાજ્ય મારી વ્યવસ્થા કરે છે. ૨૪ કરોડની વસ્તી માટે ૩૦૫૧ દવાખાનાં છે, તેમાં સરકારી, લોકલ ફંડના તેમજ લોક મદદથી સરકારે કાઢેલાંનાં સમાવેશ થાય છે. એટલે ૮૦૦૦૦ ની વસ્તી માટે એક દવાખાનું છે.

આ દવાખાનાની ઉપરાંત રેલ્વેના તથા બીજા જાતનાં ૭૦૦ દવાખાનાં છે તે ગણ-તરીમાં લેતાં પણ સરકારે વૈદકીય મદદ તરફ જરા પણ સાફ લક્ષ આપ્યું છે, એમ કહી શકાય નહીં.

દાકતરી કામ શીખવવા માટે માત્ર પાંચ મોટી કોલેજો છે. આ હકીકત ઉપરથી સરકારની દાનત સમજી શકાશે. સેનીટરી કમિશનરના ૨૬૦ ખાતાના રિપોર્ટમાં સેનીટેશનનો વિષય ૬ પાનામાં પતાવી દીધો છે. વડી સરકાર તરફથી રૂ. ૩,૭૦,૦૦૦ સેનીટેશન આન્ટ તરીકે અપાય છે, તેમાંથી એક લાખ મદ્રીનાથનો રસ્તો સુધારવામાં, બે લાખ પેશાવરમાં નળ અને ડ્રેનેજ કરવા માટે અને ૭-૦૦૦ દોટલીમાં મેલેરીઆ ઓછા કરવા માટે. છેલ્લી બે યોજનામાં સરકારનો સ્વાર્થ છે એટલે માત્ર એક લાખ રૂપિયા પ્રજા માટે વપરાયા છે. કરોડો રૂપિયાની ધુળધાણી થાય તેમાંથી હિંદ સરકાર એક લાખ રૂપિયા જેવી નજીવી રકમ સેનીટેશન પછવાડે ખર્ચે એ વિચારવા લાયક છે.

મેડીકલ સર્વિસના ઓશીસરો ધણો ખર્ચ વખત પોતાની ખાનગી પ્રેક્ટીસ વધારવા પછવાડે કાઢે છે, તેમાંના કેટલાક શોષખોળ પછવાડે નીમાયતા હોય છે તેમના ખાતા પછવાડે ચતા ખર્ચના પ્રમાણુમા ધણુંજ થોડું ઉપયોગી કામ થાય છે તે જગજહેર વાત છે. આપણા કરોડો રૂપિયા ખાઈને તેના બદલામાં દેશને શાયદો થયો હશે તો ધણોજ જીજ.

લશ્કરી માણસો અને ફેદીઓ પછવાડે જે પૈસા ખર્ચાય છે અને તેમને તંદુરસ્ત રાખવાને માટે જે ખર્ચાળ વ્યવસ્થા યોજવામા આવી છે તેવી વ્યવસ્થા ન્યારે આખા દેશને માટે થશે ત્યારે મરણ પ્રમાણ આજના કરતાં અડધું તો થું પણ ટું થઈ શકે.

સુમન્ત મહેતા

સેનીટરી એસોસીએશના. -

ભરૂચ સેનીટરી એસોસીએશને ત્રીજો વાર્ષિક રિપોર્ટ બહાર પાડ્યો છે તે વાંચના લાયક છે.

આખા ગુજરાતમાં આ પ્રકારની મંચા ઘણી થોડી છે.

આરોગ્ય વિશે જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવાની અગત્ય આવડત મતભેદ હોઈ શકે નહીં. ખર્ચે જોતાં તે કામ આપણી મ્યુનીસીપાલિટીનું છે. યુરોપના દેશમાં મ્યુનીસીપાલિટીઓ હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ કરીને સ્વચ્છતા, ચોપી ગેગ જાળ ઉછેર વિગેરે વિષયો ખાતરના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરે છે; કારણ કે ન્યાં સુધી પ્રજાને ચોક્ખાઈ અને વ્યવસ્થાનું જ્ઞાન નથી ત્યાં સુધી મ્યુનીસીપાલિટીની જહેર સ્વચ્છતાનું કામ નિષ્ફળ નિકળ્યા વગર રહેજ નહીં. આપણા દેશમાં લાખો માણસો કમોતે મરે છે. અટકાવી શકાય એવા રોગને અટકાવવા માટે જે પ્રયત્નો વ્યક્તિ તથા સંસ્થા તરફથી થતા જોઈએ તેના અભાવે એવા રોગોનો ફેલાવો થાય છે. બધે વર્ષે પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો તેમા હજારો માણસો મરી ગયા તે વખતે સેનીટરી એસોસીએશન જેવી સંસ્થાઓ જે આખા દેશમાં હોત-તો લોકોને સમજાવવાનું દવા આપવાનું વિગેરે કામ ઠીક થઈ શકત.

સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, અમદાવાદ ને વીરમગામમાં આવી સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે. સુરતની હાલમાંજ ચર્ચ થઈ છે, અમદાવાદ તથા વીરમગામમાં જોઈએ તેવું કામ નથી

ચલું. વડોદરા અને ભરૂચની સંસ્થાઓ સારું કામ કરી રહી છે. પણ તેમાં ફેર એટલો છે કે ભરૂચની સંસ્થા આખા જિલ્લાને માટે છે, અને વડોદરાની સોસાયટી માત્ર વડોદરા શહેરને માટે છે. માત્ર આવી સંસ્થાઓ ત્યારે સ્વયંસેવકો એટલે એનરરી કાર્યવાહકોના કામમાં હોય છે ત્યારે કામ સાફ ચલું નથી. અમુક અક્તિ સારું કામ કરે તે તેની ગેર-હાજરીમાં તુટી પડે છે, પણ સ્વયં સેવકો સાથે પગારદાર માણસોને નીમ્યા હોય છે ત્યારે આ કામ ઠીક થયા કરે છે. આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે, અને જ્યાં પગારદાર માણસો નીમ્યા નથી ત્યાં આ બાબતનો વિચાર કરવો ધટે છે.

ભરૂચ સેનીટરી એસોસીએશને ગયા વર્ષમાં સાદાં બાપણો મેલક લેન્ડર્ન સાથેનાં, તેમજ સીનેમા સાથેનાં કરાવ્યાં હતાં. ચિત્ર અને નકશા તૈયાર કરાવ્યા છે તે જુદા જુદા ગામમાં બનાવીને તેની સાથે બાપણો પણ યાય છે.

એમ્બ્યુલન્સ તથા નર્સીંગના કક્કાસો પણ જોડ્યા હતા, અને નિશાળે જતા વિદ્યાર્થીઓમાં બરોજનો રોગ ફેટો હોય છે તેની શોધ પણ શરૂ કરવામાં આવી હતી, આ કામનાના વિષય ઉપર પુસ્તકો જાપાનીને મળત અથવા જુજ કામને વહેંચ્યાં હતાં અને વિદ્યાર્થીઓ પાસે તે વિષય ઉપર નિબંધો લખાવીને ધનામ આપવાની મોડવણુ પણ ચલુ હતી. આ કિસ્સા અનેક જાતનું કામ કર્યું છે જે રિપોર્ટ વાંચવાથી માલુમ પડશે. ફટલીક એમેસીએશનમાં હેલ્થ વીજીટર રાખવામાં આવે છે જે દરરોજ ગરીબ લોકોના ઘરમાં જઈને સ્નાયુ કે માંદગી વખતે મદદ કરે છે, ચીકનપેટા દુર કરવાનું શીખવે છે અને આગળના મુખ્ય મિલ્કાનો વિષે સહેલી બાપામાં વાતો કરે છે. આ પ્રકારનું કામ પ્રાચીન ઉપોગી છે. તેનું પરિણામ તરત જોઈ શકાયું નથી, તેની મંદકરી કરવી સહેલી છે, પણ જો ખરી લાગણીથી કર્યું હોય તો લોકોના ઉપર અસર થયા વગર રહેતી નથી. તાવની એમસી. ગરીબ લોકોને કમીનાઇન કે એવી કોઈ દવા આપવાનું કામ ધણું ઉત્તમ છે. દરેક મોટા ગામમાં ચોકસું દુધ પુર પાડવા માટે યોજના ચલાવી જરૂર છે. જ્યાં મ્યુની-સીપાલીટી છે ત્યાં તેના કામ ઉપર દેખરેખ રાખી અને તેને મદદ કરી શકાય છે. આ-પણું જામરોમાં ખોરાકી માધન અને તેમાં ખાત કરીને કોઈ માલ એવી રીતે મુકવામાં આવે છે કે રસ્તામાં જાડુ વગાય ત્યારે અને આખો દિવસ તેના ઉપર ધુજા ઉડે, ગાંખીઓ ગમે તેવી ગંદી જગ્યા ઉપરથી ઉડીને એમે. તે અટકાવવાને દેખરેખ ના રખાતી હોય તો એમેસીએશન તેમાં મારી મદદ કરી શકે.

ભરૂચ સેનીટરી એસોસીએશનના મેંટેનન્સ અલિનનને પાત્ર છે.

કોંગ્રેસની ખાસ બેઠક.

તેવું મહેલવ.

ઓગસ્ટ ૨૨ સી તારીખ ૨૬, ૩૦, ૩૧ અને સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખે મુંબાઈમાં ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસની જે ખાસ બેઠક મળી હતી તે ધણી રીતે આપણા રાજકીય જીવનના ઇતિહાસમાં નામાંકિત ગણાશે. તેવું નામ અને સમય સચવે છે તે પ્રમાણે તે સાધારણ નહિ પણ અસાધારણ બેઠક હતી; સાધારણ બેઠક તો હિસેબર માસની આખરે દિલ્લીમાં ભરાયતી છે. આ વર્ષની શરૂઆતમાં ઓલ-ઇન્ડિયા-કોંગ્રેસ કમીટી-જે કોંગ્રેસની કાયમી કાર્યવાહક મંડળી છે-નેણે એવો ડરાવ પમાર કર્યો હતો કે સુધારાની સરકારી યોજના બહાર પડે છે તરતજ તે વિષે સમસ્ત પ્રગતી વની એકત્ર મન ધરીને દર્શાવવા કોંગ્રેસની એક ખાસ બેઠક અનુદાન રચણે ભરતી. મી. મોન્ટેગ્યુ અને લોર્ડ ચેમ્બર્લેન્ડનો ખરડો લુહાણની આડમી તારીખે બહાર પડ્યો તે પછી તે વિષે ખાસ બેઠક મુંબાઈમાં ભરવાનો દરાવ મુંબાઈની પ્રાંતિક કોંગ્રેસ કમીટીએ પસાર કર્યો હતો અને તે અનુસાર આ ખાસ બેઠક ભરવામાં આવી હતી.

ઉદ્દેશ્ય એ વર્ષમાં કોંગ્રેસે જેવું કામ કર્યું છે તેવું તેણે પહેલાંના ૩૧ વર્ષમાં કદી કર્યું નહતું. અમમન, ૧૯૦૬ની સાંજમાં હિન્દના દાદા દાદાલાઈ નવરાજએ કક્ષકતાની કોંગ્રેસના પ્રમુખસ્થાનેથી સ્વરાજ્ય એ હિન્દનું સાધ્ય છે એવી ઘોષણા કરી હતી. પણ હાની પ્રજાઓની સ્વતંત્રતા અને સ્વરાજ્યના હક્કની ખાતર હાલતું યુદ્ધ શરૂ થયું અને તેમાં હિન્દના આખો માણસો અને કરોડો રૂપિયા હોમાયા ત્યારથી અહીંયાં સ્વરાજ્યની ચળવળ પૂર નેદમાં ભળી. પહેલાંની માફક જુજ કેળવાયેલા વર્ષમાંજ એ પ્રવાહ સમાયો નહિ પણ જનસમુદાયના વિશાલ પટમાં તે દેખાયો. તેની અને આખી સુધરેલી આલમની સ્થિતિની અસર આવેવાનોના મન ઉપર ચંપ અને તેમણે પહેલો વાર સ્વરાજ્યની દિશામાં તરતજ કરવા બેઠતા સુધારાની વિગતવાર યોજના મરકાર અને પ્રજા આગળ આગ્રહપૂર્વક રજુ કરી. એ યોજનામાં હિન્દના સર્વ પક્ષોની માગણીનું ઐક્ય થયું, તે દેશના જુદા જુદા ભાગમાં-શહેરમાં-નહિ પણ ગામડાંમાં પણ સમજાવવામાં આવી અને તેની પાછળ સમસ્ત હિન્દનું વિચાર-બળ છે એવું અનેક રીતે સાબીત કરવામાં આવ્યું. ગયા વર્ષની ઓગસ્ટની ૨૦ મી તારીખે સ્વરાજ્યનું બહેરનામું બ્રીટીશ સરકાર તરફથી બહાર પાડવામાં આવ્યું અને પછી હિન્દી વજીર મી. મોન્ટેગ્યુ હિન્દની માગણીએ તપાસવાને હિન્દમાં આવ્યા તે થરો અંશે આપણી ચળવળને આભારી છે એની કાંઈકજ ના પાડશે. તેઓ અને આપણા વાલ્મીકીય લોર્ડ ચેમ્બર્લેન્ડ મળીને સરકાર તરફથી : સુધારાની કંઈક યોજના બહાર પાડશે અને કોંગ્રેસ-કીંગની યોજનાથી તે ધણીજ જુદી, પછાત અને મોળી હશે એવી પણ માન્યતા હતી તેથી જેમ કોંગ્રેસે શરૂઆતમાં હિન્દ સમસ્તની એકત્ર વિગતવાર માગણી રજુ કરી તેમ - એકપર આપણા બળ અને અંકુરને આધાર હોવાથી-સરકારી યોજના વિષે પણ નર્વ

પક્ષના જુદા જુદા પ્રાંતના આગેવાનો અને પ્રતિનિધિઓએ મળીને વિચારપૂર્વક એક જ એકમ મત સરકાર આગળ રજુ કરવો નોંધ્યો એવી સૂચના મી. ઝીણાએ દલકરાની કોંગ્રેસમાં રજુ કરી હતી અને તેને આલ-ઇન્ડિયા-કોંગ્રેસ કમીટીએ મંજૂર કરી હતી. આમ સરકારી યોજના વિષે દર્શાવાતા લિખિત મતને સાંકળી તે વિષે એક મત રજુ કરવા અને સમત્ત પ્રજાપ્રત્યક્ષી હિન્દી અને બ્રીટીશ સરકાર પર તેની છાપ પાડવા મુંબાઇની ખાસ બેઠક ની હતી. જેમ આપણે મૂળ દરખાસ્ત એક મને કરી તેમ તેના સરકારે આપેલા જવાબ વિષે પણ એક મત રચવાને તે મળી હતી, કારણ કે તેની પાછળ પણ પ્રજાનું એક જ પક્ષ છે એમ જણાય તોજ તેના તરફ યોગ્ય ધ્યાન અપાવાનો મંભવ રહે છે. જેટલે અંશે કોંગ્રેસ આ કામ કરી શકી હોય તેટલે અંગ્રેજ તેને મદદ દહી શકાય.

પક્ષભેદ.

દુર્ભાગ્યે, આ કોંગ્રેસમાં એક પક્ષના મુઠ્ઠીભર આગેવાનો સામેલ થયા નહિ અને તેઓ ઓકટોબર માસની ૧૬-૨૦ તારીખે તેમના પક્ષના વિચારો રજુ કરવા એક પરિપેદ ભરનાર છે. ભારથી મરકારી યોજના બહાર પડી ત્યારથીજ મીતીસ જેમંટ, લો. તિલક વગેરે તેને ઘણીજ અસંતોષકારક-લગભગ અમાલ દહેવા લાગ્યા ત્યારે મી. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, મર દીનશા નાજા વગેરે તેનો આભારપૂર્વક સ્વીકાર કરી ને વિષે જુજ નજીના સુધારા નચવવા લાગ્યા. મીજ પાસ ના. ઝીણા અને ના. શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રી જેવા મધ્યસ્થ વિચારના વિચારકોએ સ્વીકાર્યું કે, કેટલીક દિશામાં યોજના હાલની રીયલિટીમાં સંગીન સુધારો સૂચવે છે અને છતાં તે પ્રજાને સંતોષકારક નીવડે તે માટે તેમાં મહત્વના સુધારા કરવાની જરૂર છે એમ પણ તેમણે આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું તે યોજનાનાં મારાં તત્ત્વો સરખી ન ગળે તેમ સાચવવાની સાથે તેમાં કરવા નોંધતા મંદ-ત્વના સુધારાની મજાજુન છાપ સરકારના મત પર પાડવાનો હેતુ તેમના લખાણમાં સ્પષ્ટ રીતે દેખાયો. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ આ મધ્યસ્થ વર્ગનું બળ વધતું ગયું. જે કેટલાક આગેવાનોએ મરકારી યોજના ઉપર અખતમાં સખત પ્રદાર કર્યા હતા તેમને પણ શરૂઆતથીજ અને ધીમે ધીમે વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ રીતે જણાવા માંડ્યું કે જો તેમાં અમુક મહત્વના સુધારા કરવામાં આવે તો તે સંતોષકારક થાય ખરી-ન્ને કે અત્યાર સુધી પણ પ્રમાણમાં નાનો અને થોડીજ પ્રતિષ્ઠા ધરાવતો એક એવો પક્ષ પણ છે કે જે આખી યોજનાનો કેવળ નકાર કરે છે. આમ કોંગ્રેસ પાસે આવતી ગઈ તેમ જ પક્ષ તરીકે આવવા લાગ્યા-(૧) યોજનાને ઉપકાર સાથે વધારી લઇ નજીવા સુધારા માગવા ઇચ્છનારો અને (૨) યોજનાનાં મારાં તત્ત્વોની કટર કરી તેમાં આગ્રહપૂર્વક મહત્વના સુધારા માગનારો. આ બંનેમાં સામાન્ય તત્ત્વ એ હતું કે એમાંથી એકને સરકારી યોજના સર્વોચ્ચ ગ્રાહ્ય ન હતી અને બંને તેમાં અમુક મોટા કે નાના ફેરફાર કરાવવા ઇચ્છતા હતા. આ ધોરણ ઉપર બંને પક્ષ એક થશે અને ૧૯૧૬ માં લખનૌમાં માગણી કરવામાં જે એકતા સધાઈ હતી તે સરકારી યોજનાની દીકા કરવામાં પણ ૧૯૧૮ માં મુંબઈમાં કાયમ રહેશે એવી આશા રાખવામાં આવી હતી. પણ એ આશા સિદ્ધ થવાની ન હતી. બાણ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ પોતાના પક્ષના કેટલાક આગેવાનોની એક ખાનગી મલા ૧૬ મી ઓગસ્ટને દિવસે મેળવવાનું નક્કી કર્યું હતું તે પહેલાં સર દીનશા વાઝજીએ મુંબાઇના પત્રોમાં જાહેર કર્યું

કે સરકારી યોજના સ્વીકારવાને અને ૨૦ મી ઓગસ્ટના જાહેરનામાની મર્યાદામાં રહીને તેમાં જરૂરી સુધારા સૂચવવાને કોંગ્રેસથી છલાયદી હિંદ સમસ્તતા પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ કોંગ્રેસ પંક્તિ મુંબાઈમાં મળશે. આ પહેલાં તેમજ આ પંક્તિ યોજનાનો પૂરેપૂરો નકાર કરવાની કે તેનો સાહાર સ્વીકાર કરવાની વાત બાબુએ રાખી તેમાં કરવા જોઈતા સુધારાના ધોરણુપર સમાધાન કરવા ભગીરથ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા, પણ તે વ્યર્થ. પૂજ્ય પંડિત મન મોહન માલવીયાએ સુધારા વિષે પોતાના ઝાગળ પડતા અતુલની કુદૃષ્ટ વિચારો બહાર પાડ્યા અને તે પંક્તિ તેમણે પોને કોંગ્રેસમાં જોડવાનો પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો તેની પણ કંઈ અસર કોંગ્રેસથી દૂર રહેવાનો જેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો તેમના પર થઈ નહિ. તેમના અત્યાર સુધીના અનુયાયીઓ જેવા કે. તેજ અહાદુર સમુ અને મી. સી. વાઈ. ચિંતામણિ પણ પોતાના ઉગ્ર નિશ્ચયથી ડગ્યા નહિ. મદ્રાસના, પંજાબના અને બિહારના સર્વ પક્ષના પ્રતિનિધિઓ કોંગ્રેસમાં આવશે એમ જાહેર થયું છતાં પણ ખાસ કરીને મુંબાઈ, અંગ્રાળ અને સંયુક્ત પ્રાંતના નરમ પક્ષના કેટલાક આગેવાનોએ કોંગ્રેસમાં આવવાની હિમત ધરી નહિ. પંડિત માલવીયાજીની સલાહથી સમાધાન માટે કોંગ્રેસ એક દિવસ મૂલતવી રાખી તેનું પણ કંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ.

ઉપર જણાવ્યું છે કે બે પક્ષ યોજના વિષે સુધારા સૂચવવા એ બાબતમાં એક મત હતા પણ તે સુધારા કેવા હોવા જોઈએ એ વિષે તીવ્ર મતભેદ હતો—જે કે મી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ યોજનામાં જે સુધારા સૂચવ્યા હતા તેની અને કોંગ્રેસે સૂચવેલા ફેરફારમાં બહુ મોટું અંતર નથી. હિંદુસ્થાનની સ્થિતિમાં જે દેશ મુકાબો હોય તેના લુદ્ધ લુદ્ધ પક્ષો અને આગેવાનો અણીને વખતે સમાધાન કરી એક મત પ્રદર્શિત કરે તોજ તેની કંઈ પણ અમર થવાનો સંભવ રહે એટલું જો સર દીનશા વાઝા અને સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી મમજ્યા હોત તો તેઓ પોતાના વિચારોનો દેશસમસ્તતા પ્રતિનિધિઓના વિચારોની માથે મેળ કરવાને પ્રયત્નશીલ થયા હોત. તેમને પંડિત માલવીયા, મી. ગોવિંદ રાધવ આપર વગેરે બીજા વૃદ્ધ અતુલની બાહોશ આગેવાનોની માફક આ રસ્તો લેવો ઉચિત ન લાગ્યો તેનાં સુખ્ય કારણ અમને બે લાગે છે. પ્રથમ તો જે અગવળને અંગે હાલની રાજકીય પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે તેનાથી તેઓ વિમુખ હોવાથી રાષ્ટ્રીય પક્ષના આગેવાનો અને તેમના સંખ્યાબંધ અનુયાયીઓ વિષે તેમને ભય અને અવિશ્વાસ લાગ્યો હતો—અથ કે રળેને તેમના વિચારોને માનપૂર્વક સાંભળવામાં કે વિચારવામાં ન આવે અને અવિશ્વાસ કે સરકારી યોજનાનો કાંતો અવિચારીપણે બીલકુલ નકાર કરવામાં આવશે અથવા તેઓ યોજનાનું સંપૂર્ણ રૂપાંતર કરે એવા ગંભીર સુધારા સૂચવશે, અને. આમાંનું કંઈ પણ કરતાં પોતાની યોજના વધુ મતિને લીધે નરમપક્ષની સાથે સમાધાન કરવાની તેઓ દરકાર કરશે નહિ. આ ભય અને આ અવિશ્વાસ કેટલાં બોટાં હતાં તે મર દીનશા પીટીટ અને ના. લલિતુભાઈ સામગ્રાસે કોંગ્રેસમાં પોતાનાં ભાષણોમાં સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપ્યું છે. વિરૂદ્ધ પક્ષનાં પત્રો અને લેખકો કથુલ કરે છે કે કોંગ્રેસના કરાવ ધાર્યા કરતાં વધારે સમાધાનશીલ અને મૈમનોહ હતા. જે બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને સર દીનશા વાઝા પોતાના આખા પક્ષ માથે કોંગ્રેસમાં આવ્યા હોત તો કદાચ કરાવો ઉપર તેમના વિચારોની વધારે છાપ પડત.

તેમનું દૂર રહેવાનું બીજું કારણ એ જણાય છે—અને તેના ઉપર ઘણા ભાર મૂકવામાં આવે છે—કે ૨૦ મી ઓગસ્ટના નહેરુનામાને બંધનકારક ગણવાના અને સરકારી યોજનાને હમણાથી વધાવી લેવાના મંગળાચરણને તેમણે વધારે પડતું મહત્ત્વ આપ્યું છે; કારણ કે તેમના અભિપ્રાય મુજબ જેવી છે તેવી યોજનાને પણ આવકાર આપવામાં નહિ આવે તો આપણા શત્રુઓ તેનો લાભ લઈને સુધારાનો ખરડો પાર્લામેન્ટમાં પસાર થતો અટકાવે. અર્થાત્ નરમ પક્ષ યોજનાને વધાવી લેવાના મુદ્દાને પ્રધાનપદ આપી તેમાં કરવાના સુધારાને ગૌણ પદ આપવા માગે છે, જ્યારે સ્પષ્ટ રીતે કેંગ્રેસપક્ષ આ સુધારા માગવા અને દરાવવા પર ખાસ વધારે ભાર મૂકે છે; કારણ કે તેના અભિપ્રાય મુજબ તે શિવાય યોજના નિઃસત્ત્વ બને. જો આ ચિકિત્સા ખરી હોય તો તે ઉપરથીજ આ યોજના હાલની સ્થિતિમાં સંગીત પ્રગટિરૂપ છે, અને તે માટે હિન્દી વજીર અને વાઇસ-રોયનો આભાર માનવો ધટે છે એમ મુક્તકંઠે કહેવાનો અને તેમ કહેવા ન ઇચ્છનારથી રીસાઇને લુહા પડવાનો નરમ પક્ષનો આગ્રહ સમજાય છે. આ ઉપરથી એ પણ ક્ષિત ધાય છે કે સરકારી યોજનામાં કરવાના સુધારાપર ને પક્ષ પ્રમાણમાં ઓછો ભાર મુકે છે એટલે તેને તે વિષે બહુ આગ્રહ નથી અને તે હાલના સ્વરૂપમાં કાયમ રહે અને અમલમાં મૂકાય તો તેમાં બેઠતા સુધારા સામેલ દરાવવાને તે બેઠકબેર ચળવળ ચાલુ રાખે નહિ. બીજી પાસ અમારી ખાતરી છે કે કેંગ્રેસે યોજનામાં જે મુદ્દાના સુધારા માગ્યા છે તે સ્વીકારવામાં નહિ આવે તો કેંગ્રેસ પક્ષ જરૂર આગ્રહભરી ગરમ ચળવળ ચલાવશે, જો એ પક્ષ વચ્ચે મળી દૃષ્ટિ-ખિન્નુનો આવો બેદ હોય તો પછી તેઓ જે સુધારા માગે છે તેમાં મોટો ભેદ છે કે નહિ એ સવાલ લગભગ નિરૂપણી બને છે કારણ કે તે સુધારાના વગ્ન અને મહત્ત્વ વિશેજ અનેના હૃદયમાં ગંભીર બેદ રહે છે. એકને જે આપવા ધાર્યું છે તે તેની સાથે લેવાની વધારાની વસ્તુ કરતાં પ્રમાણમાં વધારે કિંમતી લાગે છે તેથી લગભગ ચોક્કસ મળવાની ચીજ પર તેની દૃષ્ટિ આતુરપણે મોટી છે; જોખને જે બોણુ મળવાનો સંભવ લાગે છે તેના પ્રમાણમાં તેમાં સામેલ કરવાનું મત્ત ઘણુંજ વધારે મૂલ્યવાન લાગે છે અને તેથી તે સત્ત્વને મેળવવાને તે પક્ષ આતિશય ઉત્સુક છે. આ બેદ આગળ અમુક સુધારાનો પ્રશ્ન નજીવો છે; અને અમે કહેવાની હિંમત ધરીએ છીએ કે અમે જણાવ્યું છે તેવું નરમ પક્ષનું દૃષ્ટિખિન્નુ હોય—કેંગ્રેસની અત્યાર સુધીની ચળવળને તિલાંજલિ આપી છે તેવી યોજના અમલમાં મૂકવામાં મરકારના મળતીવા થવાનો—અગ્નના પ્રતિનિધિ નરીકે આત્મઘાત કરનારો તેનો ઉદ્દેશ હોય તો તે કેંગ્રેસથી દૂર રહી છે એમાં તેની શોભા જળવાઇ છે.

અસ્તાવ.

દશે કેંગ્રેસની આ બેઠકના કામ તરફ વળીશું. સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ તરીકે મી. વિદ્યુલભાઈ પટેલે સુયોગ્ય ભાષણ કર્યું હતું. તેમાં પક્ષબેદ વિશે ચર્ચા કર્યા પછી તેમણે હિન્દી મરકારના બંધારણમાં અગ્નને સત્તા આપવા વિશે અને આવાત નિકાસપર જકાત નોંધવાની સ્વનંતના વિશે લુસ્તાદાર વિવેચન કર્યું હતું. કેંગ્રેસના પ્રમુખ મી. સૈયદ હસન ઇમામે ખરેખર પ્રમુખપદ શોભાવ્યું હતું. આવે કચોકરીને અને પક્ષબેદને પ્રસંગે કેંગ્રેસનું કામ પાર ઉતારવાને પ્રમુખપાસેથી જે વિશાળ સામ્રીયન્ય, શાંત મમતાલપણ અતુલ વૈર્ય, અને

દરેક હિંદીવાને સમજવાની જરૂર છે કે આ દેશમાં આપણે સ્વતંત્રતાના પૂર પહોંચાઈમાં આવીશું કે પરતંત્રતાની બેડીઓમાં સડીશું, લાખો અને કરોડો માણસ જરૂરી ખોરા અને સુખનાં સાધનો મેળવશે કે હાલની સાફ્ટ ગ્રાસદાયક ગરીબાઈ અને ભૂખમર્યાદા શીખશે, સામાન્યના બંધારણમાં આપણે ઈર્ષ્યા અને સંસ્થાનોનાં ગુલામ બનીશું કે ખરે ખર સ્વતંત્ર, સરખા લાગીદાર બનીશું, આપણા શારીરિક અને માનસિક જીવન અને મરણ-એનો આધાર હિંદી સરકારની રચના ઉપર છે. કેએસની સચના મુજબ પોલીસ, ન્યાય અને કાયદાનાં જે ખાતાં પ્રાંતમાં સરકારને હસ્તક રહે તેના ઉપર સ્વાભાવિક રીતે હિંદી સરકારનો કાબુ રહે. ઉપરાંત પરદેશ અને દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ, લશ્કર અને નૌકા, આયાત અને નિકાસ ઉપર જકાત, નાણાં અને ચલણી નોટાં, આવક વેરો અને રેલવે, મીઠું અને અપીણ એ ખાતાંઓ પણ જે રાજ્યને સત્તા હોય તેમજ સામાન્ય રીતે હિંદી સુલેહ શાંતિ અને રક્ષણ માટે જે કંઈ જરૂરનું લાગે તે કરવાનો અધિકાર હોય તે શું ન કરી શકે ? હિંદી સરકારના અંગરૂપ, તેના તાખાની પ્રાંતિક સરકારમાં સ્વરાજ્યની શરૂઆતજ કરવામાં આવે અને હિંદી સરકારનો-દિલ્લી અને સીમલાનો દુર્ગ પ્રમુખને માટે અભેદ રહે તેમાં કિંચિત્ પ્રવેશ પણ કરવા દેવામાં ન આવે એ અસંભવ છે. “ દુનોક, દિલ્લી દૂર અસ્ત ” હજી દિલ્લી દૂર છે-એવા હિંદમાં જુના કાળમાં મરાઠુર થયેલા ઉર્દુ વાક્યનું-સ્મરણ કરાવવાથી હિંદીઓને સંતોષ થશે નહિ. અને કેટલાકે તો એમ કહેવાને તત્પર થશે કે હિંદની તવારીખના ઈન્કીબર કેટલીએ વાર હલ્લા થયા છે, તેનાં કિસ્સો કેટલીએ વાર છતાયો છે અને હિંદુ અને મુસલમાન, મોગલ અને તાર્તર અને અધ્યાન એવા કેટલાએ જુદા જુદા રાજ્યોની ડેરજદલી દિલ્લીના તખ્તપર થયેલી છે. હિંદી સરકારના રાજ્યતંત્ર ઉપર હાલ તરત થોડો પણ કાબુ પ્રમુખના પ્રતિનિધિઓને આપવામાં નહિ આવે તો પ્રાંતમાં મોટા મુદ્દાના અમલમાં મૂકાયા છતાં પણ તીખી, જુસ્સાદાર ચળવળ મતલ આનુ રહેશે, એ સરકારે સ્પષ્ટ રીતે સમજવું જોઈએ.

હિંદીઓના હક્કનું જાહેરનામું.

હિંદી સરકારની તાત્વિક સત્તા વિષે અને તેના અમલથી અગ્રાધિત રહે એવા હિંદી-
“ પ્રાથમિક હક વિષે નીચેના ઐતિહાસિક ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો:—

“ ૪. નીચેની કલમોને બાધ નહોતી આવે એવી રીતે આ દેશની સુલેહ શાંતિ અને રક્ષણને લગતી બધી બાબતોમાં હિન્દી સરકારને અવિલકત રાજ્યવહીવટી સત્તા રહેશે.

શ્રીપ્રીરા શહેરીઓ તરીકે હિન્દીઓના હક્કનું જાહેરનામું પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવાના કાયદામાં સામેલ કરવું જોઈએ.

(૧) નામદાર શહેરશાહના બધા હિન્દી પ્રજાજનો અને હિન્દમાં રહેતા કે કાયદા મુજબ હિન્દી ગણતા સર્વે કાયદામાં સરખા છે અને તેમની વચ્ચે ભેદ લાવ થાય એવો મુદ્દાનો કે ન્યાયપદ્ધતિનો, શેઝદારી કે પહીવટી કાયદો આ રાજ્યમાં હોવો જોઈએ નહિ.

(૨) કાયદેસર અને ખુદદી સુનવણી પછી સાધારણ ન્યાયની અદાલતના કરમાન સિવાય નામદાર શહેરશાહના કેાઇ હિન્દી પ્રજાજનની સ્વતંત્રતા અને

જનમાલને કોઈ મંડળમાં સામેલ થવાના અને સ્વતંત્ર ઉચ્ચાર અને લેખનના હક્કને હાની કરી શકાશે નહિ.

(૩) ગ્રેટબ્રિટનની માફક લાઇસેન્સ ખરીદીને હુધીઆર ધારણ કરવાનો હક્ક દરેક હિન્દીને રહેશે અને સાધારણ ન્યાયની અદાલતના ફરમાન સિવાય તે લાઇસેન્સ પાછું લઇ શકાશે નહિ.

(૪) છાપખાનાં સ્વતંત્ર રહેશે અને છાપખાના કે વર્તમાનપત્રની નોંધણી વખતે કંઈ લાઇસેન્સ અને જામીન આપવામાં આવશે નહિ.

(૫) બીજા બધા બ્રીટીશ પ્રબળતાને સરખી રીતે લાઘુ પડતા હોય તે શિવાયના બીજા કોઈ કાવુતની રૂએ નામદાર શહેનશાહના લશ્કર કે નૌકા સैन्यમાં કામ કરતા કોઈ હિન્દીને શારિરીક શિક્ષા કરવામાં આવશે નહિ."

કોઈપણ દેશની અંદરની સુલેહ શાંતિ અને બહારના શત્રુઓ સહામે રક્ષણ માટે સભ્ય જનામંદાર એમ તેને તે સંબંધી બવરયા કરવાની, નાણાની તેમજ વહીવટની વિશાળ સત્તા હોવી જોઈએ. હાલ હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ કરવામાં અંગ્રેજ અમલદારો ને સિપાઇઓ મદદ કરે છે અને લશ્કરની આખી બવરયા અંગ્રેજ અધિકારીઓને હસ્તક છે. આ સ્થિતિમાંથી નીકળવાને-મોટે ભાગે હિંદી અમલદારોને હિંદી સિપાઇઓ આપણું રક્ષણ કરે ને મોટે આપણે પ્રયાસ કરીએ છીએ. પણ જ્યાં સુધી હાલની સ્થિતિ આજ છે ત્યાં સુધી અંગ્રેજ અમલદારોની બનેલી હિંદી સરકારને હિંદી શાન્તિના રક્ષણને માટે વિશાળ સત્તા સોંપવી જ જોઈશે. પણ સુલેહ અને બવરયાની સાથે સુરાભ્ય જળવવાને-જુદા જુદા ખાતાનો સારો વહીવટ કરવાને સરકારને મોટી સત્તાઓ આપવી જોઈએ-અને સારા વહીવટની અંદર નાણાં ખાતાનો પણ સમાવેશ થાય-એવું જે સ્વતંત્ર મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ રિપોર્ટમાં તારંવાર જણાવવામાં આવ્યું છે તેના કોંગ્રેસ આક્રમક રીતે પૂરેપૂરો નકાર કર્યો છે. દેશના રક્ષણની સાથેજ તેની આન્તરિક સુલેહ શાંતિને ગાઢ સંબંધ છે, અને તેથી તે ત્રણેને વિષે હિંદી સરકાર, હિંદી વજીર અને પાર્લામેન્ટને જવાબદાર હોવાથી તેને હસ્તક સંગીન સત્તા હોવી જોઈએ. પણ મહેસુલ અને ખર્ચના કેવળ અંદરના વહીવટના ખાતા વડન જુદી ક્ષત્રમાં આવે છે; અને તેથી તેમાંના બધાં અથવા કેટલાક પ્રજાને સોંપાય એવાં હોવાથી ને વિષે કાંઈ ખામ સત્તા સરકારની હોવી જોઈએ નહિ અને પારાસભાની સામાન્ય કાર્યવાહીમાં સુરાભ્યને જામે સ્ટિંકિટ વગેરેથી વિશેષ નોંખવાનો અધિકાર પણ સરકારને હોવો જોઈએ નહિ.

પણ હિંદી સુલેહશાંતિના રક્ષણ માટે ચંપૂ સત્તા સરકારને સોંપતાં આપણું કાળજી દે છે; કારણ કે તેને નામે ખાસ કરીને છેલ્લાં દશ વર્ષમાં આપણા અનેક પ્રકારના નાગરિક તરીકેના હકપર છીની વફવામાં આવી છે. તેથી સરકારની આ વિષેની સત્તાપર એવી મર્યાદા મૂકવામાં આવી છે કે તેનાથી હિંદીઓના પાંચ મુદ્દાના હક્કને ખાધ આવે નહિ. (૧) પ્રથમ તે કાયદોમાં મુદ્દાની તેમજ વહીવટની જાગતોમાં હિંદીમાં વસતા સર્વને મરખા હક હોવા જોઈએ, ફોજદારી અદાલતનો કાયદો વાંચતા જણાય છે કે બ્રિટિશ આદામીઓને પકડવા વિષે અને તેમનો મુદ્દરદો ચકાવવા વિષે ખાસ નિયમો મૂકવામાં

આવ્યા છે, જેને 'પારણામ તેમને અમુક હિંદી એકના પોલીસ અમલદારનું પકડી રાકે અને તેમનો મુકરદ્દો સેશન્સ કોર્ટ કે હાઇકોર્ટ, તેમના જાતલાઇઓની જ્યુરીની સહાયથીજ ચલાવી શકે. આથી કાયદામાં હિંદીઓ દરતાં અંગ્રેજોનો મોભો વધી જાય છે અને હિંદીઓના રાષ્ટ્રીય આત્મમાનની હાનિ થાય છે. (૨) જનમાલની સલામતી અને લખવા બોલવાની છુટપર ખુલ્લો તપાસ પછી સામાન્ય કોર્ટ લુકમ કરે તે સિવાય કંઈ પણ અંકુશ નજર મૂકી શકાય, એ નિયમ પણ સરકારે સ્વીકારવોજ જાઇએ. અંગાળાના ૧૮૧૮ના એક જૂના કાયદાથી, અને લડાઇ દરમ્યાન દેશમાં શાંતિ જાળવવાને પસાર કરવામાં આવેલા "ડિફેન્સ ઑફ ઇન્ડિયા" એક્ટની રૂએ કાંઇપણ જાતની કોર્ટની તપાસ વગર કેવળ શકપર સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ, યુવકો અને ગૃહસ્થોને સરકારે 'નબરેકેટ' અને કેદ કર્યા છે, તેમાંનાં કેટલાકે અનેક પ્રકારનાં અસહ્ય દુઃખો સહન કર્યા છે, તથા મરણ પામ્યા છે, થોડાકે આત્માઘાત કર્યો છે, અને થોડા ગોંડા પલ્લયમ ગયા છે, અને લડાઇ પૂરી થઇ ગયા પછી પણ આવી સત્તા કાયમ રાખવાનો સરકારનો ઉદ્દેશ જણાય છે, તે વખતે આ હકપર આપણા સર્વસ્વનો આધાર છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. સુલેહ શાંતિ જાળવવાને સરકાર વિશાળ સત્તાઓ રાખે પણ કોર્ટની તપાસ સિવાય હિંદના કાંઇ વતનીની અંજત સ્વતંત્રતા કે લખવા બોલવાની છુટપર સરકાર તરાપ ન મારે એ માગણી જોટલા આગ્રહ અને આવેશથી કરવામાં આવે તેટલાં ઓછાજ છે. (૩) હથિયારબંધીના કાયદાથી આપણી પ્રજા એટલી નામદં બની ગઇ છે કે તે પોતાના દેશનું તો શું પણ પોતાના ગામ ધર અને કુટુંબનું પણ રક્ષણ કરવાને અશક્ત બની ગઇ છે. સાત્રાજ્યના અને દેશના રક્ષણમાં વધારે અને વધારે ભાગ લેવાને આપણને કહેવામાં આવે છે તે વખતે આપણામાં વીરતા જગૃત કરવાને અને પોષવાને ઇચ્છાંકની મારફત આ દેશમાં પણ હથિયાર વાપરવાની છુટ હોવી જોઇએ. ત્યાં પોસ્ટ ઓફીસમાં અમુક રકમ ભરવાથી હથિયારનું લાઇસન્સ મળે છે તેમ અહીંમાં પણ મળે એવી આપણી માગણી છે. (૪) ૧૯૧૦ ના જાપાના કાયદાથી દરેક જાપાના અને વર્તમાનપત્રના માલિકને માથે ડીમેકલીસની તરવાર ઝંઝુમે છે. ગમે ત્યારે તેની પાસે જામીન માગવામાં આવે, જામીન લીધા હોય તે જસ કરવામાં આવે અને વધારે જામીન માગવામાં આવે અને છેવટે આખું જાપાનું જસ થઇ શકે એવી સત્તાઓ ઓસ્ટ્રીઆના એક કાયદાના ધોરણપર નિરંકુશ અમલદારોને હસ્તક રહેશે ત્યાં સુધી હિંદમાં જાપાની સ્વતંત્રતા સંભવતીજ નથી. આવો કુર જુલ્મી કાયદો રદ કરવામાં આવે અને ફોજદારી કાયદાની સંજોગો અને જાતિદ્રોહ સંબંધી કલમોજ તેમના પર અંકુશ તરીકે પુરતાં જણાય એમ આપણે માગીએ છીએ. (૫) હિંદી લશ્કરને માટે જે કાયદો હાલ પ્રચલિત છે તેની રૂએ હિંદી સિપાઇઓને અમુક ગુન્હાઓ માટે શરીર પર ફટકા મારવાની સત્તા આપવામાં આવેલી છે. આથી સિપાઇઓને દુઃખ સહન કરવું પડે છે એટલુંજ નહિ પણ બ્રિટિશ સિપાઇઓને મુકાબલે તેઓ હલકા ગણાય છે. આપણી એવી માગણી છે કે આ જાણતમાં બ્રિટિશ અને હિંદી સિપાઇઓ સરખી પદવીપર મુકાય અને અંગ્રેજ સિપાઇઓને ફટકા મારવાનો નિયમ હોય-જો આવો કાંઇપણ નિયમ હોય તો-તે નિયમજ હિંદી સિપાઇઓને લાગુ પડવો જોઇએ.

આ ઉપરથી સમજાશે કે આ પાંચ મનુષ્ય અને શહેરી તરીકેના કુદરતી હક હિંદી

એને આપવાની સરકાર ચોક્કસ ખાત્રી આપે તોજ હિંદી સરકારને દેશના સુલેહશાંતિ અને રક્ષણ વિષે વિશાળ સત્તાઓ આપવાનું હિંદીઓ રાજપુત્રીથી કબુલ કરે. વધારામાં આ સુધારાઓ વિષે જે કાયદો હાલ બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવામાં આવે તેમાંજ ચોક્કસ કલમથી હિંદીઓના આ પાંચ હક કબુલ કરવામાં આવે એમ આ ઠરાવમાં જણાવ્યું છે. હિંદી વજર આ કાયદો રજુ કરતાં પોતાના ભાષણમાં પણ આવી ખાત્રી ઓપી શકે પણ આવી રીતે બોલાવતાં વચનો કાયદામાં બંધનકારક ગણાતાં નથી અને આપણા અત્યાર સુધીના અનુભવથી આવાં વચનો વિષે તીવ્ર અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો છે. આ પ્રાયશ્ચિક્ક હક નવા કાયદાની કલમમાં મૂર્તિમંત થાય એ માગણી આ કોંગ્રેસ પહેલી વાર કરી છે અને ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં મરાઠુર થયેલા “ મેન્ના કાર્ડ ” અને “ બીલ ઓફ રાઇટસ ” ની તે યાદ આપે છે તેથી આ કોંગ્રેસ આપણી મજબૂત ચળવળમાં નાંખાંકિત થશે.

નાણાંની સ્વતંત્રતા.

આ મહત્વના વિષયમાં કોંગ્રેસે જે ઠરાવ પસાર કર્યો છે તેના બે મુત્તમ વર્તમાન-પત્રમાં લેવામાં આવે છે. એક આ છે:—

“ આ કોંગ્રેસનો એવો મજબૂત અભિપ્રાય છે કે સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો નાણા સંબંધી જે સ્વતંત્રતા ભોગવે છે, તે હિન્દી પ્રમુખના હિતને સાફ હિંદી ધારાસભાઓને આપવી આવશ્યક છે.”

બીજો મુત્તમ આ છે:—

“ સામ્રાજ્યના હિતને બાંધ ન આવે એવી રીતે હિંદી સરકારને નાણાંની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવાનો આ કોંગ્રેસ આગ્રહ કરે છે.”

અમને યાદ છે તે પ્રમાણે પહેલો મુત્તમ કોંગ્રેસમાં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. પણ મંત્રણ છે કે બીજો મુત્તમ એ તેનું સુધરેલું સ્વરૂપ છે, અને જૂલથીજ પહેલા સ્વરૂપમાં તે જાહેર રીતે પસાર કરવામાં આવ્યો છે. અને દેખીતી રીતે બીજો મુત્તમોજ વધારે ચોક્કસ છે. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નાણાંની-હિન્દના ખદારામાંથી ચતી આયાત અને નિકાસપર કર નાંખવાની સંપૂર્ણ સત્તા હિંદી સરકારને આપવી જોઈએ-પણ એવી રીતે કે સામ્રાજ્યના હિતને તેથી બાંધ ન આવે. હાલના બંધારણ પ્રમાણે હિંદી સરકાર લગભગ બધી મુદતની બાબતોમાં હિંદી વજર અને પાર્લામેન્ટના અંકુશમાં છે. હવે હિંદના ખદારામાં જકાત નાંખવાથી સ્વાભાવિક રીતે હિંદમાં આવના પરદેશી અને ખાસ કરીને ઇંગ્લંડના માલની આયાત પર અસર થાય અને તેથી તે બાબતમાં હિંદી વજરે અને પાર્લામેન્ટે પશુ-જે માધારણુરીતે હિંદના સર્વાલોમાં રસ લેતી નથી-તેણે હિંદી સરકાર પર ઘણો અંકુશ રાખ્યો છે. ખદારથી આવતા સુતરના માલપર જકાતનો ઇતિહાસ જણીતો છે. હિંદી સરકાર મહેસુલ વધારવા માટે ખદારના કાપડ પર કર નાંખવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે જ્યાં મંદ્રામાં તે વિષે ઘણી રમઝમ થવા પછી હિંદની ખીલોમાંથી નીકળતા માલપર ઠેકું દકાની જકાત નાંખવાની મરતેજ ખદારના માલપર તેટલીજ જકાત નાંખવા દેવામાં આવી. હમણા બપોરે હિન્દ તરફથી મુદ્રાપાતે ૧૫૦ કરોડ રૂપીઆની બેટ આપવાનું નક્કી થયું ત્યારે તેના બાજુ માટે મહેસુલ

વધારવાને બદલના માલપર ૭૩૬ ટકા જેટલી જઘાત નાંખવાની હિંદી વજરે રમ્યા આપી; પણ તે વિષે પાર્લામેન્ટમાં પણ ઘણી સખત ચર્ચા થઈ હતી ને આપણે જાણીએ છીએ. જ્યારે બ્રિટિશ મંર્યાનો આપાત નિકાસ પર ચોતાની મરજી મુજબ કર નાંખી શકે છે ત્યારે હિંદી સરકારને હમેશાં હિંદી વજર અને પાર્લામેન્ટ-જેમાં ઈંગ્લાંડના વેપાર ઉદ્યોગના ઘણા પ્રતિનિધિઓ હોય છે-તેના તામામાં રહેવું પડે છે-અર્થાત ઈંગ્લાંડના સ્વાર્થની આતર હિંદને સહન કરવું પડે છે-ઈંગ્લાંડની રાજકીય તેમજ આર્થિક બેડીમાં હિંદ અપડાયલું રહે છે.

આ અમલ સ્થિતિનો અંત આવવો જોઈએ અને આ બાબતમાં તો ખરેખર હિંદને માત્રાત્મ્યનું સ્વનંત્ર લાગીદાર બનાવવું જોઈએ. સાત્રાત્મ્યના અધા દેશો પોતાના હિતની ખાતર જઘાત નાંખે છે તેવી સત્તા હિંદી સરકારને પણ હોવીજ જોઈએ. વહાણો દારૂગોળો વગેરે યુદ્ધની સામગ્રી હિંદ મોટા જઘામાં પૂરાં પાડી શકે તે માટે સરકાર પણ હિંદને પગ લાર કરવા-આવા નવા ઉદ્યોગો ખીલવવાને તેવા માલની આપાતપર જઘાત નાંખવાનો ઉદ્દેશ રાખે છે, પણ તેનો હાથ હિંદી વજરના હુકમથી બંધાએલો છે. હિંદી પ્રગ્ન હિંદી સરકારના આ ઉદ્દેશને વધાવી લે છે, તેમજ યુદ્ધ સાથે સંબંધ ન ધરાવતાં પણ પ્રગ્નને અતિશય ઉપયોગી થાય'એવા મોટા તેમજ પરચુરણ નવા હુકમર ઉદ્યોગો ખીલવવાને, પરદેશથી આવતા મોંઘા નાંધપર મોટી જઘાત નાંખવા ઇચ્છે છે, તેમ નવા ઉદ્યોગો માટે હિંદના ધંધા માલનો મંઘદ કરવા પણ તે ઇચ્છે છે. કાંઈ પણ દેશની આબાદાનીનો આધાર તેના ઉદ્યોગપર છે અને જો તરતમા હિંદી સરકારને આપાત નિકાસપર છુટે હાથે જઘાત નાંખવાની સત્તા આપનામાં નહિ આવે અને હાલની માફક તેને હિંદી વજર અને પાર્લામેન્ટને અધીન રાખવામા આવજે તો દુનીયાની બધી સુધરેલી પ્રગ્નઓ હિંદને સુસરો અને હિંદીઓ "લાકડાં કાપનારા અને પાણી ખેંચનારાની" ગિયતિમાં રહેશે.

હિંદી અને પ્રાતિકે રાજનધારણમાં જે સુધારા કરવામાં આવનાર છે તેના પૂરેપૂરું અમલ માટે પણ આ સત્તા મળવાની જરૂર છે. આપણે પ્રાંતનો દાખલો લઈએ. પ્રગ્નકીય પ્રધાનોને કેળવણી, આરોગ્ય વગેરે લોકહિતનાં ખાતાં સોંપવામાં આવનાર છે, પણ તેની સાથે તેના વહીવટ માટે હાલના કરતાં થોડીજ વધારાની રકમ આપવાની છે. હવે આબકારી ખાતું પ્રધાનોને સોંપવાનું છે તેની આવક તો પ્રગ્નના હિતની દૃષ્ટિથી ઓછી કરવી પડશે-કારણ કે દારૂની દુકાનો ઓછી થાય તેમાંજ પ્રગ્નને લાલ છે. જો જમીન મહેસુલનું ખાતું તેમને સોંપવામાં આવે તો ખેડુતોને કચરી નાંખતો લાર હલકો કરવાને તેની આવક પણ ઓછી કરવી જોઈએ-પછી તે ન કરી શકાય તે જુદી વાત છે. હવે પ્રાંતના મહેસુલનાં બે મુખ્ય ખાતાંની આવક જરા પણ ઓછી કરવામાં આવે તો પછી કેળવણી અને આરોગ્યનાં માધનો વધારવાને જે વધારે તે વધારે મોટી રકમોની દરવધે આપણને જરૂર પડે ને ક્યાંથી મળશે? હિંદી સરકારમાં પણ મીઠાનો કર ઓછો કરવાની-અને તો તે તદ્દન નાણુંત કરવાની આપણે લડન ચલાવીએ છીએ; પણ જો તેની આવક કમી કરવામાં આવે તો તેટલી રકમ મેળવવાને સરકારને નવા કર નાંખવાનો અધિકાર રહેશે, પણ જનમસુદાયની હદયમેક ગરીબાઈ જોનાં કાંઈ નવા કર લાગ્યેજ નાંખી શકાય.

આ સંયોગોમાં અનિષ્ટ ખાતાંની આવક ઝોટી કરવાને અને પ્રત્યેયયોગી ખાતાંપર ખર્ચ વધારવાને એકજ ધોરી રસ્તો છે-તે આયાત નિકાસપર જરૂર જેટલી જકાત નાંખવાને છે, જે પરદેશી માલની આયાત આપણા દુનિવર ઉલોગોને ઉગતા અટકાવે અને જે પ્રમાણમાં મોજશોખનો, શીમંતો વાપરે એવો હોય તેનાપર સખ્તમાં સખ્ત જકાત નાંખી-નેજ આ દેશને આગાદ કરી શકાય અને રાજકીય સુધારાનો લાભ લઈ શકાય.

આ બાબતમાં હિન્દી સરકાર અને હિન્દી પ્રજા એકજ છે. સરકાર પણ ઉલોગોની ઝોખતમાં હિન્દને ષગજર કરવા અને પોતાની આવક વધારવા ઇચ્છે છે અને તેથી હિન્દના વહીવટ અને પ્રમદિતની દૃષ્ટિથી યોગ્ય લાગે તે જકાત નાંખવાની સ્વતંત્રતા તેને આપવી જોઈએ. તેથી આ સુધારેલા ઠરાવમાં હિન્દી ધારાસભાને બદલે હિન્દી સરકારને માટેજ આ સત્તાની માગણી કરી કોંગ્રેસે સંતોષ માન્યો છે.

સામ્રાજ્યતા હિતને બાધ ન આવે એવી રીતે આ સત્તા આપવી જોઈએ એને અર્થ એમ તો નજ કરી શકાય કે સામ્રાજ્યની સત્તાના કેન્દ્રસ્થાનરૂપ બ્રીટીશ પાર્લામેન્ટને હિન્દી સરકાર આ બાબતમાં અધીન રહે; કારણ કે જકાતની બાબતમાં તો તે પાર્લામેન્ટ માત્ર ઈજ્લાહનાજ પ્રતિનિધિરૂપ છે અને સંસ્થાનો પણ તે બાબતમાં તેનાથી સ્વતંત્ર છે. પણ તેનો અર્થ એવો સમજાય છે કે આખા સામ્રાજ્યના જુદા જુદા દેશો વચ્ચે જકાત વગેરે આર્થિક વ્યવહાર વિશે વિચાર કરવાને સામ્રાજ્યતા પ્રતિનિધિરૂપ જે ખાસ પરિષદ મળે તેના ઠરાવને હિન્દી સરકાર અધીન રહે. વધારામાં સામ્રાજ્યતા હિત વિરુદ્ધ હિન્દી સરકાર પોતાની સત્તા ન વાપરે માટે કેટલાક વિશાળ નિયમો થડીને તેને બંધનકારક કરી શકાય. પણ તે નિયમો થડ્યા પછી હિન્દી વચ્ચર અને પાર્લામેન્ટ, તે નિયમોનો ભંગ થાય તે શિવાય હિન્દી સરકારની જકાત મંજૂરી રાજનીતિમાં અંતરાય નાંખવો જોઈએ નહિ. વધારામાં એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે સામ્રાજ્યની જે પરિષદ જકાત વગેરે અગત્યના પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાને બોલાવવામાં આવે તેમાં હિન્દી સરકાર અને હિન્દી પ્રજા તરફથી સુઠાએલા પ્રતિનિધિયોને મોકલવા જોઈએ. નહિ તો હિન્દને આ બાબતમાં ઇચ્છંદુ ઉપરાંત સંસ્થાનોની પણ સુભામગીરી વહેરવી પડશે.

રાજમંધારણમાં સુધારા થાય કે ન થાય પણ નાણાની સ્વતંત્રતા હિન્દી સરકારને મળવીજ જોઈએ. જકાતની રાજનીતિને નિર્ણય લંડનથી નહિ પણ દિલ્હી અને મીમ-લાથી થવો જોઈએ. તેમ જંધારણના છટ સુધારા મળે પણ જો હિન્દને નાણાની સ્વતંત્રતા આપવામાં નહિ આવે તો તે વિષે વેગભરી લડત માટે સરકારને તૈયાર રહેવું પડશે. સુધારાના રીપોર્ટમાં આ વિશે કુંડી નિષ્ફળ થયાં કરી કંઈ પણ ચોક્કસ દરખાસ્ત કરવામાં નથી આવી તેથી હિન્દમાં તીવ્ર અસંતોષ થયો છે અને જો સુધારાના ખરડામાં આપણી આ માગણી સ્વીકારવામાં નહિ આવે તો હિન્દમાં રહેજ પણ શાંતિ થશે નહિ.

હિન્દી સરકાર.

કોંગ્રેસે પસાર કરેલા ત્રણ વધારેમાં વધારે મહત્વના સુધારા દરખાસ્ત વિવેચન કરીને હવે સરકારની દરખાસ્તોમાં જે વિગતવાર સુધારા તેણે સુચવ્યા છે તે આપણે જોઈશું. કોંગ્રેસનો છઠો ઠરાવ આ પ્રમાણે હતો—

“હિંદમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની પ્રથા શરૂ કરવાને ના. હીંદી વજીર અને વાઇસરોય સાહેબે આંતરજાતીય અને પ્રયત્ન કર્યો છે તેની આ કૌતસિક કદર કરે છે અને જો કે તે કબુલ કરે છે કે કેટલીક દરખાસ્તો હાલની સ્થિતિમાં કેટલીક દિશામાં પ્રગતિરૂપ છે તોપણ તેનો એવો અભિપ્રાય છે કે દરખાસ્તો એકદર નિરાશાજનક અને અસંતોષકારક છે અને જવાબદાર રાજ્યતંત્રની દિશામાં તે સંગીન પગલું જાને તે માટે તેમાં નીચેના સુધારા અત્યંત આવશ્યક માને છે.

(૧) પ્રાતિક સરકારમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે હિન્દી સરકારમાં પણ સરકારી અને પ્રજાકીય એવી ખાતાના વિભાગની પદ્ધતિ અમલમાં મૂકવી જોઈએ.

(૨) પરરાષ્ટ્રીય બાબતો (સંસ્થાનો સાથે મંમંથ સિવાય) લશ્કર, નૌકા, દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ અને ઉપરના કુશલમાં જણાવેલા હક્કના જાહેરનામાને બાધ ન આવે એ રીતે જાહેર સુલેહ શાંતિ અને દેશના રક્ષણ સંબંધી બાબતો સરકારને હસ્તક રહેશે અને બાકીના વિષયો પ્રબળ સંપાદો.

(૩) સરકાર હસ્તક ખાતાના ખર્ચનો, મહેસુલપર પહેલો બોલો ગણાશે.

(૪) અંદાજ પત્રની મંજૂરીનો વહીવટ ખાતો માટે ન્યૂનવેસા ધોરણપર રચવો જોઈએ.

(૫) કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ સ્થાપવી નહિ. બધા ધારા ધારાસભામાં બીજા રૂપે દાખલ કરવામાં આવે પણ જો તે સરકારી ખાતાના સંબંધમાં મરકારને જરૂરનો લાગે એવો ધારો ધારાસભા પસાર ન કરે તો ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલ એક વર્ષ સુધી ફરમાનથી જોઈતી વ્યવસ્થા કરે પણ ધારાસભામાં હાજર રહેલા સભાસદો પૈકી ૪૦ ટકા તેની તરફેણમાં હોય તો તેનો ફરીથી અમલ કરી શકાશે નહિ. પણ જો કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ સ્થાપવામાં આવે તો કુલ સભાસદો પૈકી અડધા ચુંટાએલા હોવા જોઈએ અને તેટલો વહીવટ માત્ર સરકારી ખાતા વિષેજ લાગુ પડશે.

(૬) સરકારી ખાતાના કાગળબારી મંડળના સભાસદો : (જો તેમાં એક કરતાં વધારે હોય તો) પૈકી અડધા હિન્દીઓ હોવા જોઈએ.

(૭) ધારાસભાના સભાસદોની કુલ સંખ્યા ૧૫૦ રાખવી અને તે પૈકી ૬૬ પ્રજાના ચુંટાએલા હોવા જોઈએ.

(૮) ધારાસભાના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ ધારામલો તરફથી ચુંટાએલા હોવા જોઈએ.

(૯) ધારામલોને ખાતાની કાર્યવાહીના નિયમો અચવાની કે તેમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા રહેશે.

(૧૦) કાઉન્સિલ અને ધારાસભાની બેઠકા અમુક મુદતર કરેલે વખતે અથવા સભાસદોની અમુક સંખ્યા મારણી-કરે ત્યારે તે બોલાવવાની ફરજ હોવી જોઈએ.

(૧૧) કાયદાથી વચન આપવું જોઈએ કે ૨૫ વર્ષથી ઓછી મુદતમાં હિન્દમાં સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવું જોઈશે.

(૧૨) હાલમાં પ્રીવી કાઉન્સિલ સ્થાપવી નહિ.

આમાં પ્રથમ તો મી. મોન્ટેગ્યુ અને કોર્ડે ચેમ્બર્લેન્ડે હિંદના રાજકીય પ્રશ્નો ઉપેક્ષ કરવાનો શુદ્ધશુદ્ધિથી પ્રયત્ન કર્યો છે એ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે અને તેની સાથે એ પણ જણાવ્યું છે કે કેટલીક દરખાસ્તો હાથની રીયલિટીમાં સુધારારૂપ છે. હાખલા તરીકે પ્રાંતમાં કેટલાંક ખાનાં ધારાસભાના ચુંટાયલા સભાસદો પૈકી અમુક ગૃહસ્થ પ્રધાન તરીકે નીમાય તેમને સોંપવાની અને ધારાસભામાં પ્રજાના સીધા મતથી મોટા ભાગના સભાસદો ચુંટાવાની તેમજ અમુક અપવાદ સિવાય અંદાજપત્ર વિશે ધારાસભાનો મત લેવાની દરખાસ્ત એકંદરે રીક જણાય. પણ કેંગ્રેસ આગળ વધીને જણાવે છે કે અહીં દરખાસ્તનો કુલ મરવાળો એકંદરે અમંતોપકારક અને નિરાશાજનક છે. અને આ પણ યથાર્થ છે; કારણ કે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સુધારાથી રાજસભાના કેંદ્રસ્થાન રૂપ હિંદી સરકારમાં તો કંઈક વધારે લાગણ્ય વાપરવાની પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને તક મળે પણ તેનું કોઈ પણ ભાગ કે ખાતાપર સહેજ પણ અંકુશ તેમને આપવામાં આવે નથી. અમને લાગે છે કે સુધારાની યોજના વિશે જે લાગણી આખા દેશમાં વ્યાપી રહેલી છે તેનો કોંગ્રેસે શુદ્ધિપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે. આરા હેતુ અને પ્રાંતોમાં થતી પ્રગતિનો તેણે સ્વીકાર કર્યો છે, તેની સાથે ખાસ કરીને હિંદી મરકાર વિશે દરખાસ્તો સંબંધી તીવ્ર અસંતોષ અને નિરાશા દર્શાવી છે. જે કોઈ શુદ્ધિશાળી અંગ્રેજ આ હસવ વાંચશે તે નેહ શકશે કે એક પાસ કોંગ્રેસ યોજનાને એટલા ઉમેગકાથી વધાવી લેતી નથી કે જોયી તેની ન્યૂનતા વિશે તે લગભગ બેદરકાર રહે અને બીજા પાસ તે આખી યોજનાને એક રહી કાગળનો કડકો ગણી ફેંકી ફેંકી નથી. પણ તેના સદશીને આવકાર આપી તેમાં યોજનામાં આવેલા આખા તંત્રને કબજા રાખે છે, પણ તેમાં જે મંજીર નૂતના તેને જણાય છે તે પૂરવાને સરકારને આશ્રયપૂર્વક વિનંતિ કરે છે, અને તે ન્યૂનતાઓ પૂરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી યોજનાને નિરાશાજનક ગણે છે. આમ કોંગ્રેસના વિરોધીઓ-હિંદીઓ અને અંગ્રેજોને જણાવે છે તેમ કોંગ્રેસ યોજનાનો નકાર કરતી નથી પણ તેના ત્રારતુ ગ્રહણ કરી તેનાજ ધોરણપર આવશ્યક સુધારાઓ કરવા માટે આવેશ અને આગ્રહ ધરાવે છે. આ હસવમાં રાષ્ટ્રીયત્વ અને વ્યાવહારિકતા-સરકાર સાથે સમાધાન કરવાની ઇચ્છા અને તેની સાથે પ્રજાપક્ષની વડીલાતમાં અડગપણ એ રજૂ રીતે જણાય છે.

આ હસવની ૧૧ મી કક્ષમ અતિશય મહત્વની છે. કસકતાની કોંગ્રેસમાં એવો હસવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો કે જે કાયદાથી હિંદના રાજ્ય બંધારણમાં સુધારા કરવામાં આવે તે કાયદાની કસમથી સરકારે એવું વચન આપવું નેહએ કે હિંદુસ્થાનમાં અમુક હુંફી મુદતમાં સંપૂર્ણ જગ્યાજદાર રવશન્ય સ્થાપવામાં આવશે. મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્બર્લેન્ડ રિપોર્ટમાં પણ કસમ કરવામાં આવ્યું છે કે હિંદી પ્રજા વધારે હકને માટે તૈયાર થાય તેમ તે મળે એ માટે કંઈ અવરજા કરતી નેહએ. તેમાં શ્રવ્યું છે કે સુધરેલી પ્રાંતિક ધારાસભા પહેલી વાર મળે તે પછી પાંચ વર્ષ-પ્રધાનોને વધારે ખાતા સોંપવાનો અધિકાર હિંદી સરકારને રહેશે. અને સુધારાની રાશ્યાત યથા પછી દશ વર્ષ અને તે પછી ચાર વર્ષના અંતરે સુધારાનો અમલ તપાસવા અને તે ઉપરથી નવા સુધારા સૂચવવા ચિઠ્ઠિશ આલોમન્ટ તરફથી એક કમીશન નીમાશે. આમ પાંચ દશ, બારીશ એમ છુદે છુદે અંતરે આપણા મતદારો પ્રતિનિધિઓ-પ્રધાનોની પરીક્ષા લેવામાં આવશે અને તેના પરિ-

જામ બેઠ તેમને ઉપરની ભૂમિકાપર ચઢાવવા કે નહિ તેનો વિચાર કરવામાં આવશે. હિંદી પ્રજામત સ્વાભાવિક રીતે આ પદ્ધતિમાં તેની શક્તિ અને લાયકાત વિષે અયોગ્ય અવિશ્વાસ જુએ છે અને તેથી તેનો તિરસ્કાર કરે છે. આપણા પાછલા અનુભવ ઉપરથી આવા કમીશનનાં પરિણામ ઉપરથી આપણો વિશ્વાસ હીટી ગયો છે. ડીસેન્ટલીઝેશન કમીશનનો ઉમદા રિપોર્ટ બહાર પડ્યો વર્ષો વીતી ગયાં ત્યાં સુધીમાં તેની સૂચનાઓને અમલમાં મૂકવાને હિંદી સરકારે શું કર્યું? અધારણું વિષે તપાસ કરવાને સૂચવેલાં કમીશનની ભલામણોનો અમલ તો પાર્લામેન્ટનેજ કરવાનો રહેશે. અને આમની મજાની કાયમી કમીટી હિંદી સવાલોનો વિચાર કરવાને નીમાયા પછી પણ તે પોતાનું કાર્ય ટેટલા ઉત્સાહથી અને ટેટલા સમયમાં કરશે તેનું માપ અત્યાર સુધીનાં અનુભવ ઉપરથી આવી શકશે. સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ વિષે હિંદની ધીરજ હવે ખપી ગઈ છે અને તે ટીલ અને કમીશનો હવે સહન કરી શકે એમ નથી. સ્વરાજ્ય આપવાને માટે સમયની મર્યાદા બાંધવાનો ફિલિપાઇનનો દાખલો આપણી સમક્ષ મોજુદ છે અને કેંગ્રેસ સરકારને આગ્રહ કરે છે કે તેમણે હિંદને પણ સ્વરાજ્ય આપવાને પંદર વર્ષની ગ્રાન્ટ સુદત કાયદાથી બાંધવી નોંધએ.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સ્વરાજ્યની શરૂઆત પ્રાંતિકની સાથે હિંદી સરકારમાં પણ કરવી નોંધએ. પ્રાંતોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની શરૂઆત કરવાને સરકારે જે પ્રયાસ થોડા છે તેજ હિંદી સરકારને માટે યોજવાને કેંગ્રેસ ભલામણ કરે છે. અર્થાત્ પ્રાંતોના ધોરણપર હિંદી સરકારમાં પણ કેટલાંક ખાતાં હાલ તુરત સરકારને હસ્તક રહે અને બાકીનાં તમામ ધારાસભાના સુદાયલા સલાસદો પૈકી અમુક ગૃહસ્થાને પ્રધાનો નીમી તેમને મોંઘવામાં આવે. દેશની સુલેહશાંતિ અને રક્ષણ માટે સરકારને જરૂરી સત્તા આપવાનું ઉપર જણાવ્યું છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે પરદેશ અને દેશી રાજ્યો માથે સંબંધ, બરફ, નૌકા ને સુલેહશાંતિનાં ખાતાં સરકારને હસ્તક રહે અને બાકીનાં-જકાત અને રેલ્વે, આવકવેરા અને રજીસ્ટ્રેશન, તાર અને ટપાલ, મીઠું અને અપીણ એ ખાતાં પ્રધાનોને સોંપાય. હિંદીઓના હક્કનું જે જાહેરનામું ઉપર રજુ કર્યું છે, તેને બાધ ન આવે એવી રીતે સુલેહશાંતિની વ્યવસ્થા કરવી નોંધએ અને સામાજિકના સંસ્થાનો સાથે સંબંધનું ખાતું પ્રધાનોને સોંપવું નોંધએ એમ ખાસ કરીને જણાવ્યું છે. દક્ષિણ આફ્રિકા અને શીંગમાં હિંદીઓને જે હાડ-મારીઓ ભોગવવી પડી છે તે આ કુવમનું કારણ પૂરું પાડે છે.

રાજ્યમાં આવ્યો છે. પ્રગ્નકીય ધારાસભાની ઉપર વધારે સત્તાવાળી અને વધારે અમલદારી તત્વવાળી બીજી સત્તા રચાય તે કરતાં સરકાર જરૂરી કાયદો તરતજ દરમાનથી અમલમાં મૂકે અને પછી વીસ ટકા જેટલા સરકારે નીમેલા સભાસદો જે ધારાસભામાં હોય તેના આલીસ ટકા જેટલા સભાસદોની સંમતિયોગ કાયદો કાયમ રખાય, એ કોંગ્રેસને વધારે ઉચિત લાગ્યું છે. કારણ કે તેથી આશરે વીસ ટકા જેટલા ચુંટાયલા સભાસદોની મંમતિ-મેળવવાની સરકારને જરૂર પડશે અને ધારાસભાનું ગૌરવ સચવાશે, પણ આ સુચનાનો નકાર કરી સરકાર કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ રાજવાની ચોખ્ખા ધારે તો તેમાં ચોખ્ખાનામાં સુચવ્યા પ્રમાણે કુલ પચાસ સભાસદોમાંથી માત્ર એકેવીસજ નહિ પણ બારાબર અર્ધા ભાગના પ્રગ્નમતથી ચુંટાયલા હોવા નોંધ્યો.

પ્રાંતના ધોરણે સરકાર હસ્તક રહેતાં ખાતાનો વહીવટ કરનાર, કારોગારી સભાના સભાસદો પેકી અર્ધભાગના હિંદીઓ હોવા નોંધ્યો એમ સાતમી કક્ષમમાં જણાવ્યું છે, તે ઉપરાંત પ્રધાનો પણ, કારોગારી સત્તા બોગવશે એટલે આખા કારોગારી મંડળમાં હિંદીઓની વધુ સુખ્યા થાય. અમને આ સુચના કંઈક વધારે પડતી લાગે છે પણ કોંગ્રેસની મૂળ ચોખ્ખામાં માગેલા કેટલાક હક સમાધાન તરીકે છોડી દેવામાં આવ્યા છે અને પરિણામે કદાચ આ બાગતમાં તેનું અતિક્રમણ કરવામાં આવ્યું હશે. બાકીની કક્ષમે સહેલાઈથી મમજી રાકાય એમ છે.

પ્રાંતિક સરકાર.

પ્રાંતના બંધારણમાં જે સુધારા ચોખ્ખાનું સરકારે રિપોર્ટમાં જણાવ્યું છે તે વિષે કોંગ્રેસની સુચનાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) કારોગારી મંડળમાં ખાતા વગરના વધારાના સભાસદો હોવા નોંધ્યો નહિ.

(૨) પહેલી સભાની શરૂઆતથી ધારાસભા તરફ પ્રધાનોની જવાબદારીનો સિદ્ધાંત અમલમાં આવશે.

(૩) પ્રધાનોની પદવી અને પગાર કારોગારી મંડળના સભાસદો જેવાજ રાખવાં.

(૪) સરકાર હસ્તક ખાતાના કારોગારી મહાના સંભાલશે (જે તેમાં એકથી વધારે હોય તે તે) પેકી અડધા હિન્દી હોવા નોંધ્યો.

(૫) હિન્દી મરકારના કાળા શિવાયનું અંદાજપર ધારા સભાના કાણુ નીચે રહેશે. પણ સુધારેલી ધારા સભાઓની પહેલી સુદ્ધ દરમ્યાન સરકાર હસ્તક રહેલાં ખાતાં માટે એકસ રકમ આપવી નોંધ્યો અને જે વધારે કર નાખવાની જરૂર પડે તો મરકારી અને પ્રગ્નકીય ખાતાનો વહીવટ કરનાર મગજ કારોગારી મરકાર તરફથી તે નાંખવા નોંધ્યો. ધારાસભા.

(૧) જે કે કોંગ્રેસ એમ માને છે કે પ્રજા સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય માટે લાયક છે તોપણ સુધારાનો કાયદો પસાર કરવાનું સરસ કરવાના ઉત્તુથી પહેલાં જ વર્ષે માટે કાયદો પોલીસ અને ન્યાય (જેસ શિવાયતાં) ખાતાં કારોગારી સરકારના હસ્તક રાખવા કોંગ્રેસ તૈયાર છે. રાજદારી ન્યાય અને અમલ બળતવણી ખાતાં તરતજ જુદાં પાડવાં નોંધ્યો.

(૨) ધારા સભાએજ પોતાના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ નીમવા જોઈએ.

(૩) ગ્રાંડ કમીટી નીમવાની દરખાસ્ત રદ કરવી જોઈએ. કાયદો, ન્યાય અને પોલીસ સુદ્ધાંત બધાં ખાતાં વિષે કાયદા ધડવાની સત્તા ધારાસભાને રહેશે પણ સરકારને હસ્તક ખાતાં વિષે કોઈ ખાબતમાં ધારાસભાના નિર્ણયથી સરકારને સતોષ ન થાય તો તે બાબત હિન્દી સરકાર આગળ રજુ કરી શકશે. હિન્દી સરકાર તે હિન્દી ધારાસભાના આગળ રજુ કરી શકે અને ત્યાં સામાન્ય પદ્ધતિ અનુસરવામાં આવશે. પણ જો ગ્રાંડ કમીટી રાખવામાં આવે તો તેના મલાસદો પૈકી ઓછામાં ઓછા અડધા ધારાસભા તરફથી નીમાશે.

(૪) ધારાસભાના મલામદો પૈકી ૫ પ્રજાના મતથી ચુંટાશે.

ચુંટણી

(૫) જ્યારે હિન્દી ધારાસભા, કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ અથવા પ્રાંતિક ધારાસભાને રદ કરવામાં આવશે ત્યારે ગવર્નર જનરલ કે ગવર્નર નવી ચુંટણી માટે જરૂરી હુકમ આપવા અને રદ કર્યાની તારીખથી ત્રણ માસમાં તે મંડળને જોડાવવાની ફરજ રહેશે.

(૬) ધારાસભાને પોતાની કાર્યવાહીના નિયમો ધડવાની કે તેમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા રહેશે અને તેને ગવર્નરની મંમતિ જોઈશે નહિ.

(૭) મતદાર મંડળ તરફથી ફરી ચુંટણી કરાવવા શિવાય બીજા કારણથી કોઈ ધારાસભાને રદ કરવામાં આવશે નહિ અને તેમ કરવાનું કારણ વિખતવાર આપવામાં આવશે અને તેના પર પ્રધાનની મહી હોવી જોઈશે.

સરકારી યોજના પ્રમાણે પ્રાંતના બંધારણમાં મુખ્ય સુધારો એ કરવાનો છે કે રૂબરૂણી, આરોગ્ય, આબકારી, સ્થાનિક, ઉદ્યોગ, ખેતી, સરકારી પેઢીયો વગેરે ક્ષેત્રોમાં ખાતાંપરથી હિન્દી સરકારનો અંકુશ એવી લઈને તે ધારાસભાના ચુંટાયેલ સભાસદો પૈકી પ્રધાન તરીકે નીમાયેલલા ગૃહસ્થાને સોંપવામાં છે અને ખાજાનાં ખાતાં એક અંગ્રેજ અને એક હિન્દીની બનેલી કારોબારી સભાના હાથમાં રાખવાનાં છે. ગવર્નર, પ્રધાનો અને કારોબારી સભા એ મોં સાથે કામ કરશે અને તે બધા મળીને પ્રાંતની કારોબારી હકુમન ચલાવશે. પ્રાંતિક કુલ મહેસુલમાંથી પહેલાં હિન્દી સરકારનો ફાળો અને પછી કારોબારી સભાને હસ્તક રહેતાં ખાતાં માટે જોઈતાં નાણાં લઈને ખાજાનાં પ્રધાનોને આપવામાં આવશે અને તેમને વધારેની જરૂર જણાશે તો ધારાસભાની સંમતિથી તેઓ વધારે કરનાંબી શકશે.

સમગ્ર પ્રાંતિક કારભાર પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સોંપવા વિષે શંકા તથા અશ્વદ્ધા અને છતાં કંટક રાક્ષાત કરવાની જરૂર-એ જે વિરોધી વૃત્તિઓ વચ્ચે આ યોજના સમાધાન રૂપ છે. મી. કર્કમિ ધારાસભા અને કારોબારી સત્તાને સંપૂર્ણ બેદ ખાતાં પ્રમાણે કરવાનું સ્વચ્છ હવું તેના અંશ આમાં જણાય છે અને આવાં ચોક્કસમાં વધારે વિભાગની રહામે હિન્દી પ્રજામત. પહેલાં ઉરકરાયેલો હતો અને છે. હિન્દના રક્ષણ સુરોહ અને શાંતિ જળવવા માટે હિન્દી સરકાર પાસે વિશાળ સત્તાઓ રહે અને બધી બાબતમાં પ્રાંતિક સત્તાની તે મર્યાદા રહે તે જાનાં સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય આપતાં સરકાર અટકે છે, તેથી તેની આદ દાનન વિષે આપણને શંકા થાય છે. વળી, કુલ પ્રાંતિક મહેસુલમાંથી

હિન્દી સરકારના કાગા ઉપરાંત સરકાર હસ્તક રહેતાં ખાતાં માટે પણ બોધતાં નાણાં પણ પહેલેથી સ્થલ સેવામાં આવે તેથી પ્રધાનોના આગેા કારભાર નીચી પાયરીપર મુકાય છે-કેમ બાલુ ઉત્તિષ્ટ અન્નથીજ તેમને બોળન કરવાનું અને કરાવવાનું હોય. અને આ પ્રકૃતિ સ્થાને ખરેખરો વ્યાવહારિક વાંધો તો એજ છે કે કુલ આવકમાંથી કારોબારી મંડળ નહીં કરે નેટલી રકમ લઈ શ્રષ્ઠ બાકીની રકમ પ્રધાનોને આપવી અને પછી કેળવણી આરોગ્ય વગેરે પ્રત્યેયોગી ખાતાં માટે તે ઓછી લાગે તો તેને માટે નવા કર નાંખવાનું તેમને મુશ્વેતું એ તેમને ઘણીજ ખરાબ કિયતિમાં મૂકવા જેવું છે. અલગત એમ પણ દલીલ કરવામાં આવી છે કે પ્રધાનોજ કર નાંખી શકે એમ હોવાથી તેઓ કારોબારી સલાના ખર્ચપર દાખ મૂકી શકશે અને જો તે ખર્ચ વધવાથી તેમના ખાતાં માટે જોઈતી રકમ નહિ રહે તો તેઓ પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપી શકશે, આમ અને અને ન પણ અને. પ્રધાનો કેવા નિમાશે અને કારોબારી મંડળ તથા ધારાસભા તરફ કેવી વર્તણૂક રાખશે એ હાલ કહી શકાય નહિ. ગમે તેમ થાય તો પણ મરદાર હસ્તક ખાતાંને પ્રધાનોના ખાતાં કરતાં ઉંચી પાયરીપર મૂકી પ્રધાનોને જરૂરી ખર્ચ માટે કર નાંખવાનું કહેવું એ પ્રતિક સ્વરાજ્યનો અંશ નથી પણ ઉપહાસ છે, ખાતાના વિભાગની ત્રુટિએ એવી પણ દલીલ કરવામાં આવી છે કે પ્રતિક સત્તાનું દેન્દ્રસ્થાન કેળવણી કે આરોગ્ય ના ખાતામાં નથી પણ પોલીસ, ન્યાય અને મહેસુલ ખાતામાં છે. તે ખાતાના ન્હાના અમલદારોને પણ જનસમુદાય સરકાર તરીકે ઓળખે છે અને પ્રગતિ સાધે કે ખરાબ કરવાની નિરંકુશ સત્તાઓ તેમના હાથમાં છે ખાતાનો વિભાગ ઉદારમાં ઉદાર રીતે કરવામાં આવે તો પણ પોલીસ અને ન્યાયખાતાં તો સરકારના હાથમાં રહેજ અને નેથી સંગીન રાજસત્તા પ્રગતિ પ્રતિનિધિઓના હાથમાં આવે નહિ. હિન્દના આગળ વધેલા ત્રણ ઇલાકામાં પણ પૂરેપૂરું સ્વરાજ્ય આપવામાં આવે તોજ પ્રગતિ સંગીન હિત કરવાની અને સ્વરાજ્ય મથાવવની આપણી શક્તિ બતાવી દેવાની આપણને પૂરેપૂરી તક મળે.

કોંગ્રેસનો આવો મત હોવા છતાં પણ ઉપરના કરાવમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નકારમાં વખત ન શુભાવતાં સમાધાન તરીકે પ્રતિરી સુલેદ શાંતિ સાથે સંબંધ ધરાવતાં-પોલીસ, ન્યાય અને કાયદાનાં ખાતાં કારોબારી સત્તાને મોપી બાકીનાં તમામ ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવાની માગણી કરી છે. જમીન મહેસુલનું ખાતું મારામાં સારા પ્રાંતોમાં પણ સરકાર પોતાને હસ્તક રાખવા માગે છે તેની નામે આપણે વખતમાં સખ્ત વાંધો ઉઠાવીએ છીએ. જેમને કર નાંખવાની સત્તા આપવી છે તેમને હાલના મહેસુલનાં મોટામાં મોટા ખાતા પર કાણ આખોજ બોધ બોધે. અને ખેતીપર એક બે બીજી રીતે નિર્વાહ કરનારો વર્ગ-જે આખી વસ્તીના હમલગ ૭૫ ટકા જેટલો છે-ને વખતે વખતે વધતા જતા મહેસુલથી, ગોરા નેમજ, દેરી, મોટા નેમજ ન્હાના અમલદારોની બેદરકારીથી અને બુલમ અને ત્રાસથી કટકો પાયમાંલ થઈ ગયો છે, તેમનાં એક વખતમાં મુંદર વાડી જેવાં ખેતરો કેવાં વેરાન થઈ ગયાં છે, એક વખત આખાદ અને ભરેલા ગામ કેવાં ઉજ્જડ જંગલ જેવાં થઈ ગયાં છે એ જોયા પછી હવે એક ધડી પણ આ ખાતું કારોબારી સત્તાના હાથ નીચે રાખવાની આપણી ધીરજ રહેતી નથી. તેમાં વળી આવક વેરા આકારવાની અને ફોજદારી ન્યાય આપવાની

અને પોલીસ ખાતા પર તેમજ સામાન્ય રીતે જીલ્લાના વહીવટની લગભગ બધી જાગેર ઉપર સાધારણ દેખરેખ રાખવાની સત્તા કલેક્ટરે, આસીસ્ટન્ટ તથા ડેપુટી કલેક્ટરે મામલતદારે અને અવલંકારકુનોના હાથમાં મૂકવામાં આવી છે તેથી તેમના મદદો આંકે રહી નથી. તેમના પર પ્રધાનો અને ધારાસભાનો અંકુશ મૂકીને તેમને પ્રજાના જીલ્લામંડળને બદલે પ્રજાના સેવક બનાવવા નોંધ્યો. ઉપરાંત ખીજાં પરચુરસ ખાતાં પણ પ્રધાનોને સોંપવાં નોંધ્યો. ઉચ્ચ ફળવણીનો વિભાગ પણ ફળવણીના પ્રધાનને હસ્તક રહેવો નહોતો; નહિ તો તેની શક્તિ વિશે અયોગ્ય શંકા રાખી છે એમ કહેવાય. અને નો યુનિવર્સિટી જેણે સ્વતંત્ર મંડળ કોલેજોના અભ્યાસક્રમ વગેરે ગોઠવી શકે તો પછી તેનો વહીવટ કરવાની જવાબદારી પ્રધાન પર નિર્ભરપણે મુકી શકાય.

પ્રધાનો વિશે રીપોર્ટમાં જે લખવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી આપણા મન પર એવી છાપ પડે છે કે જાણે કારોબારી સત્તાના ક્ષેત્રમાં પ્રધાનોને મદદરેખાની ખાતર દાખલ કરવામાં આવે છે. અને તેમના પગાર નક્કી કરવાનું મુલતવી રાખ્યું છે તે ઉપરથી આ છાપ વધી બેસે છે. કોંગ્રેસે જણાવ્યું કે કે તેમની બદલી પગાર વગેરે કારોબારી સભા-સદોના જેવાં જ હોવાં નોંધ્યો.

સુધરેલી ધારાસભાની સરખાતીજ પ્રધાનો તેને જવાબદાર હોવા નોંધ્યો એમ પણ કોંગ્રેસે જણાવ્યું છે. પ્રધાનોને સોંપાયેલાં ખાતા સંબંધી કાયદા અને અંદાજપત્ર વિશે ધારાસભાને મંપૂર્ણ સત્તા આપવામાં આવી છે એટલે ધારાસભાના સુદાએલા સભાસદોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી શકે એવાજ ગૃહસ્થને પ્રધાન તરીકે નીમવા નોંધ્યો. એ પણ દેખીતું છે કે જે પ્રધાનો અંદાજપત્રની દરખાસ્તો ધારાસભામાં પસાર કરવામાં નિષ્ફળ થશે તો તેમને રાજીનામું પણ આપવું પડે. આગ ૭નાં પણ મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્બર્ડ રીપોર્ટમાં કાંઈ પણ સ્થળે જણાવવામાં નથી આવ્યું કે પ્રધાનો ધારાસભાને જવાબદાર થશે અને તેમની નીમણૂક કરવાની સત્તા ગવર્નરને સોંપવામાં આવી છે તેથી આ કલમ રચવામાં આવી છે. પણ પ્રધાનો વિશે અવિધામના ધારાસભાના ઠરાવથી તેમને રાજીનામું આપવું પડે એવાં પ્રધાનોના પગાર મંજૂર કરવાનો અધિકાર ધારાસભાને મળે એવા ચોક્કસ હક આ કલમમાં માગવામાં નથી આવ્યા એમ અને માનીએ છીએ. ધારા સભાની માગણીથી કે પોતાની મરજથી હિન્દી સરકાર ખાંચ વર્ષ પછી તે હક આપી શકે એમ રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે અને તેથી પ્રધાનો ધારાસભામાં પોતાનું કામ ન ચલાવી શકે તેથી પોતાની મરજથી રાજીનામું આપે તે શિવાય તેમને રાજીનામું આપવાની દરજ પાડવાનો હક કોંગ્રેસને માગવો હેતુ તેના આગ ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો હોય.

મોડ કમીટી ન રાખવાની સૂચના કોંગ્રેસે કરી છે. પોલીસ, ન્યાય વગેરે સરકાર હસ્તક રહેતાં ખાતાં વિશે જે કાયદા પ્રાંતિક ધારાસભામાં પસાર ન કરાવી શકાય તે હિન્દી સરકારને વડી ધારાસભામાં પસાર કરવાની મુક્તિ કરવામાં આવે અને પછી વડી ધારાસભાનો સામાન્ય શિરસ્તો તેને લાગુ પડે. પણ જે વડી ધારાસભા તે પસાર ન કરે તો શું કરવું તે જણાવ્યું નથી. અમને લાગે છે કે પ્રાંતિક સરકારનો કાયદો આવી રીતે વડી ધારાસભામાં રજુ કરવામાં આવે ત્યારે વડી સરકારને હસ્તક રહેતાં ખાતા સંબંધી કાય-

હવે શિરસ્તો તેને કાઢી પાડશે નોંધાયે. અર્થાત્ ત્યાં પચાસ ન થાય તો એક વર્ષ સુધી ફરમાનથી તેનો અમલ કરવાની અને પછી ૪૦ દસ જેટલા મલાસદોની સંમતિથી તે કાયમ રાખવાની સત્તા હોવી નોંધાયે. વધારામાં કાંગ્રેસ જણાવે છે કે પ્રાંતિક ધારાસભાની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તાને હાની કરે એવી તેના શિરપર ડીમેન્ડસની તરવાર મારક ઝંઝૂમતી ગ્રાંડ કમીટી રાખવામાં આવે તો તેમાં રીપોર્ટમાં સુચવ્યા પ્રમાણે મરકાર નીમેલા મલાસદોની સંખ્યા ચુંટાયેલા મલાસદોના કરતાં રહેજ પણ વધારે હોવી ન જોઈએ પણ ખન્નેની સંખ્યા સરખી હોવી જોઈએ, જેથી નીમાએલા મમામદોમાં પ્રમુખનો ઉમેરો થતાં સરકાર સાધારણ રીતે પોતાનું ધાર્ણ કરી શકે.

કાંગ્રેસની ચેજનાના ધોરણ પર ધારાસભાના ૪/૫ ભાગના મલાસદો પ્રાંતમંત્રી ચુંટાયેલા હોવા જોઈએ. આ શિવાયની બીજી કક્ષા મરન છે.

પાર્લામેન્ટ અને મંડીયા એક્ટીસ.

આ વિષે મરકારી ફરખારોના સુધાન રૂપે કાંગ્રેસની મૂચના નીચે સુજન છે.

(૧) જેમ હિન્દી અને પ્રાંતિક મરકાર પ્રજાને સ્વાધીનતા આપવાનું થાય તેમ તેના પર પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી વજરનો અંકુશ કમી કરવો જોઈએ ત્યાં સુધી હિન્દી મરકાર મતદાર મંડળોને જાણવાર થાય નહિ ત્યાં સુધી પ્રાંતિક મરકાર પર દામ જે મત્તા પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી વજર ભોગવે છે તેનો ફરજોજના વહીવટની આગળપરના ગિલાયનો કંઈ પણ હિસ્સો હિન્દી સરકારને સોંપવો જોઈએ નહિ.

(૨) હિન્દી વજરની કાઉન્સીલ રફ કરવી અને હિન્દી વજરને સદ્દ કરવાને એ કાયમના ઉપમંત્રીઓ નીમવા અને તેમાં એક હિન્દીને નીમવો.

(૩) ઇન્ડિયન એક્ટિવના અમલદારો વગેરેના ખર્ચ કમીટી સરકારના આંદાજપત્રમાં સામેલ કરવો જોઈએ.

(૪) મરકાર હસ્તક રહેતાં ખાતાં વિષે નાણાંની કે રહીવટી કંઈ પણ સત્તા જ્યાં સુધી તે મંત્રીમાં પ્રાંતિક સરકાર મતદારમંડળને જાણવાર ન થાય ત્યાં સુધી તે સરકારને સોંપવી નહિ અને તે વિષે પાર્લામેન્ટ અને હિન્દી વજરનો અંકુશ કાયમ રાખવો.

(૫) ઇન્ડિયા કાઉન્સીલના હાલના સંધારણને તપાસી તે વિષે રીપોર્ટ ઘડવાને જે કમીટી નીમવામાં આવનાર છે તેમાં હિન્દીઓનું મંત્રીન પ્રમાણ હોવું જોઈએ.

પહેલી કક્ષામાં સુધાની એ વાત જણાવવામાં આવી છે કે જે પ્રાંતિક ખાતાં પર પ્રધાનો અને ધારાસભાને કાણ આપવામાં આવ્યો ન હોય તેના પર અંકુશ રાખવાની સત્તા હાલની માફક હિન્દી વજરના હાથમાં રહેતી જોઈએ અને હિન્દી મરકાર પ્રજાને જાણવાર થાય ત્યાં સુધી તેને સોંપવી જોઈએ. હિન્દી સરકારને સર્વ પ્રાંતિક સરકારના પ્રતિનિધિ અને ઉપરીરૂપ એકત્રિય ગણીને તેને વધારે સત્તાવાન અને પગલારે ફેરવાનો ઉદ્દેશ રીપોર્ટમાંથી થશે કેકાણે ગમગમ્ય છે, તેથી આ કક્ષા ઘડવાની જરૂર પડી છે. તે અનુસાર પોલીસ, ન્યાય, કાયદો વગેરેનાં પ્રાંતિક મરકારને હસ્તક રહેતાં ખાતાં પર માત્ર પરચુરણ વહીવટી દેખરેખનો જ સંધિકાર હિન્દી મરકારને આપી, તેના પર હિન્દી વજરની કાંઈ સત્તા કાયમ રાખવી જોઈએ.

જ્યાં સુધી હિન્દને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવામાં ન આવે અને પ્રાંતિક અને હિન્દી-સરકારને હસ્તક થોડાં પણા ખાતાં રહે ત્યાં સુધી તે વિષે તે પાર્લામેન્ટને જવાબદાર રહે-તેના પર પાર્લામેન્ટની વતી હિન્દી વજરને અંકુશ રાખવો પડે અને તેથી તે સંબંધમાં તેને સલાહ આપવાને કોઈકની તો નીમણુંક કરવી જોઈએ. હાલ તે કામ માટે ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ રચવામાં આવી છે, પણ મેસોપોટમિયા કમીશનના રીપોર્ટ વિષે ભાષણ કરતાં શ્રી. મોન્ટગ્યુએ પોતે જ જણાવ્યું હતું તે કે ઇન્ડિયા ઓફીસ તદ્દન જુની પુરાણી સંસ્થા છે, અને તેથી વહીવટમાં જે દીલ થાય છે તેની જવાબદારી માણુમને ભાગ્યેજ કંઈ કંપના આવી શકે. વળી જરૂરી તમામ માહિતી પૂરી પાડવાનું અને ખાતાની દૃષ્ટિથી સાધારણ મૂલ્યના કરવાનું કામ તો ઇન્ડિયા ઓફીસના અમલદારો કરી શકે. તેથી પ્રાંતિક અને હિન્દી સરકારને સજીવન અને પ્રજાપ્રીય કરવાને સુધારા અમલમાં મૂકાય ત્યારે ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ તો રદ કરવી જોઈએ અને તેની જગ્યાએ વિશાળ રાજનીતિની દૃષ્ટિથી સલાહ આપવાને બે ઉપમંત્રીઓ નીમવા જોઈએ. તેમાંના એક હિન્દી હોવા જોઈએ. હાલ કાઉન્સિલમાં ત્રણ હિન્દીઓ મિરાજે છે તો પછી બે ઉપવજરમાંથી એક હિન્દી રાખવાની માગણી વ્યાવહારિક જ ગણાય.

રીપોર્ટમાં એવી દરખાસ્ત રજુ કરવામાં આવી છે કે ઇન્ડિયા કાઉન્સિલના અધ્યક્ષમાં કેવા સુધારા કરવા જોઈએ અને ઇન્ડિયા ઓફીસનો ફેટલો અર્થે બ્રીટીશ સરકારની તીર્થરીમાંથી આપવો જોઈએ એ સૂચવવાને એક કમીટી નીમવી. ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ વિષે કોંગ્રેસે ઉપર પ્રમાણે આભિપ્રાય આપ્યો છે અને ઇન્ડિયા ઓફીસનો અર્થ-સંસ્થા-તેના મંત્રીની ઓફીસના અર્થની માફક-ઇંગ્લાંડની તીર્થરીમાંથી આપવું જોઈએ એમ પણ તેણે જણાવ્યું છે. આમ છતાં જો આ વિષે વિચાર કરવાને કમીટી નીમવામાં આવે તો તેમાં હિન્દીઓને મારી સંખ્યામાં-આશરે અડધા નીમવાની સૂચના કોંગ્રેસે કરી છે.

સર્વ પક્ષોનું સંગમસ્થાન.

આ મહત્વના ઠરાવો ઉપરાંત, ઓળખાના રાજકીય હક, ધારાસભામાં સુસલમાનોનું પ્રમાણ, લગ્નકર્મ કમીશન, ખાતાના વિભાગની અને ધારાસભાના અધ્યક્ષમાં મતાધિકાર વિષે નીમવાની કમીટીઓ, રાઉલેટ કમીટીનો રીપોર્ટ-એ વિષે ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા. હિન્દી સનદી નોકરીમાં જેમને દાખલ કરવામાં આવે તે પૈકી અડધા જ ઇંગ્લેંડથી નીમવાની અને હિન્દમાં તે નીમણુંક હરીફાઈની પરીક્ષા લઈને કરવાની તેમજ લરકરી કમીશનના ૨૫ ટકા હિન્દીઓને આપવાની પણ કોંગ્રેસે માગણી કરી છે.

આ બધા ઠરાવોનું અને કોંગ્રેસના આખા કાર્યનું જોવો સમવિતે જુદાપૂર્વક મનન કરવું તેઓ એક શરૂ કે તે મળતા પહેલાં સરકારી યોજના વિષે જે જુદા જુદા-કેટલાકે પરસ્પર વિરોધી વિચારો દેશમાં પ્રવર્તી રહ્યા હતા તેના સારનું દોહન કરવામાં-સર્વ પક્ષોની વૃત્તિઓનો સુદર મમન્ય કરવામાં કોંગ્રેસ અસાધારણ રીતે સફલ થઈ હતી. તેથી છેલ્લે દિવસે કોંગ્રેસના પ્રમુખ મો. હસન ઇમામ, પંડિત મદનમોહન માલવીયા, લો. ટિળક અને મી. બિપિનચંદ્રપાલ, શ્રી. ગોવિંદ રાધવ આપર, અને મી. લક્ષ્મણાઈ સામળદાસ-એ સર્વેએ કોંગ્રેસના ઠરાવથી પોતાને થયેલો અનહદ સંતોષ દર્શાવ્યો હતો; અને જ્યારે વંદેમાતરમનો સ્કંતિમય સૂર સાંભળીને હજારો પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકો માતૃશ્રમિને વંદન કરવા ઉભા

અથવા સારે તેમના હૃદયમાં પણ એજ લાગણી ઉભરાઇ રહી હતી કે જો કે કેટલાક જદા આંબેવાનોએ કોંગ્રેસમાં આવવાનું યોગ્ય ધાર્યું ન હતું તો પણ કોંગ્રેસે તો હંમેશાની મુજબ અથવા વિચારોનો સમાસ કરી અને હડાપણ અને દુરદર્શિતા, રાજ્યકૌશલ્ય તેમજ પ્રગતિકર્મો આગ્રહ દિન્દી પ્રગતના મૂર્તિમંત પ્રતિનિધિ તરીકે પોતાનું ઉજત પદ ગળાવ્યું છે. તે કોઇ પક્ષની નહિ પણ આખી પ્રગતની છે—સર્વેની કોંગ્રેસ છે—કોંગ્રેસમાં સર્વે છે.

પહેલાં કોંગ્રેસે રચેલી યોજનાથી તદ્દન ભુદા રૂપમાં સરકારની યોજના રચાએલી હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જે મુદ્દાના તીવ્ર મતબેદ ઉત્પન્ન થયા હતા તેનો સમન્વય કરવાનું કામ થયું મુશ્કેલ હતું. તે કામમાં કોંગ્રેસની વિવિધવિચારિણી કમીટીને ઘણો વખત આપવો પડ્યો એટલે સ્વાભાવિક રીતે કેટલીક વિગતની બાબતો વિચારવામાં અને તે વિષે દરેકે ઘડવામાં વિચાર તેમજ ભાષાની દૃષ્ટિથી કંઈક ઉતાવળ—કંઈક ભૂલો થયેલી જણાય છે; કેટલીક ઉપયોગી બાબતો વિસરાઇ પણ ગઇ છે. અમને આશા છે કે હવે મુદ્દાની માગણીઓ સ્પષ્ટ રીતે નહીં થયેલી હોવાથી આ ઉતાવળ અને આ ચૂકા સુધારવાનું કામ દિલ્હીની કોંગ્રેસ સારી રીતે કરશે.

મુદ્દાના દરેક વિષે પણ એક પછી એક વક્તાએ કોંગ્રેસમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું હતું કે તેમનામાંના કેટલાકના મતથી તે દરેક આગળ પડતો હોવા છતાં અને બીજા કેટલાકના મતથી તે પછાત હોવા છતાં તે સર્વેએ તેને સમાધાન તરીકે—સર્વ પક્ષોના સમન્વય તરીકે કબૂલ રાખ્યો હતો. આ તદ્દન ખરું છે. દાખલા તરીકે એક પક્ષ દેશના રક્ષણ, અને સુલેહ શાંતિની વ્યવસ્થા સંબંધી સંપૂર્ણ સત્તા દિન્દી સરકારને સોંપવાને તૈયાર ન હતો અને બીજાને તે સત્તા દિન્દીઓના મનુષ્ય અને શરેરી તરીકે કુદરતી હકને બાધ ન આવે એવી રીતેજ વાપરવાની કલમ ઘડવામાં આવી ત્યારે એક સમાધાન તરીકે તેણે તે કબૂલ રાખી. તે પક્ષ સંપૂર્ણ આંતિક સ્વરાજ્યની માગણી કરવા તૈયાર હતો; પણ શરૂઆતમાં થોડાં વર્ષ માટે—આય પોલીસ અને કાયદાનાં ખાતાં કોંગ્રેસની સરકારના હાથમાં સોંપવાનું તેણે સમાધાન તરીકેજ કબૂલ કર્યું હતું. તેમ બીજા પક્ષને એ લાગ્યું હતું—અને અમે અહીંયાં તેની માથે મૂકેલી છે કે કોલેન્સીલ ઓફ સ્ટેટ અને માંડ કમીટી કાઢી નાંખવાની અને ખોતાનાં વિભાગ અને ધારાસભાના અધારણ વિષે લક્ષ્યગણ કરવાને કમીટીઓ ન નીમવાની મુચનાઓ અને તે વિષે જે બીજા માર્ગ દર્શાવવામાં આવ્યા હતા તે અથા ભૂલભરેલા હતા. કોંગ્રેસના દરેકને બારીકાથી જોતાં સમજશે કે મુદ્દાના દરેકની મહત્વની બંધી કલમો સમાધાનરૂપ હતી. આ ઉપરાંત કંઈક એવા વિચારપર અવાજ છે કે પહેલાંની માફક કોંગ્રેસમાં રાજનીતિ અને પ્રગતિક વિષે એકજ નહિ બુદ્ધિ બુદ્ધિ ભાવના ધરાવનાર અનેક પક્ષ સામેલ થયાં છે. મીમીસ એની બેસ'ટે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું હતું તેમ આ પક્ષો વર્ષ-બેર પોતાનું કાર્ય પોતાની આગવી સંસ્થાઓ મારફત કરશે, અને કોંગ્રેસ એ પક્ષોની મંયુક્ત પરિપદ્ધતિ (joint convention) નવું-સ્થાન લેશે. આમ કોંગ્રેસની ભાવના કંઈક અદલાઇ છે—અદલાય છે, પણ તેથી તેની પ્રતિષ્ઠા અને જવાબદારી ઘટશે નહિ ખેન્ન-વધશે; પ્રગતના પ્રતિનિધિ તરીકે અને દિન્દીના સર્વ પક્ષોના ગમર્યાન તરીકે પ્રગત તેમજ સરકાર પર તેના કાર્યની વધારે ને વધારે ઝાપ પાડશે.

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

શંકા થઈ અને તેમણે પૂછ્યું કે આ રકમ હિંદી સરકાર લગાડ ખતમ થયા પછી પાછી વાળશે ખરીને? એટલે કે તે ઓહીયાં તો કરશે નહીં ને? ના. કામોદકે બવાબ આપ્યો કે ના. લલુભાઈ હિંદી સરકારને માટે આવો હલકો મત આપે છે તેથી હું દીલ્લીર છું, સને ૧૯૧૪માં પંજાબની સરકારી એક કરોડ રૂપીઆની રકમ હિંદી સરકારે ખાલસા કરી છે. અને હવે માત્ર તેનું બ્યાબ આપે છે તે ઉપરથી આ શંકા કાંઈ અરથાને છે એમ અમે માનતા નથી,

ના. મનમોહનદાસ રામજીએ ના ગવર્નરનો ફટલોક અંગત ખર્ચ (જે બધો સાર્વજનિક લેજુરીમાંથી આપવામાં આવે છે તે) ના ઉપર ટીકા કરીને તેમને નારાજ કર્યા હતા. ના. ગવર્નરના બગીચા પાછળ વાર્ષિક રૂ. ૪૦,૦૦૦ ખર્ચવામાં આવે છે, જેમાં એક ૪૦૦ રૂપીઆના યુરોપીયન માળીના પગારનો સમાવેશ થાય છે. તેમના બેંક પાછળ રૂ. ૨૦'૦૦૦ થી વધારે ખર્ચલામાં આવે છે અને સુસાફરી કરતી વખતે તેમને માટે સ્પેશીઅલ ટ્રેનનો ખર્ચ કરવામાં આવે છે તેવા ખર્ચો આવા વખતમાં ન કરવા જોઈએ અથવા તો ઘણા ઘટાડવા જોઈએ. ના. ગવર્નરે તે ટીકાનો ઉત્તર વાળતાં કહ્યું કે ના. મનમોહનદાસે આવી બાબતો જાહેરમાં મુકતા પેહેલાં સમ્યક્તાની આતર મને ખાનગીમાં આવી. ને આ બાબતનો ખુલાસો પુછ્યો હતો તો હું ખુશીથી તેમને આ ખર્ચ ચાલુ રાખવાની જરૂરીઆતના કારણો મમળવત. આમ કરવાથી તેમની શંકા ટળત અને આવી બાબતોની ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ આવત નહીં. તેમણે ખુલાસો કર્યો કે યુરોપીયન માળી મેં ગવર્નરનો ઓફિસ લીધો ને પેહેલાનો સરકારી નોકરીમાં દાખલ હતો અને વગર કારણે મરકારી નોકરને કેમ રજા આપી શકાય? જોડતો ઉપયોગ મારા પોતાના મોજ્જશોખ ને માટે ચતો નથી પણ પ્રત્તીતાલમાં પડેલા ધાયલ ચએલા સીપાઈઓનું મનરંજન કરવા ના કામમાં વપરાય છે. સ્પેશીઅલ ટ્રેન સંબંધી ઉલ્લેખનો અર્થ સમજ ફરતી ના. ગવર્નરે એવો ક્યોં કે મને સુસાફરી કરવા દેવાને જ ના. મનમોહનદાસ રાજ ન હોય તો તેમણે ધારાસભા પાસે તે પ્રમાણે ઠરાવ લાવવો અને પસાર કરાવવો જોઈ જાવિયના ગવનરે કાંઈ નારાજ નહીં થાય.

આખકારી ખાતા તરફથી દારની દુકાનો ચાલતા આવેલા વહિવટે પણ હરરાજ કરીને આપવાની નવી પદ્ધતિ સરકારે આ સાલથી અદલુ કરવાથી રૂ. ૩૫ લાખ તેજ કારણે ખાસ ઉપજ્યા છે. આ રકમમાંથી ૧૫ લાખ કળવણી ખાતામાં, ૧૦ લાખ સુખશાન્તિ ખાતામાં અને ૧૦ લાખ રૂપીઆ જાહેર બાંધકામ માટે આપવાના ઠરાવ્યા છે. દાર્થી ઉપજેલા પૈસા પાપનો પૈસો ગણાય, પણ ઉપર જણાવેલી ૧૫ લાખની રકમ તે આપણી આધમિક નિશાળોના મહેતાજીઓના પગાર વધારવામાં તથા મોંઘાઈ લયુ આખવામાં વપરાશે તેથી સુમાર્ગે ઉપયોગ થશે કેમ તો કહી વિના રહેવાનું નથી. દારનો પૈસો તે ખજાની બરઆદીનો પૈસો છે એ વાત ખરી છે. પણ મુંબઈ છલાકાની કુલ લા કરોડ રૂપીઆની ઉપજમાંથી ૩૫ કરોડની ઉત્પન્ન આ ખાતામાંથી આવે છે. એક કલમનત ગોદાંથી આ ૩૫ કરોડની ઉપજ બંધ કરવામાં આવે એમ માનીએ તો તેથી પડતો ખાડો કેવી રીતે ભરી કાઢવો એ કાંઈ નાનો સુનો પ્રશ્ન નથી.

બજેટની ચર્ચા ઉપરથી એક વિચિત્ર વાત જાણવામાં આવી હતી. સર સામુઅલ ડેવીડે થોડા વર્ષ પહેલાં આપણા ખેતીવાડી ખાતાના હસ્તકમાં એક મોટી ધર્માદા રકમ આપી હતી તેમાંથી જે ઍજન્ટથી ચાલતાં હજી વેચાતાં લેવામાં આવ્યાં છે અને તે ખેડુતોને ભાડે આપવામાં આવે છે. ખેડુતો આનો ખુબ સારો લાભ મેળવે છે; એક ખેડા જીલ્લામાં અને બીજું ધારવાડ જીલ્લામાં ચાલે છે. અહમદનગર જીલ્લામાં નેહેરુના પાણીથી શેડીનો પાક કરી તેમાંથી સાકર બનાવવાનો મોટા પ્રમાણમાં ધંધો કરવાને એક પરદેશી-એસ્ટ્રે-લીઅન-કંપની ઉભી થઈ છે તેને આ કામ માટે આખું હજી જોઈએ છે અને હાલમાં ઈંગ્લેન્ડ કે અમેરીકાથી આવ્યાં હજી આવી શકે તેમ નથી તેથી આ કંપનીના ઉપર અહે-શાન કરીને, અને ધારવાડ જીલ્લાના ખેડુતોની માગણીની દરકાર ન કરતાં, સરકારે તે વેચાતું આપનાનો ફાવ કર્યો છે. પરંતુ આ કૃત્યનો બચાવ કરવાને દલીલો કરવામાં આવી તે વિસ્મય પમાડનારી હતી. ના. કિરીજે કહ્યું કે દક્ષિણની ભૂમિમાં આવા મોં હજી હોય તો પણ પુરાં પડે નહીં, છતાં આ કામ કાંઈ મરકારતું નથી; સરકાર તો ફક્ત અખતરો કહે અને તે ફતેહમંદ થાય તો પછી ખાનગી સાદમે તે કામ ઉપાડી લેખું જોઈએ. ના. લખુભાઈ, જેઓ આ કંપનીના એક ભાગીદાર છે એમ કહેવાય છે, તેમણે તો એવી દલીલ નિષ્પક્ષપાતે કરી કે “જો મદરદુ કંપનીએ આ હજી વેચાતું ન હોય તો તે હજી મરકારે મેસોપોટેમીઆમાં ત્યાંની બોય ખેડના માટે મોકલી દેવાનો ફાવ કર્યો હતો તે પ્રમાણે હિંદુસ્થાનની બહાર જઈ રહેત. કંપનીએ ખરીદ કર્યું તેથી દેશતો અંદર તો તે હજી રહ્યું છે.” કંપનીએ હજી ખરીદ કરીને દેશમાં રખાવ્યું તે માટે તેનો ઉપકાર માનવાનો ફાવ સુકવાની દરખાસ્ત કાઢીએ લાવવી જોઈતી હતી! આનું નામ રખટ લાપામાં બોલીએ તો મામા મારીના કર્યું ન કહેવાય ?

પાંચ પરચુરણ બીલો.

બજેટ પરની ચર્ચા પુરી થયા પછી સરકાર તરફથી નાણાં ખાતાના મહાસદે તેનો ઉત્તર આપ્યો હતો અને ત્યાર બાદ કાયદા વડવાનું કામ હાથમાં લેવામાં આવ્યું હતું. પાંચ નાના કાયદાના ખરડાઓ હાલની કાયદા પોથીમાં દુરસ્તીઓ કરવાને માટે રજુ કરનામાં આવ્યા હતા. પ્રથમ ઇંગ્રેજ પદ્ધતિવાળા દાદતરોની સભા (કાઉન્સિલ) મંબઈની કાયદામાં એવો સુધારો સૂચનાગો હતો કે હાલમાં સમ-આસીસ્ટેટ મજૂનોને મદરદુ મળામાં મહાસદે ચૂંટવાનો દક નથી તે આપવો. તેમને આ સભા રજીસ્ટર કરે છે એટલે કે પોતાની ઝાતિમાં ગણે છે, પણ સરખા દરજ્જાના તેઓ ન હોવાથી તેમને સભામદો ચૂંટવાને હક નહોતો આપનામાં આવ્યો. આ સુધારો પેહેલીવરના વાયનમોંથી બાગલી ખેડકમાં પસાર થયો હતો. આ વખતે તે ઉપર નીમેથી કમીટીનો રીપોર્ટ રજુ થયો હતો અને મવાંનુમતે પાસ થયો હતો.

બીજો ખરડો કરાંચીની પોર્ટ ટ્રસ્ટ (બંદર ખાતાના મંડળના) કાયદામાં ફેરફાર કરવા સંબંધી હતો. બંદર ખાતાના વહિવટમાં લગાઈ ચાલે છે ત્યાં સુધી તથા ત્યાર બાદ થોડી સુદત સુધી, લશ્કરી ખાતાના એક મોટા અમલદારને સૈન્યસદ તરીકે નીમના માટે જોડવણ કરવામાં આવશે જેથી લશ્કરી અસબાબ તથા સૈન્યોએ લાવ

જાવ કરવાના કામમાં મુગમતા થાય. આ મુધારા જરાએ વિવાદાસ્ત ન હોવાથી ત્રણ વખતના વાંચનમાંથી આ બેકમાંજ પસાર થયો હતો.

ત્રીજો ખરડો પરદેશીઓને આપણું મ્યુનિસીપલ તથા જીલ્લા તાલુકાના મંડળોના સભાસદ થતાં અટકાવવા સંબંધી હતો. લગભગ સદ થતાં પહેલાં આપણાં કેટલાંક સ્થાનિક મંડળોમાં જર્મન, ઓસ્ટ્રીયન, અમેરીકન વિગેરે અન્ય પ્રાજનનોને સભાસદ થવાની છુટ હતી અને તે પ્રમાણે ખાસ કરીને કેટલાક પાદરીઓ આ મંડળોમાં ભાગ લેતા હતા, તે પ્રમાણે આ કાયદાથી હવે પછી થઇ શકશે નહીં. દેશી રાજ્યની પ્રજાને પરદેશી તરીકે આ કાયદામાં ગણવામાં નથી આવી. મુંબઈમાં વસતી ગોઆનીજ કોમના ના. કેપ્ટન ફરનાન્ડીએ હિંદુસ્થાનના પોર્ટુગીઝ મુલકમાં (દીન, દમણ અને ગોવામાં) રહેતા હિંદીઓને આ કાયદો લાગુ પાડવો નહીં એમ સૂચના કરી હતી, પણ મરદારે અને ધારાસભાએ તે માન્ય કરી નહતી.

ચોથો ખરડો ગામડાઓમાં રજારી ભરવાડ વિગેરે દોર ઉઠેરવાનો ધંધો કરનારી કામ તરફથી બેકુતોના બેતરમાં દોરના ધણુ ઝાડી મુકીને ઉભા પાકને નુકસાન કરવામાં આવે છે તેમને મળ કરવા માટે જીલ્લાની પોલીસના કાયદામાં નોંધતી કવમોના ઉમેરો કરવા સંબંધી હતો. પારકા બેતરમાં આ પ્રમાણે દોરના માલેદો ધણું નુકસાન જાણી જુજીને કરે છે, અને તેમને તેમ કરતાં અટકાવવાને માટે હાલનો કાયદો નોંધએ તેરફે કડક નથી તેથી આ ખરડો રજુ કરવામાં આવ્યો છે. આ ત્રાસ આખા છાત્રામાં થોડે ધણે અસર છે, પણ ગુજરાતમાં ખામ કરીને વધારે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું, અને તેના મતર્થનમાં નહીયાદમાં આ સંબંધી ગ્રાંટ ચડેલ કેમનું અને ગુન્દેશારો છુદી ગયાનું વર્ણન ના. કિટીજે કર્યું હતું. ના. નરિલાલ દેસાઈએ અમદાવાદ શહેરમાં પણ આ તામ ધણું છે અને તે માટે મ્યુનિસીપાલીટી ધરતા ઉપાયો લે છે છતાં ગુન્દેશારોને ચોગ્ય નક્કીયત આપવી શકતી નથી, તે જાણવી આ કાયદો ગામડાઓને તેમજ શહેરને એક સરખો લાગુ પાડવા સૂચવ્યું હતું. સૂચવિત અને સૂચવેલી વચમાં જે કોઈ રાખસ પોતાના અથવા બીજા કોઈના દોર અથવા જનવર લેકોના બેતરમાં બેમાડે તો તેને જ મામ સુધીની કેદની તથા એક હજાર રૂપિયા સુધીના ફંડની શિક્ષા થઇ શકે એવી આ કાયદાની મતલબ છે. ફંડ વસૂલ કરવા માટે જનવરોને જામ કરી દરરોજ કરી શકાય તેવી ગોડવણ પણ તેમાં કરવામાં આવી છે. એકંદરે આ ખરડા વિષે વિરોધ જતાવવામાં આવ્યો નહતો તેથી પોલેશીવારના વાંચનમાંથી પસાર થયો હતો અને વિગતવાર તે સંબંધી ચર્ચા કરવા માટે કમિટી નીમવામાં આવી હતી.

પાંચમો ખરડો મુંબઈ શહેરના મ્યુનિસીપલ કાયદામાં બારીક ફેરફારો કરવા સંબંધી હતો. આ કાયદો ૧૮૮૮ માં રચાયો છે. અને ત્યાર પછી તેમાં ત્યારે ત્યારે દુરસ્તી કરવાની જરૂર મુંબઈની ડેપુટીશનને જણાય છે ત્યારે ત્યારે સરકારને તે પ્રમાણે જણાવવાથી ધારાસભામાં નોંધના સુધારાઓ રજુ કરવામાં આવે છે અને તે સાધારણ રીતે હંમેશાં પસાર થાય છે. ડેપુટીશનની મરજી વિરુદ્ધ આ કાયદામાં ફેરફાર કરવાના ખરડા કવચિતજ ધારાસભામાં આવે છે. વિષય જરાએ વાદાસ્ત ન હોવાથી જુજ ચર્ચા થયા પછી ખરડો પસાર થયાનો હતો અને કમિટી નીમીછ હતી.

મુંબઈ કરાચીમાં ધરભાડાનો કાયદો નં-૨

ત્યાદ બાદ ધરભાડા ઉપર અંકુશના કાયદો નં-૨ નો ખરડો રજુ થયો હતો. મુંબઈ કરાચી જેવા મોટાં શહેરોમાં લગાઈના વખતમાં ધરભાડામાં થયેલો મોટો વધારો અટકાવવા માટે ગયા માર્ચ માસમાં એક કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. તે કાયદાને તે વખતે એકંદરે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓએ સંમતિ આપી હતી કારણકે કેટલાક ધરવાળાઓ ભાડાની બાબતમાં નિરંકુશ રીતે ગયા એક બે વર્ષથી વર્તના હતા અને તેથી જનસમાજને ઘણું સોસલું પડતું હતું તે નિર્વિવાદ ચાત હતી. તે કાયદાને પ્રજાએ તેમજ ધારાસભાએ આવકાર આપ્યો હતો. પરંતુ આ ખરડો અતિશય કડક છે અને અને ધરવાળાઓને અન્યાયકારક છે. તેથી બિનસરકારી સભાસદોના મોટા ભાગે સખત વિરોધ જતાવ્યો હતો. સાધારણ રીતે કોર્ટપણ નવા કાયદાના પ્રથમ વાંચન વેળા આટલો બધો વિરોધ ક્ષયિતજ બતાવવામાં આવે છે. આ વખતે ઘણી ચર્ચા થયા બાદ ખરડાની તરફેણમાં ૨૩ અને વિરોધમાં ૧૫ મત પડ્યા હતા. તેથી પેટેલી વારનું વાંચન થયું હતું અને કમિટી નીમવામાં આવી હતી. આ ખરડામાં વાંધા હતા જેની બાબતો ઘણી છે. પ્રથમ તો એ કે સરકારી કંટ્રોલર (તકરારી મકાનોના ભાડાં દરાવનાર અમલદાર) જે ભાડું કોર્ટપણ ધર્યા હુકમનું કરાવે તે કરતાં વિશેષ ભાડું લેનાર ધરધણીને તેના દોષ માટે માછરદેદ ખામે ઉભા કરી ૭ માસ સુધીની કેદની તથા એક હજાર રૂપિયા-સુધીના દંડની શિક્ષા કમીટી શકે. “સોયની ચોરી માટે ચૂળાની શિક્ષા” જેવોજ અન્યાય થયો. કાપડ, મીઠું, અનાજ વગેરે અનેક જરૂરીયાતની ચીજોનો ભાવ વેપારીઓએ નિષ્કારણ ચલાવી મુક્યો છે. તેના ઉપર કોઈ જાતનો અંકુશ નહીં, અને મકાનના માલેકોએજ જાણે ધર યાંત્રીને કાંઈ પાપનું દામ કહ્યું હોય તેમ તેને અનેક રીતે જકડી લેવાની ચયતા કરવામાં આવે છે તેથી તેમને અન્યાય થાય છે. ત્રીજો વાંધો એ છે કે કંટ્રોલરને તથા તેના મદદનીશોને કોર્ટપણ ધર અથવા હુકમનું વાજગી ભાડું શું હોયું તેમજ તે નહીં કરવાની નિરંકુશ સત્તા આપવામાં આવી છે તથા તેના પર કોર્ટપણ પ્રકારની અપીલ પણ થઈ શકે નહિ એ ચાત. તો ન્યાયના મૂલ્યવેધથી પણ રિફ્ટ છે. ત્રીજો વાંધો એ છે કે કોર્ટ ધરધણી પોતાનું મકાન ભાડે ન આપનાં ખાલી રાખતા ચાહે તો સરકાર તે ધર તેની પામેથી જમરજસ્તીથી લઈને ભાડે રહેવા છત્રનાર લોકોને ભાડે આપી શકે, અને પોતે વાજગી ભાડું વસૂલ કરી ગરના માલેકને પહોંચતું કરે. આવી રીતે સરકાર જમરજસ્તી ભાડાનાં ઉપરાંતનાર અથવા ઇમરદારનું દામ કરે એ પ્રમાણે સરકારની દરજ્જા કોર્ટપણ સમાન હકના તત્ત્વમાં (Sovereignity મા) આગળ મલેકા દેશમાં પણ રીકાર્ગમાં આવી નથી તો પછી અહીં એ તત્ત્વ કેમ લાગવ કરી શકાય? અલગત આ કાયદો લગાઈ આવે ત્યાં સુધી તથા ત્યાર પછી વધારેમાં વધારે બે વર્ષ સુધીની સુદત માટે છે, તથા ૨૦ રૂપિયાથી કમની ભાડાના ધર, કોર્ટડી કે હુકમ માટેજ છે; પણ બે ચાર વર્ષને માટે પણ આવો ક્રાંતિકારક અને પેટેલીજ નજરેજ અન્યાયકારક ભામે તેવો કાયદો પ્રજા ઉપર લાદવામાં આવે તે ન ચલાવી લેવાય. કાયદાઓ જેમને માટે રચવામાં આવે તેમને ન્યાય આપવાને માટેજ ધારાસભાઓ કાયદા લે છે, અન્યાય આપવા માટે નહિ. વેચાણ ક્ષેત્ર (Daman and supply) ના નિયમ પ્રમાણે બધી જાણસોની લેવડ દેવડ ચાલ તેજ

નિયમમંથી દ્વક્ત ધરભાગને ખાતલ કરવામાં આવે એ ન સમજી શકાય તેવી ખાખન છે હાલ તુરત આ કાર્યદો (૧) મુમ્મ શેહેર (૨) કરાંચી શેહેર (૩) પૂના કમ્પ અને (૪) આંધ્રી તાલુકાનેજ લાગુ પાડવાનો વિચાર છે પણ મરકાર ધારે તે ગમે તે શેહેરને લાગુ પાડી શકે તેવી યોજના છે. હાલમાં તે ખરડો કમિટીને મોંપનામાં આવ્યો છે અને કમિટી તેમાં કેવાક-દેરકાર-કડકપણું ઝોણું કરવા માટે-મુયવે છે તે જોવાનું છે. ધારાસભાની સપ્ટેમ્બરની બેઠકમાં કમિટીનો રીપોર્ટ રજુ થશે ત્યારે પુષ્કળ વાવિવાદ થવા સંભવ છે. (પછી આ ધારો પસાર થયો છે.)

રજુ થયેલા ઠરાવો.

મોર્લી-મિટો સુધારા અનુસાર ૧૯૧૦ ની નાલચી ધારામજામાં ઠરાવો રજુ કરવાનો અધિકાર સભાસદોને આપવામાં આવ્યો છે. મરકારી અને સરકાર નીમેલા (અને તેથી તેની છાપવાળા) સભાસદોની સંખ્યા પ્રજાએ ચૂંટેલા મહામદો કરનાં પધારે હોનાથી સરકારની સંમતિ શિવાય ઠરાવો કચ્ચિતજ પસાર થાય છે. ઠરાવ પસાર થાય તો પણ તેનો અમલ કરવાને કારણારી સરકાર બધાએવ છે એમ પણ નથી. દ્વક્ત તે સત્તાક રૂપેજ ગણાય છે, અને તેની ખુશીમાં આવે તો તે વર્તન કરે થા ન કરે. પણ સરકારની નરજી વિરુદ્ધ ત્યારે કોઇ ઠરાવ પમાર થાય ત્યારે પ્રજાની જીવ અને સરકારની હારે થઇ થઇ ગણાય અને તેની નૈતિક અસર સરકાર પર ઘણી થાય છે. ૧૯૧૫ની માલમાં આવા સરકાર પક્ષની હારના પ્રસંગો કચ્ચિત જનતા પરંતુ ત્યાર પછી લગભગ દરેક બેઠકમાં એકાદ પ્રમંજ અને છે. લુતાર્ધ-એગરટની બેઠકમાં પણ તેવો એક બનાવ બન્યો. વાત ઝીણી હતી પણ સરકારે અલગ કરેલું ધોરણ જોડું હતું તે સુધારતું એવી દલીલ થઇ તી. ના. સુનીલાલ મહેતાએ એવો ઠરાવ રજુ કર્યો કે " ઉલ્લેખ ખાતાના મુખ્ય અધિકારી (ડાઇરેક્ટર ઓફ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ) ને સલાહ આપવા માટે જે મંડળ નીમવામાં આવ્યું છે તેના મલાસદોની સરકાર નીમણું કરે છે તેને બદલે ઇંગ્લેજ તથા દેશી બપારી મંડળો, મીલ માલેકોની મંડળીઓ તથા બીજા એવા મંડળો પોતાના પ્રતિનિધિને મોકલે તેની નીમણુંક થાય " એટલે કે સદરકુ સલાહકારક મંડળમાં પ્રતિનિધિત્વ દાખવ કરવું. એવી માદી ખાખત સરકારને રૂચી નહીં અને સ્વીકારવાની ના પાડી. ના. સુનીલાલે કહ્યું કે હાલ જે મલાસદોને મરકારે નીમેલા છે તે તે કામને માટે લાયક નથી એમ માફ કહેવું નથી. એટલુંજ નહિ પણ કદાચ મરકારે નીમેલા સભાસદોનેજ બપારી મંડળો નીમે એ બનવા ભેગ છે. પણ જે સદરકુ સભાસદો પોતાપોતાના મંડળને જનાયદાર હોય તો તેમની ખચ્છા અને તાલ પ્રમાણે વર્તે, નહીંતો કદાચ સ્વચ્છંદે વર્તે અથવા સરકારની શેહેમાં દુખાર્ધ. આ ઠરાવ ઉપર લાંબી ચર્ચા થઇ નહીં, પણ ત્યારે મત લેવામાં આવ્યો ત્યારે તરફેણમાં ૨૦ અને વિરુદ્ધમાં ૧૫ મત પડ્યા હતા. ઠરાવ પસાર થયો હતો. હવે તે પ્રમાણે અમલ થશે કે નહીં તે જોવાનું છે, પણ આવી ઝોણી ખાખનયા મરકાર બેવડો ફરામદ નહીં કરે એમ માની શકાય.

મહામજેદર નિવાસ.

બીજો રસાકસીનો ઠરાવ ના. પરાંજપેએ સરકાર વર્ષમાં બે વખત મહામજેદરની

શિતળ ટેકરીપર હવા ખાવા જાય છે તે દિવાળ જાંઘ કરવા સંજોધી મુકયો હતો, તથા તેમને ના. શિવજી શેઠનાએ જોરદાર હાથમાં ટેકા આપ્યો હતો. હાલમાં મુંબઈ સરકારને રહેવાનાં ત્રણ સ્થાન છે, મુંબઈ, પૂના અને મદાગાસ્કર. મુંબઈ એ પ્રીમીયી સરકારમાં સરકાર મહાજાગેશ્વર જાય છે. ત્યાં એ પ્રીમીય અને મે માસ રહી જીવનની શરૂઆતમાં પૂતે આવે છે. ચાતુર્માસ (જુન, જુલાઈ, ઓગસ્ટ અને સપ્ટેમ્બર) પૂનામાં ફરી તેઓ પાછા અકટોળર મહિનામાં એક માસ મહાજાગેશ્વર રહેવા જાય છે. ત્યાંથી પાછા નવેમ્બરની શરૂઆતમાં મુંબઈ આવી માર્ચની આખર સુધી મુંબઈમાં રહે છે. આમ વર્ષમાં પાંચ માસ મુંબઈ, ચાર માસ પૂના, અને ત્રણ માસ મહાજાગેશ્વર એ પ્રમાણે સરકારી મુકામ રહે છે. ત્રણ ઠેકાણે ગવર્નર સાહેબના ઘરનો ખર્ચ પ્રગતે સહન કરવો પડે છે અને વર્ષમાં ચાર વખત ચામડા પોતલા અને દરતરની ફેરવદલી કરવી પડે છે. ખર્ચની બાબત બાદ કરીએ (મહાજાગેશ્વર આતાતું વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૩૦૦૦૦ નું છે) તો પણ બીજી આડકતર ખર્ચ તથા નુકસાન સરકાર આવી ફરતો અગમ્ય રૂપાને રહે તેથી બ્રહ્મ થાય છે. હાલમાં તરીકે જ્યારે ૧૯૧૨ માં પંચમ બેચીર્ ગાદી ઉપર બેઠા ત્યારે તે બનાવતો ડટ્ટેગ વાંચી સંભળાવવાને મુંબઈ સરકારમાં આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટરથી વધારે ગોટા અમલદાર નહતો. તેનાથી ઉપરના બધા અમલદારો શિતળ ટેકરીપર હવા ખાવા ગયા હતા. આ બાબતમાં જેમ દેશી પ્રજાની ફરિયાદ છે તેમજ યુરોપીયન પ્રજાની પણ ફરિયાદ છે તથા દાદમ્સ એફ ઈડીયા વર્તમાનપત્રની તે સંજોધી લઘત જાણીતી થયેલી છે. મુંબઈના યુરોપીયન વેપારી મંડળે તે સંજોધી વાઈસરોયને ફરિયાદ ઘોડા મહીના પહેલાંજ એક પ્રેસે કરી હતી. આ કાસ સંજોધી પુરકગ ચર્ચા બંને બાજુ તરફથી થઈ હતી. ના. ઈલાલીમ હાલત જાહેર (પૂનાવાળા) એ આ કાસમાં ફરજતી મુશ્કેલી કે વર્ષમાં બે વાર સરકાર મદાગાસ્કર જાય છે તેને બદલે એક વખત બિનાબામાંજ જાય. આ નરમ કરીવ ના. પરાંજયેએ કચ્છ રાખ્યો પણ સરકારે મંજૂર રાખ્યો નહતો, અને તેમ કરતાં એક વિચિત્ર દલીલ આગળ ધરી હતી. સરકાર તરફથી ના. સર કુબોલેએ કહ્યું કે લોકો વિલિંગનથી સરકારનો ધરાવો ચાલુ સાલના તથા આવતી સાલના અકટોળરમાં મહાજાગેશ્વર જઈ નિવાસ કરવાનો નથી, પણ ભવિષ્યના ગવર્નરને અમે બાંધી લેવા માગતા નથી. તેથી આ સુધારેલો કાસ અમે મંજૂર કરી ચકના નથી. આ દલીલ ખરેખર વિચિત્ર છે. દરેક કાસ, દરેક નિયમ, દરેક કાયદો ચાલુ જમાનાને તેમજ ભવિષ્યના જમાનાને, હાલના અધિકારીને તેમજ ભવિષ્યના અધિકારીને સરખા જાંઘનદર્તા હોય છે. ભવિષ્યની ધારાસભા તેને ચોખ્ખા લાગે તેમ તેમાં ફેરફાર અથવા તેને રદ બાતલ કરવાને સમર્થ છે, ભવિષ્યના અધિકારીને અમુક બાબત રચશે કે નહીં તે ચંકા ઠાલીને એકદો સારો નિયમ કે કાસ પમાર ન કરવો એવી દલીલ તો હિંદુસ્થાનના આપણા અસમજદારોની કરી રહે. ઉપરના કાસના સંજોધમાં બોલતાં ઉત્તર વિભાગના કમિશનર ના. પ્રેટ સાહેબે તેમની હમેશની મેકેલા મારવાની વચ્ચી કહ્યું કે શિતળ ટેકરી ઉપર જવાની જરૂર રહેતું મુંબઈ સરકારને લાગે એટલુંજ નહીં પણ અમલવાદ મ્યુનીસીપાલિટીના કેટલાક સભાસદોને મે માસમાં આજુના પહાડ પર ગયા વિના આવતું નથી અને તેથી કમિટીઓમાં યુરના સભાસદો હાજર ન રહેવાથી મુશ્કેલી રાખી પડે છે. આ દલીલનો ના. હરિલાલ

દેસાઈએ યોગ્ય ઉત્તર વાળ્યો હતો કે જે અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલિટીના સભાસદો આશુના પાહાડ પર જાય છે તે સાથે મ્યુનીસીપાલ દફતર લઈ જતા નથી કે ત્યાં બેઠા બેઠા પોતાનો અધિકાર ગળવતા નથી. વળી મુંગઈ સરકારનું અનુકરણ કરીને વિભાગના કમિશનરો પણ ઉનાળામાં શિતળ જગ્યાએ જાય છે, તે 'મમાએ મુજરાતના કમિશનર દર વર્ષે ઉનાળામાં સુરત પાસે દીયલમાં દરીયા કિનારે નિવાસ કરે છે. જ્યારે ના. પ્રેટે કહ્યું કે આ વર્ષે હું દીયલ ગયો ન હતો તેના જવાબમાં ના. હરિલાલે કહ્યું કે ત્યાં નહીં તો કાશ્યા જલ્લાની એક શીતળ ટેકરી ઉપર જઈને રહ્યા તે પણ એવું એજ થયું.

કન્યાઓની માધ્યમિક કેળવણી.

કન્યાઓની માધ્યમિક (અથવા ઇંગ્રેજી) કેળવણી સંબંધી બે અગત્યના કારણો ધારાસભા સમક્ષ આવ્યા હતા. ના. કામને એવો કારણ રજુ કર્યો કે “ઈલાકાના ત્રણ મોટા શહેરોમાં સરકારે ફક્ત કન્યાઓને માટે ઇંગ્રેજી શાળાઓ ખોલ્લી અને રફને રફને તેને પૂર્ણ હાઇસ્કુલો બનાવવી.” હાલમાં કન્યાઓને માટે સરકાર તરફથી આખા ઇલાકામાં ફક્ત બેજ હાઇસ્કુલો આપે છે, એક પૂનામાં અને એક અમદાવાદમાં. આ સંખ્યા ઘણી ઓછી છે અને તેથી કન્યાઓને ઇંગ્રેજી કેળવણી આ બે શહેર શિવાય બીજા ક્યાંઈ ભાગેજ મળી શકે છે. બીજા કેટલાક શહેરમાં (સુરત, ભરૂચ, નાંદરા, હંદાવાદ વિગેરેમાં) ખાનગી તથા ખ્રિસ્તી મિશનરોની તેવી શાળાઓ છે એ ખરૂં છે પણ તેથી સરકારી જવાબદારી ઓછી થતી નથી. આ કારણ સરકારે કમ્પલ રાખ્યો હતો અને આપણે આશા રાખીશું કે થોડા મહિના માદ આ ત્રણ શાળાઓની શરૂઆત થશે.

હાલ જે જે શહેરોમાં કન્યાની ઇંગ્રેજી શાળાઓ નથી પણ હોદ્દાઓ માટે હોય તેમાં હોદ્દાઓને તેમની માન્યતા ઇંગ્રેજી હોય તો દાખલ કરી એવો કારણ ના. પરાં જગેએ રજુ કર્યો હતો. નાશિકમાં હોદ્દાઓની હાઈસ્કુલમાં એક હોદ્દાને દાખલ કરવાની તેની માએ ઇંગ્રેજ બનાવી જતાં ત્યાંના મુખ્ય શિક્ષકે તેને દાખલ કીધી નહીં તેથી આ કારણ ધારાસભા પાસે આવ્યો હતો. સદરહુ મુખ્ય શિક્ષકનું વર્તન આપણને હતું અન્યથા કે તેજ સ્કુલમાં બે હોદ્દાઓને તેમણે દાખલ કરેલી હતી અને આ ત્રીજી હોદ્દારીને દાખલ કરવાની ના કહી. કેળવણી ખાતાના મુખ્ય અધિકારી ના. કોવન્ટને પોતાના ખાતાના અમલદારનો અચા. કરનાં કાનું કે સદરહુ શાળાનું મદાન લાગાનું છે અને તેથી તેમાં ફેરફાર કરીને હોદ્દાઓને જગોરને વખતે વિચારતે લેવાની કે પાણી પેરાગની ઓગડીની મગવડ કી આપવાનું નાની રહે તેમ નથી તેથી આમ કરવું પડ્યું હતું. આ દલીલ તે કમ લુગો જવાબ હતો, કારણ જે વ્યવસ્થા પેડેથી બે હોદ્દાઓને માટે હતી આ નહતી તેજ વ્યવસ્થા અથવા ગેરમોઈ નીજને માટે ચાલત. આ કમવમાં થોડા શાબ્દિક ફેરફાર કરીને સરકારે મંજૂર રાખ્યો હતો.

મુસલમાન આર્ટ્સ કોલેજ.

સને ૧૯૧૪ મા મુંગઈના શ્રિમંત વ્યાપારી સર મહમ્મદ મુસલ્મ સોદાગરે આ કોલેજ રૂપિયાની રકમ ના. ગવર્નરને એવી શરતે સ્થાપના કરી હતી કે તેમાંથી મુમલમાન વિદ્યાર્થીઓને માટે એક કોલેજ બાંધવી અને ચલાવવી. આ રકમ કેટલાક કારણોસર હજી

એમને એમ પડી રહી છે અને તેનું વ્યાજ પણ વપરાતું નથી, પણ મુદતમાં ઉમેરાતું જાય છે. વ્યાજ દર વધે રૂ. ૩૦,૦૦૦ આવે છે. મુસલમાન કોમ ઇંગ્લેન્ડ કેળવણીમાં પડાત છે અને તેથી અસલ રકમ તો બાલુએ રહી પણ, તેનું વ્યાજ પણ તે કોમના યુવકોની કેળવણીના ઉપયોગમાં ન આવે તેથી તે કોમના નામકો ઉંચા નીચા થાય તેમાં નવાઇ નહીં. છેલ્લાં એક બે વર્ષમાં તે સંબંધી મુસલમાન સભાસદો તરફથી સચાલો પૂજાતા રજા છે અને આ બેઠકમાં તે સંબંધી ના. ખાનખાદુર ખજાદિમ હાજર જાહેર એક કરાવ રજુ કર્યો હતો. તેમાં માગણી કરી હતી કે (૧) સદરહુ રકમનું વ્યાજ મુસલમાન યુવકોને શિષ્ય વૃત્તિઓ આપવામાં વાપરવું અને (૨) સાત વર્ષની મુદતની અંદર એક મુસલમાન આર્ટ્સ કોલેજ તેના વ્યાજમાંથી સરકારે ચાલુ કરવી અને ઘટે તે રકમ પ્રાંતિક ફંડમાંથી આપવી. કરાવના પેહેલા લાગ તરફ સભા તરફથી સર્વેએ સંમતિ બતાવી હતી, પણ બીજા ભાગમાં મતદેર પડ્યો હતો. ના, યુનીલાલ મેહેતા, ના. પરાંજપે તથા ના. ગોડ-બોલેનું એમ કહેવું થયું કે જો આ કોલેજ ફક્ત મુસલમાનોને માટે હોય અથવા બીજી કોમના કરતાં તેને પેહેલી પસંદગી આપવામાં આવે તો આવી એક કોમી કોલેજને માટે પ્રાંતિક તીલુરીમાંથી, એટલે કે સમસ્ત પ્રજાના પૈસામાંથી ખુટતા પૈસા આપવા કેમ વા-જખી ગણાય? ના, જાહેર સંયુક્ત પ્રાંતની અધીગદની મુસલમાન કોલેજને, પ્રાંતિક તીલેરી માંથી મદદ આપવામાં આવે છે તે દ્રષ્ટાંત આપ્યો હતો અને કહ્યું કે તેમાં ફક્ત મુસલમાન કોમના યુવકોને દાખલ કરવામાં આવશે તેમ નથી, પણ તે કોમવાળાને પસંદગી આપ-વામાં આવશે, અને સાથે સાથે બીજી કોમવાળાઓ દાખલ થઈ શકશે. સરકાર તરફથી કેળવણી ખાતાના સભાસદ ના. સર ખજાદિમ જવાબ વાળનાં જરા ગરમ થઈ ગયા હતા અને પોતાની કોમનો અયોગ્ય પક્ષ લીધો હતો એમ આ લેખકને લાગે છે. મુંબઇની મ્યુનિસિપાલિટીને એક હિંદુ ગૃહસ્થના દરેડીઓ તરફથી સાર્વજનિક મેડીકલ કોલેજ કાઢ-વાની શરતે બાર લાખ રૂપીઆ આપવામાં આવ્યા છે અને મુંબઇની મ્યુનિસિપાલિટીએ તે શરત કબ્જ રાખી છે અને તેમાં સાર્વજનિક પૈસાનો ઉપયોગ થશે તે બાબતની તેમણે યુનીલાલને માદી આપી હતી. મુસલમાન આર્ટ્સ કોલેજ અને મુંબઇની નવીન મેડીકલ કોલેજ એ બંને ઉદાહરણો એક સરખા નથી, એ ના. સર ખજાદિમ ભૂલી ગયા હતા. મુસલમાન આર્ટ્સ કોલેજ આજે મુખ્યત્વે કરીને મુસલમાન યુવકોના અને થોડાં વર્ષ પછી ફક્ત મુસલમાનોના ઉપયોગમાં આવશે અને મુંબઇમાં કાઢતા ધારેલી મેડીકલ કોલેજ મુખ્યત્વે દરીને અથવા કેવળ હિંદુઓ માટે નથી પણ સર્વ કોમને સરખી ઉપયોગી થશે એ ના. સર ખજાદિમને માદ રજૂ નહતું. હાલ તુરત તો સદરહુ સચાલ સરકારની સૂચના મુજબ મુન્તવી રહ્યો છે, કારણ કે સદરહુ કોલેજમાં કેટલું ખર્ચ પ્રથમનું તથા ચાલુ થશે તેના અડસદા હમણાંજ સરકારને મળેલા છે અને તે તપાસ્યા નથી, તેથી પ્રાંતિક તીલે-રીમાં કેટલી રકમ આપતી પડશે તે ખચર નથી. પણ સપ્ટેમ્બરની અથવા ડીસેમ્બરની બેઠકમાં આ સચાલ ધારાસભા પાસે પાછો નીકળશે અને ત્યારે સમાધાનકારક નિઠાવ થશે એમ આપણે આશા રાખીશું.

પ્રાથમિક કેળવણીના કારણે.

પ્રાથમિક કેળવણી સંબંધી પણ મહત્વના કારણો રજુ થયા હતા, જે ના. ઉપાધ્યક્ષ

(ધુળીવાવાળા) તરફથી અને એક ના. ઇશ્વાદિમે દાખલ તરફથી. તે નીચે પ્રમાણે હતા.

૧. હમર અથવા તેથી વધારે વસ્તીવાળા ગામડામાં જ્યાં પ્રાથમિક શાળા ન હોય ત્યાં સરકારે તાકીદથી જોલણી.

૨. જે મ્યુનીસીપાલિટી ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ પોતાની હદમાં દાખલ કરે તેને સરકારે કુલ ખર્ચનો અરધો ભાગ નહીં પણ બે તૃતીયાંશ આપવો.

પેહેલો ઠરાવ સરકારે કમ્પલ રાખ્યાથી ધારાસભાએ પસાર કર્યો હતો, અને બીજા ઉપર પુષ્કળ વાદવિવાદ થયા પછી સરકારે સ્વીકારવાની ના પાડી હતી અને ધારાસભાએ પણ નામંજુર કર્યો હતો.

૩. ઇલાકામાં પૂના, અહમદનગર, ડીમા જેવાં અથગે જ્યાં જ્યાં કેમ્પ (લશ્કરને લીધે વસતી) હોય ત્યાંની કેન્ટોન્મેન્ટ કમિટીને પ્રાથમિક શિક્ષણના ખર્ચની આગે રકમ સરકાર મ્યુનીસીપાલિટીને આપે છે તેમ આપવી.

આ ઠરાવ સરકારે સ્વીકાર્યો હતો અને ધારાસભાએ પસાર કર્યો હતો. આ નિર્ણય બાબત ઉપર આજ સુધી સરકારી કેળવણી ખાતાનું લક્ષ ગયું નહતું એજ આશ્ચર્યની વાત છે.

આ બધા ઠરાવો ઉપર ચર્ચા થતાં સરકારના વતી ના. સર ઇશ્વાદિમે પ્રાથમિક શિક્ષણના સંબંધી સરકારી રાજનીતિ શું છે તે ખુલાસાવાર કહી હતી. હાલમાં ઇલાકામાં ૧૦૪૪ ગામડાંઓ એવાં રહી ગયાં છે કે જેની વસ્તી હમરથી વધારે છે. હતાં તેમાંથી એક પ્રાથમિક શાળા મેળવવા હજુ સુધી લાભશાળી થયું નથી. ના. સર ઇશ્વાદિમે કમ્પલ રાખ્યું કે આવા ગામડાંઓનો કેળવણી ખાતાના બજેટ ઉપર પેહેલો દર છે અને બીજી શકશે વેટલી તાકીદથી-એ ત્રણ વર્ષમાં-જે બાળકોની પુરતી સંખ્યા મળશે-તો આવા લગભગ બધાં ગામડાંઓમાં શાળાઓ જોલવામાં આવશે.

આવાં બધાં ગામડાંઓ ખસાસ થશે ત્યાર પછી ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ વસ્તીવાળાં શાળા વગરનાં ગામો હાથમાં લેવામાં આવશે. પાંચસેથી વધારે વસ્તીવાળા દરેક ગામડાંમાં પ્રાથમિક શાળા સ્થાપવી તે સરકારનું બ્યેય છે, જેથી કોઈ પણ બાળક લજવાના સાધન વિનાનું રહી જાય નહીં.

ફરજિયાત કેળવણી માટે વિશેષ મદદ.

ના. ઉપાસનીના બીજા ઠરાવ ઉપર ચર્ચા થતાં સારી રસાકસી થઈ હતી. હાલમાં જ મ્યુનીસીપાલિટીઓ પોતાની ઉત્પન્નમાંથી જેમણે તે કરતાં વધારે-કુલ ઉત્પન્નના ૧૬ ટકાથી વધારે-પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે ખર્ચે છે, જ્યારે બીજા પ્રાંતોમાં તેથી ઘણો થોડો ખર્ચ કરે છે. શિક્ષણ સાર્વત્રિક કરવાને માટે ફરજિયાત કયો વિના બીજાને ઉપાય નથી, અને ફરજિયાત શિક્ષણ કરવાથી ખર્ચમાં જે મોટો વધારો થાય તે કરવાની ઘણું ખર્ચ બધી મ્યુનીસીપાલિટીની શક્તિ બહારની વાત છે. આવી જગતું કોઈ ઉત્તેજન આપવામાં ન આવે તો ફરજિયાત શિક્ષણના કાયદાનો લાભ લેવા થોડાંજ શહેરો તૈયાર થશે. પોતાની દલીલોના સમર્થન માટે ના. ઉપાસનીએ અનેક આંકડાઓ પણ રજુ કર્યા હતા. તેમને ઉત્તર આપતાં ના. સર ઇશ્વાદિમે શહેર ત્રિશૂદ ગામડાંઓની જાણીતી દલીલ રજુ કરી હતી. જે શહેરોને વિશેષ આંતર આપવામાં આવે તો ગામડાંઓને તેટલી ઓછી મળે અને તેથી કરીને ગામડાંઓ, જે હાલમાં શહેર કરતા વધારે પછાત છે તે વધારે પછાત થાય.

એવી દલીલ શેહેરીઓ અને ગામડાવાસીઓનો સ્વાર્થ એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે એમ કહી તેમને અથડાવી મારવાને માટે લણી ચાક્રીર છે. એવેરેમાં નમના શિદ્ધિન વર્ગનો વાટો જાગે છે અને ગામડાવાસીઓ મુંબા છે અને પોતાનો કેસ રજુ કરી શકતા નથી તેથી શેહેરીઓ ક્ષત્રી બન્યા છે અને ગામડાવાળાઓના હિનનું રક્ષણ કરવાને સરકાર માથાપ દિવાય બીજું કાંઈ નથી આ દલીલ આપણે અધિકારી વર્ગ હજી સુધી છોડતો નથી તેથી પોતાની હાંસીજ કરાવે છે. આ દલીલ ઉપરાંત સર ઇશ્વાદિમે સરકારી દફતરમાંથી આંકડાઓ રજુ કરી એગ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે જો ના. ઉપાસનીની માગણી કચુલ રાખવામાં આવે તો તમામ મ્યુનીસીપાલ શેહેરમાં જ્યારે પ્રાથમિક કેળવણી-છોકરા તથા છોકરીઓ તમામને માટે ફરજિયાત થાય ત્યારે બધી મ્યુનીસીપાલીટીઓને મળી ફક્ત એક લાખ રૂપિયાની નજીવી રકમ વધારે જોડવી પડે પણ સરકારને ૧૫ લાખની મોટી રકમ વધારાની જોડવી પડે માટે તે માગણી કચુલ રાખી શકાયજ નહીં. નામદાર મર્વેરસાહેબે તો મ્યુનીસીપાલીટીના પ્રતિનિધિઓને “ઓલીવર ટ્રિવિસ્ટ” નામના એક ઇંગ્રેજ નવલકથાના પાત્રની ઉપમા આપી હતી, કે જ્યેને પારકું થોડું મળ્યાથી સંતોષ નહોતો થતો પણ હમેશાં વધારેને વધારે માગણી કર્યા કરતો હતો.

ખોરા આંકડાની મહોડાણ.

મર ઇશ્વાદિમે રજુ કરેલા આંકડા કેવા બૂલાયો ખવાડનારા છે અને તેથી તેમનો તક (એટલે કે બધી મ્યુનીસીપાલીટીઓને ફક્ત એક લાખ રૂપિયા વિશેષ ખર્ચે પડે તે) કેટલો ખોટો છે તે આ લેખકે ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાના તા. ૬ હી એગસ્ટના અંકમાં લખેલા એક લંબાણુ પત્રથી સાબીત કરી આપ્યું છે. મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે મ્યુનીસીપાલીટીઓને દરેક બાળકના શિક્ષણ પાછળ કેટલો ખર્ચ થાય છે અને લવિષ્યમાં તેટલોજ રહેશે કે વધશે, અને વધે તો કેટલો. સર ઇશ્વાદિમના કહેવા પ્રમાણે દર બાળક દીઠ હાલ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૮-૮-૦ આવે છે અને હવે પછી પણ તેજ આંકડો કાયમ રહેશે. આ લેખકે બતાવ્યું છે કે કેળવણી ખાતાના હેલા રીપોર્ટ પ્રમાણે આ આંકડો સરેરાશ હાલમાંજ રૂ. ૧૦-૮-૦ નો આવે છે અને થોડાજ વખતમાં માસ્તરોના પેંગારમાં વધારો થશે તેથી દર છોકરા દીઠ રૂ. ૨-૦-૦ નો વધારો થશે, અને તેથી કુલ ખર્ચ રૂ. ૧૨-૮-૦ થશે. જો આ આંકડો ખરો હોય, અને હું માનું છું કે ખરો છે, તો મ્યુનીસીપાલીટીઓને અરધા ખર્ચને હીસાબે રૂ. ૧૫ લાખ વધારે જોડવા પડે, એટલે હાલ જેટલો એખખો ખર્ચ (૭ લાખ) કરે છે તેના કરતાં ત્રણ લાખ ખર્ચ (૨૨ લાખ) કરવો પડે. જો ના. ઉપાસનીની સચના કચુલ રખાય તો મ્યુનીસીપાલીટીઓને આક લાખ વધારે ખર્ચવા પડે, એટલે હાલના કરતાં કુલ બમણાથી વધારે (૧૫ લાખ) ખર્ચવા પડશે. સર ઇશ્વાદિમના વાક્યાનુસાર અને જોલવાની છટાથી ધારાસભાપર એવી અસર (પણ ખોટી રીતે) થઈ હતી કે ના. ઉપાસનીની માગણી કેવળ ગેરવાજબી છે અને તેથી તેને ટેકા આપવો જોઈએ નહીં. ના. સર ઇશ્વાદિમે, અબજુતાં પણ, જોતા આંકડાને ઉપયોગ કર્યાથી અને ના. ઉપાસની કરતાં તેઓ વજીજાતમાં વિશેષ કુશળ હોવાથી આ ફરજિયાત કેળવણીના ખર્ચ કેમ માર્યો ગયો હતો. મત આજ નહીં તો બીજે કોઈ વખતે તરી આવશે અને મ્યુનીસીપાલીટીની વાજબી માગણી રજુ થશે એમ લેખક માને છે.

અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર.

નોંધ.

સુસ્લીમ લીગના ઠરાવો.

કોંગ્રેસ અને સુસ્લીમ લીગની જે એકતાની શરૂઆત ૧૯૧૫ માં મુંબઈમાં કરવામાં આવી હતી અને જે ૧૯૧૬ માં લખનૌમાં મિદ્ધ થઈ હતી તે આ અણીને પ્રસંગે પણ કાયમ રહેશે એવી સૌને સંપૂર્ણ આશા હતી અને કોંગ્રેસના સતંભરૂપ કેપ્લાક આગેવાનો તેનાથી છુટા પડ્યા, તો પણ તે આશા સફલ થઈ એ અત્યંત મંતોષજનક છે. અગતરજી રજુ કરવામાં આવેલી સુધારાની યોજના ધડવામાં મર્વે રાજદ્વારી પક્ષે લખ્યા હતા તેના કરતાં પણ વધારે મહત્વની બીના તો એ હતી કે દેશના સુખ્ય પ્રતિનિધિરૂપ સંસ્થાઓ-કોંગ્રેસ અને સુસ્લીમ લીગ તેને તૈયાર કરવામાં લખી હતી. કોંગ્રેસ-લીગની એકતા અને સંયુક્ત માગણીપર સરકારી રીપોર્ટમાં પણ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે; તેથી તે માગણીના અને તેને અંગે થએલી ચળવળના જવાબમાં મી. મોન્ટેગ્યુ અને લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ જે યોજના ધરી છે તે વિષે પણ વિચાર કરવા કોંગ્રેસની સાથે લીગની બેઠક પણ મુંબઈમાં મળી હતી અને એકબીજા સાથે મસલતથી તે બંનેએ એકજ સિદ્ધાંતપર સમજનાઓ કરી છે એ તેમના અવિખ્યા સહકારનું-હિન્દુ-મુસલમાન એખનાસનું શુભ ચિન્ન છે.

છતાં બંને મંડળના ઠરાવો વાચનાર તરતજ બેઠક શરૂ કરે તેમાં કંઈ કંઈ ભેદ હતા કેટલાક ભેદ તરફ આગે ધ્યાન ખેંચીશું. પ્રથમ તો હિન્દીઓના હકનું જે જાહેરનામું કાયદાથી મંજૂર કરીને તેને બાધ ન આવે એવી રીતે સુલેહશાંતિ અને રક્ષણની વ્યવસ્થા કરવાની સંપૂર્ણ સત્તા હિન્દી સરકારને આપવાનો ઠરાવ કોંગ્રેસે પસાર કર્યો છે તે લીગના ઠરાવોમાં નજરે પડતો નથી. તેમજ હિન્દને સંપૂર્ણ જવાબદાર ગજતંત્ર ૧૫ વર્ષમાં આપવાની કેમ્પલ કાયદાથી આપવાની કોંગ્રેસે માગણી કરી છે તે પણ લીગે કરી નથી આ બંને ઠરાવો અતિશય મહત્વના છે અને તે ન પસાર કરવામાં લીગના કામમાં ધણી ન્યૂનતા આવી છે એમ અમને લાગે છે. બીજી પાસ લીગના કેટલાક ઠરાવો કોંગ્રેસના ઠરાવના સુધારારૂપ અમને લાગે છે. ઘણલા તરીકે ક્રિસ્ટીલ ઓફ રેટ અને ગ્રાંડ કમીટી ન રાખીને સરકારને હરતક ખાતાં સમઘી જરૂરી કાયદા પસાર કરવાની બીજી પદ્ધતિઓ મચવી છે તેવું લીગે કર્યું નથી પણ તે બંને મંડળને સ્વીકારીને કોંગ્રેસના ધોરણુપર તેમાં સુધારા સચવા છે. ધારાસભાનાં બંધારણુ અને મતાધિકાર વિષે તેમજ ખાતાંના વિભાગ વિષે કમીટીઓ ન નીમવાની લલામણો કોંગ્રેસે કરી છે તેથી લીગે કરી નથી. વાઈસરોયની કારોબારી સભાના જે સભાસદોને હસ્તક-પ્રધાનોને સોંપાએલા સેનાયનાં ખાતાં હોય તે પૈકી અડધા હિન્દી હોવા બેઠકએ એવો અતિમ ઠરાવ કોંગ્રેસે કર્યો છે તેને બદલે લીગે તો કારોબારી સભાના કુલ સભાસદો પૈકી અડધા હિન્દીઓને નીમવાની માગણી કરી છે.

પણ બંને મંડળના ઠરાવોમાં જે એકતા બેવામાં આવે છે તેના પ્રમાણમાં ભેદ ધણા

ગૌણ છે. પ્રાંતિકની માફક હિન્દી સરકારમાં સ્વરાજ્યનું તત્વ દાખલ કરવું જોઈએ અને સુલેદ શાંતિ સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતાં ખાતાં શિવાયનાં ગ્રામી સરકારનાં ખાતાં પ્રમુખતા પ્રતિનિધિઓને સોંપવાં જોઈએ-એ મહત્ત્વની માગણી બાબતે મંડળોએ એક સ્વરે કરી છે. અને કૌન્સિલ-લીગની યોજનાપર નેમ આ મુદ્દાની સૂચના પર જે વેગલરી ચર્ચણ ચાલુ રાખમાં આવશે તો હિન્દી લેગન્ટ બ્રીટીશ સરકારને તે તન્દ્ર જરૂર ધ્યાન આપવું પડશે.

વાઈસરોયનું ભાષણ.

ગોળી સપ્ટેમ્બરને દિવસે વડી ધારાસભાની જોડક ખુલ્લી થકતાં હિન્દના વાઈસરોયે જે ભાષણ કર્યું હતું તે વાંચીને આપણને ધજોજી જેદ અને આશ્ચર્ય થાય છે. ઝોગરટની આખરમાં અને સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતમાં કૌન્સિલ અને મુસ્લીમ લીગની બેઠકે મળીને સુધારાની યોજના વિષે એકજ ધોરણપર હસલે પસાર કર્યા-સગલજ એકજ માગણીઓ; મરફાર આગળ રજુ કરી તેથી તે વિષે વાઈસરોય શું કહે છે તે જણવાને આજુ હિન્દ ધણું ઉત્સુક હતું; અને તે છતાં તેમણે યોજના વિષે પ્રમાણમાં લાલુ વિવેચન કર્યું છે તેમાં તેમણે માત્ર એટલુંજ જણાવ્યું છે કે લીગની ઝોગરટનું સ્વરાજ્ય સંબંધી જાહેરનામું મી. મોન્ટેગ્યુની નીમણુકથીજ નહિ પણ સ્વાભાવિક ક્રમમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યું હતું, તેમના પોતાના આમંત્રણથીજ મી. મોન્ટેગ્યુ હિન્દુસ્તાન આવ્યા હતા, તે જાહેરનામાના સિદ્ધાંતો તેમજ મર્યાદાઓ તેમને પોતાને તો બંધનકારકજ હતાં, તે મર્યાદામાં રહીને જોડલા સુધારા કરી શકાય તેટલા તેમના રીપોર્ટમાં સ્પષ્ટતા હતી અને ઉપરે યોજનાના મુખ્ય મુદ્દા તેમણે સગળવ્યા હતા. હવે સ્વરાજ્યના જાહેરનામાની મર્યાદાઓ વાઈસરોયને તેમ આપણને પણ બંધનકારક છે કે નહિ તે સલાહમાં અમને રક્ષ પડતો નથી-એ કે એટલું તો જણાવી શકાય કે સાધારણ રીતે જે પરીતામાં પ્રમુખતા પ્રતિનિધિઓનો કંઈ હાથ ન હોય તે તેમને બંધનકારક નજર ગણાય. પણ આ જાહેરનામાની મર્યાદામાં રહીને કૌન્સિલ અને મુસ્લીમ લીગે જે ચાર દીવસપર જે સૂચનાઓ કરી હતી તે વિષે વાઈસરોયે એક અક્ષર પણ કહ્યો નથી તે ઉપરથી પ્રજા એમ માની શકે કે કંતો તેમાં જાહેરનામાની કલમોનું અતિક્રમણ થયેલું. તેઓ મળે છે અથવા તે તેમને ઘણીજ નાપસંદ છે. ગમે તેમ હોય પણ તેઓ કૌન્સિલ અને લીગના સંલુક્ત હસલેને હિન્દના પ્રમુખત તરીકે ગણતા હોય તો તે વિષે કંઈપણ ઇશારા-નેનો તેમણે કંઈ પણ જવાબ આપવો જોઈતો હતો. દાખલા તરીકે હિન્દ સ્વરાજ્યની દિશામાં સંગીન પગલાં લેવાનું વચન જાહેરનામામાં આપવામાં આવ્યું છે તો પછી હિન્દી સરકારપર, વાઈસરોયે પોતેજ જણાવ્યા પ્રમાણે કંઈક વધારે અસર કરવાનીજ તક હિન્દીઓને આપવાની છે અને તે મંબંધમાં તેમને થોડો પણ અંકલ કેમ આપવાનો નથી-પ્રાંતિકની માફક હિન્દી સરકારમાં સ્વરાજ્યની શરૂઆત શા માટે ન કરવી જોઈએ? એ તેમણે જણાવતું હતું. હિન્દના બંદાગમાંથી પમાર થતી આયાત નિકાસપર જકાત નાંખવાની સત્તા હિન્દને-હિન્દી સરકારને આપવાની મામતથી કૌન્સિલ-લીગે કરી છે તે વિષે પણ વાઈસરોય શા માટે મુગા રવા દશે? કમ-ગીઝ ઝોડ રોટ અને ક્રાંક કમીરી કાદી નાંખવાની અથવા તેના અંધારણને વંદાર-ઉદાર અનાવરાની સૂચના વિષે પણ તેમણે મૌન ધારણ કર્યું! આ ઝોગરટી એમ સદજ અનુમાન થાય છે કે કૌન્સિલ-લીગ તરફથી કરવામાં આવેલો આ અને આવી અનેક સૂચનાઓ વિષે સમજાવથી ખુલ્લા મનથી વિચાર કરવાને

તેઓ સાહેબ તૈયાર નથી અને જો કે અધી ગ્યાજમી ટીકા પ્યાનમાં લેવાતું તેઓ જણાવે છે તોપણ તેમનું મન તો તેમણે બહાર પાડેલી યોજનાનેજ વરી ચૂક્યું છે એટલુંજ નહિ પણ સ્થામી દલીલોના રદીઓ આપવાની પણ દરકાર ન કરતાં હિન્દી પ્રજાની દૃષ્ટિથી તેના ઉત્તમ અતિનિષિ રૂપ મંડળો તે વિષે જે ઠરાવો પસાર કરે તેની તિરસ્કારથી અવગણના કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો છે. જો આમ હોય તો વેગલરી અળવળથી પ્રગલ્ભે પણ નિશ્ચયપૂર્વક તેમને સાગીત કરી આપવું જોઈએ કે સુધારા મળે કે ન મળે પણ તેના વિચાર પૂર્વક ઘડેલા ઠરાવોને રદી કાગળ ગણવાને તેમને કુનીઆના રાજકારભારીઓમાં મોટામાં મોટો પગાર આપવામાં આવતો નથી.

બાળુ બેનરજીનો ઠરાવ.

છઠ્ઠી સપ્ટેમ્બરને દિવસે બાળુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ વડી ધારાસભામાં એવો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો કે: “આ કાઉન્સિલ સુધારાની દરખાસ્ત ઘડવા માટે વાઇસરોય અને હિન્દી વજીરનો ઉપકાર માને છે તેમજ હિન્દમાં જવાબદાર રાજતંત્ર રચવાની દિશામાં તેને એક શુદ્ધ અવતર અને ચોક્કસ પ્રગતિરૂપ ગણે છે અને જોતી લક્ષમણુ કરે છે કે ‘સુધારાના રીપોર્ટ’ વિષે વિચાર કરી હિન્દી સરકારને સચનાઓ કરવાને આ કાઉન્સિલના અધા મિનઅમલદાર સલાસદોની એક કમીટી નીમવી” આ ઠરાવના બીજા ભાગ વિષે અમારે વાંધો નથી, સરકાર તરફથી યોગ્ય રીતે કહેવામાં આવ્યું હતું કે જે સુધારાના રીપોર્ટ વિષે પ્રજાના મતની માગણી કરવામાં આવી છે તે વિષે વિચાર કરવાને વડી ધારાસભામાં બેમતા આગેવાન હિન્દીઓ કમીટીમાં મળવાની માગણી કરે તેની વિરૂદ્ધ કેમ યાદ શકાય? સુધારાને સંગીન પ્રગતિરૂપ ગણ્યા પછી તે વિષે સચનાઓ કરવાને કમીટી શા માટે નીમવી-એવી જે દલીલ કમીટીની નીમણુક સ્થાપે રજુ કરવામાં આવી છે તે અમને વજીર વગરની લાગે છે. અમારે કાંઈપણ બીલ ખરડો ધારાસભામાં પહેલી વાર રજુ કરવામાં આવે છે અને તેના સિદ્ધાંત સામાન્ય રીતે સ્વીકારવામાં આવે છે ત્યાર પછી તેમાં સુધારા વધારા મચવવાને સીલકેટ કમીટી નીમવામાં આવે છે.

પણ આ ઠરાવના પહેલા ભાગની સ્થાપે કાઉન્સિલમાં ભાગ લેનાર સલાસદોએ એ ગંભીર વાંધો ઉઠાવ્યો હતો કે આ સરકારી યોજનાને ચોક્કસ પ્રગતિ રૂપ કહી શકાય નહિ અને આ વાંધો ખરો છે. નીમમી ઝાગરતાના ખરેખરામાં પણ સ્વરાજ્યની સિદ્ધિની દિશામાં ગંભીર પગલાં લેવાતું વચન આપવામાં આવ્યું હતું અને આ ઠરાવ પ્રમાણે જો યોજના સંગીન પ્રગતિરૂપ હોય તો સરકારે ચોક્કસ વચન પાળ્યું છે. પણ શું આ ખરું છે? પ્રાંતમાં અર્ધ સ્વરાજ્ય અને હિન્દી રાજતંત્રમાં અર્ધ જેટલું સ્વરાજ્ય-એ શું હાલની ગિચ્છિતમાં સંગીન સુધારા રૂપ ગણાય? ખરેખર આશ્ચર્યની બીજા તો એ છે કે જે કેટલાક નરમ પશુના ના. શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રી જેવા આગેવાનો હિન્દી સરકારના અધારણમાં પણ સ્વરાજ્યનું તત્ત્વ લાખલ કરવાની માગણી કરે છે અને તેમ નહિ થાય તો અશ્વમેર અળવળ દેશમાં ઘસે એવી ધમકી આપે છે તેમણે પણ આ ઠરાવને અન્તઃકરણપૂર્વક ટેકા આપ્યો છે. અને છતાં હિન્દી સરકારને પણ કેટલેક અંગે જવાબદાર બનાવવા ઇચ્છતાં અત્યંત અંશે મરદારી યોજનાને ચુકાની આમતમાં અધુરી ગણનાર-ગૃહસ્થોએ પણ તેને સંગીન પ્રગતિરૂપ ગણી ગણાવે વચન પાળવાનું મર્દારીકેટ આપ્યું છે.

અમને ધાર્તી છે કે મોટા ભાગના જે મહામદોએ એ કરાવને વધાવી લીધો છે તેઓ તો હિન્દી મરકારમાં ચાંચ બોળવા માગતા નથી એવો આભામ આવે. જે કમીટીમાં નરમ પક્ષના આગેવાનો અને રાજકીય ચળવળમાં હતી અંતઃકરણપૂર્વક ભાગ ન લીધો હોય તેમની બહુમતિ હોવાથી તેની સૂચનાઓ કોંગ્રેસ-લીગથી ઘણીજ વધારે નરમ બનશે એમ લાગે છે. કાંઈક એમ પણ કહે કે કોંગ્રેસના કરાવોનું વજન ઓછું કરવાને નરમ પક્ષના મહારથીઓએ આ કમીટી નીમાવી છે. ગમે તેમ હોય પણ દરેક પક્ષને પોતાના વિચારો રૂઢથી જણાવવાનો અને તે માટે દરેક તકનો લાભ લેવાનો હક હોવાથી, આ કમીટીની નીમણૂકથી આપણે ગસરાવાનું નથી. જેટલે અંશે તે કોંગ્રેસ-લીગની સૂચનાને ટેકા આપશે તેટલે અંશે તેનું વજન વધશે; જેટલે અંશે તે બુદ્ધિ હશે તેટલે અંશે આપણે પ્રજામુખ જાગૃત કરીને કોંગ્રેસ પક્ષનું સંગીત પણ સરકારને ખતાવી આપવું પડશે.

૬૭૫ કરોડની ભેટ !

નાણાં ખાતાના સહાયક સર વીલીયમ મેયરે આ કરાવ પડી ધારાસભામાં રજુ કર્યો હતો : "આ દેશમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા અથવા ઉત્પન્ન કરવાના લશ્કરના ખર્ચનો વધારે દિસ્સો, લગાઇ ચાલુ રહેવાથી હિન્દે આપવો નોંધે એમ આ કાઉન્સિલ કલ્પન કરે છે" આ વિશે લગભગ એક કલાકના ભાષણમાં તેમણે જણાવ્યું કે હિન્દ અત્યારે લડાઈના પડેલાંના સમયના ધોરણ પર લશ્કરનો ખર્ચ-કેટલાક વધારા માથે આપે છે અને હાલ વધારે ને વધારે લશ્કર હિન્દમાંથી પેદા કરવામાં આવે છે તેના અને આવા લશ્કરના ખર્ચના અમુક અમુક ખાતાના ખર્ચ ખાતે ૧૯૧૮, ૧૯૧૯ અને ૧૯૨૦ એ ત્રણ વર્ષમાં હિન્દી સરકારના ચાલુ મહેસુલમાંથી ૬૭૫ કરોડ રૂપિયા આપવા નોંધે, અને તે માટે હાલ તરત તો લડાઈને અંગે ઉત્પન્ન થતી અમુક રકમથી વધારે આવકવાળા માણસોના નફા પર ૫૦ ટકા જેટલો કર નાંખવો પડશે. આ ઉપરથી આપણને પહેલો એ વિચાર આવે છે કે તદ્દન સામાન્ય શબ્દોમાં આ કરાવ મૂકવાને બદલે ૬૭૫ કરોડની ભેટ આપવાની યોજના દરખાસ્ત શા માટે લાવવામાં આવી નહિ-કારણ કે અર્ધિશ્વાસુ પ્રજાને સ્વાભાવિક રીતે એવો શક ધ્યાય કે આ કરાવને નામે ગમે તેટલા રૂપિયા હિન્દુસ્થાનની તીંગેરીમાંથી લગાઈ માટે સરકાર ખર્ચા શકે, સફલાએ ના. નીનીચાસ શાસ્ત્રીએ જે સુધારો મૂક્યો હતો કે સર વીલીયમ મેયરે ભાષણમાં જે કહ્યું હતું તેની મર્યાદામાંજ કરાવનો અર્થ સમજાવો-તે તેમણે સ્વીકાર્યા હતા અને છતાં પણ આથી પ્રજાનો શક પૂરેપૂરો નાશુદ થતો નથી.

આથી વધારે વાંધાજાહેરી બીના તો એ હતી કે આ કરાવ ધડતાં કાંઈપણ આગેવાનો સાથે ખાનગી મસલત કરવામાં આવી નહતી અને તેની ખબર ધારાસભાના મહાસદોને ઘણીજ મોટી આપવામાં આવી હતી હજાર બેતાં તો મરકારની યોજના દરખાસ્તનો ખ્યાલ પણ ન શકે. વળી પ્રજામતનો કંઈ પણ સંજ્ઞાસૂચક ન સંભળાય એવી જગ્યાએ ધારાસભા મળી હતી. આપણે એમ માની લઈએ કે આમ-સાધારણ રીતે કરવાનું કારણ એ હોય છે કે ધારાસભાના પ્રજાકીય સમાસદોના મતનું બહુ વજન હોતું નથી. પણ આ પ્રસંગે તો તેથી ઉચકુદ હતું કારણ કે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની મંમતિ લેનારો દેખાવ કરવાને માત્ર મિત્રામલદાર મહાસદોજ આ વિષે મત આપે એવો ખામ નિયમ રચવામાં આકરો હતો. પણ સો મોંઘે ચાલુ શકે એમ છે કે આ ગુકિત નાટક રૂપ હતી. કારણ કે જે ધારા

સમામાં હમેશાં અમલદારો જિનગમલદારો કન્ટા હમેશા વધારે મંજ્યામાં હોય છે, જેણે પંચાર કરેલા કરાવો માત્ર લગામણ રૂપેજ ગણાય છે અને જેને અંદાજપત્ર કે કર પર રહેજ પણ અંકુશ નથી તે મસાના મિનગમલદાર સલાસદોને પ્રત્યક્ષ પ્રતિનિધિ તેરીકે પણ પ્રજામતથી વાકેફ થયા શિવાય ફડા કરોડ રૂપીયાની બેટ આપવાનું કહેલું એ પ્રજા પાસેથી નાણું લઈ તેના મેંદર તાણુ વાસવાની સરકારની સરમલારેલી શુકિત કહેવાય.

હતાં આ વિચારો મનમાં રાખી આ વિષે ધારાસભામાં થયેલી ચર્ચા વાચીએ છીએ ત્યારે આપણા કહેવાતા ધણા ખરા પ્રતિનિધિઓ માટે સરમ અને દોષગીરીની અને પાંચ વીર દેશભક્તો માટે અનહદ માનની લાગણી ઉપજવા સિવાય રહેતી નથી. આશુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને સર દીનશા વાછા અને ના. શ્રી નીવાસ શાસ્ત્રી કરાવના ગુણ ગાવામાં અને તેમાં રહેલી આપણી કસોટી અને ઉજ્જવલ લવિષ્ય સમગ્રવત્તામાં એક બીજીની સાથે દરીદ્રાઈ કરવા લાગ્યા. ત્યારે બીજી પાસ ના. શર્માએ એવો સુધારો મૂક્યો કે ગરીબ લોકોના પર બોન્ને ન પડે એવી રીતેજ ફડા કરોડની બેટ આપવી બોધ્યે. ત્યારે પૂનમ પંડિત, માલવીયા, ના. વિકુલભાઈ પટેલ, ના. આપડે, અને ના. આયંગર ચોખ્ખો નક્કાર લણ્યા. ના. શર્માનો સુધારો સરકારે ન સ્વીકાર્યો એટલે તેમણે પણ બીજા ત્યાર ગૃહસ્થાની સાથે કરાવની વિરુદ્ધ મત આપ્યો અને ના. ઝીણાએ એકે બાણુએ મત આપ્યો નહિ.

આ ગરીબમાં ગરીબ દેશના આશુ મહેસુલમાંથી ફડા કરોડ રૂપીયાની બેટ અંકુશ જેવા વધારેમાં વધારે પૈસાદાર દેશને આપવાની દરખાસ્ત મ્હામે વિશેષ દર્શાવવાને આમારી પાસે રાખેલો નથી. માત્રાત્મ્ય અને હિન્દના રક્ષણને મારે આ શુદ્ધમાં બનતો ભોગ આપવાને હિન્દીઓ તૈયાર હતા અને છે. પણ આપણી પામે જે હોય તેનાથી આપણી આપવાની શક્તિ ત્રાસાવિક રીતે મર્યાદિત થાય છે. હિન્દની વસ્તી ધણી મોટી છે-હિન્દના પુરુષ તો નહિ-કારણ કે હયાવારમાંથીના કાયદાથી પુરુષો ધણા નામદ અને ગરીબાઈથી અતિશય કંગાલ થઈ ગયા છે-પણ હિન્દીઓનું અંખ્યાલ તો ધણુજ છે અને સરકાર પ ને બદલે પં લાખ મીપાઇઓ અને મજુરો હિન્દમાંથી લઈ શકે તો તેથી આપણે જોદ નહિ પામીએ પણ હરખાઇશું. સરકારે ઇન્ડી-અન ડીફેન્સ ફોર્મ ઉત્પન્ન કર્યું છે અને મહાત્મા ગાંધીએ નાણીય મૈન્ય ઉત્પન્ન કરવાને પ્રમત્ત કર્યો છે તેને અમે અંતઃકરણપૂર્વક ટેકા આપ્યો છે. પણ આપણા ડાલા આગે-તાનોએ અને આપણા રાજ્યકર્તાઓએ સ્પષ્ટ રીતે સમજવાની જરૂર છે કે આ અતિશય કંગાલ અને ગરીબ દેશમાંથી કાઢી પણ રચ્યેથી કે વસ્તીના કાઢી પણ લાગમમાંથી એક એક પાઇ વધારે લેવાય છે તે તેના જીવ અને લોહીમાંથી ચુસાય છે. ગાંધીજીએ ગોધરામાં જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે હિન્દની ગરીબાઈ આકાશથી પુરવાર કરનારી જરૂર નથી જોઈતી. જો કંઈ પુરાવાની જરૂર હોય તો જે કમિન અને સરકારના અધિકારીમાં પણ રાજાલ પમાર થાય છે તે જોનારને આપણી ત્રામન તેમ નહિ થાય તો મશમેર અગવળ આ નવે વપાદ બરાબર નહિ તેમણે પણ અંકુશ કરાવને અંતઃકરણપૂર્વક ટેકા આપ્યો છે. ગરીબ માણસોને સરકારને પણ કેટલેક અંશે જવાબદાર બનાવવા ઇચ્છનાર અને તેટલે અંગે કાપડની જોનારને મુદ્દાની આમનમા અધુરી ગણનાર-ગૃહસ્થોએ પણ તેને સંમીન પ્રગતિરૂપ સરકારને વચન પાળવાનું સર્વોચ્ચ આપ્યું છે.

જીવિને પોતાનું શરીર દોકવાને સાંસા પડે છે. આ બધાને પરિબુએ દુનીયાની શાંતતા શાન્ત પ્રભામાં પણ ફેટલેક ફેકલે લુટ અને ચોરીનો ઉપદ્રવ દ્રષ્ટી નીકળ્યો છે, લાખો અને કરોડો માણસોના મહેસર બૂખમરાની નીલાનીઓ જણાય છે, એથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે આપણી પ્રજાના મોટા ભાગનો ધનસંચય શન્ય નેટલો છે અને એક વર્ષે પણ કાંઈ ચીજની ટાંચ પડે એટલે તેને માટે ખદારની મદદ કે મરણ અથવા બૂખમરા ગિરાય બીજો રસ્તો રહેતો નથી. મુકીબર શહેરના મહેલ ઉપરથી નહિ પણ લાખો ગામડાંની ઝુંપડી ઉપરથીજ આ દેશની સંપત્તિનું-અથવા તેની ગરીબાઇનું માપ કાઢના જણ્યો કે તેના ગરીબ પ્રજાવર્ગ કે ધનવાન માલિકો પાસેથી એક પાંચ પચ્ચ લાકડાં સકાય નહિ તો પછી ૧૫૦ કરોડની ભેટ ગયે વર્ષે કર્યા પછી-અને તેમાંના આશરે ૧૦૦ કરોડ-એક અમજ તો લોન તરીકે આ દેશમાંથી લરાયા પછી આવતાં ત્રણ વર્ષે દરમ્યાન ચાલુ મહેસૂલમાંની ફાળા કરોડ રૂપીઆ લેવા એ નેટલું સરકારને માટે તેટલુંજ તે આપનાર આગેવાનોને માટે ધાતકી છે-તે ઉપરાંત આગેવાનો દેથી હોવાથી તેમને માટે દેશદ્રોહરૂપ પણ છે.

સરકારના કસબને ટેકા આપનાર મદ્યારથીઓ હાલની પ્રાતિક ધારાસભા તરફથી ચુંટાએલા હોવાથી તેઓ પ્રજામતના પ્રતિનિધિરૂપ નથા અને તેની વિરુદ્ધ મત આપવાની હિંમત ધરનાર પાંચ દેશભક્તોની પાછળ પ્રજામતનું સમગ્ર બળ છે એ સરકારને જણ્યો આપવાને આપણે શહેરમાં અને ગામડામાં-સર્વે સ્થળે ખંનધી ચળવળ કરવી નોંધએ.

છાપખાનાનો કાયદો.

દુધીઆરબંધીના કાયદાને ઇંગ્લેંડના કાયદાની દારમાં લાવવાનો કસબ નાં આપ-રુંએ વડી ધારાસભામાં રજુ કર્યો હતો. સરકાર તરફથી તેની સ્લામે વિરોધ ખતાવવામાં આવ્યો હતો. પણ ડા. તેજબહાદુર સમુએ મૂળ કસબ પર એવો સુધારો મૂક્યો કે “દુધી-આરનો કાયદો અને તેની રૂએ કસબમાં આવેલા કાયદામાં કેમો ફેરફાર કરવો જોઈએ તે વિષે વિચાર કરી ગવર્નર-જનરલ-ધન-કાઉન્સીલને તે વિષે રીપોર્ટ કરવા આ સલાના અમલદાર અને બીજા અમલદાર સલાસદોની એક કમીટી નીમવી.” સરવીલીપગ વિન્સેન્ટે મહેલાં પણ જણાવ્યું હતું કે તે કાયદામાં ખતિ પરતવે જે ભેદ કરવામાં આવ્યા છે તે નાબૂત કરવાનો સરકારનો ઇરાદો છે. આમ હાલના કાયદામાં કંઈક પણ સુધારો સરકારને ઇષ્ટ હોવાથી તેમણે ડા. સમુનો સુધારો કબુલ કર્યો અને તે પસાર કરવામાં આવ્યો.

પણ ના. આપડે છાપખાનાના કાયદાના સંબંધમાં સફળ થયા નહિ. તેમણે એવો કસબ રજુ કર્યો કે છાપખાનાને લગતા કાયદાની અસર અને હિન્દનાં છાપખાનાની આર્થિક અને નૈતિક સ્થિતિની તપાસ કરવાને એક કમીટી નીમવી. આ કમીટી નીમાઈ હોત તોપણ તેથી આપણને સંતોષ થાત નહિ, અને તે એ કારણથી-એક તો રાઉલેટ કમીશનના દાખલાથી જણ્યું છે તે પ્રમાણે આવી કમીટીના કાર્યથી આપણને કદાચ લાભ નહિ પણ હાનિ-ચાય અને બીજું કે, આવી કમીટી આપણુ તરફેણમાં રીપોર્ટ ધરે તો પણ તેથી કેટલો લાભ થાય છે એ ખૂતકાળના અનુભવથી આપણને જણાય છે.

૧. ઇંગ્લેંડના કાયદા વિષે “કેમિસની ખાસ બેંક” વિષે લેખમાં ચોથા કસબનો સંબંધમાં સમજૂત આપવામાં આવી છે.

પણ સરકારે આવી કીટી નીમવાના ઠરાવ સ્થાને પણ વિરોધ બતાવ્યો, એનો અર્થ એજ થાય છે કે આ સંબંધમાં એક તમ્મ માત્ર પણ તે પાછી હઠવાને તૈયાર નથી. જાપાન અને જર્મનીના છાપખાનાના કાયદાના દાખલા આપી દાલતા કાયદાને રેક્ષવવાને પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. અને એતો જણીતું છે આ કાયદો ઓસ્ટ્રીયાના એક કાયદાના ધોરણુપર રચવામાં આવ્યો છે. પણ જર્મની અને ઓસ્ટ્રીયાના રાજનીતિના સિદ્ધાંતોને કાયમ રાખવાને આ યુદ્ધ ચલાવવામાં આવે છે કે તેનો મૂળમાંથી નાશ કરવાને ? અને જો જર્મની અને ઓસ્ટ્રીયામાંથી આપણુદી નાશ પામવી જોઈએ તો શું બ્રીટીશ સામ્રાજ્યની હદમાં-હિન્દમાં તેને આશ્રય આપવો જોઈશે ?

પણ ગરકાની આથી વધારે સમજ દેખાની દલીલ તો એ હતી કે હિન્દમાં હજુ કેટલાક પત્રો કાયદાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે અને છતાં સરકાર રહેમ નજર રાખી તેની સ્થાને કંઈ ઉપાય લેતી નથી. આથી સરકારના પક્ષપર બેવડા ધા પડે છે. પહેલું તો છાપખાનાનો કાયદો આવાં લખાણુ પ્રકટ ન થાય તે માટે લડવામાં આવ્યો હોય તો તે પૂરેપૂરો નિષ્ફળ થયો છે. બીજું, જો પત્રો આવાં લખાણુ પ્રકટ કરે છે તેની સ્થાને કોજદારી કે છાપખાનાના કાયદાની રૂએ કંઈ પગલાં લેવાનું સરકારને થોડ્ય લાગતું નથી-કદાચ તેમ કરવાની દિશાત આલતી નથી. આમ બંને રીતે આ કાયદાથી તેનો હેતુ મરતો નથી અને તે કાયમ રાખવાથી મળતી લાગણી દુખાય અને સરકારથી વિરોધ થાય એટલુંજ પરિણામ આવે છે.

કદાચ ૨૨ વીલીયમ વીન્સેન્ટનો સાવાર્ય એવો હશે કે આ કાયદાથી ધર્મી ખર્શ પત્રો તો સીધા હાંદીએ ચાલતાં થયાં છે પણ હજુ કેટલાકજ વક્ર ગતિથી ચાલે છે. જો આમ હોય તો દેખીતી રીતે લુજ ખરાબ પત્રોને અંકુશમાં રાખવાની ખાતર હિન્દનાં તમામ છાપખાનાંપર કોંગ્રેસની તરવાર ઝીંચતી રાખી રાકાય નહિ, અને જો ખાતરનાં વિરોધ હવે અંકુશમાં આવ્યાં ગયો હોય અને કોઈકજ સ્થળે ઉપદ્રવ કરતો હોય તો પછી જો કોજદારી કાયદાથી ભયંતર ગુન્હાપર કાણુમાં રાખી રાકાય છે તે તેને સ્થાત કરવામાં કેમ સફળ નહિ નીવડે ?

અમે આગળ જઈને સ્પષ્ટ રીતે જણાવીશું કે પરરાજ્ય નીચે વસતી કોઈ પણ પ્રજામાં જ્યાં સુધી રાજ્યથી ત્રિ અસંતોષ રહે છે ત્યાં સુધી જેવાં લખાણુ લાસસભામાં સર વીલીયમ વીન્સેન્ટ દ્વારા તાબાં તેવાં કોઈ કોઈ સ્થળે પ્રકટ થવાનાં; અને પ્રજામાં અસંતોષની રાશિને તે લખાણુ નાશુત થશે. આયર્લેન્ડના પત્રો ઇર્લેન્ડના પ્રધાનો અને વડા પ્રધાનને બાળા નામે એતું જો લખાણુ પ્રકટ કરે છે તેણે તો લાગ્યેજ હિન્દમાં જોવામાં આવે છે.

આ ઇલાકામાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં પડેલા દુશળ વિષે અમે આવતા અંકમાં લખીશું.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૪.

ઓક્ટોબર-નવેમ્બર, ૧૯૧૮.

અંક ૪-૫

અમદાવાદના મિલ માલેકો અને સાળ ખાતાના કારીગરોની લવાઈ સંબંધી કાગળો

(૨)

કારીગરો તરફની દલીલ.

સ. આનંદશંકરભાઈ,

અમદાવાદની મીલોના સાળખાતાના કારીગરોને તેમના પગારમાં મળવો જોઈતો વધારો નક્કી કરવા માટેની તપાસના સંબંધમાં હું આપની આગળ નીચેની દલીલ રજૂ કરવાની રજા લઉં છું.

સાળખાતાના કારીગરોના પગારમાં થવો જોઈતો વધારો નક્કી કરવામાં નીચેની બે બાબત ઉપર ખાસ વિચાર ચલાવવાની જરૂર છે:—(૧) કારીગરો સાદાપથી પણ સતોષ કરે શકે તેવા પોતાના જીવન ગાળી શકે તે માટે તેમને શું પગાર મળવો જોઈએ એટલે તેમના પગારમાં શું વધારો થવો જોઈએ. (૨) એ વધારો મીલો આપી શકે કે નહિ; પૂરેપૂરો નહિ આપી શકે તો કેટલો આપી શકે.

૧. કારીગરોને કેટલો વધારો મળવો જોઈએ ?

આ સવાલના સંબંધમાં પહેલેથી જ જણાવી દેવું જોઈએ કે કારીગરોની સ્થેન્ડર્ડ હાલત (Standard of life) સંતોષકારક નથી; પરંતુ તેમાં સુધારો કરવાનો સ્નેહ પણ વિચાર કર્યા વગર માત્ર એ ધોરણ જળવાઈ રહે એમ ઇચ્છતા હોઈએ તો પણ મેંધવારીને કારણે કારીગરોને તેમના જીવનના દર ઉપર ઓછામાં ઓછા ૫૦ ટકા જેટલો વધારો મળવો જોઈએ અને જે હાલની સ્થિતિ કાયમ રાખવાને ગદ્દે તે સુધારવા શક્યતા હોઈએ—કારીગરો વધારે તંદુરસ્ત, સુખડ, શિક્ષિત અને સુખી થાય એમ ઇચ્છતા હોઈએ તો તો આ મેંધવારીના વધારા ઉપરાંત બીજો ખાસ બાબતો વધારો તેમને અપાવવો જોઈએ, નહિં તો હવાવાળાં ઘરો, રાત્રી શાળાઓ, વાંચનાલયો, દવાખાના, ક્લબો વગેરે જરૂરની સગવડો માટે મીલો તરફથી બંદોબસ્ત થવો જોઈએ.

કારીગરોને મોઢવારીને લીધે તેમના જીવદાર્ઢ મહીનાના ૬૨ ઉપર ઓછામાં ઓછા ૫૦ ટકા જેટલા વધારાની જરૂર છે એમ નીચેની હકીકત ઉપરથી ખાત્રી થશે:—

કારીગરોને મળવાના વધારાની ગણતરી તેમના ૧૯૧૭ ના જૂલાઈ મહીનાના પગાર ઉપર થાય છે, અને એ મહીનામાં તેમને સરેરાસ રૂ. ૨૨ મળ્યા હતા એમ ભાઈ અંબાલાલ તરફથી જણાવવામાં આવ્યું હતું. હવે કારીગરોના એજ મહીનાના ખર્ચના અંદાજ તપાસતા જણાય છે કે એ રૂ. ૨૨ તે વખતમાં પણ તેમના ગુજરાન માટે પૂરતા નહોતા. એ અંદાજની વિગતો આપતાં પહેલાં એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે કારીગરોના મોટા ભાગના કુટુંબો અવિલકત અને મોટાજ છે, અને તે છ સાત ૬ તેથી પણ વધારે માણસોનાં બનેલાં હોય છે. પરંતુ તેવા કુટુંબોના અંદાજ તપાસતાં પહેલાં કારીગરોની રહેણી ઠીક સમજાય તે માટે એક બાપ, મા, છોકરા, છોકરી, એમ ચાર માણસનાં કાષ્ઠપનિક કુટુંબના કરકસરીયાં ખર્ચોનો અંદાજ નીચે આપ્યો છે:—

સાળખાતાનો કારીગર બે સંચા ચલાવનાર—મુસલમાન.

કુટુંબ—માણસ ૪. ૧ પુરુષ, ૧ સ્ત્રી, ૧ છોકરા, એક છોકરી. કમાનાર પુરુષ ૧.

માસિક ખર્ચ.

ઘોખા	૧ મણ.	રૂ. ૨-૧૨-૦	} રૂ. ૧૦-૨-૦
દાળ.	૦૧૧ મણ.	રૂ. ૧-૨-૦	
પકે.	૨ મણ.	રૂ. ૪-૮-૦	
માંસ.	૪ શેર.	રૂ. ૦-૮-૦	
લાકડાં.	૪ મણ.	રૂ. ૧-૪-૦	
ચાક રાજ તું ૦)		રૂ. ૧-૧૪-૦	}
તેલ—મથાલી.		રૂ. ૧-૦-૦	
લી, ગોળ, ખાંડ. (ટાંકણે).		રૂ. ૧-૦-૦	
ચા.		રૂ. ૨-૦-૦	
ફૂલ.		રૂ. ૦-૦-૦	
ધુપેલ.		રૂ. ૦-૨-૦	
સાણ.		રૂ. ૦-૪-૦	
હળમત.		રૂ. ૦-૬-૦	
ખીડીપાન.		રૂ. ૧-૮-૦	
ખાંડ.		રૂ. ૧-૮-૦	
ખત્તી. ૩ ખાટલી.		રૂ. ૦-૧-૦	} રૂ. ૨૦-૪-૦

વાર્ષિક ખર્ચ.

ખાટલુન	નં ૪	રૂ. ૪-૦-૦
ઝાટ.	નં ૩	રૂ. ૩-૧૨-૦
પહેરણ	નં ૪	રૂ. ૩-૪-૦
ખમીસ	નં ૨	રૂ. ૧-૧૪-૦

ફેટો	નં ૧	રૂ. ૧—૫—૦	}	૨ ભેડ છાકરાની ૨ પુરખની.	
બુટ,	ભેડ ૪	રૂ. ૧૨—૦—૦			
છત્રી	નં ૧	રૂ. ૧—૨—૦	}		
ટાપી	નં ૧	રૂ. ૦—૨—૬			
સુરવાળ	નં ૪	રૂ. ૨—૦—૦	}		
પેરણુ	નં ૪	રૂ. ૮—૦—૦			
કાટ	નં ૪	રૂ. ૨—૪—૦	}		
ઑદણી	નં-૩	રૂ. ૨—૪—૦.			
પીરવાળ	ન-૧	રૂ. ૪—૮—૦.	}		
પગાર	ન-૪	રૂ. ૩—૦—૦.			
કુકતા	ન-૪	રૂ. ૩—૦—૦.	}		
ભેડીઓ.		રૂ. ૦—૮—૦.			
બંગડીઓ		રૂ. ૨—૦—૦.	}		
ઑદણીઓ	ન-૩	રૂ. ૧—૧૪—૦			
		રૂ. ૫૧—૧૩—૦			
માસિક.		રૂ. ૪—૫—૦			

કુલ્યે માસિક ખર્ચ રૂ. ૨૦—૪—૦ + રૂ. ૪—૫—૦ = રૂ. ૨૪—૯—૦

આ અંદાજમાં કેટલીક ખામશે સંબંધી વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ તે પણ એટલીજ અગત્યની છે, અને તેથી તે ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર જોઈ છે.

(૧) કારીગરોનો પગાર—કારીગરની માસિક આવક ઉપર રૂ. ૨૨ ની ગણી છે, પરંતુ તેટલું કારીગર હંમેશ રળા શકતો નથી દિવસભર જે સખ્ત કામ તેને કરવું પડે છે, તે તે વરસના ૧૨ મહીના કરી શકતો નથી. અશક્તિ, બીમારી કે વખતે બેકારીને કીધે દિવસો પડે છે, અને સરેરાસ તેનું કામ વરસના ૧૧ મહીના જેટલુંજ ઉતરે છે, એટલે તેની આવક વાસ્તવિક રીતે રૂ. ૨૦ નીજ ગણાવી જોઈએ.

(૨) બ્યાજ—કારીગરોને ધણોખરો લાગ દેવામાં કુખેલો છે. તેમને સર્વેને લાગે બ્યાજ આપવું પડે છે. જુજ માણસોજ ૬ થી ૧૨ ટકે નાણું મેળવી શકે છે. અને મોટા ભાગને તો મહીનાના રૂપિયે એક ઓતાથી ચાર આના એટલે ૭૫ થી ૨૦૦ ટકા જેટલું બ્યાજ ભરવું પડે છે. આ બ્યાજની રકમ ઉપરના અંદાજમાં ગણી નથી.

તંગીમાં આવી પડેલા કારીગરો કંપીયા કે પડાણના પંજામાં સપડાતાં તેમની સ્થિતિ કેટલી દયાજનક થાય છે તેનો યથાર્થ ખ્યાલ આપી શકાય એમ નથી. પરંતુ તે સંબંધમાં એક જાણવાજોગ દાખલો અત્રે આપું છું. પ્રેમ દરવાજા બહાર આવેલી જુગલદાસની આલીમાં ઝાડુ શેષ નાંખેલો એક જમક મુસવમાન કારીગર છે, તેની સ્ત્રી કાતમા પાસે સીવવાનો સાંચો હતો. અને તે ઉપર કામ કરી પોતાના કુટુંબની આવકમાં તે કાંઈક વધારો કરતી. પરંતુ તંગીને કીધે તેને તે સાંચો ગીરો મૂકી પૈમા લેવા પડ્યા. એ સાંચાની કીમત રૂ. ૮૦ ની હતી. પરંતુ તે ઉપર મગન દલસુખ નામના વાણીયાએ રૂ. ૭ ધીર્યા

અને રૂપીયે એ આના જેટલું બ્યાજ કરાવ્યું. પરંતુ એ બાઇ રૂપીયા કે બ્યાજ આપી શકી નથી અને હજી વરસ પૂરું થયું નથી તેટલામાં એનું દેવું મળનભાઇએ ગણીને રૂ. ૨૬ નું કરાવ્યું છે. ટુકમાં એ સાચો હવે એ બાઇને પાછો મળવાનો નથી. આવા બીજા અનેક દાખલાઓ આપી શકાય અને તે સવે એજ ખતાવે છે કે તંગીને લીધે કરજમાં ઉતરેલા કારીગરોની સ્થિતિ અત્યંત દયાજનક છે, અને તેમને એ સ્થિતિમાંથી બહાર કાઢવાને પદ્ધતિસર પ્રયત્નો થવા જોઇએ. એ સંબંધમાં આપને એટલી વિનંતી છે કે આ બાબત તરફ મિલ માલીકાનું ધ્યાન ખેંચી તેમને ચોખ્ખા પગલાં લેવાં પ્રેરશો.

(૩) દવા—કારીગરોને વરમાં સુવાવડ કે મદિગીના વખતમાં દવા વગેરેમાં ખરચ થાય છે કોઇ વખતે મીઠામાં કામ કરતાં અકસ્માત થાય તો તેનો ખરચ પણ બહુ વખતે તેમનેજ માથે પડે છે. એ ખરચની રકમ પણ ઉપરના અંદાજમાં ગણી નથી.

(૪) લઘુ મરણ—કારીગરોને પોતાને ઘેર લઘુ વિવાહ કે મરણ હોય, ત્યારે જે ખર્ચ થાય છે તે માટે તો તેને સાધારણ રીતે કરજ જ કરવું પડે છે. પરંતુ તે ઉપરાંત વાર તહેવારને દિવસે ધર્માદા તથા જમણુ માટે, અને સર્ગવહાલાં કે નાત જોતમાં લઘુ વગેરે પ્રસંગે રીત માટે જે ખરચ થાય તે ઉપરના અંદાજમાં આવી શકે. પરંતુ તે ગણતરીમાં લેવાયો નથી.

(૫) વીમો—આ ખરચ ઉપરાંત દરેક કારીગરે પોતાના તથા પોતાના કુટુંબના હિતને માટે અકસ્માત તથા જીવનને માટે વીમો ઉતરાવવાજ જોઇએ, અને એ વીમા માટે પ્રીમીયમ ભરી શકે એટલી તેને સગવડ રહેવી જોઇએ.

(૬) કેળવણી—કારીગરોએ પોતાના છોકરા છોકરીઓને કેળવણી આપવી જોઇએ. કેટલાક કારીગરો પોતાના છોકરાને નિશાળ મોકલે છે પરંતુ તેની સંખ્યા બહુ નાની છે. એટલે તેનો ખરચ ઉપરના અંદાજમાં ગણ્યો નથી.

હવે આ વધારાની બાબતો વિચાર નહિ કરીએ તો પણ ઉપરના અંદાજ પ્રમાણે નાના કુટુંબનો જુલાઇ મહીનાનો ખરચ રૂ. ૨૪ જેટલો ગણાય ત્યારે તેની આવક કે માત્ર રૂ. ૨૨ જેટલીજ જણાવવામાં આવી છે. એટલે મોંઘવારી પહેલાં પણ તેનો નિભાવ મુશ્કેલીથીજ થતો હોવો જોઇએ.

પરંતુ આવાં નાનાં કુટુંબો તો કારીગર વર્ગમાં પ્રમાણમાં થોડાંજ છે અને ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે સાધારણ રીતે તે છથી સાત માણસનાં બનેલાં. હેય છે, એટલે એવાં કુટુંબનો શુ ખરચ થાય તે જોવાની જરૂર છે.

સાળખાતાંના કારીગર—મે સાંચા ચલાવનાર—ખાત—મુસલમાન

કુટુંબ માણસ ૬. ૧ પૂરક—કમાનાર. ૨ આંખો. (તેમાં ૧ ડોસી.) ૩ છોકરાં.

માસિક ખરચ.

ચોખ્ખા ૧૧૧ મણ.	રૂ. ૪-૦-૦	}	રૂ. ૧૪-૧૪-૦.
દાળ. ૧૧૧ મણ.	રૂ. ૧-૧૨-૦		
પહિ. ૩ મણ.	રૂ. ૬-૧૨-૦		
મીસ. ૪ શેર.	રૂ. ૦-૮-૦		
લાકડાં. ૬ શેર.	રૂ. ૧-૧૪-૦		

શાક રોજ ૦) ના	રૂ. ૨-૧૨-૦	
મગાસો.	રૂ. ૧-૪-૦	
બી. ગોળ. ખાંડ.	રૂ. ૧-૮-૦	દાંકણ.
આ.	રૂ. ૨-૦-૦	
ફુધ.	રૂ. ૦-૦-૦	
ધુપેલ.	રૂ. ૦-૬-૦	
સાણુ.	રૂ. ૦-૪-૦	
હળમત.	રૂ. ૦-૮-૦	
ખીડી-પાન.	રૂ. ૨-૦-૦	
ભાકું.	રૂ. ૨-૦-૦	
ખતિ.	રૂ. ૦-૬-૦	

માસિક.	રૂ. ૨૭-૧૪-૦
કપડાં લતા મળીને.	રૂ. ૬-૦-૦

કુલ્યે ખર્ચ. રૂ. ૩૩-૧૪-૦.

આ અંદાજ ઉપરથી કારીગરોની વીટંબણાનો કાષ્ટક ખ્યાલ આવશે. પ્લેગ બોનસ (લગભગ ૫૦-૭૦ ટકા જેટલું એટલે કારીગરની આવક. રૂ. ૨૨ ને બદલે રૂ. ૩૩ થી ૩૭ જેટલી થઈ હતી) પહેલાં કારીગરને ૧૨ કલાકની મજૂરીથી પણ પોતાના કુટુંબના મુજરાન માટે પૂરતું મળતું નહિ અને પરિણામે તેને દેવું કરી દાણાવાળા તથા શાકુદ્ધારના આશ્રિત થઈ રહેવું પડતું.

હવે દાંસની રિયલિ સમજવા એ લુલાઈ મહીનાના ધોરણે કારીગરનો અત્યારનો ખર્ચ શું છે તે તપાસીએ અને તે માટેના અંદાજ પહેલાં તેમની જરૂરીયાતોની વસ્તુના આવર્તન શું ફેરફાર થયા છે તે જોવાની જરૂર છે.

અનાજ વગેરે તથા કપડાં લેતાના ભાવો.

અનાજ.	લુલાઈ.	એપ્રિલ ૨૦	મોંઘવારી ટકા.
પઉ.	રૂ. ૧. શેર ૧૮	શેર ૧૦	૮૦
ખાજરી.	રૂ. ૧. શેર ૨૦	શેર ૧૦	૧૦૦
ચોખા.	રૂ. ૧. શેર ૧૫	શેર ૧૦	૫૦
દાળ.	રૂ. ૧. શેર ૧૭	શેર ૧૫	૧૩
મીસ.	રૂ. ૦) શેર ૧	રૂ. ૦) શેર ૧	૫૦
ભાકડા.	રૂ. ૦) મથુ. ૧.	રૂ. ૦) મથુ ૧	૬૦
તેલ.	રૂ. ૦) શેર ૧.	રૂ. ૦) શેર ૧.	૧૪
બી.	રૂ. ૧ શેર ૧૧ નવટાંક	શેર ૧૧.	૧૦
ગોળ.	૦) શેર ૧.	૦) શેર ૧.	—
ખાંડ.	૦) શેર ૧.	૦) શેર ૧.	—
ફુધ.	૦) શેર ૧.	૦) શેર ૧.	૧૨
ખીડું.	૦) શેર ૧.	૦) શેર ૧.	૧૦૦
કોવેલ.	૦) શેર ૧.	૦) શેર ૧	૨૩
કેસીસી.	૦) શેર ૧.	૦) શેર ૧.	૧૦૦

કાપડ.

કાપડ.	જીલ્લા.	એપ્રિલ-૨૦.	મેમ્બરી ટક.
શેનો (પાટલુન માટે).	રૂ. ૦૮ વાર ૧.	રૂ. ૦૮ વાર.	૬૦
મલ. (પહેરણ માટે)	રૂ. ૦૮ વાર ૧.	રૂ. ૦૮ વાર.	૪૦
એક (ખમીસ માટે)	રૂ. ૦૧ વાર ૧.	રૂ. ૦૮ વાર.	૫૦
ગંજીરાક.	રૂ. ૦૮ નં. ૧.	રૂ. ૦૮ નં. ૧.	૨૦
ટોપી.	રૂ. ૦) નં. ૧.	રૂ. ૦૮ નં. ૧.	૧૦૦
ફેટા.	રૂ. ૧૧ નં. ૧.	રૂ. ૧૧ નં. ૧.	૪૦
છત્રી.	રૂ. ૧) નં. ૧.	રૂ. ૧૧ નં. ૧.	૩૩
સાદલા.	રૂ. ૧. નં. ૧.	રૂ. ૧૧ નં. ૧.	૫૦
ઝોટણી	રૂ. ૦૧ નં. ૧.	રૂ. ૧૧ નં. ૧.	૬૬
છીંટ (ધાધરા)	રૂ. ૦૮ વાર ૧	રૂ. ૦૮ વાર.	૩૩
મેનસુખ (પીરવાળ)	રૂ. ૩૧ તાકા.	રૂ. ૫ તાકા.	૪૨
છીંટ (ધંભર)	રૂ. ૦૮ વાર.	રૂ. ૦૮ વાર.	૬૭
ભર (ચોળા)	રૂ. ૦૧ વાર.	રૂ. ૦૮ વાર.	૩૩
ઝોટણી	રૂ. ૦૧ વાર.	રૂ. ૧.	૬૦
છીંટ (ધાધરી).	રૂ. ૦૧ વાર.	રૂ. ૧.	૩૩

એ બાવો પ્રમાણે ઉપરને ધોરણે ચાર તથા છ માણસના કુટુંબનો ખર્ચ નીચે મુજબ થાય.

ચાર માણસનું કુટુંબ.

માસિક ખર્ચ.

ચોખા મણુ ૧	રૂ. ૪-૦-૦
દાળ મણુ ૦૧	રૂ. ૧-૫-૦
મઉ મણુ ૨	રૂ. ૮-૦-૦
માસ શેર ૪	રૂ. ૦-૧૨-૦
લાકડાં મણુ ૪	રૂ. ૨-૦-૦
માક રોળ ૦) નું	રૂ. ૧-૧૪-૦
તેલ મચાલો	રૂ. ૧-૦-૦
ધી, જોળ ખાંડ ટાંકણે	રૂ. ૧-૦-૦
ચા	રૂ. ૨-૦-૦
ફુલ	રૂ. ૦-૦-૦
ધુપેલ	રૂ. ૦-૩-૦
સાણુ	રૂ. ૦-૪-૦
દળમત	રૂ. ૦-૬-૦
ખીડી પાન	રૂ. ૧-૮-૦
બાકે	રૂ. ૨-૦-૦
ખતી	રૂ. ૦-૧૨-૦

વાર્ષિક ખર્ચ.

પાટલુન નં. ૪	રૂ. ૫-૮-૦
ફેટા નં. ૩	રૂ. ૫-૪-૦
પેરણ નં. ૪	રૂ. ૪-૪-૦
ખમીસ નં. ૨	રૂ. ૨-૮-૦
ફેટા નં. ૧	રૂ. ૧-૧૨-૦
છુટ જો. ૪	રૂ. ૧૨-૦-૦
છત્રી નં. ૧	રૂ. ૧-૮-૦
ટોપી નં. ૧	રૂ. ૦-૫-૦
સુરવાળ નં. ૪	રૂ. ૩-૦-૦
પેરણ નં. ૪	રૂ. ૫-૧૨-૦
ફેટા નં. ૨	રૂ. ૩-૦-૦
ઝોટણી નં. ૩	રૂ. ૩-૧૨-૦
પીરવાળ નં. ૧	રૂ. ૬-૦-૦
ધંભર નં. ૪	રૂ. ૫-૦-૦
કુડતા નં. ૪	રૂ. ૬-૦-૦
એડી	રૂ. ૦-૮-૧

અમદાવાદના મિલ માલેકો અને કારીગરોની લવાઈ સંવાઈ કાગળો. ૨૨૭

બંગડીઓ ૩ ૨-૦-૦

ઝોટણીઓ નં. ૩ ૩ ૦-૦-૦

૩ ૨૭-૦-૦

૩ ૬૮-૧-૦

માસિક. ૫-૧૨-૧

- કુલ માસિક ખર્ચ ૩૨-૧૨-૧

૬ માણસના કુટુંબનું ખર્ચ.

ચોખા ૧૧૧ મણ	૩ ૬-૦-૦	શાક ૦)ના રોજ	૨-૧૨-૦
દાળ ૦૧૧ મણ	૩ ૨-૦-૦	તેલ મરાલો	૧-૪-૦
મઉ ૩ મણ	૩ ૧૨-૦-૦	ધી, ગોળ, ખાંડ	૧-૮-૦
મસિ ૪ શેર	૦-૧૨-૦	ચા	૨-૦-૦
લાકડા ૬ મણ	૩-૮-૦	ધુરેલ	૦-૬-૦
સાણુ	૦-૪-૦	હળમત	૦-૮-૦
બીડી પાન	૨-૦-૦	ભાડું	૨-૦-૦
ખતી	૦-૧૨-૦		

૩. ૩૭-૨-૦

કપડા લતો ૩. ૭-૦-૦

કુલ માસિક ખર્ચ ૩. ૪૪-૨-૦

એટલે ચાર માણસનો હાલ ખર્ચ ૩. ૩૨ થાય અને જ નો ૩. ૪૪ થાય અને તેટલી આવકાને તેમને અપાવવી હોય તો તેમને જુલાઈના દર ઉપર ઓછામાં ઓછા ૫૦ અને વધારેમાં વધારે ૧૦૦ ટકા મળવા જોઈએ.

૨. મીલો કેટલા રકા આપી શકે ?

ઉપરની હકીકત ઉપરથી જણાશે કે કારીગરોને તેમના ગુજરાનને માટે હાલના મોંઘવારીના સમયમાં જુલાઈ મહીનાના પગાર ઉપર ૫૦ ટકા જેટલો વધારો મળવો જોઈએ. એટલે જો જુલાઈ મહીનાની તેમની આવક ૩. ૨૨ ની ગણીએ તો હાલમાં તેમને ઓછામાં ઓછા ૩. ૩૩ મળવા જોઈએ. પરંતુ આટલો વધારો મીલો આપી શકે કે નહિ એ પણ વિચારવાની જરૂર છે. કારણ કે જે ઉદ્યોગમાંથી કારીગરોને તેમની શેણ મળે છે એ ઉદ્યોગમાં કાંઈ પણ કસ ન રહે એટલી મજૂરી તો કારીગરો નજ માગી શકે. પરંતુ હાલના સમયમાં આ ૫૦ ટકાની માંગણી કાંઈ પણ રીતે વધારે પડતી નથી એ નીચેની હકીકત ઉપરથી સમજશે.

જુલાઈ મહીનામાં સુતરનો ભાવ રતલે ૧૨ આના હતો અને તે સાથે "વથાટ" નો ખર્ચ રતલે ૬ આના જેટલો હતો એટલે રતલ સુતરનું કાપડ ૩. ૧-૨ તૈયાર થતું એ કાપડની બજાર કીમત રતલે ૩. ૧-૫ હતી. એટલે મીલોને રતલે ૩ આના નફો રહેતો, અને સાળ દીઠ સુતર ૧૦ રતલ હોઈ ૨ સાળ ઉપર તેમને ૩ ૩-૧૨ જેટલો નફો મળતો. તે અરસામાં પ્લેજને લઈને કારીગરોને ૫૦-૭૦ ટકા જેટલો વધારો

મળ્યો. એ વધારો રૂ. ૨૨ ઉપર ગણીએ તો રોજના ૬ આના જેટલો આવે છે, અને એ સાલ ઉપર નફો રૂ. ૩-૧૨ જેટલો મળે. એટલે એ ૬ આના આપતાં પણ રૂ. ૩-૬ જેટલો સારો નફો રહેતો.

મીલોને માટે આ સ્થિતિ આજે કાયમ છે એટલુંજ નહિ પણ તે ઘણી સુધરી છે. આજે સતરના ભાવ રતલે રૂ. ૧-૪ છે અને વજાટનું ખર્ચ ૮ આના જેટલું આવે છે એટલે રતલ સતરનું કાપડ રૂ. ૧-૧૨ પડે છે. એ કાપડના બજાર ભાવ આજે રૂ. ૨-૪ છે એટલે રતલે મીલોને ૮ આના જેટલો નફો રહે છે, અને એક સાલનું રોજનું production (ઉત્પન્ન) ૧૦ રતલનું ગણીએ તો ૨ સાલ ઉપર રૂ. ૧૦ જેટલો નફો થાય છે. હવે જો પ્લેગના અપતમા રૂ. ૩-૧૨ નફામાંથી કાગરીરોને ૬ આનાનો વધારો આપવો પોષાયો તો હાલ રૂ. ૧૦ માંથી ૬ આના આપવા ભારી પડે એમ કહી શકાય નહિ.

મીલોની હાલની સ્થિતિ બહુજ આરી છે તેનો એક પૂરાવો તો કેટલાક મીલ એજન્ટોએ પોતાના કમીશનના ધોરણમા ફેરફાર કર્યો છે તેમાંથી મળી આવે છે. જુની રીત પ્રમાણે એજન્ટોને દર રતલે રૂ. ૦-૦-૩ કમીશન મળતું તેને બદલે હવે તેમણે ૩૦ ટકા કમીશન લેવા માંડ્યું છે, અને ગણતરી કરતાં તે પહેલાંના કરતાં ચાર ગણું આવે છે. કારણ કે એક સાલનું રોજનું production (ઉત્પન્ન) ૧૬ રતલ ગણીએ તો પહેલાંના દર પ્રમાણે એજન્ટોને ૧૬ પૈસા એ ૧૪ આના મળે. પરંતુ ૩૦ ટકા પ્રમાણે ગણતાં ૧૬ રતલની રૂ. ૧-૧૨ લેખે ૩ ૪૮ થાય, અને તે ઉપર કમીશન લગભગ રૂ. ૧ જેટલું થાય. જો મીલોને હાલ અસાધારણ નફો નહિ હોત તો એજન્ટો આટલું કમીશન માંગી શકતજ નહિ અને શેરહોલ્ડરો આપવાની હા પાડત પણ નહિ.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી ખાતરી થશે કે કારીગરોને મોંઘવારીને લીધે ઝોઝામા ઝોઝા થઈ ટકા વધારાની જરૂર છે, અને મીલો એ સાગ દીઠ હાલ રોજ રૂ. ૧૦ રજે છે તે જોતાં મીલોને આ વધારો આપવો ભારે પડે એમ નથી. તો પછી એમ પ્રશ્ન થશે કે ગાંધી સાહેબે માત્ર ૩૫ ટકાજ કેમ વ્યાજખી ગણ્યા. એનો જવાબ માત્ર એટલોજ છે કે પહેલાં પંચનામાની એક સરત એવી હતી કે અમદાવાદના સાળખાતાના કારીગરોને મુંબઈની મીલોના કારીગરો કરતાં વધારે મળતું એમજ નહિ, અને મુંબઈની મીલો સંબંધી તપાસ કરતાં ચાર જુદી જુદી મીલો તરફથી તેમના કારીગરોને મળતા માસિક પગાર તરીકે નીચલા આંકડા મળ્યા હતા. (૧) રૂ. ૩૨-૩ થી રૂ. ૩૪-૮ (૨) રૂ. ૩૦ ચાર દિવસ હડતાલ હતી (૩) રૂ. ૩૦ થી રૂ. ૪૪ (૪) રૂ. ૪૨. આમાંથી ઝોઝામાં ઝોઝા આંકડો ૩૦ નો લેતાં પણ ૪૦ ટકા વ્યાજખી ગણી શકાત. પરંતુ મીલો ઉપર વધારે બોલે ન પડી ત્યારે એ વિચારથી ૩૫ ટકાજ નક્ક કરવામા આવ્યા અને તેમાંથી એક ટકા પણ ન્યાયની દૃષ્ટિએ ઝોઝો. યદ્ય શકે નહિ એમ હું ખાતરીથી કહી શકું છું.

મંજુરોના પગારના વધારા માટેની તપાસના સંબંધમાં તો અત્યારે આટલીજ હકીકત રજૂ કરી શકું છું. પરંતુ તે ગાંધી સાહેબને પણ મોકલ્યો છે, અને એમને જરૂર જણાશે તો તેઓ આમાં ઉમેરો કરશે.

લી. શંકરલાલ લેલાલાલ બેરન
સવિનય વદમાતરમ્.

(૨)

મિલ એજન્ટો તરફની હકીકત.

હમે આ મુકદ્દમામાં મલુરેલી તરફેણની મી. એન્કરની સહીથી રજુ થયેલી હકીકત વાંચી છે.

હમે એમ કહેવાની રમ લેખએ છીએ કે જ્યાં જ્યાં મી. એન્કરના હકીકતપત્રમાં પ્રી. મુવની જ્યાં સલાહ માગવામાં આવી છે તેમાં દર્શાવેલી બાબતો સિવાય બીજી હકીકત જણાવી છે ત્યાં હાં તે અરથાને અને તેથી તે હકીકત ધ્યાનમાં લેવાની જોઈએ નહિ. મી. એન્કરે આવો પ્રયાસ કર્યો છે તે જોઈ હમે ધર્મીજ નવાઈ થાય છે, અને તેમાં તેમનો હેતુ લવાદને જુલાવો ખવડાવવાનો છે એમ હમારૂં ધારવું છે. આ પ્રયાસ અન્યાયભરેલો તેમજ કાયદા વિરુદ્ધ છે. આ મુકદ્દમામાં જે જે મુદ્દાઓ સલાહ માટે રજુ કરવામાં આવ્યા છે તે સંબંધી હકીકતપત્રમાં દર્શાવેલી બાબતોનો નીચે પ્રમાણે હમારો જવાબ છે:—

(અ) ૧. મી. એન્કરે દર્શાવેલી સર્વ હકીકત તદ્દન ખોટા સિદ્ધાન્તપર રચાયેલી છે. સર્વ મીલો બૂનદયા અને પરાપકારના હેતુથી ચલાવવામાં આવે છે, તેમજ તેમનો ઉદ્દેશ મુકીવાળાઓ તથા મલુરેલી સ્થિતિ એક સરખી કરવાનો છે એવા સિદ્ધાન્તો પર તેમની સર્વ દલીલો રચાયેલી છે. હમે જણાવવાની રમ લેખએ છીએ કે આ સિદ્ધાન્તો, તદ્દન ખોટા છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં મીલો ખાનગી માલગીની મિલકત છે; તેમને ચલાવવાનો મૂળ અને ખરો હેતુ નફો મેળવવાનો છે, આ હેતુ ધ્યાનમાં રાખીનેજ તેમાં મલુરે રોકવામાં આવે છે; અને તેથી મલુરેને રોકવાનું કાર્ય તથા તેમને ફરી સુરતે રોકવા તે (મલુરેની પ્રતીજ્ઞાને લક્ષમાં લીધા બાદ) ફક્ત ખપ અને છત (happily and temperately) ના ધોરણથીજ નડી કરવામાં આવે છે, અને તેમજ ઘડું જોઈએ. આખા જગતમાં ખપે ઠેકાણે આ નિયમખર કાય થાય છે એમ કહેવાની હમે રમ લેખએ છીએ. અમારા જણુવા મુજબ કોઈ પણ ઠેકાણે મુકીવાળાઓ તથા મલુરેવર્ગનો પરસ્પર સંબંધ મી. એન્કરના હકીકતપત્રમાં જણાવેલી પદ્ધતિસર નડી યથા નથી; અને તેમ ન થવામાં સ્પષ્ટ રીતે ડહાપણ રહેલું છે. તેમણે બતાવેલી પદ્ધતિનું સ્વરૂપ અસંભવિત, અસાધ્ય અને સ્વખતુલ્ય છે; તે થોડે ઘણે અંશે “યુરોપીઆ”ને માટે છે. તે આ જગતમાં, આ દેશ કે આ શહેરને માટે બ્યાવહારિક નથી.

(અ) ૨. વળી, આ હકીકત-પત્ર નિરાશાજનક રીતે ખોટા તર્ક પર રચાયેલું છે. ક્ષણલા તરીકે

(૧) એજન્ટોના કમીશનમાં વધારો.

સૌ કોઈ જાણે છે કે અગદાવાદ શહેરમાં મીલના કાર્યવાહકોને તથા એજન્ટોને એ પદ્ધતિસર કમીશન મળે છે. એ પદ્ધતિ પ્રમાણે તૈયાર થયેલી દર પાઉન્ડે ત્રણ પાઈ પ્રમાણે કમીશન આપવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ મૂલ્યે ઠેકાણે ચાલે છે. બીજી

પદ્ધતિ પ્રમાણે વેચાણ ચલેલા માલની કીમતપર સેંકડે ૩ થી ૪ ટકા કમીશન મળે છે. ખર્ચ જોતાં, આ બંને પદ્ધતિસર મહેલાં ધણી સારી રીતે કામ ચાલ્યું હતું, કારણે કે હિસાબે તે બે રીતે મળતા કમીશનમાં ધોજીજી થોડો તફાવત રહેતો. આગલા વર્ષોમાં તો આ બંને રીતે એકજ રકમ કમીશન તરીકે મળતી હતી; પણ; લડાઈની શરૂઆત પછી, આરિક કાપડ તૈયાર કરવાની જરૂર પડવાને લીધે તેમજ લાવેા વધી જવાને લીધે પાઉન્ડના હિસાબથી એજન્ટોનું કમીશન ઓછું ને ઓછું થવા લાગ્યું, અને તે સાથે શેર ધરાવનારાઓને નફો વધારે મળવા લાગ્યો. આથી એજન્ટો તુકશાનમાં આવી પડ્યા; આ કારણને લીધે ખીજી પદ્ધતિસર કમીશન આપવાનો ધારો થયો, તેમ છતાં ઓછું કે વધતું કમીશન આપવાની સત્તા શેર ધરાવનારાઓની છે; કારણકે તેમ કયાંથી તેમનાજ નફામાં વધવટ થાય છે. તે મુદ્દો ચાલુ પ્રશ્નને લાગતો વળમતો નથી.

(૨) મજબૂરીને માટે નિશાળો, દવાખાનાં, રાતની કલંબો, વીમા ફન્ડો વગેરે પુરાં પાડવાની જરૂર સંબંધી.

આ સર્વ સગવડો ધણીજ સારી છે. પરંતુ તેને બ્યાવહારિક સ્વરૂપમાં મૂકી શકાય કે નહિ તે જોવાનું છે. આ સગવડો ધનવાન તેમજ વચલા વર્ગોના લોકોને પણ; મળતી નથી. મીલ મજબૂરીને માટે તો તેઓ નવાઈની ચીજો જોવી છે, વળી આમાંની ધણી બાબતો પર સરકાર અને યુનિસિપાલિટીનુંજ ધ્યાન જેવવાની જરૂર છે; કારણકે તેઓજ તે સંબંધી કાંઈ પણ કાર્ય કરી શકે એમ છે. ચાલુ મુદ્દામાં આ સગવડોપર ભાર દેવો એ અન્યાયભરેલું તેમજ અવાસ્તવિક છે; આને માટે સુંદર શરૂઆત અને વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો આવા પ્રશ્નોને જલદીથી કામમાં લેવા કરતાં વધારે આવકારદાયક કાર્ય હમને ખીજી કોઈપણ જણાવું નથી અને એવી સ્થિતિમાં તેને માટે જોઈતા ખર્ચ તથા નાણાંમાં અમારો ચોગ્ય ભાગ હમે પુરેપુરી ખુશીથી આપીશું.

(૩) રેલ્વે અને હાલિ આપવામાં આવેલો વધારો.

આ વધારો ખાસ અમુક વખતને માટેજ આપવામાં આવ્યો હતો. હવે પ્લેગ જતો રહ્યો છે એટલે ગમે તે વખતમાં તેના પર ભાર મૂકવો તે અયોગ્ય જ કહેવાય.

(૪) મુબાઈના મજબૂરી તથા તેમને મળતી રાજીની સાથે સરખામણી.

આ સરખામણીમાં નીચેની બાબતો સંબંધી વિચાર કરવામાં આવેલો નહિ હોવાથી તે તદ્દન બૂલભરેલી છે:—

(૧) મુબાઈમાં ધરભાડ સુદ્ધાંત સર્વ ખર્ચ વધારે છે.

(૨) ત્યાંના મજબૂરી વધારે હોશીયાર અને પ્રવીણ છે.

(૩) આ કારણને લીધે મુબાઈની મીલોમાં વધારે સુંદર અને ખૂબીવાળાં વસ્ત્ર કામ તૈયાર થઈ શકે છે.

(૪) મુબાઈના મજબૂરી પહુખર્ચ એકજ જગ્યાએ કાયમને માટે કામ કરે છે.

(૫) ત્યાં જો નોટીસ આપ્યા વગર કે રજા લીધા વગર ટ્રાઇપલ મજુર કામપરથી જતો રહે તો તેનો પગાર આપવામાં આવતો નથી.

(અમદાવાદમાં હર હમેશા નોટીસ આપવાનો રીવાજ છે.)

આવા મોટા તફાવત સંબંધી વિચાર ક્યાં વગર સરખામણી કરવાથી બૂલ થવાનો સંભવ છે તેમજ તે ન્યાયવિરૂદ્ધ તથા અવાસ્તવિક છે. વળી પ્રગતિમય મુંબાઇમાં પણ ત્રીમા ફંડ, રાત્રિ કલ્મો વગેરેનો હજુ સુધી અભાવજ છે.

(૫) વળી ઉપરની સરખામણીમાં મુંબાઇમાં સરકાર તેમજ રેલવે કંપનીઓએ પોતાના નોકરોના પગાર વધાર્યા છે તે હકીકતપર ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું નથી.

(૬) મી. બેન્કરના હકીકત-પત્રના ખાતી રહેલા ભાગમાં મજુરો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવી જોઈએ તે મુદ્દાને આધારે તેમનો પણ સમજ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે; પરંતુ અહીં પણ કેટલીક ખાખનો ખોટી રીતે મૂકવામાં આવી છે.

(૧) હમે તેમાંની નીચેની આખતો ખરી ન હોવા સંબંધી ખાતી ધરાવીયે છીએ.

(અ) સાધારણ મજુરના કુટુંબમાં એક પુરુષ તેની સ્ત્રી અને ત્રણ ચાર છોકરાં હોય છે.

હમે પુરેપુરી તપાસ કરીને એ નિર્ણયપર આવ્યા છીએ કે સાધારણ મજુરના કુટુંબમાં મામાપ ઉપરાંત ધણેખરે ઠેકાણે એકજ છોકરું હોય છે, અને ધણેજ થોડે ઠેકાણે બે હોય છે. આમ હોવાથી તેમની ગણતરી ખોટી ધમારન પર રચાય છે.

(વ) આખા કુટુંબનું પોષણ એકલો પુરુષ કરે છે.

આ સંબંધી પણ સર્વ ટ્રાઇ જાણે છે કે ધણેખરે ઠેકાણે છોકરાઓ કામ કરતા હોય છે. આમ હોવાથી આ આખતપર ભાર મૂકવાની જરૂર નથી, મીલોમાં ધણાં છોકરાં કામે લાગે છે તે જાણીતું છે, વળી ટ્રાઇ કોષ ઠેકાણે તો સ્ત્રીઓ તથા છોકરાઓ પણ કામ કરે છે. આમ હોવાથી મીલ મજુરોના કુટુંબની કમાઈ ઘણીજ વધારે છે તે મનમાં રાખવું જોઈએ.

(ફ) મારિક ખર્ચનો આંકડો પણ ધણેજ વધારે દર્શાવવામાં આવ્યો છે,

(હ) મજુરોને ગાળ ઉપરાંત ઘણુંજ કામ કરવું પડે છે.

આ હકીકત પણ તદ્દન ખોટી છે. ટ્રાઇ પણ મીલમાં જઈને જોવાથી માલમ પડશે કે ખીડી પીવાના તથા પાણીના આરકામાં તેમજ મીલના કમ્પાઉન્ડમાં ધણા મજુરો વખત સુખાવતા અને બટકતાજ હશે. હમારો મત એ થયો છે કે જો તેઓ પોતાના કામપર ઐક્યિત રાખતા હોય તો તેમને જે મળે તેના કરતાં તેમની ઉપરની ટેવોને લીધે તેમને ધણુંજ ઓછું મળે છે એટલુંજ નહિ પણ તેને લીધે મીલોને પણ ઘણી રીતે નુકસાન થાય છે. દાખલા તરીકે માલ ઓછો તૈયાર થાય છે; અને ધરાકો અને સાજો ધણી ફેરા બંધ કરવાની જરૂર પડે છે. આતું આળસ રાખવાની મજુરોની ટેવ દૂર થાય એ ખાસ પ્રયત્નવા જોઈએ. હમે વારે વારે તેમાં સુધારો કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, પણ તે નિષ્ફળ ગયો છે. મજુર વર્ગના મિત્રો હકીકત રજૂ કરે તેમજ સહાનુભૂતિ દર્શાવે તથા જે ભાલ

મળે તેના કરતાં જો તેઓ જાતે કામપર વધારે લક્ષ રાખે તો પોતાની મેળે તેઓ ધણુંજ વધારે કમાય અને તેમની સ્થિતિ સુધરે એટલુંજ નહિ પણ મીલોને પણ ભારે નફો મળે. આથી મળુર વર્ગ તેમજ મુડીવાળા બંનેને પરસ્પર લાભ થાય. આ બાબતમાં આપણા મળુરીયાત લોકોએ તેમના મુંબાઇના ભાઇઓનું અનુકરણ કરવું ઘટે છે.

(ઈ) બીજી ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત એ છે કે મળુરો વારે વારે નોકરી બદલે છે. મીલોની બદલીનું પત્રક જોવાથી જણાઇ આવશે કે તેઓ સ્થિર રહી શકતા નથી, આને લીધે હમને તેમજ મીલોને ધણુંજ નુકસાન થાય છે.

(ફ) આ બાબતમાં કેલીફોર્નિયા મીલમાં તૈયાર થયેલા માલનું પત્રક જોવા હમે વિનય-પૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ. તેમાંથી સ્પષ્ટ દીસી આવે છે કે મેલેગનો વધારો તથા વધારે ખર્ચાર આપવાથી પણ મીલની કમાઈમાં કંઈ સારો વધારો થયો નથી; જલકે તે ધણીજ ઓછી થઇ ગઇ છે. મળુરોને વધારે કમાવાની જે તકો આપવામાં આવી છે તેનું પરિણામ એ થયું છે કે માલ ઓછો તૈયાર થયો છે અને આમ હોવાથી હમને આને અંગે લાભ થવાને બદલે નફાનું ધણુંજ નુકસાન થયું છે. તેજ પત્રક પરથી બીજી બાબત એ જણાઇ આવશે કે જે વધારો મળુર વર્ગે હમણું માગે છે તે તેમજ તેથી વધારે તેઓ મેળની શક્યા હોત, પરંતુ તેમને આપવામાં આવેલી તકોનો પણ લાભ લીધો નથી. હમે આનું કારણ એમ સમજીએ છીએ કે મળુરોની ટેવો અને રીતભાત આજસ વગેરેથી ભરેલી છે. તેમને અમુક કમાઈ મળે તેમજ અમુક સગવડો મળે એ બેયો તેઓ સતોષ માને છે, અને મોહોરમ વગેરે તહેવારોના દિવસો સિવાય બીજી સર્વ વખતે વધારો મેળવવાની તેમને જે તક આપવામાં આવે તેનો તેઓ લાભ લેતા નથી. આ સંબંધી મળુરોની કામ કરવાની રીત જોઈને નિંદાસ્પદો હમારો દૃઢ મત એ છે કે અમદાવાદમાં વધારે મળુરી આપવાથી તે લોકોની ખર્ચખરી માસિક આવકમાં ભારે વધારો થતો નથી. અને હમારી સૂચના એ છે કે આ બાબતમાં મળુરોની ટેવો સુધારવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

(૨) ઉપર બતાવેલી હકીકત પરથી એ તો સ્પષ્ટ છે કે મી. બેન્કરના હકીકતપત્રની ખાસ વિચાર કરવા જેવી હવે ધણી થોડી બાબત રહી છે. હિંદી જનસમાજના સર્વ ભાગોની તેમજ મળુર વર્ગોની સ્થિતિ સુધારવાની તેમજ સારી કરવાની ખાસ જરૂર છે. મી. બેન્કરના વિચારને હમે પણ મળતા થઇએ છીએ. આ કામ ધણુંજ વહેલું થાય તેમાં હમને ધણો લાભ થાય તે પણ હમે કબુલ કરીએ છીએ. પણ માણસો અને રીવાજ મી. બેન્કર ધારે છે તેમના થોડા સમયમાં પુરેપુરો સુધરી શકે નહિ. યુરોપીયા એક દિવસ, કે વર્ષ કે પેઢીમાંજ અસ્તિત્વમાં આવી શકે નહિ મી. બેન્કરે મળુરોને માટે જે વધારાની માગણી કરી છે તે વધારો જો તેઓ જાતે મહેનત કરે અને તેઓ વધારે નિયમિત અને ઓછા બાબતો થાય તો તેમને મળી શકે તેમ છે. આ ઉપાય તેમના પોતાના માથમાં છે, અને ધ્યાની લાગણીને અંગે સારી રીતે કે હમેશને માટે તે લાભ તેમને મળી શકે તેમ નથી. તેઓ પોતાની લાયકાત અને ઉદ્યોગને અંગેજ વધારે સારી કમાઈ કરી શકશે. આ સંબંધી હમે એમ જણાવવાની રજા લેઈએ છીએ કે મી. બેન્કર અને તેમના મિત્રો મળુરોને જે જે જોડી ટેવો પડી છે તેમને પુરેપુરી રીતે સમજાવવામાં

પોતાના ઉત્સાહનો ઉપયોગ કરશે તો ધણેજ લાભ થશે. આમ કરવાથી જે લોકોનો પણ તેમણે લીધો છે તેમને પણ તેઓ અનહદ લાભ આપી શકશે.

(૩) હમે સવાદ સાહેબનું જ્ઞાન એ બાબત પર ખેંચવાની રમ લેખએ છીએ કે ચૂકાદાને અંગે જે વધારો આપવાનું કસતવામાં આવે તે ન્યાયસુધી હાલના સંલેગો ચાલુ રહે ત્યાં સુધીજ અમલમાં મૂકવામાં આવે. હમણાં મોંઘવારી છે, એ તો ખરૂં, પણ તેનું કારણ હાલની લડાઈ છે. સારાં વર્ષો આવેથી તેમજ લડાઈ બંધ થયેથી આ મોંઘવારી નાશ પામવાની; અને તેની સાથે મીલોમાં હમણાં મળતો નફો પણ ધણેજ ઓછો થઈ જવાનો. વધુ કરોને લીધે તેમજ ધણાજ નેરથી ફરી ચાલુ થવાની લેન્ડરોપરની સાથેની ફરીદાર્દને લીધે મીલો કોડી સ્થિતિમાં આવી જવાનો ધણો સંભવ છે. આ બે કારણોને લીધે મીલ ઉદ્યોગ પર શી અસર થશે તે વિશે અત્યારે તર્ક બાંધવો નકામો છે; પરંતુ હાલ જેટલો નફો આગળ ઉપર નહિ મળે તે પહેલેથીજ સમજવાનું વધારે લાભકર્તા છે. બંગાળના બાગલાના ઉત્તમ વર્ષોમાં મીલોમાં ઇ. સ. ૧૯૦૦ થી ૧૯૦૬ સુધી ધણો સારો નફો મળ્યો હતો, પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૦૬થી તે લડાઈની શરૂઆત થઈ ત્યાં સુધી મીલોને ધણાજ બારિષ્ક સમયમાંથી પસાર થવું પડ્યું. તે વખતે કેટલી મીલો ખરેખર ફૂડ્યામાં ગઈ હતી. એટલા માટે હમે ખરા અંતઃકલ્પથી એમ આશા રાખીએ છીએ કે મુડીવાળા મજૂરવર્ગના સર્વ મિત્રો આવી સંભવિત (અને ખરેખરી) હકીકતનો પુરેપુરો સંભાળપૂર્વક વિચાર કરશે.

(૪) હમે મજૂરોને શો વધારો આપવો જોઈએ એ પ્રશ્નનો જ વિચાર કરવાનું રહ્યું. રેફરન્સમાં તેઓ ૩૫ ટકા વધારાની માગણી કરે છે. હમે ૨૦ ટકા વધારો આપી શક્યા છીએ. ઉપર દર્શાવેલ સર્વ સંલેગોમાં અને નમૂનિકના ભવિષ્યના સમય વિશે જ્ઞાનપૂર્વક વિચાર કર્યા પછી, હમે જે વધારો આપ્યો છે તે યોગ્ય છે એમ જણાવવાની રમ લેખએ છીએ. ખરૂં જોતાં તે જોઈએ તે કરતાં વધારે છે છતાં પણ હમે હાલના બારિષ્ક સમયને લીધે તે વધારો આપવાનું વાજમી ધાર્યું છે. અમદાવાદમાં પ્લેગ થયો ન હોત તો મજૂર વમ પણ આ વધારાથી સંતોષ પામ્યો હોત એમ અમારું માનવું છે. હાલ તો અમદાવાદમાં પ્લેગ છે જ નહિ, અને તેથી જે સંલેગોના વિચારોને પરિણામે તેમને પ્લેગનો વધારો આપવામાં આવ્યો તે વિશે ચાલુ પ્રશ્નમાં કંઈ પણ કહેવું જોઈએ નહિ. મજૂરો જે વધારે ઉદ્યોગી થાય અને તેમની વારંવાર નોકરી બદલવાની ટેવ મૂકી દેઈ, તેઓ એકજ ઠેકાણે સ્થિર રહે તો વધારે નહિં તો હાલ જે વધારો તેઓ માગે છે તેટલો જાતે હસ્તગત કરી શકે. તેઓ જે વધારે માગ કરે તો વધારે પગાર આપવાને હમે ધણાજ ખુશી થઈશું. તેમના હાલના મિત્રો તેમને જે સર્વ લાભો કરી આપે તેના કરતાં વધારે લાભ તેમને પોતાનો ઉદ્યોગજ તેમને અને હમને કરી આપશે. આ ઉપરથી હમે જે વધારો આપવાનું કહ્યું છે છીએ તે ન્યાયપુરસ્કર છે, એમ કહેવાની હમે છેવટે રમ લેખએ છીએ.

ગોરધનદાસ ઇ. પટેલ.

પેસ્તનશા ન. વકીલ.

એજન્ટ ઓનરરી સેક્રેટરીઓ.

મિલ એજન્ડાનું મુખ.

(૩)

અમદાવાદના મિલ એજન્ટોના 'થ્રૂપ' અને વણાટ ખાતાના કારીગરો વચ્ચે પડેલી તકરારમાં પંચનો નિર્ણય.

ગયા શિયાળામાં અમદાવાદના મિલ માલિકો ('થ્રૂપ') અને કાપડ વણનાર કારીગરો વચ્ચે કારીગરોના પગારના દર સંબંધમાં વાંધો પડેલો, અને તેને પરિણામે હડતાળ અને 'લોક આઉટ'—મહાર તાળા—ની ખેદભરક સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તેના—ના. ૨૦ માર્ચ ૧૯૧૮ને દિને બંને પક્ષ તરફથી અને પંચનું કામ સોંપાઈને બંન્ન આવ્યો. તે પછી પંચના કામની શરૂઆત થઈ. બંને પક્ષને પોતાની હકીકત લખી રજુ કરવાની મેં માંગણી કરી. તે પ્રમાણે, કારીગર પક્ષનો રા. શંકરલાલ બેંકર તરફથી અને એક વિગતવાર લેખ પૂરો પાડવામાં આવ્યો. વારંવાર માગણી કર્યા છતાં પણ મારા જાણવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે અનિવાર્ય અડચણોને લીધે મિલ માલિકોના 'થ્રૂપ' તરફની હકીકત તથા માસની અંદર અને મળી નહિ. એક પક્ષની હકીકતથી સંતોષ પામીને ચૂકાદો કરવો એ મને વાજબી લાગ્યું નહિ, અને તેથી પંચનો અધિકાર સમાપ્ત કરી—બંને પક્ષ માંદોમાંદો મળીને સમ-જૂત કરવી અને તેમાં બંને પક્ષના મિત્ર તરીકે મારી મદદની જરૂર હોય તો તે આપવા હું રાજી છું, એમ મેં જણાવ્યું પણ બંને પક્ષ તરફથી એમ જણાવવામાં આવ્યું કે એ બની શકે તેમ નથી, અને પંચના કામની મુદત વધારના તેઓ એક મત યથેલા છે. તેથી મેં પંચનું કામ જારી રાખ્યું, તા. ૨૮ મી જૂને મિલ માલિકો ('થ્રૂપ') તરફની હકીકત અને મળી તેમાંથી કેટલાક અગત્યના પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયા, તેનો ખુલાસો મેં બંને પક્ષ પાસે આપ્યો હતો તા. ૩ જુલાઈ ૧૮, સુધીમાં કારીગર પક્ષ તરફથી એ સંબંધમાં કંઈ લખાઈ આવ્યું નથી. મોટે ભાગે જે ખુલાસા તથા હકીકતની મારે જરૂર હતી તે મિલ માલિકોએ પૂરી પાડવાની હતી, અને તેઓ તરફથી એક 'ખાનગી' સચના સાથે થોડીક હકીકત રજુ કરવામાં આવી છે, પણ તેનાથી મેં પૂછેલા સર્વે પ્રશ્નોનો ઉત્તર ચતો નથી, અને જેટલાનો ધાય છે તેટલાનો પણ અપૂર્ણ રૂપમાં ધાય છે, અને કેટલીક હકીકત ઘણી મિલોમાંથી મેળવીને પૂરી પાડવામાં આવે તો તેનો ઉપયોગ માત્ર બની શકે. પરન્તુ તે હકીકત અત્યારે ભેગી કરવી શક્ય નથી એમ તેઓ તરફથી જણાવવામાં આવે છે. આ સ્થિતિમાં હું બંને પક્ષ વચ્ચેની તકરારમાં વાસ્તવિક ન્યાય શો છે એના નિર્ણય ઉપર આવી શકતો નથી, પણ મિલ માલિકો અત્યારે હવે વિશેષ હકીકત આપી શકે એમ નથી, અને ગરીબ કારીગરોને પંચનો નિર્ણય સત્વર મલવો નેષ્ટ એક છંદ છે તેથી મારે જીવહાર ન્યાય યાને ચૂકાદા ઉપર આવવું પડે છે. પંચના ઠરાવની વાટ ન જોતી કદ-રતના બધે મિલ માલિકો અને કારીગરો વચ્ચે પ્રકૃત પ્રશ્નના સંબંધમાં જે વાસ્તવિક સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી દીધી છે, તેમાંથી મને એ બચહાર ન્યાય કરવાનું પારણ મળી આવે

છે. પક્ષકારો તરફથી મળેલી હકીકત મારા જાણવામાં આવે છે કે અત્યારે ધણીખરી મિલોમાં ૩૫ (પાંત્રીસ) ટકાનો વધારો અપાઈ ચૂકો છે. અને જેટલીકમાં એ વધારો ૫૦ (પચાસ) ટકા સુધી પણ પહોંચ્યો છે. તે તકરારને લગતા બ્રાહ્મીના વખતનો માટે ૩૫ (પાંત્રીસ) ટકા વધારો અપાવવો ધરાસ્ત છે. તેથી હું પંચતરીકા અને મળેલા અધિકારથી જાહેર કરું છું કે મિલ માલિકાએ કારીગરોને તકરારને લગતા બ્રાહ્મીના વખતના પગારમાં ૩૫ (પાંત્રીસ) ટકા વધારો આપવો એટલે કે રજા ટકા આપતાં બાકી રહેલી રકમ તેઓએ કારીગરોને આપવી.

છવટે, બન્ને પક્ષે પરસ્પર સંબંધીયતા અને શાન્તિથી કામ કર્યું છે, અને પંચની નિર્ણયમાં વિલંબ થયો તે દરમિયાન બન્ને પક્ષે માહિમાદિ સમજીને મિલનું કામ ચાલતું રાખ્યું એ સન્તોષની વાત-હું અત્રે નેણું છું. આશા રાખું છું કે ભવિષ્યમાં ઉભય પક્ષ વચ્ચે સંપૂર્ણ કામ ચાલ્યા કરશે.

તા. ૧૦ ઓગસ્ટ ૧૯૧૮.

આનન્દશંકર બાપુભાઈ મુન.

આપણા દેશના ઉદ્યોગ ધંધા કેમ પડી ભાંગ્યા ?

"No study is more interesting and instructive in the history of nations than the study of the material condition of the people from age to age."

R. C. Dutt.

"The sources of tyranny & oppression which have been opened by the European Agents acting under the authority of the Company's servants and the numberless black agents and sub-agents acting also under them, will, I fear, be a lasting reproach to the English name in this country."

Lord Clive.

આપણા દેશના ઉદ્યોગો મજૂર ચલાવી કારણે જાણવા સાર થોડીક ગતકાળની હકીકત જાણવાની જરૂર છે; તે વગર વસ્તુસ્થિતિ સમજાય એમ નથી. વળી, ઉદ્યોગ ધંધા પડી બાંધવાના એક નહિ પણ અનેક કારણો છે કે જેમાં રાજ્ય આશ્રયની ગેરહાજરી એટલું જ નહીં પણ રાજ્ય સત્તાનો દુરુપયોગ એક ધાતુનું મહત્વનું અને સંગીન કારણ છે. સત્તાનો દુરુપયોગ એટલી હદ સુધી થયો છે કે દિન્દની ગરીબરી-રોક પ્રભાનો રોટકો ગયો છે-જીવનભાગો ગયો છે.

જુની વાત યાદ કરવી તે દિન્દના ઇતિહાસનું એક કંગાળ. અને હરપદાવક પ્રકરણ હકમવા બરાબર છે. એ પ્રકરણ ઇંગ્લાન્ડના સુવિખ્યાત નામને કલંક-મદો-લગાડે છે; ઇતિહાસની કીર્તિને ઝાણ લગાડે છે અને દિન્દુસ્તાન, એની હકુમત તો આખા પછીનું

ખરાબ પરિણામ હિન્દ માટે આપ્યું. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો નફો રોજગાર જેનાથી નહોતો જોવાતો અને જેઓ ઇર્ષ્યા બળ્યા રહેતા હતા તેઓ કંપનીનું વિશ્વાસ્યતામાં સખત વગોળું કરતા રહેતા હતા, આથી કરીને કોઈ કોઇવાર હિન્દને દાદ મળવાનો સંગેશ અને અવગુણ રહેતો હતો, પણ હિન્દ સાથેના વેપારનો કંપનીનો ઇન્ટરેસ જતો રહ્યો તે સાથે અંગ્રેજ વેપારીઓ કુપની નીતિપર જે અંકુશ મુકતા હતા તે પણ જતો રહ્યો અને તે વર્ષથી અંગ્રેજ વેપારીઓ જેમ અને તેમ પોતાને જેમ લાલ થાય તેજ તપાસતા રહ્યા અને એમની વિરુદ્ધ કોઈ પોષ્ટર કરનાર ન રહ્યું. હિન્દની દાદ સંભાળાતી બંધ થઇ; વળી ત્યાંની પાર્લામેન્ટમાં હિન્દના તો કોઇ પ્રતિનિધિ હતાજ નહીં, બ્યારે હિન્દ સાથે વેપાર કરી ગખ્મર થયલા ધણા વેપારીઓની આમની સભામાં લાગવમ રહેતી હતી અને જેમના મતની પરવા પણ કેમીનેટને પડતી હતી. આમ હોવાથી ન્યાયની ખાતર પણ કોઇ હિન્દનો પક્ષ લેતુ તો પણ તે કાવી શકતું નહીં અને એથીજ કરીને ઇ. સ. ૧૮૧૩ થી જ હિન્દના વણ ટ ધંધાની અરેખરી ખાચમાલો શરૂ થઇ, જે હકીકત આગળ નિવેદન કરવામાં આવી છે.

ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં વેપારની છૂટશાખાટે અપાઇ ?—અંગ્રેજ વેપારીઓને વેપારની સ્વતંત્રતા જેમ નાપવામાં આવી ? ફરજિયાત જરૂર પડી માટે. આ અરમામાં નેગોશીઅન બોનાપાર્ટની હાકેમા તથે ફ્રાન્સ બળવાન બન્યું હતું. નેપોલોયને યુરોપના બંદરોમા ઇંગ્લાન્ડનો માથ આવતો બંધ કર્યો હતો, એટલે જો તેમના ઉદ્યોગ ધંધા બંધ પડે તો ત્યાં કેર ચર્તી રહે એમ હતું ત્યાંના તૈયાર માલનો ઉપાડ કરે એવો હિન્દ શીવાય અન્ય કોઈ દેશ પોતાની સત્તા તથે હતો નહીં. હિન્દ સાથે જો તે વેપારનીનિ અખત્યાર કરી શકાય એમ હતું. મોટા કારખાનાવાળાઓ, હિન્દ સાથે વેપારની છૂટથી ધણે લાલ થશે એમ લોકોને સમજાવતા હતા અને વળી તેજ માલ બનાવનારાઓના પ્રતિનિધિઓ આમની સભામાં હતા. મોનાગ જમવાનું હતું; મા પીરસનારી હતી. એટલે ઉપર મુજબ, ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં ચાલુ કરી આપનામા આવલી સનદમા ફેરફાર ચલા પામ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૩૩ થી વેપાર બંધ:—ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં સત્ત ચાલુ કરી ત્યારે એ સરત કરવામા આવી કે કંપનીએ વેપાર કરવાનું સદંતર બંધ કરવું અને ફક્ત તેમણે હિન્દનો રાજ કારખાર તથા વહીવટ કરવો, એટલે કે કંપની એક વેપારી પેઠી હતી. તે મરી જઈને એક સત્તાધિકારી સત્તા બની. વળી કુપનીના જે શેર હોલ્ડર હતા તે બંધાને (પા. ૧૦-૧૦-૧૦-૦) સાઝાદસ ટકા લેજે બ્યાજ આપવું અને તે રકમ હિન્દની મહેસુલમાથી વસુલ કરવી; વરુમા એમ પણ નહીં કરવામાં આપ્યું કે વીસ વર્ષ પછી—કે જે મુદત માટે આ સનદ ચાલુ કરી આપી હતી—જે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની હયાતી ન ભોગવે અથવા તેની પાસેથી સર્વ અધિકાર અને પ્રદેશ લઈ લેવામાં આવે તો કંપનીના શેર હોલ્ડરને દર મો પાઉન્ડ પેટે બસો પાઉન્ડ આપવા. કંપનીને અસ્તિત્વમાં ન રાખનામા આવી, એટલે આ છેલ્લી સરતનો અમલ પણ થયો. આ સરત જોકે ઇંગ્લાન્ડને ધણી લાલકરક હતી પણ હિન્દી પ્રજા તેના બાર તથે કરી કચકાઈ જાય છે તે પ્રતિવર્ષે એ દેવાનું બ્યાજ ભરવા સાફ હિન્દી મગ્દારને જે મહેસુલ ઉઘરાવવી પડે છે તે પરથી જગ્યાજ આવે છે.

ઈ. સ. ૧૮૫૪માં છેલ્લીવારની બહાલી:—ઈ. સ. ૧૮૫૪ માં સનદ ચાલુ કરી આપવામાં આવી ત્યારે કંઈ પણ મુદત દરાવ્યા વગરજ તે ચાલુ કરવામાં આવી હતી. ઇંગ્લાન્ડમાં આ સમયે કંપનીના વહીવટ મામે બહુજ ચર્ચા થતી હતી અને ફરીથી પરવાનો ન આપવા દયાણુ થયું હતું; ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવાના પ્રતાપે કંપની વિરૂદ્ધ જે બહુ સખ્ત મત બંધાયો હતો તે દૃઢ થયો અને રાણી વિક્ટોરીઆએ કંપનીની સનદ રદ કરી બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લઇ લીધી. કંપનીના શેર હોલ્ડરોની ઈ. સ. ૧૮૩૩ની સરત મુજબ પૈસા ચુકવવામાં આવ્યા.

બોલ્ડે હિન્દને માથે ને દુશ્માનને ધી કુળાં!—નિચેની દુકાશ્તની તોષ લેવાની જરૂર છે. હિન્દુસ્તાનને પૈસે એટલે કે હિન્દની મહેસુલમાંથીજ કંપનીએ પોતાની સત્તા જમાવી હતી, વધારી હતી. હિન્દની સરદારો ઉપર કે હિન્દમાં જે જે લગાઇઓ થઈ હતી તેનો તથા વહીવટનો બધો ખર્ચ હિન્દી મહેસુલમાંથી કરવામાં આવ્યો હતો. આ બધામાં ઇંગ્લાન્ડ કે ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કં.એ એક રાવી પૈ પણ પોતાની ખર્ચની નહતી, તે છતાં જ્યારે રાણી વિક્ટોરીઆએ કંપની પાસેથી હિન્દનો વહીવટ પોતાને હસ્તક ક્યો ત્યારે, આવો મોટો વિશાળ દેશ મળવા છતાં, કંપનીએ હિન્દમાં કરેલું બધું દેવું, કંપનીના શેર હોલ્ડરને સો માઉન્ડ પેટે બસો પાઉન્ડ ચુકવ્યા, તે બધો ખર્ચ અને દેવું, હિન્દને માથે નાંખવામાં આવ્યું અને તે દિવસથી એ દેવું હિન્દી કરજ (Indian Debt) ને નામે ઓળખાતું આવ્યું છે. દિન પ્રતિદિન આ કરજ વધતું ચુકું છે અને તેનું બ્યાજ ભરવાને પહોંચી વળવા સારૂ હિન્દી મહેસુલ વધારવા જે જરૂર પડે છે તે બોલ્ડે હિન્દના ખેડૂતોને શિર પડે છે; અને તે હિન્દની ખેતીવાડીને નષ્ટપ્રાય કરવામાં ધણો ઉપયોગી ભાગ ભજવે છે. અસ્તુ.

‘પડી શું થયું’?—હુંકમાં હિન્દની ઝાલોઝાલોથી મુઘ્ધ થઈ તેમાંથી અને તેટલો દેસ ચૂમવાને રથપાયલો ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કં. વેપારી પેદીમાંથી બળવાન સત્તા મની તે નેતું. ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કં. ને વેપારને બદલે હિન્દનો વહીવટ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી ત્યારથી અને જ્યારે જ્યારે સનદો ચાલુ કરવામાં આવતી હતી ત્યારે કંપનીના વહીવટ સંમંધી પાર્લામેન્ટમાં ચર્ચા થતી હતી, પણ તે ચર્ચાનો મુખ્ય સારાંશ તો એજ હતો કે હિન્દુસ્તાન અને હિન્દી કારીગર તથા પ્રજાનું ગમે તેમ થાય પણ ઇંગ્લાન્ડનો વેપાર હિન્દ સાથે કેમ વધે, ઇંગ્લાન્ડને અહીંયાનો કાચો માલ કેમ સરળતાથી, સગવડતાથી તથા વગર જઠાતે મળે. આજ મુદ્દાપર લક્ષ રાખી બધી ચર્ચા થતી હોવાને લીધે, ઇંગ્લાન્ડના કારખાનાં વાળાઓનો પાર્લામેન્ટમાં વધુ મત અને અવાજ હોવાના સમયે, એ ટોલ તોંસાના અવાજોમાં હિન્દની કાકલુદી સંભળાતી નહીં; અને કદાચ ઝીણો, બોર્બેરો કે બેસુરો અવાજ બહાર પડી આવતો તો ત્યાંના વેપારીઓના સ્વાર્થમાં તે દબાવી દેવામાં આવતો, એની ગણના કરવામાં આવતી નહીં. વળી જ્યાં સુધી કંપની સરકાર હતી ત્યાં સુધી વહીવટ કે અન્ય કોઈ કારણથી પણ પાર્લામેન્ટ તેના કારેગારમાં, આયુ’ મારતી, તપાસ કરતી, અને તેમ ચલાવતાં જોકે હિન્દને ન્યાય તો મળતો નહીં તો પણ જુલેચુકે હિન્દની કાલન અને કુદરતનું કોઈ કોઈ સંપત્તિજન બ્યાન કરાવતું હતું; પણ ઈ. સ. ૧૮૫૭ પછી રાણી સરકારના હાથમાં

હિન્દની દોરી આવતાં, તે પર અન્ય કોઈને અંકુશ રહ્યો નહીં અને નામદાર હિન્દુસ્તાન સરકાર પોતાના વટ, મોરબા અને નિરંકુશ વેપારનીતિમાં મશગુલ રહેવાને પરિણામે રાટલા સાથે ખાવાને મીઠા માટે ધરમાં ગાળવાને તેજ કે દિવો કરવાને દિવાસળી માટે, પોતાની નમત ઢાકવાને કકડા છુગડા માટે હિન્દનો વતની સ્વાશ્રયી મટીને પારકી આશ કરતો અન્યો-પરાવલંબનની ખેડીમા જકડાયો. ઉદ્યોગ ધંધામાં મસ્ત રહેલી અને તેથી મશગુર અને ઝાઝોઝલાલ થયેલી માતૃભૂમિની આવી કંગાળ અને બેરોજગાર થયેલી સ્થિતિ નોર્ષ કયા ભારતપુત્રનું હૃદય નહીં દ્રવતું હોય !

કયા ઉદ્યોગો નાશ પામ્યા?—કંપની સરકારના આગમન પછી આપણા દેશના જે ઉદ્યોગો પડી ભાંગ્યા તેમાના ખાસ ખ્યાન ખેંચતા થોડાકનાં નામ નીચે મુજબ છે:—૩ કાંતવા તથા વણનાના—વણાટ; કામનો રેશમ ઉત્પન્ન કરવાનો તથા રેશમ વણાટનો; બારીક નક્સી કામનાં; સાદી અગ નક્સીનાળી શાલનો; વહાણ નૌકા મનાવવાનો; અન્ન શસ્ત્ર મનાવવાનો; ખાંડ તથા ગળીનો; સેત્રંજ અને ગાલીયાનો; આમડા દેળવવાનો; કાંસુ ગાળવા તથા કાંસાની વસ્તુઓ મનાવવાનો વિગેરે વિગેરે. આ ઉપરાંત પ્રાચીન વૈદક, મોગલ અને રણપુત કળાના શિલ્પશાસ્ત્રના તથા ચિત્રકળાના ધંધા પણ તે વખતથી પોષાતા બંધ થયા.

હિન્દુસ્તાનના કૃત આટલાજ ઉદ્યોગ ધંધા નષ્ટ પામ્યા છે કે નષ્ટ પામવાની દશાએ આવી પહોંચ્યા છે, એમ માનવાનું નથી. આટલાંજ નામ મળાવવાનું કારણ એટલુંજ કે દેશ દેશાવરોમાં હિન્દની ઝાઝોઝલાલી, કુશળતા તથા ઉંચી કારીગરીની કીર્તિ ફેલાવનાર તથા તેથી હિન્દને મશગુર કરવામાં એ ઉદ્યોગો મુખ્ય હતા. આ ઉપરાંત બીજા સેંકડો નાના ઉદ્યોગો—ગૃહઉદ્યોગો છે કે જે કંપની મારફત પશ્ચિમના સંબંધમાં આવતાં નષ્ટ પામ્યા છે, અત્તર અને સુગંધી ખુશબોદાર તેલ બનાવનારાઓ બુજા છે. પ્રાચીન મીનાકારી કામ બહુનાર લગભગ પતી ગયા છે. પટેળા વણનાર રડયા ખડયા. નજરે પડે છે. ઝાડ પાનના રસમાંથી રંગ બનાવનાર ઝાઝારહા નથી. દેશી કાગળો કે જે સેંકડો વર્ષ સુધી જવાય દષ્ટ શક્તા હતા તે મનના બંધ થયા છે. સોનેરી રુપેરી કમચ પરદેશથી આવે છે. આ પ્રકારના ઘણા ઉદ્યોગો આપણા હાથમાંથી ચાલ્યા ગયા છે. પણ તેના કોઈ સત્તાવાર આંકડા મળી શકે એમ નથી. છતાં પણ આપણા દેશની રાંક પ્રભ તે ઉદ્યોગો ઉપર સંતોષ અને ચેતથી ગુમરા કરતી હતી અને આજે તેઓની જે કંગાલ સ્થિતિ થઈ પડી છે તથા ગુમરાન માટે ખેતી શીવડ અન્ય કાંઈ ધંધો રહ્યો નથી એજ પુરતો અને સંતોષ દાખલો છે. એક કાળમાં—પાંચ દાયકાથી એ સદી ઉપર—તે ઉદ્યોગો હતા અને આજ નથી. આ ઉદ્યોગ ધંધા પડી ભાંગવાનાં કે નાશ પામવાનાં કારણોમાં કારીગર તથા તેમના પોષક જનસમાજનો દોષ નથી એમ અમે કહેવા નથી માંગતા—ને દોષો વિગેરેનું વિવેચન બીજા લેખમાં કરવાનું રાખ્યું છે—પણ રાજ્યસત્તા, હિન્દને મિનઅનુકૂલ વેપારનીતિ, ભારે પડતી જકાત, અંગ્રેજ વેપારીઓનો સ્વાર્થ અને ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની તથા અંગ્રેજ સરકારે તે વ્યવસ્થા ભજવેલે અપરિણામ, હિન્દી ખેડૂતોને ચગતી નાખતી જમીનની મહેસુલ વિગેરે મુખ્ય કારણો કે જેને પ્રભાવે આપણો દેશ બેરોજગાર થયો છે તે આ લેખમાં જણાવવાનો હેતુ રાખ્યો છે.

ખેતીવાડી પછી સૌથી વધારે ધ્યાન જોઈતો, સૌથી વધારે જે માટે ઉદ્યોગો હોય છે એટલુંજ નહીં પણ અંગ્રેજ વેપારીઓની લાગવગને કીધે અને સ્વાર્થ ખાતર અંગ્રેજ સરકારને હાથે સમસ્ત હિન્દને જે માટે અન્યાય થયા ક્યો છે, તથા જે ઉદ્યોગની મરણતોલ દશા થવાથી લાખો સ્ત્રીપુરૂષો તથા બાળકોની રોજી ખંધ થઈ છે તે કે કાંતવાનો તથા વણાટનો ઉદ્યોગ છે. મોગલ આદેશાહની પડતી થઈ લાંબા સમય પશુરોની સ્થિતિ ખરાબ થઈ હોય એવો દાખ જગ્યાએ ઉલ્લેખ નથી, એટલુંજ નહીં પણ નામદાર કંપની જે હજારો પાઉન્ડનું કાપડ અંગ્રેજી વિલાયત ચઢાવી શકતી હતી તે એ ધંધાની આબાદીની શાખ પુરે છે. લાખો રૂપિયાના કાપડના નિકાસને બદલે આજે આપણા દેશમાં કરોડો રૂપિયાના વિદેશી કાપડની આયાત થાય છે; એવી પરિસ્થિતિ થવાનું કારણ વિગતે જણાવવા જરૂર છે.

-મીર કાસમના સમયમાં શું બન્યું?—ઈ. સ. ૧૭૫૭ ના પ્યારીના યુદ્ધ પછી અંગાળમાં એક સરખું અશક્તિનું રાજ્ય હતું. મીર જહોર પછી મીર કાસમને નવાબ બનાવવામાં આવ્યો; મીર કાસમે પોતાને નવાબ બનાવવાનો પુરતો બદલો કંપની તથા તેના વહીવટદારોને આપ્યો હતો. (મીર કાસમે ઈનામ તરીકે પા. ૨,૦૦,૬૬૯ અંગ્રેજ અમલદારોને વહેંચ્યા હતા) તેની નવાબગીરી દરમ્યાનમાં કંપનીના માણસોએ પોતાને હિસાબે હદ કરતાં ઓછો વેપાર કરવા માંડ્યો હતો અને તેથી કરીને કાસમની આવક ધી ધી એટલુંજ નહીં પણ રૈયત હેરાન હેરાન થઈ.

અંગાળમાં કંપની જે ખરીદ કરેલા માલ લાવે કે વેચે તે પર જકાત લેવાની નહોતી અને તે હક કંપનીના ગુમાસ્તાઓએ પણ માગ્યો. મીર કાસમે ધણી મખ્ત વાંધો લીધો. (કે જે વાંધો વોરન હેસ્ટીંગે તથા મી. વાન ડીટાઈટ પણ કમીલ રાખ્યો હતો) પણ નવાબની એ દલીલ કમીલ રાખવી એ એમ્પાટ, હે, અને વોટસનને “ અંગ્રેજ ગૃહસ્થો ” તરીકે Dishonourable ગણાવવાનું અને અપમાનકારક લાગ્યું. (નવાબ સાથેની સરતો વિરૂદ્ધ આ વર્તન હતું, પણ એક વખત કહેલી સરતો જો સમયાનુકૂળ ન થાય તો તેથી વિરૂદ્ધ વર્તન કરવું જે તે સમયમાં મી. એમ્પાટ જેવા “ ગૃહસ્થ ” ને dishonourable માનકારક લાગ્યું હશે.) આમ થવાથી કંપની તથા ગુમાસ્તાઓનો વેપાર વધ્યો પણ મીર કાસમની રૈયત હેરાન થઈ. તે ઉપરથી પોતાને પ્રખરે થતો અન્યાય અટકવવા મીર કાસમે ઔદાર્ય દર્શાવી સદંતર જકાત કાઢી નાંખી અને તેનું ફળ પોતે પાદશ્રવ થઈ બોગવ્યું. પોતાની પ્રખરે સહસત તથા ન્યાય આપ્યો. એ પણ તે વેળાની નીતિના ધોરણ મુજબ નવાબનું અસંભવ અને અધર્મિત વર્તન હતું.

વણાટરોનો પ્રાસઃ—આ સંબંધમાં મીર કાસમે રજૂ કરેલા વાંધા તથા પત્ર અને તેની તરફદારી કરી નિવેદન કરેલી હકીકતમાંથી હુંકાર આપવો અસ્થાને નહીં ગણાય. ‘ કલકત્તાથી કારીમગઝાર, પટના, કકા લગણમાં કંપનીના એજન્ટો અને ગુમાસ્તાઓ અંગ્રેજ વાવટાની કીધે વેપાર કરે છે અને મારી સત્તાનું અપમાન કરે છે. તેઓ પોતે દરેક પ્રકારનો ખાનગી વેપાર જકાત લાચી વગર કરે છે; આથી મને વાર્ષિક રૂ. ૨૫) લાખનું નુકશાન થાય છે. મારી રૈયતને રૂપિયાનો માલ પાંચ રૂપિયા લેવા કરજ પાડે છે; નીકર ચાર રૂપિયાનો માલ જોરજુલમથી રૂપિયામાં પડાવી લે છે. ’

સંજન્ટ બ્રિગે માલની આપણે કેમ થાય છે તે હકીકત જણાવતાં લખે છે કે: “એક (અંગ્રેજ) સદગૃહસ્થ પોતાના ગુમાસ્તાને માલ લેવા કે વેચવા મોકલે છે, અને જો લોકો તે ગુમાસ્તાના કહેવા પ્રમાણે માલ વેચતા કે લેતા નથી તો તેઓને મારવામાં આવે છે અથવા તેઓને તુરંતજ કેદખાનું ભોગવવું પડે છે; આટલુંજ નહીં પણ ખુશીથી માલ વેચનાર કે લેનારને પણ, પોતા શીવાય બીજા કોઈ પાસેથી માલ લેવાની કે વેચવાની મનાઈ કરે છે. કોઈ કોઈ વાર, ઘણાજ સસ્તા ભાવે વસ્તુ પડાવી લેવામાં આવે છે અને કોઈ વાર પૈસા પણ આપવામાં આવતા નથી. વિ. વિ.”

મી. વિલિયમ બ્રેસ્ટ લખે છે કે: “એકાદ ગામમાં જ્યાં ધંધોરોજગાર ઠીક હોય છે ત્યાં ગુમાસ્તા આવે છે; અને રહેઠાણની જગ્યા લઈ તેને નકેરી બનાવે છે. ત્યાં આગળ પોતાના સીપાઈ મારફત દલાલ તથા વણકરોને બોલાવવામાં આવે છે અને પોતે થોડા પૈસા ધારીને અમુક ભાવે, અમુક માલ, અમુક મુદતમાં પુરો પાડવાનો દત્તાવેશ કરાવે છે. વણકરને તે કશુંલ છે કે કેમ તેની પરવા કરવામાં આવતી નથી, કારણ કે ગુમાસ્તા મરજી પ્રમાણે સહી કરાવી શકે છે અને જો વણકર આનાકાતી કરે છે તો તેને બાંધવામાં આવે છે અને માર મારી કહાડી મુકવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે વણકરોની એક યાદી રખાય છે અને તેમાં દરેકનું નામ ગોંધાય છે. આ વણકરોને બીજા માટે કામ કરવા કેવામાં નથી આવતા અને સુલામ હોય તેમ એક ગુમાસ્તા બીજા ગુમાસ્તાને વણકરોની યાદી બદલી કરી આપે છે. આ બધામાં વણકરોની મહેનતને જરૂરક્ષાભજ લેવાય છે. બજારમાં જે ઉપજે તેના કરતાં ૧૫, ૮૬ ને કોઈ વાર ૪૦ ટકા ઓછા દામ અપાય છે. વળી એમ કરનાં ઠરાવ મુજબ માલ પુરો નથી પાડવામાં આવતો તો તેમનો માલ જપ્ત કરી, બજારમાં તુરંત વેચી જોટ પુરી કરવામાં આવે છે. રેશમના તાર શીફ્ટીપર ચલાવનાર (winders) કે જે નાગોડાને નામે ઓળખાય છે તેઓના પર થતા અન્યાયના કારણથી કરીને પોતાને ફરજ પાડી રેશમ પીંટવાની ફરજ પાડવામાં ન આવે તે માટે અંગ્રેજ કાપી નાંખવાની વાતો પણ જાણીતી છે.” અમારી ટીકાની આ ઉપર જરૂર નથી.

વળી કંપનીની ફરમાશ મુજબ વણકર પોતાને ત્યાં એક અને કોઈ વાર એક પણ વણકર વધારે રાખી શકતો નહીં, જે માલ તેઓ બનાવે તે ગુમાસ્તાને પોતાને કે કંપનીને આપવાની ફરજ પાડવામાં આવતી. આને પરિણામે કક્કા, પટના, માસમખનર, પુર્નિઆ વિગેરે સારા સારા વણાટ માટે પંકાયલાં ગામોનો ધંધો પડીભાંગ્યો અને આજ દિન લગી તે ઉદ્યોગ ફરી સજીવન થયો નથી.

સર થોમસ મનરોની ઈ. સ. ૧૮૧૩માં જુબાની:—કંપનીની સનક ઇ. સ. ૧૮૧૩માં આજુ કરી આપવામાં આવી તે વખતે થયેલી તપાસમાં સર થોમસ મનરોએ આપેલી જુબાની નોંધવા જેવી છે: “કેટલા કાપડની જરૂર છે, તે વિલાયતમાં નફી થતાં, કંપનીના ડીરેક્ટરો હિન્દુસ્તાન લખી જણાવતા; તે ખમર ગમે આવતાં એત્રેની વેપારી જોડાં, તરફથી, ઈંગ્લાન્ડથી આવે તા ડીરેક્ટરોના કાગળની નકલ દરેક પેઢી પર મોકલી આપવામાં આવતી; પેઢીપરનો ‘એજન્ટ’ ત્યાંના વણકરો સાથે આગળથી નાણું

ધીરી કાપડ ખરીદવાની ગોઠવણ કરતો. આ ગોઠવણ પાર પડે માટે બધા વણકરોને બેગા કરવામાં આવતા અને જ્યાં સુધી અમુક ભાવે કાપડ વેચવાને તેઓ કશુંક ન થાય ત્યાં સુધી તેમના પર પહેરો રાખવામાં આવતો હતો. એક વાર વણકરે બહાતું લીધું તે પછી તેમની લંબુકમીમાંથી તે ભાગ્યેજ છટકી શકતો. વણકર વખત સર માલ પુરો પાડે અને દીલ ન કરે તે સાફ એને ત્યાં એક સીપાઇ બેસાડવામાં આવતો કે જેની પાસેના દંડ (Rattan) નો ઘણી વાર ગેરઉપયોગ થતો. એ સીપાઇનો ખર્ચ વણકરને માથે ચડતો અને વણકર વખતસર માલ ન આવતાં કાર્ટમાં ધમડાતો અને થપથો દંડ ન ભરી શકે તો તેના ઘરના વાસણુ જખત કરવામાં આવતા હતા અને આ પ્રમાણે અધીજ વણકર વસ્તીને કંપનીની પેઢીઓમાં ફરજિયાત કામ કરવું પડતું હતું. વધુ ખેદકારક તો એ છે કે આ જાતનું ગેરવર્તન કાયદાપૂર્વક કરવામાં આવતું એટલે કે એ મતલબ એ તે રેલુથી એવા પ્રદૂરના મથાળા ધડવામાં આવતા હતા. એ કાયદાઓ મુજબ, જે વણકરે કુંપની પાસથી બહાતું લીધું હોય-જે ફરજિયાત તેની પાસે લેવડાવવામાં આવતું હતું-ને ખીજા કોઇને, દેશી કે મુરોપીઅન વેપારીને, કોઈ પણ કારણે પોતે બનાવેલો માલ આપી શકે નહીં તથા પોતે જીજે ઠેકાણે મજૂરી પણ ન કરી શકે, વેળાસર માલ પુરો ન પાડના તેના પર ચોખીદાર મુકવાની સત્તા ' રેગીડન્ટ ' ને આપવામાં આવતી; જે કદાચ તે બહાર કોઇને માલ વેચે તો દીવાની અદાલતમાં તેના પર કામ ચલાવવામાં આવતું; વળી કરાર મુજબ માલ પુરો ન પાડે તો, જે વણકર પાસે એક કરતાં વધારે શાલ હોય અને વણાટ કામ સાફ એક અથવા એકથી વધુ માણુમ રાખેલા હોય તો, કાપડના ઠરાવેલા ભાવ ઉપર ૩૫ ટકા જેટલા દંડને પાત્ર કરતો હતો. ”

વોરન હિસ્ટીંગનો ટોલ:-આ જુગારીના સમર્થનમાં વોરન હિસ્ટીંગના શબ્દ દ્વારા કહે: “ અમારા આવવાના સમાચાર મળતાં, કર્મચાળાઓ, બગરો ને ગામો ખાલી થઈ જતાં; બગરની ડુકાનો બંધ થતી. આપણા વહીવટ સંબંધી લોકોમાં આવો ત્રાસ વર્તી રહ્યો છે ”

અમારા શબ્દમાં કંઈ પણ ચિંતાર આવવાતું ન રાખતાં ઉપલાં અવતરણોથી તે હકીકત વાંચક સમક્ષ રજુ કરી છે; અને તે ઉપરથી વણાટ ધંધાને શરૂઆતથીજ કેમ ક્ષાનિ પહોંચવા માંડી તે સમજી શકાય એમ છે.

ઠોપણ સુધ સરકાર પોતાની કે દૈવચલા પોતાના હાથ તળે આવેલી પ્રજાની આમાદની છત્રી, તેનો વેપાર ધંધો કેમ વધે તે-પર ધ્યાન આપે, પણ હિન્દુસ્તાનને તેટલોયે ન્યાય ન મળે. અત્રેનો વણાટ કામનો ઉલ્લેખ કેમ ખીલે તથા વેપાર કેમ વધે તે પર લક્ષ ન આપાયું, તેટલુંજ નહીં પણ ઉલટું વણકરો વણાટકામ બંધ કરે અને ફક્ત ઇંગ્લાન્ડનાં કારખાનાઓને જે કાચા માલની જરૂર હતી તે પુરી પાડવા પરજ આજું લક્ષ આપે એવા અને તે સાથે ઇંગ્લાન્ડમાં ખનલા કાપડનો અત્રે વધારે વધારે ઉપાડ અને ફાલો થાય ને સાફ પગલાં ભરવામાં આવ્યા હતાં. સનદ ચાલુ કરવામાં આવતી તે વખતે કુંપનીના કારખાના સંબંધી તપાસ થતી હતી; પણ તેવે પ્રસંગે અને

ખીજા ઇતર કમીશન મારફતે હિન્દુસ્તાનના લોકો ઇંગ્લાન્ડમાં અનેલો માલ કેમ વધારે લે તથા તેઓ ફક્ત કાચો માલ ઉગાડવા પરજ લક્ષ્ય આપે તે હેતુપૂર્વક ખાસ જુમાની લેવાતી તથા તપાસ કરવામાં આવતી હતી. એમ કરતાં હિન્દને ન્યાય મળે પણ ઇંગ્લાન્ડની વેપારીને નુકશાન થાય એવી યોજના ઘડતી તો ત્યાં બહુ મોટો ખળભળાટ કરી મુકવામાં આવતો અને સરકારને પોતાના હુકમ ફેરવવા પડતા હતા. આવા સંજોગોમાં દેશના ઉદ્યોગ ખીલી તો ક્યાંથીજ શકે ? એક આલુથી ફક્ત જુમાનથી દેશની આખાદાની ની વાતો કરવી કે ઇંગ્લાંડ બતાવવી અને ખીજી આલુથી દેશ વધારે પરતંગ અને ઉદ્યોગ હીન થતો જાય એવાં પગલાં ભરાય, ત્યાં દેશની અવનતિજ થાય, એ દેખીતું છે.

વજુકર સ્વતંત્ર રીતે માલ બનાવે તેને ઉત્તેજન નહોતું અપાતું. ઉલટું તે પર અટકાવ મુકવામાં આવતો. પડેલાં વજુકર પોતે પોતાના ઘરમાંજ કાચો માલ લાવી કાપડ વણતો હતો તેને બદલે કંપનીએ તેને કાચો માલ પુરો પાડવા માંડ્યો અને કારખાનામાં ફેરિયાત કામ કરવાને ફરજ પાડી તેવી કરીને વજુકરની સ્વતંત્રતા આલી ગઈ અને તે મજુર બન્યો, એટલુંજ નહીં પણ અશક્ત માણુમ કે બાળક પોતાની શક્તિ અનુસાર ઘરમાં જે મદદ કરી શકતો હતો તથા સ્ત્રીઓ તરફની જે મદદ મળતી હતી તે વજુકરને મળતી બંધ થઈ એટલે કુટુંબ પોષણનો બોલો વધ્યો અને ધીમે ધીમે વજુકરના કુટુંબની હાલત કંગાલ અને દરિદ્રી બનતી ગઈ. વણાટકામમાં જે નફો રહેતો હતો તે તેઓને મળતો બંધ થયો અને નેટલા પ્રમાણમાં કંપનીની આખાદાની, આવક ને નફો વધ્યાં આ પ્રકારનો વેપાર રોજગાર કરી કંપનીનાજ હાથમાં રહેવો જોઈએ કે ઇંગ્લાંડની પ્રજાને તેની છૂટ અપાવી જોઈએ તેની બારીકાઈથી તપાસ જુમાની વખતે કરવામાં આવતી, પણ તે પ્રશ્નોની સાથે હિન્દના વતનીની ક્ષતિ સ્થિતિ થશે અને તેનો તેના પડી ભાગતા રોજગારનો પુનરુદ્ધાર કે સજીવન કરવાનો વિચાર કરવામાં આવતોજ નહીં.

ખીજી મુશીબતો:—ગામડાં કે નાનાં શહેરોમાં બનેલો માલ મોટાં શહેરો કે બંદરોએ પહોંચતા સુધીમાં વચ્ચે આઠ દસ નાકાંઓ પટાવવા મડતાં અને દરેક જગતખાને જગત ભરવી પડતી; આથી કરીને વસ્તુની કિંમત ઘણી વધી પડતી અને કંપની સાથેની દરિદ્રાઈમાં વજુકર કે વેપારી ટકા શકતો નહીં; નાના વેપારીની તો એ પ્રમાણે વેપાર કરવાની હામજ આલવી નહીં, એટલે તે તો લગભગ અદસ્તમજ થઈ ગયો હતો અને બહોળો વેપાર કરનાર પણ એકની એકજ વસ્તુ પર આઠ દસ વાર જગત ભરીને અને તે ઉપરાંત દરેક જગતખાને જગત અધિકારીનો ત્રાસ વેડી વેડીને તથા સમયનો ભોગ આપીને કંટાળી જતો હતો જ્યારે કંપની અને તેના મુખાસ્તાઓ જગત ભર્યા વગર માલ લાવી કે લઈ શકતા હતા. આ પ્રકારની જગત નીતિથી કરીને પણ વજુકર તથા વેપારીને અન્યાય થતો અને તે અન્યાયમાંથી બચવાનો ઇતર કંઈ ઉપાય ન હોવાથી, તેનું પરિણામ વેપારોજગાર બંધ થવામાંજ આવ્યું હતું.

ભારે પડતા કર અને જગત:—વણાટનો ધંધો પડી ભાંગવામાં ત્રીજું અને ઘણું સમજી કારણ કાચા તથા તૈયાર માલપર અત્રે તથા ઇંગ્લાન્ડમાં જે જગત દાણ તથા કર 'કરાવવામાં આવ્યા હતા, તે હતું.

આ પ્રકારની જઠાત અને કર કરાવવામાં તે વખતના રાજનીતિજ્ઞોની એકમ મુરાદ હતી કે ઇંગ્લાન્ડનો વેપાર ગમે તે પ્રકારે વધે અને હિન્દથી આવતો તૈયાર માલ અટકે-પછી હિન્દનું ગમે તે થાય.

અનેથી નિકાસ થતા કાપડ ઉપર ઇંગ્લાન્ડમાં ઈ. સ. ૧૮૧૩ માં કિંમત ઉપર નીચે મુજબ જઠાત હતી: છોટ પર પા. ૨-૬-૮ ટકા, પણ જે તે માલ ખુદ ઇંગ્લાન્ડમાં વપરાયતો પાઉન્ડ ૬૮-૬-૮ વધુ. મલમલપર દસ પાઉન્ડ; ઇંગ્લાન્ડમાં વપરાય તો પા. ૨૭-૬-૮. રંગીન માલ કે જે ઇંગ્લાન્ડમાં વાપરવાની મનાઈ હતી અને જે ફક્ત ઇંગ્લાન્ડ લાવી ત્યાંથી પાછો ચડાત થતો હતો તે પર જઠાત પા. ૩-; -૮ હતી.

મી. વિલસને ઈ. સ. ૧૮૧૩ માં બુજાની આપતા કહ્યું હતું કે: “ઈ. સ. ૧૮૧૩ પહેલાં સુતરાઉ તથા રેશમી કાપડ, જઠાત વિ. હોના છનાં, વિલાયતમાં જનતા માલ કરતાં ૫૦ થી ૬૦ ટકા ઓછી કિંમતે વેચી શકતું હતું અને તેથી કરીને વિલાયતમાં માલ જનતા અટકે નહીં તે માટે કતિા હિન્દુસ્તાનથી આવતું કાપડ સંદતર બંધ કરવા જરૂર હતી, નીકર તે મોંછુ પડે માટે ૭૦ થી ૮૦ ટકા જઠાત વધારવા જરૂર હતી અને આ મુજબ જઠાત ન વધારી હોત તો વરાળ યંત્રથી કારખાનાં ચાલતાં હોવા છતાં પેષસક્ષી અને માનચેસ્ટરનાં કારખાનાં ક્યારનાંએ બંધ થયાં હોત. જે હિન્દ સ્વતંત્ર હોત તો આનો બંગ એણે વાળ્યો હોત, વિલાયતી માલ ઉપર ભારે અટકાવનારી જઠાત નાંખી હોત અને પોતાના લાભ-દાયી ઉલોગનો નારા થતો અટકાવો હોત; પણ તેમ સ્વરક્ષા કરવાની તેની પાસે સત્તા ન હતી; તે (દેશ) એક પરદેશીની દયા ઉપર હતો; વિલાયતી માલ તેને ગળે વગર જઠાતે ઝાળવવામાં આવતો હતો અને પરદેશી માલ જનાવનારે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી-ને જેની સાથે તે સમાન ધોરણે સ્પર્ધા કરી શકે તેમ નહોતો-ને દગાવવા અને છેવટ ચુંગાવી નાં-અવા રાજકીય અન્યાયનો લાભ લીધો.”

ઈ. સ. ૧૮૧૨ થી ઈ. સ. ૧૮૩૨ લગણ નીચે પ્રમાણે જઠાત હતી:—

	૧૮૧૨	૧૮૨૪	૧૮૩૨	કિંમત ઉપર
	ટકા.	ટકા.	ટકા.	
અખમલ	૨૭	૩૧	૧૦	
છોટ	૭૧	૬૭	૧૦	
ઈતરમ્લતરાકિમાયુગ		૫૦	૨૦	
કાચું રેશમ પા. ૨-૧૪-૪ કિંમત પર તથા ૦-૪-૦ રતલે				શી. ૪ રતલે પેન્સ ૧ રતલે.
રેશમી કાપડ આયાતનો અટકાવ.		આયાતનો અટકાવ	૨૦	
ટાટી રેશમી			૩૦	
રેશમી	શી. ૧૬-૧૧ પેન્સ સો રતલે.	૬	૨૦	
ગરમ કાપડ	૩૦ ટકા			

ઇંગ્લાન્ડથી આવના કાપડ ઉપર આ દરમ્યાનમાં નીચે મુજબ જઠાત હતી:—

રેશમી તથા સુતરાઉ કાપડ	૩૦ ટકા.
ગરમ કાપડ	૨ ટકા.

સ્વતંત્ર વેપારનીતિનું પેઢી:— ઇંગ્લાન્ડ પોતાના બાળ ઉદ્યોગોને પગલર ક્યાં પછી, સ્વતંત્ર વેપારનીતિની હિમાયત કર્યા કરતું હતું અને હિન્દુસ્તાન સાથે પણ એજ નીતિનો અપસાર કરવા માટે જે ઉહાપોહ ચલાવ કરતો હતો તે ફક્ત ઇંગ્લાન્ડનો હિન્દુસ્તાન સાથેના વેપાર પુરતોજ હતો, નહીં કે હિન્દુસ્તાનથી નિકાસ થઈ ઇંગ્લાન્ડ જતા માલ સખી; કારણકે અત્રેના માનવર તો ઇંગ્લાન્ડમાં ૧૦ થી ૨૦, ૩૦, ૫૦, ૧૦૦, ૫૦૦ ને હજાર ટકા જેટલી જકાત નાખવામાં આવી હતી એમ મી. મોન્ટ જોમેરી માર્ટીને ઇ. સ. ૧૯-૩ માં જુમાની આપતા કહ્યું હતું.

જે દેશના ઉદ્યોગો પુરેપુરું ખીલ્યા હોય અને પરદેશી વસ્તુ સાથે જે દેશનો ખર્ચો માલ સ્પર્ધામાં ઉભો રહી શકે તેને માટેજ સ્વતંત્ર વેપારનીતિ અપભ્યાર કરવી પોષી, સકાય એમ છે, પણ હિન્દુસ્તાન તે સ્થિતિમાં નહતું અને આજે પણ નથી, છતાં પણ એ ગામતમાં ફેરફાર થયો નથી.

હિન્દુસ્તાનનો કાચો માલ:— ઇંગ્લાન્ડના કારખાનાંઓને ફતી અગત્ય વધતી જતી હતી. અમેરિકા કરતાં હિન્દુસ્તાનથી કે સહેલાઈથી અને મરતે દરે મળી શકે એમ હતું. કેટલાક જણાવું કે અમેરીકન કે માથે ટકર લઈ શકે એવું થતું હતું, આથી કરીને અગાળથી જતા કે પરતી ઇ. સ. ૧૮૩૬ માં, બંધથી તથા મક્કાસથી નિકાસ થતા કે ઉપરતી ઇ. સ. ૧૮૩૮ તથા ઇ. સ. ૧૮૪૪ માં જકાત કાઢી નાખવામાં આવી. જકાત નીકળી જવાથી ઇંગ્લાન્ડને મરતી કિંમતે કે મળવા માંડ્યું પણ અત્રેની સ્થિતિ સુધારવા ખાતર, હિન્દી ખેડૂત જમીન વેરામાં અધમુલ્યો થઈ જતો હતો તે વેરા ઓછા કરવા સંમંધમાં કંઈ પણ પગલાં ન ભરાયાં. જમીન વેરા ઓછા ન થયો એટલુંજ નહીં પણ, ખીજ કાંઈ રીતની સગનડ આપીને ખેડૂત વધારે અને ઉંચા પ્રકારનું કે ઉગાડી શકે કે સારી રીતે ગાંસડી મંધાવી વિશાલત મોકલે તેની બેજવાઈ પણ થઈ નહીં. અમેરીકન ખેડૂત એકે એકરમાંથી ઓછાપુ ૪૦૦ રતલ કે ઉગાડી શકતો ત્યારે આપણે ત્યાં, આપણા ખેતરોમાંથી ફક્ત ૧૦૦ થી ૧૫૯ રતલજ કે ઉતરી શકતું.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ થી ૧૮૬૪ માં જકાતની ફેરફારી:— કપની સરકારનો વહીવટ બંધ થઈ રાણી સરકારના હાથમાં વહીવટ ઓગ્રો ત્યાર બાદ આખાત થતા માલ ઉપર નીચે સુજન જકાત નાખવામાં આવી હતી:—

ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં સુતરપર ગા વિલાપતી કાપડપર ૫ બીજા દેશના કાપડપર ૧૦ ટકા.				
ઇ. મ. ૧૮૫૯ માં	”	૫	”	૧૦
” ૧૮૬૦ માં	”	૧૦	”	૫
” ૧૮૬૧ માં	”	૫	”	”
” ૧૮૬૨ } માં	”	૧૦	”	૫
” ૧૮૭૧ }	”	”	”	”

ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં સુતર તથા કાપડપરનીવાય અન્ય સર્વ ઓગ્ર ઉપર દમ ટકા જકાત હતી તે ઘટાડી જા ટકા કરવામાં આવી.

નવો મીલ ઉદ્યોગ અને જઠાતઃ—આ અરસામાં મુંબાઈમાં સુતર કાંતવાની તથા વણવાની માલો રચપાઈ; લેંકેશાયરના વેપારીઓને આ નવી હરીફાઈની ફાળ પડી અને તે દિવસથી અત્યાર લગણુ પશ્ચિમના ધોરણ ઉપર ઘરું કરેલા મીલ ઉદ્યોગને દાખી દેવાને જીવંતોડ મહેનત થયા કરી છે. ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં કહેવામાં આવ્યું કે ગા. ને ૫ ટકા જઠાત હિન્દના ઉદ્યોગને રક્ષણ કરતા નીવડે છે માટે દૂર કરવી જોઈએ (હિન્દુજ સતત ક્રેય ઇન્ડીએ છીએ એવા જે મિથ્યા વચનો ઉચ્ચારતા હતાં તેનો સમોટ દાખલો ।।) અને એ જઠાતને લીધે લેંકેશાયરનો ધંધો અટકી પડે છે. હિન્દ અને હિન્દીવાનોનું જ મળે ભણું ચાહી, એ જઠાત દૂર કરવાનાં કારણોમાં એમ પણ જણાવ્યું હતું કે, એ જઠાત રાખવાથી હિન્દના ગરીબ વતનીઓને (સ્વાર્થ વખતે ગરીબાઈ કમુચ થતી હતી) મોઢે ભાવે કાપડ મળે છે તે એમના દિલમાં નુકશાનકર્તા છે અને તેમની તખીઅત આગામેય તથા સામાન્ય અગવડનાને ધોષા પડેગાડે છે હિન્દુસ્તાનનું કાંડા વિલાપનાં સરતું વેચાતું હતું તે વખતે આ દલીલ વાપરી જઠાત વિરુદ્ધ મોઢે હોઠ પણ ફફડાવ્યો નહીં, ઉલટું પેસ્ટથી તે માનચેસ્ટરનાં કારખાનાંની ખાતર ઈંગ્લાન્ડના વતનીઓને હિન્દી કાપડપર જઠાત નાખી-અને તે પણ ૨૦ થી ૭૫ ટકા-મોઢે ભાવે પુરું પાડવામાં આવ્યું તે વખતે ત્યાંના કારખાનાઓ બચપણમાં હતા અને આશ્રય ને ટેકાની જરૂર હતી માટે ભારે જઠાત નાખી, અને તેવાજ સંજોગો અન્ને હોવા છતાં રાજકરતી પ્રજાએ હિન્દવાસીઓને અન્યાય કરી રાજ્ય-આશ્રય ન આપ્યો અને તેનું પરિણામ શું આવ્યું ?

લેંકેશાયરની ચળવળનું પરિણામઃ—જઠાત દૂર કરાવવાની ચળવળ જોરમાં ચાલુ રહી અને તેને પ્રતાપે ઇ. સ. ૧૮૭૪ ના નવેમ્બર માસમાં જઠાત નહીં કરવાને કમીટી નીમાઈ અને તેની ભલામણ પર ધ્યાન આપી હોર્ડ નોર્થજુકે ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં નીચે મુજબ જઠાત કરાવીઃ—

(૧) સુતરપર ગા. ટકા તથા કાપડપર ૫ ટકા જઠાત કાયમ રાખી અને એમ સુચવવામાં આવ્યું કે આજથી નજીવી જઠાત એ કંઈ દેશના ઉદ્યોગને રક્ષણકર્તા નથી પણ મહેસુલ માટે કાપડપર એટલી જઠાત રાખવાની જરૂર છે. (૨) વિલાપતથી આવતા માલની કિંમતનું ધોરણ નક્કી કરી જઠાત માટે તે ધરાડવામાં આવ્યું (૩) લાંબા તારવાળા આયાત થતા ૩ ઉપર ૫ ટકા જઠાત નાખી, જેથી ઈંગ્લાન્ડથી આવતા કીણા અને ઉચા પ્રકારના કાપડ સાથે અન્ને બનેલો માલ સ્પર્ધા ન કરી શકે અને (૪) બીજો બધો માલ આવતો હતો તે પર છા ટકા પરથી ઘટાડી જઠાત પાંચ ટકા કરવામાં આવી.

હોર્ડ નોર્થજુકના કાર્યનો અસ્વીકાર—હોર્ડ નોર્થજુક પર સુતર તથા કાપડની જઠાત કાઢી નાખવા બહુ દંભાણુ થયું. હિન્દના રોટ સેક્રેટરીએ-એાખી નાપર્સદગી બનાવી છતાં ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં કરાવેલું ધોરણ ફેરવવા હોર્ડ નોર્થજુકે મક્કમપણે ના કહી અને પોતાના હોદ્દા ઉપર રહી, વધુ વખત માન સમ્મત્ય એવું ન લાગવાથી તેઓ પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં વિલાપત ગયા.

આખા એક બાણુ અને મુંબી વોલમરોયને લેંકેશાયર અને માનચેસ્ટરના વેપારીઓના પ્રજા મતથી કંટાળીને તથા પોતાનો ચટ ખાળો જીત્ય એવું ન લાગવાથી ગવર્નર

જનરલ જેવો માનનીય હોયો ત્યજવો પડયો તો પછી હિન્દની અરજીઓ અને કાકલુદીઓ ઉપર કંઈ લક્ષ ન અપાયું હોય તો તે સ્વાભાવિક છે.

લોર્ડ લીટને હામાં હા લખી:—લોર્ડ ગોર્થપુક પછી લોર્ડ લીટન વોઇસરોય નીમાયા કે જે રોટ સેક્રેટરી લોર્ડ સેલીસમરીની ઈચ્છા પાર પાડવાજ હિન્દમાં આવ્યા હતા. લોર્ડ લીટનના અગ્રે આવ્યા પાદ લોર્ડ સેલીસમરીએ આમની સહામાં ઇ.સ. ૧૮૭૭ માં પસાર કરેલો ફરાવ તેનાપર મોકલી આપ્યો જેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે “હિન્દની નાણાં વિષયક સ્થિતિ સુધરે એટલે” વિદ્યાવતી માલપરતી જકાત કાઢી નાંખવી ખરું જોના રાણી સરકારના હાથમાં હિન્દનો વહીવટ આવ્યાપાદ હિન્દની તે ખાતરમાં સ્થિતિ સુધરી નથી, અને ખાસ કરીને ઇ. સ. ૧૮૭૭-૭૮માં તો લયંકર કુખાજા કેર વર્તાવી રહ્યો હતો અને તેના કટાક્ષી અને ગંભીર પ્રસંગેજ તથા જે વખતે સરહદ ઉપર અફઘાનીસ્તાન સાથે ખુનખાર લડાઈ ચાલી રહી હતી અને જે વર્ષમાં મરકાસી અંદાજપત્ર મુજબ પાકિન્ડ ૧૩૯૫૦૦૦ (લગભગ રૂ. ૧૪ કરોડ) ખોટ હતી ત્યારેજ લોર્ડ લીટને કેટલીક જાતના વીલાયતી કાપડ ઉપરની જકાત કાઢી નાંખી; પણ તેટલેથીયે માનચેસ્ટરના વેપારીઓને સંતોષ ન થયો અને ફરીથી બીજા કેટલાક પ્રકારના કાપડ ઉપરની જકાત કાઢી નાંખવા આગ્રહ કર્યો. લોર્ડ લીટને આ પ્રમગે પોતાની કાઉન્સિલના સહામતે વિરુદ્ધ જઈ ૩૦ નંબર અને તેથી અધિયાતા નંબરનું, સુતર વપરાય છે તેવા કાપડ શીવાય બધોજ કાપડપરની જકાત કાઢી નાંખી. આ કાર્યને લોર્ડ સેલીસમરી તરફથી ખાહની મળી.

મી. વીટલી સ્ટાફુસે આ પ્રસંગે વોઇસરોયની કાઉન્સિલમાં પોતાનો વિરુદ્ધમાં મત મોંઘતા જણાવ્યું હતું કે:—“આ કર કાઢી નાંખવામાં આવતાં હિન્દુસ્તાનમાં ભારે ખગલગાટ થયો તથા જાહેર પત્રો જ્યોત કહેરો કે માનચેસ્ટરની ખાતર આ કર કાઢી નાંખવામાં આવ્યો છે. કારણ કે સુટણી વખતે કો-ઓર્ડીવ પક્ષને લેંકેશાયરનો મત જોઈતો હતો” અને છેવટમાં તેણે કટાક્ષમાં જે લખ્યું છે તેનું અમે અંગ્રેજીમાંજ અવતરણ કર્યું: “Of course the people of India will be wrong, they always must be wrong when they impute selfish motives to the ruling race.” (minute dated march 13, 1879.)

ખીસતા મીન ઉદ્યોગને ઘીન્ટે ફટકો:—ઇ. સ. ૧૮૮૨ ના માર્ચમાં આખાત ચતા માલપર સદંતર જકાત કાઢી નાંખવામાં આવી, અને ત્યારથી પાર વર્ષ એટલે કે ઇ. સ. ૧૮૯૪ લગણુમાં કંઈ અગત્યનું જણવા જેવું નથી.

ઇ. સ. ૧૮૯૪ થી હિન્દના મીલ ઉદ્યોગને હાનીકારક ઘટના ખનવા માંડી. આ વર્ષમાં જકાતનીતિ બદલાઈ અને કાપડ શીવાય આખાત ચતા માલપર પાંચ ટકા જકાત નંખાઈ; ૧૮૯૪ ના ડીસેમ્બરમાં સુતર તથા સુતરાઈ કાપડ ઉપર પણ પાંચ ટકા જકાત નાંખવાનું ફરાવવામાં આવ્યું, પણ સાથે સાથે તે વર્ષેની ભારે ખોટને પુગી વગવા સાર તથા માનચેસ્ટર ફરી ખગલગાળી, ન ઉઠે માટે વીસ નંબરના તથા તેથી અઘના નંબરના અત્રેની મીલોના સુતર પર પણ પાંચ ટકા કર (Excise duty) નાંખવામાં આવ્યો. હિન્દને આથી ઘણો અન્યાય થયો કારણકે લેંકેશાયરથી જે કાપડ આવતું હતું તે ઉંચી જાતનું તથા ઉંચા નંબરના સુતરનું અનેનું આવતું હતું ન્યારે અત્રેની મીલોમાં ખનનો

માલ ભડો અને ૨૦ નંબરની અંદરના સુતરમાંથી બનાવવામાં આવતો હતો, કે જે કાપડ માનચેસ્ટરની સ્પર્ધામાં આવતુંજ નહીં હતું; આટલેથી વાત ન ચઢતી. ઇ. સ. ૧૮૬૬ ના બ્રાન્ચમાં હિન્દમાં બનતા દરેક જાતના કાપડ ઉપર ડાઠાની એક સરખી જકાત નાંખવામાં આવી, કે જેને પ્રતાપે અત્યાર લગણુ આ દેશમાં એક સરખો અસંતોષ આપી રહ્યો છે.

ડાઠાની જકાતથી કાપડ મોંઘુ થાય અને ગરીબ લોકોનું આરોગ્ય અને તન્દુરસ્તી બગડે તે પર આ વખતે ધ્યાન ન આપાયું. જોકે કાપડ કે જે માનચેસ્ટરની સ્પર્ધામાં આવતું નહતું તે પર પણ ડાઠાનો કર નાંખાયો, તેમાં લોડ એક્સનનું કહાપણુ સમજી શકાયું નથી.

હિન્દુસ્તાનમાં તે વખતે જે ત્રાક (Spindles) તથા સાજો હતી તે વિચારતાં પણ આટલી જકાતની જરૂર નહતી. ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં દુનિયામાં જે પાંચસો સાજો (500000 spindles) હતી તેમાંથી હિન્દુસ્તાનમાં ફક્ત જેટલીજ હતી, અને પાંચસો સાજો તો ફક્ત ફક્ત બે ભાગ પુરતીજ હતી. આ સરખામણી સાથે કુલ ત્રાકમાંથી અડધા ભાગની ત્રાક તથા કુલ પાંચસો સાજોમાંથી ફક્ત બે ભાગ સાજો તો ફક્ત ઇંગ્લાન્ડમાંજ હતી. ઇંગ્લાન્ડની સાથે હિન્દુસ્તાનની સરખામણી કરતાં ફક્ત બે ભાગ ત્રાકો તથા ફક્ત બે ભાગ સાજો આપણે ત્યાં હતી.

ડાઠાનો હિન્દુસ્તાનની બનાવટના કાપડપરનો કર હજુ જેવોજ છે, ફક્ત એકજ સુધારો થયો છે અને તે આપાત થતા કાપડ ઉપર ઇ. સ. ૧૯૧૭ થી ડાઠાની જકાત પાછી ચાલુ થઈ છે. આ જકાત મુંઝે મોટું માનચેસ્ટરના કારખાનાવાળા નિભાવી લે તેમ હતુંજ નહીં અને તેથી તેઓએ ટુરતજ જકાતસામે વાંધો લીધો, પણ તેમને એમ ખાતરી આપવામાં આવી કે લડાઈના દરમિયાન લીધે મહેસુલ સાર જકાત નાખી છે. લડાઈને લીધે આ જકાત ચાલુ રહી છે અને લડાઈ પત્યા બાદ ફરી એ બાબત વિચાર કરવામાં આવશે. હવે પછી શું થાય છે તે સમજી બજો !

સરખાતમાં કંપનીના એજન્ટો નોકરોના જુલમથી, પછીથી રાજ્ય આશ્રય અને ઉત્તેજન વગર અને (ઇંગ્લાન્ડની) ભારે આપાત પર જકાતથી કરીને હિન્દનો પ્રાચીન વણાટને કષ્ટો લગભગ નાશ પામ્યો અને પાછળથી ન્યારે પશ્ચિમની દબાવણ ઉપર તે ઉદ્યોગ ફરી ખીનવા માંડ્યો ત્યારે સરકારની જકાતનીતિએ તે ઉદ્યોગને ખીલતો તથા આપાદ થતો ચઢકાવ્યો.

આ સમક્ષમાં કેટલાક આંકડા નીચે આપ્યા છે:-

(૧) ઇ. સ. ૧૭૯૩ થી ૧૮૧૩ લગણુમાં વીલાયતથી અન્ને મઠાવવામાં આવેલા માલની કિંમત:-

ઇ. સ. ૧૭૯૪	પાઉન્ડ	૧૫૬
„ ૧૮૦૦	„	૧૬૫૭૫
„ ૧૮૦૫	„	૩૧૬૪૩
„ ૧૮૧૦	„	૭૪૬૯૫
„ ૧૮૧૩	„	૧૦૮૮૨૪

(૨) મી. લાર્ગેન્ટે પોતાની જુગાનીમાં નીચેના આંકડા આપ્યા હતા:-

વિલાયતી કાપડની હિન્દુસ્તાનમાં આયાત:-

ઇ. સ. ૧૮૧૪	૮૧૮૨૦૮ વાર
„ ૧૮૨૧	૧૯૧૩૮૭૨૬ „
„ ૧૮૨૮	૪૨૮૨૨-૭૭ „
„ ૧૮૩૫	૫૧૭૭૭૨૭૭ „

તેજ અરસામાં અંગ્રેજી કાપડની ઇંગ્લેન્ડમાં આયાત:-

ઇ. સ. ૧૮૧૪	૧૨,૬૬,૬૦૮	તાંકા
„ ૧૮૨૧	૫,૩૪,૫૦૪	„
„ ૧૮૨૮	૪,૨૨,૫૦૪	„
„ ૧૮૩૫	૩,૦૬,૦૮૬	„

ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં સનદમાં કરેલા ફેરફારનું પરિણામ ઉપર મુજબ આવ્યું.

આજે તો આપણે કરોડોનું કાપડ આયાત કરીએ છીએ અને તે આંકડા 'નવજીવન' માં આપાઉં ત્રયા છે.

(૩) ડા. ભુયાનને ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં હિન્દુસ્તાનના ઉદ્યોગ ધંધાની તપાસ કરી ને હપ્તકન ભેગી કરી હતી તે મોન્ટગોમેરી માર્ટિને ૧૮૩૮ માં ત્રણ પુસ્તકોમાં આદાર પાડી. નીચેનાં કેટલાં ગામ તથા જિલ્લામાં વજુકરોની સંખ્યા ડા. ભુયાનના લખાણ મુજબ છે?

પટના જિલ્લામાં ૭૧૦ સાળા ને ૩૩૦૪૨૬ વજુકર તથા કાંતનાર હતાં.

શાહપાદ જિલ્લામાં ૭૯૫૦ સાળા ને ૧૯૦૬૦૦ તો ફક્ત સ્ત્રીઓ કાંતવાનું કામ કરતી હતી. વજુકરના ૭૦૨૫ ઘર હતાં.

ભાગનપુર પંચગણમાં ૭૨૮૯ સાળા હતી ને ૧૬૦૦૦ સ્ત્રીઓ ફક્ત કાંતવાનું કામ કરતી હતી. વળા બીજી ૩૨૭૫ સાળા હતી કે જે પર સુતર તથા રેશમનું ભેથુ વજુકર કામ થતું હતું.

ગોરખપુર જિલ્લામાં ફક્ત ૧,૭૫,૬૦૦ સ્ત્રીઓ કાંતવાનું કામ કરતી ત્યારે સાળેની સંખ્યા ૬૧૧૪ હતી અને વજુકરનાં કુટુંબ ૫૪૩૪ હતાં.

ડીનજપુર પંચગણની વસ્તી ૩૦ ૮૦,૦૦૦ ની હતી અને ડા. ભુયાનને લગે છે કે ૩ કાંતવાનો, વજુકરનો તથા રેશમ ઉત્પન્ન કરવાનો ધંધો મુખ્ય હતો. ઘણી સ્ત્રીઓ ફક્ત ૩ કાંતવામાં શેકાવથી રહેતી હતી.

પુર્નિઆ પણ વજુકર કામ માટે મરુકર હતું. સાળની સંખ્યા નથી, આપવામાં આવી પણ ઘણા લોકો વજુકરના ધંધામાં શેકાવવા હતા એમ લખાયું છે. આજ પ્રમાણે સમસ્ત હિન્દુસ્તાનમાં ૩ કાંતનાર વજુકરની અટકળ આંધીએ તો વજુકરનો ઉદ્યોગ હિન્દોનાં રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ હોય તેવો ખ્યાલ આવી શકે છે. હાલમાં પશ્ચિમની દબજમપર ચાલતી મીલોમાં સાડાજ સાખ કરતાં વધારે માણસે કામ કરતાં નથી.

લ'બાણુ હુકીકતનું કારણ:—હિન્દના ફક્ત એક જ ઉદ્યોગ મંત્રીની લાંબાણુ વિવેચન કરવાનું કારણ એટલું જ કે વચ્ચાટ ધધે એ આપણા પ્રાચીન અને રાષ્ટ્રીય (National) ઉદ્યોગ છે અને તે ક્રમે ક્રમે નાશ પામ્યો તથા ફરીથી તે સજીવન થવાની કોશીષ કરે છે તેવામાં કેમ યુગગાવી નાંખવામાં આવે છે તે ધ્યાનમાં આવે. આ યુગમાં જે કાંઈ પણ સુધરેલી સરકાર પોતાના ઉદ્યોગો તરફ આંખું બેઠરકારીભરેલું વર્તન રાખે તો તેને માટે શું કહેવાય ? સ્વતંત્ર વેપારને નામે પણ દેશનાં જ ઉદ્યોગોને આ પ્રમાણે નષ્ટપ્રાય: થવા દીધા હોય એવા અન્ય કોઈ દાખલા ગમારી જાણમાં નથી. હિન્દી પ્રગતિ હિત ઇન્સ્ટિટ્યુશને નામે હિન્દની રીંક, ગરીબ, ને દરીદ્રો પ્રગતને મોલુ કાપડ પુરે પાડવામાં આવે છે તેનું કારણ-નરકારનો કાપડપરનો એકપક્ષી કર જ છે હિંચ અને સારા માનના સ્પર્ધામાં, હિન્દ દરેક ન શકે તે હેતુ હોવા છતાં, વાર્ષિક રૂ. ૩૦) ની આવકવાળા હિન્દવાસીને જરૂરી, જાડા અને હલકા માલપર હજી તે જકાત ચાલુ છે. રેમેશચંદ્ર દત્ત એક જ વાક્યમાં આ પરિસ્થિતિનું આપણને વ્યાન કરાવે છે: "Such is the manner in which the interests of an *unrepresented* nation are sacrificed."

રેશમ તથા હિન્દના ઉદ્યોગોની એવી જ હાલત:—રેશમ તથા હિન્દના બે પ્રાચીન ઉદ્યોગો પણ સગભમ આજ રીતે આપણા દેશમાંથી નષ્ટ થવા છે, એટલું જ નહીં પણ તેની વજીહ કાળના જાણકારો પણ સગભમ મરી પરવાયા છે.

ખાસીના મુદ્દ પડી, કંપની-ઉપરાંત તેના યમાસ્તા તથા નોકરો રેશમનો મોટો વેપાર કરતા; તેઓ વેપારીઓ પાસેથી સરને ભાવે માલ પડાવી લેતા અને અનેક પ્રકારનો ત્રાસ-વર્તાવના દત્તા, જેનો ખ્યાલ આગળ આપી ચુક્યા છીએ; આથી કરીને ઉદ્યોગ તથા લોકોને હાની તો થઈ હતી પણ તેના કરતાં વિશેષ હાનીકારક તો આજથી દોઢસો વર્ષ ઉપર એટલે કે ઇ. સ. ૧૭૬૯ ના માર્ચમાં કંપનીના ડીરેક્ટરોએ બગાળના સુમાને મોકલના પત્રમાં જણાવેલી હાલત હતી. તેમા સ્વયંયુ હલુ કે "કંપનીએ કાચુ રેશમ ધીરડી પર વીંટનારાઓને કંપનીના કારખાનાઓમાં આવી ફરજિયાત કામ કરવા ફરમાવવું અને એમ કરતાં કાંઈ સ્વતંત્ર રીતે ઘેર કામ કરતા માણસ પડે તો તેને પણ ફરજિયાત અને ઉત્તેજન આપવાનું હેતુથી કારખાનામાં જ કામ કરવાને સૂચવવું અને ઘેર સ્વતંત્ર ધધે કરનારપર અટકાવ મુકવો વળી જેમ અને તેમ કાચું રેશમ વધારે ઉત્પન્ન થાય તથા રેશમી કાપડ ઓછા ને ઓછા પ્રમાણમાં અને ને સારૂ થોડા પગલાં ભરવા અને ત્રીજું આ નીતિ મુદ્દણ કરવાથી વીતાપત આવને માલ બધ થશે અને અને (ઇંગ્લાન્ડમાં) માલ બનાવનારને ઉત્તેજન મળતાં અને તેના વેપાર વધશે" આ પત્ર લખાયા બાદ દોઢ-સો વર્ષ પછી દેશની જે સ્થિતિ થઈ રહી છે તે એ ચકાર ડીરેક્ટરોની નેમ કેટલે બધે અંશે ખર આવી છે તે બતાવી આપે છે.

એકલશ્યુ વેપારથી થયલું છુકરાન:—રેશમનો સગભમ બધો જ વેપાર ફક્ત કંપનીના હાથમાં રહે; તેઓનું લક્ષ વધારે પ્રમાણમાં રેશમ થાય તે ઉપર હતું, આથી કરીને હિંચી જાતના રેશમ ઉત્પન્ન કરવા તરફ કાળજી ન રખાઈ. આપણે ત્યાં તે વખત

તમા જે ઉચી જાતનું રેશમ ખનતું તે ઇટાલીમાં ચતા ઉચાં રેશમ સાથે સ્પર્ધા કરી શકે એવું થતું હતું; જે ખંગાળમાં ખનતા રેશમમાં સુખ્ય કંઈ દોષ હતો તો તે તારના ટુંકા પશુનો તથા અરવચ્છતાનો હતો પણ કંપનીના એજન્ટો કે ગુમાસ્તાઓને રેશમની કંઈ પરખ ન હોવાથી તેઓ એ ખાખત કાળજી અને ધ્યાન ન રાખી શકતા આથી ફરીને ખંગાળમાં હલકા પ્રકારનું રેશમ વધારે ઉત્પન્ન થવા માંડ્યું અને શરૂઆતમાં તેનો પણ ઉદ્ભવ ઘણો થતો રહ્યો.

પરિણામ શું આપ્યું ?—આ જાતની અસાવધતા તથા બેદરકારીને લીધે, ખંગાળમાં ચતું રેશમ ટુર્કિસ્તાન, ફ્રાન્સ કે ઇટાલીમાં ચતા રેશમ સાથ સ્પર્ધામાં ટકી શક્યું નહીં અને તે દિવસથી અત્યાર લગણુમાં રેશમનો ઉદ્યોગ ફરી ખીલી શક્યો નથી. ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં કાચા રેશમની નિકાસ ઇ. સ. ૧૮૨૩ કરતાં ૩૫ ટકા વધારે હતી પણ ત્યાર પછી નિકાસ ઘટી ગઈ. ઇ. સ. ૧૮૨૮-૨૯ માં કિંમત પા. ૯,૨૫,૦૦૦; ઇ. સ. ૧૮૨૯-૩૦ માં પા. ૮૦૦,૦૦૦; ઇ. સ. ૧૮૩૦-૧ માં પા. ૭,૨૦,૦૦૦, તે ઇ. સ. ૧૮૩૧-૨ માં ફક્ત પા. ૫૪૦,૦૦૦ ની નિકાસ થઈ હતી.

ભારે જઠાતઃ—રેશમી કાપડ ઉપર વિભાજનમાં જે ભારે પડતી જઠાત નાખવામાં આવી હતી તે આગળ કહી ગયા છીએ; અત્રેથી નિકાસ થતા માલ ઉપર ઇંગ્લાન્ડમાં વીસ ટકા જઠાતને પરિણામે અત્રેના માલનો જે ઉદ્ભવ થતો હતો તે અટકી ગયો. અત્રે એ જાણવું જરૂરનું છે કે ઇંગ્લાન્ડમાં જે રેશમી કાપડ ખનતું તે વધારે ખારીક તથા ઉચા પ્રકારનું ખનાવવામાં આવતું. જ્યારે અત્રેથી નિકાસ થતું કાપડ, રમાય વિ. જડા અને હલકા રેશમમાંથી ખનાવવામાં આવનાં, અને તે માલ ત્યાંના માલ સાથે—તે ત્યાં ન ખનતો હોવાથી—ખીલકુલ હરીફાઈમાં આવતો નહીં છતાં પણ ત્યાંના વેપારીઓની લાગવગને પરિણામે—કે જે દરમ્યાનમાં હિન્દનો માલ ખીજે જતો પણ અંધ યથોન્વાયે જ જોનાર અંગ્રેજ વેપારીઓએ જે લાભ પોતાને થતો નહતો અને જે વેપારમાં હિન્દને એ પૈસાની રળનર અને પ્રાપ્તિ હતી તે લાભ અને વેપાર હિન્દને ન થતા હોયો, અને નજ થવા દે એ તે વખતમાં બહુ સ્વાભાવિક હતું. ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં એક દમિટી મારફત ઉદ્યોગ ધંધાની તપાસ થઈ ત્યારે મી. જોર્જ ટકરે જણાવ્યું હતું કે “ફ્રાન્સના વતનીઓ હિન્દ વણાટનું કાપડ પસંદ કરે છે, ખામ કરીને, કારા તથા ગોળ લુટાના ને જાપેલા રેશમી હાથ રમાલ, જે કે તે-જાડા છે, આપણે ત્યાં (ઇંગ્લાન્ડમાં) તે ખનતું એ નથી છતાં પણ જે જઠાત દૂર કરીએ તો ફ્રાન્સ જ તે દિવસે, આપણે ત્યાં ખનેતો માલ ખીલકુલ નહીં લે એવી બીતિ છે, કારણ કે ફ્રાન્સ જતા કાપડ પર જ્યાં સુધી જઠાત હતી ત્યાં સુધી આપણો માલ તેઓ લેતા હતા પણ જ્યારે તે જઠાત કાઢી નાંખી ત્યારે નીચે મુજબ પરિણામ આપ્યું હતું:—

ઇંગ્લાન્ડથી ફ્રાન્સમાં જતો રેશમી માલ.

વર્ષ
૧૮૩૨
વિલાયતી રેશમી કાપડ
પાઉંડ કિંમત
૫૦,૬૦૦

હિન્દી ખનાવરનો માલ.
પાઉંડ કિંમત.
૨૯,૫૦૦

૧૮૩૩	૩૬,૨૦૦	૬૦,૪૦૦
૧૮૩૪	૩૨,૭૦૦	૭૭,૭૦૦
૧૮૩૫	૧૬,૮૦૦	૧૧૪,૪૦૦
૧૮૩૬	૧૫,૬૦૦	૧૦૭,૬૦૦
૧૮૩૭	૧૦,૮૦૦	૧૦૪,૫૦૦
૧૮૩૮	૯,૪૦૦	૨૦૨,૨૦૦
૧૮૩૯	૫,૫૦૦	૧૬૮,૫૦૦

મી. થોમસેએ જુમાની આપતાં એટલે સુધી કહ્યું હતું કે “ આવી અન્યાયી અને ભારે પડતી જઠાતથી હિન્દના વજીરોની ગમે તે સ્થિતિ થાય તેની મને ખ્યાલ નથી, મને તો ઈંગ્લાન્ડના મળુરે વર્ગનોજ ખ્યાલ છે, અને તે દષ્ટિએ જોતાં જઠાત કાઢી નાખવાની વિરૂદ્ધમાં છું.”

પાછળથી જઠાત કાઢી નાંખી પણ એક વખતનો પડી ભાંગેલો ઉદ્યોગ આજદિન લગણુ સજીવન થવા નથી પામ્યો.

ગળી:—ગળીના ઉદ્યોગની : થોડીક દૃષ્ટીકત અત્રે આપીશુ. ૧૭૯૦ માં અત્રેથી ગળીની નિકાસ થવા માંડી તે પહેલાં રંગ રિગેરે માટે ગળીનો ઉપયોગ કેમ થતો હતો તે આપણા લોકો જાણતા હતા અને ડકાથી દિલ્હી લગણુ તેનું વાવેતર થતું હતું ઇ. સ. ૧૮૩૦ લગણુમાં અમે લગલગ ચારસો કારખાનાં નીકળ્યાં હતાં કે જે લગલગ વિદેશી-ઓનાજ હાથમાં હતા, એટલે ગળીના ધંધામાં જે લખણુત નહો મવા માંડ્યો હતો તે બધી અત્રેથી ધમડાઇ જતો હતો. ઇ. સ. ૧૭૯૦ થી ૧૮૩૦ લગણુમાં હિન્દુસ્તાનથી ગળીની નિકાસ એટલી વધી કે બીજા દેશાવરોથી ગળીના નિકાસનું પોષણ થતું નહીં અને તેથી તે ઉદ્યોગનો હિન્દુસ્તાનને ઇજારો મળ્યો. વળી ફ્રેન્ચ વાસ્તવના સમયમાં સેન્ટ ડોમિંગો કે જે ત્યાં લગણુ દુનિયાને ગળી પુરું પાડતું હતું, તેનાં કારખાનાં બધાં નષ્ટ થયાં, જે કારણથી બગાળના ગળીના ઉદ્યોગને ધણું જોર મળ્યું. જેમ જેમ આ ધંધામાં અંગ્રેજ વેપારીને લાભ થતો ગયો તેમ તેમ ગળીની ખેતીમાં રોકામસા હિન્દી બેકુન તથા મળુરની સ્થિતિ ખરાબ થતી ગઇ. તેગનાપર અસલ દુઃખ અને ત્રાસ વર્તીવવાના પ્રમંથ બનતા ગયા અને તે તે જલ્દાની પ્રજા અંગ્રેજ વેપારીઓની નીતિથી ત્રાણ પામી ગઈ. આ કારણેથી, જ્યારે ૧૮૪૦ની વિગેરે દેશોએ કૃત્રિમ ગળી દેશદેશાવરોને પુરી પાડવા માંડી અને અત્રેથી તેની નિકાસ એકદમ ઘટી ગઇ, તોપણ અત્રેના સમજી વતનીઓને તેથી કંઈ દર્પ શોક થયો નહો, પણ એટલું તો ખરું કે રંગના ધંધાને બહુ ધોરણ પહોંચ્યો અને ચાલુ મહાન યુદ્ધના સમયમાં આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે એવા કૃત્રિમ રંગ આપના ગંધ થયા તેથી તથા હજારો વર્ષોથી જે રંગ આપણે બનાવી જાણતા હતા તે કળા બૂલી જવાને પરિણામે વિદેશી રંગના સ્વખામાં પણ નહીં તેવા ભાવ આવે છે અને મોઢા રંગને લીધે રંગીન કે રંગીન કિનારવાળું કાપડ મોઢું મળે છે. વીલા-થતના વેપારીઓનું ફરીથી આ તરફ લક્ષ્ય ખેંચાયું છે, એમ સાંધી આવતા તાર સમા-ચાર પરથી સમજાય છે. લગણુ પછી રૂં થાય છે તે જોવાનું છે.

ખાંડ:—આપણે લાં દાલ તો સાડા મોજ કરાડ રૂપીઆની ખાંડ આયાત થાય છે; દિન પ્રતિદિન આયાત વધતી રહે છે. કંપની સરકારના વખતમાં દખખણ, બંગાળ, મદ્રાસ વિગેરે સ્થળે ખાંડ બનતી હતી પણ તે ધણી જુની પદ્ધતિપર; અને તે પ્રાચીન પદ્ધતિમાં સુધારા માટે બહુ સ્થાન હતું. અંગ્રેજ વેપારીઓનું ગળી માફક આ ઉદ્યોગ તરફ ઝાઝું ધ્યાન ન ખેંચાયું અને તેથી તેનો વેપાર વધ્યો નહીં.

પહેલાં આપણા દેશમાં, આપણી જરૂરીઆતને પહોંચી વળવા પુરતા ગોળ ખાંડ બનતાં હતાં, તથા તે સાથે ખાંડની નિકાસ પણ થતી નહીં; જર્મની ઑસ્ટ્રીઆની ખીટરટ (એક જાતનો કંદ જેમાંથી ખાંડ બની શકે છે) માંથી બનેલી ખાંડ આવવા સાથે અત્રે આયાત અને ખપત વધી, અને તે સાથે તે માંગને પહોંચી વળવા જેટલો સેરડીનો પાક આપણે લાં થતો રહ્યો નહીં. કંપની સરકારના વખતમાં કે ત્યાર પછી ખાંડનો ઉદ્યોગ ખીટ્ટો નથી, સરકાર તરફથી જે મતલ ઉત્તેજનની જરૂર હતી તે ઉત્તેજન મળ્યું નથી. ચાહના બગીચાવાળા અંગ્રેજ વેપારીઓની જેમ આળ પંપાળ કરવામાં આવે છે—અત્યાર લગણુ તેમને આવકવેરામાંથી મુક્ત રાખવામાં આવ્યા હતા, તેમ ખાંડના ઉદ્યોગ માટે કર વામાં આવ્યું હોત તો ખાંડના વેપાર ઉદ્યોગનું સ્વરૂપ જુદું જ હોત, કદાચ કરોડોની ખાંડ આયાત કરીએ છીએ તેને બદલે ખાંડની નિકાસ કરતે.

મીઠું:—આપણા દેશમાં મીઠાની અનેક ખાણો હોવા છતાં, મીઠું પકવવાને ધણી સરળ ને પ્રાચીન સાધનો હોવા છતાં, હિન્દુસ્તાનની મરહદ ઉપર ત્રણ ખાણ કુદરતી મીઠાનો લંડાર હોવા છતાં ૧૯૨૮ ના વર્ષમાં ચપટી મીઠા માટે બંગાળમાં ધાડો પડે છે, લુટફાટ કરવાનો પ્રસંગ આવી પડ્યો છે તે આપણી કેવી સ્થિતિ સૂચવે છે? એ લુટફાટના કારણોમાં જણાવવામાં આવે છે કે મીઠું મોંઘું થયું—આવક કમતી થઇ, આવા અખુટ કુદરતી સાધનો હોવા છતાં, આવી દલીલ રજૂ કરવામાં આવે તો હિન્દુ જેવો કાષ્ટ કંગાળ-પરાધીન દેશ નથી, એમજ કહેવું જોઇએ. અસ્તુ.

કંપની સરકારની હકુમત શરૂ થઈ ત્યારથી લગલગ મરકારે મીઠાનો ઇમરો રાખ્યો હતો. મીઠાપરના કરમાંથી મોટી મહેસુલ સરકારી તીન્નિરીમાં જમા થતી આવી હતી. બંગાળમાં બંગાળી મણે રૂ. ૨૫૫, મદ્રાસમાં એ રૂપીઆ, પંજાબની ખાણમાંથી નીકળતા મીઠાપર રૂ. ૨) દેશી રાજ્યોમાંથી આવતા મીઠાપર રૂ. ૨ થી ૨૫૫ કર અને તેજ અર-સામાં વીલાપત અને અન્ય દેશોમાંથી આવતા મીઠાપર રૂ. ૨૫ થી ૭ જકાત નાંખેલી હતી. આ જકાતના કારણમાં એમ જણાવ્યું હતું કે વીલાપતી મીઠું ગામડી મીઠા કરતાં ઓછે ભાવે વેચાય નહીં અને ગામડી મીઠાનું પોષણ યથ શકે. પણ અત્રે નંખાયલા કરમાં મુખ્ય ફેર એ હતો કે મહેસુલ વસૂલ કરવા માટે કરવો પડતો ખરચ વિગેરે પણ મીઠાની પડતર, કિંમત ઉપર વધારવામાં આવતો નથી તે કર ભારે પડતો યથ પડ્યો હતો અને તે કારણને લીધે વીલાપતી મીઠું—ગામડી કરતાં સસ્તું પડતું. એટલું તો ખરૂં કે વીલાપતી મીઠું પકવવામાં ખરચ ઓછો આવતો, તે વધારે સ્વચ્છ બનતું હતું અને જકાત ન હોત તો અત્રે ધણુંજ સસ્તું વેચાયુ હોત, પણ સરકારને મહેસુલની જરૂર હોવાથી અત્રે ઉત્પન્ન થતા તથા આયાત થતા મીઠાપરનો કર કઢાડી નાંખવામાં આવ્યો.

નહીં. આ બાબત પુષ્ટક થગવળ થતાં, ક્રીસ્ટલ, લીવરપુલ, વીન્સદર્ડ, સેન્ટ ટેક્સ, વીચ, ક્રોમટીચ, નોર્થ વીચ, માનચેસ્ટર વિગેરે ગામો તથા મદરાસા વેપારી તથા વેપારી મંડળોએ ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં હિન્દુસ્તાનની સરકારને લખીને તથા ત્યાં ખાલામિન્ટમાં એવી કુમેસ ઉઠાવી કે મીઠાપર જે જકાત નાખવામાં આવેલી હતી તેથી કરીને હિન્દુસ્તાનમાં મીઠું મોઘું મળે છે, 'ગરીય લોકો' પર બહુ ભારે પડતો કર ચઢ પડે છે, તેઓ અસ્વસ્થ મીઠું વાપરતા હોવાથી તેમની શારીરિક સ્થિતિ બગડે છે, ઇંગ્લાન્ડના વેપારીઓને અન્યાય થાય છે, વેપાર અટકે છે, વિગેરે વિગેરે. પણ આ બધી થગવળનું અંતે કંઈ પરિણામ આવ્યું નહીં. જો આ બાબતમાં કંઈપણ છૂટછાટ મુકવામાં આવી હોત તો હિન્દની ગરીબ પ્રજાને ઘણી કમ વળતે.

સરકાર પોતે મીઠાનો ઇમ્પોર્ટ રાખે તો હોવાથી વગી વાર હોવી જોઈએ તે કરતાં બેથા ત્રણ ઘણી કિંમતે મીઠું વેચાતું. મહેસુલ ઉપજવવાની કડકાસને લીધે તથા દરિયા કાપાના ગામોમાં કાંઈ અધોગ પણ મીઠું ન પકવે તે માટે રાખવામાં આવતી સાવચેતી અને સખ્તાઈને લીધે, ઘણાંયેરી ન થાય તેથી ૨૫૦૦ માઇલ જેટલી મર્યાદા પર રાખવામાં આવેલી ચોટીઆતને લીધે, ગરીબ પ્રજામાં ઘણો કચવાટ અને વસવાટો રહ્યા કરતો હતો. દરિયા કાંઠાપરના ગામડાના વતનીઓ પૈમે કે બે પૈમે શેર જે મીઠું પકવી શકે તે બે અને ત્રણ આને પણ ન મળતાં. હજારો માણસોએ મીઠા વગર ચલાવ્યાનું અથવા તો ઘણાંઓ અને પાંદડા લાવી તેમાંથી જરૂર પડના ક્ષાર મેળવી ગુળરો કર્યાંના દાખલા બન્યાનું બણીતું છે.

સરકાર તરફથી અવાર નવાર મીઠા પરનો કર ઓછો વતો કરવામાં આવ્યો છે, તેથી ખપન ઓછી વતી ચર્ચ છે, ઉદ્યોગ ધંધાને ટેકા કે તુકશાન પહોંચ્યું છે તે બધી લંબાણ વિગતમાં જ્યાં જેટલું આ લેખમાં સ્થાન નથી : હુંકમાં એટલુંજ કે હજી મીઠા પરનો કર દહાડી નાંખવામાં નથી આવ્યો અને વિદાયની મીઠું ખાસ કરીને અંગાળમાં પુષ્ટક આવે છે.

આ બાબતમાં સરકાર તરફથી જો કંઈ પણ રહેમ નજર રાખવામાં આવી હોત અને હજી પણ રાખવામાં આવે તો દેશને એકંદરે ઘણો ફાયદો થાય અને સરકારી મહેસુલમાં બે છૂટછાટથી કંઈ બચવાનું જોટ પડે એવું નથી લાગતું, કારણ કે સરકારી અંદાજપત્રો કરોડો રૂપિયા અવશેષ (Balance) બતાવે છે, અને વિદેશી મીઠાપર જે આધાર રાખવો પડે છે તે બંધ થાય.

આ પ્રમાણે હિન્દના કેટલાક ઉદ્યોગોની હાલત છે. અને વધારે દાખલા નથી આપ્યા કારણ કે લગભગ આવા જ કારણોથી ઘણા ઉદ્યોગધંધા બંધ પડી ગયા છે અને તે જણાવતાં પીટપેપણ જ થાય એવી બીતિ રહે છે.

બીજું, ચાંદ, કેસીના બગીચા, સોનાની અને મેગેનીઝની ખાણો કે મજૂતાં કારખાનાઓ સંબંધી પણ હાલત આ લેખમાંથી બાતલ રાખી છે કારણ કે તે બધાની ખીચવણીને જાહોઝડાલીમાં હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને, મજૂરી ઉપરાંત વિશેષ લાભ થયો નથી, નહીં અને જયતનો લાભ ફક્ત વિદેશીઓને જ થયો છે અને થાય છે અને જો તે ઉદ્યોગ આજ

સમર્થ બન્યા હોય તો તેવું કારણ સરકારનો પક્ષપાત, સરકાર તરફની અનુકૂળતાઓ, આવકવેરા વિગેરેમાંથી મળતી મદદલીજ છે.

૩ની વધારે ખેતી થાય છે, તે નહીં કે સરકાર તરફની અનુકૂળ વેપારનીતિને લીધે પણ રેના ઉંચા અને સારા આવતાં લાવતે જ આભારી છે; ૩ કાંતવા વજુવાની મીચોની આખાદાની કુદગતી મંગેજોને જ આભારી છે એમાં સરકારને લેશ માત્ર જશ પાટના જેવું નથી.

ખીજું, અમે આ લેખમાં ખેતીવાડીની શી સ્થિતિ ને આખાદાની હતી અને આજે શી પરિસ્થિતિ અને પડતી યર્ષ છે, તેનો ઉલ્લેખ પણ નથી કર્યો કારણ કે તેની કમ-કથા એટલી લાંબી છે કે આ મામિકનાં ચોક્કા પાનાંમાં તેનો પુરતો ખ્યાલ આપી શકાય એમ નથી. ખેડુની કેવી સ્થિતિ છે તેના ખેડના દાખલા પરથી લોકોનાં જાણવામાં સચોટ રીતે આવ્યું છે. એમની દરિદ્રતાનો ખ્યાલ મોઢવારી કે દુષ્કાળના પ્રસંગે પુરેપુરો આવે છે. સામાન્ય નિર્ધનતાજ દુષ્કાળના હરહમેશ આગમનનું કારણ છે તે સહેજ પણ વિચાર કરનારને જણાઈ આવે એમ છે.

ઉપરાંત આપણા દેશના ઉદ્યોગોને ઘોઠા પહોંચવાનાં તથા તે પડી લાંબવાના અન્ય પણ કારણો છે. એ કારણો ઉપસ્થિત થવાનું કારણ આપણા પર કર્મસંજોગે અધિકાર પ્રાપ્ત કરનાર વિદેશી મરદાર છે કે જેણે પોતાની સત્તા તળે આવનાર પ્રજાના હિનાહિતનું બાગીકાઈથી અવલોકન કરવાનું વિસારે પાડ્યું અથવા તો જે અવલોકન કર્યું તો તે પોતાના સ્વાર્થ ઉપરજ ખ્યાન આપી કર્યું અક્ષરજ્ઞાનવિહિન, અશિક્ષિત અને નિર્ધન પ્રજા પણ એવા સંજોગોમાં મરદારના હેતુ સમજી શકે છે અને હવે તો આપણે સચોટ સમજી શક્યા છીએ તેથીજ કરીને વિદેશી સરકારના રાજ્યપાત્રમાં વધારે રાજદ્વારી હુકો માંગીએ છીએ કે જ્યાં કરીને વિદેશી સરકાર પણ હિન્દવાનોનું હિત હૈરે રાખી આપણી મરજી સુખખના કાયદા કાનૂન ધડે અને અમલમાં મુકે; જે રાજકારભારમાં એ હક પ્રાપ્ત કરી નહીં શક્યું તો નિચે આગળ જવાજ પ્રમંગો આવ્યા કરવાના અને આપણે આપણા ઉદ્યોગ ધંધાને છે તેથી પણ ખરાબ સ્થિતિમાં લાવી મુકવાના.

મુતરફા વેરેઃ—કંપની પાસેથી બધો કારભાર રાષ્ટ્રી સરકારે પોતાને હસ્તક કર્યો ત્યાં લગણુ લગલગ (એટલે ઇ. સ. ૧૮૫૩ સુધી—મદ્રાસ પ્રજાકા શીવાય) હિન્દની રૈયત મુતરફા (Mutarfa) નામના વેરથી ત્રાસી ગઈ હતી. આ વિચિત્ર જનના ઉપજ વેરમાંથી પુરોપીઓને મુક્ત રાખવામાં આવ્યા હતા, અને તેનો બોલો શ્રીમન્ત કરતાં મરીબોપર વધારે પડતો હતો. વજુકર, સુતાર, કુંભાર, કે કંસારો કાર્ષ પજુ એમાંથી ઇટકી શકતો નહોતો; વળી ધંધાની સાથે દુકાન માંડી ચોડાધણો વેપાર પણ કોષ કરતું હોય તો તે માટે જુદો કર લેવાતો હતો. સાદામાં સાદાં હતીઆર, આજરો બનાવનારને પણ તે વેરો ભરવો પડતો હતો જ્યાં કારીગર કે ખેડુતને એવી વસ્તુ જ મલે લાવે મળતી. પોતાના ખેતરમાં થોડું ધણું શાક થયું હોય અને તે બજારમાં વેચવા આવે તો તેને પણ વેરો ભરવો પડતો. આટલુંજ નહીં પણ એ વેરો એટલી જ સખનાઈથી વસુલ કરવામાં આવતો હતો અને જે કાર્ષ ન ભરે તો કેદખાના શીવાય એનો અન્ય આશરો

રહેતો નહીં. આ સમ્પત્તિ વેશને લીધે ઉદ્યોગ ક્ષેત્રને બહુજ સોપનું પડતું. ગરીબ પોતાની ખરીબાઈને લીધે કંઈ કરી શકતો નહીં, પોતાની મહેનતનું ફળ ભોગવી શકતો નહીં, જ્યારે કાંઈ પણ ગમે તેવો યુરોપીયન મોજ એનથી વેશ ભર્યા વગર દાખરોનો વેપાર બેઝક કરી શકતો હતો. એવા સંજોગોમાં ઉદ્યોગને ઘોઘા પડ્યાં હોય તો નવાઈ નથી.

આગાહી શું કરે છે?—સરકારનો પક્ષપાત નથા ઉત્તેજન હોવા છતાં રેલ્વે થવાથી હિન્દનું ખર્ચ દિત સચવાયું નથી. દેશની દોલત એથી વધી નથી, પણ કાચા માલના નિકામની તથા તૈયાર માલના આયાતની એટલી બધી સરળતા, તે થનાથી થઈ છે કે જેથી કરીને દેશના ગ્રામ્ય અને ગૃહઉદ્યોગો હતા નહતા થઈ ગયા છે. એટલું જ નહીં પણ દેશમાં તે દેશમાં, આયાત થયેલા વિદેશી માલ કરતા, અને તૈયાર થયેલા માલનું તુર વધારે હોય છે. તૈયાર કરતાં કાચા માનું તુર વધારે હોવાથી તૈયાર ગ્રામ્ય બનાવવાનું મોંઘું પડે છે. વળી આયાત થયેલા માલ ને ગામમાં લાવ્યા વગર મદારે બહાર મોદીમાંથી જુદે જુદે રથને આગાહી મારફતે રવાના કરવામાં આવે છે તો તેના દર ખામ જુરો તે ઝોટો રાખવામાં આવે છે, આથી વિદેશી વેપારીઓને ખાસ ઉત્તેજન ને લાભ મળે છે જે રેલ્વે મંજૂર છે તે જો આપણા જ લાભ સારું બધાં હોય તો આ જાતની પક્ષપક્ષી કે વફાલા-અળખામણપણું હોવું ન જોઈએ. રેલ્વેથી દેશના ઉદ્યોગો પોષાવા જોઈએ, નહીં કે તેણે તેના વિનાશનું કારણ બનવું જોઈએ.

આ ઉપરાંત, દેશનો સૌથી મોટામાં મોટો ઉદ્યોગ-ખેતીવાડી-ખીલવવાની જ સરકારની ધારણા હોય તો ખેતીને જેની વધારે જરૂર છે એવા જળાશયો, નહેરો, તળાવો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે, આપણી દૃષ્ટિએ તો હિન્દુ જેવા ખેતીવાડીના દેશ માટે સરકારની એજ પ્રથમ જરૂર ગણીએ છીએ છતાં આપણા દુર્ભાગ્યે રાજ્યમંડીત ચલાવનાર તથા કાગળવારી મડગ રેલ્વેના બાધકામ માટેજ નાણાંની વધારે જોગવાઈ કરે છે જ્યારે જળાશયોની ચોજનાઓ ગોઠવવાની ઝડપે અમનમાં મુકાય છે. અને તેને પરિણામે ખેતીવાડી માથે બધા જ ઉદ્યોગને થોડી ધણી હાની પડેલાં કરે છે.

સરકારની મહેનત સફળ કેમ થતી નથી?—સાંપ્રતકાળમાં નામદાર સરકારનું ખેતીવાડી તથા અન્ય ઉદ્યોગો તરફ ધ્યાન એવાયું છે; અને તેને લીધે, કાલેજો, પ્રયોગ શાળાઓ રચાયા છે, કમીની અને કમીશનો મારફત તપાસ ચાલી રહી છે, પુસ્તકો તથા પત્રિકાઓ બહાર પડે છે, છતાં પણ એ બધાનું પરિણામ માર્ગ આપતું તર્થી કારણ કે કોલેજ અને પ્રયોગશાળામાં શિક્ષણ અપાય છે તે ગ્રામ્યજનો સમજતા નથી પુસ્તકો અને પત્રિકાઓ જે ભાષામાં બહાર પડે છે તે જનસમાજને આનંદની નથી, પશ્ચિમની પ્રગતિને જ ધ્યેય રાખી સમિતિ અને કમીશનો તપાસ કરે જાય છે, જેથી તેઓ જે અનુમાનો પર આવે છે તે હિન્દની સાંપ્રત સ્થિતિને બિનઅનુકૂળ નિવેડે છે. હિન્દમાં કંઈ સાધનો ઉપસ્થિત છે, હિન્દની ગરીબાઈમાં જે યવુ શક્ય છે, આપણી પરિસ્થિતિનો નિવાર કરીને જે જે ચોજનાઓ આપણા દેશને અનુકૂળ થઈ પડે તથા આપણે બપોરી વાકાએ તેની તપાસ થવા જરૂર છે અને એમ નહીં થતું હોવાથી સરકાર આપણું હિત સાધવાને બદલે

અહિત કરે છે, કારણકે તેની તપાસનો, પ્રયોગનો તથા જે ભાષામાં તે માહિતી એકત્રિત કરી બહાર પાડવામાં આવે છે તેનો લાભ વિદેશીઓને-પશ્ચિમના માતૃગરને વિશેષ મળે છે. જેઓ અને આવી કાયદાપૂર્વક લૂટ ચલાવી જાય છે, જેને માટે આ બધું કરવાનો ડોળ થાય છે, તે બીજારો કુપડીમાં રહેનારો હોવાથી સરકારની કષ્ટપણ પ્રતિ સમજી શકતો નથી, માટે સરકારની ફરજ છે કે લોકો સમજી શકે તેવી ભાષામાં શિક્ષણ આપવું, પોતે બેગી ફેલી માહિતી, પુસ્તક તથા પત્રિકા, રૂપમા દેશની ભાષામાં જ બહાર પાડવી, નિશાળો ને પ્રયોગશાળાઓમાં હિન્દની ભાષાનો જ ઉપયોગ કરવો, જેકુલ કે કારીગર તમારી સંસ્થાથી સંડોવી નાસી જાય છે અથવા તેવી સંસ્થાઓ સેકંડો ગાઉ દૂર રખાય છે તેને બદલે તેવી સંસ્થાઓ જાણે તેને ધરને આગળે લાવી મુકવામાં આવી હોય તેમ કરવાની જરૂર છે.

નોંધાનો અભાવ:—ગાપળો મધ્યે વેપાર વિદેશી વહાલો મારફત ચાલતો હોવાથી, આપણે તેમને આધીન રહેવું પડે છે, તથા વેપારનો ક્રમ પણ ગુમારીએ છીએ. અને વહાલો ખનતા હતા તે ધીમે ધીમે સદતર મવાતા મધ્ય થવાથી આજુ તડાઈમાં મોટું વ્રકજાન ભોગવવું પડ્યું છે અને તેથી લગાઈને લીધે જે લાભ મેળવી શકતે તે જાપાનને મળ્યો છે.

છેવટમાં એટલું જ જણાવવાનું કે દેશના ઉદ્યોગોના પુનર્ગઠાર માટે રક્ષક વેપાર નીતિની જરૂર છે, માટે-વિનાયતની સરકાર સ્વતંત્ર વેપારનીતિને તિનાજની આપે એમ જાણવું ન હોવાથી-રાજ્ય શાસનમાં એટલા ફેરફારની જરૂર છે કે જેથી પ્રજાના પ્રતિ નિધિઓને જાકાત તથા કર નાંખવાનો હક મળે, અને એમ આશા તાપીએ છીએ કે તે હક વહેલો મળે અસ્તુ.

ધીરજલાલ, છગનલાલ.

અમદાવાદના મીઠામજુરોનો સત્યાગ્રહ.

(અનુસંધાન જુલાઈ ૧૯૧૮ ના અકથી)

એક દિશામાં જ્યારે આ પ્રવાહ ચાલી રહ્યો હતો ત્યારે બીજી દિશામાંથી એ પ્રવાહને રોકવા માટે પણ તૈયારીઓ કરી નેતી ચતી બહુ નિગતમાં ઉતર્યા વિના એટલું જ કહીશું કે મજુરોને જગાડવાની, ફેસનાવવાની અનેક તંત્રીઓ માલિકાના પક્ષ તરફથી થતી હતી મજુરોમાં જે લોકોની ઉપર આ દબાણની તાત્કાલિક અસર થતી તેઓ પણ પોતાના સલાહકારો પાસે પોતાના મનનો ગ્રયવારો દૂર કરવા આવ્યા વિના તો કાંઈ પગલું ભરતા નહિ આ લોકોને વધારે અડગ બનાવવા માટે બારમા દિવસની પત્રિકામાં ' સત્યાગ્રહી ' ઓના ફેટલાક આધુનિક દાખલાઓ મહાત્માજીએ વર્ણવ્યા છે. આવી રીતની વ્યવસ્થા પદ્ધતિએ ચાલતી હોય તો હિંદુસ્તાનમાં કંઈ થઈ નથી, એ તો સૌ કોઈને જાણીતું છે. સામાને દુખ આપવાના કાંઈપણ પ્રયોગો લીધા વિના પોતાનું પારેનું મેળવવાની ' સત્યાગ્રહ ' નામની રીત અત્યાર આગમ્ય મહાત્માજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં

અંદરી હતી. ત્યાંના ઇતિહાસનું થોડુંક જ્ઞાન મજૂરોને/આપી દેવાનો સુંદર પ્રસંગ મહા તમાજએ સાંખ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની લડત કદી ને વાંચવા જતાં તો મીલ મજૂરોને એ લડતમાં યુગ્મેલા વીરોનું પિછાન આપવામાં આવ્યું. એ વીરોનાં પરાક્રમનું એવી તો અસરકારક રીતે ખ્યાન આપવામાં આવતું હતું કે વિચારવંત સાંભળનાર તેમનાં દૃષ્ટાન્ત કદી નહિ ભૂલે. હુરખતસિંહ, કાજીબા, અને બહેન વાલીઆમા વિશે પત્રિકામાં લખ્યું છે, તે ઉપરાંત વિવેચન કરતાં તેઓ બોલ્યા હતા: “આ ત્રણે જગ્યાએ જેલની અંદર ગયાં અને સરકાર સામે ઝડપી લાગે તેમને (તમારી માથે) કાંઈ લેવા માટે લડવાનું નહતું, લડતમાં મામેલ રહેલાં બીજાં સ્ત્રીપુરુષોની માફક તેમને કર દેવાનો નહતો. કાજીબા તો મોટા વેપારી હતા. તેમને કર આપવો નહતો પડતો. હુરખતસિંહ કર આપવાના કાયદા પહેલાં આવ્યા હતા એટલે તેને કર નહોતો આપવાનો. વાલીઆમા જે જગ્યાએ રહેતી હતી ત્યાં એ કર આપવાનો કાયદો લાગુ પડ્યો નહતો. છતાં ટેકની ખાતર એ લોકો સૌનાં સાથે ઝડપીયા. તમારી તો સ્વાર્થની લડાઈ છે, તો તમારે ટકા રહેવું એ વધારે રહેવું છે, એમાં કાંઈ લાભ વાત નથી. આ વિચાર તમને બગાડી આપે અને દહ બનાવે.”

૧૩ મા દિવસની પત્રિકામાં આ વીરોને જે વિદંબણાઓ પડી હતી તેનું વધારે હાથવેધક વર્ણન આપ્યું હતું. “૨૦૦૦૦ મજૂરો લગભગ ત્રણ માસ સુધી ધરખાર વિના અને પગાર વિના રહેલા. ધણાએ પોતાનો થોડો ધણો માલ હતો તે વેચી નાખ્યો, પોતાનાં કુટુંબી તત્ત્વાં, પોતાના ખાટલા, ગોદડાં, જીનવરો વેચી નાખ્યા અને કામ કરવા નીકળી પડ્યા. તેમાંના સેંકડોએ કેટલાક દલાડા સુધી બીચ વીચ માઈલની મજલ કીરી અને માત્ર પોણા શેર આટાની રોટલી અને અડી રૂપિયાઆર ધીની ઉપર પોતાના દિવસો ગુળથા. આમાં હિંદુઓ પણ હતા, મુસલમાન પણ હતા. x x x એજ લડાઈની અંદર જે સ્ત્રીઓએ કાંઈ દિવસ મજૂરી કરી ન હતી તે સ્ત્રીઓ ફેરી કરવાને નીકળી હતી, અને જેલની અંદર પોષાણનું કામ કર્યું હતું. આ દાખલાઓનો વિચાર કરતાં એવો કથો મજૂર આપણામાં હશે કે જે પોતાની ટેકને જાળવવા ખાતર સાધારણ અગવડ સહન કરવાને તૈયાર ન હોય ?” આવી રીતે સાદી મરસ જાણમાં દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતનો ઇતિહાસ મજૂરોની સમક્ષ ઉઠાવતો હતો, અને આડકતરી રીતે પત્રિકા વાંચનાર સામાન્ય વર્ગના પણ જ્ઞાનસમૃદ્ધિમાં વૃદ્ધિ થતી હતી.

મજૂરોની પણ હેરાનમતિ વધતી જતી હતી. ધણાકે હવે મજૂરી મેળવવા માટે તત્પર થવા લાગ્યા હતા. જૂખમરો સોસવાની તેમની શક્તિ ઓછી થતી હતી. ધણીકાર કેટલાક મિત્રોને એમ થઈ આવતું કે મજૂરોને જોઈએ તેટલી આર્થિક સહાય આપવી ને ટકાવી રાખવા. બહારગામથી પણ અનેક મિત્રોના મજૂરો માટે ફંડ ઉઠું કરવા માટેના પત્રો આવતા હતા. કેટલાકે એ તો પૈસા મોકલવાની માગણી પણ કરી હતી. પણ આ સૌ મદાતમાજએ ન લેખ્યું. કારણ સ્પષ્ટ હતું. વારંવાર આ સૌ હિતેષીઓને મદાતમાજ કહેતા કે: “મજૂરોને તમે પૈસા આપીને સત્યાગ્રહ કરાવશો ગયવા મજૂરો જો તમે પૈસા આપીને તેમને ટકાવી રાખશો એવી આશાથીજ આ લડતમાં પડ્યા હશે તો તેમાં મત્તા-ગ્રહનો અર્થ શો, મત્યાગ્રહનું મદત્વ શું? સત્યાગ્રહનું રહસ્યજ દુષ્કાંડ પડે તે રાજી ખુશીથી

સહી લેવામાં રહેલું છે. સત્યાગ્રહી જેટલું દુઃખ વધારે ખમે તેટલી તેની વધારે કસોટી થાય છે. મજુરોને રોજરોજ સભાઓમાં અને સભાની બહાર એમ સમજવવામાં આવતું હતું કે : ‘તમે પરસેવો પાડીને પૈસા રબા છો તે કદી કોઈની પાસે મફત પૈસો લેવા હાથ લાંબો ન કરશો. એમાં તમારી ઇજ્જત નથી. તમે પારકા પૈસાના ભેરે લડ્યા એમ કહીને જગત્ તમારી હાંસી કરશે’ મજુરો પણ સમજતા હતા, પણ ધણીકને તો ખરેખર ખાવાનાં સાંસા પડવા લાગ્યા હતા એટલે તેમને પૈસા વિના છુટકોળ નહતો. આવાઓને માટે કાંઈ કાંઈ કામ શોધવામાં આવ્યાં સાબરમતી કાંઠે મહાત્માજીનો આશ્રમ બંધાતો હતો ત્યાં ઇંટો ઉપડાવાનું, રેતી વહેવાનું, વગેરે કામ જે મજુરો લાંબા સમયે તેમને બતાવવામાં આવતું. પ્રથમ તો મજુરો જરા સંકોચાતા, મજુરી કરવી નહાનમ માનતા. પણ ધીમે ધીમે પોતે રળાનેજ રોટી મેળવવામાં હજી સમજી આવું બધું કામ કરવા લાગ્યા.

આ તરફથી સહેરમાં પણ કાંઈક ખળભળાટ ઉત્પન્ન થયો હતો. લડત જેમ વધારે લંબાતી જતી હતી તેમ ધણીકને ચતું હતું કે : ‘આ લડતનું શું પરિણામ આવશે ? હું તો કોઈ છોડતા નથી.’ આથી ધણીક ગૃહસ્થો અનેક પ્રકારની ‘વિષ્ટ’ લખને મહાત્માજી પાસે આવતા. કોઈ કહે હાલ ૨૦ ટકા લાઇ લો, પછીથી તુરત ૧૫ ટકા વધારવામાં આવશે, કોઈ કહેતું, ૨૦ ટકા પગારમાં બોનસ તરીકે અને ૧૫ ટકા મોંઘવારીના, ઘણા કે ‘ગના’ ॥ આકારમાં, મજુરોએ લઇ લેવા નોંધ્યો; કોઈ કહેતું ‘મજુરોની વળી પ્રતિજ્ઞા ૧’ મજુરો તો તમે મલાહ આપો તો પ્રતિજ્ઞા સુધી લઈને ૨૦ ટકા લાઇ લે માલિકો હું : હું તો મજુરોએ એ હું મુકવી નોંધ્યો, કારણે આમાં તો અંતે આખા ઉલોગને તુકશાન છે આવી આવી અનેક સૂચનાઓ અને દરખાસ્તો દરરોજ આવ્યો જતો. રા. જીવજીનાલ વ્રજલાલ દેસાઈ બેરિસ્ટર, આવીજ એક સૂચના લખીને આ અરસામાં આવેલા. તેમને મહાત્માજીએ નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો, તે મહાત્માજીની સ્થિતિ પ્રકટ કરવાને અહિં આપવો ઉચિત લાગે છે.—

“સુર બાઈથી, મને કેમ સમજવવો પડે છે ? મારાથી બને તો હું આપ મારો છો, તેમ ન કરે એવી શકા પણ કેમ લાગે છે ? મને હું હોયજ નહિ જગત્ બૂલ ખાય, આપનાથી ખવાય નહિ હું કરેણથી ઉભરાઈ રહ્યો છું, આ લોક-આકેટ મને વિનોદરૂપે નથી મારાથી બને તેટલું ક્યાં કરે છું. વહેલામાં વહેનો અંત આવે એવી વૃત્તિ મારી પ્રવૃત્તિમાં મારાં બધાં ચર્ચમાં હોય છે, પણ મિત્રો, લખાવે છે. મને સમજવવું નિરર્થક સમજી શેકોને સમજવો તો ? શેકોને પડવાપણું નથી, મજુરોના પડવામાં કોણ સાફ સમજી લે ? શિક્ષિત વર્ગ અને ધનિક વર્ગ વચ્ચે અંતે ખટારા નહિ રહે, એ ખચિત માનવો. આપણે તકરાર કરવીજ નથી.”

એજ દિવસે મીલમાલિકોના મુખમાં, ન જોડનાર અને આખી લડત દરમિયાન મજુરોને અમાથી બોનસ આપી પોતાની મીલ ચાલુ રાખનાર, પોતાની આસપાસ આસી રહેલાં ધધિલથી અલિપ્ત એકાદી શેક મંગળદાસ ગિરધરદાસ ઉપર નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો:—

“મારી પાસે ધણા મિત્રો આવે છે ને મને સમજવે છે કે મારે કોઈ પણ રીતે મજુરો ને માલિકોની તકરારનો અંત આણવો જોઈએ, મારા દેહને બોગે હું અંત લાવી

અકનો હોઉં તો લાવું. પણ તેમ અંત આવે તેવું નથી. અંત લાવવો શેડીઆઓના કાષમાં છે. મજુરો માગે છે તેટલા સારૂં ૩૫ ટકા ન આપવા એવી શી હક ? મજુરોને હું બધું સમજાવી ચકુંજ એમ શા સારૂં મનાય છે ? હું કહું છું કે મેં જે ઉપાયો લીધા છે તે ઉપાયથીજ મજુરો હાથમાં રહી શક્યા છે. હવે તેઓની પ્રતિજ્ઞા તોડવાના ઉપાયો રચું ? રચું તો મારું ડોકું ધડથી તેઓ નોખું ના કરે ? મારો ઘણો એ વાંક શેડીઆઓ કાઢે છે, એમ હું સાંભળું છું. હું નિશ્ચિત છું. મારો વાંક નહતો એમ કોઈ દહાડો શેડીઆજ પાછા ક્ષુલ્લ કરશે. તેઓની સાથે મને ખરાશ થનાર નથી, કેમકે હું ખરાશમાં ભાગ લેનાર નથી. ખરાશને પણ મેળવણી તો જોઈએજ. મારી પાસેથી મેળવણી નહિ મળે, પણ આપ કેમ ભાગ લેતા નથી ? આપનાથી આવી જંગી લડત જોયા કરાયજ નહિ. ”

પણ આ મસલતનું પરિણામ કાંઈ ન આવ્યું. મહાત્મા ગાંધીજીની પત્રિકા નીકળી હતી તેની સામે દેખીતો પણ પ્રતિકાર થવો જોઈએ એજ હેતુમાનથી મીલમાલિકોના મુખે પણ પત્રિકાઓ કાઢના માંડી. તેમાં આવતી મલયથી વેગળી હકીકતો અને અધર્મિત વાક્ય પ્રયોગો વિષે અહીં કાંઈ પણ વિસ્તાર કરી તે પત્રિકાઓને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવું નથી મટવું. મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ તેની ઉપેક્ષાજ કરી છે. મજુરોને કામ પર ચઢવાનું સમજાવવાને, લીધેલી પ્રતિજ્ઞા તોડવાને અનેક તરફીઓ થતી, તેઓને જૂખમરનો મોટોટો “ બ્લાક ” બતાવવામાં આવતો પણ તેઓ પોતાના સલાહકારો પાસે આવીને તે બાબત દરિયાદ કરતા અને તુરંત તેમના મનનું સમાધાન થતું. તા. ૧૨ મી માચને દિવસે સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો. અત્યાર સુધી તો મીલ માલિકોએ પોતાનો લૉક-આઉટ કાંધમ રાખેલો હતો એટલે મજુરો કોઈ પણ રીતે કાગે ચઢી શકતા નહોતા. તા. ૧૨ મી માચથી લૉક-આઉટ બંધ થયેલો જાહેર કરવામાં આવ્યો, અને ૨૦ ટકા વધારો લઈને આવનારા મજુરો માટે મીલો ખુલ્લી છે, એવી ખબર આપવામાં આવી. મહાત્માજીએ તે દિવસથી દર રહેવારે સભાઓ ભરવાનું ઠેરવ્યું, એટલાજ કારણથી કે રહેવારો વખત કામ ઉપર જવાનો હોઈ કોઈ અણુસમજી અને નગણા મનના માણસો ખોટી સલાહથી ભોળવાઈ પ્રતિજ્ઞા ન તોડે મિલ માલિકોનો લૉક-આઉટ બંધ થઈને મીલ મજુરોની હડતાળમાં જે દિવસથી પસંદાઈ તે દિવસની પત્રિકામાં મજુરો તથા માલિકોની સ્થિતિ કંઈક કંઈક છતાં ચોખ્ખા શબ્દોમાં મુકી દેવામાં આવી છે: “ મજુરોને ચઢવાનો પોતાના વચનને વળગી રહેવા સિવાય બીજો ધલાજ છેજ નહિ, અને અમારી તો ખાતરી છે કે જો મીલ માલિકો સમજે તો તેઓની ઉન્નતિ પણ મજુરોના કસમ પળાવવામાંજ રહેલી છે. જેઓ પોતાના કસમ નહિ પાળી શકે તેવા માણસો પાસેથી મજુરો લઈને ઉઘટે તો માલિકો પણ ફાયદો નથી ઉઠાવવાના. ‘ધાર્મિક વૃત્તિવાળો માણસ બીજાની પ્રતિજ્ઞા તોડવામાં કદિ રાજી થાય નહિ, ભાગ લે નહિ. ’ જેમ મજુરોને કામ ઉપર લેવાના સવ પ્રયત્નો સામા પક્ષ તરફથી થવા માંડ્યા તેવા મજુરોએ પણ મોઢામાઢે એક બીજાને ટકાવી રાખવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. મજુરોમાંના કેટલાક અતિ ઉત્સાહીઓ નખળાઓની ઉપર દબાણ ચલાવીને તેમને કામ ઉપર ચઢતા રોકે છે એવી દરિયાદ મહાત્માજીને કાને આવી, મહાત્માજી આતો માંખી શકે એવું હતુંજ નહિ. તેઓ તો રહે-

હેન્નાર્કની લોક પાઠશાળાઓ.

એતો ઘણું ખર્ચ સત્ય લાગે છે. કે જેમણે હિંદુસ્તાનમાં અપાતી કેળવણીના પ્રશ્નો વિષે બીલકુલ વિચાર કર્યો નથી અથવા સદજ વિચાર કર્યો છે તેઓજ એ પ્રશ્નોનો જે રીતે નિકાલ કરવામાં આવે છે તેથી સંતુષ્ટ રહે છે. મુશ્કેલીઓ અસંખ્ય, અંબીર અને અતિશય પરિશ્રમ/દ્વીધા સિવાય કદી પણ દૂર ન કરી શકાય એવી દેખાય છે. આપણી કેળવણીમાં ક્યા ક્યાં દોષ છે; અને એ દોષ કેવી રીતે નિવારી શકાય, એ સંબંધીની કલ્પનાઓ પણ ને સંબંધી વિચાર કરનારના જેટલીજ અમંખ્ય અને સિલ્પ ભિન્ન છે. તેમ છતાં એક માન્યતામાં તો સર્વ સંમત થઈ શકે તેમ છે કે હિન્દની કેળવણી જે લોકોને કેળવવાને માટે યોગ્યેતી છે ત્હેયના જીવનના નિકટ સંબંધમાં તે આવતી નથી, અને તે કૃત્રિમ વસ્તુ બની જાય છે. આ દોષ તો એક વા બીજી રીતે બધા દેશની કેળવણીને લાગુ પડી શકાય તેમ છે. ખરેખરી રાષ્ટ્રીય કેળવણી રચવાનો માર્ગ બહુ વિદ્યે અને ઘણી નિષ્ફળતાઓને આધીન છે. એકવાર સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય તોપણ તેમાં વારંવાર ફેરફાર કરવાની જરૂર પડે છે, અને એ ફેરફારોને લીધે જૂનકાળમાં મહાપ્રયાસે પ્રાપ્ત થયેલા વિજ્ઞાન તદ્દન નિરર્થક થાય છે. હિન્દુસ્તાનની અર્વાચીન કેળવણી રાષ્ટ્રીય નથી, અથવા તો જૂનકાળની કેળવણી સાથે ત્હેને બહુ લાગતું વળગતું નથી. જે સંયોગોને માટે તે રચાયેલી છે તે તદ્દન નવીન છે, અને તેથી ત્હેની પ્રગતિ અચોક્કસ અને અતિ ધીમી થાય છે. છેલ્લામાં છેલ્લી યોજના અમુકજ છે, અથવા તે સર્વોચ્ચ સંપૂર્ણ છે, અથવા તે યોગ્યજ છે એમ કોઈ પણ હિંમતથી કદી શકશે નહિ. હાલનો પ્રશ્ન તો એ છે કે કેળવણીને રાષ્ટ્રીય જરૂરીઆતો અને રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિને અનુરૂપ કેવી રીતે બનાવી શકાય, —આપણી કેળવણીને જૂનકાળના અનુભવ પર રચી વર્તમાનકાળની જરૂરીઆતોને પહોંચી વળે એમ કેવી રીતે બનાવી શકાય; આપણા પર-માતૃપિતા, શિક્ષક અને સમાજના અગ્રેમરો પર આ પ્રશ્નોનો નિકાલ લાવવાની ફરજ આવી પડી છે.

આ દેશની કેળવણીની બીજી સર્વ અપૂર્ણતાઓને જાણીએ મુકી સર્વત્ર જોવામાં આવતો એક દોષ આમણે વિચારીએ. એ દોષ માન્યતા પરત્વે છે કે કેળવણી ત્હેની પોતાની ખાતર કંઈ પણ કામની નથી. આજીવિકા અને જીવનના સુખ દુઃખના પ્રશ્નો સાથે ત્હેને કશું દૂરનો સંબંધ છે, ત્હેનો દાર્પપ્રદેશ અને સમય મર્યાદિત છે, તે કશું એક અતુલ્ય સાધન છે કે જે વડે આજીવિકા અથવા સમાજમાં કંઈક માન પ્રાપ્ત કરાય છે. આને લીધે કેળવણી તદ્દન શુષ્ક, તદ્દન નિર્માલ્ય બની જાય છે, તે કલ્પનાની મહત્તાનો અસ્વીકાર કરે છે, અને અસંબંધ, અવ્યવસ્થિત અને ઉપયોગિતા વા માનસિક વિકાસની દૃષ્ટિએ તદ્દન નકારાત્મક એકલી હડીકતોની દૃષ્ટિક પ્રાપ્તિ પર બાર મૂકે છે. ત્હેનાથી અભ્યાસચત્તિને અને માનસિક સદૃષ્ટિને જીવનભર ટકાવી રાખવાનું અશક્ય બને છે. ત્હેનાથી રસચત્તિ સંકુચિત બને છે, અને પ્રાપ્ત કરી શકાય એવા અનુભવનો પ્રદેશ

પણ મર્યાદિત અને છે. હેનાથી મન અધિક ધકાઇ જાય છે, અને હેમાં એક પ્રકારનો નિરસાહ જણાય છે.

શિક્ષણ એ જીવનભરનું કાર્ય છે, અને હેનો કદી અન્ત આવતો નથી તેનો સમય સમગ્ર જીવન છે. મનુષ્યની રસવૃત્તિ જોટલી વિસ્તૃત છે તેટલો હેનો કાર્યપ્રદેશ પણ વિસ્તૃત છે. નરી હકીકતોનો સંગ્રહ એજ હેનો ઉદ્દેશ નથી; પરંતુ જીવનને ખીલવવું, અનુભવમા નિરંતર થકિ કરવી, હસ્ત, મન અને હૃદયની શક્તિઓ જાગૃત્તર બનાવવી, એ હેનો ખરો ઉદ્દેશ છે. ડેન્માર્કમાં આલની 'લોક પાઠશાળાઓ' (Folk High Schools) નું જે નીચે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, હેમાંથી (૧) કેળવણીને દરેક જાના વ્યવહાર જીવનના સંબંધમાં કેવી રીતે લાવવી, (૨) આનાવટદ્ધ સર્વે કેવી રીતે મન તથા હૃદય નિખાલમ રાખી, જગત્ નિરંતર શીખવી રહેવું શિક્ષણ મદ્યુ કરી, અને એ શિક્ષણમાંથી પ્રાપ્ત થતાં મિષ્ટ ફળ પોતે પણ કેવી રીતે લઇ શકે એ સંબંધી સૂચનાઓ મળી રહેશે.

આ કલ્પના મૂળ ધર્માચાર્ય ઝનિડંગને આવી હતી. હેની માન્યતા એવી હતી કે કે તે સમયે અપાતું શિક્ષણ ડેન્માર્કના ખેડૂનોને લાવક નહોતું. "કેળવણીથી મનુષ્યના હૃદયમાં નિરસાહ ઉદભવે કે હેને ધધા તરફ તિરસ્કાર છટે એ કદી પણ ખરી કેળવણી કહેવાય નહિ. હેનાથી દરેકને પ્રમાણિક ધધો પવિત્ર લાગવો જાઇએ, અને તે કરવાની હેની શક્તિ પણ ધધવી જોઇએ." આ એની સૂચના દિન્દુસ્થાનને પણ લાગુ પડે છે. હેની માન્યતા પ્રમાણે વિદ્યાર્થી કરતાં શીખવવાની વસ્તુ પર વધારે જ્ઞાન અપાતું હતું. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓનું આન્તર જીવનજ ખીલવવાનું હોય છે, અને હેનેજ સમાજમાં વધારે ઉપયોગી બનાવવા હોય છે. શિક્ષણમાં ભલે કેટલીક ક્ષુદ્ર ખામતો વિસરાઇ જાય, પરંતુ હેને પોતાનું જ્ઞાન તો યવું જોઇએ, હેને એમ તો લાગતુજ જોઇએ કે આ જગતમાં હેને કંઈક કરવાનું છે.

ભિન્ન ભિન્ન પ્રયોગો પછી ધર્માચાર્ય ઝનિડંગના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે કામ કરનાર અથમ સંસ્થા સ્વિસ્વિગમાં રેડિંગ જામે ૧૮૪૫ માં સ્થાપત થઇ. શરૂઆતમાં હેનાથી રખાયલી સર્વ આશાઓ પૂર્ણ થઇ નહિ. પરંતુ જ્યારે ૧૮૬૪ માં ડેન્માર્કને ઝર્મનીએ સપ્ત પરાજય આપ્યો, ત્યારે ગએલી આમર ફરીથી પ્રાપ્ત કરવાને હેણે કેળવણી તરફ લક્ષ આપ્યું. રેડિંગની શાળાને અપારકર લાવવામાં આવી, અને એજ પ્રકારની બીજી કેટલીક શાળાઓ સ્થપાઇ.

આ શાળાઓ કંઈક અંશે આપણી મદદ મેળવતી ખાનગી શાળાઓને મેળતી આવે છે. દરેક શાળાને સરકાર તરફથી વાર્ષિક લંગલગ રૂ. ૨૫૦૦ મદદ તરીકે મળે છે. એ ઉપરાન્ત ગરીબ પણ શુદ્ધિશાળા વિદ્યાર્થીઓને મદદ આપવાને માટે સરકાર તરફથી ગરીબ વિદ્યાર્થી ફંડ પણ આવે છે. ધણખણ વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં જ નિવાસ કરે છે, અને ભોજન લે છે. ખૂટતી રકમ જનસમૂહ તરફથી વા બ્યક્તિઓ તરફથી પૂરી પાડવામાં આવે છે. આખી પ્રવૃત્તિ સરકારની દેખરેખ નીચે કેળવણી વિષયક પોતાની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવાને ચાલતા સદ્કાર્ય સમાન છે.

પ્રવૃત્તિ ૧૮ થી ૨૫ વર્ષની વયના વિદ્યાર્થીઓને લક્ષમાં રાખી યોજવામાં આવી છે. જે સંયોગે અત્યુક્ત હોય તો આ સમયે સામાન્ય રીતે મનની ગ્રહણ કરવાની શક્તિ તેજ હોય છે, પરંતુ દિનમાં તેમ નથી, કારણ કે અહિં તો ૧૮ થી ૨૦ વર્ષની વયે જે વિદ્યાર્થીઓ ગમે તે રીતે નિયત કરેલા અભ્યાસક્રમમાં લેવાયેલી પરીક્ષા પાસ કરી જાય છે, તેઓ સામાન્ય રીતે ચોતાને જેમણે તેટલી જગવણી મળી ચુકી છે એમ માને છે, અને કોઈ પણ કાર્ય કરી શકે એટલી માનસિક શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે, એમ માને છે.

આ શાળાઓમાં ચાલતો અભ્યાસક્રમ પણ થોડો સમય ચાલે છે. યુવાનો માટે શિયાળાના પાંચ માસ, અને યુવતીઓ માટે ઉન્હાળાના ત્રણ માસ. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે 'લોક પાઠશાળાઓ' નો હેતુ વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકીય જ્ઞાન જ આપવાનો નથી, એક મુખ્ય અધ્યાપક કહ્યું હતું કે "અમે અમારા વિદ્યાર્થીઓને એમ કહેતા સાંભળવા માગીએ છીએ કે 'હવે હું' મ્હારે ધધે વધારે ઉત્સાહથી વળગીશ, અને ત્હેમાં કેટલું માન સમાયેલું છે, તે વધારે સારી રીતે રહેમજીશ." ૮૦ પાઠશાળાઓના કાર્યનો બધો નાર આ જ દિશામાં છે.

અભ્યાસક્રમ, કેટલેક અંશે વિષયોના મૂળતત્ત્વોમાં જ સમાઈ જાય છે. વિજ્ઞાન પણ શીખવાય છે. પરંતુ ઇતિહાસ, અને સાહિત્ય પર તો ખાસ ભાર મુકવામાં આવે છે, અને ત્હેમાં પણ ચરિત્રરૂપણ અને પ્રેરણા આપે ત્હેવા ભાગ પર કેટલીક શાળાઓમાં ધધાનું, ખાસ કરાને, કૃષીનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, પરંતુ કૃષીશાળાઓ એ કાર્ય હાથ ધરતી જાય છે. નામું, ચિત્રકામ, જમીનમાપણી વગેરે વિષયો પણ શીખવવામાં આવે છે.

વધારે ચોક્કસ માહિતીને માટે—રિમસિંજની પાઠશાળામાં ૧૯૧૩ ના શિયાળામાં નીચે પ્રમાણે કાર્યક્રમ રાખવામાં આવ્યો હતો:—

કેનેશ અને શુદ્ધ લેખન.	૬	કલાક	૬૨	અઠવાડિયે.
ઉન્માકનો ઇતિહાસ.	૬	"	"	"
સામાન્ય ઇતિહાસ.	૬	"	"	"
ડેનિશ સાહિત્યનો ઇતિહાસ	૨	"	"	"
મણિત શાસ્ત્ર.	૩	"	"	"
જૂગોળ.	૩	"	"	"
પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર	૨	"	"	"
ચિત્રકામ, અને જમીન માપવા,	૨	"	"	"
કસરત	૨	"	"	"
રાજ્યવંધારણ	૧	"	"	"
કૃષીશાસ્ત્ર.	૧	"	"	"
નામું અને કારકુનનું કામ.	એકી વખતે	"	"	૨૪ પાઠ.
દરરોજ અભ્યાસ શરૂ કરતા પહેલાં સ્વદેશભિમાનના અને લોકમાં પ્રચલિત ગીત.				

યુવતીઓના અભ્યાસક્રમમાં નાનું, રાજ્યધારણ વગેરેને બદલે ગૃહવ્યવસ્થા વગેરેને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે પુસ્તકોને બાદ કાર્યમાં ઘણુંજ ઓછું મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. રિસલ્ટિંગની પાઠશાળામાં મુખ્ય અધ્યાપક હૅર ઓલ્ફેડ પોલ્સન કહે છે. તેમ 'એક વિષયનું ઉપલક્ષીયા વા વિસ્તારપૂર્વક શિક્ષણ આપવું, એ મુખ્ય ઉદ્દેશ નથી. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓનાં મનને જીવનમાં પ્રાપ્ત થવાના શિક્ષણને માટે તૈયાર કરવાનાં છે. 'જો આ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે, જો યુવક યુવતીઓને પુસ્તકો વા મનુષ્યો-દ્વારા મળતા શિક્ષણને મહત્ત્વ કરતાં શીખવવામાં આવે તો જે જીવનમાં જે હઠાપણની પ્રાપ્તિ આવશ્યકતા છે તે જરૂરી તે પોતા પાસે રાખશે; પરંતુ જો યુવાનોનાં મનમાં આ જુદા વિષયક જાગૃતિ નહિ થઈ હોય તો અને તેટલું પુસ્તકીય જ્ઞાન તહેણે સંપાદન કર્યું હશે તોપણ તે તદ્દન નિરર્થક જશે. કારણકે ખરી રીતે તે તેણે પોતાનું નથી, અને તેનો ઉપયોગ કરતાં પણ તે શીખશે નહિ.'*

આખા અભ્યાસક્રમમાં ઇતિહાસ અભ્યાસનું ભોગવે છે. તેને લગત દેવામાં આવે કે તે તરફ ઓછું લક્ષ આપે (એ વિષયને માટે સારામાં સારા શિક્ષકો રોકવામાં આવે છે) તો તરતજ શાળા અધોગતિ પામે. ડેન્માર્કના લોકો માને છે તેમ એ દ્વારા શક્તિ અને વ્યક્તિત્વ વધીને છે, અને કાર્ય કરવાને અને તેમાં ફત્તેહ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રોત્સાહન મળે છે. આ કાર્યમાં સાહિત્ય મહાય આપે છે.

ડેન્માર્કની 'લોક પાઠશાળાઓ' સમયની કસોટીમાં પસાર થઈ છે, અને હવે તે પ્રયોગદર્શકમાં નથી. તેમણે ડેન્માર્કના લોકોનું માનસિક, સામાજિક, ધાર્મિક, રાજકીય, અને આર્થિક જીવન ધકચું છે. ડેન્માર્કના લોકો દુનિયાની કોઈ પણ જાતના નેટલાજ જુદિશાળી છે. ડેન્માર્કનો ખેડૂતવર્ગ આખા યુરોપમાં સર્વથી વધુ જુદિશાળી અને સર્વથી વધુ પ્રગતિશીલ છે. આનું બધું માન 'લોક પાઠશાળાઓ'ને ઘટે છે. ત્યાં એવા સંયોજા ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે કે જેને લીધે એક વ્યક્તિનો જીવનપ્રવાહ તદ્દન બદલાઈ જાય છે અને એ પ્રમાણે આખો સમાજ પ્રગતિ કરે છે.

હિન્દુસ્થાનને આ શી રીતે લાગુ પાડી શકાય તે હવે આપણે જોઈએ. પ્રથમ આપણી માધ્યમિક શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં વ્યક્તિને લાભદાયક નીવડે તેવા વિષયો દાખલ કરવા જોઈએ. વીજળી કેળવણીના હેતુ અને પ્રદેશ પરત્વે આપણી માન્યતાઓ પર તેની પ્રાપ્તિ અસર થવી જોઈએ. ત્રીજું હાલ જે અપૂર્ણ કેળવણી અપાય છે, તેના દોષ દૂર કરી અને તેટલી સંપૂર્ણ બનાવવાનું આપણને સ્વમનશે. એથુ' હિન્દના રાષ્ટ્રીય જીવન પર તેની વળી સારી અસર થશે, અને જેઓ દેશનાં સાધનોને નૈતિક, આર્થિક, ઔદ્યોગિક અને સામાજિક દૃષ્ટિએ ખાલવવા માગતા હોય તેમણે તો તેનો પ્રાપ્ત અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પાંચમું સમાજમાં દરજ્જાની ખાતર વા પરિસ્થિતિને લીધે યુવાનોમાં ઉભરાઈ જતા અસુક કષ્ટોમાં પ્રવાસી વૃત્તિ વિદ્યાર્થીઓમાં સજ્જત થઈ બેઠા છે, તે

* હિન્દની શાળાઓના કાર્યવાહકોએ આ સચવા ખામ ખ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

દૂર થશે, અને દેશસેવાની જ્ઞાતિ, તથા પોતાના ધર્મામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાને વધારે સતેજ મનાવશે. હું તેથી સળગ બ્યક્તિત્વ નિરંતર ખીલશે.

અન્તમાં આ યોજનાને આપણા દેશની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે કેવી રીતે લાગુ પાડી શકાય એ સંબંધો એક બે સૂચનાઓ અસ્થાને નહિ ગણાય. આપણી શાળાઓના બે પ્રકાર છે: (૧) પ્રવેશક પરીક્ષાનો અભ્યાસ, (૨) માધ્યમિક શિક્ષણ આપતી શાળાઓ. આ બન્નેમાં અભ્યાસક્રમ પરત્વે બહુ ભેદ રાખવો જોઈએ નહિ. અન્તર ક્રમ માધ્યમનો હોઈ શકે. એકમાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ અપાય, બીજામાં ઉચ્ચતર અભ્યાસની તૈયારી માટે અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા શિક્ષણ અપાય. અભ્યાસક્રમમાં નીચેના વિષયો દાખલ કરી શકાય. (૧) અંગ્રેજી ભાષા, અને માતૃભાષા (૨) ઇતિહાસ (અ) હિન્દુસ્થાનનો, (મ) ઈંગ્લેન્ડનો (ક) અને સામાન્ય; જેની અંદર જીવન ચરિત્ર વિષયક, સામાજિક, નૈતિક અને પ્રૌત્સાહક હકીકતોપરજી ધ્યાન અપાય; (૩) ભૂગોળ (હાલમાં જેમ ક્રમ નામ ગોખવવામાં આવે છે તેમ નહિ, પરંતુ પૃથ્વી પર મનુષ્યના નિવાસક્રમથી થયેલા ફેરફારોની ભેદ, ઇતિહાસ ભૂગોળ વચ્ચેનો સંબંધ, જાતિ, આબોહવા, મનુષ્યની પ્રગતિ, વગેરેની અધ્યયન-મતિશય સચિત્ર વિષય કાચ તહેવી રીતે); (૪) જીવનની દૃષ્ટિએ માતૃભાષા અને અંગ્રેજી ભાષાનું સાહિત્ય, (૫) નાટ્ય; (૬) આદ્ય-અભ્યાસ અને સ્વચ્છતા; (૭) શારીરિક કેળવણી; (૮) હસ્તકળા શિક્ષણ; (૯) રાજ્યધારણ અને નામરિકનાં કર્મો; (૧૦) અને દરરોજ ઉપયોગમાં આવી શકે તેવું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર.

હાલ જે અભ્યાસક્રમ નિયત કરવામાં આવ્યો છે તેને રચાને ઉપર પ્રમાણેનો અભ્યાસક્રમ રચવાનો સૂચના કરવી તે અવિનીત લાગશે, જતાં પણ તેમ કરવાથી ક્રમ જીર્ણ થઈ ગયેના જુસ્માને ફરીથી પ્રદીપ્ત કરવા સમાન જ છે. અવગત, આ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે શિક્ષકો પણ નવીન જુસ્સાવાળા જોઈશે, અને આ મુશ્કેલી જ બહુ મોટી નાગશે. પરંતુ જે ઉદ્દેશ ઉચ્ચ હોય તો સાધન ઉત્પન્ન કરી શકાય.

અખાલાલ મેતીલાઈ પટેલ.

મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ રિપોર્ટમાં કોમી પ્રતિનિધિત્વના પ્રશ્નની ચર્ચા.

આજઠાલ હિંદુસ્થાનમાં તથા ઉગ્રાંડમાં કોમી પ્રતિનિધિત્વ (Communal representation) સંબંધી બહુ ચર્ચા ચાલી રહી છે, અને ઉગ્રાંડમાં વસતા કેટલાક હિંદુસ્થાનના પ્રતિપક્ષીઓ કોમી પ્રતિનિધિત્વનું ડિડિમ વગાડી રહ્યા છે, તે સમયે, મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ રિપોર્ટમાં તે વિષય ઉપર શા શા વિચારો દર્શાવ્યા છે, તેની, સમસ્ત ચુલ્લગતી પ્રજાને બાજુ કરવી આવશ્યક લાગવાથી તે રિપોર્ટના ૨૨૭ થી ૨૩૨ સુધીનાં ખારિખાંડોનો અનુવાદ આ નીચે પ્રમટ કરવામાં આવ્યો છે:—

૨૨૭—આ રથજે પ્રજા તરફથી સુંદાયલા સભામંદોની બહુમતીવાળી ધારાસભાને વિચાર કરતાં કોમવાર સુંદણી કરનારાં મંડળો સ્વીકારવાં કે કોમવાર સુંદણી કર- નહિ તેને લગતો અતિ વિકટ પ્રશ્ન અમારી સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય નારા મંડળો છે. આ બાબતમાં અમને કોઈ કહેશે કે આ પ્રશ્નની ચર્ચાને હવે બહુ અવકાશ નથી; કારણ કે ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં લોર્ડ મોન્ટેગ્યુએ જે ચોજના દાખલ કરવાનું વચન આપ્યું છે અને ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં દાખલ કરવામાં આવેલા સુધારાની રૂઝમે જે ચોજના અમલમાં આવી છે તેમાં, કુલપણ સુધારો વધારો કરવામાં મુમલવાનો કદિ પણ સંમત થશે નહિ; પણ, અમને અનેક દિશાઓથી કોમી પ્રતિનિધિત્વ વિસ્તારવા બહુ આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી અને જે નવીન રાજ્યનીતિનું પ્રરૂપણ કીધું છે, તેના દષ્ટિગિન્દુથી આ પ્રશ્નની પુનઃ સમાલોચના કરવાનું આવશ્યક ધાર્યું છે. આ પ્રશ્ન કોઈ આજકાલનો નથી. આ પ્રશ્ન જ્યારે ધારાસભાને વિશાળ બનાવવાનો સૌથી પહેલાં પગલાં લેવામાં ત્યારથી અનેકવાર ચર્ચાનો આવ્યો છે. હિંદુસ્થાન જેવા દેશમાં કોમી પ્રતિનિધિત્વ સિવાય બીજા કોઈપણ જાતના પ્રતિનિધિત્વની ચોજના અમલમાં ચૂકવી અશક્ય છે એમ દેશના ધણા લોકોનો ચોક્કસ આશય છે. ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં લોર્ડ ડફરીને આવો જ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો, અને ઇ. સ. ૧૮૯૨ માં લોર્ડ લેન્સડોલ્ફને આવા જ આશયની નોંધ કરી હતી. આવા નિષ્ક્રમ ઉપર આવવામાં ધારાસભાના સભાસદોનું અલ્પસંખ્યાપ્રમાણ પણ એક કારણ હતું અને વળી અનેક વિચારો તે નિર્ણય વિરૂદ્ધ પણ અભિપ્રાય ધરાવતા હતા, એ અમારા જ્ઞાન બહાર નથી; પણ અમને આ બાબતમાં તો જરાપણ સંદેહ નથી કે જ્યારે ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં લોર્ડ મોન્ટેગ્યુની સરકારે કોમી પ્રતિનિધિત્વને હિંદુસ્થાનમાં વિસ્તારવાનો આગ્રહ કર્યો ત્યારે તો લોકોના મોટા ભાગના મતને અનુમરીનેજ સાલવામાં આવ્યું હતું. આ રીતે અમારે ચોક્કસ વસ્તુસ્થિતિ સામે લડવાનું છે, એટલુંજ નહિ પણ બીજા-દેશ ચોજના હિંદુસ્થાનમાં અસંજીવિત છે એવા અભિપ્રાયક, અને વજનદાર અભિપ્રાય સામે પણ ચૂંદ કરવાનું છે.

૨ ૮—આ સર્વ દરખાસ્તોની ચોખ્ખોચોખ્ખા સિદ્ધ કરવા માટે અમારા મન પ્રમાણે

એક કસોટી છે અને તે એ કે તે દરખાસ્તોનો અમલ હિંને સ્વરાજ્યના ઇતિહાસથી ભવિષ્યમાં જવાબદારીઓ રાજ્યતંત્ર અપાવવામાં સહાયક થશે. વિરૂદ્ધ છે. કે નહિ ? કેટલાકના મત પ્રમાણે હિંદુસ્થાનના લોકોમાં વર્ણ, જાતિ અને ધર્મને લગતાં એટલા બધાં તડ છે કે, પોતાના

વર્ગનાં સ્વાર્થો શિવાય અન્ય વર્ગોની સગવડતા કે જરૂરિયાતોનો યોગ્ય વિચાર કરવા તેઓ અશક્ત છે, અને તેથી તેમનું એમ ધારવું છે કે હિંદુસ્થાન જેવા દેશમાં માત્ર કોમી પ્રતિનિધિત્વની યોજના જ શક્ય છે, એટલુંજ નહિ પણ સૌથી ધારી છે. તેઓ કહે છે કે કોમી પ્રતિનિધિત્વથી પોતપોતાની કોમ માટે જે ચુસ્ત લાગણીઓ લોકો ધરાવે છે તેને પ્રેરણાદન મળશે અને આ રીતે જે લોકશાસન (democracy) ની ભાવના દરેક કોમના આંતરજીવનમાં અલ્પાધિક અશે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તે સર્વત્ર બાપી જશે, અને સવિશેષ પ્રચારને પામશે, અને જે વિચારો લોકો ઉપર બહુ સત્તા ચલાવી રહ્યા છે, તેના લાભ લઇને અત્યારે અતિ મંદ જાવે વર્તતી લોકશાસનના અનુકૂલ વૃત્તિઓ બહુ સારી રીતે વિકસાવી શકાશે. ઉક્ત મત પ્રમાણે રાજકીય વિષય પ્રત્યે ઉદાસીન લોકોના પ્રગતિ માર્ગમાં કોમી પ્રતિનિધિત્વ અતિ આવશ્યક, એટલું નહિ પણ બહુ લાભકારક, પગલું ગણાશે. પણ અમે ત્યારે જવાબદાર રાજ્યતંત્રના રહસ્યનો તથા દુનિયામાં તે કેવી રીતે વિકાસ પામ્યું છે તેનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે ઉપર જણાવેલા મતને અમે સંમત મઠી શકતા નથી. આવા રાજ્યતંત્રનો આરંભકાળ તર્પાસીએ તોપણ માલુમ પડે છે કે સૌને સરખી રીતે લાગુ પડતી આગતો ઉપર સવિશેષ લક્ષ આપવા ઉપર તથા જાતિ, ધર્મ તથા લાખાની એકતામાંથી ઉદ્ભવતા એકતા સમાન બંધને ઉપર જ આવું રાજ્ય તંત્ર આધાર રાખે છે. યુરોપમાં ત્યારે જવાબદાર રાજ્યતંત્રે પ્રથમ દર્શન દીધું, ત્યારે તેનો પ્રાદુર્ભાવ તેજ સમયે થયો હતો કે ત્યારે રાજકીય બંધે યાતિબંધને પરાજિત કીધો હતો, અને શહેરીઓને રાજ્ય પ્રત્યે વફાદાર તથા એકત્ર રાખવામાં કૌટુંબિક કે ધાર્મિક ભાવનાઓનું સ્થાન પ્રજાકીય ભાવનાએ લીધું હતું. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રના વિકાસ દરમિયાન કેટલેક ઠેકાણે અનિવાર્ય નડનો હોવા છતાં પણ, ઉપર જણાવેલા મૂળ નિયમ ઉપર જ તે સદા એક સરખી રીતે આધાર રાખતું આવ્યું છે. જોઈસ્ટ્રયા, જર્મનીના કેટલાંક નાનાં રાજ્યો, તથા સાઇપ્રસ આદિ બહુ થોડા દેશોના રાજ્યતંત્રનો ઇતિહાસ એ નિયમથી વિરૂદ્ધ જાય છે. પણ આ દૃષ્ટાન્તો અહિં અપ્રસ્તુત અને આધાર રાખવા લાયક નથી એવી અમારી માન્યતાનો અહિં ખુલાસો કરવાની જાગ્યેજ જરૂર છે. અમે નિઃશંકપણે એવા અભિપ્રાય ઉપર આવીએ છીએ કે જે પ્રજાઓ એ પોતાના દેશમાં લોકશાસન વિકસાવ્યું છે અને અન્ય દેશોમાં વિસ્તાર્યું છે, તેઓમાં પ્રચલિત રાજ્યતંત્રનો ઇતિહાસ કોમી પ્રતિનિધિત્વયુક્ત રાજ્યવ્યવસ્થાથી વિરૂદ્ધ છે અને તેના લીધે દરેક શહેરી પોતાના શહેરીજનોની ભાવનાને જોણું કરી પોતે અમુક જાતિનો કે ધર્મનો આરવા વધારે પ્રેરાય એવી રાજ્યતંત્રની યોજનાની પણ તદ્દન

હિંદુસ્થાનને સ્વરાજ્ય આપ કરાવવાનો અમારો અરેખર ઇરાદો સેનાથી જ્ઞાતિ ભેદો હોય તો ઉપર્યુક્ત ભાવનાની હિંદુસ્થાનના લોકોમાં જેમ અને તેમ ચિંતિત થાયો અને છે. વધારે જનપ્રતિ કરવા માટે અમારાથી બનતું અમારે અવશ્ય કરવું જોઈએ. જુદા જુદા ધર્મો તથા જ્ઞાતિયો અનુસાર વિભાગ પાડવાના પરિણામે સામસામા રાજકીય પક્ષો (Political camps) હિંદુસ્થાનમાં હિંસા થશે અને દેશજનોમાં પોતે શહેરી છે એવી ભાવના ઉભી થવાને બદલે પોતે અમુક અમુક પક્ષના છે, એવી ભાવના ફળવાશે આમ થતાં કોમી પ્રતિનિધિત્વનું રાજકીય પ્રતિનિધિત્વમાં ક્યારે અને કવી રીતે પરિવર્તન થઈ શકશે તેની અત્યારે તો કલ્પના કરવી પશ્ય કઠણ્ય થઈ પડે છે. લોકો ઉપર પોતાની સત્તા એક સરખી કાયમ રાખવા માટે અંદર અંદર ભેદ પાડવાનો આરોપ અંગ્રેજ સરકાર ઉપર વારંવાર મૂકવામાં આવે છે. પશ્ય જે ક્ષણે હિંદુસ્થાનના લોકોને સ્વરાજ્યની દિશામાં લઈ જવાનો વિચાર અંગ્રેજ સરકાર મોત્કસપણે જણાવી રહી છે, તેજ ક્ષણે વિના કારણ આવો ભેદ પડાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો તો પછી દંભીપણાનો અમવા તો લખુ દર્શિપણાનો અનિવાર્ય આરોપ અંગ્રેજ સરકારને માથે ચડે

૨૭૦—એક બીજી પશ્ય અગત્યની બાબત ખ્યાનમાં લેવાની છે. જે વર્ગને નમણી અને પછાત સ્થિતિના કારણે ખાસ પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં જુદી જુદી કોમના આવે તેને, પોતાની સહિ સલામતીથી સંવૃષ્ટ થઈને વર્તમાન ભેદોને જે સ્થિતિમાં તે હશે તે સ્થિતિમાં સડના કરવાનું ઉત્તેજન સંભળડ કરે છે.

મળશે; અને અધિક સખ્યાવાળા આગળ વધેલા વર્ગો સાથે પોતે જે જે બાબતોમાં પછાત હશે તે તે બાબતોમાં આગળ વધી ચોખ્ખતા મેળવવાનું તથા ફળવણી પામવાનું તેને બીતકુલ આકર્ષણ નહિ રહે અન્ય પક્ષે અધિક સખ્યાવાળા વર્ગોને એમ થશે કે પોતાના પછાત પડેલા બધુઓ માટે હવે પોતાને કાંઈ પશ્ય વિશેષ કર્તવ્ય પ્રાર થતું નથી અને તેઓ પોતાના આશયોની સિદ્ધિ અથે મળેલી સત્તા વાપરવા સ્તતંત્ર છે. ન્યા જેને જેની જરૂર હોય ત્યા તેને તે દેવા મેવાનો અન્યોન્ય વિનિમયરૂપ રાજકીય જીવનનો સારરૂપ સિદ્ધાન્ત અદ્વિતાર્થ રહેશે એક પક્ષે સહન કરવાનું કે અન્ય પક્ષે વિશેષ પ્રયાસ કરવાનું આકર્ષણ નહિ રહે કોમી પ્રતિનિધિત્વ જુદી જુદી કોમના વર્તમાન ભેદોને સંભળડ કરે છે.

૨૭૧—આ કારણોથી સ્વરાજ્ય-સિદ્ધાન્તના વિકાસમાં કોમી પ્રતિનિધિત્વની કાંઈપશ્ય યોજનાને અમે નડતરરૂપ ગણીએ છીએ. મદ્રાસમાં વસતી બહુ મુસલમાનોનો પ્રશ્ન. મોટી સખ્યાવાળી કોમના લાલને માટે કોમી પ્રતિનિધિત્વની યોજનાની ક્યારનીએ દરખાસ્ત મૂકાઈ છે. અમારો અંગત અભિપ્રાય આવી યોજનાઓથી વિરૂદ્ધ હોવા છતાં આખરે તો અમારે વર્તમાન વસ્તુનું સ્થિતિ સાથે કામ લેવાનું છે. મુસલમાનોને ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં ચુંટણી કરનારા જુદાં અંડળ સાથે ખાસ પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. હિંદુ અને મુસલમાન કોમના અમલદાર પુરૂષોએ હાથ જે સંયુક્ત યોજના મહાર પાડી છે, તેમાં પશ્ય હિંદુઓએ આ વિષયમાં સમતિ આપી છે. મુસલમાનો આ ગોઠવણમાં કાંઈપશ્ય ભાગ લેવાનો કદિ ફેરફાર ન શકે એમ માને છે, અને આ ગોઠવણમાં કાંઈપશ્ય ફેરફાર કરવાનો પ્રયાસ કરે

વામાં આવે તો તુરતજ ચારે બાજુએ મોટા ખજાણાટ થવાનો અને જે ખર્ચ ખડક મુશ્કેલીના સમય દરમિયાન સુદૃઢ રીતે વધાદારીને વળગી રહેતી છે, અને જે કામ, અમારા જાણુવા પ્રમાણે, લોકમતની પ્રજ્ઞાલિકા નીચે પોતાના અંગત સ્વાર્થો જાળવવા માટે અતિ ચિન્તાતુર બની રહી છે, તેની વધાદારી ઉપર બહુ આકર્ષ દેખાણુ પડવાનો બહુ સંભવ રહે છે. અને જે વચને અંધારા છીએ તે વચનને, અમને મુક્ત કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી અમારે યથાર્થ રીતે પાળવું જોઈએ, તે બાબતને બાજુએ રાખીએ તોપણુ નવી ધારાસભાઓમાં તેઓની કામને યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ મળે તે જોવાને અમે અંધારા છીએ અને તેઓને કેમ કહી શકીએ કે, અમારો ૧૯૦૬ મા પ્રસિદ્ધ ચર્ચેલો નિર્ણય જૂલભરેલો છે અને તે નિર્ણયને વળગી રહેવાથી જવાબદાર રાજતંત્રના વિકાસને મોટા બાધ આવે તેમ છે, અને તે નિર્ણયને છોડી દેવામાં જ આખરે તેઓને લાભ છે, અને આવા કારણોથીજ અમે તેમા ફેરફાર કરવાનો નિશ્ચય કીધો છે. આમ કરવું પડે છે ને અમને બહુ અણગમતું છે છતાં પણ, જ્યાંસુધી સ્થિતિસંયોગમાં ફેરફાર ન થાય, ત્યાં સુધી, સમાન નાગરિકતાની સિદ્ધિમાં મદતર પ્રગતિ થાય તોપણુ, ચાલુ વ્યવસ્થાને રાખી રહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. પણ જે પ્રાન્તોમાં મુસલમાન મત આપનારાની અધિક સંખ્યા છે ત્યાં મુસલમાનોને ખાસ પ્રતિનિધિત્વ આપવાનું અમે કાંઈપણુ કારણુ જોતા નથી.

૨૭૨-બીજી ઘાતિઓને આ હક આપવાનો અમને બહુ આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

અન્ય ઘાતિઓનું કેટલાક પોતાની પછાત સ્થિતિ ઉપર આ માંગણીને ટેકવે છે:
કેટલાક પોતાની આગળ વધેલી સ્થિતિ ઉપર આવી માંગણીની

પ્રતિનિધિત્વ યોગ્યતા સિદ્ધ કરે છે. આ પ્રમાણે પંજાબમાં શિખો, મદ્રાસ
પલાકામાં બ્રાહ્મણોત્તર વર્ગો (આ પ્રાન્તમાં આ વર્ગ અધિક

સંખ્યામાં છે,) હિંદુસ્થાનમાં વસતા ખ્રીસ્તીઓ, એંગ્લો-ઇન્ડિયનો, અને યુરોપિયનો અને મુમુક્ષુમાં વસતા લિંગાયતો-સર્વે કામી પ્રતિનિધિત્વની માંગણી કરી રહ્યા છે. મોટા જમીનદારો પણ સાધારણ રીતે પોતાને ખાસ ચુટણીનાં મંડળોદ્ધાર પ્રતિનિધિત્વ મળે એમ ઇચ્છે છે. હવે મુસલમાનોને અપાયના ખામ ચુટણીનાં મંડળોની વ્યવસ્થા ચાલુ રાખવાના અમારા નિર્ણયને લીધે બીજીઘાતિઓની માંગણીનો અનાદર કરતાં અમને બહુ મુશ્કેલી પડે છે, પણ, અમે કહ્યું છે તેમ, મુસલમાનોની બાબતમાં અનેક વાઇસરાયો તથા હિંદી ખાતાના પ્રધાનો તરફથી અપાયલા અને જરૂર રખાયલા વચનથી અમે અંધાઈ ગયા છીએ, અને તે બાબતમાં પણ અમે કાંઈપણુ જાતને નવો ફેરફાર કરવાની સૂચના કરતા નથી. કામી પ્રતિનિધિત્વના ક્ષેત્રો સર્વસામાન્ય વિસ્તાર પણ આગળ ઉપર વધારે ને વધારે માંગણીઓ ઉપરિચત કરશે, અને પુખ્તપણે વિચાર કરતાં, જેના ઉપર જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો પાયો રચી રાકાય તેવા પ્રગટીય પ્રતિનિધિત્વને બહુ ખાતક નિવડશે. આ સાથે અમને લાગે છે કે એક એવી કામ છે કે જેને આ વિષયમાં અપવાદ તરીકે ગણવા વિના નહિ ચાલે પંજાબમાં વસતા શિખો તદન જુદી અને બહુ અજાણની પ્રજા છે. તેઓ હિંદી સૈન્યને બહુ મોટા અને કિંમતી હિસ્સો પુરો પાડે છે, પણ દરેક ઠેકાણે તેઓને બહુ ઓછા મત મળે છે અને તેથી ધારાસભામાં તેમનો યક્ષ રજુ થઈ શકતા નથી. આ કારણથી જ કામી પ્રતિનિધિત્વ મુસલમાનોને આપવામાં આવ્યું છે, તે શિખોને અને શિખોને જ માત્ર-આપવાની અમે દરખાસ્ત કરીએ છીએ.

બીજી ન્દાની પણ અગત્યની માતિઓ માટે અને નિમણૂક (nomination) ની પદ્ધતિ વધારે પમંદ કરીએ છીએ. અહિંની સામાન્ય યુરોપીય પ્રજાના સંબંધમાં, જે કે હિંદુસ્થાનમાં તેઓની માલમિલકત તથા હક્કો તેઓની સંખ્યાના પ્રમાણમાં ધણાજ વધારે છે, અને જોકે હિંદુસ્થાનની વસ્તીના આન્તર્ભાગમાં તેઓનો સમાવેશ નહિ થતો હોવાથી બીજી બધી કોમોથી તેઓ તદ્દન જુદા પડે છે, અને તેથી તેઓને ખાસ પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં કાર્પપણ નિયમનો જામ થતો નથી—આ પ્રમાણે તેઓના પક્ષમાં કહી શકાય, જેતાં પણ અને નિમણૂક પદ્ધતિને વળગી રહેવા માંગીએ છીએ. વાવેતર કરનાર તથા ખાણોનું કામ કરનાર વર્ગો (planting and mining interests) ના, “ગ્રેનર ઓફ કોમર્સ”ના, તથા યુનિવર્સિટીના પ્રતિનિધિત્વ માટે ખાસ સુટણી કરનારાં મંડળોની જરૂર પડશે, પણ અને ધમ્મીએ છીએ કે આવાં સુટણી કરનારાં મંડળો જેમ અને તેમ ઓછાં થાય અને જ્યાં જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં ત્યાં ન્દાના પણ અગત્યના વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ ખાસ સુટણી કરનારાં મંડળોદ્વારા નહિ પણ નિમણૂક પદ્ધતિથી જળવાય જે પ્રાન્તમાં જમીનદારોનો એક ઇલાયદો મોટો વર્ગ ઉભો થતો હોય ત્યાં તેઓને પોતાના મંડળમાંથી સુટણી કરવાનો હક્ક મળવો જોઈએ, એમ અમને લાગે છે. જે સમયે અમુક ન્દાના પણ અગત્યના વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ જળવવા માટે તથા તેમનો પક્ષ રજૂ કરવા માટે નિમાયલા હશે, તેઓની નિમણૂક સરકાર તરફથી થતી હોવાથી તેઓ તે તે વર્ગો પ્રત્યે જવાબદાર નહિ રહે અને આ રીતે જે ધારાસભાને અને કેટલીક જવાબદારીભરી સભા આપવા માંગીએ છીએ તે ધારાસભામાં તે નિમાયલા સભાસદોની સ્થિતિ અસંગત બનશે એ ખરું છે, પણ જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો વિકાસકાળમાં આવી પરિસ્થિતિને અનિવાર્ય જણી સ્વીકારી લેવી જોઈએ. કોમી પ્રતિનિધિત્વ કરતાં નિમણૂકની પદ્ધતિમાં અમારી દૃષ્ટિએ વિશેષ લાભ એ રહેલો છે કે જ્યારે જે પ્રતિનિધિની નિમણૂકની આવશ્યકતા ન રહે ત્યારે તેની નિમણૂકને વધારે સહેલાઈની દૂર કરી શકાય છે. જે માતિઓ પોતાના નિમાયલા સભાસદોને બીજી માતિઓના સુટાયલા સભાસદો સાથે સમાનતા પ્રાપ્ત થયેલી જોવા ઇચ્છે છે, તેઓ તરફથી અને પણ આશા રાખીએ છીએ કે, હિંદુસ્થાનના પ્રાન્તિક વિભાગો અનુસાર સુટણી કરવાની પદ્ધતિનો ધીમે ધીમે પ્રચાર કરવાના અમારા આશયને સિદ્ધ કરવામાં તેઓ સહાયજૂત થાય. આ સાથે સુટણી કરનારાં મંડળો નક્કી કરવા જે કમીટી નિમાવાની છે, તેને પણ ખાસ સત્વના છે કે ચોક્કસ અને અગત્યના જેટલા પક્ષો ધારાસભામાં રજૂ થવાની જરૂર હોય તે કરતાં જરાપણ વિશેષ પ્રમાણમાં નિમાયલું તત્વ ધારાસભામાં દાખલ ન થાય તે બાબત તેણે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી.

કેટલેક ઠેકાણે એવું પણ બને છે કે ન્દાના પણ અગત્યના વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ નિમણૂક પદ્ધતિએ જળવવું અનુકૂળ ન પડે. આવે ઠેકાણે ધારાસભાના સભાસદોની અમુક સંખ્યા અમુક કોમનીજ હોવી જોઈએ, પણ તેમની સુટણી સામાન્ય સુટણી કરનારાં મંડળોથી થાય—આવી જોડવણી કરવાથી ઉપર્યુક્ત સ્થિતિનો નિવેડો આવી શકે કે નહિ તે વિષે કમીટીએ વિચાર કરવો. અમારું વળણુ તો, કોમવાર સુટણી કરનારાં મંડળો કરતાં આવી યોજના વધારે પસંદ કરવા લાયક છે, એવી માન્યતા ઉપર ઢળે છે.

પરમાનંદ કુંવરજી કાપડીઆ

આદર્શ દેશી રાજ્ય.

હંદુસ્તાનમાં આશરે સાતસો દેશી રાજ્યો છે. કેટલાંક રાજ્યો એટલા નાનાં છે અને તેમની વૌશિક આવક એટલી જુજ હોય છે કે તેમની સ્થિતિ બીલકુલ દયાજનક થયેલી હોય છે. જુના જમાનામાં કેટલાંક નાના રાજ રજવાડામાં કાર્યકુશળતા બેવામાં આવતી નહોતી અને અધિકારી વર્ગ દુઃશ પચારના, અને સારી કેળવણી વગરના હોવાને લીધે તેમનો કારભાર પણ જોષએ એવો નહોતો-તેથી કરીને દેશી રાજ અને અધેર એ બે શબ્દો સાધારણ રીતે સમઅર્થી થઈ પડ્યા હતા.

હવે સુધારાનાં ચિહ્નો જોષ શકાય છે. આખા દેશના વાતાવરણમાં જે આધુનિક વિચારો અને આદર્શો ફેલાઈ રહ્યા છે, તે દેશી રાજ્યોમાં પણ દાખલ થયા છે. કેટલાંક દુકી નજરનાં રાજ્યો આવા નવા વિચારો અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ તેમાં નિષ્ફળ નિવડે તેમાં નવાઈ જેવું નથી. દરીઆની લસતી અટકાવી શકાતી નથી તેમજ પ્રચલિત વિચારોની લસતી પણ રોકી શકાય નહીં.

હાલમાં સ્થિતિ સરકારે દેશી રાજ્યોના કારભારમાં હાથ નહીં નાખવાનું કણુપ કર્યું છે, તેથી રાજ્યો ઉપર ભારે જોખમદારી આવી પડી છે. હજી સુધી પ્રજામત કેળવાયો નથી એટલે ધણે ભાગે રાજ્યો બીજી કાંઈ પણ સત્તાને જવામદાર નથી. પ્રજામત ધીમે ધીમે વધશે. પ્રજાએ રાજકારભારમાં વધારે કામ ઉપાડી લેવું પડશે, પણ હાલમાં તો રાજ્યો અને તેમના અધિકારીઓના હાથમાં સત્તા છે, તે સત્તા લોકહિત અને પ્રજાને કેળવવા માટે જ છે એવું ધોરણ સ્વીકારવું પડશે.

સત્તાધારી તથા પ્રજાના વિચાર અને આચારમાં જે ફરકાર થશે તે લોકમતને આધિન રહેશે, તેમાં કાંઈ બંડ કે શીસાદ થવાનો સંભવ નથી-જરૂરી માત્ર પણ નથી. જો ક્ષયિત તોશન થશે, તો માત્ર લોકના જાગૃત્તાઈને અધિરાધ અથવા કારભારીઓની સ્વાર્થશુદ્ધિને લીધેજ થઈ શકે. જો અધિકારીઓ સમજી રહે, પ્રજામતનો વહેળો કંઈ દિશામાં ભય છે-જવાનો છે, તે જોષ શકે એવા હોય, જો પ્રજા હિંમતવાન ને કાર્યકુશળ હોય તો-ગેરસમજીત થવાનો ભય નથી. ધીમે ધીમે કાર્યપ્રદતિમાં સુધારો થયાજ કરવાનો અને દિનપરદિન સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વધતું જવાનું, મજબૂત થવાનું. આપણા દેશના ઇતિહાસ ઉપરથી અત્યુમાન કરી શકાય છે કે રાજ્યો અને અધિકારીઓ, પોતાની રાજ-પુશ્પીથી, ઉર્મગથી, આશાબેર પોતાના કારભાર લોકોને સોંપતા જશે. લોકોની સ્થિતિ સુધારવા માટે આજે ધણા પ્રયત્નો થાય છે, પ્રાથમિક કેળવણી મફત, અને કેટલેક ઠેકાણે ફરજિયાત થવા માંડી છે. અસુક જાતની પારાસભાઓ સ્થપાય છે, જેમાં પ્રજાવર્ગ છુટથી દીકા કરી શકે છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ પગભર થવા માંડી છે. લોકલ મોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ વધારે સ્વતંત્રતાથી અને વધારે સ્વાધિયથી કામ કરે છે. આ બધાં મારાં ચિહ્નો છે.

દેથી રાજ્યોમાંનાં જે ધણાં નાનાં છે તેમાં પ્રમુખીય સંબંધ વધારે ગાઢ કરવાની ખાસ સમગ્રતા છે અને અનુકૂળતા છે, પચાસર અધિકારી રાખવામાં લારે ખર્ચ થાય છે એટલું જ નહીં પણ તેઓ બહારના હોવાને લીધે તેમની લાગણી પ્રભુ તરફ ઓછી હોય એ સ્વાભાવિક છે. આપણા દેશમાં સદાકાર્યથી, સમજુતથી ધણાં કામ થાય છે અને રાજ્યકારભારને અપવાદરૂપ ગણી લેવાને મારણ નથી.

એક ધણાં નાના રાજ્યની મુલાકાત લેવામાં આવી હતી અને ત્યાં દરબાર અને પ્રભુ વચ્ચેનો સંબંધ એટલો સારો જોયો કે આદર્શરૂપ માલુમ પડ્યો. આપણા શાસકોમાં રાજ્યને પ્રભુના પિતા સમાન ગણવાનું છે તે ત્યાં જોવામાં આવ્યું. પછાત પ્રાંતને આગળ પાડવા માટે જે મજબુત પ્રયત્નોની જરૂર છે, જે પ્રેમભાવ અને ભક્તિભાવ રાજ્યને પ્રભુ વચ્ચે પરસ્પર હોવો જોઈએ તે કેટલેક દરબારે નિહાળ્યો, અને ત્યાં થયેલા અનુભવનો લાભ દેશનંદુઓને આપવો ઇષ્ટ જણાયાથી આ લેખ લખ્યો છે.

દરેક પ્રાંતની ખરી ઉત્પત્તિનો આધાર માનસિક કળવણી ઉપર છે અને આ દિશામાં જેમ વધારે પૈસો અથવા શ્રમ આપીએ છીએ તેમ પરિણામ વધારે મુદર અને મીઠાં આવે છે. આ નાના ગામમાં પ્રાથમિક કળવણીને માટે છોકરા તેમજ છોકરી માટે શાળા છે. માસ્તરો પણ જેમ અને તેમ ટ્રેન થયેલા અને અનુભવી રાખવાનો પ્રયત્ન થયો છે અને ભવિષ્યમાં આ ખાસત ઉપર વધારે ધ્યાન આપીને સુધારો કરવાનો ખાસ વિચાર છે નિશાળમાં ચોપડી તથા સ્લેટ વિગેરે જોઈતી ફીજ મફત આપવામાં આવે છે એટલે મા આપ ચોપડી અપાવી ન શકે એવાં ગરીબ છે, એ બહાનુ કહાડી ના શકાય પ્રજામાં કળવણીની ખામશમાં ટીકાકારો કહે છે કે ખેડૂતની સ્થિતિ એટલી, બધી ખરાબ છે કે તે પોતાનાં છોકરાને ખેતરમાં કે ઘેર ચારવાને કે બીજી કામ રીતે મદદમાં ના લે તો તેનો ધંધો કરી શકે જ નહીં. ચોડે ધણે અશે આ સત્ય છે પણ આજનો ખેડૂત અભણ રહ્યો. પોતાનું કામ વધારે સાફ કેવી રીતે કરાય તે સમજવાને અશક્ત રહ્યો; માટે તેનાં બધાં છોકરાં ભવિષ્ય પણ બગાડવા દેવું એ દલીલ આજના જમાનામાં ચાલી શકે તેમ નથી ગમે તે જગ્યાએ જમીનનો એક નાનો ટુકડો લઈને ખેતી કરવાથી સફળતા મળી શકતી નથી. હાલમાં અભણ ખેડૂતો જેમ તેમ ખેતી કરે છે. ખર્ચનો વિચાર કે સમગ્રતા પણ પુરી કરતા નથી અને વેચાણમાં તેમજ બાજના ઉત્તરાય છે, તો પછી નિષ્ફળ નિવડે તેમાં નવાઈ શેની ! આજે જે કળવણી આપવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી, ઉપયોગની નથી તે પણ ખર્ચ હશે, પણ તેમાં સુધારો, ફેરબદલ થઈ શકે, પણ કળવણી તો આપવી જ જોઈએ, અને આજના ખેડૂતોના સ્વાર્થને માટે આવતો જમાનો અભણ રાખવો એ કામ દિવસ પણ ઇષ્ટ ગણાશે નહીં.

ગુજરાતી પ્રોરણ ચાર સિખવાય છે, અને અંગ્રેજી બે ધોરણ લખાય કર્યો છે. ગુજરાતીનું વધારે સાફ જ્ઞાન આપે, હિંદી શીખવે વિગેરે ભુમે વખતે આસપાસ સભળાય, પણ હાલમાં અંગ્રેજીમાં મારફત આગળ લાગી શકાય છે. ધંધા રોજગારમાં મદદ મળે છે, મારફતી ને જોડકરીમાં બહાર ભાવ વધે છે એટલે અંગ્રેજીનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ. જે ગામનાં છોકરાં બે ધોરણ કરતાં પણ વધારે લાભે છે, તો તેમને દરબાર તરફથી આજના ભણવાની મદદ અપાય છે.

અત્યંત લોકોને બચાવવાને માટે પણ એક જાણ છે અને ત્યાં આશરે ૧૬ વિદ્યાર્થીઓ શીખે છે. મોટામાં મોટો ફાયરો તો લોકોના વિચારમાં થાય છે. અત્યંતજના છોકરાં પણ મનુષ્ય જાતિનાં છે તે જાન થાય છે. કેટલીક નિશાળોમાં અત્યંત વર્ગના છોકરાંને ખુદમાં (તાપ તથા વરસાદમાં) મક્કન બહાર બેસાડવામાં આવે છે એવું દૂર વર્તન અહીં જોવામાં નથી આવતું, અને દરબાર પોતે જાણમાં જઈને અભ્યાસ તપાસે છે. બેસવાને બાંકડા પણ લીધા છે અને આ નિશાળ માર્ગત અત્યંત વર્ગમાં સ્વચ્છતા અને સ્વચ્છતાના વિચારો ખીલવવાનો અવકાશ છે. ગામમાં સારી લાયબ્રેરી છે. કેટલાં પુસ્તકો છે તે કહી શકીએ નથી પણ હાલમાંજ સ્થપાઈ છે, એટલે ધીમે ધીમે વધતી જશે. પણ શરૂઆત ધણી સારી છે, ફંડ સાફ થયું છે અને લગ્ન પ્રસંગે ફંડમાં પૈસા ભરાવે છે. વ્યવસ્થા તદ્દન પ્રજાના હાથમાં છે. જીઓને માટે પણ પુસ્તકો છે અને સૌથી સાતમાં સારી વ્યવસ્થા તો લાયબ્રેરીમાં વાંચનની રાખી છે. રાત્રે વાગુ પછી લોકો એકઠા થાય તેમને કલાક દોઢ કલાક સુધી સારાં પુસ્તકો તેમજ ગુજરાતી ન્યુસ-પેપરમાંથી જળજીવા લાયક ખબરો વાંચી સંભળાવવામાં આવે છે; અને બેઠામાં સત્યાગ્રહનો મામલો રા. ગાંધીની દેખરેખ નિચે થયો હતો તેનું રહસ્ય અને વિગતવાર હકીકત ત્યાંના બેઠાઓને સમજાવવામાં આવી હતી. તે સિવાય જીઓને જ્ઞાન આપવા માટે બપોરે મંદિરમાં જીઓની સભા ભળે છે. દરેક જીઓ પોતાનું કામ સાથે લાવે છે. તે ત્યાં કરે અને મંદિરમાં રાખેલા કથાકાર કોઈ ધમનું પુસ્તક વાંચે અથવા કથા કરે તે સાંભળે. હાલમાંજ એક રાત્રીશાળા કહાડવાની યોજના શરૂ થઈ છે, જેથી કરીને જે જુવાનિયા બહુ શકે તેવી ઉમરના અમલુ રહી ગયા છે, તેમને શિક્ષણ અપાશે.

આખો વખત દરબારનું મક્કન ખુલ્લું હોય છે અને જોઈએ ત્યારે લોકો મળી શકે છે. પ્રજા જોડે એટલા બધા મળી ગયેલા છે, તેમના તરફ એટલો પ્રીતિભાવ છે, કે લોકો તેમના તરફ પૂજ્યભાવ રાખે છે, એમ કહીએ તો ચાલે. રાત્રે જમી રહ્યા પછી લોકો આમળગાટા મારવાને કે વાતો કરવાને દરબારને મક્કને આવીને બેસે છે. તે વખતે કોઈ વાર રાસડાં રમાય છે. ઉપર કહેલા કથાકારને સંગીતનો જોખ છે અને બેઠાનો કુદરતી કળાની ભાવના રહી છે, એટલે ગાયન, પગલાં તાલ વિગેરેમાં સુંદરતા, રસિકતા હોય છે. નિશાળો તેમજ જુવાનીઆ માટે દેશી રમતોની સ્પર્ધા થાય છે. તેને લીધે મૂતવત્થ ચએલી દેશી રમતોનો પુનરુદ્ધાર થાય છે.

ગામમાં એક દારૂની દુકાન છે. જેટલાં માણસો આ દરબારના તાળાનાં છે, તેઓ કંઈક કોઈક દારૂ પીતા હશે. સાધારણ રીતે કહી શકાય કે બધાએ દારૂ છોડી દીધો છે, અને ખીડી દુકાન પણ બંધ થયો છે. દરબાર પોતે ખીડી પીતા હતા તે તેમણે પણ છોડી દીધી અને કેટલાક માણસોને છોડાવવાને બહોળ પ્રયત્ન કરતાં પણ છોકરી ન શક્યા ત્યારે તેમણે તેમને બેલાયી અને સમજાવ્યા બાદ અપરાધ શરૂ કર્યા. પરિણામ સાફ આવ્યું અને આજેવાનના માનને માટે ખીડી દુકાન પણ બંધ થાય છે, અને જો કોઈ આ નિયમનો ભંગ કરતા હશે તો તદ્દન જાના અરમાદને. સાંસારિક સુધારાના ગ્રીષ્મ કેટલાક પ્રજા પણ હાથમાં લેવાય છે. બારમું અને તેરમું કરવાનો રિવાજ સારો નથી.

આજની મોંઘનારીમાં આવી જતનાં ખર્ચ મરીમ લોકો ખાસે ફરજિયાત કરાવવા તે ઠીક નથી માટે બધ કરાવ્યા છે. બધ કરવામાં બીલકુલ જુલમ થતો નથી. લોકોને અનેક વખત સમજાવ્યું પાડીને ફુનિયામાં બીજા દેશોએ કેવા સુધારા થાય છે તે બતાવીને પત્રી કરાવ કરાવ છે અને જુદી જુદી ન્યાતો પોતપોતાની મેજે કરાવ કરી લે છે. રાજપુત્રીથી આ ગામમાં બિખારીને મદદ મળતી નથી. આપણા દેશમાં અશક્ત કદાવર બીખારીઓ બધા છે અને અણવચારી પ્રજા જે કાંઈ હાથ ધરે તેને મદદ કરે છે. આ જોટા રિવાજ કદાહી નાખ્યો છે, અને જાનના પૈસા બીખારીઓને આપવાને બદલે તે પૈસામાંથી ક્યાકારનો પગાર અપાય છે.

ખાસ બેકુતને માટે અનેક સગવડો કરી આપવામાં આવી છે, અને બધું કરવાનો વિચાર છે. ગામની આસપાસના રસ્તા સુધાર્યા છે આગળાડી ને રસ્તાની સમગ્ર વખત મામ પછાત રહી જાય છે, રસ્તાની દુરસ્તી સ્વાશ્રમથી કરાય છે. વર્ષમાં અમુક દિવસ ચુકરે કરવામાં આવ્યો છે. તે દિવસે ગામના બધા માણસો મહાર નીકળી પડીને રસ્તા દુરસ્તીમાં મદદ કરે છે. બળદની ઓલાદ સુધારવામાં એક વખત પ્રદર્શન જેવું કરવામાં આવે છે અને સાસ બળદ ઉછેરવાને ગામમાં ગોચર બીલકુલ નહોતું તે આપવામાં આવ્યું છે. ઇનામો પણ અપાય છે. બેકુતોને નાણાં ધીરવા માટે ખેતીની બેન્ક શરૂ કરવાની છે. ગામમાં સારો કુવો ખોદાયો છે અને સાત રસ્તો પાણીની સમગ્ર થઈ ગઈ છે. જમીનપરનો કર વરસાદ પ્રમાણે લેવાય છે. એટલે આસો મહીનામાં બેકુતો નડી કાઢે છે કે ભાગ બચત પ્રમાણે આપવો કે વિદ્યોટીથી; અને જોકે આ પદ્ધતિ હમેશાં સારી રીતે ચાલી શકે કે નહીં તે પ્રશ્ન છે, તે છતાં એટલું તો કહી શકાય કે જ્યાંસુધી દરમાર અને પ્રજાનો સંબંધ સારો છે અને અરસપરસ પ્રેમ અને શ્રદ્ધા છે ત્યાંસુધી આ રીત પાણી જ સારી કહી શકાય પ્રજા નાસેથી હજાર પ્લાનાં કાઢીને જુલ જુલ કર લેવામાં આવતા હતા તેમાં ખાસ કરીને જ્યારે દરખાસ્તને ત્યાં હોકરાની વૃદ્ધિ થાય કે પરજો કે કાંઈ પણ ખર્ચ થાય, તે બધા કરો બધ કર્યા છે.

હોસ્પિટલ કદાહવા માટે બધી તૈયારી થઈ રહી છે અને સ્વચ્છતા (સેનિટેશન) નું કામ પણ ડાક્ટર ઉપાડી લેશે. આ પ્રમાણે થોડું બધું કામ શરૂ કરી દીધું છે. ધીમે ધીમે બીજું કરવામાં આવશે પણ આટલા વર્ષનું ઉપરથી એટલી તો ખાતરી થશે કે જો નાના દેશી રાજ્યમાં પ્રજા અને રાજ (કે દરખાસ્ત) બન્નેમાં આધુનિક ભાવના હોય, સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન થાય, લોકો સ્વાશ્રમથી કામનો ઓળો ઉપાડી લે તો તે રાજ કે સંસ્થાન આદર્શ સ્થિતિમાં આવી શકે અને આજે ફુનીયાના લોકો જે જુલમ મારે છે કે દેશી રાજ્યોમાં અધિકાર બાપી રહ્યો છે અને તેમને નાણાં ક્યાં હોય તોજ ત્યાંની પ્રજાની સ્થિતિ સુધરી શકે તે ખ્યાલ જતો રહેશે.

શીખ સત્તાનો ઉદ્ધારસ્ત.

“શીખ અને મરાઠા ઇતિહાસ વચ્ચે મુખ્ય ભેદ એ છે કે મરાઠાઓના પ્રથમ અને શ્રેષ્ઠ નેતા શિવાજીએ મનની અંદર સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો ખ્યાલ, પૂર્ણ રીતે સ્વમન્યા પછી ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં તે પ્રગળે દાખલ કરી હતી. તેના સર્વ વિજયો, સર્વ યુદ્ધો અને જૂદા જૂદા દેશોને પોતાના રાજ્ય સાથે એક કરી દેવા; એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સમસ્ત હિન્દને, હિન્દુ રાજની સત્તા નીચે લાવવાનો મહાન ઉદ્દેશ સાધવા અર્થેજ હતી.

પરંતુ શીખ પ્રગળી ઉત્પત્તિ ધાર્મિક મંડળમાંથી થઇ હતી. બાપા નાનકે જે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી તે રાજકીય મુક્તિ નહોતી મૂર્તિપૂર્ણ પૃથક પૃથક વ્યક્તિના અથવા સમસ્ત જાતિના આચાર, વિચારથી મર્યાદિત થએલી હોય છે; તેમાં હં યના સ્વાતંત્ર્ય કરતા, તેને પરાધીન કેવી રીતે બનાવવું, એજ ખૂબી રહેલી છે; નાનકના હૃદયે આવા સંકુચિત ધર્મ-માંથી મુક્તિ મેળવવી હતી, અને, એ આધ્યાત્મિક મુક્તિ જનમમૂલને મેળી આપવાના મહાન કાર્ય ખાતે પોતાનું સમગ્ર જીવન, અર્પણ હતું.

નાનકના ઉપદેશથી જે લોકો તેના ધર્મમાં બળ્યા તેઓ શીખ એટલે શિખ કહેવાયા. નાત જાતના ભેદ વિના કોઈપણ મનુષ્ય તે ધર્મમાં દાખલ થઈ શકતો, એટલે શરૂઆતથી કોઈને એમ લાગતું નહોતું કે શીખ લોકો કદિ પણ ઇતિહાસમાં જાતિ તરીકે પ્રખ્યાત થશે. પરંતુ મુગલોના જુલમથી નાનકના શિખોનું એક મંડળ બન્યું, અને તેમણે જનસમૂહને ધર્મોપદેશ આપવાનું કાર્ય ત્યજ પોતાની જાતિનું ‘પરધર્મીઓના જુલમ અને, તેથી, યતા વિનાશમાંથી રક્ષણ કરવાનું’ કાર્ય સ્વિકાર્યું. ખરે જોતાં આ કાર્ય ધર્મોપદેશકનું નથી, પરંતુ મેનાધિપતિ અને રાજનીતિ નીપુણનું છે શરૂ ગોવિંદસિંહ એ બીજા પ્રકારનો પુરૂષ હતો. તેનામાં એટલી બધી ખંત હતી કે, પોતાના શિખોને શત્રુના જુલમ સામે કટિબુદ્ધ કરવાને તે સર્વ રીતે શક્તિમાન હતો. તેણે ધાર્મિક સમાજનાં માણસોમાંથી, યોદ્ધાઓ બનાવ્યા, અને ઉપદેશકની-ધર્મગુરૂની જગ્યા ખાલી રાખી.

શરૂ નાનકે જે આધ્યાત્મિક મુક્તિને સર્વોત્તમ વસ્તુ ગણી હતી, તે લાવવાને શરૂ ગોવિંદસિંહ નિરંતર લક્ષ્ય રાખી ચૂક્યો નહિ; પાર્થિવ શત્રુઓના જુલમમાંથી છૂટવાની ઇચ્છાને તેણે અતિશય સતેજ કરી, ‘ખર’ છે કે શિક્ષણના આ ફેરફારથી શીખ જુલસો ક્ષણવાર ઇતિહાસના પાનાપર મહાજ્વળ ઝળઝળ્યો, ‘ખર’ છે કે તેથી શીખ લોકોમાં લગ્નચક્ર ગુણ્ય ખીલ્યો; પરંતુ ત્યાજ આગળ બાળા નાનકે ઉચ્ચ માર્ગે ઉચ્ચન કરવાને માટે જે આ આધ્યાત્મિક સામગ્રી આપી હતી તે ખૂટી પડી, ત્યાજ, આગ તોમની પ્રગતિ અટકી પડી.

સ્વાસ્થીજ આપણને વિગ્રહ અને વિજયનો ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ જેમ મુગલ બળ મંદ પડતું ગયું, અને શીખ લોકો તેમની સાથેના વિગ્રહોમાંથી વિજય મેળવતા ગયા તેમ તેમ સ્વરક્ષણ ખાતર કરવાં પડેલાં યુદ્ધો બધા પડતાં ગયાં, અને સર્વોપરી સત્તા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા બળવત્તર થતી ગઈ. ત્યાં સુધી આપણા શત્રુઓ પ્રગળ હોય છે ત્યાં સુધી જ સ્વરક્ષણની કલ્પના આપણા મનમાં જાગતું રહે છે, અને સર્વનો એક શત્રુ છે એ ખ્યા-

લથી આપણે બધા એક તારથી જોડાએલા હોઈએ છીએ; પણ જ્યારે બાલ દયાથી દૂર થાય છે ત્યારે વિજયથી મરત બનેલો જુસ્સો ખીજ કાઢપણ રીતે અંકુશમાં રહેતો નથી. સ્વરક્ષણ માટે કરેલા વિમ્બથી લડાયક જુસ્સો ખીલે છે, પરંતુ વિજયથી મદમરતે અન્યા પછી એવી કોઈ પણ શક્તિ નથી કે જે પરદેશ જીતવાની વૃત્તિને દબાવીને માત્ર પોતાના સંમાજની સુવ્યવસ્થા કરવામાં રોકાઈ શકે.

આ કાર્ય કરી શકે એવી એક શક્તિ હતી; પરંતુ ગુરૂ ગોવિન્દસિંહે અતિતી ક્ષણિક જરૂરીઆત પૂરી પાડવાની અનિવાર્ય ઇચ્છાના બળથી દોરવોઈ, એ શક્તિને તદ્દન દાખી દીધી. શીખ લોકોને ખીજે ગુરૂ આપવાને બદલે તહેરો તરવાર વારસામાં સોંપી. તેના મરણ પછી નાનકે ઉપદેશોનું મહાન સત્ત્વ 'અન્ય સાહેબ' નામના પુસ્તકમાં બંધ કરી મૂકવામાં આવ્યું. ગુરૂઓની પરંપરાથી માનવહૃદયને પવિત્ર બનાવતું આધ્યાત્મિક બળનું પહેલું સજીવં જરૂરની પેઠે વહી રહ્યું હતું, તે બળ વહેતું હવે અટકી પડ્યું. તે એક તળાવના પાણીની માફક બદલ થઈ ગયું. ત્યારથી શીખ લોકોનું બળ લોકભમાં અપાટખંધ વહેવા લાગ્યું, અને કાંઈ તેને અંકુશમાં રાખી શકે તેમ નહોતું. દેવતાઓ અદસ્ય થયા, રાક્ષસો રંગભૂમિપર ઉતરી આવ્યા, લંડાટ અને પક્ષપક્ષિયું સાત્રાન્ય સર્વત્ર વર્તી રહ્યું. આવી આત્મધાતક અવ્યવસ્થા દરમ્યાન રજુજીતસિંહે દેખા દીધી. તહેરો શીખ લોકોને કેટલોક સમય એકત્રિત રાખ્યા, પરંતુ તે પણ બળવડેજ. તહેરો ખીજા બંધાને પોતાને વશ કર્યા કારણ કે તે સર્વથી વધારે બળવાન હતો.

જે માત્ર બળવડેજ સર્વને એકત્રિત કરે છે તે ખીજને નિર્બળ બનાવીનેજ તેમ કરી શકે છે. અરે, એટલુંજ નહિ પરંતુ એથી ખરાબ એ છે કે તે સાચા સંપત્તિ શાશ્વત મૂળ કારણ જે રનેહ છે તેને દબાવી દબનેજ પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરી શકે છે. પોતાનો સ્વાર્થો હેતુ સાધવાને માટેજ રજુજીતસિંહે શીખ લોકોને બળે અને કળે વશ કરી એકત્રિત કર્યા. તહેરો તેમના હૃદયમાં એવું ઉચ્ચ પ્રકારનું બળ રેડ્યું નહોતું કે તેના મરણ પછી પણ તેઓ એક રહી શકે. અનિવાર્ય પ્રપંચ અને અંતયો માણસ પોતાનો સ્વાર્થો હેતુ કેવી રીતે સાધી શકે તેના એ દાખલો છે.

તેના લોકને મર્થોદા નહોતી, અને તેની વિષયાસક્ત વૃત્તિપર કાંઈ પણ પ્રકારનો અંકુશ નહોતો. તે સ્વુતિને પાત્ર એટલો માટેજ છે કે તે પોતાની ધારેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો અને કદી ગભરાયો નહોતો. એક વાર અને એકજ વાર તહેરો પોતાની અનિવાર્ય ઇચ્છાને દામમાં રાખી. તે એ કે તેના પ્રમળ લોકોની વૃત્તિથી તે કદિ પણ અંશજ સરહદમાં પ્રવેશ કરવા પ્રેરાયો નહોતો, લાંબા આગળ તેના સ્વાર્થો હદ દીડી.

જતાં તેને વિજય પ્રાપ્ત થયો. વિજયના દયાન્ટોથી માણસ મહોં મુરોલીમાં આવી પડે છે. એવા દયાન્ટો આપણી સમજ શક્તિને દાખી દઈ લોકવૃત્તિને સતેજ કરે છે—તેઓ આત્મ વિનાશનો માર્ગ દર્શાવે છે.

શીખ ધર્મનો સ્થાપક નાનક બહુ દયાળુ અને ઉદાર હોવાથી એના વધિક પિતાએ તેને બહુ કુઝા દીધું હતું. મીઠાના બ્યાપારમાં નાનકે કેવી જાનનો લાભ પ્રાપ્ત કર્યો હતો

તે આપણે જાણીએ છીએ. તે નિર્ધન અને અંગ્યવહારિક પુરૂષે એક એવું સામર્થ્ય એકત્ર કર્યું કે જેના પ્રલાવથી જાટ ખેડૂતો મત્સ્યથી કદિ ન ડરે અને દુઃખને કદિ નમતું ન આવે એવા ધીરવીર બન્યા.

પરંતુ મહારાજ રજુજીતસિંહ, દુનીયાદારીની ફતેહનો નમૂનો જેણે શીખ લોકોના વંશપરંપરાના શત્રુઓને પૂરેપૂરા કચરી નાખ્યા જે નિષ્ફળતાથી કદિ પણ નાહિમત બનતો નહિ, અને જેણે મોગલ રાજ્યના સુપ્રસિદ્ધ સમયે તથા અંગ્રેજ પ્રજાના ઉદયકાળે સંખ્યા-કાળના આક્રમણને અચાનક પ્રકાશથી તેજસ્વી બનાવ્યું હતું તે રજુજીતસિંહે વારમાર્ગ શું મૂક્યું ? તહેણે શીખ પ્રજાને કુસંપ, પરસ્પર અવિશ્વાસ, અને અરાજકતાનો વારસો સોંપ્યો.

શીખનેતાઓ રજુજીતસિંહ પાસેથી એટલુંજ શીખ્યા હતા કે “બળીઆના જે ભાગ” છે. તેમને સ્વાર્થપણનું શિક્ષણ મળ્યુંજ નહોતું. ધર્મે જય એ સત્ય તેઓ વિસરી ગયા. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ગરીબ પ્રેમાળ નાનકે જે બળથી શીખ લોકોને એકત્ર કર્યા હતા તે આ બળવાન રાજાએ તદ્દન ભસ્મ કરી નાખ્યું; તેથી શીખ લોકો ખરતા તારાની માફક ઈન્દિયાસમાં ક્ષણભર પ્રકાશ્યા, અને પછી હમેશાને માટે ખરી પડ્યા.

આજે શીખ પ્રજામાં પ્રગતિનું બીલકુલ બળ રહ્યું નથી. તે લોકો એક ન્હાના મંડળમાં ગંદાઇ ગયા છે. તે મંડળ વિશાળ બનતું નથી. સેંકડો વર્ષોથી કામ નવો અસા-માન્ય ધર્મોપદેશક તેમનામાં થયો નથી. તેમણે જગતના જ્ઞાન, ધર્મ વા તેમની પ્રવૃત્તિના સંચોદકોમાં જરા પણ વધારો કર્યો નથી.

એક નાનકના શિષ્યો બહુ સારી રીતે યુદ્ધ કરી શકે છે. પરંતુ આપણે કદિ પણ રિવકારી શકીએ નહિ કે નાનકનો આધ્યાત્મિક જીવંતો વારસામાં પ્રાપ્ત કરનારા લોકો લશ્કરમાં દાખલ થઇ કોઇ વાર કાચુલ તો કોઇ વાર બીન અને કોઇ વાર આફ્રિકામાં ફક્ત લલવાનેજ જમ એ પરિણામ સર્વોપરી માનપ્રદ છે. નાનકે પોતાનું જીવન એટલા માટે નહોતું હોમ્યું કે તેના શિષ્યો જીંદગીભર લશ્કરની જાવણીમાં રહી આખી દુનિયામાં ફક્ત કચાવત શીખ્યા કરે.

નાનકે પોતાના શિષ્યોને સ્વાર્થ, ધર્મપિતા અને આધ્યાત્મિક નિદ્રામાંથી યુક્ત થવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, તેમનામાં ખરું મનુષ્યત્વ સર્વોશે ખીલે એજ રહેતો ઉદ્દેશ હતો. શુર ગોવિન્દસિંહે ક્ષણિક હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે શીખ લોકોને બીજા રસ્તે દોર્યા, અને એ હેતુ કદિપણ તેમના ખ્યાન બહાર થાય નહિ એટલા માટે તેમને નવા નામ, નવો પોશાક, નવા સાંદ્રિયો, અને નવી ક્રિયાઓ આપી, એ હેતુ તેમના હૃદયમાં બહુ ઉગ્રજીવી જાતથો. આ પ્રમાણે શીખ લોકોની સર્વ માનુષિક શક્તિ એકત્રિત કરી રહેને અમુક જ દિશામાં રહેણે વહેવરાવી. આથી શીખ પ્રજા અમુક બીજામાં ઘડાઈ અને ઘટ બની.

જ્યારે શીખ લોકો ખરા સ્વતંત્ર મનુષ્ય ન બનતાં ખાસ હેતુના સાધનજ બન્યા, ત્યારે સનળ રાજાએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તેમનો ઉપયોગ કર્યો, અને અત્યારે પણ સબળના ખાસ સાધન તરીકેજ તેમનો ઉપયોગ થાય છે. રહેવીજ રીતે મોક્ષમાં સ્પર્શાએ પોતાના વતનીઓનું સર્વ મનુષ્યત્વ અમુક હેતુની સિદ્ધિને માટે સંકુચિત કરી દીધું; તેથી

તેઓ યુદ્ધમાં સારી રીતે ધુમી ચક્રતા, પરંતુ તેમની ખીજ સર્વ શક્તિઓ દશાઈ યજ્ઞ, ક્ષત્રી કે લગાયક શક્તિની પ્રાપ્તિ એજ મનુષ્યનું અંતિમ લક્ષ્ય નથી, આ રીતે માણસો ક્ષત્રીક હેતુની ખાતર સાચત કલ્યાણનો ભોગ આપે છે, અને ઇનિહાસમાં એવા બધા દેશાનો મળી આવે છે, અને દ્વાલ પશુ મંડળો આવા અદ્વૈતદર્શી લોકથી દોરાઈ માણસોનો-ખરા મનુષ્યત્વનો ભોગ આપે છે. આપણે જોને આવા ભોગ આપીએ છીએ તે રક્તબાંધી રાક્ષસ મંડળો, રાજ્ય ધર્મ અથવા આલતા સમયમાં પ્રિય યજ્ઞ પડેલા રાષ્ટ્ર, એવે કષ્ટના રૂપ ધારણ કરે છે.

શીખ પ્રજાનો અન્ત સ્થને બહુ દયાળુનક લાગે છે. જ્યારે ગગન સુશ્મિત ધવલ શિખરપરથી વહેતી સરિતા હિંદીને મળવા વહેતાં નીરવ બની જઈ રેતાળ રણમાં અદશ્ય થાય છે, ત્યારે એની નિષ્શૂનતા જેમ દુઃખજનક દેખાવ યજ્ઞ પડે છે, તેની જ રીતે જુદીને પવિત્ર અને રૂઝદ્રૂપ બનાવવા બહતના સદ્યમાંથી નીકળતા પ્રભાવરૂપી પવિત્ર સ્વેન મરિતા, સિપાહીઓની છાવણીરૂપી રાતા કાદવમાજ વિરમે છે ત્યારે મનુષ્યોને, તેમાં કષ્ટ જ ગારવ-કષ્ટ જ સુખ લાગતું નથી.

એક દિવસ શીખ ઇતિહાસ વૈરની લામણીથી વા એવાજ કાંઈ ક્ષુદ્ર હેતુથી દોરવાઈ પ્રોતાનું હિંસ્ય ધ્યેય જૂની ગયો, અને માનવ સંપૂર્ણતાની સપાટીપરથી નીચે પડ્યો, જ્યાં એ નિચાણમાં પશુ તે ગારવાન્વિત દાર્ધ સાધી રાક્યો નહિ રજીજતસિંહે સ્થાપેલું મામાન્ય રજીજતસિંહનું ન રહ્યું, શરૂ ગોવિન્દસિંહે જે વિમલ દર્શો તે દક્ષ શીખ પ્રજાનાજ વિમલ ગણાયા તેણે પ્રોતાના સિંધોથી આગળ વધી આખા દેશનો વિચાર કર્યો નહિ.

અહીંજ આગળ મરાઠા ઇતિહાસ શીખ ઇતિહાસથી જૂદો પડે છે. શિવાજીએ હિન્દુ પ્રજા અને હિન્દુ ધર્મને મોતનોના જીલમમાંથી બચાવવા જે પ્રયાસ કર્યો હતો, તે શીખ પ્રજા અને શીખ ધર્મથી વધારે વિશાળ હતો. એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે શિવાજીનો હેતુ સમગ્ર હિન્દ દેશનો ઇતિહાસ ફરીથી રચવાનો હતો.

શરૂ ગોવિન્દસિંહ શિવાજીનો લગભગ સમકાલીન હતો. તેમના સમયમાં અકબરની હદાર રાજનીતિનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હતો, અને તેથી હિન્દુસ્તાનના મુસલમાન સિવાયના દરેક ધર્મના અને દરેક જાતિના લોકોમાં મુસલમાન અમલમાંથી સ્વરક્ષણનો જીરસો ઉછળી આવ્યો હતો. ખરેખર આખા હિન્દુસ્તાનમાં નવું ધાર્મિક જીવન, આન્તર અને બાહ્ય દશાણને લીધે સચરી રહ્યું હતું. આ નવ ચેતનનો સંચાર દક્ષિણના અનેક સાધુઓએ સ્થાપેલાં બિલ બિલ મંડળોમાં ખાસ કરીને દેખાઈ આવતો હતો. એ તો તદ્દન સ્વાભાવિક જ છે કે આની આધ્યાત્મિક જાગૃતિમાં ઔરંગઝેબના ધર્મોપપણને પરિણામે શિવાજી એવા વીર આત્મા હિન્દમાં હિન્દુ ધર્મને એક પદ અપાવવાનું મત લે.

વળી તેજ સમયે હિન્દુસ્તાનના પશ્ચિમ ખૂણમાં શીખ ધર્મમાં પ્રવર્તી રહેલા નવા જુસ્તાના બળથી શીખ લોકોના હૃદયમાં નવો હિત્સાહ આવ્યો હતો. તેથી કરીને મુસલમાનના જુલમ તેઓ વશ થયા નહિ, પરંતુ પ્રતીપ્ત અનિધી તેઓ વધારે ઝડપી થયા. પરંતુ જોકે શરૂ ગોવિન્દસિંહ અને શિવાજી બન્નેને આન્તર બળ અને બાહ્ય દશાણ

સરખું હતું, છતાં પરિણામ બનેની ખાંખતમાં લિજ લિજ થયું. મોગલો સાથે ગુરૂ મોવિન્દસિંહે કરેલા વિમલો-દ્વંદ્વ યુદ્ધમાં હતા. કારણ કે તેનામાં વૈર અને સ્વરક્ષણની લાગણીનું પ્રબળ હતી; પરંતુ શિવાજીનાં વિમલો આખી નીસરણીને બેડેલા પગથીયા જેવાં હતાં; તે તદ્દન હેતુચત્ત, ઉભરાનાં પરિણામરૂપે નહોતાં. તે સર્વ એકજ ઉદ્દેશને લક્ષમાં રાખી યોજવામાં આવ્યાં હતા, અને તે હેતુ સમગ્ર હિન્દને સ્વતંત્ર કરી તેનું ભાવી ઉન્નતિવાનો હતો. તેઓ એકાદ ધાર્મિક મંડળમાં પ્રવર્તી રહેલી ચળવળનાં ચિહ્નરૂપે નહોતાં પણ તે વિશાળ યોજનાના આરંભમાં લેવાં જોઈતાં કાર્ય સમાન હતા.

પરંતુ આ સર્વ છતાં શીખ અને મરાઠા પ્રજાનો ઇતિહાસ એકજ જમાનામાં એકજ રીતે નિર્બળ નિવડ્યો.

આમ થવાનું કારણ શું ? મહારા ઉત્તર આ પ્રશ્નને ઉત્તર આપે છે:—જે મહાન ભાવના આપ્યા હતાનું હૃદયથી સાધવાં મોગલો હોય તેને જે એક અથવા થોડાજ મનુષ્યો ઉપારી લે તો તે કદિ પણ સંસ્પર્શ થાય નહિ. જે તદ્દમારે એક ન્હાની ચીજગારીમાંથી મોટો ભડકો કરવો હોય તો તદ્દમારી પાસે દીવેટ અને યોગ્ય સાધનો એવાં તૈયાર હોવાં જોઈએ કે જે તરત ઝડપી શકે; ફક્ત ચક્રમકને લોદા સાથે જોરથી અદાળવાથીજ ભડકો થઈ શકશે નહિ શિવાજીના હૃદય સાથે તદ્દના દેશાન્ધવોમાંના બધાનાં હૃદય ભાવનાથી જોડાયાં નહોતાં, તેથી કરીને શિવાજીની ભાવના બહુ ઉચ્ચ હોવા છતાં તેનો પ્રયાસ ધષ્ટ થયો નહિ; એને પરિણામેજ મહારાષ્ટ્રની ચક્તિ અન્તે હિન્દુસ્થાનના બીજા ભાગમાં લટકાઈ કરવામાં વપરાઈ.

જો વિશ્વકથ્યાણી મોટા ભાવના બધાના હૃદયમાં સ્થાપિત ધષ્ટ ન હોય, જે તે એકજ નેતા વા ચોડાં મનુષ્યોને સ્ફુર્તિપ્રદ હોય, તો તે લાભદાયક ન થતાં ધણીને દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે. શિવાજીના હૃદયની શુદ્ધ ભાવના છેવટે પેશ્વાઓમાં વ્યક્તિગત સ્વાર્થના રૂપમાં પલટાઈ ગઈ. જે તે ભાવનાને જનસમૂહમાં પ્રસારવાને ઉપાય યોજવામાં આવ્યા હતાં તો આ અધમતા અટકાવી શકાત. તેમ થતાં એ મહાન ભાવનાને વિશાળ જનસમૂહનાં હૃદયમાંથી યોગ્ય સત્કાર અને પોષણ મળ્યું હોત, અને પછી એક વીર નાયકનું મરણ થતાં જેમ એક લાકડાનો કંકડો બળા રહેતાં બીજું એવવા માંડે છે, તેમ બીજો વીર પુરૂષ નેતા બની શક્યો હોત.

હિન્દના ઇતિહાસે વારંવાર આવ જતી વસ્તુ છે કે જૂદે જૂદે સમયે દેશમાં મહાન પુરૂષો પેદ થયા છે, અને તદ્દમણે મહાકાર્યોનો આરંભ કર્યો છે, પણ તદ્દમને નિરંતર ચાલુ રાખવામાં આવ્યાં નથી. મહા પુરૂષો જન્મે છે, અને સ્વર્ગસ્થ થાય છે, પરંતુ તદ્દમના આગમનને સત્કારવાનો, તદ્દમનાં કાર્યોને ચાલુ રાખવાનો, તદ્દમને પરિપક્વ બનાવવાનો સ્વાભાવિક રસ્તો આપણને મળ્યો નથી. આપણી અજ્ઞાનતા અને ખોટા ભેદભાવ એજ એનું કારણ છે. પોતી રેતાળ જમીનમાં પક્ષી વા પવનનો સપાટો સારા બીજ વેરે છે; પરંતુ એ બીજમાંથી છોડ ફટતો નથી, અને જે ફટે છે તો એ ચોર પાન આવી ચીમળાઈ જાય છે, કારણ કે રેતાળ જમીનમાં પાણી ચૂસાતું નથી કે જેથી વનસ્પતિનાં જીવનનું પોષણ થાય; તેવીજ રીતે આપણા સમાજમાં

ધર્મમાં, ધંધામાં, સામાજિક વ્યવહારમાં અને બીજી સર્વ આપતોમાં અનેક ખોટા ભેદ છે. તેથીજ આપણા દેશમાં નવા વિચારનું વહન ઉચેથી ઉતરી આવવા છતાં તે જલદીથી રેતીમાંજ અદૃશ્ય થાય છે. નવચેતનનો અર્થ આપણને થાય છે ખરો, પરંતુ તેથી આપણને વધારે અમર થતી નથી; તેથીજ એક મહાન ભાવના આપણા સમસ્ત દેશની જાગૃતિ બનાવતી નથી, મહા પ્રેમાવશાળી પુરુષો હિન્દના જનસમૂહમાં પ્રગતિકારક ભાવનાને પ્રદક્ષુ કરવાની શક્તિ નથી, એમ દર્શાવીને અદૃશ્ય થાય છે.

શીખ અને મરાઠા સત્તાના દેહાસ્તનાં ધરણો તપાસતાં એક એવા અનુમાનપર આવીએ છીએ કે એક દિવસે શીખ લોકો અતિ મહાન ભાવનાને બળે એકત્ર થયા હતા—તેમણે એક મહાન સત્ય સાંભળ્યું હતું કે જે અમુકજ સ્થળના જુના રિવાજ પ્રમાણે મર્યાદિત નહોતું, જે તે જમાનાની અમુક સ્થળગતે લીધેજ ઉત્પન્ન થયું નહોતું, જે સર્વ સ્થળોએ અને સર્વ માળને માટે સત્યજ હતું, જેથી મોટા ન્દાના સર્વના આત્માને સ્વા-તંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયું હતું, અને જેના સ્વદ્વારથી માણસોમાં પૃથ્વી મનુષ્યત્વ ખીલતું હતું. નાનકના એવા ઉદાર ધર્મોપદેશને લીધેજ શીખ પ્રજા અસલ દુઃખો છતાં શ્રદ્ધા પામતી હતી. આ ધાર્મિક ચેતન અને દુઃખ સહન કરવાની પ્રુરુષકારક અસરથીજ શીખ પ્રજામાં એકતાનું બન્ધન નદૃશ્ય રીતે સ્થાપિત થયું હતું.

ગુરૂ ગોવિન્દસિંહે આ આધ્યાત્મિક એકતાનો સામારેક ફોલોના સાધન તરીકે ઉપ-યોગ કર્યો. એક દક્ષિણ જરૂરીઆત લક્ષમાં રાખી તેણે ધાર્મિક મંડળની એકતાનો રાજ-દારી ઉન્નતિના સાધન તરીકે ઉપયોગ કર્યો. તેણે મંડળને મુક્યિન બનાવતાં આ એક-તાને ઘટ બનાવી. તેણે ચાતમેદ કે જે આ એકતા સાધવામાં અંતરાયરૂપ હતો, તેને સમૂળગો ઉન્નત કર્યો.

નાનકના સત્ય ધર્મના ઉપદેશને લીધે મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના કૃત્રિમ ભેદોનાં મૂળ અદૃશ્ય થઈ ગયાં હતાં તેથીજ ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ એકે મપાકે શીખ સમાજમાંથી ચાતિ-ભેદનાં બન્ધનોને દૂર કરી શક્યો, ગુરૂ ગોવિન્દસિંહના એકજ સપાટાથી જન્મરિત થઈ ગયેલી ચાતિની સંસ્કાર પૂજા બેગી થઈ ગઈ. જે ક્ષેત્ર પ્રથમથીજ જોઈએ તેવી રીતે તેજર થયું નહોત તો જરૂરીઆત ગમે તેવી મોટી હોવા છતાં ગુરૂ ગોવિન્દસિંહનો પ્રયાસ કદિ પણ સફળ થયાત નહિ. અરે એટલુંજ નહિ, પરંતુ આત્મધાતક, ચાતિસંસ્થાને તોડી નાખવાનો વિચાર પણ તેને આવ્યો નહોત.

પરંતુ ખરેખર તેણે શું કર્યું? એકતા સાધવા જતાં જે આધ્યાત્મિક બળવડે એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી તેનોજ ઉન્નત યોગ (તેણે શીખ પ્રજાને પારિચ્છ સુખ પ્રાપ્ત કરવા તરફ દોરી અને ગુરૂનું આસન ખાલી રાખ્યું.)

એકતા વિચારના વહનનો એકનો એક માર્ગ છે, તેથી દરેક મહાન ભાવના એ અર્થ તૈયાર કરવા પોતાની સર્વ શક્તિ તે ખાતે વાપરે છે. જેટલો એ માર્ગ મોટો તેટલી ભાવના પ્રજા. લાગણીના દક્ષિણ ઉભરાને લીધે દક્ષિણ જરૂરીઆતને ગુરૂ ગોવિન્દ-સિંહે મહત્ત્વ આપ્યું, પરંતુ તેથી ઉચ્ચ ભાવનાનો ભોમ આપવો પડ્યો.

પરિશુભ એ આબુ કે તારાગિક ફોલો પ્રાપ્ત થઈ. પરંતુ સ્વાતંત્ર્યનો જુસ્સો જ્વાલિત થયો. શીખ પ્રજામાં એકતા સાધવાનો ઉપાય જરૂરો, પરંતુ તેમની પ્રગતિનું બન્ધ

મટ્યું. તેથી શીખ લોકો અત્યાર સુધી ખરા મનુષ્ય તરીકે સેંકડો વરસથી વૃદ્ધિ પામતા હતા તેઓ એકદમ સિંપાલીઓજ બની ગયા; અને ત્યાંજ તહેમનો ઇતિહાસ અટકી પડ્યો.

શિવાજીએ જે ભાવના સાધવા જીવનભર પ્રયામ કર્યો હતો તે ક્ષણિક અને સંકુચિત જરૂરીઆત પૂરતી નહોતી; વળી દક્ષિણના સાધુ પુરોધાના ઉપદેશથી ક્ષેત્ર પણ તૈયાર થયું હતું; તેથી તહેનો ઉત્સાહ થોડા સમયમાં આખી મરાઠા પ્રજામાં આપી રહ્યો.

ચીરા પહી ગયા હોય એવા ખાલામાં પણ પાણી ટકાટક ભરી શકાય, પરંતુ એ પાણી તહેમાં લાગ્યા સમય ટકી શકે નહિ. તેમ ક્ષણિક ઉત્સાહનો ઉભરો પણ આખા દેશમાં પ્રસરી શકે, પરંતુ આપણા સમાજરૂપી દેશમાં એટલા બધા ચીરા અને છિદ્રો છે કે આપણી પાસે ઉચ્ચ ભાવના દીર્ઘ સમય પર્યન્ત રહી શકતી નથી. તેથીજ કમીને દિનું સમાજમાં નવું ચેતન પ્રગટાવતી દરેક ઉચ્ચ ભાવના અને નિર્જીવ, શુષ્ક અને જીવન કર્મકાંડરૂપ બની જાય છે.

શિવાજીએ મરાઠા દિનુઓમાં પોતાની ભાવના એટલી બધી પ્રજાની રીત રીવાજ કરી હતી કે તહેના મનુષ્ય પછી તહેણે આરંભેલું કાર્ય ચાલુ રહ્યું. તહેણે જનસમૂહમાં જે ભાવના રહમજવી નહોતી, એટલુંજ નહિ પરંતુ એ કાર્ય માટે તહેણે પ્રયાસ પણ કર્યો નહોતો. તહેણે પોતાના વહાણના તળાખામાં પડેલાં છિદ્રોની દરકાર કર્યા સિવાયજ તોફાની દરિયામાં પોતાનું વહાણ એકાબ્યુ. એવી નોકમાં સફર કરવાની અનિવાર્ય જરૂરે પણ નહોતી, તેમજ તહેને સમારનાના સારનની ઉણપ પણ નહોતી; 'તહેણે છિદ્રો સાચવી રાખવાની કાળજી રાખી હતી. કર્મકાંડ અને યાતિબેદ જેના આત્મા છે,' એવા દિનુસમાજનું મોગલોની સત્તામાંથી રક્ષણ કરવાનો શિવાજીનો હેતુ હતો. આ બેદમાવથી' બરપુર એવા દિનુસમાજને સમગ્ર એકપદ આપવાને માટે શિવાજીએ'ધારણા રાખી-તહેણે રેતીનાં દોરડાં વણ્યાં, અશક્યને શક્ય બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો.

એ છિદ્રો દૂર થાય-પૂરાઈ જાય એવી ભાવનાનો શિવાજીએ'સ્વકાર કર્યો નહેતો, તેમ તહેનો ઉપદેશ પણ કર્યો નહોતો. બેસક મહારાના લોકો તરફથી આપણા ધર્મપર બળાત્મક થાય વા અપમાન મળે તહેની સ્થાને થયું અને તહેને વિજયવંત બનાવવો એ રાજભાવિક છે. છતાં એ ભાવના સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકતીજ નથી, કારણ કે જ્યાં ધર્મનીજ માણસો તહેનાંપર બળાત્મક કરતા હોય, જ્યાં ધર્મની અંદર એવાં બંધનો હોય કે જેથી માણસે વચ્ચે લિનનતા ઉત્પન્ન થાય અને કેટલાકે નીચ ગણાય, ત્યાં કોઈપણ મનુષ્ય તે કાર્ય પાર પાડી શકેજ નહિ આજ જુલમ અને દમાણથી ઉભરી આવેલા ગુસ્સા અને અર્વથીજ કોઈ પણ રાષ્ટ્ર વિજયી અને મહાન યોદ્ધા શકે નહિ. જ્યાં સુધી જાતિની ધાર્મિક જનમતિમાં એકતાને કાર્ય કરવાનો અટકાવ નથી, જ્યાં સુધી કોઈ ઉચ્ચ ભાવનાથી પ્રદીપ્ત થયેલું લિનન લિનન અંજાને એક કરેલું જગ આખા સમાજમાં બિહારથી તેમજ અન્ધરથી માણસોને આકર્ષેલું ન હોય; જ્યાં સુધી કોઈ પણ બાજુ દમાણ વા મુઠાપુરેપરી શુદ્ધિ-શક્તિ એવા સમાજને એક કરી-શકે નહિ અને તહેમાં નવજીવન અને ભાવનાનો સંચાર થઈ શકે નહિ.

અખાલાલ માતિલાલ પટેલ.

ચક્રવર્તિઠવિ હર્ષને નામે ચડેલાં સ્તોત્ર.

હર્ષ રાજા પ્રતિહામની અને સાહિત્યની એક લાભી વ્યક્તિ છે. તેઓ પ્રાચીન ભારતના છેલ્લા ચક્રવર્તિ, બાથુ મધુર આદિના સત્કર્તા અને સંરક્ષતા, સાક્ષી ઠવિ હતા. પરંતુ પ્રતિહાસ અને રમાચાર્યાકાથી પણ નેટલા તેઓ બણીતા નથી, તેટલા પ્રિયવર્ણના, નાતામન્દ અને રત્નાવલીથી વિખ્યાત છે. એ અને અપ્રસિદ્ધ તોપસવત્સરાજ ઉપરાંત ચૈત્યવન્દન અને સુપ્રમાત સ્તોત્ર પણ મહારાજા હર્ષની કૃતિ, કહેવાય છે. બૌદ્ધ ઉત્તમ સંસ્કારથી સુશાસિત નાટક લખનાર બૌદ્ધ સ્તોત્ર લખે, એ શમ્ભતાની કાટિની બહાર નથી. પરંતુ 'ચૈત્યવન્દન' અને 'સુપ્રમાત' એનાં ગદ્યે રચેલાં હોય છે. બીજા, એ વિચારવા લાગે છે. સંદર્ભક્રિને નિર્ણય કરવા સ્થેતો પડે, એટલા માટે એ સ્તોત્ર અહીં આપું છું. પહેલું, જે ચૈત્યવન્દન, તે ચીનાઈ વિષિમાં પવિત્ર બૌદ્ધ પ્રસ્તુતિ ભેગું હર્ષના નામથી ચીનમાં બજાઈ રહ્યું છે. એમાં એક ચિત્રરેખા અને તે પછી આર સખરા છે. ચીનાઈ પ્રતમાં એ નામ અષ્ટમદ્વાચૈત્યવન્દન છે. એ સ્તોત્ર નીચે મુજબ છે.

નાતિ વોધિ, પ્રવરમતુલં ધર્મચક્રં, ચ રમ્યં
ચૈત્યં ચાત્રં ત્રિશુવનમહિતં શ્રીમહાપ્રાતિહાર્યમ્ ।

સ્પાનં શ્વેદં હિમગિરિનિલયં દેવદેવાવતારં

વન્દેઽહં પ્રણમિતશિરસા નિર્ઘૃતાયત્ર યુદ્ધાઃ ॥ ૧ ॥

વૈશ્ણવ્યાં ધર્મચક્રે શિશુમગિરિતટે મીષ્મકાપોદિતીરે

શ્રાવસ્ત્યા વોધિમૂલે કુશિનગરવરે લુમ્બિની કાપિલાયે ।

કૌશામ્બ્યા સ્મેરકોષ્ટે મયુરવરપુરે નન્દગોપસ્ય રાષ્ટ્રે

યે વાન્યે શાસ્ત્ર ચૈત્યાદશવલવાલિનસ્તાન નમસ્ક્રામિ મૂર્ખા ॥૨॥

1. Smith's Early History of India વગેરે. 2. મોણ્મદ્દ કૃત ચક્રવર્તિ
3. જુનેા રેચ બાવામાં M. Ettinghausen, ફને Harsa Vardhana. 4. નાતામન્દ,
5. તપાચક્રી । 6. અનન્દહર્ષના નામે વિખ્યાત રાજા હર્ષેના આદ્યસ્તોત્ર મુદ્રાપના રચિયમાં
7. લખ્યું છે. એનો તરજુમે પણ તેલકપ્રાપ્ત બાવામાં મુસિદ્ધ થયો છે. Ettinghausen ક્રમ
Harsa Vardhana માં સંસ્કૃત મૂળ ફરી લખવામાં આવ્યું છે. 8. રાજા બળવવા
ક્રિષ્ણત પાદ પ્રવરમતુલિત વૌચવાની બહાર છે. 9. અહાર ખૂટે છે, તેથી વન્દેઽહં પા
અપૂર્ણ છે.

કશ્મીરે चीनदेशे खपतटपमुने मर्वरे सिंहले वा
छाटोढे सिन्धुपौण्ड्रे समततमगधे भेखले कोशले वा ।

नेपाले कामरूपे कलशवरपुरे काञ्चिसौराष्ट्राष्ट्रे
ये चान्ये धातुगर्भा दशबलबलिनस्तान् नमस्यामि मूर्ध्ना ॥३॥

कैलासे हेमकूटे हिमगिरिनिलये मन्दरे मेरुश्रृङ्गे
पावाले वैजयन्ते घनपतिनिलये सिद्धगन्धर्वलोके ।

ब्रह्माण्डे विष्णुभूमौ पशुपतिभवने चन्द्रसूर्यादिलोके
ये चान्ये धातुगर्भा दशबलबलिनस्तान् नमस्यामि मूर्ध्ना ॥४॥

ये चाष्टौ धातुगर्भा दशमलवर्जितः कुम्भसंज्ञाय चेत्या
अङ्गाराख्यास्तथान्ये हिमरजवनिभाः स्तूप रत्नप्रकाशाः ।

पाताले ये च भूम्या गिरिशिखरगताः सर्वतो धातुगर्भा
घुङ्गानां यानि विम्वा प्रतिदिनमसकृत् तानि मूर्ध्ना નમ્યામિ ॥૫॥

આ સધુ સ્તોત્રના પહેલા સ્તોત્રમાં છુદ્ધ શાકપત્રુનિને તથા બોધિવૃક્ષ ધર્મચક્ર વગેરે, ખીજમાં વૈશાલી વિશુભગિરિ આગરિન છુદ્ધગર્ભા કુશીનર્ગર, કપિલવાસ્તુ કૌશાખી વગેરે સ્થાનમાનાં સિદ્ધાર્થ ભગવાનના ચેત્યોને, ત્રીજામાં ભરતખંડ માંહીના તથા મહારાના ધાતુગર્ભોને, ચોથામાં મનુષ્યોક સાથે દેવલોક તથા પાતાલલોકના ધાતુગર્ભોને, અને પાંચમામાં અષ્ટ મહાધાતુજલ કુંભચેત્ય અગારસ્ત્રૂપ સર્વગત અન્ય ધાતુગર્ભ તથા બૌદ્ધ પ્રતિમાઓને નમસ્કાર કર્યા ૪. આ પ્રાય સ્તોત્રમાં જેને રસ કે ભાવ દ્રઢિયે તેનો છઠ્ઠો સ્તરજો છે નહિ. પઘાતમક રચના છે તેને લીધે કાષ્ઠ કરિતા કહે તેા બલે; આથી કવિતાનો મંધ તેા તેમાં છે જ નહિ. જેની રસની, તેની ભાષાની પશુ એમાં દરિદ્રતા છે. એનું સંસ્કૃત તંપાસીયું, તે-તે પણ મદ્દ વાંધાભરલું છે. દશબલબલિન, સ્વપતટ્ય-મુને, છાટોઢે, સિન્ધુપૌણ્ડ્રે, સમતતમગધે, કાન્ચિસૌરાષ્ટ્રાષ્ટ્રે, સિદ્ધગન્ધર્વલોકે તથા ચન્દ્રસૂર્યાદિલોકે સમાવતી થટા, લુમ્બિન્યામ્ શાસ્તુ; તથા સ્તૂપા અને સ્થાને વિભક્તિપ્રત્યય રહિત લુમ્બિની શાસ્તુ તથા સ્તૂર્પ શબ્દનો ઉપયોગ, કાપિલવાસ્તવાયામ્; ધાયસ્ત્યામ્, કૌશાન્ધ્યામ્ તથા ભૂમ્યામ્ને બહલે કાપિલોયે, કાલસ્ત્યા, કૌશામ્પ્યા તથા ભૂમ્યાનો તેમજ વિમ્વાનિને બહલે વિમ્વાનો પ્રયોગ અને મધુરા, કાન્ચી તથા કલશોના દૂંધવેલા મધુર કાન્ચી તથા કલશ શબ્દો

અવહાર, વજેરે અંશો વિચારતાં કર્નાનાં જ્ઞાન અને સક્રિય વિશે બહુ હલકા અભિપ્રાય મળેલા છે. નિપુણ કવિ હર્ષે એ રચેલું માની શકાયું નથી. એમ કહેવાય છે કે 'કિંકુ-સ્તાનથી પાછા વળતાં ચીનાઇ પ્રવાસી યવનચંચને હર્ષે રાજ્યે ચૈત્યવન્દન સ્તોત્ર સંભારણા હાખલ આપ્યું હતું. આ વાતને એ સાધુની પ્રવાસપોથી અથવા તે એના જીવનચરિત્રથી ટેકા મળતો નથી. અશ્વમેધ આદિ કૃતિની ઉત્તમ કૃતિ મૂળી આપું છે જીતરતી પંજિત્રું સ્તોત્ર હવે જેવો રમભર્મજ રાજ્યકર્તા યાદગીરીમાં આપે અને તે પણ જેની સાથે પોતે નવો સંધિસંમંધ જોડ્યો હતો તેના તત્કાના એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનને, તે સંભવત્ નથી. એ સ્તોત્ર અકવર્તિકવિની તો નહિ, પણ ચીનાઇ સાધુ Fahien ની પસંદગી હોય ખરૂં. રચેલું કહેવાય છે કે એ પ્રવાસી નવદંથી ચીન પાછો ફર્યો ત્યારે એ ચૈત્યવન્દન સ્તોત્ર અહીંથી લેતો ગયો હતો આથી એ સ્તોત્ર ઇસવી ચોથા સૈકાના ભર-ભગમાં રચાયું હોય છે. એના ત્રીજા શ્લોકના ત્રીજા ચરણમાં બૌદ્ધર્મમાં ગ્રીક વીર Menander (મિલિન્દ) ના ભસ્મરશ્ચિ ઉપરના કનથીના સ્તૂપનો નિર્દેશ છે. એ સ્તૂપ ઇસવી સન પૂર્વે બીજા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં માંધવામાં આવ્યો હતો. વળી છેલ્લા શ્લોકના ચોથા ચરણમાં શુદ્ધ ભગવાનની પ્રતિમાઓનો ઉલ્લેખ છે. બૌદ્ધર્મમાં મૂર્તિપૂજાનો પ્રચાર ફાળેને નોખ્યો છે. યવનચંચ સાતમા સૈકામાં મૂર્તિપૂજાનો ઠાક વધી પડ્યો જણાયે છે. પરંતુ તેની પ્રવાસપોથીમાં કે તેના ચરિત્રમાં કનથીના સ્તૂપનો હવાલો છે નહિ. આ બધાં કારણોને લીધે ચૈત્યવન્દનને હું ચોથા સૈકામાં મૂકું છું. તે કાંઈ સાધારણ બિહુની કૃતિ હોય છે. પહેલા શ્લોકના ત્રીજા ચરણ ઉપરથી તે હિમાલયના પાવ-તીય પ્રદેશમાં રચાયું મંભવે છે.

૧, ૨, આ બે દંતકથા M. Ettinghausenના Harsha Vardhanaમાંથી જીતારી છે. ૩ Fahien ચોથા સૈકાના પૂર્વ ભાગમાં ભરનખડમાં આવી ગયો હતો. ૪ ત્રીજા શ્લોકના ત્રીજા ચરણનું કલ્પ તે મધુરના મધુરની પેઠે કલ્પીત દ્વંદ્વ ૩૫ છે. એ ચહેર અલ્પસન્દર્ભમાં આવ્યું હતું, તે ત્યાં મિલિન્દ જન્મ્યો હતો એમ મિલિન્દપ્રજ્ઞ ઉપરથી નીકળે છે. મહાન સિંહદે મૂર્ત્યુજાનથી નીચાણમાં સિંધુ ઉપર Alexandria શહેર વસાવ્યું હતું, તે જાહુ અલ્પસન્દ સમજી છું. તેની પાસેના પ્રદેશથી સિંધુના મુખ સુધીનો મુલક તે અલ્પસન્દદ્વીપ, જેમાં કવશી આવ્યું કહ્યું છે. રાજતરંગિણી ૧૦૧ માં કહેલું કલ્પપુર સ્તોત્રનું કલ્પાવસ્થુર હોઇ. શક્ય નથી; સાચી જે તે તો અગિયારમા શતકમાં કલ્પરાજ્યે વસાવ્યું હતું. તે બાદતીર્થ ન હતું. ૫ સાત દેશોથી Menander ના ભસ્મરશ્ચિની આશ્ચી મનાવું Plutarch લખે છે તે પેશા એક કનથી ચહેર બે વીધું છે

स्तुतमपि सुरसंघैः सिद्धगन्धर्वपक्षैर्
दिवि भुवि सुविचित्रैः स्तोत्रवाग्भिर्वीर्यैः ।
अहमपि कृतशक्तिर्नामि संबुद्धमार्यै
नभसि गरुडपाते किं न यान्ति द्विरैफाः ॥ १ ॥

क्षपितदुरितपक्षः क्षीणनिःशेषदोषो
प्रवितरुनरुवर्णः फुल्लपद्मायताक्षः ।
सुरुचिरपरिवेषः सुप्रभामण्डलश्रीर्
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ २ ॥

मदनबलविजेतुः कापथोच्छेदकर्तुम्
त्रिभुवनहितकर्तुः स्त्रीलताजालहर्तुः ।
शमसुखफलदातुर्भस्त्रुरज्ञानशैलं
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ३ ॥

असुरसुरनराणां योऽग्रजन्माग्रदेवः
सकल भुवननाथो लोकसृष्ट्येकशब्दः ।
स्वर्पति मनुजघाता पद्मयीनिः स्वयंभूर्
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ४ ॥

सदयगिरितटस्यो विद्रुमच्छेदताम्रस्
तिमिरकुलनिहन्ता चक्षुरेकं मजानाम् ।
रविरपि परिलोलः सर्वथा सोऽपि सुप्तो
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ५ ॥

द्विरददन्ननपाण्डुः शीतरश्मिः शशाङ्कसु
तिलक इव रजन्याः सर्वचूडामणिर्यः ।
अविगतमदरागः सर्वथा सोऽपि सुप्तो
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ६ ॥

प्रवरभुजचतुष्कः षोडशार्धाध्वक्रो
जपनियमविधिज्ञः ^१सामवेदप्रवक्ता ।
अमलकमलयोनिः सोऽपि ब्रह्मा प्रसूतो
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ७ ॥

सुवलयदलनीलः पुण्डरीकायताक्षः
सुररिपुबलहन्ता विश्वकृद् ^२विश्वरूपी ।
हरिरपि चिरसूतो गर्भयासैरमुक्तो
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ८ ॥

हिमगिरिशिखरामः सर्पपक्षोपवीतह
त्रिपुरदहनदक्षो व्याघ्रचर्मोत्तरीयः ।
सह गिरिवरपुत्र्या सोऽपि सुसह्यशूली
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ ९ ॥

वलिङ्गुलिशपाणिर्दुर्जयो दानवारिः
सुरपतिरपि शच्या विश्वमैर्मूढचेताः ।
अनिशि निशि च सुप्तः कामपङ्के निमग्नो
दशबल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ १० ॥

हिमशशिकुमुदाभो भयपानारुणाक्षो
रक्तकठिनभुजाङ्गो लाङ्गली शक्तिहस्तः ।

१. १५४ अष्ट छे, सर्वान्तेष्टये २ ५४६ द्रुपित अक्षयि। छे, सर्ववेदप्रवक्ता अक्षयि.

३ ५४७ अक्षयि छे: विश्वरूप वायव्यानी ७३२ छे.

વલ રૂપ શયિતોડસો રેવતીઋઠલગ્નો
દશવલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥ ૧૧ ॥

ગજમુખદશનૈઋઃ સર્વતો વિગ્રહન્તા
વિગલિતમદર્ધારઃ પટ્પદાકીર્ણગણ્ડઃ ।

ગણપતિરપિ સુપ્તો ચારુગીપાનમત્તો
દશવલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥ ૧૨ ॥

અતસિકુસુમનીલા यस્ય શક્તિઃ કરાગ્રે
નવકમલવપુષ્પમાન્ મંમુલ ક્રાશ્રહન્તા ।

ત્રિનયનતનયોડસો નિત્યમ્નઃ કુમારો
દશવલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥ ૧૩ ॥

કપિલજટકલાપો રક્તતામ્રારુણાક્ષઃ
પશુપતિરતિકાલે દગ્ધકોપાતિદક્ષઃ^૨ ।

સ્મશ્ન^૩દલિતાઙ્ગ સોડપિ સુપ્તો હુતાશો
દશવલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥ ૧૪ ॥

યમવરુણકુરેરા યત્તદૈત્યોરગેન્દ્રા
દિવિ ધ્રુવિ ગગને વા લોકપાલાસ્તયાન્યે ।

યુવતિમદઋદાક્ષૈર્વીક્ષિતા^૪સ્તેડપિ સુપ્તા
દશવલ તવ નિત્યં સુપ્રભાતં પ્રભાતમ્ ॥ ૧૫ ॥

ક્રપય રૂપ ગદાન્તો વત્સમૃગચક્તિરાગ્રાઃ
ક્રાપુલહ^૫ વશિષ્ઠા વ્યાસચાલ્મીકિર્ગર્ગાઃ ।

૧ પાઠ બૂલ ભરેલો છે, ૬ પમુલ પાઠ લેજી ૨^૧ ૨ ઉપનય પાઠથી અર્થ અર્થ
કરતો નથી. તેથી ૬ પશુપતિરતિકાલેડદગ્ધકોપાવદગ્ધ । એવો પાઠ ક્રેપુ^૨ ૨. ૩ પાઠ
અટ છે. સ્મશ્નલલિતાઙ્ગ એવો અસલ પાઠ કદાચ હોય ૪-૫ પહેલા ચરણના પૂર્વ
અંડમાં લોકપાલનો નિદેશ છે. તે કારણથી જીમ ચરણનો લોકપાલાસ્તયાન્યે અને પહેલા
ચરણનો યત્તદૈત્યોરગેન્દ્રા ખડ અદલગદલ કરી વાંચવાની જરૂર છે. ૬ વીક્ષિતાઃ ને રથને
ચિહ્નતાઃ જોઇયે. ૭-૮ પહેલા અને જીમ ચરણના પૂર્વ ખડ અદલગદલ કરી વાંચ
હોય, તો ઠીક. ૯ જોડણી ખોટી છે. વશિષ્ઠ જોઇયે.

परयुवतिविलासैर्मोहितास्तेऽपि सुप्ताः ॥ १६ ॥
दशवलः तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ १६ ॥

भबजलधिनिमग्रा मोहजालावृताङ्गा
मनुकपिलकणादो भ्रामिता मूढचित्ताः ।

शममुखपरिहीणा बालिशस्तेऽपि सुता
दशबलं तत्र नित्यं सुनभातं प्रभातम् ॥ १७ ॥

अशनवसनहीना भाव्यमाना विरूपा ..
अलमाखिलविधातैः प्रेतवद् दग्धदेहाः ।

उभयगतिविधीना नित्यसुप्ताथ नग्ना
दशवल तव नित्यं सुप्रभातं प्रभातम् ॥ १८ ॥

सुप्रभातं तत्रैरुस्य ज्ञानेन्मीलितचक्षुषः ।
अज्ञानतिमिरान्धानां नित्यमस्तमितो राविः ॥ १०

सुप्रभातं सुनक्षत्रं श्रेयःप्रत्यभिनिन्दितम् ।
बुद्धं धर्मं च संघं च प्रणमामि दिने दिने ॥ २०

पुनः प्रभातं पुनस्त्यक्तो रविः
पुनः शशाङ्कः पुनरेव शर्वरी ।

मृत्युजेरा जन्म तपय ह मुने
गंगागती मूढजनो न बुध्यति ॥ २१ ॥

अज्ञानान्द्वारजनात्मासं प्रसुप्तः
 सृष्ट्याविशालशयने विषयोपधाने ।
 काले शमाशमफलैः प्रतिकीर्तमानो

जागर्ति यः सततमेव नमोऽस्तु तस्मै ॥ २२
तीर्थेषु गोकुलशतानि पिबन्ति तोयं

वृत्तिं व्रजन्ति न च वत्सल्यमभ्युपैति ।

મ અરણ્ય પાંચમી જગદગણ્યાય છે.

एवं मुनेः कविज्ञतैरपि संस्तुतस्य

न सीयते धुणनिधिर्गुणसागरस्य ॥ २३ ॥

स्तुत्वा लोकगુરં મહામુનિવરં સદ્ધર્મપુણ્યદ્રુમં

નિર્દ્વન્દ્વં હતરાગદોષતિમિરં શાન્તેન્દ્રિયં તિઃસ્પૃહમ્ ।

યદ્ પુણ્યં સમુપાર્જિતં સ્વલ્લ મયા તેનૈવ લોકોઽશિલઃ

મત્યુષે સ્તુતિર્હપિતો દશવલે શ્રદ્ધાં પરાં વિન્દતામ્ ॥૨૪॥

અહીં સ્તોત્રકાર ગરુડના વિહાર જોગ આકાશમાં પાંખ ફેડાવતા બમરા સાથે વિનયથી પોતાને સરખાવી રજીતનો ઉપક્રમ કરે છે (૧) 'પછી' શુદ્ધ ભગવાનનું લોકોત્તર સ્વરૂપ અને તેમનાં વિશ્વોપકારક ચરિત્ર સ્મરી સ્મરી કવિ તેમને નમસ્કાર કરે છે (૨,૩). એની ભક્તિએ રંગેલી દષ્ટિ બદા (૪, ૭), સૂર્ય (૫), ચંદ્ર (૬), વિષ્ણુ (૮), શિવ (૯), ઇંદ્ર (૧૦), બળરામ (૧૧), એલુપતિ (૧૨), કૌસ્તિકેય (૧૩), અગ્નિ (૧૪), મમ વરુણ કુબેર અને અન્ય લોકપાલ તથા; વક્ષ દૈત્ય અને જાગ (૧૫), કણુ પુલહ નસિથ વત્સ ભુગુ અગિરા બ્યાસ વાલ્મીકિ ગર્ગ આદિ ઋષિ (૧૬), મનુ કપિલ અને કણ્વાદ (૧૭), નિર્મન્યો (૧૮), સૈનિ ભંધતો બુએ છે. નિત્યભગત છે એક શુદ્ધ ભગવાન; એમનો એકલાના જ યાનચક્ષુ સદા ખુલ્લા છે (૧૯). ખોટું કવિ નમસ્કારપૂર્વક શુદ્ધ, ધર્મ અને સંધને કારણે જાણે છે (૨૦). ફરી ફરીને સૂર્ય ચંદ્ર જોગે આપમે છે; ફરી ફરીને જન્મ જરા ને મૃત્યુ અગાની જીવ અનુભવે છે; તપાપિ તે જન્મીતો નથી. એનો કવિ શોભ કરે છે (૨૧). એક વાર ફરીને સ્તોત્રકાર ભંધતો કુનિયામાં ગંગના શુદ્ધરૂપને નમસ્કાર કરે છે (૨૨). નવાણુના દર્શનથી તેમના ગુણો અખૂદ નહીં તે વલણ વાળા દે છે (૨૩). એવટ સ્તોત્ર રચ્યાના કણ તરીકે કવિ પરમ સાન્નિધ્યે વૃત્તિથી માગે છે, કે લોકો આ સ્તોત્રથી હર્ષ પામે અને શુદ્ધ ભગવાનનાં તેમની મંત્રણું શ્રદ્ધા જાગે (૨૪).

સૈલ્યવન્દન જેવું સુપ્રમાત સ્તોત્ર રહે નથી. એની લોપા તેટલી બટ નથી. એનો પથગથ તેવો કશુંકોર નથી. એ સ્તોત્રમાં કવિત્વ છે. પરંતુ કહેવું જોઈએ કે તે કવિત્વ હર્ષની કાટિવ નથી. એની પઠરચનામાં જે છટ લીધી છે, તે હર્ષનાં નાટકોમાં કાષ્ઠ કેમણે લીધેલી જેવામાં આવતી નથી. શ્લોક ૭ ના સોડરે જહા પ્રસુતો ખંડમાં છન્દા-શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે વિનો ફકોર ગુરુ શ્યામ, તેને સ્તોત્રકારે લિધુ લેખ્યો છે. શ્લોક ૧૩ માં અતસીનો અને શ્લોક ૧૪ માં જટાનો અન્ય સ્વરૂપે દેખાવી સૈલ્યવન્દનનાં કાચિ અને મયુરના જેવાં અનલિ અને જટ રૂપ યોજ્યાં છે. શ્લોક ૨૨ માં નિદ્રા રૂપે અખંડ રહેવા દીધો છે; તથાપિ દ્રુતે જલાતકારે લધુ ગથી લીધો છે, એટલે બને ક્રમ્પા બરાબર જ થાય છે. આ શિક્ષાને હર્ષ વાળીને જન્મત નથી; તેમ સાદિત્યના મુશબ્બમાં નિહિત પણ નથી. સ્તોત્રકાર જાગૃતી ઉપજાવિ વાપરે છે, જે હર્ષે કદી પણ વાપરી નથી.

૧૧૨. સુપ્રમાત સ્તોત્ર મૂળની બધી બુલો સાથે હર્ષની કૃતિ તરીકે મિ. પી. વી. પ્રભુએ જેતે બપાવેલા હર્ષચરિતના ઉમેશ ઉપોદ્ધાતને અંતે અખં છે.

સુપ્રમાત સ્તોત્રની શૈલી શિથિલ, કુચિત્વ, યુનરુક્તિમુસ્ત^૧ પણ છે; હર્ષની સુશ્લિષ્ટ અને સમર્થ છે. અદારમા શ્લોકમાં જોનાની બધાડી નિંદા કરી છે; એ નિંદાનાં વચન સર્વ ધર્મને પૂજનારા અને માનતુંગાચાર્યનો ખોષ શ્રવણ કરનારા રાજના મુખમાંથી નીકળેજ નહિ. બધી રીતે જોતાં સુપ્રમાત સ્તોત્ર પણ હર્ષે રૂપ, સંભવતઃ તથી, જેમ કવિચક્રવર્તિને નામે શ્યામલાદ્વંદકરે સ્તોત્ર ચડ્યું છે, તેમ અકવર્તિકવિને નામે ચૈત્યવન્દન અને સુપ્રમાત સ્તોત્રો ચડ્યાં જણાય છે. આવી રીતે ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળને નામે સાધારણજિનસ્તવન^૨ ચડ્યું છે. તે સ્તવન અર્ધવિ ચૌકુર્ધરાજની નહિ, પણ કેવિ વર્ધમાનની કૃતિ છે. સ્તવનના વીસમા શ્લોકમાં અંગેઝને હોયે હોરે વિડંબના સ્તોત્ર-કોરને વેહી પડ્યાનો પ્રસંગ આપ્યો છે, તે હેમાચાર્યનો ફિરીદધારી શિષ્યને લાગ્યા પડતો નથી; ચોગધારી શિષ્યના સંબંધમાં સંભવે છે, ખરો. છતાં એ ૧૬૭ પણ અંકા રહેતી હોય, તો સમાપ્તિશ્લોકની કર્તાના નામની વર્ધમાનઃ મુદ્રાથી તે તદન દૂર થાય છે.

ચીનાઇ પ્રવાસી યવનચંદ્રે અને ઇતિહાસે હર્ષને હડકડતો બૌદ્ધ વર્ણવ્યો. હોવાથી ચૈત્યવન્દન અને સુપ્રમાત સ્તોત્રો તેણે રચ્યાની ખ્યાતિ બૌદ્ધ દેશોમાં રૂઢ થઈ હતી. પરંતુ તે ખ્યાતિ નિર્મૂલ છે. હર્ષે બૌદ્ધ હતો જ નહિ; તે પ્રિયદર્શિનાના આરંભે 'અકવર્તિકવિ હર્ષ' એ મધાળાના લેખમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે^૩. ખરૂં છે કે મહારાજા હર્ષે વિધવા જાહેન રાજ્યશ્રીની બૌદ્ધ સાધુ દિવાકરમિત્રને લાજવણી કરી હતી, પરંતુ તેનાં દારણ, રાજ્યશ્રીનાં પોતાના જ બૌદ્ધ ધર્મ તરફ વળણ થયું હતું તે હતું. ખરૂં છે કે તેણે બૌદ્ધ નાટક લખ્યું છે. પરંતુ તે તો જેમ^૪ બિલ્હણે ગુર્જરેશ્વર કેળુદેવના અમાત્ય સંપત્કરને અર્થે ધોષાર્ધસ્તવ રચેલ છે, તેમ જાહેનને અર્થે લખ્યું જણાય છે ખરૂં છે કે તેણે યવનચંદ્રની મુદ્રાક્ષત લોધી હતી અને તેનાં વ્યાખ્યાન સંભળ્યું હતું, પરંતુ તેની સાથે યાદ રાખવાનું છે કે માનતુંગાચાર્યનો પ્રતિબોધ સમિતીનારે પણ એ જ હર્ષ હતો. માનકુળની મોક્ષ પરિપદમાં એણે અગ્રજોગ લોધો હેનો તે કમૂલ છે; પણ એ બૌદ્ધ તો ન હતો જ, અને ચૈત્યવન્દન તથા સુપ્રમાત સ્તોત્ર એનાં રચિતાં નથી.

કેરાવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

^૧ દોષભા તરીકે શ્લોક ૨૪ ના ઉપમાર્નવાક્યમાં 'ક્ષતિ મજન્તિ' પદ વધારે પડતો છે; એને મૂળતાં પદ ઉપમેયવાક્યમાં છે નહિ. શ્લોક ૧૪ માં 'રણતાપ્રાણાક્ર' પદમાં દેખીતી યુનરુક્તિ છે; ઇ. ૨ જુઓ લગુજાન્યામાલા, ગુચ્છ ૧. ૩ જુઓ 'યશોવિજયમન્થ-ભાજા', અર્ક ૭, 'જેનસ્તોત્રસંપ્રદ-પ્રથમ માળ, ૪ કુમારવિદ્યાપ્રશસ્તિકામ્યનો, ક્ષતિ; એ હેમાચાર્યના શિષ્ય હતો. ૫ જુઓ પ. ૪૦-૪૫ (પ્રિયદર્શના, આવૃત્તિ ૨). ૬ કર્ણવન્દરી નાટિકામાં જિનેશ્વરનાં મંજળાચરણ કરેલું જોવામાં આવે છે. તે પણ મંત્રી સંપૂર્ણ પ્રસન્નતા માટે કૃત્તિ જણાય છે.

આરાતામા સાન.

૧૨૧

હું મારા કમ્પાઉન્ડના દરવાજામાંથી છાનોમાનો બહાર નીકળ્યો કે તરતજ વૅન્ડી-
વેરોડાકના રસ્તાપર કાણુબર આંખને કચું ભેવા ન દે એવા ક્યાનક વીજળાનો ચમકારો
થયો અને મારી દષ્ટિમર્્યાદામાં પચસો સંપૂર્ણ શિયાળાની રાત્રિ હતી. હજુ પરાડીકે
નહોતું-ચાર પથ્રુ વાગ્યા નહોતા. આકાશમાંના તારાઓ પથ્રુ ઠંડા હતા. ઝરણુના ઉંચા
કિનારાપરથી ઉતરી, ઠંડીમાં ઠરી ગયેલાં લાતનાં ખેતરોમાં યજ્ઞને હું એક વાંસની ઝુંડ
તરફ ગયો. એ વાંસની ઝુંડમાં પોલીનીલીયન ઢમના છાપરાઓવાળું અને લેક્ટીયી
હંમેશાં ભરપૂર રહેતાં દેવળવાળું એક જાપાનીસ ગામ હતું. આ ગામમાં એક લાંબા મકા-
નમાં ઝીણા દીવો બળતો હતો. અહિં આ રી પડોચતાં મેં જીમ પાડી-“આરાતામા સાન.”

મત્યુત્તરમાં એક કદાવર આકૃતિ અંધારામાંથી મારા તરફ ચાલી આવતી મને
જણાઈ, અને મને આવકાર આપતાં તેણે માથે હાથ ઝાલ્યો. એ આકૃતિ પુરતી
હતી. તે યુવાન અને ચરીરે સુદઢ હતો. એની ગરબ્ત જાડી અને એના ગાલો ઉપમેવા
હતા એની મુખમુદ્રા એનાં એનામાં એક નીચાના જેવી દઢતાનું અને એક મોગોનના
જેવો પ્રશ્નતાવું સચન યતું. પથ્રુ એની વાંણીમાં અને વર્તનમાં અતૈકિક નમ્રતા હતી.

આ યુવાન મને એક મકાનમાં લાઇ ગયો. અહિં એ યુરોપી લઢીપર કામ કરતા હતા.
તેઓએ ખમીસ જેવું એકાદ વસ્ત્ર પહેરેલું હતું. તેમના ચહેરાપર તેજ નહોતું. આલુપાણુ
સઘળે દૂધની નાળી નાની શીશીઓ હતી. એક વખતે, હજારો એવી શીશીઓ નજરે
પડતી હતી; અને આ શીશીઓને એક પછી એક દૂધ ઉકળે ત્યાં સુધી ગરમ કરવા માટે
લઈ જવામાં આવતી હતી. આરાતામા એક લુદાજ અને ગલીર અવાજમાં કંઈ દુકમ
કરતો જણાયો અને મારી આગળ એક ઝરીમાં દેવતા લઈ આવ્યો. ત્યારબાદ તે એક
કહણ ચાંપનીઝ કાવ્ય મને આપી ગયો. આથી મને આશ્ચર્ય થયું કારણકે કેળવણી
જાપાનીસોમાના સેક્ટે એક પથ્રુ એ કાવ્ય વાંચી શકે એમ નહોતું. તેણે મને ચાંપનીઝ
સિપિના અક્ષરો આપ્યા, એના જાપાનીસ ઉચ્ચારોની ઈશિજમાં જોડણી લખી આપી અને
એ કાવ્યને ઈશિજમાં તરલુએ તથા કાટા નામનું વાદ્ય જની-સાથે એ કાવ્ય ગવાયું
હતું તેનું ચિત્ર સાથેનું વર્ણન મને આર્ધાં. મેં એ કાવ્યને અને એને સમજવાની ઇતર
સામગ્રીઓને બાળુપર મુકી અને આરાતામા તૈયાર થાય ત્યાં સુધી દોરોતું રહેણું જોઈ
થયો. મેં સિરોર ગાયોને એક વખતે ખાતાં જોઈ. આમાંની કેટલીક ગાયો તેનાં વાજરડાં

સાથે હતી; અને આ ગામડી દેખાવથી દૂર પૂર્વના મુલકમાં હોવાથી મારા જેવા એક પશ્ચિમવાસીના મનમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉપજતી લાચની લાગણી દૂર થતી હતી.

આરાતામાના વર્ગમાં હું ઘણા ઘણાં તેજ દિવસે તેના તરફ માફ ખ્યાન જેવાં અને મેં તેને એક જડશુદ્ધિનો શિષ્ય ગણ્યો. તેનો દેખાવ એક પુરુષાર્થશીલ પણ નિરાશાપૂર્ણ પુરુષના જેવો હતો. પણ મારો અભિપ્રાય પાછળથી ખોટો ઠર્યો, તેનામાં નૈસર્ગિક સંસ્કારિતાનો પ્રભાવ હતો અને તેની તરફ ખતાવેલી રહેજ પણ લાગણીને માટે તે કૃતજ નજીયો. વર્ગમાં અસ્વચ્છતાના ચિન્હો નજરે પડતા કે તરતજ તેના સહાધ્યાયીઓને તેમના કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવનાર તેજ પહેલો હતો. તે તેમનાથી જુદો-અતડે રહેતો જણાતો. પણ અંગ્રેજીના વિષયમાં તેનું ક્ષમ બહુ કાળજીપૂર્વક અને વર્ગમાં તેના ઉદ્દેશની પાસેના સ્થાનપરથી જણાય તેથી ઉલટીજ રીતે આશાજનક હતું. કાપડાનો ખબ્બાર કરતા પહેલા વર્ષના વિદ્યાર્થીઓમાંથી સારા નીવડેલા વિદ્યાર્થીઓનો જનલો એ વર્ગ હતો. અને આ વિદ્યાર્થીઓ જાપાનના સમજા વિભાગોમાંથી આવતા.

ઑકટોબર માસમાં એક દિવસ મારો વિષય સમજાવતા મારી દૃષ્ટિ નીચે પડી અને મેં એક અર્થસૂચક દૃશ્ય જોયું. આરાતામા જોડા કદાહીને ખેંઠો હતો. અને એ જોડા કેવા દતા—રોના હતા ?

ફક્ત ઈંટના રોડાંજ ! મેં જોયું કે આવા જોડા ન પહેર્યા હોય ત્યારે તેને વધારે ઠીક લાગતું કારણકે તેના જડા પગો ઉઘાડા હતા. તે દહાડે પહેલીજવાર મને મારા શિષ્યોની મરીઆદનો ખ્યાલ આવ્યો.

મેં બીજવાર જ્યારે આરાતામાને જોયો ત્યારે પુષ્કળ ગરમ પડતું હતું. સાધાર્ણ રીધામાં થઇને સુમવાટ કરતો પવન આવતો હતો અને આખું શહેર ધ્રુજાવતો હતો. મગીયાઓને પરાણથી ઠાંડી દેવામાં આવ્યા હતા અને સમજા લોકોએ મફલર પહેર્યા હતા. આરાતામાએ તે દહાડે પુરાણો લસકરી ઝગલો પહેર્યો હતો અને માથે ફૂડ હતી. જ્યારે તેણે મને તે નિર્જન રસ્તાપર આવતો જોયો કે તરતજ મને માન આપવાને તેણે આશાપરથી ફૂડ ઉતારી, અને આટલું બધું ગરમ પડતું હતું તે છતાં અમે ધણું આસ્થા પછીજ તેણે પાછી ફૂડ પહેરી. મેં પુષ્કળ અને ગરમ કપડાં પહેર્યા હતાં અને પેરેક માઉન્ડ કે જે શહેરનો સૌથી વધુ અસંશ્લિષ્ટ વિભાગ હતો તે તરફ જવાનો મેં રસ્તો લીધો. દરેક વળવાની જગ્યાએ મેં ધાર્યું કે તે મારાથી જુદા પડશે પણ તેણે તો મારી સાથેજ આવ્યા કીધું. આવતાં, પાતાંલાપમાં મેં તેના ધર સંબંધી પૂછ્યું.

અમારે પચાસ ધેર દૂધ આપવાનું હતું. અને એ આપી રહેવાને ત્રણ કલાક બેઠતા. રવિવાર સિવાયના દિવસોએ આરાતામા સાન વાગે દૂધ આપી રહેતો અને મહા દેમણે તેનું ગાંડું મુકીને બહેનામાં પગ ધોઈ, ટોપી અને બોજા પહેરી લેતો અને આઠ વાગે નિશાળે જવાનો વખત થાય તે પહેલા એક કનાક વાંચતો ત્યાંની મે ત્રણ વાગે છુટકા પછી તે પોતાનું ગાંડું પાછું ધેર ખેંચી જતો અને સાંજ સુતી શીશીઓ ધોતો.

દૂધ લેનારાં માલકો પણ એટલું માથું ખાઈ જતા કે પરમેશ્વર તોળા. દરેક સવારે અમુક શીશીમાંનું દૂધ ઓછું છે એવી ફરિયાદ તો ખરીજ. તેઓમાના પાંચ વળી તેનું વજન કરવા નીકળતા, અને શીશીને આંકડી ઉપર ટગના. દુકામા આરાતામાને અનેક રીતે હેરાન કરતા. પણ દૂધ આપવા આવનાર માણસ કોણ હતો તેનો તેમને જરા સરખે પણ ખ્યાલ નહોતો. છેલ્લું અર્ધોશિર દૂધ આપવાને અને એ માંધન સુધી ચહેરાના બળ-રના લાગમા આવ્યા. મેં આરાતામા પાસેથી ભયૂં લીધું કે તેને તેના શેડને સારૂ માલમ મેગવવાનું કામ પણ હતું અને આ પ્રમાણે એક પણ દહાડો પાડ્યા વગર તે છેલ્લા ત્રણ વર્ષ થયા પોતાનું ગુજરાન કરતો હતો.

તેણે કહ્યું—“આમાં મારો ધણો વખત જાય છે. રવિવાર અને બીજા દિવસોને બપોર પછીનો બધો વખત એમાજ જાય છે.”

દર માસે એકવાર તે પૈસા ઉઘરાવી લેતો અને એ રકમ ૪૦ પેન (૬૦ રૂપિયા) થતી. આમાંથી સેકડે બહુ થોડા ટકા લેખે એને કાંઈક પગાર બદન મળતું. તેમાંથી ત્રણ રૂપિયાથી વધુ રકમ તો દર મહિને સ્કૂલમાં એને ભરવી પડતી હતી. એનું ગુજરાન કેમ થતું—એ કેમ તલાવતો એ તો મારાથી કળી ચકાતું નથી.

અમે ધર તરફ વળ્યા ત્યારે પૂર્વ આકાશમા તારાઓ કાંઈક આછા પ્રકાશને લીધે ઝીંખા થતા જણાતા હતા.

તેણે પૂછ્યું—“તમે આ વેળાને તમારા દેશમાં શું કહો છો ? અમે તો એને “હીમાચી ગાસમુ” (જાપાનીઝ શબ્દ છે) કહીએ છીએ ”

મે કહ્યું—“અરેજોદમ.”

દૂધ વેચનાર તરીકેનો આરાતામાનો તે જેલો નેરો હતો !

આરાતામા જેવાઓની કારીઆને બહુ જરૂર છે; અને ગુજરાતને

પ્રસારાકર આનંદરામ મુકજી.

ગુજરાતમાં દુકાળ સંબંધી હેવાલ.

શ્રીદીશ ગુજરાતના જે ભાગમાં અમે તપાસ કરીને આ હેવાલ ઘડ્યો છે તેનાં જુદાં જુદાં મથકોએ તા. ૧ લી જાનેવારીથી તા. ૩૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૮ સુધીમાં નોંધાયેલા વરસાદના તેમજ છેલ્લાં પાંચ વર્ષના સરેરાશ વસાહતા આંકડા નીચે મુજબ છે:—

અમદાવાદ જિલ્લો,

ખેડા જિલ્લો.

આ વર્ષના	સરેરાશ	આ વર્ષના	સરેરાશ
(આશરે)	(આશરે)		
અમદાવાદ ૬-૨૩	૨૮-૩૬	ખેડા ૭-૨૮	૩૨-૩૫
પ્રાંતિજ ૬-૭૮	૨૬-૮૧	મહેમદાવાદ ૩-૮૨	૨૪-૮૧
મોડાસા ૧૦-૭૬	૩૨-૪૬	ભાતર ૪-૮૬	૨૮-૦
સાણંદ ૭-૨	૨૭-૬૦	નડીઆદ ૭-૩૩	૩૩-૧૮
વિરમગામ ૮-૫૦	૨૫-૬૦	મહુધા ૬-૨	૩૧-૧૪
ખારાધોડા ૭-૮૨	૧૭-૫૨	કપડવાજ ૮-૬૦	૨૬-૧
માંડલ ૬-૩	૨૦-૮૬	દામરા ૬-૮૮	૩૧-૫૮
ધોળજી ૩-૬	૩૦-૪૬	ડાકોર ૧૧-૧૫	૩૦-૫૬
ધંધુકા ૬-૩૬	૨૪-૮૧	આણંદ ૬-૬૪	૩૩-૫૪
સાણપૂર ૧૧-૮૧	૨૧-૬	બોરસદ ૬-૮	૩૨-૭૪
ધોલેરા ૬-૬૪	૨૪-૧૫	પંચમહાલ જિલ્લો.	
ધોધા ૧૩-૫૭	૨૪-૧૨	ગોધરા ૧૫-૫૨	૩૫-૭૭
		દાહોદ ૧૧-૬૩	૨૫-૨૮
		ઝાલોદ ૧૩-૪	૨૬-૩૭

અનાજ અને ઘાસના ભાવોમાં ચડતો વધારો, જે દુકાળની પ્રમાણની તુલના કરવાતું બીજું પોરણ છે. તા. ૧૫ મી ઓક્ટોબર ૧૯૧૮ ને દિવસે અને ૩૧ મી મેને દિવસે નોંધવામાં આવેલી મુખ્ય ખેતરોની ચીજોના ભાવની સરખામણી નીચેના કોષ્ટકમાં રજુ કરી છે:—

(દર રૂપીએ ચેર-અમીળ)

ઘઉં	ચોખા	જુવાર	ખાજરી
મુંઘાઈ ૭-૧૦	૮-૧૪	૮-૧૪	૧૧-૦
અમદાવાદ ૬-૦	૧૦-૦	૮-૦	૧૦-૦
		.....	.....
			૬-૬ ૧૧-૦

*આ ભાગને દુકાળનું ક્ષેત્ર કહ્યું છે. પરંતુ ગુજરાતના બાકીના ભાગ વિશે અમે કંઈ કહ્યું નથી. તે છતાં એટલું જણાવી શકાય કે સુરત અને ભરૂચ જિલ્લાઓમાંથી જે ખાખર મળી છે તેમાં ઘાસનો દુકાળ અને થોડે ભાગે ચાકની નિષ્ફળતા હોવાનાં સૂચન થયેલાં છે.

ખેડા	૭-૮	૬-૮	૮-૦	૧૦-૪	....	....	૬-૦	૧૧-૦
પંચમહાલ	૮-૦	૧૦-૦	૮-૦	૧૦-૦	.....	.....	૬-૦	૧૦-૦
ભરૂચ	૬-૦	.....	૧૧-૦	.....	૧૦-૦	.....	૮-૦	
સુરત	૭-૬	૬-૮	૬-૪	.....	૬-૮	.....	૬-૮	૧૧-૨

તા. ૨૦ મી સપ્ટેમ્બરે નોંધેલા માસિક આંકડાઓ બતાવે છે કે ૧ જાંગાળી મહુ સુકું ઘાસ મુંબઈમાં રૂ. ૨-૭-૫ ના ભાવે, અમદાવાદમાં રૂ. ૩-૧૪-૫ ના ભાવે, ભરૂચમાં રૂ. ૨-૬-૫ ના ભાવે, અને સુરતમાં રૂ. ૩ ના ભાવે મળી શકતું હતું. ખેડા અને પંચમહાલ માટે કાંઈ આંકડા આપવામાં આવ્યા નથી. તપાસના ક્ષેત્રની બહારના ભાગોમાં જે ભાવ છે તે પણ અહીં એટલા માટે ટાંક્યા છે કે એકજ ભૂતના આખા વિસ્તારમાં તેનો સામાન્ય વધારો ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. એ આંકડાજ પોતાની કહાણી કહે છે. ભાવમાં એ વધારો ઘણા પ્રમાણમાં લડાઈની સ્થિતિને લીધે અને રેલ્વેની મુશ્કેલીને લીધે થયો છે પરંતુ હરવર્ષના જેવા ખરીદ પાકથી ભાવમાં સારો ઘટારો થઈ જાય. તેથી તેમાં થયેલો વધારો, દુષ્કાળની સ્થિતિ સ્પષ્ટ રીતે સૂચવે છે.

અમે એકદમ કહી શકીએ છીએ કે આખા અમદાવાદ જિલ્લામાં-ઘોઘા તાલુકાના 'કા ભરેલા અપવાદ શિવાય-તેમજ ખેડા જિલ્લામાં અને પંચમહાલના મોટા ભાગમાં વરસાદનું વાવેતર ઘણું ખરું નિષ્ફળ નીવડ્યું છે. સંકટવાળા વિસ્તારના એકે ભાગમાં અનાજનો એક પણ ટાણો અથવા ઘાસનું તણખડું નથી એમ આ ઉપરથી કહેવાતું નથી. પ્રથમ તો નહેર અથવા કુવાના પાણીથી જે ખેતરોમાં વાવણી થઈ છે તેમાં સામાન્ય રીતે સાધારણ સારો પાક થયો છે અને તેની કાપણી હાલમાં ચાલી રહી છે. નહેરો વિનાનો વિસ્તાર કે જે પ્રમાણમાં ઘણો મોટો છે તેમાં ખેતરે ખેતરે, ગામે ગામ અને તાલુકે તાલુકે સ્થિતિ જુદી જુદી હોય છે. અપટાની સંખ્યા અને સમય, જમીનની ફળદ્રુપતા અને જાત, ખેતીના રોગોનો ઉપદ્રવ તેમજ ખીન્ન પરચુરણ સંયોગો ઉપર પાકનો આધાર હોય છે. આથી જો મોટા ભાગમાં પાક એટલો નિષ્ફળ થયો છે કે ત્યાં સંપ્દશાઃ ઘાસનું તણખડું કે અનાજનું કણ નથી તો પ્રમાણમાં જુજ ભાગમાં જે ચાર મહુ બાજરી અથવા તો ઘાસના સો બસો યુગ થયા છે કે જેથી ખેડુતો અને તેમનાં ઘરોનો થોડાક માસ સુધી નિભાવ થઈ શકે. ખાકીના ભાગની સ્થિતિ આ બેની વચ્ચેની છે. જ્યારે વધારેમાં વધારે ફળદ્રુપ અને વધારેમાં વધારે લાવ્યશાળી ગામોએ આ રીતે અનાજ અને ઘાસનો થોડાક મારાનો જથ્થો મેળવ્યો છે ત્યારે ખાકીનાની સ્થિતિ, વર્ષોંઘ્યા કરતાં વધુ સારી રીતે કલ્પી શકાયો.

આ હેવાલ માટે અમે દુષ્કાળના વિસ્તારના મોટા ત્રણ વર્ગ પાકીએ છીએ. એમ કગતા પહેલાં એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે દરેકે દરેક ગામડાંની ખાસ

સ્થિતિનો વિચાર ગાળુએ મૂકીને ગામડાંના આખા જથ્થાની સામાન્ય સ્થિતિ ઉપરથી આ વર્ગણી કરવામાં આવી છે.

(૧) જે વિસ્તારમાં વરસાદના પાકે ણિદુલ નિષ્ફળ નીવડ્યા છે અને જ્યાં નહેર કુવાની સવડ નહીં છે અથવા નથી તે ભાગ સાથી વધારે સંકટલાયે છે તથા ત્યાં ગતવર નિવારણની જરૂર છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં ધોળકા અને ધંધુકાના ભાગ પ્રદેશ, દક્ષિણ વિરમગામ, દક્ષિણ-પશ્ચિમ સાણંદ અને દક્ષિ તુ-પશ્ચિમ ધોળકાનો નળ કાંડાનો અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ, લગભગ આખો મોડાસા પેટા મહાવ અને પ્રાંતિજનો અંતિમ ઉત્તર ભાગ પૂરેપૂરું સંકટલાય છે. જેડામાં ખાસ કરીને આખા માતર અને મહેમદાવાદ તાલુકા, નડીઆદ અને કપડગાંજનો મોટો ભાગ, ઠાસરાનો મોટો પ્રદેશ અને આણંદ અને જોરસદનો કાંડાનો ગામો સાથી વધુ સંકટલાય છે. પંચમહાલમાં ગોધરા અને દોહદના મોટા ભાગ અને આખો બલોદ તાલુકો-એનો આજ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. ઉપર જણાવેલા પ્રદેશોમાંથી સારાં ઢાર અને ભેંસા મોટી સંખ્યામાં વેચાવા અને પાંજરપોળોમાં મોકલાવા માંડ્યાં છે. કેટલાંક ઢાર ભુખ-ભરાથી મરણ પામ્યાં છે. દુખમાં તવાઈ ગયલાં ઢારોના ટોળે ટોળાં અહીં તહીં ફરેથી રખડતાં અને જમિનમાંથી ઘાસનાં મુળાડીમાં ઉખાડી ચરી ખાતાં ભેવામાં આવે છે. અમને માનવાને કારણે છે કે ઘરડાં અને અશક્ત માણસને પણ આ વિસ્તારમાં ભુખારાની અસરો લાગવા માંડી છે.

(૨) જે પછી જે પ્રદેશ આવે છે કે જેમાં માત્ર વર્ષાથી તો કંઈ પાકયું નથી પણ જ્યાં કેટલાંક ખેતરોમાં કુવાઓ અથવા નહેરોના પાણીથી કંઈક પકવ્યું છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં પશ્ચિમ ધંધુકા, સાગરમતિ પાસેના સાણંદ અને ધોળકાના પૂર્વ ભાગ, અને દશકોઈ તાલુકાના કેટલાક ભાગ આ વર્ગમાં આવે છે. જેડામાં આ વર્ગમાં ગણાવવાં લાયક કોઈ ખાસ ગાળો નથી. અહીં તહીંના થોડાક એકરોગા હવામાં ફરફરતા ઉંચી જુવારના ઢાંડાઓ અથવા નવી કાપણી કરેલા ઘાસના ઢગલાઓ મુલાકાત લેનારની આંખોને આનંદ આપે છે પરંતુ તેઓ જરેખર રણમાં લીંણોતરી સમાન છે. સશક્ત જુવાનો અને છોકરાંને નહેરકુવામાં ખેતરોમાં હજી થોડા વખત સુધી કામ મળતું રહેશે. પણ આ ગાળામાં ખેડુનેના મોટા ભાગને ઘાસનો દુકાળ ખડખડ લાગે છે અને અશક્તની માડી દયા થાય છે. પહેલા વર્ગના વિસ્તારમાં મદદ આપવામાં આવ્યા પછી લગભગ તરત જ આ વિસ્તારનું નિવારણ કરવું જોઈએ.

(૩) છેવટનો એવો વિસ્તાર છે કે જેમાં થોડાક ખરીફ પાક ઉતર્યો છે અને જેમાં કુવા વગેરેની સંખ્યા પણ કંઈક સંતોષકારક છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં ધોધા, તથા ઉત્તર વિરમગામ અને પ્રાંતિજ તાલુકાના કેટલાક ભાગ આ પ્રકારના છે. જેડામાં નડીઆદ, આણંદ અને જોરસદનો કેટલક ભાગ અને ઠાસરાનો થોડાંક ગામો આ વર્ગમાં સમાય છે. વળી દેહદ તાલુકાની સરહદનો થોડાંક ગામો

અને ઓલોદના એથી થોડાંક ગામો જેમાં મકાઈનો થોડો પાક ઉતર્યો છે-અને ત્યાં ગરીબ લોકોનો નિવોહ મકાઈ પર થાય છે-તેમને પણ આમાંજ ગણવાં જોઈએ. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ વિસ્તારમાં પણ થોડાક માસ પછી દુકાળની સખત અસર લાગવાનો સંભવ છે.

નિવારણની પદ્ધતિ સંબંધી બોલતાં અમે સરકારને પ્રથમ તો વિનંતિ કરીશું કે ગુજરાતના સંકટવાળા વિસ્તારમાં દુકાળની સ્થિતિ તેમણે તરતજ જાહેર કરવી જોઈએ. મુંબાઈની ધારાસભાની હેમણ્ડજ મળેલી બેઠકમાં ના. હરિલાલ દેસાઈલાઈએ પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સરકારે જણાવ્યું છે કે “સરકારે હાલની સ્થિતિ સંબંધમાં કમિશનરોના વિગતવાર હેવાલો માગ્યા છે અને એ હેવાલ ઉપર વિચાર ચલાવ્યા પછી જરૂર જણાયે ત્યારે દુકાળ જાહેર કરવામાં આવશે.” સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતમાંજ વરસાદનાં છેલ્લાં ઓપટા પડ્યાં હતાં અને ખરેખર અભયજ જેવું છે કે ચોમાસુ ચોક્કસ ખાતમ થયે બે માસ વીત્યા પછી કલેક્ટરો અને કમિશનરોએ પોતાની હકુમતના વિસ્તારની સ્થિતિના વિગતવાર હેવાલ મોકલી આપ્યા નથી. ખેડુતો અને જાહેર પ્રજા આવી મંદતા અને બેદરકારી સહેવાને તૈયાર નથી અને ઠરે ખરો સમય આવી પહોંચ્યો છે કે જ્યારે સરકારે સંકટવાળા વિસ્તારમાં દુકાળની હયાતિ જાહેર કરીને દુકાળ નિવારણની રાજનીતિને ચોક્કસ રીતે સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

દુકાળ જાહેર કર્યા પછી તરતજ દુકાળવાળા આખા વિસ્તારમાં જમીન મહેસુલ તદ્દન મોકુફ રાખવાની અને કેટલુંક માફ કરવાની ઉદાર રાજનીતિ જાહેર કરવી જોઈએ. નિવારણની તાકીદ અને સંકટના પ્રમાણમાં અમે દુકાળવાળા વિસ્તારને ૩ વર્ગમાં વહેંચ્યો છે. પરંતુ અમે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઉત્તમ વિસ્તારમાં પણ અનાજ અને ઘાસનો થોડોજ પાક ઉતર્યો છે અને અમને એમ કહેતાં જરા પણ આનાકાની થતી નથી કે બાકીનાની માફક આ વિસ્તારમાં પણ મહેસુલની તદ્દન મોકુફી અને માફીનો પ્રજાને હક્ક છે. ગયે વર્ષે સુલતવી રહેલું મહેસુલ અને પાણી ન આપ્યું હોય ત્યાં આકારપર ચઢાવેલો હીમાયતનો દર તો માફજ કરવો જોઈએ. અને આ રાજનીતિ જાહેર કરવામાં કોઈ પણ જાતની ઢીલ પણ થવી જોઈએ નહીં. ખરેખર જો દુકાળ કમિશનરોની લલામણાં મુજબ તત્કાળ કામ લેવાયું હોત, તો આવી રાજનીતિ બધા વિસ્તારોના સંબંધમાં નહીં તો ઓછામાં ઓછા ઠાસરા, અને કપડવંજ જેવા તાલુકાઓ કે જ્યાં ડીસેમ્બરની પાંચમી તારીખથી મહેસુલનો પહેલો હકતો શરૂ થાય છે ત્યાં અત્યાર અગાઉ જાહેર કરવામાં આવી હોત. બાકીના વિસ્તારના સંબંધમાં આવી જાહેરાત ડીસેમ્બરના પહેલા અઠવાડિયા કરતાં મોડી પહાર પાડવી જોઈએ નહીં કેમકે પહેલો હકતો સામાન્ય રીતે પાંચમી જાનેવારીથી શરૂ થાય છે. મોકુફી અને માફીની આવી રાજનીતિ જેમ દુકાળના શરૂઆતના વખતમાં લોકોની

આર્થિક સ્થિતિમાં રાહેત આપવાને માટે તેટલીજ તેમના હૃદયબળને ટકાવવાને માટે સ્વીકારવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં કંબુસ રાજનીતિ અને તે બહિર કરવાની ઢીલ એ બંને સામે અમે સરકારને ચેતાવીએ છીએ કે રખેને તેથી ખેડાની લડતમાં લોકસમૂહમાં જેવો અસંતોષ ઉત્પન્ન હતો તેવો ન થાય.

આ સંબંધમાં બે મુદ્દા ઉપર ભાર મૂકવાની અમે રજા લઈએ છીએ. પ્રથમ મુદ્દો રૂના પાકની સ્થિતિનો છે. સંકટવાળા વિસ્તારમાં બે જાતનું રૂ થાય છે (અ) જડીઓ અને (બ) કાનવી. પ્રથમ જાત એક વખત વાવ્યાથી સતત ત્રણ વર્ષ સુધી પાક આપે છે અને આથી એમ આશા રાખી શકાય કે આ જાત ત્યાં વાવવામાં આવી છે ત્યાં તેનો પાક રીતસર ઉતરશે. હવે આ વિસ્તાર ખીજાની સરખામણીમાં ઘણો નાનો છે. એ ઉપરાંત પાછોતરના વર્ષોદની નિષ્ફળતા અને ઑક્ટોબરના બાળી નાંખે એવા તાપથી આ રૂના છોડવાઓનું સત્વ ધણું ખર્ચ નાશ પારખું છે અને તેની સંખ્યા પણ કમી થઈ ગઈ છે. કાનવી કપાસ વધારે વિસ્તારમાં વાવવામાં આવે છે તેનું લવિષ્ય કાંતો તદ્દન નિરાશાભરેલું છે-તે છોડવાઓ ઝાકળ અથવા માવમથી ઉગી ન નીકળે એવા ઘણાજ ટુંકા અને કરમાએલા છે-અથવા તો અત્યંત શંકાસ્પદ છે. ત્યાં પ્રમાણમાં તે સારામાં સારાં દેખાય છે ત્યાં પણ ઘણું ઠેકાણું તેના ઉપર પીળાં ફૂલો દેખાય છે અને તે ગરે છે એ ચોક્કસ ખરાબ પાકની નિશાની છે. આથી જે મહેસુલી અમલદારે કેટલેક ઠેકાણે ઉભા પાકનાં શુલાળી ચિત્રો દોરતા જણાય છે તેમણે કપાસની આનાવારીનો અડસટ્ટો ખાંધતાં સૌથી વધારે કાળજી રાખવી જોઈએ.

જે બીજા મુદ્દા ઉપર અમે ધ્યાન જોવીએ છીએ તે એ છે કે અમલદારોને ખાસ હુકમ આપવા જોઈએ કે રૂ, જુવાર, ખાજરી અને ઘાસની ભારે કિંમત આનાવારી ગણતરી વેળા તેઓ ધ્યાનમાં લે નહિ. લડાઈથી ઉંચે ચઢેલી કિંમત હુકાળથી વળી વધારે ચઢી ગઈ છે. આથી જે જુગ રથને વર્ષોદથી કંઈ પાક થયો છે ત્યાં સાધારણ રીતે ઉતરેલા અનાજ અને ઘાસના કંગાલ પાકની ઉંચી કિંમત ધ્યાનમાં લેવી એ વિપરીત પુલિતો અને ગંભીર અન્યાય ગણાય. વળી આ વર્ષના પાકના જથ્થા સાથે સાધારણ વર્ષના પાકના જથ્થાની સરખામણી કરીનેજ આનાવારીની ગણતરી થઈ શકે છે. પરંતુ આ વર્ષના પાકની એકંદર કિંમતની સરખામણી સાધારણ વર્ષના પાકની કિંમત સાથે કરવી એ કેવળ ભ્રમજનક છે કેમકે તેથી ખેડુતોની આર્થિક સ્થિતિ વિષે તદ્દન ખોટો ખ્યાલ ઉપજશે. પાકની કિંમત વધવા સાથે જિંદગીની જરૂરીઆતની ખર્ચ વસ્તુઓના ભાવો ઉંચે ચઢી ગયા છે અને વળી પાકની નાણાંની કિંમત ઘણું અંશે કાલ્પનિકજ રહેશે કેમકે તેથી ખેડુતોની પોતાની જરૂરીઆતો ચોક્કસ માસને માટે પણ ભાર્યેજ પુરી પડી શકશે.

મહેસુલ મોકુફ રાખવા અને માફ કરવાના પ્રશ્ન પછી બીજો અગત્યનો પ્રશ્ન, રવી પાક, ઉગાડાણી બુવાર અને લ્યુસર્ન (વિલાયતી) ઘાસ-રજકો બની શકે તેટલા વધારે જગ્યામાં ઉગાડવામાં મદદ કરવાનો અને તેને ઉત્તેજન આપવાનો છે. વડોદરા રાજ્યમાં આ દિશામાં એક ઘણી સારી પ્રથા અનુસરવામાં આવે છે. તે અનુસાર દુકાળની ગરુઆતની મોસમમાં તગાવીના ઘણા મોટા ભાગની રકમ નવા કુવા ખોદવા માટે અને બુના અમરાવવાને આપવાને નિયત કરવામાં આવે છે. વડોદરા રાજ્યના દુકાળના કામકાજના રિપોર્ટોમાં જણાવ્યું છે કે આ ડહાપણ ભરેલી અને ઉદાર રાજનીતિના પરિણામે ઘણી મોટી સંખ્યામાં કુવા વધ્યા છે અને તે દુકાળની માઠી અસર સામે ખરેખર હમેશના રક્ષણ રૂપ થઈ પડે છે. જોવીજ પ્રથા અહીંયાં અમલમાં મૂકવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ અને કુવાની તગાવીને લોકપ્રિય કરવાને તથા તેનો લાભ લઈ બને તેટલા વિસ્તારમાં રવી અને બુવાર પાક પાઈ શકાય તે માટે કુવાઓ ખોદવાને અમલદારો અને ખાનગી ગૃહસ્થોએ લેગા મળીને ખેડુતોને સમબુત આપવી જોઈએ. ખેતીવાડી ખાતાએ પણ પોતાનાં ખાતાનાં માણસોમાં વધારો કરીને તથા દરેક તાલુકામાં ખેડુતોને સગવડ પડતી શરતોએ મંજૂઆખંધ કુવાઓ શારવાના યંત્ર સુલભ કરીને આ બાબતમાં મદદ આપવી જોઈએ. અમને જણાય છે કે હોલ આ યંત્રોની સંખ્યા અને તેનો ઉપયોગ કરવાની પદ્ધતિ સંતોષકારક નથી, અને આ બાબતમાં સનાધીથી સુધારો કરી હાલની સ્થિતિની જરૂરીઆતનું જ્ઞાન ખેતીવાડીખાતાએ ખતાવવું જોઈએ.

અમે વધુ ભલામણ કરીએ છીએ કે, ખેતીવાડી ખાતાએ ખાસ કુશળ માણસોને પસંદ કરેલા વિસ્તારોમાં મોકલી ખેડુતોને તેમનાં ખેતરોમાં લુસર્ન-વિલાયતી-ઘાસ ઉગાડવાને પ્રેરણા કરવાનું કામ સોંપવું. ઘણે ઠેકાણે જોવા મોટા વિસ્તાર આવેલા છે કે જ્યાં પાણી ઘણું ઉંડાં હોતાં નથી અને જ્યાં વિલાયતી ઘાસ ઘણી સહેલાઈથી વાવી શકાય, અને કાચા કુવાના પાણીથી તે પંકવી શકાય. સરકારે કાચા કુવા કરાવવા માટે તેમજ કોશ, વરત વગેરે માટે તગાવી આપવી જોઈએ તેમજ લુસર્નનાં બીજ અને તેના વાવેતર માટે જરૂરી સલાહ સુલભ કરવી જોઈએ. જે થોડીક જગ્યાઓએ આ અખતરાની સફલતા પુરવાર કરવામાં આવે તો તેનું અનુકરણ બીજા જગ્યાઓએ સપાટાખંધ થશે અને પરિણામે હંમેશાં એકરમાં આવતા ચોમાસા સુધી એક પછી એક ઘાસના પાક ઉતર્યા કરે તથા ઘાસની તંગી કંઈક અંશે દૂર થાય.

ધરીગેશન ખાતાએ પણ સમયને અનુસરીને જોવી પ્રવૃત્તિઓ આદરવી જોઈએ કે જેથી હાડમારી લોગવતા ખેડુતોનાં સંકટ કંઈક કમી થાય પણ આમ નથી બનતું એટલુંજ નહિ પણ હાલની સ્થિતિની જરૂરીઆત તરફ તે ખાતું ઘાતકી ખેતરકારી બતાવતું જોવામાં આવે છે. તે ખાતું અસલાહી તગાવને નહેરના પાણીથી ભરી દેવાં માટે

અને પ્રાંતિજમાં બોળ તળાવ પાસે આછા ઘાસના ધોડાકે એકરમાં ઢેર ચરવા દેવા માટે નાણાંની એવી રકમો કઢાવે છે કે જે હાલને વંખતે ધણીજ મોટી ગણવી નેધંએ. સરકારે પોતાના ધરીગેશન ખાતાના અમલદારોને તરત એવા હુકમ કાઢવા નેધંએ કે કંઈ પણ રકમ લીધા શિવાય ન્યાં બની શકે ત્યાં ગામનાં તળાવો પાણીથી ભરવાં અને પોતાના તાળા નીચેના ઘાસના વિસ્તારોમાં ઢેરોને ચરવા દેવાં.

ગામડાંઓમાં બની શકે ત્યાં સુધી બી, કોથ, વરત વગેરે ખરીદવા માટે અને ન્યાં જરૂર જણાત ત્યાં પાકની કાપણી સુધી નિભાવ માટે તગાવીની રકમો સરકારે ઉદારતાથી વહેંચવી નેધંએ. સરકારે હમણાંજ ધારાસભામાં જણાવ્યું છે કે, ગુજરાતના જીલ્લાઓમાં તગાવીની વહેંચણી માટે ચગાઉ મંજૂર કરેલા ૭૫૦૦૦ ઉપરાંત હા લાખ રૂપીઆ મંજૂર કર્યા છે. હાલને માટે આ રકમ પુરતી ગણી શકાય. પણ આટલુંજ ણસ નથી. સરકારે મહેમુલી અમલદારોને ખાસ સૂચનાઓ આપવી કે જેમને તગાવી નેધંતી હોય તેઓને ઘણી ઢીલ થાક એવા વહીવટના જાળમાં ઉતરવાની ફરજ પાડયા વિના અને એકાદ નાનીશી રકમ એળવવા માટે એક કરતાં વધુ વખત ઘણા માઇલોની સુસાફરી કરવાની અગવડમાં તેમને મૂક્યા વિના તે તેમને ગામ જઈને વહેંચવી નેધંએ. વળી હાલની રકમો ખપી જાય કે તરતજ બીજી જરૂરી રકમો મંજૂર થશે, એવી સરકારે પોતાના તાળાના નોકરોને ખાત્રી આપવી નેધંએ.

અમે વધુ વિનંતિ કરીએ છીએ કે, ચાર વર્ષની લડાઈને લીધે વધુ મુશ્કેલ થઈ પડેલી હાલની દુકાળની સ્થિતિની ખાસ મુશ્કેલીઓ ધ્યાનમાં લંધને સરકારે આ વર્ષે તગાવી ઉપર કંઈ પણ બ્યાજ લેવું નેધંએ નહીં. હાલની તગાવી પાછી લેવાની પદ્ધતિને લીધે ખેડુત તે લેવાને હમેશાં નાખુશ હોય છે, અને તેથી વડેદરા રાજ્યમાં આ પ્રથા અનુસરવાથી ઘણો લલ થયો છે. અમે જાણીએ છીએ કે સરકારે અત્યાર સુધી જે રાજનીતિ ગ્રહણ કરી છે તેમાં એક અગત્યનો સુધારો કરવા માટે અમે વિનંતિ કરીએ છીએ પરંતુ અમે તે એટલા માટે સૂચવીએ છીએ કે તેથી હાલના કરતાં વધુ અનાજ અને ઘાસ ઉગાડી શકાશે અને ઘણાં માણસો અને ઢેરોને એમને એમ નિભાવ થશે એવી અમારી માન્યતા છે.

અમે હવે ઘાસ પુરૂં પાડવાના પ્રશ્ન વિષે લખીશું. સરકારે દુકાળના વખતમાં સ્વીકારેલી રાજનીતિની એ એક પ્રથા છે કે સંકટવાળા વિસ્તારમાં જૂદી જૂદી જગ્યાઓએ ઘાસનો મોટો જથ્થો તેઓ મોકલી આપે અને ખેડુતોને તે સસ્તા દરે વેચે. ધારાસભામાં હમણાંજ સરકારે જણાવ્યું છે કે તેમણે ઉત્તર ગુજરાતમાં ૨૫ લાખ પાઉંડ ઘાસ મોકલ્યું છે અને તે ખપી ગયું છે. આ પાછલી હદીકત સામે અમે મંજૂર થઈ ગયાં હોવાથી એક એક અગત્યની ખરબચડી છે કે નહીંઆદ અને બારેજીમાં

ધાસની ગાંસડીઓની મોટી સંખ્યા હજી પડી રહેલી છે. સરકારે દેખીતી રીતે આ હકીકત એટલા માટે જણાવેલી લાગે છે કે અત્યારે જ્યારે સરતા ધાસની માગણી ઘણીજ થઈ રહી છે ત્યારે બેલેન્સમાં પડી રહેલી ગાંસડીઓ સંબંધી કારણ આપવું તેમને મુશ્કેલ જણાયું હશે. ખરી બાબત એ છે કે સરકારી ધાસ માત્ર તેજ ખેડુતોને વેચવામાં આવે છે કે જેમણે પોતાના બળદોનાં સાધનથી નુવારનો કે રવી પાક કર્યો હોય. વળી, દરેક ગળદ દીઠ ધાસની આશરે બે ગાંસડી આપવાનો રિવાજ છે. હવે આ પાક માત્ર ન્યાં કુવા કે નહેરની સગવડો હોય ત્યાંજ ઘઈ શકે. આવી ખાસ સગવડવાળા ભાગ્યશાળી ખેડુતોને ધાસના સરકારી જથ્થાનો લાભ મેળવવા માટે પોતાનાં ગામોથી કેટલાક ઠેકાણે ૨૦-૩૦ માઈલની મુસાફરી કરવી પડે છે. માત્ર, ધોળકા, મોડાસા તથા આણંદ અને બેરસદનાં કાંઠાનાં ગામો જેવા કેટલાક આખા તાલુકાઓ અને તાલુકાના ભાગ એવા છે કે જ્યાં તેમની પોતાની હંદમાં ધાસ મળી શકતું નથી. સેંકડો ગામોમાંથી સરતા ધાસ માટે માગણીની ખૂબી સંભળાય છે તેથી માત્ર કુવાઓ વાળી જેતીમાં રોકાયેલા બળદો માટેજ નહીં પરંતુ ખીજ બળદો અને ખીજ કીંમતી ઢોર માટે પણ-અને તેમના નિલાવમાં સરકાર તેમજ પ્રજાનું હિત રહ્યું છે-સરકારે સરતી ધાસ આપવી જોઈએ. સરકારે હમણાં જણાવ્યું છે કે આ ઇલાકામાં ધાસને લગતી વ્યવસ્થા કરવા માટે એક ખાસ અમલદારની નિમણૂક રી છે અને હાલ તુર્ત તે ધાસનો જથ્થો કેટલો છે તેની તપાસમાં રોકાયેલો છે. રમ્યાન અમૂલ્ય સમય પસાર થાય છે, સેંકડો ઢોર મરે છે અને સૌથી સારી જાતનાં ઢોરમાંથી હાજરોની સંખ્યાનું વેચાણ બહુજ સરતા દરે થાય છે અથવા તો તેમને પાંજરાપોળોમાં મોકલવામાં આવે છે કે-ત્યાં તેમને રોગી અને ઘરડાં ઢોર સાથે પુરવામાં આવે છે અને આવતા ચોમાસા પહેલાં તે કદાચ મરી જશે અથવા તો ભૂખથી તવાઈ જશે એમ લાગે છે. સ્થિતિ ઘણી ગંભીર છે અને સરકારે ધાસનો કેટલો જથ્થો મેળવી શકાશે તેની ગણતરી કરતે કરતે સૌથી પ્રથમ તો સંકટવાળા તાલુકાઓના પ્રત્યેક મુખ્ય મથકમાં ધાસનો એક કે બે માસ ચાલી શકે એટલો મોટો જથ્થો લાવવો જોઈએ અને કુવાઓવાળાં જેતરોના બળદો માટેજ માત્ર નહીં પરંતુ બધાં કીંમતી ઢોરના નિલાવ માટે પંદર રૂપીએ પચીસ મણના સરતા દરથી તે છુટથી વેચવો જોઈએ. જરૂરી ધાસનો જથ્થો તરતજ મુસ્ત અને સુંબાઈ વચ્ચેનાં નૂદા નૂદાં રેશનોએ ધાસનો ધમધોકાર વેપાર ચાલી રહ્યો છે તેમાંથી સરકારે વેચાતો લેવો જોઈએ.

ધાસભાની હમણાંજ મળેલી જોડકામાં સરકારે આપેલા એક જવાબ ઉપરથી જણાય છે કે હજી સુધી ધાસ તમાવી તરીકે આપવાનું સરકારે શરૂ કર્યું નથી. આમાં સરકારે પોતાની ફરજનો ભંગ કર્યો છે. અત્યંત દુઃખજનવાળા નિલાગમાં આ પ્રકારની મદદ પહોંચાડવામાં શરૂઆત કરવા માટે સરકારે હવે જરાકે વળત ગુમાવવો જોઈતો નથી.

આ દિશાના સરકારના પ્રયાસોમાં મુખ્યત્વે ખાતેની એક મધ્યસ્થ કમીટીએ સ્થાનિક કમિટીઓની મદદથી પુરવણી કરવી જોઈએ. જોમ્બે સેન્ટ્રલ ફેમિન રીલીફ કમિટીએ ૧૯૧૧-૧૨ ના હુકાળમાં કરેલું કામ આ જાતના કામના એક ઉત્તમ નમૂનારૂપ છે અને આ વર્ષે જરા પણ ઢીલ વિના તેનું અનુકરણ થવું જોઈએ. સ્થાનિક સરકારે આવી કમિટીનાં ઘાસને લગતાં કામકાજમાં તેમને જોઈતાં વેગનોની સંખ્યા પુરી પાડીને અને તે સાથે આવી કમિટી તરફથી તેમજ ખાનગી વેપારીઓ તરફથી થતી ઘાસની આયાત માટે સરતો દર જેળવી આપીને ખાસ મદદ આપવી જોઈએ.

સરકારે સંકટવાળા વિસ્તારમાંના જેડુતોને ખાખર આપી છે કે તેમનાં ઘરોનો નિભાવ ધરમપોર રાજ્યનાં જંગલોમાં દરેક ઘેર દીઠ પ્રમાણમાં જુજ રકમ આપવાથી કરી શકાશે. જેડુતોની સંકુચિત ખુદ્ધિને લીધે તેમજ આ દિશામાં ભૂતકાળમાંના એવાજ અખતરાઓની નિષ્ફળતાને લીધે આ કિંમતી સગવડનો લાભ સંતોષકારક સંખ્યામાં જેડુતોએ લીધો નથી. ધરમપોર ખાતેની ચોક્કસ સ્થિતિની સવિસ્તર વિગત તેમજ ત્યાં કરવામાં આવેલા કોઇપણ જાતના ભુતકાળના અખતરાઓની વિગત જેડુતોને મળી શકે એવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ. અને માનીએ છીએ કે જો ત્યાંની સારી સ્થિતિ વિષે જેડુતોને ખાતરી કરી આપવામાં આવે તો એમને દેખરેખ નીચે ઘણાં ઘેર ચોકલવાને જેડુતોને સમજાવી શકાશે.

મનુષ્ય હુકાળ નિવારણ સંબંધી વિચારતાં હાલની સ્થિતિની જરૂરીઆતો ઘણી ચોક્કસી જણાઈ આવે છે. પ્રથમ વર્ગના વિસ્તાર કે જ્યાં ગરીબોને મજુરી મળે એવું ઘાસ ચુટી કાઢવાનું કામ લગભગ જાંઘ થઈ પડ્યું છે ત્યાં અજમાયશી હુકાળ કામ (test works) સરકારે અત્યાર અગાઉ ઉધાડવાં જોઈતાં હતાં. સપ્ટેમ્બરનાં આપડાં અને ઇન્ફલ્યુએન્સના ઉપદ્રવનો પ્રસાર-એ બે કારણોથી આવાં કામો જોલવામાં થયેલી દીલ કાંઈક અંશે સમજી શકાય પરંતુ સરકાર અને કલેક્ટરો, હુકાળથી અત્યંત હુણી જતી ગયેલા વિસ્તારોમાં આ કામો જોલવામાં જે દરેક દિવસ ગુમાવશે તેમાં સૌથી વધુ માતુષી અને જોખમદારી ભરેલી ફરજના ભંગ માટે તેઓ દોષપાત્ર ગણાશે. બીજા વર્ગના વિસ્તારમાં એટલીજ તાકીદે કામ લેવાયું જોઈએ. અને ત્રીજા વર્ગના વિસ્તારમાં થોડાક માસ વીટ્યા પછી ત્યારે જેતીની મજુરી અને ધામ અને અનાજના પ્રમાણમાં નહાના જથ્થાઓ ખપી જશે ત્યારે સંકટ નિવારણનાં કામ જોલવાં જોઈશે. અજમાયશી કામોમાં સાધારણ હુકાળનાં કામકાજ કરતાં મજુરીના દર ઓછા હોય છે અને કામનો દર વધારે સખત હોય છે તેના સંબંધમાં એક બે શબ્દો કહેવા જોઈએ. ચાલુ હુકાળના વર્ષની ખાસ સ્થિતિ જોતાં અને તેની આગલા વર્ષમા આ ભાગના અતિ-વૃદ્ધિથી તુકસાન થયું હતું, લકઝની સ્થિતિથી મુરકેલીઓ વધી છે, તથા તાવનો રોગ પ્રસરવાથી ગામડાંઓની વસ્તીની સંખ્યા ઓછી થયેલી છે, લોકોનાં સરીખ નમજાં જતી ગયાં છે, અને અજમાયશી કામો ઉધાડવામાં મોટી દીલ વર્ધ છે તે

નેતાં, અમે સરકારને વિનંતિ કરીશું કે દુષ્કાળનાં કામોની સાધારણ વખતની સરતો હાલ તરત અજમાયશી કામોને લાશુ પાડવી નેઈએ. પ્રથમથીજ મજુરીના દર અને કામ માફકસરજ હોવાં નેઈએ, અને કામ કરનારાઓનાં આશ્રિતોને કામ ચાલે ત્યાંજ પોષવાં નેઈએ. અમે વધુ સૂચના કરીશું કે અનાજના લાવોમાં થયેલો અનહદ વધારો અને તેમની કાંઈક ચઢતી ઉતરતી વલણ ધ્યાનમાં લેતાં, જે અમલદારોને આ કામ સોંપાય તેઓને એવી ગોઠવણ કરવા સરકારે સૂચવવું નેઈએ કે તેમણે જે લાવ પર મજુરીનો દર ગણવામાં આવે તે લાવે અનાજ મળે એવી સગવડ કરવી નેઈએ.

સંકટ નિવારણનાં કામો ખોલવામાં આવે તેની સાથેજ સામાન્ય રીતે ગામ-ડાંમાં મફત મદદ આપવાનું શરૂ થવું નેઈએ. હાલમાં આવી મદદની જરૂર લાંબા વખતથી જણાયેલી છે અને સૌથી સારાં ગામો શિવાયનાં બધાંમાં તેની જરૂર છે. ગામડાંની સ્થિતિના અવલોકનથી જણાય છે કે નબળાં અને અશક્ત માણસોની સંખ્યા વધી ગઈ છે તથા ઘણાના રજનારા રોગથી મરણ પામ્યા છે. દુષ્કાળનાં ઘણાંજ ભાગમાં ભૂખમરોની શરૂઆત થઈ છે. હવે, સરકારે હાલ આપવાનું ત્વરાથી શરૂ કરવું નેઈએ.

એમ છતાં અમારી ખાત્રી થઈ છે કે સરકારનાં સંકટ નિવારણ કામો અને હાલ હાલની સ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે પુરતાં થઈ પડશે નહીં. લગાઈ અને દુષ્કાળે અનાજના લાવોમાં અસાધારણ વધારો કરી મૂક્યો છે. નાના મધ્યમ વર્ગના અને ગરીબ લોકોને પ્રથમ તો દરેક તાલુકામાં સરતા કરના અનાજની દુકાનો ખોલીને મદદ આપવી નેઈએ અને તે પછી એક અથવા વધુ મુખ્ય મથકોએ પ્રત્યેક તાલુકાની અંદર કાંતો ખર્ચ થયું હોય તે લાવે અથવાતો ચોડીક ખોટ ખાંધને પણ લોકોની વધતી જતી માગણીના પ્રમાણમાં અનાજ વેચવું નેઈએ. ચાર રીતે ફેટલીક દુકાનો અત્યાર અગાઉ ઉઘાડેલી છે: (૧) મ્યુનિસિપાલિટીઓએ (૨) સ્થાનિક અનાજની કમિટીઓએ (૩) ખાનગી વેપારીઓએ અને (૪) ફેટલાક પરાપક્ષી માણસોએ. આ દુકાનો જો કે ઘણી બાબતોમાં ભૂલ પ્રકારની છે તો પણ તેમનું સામાન્ય ધોરણ એ છે કે-તેઓ ચાલુ બજાર લાવ કરતાં વધારે ઓછા દરથી અનાજ વેચે છે-તપશ્ચરન દરેક મણે ૪ આનાથી લગભગ ૧૨ આના કે ૧ રૂપીએ હોય છે. વેપારીઓ કે જેઓ અનાજ દર રૂપીએ ૧ આના કરતાં ઓછા નફાથી વેચવા કબૂલ કરે અને ખીજ જેઓ કાંતો પડતર કિંમતે અથવા તો નુકશાન વેઠીને અનાજ વેચવાની ઇચ્છા જણાવે તેમને કલેક્ટરની ભલામણથી કંટ્રોલર સર્ટીફિકેટ પ્રમાણપત્રો આપે છે અને તેથી તેઓ અનાજ આયાત કરવા માટે વેગનો મેળવી શકે છે. છતાં હાલ માતર ઘોળકા અને ધંધુકા જેવા ફેટલાક તાલુકાઓ પણ છે કે ત્યાં હજી સુધી આવી દુકાનોની કોઈ ભંતની સવડ નથી. અને અત્યારે ખાનગી દુકાનોની વ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે કોઈ પણ ઠેકાણે સ્થાનિક કમિટીઓ નથી. વળી વેચાણના પ્રમાણપત્રો મેળવવા છતાં પણ કમિટીઓ અને વેપારીઓને વેગનોની પુગ્તી સંખ્યા નહીં મળતી હોવાથી તેઓનાં કામકાજમાં અંતર્યા નડે છે અને તેનું પરિણામ એ

નીપજે છે કે દૂરનાં રેશનોએ વેચવામાં આવેલો જથ્થો પ્રમંગોપાત તેજ જગ્યાએ વેચી નાંખવો પડે છે અને દુકાનોમાં તો અનાજની તંગી રહે છે. એ ઉપરાંત સ્થાનિક કમિટીઓ અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ ઘણું કરીને અનાજનો જરૂરી જથ્થો ખરીદવા માટે નાણાંની મોટી રકમો રોકવાની સ્થિતિમાં હોતી નથી-એ કે તેઓ પાસે કેટલાક મહીના સુધી ખોટની રકમ ભરવા માટેનાં ફંડ હોય છે. આ સુરક્ષીઓને પહોંચી વળવા માટે અને બધા તાલુકાનાં મુખ્ય મથકોએ સરતા દરતા અનાજની દુકાનો ખોલવા અને તેની દેખરેખ રાખવામાં મદદ કરવા મુંબાઈમાં એક એન્ટલ કમિટી સ્થાપવી જોઈએ અને તેણે અનાજ તેમજ ઘાસ સંકટવાળા ભાગમાં લાવી વેચવાનું કામ હાથ ધરવું જોઈએ. જે મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને સ્થાનિક કમિટીઓ દુકાનો ખોલે અથવા તે નિભાવે તે મુંબાઈની કમિટીને લખી જણાવે અને મુંબાઈની કમિટી કંટ્રોલર સાથે અનાજ તેમજ વેગનો પુરાં પાડવાના સંબંધમાં ગોઠવણો કરે. જે જાનગી વેપારીઓ આવી દુકાનો ઉઘાડવા માગતા હોય તેઓ જો થોડાક સામાન્ય નિયમો કબૂલ કરી સ્થાનિક કમિટીઓની દેખરેખ નીચે કામ કરે તો તેઓ મુંબાઈની કમિટીની મદદ મેળવી શકે. અમે મુંબાઈની કમિટી જ્યારે સ્થાપવામાં આવે ત્યારે તેને સારામાં સારી સગવડો કરી આપવા અને જાનગી અનાજના ધંધા ઉપરનો અંકુશ મજબૂત કરવા સરકારને લલમણ કરીએ છીએ. એ અંકુશ જ્યારે અસરકારક કરવામાં આવશે ત્યારે આવી દુકાનોની જરૂર તો ઓછી થશે એવી અમે સરકારને લલમણ કરીએ છીએ.

ગામડાંની વસ્તીમાં એવા કેટલાક વર્ગો છે કે જે સરકારી સંકટ નિવારણ ઉપર કામો જવા કરતાં મોત પસંદ કરશે અને જેઓના સ્વમાનની લાગણી સરકારના નક્કી કરેલા કાનૂનો મુજબ મદદ લેતાં ઘણી દુઃખાશે. ગરીબ પાટી-દારો અને રજપૂતો, ગરાશિયાઓ અને તાલુકદારો તેમજ પરદેશીને સ્ત્રીઓનો આ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. સ્થાનિક અનાજ વેચનાર કમિટીઓએ પાસેનાં ગામોમાં રહેતાં આવાં માણસોની યાદી તૈયાર કરવી અને વખતો વખત તેમનાં મકાનોએ અનાજ મોકલી આપીને તેમના નિવારણની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

અમે હવે અમારી સૂચનાઓ તારવી કાઢીશું.

(૧) સરકારે શુજરાતના સંકટવાળા વિસ્તારમાં દુષ્કાળની સ્થિતિ તરત જાહેર કરવી જોઈએ.

(૨) સરકારે આ માસની આખરે અથવા તો મોડામાં મોડું આવતા માસની શરૂઆતમાં આખી મહેસુલની મોકુફી અને માફીની ઉદાર રાજનીતિ જાહેર કરવી.

(૩) સરકારે ખાસ કરીને નવા કુવાઓ ખોદવા માટે જીનાના સમાર કામ માટે ખર્ચવા માટે તગાવી મોટી રકમો નિયત કરી વહેંચવી.

(૪) સરકાર અને જીલ્લા અમલદારોએ એ જોવાની ખાસ જાતે સંભાળ રાખવી કે તગાવીમાં આપવા માટે મંજૂર કરવામાં આવેલી મોટી રકમો ગામડાંઓમાં ખેડુતોને ઘણી અગવડોમાં મૂક્યા વિના તાકીદે વહેંચવામાં આવે અને સરકારે

પોતાના તાબાના નોકરોને ખાત્રી આપવી જોઈએ કે જે હાલની રકમ ખૂટી પડશે તે બીજી વધુ રકમો મંજૂર કરવામાં આવશે.

(૫) સરકારે આ વર્ષે તગાવી ઉપર કાંઈ બ્યાજ લેવું નહીં જોઈએ.

(૬) સરકારે દરેક તાલુકામાં બની શકતા જથ્થામાં ધોરીગમશીનો-કુવા સરા વગાનો-ચત્રો-નો લાભ મળી શકે તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ અને તે ચલાવવાનું પદ્ધતિ સરળ બનાવવી જોઈએ.

(૭) પિલાયતી ઘાસની વાવણી બની શકે તેટલા મોટા વિસ્તારમાં કરવા માં ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી ખેતીવાડી ખાતાના અમલદારોની સલાહ સુલભ કરવી અને હુમ્મના બીયાં તથા કાચા કુવાઓ માટે તગાવી આપવી જોઈએ.

(૮) ઇરીગેશન ખાતાના અમલદારોને ગામડાનાં તળાવો કનાલનાં પાણીથી લરવા માટે અને જ્યાં બની શકે ત્યાં ઘાસના વિસ્તારો ચરવા માટે ખુલા મકવાં સરકારે સૂચવવું જોઈએ.

(૯) દુકાળથી સૌથી વધુ પીડાયેલા વિસ્તારોમાં ઘાસ તગાવી તરીકે આપવાનું સરકારે તરતજ શરૂ કરવું જોઈએ.

(૧૦) સરકારે જે બધા તાલુકાઓ ઘણાજ સંકટવાળા હોય તેના એક બે મધ્ય કોનાં ઘાસને મોટો જથ્થો તરતજ આયાત કરવો અને જો જરૂર જણાય તો ખાનગી વેપારીઓ પાસેથી તે ખરીદ કરીને દર ૧૦૦૦ પાઉંડના રૂ. ૧૫) ના દરથી વેચવો જોઈએ.

(૧૧) મુંબાઈની સેન્ટ્રલ કમિટી સાથે મળીને સ્થાનિક કમિટીઓએ દુકાળવાળા વિસ્તારોમાં ઘાસ આયાત કરીને સરતા દરે વેચવાનો કામમાં સરકાર સાથે સહકાર કરવો જોઈએ.

(૧૨) સ્થાનિક સરકારે હિંદી સરકાર પાસેથી, દુકાળવાળા ભાગોમાં રેશનના ઓછા નુરે ધામ આયાત કરવાની મંજૂરી મેળવવી જોઈએ.

(૧૩) સરકારે તરતજ સાધારણ દુકાળનાં કામને લાગુ પાડવામાં આવતી સરતોથી અજમાયશી કામો ઉઘાડવાં જોઈએ અને સંકટવાળા મોટા વિસ્તારમાં હાલ આપવાનું શરૂ કરવું જોઈએ.

(૧૪) મુંબાઈની સેન્ટ્રલ કમિટીએ સ્થાનિક કમિટીઓ અને ગ્યુનિસિપાલિટીઓ સાથે મળીને સરતા અનાજની દુકાનો ખોલવામાં સહાયબૂત થવું જોઈએ. ગરીબ પાટીદારો, ગિગશીઆઓ, પરદાનશીન સ્ત્રીઓ વગેરેને આ દુકાનોએથી અનાજનાં દાન પહોંચાડવા જોઈએ.

(૧૫) મુંબાઈની અને સ્થાનિક કમિટીઓને આજ્ઞા અને ઘાસને લગતાં તેમનાં બધાં કામ માટે સરકારે સૌથી વધારે સગવડો કરી આપવી જોઈએ.

ના. વિકુલભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલનું બાપણ.*

(આ બાપણમાંથી મુંબાઈ ઇલાકાને પ્રેરણા સ્વરાજ્ય આપવા વિષે અને મુંબાઈની ધારાસભાના બંધારણ અને તેના સભાસદોની સુઠણી તથા મતાધિકાર વિષે ફકરા નીચે ઉતાર્યા છે.)

આ ઉપરાંત આ પ્રસંગે સુધારાની યોજનાના સંબંધમાં સ્વાયત્ત અને પરાયત્ત વિષયોની વહેંચણી કરવા તથા ધારાસભાઓના બંધારણનો નિર્ણય કરવા નીમાયલી કમિટિઓની બેઠકો શરૂ થઈ ગઈ છે; અને તે કમિટિઓ તરફથી જાહેર સંસ્થાઓ અને આગેવાનો પાસે અભિપ્રાયો માગવાની આવશ્યકતા આ પ્રસંગે લોકમત જાગવવાની તક આપણે ગ્રહણ કરી શકીએ નહિ, અને તે ગુજરાત રાજકીય પરિવર્તન દ્વારા ઉત્તમ રીતે થઈ શકે એમ હોવાથી મને આ પરિવર્તન મુલતવી ન રાખવાની જરૂર જણાય છે. રાજકીય સુધારાનો પ્રશ્ન હું સર્વ કરતાં વધારે અગત્યનો ગણું છું અને તેથી તે સંબંધી મારા વિચારો હું આપની સન્મુખ જરા લંબાણથી મુકવાની રજા લઉં છું.

મુંબઈ ઇલાકા માટે સ્વાયત્ત અને પરાયત્ત ખાતાંઓ વિષે વિચાર.

આંતરિક સરકારે કેટલા વિષયો 'સ્વાયત્ત' (Reserved) અને કેટલા 'પરાયત્ત' (Transferred) કરવા તેની યોગ્યતાપર રીપોર્ટના ૨૩૮ માં ફકરામાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

(૧) સ્થાનિક અનુભવ અને સામાજિક સેવાને લગતી બાબતો, જેમાં હિન્દીઓ વિશેષ દિલ ધરાવે છે તે ઉત્સાહવાળા છે.

(૨) જે વિષયોની વ્યવસ્થા કરવામાં મંત્રીઓ (ministers) નિષ્ણદ નીવડે તો પછી મારે જોખમમાં ઉતરવું ન પડે અને જેમાં જુદો ચાલ તો પછી સુધરી શકે, અને

(૩) જે વિષયો હજી વિકાસના ક્રમમાં છે.

તે વિષયો પરાયત્ત કરવા હરકત નથી.

આ નિયમને લક્ષમાં રાખી ન્યાય અને સુલેહશાંતિ જાળવનારા ખાતાંની એક સ્વાયત્ત વિષયોના વર્ગમાં રાખવો, એવી દલીલ કરવામાં આવી છે.

(૪) બીજું જે વિષયો પ્રજાના મોટા ભાગના હિતને લગતા હોય અને જે મોટા વજનના પ્રતિનિધિઓ નવી ધારાસભામાં સારી રીતે આવી શકે તેમ ન હોય, તે, વર્તમાન હિતને લગતા વિષયો 'સ્વાયત્ત' કમિટિમાં રાખવા, અને આના ઉદાહરણ તરીકે જમીન મહેસુલ અને બેંકોના હકને લગતી બાબતો જણાવવામાં આવી છે.

મહેસુલી ખાતું.

મુંબઈ ઇલાકાના 'સ્વાયત્ત' અને 'પરાયત્ત' વિષયોના વર્ગીકરણ બાબત આપણે

* (નવીઆઈમાં તા. ૧૧-૧૭-૧૮ માં નવેજરે મળેલી બીજી ગુજરાત રાજકીય પરિવર્તન પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલું બાપણ.)

હાલ વિચાર કરવાનો છે. આ ઇલાકાકાનું મહેસુલી ખાતુ રૈયનવારી છે એ વાત તો સર્વને જાણીતી છે. એટલે જમાબંધીનો કરાર પ્રત્યક્ષે ખેતી કરનાર ખાતેદાર અને સરકાર વચ્ચેનો છે. તેમાં મુખ્ય જમીનદાર સાથેનો કરાર નથી. બ્રિટિશ અમલતા આરંભથી માંડીને આજ સુધીમાં બે વખતે અને ત્રણ ત્રણ વાર જમીન મહેસુલની આકૃષ્ટી ફરી ફરીને ચર્ચા ગઈ છે. એક વખત થયેનો આકૃષ્ટી આ ઇલાકાના ધણા ભાગોમાં ત્રીશ વર્ષ સુધી કાવમ રહે છે અને તે સુદતની અંદર જમીન મહેસુલ વધરવાનો સરકારને હક્ક નથી. નવી આકૃષ્ટી કરતી વખતે જ્યાં સુધી દેશનો આમાદો વધતી જાય નહિ અને તેમ થવાનો આ લક્ષ- ઇના અંત પછી વિશેષ સમય છે ત્યાં સુધી ખેતીની પેદાશના જે ધોરણ ઉપર જમીન મહેસુલના આકારની મર્યાદા બંધાય છે તે ધોરણ પ્રમાણે ન્યાયની રીતે આકારનો ઘટાડો થવાનો સંભવ ઓછો છે. જે તાલુકામાં અથવા જિલ્લામાં તે ધોરણ પ્રમાણે જમીન મહેસુલમાં અથવા પ્રવાસીમાં ધરી ગયતી માન્ય પડે ત્યા પ્રજાના મોટા ભાગના હિતનો વિચાર કરી જમીન મહેસુલના આકારની મર્યાદા ઉતારવામાં આવે તો તેમાં પ્રજાના મોટા ભાગનું હિત તે મર્યાદા ઘટાડવામાં જ ગણાય. ઇલાકાની ખુદતી કેપજ તેવા પ્રસંગે શ્રીજે રસ્તે વધારવી જોઈએ. અને એવા નિઃસત્વ ભાગને અણુવટતી રીતે કચડી નાખવો જોઈએ નહિ.

ખેતીની જમીનની મહેસુલની ફરી ફરી આકૃષ્ટી જેમ ત્રીશ ત્રીશ વર્ષે થાય છે તેમ ખીનખેતીની જમીનની આકૃષ્ટી હાલ પચાસ વર્ષે થાય છે. આમ હોવાને બીધે ખીનખે- તીને લખતી જમીનનો આકાર ઘટવાનો જરાપણ સંભવ નથી ફરી આકૃષ્ટી કરતી વખતે પણ તે તે તાલુકાઓ અથવા જિલ્લાઓમાં ખીનખેતીની જમીનની આકૃષ્ટીનું તેજ ધોરણ ચાલુ રહેશે જોઈએ ખેતીની જમીનની માફક અમુક જિલ્લામાં ખીન ખેતીની જમીનની આકૃષ્ટી એકજ વખતે અંત પામી ફરી અંકારી જોઈએ. આ સવળી મામતો પ્રજામતના અંકુશમાં વધારે સારી રીતે છીણવાનો સંભવ છે. અને હાલ જેમ રચના હિતનો વિચાર રૈયતને પુછ્યા વિના સરકાર 'મી માપ' પોતાની જ જોખમદારી ઉપર કરે છે તેમ નહિ થતાં રૈયનના પ્રતિનિધિ દ્વારા થવાનો પ્રસંગ આવશે.

ખેતીવાડી અને જમીન મહેસુલના વિષયો પરસ્પર સંમત્ય ધરાવનારા છે. એકના અનુલવની બીજને જરૂર છે. પ્રથમ એ જે ખાતાં બેગાં હતાં. રીપર્ટમાં ખેતીવાડી પ- રાયત કરવાનું જણાવ્યું છે અને જમીન મહેસુલ સ્વાયત રાખવા કહ્યું છે. જમીન મહે- સુલના વ્યાપક શબ્દોમાં ધણી ખામતો સમાઈ જાય છે. તેમાં (૧) જમીન મહેસુલની આકૃષ્ટી અને વસુલાત (૨) મુદતી ખાતાના વહીવટની અને વ્યવસ્થાની ખામતો (૩) જમીન ઉપરના હક્કની નોંધણીઓ (૪) મુદતી ખામતની માપણીઓ (૫) વરિષ્ઠ અને કનિષ્ઠ ધોરણ કરનારા પરસ્પરના હક્કના નિર્ણયો (૬) વરિષ્ઠ ધોરણ કરનારને સાંચ વસુલ આપ- વાની મદદ ( ) સગીર અથવા કમીદાની દૈનિક રક્ષણ કરવા યોગ્ય અસીલની મીલકતનો વહીવટ (૮) દેવામાં કુબેલી અને જમીનમાં લેવાયેલી, મીલકતનો વહીવટ (૯) કુબળ સમ- યની વ્યવસ્થા (૧૦) જમીનની સુધારણા, અથવા ખેતુતના સર્કટ નીચારણા તકાલી વિગેરે ઉપાયો (૧૧) મહેસુલ મારીથી આપેલી જમીનનો દુરપયોગ અંટકાવના અથવા પાછી લે- વાના પ્રમંગો (૧૨) ભાકાની જમીન અથવા ધોવણીમાં ગયેલી જમીનનો આકાર કરાવવાના

અથવા છુટ આપવાના નિયમો. (૧૩) સરકારી પક્ષને જમીનને, ખેડવા આપવાના અને આપાદી કરવાના સંબંધો ઉપાયો વિગેરે વિગેરે.

આ અંતર્ગત વિષયોનું જેઓ મનન કરે તેમને સહજ સમગ્ર્ય એમ છે કે મહેસુલને સ્વાયત્ત રાખવાથી પ્રમુખને સત્કારવધીવરતું શિક્ષણ આપવાનો મુખ્ય માર્ગ બંધ થઈ જાય છે. સુખાદ્ય પ્રજાસર્ગ આ વિષયોના અભ્યાસક્રમોમાં કાંઈ લોપ થયો છે એમ નથી. આ વિષયમાં સરકારના પ્રવીણ અમલદારો સામે ટકર ઝીલ્લી શકે, તેવા અનુભવી ધારાસભાના સભાસદો-મહુમ, સર શીરોજીદાસ મહેતા, જવેરીદાસ યાદવિ વિગેરે થઈ ગયા છે. અને હાલ પછી માનનીય પારેખ, ગોડખેલે વિગેરે વિદ્યમાન છે. વળી સ્થાનિક અનુભવની દલીલથી, અને બૂલ થવાના સંભવ ધણા ઓછા હોવાના કારણથી પણ જમીન મહેસુલ જેવા વિષયો પ્રભુમતના અંકુશમાં મુકવા જોઈએ.

મોન્ટેગ્યુએમ્સફ યોજનાનાં અભિપ્રાય પ્રમાણે જમીન મહેસુલનો વિષય પરાયત્ત વર્ગમાં ન રાખવાનું મુખ્ય કારણ એક એ બતાવવામાં આવે છે કે તે મોટા વર્ગના હિતનો સંબંધ જમાં સંબંધો છે તે વર્ગનાં જળવાન પ્રતિનિધિઓ ધારાસભામાં હાજર નથી. આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે 'હાલની ધારાસભામાં તેનું પ્રતિનિધિત્વ ખેડુત વર્ગના તંત્રીનું નથી' તે નવી ધારાસભામાં તે તત્વ ઘણલ કરવાની યોજના સાથે સાથેજ પ્રભુ પક્ષના હિતોપતીઓ કરે છે. તે યોજના ધડવાનું કામ એક કમિટીને સોંપાયું છે. એટલે 'રેપતના' પ્રતિનિધિઓ ખેડોળી સંખ્યાના મતાધિકારી તરફથી આવશે ત્યારે રેપતનું હિત વધારે જળવાવાનો સંભવ છે અને તેમ સાથે તે જમીન મહેસુલ સ્વાયત્ત રાખવાની દલીલ પોષામાંથી ઉઠી જાય છે, અને મોટા અભિપ્રાય સાથે મળતા સર્વ પ્રમુદિતચિન્તેજનું નિષ્કર્ષ એમજ કહેવું છે કે ખેડુત વર્ગના અથવા રેપતના મતાધિકારીની સંખ્યા વધારવી એટલુંજ નહિ પણ રેપત તંત્રીના સીમા પ્રતિનિધિઓ ધારાસભામાં જવા જોઈએ. સારાંશ સીધી વ્યવસ્થા પ્રત્યક્ષ રીતે રેપતનું પ્રતિનિધિત્વ ધારાસભામાં આવે અને પરાસ રીતનું પ્રતિનિધિત્વ ઓછું થાય અને મતાધિકાર જોની સંખ્યા વધે તો પછી જમીન મહેસુલને સ્વાયત્ત વિષય રાખવાને કાંઈપણ કારણ હોઈ શકેજ નહિ.

વિશેષમાં માર્ક કહેવું તો એમ છે કે ખેડુત વર્ગના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા નવા ધારાસભામાં વધારે પ્રમાણમાં હોય કે ન હોય તોપણ જમીન મહેસુલની ખાતરી સરકારની આજ સુધીની પદ્ધતિ બતાવે અને તે પદ્ધતિથી ખેડુત વર્ગની એકદર સ્થિતિ ઉપર થયેલી અસરનો વિચાર કરતાં એ ખાતું મંત્રીઓને સ્વીકારી કરવામાંજ ખેડુતનું ખરું હિત સમાવયું છે. મી. ગીમનદાસ સેતલવડ જે આ સવાલનો નિર્ણય કરવાને નીમણેલી કમિટીના એક સભ્ય છે તેમણે તથા તેમની સાથે બીજા કેટલાક મુખ્યમંત્રી મોડરેટ ઓર્ગેનાનોએ નોંધદાર વાંદસરાય અને મી. મોરિયુ રેપર રેપર જેવાં નિવેદનપત્રોમાં આ સંબંધમાં ખોટી પ્રમાણનાં વિચારો દર્શાવેલા છે.

ખેડુત વર્ગની પરપરાથી આવતી આવેલી દેવાદાર સ્થિતિ સર્વને અજ્ઞાતી છે, અને બિટિય નામના આરભથીજ એ વિષય અચરિત્ત થઈ પડ્યો છે. આ સ્થિતિની એ મુખ્ય કારણ છે, એ બિટિય વગેરે વર્તમાનપત્રો તેમજ બીજાં મહાર સંસ્થાઓદ્વારા

અસિદ્ધ કરેલું છે. (૧) જમીન મહેસુલની ગણતરી સરકારની સખ્ત નીતિ; જેથી દિંદી સરકારને દુનિયાના સૌથી મહાન જમીનદારથી માફક દર વર્ષે ત્રીશ કરોડ રૂપિયાનું દિવન થાય છે. (૨) ખેડુતોની અજાનતા, જેને લીધે તેઓ લેવાલી અને હરામખોર શાક-કારોના શિકાર થઈ પડે છે. દિંદુરયાનના સર્વ પ્રાન્તોની સ્થિતિ વિષે કમવાર વિવેચન કરતા પહેલાં મુંબાઈ પ્રલાકારમાં આ દેવાદારપણાનો ઇતિહાસ આપણે તપાસીએ. ગયા સૈકાના છઠ્ઠા અને સાતમા દાયકાઓમાં શિક્ષિત વર્ગને હાથે આજતા વર્તમાનપત્રોના સાહિત્ય અને અમલદારોના રિપોર્ટો ઉપરથી જાણાશે કે, બીજા ધણી કારણોમાં મુખ્યત્વે કરીને સરકારની સખ્તાઈભરેલી મહેસુલી પદ્ધતિને લીધે દક્ષિણના ખેડુતો તદ્દન દેવાળીયા અને સાધનહીન થઈ જવાની તૈયારીમાં છે, એ વાત સરકારના ખ્યાનપર વારંવાર ભાવવામાં આવી હતી. બીજા બાબુએથી ખેડુતની આવી સ્થિતિનાં કારણો, લગ્ન, બીજા સામાજિક બ્યવહારોમાં અને કિયાઓમાં કરવામાં આવતો અવિચારી ખર્ચ અને કરકસરનો અભાવ છે. બાકી જમીન મહેસુલ તો મરાઠા રાજ્યમાં લેવામાં આવતું તેના કરતાં ઘણું ઓછું છે એમ સરકારના મહેસુલી અમલદારો પ્રતિપાદન કરતા. ખેડુતોની ફરીઆદપર કે તેમની સ્થિતિ સુધારવાને કરવામાં આવેલા પ્રયત્નપર સરકારે ખ્યાનજ આપ્યું નહોતું. આથી કાંતે આવી મથેલા ખેડુતોએ ૧૮૭૪ માં દક્ષિણમાં હુલ્લ કર્યું અને તેમને પૈસા ધીરનારા મારવાડીઓનાં નાક કાપી લઇને તેમણે પોતાનો વૈરાગિ શાંત પાડ્યો, ત્યારેજ આ વિષયની મંજીરતા સંબંધી સરકારની આંખ ઉઘડી. તે વખતના મુંબઈના ગવર્નર સર ફિલિપ પુડ-હાઉસે મહેસુલની પદ્ધતિની સખ્તાઈ ઓછી કરવા સંબંધી એક હરાવ બહાર પાડ્યો. પરંતુ સેક્રેટરીએટમાંની—હિન્દી સનદી નોકરીના અમલદારોએ—નોકરશાહીએ તેની વિરુદ્ધ પોતાથી બનતું સર્વ કર્યું. આખરે એ હરાવની અમલ બળવણી થઈજ નહિ. વિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી અને ખેતીના વિષયના હસ્તાક્ષર અભ્યાસી સર જેમ્સ કૉડ જેવાના અભ્યક્ષપણ નીચે દક્ષિણના ખેડુતોની દેવાદાર સ્થિતિની તપાસ કરવાને એક કમિશન નીમવામાં આવ્યું. અભ્યાસ અને એ કમિશનના સભ્યોના મોટા ભાગે મહેસુલની સખ્તાઈ ભરેલી પદ્ધતિ ધણજ કડક શખ્તોમાં વખોડી કઢાડી અને ખેડુતોની વધતી જતી દેવાદાર સ્થિતિ અને નાદારીક-મુખ્ય કારણજ એ પદ્ધતિ છે એમ જાહેર કર્યું. મુંબાઈ પ્રલાકારના મહેસુલી અમલદારોએ એ કમિશને દર્શાવેલા વિચારો વિરુદ્ધ કુખેશ ઉઠાવી ચાલતી આવેલી મહેસુલી પદ્ધતિનાં તત્ત્વડાં કુંકવા માંડ્યાં. હિન્દી વર્તમાનપત્રો અને સાર્વજનિક સભા દ્વારા ખેડુતોને ખ્યાવવા માટે કેટલાક પગલાં લેવા સરકારને વારંવાર વિનંતિ કરવામાં આવી તોપણ ખેડુતોનાં કુખ ઓછાં કરવાનો જરાપણ પ્રયત્ન થયો નહિ સર ફિલિપ પુડહાઉસ, ગવર્નરના ઓફા ઉપરથી શરેજ થયા હતા અને તેમની જગ્યાએ તે વખતે સર રીચાર્ડ ટેમ્પલ ગવર્નર થયા હતા. ‘ડેકન રૈયત કમિશને’ કરેલી ભલામણો, અને ખાસ કરીને સખ્તાઈ ભરેલી મહેસુલી પદ્ધતિના સખ્તનાં મુબાઈની સરકાર શુ પગલાં લેવાં ધારે છે તે સંબંધી હિન્દી સરકારના સલાહ જવાબમાં સર રીચાર્ડ ટેમ્પલે એમ જણાવ્યું કે એ પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવાને કાંઈપણ પગલાં લેવાની જરૂર નથી, કારણ કે સરકાર એ પદ્ધતિ સંતોષકારક અને કમિશને દર્શાવેલા દોષોથી મુક્ત છે, એમ માને છે. હિન્દી વર્તમાનપત્રોએ અને સાર્વજનિક સભાએ આજુ રાખેલી અજળગને લીધે હિન્દી સરકાર એ વિષયમાં કાંઈપણ પગલાં

લેવાની જરૂરીઆત જોઈ અને વડી ધારાસભાના મુખાષ્ટ તરફના પ્રતિનિધિ મીં હોયે વડી ધારાસભામાં 'ડેકન એગ્રીકલ્ચરીસ્ટ' રીલીફ બીમ' ઘાખલ કર્યું. પરંતુ આ બીલમાં બેકુતો અને શાહુકારોના સંબંધોના વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો; અને એ સંબંધ સુધારવા માટે એક બાળુએ શાહુકારોના હક ઉપર કેટલાક અંકુશો મુકવામાં આવ્યા અને બીજી તરફ ન્યાય ખાતાના કેટલાક અધિકારો કારાખ્યારી અમલદારોને આપવામાં આવ્યા; પરંતુ મહેસુલી પદ્ધતિની સખ્તાર્થ ઝોઈ કરવા સરકાર અને બેકુતો વચ્ચેના સંબંધમાં ફેરફાર કરવાનો પ્રશ્ન તો બાળુએજ રાખવામાં આવ્યો. આ બીલ ધારાસભામાં રજુ કરતી વખતે ફેરફારો લાપણમાં માનનીય મી. હોયે સખ્ત મહેસુલી પદ્ધતિને લીધેજ બેકુતો દેવામાં કુખ્યા છે એમ કબુલ કર્યું હતું. આને લીધે એ સંબંધમાં પણ કાંઈ પગલાં લેવામાં આવશે એવી આશા બાંધવામાં આવી હતી. પરંતુ લાંબા વખત સુધી કાંઈજ કરવામાં આવ્યું નહિ, અને ત્યાર પછી જે કાંઈ કરવામાં આવ્યું તે પણ ધણીજ સિધિલતાથી. 'ડેકન એગ્રીકલ્ચરીસ્ટ રીલીફ એક્ટ' ને કાયદાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયા પછી તેનું શું થયું? એના વિરૂદ્ધ નોકરશાહીની ટીકા ચાલુજ રહી અને આખરે તેમને એ કાયદાની નિરૂપયોગિતા કબુલ કરવી પડી. બીજા કારોની પેઠે જમીન ઉપરના કરને પણ ધારાસભાની મંમતી હોવી જોઈએ ને ધારાસભા દ્વારાજ તે નિયમિત થંવો જોઈએ એમ હિન્દુસ્થાનના શિક્ષિત વર્ગે ચારંચાર જાહેર કર્યું છે. ૧૯૦૮ ના 'ડીસેન્સેલાઇઝેશન કમિશને' આ સિદ્ધાંત કબુલ રાખ્યો છે અને તેને માટે મજબુત બલ્લામણુ કરી છે. પરંતુ જે નોકરશાહીને દ્વાયે બેકુતોનું બાગ્ય અંકિત થાય છે અને જેણે સરકારને દુનિયાના એક મહાન જમીનદાર બનાવવાની નીતિ ધારણ કરી છે, તે આ દિશામાં સચવવામાં આવેલા સુધારા તરફ દુર્લક્ષ બતાવવામાં મક્કમ રહી છે. નોકરશાહી બેકુત સાથેનો પોતાનો વહીવટ, શાહુકારો અને દિવાની અદા-બતોનો નીકાલ કરી નિરંકુશ બનાવવાને જેટલી આતુર છે તેટલી એ સંબંધમાં પોતાનામાં-સરકારમાં સુધારો કરવાને આતુર નથી. આમ છતાં પણ બેકુતોના હિતના ખરા રક્ષક એ અંગ્રેજ અમલદારોજ છે એમ કહેવામાં આવે છે. જમાબંધીની પદ્ધતિ વિષે હિન્દ અને સંસ્થાનો વચ્ચે જે મેદ સંબંધમાં આવ્યો તે દેખીતો છે, અને હિન્દમાં ગ્રીકા-રાયણુ ધોરણુ હઠાપણુ વિરૂદ્ધ છે એમ કહેવુંજ જોઈએ. ૧૭૬૩ ની સાલ પછી લાખો એકર જમીન, ઓસેલીઆ, ટાસ્માનીઆ, કેનેડા વિગેરે દેશોમાં ખ્રિષ્ટિય તાબગી હકુમત નીચે આવી છે. રાજ્ય અથવા રાજ્ય તરફથી નીમાયલા અધિકારીઓએ ત્યાં જમીનની અમુક વેચાણુ હિમ્મત કરાવી તેના પ્રમાણમાં સરકારની માલીકીનો હક જાળવવા પુરતુંજ નામનું મહેસુલ લેવાનું વધારે પસંદ કર્યું છે, અને પરિણામે તેટલુંજ મહેસુલ તેઓ લખાં કરે છે. પરંતુ હિન્દુસ્થાનમાં અમુક અપવાદો સિવાય અમુક વર્ષોને અંતરે મહેસુલની ફરી ફરી આંકણી કરવામાં આવે છે અને તેને પરિણામે સ્વાભાવિક રીતે બેકુતો હેરાનગતિ, ચિન્તા અને અસ્થિરતાનો ભોગ થઈ પડે છે. ૧૮૭૦-૭૫ સુધીના વાષસરાખની કારોગારી સભાના કાયદાના સભ્ય સર આર્થર હોયલાહિસે ૧૮૭૬ માં નીચે પ્રમાણે ઉગ્ગાર કઢાડ્યા હતા, એમાં કાંઈજ આશ્ચર્ય જોવું નથી:—

"આપણે આપણાં નાનામાં નાનાં અને નિર્મળમાં નિર્મળ સ્વજાતિથી વસતાં સંસ્થાનો માંમે આવી રીતે વર્તવાનો કદી પણ હિમ્મત ધરી નહોત." "

ઉપલા ઉદ્દેશાર કાપડ ઉપરની 'જાકેતના' સંબંધમાં કહાડવામાં આવ્યા હતા પરંતુ મહેસુલી વહીવટને પણ તે ખરાબર લાગુ પડે છે."

ઉપરના ક્રકરામાં મી. સેતલવડ અને તેમના મિત્રોએ, મુઝાઇ સરકારની મહેસુલી રાજનીતિના જુનો ઇતિહાસ કહ્યો. હવે આપણે મીન્ટો-ગેરકીના સુધારા હિંદમાં દાખલ થયા ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ તપાસીએ. આ જાળતમાં મારી તો જાતમાહિતી છે અને મારી ખાત્રી થઈ છે કે ઇલાકાના ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારવાના ઉપયોગે યોજવાની બલામણી મુઝાઇની ધાગસભાના ખીનસરકારી સભ્યોએ, અનેકવાર કરેલી છે. ૧૯૧૦ થી આજ સુધી ધારાસભામાં આ વિષય ઉપર ચાલેલી તકરારોનો વિચારપૂર્વક અભ્યાસ કરનાર સહજ સમજ શકશે કે ખેડુતોનું હિત સાચવવા, તેમની સ્થિતિ સુધારવા કાણે વધારે કાળજી બતાવી છે ? સરકારે કે ખીન સરકારી સભાસદોએ ? સરકારે નીમેની કમિટીની ફરજ છે કે આ વિષય ઉપર તેમણે જાણીપીચી તપાસ કરવી. આપણી પણ ફરજ છે કે વધારે નહિ તો ૧૯૧૦ થી તે આજ સુધી ધારાસભામાં ચાલેલી આ વિષય ઉપરની તકરારોનો સંક્ષિપ્ત સાર કાઢી તે કમિટી સમક્ષ રજુ કરવો. તેમ કરનાથી ખુલ્લું ખુલ્લું માલમ પડી - તવશે કે સરકાર અને સરકારી અમલદારોએ ઇલાકાના ખેડુતોના કિનારે કંઈ કંઈ યોજના ધારાસભા પાસે રજુ કરી અને ખીનસરકારી સભાસદોએ તે સામે વાધો લીધો, અગર તો ખીનસરકારી સભાસદોએ કંઈ કંઈ યોજના રજુ કરી અને સરકારે તે સ્વીકારી કે નહીં ? મારા જાતઅનુભવ ઉપરથી હું તો કહેવાને તૈયાર છું કે જમીન મહેસુલનું ખાતુ પરાયત્ત કરવામાં આવે તોજ ખેડુતોની સ્થિતિમાં ફેરફાર થવાનો સંભવ છે.

વળી એવી દલીલ લાવવામાં આવે કે જમીન મહેસુલ ખાતુ ન્યાય અને સંયેક-જ્ઞાતિના ખાતા સાથે સંયુક્ત હોવ થી એ બંને ખાતા એકજ વર્ગમાં જત્રા જોઈએ. આ દલીલમાં કંઈજ વજન નથી. જમીન મહેસુલ અને કારોબારો ખાતાથી ન્યાય ખાતાને જુદું પાડવાની માગણીઓ પ્રજા પક્ષના આગેવાનો ધણી લાંબા વખતથી કરતા આવ્યા છે. મન્નેને સંયુક્ત રાજ્યમાં ન્યાય ખાતાનું સ્વાતંત્ર્ય દબાય છે અને તેનો મોજો ધટે છે, અને મહેસુલી અને કારોબારી ખાતાને અજુગટપું પ્રાધાન્ય મળે છે. અને ખાતાનાં વિષયો અને તેના અમલદારો પોતપોતાના દાર્શનિકમાં સંપૂર્ણ રીતે સ્વર્તન હોવા જોઈએ. વડોદરા રાજ્યમાં એ બે ખાતાઓ પ્રયત્ન છે તેથી જમીન મહેસુલના ખાતાને અથવા ઉપજને કોઈપણ પ્રકારનું જોખમ પહોંચ્યું નથી.

ન્યાય ખાતું.

(૧) દિવાની અને (૧) ફોજદારી એવા ન્યાય ખાતાના બે વિભાગો છે. પ્રથમ વિભાગને 'સ્વામત' રાખવાની કાંઈપણ જરૂર નથી, બદલે સુશિક્ષિત હિન્દીઓનું એ વિષયનું જ્ઞાન અને સૂક્ષ્મ વિવેકદષ્ટિ માટે સરકાર પણ ધણો ઉંચો આલમ્રાય ધરાવે છે, અને તેથી તેઓ એ ખાતામાં હિન્દી સનદો અમલદારો કરતાં વધારે ઉપયોગી નીવડવાને સંભવ છે. હાલ દિવાની ખાતું મહેસુલી ખાતા સાથે સંયુક્ત નથી અને કારોબારી અમલદારો અંદાલી, બરતરફી વિગેરે બાંધતોમાં તે ખાતાનાં અંકુશ નીચે છે. એ ખાતું હાઈ-કોર્ટની દેખરેખ નીચે છે. એટલે દિવાની શાખાના ન્યાયની સંધળા વિષયો 'પરાયત્ત' કરવામાં કોઈ જાતનો વાધો નથી.

બીજા વિભાગનો ન્યાય (ફોજદારી વિષય) કારોબારી ખાતા સાથે ' સ્વાયત્ત ' રાખવાનું કારણ નથી. બે જમીન મહેસુલ ' પરાયત્ત ' થાય તો ફોજદારી ન્યાયનું ખાતું ' પરાયત્ત ' વર્ગમાં જતું બેઠાયે. આ ખાતાનું કાર્ય મામલતદાર, ડેપુટી કલેક્ટર અને કલેક્ટર વિગેરે મહેસુલી અમલદારોને સોંપાયેલું છે તો પછી ફોજદારી ન્યાયનું ખાતું સ્વાયત્ત શી રીતે બનાવી શકાય ? એક જ અમલદારને એવી રીતે બે પ્રકારના અંકુશમાં રાખવાથી પ્રજાનું તેમજ અમલદારનું અહિત થવાનો સંભવ છે.

સુબેદ શાન્તિ જળવનારું ખાતું ' સ્વાયત્ત ' જ હોય તો જાણ્યે એમ કરાવી પાડી, ફોજદારી ન્યાયનું ખાતું તેની સાથે સંબંધ ધરાવતું હોવાથી તેને પણ ' સ્વાયત્ત ' રાખવું અને મહેસુલી અને ફોજદારી ખાતા સંયુક્ત હોવાથી મહેસુલી ખાતું પણ ' સ્વાયત્ત ' રાખવા મિલકત બીજાને માર્ગ નથી, એવી દલીલ કરવી એ માત્ર તર્કબળ છે અને તેમાં પ્રજા પક્ષના હિમાયતીઓએ ફસાવું બેઠાયે નહિ.

ફોજદારી ન્યાય અને સુબેદ-અથવા માજિસ્ટ્રેટ અને પોલિસના અધિકારનાં કાર્યોનું મૂળ ગુન્હામાં રહેલું છે; પરંતુ બંનેનું કાર્યક્ષેત્ર તદ્દન અલગ છે. પ્રત્યક્ષ ફરીયાદ અથવા પોલિસના રિપોર્ટ સિવાય માજિસ્ટ્રેટને ન્યાય આપવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી. સુબેદ જળવવાનું કામ પોલિસનું છે. પ્રત્યક્ષ ફરીયાદ અથવા પોલિમ રિપોર્ટ ઉપરથી ગુન્હો ચાલુ છે કે નહિ તેનો ન્યાયને ધોરણે માજિસ્ટ્રેટને નિર્ણય કરવાનો છે, અને તેમાં પોલિસ ખાતાનો અથવા કારોબારી ખાતાનો વાસ્તવિક અંબંધ કાંઈ જ નથી.

ગુન્હો સામિત થયો છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા ઉપરાંત ' કીમીનલ પ્રોસીજર કોડ ' અથવા ' પોલિમ એક્ટ ' પ્રમાણે ગુન્હાના અટકાવ માટે પગલાં લેવાં પડે છે અથવા તોફાનના પ્રમંથે પોલિસ ઉપર અધિકારણ રાખવાનું હોય છે. પહેલા પ્રકારના કાર્યભાગનો સમાવેશ ન્યાય ખાતામાં જ થવો જાણ્યે, કારણ કે તેમાં આરોપીને અટકાવમાં રાખવો કે નહિ, અથવા જમીન લેવા કે નહિ તેના નિર્ણય પુરાવાના ધોરણે થાય છે. એટલે એનો સુબેદ શાન્તિના ખાતા સાથે સંબંધ નથી, કારણ કે તેમ હોય તો તો પોલિસના કુકમધીજ તેનો નિર્ણય થઈ જાય.

પોલિસ એક્ટ પ્રમાણેનું ડીલીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ-કલેક્ટરનું અધિકારપત્ર તોફાનના પ્રમંથે હોય છે. તેમાં પણ પોલિસખાતાના મુખ્ય અધિકારીની પોતાના ખાતા ઉપરની સત્તા ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો અંકુશ મુકવામાં આવ્યો નથી. તોફાન અટકાવવા સખ્તાઈના ઉપાયો લેવા કે નહિ તેટલેજ પોતાના વિશાળ અનુભવના બળથી માજિસ્ટ્રેટને તો નિર્ણય કરવાનો હોય છે અને તે નિર્ણય કરવામાં માજિસ્ટ્રેટને પ્રાધાન્ય આપવાનું કારણ એટલું જ હોય છે કે, સુબેદ જળવવાના અથવા તોફાન અટકાવવાના આવેશમાં પોલિમને હાથે નિરપરાધીઓ સપડાઈ નાનકડા અથવા માર્યા ન જાય. આટલા પુરતા માજિસ્ટ્રેટના અધિકારણના સંબંધને લીધે ફોજદારી ન્યાય અને પોલિમ બંને ' સ્વાયત્ત ' વિષયોમાં દાખલ કરવા અને તેમાં જમીન મહેસુલને પણ બેઠી જતું બેઠું જ અણખટલું છે.

તોફાનને પ્રસંગે ફાળદારી ન્યાયનું 'ખાતું', 'પરાયત' થવાને લીધે માછલેટો પોલિસને મદદ નહિ કરે એવી લુલ્લી દલીલ જે કેટલીકો લાવે છે, તેઓ નવા રાજ્યતંત્રની જવાબદારીનું સ્વરૂપ સમજ્યાજ નથી એમ કહેવું જોઈએ. સત્તાની જવાબદારી જોડાયેલીજ હોય છે અને પ્રજામત પ્રમાણે ચાલતા ઇલાકાના નવા રાજ્યતંત્રમાં તેવા સંકટના સમયે નજાણા દેખાડનાર માછલેટ કપકાને અથવા શિક્ષાને પાત્ર થયા વિના રહેશે એમ માનવાને કાંઈજ કારણ નથી. ખોટા ભયની કદરવા કરી 'સ્વાયત્ત' વિધોની મંજૂર વધારવાની હિમાયત કરનારા ખરી રીતે પ્રજાહિતના વિરોધીઓજ છે એમ કહેવું પડશે.

મુંબઈ ઇલાકા માટે સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર.

મોન્ટેગ્યુ—ચેમ્સફર્ડ સુધારાની યોજના ઉપર જે અનેક ટીકાઓ અને અભિપ્રાયો વર્તમાનપત્રોદ્વારા પ્રસિદ્ધ થયા છે, તેમાંના ઘણા એવી મતલબના છે કે "મિત્ર જવાબદારીવાળું રાજ્યતંત્ર દુનિયાના કોઈ પણ દેશમાં કોઈ પણ સમયે અજમાવવામાં આવ્યું નથી એટલે એવું તંત્ર હિંદમાં ફતેહમંદ નીવડશે એમ ખાત્રીપૂર્વક માની શકાય નહિ." જે મહાન રાજ્યદારીઓએ આ યોજના ધડી છે તેમાં મન પણ આ વિષયે સંદિગ્ધ છે, એમ આ નવીન પ્રકારના અખતરાની ફતેહ સંબંધી રિપોર્ટમાં તેમણે કેટલાક સ્થળે દર્શાવેલા શબ્દો વિચારે ઉપરથી જણાઈ આવે છે. જે વસ્તુસ્થિતિ આવી છે તો પછી એકજ પ્રકારનો અખતરો મર્વ પ્રાંતોમાં અજમાવવો એ સલાહ ભરેલું ગણાય નહિ કોઈ પણ સ્થળે ન અજમાવાયેલા અખતરો નિષ્ફળ નીવડવાનો સંભવ વિશેષ છે, અને પછી નિષ્ફળતાનો દોષ સરકાર-અથવા નોકરશાહી હિન્દી પ્રજાની જવાબદાર રાજ્યતંત્ર માટેની નાલાયકી ઉપર ઢોળશે અને હિન્દી પ્રજા અખતરાની અયોગ્યતાને દોષ દેશે. પરિણામે રાજ્યનો અસંતોષ કાયમનો કાયમજ રહેશે; પરંતુ જે કેટલાક પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર દાખલ કરવામાં આવે, અને બાકીનામાં યોજનામાં કદેલું મિત્ર જવાબદારીવાળું તંત્ર દાખલ કરવામાં આવે તો પછી પાછળથી ઉભયપક્ષને કાંઈ ખોલવાનુંજ રહે નહિ, અને બેમાંથી કયા પ્રકારનું તંત્ર હિન્દને માટે વધારે ઇચ્છવાજોગ છે. તે આયોજનાપણ જણાઈ આવે. સુધારાની યોજનાનો વિચારપૂર્વક અભ્યાસ કર્યા પછી આગળ વધેલા એક બે પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર દાખલ કરવુંજ જાણ્યું એવા નિર્ણય ઉપર હું આવ્યો છું. ગયા જુલાઈ માસમાં યોજના સંબંધી મારા વિચારો મેં જાહેરમાં મુક્ય ત્યારે પણ આજ અભિપ્રાય મેં સ્પષ્ટપણે જણાવેલો છે, રાષ્ટ્રીય પરિષદની ખાસ બેઠક વેળાએ સ્વાગત મંડળના અધ્યક્ષ તરીકે પણ મેં એજ કહ્યું છે ત્યાર પછી સીમ લામાં વડી ધારસભાના બીનસરકારી સભ્યોની કમિટીના રિપોર્ટથી જુદા પડી મુંબાઈ ઇલાકાને તો સંપૂર્ણ જવાબદાર તંત્ર આપવુંજ જોઈએ એમ ચોક્કસી રીતે મેં જાહેર કર્યું છે અને થોડાજ દિવસો ઉપર યોજના સંબંધી પ્રેસીડન્સી એસોસીએશનનો અભિપ્રાય મુંબઈ સરકારે માગેલો તેના પર વિચાર ચલાવવા નીમાયલી કમિટીમાં પણ મેં એજ મત દર્શાવ્યો છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ કમિટીના બીજા સભ્યો પણ મારી સાથે મળતા થયા છે. વળી મુંબાઈની ધારસભાના બીનસરકારી સભ્યોની કમિટીએ પણ થોડા દિવસની વાત ઉપર એવો ઠરાવ કર્યો છે કે મુંબઈ ઇલાકામાં તો એકજેક ખાતું પરાયત કરવું જોઈએ.

આ ઇલાકાની પ્રજા કેળવણીના પ્રમાણમાં વધારે આગળ વધેલી છે. પ્રાથમિક કેળવણી ફરેન્ચાત કરવાનો કાયદો, એક બીનસરકારી સભ્યના ખરડા ઉપરથી દિંદમાં પ્રથમજ ખસાર કરવાનું માન આ ઇલાકાને છે. વળી આ ઇલાકા બ્યાપાર રાજગારમાં પહેલે નંબરે છે એ સર્વને, કણુલ કરવું પડશે. દુનિયાનાં મહાન, ખંદરાની સરખામણીમાં ઉતરી, રોકે, એવું ખંદર આ ઇલાકાની રાજ્યધાની છે. મુંબાઈનો બ્યાપાર આખી દુનિયા માથે ચાલે છે અને ત્યાંના બ્યાપારીઓની કાર્ટિ આખી દુનિયામાં પ્રસરેલી છે. રાજકીય વિષયોમાં પણ મુંબાઈ ઇલાકા એકો છે એ વાત સરકારને પણ કણુલ કરવી પડે એવી છે. ત્યાંની પ્રાંતિક ધારાસભાના સરકારી અને બીનસરકારી સભ્યો હજીમજીને પ્રજા અને સરકાર બન્નેનું હિત લક્ષમાં લઈ કેવી દક્ષતાથી કામ બજાવે છે, એ વિષેની ખાત્રી લોર્ડ વિલીંગ્ટન પોતાના છ વરસના અનુભવ ઉપરથી આપી શકશે. નામદાર વાઇસરાય તથા મોટેગ્યુ સાહેબ રાજકીય સુધારા સંબંધી લોકમતથી પરિચિત થવા બ્યારે મુંબાઈ આવેલા ત્યારે આપણા આગેવાનો સાથેની વાતચિત અને તેમણે કરેલી બીજી તપાસ વિગેરેથી, મુંબાઈના રાજકીય વાતાવરણની હિતમના વિષે તેમને ખાત્રી થઈ હતી એમ કહેવાય છે. આ બધી હકીકત ઉપરથી હું એમ માનું છું કે કયા વિષયો સરકાર હસ્તક રાખવા અને કયા મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવા એનો નિર્ણય કરવા નીમાયલી કમિટી આ ઇલાકામાં ધણાખરા ખાતા મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવાની બાલામણુ કરશે, પરંતુ સુધારાની યોજનાના ૨૩૮ માં ફકરામાં કયા ખાતા મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવા જેવા નથી તેનાં ઉદાહરણ તરીકે જમીન મહેસુલ, ન્યાય અને સુલેહ શાંતિ જળવનારા ખાતા ગણાવવામાં આવ્યા છે, તેથી કદાચ મુંબાઈ ઇલાકામાં પણ આ ખાતા મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવાની બાલામણુ કમિટી ન કરે એવો શક જન્ય છે. ઉપરોક્ત ફકરામાં મુંબાઈ ઇલાકાનો ખાસ ઉલ્લેખ કરેલો નથી, પરંતુ દિંદુરયાનના સઘળા પ્રાંતો વિષે એકંદરે આંકપ્રાય દર્શાવવામાં આવ્યો છે. એટલે કોઈ એકાદ પ્રાંતની વિશિષ્ટ વસ્તુસ્થિતિ બક્ષમાં લઈ આ ખાતા સરકાર હસ્તક ન રાખવાની બલામણુ કરવામાં કમિટીને કાંઈપણ પ્રકારનો અતિબંધ નથી. તેમજ એમ કરવામાં તા. ૨૦ મી એપ્રિલ ૧૯૧૭ ના દિવસનું પણ ઉલ્લેખન થતું નથી. મહેસુલ, ન્યાય અને સુલેહ શાંતિના ખાતા મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવાની બલામણુ કરતાં પહેલાં કમિટી ધણોજ વિચાર કરશે અને એના સમર્થનમાં આપણી પાસે સંગીન કારણો માગશે, અને એજ કારણથી મારે આ બાબતમાં જરા ધ્રંવાણુ વિવેચન કરવું પડ્યું છે.

સુલેહ શાંતિ જળવનારું ખાતું.

જમાબંધી અને ન્યાયખાતા શાં માટે મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવા તે તો હું ઉપર કહી ગયો છું. હવે સુલેહ શાંતિ જળવનારા ખાતા વિષે હું બોલવા માગું છું. એ ખાતાનો મુખ્ય વિષય પોલિસ છે, અને તેનો ઉદ્દેશ શુદ્ધ અટકાવવાનો તેમજ શુદ્ધ પકડી શુદ્ધગારને ન્યાયની અદાલતમાં રજુ કરવાનો છે. બ્રિટિશ અમલના આરંભથીજ આ ખાતું સરકાર હસ્તક હોવા છતાં; અને પ્રજાપોહારની દરકાર ન કરી તેના ઉપર વધારવામાં આવેલા બારે ખર્ચ છતાં શુદ્ધોચ્ચ અટક્યા કે ઓછા થયા નથી. શાંતિ જળવાય તેમજ નેટલું સરકારનું હિત સમાયજી છે તેટલુંજ બલકે તેથી વધારે પ્રજાનું હિત સમાયજી છે. આ ખાતું મંત્રીઓને સોંપાય તો લોકહિતને લેજમાત્ર પણ ટુકસાન થવાનો સંભવ

નથી. બ્રિટિશ રાજ્યમતા વિરૂદ્ધ ખળવો ઉઠે અગર હિન્દુસ્થાન બહાર તેના પર હુમલો થાય તો તે અટકાવવાને સરકાર પાસે સાધનો હોવા જોઈએ એ વાત આપણને ક્ષુલ્લ છે. પરંતુ લશ્કરી ખાતું એટલા માટે જ રાખવામાં આવ્યું છે, અને એ ખાતું હિન્દી સરકારની હકુમત નીચે છે. પોલિસ ખાતું માત્ર દેશની અંદરની સુરેક્ષ શાંતિ જાળવવા માટે રાખવામાં આવ્યું છે. રાજ્યપ્રોહના ચુન્દા અટકાવવાનું તથા પકડવાનું કામ કરનાર છુપી પોલિસનું ખાતું જો પોલિસ ખાતાનો એક ભાગ છે તે તો સરકાર હસ્તક રહેવું જ જોઈએ એવી દલીલ કદાચ વજનદાર ગણાય, પરંતુ લોકનિયુક્ત મંત્રીમંડળની નીમનામાં આવેલા મંત્રીઓ આવા ચુન્દાઓ અટકાવવા અને પકડાવવા સર્વની બેદરકાર રહેશે એમ માનવાને કાષ્ટક ધરણું નથી. હિન્દમાં પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યપત્ર દાખલ કરવાનો સદ્દેશ તો ૨૦ મી ઓગસ્ટના દરેકરોમાં જાહેર થયો ત્યારથી બ્રિટિશ અસલ વિરૂદ્ધ લાગણી ધરાવનાર જો જુન વર્ગ હશે તેનું જોર થઈ કમી થઈ ગયું હોય જોઈએ એમ માફ તો માનવું છે; અને મારી ખાતો છે કે તેનું રાજ્યપત્ર દાખલ કરવાની યાજના અમલમાં મુકનામાં આવે કે તરતજ, તેવા વર્ગના માણસો, હિન્દમાં પ્રજાને સંપૂર્ણ રીતે જવાબદાર રાજ્યપત્ર દાખલ થાય ત્યાં સુધી હિન્દુસ્થાનનું હિત બ્રિટિશ અસલ હિન્દુસ્થાનમાં રહે તેમાંજ રહેલું છે, એમ ખાત્રાપૂર્વક અમજતા અને માનતા થશે. આમ છતાં કમિટીને એમજ લાગે કે આ ખાતું આ ઇલાકામાં પણ મંત્રીઓને ન જ સંપિયું તો અને પોલિસ ખાતાનો એટલો ભાગ જૂદો પાડી સરકારે તે સ્વહસ્તક રાખવો, અને બાકીનું પોલિસ તું મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવું. જો છુપી પોનિમ મરકાર હસ્તક રહે તો પછી રાજ્યપદારી (Political) ખાતું પણ તેજ કારણોસર સરકાર હસ્તક રાખવાની દલીલ કરવામાં આવે તો તે ગેરબ્યાજની ગણાય નહિ.

આ પ્રમાણે જો બધા અગર ધણખરા ખાતા મંત્રીઓને સોંપવામાં આવે તો પછી મારોખારી સલાતી (Executive Council) જરૂરજ રહે નહિ. આ ઈનાકા માટે એક ગવર્નર અને ત્રણ કે ચાર મંત્રીઓ બધો કારભાર ચલાવવાને બમ છે. જે જુન ખાતા સરકાર હસ્તક રાખવાનાં હોય તેનો હાથસો ગવર્નર પાસે રાખી ખાતીનાં તમામ ખાતાની બ્યવસ્થા મંત્રીઓ પાસે રહી શકે.

તોકરો ઉપર અંકુશ કોનો હોયો જોઈએ ?

ઈલાકાના અમલદારોના વર્ગની નીમણુંક અને તોકરોનો શરતોને લગતી બામત "સ્વાયત્ત" વર્ગમાં રિપોર્ટમાં મુકવામાં આવી છે. (જુઓ રિપોર્ટના પેરિસિટ ૧ ના હાઈકોર્સના ઈસ્ટ ૧ ની કલમ ૮).

જો ઈલાકાનું સ્વાયત્ત ગવર્નમંત્ર મુખ્ય ઈલાકા જેવા આગળ પડતા પ્રાંતને સર્વ અથવા નિદાન મોટા ભાગમાં આપવાનું હોય તો અમલદાર વર્ગની ઉપરનો અંકુશ પ્રજાના હાથમાં અર્થાત્ પ્રજાના હાથમાં મુકવો જોઈએ. હિન્દી સત્તી તોકરી, અને ઈલાકાની સીવીલ સર્વિસનો અંકુશ પ્રજાના હાથમાં જવામાં મુખ્ય વાધા નીચે પ્રમાણે લાવવામાં આવે છે:—

(૧) હિંદી સનદી નોકરી હિંદુસ્થાનના સંપૂર્ણ મુલકને લગતી છે, અને તેમાં નોકરો, કિંમત બિન પ્રતિભા જૂદા જૂદા ખાતામાં વહેંચાઈ ગયેલા છે. ।

(૨) એક જ પ્રાંતને લગતી તે આખર નથી, અને તેથી પેરા ૨૧૨ મુજબ “સ્વાયત” વર્ગમાં તે પડવી જોઈએ.

(૩) સંપૂર્ણ હિંદને લગતી નોકરીના કિતના પ્રતો, અમુક પ્રાંત સાથે તે નોકરો જોડાયા હોય, તેપણુ હિંદુસ્થાનની સરકારની દેખરેખ નીચે જોઈએ, અને જરૂર પડે તો તેમાં સરકાર આડે આવી શકે (જુઓ રિપોર્ટનો પેરા ૨૪૦).

(૪) પરાયત વિષયોનું નિર્ણય કરવામાં મંત્રીઓને પોતાના ખાતા સાથે નિરાળી નોકર વર્ગની યોજના કરવામાં ધણી અગત્ય પડે અને તેવી યોજના કરવાની જવાબદારી તેમના હાર મુકવામાં આરંભે તો તેઓ કદાચ નિષ્ફળ જશે. (પેરા ૨૫૮)

હવે આ દલીલોમાં કેટલું વલુદ છે તે આપણે વિચારી જોઈએ.

હિંદી સનદી નોકરી જે સર્વોપરી સત્તા તરીકે મનાતી આવી છે તે નોકરી હિંદુસ્થાનના સમગ્ર દેશને લગતી ગણનામાં ખરૂં તાત્પર્ય નથી. તે નોકરીના અમલદારો જ્યાંથી હિંદુસ્થાનમાં નીમવાના હોય છે ત્યાંથી તેમનો સંબંધ અમુક માથે મુકરર કરવામાં આવે છે અને તેમનું સંસ્કૃત જીવન તે પ્રાંતમાં જાય છે. કોઈ જુજ પ્રસંગે નોકરોની તાણુ હોય ત્યારે અથવા અમુક નોકર અમુક વિષયમાં ખામ લાવકાત ધરાવતા હોય અને તેવા નોકરની અમુક પ્રાંતમાં ખોટા હેતુ ત્યારેજ બીજા પ્રાંતમાંથી નોકર લેવામાં આવે છે. આથી તે નોકરી “ સમગ્ર હિંદુસ્થાન ” ની છે એવું કહી મંત્રીઓના તાબામાં ન મુકવી એ દલીલ પાયા વિનાની છે.

આ સનદી નોકરીના હક્ક-અર્થાત્ તેમની બહાલી મરનરથી ખામત સમાન છતાં તેમના પ્રોમોશન રિગેરેનું ધોરણુ તે તે પ્રાંતના નિયમાનુસાર હોય છે. આ નિયમોમાં ફેરફાર કરતી પહેલો બંને હિંદુસ્થાનની સરકારને પૂછવાની અગત્ય રાખવામાં આવે, પરંતુ નિયમો ધડાયા પછી નોકર વર્ગ તે તે પ્રાંતના પ્રજામનને અનુસાર રાજ્યતંત્રના મંત્રીને અધીન વર્તવો જોઈએ હિંદુસ્થાનની સરકાર અન્યાયના પ્રસંગે અથવા નિયુઓની અગત્યતા કરે તેવા પ્રસંગે અમુક મર્યાદામાં નોકરોની ફરીઆદ સાંભળે, પરંતુ તેટલા માત્રથી તેમને “પરાયત” વર્ગમાં મુકવામાં વાધો લાવી શકાય નહિ.

હિંદી સનદી નોકરીના અમલદારો ખરી,રીને જમીન મહેસુલ તથા સામાન્ય રાજ્ય-વહીવટના ખાતા સાથે મુખ્યત્વે કરી જોડાયેલા હોય છે. હિંદુસ્થાનના રાજ્યતંત્રના પાર્લામેન્ટના સને ૧૯૧૫ ના કાયદાના પરિશિષ્ટ ઉપર નજર નાખતાં સ્પષ્ટ સમગ્રતે તેમ છે કે આ સનદી નોકરીનો અમુક જગ્યાઓ ઉપર હક્ક ઠરાવવામાં આવ્યો છે. તે પરિશિષ્ટમાં નહિ આવનારી જગ્યાઓ ઉપર તેમનો હક્ક નથી, છતાં આ સાથે જોડેલી તારીખ જે છેવટના સીવીલ લીસ્ટ ઉપરથી તારવવામાં આવી છે તે ઉપરથી સમગ્રશે કે ક્ષણ ખાસ નવી જગ્યાઓ ઉપર તેઓ હક્ક કરી ચકી બેઠા જણાય છે. નીચેની જગ્યાઓ હિંદી સનદી નોકરીના અંગતની હક્કની મજબૂતમાં પાર્લામેન્ટના કાયદામાં આવી નથી —

૧. પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી—નામદાર ગવર્નરના.

૧. કાઠીઆવાડના પોલીટીકલ ખાતાના એજન્ટ સાહેબ

૧. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ—રેલ્વે અને સ્ટેશનરી.

૧. લેન્ડરેકર્ડ ખાતાના મુખ્યાધિકારી.

૧. લેન્ડરેકર્ડના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ.

૧. ઇમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટના ચેરમેન.

૧. કાયરેક્ટર ઓફ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ.

૧. જુનાગઢના એડમીનીસ્ટ્રેટર.

૧. પાલીતાણાના એડમીનીસ્ટ્રેટર.

૧. સીવીલ સપ્લાયના ડેપુટી કમિશનર.

૧. મુખ્ય સાહેબના મ્યુનીસીપલ કમીશનર.

૨. અમદાવાદ, સુરત, અને દેવાપાલના મ્યુનીસીપલ કમીશનર.

૧. પોર્ટ ઓફ ટ્રેડનો હિપરિ અધિકારી.

૧. સાલસેટ ડેવેલપમેન્ટ ઓફિસર.

૧૭.

સીવીલ લીસ્ટમાં જુલાઇ ૧૯૧૮ માં ૧૭૪ સીવીલ સર્વેટમાં ૧૨૪ કાયમની જગ્યાના ધારણ કરનારા છે. તેમાં પાલામેન્ટના કાયદા પ્રમાણે તેમની હક્કની જગ્યાઓ લગભગ ૧૦૭ જગ્યા છે, અને હિપરની સત્તર જગ્યાઓ વધારાની તે નોકરોની થઇ પડી છે.

મારી કહેવાની મતલબ એવી નથી કે દિંદો સનદો નોકરીના મેંબરોને આ નવી જગ્યાઓ મળવી જોઇએ. ન્યાય લાયકાત અને જવાબદારીનો પ્રશ્ન છે સાંચોગ્ય નોકરનીજ કદર થવી જોઇએ કદાચ નામદાર ગવર્નર સાહેબને સીવીલ સર્વિસ ખાતરનો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી ભરેલાનો ન મળે કદાચ કાઠીઆવાડના એજન્ટ તરીકે, પોલીટીકલ ખાતાના અનુભવીની જોડ પડી ગઇ હોય એમ તકરારની ખાતર માની લઇ તે જગ્યા સીવીલ સર્વેટને હાથે જાય, પણ બાકીની ઘણી જગ્યાઓ ઇલાકાની નોકરોના અર્થાત પ્રાવીન્શીયલ સીવીલ સર્વિસના નોકરો સારી રીતે ધારણ કરી શકે છે તેમ છે. બહુ કેટલીક જગ્યામાં તો દેશીની લાયકાત વધારેજ છે. છતાં આ જગ્યાઓ હકક તરીકેની ગણી નોકરોને મંત્રીના તાબામાં મુકવામાં સનદો નોકરો જુદા જુદા ખાતામાં વહેંચાયેલા છે તેથી તેમને “સ્વાયત” કર્મમાં સરકારે રાખવાની દલીલ રજુ કરવામાં આવે છે. જે ખાતું જેમને અર્થે નોકરીમાં સ્થાપિત થવાના આરંભથીજ નિર્માણ થયું છે તે ખાતામાંજ તે નોકરોએ મોટી આજ્ઞા રાખવી જોઇએ, પણ બીજા ખાતામાં તરાપ મારવાની શી જરૂર ?

છેવટે જો મહેસુલ ખાતું, અને ન્યાયખાતું (દિવાની અને ફાજદારી) મુખ્ય ઇલા-

હાં મંત્રીઓને સ્વાધીન કરવાનું કબુલ રખાય તો ખાતાના સવળા નોકરોનો સર્વ અં. કુશ તે તે મંત્રીઓ પાસેજ રહેવો જોઈએ. હિંદી સનહી નોકરીના સંબોના સંબંધમાં અને બહુ માન છે, પરંતુ સવળા નવા રાજ્યતંત્રની શ્રેણીમાં વગર ક્યવાયેલા મનથી જોડાશે એવું માની લેવું એ મનુષ્ય સ્વભાવની અવગણના કરવા જેવું છે. તેમાં દેશી મંત્રીઓનો બધો નીર્ણય કરવાનો આધાર અને હકીકતની જુમિકા ન્યારે આ સીવીલ સર્વિસના હાથમાં હોય, અને તે નોકરો તો મંત્રીઓના અંકુશમાં ન હોય તો મંત્રીઓની પ્રસંગે સ્થિતિ કંઈકી થયા વિના રહેજ નહિ. સ્વતંત્રતાના વાતાવરણમાંથી આવેલા ગવર્નર પણ આ સીવીલ સર્વિસના ડામા જમણા દબાણમાં આવી જાય છે, તો દેશી મંત્રીઓ કહીને તેમની મતિને વેચાય અને શોભા માત્ર અધ્યક્ષ થાય, અથવા નિર્ણયની જવાબદારીમાં દસાઈ પડે. આથી જો નોકર વર્ગને છેવટે સરકાર “સ્વાયત” વિષય તરીકે રાખે તોપણ આ નોકરો જે જે મંત્રીના ખાતાના હોય તે તે મંત્રીના અભિપ્રાયને અનુસાર તે નોકરોના પ્રેમોશન વિગેરે થવા જોઈએ, અને ગવર્નરની કારોમારી સભાથી પરભામાં થવા જોઈએ નહિ.

મંત્રીઓ પોતાના ખાતાને માટે નિરાળા નોકરોની સંસ્થા ઉભી કરે એવું પ્રજા પક્ષના હિમાયતીઓ કહેતા નથી, પરંતુ હાલની નોકરીઓ ઉપરનો અંકુશ મંત્રીઓને સોંપવો જોઈએ એ આપણો મુદ્દો છે. મેન્ટેન્સન્સ-એન્ડ-રિપેરિંગ નિરાળા નોકરોના વર્ગની દલીલ ખોટી ઉભી કરવામાં આવી છે. તેનું અરથ વધારવાનું પ્રજા પક્ષના હિમાયતીને હજાર નથી.

ઉપર પ્રમાણેના મારા વિચાર હોવાથી આ પરિષદને બહામણ કહે છું કે આ વિષયની આપણે અને તેટલા વિસ્તારથી ચર્ચા કરવી જોઈએ અને છેવટે એક કમિટી નીમી આ અને તેને હમતા બીજા વિષયો સંબંધી આપણી ઈચ્છાઓ અને માગણીઓ મજબુત કરણે સાથે, આ વિષયનું નિરાકરણ કરવા માટે નીમાયલી ખાસ કમિટી સમક્ષ, પરિષદ તરફથી નિર્દેશ થવી જોઈએ.

ધારાસભાનું બંધારણ.

હવે આપણે ધારાસભાના બંધારણ વિશે વિચાર કરીએ. જે બાબતનો નિર્ણય થયો પ્રમા ઉપર આધાર રાખે છે. ઘણલા તરીકે (૧) ધારાસભામાં સભ્યોની સંખ્યા કેટલી હોવી જોઈએ (૨) તેમાં લોકનિયુક્ત સભ્યોનું પ્રમાણ કેટલું હોવું જોઈએ (૩) સરકાર તરફથી નીમાયલા સભ્યોમાં અમલદાર કેટલા અને બીજા અમલદાર કેટલા (૪) લોકનિયુક્ત સભ્યોમાં સુસભાનોનું પ્રમાણ કેટલું (૫) ખાસ પ્રતિનિધિત્વ કઈ કઈ સંસ્થાઓ અને જોડોને મળવું જોઈએ (૬) દરેક જાતના પ્રતિનિધિ યુદ્ધનો હક આપવો કે જે અન્યથા વધારે જાતોના સમુદાયનાથી તે દરેક સમુદાયને પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક આપવો (૭) મતાધિકાર કેને આપવો અને મતાધિકારીઓની સંખ્યા કેટલી હોવી જોઈએ ?

આ સવાલોનો વિચાર કરવામાં કેટલાક વિચારવાર આકાશોની ધણીજ જરૂર છે. જેટલા આકાશો અને મળી શક્યા તેનું કાદક નીચે પ્રમાણે છે:—

પ્રા. નામ.	વસ્તી કિલો. હમર ?	કૃષી વાંચી બાંચીનાર કિલો. હમર ?	જીભાની વાલુકા. બોડી માટે મત બાંખારાઓની સંખ્યા.	જીભાની મુ. બોડી માટે મત બાંખારાઓની સંખ્યા.			
મુસલમાનો	મુસલમાનો સીવાયના	કુલ	મુસલમાનો	મુસલમાનો સીવાયના	કુલ		
અમદાવાદ	૬૨ ૭૩૬	૮૨૮	૧૨	૬૧	૧૦૪	૮૫૬૭	૧૮૨૦૬
ખેડા	૬૩ ૬૨૮	૬૬૨	૬	૬૧	૬૮	૧૦૧૫૦	૭૫૬૩
પંચમહાલ	૨૨ ૭૦૦	૩૨૩	૬	૧૩	૧૬	૧૬૦૮	૨૮૨૨
સુરત	૫૫ ૫૬૬	૬૫૪	૧૦	૮૨	૯૨	૧૦૬૨૭	૬૦૭૬
ભરૂચ	૬૮ ૨૩૬	૩૦૭	૧૩	૩૫	૪૭	૧૨૧૫૮	૩૭૩૨
ચાણા	૪૨ ૮૪૦	૮૮૨	૬	૪૭	૫૩	૫૧૦	૬૭૨૬
કાલાવા	૨૮ ૫૬૮	૫૬૪	૩	૨૬	૨૯	૫૬૬૧	૨૪૮૯
રતનાગીરી	૮૫ ૧૧૮	૧૨૦૪	૫	૪૭	૫૨	૬૬૫૬	૨૧૩૦
પૂર્વ ખાનદેશ	૧૦૦ ૬૨૫	૧૦૩૫	૪	૪૬	૫૦	૧૪૬૬૩	૧૧૪૩૮
પશ્ચિમ ખાનદેશ	૩૧ ૫૪૬	૫૮૧	૩	૨૨	૨૪	૬૬૮૨	૫૨૮૫
નાસિક	૬૮ ૮૫૭	૬૦૫	૪	૩૬	૩૯	૭૪૧૨	૫૫૮૩
અહમદનગર	૪૮ ૮૬૭	૬૪૫	૪	૪૦	૪૪	૭૦૮૨	૪૧૮૫
પુના	૪૬ ૧૦૨૩	૧૦૭૨	૬	૭૪	૮૧	૪૮૩૦	૧૩૦૫૨
સતારા	૩૭ ૧૦૨૫	૧૦૮૧	૩	૩૬	૩૯	૭૨૪૫	૬૨૩૪
સોલાપુર	૫૫ ૭૧૩	૭૬૮	૩	૩૮	૪૧	૭૮૬૫	૭૦૭૪
બીજાપુર	૧૦૧ ૭૬૩	૮૬૩	૪	૩૭	૪૧	૫૧૪૧	૪૦૨૬
બેલગમ	૭૭ ૮૬૭	૬૪૪	૪	૪૦	૪૪	૬૨૪૬	૪૧૧૦
ધારવાડ	૧૩૭ ૮૮૬	૧૦૨૬	૮	૭૨	૭૯	૧૦૬૦૦	૮૬૨૮
કાનરા	૨૬ ૭૭૨	૪૩૦	૪	૩૪	૩૮	૫૬૧	૨૪૧૬
સીધના સાત	૧૬૪૦ ૮૭૩	૭૫૧૩	૩૮	૧૨૮	૧૬૬	૩૭૬૮૫	૧૭૦૧૬
જલ્લા	૧૭૬ ૮૦૦	૬૭૬	૨૬	૧૩૬	૨૨૨	.....	૧૨૫૬૭
કુલ	૩૬૮૬ ૧૫૬૩૭	૧૬૬૨૩	૧૭૧	૧૧૬૪	૧૩૬૫	૧૭૭૧૪૨	૧૫૩૬૬૪

આ ઉપરાંત બીજા કેટલાક આંદોલનો જાણવાની જરૂર છે. જેવા કે (૧) દરેક જિલ્લાની કામવાર વસ્તી અને મતાધિકારીઓની સંખ્યા (૨) હાલના મતાધિકારી સંખ્યાની નિયમોમાં અમુક ફેરફાર કરવાથી મતાધિકારીઓની સંખ્યા જિલ્લાવાર અને મુખ્ય કામવાર કેટલી વધી શકે (૩) લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓના મતાધિકારીઓમાં જિલ્લાવાર મુસલમાનોની સંખ્યા. આ વિગેરે હકીકત સરકારની મદદ સિવાય મળી શકે એમ નથી તેથી જેટલા આંદોલનો ઉપલા કોષ્ટકમાં બતાવ્યા છે તે આંદોલનો ઉપરના આધાર રાખી કું સવાલો ચર્ચા કરી શકાય.

સુધારાની યોજનામાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હિન્દુસ્થાનમાં જોઈએ તેટલી અને જોઈએ તેવી મતાધિકારીઓની સંખ્યા નથી, અને તે લાંબા વખત સુધી ગેરવર્તી રહે તેમ નથી, તેથી સુધારાએ સંજોગપૂર્વક દાખલ કરવા જોઈએ. આ દલીલમાં કેટલું વજન છે તે ઉપલા કોષ્ટક ઉપરથી જણાઈ આવશે. મુબાઈ જિલ્લામાં ૨૬ જિલ્લાઓમાં કુલ ૧,૭૭,૧૪૨ લોકલ બોર્ડોના મતાધિકારીઓ છે અને ૧૮૮૪ ની સાલમાં હાલના પિકલ બોર્ડોના કાપડા દાખલ કરવામાં આવ્યા ત્યારથી એ સંખ્યા અગર એનો મોટો ભાગ મત આપવાનો હક ધરાવે છે, અને બોગવે છે. મુબાઈ જિલ્લાની મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં એકંદર મતાધિકારીઓની સંખ્યા ૧,૫૩,૬૬૪ છે. તેમાંની ઘણીખરી મ્યુનિસિપાલિટીઓનું બંધારણ પચાસ કે સાઠ વરસ ઉપર રચવામાં આવેલું હોવાથી તેટલી સુદૃઢથી આટલી સંખ્યા અગર તેનો મોટો ભાગ મત આપવાનો હક બોગવે છે. આ પ્રમાણે લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટીમાં એકંદર મત આપનારાઓની સંખ્યા આ ઇલાકામાં ૩,૩૦,૮૦૬ છે અને વસ્તી ૧,૬૬,૦૦,૦૦૦ છે. તે દિશાએ મત આપનારાઓનું પ્રમાણ યગભગ પોણાબે ટકા સુધીનું થાય છે. વળી કેટલીક મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલ બોર્ડોને સુટર્ણીનો હક હજી સુધી આપવામાં આવ્યો નથી. તે આપવામાં આવશે એટલે તે પ્રમાણમાં મતાધિકારીઓની સંખ્યા વધશે એટલું જ નહીં પણ મુસલમાનને આપવામાં આવેલી ખાસ સુટર્ણીના સંબંધના મતાધિકારીઓની પણ આ દિશામાં ગણતરી કરવામાં આવી નથી. જે સંખ્યા હાલ વર્ષો થયા લોકલ બોર્ડોમાં અને મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં અને બીજી સુટર્ણીઓમાં મત આપવાનો હક બોગવે છે તેટલી સંખ્યા તો હવે ધારાસભાને મત આપવાને લાયક નથી એમ કાંઈ કહી શકશો નહિ. બીજા દેશોમાં જ્યારે પ્રગતિ જવાગદાર રાજ્ય તંત્ર દાખલ કરવામાં આવેલા ત્યારે તે દેશોમાં મતાધિકારીઓની સંખ્યા પ્રમાણમાં આટલી પણ નહોતી એ વાત જાણીતી છે. આપણા માનનીય પંડિત મદમોદન માલવીયા સુધારાની યોજના પર દીકા કરતા આ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

“ મતાધિકારીનો પ્રશ્ન ચર્ચા કરી વખતે આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે, મતાધિકાર લોકોની અને તેટલી મોટી સંખ્યાને આપવો એ ઇચ્છા જોગ છે, તોપણ તેમ ન બની શકે તો તેને આપણે જ્યાંજ્યાં રીતે સુધારના આગેમાં અંબીર પ્રત્યવાય ગણી શકીએ નહિ, કારણકે જે દેશોમાં આજ ધણી લાંબા સમયથી સુટર્ણીની પદ્ધતિ દાખલ થઈ છે, તે દેશોના મતાધિકારીઓની હાલની સંખ્યા જેટલી આપણા મતાધિકારીઓની સંખ્યા આરંભમાં નજીક હોઈ શકે, ઇંગ્લેન્ડમાં મતાધિકારીઓની સંખ્યામાં કેવો ધીમે ધીમે વધારો થયો છે તે જણાવવું અને અરબોને ન ગણાય. ૧૮૩૨ ની સાલ સુધી આખી સભાના

ખજા સભ્યોની ચુંટણી એકંદરે ૧૫૦૦૦ કરતાં પણ, ઓછા મતાધિકારીઓ દ્વારા થતી હતી. તેજ સમયે રેકૉર્ડલેડ દેશની વસ્તી ૨૩,૬૦,૦૦૦ હતી તોપણ મતાધિકારીઓની સંખ્યા માત્ર ૩,૦૦૦ નીજ હતી. ૧૮૮૪ માં મી. ગ્લેડસ્ટને કહ્યું હતું કે “રીફર્મ બીલ” જે બ્રિટિશ સ્વાતંત્ર્યનો “મેગના ચાર્ટ” છે, તેને લીધે ત્રણ દેશના મતાધિકારીઓની સંખ્યામાં ૬૦૦,૦૦૦ નો વધારો થયો હતો. ૧૮૩૨ પછી બીજો સુધારો ૧૮૮૬ (૧)માં કરવામાં આવ્યો તે વખતે સંયુક્ત રાજ્યમાં એકંદરે મતાધિકારીઓની સંખ્યા વધીને ૧૩,૬૪,૦૦૦ સુધી પહોંચી હતી અને ૧૮૬૭-૬૯ સુધી જે બીજા ખરડાઓ લખાઈ કરવામાં આવ્યા તેથી તેની સંખ્યા વધીને ૨૪,૪૮,૦૦૦ ની થઈ હતી. ૧૮૮૪ સુધીમાં તો આ આંકડો લગભગ ૩૦,૦૦૦,૦૦ સુધી પહોંચી ગયો. અને તેમાં ૧૮૮૫ ના કાયદાથી ૨૦,૦૦,૦૦૦ નો વધારો થયો.. આ વધારો ૧૮૬૭ માં થયેલા વધારા કરતાં બમણો અને ૧૮૩૨ માં થયેલા વધારાના આરગણ્ય કરતાં પણ વધારે હતો. આ હું કે ઇતિહાસ સુચક તેમજ ઉત્સાહપ્રેરક છે. ચોખ્ખા છુટથી મતાધિકાર આપવામાં આવે તો આપણે બધા સંયોગો ધ્યાનમાં લેતાં કાંઈપણ સમજી માણસ બાળખી ધારે એટલી મતાધિકારીઓની સંખ્યાથી આરંભ કરી શકીએ.”

વળી ચોખ્ખાના કર્તાઓ પણ ચોખ્ખાના રિપોર્ટના ૨૨૬ માં ફકરામાં કહે છે કે “જે કે મત આપનારાઓની સંખ્યા જેમ અને તેમ બહોળી હોવી જોઈએ, પરંતુ તે શરૂઆતમાં એટલી બધી બહોળી ન હોવી જોઈએ કે તેને લીધે સધળું તંત્ર ભાગી પડવાનો કાય રહે” આવા સંયોગોમાં મને તો એમ લાગે છે કે હાલ તરતને માટે જે સંખ્યા લોકલ બોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં તેમજ બીજી ચુંટણીઓમાં હાલ મત આપે છે તે સંખ્યાને ધારાસભાને માટે સીધા મતાધિકાર આપવો. તેમ છતાં સરકારે નીમેલા કમિટીની નજરમાં એમ આવે કે જે સંખ્યા વધારવી જોઈએ તો લોકલ બોર્ડ અને મ્યુનિસિપાલિટીના કાયદામાં ચોખ્ખા સુધારો કરવામાં કાંઈ દરકત નથી.

મુખ્યત્વે ધારાસભા ૧૨૫ સભ્યોની બનેલી હોવી જોઈએ. કોન્ગ્રેસ લીગની ચોખ્ખાનામાં પણ એમ કહેલું છે કે આગળ વધેના પ્રાંતોમાં ધારાસભા ઓછામાં ઓછા ૧૨ સભ્યોની હોવી જોઈએ. મી. મોન્ટેગ્યુ અને લોડ ચેમ્બર્લેન્ડની રૂબરૂ મુખામુ તરફથી જે જે આવેલા સંસ્થાઓ અને ગૃહસ્થાઓ સુધારાના સંબંધમાં જે લેખી દલીલો રજૂ કરી છે, તેમાં પણ મુંબાઈની ધારાસભા ૧૨૫ સભાસદોની હોવી જોઈએ એમ જણાવેલું છે. તે ૧૨૫ માંથી સરકારના નીમેલા વધારામાં વધારે ૧/૫ હોવા જોઈએ, અને તે પૈકી સરકારી અમલદારો ૧/૩ થી વધારે હોવા જોઈએ. હવે જે સરકાર પ્રેરેપુરા ૧/૫ સભાસદો નીમવાના હકનો ઉપયોગ કરે તો ચુંટણીને માટે ૪/૫ એટલે ૧૦૦ જગ્યાઓ રહે અને તેની બહેનથી નીચે પ્રમાણે થઈ શકે:—

(૧) કેટલીક જગ્યાઓ અમુક સંસ્થાઓ અને કોમો જેને ખાસ ચુંટણીના હક આપવામાં આવે તેને માટે. (૨) અમુક જગ્યાઓ કોન્ગ્રેસ-લીગના કરાવેલા પ્રમાણે મુસલમાનોને આપવીજ પડે. (૩) બાકી રહેલી જગ્યાઓમાંથી મુખ્યત્વે કહેરને માટે ખાસ અમુક જગ્યાઓ જુદી કાઢી બાકીની પ્રમાણના ફરેક રાખવાને જુદી જુદી અમર તો એક કે વધારે

છલ્લાઓના બનેલા દરેક સમૂહને અમુક અગર તો ફેટલીક છલ્લાવાર અને ફેટલીક છલ્લાઓના સમૂહવાર જગ્યાઓને આપવી જોઈએ. ખાસ ભુદી ચુંટણીના હક નીચેની સંસ્થાઓને આપવો જોઈએ:—

(૧) મુંબઈ યુનિવર્સિટી. આ યુનિવર્સિટી હાલ ધાગસભામાં એક સભાસદ મોકલે છે. ચુંટણીના હક યુનિવર્સિટીના ફેલોઝને આપવામાં આવેલા છે તે હક હવે પછી એ યુનિવર્સિટીના દરેક પ્રિન્સિપાલને આપવો જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ હાલ એક છે તેને બદલે બે સભાસદો મોકલવાનો હક યુનિવર્સિટીને મળવો જોઈએ.

(૨) મુંબઈ કોર્પોરેશનના ચુંટાયલા સભાસદોને એક.

(૩) શુજરાતના સરદારો અને મોટા જમીનદારોને એક.

(૪) દક્ષિણના સરદારો અને મોટા જમીનદારોને એક.

હાલ શુજરાતના સરદારો એક અને દક્ષિણના સરદારો એક સભાસદ ચુંટે છે. હવે પછી સરદારોના સાથે મોટા જમીનદારો કે જે અમુક મહેસુલ ભરતા હોય અથવા જેની પાસેની જમીનની મહેસુલી આંકણી ટેટલી રકમની થઈ શકે એમ હોય તેમને પણ ચુંટણીના હક આપવો જોઈએ.

(૫) સિંધના જમીનદાર અને જગીરદારને એક.

(૬) મુંબઈની ચેમ્બર ઓફ કોમર્સને એક.

(૭) મુંબઈના હિન્દી વેપારી વર્ગને એક.

(૮) કરાંચીની ચેમ્બર ઓફ કોમર્સને એક.

(૯) મુંબઈના મીલમાલિકોની સંસ્થાને એક.

(૧૦) અમદાવાદના મીલમાલિકોની સંસ્થાને એક.

કુલે ૧૧.

કોન્ગ્રેસ લીગની યોજનામાં એમ કહ્યું છે કે મુંબઈની ધારાસભામાં ચુંટાયલા હિન્દી સભાસદોની સંખ્યાના ૧/૩ ભાગ પુરતા મુસલમાન સભાસદો હોવા જોઈએ. એકંદરે ઇલાકાની વસ્તી ૧,૯૬,૨૬૦૦૦ છે. તેમાં મુસલમાનો ૩૯,૮૬,૦૦૦ છે એટલે એકંદરે વસ્તીનો આશરે ૧/૫ ભાગ છે. મુસલમાનો લખી વાંચી જાણનારા ૧૭,૧,૦૦૦ છે જ્યારે ઇલાકામાં મુસલમાન સિવાયના ખીમ વાંચી જાણનારાની સંખ્યા ૧૧,૯૪,૦૦૦ છે. એટલે મુસલમાન સેંકડે ચાર અને બીજાઓ સેંકડે સાત લખી વાંચી જાણે એવા છે. આ આંકડાઓ પરથી ચોક્કસ માલમ પડે છે કે મુંબઈ ઇલાકાના હિન્દુઓએ મુસલમાનો તરફ કોન્ગ્રેસ લીગના ઇરાવમાં ફેટલી ઉદારતા અને સ્વાર્થત્યાગ દર્શાવ્યા છે. સાર પછી મજેની કલકાની કોન્ગ્રેસ તેમજ મુંબઈની ખાસ કોન્ગ્રેસ એ ઇરાવ ફરી ફરીને કાયમ રાખ્યો છે એટલે હવે મુસલમાન ભાઈઓની મરજી હોય તોજ આ ચોક્કસમાં ફેરફાર થઈ શકે છે. તેમજ એ ઇરાવ પ્રમાણે ૧૦૦ માંથી મુસલમાનોના ફેટલા સભાસદો હોવા જોઈએ? ખાસ ચુંટણીના હકને માટે જે જે સંસ્થાઓના નામે ઉપર મેં જણાવ્યા છે તેમાંથી મુંબા-

મોન્ટેગ્યુ-એમ્સફર્ડ સુધારાની યોજના વિષે વિચાર કરવાને મુંબાઇમાં ખાસ કૉંગ્રેસ મળી તે વખતેજ જાણવામાં આવ્યું હતું કે જે કેટલાક આગેવાનોએ તેમાં ભાગ લેવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહતું તેઓ જુદી પરિષદ મેળવીને હિન્દની વતી અથવા તેના એક 'ન્હાના પક્ષ વિચારવંત પક્ષ તરીકે સુધારાની યોજના વિષે જુદો મત આપવાને મળવાના હતા. કૉંગ્રેસના દરાવો ધાર્યા કરતાં ઓછા કડક અને પ્રમાણમાં સમાધાનશીલ જણાયા છતાં પણ જુદી પરિષદ ભરવાની જરૂર ઓછી થઇ ન હતી એમ જણાવવામાં આવ્યું અને જોકે ઇન્દુલ્ગેન્સાના ઉપદ્રવને લીધે મોડરેટ પરિષદની બેઠક મુશ્કેલી રાખવામાં આવી તોપણ છેવટે તે પહેલી અને બીજી નવેમ્બરને દિવસે બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીના પ્રમુખ-પણા નીચે મેળવવામાં આવી હતી આપણે કમૂલ કરવું જોઇએ કે પહેલાં કૉંગ્રેસમાં અને કેટલીક ગંભીર રાજકીય લડતમાં જેમણે નામાંકિત ભાગ લીધો હતો એવા કેટલા આગેવાનો તે પરિષદમાં હાજર રહ્યા હતા-જોકે તેની સાથે એમ કહ્યા વગર ચાલતું નથી કે અત્યાર સુધીમાં રાજકીય પ્રતિબંધોમાં જેમણે નહિ જેવો અથવા કવચિત્ શરમભરેલો ભાગ ભજવેલો તેમાંના પક્ષ કેટલાકે પરિષદને શોભાવી હતી. પણ એ પરિષદમાં ૫૦૦ થી વધારે પ્રતિનિધિઓ નહા. એ પૂરવાર કરવાને ખચ છે કે પરિષદના અધિકારીઓ અને આગેવાનો તેના કરાવોને ગમે તેટલા વજનવાળા અને વિચારપૂર્ણ ગણે તોપણ તેની પાછળ પ્રજાનું ખજા હવું એમ તો તેનો વધારેમાં વધારે આમહી પક્ષવાદી પણ કહેવાની હિંમત નહિ ધરે.

અમે ગયા અંકમાં જણાવ્યું છે કે કૉંગ્રેસનો અને નરમ-એ જાને પક્ષ સુધારાની યોજનામાં કેટલાક મહત્વના ઉડા સુધારા સૂચવે છે અને છતાં આ સુધારા કરાવવાના આગ્રહમાંજ બનને પક્ષ વચ્ચે ખરેખરો ભેદ રહેલો છે. ન્યારે કૉંગ્રેસપક્ષ રૂપે રીતે જણાવે છે કે જોકે યોજના કેટલીક બાબતમાં-દાખલા તરીકે પ્રાંતિક રાજતંત્રના સંબંધમાં-હાલની સ્થિતિમાં પ્રગતિરૂપ છે-અર્થાત્ તેટલે અંશે સંતોષકારક પણ છે તોપણ હિન્દી રાજસત્તાના કેન્દ્રરૂપ હિન્દીના ગઢમાં-હિન્દી સરકારમાં તે યોજનાથી આપણે નહિ જોવોજ પ્રવેશ થતો હોવાથી તે એકંદરે અસંતોષકારક અને નિરાશાજનક છે. બીજી પાસ મોડરેટ પરિષદ હિન્દી સરકારમાં જવાબદાર રાજતંત્રનું તત્વ દાખવ કરવાની મજબૂત ભલામણ કરે છે, અને છતાં તેનો આગ્રહ એટલો મોજો અથવા નહિ જેવો છે કે તે કંઈપણ સુધારા સૂચવતા પહેલાં બનને હાથ લંબાવીને સરકારી યોજનાને ઉત્સાહપૂર્વક વધાવી લેડે હવે જે સુધારા આપણે માગતા હોઇએ તે જો જોઈ પ્રકારના હોય તો આમ કરવામાં વાંધો ન હોય. પણ હિન્દી સરકારનું રાજતંત્ર હાલના જેવું મિનજવામદાર રાખવાના જે ઓછા સિદ્ધાંતને યોજનાની આખી ઇમારતના એક સ્તંભરૂપ ગણવામાં આવે છે, તેને કિયામીને હિન્દીના ગર્ભદારના બારણા જુગ્મ જોરથી ઠોકી અંદર પ્રવેશ કરવા દેવાને

મોડરેટ પરિપદે પણ માગણી કરી છે. પણ આવી માગણી કરના પહેલાં મંગળાચરણમાંજ આખી યોજનાને વખાણીને વધાવી લેવાનો તો અર્થ એટલોજ થાય કે આ માગણી કબુલ ન કરવામાં આવે તોપણ યોજના ગ્રાહ્ય થાય એટલુંજ નહિ પણ સંતોષકારક લાગે. અને જો વ્યવહારકુલ ઇંગ્રેજ રાજપુરોના મનપર મોડરેટ પરિપદના આખા વલણથી આવી અસર થાય તો પછી માગેલા સુધારા મળવાની કંઈ પણ આશા રહે ખરી ?

આના જવાબમાં રદામી બાલુએ જણાવવામાં આવે છે કે કોંગ્રેસે તો યોજનાને અસંતોષકારક અને નિરાશાજનક ગણીને તેનો સ્વીકાર કરવાની ના પાડી છે, અને તેને રદી કાગળ ગણીને ફેંકી દીધી છે, અને તેથી હિન્દી સુધારાની આખી હિલચાલને ધણા જોખમમાં નાંખી દીધી છે. હવે અમે પ્રથમ તો જણાવીશું કે કોંગ્રેસે યોજનાનો અસ્વીકાર કર્યો છે એમ તેના કરાવતું પૃથક્કરણ કરીને ઉપજાવી કાઢવું એ ભુદિનો દશદોહી દુરપયોગ જ ગણાય. જો કોંગ્રેસે યોજનાને ફેંકી દીધી હોત તો તેમ કરવાને જોઈતા યોજના શબ્દો તે વાપરી શકત, અને કરાવની કડીઓ ગોડવીને તેનું અનુમાન કરવાનો અવકાશ તે રાખત નહિ. પણ ખામ કોંગ્રેસનાં આગેવાનરૂપ શ્રી. હસન ઇમામ અને પંડિત માલવીયા, મીસીસ એની બેસંટ અને નામદાર પટેલનાં બાપણામાંથી ઉદ્ભવેલો યોજનાને ઉતાવળથી રદ ન ગણવાનો ખાસ ઉપદેશ તરી આવે છે. પણ કોંગ્રેસે યોજનાના સમગ્ર તંત્રને સ્વીકારી તેમાંજ જુદી જુદી દિશામાં સુધારા સૂચવ્યા છે, એજ જણાવે છે કે હિન્દના રાજકીય સુધારાના પાયારૂપે યોજનાને સ્વીકારવામાં આવી છે. કોંગ્રેસે પોતે ધડેલી યોજનાના સિદ્ધાંતને વગળી રહીને પણ તેના રૂપનો ત્યાગ કરી સરકારી યોજનાને સુધારાની ભૂમિકા તરીકે સ્વીકારી છે. એજ પૂરવાર કરવા બસ છે કે તેને ફેંકી દેવાનો તેના વિચાર નહતો. સરકારી યોજનામાં જ ગમે તેવા પણ મદદવતી સુધારા કોંગ્રેસે સૂચવ્યા છે; એથી સર્વે નિષ્પક્ષપાત અંગ્રેજો સમજી શકશે કે તેની મુખ્ય મુખ્ય રેખાઓનો કોંગ્રેસે સ્વીકાર કર્યો છે.

“ યોજના વિષે આપણે નિખાલસપણે છટપટી ટીકા કરીએ તેથી રખેતે આપણી વૃત્તિ વિષે ઈંગ્લંડમાં ગેરસમજ ફેલાવવામાં આપણા શત્રુઓ સફળ થાય અને તેથી ધણે વર્ષે લ્હાણના સખત તાપથી પાકેલું સુધારાનું આ ફળ આપણા હાથમાંથી લુંટાઇ જશે” — આ બ્લીક મોડરેટ બાઇઓને રાતદિવસ દમે છે અને તેનાથી તેઓ પોતાની ચળવળને આકારવામાં દોરાય છે એ વિષે કોઇપણ સંશય નથી. હવે આપણી કંઈ બેદરકારી કે ગરસતથી આવી સુધારાની યોજના નિષ્કળ ન થાય એ માટે આપણે બહુજ સંભાળ રાખવી જોઈએ. પણ યોજના કોઇ અંગ્રેજ પક્ષના વિરોધને લીધે રદ થાય એ બ્લીકથી ગભરાઇને તે વિષે આપણે નિખાલસપણે ટીકા ન કરીએ તો આપણે સુધારા કદાચ મેળવીએ તોપણ મર્યાદા અને મનુષ્યત્વ બાઇ બેસીએ અને તે શિવાયના બધા સુધારા એકલા વિનાના મીઠાં જેવા ગણાશે. વળી, આપણે એ પણ જ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે, કે કેવળ હિન્દના લાભની દૃષ્ટિથીજ નહ પણ સુખ્યત્વે કરીને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સલામતી અને ધમ એકતાની દૃષ્ટિથીજ સુધારાની રાજનીતિનો સ્વીકાર બ્રિટિશ સરકારે કર્યો

છે અને આ રાજનીતિ નિષ્ફળ થાય તેમાં હિન્દને ગુરુશાન થાય તે કરતાં પણ ઇંગ્લેન્ડનું ગૌરવ અને બ્રિટિશ સલતનત વચ્ચે જોખમમાં આવી પડે. આ મહાભારત યુદ્ધે આખી દુનિયામાં વિચારોનું જે જોશભર્યું મંચન કરી મૂક્યું છે અને તેમાં હિન્દુસ્તાને જે માન ભર્યો લાગે લીધો છે તે જોતાં હાલનું જીવું પુરાણું રાજતંત્ર ન જ નથી શકે એ સૌ સંમત જાણે અને હિન્દીઓને દીવા જેવું દેખાય છે, અને તેના તરફ આખીઆપણાં કરવામાં નહિ પણ તેને સમજી લઈ સ્વરાજ્યના તત્વથી તેને ચેતનપંત કરવામાં જ હિન્દને તેમજ સામ્રાજ્યને લાભ છે, એ વિશાળ દૃષ્ટિવાળા સૌ રાજપુરુષો સમજે છે. બહુ સાવ-ધાન થવાની દરકારમાં કંઈક બંદીકણ બનેલા આપણા નરમ પક્ષના મિત્રોની જે આ દૃષ્ટિ ખુલી હોત તો ચોજનાને બચાવવાને માટે કેમ્બ્રિજથી જુદા પડીને એક નાટકશાળામાં તરફ-વાર નાટક કરવાને તેઓ હાકલાહાકલા થયા હોત નહિં.

પરિષદના ઠરાવો.

પરિષદના મુખ્ય સિદ્ધાંત જોટલા તેના ઠરાવો ટીકાને પાત્ર ન હતા. ચોજનાને ઉમ-ળકાંથી વધાવી લેવાના ઠરાવને બાદ કરતાં બાકીના ઠરાવો કોમિસનના ઠરાવો સાથે પણ સામ્ય ધરાવે છે. હિન્દી સરકારમાં સ્વરાજ્યને સામેલ કરવું જોઈએ, અને હિન્દી સરકારને નાણાંની સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ, કારોબારી સભામાં અડધા ભાગના હિન્દી સભાસદો હોવા જોઈએ, અને કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં અડધા ભાગના સુદાએલા સભાસદો હોવા જોઈએ, પ્રાંતિક સરકારમાં અને તેટલાં ખાતાં પ્રજાને સોંપવાં જોઈએ અને હોદ્દા વગરના અમલદાર સભાસદો પ્રાંતિક કારોબારી સભામાં ન હોવા જોઈએ—આ સૂચનાઓ કોમિસની માફક મેડરેટ પરિપદે પણ કરી છે. વધારામાં અમે એમ પણ માનીએ છીએ કે કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ અમે માંડ કમીટી રદ કરવાનો ઠરાવ ન કરવામાં પરિપદે કહ્યું પણ વાપર્યું છે—જોકે માંડ કમીટીમાં અડધા ભાગના સુદાએલા સભાસદો હોવા જોઈએ એવી માગણી ન કરવામાં પરિષદની શિથિલતા જણાય છે.

ઠરાવોની ઉજળા બાજુ જોઈ, પણ અમને લાગે છે કે બીજું અનેક આખતોમાં પરિષદના ઠરાવો પછાત અને ટીલા છે. પ્રથમ તો હિન્દી વજરની કાઉન્સિલ રદ કરવાની સીધી માગણી કરવાને બદલે તે રદ થાય ત્યાં સુધી તેમાં અડધો ભાગના હિન્દીઓ નીમવાની માગણી કરવામાં પરિપદે લખ્યો અને કલકત્તાના ઠરાવનો વિરોધ કર્યો છે. હિન્દીઓ એવીસનો આખો ખર્ચ બ્રિટિશ લીજેરીમાંથી આપવાની માગણી કરવામાં આવી નથી હિન્દી સરકારના સંબંધમાં સ્વરાજ્યનું તત્વ જરાપણ સ્વીકારવામાં આવે તો પરિષદને સંતોષ થાય પણ ઓછામાં ઓછાં કેટલાં ખાતાં પ્રજાને સ્વાધીન કરવા જોઈએ, એ વિષે કાંઈપણ આગ્રહ બતાવ્યો નથી. વડી તેમજ પ્રાંતિક ધારાસભામાં કોમિસની માગણી પ્રમાણે ૪/૫ ભાગના સભાસદો પ્રજા તરફથી સુદાએલા હોવા જોઈએ એ માગણી પણ પરિપદે કરી નથી. ગ્રીની કાઉન્સિલ રદ કરવા વિષે કાંઈ ઠરાવ જોવામાં આવતો નથી. આગળ વધેલા પ્રતિમાં વધારેમાં વધારે ખાતાં પ્રજાને સ્વાધીન કરવાનું જણાવ્યું છે પણ પોલીસ, ન્યાય અને કાયદા શિવાયના તમામ ખાતાં સોંપવાનો આગ્રહ પરિપદે જણાવ્યો

નથી. સીરીઝ સતીસના નવા અમલદારો પૈકી મોન્ટેગ્યુ-એમ્સફર્ડ રીપોર્ટમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે ૩૩ ટકા નેટલા નહિ પણ ૫૦ ટકા હિન્દીઓ નીમવા નોંધાવે, એવા કાંઈ ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો નથી; અને લસ્કરી કમીશન ૨૫ ટકા નેટલા હિન્દીઓને આપવાની માગણી કોંગ્રેસે કરી હતી ત્યારે પરિપદે ૨૦ ટકા નેટલા હિન્દીઓને આપવાની માગણી કરી છે.

કોંગ્રેસના એક ઠરાવનો અભાવ અને ખીજાનું કયુંબર ખામ્મ ખ્યાન ખેંચે છે. કલકત્તામાં મળેલી કોંગ્રેસમાં સ્વરાજ્ય વિષે બાણુ બેનરજીએ જે ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો તેમાં એવી સ્પષ્ટ માગણી કરવામાં આવી હતી કે હિન્દમાં રાજકીય સુધારા દાખલ કરવાને જે કાયદો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવામાં આવે તેમાં અમુક ચોક્કસ વર્ષમાં હિન્દને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવાની કલમ દાખલ કરવી નોંધાવે. આથી સ્વાભાવિક રીતે ખાસ કોંગ્રેસે ૧૫ વર્ષમાં હિન્દને સ્વરાજ્ય આપવાનું કાયદાથી વચન આપવા સરકારને વિનંતિ કરી છે. પણ મોડરેટ મહારથીઓ તો જાણે કલકત્તાની કોંગ્રેસમાં ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે તેમની પોતાની સંમતિથી મુદતનગરીનો ઠરાવ પસાર થયોજ ન હોય અને જાણે તે ખાસ કોંગ્રેસનીજ નથી રચના હોય તેમ તેના પર સખ્ત પ્રહાર કરવાને પણ ચૂક્યા નથી. સદ્ભાગ્યે આપણી પાઠશાસ્ત્ર વધારે સાબૂત છે અને થોડા થોડા વર્ષે સ્વરાજ્યનો વધારે કુકડા મેળવવાની ક્ષાયદાતની પરીક્ષા થાય તે વિષે આપણને હોંસિ ઓછી છે, તેથી દશમાર વર્ષે એસવાના કમીશનથી આપણે સેવાઈ ગયા નથી. સરકારી યોજના મુજબ હિન્દી સરકારમાં સ્વરાજ્યનું તત્વ દાખલ કરવાની પણ દાનત દેખાડવામાં આવી નથી તે વખતે હુંક મુદતમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની માગણીને વળગી રહેવામાં છેલ્લી કોંગ્રેસ સાથે પરપરા જળવાય છે તેમજ તાત્કાલિક ડહાપણ પણ રહેલું છે.

બ્રિટિશ શહેરીઓ તરીકે હકના જે જાહેરનામાંથી મુખાઈની ખાસ કોંગ્રેસ આપણી રાજકીય તવારીખમાં નામકિત રહેશે તેનું કયુંબર કરવામાં મોડરેટ પરિપદ સંપૂર્ણ રીતે ફેલ્દમંદ થઈ છે. જનમાલની સલામતી અને રક્ષણ, જાપખાનાની અને લખવા બોલવાની છૂટ-એ બ્રિટિશ શહેરીઓ તરીકેના પ્રાથમિક હકને આપ્ય ન આવે તેમ દેશની સુલેહ અને રક્ષણની વ્યવસ્થા કરના હિન્દી સરકારને સત્તા હોવી નોંધાવે. એવા મુદ્દાનો કોંગ્રેસનો ઠરાવ હતો. હવે જો આમાં કદાચ એટલું ઉમેર્યું હોત કે આ હકને મોકુફ રાખવાની સત્તા ધારામજાની સંમતિથી હિન્દી સરકારને રહે તો આપણે સમજી શકત કે તે ઇર્જકના ધોરણ પ્રમાણે વ્યાજગી કહેવાય; પણ મોડરેટ પરિપદે આ ઠરાવમાં એટલા બધા કાણાં પાડ્યાં છે કે તેમાંથી તેનું જલ્દ સત્તવ ગળી જાય છે, પ્રથમ તો લગાઈ કે ખાસ તોફાનને ખસગે એકની શાહનિસલ ઓફ રેટની મંજુરીથીજ આ હકને રદ કરી શકાય; વળી તે ઉપરાંત સાધારણ વખતમાં પણ બ્રિટિશ આમની સલામતી જે ખાસ કમીટી હિન્દી સવાલો વિચારવાને નીમવાની છે, તેની સંમતિથી, આવી આપણુદી કરી શકાય અને તેથી જો એક વર્ષ માટેજ આ હક છીનવી લેવા હોય તો ગમે ત્યારે તેમ કરી શકાય. આ ત્રણ કાણાં પાડ્યા પછી આ જાહેરનામાંમાં શું વલુદ રહે છે, એ તો પરિપદના ગણા આગેવાનો જ સમજી શકે !

વલંબી રચાયેલો, તેનો નિર્ણય કરવો એ સ્વાભાવિક રીતે જ એટલું સહેલું પડતું નથી. આથી જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના વિષયની ચર્ચા હજી ઉપલબ્ધિયા થતી દેખાય છે.

રાષ્ટ્રીય-શિક્ષણ-વાદીઓમાં પણ બે પરસ્પર વિરોધી મતોનાં મૂળ વિચાર કરતાં ઓખાં માલમ પડી આવે છે. શિક્ષણને ઇમારતના રૂપકમાં જ કહીએ તો એક મતને એ ઇમારત તોડવી છે, પણ તેનો પાયો જુજ ફેરફારો સિવાય બને તેટલો કાયમ રાખવો છે. એ પાયો યોજવામાં સમાયેલાં તત્ત્વો એને અગ્રાહ્ય જ છે એમ નથી. બીજા મતને એ પાયો પણ જીવલેલાં તત્ત્વો ઉપર રચાયેલો, અને યોદ્ધા વસ્તુઓથી પૂરાયેલો લાગે છે. એને તો પાયા મહા નવી જાનરું જ મદાન બાંધવું છે. એ મતભેદનું મૂળ તે આ પ્રશ્નમાં છે: કે, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની પદ્ધતિ આર્ય સંસ્કૃતિના પાયા ઉપર રચાવી જોખમ કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પાયા ઉપર? આપણે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને આપણા રાષ્ટ્રમાં અને જીવનમાં જોગવી દઇ એ દેશોના જેવી પ્રગતિ કરવી છે, કે આર્ય સંસ્કૃતિ જે હદ સુધી જઇ અટકી ત્યાંથી તેને આગળ વધારવાની પ્રાકાશ રાખવી છે? સાથે એટલું ઉમેરવું યોગ્ય થશે કે બેમાંથી એકે પક્ષને બીજી સંસ્કૃતિ સામે તિરસ્કાર છે કે બીજી સંસ્કૃતિ સર્વથા ત્યાજ્ય છે એમ નથી; માત્ર તેમનો વિશેષ ભાર એક અથવા બીજી સંસ્કૃતિ ઉપર હોય છે.

એકવાર આર્ય સંસ્કૃતિમાં એવું બળ હતું કે તે બીજી સર્વે પ્રજાઓની સંસ્કૃતિને પોતાનામાં સમાવા દઇ અવ્યતિષ્ઠદશાઙ્ગમ્। ઇસ્લામી સંસ્કૃતિનું બળવાન પૂર પણ આર્ય-સંસ્કૃતિને હઠાવી શક્યું નહિ. ભારતવર્ષમાં રહી, તે સંસ્કૃતિ પણ આર્યત્વ પામી જાય છે. પણ એ આર્યસંસ્કૃતિના બળને તોડી પાડનારી બે કાષ્ઠ સંસ્કૃતિનો ભારતવર્ષને અનુભવ થયો હોય તો તે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને પરિણામે ભારત વર્ષનું વાતાવરણ બદલાતું જાય છે-બદલાઈ ગયું છે. બીજી બાજોમાં એ સંસ્કૃતિએ એટલું મળ મેળવ્યું છે કે આર્યસંસ્કૃતિના સચિત સંસ્કારો કે જે જાણે અજાણે પણ ટાળી શકતા નથી, તે સિવાયના અન્ય સંસ્કારોની છાપ પણ જુસાઇ ગઇ છે આર્યોનાં કૌટુંબિક જીવન, સામાજિક જીવન, ધાર્મિક જીવન, આર્થિક જીવન, રાજકીય જીવન, સર્વેમાં એ સંસ્કૃતિ પેસી ગઇ છે. એમ થયું એમાં નવાઇ નથી; અંગ્રેજ રાજ્યક રહારીઓએ હિંદુસ્થાનમાં કેળવણીનો પાયો નાખ્યો ત્યારે એમણે કેળવણીનો એ જ ઉદ્દેશ ધાર્યો હતો.

એટલું તો નિઃસંશય છે કે આર્યોની ભાવિ સંસ્કૃતિ એ હવે કેવળ પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિને અનુરૂપ થઇ ન શકે. એના સ્વરૂપમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું મિશ્રણ થશે જ. આપણે હવે કેવળ, આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસને અનુસરી આપણું સમાજબંધારણ નથી રચી શકવાનાં. પ્રશ્ન એ છે કે એ બંધારણ રચવામાં આપણે આપણી સંસ્કૃતિને ગૌણ રાખીશું, કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને ?

એક પક્ષ માને છે કે જે જે પૌરસ્ત્ય કે પાશ્ચાત્ય દેશો આજે સંપત્તિવાન, સ્વતંત્ર અને વીર્યવાન જણાય છે, તેમણે સર્વે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ રચીધારી છે; એ સંસ્કૃતિમાં રહેલી ભાવનાઓએ જ તેમને એ સ્થિતિએ પહોંચાડ્યા છે. ભારતવર્ષને પણ ઉન્નત થવાનો એજ માર્ગ છે કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર દેશમાં અપાટન થવો. એમ

કરવામાં જેટલો વિલંબ થાય છે, તેટલી દેશની ઉન્નતિ પણ મોડી થાય છે. સરકારને હાથે કેળવણીનો પ્રચાર નોંધ્યો તેટલા વેળાથી થતો નથી. એ મને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું પહેલું પગથિયું તે એ કે શિક્ષણનો પ્રચાર દેશમાં એકદમ વધારી દેવો. ગામે ગામે શાળાઓ સ્થપાવી દેવી. સાર પછી બીજું પગથિયું તે એ, કે પ્રચલિત શિક્ષણપદ્ધતિમાં દેશને નુકસાનકારક જે તરવો રહેલાં છે, તે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાંથી કાઢી નાંખવા; એટલે કે (૧) સ્વદેશાભિમાનની વૃત્તિ દાખી નાંખવાને સરકારી હુકમો દ્વારા, પાઠ્ય પુસ્તકો દ્વારા કે અન્ય રીતે જે જે ઉપાયો યોજવામાં આવે છે, તે ઉપાયોની અમર તજે ન આવવું; પણ એથી ઉલટું એવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું કે જેથી રાષ્ટ્રીય શાળામાં કેળવણી લેતો વિદ્યાર્થી સ્વતંત્ર દેશ-પ્રેમી થાય; (૨) પ્રાયઃ સરકારી નોકરી દ્વારા જે પોતાનું કસ્ટાણુ સાધવાને યોગ્ય બંતાવે એવો જે હાલની કેળવણીની પદ્ધતિમાં ખાસ દુર્ગુણ રહેલો છે, તે દુર્ગુણથી રહિત શિક્ષણ આપી, વિદ્યાર્થીને સ્વતંત્ર વૃત્તિ ધારણ કરના ઉત્સાહી અને મમર્થ બનાવવો; એટલા માટે જેમ અને તેમ ધંધાએનું શિક્ષણ આપવું; (૩) શારીરિક નિર્બળતા અને ધાર્મિક સંશયવૃત્તિ, જે હાલની કેળવણીને પરિણામ રૂપે છે, તેનો નિરાસ કરવો; અને (૪) અંગ-મહેનત તરફની તિરસ્કારવૃત્તિ દૂર કરવી.

દેખીતું છે કે આપણને કેળવણીનો અધિકાર મળે તો ઉપરની એકે એક ખામી હાલની કેળવણીની પદ્ધતિનો પાથો ફેરવ્યા વગર દૂર કરી શકાય. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની હિલ ચાલ ન્યારે મિસિસ બેકન્ટ તરફથી નેશથી ઉપાડવામાં આવી હતી. ત્યારે તે સામે એક આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હતો તે એ હતો, કે આપણે સ્વરાજ્ય ચાંચી રહ્યા છીએ, આપણને કેળવણી ખાતાનો અધિકાર થોડા વખતમાં મળશે, એમ માનવાને સખળ કારણો છે, તો આ રીતે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ચળવળ ઉપાડવાનું શું પ્રયોજન છે ? રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું રૂપ જેઓ ઉપર પ્રમાણે સમજ્યા છે, તેમની સામે ઉપરનો વાધો રહેજ વિચારવા જેવો છે. અલખત, તે વાંધાનો ઉત્તર આપવો સહેલ છે. રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ ને એકલા રાજકીય વિષયમાંજ રહે, તો તે જાગૃતિ ખરી છે એમ બહુ વિશ્વાસ ન બેસે; ને એ ખરી જાગૃતિ હોય તો તે દેશનાં એકે એક જાતના જીવનના સંધમાં જણાઈ આવવી, નોંધ્યો. ન્યારે જાગૃતિ તાજી હોય ત્યારે બધા અસિદ્ધ હોય, અને તેવા બળને ઉપયોગ કરી લેવો એ નેતાનું કામ છે, તે પ્રમાણે કેળવણીનો વિષય આજે જે ઉપાડી લેવો એ સર્વથા યોગ્ય છે. સ્વરાજ્ય મળેથી એ શાળાઓ નકામી નથી જવાની; સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી શાળાઓ વધારવી પડવાનીજ, તેને માટે આગળથી કરેલી તૈયારીઓ આશીર્વાદ રૂપ જ યથ પડશે. વળી, નોકે ઉપરના ફેરફાર લખાણમાં થોડા લાગે છે, તો પણ એને વ્યવહારમાં ચૂકતાં એવું સ્વરૂપ એટલું વિશાળ થાય છે, અને એના કેટલાક ભાગો હજી એવી પ્રયોગદશામાં છે, કે એ વિષેની સ્વરાજ્યમાં પણ એક સર્વમાન્ય યોજના ધડી શકાય, તે પહેલાં એના અખતરા આવશ્યક જ છે.

પણ, બીજા પક્ષને મતે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રજનો એટલેથી કંડ્યો નથી આવતો. એ મતે હાલની કેળવણીની પદ્ધતિ ચૂંટીજી ખોટી રીતે રચાઈ છે. એ પાયા સુદાં બદલાવી નોંધ્યો છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને એક પદ આપી, આર્યસંસ્કૃતિને ગીણુ કરી નાંખ-

વાનું જે તરવ એમાં રહેલું છે, તે આર્ય પ્રજાની વિશિષ્ટતાનો નાશ કરવા વાળું છે. કાષ્ટ એક માણસને એવી રીતે દોરીથી બાંધ્યો હોય કે જેમ જેમ એ એક બાજુથી છૂટવાના કાંઈ મારે તેમ તેમ કાષ્ટ બીજી બાજુથી વિશેષ જકડાનો બંધ, તે માણસની જેવી સ્થિતિ હોય તેવી સ્થિતિ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની છે. મનુષ્યને ઔદિક વિષયોમાં એક બાજુથી સુખી કરવા તે પ્રયત્ન કરતી જ રહે છે, અને બીજી બાજુથી કાષ્ટ અન્ય દિશામાં તેને દુઃખી થયેલો જુએ છે. વિષયોની પૂર્તિ એ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું રહસ્ય છે, તેને માટે એ સાધકલ, મોટર, દ્રામ અને આગગાડી બનાવે છે-ફેરવે છે; તેને માટે એ ગંગા-વર કારખાનાંઓ ખોલે છે, અને હજારો માણસોને એક જગ્યાએ ભેગાં કરે છે; તેને માટે તે વિજ્ઞાની, વરાળ વગેરે શક્તિઓ શોધવા મંડી રહે છે; તે સાધનો પૂરાં પાડતાં પાડતાં તે એક બાજુથી મનુષ્યને પરાવલંબી કરે છે, બીજી બાજુથી દયાયોગ્ય કરે છે, ત્રીજી બાજુથી તે દયાજનકતા ટાળવા કારખાનાંના કાપદ્યો, નોકરોનાં મંડળો, શેડિયાઓનાં મંડળો, નોકર-શેકના ઝગડા પતાવનારી પંચાયતો વગેરે સાંકળો બાંધે છે.

આથી ઉલટો આર્યસંસ્કૃતિનો રહસ્યમંત્ર વિષયોનો સંયમ એ છે.

ભગવાન મનુનું વચન છે કે “કેટલાકને મતે ધર્મ અને અર્થ સંપાદન કરવાં એ એવું છે; કેટલાકને મતે કામ અને અર્થ એ એવું છે; કેટલાક માત્ર ધર્મમાં અને કેટલાક માત્ર અર્થમાં એવું માને છે; પણ અમારે (મનુને) મતે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે સંપાદન કરવામાં એવું છે.”

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો મત કામ અને અર્થ સંપાદન કરવામાં એવું છે એમ કહી શકાય. આર્યજીવનનું વલણ મૂળથી જ કામ અને અર્થને ધર્મ પરત્વે કરવાનું હતું; તેમનું સમાજ-બંધારણ એવી રીતે રચાયેલું હતું કે કામ અને અર્થ સંપાદન કરતાં ધર્મનો વિરોધ ન થાય; આ જ કારણથી સામાજિક બંધારણના જે આર્થિક ઝગડાઓ આજે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં (અને જે જે બાબતોમાં પાશ્ચાત્ય રીતિઓ દાખલ થઈ છે, ત્યાં ત્યાં આપણા દેશોમાં પણ) ઉત્પન્ન થાય છે, તેવા ઝગડાઓ ભારતવર્ષની જાહોજલાલીમાં પણ આપણે ત્યાં થતા નહિ.

આ રીતે રાષ્ટ્રીયશિક્ષણનો મૂળભૂત ઉદ્દેશ આર્યસંસ્કૃતિની અટકેલી પ્રગતિ પુનઃ અલાવવાનો છે કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને હિંદની પ્રવિરિચિતને અનુકૂળ કરો તે સંસ્કૃતિમય હિંદને બનાવવાનું છે, તે એક વાદસ્ત વિષય છે.

અમારે મતે આર્યસંસ્કૃતિનું પુનર્જીવન એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો મૂળભૂત ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ; આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે દેશમાં ચાલતી બીજી જાતની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની દિલચાલોનાં સાદૃશ્ય વિષે અને ઉદાસીન છીએ. આગળ આવતા ભાગે ઉપરથી સમજશે કે અમારી પ્રવૃત્તિ એક ભારી પ્રયોગદર્શકમાં છે; એની પ્રગતિ બહુ ધીમી થવાની; તે દરમ્યાન દેશનું શિક્ષણકામ અટકી રહે તે નજીબની શક્ય; એટલે કાષ્ટ પણ જાતનું રાષ્ટ્રીય ભાવના બળત કરનાર શિક્ષણ વધતું રહે, એ અમે જરૂર ધૃમ્મીએ છીએ. અમારા પ્રયાસોમાં જો કાંઈ સત્ય હશે, તો તેને એ બીજી દિલચાલો અંતરાય રૂપ નહીં માર્ગ પડે.

હવે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં બીજાં અંગનો વિચાર કરીએ.

તેમાં અમર્યાને રાષ્ટ્રીય ભાષાનો વિષય રહે છે.

રાષ્ટ્ર ભાષાનો પ્રશ્ન એ શિક્ષણનો વિષય છે કે રાજકીય વિષય છે, એ વિષે મત-ભેદ છે. કેટલાક રાષ્ટ્રીય-શિક્ષણ-ત્રાદીઓએ એને કેવળ રાજકીય વિષય ગણી, 'યોજનાની યોજનાઓમાં તેને સામીલ નથી કર્યો, અમને લાગે છે કે યદ્યપિ તે રાજકીય વિષય છે, તોપણ તેની સફલતાનો આધાર શિક્ષણપદ્ધતિ ઉપર એટલો બધો છે કે શિક્ષક વિષયક પ્રશ્નોમાંથી તેને બાતલ કરી શકાય નહિ; અને એ કાષ્ટ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની યોજનામાં રાષ્ટ્રભાષાનો સમાવેશ થયો ન હોય, તો તે યોજના અધુરી જ ગણાય.

દેશમાં અંગ્રેજીથી લિનિ અને ભારતવર્ષમાં ખાસ બોલાતી એવી રાષ્ટ્રભાષા શું કામ હોવી જોઈએ, એ વિષય અત્યાર પહેલાં અમારી શાળા તરફથી ચર્ચાઈ ગયો છે, બીજી ગૂંજરાતિ કેળવણી પરિપદ્ધતિ મહાત્મા ગાંધીએ પ્રમુખસ્થાનેથી અને રા. કાલેલકરે નિબંધ દ્વારા એની પૂરી ચર્ચા કરી છે, એટલે એ વિષય અત્રે લંબાવવા માંગના નથી. સંસ્કૃત ભાષણ તથા નિબંધ પરિપદ્ધતિ છપાયેલા અહેવાલમાં આવી ગયા છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના સંબંધમાં બીજી મહત્વની મામત તે માતૃભાષા જ કેળવણીનું વાહન હોઈ શકે એ છે. આ વિષયમાં પણ એકમત નથી. માધ્યમિક શાળાના ગભ્યામ સુધી કેળવણીના વાહન તરીકે માતૃભાષાનો યોગ્યતા સ્વીકારવા બાજે પ્રજા જન તથા રા. પણ ઉચ્ચ શિક્ષણના સંબંધમાં ખુદ રાષ્ટ્રીય-શિક્ષણ-ત્રાદીઓ પણ વિરોધી અથવા સંશયપ્રવર્ત છે.

આ વિષયની ચર્ચા પણ બહુ થઈ ગઈ છે. એની ફરીથી ચર્ચા કરવાથી વિશેષ લાભ થશે એમ લાગતું નથી; તેથી એને અત્રે લંબાવતા નથી.

એક દૃષ્ટિએ કેળવણીના વાહનનો વિષય શુદ્ધ શિક્ષણશાસ્ત્રનો જ વિષય ગણાય. એ પ્રશ્નની ચર્ચાને સરકારી શિક્ષણથી વિલક્ષણ એના રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સાથે સંબંધ નથી. હિંદની વૈકલ્પિક પરિસ્થિતિને લઈને જ એ પ્રશ્ન રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની યોજનામાં લેવાઈ શકે છે.

પણ ઉપરના બંને વિષયો પર એકમતપણુ નથી, એ પતાવે છે કે સમગ્ર દેશ એ સિદ્ધાન્તો સ્વીકારે અથવા તો તે પહેલાં એ સિદ્ધાન્તોનો અમલ કરવા જેમણે પ્રયત્નો કર્યા છે, તેમના પ્રયોગોનાં પરિણામ દેશ સમક્ષ જોઈશે જ. આ માટે સ્વચ્છ મળે તે પહેલાં કે તે પછી પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રયાસની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો ત્રીજો મુદ્દો તે રાષ્ટ્રીય વિષયો કયા અને તેને શીખવવા કેમ તે કસવાનું છે. 'રાષ્ટ્રીય વિષયો'ના અર્થ કાષ્ટ પણ રાજ્યમાં કયા વિષયોનું અને કેવી રીતે અપાયેલું શિક્ષણ પ્રજાને ઉપયોગી થાય, એવો નથી લીધો, પણ આપણા દેશને કયા વિષયોનું અને કેવી રીતે અપાયેલું શિક્ષણ ઉપયોગી થાય એ અર્થ લીધો છે.

આ શરણુસર મિસિસ બેઝન્ટનાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના સૂત્રો કે દરેક વિદ્યાર્થીની કેળવણી કેવળ બુદ્ધિવિષયક નહિ, પણ શારીરિક, ભાવનાવિષયક (emotional) અને આધ્યાત્મિક પણ હોવી જોઈએ, એનો સ્વીકાર કર્યા છતાં એની ચર્ચા અહીં વધારતા નથી.

રાષ્ટ્રીય વિષયોમાં ખેતીના શિક્ષણને અમે અત્યંત આપવા ઇચ્છીએ. ભારત વર્ષનો પોષાથી વધુ ભાગ આ ધંધામાં રોકાયેલો છે. તેથી કોઈ પણ 'રાષ્ટ્રીય' કહેવાતી શાળામાં જો આ વિષય શિખવવાનું ધારવામાં ન આવ્યું હોય તો, અમને લાગે છે કે, એ શાળાને 'રાષ્ટ્રીય' કહેવી યોગ્ય ન ગણાય. એ વિષયનું શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ બહુ કઠણ, ચિંતાકારક અને ખર્ચાળ થઈ પડે છે એ અમે જાણીએ છીએ; પણ રાષ્ટ્રીય ગરબે પૂરી પાડવા ઇચ્છતી કોઈ પણ શાળાને એ શિખવે જ છટકા છે, એ વિષયમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી મૂલ્યનાઓ કરવા જોઈએ. અમારો અનુભવ થયો હોત તો સાફ ચાત ! પણ વિવિધ કારણોને લઈને એ વિષયને પાર ઉતારવાની દિશામાં અમારી વિશેષ પ્રગતિ નથી થઈ, એટલે અમારે મૌન જ રાખવું પડે છે.

આપણા દેશમાં ખેતીથી બીજે પદે વણાટનો ધંધો છે. એ ધંધો ખેતીની સાથે થઈ શકે છે, સ્થલાધીની શીખી શકાય છે, નાનાં મોટાં મહેં એને લગતું કામ કરી શકે છે અને નવરાશનો વખત આનંદો અને ઉપયોગી કરવા એ ધંધો એક ઉત્તમ સાધન છે. એ ધંધો ધરના એક એરડામાં ખેતી કરી શકાય છે; એને લગતાં યંત્રોના સર્વે ભાગે આપણા દેશમાં, અને ધણીકે તો પોતાને હાથે જ બનાવી શકાય છે. એ ધંધો એકવાર સર્વત્ર એટલું તો મહત્વનું સ્થાન ભોજવતો કે "રાજની કુંવરી સોનાને રંદીયે સુતર કાંતતી" એમ બાળકોની વાતોમાં કહેવાતું. મહાપિ વરાળથી ચાલતાં યંત્રોને લીધે એ ધંધો મોથો થઈ પડ્યો છે, અને એમાંથી એક મુખ્ય ભાગ-સુતર કાંતવાનું કામ-લગભગ ઉડી ન શકે એવો હુલો થઈ ગયો છે, તોપણ વણાટનો પુનરુદ્ધાર થવો શક્ય છે. એ ઉપર હજી લગભગ સેકડે દસ માણસોની આજીવિકા ચાલે છે, અને તેથી એવો મહત્વનો વિષય રાષ્ટ્રીય શાળામાંથી ગાળી ન શકાય એમ અમે ધારીએ છીએ.

ખેતી અને વણાટનાં શિક્ષણને ફરજિયાત કરવા સામે એક વાધો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે, તે એ કે જે ૨૦ ટકા માણસોને એ ધંધાએ કરવા નથી, અને જેમને ખેતી જરૂર નથી, તેમના ઉપર એ શીખવાનો બોલો શું કામ નાંખવો ? આ સંકાને મૂળે એક જેર-મમજીત હોય એમ લાગે છે. રાષ્ટ્રીય શાળાનું જે સ્વરૂપ અહીં દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે જનસમાજના મોટા ભાગને જે જે વસ્તુઓની જરૂર છે તેને અનુકૂળી છે; એમાં એવી કલ્પના નથી કે દેશની વિશિષ્ટ ગરબે પૂરી પાડતી શિક્ષણસંસ્થાઓનો અભાવ થાય. જો ખેતી અને વણાટની જરૂર ન જ હોય તે એવી વિશિષ્ટ સંસ્થાઓનો લાભ લઈ શકે છે. પણ તે ઉપરાંત ધંધો ન કરવો હોય છતાં, ખેતી અને વણાટનું જ્ઞાન જીવણીનાં એક સામાન્ય વિષય તરીકે પણ કામનું છે. જે પ્રમાણે બીજાજીત અને બૂમિતિને ઉપયોગ બધા વિદ્યાર્થીઓને કરવાનો હોતો નથી, પણ વિદ્યાર્થીના જ્ઞાનના ભાગમાં તે (જુદીને બાથમાં મળે એ હેતુથી) થોડાં થોડાં બંધાવવામાં આવે છે, તેમ ખેતી અને વણાટ પણ બંધાવાય એવી વિદ્યાર્થીને શારીરિક તેમજ માનસિક ક્ષણ કાળ થઈ શકે છે. એથી શરીર કસાય છે, એક મહેનતનો પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, નજર ઝીણી થાય છે, અવલોકનશક્તિ વધે છે, જુદી પણ પોવાય છે, અને દેશના એ મહત્વના ધંધાની સ્થિતિ જ્ઞાન થાય છે. વિદ્યાર્થીને જ્ઞાનમાં રમવાનું અને ફરવાનું મળે એ દૃષ્ટિથી પણ ખેતીનું ફરજિયાત શિક્ષણ હજી છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું એક બીજું અંગ તે ધાર્મિક કેળવણી છે. ધાર્મિક કેળવણી એટલે શું તે ઉપર પણ બહુ ગેરસમજ થતી દેખાય છે. ખરી ધાર્મિક કેળવણી તો ધાર્મિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં રહી છે. એવી ધાર્મિક વૃત્તિને અમુક સિદ્ધાન્તો કે મત-મતાન્તરોની માન્યતા નોડે સંબંધ છે જ એમ નથી. ચોખ્ખા નાસ્તિકમાં પણ ધાર્મિક વૃત્તિ હોઈ શકે. એ ધાર્મિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવી સહેલી નથી; એ યુરુની ચોખ્ખતા અને શિષ્યને બાહ્યથી મળેલા સંસ્કારો ઉપર અવલંબી રહે છે. ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોનો ઉત્તમ સાક્ષી હોઈ તે ને ચારિત્ર્યવાન ન હોય તો ધાર્મિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી ન શકે; પણ તે જ કામ એક સાધારણ પણ ઉત્તમ ચારિત્ર વાળા પુરુષથી સારું થાય. અર્થાત્, ધાર્મિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ શાળામાં કેટલે અંશે થાય એ કહેવું કઠણ છે. જેમ શિક્ષકાનું ચારિત્ર્ય વધારે પવિત્ર, તેમ તેનો સંભવ વિશેષ. પણ જ્યાં વિદ્યાર્થી ધાર્મિક વૃત્તિના સંસ્કારો લઈ આવ્યો હોય, તેને 'ગોપવાનું' કામ ધર્મના શિક્ષણથી થઈ શકે. ધર્મના વિષયોમાં મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોનું જુદા જુદા સમયનું સ્વરૂપ જેવી જેવી રીતે લોકો સમજતા આવ્યા છે તેનું દર્શન કરાવવું, તે આ દાષ્ટ્યે ધાર્મિક કેળવણી કહેવાય. આવી જાતનાં સામાન્ય સ્વરૂપ વિષે મતભેદ ટાળવો શક્ય લાગે છે. આ ઉપરાંતની બાબત્કારિક ધર્મને લગતી બાબતોનું શિક્ષણ દરેક શાળાનું વિશિષ્ટ રહે એ સ્વાભાવિક છે. ધાર્મિક શિક્ષણની દૃષ્ટિથી એ બાબતો અતિ મહત્વની છે, પણ એ વિષે એકમત થઈ શકે નહીં, અને એવો એક મત ન હોય તેથી નુકશાન પણ નહીં.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું બીજું એક અંગ તે અખાડો છે. અખાડો તો જોઈએ જ એમ અમે માનીએ છીએ. જોકે ખેતીનું શિક્ષણ બરાબર ચાલતું હોય તો શરીર કસાઈ કસાઈ મજબુત થાય, તોપણ અખાડો વગર રાષ્ટ્રીય જરૂરીઆતો પૂરી ન પડે. છેલ્લી લડાઈ બોધ આપતી ગઈ છે કે જે પ્રજામાં લડવા માટે અંગમાં બળ નથી અને મનમાં હિમ્મત નથી, જે પ્રજા પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે પોતાને સતત શક્તિવાન બનાવી રાખતી નથી, તે મુશ્કેલી પડી છે. દેશનું ગૌરવ દેશમાં બળ છે એમ બીજી પ્રજાઓને સમજાવવા ત્યારે જ રહે. એ બળ દેશમાંથી નાશ પામતું જાય છે; એ મેળવે જ ઉદ્ધાર છે. અખાડો કાંઈક અંશે તેની ગરજ પૂરી પાડશે; તે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું અંગ થવું જ જોઈએ.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો બીજો એક ભાગ તે માતૃભાષાનું ઉત્તમ જ્ઞાન, અને તેને તથા ધાર્મિક કેળવણીને પાષનારી સંસ્કૃત ભાષાનું આવશ્યક જ્ઞાન આપવું તે છે.

આટલા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ખાસ વિષયો ગણાય. એ સિવાયના બીજા વિષયો શિક્ષણ માત્રમાં સામાન્ય છે; પણ તેને શીખવવાની પદ્ધતિમાં રાષ્ટ્રીય શાળા પોતાના ઉદ્દેશોને ધ્યાનમાં રાખી ફેરફાર કરે જ.

શિક્ષણનાં રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપને લખને, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન એ બે વિષયોની શિક્ષણ-પદ્ધતિ અને વિદ્યાર્થીની ચારિત્ર્યધટના ઉપર ખાસ લક્ષ્ય આપવાનું હોય છે.

ઇતિહાસમાં રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકને બે કાર્ય કરવાનાં છે; (૧) વિદેશી લેખકોને હાથે પ્રાચીન ભારતવર્ષના ઇતિહાસને જે ગેરધર્મિય યોગ છે તે મટાડવાનો, અને વિદ્યાર્થીને ભારતીય શુદ્ધિમત્તા (goodness)ની ચોખ્ખ કિંમત, કદર, અને ગર્વતા કે ખામી

સમજાવવાનો છે, અને તેમાંથી શુદ્ધ હિંદી રાષ્ટ્રીય ભાવના જગાડવાનો છે; (૨) તેમ કરતાં બીજી પ્રજાને ગેરમનસાહ ન થાય, અને અસત્ય બીનાઓથી દંભી અથવા અધ રાષ્ટ્રીય ભાવના ન જાગે તેની સંભાળ લેવાનો છે. રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓ જગાડવા અથવા મારવા પણ અસત્ય બીનાઓ કહવામાં આવે છે, અને બીજી પ્રજાઓ ઉપર અધારિત રીતે ગુણુ-દોષોનું આરોપણ થાય છે, એ આપણે કાંઈ પણ દેશનાં આજ્ઞનાં ઐતિહાસિક વાક્ય-પુસ્તકોમાંથી જોઈ શકીએ છીએ. એ ઉદ્દેશ પાર પાડવામાં એની શી અસર થી હશે તે અમે નથી કહી શકતા, પણ ચારિત્ર્ય ડહાકું કરવામાં તો એ સહાયમૂત થાય જ.

શાળા તરફથી ધણેલી ઇતિહાસની યોજનામાં આ વિષયપર વધારે સૂચનાઓ છે, તે જોવા વિનંતિ છે.

વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ રાષ્ટ્રીય શાળામાં કેટલું અને કેટલું જોઈએ, તે બાબતપર પુષ્ટળ વિચાર કરવની જરૂર છે. વિજ્ઞાન મનોરંજક તેમજ ઉપયોગી છે, અને તેનું શિક્ષણ પણ તેનું જ હોવું જોઈએ. વિજ્ઞાનના વિષયમાં, દેશને શું ઉપયોગી છે એ દષ્ટિ તો લુપ્ત થઈ જ ન જાય. આ કારણસર આપણા કૌટુંબિક રીત-રિવાજો, રહેણી-કરણી, ખેતી-ધંધા ધર, રસ્તા, ગામ મહેરમાં યુત્તી નિમિષ ક્રિયાઓનું બારીક નિરીક્ષણ કરી, એમાં રહેલી વૈજ્ઞાનિક બાબતોનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી થાય એવી રીતે આપવાની યોજના કરવામાં આવે તો જ વિજ્ઞાનનો વિષય સખેલો નાર્થક ગણાય. આજે સાધ્યરચુત: વિદ્યાર્થીઓને એવો જ ખ્યાલ રહે છે કે વિજ્ઞાન એ કાચની નળાઓ, કાચની તુપ્તીઓ, કાચની ગળણીઓ અને દવાની બાટલીઓ, અથવા ઍટવૂડના મશીન, વિજળીનાં રમકડાંઓ કે ટેલિસ્કોપનાં જૂંગણાં વગેરેમાંથી શિખાવાય તે. વિદ્યાર્થીનું એ વિજ્ઞાન એના જીવનમાં ઉતરતું જ નથી. એ વિજ્ઞાનની મદદવડે નથી એને ધરનાં વામણને કલાઈ કરતાં આવડતી, કે નથી કપડાંને લાગેલો કાંઈ વિચિત્ર ડાઘ પોતાં આવડતો. જે પ્રયોગશાળામાં એ વિજ્ઞાન શિખાવાય છે, ત્યાં જ મૂંઝી વિદ્યાર્થી બહુધા નિર્વેષ બાહર આવે છે. એનું કારણ દેખીતું છે. જે વસ્તુઓના સંબંધમાં ધણાખરા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના જીવનમાં આવે છે, તેને અને પ્રયોગશાળામાં એને મળતાં જ્ઞાનને કશો સંબંધ છે, એ એના અનુભવમાં કે જાણમાં નથી આવ્યું. વળી એને માત્ર મૂળતત્ત્વોનું જ ઉલ્લેખનું જ્ઞાન મળતું હોવાથી, એ કાંઈ વ્યવહારિક રીતે એનો ઉપયોગ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં હોતો નથી. આ વિષયમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનો અનુભવ અને મજાહ આપણને મળે અને કાંઈ વ્યવહારિક અને ઉપયોગી વિજ્ઞાનનો અભ્યાસક્રમ તથા પુસ્તકો રચી શકાય તો બહુ લાભ થાય.

જેમ સોય પછવાડે દોરો ચાલી આવે, તેમ ચારિત્રગત એ શિક્ષણ પાછળ ચાલી આવવું જોઈએ. ચારિત્ર ઉત્તમ પુસ્તકોથી થાય, ઉપદેશથી થાય, પણ તે તો માત્ર ઉપવસ્ત્ર જેવાં કહેવાય. અહીં ચારિત્ર્ય તો વિદ્યાર્થી શાળાના વાતાવરણમાંથી અને શિક્ષક સાથેના નિત્ય સહવાસ અને જીવનમાંથી જ મેળવે. શાળાના શિક્ષકોનું જીવન જેટલું ઉદાત્ત હશે, તેટલું તે શાળાના વિદ્યાર્થીઓનું ચારિત્ર્ય ઉત્તમ થશે. વિદ્યાર્થી પોતાના શિક્ષક પાસેથી શાળાના સમયોમાં જે મેળવે છે, તે એની જોડે સહવાસમાં આવ્યાથી અંજુનણ મળતાં જ્ઞાનનો કિંચિદ અંશ માત્ર હોય છે.

આ કારણથી રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકને પૈમાનો લેવા ન હોવો જોઈએ; તેણે પૈસા કમાવા રાષ્ટ્રીય શાળા કાઢી ન હોવી જોઈએ. વિદ્યાર્થી દાન જ યથે શકે, એનો વિક્રમ ન થાય, એ આપણા પ્રાચીન નીતિ આપણે ફરીથી પાળતા થઈ જઈએ તો માફ તે જ પ્રમાણે શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે અમલદાર-રૈયતનો અથવા આશ્રયી-આશ્રયગતાનો ભાવ ન હોવો જોઈએ, પણ ગુરુ-શિષ્ય કે પિતા-પુત્ર કે મોટા-નાનાભાઈઓનો ભાવ રહેવો જોઈએ.

આટલું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની મુદ્દાઓ ઉપર. હવે રાષ્ટ્રીય શાળા કાઢવા પહેલાંની તૈયારીઓ વિષે બે બોલ લખીશું. આ વિષયમાં તો અમારો ચોડા ત્રણો અનુભવ જ કહેવાપણું રહેશે.

રાષ્ટ્રીય શાળા કાઢનારે પહેલો વિચાર તો એતી અને વણાટ શીખવવા શુ વ્યવસ્થા એ કરી શકશે તેનો કરવાનો છે. આમાં પણ એક વસ્તુ યાદ રાખવાની છે તે એ કે રાષ્ટ્રીય-વસ્તુ અને કમાવું એ બે ભિન્ન વસ્તુઓ છે. શીખવનાર નફો મેળવવાની આશા રાખી નથી શકતો. ખેતી અને વણાટનું શીખવતાં જે કંઈ ઉત્પન્ન થાય તે નામ માત્ર જ હોય. શીખનાર વિદ્યાર્થી કમાવો જાય અને શીખતો જાય એવી આશા રાખી શકે, પણ શીખવનારે શીખવાનો ખર્ચ માથે પડે તે સહન કરવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. જૂના બગાડ અને પ્રયોગો કરીને જ વિજ્ઞાનના વિષયો શીખાય છે, અને જૂન, બગાડ અને પ્રયોગો કરવા એતી અને વણાટમાં અવગણ હોવો જોઈએ. દુનિયામાં પડ્યા પછી વિદ્યાર્થીને જૂન અને બગાડ કરી નુકસાન વેવું ન પડે, તેટલા માટે શાળા છે. અને જે શાળામાં પણ વિદ્યાર્થી જૂન ને મગાડ થતાં, શિક્ષકનો જીવ કપાઈ જાય, તો વિદ્યાર્થી શીખી રહ્યો. પણ આનો અથ એ નવી કરવાનો કે શાળામાં શીખનારું ખેતી અને વણાટનું કામ વ્યવહારમાં મૂકી શકાય તેથી જુદી જાતનું શુ જોઈએ. શાળામાં જે એવા યંત્રો અને સાધનોથી કામ કરાવવામાં આવે કે તેનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીને થેર જઈ કરવો અશક્ય જ થાય તો તે પણ નફામું જ છે. શાળામાં જે એવાં ખાતરો વાપરવામાં આવે કે વિદ્યાર્થી તે મંગાવી શકે જ નહીં, તો તે જ્ઞાન પણ નફાં જ થાય. એટલે વ્યવહાર અને શાળા વચ્ચે પ્રમાણ તો સાચવવું જોઈએ. તે સાથે એ બંને ધણા કમાવવા માટે જ છે, અને અગાંથી કમાણી થાય છે જ એ પણ વિદ્યાર્થીને સ્પષ્ટ થવું જોઈએ. તેટલા માટે સારો ઉપાય તો એ છે કે શાળાની જમીનમાં થોડા ભાગ ઉપર શીખવવા માટે નહીં પણ કમાવા માટે ખેતી કરવી અને થોડા ભાગ ઉપર શીખવવા માટે. બંને ઉપર એક જ જાતનાં સાહિત્યો અને માધનોથી કામ કરવું. અને પહેલા ભાગમાં નફો થાય એ બતાવવું. બીજા ભાગમાં જે નુકસાન થાય છે તે શિખાઉપણાને લીધે, તથા જુલો અને બગાડને લીધે, એ પણ સ્પષ્ટ કરવું.

એ જ વિષયમાં બીજી વ્યવસ્થા કરવાની તે વિદ્યાર્થીઓની અને શીખવવાની સગવડ કેવી રીતે કરવી તેની. ખેતી, વણાટકામ અને બીજાં શાળાનું શિક્ષણ એકઠી વખતે આપવું મુશ્કેલ છે, વર્ષમાં દરેકને માટે અમુક મહીનાના વાસ બાંધવા જોઈએ, તેની વારીમાં તે વિષય મુખ્ય શીખવાય અને બીજા પડ્યા રહે અથવા ગીજી રહે. અમારી શાળા માટે અમે એવી કલ્પના રાખી છે કે વર્ષમાં ત્રણ સત્ર રાખવાં, એક શિયાળાનું-મુખ્યત્વે

બૌદ્ધિક વિષયો માટે, બીજું ઉન્નતાણાતું—મુખ્યત્વે વણાટકામ માટે, અને ત્રીજું ચોમાસાતું—મુખ્યત્વે ખેતી માટે.

ખેતી અને વણાટ કામ સાથે બૌદ્ધિક વિષયોતું જ્ઞાન અપાતું હોય ત્યાં વિદ્યાર્થીનો વિશેષ સમય શાળામાં જ ન્વય. ત્યારે શાળાની સમીપમાં જ ન રહેતા વિદ્યાર્થીઓની ખાવાપીવાની, વિશ્રાંતિ માટે ખેસવા કે સૂવાની સગવડ તપાસવાનો વિચાર પણ રાષ્ટ્રીય શાળા કાઢનારે કરી લેવો જોઈએ.

રાષ્ટ્રીય શાળાનો દરેક વિદ્યાર્થી અખાડામાં તો જવાનોજ એમ અને માની લખએ છીએ. તો તેને માટે વિદ્યાર્થીનો કયો સમય રહેશે, તે પણ વિચારી લેવું ઘટે.

ઉપલી વસ્તુઓનો વિચાર કરતાં એમ જણાશે કે રાષ્ટ્રીય શાળા સાથે જાત્રાલય અનિવાર્ય થાય છે.

જાત્રાલય સાથે જ શાળાના ચાલકોની જવાબદારી અતિશય વધી ન્વય છે. એમને વિદ્યાર્થીઓની સગવડ, નીતિ, તબિયત, ધાર્મિક આચાર, ભોજનાદિકની વ્યવસ્થા, ચોખ્ખાઈ વગેરે અનેક વાતો સંભાળવાની હોય છે. બહુ નાના વિદ્યાર્થીઓને લેવાતું કામ બહુ કઠણ છે, અને અમને લાગે છે કે કોઈ શિક્ષક ભેળાજ એને રાખવાતું બની ન આવે તો અશક્ય જ છે. જાત્રાલયની સૌથી ઉત્તમ વ્યવસ્થા તો એ કહેવાય કે જેમાં બધા શિક્ષકો એકજ સ્થળે રહેતા હોય, અને દરેક શિક્ષક થોડાં થોડાં વિદ્યાર્થીઓને પોતાના કુટુંબના છોકરાંઓ માફક ઉઠેરે. પણ કૌટુંબિક અને વર્ણવ્યવસ્થાની અનેક મુશ્કેલીઓને લીધે એ શક શકે એમ નથી લાગતું. એથી ઉતરતી વ્યવસ્થા, દરેક શિક્ષકના વાલીપણા નીચે અને એના મક્કનમાં જ થોડા થોડા વિદ્યાર્થીઓ રહે ને શિક્ષક તેની ભોજન સિવાયની બીજી બધી

નોની દેખરેખ રાખે, અને માત્ર બધા વિદ્યાર્થીઓની ભોજનવ્યવસ્થા ભુલી કરવામાં ને, એ છે. એથી પણ ઉતરતી વ્યવસ્થા કોઈ સારા વ્યવસ્થાપકના હાથ તજે જાત્રાલય ચલાવવું તો બીજી વ્યવસ્થાજ હાલમાં વિશેષ વ્યાવહારિક અને સતોષકારક લાગે છે.

જાત્રાલય સાથે જ એક ગીતે વિચાર કરવો પડે છે તે એ કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની શરૂઆત કયાંથી કરવી ? ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બહુ નાના વિદ્યાર્થીઓ—દસ કે બારની નીચેના—ને જાત્રાલયમાં રાખવા અશક્ય છે. એટલે એવા નાના વિદ્યાર્થીઓને શીખવવાની શું ગોઠવણ કરવી તે વિચારવું ઘટે. અમને લાગે છે કે શાળા ને કોઈ ગામની યડમાંજ હોય તોજ એવા નાના વિદ્યાર્થીઓને શીખવવાની ગોઠવણ કરી શકાય. એમ ન હોય તો દસ કે બાર વર્ષની ઉપરના વિદ્યાર્થીઓનેજ શાળામાં લેવાનો નિયમ કરવો પડે. એટલે ત્રીજાં કે ચોથાં ધોરણથી રાષ્ટ્રીય શાળાનો ખાસ અભ્યાસક્રમ શરૂ કરી શકાય; તે પહેલાંનો અભ્યાસ સાધારણ શાળા મારફતે જ થયો હોય તેજ મહત્વ કરવો પડે. તાત્ત્વિક રીતે આ રીતિ બહુ ખોટી લાગે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સર્વોચ્ચ સંપૂર્ણ હોવું જોઈએ. બહુ નાના વિદ્યાર્થીઓનેજ શીખવવાની ગામડાનાં રહેવાસીઓને બહુ અગવડ છે, અને તે અગવડ કાઢવી એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણતું પહેલું કામ હોવું જોઈએ. આ અગવડ ટાળવી હોય તો એકજ ઉપાય છે. તે એ કે દરેક રાષ્ટ્રીય શાળા સાથે એક એવી સંસ્થા પણ કામ કરતી હોવી જોઈએ કે જેનું કામ તે શાળાની આલુઆણના ગામોમાં પહેલાં બે ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસ કરાવી શકે એવી નાની નિશાળો ચલાવવી, એ હોય. એમ ન થાય તો ઉપર જણાવેલી ખામી સહન કરવી પડે. આ અગવડ હાલની વિદ્યુત પરિસ્થિતિને લીધે છે.

હાલની પ્રવૃત્તિઓ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની શરૂઆત ઉચ્ચથી કરવા તરફ છે. આ અમને તત્કાલીન ઓર્ડુ લાગે છે. પાચો પૂર્ણ પહેલાં છાપડે ચલાવવું, તેના જેવું આ કાર્ય છે.

રાષ્ટ્રીય શાળા ચલાવનારને બીજી મુશ્કેલી નડશે તે ઉત્તમ શિક્ષકોની. રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકમાં નીચે પ્રમાણે લાયકાત હોવી જોઈએ, એમ મહાત્મા ગાંધીજીનો મત છે.

શુભો.

જ્ઞાન.

૧. સાફ ચારિત્ર.
૨. બાળકો પર પ્રેમ.
૩. જરૂરિયાતો યોડી કરવાની શક્તિ.
૪. જરૂરિયાત જેટલોજ પગાર લઈ કામ કરવાની ધૃતિ; એટલે મતિશય નેજાલ
૫. ઓછી કૌટુંબિક જંજાળો.
૬. સ્પર્શાર્પસ્થ બેદનો અભાવ.
૭. તંદુરસ્ત અને કસાયલું શરીર

૧. માતૃભાષાનું ઉત્તમ જ્ઞાન (માતૃભાષાનું લગભગ બધું સાફ સાહિત્ય એણે વાંચ્યું હોવું જોઈએ.)
૨. સંસ્કૃત ભાષાનું મામાન્ય જ્ઞાન (એટલે ગીતા, રામાયણ, મનુસ્મૃત્યાદિક ગ્રંથો, કાંઈક રૂપનિષદો, કાવ્યો વગેરેનો પરિચય.)
૩. હિંદીનું સામાન્ય જ્ઞાન, (એટલે મુખ્ય લેખકોના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો અને તુલસી રામાયણાદિ ગ્રંથોનું અવલોકન.)
૪. વણાટ તથા ખેતીનું સામાન્ય જ્ઞાન.
૫. મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોની માહિતી.
૬. કોઈ પણ એક ખાસ વિષયમાં નૈપુણ્ય.

ઉપરની બધી લાયકાત ધરાવનાર શિક્ષક મળવો કેટલો મુશ્કેલ છે, અને છતાં રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકમાં એ સર્વે લાયકાત હોવી કેટલી આવશ્યક છે, એ, મહેજ વિચાર કરતાં જણાઈ આવશે.

આજની મૂજરાતિ પ્રજામાંથી એવો તૈયાર શિક્ષક મળવો બહુધા અશક્ય જ લાગે છે. મૂજરાતિ પ્રજામાં વૈશ્ય વૃત્તિ પ્રધાન છે. તેમ જરૂરિયાતો યોડી કરવાની શક્તિ પણ દક્ષિણી ભાષાઓના જેવી મૂજરાતિઓમાં અત્યારે નથી. ધનનો લોભ છોડેલો કોઈ મળે છે, તો તેમાં કળિતનો લોભ તીવ્ર હોય છે; અને શિક્ષકોને કળિત સરતી નથી મળતી; એટલે શિક્ષકની વૃત્તિ અચ્ચકર લાગે છે. જે જે વિષયોની જેટલી આવડત મહાત્મા ગાંધીજીએ પ્રમ્તી છે તેટલી સંપૂર્ણ આવડતવાળો શિક્ષક તૈયાર નહીંજ મળે; તેણે તો એ માટે બે ત્રણ વર્ષ ખાસ અભ્યાસ કરી એટલી લાયકાત મેળવવી જોઈશે.

આ કારણથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં પરિણામો અપારાખંડ નહીં જોઈ શકાય. પ્રજાને તેમજ શાળાના ચાલકોને અત્યંત ધીરજ ધારવી પડશે. શિક્ષક નહીં મળે તો શિક્ષક થવા લાયક પુરોનો શિક્ષકની લાયકાત મેળવવા શકાવા પડશે. મહાત્મા ગાંધીજીની ભાષામાં કહીએ તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કામ એ આજે તો શિક્ષકો અને ચાલકો ઉભયને માટે તપશ્ચર્યાનું છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સુંદર પ્રગતિ થતાં હજી ઘણાં વર્ષો જાગશે; હાલ કામ કરનારાઓ જો ભવિષ્યનો માર્ગ સરળ કરવા જેટલું પણ કરી શકે તો સંતોષનું જ કારણ રહેશે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં જેવી મુશ્કેલી શિક્ષકોની છે, તેવીજ મુશ્કેલી પાઠ્ય-પુસ્તકો અને બાહ્યપ્રયોગી સાહિત્યની છે. જરાતિ બાળકોને યોગ્ય પુસ્તકોને અભાવે લાંબાજો જ કરવી પડે, અથવા તુકચાનકારક સાહિત્ય ગળે ઉતારવું પડે એવી આજની સ્થિતિ છે. આ

વિષય ઉપર ધણું કહી શકાય એમ છે, પણ તેને એક સ્વતંત્ર લેખનો વિષય કરવો વધારે સગવડભર્યું થશે એમ અમને લાગે છે.

આ લેખ સમાપ્ત કર્યા પહેલાં અમારે ગુર્જર વિદ્વાનોને એક વિનંતિ કરવાની રહે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એવો વિષય છે કે જેની સફળતા ભાષણોની ગર્ભનાથી નહીં મળે; તેમજ તેના મુદ્દાઓનો નિર્ણય ઉપરજીવણી ચર્ચા કે સમાલોચનાથી નહીં આવે. જો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વિષે આપણી લાગણીઓ પ્રમાણિક હોય, જો આપણે તેને રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં માત્ર એક શસ્ત્ર તરીકે જ ઉપયોગ કરવા ન ધારતા હોઈએ, તો તેને માટે આપણે વિશેષ સ્પર્ધાત્મક બિતાવવો જોઈએ અને વર્ષે ગૂજરાત કુળવણી પરિષદના રિપોર્ટમાં રાષ્ટ્રીય ગૂજરાતીશાળાની યોજના છપાઈ હતી; તેનો અભ્યાસક્રમ પણ છપાઈ હતો. એનો જરા ધ્યાનથી અભ્યાસ કરી કોઈ વિદ્વાન બંધુએ તે ઉપર ટીકા કરી હત, તો અમને અમારા કાર્યમાં ધણી મદદ થાત; એ અભ્યાસક્રમમાં એટલા બધા દોષો રહી ગયેલા અમને માલમ પડ્યા કે તે અભ્યાસક્રમ છપાશે અને તેનું અનુકરણ પણ અન્યત્ર કરવામાં આવ્યું, એ વિચારથી અમને દુઃખ થયું. એમાંના કેટલાક દોષો એટલા દારૂ જનક હતા કે અમારાથી એ ધ્યાતે જ આશ્ચર્ય હતું. પણ એનો વિચાર કરી કોઈ વિદ્વાન સભજને અમને બતાવ્યા નહી, તેથી અમારે અનુભવની શાળામાંથી જ તેને શોધવા પડ્યા. હવે તો અમારો અભ્યાસક્રમ કોઈને આપવાની પણ અમને હિમ્મત ન રહે તેવીજ સ્થિતિ આ લેખના વિષયોની, કે ઇતિહાસ-જૂગોળની યોજનાઓની હશે. એ સર્વેને ઉપર દર્શાવી વાતી જઈ એને એકદમ ‘ઉત્તમ’ અથવા ‘મૂખ્ય’ ઠરાવવાથી અમને કે દેશને ક્ષમદો નહીં થાય, કારણકે સર્વોંએ એ ઉત્તમ પણ નથી. તે મૂખ્યતાભર્યો પણ નથી, તેની તો અમારી પણ ખાતરી છે. અમારે એ યોજનાઓનાં એકદર સ્વરૂપ ઉપર અભિપ્રાય નથી જોઈતા; પણ તેની ખારીક સમાલોચના જોઈએ છે. ખાટલી તો અમારી ઓછામાં ઓછી માગણી છે.

બીજી અમારી માગણી છે તે એ કે એ વિષયોમાંના જે જે ભાગોમાં જે જે વિદ્વાનો નિષ્ણિત (Expert) હોય, તેમણે તે ભાગો ઉપર પ્રકરણો કે પુસ્તકો લખી એ યોજનાની પૂર્તીમાં પોતાનો ફાળો આપવો.

અમારી સૌથી મહત્વની માંગણી એ છે કે જેમ રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ભાગ લઈ તરુણ વર્ગ દેશમેવા કરવા બહાર પડે છે, તેમ શિક્ષણદ્વારા માતૃભૂમિની સેવા કરવા તે બહાર પડે. આ કાર્ય મધ્યમ શુદ્ધિના મનુષ્યોથી પણ થઈ શકે એમ માનવું બહુ જ બૂલ ભરેલું છે. ઉત્કૃષ્ટ શુદ્ધિવાનને પણ આ કાર્યમાં એની શુદ્ધિનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવા પૂર્ણ અવકાશ છે. આ કાર્ય કેટલું અપાર છે, તે લેખ દ્વારા મમનજવાની અમારી શક્તિ નથી. એની ખાતરી તો અંદર પડેથી તુર્ત થાય. ધન અને વાહવાહ બનનેનો લોભ છોડનારા, દેશનંદુના શિક્ષણ દ્વારા માતૃભૂમિ અને માતૃભાષાની સેવા કરવા હિત્તાહી નરોની વૃદ્ધિ થાઓ, એજ પ્રાર્થના.

સત્યાગ્રહાચરમ
માર્ગશીર્ષ સંદ ૫
સંવત ૧૯૭૫

રાષ્ટ્રીય ગૂજરાતી શાળા તરફથી.

ખેતીના ઉદ્યોગમાં સહકારી મંડળોની આવશ્યકતા.*

આપણા દેશના કોઈ કોઈ ભાગોમાં જ્યારે દુકાળ પડે છે અને લોકો ભૂખના માર્યા હોવાનું થાય છે ત્યારે આપણને તો એમજ જણાય છે કે એ પ્રદેશમાં વરમાદ પડ્યો નહિ એટલે ગનાજ પાકયું નહિ અને તેથી ખોરાકની તંગીને લીધે આ મિચારા મરી જાય છે. આપણી બુદ્ધિ જરા વધારે ચનાવીશું તો માલુમ પડશે કે આ ધારણા બિલકુલ મૂઢબરેલી છે. અનાજ તો રહેલે માર્ગે હિંદુસ્થાનના દરેક ભાગમાં લઈ જઈ શકાય છે પરંતુ તે ખરિદ કરી પોતાના કુટુંબનું રક્ષણ કરવાને ખેડુત વર્ગ પામે પુરતા પૈસા હોતા નથી. આથીજ લોકોને હાડમારી વેડવી પડે છે અને હાજરો છનનું એમજ થાય છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે દુકાળના તેમજ સામાન્ય વર્ષોમાં ખોરાકની નહીં પણ પૈસાની તંગી ભૂખમરનું મુખ્ય કારણ છે. ખેડુતવર્ગ તદ્દન નિર્ધન અને અનિશ્ચય દેશમાં સપડાઈ ગયો તેવાથી ખાવાને પૈસા ક્યાંથી લાવે ? મારવાડી અને પહાણોને ભરવા પડતાં મોટાં બ્યાજ દેખાડી આપે છે કે હિંદની વસતીનો આ ૬૦ ટકા ઉપરનો ભાગ છેક દુઃખી અને દીન છે.

આવા સંજોગોમાં ત્યાં પેટ પુરતું જ ન મળે ત્યાં ખેતીના ઉદ્યોગ ખીનવવા પૈસા તો ક્યાંથીજ રોકી શકાય ! આ કારણથી સરકાર તેમજ પ્રજાનું ધ્યાન એ લોકોને થોડે બાળે પૈસા ધીરી આ ઉત્તમ મણેલા ધધાનો પુનરુદ્ધાર કરવા તરફ દોનાયું છે.

જર્મનીની માફક અહિંયાં પણ ૧૮૯૯ ની સાલમાં, મદ્રાસ, પંજાબ અને સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં સપડાઈએન જતનાં સહકારી મંડળો સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં. ૧૯૦૦ ની સાલમાં આપણી સરકારે કાયદો કરી એ મંડળોનું અસ્તિત્વ કબ્જલ રાખેલું છે. એથી કરી ત્યાર પછી આ મંડળો સ્થાપવાની હીલચાલ એટલા તો જેમથી આવી છે કે ૧૯૧૨-૧૩ ની માલમાં જ્યાં મંળોને ૧૨,૧૩૪ મંડળો સ્થાપ્યા જેમાં ૫,૭૩,૫૩૬ જેટલી સભ્યોની સંખ્યા અને ૩૫,૬૨,૨૮૪ પૌંડ એટલે ૫,૩૪,૩૪,૨૬૦ રૂપિયા જેટલી થાપણ થઈ હતી.

આ આંકડા ઉપરથી જણાશે કે આ સહાયકારી હિલચાલે લગભગ ૭ લાખ માણુ-સોનાં મંકટ દૂર કર્યાં છે. (અને તે પછી આ પાંચ વર્ષમાં તો કેટલોય વધારો થયો હશે.) આમ છતાં પણ આ હીલચાલ હજી શરૂઆતમાંજ છે એ સ્પષ્ટ છે.

તે વખતે મંડળો ચલાવવામાં થાપણ કરી રીતે ઉભી કરવામાં આવી હતી તે જાણવું ધણું ઉપયોગી છે. આશરે ૬ ભાગ સભાસદોએ પોતેજ શેર, અનામત અને અ-વેજ રૂપે બેગો કર્યાં હતાં. આશરે બે ટકા જેટલો સરકારે આપ્યો હતો અને બાકીનો બધો મંડળોનાં નામ ઉપર લોકો પાસેથી ઉઠીતો લેવામાં આવ્યો હતો. હવે મરકારે

* (રા. બી. એસ. પટેલ. બી. એલ, એન ડી એ, એન. ડી. ડી., સી. ડી. એડી. (આસંગો)ના "Possibilities of Co-operation in Dairying and Agriculture in India" નામના લેખનું સ્વાધ્યાય. આ લેખ ૧૯૧૩ માં આવૃત્તિમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.)

ઉપર પ્રમાણે લોન આપવી બંધ કરી છે એટલે સભાસદોને પોતાનેજ બધું ભંડોળ એકઠું કરવાનું માથે રાખવું પડ્યું છે.

આ પ્રમાણે આ હીલચાલથી ખેડુતર્ગ લેણુદારોના પંજમાધી છૂટી શક્યા છે, પરંતુ ગરિબ વર્ગના મંકટો દૂર કરી એમને પૈસાદાર બનાવવાને આટલુંજ પગલું બમ નથી.

ડે-માર્ક, હોર્લેન્ડ, જર્મનિ, સ્વીડન વિગેરે દેશોમાં (Co-operative credit) નાણાં ધીરવાની સાથે, ખેતરમાં પાક ઉત્પન્ન કરવામાં અને વેચવામાં સહકારી હિલચાલ દાખલ કરી છે એથી કરી ત્યાંના ખેડુતની વીસ વર્ષ પૂર્વેની અને હાલની સ્થિતિમાં આસમાન જમિનનો ફેર પડ્યો છે. આયર્લેન્ડમાં એટલાજ અરમામાં આવું પરિણામ આબ્યું છે. ખેતીમાં તેમજ દરેક ઉદ્યોગમાં ઓછી કિમતે ઉત્પન્ન કરી વધારેમાં વધારે કિંમતે વેચવામાં, સારામાં સારો નફો થાય છે. આયર્લેન્ડમાં એક ખેડુત સહાયકારી હીલચાલ દાખલ થયાના પછીના પ્રથમજ વર્ષમાં ૩૦ થી ૪૦ ટકા જેટલી ઓછી કિંમતથી ખાતર ખરીદ કરી શકતો હતો અને ૨૦ ટકા જેટલે ઓછેબધે ડેરીનાં સાધનો લાવી શકતો હતો. આમ થવાથી તેના ખર્ચમાં કટલો બધોફેર પડ્યો હતો તે જણાઇ આવે છે એજ પ્રમાણે ત્યાં એક ખેડુત એક ગેલન દૂધ ૬ પેનીએ વેચે છે અને ૧૯૧૩ જેવા સાધારણ વર્ષમાં પણ ૪૬ થી ૫૦ પેની જેટલા મેળવી શકતો હતો. આ આંકડાની સાથે વીસ વર્ષ પહેલાંનો આંકડો મરખાવીએ તો બિચારાને ૨૪૩ પેનીજ મળતા હતા. આ દેખાડી આપે છે કે સહકારી હીલચાલથી એને ૬૯.૧ ટકા જેટલો ઉપજમાં વધારો થયો છે. વળી આ ઉપરાંત ડેરીની ઇમારત તેમજ સાધનો ઉપર પણ એને કંપ્રક નફો મળે છે. માખણ બનાવી વેચવાની કસકૂટ તો એને છેજ નહિં. આ ઉપરથી સો ટકા જેટલો ખેડુતને ફાયદો છે એમ કહીએ તો તે જરાય ખોટું નથી.

આ હકીકત આયર્લેન્ડમાં હાલમાં પણ મોબૂદ છે, અને હિંદુસ્થાનમાં પણ તે પ્રમાણે કામ ન કરી શકાય એનું કારણ કાંઈ સમજાતું નથી. જો અહિંની પેઠે હિંદુસ્થાનમાં પણ એ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો ઓછાસ ત્યાંના ખેડુતોની આવક જોતજોતામાં એવડી યધ જાય.

આ કાર્ય ત્યાં કેવી રીતે ફતેહમંદ કરવું એજ આ નિબંધનો ઉદ્દેશ છે.

ડેરીના ઉદ્યોગ સંબંધી આપણે પ્રથમ વિચાર કરીએ; કારણ કે,

૧. ત્યાં ખેડુતને જલ્દીથી લાભ આપે તેવાં મંડળો યોજવાં ધણી સહેલાઈથી બની શકે તેમ છે.

૨. એ ઉદ્યોગ અહિં યુરોપના દેશોમાં બહોળો ફેલાવો પામેલો છે એથી કરી અહિંનો અનુભવ અને જ્ઞાન ત્યાં ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેમ છે.

૩. સહાયકારી મંડળની ડેરી શિવાય બીજી એવી કાંઈ પણ શાખા નથી જે ખેતીના ઉદ્યોગને આટલો બધો લાભ આપી શકે. ડેરીનો ધંધો હાલ ઠીક પૈસા પેદા કરી આપે છે. આથી દુગળાં ઘેર વધારે પ્રમાણમાં બેગાં કરવામાં આવે છે; ખેતીવાડીમાં આ ઘેર ઉછેરવાનું કામ જે હિંદુસ્થાનમાં મિલકુલ હાથમાં લેવામાં આબ્યું નથી તે ખેડુતને અને દેશને પણ અમત્યનો લાભ આપે તેવી રીતે વિસ્તારી શકાય તેમ છે.

૪. વોલ્ટર પોતાના 'બેતીવાડીમાં સહકારિતા' એ વિષે પુસ્તકમાં કહે છે તેમ, દેર ઉછેરમાં એક વખત પરસ્પર સહાય દાખલ કરવાથી બીજા ઉલોગમાં પશુ તે દાખલ કરવાનું મન થઇ આવે છે. દેરઉછેરમાં સહકારિત્વ પેસવાથી ખરીદી, વેચાણ અને મજૂરીમાં પશુ તે પ્રમાણે સંયુક્ત કાર્ય થાય છે એટલે 'ડરીઈંગ' એ ધણા ઉલોગોનું કેન્દ્ર થાય છે.

૫. ને આપણે કોઓપરેટિવ ફેરીટ સોસાયટીનાણા ધીરનારી મંડળીઓની મંખ્યામાં તેમજ તેમની યાપણમાં વધારો કરી એ સંસ્થાઓનો વિસ્તાર કરવા ઇચ્છતા હઈએ તો અલમત, આપણે દેરઉછેરમાં સહકારિત્વ ન્યાં ન્યાં બની શકે ત્યાં ત્યાં અમલમાં મુકવું જોઈએ. કારણ કે એથી એ મંડળોના સભ્યો જે ગરિબ ખેડુત વર્ગ છે તેમની ચેલાશમાં સત્વર ઉમેરો કરી શકાય તેમ છે.

દેરઉછેરના ઉલોગના સવાલમાં આપણે મુખ્યત્વે બે વાતો મંજૂરી થઈ ચકાની એ કારણ કે એ ઇલાકાનો અમને જાતિઅનુભવ છે. દિંદુસ્થાનના ગણાય બાગોની આર્થિક સ્થિતિ લગભગ મરખીજ છે એટલે એ ચર્ચા ત્યાં લાગુ પડી શકશે.

મુખ્યત્વે શહેરમાં દૂધનું મહા દુઃખ છે—આર્થિક તેમજ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ એ વાત નીચેની હકીકત ઉપરથી વધારે સ્પષ્ટ થશે:—

વધારે વસ્તીને લીધે ત્યાં દૂધની માગણી ઘણી મોટી છે, જ્યારે તે માગણીના પ્રમાણમાં દૂધ પૂરું પાડી શકાતું નથી. વળી દૂધની પેલ્લશ તેમજ વેચાણ કરવાની રીત પણ કરકસર વિગેરે અર્થશાસ્ત્રના નિયમ વિરૂદ્ધ છે, આથી શહેરનો ગરિબ વર્ગ દૂધ મેળું હોવાને લીધે એનો સ્વાદ પણ જાણતો નથી. દૂધની જોરાક તેમજ પોષક તત્વ તરીકેની ઉપયોગિતા અને ખાસ કરીને બાળકોને વારતે તે કેટલી છે તે ક્યાં અનુભવું છે? આથી સરકાર અને પ્રજાનું ધ્યાન શહેરમાં દૂધ પૂરું પાડવાના સવાલ તરફ દોરાયું છે. પરંતુ દુર્ભાગ્યે એ સંબંધમાં કંઈજ પગલાં લેવાયાં નથી.

મુખ્યત્વે મુખ્યત્વે કરીને બેંચનું દૂધ વેચાય છે. આ બેંચોને મુરત, ખેડ અને તેમની આજીવિકાના ગામડાંમાં પાળી રાખવામાં આવે છે. એક સારી બેંચ વર્ષમાં આશરે ૩૦૦ ગેલન એટલે ૭૫ મણ દૂધ આપે છે. આથી મુખ્યત્વે શહેરનું દૂધ પૂરું કરવાને આશરે ૪૦૦૦ દેર શહેરની નજીક રાખવાં જોઈએ. આમ છતાં માત્ર ૨૧૦૦૦ જેટલી સંખ્યા શહેરમાં અને આશરે ૪૭૦૦ પાસેના ગામોમાં રાખવામાં આવે છે. એથી કરી ૫૦ થી તે ૬૦ ટકા જેટલા મુખ્યત્વે વાસીઓને દૂધ મળી શકે નહિ એ દેખીતું છે. આ દૂધથી દેર ન્યાં ખરચ જેટલું દૂધ આપતાં બધ થાય છે ત્યાં તેને તરતજ ખાટી વાડે રવાના કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે દરસાલ ઉપર કહેલી ૨૫૭૦૦ કરતાં પણ વધારે સંખ્યા કસાઈખાને જાય છે.

આ દૂધથી દેરોને ધાસચાણનું તથા રહેણાણ કરી પાળવાનું ખરચ ત્યાં બધું થતું હોવાથી માત્ર ઉત્તમમાં ઉત્તમ જાત પસંદ કરવામાં આવે છે. આ પસંદગી ગ્રજાતનાં કેટલાંક સ્થળોમાં આડતીઆ મારફત કરવામાં આવે છે અને પછી રેલ્વેમાં એમને મુખ્યત્વે ચલાવી દેવામાં આવે છે. જ્યારે દેર ખરચના અગ્ર બીજા કારણથી નકામાં

૪. હાલની રીત પ્રમાણે દર વર્ષે ૩૦,૦૦૦ જેટલાં ઢોરો કસાઈખાને નાશ પામે છે અને જે આપણે સરેરાશ ૧૧૨ રૂપિયા દરેક ઢોરની કિંમત ગણીએ અને તેમાંથી ૩૭ રૂપિયા જેટલું ખરચ બાદ કરીએ તો આ ઢોરોના બચાવથી ખેડુત સરેરાશ રૂપિયા ૪૫,૦૦૦,૦૦ જેટલા બચાવી શકે.

૫. વધી એમનાં વાછરડાંની સંખ્યા દર વર્ષે ૧૫,૦૦૦ જેટલી ગણીએ અને તેમની દરેકની કિંમત ફક્ત રૂ. ૧૫ જેટલી મુઠીએ તો એ ઢોરને મુંબાઈને બદલે બીજે સ્થળે રાખવાથી ૨,૨૫,૦૦૦ રૂપિયાનો બચાવ થાય. આથી કરીને દર વર્ષે સમાજને ૧,૪૫,૫૧,૩૮૦ રૂપિયાનો ફાયદો થાય.

ડોરોના ઉદ્યોગનો દૂધ શિવાયનો બીજો વિભાગ તે ઘી અને માખણ બનાવવાનો છે. આ માખણ અને ઘી મુંબાઈ તળમાં તેમજ આજુબાજુના ગામડાંમાં વેચવામાં આવે છે.

દૂધ કરતાં ઘીનું વેચાણ તો છેકજ ખરાબ રીતે કરવામાં આવે છે. કાષ્ટપણ કાયદાના અભાવે ગમે તે જાતનાં તેલ અગર ચરમીની બેળરોગ વેપારીઓ કર્યે જાય છે.

આ અડચણ દૂર કરવાને પણ આપણે સહાયકારી મંડળોનો આશ્રય લેવો જોઈએ. જેથી કરી 'લાયુર્વૃત્તમ્' વિગેરે ધોના શ્રેણી સત્ય થાય, અને ખેડુતોને પણ ફાયદો થાય.

હાલમાં ખેડુત વર્ગનો ખરેખરો નફો તો વચ્ચેનો વેપારી ખાટી જાય છે, જેથી એને તો ગેલને ફક્ત ૪ આના જ મળે છે, જે એક બેજના એક દિવસના ખોરાક વાસ્તે પણ પૂરતા નથી.

આ પ્રમાણે ઢોરઉછરનો ઉદ્યોગ હિંદુસ્થાનમાં તો ખેડુતોને લાભ કરતાં ઉલટો હાનિકારક થાય છે. ત્યાં ખેડુત બાપડો એક કે બે કરતાં વધારે ઢોર રાખી શકતો નથી, જે ઉપરથી જણાશે કે એ વર્ષે તદ્દન ગરિમ અને કંગાલ અવસ્થા ભોગવે છે.

આયર્લેન્ડનાજ દાખલા ઉપરથી જણાય છે કે સહાયકારી હિલચાલ કેટલી બધી ઉપયોગી અને લાભકારક છે. અહિંની ગણતરીએજ ગણનાં હિંદુસ્થાનના ખેડુતને ઓછા-ઓછામાં દરેક ગેલને અઢી આના તો મળેજ એમાં કાર્પ શક નહિ; અને એ પ્રમાણે ૩૦૦ ગેલનું દૂધ આપતી એક ભેંસ ૪૭ રૂપિયા જેટલો નફામાં વધારો કરી આપે. ગુજરાતમાંના ઢોરની સંખ્યાને હિસાબે ખેડુત વર્ગને દર વર્ષે ૮૧૦,૯૩૭ પાઉન્ડ એટલે ૧,૨૧,૬૪,૦૫૫ રૂપિયાનો ચોખ્ખો નફો થાય.

હવે સંચાના દૂધનો સવાલ લાઈએ.

ખરેખર દિલ્હીની વાત છે કે આ દૂધ કેવળ નકામુંજ જાય છે. જે ધારે તો સહાયકારી ડેરીઓ દ્વંડ્વ્યાં તેમજ બીજાં ઢોર ઉછરવાને આ દૂધનો ઉપયોગ કરી શકે. જેથી કરી 'કેસીન' અગર 'કન્ડેન્સ્ડ મિલ્ક' બનાવી વેચવામાં જે નફો થાય છે તેના કરતાં પણ વિશેષ નફો થાય. જે સંચાના દૂધની કિંમત ગેલને એક આના ગણીએ તો ખેડુત પોતાની દરેક ગાય દીઠ પંદર રૂપિયા વધારે લાઈ શકે.

વળી આ હિલચાલના બીજાં ફળાવ લાભ છે કે જેમની ગણતરી રૂપિયા આના પાંચમાં કરી શકાય નહિ. દાખલા તરીકે,

૧. ઢોરની જાતમાં સુધારો કરવાનું કામ પણ સ્વેચ્છું થાય છે.

૨. ખેડૂતને જો દૂધના વેપારમાંથી વધારે પૈસા મળવા માંડે તો એ પૈસા બાસચારે ઉગાડવાને છૂટથી ઉપયોગમાં લઈ શકાય. આમ ખેડાકની સગવડ થવાથી વધારે ઢોર રાખવા સુગમ થઈ પડે.

આપણે જાણીએ છીએ કે ખેડૂતો ખેતીનાં દાલ નીકળેલાં નવાં ઓળંગેલાં શાયરો સારી રીતે જાણે છે પરંતુ પૈસા ન હોવાને લીધે તેઓ ખરિદી શકતા નથી. સરકારી હિલ-આલ દાખલ કરીએ તો દરેક ખેડૂત ખાસેથી ઉધરાણું કરી આ ઓળંગે ખરિદ કરી શકાય જેથી ખેતી ઘણી સરળતાથી ઉપજમાં વધારે કરી આપી શકે, અને ઉદ્યોગને ઉત્તેજન મળે.

હવે હેલોમાં છુટી ઘણી ઉપયોગી હિલચાલ એ છે કે દુકાળનાં વખતમાં કામમાં લેવાને વારતે સંયુક્ત રહીને બાસનો મંત્રક કરવો જે કામ અમલમાં મુકવું સહકારિત્વથી ઘણું રહેલું છે.

હાલ તો ખાવા પુરતાજ પૈસા નથી તો લવિષ્યને વારતે બચાવવાનું તો ક્યાંથી અને ? નો ખેડૂતની આવકમાં વધારો થાય તોજ આગળનો વિચાર કરવાનું એને મળે.

આ દષ્ટિબિંદુથી સરકાર અને પરીપક્ષી પ્રબળન જે હાલ દુકાળ નિવારણ ફંડમાં નાણાં ભરે જાય છે તેમ જો આ પ્રકારનાં સહકારી મંડળો સ્થાપવામાં ભરે તો એનો ઉપયોગ ઘણો સારો થઈ શકે, એ સ્પષ્ટ છે.

ખેતરની ઉપજના વેચાણમાં સહકારી મંડળોની આવશ્યકતા.

કપાસ, ઘઉં, ચોખા, દાળ, તમાકુ અને શેરડી એ હિંદુસ્થાનની મુખ્ય નિપજ છે. દાખલા તરીકે આપણે કપાસ લઈએ.

દરેક ક્ષેત્રે ખેડૂતને ચોખ્ખો નફો શા થાય છે તે નીચેની બે બાબતો ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

એક તો ઉત્પન્ન કરવાનું ખર્ચ અને બીજું એ ફાલતું સારી કિંમતે વેચાણ.

ખર્ચ સંબંધી વિચાર કરવાનું રહેવા દઈએ પણ વેચાણ કરવામાં શા શા દોષો છે, એ જોવા જરૂરના છે.

ઉત્તારમાં પછી તરતજ ખેડૂત પોતાનાં કાલાં ઘણે લાગે કાષ વેપારીને વેચી નાખે છે. કાલાને તૈયાર ગાંસડીની કિંમત ઉપરથી કાલાની કિંમત અંદાજવામાં આવે છે. પરંતુ કપાસીઆ કાઢનાની, રેને સાફ કરવાની વિગેરે મહેનત બાદ ફરીએ તો એ ખેડૂતને રેને હિસાબે કાલાની પૂરેપૂરી કિંમત મળતી નથી. કારણ એ છે કે પોતાને ઘેરથી કાલાં ઉપડ્યા પછી તે તૈયાર રેની ગાંસડી કાલાને જતાં મુધીમાં વચ્ચે અનેક વિધિઓ એ કાલાની થઈ જાય છે.

૧. જે વેપારીને ખેડૂત કાલાં વેચે છે તે પ્રથમ તો દગા કરવા માંડે છે. દાખલા તરીકે હલકું ૩ મેળવવું, બેજવાળો જગાએ રાખવું, જેથી કરી તોલમાં વધારો થાય.

૨. ત્યાર પછી એ વેપારી કાષ બીજાને વેચે છે.

૩. એ પાછો કાષ-જીર્ણ ફેક્ટરીમાં મોકલે છે.

૪. આ ફેક્ટરીવાળો પોતાને મનમમતી મંજુરી ચલાવી દે છે.

૫. ત્યાં ગાંસડીઓ બંધાયા પછી કાષ દલાલ મારફતે મુમાઈ અગર પરદેશ વેચવામાં આવે છે.

આમ દરેક વચલો માણસ પોતાનો નફો ચઢાવતો હોવાથી તૈયાર ગાંસડીનો ભાવ વધે જાય છે, અને એ નફો ને બાદ કરીએ, વચ્ચે થોડો ધણો બગાડ થાય તે બ્યાનમાં લખએ, અને વેપારીઓ સહા કરી ભાવ વધારે છે, એ વિચારીએ તો, ફતી ખરી કિંમત કેટલી બધી ઓછી થાય તે સહજ સમજશે. આ ઉપરથી દેખીતું છે કે ખેડૂત તો આ બધાને વારતેજ જાણે વૈતરે કરે છે. ઓછે ભાવે વેચે છે એટલુંજ નહિ પણ કપડાના રૂપમાં ખાણું વધારે ભાવે ખરિદે છે. વળી એ કાલાનાંથી નીકળેલા કપાસીઆ ખેડૂત પોતેજ જીનમાંથી પોતાના દોરને વારતે વેચાતા લેછે. આમ વચ્ચેના બે માણસોને એ નફામાં પૈસા આપે છે.

આ સંકટો પણ દૂર કરવાને આપણે સહકારી મંડળોનો આશ્રય લેવો જોઈએ. બે ખેડૂતો પરસ્પર મળી જાય તો દાલનાં કરતાં પણ એમને બેવડો નફો થાય.

શુજરાતના કેટલાક ભાગોમાં ધણા ખેડૂતો સારી સ્થિતિમાં છે, જેથી ત્યાં આવાં મંડળો રહેલાંથી કાદી શકાય તેમ છે. શેર અને સમગ્રની જવાબદારીથી થાપણુ ઉભી કરવામાં આવે અને રથએ રથએ રથાપેલાં મંડળો ભેગાં થઈ રૂ વેચવું શરૂ કરે તો એ હિલચાલ વિજ્ઞાની નીવડવામાં કાંઈપણ અડચણો જણાતી નથી. પછી, વળી ધીમે ધીમે મંડળોની સંખ્યા વધારતા જવાય. આ મંડળોમાંથી સહાસરો ચૂટી કાઢી એક-બુખ્ય મંડળ ઉછું કરવું, પૈસા વધતાં પોતાનાંજ જીન અને પ્રેસો શરૂ કરવાં, પોતાનાંજ નોકર અને દલાલો વેચવાનું કામ કરવાને રાખવા. અલગત આ કાર્ય જેટલું દેખાય છે તેટલું મરણ નથી પરંતુ સુરત અને ભરૂચ જેવાં શહેરો જ્યાં ફતી ધણી સારી જાત ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાંથીજ બે આ શરૂ કરવામાં આવે તો કાંઈ ખોટું થઈ.

આ હિલચાલથી ખેડૂતોને શા લાભ થાય ?

૧. ખેતરમાંથી માંડીને તે બજારમાં વેચતાં સુધી કાલાને સાચવીને લઈ જઈ શકાય, જેથી ઓછામાં ઓછા વીસ ટકા જેટલો નફામાં વધારો થાય.

૨. પરસ્પર મદદથી લઈ જવા લાવવાનું ખર્ચ પણ ઘણું કમતી થાય.

૩. વેપારીઓ અને દલાલોનો દગાથી અગર સદાચો કરેલો લાભ ઉઠી જાય જેથી દરેક કાલે બેવડો નફો થાય.

૪. દોરને વારતે ખરિદતા કપાસીઆમાં પણ ૨૦ ટકા જેટલો બચાવ થાય.

૧૯૧૩ ની સાલમાં ૪૦૦ રતલની એક ગાંસડી જેવી ૧૬,૨૫૦૦૦, ગાંસડી જેટલા ફતી પેદાશ ગણવામાં આવી છે. આ રૂ ઉપર ગાંસડીના રૂ. ૧૪૫ જેટલો ભાવ ઉપજ્યો હતો. બે ખેડૂત ઉપરની હિલચાલથી પોતાના કાલા ઉપર ફક્ત સાડાબાર ટકા જેટલો વધારોનો નફો મેળવે તો દરેક ગાંસડી દીઠ રૂ. ૧૫ મળે. આથી ફક્ત મુઆઈ ઇલાકાનાજ ખેડૂતોને ૨,૪૩,૭૫૦૦૦ રૂપિયા વધારો મળે.

૫. વચલા વેપારીઓ ફતે ગમે ત્યાં નાખી મુકે છે અને ધણીએવાર મીલમલોડોએ ફરિયાદ કરી છે કે બેદરકારીથી રૂ બગડે છે છતાં એ લોકો એની કાંઈ દરકાર કરતા નથી. એમને તો ખેડૂતો પાસેથી ઓછે ભાવે મળે છે એટલે બસ. પરંતુ સહાકારી

મંડળો સ્થપાયાથી જેકુતોને ૩ ટેમ ભગવંતું તેનું શિક્ષણ આપી શકશે અને વળી વાવેતર કરતી વખતે ક્યા ક્યાસીઆ સારા અને ક્યા ખરાબ એ બતાવી, રૂની ભતમાં સુધારો કરી શકશે.

તમાકુ.

મુખાષ્ટ પ્રલાહમાં આ છોડ ધણા મોટા પ્રમાણમાં ઉપાડવામાં આવે છે. ૧૯૧૩ની સાલમાં ૭૬,૯૭૮ એકર જેટલી જમિન એનાજ વાવેતરમાં રોકી હતી, આનું વાવેતર ગામની નજીકના ભાગોમાં કરવામાં આવે છે. જેથી મહાયકારી મંડળો કાદમાં હોય તો એનું વેચાણ સહેલાઈથી કરી શકે તેમ છે.

૧. દરેક જેકુત પોતાનાજ ગામમાં તમાકુની કાપણી કરી આપે છે.

૨. પરદેશ અગર દેશમાંજ વેચાયા પહેલાં તૈયાર થએલા માલ ઉપર ત્રણથી ચાર વિધિ થાય છે

૩. જેકુતને ૪૦ રતલના મણુ ઉપર રૂ. ૬ થી ૭-૮-૦ રૂપિયા ઉપજે છે.

હવે જો જેકુતો ભેગા થઈ એક હુશિયાર આપનાર રાજે તે બોલામાં બોલા દર મણુ ૩૦ થી ૪૫ રૂપિયા બહુ ખર્ચ બાદ કરતા પડે એટલે કે હાલ ઉપજે છે એનાં કરતાં આશરે ચાર ગણું મળે. આમ વધારે નફો મળતા વધારે મંડળો ઉભાં થાય અને એ પ્રમાણે ચાપણુમાં વધારો થાય તો યુરોપ અને અમેરિકાથી કોઈ હુશિયાર કારિગરોને બોલાવી શકાય.

આમ ન કરતાં કદાચ એકાદ ગામના જેકુતો ભેગા થકનેજ વેપારીઓને રૂબરૂ બોલાવે તો વચલા આડતીઆ ઉડી જાય જેથી ૨૫ ટકા જેટલો નફામાં વધારો થાય. વળી ત્યાર પછી બધાં મંડળો સંયુક્ત થઈ સરકારની મદદ માગે તો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી તમાકુનું શોધન કરી શકાય એ ઉપરાંત દોર ઉછેરનારા અને તમાકુવાળા બન્ને ભેગા થઈ અરંસ્પરસને લાભ કરી શકે. દાખલા તરીકે, હાલમાં, યુનિતમાં તમાકુને ઉગાડવા ખાતરની ધણી જરૂર છે, જે દોર ઉછેરનારા સહેલાઈથી પૂરું પાડે.

આજ હકીકત ધર્મે તેમજ સૈલજીનને લાગુ છે. જેમાં સહાયકારી કિલચાલ શરૂ કરવાથી અને તેને ડેરીના ઉલોગની સાથે જોડવાથી બોલે ખર્ચે સેપરેટરની સાથે લોટ દળવાની ધંદીઓ ચલાવી શકાય. વળી દાળ તેમજ ડાંગર ખાડવાની ગોઠવણી પણ માથેજ થઈ શકે. ફેાતરાં પડે તે દોરને ખોરાક તરીકે કામમાં આવે.

વાડીઓનાં શાકભાજી અને ફળફળાદિ સંબંધી.

મુખાષ્ટ અને બીજાં શહેરોમાં શાક અને ફળફળાદિ બહુ વપરાય છે, જે કાંતો શહેરમાંજ પાકેલાં હોય છે અગરતો મુખાષ્ટ અને યુનાથી રેલ્વે માર્ગે આવે છે. પરંતુ 'યુનિ-રાતના ઉત્તર વિભાગમાં રેલ્વેની સગવડ ખરાબર નથી જેથી કરી આ શાકભાજી ત્યાં નિરૂપણેજે બગડી જાય છે. જો તે બાલુના બગીચાવાળા એકમ થઈ બધો ફાલ ભેગો કરે, એની ભતવાર કિંમત કંરોવે, અને અમુક જથ્થો પૂરો પાડવાના ઠાન્ટ્રેકટ કરે તો રેલ્વે કંપનિઓને સગવડ કરી આપવાનું સહેલાઈથી કરી શકાય. વળી એ ઉપરાંત એ ફળોના મુરબા અગર અચાણાં કરી પરદેશ ચલાવી શકાય. હાલમાં ફટલાક ગાંધીઓ અને બીજાં વેપારીઓ ફરી વિગેરે ફળોનો ઉપર પ્રમાણે ઉપયોગ કરે છે પરંતુ જેકુતો જાતેજ તે કામ

કરે' તો એમને કેટલો બધો લાભ થાય ! જે કૃષ્ણકૃષ્ણાદિ અને અચાણીને સારાં પ્રમાણુમાં વેચી શકાય એવી ગોઠવણ કરવામાં આવે તો ખેડુતો કૃષ્ણનાં ઝાડ મોટા જગ્યામાં ઉગાડે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

સુરતમાં શાકભાજીનું જથ્થાબંધ વાવેતર થાય છે પરંતુ યોગ્ય બંધારણને અભાવે ત્યાંના ખેડુતોને વેપારીઓને આશરે રહેવું પડે છે.

આ પ્રમાણે કેટલાંક દેશાંતો ઉપરથી સહાયકારી હિલચાલના શા લાભ છે તે જોઈ શકાય છે. જે યોગ્ય વ્યવસ્થા અને હૃદયીઆર દારીગરો સાથે કામ કરવામાં આવે તો હિંદુસ્થાનના ખેડુતોનો અને ખેતીનો રૂઆબજ ફરી જન્ય.

પોતાની ઉપજમાં એમને એમ સોએ સો ટકા લાભ કરવો ધણો કઠણ છે પણ ઉપરના આંકડાઓ ઉપર નજર નાખતાં જણાશે કે એ કાંઈ આ હિલચાલ કામે લેતાં અધર્મ નથી.

કેટલાક જણ એમ માને છે કે આપણા દેશનાં ખેતરની નિપજ દુનિયાના બીજા ભાગોમાં મોકલવામાં આવે તો ખેડુતોને ધણો લાભ થાય દારણુકે ખરિદનારની સખ્યામાં વધારો થવાથી માલની કિંમત વધે અને ખેડુતોને નફો થાય પરંતુ આ વાત તદ્દન ખોટી છે અને તે મિ. કીટિંગના 'રૂરલ ઇકોનોમી ઓફ ધ બ્રિટિશ ઇન્ડિયન' નામના પુસ્તકમાંના આંકડા ઉપરથી જણાશે.

૧. પુના ડીસ્ટ્રિક્ટમાં ૪૦ એકરના કાળી ભોંયના એકાદ ટુકડામાંથી ૧૮૨૮ ની સાલમાં ખેડુતને દર એકરે ૩ શીલીંગ એટલે ૩. ૨-૪-૦ નફો રહેતો.

૨. જ્યારે તેવાજ પ્રકારના ટુકડા ઉપર ૧૯૧૧ ની સાલમાં ૪ શીલીંગ એટલે ૩, ૩-૦-૦ મળતા.

પરંતુ ૧૯૧૧ માં નાણાંની ખરિદકિંમત ૧૮૨૮ ની સાલ કરતાં ફક્ત અડધીજ હતી એટલે એક સાલમાં ૧૯૧૧ માં ૧૮૨૮ કરતાં ફક્ત અડધીજ કિંમતની વસ્તુ આવે. જેથી પરદેશનું બજાર ઉલટવાથી હિંદુસ્થાનના ખેડુતોની ૩૩ ટકા જેટલી કમાણી ઓછી થઈ ગઈ છે. આથી જે વધારાનો નફો મળે છે તે હાલના મોંઘવારીના વખતને લીધે તથાજ જન્ય છે અને ઉલટી ટાંચ પડે છે. વળી પરદેશ નિકાસનો ખરો લાભ તો વેપારીઓ ખાટી જાય છે. દોષમાં વળી કારખાનાંના અને માલના માલેકાએ પોતાના ધંધા સાથે ખેતરો પણ ઉગાડવાને લીધાં છે જેમાં ૩, અનાજ, વિગેરે પોતાને ઉપયોગી થીને વાવે છે.

મિ. કીટિંગે ઉપર કહેલા પુસ્તકમાં જણાવેલી હકીકત મુજબ, ધણા ખરા ખેડુતો પાસે ૧૫ એકરથીએ ઓછી જમીન છે. જ્યારે ૩૦, ૪૦, અને ૪૮ એકરના ટુકડાઓ ઉપર મજૂરી કરતાં ખેડુતને દરેક એકર દીઠ ફક્ત ૩. ૦-૦-૦ થી ૩. ૬-૧૨-૦ જેટલો નફો રહે છે. આ હિસાબે ૧૫ એકર ઉપર ૪૫ રૂપિયાથી ૯૭-૮-૦ જેટલો નફો થાય. આ ઉપરાંત ખેડુત મજૂરી કરી એકરે ૯ રૂપિયા પેદા કરે છે એટલે બધા મળીને, એક ખેડુતનું કુટુંબ આશરે ૧૮૦ થી ૨૨૫ રૂપિયા દર વરસે કમાય છે. હવે જે દરેક કુટુંબમાં સરાસરી ૪ માણસ ગણીએ તો દરેક માણસ દીઠ વરસે ૪૫ થી ૩. ૫૮-૨-૦ આવે. જલમાં એક કેદીનું ખરચ પણ વરસે ૬૦ રૂપિયા આંકવામાં આવ્યું છે તો તે પ્રમાણે ખેડુતને એનાં કરતાં પણ ઓછું મળે છે. આમ રિયલિટી હોય તો ઊકરને લાજાવવાના અને

દવાદારના પૈસા તો એ ક્યાંથી લાવી શકે? વળી એમાંથી તો મૂળ માલેકને સાંચ આપવી પડે છે. ખેતરનો અડધો એક લાગ તો ગિરો હોય છે અને તેથી દેવા પેટે બ્યાજ ભરવું પડે છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે સહાયકારી હિલચાલ કેટલી બધી અગત્યની તેમજ સત્વર ઉપાડવા જેવી છે. આથીજ ખેડૂતને ઓછામાં ઓછો ૩૦ ટકા જેટલો નફામાં વધારો થશે.

છેવટની ગણતરી પ્રમાણે ખેડૂતને એક એકરમાંથી રૂ. ૧૨-૮-૦ થી ૪૦ રૂપિયા જેટલી ઉપજ આવે છે. ધારા કે આ ઉપજમાંથી અડધો એ પોતાના ઉપયોગને વાસ્તે રાખે અને અડધો અડધ વેચી નાખે તો સહાયકારી હિલચાલથી દરેક એકરે એને રૂ. ૨-૪-૦ થી રૂ. ૪-૮-૦ વધારાની આવક થાય જે ખેડૂતની રિયલિટી જોતાં કાંઈ ઓછી નથી.

ખેડૂતોની રિયલિટી સુધારવાનો, અને દુનિયાના ખીજા દેશો સાથે વેપાર ચલાવી લોકોને પણ એ પૈસા પેદા કરવાનો આજ સત્વર લેવા લાયક ઉપાય જણાય છે.

હવે જોઈએ કે આ હિલચાલ કઈ રીતથી વ્યવહારમાં મુકીએ. ૧૯૧૨ માં ગુજરાતનાં ગાયકવાડી અને સરકારી હદનાં ગામડામાં આશરે ૩૫૦ અને દક્ષિણમાં આશરે ૧૮૦ મહાયકારી નાણાં ધીરનારાં મંડળો હતાં. એક એકની સાથે જોડી આ મંડળોમાંથી પાછાં મુખ્ય મંડળો પણ બનાવવામાં આવ્યાં હતાં.

હાલમાં સરકાર, આ મંડળોને કેટલાક માનનીય મંત્રીઓની મદદથી ચલાવે છે. હિસાબ તપાસવાનું કામ સરકાર જતેજ કરે છે. મુખ્ય મંડળ સૌ નાનાં મંડળોની દેખરેખ રાખે છે જ્યારે નાનાં મંડળો ખરચના પૈસા ખૂબ ખાડે છે.

નાણાં ધીરનારાં અને કેટલાક વણકર અને ચામડીઆનાં મંડળોને વ્યવસ્થાપક ચલાવવાનું કામ હાલ સરકાર અને મુખ્ય મંડળ કરે છે, પરંતુ જો એ હિલચાલ ખેતી અને ડેરીના ઉદ્યોગમાં અમલમાં મુકવામાં આવે તો તે કરતાંની સાથેજ એ ધંધાનું ખાસ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન જોઈએ.

આ જાતનું કામ હાથમાં ફક્ત ત્રણજ વ્યક્તિઓ લાઈ શકે.

૧. એક તો સરકાર જાતે જ.

૨. ખીજા જનસેવકો.

૩. અને આ બંને મળીને કરે તો.

હવે જોઈએ કે આમાંથી કયી વ્યક્તિ પસંદ કરવા જેવી છે. હિંદુસ્થાનના લોકો ધણે ભાગે એમજ ધ્રુવિ છે કે આવાં કાર્યો તો બસ સરકારેજ ઉપાડવાં જોઈએ. આનું કારણ કદાચ એ હશે કે ખેડૂતો પાસેથી લેવામાં આવતી જમિનની મહેસુલના વ્યયમાં પ્રજાને કાંઈ અધિકાર કે જવાબદારી છે નહિ. આથી સરકારને શી શી મુશીબતો નડતી હશે એ એ સોંકીને કાંઈ ખબર પડે નહિ. જેથી કુદરતી રીતે તેઓ સરકારને બધું જોખમ ખેડવાનું સોંપી દે છે. વળી સરકારથી કાંઈ, અસુક ધંધાનું જ્ઞાન અને તેમાં સલાહ આપવાં દર વખતે બની શકે નહિ એ વાત પણ જો લોકો સમજે તો ઉપરની ધારણા તેઓ છોડી દે આપણે તો સરકાર પાસે, કેળવણીમાં હિસાબી કામમાં અને ગ્રાન્ટ લેવામાં મદદ માગીએ તો બસ છે. હોલેન્ડ, ડેન્માર્ક અને આયર્લેન્ડ વિગેરે રચના જ્યાં આ હિલચાલ ધણી વિજયી નીવડી છે ત્યાં પણ એમની સરકારે આનું કામ માથે લીધું નથી.

આ મંડળો સદ્દર છે કે કેમ એ જુલે અને ન હોય તો બંધ કરી દે-આટલોજ સત્તા જે એ અજમાવવા દરકાર રાખે તો થોડું નથી.

આયલેન્ડમાંજ એવી એક દુર્બલ્લગ્નિત ડેરીનો દાખલો છે કે જે ડેરીએ લગભગ ૧૦૦૦ પાઉન્ડ કુખાબ્યા હતા. આ તુકશાનની જાણ થતાં મંડળોના રજીસ્ટ્રારે અધિકારીઓ ઉપર, કાયદા પ્રમાણે દર વરસે હિસાબ નખતાવવાથી ફોજદારી કરી. સદ્ભાગ્યે એ મંડળો ઉપર અધિકાર ચલાવતા એક મોટા મંડળે સર્વ હકીકત એકઠી કરી હિસાબ રજુ કર્યો. આથી કામ ચલાવવું બંધ રાખ્યું. આ જ મંડળમાંથી ત્યાર પછી એક નવું મંડળ ઉભું કરવામાં આવ્યું. આ નવા મંડળે એવું સરસ તો કામ કર્યું કે ત્રણજ વર્ષમાં પોતાનું બધું દેવું પતવી નાખ્યું અને હાલમાં એ ઘણી સારી કમાણી કરી શકે છે.

મુખાઈમાં પણ એવાં દરેક મંડળો હતાં કે જે કાંઈજ કામ કરતાં ન હતાં અને જેમને ૧૮-૧૦-૧૧ માં સરકારે બંધ કરી નાખ્યા હતાં.

ત્યારે શું સાર્વજનિક મંડળોએ એકલેજ દ્વારે આ કામ ઉપાડવું ? સારાં બંધારણો ધડવાનું, ધંધાની ખાસ જાગતોનું જ્ઞાન આપવાનું, અને એવું બીજું કામ તેઓ અલગત, કરી શકે. પરંતુ સરકાર તરફથી પણ પૈસાની મદદ અને સહાનુભૂતિની એના જરૂર છે જેથી કરી લોકોને વિશ્વાસ ખેમે અને સારું પરિણામ આવે.

આ ઉપરથી જણાશે કે સારામાં સારો ફક્ત એકજ માર્ગ છે અને તે એ કે ખૂબજે એકત્ર થઈ આ કામ હાથમાં લેવું. આજ રીતથી યુરોપમાં સારું કામ થઈ શક્યું છે.

આયલેન્ડમાં સર હોરેમ પ્લેન્ડેટ, મિ. એન્ડર્સન, દાધર ફિનલે અને લોર્ડ મોન્ટીગલ આ હિલચાલના મુખ્ય સ્થાપક છે. પ્રથમ બીજા દેશોમાં આ કામ શિખીને અને અનેક વિધિના છતાં, અચાગ કામ લઈ, દૈનિક નિશ્ચયથી અહિં એ કાર્ય શરૂ થયું હતું. નહિં જેટલા વર્ષમાં કેટલાક મંડળો એમણે સ્થાપી નાખ્યાં હતાં કે જેમાં કેટલાક આશ્રયદાતાને અને કેટલાક નાનાં મંડળોના પ્રતિનિધિઓને સલાસદ કરવામાં આવ્યા હતા.

વીસ વર્ષ સુધી તો સલાસદોએ અને કેટલાક દાતાઓએ દાન આપી ફંડ બેઠું કર્યાં કર્યું હતું પરંતુ ત્યાર પછી ત્રણ વરસથી મરકારે મદદ આપતી શરૂ કરી છે.

આ મુખ્ય મંડળ આત્મચાલક છે. તેમાં વ્યવસ્થા રાખનારા ખાસ જ્ઞાન ધરાવતા અને વેપારકુશળ મનુષ્યો સૌ સૌનું કામ કંઈ જાય છે.

આ મંડળ પોતાની માથે સંજોગ ધરાવતી બીજી મંડળોઓને હરેક પ્રકારની મદદ આપે છે. વ્યવસ્થાપકો જુલે છે કે નાની મંડળોઓ જરોખર વ્યવહાર ચલાવે છે કે નહિ.

આ જ પ્રમાણે જે હિંદુસ્થાનમાં પરાંપકારી મનુષ્યોની મદદથી મુખ્ય મંડળોની ફરી જોજના ધ્યાય તો ત્યાં ખેતીવાડીની મદદથી ધણું કરી શકાય, અને વળી આવાં મંડળો થોડા પગારથી સ્વયંસેવકોજ ચલાવે તો એથીય વધારે લાભ થાય.

ફકાર આ કામ પ્રગતે સોંપવા ધણી ઇતેમ્મર છે એટલે તે પૈસાની મદદ કરવાને જરાય અવશ્યક તેમ નથી. આ કરતાં પણ વધારે લાભકારક તો એ છે કે સરકાર જેટલે પૈસે આ કામ કરી શકે છે તેટલેજ પૈસે પ્રજા એથી બેવડું કામ કરી શકે અને વળી સરકારી નોકરો જે આજસ અને દીલ કરે છે તે ન થાય. કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા.

સ્વિત્ઝરલેન્ડનું સ્વરાજ.

યુરોપના મધ્યમાં સ્વિત્ઝરલેન્ડ છે. એની ચારે બાજુ બીજાં રાજ્યોની પૃથ્વી છે. એ ખરેખર એક નવાઈ જેવું છે કે પહેલાં જ્યારે “બળીઆના બે ભાગ” હતા અને જ્યારે મોટા મોટા રાજ્યો આખા યુરોપ ઉપર ધુમતા અને રાજ્યો ગળી જતા ત્યારે આટલું ન્હાનું સ્વિત્ઝરલેન્ડ કોઈએ જીતી લીધું નહીં અને રાજ્યમાં જોડી દીધું નહીં. પણ સ્વીસ પ્રજા પરાપૂર્વથી યુરી અને નીડર છે; અને એમનું સ્વરાજ દે પ્રમુખી સચવાયું છે.

બહુ બહુ વર્ષ પહેલાં યુરોપના એક મહારાજાએ એ જીતવાનું મન કર્યું હતું. પણ લોકોએ એનું શૌચ દાખવ્યું કે જુલમી જીતનારા જીતાયા અને એમને ન્હાસવું પડ્યું એ વખતમાં યુરોપના દેશમાં રાજ્ય બંધારણ હાથ કરતાં ઘણાં જુદાં હતાં. યુરોપનો મહારાજા Emperor કહેવાતો. અને એનું મહારાજ્ય The Holy Roman Empire એ નામથી ઓળખાતું. આ મહારાજ્યના છત્ર નીચે બીજાં ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્ય હતાં એ દરેક ઉપર એક રાજ્ય કે સામંત રાજ્ય કરતો અને મહારાજાને સર્વભૌમ સ્વીકારતો. જ્યારે મહારાજા મરી જાય ત્યારે એના પુત્રને એ પદ મળતું નહીં. પણ બધા રાજ્ય અને સામંતો એકઠા થઈ પોતાનામાંથી એક નવો મહારાજા પસંદ કરતા.

સ્વિત્ઝરલેન્ડે મહારાજાની આજ્ઞા માની હતી. પણ સ્વીસ પ્રજા સ્વતંત્ર હોવાથી તદે મનો રાજા કાઢ નહોતો. આથી મહારાજાનો નીમેલો એક સુખો એને સંભાળતો. ઑસ્ટ્રીઆ એ મધ્ય રાજ્યોમાંનું એક હતું; અને એક વખત ઑસ્ટ્રીઆનો રાજા સ્વિત્ઝરલેન્ડનો સુખો નીમાયો. એ સુન્ડર પ્રદેશના પહાડ, સરોવર, અને ખીણો જોઈ આ સુખાનું મન લેવાયું હતું અને એ પોતાનો કરવાની ઉડી આશા રાખતો હતો. પણ સ્વીસ પ્રજા એની યાચ એમ નહોતી. એ પ્રદેશના ત્રણ પ્રાન્ત-યુરી, શ્યુટ્ઝ અને અંટરવોલ્ડન-એકઠા થયા અને ઑસ્ટ્રીઆ રહામે હિંસુ માથું કરવા સમત થયા.

એક વખત ઑસ્ટ્રીઆનો ડયુક ઑલિવિટ મહારાજા થયો; અને એ સ્વિત્ઝરલેન્ડના પડેલા સુખાનો છોકરો હતો. તેથી એની આશા સખળ થઈ. એણે ધાર્યું એનો બાપ ફક્ત સુખો હતો, તેથી એને કોઈ તાબે થયું નહીં. પણ હવે તો મહારાજાને સૌથે માનશે એણે પોતાના બે સરદારને આ અર્થ સાધવા સ્વીસ પાસે મોકલ્યા.

તેમણે સ્વીસ લોકોને કહ્યું—“આ તમારો દેશ ડયુકને સ્વાધીન કરો, એટલે એ તમારી છોકરાં જેવી સંભાળ લેશે અને તમને મ્હારો. તમે એક જગ્યા પર થયું રહામે ટકી શકો એવા નથી તેથી એ તમારું સંરક્ષણ કરશે. એને આમાં કશો સ્વાર્થ નથી. પણ ફક્ત જીના ઇન્દિરા ઉપરથી અને એના આપના કહેવાથી એ જાણે છે કે તમે જંગ બહાદુર છો. અને એવાને ડયુક બહુ મ્હાલ્ય છે. એ તમને રજુમાં તેડશે અને જીતમાંથી તમારો ભાગ તમને આપશે. વળી જો કંઈ અદ્ભુત પરાક્રમ કરશે તો તમને મોટા સરદાર બનાવશે.”

આ સાંભળી ત્રણ પ્રાન્તના મુખ્ય લોકોએ કહ્યું—“તમારા ડયુકને કહેજો કે

અમે તમારા બાપને, ત્હેમની રાજનીતિને અને ત્હેમના ચરાતનને બૂલી ગયા નથી. પણ અમારે સ્વતંત્ર રહેવું છે. અમે તમારા કુટુંબને સ્થાથું અને માન દબાવું. વળી મહારાજ તરીકે એમને કહેજો કે અમે જેવા મહારાજ્યને સાચા અને વફાદાર રહ્યા છીએ ત્હિવા રહીશું. પણ એમણે આટલેથી જ સંતોષ માનવો બસ છે.”

પેલા સરદારે આલ્ફ્રિટ પાસે ગયા અને સંદેશ કહ્યા. એને તો આથી ઝાળ લાગી. આ ત્રીણો લોકોનો સંદેશો સાંભળી એક કરડવા મંડયો અને બોલી ઉઠ્યો:—“ અભિમાની બેટો! નમ્યું નહીં આપેલું સારે તો હું એમને મનાવીશ અને નરમ કરીશ.” પણ આ કામ હાથમાં લેવાનું આલ્ફ્રિટથી બની શક્ય નહીં. બીજા રાજ્યોને પણ એ તિરસ્કાર પામતો, તેથી સ્વતંત્રલેડનું કૈય કરવા એને નવરાજ્ય નહોતી. પણ એ ત્હેમને બૂલ્યો તો નહીં.

મહિના ઉપર મહિના થયા; પણ સ્વીસ લોકોનો કાષ્ટ સુખો નિમાયો નહીં. આખરે લોકોએ “ કાષ્ટક સુખો તો જોઈયે ” એમ ધારી મહારાજાને કહેણ મોકલ્યું કે—“ અત્યાર સુધી ચતું આવ્યું છે તેમ અમારો કાષ્ટ સુખો નહીં કરો. ” આલ્ફ્રિટે ધુરણું કરી કહ્યું:—“ સુખો જોઈયે છીયે ? હા, હું હમણાં મોકલુ છું. હું જેને મોકલું ત્હેને તમારે બધી બાબતમાં તાબે થવું. ”

કહેણ લખ જનાર બોલ્યા:—“ આ મહારાજા ! અમે તો મૂળથી જ કાયદાને તાબે થઈએ છીએ. ” આલ્ફ્રિટ બોલ્યો:—“ એમ કે ? ત્યારે તો જો જો. ત્હેમ સ્થેજ નિયમનો ભંગ કરશે તો તમારા પ્રાણ અને ધન બધુંયે ખોશો અને તમારું સ્વાતંત્ર્ય હું હવું નહવું કરી નાખીશ. ”

કહેણ લખ જનાર અંતરમાંથી ઉંડા નિરાશ થઈ ઘેર ગયા. એમના ગયા પછી આલ્ફ્રિટ મનમાં બળકડો:—“ એ લોકો હમણાં નહીં નમે. પણ હું એટલો કનડીશ કે તેઓને બંડ કરવું પડશે. ત્યારે હું એમની સ્થામે લઢીશ, છતીશ, અને પછી સ્વતંત્રલેડન સ્થાપીશ. ” થોડા દિવસ પછી ત્હેણે પોતાનાં બે મિત્ર-જેસલર અને લેડનમર્ગને સુખાગીરી સોંપી. એ બન્ને ઑસ્ટ્રીયન હતા, ફર હતા; અને તેથી સ્વીસ લોકો એમને ધિકારશે એમ એણે ધાર્યું. જેસલરને મુરી અને સ્પુટ્ઝ એ બે પ્રાન્ત સોંપ્યા. લેડનમર્ગને અંદરવોડન સંભાળવાનો હતો. ત્હેમને કહ્યું કે:—“ સ્વીસ લોકો પંદાડી અને બળવાખોર છે. વળી એ એવા છે કે તમારે ત્યાં કાયદાનો અમલ કરવા સિપાઇઓની મદદ લેવી પડશે એ લશ્કરનું ખર્ચ સાંધી કર લખને મેળવજો. શિક્ષા કરે તે સખત કરજો. ”

તે બન્નેએ પોતાના પ્રાન્ત સંભાળી લીધા. એમને લોકોને કનડવામાં આનંદ થતો. લોકો ઉપર વેરાનો બોજો ઘણો વધાર્યો. કંઈક વસ્તુ વેચતી કે ખરીદતી હોય તો ત્હેમાંથી સુખાઓએ ભાગ લેવો, એવું કરાવ્યું. ન્હાનામાં ન્હાના ગુન્હા માટે લાંબી કેદ અને બારે દંડ થતા. આથી પ્રજા ઠીલી પડી; પણ હજી ઑસ્ટ્રીયાને તાબે થઈ જ નહીં.

એ લોકો એમ સંતોષ માનતા કે:—“ પ્રભુએ આપણને, આપણા શત્રુ અને આપણી વચ્ચે ઉભા રહેવા મહારાજા આપ્યો છે. પણ એ મહારાજા જ આપણો કટો શત્રુ છે તેથી જો મહારાજાને વફા રહીયે તો આ મહારાજા ધિકાર કરે તે મરે અને બીજો, એનાથી બધો પસંદ થાય. જો આપણે ઑસ્ટ્રીયાને એકવાર તાબે થવા તો આપણી સ્વતંત્રતા

તો સમૂળીજ ખોવાઇ જાયવી. તેથી પ્રભુમાં શ્રદ્ધા રાખો. આ મહારાજ વહેલો મરે અને બીજો થાય એટલે ઔરટ્રીયાનું આપણા ઉપર કશું ચાલવાનું નથી.”

મહારાજએ સ્વીસ લોકોને કચરી નાખવા જુલમના સંચા (engines of torture) ગોઠવ્યા હતા, અને એના નીમેલા સુખા એના ધાર્મ પ્રમાણે એ સંચાના રુકુ ફેરવતા. હેમાની એક સંચો કેવું કામ કરતો હતો તે નીચેના પ્રસંગ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવશે:

અંટરવોલ્ડનમાં હેત્રી કરીને એક વૃદ્ધ ડાસો રહેતો હતો. આજુબાજુના લોકોમાં એને માટે બહાલ હતો. એ એના છોકરા જોડે પોતાની કુંપડીમાં રહેતો. એ પૈસે ટક ઠીક હતો. એના ઘેરઘાંક પાસેના પહાડ ઉપર ચરતા. આપ દીકરા સાથેજ ફરતા. આનોઈડ આખો દિવસ ખેતરમાં કામ કરતો, ઘેર ચરાવતો, ખેડતો અને લણતો. સ્કાંજે જ્યારે કામ પૂર્ણ થતું ત્યારે, બન્ને તાપણી કરીને બેસતા. હેત્રી જુના, પુરાણા/કાંજની વાતો કહેતો, અથવા આનોઈડ એની વાંસળી ઉપર પહાડી સર વગાડતો.

જ્યારે લેંડનબર્ગ અંટરવોલ્ડનમાં આવ્યો ત્યારે આખું ખેતર, હેમાનાં ઘેર વિગેરે હેત્રી આખે ચડ્યાં. એને લાગ્યું કે હેત્રી પૈસાદાર છે, તેથી એની કનેથી કંઈક પડાવવાં એને મરજી થઇ. પણ હેત્રી એવો શાંત અને નિયમિત હતો કે લેંડનબર્ગને એની કંઈયે ભૂલ કાઢીને દાંડ કરવાનું કારણ ન મળ્યું.

પણ આનોઈડ યુવાન અને બેશીકર હતો. એ ઔરટ્રીયન સુખાને ધિઃકારતો અને એ લાગણી ધ્રુપાવવા કે પ્રયત્ન કરતો નહોતો. એક વખત લેંડનબર્ગે, આનોઈડનું પાડેલું ઉપનામ સાંભળ્યું અને આ નિમિત્તે એને શિક્ષા કરવા નિશ્ચય કર્યો. હેત્રી પાસે એક ઉત્તમ બળદની જોડ હતી, એમ એને ખગર હતી. એ લેવા તે બહુ દિવસથી તાકી રહ્યો હતો. હેલે પોતાના નોકર રૂડોલ્ફને હેત્રીને ત્યાં જઈ એ જોડ લઇ આવવા કહ્યું.

રૂડોલ્ફે ચોડાક સ્વાર સાથે લીધા, અને એતર તરફ વળ્યો. ત્યાં આનોઈડ ખેતરમાં જઈ ફેરવતો હતો. એણે જો જોડ જોડેલી હતી તેજ લેવાને રૂડોલ્ફ આવ્યો હતો. તે અને સ્વાર ખેતરમાં થઇને આનોઈડ કને ગયા. આનોઈડે બળદ ઉભા રાખ્યા અને જોઈ રહ્યો. વિચાર કરવા લાગ્યો કે એ કેમ આવ્યા હશે? પણ એના નવા પાડેલા ચાસ ઘોડાની ખરીઓથી પૂરાઇ જતા જોઈ એ ચીડાયો; અને વિચાર કરવો મૂકી દઇ, ઉંચે સ્વરે બર્જના કરી:—“ઔરટ્રીયનો ! ચીલે ચીલે કેમ જતા નથી ?”

રૂડોલ્ફ એટલામાં પાસે આવ્યો, અને સિપાઇઓને બળદને છોડવવા કહ્યું. આનોઈડ આગળ ધધ્યો:—“ખર્ચદાર ! જો એમને આગળથી અડકાડી તો. તે મહારા છે.” રૂડોલ્ફ:—“ત્યારા છે ? અરે, એ તો મહારા લેંડનબર્ગના છે. હવેથી ત્હને વિચાર પડશે કે સુખાને *an Austrian Peacock* કહેવાય કે નહીં.”

આનોઈડ કોપને રાકી કહ્યું:—“પણ ભાઈ, એમ કહ્યું હોય તો શું થયું ? એને કે અમારે જોડું લગાડવું નથી. ખરેખર એટલા માટે આ બળદની જોડ લઈ જવી, એ દાંડ બહુજ મહેલો છે.”

રૂઝલક્ષ્મી:—“ત્હને ન્યાય કરવાનું કાણુ કહ્યું? ત્હારા જેવા અમાન ખેડુત શું કહી શકે કે આ દંડ યોગ્ય છે કે નહીં?”

આનોદડ:—“ના, હું મ્હારે હાથે ન્યાય નથી કરતો. મ્હારે તો ન્યાય જોઇએ છીએ. મ્હેં જે ગુન્હો કર્યો હોય તો મ્હને ધર્ટમાં લઇ જવ અને ત્હે દંડ કાયદેસર થશે તે હું ખુશીથી આપીશ. પણ એ લલા રૂઝલક્ષ્મી, આ મ્હારી જોડ ત્હમે લઇ જવ ત્યારે હું શેનાથી ખેડીશ?”

રૂઝલક્ષ્મી:—“ત્હમા અમારે શું? મ્હને તો બળદ લેવા મોકલ્યો છે તે હું લઇ જઇશ. જે ખેડુતોને ખેડવું હોય તો એમને માથેજ ઝુંસરી નાખોને? એમનાથી એજ થઇ શકે એવું છે, ચાલો છોડો બળદને,” એમ કહી બળદની ઝુંસરી ઉપર એણે હાથ મૂક્યો.

આનોદડનો મિલ્લજ ઉકળ્યો:—“ઉઠાવ હાથ,” કહી એણે હાથમાંની ડાંગ રૂઝલક્ષ્મીના હાથ ઉપર આપડી. રૂઝલક્ષ્મી ઉડી ચીસ પાડી. એની બે આંગળીઓ ભાગી ગઇ હતી. હુકમ થયો—“ચાલો પકડો એને. હરામખોરને પસ્તાવું પડશે.” સ્વાર આનોદડ રક્ષામે ધસ્યા. પણ એ બહુ ચપલ હતો. એ એકદમ ફરી ગયો, અને પછી ખેતર આળંગી નાકો, ધારણ કે એની પાસે ડાંગ શિવાય બીજું કશું નહોતું.

આનોદડ બહુ ઝડપથી દોડી શકતો; અને સ્વાર તો ભારે બખ્તરથી ઢીલા થઇ ગયા અને ખેતરોમાં આમથી તેમ દોડવા મંડ્યા. એટલામાં આનોદડ પાસેની ઝાડીમાં સંતાઇ ગયો. રૂઝલક્ષ્મી, સિપાઇઓનો તિરસ્કાર કર્યો, અને પડી બળદ લઇને ચાલ્યો. બળદ તો ગિચારા બનેલી કશીયે વાત ન રહમજતા અત્યાર સુધી ત્યાંજ ઉભા હતા. પણ હવે તે જાણે પોતાના લલા ધણીને છોડીને જતા હોય તેથી બરાડવા મંડ્યા.

રાતે બધે વાન ફેલાઇ કે આનોદડે સુખાના માણસને માર્યો, અને ન્હાસી ગયો. હેત્રી તાપણી આગળ આજ એકલો બેઠો છે; અને ‘હવે શું થશે? હું મ્હારો બહાલો છોકરો ફરી જોઇશ ખરો?’ વિગેરે ચિંતામાં પડ્યો છે.

રથી અહીં આવ્યોજ નથી." સુખાએ સત્તાનો સપાટો દેખાડ્યો:—"સિંધાનઓ, એ બરાબર જવાબ ન દે તો એની આંખ કોડી નાખજો."

હેત્રીએ ધણીયે માથી માગી; પથ્થુ ફૂરને દયા શાની! એનો કુકમ "અમત્રમાં આવ્યો. સુખાએ રૂડોલ્ફને કહ્યું:—"જોયું, ત્હારી બે આંગળીઓ માટે એને બે આંખ આપવી પડી—"

"પથ્થુ, સાહેબ, એમાં મ્હને શું ?" રૂડોલ્ફ બમડ્યો.

"હા, એ ખરૂં. ચાલ, હેત્રીના ધરમાં પૈસા છે, ઘેર છે, ત્હેમાંથી ત્હને લાગ મળશે." લેંડનબર્ગે હેત્રીનું ધર છુંટ્યું, અને પેલો વઢ જો થોડાજ વખત ઉપર સુખી અને પૈસા-દાર હતો તે આજ એકલો, ગરીમ અધિબો અને જિખારી જેવો આચડે છે. પથ્થુ લોકા-માંથી દયા ગર્હ ન્હોતી. ત્હેમણે ત્હેના ગુણ સંભારી ત્હેને આશ્રય આપ્યો અને બનેલું બૂલવવા મથ્યા.

આવો જુરમ આપણા નવાળી વખતમાં આપણે લાં પથ્થુ મોજુદ હતો. રાજ્ય-કર્તાના આવા અનેક ગુન્હા સાંખતાં સાંખતાં પ્રજાની ગંભીરતાએ માઝા મૂકી; અને જેમ પોલાદની કમાનને બહુ દબાવવાથી બમણા જોરથી સ્ફોટી ઉછળે છે તેમ લોકોનાં મન ઉશ્કેરાયાં અને ઑસ્ટ્રીયન સત્તા સ્ફોટી માથું ઉચકવા એકમત થયા.

મુદ્રિ સૌંદર્યના સંપ્રદાયનામાં સ્વિત્ઝરલેન્ડનું લુમ્બર્ન મરોવર એ પથ્થુ એક મોઢક નમ્મો છે. આ મરોવરનાં સ્વચ્છ, જૂરાં પાણી, ચારે કોરે ઉંચા ઉંચા પહાડ, અને ત્હેમાં દેખાતું આખું નક્ષત્રમંડલ, એ અવનતું ચિત્ર છે. આની ઉત્તરે પહાડમાંથી એક પગથી કોતરી કઢાડી છે. અહીંથી જતાં 'Tell's platte' એ નામની એક જગા આવે છે. લાં એક સરોવર ઉપર ઝૂમતો સપાટ ખડક છે. તે ઉપર Tell's Chapel છે.

આ ટેલ કોણ ? અને એના રસાગ્રમાં આ Chapel શાનું ? સ્વીસ લોકો એને એમની પ્રજાનો નેતા ગણે છે અને જોણે એમના પૂર્વજોને પોતાનો દેશ ઑસ્ટ્રીયાની જુમ-રીમાંથી છોડાવવા ઉશ્કેર્યા હતા ત્હેને વ્હાલથી અને ગૌરવથી હજુયે સંભારે છે.

આ વાત જાણના આપણે સાતસેં વર્ષ આપણી દૃષ્ટિને પાછી વાળવી પડશે. તે વખતે દાહની પેઠે સ્વીસ પ્રજા પર્વત ઉપરના દેખાવ ઉપર તથા ફલદુપ ખીણોમાં ખેતી કરતી અને ઘેર ઉછેરતી. પથ્થુ ઑસ્ટ્રીયાનો રાજ્ય એ જમીન ઉપર હક રાખતો. તે પ્રજાને બહુજ કનડતો. પહાડી સ્વીસ સ્વતંત્રતા બહુજ મ્હાતા અને તેથી ઑસ્ટ્રીયાનોને ધિક્કારતા.

આટલા માટે ઇ. સ. ૧૨૯૧ માં પાસેના ત્રણ શહેરમાંથી સુખ્ય લોકો એકઠા થયા અને અરસપરસ સહાય આપવા વચનથી બંધાયા. લાગ મળે ત્યારે એકઠા મળી શત્રુને હાંકી કાઢવા એ ત્હેમનો હેતુ હતો. પથ્થુ એ લાગ દૂર દૂર જણાવા લાગ્યો. ઑસ્ટ્રીયન શરદર એકદર શહેરમાં ઉભરાયું અને એ સત્તાવાન શરદરથી અન્યાય સાથે જુલમ મુજરવા મંડ્યો.

લ્યુસર્ન સરોવર ઉપરના ઑલ્ડોર્ફ શહેરમાં યુરી અને સ્વદત્તના સુમા જેસલરની વાણી વર્તાતી હતી. ત્હેનામાં અમલનું ધેન વધારે હતું. ત્હેણે એક વખત શહેરના મધ્ય ભાગમાં એક ધાંભલા ઉપર પોતાનો શિરતાજ મૂકી બધાં માણસને જ્યારે ત્યાંથી પસાર થાય ત્યારે નમીને જવા હુકમ કર્યો. બધામાંથી એક માણસે એ જ્ઞાતાનો અનાદર કરવા જેટલી હિંમત દેખાડી. તે વિલિયમ ટેલ હતો. (આ વાત આગળ આવશે.)

ત્હેણે પોતાનો હુકમ માન્યો નહીં માટે જેસલર ગુસ્સે થયો અને તે શરવીર તીરંબાજને જમરી સંક્રિયમાં પકડી, હોડી મારે પોતાના કિલ્લામાં આણવા હુકમ કર્યો ત્યાં ત્હેને ઉડી ઉડી અને અંધારી ઘોર ઓરડીમાં પૂરવાની હતો. પણ જ્યારે હોડી એ સરોવરનું પાણી કાપતી હતી ત્યારે એક તોફાન શરૂ થયું; અને મુખ્ય ખલાસીને “ બધા ડૂબશે ” એમ બ્લોક લાગી. ત્હેમને ખબર હતી કે આવા વખતમાં ટેલ જો હાથમાં હોતું લઈ બચાવે તોજ બચી શકાય. તેથી ત્હેમણે ત્હેની સંકલ્પો છોડી નાખી અને સુકાન સોંપ્યું.

આલાકીથી ત્હેણે હોડી ધીમે ધીમે પેલા સરોવર ઉપર ઝંખૂમતા ખડક આગળ વાળી. અને એકદમ, કાષ્ટ એને અટકાવવાનું કરે એટલામાં તો એ કિનારા ઉપર ફેંટી પડ્યો, અને પર્વતનો ચઢાવ ચઢી જઈ જણાતો બંધ થયો.

પણ જેસલરને એ માયી આપી શક્યો નહીં. તે ત્યાંથી જેસલરના કિલ્લામાં પેડો. અને કિલ્લામાં પેંસવાના માર્ગ ઉપરના ઝાડમાં સંતાઈ રહ્યો. થોડીક વારમાં, પાસે થઈને જતો સુખાનો ઘોડો એણે ઓળખ્યો, અને સંભાળથી એક નિશાન તાક્યું, જેથી એ ફેર હલ્લ વીધાયું.

ટેલની આવી કેંક વીરકથા ઇતિહાસ કહે છે. જર્મન કવિ Schiller આ પ્રસંગનું અને આખાથે એના જીવનનું “ Wilhelm Tell ” ના નાટકમાં બોલતું ચાલતું ચિત્ર ખડું કરી રાષ્ટ્રીય સાહિત્યમાં એને ઘણું ઉચું સ્થાન અપાવે છે.

થોડાંક વર્ષ પછી સ્વીસ પ્રજા લુદ્ધ યુગરતી સત્તા રહાએ ઉડી અને ઑસ્ટ્રીયનોને હાંકી કહાડ્યા. વારંવાર ઑસ્ટ્રીયનો સ્વિત્ઝરલેંડ ઉપર ચઢી આવના; પણ અલ્હેનિશ સ્વતંત્રતામાં ઉછરતા પહાડી સ્વીસ શરતાથી લઢતા અને હારવા છતાં નમ્યું આપતા નહીં. આવી ઉચલપાચલ એક સૈકું ચાલી. પણ આખર જ્યારે સ્વતંત્રતા લીધી ત્યારેજ સ્વીસ પ્રજાનું ઉકળતું લોહી યાદું પડ્યું.

આમ આ પ્રજાના હર્ષાતથી એટલું સજ્જા વગર રહેતું નથી કે પ્રજાનું ખ્યેય જો સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિના હલ્લમાં કાતરાઈ રહ્યું હોય, અને તદ્દપ થવા અખંડ સાધના અને ઉપાસના ચાલુજ હોય તો સિદ્ધ થવી અસાધ્ય નથી. પ્રજામાં ઉત્તમ ખ્યેય મેળવવાના ઉત્સાહમાં નવચેતન અને નવજીવનની ઝાંખી જ્યારે થાય ત્યારે એને સિદ્ધિના માર્ગમાં સુચિર્દ્રજ ગણવું જોઈએ.

પ્રવેશ ૧ લો.

[દેલ, ત્હેની વડુ, અને બે ન્હાના છોકરા ઝુંપડીમાં બેઠા છે. સ્વવારનો પહોર છે. દેલ હથોડો અને ખીજાં હથિયાર લઈ કામ કરે છે. ત્હેની વડુ લોજનગામમી તૈયાર કરે છે. વૉલ્ટર અને વિલ્હેમ, એનાં આક તથા છ ગર્વનાં ખાલક એક ન્હાના ધનુષ્ય સાથે રમે છે, અને ગાય છે:—

(ગોઠક).

બની ખીજુ હંડી, ચઢી ટેકરીઓ
બસ વાધુ સમા ફરતા અહીં ત્યાં;
લઈ તીર અને વળી કામડીઓ,
જમ્યેજ અમે મન ફાવતું ત્યાં.

વડુ:—આ છોકરા હમણાંથી તાકતાં શીખે તે બહુ બેઠેલું ન ફેલાય ?

દેલ:—જરાયે નહીં. ત્હેમને સચોટ તાકતાં શીખવું હોય તો શરૂઆતે બેઠેલી જ બંધાયે.

વડુ:—ત્હેને તો એ તાકતાં જ ન શીખે તો બહુ ગમે.

દેલ:—અરેરે ! આમ બોલવું ત્હેમને ન જાણે. દરેક મનુષ્યે આત્મસંરક્ષણ માટે એ શી-
ખવું જરૂરું છે.

વૉલ્ટર:—ઓ ખાપાણ, મ્હારી પશુછ તૂટી ગઈ, જરા બાંધી આપોને.

દેલ:—ના, બાંધ. હું નહીં બાંધી આપું. સૌને પોતાની વસ્તુઓ ઠીક કરી લેતાં આવ-
ડવું જોઈયે.

વડુ:—આજ ત્હમે ક્યાં જવાના છો ?

દેલ:—એલ્ડોફ. મ્હારા વડીલને મળવા.

વડુ:—મ્હારું મન કહે છે ત્હમે સંકડામણમાં આવી પડશો. માટે આજ ન જશો.

દેલ:—કારણ ?

વડુ:—લોકો વાતો કરે છે. તે કહે છે કે બધાનાં કાલ લેવાય છે અને આસ્ટ્રીયા અને
આ સુબા સ્લાવે એક કાવતું રચાય છે.

દેલ:—એમ કે ? હું હજી વચનથી બંધાયો નથી, પણ જો દેશ મ્હારી સેવા માગી લેશે
તો હું પાઠો પડવાનો નથી.

વડુ:—પણ એ લોકો તો ત્હમને જોખમનુંજ કામ સોંપે છે, દરેક વખતે એવુંજ કરે છે.

દેલ:—એ તો સાફ. સૌ સૌના ચોખ્ખા કામમાં નિમગ્ન તેથી વધારે શું શું ?

વડુ:—અમને હજી સાંભરે છે. તે દિવસે તોફાનના વખતમાં ત્હમે સરેવરનો કાઠિ ફૂલા તો
ત્હમે પેલા માણસને જોરસરના હાથમાં જતો બચાવવા માટે જીંદગી જોખમમાં
નાખીતી, તે વખતે બો બ્હાલા દેલ ! ત્હમને હું અને આ કુમળાં છોકરાં
સાંભળ્યાં ન્હોતાં ?

દેલ:—કેમ ન સાંભરે ? અને સાચું કહું તો એ ત્હમારા વિચારથી જ મ્હારા મનમાં એને
બચાવી, એનાં બીપુત્ર પાસે મોકલવા લાગણી થઈ.

વહુ:—અધાં કહેતાં તો કે સરોવરમાં મ્હેલી ઊભાં લિજી રહી હતી અને કાષ્ટનાથે મનમાં નહોતું કે હોડી કિનારે જશે. ઓ દેલ ! ત્હમે કેટલા ભલા છો—ઉદાર છો ! પણ ત્હમે કેં સંકટમાં આવો તો કાણુ બચાવશે ?

(દેલ ઉભો થાય છે, અને તીરકામઠું લઈ જવાને સંજ્ઞ થાય છે.)

વહુ:—આ તીરકામઠાને શું કરશો ? રહેવા દો અહીંજ.

દેલ:—કદીયે નહી. ત્યાં ત્યાં હું જઈશ ત્યાં એતો ખરાંજ. એતો મ્હારા જીવનભરના માથો.

વૉલ્ટર:—આપાજી, ક્યાં જાવ છો ?

દેલ:—ત્હારા દાદાજીને ત્યાં—એડોર્ફ. ત્હારે ત્યાં આવવું છે ?

વૉલ્ટર:—હા, હા. મ્હારે આવવું છે.

વહુ:—ઓ દેલ, હું ત્હમને જોજો પાથરીને કહું છું કે ત્યાં જવાનું માંડી વાળા પેલો સુખો જરૂર એડોર્ફમાં છે.

દેલ:—એ આજ જવાનો છે.

વહુ:—ત્યારે એના ગયા પછીજ ત્હમે જાને ને ? ત્હમે જાણો છો કે ત્હમારી ઉપર એને ખુન્નસ ભરાયું છે.

દેલ:—ત્હેમા મ્હારે શું ? હું તો મ્હને સાચું લાગે છે તે કહે છું; અને એમ કરતાં કાષ્ટ થાયે બહીતો નથી.

વહુ:—ત્યારે એને એવા સાચું કરનાર ઉપરજ તિરસ્કાર છે.

દેલ:—હા. કારણકે એનું ત્યાં કેં ચાલતું નથી. હું શું કરવા એના ગયા પછી જઈ, અને એ શું કામ મ્હારી તપાસ કરે ? હું તો જઈશ મ્હારી મેળે.

વહુ:—ના, ના. ત્હમે આજતો રહી જ જાવ. એને બદલે બીજે કેં કરવા જાવ. (રહેજે કંપ થાય છે.)

દેલ:—કેમ, આજ ત્હમને શું થાય છે ? મૂલો છો કેમ ?

વહુ:—એ તો અમર્યું. પણ મ્હારું અંતઃકરણ બદલે કહે છે કે આજ ત્હમે એડોર્ફ ન જશો.

દેલ:—પણ ત્હમે કારણ વગર આટલાં હબકો છો ચાનાં ? આતો અણુષ્ટતું કહેવાય.

વહુ:—હશે. તોપણ આજે રહી પડો.

દેલ:—પણ મ્હેં જવાનું વચન આપ્યું છે તે ? વડીલ વાટ નેરો.

વહુ:—હેં, એમ કે ? ત્યારે શું જશોજ ? આ બાલકને યુક્તા જાને.

વૉલ્ટર:—ના, બા. હું, તો આપાજી નેડે જવાનો છું.

વહુ:—આપુ ! તું ત્હારી માને છોડીને જઈશ ?

વૉલ્ટર:—મા, હું ત્હારે માટે એડોર્ફથી કેંક સરસ લેતો આવીશ.

વિલ્હેમ:—મા, હું ત્હારી કને રહીશ.

વહુ:—(બાલકથી છાતી સરસો દાબીને) આવ લાઈ, તું મ્હને બાલો છું. હવે તુંજ મ્હારે રહો.

(દેલ અને વૉલ્ટર જાય છે—વહુ ત્યાં સુધી એમને જોવાય ત્યાં સુધી જો રહે છે; અને પછી ગૃહકાર્યમાં ગુંચાય છે.)

અવેશ ૨ જો.

(એક ખુદી જગા. વચ્ચે એક હથેલી યાંત્રો છે. તહેતી ટાંચે શિરતાજ મૂક્યો છે. એ પહેરેગીર ત્યાં ફરે છે.)

પહેલો પહેરેગીર:—આપણે અમર્યા અહીં ઉભા છીએ; કાણુ અહીં આવવાનું હતું ? અને તેથી તે એક શિરતાજને નમયા ? આ જગામાં લોકોની હમેશાં બીડ રહેતી, હવે જ્યારથી પેલો યાદીઓ યાંત્રો ઉપર મૂક્યો છે ત્યારથી કેવું ઉગમક લાગે છે !

બીજો:—અરે ભાઈ, બધાં સારાં માણસો તો ગોળ ચક્ર ખાય છે, અને આ રસ્તે એક માથા વગરના શિરતાજને નમવું પડે તેથી ફરકતા જ નથી.

પહેલો:—પણ તહેમને બાર વાગે ટાઉન હોલમાં જતાં આ રસ્તેથી જવું જ પડશે.

બીજો:—ભાઈ, મને તો અહીં આમ પહેરા લગતાં, અને ઉભા રહેતાં શરમ આવે છે. આવા એકલા શિરતાજનો પહેરો ! અરેખર બધા આપણને તિરસ્કારે જ. કુમાનો આ હુકમ ધણી નીચો અને શરમભર્યો છે.

(એટલામાં ટલ વોલ્ટરને આગળી વતે દોરતો એ રસ્તે આવે છે.)

વોલ્ટર:—આપણ, એવા દેશો હશે કે જ્યાં પર્વતજ ન હોય ?

ટેલ:—જો, આ પર્વતનો ટોળાવ ઉતરી નીચે જાયે તો ત્યાં એક સપાટ પ્રદેશ આવે છે. અહીં કસા હોય છે. તે ધીમે ધીમે અને જૂથા વહે છે અને અહીંથી ફરના ખેતર ઉપર પણ નજર પડે છે. અહીં બધી જમીન બગીચા જેવી હોય છે.

વોલ્ટર:—ત્યારે એ આપણ, આપણે ત્યાં કેમ જતા નથી ? અહીં તહેમારે માથે તો જોખમ ખેડવાનાં કામ આવી પડે છે; અને વળી સંઘાયે મુખોની પ્લીક.

ટેલ:—ભાઈ, એવું નહોતું છે. પ્રદેશ બધો સુંદર છે ખરો અને જમીનફળદ્રુપ છે ખરી, પણ ત્યાના લોકોને તહેમની મહેનતનાં મીઠાં ફળ આપવા છૂટ નથી.

વોલ્ટર:—ત્યારે એ બધા સ્વતંત્ર નથી રહેતાં, અહીં આપણે જેમ રહીએ છીએ તેમ ?

ટેલ:—ના, ભાઈ, જમીન સ્વતંત્ર નથી અને પ્રગયે સ્વતંત્ર નથી; અને લોકો પણ જંગ બહાદુર તેમજ સાચા નથી. એ દેશમાં પડોશી પડોશીમાં વિવાદ મૂકી શકતો નથી.

વોલ્ટર:—એ લોકોથી જંગમમાં શિક્ષર કરવા જવામને ?

ટેલ:—તારે, આપુ, બધાં જનાવર અને પક્ષી ઉમરાવોની માવડીનાં છે.

વોલ્ટર:—ત્યારે નતીમાં હોડકાં ફેરવી ચકે ખરા કે ?

ટેલ:—અરે ભાઈ, નદી અને દરિયો તો રાખનાં છે.

વોલ્ટર:—આપણ, મને તો એ સપાટ પ્રદેશમાં બાણ પૂરી રાખ્યો હોય એમજ લાગે.

ટેલ:—ખરૂં છે, આપણી હિમાળી ટેકરીઓ એથી તો લાખ ગણી ચડે.

(બંને યાંત્રો કને આવી ચડે છે.)

વોલ્ટર:—આપણ, બુલો પેલો શિરતાજ-યાંત્રોની ટાંચે.

ટેલ:—તમે આપણે શું ? ચાલો આપણે.

પહેલો પહેરેગીર:—ઝાંસ્દ્રીયાના ચહેનક્કાહના નામ ઉપર ખડા રહો.

(ટેલ પોતાનું ધનુષ્ય હાથમાં લે છે.)

ટેલ:—કેમ, તમારે શું છે ? મને કેમ ચેષ્ટા છે ?

ખીખ:—તમે હુકમનો અનાદર કર્યો છે, શિરતાજને નમ્યા નથી. ચાલો અમારી સાથે.

ટેલ:—આપ, જવા દેને ?

પહેલો:—જેલમાં જેલમાં—

વૅલ્ટર:—શું મહારા આપ જેલમાં ! કોઈ જવાવો, કોઈ બચાવો, ભલા આવો,

લોકો:—શું છે ? આ માણસને કેમ પકડો છે ?

પહેરેગીર:—એ રાજદ્રોહી છે.

ટેલ:—શું રાજદ્રોહી ? હું !

લોકો:—ભાઈ, તમને જૂલ્યા જણાવ છે, આ તો પેલો આખરદાર મુહર્ય ટેલ છે.

(લોકોમાંથી માર્ગ કરતા ટેલના વડીલ આવે છે.)

વૅલ્ટર:—દાદાજી હોડાવો.

દાદા:—ઉભા રહો. હું જામીન આપું છું. શું છે તે મને કહો.

પહેરેગીર:—એ સુખ સાહેબના શિરતાજને નમ્યા નથી.

દાદા:—અને તમે એટલા માટે એને જેલમાં લઈ જાવ છે ? એને ? હો, મહારા જામીન હો; અને એને છોડી મૂકો.

પહેરેગીર:—તમારે માટે જામીન આપવા હોય તો આપો, અમે તો હુકમ અમલીયું. ચલે જાવ !

લોકો:—અનન્ય જવું ! બસ આમ નહી જ ચાલ. આપણે ધણા છીએ. ચાલો આપણે સાથે ઉભા રહીએ.

પહેરેગીર:—જોઈએ, સુખાના હુકમ સ્હામું કોણ ચાલ છે ?

(બધા શાન્ત થાય છે. કેટલાક હોડાવવા ફરીથી ઘાટ કરે છે એટલામાં આંધેરી રણચીંગ સંભળાય છે)

લોકો:—જેસલર-સુખો.

દાદા:—આ સુખો આવ્યો. હવે શું થશે ?

જેસલર:—(આવીને) કોણ મો પાડે છે ? (કોઈ બોલતું નથી.) કોણ હતું એ ?

પહેરેગીર:—માહેમ, આ માણસે આપના શિરતાજને નમવાની ના કહી એટલે અમે એને પકડ્યો છે.

જેસલર:—ટેલ, હું તને જાણાવું છું. તું શાદને ગણકારતો નથી અને મને એ જ સુખાને પણ લેખતો નથી. શિરતાજને નમવું છે કે નહીં ?

ટેલ:—(શાન્તથી બોલે છે,)

(સોરઠો.)

બ્રહ્મપદ્મ સાક્ષાત્, આં મૌયું નમશે નથી;
સુખ છવન તમે હાથ, અંતર તો મ્હારૂં ભલા !

જેસર:—હાં. દેલ તું ખાણાવળી છે. કહે છે, 'તું ત્હારૂં એકે નિશાન ચૂક્યો નથી.'

વૉલ્ટર:—હાજી, એ ખરૂં છે. મ્હારા બાપાજી આડ ઉપરથી લટકતું લીંછુ સો પગલાંથી નીચે પાડે છે.

જેસર:—આ ત્હારો છોકરો છે ? દેલ !

(પિતૃવત્સલ પુત્રની એક સૂચના ઉપરથી મુઆએ એને પરખ્યો.)

દેલ:—હાજી. જેસર:—ત્હારે ખીખાં છોકરાં છે ?

દેલ:—એ છોકરો છે. જેસર:—ત્હને કયો વધારે બ્હાલો છે ?

દેલ:—મ્હારી આંખની કીકી જેવા મ્હારે તો બન્ને સરખા છે.

જેસર:—એ તો ઠીક. હવે દેલ, ત્હને સો પગલાંથી આઘે લીંછુ પાકતાં આવડે છે એ કૌશલ મ્હને દેખાડ. ત્હારૂં ધનુષ્ય લે અને ત્હારા છોકરાના માથા ઉપર લીંછુ મૂકી ત્હને વીંધ. પહેલીજ તાકીડીએ વાગવું જોઈયે. નહીં તો ત્હારે માથું વેગળું મૂકવું પડશે.

દેલ:—આ કેવો હુકમ ? મ્હારે મ્હારા છોકરા ઉપર નિશાન તાકવું ? ના, ના. ત્હમે આમ જરીયે કહેતા નહીં હો. એક બાપ કનેથી આમ જોવાની ઇચ્છા કરો તે નકામી છે.

જેસર:—ત્હારે એમ કરવુંજ પડશે.

દેલ:—શું મ્હારે એમ કરવુંજ પડશે ? ના. એનાથી હું મરવા તૈયાર છું.

જેસર:—તાક. નહીં તો તું અને ત્હારો છોકરો બન્ને મરશો.

દેલ:—ભાઈ, શું હુંજ મ્હારા બાલકને મારૂં ? ત્હમારે યે છોકરો છે, ત્હમે એક પિતાનું રેનેહવાળું હૃદય ઓળખો છો ?

એક સ્ત્રી:—(સુખાને) ભાઈ, અમરથા ગરીબને શું કામ સતાવો છો ? ભુલ્યો એ કેવો રીકો પડી ગયો છે અને ધૂંજે છે ! એ ત્હમારી મરકરીઓથી ટેવાયો નથી.

જેસર:—કોણ કહે છે હું મરકરી કરૂં છું ? આ રહ્યું લીંછુ. પ્લેજે જગા કરો. લંબાઈ લરો, સો પગલાં ખરાજર. હવે દેલ તું તાક. અને સંભાળજે, મ્હારી તાકીડી રખે તું ચૂકતો.

એક સ્ત્રી:—ભાઈ જ્યાં ઘો. એક ગરીબ પિતાનું દુઃખ જોઈ રાજી થવું એ ત્હમને અણ-પડતું છે, એને જવા ઘો.

જેસર:—માલો, ઉતાવળ કરો. કેમ ઉભો રહે છે ? તું કહે છે હું અચૂક તાકું છું. બતાવ હવે. લીંછુ વીંધ, એમાં ત્હારા છોકરાને ઇજા કરવાનું કોણ કહે છે ?

દાદા:—(પગે પડીને) આ સુખા સાહેબ, અમે ત્હમારી આણુ સ્ત્રીકારીયે છીયે. હવે અમે ત્હમારી દયા વખાણીયે એવું કરો, મ્હારી અડધી મિલકત ત્હમે લેજો-અર બધીયે લેજો, પણ એ છોકરાના બાપને જ્યાંયો,

વૉલ્ટર:—ઓ દાદાજી ! પેલા દુષ્ટને નમશેા મઢી. આલો, હું ક્યાં ઉભો રહું ? હું બહીતો નથી હોં ? મ્હારા બાપાજી તો ગળનમાં ઉડતું પખી પાડે છે. તીર મ્હને આ ક્ષાનુષે નથી.

એક ગૃહસ્થ:—ઓ સાહેબ, આ છોકરાની નિર્દોષતા પણ આપને જરાયે અસર કરતી નથી.

બીજો:—ભાઈ, માથે પરમેશ્વર છે. ત્હેનો વિચાર તો કર. આપણાં બધાં કૃત્ય માટે એને જવાબ દેવો પડશે.

જેસ્લર:—છોકરાને પેલા જાડ જોડે બાધો.

વૉલ્ટર:—(તિસ્કારથી) શું મ્હને બાધો છે ? ના, ના, હું બંધાવાનો જ નથીને, હું સ્થંભ જેવો સ્થિર ઉભો રહીશ. આસે નહીં લઉં, પણ જો મ્હને બાધણ તો હું જોર કરી છટીશ.

એક ગૃહસ્થ:—છોકરા ત્હારી આંખો બાંધવા દે.

વૉલ્ટર:—શું કરવા ? હું બહીઉં છું ? ના. આલો બાપાજી જટ, હવે ત્હમે કરી દેખાડો. આ ભુલ્લી માનતો નથી. બનાવો એને.

(ટેલ ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચલાવે છે)

એક સ્વર:—શું ટેલ, તું વીંધીશ ? ના, તું કૂંજે છે. હાથ કંપે છે. ત્હારા પગ ઢીલા લાગે છે.

(ટેલ ધનુષ્ય નીચે મૂકી દે છે.)

ટેલ:—ઓ, બધું આંખ આગળ તરતું હોય એમ લાગે છે. મ્હારાથી ચોખ્ખું દેખાતું નથી.

લોકો:—અરેરે !

ટેલ:—ભાઈ, આ નિશાનતું તું માંડી વાળ. આ રહું મ્હારું હૃદય. (પહેરણ ઉઘાડે છે) ત્હમારા સિપાઇઓને બોલાવો. અને મ્હને વાંધી દ્યો.

જેસ્લર:—મ્હારે ત્હારી જીંદગી લેવી નથી. મ્હારે તો ત્હારું નિશાન જોવું છે. ટેલ તું બધું કરી શકે એવો છે. લોકો કહે છે તું કશાથી બહીતો નથી. તોફાનથીયે તું ગભરાતો નથી. જો ત્હારે એક માણસને બચાવવો હોય તો તું ગમે ત્હેવા-દરિયામાં હંકારે. ત્હેં બીજાને બચાવ્યા છે. હવે તું ત્હારી જાતનેજ બચાવ.

(એટલામાં ટેલ જાણે ઉધમાંથી જાગતો રોય એમ ત્હાર થાય છે. ચમકી આંખે

ધનુષ્ય ઉચકે છે, અને એક બીજું બાણ કમરપટમાં ખાસી રાખે છે.)

વૉલ્ટર:—હું જરાયે બહી-ઓ નથી. બાપાજી તાઠો.

એક ગૃહસ્થ:—સાહેબ, હવે બહુ ચયું. આથી કેટલી ધમકી ?

જેસ્લર:—ત્હમે જાના રહો હમણાં.

ગૃહસ્થ:—હું તો બોલવાનો. મ્હારે બોલવુંજ જોઇયે. ઝાંસ્ત્રીવાના રાગતું માન મ્હને બહાલું છે. એ આમ ન ચવા દે. લોકોને આમ ત્હમારાથી થાય નહીં, ત્હમને હક નથી—

જેસ્લર:—હાં. મ્હને કહેવાની દિમ્મત ફરો દો ?

ગૃહસ્થ:—રાજા અમારો ધણી છે, ત્હમે નહીં હા. બોલાવો ત્હમારા સિપાઇને. મ્હારી પાસે તલવાર છે, અને જે કાંઈ મ્હારી પાસે આવશે—

(એટલામાં લોકો બોલી ઉઠે છે.)

લીંબુ પડ્યું ! છોકરો હસે છે ! લીંબુના એ અક્ષીઆ ચર્ધ ગયા !

જેસ્લર:—શું એણે વીંધ્યું ? કેવી રીતે ?

વૉલ્ટર:—આપાછ, આ રહ્યું લીંબુ. હું તો નહીં જાણતો હતો કે ત્હમે મ્હને ધજા નહીં કરો.

(દેલ જમીન ઉપર ઢળી પડે છે.)

સીપાઇઓ:—આ તે ખરું નિશાન—લોકો ધણી વર્ષ સુધી એને સંભારશે.

ગૃહસ્થ:—લોકો તો આ પર્વત ત્યાં સુધી ઉભા છે ત્યાં સુધી દેલ અને એનાં નિશાન વળાણશે.

જેસ્લર:—(લીંબુ હાથમાં લઇ) ખરેખર, લીંબુ તો મધ્યમાંથીજ વીંધાયુ. મ્હારે દેલને શાખાથી આપવી જોઇયે. દેલ, અહીં આવ.

દેલ:—સાહેબ, શો કુકમ છે ?

જેસ્લર:—ત્હેં બીજું બાણ પટામાં ખોર્યું હતું. હા મ્હેં જોયું હતું. ત્હેનાથી ત્હારે શું કરવું હતું તે મ્હને કહે.

દેલ:—સાહેબ, કંઈ નહીં. એ તો અમારે અહીં એવો રીવાજ છે.

જેસ્લર:—ના, દેલ. એથી મ્હને સંતોષ વળતો નથી. મ્હને સાચે સાચું કહે-શાથી એ બીજું બાણ—?

દેલ:—જો એમ છે તો જુવો—

(વચ્ચે તિલકા.)

ઓ માતી ! સાંભળ: નિયાન તણું જ લીંબુ,

જો હું ચૂક્યો હત નથી તુજ થાત મૃત્યુ;

ના, ના કદીય મુજ બાલ ગુલાબ કુણું,

ચૂંટાય કંટક ચકી તુજ મૃત્યુ વહેલું.

જો જો અંહી મુજ બીજું શર મ્હેં મૂક્યુંતું,

જો કાંઈ આંચ મુજ બાલકને ચપ તો;

હાવાં પ્રજા તણું લઇ શુભ નામ જાળે,

પહેલુંજ તીર લીંબુ વીંધી ઉઠી ગયું છે.

સાચું જીવે, પ્રજા જૂઠું મૂળથી ઉખાડે,

એ માતીનાં સિંચ નીચાં ધૂળમાં નમાવે;

એ તો ગરીબ નમ્રનાં પર હાથ મૂકે,

સંભારવું પુનિત એ પ્રજાનામ સૌએ !

(બધાં જાય છે.)

મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર.

લ-ડન પોલીસની હડતાલ.

આપણા દેશમાં પશ્ચિમના પંચનની સાથે હડતાલીઓ 'સુધારો' પણ ધસડાઈ આવ્યો છે. પહેલાં કારણો ધણાં જુદાં હતાં. ભારે ગમગીનીના પ્રસંગે કે શોક પ્રદર્શિત કરવા બળરો વિગેરે બંધ ચતા, અથવા તો જુલમ નીચે જ્યારે પ્રજા સામાન્ય રીતે પીડાતી ભારે તે બધા કામ ધંધો છોડી ઘેર બેસતા. પણ જુદા જુદા ધંધાધારીઓની રીતસરની, વ્યવસ્થાપૂર્વકની હડતાલો તો આપણે ત્યાં પશ્ચિમના સુધારાના ઉડેલા છાંટા છે. જ્યારે ગૃહઉદ્યોગોનું પોપણુ થતું હતું, વણકર કે કારીગર પોતાને ઘેર કે જુંપડીમાં બેસી વેઠ વૈતરૂં કરી જીવનગાથો કાઢના દ્રવ્ય મેળવતા, જ્યારે એક શેડના હાથ તળે, મહેરબાની હેઠે કે જોડુંકમાં તળે હજાર દસહજારને બદલે લાગ્યે પાંચ પચ્ચીસ માણસે કામ કરતા ત્યારે આજના જેવી હડતાલોનો પ્રસંગજ ક્યાંથી હોય? જ્યારે સૌને પોતા-પોતાની મહેનતના પ્રમાણમાં બે પૈસા મળતા હતા, જ્યારે પોતાની મહેનતનો કોઈ શેડ કે જુંપડી ગેરલાભ મેળવતી નહીં ત્યારે હડતાલના મૂળ કારણ રૂપ દાખલા જેવો સર્વજન પ્રસરી રહેલો અસંતોષ ન હોય તો નવાઈ જેવું નથી.

પણ જ્યારથી મજૂરી અને મુડી વચ્ચેનો ગાળો ફક્ત હાથકાવનારો નહીં પણ ત્રાસ, દરિદ્રતા, અને દુઃખના કારણરૂપ નીવડ્યો, જ્યારે પ્રજા-ખાસ કરીને મજૂરોકામ-સમજતી યધ કે તેમને તેમની મહેનતનો પુરતો બદલો નથી મળતો, તેમની મજૂરીનો ગેરલાભ લેવાય છે ત્યારથી યોગ્ય બદલો કે ન્યાય મેળવના હડતાલરૂપી હથીયારનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો, અને દિવસે દિવસે મજૂરીઆત વર્ગે એ સાધનનો કેમ અને કેવે પ્રસંગે ઉપયોગ કરવો તેના રસ્તા શોધ્યા અને મુકરર કર્યા, પોતાની અળવળનું વજન પડે માટે કાયદા અનુનોવાળાં મંડળો બાંધ્યાં એટલુંજ નહીં પણ તેવાં મંડળો સરકાર પાસે (Recognise) માન્ય કરાવ્યાં.

સરકારે આવાં મંડળો માન્ય કર્યાં ત્યારથી તેમની હડતને ધણુંજ જોર અને ઓમ મળ્યું છે અને તેનો એક છતર ધંધાધારીઓને, કારકુનોને, મહેતાજીઓને અને છેવટ પ્રજા-જનરક્ષક, સ્વેદ સાચવનારી પોલીસને પણ લાગ્યો છે, કે જે સર્વેએ પોતાપોતાના હક સાચવવા અથવા તો પોતાની વ્યવહાર કે અવ્યવહાર માગણીઓ ઉપર અધિકારી કે સત્તાવાળા પાસે કબુલ કરાવના મંડળો કર્યા છે, વાડાઓ બાંધ્યા છે. આવા એક મંડળની જાણવાબેજ, હુંક સમયપર બનેલી કદાણી, નવજીવનના વાંચકને, વિશ્વાસતના તા. ૩૧ મી ઓગસ્ટના 'ડેઇલી કોન્ટ્રીક્લ'ના હેવાલના આધારે મારા શબ્દોમાં નીચે મુજબ જણાવના રજા લઉં છું.

“પોલીસ અને તુરંગ અમલદારોના પ્રત્યાજીય મંડળે” ઉપરી અધિકારી પાસે નિચે મુજબ માંગણી કરી હતી:—

“ટૂલકામના કારણે, દરેક સિપાઈને દર આઠવાડીએ મળતું બાર શીર્શીગતું લથ્થું” વધારીને એક પાઉન્ડ (રૂ. ૧૫) કરવું; અને તે લથ્થાને જાળુકના પગારમાં ફેરવી નાખવું તથા પેનશનની ગણતરીમાં પણ લેવું. વળી આ ઉપરાંત લકાઈના કારણેએ પગાર ઉપર ગણતરી કરી ૧૨૦ સાડાખાર ટકાને બદલે વધારે લથ્થું આપવું.

આ મંડળ તથા તેના નિમેષા આધિકારીઓનો સરકારી રીતે સંપૂર્ણ સ્વિકાર કરવો.”

સર એડવર્ડ હેનરી, પોલીસ ખાતાના વડાએ, સિપાઇઓની આ ચળવળથી ક્યાં તો પોતાને માફ લાગ્યું હશે અથવા તો સિપાઇઓ પશુ સાધારણ ક્ષમદાર વર્ગની મારફત મંડળો સ્થાપે તેમાં તેણે ગંભીર દોષો જોયા હશે, તેથી એ બધી ચળવળના કારણરૂપ જમાદાર ટી. થાયલ કે જે પોલીસ અને તુરંગ અમલદારોના પ્રમુખીય મંડળની વ્યવસ્થા કરનાર તથા લન્ડન ટ્રેડ કાઉન્સિલમાં તેમનો પ્રતિનિધિ હતો તેને જરૂર પડ્યો. મંગળવાર તા. ૨૭મી ઓગસ્ટના બરનરફના હુકમના કારણમાં જણાવવામાં આવ્યું કે “grave breach of discipline in taking part in the management of an unauthorised association.”

આ ખમર મળતાંજ પોલીસ મંડળે થાયલને ફરી નોકરીપર દાખલ કરવાને તથા પગારની માગણી મંજૂર કરવાને વજર મી. લોઇડ જેન્સ, હોમ સેક્રેટરી તથા પોતાના ઉપરી અમલદારોને પેગામ મોકલ્યા તથા તે સાથેજ જણાવ્યું કે જે શુરવારની મધરાત લગણમાં કંઈ સંતોષકારક જવાબ નહીં મળે તો તેઓ હડતાલ પાડશે. બે દિવસ દરમ્યાનમાં પોલીસના વડાઓ તથા હોમ ઓફીસ વચ્ચે બણી ગડમથલ થઈ એમ ‘ડેઇલી ક્રોનિકલ’ના પ્રતિનિધિને ખબર મળી પશુ તેઓ શું નિર્ણયપર આવે છે તે બહાર પડ્યું નહીં. તે બે દિવસના ગાળામાં પોલીસ શું કરશે તેની ચર્ચા થઈ રહી હતી, પણ તે અધીરી વધુ વખત રહી નહીં, કારણ કે શુક્રવાર લગણમાં કંઈ જવાબ ન મળવાથી પોલીસે પ્રથમથી સૂચવ્યા મુજબ હડતાલ પાડી. સવારે અને બપોરે મંડળની કચેરીમાં એક સરખા ખમર આવવા માંડ્યા કે અમુક અમુક જગ્યામાં પોલીસને ખમર મળી છે અને તેઓ હડતાલમાં સામેલ થયા છે. રોકાલેન્ડ યાર્ડ આગળ હડતાલીઓએ ભેગા થવા માંડ્યા અને ત્યાં આગળ અમલદાર વગર કોઈ પણ પોલીસ ‘યુનિફોર્મ’ માં રહ્યા નહોતા. સાંજ લગણમાં, છુપી પોલીસ (સી. આઇ. ડી.) ના બધા આદમી હડતાલમાં સામેલ થઈ ગયા હતા, અને તે સાથે રોકાલેન્ડ યાર્ડની બધી શાખાના આદમીઓ એકમત છે અને હડતાલમાં સામેલ થયા છે એવા ખમર મળ્યા.

સાંજના ૭ વાગતા લગણમાં જે પોલીસો પાર્લામેન્ટ તથા બીજી સરકારી કચેરીઓમાં હતા તે પણ હડતાલમાં જોડાયા. આ ઉપરાંત, “London is practically without its police.” લન્ડન શહેર લગભગ પોલીસ વગરનું છે, એમ ડેઇલી ક્રોનિકલે તા. ૩૧ મી ઓગસ્ટે જણાવ્યું.

હડતાલ પડી સુકવા છતાં તેમના પત્રોનો કંઈપણ રીતસરનો જવાબ આવ્યો નહીં. બપોરના બેના શુભારે જરનલ સ્મટસ-કે જે વોર કમીનિટમાં સભાસદ હતા-તેના તરફથી સંદેશ આવ્યો કે પોલીસની માગણી સંબંધમાં દરેક જગ્યાના તેમના બે પ્રતિનિધિઓ સાથે તેઓ. “હોમ ઓફીસમાં” ૩-૩૦ વાગે વાતચીત કરવા પ્રુથી છે. જનરલ સ્મટસને જવાબ આપવામાં આવ્યો કે, “જો તમે મળવા તત્પરજ હો તો અમારા જાણવારના પ્રતિનિધિઓને બદલે ગમારી (મંડળની) કાર્યાલયો સમિતિનેજ મળવાનું કમુલ કરો તથા ત્રણ વાગે લન્ડન ટ્રેડ કાઉન્સિલ સાથે અમો મસલત કરવાના હોવાથી સાડાત્રણ વાગતાને બદલે ત્યાર પછી કોઈ પણ વખતે મળવાને અમો રાજ છીએ.”

લન્ડન ટ્રેડ ઇન્ડસ્ટ્રીલે પોતાની બનતી સહાય તથા ટેકા આપવાનું કષ્ટુલ કર્યું. એમની હડતને આથી મોટો ટેકો મળ્યો. ડાનફ્રેન્સ પૂરું ચર્તાજ તેઓ જનરલ સ્મટસ પાસે ગયા. ત્યાં એમને કહેવામાં આવ્યું કે બપોરે જણાવેલી સરતો કષ્ટુલ હોય તો જ તેઓ વાતચીત કરવા મંજિ છે. કાર્યકારિણી સમિતિએ એ માંગણી ધુતકારી ઠાઠી તથા તેમના અનુયાયીઓને ખચર આપી કે ટાવર હીલપરની રાત્રે મળનારી જાહેર સભામાં તેમનો ઠરાવ જણાવવામાં આવશે.

કાર્યકારિણી સમિતિના સભાસદો જનરલ સ્મટસ બેડે વાટાઘાટ કરવા “હોમ ઓશીસમાં” ગયા હતા ત્યારે તેમના અનુયાયીઓ રસ્તે આવતા જતા લોકોને અટકાવી પોતાની માંગણી શું છે, હડતાલ શા માટે પાડવામાં આવી છે, તે જણાવતા હતા.

ગાઠવણ મુજબ સ્કોટલેન્ડ વાડમાં પાર્લામેન્ટ ગ્રાગળ થઈ સ્મીથ સ્કવેર વટારી તેઓ ટાવરહીલ પહોંચ્યા.

ટાવરહીલપર જ્યારે પોલીસ બેગી થઈ ત્યારે માલુમ પડ્યું કે તેમના ઇન્સપેક્ટર વિગેરે સાથે પોલાકમાં ત્યાં બેગા થયા હતા. આ ઉપરથી એવા જે કાંઈ તે ટાળામાં ધુસી ગયા હતા તેમને બહાર કાઢવામાં આવ્યા.

તેમની મંડળીના ઉપપ્રમુખ, મી. જેમ્સ માર્સ્ટને તે ૫૦૦૦ સિપાઈઓની સભાનું પ્રમુખસ્થાન લીધું. મી. માર્સ્ટને જણાવ્યું કે કામદાર વર્ગની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે. સભાએ ઠરાવ કર્યો કે તેમની કાર્યકારિણી સમિતિ વજર કે જનરલ સ્મટસ અથવા સરકાર તરફના કોઈપણ અમલદારને હોમ ઓશીસમાં મળવા જશે તથા તે પ્રસંગે બધાએ એકત્રિત થઈ ‘બ્રાઇટ હોલ’ જવું.

આ સભાનું કામ ચાલતું હતું તેવામાં ખચર પડી કે વાઇન સ્ટ્રીટ ચોક્કી ઉપરના પોલીસને ત્યાં રોકવામાં આવ્યા છે. ૫૦૦૦ પોલીસનું ધાકું, સભામાંથી નીકળી વાઇન સ્ટ્રીટ ચોક્કી ઉપર ગયું અને આખા મકાનની જડતી લેવા માંગણી કરી. તેમને સમજાવવામાં આવ્યા કે કોઈપણ સિપાઈને તેની ઈચ્છા વિરુદ્ધ રોકવામાં આવ્યો નથી; છતાં હડતાલવાળાઓએ તપાસ કરવા આગ્રહ કર્યો અને તે માંગણી તેમનાજ અમલદારોને કષ્ટુલ કરવી પડી. એમના સુભાગ્યે કોઈ પણ આદમી ત્યાં રોકી રાખવામાં આવ્યો નહોતો. કેમકી કોનીકલ લખે છે કે આ હડતાલને લીધે જનમાર્ગ ઉપર ભણી ગડગડ થશે એવી સામાન્ય બીતિ હતી, પણ નિયમ તથા હુકમથી ટેવાઈ ગયલા ગાડીવાળાઓ તથા લોકો વચ્ચે કોઈ પણ જાતની ‘અચડાઅચડી’ થઈ ન હતી અને તે દિવસ શાંતિમાં પમાર થયો હતો.

હડતાલનો અંત.

વજર મી. લોખડ જોર્જની પોલીસના નેતા સાથેની મસલતના પરિણામે ચનીવાર તા. ૩૧ મી ઓગસ્ટે હડતાલનો અંત આવ્યો.

ટાવર હીલપર મેળવવામાં આવેલી જાહેર સભામાં મી. લોખડ જોર્જ જણાવેલી સરતો હડતાલોનાઓને જણાવવામાં આવતાં ખુશાલીના પોકાર સાથે તેઓએ તે કષ્ટુલ કરી, અને રાતના દસ વાગતા લગજુમાં તો રાતપાળોના બધા સિપાઈઓ પોતપોતાને ઠેકાણે હાજર થઈ ગયા હતા.

સર જોર્જ કેવે હોમ ઓફીસમાં તથા મી. લોઇડ જેમ્સ મંડળના નાયબોને જણાવેલી સરતો નિચે મુજબની હતી:—

“દરેક સિપાઇને અઠવાડિયાના પગારમાં ૧૩ શીલ્ડિંગનો વધારો, પેન્શન માટે બધા સિપાઇનો ઓછામાં ઓછો પગાર ૪૩ શીલ્ડિંગના ધોરણપર કરવામાં આવ્યો.

(૨) લડાઇ અગેનું અઠવાડિયાનું ભથ્થું ૧૨ શીલ્ડિંગ.

(૩) લડાઇ અગેનું બાળકનું અઠવાડિયાનું ભથ્થું અઢી શીલ્ડિંગ.

(૪) વિધવાઓને અઠવાડિયાનું દસ શીલ્ડિંગ પેન્શન.

(૫) બરતરફ કરવામાં આવેલા જમાદાર પી. સી. ચાપલની વગર સરતે ફરી નીમણુંક.

(૬) સિપાઇઓને પ્રતિનિધિત્વ મળે એવી વ્યવસ્થા.”

ઉપર પ્રમાણે સિપાઇ અને તુરંગ અમલદારોના પ્રમુખીય મંડળની કાર્યકારિણી સમિતિ સાથે પ્રથમ સરતો નક્કી થઇ એટલે તે મંડળ પણ સરકારે માન્ય કર્યું ગણાયું. જેમ કરતાં એ બાબત કંઈ ચંકા રહી જાય તે સાર સભા વખતે એ પ્રશ્ન પૂછાયો પણ ખરો તથા મંડળ માન્ય કરવામાં આવ્યું છે એવો ખુલાસો પણ થયો. સભા બરખાસ્ત થયા બાદ હડતાલીઓ ચાપલને ખબરે બેસાડી ચાણાપર લઇ ગયા હતા.

શનીવારેનાં વાત બહાર આવી કે સર એડવર્ડ હેનરીએ પોલીસ કમીશનર તરીકેના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું હતું અને તે સરકારે કથુલ કરી તે જગ્યાએ લેફ્ટનન્ટ જનરલ સર નેવીલ મેકેડોની નિમણુંક પણ કરી દીધી હતી.

ઉપરના વૃત્તાંતપરથી જોઈ શક્યા હશે કે સાધારણ લામતા નિમિત્તની ઓથે વિલાયતની પોલીસે જે પમણું ભર્યું તેનું જો અત્રે કંઈ કરવામાં આવ્યું હોય તો સર સત્યાતન સત્ય જેવા ચક્રાર મુરખો જરૂર કહે કે અમારા દેશી જનોએ કાગનો વાધ કરી મુક્યો છે. નામદાર નાબર (Sheriff) સાહેબો જેવા પણ શીખામણની ધાત આપે કે સત્તા આગળ શાણપણ ન ચાલે, સર હાર્ટાર્ડ બટલર જેવા કાસ્ટલવાસ કરાવે કે દેશવટો અપાવે. આટલુંજ નહીં પણ લોર્ડ પેન્ટલેન્ડ જેવાની સરકાર, મલુર વર્ગ પોતાની વ્યાજખી માંગણીનો અસ્વીકાર ચર્તા હડતાલ પાડે તો તે દોષનો ટોપલો સ્વરાજ્યવાદીઓ ઉપર ઢોળી પાડે અથવા એવા મંડળો રચાયા તેમાં અસજજતા કે બીનવફાદારીની પણ તેમને ગંધ આવે. હાલ આપણે ત્યાં ગમે તે રિયલિટ હો પણ એટલું તો ખરું કે જતે દિવસે આપણા ઉપર પણ પશ્ચિમની ચળવળોની, આ પ્રકારની હડતાલોની અસર થવાનીજ, આપણી સત્ય અને પ્રમાણિક માંગણીઓ એ હયાતાર મારફતે કથુલ કરવામાં ઓમ મળવાનું. હું હડતાલોનો પક્ષકાર નથી છતાં પણ વચલા વર્ગના કરકુનો અને મહેતાજીથી માંડીને કારખાનામાં ચૌદથી અઠાર કલાક કામ કરતાં ગરીબ મજુરોની દારિદ્ર અવસ્થા તરફ આંખ મીચામણા કરનાર કે તેમની મજુરીનો ગેરલાભ લેતા થોડા મુઠ્ઠીભર મુડીવાળાઓનો હું પક્ષકાર નથી. હડતાલ પાડવા જેવી રિયલિટ ઉપસ્થિત ન થાય એ હમ્મજવા જોગ છે પણ અરજી અને કાદુદોષી જ્યારે સરકાર અને તર્જનોનાં હૃદય ન પીગળે કે

તેમની મારફતે ન્યાય ન મળી શકે ત્યારે જે પ્રકારે એ શુભ નેમ પાર પડી શકાય તેવા ઉપાય ચોજવા એ અધરીત તો નથીજ. આજ દારજીને લીધે લન્ડનની પોલીસે પોતાનું મંડળ માન્ય કરાવવા તેમજ પગારમાં વધારો કરાવવાને છેક અંતિમ પગલું ભર્યું. જેવાની ખુબી તો એ છે કે એ લાંબગડની પતાવત કરવામા મી. લોઈડ જોઈ જેવા પડ્યા. મી. લોઈડ જોઈ કે જે લડાઈના કામ નીચે ફટાઈ ગયલા તેઓએ આ કામ સાફ વખત ફાજલ ખડયો એટલુંજ નહીં પણ હડતાલ પાડી ગુન્દેગાર ઠરેલાને ગુન્દાની જહાલી આપી એર પગારમાં વધારો આપ્યો. અને પોલીસ ખાતાના વડાને (ફરજીયાત ?) ઝોદાપરથી વાન-પ્રસ્ય થવું પડ્યું ! મુખમતો ગવર્નર મી. લોઈડ જોઈ નહતા પણ દયાળુ લોઈડ વીલીંગડન હતા કે જેઓએ રેલ્વે કામદારોની હડતાલ પ્રસંગે ન તો વચ્ચે પડી સમાધાન કરવાનું માથે લીધું કે ન તો હડતાલીઆના કુટુંબ કળીલાને ખાવાનું પુરૂ પાડતા દેશસેવકોની કદર ધુણી તેમની સાથે કામ કર્યું. ઉલટો વિરોધ મુકાવ્યો.

સુડીવાળા, રાજદરબારમાં લાગવગવાળા કે સરકાર સામે લડત ચલાવવાના પ્રમંથોએ એકનિત બળની મોટી જરૂર છે, છુટાછવાયા સત્યાગ્રહના છમકલાં તો તેઓ ક્યાંએ દાખી દઈ શકશે, અને તેથી પશ્ચિમનો દાખલો લઈ કાયદાપૂર્વક રીતસરની લડત ચલાવવાને આપણે ત્યાં આવા મંડળો રચવાવાની જરૂર છે, કે જે વ્યક્તિ તેમજ સમગ્ર મંદુરવર્ગ, કારકુનો, મહેતાજી કે સિપાઈઓના હિત ઉપર સદા નજર નાખે, ગેરબનમાફ ન થવા દે અને તેમના એકનિત બળ આગળ વિરુદ્ધ પક્ષની સત્તા હુલ્લમચાવે. એક વ્યક્તિ, માધનવીન મનુષ્ય, કાયદાની સલાહ વગરના આદર્શોને, પોતાના દુઃખો સત્ય હોય; પોતે જુનમ નીચે કચડાતો હોય, પારકાને ગળ્યાર બનાવી પોતે કંગાળ બનતો હોય છતાં તેનો પીપ્પડીનો અવાજ સત્તાધિશોના ટોલ તાંસાંના અવાજમાં ક્યાંએ લપાઈ જાય ! એ ટોલ તાંસાંના અવાજ કરતાં પણ સરવાળો કે બેસરો મોટો અવાજ કાઢનારું તો જ્યારે કામદાર મંડળો રચાય ત્યારેજ શક્ય છે અને ત્યારેજ આપણા મજૂરીઆત કે પછાત વર્ગોની આર્થિક તેમજ સાંસારિક સ્થિતિ સુધરી શકશે.

જેઓ એ જુએશમાં પ્રથમ આગળ પડશે તેઓને ધણાં કષ્ટ સહન કરવાં પડશે. ધણી જવાબદારી વહોરવી પડશે, કદાચ સરકારની અવકૃપાના ભોગ થવું પડે, અનિશ્ચિત ગણાતા નાગરિકો કે શેડોની વંકદષ્ટિ તેમનો પર થાય એમ હોવા છતાં સત્ય ખાતર ફતેહ મેળવવા ખાતર, પોતાનાજ દેશી જનોની સ્થિતિ સુધારવા ખાતર થોડો ધણો ભોગ દોષ અને કોષ્ટો પણ આપવોજ પડશે. એવા ભોગો આપવા તત્પર થઈશું, એવા દુઃખો પ્રસન્ન મને સહન કરીશું, ત્યારેજ વિજયની મિલાશ માણુમ પડશે. દયા કે બક્ષીસ તરીકે કંઈ ન મેળવતાં, કાયદાવર્ગ પોતે પોતાના ચારિત્ર્ય, મનોબળ અને ખંતથી, કાયદાપૂર્વકની લડતથી તથા પોતાના વાસ્તવિક હક તરીકે જે કંઈ માતબરો શોક કે અધિકારી કે સરકાર પાસેથી મેળવશે તેની લહેજત જુદી જ આવશે.

ધીરજલાલ જગનલાલ.

સુરતનું બહિર જીવન.

સુરત.

આ શહેરમાં અને જીલ્લામાં ઇન્દુલ્યએન્જના રોગથી પીડિતોને મફત દવા આપવાની તથા ગરીબ દરદીઓને દવા તેમજ ધોરાક આપવાની ગોઠવણ અત્રેના ઇન્દુલ્યએન્જા નિવા. “ મિત્રમંડળ ” તરફથી કરવામાં આવી હતી. એ મંડળે ઉધાડેલા રક હીલવાલ. ફંડમાં રૂ. ૧૨૦૦ ભરાયા હતા. તેમજ સુબધની સોશિયલ મર્વિસ લીગ તરફથી આઠેક હજારની કિંમતની દવા મળી હતી. “ પાટીદાર

વિદ્યાર્થી આશ્રમના ” વિદ્યાર્થીઓની મદદથી દિવાળીના દિવસોમાં લગભગ ૧૦૦ કરતાં વધુ ગામોમાં દવા વહેંચવામાં આવી હતી. સુરત શહેરમાં જુદા જુદા લતાઓમાં ૨૫ અને ગામડાંઓમાં ૫૦ સેન્ટરો સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં. એકંદરે પાંચથી સાત હજાર માણસોએ લાભ લીધો છે. આવીજ બીજી હીલવાલ “ જીવદવા પ્રસારક મંડળ ” તરફથી પણ કરવામાં આવી હતી. એ મંડળે ઉધાડેલા ફંડમાં રૂ. ૫૦૦ જેટલા ભરાયા હતા અને સુરતનાં પરાઓમાં એ મંડળ તરફથી સેન્ટર ખોલવામાં આવ્યાં હતાં. તેમજ ૪૧ ગામોમાં મફત અને ૨૭ ગામોમાં ઝાડથી છાંંતે દવા પૂરી પાડવામાં આવી હતી.

અત્રેના જૈન લોક તરફથી ગોપીપરામાં એક ધર્મોદ દવાખાનું ખોલવામાં આવ્યું હતું. ત્યાંથી દરદીઓને દવા ઉપરાંત દૂધ પણ મફત આપવાની ગોઠવણ થઈ હતી, એ દવાખાના તરફથી “ મિત્રમંડળ ” ને પણ મદદ આપવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત મહાજન તરફના “ હિંદુ ધર્મોદ દવાખાના ” તરફથી પણ લોકોને સારી મદદ મળી હતી.

ચોપારી તાલુકાની લોકવમેડે પણ રૂ. ૫૦૦ આ કામ માટે મંજુર કરીને ગામડાંઓમાં દવા વહેંચાવી હતી. આ કાર્યને માટે જોડેને ધન્યવાદ ધટે છે.

આમ પ્રમુખીય સંસ્થાઓ આ આફતમાં પોતાની ફરજ તત્પરતાથી બજાવી રહી હતી ત્યારે અહીંની મ્યુનિસિપલિટી તરફથી એ રોગનિવારણ માટે રમત જેવી યોજના હાથ ધરવામાં આવી હતી. દરેક કોલોનિયલરને ૫૦-૧૦૦ ક્વોન્ટાઇનની ગોળી અને થોડા થોડાશ પર મેગનેટનો જૂકા આપવા ઉપરાંત એકાદ ફરતી ડિસ્પેન્સરીની યોજના કરવામાં આવ્યું કહેવાય છે, પણ તેનો લાભ કેટલા માણસોએ લીધો તે જાણમાં નથી. “ મિત્રમંડળ ” ના સેક્રેટરીઓ રા. કમ્પાણી વિહંગભાઈ મહેતા, અને રા. નર્મદાશંકર બાલાશંકર પંડ્યાએ કલેક્ટર સાહેબની મુલાકાત લીધી હતી અને ગામડાંઓ માટે સરકારે રી યોજના કરવા ધારી છે તે જાણવા ઈચ્છા દર્શાવી હતી. કલેક્ટર સાહેબને આ રોગમાં દવાની જરૂરિયાત વસી ન હતી અને તેથી સરકાર તરફથી કોઈપણ યોજના ધડપલ્લી ન હતી. સ્વરાજ્યને માટે હિંદીઓ નાલાયક છે કે અંગલ અપાવવાને હાલની પુરાકસી, તે આવા પ્રમુખીય આફતના પ્રસંગોમાં જરાબર મૂલ્ય પડી આવે છે.

આ ફંડમાં અત્યાર સુધીમાં રૂ. ૨૦૦ વસુલ થયા છે. અને હજી થોડા વસુલ થવાના બાકી છે. એ નાણાંની શી વ્યવસ્થા કરવી તે નક્કી કરવા ૨૫૦ રજીસ્ટ્રારામ વા. તા. ૧-૧૨-૧૮ ને રોજ નાણાં ભરનારાઓની એક સભા સરવાલાઈ સમારક ફંડ. દાર જનાર્દન વીરભદ્ર પાકટના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. તેમાં એવો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો કે આ ફંડમાંથી ૨૫૦

રેણુજીતરામકૃત અગ્રસિદ્ધ પુસ્તકોમાંનું એક પુસ્તક છપાવવું અને એ પુસ્તકનો હક મહું-
મના કુટુંબને આપી દેવો. આ કાર્ય કરવાને માટે સરદાર જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજી પ્રો.
મંજુલાલ દવે, રા. નર્મદાચંદ્ર પંડ્યા, રા. સુનીલાલ શેલત અને રા. કલ્યાણજી વિદુલ-
લાખની કમિટી નીમવામાં આવી હતી. સભાએ સૂચના કરી હતી કે બની શકે ત્યાં સુધી
સ્વર્ગસ્થે કરેલી “ શુભરાતના ઇતિહાસની નોંધ ” અથવા તો “ લોકગીત સંગ્રહ ” એ
એમાંથી એક પુસ્તક છપાવવું.

સુરતમાં કેળવણીના વિકાસ માટે ૩૦ વર્ષ સુધી અવિરત પ્રયત્ન કરનાર, “ સાર્વ-
જનિક હાઈસ્કૂલ ” અને “ સાર્વજનિક એન્જીનેયરિંગ સોસાયટી ”
સ્વ. સુનીલાલ ઘેલા- સ્થાપન કરનાર તથા “ સુરત સાર્વજનિક કોલેજ ” ના ઉત્પા-
દાઈ શાહુ સમારક દેકામાંના એક સ્વ. સુનીલાલ ઘેલાલાઈ શાહના અવસાનથી
ફંડ.

આ શહેરને ન પૂરી શકાય એવી ખોટ ગણ છે. સ્વર્ગસ્થની સેવાની
કદર કરવાને સુરતના સરેરીઓની એક જાહેર સભા તા. ૯ મી
નવેમ્બરને દિવસે અહીંના નગીનચંદ્ર ઈન્સ્ટીટ્યુટમાં મળી હતી. તેમાં સ્વર્ગસ્થની યાદગીરી
કાયમ રાખવા માટે ચેઅર ફંડ એકત્ર કરવા એક કમિટી નીમવામાં આવી હતી. એ
કમિટીમાં અત્યાર સુધીમાં રૂ. ૩૫૦૦ ભરાઈ ચૂક્યા છે. ફંડ હજુ ચાલુ છે. સ્વર્ગસ્થના
જીના વિદ્યાર્થીઓ પણ ફંડ એકત્ર કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તેમજ અત્યાર સુધીમાં
રૂ. ૧૧૫-૦૦૦ એકત્ર કર્યા છે. વળી હાલના વિદ્યાર્થીઓએ પણ પોતાના તરફથી ફંડ
એકત્ર કરવા માંડ્યું છે, અને તેમાં રૂ. ૨૫૦ થયા છે. આ ઉપરાંત મુંબઈમાં પણ સ્વ-
ર્ગસ્થના સમારક માટે ફંડ એકત્ર કરવા સભા મળી હતી. આ ફંડનો નાણાં ભરનારાઓના
નિર્ણય અનુસાર ઉપયોગ કરવામાં આવનાર છે. હાઈસ્કૂલ અને કોલેજની પ્રવૃત્તિ પછી
સ્વર્ગસ્થનો ઇરાદો એક નમુનેદાર પ્રાથમિક શાળા સ્થાપન કરવાનો હતો. તો તેમના
સમારક ફંડનો સ્વર્ગસ્થની એ મુશ્કેલી બર લાવવામાં ઉપયોગ થાય તો તે કરતાં બીજો વધારે
સુંદર ઉપયોગ લાગ્યેજ હોઈ શકે. વસોના જેવી પ્રાથમિક શાળા આ ફંડમાંથી સુરતમાં
સ્થાપવામાં આવે અને તે “ સાર્વજનિક એન્જીનેયરિંગ સોસાયટી ” ના હવાલામાં રહે તો સોસા-
યટી પ્રાથમિક શિક્ષણથી માંડીને કોલેજના શિક્ષણ સુધીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ
પૂરી પાડવાનું અભિમાન લાઈ શકે; અને લોકોની એક મોટી જરૂરિયાત પણ પૂરી પડે.
આશા છે કે નાણાં ભરનાર ગૃહસ્થો અને કમિટીના સંચાલકો આ સૂચના ઉપર
ધ્યાન આપશે.

અહીંના સાર્વજનિક કોલેજના પરિચય પ્રોફેસર શ્રીચુત પી. સી. જસોતાનીનું ઇન્દુલ-
એન્જીનીયરિંગ અવસાન થવાથી કોલેજને મોટી ખોટ ગણ છે.
પ્રો. પી. સી. જસોતા- મહુંમ પરિચય લાપા ઉપર અસાધારણ કાણુ ધરાવતા હતા,
નીનું સમારક. દેશાભિમાન અને સેવાની લાવનાથી ભરેલા હતા, અને પોતાના
પગારમાંથી પાંચ પાંચ રૂપિયાની એ રફોલરશીપ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને આપતા. તેઓ એક સિંધી હોવા છતાં આ શહેરની સંસ્થામાં સ્વયંસેવક તરીકે
હતા. મહુંમની યાદગીરી કાયમ રાખવા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ એક ફંડ એકત્ર
કર્યું છે અને તેમાંથી તેમનો દોરો કોલેજના મકાનમાં મૂકવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે.

તા. ૩-૧૨-૧૮ ને દિવસે એસોશિએશનની સભા મળી હતી. તેમાં દીલ્હી કમિસ માટે પ્રતિનિધિ ચૂંટવામાં આવ્યા હતા અને ત્રીજી "ગુજરાત ડિસ્ટ્રીક્ટ એસોશિએશન, રાજકીય પરિષદ"ને એસોશિએશનના પ્રમુખની સૂચનાથી રા. કલ્યાણજીએ આપેલું આમંત્રણ કાયમ રાખવામાં આવ્યું હતું.

૩. ૬ નો કર ભરનારને અત્યાર સુધી મ્યુનિસિપલ ચુંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર હતો. મત આપનારાઓની સંખ્યામાં વધારો થાય તે માટે મ્યુનિસિપાલિટી-મતાધિકાર.

૩. ૪૧ ની દરખવા સૂચવાયું હતું. પરંતુ તેથી મતાધિકારીઓની સંખ્યામાં નહોતો વધારો થતો હોવાથી કમિશ્નરે હજી પણ જોઈએ આદેશ દરખવા લખી જણાવ્યું હતું. આથી રૂપીઆ દોઢનો કર ભરનારને ચૂંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર આપવાનો દરખ હોમરૂલર કાઉન્સિલરોની બહુમતિથી પસાર થયો હતો. જ્યારે કેટલાક પ્રગતીય અને નિમ્નવર્ણ સભાસદોએ ધીમે ધીમે ગાંઠું હાકવાની દલીલ કરી વિરોધ દર્શાવ્યો હતો, પરંતુ તેઓનો પરાજય થયો હતો.

આ સંસ્થા તરફથી તા. ૧૩ અને ૧૪ મીના દિવસોએ રા. હરજીવન કાલિદાસ મહેતાએ બાલાજીના મંદિરમાં "મનુષ્યનો સામાન્ય ધર્મ" અને "મનુષ્ય મુમુક્ષુ અને મહાત્મા" એ વિષયો ઉપર જાહેર ભાષણ આપ્યાં હતાં, તેમજ શ્રી. ખરશેદજી જે. વી. વઘડીઆએ સોસાયટીના મહાનમાં તા. ૧૯, ૨૦ અને ૨૧ મીએ અનુક્રમે "બ્રહ્મ વિદ્યાથી મળતો આત્મિક આનંદ" "મહાત્માઓની હરતી અને તેઓ માથે આપણો સંબંધ" અને "શ્રી, કુનીઆમાં અને મંદિરમાં તેનું કાર્ય" એ વિષયો ઉપર ભાષણો આપ્યાં હતાં.

આ મંડળ તરફથી તા. ૧૫-૧૨-૧૮ ને રોજ રા. હરજીવનદાસ કાલિદાસ મહેતાએ "સામાજિક ઋણ" એ વિષય ઉપર રા. સા. મધુવયરામ જીવદયા પ્રબોધક મંડળ. બ્રહ્મચરિય હોરાના પ્રમુખપણા નીચે, અને તા. ૨૨-૧૨-૧૮ ને રોજ શ્રી. ખરશેદજી વાડીઆએ "આપણું કર્તવ્ય" એ વિષય માળવીની વાડીમાં જાહેર ભાષણો આપ્યાં હતાં.

શ્રી સમાજમાં તા. ૧૪-૧૨-૧૮ ને દિવસે રા. હરજીવનદાસ મહેતાએ "આપણા ધાર્મિક દિવસો" ઉપર, તા. ૧૮-૧૨-૧૮ ને રોજ ડૉ. કરસુખ હોરાએ "સુધારાની યોજનામાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન," અને તા. ૨૧-૧૨-૧૮ ને રોજ શ્રી. ખરશેદજી વાડીઆએ "શ્રી અને તેનું કાર્ય" એ વિષય ઉપર ભાષણો આપ્યાં હતાં.

આ બંને મંડળી તાલુકામાં સખત દુકાળ પડેલો હોવાથી "માંડવી તાલુકા એકત એસોશિએશન" દ્વારા મહેસુલ સુલતવી રાખવાની હિતચાલ ચાલી માંડવી તાલુકામાં દુકાળ. નહીં છે. તેમજ માંડવીમાં ગરીબ લોકોને સસ્તા દરે અનાજ આપવાની દુકાન ખોલવાની યોજના દરવામાં આવી છે. ૬૩માં રૂ. ૭૦૦ ભરણ મળે છે. મુખ્યત્વે રૂમીન સિંધુ કમિટીની મદદ મળવામાં આવી છે. શ્રીમત રાંકરવાલ બેંકર, રા. ડાહ્યાભાઈ જેમાઈ વગેરે હોમરૂલરો પ્રમોગાપત તાલુકાની સુચાકતે

જતા રહે છે. સત્તાવાળાઓ ગરીબ જોકુંતોની સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખી એક જેવું પ્રકરણ ઉપરિચિત કરવાની બૂલ ન કરશે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

તા. ૧૫-૧૨-૧૮ ને રોજ અત્રેના આર્ય સમાજ મંદિરમાં રા. શંકરલાલ લેલા-ભાષ ખેંકે “સુખ્યાર્થના ટાઉનહોલની મિટિંગ” ઉપર જાહેર હોમરૂલ લીગ પ્રવૃત્તિ. બાષણ આપ્યું હતું. સભામાં હાજરી અસાધારણ હતી. આખો હોલ, ગેલેરી અને બહારના ઓટલા પણ ચિકાર હતા, સભાએ મુંબઇના લોકનાયકોએ આત્મનિર્ણયનો સિદ્ધાંત અંમલમાં મૂકવામાં જીવતા જોખમે પણ પ્રયત્ન કરી અજમતની ફતેહ મેળવી હતી તે બદલ તેમને અભિનંદન આપવાનો ફરાવ પસાર કર્યો હતો.

તા. ૨૩-૧૨-૧૮ ને રોજ રા. ડાહ્યાભાઈ કલ્યાણજી દેસાઈના પ્રમુખપણા નીચે લીગની વાર્ષિક સભા મળી હતી. મંત્રી ડૉ. ફરસુખ હોરાએ વર્ષ લીગની વાર્ષિક સભા. દરમિયાન થયેલા કામગીરીનો રિપોર્ટ રજુ કર્યો હતો.

તા. ૧૩ મી સપ્ટેમ્બરે ૬ સભામંદીરી લીગની શરૂઆત આ શહેરમાં થઇ હતી. ૧૯૧૭ ના જીનમાં તે સંખ્યા ૨૩ ની હતી. મિસિસ બ્રિસેન્ટની નજરકેદથી આ સંખ્યામાં અસાધારણ વધારો થયો ને રિપોર્ટવાળા વર્ષને અંતે ૧૨૪૯ હિંદુ, ૭૬ મુસલમાન, ૭ પારસી અને ૩ જી સભાસદ મળી એકંદર સંખ્યા ૧૩૨૫ ની થઇ છે. આ ઉપરાંત જી-ક્લામાં ૬૮ શાખાઓ સ્થાપવામાં આવી છે, અને તેના સભાસદોની સંખ્યા ૨૩૪૨ ની છે. દશ ગામના રિપોર્ટ મળી શક્યા નથી. ના. હિન્દી પ્રધાનને કરવામાં આવેલી સ્વરાજ્યની અરજ ઉપર ૨૬૦૦૦ સહી લેવામાં આવી હતી, અને આખા ગુજરાતમાં સુરતનું સ્થાન આ કાર્યમાં પહેલું હતું. વર્ષ દરમિયાન સુરત શહેરમાં ૫૧ જાહેર સભાઓ ભરવામાં આવી હતી. લો. મા. તિલક, મિસિસ બ્રિસેન્ટ, મહાત્મા ગાંધી, લો. મા. ખાપરડે, મી. હોર્નિંગ, મી. જમનાદાસ, મી. બેંકર વગેરે લોકનાયકોના ભાષણોનો લાભ લોકોને મળ્યો હતો. રાષ્ટ્રીય ફેળવણી ફંડ માટે રૂ. ૧૦૦૦ એકત્ર કરવામાં આવ્યા હતા. સુરતમાં મીલ કામદારોની હડતાળ વખતે કામદારોએ લીગની મદદ માગી હતી. કાર્યવાહક મંડળના મળ્યો, અલિક અને મેનેજરને મળીને સતોષકરક નિમ્મલ લાવી શક્યા હતા. વર્ષ દરમિયાન લીગની ૩ જનરલ સભા, ૨૧ મેનેજિંગ કમિટીની સભા અને ૧ આખા જીલ્લાના મંત્રીઓની સભા મેળવવામાં આવી હતી. ૧૩૦ ગામોમાં કચક્તા કૅમિમના પ્રમુખનું ભાષણ વાંચવાની જોડવણુ થઇ હતી. ૭૫ ગામોએ લો. મા. તિલક અને હોમરૂલરોનું અપમાન કરવા સામે તારથી વિરોધ દર્શાવ્યો હતો. હિન્દી પ્રધાનને આવકારના ૧૨૩ તાર મોકલવામાં આવ્યા હતા. વાર્ષિક શ્રી અને ફંડ મળીને જમા રકમનો સરવાળો રૂ. ૩૨૭૮-૪-૬ અને ખર્ચ રૂ. ૨૫૭૩-૬-૭ નો થયો હતો. રિપોર્ટ અને હિસાબ પસાર થયા પછી નવા વર્ષ માટે પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને કાર્યવાહક મંડળની ચૂંટણી કરવામાં આવી હતી. એ વખતે મલામાં રસમરી ચર્ચા ચાલી હતી. પ્રમુખે સભાસદો પોતાના હક્ક માટે કાળજી રાખતા જોખને આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો હતો. હિંદુપર કબા કરાડના નાખવામાં આવેલા જોખનના સામે વાંધો દર્શાવનારો ફરાવ પણ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

કલ્યાણજી પિઠલભાઈ મહેતા.

ભરૂચ.

શ્રી ભૃગુપુર સત્યશોધક મંડળના વાર્ષિકોત્સવ નિમિત્તે, તા. ૩૦-૧૧-૧૮ ને રોજ, સાંજના, અત્રેની દશા લાડની વાડીમાં “વર્ણાશ્રમ ધર્મની આ-
શ્રી ભૃગુપુર સત્યશોધક વરયકતા” એ નામના વિષયપર અમદાવાદના રા. રા. નગીન-
મંડળનો વાર્ષિકોત્સવ. દાસ પ્રરૂપોત્તમદાસ સંઘવીએ શેઠ હીમતલાલ માણેકલાલના પ્રમુ-
ખપણા નીચે જાહેર લાપણુ આપ્યું હતું. ઉપલે રથે તારીખ
૧-૧૨-૧૮ ની સાંજે વડોદરાવાળા રા. રા. હીરલાલ શ્રેફે “અનુષ્ઠકર્તવ્ય” એ વિષયપર
રા. રા. બાળકીશનદાસ એલ., શાહના પ્રમુખપણા નીચે જાહેર લાપણુ આપ્યું હતું. તા.
૨ જ અને ૩ જની સાંજના અત્રેના “ભરૂચા હોલમાં” “આપણી ઉન્નતિનો સાચો
માર્ગ તથા તાણી જયમતિ” અને “ભારતનું જીવિષ્ય અને કન્યા અસામાન્યા” એ નામક
વિષયોપર અનુક્રમે રા. રા. રેવાચંકર નાગેશ્વર હરીવિશારદે જાહેર બ્યાખ્યાનો રા. રા.
મોતીલાલ સાકરલાલ ડાકાર અને શ્રી. એમ. એફ. આલમશાના પ્રમુખપણા નીચે આપ્યા
હતાં. આવી રીતે ધર્મપ્રવૃત્તિને પરિણામે ઉક્ત મંડળમાં કેટલાક સભાસદો વધ્યા હતા
અને બીજી રીતની પણ મદદ મળી હતી.

૨. તા. ૨-૧૨-૧૮ તેમજ તા. ૮ અને ૯ ડીસેમ્બર સને ૧૯૧૮ ના દિવસોએ
જેન મુનીમહાસજ રતનવિજયજીએ અત્રેની “દશા લાડની વાડી-
શા. હરજીવનદાસ મહે- મા” તેમજ “ભરૂચા હોલમાં” ધર્મબ્યાખ્યાનો જાહેર પ્રમ
તાનાં બ્યાખ્યાનો. રૂપરૂ કયાં હતાં તથા અત્રેની થીઓસોફીકલ સોસાયટી દ્વારા
જાણીતા થીઓસોફીસ્ટ રા. રા. હરજીવનદાસ ધણીદાસ મહેતાએ
તા. ૧૦, ૧૧; અને ૧૨ ડીસેમ્બર સને ૧૯૧૮ ના દિવસોની સાંજે અત્રેની “દશા લાડની
વાડીમાં” માં “આપણી ગરીબી અને તે દૂર કરવાના ઉપાય,” “ભારત માતાની
સેવામાં જાતિઓનો દિરસો” તથા “ધર્મ સંસ્થાઓના ધનનો ઉપયોગ” એ વિષયો
પર જાહેર બ્યાખ્યાનો આપ્યા હતાં.

૩. તા. ૧૨-૧૨-૧૮ ને રોજ અત્રે “કારોનેશન ડે” યોગ્યરીતે ઉજવાયો હતો
અને અત્રેની યુનીઅન હાઇસ્કૂલ તેમજ નવી અત્રેજી શાળાએ રમત મગતના મેળાવણ
આ પ્રસંગે કીધા હતા.

૪. તા. ૧૪-૧૨-૧૮ ને રોજ અંકલેશ્વર મુકામે અંકલેશ્વર કરબાના ખેડુતોની પહેલી
પરિષદ રા. સા. અંબાચંકર ઉત્તમરામ મલજીના પ્રમુખપણા નીચે ભરવામાં આવી હતી.

૫. તા. ૧૧-૧૧-૧૮ ને રોજ જંજીસર મુકામે જંજીસર તાલુકાની સહકારી
મંજીઓની પરિષદ જલ્લા કલેક્ટર મે. બ્લેથવેઈટ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી.

૬. તા. ૮-૧૧-૧૮ ને રોજ ‘ભરૂચા હોલ’માં જલ્લાકલેક્ટર મે. બ્લેથવેઈટ સાહેબે
દરબાર ભર્યો હતો.

૭. તા. ૨૮-૧૨-૧૮ ને રોજ સાંજના ૫-૪૫ મિનિટે કાઓપરેટીવ સોસાયટીના
એસિસ્ટન્ટ રજીસ્ટ્રારે જલ્લા કલેક્ટરના પ્રમુખપણા નીચે “ખેતી અને સહકારિતા” એ
વિષય પર ‘ભરૂચા હોલ’માં જાહેર લાપણુ આપ્યું હતું.

૮. તા. ૧૬, ૧૭ અને ૧૮ ડીસેમ્બર સન ૧૯૧૮ ના દિવસોએ સુબાઈચીના શ્રી.
અરશેજી જમશેદજી જમનજી વાડીઆએ જરથોસ્થી ધર્મને લગતાં લાપણુ આપ્યાં હતાં.
“ભરૂચી”

મી. ડીસેમ્બરે સુખશાંતિના નિયમે ઉપર ગેઝટી ચીએટરમાં
મી. જામવાળાનાં જાહેર લાપણુ આપ્યું હતું. એ લાપણુ બહુઈ જ્ઞાનસતી મદદથી
લાપણુ. આકર્ષક અને મનોરંજક થયું હતું. આવાં લાપણુ યવાથી
સુખશાંતિના સંબંધમાં લોકોને ઘણું જાણવાનું મળે છે. મી.
જામવાળા મુંબાઈમાં આવાં લાપણુ ઠેકાણે ઠેકાણે આપે છે.

આ સોસાયટી તરફથી ધી અમદાવાદ ન્યુ માલ્કોલ્મ્સ મીક્સના એન્જિનિયર મી.
ગોલ્ડનક્લસ હાંસજીલાલ પટેલે “ચોલાદની ખનાવટ” એ વિષે
ગુજરાત એન્જિનિયરિંગ એક વિદ્વાતશ્રેણી નિર્માણ ધી દલુછોડલાલ છોટાલાલ ટેકનીકલ
સોસાયટી. ઇન્સ્ટીટ્યુટના મધનમા વાંચ્યો હતો.

ના. સરકારે અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીને રૂ. ૩૭૫૫ હજારની એક ગ્રાંટ આપી છે
અને તે તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૧૬ ની અંદર શહેરની સુખશાં-
પાનકોરના નાકોનો રસ્તો તિમાં વધારા કરનારા કોઈ કાર્યમાં વાપરવાની છે. આ ગ્રાંટ બે
પહોળો કરવાની વર્ષ પહેલાં અપાઈ હતી પરંતુ તેનાં કાગળોમાં મ્યુનિસિપલ
ચોજના. કમિશનર મી. માસ્ટર પાસે રહી ગયેલાં અને મ્યુનિસિપાલિટીની
જનરલ બોર્ડ પાસે રજુ કરવામાં આવ્યાં નહતાં મી. માસ્ટરે
ખાસાખાસ આ ગ્રાંટમાંથી લાગીઓનાં કુંપડાં બધાવવા માટેની એક ચોજના તૈયાર કરાવી
હતી અને તે સંબંધમાં મ્યુનિસિપલ બોર્ડને કાંઈ પૂછ્યું નહતું આ બાબતમાં મી. વલ્લ-
વલાઈ ઝવેરલાઈ પટેલે બોર્ડમાં જાગૃતિ આણી અને એ ગ્રાંટ સંબંધી પ્રશ્નો પૂછ્યા,
જેને પરિણામે નવા કામચલાઉ મ્યુનિસિપલ કમિશનર મી. ભાવેએ બોર્ડ સમક્ષ મી.
માસ્ટરની ઉપર જણાવેલી ધારણાની વિગતો મૂકી, જણાવ્યું હતું કે પ્રમુખની સંમતિથી
ખાડીઆના જળોવાડીના નાકાથી ચાર રસ્તા સુધીનો રસ્તો પહોળો કરવા માટેની એક
ચોજનાના અડસદઢા તૈયાર કરેલા છે. મેનેજિંગ કમિટીએ તે ચોજના પસાર કરી હતી.
પરંતુ જનરલ બોર્ડ ઓગળ તે કામ રજુ થતાં પાનકોરના નાકા આગળની દુકાનો લઈને
ત્યાંનો રસ્તો પહોળો કરવાની ચોજના વધુ મતે પસાર થઈ છે. આ ચોજના પસાર થઈ
છે ખરી પણ એમ માનવામાં આવે છે કે ત્યાંની દુકાનોનાં ભાડાં ઘણાં વધારે હોવાથી
રૂ. ૩૭૫૫ હજારમાં આ ચોજના પાર પડશે નહીં, અને ઓજમાં ઓછા રૂ. ૧ લાખ
જોઈશે. આથી તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૧૬ ની અંદર ચોજનાનું કામ પુર્ણ કરવામાં નહીં
આવે તો સરકાર તે ગ્રાંટ પાછી લઈ લેશે. વળી પાનકોરના નાકાના વેપારીઓએ મ્યુનિ-
સિપાલિટી ઉપર એક અરજી મોકલીને ચોડાંક વર્ષ અગાઉ આ જ રસ્તા ઉપર એક પુલ
બાંધવાની ચોજના ઘસાઈ હતી તે અગત્યમાં મૂકવા અને દુકાનો નહીં લેવા જણાવ્યું છે.
તા. ૩૧ મી માર્ચ હવે આવી નથી, સમય દૂર છે. દરમ્યાન હજી સરકારે આ ચોજના
મંજૂર કરી કે નહીં તે પણ અજાણ આવ્યું નથી તે જોતાં તા. ૩૧ મી માર્ચે આ મદદ
પડી બાગશે. અમલદારોની નિબંધજીથી આવી ગોટી ગ્રાંટ ગુમાવાશે, એ શોચનીય છે.

અર્ચાપિત્ર.

“નવજીવન અને સત્ય”ના શ્રીયુત તંત્રીજી,

‘ચક્રવર્તિ કવિ હર્ષને નામે ચડેલાં સ્તોત્ર’ એ વિષય ઉપર ‘નવજીવન અને સત્ય’ પુસ્તક ૪, અંક ૪-૫ ના ૨૮૭ પૃષ્ઠે, નિઃશ્વર્ય રા. રા. કેશવલાલભાઈનો લખેલ નિબંધ મ્હારા વાંચકામાં આબે છે. તેમણે તેમાં ચૈત્યવન્દન અને સુપ્રમાત્ત સ્તોત્ર મ્હારાજી હર્ષની કૃતિનાં નથી તે ઘણી સ્પષ્ટતાથી સમજાવ્યું જણાવ્યું છે. તેઓએ તે બંને સ્તોત્રમાં મૂળપાઠ ન્યાં વાંધા ભરેલાં છે ત્યાં, તેમજ ન્યાં સ્ખલન જણાવ્યું છે તે સ્થળે મમ્મદ્ પાઠ યોજેલા છે. તેઓ ત્રણ શબ્દની જોડણી ખોટી છે તેમ કહે છે અને શુદ્ધ જોડણી આ પ્રમાણે જોડે તેમ જણાવે છે; પણ તે ત્રણ શબ્દની જોડણી ખરી છે તે હું અત્રે જણાવીશ પૃષ્ઠ ૨૮૮ મેં ચૈત્યવન્દનના ૩ શ્લોકમાં મેક્કલ શબ્દ વાપરેલ છે જેને ખોટો ગણી નીચે કુટનોટમાં મેક્કલ આપેલ છે. મેક્કલ અને મેકલ બંને શબ્દ શુદ્ધ છે. સુપ્રસિદ્ધ પ્રો. વામન શિવરામ આપ્ટેનો સંસ્કૃત કોશ જોવો. પૃષ્ઠ ૨૯૧. એ સુપ્રમાત્તના ૬ શ્લોકમાં સર્વ શબ્દ વપરાયો છે જેને અશુદ્ધ ગણી શર્વ શબ્દ શુદ્ધ તરીકે કુટનોટમાં આપ્યો છે. સર્વ અને શર્વ બંને શબ્દ શુદ્ધ છે. પ્રો. આપ્ટેનો કોશ જોવો. તેમજ પંડિત વામનાચાર્ય ઝગદીકર કૃત સદીક અમરકોશ જોવો. અમર ૧-૧-૩૨ પૃષ્ઠ ૭. પૃષ્ઠ ૨૯૨ એ સુપ્રમાત્તના ૧૬ મેં શ્લોકમાં વશિષ્ઠ શબ્દ વાપરેલ છે તેને પણ ખોટો ગણી રા. રા. કેશવલાલભાઈએ વસિષ્ઠ શુદ્ધ શબ્દ તરીકે કુટનોટમાં આપેલ છે. વશિષ્ઠ અને વસિષ્ઠ બંને શબ્દ શુદ્ધ છે. મી. ગોપાળ રઘુનાથ નંદારગીકરની પ્રમાણભૂત રઘુવંશની આવૃત્તિમાં તે શબ્દ ક્યા ક્યા સર્ગમાં વપરાયેલ છે તે અત્રે જણાવીશ. રઘુ, સર્ગ ૧-૩૬ સર્ગ ૨-૧૯-૬૭-૬૯-૭૦. સર્ગ ૩-૪૦ સર્ગ ૮-૩ આ સર્ગોના મૂળ શ્લોકમાં તેમજ ટીકામાં વશિષ્ઠ શબ્દ વાપરેલ છે. સર્ગ ૫-૨૭ માં, મૂળ શ્લોકમાં વસિષ્ઠ અને ટીકામાં વશિષ્ઠ છે. સર્ગ ૧૭-૩૮ માં મૂળ શ્લોકમાં તેમજ ટીકામાં વસિષ્ઠ છે. તે બંને રીતે વપરાય છે. તે માટે પ્રો. આપ્ટેનો કોશ પણ જોવો. કેટલાક શબ્દો ઉપરોક્ત પ્રમાણે વપરાય છે. જેમાંનાં બે ત્રણ ઉદાહરણ અત્રે હું આપીશ. અવસદઃ इत्यमरः । २-१०-१६ । अपसदः इति भरतमालायाम् । कुल्लकः इत्यमरः । कुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे इति रमसः । પ્રો. આપ્ટેનો કોશ પણ જોવો. પાંચુ, પાંચુ અમર. ૨-૮-૧૮ પૃષ્ઠ ૨૦૪. પંડિત વામનાચાર્યની આવૃત્તિ. વિશેષ નહિ આપનાં અત્રે વિરખીશ. इति शम् ।

સ્ત્રીઓના મ્યુનિસિપલ હક્ક.

મુંબઈ ઇલાકા કે જે આખા હિંદુસ્તાનના બધા ઇલાકા કરતાં બહોં મુઘરેલો અને આગળ પડતા વિચારનો ઇલાકો માનવામાં આવે છે તેમ છતાં સ્ત્રીઓને મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદ થવા બાબતનો ઠરાવ જ્યારે મુંબઈની મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનમાં રજુ કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેની વિરૂદ્ધ જે વિવેચનો કરવામાં આવ્યાં છે તથા સ્ત્રીઓ પર જે જે આક્ષેપો મુકવામાં આવ્યા છે તે જાણીને ખરેખર ગમે તે સ્ત્રી પુરૂષને કોલ થયા વિના રહેજ નહિ. કેટલાકે એવો વાંધો કાઢ્યો કે સ્ત્રીઓ હજુ તે હકો મેળવવા પુરેપુરી લાયક નથી. તેઓએ હજુ તેવી જાતની કંઈ માગણી કરી નથી. તેમનામાં હજુ પુરેપુરી જાગૃતિ આવી નથી. હું એમ પૂછું છું કે તેમનામાં પુરેપુરી લાયકાત ક્યારે આવશે ? શું તેમને અધિકાર અને અજ્ઞાનતામાં સમ-ડવા દેવાથીજ તેઓ લાયક થશે ? આવાં જવાબો દાદી જો તેઓને દેશ પ્રત્યે સેવા કરતા અટકાવાશે તો તેઓ કોઈ કાળે લાયક થઈ છે એમ પુરૂષો કદિ માનવાનાજ નથી. તેઓના કહેવા પ્રમાણે સ્ત્રીઓમાં હજુ જાગૃતિ આવી નથી તથા હકોની તેઓ માંગણી કરતા નથી અથવા તેઓ હજુ ખરાખર જાણવાયેલી નથી । પણ આ સવ માટે જવાબદાર કોણ છે ? પુરૂષોએ સ્ત્રીઓને એવી તો સજ્જત રીતે શુભામગીરીની બેડીઓમાં નાખી દીધેલી છે કે જેમ શુભામગીરી ભોગવેલી પ્રજા પોતાના હકોની હિંમતથી માંગણી કરતા જીએ તેવીજ સ્થિતિ સ્ત્રીઓની છે.

જ્યારે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ આવી છે ત્યારે પુરૂષોએ વિચાર કરવો જોઈએ અને વખતને અનુસરીને ચાલવું જોઈએ. આખી દુનિયામાં સર્વ જગ્યાએ કાંઈ કાંઈ ફેરફાર થયા છે ને થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ તેવી સ્થિતિ છે. પુરૂષોના મગજમાં સ્વતંત્રતા અને આત્મ-નિર્ણયના સિદ્ધાંતો રમી રહ્યા છે. સ્ત્રીઓની પણ તેજ સ્થિતિ છે. હવે પુરૂષો પહેલાંની માફક સ્ત્રીઓને શુભામગીરીની બેડીમાં રાખી રાકે તેમ નથી. જેમ તેઓ દેશની પ્રજા છે તેમ સ્ત્રીઓ પણ છે તેથી કરીને તેઓને પ્રજા તરીકેના, મનુષ્ય તરીકેના તથા વ્યક્તિ તરીકેનાં હકો મળવા જોઈએ.

હાલમાં આખા હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓ પોતાના જન્મ-હકો મેળવવા ચળવળ કરી રહી છે. સ્ત્રીઓમાં જાગૃતિ આવી છે કે નહિ તે નીચેની જામતો પરથી માલમ પડશે. અમદાવાદની સ્ત્રીઓની હોમરૂલ લીગની શાખાએ નવેખ્ખર મહિનામાં નીચેના બે ઠરાવો પસાર કર્યા છે :

(૧) નવી સુધારાની યોજનામાં હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓ સારૂ પુરૂષો જેટલાજ હકો મેળવવા વિવાદિત એક પ્રતિનિધિ મંડળ મોકલવા બાબતનો. (૨) મ્યુનિસિપાલિટી તથા બીજી સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં સ્ત્રીઓને સભાસદ થવાને આડે આવનારા મુંબઈ મ્યુનિસિપલ એક્ટ તેમજ લોકલ બોર્ડ એક્ટમાં સુધારો કરવાને મુંબઈ સરકારને જરૂર દેખાડવા બાબતનો.

સ્ત્રીઓની ચળવળ અને તેમણે દેશને દરેલી મદદને લીધે સ્ત્રીઓ મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદ થઈ શકે તે માટે મુંબઈ મ્યુનિસિપલ એક્ટમાં સુધારો કરવા બાબતનો ઠરાવ

ધારાસભામાં પસાર કરવામાં આવ્યો છે. મદ્રાસમાં તો ત્યાંની મુનિસિપાલિટીની સુદૃષ્ટીમાં શ્રીઓને મત આપવાનો પણ હક નથી. પણ મદ્રાસની શ્રીઓ હવે નગરમાં આવી છે અને ઠેકણે ઠેકણે શ્રીઓની જાહેર સભાઓ ભરીને મત આપવાનો હક નહિ પણ સુદૃષ્ટીમાં ઉમેદવારી કરવાનો પણ હક મળે છે. દિવસે દિવસે શ્રીઓ વધારે સમજતી જશે. તેમને હક આપવામાં આવશે તો તેમની મેળે તેમનામાં નગરમાં આવશે અને તેથી તેમના હકોની જવાબદારી સમજશે.

મુંબઈમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ જો, મહીના પર મુંબઈની ધારાસભામાં શ્રીઓ મુનિસિપાલિટીની સંભાસદ થઈ શકે તેવી જાતનો ઠરાવ પસાર થયો છે. બીજી જાણુ એવી જાતનો ઠરાવ મુનિસિપાલિટીમાં ડીસેમ્બર તા. ૧૨ મીએ રજુ કરવામાં આવ્યો ત્યારે કેટલાક સભાસદોએ તેની સામે વધી ઉઠાવ્યો. તેઓએ શ્રીઓ માટે જે જે કહ્યું છે અને જે જે આલેખો મુક્યા છે તે જણી ખરેખર ઘણાજ ખેદ થાય છે. જે આલેખો શ્રીઓ પર મુકવામાં આવ્યા છે તે તદ્દન ગેરબ્યાજબી છે. એક સભાસદ જણાવે છે કે શ્રીઓ મુનીસિપાલિટીમાં આવીને બેસશે તો ગૃહકાર્યને મોટા ધક્કો પહોંચશે. શ્રીઓ તો ફક્ત ગૃહકાર્ય કરવા તથા છોકરાં ઉછેરવાનેજ લાયક છે. તેમને તો ચાર બીંતોની વચમાં રહેવાની જરૂર છે. જો તેઓ આવી જામતોમાં ખ્યાન આપશે તો પુરૂષો કરશે શું ? ખરેખર ! જે પુરૂષો શ્રીઓ માટે આ અભિપ્રાય ધરાવે કે શ્રીઓનું દ્રષ્ટિબિન્દુ ફક્ત મુલા પાણીઆરામાં સમાયજી છે તથા તેઓ મોટી જામતોમાં ખ્યાન આપશે તો પુરૂષોના હકો છુટાઈ જશે ને તેમની (પુરૂષોની) કશી સ્થિતિ થશે તે પુરૂષોને હું મુહું હું કે તેઓ શું કંઈ ધંધો રાજગાર કરતાજ નથી ! આખો વખત રથાનિક સંસ્થાઓના કાર્ય તથા દેશના કાર્યમાંજ ખ્યાન આપે છે ! શું શ્રીઓ સ્ત્રીઉપયોગી સંસ્થાઓ નથી ચલાવતી ? શું તેઓ દુકાણ સંકટમાં મદદ નથી કરતી ? જો તેમ હોય તો અત્યારે શ્રીઓનાં મંડળો, વિશ્રામો, વિદ્યાલયો વિગેરે હયાતિમાં આવ્યાંજ ક્યાંથી ? શું તેઓ જીમખાંનાં, ક્લબ, સીનેમા નાટકોમાં જવાનો વખત નથી મેળવતી ? શું તેમને નવરાશ મળ્યા સિવાય આવાં જાહેર કામો કરવા હમેશ તૈયાર રહે છે ? શું આ બધી વસ્તુઓમાં ખ્યાન આપ્યાથી તેમના ગૃહકાર્યમાં ખામી આવી છે ? અત્યંત નહિ. આ બધાં કામો કરવાથી તેમના ગૃહકાર્ય તથા છોકરાં ઉછેરવામાં જરાએ અડચણ આવી નથી, આવતી નથી અને આવશેજ નહિ. જેમ પુરૂષો તેમનો નવરાસનો વખત નકામો નહિ ગાળતાં સોકપયોગી કામમાં ગાળે છે અને સાથે પોતાનો ધંધો રાજગાર પણ કરે છે તેમજ શ્રીઓ પણ પોતાનું ગૃહકાર્ય મૂકવા સિવાય પોતાનો નવરાસનો વખત પોતાની ખુદનો, બાઈઓ, છોકરાંઓ અને તેને લીધે સમસ્ત દેશનાં કથાણુથે ગાળશે.

શ્રીઓ પુરૂષોના હક્કો છીનવી લેવા માંગતી નથી, તેમ તેમની સાથે હરીદાઈમાં ઉતરવા માંગતી નથી પણ પુરૂષો સાથે રહી તેમના કાર્યમાં મદદગાર થવા માંગે છે. કેટલીક જામતો એવી છે કે જે શ્રીઓજ ખરાખર હાથમાં લઈ શકે. જેમકે ફેળવણી ધરપીતાલો, મુલાવડખાનાં વિગેરે આ જામતોમાં દેશને તેઓ ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે. જો તેમને તેમના હક્કો મળે તો તેઓ પોતાની ખુદની જરૂરીઆતો પર જલદી લક્ષ આપશે ને તેથી શ્રીઓની ઉન્નતિ જલદી થશે.

શ્રીઓ શ્રીઓ છે એવા જાતિમેદના કારણુદ્ધર તેમને તેમના હક અણવામાં ન આવે તે બહુજ દિલગીરીની વાત છે. મ્યુનિસિપાલિટી, ધારાસભા કે બીજી સંસ્થાઓના સભા-સદ થયા સર્વ પુરૂષ કંઈ લાયક હોતા નથી. જે પુરૂષો વિદ્વાન ને લાયક હોય છે તે જેમણે બધી બાબતોના પુરેપુરો અભ્યાસ કર્યો હોય છે તેજ પુરૂષોને પ્રગ્ન તેમના પ્રતિ-નિધિઓ તરીકે લુદી લુદી પ્રગ્નકીય સંસ્થાઓમાં મોકલે છે. તેવીજ રીતે બધી શ્રીઓ કાંઈ મ્યુનિસિપાલિટીની સભાસદ થયા માંગતી નથી, પણ તેમાંની કેટલીક કેળવણી અને લાયક વિદ્વાન શ્રીઓજ તેમના પ્રતિનિધિ તરીકે તે સંસ્થામાં મોકલવા તેઓ ઇચ્છા દર્શાવે છે. જે શ્રીઓ પુરેપુરી લાયક હોય ને તેઓ મ્યુનિસિપાલિટીદ્વારા દેશને ખરેખર ઉપયોગી થઈ શકતી હોય તેવી શ્રીઓ સારૂ મ્યુનિસિપાલિટીના દરવાજા શા માટે બંધ રાખવા ? જ્યાં જ્યાં આ હકો શ્રીઓને આપવામાં આવ્યા છે ને જ્યાં તેનાથી પુરૂષોને શ્રીઓના કાર્યથી કેટલો મતોષ થયો છે તથા કેવી મારી રીતે શ્રીઓ પોતાના હકોનો ઉપયોગ કરી શકી છે તે બાજુવા મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદો તરફી લેશે તો તેઓને ઘણું બાજુવાનું મળશે. ન્યૂઝીલેન્ડમાં પાર્લામેન્ટનો પ્રમુખે એક વખત કહ્યું હતું કે શ્રીઓ તેની સભાસદ થવાથી તેમની પાર્લામેન્ટ આખી દુનિયાને આદર્શરૂપ થઈ પડી છે. આસ્ટ્રેલિયામાં અને બીજા દેશોમાં શ્રીઓને હક મળ્યાથી હજારો બાળકો અને નાના છોકરાઓની જીંદગીનો ખ્યાલ થયો છે. આનું કારણ એ છે કે છોકરામાં ઘેરઘેર સુદાક્ષત બેઠા બનનાર નર્સો, ડોક્ટરોની મંજૂર વધારવા માટે અને માતા તથા બાળકોની મરાખર દરકાર રાખવાનાં સાધનો પુરા પાડવા માટે તેઓએ કાયદા ઘડનારને પહેલાં દરતાં વધારે પૈસા ખર્ચવાને મગમગ્યા છે. ઇંગ્લાંડમાં પણ શ્રીઓનાં કાર્યથી પુરૂષો બહુ સંતોષ પામ્યા છે ને તેઓને તેમની શ્રીઓ તરફથી ઘણી મદદ મળે છે.

મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીના સભાસદો એક દહે છે કે અહિંની શ્રીઓ ત્યાંની શ્રીઓ જેટલી કેળવણીથી નથી તેથી તેમને હજુ થોડાં વર્ષો પાટ બેરી પડશે, અજબન, તેઓ ત્યાંના જેવી કેળવણીથી નહિ હોય પણ આપણી શ્રીઓમાં દિવસે દિવસે કેળવણી વધતી જાય છે ને વર્ષે વર્ષે ગ્રેજ્યુએટો તથા ડોક્ટરોની સંખ્યા વધતી જાય છે. તેમજ જે કે ઘણી શ્રીઓ મ્યુનિસિપાલિટીનું જ્ઞાન લેતી નથી પણ તેમનામાં દેશને ઉપયોગી થઈ પડવાની આકાંક્ષા આવી છે. અત્યારેજ તેમને તેમના હકો આપવા નોંધ્યો, તેઓની લાગણીઓ જાણી નાંખવાનો પુરૂષોને કશો હક નથી. જેટલો હક તેઓને લોકસેવા ને દેશસેવા કરવાનો છે તેટલોજ હક શ્રીઓને પણ છે. જે શ્રીઓ પત્ની, માતા અને બહેન તરીકે પોતાની ફરજને બરાબર અદા કરતી હશે તે શ્રીઓ ઉલટી દેશની સેવા વધારે ઉત્તમ રીતે બજાવી શકશે. જેઓ મુદબ્બવરયા બરાબર કરી શકની હશે તેઓ દેશબંધવરયા સારી કરી શકશે. તેઓને ધરનીજ સાથે સંબંધ ને દેશની સાથે નહિ તેમ કહેવું તે બ્યાજબી નથી. દેશ ઘણાં ધરો મળાને થયેલો છે માટે શ્રીઓની સહાનુભૂતિ તથા મદદ વિના પુરૂષો એકલા દેશના તથા લોકોના કલ્યાણરૂપે કંઈ પણ કામ બરાબર કરી શકવાના નથી ત્યારે સ્વરાજ્યના દિમા-ગતીને પૂછવામાં આવે કે હું સ્વરાજ્ય શા માટે માંગે છે ત્યારે તે કહેશે કે જે અમારા હાથમાં સત્તા આવે તો અમે હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ જલદીથી સુધારી શકીએ તે માટે. તેવીજ રીતે શ્રીઓના હાથમાં સત્તા આવે તો તેઓ તેમની તથા તેમના બાળકોની તથા આખા

દેશની સ્થિતિ જલદી સુધારી શકે; તેથી શ્રીઓને હજો મળવા જોઈએ અને જે શ્રીઓ દેશની સેવા કરવા ઇચ્છતી હોય તેમને તેમ કરવાની છૂટ મળવી જોઈએ.

શ્રીઓ દેશની બાબતોમાં ઉત્સાહપૂર્વક રસ લેતી નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે પણ જો શ્રીઓને તેમના હક્ક આપવામાં આવે તો તેઓ તરતજ તે બાબતોનો અભ્યાસ કરવા માંડશે અને તેમાં રસ લેશે. હિંદુસ્તાનની શ્રીઓ કાંઈ નવા હજો માંગતી નથી. આસલના વખતમાં શ્રીઓ દેશને લગતી દરેક દરેક બાબતમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતી હતી તેથી તેઓ દેશની બાબતો પર પોતાના વિચાર દર્શાવવા જે હક્ક માંગે છે તે કાંઈ નવો નથી પણ પોતાનું જે હવું તેનીજ માંગણી કરે છે.

મ્યુનિસિપાલીટીઓ, લોકલબોર્ડ્સ તેમજ બીજી સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં શ્રીઓ ખેસવા માંગે છે. કારણ કે શહેરો સાથે, તંદુરસ્ત, શાંત, અને પવિત્ર રાખવામાં તેઓ તેમની જવાબદારી જાણે છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં આવી જાગૃતિ જ્યારે થઈ રહી છે તે જ્યારે હિંદુસ્તાનના પહેલા નંબરના ઇલાકાએ સારા દાખલો ખેસાડવો જોઈએ ત્યારે મુંબઈની મ્યુનિસિપાલીટીના સભાસદો નકમાં નકમાં વિવેચનોમાં ઉતરી પડે તે ધર્મ શોચનીય છે. તા. ૧૮ મીએ મી. નવસકરના ઠરાવને દેખા આપવા સાઈ મુંબઈની શ્રીઓની એક જાહેર સભા ભરવામાં આવી હતી. શ્રીઓને મ્યુનિસિપાલીટીના સભાસદ થવાને આકે. આવનાર મ્યુનીસીપલ એક્ટમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ એવી જાતનો ઠરાવ પ્રમુખે સર્વાનુમતે પસાર કર્યો હતો. કમનસીમે મ્યુનિસિપાલીટીના એક સભાસદે પ્રમુખના બાપજીનો ઉપો અર્થ કર્યો છે. પ્રમુખે એમ જણાવ્યું હતું કે શ્રીઓએ તેમની ફરજો ખજાનીને મ્યુનિસિપાલીટીની સભાસદ થઈ દેશની સેવા બજાવવી. એક ફરજ કરતાં બીજી ફરજ તેઓએ ભૂલવી જોઈએ નહિ. તેમણે જણાવ્યું કે શ્રીઓને હક્ક આપવા કેટલાક પ્રિવિલેજ દેખાડે તેથી શું થયું? તેઓથી કાંઈ પણ થઈ શકવાનું નથી. શહેરની અસુખાકારી ગલીઓને લીમ્ ગરીબોની તંદુરસ્તીને ઘોષા પહોંચે છે તે સંબંધમાં હું કહીશ કે જો શ્રીઓ કારપોરેશનમાં જશે તો તેઓ શહેરની મદદ ઉપર સાઈ પ્લાન આપશે કારણ કે તે કામ શ્રીઓનું છે. કારપોરેશનમાં સભાસદ થવાનો શ્રીઓ સામેનો બાધ કદાહી નાખવો જોઈએ એમ પ્રમુખે જણાવ્યું હતું. આ ઉપરથી વાંચનાર જાણી શકશે કે પ્રમુખના બાપજીનો કેવો ખોટો અર્થ મુંબઈની મ્યુનિસિપાલીટીના સભાસદોએ કર્યો છે.

શ્રીઓ હજુ લાયક નથી તેવાં ખોટાં અનુમાનો તેઓને હક્ક આપ્યા પરંતુ કરવાં તે ન્યાયયુક્ત નથી. ઈંગ્લાંડની શ્રીઓ સર્વધી ત્યાનાં પુરૂષોનાં અનુમાન ખોટાં પડ્યાં છે તે ઉપરથી અહીંના પુરૂષોએ દાખલો લેવો જોઈએ. શ્રીઓ દેશને ને લોકોને બહુ ઉપયોગી થઈ શકે તે વાત બાજુ પર મુકતાં પણ જણાવવું જોઈએ કે જ્યારે પુરૂષો પોતાં જુરોક્સી ને ઝોરોક્સીમાંથી છૂટવા માંગે છે ત્યારે તેઓએ પોતાની શ્રીઓને પોતાની જુરોક્સીમાંથી છૂટી કરવી જોઈએ. જેમ પુરૂષોને સ્વતંત્રતા મળે છે તેમ શ્રીઓને પણ આપવી જોઈએ. જો આપણા દેશના પુરૂષો તેમની શ્રીઓને તેમના હજો આપશે તો તેઓને સ્વરાજ્ય મેળવવામાં ઈંગ્લાંડની શ્રીઓની અને મજુરપક્ષની સહાનુભૂતિ મળશે. જેવો ન્યાય તેમને બીજાને દાથે જોઈએ છીએ તેવોજ ન્યાય તેમની શ્રીઓને આપવાની તેમને જરૂર છે. હું ધારું છું કે અમારા બાપજી આ વાત લક્ષમાં લેવાને ભૂલશે નહિ ને તેમની બહેનોને સરખા હક્ક આપશે.

લીલાવતી ધીરજલાલ ખેંદર.

અમદાવાદના મીલમજુરોનો સત્યાગ્રહ.

(અનુસંધાન ૫૪ ૨૬૫ થી.)

ઉપર ટાંકેલા ઉદ્દેશોમાં મહાત્માજીએ ‘પ્રતિજ્ઞા’ લેવાનું તાત્ત્વિક રહસ્ય અને પોતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને ઉદ્દેશ બહુ સરળ રીતે અને ચોગ્ય વિસ્તારથી વ્યક્ત કર્યો છે એટલે લંબાણના ભય છતાં પણ એ ઉદ્દેશો સખ્ત સખ્ત અહીં ટાંક્યા છે, એ પ્રતિજ્ઞાથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્થિતિ એટલી તો જીતાસા, ટીકા, ચર્ચાનો વિષય થઈ પડી છે કે તે વિષે કાંઈ પણ કહેવા પહેલાં ગાંધીજીના પોતાનાજ ઉદ્દેશો એ સંબંધે જુદે જુદે પ્રસંગે કેવા ની-કળ્યા છે તે જાણવાની જરૂર છે. એમના લાપણ્યમાંથી હજી એક એ દૃશ્ય ટાંકીશ, એક પ્રસંગે એઓ બોલ્યા હતા: “મારી આવી જાતની પ્રતિજ્ઞા લેવાની ટેવ છે, એની ખોટી નકલ માણસો ન કરે તેને મારું હું પ્રતિજ્ઞા લેતોજ બંધ થઈ જઈ છું. પણ મારે તો કરોડો મજુરોના સંબંધમાં આવવાનું છે તો તેમ કરતાં મારે મારા આત્માની સાથે નિરાકરણ કરી લેવું જોઈએ. તમને હું બતાવવા માગતો હતો કે તમારી સાથે હું રમવા નથી માગતો.” વળી એકવાર બોલ્યા હતા, “જે કિંમત પ્રતિ-જ્ઞાની હું કરું છું તેટલી તમે કરો એ મેં તમને કરીને બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તમે એક વાત કરી બતાવી છે. તમને એમ થઈ શક્યું હોત કે અમારે તમારી પ્રતિજ્ઞા સાથે શો સંબંધ છે, અમે નથી ટકવાના, અમારે તો જીવુંજ જોઈએ; પણ તમે તો એમ નહિ માન્યું, તમે તો અમારી સેવા લેવા બેસા, અને મેં તમારો મોરો આંક બાંધ્યો, તમારી સાથે મરવું એ મને મુંઝવે લાગ્યું અને તમારી સાથેજ તરવું એ મને મુંઝવે લાગ્યું.”

આટલું જોઈ લીધા પછી પ્રતિજ્ઞા સંબંધે થયેલી લોકચર્ચા વિચારીએ. હિંદુસ્તાને હજી સુધી લોકનેતાઓને ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞા જેવા પ્રયોગો લોકસેવાઈ કરતા નહતાં જોયા. પણ મનુષ્યના અષ્ટાંગતને પ્રસંગે તેને બીજા પ્રતિજ્ઞાઓ ટકાવી રાખી શકે એ તો મહા-ત્માજીનો એક સિદ્ધાન્ત છે અને એ સિદ્ધાન્ત દક્ષિણ આફ્રિકામાં એમણે ધણીવાર અમલમાં મુકેલો. અહીંના લોકોને એ કેવળ નવોજ પ્રયોગ લાગ્યો. ગાંધીજી અવિવેક ન કરે એવું માનનાર કેટલાકની જીતાસા ઉલટી, એવું ન માનનારા કેટલાક એમ પણ માનવા લાગ્યા હતા કે ગાંધીજીએ અકબીબતે મીલમલોહીને દબાવવા દિવર કર્યું છે. પ્રો. આનંદશંકર દ્રુવે પહેલેજ દિવસે આવીને પ્રશ્ન પૂકેલો “આ ઉમ નિશ્ચય કર્યો છે તે આખા જીવનમાં પણ પલા ‘સત્ય’ને અનુસરીનેજ ચલે દરો એમ હું જાણું છું, પણ તે શા માટે ચલે છે તે જાણવા ઇચ્છું છું.” આ પછી ‘પ્રતિજ્ઞા’ના આધ્યાત્મિક રહસ્ય ઉપર જે ચર્ચા આલી તેમાં અહીં ઉત્તરવાનો ઇરાદો નથી. (કાંઈક પ્રસંગે તે ચર્ચા અક્ષરશઃ અપાશે તો આપીશ.)

અહીં એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે આખી ચર્ચા દરમિયાન પ્રો. આનંદશંકરનું કહેવું એવું હતું કે આવી પ્રતિજ્ઞાથી ધડીકવાર મનુષ્યનું બાણ વર્તન બદલાય, પણ મનુષ્યનું અંતર બદલાતું નથી. ગાંધીજી સમજાવવા ખૂબ મથતા હતા, પણ પ્રો. આનંદશંકરની

ખાતરી નહોતી થતી જણાતી. મીલમજૂરોનો મત્ર જે અત્યાર સુધી સંકુચિત હતો તે હવે વિસ્તૃત થયો, તેમાં ગાંધીજીએ બીજા પ્રતિજ્ઞ લીધેલી હોઈ અત્યાર સુધી જે ગૃહસ્થો તટસ્થ હતા તેઓને પણ પોતાનું તાટસ્થ્ય તજવું પડ્યું. પ્રો. આનંદશંકરનો સંબંધ આ બાબતમાં આવી રીતે શરૂ થયો. બહારના-હિંદુસ્થાનના લુદા લુદા ભાગના લોકનેતાઓને પણ બહુ ચિંતા થવા લાગી, અને કેમે કરી આ તકરારનો નિવેડો આવે તો સાઈ એમ સૌને થવા લાગ્યું.

મિલમાલેકોને પણ કંઈ અસર થઈ નહતી એમ નહિ. અલબત્ત, ધણાક એમ માનતા કે ગાંધીજીનું માલેકોને દબાવવા માટે આ એક દ્વિતર અથવા ત્રિતરું છે, પણ રા. અંબાલાલભાઈ, જેઓએ અત્યાર સુધી પોતાના કડક આગ્રહથી પોતાના માલિક-ભાઈઓને ટકાવી રાખ્યા હતા તેમના હૈયાને આ બીનાથી સખ્ત આઘાત પહોંચ્યો. તેઓ કશાકના કશાક આવીને મહાભાઈ પાસે બેમવા લાગ્યા, પ્રતિજ્ઞા છોડવાને વિનવવા લાગ્યા. ત્રીજે દહાડે તો એમની સાથે ધણા મીલમાલેકો લાગ્યા. સૌ ગાંધીજીના ઉપવાસ છોડાવવાને માટે આગ્રહી હતા, પણ મજૂરોની પ્રતિજ્ઞા જળવાવવાને તેટલા આગ્રહી નહતા. પ્રતિજ્ઞાની આડકતરી અસર મીલમાલેકોને દબાવવાની થશે એ બાબત ગાંધીજીનું દુર્લક્ષ થયું નહતું. વારંવાર તેઓ આ બાબત માલેકોને સમજાવવા લાગ્યા, પોતાના દરેક બાધથી તેમણે સ્પષ્ટ કરીને કહ્યું કે પ્રતિજ્ઞા માલિકો ઉપર ચતા દબાવ્યું લીધે દ્વિતર થાય છે છતાં તેનો મૂળ હેતુ તો મજૂરોની પ્રતિજ્ઞાને પોતે કેટલું મહત્વ આપે છે તે મજૂરોને ખતાવવાનો અને તેમ કરી તેમને ટકાવી રાખવાનો જ છે.

ધણાક મીલમાલેકો ગાંધીજીને કહેતા હતા કે: ‘આ વખતે તમારો ખાતર અમે મજૂરોને ૩૫ ટકા આપીએ?’ ગાંધીજી ચોખ્ખી ના પાડીને કહેતા કે: ‘મારી દયાની ખાતર નહિ પણ મજૂરોની પ્રતિજ્ઞાને માન આપીને, તેઓને ન્યાય આપવાની ખાતર ૩૫ ટકા આપો.’ ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞાની ત્રીજી માંઝે તેઓ બોલ્યા હતા: ‘મીલમાલેકોએ આવીને મને કહ્યું કે: “તમારી ખાતર અમે ૩૫ ટકા આપીએ. પણ એમ મારે સારૂ ૩૫ ટકા એ લોકો આપે એ તો મને શમશીરના છાટકા સમુ” લાગે છે. હું એ વિચાર જાણતો હતો પણ હું પ્રતિજ્ઞા નહિ છોડી શક્યો કારણ કે મેં બીજા વિચાર કીધો કે ૧૦૦૦૦ માણસો પડે એટલે ખુદનો ખાદ્ય કહેવાય. મારે સારૂ અતિરૂપ નીચાનેજ છે કે મારી ખાતર તમને ૩૫ ટકા મળે.”

આમ ચર્ચા ચાલતી હતી અને ઉપવાસના દહાડા વધતા જતા હતા. ઉપવાસ ગાંધીજીના શરીરમાં ચિચિલતા ઉત્પન્ન કરવાને બદલે, જાણે તેમની સ્ફુર્તિમાં વધારો કરતો હતો. તેમને સમજાવવાના, તેમના ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞા છોડાવવાના અનેક દિશામાંથી પ્રયત્ન ચાલુ જ હતા. અગાઉ કહેવામાં આવ્યું છે કે રા. અંબાલાલભાઈને આ પ્રતિજ્ઞાથી બારે આઘાત પહોંચ્યો હતો એટલે ગાંધીજીને સમજાવવાના તેમના પ્રયત્ન પણ બારે હતા. પોતાના પક્ષ માટેની તેમની મુખ્ય દલીલ એ હતી કે: ‘આવી રીતે વારંવાર મજૂરો મનસ્વી રીતે અમારી સામે થાય અને તેમને બહારથી ઉત્તેજન મળે એ તો સહ્ય થઈ શકે એવું જ નથી. એમ થયા કરે તો મજૂરોમાં discipline જેવી કંઈ ચીજ જ રહે નહિ અને આવી રીતે અમારી અને મજૂરોની તકરાર વખતે દરવખત અમારે ત્રીજીની

મધ્યસ્થી કરવી પડે એ અમને શોભા લાગેલું નથી, એમાં અમારું માન રહેતું નથી. આપ
 જે ભવિષ્યમાં અમારો અને મળુરોનો પ્રશ્ન અમારે મારેજ રાખી, હુમરાને માટે
 તમારા હાથ એ બાબતમાંથી ધોધ નાંખો તો અમે તુરત ૩૫ ટકા આપીએ. ”
 આ માગણી તો બહુ ભારે પડતી માગણી હતી. અન્યાય, અનીતિ અને અત્યાચારને પ્રસંગે
 અંતરની પ્રેરણાથી યુઝનાર ગાંધીજી આમ મળુરોની સેવાનાં દ્વાર સદા માટે બંધ થવા
 દે એ તો બની શકે એમજ નહતું. એટલે સેવાવૃત્તિને સદા શીકે મૂકવાની કબૂલત આપી,
 મળુરો માટે ૩૫ ટકા લેવાની અને ઉપવાસ છોડવાની વાત ન બની. ત્યાર પછી બીજી
 રીતે વાટાઘાટ થવા માંડી. ‘કેમ કરીને મીલમાલેદાનો આગ્રહ પણ સિદ્ધાન્ત તરીકે કબૂલ
 થવોજ જોઈએ, તમારી પ્રતિજ્ઞા છે તેવીજ મીલમાલેદાની પ્રતિજ્ઞા છે’ આ દલીલ રજૂ
 થઈ. ‘હું મારી રૈયતને, ખૂબ કરો નાંખી, તેમની દાદ કદી ન સંભળી, કનડીશ, એવી
 પ્રતિજ્ઞા રાજ કદી કરી શકતો હશે ?’ એમ પ્રતિપ્રશ્નથી માલેદાની દલીલની અયથાર્થતા
 ગાંધીજીએ બતાવી આપી છતાં આ બધી તકરાર દરમિયાન, પોતાના ઉપવાસથી માલિકો
 ઉપર દયાણુ થાય છે એ વાત ગાંધીજીના મનમાંથી નહોતી ખસતી. એટલે માલિકોની
 પ્રતિજ્ઞા જળવવાના મૃત્રિમ ઉપાયો સ્વીકારવા પણ તેઓ તૈયાર થયા. લડતની પહેલાં
 બંને પક્ષ વચ્ચે જે પંચનું નત્વ સ્વીકારાયલું હતું તે પંચનું તત્વ હજી પણ ગાંધીજીને
 તો કબૂલજ નહતું. ‘મળુરોની પ્રતિજ્ઞાનો અક્ષર જળવાય તો પછી પંચ કહે તે મળુરો
 કબૂલ રાખશે’ એમ ગાંધીજીએ સ્વીકારી લીધું. આથી સમાધાનનો મોટો રસ્તો નીકળ્યો.
 પરિણામે મળુરોની પ્રતિજ્ઞા જળવવા પહેલે દિવસે ૩૫ ટકા વધારો, માલિકોની પ્રતિજ્ઞા
 જળવવા બીજે દિવસે ૨૦ ટકા વધારો અને ત્રીજે દિવસે મળુરો અને માલિકોએ ની-
 મેલા પંચ હરાવે તેટલા ટકા વધારો આવી દરખાસ્ત સમાધાનના આધારરૂપે રજૂ થઈ.
 ત્રીજેજ દિવસે પંચ તકરારનો નિવેડો લાવી શકે નહિ, અને અમુક ટકા ચૂકવી
 શકે નહિ માટે તેમને તપાસ કરવા માટે પુરતી સુદત મળવી જોઈએ એમ સ્વીકારાયું
 અને આ સુદત ત્રણ મહિનાની હોંવી જોઈએ એમ પણ બંને પક્ષ વચ્ચે હતું. પંચનો
 હરાવ આવે તે પહેલાં મળુરોને કેટલા ટકા મળે ? આ સવાલનો, નિકાલ બંને પક્ષે
 ધરહોડથી આપ્યો. મળુર પક્ષે ૭૫ ટકા ઓછા કર્યા, માલિક પક્ષે ૭૫ ટકા
 વધાર્યા, અને એ વચગાળાના સમયમાં ૨૭૫ ટકા વધારો મળે એમ હતું. પંચ
 તરીકે, બંને પક્ષને અતુક્રુણ એવા ઓ. આનંદશંકરને કબૂલ રાખવામાં આવ્યા. આ
 તકરારમાં ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞાના દિવસથી સક્રિય રમ લેનાર ઓ. આનંદશંકરને માથે
 આ જવાબદારી વાજખી રીતેજ આવી પડી, અને એમણે પ્રમનન મને એ સ્વીકારી.
 હવે તો કાંઈ કરવાનું બાકીજ નહતું. બીજે દિવસે સવારમાં તો મળુરોને ખબર
 પડી ગઈ હતી કે તકરારનો નિકાલ આવ્યો છે એટલે હળવો જણી શાહપુર દરવાજા
 ઉપરના ઝાડ નીચે આવી બેઠા હતા, અને નિકાલ શી રીતે આવ્યો એ જણવાની આ-
 તુરતાથી રાહ જઈ બેઠા હતા. આજે કમિશનર સાહેબને પણ નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું
 રતું, અને તેમણે તે ખસૂસ કરીને સ્વીકાર્યું હતું. શહેરના બીજાં ઘણાં પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીપુરૂષો
 પણ હાજર હતા. અગીઆર વાગે ગાંધીજીએ આવીને સમાધાનની હકીકત મળુરોને
 સમજાવી. આ સમજૂતી ગાંધીજીના રાખદમાંજ અહીં રજૂ કરીશું. “ જે સમાધાનું હું

તમારી આગળ મૂકવાનો છું તેમાં માત્ર મલ્લુરોની ટેક રહી જાય છે એટલુંજ છે, તેમાં તે સિવાય કંઈજ નથી. શેડીઆઓને મેં મારાથી બને તેટલું કહ્યું, ૩૫ ટકા હમેશને માટે આપવાનું કહ્યું, એ વાત તેઓને બહુ બારે લાગી. હવે એક વાત હું કહી દઉં આપણી માગણી એકપક્ષી હતી. આપણે ઘડત પહેલાં એઓનો પક્ષ જાણવાની માગણી કરી હતી, પણ તેઓએ તે કબૂલ કરી નહતી. હવે શેડીઆઓ પંચની વાતને કબૂલ થાય છે, હું પણ કહું છું કે પંચને આ વાત લલે સોંપાય, પંચની પાસે હું ૩૫ ટકા લઈ શકીશ. ને પંચ કાંઈક ઓછું ઠરાવશે તો હું સ્વીકારી લઉંશ કે આપણે માગવામાં બૂગ કરી છે. શેડીઆઓએ કહ્યું કે જેવી તમારી પ્રતિષ્ઠા છે તેવી અમારી પ્રતિષ્ઠા પણ છે, મેં કહ્યું કે એવી પ્રતિષ્ઠા લેવાનો તમારે અધિકાર નથી. પણ તેઓએ આગ્રહ ધર્યો કે અમારી પ્રતિષ્ઠા પણ સાચી છે. બંનેની પ્રતિષ્ઠા મેં વિચારી. મારા રોને વચ્ચે આડો આવ્યો. હું એમ એ લોકોને નહિ કહી શકું કે હું માગું તેજ આપશો તો હું મારા અપવાસ તોડું; આ તો મારી નામદર્દી કહેવાય. આથી મેં કમ્પ્રોમિસ કે આપણી બંનેની પ્રતિષ્ઠા અભારે રહે અને પછી પંચ ઠરાવે તે ખરું. એટલે આપણી સમાધાની ટૂંકમાં એ કે પહેલે દિવસે આપણી પ્રતિષ્ઠા મુજબ ૩૫ ટકા વધારો મળે, બીજે દિવસે શેડીઆઓની પ્રતિષ્ઠા મુજબ ૨૦ ટકા વધારો મળે, અને ત્રીજે દિવસથી તે પંચ પોતાનો નિવેડો આપે ત્યાં સુધી રહ્યા ટકા અને પછીથી પંચ ૩૫ ટકા ઠરાવે તો શેડીઆઓ આપણને ૭૫ ટકા મજરે આપે અને રહ્યા ટકાથી ઓછા ઠરાવે તો આપણે મજરે આપીએ ” આ શબ્દોને મલ્લુરોએ બારે હર્ષનાદથી વધાવી લીધા પણ તેઓને એટલી હરખતી ખગરજ આપવાની નહતી. બે શીખામણના શબ્દ પણ કહેાના હતા, તે પણ કહી દેવાની ગાંધીજીએ આજ તક સાધી: “ આપણે સાથે મસલત કરી છે તો હવે અમને મળ્યા વિના કસમ નહિ લેશો. જેને અનુભવ નથી, જેણે કંઈ ખેડ્યું નથી, તેને કસમ લેવાનો અધિકાર નથી. મેં ૨૦ વર્ષના અનુભવ બાદ વિચાર્યું કે કસમ લેવાનો અધિકાર મને છે. કસમ લેવાને માટે તમે લાયક નથી બન્યા એમ મેં જોયું છે અને મેટરને ખૂંટ્યા વિના કસમ લેશો માં. કસમ લેવા પડે તો અમારી પાસે આવજો. લેવા પડે તો એમ માનજો જે જેમ આજે તેમ બીજે વખતે પણ અમે તમારે માટે મરવાને તૈયાર થઈશું. પણ તમે અમને સાક્ષી રાખીને જે કસમ લેશો તેને માટેજ અમે તમને મદદ કરશું એમ યાદ રાખજો. ભૂલથી લીંબેલા કસમ તોડી પણ શકાય છે, તમારે તો કસમ કેમ લેવા, ક્યારે લેવા, તે પણ શીખવાનું છે. ” ગીલમાલેડોએ આ સમાધાનીની ખુશાલીમાં મલ્લુરોને મીઠાઈ વહેંચવાની માગણી કરી હતી તે માગણી પણ આનંદની સાથે સ્વીકારવાનો, મલ્લુરોને, આ પછી, આગ્રહ કર્યો હતો. મલ્લુરોએ માગણી પણ હર્ષથી વધાવી લીધી હતી. સમાધાની સૌને કબુલ છે એમ જાનાવવાને પણ મલ્લુરોના જૂદા જૂદા વિભાગમાંથી અગ્રણીઓ જહાર પડ્યા હતા અને ટૂંકા મમયોચિત ભાષણથી તેઓએ પોતાનો હર્ષ અને ઉપકાર દર્શાવ્યો હતો. આ પછી મલ્લુરો અને રેલીઓના આગ્રહથી ગાંધીજીએ ત્યાંજ પોતાનો ઉપવાસ તોડ્યો હતો. ઉત્તર વિભાગના કમિશનર સાહેબ મી. પ્રેટ પણ આ પ્રસંગે પોતાનો હર્ષ દાખી શક્યા નહતા અને તેમણે પણ એક ટૂંકું બંને પક્ષને અભિનંદન આપનારું ભાષણ કર્યું હતું. “ તમારી વચ્ચે સમાધાન થાય છે તેથી મને બહુ આનંદ થાય છે; મને સંપૂર્ણ ખાતરી

છે કે ત્યાં સુધી તમે ગાંધી સાહેબની સલાહ લેશો અને કહેલું કરશો ત્યાં સુધી તમારું બહુ યશો અને તમને ન્યાય મળશે. તમારે યાદીમાં રાખવાનું છે કે તમારે માટે ગાંધી સાહેબે તથા તેમના મદદગાર બાનુઓ અને ગૃહસ્થોએ ખૂબ દુઃખ વેઠ્યું છે, તરફી લીધી છે, તમારા ઉપર પ્રેમ અને દયા ખતાવ્યાં છે. એ તમે હમેશાં યાદીમાં રાખશો. ”*

એજ દિવસે સાંજે રા. અંબાલાલભાઈના જંગલાના વિશાળ આંગણમાં બંધા મજુરો ભેગા થયા હતા અને મીલમાલેકાએ તેમને મીઠાઈ વહેંચી હતી. આ પ્રસંગે ગાંધીજીએ અને રા. અંબાલાલભાઈએ જે ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા તે મીલમાલેકા અને મજુરો વચ્ચેની આ લડત ફેટલી સીધી ચાલી હતી, અને અંતે ફેટલી મીઠાઈથી બન્ને પક્ષ વચ્ચે સમાધાન થયું હતું તે સંપૂર્ણ રીતે ખતાવી આપે છે. રા. અંબાલાલનાં એ બે વાક્યો ખમ થશે, “આજે ૨૨ દિવસે સાળખાતાં ખોલવાનો અને મજુરોએ કામપર હાજર થવાનો જે નિશ્ચય થયો છે તેથી મને બહુ આનંદ થાય છે. હું વધારે કહેવા માંગતો નથી, પણ એટલું તો દહી જ લઈશ કે ધારીગરો ગાંધી સાહેબને પૂજ્ય ગણે છે, તો મીલમાલેકા પણ તેમને કંઈ ઓછા પૂજ્ય નથી ગણતા, ઉલટા વધારે પૂજ્ય ગણે છે. આપણી એક ખીજ વચ્ચેની પ્રીતિ હમેશ રહેશે એમ ઇચ્છું છું.”

ગાંધીજીના ઉદ્ગારો પણ અહીં ટાંકવા જેવા છે: “મને લાગે છે કે જેમ જેમ દિવસો જતા જશે તેમ તેમ અમદાવાદને તો શું પણ હિંદુસ્તાનને આ ૨૨ દિવસની લડતને સારૂ મગરૂરી થશે અને હિંદુસ્તાન એમ માનશે કે ત્યાં આ પ્રકારે લડન ચાલી શકે છે ત્યાં આપણે બહુ આશા રાખી શકીએ છીએ. આ લડત બિયડુલ વૈરભાવ વિના ચાલી છે. મેં તો આવી લડત હજુ સુધી અનુભવી નથી. મેં ઘણી લડત પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે અનુભવી છે, પણ એક એવી નથી જેમ ત્યાં વૈરભાવ કે ખટાકા આટલે ઓછે અંશે હોય. જે શાંતિ લડતની દરમિયાન હતી તેજ શાંતિ હમેશને માટે રાખશો એવી મને આશા છે.” અને ચાલી જ ખાતર, લોકઆઉટ દરમિયાનનો પગાર મીલમાલેકા આપે એ સમાધાનીની એક સરત હોવી જોઈએ એવો કેટલાક મજુરોનો આગ્રહ ગાંધીજીએ તક્ષણે જ દાખી દીધો હતો. સમાધાની સંબંધી પત્રિકામાં તો આગ્રહને જ નહિ, પણ એ વિચારને ગાંધીજીએ તુરંત ગણી કાઢ્યો છે: “લોક-આઉટનો પગાર માગવો એ માલિકોનાં પૈસાથી લડત લડવા જેવું છે, એવો વિચાર મજુરોને સરમાવનારો છે. લડવાના પોતાના બળ ઉપરજ લડી શકે. વળી મજુરોને માલિકોએ પગાર ચુકવી દીધો. હવે તો મજુરો નવી નોકરી શરૂ કરે છે એમ પણ દહી ચડાય એટલે બધું વિચારતાં મજુરોએ લોક-આઉટ દરમિયાનનો પગાર લેવાનો વિચાર માંડી વાળવો જોઈએ.”

તે સંજ્ઞાના બાપણમાંના કેટલાક ઉદ્ગારો તો મીલ માલિકોના હૃદયને હલાવે એવા

*અહિં બહુ જ નોંધવું કે જેણે સત્યાગ્રહની લડત ન્યારે પૂર રસાકસીએ ચડી હતી ત્યારે રોપને વશ થઈને આ જ કમિશનર સાહેબે આ ઉદ્ગારોને અણબાળતા કાઢ્યા હતા. પણ તેનો સુદર જવાબ ગાંધીજી આપી ચૂક્યા છે. એટલે અહીં તેમા હમેશવાની જરૂર નથી એ એટલું સિદ્ધ કરે છે કે સારામા સારા અમલદારો પણ ઈન્જનના બલસરેલા લાનખા વિરેક છોડી દેતા અચકાતા નથી.

✽ મીલો ખુલ્યા પછી આ પગાર સંબંધે કેટલીક છુટકાના વચ્ચે થઈ હતી તેને મટે મજુરો નેટલા જવાબદાર હતા તેટલાજ મીલમાલેકા જવાબદાર હતા.

અને તેમની સ્મૃતિમાંથી કદી ન ખસે એવા હતા: “હું તમારા તરફથી (મજુરો તરફથી) શેડીઆઓની માફી માગું છું. મેં એઓને બહુ દુઃખ આપ્યું છે. મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી તે તમારા માટે હતી પણ દુનિયામાં હમેશા દરેક વસ્તુને બે પક્ષ રહેલ છે, તેમ મારી પ્રતિજ્ઞાની અસર તેમના ઉપર પણ થઈ છે. હું દીન વચ્ચે તેમની માફી માગું છું. હું જેટલો મજુરોનો સેવક છું તેટલોજ તમારો (શેડીઆઓનો) સેવક છું. મારી એટલી જ માગણી છે કે મારી સેવકાઈ તમે બરોબર વાપરજો. ”

બીજે દિવસે ગાંધીજીની પ્રત્યે અને તેમની સાથે આ લડતમાં ભાગ લેનાર બાઈ બહેનો પ્રત્યે પોતાની કૃતજ્ઞતા બતાવવા સારૂ મજુરોએ જે હર્ષસંમિલનો કર્યા હતાં અને હર્ષયાત્રા કાઢી હતી તેનું અત્રે સૂચન માત્રજ શક્ય છે. આવાં દરેકો અમદાવાદ શહેરમાં અગાઉ ભાગ્યેજ થયા હશે, એમ તે જોનારો સાક્ષી પૂરે છે.

(લડત પહેલાં લેવાયલા ગાંધીજીના અનુચિત વ્રત સંબંધે અને લડત પછી થયેલી સમાધાની સંબંધે અનેક ટીકા થઈ છે. એ ટીકાના ઔચિત્ય-અનૌચિત્યમાં ઉતરવાનો અહીં ધરિદ્ર નથી. ગાંધીજીએ પોતે એ બંને બાબત પોતાના આત્માની કેવી આકરી પરીક્ષા કોષી છે તે આ ટીકા કરનારાઓને જણાવી લેવું અરથાને નહિ ગણાય સમાધાનીને આગલે દિવસે સમાધાનીની શરતો સંબંધે રા. અંબાલાલભાઈને પત્ર લખતાં એઓએ જણાવ્યું હતું: “ મને જમાડવાની ઇચ્છા કરતાં આપની ન્યાયવૃત્તિને વધારે ગાન આપજો. મારો ઉપવાસ મને અત્યાનંદ આપે છે, એટલે રોટ્લીઓએ દુઃખ ભોગવવાનું કારણ નથી મજુરોને ન્યાયથી મળશે તે વધારે પચાળ-વધારે નબરો. સાધારણ મનુષ્યોને ચોખવટ વધારે સ્વિકર હોય છે. ૩૫ ટકા, ૨૦ ટકા અને પંચ એ મૂર્ખતા, ધર્મ અને ગર્વ સાચવવા આપણે કદી શકીએ, સંખી શકીએ. મજુરો તેને પ્રપંચ માને, કેમકે તેઓ સરળ છે, તેથી મને બીજો કોઈ રસ્તો મળે તો વધારે ઠીક જણાય છે. ઉપર કમ્પૂલ રખાવવા ધારણી તો હું તે કમ્પૂલ રાખીશ પણ ઉતાવળ નહિ કરવા હઉં. પંચ મળીને હમણાજ નિકાલ લાવીએ અને તેજ લાવ જાહેર કરીએ એટલે પહેલે દહાડે ૩૫, બીજે દહાડે ૨૦ અને ત્રીજ દહાડે પંચ ઠરાવે તે. આમાંયે મૂર્ખતા તો છે, પણ ચોખવટ છે. ત્રીજ દહાડાના આંકડા આજથીજ જણાવવા. ”

સમાધાનીને દિવસે સવારે આપેલા બાપજીમાં આ જ બાબત બોલતાં એઓએ કહ્યું હતું: “ હું જે તમારે માટે લાગ્યો છું તે આપણી પ્રતિજ્ઞાનો અક્ષર પાળવા માટે બસ થશે, આત્મા માટે નહિ. આત્માવાળા આપણે હજી નથી એટલે અક્ષરથી જ આપણે સંતોષ પકડવો પડશે. ” પણ આથી વધારે ઉંડા અને આકરા આત્માનિરીક્ષણવાળા ઉદ્ગાર તો હજી બાકી છે. ઉપવાસ સંબંધે કેટલાક ઉદ્ગારો અગાઉ ટાંક્યા આયા છે. તે ઉપરાંત આ ઉદ્ગારો ઉપવાસવ્રત અને સમાધાની એ બંને ઉપર અપરંપાર પ્રકાશ પાડે છે. સમાધાનીના દિવસના પ્રાતઃ કાળે પોતાના આશ્રમવાસીઓ સમક્ષ એ ઉદ્ગાર નીકળ્યા હતા, અને ગાંધીજીની પરવનગીથી, એ અહીં ઉતારવામાં આવે છે: “ આજે દશ વાગ્યા પહેલાં સમાધાન ધર્મ કરીને થઈ જશે એ સમાધાન મારી પ્રમાદરહિત સ્થિતિમાં હું જોઈ રહ્યો છું, અને

જેઉં છું કે હું તે કદી નહિ સ્વીકારું એવું થયું છે. પરંતુ તેમાં મારી ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞાનો દોષ છે. મારી એ પ્રતિજ્ઞામાં ધણા દોષો રહેલા છે. ધણા દોષો એટલે ગુણ થોડા અને દોષ વધારે એમ નહિ. પણ જેમ તે અત્યંત ગુણોથી ભરેલી છે તેમ તેમાં દોષો પણ ધણા છે. મજુરોના સંબંધમાં તે ભારે ગુણોવાળી છે, અને તેના પરિણામ તેજ પ્રમાણે સુંદર આવ્યાં છે. માલિકોના સંબંધમાં તે દોષોવાળી છે, અને તેટલા પુરતું મારે નમતું પડ્યું છે. મીલમાલેકોના ઉપર મારા ઉપવાસનું દબાણ છે તે હું ગમે તેટલી ના પાડું પણ લોકોને લાગ્યા વિના રહેજ નહિ, અને દુનિયા માને પણ નહિ માલિક, આ મારી કનિષ્ઠ દશાને લીધે, સ્વતંત્ર રહ્યા નથી, અને કોઈ માણસ દબાણની નીચે હોય ત્યારે તેની પાસે કાંઈ લખાવી, લેવું, તેની પાસે કાંઈ શરત કરાવવી કે તેની પાસેથી કાંઈ લેવું એ ન્યાય વિરૂદ્ધ છે. સત્યાગ્રહી કદી તેમ કરે જ નહિ, અને તેથી મારે આ બાબતમાં નમતું મુકવું પડ્યું છે. શરમમાં પડેલા માણસ શું કરી શકે ? હું થોડી થોડી માગણી કરતો ચલો તેમાંથી તેમજ પુરાણી જેટલી સ્વીકારી તેટલીજ મારે લેવી પડી. હું પૂરેપૂરી માગણી કરું તો તેઓ પૂરેપૂરી સ્વીકારે, પરંતુ તેમને આવી સ્થિતિમાં મૂકીને તેમની પાસેથી હું તે ન જ લઈ શકું. એ તો મારે ઉપવાસ તોડી નરકનું લોજન કરવા બરોબર થાય, અને અમૃતનું પણ યથાકાળે લોજન કરનારો હું તે નરકનું લોજન કેમ કરી શકું ? ” આ પછી કાંઈ વધુ ખુલાસાની જરૂર રહે છે ખરી ? કે કાંઈ ટીકાને અવકાશ રહે છે ખરો ? છતાં જેમને ન ખબર હોય તેમની માહિતીની ખાતર કહેવાની જરૂર છે કે પંચ કરાવે તેટલો વધારો સ્વીકારી લેવામાં પ્રતિજ્ઞાનો લેશ માત્ર ત્યાગ ચલો નથી, કારણ સમાધાની પહેલાં, લડત દરમ્યાન પણ, મજુરપક્ષ તરફથી તો પંચની જ માગણી કરવામાં આવી હતી અને તે માગણી સ્વીકારવાને મીલમાલેકોએ તૈયારી બતાવી ન હતી: પંચનું તરવ સ્વીકારાય તો મજુરપક્ષને પોતાનો સ્વતંત્ર આગ્રહ હનોજ નહિ અને મમા-ધાનીમાં પંચનું તરવ મળી રહ્યું *

મીલમાલેકોએ ગાંધીજી માટે દયાથી પ્રેરાઈ ગાંધીજીની માગણી સ્વીકારી અને તેથી મજુરોની લડત રસ વિનાની થઈ ગઈ એમ કહેવું પણ ખડુ બૂલભરેલું છે. સમાધાની પહેલાં મીલમાલેકોએ જે દલીલો કરી છે, અને એ દલીલો કરવામાં જેટલા દફાડા લીધા છે તેજ બતાવે છે કે મીલમાલેકોએ વગર વિચારે કેવળ હિંમત દોલાપણાથીજ મજુર પક્ષની માગણી સ્વીકારી ન હતી. વળી, રા. આંદોલનકરલાઈના સુકાદો આવે તે પહેલાં તો મજુરોને ઘણે ઠેકાણે ઠપ ટકા અને ઘણે ઠેકાણે ડપ થી વધુ ટકા મળતા થઈ ગયા હતા. તે પણ બતાવે છે કે મીલમાલેકોને બહેલા-મોડા, ઓછામાં ઓછા ડપ ટકા વધારો આપ્યોજ છુટકો હતો. મીલમાલેકો તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી કેટલીક પત્રિકાઓમાંની છેદની પત્રિકામાં રા. અંબાલાલસાઈ ઉપર આવેલા મિનિસ ખેસંટનો તાડ (" For India's Sake, try persuade owner's yield and save Gandhi's life. ") ઉપર મીલમાલેકોએ પોતાની ઉદારતાથી ગાંધીજીની જીંદગી બચાવવાનો દાવો કર્યો છે અને

* આ બાબત ઉપર પત્રિકામાં સરસ રીતે જણાવવામાં આવી છે. જોકે મજુરોની કષ્ટ સમીપ ડપ ટકા વધારો કે પચના તરવને સ્વીકાર, એમ બે વાદો હતાં એ માનવું તો જરા ઠણ છે.

વિષે શું કહેવું ? એ પત્રિકા અને મજૂરપક્ષની છેલ્લી પત્રિકા સાથે ત્રીજી વારી જોવાની વાતોને લાઘામણુ છે. ભાગ્યેજ કાંઈને ખબર હતો કે એજ દિવસે ગાંધીજીને જે અતેદ તારો મળ્યા હતા તેમાં મીલ ફેરીંગ નામની એક ઈનીશ સાધ્વી તરફથી આવેો પત્રુ એક તાર આવેો હતો: 'Greater love knoweth no man than that he layeth down his life for the sake of his fellowmen.'

આટલા ઇતિહાસ પછી વિશેષ લખવાનું નથી રહેતું. મજૂરપક્ષ અને મીલમાલેકોના પક્ષ તરફથી ચુંટાયલા પંચ ઝા. આર્નલ્ડશ્વરને બંને પક્ષ તરફથી રજુ કરવામાં આવેલી હકીકત ગયા અંકમાં અક્ષરશઃ છાપવામાં આપી છે, અને પંચ સાહેબના નિવેડો પણ એજ અંકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે એટલે તેનો અહીં પુનરુલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી. મજૂરપક્ષની એક હકીકતનો ઉત્તર આપવાની મીલમાલેકપક્ષે જરૂર જોઈ નથી એટલુ જ નહિ પણ ઉલોગના એ ખોટા પક્ષો વચ્ચે જે સંબંધ છે તથા હોવો જોઈએ તે વિષે કેટલાક સંકુચિત વિચારો રજુ કર્યા છે. નવાઈ નથી કે પંચ સાહેબને એમાંથી પોતાને જે જોઈતુ હતું તે કાંઈ ન મળ્યુ એટલે અને પ્રથમના કરતાં બમણા ત્રમણા તકા દરના મીલમાલેકો ફરજ પડે તો મજૂરોને ચાકે તેટલા ટકા વચારો આપી શકે છે એમ યોને પ્રત્યક્ષ જોયુ એટલે, તેમણે બપ્તલ્લાડ ન્યાય આપી દીધો કે " મીલમાલેકોએ કારી-ગરોને તકરારને લગતા આક્રીના વખતના પગારમાં ૮૫ ટકા વધારો આપવો-એટલે કે ૨૭૫ ટકા આપતા આક્રી રહેલી રકમ તેઓએ કારીગરોને આપતી." આથી જે નિશ્ચયથી ગાંધીજીએ મજૂરોને કહેલું કે: ' પંચ પાસેથી પણ આપણે ૩૫ ટકા લઈ શકીશું ' એ શબ્દો અક્ષરે અક્ષર સાચા પડ્યા છે.

ગાંધીજીને પુણ્ય પ્રનાયે અમદાવાદ અને અમદાવાદને નિમિત્તે હિંદુસ્તાને, આ સીધી, સુદર નિર્દોષ લડતનો દહાવો લીધો. અગાઉ ધણીએ વાર હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં મીલમાલેકો અને મીલમજૂરો વચ્ચે લડતો ચાલુ છે, પણ તેમાંની એકે આ લડતની માફક સ્વચ્છ સાધનોથી, ધનના નહિ, પણ કેવળ સંકેપના બળે, અને સંપૂર્ણ મીલમજૂરો, ચાલી નથી; કોઈ પણ લડતનું પરિણામ આ લડતના પરિણામ જેટલું બનને પક્ષને હિનકર અને ઉન્નતિકર આવ્યુ નથી; અને આ લડતથી ભવિષ્યમાં કાંઈ પણ સંઘટ્ટ ઉત્પન્ન થવાનો અથવા તેથી કાંઈ પણ ગંભીર પરિણામ ઉત્પન્ન થવાનો એટલો બધો જોઈએ સંભવ રહ્યો છે કે તેની આજે કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે.

નોંધ.

દિલ્હીની કોંગ્રેસ આપણી રાજકીય તવારિખમાં બે રીતે પંકાશે. (૧) મુબાઇમાં મળેલી ખાસ બેઠકથી આગળ વધીને તેણે બધા પ્રતિ માટે સંપૂર્ણ પ્રતિક સ્વરાજ્યની માગણી કરી અને (૨) અત્યાર સુધીમાં દેશમાં બે મુખ્ય રાજકીય પક્ષ હતા તેના હવે ત્રણ થયા.

કોંગ્રેસના પ્રમુખ પૂજ્ય પંડિત માલવિયાજીએ પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે મુબાઇમાં કોંગ્રેસની ખાસ બેઠક મળી ત્યાર પછી કેટલાક પ્રાંતની ધારાસભાના બિન અમલદાર સભાસદોએ તેમજ જાહેર મંડળોએ પોતપોતાને માટે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની-અર્થાત્ ખાતાં પહેલેથીજ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સોંપી દેવાની માગણી કરી હતી તેથી કોંગ્રેસે એ વિચારવાનું છે કે મુબાઇના ઠરાવથી આગળ વધીને હવે બધા પ્રતિ માટે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની માગણી કરવી કે નહિ? આ વિષે સબજેક્ટસ કમિટીમાં ખૂબ ચર્ચા થયા પછી જે ઠરાવ ઘડાયો અને કોંગ્રેસ સમક્ષ રજુ કરવામાં આવ્યો તેમાં મુબાઇની બેઠકમાં પસાર થયેલા ઠરાવને સંમતિ આપીને એટલેા ઉમેરો કરવામાં આવ્યો કે પ્રાંતોમાં પહેલેથી જ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય સ્થાપવું જોઈએ. આ ઠરાવને અનુમોદન અપાયા પછી નામદાર શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ એવા મુદ્દાનો સુધારો રજુ કર્યો કે (૧) તેમાંથી પ્રાંતો સંબંધી વધારાની કલમ કાઢી નાંખવી (૨) સુધારાની યોજના નિરાશાજનક અને અસંતોષકારક છે, એ મુજબ ઠરાવનાં શબ્દો બાતલ કરવા અને (૩) હિન્દમાં સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્ર ૧૫ વર્ષમાં સ્થાપવાની મુજબ કલમ પણ રદ કરવી. (ખીજા અને ત્રીજા મુદ્દા વિષે આજળના અંકમાં ચર્ચા કરી છે.) આમાં કંઈ આશ્ચર્યકારક નહતું કારણ કે શાસ્ત્રી મોડરેટ પક્ષના પ્રતિનિધિ તરીકેજ કોંગ્રેસમાં આવ્યા હતા. પણ મીસીમ બેસંટ, મી. સી. પી. રામસ્વામી આયર અને તેમના કેટલાક અંગત અનુયાયીઓએ મી. શાસ્ત્રીના સુધારાના પહેલા મુદ્દાને-પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય ન સ્થાપવાનાં મતને ટેકા આપ્યો એથી રાષ્ટ્રીય પક્ષ બે ભાગમાં વહેંચાયો છે. એટલે મોડરેટ પક્ષને ગણતાં કુલ બેના ત્રણ પક્ષ થયા છે, એ જોઈને સૌને ખેદ અને આશ્ચર્ય થયું છે. હવે પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માગવાની દલીલ સ્પષ્ટ છે. જો બંગાલ, મદ્રાસ, મુબાઇ વગેરે ધણા પ્રાંતોના પ્રતિનિધિ રૂપ આગેવાનો અને મંડળો પોતાના પ્રાંત માટે સંપૂર્ણ સ્વરાજ માગે-કોંગ્રેસે સરકારને હસ્તક રાખવાના ઠરાવેલાં પોલિસ, ન્યાય વગેરે ખાતાં પણ પ્રજાને પહેલેથીજ સોંપી દેવાની માગણી કરે ત્યારે કોંગ્રેસના ઠરાવમાં પ્રજામતને અનુસરી સુધારો કરવો પડે એ સ્પષ્ટ છે. આ રહ્યો મુખ્ય ચાર દલીલો રજુ કરવામાં આવી છે. પ્રથમ તો તા. ૨૦ મી ઓગસ્ટના જાહેરનામામાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની કમવાર સિદ્ધિ કરવાનું જણાવ્યું છે, તેનું આ માગણીથી ઉલ્લંઘન થાય છે. આનો રદીઓ પણ અપ્રયોજ્ય છે. આ જાહેરનામાનો શબ્દશબ્દ કોંગ્રેસે પ્રજાને બંધનકારક ગણ્યો નથી-માત્ર મોડરેટોએજ એમ માન્યું છે. અને સ્વરાજ્યની પૂર્ણ કલા કમવાર ખીલે એમ માનીએ તેથી આ માગણીને બાધ આવતો નથી. કારણ

* તે ઠરાવમાં પોલિસ, કાયદો અને ન્યાય સિવાયનાં તમામ ખાતાં પ્રજાને સોંપવાની માગણી હતી.

કે અમારા મત પ્રમાણે “કમવાર સિદ્ધિ”—એ શબ્દો પ્રાતિક રાજ્યતંત્રને નહિ પણ આખા હિન્દી રાજ્યધારણને લાગુ પડે છે, અને તેથી પહેલે પગલે પ્રતિભા સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માગવું અને તેની સાથે હિન્દી રાજ્યતંત્રમાં સ્વરાજ્યનો અંશ માગવો અને બીજે પગલે સંપૂર્ણ હિન્દી સ્વરાજ્ય માગવું એમાં કમવાર સિદ્ધિના સિદ્ધાંતનો ભંગ થતો નથી. બીજી વિરૂદ્ધ દલીલ એવી છે કે સંપૂર્ણ પ્રાતિક સ્વરાજ્ય માગવામાં કોંગ્રેસનીગતી યોજનાના મૂળ તત્વનો નાશ થાય છે; કારણકે તે યોજનામાં પણ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય નહિ પણ તેનો પહેલો હપ્તોજ માગેલો છે. આનો જવાબ પણ ઉપર પ્રમાણેજ આપી શકાય. જેમને એવો રહેજ પણ સંશય હોય કે મુંબઈની બેઠકમાં હિન્દી રાજ્યતંત્રમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માંગવામાં આવ્યું છે, તેમણે યાદ રાખવાની જરૂર છે કે દેશની મુલેદશાંતિ અને રક્ષણ સંબંધી સંપૂર્ણ સત્તા સરકારને આપવાનું કોંગ્રેસે ઠરાવ્યું છે. આમાં રક્ષણનો સવાલ સામ્રાજ્યની રાજનીતિનો મજબૂતમાં આવે; પણ જો કોંગ્રેસના ઠરાવ મુજબ પણ દેશની આંતરિક રાજનીતિ પરત્વે વિશાળ સત્તા બિનજવાબદાર સરકારને સોંપવાની હોય અને તે રાજનીતિના કારણસર પ્રમુખીય ધારાસભામાં ખમાર થતા કાંઈ પણ વિષય સંબંધી કાયદામાં અને સુધારામાં રદ કરવાની સત્તા તે સરકારને હસ્તક હોય તેમજ કારોબારી મંડળના સભામંદો ધારાસભાના મત પ્રમાણે આવજા કરે એમ ન હોય ત્યાં સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્રની સ્થાપના કેવી રીતે મનાય એ સમજાવું નથી. ત્રીજી એ દલીલ મોસીમ બેસ્ટે રજૂ કરી હતી કે મુંબઈનો ઠરાવ એ રાષ્ટ્રીય અને મોડરેટ પક્ષના સમાધાન રૂપ છે અને તેથી એ ઠરાવથી જરા પણ આગળ વધવું એ સમાધાનનો ભંગ કહેવાય, આના જવાબમાં કોંગ્રેસમાં એક પત્રી એક વક્તાએ પૂછ્યું હતું કે જાણુ તરફથી સમાધાન કરનાર કણુ હતું અને તેમને હમેશને માટે બાંધવાનો શો અધિકાર હતો ? વળી મી. રામો, અને મી. મોરિંદ રાધવ આપર જેવા મોડરેટ પક્ષના આગેવાનોએ પણ આ સમાધાનની દલીલનો ચોખ્ખો નકાર કર્યો હતો અને પત્રીથી મીમીમ બેસ્ટે મોતેજ ઉપરનો બે દલીલોનો આધાર લીધો છે એટલે આ વિષે વધારે લખવાની જરૂર નથી.

ચોથી અને અમારા મત પ્રમાણે વધારેમાં વધારે વજનવાળી દલીલ એ હતી કે દેખીતી રીતે બધા પ્રાંતોની રાજકીય જૂમિકા અને તેમના પ્રતિનિધિઓની માગણી એક સરખી નથી એમ છતાં સર્વેને માટે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની માગણી કરવામાં આપણી મહેચ્છા પરિસ્થિતિની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. આડકતરી રીતે કોંગ્રેસે પણ આ વાત કહીવ કરી છે કારણ કે પંજાબને મુઝાફ, મદ્રાસ બંગાલ અને સંયુક્ત પ્રાંતની પાવરી પર મૂકવાની માગણી કરતાં આ ચાર જ પ્રાંતને ગણાવ્યું છે અને બીજા વિસરીયા છે; જો દાખલો બેદ ગણુમાં આવે તો કનિ પંજાબને બીજા તમામ પ્રાંતના સરખા ગણવાની અથવા મુંબઈ મદ્રાસ જેવા આગળ વધેલા ગણાતા પ્રાંતની સાથે આસામ કે બ્રહ્મદેશને ગણાવવામાં આવત. આગ નથી કરવામાં આવતું એ પુરતાર કરે છે કે પ્રાંતોની ચઢતી ઉતરતી પંક્તિનો ખ્યાલ કોંગ્રેસથી વિસરાયો નથી. બીજી પાસ મુઝાફ મદ્રાસ અને બંગાળની બધી પક્ષનાં મંડળાએ અને રાજ પુરૂષોએ જેમ લગભગ એક અવાજે સંપૂર્ણ પ્રાતિક સ્વરાજ્યની માગણી કરી છે તેમ સંયુક્ત અને અમ્ય પ્રાંતમાં પણ ઘઈ નથી તે

કેમિએ આ સંબંધમાં જે દરાવ પસાર કર્યો છે અને પંડિત માલવીઆજીએ તે પોતાના ભાષણમાં જે કહ્યું છે તે અમને ધન્યજ્ઞ અસંગદ્ધ અને કેવળ શાબ્દિક લાગે ખરેખર આખી દુનીઆમાં દુનીઆની જીલ્લે-ચેડેનો શબ્દ વાપરવામાંજ કેમિસને બહો પડ્યો હોય એમ લાગે છે. દાખલા તરીકે મેસેપોટેમીઆના સંબંધમાં આત્મનિર્ણયનો અર્થ થાય તે આપણે જોઈએ. પ્રથમ તો તે દેશના જે જુદા જુદા પક્ષમાં લોકો વચાવલા હોય તેના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ બોલાવવામાં આવે અને તેને પુછવા આવે કે તેઓ તુર્કીના અમલ નીચે રહેવા માંગે છે કે અંગ્રેજીના કે સ્વતંત્રપણે ? કે કેમિસના પ્રશ્નને જણાવ્યું છે કે આ સવાલ આપણે માટે ઉપજાય નથી કારણ આપણે બ્રિટિશ રાજતંત્રમાં રહીને સ્વરાજ્ય લોગવવા ઇચ્છીએ છીએ. તો પછી જે દક્ષિણ આફ્રિકાના જુદા જુદા પક્ષની સંયુક્ત પરિષદને તેના બંધારણનો ખરડો ધડવા કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું અને પછી તે દેશની પાર્લામેન્ટમાં તે વિષે જે રૂપમ બ્રિટિશ ખરડો પસાર થયો તેજ રૂપમાં પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવામાં આવ્યે હતો, તેમ મેસેપોટેમીઆની પ્રતિનિધિરૂપ પરિષદ તે દેશને માટે જ બંધારણ ધડે તેજ આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંત અનુસાર અમલમાં મુકવું જોઈએ. જે આ સિદ્ધાંત હિંદુસ્તાનને લાગુ પાડવાનો હોય તો કાંતો કેમિસ લીગની જે યોજના હિંદના પ્રધિનિધિ રૂપ મંડળાએ ધડી હતી તે અમલમાં મૂકવી જોઈએ અથવા એથી પણ વધારે બાબતો તો એ ગણાય કે હાલ હિંદમાં જે જુદા જુદા રાજકીય પક્ષો પ્રવર્તે છે તેમના પ્રમાણસર પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ બોલાવવામાં આવે અને તેનેજ હાલ તરત હિંદને માટે જોઈતા બંધારણનો ખરડો ધડવાનું કામ સોંપવામાં આવે અને તેને પાર્લામેન્ટ મંજૂર રાખીને અમલમાં મુકે. આમ આત્મનિર્ણયના નિદાંતનો અમલ કરતાં મોન્ટે-ગ્યુ-એન્સફર્ડની યોજના તો પૂરેપૂરી ઉડીજ નય અને સંભવ છે કે મેસેપોટેમીઆ અને જર્મન પૂર્વ આફ્રિકાના જગલો લોકોને પણ સ્વરાજ્ય આપવાનું નહીં થયું લાગે છે તો આપણે પણ એવાજ સ્વરાજ્યની માગણી કરીએ. આત્મનિર્ણયના વિચારનો હિંદમાં પ્રચાર થયા પછી અને કેમિસમાં તેની ચર્ચા થયા પછી સુધારાની સરકારી યોજનાને જુની પુરણી ગણી બાબતે મુખી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની માગણી કરનાર પક્ષ હજી સુધી ઉત્પન્ન થયો નથી એ નવાઈની વાત છે અને એટલીજ નવાઈની બીના એ-છે કે સુધારાની યોજનામાં થોડા ઘણા ફેરફારજ માગનાર કેમિસે આત્મનિર્ણયના શબ્દનો નકામો ઉપયોગ કર્યો છે. આ વિશે વિચાર કરતાં, એટલુંજ લાગે છે કે આપણી રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં જેમ થોડે અચૂક ઘણે અંશે વિચારના ઉડા ભેદ સિવાય રાગદ્વેષથી પક્ષભેદ થાય છે તેમ જગતની જીને ચડેલા ગ્રામ્યોના ઉપયોગમાં અને, ઉંચી બાવનાઓના પ્રયોગોમાં આપણી સમવિષમ સ્થિતિની મર્યાદાઓ વિમરાય છે.

સુધારો—પાન ૩૭૯ માં “સ્વતંત્ર જાહેરજીવન” એ શીર્ષકને બદલે “જનસતત્વ જાહેરજીવન” એમ સુધારીને વાંચવા વિનંતિ છે.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૪ થું.]

જાન્યુઆરી, ૧૯૧૯.

[અંક ૭.

૧.

[જસેપ મેઝિનિ.

ઇટલિમાં ઑસ્ટ્રિયાનું આધિપત્ય.

પાશ્ચાત્ય યુરોપનો ઇતિહાસ કુદરતી રીતે જે મદાન અને યોજન અંકાયલી રિસા-
યનમાં ભંગાઇ જાય છે તેમાંથી દરેક રિયાસતમાં એવી કોઇ આગળ પડતી ભાવના, એવો
કોઇ માર્ગદર્શક મિદાન્ત રાજ્યપતિનિજો કોઈ આગળ પડતો સિદ્ધાન્ત કે એવી કોઇ સર્વ
શક્તિમાન સંસ્થા શોધવાનું અર્થક નથી, કે જે જમાનાને ઓળખાવનારી આસિયત પૂરી
પાડે, અને જેના મંબધમાં અમુક બનાવો ઘણી સગવડભરી રીતે ખ્યાનમાં લઇ શકાય.
આ આગળ પડતો સિદ્ધાન્ત કે આગળ પડતી સંસ્થા હરદંમેશ ખ્યાનમાં રાખ્યાથી અમુક
રિયાસતના છટા છરાયા તથા દેખીતી રીતે પરચુરણ બનાવોમાં કોઇકવાર જે નિશ્ચલતાની
અને મયોગની ખામી હોય તેમ લાગે છે તે નિશ્ચલતા અને સંયોગ એ રિયાસતનાં એ
બનાવોમાં મુંઘાવવાં જેવાને કોઇપણ અભ્યાસી શક્તિમ ન થાય છે. આ પદ્ધતિને અનુસર્યાથી
ઘણો લાભ થાય છે. એ મમયની વધુ વિસ્તૃત અને ઉપયોગી હીનચાલો તરફ અભ્યાસીનું
ધ્યાન દોરાય છે. એટલુંજ નહીં પણ અમુક બનાવો પોતાના ખરેખરા સ્વરૂપમાં ખડા
થાય છે. રોમના પ્રાચીનતર સામ્રાજ્યની પડતી પછીની સદીઓમાં યુરોપની રાજનીતિ
ઉપર ખનિષ કેદાલિક ધર્મને માનનારા લોકોની હકુમત ચાલતી હતી. ન્યારે રોમનો ટયુ-
રોનની સંસ્થાઓના પ્રસાંગમાંથી ઉત્પન્ન થયથી, જાગીર-પદ્ધતિને નામે ઓળખાતી સર્વ-
ગ્રાહી સંસ્થા તજે લોકોનું સામાજિક જીવન ઘણું હતું. જેમ જેમ આપણે મધ્યયુગના
અન્ત સુધી પહોંચીએ છીએ, તેમ તેમ આપણે હજી પણ આ મદાન મધ્યકાલિક સંસ્થાઓ
સમક્ષ, હજી પણ આ મદાન મધ્યકાલિક સંસ્થાઓની ધણે અંશે હકુમતી અમર તજે
આવી રહીએ છીએ; પરંતુ હવે તેઓ સર્વોપરિ સત્તા ભોગવતી રહી નથી. તેમની પરાક્રાહ
પસાર થઇ ગઇ છે; તેમની હકુમતી અસર ખવાઇ ગઈ છે; નવીન બળો પોતાનો રસ્તો
ઠાઠીને ગોખરે આવે છે. પરંતુ તેમની પડતી યાય છે, તો પણ તેઓ ધરી રૂપે છે, આ
ધરીની આમપાસ પાશ્ચાત્ય યુરોપની રાજનીતિ અને તેનું સામાજિક જીવન ચક્રર ફર્યા કરે
છે. તેમ છતાં પદ્ધતી સદીના અન્તમાં ખ્રિસ્તી સમ્રાજ અને સામ્રાજ્ય એ બન્નેનું જેવકું
અંકપ ચોક્કસ રીતે ભાંગી પડ્યું, અને તેના ખંડિયેરમાંથી સમ્રાટ તરફ કંઈ પણ વફાદારી

ન સ્વીકારનારી, અને ધર્મગુરૂ પોપને માટે નહિ જેવી વફાદારી ધરાવનારી સ્વતંત્ર અને વધુ ઓછી ઘટ્ટ પ્રજાઓ પહાર નીકળી આવી. આ વિકાસ પૂરેપૂરા સાધવા માટે બે બાબતો જરૂરની હતી: મોટા જગીરદાર ગુલામોની ફાટ પાડનારી સત્તાનો નાશ, અને રાષ્ટ્રીય એકરાજ્યસત્તાનું એકીકરણ.

મારે કહેવાની જરૂર નથી કે રાષ્ટ્રીય ઐક્ય સાધવામાં કેટલાંક રાષ્ટ્રો બીજાં રાષ્ટ્રો કરતાં ઘણાં આગળ વધી ગયાં હતાં. દાખલા તરીકે, ઇંગ્લાંડે છેક તેરમી સદીમાં પોતાના રાષ્ટ્રીય ઐક્યની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી; ફ્રાન્સે અદે સ્પેઇને સોળમી સદી સુધી તે પ્રાપ્ત કરી ન હતી; જ્યારે જર્મની અતે ઇર્ટલ જેવાં બીજાં રાષ્ટ્રોએ માત્ર છેલ્લાં થોડાં વર્ષ દરમ્યાન એજ લક્ષ્ય સાધ્યું છે. આમ છતાં, સામાન્ય રીતે કહીએ તો, પાશ્ચાત્ય યુરોપની રાષ્ટ્રીય એકરાજ્યમત્તાઓ સત્તરમી સદીની આખરે પોતાની પરાક્રમતાએ પહોંચી હતી. એજ વખતે યોદમા ટ્યુઇએ લગભગ શબ્દ્દશ: સસ કહ્યું હતું.

ફ્રાન્સની બાબતમાં જે વ્યાજબી હતું તે એથી ઓછા પ્રમાણમાં બીજાં યુરોપીય રાષ્ટ્રોની બાબતમાં પણ વ્યાજબી હતું. એક રાજ્યમત્તા રાષ્ટ્રની બીજી બધી સત્તાઓને ઓદિયાં કરી જતી. સામાન્ય લોકોની પ્રવૃત્ત સદાયથી કે નિવૃત્ત સમ્મતિથી મોટા ગુલામોની ચડતી છેકજ પડી લાગી હતી; અને ઉમંગવોની સત્તાને ઓદિયાં ટીધા પછી, સમ્રાટ ઈંઈ પણ સુરેક્ષી અતુલબા વિના, ત્રીજી જગીરના નળગા પ્રતિરોધને શમાવી શકેતો. પ્રતિનિધિત્વ ભોગવતી મંર્યાઓ કાંતો, જેમ સ્પેઇનમાં બન્યું તેમ, પોતાની જીવ શક્તિ ઓછ બેઠી, અથવા તો, જેમ ફ્રાન્સમાં બન્યું તેમ, પૂરેપૂરી નષ્ટ થઈ ગઈ અર્થાત્ જેને ધણીજ યોગ્ય રીતે અરાઝમી સદીનું “ કાર્યદક્ષ સ્વાધીનત્વ ” કહેવામાં આવે છે તેને માટે યુરોપ તૈયાર હતો; અને જ્યારે પ્રશિયાના ફ્રેડરિક જેવા, ઑસ્ટ્રિયાના બીજા ઍનસફ જેવા, અથવા સ્પેઇનના ત્રીજા ચાર્લ્સ જેવા રાજાઓ પોતાના દેશમાં પોતાની પ્રજાને પિતૃત્વ કુલ અપભ્રાંતનાં સુખ બક્ષવામાં રોકાયા હતા, ત્યારે તેમનાં વિવિધ રાષ્ટ્રોના અંતર્રાષ્ટ્રીય સંબંધના માર્ગદર્શક સિદ્ધાન્તની વ્યાખ્યા આપતી એ શક્ય છે? મને તો છે કે એ શક્ય છે. સાધારણ રીતે કહીએ તો, આ રિયાસત દરમ્યાન મહાદ્રોણીય રાજ્યતાની ઉપર બે બાગ સત્તા ભોગવતાં હતાં: સમતોલ સત્તાનો સિદ્ધાન્ત, અને વ્યક્તિગત રાજાઓનાં વાંશિઙ્ગ હિત. પરંતુ અરાઝમી સદીની આખરે જે મોટી સામાજિક અને માનસિક ઉચ્ચ પાથલ થઈ તેનાથી-જે ઉચ્ચપાથલ ફ્રાન્સમાં ધણીજ અસરકારક રીતે વ્યક્ત થઈ તેનાથી-મનુષ્યોના વિચારોમાં, તથા પરિણામે રાષ્ટ્રોની રાજ્યપદ્ધતિમાં જબરદસ્ત ઉચ્ચપાથલ થવા પામી. એક નરમ છતાં સગવડભરેલું સૂત્ર વાપરીએ તો, ફ્રાન્સની રાજ્યકાન્તિથી ઓગણીસમી સદીને બે ઘણા જબરદસ્ત વિચારો વારસામાં મળ્યા: મનુષ્ય તરીકે મનુષ્યના હકોનો વિચાર, અને રાષ્ટ્રીય પ્રજા તરીકે રાષ્ટ્રીય પ્રજાના હકોનો વિચાર. ઓગણીસમી સદીમાં આ બજોતી ચેશ ખરેખર ઘણું ખર્ચ લપાછ રહેલી છે, કેટલોકતાર એટલી બધી લપાઈ છે કે કેટલોક તેમના અસ્તિત્વ વિશે યંદા ઉપજતી છે; પરંતુ મુખ્યતઃ એટલું તો ખરું જ છે કે, જ્યારે એક અંદર અંદરની રાજ્યપદ્ધતિ ઉપર અંકુશ રાખ્યો છે, ત્યારે બીજા બજો વિવિધ યુરોપીય રાષ્ટ્રોના પાશ્વ મુખધને ચોક્કસ પક્ષપાત કર્યો છે. જ્યારે બધિખરો તત્વતાની ઇતિહાસકાર ઓગણીસમી સદીનો ઇતિહાસ લખવા બેસે, ત્યારે કદાચ તે,

સર્વ ઉપર રાજ્ય સ્થાપવાને ધ્યાન લોકોએ દરેલી સર્વોપરિ સત્તાની પ્રાપ્તિને, તથા રાષ્ટ્રીય પ્રગતિના અગત્યના સિદ્ધાન્તના પાયા ઉપર એક જાતના તેમજ પડોશના રાષ્ટ્રો-કહો કે રાષ્ટ્રોના સમૂહ-ના એકીકરણને આ યુગની બેઠકથી આસિયત તરીકે આલેખશે.

પહેલા વિકાસ સાથે મને હાલ તુરત કંઈ લાગતું વળગતું નથી, વળત મગશે તે પ્રમાણમાં બીજા સિદ્ધાન્તના અત્યંત ગરબા અને અત્યંત ધ્યાન ખેંચતા નહિ, તો અત્યંત આશ્ચર્યમૂલ દાખલાઓ તપસીલમંદ તપાસવાનો અહીં મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

ઇટલિની એકનાના મહાન કાર્યની માથે સર્વ યુગમાં ચાર નામો અંગેચ સંબંધથી નોંધાયલાં રહેશે: ડેન્ટે અને આલ્ફીરિ, દાએલિયો, રોઝેટ્ટિ અને મેન્ઝીની. એમનાં કાર્યથી આધુનિક ઇટલિના સ્થાપકોને જે ઉત્સાહ મળ્યો છે તે વિશે હું હાલમાં કંઈ કહેતો નથી. એમની અસરના વિસ્તારનો તો અડમટ્ટો પણ સાધારણુ: ન આંધ્રી શકાય. મારો હેતુ તો કામ કરનારા માણસો-મેન્ઝિન, કાન્ડેર અને ગેરિબાલ્ડિ-ના કાર્ય વિષે બોલવાનો છે; અને જેની ધીમાય તથા હિમ્મત, જેનો સાવધિક ઉત્સાહ તથા જેની અચમ પ્રમાણિકતા, જેની દૃષ્ટિસ્પષ્ટતા અને અચુક સાધારણુ અફલ સર્વ કાષ્ટના જીવતકાર્યને નિત્યતા અને એકતા બક્ષવામાં કારણભૂત નીવડ્યાં, તેને વિષે પણ હું કંઈ બોલું કહેવા માંગતો નથી. અલગત, હું સંયુક્ત ઇટલિના પહેલા રાજા વિક્ટર ઇમ્મન્યુઅલ વિષે આ ઉલ્લેખ કરું છું.

ત્યારે આ સ્થાપકોને કયા સરંજામ ઉપર કાર્ય કરવાનું હતું એ પ્રશ્ન આપણે પ્રથમ પૂછવો જોઈએ. આગણીસમી સદીનાં શરૂઆતનાં વર્ષ દરમ્યાનની રાજ્યકાન્તીય તથા નેપોલિયનીય લડાઈઓ પછી, ઇટલિની રાજકીય તેમજ સામાજિક સ્થિતિ શી હતી? અનેક સદીઓ થયાં ઇટલીય ઐક્યનો વિચાર ભૂતકાળ સાથે દટાઈ ગયો હતો, અને ઇટલિનું ખુદ તામ પણ મનુષ્યોને મ્હોડે બોલાતું તદ્દન ગંધ થઇ ગયું હતું. મધ્યયુગમાં યુરોપીય રાજ્યનીતિની રંગભૂમિ ઉપર ઇટલિનાં નગર-રાષ્ટ્રોએ, વેનિસ તથા જીનોઆ, મિલેન તથા ફ્લોરન્સ, પિસા તથા રોમ, એ સર્વેએ પોતપોતાનો વેશ ભજવ્યો હતો. પરંતુ એક સમુદાય તરીકે, એક પ્રજા તરીકે ઇટલિ વિષે આપણે કંઈ પણ સાંભળતા કે જાણતા નથી; એવો ઇટલિ અસ્તિત્વ ધરાવતો જ ન હતો. મી. ફેર્સીધે લગભગ નિષ્કૃષ્ટ સત્ય જણાવે છે તે પ્રમાણે "રોમના સામ્રાજ્યની પડતી થઇ ત્યારથી (કે તે પહેલાં પણ) એવો વખત કદિ પણ ગ્રામ થયો નથી, કે જ્યારે જેટલા પ્રમાણમાં લોકોના ઢગલાને વહાણ કરી શકાય તેથી વધારે પ્રમાણમાં ઇટલિને પ્રજા કહી શકાય. " આપણે હજી વધારે આધુનિક સમય સુધી જેમ પેહોચીએ છીએ તેમ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો પણ અદૃશ્ય થઇ ગય છે. જે મોટાં કુટુંબો એ " કુઃખમય દેશ "ના કલ્યાણ ઉપર અત્યારે સુધી હકુમત સ્થાપતાં હતાં તે પૈકી કાંઈ પણ એક કુટુંબના સભ્યોના હાથમાં નગર-રાષ્ટ્રો શોધાઇ ગયાં છે. ઇટલિ તો એક બીજા સાથે લડતી પ્રજાઓનું તથા કાવતરાખોર વંશોનું માન સમરાગજીવ થઇ રહે છે. અરાડમી સદીના ઉત્તરાર્ધ દરમ્યાન, ખરેખર, ઇટલિ અસાધારણુ જ્ઞાતતા ભોગવતો હતો. છતાં પણ એ જ્ઞાતતા નમ્ર અને સૌમ્ય સુખની ન હતી, પરંતુ અધમ જડતાની, તથા આત્માની નિરાશાજનક સ્થિતિની હતી. હૃદયગર્ભના અને છુપેલાં

કુળના લશ્કરી અમલદારો માટે ન્હાના શાહનગરી મુલકમાં વિભક્ત થયેલો ઇટલિ એમની ઝુંસરી તમે નાહમેદ આવેદારી, પાદરીવસ તથા બ્હેર મારી ગયેલો પડી રહ્યો.

એ સદીના છેવટનાં વર્ષ દરમ્યાન આ બ્યવસ્થામાં નેપોલિયનીય પ્રવૃત્તિથી જંગલી ભંગાણુ પડ્યું. નેપોલિયન નામનોજ ઇટલિ ગયો, ખરૂં જોતાં કેટલેક અંશે ઉદ્ધારક તરીકે ગયો. એટલું ખરૂં છે કે યુરોપની કે હોરબર્ગની જે ઝુંસરી તેણે દૂર કીધી હતી તેના કરતાં કદાચ વધારે ભારે ઝુંસરી તેણે અન્તમાં ઇટલિ ઉપર મૂકી હશે, પરંતુ એ ઝુંસરી ચુલુકરી અસર વિનાની તો ન જ હતી. મહાદ્વીપીય યુરોપના અસ્તબ્ધ રાહનગરી મુલકોને તેમજ ઇટલિને, નેપોલિયન એક આણુક રૂપ-અત્યંત અણુગમતી આણુક રૂપ-પણુ એકંદરે સુખાકારી આણુક રૂપ હતો. જે બગડેલા રાજ્યદંધારો ઉપર તેણે હુમલો કર્યો હતો, જે ન્હાની રાજ્યગાદીઓ તેણે ઉંધી વાળી નાંખી હતી, તેને માટે તલભાર સન્માન કે દિલસોજ દિલગીરી પણ લાગે એ અશક્ય છે. ગમે તેમ પણ ઇટલિમાં તો તેણે માત્ર બહુ જ કીધું. તેણે સુધરાઈની ઇર્ષ્યાને તથા રચા-નિક પક્ષપાતને પગ નીચે અગદી નાંખ્યા; તેણે દેશના રાજકીય વિભાગોમાં ધડાડો કરીને પંદરને રથાને ત્રણુ વિભાગ રાખ્યા; તેણે મનોહર રસ્તાઓ અને પૂલો બંધાવ્યા. આ બધાં ઐક્ય સાધનારાં બળનું કંઈ જેવું તેવું ગૌરવ ન હતું. પોતાની પડતી પહેલાં, તેણે “રાજ્યતંત્ર તરીકે બોળાયા જતી ધોંડાગાની પ્રાચીન રિધરના” ને જંગલી રીતે તોડી પાડી, “અને નવીન સામ્રાજ્ય જીવનનાં જે બળ ઉત્પન્ન કર્યાં તે કંઈ જેવાં તેવાં ન હતાં. જમીનનો જાગીરી ભોગવરો તથા સાથે સાથે સમાજનું જાગીરી બંધારણુ નષ્ટ થઈ ગયાં હતાં. હજારો પરંપરાવિરૂદ્ધ રિવાજોને અને હકુમતને બદલે ક્રાન્સની દિવાની કાયદાબંધી તથા ક્રાન્સ જેવી ફ્રેન્કદારી કાયદાબંધી રચાઈ હતી. કરાધાન જે કે હલકું થયું ન હતું તો પણ નિદાન ન્યાયી અને સાદું તો થયું હતું. ન્યાય નિયમિત થઈ ગયો હતો અને તે પણ ઉમરાવને તથા ખેડુતને માટે એક સરખોજ. લંદ્રાટ નાબૂદ થઈ ગઈ હતી, અને અનેક સદીઓ દરમ્યાન પહેલી જ વખત ઇટલિના મોટા ભાગ ઉપર નિવારણીય તથા સમાન રાજ્યતંત્રનું અસ્તિત્વ માલુમ પડ્યું હતું”^૧ વળી એના આગમનથી જેસુઇટ લોકો દૂરી એકવાર ન્હાસી ગયા હતા, કેળવણી વિચારશીલ પાયા ઉપર મૂકાઈ હતી, અને ઇટલિવાસીઓ પોતાની ઊંછડતી તથા આળસુ ટેવોમાંથી જાગૃત થઈને મનુષ્ય માફક વિચારતાં અને વર્તતાં શીખ્યા હતા. પરંતુ તદ્દુપરાંત નેપોલિયન પોતે જાણુ તો પણ ન હતો, ઇટલિવાસીઓને તે વખતે સમજાયું પણ ન હતું, તે છતાં અનેક સદીઓ સુધી ઇટલિમાં ઐક્યની, રાષ્ટ્રીયતાની સમજ, ઐક્યનું, રાષ્ટ્રીયત્વનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર નહિ તો જાગૃત કરનાર તો નેપોલિયન જ પ્રથમ હતો. નેપોલિયનીય પ્રવૃત્તિ વિષે મૅંઝિનએ જાતે કહ્યું છે તે પ્રમાણે “માનસિક ઉન્નતિ, રાષ્ટ્રીય આબાહીની નોસબંધ વૃદ્ધિ, ભાષાચારનો જુરસો ...એ સર્વે આજતો, ખાસ કરીને ૧૮૦૫-૧૮૧૩ સુધીની રિસાયત દરમ્યાન, રદ ન થાય એવી રીતે ઇતિહાસમાં ચુંથાઈ ગઈ છે. રાજકીય કુલ અખત્યાર તો તથા લગાઈ છતાં ક્રાન્સના સામ્રાજ્યને આપણે અધિન હોવા છતાં, રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના આપણા બહાદુર

અરુદરમાં એકાદર યદ ગદ, એ ભાવનાથી આપણા આત્મા ઉભન થયા, અને એ ભાવ-
નાએ આપણા અધા પ્રવત્નોના લક્ષ્યને-છટલિના એકપને દૂર ચિત્રિત કર્યું.”

પરંતુ નેટલો વખત ૧૮૧૫ ના પ્રતિદાનથી એ શુભ બીજા ગુંગળાઈ ગયું હતું.
રાજકુમાર મીટર્નિક ઓડિયું સત્ય જણાવે છે તે પ્રમાણે. તે વખતે છટલિ તો માત્ર બુગોળ
વિષયક શબ્દજ હતો. રાજ્યકાન્તિ પહેલાં જે પરિસ્થિતિ હતી તે જેટલી અને તેટલી પાછી
હાવી મુકતી, એ વિગેનાના રાજ્યનીતિકુશળ પુરૂષોનો હેતુ હતો. અરાડમી સદીનું આતુ-
વંશિક વિભાજનત્વ છટલિમાં ફરીથી જાગૃત કરવું એવી તેઓ આશા રાખતા હતા. થુર્મોન
કુળના કે હેંબરગે કુળના સભ્યોમાં રાષ્ટ્રોને ફરી એક વાર વહેંચી નાંખવામાં આવ્યાં.
ઑરિદ્રયાના શહેનશાહ ક્રાન્સિસ બીજાને લેખાડિ અને વેનિસ મલ્યાં, ઑરિદ્રયાના મુખ્ય
સરદારની ઓ મદાન નેપોલિયનની થોડા વખત સુધીની રાજેલી સ્ત્રી, મેરી લ્યુઇને પા-
ર્માનાં અમીગણ મુયકમાં સ્થાપવામાં આવી; ઑરિદ્રયાના કુળના ત્રીજા ફ્રેડરિકને
ટસ્કનિરે સુપ્રન કરવામાં આવ્યો અને તેના પુત્ર ક્રાન્સિસને મોડેના સોંપામાં આવ્યું.
પોપના આચાર્યપદ નાચેના ઐહિક પ્રદેશમાં સાતમો પાપમ ફરી દાખવ થયો અને પહેલા
ફ્રેડરિક દ્વારા થુર્મોન કુળ નેપોલમની તથા મિસિનિની ગદોએ ફરીથી બેકું ઑરિદ્રેટિક
સમુદના પાણી ઉપર ઘડને દિનમીર નજર નાંખતું સૈન મરીનોનું ન્હાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જ
માત્ર પોતાને મધ્યયુગનો છટલિ-વિલિત પણ સ્વતંત્ર છટલિ-ફરીથી કહેવડવવા લાગ્યું.

પરંતુ હવે બૂનકાળ તરફ નહિ પણ લવિષ્ઠકાળ તરફ નજર નાંખતાં પ્રતિદાનનું
ધણુંજ રમિક લક્ષ્ય તો હજી ખ્યાનમાં લેવાનું બાકી છે. સોળમી સદીની શરૂઆતમાં
સેર્મોપના અમીરાએ પીડમોન્ટ-૪ ગેળયું હતું અને એ રીતે તેઓ આરુસ પર્વત સુધી
પહોળા પગ રાખીને ઉમા રહેવામાં ફનેહમંદ તીવડયા હતા. લીનના રાજકુમારે ઓડાઇને
કહ્યું છે તે પ્રમાણે, તેમની બુગોળવિષયક સ્થિતિજ એવી હતી કે તેઓ પ્રમાણિક મનુષ્યો
માફક વર્તી શકતા નહતા પરિણામે કંઇક વાંકીયુંડી, પણ મુખ્યતઃ ફનેહમંદ ચાલાતીથી
અરાડમી સત્રોમાં પીડમોન્ટની અને સેર્મોપની અગીમી રાજગ દોમાં સાર્ડિનિયાની શહેનશાહી
રાજગાદી ઉમેરવાની તેમજે વ્યવસ્થા કાઢી, અને મુખ્ય થોડાઓ ગમે તેટલા દૂર હોય,
તો પણ થુર્મોન વ લડાઈ ફ્રેડ પગ નંધે વધ નહી, પરંતુ સેર્મોપના કુળના મર્યો લો-
આડિનાં કેટલાંક સફરો પ્રાપ્ત કરવા શકિતમાન થયા હતા; તેમજે એ સફરો કહેવત
પ્રમાણે હાથીયક નામતા છોડી માફક પત્રે પત્રે ચુંડી લીધાં હતાં. ૧૮૧૫ માં જીનોઆનું
અસ્તવ્યસ્ત પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પ્રાપ્ત થવાથી તેમની સિધ્ધાંત હજી પણ વધારે બળવાન થઇ.
છટલિની સ્થિતિ ૧૮૧૫ માં આવી હતી. મીટર્નિકના ‘બુગોળવિષયક શબ્દ’ કરતાં નહિ
જેવી વધારે સારી સ્થિતિ તે ભોગવતું હતું. પરંતુ આ બધું જતાં પણ ૧૮૧૫ નો છટલિ
પૂર્વે નેપોલિયનીય સમયનો છટલિ ન હતો. વિગેનાના રાજ્યનીતિકુશળ પુરૂષો ગમે તેટલું
મથે તો પણ સમયની ગતિને તેઓ પાછી વાળી શકે એમ નહતું, તેમજ “ જતલો કે કંઈ

૧. છટલિની ઉત્તર ૪૪°૪૮ ક્ષાંસ અને પૂર્વે ૧૦.૧૯ રેખાંશ ઉપર આવેલું ગાટ.
૨. છટલિ ને ઉત્તરે ૪૩.૩૦ ક્ષાંસ અને પૂર્વે ૧૧.૦ રેખાંશ ઉપર આવેલો વિભાજ.
૩. છટલિની ઉત્તરે ૪૪.૩૮ ક્ષાંસ અને પૂર્વે ૧૦.૫૫ રેખાંશ ઉપર આવેલું રાટ.
૪. છટલિની ઉત્તરે ૪૫.૦ ક્ષાંસ અને પૂર્વે ૮.૦ રેખાંશ ઉપર આવેલો વિભાજ.

આખત બની જ નથી એવો દેખાવ કરવો ” એ પણ તેમનાથી બની શકે એમ નહતું. એ ખરૂં છે કે તેઓ અહીં કોઇ ઔસ્ટ્રિયાવાસીને કે તહીં કોઇ છુબોનવાસીને પાછો હાલવે; તેઓ પ્રાચીન પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યોને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાંખે અને આધુનિક અમીર-મુલકો સ્થાપે, વિભાગ પાડતી લીટીઓ લુસી નાખી હોય તેને તેઓ ઇર્ષ્યાથી સંભાળપૂર્વક પાછી ઘટ્ટ કરે, જે સરહદ તોડી પાડવામા આવી હોય તે તેઓ ફરીથી ઉભી કરે, પરંતુ ઇટલિ વાસી લોકોનાં મગજમાંથી તેમની પ્રાચીન કીર્તિનું નવીન જન્યત થયલું સંભારણું તેઓ નાણુદ કરી શક્યા નહિ; પોતાની રાષ્ટ્રીય સમ્મનતા સાધવાને માટે તેમની નવેસરથી થયેલી પણ સહુદય ઇચ્છાને તેઓ ગમે તેટલા મથા તોપણ શુંગળાવી શક્યા નહિ ત્રીસ વર્ષ પછી મેંઝિનિએ માત્ર નામના જ સર જેઇમ્સ બ્રેલામને લખેલા, પણ ખરૂં જોતાં અંગ્રેજ પ્રજાને લખેલા પત્રમાં આ ભાવના જેટલી ચોક્કસ તથા છટાદાર રીતે આલેખાઇ છે તેથી વધારે ચોક્કસ અને વધારે છટાદાર વર્ણુન બીજે કોઇ સ્થળે મળશે એ મને સમજાતું નથી.

“અમર આત્માની કુદરતી બક્ષીસ ધરાવનારા, સશક્ત મગજશક્તિ ધરાવનારા, આતુર અને ઉદાઃ હોય ધરાવનારા, સ્વતંત્ર પ્રતિનિધિત્વ માટે જે આદર્શની તેમના આપદાદાને ઝાંખી થઇ હતી અને જે આદર્શ કુદરતે તથા સપ્રદાયે તેમને ચીધી બતાવ્યો હતો, તે આદર્શને માટે તથા તે આદર્શ સાધના સાડે બીજા લાખો આત્મનંદુઓ સાથેના રાષ્ટ્રીય ઐક્યને માટે ઉચ્ચાશા ધરાવનારા આલીમથી પચામ લાખ માણુમો ત્યાં (લોન્ગ્સ્ટ્રી ૧૧) રહે છે; તેઓ પોતાના એકના એક ધણી ઇશ્વરની નજર નીચે, એકની એક લાખા બોલનારા, એની એ જમીન ઉપર ચાલનારા, અથપણુમા એનાં એ માતૃભીનોથી ઘોડિયામાં ઝુનેના, યૌવનમા એના એ સૂર્યથી બળ પામેના, એનાં એ સમારણીથી, સાદિત્યવિષયક મગજશક્તિના એનાં એ સાધનોથી ઉત્પાદ પામતા એકસો-સાઠથી એકસો-મિતેર લાખ અન્ય માણુમો સાથે તેઓ જે સામાજિક કાર્ય સામાન્ય ધરાવે છે તે સાધવાને રસ્તે માત્ર પ્રગતિ કરવા ઇચ્છે છે. દેશ, સ્વાતંત્ર્ય, ભાતુમાવ, સૌ એમની યાતેથી છીનવી લેનામાં આવ્યાં છે, તેમનાં વડજુને, તેમની હાજોને, તેમની ઇચ્છાઓને અજાર્યા હોય એવા લોકોએ એમને માટે દોરેના સકુચિત સ્વર્ગમાં એમની શક્તિઓ અચળ થઇ ગઇ છે, દમાઇ ગઇ છે, અકિન્ને બંધાઇ ગઇ છે; ઔસ્ટ્રિયાના લશ્કરી નાયકની સોની તળે તેમનો સપ્રદાય લાગી પડ્યો છે, વિગેનામા ગાંડીએ મેડેનાં માનુમના મૂર્ખાઇ ભરેલા ટુરગોને, કે ટાપરોવીય પ્રતિનિધિના ટુરંગોને તેમનો અમર આત્મા અધિન રજો છે; અને તમે ખ્યોન આપ્યા વિના આગળ જ આદવા જાઓ, અને ધીમે રહીને એટની ખચર મેળવો કે આ માણુમો આ કે પેની જાકતને અધિન છે કે નહિ, અથવા તો તેઓ જે ભાખરી ખાય છે તેને માટે તેમને અર્ધો આને જોડા વતો આપવો પડે છે કે કેમ । એ તારીફ, ગમે તે હોય તો પણ, નોંધએ તે કરતાં વધારે બારે પડતી છે, તેઓએ એના અસ્તિત્વ માટે કારણમૂલ થયા નહના, એ લાખરી, પ્રિય હોય કે ન હોય તોપણ આંસુથી ભીંજાઇ ગઇ છે, કેમકે તે ગુલામોની લાખરી છે.” ખરેખર તે વખતે ઇટલિના લોકો ઔસ્ટ્રિયાની ઝુંસરી તળે ગુલામો કરતાં વધારે સારી રિયતિ બોમવતા નહતા. ન્હાના કુલ અખત્યારીઓને તેમની ગાદી ઉપર જાળવી રાખનાર, તથા જે પદ્ધતિને અમલમાં મુકવાને તેઓ બંધાયલા હતા તે પદ્ધતિ રચનાર શીટર્નિક જ હતો.

જુઓનના રાજકુમારો અને આસ્ત્રિયાના અમીરો પોતપોતાના વિવિધ પ્રદેશો ઉપર માત્ર નામનું જ રાજ્ય ભોગવતા હતા; ખરૂં જોતાં તેઓ માત્ર પૂતળા જેવા હતા; અને એ પૂતળાની દોરી હમેશાં વિચેના તરફથી ખેંચાતી હતી. ઇટલિનાં માત્ર નામનાં જ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો ઉપર આસ્ત્રિયાની હકુમત ફેટલે સુધી પહોંચી હતી તેનું દર્શન ૧૮૨૧ ના નેપોલેનના હુલ્લડનો ઇતિહાસ પૂરું પાડશે. નેપોલેનના જુઓન કુળનો ફર્ડિનાન્ડ જ્યારે ૧૮૧૫ માં ફરીથી ગાદીએ બેઠો ત્યારે ૧૮૧૨ માં લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્કે સિવિલ માટે જે રાજ્યપ્રધારણુ ધડી કાઢ્યું હતું. તેને માન આપવાનું તેણે ખરા દિવથી વચન આપ્યું હતું. રબે ને સિમિલિનો દાખલો ઇટલિનાં બીજાં નાનાં રાષ્ટ્રો માટે કુદ આદર્શ થઇ પડે, એ બહીકથી ૧૮૧૬માં રાજકુમાર મીટનિકના કહેવાથી, એ રાજ્યપ્રધારણુ રદ કરવામાં આવ્યું હતું. ૧૮૧૦ માં સ્પેઇનમાં ઉત્ક્રાન્તિ થઇ, અને બળવાખોરો રાજ પાસેથી ઉદાર રાજ્યપ્રધારણુ ધડાવવામાં પ્રતેહમંદ નીવડ્યા. આ ઉશ્કેરણી દક્ષિણ ઇટલિ સુધી પહોંચી ગઇ. લશ્કરની મદદથી નેપોલેનના લોકોએ, સ્પેઇનમાં જે રાજ્યપ્રધારણુ સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું તે નમુનાના રાજ્યપ્રધારણુની રાજ પાસે માગણી કરી. રાજ્યે દેખીની આતુરતા સાથે બળવાખોરોની માગણી કમ્પુત રાખી: જે ઇશ્વરે તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં રાજ્યનું ધણું બહું કરવાની તેને રજા આપી હતી તે ઇશ્વર પ્રત્યેનું તેનું ઋણ તેણે હોંસથી પ્રતિષ્ઠા પૂર્વક જાહેર કર્યું. થોડા દિવસ પછી આ છૂટ ધણીજ ગંભીર રીતે બદલા કરવામાં આવી. પ્રગ્ન વેદિ સુધી આવી પહોંચી છે એવું સાંભળતાં, રાજ્યે રાજ્યપ્રધારણુ અને પ્રધાનોની હાજરીમાં રાજ્યપ્રધારણુ વિષે સમ ખાધા. પછી વધતવંત ઉપર પોતાની નજર સ્થિર કરીને તે બોલ્યો: “ સર્વ શક્તિમાન પ્રભુ !—અનંત કુશલશુદ્ધિ હૃદયમાં તેમજ ભવિષ્યમાં દૃષ્ટિ નાખનાર પ્રભુ !—હું જુઠું બોલું, અથવા તો કોઇ પણ દિવસે મારા સમને નિમકહરામ નીવડું તો આ જ ક્ષણે મારો નાશ કરી નાંખ ! ” રાજ્યે ધિરતી બ્રહ્મચરને બોલાવિંગન આપ્યા પછી, તેના છોકરાઓએ સમ ખાધા, અને નવું રાજ્યપ્રધારણુ ઢંટરાથી જાહેર થયું.

દરમિયાન રાજકુમાર મીટનિક, અને યુવકસંધિના તેના ભાગીદારો દક્ષિણ ઇટલિમાંના બનાવોના વિહાસ તરફ અત્યંત અધીરાઇથી નજર નાખી રહ્યા હતા. તેના ગુનામી રાજકુમારોને પોતાની પ્રજાને ઉદાર છૂટ આપવાની તેમજ તેની રાજ લીધા સિવાય કંઇ પણ ધગણું ભરવાની રજા આપની, એ તેની પદ્ધતિનો અંશ હતો જ નહિ. સાદા યુગસ્થાપનની જે પદ્ધતિ વિચેનાની સમાજમાં પ્રતિપાદિત થઇ હતી તે પદ્ધતિ માટે માત્ર નેપોલેનનું નહિ પણ બીજાં ધણાં રાષ્ટ્રોમાં પણ અધીરાઇનાં ચિહ્નો ક્યારતાં દેખાઇ આવતાં હતાં. સંબંધ રાજ્યો ચેતી ગયા, અને પ્રથમ બોહીમિયામાંના દ્રોણો નગરમાં તથા પાછળથી લેમ્બર્કમાં પરિપદ ભરી એકત્ર થયા, પોતે આટલા ખરા દિવથી જે રાજ્યપ્રધારણુ માટે સમ ખાધા હતા તેને માટે પોતાની આસ્થા જાહેર કર્યા મછી રાજ ફર્ડિનાન્ડ ૧૮૨૦ ના ડિસેમ્બર માસમાં આ પરિપદ માટે નીકળી પડ્યો.

(અપૂર્ણ.)

ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા.

શિક્ષણમાં સંગીતના આવશ્યકતા.

ઔરંગઝેમ પોતાના મહેલમાં કુરાનની નકલો કરતો હતો, તેવામાં ‘અલ્લીદા’ ‘અલ્લીદા’ કરતું એક ટાળું ત્યાંથી ગયું. આ અવાજથી કુતૂહલપ્રેરિત યજ્ઞ કોનું શબ્દ જતું હતું તે જોઈ આવવા તેણે એક નોકરને કહ્યું. નોકર જોઈ આવીને બોલ્યો, “જહાંપનાક, રાજધાનીમાંના ગવૈયા લોકો સંગીતદેવીનું શબ્દ લઈને જાય છે” ઔરંગઝેમે જવાબ દીધો, “મરવા દો તેને, અને એને એટલી ઉડી દાટો કે તે ફરીથી જોડેજ નહિ.”

સંગીતદેવી મરી ગે નહિ અને દાટી દટાઈ પણ નહિ; પણ માત્ર શિષ્ટ લોકોએ તેની અવગણના કર્યાંથી તેણે વિવશ થઈને આત્મલોકોનો સહવાસ પસંદ કર્યો. સમાજનું કલ્યાણ કરનારી તે ભગવતી બીજી બહુ અડિકા બની ગઈ અને પોતાને દાથે જ સમાજનો સંહાર કરવાને તૈયાર થઈ.

સંગીત એ મનુષ્યસ્વભાવનું એક અંગ છે; એની અવગણના કરવાથી તેનો નાશ ન થતાં તે વિકૃત થાય છે, અને ઉન્નતિનું માધન થવાને બદલે અવનતિનું બીજ થાય છે. આ કારણથી સર્વેગે ઉત્તમ શિક્ષણ આપવાની અભિનાયા રાખનારે વિદ્યાર્થીની સંગીત-પ્રિયતાને પણ યોગ્ય વલણ આપી વિદ્યાર્થીની અભિરુચિને સુસંસ્કૃત કરવી જોઈએ. આ દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં સંગીત એ કાંઈ બીજા વિષયનું પોષક છે માટેજ ઉપયોગી છે એમ નથી, પણ એ બીજા વિષયોથી ભિન્ન રહીને પણ ઉપયોગી રહે છે. તર્કશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ, નિરીક્ષણશક્તિ, એ જેમ મનુષ્યસ્વભાવના અંગ છે; તેમજ સૌંદર્યોપાસના, વ્યવસ્થા, સંગતિ અથવા સંગીત એ પણ એટલાજ પ્રધાન અંગો છે, અને સર્વ વિષયોમાં આ સંગીતને શોધીને તેના આસ્વાદ લેવો એને જ જ્ઞાનનંદ કહે છે. આકાશમાતા અસંખ્ય તારાઓ અને સૂર્યમંડળના ગ્રહો, ઉપગ્રહો એક સાર્વભૌમ નિયમ પ્રમાણે તાલગદ્દ ફરતા જોઈને કવિને સંગીત યાદ આવ્યું. તારાઓનું મૂકમંગીત એ તો પાશ્ચાત્ય કવિઓને ગમતો વિષયજ ચર્ચ પડ્યો છે. આ ઉપરથી જોતા સંગીત અનાદિ કાળથી મનુષ્યના હૃદયમાં તેમજ બાહ્ય જગતમાં નિવાસ કરી રહેલું છે. તેની અવગણના કરવાથી શિક્ષણ કેમ પૂર્ણ-તાને પામી શકે? તેથી જો સર્વેગે સંપૂર્ણ શિક્ષણ આપવું હોય તો એક નાનપણથી બાળકને સંગીતદ્વારા સ્વરોના મેળ, તાલગદ્દ ગાયન અને માધુર્યની કલ્પના અવશ્ય આપવી જોઈએ. જે પ્રમાણે ભૂમિતિનો ઉપયોગ તર્કશાસ્ત્રમાં થાય છે, તર્કશાસ્ત્રનો તત્ત્વજ્ઞાનમાં થાય છે અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ધર્મજિજ્ઞાસામાં થાય છે, તે પ્રમાણે જ સ્વરોનો મેળ જોઈને આ વિષય સંસ્થાની-વિષય રચનાની-યોજનામાં પણ મેળ છે એવી ભાવના આપોઆપ રૂઢી આવશે. તાલનું જ્ઞાન થયેયાં તેનો રસ અખર્તા આવડશે, એટલે નવનું ચક્ર, સમાજનો ઉત્કર્ષ અને અવકર્ષ, યુગોની ધટમાળ એ સર્વમાં ઇતિહાસવિધાતાની લીલા ધીમે ધીમે કળા શકશે; અને સ્વરમાધુર્યનો સાક્ષાત્કાર થયો એટલે આ જગતમાં જે જે કાંઈ છે તેને પોતપોતાને રચાને રહેતાં રહેલું શોભાવમાન અને કંપાણુકારી હોય છે, એ સંબંધી શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ મનમાંની ઇર્ષા, અસુખ, અને દ્રેષ વગેરે દોષો તરફ આપણને પોતાનેજ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થશે અને ત્યાં ત્યાં તે વિરતી જશે.

શિક્ષણના બીજા અંગને પણ સંગીતની મદદ થોડી નથી. સંગીત એ ઇતર વિષયોને ઉપયોગી છે એટલું જ એનું મહત્વ નથી, પણ તે સ્વયં પ્રકાશિત છે, એ ઉપરનો મુદ્દો થયો. અન્ય વિષયોમાં પણ એનો ઉપયોગ કોઈ કમતી નથી; જેમ કે:—

૧. કાવ્યને સંગીતની મદદ ભેદ છે.

૨. એકામતા અને યાદદારત એને પણ સંગીતનું પીઠબળ ભેદ છે.

૩. શારીરિક શિક્ષણ અને કલાત્મક એને પણ સંગીત આવશ્યક છે.

૪. વકતૃત્વકળા એ પણ સંગીતથી ખુબી નીકળે છે. આટલી બાબતોને સંગીતની આવશ્યકતા છે. આથી મુખી મનુષ્યોન્નતિ માટે સંગીતની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરી હવે કાંઈપણ શિક્ષણના યોજનામાં સંગીતનું સ્થાન ક્યાં છે તે તપાસીએ.

૫. શિક્ષણના ત્રણ અંગો માનવામાં આવેલાં છે. શારીરિક શક્તિનો વિકાસ, બુદ્ધિનો વિકાસ, ભાવનાશક્તિનો વિકાસ. આમાંનું પહેલું સુલભ છે, બીજું કટુમાધ્ય છે, અને ત્રીજું ભાવનાશક્તિનો વિકાસ કરવામાં કાંઈજ નિયમ નથી. ઉત્તમ કાવ્યો, નાટકો વાંચવાથી કલ્પનાશક્તિને ચલન મળે છે એ ખરું, તો પણ હૃદયનો તાર હલાવવાને સંગીતની જ આવશ્યકતા છે.

સંગીતથીજ નવ રસોનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને સંગીતથીજ શૈર્ષ્ય, ધૈર્ય, ઔદાર્ય, પ્રેમ, દયા, કષ્ટા વગેરે પવિત્ર ભાવનાઓનો ઉદય થાય છે. આનું જ્ઞાન હોવાથીજ જુના કવિઓએ સંગીત, સાહિત્ય અને કળા વગર મનુષ્ય સાક્ષાત્ પશુ સંમાન છે એમ કહ્યું છે. એ વાક્ય ખરું માનીએ તો જે શિક્ષણમાં સંગીતને સ્થાન નથી તે શિક્ષણ મનુષ્યનું ખરું કે નહિ એનો વિચાર કરવો પડશે. સંગીતથી પ્રેમ, ન્યાય અને મરણતા વધે છે અને જ્યાં સંગીત નથી ત્યાં આ ગુણો નહિ જ હોય. વળી ઉચ્ચ સંગીત જેના હૃદયને રપર્શ કરી શકતું નથી તે માણસ કાંઈપણ કૃષ્ટ કૃત્ય કરવાને તૈયાર થશે એવું કવિવર શેકસ્પિયરે જે કયન કહ્યું છે તે કેવળ એક સામાન્ય અતિશયોક્તિ નથી પણ તેમ કહેવામાં તેણે શિક્ષણશાસ્ત્રનો એક મોટો સિદ્ધાંત દાખલ કર્યો છે.

મનુષ્યજીવનના બે ભાગો કરી શકાય. એક શ્રમ અને બીજો વિશ્રાંતિ. શ્રમનો ભાગ સંગીતના સહેલો થાય છે અને વિશ્રાંતિમાં સંગીતથી ખરું સુખ થાય છે આપણા દેશની જીવિત્તા દળની વખતે ગાવાની ટેવ છે તેનું મૂળ આ જ છે. તેજ પ્રમાણે મંત્રુરો પણ શ્રમ કરતી વખતે શ્રમનો બોલો બોલો લાગે માટે કાંઈ કાંઈ ગણગણવા કરે છે. વિશ્રાંતિને વખતે ગાવન સાબળવાથી ચિત્ત ગાવનમાં લુબ્ધ થાય છે એટલુંજ નહિ પણ તે એકાગ્ર થાય છે, અને મનમાં ભાતભાતના વિચારો ન ધોળાતાં ખરી વિશ્રાંતિ અનુભવાય છે. ઉપર કહેના બે ભાગ એ ચારિત્ર્યની પૂર્વતૈયારી છે. આ રમ્ય ઉચ્ચ શિક્ષણથી સોજીવલ બનાવવાનું હોય છે, તેથી સંગીતની જરૂરીઆત અહીં પણ માલમ પડેજ છે, અને તે સિવાય શિક્ષણને પણ પૂર્ણતા આવતી નથી.

આપણી સર્વ ઇદ્રિયો અને બીજી શક્તિઓનો વિકાસ કરવો એનો શિક્ષણમાં જ અંતર્ભાવ થાય છે. આમ કરવાને કિન્ન બિન્ન ઇદ્રિયોને શિક્ષણ આપવું પડશે અને એ દૃષ્ટિથી પણ સંગીત એ જ્ઞાન અને વાણીના વિકાસમાં એક મહત્વનું અંગ છે.

ઉપર કહેલી ઉપયુક્તતા ધ્યાનમાં લઈને તે પ્રમાણે આધુનિક શિક્ષણક્રમમાં સંગીતને યોગ્ય સ્થાન અપાય તો તે શિક્ષણ પૂર્ણતાને પામશે. બીજી કળાઓ અથવા શાસ્ત્રો શિખવવાની વ્યવસ્થા શિક્ષણક્રમમાં ધણાએક દિવસથી છે, પણ સર્વ શાસ્ત્રો અને કળાઓની રહસ્યભૂત જે સંગીતકળા તેની બહુજા હાડમારી થઈ છે અને તેથી શિક્ષણમાં, શુષ્કતા વધારે આવેલી છે. હાલમાં આપણા વિશ્વવિદ્યાલયોમાં સંગીતની વ્યવસ્થા મિલકુલ નથી. યુરોપ અને અમેરિકામાં વિશ્વવિદ્યાલયો તરફથી સંગીતશિક્ષણની વ્યવસ્થા છે, સંગીત ત્યાં ધર્મ જેટલું જ પૂન્ય મનાય છે, અને જાણે તેવા ઉદ્દેશથી જ ત્યાંની પાઠશાળાઓમાં વર્ગો સરૂ થતાં પહેલાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે મળી પિયાનોના મૂર સાથે ઇશ્વર-સ્તવન કરે છે. આ પ્રમાણે બાળકના તેમજ શિક્ષકના કાનો પહેલાં મધુર કરી પછી પાઠશાળાના કાર્યક્રમનો આરંભ થતો હોવાથી શાળાનું શિક્ષણ પણ સુંદર, વ્યવસ્થિત અને બાળકના હૃદયને પસંદ પડે એવું થાય છે. તો જો આવી જાતનું શિક્ષણ આપીને રાષ્ટ્રીય ભાવના બાળકના મનમાં ઠસાવરી હોય તો તેને માટે સંગીત સિવાય બીજો કાર્પણ સરળ ઉપાય નથી. જે પ્રમાણે શુદ્ધિનો વિદ્યાસ થવા માટે-શુદ્ધિ શુદ્ધ થવા માટે-ચિત્તપ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવા માટે નિયમથી સાધન તરીકે ધ્યાનમાં ઘેરી, મનમાંથી સર્વ વિચારોનો નાશ કરવો પડે છે, અને તેથી ચિત્તમાંની સર્વ અંતઃશક્તિ સ્વાભાવિકપણે જાગૃત થાય છે, તેમજ હૃદયનો વિદ્યાસ થવા માટે, ભાવનાઓનાં પરિપોષણ માટે, મનોવૃત્તિનાં એકતાનને માટે તાલસ્વરયુક્ત સંગીતમાં લીન થવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. દુકામાં કબીએ તો શુદ્ધિને જે પ્રમાણે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરનારો પાતંજલયોગ, તેજ પ્રમાણે હૃદયમાંની ભાવનાઓનો લય કરનારો સંગીતયોગ છે, તો આવી મહત્વની કળાની ઉપેક્ષા કરીને કેમ આવી શકે ? તેને યોગ્ય સ્થાન શિક્ષણમાં આપવું જ જોઈએ.

સિવાય આજ સંગીતકલાની રીતિ બહુ ઉત્તમ છે એમ પણ કહેવાશે નહિ. ગયા ૧૦૦-૧૫૦ વર્ષોમાં તો આ વિદ્યા તરફ સર્વનું દુર્લક્ષ થયેલું હોવાથી તેમાં ઉત્તરોત્તર સુધારો ન થતાં ઉવટું તેમાં જે દિવ્યતા હતી તેનો પણ નાશ થયો છે. વેદકાળથી તે ઈષ્ટેષ્ઠ અમલનો શરૂઆત થઈ ત્યાં સુધી જો આપણે નિરીક્ષણ કરીએ તો દરેક સમયે તે આપણને એમ જાહે છે કે, “બાપુ તમે મારી તરફ જો જો સમયે દુર્લક્ષ થીડું છે, તે તે સમયે મારી તેમજ તમારી બન્નેની દુર્બલતા થઈ છે.” હમણાં તો સંગીતનો સ્વાદ કુલીન કૂળનાં માણસો પાસેથી મળી શકશે જ નહિ કારણ શું તો સંગીતનો અભાવ ! જ્યાં શિક્ષણ નથી ત્યાં આ કળાના વિદ્વાનો તો કેમજ ઉત્પન્ન થઈ શકે ! હાલમાં જે થોડા ધણા આંગણીનાં ટેરવા ઉપર ગણાય તેટલા વિદ્વાનો છે તે પણ સર્વ એક અંગે જ ઉપયોગી છે. આમાંથી કોઈને રાષ્ટ્રીયભાવનામય શિક્ષણ આપનાં આવડતું નથી આવતું, કારણ તેમનું પોતાનું શિક્ષણ અશિક્ષિત ગુરૂઓ પાસે થયેલું હોય છે, અને આવી પરંપરા કાંઈક શતકોથી ચલી આવેલી હોવાથી તેમાં એકાંગીપણાનો દોષ રહી ગયો હોય તો કાંઈ નવાઈ નથી, આ જ કારણથી હમણાં કળાવાનો શિક્ષણના કામ માટે તદ્દન નાલા-
છે. માટે હવે જે નવી પ્રજા આગળ ઉપર તૈયાર થવાની છે તેનાં શિક્ષણનો બહેન-
કરવાનો પ્રયામ આજથી જ શરૂ કરી દેવો જોઈએ. હિતર કળાઓ અને શાસ્ત્રોમાં પારંપર લોકોએ જ આગળ આવીને ઉપર કહેલા કળાવાનોને હાથમાં રાખીને તેમજ સમ-

જાવીને અને તેમની મદદ લઇને સંગીતના શિક્ષણનો ક્રમ તૈયાર કરવો જોઇએ, અને તે દ્વારા પોતાનાં બાળકોને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપવું જોઇએ. તે જ કાંઈ પણ મેળવવાની આશા છે. આપણા ભારતવર્ષ એક વખત વૈભવશાળી દેશ હતો, તે વખતે સૌ લોક ધર્મપરાયણ હતા. જે તે પોતપોતાના ધાર્મિક નિયમાનુસાર આચરણ કરતા હતા. આવે સમયે આપણું સંગીત પણ ઉન્નત અવસ્થામાં હતું એવું આપણે આપણા ઇતિહાસ ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ. કેટલાક પાશ્ચાત્ય લોકો હમણાંની પંતી જોઇને હિન્દુસ્તાનમાં orientat music નથી, તેને ઇતિહાસ નથી, તેમાં melody-માધુર્ય-નથી, હિંદી લોક આ કળાની કાગજ લેતા નથી, તેથી તેઓમાં ચારિત્ર નથી, એમ આરોપ મૂકે છે; તે તદ્દન ખોટો છે, એમ આપણાથી કહેવાશે નહિ. એમાં અતિશયોક્તિ દર્શો અને છે પણ ખરી, 'પરંતુ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં ખરેખર જ સંગીતશાસ્ત્ર અને કળાનાં શિક્ષણની ખોટ હોવાથી આજ આપણા દેશને ઘણું નુકશાન થયું છે, એ આપણા ધ્યાનમાં આવશે. આપણે ત્યાં વિશ્વવિદ્યાલયો તરફથી સંગીતના શિક્ષણની સવડ નથી, તેમજ કોઈ કેકણે સરકારી અગર મ્યુનિસિપાલિટીની શાળાઓમાં પણ સંગીતને સ્થાન નથી. માત્ર ગણવાને મેટ્રીકલાકમાંની ૪-૫ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં શિક્ષક નીમેના છે, પણ તેમની તરફ જોઈએ તો ગિયાસની દયા આવવા મંડે છે. ગિયાસ નથી તે પદ્ધતિસર શિખેલા કે જ્યાં તે સર્વ વિદ્યાર્થીઓને 'સુરેલ' harmonic કરે. આવાના હાથ નીચે બિવિધનાં શિક્ષકોને સંગીતનું જે અગાધ જ્ઞાન થાય છે તેનું તો પૂછવું જ શું? એ શિક્ષકમાં જે કાંઈ ક્રમ હોય તો શિક્ષક તૈયાર થઈ શકે. આ વિદ્યાર્થીઓ પાસે થઇને નીકળ્યા કે તરત જ તેને એકાદ નિશાળમાં શિક્ષક નીમવામાં આવે છે. તાત્પર્ય એજ કે જે શિક્ષકક્રમમાં સંગીતને મિલકુલ સ્થાન ન હોય તો ગમે તેમ ચારી મચડીને ઉભા કરેલા ૪-૫ શિક્ષક નીમીને આવા ખોટા આ વિસ્તીર્ણ પ્રાંતની શી રીતે સવડ થાય ?

શિક્ષકક્રમમાં સંગીત દાખલ થવાથી સમાજ પર ઇજા પરિણામ થશે, પહેલાં તો સંગીતથી બાળકો બહેકી જાય છે એ વૃથા આરોપ દૂર થશે. સંગીતના સારા ફુડુંમના માણસોએ પણ શિખવા યોગ્ય છે એ પ્રત્યેક જણ સમજશે. બાળકો હોરાંની નારીથી શિખશે તેમને જ્ઞાન મેળવવાનો માર્ગ સુનલ થશે અને તે પ્રત્યેક વિષયના રસનો અને માધુર્યનો આસ્વાદ લેશે; અને આ રીતે તેમના હૃદયમાંની બાવનાને રાષ્ટ્રીય વચણ લાગીને તેમનો વિકાસ થશે અને પોતાના બિવિધની ચારિત્રની રેખા તેમને સદૃજ આંકતાં આવડી તેનું અને સમાજનું કલ્યાણ થશે.

અહિં સુધી સંગીત એ શિક્ષકક્રમમાં શા માટે આવશ્યક છે તેનું વિવેચન થયું. હવે તે સંગીત શિક્ષણ કેવું હોવું જોઈએ તેનો વિચાર કરીએ. આ મુદ્દાનો જે રીતે વિચાર કરવા જવો છે. એક સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અને બીજો સ્વર તથા તાલની દૃષ્ટિએ. પહેલાં સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એમાં શું જોઈએ તેનો વિચાર કરીએ. આપણા સંત, ગદંત, ઋષિ વગેરેએ જે સાહિત્યલક્ષર આપણે માટે વારમાંમાં મૂક્યા છે તેનું સારી રીતે નિરીક્ષણ કરીને એમાંથી સુદી કઢાડેલાં પદો સંગીતદ્વારા વિદ્યાર્થીને શિખવવાની વ્યવસ્થા કરવી. આથી તે બાળકોને તે પદોમાંનું રહસ્ય સમજાઇને પ્રાચીન કવિ, સંત વગેરેને

માટે એમના મનમાં હંમેશા અભિમાન જાગૃત રહેશે. આ જ પ્રમાણે આધુનિક નામકિત કવિઓનાં કાળે સુટીને તે પણ બાળકોને શિખવવાં, એટલે નવાં અને જુનાં કાળે કેવાં હોય છે, તેમાંના રસ બહાર પાડવાની દરેકની શૈલી કેવી હોય છે, તેનો અને તે તે વખતના લોકોની ભાવનાઓનો તેમને ખ્યાલ આવશે અને કલ્પનાશક્તિનો વિકાસ કેમ કરવો તેનું એ થોડું બહુ જ્ઞાન થશે. આપણા પૂર્વ કવિઓએ આપણે માટે બહુ કેરી સુક્યું છે. નરસિંહ મહેતા, મીરાંનાથ, તુકારામ, એકનાથ, રામદાસ, તુલસીદાસ, સુરદાસ, ઘલાનંદ સ્વામી છતાંદિ સંન્યાયે ધર્મભક્તિ સંબંધી કહેલાં વચનો બાળકનાં કામજ હૃદયને વલોવી સુકશે. સ્વામી વિવેકાનંદનું કાવ્યમય ચરિત્ર દેશની આધુનિક સ્થિતિનું અવલોકન કરાવશે. મહાકવિ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની ગીતાંજલી પ્રભુ જોડે કેમ જોડાયું એ શિખવશે. આ પ્રમાણે નાનાં બાળકોને રાષ્ટ્રીય વલણ લગાડનાર ભંડાર કાઢીને તેની ઓળખ બાળકોને કરી આપી. તે જ પ્રમાણે નાનાં બાળકોનું મન જેવોં કાલમકાલ ન થાય, એવાંજ રસોના પદો સુટવાં. રા. ન્દાનાથાલ પોતાના પ્રેમના પાસા-થી પરજીવની ઓળખ કરાવશે નાટકોમાંનાં ગાયનોનો વિશેષ કરીને મિહાસ અને જુગારિક ગાયનોનો વિષ-કુલ ઉપયોગ કરવો નહિ. પદો સુલભ હોવાં જરૂર, કિલ્લટ કાવ્ય મંગીનમાં સારી રીતે રફુરી શકતું નથી. તીરસ, કચ્છારસ, હાસ્યરસ અને હકિરતને પોષક એવાં જ કાળે સુટવાં. પ્રૌઢ ઉમરના વિદ્યાર્થીઓને માટે શાત અને ગભીર રમનાં કાળે ઉત્તમ છે. આ પ્રમાણે બીજેલાં પદોને તે પદના રસને પોષનારા સ્વર અને તાલમાં મેળનીને શિખવવાનો આરંભ કરવો.

સ્વર અને તાલ શિખવતી વખતે નીચેની બાબતો તરફ લક્ષ આપવું જરૂરનું છે. પહેલાં જે પદ બાળકોને શિખવવું હોય તે પદનો અર્થ સરળ રીતે તેને સમજાવી દેવો. પછી તેમાંનું સંગીત શિખવવાનો આરંભ કરવો. જે પદ બાળકને શિખવવું હોય તે પદ પ્રથમ ૩-૪ દિવસ શિક્ષકે પોતે ગાઇ સંભળાવવું જેથી બાળકને તે પદની ચાનનો સાધારણ ખ્યાલ આવે અને કાન તૈયાર થઇ રહે અને તેની અતુકરણશક્તિ પણ વિકાસને પામે. બાળકને થોડું થોડું અતુકરણ કરનાં આવડ્યા પછી તે પદની માત્ર ચલ સ્વરમંદ શિખવવાનો આરંભ કરવો. આ વખતે તાલ શિખવવાની માધ્યમમાં બિનકુલ પંડું નહિ. સ્વર મંદિત પદ બેઠા પછા સ્વતંત્ર રીતે તાલ શિખવવાની શરૂઆત કરવી. તાલ આવડી ગયા પછી એકદમ તાલ અને સ્વર સંદિત શિક્ષકે પોતે સર્વ બાળકોને પોતાની મેળેજ ગજાવવું. આમ કરવાથી બાળક પર ચિત્તચૂનો જોભે ન પડતાં તે આનંદથી શિખવા માગશે. સારાંસ-શ્રવણથી પૂરેમાં તેના કાન તૈયાર કરવા, પછી શિખવવાની શરૂઆત કરવી અને મનન કરાવવું. આમ કરવાથી સંગીતનું શિક્ષણ સારી રીતે આપી શકાય. વિદ્યાર્થીના કાન તૈયાર કરવા એ સંગીતની પહેલી પામરી છે. જ્યાં સુધી કાન તૈયાર નથી થયા ત્યાં સુધી ગાયન શિખવવાનું પરિણામ બાળક ઉપર કંઈજ થશે નહિ. કાન તૈયાર થયા પછી ઉચ્ચ સંગીતનો સ્વાદ તરતજ લઈ શકાય છે. આજકાલ ઉચ્ચ સંગીત લોકોને ગમતું જ નથી. ખ્યાલ, ધૂપદ, સાંજનારો શ્રોતાવર્ગ મળતો નથી એવી ગવૈયાની હમેશા શ્રમ હોય છે. આનું રહસ્ય ઉપર જણાવ્યું તેજ છે. કારણ કાન પર હમેશા જે પડે છે તેજ મનુષ્યને પ્રિય લાગે છે, એવો સહજ મનુષ્ય સ્વભાવ જ છે. ખ્યાલ

અથવા મુખે ઓછા જ સંભળવામાં આવે છે. આને બદલે નાટકમાંના મિલતસ પદોની માત્ર સંખ્યા ઓછી વધી ગઈ છે. એકાદ ગવૈયાની મિજલસ ચાલતી હોય તો શ્રોતૃવર્ગ પાસેથી “ હવે એકાદું (નાટકમાંનું) સંગીત થવા દો ” એવી ફરમાશ કરવામાં આવે છે. જલ્દી આટલા વખત સુધી તેણે ગાયું તે તો વિસંગીત જ ! ! આમાં લોકોને ધલાજ નથી. ગવૈયાઓએ પોતાની શાસ્ત્રીય, સુંદર પદ્ધતિ છોડી દઇને નાટકનાં મિલતસ અને શૃંગારિક ગાયનો તરફ દોડ કરી તેનું આ સર્વ પરિણામ છે. ‘ કર્ત્ત્વ્ય કરિતો લગ્ન માહે તુજ ઠાવે ફેશ્વરા ’ એ પદ ધણી ખરા દક્ષિણી બાળક અને બાળકીઓને આવડતું હોય છે; અને જલ્દી લગ્ન જ જીવનની યરમાવણિ હોય એવો કુદ્ર વિચાર યોગ્ય મગજ પર હસે એમાં નવાઈ નથી. આ પદના વિચારોને ગાનમદ્દ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. આ સઘળું લોકોને ખરાબ ગાયન સંભળાવવાનું પરિણામ છે. છતાં અશિક્ષિત વર્ગમાં ગાનવિદ્યા જવાયો નુકસાન થયું એમ કહેવાને આપણે શિક્ષિતવર્ગ હમેશાં તૈયાર ! આ સ્થિતિ કેમ સુધરે ? જ્યારે કોઈ ઉત્તમ ગાયક લોકોના કાન સુરેલ કરશે, જ્યારે ઉત્તમ રસભર્યું વાર્ધમ્ય લોક મમક્ષુ આવશે, ત્યારેજ તેથી ઉત્તમ ગાયકો મારફતે ઉત્તમ શાસ્ત્ર, સુંદર, તાલમદ્દ-ગાયનો સંભળાવવાની તથા શિખવવાની યોજના શિક્ષણ-ક્રમમાં થશે, ત્યારેજ ખરેખર સંગીતશિક્ષણ આપી શકાશે અને સંગીતના શિક્ષણક્રમનો પાયો મજબુત થઈ તે ઉપરની ધમારત તાજબહેલ પ્રમાણે શોભાયમાન, સુંદર અને જગતને દીપાવનારી થશે.

નારાયણ મોરેશ્વર ખરે.

અમેરિકાની સ્વાતંત્ર્યની લડત.*

ઇંગ્લેન્ડનો લાંબો ઇતિહાસ એ સ્વાતંત્ર્ય માટેની લડતની કથા છે. ઇંગ્લિશ લોકોએ નોર્મન અગીરો અને નોર્મન રાજાઓ સામે સ્વતંત્રતા માટે લડત ચલાવી હતી, અને અન્તે તે લડત ‘ મેગના કાર્ટા ’માં પરિણમી. ધાર્મિક સુધારામાં પણ તેઓએ રોમ અને રોમન દેવળની સામે સ્વાતંત્ર્યની લડત ચલાવી હતી, અને સ્કૅટલેન્ડ રાજાઓની સામેના મુઠ્ઠી વિગ્રહમાં પણ તેઓએ વિજય મેળવી સ્વાતંત્ર્યનો વાવટો ફરકાવ્યો હતો. સ્કૅટલેન્ડ લૅંગ્ડન, હેમ્પ્ડન, ક્રેમ્પેવ, પિમ, ઇલિયટ, વિગેરે ભૂતકાળના પૂજ્ય પુરૂષો સ્વતંત્રતાને માટે લડત ચલાવનારજ હતા. અંગ્રેજોને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું, કારણ કે તેઓ ન્યાય, શાંતિ, કાયદા અને વ્યવસ્થિતપણાના પ્રણયી હતા.

પણ ખરેખર, સત્તા મનુષ્યને અધ બનાવે છે. સ્વતંત્રતાના પ્રણયી ઝિંદને જ હવે અમેરિકાનો કનડવા માંડ્યા. અમેરિકાનો જલ્દી નાનાં બાળક હોય, અને તેમના ઉપર ખાન ગણવાની જરૂર હોય, તેવી રીતે ઝિંદને તેમની સાથે વર્તવા માંડ્યું, પણ તેમ કરતાં તેને યાદ રહ્યું નહિ કે અમેરિકાનો પુખ્ત, અને પોતાની સંભાગ લેવાને સમર્થ

* અમે. ૭૫૨થી (સહેજ ફરફાર સાથે).

- અને તૈયાર હતા. અંગ્રેજો હંમેશાં પોતાની સ્વતંત્રતાની બચાવઓ મારતા, અને અમેરિકામાંના સંસ્થાનીઓ પણ અંગ્રેજો જ હતા; તેમનો સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ બ્રિટનવાસી અંગ્રેજોના કરતાં લેશ પણ ન્યૂન ન હતો. સ્વાતંત્ર્યને માટે તો તેઓએ માતૃભૂમિનો ત્યાગ કરી, પશ્ચિમમાં આવેલી ભૂમિની મુસાફરીનાં સંકટો અને અજાણી ભૂમિમાં વસવાટનાં કષ્ટો વહોરી લીધાં હતાં કેવળ અને રેડ ઇન્ડિયનો સામેની લડાઈઓએ કટકી પેઠીઓ સુધી તેમના બળમાં ઘટાડો કર્યો હતો; પણ અનુરૂપ વૃદ્ધિ કિંમતેકનો વિચાર મેળવ્યો તે પૂરી સત્યોત્તુ બળ નાશ પામ્યું, અને અમેરિકાનો પોતાની હાડમારીઓ તરફ ધ્યાન આપવાનો સમય મળ્યો.

- સંસ્થાનો ઝડપથી પ્રગતિ કરતાં હતાં; પોતાનો માલ વેચવાને તેમને પરદેશનાં બજારની જરૂર હતી, પણ તેઓ ઇંગ્લેંડના બૂના વેપારના કામદારોના અંધન તળે જકડાઈ જતાં હતાં. પેન્સિલવેનીઆમાં લોખંડના હથ અને ઓબરોની બનાવટ શરૂ થઈ હોવા છતાં, અને તે વસ્તુઓ પડોશી સંસ્થાનને વેચવાની તેની ખુશી હોવા છતાં મરીલેંડને તે ઓબરો ઇંગ્લેંડથી મંગાવવાની ફરજ પડતી. ઇંગ્લેંડ પોતાના માલ માટે પશ્ચિમનાં મર્ચન્ટ બ્રુક્સ શાખાને બહુજ આતુર હતું અને પેન્સિલવેનીઆના લોખંડના કારખાનાં પર કરડી દૃષ્ટિએ જોતું; તેથી અમેરિકાવાસીઓને તો ઇંગ્લેંડથી લોખંડનો ભારે સામાન મંગાવવામાં વહાણુ વિગેરેનું ભારે ખર્ચ બોગવતું જ પડતું.

એ જ પ્રમાણે અમેરિકાની મરજી ચેસ્ટ ઇન્ડિયાની ખાંડ ખરીદવાની હોવા છતાં, તેને ખાંડ ઇંગ્લેંડના બજારમાં શોધવી પડતી, અને તે ઇંગ્લેંડથી અમેરિકા લાવવાનો ખર્ચ ઉપાડવો પડતો. પણ અમેરિકાનો તેમનું પુરુષત્વ સમૃદ્ધ ખાંડ નહતું. દક્ષિણના સંસ્થાનોએ પોતાના અને પડોશી સંસ્થાનોના ઉપયોગ માટે ખાંડની પેદાશ કરવાનું શરૂ કર્યું. પોતાનાજ દેશમાં ઉત્પન્ન થતી ખાંડ ખરીદીને અમેરિકાનો કાપદાનો ભંગ કર્યો, અને સત્યાગ્રહનું-સ્વાતંત્ર્યની લડતનું પહેલું પગથીઉ મંડાવ્યું.

અમેરિકા પાસે વેચાણ માટે ધણી વસ્તુઓ હતી, છતાં તેને તો દક્ષિણ દુરોપના બજારમાં, જ્યાં ધણીજ થોડા ગ્રાહક મળતા હતા, અથવા તો અંગ્રેજ વેપારીઓ જે થોડે પૈસે માલ લઈ અતિશય નફા મેળવવાનીજ રાહ જોઈ રહ્યા હતા, તેમનેજ પોતાનો માલ વેચવાની રજા હતી. જેમ જેમ સંસ્થાનો ધનાઢ્ય બનતાં ગયાં, તેમ તેમ આ વેપારનો કાયદો તો તેમને અસલ લાગવા માંડ્યો.

જે મહાન વિગ્રહમાં ફેનેડા છતાં, તે પૂરા થયા પછી અંગ્રેજ પ્રધાનો એવા નિશ્ચય પર આવ્યા કે “વિગ્રહના અર્થમાં અમેરિકા પણ પોતાનો ફાળો આપે; વિગ્રહ કેટલેક અંશે અમેરિકાનો લાભાર્થે થયો છે, અને તેથી ન્યાયની દૃષ્ટિએ પણ તેઓએ તેનો ભોળો લાભવર્મા લાગ આપવો જોઈએ.” અમેરિકાનો વેપારી કાયદો માટે તો પોષક કરી જ રહ્યા હતા, તેમાં વળી જ્યારે તેઓના સંલગ્નતામાં આવ્યું કે બ્રિટિશ પાલ્કામેન્ટની ઈચ્છા તેઓની પાસેથી ‘સ્ટેમ્પ ડયુટી’ (દસ્તાવેજ કર) લેવાની છે, ત્યારે તો બળતામાં જી રોમાયું, અને તેઓએ ચોક્કસ ના પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તેમની અને ઇંગ્લેંડની વચ્ચે ૨૦૦૦ માઇલના સમુદ્રનું અંતર હોવાથી સ્વાભાવિક

રીતે જ એ પક્ષ વચ્ચે ગેરસમજણો ઉભી થવા માંડી. તે વખતે આગના જોવા તારના દોરડાં ન હતાં, અને સંદેશ લઈ જવા લાવવાનું ધણીજ ધીમાચથી ચતું. આ ઉપરાંત સ્ટુઅર્ટ રાજ્યોના રાજ્યના કટાકટીના સમયમાં, “જ્યાં સુધી કોઈ એક મતુષ્યને પાર્લામેન્ટમાં બેસવાને માટે પ્રતિનિધિ ચૂંટવા મત આપવાનો અધિકાર ન હોય ત્યાં સુધી તે કર આપવા બધાતો નથી,” એ સૂત્રને અંગ્રેજોએ કટવા મહત્વનું ગણ્યું હતું તે અમેરિકનો તેમનાં પૂર્વજો પાસેથી રાખ્યા હતા. “પ્રતિનિધિ વગર કર નહિજ નહિ” એ જૂનો યોગ્ય તેઓના વડવાઓ તેમને માટે વારમામાં મૂકી ગયા હતા. પેન્ટમિનસ્ટરની પાર્લામેન્ટમાં કેવો અને કેટલે અંશે પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક મળવો જોઈએ તે પ્રશ્નને તદન બાજુ પર મૂકી, તેમણે તો પોતાના નાગરિકો તરીકેના હકોનાં યોગ્ય-ગર્જના કરવા માંડી હતી. તેઓ એક બીજાને હુમ્મલો અને “શિપ-મનિ”ની, પિમ અને તેની રાજ્ય સામેની-લડનની, અને કોમ્બેન અને સિતમગાર હકેમ ઉપરના તેના વિજયની યાદ દેવડાવતા.

પણ તેઓનો લડવાનો જરાયે ધરાદો ન હતો. શબ્દબુદ્ધ તે તેમના પ્રશ્નની બહાર ન હતું, કારણ કે તેમની પાસે નહતું લગ્નકર, નહતું નોકસૈન્ય, નહતું ધન, નહતી સામાન્ય સભા કે નહતી નેતાઓ. ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડના પ્યુરીટનો દક્ષિણના શલામોના માલીક બેકુતો તરફ આગાની દૃષ્ટિએ જોતા, ન્યૂ યોર્કના વેપારી પેનિલવેનીઆના ઉદ્યોગી સંસ્થાનીઓની મજાક કરતા. વસ્તુચિતિ આવી હતી.

આખરે બધા કાયદેસર દસ્તાવેજો પર સ્ટેમ્પડયુટી લેવાનો હુકમ આવ્યો; વેપારીઓ, પ્યુરીટનો, બેકુતો અને કેવેકરો સર્વેએ તેને વધાવી લીધો (1)-કર આપવા માફ ના પાડી.

રાજ્ય ત્રીજા જોયોર્જના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ; તેને તો આ બાદશાહી હુકમની અવગણ એ ખુદ સિટિશ તાજના અપમાન સમાન લાગ્યું. છતાંએ કેટલાક કર કાઢી નાંખાયા, પણ આ ઉપર દર રતલે ૩ પેન્સનો કર ઉઠે કરવામાં આવ્યો. આ જ વખતે હર્સ્ટ ઇંડયા કંપની મોટા મંદરમાં આવી પડી હતી. તેની પાસે લંડનની વખારોમાં વેચાણ માટે ૧,૬૦,૦૦,૦૦૦ રતલ આ પડી રહી હતી. ઇંગ્લેન્ડ કરતાં અમેરિકામાં આ સસ્તી વેચણ એની યોજના થી કાઢી અંગ્રેજ રાજદારીઓએ તે કંપનીને સહાય કરવાનો રસ્તો કાઢ્યો. આ પરના કરમાં સહજસાજ ઘટાડો થયો. પણ સંસ્થાનીઓની લડત તો સિદ્ધાંતની લડત હતી. કર થોડો હોય કે વધારે, પણ તેમનો સિદ્ધાંત તો એ હતો કે ઇંગ્લેન્ડને અમેરિકન સંસ્થાનો પર કર નાખવાનો હક છે જ નહિ. કોઈ પણ જાતનો ઇંગ્લેન્ડની સરકાર નાખેલો કર એ તેમને મન તેમના સ્વાતંત્ર્ય પર હુમલો રૂપ જ હતો, તેથી તેમણે તેમના બ્યાપારમાં વચ્ચે આવવાની રાજનીતિ સામે મજબૂત વાંધો જાડાવ્યો.

પહેલ વહેથી આ ઓસ્ટનના બારામાં આવી પહોંચી, એટલે જેડ ઇંડિયનોના છપા વેશમાં રહેલા અમેરિકનોનું એક રોજી કામગી ઓઢીને, માર્થા હાંકીને, મોટે તાવ્રવર્ણનાં મોઢાં લગાડીને, અને હાથમાં કુહાડા કે નાની બુંદો લઈને વહાણો પર ચઢી ગયું, અને

માલ મૂકવાની જગ્યાએ જઈ પહોંચ્યું. ત્યાં ચાના એંસી આખા અને ચોત્રીસ અડધા ડબ્બા હતા, તે આ લોકોએ તુતક પર જેથી આપ્યા, ડબ્બા ભાગી નાંખ્યા અને બધી આ પાણીમાં નાખી દીધી.

હવે સમય બારીક આવી પહોંચ્યો. અમેરિકનો સ્વાતંત્ર્યરક્ષા માટે કટિબદ્ધ હતા; તેઓએ હવે સ્વમાનતા રક્ષણ માટે શસ્ત્ર ધારણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ધત્તર પક્ષ પણ કંઈ સંસ્થાનીઓના ભયથી ડગી જાય, એમ હતું નહિ. સત્તા અને સ્વાતંત્ર્ય વચ્ચેનું આ યુદ્ધ હતું. બોસ્ટનમાં યએલા તોફાનની ખબર અંગ્રેજ પ્રધાનોને પડતાંજ તેઓ ક્રોધથી રાતાપીળા થઈ ગયા; તેમણે બોસ્ટનનું બાઈ બંધ કરી તેની સનદ લઈ લીધી; તેમ કરવામાં તેમનો દરમિયાન બોસ્ટનનો વેપાર બંધ કરી ત્યાંના રહેવાસીઓને શિક્ષા કરવાનો હેતુ. તેઓ આટલેથીજ અટક્યા નહિ. ઇ. સ. ૧૭૭૪ માં 'ક્રિન્એક એક્ટ' પસાર કરવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી કેનેડિયનોને ફેટલાક હક બક્ષવામાં આવ્યા હતા, અને સેન્ટ લોરેન્સ નદીની દક્ષિણનો ફેટલોક પ્રદેશ જે ન્યુ ઇંગ્લેન્ડના વતનીઓ પોતાનો હોવાનો દાવો કરતા હતા તે કેનેડાની હદમાં હોવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. આના પરિણામે સંસ્થાનો અને કેનેડા વચ્ચે વૈમનરયની લાગણીઓ જન્મ પામી, અને ભવિષ્યમાં થનારા વિગ્રહમાં કેનેડિયનો સરકારને વફાદાર રહ્યા.

સંસ્થાનીઓ પાસે યુદ્ધનાં સાધન કે તૈયારીઓ ન હતાં. તેમને માતૃભૂમિના કેળવા-એલા અને સાધનસંપન્ન સૈન્ય સાથે બાથ બીડવાની હતી. તેથી તે સંસ્થાનોના અગ્ર-ગણ્ય પુરોહીઓ એક સભા મળી, અને અન્યાયી કર તથા બ્યાપારી કાયદાઓ સામે મજબૂત વાંધા ઉઠાવવામાં આવ્યો. તેજ વખતે દેશના, સ્વાતંત્ર્યના, સ્વમાનતા રક્ષણ માટે સૈન્ય ઉભું કરવાના અને તેમાં લોકોની ભરતી કરવાના હુકમો અપાયા.

આ દરમિયાન ઇંગ્લેન્ડમાં આ વિગ્રહ તરફ ભય અને નિરાશાની દૃષ્ટિએ બેનાર રા-જદારીઓ પહોંચી હતા. બર્ક અને ફ્રાંકલિન સલાહશાંતિથી કામ ચર્ચા જાય છે માટે મથતા હતા. બર્કની દલીલ એ હતી કે “ સંસ્થાનીઓ આપણા પોતાનાજ ભાઈઓ છે; આપણાં અને તેમનાં નામોમાં એકતા છે; આપણા અને તેમના લોકોમાં એકતા છે; તે પછી તેમને સમાન હક અને સમાન રક્ષણ બક્ષવાને બદલે તેમની સાથે ભયંકર લડાઈમાં શા માટે ઉતરવું ? ” પણ બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળમાં બર્ક અને ફ્રાંકલિન દલીલો ધ્યાન પર લે જ કોણ ? પણ કંઈક શાંતિ થાય એવા ચિહ્ન જણાવા લાગ્યા. રાજ્ય અને મુખ્ય પ્રધાન લોર્ડ નોથે કંઈક નમતું મૂક્યું; અમેરિકાવાસીઓને એવી સૂચના કરવામાં આવી કે તેઓ કર આપવા નાકબલ ચતા હોય તો સામ્રાજ્યના રક્ષણમાં પોતાનો ફોજો આપે. રાજ્યને કર મૂકવાનો હક છોડી દીધો. પણ આ માગણી વખતસર ન ચઈ. સમય વહી ગયો હતો; બાજી હાથથી જતી હતી. ત્રીજા જુલાઈ બંડોર સંસ્થાઓને ચોખ્ખા શિક્ષા કરવાનો આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો.

ઇ. સ. ૧૭૭૬ નાં જુલાઈની ચોથી તારીખે સંસ્થાનોએ પોતાની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી અને યુદ્ધમાં બંને પક્ષોએ જીતારથી લડવા માંડ્યું.

● The Declaration of Independence. જ્યે વર્ષે ચોથી જુલાઈનો દિવસ હાલ અને યોરિસમાં પણ પડેલી વખત જનવામાં આવ્યો હતો.

આ જ વખતે વિલિયમ પિટ (અર્લ ઑફ ચેષમ), લાંબા સમયના કાર્યવહનથી જર્જરિત થએલો અને સધિવાથી પીડાતો હોવા છતાં પાર્લામેન્ટમાં બોલવાને લાંડન આવ્યા હતા. તેનામાં ઊભા રહેવાની શક્તિ ન હતી. લાકડીઓના ટેકા ઉપર ઊભો થઈ તેણે સંસ્થાનીઓની તરફથી બાપણ કરતાં કહ્યું, “ અમીરો, હું જદ્દ થયો છું; મારી જદ્દાવરયામાં હું જે ઉમંગવો અધિકારમાં હોય તેમને અમેરિકાની શાસનપદ્ધતિમાં સહેજ નમ્ર થવાની શિખામણ દેવા ઇચ્છા રાખું છું.....આ દેશને અમેરિકા પર કર નાખવાનો કાર્ષ પ્રકારનો હક નથી.....તમે અમેરિકામાં લૂંટ ચલાવી ચક્રો, અમેરિકાને પર વિજય પ્રાપ્ત નહિ કરી શકો; તેમના પર વિજયપ્રાપ્તિ તમારા માટે અર્થભવિત છે. વાતો કરવાની હોય તો હું પણ તેમને મારી લાકડીથી ભમાડવાની વાત કરું.”

સંસ્થાની લશ્કર વૉશિંગ્ટન નામે એક પ્રતિભાશાળી અને હઠ નિશ્ચયી પુરૂષની સરદારી ન ચે મૂકવામાં આવ્યું હતું. લશ્કરના સૈનિકો લશ્કરી તાલીમ વગરના શહેરીઓ હતા; સેનાપતિને કોન્ગ્રેસ પામેથી ધણાજ થોડા પૈસા મળી શકતા; સૈનિકો માટે જોતાક તેમજ કપડાં હતાં નહિ. વૉશિંગ્ટન લખે છે: “ સાથુ, દ્રાક્ષાસવ અને કોન્ગ્રેસે રજા આપેલી એવી અન્ય કેટલીક વસ્તુઓ તો અમારા જીવામાંજ આવતી નથી; સાથુને માટે તો અમારે થોડોજ પ્રસંગ પડે છે, કારણ કે જૂન માસુસોની પાસેજ એટલી વધારે બદન છે, ઘણા પાસે તો ફક્ત અર્ધુ બદન છે, અને કેટલાકની પાસે તો અર્ધુ પણ નથી..... ઉઘાડા પગ અથવા વસ્ત્રના અભાવને લીધે ડાવણીમાંના ૨૮૯૮ નોકરીને માટે લાયક નથી. તેમના પગમાંથી નીકળતું લોહી તેમના માર્ગમાં ટપકવાને લીધે તેમની કુચની શત્રુઓને તરત ખબર પડે.”

શિયાળાની ઝંટુમાં સંસ્થાની સૈનિકો ફ્રોજ ખીણમાં ભૂખમરાથી પીડાતા હતા. તેમનાં કપડાં વર્ણન તેમના સાથેના સત્તમનની તોષિયોથીમાં મળી આવે છે:—

“ ડિસેમ્બર ૨૧. આજે સાંજે ડાવણીમાંના સૈનિકોમાંથી ‘ માંસ નથી, માંસ નથી. ’ એવા હૃદયદ્રાવક અવાજ ઉડતા હતા. દૂરની ખીણમાંથી આ દુઃખદાયક અવાજનો પ્રતિજ્ઞાન આવતો, ‘ માંસ નથી, માંસ નથી ! ’

“ સેનાપતિએ બપોરે પ્રશ્ન કર્યો, ‘ આપણા જોરાકમાં આજે હવે શું રહ્યું છે ? ’ ‘ સાહેબ, શેકલી રોટલી અને પાણી સિવાય કંઈ જ નથી. ’ રાત્રે વાળુનો વખત થયો. સેનાપતિ તરફથી પૂર્વોક્ત પ્રશ્ન થયો: ‘ બાપડો, તમારા વાળુ માટે શું છે ? ’ ‘ સાહેબ, ગોઠલી રોટલી અને પાણી. ’ સવારે નારતા વખતે એજ પ્રશ્ન ને એજ ઉત્તર.

“ આજ સવારે અમારી ટુકડી કુચ કરતી હતી. મને કહેતાં શરમ આવે છે, પણ ખરેખર મને મર્યા મજે તો ચોરી લેવાની લાલચ લાગી હતી, અથવા તો એકાદ આખું ટુકડર મજે તો સોફ્ટ થાય એમ થતું હતું; કેમ કે એકે આખું ટુકડર ખાઈ નહિ એટલી ભૂખ લાગી છે. ”

“ ડિસેમ્બર ૨૨. ઝુંપડાં બાંધવાનું કામ ધીમે ચાલે છે. ઠંડી અને ધુમાડાથી તો અમે કંઠાળી ગયા છીએ. નિરતર આંખો મરમ ધુમાડાથી ભરાતી હોય, અને ધુમાડા

અટકાવતા અતિશય ઠંડો પવન લાગતો હોય-તે કરતાં ઠાંઠ પણ ચીજથી મનુષ્યનો આત્મા વધારે દુઘાતો હોય એવું મારી જાણમાં નથી.

“હિસે”મર ૨૫ નાતાલનો દિવસ. મારે ઝુંપડામાં રહેવું જોઈએ તેને બદલે અમે હજુ પણ તંબુઓમાં પડ્યા છીએ-ગરીબ ખીચારા માંદાઓ આ ઠંડી હવામાં અત્યંત દુઃખ પામે છે.

“જાન્યુઆરી ૧. ઝુંપડાં અપાટનબંધ બંધાય છે., અમારી જાવણી એક પિરાળ શહેરનો દેખાવ આપે છે.

“જાન્યુઆરી ૪. આજે હું કડીઆકામે ગયો હતો.....અને રાત પહેલાં તો મેં મારા સુંદર ઝુંપડાને બંધબેસતું ધુમાડીલું લગભગ પૂરું કર્યું, પણ ચાલ્યે આઠારે અને દારૂના ગણાવને લીધે રાત પહેલાં તો મારી પીડમાં દુઃખાવા થઈ આવ્યો.”

જાવણીમાંથી ઘણા નાસી ગયા, કારણે કે સૈનિકોને પગાર મળતો નહિ. તેમના કુટુંબ મોટે ભાગે તો અખમરાથી પીડાતાં, અને અધૂરામાં પૂરું સખત શિમાળાની વિટંબાણાઓ અસંખ્ય હતી. અંતે વૉશિંગ્ટનના મિત્ર એલેક્ઝાન્ડર હેમિલ્ટનના આગમનની સાથે જાવણીમાં ફરીથી આનંદ અને ક્રિમતનો પ્રસાર થયો.

હેમિલ્ટન એ તે જમોનાના અદ્યત્ત પુરૂષોમાંનો એક હતો. તેનાં હાથપણ અને સૌન્દર્ય સૈનિકોને આનંદદાયક થતાં, તેના સંગીતનો પ્રેમ અને મસ્કરો સ્વભાવ સૈનિકોને વિનોદનું મૂળ થતાં-તેઓ પોતાની હાડમારીઓ વિસરી ગયા. અને સખન ઠંડીના દિવસો વધારે આનંદથી પસાર થઈ ગયા. પણ સમુદ્રપારથી એ પરદેશી પુરૂષોએ જાવણીમાં દર્શન દીધાં ન હોત, તો સૈન્ય વસંત ઋતુમાં પણ શત્રુઓની સામે ઝડપવાને જરા પણ સારી તૈયારી કરી શક્યું ન હોત.

કેટલાક સમયથી અમેરિકન પ્રતિનિધિઓ-જેમાં બેન્ગમિન ફ્રેન્કલિન પણ હતો-પેરિસમાં પોતાના સ્વાર્તાંત્ર્યયુદ્ધ માટે ફ્રેન્ચ સરકારની નેના જુના શત્રુઓ સામે મહાપ મેળવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. સંરેટોગા આગળે ધિટિશ લશ્કર જીરણ થયા પછી સહાય માટે વચન આપવામાં આવ્યું. અમેરિકનોની નોકરીમાં દાખલ થવા સ્વયંસેવકોને જીટ આપવામાં આવી, અને શત્રુઓને હરાવ કરવા માટે ફ્રેન્ચ શક્તિ રવાના કરવામાં આવ્યો. ફ્રાન્સ ને ચોષમ સામેના વિગ્રહમાંથી ચએસા યુદ્ધશાનું વેર લેવાની આ સોનેરી તક હતી. તે તક જોવા જેવી ન હતી.

ફ્રેન્ચ સેનાનીઓમાં ખુશખિખજ, અને ફ્રેન્ચોના પ્રેમનું પાત્ર, માર્કિસ ડે લેફેટ પણ હતો. તેણે સ્વાર્તાંત્ર્યના વાવટાનીયે લડવાને માટે ફ્રેન્ચ દરબારમાંનું પદ અને ફ્રાન્સમાંનું પોતાનું નિવાસસ્થાન છોડ્યાં હતાં. પ્રશિયાના યુદ્ધપ્રિય રાજા ફ્રેડરિકના અતિવિખ્યાત યોદ્ધાઓમાંનો એક બૅરન વૉલ્ફ સ્ટુબેન પણ અમેરિકનોને યુદ્ધકળા-શીખવવાને પ્રશિયાથી પાલી પડ્યો. કવાયત વખતે અમેરિકન સૈનિકોએ બહુજ ખરાબ દેખાવ કર્યો; તેઓ

કુશળ નિશાનખાજ હતા, પણ તેઓને કદિ પણ કવાયત કરાવવામાં આવેલી નહિ. વૈન રુઢીએ તેમને દરરોજ પ્રશિયન યુદ્ધશાસ્ત્રના નિયમો અનુસાર યુદ્ધની કવાયત કરાવવા માંડી. અને સિયાળાની આખરે તો એક દૃઢ અને હિતમ કવાયત પામેલું સૈન્ય ફ્રાન્સ ખાલુમાંથી અંગ્રેજ સનાનીઓને આશ્ચર્યમાન કરવાને કુચ્છ કરી નીકળ્યું.

+ + + + +

યોર્કટાઉન આગળ બ્રિટિશ સૈન્ય શરૂ થવાની સાથે વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

“ ઇ. સ. ૧૭૮૧ ના ઓક્ટોબર માસની ૧૯ મી તારીખે મધ્યાહ્નના સુમારે સંયુક્ત ફ્રેંચ અને અમેરિકન સૈન્યો-એક માઇલ કરતાં પણ વધારે લાંબી બે દારોમાં ગોઠવવામાં આવ્યા. લેફ્ટેની સરદારી નીચે લશ્કરી લેખાસમાં ગોઠવાયેલું ફ્રેંચ સૈન્ય સ્વાખલયો હિમ્મત દેખાવ આપતું હતું.....અમેરિકનો બધા લશ્કરી પોશાકમાં જ ન હતા, છતાં વીર સૈનિકોના દેખાવ આપતા હતા; સર્વના મુખમુદા પર સંતોષ અને આનંદની છાયા પ્રસરેલી હતી.....બેએક વાગે શરૂ થયેલું સૈન્ય વિજેતાઓની હરોળો આગળ ચંપને ધીમાં, ગંભીર પગલાં ભરતું, શ્વ નીચાં નમાવી, વાપટા સતાડી, બ્રિટિશ કવાયતની ત્યાલ વગાડતા ડંક સાથે પસાર થયું.”

જો કે અમેરિકનોને જમીન પર વિજય પ્રાપ્ત થયો, પરંતુ સમુદ્ર પર તેમનો સંપૂર્ણ કબ્જો હતો નહિ; અંગ્રેજ વહાણોએ અમેરિકાનાં બંદરોમાં માલની આવજા બંધ કરી, અને અમેરિકાનો વેપાર બંધ પડ્યો. સ્પેનિશ અને ફ્રેંચ કાફલાઓ અમેરિકાને કિનારે જવા ઉપડ્યા. અમેરિકાના નાના નૌકાસૈન્યના અધિપતિ વીર કેપ્ટન પોલ જોન્સે અંગ્રેજ વહાણો અને લશ્કરી અરમારોનો કચ્છરધાણ વાળ્યો. છતાં પણ અંગ્રેજ નૌકાધિપતિ રોડનીએ ઇ. સ. ૧૭૮૨ માં વેસ્ટ ઇન્ડિયન ઇસ્ટનો આગળના મહાન યુદ્ધમાં ફ્રેંચ કાફલાનો નાશ કરી નાખ્યો.

જમીન પર તો અમેરિકાની જ જીત થઈ હતી, એટલે ઇંગ્લેંડને તેના સ્વાતંત્ર્યને સ્વીકાર કરવો પડ્યો. સત્ય, ન્યાય અને સ્વાતંત્ર્યનો જ વિજય થયો. અમેરિકન સંસ્થાનો હંમેશાને માટે માતૃમિત્રી છતાં પડી ગયા. તેઓએ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપી વીરનેતા વોશિંગ્ટનને પોતાનો પ્રથમ પ્રમુખ ચુંટી કાઢ્યો. દુનિયાના ઇતિહાસમાં એક નવું પાત્ર લખાયું. ઇંગ્લેંડને ધણુંજ નુકશાન વેડવું પડ્યું. પોતાના જ સંતાનો સાથે વિરોધ કરીને, તેમની સહાય મેળવી દુનિયામાં સર્વોત્તમ બનવાનો અમુલ્ય અવસર બિટને ખોલ્યો. રાજ્ય જ્યોર્જ ત્રીજ અને બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળના આમહીપણાને આ પરિણામ હતું...સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં વોશિંગ્ટન જેવા દેશમત્ત પુરુષોનાં નામ ઇતિહાસમાં સદાને માટે અમર થઈ ગયાં...

ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ.

સાંપ્રતનું જાપતાનું બિલ

અને

લૉર્ડ મોર્લીના વિચાર.

જાપતાનાં નિયમન માટે તિરસ્કાર.

“લૉર્ડ મોર્લીનાં સ્મરણ” આ પુસ્તક ઉપરથી લૉર્ડ મોર્લીની પોતાની “મોર્લી-મીટો સુધારણા” ની યોજના કદાચ પરિસ્થિતિથી અમલમાં આવી તેનું દિગ્દર્શન “નવજીવન” ના ઑગસ્ટ-સપ્ટેમ્બરના અંકમાં કરવામાં આવ્યું છે. સાંપ્રતમાં સુધારણાની યોજનાથી વિશેષ મહત્વનો જાપતાના નવા કાયદાનો પ્રશ્ન આપણા સમક્ષ આવેલો હોવાથી લૉર્ડ મોર્લીના પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં કેવા વિચારો છે અને એ ધોરણ પ્રતિ તેમને કેટલો તિરસ્કાર હતો તેમજ રાજ્યકારણમાં આ ધોરણ અતે કેમ નિષ્ફળ ગયું છે, તે વિષયમાં તેમણે પોતાના અનુભવસિદ્ધ વિચારો જણાવ્યા છે, તેનો વિચાર સાંપ્રતના અધિકારી-ઓએ કરવો આવશ્યક હોવાથી “લૉર્ડ મોર્લીનાં સ્મરણ” માંથી તત્ વિષયક નેમના ઉદ્દગાર અમે આપીએ છીએ.

હિન્દુસ્થાનના રાજ્યકારભારમાં સુધારણા કરવાના હેતુથી નવી યોજના તૈયાર કરી તેનો ખલિતો રવાના કરવા માટે લૉર્ડ મીટો તરફથી અંતે એક ખલિતો મોકલવામાં આવ્યો. તેમાં નોકરશાહીના નિત્યના વ્યવસાય-પ્રમાણે હિન્દુસ્થાનમાં રાજદ્રોહનો પવન બહુ વેગથી વહેવાના સખએ સાંપ્રતમાં સુધારણાનો પ્રશ્ન હાથમાં ન લેવો એવા અર્થનો એક પેરેગ્રાફ હતો. તેના ઉત્તરમાં લૉર્ડ મોર્લી લખે છે કે:-

“આ પેરેગ્રાફ લખનાર લેખક મારી સમક્ષ હોય તો તેને હું એવો પ્રશ્ન પુછું કે, ‘હિન્દુસ્થાનમાં રાજદ્રોહનો પ્રચાર કરનારા મનુષ્યોનું વાસ્તવ્ય હોષ, તેથી હિન્દીઓનાં મન શ્રમિત થયાં છે એ જો ખરું હોય તો તેથી સુધારણાને અમલમાં મુકવાની આવશ્યકતા અનિવાર્યપણે સિદ્ધ થાય છે; આ પ્રમાણે શ્રમિત થએલાં મનને શાંતિ આપનારી માર્ગ સ્વીકારી તે જણાવવાની અને તે અધિક યશસ્વી બને તે પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાની જવાબદારી તમારા પર છે. માટે તમે અન્ય માર્ગ કયો દાખવો છો તે મને જણાવો.’” આ એકજ વાક્યમાં લૉર્ડ મોર્લીએ રાજદ્રોહના અગ્નિને શાંતિ પમાડવા રાજકીય સુધારણાને દૂર રાખનારાઓને સ્પષ્ટ ઉત્તર આપવાથી નોકરશાહીના આ પ્રથમ પ્રપચ નષ્ટ થયો છે.

જાપતાથી અસ્વસ્થતા વધે છે.

એ પછી પંજાબમાંની અસ્વસ્થતાના સમાચાર વિદ્યાપતમાં પહોંચ્યા ત્યારે લૉર્ડ મોર્લી કણ્ઠકર વિચારમાં પડ્યા. પરંતુ તેણે તૂર્ણતૂર્ણ લૉર્ડ મીટોને સૂચના આપી કે- “આપણે જે સુધારણાની યોજના નિશ્ચિત કરીએ છીએ તે અમલમાં લાવવી મહત્ત્વ કેમાય, પરંતુ આ અનુભવ બહુ પ્રાચીન છે. રાજ્યકારભારમાંના દોષ અને અપૂર્ણતાથી અસ્વસ્થતા ઉત્પન્ન થાય છે. (અને આ) અસ્વસ્થતા નષ્ટ થયે સુધારણા કરવાનું પ્રયત્નનારના શરીરે દોષ મૂકાય છે, અને એથી સુધારણાની યોજના દીર્ઘકાળ પર્વત

લખાય છે. અલખત આથી દડપશાહીમાં રુકુર્તિ આવવાથી આ અસ્વસ્થતા ન્યૂન
જવાને સ્થાને વિશેષ વૃદ્ધિ પામે એવો આ ચક્રોત્તમક્રમ છે તમોને સખ્ત ઉપાય ચોજવાની
જો આવશ્યકતા છે તો તે માટે તમારા “કડેકાટ નંદોબસ્તી” અધિકારીઓ ઉપર પણ
સખ્ત દૃષ્ટિ રાખવી પડશે. કારણ કે ક્રાંતિકારીની મૂર્ખતાનાં ઉદાહરણો જગતના ઇતિહા-
સમાં જોટલાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેટલાં જ ઉદાહરણો આ જાંદોબસ્તીના ઉન્માદ રોગથી બાધા
અથવા રાજેશ્રીઓની મૂર્ખતાનાં પ્રાપ્ત થાય છે. માટે કાષ્ઠપણ સખ્ત નિયમ બનાવ્યા
પૂર્વે તેનો સાધક બાધક રીતે વિચાર કરો અને ન્યાય શક્ય હોય ત્યાં મને અમાલિયી
જણાવો. વિશેષે કરીને વર્તમાનપત્રોના જાપતા સંબંધીનો વિચાર હોય તો તેમને અવ-
શ્ય અગાધથી જણાવો. ઇજ્જતમાં લૉડ કોમરે વર્તમાનપત્રોના જાપતાનું નિયમન કર્યું
નથી એ તેનું ગૌરવ સૂચવે છે. રાજદ્રોહી વર્તમાનપત્રો જો ખરી રીતે સૈન્યમાં ફિતુર
ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં હોય તો તેને ખુશીથી જપ્ત કરો. પરંતુ એવા પ્રસંગમાં કેવળ
શંકામાં ખાત્રી થવી જોઈએ અને શક્યતા એટલેજ પ્રત્યક્ષ ક્રાંતિ એવું જણાય છે, માટે તે
બાબતમાં બહુ માવજેતીથી રહો.” આ એકજ સૂચનાથી સર્પ સર્પ ગણીને જમીન બોદવાનો
સંભવ કેવો હોય છે તેનું દિગ્દર્શન લૉડ મોર્લીએ કરેલું છે પરંતુ તેનું પરિણામ હાંધી
ગામર પર પાણી રેડયા જેવું જ ! ૧૮૧૮ નો જરીપુરાણો નિયમ શોધી કાઢીને બાલા
લજપતરાયને હદપાર કરવામાં આવ્યા. આ વર્તમાન લૉડ મોર્લીને મળતાં તે લખે છે કે:-

“મેં આપલૉડમાં દડપશાહીનું ધોરણ સ્વીકાર્યું નહિં. તેથી હું દડપશાહીનો કટ્ટો
દેખ્યા છઉં એવી જો પાલોમેન્ટના મેમ્બરોને મારી ખાત્રી નહોત તો મને આ કૃત્યનું
સમર્થન કરવું મુશ્કેલ થાત નહિં. પહેલાં મી. વીલ્યમ ઓબ્રાયનને બંધીનાસમાં રાખવાથી
મેં મી. બાલ્ફોર પર સખ્ત વાકુપ્રદાર કર્યો હતો. એ જ, હું જ્યારે આ કૃત્યનું સમર્થન
કરવા માંડું ત્યારે પ્રજા મને શું કહેશે ! હવે જ્યારે તમે આ ૧૮૧૮ નું જીવનું પુરાણું
દુધીયાર બહાર કાઢ્યું છે; ત્યારે પછી તેનો પ્રયોગ તમારા જ બે કૌન્સીલરો ઉપર (અહીં
નામ આપેલાં નથી) કરી તેનેજ હદપાર કરો ને ! એટલે ખટખટ મટે ! અને જો તમે
તે પ્રમાણે વર્તશો તો હું તમને બહુ ઉત્સુકતાથી અનુમોદન આપીશ.”

શરીરમાંથી પ્રસ્વેદ છુટ્યો !

લાલા લજપતરાયને હદપાર કર્યાને પૂરા બે માસ વિલા નથી તેવામાંજ લૉડ મોર્લી
લખે છે કે—“સુધારણાનો ખસિતો પ્રમિદ્ધ કરવામાં આવે તે જ વખતે લજપતરાયને
હદપારની સળથી મુક્ત કરવા એ યોગ્ય દેખાય છે. આપણે ઇંગ્લિશ પ્રજા સદા ક્ષમા
કરવામાં અપ્રસન્ન છીએ અને આ આપણો સ્વભાવ છે.” તેમાં પણ રાજકીય કઠોરો
ઉપર બ્રિટિશ અધિકારીઓની સખ્ત દૃષ્ટિ હોય તેના તરફ તે સખ્તાઈથી અને નિર્દયતાથી
વર્તે એ અનુચિત છે.”

એક પત્રમાં વાલ્સરૉય લૉડ મિન્ટોએ સંઘવિત પત્રવ્યવહાર ફેડી જોવાની પદ્ધતિનો
અરંભ કરવાનો વિચાર જણાવેલો; તેના ઉત્તરમાં લૉડ મોર્લી જણાવે છે કે: “તેનો
મને ધણો અનુભવ છે, અને તે અનુભવ ઉપરથી, મારો એવો નિશ્ચિત મત થયો છે કે,
આ ઉપાય વિશેષથી નિષ્ફળ ફરે છે.” તે પછી લૉડ મિન્ટોએ પહેલી “પ્રેસ એક્ટ”ની

પ્રત મોહલી તેના ઉત્તરમાં / મોર્લી સાહેબ જણાવે છે કે “આવો કાંઈ મધ્ય નિયમ કર-
વાની મને આવશ્યકતા દેખાય છે. પરંતુ તમારા કાયદાની કલમો વાંચતા તમારા શરી-
રમાંથી પ્રસ્વેદ વહે છે !”

લોર્ડ મોર્લીના શરીરમાંથી ગમે તેટલો પ્રસ્વેદ વહે તેની થોડી દયા, અહીંની નોકર-
શાહી સરકારને આવનારી છે! તેણે પોતાના પ્રેસ એક્ટની કલમો લોર્ડ મોર્લીને તારહાર
જણાવી તેના ઉત્તરમાં લોર્ડ મોર્લી જણાવે છે કે—

“આવી કલમોને હું જો સંમતિ આપું તો પાર્લામેન્ટની એકનો પ્રારંભ થયા પછી
હું ત્યાં એક કલાક પણ રહી શકીશ કે? સ્વતંત્ર દેશમાંની પાર્લામેન્ટના આપણે નોકર
છીએ એ બાબતનું આ નોકરશાહી વર્ગને વિસ્મરણ થાય છે! એક કૌન્સિલર લખે છે
કે, આ પ્રેસ-એક્ટની કાંટાવાળી લગામથી ઉચ્છેદરૂપી કરનારાઓનાં મોઢા બંધ થશે એટલે
હફારના ઉપાયોનું અવલંબન કરવાનું અનાવશ્યક થશે; પણ કોઈ મનુષ્યે જાણીને
પ્રત્યક્ષ બળવો કરવામાં ઉત્તેજન આપ્યાથી તોફાન થયું એવા ખાત્રીલયક પુરાવા પ્રાપ્ત
થાય નહિં ત્યાં સુધી હું હફારની સજાને કદિ પણ સંમતિ આપનાર નથી આ બાબત
તમારા આ કૌન્સિલર બૂલી જાય છે. આ જ ચતુર વ્યક્તિએ રાવળપિંડી અને લાહોરના
ફુલ્લડની સંધિ સાધીને તમારી સુધારણાની યોજનાને તોડી પાડી; અને હવે પાર્લામેન્ટ ગમે
મંત્રીમંડળ બરખાસ્ત થએલું હોવા છતાં, મરી કૌન્સિલમાંના સભાસદોની અર્ધી જગા
ખાલી હોવા છતાં, અને સરકારી વકીલની સલાહ લેવાનું કહીએ તો ને વકીલની પણ
ઘેરહાજરી હોવા છતાં જે બિલમાં કાયદાના અને રાજનીતિના અનેક ભાંગડાવાળા પ્રશ્નો
છે એવા બિલને એક અઠવાડિયાની અંદર સંમતિ આપવાની ઉતાવળ આ કૌન્સિલર
કરે છે, તેને ત્યાં (હિન્દુસ્થાનમાં) કોઈ પુછનાર નથી; પરંતુ મારે અહીં પાર્લામેન્ટમાં
ઉત્તર આપવું પડે છે. એક દષ્ટિએ જોતાં મી. રદ્ફોર્ડે આયર્લેન્ડમાં જે પદ્ધતિને રાજ્ય-
કારકાર કર્યો તે પદ્ધતિ ૧૭ માં સૈકામાં આયર્લેન્ડમાં અને ૨૦ માં સૈકામાં હિન્દુસ્થાનમાં
ઉત્કૃષ્ટ પદ્ધતિ ખરી; પરંતુ તેનું રહસ્ય એજ છે કે, રદ્ફોર્ડેના શિરચ્છેદ કરવામાં ૧૦૫૦
તે સમયથી ઉક્ત પદ્ધતિ એટલે સર્વના મનમાં તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો છે. અલમત, મેં
તમને પ્રેસ-એક્ટના સંબંધમાં તારહાર અસંમતિ દર્શાવી છે. જો કદાચ કોઈ વક્તાના
બાપણથી હુલસ થાય તો તે હુલસ મટે તે વક્તાને શા માટે જાદોવાસી કરતા નથી?
તું તમારી પાસે પોલીસ નથી? પોલીસ અગ્રણી હોય તો સૈન્ય છેને? “દેશમાં શાંતતા
રાખવા માટે આવા કાયદા આવશ્યક છે” આ વાક્ય વાંચવામાં સુન્દર છે! પરંતુ-તે
પાર્લામેન્ટના સભાસદોને ગળે ઉતરતું નથી, અને તે તેમને ગળે ઉતારવાનું!

“હું કાંઈ આ પાતક કરનાર નથી?”

“સર્વત્ર અમલ થાય એવો પ્રેસ-એક્ટ કરી રાખવો અને તેનો અમલ કયે સ્થાને અને
કયે વખતે કરવો તે નિર્ધાર કરવાને આધિકાર સૈનિક આધિકારીઓને આપવો એવી પહેલી
સૂચના હતી! આવી બંધકર સૂચનો ગયા સો વર્ષમાં ક્રિસ્ટિય પાર્લામેન્ટમાં કોઈએ કદિ
પણ આગળ ધરી નથી. પરંતુ હવે તમે જ્યારે “સભાજીવીનો કાયદો” કરો છો; તેમાં
ખાનગી સભાને એકદમ બહાર સભામાં રૂપાંતર કરવાનો-અણવાની તમારી કલ્પનાઓ આ

ભયંકર સુચનાનું સ્વરૂપ વિશેષ ભયંકર બને છે. કાષ્ઠ પ્રાંતના અધિકારીને કાષ્ઠ વકતાના વિચાર અમાન્ય-આમશ્ય-અપ્રિય જણાતાં તે વકતાને વિવક્ષિત મર્યાદામાં ભાગ્ય કરવાની બંધી કરવાનો અધિકાર પ્રાંતના અધિકારીને આપવો એટલે તો દડપશાહીની પૂર્ણતાજ થઈ કહેવાય ! આવા વિધાન કરતાં તો અમોને અપ્રિય વકતાને દેહાંતદંડ કરવાનો અધિકાર જોવો કે, એવું સ્પષ્ટ કેમ બોધતા નથી ?”

આ પત્ર વ્યવહારથી પ્રેમ-એકટની કલ્પના તે સમય પુરતી પાછળ પડી. એ અવધિમાં પહેલો બેંચરફોટ થયો. તે વતમાન સંજ્ઞાતા લૉર્ડ મોર્ગને પુનઃ દડપશાહીનો વેગ વધવાનો ભય દેખાતાં તે લખે છે:—“ આ પ્રસંગે તમે દડપશાહીનો સ્વીકાર કરશો. એ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ તમારી દડપશાહીને શક્ય તેટલી પાછળ ખેંચવી એ મારું કર્તવ્ય છે. આ પ્રસંગે આપણે સત્તા અને દડાથી વર્તવું જોઈએ એ ખરું છે. પરંતુ સત્તા-શક્તિ અને દૃઢતા એટલે કલ્પ નહિ ! એક રાજદ્રોહાત્મક પુસ્તક લખવાના કિંવા પ્રસિદ્ધ કરવાના ઘોર અપરાધ માટે સાત વર્ષની દંડપ્રાપ્તિની શિક્ષા થવાનું સાંભળી મારો જીવ ગભરાવા લાગ્યો છે. તે પુસ્તક અને તે ગુન્હાના કેસની હડીકત તો મારા ઉપર મોકલી આપો ? કેટલાક રાજકીય અપરાધીઓને ફરજ મારવામાં આવ્યાનું જણાય છે ! આ કૃત્ય નિયમ યોગ્ય નથી; એટલે કે નવાન સુધારણા પ્રયાણે તો તે કામદાસર નથી. હિંદુસ્થાનમાંના અમયમજાવણી કરતા અધિકારીઓને ધારાશાસ્ત્રીને જોતાંજ તિરસ્કાર થાય છે, એવું એક ગૃહસ્થ મારી પાસ બોલ્યા, તેને મેં એવો ઉત્તર આપ્યો કે, આ અધિકારીઓને ધારાશાસ્ત્રી પ્રતિ નહિ કિંતુ—

કાયનાનો જ તિરસ્કાર આવે !

એ માટે તો નવા દડપશાહીના મિલમાં ધારાશાસ્ત્રીઓને અવકાશ આપવામાં આવ્યો નથી, એ સ્પષ્ટપણે સિદ્ધ થતું નથી કે ?”

બીજાનો રફોટ થયા પછી લૉર્ડ મિંટોએ પોતાનું પ્રેમ-એકટ રૂપ નાનું ટુટું આગળ ચલાવ્યું. આ વખતે લૉર્ડ મોર્ગને તેની માગણી સર્વતઃ અમાન્ય કરી શકાય તેવી વસ્તુ સ્થિતિ નહોતી, તેથી તેણે સર લૉગેન્સ જેકિન્સની સલાહ લઈ તેમાં મુખ્ય ફેરફાર એવો કર્યો કે, અધિકારીઓના જમીનો કુલ ઉપર તેણે હાઈકોર્ટમાં અપીલ કરવાની બારી રાખી. આ નાના પ્રેમ-એકટમાં પુનઃ, રફોટક દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરનાર કિંવા અન્ય કાષ્ઠ બેકાવદા અત્યાચારી કૃત્યને જો સહાયક બને તો જ છાપખાનાને જમ કરવા એવો નિયમ હતો. અધિકારીઓની ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તેની પાસેથી ગમે તે નિમિત્તથી જામીન લેવાનો નિયમ તેમાં નહોતો. આવા પ્રકારની મર્યાદાઓ અને વિકટ પરિસ્થિતિ જણીને લૉર્ડ મોર્ગને આ બિલને પોતાની મંમતિ આપી લૉર્ડ રિંચન એ વર્તમાનપત્રના સ્વાતંત્ર્યના પક્ષકાર હોવાથી તેણે આ મિલનો વિરોધ કર્યો; પરંતુ તે વખતે નાં જોખલું અને મીઠું રમેશ-ચન્દ્ર ઉલ્લાસ પથ્થુ વિલાયતમાં હોવાથી તેમણે તે બિલને સ્વસંમતિ આપી ! આ રીતિએ આટલા વર્ષપર્યંત પાલન કરેલા પોનાના વતનો કમે કમે ભંગ થતો જાય છે એવું લૉર્ડ મોર્ગને જણાતાં તે લખે છે:—

“ હિંદુસ્થાનના સંબંધમાં જે વ્રતજાંજ કર્યો તે માટે પરલોકમાં મારે અને તે મજા

ભોગવવાની હોય તે ભોગવું; પરંતુ ખાસ કરીને આ બીજાના સંબંધમાં તો જોખમે અને દત્તની અનુમતિ! મળવાના કારણે અને તેટલા પુરતી જગા સ્વર્ગમાં મળવી જોઈએ !” આ પ્રમાણે લોર્ડ મોર્લાની અનુમતિએ આ નાનો પ્રેક્ષ-એક્ટ ઇ. સ. ૧૯૦૮ ના જુનમાં વડી કાયદાકૌન્સિલમાં પસાર થયો.

આ જ ધમંડજોર અસ્વસ્થતાનું કારણ છે.

આટલેથી હિન્દવાસી નોકરીશાહીને શાંતિ થઈ નહિ, અને લોર્ડ મિંટોએ તો પોતાનો એક પત્રમાં એવા ઉદ્ગાર કહ્યા કે: “ હિન્દુસ્તાન ઉપર અમારી સત્તા અબાધિતતાએ ચલાવવાના માર્ગમાં સાંપ્રતની હાલિસ ઓફ કોમન્સની બહુ અડચણ છે. ” તે વખતે લોર્ડ મોર્લાને સાત્વક સંતાપ આવતાં એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે: “ હાલિસ ઓફ કોમન્સે તમારું શું બગાડ્યું છે ? બાબનો રફાટ ચર્તાજ તમારા ‘ એક્સપ્લોઝીવ એક્ટને ’ સંમતિ આપી. દિહી સરકારને પોતાની ઇચ્છાનુસાર કાંઈ પણ ઉપાય થોજી તેનો અમલ કરવાનું પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય જો નહિ મળે તો કયે સમયે કયો (અનિષ્ટ) પ્રસંગ ઉદ્ભવશે તે અનિશ્ચિત છે એવું તમો લખો છો. મી. કુલ્કરની પણ એવીજ માગણી હતી; છતાં તમોએ તેનું રાજીનામું કેમ સ્વીકાર્યું ? એવું ‘ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય ’ આપવું એ કાયદા અને રાજ્ય-પદ્ધતિના તત્વથી અને નિયમથી વિરુદ્ધ છે. તમે કહો છો કે, હિન્દુસ્તાનમાં કેમ વર્તવું તેનું જ્ઞાન (હિન્દવાસી નોકરીશાહીને) અમોને અધિક છે, તે ઉપરથી તમારા દોહડાલા કૌન્સિલરથી મી. એક્સકચીય, મી. ડી. મી. લોરબર્ન અને મોર્લા બૌદ્ધિક સામર્થ્યમાં ન્યૂન છે એમજ માનવાનું કે ? અને ત્યાંની (હિન્દી) બુદ્ધિશીલીના સન્દ એટલે વેદવાક્ય એવું મનાવનારા તે દક્ષનું હિન્દુ પ્રજાને સ્વભાવ, વ્યવહારનું જ્ઞાન કઈ દક્ષા પર્યંતનું ? હિન્દુસ્તાનમાં સાંપ્રત સમયે જે અસ્વસ્થતા પ્રસરી રહી છે, તેના કારણભૂત પચાસ વર્ષથી અમલ ચલાવનારા આ જ ધમંડજોર નથી કે ? તેની કર્તવ્યનિષ્ઠાની હું પ્રમશા કરું છું. પરંતુ બ્રિટિશ મંત્રીમંડળ એટલે બુદ્ધિશીલની બજાર છે એવું જે આ નોકરીશાહી વર્ગને જણાય છે તે હું કદિ પણ સહન કરનારો નથી. ”

ઉપરના પત્રમાં લોર્ડ મોર્લાએ પોતાનો વિચાર દર્શાવનાં, અર્થાત્તાનાં કારણમાં આ નોકરીશાહીના અંગના દોષનું સ્પષ્ટ વિવરણ કરી તેની બૂલોધી પ્રસ્તુતની વસ્તુરિચાત યથાર્થ સમર્થન કર્યું છે. તે પછી તા. ૨૪ જુનના પત્રમાં તેમણે સૂચના કરી કે, “ અમેરિકામાં જે બ્રિટિશ અધિકારી હતા તેણે સંસ્થાનિકોનાં મન કહુપિન કર્યો અને સલ સ્થિતિથી મંત્રીમંડળને અજ્ઞાન રાખી તેની ગેરસમજ કરવાથી અમેરિકન સંસ્થાન હાથમાંથી ગયું. ”

તૃથા દંભ શા માટે ?

લો. તિલકના કેસ પછી મુંબઈમાં જે હુલ્લડ થયું તેમાં ફક્ત પથર ફેંકવાના ચન્દા માટે ૧૨ મહિનાની શિક્ષા થવાના સમાચાર સાંભળી, અને તે જ વખતે ટિનેવલ્લી અને તુતિકોરિનના કેસમાં જન્મકેદ, હદપાર અને ૧૦ વર્ષ હદપારની શિક્ષા થવાના વર્તમાન જળજ્ઞતાં લોર્ડ મોર્લાં લખે છે કે, “ આવી શિક્ષા ઓછી થવી જ જોઈએ; એવા અમાનુષ્ય પ્રકારનું હું લેશ પણ સમર્થન કરનાર નથી. દેશમાં શાંતિ રાખવી આવશ્યક છે; પરંતુ સખ્તાઈની પરમાવધિ કરવી એ શાંતિસ્થાપનાનો માર્ગ નથી. એથી વિપરીત યોગ થતાં

બાબતા અત્યાચારનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે. ” આ સૂચના અમાન્ય ગણી લોડ મિટોએ પુનઃ લખ્યું કે, “ સમ્પત શિક્ષા કર્યા શિવાય પ્રતિકૂળતા દર્શાવવાનું પરિણામ માડું થશે; અહિંની પરિસ્થિતિને યોગ્ય એવા પ્રકારની શિક્ષા આવશ્યક છે. ” તેના આ સ્પષ્ટિકરણના ઉત્તરમાં લોડ મોર્લીએ સંતાપ પામી ઉત્તર આપ્યો છે કે, “ જે એક કાર્પોરલે આવેશના વેગમાં એક મેટ્રિક (હિન્દી)નું ખૂન કર્યું તેને કેવા પ્રકારની સમ્પત શિક્ષા કરવામાં આવી છે, તે તમે લખી જણાવશો કે ? ઉક્ત કાર્પોરલ ઉપર કેસ ચલાવી તેને તે ખૂન બદલ ફાંસી પર ચઢાવ્યો કે ? લોડ કર્ઝને હ મી લાન્સર્સ પલટણને શિક્ષા કરી તેથી મને લોડ કર્ઝને માટે ખરેખરે આદર ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે આવા ખૂન માટે આપણે પ્રતિબંધ કરી શક્યા નથી ત્યારે ૧૫ દિશોની તાક્ષણ આપપદ્ધતિ માટે જ્યાં દંડ દર્શાવેલો એ મૂર્ખતા જ છે. આવા સોલ્જર (મૈનિક) અને એવા બગીચાવાળાનાં ફૂલો ઉપરથી આપણે કયું રાત્નધોરણું નિમિત્ત કરવું ? હિંદીઓનું દમન કરવા માટે તમે આ શિક્ષા ન્યાયાલયની તુલાથી ન નોળતાં સૈનિક કોર્ટની તુલાથી તોળવાની આવશ્યકતા અને બંદોબસ્તને તોળને માટે ન આપતાં બંધીવાસમાં રાખવાની શિક્ષાને સૌમ્ય જણાવે છે ! એવું જો તમારું નિશ્ચિત મત હોય તો પછી તમે નવીન સ્થિતિના પ્રસાર અને ઉદાર રાજકીય ધોરણ અને સુધારણાને નામોન્માર શા માટે કરો છે ? સુધારણાની યોજના રદ ગણી ફેંકી દેવી છે કે ? ”

ઝાપિયાની દમનનીતિ.

લોડ મોર્લીનું લખ્યું અમાન્ય ગણી ઉલટું લોડ મિટોએ એ ત્રણ વ્યક્તિને હદપાર કરવાની પરવાનગી માગી. તેના ઉત્તરમાં લોડ મોર્લી લખે છે કે—

“ આવો કારો એક હું તમોને કહિ પણ દેનારો નથી, પ્રત્યેક હદપારની આઠાપૂર્વે મને તેની મર્મ હકીકતથી યાત કરવો જોઈએ. પછીના એતરમાંથી તુર્કાકુરો એથી મદવાના પ્રયત્નોમાં તમે અરધો અર્ધ ભાગ ઘડો પણ એથી કાઢશો એવું દેખાય છે. ” સૈનિક કાયદો શરૂ કરવા બાબતની ચૂચનાના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે “ સૈનિક નિયમ એટલે હું તેનો અર્થ કાપદાને સંકુચિત મર્યાદામાં લાવી મકલો એવોજ કરું છું, પરંતુ આ લશ્કરી કાયદાથી છટાલી, ઝાપિયા, આપમેંડ છત્પાદિ પ્રદેશોમાંથી ખુનનાં કાવત્રોના ભય નષ્ટ થયો નથી, અને હિન્દુસ્થાનમાં પણ નષ્ટ થનાર નથી. ” તા. ૧૮ ડીસેમ્બરના પત્રમાં લોડ મોર્લી લખે છે કે “ આરોપીની ગેરહાજરીમાં તેની તપાસ કરવાનું એક પણ ઉદાહરણ મળે નહિ. એ માટે પુરતી કાળજી રાખો. આ યોગ્યથી મોટો અનર્થ થાય એવું નથી, પરંતુ તેના ઉપર આશ્ચર્ય કેવા ઝાપિયાની છેવા પાડવાથી એ પદ્ધતિ દમનકર્તા દેખાય છે. ” લોડ મોર્લીના આ કર્ણમંત્ર પ્રમાણેના વર્તાવ કેવો થયો એ બંગાલમાંના બંદીવાસીઓની યાદી ઉપરથી અને વિશેષતઃ નવીન યનારા હડપગાલીના બિલ ઉપરથી દેખાઈ આવે છે ! જે પદ્ધતિને લોડ મોર્લીએ ઝાપિયા દમન એવું નામાલિધાન કરેલ છે તે જ પદ્ધતિ હવે નાકરગાલીને પ્રિય અનેલી છે !

કેવળ સંશય ઉપરથી શિક્ષા કરવાની પદ્ધતિ માટે લોડ મોર્લીને કેટલો તિરસ્કાર હતો તે તેમના તા. ૧૩ જાનેવારીના પત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે—“ પરમ દિવસે એક જઠરથનો એક પત્ર આવ્યો હતો તેમાં એ બાબત હતી કે, તે વ્યક્તિની (નામ લખેલું નથી) સંધ-

ટનાશક્તિ વિશેષ છે અને સામાન્ય જનપર વિશેષ વજન છે અને અત્યાચારના કૃત્યમાં તે વ્યક્તિની સલાહુભૂતિ હોવાનો મને લેશ પણ સંશય નથી. એવા આ પોતાની ખાત્રી ઉપરથી એકાદા મનુષ્યને વગર તપાસે પરહેજ કરવાની સલાહ આ ગૃહસ્થે આપવી, એ ખરેખર ભય કરે છે. સશયનો લાલ આરોપીને આપમે જોઈએ એજ તત્વ યોગ્ય હોઈ તેનું આપણે પાલન કરવું જોઈએ.” લૉર્ડ મોર્લીએ અધિકારન્યાસ કર્યા પછીથી આ તત્વનું પાલન દેટલા પ્રમાણમાં થયું છે, એ કહ્યા પૂર્વે સમજાય તેમ છે. નવીન બીલમાં તો આ તત્વમાં સ્થાન બેઠાયએલો હોઈ સશયનો લાલ આરોપીને મળવાને સ્થાને તે લાલ સરકારજ લેવાનું થયે છે.

શુભ તપાસ અને શુભ દેહાંત !

તા. ૫ મેના પત્રમાં લૉર્ડ મોર્લી લખે છે: “ પાર્લામેન્ટના ૧૫૦ સભાસદો હદપારની પદ્ધતિ રિરુદ્ધ તક ૧૨ કરવા માટે ૩૦ ઑક્સફોર્ડની સલાહત લેનાર છે; તેથી હવે પછી તમારે હદપારનું શસ્ત્ર ત્યજવું પડશે એ લક્ષમાં રાખો.” પરંતુ પ્રત્યક્ષ અનુભવ લૉર્ડ મોર્લીના અનુમાનથી પ્રતિકૂળ મળે છે; ઉક્ત પત્ર પછી પાર્લામેન્ટમાં પ્રશ્નોત્તરો થયા; તેમાં અપરધીઓને આરોપ જણાવ્યા શિત્રાય બંધનમાં રાખવા અને આરોપીને પેતા ૧ પરનો સંશય ર કરવાની તેને સીધ ન આપવી આ દોષપર સખ્ત પ્રહાર કરવામાં આવ્યો; અને બ્રિટિશો ૧૧ ન્યાયપદ્ધતિ અને હજી માટે જે કલ્પના છે તે કલ્પનાથી તપાસ પૂર્વે શિક્ષા કરવી, એ બીના બ્રિટિશોને અસ્થિર હોવાનું કહેવામાં આવ્યું. આ બ્રિટિશ ટાકાકારો હાલનું બીલ વાંચે તો તે બાબતમાં તેમનો શો વિચાર પડશે વાર ? શુભ તપાસ કરી શિક્ષા કરવાની કલ્પના પણ લૉર્ડ મોર્લીને અસહ્ય જણાતી હતી. સર કર્ઝન વાયસીના ખુન પછી મદનલાલ ખિસ્સાની શુભ તપાસ કરવાની કાંઈએ સચના કરેલી. તેના ઉત્તરમાં તે લખે છે કે, “ શુભ તપાસ કરીને ફક્ત ફાંસી પર લટકાવવા એ મહુ ઉત્તમ કલ્પના ! પરંતુ દરપશાહીના આ નવા બીલમાં અથથી ઇતિથી પર્યંત સર્વ શુભ કાયદાર છે; તેથી તેનો નામકરણવિધિ લૉડ મોર્લી કયો કરશે ? ”

આયલેંડ અને અધિય નો અનુભવ.

તો પણ દરપશાહીને કાયદા કરવાની શરવાનગી દેવા માટે નોકરશાહી ૧૧ મેણું પાછળ લાગેલાં હતાં. તેથી તસ્ત થઈને તા. ૨૬ ઑગસ્ટના પત્રમાં લૉર્ડ મોર્લી લખે છે, “ ઉક્ત બેસતા હદપારનો ઉપયોગ કરવાનું કહેશે તો તે ચાલવાનું નથી. આયલેંડમાં ૧૮૮૭ માં ફોર્સટરે જે કાઉન્સ એકટ કર્યો તેવો કાયદો તમારે જોઈએ છે, પરંતુ એવા કાયદાથી આયલેંડમાંના યુન્હાઓ નજ થવા નથી અને મહુ પોતે સ્ટેટ સેક્રેટરી હોઈ અને “ વગર તપાસે પરહેજ મંદી ” કરનારા કાયદાને સંમતિ મળે એ કલ્પનાજ અશક્ય અને અસહ્ય છે. ૧૮૧૮ નો કાયદોજ ન્યાય રચક છે ત્યાં તમે તો ઉક્ત કાયદાના નમુના ઉપર કાયમી કાયદો કરવાનું ઇચ્છો છો તેને શું કહેવું ? દરપશાહીને આ નવા વંત્ર નિર્માણ કરવાની કલ્પના ત્યજ દેવાનું કહેા. ” અરુ !

ન્યાય સુધી લૉર્ડ મોર્લી હિન્દી પ્રધાન હતા ત્યાં સુધી નોકરશાહીએ આ કલ્પના બાજુએ રાખી; પણ હવે તે નિર્વીર્યુર્વાતલમ્ થવાથી તે જ કલ્પના નવા બીલના રૂપમાં આગળ આવે છે.

નવીન સુધારણાની યોજના પ્રસિદ્ધ કરવાના સમયે બંગાળામાંથી હજાર યએલા-
આને મુક્ત કરવાની લૉર્ડ મોર્લીની શિક્ષરસ અગ્રણ્ય ગણી તેથી લૉર્ડ મોર્લી લખે છે કે:-
“તમે તમારી કૃતિનું ઉત્તમ સમર્થન કરો છો. પરંતુ નેપલેન્ડમાંના સ્પૉનિસ વૉયસરોય,
વેનિસમાંના આસ્ત્રિયન વૉયસરોય, સિસિલી બેટમાંના જુર્જોન અધિકારી અને અમેરિકન
મંસ્થાનમાંના બ્રિટિશ અધિકારી-તેમની પણ આવા પ્રકારની વિચારસરણી. હતી; પરંતુ
આ તુલના માટે કોઈન ચતા નહિ.” એ પછી તા. ૨૯ જાનેવારીના પત્રમાં લખે છે.
“કેવળ ‘દમ કરે સો કાયદા’ આ તત્વથી જાણને પણ ઉચ્છેદીને પરહેજ કરવાના કાયમી
અખતિયારીની તમારી આવશ્યકતા જણાવે છે; પરંતુ હું તેના પ્રયત્ન વેગે પ્રાંતકાર કરું
છું. નવ બંગાળી ગૃહચેને પરહેજ કરવાથી આ જનાવે છતરને હમ થવાનું તમે
કહો છો. અપિયન જુરોક્સીની પણ આવી જ કલ્પના હતી, કે સંશયિત મનુષ્યોની
ગાડીઓની ગાડીઓ જરીને સૈબીરીયામાં રવાના કરવાથી અત્યાચારીઓને હમ થાય.
પરંતુ આ મુક્ત અપિયમાં મુપરિણામી થઈ નથી, અને તેના યોગે દ્રેષાદ જેવાના જીવ
પણ બચ્યા નથી; અને દ્રેષાદ જેવાને જે ક્યુમા સભા દષ્ટિથી દૂર ગખવી હતી તે ક્યુમા
સભાની રચાપના થયા શિવાય રહી નથી.”

• ઉંઘી ગાગર પર પાણી !

લૉર્ડ મોર્લીનો આ માતૃઉપદેશ શરૂ થયો હતો અને આ તરફ નોકરશાહીની દડપશાહી
હિચ્ચ સોપાન પર હતી. અંતે લૉર્ડ મિન્ડોએ ચોતાનો નવો મોરો પ્રેમ-એકટ લૉર્ડ મોર્લીની
સંમતિ માટે મોકલ્યો. તે વખતે સર લૉરેન્સ જેઠિન્સ ત્યાં (વિલાયતમાં) નહોતા; અને
લૉર્ડ મોર્લી કાયદાના છકાપળથી અગ્રાત હોવાથી ‘દાષ્ટદાર્દમાં અપીય કરવ નો અધિકાર
રાખેલો છે.’ એટલીજ સમજુતથી તેમણે પ્રેમ-એકટને ચોતાની સંમતિ આપી !

એ પછી સમ્રાટ સુખમ એડવર્ડના સ્વર્ગવાસથી સમ્રાટ પંચમ જ્યોર્જ રાજ્યાચ્છ
થયા. આ સમારંભના સમયે રાજકીય જુનેગારોને બંધનમુક્ત કરના એવી લૉર્ડ મોર્લીએ
ભલામણ કરી. પરંતુ લૉર્ડ મિન્ડોએ તેનો પણ અમલ કર્યો નહિ.

“લૉર્ડ મોર્લીનાં સ્મરણો”માંના દડપશાહી સંજોધી અભિપ્રાય અને એવી પદ્ધતિ
માટેના તેના તિરસ્કારને અનુમરતા ઉદ્દેષ્યો ઉપર આપવામાં આવ્યા છે. એ ઉપરથી
સાંપ્રતના નવીન દડપશાહી પ્રેરણ સંજોધી તેમનાં વિચાર કેવા હોય એ સ્પષ્ટ દેખાય છે;
પરંતુ લૉર્ડ મોર્લી સ્વતઃ હિન્દી પ્રધાન હોવા છતાં પણ તેને ઉપર રાખીને પણ જે નોકર-
શાહ એ ચોતાની દડપશાહી જરી રાખી હતી તે નોકરશાહી “લૉર્ડ મોર્લીનાં સ્મરણો”ને
કેટલું માન આપે ? તો પણ એ ઉપરથી જોવાનું એ છે કે ઉદાર મતવાદી બ્રિટિશ મુત્સ-
દીઓના વિચારથી પણ જુરોક્સીનાં કૃત્યો કેટલાં તિરસ્કારામાં છે. હવે જ્યારે બ્રિટિશ
ઉદાર મતવાદી મુત્સદીઓજ આવા વિચાર પર આવે તો પછી હિન્દીઓને પણ આ દડપ-
શાહી ત્યાજ્ય નિષેધાર્દ અને તેમાં નવીનતા તે શી ?

ચન્દ્રશંકર કરેણાશંકર દ્વિવેદી.

દનાશક્તિ વિશેષ છે અને સામાન્ય જનપર વિશેષ વજન છે અને અત્યાચારના કૃત્યમાં તે વ્યક્તિની સહાનુભૂતિ હોવાનો અને લેશ પણ સંશય નથી. એવા આ પોતાની ખાત્રી ઉપરથી એકાદા અનુબંધને વગર તપાસે પરહેજ કરવાની સલાહ આ ગૃહસ્થે આપવી, એ ખરેખર લાયક છે. સશયનો લાલ આરોપીને આપર્થો જોષએ એજ તત્ત્વ યોગ્ય હોય તેનું આપણે પાલન કરવું જોઈએ.” લૉર્ડ મોર્લીએ અધિકારન્યાસ કર્યા પછીથી આ તત્ત્વનું પાલન દેટલા પ્રમાણમાં થયું છે, એ કહ્યા પૂરેજ સમર્થન્ય તેમ છે. નવીન બીલમાં તો આ તત્ત્વમાં સ્થાન બેદાયએલો હોય સશયનો લાલ આરોપીને મગવાને સ્થાને તે લાલ સરકારજ લેવાનું થયું છે !

ગુપ્ત તપાસ અને ગુપ્ત દેહાંત !

તા. ૫ મેના પત્રમાં લૉર્ડ મોર્લી લખે છે: “ પાર્લામેન્ટના ૧૫૦ સભાસદો હદપારની પદ્ધતિ રિરુદ્ધ તક ૧૨ કરવા માટે ૩૦ ઍક્સક્વચની મુલાકાત લેનાર છે; તેથી હવે પછી તમારે હદપારનું શસ્ત્ર ત્યજવું પડશે એ લક્ષમાં રાખો.” પરંતુ પ્રત્યક્ષ અનુભવ લૉર્ડ મોર્લીના અનુમાનથી પ્રતિકૂળ મળે છે; ઉક્ત પત્ર પછી પાર્લામેન્ટના પ્રશ્નોત્તરો થયા; તેમાં અપરાધીઓને આરોપ જણાવ્યા શિર્ષાય બંધનમ. રાખવા અને આરોપીને પે તા ૧ પરનો મંશય ૨ કરવાની તેને સાધે ન આપવી આ દોષપર સખ્ત પ્રહાર કરવામાં આવ્યો; અને ક્ષિટિશો નાયાપદ્ધતિ અને હક માટે જે કલ્પના છે તે કલ્પનાથી તપાસ પૂરે શિક્ષા કરવી, એ બીના ક્ષિટિશોને અરુચિકર હોવાનું કહેવામાં આવ્યું. આ ક્ષિટિશ ટીકાકારો હાલનું બીલ વાંચે તો તે બાબતમાં તેમનો શા વિચાર પડશે વાર ? ગુપ્ત તપાસ કરી શિક્ષા કરવાની કલ્પના પણ લૉર્ડ મોર્લીને અસલ જણાતી હતી. સર કર્ઝન વાયલીના ખુન પછી મદનલાલ ધામની ગુપ્ત તપાસ કરવાની કોષ્ટએ સ્થના કરેલી. તેના ઉત્તરમાં તે લખે છે કે, “ગુપ્ત તપાસ કરીને ફક્ત ફારી પર લટકાવવા એ નહુ ઉત્તમ કલ્પના ! પરંતુ દડપશાહીના આ નવા બીલમાં અંધથી ઇતિથી પર્યંત સર્વ ગુપ્ત કાયદો છે; તેથી તેનો નામકરણવિધિ લૉર્ડ મોર્લી કયો કરશે ?”

આયલેંડ અને ઋષિય નો અનુભવ.

તો પણ દડપશાહીને કાયદા કરવાની પરવાનગી દેવા માટે નોકરશાહી ના મેલ્સ પાછળ લાગેલાં હતાં. તેથી ત્રસ્ત થઈને તા. ૨૬ ઑગસ્ટના પત્રમાં લૉર્ડ મોર્લી લખે કે, “ ઉક્ત બેસતાં હદપારનો ઉપયોગ કરવાનું કહેશે તો તે ચાલવાનું નથી. આયલેંડમાં ૧૮૮૭ માં ફોરટર જે કામ્સ એક્ટ કર્યો તેવો કાયદો તમારે જોઈએ છે, પરંતુ એવા કાયદાથી આયલેંડમાંના ગુન્હાઓ નષ્ટ થયા નથી અને નહુ પોને સ્ટેટ સેક્રેટરી હોઈ અને “ વગર તપાસે પરહેજ નહી ” કરનારા કાયદાને સંમતિ મળે એ કલ્પનાજ અશક્ય અને અસલ છે. ૧૮૧૮ નો કાયદોજ નર્પા રચક છે ત્યાં તમે તો ઉક્ત કાયદાના નમુના ઉપર કાયમી કાયદો કરવાનું ઇચ્છો છો તેને શું કહેવું ? દડપશાહીને આ નવા મંત્ર નિર્માણ કરવાની કલ્પના ત્યજ દેવાનું કહો.” અસ્તુ !

નર્પા સુધી લૉર્ડ મોર્લી દિલ્લી પ્રધાન હતા ત્યાં સુધી નોકરશાહીએ આ કલ્પના બાબતે રાખી; પણ હવે તે નિર્વીર્યમુર્ચીતલમ્ ચલાવી તે જ કલ્પના નવા બીલના રૂપમાં આગળ આવે છે.

નવીન સુધારણાની યોજના પ્રસિદ્ધ કરવાના સમયે અંગાળામાંથી હદયાર થએલા-
ઓને મુક્ત કરવાની લૉર્ડ મોર્લીની શિક્ષારસ અગ્રણી ગણી તેથી લૉર્ડ મોર્લી લખે છે કે:-
“તમે તમારી કૃતિનું ઉત્તમ સમર્થન કરો છો. પરંતુ નેધરલેંડમાંના ર્પોનિસ વૉયસરોય,
વેનિસમાંના આસ્ટ્રિયન વૉયસરોય, સિસિલી જેટમાંના છુર્બોન અધિકારી અને અમેરિકન
મંરેશાનમાંના પ્લિટર અધિકારી-તેમની પણ આવા પ્રકારની વિચારસરણી હતી; પરંતુ
આ તુલના માટે કોઈન ચતા નહિ.” એ પછી તા. ૨૯ જાનેવારીના પત્રમાં લખે છે.
“કેવળ ‘હમ કરે સો કાયદા’ આ તત્વથી દોષને પણ ઉમકીને પરહેજ કરવાના કાયમી
અખતિયારીની તમારી આવશ્યકતા જણાવો છો; પરંતુ હું તેનો પ્રયત્ન વેગે પ્રાંતકાર કરે
છું. નવ અંગાળી ગૃહચોને પરહેજ કરવાથી આ જનાને ઇતરને હાથ ધરાવું તમો
કહો છો. અપિયન છુરોક્સીની પણ આવી જ કલ્પના હતી, કે સંશયિત મનુષ્યોની
ગાડીઓની ગાડીઓ ભરીને સૈન્યીયામાં રવાના કરવાથી અત્યાચારીઓને હાથ ધાય.
પરંતુ આ ચાકા કાંપિયામાં સુપરિણામી થઈ નથી, અને તેના યોગે દ્રૌપદ જેવાના જીવ
પણ બચ્યા નથી; અને દ્રૌપદ જેવાને જે ક્યુમા સહા દષ્ટિથી દૂર રાખવી હતી તે ક્યુમા
સહાની રચાપના થયા શિવાય રહી નથી.”

ઈંધી ગાગર પર પાણી !

લૉર્ડ મોર્લીનો આ આતુરપદેશ શરૂ થયો હતો અને આ તરફ નોકગશાહીની દડાપશાહી
ઉચ્ચ સોપાન પર હતી. અંતે લૉર્ડ મિરોએ પોતાનો નવો મોરો પ્રેમ-એક્ટ લૉર્ડ મોર્લીની
સંમતિ માટે મોકલ્યો. તે વખતે સર લૉરેન્સ જેક્લિન્સ ત્યાં (વિલાયતમાં) નહોતા; અને
લૉર્ડ મોર્લી કાયદાના છાપજાળથી અઘાત હોવાથી ‘કાઇકોર્ટમાં અપીલ કરવાનો અધિકાર
અનુચિત અને નિર્ણયપ્રત્યક્ષ તેમજ પ્રેમ-એક્ટને પોતાની સંમતિ આપી !

પિતાએ ક્ષણ માર્ગે લીધા હતા. પરંતુ પરવાનગી મેળવીને પંચમ જ્યોત્ સંભારીને
દેવું, જવના સાપુ તહેમના તરફ હોડવા, એ સર્વ પ્રાણીતેકરણના એવી લૉર્ડ મોર્લીને
બ્યારે બચ્યા, સારે તહેમને તહેમની ફાઈ હોલિકાના ખોળામાં બેસાડી બાળી દેવોની વેતરણ
કરવામાં આવી પરંતુ, આમણે ઇશ્વરકૃપાથી તેઓ જીવતા રહ્યા, અને તહેમની ફાઈ
બળા ગઈ. આ દિવસ કાલ્પન મુકેશ પૂજિમાનો હતો. જે ભક્ત લોકા પ્રદાનના જીવનની
ચિંતાથી આખો દિવસ વિવાદમાં ખાતું પીતું છોડી દઈ બુખ્યા બેસી રહ્યા હતા, તહેમણે
ભક્તરાજને સુરસિન ભોઈ ઇશ્વરભજન કર્યું; અને તે પછીના દિવસે રંગ ગુલાલ ઉડાડી
આનંદના ઉત્સવમાં ગાળ્યા. અસુરોએ તેથી ઉત્સહ કર્યું: તહેમણે ધુળકાદવ ઉડાડી, ખીભત્સ
જળેા બોલી, મેજ ચોપડી અને બીજા નિંદ્રા કાચો કરી, તે વડે ભક્તજનોને સતાવ્યા
અને પોતાની દાઝ કંઈક અંશે હોલવી. તેથી આજે પણ જે અસુરો જેવા હોય છે-
આસુરીસંપત્તિના હોય છે, તે આ ઉત્સવને ધુળ, કાદવ કે ખીભત્સ જળેા વડે ગાળે છે;
જ્યારે દૈવાસંપત્તિના-સાત્વિક મૂર્તતાના માણસો રંગ ગુલાલ ઉડાડી, ઇશ્વરભજન કરી
નિરોધ આનંદથી આ ઉત્સવને ઉજવે છે.

કહેવત છે કે: “સાપ ગયા અને લીસોટા રહ્યા.” છતાં, દુષ્ટાનું સ્વરૂપ અને સમ-
યના વહેવાથી તહેવું થઈ અણેલું વિરૂપ, એ જન્મેને સરખાવતાં ઉપરની કહેવત સંતોષકારક

હોલિકોત્સવ.

ભૂમિકા.

ગગનચુંબી હિમાલયનાં ધવલ શિખરોથી સુમનોહર અને ગંગાચમુનાના પુષ્પપ્રવાહથી પ્રાંદિન ન્હાનો હારતવર્ષ પ્રાચીન સમયમાં સમૃદ્ધિ, જ્ઞાન, રાજ્યવ્યવસ્થા, કલદ્રુપતા, આરિચ્ચની ઉત્કૃષ્ટતા તથા વ્યાપારક્રાંતિની ઉત્કૃષ્ટિની જે પરિસીમાએ પહોંચ્યો હતો, તેનું મયાર્થ સ્વરૂપ દૃષ્ટિ સન્મુખ ખડું કરવાના પ્રયત્નમાં કલ્પના કાષ્ઠ દિવન વિજયી થઈ શકે એ વાત અશક્ય લાગે છે. આપણાં પુરાણોનાં વર્ણનો ઉપર જે કે સંસ્કૃત મનનાં માણસો કેટલીક વખત અતિશયોક્તિનો આરોપ મૂકે છે, અને કેટલીક બાબતમાં તેમ હશે પણ ખરું-છતાં તે વર્ણનો પ્રાચીન હારતવર્ષનું જે વિષ્ણુ આપે છે તે ફક્ત મૂળ સ્વરૂપની લેશ ઝાંખી જ છે. એ સમયમાં પ્રજાજીવનના નેતા દિવ્યદષ્ટા-મુનિવરોએ પ્રજાજીવન પોતાને તથા પારકાને વ્યજિને તેમજ સમર્પિને ઉપકારક નીવડે તે માટે જે વિવિધ ઉપાયો લીધેલા તથા પ્રયાઓ પાડેલી, તેમાંની એક બાબત તરીકે આપણાં પર્વોની સંકલના પણ ગણી શકાય. જેમ મનુષ્યના સ્વેજ આકારવાળા એક નૈસર્ગિક પત્થરને સુંદર મૂર્તિના રૂપમાં ફેરવવાથી પત્થરના નૈસર્ગિક નિર્માણને હરકત નથી આવતી, પણ તેને ઉલટું ઉપકારક થવાય છે અને તે સાથે કારીગરની પ્રતિભાનું પણ દિગ્દશન થાય છે, તેમ મનુષ્યના મનુષ્ય તરીકેના જે સહજ ભાવો અને આનંદો નિસર્ગદેવીનાં જુદાં જુદાં રૂપોનાં દર્શનથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમને તેમના મૂળ રૂપમાં જ રાખી, વધારે ઉદાત્ત મરી, જનહિતકરે ભાગમાં વાળવા માટે પ્રાચીન મહર્ષિઓએ જે વત્નો કર્યા છે, તે ધણીજ ઉત્તમ રીતે તેમની પ્રજા અમાનુષિક જીવિતો આપણને પરિચય કરાવે છે. આ રીતે થયેલી પર્વોની સંકલનામાં આપણે હાલને વખતે એ ખૂબ ઉત્તમ કલ્પના પરંતુ જેની ઉત્પત્તિનો આશય મૂક્યો છે તેથી પર્વત સર્વ શ્રુત કાવચાર છે; તેથી તેનો નામકરણ કરશે ?”

આપલેડ અને ઋષિય નો અનુલસવ.

તો પણ દડપથાહીને કાયદો કરવાની પરવાનગી હેવા માટે નોકરશાહીમાં મેણાં પાછળ લાગેલાં હતાં. તેથી તસ્ત થઇને તા. ૨૬ ઓગસ્ટના પત્રમાં લૉર્ડ મોર્લી લખે છે, “ઉક્તાં એસતાં હલપારનો ઉપયોગ કરવાનું કહેશે તો તે ચાલવાનું નથી. આપલેડમાં ૧૮૮૭ માં ફોર્ટરે જે કાષ્ઠસ એક્ટ કર્યો તેવો કાયદો તમારે જોઇએ છે, પરંતુ એવા કાયદાથી આપલેડમાંના યુદ્ધાઓ નષ્ટ થવા નથી અને હું યોગે રીટ સેફ્ટરી હોઉં અને “વગર તપાસે પરહેજ નહીં” કરનારા કાયદાને સંમતિ મળે એ કલ્પનાજ અશક્ય અને અસભ્ય છે. ૧૮૧૮ નો કાયદોજ નર્વા રચક છે ત્યાં તમે તો ઉક્ત કાયદાના નમુના ઉપર કાયમી કાયદો કરવાનું ઇચ્છો છો તેને શું કહેવું ? દડપથાહીને આ નવા યંત્ર નિર્માણ કરવાની કલ્પના ત્યજી દેવાનું કહો.” અસ્તુ !

નર્વા સુધી લૉર્ડ મોર્લી હિન્દી પ્રધાન હતા ત્યાં સુધી નોકરશાહીએ આ કલ્પના બાજુએ રાખી; પણ હવે તે નિર્વીર્યસુર્વતિલમ્ થવાથી તે જ કલ્પના નવા બીજાના રૂપમાં આગળ આવે છે.

હોમ કરવાની આપણાં જ્ઞાતોએ આપણને વારંવાર આજ્ઞા કરેલી છે. આ આજ્ઞાનુસાર આપણા પૂર્વજો વિવિધ યજ્ઞો કરી યજ્ઞનારાયણને સંતોષતા હતા. દૈનિક હોમ, પક્ષિક હોમ, પૂર્ણિમાનો હોમ, ઋતુસંધિનો હોમ, અને નવું ધાન્ય પાકે ત્યારે કરવામાં આવતો હોમ, આ સર્વ પ્રકારના હોમ કાલ્પન શુકલ પૂર્ણિમાને દિવસે એકત્ર આવતા હોવાથી, તથા નૂતન ધાન્યપ્રાપ્તિને લીધે અત્યંત આનંદથી લોકોનાં મન ભરેલાં હોવાથી, આ દિવસે તો એક મહોટો યજ્ઞ વિધિપુરસ્કાર કરવામાં આવતો; અને પાંચમ સુધીના દિવસો વસન્તોત્સવ તરીકે અત્યંત ઉમંગથી ઉજવવામાં આવતા, તથા તહેવારો તરીકે પળાતા. મંગલગીતો ગાવાં, મિત્રવર્ગમાં રંગ ગુલાલથી રમવું, શિષ્ટાન્ત જમવાં, પુણ્યદાન કરવાં; અને તે વર્ષે તારી રીને ધાન્ય પ્રાપ્તિ થઈ તે માટે પરમબ્રહ્મ તથા યજ્ઞનારાયણને કૃતજ્ઞતા-પૂર્વક ભક્તભાવથી નમી સ્તુતિ કરી, આવતું વર્ષ તેવુંજ સુખકારક નીવડે તે માટે તહેમની પ્રાર્થના કરવી; આ બધાં આ પર્વના દિવસોમાં હિંદુ જનસમાજનાં મુખ્ય કાર્યો થઈ પડ્યાં હતાં હાલની હોળીનું મૂળસ્વરૂપ તો આવું સુંદર અને ધાર્મિક હતું; અને ધર્મભાવનાથી ઓતપ્રોત થયેલા ભારતમાં હાલના જેવી ધર્મરહિત, જંગલી અને બીભત્સ પ્રથા સંભવે પણ કેવી રીતે ?

હોળીના પર્વનો મૂળ આશય અને તહેનું રૂપ, જે ઉપર દર્શાવાયાં છે, તે વિશ્વસનીય અને વિચારસુલભ છે. છતાં તહેને લગતી જે પૌરાણિક કથા મુખ્ય રીતે હાલ જનસમાજમાં પ્રચલિત છે, તેને પણ અહીં આપવી યોગ્ય લાગે છે; કેમ કે તે આપણા વિચારને પ્રેરિત આપે છે, અને તહેનો આધાર લેતાં હોળીનું દાહનું સ્વરૂપ નિંદવાનુંજ અને ધર્મ-વિરુદ્ધ હરે છે.

શ્રીવિષ્ણુના પરમભક્ત અસુરકુલતિલક પ્રહ્લાદના ચરિત્રથી જાણેજ કોઇ અજાણ્યું હશે તહેમને ઇશ્વરની ભક્તિ કરતાં જોઈ, તેમ કરતાં અટકાવવા તહેમના દૂર અતીશ્વરવાદી પિતાએ પણ માર્ગો લીધા હતા. પર્વત પરથી નીચે ગમડાવવા, સમુદ્રમાં ફેંકી દેવા, ઝેર દેવું, જીવના સાપ તહેમના તરફ છોડાવા, એ સર્વ પ્રાણહાતક મુનીળતામાંથી પણ તે ભક્ત ત્યારે બચ્યા, ત્યારે તહેમને તહેમની ફાઈ હોલિકાના ઓળામાં બેસાડી બાળી દેવાની વેતરણું કરવામાં આવી પરંતુ, આમાયે ઇશ્વરકૃપાથી તેઓ જીવતા રહ્યા, અને તહેમની ફાઈ બળી ગઈ. આ દિવસ કાલ્પન શુક્લ પૂર્ણિમાનો હતો. જે ભક્ત લોકો પ્રહ્લાદના જીવનની ચિંતાથી આજો દિવસ વિષાદમાં આવું થીવું છોડી દઈ ભૂખ્યા બેસી રહ્યા હતા, તહેમણે ભક્તરાજને સુરક્ષિત જોઈ ઇશ્વરભજન કર્યું; અને તે પછીના દિવસો રંગ ગુલાલ ઉરાડી આનંદના ઉત્સવમાં ગાળ્યા. અસુરોએ તેથી ઉમટું કર્યું; તહેમણે ધુળકાદવ ઉરાડી, બીભત્સ શબ્દો બોલી, મેજ ચોપડી અને બીજાં નિંદક કાર્યો કરી, તે વડે ભક્તજનોને સતાવ્યા અને પોતાની દોષ કંઈક અંશે હોલવી. તેથી આજે પણ જે અસુરો જેવા હોય છે—આસુરીસંપત્તિના હોય છે, તે આ ઉત્સવને ધુળ, કાદવ કે બીભત્સ શબ્દો વડે ગાળે છે; ત્યારે દૈવાસંપત્તિના—સાત્ત્વિક પ્રકૃતિના માણસો રંગ ગુલાલ ઉરાડી, ઇશ્વરભજન કરી નિર્દોષ આનંદથી આ ઉત્સવને ઉજવે છે.

કહેવત છે કે: “સાપ ગળા અને લીસોટા રહ્યા.” છતાં, હોળીનું સ્વરૂપ અને સમ-પના તહેવાથી તહેનું થઈ ગયેલું વિરૂપ, જે બન્નેને સરખાવતાં ઉપરની કહેવત સંતોષકરક

નથી ભાસતી. “શુભાષ ગયા પણ તહેના કાંટા રહ્યા,” એમ કહેવું વધારે બંધબેસતું લાગે છે. નથી રહી મૂળની સુંદરતા, નથી રહી મધુર પરિભવ, નથી સંભળાતું અમૃતને ચૂસતા ભ્રમરોનું ગુંજન; હવે તો સુકાં અંધારાં અને તહેમાના તીક્ષ્ણ કાંટા જ અવશિષ્ટ રહ્યા છે ! જે હિન્દુઓનો સખ્ય પ્રભુ તરીકે યશોવસ્તાર દિગંતમાં પહોંચ્યો હતો; જેમની વીરતા અને ધર્મપરાયણતાની પ્રશંસા પરદેશીઓ સુકત કંઠે કરતા હતા; જેમનામાંના ઘણા ‘વીરોએ સ્ત્રીઓના પાતિમ્ભરક્ષણાર્થે પોતાના આશુ આનંદથી રણાંગણે તજ્યા હતા; તહેમનાજ પુત્રો રોળી જેવાં ધાર્મિક પર્વને દિવસે જંગલીઓની માફક ધુળ કાઢે રમે, ગમે તેવા બીભત્સ શબ્દો બોલે, રહેજ પણ ચાંચકો ન ખાય, અને કુલીન અંગનાં ઓની પગવણી કરે, એ કેટલા શોકની વાત છે ! કેટલો બધો વિપર્ણ ! આ વસ્તુસ્થિતિને દૂર કરવી જ જોઈએ. સુધરેલી હિંદુ પ્રજા ઉપરના આ બદનામીભર્યા કલંકને દૂર કરવું, એ દરેક હિંદુવાસીની ફરજ છે.

હોળી ઉપર થતી ચેષ્ટાઓમાં ત્યાજ્ય ધણું છે, છતાં તહેમાં થોડું ગ્રાહ્ય પણ છે. હોળીના વખતમાં આપણાં બાળકો અને યુવાનોમાં જણાતો મદાનીભુરમો, સંપંની ભાવના, પોતાના શુદ્ધ માટે પ્રેમ અને અભિમાન, તથા કામ કરવાનો ઉત્સાહ, આ બધું પ્રશંસનીય છે; પણ આ સદ્ગુણોના અંકુરો આગળ વધી ચકતાજ નથી, કેમ કે તહેમને મરજીમાં રોપવામાં આવે છે. જે દરેક બાળક ઉપર્યુક્ત ગુણોનું બીભત્સ શબ્દો બોલીને નારી કરતાં આપણને દર્શન કરાવે છે, તહેને જો મથાર્ય શિક્ષણ આપવામાં આવે, શું તહેનાં પોતાની શેરી મારેનાં પ્રેમ અને અભિમાન શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અને ઉદ્ધા દેશાન્તમાનમાં ન પહોંચી શકે ?—તહેની વીરતા દેશના રક્ષણમાં કામે ન લાગી શકે ?—તહેની સંપંની ભાવના, અને કાર્યવિભાગ કરી ઉત્સાહથી કામ કરવાની આવડ, તહેને બલિષ્ઠમાં દેશોપયોગી કાર્ય કરવામાં વિનયી ન કરી શકે ?—ખરે ! એક નેતા ન બનાવી શકે ? ખરે ! આ દરેક બાળક એક ઉત્તમ નાગરિક તો થઈ શકે જા; છતાં, તેમ નથી થતું; તો તહેનો દોષ કોને શિર છે ? શિક્ષિત ગણાતા દેશવાસીઓને જ શિર છે. તેથી આપણા શિક્ષિત અને સમગ્ર વર્ગે એ જ કામ કરવાનું છે; કે તહેમનો મદાનીભુરમો અને બીભ ઉપર્યુક્ત ગુણોને પોષવા અને ઉત્તમ માર્ગે વાળવા. આ પવિત્ર તહેવારને ગાળવાની રીત તદ્દન બદલવી, જ્યારે આ ઉત્સવ તહેના અસલ તેજથી પ્રકાશશે; તહેના ઉપરની તામસી જીતિની અસર દૂર થઈ, સાત્ત્વિક અને રાજસી જીતિથી દોરાશે, ત્યારે તે જનસમાજને અત્યંત લાભકારી નીવડશે; અને મનુષ્યોને આનંદ મળતાં પર્વનો શુભ હેતુ પણ સરશે.

અંતરંગ.

શ્રુતકાળ અને વર્તમાનમાંથી સાફ તત્ત્વ ગ્રહી, તહેમાં વિચાર કરી વર્તમાનકાળની ઉચ્ચ અને બલિષ્ઠની જરૂરિયાતો પ્રમાણે નવું તત્ત્વ ઉમેરી બલિષ્ઠનું કલેવર ધોરવું એ વાત સર્વમાન્ય છે. આપણા આ પર્વનું કલેવર આ રીતેજ આપણે ધરીશું.

પ્રાચીન વખતમાં આ પર્વથી લોક સમુદાય (૧) જ્ઞાનંદ અને (૨) ધર્મપાલન એ એ વાત સાધી ચકતો હતો; અને દસંક પહેલાંના સમયમાં (૧) જ્ઞાનંદ (તહેના બીભત્સ અને નિર્ભય સ્વરૂપમાં), અને (૨) ચાલકશિક્ષણ (વીરતા, બવરચા વિગેરે ગુણોથી જે

ત મળતું તે), એ એ સધાતાં હતાં. વર્તમાન સમયમાં પ્રજાના શિક્ષિત વર્ગમાં માત્રુએ બીજાત્મ એકાગ્રી કમકમી ખાઈ ઉઘસીન વૃત્તિ ધરી બેઠા છે, તથા ફટ-
 11 ગગ વધી તિરસ્કાર પણ બનાવે છે; વિદ્યાર્થી વર્ગ અભ્યયનમાં એટલો તસ્વીન
 , અને પરીક્ષાના સતત બોળથી એવો કચકાઈ ગયો છે, કે આનંદ શુ ચીજ છે
 11 કળવામાં પણ બાગ્યેજ આવે છે; અતિપ્રિયતા એટલી બધી થઈ ગઈ છે કે
 11 કરાને છોકરાં કહેવાં કે વૃદ્ધ કહેવાં, એ વિચાગ્ણીય થઈ પડ્યું છે. ગરકારી ધા-
 નોડાનો થનાં અટક્યા છે, તેથી તહેમાં ઉત્સાહ પણ રહ્યો નથી. હવે રણાં ન્દાના
 . જગતના આંગણમાં તૈરત પૂગ મુકેલો હોવાથી તહેમનામાં નહું નહું જોવાનો તથા
 11 ઉત્સાહ હોય છે, તેથી તેઓ ધેરીઆ ટોપી પહેરી, નગારી કે નગારાં વગાડી,
 આનંદથી આમ તેમ ફરે છે. આ વસ્તુસ્થિતિ જો બીજાં પાંચ વર્ષ રહે, તો તહેનું
 ફટકું નિરસ થશે, અને તહેનું અસ્તિત્વ ફટકું લંબાશે, તે વાંચક વર્ગ સહજ રીતે
 શકે તેમ છે, તેથી, હવે કાં તો આ પર્વને પ્રુનર્જવન આપવું, કે કાં તો તહેનો લોચ
 ફેવો, એ જો માર્ગો દ્રષ્ટ સન્મુખ રહે છે. તહેમનો પ્રથમનો માર્ગ આપણે સ્વીકાર્યો
 ને તહેનું અંતરંગ ધડવા માટે ભૂતકાળમાંથી (૧) આનંદ અને વર્તમાનમાંથી (૨)
 શોધણ, એ જો તત્વો મલી તહેમનામાં (૩) લોકશિક્ષણ એ ત્રીજું નહું તત્વ
 એ છીએ.

આનંદ: આનંદ એ બાળકોનો વારસો છે, યુવાનોના હાથમાંથી સરી જતો સુગંધી
 11 દડો છે (જે મેળવવા એક હાથ ધસે છે, બપોરે બીજો હાથ ફપીઓ લેના લલ-
 તહેને અટકાવે છે), અને જુદોની જોયેલી છતાં સ્મૃતિપટ પર પ્રતિદિન તરવરતી
 છે. રંગ શુભાલ ઉગડવાં, સંગીત ગાવું, અને ભિન્ન ભિન્ન મદ્વૃત્તિઓને રચતું શર્ધ
 , એ સાત્વિક આનંદને મેળવવાનાં સાધનો છે; તેથી આ સાધનો બાળકોને પૂરાં પા-
 અને તહેમાં તહેમને રસ લેના કરવા, એ તહેમને આનંદ બક્ષવા બગમર છે.

વાલકશિક્ષણ: અપરિમિત ઉત્સાહ અને નહું કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા એ બાળકોનું
 11 લક્ષણ છે. તહેમના એ ઉત્સાહને કાર્યક્ષેત્રમાં વાળી પોપત્રો એ આપણું કર્તવ્ય છે.
 11 કને રમવાનો, ફેટલાકને ગાવાનો, ફેટલાકને પોતાનું મંડળ જનાવી તહેના બમણી
 કે કામ કરવાનો, ફેટલાકને બાહુબળથી વિજ્યી થવાનો, તો ફેટલાકને વાણીબળથી
 બાણી લેખાવાનો—અને બીજી ભિન્ન ભિન્ન રચિઓ અમાણે કરવાનો ઉત્સાહ હોય
 , આ બધાઓને તહેમનું કાર્યક્ષેત્ર મળે, જેમાં તેઓ પોતાની શક્તિઓ અજમાવી શકે
 તે શકું નથી. તેથી એવા દરેકને કાર્યક્ષેત્ર પુરું પાડવાથી બાલશિક્ષણ સધાશે.

લોકશિક્ષણ: ઉપરની એ બાબતોથી બાળકો તથા વિદ્યાર્થીઓ આ ઉત્સવમાં રમ
 તા મશે એ નિર્વિવાદ છે; પરંતુ પ્રુજત-વયનાને તહેનાથી અજગા રાખવા એ પણ સાઈ
 થી. ઉત્સવમાં બપોરે મ્હોટા ન્દાના સાથે ભાગ લઈ શકે, ત્યારેજ તે પૂરો ઉત્સવ કહે-
 11 મ, તથા બાળકોને પણ પોતાના વડીલો જે રસ લે છે તહેમને પોતે કામ કરે છે એમ
 11 ગવવાથી તહેમનો ઉત્સાહ અમર થાય છે. તેથી મ્હોટા ગણસો પણ આ ઉત્સવમાં ભળે
 11 તદન આવશ્યક છે. હવે તહેમને ક્યે ક્યે માગે મેળવવા તે વિશે વિચાર કરીએ. રૂઢી

અને અનેક કુચાલોથી શિથિલ થઈ ગયેલા આપણા લોકસમાજને સત્ય માર્ગ જતાવવા જુદા જુદા પ્રયત્ન કરાઈને ઉન્નતિ થઈ શકે. આવા પ્રસંગો લાલ લઈ જુદી જુદી રીતોથી ચતા ગેરફાયદા અને અણસમજણથી ચતી ખુવારી વિષે રસમય રીતે હેમને કહેવાંથી, હેમનો જીવન દુઃખમય છે, હેતુ કારણ જતાવવાથી અને હેમના અને હેમના પ્રાણથી વંદાલાં જાળકાનાં ભવિષ્યનાં જીવન, જેમ સુધરે અને સુખી થાય, તે હેમને સચોટ રીતે સપ્રયોગ સમજાવવાથી સમાજસેવા થઈ શકશે; અને લોકોને લાભ થવા સાથે ઉત્સવ પણ “તદ્વન હોકરવાદી” નહિં કિન્તુ ગંભીર અને રસમય નીવડશે. આ એક માર્ગ છે. કેટલાક નિસ્વાર્થ દેશસેવા કરવાની ઉદ્દત્ત ભાવનાવાળા યુવાનો, જેઓ કાયદેસરની શોધમાં હશે, હેમને પોતાના જ ગામમાં અને પોતાના આંગણ આગળ આ કાયદેસર મળશે, અને આ રીતે દેશસેવાના મહાકાર્યનો કાકો તેઓ પકડે તે ઉપરાંત ઉત્સવના કાર્ય માટે દ્રવ્ય ભેગું કરી, પ્રમાણિકપણે હેનો ચોકખો દિસાખ સોંપવો એ કાર્ય કેટલાકને શિરે આવશે; બ્યારે જુથા વારિ સમુદ્રેષુ એ ઉક્તિ પ્રમાણે દાન કરતાં આપણા સમાજને દાનનો એક નવો માર્ગ મળશે. અને હેની મજા સમજશે; આ બંને રીતે સમાજસેવાનું હેમને કાર્થિક સદ્ગુણ શિક્ષણ મળશે. ઉપર જતાવેલી રીતે લોકશિક્ષણ સધાય તેવો માર્ગ લેવો એ પણ આપણું કેર્તવ્ય છે.

હમણાં તો અંતરંગની રચના ઉપર્યુક્ત ત્રણ તત્વોથી કરી છે. બીજા વિચારકોનાં તંબા વધારે અનુભવથી બીજાં જે જે તત્વ દાખલ કરવા આવશ્યક લાગશે તે ત દાખલ કરાશે.

અહિરંગ.

અંતરંગ વિચારમય છે, ત્યારે અહિરંગ કાર્યમય છે; અંતરંગ સૂક્ષ્મ છે ત્યારે અહિરંગ રમૂન-અક્ષુભ્ય છે. છતાં, મૂકમ બધાં સુધી રમૂવમાં વ્યક્ત નથી થતું, ત્યાં સુધી કાંઈ પણ સાધી શકાતું નથી. વિચાર એ કાર્યનો આત્મા છે, પરંતુ કાર્યના જડ ચરીર વાટે જ તે પોતાનો લીલાવિસ્તાર કરી જનહિત સાધી શકે છે. તેથી આપણા આ પર્વના અંતરંગને વ્યક્ત કરવા જે અહિરંગનો આશ્રય લેવામાં આવે, હેની રૂપરેખા નીચે દોરવામાં આવે છે.

દ્વાદશ્યુન શુકલ પૂર્ણિમાનો દિવસ એ દોળીનો દિવસ છે. તે દિવસે દોળી ઉપર જે બીલતસ ભાષણ તથા ગાયન ચતાં હતાં અને કાંઈક હળું થાય છે સંખસ.

હેને બદલે બાળકો બેઠાં મળી સારાં ખીત, લજ્જન ગાય અને નં-ગારાં કે મંજરાથી તાલ પૂરે તો તે ધણું આનંદદાયી થઈ પડશે. બીજો દિવસે એટલે ધુળે-ટીને દિવસે સવારે ઘાડીઓ કાઢવાનો અને જો રમવાનો જે દુષ્ટ રિવાજ થોડેપણે અંશે હળુ ગુજરાતમાં છે હેને બદલે સારાં સરખસ દર શરીઓથી નીકળે એમ કરવું જોઈએ. સુંદર ધવલ ખજાનો અને ધવલ વસ્ત્રો વસંત ઋતુને અનુસરતાં ધરી પચીન પચાસ કે સો માણસોનું મંડળ દેશભક્તિ, ધર્મરક્ષકિત તથા સમાજસુધારણા માટેનાં ઉત્તમ પદો મુદ્દમ કે મંજરા સાથે ગાતું ગાતું જાય, દર બીજા કે જોથી લીટીએ આવતી ટેક ઉત્સાહથી મોટા ધોષ, માથે કીલે; વચમાં વચમાં એકવાને માટે નકો કરેલાં રચન આવતાં. કુસ્તી, લકડી, પટા, લેઝીમ, ભાષણો, સંવાદો વિગેરે કરી તે વાટે ચારીરિક અને માન-

મિક ઉત્તરિના માર્ગો રસભરી રીતે બતાવે, અને કુચાલો તથા દુષ્ટ રિવાજો પ્રત્યે અણુ-ગમે અને તિરસ્કાર પેદા કરે; સુન્દર મ્હોટા અક્ષરે લખેલાં નીતિનાં તથા સમાજસુધા-રહ્યુ માટેનાં વાક્યોવાળાં પાટીયાં સાથે રાખ્યાં હોય, તે આર બાલુએ ફેરવે, વાંચે વં-ચાવે અને તે ઉપર હુંકું વિવેચન કરે; આમ સવારના ત્રણેક કલાક શહેર કે ગામમાં ફરી પાછાં જ્યાંથી નીકળ્યાં હોય ત્યાં આવે, અને ત્યાંથી પોતપોતાને ઘેર વેરાઇ જાય; આ રીતે ધુળેટીનું સવાર આનંદથી બગીત થયે, અહીં લોકશિક્ષણ પ્રધાન છે અને બાલ-શિક્ષણ ગણ્ય છે.

પછી ધુળેટીને દિવસે સાંજે, સરથમ સવારમાં ઘાઘ્યા હોય તે તે મહોત્વાના યોગા-નમાં મેળાવણ ભરાય, તહેમાં ન્દાના મ્હોટા બાળકોને આટપાટા, પોગનો મેળાવડો. ખોખો, મલખાંબ, મજદળ, ઉચું કુદવું, લાંબું કુદવું, દોરકું ખેંચવું, આવળોનો ગોળીપ્હાર (જંધ આંખે ધણે ફાકવો) વિગેરે મહાનૌ તથા રમુછ રમતો રમાડવામાં આવે, તહેમાં ઉત્તમ રીતે વિજયી યનારાઓને તહેમના મા-બાપોની સમક્ષ મહોત્વાના અગ્રણી ગૃહસ્થને દ્વારે ઇનામો આપવામાં આવે; તો તેથી બાળકોમાં રમતગમત માટે ઉત્સાહ પેદા થાય અને શરીર કયામ. આ મેળાવડો ખર્ચે આખા મહોત્વામાં રૈસાનું ઉપચાર્ય કરી તેથી ભેગી યથેલી રકમમાંથી ઘાઘ્યા ભેદળે, પછી તે જ વખતે કેટલાક ખાક ભજવી બનાવે, અને તહેમાં ઉત્તમ આવવારને પણ ઇનામ આપવામાં આવે. પછી મંત્રી ગયા વર્ષે ને તે જ મહોત્વામાં ઉત્સવ થયો હોય તો તહેનો રિપોર્ટ વાંચી બતાવે; અરે ચાલુ વર્ષની આવક, વિભાગ અને કાર્ય વિગે વિવેચન કરી, ચાલુ વર્ષે જણાવ્યો ખામીઓ દૂર કરવા ભવિષ્યમાં લેવા ભેદ-ઉપાયો વિગેરે બાબતો જણાવે; અને પછી બીજા વકનાઓનાં પ્રમુખાનુગાર બાપડુ યાય. છેરે રમતમાં ભાગ લેનારાં તથા નહિ લેનારાં મહોત્વાનાં બાળકોને ગીલાઇ વહેંચાય અને મેળાવડો વિ-સર્જન થાય. આમાં આવશિક્ષણ પ્રધાન છે, આથી બાળકોને જે આનંદ થાય તે અવ-જીનીય છે, અને માન્યો પોતાનાં બાળકોને ઈનામ મેળવનાં ભેદ જે સંતોષ પામે તે પણ નેટલોજ અવર્જનીય છે.

આટલેથીજ ન અટકતાં બીજાને દિવસે મનારે આખા ગામ કે શહેરનો એક વિશાળ યોગાનમાં ભવ્ય મેળાવડો કરવામાં આવે; અને તહેમાં ધુળેટીને દિવસે શહેર સમસ્તનો સવારે જે જે સરથસે નીકળ્યાં હોય તે ગાતાં ગાતાં જાય; દરેક મેળાવડો. મહોત્વામાં જુદી જુદી રમતોમાં ખારિતોષિક વિજયી યનારા ગ્રામ-વીરોને સોના કે રૂપાના ચાંદ તથા બીજાં ઇનામો ગામના અગ્રેસર ગૃહસ્થને દ્વારે આપવામાં આવે; આમ યાય તો બાળકો હોશિયાર અને બદાદુર તરીકે બહાર આવના મથે, અને ભવિષ્યમાં ઉત્સાહી વીર નાગરિકો થાય.

રોડો આ યોજનામાં રૂઝ લઇ તહેને આટલે સુધી ગુજરાતનાં ન્દાનાં મ્હોટાં ગામોમાં અમલમાં મૂકે, તો તહેનો વિસ્તાર હજુએ વધારે થાય. જુદાં જુદાં ગુજરાત જામખા-ગામોની સંયુક્ત કમીટી એક રચણ ફરમાવે, તે રચણે સમસ્ત ગુજરા-નાનું ધ્યેય. તનો મ્હોટો મેળાવડો ભરાય; પૂનામાં જેમ "૩૬૧ જામખાના"માં રૂપડાં આય છે, અને મોના રૂપાના ચાંદિ આયવામાં આવે છે, તેમ

આ મેળાવડામાં પણ થાય; અને બુદ્ધી બુદ્ધી રમતોમાં તથા કસરતોમાં વિજયી થનારાઓને ઉત્તેજન મળે. અહીં આપું “સુન્દરતા જીમખાના” ક્યારે થશે? શું એમ થયું ચક્રમ નથી? છે, સર્વ કાંઈ શક્ય છે, - પણ બ્યારે લોકો તહેને ઉત્સાહથી ઉપાડી લે, અને તેને માટે મૂંઝે ત્યારેજ.

વ્યવસ્થા.

કોઈ પણ યોજનાની કૌતુહલો સધળો આધાર તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા ઉપર છે. યોજનાને સમલમાં મૂકનાર વ્યવસ્થાપકો ને તે યોજનાનું રહસ્ય બરાબર સમજ્યા હોય, તથા એથી જનસમાજને અચૂક લાભ થશે એવી તહેમની ખાત્રી થઈ હોય, તોજ તેઓ ખરા ઉમંગથી કાર્ય કરી શકે છે. આ ઉપરાંત યોજનાનાં ક્યાં ક્યાં અંગ છે અથવા તહેમાં શું શું દરવાજું છે તહેમો ચોકડો ખાસ ને તહેમના મનમાં હોય, તો તે કાર્ય તેઓ સારી અને સુવ્યવસ્થિત રીતે કરી શકે છે. આ યોજનાને અમલમાં મૂકનાર મનજનો ઉપરની ખાળતો પર લક્ષ આપી વ્યવસ્થાનું સાફ કામ કરશે તો તે દીપી ઉઠશે, અને તે માટે વ્યવહાર સચનાઓ નીચે આપીએ છીએ:—

જે મહાદેવ કે ગામમાં આ યોજના પ્રથમ અમલમાં મૂકવાની હોય, ત્યાં હોળીથી એક માસ પહેલાં એક સ્થાયી “ઉત્તમ કમીટી” સ્થાપવી જોઈએ. હોલિડેયસવ કમીટી આ કમીટીમાં તે સ્થળના એકાદ બે સંભાવિત ગૃહસ્થો, મંત્રી અને ઉત્સવનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોય અથવા તે વિષે સર્વ માહિતી હોય વ્યવસ્થાપક મંડળ. તેવા એક માણસનો સમાવેશ થાય છે. કમીટીએ ઉત્સવનો કાર્યક્રમ ઉપર ટપક નક્કી કરવો અને તેના ખર્ચ માટે પૈસાનો અડમ્બો કાઢવો. સો હાકરાઓના ઉત્સવ માટે ૫૦-૬૦ રૂપિયા આવશ્યક છે. કાર્યક્રમ નક્કી કરી તે મંત્રીને સોંપવો, અને ઉધરાણું સફર કરવું. મંત્રીએ “વ્યવસ્થાપક મંડળ” બેસું કરી તેની આગળ કાર્યક્રમ મૂકવો, અને યોજનાને જાણનાર કમીટીના સભ્ય અને પોને બને મળી વિચાર કરી તે પ્રમાણે “વ્યવસ્થાપક મંડળ”ને દેવવું. વ્યવસ્થાપક મંડળે સ્વયં સેવકો બેગા કરવા અને કાર્યની સફાઈ કરવી.

આરંભમાં કશું છે કે ઉત્સવનાં અંગો ક્યાં ક્યાં છે, અથવા તહેમાં શું શું કરવાનું છે તેનો ચોકડો ખાસ વ્યવસ્થાપકને હોવો આવશ્યક છે. તેથી ઉત્સવને અંગે શી છી આજ્ઞાત કરવાની છે અને દરેકને માટે વસ્તુસામગ્રી તથા તૈયારી કેવી હોવી જોઈએ તે નીચે જણાવ્યું છે:—

કમીટીએ કાં જણાવ્યા પ્રમાણે હોળીને દિવસે સાંજે સંવાદ, ભાષણ કે કથન તેને બદલે જ્ઞાન આવશ્યક છે. આ કાર્યનો હેતુ પ્રજાને પ્રજ્ઞાસ્વરૂપે બાળક અને ધવલ વગેરે રીતિઓને ઉપદેશવાને હોવાથી તે સફળ થાય તેવા સંવાદો અને દેશભક્તિ, જીવન નોંધણી, તથા જેમને આ. કાર્યમાં શેકવામાં આવે તહેમને ગાન ગાન જાતેયાર કરવી જોઈએ કે જેથી વિજયની ચંકા પણ ન રહે.

શીલે: વચમાં ૧૫૨ લોકોની હાજરી ઉપર હોવાથી તે માટે લોકોને ખજા લોકોને તથા કાળને રચતા રાખવા. ભાષણ કે સંવાદ

૨, તો તે પુરતાં આકર્ષક નીવડે માટે આરંભમાં આમેદોન કે સંબંધિત એ. કલાવિષયક (artistic) લોકજીવનને પોષણ મળે એમ જતી શકે, તો ...જોરથી રાજ્યગારવું.

(૨) ધુળેટીને દિવસે સવારે સરઘસ રાખવામાં આવ્યું છે. સરઘસમાં ગાવાનાં ગીત હોવાથી એક પખવાડીયા પહેલાં પસંદ કરી દેવાં જોઈએ, વા રચવાનાં હોય તો તેટલી મુદત પહેલાં તૈયાર થવાં જોઈએ. પાટીયાં તહેમતી ઉપર લખેલાં વાક્યો સાથે એક અડવાડીયા પહેલાં તૈયાર થઈ જવાં જોઈએ, અને તહેમતી ઉપર ટુંકાં, સરળ સંભાષણો તે પ્રમાણેજ તૈયાર રહેવાં જોઈએ. આ સંભાષણો ઓકરાઓથી મોટે થઈ શકે તેવાં સરળ અને ટુંકાં જોઈએ. પાટીયાં લખાવવાનું કામ સારા વ્યક્તિવાળા સ્વયંસેવકો પાસેજ કરાવવું જોઈએ, અને પાટીયાં માટે કાડંબોડ પસંદ કરવાં. કાળી શાદીની ગોટી, જાડા કુસંકેષ કાગળ અને કિટા કપડું ખરીદી, જેટલાં પાટીયાં તેટલી ધન્યઓ તૈયાર કરાવવી; અને તહેમને પાટીયાંને જોડવાની સારી વાસના લાકડીને મથાળે રાખવાની યોજના કરવી.

હોળી પહેલાં એક અડવાડીયા અગાઉ દરરોજ ખીતો બોલાવવાનો મહાવરો ગાળકો પાસે કરાવવો. યુવ્ય ગાનારાઓને રાગ બેસાડવામાં મદદ કરવી જોઈએ, તથા બીજાઓને ટેક ઝીલવાની તાલીમ આપવી જોઈએ. સંભાષણો જેમને મોંઘ્યાં હોય તહેમતી પ્રાસેથી તે બોલાવી લેવાં, અને ઉચ્ચાર, બોલવાની દળ, તથા યોગ્ય સ્થળે ભાર મૂકવો વિગેરે આખતોની બૂલો સુધારવી.

કુરતી, લકડી, લેઝીમ વિગેરેની તાલીમ તો પંદર દિવસ અગાઉજ આપવા માંડવી જોઈએ. તથા ચાર ચારની લાકડનમાં ચાલવાની ટેવ પડાવવા તહેમતી તાલીમ પછી તેટલી મુદત અગાઉજ, અથવા હરીશાઈ માટેની દરરોજ રમાતી રમતો પૂરી થાય કે નરત, આપવી શરૂ કરવી.

ઘેરીઆ ટોપી સરખસથી બે દિવસ અગાઉ કરાવી બધાને વહેંચી દેવી અને તહેતી પડતર કિંમત રાખવી; અને સરઘસમાં ઉરાડવાનું શુભાસ, તથા ગાનારાઓ રસ્તામાં ચાકી ન જાય માટે રાખવાની ઇલાયતી, લીધું, દૂધ વિગેરે વસ્તુઓ સરઘમતી પહેલાંની સાંજે લાવી મૂકવી.

ઠેર ઠેર જાહેર ખખર ચોંટાડી કે વહેંચી, સરઘસનો સમય, સ્થળ, અને સ્વેત વસ્ત્રો સાથે આવવાનું, એ બધાને વિદિત કરવું. સરઘસમાં જેમ મહોટા ન્હાના માણસોની સંખ્યા વધારે, તેમ તહેતી શોભા છે. સરઘમ ધુળેટીને દિવસે સવારે ૬-૩૦ વાગે કાઢવું અને ૧૧ કે ૧૧-૩૦ વાગ્યા સુધીમાં પાછું ફરે તેમ કરવું. સરઘસને ઉમા રહેવાનાં-ચોલવાનાં સ્થળ, તથા સમય (centres) નક્કી કરી, તે તે સ્થળે તહેતી જાણ કરવાથી ઘણા લોકો તહેતી લાલ લેશે.

(૩) રમતગમતની હરીશાઈ માટે તૈયારી-હોળી પહેલાં એક મહીનાથી મહો-લાના ઓકરાઓને એકઠાં કરી તહેમતી ઉપર તથા હોંશીઆરી વાર ટોળીઓ પાડી દેવી. પછી તહેમને બોખા, આલપાટા, ઉચું કપડું, લાંબું કપડું, હોડવું વિગેરે રમતો તહેમના નિયમ સમજાવી રમાડવી. આ કામ મુદતથી જોઈ શરૂ થાય તો પછી સારું; શરૂ, તેથી

રમતમાં કુશળતા આવશે અને બાળકોને આનંદ સાથે કસરત થશે. જે મહોક્ષામાં આ લીલશાસક કરવાની હોય તે વિશાળ હોય તો ઠેર ઠેર જાહેર ખમર ચોંટાડવી. સોળ વરસ સુધીની વયના છોકરાઓ રમતમાં લાગ લે એ વધારે અનુકૂળ પડશે.

જ્યારે સાંજના આ રમત બાળકો રમતા હોય, ત્યારે રમતના નિયમોને જાણનાર ગૃહસ્થની હાજરી આવશ્યક છે. જે તે જાતે રમતો રમી શકતો હોય તો ઘણુંજ સારું. રમતો રમતી વખતે છોકરાઓને રસ પડે તથા તેઓ ચોક્કસ નિયમો પાળી રહે એ જોવું જરૂરનું છે. દરેક બાળક પ્રમાણિકપણે અને સત્યથી રમે તે તરફ સંપૂર્ણ લક્ષ આપવું અને તે માટે યત્ન કરવો. સારા રમનારની સામસામી ટોળીઓમાં સરખી વહેંચણી કરવાથી રસ જાગે છે. દરેક ટોળીના નાયક (Captain) ને રમનાર પોતે પસંદ કરે એ ધોરણુ રાખવું. રમતની વખતે મોઢું બંધ રાખવું, લઢવું, બટ્ટુ ધોંધાટ કરવો નહિ. રમત ઉપગતો વ્યવસ્થાપક રમતમાં પૂરો રસ જાતે લે, તોજ બાળકોને તેમાં રસ પડે છે, એ યાદ રાખવું જરૂરનું છે.

(૪) રમતના મેળાવડાનો દિવસ—મેળાવડાને આગલે દિવસે મેળાવડા માટેનું મેદાન જોવું, અને કયે રથજે બીજી બાજતોની યોજના કરવી અનુકૂળ પડશે તે વિચારી તે તે સ્થાનો નક્કી કરવા. રમતમાં લાગ લેનાર છોકરાઓનાં નામની યાદી તથા હરીફાઈનાં પરિણામો નોંધવાનું પત્રક આગલે દહાડે તૈયાર જોઈએ. દરેક ટોળીના છોકરાઓનાં નામની નોંધ રાખવી જોઈએ જેથી મેળાવડાની વખતે ઘોંટાળો થતા ન પામે. મેળાવડા માટેનાં આમંત્રણ પત્ર આગલે દિવસેજ મોકલી દેવાં જોઈએ.

મેળાવડાનો દિવસે છોકરાઓને વહેંચવાની મીઠાઈનાં પડીકાં સાંજના ત્રણ વાગ્યામાં આવી જાય તેવો બંદોબસ્ત કરવો. ત્રણ વાગે બિજાનાં પત્ર તૈયારજ હોવાં જોઈએ. પાણી છાંટી બિજાનાં પાયરવાનું ત્રણ વાગ્યાથી શરૂ કરવું. સાડા ચાર વાગે તો જે જે કરવું હોય તે બધું પૂરૂંજ થઈ જવું જોઈએ. આસોપાલવનાં તોરણ બાંધવાં, ધન્યઓ લટકાવવો, ફેટાઓ ટાંગવા, વિગેરે રીતે અને લાં સુધી જાગતે સુશોભિત કરવી. પાંચ વાગ્યા પહેલાં માણુઓ ભરાવા માટે તેમ કરવું, અને કાર્યક્રમની શરૂઆત બરાબર પાંચ વાગે કરવી. સાત વાગે રમતો પૂરી થાય અને પછી રિપોર્ટ વાંચન, સફળદરેયાનાં લાપણો, પ્રમુખનું લાપણુ, પ્રસંગાનુસાર કાંઈક સંવાદ, ઇનામની વહેંચણી, મીઠાઈની વહેંચણી વિગેરે સાક્ષ આક વાગ્યા સુધીમાં આટોપી જાય અને મેળાવડો વિસર્જન-યાય તે માટે અનંતી ઉતાવળ કરવી જોઈએ.

કાર્યનો ખરો ભાગ ભજવનાર વ્યવસ્થાપક મંડળજ છે. વ્યવસ્થાપક મંડળે કાર્યની સરળતા માટે જુદી જુદી કમીટીઓ સ્થાપી કામની વહેંચણી કરી જુદી જુદી કમી- જોઈએ. દરેક કમીટીમાં એક વ્યવસ્થાપક અને બે, ત્રણ કે ચાર દીઓ. એટલા કાર્યના પ્રમાણમાં સ્વયંસેવકો રાખવા. આ પ્રમાણે કુલ ૬ કમીટીઓ હોઈ શકે:—

(૧) ગાવાની; (૨) બોર્ડ ચિતરવાની; (૩) સંભાળણે મોટે તૈયાર કરવાની; (૪)

સરખસની કસરત તથા કવાયત માટેની: (૫) ઇનામ તથા સરખસ માટે વસ્તુઓને ખરીદનારી; (૬) મેળાવડાની ખેડક તૈયાર કરવાની.

રમતો ઉપર દેખરેખ રાખવા તથા રમાડવા માટે અને મેળાવડાની વખતે રમતો ઉપર પરીક્ષકો તરીકેના કામ માટે તથા તત્કાલિની વ્યવસ્થા માટે બધા “વ્યવસ્થા મંડળ”નીજ હાજરી આવશ્યક છે. પહેલા કામમાં, એટલે રમતો રમાડવામાં આવેલ વ્યવસ્થાપકથી ચાલી રહેશે, ત્યારે બીજો પ્રશ્નગે તો “વ્યવસ્થાપક મંડળ” હાજર હોજ.

મંત્રીનું કાર્ય: પૈમાનું ઉધરાણું કરવા કરવું; કમીટીઓના કામની દેખરેખ રાખવી અને ઉત્તમવ કમીટીના યોજનાને પૂરી જાણનારા મેમ્બરની મલાહ પ્રમાણે સૂચનાઓ કરવી; મામાનની ખરીદી માટે પૈસા નાખી પાછા પાછા દિમાખ લેવો; મહોલ્લાના દરેક ગૃહસ્થને સમજાવી કાર્યમાં રસ લેતો કરવો તથા સરખમમાં બધા મહોટી વચના માણુએ ભાગ લે તેમ કરવું; સમારંભ સમયે પરીક્ષકની ચુંટણી કરવી; સમારંભમાં રિપોર્ટ-પૈસાની આવક તથા દિમાખ વિષેની વિગત સાધેતો વાંચવો તથા બીજી દેખરેખ રાખવી.

ઉધરાણું એવી દૃષ્ટિએ કરવું કે આવતા વર્ષ માટે કાષ્ટક બંધે અને ઇનામોમાં એવી વસ્તુઓ કે પુસ્તકો ખર્ચ કરવા કે તે બાળકોને ફો; અને ઉત્તમ એ પ્રમાણે કરવો કે બાળક વૃદ્ધ સર્વને લાગે કે આ ઉત્સવ ગામરો છે.

વ્યવસ્થા વિષે કાર્યવાર વ્યવહાર સૂચનાઓ બંધે આ પ્રમાણે ઉપર આપી છે. આ ઉત્સવ જેમ જનસંખ્યા વધારે અને ઉત્સાહ વધારે, તેમ વધારે ખીલી ઉઠશે. “કામ કામને શીગવે છે” એ નિયમાનુસાર કાર્યના અંતગતો ઉપરે લેખાંજ સમી જશે દેહના અંગોમાં જ્યારે એકરાગ હોય ત્યારે દેહ જેમ સ્વસ્થ રહે છે, તેમ કાર્યવાહકોનામાં જેટલો આત્માન્વિચારનો કાર્યપુરનો એકરાગ, તેટલો જ કાર્યનો દિવ્ય નિશ્ચિત છે.

એક મહોલ્લાના ક્ષેત્રની વ્યવસ્થા ઉપર જતારી છે. ઘણા મહોલ્લાઓમાં આ પ્રયત્નો ચના શહેર સમસ્તની ઉત્તમ કમીટી દરેક દરેક મહોલ્લામાંથી ઉત્તમના મંત્રી તથા એક કમીટીના ગૃહસ્થ જેમ બધામે વ્યક્તિઓની કુમકથી રચાવ અને તે વાટે કાર્ય ચાલે ન્હાના કાર્યક્ષેત્રના અનુભવીને વિગાગ કાર્યક્ષેત્રમાં કાગ કરવું મહેલું થઇ પડે છે, તેથી વિશેષ સૂચનાનો જરૂર નથી જણાતી.

ઉપસંહાર.

વિચારવંત વાંચકો! હમે કહી શકીએ કે ઉપર પ્રમાણે આ યોજનાનો ન્યાય યુજ્જ્વલતાના દરેક ગામમાં યાવ તો તેથી આ ઉત્તમ કેવો ઝગડો ઉઠે? આનંદ, ઉત્સાહ અને જળ, એ ત્રણેનો મિલન અને હમેનો લીલાવિસ્તાર કેવો મનોહર અને જનકિતકર બને! આ ઉત્તમ હાલ જેટલો નીરસ છે, તેટલોજ તે વખતે તે જ્યંત અને રસમય થાય, અને શારીરિક, માનસિક તથા ચારિત્રવિષયક અધોગતિને દૂર કરનાર સરળ માર્ગ-રૂપ નીવડે. તેથી દરેક વ્યક્તિ ઉત્સાહથી આ યોજનાને અમલમાં મુકવા મથે અને તે રીતે પોતાના દેશ અને સંતતિ પ્રત્યેનું પોતાનું ઋણુ દેડે એવી શુભેચ્છા માથે અત્ર વિરમીએ છીએ. સતિશમ્ .

ભાષણ શરૂ થતા પહેલાં જનમસુદાયને એકત્ર તથા એક ધ્યાન કરવા દરેક સ્થળે આમેશિનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, અને એકાદ સ્થળે તો હારમોનીય અને તબલા સાથે સંગીતની પણ યોજના કરવામાં આવી હતી. વળી ધુળેટીને સવારે નીકળતી કાઠડીઓને આટકાવવા તે દિવસે સવારે ૬-૩૦ વાગે સરથમ કાઢવાનું નક્કી કર્યું હતું. સરથમનો રસ્તો એવો નક્કી કર્યો હતો કે પહેલાં દિવસનાં ભાષણનાં મથકોએ થઇને શરૂ રમાં ફરતું ફરતું તે અગ્યાર વાગ્યાને સુમારે ઉપડેલે સ્થળે પાછું ફરે. ઉપડવાનું સ્થળ “લક્ષ્મીનાથ વ્યાયામશાળા” રાખેલું હતું. પહેલું વર્ષ હોવાથી કાર્યક્રમ આટલોજ રાખ્યો હતો. કાર્યક્રમ પ્રમાણે ભાષણો કરાવેલાં મથકોએ :-૩૦ વાગે સાંજે શરૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં; અને દરેક સ્થળે આતાવર્ણને ભાષણને અંતે સરથમનું સ્થળ તથા મમય જણાવી, રહેમને આમંત્રવામાં આવ્યો હતો.

ધુળેટીને દિવસે સવારે ૭ વાગ્યાથી ઊઠગઓ ભરાવા લાગ્યા હતા. બધાએ રૂંદે કપડાં અને સફેદ ઘેરીઆ ટોપી પહેરી હતી. ચાર ચારની હારમાં સરથમ. સરથમને ગોડવવામાં આવ્યું અને દરેક હારના પહેલા તથા છેલ્લા દોઢરાને જોડે આપવામાં આવ્યાં હતાં. સહુથી આગળ ગાનારા ચાલતા હતા. આતઃશાળના શાન્ત વખતમાં સંગીતની લહરીઓ ફેલાઇ લોકોને નિદ્રા તથા આળસમાંથી જાગૃત કરતી હતી. સરથમ ચાલવા લાગ્યું, અને દરેક કડી પછી ઝીલવામાં આવતી ટેકના ધોપથી મહોક્ષાઓ ગાજી ઉઠવા લાગ્યા. દરેક મહોક્ષે સંખ્યામાં જણે ચવા લાગી.

લગભગ દરેક મહોક્ષામાં, ન્યાં લોકો વધારે જથ્થામાં એકાદ માણસ પડે. ત્યાં સરથમ અટકતું, સંગીત બંધ કરવામાં આવતું, અને તરત લેઝીમોના ઝલકારથી મહોક્ષો ગાજી ઉઠે; લોકો તે અંભળી એકદમ ભેગા થઇ જતા; પછી લાકડી અને કુસ્તીના મરદાની ખેલો કરવામાં આવતા. કસરત પૂરી થતાં જે જે પાટીયાવાળાઓને ઇસારો કરવામાં આવતો, તેઓ એકદમ આગળ આવી મહોટથી પાટીયા ઉપર લખેલું સૂત્ર વાંચી તે ઉપરનું સંભાષણ બોલતા. પાટીયાની પસંદગી પ્રેક્ષકવર્ગ તરફ દૃષ્ટિ કરીને જ કરવામાં આવતી; જેમ કે ઓઓ વિશેષ પ્રમાણમાં હોય તો “ઓ જગવણી” આગળ હોય તો “કસરત અને પ્રતાપ”, યુવાનો હોય તો “દેશભક્તિ, સદ્વિચાર સેવન” તથા મહોટી ઉમ્મરના હોય તો “દાન, પરોપકાર” વિગેરે તે તે વર્ગને અનુકૂળ બાજતોવાળાં સંભાષણો થતાં. સંભાષણો પૂરાં થતાં ફરી સંગીત શરૂ થતું, અને એકાદ બે કડીઓ ત્યાં ગવાયા પછી સરથમ આગળ ચાલતું. માણસોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં ચોલવાનો વખત અને કાર્યક્રમ નક્કી થતાં. કોઈ ઠેકાણે દશ મિનિટ, તો કોઈ ઠેકાણે પંદર મિનિટ એમ ચોલવામાં આવતું.

સરથમ ઉપર પ્રમાણે વીસેક સ્થળ યોજાયાં હતાં. ફરતું ફરતું છેવટે તે ૧૧-૩૦ વાગે ઉપડેલે સ્થળે પાછું આવ્યું અને ઉત્સાહભર્યા જયધોય સાથે વિસામો લીધો. કામ કરનારાઓને દૂધ પીવાડ્યા પછી બાર વાગે બધા વેરાઈ ગયા.

આ વર્ષનો કાર્યક્રમ આટલેથી પૂરો થયો. ભાષણની યોજના જે ત્રણ સ્થળે શિવામ

ખાટીનાં રથો કૃત્તેદમંદ ન નીવડી. ઠાકરાઓ ખૂબો પાડી ઉઠે, કે અતિમ વિચારો. વકતામાં વક્તવ્યશક્તિની ખામી હોય, કે પછી શ્રીતાઓને લીધે તેમ થયું હતું. છતાં સરવસ, તો ઘણુંજ લોકપ્રિય નીવડ્યું. લકડી કુસ્તી જેવી કૃંસરનોતે જોતોતો પ્રસંગ જેમને જન્મારામાં એક વખત પણ ન મળ્યો હોય, ત્હેમને તે ઘરને આગણે ઘટી જેમ બેશક આનંદ ચાય જ. લેશીમનો નાદ તો અત્યંત આકર્ષક નીવડે. સંગીતે પણ લોકોને ખુશી કરવામાં મજા રાખી ન હતી. આ વખતે ફલ ખર્ચ રૂ. ૫) કે ૬) આવેલો તે “સેવામંડળ” ઉઘાડી લીધો હતો.

માંજે “સેવામંડળ” તરફથી રાજમહેલ સામેના મેદાનમાં રમતો રમાડવાની યોજના થઈ હતી; અને ત્હેમાં શહેરની આરંભિક તથા માધ્યમિક શાળાના સોળ વર્ષ સુધીના વયના વિદ્યાર્થીઓ તથા તેટલીજ વયના બીજી વ્યાયામશાળાઓના મુળ્યોએ ભાગ લીધો હતો, અને સ્પર્ધામાં છતનારાઓને ધનામો મળ્યા હતા. “સેવામંડળ” નો મેળાવડો એ બેચાર સહસ્ર વ્યક્તિઓના પરિશ્રમનુંજ ફળ હતું. લોકો જેમાં રમ લે ઉત્માહથી ધામ કરે, અને પોતાનો ફાલો આનંદથી આપે એવા મેળાવડાની ખામી અમને લાગી; અને ત્હેમની ખોટ પૂરી પાડવા ખાંજે વર્ષે તે ક્ષેત્રમાં અચળ કરવાનો અમારો વિચાર વધારે દઢ થયો.

સંવત્ ૧૯૭૩.

આ વર્ષે સરવસ ઉપરાંત બાજવાડાના મચંદ પર મેળાવડો કરવાનું પણ નક્કી થયું, અને તે દૃષ્ટિએ ઉધરાણું આરંભ્યું. પાટીમાં ખીજાં બાર નવાં કર્ધાં અને નવાં જૂતાં મળી કૂલ બાવીસ પાટીવાં ઉપર ફરીને સંભાળણે લખ્યાં. પહેલા વર્ષના ઉત્તમે બાજકા ઉપર સારી છાપ પાડી હોવાથી વખત ચતાજાતેએ પોતાની મેળે પૂર્વોક્ત વ્યાયામશાળામાં આવવા લાગ્યા. સંગીત પણ આ વખતે પહેલા વર્ષનું કાવમ રાખ્યું હતું. ખાસ વધારો કાંઈ કર્યો નહતો.

રમતો રમાડવાનો તથા નવીન શીખવવાનો આરંભ કર્યો, સારે ત્હેમાં ભાગ લેવા મ્હોટી સંખ્યામાં ઠાકરાઓ બેગા મના લાગ્યા. આથી ૧૨ વર્ષ સુધીના અને ૧૬ વર્ષ સુધીના એ પ્રમાણે ત્હેમના બે વિભાગ કરી ત્હેમને જુદા જુદા રમાડવા માંડ્યા. રમત રમવામાં વ્યવસ્થાપક અને કાંઈ કાંઈ વખત મંત્રી પણ ભાગ લેતા હોવાથી રમતનો રંગ ઓર જામતો.

બાપજનાં રથો આ વખતે નીચે પ્રમાણે રાખ્યાં હતાં:—

(૧) બાજવાડા, (૨) ધંટીબાડા, (૩) કાલાખાડી, (૪) દેસાઈશરી, (૫) સુલ્તાનપુર, અને (૬) મદનને અધિ જતાં હનુમાન મંદિર પાસે.

ગયા વર્ષની માફક બાપજો હોળીની સંજે આમોદાન સાથે ચયાં હતાં. ત્રણેક રથના શિવાવ આ વખતે પણ ખામીને રથો પૂરી કૃત્તેદ યઈ નહતી.

હુણેડીને દિવસે સવારે સરવસ નીકળ્યું, અને ગત વર્ષથી ચક્રર રહેજ મ્હોટું લઈ ૨૮-૨૫ મચંદે ફરતું બારેક વાગ્યાને સુમારે વ્યાયામશાળામાં પેહું. લોકો પહેલેથી જાણતા

હોવાથી, સરઘસ ક્યારે આવે, એમ રાહ જોતા અને વાતો કરતા માણસ પડતા હતા. સરઘસમાંની જનસંખ્યા આ વખતે ગયા વર્ષનાથી કંઈક વધારે હતી. શ્રી. માણીકરાવ તથા મે. નિંબાજીર તરફથી સાધન-સહાય આ વર્ષે પણ યથા હતી. સંજના મેળા-વડામાં છતનારાઓને ધનામમાં આપવા સારૂ આ વખતે ચોપડીઓની ગોઠવણ રાખી હતી. કેટલીક સારી ગુજરાતી ચોપડીઓ ખરીદી હતી, અને કેટલીક સરળ ઈંગ્રેજી ચોપડીઓ શ્રીયુત્ હીરાલાલ ઔદ્ધ તરફથી મળી હતી-તે માટે તહેમનો અને આભાર માનવામાં આવે છે.

મેળાવડા માટે બાજવાડાનું મેદાન નક્કી કરી ત્યાં પાણી છાંટી નીળમો મિછાવવામાં આવી હતી. પાંચ વાગે સાંજે રમતો શરૂ કરવામાં આવી. મેળાવડામાં બાજવાડાના સદ્-ગૃહસ્થોએ હાજરી આપી હતી અને શેઠ ચંદુલાલ નવલખાવાળા પ્રમુખસ્થાને બિરાજ્યા હતા. આરાપારા, જોખો, ઉંચું કુદવું, સાંણ કુદવું, દોડવાની મરત અને મલખાલ એટલું આ વખતે રાખ્યું હતું. તહેમની પદવી એ રમતોમાં કુશળ રમનારાઓને અને ગુણની રમતોમાં પહેલે તથા બીજે નંબરે આવનારાઓને ધનામ આપવામાં આવ્યાં હતાં. ત્યાર પછી રિપોર્ટ, બ્યાખ્યાને, અને મહોદ્ધાના હાજર રહેલા બધા છોકરાઓને મીઠાઈ વહેંચ્યા બાદ મેળાવડો વિસર્જન કરવામાં આવ્યો હતો.

સરઘસનો લગભગ સાતેક રૂપિયા જેટલો ખર્ચ “સેવામંડળે” આ વખતે પણ ઉઠાવી લીધો હતો; અને મેળાવડાનો ખર્ચ લગભગ રૂ. ૩૨) બાજવાડાના કેશરાણામાંથી કરવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રમાણે આ વર્ષનો ઉત્સવ આનંદમાં અને સંતોષકારક રીતે પૂરો થયો નો. રમતના મેળાવડાના તાર્કલિક લાભ તરીકે, ધનામો વિગેરે પોતાનાં બાળકોને મળવાથી માખ્યાંને કસરત અને વ્યાયામશાળા પ્રત્યે સદ્ભાવ વધ્યો, અને જેઓ પોતાનાં બાળકોને વ્યાયામશાળામાં જતાં પ્રથમ અટકાવતાં હતાં, તેઓ હવે તહેમને ખુશીથી મોકલવા લાગ્યાં.

સંવત ૧૯૭૪.

આરંભના બે વર્ષમાં બાજવાડામાં આ યોજનાનો પૂરો અમલ કરવામાં આવ્યો હતો. ઉત્તમવની લોકપ્રિયતા વિષે તો શંકા ન જ રહી, અને ઉપયોગિતા વિષે પણ એમ જ કહી શકાય. ઉત્તમવની અંદર આમંત્રણ સદ્ગૃહસ્થોમાં ફાડીપોળના પણ મદ્દગૃહસ્થો હતા. તહેમને આવો જ ઉત્સવ ફાડીપોળમાં કરવાની ઇચ્છા થઈ. તે સંગઠે તહેમણે પોતાનાં લતાના બીજા બે ચાર ગૃહસ્થો જેડે વાતચીત કરી છેવટના નિર્ણય માટે ‘બાજવાડા હોલિ-કોલ્સવ’ ના ચાલકો પાસે પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. “ભાવતું હતું તે વેલે કશું” તેમ થયું, અને મંત્રીએ પોતાનાથી બનતી સર્વ મદદ કરવાડું તહેમને અભિવ્યક્ત આપ્યું. તેથી આ વખતે બે ઠેકણે ઉત્સવ ચર્તા બે સરઘસો નીકળે, શહેરના અમુક વિભાગમાં બ્રમણા કરે એમ નક્કી થયું.

લોકો સરઘસને જોતા તો ખરા, પરંતુ તહેમને કયે નામે જાળખવું તે બાબત કેટલાક માંભ માંભ વાતો કરતા, સારે કેટલાક અજણપા માણસો તો જોઈ જ રહેતા.

આથી તહેને દંધક નામ આપ્યું જરૂરી ભાર્યું. તે માટે આ વખતે એક મોટું પાટીયું “શ્રી આજવાડા ઘેરમંડળ-વડોદરા” એ પ્રમાણે તૈયાર કર્યું, અને બીજાં એ નવાં પાટીયાં ઉમેર્યાં. તેથી આ વર્ષે કુલ પાટીયાંની સંખ્યા પચીસ થઇ.

ઢાડીપોળના ઉત્સવમાં બીજી ચાર પોળો પણ મળી, તેથી એ સંયુક્ત ઉત્સવના મર્યામને “શ્રી પાંચપોળ ઘેરમંડળ” એવું નામ આપી તે અર્થતું પાટીયું તહેમણે કરાવ્યું. વળી અમારા પાટીયાં પરનાં ફેટલાંક સૂચે તહેમણે ચુંટી દાઢી, નવાં પાટીયાં પોતાના સરસ્વત માટે બનાવ્યાં, અને સંભાષણો તૈયાર કર્યાં. આ વર્ષે દરેક બોર્ડ ઉપર કેસરી રંગની ધ્વજાઓ અને “ઘેરમંડળ”નાં બોર્ડ ઉપર હનુમાનના ચિન્હવાળાં લગવેા ઝુંડે રાખવાની નવીન વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. સંગીત તહેમણે ગયા વર્ષે અમે રાખ્યું હતું તેજ રાખ્યું અને અમારી માફક ઝુંડે તથા ધ્વજાઓ પણ તૈયાર કરાવી.

આ વર્ષે સંગીતમાં એક ગીત ઉમેર્યું. આ નવું ગીત લાવણીના રાગમાં છે. વળી ગયા એ વર્ષના અનુભવથી ટાળી અડલા ઉપર રાખવામાં આવનાં ભાષણો નિઃપયોગી જણાવાથી આ વર્ષે નવો સંવાદ તૈયાર કરવામાં આવ્યો, અને તહેને ઢાડીપોળને હોળી ચકલે ભજવવાનું નક્કી કર્યું.

રમતો ગયે વર્ષે હતી તે કાયમ રાખીને તહેમા “આધિવાનો ગોળી ખ્દાર (બંધ આજે ધરો ફેડવો), એ નામની નવી બીનઈનામી પરંતુ રમુછ રમત દાખલ કરી. અચમતી માફક રમતો રમાડવા માંડી ઢાડીપોળમાં પણ એકાદ એ અનુભવી વ્યવસ્થાપકોને મોકલી તહેમતો માર્ગ સરળ કર્યાં. વળી ધનામો સંબંધે પણ યોગ્ય ફેરફાર જરૂર ભાર્યો. મારાં છતાં સસ્તાં અને જાણપોયોગી સરળ પુસ્તકોની શુજરાતી ભાષામાં બોટ હોવાથી ધનામમાં પુસ્તકો આપવા યોગ્ય ન ઢાગ્યાં; અને ગયા વર્ષના અનુભવે પણ તેજ સલાહ અમને આપી. તેથી આ વખતે ધનામો માટે વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી નીચેની ચીજોને પસંદગી આપવામાં આવી—

(૧) કાગળ, (૨) થરા, (૩) કાચના, ચીનાઈ માટીના તથા ચાંપના ખડીયા, (૪) રમર, (૫) હોદર, (૬) લુગી લુગી બંતની પેન્સીલ, (૭) ફૂટપટ્ટી, (૮) પતરાનો નિશાળ માટે ડબ્બો, (૯) દફતર, (૧૦) ચોપડીઓ આધિવાનો પટ્ટો.

આ બધી ચીજોના બંધબેસતા રૂ. ૧) ૦-૧૨-૦, ૦-૮-૦, અને ૦-૪-૦ ના સેટ આપી તૈયાર રાખવામાં આવ્યા. પાંચપોળમાં પણ આમ જ વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી. ઢાડીપોળમાં હોળી ચકલે સવાદ ભજવવામાં આવ્યો તે પણ લોકોને રીઝવનારો નીવડ્યો હતો. ધુજીને દિવસે સવારે આજવાડામાંથી અમારું સરસ્વત નીકળ્યું. તે શહેર જીલ્લામાં, તેથી માંચપોળનું સરસ્વત, પાંચપોળ અને તહેની આજુઆજુના વિભાગોમાં ફરી, એ બંને સરસ્વતો લગભગ ૧૧-૩૦ ના સુમારે ન્યાયમંદીરના ચોગાનમાં એકઠા થયાં. બંને સરસ્વતો મળવાથી દેખાવ ધણો ભવ્ય થયો હતો. “પાંચપોળ ઘેરમંડળ” ને ઢાડીપોળમાં વગાવી અમારું સરસ્વત પાછું ફર્યું અને લગભગ ૧૨-૩૦ વાગે વેરાઈ ગયું.

ધુળેટીની સાંજે બાજવાડામાં રમત ગમનનો મેળાવડો થયો હતો. પાંચ વાગે રમતો સરૂ થઈ તે પૂરી ચતાં રિપોર્ટ વાંચવામાં આવ્યો, હાજર રહેલા સફ્ટવૅરનો પૈસી પ્રમંગ્લાનુસાર ભાષણ થયાં, સંવાદ લજવાવામાં આવ્યો અને પ્રમુખ શેઠ નવલખાવાળાનું ભાષણ થયું તે પછી જીતનારાઓને ઇનામો તથા ગંધાને મીઠાઈ આપી મેળાવડો વિમર્જન થયો. ગયા વર્ષના મેળાવડાની ઘણી ખરી ઉજુપો પુરાઈ જવાથી આ વર્ષનો મેળાવડો ચાલકોને ધણી સંતોષકારક નિવડ્યો.

પાંચપોળનો મેળાવડો બીજને દિવસે સાંજે અમરાવાદી પોળમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં પણ પ્રેક્ષકોની સંખ્યા સારી હતી, અને સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને રમતોમાં ધણી આનંદ મળતો હતો. મેળાવડાનું કામ ત્યાં પણ સંજોપાંગ પૂરું થયું. પાંચપોળના લોકોને આ નૂતન મેળાવડાથી ધણી આનંદ અને મનોપ થયો હતો, અને તેથી કસરત-તરફ બાળકોની અભિરુચિ રહેશે વધી.

બાજવાડામાં ઇનામ રૂ. ૧૮) નાં બહેન્યા હતાં અને મીઠાઈ વિગેરે થઈ કુલ રૂ. ૪૫) સુધીનો ખર્ચ બાજવાડાના ઉધરાણામાંથી વાળ્યો હતો. પાંચપોળ તથા બાજવાડા ધેરમંડળોનો ખર્ચ, જે લગભગ રૂ. ૧૦) થયો હતો, તે પાછલાં વર્ષો પ્રમાણે આ સાલ પણ “સેવામંડળ” ઉઘાડી લઈ, આ કામ તરફ પોતાની અદલ સહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરી હતી. પાંચપોળમાં રૂ. ૫૦) સુધી મેળાવડાનો ખર્ચ થયો હતો.

વળી જણાવનાં આનંદ યાચ છે કે આ વર્ષે નડીયાદમાં પણ હોલિકોત્સવના આરંભ તરીકે સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું હતું; અને તે વળી “ગુજરાત કેન્દ્રવણી મંડળ” તરફથી નડીયાદમાં સ્થપાયેલી બાયામશાળાના સભ્યોના ઉત્સાહનું જ ફળ હતું આવતે વર્ષે ત્યાં પણ ઉત્તમ અહીંના જેવું વિશાળ રૂપ પકડશે એમ આશા છે. ગુજરાતમાં આવા મપત્તો ફેર ફેર યાચ એ ગુમેચ્છા પ્રભુ ફળીભૂત કરે !

ચરોતમાં પણ હોલિકોત્સવ યાચ છે અને રમતો રમાડાય છે. ત્યાંના ચાલકો આ મોજના ઉપર ઘટતું લક્ષ આપી સરઘસ વિગેરે દાખલ કરે, અને “ગુજરાત જીમખાના” નું ખર્ચ પોતાની દૃષ્ટિ મનુષ્ય રાખે, એવું અમે ઈચ્છીએ છીએ. પ્રભુ તે ઇચ્છા અમારી પૂરી કરે !

ઉપર, જે સર્વાન્તર્યામી પ્રભુએ અમારી પ્રવૃત્તિઓને આત્માર સુધી સફળ કરી છે, તે ભવિષ્યમાં પણ તેમ કરે; અમારા કાર્યક્ષેત્રને વધુ ને વધુ વિશાળ કરવાને જરૂરી સહાય તથા બળ આપે; અને ગુજરાતમાં જુદે જુદે કોઠાએ કામ કરતા દેરાસેવકોનો ઉત્સાહ આ દિશામાં પ્રેરે, એવી રહેને અમારી અંતરની પ્રાર્થના છે. इतिशम्.

નારાયણ દેવશંકર પુરોહિત.

પુસ્તક-પરિચય.

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા.

ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં વડોદરા મુદ્રામે ચોથી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભરાઈ હતી તે વખતે વડોદરાના શ્રીમંતે ગાયકવાડ સરકારે કૃપાવંત ચક્રને જે લાખ રૂપીઆની રકમ સાહિત્યના ઉત્કર્ષના શુભ હેતુથી બાલુએ મુદ્રા હતી, અને તેના વ્યાજમાંથી જુદા જુદા સમાજોપયોગી વિષયો ઉપર સિદ્ધ પ્રકારનાં નાનાં મોટાં પુસ્તકો ભાષાંતર કે અનુવાદ રૂપે પ્રકટ કરાવી સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવામાં પોતાને ફાળો આપવાનું જાહેર કર્યું હતું. લગભગ પાંચ વર્ષ સુધી આ કામ વડોદરા રાજ્યની વિદ્યાધિકારી કચેરીદ્વારા થઈ આપણા જાણ-વામાં આવતું હતું. પરંતુ વરસે દહાડે જનસાત દળનરની આવકમાંથી માત્ર એ ત્રણ પુસ્તકો જ છપાઈ બહાર પડે એ પ્રગતિ રાજ્યને તેમ જ પ્રજાને જાહ જ મંદ લાગી હતી. પરિણામે વડોદરા રાજ્યે સન ૧૯૧૭ ના જુલાઈ માસથી ફેબ્રુઆરી ખાતાની નવી ભાષાંતર શાખા ખાસ આ કામ માટે જ ખોલી છે. એ શાખા ચાલુ થયાને આજે દોઢ વર્ષ થયું છે, છતાં એટલી જ મુદતમાં આસરે ત્રીશક પુસ્તકો લખાઈ છપાઈ બહાર પડ્યાં છે. આ આખી માળાને “શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે; ને તે માળામાં વિજ્ઞાનગુચ્છ, ઇતિહાસગુચ્છ, વાર્તાગુચ્છ વગેરે પ્રકારનાં ગુચ્છો યોજવામાં આવ્યાં છે.

અમને વડોદરા રાજ્યના ફેબ્રુઆરી ખાતાની એ ભાષાંતર શાખા તરફથી એ માળાનાં પુસ્તકો અભિપ્રાયાર્થ મળ્યાં છે; ને તેની સમાલોચના અમે કરીએ તે પહેલાં એકંદરે એ માળા વિશે અમને શું લાગે છે તે જણત એ સંખે લખવા અમને ઉચિત લાગે છે.

સરખાતમાં જ અમારે મુક્ત કંઠે કહેવું પડશે કે, આ માળામાં જે પુસ્તકો દાખલ થાય છે તેવાં પુસ્તકો આજ સુધીમાં બહાર પડ્યાં ન હતાં. વિષયો પણ નવાં છેડવામાં આવે છે. એકંદરે આ માળાની યોજના અમને ભવિષ્યના સાહિત્યની ઉન્નતિની ઝાંખી કરાવ્યા વગર રહેતી નથી, અને ખાસ તે એટલું જોયું છે કે, આ માળાના કોઈ પણ પુસ્તકમાં પરભાષાના સંખે દગદાગઈ છુસાડેલાં નથી. આપણે આજકાલ સ્વભાષાની દિમાયત કરીએ છીએ તે પ્રસંગે આવી રીતે ફેવળ સ્વભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકો બહાર પડતાં જોઈએ છીએ, તે છતાં આપણે એ પુસ્તકોનો કેટલો આદરસત્કાર કરીએ ?

દેશી ભાષાદ્વારા ફેબ્રુઆરી અપાવી જોઈએ, એ તો હવે બધે સર્વમાન્ય થયું છે. જો કદિ આ પ્રમાણે ફેબ્રુઆરી આપવાનો વખત આવે, તો ફેબ્રુઆરી આપનારી સંસ્થાએ તે પાઠ્યપુસ્તકો દુરત જોઈશે. હવે આ માળાનાં અગ્રુક પુસ્તકોથી એ જોટ પૂરી પડે છે. વળી મુખાધની-સારદાપીઠ અભ્યાસક્રમમાં દેશી ભાષાને સ્થળ આપવાનો વિચાર કરે તે પહેલાં તેને એટલો જ સવાલ પડતો હોવો જોઈએ કે, દેશી ભાષાનો અભ્યાસ દાખલ કરાય, પણ તે માટે જોઈતાં પુસ્તકો ક્યાં છે ? હવે એ સારદાપીઠના કાર્યવાહક મંડળમાં આવે

સવાલ ઉભો થાય, તો તેના સમાસદો છાતી દોડીને ઢલી શકે કે, કાંઈ પણ વિષય મારેનાં પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર છે; અને જે નથી તે શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુરા પાડશે. અમને આશા છે કે, આ માળાના સંચાલકો હાલમાં તો મુખ્યત્વે કરીને દરેક વિષય ઉપર પાઠ્ય-પુસ્તક નહિ તો પાઠ્યપુસ્તક તરીકે કામ આવે એવું પુસ્તક પહેલું કરાવશે, અને લાંબા વખતની ખોટ પૂરી પાડશે.

આ માળામાં બીજું એ જણાય છે કે, વિજ્ઞાન જેવું અધરો વિષય છૂટથી છેડવામાં આવ્યો છે. વિજ્ઞાનની કોઈ પણ શાખા હવે રહી નહિ જાય એવી અમને આશા છે. વિજ્ઞાનની વાત આવતાં તુરત પારિભાષિક શબ્દોનો ગ્રામ્ય આખ આગળ આવી ઉભો રહે છે. આજ સુધીમાં વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો ગદ્યગાંધ્યાં બહાર પડ્યાં છે. તેમાં પણ કોઈ પણ જાતની એકતા કે સમાનતા જોવામાં આવતી નથી. ગમે તે લેખક ગમે તે વિષયના શબ્દો કહે તેમ વાપરે છે. વિજ્ઞાનનો વિષય એવો ગુંચવણ ભરેલો છે કે જ્યાં સુધી એક તે એક શબ્દ માટે આખા સાહિત્યમાં એ ને એ જ શબ્દ કોઈ પણ લેખક વાપરે નહિ ત્યાં સુધી વિજ્ઞાનના ઉત્કર્ષની આશા નિરર્થક, અને વિજ્ઞાનના વિષયને છેડવાની મહેનત પણ અફળ જવાની. અમને એટલું જોઈને ઘણો આનંદ થાય છે કે, શ્રી સયાજી સાહિત્ય-માળામાં વિજ્ઞાનનાં બધાં પુસ્તકોની અંદર પારિભાષિક શબ્દો અજળ રીતે એક સરખા જ વપરાયા છે; અને ચું જોઈએ પણ એમ જ. વળી, વિજ્ઞાનના દરેક પુસ્તકને છેડે પારિ-ભાષિક શબ્દોનો કોઠો આપવામાં આવે છે તેથી તે વાંચકની સરળતા વધી જાય છે. કોઈ પણ એક પુસ્તક લખીને મીઠી ને વાંચી જઈએ છીએ તો જણાય છે કે માત્ર પહેલી જ વખતે જ્યારે કોઈ પારિભાષિક શબ્દનો ઉપયોગ થયો હોય છે ત્યારે તેની પછી કૌંસમાં એ શબ્દનો મૂળ પરભાષાનો શબ્દ ગૂંજાતો ભાષામાં લખવામાં આવેલો હોય છે. પછીથી આખા પુસ્તકમાં આપણો નવો ચોળેલો પારિભાષિક શબ્દ જ નજરે પડે છે. વાંચકને આવા શબ્દો સાથે પરિચિત કરાવવાનો આ ઉત્તમ માર્ગ છે. આવા બધાં વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોમાં એના એ પરભાષાના શબ્દો માટે એકનો એક જ શબ્દ છપાયેલો જોઈને ભાષાંતર શાખાની ચોકસાઈ અને કાર્યવ્યવસ્થા વિશે માન ઉપજે છે. આ પ્રમાણે જુદા જુદા લેખકોને હાથે અમુક શબ્દ માટે અમુક જ પારિભાષિક શબ્દ વપરાવવાની પ્રથા અમને ઘણી જ આવકારણ્યક લાગે છે માત્ર એક એટલો જ છે કે આપણા લેખકો કોઈ પણ પ્રકારના સમાધાન ઉપર આવતા નથી. વળી એક ને એક લેખક અમુક શબ્દ માટે આ માળામાં અમુક શબ્દ વાપરે, અને પોતાનાં સ્વતંત્ર પુસ્તકોમાં કે બીજે છપાતા પોતાના લેખોમાં એ જ શબ્દ માટે વળી કંઈ જુદો જ શબ્દ વાપરે અથવા તો મૂળ પર-ભાષાનો શબ્દ જ આપણો ગણીને વાપરે એ રિવાજ અમને અચોક્ક્ય લાગે છે. તે નહીં થયલા શબ્દો ખોટા ગણે ને સરકારી દમાણુથી વપરાયલા જણાવે તો તે અસત્ય છે, કેમ કે અમે જાણીએ છીએ કે વડોદરા રાજ્યે એક વૈજ્ઞાનિક સમિતિને હાથે લાંબી-ચર્ચા કરાવ્યા પછી આ પારિભાષિક શબ્દો નહીં છોડ્યાં; અને વડોદરા રાજ્યે કંઈ અગાધ લોકોને જ સમિતિમાં નમ્યા નહિ હોય. વળી, વિજ્ઞાન જેવા ક્ષેત્રે વિષયમાં બહુ આત્મભોગની જરૂર રહે છે. અમુક શબ્દ માટે અમુક ખરો શબ્દ એક વાર ચોળ્યો હોય તે અમુક લેખકને આપવામાં આવે કે તેના જોવામાં આવે, તો તે શબ્દ જ હંમેશાં વાપરવો એ લેખકની

નૈતિક દ્રવ્ય છે. ત્યાં સુધી વિજ્ઞાનના શબ્દો બધે દેઠાણે એક સરખા જ વપરાતા થશે નહિ ત્યાં સુધી વિજ્ઞાન પાછળ લીધેલી બધી મહેનત અફળ જશે એવું અમારું દૃઢ માનવું છે. વડોદરા રાજ્ય વૈજ્ઞાનિક પરિભાષાનો એક શબ્દકોષ બનાવે છે એવું અમારા જાણવામાં આવ્યું છે. પણ જો બધા લેખકો ખીજી જાગનમાં તેમ વિજ્ઞાનની બાબતમાં પણ પોતાનો કંઠો ખરો એમ માની પોતાનું પકડી રાખવામાં જ મોટા માનશે તો આ પારિભાષિક શબ્દકોષને તૈયાર કરી છપાવી, પ્રસિદ્ધ કરવા પાછળ લીધેલી મહેનત, ગાળેલો વખત, ખર્ચેલાં નાણાં બધું અરબાદ જશે એવી અમને ધારી બહીક રહે છે. તો આ બાબત સુઝવાંચકોએ, માહિત્યોન્નતિપ્રિય લેખકોએ અને સમગ્ર સાક્ષરવર્ગે ખાસ વિચારવા અને અમલમાં મુકવા જેવી છે.

વિજ્ઞાન વિષે આટલી સરખી સૂચના કરીને હવે આપણે પાછા આ માળાનાં પુસ્તકોના સામાન્ય અવલોકનના આપણા આ મુખ્ય વિષય તરફ વળીશું અન્યાર સુધીમાં બહાર પડેલાં જગલગ બધાં નાનાં કદનાં પુસ્તકોમાં ગાયથી ઇતિ સુધી જોડણીની અસાધારણ સમાવતા તથા છાપની ગણીમાંની ભૂલો જોઈને ધ્યાનપૂર્વક વાંચનારને માન ઉપજ્યા વિના રહેશે નહિ બધાં પુસ્તકો આ પ્રમાણે જ છપાઈને બહાર પડ્યાં જોઈએ. છાપની ભૂલો સુધારવામાં રહેતી બેદરકારી આપણી બાબતો કચરચાણ વાળી નાખે છે. માટે તે બાબતમાં બધા પુસ્તકકારોએ આ માળાનો ઘડો લેવાનો છે. આ માળામાંનાં ઘણાંખરાં પુસ્તકો જો કે ભાષાંતરો છે, તથાપિ એ બધાં પુસ્તકોને હિન્દી પહેરવેશ એવો અચ્છી રીતે પહેરાવવામાં આવેલે જોવામાં આવે છે કે, મૂળ પુસ્તક સાથે રાખીને સરખાવી ન જોનારને તો આ પુસ્તકો સ્વતંત્ર રીતે લખામણાં જ લાગે. દાખલા તરીકે કોઈ પુસ્તકમાં જે ઠેકાણે અનુક્રમ સામાન્ય મિદ્ધાન્ત આપીને તેના સમર્થનમાં કાંઈ ઉદાહરણ આપવામાં આવેલાં હોય છે તે ઠેકાણે મૂળ સિદ્ધાન્ત તો તે રૂપમાં જળવાઈ રહેલો માલુમ પડે છે; પણ તેના સમર્થનમાં જે ઉદાહરણ અપાયલાં હોય છે તે આપણા દેશના લોકોના પરિચયમાંનાં નિર્જીવ કે સજીવ ઉદાહરણો જ ધણે લાગે જોવામાં આવે છે. આ પ્રમા અમને સરી લાગે છે; કેમકે તેથી આપણે ત્યાંના વાંચકના મગજમાં મૂળ સિદ્ધાન્ત તરત જ ઠસી જાય છે, પ્રગ્લેગવણીનો આ એક માર્ગ છે. તે જ પ્રમાણે મૂળ પુસ્તકમાં જ્યાં જ્યાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુ પરદેશી રાખવામાં આવેલાં હોય છે ત્યાં ત્યાં ભાષાંતરમાં આપણા દેશના સામાન્ય ઇતિહાસમાંની સર્વસામાન્ય વાતો ગ્રંથમાં આવેલી જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આટલી બીજીવટથી એકસરખું કામ લુદા લુદા લોકો કરે એ બની શકે એમ નથી. જે સ્વરૂપમાં પુસ્તકો આપણા હાથમાં આવે છે તે સ્વરૂપ તેમને પ્રાપ્ત થાય તેમાં ભાષાંતર શાખાનો આગળ પડેલો હાથ હોવો જોઈએ એમ અમને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. આ માળાના દરેક પુસ્તકમાં રાજ્યના વિદ્યાધિકારીની સહીથી “જાહેરાત” આવે છે. કેટલાંક પુસ્તકોની-મુખ્યત્વે કરીને બધાં વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોની જાહેરાતમાં છેવટે “વિદ્યાધિકારી કચેરીની ભાષાંતર શાખાથી સંજોધાવી,” એવા શબ્દો જોવામાં આવે છે, તેથી અમારા ઉપદ્રા મતને સમર્થન મળે છે, એમ લાગે છે.

એકંદરે, આ માળાનાં પુસ્તકોની બાંધણી મજબુત તથા દેખાડકી છે. અમારે સખેદ લખતું પડે છે કે પુસ્તકોની કિંમત બહુ આકરી રાખવામાં આવે છે. કાગળો ઉચી જા-

તના છે, છપાઇ મુંદ- અને શુદ્ધ છે-મધું સાફ છે; તથાપિ કિંમતમાં કાંઇક ઘટાડો થયો જ નોંધએ એમ અમને લાગે છે. “સસ્તી વાર્તામાળા” “વિવિધ ગ્રંથમાળા” “વિચાર-પુષ્પમાળા” ને એવી બીજી માળાઓ માટે જે પ્રમાણે વાર્ષિક લવાજમની પદ્ધતિ રાખવામાં આવે છે તે પ્રમાણે જો આ માળા માટે ચોજના કરવામાં આવે, અને કિંમત સસ્તી રાખવામાં આવે, તો જે શુભ હેતુથી આ માળા આટલી ઝયાટાખંડ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે તે હેતુ પાર પડે, અને પરિણામે આવણી ઉન્નતિ વહેતી સંઘાય એવી અમારી ધારણા છે.

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા વિષે એટલું સામાન્ય લખ્યા પછી આપણે એ માળાનાં થોડાંક પુસ્તકો અવલોકી નોંધશું એટલે ઉપલા વિચારોને મમર્થન મળે છે કે નહિ તે વાંચક સહેલાઈથી નોંધ શકશે.

દેહધર્મવિદ્યાનાં તત્ત્વો—પુષ્પ ૧૧ મું. લેખક રા. લ. શ્રી, દવે, બી. એ. બી. એમ. સી. એલ. એલ. બી. પ્રકાશક—એમ. સી. કોઠારી, કાપડી પોળ, રાવપુરા-વડોદરા, કિંમત ૧-૦-૦; ૦-૧૪-૦ પૃષ્ઠ ૧૭૪. સામાન્યતઃ દેહના ધર્મો કેવા કેવા છે તે વિષે આ પુસ્તકમાં વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. સજીવ વસ્તુઓનાં લક્ષણ ક્યાં ક્યાં, સજીવ પદાર્થના ઉદ્ભવો કઈ કઈ જાતના, સજીવ શરીરનું દ્રવ્ય કેવા પ્રકારનું, બંધિત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ને વિકસે છે, લોહી શી વસ્તુ છે ને સચેતન પેશિઓ સાથે તે કેવી જાતના સંબંધથી જોડાયેલી છે વિગેરે ત્રિપોનાં સોળ પ્રકારો આ પુસ્તકમાં છે. આપણું “દાડ માંસ ને રૂંધિરમરેહું, મદ્યું ચામડે અંગ” કેવા પ્રકારનું છે તથા તેમાં દરેક પળે કેવી કેવી જાતની ક્રિયાપ્રતિક્રિયા ચલે જાય છે તે વિષે સાધારણ રીતે લાગ્યે જ કાંઈ સહેજ પણ વચાર કરે છે. પણ કુદરતની આ ક્રિયાનો અભ્યાસ જરૂરનો છે ને તેથી આવી જાનનાં પુસ્તકો ખાસ આવકારણ્યક નીવડે તેમ છે. કાંઈ સ્વભાષા દ્વારા કેળવણી આપતી સંસ્થાને આ પુસ્તક જરૂર ઉપયોગી પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ઘણું કામ લાગશે. અને કનૂલ કરીએ છીએ કે પુસ્તકની ભાષા કર્કશ અને ગુન્વચણભરેલી લાગે છે પણ એ બાબતમાં એટલું વિચારવાનું છે કે “વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો વાર્તાનાં પુસ્તકો જેવાં ગડગડાટ વાંચી જઈ શકાય એવાં નીવડે એવી આશા રાખવી બ્યર્થ જ છે.” આ પુસ્તક ફરી ફરીને જેમ જેમ વાંચીએ છીએ તેમ તેમ તેમાં રહેલો ગૂઢાર્થ ઉકેલાતો જાય છે ને રસ વધતો જાય છે. વિષય એટલો બધો વિશાળ છે કે પરભાષામાં તેનાં મોટાં મોટાં જગી થોયાં-ઓને હાથપોથી (Hand-Book) નું નામ આપવામાં આવે છે. તો તેટલી જ વસ્તુ આવડા નાનકડા પુસ્તકમાં સમાવવી પડે એટલે અસાધારણ ટુંકાણુ થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. તેને લીધે લીટીએ લીટીએ પારિભાષિક શબ્દો ઢગલામંથ આવે એ પણ કુદરતી છે. પણ એથી વાંચકે બંધી જવાનું નથી. ઉપરાજપરી વાંચનથી આપણે શબ્દોથી ટેવાઈ જઈએ છીએ. આવા અધરા વિષયના પારિભાષિક શબ્દો સહેલા ચોખવા છે. અલગત નવા જોડા પહેરીએ ત્યારે ડંખ પણ પડે તેમ આ શબ્દો પહેલાં જડાંદાંકુ લાગશે; પણ તેથી કંઈ ભાષાની પ્રગતિને અટકાવ કરાય નહિ. પુસ્તકને હોડે પારિભાષિક શબ્દોય આપ્યો છે તે જ ચાળીશ પાનાં રોફ છે. આવા વિસ્તૃત શબ્દકોષથી વાંચકનું વાંચન બદલ સરળ થઈ જાય છે. માત્ર વાંચતાં આવડતું નોંધએ, વાંચવાનો શોખ ઉત્પન્ન થયો નોંધએ,

વાંચનાની ધીરજ હોવી જોઈએ. અમે મૂળ પુસ્તક સાથે આ ભાષાંતર અથથી છતિ સુધી સરખાવી જોયું છે અને આગા સુંદર રૂપાંતર માટે અમે રા. દવેને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. આપણે ત્યાં દેશીભાષા દ્વારા કેળવણી આપનારી ધણી સંસ્થાઓ છે. તેવી કાંઈ સંસ્થામાં આ પુસ્તક-કૃત્તક મુદતમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે દાખલ થયેલું જોવામાં આવે તો તેમાં કંઈ નવાઈ જોવાનું નથી.

દયારામ. પુષ્પ ૧૪ મું. લેખક રા. જયજીવનદાસ વ્યાજીજી મોદી. પ્રદાશક એમ. મી. કોહારી, વડોદરા, કિંમત ૦-૧૧-૦; ૦-૧૦-૦ પૃષ્ઠ ૧૧૯.

આ પુસ્તકમાં શુદ્ધતાના જાણીતા કવિ દયારામભાઈનું જીવન અને કવન ગ્રંથવામાં આવ્યું છે. જીવન પાછળ નેતું પાનાં રોકાયાં છે ત્યારે કવન માટે માત્ર ઓગત્રોસ પાનાં જ રાખ્યાં છે, એ બાજુથી થયું નથી. અલગત પ્રેમાનંદ, મીરાંભાઈ, આદિ કવિઓ માફક દયારામ વિષે મતભેદ નથી તેથી વિવાદલરી ચર્ચાને રચાન ન જ મળે; પરંતુ દયારામભાઈનાં આટલાં ગદ્યાં પુસ્તકનું પુસ્તકવાર અવલોકન માત્ર ચાર પાંચ લોટીઓમાં જ મમેટી લેવાયું છે તે યોગ્ય થયું નથી જ. કવિનું જીવનચરિત્ર જે પ્રમાણે અનેક જાણીતી તેમજ નવી બીનાઓમાં ગમિક રીતે ઉપજાવવામાં આવ્યું છે તે જ પ્રમાણે, એમનાં કાવ્યો વિષે પણ જરા લખાણથી અવલોકન લેવાયું જોઈતું હતું. આથી કવિ દયારામભાઈ કાણુ દતા, કેવા દતા, સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં એમણે કેટલી ને કેવી જાતની ખેડ છાંટી હતી, કવિ-તારકશક્તિ દયારામભાઈ કેટલામું રચાન લઈ શકે તેમ છે, એ વિગતે બાળને વાંચકની મમતા ધણી જ રમિક, હમકવાળી ને વાર્તારૂપ બાનીમાં રજુ થઈ છે. પરંતુ દયારામભાઈનાં કાવ્યોનો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનાર વ્યક્તિ આ પુસ્તકથી નિરાસ થઈ જશે એમ અમને લાગે છે. તો આશા છે કે પુસ્તકના કદ સામું ન જોતાં લવિષ્યમાં ખીજી આવૃત્તિ વખતે આટલી ખોડ મુદારી લેવામાં આવશે અને દયારામભાઈનું જીવન જેટલું વિસ્તૃત આપવામાં આવ્યું છે તેટલું તેમનું કવન પણ વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવશે. વળી આ પુસ્તકમાં ગાંધાની અને જાપની ભૂલો અચાત્ર છે, તે પણ હવે પછી મુદારી લેવામાં આવશે એવી ઉમેદ છે. આમ થશે ત્યારે જ આ પુસ્તકને શાળાઓમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે દાખલ કરવા અમે સૌ લાગતાવળગતાને સખ્ત લલામણુ કરીશું. બાકી સાધારણ ઉપર-ચોટિયા વાંચકને આમાંથી ધણું નવું વાંચવાનું મળશે એવી અમને ખાત્રી છે. આવા સુંદર સ્વરૂપમાં પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે અમે રા. મોદીને ધન્યવાદ આપીએ છીએ, તથાપિ અમારે કહેવું જોઈએ કે એમના ગદ્યા મત સાથે અમે મળતા આવતા નથી. મનુષ્યના ગૃહજીવનની અસર તેનાં લખાણો ઉપર થાય છે એ સત્ત જો માન્ય રાખીએ તો દયારામભાઈનાં લખાણો ઉપર એમના પોતાના જીવનનાં જાંટા ઉડેલાં લાગે છે; પત્ની સગવડતાની ખાતર અથવા તો સખ્યતાની ખાતર કાવ્યોનો જુદો જ અર્થ ધરાવીએ એ જુદી વાત છે. એ રીતે જ આ પુસ્તકનાં પાનાં ૭૨-૭૩-૭૪ ઉપર આવેલ સાડીના પ્રમંગલો અર્થ ધરાવે છે એમ અમને લાગે છે. વળી, પાન ૨૪-૩૫ ઉપર આવેલી ચર્ચાથી કાંઈ પણ સમાધાન થતું નથી. આ બાબતમાં વધારે લખવામાં કાંઈ અર્થ નથી. માત્ર હવે પછી આ પુસ્તક નિષ્પક્ષપાત રીતે મુદારાઈ લખાશે તો ખુરખુર ન્યાય થયેલો કહેવાશે એવું અમારું માનવું છે.

વીર પુરૂષો, પુષ્પ ૧૬ મું. લેખક રા. ભરતરામ લાનુસુખરામ મહેતા. પ્રકાશક-
એમ. સી. કાદારી, વડોદરા. કિંમત ૦-૧૨-૦; ૦-૧૧-૦ પૃષ્ઠ ૧૨૨.

આદર્શ કિંગ્સલીકૃત “ધી હીરોઝ” ઉપરથી મેરી મેકકેન્ડ્રીક નામની અંગ્રેજ
સ્ત્રીએ લખેલા ખાલોપયોગી પુસ્તકનું આ ભાષાંતર છે. તેમાં પર્શિઅસ અને થીસીઅસ
નામના એ વીરપુરૂષો વિષે તથા “કળવણી” માસિકના તંત્રી કહે છે તેમ “આર્ગોનાટસ”
નામના એક વીર પુરૂષ વિષે નહિ પણ આર્ગો નામના વહાણમાં બેસીને સૌવણ્ય
રોમાવલિ લેવા ગએલા વીરપુરૂષોના સંઘ વિષે વાર્તા કહેવામાં આવી છે. પુસ્તકની ભાષા
ધણી સરળ અને ધર્મીયુ છે. અમે મૂળ પુસ્તક સાથે આ ભાષાંતર શબ્દસઃ સરખાવી
જોઈએ છે ને અમને લાગે છે કે મૂળના જે ભાવ છે તે આ ભાષાંતરમાં તેવાને તેવા
કાયમ રહ્યા છે. આપણે બાળકો આપણાં પેતાના જુદા જુદા વીરપુરૂષોનાં જીવનકૃતિ-
તથી પરિચિત હોય છે. એટલે પરદેશી વીરપુરૂષોનાં પરાક્રમોનાં કૃતિત તેમની
સમક્ષ મુકવાની આ પ્રથા ધણી આવકારદાયક છે. આપણે ત્યાં બાળસાહિત્ય હજી જોષ્ઠ્યે
તેટલા પ્રમાણમાં ખીલ્યું નથી. તેવે વખતે આ પુસ્તકનો ઉમેરો ખરેખર અગત્યનો છે.
આજકાલ જમાનો વાર્તા વાંચનારો યથા ગમે છે. એટલે વાર્તાનાં પુસ્તકો ખાનગી સા-
હસ્યો પણ ઝપાટખંધ ઉપડી જાય છે. આ માળા અજાવનારી સંસ્થા જેવી, કે ગુજરાત
વર્નાક્યુલર સોસાયટી જેવી, કે સાહિત્ય પરિષદ ભંડોળ કમિટી જેવી મોટી સંસ્થાઓ આવી
રીતે ચુરત મારાનાં જ વાર્તાનાં પુસ્તકો પસંદ કરે છે એ પણ આનંદની વાત છે. આમ
આવી સંસ્થાઓ મુખ્યત્વે ફરીને અસ્પર્શ્ય ગણાતા વિષયો જ છેડે છે તેમ છેડતી રહેશે તો
આપણી ભાષાની સમૃદ્ધિ ટૂંક સુદમાં વધી પાશે એવી અમને ખાતરી છે. આદર્શ જરૂર
સામાન્ય. આ પુસ્તક કોઈ શાળાઓમાં પ્રાકૃતપુસ્તક તરીકે રચાવ પામશે તો અમને કે
કોઈ સુઘ સાહિત્યપ્રેમીને જરા પણ આશ્ચર્ય લાગશે નહિ.

પ્રાણીવિદ્યારત્ન રેખાદર્શન, પુષ્પ ૨૨ મું. લેખક રા. લાનુસુખરામ નિર્મલચંદ્રામ
મહેતા. પ્રકાશક એમ. સી. કાદારી, વડોદરા. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦, રૂ. ૦-૧૪-૦ પૃષ્ઠ ૧૮૦.

પ્રાણીઓની લગતાં પુસ્તકો આ જ લેખક તેમજ આજથી આશરે ૨૦-૨૨ વર્ષ
પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. તે પછી એ વિષય ઉપર લગભગ કોઈ પણ નવું પુસ્તક ઉત્પન્ન
થયું ન હતું. હવે પાછો એ રસિક વિષય આ પુસ્તકથી હાથમાં લેવાયો છે. રા. લાનુસુ-
ખરામ વિદ્યાનના પ્રાકૃત અનુભવી અભ્યાસી છે, ને તેમના હાથે જ આ ગ્રંથ લખાયો છે
તે યોગ્ય જ થયું છે. પુસ્તકમાં અષ્ટ પ્રકરણો છે. પ્રાણીવિદ્યાની વ્યાવહારિક ઉપયોગિતા,
પ્રાણીઓનું વર્ગીકરણ વગેરે વિષયો ચર્ચાયા છે. પુસ્તક ‘વૈજ્ઞાનિક’ હોવાથી ભાષા વાર્તા
જેવી ન સંભવે છતાં આ ગ્રંથમાં ભાષા પ્રમાણમાં બહુ સહેલી ને ઝટ સમજાય તેવી છે.

પુસ્તકમાં ૨૭ ચિત્રો મુક્યાં છે તે બહુ જ સારું થયું છે. વિદ્યાનનાં પુસ્તકો તો
ચિત્રોથી ભરપૂર જ હોવાં જોષ્ઠ્યે એવું અમારું માનવું છે. એથી વિપ્લવ અર્ધો સહેલો
થઈ જાય છે. પારિભાષિક શબ્દો બહુ જ અર્થસૂચક, ટૂંકા અને મહેનત લેનારને યાદ
રહે તેવાં યોગ્યા છે. લેખકનાં પહેલાંનાં પુસ્તકોમાં પરખાવાના શબ્દો બહુ ઘુસી ગએલા
જેવામાં આવે છે. તેવું આ ગ્રંથમાં થયું નથી તે આનંદની વાત છે. પુસ્તકનાં છેવટનાં
બહુ પ્રકરણો ઉપજાતિઓના મૂળ વિષે, ઇર્ષિના સિદ્ધાંતના પરિણામ તથા વિદ્યાનના

અર્થબોધન વિષે અને મનુષ્યના મૂળ તથા જાતિનાં ભાવિ સાથે પ્રાણીવિદ્યાના સંબંધ વિષે લખવામાં આવ્યા છે. જે મગજમાં એવી ભ્રમણા પેસી ગઈ ન હોય કે આ પુસ્તક ભાષાંતર છે તો આ ઉપરનાં પ્રકરણો વાંચીને તો એમ જ જણાય કે બહુ સ્વતંત્ર જ લખાયું છે. મનુષ્યના મૂળ વિષેની દલીલો આદિ બાબતો એટલી સરસ લાખામાં રજુ થઈ છે કે ધ્યાનપૂર્વક વાંચનાર અભ્યાસીને આ વિષયનો વધારે ઉડો અભ્યાસ ખસુસ કરવાનું મન આ ગ્રંથના વાચન પછી થયા વિના રહે જ નહિ એમ અમે માનીએ છીએ. પારિભાષિક શબ્દોના ઉપયોગ વિષે લેખકે પ્રસ્તાવનામાં મારી દલીલો રજુ કરી છે. એ વિષય એટલો મહત્વનો છતાં વિશાળ છે કે તે માટે અમે આગળ ઉપર જુદા લેખમાં અમારા વિચારો વિસ્તારથી સૌને સમજાવવા માગીએ છીએ. અહીં તો એટલેથી જ મતોષ માનીશું, કે અમે વિજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દો નવેમરથી બનાવવાની જ તરફેણમાં છીએ. એટલું તો ખરું છે કે આજે દુનિયામાં જે દેશ વિજ્ઞાનની બાબતમાં આગ્રહ ધાવે છે તે બધી રીતે પ્રગતિને પૂરો પામેલો છે. આપણે ત્યાં પણ આપણા પ્રાચીન વિજ્ઞાનનો પુનરુદ્ધાર થવાની ખાસ જરૂર છે. આપણું રાષ્ટ્ર એટલું પારકા ઓઢિયાં કરી ગય એ આપણાથી સંખી જ કેમ શક્ય ? આપણી વસ્તુઓ ઉપરથી આપણે જાતે જ કરી શકીએ ને માટે આપણે પોતે જ તે વસ્તુ પાછળ મહેનત લેવી જોઈએ. વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો દગલાખંધ લખાવી વંચાવ્યાથી પણ આ મહેનત એક રીતે છાંયી લેખાય છે. વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો તો આમ બહાર પડે જ છે. પણ તે વંચારી ત્યારે જ તેની પ્રસિદ્ધિ સારું ગણારી. આપણા વાચકો વાતનાં પુસ્તકો વાંચવાનું ઓછું કરીને આવા અતકા રહેલા વિષયો તેટલી જ હોંસથી વાંચતા વિચારતા ક્યારે થશે ?

અમે અમારા કદરવાન વાચકોને આ શ્રી મયાજી સાહિત્યમાળાનાં પુસ્તકો વસાવી તેમનો અભ્યાસ કરવા ખાસ લલામણુ કરીએ છીએ; અને એ માળાને સંપૂર્ણ કરેલ પ્રગ્લીએ છીએ.

હિન્દુધર્મની બાળપોથી; લેખક પ્રો. આનંદરાંકર બાપુભાઈ મુન. પ્રકાશક વડોદરા રાજ્યનું દેશી કેળવણી ખાતું. કિંમત ૦-૧૧-૦ પૃષ્ઠ ૧૨૬.

આપણી પ્રાથમિક શાળાઓના ઉપયોગ માટે આ પુસ્તક તૈયાર કરાવવામાં આવ્યું છે. આપણી શાળાઓનો અભ્યાસક્રમ જ્યારથી નવો પદ્ધતિ પર રચાયો છે ત્યારથી નીતિ-શિક્ષણને અને ધર્મશિક્ષણને તેમાંથી સમૂળ જાતલ કરવામાં આવ્યું છે. કેટલાક લોકો એવી દલીલ કરે છે કે નીતિ શીખવી શીખાતી નથી, ધર્મ સમજાવ્યો સમજાતો નથી. શાળામાં નીતિધર્મના પાઠો શીખવ્યાથી જાલોકો નીનિવાન ધર્મનિષ્ઠ થાય છે. એવું કાંઈ નથી પરંતુ આ માન્યતા અધે વખતે ખરી કરતી નથી. શાળામાં ધર્મનીતિનો અભ્યાસક્રમ હાખ્ય થયો જ જોઈએ. પરદેશોમાં પણ આવી રીતનો અભ્યાસક્રમ ગોઠવવામાં આવે છે ને સફળ થયેલો જણવામાં છે. એ દેશોમાં સુખ્યત્વે કરીને ઉપદેશો રૂપે શિક્ષણ અપાય છે. આપણે ત્યાં તો ખરા બનેલા હાખલાથી દલીલો થઈ શકે તેમ છે. આથી આપણી શાળાઓમાં તો આવી જાતનું શિક્ષણ ખાસ ફળદાયક નીવડે તેમ છે. આજકાલ આતુ શિક્ષણ આપવા તરફ લોકોનું ધ્યાન ધીમે ધીમે ખેંચાવા લાગ્યું છે. તેમાં ખાસ કરીને વડોદરા રાજ્યે આ વિદ્યાન સાક્ષરને હાથે આવા પ્રકારનાં ત્રણ પુસ્તકો લખાવીને નીતિધર્મશિક્ષણનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો છે. એ જ પુસ્તકો અંગ્રેજ દરબાની કેટલીક શાળાઓમાં પણ

પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ચાલે છે. નીતિશિક્ષણવિષયક પુસ્તકો પ્રથમ ઉંચા પ્રકારના હતાં તેથી આ હિન્દુ ધર્મની બાળપોથી સહેલા પ્રકારની તૈયાર થઈ છે.

પુસ્તકમાં ઉપોદ્ધાત ઉપરાંત પાંચ ખંડ છે. ઉપોદ્ધાતમાં હિન્દુ ધર્મ વિષે ઉદ્ધાપોદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે તે આપણાં શાસ્ત્રોના વિભાગ ઐતિહાસિક ક્રમમાં પાડવામાં આવ્યા છે. ઇતિહાસ, ઇશ્વર, વર્ણાશ્રમધર્મ અને આર્યધર્મ, જીવન, આત્મા અને પરજીવન તથા જૈન ધર્મ ને બૌદ્ધ ધર્મ એમ પાંચ ખંડ છે. ધર્મ જેવો કિતવું વિષય છે છતાં પ્રો દ્રુવે એટલી મચોટ બાનીમાં અને એટલા ધરગથુ દાખલ થી ઇશ્વર સંબંધીત જ્ઞાન બાળકોને સમજાવ્યું છે કે કેટલાક કહે છે તેમ અન્ય રીતે અસર થવાનો સંભવ જ રહેતો નથી, અલબત્ત વિષય ખરા તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલો છે એટલે બાળકોનાં કુમળાં તાજેતર મગજમાં તે સહેલાઈથી ઉતરે એવી આશા રાખવી વ્યર્થ જ છે. તથાપિ જો શિક્ષક જ્ઞાતી હોય તો બાળકોને તરતો સમજાવવામાં આ પુસ્તકનો સારો ઉપયોગ કરી શકે. દરેક પાઠની નીચે અથવા શબ્દોની સમજાવતી આપવામાં આવી છે. શિક્ષકશિષ્ય વચ્ચેના સંવાદના રૂપમાં આખું પુસ્તક લખાયું છે તે આપણી શાળાઓને યોગ્ય જ થયું છે.

ચાર પુરુષાર્થ, ચાર વર્ણ, ચાર આશ્રમ, સંસ્કાર, આત્મા, જીવાત્મા અને પરમાત્મા અને દર્શન-એટલા પાઠો ખાસ કરીને બહુ સારા લખાયા છે. પુસ્તકની ભાષા બને તેટલી સરળ રાખવાનો પ્રયત્ન થયેલો જોવામાં આવે છે. છતાં વિષયની વિશિષ્ટતાને લીધે બાળકોને મોટે આ પુસ્તકની ભાષા બહુ જ અધરી અને આપણી લાગવાનો સંભવ છે. પણ આથી સહેલો ભાષા ઉતારવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જતો હશે એમ અમે ધારીએ છીએ. પુસ્તકમાં કેટલેક ઠેકાણે અધુરી, કડક અને વિચિત્ર વાક્યરચના જોવામાં આવે છે. અમારે મને કેટલીક વાક્યરચના જુલભરેલી લાગે છે પણ તે પ્રશ્ન સર્વસામાન્ય છે ને હજી સુધી ઉપરિચિત થયો નથી તેમ કીધો નથી એટલે તે બાબત અહીં ઉલ્લેખ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી. આ બાલોપયોગી પુસ્તકમાં કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દો વપરાયા છે તે ઇષ્ટ છે કે કેમ તે મવાલ પડતી વાત છે. જોડણી અનેક સ્થળે બેવડાઈ ગઈ છે. તેમાંની કેટલીક જાગની જુલ તરીકે હાંતવ્ય ગણીએ તો બાકીની જુલો તો બ્યાનપૂર્વક પાછલી જોડણી યાદ રાખીને આગળની જોડણી સરખી રીતે ચાલુ રાખવામાં લેવાતી બેદરમ-રીતું પરિણામ છે એમ લાગે છે. આપણાં બાળકોમાં આપણી ભાષા માટે માન અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થવામાં આવી જતી નહીં-જુલ ભરેલાં પુસ્તકો જ બગાડ દાખલ કરે છે. આ પુસ્તક માટે અમારે આટલું પર્યં કડવું લખવું પડ્યું છે તે માટે અમે દિલગીર છીએ પણ તેથી કંઈ પ્રસ્તુત થયે ત્રત્યેની અમારી માનની નજર કલુષિત થતી નથી. પુસ્તક સર્વોપયોગી હોવાથી તેના ઝટ ઉપાક થઈ જશે ને કુંક મુદતમાં તેની બીજી આવૃત્તિ કાઢવાનો વખત આવશે એ સમયે અમારી આ ટીકાનું કંઈ સમાધાન થશે તો તેથી બાળકવર્ગનું ભદ્રું જ થશે. બીજી આવૃત્તિને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં દુક સમયમાં જોવાની અમે આશા રાખીએ છીએ.

શુભક રેત્ન. વિવિધ ગ્રંથમાળા પુસ્તક ૮૬, ૮૨, પ્રકાશક સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાગોલપ, અમદાવાદ ને મુંબાઈ. કિંમત ૧-૨-૦; ૦-૧૨-૦ પૃષ્ઠ ૫૦૨.

આણંદની ચરોતર એન્યુકેશન સોસાયટીના આઘર્ષથી અને ઉત્સાહી સ્વયંમેવક સ્વ. અંબાલાલ મોતીલાલ પટેલ, ધી. એ. એમના મનનીય લેખો અને અનુવાદો આ ગ્રંથમાં સંગ્રહવામાં આવ્યા છે. શરૂઆતમાં 'લાઇ અંબાલાલનું કુટુંબ' છતાં જરૂર પડતું જીવનચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. લાઇ અંબાલાલ યુગ્મનાનું લવિષ્યનું રત્ન નીવડત જ તેઓ ભરણુવાનીમાં ધરણના જેટલું ડહાપણ ધરાવતા હતા. પોતે બહુતરમાં બહુ હુસાર ચાર હતા છતાં ખોટો ડોળ કરતા નહિ. બણી મણીને પૂરી આવડતવાળા ધવલા તેથી પોતે બહુ ચારી ધનપ્રાપ્તિ કરી શકે એવે સ્થળે ગોઠવાઇ શકત છતાં તે વિચારને ન નમતાં પોતે ખરા સ્વાર્થહીનથી આ સંસ્થામાં જોડાવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું. ખીજાઓ માફક એમનામાં સ્વદેશીપણાની અને સ્ત્રી ટળવણીની ઉંડી લાવનાઓ હતીજ. પણ તે એટલી વાતે જુદી તરી આવતી કે એ લાવના સાથે કાર્ય કરવાની શક્તિ અને દક્ષતા જોડાયેલી હતી. પોતે જ્ઞાની અને સુશિક્ષિત હતા તેટલા જ ચારિત્ર્યવાન હતા. લોકમેવા કરવામાં પોતે એટલા બધા તત્પર રહેતા કે કુટુંબમાં, શાળામાં, સમાજમાં જ્યાં જોઇએ ત્યાં તેમની સેવાનું તત્વ તો અપારથે હોય જ. આ અને આવી જાતના એમના સાદાપના અને જીવિના અનેક સદ્ગુણોનું સુંદર ચિત્ર આ ચરિત્રમાં આલેખવામાં આવ્યું છે. મહાત્મા ગાંધી કહે છે તેમ “લાઇ અંબાલાલનું મૃત્યુ આપણને શીખવે છે કે આપણે સેવાધર્મમાં એક ક્ષીણ પણ દીલા નથી રહી શકતા. લાઇ અંબાલાલનું આપણને ખરું સ્મરણુ તો એ જ કે તેમના ચારિત્ર્યની આપણે નકલ કરીએ.”

પુસ્તકનો તે પછીનો ભાગ “યુવકોને પત્રો”ના લેખથી શરૂ થાય છે. એમાં ૧૦ પત્રો છે. શાળા છોડી જનાર યુવકને, મરદાની રમતના શાખીન યુવકને, ઠાઠ પણ ધંધો ચલાવનાર છોકરાને, સદાકાળ યુવાવસ્થામાં રહેવા ઇચ્છનાર યુવકને વગેરે જાતના બહુ બોધક અને દલીલભર્યા પત્રો છે. ચાર્લ્સકૃત અંગ્રેજી પુસ્તક ઉપરથી આ બધા વિચારો લાઇ અંબાલાલે યુવાન વર્ગ સમક્ષ મુકી ઘણી સારી સેવા મળતી છે એમ કહીએ તો ચાલે. તે પછી ડા. મોતીલાલના અંગ્રેજી પુસ્તકના ભાષાંતર “સ્વાર્પણ” નો ભાગ છે. એમાં દુનિયાના ધણા ખરા ઉત્તમ મગજ શક્તિવાળા લેખકોનાં ઉત્તમ વચનામૃતોનો ચૂંટી કાઢેલો સંગ્રહ આપવામાં આવ્યો છે. કેટલાંક વચનામૃતો તો એટલા સચોટ છે કે શાળાઓમાં તેનાં પાઠીયાં જૂતાવીને ચોડવામાં આવ્યાં હોય તો ઘણાં માર્ગદર્શક થઇ પડે. ઉપરે લાઇ અંબાલાલના પરચુરણ લેખો એકલા આપવામાં આવ્યા છે. “શિષ્ય સત્તાનો ઉદ્ધાર” લેખ મહાકવિ ટાગોરનો લખેલો છે એટલે કુદરતી રીતે ઘણી ઝમઝમી ભરેલો છે (આ લેખ ‘નવજીવન’ના આક્ટોબર-નવેમ્બરના અંકમાં પ્રકટ કરેલો છે.) પછી ‘કાલં માર્કસ’ અને ‘જનરલ આર્મસ્ટ્રાંગ’ વિષેનાં જીવનચિત્રો તનમનાટ ઉપજાવે એવા રંગોથી આલેખાયાં છે. આ ઉપરાંત ખીજા પ્રકીર્ણ અનુવાદો ઉપરે છે.

અંતમાં, સ્વ. લાઇ અંબાલાલ આટલો નાની વયમાં યુગસતની સેવા છોડીને ચાલતા થયા છતાં પોતાની પાછળ યુવક વર્ગને માટે “યુવક રત્ન” જેવી ઉપયોગી સાહિત્યરૂપી પ્રેક્ષા મુકતા થયા એ કાંઇ આછી લોકસેવા નથી. એનો ખરા ઉપયોગ એજ એમના નામનું સ્મારક !

કૃષિકળાવિજ્ઞાન.

દુનિયામાં દુઃખતું, દુર્બળતાનું તથા દુર્મતિનું મૂળ અગ્નિતા છે. સર્વળી સાધનસા-
મગ્રી છતાં સંકટોમાં સપડાઈ જવાનું કારણ અગ્નિતા છે. અગ્નિની માણસની છંદગાની
પશુ સમાન છે. પ્રજ્ઞના ત્રીજા ભાગ જેટલો મોટો હિન્દુસ્તાનનો એકત વર્ગ આજે અ-
ધારામાં અથડાય છે. છતે સૂર્યે, છતી આંખે તેને પ્રકાશ માલુમ પડતો નથી. તેના ઘન-
મય નેત્ર ઉપર પડળ પર પડળ પથરાઈ રહ્યાં છે. ખેડૂતની સાથે આખી હિંદી પ્રજા પશુ
દુખે છે. પશ્ચિમની વિદ્યાએ આ દેશમાં પ્રવેશ કરવા માંડ્યો ત્યારથી દેશની પ્રાચીન વિદ્યા
પાછળ પડવા માંડી છે. પશ્ચિમની વિદ્યાનું જ્ઞાન, વસ્તીના પ્રમાણમાં એક નાની સંખ્યામાં
ફેલાયું છે. એ નાની સંખ્યાની દૃષ્ટિ પોતાના ઘણા મોટા જથ્થાવાળા અગ્નિ ભાષ્યો
તરફ પહોંચતી રહી છે. એ દૃષ્ટિએ હાલમાં નવજીવન, નવી નિર્મૂલિ, અને નવી ભાવનાઓ
ધારણ કરવા માંડી છે; અને આશા રખાય છે કે, જે દેશમાં એક વખત છાપવાની
ડગાના અભાવે હિમાચળથી કન્યાકુમારી સુધી, રામાયણ, મહાભારત, આદિ ગ્રંથોનું જ્ઞાન
અને રહસ્ય નાનાં મોટાં, સ્ત્રી, પુરુષ, બચ્ચાં, બાળા, સર્વેમાં ઓતપ્રોત પ્રમરી રહ્યું
હતું, તે દેશમાં, નવા જમાનાના ધરતું જ્ઞાન ફેલાયા. વગર રહેશે નહિ. નિયમ, બાંધણી
અને વ્યવસ્થા ક્રમે ક્રમે સ્થાયી રૂપ પકડતાં જશે તેમ તેમ કાર્યની સિદ્ધિ થતી જશે-ધી-
રજ, ઉદ્યમ અને ખંતથી મંડ્યા રહેણું પડશે-નાણાંની તાણ, કામકરમગિયાની ઓટ તેવા
જેને માટે કામ કરવાનું છે, તેઓની બેઠકારી એવી અનેક-મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થ-
વાનું છે. ધર્મ-કર્મ છોડી મોહમાં પડેલા અર્જુનને ઉપદેશ કરવામાં શ્રી કૃષ્ણને જે પરિ-
શ્રમ કરવો પડ્યો હતો, તેવો પરિશ્રમ-શુભરાત કેળવણી મંડળ કે બીજી કાંઈ સંસ્થા
કરશે, તો જ એકત તેમ બીજા પછાત પડેલા વર્ગમાંથી અગ્નિતા દૂર થશે, અને તેમ થતાં
તે વર્ગોનું જ નહિ પણ આખા દેશનું ક્ષેત્ર થશે.

સને ૧૮૪૦ ના અરસામાં આ દેશના કપાસની જાતમાં સુધારો કરવાના પ્રયાસ
સરકાર તરફથી કરવામાં આવ્યા હતા. તેનાં પરિણામ જોઈએ તેવાં સંતોષકારક નહિં
આવવાથી તે પ્રયોગો પડતા મૂકવામાં આવ્યા હતા. ત્યાર પછી ૧૮૭૭ માં દુકળ પડ્યો
ત્યાં સુધી દેશની ખેતીવાડીમાં સુધારા વધારા કરવા તરફ ધ્યાન યોજાઈ લક્ષ અપાયું હતું.
દુકળને લીધે કમિશન નીમ્યાં તેણે દેશની ખેતીવાડીમાં સુધારા વધારા કરવા તરફ સરકાર-
નું લક્ષ્યે યોજ્યું. ત્યાર પછી ૧૮૮૨ કે ૮૩ થી હિન્દુસ્તાન સાથે મુંગઈ ઇલાકામાં પણ
પણ ખેતીવાડી ખાતાની સ્થાપના થઈ. આ ખાતાની ખાસ ફરજ નહીં થવામાં ૨૦ વરસ
પસાર થઈ ગયાં. એ અરસામાં આ ખાતાએ સરકારને ખેતીવાડીના આંકડા પૂરા પાડ-
વાનું, તથા પ્રયોગો સાફ રાખેલાં કેટલાંક સરકારી ખેતરો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ
કર્યું. ખેતીવાડી ખાતાની સ્થાપના સાથે પૂણામાં ઇન્જનેરી કોલેજને અંગે ખેતીવાડીનું
વિજ્ઞાન આપનારા વર્ગો ખોલવામાં આવ્યા. જે ત્રણ વરસે આ વર્ગોમાંથી પાસ થયેલા
વિદ્યાર્થીઓને છલાની અંગ્રેજ હાઈસ્કૂલોમાં ખેતીનું જ્ઞાન આપવા માટે શિક્ષકો નીમવામાં
આવ્યા હતા. તે સ્કૂલો સાથે ખેતી-સમગ્રી પ્રયોગ કરવાનાં ખેતરો રાખવામાં આવ્યા હતા.

ખેતીવાડી સંબંધી શિક્ષણ આપવાનો આ પ્રયાસ યોગ્ય વરસોથી બંધ પડી ગયો, અને એવો મામલો છેક ૧૯૦૫ સુધી ચાલ્યો. એ વરસમાં પૂણાની અંદર ખેતીવાડીની ઇલાકાની કોલેજ સ્થાપવામાં આવી. તેની સાથે ખેતીના પ્રયોગ કરવા સારું વિશાળ જમીન રોકવામાં આવી, તથા ઇલાકાના યોગ્ય મોટા જીલ્લાઓમાં ખેતીવાડીના પ્રયોગો કરવા સારું ખેતરો રાખવામાં આવ્યાં, અને ઇલાકાની ખેતીવાડીમાં સુધારા-વધારા કરવા એ ખામ ફરજ ખેતીવાડી ખાતાની નક્કી થઇ. ઇલાકાના જીલ્લાની સેક્રેટરી કે પ્રાયમરી સ્કૂલોમાં ખેતીવાડી સંબંધી જ્ઞાન આપવાની કંઇ યોજના થઇ નથી. આ મોટ પૂરી પાડવા સનત પ્રયામની જરૂર છે.

ગુજરાત કેળવણી મંડળ ખેડુતોમાં જ્ઞાનપ્રમાર કરવાની બાબતમાં શું કરી શકે તેમ છે ? એ મંડળ વિના જરૂર માત્ર હાલમાં ટક ટક કરી શકે તેમ છે. તેની પશુ જરૂર છે. યજુર્વેદની ૧૨ મા અધ્યાયના ૬૭ થી ૧૦૨ સુધીના મંત્રમાં કૃષિવિદ્યા વિશે વિવેચન કરવામાં આવેલું છે. તેમાં કૃષિકારના મુખ્ય ગુણ નીચે મુજબ દર્શાવ્યા છે—

૧ કૃષિકાર પ્રથમ તો વિદ્વાન જોઇએ.

૨ પરિણામ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને તે કામ કરનાર હોવો જોઈએ.

૩ તે ધૈર્યવાન જોઇએ.

આવા કૃષિકારે પૃથ્વી, સૂર્ય, વરણ, વાયુ, અને ઋતુઓએ દેવતાઓની આરાધના કરી, તેઓની સાથે હળામળી, તેઓની આચારનુસાર એટલે તેઓ જે રીતે ચતુર્ફળ હોય તે રીતે પોતાનું કામ કરવું જોઈએ. વેદ દર્શાવેલા ગુણો પૈકી પ્રથમ ગુણથી કૃષિકારે આજે કેવળ બેનશીય છે. તેઓ અજ્ઞાનતાં અધારમાં હોય છે. દરિદ્રતાની અને દુર્બળતાની સીમાએ પહોંચેલા છે; છતાં ઉદમી અને ઉદાર, મહેનતુ અને મગરૂર છે. એક ઉદાર તથા મગરૂર ખેડુત કહેતાં અચક્ષતો નથી કે—

“ પ્રધાન રાજ પાટવી, પેદા તલાટી થાય ”

“ ગામ શેક ને ગરારીઆ, માંડે આપ્યું ખાય. ”

* * * *

“ કરોડ જણ કણુથી યુકે, દેવ સરીખા સોય, ”

“ રાજ પાછળ કોઇ નહિ, આપ વિચારી જોય. ”

પૂર્વનો વિદ્વાન ખેડુતબંધન, ધાન્ય, પશુ, પુત્રાદિ સંપત્તિથી પૂર્ણ હતો. આજનો ખેડુત અજ્ઞાનતાથી દરિદ્રતાના દરીઆમાં હોયેલો, અન્ન વસ્ત્રથી હાલ-હેવાલ થયેલો દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. અમેરિકાનો ખેડુત મોટરમાં ફરે છે, ટેલીફોનથી વાતો કરે છે, ખેતરોને વીજળીના હળથી પાણી પાવે છે. અમેરિકામાં ખેતીવાડીના જ્ઞાનના ફેલાવા માટે ખાસ શાળાઓ સ્થાપાયેલી છે. જ્ઞાતજાતના અખતરાઓ કરવામાં દર વરસે કરોડો રૂપિયા ખર્ચાય છે. ખેતીવાડી ખાતાના જુદા જુદા વિભાગ પાડેલા હોય છે. વાતાવરણ એટલે હવાના ખાતા તરફથી દરરોજ હવામાં વાદળાં ઝાકળ ધ્રુમસ વિગેરેથી શા શા ફેરફાર થવાના છે તેની માહિતીના રેજીસ્ટર હવાલો ખેડુતોની નજીક સારું પ્રગટ કરવામાં આવે

છે. દોરોના રોગ અને તેના ઉપચારની જાહેરાતો વખતો વખત પ્રગટ કરવામાં આવે છે. ખેતરોમાં ઉગી નીકળતાં ઝાંખરાં તૂલોની કેવી રીતે નુકશાન કરે છે, તેઓના નાશ શી રીતે કરવો, જુદાં જુદાં તૂલનાં રોગો, તેના ધૂધાળો, છવડાંની જાતો, તેનાથી ચતુ નુકશાન, તેના ધૂધાળ, પક્ષીઓની જાતો, કયાં પક્ષીઓ છવડાંને નાશ કરી ખેડુતોને લાભ કરે છે, તે કયાં તૂલો ખાઈ જઈ નુકસાન કરે છે; એ વિગેરેની માહિતી પૂરી પાડનારાં જુદાં જુદાં ખાતાંઓ હોય છે. જમીનની જાતની તપાસ કરનાર તથા તેમાં સુધારા કરવાની સૂચના કરનાર વળી જુદાં ખાતું હોય છે. જમીન શા ઉપાયથી ફળદ્રુપ થાય, કયાં તૂલને માટે તે લાયક છે, એ વિગેરે જમીનને લગતી માહિતી ખાતા તરફ લખી જણાવવાથી મફત પૂરી પાડવામાં આવે છે. સરકાર તરફથી સઘળો લાભ અમેરિકાના વિદ્વાન ખેડુતો ધણી છૂટથી લે છે. ફુનીઆના જુદાં જુદાં દેશોમાં ખેતીવાડીના જ્ઞાનવિદ્યાનનાં સાધનથી પાકમાં કેવો વધારો થાય છે, તે નીચેના આક્રિડાથી જણાશે.

યુનાઇટેડ કિંગડમમાં પીતથી કાઢેલા ધઉ દર એકરે ૩૨, જર્મનીમાં ૨૬, ફ્રાન્સમાં ૧૯, હંગેરીમાં ૧૭, ઓસ્ટ્રિયામાં ૧૬, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૧૩, હિંદુસ્તાનમાં ૧૦, તથા રશિયામાં ૯ ભુશલ થાય છે.

(મી. સપાણી દ્વારા એગ્રીકલચર ઇન્સ્ટ્રીઅલ ઇન ઇન્ડિયા)

અમેરિકાનાં સંસ્થાનોની હાલત હિંદુસ્તાન જેવી હતી. ત્યાંની ૮૦ ટકા વસ્તી પોતાના જીવનનો આધાર ખેતીપર રાખતી. ફળવણી અને હુન્નર ઉદ્યોગમાં અમેરિકાનો એ ભાગ ધણી પછાત હતો. અમેરિકાના ઉત્તર તરફના પ્રદેશના ખેડુતોની વાર્ષિક આવક ૧૦૦૦ ડોલર હતી; ત્યારે દક્ષિણ પ્રદેશના ખેડુતોની વાર્ષિક આવક ૧૫૦ ડોલર હતી. ત્યાંની ફળવણીસંસ્થાનું ધ્યાન આ રીતિ તરફ ખેંચવામાં આવ્યું. લોકોની આવક એટલી નહિ હતી કે તેઓ ફળવણી સારૂ શાળાઓ સ્થાપવા માટે નાણાં કઢાડી શકે. ફળવણીસંસ્થાએ પ્રથમ ખેડુતોની આર્થિક રીતિ સુધારવા તરફ લક્ષ આપ્યું. જુવાન ખેડુતોને ખેતીમાં સુધારો કરના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપવા સારૂ જગે દર જગે અખનરાનાં ખેતરો કઢાડવાની તથા થોડાક ખેડુતોનાં ખેતરમાં સુધરેલી રીતે ખેતી કરી ખતાવવાની યોજના નૈવાર કરી દશ વર્ષમાં પરિણામ એ આવ્યું કે એકરે સાધારણ ૫૦૩ પૌંડ કેપાસ થતો હતો, તેને ઠેકાણે અખનરાનાં ખેતરોમાં ૯૦૬ પૌંડ કેપાસ ૧૯૦૯ માં થયો. ત્યાર પછી થોડો થોડો વધારો થતાં ૧૯૧૨ માં સાધારણ નિપજ ૫૭૯ પૌંડ પર આવી, અને અખતરાવાળાં ખેતરની નિપજ ૧૦૫૪ પૌંડ પર આવી. અનાજની આખતમાં પણ તેજી થઈ. ૧૯૦૯ માં સાધારણ ઉપજ ૧૬ ભુશલ હતી, ને અખતરાવાળાં ખેતરમાં ૩૧ ભુશલ હતી; ૧૯૧૨ માં સાધારણ ઉપજ ૧૯ ભુશલ થઈ અને અખતરાવાળાં ખેતરમાં ૩૫ ભુશલ થઈ. (એગ્રીકલચર જર્નલ ઓફ ઇન્ડિયા જાન્યુઆરી ૧૯૧૬) ખાનદેશમાં આવેલાં જળગામના સરકારી ફોર્મ ઉપર ૧૯૧૫-૧૬ માં દર એકરે ૭૭૭ પૌંડ કેપાસ તથા ૯૧૧ પૌંડ ધઉ થયા હતા. રાહોદ ફોર્મ ઉપર ૬૮૨ પૌંડ કેપાસ થયો હતો. સુરતના સરકારી ફોર્મ પર ૧૯૧૬-૧૭ માં દર એકરે ૫૬૦ થી ૭૮૦ પૌંડ કેપાસ તથા ૯૯૭ થી ૧૮૦૮ પૌંડ સુધી જીવાર થયાં હતાં.

વિદ્યાનની અદ્યથી ખેતી કેવી થાય છે, તે ઉપરની હકીકતથી જણાઈ આવે છે. કૃષિવિદ્યાના જ્ઞાનનો દેશમાં ગહોળો પ્રચાર શી રીતે થાય તે તરફ રાજ્ય પ્રજાનું લક્ષ

વધુ દોરાવું નેહએ. ૧૮૭૭ ના હુકમ પછી હિંદુસ્તાનની ખેતીવાડીમાં સુધારા કરવા તરફ સરકારનું લક્ષ દોરવાયું. પરંતુ દેશના વિસ્તારના પ્રમાણમાં પૂરું પરીણામ હજી સુધી આવ્યું નથી. ગુજરાતમાં સુરતના સરકારી ફોર્મ જેવું મોટું ફોર્મ બીજા કોઈ જગ્યામાં નથી. દાહોમાં ગુજરાતી ખેતીવાડીની શાળા ઉઘડવાની તૈયારીમાં છે. તે સિવાય બીજા કોઈ સ્થળે શાળા છે નહિ. દરેક ખેતીવાડીને આવરસીઅર સરકારે રાખેલા છે. તેઓ ખેડુતોને ખેતીમાં સુધારાની દિશા સૂચવવા પ્રયાસ કરે છે; પણ ખેડુતોમાં નેહએ તેની જગૃતિ હજી આવેલી જણાતી નથી. નાણાંની તાણને લીધે સરકાર દ્વારામાં કોઈ વધુ કરી શકતી નથી સરકારથી નાણાંની તાણને લીધે વધુ ચર્ચ શકતું નથી. તો ગુજરાત કેળવણી મંડલ કેવી રીતે કેટલું કામ કરી શકે તેની અંદાજ થવી મુશ્કેલ છે. બધાં સુધી નાણાંની મુશ્કેલી દૂર થાય નહિ, ત્યાં સુધી સરકાર કે ગુજરાત કેળવણી મંડળ કંઈ કરી શકે તેમ નથી. સરકાર પાસે વધુ નાણાં કઢાવવા એ કામ સરકારની ધારાસભાના અગ્ર પક્ષના સભાસદોનું છે. કેળવણી મંડળને નાણાં પૂરાં પાડવાનું કામ અગ્ર તથા દેશી રાજવંશીઓનું છે. ગુજરાતમાં અંગ્રેજી પાંચ જગ્યામાં સને ૧૯૧૫-૧૬ ના ૪૬,૮૫ ૯૬૫ એકર ખેડાણ જમીન હતી. ગામઝા, તાલુકા, તથા જગ્યાઓમાં કેળવણી મંડળના સેવકોની મદદથી ખેડુતો સ્વેચ્છાથી બીધે એક પાંચ, (એકરે એ પાંચ) લેજે જે આપે તો લગભગ રૂપિયા ૨,૪૦૫ આ રીતે એકઠા થાય. ગુજરાતમાં આવેલાં દેશી સંસ્થાનોના ખેડુતો તરફથી પણ આવી રીતે નાણું મેળવી શકાય. તેમાં રામજી, નવાબો, કઠિારો, મોટા તાલુકદારો તથા જમીનદારોની ભેટનો ઉમેરો થાય તો એક મોટી રકમ એકઠી કરી શકાય.

દર લાખ રૂપિયા સુધીની રકમ યામ તો કેળવણી મંડળ પ્રથમ ગુજરાત કાર્ડિઆવાડના મધ્યમાં એક ખેતીવાડીની કોલેજ તથા તેની સાથે ખાસ કરી શોધખોળ (રીસર્ચ) નું ખાતું કઢાડી શકે. શોધખોળના ખાતાની પ્રથમ જરૂર છે. એમાં ભૂમંતર વિદ્યા, રસાયન વિદ્યા, જંતુ વિદ્યા, પક્ષી વિદ્યા, વનસ્પતિ વિદ્યા, યંત્ર વિદ્યા, વિગેરેના નિશ્ચયાત્મક પ્રયોગો થઈ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓના મન પર રહે, તો તેનાથી પછી માંધ્યમિક, પ્રાથમિક શાળાઓમાં તથા ખેડુત વર્ગમાં તેનું જ્ઞાન ફેલાવી શકાય. ગુજરાત કેળવણી મંડળે ગુજરાતી ભાષાવાળા પ્રદેશના ક્ષેત્રનો પોતાનો સમાવેશ કરી લેવો ઘટે છે; તેથી કાર્ડિઆવાડ પણ દાખલ થઈ જાય. આ મંડળની શાખા તરીકે એક ગુજરાત અને બીજું કાર્ડિઆવાડ એવાં બે મુખ્ય ખેતીવાડી મંડળો રચોપવાં. તેની શાખાઓ જગ્યાઓમાં પ્રસરવાથી ખેતીવાડી મંડળો મારફત કેળવણી મંડળ દક્ષિણ અમેરિકાની પદ્ધતિનું અનુકરણ કરી ખેડુતોમાં કર્મન્દિયગેયર જ્ઞાન ફેલાવી શકે. કેળવણી મંડળ સંસ્કૃત, ઇંગ્રેજી, ગરબી, ફારસી, વિગેરે ભાષાઓમાંથી કૃષિ વિદ્યાનો જ્ઞાનભંડાર એકઠો કરે, અને વખતે વખતે સમવાનુસાર જ્ઞાન. ખેડુત વર્ગમાં ખેતીવાડી મંડળો મારફત ફેલાવી શકે. સ્પેષનમાં સુસજ્જાની અમલ દરમ્યાન કૃષિવિદ્યા ઉમેરે દરજ્જે પહોંચી હતી એટલે અરબી, ફારસી ભાષામાં કૃષિવિદ્યાજ્ઞાનનાં લખાણો હોવાં નેહએ, નાણું એકઠું થતાં સુધી કેળવણી મંડળ પોતાનું મહત્વનું કાર્ય કરી નહિ શકે તો પણ ખેતીવાડી મંડળો દ્વારા કંઈક પ્રાથમિક કામ ઉપાડી લે તોપણ થોડું કામ કરેલું લેખાશે નહિ. મંડળને લોકેષણ તથા વિતેષણ-વગરના સેવકોની આ કામમાં પ્રથમ જરૂર પૂરી પાડવી, એ દેશસકતોનું કર્તવ્ય છે.

ચીમનલાલ હરદેરામ.

તેમ છતાં હું રાજ્યને જમીનદાર તરફ મળતો નથી. હાલ તરત તો સારો રાજ્ય-કારભાર મળે છે. એ માંગવાની દરેક માણસની દરજ છે. જે દેશની અંદર ધણા મતથી બધી વસ્તુ થતી હોય ત્યાં ન્યાયજ્ઞ બને છે એમ માનવું એ મોટી ભૂલ છે, અને તે ભૂલ નહિ જોવાથી ધણા અન્યાયો થયાં કરે છે. ઝઝા માણસો કરે તે ખરું જ હોય એવી માન્યતા એ ખોટી વસ્તુ છે. શું એવી વસ્તુ રાજ્ય ન થઈ શકે, કે જ્યાં ધણા માણસો કહે તેનો અમલ થવાને બદલે જે સાચું હોય તેનો જ અમલ થાય? શું માણસે પોતાનો આત્મા રાજ્યકર્તાઓને વેચી દીધો છે? એમ જો હોય તો આપણે માણસ શાના? હું તો કહું છું કે આપણે માણસ પહેલાં અને પછી રૈયત. કાયદાને માન આપવાનો ગુણ દેશવાની કશીએ જરૂર હું જોતો નથી. સત્યને માન આપવાની જરૂર હરહંમેશ છે. મારાથી એકજ દરજ ધારણ કરી શકાય છે, અને તે એ કે જે સત્ય હોય તે જ મારે કરવું. કાયદાથી કોઈ દહાડો માણસ જરાએ વધારે ન્યાયી થયેલો મેં જોયો નથી. પણ મેં એવું તો જોયું છે અને જોઉં છું કે સાધારણ રીતે ન્યાયી જુદાના માણસો પોતાના જોગપણથી અન્યાય કેસાવવામાં હથિયાર રૂપ બને છે. કાયદાને અનદદ માન આપવાનું પરિણામ, આપણે બધા જોઈએ છીએ કે રાજ્ય લડાઈમાં ઉભરું કે લશ્કરમાં પૂતળાંની મારફ ટપાટપ આપણે ઉતરી પડીએ છીએ અને નંગે મોટો, ઉપરિના કુકમ ઉઠાવીએ છીએ. ઘણા માણસોનો તો ધધોજ લશ્કરની નોકરી છે. પછી અમુક લડાઈ ખરાબ છે એમ ચોક્કસ સમજવા છતાં તેમાં તેઓ તણાય છે. એવાને શું આપણે માણસો ગણવું કે કસાઈના હાથમાં કુદાડો ગણવું? આવા માણસો લાકડા કે રોડા સમાન છે. તેવા માણસોને માન કેમ આપી શકાય? પણ્યો કરતાં તેની કીમત વધારે કેમ ગણી શકાય? વળી ધણા કાયદાના દિમાગથી બને છે, વજીલો બને છે, એકઘીઓ બને છે. તેઓ પોતાની અમલ વડે રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનો દાવો રાખે છે પણ હું જોઉં છું કે તેઓ વગર વિચારે અને અજાણ્યે સેતાનની મેચા કરે છે. ખરા મદો તો કોઈ વિરવા-આપણા વીરો, આપણા દેશલક્ષ્મી, આપણા મહાન મુધારકો-એ, જેઓ સત્યથી રાજ્યની સેવા કરવા ઇચ્છે છે અને જેમને હંમેશાં રાજ્યની સામે યદનેજ તે સેવા કરવી પડે છે. સાધારણ રીતે, રાજ્ય આવાઓને પોતાના દુશ્મન લેખે છે.

ઘણો માણસ તો મદની રીતેજ કામ કરશે, બીજાનો ન્યાયો નહિ નાચે. આ અમેરિકાના રાજ્યને નિલાવવા જે માણસ યત્ન કરે તે નામદ સમજવો. જે રાજ્ય ગુના-મોની ઉપર સત્તા ધરાવે છે તેને માફ રાજ્ય હું મણી શકતો નથી. જ્યારે બહુ જુલમ થાય ત્યારે જુલમી રાજ્યની સામે યવાનો માણસ જાનનો લક્ષ છે. કેટલાક માણસો કહે છે કે અમેરિકાનું હાલનું રાજ્ય તેવું જુલમી નથી; ધારણ તેઓની જાત ઉપર હુમલો નથી, અને બીજાની ઉપર થાય છે તેની આવું બોલનારને દરકાર નથી.

જેમ દરેક સચામાં થોડો ધણો કાટ રોપ છે, તેમ દરેક રાજ્યતંત્રમાં પણ હોય છે. તે કાટ દૂર કરવાને સારૂ સામે યવાની જરૂર કદાપિ બાલે ન હોય; પણ જ્યારે કાટ એ જ સંચો બને, જ્યારે જુલમ એ કાયદાનું રૂપ પકડે, ત્યારે એ રાજ્ય મદોને ન ખરે.

શરીર જાય તો પણ ન્યાય કરવો, એ મત્વ જગવવું. મેં રૂમતા માણસ પાસેથી ટુપડું ચુંદવી લીધું હોય તો તે મારી જાંઘની જાય તો પણ મારે તેને પાડું આપવું જોઈએ. તેમજ કદિ અમેરિકાનું રાજ્ય હું એ તોપણ તેણે ગુલામોને છુટા કરવા ઇચ્છે છે.

આપણે જોઈએ છીએ કે સમાજ અમુક કામને સારૂ તૈયાર નથી; પણ સારૂ કરનાં હંમેશાં વખત લાગે છે. કેમકે થોડા માણસો જે મુધારો કરવા માંગતા હોય તે બધા બહાદુર નથી હોતા. તમારા જેવા બહાદુર બધા માણસ થાય નહિ તેની ફિકર નથી, પણ

સમાજમાં કેટલાક તો સંપૂર્ણ શુદ્ધ હોવા જોઈએ. જેમ એક ખેતીરનું શુદ્ધ આકાશમાં વ્યાપીને આખી રાત્રીને પુલાવે છે, તેમ આવા માણસો સમાજમાં વ્યાપીને આખા સમાજને ચઢાવે છે. એવા તો હજારો છે, કે જેઓના વિચાર શુદ્ધાભીની સામે છે પણ જેઓનાં આચરણ પોતાના વિચારથી વિરુદ્ધ છે. તેઓ પોતાને વૈશિષ્ટ્ય અને ફ્રેન્કલનના વંશજો કહેવા છે, પણ ખીસામાં હાથ ધાલી ચમન કરી કરે છે. આજના દેશસેવકો અને પ્રામાણિક માણસો કેવા છે ? તેઓ ટ્યુપચુ મનના છે, દિલગીરીના ઠરાવો પસાર કરે છે અને અનુજો કરે છે; પણ કશી વાતમાં તેઓનો જીવ નથી હોતો એટલે તેમાં બહીવાર પણ શી હેય ? તેઓ રાહ જોતા ખેસે છે કે કોઈ બીજો હુઝુર નિવારણ કરનારો નીકળે તો પોતાની તબે રેલો ન આવે.

જગતમાં હજારે નવસોનવાણું સત્યની વાતો કરનારા હોય છે, આચરનારો એક હોય છે, પણ મત્વના હજાર વાતો કરનારા કરતાં સત્યના એક આચરનારની કીર્તિત ધણી વધારે છે. ખજાનો સાચવનારા ધણા હોય, તેનાથી તેમાંથી એક પાંચ પણ નહિ આપી શકાય. ખજાનાનો માલેક એકજ હોય, છતાં તે બધું ભૂટાવી શકે છે.

માણસ સત્યની તરફ મત આપે એટલે કાંઈ તે સત્ય આચરતો કહેવાય નહિ. જ્યાં સુધી પોતાનો મત સિદ્ધ કરવાની તેને ધગશ નથી હોતી ત્યાં સુધી તે મનું કંઈ ફળ નથી. બહુમતીના નિર્ણય ઉપર પોતાનો સિદ્ધાન્ત છોડવાને બદલે તેણે એકલા જૂઠું જોઈએ, બહુમતીએ જે કામ થાય તેમાં કરાવવાપણું શું રહ્યું ? જ્યારે ધણા માણસો શુદ્ધાભી રદ કરવાનો મત આપશે ત્યારે એમ જાણવું કે શુદ્ધાભી રદ કરવાપણું રહ્યું નથી. તેની સામે જૂઠનાર એક સાચા માણસો જ તેનું મૂળ ઉખેડવું હતું, એમ જાણવું.

હું એમ નથી કહેતો કે દરેક માણસ જ્યાં જ્યાં જોડું લુએ ત્યાં ત્યાં તે દૂર કરવાને બંધાયેલો છે; પણ હું ચોક્કસ કહું છું કે તે પોતે ખોટામાં ભાગ નહિ લેવા તો બંધાયેલો છે જ. માણસ, માન વિચાર કરી તે પ્રમાણે ખંત નહિ તેમાં શી મઝા હોય ? જો મારો માલ કોઈ ચોરી જાય તો હું તે ગ્રીક થયું ગણી બેસી રહેતો નથી પણ ચોરાયેલો માલ પાછો મેળવવા અને ફરી ન ચોરાય તેમ કરવા પ્રયત્ન કરું છું. જે માણસ કહે છે તેમ કરે છે તે લુદી જનનો બને છે. તેઓ માણસ નથી દેશની, નહીં મગાની કે નથી મિત્રોની દરકાર કરતો; સત્યને મેવતો આ બધાને તે સેવે છે.

લુદી કાયદા છે, એમ આપણે કળલ કરીએ છીએ. તેની સામે આપણે થઈ ? સાધારણ રીતે માણસો કહે છે કે જ્યારે ધણા માણસો તે કાયદા નાપમદ કરશે ત્યારે તે રદ થશે. તેઓ કહે છે કે જેને સામે થાય તો કાયદાની ખરાબી કરતાં સામે થવાની ખરાબી રહી શકે તેટલે અંશે જ નુસ્તાને ચનારાનો દોષ નથી. દોષ અમલદાર અમેરિકામાં લશ્કર ન હોય અથવા.

પણ તે પ્રમાણે કહેનારાનું માનવું જાણ બરેણું કે હજાર માણસ, એક મો માણસ, અરે કારક છે, તેનું લશ્કર હાનિકર્તા છે. આવી માણ નહિ એક પ્રામાણિક માણસ—શુદ્ધાભીની શરીર છે અને તેના વિના તે સત્તા-ધણીકાર નથી. તેમજીદારીમાંથી વ્યત્ક્રમ નવ અને દોરથી દબાયલા રહી આ વાત જોઈ શકતા નથી. ખીસામાં રીતે નીકળે અને રાજ્યસત્તા બંને આપણે એટલે રૂપનજ નલાવી રાખીએ છીએ. પીરી નાણું થાય.

એટલે આપણે જોઈએ કે આપણે પોતાની મેળે છેતરાયાં કરીએ છીએતવાના પાપમાં રાજ્યે કોઈ સાહસ પોતાની મેળે ઉપાડવું હોય એમ નથી. નથી તેણે આપ બીજાઓના રાખ્યા કે નથી તેણે આપણને કાંઈ કેળવણી આપી. આજે આપણે જે કાંઈવાર રાજ્ય રાજ્યને લીધે નહિ પણ આપણા પોતામાં જે કાંઈ દેવત છે તેને લખને છીનાર મારી રાજ્યસત્તાને લીધે આપણી કેળવણી અને હોશિયારીમાં કંઈક લિજપ આવી છે.

પાસે કર લેવા આવે છે. તે વેળા મારે તેને કર આપવાની ના પાડવી જોઈએ. જે એક દુનિયા માણસો કર આપવા ના પાડે તો તેમાં કશો અત્યાચાર થતો નથી, પણ રાજ્ય જે અત્યાચાર કરે છે તેમાં કર આપવાની મદદ થતી હોઈ, કર આપવામાંજ અત્યાચાર રહેલો છે.

હું જાણું છું કે મેંસેચુસેટ્સમાં એકજ ખરો બહાદુર, ગુલામીની સામે થઈને વેરો નહિ આપી જેલમાં જશે તો તેજ દહાડે ગુલામીની ખેડી તુટવાની શરૂઆત થશે. જે ચીજ ખરાબર કરવામાં આવે તેજ બની કહેવાય; પણ આપણે તો લાંબી વાતો કરીને માનીએ છીએ કે વાતો એજ આપણું કામ છે. ગુલામી તોડવાની દિવસાલને ટેકા આપનારાં ધણાં છાપાં છે; પણ એક મદદ નથી.

જે રાજ્યમાં ખોટી રીતે માણસોને જેલમાં નાંખવામાં આવે છે તે રાજ્યમાં ન્યાયી અને સારા માણસોનું ઘર જેમ છે. તેથી મેંસેચુસેટ્સમાં આજે સારા માણસોનો વાસ જેલમાં જ હોવો જોઈએ. ગુલામી રાજ્યમાં માણસ જેલમાં જ સ્વર્ગ છે. ત્યાંજ તેનું માન છે. જેઓ એમ માને છે કે સારા માણસો જેલ જશે તો પાછળથી અન્યાયની માગે લડત ચલાવનાર કાંઈ રહેશે નહિ. તેઓની લડત કેમ ચાલે તેનું માન નથી. તેઓને ખરાબી સત્તા ખોટા ઉપર ફેટી ચાલે છે તેનું માન નથી જેલમાં પડેલા અને અન્યાયના જીલમનો બનુલખ કરનારા જેલમાં જેટલું કામ કરી શકશે તેટલું જેલની બહાર નહિ કરી શકે. થોડા વિરૂદ્ધ વિચારના માણસો, ધણા માણસોની સાથે ખેંચાયાં કરે ત્યાં મુખી તેઓ વિરૂદ્ધ વિચારના કહેવાય જ નહિ. તેઓએ પોતાનું બધું વજન વિરૂદ્ધ ગતિ આપવામાં વાપરવું થઈ છે.

હું મારા પડોશીઓની સાથે વાતચીત કરું છું, ત્યારે મને માલમ પડે છે કે તેઓ સામે ચાપ તો બધું જોઈ બેસે. અને તેઓનાં બાપડી છોકરાં રજાની પડે એમ તેઓને ખીક છે. મારે પોતાને જે રાજ્ય ઉપર મારા કુટુંબનો આવી રીતનો આધાર રાખવાનો હોય તો હું તો નિરાશ થઈ પડું.

મને લાગે છે કે જુલમી રાજ્યને તાબે થવું એ શરમ ભરેલું છે. તેની સામે થવું એ રહેલું અને સરસ છે. મેં છ વર્ષ થઈ કર આપ્યો નથી તેથી એક વખત એક રાતને સાડ મને જેલમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. ત્યારે આ કેદખાનાની દિવાલો અને તેના લોખંડના દરવાજા તપાસ્યા ત્યારે મને રાજ્યની મૂર્ખાઈનો ખ્યાલ આવ્યો, કેમકે મને કેદ કરનારા તો એમજ ધારતા હશે કે હું માન દાડકાં અને મોંઘાં બનેલો છું. તે મૂર્ખાઈ જાણતા નથી કે હું દિવાલોથી ઘેરાયલા છતાં બીજાઓ કરતાં છુટો છું. હું કેદમાં હતો એમ મને ન લાગ્યું. મને તો એમજ જણાયું કે જેઓ બહાર હતા, તેઓ કેદીની સ્થિતિમાં હતા. મને તેઓ પડોશી સહવા નહિ તેથી મારા શરીરને સજા કરી. તેમ ઘરાંધી છું વધારે છુટો થયો અને મારા વિચારો તે રાજ્યને સાડ વધારે લખાંડર થયા. મેં જાણું છે કે છોકરો કોઈ માણસને કાંઈ ન કરી શકે તો તેના ફતરાને કનડે છે, તેમ રાજ્ય મને કાંઈ નથી કરી શકતું ત્યારે મારા શરીરને ઈજા આપે છે. વળી મેં એમ પણ જાણું કે શરીરને ઈજા આપતાં પણ રાજ્ય ડરતું હતું, તેથી મારું જે કાંઈ માન રાજ્ય પ્રત્યે હતું તેયે ગયું *

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

ગૂજરાતનું જાહેર જીવન.

અમદાવાદ.

અત્રેની હોમરૂલ લીગની ઓફિસમાં તા. ૧-૧-૨૯ ના દિનથી હોમરૂલ લીગને અંગે એક મફત વાચનાલય સ્થાપવામાં આવ્યું છે, જેનો લાભ ધણી મફત વાચનાલય. વાચકો લે છે.

તા. ૧૮ મી જાનેવારીએ અત્રેના રટુડન્ટસ બ્રધરહુડ તરફથી પ્રેમાભાઈ હોલમાં પ્રો. દેશપાડેએ “ સ્ત્રી જાતિની સ્વતંત્રતા ” એ વિષય ઉપર એક ‘ સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા- વિદ્વાનભર્યું ભાષણ આપ્યું હતું. પ્રમુખસ્થાન શ્રીમતિ શારદાભૌરી ખી. એ. ને અર્પવામાં આવ્યું હતું. સ્ત્રીઓના મળવા જોઈતા મતાધિકારની તરફેણમાં ભાષણકર્તાની મુખ્ય દલીલો હતી

તા. ૨૧ મીએ અત્રેના શહેરીઓની એક જાહેર સભા ડા. હરિમસાદ મજસપના પ્રમુખપદ નીચે મળી હતી. સભામાં એવો કરાવ કરવામાં આવ્યો અનાજના અંકુશ હતો કે-આજ કાલ વધી પડેલા અમલ અનાજના ભાવો તરફ સામે પ્રજાવિરોધ. આ સભા ઉત્તર વિભાગના કમિશનર સાહેબનું લક્ષ્ય એથી, દુકાળના વખતમાં અનાજના અંકુશની સરકારી રાજનીતિને તે માટે જવાબ દાર કરાવે છે અને ધારે છે કે હિન્દના અન્ય ભાગોમાંથી અનાજ લાવવામાં રહેતી દર-કતો દૂર કરવાથી તેમજ ખર્ચા અને હિંદુસ્થાન બહારથી આયાત થતા અનાજનું આગ-જોટનું નુકસાન ધરાવવાથી ધણે અંશે મોંઘવારી દૂર થશે. તદુપરાંત આ સંબંધમાં ના. મું-બાઈ સરકાર તેમજ હિન્દી સરકારનું લક્ષ્ય દોરી, અનાજના ભાવ સોંધા કરાવવા આ સભા વિનંતિ કરે છે. ” ઉપલો કરાવ મરકારને મોકલી આપવામાં આવ્યો છે; પણ તેનો કાંઈ જવાબ મળ્યો હોય એમ જણાતું નથી.

અત્રેના ગૂજરાત ફેળવણી મંડળની વ્યવસ્થાપક કમિટીની મળેલી સભાએ એવું ફ-રાવ્યું છે કે-ગૂજરાતનાં મહિલા વિદ્યાલયોના છેવટના વર્ષના તેમજ મહિલાવિદ્યાલયોની ઉંચી ફેળવણી માટેના ક્રમ, પરીક્ષા વગેરેની વ્યવસ્થા કરવા માટે પરીક્ષાઓ. એક નવીન મંડળ સ્થાપવું.

ગૂજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી તા. ૨૦ મી જાનેવારીને સોમવારે પ્રેમાભાઈ હોલમાં સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવના પ્રમુખપદ નીચે મળેલી એક ઐતિહાસિક વાર્તા સભા સમક્ષ પ્રદર્શિત કરવામાં આવી. ગજકવિ ગુનામસિંહે કથન. “ યુગરાજ તથા સોમેશ્વરની ઉત્પત્તિની વાર્તામાં દુંદા રાક્ષસ ” ની

કથાવાળો ભાગ દુહા, કવિન વગેરે સાથે કહી સંભળાવ્યો હતો. સભામાં ધણી શ્રીપુરોએ દાખરી આપી હતી.

અત્રેની મ્યુનિસિપાલિટીને સરકારે રૂ. ૩૭૫૦૦ ની રકમ ગીમ્ય વસવાટ દ્વર કરવા માટે આપી હતી. તે પાનકારનાકા આગળનું ગીમ્યપણું દ્વર કરવા રૂ. ૩૭૫૦૦ની મ્યુ. કાફ વાંપરવાનું મ્યુનિસિપાલિટીએ કરાવ્યું હતું પરંતુ સરકારે તે નિસિપલ આંદ. ચેન્જના પસંદ ન કર્યાંથી તા. ૨૭ મી જાનેવારીએ મેલેલી મ્યુનિસિપલ સભામાં સરકાર સમક્ષ ત્રણ સૂચનાઓ રજૂ કરવાનું અને તેમાંથી તેને કાવે તે સૂચના પસંદ કરવાનું કરાવવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ સૂચના મ્યુનિસિપલ લંગીઓ જે સ્થળે રહે છે ત્યાંના ગંદા કોટડાં તોડી પાડી ત્યાંની ગીદી દ્વર કરી તેમને માટે નવાં કોટડાં કરવાની; બીજી, શહેરમાં જ્યાં જ્યાં ગંદા નાનાં કોટડાં હોય તે પાડી નાખી ગીચવમનદ દ્વર કરવાની અને ત્રીજી, ખાડીઆમાં જળોવાડીના નાકાથી ચાર રસ્તા સુધીનો સાંકડો રસ્તો રાજમાર્ગ જેવો બનાવવાની. આ સૂચનાઓ પસંદગીના કમાનુસાર રજૂ કરેલી છે. ધણાનું માનવું છે કે-સરકાર બીજી સૂચના પસંદ કરે તો કીક પણ શું થાય છે તે જોવાનું છે. ગમે તે સૂચના તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૧૬ સુધીમાં પચાર થઈ તૈયાર કરવાની છે.

અત્રેના શિશુમંડળ તરફથી તા. ૪ થી ફેબ્રુઆરીને દિને શાંતિજીવન થીએટરમાં એક લગ્ન કોન્સર્ટ દુકાળ નિવારણ ફંડના લાભાર્થે કરવામાં આવ્યો. શિશુમંડળનો કોન્સર્ટ. રથાન લીધું હતું. ખાનદાન કુટુંબની કન્યાઓએ જાજવેલી આ કોન્સર્ટ ધણેજ કાર્યસાધક નીવડ્યો હતો. શ્રીમતિ શારદામૌરી અને વિદ્યામૌરીએ કોન્સર્ટની કાળજી કરી વ્યવસ્થા રાખ્યાનું તે પરિણામ હતું. આ કોન્સર્ટની ચોખ્ખી આવક રૂ. ૨૨૬૨ થઈ હતી.

તા. ૧૧ મી ફેબ્રુઆરીએ અત્રેના કેટલાક શહેરીઓની એક સભા રા. બા. રમણભાઈના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. આ સભા ઓ. મિ. પટેલના ખરેસ બીલની હિ- વર્ણાન્તર લખના બીલના સિદ્ધાન્તને ટેકા આપનારાઓ હિંદુ-માયત. ઝોની જાહેર સભા હતી. રા. બા. રમણભાઈએ સભામાં પટેલબીલની હિમાયતમાં એક વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

શેર સદાના ઇતિહાસમાં હમેશાને માટે અમદાવાદની પ્રતિષ્ઠા જાળવનારા એક સુયોગ્ય પૃષ્ઠ ૩૫ “રોડ એક્સચેન્જ” તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરીએ અત્રે અમદાવાદમાં નવું સ્થપાયું છે. આ મંડળની આગેવાની રોડ અંબાલાલ સારાભાઈએ ‘રોડ એક્સચેન્જ’ લીધી છે. તેનું મહાન રાખપુરમાં રોડ મગનભાઈ કરમચંદના ડેલે-લામાં આવેલું છે. આ મંડળનું ઉપયુક્ત મહાન પુલકું મૂકવાની ક્રિયાનો મેળાવડો ઉપર જણાવેલી તારીએ અત્રેના કલેક્ટર મી. ચેટફિલ્ડના પ્રમુખપદ નીચે થયો હતો. આ મંડળના નિયમોનું બંધારણ શેરસદાના ધંધામાં જરાકે થોડાંજો ન થાય એવું રખાયું છે. તેમાં દાખલ થનારા દલાલોને રૂ. ૧૫૦૦ ભરીને એક કાડ લેવું પડે છે. આવા આશરે ૩૦૦ દલાલો મંડળના સભાસદ થયા છે. બીજો એક સંતોષકારક નિયમ આ મંડળમાં એ દાખલ કરેલો છે કે દલાલો અને માહકાએ પોતાનાં કામકાજ મોટેથી નહીં પણ લિખિત કંદાકટથી નક્કી કરવાં. મંડળના સભાસદોના આદેશને જો દલા-

લોનાં કામથી અસંતોષ થયેલો તો તે આ સંસ્થાના ડીરેક્ટરોને અપીલ કરી દાદ મેળવી શકે. ડીરેક્ટરો તરીકે મોહાદાર અને તટસ્થ ગૃહસ્થોને નીમવામાં આવેલા છે. એમ જણાવવામાં આવે છે કે—આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ વિલાયતમાં ચાલતી આવી સંસ્થાઓને ખસે કામકાજ કરવાનો છે. આ મંડળની પ્રતિજ્ઞાથી શહેરમાં તેને માટે સારો અભિપ્રાય બંધાયો છે; અને અગાઉ જેવા ચતા થોડાળા લાવિષ્યમાં બંધ પડશે એમ ધારવામાં આવે છે.

રૉલેટ કાયદાઓ સામે અમદાવાદનો વાંધો દર્શાવનારી સૌથી પ્રથમ સભા ફેબ્રુઆરી માસના પહેલા અઠવાડિયામાં રા. બા. રમણભાઈ મહીપતરામ રૉલેટ કાયદાઓ નિલકંઠ (જેમના રાજદારી વિચારો વિનીત પક્ષના છે) તેમના સામે પ્રતિપેદ. પ્રમુખપદ નીચે મળી હતી. ઝોન. રા. સા. હરિલાલ દેસાઈભાઈ દેસાઈ (મુંબાઈની ધારાસભાના સભ્ય) ની દરખાસ્ત અને મી. હોરમસજી ચાહેવાળા (અહોની મ્યુનિસિપાલિટીમાં સરકાર તરફથી નીમાયતા સભ્ય) ના ટેકાથી આ બીલો મામે વાંધો જાહેર કરનારો રજુ થયેલો એકઠરાવ સભાએ પસાર કર્યો હતો.

આ કાયદાઓ મામે અમદાવાદનો જીએ પ્રતિપેદ ગુજરાત સભા તરફથી કરવામાં આવ્યો છે. ના. વાઈસરોય ઉપર તારતો એક સંદેશો મોકલીને આ સભાએ બીલ્સ પાછળ હાકાડનારાં અને શહેરીઓનાં હક્કને ઉધા વાળનારાં જણાવ્યાં છે.

બીજી ગુજરાત રાજકીય પરિપદ તરફથી પણ તેના સેક્રેટરી શ્રીયુત વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલે ના. વાઈસરોયને તારતો મંદેશો મોકલીને પરિપદ તરફથી વાંધો દર્શાવ્યો છે. રૉલેટ બીલ્સ સામે અમદાવાદના વેપારી વર્ગનો વિરોધ દર્શાવવા માટે તા. ૨૩ મી ફેબ્રુઆરીને દિને રોશન પાસે આવેલા મહિલાલ મેન્શન્સમાં શ્રીયુત વેપારીઓનો વિરોધ વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલના પ્રમુખપણા નીચે એક જાહેર સભા મળી હતી. સભામાં આ કાયદા સામે વિરોધ બતાવી તે કાયદો પ્રજનો અવાજ દાખી દેવા માટે ઘડાયેલો જણાવનારો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. સભામાં મી. જી. કે. માવલંકર, મી. સ્વીમનલાલ ચીનાઈવાળા, શેઠ જગાભાઈ, મી. કાળીદાસ ઝવેરી વગેરેએ ભાષણો કર્યાં હતાં.

ગઈ-તા. ૨૩-૨-૧૯ ને રોજ બપોરના બે વાગે અત્રે ગ્રેમાભાઈ હોલમાં આર. એમ. એમના અને પોસ્ટલ ખાતાના નોકરોની એક ભવ્ય સભા પોસ્ટલ યુનિયનની મિ. વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ બેરિસ્ટર-એટ-લોના પ્રમુખપણા સ્થાપના. હેડળ મળી હતી. આ પ્રસંગના અંગે યનાર કાર્યો પ્રત્યે સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ દર્શાવનાર હિંદુસ્તાનના વિવિધ વિભાગોના પોસ્ટલ યુનિયન્સ અને બીજા આર. એમ. એસના નોકરો તરફથી તાર તેમજ પત્રો આવેલાં તે વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યાં હતાં. ત્યાર બાદ અગત્યનાં સંભાષણ થયા બાદ મુંબઈ ઇલાકા માટે પોસ્ટલ યુનિયનની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી અને તેનું મુખ્ય મથક (સેક્રેટરી) અમદાવાદ જ ગણવાનું કાર્ય હતું. આ સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકે મિ. વલ્લભભાઈ પટેલ તથા સેક્રેટરી તરીકે મિ. કૃષ્ણલાલ ઝોન. દેસાઈ એમ. એ. એલ. એલ. બી. અને મિ. મહિલાલ વિ. કાઠારી નિમણા છે.

રૉલેટ બિલ.

(આ ખરડાઓમાં જે સમજૂતીને લગતા ફકરાઓ છે તે મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીએ લખેલા છે.)

આ બિલોને કાળા કાયદાનું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું છે. એ વિષે આખા હિન્દુસ્તાનમાં ભારે ચળવળ ચાલી રહી છે અને એ બિલ એવાં આકરાં ગણાયાં છે કે તેને વિષે સત્યાગ્રહ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. કેટલાંક પુરુષ અને સ્ત્રીઓએ સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, સત્યાગ્રહ-સભા રચાઈ છે, અને લોકોને એ પ્રતિજ્ઞા લેવાની સલાહ આપવામાં આવી છે. એ પ્રતિજ્ઞા લેવાનો અર્થ એ છે કે સત્યાગ્રહી પોતાની ટેક ભાગવવાને ખાતર પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દેવા તૈયાર છે. એવી આકરી પ્રતિજ્ઞા લેનારને અને એવી પ્રતિજ્ઞા લેવાની સલાહ આપનારને એમ કરવાનાં સખળ કારણો હોવાં જોઈએ. સત્યાગ્રહીઓએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે મજકુર બિલો “અન્યાયી છે. લોકની સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંતને તોડે છે અને મનુષ્યના કુદરતી હકોને નાશ કરનારા છે.” આ વિશેષણ યોગ્ય રીતે અપાયલાં છે એવું પ્રબળ પાસે સિદ્ધ કરવાની જરૂર છે, અને એ પુરાવો મજકુર બિલો-માંજ હોવો જોઈએ. તેથી જે કાયદાઓને ઉપરનાં વિશેષણો લાગુ પાડી શકાય તેને તાબે થવું એ પોતાની માણસાઈ જોઈ ગુલામગિરી ધારણ કરવા જેવું છે; અને આવી છાપ નીચેનો સાર વાંચવર્તી જેના મનની ઉપર પડે તેઓની ફરજ છે કે તેઓએ સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લેવી.

મજકુર બિલોનો સાર નીચે આપેલો છે, તેમાં જે કલમો દોષદષ્ટિએ જરૂરની નથી અને જે મુશ્કેલી દેવાથી સરકારપક્ષને કોષ્ટકો જાતનો અન્યાય થતો નથી તે કલમોને મુશ્કેલી દેવામાં આવી છે.

૧૮૯૮ ના ઇન્ડિયન પીનલકોડ, અને કોડ ઓફ ક્રિમિનલ પ્રોસીજરમાં સુધારા કરવા માટેનો ખરડો.

રાજદ્રોહી ખતનો કંબલો.

૧૨૪-બ. કોષ્ટક પશુ માણસના કબજામાં કોષ્ટક પશુ રાજદ્રોહી ખત હશે, અને તે છપાય અથવા ફેલાય એવો તેનો ઇરાદો હશે, અને એવું ખત પોતાના કબજામાં રાખવામાં કાયદાનો હેતુ હશે એવું સાબીત ન કરે, તો તેના માણસને બે વરસ કેદની સજા થશે, અથવા ફાંટ થશે અથવા બન્ને જાતની સિદ્ધા થશે.

સમજૂતી:—આ કલમ પ્રતે “રાજદ્રોહી ખત” નો અર્થ એવો ગણાશે કે,

(અ) નામદાર રાજા, અથવા બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં કાયદેસર રચાયેલી સરકાર, અથવા સામાન્ય રીતે જાહેર નોકરો, અથવા જાહેર નોકરોના કોઈ વર્ગ, અથવા તો વકિલખત કોષ્ટક જાહેર નોકર વિરૂદ્ધ; અથવા તો

(ખ) કલમ ૧૨૧, ૧૨૧ અ, ૧૨૨ કે ૧૩૧ વિરૂદ્ધતા ગુન્હા રૂપે જે કાંઈ હોય તેના આચરણ કે પ્રવર્તન વિરૂદ્ધ.

સીધી કે આડકતરી રીતે ઉશ્કેરે અથવા ઉશ્કેરી શકે એવા શબ્દો, એવાં સૂચન કે એવાં ખુલાં કથન જેમાં હોય એવું ખત.

(ટીકા:—આનો અર્થ એમ થયો કે જે કોઈ નિર્દોષ જુદાનીયાના ખીસામાં અત્રા-નપણું કાંઈ પુસ્તક કે કાગળીયું હોય કે જે ફિતુરી દસ્તાવેજ માનવામાં આવે, તો જ્યાં સુધી તે એમ સાબિત ન કરી શકે કે તેના હાથમાં એ દસ્તાવેજ કાયદેસર કામને સાર હતો ત્યાં સુધી તે ગુન્હેગાર ગણાય. આ નવા ગુન્હાથી બ્રિટિશ ન્યાયપદ્ધતિનું એક સુત્ર ફરી જાય છે, અને તે એ છે કે ફરિયાદીએ તોહોમતદાર ઉપર ગુન્હો સાબિત કરવાને બદલે તોહોમતદારે પોતાનું નિર્દોષપણું સાબિત કરી આપવું. મ્હારી ઉપર આરોપ આવે ત્યારે મ્હેં ગુન્હો નથી કર્યો એમ હું કેમ સિદ્ધ કરી શકું ? એનો અર્થજ એ થયો કે મ્હારે તો જલમજાજ જવું.)

x

x

x

૧૮૯૮ ના પાંચમા ખરડાની ૩૪૩ મી કલમમાં સુધારો.

“ તે એવી શરતે કે, ગુન્હેગારનું ગુન્હાના બળ સામે રક્ષણ કરવાનું વચન, અથવા તો આવા રક્ષણના વચન માટે જે વચન ખરી રીતે આગંતુક હોય તેવું વચન, આ કલમના અર્થમાં લાગવગના ઉપયોગ રૂપ ગણાશે નહિ. ”

x

x

x

૧૮૬૦ ના ૪૫ મા કાયદાના છઠ્ઠા પ્રકરણ તળે આવતા ગુન્હાની તપાસ વખતે અગાઉ ગુન્હા માટે પકડાયાનો, કે અગાઉ થયેલા ગુન્હેગારો સાથેનો સોળતનો પુરાવો.

૫૧૦-અ. ઇન્ડિયન પીનલકોડના છઠ્ઠા પ્રકરણ તળે આવતા ગુન્હાની તપાસ વખતે નીચે જણાવેલી બાબતો રચાને ગણાશે:—

(અ) એ પ્રકરણ તળે આવતા ગુન્હા માટે કોઈ પણ માણસ ઉપર અગાઉ તહોમત મુકાયું હોય તે, અને

(બ) એ પ્રકરણ તળે આવતા ગુન્હા માટે અગાઉ જે માણસ ઉપર તહોમત મુકવામાં આવ્યું હોય તેની સાથે ટેવથી અને રાષ્ટ્રપ્રીતી કોઈ પણ માણસ સંસર્ગમાં આવ્યો હોય તે.

તે એવી શરતે કે, જે ગુન્હો અથવા સંસર્ગ સાબિત કરવાનો ઈરાદો હોય તેની દલીલવાર વિગત સાથે, તપાસની શરૂઆત અગાઉ ઓછામાં ઓછા સાત દિવસ પહેલાં જ્યાં સુધી ગુન્હેગારને પુરાવો આપવા બાબતની લેખી ચેતવણી આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી અ કલમની શરતો તળે પુરવા તરીકે આવી બાબતો દાખલ થઈ શકશે નહિ. ”

૧૮૬૦ ના ૪૫ મા કાયદાના છઠ્ઠા પ્રકરણ તળે આવતા ગુન્દાની સાખીતી વખતના જમીન.

“૫૬૫ અ. (૧) ઇન્ડિયન પીનલકોડના છઠ્ઠા પ્રકરણ પ્રમાણે શિક્ષાને પાત્ર થતો ગુન્દો જ્યારે કોઇ પણ માણસ માટે સાખીત થયો હોય, ત્યારે તદ્દોમતદારને સજા ફરમાવતી વખતે અદાલતને યોગ્ય લાગે તો, આવી સજા પૂરી થતાં તેનો છૂટકારો થાય ત્યારે ઉપરોક્ત ખરડાના છઠ્ઠા પ્રકરણ તળે આવતા ગુન્દાની બાબતમાં જે વરસ કરતાં વધારે નહિ એટલા યોગ્ય લાગે તેટલા વખત માટે સારી ચાલચલત માટેના જમીન માથેનું ખત રજુ કરવાને ગુન્દોગારને તે હુકમ કરી શકે.

(૨) પેટાકલમ (૧) અનુસાર કોઇ પણ હુકમ ઍપેલેઇટ કોર્ટ અથવા પુનરાવર્તનની સત્તાનો અમલ કરતી વખતે દાખલ કરી શકે

(૩) જો કોઈ અદાલત પેટાકલમ (૧) અનુસાર હુકમ કાઢે તો (૧) વધારામાં એવો હુકમ કાઢી શકે કે, જે માણસ ઉપર આવો હુકમ ફરમાવવામાં આવ્યો હોય તે માણસ જરૂરના જમીન રજુ કરે, ત્યાં સુધી જેટલા વખત માટે જમીન માગવામાં આવ્યા હોય તેટલા વખત સુધીના પોતાના છૂટકારા પછીના રહેઠાણ બાબત કે તેમાં થયેલા ફેરફાર બાબત એવા માણસે રથાનિક સરકારને અથવા તો સામાન્ય કે ખાસ હુકમથી આ કામ માટે રથાનિક મરકારે ખાસ નીમેલા કોઇ અધિકારીને ખમર આપવી પડશે.

(૪) જ્યારે પેટાકલમ (૩) પ્રમાણે છૂટકારા પછીના પોતાના રહેઠાણ વિષે કે રહેઠાણમાં થયેલા ફેરફાર વિષે કોઇ પણ માણસ ખમર આપવા બધાયો હોય ત્યારે રથાનિક સરકાર લેખી હુકમ કાઢીને એવું ફરમાન કરી શકે કે, આવા માણસે

(અ) હુકમમાં જણાવેલી ધનકુળવાળી જગ્યામાં દાખલ થવું, વસવું કે રહેવું નહિ;

(વ) બતાવેલી સિટિશ હિન્દુસ્તાનની હદમાં વસવું કે રહેવું; અને

(ક) ગરમડ ઉભી કરે અથવા પ્રખતે ઉસકેરે એવો કોઇ વિષય, અથવા કોઇ રાજકીય વિષય આગળ વધારવા કે ચર્ચવા માટે કે આવા કોઇ વિષયને લગતું લખેલું કે છાપેલું સાહિત્ય વહેંચવા માટે ભરાયલી જાહેર સભામાં બાધણ કરવું નહિ.

(૫) ઉપરની પેટાકલમ (૩) માં બતાવેલી એતવણી કે પેટાકલમ (૪) પ્રમાણેના હુકમ પ્રમાણે વર્તવાને જે કોઇ માણસ ના કહેશે અથવા એદરમાર રહેશે તે માણસ જાણે કે તેણે ઇન્ડિયન પીનલ કોડની કલમ ૧૭૬ તળે આવતો ગુન્દો કયો હોય તેમ તેની શિક્ષાને પાત્ર થશે.

(૬) અપીલથી કે બીજી કોઇ રીતે ગુન્દાની સાખીતી રદ જશે, તો આ કલમની શરતો પ્રમાણેના બધા હુકમો પણ રદ થયલા ગણાશે.

સમજૂતી:—૧૯૧૧ ના પ્રોવિઝન ઑફ સીડિશિયસ મીટિંગઝ એક્ટની ત્રીજી કલમમાં “જાહેર મલા” નો જે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તેજ અર્થ તે શબ્દ માટે આ કલમમાં વાપરવામાં આવ્યો છે.

‘હેતુઓનું’ અને ‘કારણોનું’ નિવેદન.

ગેલેટ કમિટીના અહેવાલના સત્તરમા પ્રકરણમાં દંડને લગતાં પગલાં (રચાણ) વિષે જે સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે તેના અમલ આ ખરડાથી થાય છે. કિમિનલ પ્રોસીજર કોડ (એમેન્ડમેન્ટ) બિલ વિષે વિચાર કરવા અને સુધારા કરવા માટે નીમાયલી કમિટીએ ઘડેલી નવી ૧૯૬ બ કલમ કિમિનલ પ્રોસીજર કોડમાં વાક્ય ૩ થી હમેશાય છે.

ગેલેટ કમિટીના અહેવાલના નવર પુરના વિભાગો અહીં નીચે આપવામાં આવ્યા છે:-
“ ૧૭૭.

(અ)

તેમ છતાં અમે એવું ધારીએ છીએ કે, કોડ ઓફ કિમિનલ પ્રોસીજરની કલમ ૩૪૪ માં સુધારો કરવામાં કંઈ નુકસાન નથી (જેમાં તહોમતદારને ઘણું પણ ખર્ચત કહી દેવાને કે છાની રાખવાને સમજાવવા માટે વચન કે ધમકી આપવાની મના કરવામાં આવી છે તે). એથી એવું સ્પષ્ટ કરવું કે, બીજા કોઈ માણસના ફોજદારી ગુન્હાથી થયેલી ઈજા સામે રક્ષણ કરવા માટે તહોમતદારને કે બીજા માણસને વચન-આપવાની કોઈ જાતની મના નથી. આથી એ કલમમાં કંઈ ફેરફાર થાય છે એવું અમે માનતા જ નથી. જે વચન વિષે અહીં ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે તેથી તેને એટલી ખાતરી મળે છે કે, કોઈ પણ રીતે પોતે જેનો હુકમદાર છે તે તો તેને મળશે જ. તેમ છતાં જો આ ફેરફાર જ ગણવામાં આવે, તો તેની દુનની એટલી બધી ખુશી છે કે, તેની ચર્ચા કરવાની કંઈ જરૂર રહેતી નથી.

(બ)

રાજદારી ગુન્હાને ખાસ લગતા ફેરફારો બાબતમાં અમે કાયદામાં પણ હમેશાના વધારા કરવાની સૂચના કરીએ છીએ.

પહેલું તો એ કે, અમે ધારીએ છીએ કે, ડિફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટના નિયમ ૨૫ ને ધોરણે હમેશાનો કાયદો પસાર કરવાની જરૂર છે. પોતાના કેમળમાં કે તાબામાં જે ખત (જેની વ્યાખ્યા નવેસરથી આપવી પડે) હોય તેને પ્રસિદ્ધ કરવાના કે ફેલાવવાના ઇરાદાથી જે માણસે અટકાવી રાખ્યાં હોય તેને કરવાની સજા એ નિયમમાં આપવામાં આવી છે. તેમ છતાં, હાલનું તેનું સ્વરૂપ નોંધતાં, ગુન્હાનો સાર તેના અનુમાનનિર્ણય સાથે ગુચવાઈ જાય છે. અમારા મત પ્રમાણે એ નિયમની ઘટના બદલી નાખવી જોઈએ; અને અમલમાં મુશ્કેલી વિનાના ઇરાદાથી કબજે રાખ્યો હોય તેટલો જ ગુન્હો છે એવું જોતાં સુલેહના વખત માટે સજા બહુ જ આકરી લાગે છે.

અમે એવી ભલામણ પણ કરીએ છીએ કે, કોડ ઓફ કિમિનલ પ્રોસીજરની કલમ ૫૬૫ (અસુક ગુન્હા માટે બીજી વખત ગુન્હેગાર કરેલા માણસે જરૂર પડીના પોતાના રહેઠાણની ખબર આપે એવી જાતના કલમ માટે જેમાં તજવીજ કરવામાં આવી છે તે) નો સિદ્ધાંત પીનલોહીના હમ્મ પ્રકરણ તથા આપતા ગુન્હા (રાજ્ય વિરુદ્ધના ગુન્હા)

માટે અગાઉ જે માણસ ગુન્હેગાર ર્થો હોય-કે ન હોય તે માણસ પણ ગુન્હેગાર કહે તો તેને પણ લાગુ પાડવો જોઈએ. એટલી મુદતના સારી ચાલચલગતના જામીન આપવાનો હુકમ આવા માણસ ઉપર કાઢી શકાય, અને જે જેમ તે ન કરે તો સરકારને પોતાના રહેઠાણ ખાખત ખર્ચ કરવાનો હુકમ એવા માણસને આપી શકાય. તેવા માણસના ફટકરા પછી બે વર્ષ સુધી તેની લીલચાલ ઉપર દયાથી રાખવાની, તથા જાહેર સભામાં ભાષણ કરતા અટકાવવાની સત્તા સરકારને રહેશે. ૧૯૦૭ ના પ્રીવેન્શન ઓફ સીક્રિસિપસ બિલિંગ્ઝ ઓક્ટની કલમ ૪ પ્રમાણેજ “જાહેર સભાઓ” એ શબ્દોમાં રાજદ્વારી વિષયોનો સમાવેશ થશે.

છેવટે, અમે એવું માનીએ છીએ કે, ત્યારે ત્યારે રાજદ્રોહી ઈરાદાનો સવાલ ઉભો થતો હોય, ત્યારે ત્યારે રાજદ્રોહી ગુન્હા માટે અગાઉ ગુન્હેગાર ર્થોનો અથવા આવી રીતે ગુન્હેગાર કહેલા લોકો સાથે (અલખત અભિયોજે એવો) સંસર્ગ રાખ્યા ખાખતનો પુરાવો, યોગ્ય લાગે તેવી વિગત સાથે તથા પુરાવા પહેલાં યોગ્ય ક્ષાત્રે તેટલા વખત અગાઉ ગુન્હેગારને લેખી ચેતવણી અપાયે, દાખલ થઈ શકે. અમે જેને રાજદ્રોહી ગુન્હા કહ્યા છે તેની ચોક્કસ વ્યાખ્યા અલખત આપવી પડશે. ”

“ ૧૮૬.

આ બધા દાખલામાં ડિરિટ્ટક્ટ મૅજિસ્ટ્રેટને રપાસ ચલાવવાના હુકમ આપવાની સત્તા અપાવી જોઈએ. અમને એવી ખાતમી મળી છે કે, અત્યારે જે ઍગ્રેન્ડમેન્ટ કુ ધી ક્રિમિનલ ટ્રાસીઝર કોડ બિલ વિષે વિચાર આવે છે તેના ૩૭ મા વિભાગથી આ, પરિણામ આણી શકાશે. જે ઉપર ખતાવેલો સુધારો કાયદેસર દાખલ કરવામાં ન આવે, તો જે જે દાખલાઓ સાથે આપણે ટુરતને માટે સંબંધ છે તે તે દાખલાઓની ખાખતમાં ખામ્મ હુકમથી કે બીજી કોઈ રીતે આવી સત્તા આપવા માટે કોઈ જાતની યોજના ધરી કાઢવી જોઈએ એવું અમને લાગે છે. અમને એવી સૂચના કરવામાં આવી છે કે, સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટસ ઑફ પોલિસને કે ઇન્સ્પેક્ટર્સ ઑફ પોલિસને પણ આ સત્તા અપાવી જોઈએ. પરંતુ અમે આ મતને અનુમોદન આપી શકતા નથી. ”

દિરિલ્ડ:-૯ જાન્યુઆરી ૧૯૧૬.

ડબલ્યુ. એથ વિન્સેન્ટ.

૧૯૧૯ નો બીજો ખરડો.

ક્રિમિનલ લૅસ (ઇમ્પ્રોન્સી પાવર્સ) બિલ.

સાધારણ ફેજદારી કાયદાના પુરવણી તરીકે અને સરકાર સંકટ સમયે મત્તા વાપરી શકે તે માટે ખાસ ઈન્જેનોમાં વપરાતા માટે આ ખરડો દાખલ કરવામાં આવે છે.

૧ x

x

*

x

x

ભાગ પહેલો.

પહેલા ભાગના અમલ માટેની શરત.

૩. જે કૌંસિલમાં ગવર્નર જનરલને એવી સંતોષકારક ખાત્રા થાય કે, બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના બધા કે અમુક ભાગમાં પરિશિષ્ટમાં બતાવેલા ગુન્હા થાય છે, અને પ્રત્યેક સલામતી ખાતર આવા ગુન્હાની ઉતાવળે તપાસ કરવા માટે તજવીજ કરવાની જરૂર છે, તો “ગેઝેટ” આદિ ઇન્ડિયા ” માં જાહેરનામું આપીને તે નામદાર એ બાબત જાહેર કરે; અને તે ઉપરથી એ જાહેરનામામાં જણાવેલી હદમાં આ ભાગની શરતો અમલમાં મુકાય.

જ્યારે સ્થાનિક સરકારને એમ જણાય કે અમુક માણસની ઉપર આ કાયદાની રૂએ કામ ચલાવવું જોઈએ, ત્યારે કોઈપણ સરકારી અમલદારને તે હુકમ કરી શકે છે કે મજબૂર અમલદાર એવા માણસની સામે ચીફ જસ્ટિસની પાસે ફરિયાદ કરવી.

આવી ફરિયાદ, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અમુક પ્રદેશને આ કાયદો લાગુ પાડવો જોઈએ એવી ગેઝેટમાં નોટિસ બહાર પડ્યા પહેલાંની તારીખે થયેલા ગુન્હા વિષે પણ કરી શકાય છે.

x

x

x

x

અદાલતનું બંધારણ.

૫. ઉપર મુજબ (ફરીઆદની નકલ અને તેનો સમન આરોપી પર) બજાયા પછી, અને રીતસર ચીફ જસ્ટિસને અરજ થયા પછી તેઓ આ ફરીઆદની સુનાવણી માટે હાઈકોર્ટના ત્રણ ન્યાયાધીશો, જેમને હવે પછી કોર્ટ કહેવામાં આવશે તેમને નીમશે અને સુનાવણી શરૂ કરવાની તારીખ નક્કી કરશે.

જે જે સાક્ષીઓને તપાસવામાં આવે તેના પુરાવાનો સાર માત્ર નોંધવાને કોર્ટ બંધાશે છે.

(ટીકા:—જે વકીલ નથી તેપણુ રહેજે સમજી શકશે કે આમ સાક્ષીઓની જુઓનીનો સાર માત્ર નોંધવાથી ભારે ગેરબંસાદ થઈ શકે છે. બધા સાક્ષીઓ તપાસ્યા પહેલાં પુરાવાના કયા ભાગ ઉપર કેટલું વજન દેવું એ કોઈપણ જરૂર નથી કહી શકતા.)

x

x

x

x

૧૧. જે કોર્ટનો એવો અભિપ્રાય હોય તો જાહેર દિતની ખાતર અથવા કોઈ સાક્ષીના રક્ષણ માટે બધી સુનાવણીની કે તેના કોઈ ભાગની પ્રસિદ્ધિની મનાઈ કરવાની કે તેને મર્યાદિત કરવાની જરૂર લાગે તો તે તેમ કરી શકે.

૧૨. (૧) ફરીઆદ તરફથી કેસ પુરો થાય ત્યાં સુધી આરોપીને સુનાવણી કરવાના કોર્ટ કોઈ મવાલ પછી શકશે નહિ. પણ તે પછી આરોપી પોતાનો બચાવ સરકાર તે પહેલાં તે સોગન પર જુઓની આપવા ખુશી છે કે નહિ તે કોર્ટ તેને પૂછશે અને તેજ વખતે તેને જણાવશે કે, જે તે જુઓની આપે તો તેની ઉચ્ચ તપાસ પણ કરી

શકારો. આરોપી સોગન પર જુઓની આપવા માગે છે એમ જણાવે નહિ તો ખરડાની ૩૪૨ મી કલમ મુજબ કોર્ટ કેસ વિષે સામાન્ય રીતે આરોપીને સવાલો પૂછી શકશે.

(૨) કોર્ટ ત્યારે આમ પૂછે ત્યારે આરોપી સોગન પર જુઓની આપવાની હા પાડે, તો પછીથી આખી મુનાવણી દરમ્યાન કોર્ટ તેને કંઈ પણ સવાલ પૂછશે નહિ.

x

x

x

x

(૩) જો આરોપી સોગન પર જુઓની આપે તો તેની ઉલટ તપાસ નીચેના નિયમ મુજબ કરવી નોંધશે:-

(અ) આરોપીના ગુન્હાની ચાવી મળી આવે એવા સવાલ પણ તેની ઉલટ તપાસમાં પૂછી શકાય.

(વ) જે ગુન્હાની તપાસ ચાલતી હોય તે સિવાયનો બીજો ગુન્હો આરોપીએ ક્યો છે અથવા તેવા ગુન્હા માટે તેને શિક્ષા થઈ છે અથવા તેનો આરોપ મુકવામાં આવ્યો છે અથવા તેની માલચલ્લગત ખરાબ છે એવું સચવાનાર સવાલ તેને પૂછી શકશે નહિ; અને જો પૂછવામાં આવે તો તેનો જવાબ દેવાને તે બંધારો નહિ; સિવાય કે,

(ફ) જે ગુન્હાનો આરોપ આરોપી ઉપર મુકવામાં આવ્યો હોય તે ગુન્હો તેણે ક્યો છે એવું સાબીત કરવાને બીજો ગુન્હો તેણે ક્યો છે અથવા તેને માટે તેને શિક્ષા થઈ છે, એ પુરાવો કાયદાની રૂએ રજુ કરી શકતો હોય; અથવા

(લ) આરોપી સારી ચાલનો છે એવું જતાવવાનો ધરાદાયી ફરીઆદના સાક્ષીઓની ઉલટ તપાસ કરવામાં આવી હોય, અથવા તેણે પોતાની સારી ચાલનો પુરાવો આપ્યો હોય, અથવા બચાવ એવા પ્રકારનો હોય કે તેથી ફરીઆદના સાક્ષીઓની ચાલ પર આરોપ આવતો હોય; અથવા

(ગ) તેજ ગુન્હાના આરોપવાળા બીજા માણસો સામે તેણે પુરાવો આપ્યો હોય.

x

x

x

x

૧૭. આ કોર્ટનો નિર્ણય ઉલટનો અને અંતિમ ગણાશે, અને ખરડાના બીજા કોર્ટ પણ પ્રચલિત કાયદાની કંઈ પણ વિરુદ્ધ કલમો હોવા છતાં પણ આ કોર્ટના હુકમ કે તેની શિક્ષા ઉપર કંઈ અપીલ કરી શકાશે નહિ; અને આવા હુકમમાં આવી શિક્ષામાં ફેરફાર કરવાની અથવા આ કોર્ટમાંથી કેસની ફેરવણી કરવાની અથવા ખરડાની ૪૯૧ મી કલમ પ્રમાણે કંઈ હુકમ પસાર કરવાની, અથવા આ વિભાગની નીચે ચલાવાતા કામના સંબંધમાં કંઈ પણ હુકમત ચલાવવાની સત્તા દાદકોર્ટને રહેશે નહિ.

પણ આ કોર્ટે કરેલી શિક્ષાના સંબંધમાં ખરડાની ૪૦૧ કે ૪૦૨ કલમ મુજબ ગવર્નર-જનરલ-ઇન્-કોન્સિલ અથવા સ્થાનિક સરકાર જે સત્તાઓ ધરાવે છે તેમાં ઉપરની કલમથી કોઈ ફેરફાર થશે નહિ.

૧૮. (૧) જુઓનીના કાયદામાં આથી કંઈ પણ વિરુદ્ધ હોય ને છતાં (અ) ત્યારે એક મેજિસ્ટ્રેટ કોઈ માણસની જુઓની નોંધી હોય, અને ત્યારે તે જુઓની કરનાર

માણસ આગળ ફરીથી વાંચીને તેને મનજીવવામાં આવી હોય અને તેણે તેની ઉપર મહી કીધી હોય, અથવા

(બ) કોર્ટ કોઇ માણસની જીજ્ઞાસા નોંધી હોય પણ તેની ઉલટ તપાસ કરવામાં ન આવી હોય, ત્યારે જો તે માણસ મરી ગયો હોય અથવા ન જડતો હોય, અથવા જીવાની આપણા અશક્ત હોય, અને કોર્ટનો એવો અભિપ્રાય હોય કે તેણે મરણ કે તેનો લોપ અથવા તેની અશક્તિ આરોપીના હિતની ખાતર ઉપજાવવામાં આવેલ હોય,

(૨) ખરડાના ૫૧૨ કલમ મુજબ નોંધવામાં આવેલી જીજ્ઞાસા તે કલમમાં જણાવેલા મંજીરોમાં આ વિભાગની નીચે કરવામાં આવતી આરોપીની તપાસમાં ગુરાવા તરીકે રજુ કરી શકાય.

x

x

x

x

ભાગ બીજો.

જો ગવર્નર-જનરલ-ઇન્-કૌન્સિલની એવી ખાતરી થાય કે તેમના અભિપ્રાય મુજબ રાજ્યની સામે ગુન્હામાં પરિણામ પામે એવી અળવણીનો આખા હિન્દુસ્તાનમાં અથવા તેના કોઇ ભાગમાં ખૂબ પ્રચાર કરવામાં આવે છે, તો તેઓ ગેઝેટ ઓફ ઇન્ડિયામાં જાહેરનામું પ્રકટ કરીને તેમાં આવી ગ્રિધતિ જાહેર કરે, અને તે પછી જાહેરનામુંમાં સુચવેલા સ્થળમાં આ ભાગની કચમો અમલમાં આવશે.

x

x

x

૩

૨૧. (૧) વીશમી કલમમાં સૂચવ્યા મુજબની કોઇ હિલચાલમાં કોઈ માણસ ખાસ ગાઠ સંબંધ ધરાવે છે એમ માનવાને સ્થાનિક સરકારના અભિપ્રાય મુજબ બ્યાજખી કારણો હોય ત્યારે તે સરકાર લેખી હુકમ આપીને નીચેની બધી અથવા તે પૈકી કેટલીક સૂચનાઓ આપે કે આવા કોઇ માણસે

(અ) હુકમમાં જણાવેલી એક વરસ સુધીની મુદત દરમિયાન જામીન સાધેલું કે જામીન વિનાનું સારી ચાલ રાખવાનું અત હુકમમાં બતાવેલા વખત સુધીમાં લખી આપવું પડશે,

(બ) પોતાના વસવાટ અને તેની ફેરવદલ વિષે હુકમમાં સૂચવેલા અધિકારીઓને ખબર આપશે;

(ક) હુકમમાં સૂચવેલા પ્રિટિશ હિન્દના ક્ષેત્રમાં બે રહેશે, પણ જો તે ક્ષેત્ર પ્રાંતની બહાર હોય તો તે ક્ષેત્રની સ્થાનિક સરકારની સંમતિ આ હુકમ કરતાં પહેલાં મેળવવી જોઈશે;

(દ) સ્થાનિક સરકારના અભિપ્રાય પ્રમાણે અમુક કામથી જાહેર શાન્તિનો ભંગ થાય અથવા જાહેર હિતને નુકસાન થાય તે કરતાં અટકવું પડશે; .

(ટીકા:—આ કલમથી હરકોઇ પણ માણસની ઉપર માત્ર શક્ય, વગર તપાસ, ઉપર પ્રમાણેના હુકમો નિકળી શકે છે.)

(૩) કુકમમાં જણાવેલી મુદતને આંતરે પોલિસ અમલદારની આગળ દાખરી પુરાવથો.

(૨) પહેલી પેટા કલમ મુજબ પસાર કરેલા હુકમનો ભંગ કરતાં તેને પેટા કલમ ૨ થી ૫ સુધીના હુકમ એમ ને એમ લાગુ પડે એવો હુકમ પસાર કરી શકાય

૨૩. સ્થાનિક સરકાર અને તે ગરકાર તરફથી સામાન્ય રીતે કે ખાસ કુકમની જે અમલદારને ૨૧ મી કલમ મુજબ કરેલા કુકમની નકલ અમલને માટે મોકલવામાં આવે તે અમલદાર તેનો અમલ કરવાને માટે કોઈ પણ પગલાં લઈ શકશે.

૨૪. આ વિભાગમાં આગળ જણાવ્યા મુજબ સ્થાનિક સરકાર મુદત 'વધારે નહિ' રૂપાં સુધી ૨૧ મી કક્ષમ નીચે કરવામાં આવેલો હુકમ એક મહિના સુધી અમલમાં રહેશે.

૨૫. (૧) જ્યારે સ્થાનિક સરકાર ૨૧ મી ક્લસ પ્રમાણે હુકમ પસાર કરે ત્યારે જે કારણસર સરકારને તે 'હુકમ કરવાનું જરૂરું લાગ્યું' તેનું લિખિત સંક્ષિપ્ત ટિપ્પણ જોઈએ અને તેટલું પહેલું આ કાયદા મુજબ નીમવાના તપાસણી કરનાર અમલદારને મોકલી આપશે, અને આ હુકમને ઠેકા આપે એવી મુદ્દાની બીનાઓ અને એવા-મુદ્દાના સંબંધો તે અમલદાર આગળ રજુ કરશે.

(૨) જે માણસના સંબંધમાં હુકમ પસાર કરવામાં આવ્યો હોય તેની વિરૂદ્ધ સરકાર જે બિના અને સંલેગો રજુ કરે તે ખ્યાનમાં લેતાં શું પુરવાર થઇ શકે છે તેનો નિર્ણય કરવાને માટે તપાસણી-અમલદાર જૂબી તપાસ કરશે. આ અમલદાર હમેશાં સદરજૂ માણસને તપાસણી દરમ્યાન એક વખત હાજર થવાની તક આપશે અને જો તે હાજર થાય તો તેની સાથે મુકદ્દમામાં આવેલો આરોપ તેને સમજાવશે અને તેને જે ખુલાસો આપવાનો હોય તે સંભળશે, અને જે કાંઈ વધારાની તપાસ પ્રસ્તુત અને બાજબી લાગશે તે કરશે. x x x

પણ જો કોઈ વખત તેને જાણવાથી જાહેર સુલેદને ગાયવા કોઈ માણસની સલામતીને જોખમ પહોંચે તે તે પ્રકટ કરશે નહિ.

તેમજ તપાસણી-અમલદાર આગળ વજાત્ર સાથે હાજર થવાનો હક્ક તેને આ પેટા-કલમથી આપવામાં આવ્યો નથી, ને રચાનિક સરકારને પણ તેવો હક્ક નથી.

(૩) બીજી પેઢી કલમની સરતોને આપ ન આવે એવી રીતે કેસની બીનાઓ શાધી કાઢવાને જે રીત તપાસણી અમલદારને સારામાં સારી લાગે તે રીતે તે તપાસ ચલાવશે; અને આ તપાસ કરતાં પુરાવાના કાપઢાની કલમોને અતુલસરવાને તે બધાશે નહિ.

(૪) તપાસ પૂરી થતાં તપાસણી-અમલદાર જે નિર્ણય ઉપર આવે તે તેજા સ્થાનિક અમલદારને જણાવશે.

(૫) ચોવીસમી કલમમાં મૂળ કુલમની જે સુદત જાણવી છે તે દરમ્યાન તપાસણી-અમલદારે પોતાની તપાસ પૂરી ન કરી હોય, તો તે જરૂર જણાય એવી વધુ સુદત સર્ધ કુલમની સુદત લંબાવવાની બલામણુ રચાનિક સરકારને કરશે, અને તે બલામણુ ઉપરથી રચાનિક સરકાર કુલમની સુદત લંબાવશે.

૨૬. (૧) તપાસણી-અમલદારનો હેવાલ મળતાં ૨૧ મી કલમ મુજબ પસાર કરેલો હુકમ સ્થાનિક સરકાર રદ કરી શકે, અથવા તો કલમ મુજબ કંઈ પણ હુકમ પસાર કરી શકે. તે એવી શરતે કે,

(અ) આવી રીતે પસાર કરેલા હુકમમાં તપાસણી-અમલદારનો નિર્ણય જણાવવામાં આવશે; અને

(બ) જે માણસના સંબંધમાં તે હુકમ પસાર કરવામાં આવશે તેની એક નકલ તે માણસને આપવામાં આવશે.

(૨) પેટાકલમ ૧ મુજબ પસાર કરેલો ઠરાવ જે તારીખે કરવામાં આવે તે તારીખથી એક વર્ષથી વધારે મુદત સુધી અમલમાં આવશે નહિ. પણ જો સ્થાનિક સરકારને જાહેર સુલેહને માટે જરૂર પડે જણાશે તો આ હુકમની મુદત પૂરી થતાં ૨૧ મી કલમ મુજબનો ઠાઈ હુકમ સરકાર ફરીથી પસાર કરી શકશે.

(૩) પેટાકલમ ૨ મુજબ પસાર કરેલો હુકમ જે દિવસે પસાર કર્યો હોય તે તારીખથી એક વર્ષથી મુદત સુધી અમલમાં આવશે નહિ; પણ તેટલી મુદત પૂરી થતાં એક વર્ષ સુધીની વધુ મુદત માટે સ્થાનિક સરકાર એ હુકમ નવેસરથી પસાર કરી શકશે. પણ આવી રીતે પહેલાં કરવામાં આવેલો અથવા ફરીથી કરેલો હુકમ કોઈ પણ વખતે રદ થઈ શકશે, અથવા તેને બદલે ૨૧ મી કલમમાં સમાઈ શકે એવો બીજો કોઈ પણ હુકમ કરી શકશે; અને આમ થતાં તપાસણી-અમલદાર આગળ તે ફરીથી રજુ કરવાની જરૂર રહેશે નહિ.

(ટીકા:—આનો અર્થ એમ થયો કે સ્થાનિક સરકાર સ્વેચ્છાએ ગમે તેવા હુકમ કાઢી શકે છે, અને નામના સત્તાધિકારી પણ કશા કામના નથી)

x   x   x   x

૨૮. (૧) આ વિભાગના હેતુ સાધવા માટે સ્થાનિક સરકાર એક વધારે તપાસણી-અમલદારને નીમશે.

(૨) દરેક તપાસણી-અમલદારને લેખી હુકમથી નીમવામાં આવશે, અને તેના ત્રણ અમલદારો નીમાશે. તે પૈકી એક તો ડિસ્ટ્રિક્ટ અને સેશન્સ ન્યાયાધીશની પદવી કરતાં ઉતરતી નહિ એવી પદવી ધરાવનારો માણસ હશે; અને બીજો માણસ હિન્દુસ્તાનમાં સગવડો નોકરીમાં ન હોય એવો નીમાશે.

(૩) તપાસણી અમલદારો પૈકી કોઈના મરણથી, રાજીનામાથી કે બીજા કોઈ રીતે જગ્યા ખાલી પડે તે પૂરવા માટે સ્થાનિક સરકાર આવાજ હુકમ કરી શકે. પણ આમ કરવામાં તે પેટા કલમ ૨ મુજબની શરતો પાળશે.

ભાગ ત્રીજો.

જો ગવર્નર-જનરલ-ઈન્ડિયન-કૌન્સિલની ખાત્રી થાય કે સુવિધામાં જણાવેલા ગ્રંથો આખા હિંદમાં અથવા તેના કોઈ ભાગમાં જાહેર સલામતી નેખમમાં આવે એટલે સુધી

થયા છે અથવા થાય છે, તો ગેઝેટ ઓફ ઇન્ડિયામાં જાહેરનામું કાઢીને એ વાત જાહેર કરે; અને તે પછી આ ભાગની કલમ જાહેરનામામાં જણાવેલા ક્ષેત્રમાં અમલમાં આવે.

x

x

x

x

૩૭. (૧) જ્યારે સ્થાનિક સરકારના મત પ્રમાણે સુચિપત્રમાં જણાવેલા કોઈ શુદ્ધ સાથે કોઈ માણુમ સંબંધ ધરાવે છે એવું માનવાને વ્યાજ્ઞી કારણો હોય ત્યારે સ્થાનિક મુરદાર ૨૧ મી કલમ મુજબ કોઈ હુકમ તે માણુસ વિષે પસાર કરી શકે; અને વધારામાં લેખી હુકમથી

(અ) વૉરંટ સિવાય તે માણુસને પકડવાની

(બ) હુકમમાં જણાવેલ હોય તેવે સ્થળે અને તેવી શરતે તે માણુમને કેદમાં રાખવાની અને

(ક) જાહેર સલામતીને નુકશાન ન થાય એવા કોઈ કામ માટે કોઈ જગ્યા વાપરવાની છે અથવા વાપરેલી છે એમ સ્થાનિક સરકારને લાગે તે જગ્યાની તપાસ કરવાની, સ્થના આપી શકે.

(૨) પેટાકલમ ૧ ની ઍ કલમ મુજબ પસાર કરેલા હુકમ અનુસાર કોઈ માણુસને જે કોઈપણ સ્થળે તે જગ્યામાં આવે ત્યાં કોઈ પણ પોલિસ અમલદાર અથવા જે ખીજા અમલદારને આ હુકમ મોકલવામાં આવે તે અમલદાર પકડી શકે.

(૩) પહેલી પેટાકલમની જે કલમ અનુસાર કેદનો અને ક કલમ પ્રમાણે તપાસનો હુકમ જે કોઈ અમલદારને મોકલવામાં આવે તે અમલદાર તેનો અમલ કરશે; અને તે અમલદાર તે હુકમના અમલ સાર કોઈ પણ પગલાં લેશે.

x

x

x

x

(૩૬ મી કલમમાં ખીજા ભાગની માફક આ ભાગને માટે પણ તપાસણી અમલદારની પદ્ધતિ લાગુ પાડવામાં આવી છે.)

ભાગ ચોથો.

૩૮. (૧) ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા ઍક્ટની સુદત પૂરી થતાં તે કાયદા મુજબ થરેલા નિયમોની ત્રીજી કલમ પ્રમાણે જે માણુસની સામે હુકમ પસાર કરવામાં આવ્યો હોય, અને સ્થાનિક સરકારના અભિપ્રાય મુજબ સુચિપત્રમાં જણાવેલા શુદ્ધાની સાથે જે સંબંધ ધરાવતો હોય, અથવા જંગાણાના ૧૮૧૮ ના કાયદાની કલમ મુજબ જે કેદમાં હોય તેઓને બીજી કલમ મુજબ જાહેરનામું પ્રકટ કરવામાં આવ્યું હોય તેવા ક્ષેત્રમાં રહેતા કરવામાં આવશે; અને ત્રીજા ભાગની કલમો તે દરેક માણુસને લાગુ પડશે, (સવાય કે, તપાસણી અમલદાર આગળ તેમને વિષે કંઈ પણ રજુ કરવાની જરૂર રહેશે નહિ.

ભાગ પાંચમો.

જે કંઈ હુકમ આ કાયદાની રૂયે કરવામાં આવશે તેની વચ્ચે કોઈ કોર્ટ નથી પડી શકતી, અને જે માણુમે શુદ્ધ ધરાવતી આ કાયદાની રૂયે કંઈપણ કરેલું હશે અથવા

કરવા ધાર્યું હશે તેની સામે કોઈપણ પ્રકારનો દાવો કે ફોજદારી કે કંઈ કાયદેસર કામ ચાલશે નહિ.

આ કાયદાની રૂયે આવેલી બધી સત્તા એ બીજા કાયદાની રૂયે અપાએલી સત્તાની ઉપરાંત સમજવાની છે.

સીલેક્ટ કમિટિનો 'રિપોર્ટ'; તેથી થતા ફેરફાર.

આ રિપોર્ટ ૧ લી માએ બહાર પડ્યો. તેમાંનો જે ભાગ વધુ મતે પસાર થયો છે તેથી થતા જરૂરના ફેરફારો અમે નીચે દર્શાવીએ છીએ. એ રિપોર્ટમાં નામદાર પંડિત, માધવિયાજી, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ, અને ખાપરડેએ સહી નથી કરી. નામદાર સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, શાસ્ત્રી આર. એન. શાસ્ત્રીએ પોતાનો ખાસ મત બતાવનારી એક જુદી નોંધ લખી છે. તેમાં તેમણે કેટલાક અગત્યના ફેરફારો સૂચવેલા છે.

સીલેક્ટ કમિટિના ફેરફારો.

કમિટિ જણાવે છે કે જો કે થોડાઘણા ફેરફારો બિલ નં. ૨ માં કરેલા છે, તોપણ બિલના મૂળ સિધ્ધાંતોમાં સુધારા કરવાની કમિટિએ આનાર્કની કરેલી છે. જો એવા સુધારા મંજૂ શકતા હોય તો તે વડી ધારાસભાથીજ થઈ શકે.

અસલ બિલ હમેશને સાડે હવું. તેને કમિટિ ત્રણ વર્ષનું કરવાની લક્ષમણ કરે છે. અસલ બિલ ગમે તે પ્રકારના વિશેષ ગુન્હાને લાગુ પડતું હવું. સીલેક્ટ કમિટીની મહાદ છે કે તે બિલ રાજ્યની સામે હુમલો કરનારા અને જ્યાં ઉત્તેજન આપનારા ગુન્હાઓનેજ લાગુ પડે.

અસલ બિલની ૯ મી કલમમાં તોહમતદાર ૧૦ દિવસની મુદત માગી શકે છે. તેને બદલે ૧૪ દિવસ થયા છે.

૧૦ મી કલમમાં પૂરાવાની તારવણીજ જરૂર લેવાની હતી. હવે સધળો પૂરાવો જરૂરે અથવા તો તે નીમે તેવા કલાઈ લેવો જોઈશે.

૧૨ મી કલમમાં એ સુધારો થશે કે જો તોહમતદાર પોતાની જુઆની ન આપે તેની ઉપર ફરિયાદી તરફનો વકીલ ટીકા નહિ કરી શકે.

૨૧ મી કલમમાં કોઈ ખાસ કેસ બતાવ્યા મિત્રાય સરકાર સુચકો માંગી શકે છે. હવે ખાસ કેસ બતાવવા પડશે.

૨૩ મી કલમમાં અમલદાર ગમે-તે માધન વાપરી શકે એમ છે. હવે બિનજરૂરી બળ નહિ વાપરી શકે.

૨૫ મી કલમમાં તોહમતદારની સામે શું રજુ કરવું એ બતાવેલું છે. અસલ બિલમાં તોહમતદારની સામેનો કેસ બતાવતાં સરકારને ગમે તે બતાવવાની છુટ હોય એમ જોવામાં આવતું હતું. હવે તે કેસને લગતી વાતોજ સરકાર મુખી શકે એવો સુધારો થશે.

૨૬ મી કલમ મુજબ ત્રણ વર્ષ સુધી તોહમતદારને બંધીમાં રાખી શકવાની સત્તા હતી. હવે એ વર્ષ સુધીની સત્તા રહેશે, અને સત્તાધિકારીની પાસે દર વખતે કેસ જોવો જોઈશે.

૩૩ મી કલમમાં કલમ પ્રમાણે તોહમતદારને સાધારણ કેદીઓની સાથે પણ રાખી-
અકાય એવો અર્થ નીકળતો હતો. હવે તેવા કેદીને નોખો રાખવામાં આવશે, એમ સ્પષ્ટ
કર્યું છે.

૩૪ મી કલમમાં તોહમતદારને સરકારી હુકમ વિના રાખવાની મુદત ૭ દિવસની
કરવામાં આવી છે.

૪૦ મી કલમમાં એક મહિનાની મુદતને બદલે ૨૧ દિવસ કરવામાં આવ્યા છે.

ટીકા:—ઉપર પ્રમાણે સિલેક્ટ કમિટીએ જે ફેરફાર સુચવેલા છે તે ઉપરથી એટલું
કહી શકાય કે અસલ બિલમાં કંઈક સુધારા કરેલા છે પણ એ સુધારા છતાં મિલનો
સિદ્ધાંત કાયમ રહે છે અને એ બિલથી પ્રજાની ઉપર એટલી બધી સખત પત્રવણી થઈ
શકે છે કે નામદાર શાસ્ત્રી આર. ના કહેવા પ્રમાણે પધારે છુટ વળી જે હવે પંડી
ધારાસભા થશે તેના મેમ્બરો પણ કંઈ પણ બોલતાં કુળ્યા કરશે અને તેઓ ખુશમતી આ
થઈનેજ પોતાની નામની છુટ ભળવી શકશે, અને જે આ વાત ધારાસભાના મેમ્બરોને
સારે ખરી હોય તો રાંધડી અઘાન પ્રજાના શા હાલ યાય? આવા બચમાંથી પ્રજાને
અચાવવી એ દરેક સમજી હીંદીની ફરજ છે અને તે ફરજ સંભાળી કરીનેજ અદા
કરી શકે છે.

હેતુઓનું અને કારણોનું નિવેદન.

૪. સ. ૧૯૧૭ ના રીસેમ્બર મહિનામાં ગવર્નર જનરલ ઇન કૌન્સિલે હિન્દી વજીરની
પરવાનગીથી એક કમિટી નીમી હતી, તેના હેતુ એ હતા કે,

(૧) હિન્દુસ્તાનમાં હુલ્લમિયા હીંચણાક સાથે સંબંધ ધરાવનારાં ફોજદારી કાયદા-
રાંના સ્વરૂપ અને વિસ્તાર વિષે તલાસ કરવી અને તેના વિષે અહેવાલ રજુ કરવો;

(૨) આવા કાયદાનાં સામે પગલાં ભરવામાં આડે આવતી મુશ્કેલીઓ વિષે તપાસ
કરવી અને નિચાર કરવો; તથા તેવાં કાયદાનાં સામે અસરકારક પગલાં ભરવાને સરકાર
શક્તિમાન થાય તે માટે જે કાંઈ કાયદા જરૂરના લાગે તો તે વિષે સરકારને સલાહ આપવી.

સલાહ અનુસાર આ કમિટીમાં સખત ન્યાયદારી તરવનો સમાવેશ થયો હતો; અને
નામદાર રાજરાજેન્દ્રની હાઇકોર્ટ ઓફ જસ્ટિસના કિંગ્ડમ બેન્ચ વિભાગના ન્યાયાધીશ સર
સિડની રોલેટ જ. સી. એસ. આઇ. એ કમિટીના પ્રમુખ હતા. આ કમિટીએ ૧૫ મી એ-
પ્રિલ ૧૯૧૮ ને રોજ પોતાને અહેવાલ રજુ કર્યો, એ અહેવાલ એકમતીનો હતો, એટલે
તેની બહામણો અમલમાં આણવા માટે હિન્દુસ્તાનની સરકારે ખરડાઓ દાખલ કરવાનું
નહી કીધું છે.

એ અહેવાલના ૧૭ મા પ્રકરણમાં કરેલી બહામણો આ ખરડાથી અમલમાં આવે
છે. સંકટ સમયે લેવાનાં (દંડને લગતાં) પગલાં, સંકટ સમયે લેવાનાં (અટકાયત
કરવાને લગતાં) પગલાં તથા અસ્તિત્વ ધરાવતા ભાગ માટેની તબવીજ વિષેની આમાંની
બહામણો વિષે આ કાયદો છે. આ ખરડાના પાંચ ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. પહેલા
ત્રણ ભાગ તથા (૧) દંડને લગતાં પગલાં (૨) નરમ પ્રકારનાં અટકાયત માટેનાં પગલાં,

અને (૩) વધારે સખ્ત પ્રકારનાં અટકાયત માટેનાં પગલાં, આ અહેવાલના ૧૮૦ માં ફકરામાં લક્ષ્યમણુ ક્યાં પ્રમાણે વારાફરતી અમલમાં આણી શકાય. અહેવાલના ૧૯૬ માં ફકરામાં સૂચવ્યા પ્રમાણેના અસ્તિત્વ ધરાવતા ભય માટે ચોથા ભાગમાં તજવીજ કરવામાં આવી છે, અને પાંચમા ભાગમાં ફેટફીક પરચુરણ બાબતો વિષે લખાણુ છે.

કમિટીની લક્ષ્યમણુને જેમ અને તેમ વળગીને ચાલવું એવો હેતુ-રાખવામાં આવ્યો છે. તેથી કરીને જોવા કરવાની સમવડતાની ખાતર આ કામને લગતા ઉતારા એ અહેવાલમાંથી અહીં આપવામાં આવ્યા છે:—

જુદી જુદી જાતની સંકટસમયની સત્તાઓ.

“ ૧૮૦. વળી, અમે કહ્યું છે તે પ્રમાણે, અમે સૂચવેલી સત્તાઓ દંડને લગતી તેમ જ અટકાયતને લગતી થશે, અને સખ્તાઇના પ્રમાણમાં અટકાયતની સત્તા બે જાતની મળશે. આ ચોજના અનેક ખડોમાં અમલમાં આણી શકાય એવી છે; અને પ્રમુખીય લયનું વધારે પ્રમાણુ જાહેર કરવાને તથા અમુક સત્તાના ઉપયોગને સાચો કરાવવા માટે આવશ્યક જાહેરાતની જરૂર છે કે નહિ તે પણ વિચારવા જેવું છે. દરેક દરેક દષ્ટિ-બિન્દુએ જોતાં સરકાર નરમ જાતની પગલાં વહેલાં લઇ શકે એ ઇચ્છવા જેવું છે; અને એ જાખત ઉપર અમે જશક, લાર દેવાની હિંમત ધરીએ છીએ. નરમ જાતનાં પગલાં ભરવા માટે મહાન લયંકરતાની વસ્તુસ્થિતિ જાહેર કરવાની સરકારને ફરજ પડે તો આ ચળાઇ જાય છે. બીજી બાજુથી જોતાં, પ્રમાણુસર લયંકરતાનો અણીનો સમય જાહેર કરવાનું વચન આપ્યા સિવાય સખ્ત પગલાં ભરવાની સત્તા હાથે ધરનાનો અધિકાર તેને હોવો જ જોઇએ. અમે ક્યારનું કહી દીધું છે કે, કોઇ જાતની જાહેરાત ધડી કાઢવાનું અમને સોંપવામાં આવ્યું છે એવું અમે માનતા નથી; પણ પ્રગતિમય જાહેરાતોની અમારી સૂચનાનો દાખલો આપવા માટે અમે જો એ વાક્ય વાપરીએ તો અમારાં દંડને લગતાં પગલ અમલમાં આવી શકે તે માટે એટલું જાહેર કરવું અસ થશે કે રાજદ્રોહી ગુન્હા પ્રચારમાં છે જ, અને આ કાયદાની શરતો અનુસાર તેમની ઉતાવળે તપાસ કરવાની તજવીજ કરવાની બહુ જ જરૂર છે; વળી, અટકાયતનાં પગલાંના નરમ સ્વરૂપને અમલમાં આણવા માટે એટલું જાહેર કરવું જરૂરનું છે કે, રાજદ્રોહી હીલચાલો ધણી જ અનુમોદનને પામતી હતી; તથા વધારે સખ્ત પ્રકારનાં પગલાંની જાખતમાં એટલું કે, જાહેર સલામતી જોખમમાં આવી પડે એટલે સુધીના રાજદ્રોહી અત્યાચાર થાય છે—અથવા આવી કોઇ બ્યવસ્થા કરવી. ”

“ નાનાં ક્ષેત્રોમાંના અમુક પ્રાન્તોમાં આ જાહેરનામાં અલખત લાગુ પડી શકે એવાં હોવાં જોઇએ. ”

તપાસણી માટે સંકટસમયની શરતો.

“ ૧૮૧. ખુદ નિયમે વિષે હવે બોલીએ તો, અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે, ન્યાયના સુબોધે કે સબાસદો વિના તથા ચર્યાચાતરી કેદ કરવા વિષેની સુનાવણી કે અપીલ સિવાય બેજુ ન્યાયાધીશોની બેન્ચ તરફથી રાજદ્રોહી ગુન્હાની તપાસણી માટે તજવીજ કરવી જોઇએ. કુદમાં, અમે જે કાર્યક્રમની લક્ષ્યમણુ કરીએ છીએ તે ડીફેન્સ ઓફ

ધનિયા ઍક્ટ ઉપરાંત પાંચમીથી નવમી ક્વમોન્ટીનતવેલી ધાટીને અનુસરતો હોવો જોઈએ એટલું ચોખ્ખું કરવું જોઈએ કે, કોડ આદિ કિમિતલ પ્રોસીજરની ૫૧૨ માં કલમ (છટકી જતા આરોપીની ગેરહાજરીમાં લીધેલી સાક્ષીને અમુક પરિસ્થિતિમાં પુરાવા તરીકે રજુ કરવાને લગતી કલમ) આ તપાસણીને લાગુ પડે છે. અમે એવું સા-
ચીએ છીએ કે, ડીફેન્સ ઍક્ટ ધનિયા ઍક્ટની સાતમી કલમની આવી અસર થાય છે કે કેમ તે સલાહ પડતી વાત છે. ”

“ ન્યાયના સભ્યો અને સલાસદો ત્રાસ વર્તાવે એવી શક્યતા લાગવાથી જ તેમને ખાતલ કરવાની અમને જરૂર લાગી છે. ખેલુ ત્રાસને બાજુએ રાખીએ, તો આ વર્ગના કેસની બાબતમાં તેમની ઉપર આધાર રાખી શકાય એવું અમને લાગતું નથી. જાહેર ચર્ચાથી તેમની ઉપર એકદમ અસર થઈ જાય એમ છે. અમારી જાણમાં આવેલા અનેક દાખલા અમે આપી શકીએ તેમ છીએ. એવા દાખલામાં ઉપર જણાવેલા કારણોને લીધે ન્યાય અધુરે ગયો છે એવું અમને લાગે છે. અમે એટલું પણ ખતાડી આપીશું કે, ન્યાયના સભ્યો અને સલાસદો વિનાની આવા કેસોની તપાસણી ૧૯૦૮ ના ધનિયાન કિમિતલ હો ઍમેન્ડમેન્ટ ઍક્ટથી દાખલ થઈ છે. ”

“ કાર્યક્રમની અને અપીલના હકની ગેરહાજરીની બાબતમાં અમને એટલું જરૂરનું લાગે છે કે, કેસ કરવાને લગતા કાર્યક્રમમાં અને અપીલમાં થતી ઢીલ દૂર કરવી જોઈએ. સજાથી થતી નૈતિક અસર સાધવા માટે, તથા કાર્યસરણીથી જાગૃત થતી ઉચ્ચેશી લખાતી અટકાવના માટે સજા અથવા છૂટકારો ઉતાવળે થાય એ ક્ષણ જ જરૂરનું છે. વળી, કેદને લગતી કાર્યસરણીથી તથા સાક્ષીઓની બેવડી તપાસથી થતી ઢીલને લીધે સાક્ષીઓ ત્રાસી જાય, તેમની હાજરીને લગતી મુશ્કેલીઓ વધે, પરિણામે તેઓ આગળ આવવાને ઝોલા તૈયાર રહે, તથા ખરી વાત જૂલી જગાને તેમને વખત મળે એ બંધન જોગ છે. ”

“ અમે એવું માનીએ છીએ કે, કાર્યપદ્ધતિમાં એક ઉપયોગી સુધારો કરવાની જરૂર છે. હાલમાં જે હંજામી યોજના પ્રચારમાં છે તે અનુસાર પકડામણી માટેનો પુરોવેદ બંધ થવા પછી તદ્દામત ચલાવવામાં આવે છે. અમારા મત પ્રમાણે તો, પ્રશ્નોની બ્યાખ્યા આપવા માટે તથા આરોપીને તે પૂછાય તથા તેને તે ખોટા પાડે તે પહેલાં અમુક સમય અગાઉ તે આરોપીને તેની ખબર પહોંચાડવા માટે કંઈક લુકિત રોધી કાઢવી જોઈએ. ઉલટ તપાસમાં કે પુરાવાની તૈયારીથી અમુક આરોપી કાઢ ન ધડાયવા કેસમાં કેવી રીતે રથાને ચર્ચા કરી શકે તે અમે સમજી શકતા નથી. ”

“ આ મુશ્કેલીને પહેંચી વળવા માટે અમે નીચેના જેવી કોઈ યોજના સૂચનવા માગીએ છીએ. કોઈ ચર્યાઆતની કાર્યસરણી ન હોય અને કેદને લગતી સામાન્ય રોપૂર્ણ કાર્યપદ્ધતિ હોય તે બંને વચ્ચે સમાધાન થાય તે આનો હેતુ છે. અમને એવી ખબર મળી છે કે, કેટલીક ન્યાયમંડાલોએ આ પદ્ધતિએ અમુક પ્રમાણમાં કામ કીધું છે, અને તેના પરિણામ સતોષકારક જણાયા છે. નીચેના બાબતો આરોપી માટે ક્ષણ જ ન્યાય-શીલ લાગે છે:—

(અ) આવી બાબતોમાં કેદને લગતી કાર્યસરણી ૨૬ કરવી,

(બ) કાર્યસરણીની શરૂઆતમાં ઓસીસવાર લેખી ફરીઆદ રજુ કરવી. મવર્નમેન્ટ ઓસીસ્યુટર આ ફરીઆદ ધડી કાઢે. દરેક આરોપીની વિરૂદ્ધ શું સાબીત કરવાનો છંદો છે તેની બધી હકીકતો આ ફરીઆદમાં રજુ કરે;

(ક) સુખ્યત્વે કરીને પકડામણીના સાક્ષીઓની પ્રથમ તપાસ કરવી; પણ આ તકે આરોપીની ઉલટ તપાસ કરવી નહિ;

(ડ) આરોપીઓ પૈકી જેની વિરૂદ્ધ ખુલ્લેખુલ્લો પુરાવો હોય તેની ઉપર સુકવાનું તહોમત ધકવું;

(ઈ) કેસ મુલતવી રાખવો, અને દરેકની બાબતમાં મુલતવણીનો સમય અદાલતે નક્કી કરવો; પણ આવો સમય દશ દિવસ કરતાં ઓછો ન હોવો જોઈએ;

(ફ) 'પોલિસના તાખા'થી વિરૂદ્ધ અર્થમાં 'કોર્ટના તાખા'માં આરોપી રહે; બીજા રાખ્દોમાં કહીએ તો, આરોપીની બાબતમાં તો જેઈનનો સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ કોર્ટની દેખરેખ નીચે હોવો જોઈએ. આથી કોઈ અરેખરો ફેરફાર સૂચનાતો નથી; પણ આવી બાબતની શરત દાખલ કાવાથી ઘણી મરતીજોર ટીકા કદાચ બંધ થાય ખરી.

(ગ) પોલિસના કાગળો અલખત કોર્ટ આગળ રજુ કરવા. એ કાગળો જોઈ ગયા પછી જો કોર્ટેને યોગ્ય લાગે તો તેમાંના કેટલાક કાગળોની નકલો આરોપીને તે આપી શકે. અલખત, આ બાબતમાં કોર્ટની મરજી ઉપર બધી વાત છાડી દેવામાં આવશે. પોલિસના કાગળો પૈકી કોઈ પણ કાગળ આરોપીને આપવા આમત કોર્ટ ના પણ પાડે.

(હ) મુલતવણીનો વખત પૂરો થયા પછી સાક્ષીઓનો ઉલટ તપાસ અને બાકીની બધી તપાસ આગળ ચાલે."

કોર્ટનું બંધારણ.

" ૧૮૨. એમ છતાં, ડીફેન્સ ઑફ પ્રિન્સિપાલ એક્ટમાં રચાયેલી કાર્યસરણી માટે માર રૂપે અમે લલામણુ કરીએ છીએ; ને પણ આ કાયદાથી ન્યાયસભાનું જે બંધારણ નક્કી થયું છે તે બદલાવું જોઈએ એવું અમને લાગે છે. ન્યાયખાતાના સભ્યો ન હોય એવા માણસોની નહિ પણ અમુક કેસના કામ માટે કાર્યવાહી મંડળે ચૂટેલા માણસોની આ ન્યાયસભાઓ અમુક પ્રમાણમાં બનેલી હોવી જોઈએ એ સૂચ અમને સલાહભરેલું લાગતું નથી. અમે અત્યાર સુધીમાં જે કંઈ જોયું છે ઉપરથી એમ સચિન થતું નથી કે આજ સુધી નીમાયલી આસ ન્યાયસભાઓ આરોપી માથે અન્યાયથી વર્તી છે; પણ અમને એમ લાગે છે કે, સિદ્ધાન્તને લગતા વાંધાઓ માટે આખિ આજ કાન કરી શકાય તેમ નથી. વળી, અપીલનો અધિકાર ધીનરી લીધેલો હોવાથી ન્યાયસભાઓનું બળ અને તેમના અધિકાર ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ હોવા જોઈએ. કોર્ટના પ્રસુએ ચૂટી કાઢેલા હાઇકોર્ટ જડજનોની કે ચીફ કોર્ટ જડજનોની તે બનેલી હોવી જોઈએ. આથી આ એન્ડો વિષે ગંભીર માગણી થયેલી ગણારો એ વાત ખરી છે. પરંતુ, આખરે તો, જે ન્યાયસભાના કામની આપણે વાત કરીએ છીએ તે કામ જેટલું બીજું કોઈ કામ નથી; તેમ જ સૌથી વધારે આધારવાળી ન્યાયસભાની જેટલી અત્યંત જરૂર છે તેટલી જરૂર બીજા કોઈ ન્યાયસભાની

કામ માટે નથી. જેરહાજર રહેવા પામેલા ન્યાયાધીશો માટે કાંઈ પ્રતિનિધિ નીમી શકાય અને જો કાંઈ સત્તા ન હોય તો તે મેળવી લેવાય. તેમ છતાં, પ્રતિનિધિઓએ આ કેસોની તપાસ કરવી જોઈએ નહિ. ”

તપાસ માટેની જગ્યા.

“ ૧૮૩. કેસકત્તાની કે બીજા કાંઈ સ્થળની હાઇકોર્ટમાં કે ચીફ કોર્ટમાં પરગામના સાક્ષીઓ લાવવામાં ધણી અડચણ પડે છે, તથા તેના સાક્ષીઓને લય અને ગુનવણ્ય લાગે છે એ બાબત ઉપર અમારું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે. જે સહેર હાલ બંધાર-ણમાં નહીં કરવામાં આવેલ છે ત્યાં ખાસ ન્યાયસભામાં હાજરી આપવા માટે સાક્ષીઓને લાવવામાં આવે તોપણ એટલી જ અડચણો તે ગુનવણી ઉભી થવા પામે જ. પણ આવી ન્યાયસભાવાળા ત્રણે મુદ્દાઓ આવા સહેરમાં મેળસાને બદલે બીજો કાંઈ સ્થળે એમે તો અમને લાગે છે કે તેમ બની શકે ખર. ”

આરોપીની સાક્ષી.

“ ૧૮૪. ઈંગ્લાંડના કાયદામાં જણાવેલાં પરિણામોને ન્યાય આપીને, કાંઈ આરો-પીને આ બાબતમાં પોતાની તરફથી પુરાવો આપવાનો હક હોયો જોઈએ કે કેમ, એ સવાલ ઉપર અમે બહુ વિચાર ચલાવ્યો છે. આથી બનાવટી બગાવ અને બિનપાયાદાર સુચ-નાઓ ખુદશાં પડે છે એટલું તો નહિ, પણ કોઈ નિર્દોષ કેદીને કિંમતી રક્ષણ મળે છે એમ જણાયું છે. ”

“ અમુક આરોપીને અમુક બાબતમાં સ્વાર્થ છે એ સિદ્ધાન્ત ઉપર એવો આરોપી એવી બાબતોમાં પોતાનો પુરાવો આપી શકતો નથી; અને દીવાની તેમજ ફોજદારી કેસોમાં સાક્ષી તરીકે કાંઈ સ્વાર્થગ્રામી માણસો અસમર્થ ગણાય એવું કોમન લૉ જણાવે છે એ પણ ખરું. ઈંગ્લાંડમાં આ અસમર્થતા ધીમે ધીમે દૂર કરવામાં આવી હતી; આખરે જેની ફોજદારી તપાસ ચાલવાની હોય એવા માણસનો કેસ જ મૂળ નિયમમાં માત્ર બાકી રહ્યો એ બાબતની અસમર્થતા પણ ધીમે ધીમે એક પગી એક ગુંદાની બાબતમાં દૂર થઈ. આખરે ૧૮૬૮ માં સામાન્ય રીતે સૌને લાગુ પડે એવા કાયદાથી ખબી બાબતોમાં આ અસમર્થતા દૂર કરી નાખવામાં આવી. આ ફેરફારથી કેદીઓને નવી સમગ્ર આપવાની તજવીજ થઈ; તથા જો બેશક ખરેખરા ગુંદેગાર લોકોને એથી અડ-ચણો પણ લાગી. કેદીના દરિયા-ખુલે ઉપયોગી ગણાતાં રક્ષકનરોથી આ ફેરફારને ઘેરી લેવામાં આવ્યો હતો, એ પૈકી નીચેનાં તરવો ખાસ જણાવવા જોગ છે:—

(અ) તેની પોતાની અનુમતિ સિવાય તેને બોલાવી મંગાવી શકાય નહિ;

(બ) જો તેને બોલાવી મંગાવવામાં આવે, તો તેની ચાલચલગત તથા અગાઉ ગુંદે-ગાર હોયો, વિષેના પ્રશ્નો તેને પૂછી શકાય નહિ; સિવાય કે, કોતિ

(૧) રજુ થયેલી બીનાઓ કાયદાથી સ્વતંત્ર રીતે અને ઇરાદો કે એવું કાંઈ બનાવ આપનાર તરીકે તેની વિરૂદ્ધ મનુષ્યે પુરાવામાં સ્થાપ્ય; અથવા તો.

(૨) તેણે પોતાની સારી ચાલનો પુરાવો આપ્યો હોય, અથવા પકડામણીને લગતા સાક્ષીઓની ચાલ હેપર તેની વતી શક લાવવામાં આપ્યો હોય.

ખીજા શબ્દોમાં બોલીએ તો, તેની તપાસની હદ બાધે એવો એક ખાસ ખરડો છે; ને જો એ સિદ્ધાન્ત હિન્દુસ્તાનમાં દાખલ કરવામાં આવે, તો ઇન્ડિયન એવિડન્સ એક્ટની ૧૬૫ મી કલમ જેવી સંસ્થાને નીચડતી કલમો લાગુ પાડવાનું ખાતલ કરવું પડે."

"આ નવા સિદ્ધાન્તમાં શરૂઆતમાં તો ઈંગ્લાંડમાં બહુ જ અણવિશ્વાસ હતો, પણ હવે ત્યાં એ સિદ્ધાન્ત સારી રીતે અમલમાં આવી 'શકે છે. અમુક કણુલન અયોગ્ય રીતે જોરજુલમથી ઠરાવવામાં આવી છે કે કેમ એ ગંભીર સવાલ હિન્દુસ્તાનમાં ઘણું ખર્ચ ઉભો થાય છે. આથી ઉલટ તપાસને તાબે થઇને કોઇ આરોપીને જે કોઇ બન્યું હોય તે માટે સોગત ખાઇને કહેવાનો હક આપ્યાથી—સૂચના હેપર છોડી દીધાથી નહિ—ખરેખરી તાન બદલ આવે એવું લાગે છે. ખીજા પ્રશ્નોની બાબતમાં પણ એવું જ."

"કોઇ અસાન કદી પોતાની સ્થિતિનો અનર્થ કરે નહિ તથા તેને અન્યાય થાય નહિ તેની ખાત્રી માટે ખેશક કોઇ અનુલત્રી અદાલતે જ આવી સ્થિતિમાં કેસોની તપાસ સલાવવી જાઇએ. ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પદની ધરાવનારા ત્રણ ન્યાયાધીશો આગળ બધારે આ કેસો ચાલે ત્યારે આ રક્ષક તત્ત્વ ખાત્રીથી રચાય છે. આથી એકંદરે જોનાં આ શરત દાખલ થવી જોઇએ એમ અમને લાગે છે. જો સામાન્ય રીતે બધે લાગુ પાડવા વિશેનો સવાલ હોત તો હેપર જણાવેલા વિચારોને માન આપીને અમે વિરૂદ્ધ પડત."

"કોઇ આરોપી સાક્ષી તરીકે રજુ થતો ન હોય છતાં ફાવે તે પ્રશ્ન પૂછાતો અધિશર અદાલતને હોવો જોઇએ એવી સૂચના અમને એક ઠેકાણેથી કરવામાં આવી હતી; પણ અમે તે સ્વીકારી શકતા નથી."

ખાસ સંજોગોમાં સાક્ષીની લ'ખામણી.

"૧૮૫૫. કેદને લગતી તપાસણી હોવી ન જોઇએ એવી અમારી ભલામણ સ્વીકારવામાં આવે તો ક્રિમિનલ લૉ એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ (૧૯૦૮ ના ચૌદમા કાપદા) ની ૧૭ મી કલમ ફરીથી ધડવાનું કે સાખીત રાખવાનું યોગ્ય લેખાશે નહિ. જરૂરના સાક્ષીઓનું રક્ષણ કરવું, અને તેમની સાક્ષી લ'ખાવવી એવો આ કલમનો હેતુ હતો. તે હેતુ ખર પાડવા માટે કોઇ તજવીજ કરવી એ તો જરૂરનું છે જ. તપાસણીની બે અવસ્થાઓ પૈકી કોઇ પણ અવસ્થા દરમ્યાન મરી ગયલા કે ગેરહાજર રહેલા સાક્ષીઓએ કરેલાં નિવેદનો કોર્ટના ઉપયોગ માટે તેની આગળ રજુ થતાં જોઇએ એવું અમારું માનવું છે. તે નિવેદનો આ: (૧) સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ નીચેની પદવીના નહિ એવા કોઇ પોલિસ અમલદાર આગળ રજુ થયેલાં સાખીત થયાં હોય એવાં નિવેદનો; આવાં નિવેદનો આવા અમલદારે મોખ્યાં હોય, તે રજુ કરનાર માણુમને વાંચી જતાવી સુમજતી આપ્યાં હોય અને તેની હેપર એની સહી હોય; (૨) સાક્ષીઓએ જે નિવેદનો તપાસ વખતે રજુ કર્યાં હોય અને જેની બાબતમાં હજી સુધી ઉનટ તપાસ ન ચાલી હોય તેવાં નિવેદનો; અને પ્રકારનાં આ નિવેદનો એક સરખી જ શરતે સ્વીકારી શકાય, ને તે એ કે સાક્ષીની ગેરહાજરી આરોપીના હિતની ખાતર આજુબામાં આવેલ છે એવી ખાત્રી કોર્ટમાં થાય."

ખીજી મુચનાઓ.

“ ૧૮૬. જાહેર દિલ્લીની ખાતર અથવા સાક્ષીની સલામતી ખાતર જ્યારે જ્યારે અને જોટલા પ્રમાણમાં કોર્ટને ચોખ્ખા લાગે ત્યારે ત્યારે અને તેટલા પ્રમાણમાં આખી સુનાવણીમાંથી અથવા તેના કોષ ભાગમાંથી કોષ પછી માણસને ખાતલ રાખવાની સત્તા તથા આખી તપાસણી કે તેનો કોષ ભાગ સંપૂર્ણ રીતે અથવા ન્યાયમંજા અધિકાર આપે તેટલા ભાગમાં ઉધારી કે ઉધારો પાડવાની મનાઈ કરવાની સત્તા કોર્ટને હોવી જોઈએ. આવી રીતે ઉધારી પાડેથી કોષ વાત કે સાર રૂપ ઉધારી કીધેલી વાત કોર્ટના તિરસ્કાર તરીકે લેખાશે આવી જાતનો નિયમ પાડી દેવો જોઈએ નહિ, પણ ન્યાયમંજાને તેની જરૂર લાગે જ ત્યારે માત્ર તેમ કરવું જોઈએ. ”

x

x

x

x

“ ઉપર જણાવેલી શરતોને આધારે તપાસવાના કેસો ઝોવી જાતના હશે કે તેને તેવી રીતે તપાસવાનો હુકમ મરદારે કીધો હશે. અમુક હદમાં જ અમુક મરદારના ગુન્હાની ખાતલમાં આવા હુકમ દાખવાની સત્તા રહેશે. એવી જાતના ગુન્હાઓ લુદા સચિપત્રમાં સામેલ રાખવામાં આવશે. ૧૯૦૮ ના ક્રિમિનલ લો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટની ચોજના આવી જાતની હતી. એનો પુરવણી તરીકેનું સચિપત્ર સ્વીકારી શકાય. ”

x

x

x

હાલની હંગામી સત્તાઓ.

“ ૧૮૮. હાલના ઉપયોગને માટે જોટલી સત્તા જરૂરની છે તેટલી જે હંગામી સત્તા હાલમાં સરકાર ધરાવે છે તે કે ચી ૭ સુધીના નિયમોમાં તથા ૧૯૧૫ ના ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટની ૧૨ કલમમાં આવી જાય છે. હાલમાં ૧૯૧૪ ના ફોરેનર્સ ઓર્ડિનન્સ અથવા તે ૧૯૧૪ ના ઇન્ડિયન ઇન ટુ ઇન્ડિયા ઓર્ડિનન્સ વિષે અમે ઉલ્લેખ કરતા નથી...હુંકામાં કહીએ તો, કાર્યવાહક મંડળના હુકમ અનુસાર લોકોને મુક્તિ દેવામાં રહેવાની ફરજ પાડવાની સત્તા આપતી, અથવા આવી કોષ હદમાં દાખલ ન થવાની કે ન રહેવાની ફરજ પાડવાની સત્તા આપતી એ આ નિયમોની અસર છે. આવા હુકમોના કાંગ કરવા માટે મળ કરવાની પણ સત્તા મળે. પ્રસ્તુત માણસ ઉપર આ હુકમો છોડી શકાય ને લાગુ પાડી શકાય, એમ થવાથી એ હુકમોને પાળવાને તેવા માણસ બંધાવ નહિ તો વોરંટ વગર તેવા માણસને પકડી શકાય અને જાપતાનો હુકમ થાય ત્યાં સુધી એક મદિના કરતાં વધારે નહિ એટલી મુદત માટે તેને અટકાયત કરી શકાય. તપાસના વોરંટ અનુસાર તપાસ કરેલા વિષેની પણ અમુક સત્તા છે. એટલું જણાશે કે, આવા ઓકોના કેસોની તપાસ માટે કંઈ તજવાજા કરવામાં આવી નથી. એનો નિર્ણય કરનાર કામ સ્થાનિક સરકાર ઉપર સંપૂર્ણ અંશે છોડી દેવામાં આવ્યું છે. ૧૮૧૮ ના ત્રીજા નિયમ અનુસાર કેદ કરવાને લગતી પણ સત્તા છે. ”

અમારી બહામણનો વિસ્તાર.

“ ૧૮૯. અમે એવું માનીએ છીએ કે, ઉપર જણાવેલી સત્તાના સંપૂર્ણ અંશ જેટલી સત્તાનો અમલ (ઉપટની ધરીએ અને રક્ષક તરવોને આધારે) કરવાને માટે કષ્ટક તબવીજ કરવી જોઈએ. ”

“ આવી યોજના ધડવાની અમારી ફરજ છે એવું અમને લાગે છે છતાં અમે ધારીએ કે, એ આખેઆખી યોજના ચાર મુખ્ય સિદ્ધાન્તો પાળવાને આધારે ધડાવી જોઈએ:—

(૧) છૂટકારામાં માથું મારવામાં આવે તો તે દંડને પાત્ર ગણાવું ન જોઈએ. ચોક્કસ કાયદેસર સ્વરૂપમાં તપાસ થયા વિના સાબીતી જેવું કંઈ પણ સ્વીકારી શકાય નહિ. પ્રજાના ઉત્તમોત્તમ હિતની આતર વ્યક્તિઓની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવામાં આવે, તો જેલ કરતા જુદી પકતી ગાંડાની ધરપીતાલની ગોઠવણુ થવી જોઈએ.

(૨) ‘ છૂટકારામાં માથું મરાયું હોય તો તપાસણીથી તેવું રક્ષણ થવું જોઈએ; અમુક સંજોગોમાં છેક વ્યાવહારિક સ્વરૂપમાં આવી તપાસ ન થઈ શકે એમ હોય તોપણ તે તપાસ ન્યાયપુરસ્કર તો હોવી જ જોઈએ; એટલે કે, તે તપાસ ન્યાયી અને નિષ્પક્ષપાતી તથા અને તેટલી યોગ્ય હોવી જોઈએ.

(૩) આવી રીતે માથું મારવાની બાબતમાં અધિકાર આપનારા (સ્થાનિક સરકારે કાઢેલા) દરેક કુકમમાં આવી તપાસ કરવાતું જણાવેલું હોવું જોઈએ; તથા તેમાં એમ પણ લખેલું હોવું જોઈએ કે, સ્થાનિક સરકારના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો ફરમાવેલાં પગલાં જાહેર સલામતીની આતર જરૂરનાં છે.

(૪) આવો કુકમ અમુક બાધી મુદતનો (કહો કે, એક વર્ષ) કરતાં વધારે વખતનો નહિ એવો) હોવો જોઈએ; અને માત્ર નવા કુકમથી જ (ખાસ કરીને નવી તપાસથી નહિ) તાજેતર થઈ શકે એમ હોવું જોઈએ. એમાં એવું જણાવેલું હોવું જોઈએ કે, જાહેર સલામતીની આતર આ નવેસરનો કુકમ જરૂરનો છે. ”

સત્તાના ઇન્છપાલેગ બે ક્રમો.

“ ૧૯૦. ખરડાની ધડામણીની બાબા વાપર્યા વિના અને દરેક દરેક તપસીલમાં ઉતર્યા વિના અમે હવે અમારી સચવેલી યોજનાને વિસ્તારથી સમજાવવાને આગળ વધીશું. ”

“ અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે અમે એવું ધારીએ છીએ કે, હવે જે સત્તાઓ મેળવવાની છે તેના બે ક્રમો હોવા જોઈએ. કદાચ જુદી જુદી ભતના જાહેરનામા તથા આ ક્રમો છટા છટા અમલમાં આણી શકાય એવા હોવા જોઈએ. ”

“ સત્તાઓનો પહેલો જૂથ નીચેના પ્રકારનો હોવો જોઈએ:—

(૧) પ્રતિબૂ સાથેના કે વિનાના જમીન માગવા;

(૨) રહેઠાણ ઉપર અંકુશ મુકવો, અથવા રહેઠાણની ફેરવદલી વિષે ખચર કરવાની ફરજ પાડવી;

- (૩) વર્તમાનપત્રોમાં કામ કરવું, ચોપાનીઓ વહેંચવા અથવા સભાઓમાં હાજરી આપવી તથા એવા બીજા કામ કરવા: એ સૌથી દૂર રહેવાની ફરજ પાડવી;
- (૪) વખતોવખત પોલિસને ખબર આપતા રહેવાની તે માણસને ફરજ પાડવી. સત્તાઓનો બીજો જૂથ નીચે મુજબનો હોવો જોઈએ:-

- (૧) પકડવાની મત્તા;
- (૨) વોરંટ અનુસાર તપાસ કરવાની સત્તા;
- (૩) દંડ ન થવાનો હોય એવી કેદમાં પૂરવાની સત્તા."

"મત્તાઓના પહેલા જૂથ સિવાય બીજો જૂથ અમલમાં આવે એ માની શકાય એમ નથી. એટલા માટે પકડામણી અને તપાસણી પછી સત્તાઓના પહેલા જૂથ અનુસાર કુદમ કાદવામાં (પૂરનો લાગે તો) કાંઈ વાંધો નહિ આવે."

તપાસણી-અમલદારની સ્થાપના.

"૧૯૧. 'તપાસણી-અમલદાર' અથવા તપાસણી અમલદારોની યોજના કરવી જોઈએ. એ બાબત અમે આગળ ઉપર વધારે વાત જણાવીશું."

"જો સત્તાઓનો માત્ર પહેલો જૂથ અમલમાં હોય, તો છેવટનો કુદમ ઊડ્યા પછી મરકારે આવા કેમની બાબતમાં તપાસણી-અમલદારને મોંપણી કરવી જોઈએ. અમુક બાંધી મુદત માટે વચગાળાનો કુદમ કરવાનો અધિકાર તેમને હોવો જોઈએ. જો બીજો મત્તા-જૂથ અમલમાં હોય, તો મોંપણી પહેલાંની અથવા પછીથી મોંપણી થાય ત્યાં મુદ્દીની બાંધી આપેલી મુદત મુદ્દી આવા માણસને પકડી કેદમાં ગંખી શકાય."

"પોતાને યોગ્ય લાગે તે સાધનસામગ્રીને આધારે નથા પુરાવાના નિયમોથી પોતાની જાતને પ્રધાપથી ગણ્યા વિના એકાંત સ્થળે તપાસ ચલાવવી, એ આ તપાસણી-અમલદારની ફરજ ગણાશે. તેઓ આરોપીને બોલાવી મંગાવશે, તેની ઉપર મુકામાં આવેલું તહેમત તેને કહી બતાવશે, અને ધરખટલાને લગતી ન્યાયસભાની પદ્ધતિ પ્રમાણે અને તેટલી ન્યાયદીક્ષ અને યોગ્ય રીતે તપાસણી કરશે. બીજા માણસોના દરિયેન્દુએ જો વાંધાભરેલ લાગશે તો ખબર ક્યાંથી પડી તે જાહેર કરવાની જરૂર ગણાશે નહિ. બન્ને પક્ષોને કાંઈપણ એકવેકેકેટ રાખવાની રજા આપવામાં આવશે નહિ કે નિયમ પ્રમાણે તપાસેલા સાક્ષીઓ રાખવા દેવામાં આવશે નહિ; તેમ જ જે માણસના કેસની તપાસ ચાલતી હશે તેને આખી તપાસણી દરમ્યાન હાજર રહેવાની જરૂર રહેશે નહિ. બીજા માણસોથી કે બીજા કોઈ તપાસણીથી પ્રસ્તુત બાબતમાં પોતાના દરિયેન્દુએ વધારે અજવાળું પડે એમ છે એમ જો આવે કોઈ માણસ જણાવે, તો તપાસણી-અમલદારને આ મુશ્કેલી સ્થાને નથા વિચારશીલ જણાતાં તે આવી મુશ્કેલીની કસોટી કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. તપાસણીને અંતે તપાસણી-અમલદાર પોતાના નિર્ણયોનો અહેવાલ ધ્યાનિક સરકારને રજૂ કરશે."

"એટલું જણાવ્યું આવશે કે, તપાસણી-અમલદારે કંઈ કાર્યપદ્ધતિ અનુસાર કામ કરવું એ અમે મુશ્કેલી છે, તો પણ તેણે શી બાબતમાં તપાસ કરવી અથવા નેના

નિર્ણયો કંઈ જાતના હોવા જોઈએ તે જાણતો અમારો અભિપ્રાય અમે હજી સુધી જણાવ્યો નથી.

તપાસણીનો વિસ્તાર.

“૧૯૦. અત્યાર સુધી અમે જે જાણતો સાચે કામ લીધું છે તેમાં આ જામત સૌથી વધારે અધરી છે એવું અમને લાગે છે, છતાં આ જામતમાં ચોક્કસપણું કંઈ જ આવશ્યક છે. જાણતાં અથવા એવો હુકમ અમલ થોડો જોઈએ, પણ તપાસણી-અમલદારે (સમજાવેલા અર્થમાં) ન્યાયપુરસ્કર નહીં કરેલી ખીનાના પાયા ઉપર રચાયેલો હોવો જોઈએ એ હેતુ છે એમ અમારું માનવું છે. કરવાના હુકમનો પ્રશ્ન જો તપાસણી-અમલદારે સાચે કરવાનો છે, તો પછી પરિણામને લગતી જવાબદારી વિના તે અમલદાર અસુક સજ્જાને પામે છે. ન્યાય અને શાંતિ જળવવા માટે કાર્યવાહક મંડળ જવાબદાર છે, આ બધાનો હલકામાં હલકો નિર્ણય એ છે કે, તપાસણી-અમલદારે લક્ષમણ કરવી જોઈએ, અને કાર્યવાહક મંડળ એ લક્ષમણનો અનાદર કરવાને શક્તિમાન હોવું જોઈએ, પરંતુ તપાસણી-અમલદાર માત્ર ખીનાઓ જ બ્યાનમાં લે, તો ખીજનો પ્રશ્ન શું બની રહે? ખુન વિગેરે જેવા ચુંદાની માફક આ નિયારેલી ખીનાની સ્થિતિની વ્યાખ્યા આપી શકાય એમ નથી. જો એ પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપી શકાય જ, તો પૂરી કૃતેદમંદ નીવડે એવી કાંઈ યાદી આપણા મગજમાં ઉતરી શકતી નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી અમે નીચેની સૂચના કરીએ છીએ. એવા માણસે કાંઈ કંઈ હોય, અથવા એવો માણસ કંઈ કરતો હોય, કિંવા કરે તેવી વાત હોય તે વિષે મરકારને જે કાંઈ સૂચવવાનું હોય તે બધું સરકાર આ કમિટી આગળ સાદી બાધામાં રજુ કરે, અને તેના બદલામાં અમલદાર પોતે એ વિષયમાં શું જાણી લે છે તે બધું સાદી બાધામાં કહી બતાવે, પછી સરકાર એ જાણી લીધેલી ખીના કમવાર ફરી જોઈ જાય, અને પછી પોતાને જરૂર લાગે તે પ્રમાણે એવા માણસની નાચે વર્તવા માંડે. કાર્યવાહક અધિકારીના નિર્ણયને બાજુએ રાખીને પણ એવા માણસ વિરુદ્ધ ખરેખરું શું જાણી લેવામાં આવ્યું છે તે ચોક્કસ રીતે જાહેર કરવાનો સુખ્ય હેતુ આથી મધારો; પણ પગલાં ભરવાની જવાબદારી તો હજી પણ માત્ર સરકારની મુન-મરી ઉપર જ રહેશે. આવો હુકમ પ્રસિદ્ધ કરવો કે કેમ તે વિચારવાની વાત છે.”

“અમે ‘સલાહકારક સમિતિ’ એવા શબ્દો વાપરવાને બદલે ‘તપાસણી-કામદાર’ શબ્દ કેમ વાપર્યો તેની સમજૂતી ઉપર જણાવેલી સૂચનાઓથી મળી જાય છે. ‘સલાહકારક સમિતિ’ શબ્દો વાપર્યાથી ગુચવણીમાંથી છટકાવો સુખ્ય હેતુ છે તે ગુચવણી તરફ વળતા માણસને નિરસ્કાર થતો હોય એમ લાગે છે.”

અમલદારોનું બંધારણ.

“૧૯૩. તપાસણી-અમલદારના ધર્મો અમે વર્ણવ્યા છે તેવા જ હોય, તો તેના બંધારણને લગતી સુરક્ષી જોઈ તથા યદ જાય છે. ખરી ખીનાઓ વિષે ન્યાયપુરસ્કર લાગ-ણીથી તપાસ કરવા માટે જાન અને અતુલ્ય જરૂરના છે. અમને એવી સૂચના કરવામાં આવી છે કે, પ્રસ્તુત મંડળમાં કે મંડળમાં ન્યાયસલાહના, કાર્યવાહક મંડળના અને ખિન-અધિકારી કામદારોને પ્રતિનિધિત્વ આપવું જોઈએ. તપાસણી-અમલદારના જે ધર્મો માટે અમે લક્ષમણ કરીએ છીએ તે ધર્મો બતાવી આપ્યા પછી, તે અમલદારોના બંધારણ

વિષેના અમારા વિચારો જાણાવવાની અમારી ફરજ હોય એમ અમને લાગતું નથી. પણ અમે લીધેલી મહેનત દરમ્યાન અમને મળેલા અનુભવ ઉપરથી એટલું કહેવું અમને યોગ્ય લાગે છે કે, એ તપાસણી-મંડળનો એક સભાસદ તો લોકો વિષેના પોતાના જ્ઞાનને લીધે ચૂંટાયેલો બિનઅધિકારી હિન્દવાસી હોવો જોઈએ.”

મુલાકાત લેનારી સમિતિઓ.

“ ૧૯૪. અટકાયત કરવા માટેનાં આ પગલાં ભરવાની બાબતમાં દાખલ કરવાની એક શરત વિષે અમે ગાંધી સચના કરીશું. રહેઠાણમાં કે કેદમાં જેમની અટકાયત કરવામાં આવી હોય એવા લોકોની સ્થિતિ વિષે નિવેદન કરવા માટે મુલાકાત લેનારી સમિતિઓ નીમાવી જોઈએ, એવું અમને લાગે છે. આ સમિતિઓના બંધારણનો સવાલ અમે હાથે ધરતા નથી. હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં અને કદાચ એને એ પ્રાંતના જુદા જુદા ભાગમાં, અથવા જુદી જુદી જાતિઓની બાબતમાં આ બંધારણ જુદું જુદું હોય એમાં કાંઈ ખોટું નથી. પંજાબમાં ઘણા નાના ક્ષેત્રમાં કામ કરતી સમિતિઓ આવી જાતનું જે ધણું ઉપયોગી કામ કરી શકે એમ છે તે કામથી અમને અચ્છે લાગ્યો હતો. આટલી સંતોષકારક કાર્યસરણી બીજે ઠેકાણે બનવા જોગ ન પણ લાગે. અલગત, જે લોકો આ યોજના સ્વીકારવાને તૈયાર હોય, અને સહાનુભૂતિથી પણ અમરકારક રીતે પાર પાડવાને તૈયાર હોય એવા લોકોની જ અનેલી આ સમિતિઓ નીમાવી જોઈએ.”

x

x

x

અસ્થિતત્વ ધરાવતા ગુન્હેગારો માટે ઉપચાર.

“ ૧૯૬. ઉપર ખતાવી આપવામાં આવ્યું જ છે તે પ્રમાણે, ઉપર ધરી આપેલી યોજના આગતુક ગણાતા સંકટના સમયને માટે છે. આથી એમાં ખતાવી આપેલી સત્તા જ્યાં સુધી બનાવ અને નહિ ત્યાં સુધી સિયિલ રહેવાની છે. ”

“ ઉપર વર્ણવેલી મુશ્કેલીઓમાં આવી પડેલા લોકો જેવા કેટલાક સુદીઘર લોકો આગતુક તો શું પણ ખરેખરા લખતું કારણ થઈ પડે તેવા છે ખગ. તેથી એમની બાબતમાં તો ખાસ અને ટુરતની તજવીજ જરૂરી છે. ”

x

x

x

“ અમને લાગે છે કે સાદામાં સાદી યુક્તિ તો એ છે કે, એવી જાતની કલમ દાખલ કરવી કે, હીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ ૨૬ થાય તે પહેલાં (અથવા જોઈએ તો એથી અગાઉના કોઈ દિવસ પહેલાં) કોઈ ગુન્હા દોષા હોય, અને આવા ગુન્હાથી બચીને માટે ભય ઉત્પન્ન થતો લાગતો હોય તેવે વખતે અમે ઉપર જેમની રેખા દોરી આપી છે, તેમાંની કોઈ પણ કલમ અનુસાર, તે કોઈ જાતનું જાહેરાતનું કાઢ્યા સિવાય આવા માણસની સામે પગલાં ભરવાં એ કાયદેસર લેખાવું જોઈએ, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, એવા કામ માટે આ નવા કાયદો ટુરત લાગુ પાડવાનો છે, એમ ગણવાનું છે. ”

દીલ્હી; ૧૧ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૯

ડબ્લ્યુ. એચ. વાન્ડેન્ટ.

કાળા કાયદાઓ વિષે

નામદાર એમ. એ. જીન્હાનું ભાષણ.*

“ નામદાર, સરકારમાં હું એટલું કહીશ કે, ઓન. હોમ મેમ્બરના શબ્દશબ્દ મને યાદ નથી, પણ સરકાર સહેજ આંચકો ખાંધને આ ખરડા દાખલ કરે છે એવી લાગણી એમણે બતાવી છે એ સાબળીને મને ધણો આનંદ થાય છે. એ ઓન. હોમ મેમ્બર ધણી વર્ષ સુધી કાયદાના ધંધામાં કામ કરી રહ્યા છે અને એક વખતે કલકત્તાની હાઇ-કોર્ટના બેન્ચ ઉપર બેસા પશુ હતો. તેમની પાસેથી આટલી જ નહિ પણ આથી વધારે આશા રહેતી હતી. નામદાર, જે માણસ કાયદામાં અને ન્યાયમાં માનવો હશે તેને આ ખરડાઓ તિરસ્કાર ભર્યા અને ચમકાવે એવા લાગ્યા વિના નહિ જ રહે. ઓન. હોમ મેમ્બરે કહ્યું હતું કે, ‘ આપણે આ કરવું પડે છે; અમને કોઈ બીજો રસ્તો બતાવો તો અમે તેની ઉપર વિચાર કરવાને તૈયાર છીએ. ’ હવે, હું આ ખરડાઓ વિષે તથા ઓન. હોમ મેમ્બરના ભાષણ વિષે કાંઈ પણ બોલું ને પહેલાં જે કારણોથી હું આ ખરડાઓની વિરૂદ્ધ પડું છું તે કારણો આ મંડળ આગળ હું રજુ કરવા માગું છું. માઈ પહેલું કારણ એ છે કે, કાયદાના અને ન્યાયના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોની વિરૂદ્ધ આ થાય છે. પુરાવાના અને વ્યવહારના સ્વીકારાયલા નિયમો પ્રમાણે કાયદેસર તપાસ થયા વિના કોઈ પણ માણસની સ્વતંત્રતા છીનવાવી ન જોઈએ, કોઈ પણ માણસે પોતાની સ્વતંત્રતા ખોવી ન જોઈએ. માઈ બીજું કારણ એ છે કે, આ હુકમીયા ગુન્હાઓ રૂપી દરદ માટે આ બોલું જોમડ છે. તથાપિ જે પ્રકારના ગુન્હા બતાવેલા છે તે પ્રકારના ગુન્હા થાય છે એવું રૉસેટ કમિટીએ જે શોધી કાઢ્યું છે તે ખરૂં છે એમ હું પોતે તો કમલ કરવાને તૈયાર છું. માઈ ત્રીજું કારણ એ છે કે, જે સત્તાઓ કાર્યવાહક મંડળને મળવાની છે-જેથી કાયદા મંડળને ઠેકાણે કાર્યવાહક મંડળ કામ કરશે-તે સત્તાઓને દુરુપયોગ થાય એવી વધી છે; અને ભૂતકાળમાં આવી સત્તાઓને દુરુપયોગ થયાના દાખલા મોજુદ પણ છે, માઈ ચોથું કારણ એ છે કે, બીજા કોઈ પણ સુધરેલા દેશમાં આવી જાતના કાયદા પસાર કરવામાં આવ્યા હોય એવા અગાઉ બનેલા કે તેના જેવા દાખલા મારા જાણવામાં નથી. માઈ પાંચમું કારણ એ છે કે, આ ધણો જ અયોગ્ય અવસર છે. હું આપને કહી શકું કે આ ક્ષણે આ દેશના લોકોમાં ધણી ઉચ્ચી આશાઓ જંધાયેલી છે, કારણકે મહાન અને ઉપ-યોગી સુધારા દાખલ થવાની તૈયારીમાં છે. માઈ છઠું કારણ એ છે કે, આ સચવેલા ખરડા હમેશને માટે છે; થોડા વખત માટેના સંકટના સમયને લાગુ પાડવાના ઇરાદાથી થોડા વખતને માટે યોજાયલા નથી. હું આ ખરડાઓની વિરૂદ્ધ છું તેવું છેલ્લું કારણ એ છે કે, નામદાર સરકારને ધમકી કે બ્લીકબ્લીવડમણી તરીકે નહિ પણ કહી દેવાની મારી ફરજ છે એમ ગણીને હું કહું છું કે, જો આ ખરડાઓ પસાર કરવામાં આવશે, તો આ દેશને એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી અસતોષ અને ઉશ્કેરણી જન્યુત થશે. આવાં

અસંતોષ અને ઉચ્છેદણી આપે કદિ જોયાં પણ નહિ હોય. મારું એવું માનવું છે કે, સર-
કાર અને પ્રજા વચ્ચે જે સારી જાતનો સંબંધ જળવાઈ રહ્યો છે તેની ઉપર પણ આથી
ધણી તુલસાનકારક અસર થશે.

હવે, નામદાર આ એવી જાતની જાળત નથી કે, તેમાં એક બાજુએ એક જો કે
ત્રણ ધારાશાસ્ત્રીઓને રાખીને, અને બીજી બાજુએ ત્રણ કે ચાર ધારાશાસ્ત્રીઓ ગોઠવીને
આ વાતની ચર્ચા થઈ શકે. નામદાર, મારે મને સવાલ આ છે પહેલું તો એ કે, આ
ખરડાઓ અગાઉ કદિ નહિ સાંભળેલા એવા અને તદ્દન નવી જાતના છે એ વાત તો ખરી
કે નહિ ? એ વાત ખરી છે એની તો કોઈથી ના કહેવાય એમ નથી. અહીં આવવામાં,
અને આ ખરડાઓને કાપદાતું સ્વરૂપ આપવા માટે રમ્મ આપવાતું આ મંડળને કહેવામાં
આપનો વિમોચન હેતુ આ છે. હું ભૂલતો હોઈ તો ઝોન. હોમ મેમ્બર મને સુધારશે
એવી મને આશા છે. આ હુલ્લડીઆ હોલઆલ આપણે ત્યાં થઈ હતી અને શરૂઆતમાં
તેની સામે ટક્કર ઝીલવાતું આપણને અર્ધજૂં લાગતું હતું. પણ ૧૯૧૫ માં ડીફેન્સ ઓફ
ઇન્ડિયા એક્ટ પસાર થયો (જે કે સરકારે તેટલા વખત માટે આ સત્તાઓ લગાડના
સમય સુધી વાપરવાને મેળવી હતી) એટલે તુરત જ હુલ્લડીઆ કાવતરાંને સર્જા પહોં-
ચાડવાના હેતુથી આપ આ સત્તાઓનો ઉપયોગ કરી શક્યા હતા, અને તે પણ ધણી જ
વધારે ફતેહમંદીથી. આમ હોવાથી, સરકાર અત્યારે આ સત્તાથી એટલી બધી મોહી પડી
છે કે, આવી જાતના ખરડાને હમેશાને માટે કાપદાતુ રૂપ આપવાને તે કાપદા મંડળને
જાતી ઠાકીને કહે છે. મારે મને તો આથી ધર્મશાસ્ત્રના બધા સિદ્ધાન્તો રચાઈ ગય છે.
હવે, નામદાર, એટલી વાત માટે તો કાંઈને શક નથી-અને મને લાગે છે કે એ તો બધા
જાણે છે-કે આ સત્તાઓથી આપ નામદાર કાવતરાંને વધારે અસરકારક રીતે સર્જાએ
પહોંચાડી શકો. એ જાળતમાં કાંઈને મતભેદ છે જ નહિ. પણ તો પછી આપ મને એમ
પૂછશે કે, ' તમે વિરૂદ્ધ કેમ પડો છો ? તમે અમને આ સત્તાઓ કેમ નથી આપતા ? '
તો તેનો મારો જવાબ એ છે કે, અમલગમવણીની આ જાતની સત્તાઓથી આપ વધારે
ખરેખરા ગુન્હેગારોને પકડી શકો ખરા, પણ તે બીજા અનેક નિર્દોષ માણસોના જોખમે
અને ભોગે જ. આવા નિર્દોષ માણસોને ત્રાસ આપવામાં આવશે, અને ખરેખરી તપાસ
માટે તેમને કોઈ તક કે કોઈ પ્રસંગ મલકશે નહિ. હવે મારી અને આપની વચ્ચે મુખ્ય
તફાવત અહીં છે. આપ કહો છો કે આ સત્તાઓનો અમલ થઈ શકશે; અને થઈ શકે
પણ એમ જ. પણ નિર્દોષ લોકો માટે શી ખાતરી ? ત્યારે આપ પૂછશે કે, ' તમે કાર્ય-
કારી મંડળમાં ભરસો રાખતા નથી ? ' તો મારો જવાબ એ છે કે, અલખત મને કાર્ય-
કારી મંડળમાં વિશ્વાસ નથી; કારણકે, કેટલી રીલેટ કમિટીઓ નક્કી કરશે અને સૂચના
કરશે તેની મને દરકાર નથી, પણ મારું હૃદય માનવું છે કે, યોગ્ય કાપદેસર તપાસ ચલાવ્યા
વિના એક ક્ષણભર પણ કોઈ પણ માણસની સ્વતંત્રતા છીનવાવી ન જોઈએ. હું
એમ કહું છું કે, આ અમલકારી સત્તાઓથી આપ ખરેખરા ગુન્હેગારો પકડી શકો ખરા;
પણ ખરા ગુન્હેગારોને પકડવાની કોશીશ કરવામાં, હું હિંમતથી કહું છું કે, આપ પણ
નિર્દોષ લોકોને ઝપાટામાં લઈ લેશો, અને તેમાં પણ કાર્યકારી અધિકારીના કુકર્મનો અના-
દ ન કરી શકે એવા નિર્દોષ લોકોને આપ આપના પંજામાં સપાડાવશો. હવે, મારે મને

કરો હોય છે તેમાં પણ અમુક માણસ ગુન્હેગાર છે કે નહિ તે નહોતું અર્થમાં પડે છે. ન્યાયના સમ્યો, સાધારણ અકલના માણસો, ધંધાધારી માણસો પણ જુદા જુદા મત ધરાવે છે એ આપણે જાણીએ છીએ. ન્યાયાધિશોમાં પણ મતભેદ હોય છે એ આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ. કેટલીક વખત અમુક અઘણત અમુક તહોમતદારને ખુનના ગુન્હેગાર તરીકે ઠરાવે છે, અને અપીલ થતાં એના એ પુરાવાને આધારે એ જ માણસ છટી જાય છે એ પણ આપણા જાણવામાં છે. પ્રજાની સ્વતંત્રતાનો સલાહ ઉભો છે ત્યાં તો આવી બાબત બહુ જ ગંભીર ગણાય છે. ધુસપુસ રીતે અને તહોમતદારની પ્રેરે તપાસ ચલાવનારા આ અધિકારીઓ કોઈ ખરેખરા ઉપયોગી નિર્ણય ઉપર આવે એમ આપ ધારી જ કેમ શકો? પછી શું અને? આ તપાસ કરનાર અધિકારી વગ પોતાનો હેવાલ રજુ કરે. સરકાર તો તે હેવાલ સ્વીકારવાને બંધાયેલી નહિ. ત્યારે એનો ઉપયોગ શો? સરકાર કહેશે કે, “અમે એની ઉપર વિચાર ચલાવ્યો છે.” ત્યારે આ જ સરત; આ જ કિંમતી રક્ષાશસ્ત્ર; જેને વિશે આટલું બધું ગવાયું છે તે અગાઉની મોટી સરત આ જ. વધારે કપરાં અટકાયત કરનારાં પગલાંની બાબતમાં પણ આમ જ સમજવું. માટે, નામદાર, ઉભા થયલા સલાહને ઉરાડી મુકવામાં કોઈ માલ નથી, આ આખા પ્રશ્નની આસપાસ ભમવામાં કોઈ અર્થ નથી. એ તો છેક જ ચોખ્ખું ને દેખીતું છે કે, આ ખરડો ધણી જ ગંભીર પ્રકારનો છે. તે લયંકર છે. તેથી પ્રજાની સ્વતંત્રતા ભયમાં આવી પડે છે, શહેરીઓના મુખ્ય હક્કો હહેલતમાં આવી પડે છે નામદાર હું ઉભો રહીને કહું છું કે, યોગ્ય પગલાંને ચલાવનાર, ન્યાયને ચલાવનાર અને લોકોની સ્વતંત્રતામાં તથા તેમનાં છટાપણમાં માનનાર કોઈ પણ માણસ આથી જાતના ખરડા માટે પોતાની અનુમતિ આપે એ અને તેમ નથી, આપે ધણીજ સખત મામલો ઉભો કરવાનો છે; અને તે પછી જ આપ અમારી આગળ રજુ થઈ શકો તેમ હો. પછી હું ખાત્રીથી કહું છું કે હું જ્ઞાન. હોમ મેંખરને કહીશ કે, ‘હા, હવે આપે મામલો ગંભીર તૈયાર કીધો છે એટલે હું આપની સાથે સહકારથી વર્તીશ.’ આપે કેવો મામલો તૈયાર કીધો છે? કેટલાંક હુલ્લીઓ કાવતરાં થાય છે તેથી, અને જ્ઞાન મિ. બેનરજી કહેતા હતા તેમ હુલ્લીઓ પદ્ધતિ સ્વીકારનાર, ખુનખારની પદ્ધતિ સ્વીકારનાર અમુક ભાગનાં સો હજાર માણસો અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેથી આપ અહીં આવો છો, અને આવી જાતના કાયદા પસાર કરવાની આપની મરજી જાહેર કરો છો તથા તેને કાયદાનાં પુસ્તકોમાં હમેશને માટે રચાત આપવાનું કહો છો. એનું પરિણામ એ આવશે કે, આ દેશમાં કોઈ પણ માણસની સ્વતંત્રતા સલામત રહેશે નહિ. નામદાર, હું તો એટલે સુધી કહીશ કે, આ દેશમાં રાજકીય જીવનનો અને અને રાજકીયનાં અંત આવશે. કોઈ પણ માણસ સહીમંતલામત રહેશે નહિ. નામદાર, ધારો કે કોઈ પ્રતિમાં કોઈ ગુન્હા કરવામાં આવ્યા છે. હિન્દુસ્તાનની સરકારને અપીલ કરવામાં આવે છે તો તે સરકાર કહે છે, ‘બહુ સારું, ચોડા ગુન્હા તો થયા છે ને?’ જ્યાંમાં રાખજો કે, હું અહીં ગુન્હા વિશે ઉલ્લેખ કરતો નથી; પણ ગુન્હાનાં સચિપત્રમાં ખુની ધનનો, દુસ્સડનો અને એવા બીજા બધા ગુન્હાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. એક નહિ ને બીજા કારણથી આવતી કાલે મુંબાઈ ઇલાકામાં ત્રણ ચાર દુલ્લહ થવા પામે—જ્યાંમાં રાખજો કે રાજનીતિ સાથે આને જોડા પણ સંબંધ ન હોય—તો હિન્દુસ્તાનની

સરકારને આ કાયદો મુજબને લાગુ પાડવાનું કહેવામાં આવે, અને હિન્દુસ્તાનની સરકાર વચ્ચે પડીને મુઆબને તે લાગુ પાડે.....

ઝોન. સર વિલિયમ વિન્સેન્ટ—“ સચિવત્રમાંથી આ ઝો. સભાસદે જે બામ બોલી બતાવ્યો છે તે શું તદ્દન ખરો છે? તેઓ તે વાંચશે? એમણે એક વાક્ય છોડી દીધું છે. તે એ કે, “ જો સરકારના અભિપ્રાય પ્રમાણે આવા ગુન્હાને રાજ્યની સલામતી જેખમમાં નાખે એવી હિલચાલ સાથે સંબંધ દરો તો.”

ઝોન. મિ. એમ. એ. છન્દા—“ હું તે સારી રીતે જાણું છું; પણ આ નકી શી રીતે કરવું? રાજ્યની વિરુદ્ધતા કોઈ ગુન્હા સાથે આવા ગુન્હાને કોઈ સંબંધ હોય તેવી શરત આ કાયદા ધડનાર ગૃહસ્થે દાખલ કરીધી છે એ હું જાણું છું; પણ હું તો આની જાતના ગુન્હા થયલા ધારવાનું કહું છું. હું એક દાખલો આપુ. ધારો કે, એક માણસને કોઈ વ્યક્તિગત અમલદાર માટે અમંત્રણ થયો છે; તેથી તે એની ઉપર હુમલો કરે છે, અને તેને ધગ કરે છે...

ઝોન. સર વિલિયમ વિન્સેન્ટ—“ હું એટલું કહી જણાવું છું કે, ૩૨૩ મી કલમ સચિવત્રમાં છે જ નહિ? સાદી ધમ્મના ગુન્હાનો સમાવેશ કરીધો જ નથી.”

ઝોન. મિ. એમ. એ. છન્દા—“ હું તો ‘ખુની ધન’ની વાત કરું છું.

ઝોન. સર જ્યોર્જ લાઉન્ડઝ—“ ના, એ ઝોન. સભાસદે ‘ધન’ શબ્દ જ વાપર્યો હતો.”

ઝોન. મિ. એમ. એ. છન્દા—“ મેં હમણાં ‘ખુની ધન’ શબ્દો જ વાપર્યા છે.

ઝોન. સર વિલિયમ વિન્સેન્ટ—“ ‘ખુની ધન’ શબ્દો પણ સચિવત્રમાં દાખલ થયેલા નથી. ૩૨૬ મી કલમમાં કાનીલ હથિયારથી કરેલી ખુની ધનનો સમાવેશ થાય છે.”

ઝોન. મિ. એમ. એ. છન્દા—“ હું તો હમેશાં એમ જ માનતો આવ્યો છું કે, ખુની ધન એટલે કોઈ પણ હથિયાર વડે કરેલી પીડાજનક ધન. એટલે હું કહું છું કે, આપના ગુન્હાના સચિવત્રને તો કોઈ હદ જ નથી. અલબત્ત હું આખી યાદી વિષે બોલીને આ મંડળનો વખત નકામો ગ્રમાવી શકું તેમ છું. પણ આપ જોશે કે, આપની ખાસે ગુન્હાની ખરેખરી યાદી પડેલી છે. રાજ્યની વિરુદ્ધ પ્રકારના જ આ ગુન્હાઓ નથી. આથી શું જણાય છે? આપને એમ જણાય છે કે, એક વખત આપ આ કાયદાને કોઈ પણ પ્રાંતને લાગુ પાડી શકાય એવો બનાવો, એટલે પછી તે પ્રાંતમાં કોઈ માણસ કોઈ અમલદારનો અણુમાનીતો હોય અથવા તો ઈચ્છવા જોગ ન હોય તો તે માણસ મહીસલામત રહે જ નહિ. એ પ્રાંતમાંના થોડાક ઉચ્ચ પદવી ધરાવનારા અમલદારોની નાખુશી તે મેળવે તો, હું કહું છું કે, તે માણસ મહીસલામત નહિ રહે, અને તેને ઉપાય પણ નહિ મળે. આ તપસીલોના સવાલ દૂર રાખીને હું પહેલાની માશક જ કહીશ કે, જે વડાલો સામસામી બાબતે બેસીને અધિક તપાસ વિષે વાદવિવાદ ચલાવે તેમ આ બાબતમાં ચર્ચા થઈ શકે તેમ નથી. મેં અગાઉ કહ્યું હતું તે પ્રમાણે મને મારા મનમાં આ જ સવાલ ઉભો થાય છે. સરકારને આપવાની આ સત્તાઓ માટે આપે શા મામલો લઈ કાઢ્યો છે? મને વિનંતિ કરનાર, અને મંડળે પોતાની જવાબદારીનો વિચાર કરવો જોઈ

એ એવું કહેનાર તથા મંડળે પોતાની સ્થિતિ સમજવી નોંધએ એવું જણાવનાર એ આનંદ સભાસદને હું એટલો જ જવાબ આપું છું કે, આપે કોઈ જાતનો મામલો તૈયાર કીધો જ નથી. આપે માત્ર એટલો જ મામલો ઉત્તર કીધો છે કે, લડાઈને લીધે આપના હાથમાં મુકવામાં આવેલી આ અમાધારણ સત્તાઓ વડે આપ આ ખાસ પ્રકારના ગુન્હા માટે અગાઉ કરતાં વધારે સામીત રીતે તજવીજ કરવાને કદાચ શક્તિમાન થયા છો. ત્યારે આ ખરડાઓને કાયદાનાં પુસ્તકોમાં સંદાનું સ્થાન આપવા માટે આ કંઈ ખર્ચ કરણુ નથી. હું તો કહું છું કે અત્યારની ધડીએ પણ આપના હાથમાં નોંધએ તેટલી સત્તા છે. અલબત્ત તેનો ઉપયોગ કરો; આ ગુન્હાઓ માટે તજવીજ કરવી નહિ નોંધએ એવું મારું કહેવું છે એમ હું આપને ફાજલેર પણ માનવા દેવા માગતો નથી. બલે આપ એ ગુન્હાઓ માટે તજવીજ કરો; પણ આપે અમુક વાન પણ ચાલ રાખવાની છે. આપ લોકોની સાથે સહકાર રાખીને આ ગુન્હાઓ સામે તજવીજ કરવા માગો છો ? કે આપ સ્વતંત્ર રીતે અને લોકોની મરજી વિરૂદ્ધ આ ગુન્હાઓ માટે ગોઠવણ કરવા ધારો છો ? બિનમરકારી સભાસદો શું ધારે છે તેની અમને દરકાર નથી એમ આપ કહેશો. નામદાર, હું કિંમત ધરીને કહું છું કે, એક પણ બિનમરકારી સભાસદ આ ખરડાઓને અતુભાદન આપે એમ નથી. એક બે અપવાદ બની આવે; પણ એ એક બે અપવાદો બાદ કરતાં હું જાણું છું તે પ્રમાણે તો બાકીના બધા આવા સભાસદો આ ખરડાઓની વિરૂદ્ધ પડવાના છે. એટલેથી જ બસ નથી. આ મંડળમાં બિનમરકારી સભાસદો પ્રબલમતના ધણા ઉપયોગી લાગના પ્રતિનિધિ રૂપ છે એ ખરું છે. પણ બહાર પ્રબલ પણ છે જ; અને હું તો કિંમતની કહું છું કે આખો દેશ આ ખરડાઓની સામે પડેલો છે.

“ ત્યારે આપ અલબત્ત એમ કહેશો કે, “ અમારી તરફથી સરકારી સભાસદોનો ટેકો છે; આપણે અહીં સરકારી બહુમતિ છે; અમે તો આ અમલમાં આણીશું. ” હા, આપને મરકારી બહુમતી મળી છે તો આપ એ અમલમાં આણી શકશો. પણ આપ નામદારને અને આપની સરકારને હું એમ પૂછું છું કે, બીજાની મારફત અમે પણ આ ગુન્હાઓનો સખ્ત રીતે તિરસ્કાર કરીએ છીએ, તેમને અટકાવવાને મદદ તૈયાર અને ચિંતાતુર છીએ, આપની સાથે સહકારથી કામ કરવા તૈયાર છીએ એવી ખાત્રી અમે આપને આપીએ છીએ તે આપ સ્વીકારો છો કે નહિ ? તો શું આપ અમારું કંઈ સાંભળશો નહિ ? શું અમારા મતની કંઈ કિંમત છે કે નથી ? આ મંડળના બિનમરકારી સભાસદોની ચમકાવે એવી બહુમતીની કિંમત છે કે નહિ ? આપને જ્યારે ૪૫૦ લાખ પાઉંડ નોંધતા હતા ત્યારે તેની કિંમત હતી એ હું જાણું છું. તો આજે શું તેની કિંમત થવાની છે કે નહિ ? અને જો નહિ, તો શા માટે ? હું એ જ સવાલ પૂછું છું. નામદાર, આપણી સામે આ પ્રશ્ન આવીને ખડો યાચ છે. આનંદ મિ. બેનરજીએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે સુલેહની થરતો ઉપર સહી થાય તે પછી જ મહિના મુધી આ કાયદો બંધ થવાનો નથી. આપના હાથમાં તો હજી ત્રીજો ફરાવ હાજર છે આપના હાથમાં શાસનની સત્તા છે. જો જરૂર લાગે તો આનો આ ખરડો આપ પસાર કરી શકો. જ્યારે નવાં મંડળો ઉભાં કરવામાં આવે ત્યારે જો અમને લાગે અને અમારી ખાત્રી થાય કે

આવો કોઈ પ્રમંગ આવશે નહિ, તો અમે જોટા પણ હોઈએ, હું એ બાબત ઉપર બાર-
 દેવા માગતો નથી; અમે જુલતા પણ હોઈએ. પણ નામદાર, અમને લાગે છે અને મારી
 તો ખાત્રી છે કે, નામદાર મહારાજની સરકારની ૨૦ મી ઓગસ્ટની જાહેરાતથી, અને
 તે પછી દિવ્દના પ્રધાનની મુલાકાતથી, તથા રાજ્ય-પંચાયતમાં કરવાના સુધારા વિષે
 અળનો મત જાણવાના ઇરાદાથી આખા દેશમાં આપ નામદારે અને દિવ્દના પ્રધાને
 કાંઈકી મુસાફરીથી તથા આપના અહેવાલની પ્રસિદ્ધિથી-જે અહેવાલથી આગળ પગલું
 ભરાયું છે, એમ કહી શકવામાં હું પોતે કદિ પણ ખંચકતો નથી અને જેની માબતમાં આ
 મંડળમાં નહિ પણ બહાર મેં કહ્યું પણ છે તે અહેવાલની પ્રમિદ્ધિ-લોકો ઉપર અતિશય
 અસર થઈ છે. આ સૂચનાઓ વિષે આપની સરકાર અને અમારી વચ્ચે ગમે તેટલો ગતભેદ
 હશે તોપણ, અમે જેની આશા રાખીએ છીએ તેવા સત્ત્વિક સ્વરૂપમાં જો આખરે અમને
 આ સુધારા મળશે-અને નામદાર, એ બાબતમાં અમે આખરે સુધી લડત ચલાવવા માગીએ
 છીએ, અમારાથી જેટલું બનશે તેટલું અમે કરી છટીશું, અમે અમારા ઉત્તમમાં ઉત્તમ ઉપાયો
 ચોજીશું, અમે એ અહેવાલથી પણ આગળ વધવા માગીએ છીએ-પણ, નામદાર, અમે
 લડત ચલાવી રહીશું; પછી પરિણામ ગમે તે આવે-તો એકવાર આ સુધારા દાખલ થયા
 એટલે પછી હું આપ નામદારને ખાત્રી આપું છું કે આ દેશના કેટલાક લોકો એમ પણ
 કહેશે કે, “અમે રાજ્ય-પંચાયતને માન આપીને લડત ચલાવી છે, અમારાથી બન્યું તેટલું
 અમે કર્યું છે, પણ અમે પૂરેપૂરા ફતેહમંદ નીવડ્યા નથી, પણ આ પગલું માર્ત્તિક અને
 સત્ય તો છે, તો આ સુધારા દાખલ થયા છે માટે આપણે તેનો સારામાં સારો લાભ
 લેવો જોઈએ.” બીજી બાલુથી સિવિલ સર્વિસ પણ એમ જ કરશે એવી મને આશા છે.
 હમણાં તેઓ ભલે લડે; હમણાં તેઓ ભલે સામા થાય; પોતે ભયમાં આવી પડવાના છે
 એવું તેઓ ભલે ધારે; આ સૂચનાઓ બહુ વધારે પડતી છે, એવું નેઓ ભલે માને, પણ
 એક વાર લડત પૂરી થઈ, એટલે પછી મને આશા રહે છે કે, આપ અને અમે સહકાર-
 રથી કામ કરીશું, અને આ સુધારા ફતેહમંદ નીવડે તેવું કરવાને આપણાથી બનતું કરીશું
 હું આપ નામદારને અને આપની સરકારને ખાત્રી આપી શકું છું કે, એ વખતે આપ
 નામદારની સરકાર માથે સહકાર કરતી વખતે એવું માલુમ પડશે કે, કપરી જાતનાં પગલાં
 ભરવાની જરૂર છે, તો મારા પોતાના દેશબાઈઓમાં એવા પણ કેટલાક લોકો છે કે તેઓ
 આપ નામદારની ખંભોખંભ ઉભા રહેશે, અને પોતે અમુક કામદા માટે ગમે તેટલો
 અથગમો ધરાવતા હશે તોપણ તેવા કામદાને અનુમોદન આપવાને તૈયાર રહેશે. હું ખાત્રી
 આપું છું કે તે વખતે પણ હું તો માફ અનુમોદન નહિ જ આપું; પણ જો જરૂર હશે
 તો તેમ કરવાને હું તૈયાર રહીશ. તો પછી આ ખરડો પસાર કરવાનું મુલતવી રાખવા
 બાબતની અમારી વિનંતિ આપ સ્વીકારે તો આપ શું એમ ધારો છો કે તેથી
 આપ કંઈ ખોટું બેસશો, અથવા તો કંઈ મંબીર પ્રકારની બાબત બની જશે? અમે
 આટલું જ પૂછીએ છીએ. લોકોની મરજી વિરૂદ્ધ અધિકારીઓની બહુમતીથી આ ખરડો
 પસાર કાંઈકી આપને વધારે કામદા થશે એવું શું આપને લાગે છે? હું કહું છું કે
 આખા દેશના લોકોની મરજી વિરૂદ્ધ આ થાય છે; મારા શબ્દો બ્યાનમાં રાખજો; હું જે
 કહું છું તે ખરું છે ને ખરું કરશે કે, આ લોકોની મરજી વિરૂદ્ધ થાય છે. આપ શું આવી

રીતે વર્તવા માગો છો ? “ ભય ધણેજ નજીક આવી રહેલો છે; આખરે તો અમે અહીં પરદેશી સરકાર તરીકે છીએ; અમારે અમારી જાતનું રક્ષણ કરવું પડે; આ દેશમાં અમારે શાંતિ અને સુલેહ જાળવવી પડે. તમને પદ્ધતિ પસંદ પડે કે ન પડે તેની કંઈ હરકત નથી; અમે તો આ છેવટના સાદસિક નિર્ણય ઉપર આગ્રહ છીએ કે, સમસ્ત પ્રજાની મરજી વિરૂદ્ધ અને આ દેશમાંના જવાબદાર અભિપ્રાયની વિરૂદ્ધ પણ અમે અમારી જાતને એવા ભયમાં આવી પડેલ જોઈએ છીએ કે અમે જો આ સત્તા અમારા હાથમાં ન લઈએ તો અમારી સરકાર જોખમમાં આવી પડે, ” એ પ્રમાણે જો આપ મને કહી શકતા હો તો આપનું કહેવું પૂરેપૂરું ખરું છે. પણ એમ છે ખરું ? હું તો ના જ કહું છું; એમ જનવાનું નથી. અત્યારે જ આપના હાથમાં જોઈએ તેટલી સત્તા છે. આખેઆખી પ્રજા ત્રણે તો હું યોલવાની દરકાર નથી કરતો; આપ જેની ગણતરી જ કરી શકો એવો થોડો લાગ હશે પણ ખરો; પણ લગભગ આખી પ્રજા તો આપની તરફેણમાં છે જ; ડારણ કે એટલું ખાતરી માનજો કે અમે એવું ઇચ્છતા નથી અને કોઈપણ એવું ઇચ્છતો નથી કે, આ દેશમાં નિયમમર પ્રગતિ ન થવી જોઈએ. આપને શું માલુમ પડ્યું છે ? આપ નામદારના આજના લાપણમાં ખરેખર શબ્દો તો હું કહી બતાવી શકતો નથી; પણ આ લગાઈમાં હિન્દુસ્તાને શું બતાવી આપ્યું છે ? હિન્દુસ્તાનની સારી લાગણી, હિન્દુસ્તાનની તિમકહલાલી-જે કમઅફલ અર્થમાં તિમકહલાલી સમજવામાં આવે છે તે નહિ, પણ પૂરેપૂરું ખરા દિલનું સહકાર્ય-કબુલ કરવામાં આવેલ છે. ગયાં થોડાં વર્ષ દરમ્યાન હિન્દુસ્તાન શું અફળ નીવડ્યો છે ? જો નહિ, તો પછી, નામદાર, આ કાણે આ ખરડા ઉપર દબાણ કરીને આગળ વધવાને શા ભયનું, શી જરૂરીઆતનું ડારણ બતાવો છો ? નામદાર, હું આ મંડળને વખત નકામો બગાડવા માગતો નથી. મેં અગાઉ કહ્યું હતું તે પ્રમાણે સૌથી પ્રથમ હું કહું છું કે, આ ખરડો બ્રિટિશ ન્યાયના મુખ્યે સિદ્ધાન્તોની ખરેખર વિરૂદ્ધ છે; બીજું એ કે તે સ્થાને અને વખતસર નથી; ત્રીજું એ કે, પ્રજાના મન ઉપર એથી ધણી જ નુકસાનકારક અસર થવા પામશે.

“ વળી, તપસીલની બાબતમાં, એન. હોમ જેમ્સરે કહ્યું હતું કે તપસીલો વિષે જો સિલેક્ટ કમિટીમાં કોઈ સૂચનાઓ કરવામાં આવશે તો તેનો વિચાર કરવામાં આવશે; પણ આપણી વચ્ચે તપસીલની બાબતમાં જ કંઈ મતભેદ નથી. મેં બતાવ્યું છે તેમ, મતભેદ તો મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાન્તોની બાબતમાં છે. જો તપસીલોની બાબતમાં જ મતભેદ હોય તો તો મારી ખાતરી છે કે સિલેક્ટ કમિટી તેનો નિર્ણય આણી શકશે; અને સિલેક્ટ કમિટીને સૂચવવો જેવી તપસીલની ઘણી બાબતો છે પણ ખરી. દાખલા તરીકે, જેઓ આરોપીને હાથે હાથતાલી પામ્યા હોય, હાથ ન આવતા હોય એવા લોકોનાં નિવેદનોનો સવાલ લો. આપ કહો છો કે, આ નિવેદનો પુરાવા તરીકે રજુ થવા દેવાં જોઈએ. તો હું પોતે તો એમ માનું છું કે, એ તો બહુ ભયંકર બીના બને. હું એ બાબતમાં મારાં કારણો દુકમાં જણાવશા. પહેલું એ કે, આપ એટલું તો કમૂલ રાખશો કે પુરાવાના સાધારણ માપદંડની ૩૩ મી કલમ વિરૂદ્ધની આ બીના છે. એ કલમમાં કહ્યું છે કે, આવી જાતનાં નિવેદનો સ્વીકારી શકાય નહિ. પણ એ કલમમાં જણાવેલી કસોટી બાબતે રાખીને આપ એવું સૂચવો છો કે, આપું નિવેદન કરનાર માણસને જો આરોપીએ હાથતાલી આપી દીધી

હોય તો આપું નિવેદન પુરાવા તરીકે સ્વીકારવું જોઈએ. તો, શરૂઆતમાં જ આ કેવી રીતે સાબીત કરવું? આ નિવેદનોની કસોટી કીધા વિના અને તેની ઉલટ તપાસ કીધા વિના તેમને રજુ કરનાર પોલીસ અથવા તો અન્ય કોઈ રસ લેનારી વ્યક્તિ આ નિવેદનો રજુ કરના માટે, અને નિવેદન કરનાર લોકો હાજર ન હોય, તો આ પોલીસલોકો તો એમ જ કહી ખેસે કે, એ લોકોને તો પેલા માણસોએ હાથતાળી દીધી છે. આની તપાસ પણ કેમ કરી શકાય? અમુક માણસ ગુન્હેગાર છે કે નહિ તેની ખરેખરી તપાસ કરવાને બદલે આપ તો નિવેદન કરનારા ત્રણ કે ચાર માણસોને આરોપીએ તાથતાલી દીધી છે કે નહિ તેની તપાસ કરવાનું કામ અદાલતને સોંપવા માગો છો. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આપ એક તપાસણીમાં બીજી તપાસ કરાવવા ધારો છો. ગમે તે વખતે પણ આ તો બહુ જ વાંધાજારેલી વાત ગણાય; અને આવી જાતની બાબતમાં આપ તો જોનો દુરુપયોગ થાય એવી કસોટીને ઉત્તેજન જ આપશો. આથી જ હું કહું છું કે સૌથી પહેલાં તો એ શરત છેક જ બાતલ કરવી જોઈએ. તપસીસની બીજી ઘણી બાબતો હજી બાકી રહે છે; પણ હું આ-મંડળને કંટાળો આપવા માગતો નથી. જો આ ખરડો સિલેક્ટ કમિટીને સોંપવામાં આવશે તો સિલેક્ટ-કમિટી આ બાબતો ઉપર વિચાર કરશે જ એવી મારી ખાત્રી છે.

માટે, નામદાર છેવટે ઉપસંહારમાં રાજ્યખંધારણના ચાહનાર તરીકે, કાયદાના અને શાંતિના ચાહનાર તરીકે, શિષ્ટિમાં અને અધિકારમાં માનનાર તરીકે હું આપને અને આપ નામદારની સરકારને આ ખરડા વિષે આગળ પગલાં જારતાં પહેલાં આપની રિય. તિનો વિચાર-કરવાની વિનંતિ કરું છું. મને આશા છે કે, બ્યારે નવાં મંડળો અસ્તિત્વમાં આવશે ત્યારે આવા દાખ દેનારા કાયદાઓ પસાર કરવા માટે કોઈપણ પ્રમંગ ઉઠેલા થવા પામશે નહિ. હું આપને કહી શકું છું કે જો વસ્તુરિચિતિ સુધરશે નહિ, બદલાશે નહિ, ખરાબ ને ખરાબ થતી જશે તો અસુસ માનજો કે, બીજાની મારફત જ પૂરતા જોરથી આપની બાહેધરી ચનાર જવાબદાર માણસો આપને મળી રહેશે. હજી મને આશા છે કે, સરકાર આ બાબતમાં વિચાર કરશે. હું ફરીથી કહું છું કે આપ આ ખરડા બાબત જો દુરામલ કરશો તો પરિણામ ધણું જ માઠાં આવશે.”

સુધારો:

ગયા અંકમાં પૃષ્ઠ ૩૮૭ માં છપાવવા ચર્ચાપત્રમાં રહેલી અશુદ્ધિ નીચે પ્રમાણે સુધારીને વાંચવા વિનંતિ છે:—

૧. રજુ સર્ગ ૧-૨૫, સર્ગ ૨-૧૫-૬૭-૬૯-૭૦ સર્ગ ૩-૮૦ એ મેલેફિકાની દીકરામાં વર્ણિત છે. સર્ગ ૮-૨ મૂળ મેલેફિકામાં તેમજ દીકરામાં જણાવ્યું છે. અમર ૭-૮-૯૮.

હાળા કાયદાઓ સામે

નામદાર શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીનું ભાષણ.

“થોડાક માસ ઉપર રોલેટ કમિટીના રિપોર્ટ ઉપર ઓ ના મી. ખાપડે એ મૂકેલા એક ઠરાવની ચર્ચા ધારાસભામાં ચાલી હતી ત્યારે એ ઠરાવના એક ભાગને અનુમતિ આપવા મેં ના પાડી હતી અને તે માટે એવું કારણ આપ્યું હતું કે હું એ રિપોર્ટને એક કલ્પિત બાબત ગણતો ન હતો પણ તેને અમુક ચોંકાવનારી વિગતો ખુલ્લી પાડનારો રિપોર્ટ ગણતો હતો. અલબત્ત મેં કહ્યું હતું કે-જ્યારે એ સંબંધમાં કોઇ કાયદો બાંધવાનું પગલું ભરાશે ત્યારે અને જ્યારે ધારાસભામાં એ બાબત આવશે ત્યારે તે ઉપર વિચાર કરવાને પૂરતો અવકાશ મળશે. એવો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. સરકારે અમુક દર-ખારતો મૂકી છે અને આપણને તે ઉપર વિચાર ચલાવવાનું નિર્મત્રણ થયું છે. આ કાયદા નું સ્વરૂપ અથવા તો તે માટેનો સમય ખરાબર છે કે કેમ તે હું જોઈ શકતો નથી. આ કાયદાના સ્વરૂપ સંબંધમાં મારા જોવો એક બિનધંધાદારી માણસ તાત્વિક રીતે કારણો રજૂ કરવામાં નહીં માર્ગ ઉપર રહી શકે નહીં પરંતુ આ કાયદાના સમય સંબંધમાં મને એ તફાવત સ્પષ્ટ લાગે છે કે-સરકારે એક કમનસિમ વખત પસંદ કર્યો છે. પ્રથમ તો, નામદાર, મને લાગે છે કે-આવી જાતના જાપતાના કાયદા લાંબા વખત સુધી તેની જરૂર સાબિત થયા વિના લાવવા, એ બીજી સરકારોના રિવાજને બંધબેસતું નથી. સ્વદેશ ખાતાના જાન. સભાસદે આ વિષયના આ દરિમિન્દુ વિષે જે કાંઈ કહ્યું તે હું ધ્યાન માન સાથે સાંભળતો હતો અને હું જણાવવાની રમ લઉં કે-જ્યારે એરે દેખાવ દોષો હોય ત્યારે સરકારને નમ્ર અને વિનાશ્રિત રાખવી જોઈતી નથી, આમ ધારાસભાને કહેવામાં તેમણે પોતાના મુકદ્દમા કરતાં કંઈક વિશેષ પડતી વાત રજૂ કરી છે. સરકાર નમ્ર અને વિનાશ્રિત હોઈ શકે જ નહીં. તેની પાસે દેખીતી રીતે બધી જાતનાં ખોટાં કામ દમાવી દેવાની જરૂરત પુરતી સંપૂર્ણ સત્તાઓ છે; તે હજી ઘણા મહિનાઓ સુધી તેની પાસે ચાલુ રહેશે અને જો ના. વાઇસરોયની ઇચ્છા હશે તો એક બીજા આખા વર્ષ સુધી ચાલુ રહેશે; એમ છતાં પણ તેની પાસે જરૂરી બધી સત્તાઓ રહેલી હશે. એમ કહેવું કે જરૂરીઆત હમણાં ઉભી થઈ છે અને આ ધારાસભાના સભાસદોએ સરકારને વિનાશ્રયની સ્થિતિમાં ન મૂકવી, એ ખરેખર મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે, મુકદ્દમા વિશેષ પડતી રીતે રજૂ કરવા ખરાબર છે. એ પછી સ્વદેશ ખાતાના સભાસદે વળી રોલેટ કમિટીની ભલામણો ઉપર આધાર રાખ્યો છે પણ હું એ રોલેટ કમિટીની ભલામણોમાં એવી જાતની કોઈ પણ સિખિત પરવાનગી અથવા કોઈ મજબુત ભલામણ જોઈ શકતો નથી કે જેમાં કોઈ પણ પગલાં હમેશ માટેનાં લેવાનું સૂચવાયું હોય અથવા તો તે પીનલ કોડમાં મુકવાનું કે આ દેશના ક્રિમિનલ પ્રોસિજર કોડમાં દાખલ કરવાનું સૂચવાયું હોય. તાર્કિક કાયદા તરીકેની તેમની જાત નહીં જણાવી જોઈએ. હું ધારું છું કે-સરકારે આ ધારાસભાને પિનલ કોડમાં અને ક્રિમિનલ પ્રોસિજર કોડમાં દાખલ કરવાને જે વર-

દ્વાર સ્વયંવાનો માર્ગ લીધો છે તે રીલેટ કમિટીની ભલામણ કરતાં વધુ આગળ જાય છે અને તેથી ખરેખર તેણે ધણેજ ત્રાસ ઉપરિચિત કર્યો છે. આપ નામદારને હું જાહેર કરું છું કે—સરકારને કાયમની સત્તાઓથી સંભળ કરવી જોઈએ એમ કહીને દેશને ગભરાવવાની ભાગ્યેજ જરૂર છે. ખરેખર હું એવું ધણું ધન્યું છું કે આ તોફાન ઉછું કરતા પહેલાં સરકારે પ્રથમ દાખલામાં તો એવું કહેતાં પુરતી શક્યતા જોઈ હોત કે—આ કાયદાઓ કામચલાઉ સમયસુધી અમારા હાથમાં મૂકવામાં આવે તો અમે સંતોષ પામીએ. જ્યારે સમયના વહેવા સાથે હિંદ સંસ્થાન કાયદાની મુદત પૂરી થાય અથવા તો ના. વાઇસરોયે હિંદ સંસ્થાન કાયદાની વધારેથી મુદત પૂરી થાય ત્યારે પણ જો આવી સત્તાઓની જરૂરત જણાય તો સરકારને માટે એ ખુલ્લું છે કે ધારાસભાની એક ખાસ બેઠક બોલાવવી; અને હું નથી ધારતો કે જ્યારે સરકાર લયંકર ક્રિતુરી પ્રપંચને પહેલેથી વળવા માટે જરૂરી સત્તાઓથી સંભળ થવા માટે ધારાસભાની અણચિંતવી બેઠક બોલાવવાનું એક ચોક્કસનાઈ પગલું ભરે ત્યારે તેની સામે અવાજ ઉઠાવવા આ દેશમાં કાંઈ પણ તૈયાર થાય. હાલમાં બધું ખરેખર રીતે ચાલતું જણાય છે. જોટાં કામો ઉપર સંપૂર્ણ અંકુશ મૂકાયો છે અને સરકાર કહી શકે કે—અમારી ખાસે જે સત્તાઓ અમલ કરવા માટે મોકલ છે તેનાથી અમે સુલેહ અને શાંતિ પાઘરી દીધાં છે. જરૂર ઉભી થાય તેના લાંબા વખત પૂર્વે અત્યારે એમ કહેવું કે—અમને જપતાનાં કસોથી સંભળ થવું છે—જપતો એ શબ્દો સરકારી સંજોગો પોતે વાપર્યો છે અને તેથી મને તે વાપરવામાં કાંઈ આનાકાની નથી—તે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે દેશને નાહકની ઉરકેરણીની રિધતિમાં મૂકવા ખરોખર છે.

એ. પછી આપણને કહેવામાં આવ્યું છે કે—આ બધી સત્તાઓ કાંઈ નાના અમલદારોના હાથમાં મૂકવામાં આવી નથી. ના. વાઇસરોયને પોતાને સંતોષ થાય કે—દેશના અમુક વિસ્તારમાં ધણેજ ઉંડા મૂળવાળા અને વિસ્તૃત પ્રકારનો શુદ્ધો પ્રસર્યો છે અથવા તો તે પ્રસરવાનો સંભવ છે તો તે પછીજ નાના અમલદારોને કામ લેવાનું છે. હવે આ મુદ્દામાં જણાવેલી બાબતોથી વિરુદ્ધ પડવા હું માનપૂર્વક રજા લઉં છું. આ મુદ્દામાં જણાવેલી બાબતો ખરેખર ઘણી ઉંડી જાય છે. આપણને સુધરેલી સરકારોના અનુભવોને ગેરવાજગી રીતે દૂર મૂકવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. જોન. સર જ્યોર્જ લાઉન્ડએ કહેલા દરેક શબ્દોને જો તેનું ઘટતું વળન આપવું હોય, જો તેમણે જે કાંઈ કહ્યું છે તેનું સંકલના મુજબ અનુમાન દોરવું હોય, જો દરેક દાખલામાં જ્યાં કારોબારી અમલદારોને ભારે અધિકાર આપવામાં આવે છે તે કેવળ ન્યાયપૂર્વક વપરાતા હોય, ખરોખર રીતે વપરાતા હોય અને પ્રસંગ માટે પુરતા હોય એટલાજ પણ એથી વધુ હદે વપરાતા ન હોય, જો દરેક દુરુપયોગના દાખલામાં તેમની ખરોખર ખચર લેવાતી હોય, જો એ બધું જાહેર થવાનો અવકાશ હોય તો પછી ખરેખર ઇંગ્લાંડના કાયમના કાયદામાં, ક્રાન્સના કાયમના કાયદામાં અને અમેરિકાના હમેશા માટેના ધારાઓમાં, આ દેશ માટે સ્વચાલો છે તેવેજ કાયદો સામ્રાટે દાખલ કરવામાં આવ્યો નથી તેનું કાંઈ દેખીતું કારણ નથી. બધુંએ જોતાં, આવા અધિકાર મેળવવા એ સાફ છે. કાંઈ પણ સરકાર પોતાની સત્તાનો ગેરઉપયોગ કરશે નહીં. કારોબારી અમલદારોને જ્યાં જ્યાં અધિકાર મળ્યા છે, ત્યાં તેઓ હમેશા જરૂર પડતાં જ તેનો ઉપયોગ

કરે છે. જો તેમ છે તો, જો કારોબારીઓ કાંઈ ભૂલચૂક ન કરે તો, જો બધાંએ મોટા અમલદારો જેમને જેખમદાર અધિકાર અપાયલા હોય છે, તેઓ કદિ ભૂલ ન કરે તો, ધારાસભા બોલાવીને તેની મારફત મંજૂર કરાવવા યોગ્ય કાંઈ પણ એવી ભારે સત્તાની હદ રહેતી નથી કે જે કારોબારીઓના હાથમાં મૂકાય. પણ જેખમદાર લોકો આવી બાબતોમાં એ દૃષ્ટિથી જોતા નથી. તેઓ પૂછે છે કે-આવા અધિકારની જરૂર છે ખરી ? હું અજબ થાઉં છું કે-જોન. સર જ્યોર્જ લાઉન્ડએ આવા કંઈક ઉતાવળીયા મુદ્દા રજૂ કર્યા બાદ પાછળથી કેમ કહ્યું છે કે-“ એક સ્થિતિશર તરીકે હું પોતે આવી જાતની બાબતને ધિક્કારું છું. દુઆણની રાજનીતિ મને પસંદ નથી. ” મેં જોન. સર વિલિયમ વિસેન્ટને પણ એવું કહેતા સાંભળ્યા છે કે-“એકંદરે લેતાં, આ બાબતો ખરાબ છે.” શા માટે તે ખરાબ હોવી જોઈએ ? આપણને હમેશાં દરમાવાયું છે કે-કારોબારીઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો, તેઓ ખરાબ કામ કરશે નહીં, એમ માનવું. કાયદો હમેશાં વિચારપૂર્વક વપરાશે અને તે પણ ગરીબો અને અનાથના લાભમાંજ. આમ છે તો પછી તે ખરાબ શા માટે હોવો જોઈએ ? ત્યારે પછી આપણે અમલદારોના હાથમાં અધિકાર આપવાની, આપણી ધારાની ગદાલતો સંકેલી દેવાની, અને આપણી ધારાસભાઓને રદ કરવાની અથવા દૂર મૂકવાની શા માટે આનાકાની કરીએ છીએ ? આપણે એ બાબતો તરફ આ દૃષ્ટિથી જોવાનું નથી. આપણે સમજીએ છીએ કે-કારોબારી અમલદારો ભૂલ કરે, એ ખતવા જોગ છે અને હું ધારું છું કે-તેઓ ભૂલો તો કરે છેજ. મારા નામદાર, આપણે જાણીએ છીએ કે-જો વાદસરોયો સત્તાએ મેળવી ગયા છે, જેમણે મેળવેલી છે અને મેળવશે, તેઓ એ બાબતમાં અધારામાં એવું જ કાંઈ માની બેસતા નથી કે- નેક સરકારો કાંઈ પણ જાતની ભૂલો કરે જ નહીં; રચાતિક સરકારોના વડાઓ પોતાની કામના અભિપ્રાયથી દોરાઈ જાય નહીં; સમ્પ્રતાષની રાજનીતિમાં હાથ ધાલવાની ઉચ્કેરાયલા પ્રેસ તરફની સૂચનાઓ મુજબ કરવા પ્રેરાય નહીં. પરંતુ આપણે સમ્પત્તિ અનુભવ ઉપરથી જાણીએ છીએ કે-આવાં પગલાં તેમની જરૂર હોય તે કરતાં વહેલાં અમલમાં મૂકવામાં આવે છે. તેઓ જ્યારે અમલમાં મૂકવામાં આવે છે ત્યારે જરૂર હોય તે કરતાં તેના વતી વધારે સમ્પ્રતાષની કામ લેવાય છે અને જે કારણોસર તે કાયદા અસ્થિતિમાં મુકાયા હોય તે કારણો લાંબા વખત પછી અદસ્ય થઈ જાય અને ઘણા જ દુઃખ તથા ગલરાટ ઉલજાવનારી વિટંબણાઓમાં લોકો લાંબા વખત સુધી મૂકાય તે પછી આવી પગલાં માત્ર ઘણી જ આનાકાનીએ પડતાં મૂકવામાં આવે છે આપણે જાણીએ છીએ કે-આવી બાબતો ખતી છે અને હું માની લઉં છું કે-દરેક ધીગવશમન જાણે છે કે આવી બાબતો ખતે છે તેથી જ્યારે તે આવી જાતના કાયદાના બચાવ માટે ઉભો થાય છે-ત્યારે પોતાની વક્તવતાના કાંઈ પણ ભાગમાં, તે ગમે તેટલી મંજાણ રાખે છે તોપણ, તેનાથી જોશી જવાય છે કે-“ હું ખરેખરે આવી બાબતોને નાપસંદ ઠરું છું; તે ધોરણની રૂઝવણી વાંધા ભરેલી છે. ” જો તે અમુક રચાને ધોરણ ઉપર વાંધા ભરેલી હોય તો તે દરેક રચાને ધોરણ ઉપર વાંધો લેવા જોગ છે અને તેને લાગુ પાડતા પહેલાં તેને સમ્પત્તિમાં સમ્પત્તિ કસોટીમાંથી પસાર કરવી જોઈએ અને તે દરેક દરેક ડગલે તે પગલે વાંધા માટે ખુદી હોવી જોઈએ. મારા નામદાર, ઈંગ્લાંડમાં, જે વાંચ્યું છે તે મુજબ, જ્યારે એક

દબાણનો કાયદો અમલમાં મૂકાય છે, ત્યારે તેના એકેએક અમલના દાખલા માટે એકદમ ખુલ્લી રીતે વધો જાહેર કરવામાં આવે છે. ધણું ખર્ચ એક જાહેર તપાસ ચલાવવામાં આવે છે. મને તેમ કરીને પણ પુરાવા માટે એક કમિટી નીમવામાં આવે છે. હિંદુસ્થાનમાં શું બને છે? વર્તમાનપત્રોનો એક કાયદો પસાર કરવામાં આવે છે. દશ વર્ષ પછી વળી ધારસભામાં એક મિત્ર કમિશન આરક્ત કાઉન્સિલ તરફથી તપાસ ચલાવવાની માગણી કરવામાં આવે છે અને આપ નામદારની સરકાર, આગળ આવીને જાહેર કરે છે કે-‘અમે કમિટી નીમીશું નહીં. આ પગલામાં તપાસ થાય તે અમે પર્મિટ કરીશું નહીં.’ હવે આ જાતની જાણત એવા સંયોગવાળી નથી કે જે અમને આગળ જવાને બંને કારણોથી અમલદારોના હાથમાં આવી સંક્ષિપ્ત સત્તાઓ મૂકવાને ઉત્સાહી બનાવે, કારણ કે અમને પાછળના મળેલા અનુભવ ઉપરથી ભય રહે છે કે-દરેક જુદમની સત્તાના અમલના પગલામાં જેમ કરવું જોઈએ તેમ, આપ જાહેર પ્રજા સમક્ષ આપનાં કાર્યો તેની ચર્ચા માટે રજૂ કરશે નહીં.

અ પછી અમને એક પિતા સંમાન સરકારને તદ્દન છાજતી લાગણી ભરેલી દિલ-મોજથી કહેવામાં આવ્યું છે કે-‘શા માટે નિરપરાધી આસામીઓએ જહીનું જોઈએ? પ્રમાણિક માણસોએ આ દબાણનાં પગલાંના સંબંધમાં ભયથી ચાલવું જોઈએ નહીં; તે પગલાં ખરાબ માણસોને શિક્ષા કરવા માટેનાં જ છે અને તે ખરાબને શિક્ષા કરવા માટે જ વપરાશે. સદ્ગુણી માણસોએ હમેશની રીત પ્રમાણે તેમનું પોતાનું કામ કરવું જોઈએ.’ હું ઇચ્છું છું કે-આ ભાવનામય ચિત્ર દિલમાં અથવા કાંઈ પણ સ્થળે ખર્ચ નીવડે. હવે, મારા નામદાર, એક ખરાબ કાયદો કે જે એક વખત પમાર કરવામાં આવે છે, તે હમેશાં ખરાબની સામે વપરાતો નથી. ગમરાટના વખતમાં કે જેમાં દરેક શાણી સરકારને પણ કમનસિંધે મૂકવું પડે છે તે વખતમાં, એ ગલગટ ઘણા જ નાના બનાવોથી ઉપજ્યો હોય તોપણ મને એવી સરકારે સંજોગો ખરાબ છે કે, જે પોતાની મગજશક્તિ શુભાવી દે છે. ‘જુદાટનું’ રાજ્ય અહીંતહીં પ્રમાણમાં આવેલું મેં જોયું છે. હું જાણું છું કે-સૌથી સારા, સૌથી ઉમદા હિંદીઓ, અમારામાંના સૌથી વધુ ઉચ્ચ ચારિત્રશાળી હિંદીઓ ઉપર શક નાંખવામાં આવેલા છે અને ફોર્મદારી ગુન્દાશોધક ખાતા તરફથી દરેક કલાકે તેમને છુપી દેખરેખના ભયમાં આવવું પડ્યું છે. મને મારા સમયની વાત યાદ છે. આ જાન-તમાં મને ઘણો લાંબો અનુભવ નથી, પણ મને યાદ છે કે-મારા એક પ્રચસ્ત મિત્ર, કે જેઓ કમનસિંધે હમણાં જીવિત નથી, અને જેઓ સાધુચરિત હતા, તેમણે મને પોતાની અંખિમાં ગ્રાંથ સાથે કહ્યું હતું કે-‘આજ સુધી મેં ઉત્તમ ચારિત્ર જાળવ્યું છે પણ હમણાં ફોર્મદારી ગુન્દાશોધક ખાતાની નજરમાં હું એક શકમંદ જણાયો છું અને મારું જીવન સખ્તાઈમાં અને દુઃખમાંથી પસાર થાય છે.’ શા માટે? કારણ કે સરકારે શકની રાજનીતિ પોતાની નજદિકમાંથી જ ઘર કરી હતી; અને જ્યારે તેણે ફોર્મદારી ગુન્દાશોધક ખાતાના પોતાના જવાબ માણસોને તપાસ માટે મોકલ્યા ત્યારે કાંઈપણ, સરકારના સૌથી વધુ વિશ્વાસપાત્ર મિત્રો પણ, સલામત નહતા. મારા નામદાર, મને યાદ છે કે, ૧૯૦૮ના વર્ષમાં ત્યારે હું જ્યાં કેબિન કમિટીઓ સ્થાપન કરવા માટે મુસાફરી કરતો હતો ત્યારે રાજદ્વારી જગત ઉપર એવો અંગ્રાજો પડ્યો હતો કે, ગુન્દાશોધ

ખાતું એટલું ચપળ બની ગયું હતું કે, સરકારની દબાણની રાજનીતિ એટલી બધી ખુશી હતી કે ધણી રથજોએ જાહેર સભાઓમાં માણસોને એકઠાં કરવાનું કામ મુશ્કેલ થઇ પડ્યું હતું. “અરે નહીં, હમણું નહીં, હમણું નહીં ।” એક ગૃહસ્થ જેઓ તે વખતે મોટા ઝોઢા ઉપર હતા અને તે ઝોઢા ઉપરથી નિવૃત્ત થવાના હતા તેઓ મને એક પ્રસંગે મધ્યરાત્રિના મળ્યા ત્યારે હું ધણો જ વિસ્મિત થયો અને તેમણે મને કહ્યું કે—“મારા ઝઘાલા મિત્ર, તમે અહીં ત્રણ ચાર દિવસથી આવ્યા છો તે દરમ્યાન હું તમને મળવાની ઉત્સુકતા ધરાવતો હતો, પણ આ જગ્યા જાણુસો અને બાતમી આપનારાઓથી ઉભરાઇ ગઇ છે. હવે મારે પેનશન લેવાનો વખત આવ્યો છે અને મને ધણી છોકરાં છે. તેઓ જાણે એવી રીતે હું હિંદ સેવક સમાજના સભા-સદા બેઠે બેળાવા માગતો નથી.” નરપરાધીઓ સલામત છે, એમ કહેવું એ બધું સાફ છે. મારા નામદાર, હું આપને કહું છું કે—ત્યારે સરકાર દબાણની રાજનીતિ ગૃહસ્થ કરે છે ત્યારે નરપરાધીઓ સહિસલામત હોતા નથી. મારા જેવા માણસો નરપરાધી ગણાશે નહીં. એ વખતે નરપરાધી માણસો તે ગણાશે જેઓ રાજનીતિ સાથેના સંબંધ છોડી દેશે, સમયની જાહેર હિસચાલોમાં જેઓ ભાગ લેશે નહીં, પોતાનાં ઘરમાં નિવૃત્ત રહેશે, માર્ગનાઓ કરશે, કર ભરશે અને બધા આસપાસના સરકારી અમલદારોને સલામો ભરશે, તેજ નરપરાધી કહેવાશે. જે માણસ રાજદ્વારી બાબતોમાં ભાગ લેશે, જે માણસ જાહેર બાબતો માટે પૈસા ઉધરાવતો કરતો હશે, જે માણસ જાહેર સભાઓમાં ભાષણ કરશે, તે તે વખતે શકમંદ બનશે. હું હમેશાં પ્રાયશ્ચિક બાબતો તપાસું છું અને તેથી અંગન કારણોએ—અને ખાસ કરીને કારણે નહીં—હું એમ કહીશ કે—આ જાતની બંધકર સત્તાઓ શાંતિપ્રીતિઓના હાથમાં આવવામાં આવ્યાથી, તે માત્ર ખરાબનેજ નુકશાન કરશે નહીં. તે સારાને તેમજ ખરાબ માણસને પણ નુકશાન કરશે અને જાહેર જીવનને એટલી તીવ્રી દેડે ઉતારી પાડવામાં આવશે કે, દેશમાં રાજદ્વારી અવાજોને એટલો બધો નીચો પાડી દેવામાં આવશે કે, તમે એમનાદાર સરકારની જે વાતો કરો છો તે બધી રાજદ્વારીની ગણાશે. તમે તમારી કાઉન્સિલોમાં સલામતોનો વધારો કરો, તમે વિશાળ ચુંટણીનાં ધોરણે દાખલ કરો, પણ તે વખતે જે માણસોથી તમારી કાઉન્સિલો ભરાશે તે પુતળાં હશે, નામ માણસો હશે અને નોકરસાહી આ દબાણની સત્તાઓને લઇને, પ્રજાસત્તાક સરકારના મહારના દેખાવ નીચે નિરંકુશપણે રાજ્ય કરશે. વાર, અને બધા ખરાબને શિક્ષા કરવા આતુર છીએ. અમારામાંનું ટાઇ એવું ઇચ્છું નથી કે—ખરાબ કામ શિક્ષા વિના પસાર થવું જોઈએ. પણ તેજ સાથે હું ધારું છું કે—રોજદારી ન્યાયી હકાપણનો એ એક સુખ્ય સિદ્ધાંત છે કે—અને અરેખર તે એક મજબૂત સમાજનો એક ધણો સુખ્ય પાયો છે કે—જેઓ ખરાબ છે, તેઓને પણ એકસ પદ્ધતિનર શિક્ષા થવી જોઈએ. ત્યારે સ્કેફિંગ્ટનને ગોળીબારથી વીધી નાખ્યો ત્યારે મને યાદ છે કે—આખી દુનિયા એકી ગઇ હતી. રોજર કેમ્પેટની ખુશી તપાસ થઇ હતી. પણ રોજર કેમ્પેટ ગમે તેવો ખરાબ માણસ હતો પણ, ગુન્હેગાર તે હતો છતાં પણ અને બધા સમજી માણસો તેને તેવો ધારતા હતા છતાં પણ, જે તેને સ્કેફિંગ્ટનની માફક ગોળીબારથી વીધી નાખ્યો હોત

તો હું કહેવાની રજા લઈશ કે—જગત ભયથી ચોંટી ગયું હોય, રોજર કેસમેંટને પણ તેના અમુક હક્ક મળ્યા હતા. તેને ખુશી કોર્ટમાં તપાસવામાં આવ્યો હતો અને તેની વર્તણૂક નિષ્કલંકિત સાબિત કરવાની તક આપવામાં આવી હતી. વળી લડાઈના વખતમાં પણ જ્યારે આખી માનવજાત ઉરકેરણી અને ભયથી ચરકે છે તથા જ્યારે શત્રુને જીતવા સિવાય બીજી કોઈ પણ બાબતો વિશે કોઈ વિચાર કરવું નથી ત્યારે પણ, મારા નામદાર, લડાઈના અમુક નિયમો અસ્તિત્વમાં છે, તમારે બાજુ એવી રમવાની છે. લડાઈના કાયદાઓ સાથે જર્મનોએ જે હેવાનિયત વર્તણૂક ચલાવી છે તેના કરતાં બીજી કોઈ બાબત માટે તેઓ વધુ તિરસ્કારાયા નથી. મને એ વિચારતાં દિલગીરી ઉપજે છે કે—કેટલાક દાખલાઓમાં ઇંગ્લાંડને જર્મનીનું અતુકરણ કરવાની દ્રષ્ટિ પડી હતી. ખરેખર ઘણી આનાકાની પછી; પણ ગમે તેમ હોય, એવા કાયદાઓ અસ્તિત્વમાં છે ખરા કે જે પૂર્વકાલની ઐતિહાસિકતાથી અગમ્ય નથી અને તે લીખપિતામહના જીવનથી ચિત્રિત છે, એ કાયદા, લડાઈના વખતમાં પણ ઇતિહાસના ગંભીર કપકામાં આવ્યા વિના ઉઠાવી શકાય નહીં. જ્યારે કોઈપણ દેશમાં અહીં તહીં ગુંહેવારો વૃદ્ધી ગયા હોય ત્યારે અમુક માર્ગો છે ખરા કે જેના દ્વારા તેઓને શિક્ષા થઈ શકે. તમે તેઓને એડી નીચે છૂંદી શકો નહીં કે જે ન્યાયની લાગણીમાં ભયભરી થઈ પડે, કે જે નિરપરાધીઓને એવું માનવાને કારણે આપે નહીં કે દેશમાં કાયદા નથી, કે જે પ્રામાણિક, સદ્ગુણી અને જાહેર જીવસાના કામને અશક્ય બનાવી મૂકે. ખરાબને નાશ કરવા માટેની કિંમત તે વખતે માગવામાં આવે તે ઘણી જ ઊંચી હોય છે. પ્રામાણિક માણસોને દેશના કાયદાના ભયથી ધરમાં પૂરાઈ રહેવાની દ્રષ્ટિ પડે, તેઓને એવી જાનની અગવડોમાંથી દૂર રહેવાની દ્રષ્ટિ પડે કે જેમાં તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે તેઓને જોડાવાનું હોય, તેઓને બધી રાજદ્વારી હિલચાલ અથવા બધાં જાહેર કામમાંથી એટલા માટે દૂર રહેવાની દ્રષ્ટિ પડે કેમકે દેશમાં એક ભયંકર કાયદો હસ્તિમાં હોય—આમ થાય તેના કરતાં, એ જાહેર છે કે અને એ કહેવું ખરેખર અનુપકારક લાગે છે કે, બંને થોડાક બદલાઓ અહીં તહીં વિચરે. સર વર્ની લોવેટ આપણને કહે છે કે આ ધારાસભામાં વારં-વાર સગવડ પડતી દિલગીરીઓ બતાવવામાં આવે, એ પુરતું નથી. હું આ સંભળીને ચક્રિત થયો છું. તેઓ ‘સગવડ પડતી’ એ શબ્દ દ્રીથી કાયમ રાખવા અથવા દ્રીથી બોલવાનું પસંદ કરશે કે કેમ તેની મને ઘણી અન્યથા લાગે છે. જ્યારે માનનીય સભા-સદા અહીં ઉભા થાય છે અને ખરાબ કામને વખોડે છે ત્યારે, હું ‘જાણીતી રીતે’ રજા લઈશ કે, તેઓ માત્ર સગવડ બરી—હમેશની ચાલતી આવેલી—રીત મુજબ જ તેમ કરતા નથી. હું માની લઉં છું કે—સર વર્ની લોવેટ અથવા રૅલેટ કમિટીનો કોઈ પણ સભા-સદ જેમ ખરાબ કામને નાપસંદ કરે છે તેમ જ આપણે સંધા નાપસંદ કરીએ છીએ. શું હું પાછો એ બાબત ઉચલાવીને કહું કે સરકારે અહીં આજુબી દરખાસ્તો સ્વતંત્રતાની કંઈક નિનલાગણીભરી નાપસંદગી દર્શાવે છે ? હું ‘નિનલાગણીભરી’ એ શબ્દ એ જ ક્ષણે પાછો ખેંચી લઈશ કે જે ક્ષણે કોઈને તે ઘણું જ ભાર પડતો લાગશે અને હું માની લઉં છું કે—જોન. સર વર્ની લોવેટ પોતાનો ‘સગવડ ભરો’ શબ્દ પાછો ખેંચી લેશે.....

ઓન. સર વર્ની લેવેટ-મારા નામદાર, હું ખુલાસો કરું ? હું 'સમગ્રવડાઓ' એ શબ્દથી શું કહેવા માગતો હતો તે આ છે. હું એમ કહેવા માગતો હતો કે આપત્તિઓ અને દુઃખભર્યા પ્રસંગો માટે દિલગીરીના ઉદ્ગારો કે જે આવી આપત્તિઓ અને આવા દુઃખદ બનાવો ફરીથી બનવા પામશે નહીં તેની જામિનગીરી આપવાના ગંભીર પ્રયત્નોથી અનુસરાયલા હોતા નથી તે મને તો દિલગીરીના હમેશના આત્મા આવતા રિવાજ મુજબના-સગવડભર્યા-ઉદ્ગારો શિવાય બીજા કોઈ મૂલ્યના લાગતા નથી.

ના. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી—"એ પછી, મારા નામદાર, ઓન. સર વિલિયમ વિસેન્ટ આપણને જણાવે છે કે-એ કાયદાઓ માત્ર રાજદારી બાબતોમાં શુદ્ધિ આણવાની ધારણાથી ધકાયા છે, રાજદારી દિલચાલો દાખવા માટે નહીં, પણ તેમાં શુદ્ધિ કરવા માટે" મેં એ શબ્દો બધાં જ લખી રાખ્યા છે. 'રાજદારી દિલચાલોનું દયાળુ નહીં. પણ શુદ્ધિ કરણુ, એ આપણો ઉદ્દેશ છે' એમ તેમણે કહ્યું છે. અહા ! જે આ જગતમાં સારા ધરાદાઓ સારાં ફળ આપતાં હોત તો ધણું સારું થાત અને આ સુંદર જગતમાં વસતું સાર્થક ગણાત. સાંસારિક અને રાજદારી-મને પ્રકારના ધારાઓના ઇતિહાસમાં ઉત્તમ ધરાદાઓના ગર્ભપાત થવાના દાખલાઓ મોઝું છે. દરિદ્રતા દૂર કરવા માટે ધન્યલા કાયદાઓએ તેને વધારે ખરાબ રીતિમાં મૂકી છે, દરિદ્રતાને વધારી મૂકી છે, અપરાધને ઠેકાણે આણવા માટેના કાયદાઓ આવા જ દુઃખી માર્ગ તરફ વળી સારી રીતે ધસી જશે. અને હું સર વિલિયમ વિસેન્ટને જણાવવાની રજા લઉં છું કે-જે કાયદાઓ અમારી સમક્ષ આપારે રાજદારી દિલચાલોમાં શુદ્ધતા લાવવા માટે મૂકવામાં આવ્યા છે તે તે દિલચાલને બચકર રીતે દાખી દેવા માટે ના જ થઈ પડશે. આવા બચકર કાયદાઓ તમે અત્યંત વધુ ઉત્સારી અમલદારોના હાથમાં એ બાબત મૂક્યા વિના ધારાપોથીમાં નોંધી શકો નહીં કે જે બાબત ક્રોધમારી શાન્તિને એકદમ કાપી નાંખે છે. મેં પહેલાં કહ્યું તેમ, ક્રોધનારમાં શાન્તિ આણવાનું કામ પણ, તે મને તેવું કિંમતી હોવા છતાં ખરાબ પદ્ધતિથી મેળવી શકાય નહીં. તમે વહિવટને લગતી શાન્તિ ઉપર તરાપ મૂકના માટે સગવડ કરી આપો છો અને જ્યારે શાન્તિ આણવાનો રાજમાર્ગ તે ન્યાયી રસ્તો અને પ્રમાણિક રસ્તો છે ત્યારે એવો કોઈપણ વહિવટ નથી કે જે આવી એકદમ તરાપ મૂકવાની લાલચ ઘોળાવવાને શક્તિમાન થાય. હવે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે-અ-રાજકો સુધારા માગતા નથી. તે આ રાજદારી બક્ષિસો તિરસ્કાર સાથે નાપસંદ કરે છે. ખરું છે કે આ ઉદ્ગારને કદાચ એ માર્ગોએ સમજવાની જરૂર છે. પ્રથમ તો તેનો અર્થ એ છે કે-જંગાળમાં, પંજાબમાં અને બીજા પ્રાંતોમાં જે ગુન્હાને આપણે દાખી દેવાનો છે તે એક પક્ષે માત્ર રાજદારી છે અને બીજે પક્ષે તે સર્વ સાધારણ છે. હું ધણે દિલગીર છું કે-આપણી સમક્ષ જે બાબત મૂકવામાં આવી છે તેનો ન્યાય હું જેટલે સુધી કરી શકું છું તે મુજબ, મારા અનુમાનમાં ધણું સત્ય રહેલું છે. મારા નામદાર, હું માનું છું કે-આ કમનસિય પ્રકરણ શરૂ થયું છે તે છેતાં, નોકે તે એકાદ રાજદારી પદ્ધતિથી શરૂ થયું હોય છતાં, તેનો એક ભાગ કદાચ હવે એવા ગુન્હામાં ફેરવાઈ ગયો છે કે જેને આપણે લાંબા વખતના ગુન્હા તરીકે વર્ણવી શકીએ. એમ છે ખરું પણ હજી હું માનું છું કે-તેને ધણે મોગા ભાગ રાજદારી છે અને રાજદારી

ગુન્દાઓ માટે, આવા દેખાણના કાયદાઓ અમલમાં મૂકી શકાય તેના કરતાં મુખ્ય ઇલાજ હજી પણ એ છે કે-રાજદારી સુધારી આપવા. પણ કાયદા એક બીજી સમજૂતી છે કે જે રીતે આ પક્ષ સમજાવવાની અગત્ય છે. અરાજક રાજદારી સુધારા માગતો નથી. એ તદ્દન ખરૂં છે. પણ શા માટે ? એ જ બાબત આપણે સમજવાની છે. અરાજકને હાથ લાગે છે કે-આ દેશમાં તે જે અયગમણ કરવા માગે છે, જે ઉચ્ચશૈલીમાં લોકોને તે સતત શાખવા છુટ્ટ છે, તે જે સરકારની પધ્ધતિઓ પ્રજામતાક માર્ગોએ વધુને વધુ મક્કમ થતી જાય તો મરણ પામશે. જે જે અયગદાર મરકાર સ્થાપવામાં આવે, જે એક અથવા બીજી જાતના રાજદારી સુધારાઓ પવાગ કરવામાં આવે તો એ જનવા જોગ છે કે લોકો થોડાક વખત માટે શાન્ત રહેશે અને એ જનવા જોગ છે કે અરાજકને પોતાના કામ માટે પુરતો અવકાશ મળશે નહીં. તે છુટ્ટ છે કે-આ દેશમાં અસંતોષે વધારેને વધારે ઉમસ્વરૂપ લેવું જોઈએ. એ ખરૂં છે, પણ આ અસાધારણ બાબતોનું કારણ શું ? અરાજક એક અસ્વસ્થ બંધન છે. કિતુરી, બોમ નાંખનાર, એઓના હેતુઓ પણ જ્યાં પ્રમાણિક હોય છે એટલે કે જ્યાં તેમના હેતુઓ નિઃસ્વાર્થી હોય છે, તેઓ અંધ હોય છે. મારા મત પ્રમાણે, તેઓ કાંઈપણ આમતોના સંતોષ ન હોય એવા દેખાવ ઉપર વધુ વજન મૂકે છે. તેઓ સહયોગી બાંધતો બોરીરીતે વાંચે છે, તેઓ ઇતિહાસ ઉડી રીતે વાંચે છે, તેઓ ન્યાયનો હાથ કાંઈપણ જગ્યાએ જોતા નથી. મારા નામદાર, રાજદારી છલાને તેમને સંતોષ આપતા નથી અને તેઓ ઉચ્છેદના અંતિમ પ્રજાજના દિમાયતી હોવાથી, આ બધી બાબતો તેમને બોરી લાગે છે; પણ અરાજક માનસિક ઘેટાણાની આવો કમનસિમ સ્થિતિમાં છે તેથી શું આપણે એમ કહેવું, જોઈએ કે-જ્યાં સુધી આ લોકો રાજદારી બંધિયોથી સંતોષ પામતા નથી ત્યાં સુધી અમે તે સંમંધી વિચાર કરીશું નહીં ? અને અમે કાયદાનો નિયમ તેમને લાગુ પાડીશું નહીં ? હું ધારૂં છું કે રિયારપૂર્વે રાજદારીપણા મુજબ આમ થવું ન જોઈએ. આપણે તેમને રાજદારી ઉભાનાં સંતાપકારક પગનાં મક્કમાં જોઈએ; પણ એકંદરે લેતાં, જેઓ ને સંતાપ આપવાનો છે તેઓ આ અરાજકો નથી. આપણે તે સામાન્ય વાતાવરણને સ્વચ્છ બનાવવાનું છે કે જે અરાજકનાને પુષ્ટિ આપે છે; અને જ્યારે અરાજક જોશે કે તેને ક્યાંયે સહનુભૂતિ મળતી નથી; તે જોશે કે પોતાના ખરાબ સિદ્ધાંતને તે સંતાપ અને રાજદારી ઉત્તતિની ભૂમિમાં ચાલુ રાખવા અશકત છે, ત્યારે જે કાયદાનો લાભ હાથ તેને પકડી શકશે નહીં તોપણ તેનું સ્વાભાવિક મૃત્યુ થશે.

હું જેસી જાઉં તે પહેલાં એક વાત કહેવી ઉચિત ધારૂં છું. જોન. સર વર્ની લોવેટ એક કરતાં વધુ પ્રસંગે મી. જોખસેના રાજા દાંડી બનાવ્યા છે. પણ જોન. સર વર્ની લોવેટ અને આ કોર્ટ-સલામ મલાસદાના જાન માટે ચી. જોખસેના ઘણાં વાક્યો દાંડી બતાવતાં એ મારા માટે સહેલું છે. આપણે બધાએ એક બીજાને ઘણાં વાક્યો દાંડી બતાવો શકીએ. આપણે સાહિત્યનાં વચનો પણ ઉઠેલી શકીએ. આપણે મીક, લેડીન અને સંસ્કૃતમાંથી હાથની રિયારને લાગુ પડે એવાં, ઘણાં રસબળાં અને ક્ષણિક વાક્યોનાં દગતો કરી શકીએ. પણ આપણે જે જોવાનું છે તે એ છે કે આપણે એક અથવા બીજી આજુએ, જાનના જે હાર્દ માટે પ્રયત્ન કરીએ છીએ તે મુજબ વર્તન કરવાને કદલા પ્રમાણમાં તૈયાર છીએ ?

ઝોન. સર વિલિયમ વિન્સેન્ટે કહ્યું કે આપણે હમણાં કસોટીમાંથી પસાર થઈએ છીએ. ખરૂં છે.....

ઝોન. સર વિલિયમ વિન્સેન્ટ—હું ઝોન. સભાસદને સુધારી શકું ? મેં જે કહ્યું હતું તે એ હતું કે—આ ખરડા ઉપરની આપણી વલણને, આ દેશના અને મહારાના ધણાઓ આપણી શક્તિની કસોટી રૂપ લેખશે.

ઝોન. મિ. શાસ્ત્રી—હા, થોડાક લોકો તરફથી તેવી લેખવામાં આવશે.

ઝોન. સર વિલિયમ વિન્સેન્ટ—ધણાઓ તરફથી.

ઝોન. મિ. શાસ્ત્રી—ખાસ કરીને ઝોન. સર વિલિયમ વિન્સેન્ટ તરફથી તો નહીં.

ઝોન. સર વિલિયમ વિન્સેન્ટ—“ના.”

ઝોન મિ. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી—આપણી શક્તિની કસોટી તરીકે જોખમદાર સરકારના ઠાણ પગલાં સામે ટક્કવા માટે જ આ કાઉન્સિલના સભાસદોને શું એક દબાણનો કાયદો કે જે જરૂરનો થઈ પડે છે તે પસાર કરવામાં લોકોની અપ્રીતિ, તિરસ્કાર સહન કરવાનાં છે ? આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હતો. હવે, મારા નામદાર, હું હિંદી સનહી નોકરીનો સલામત નથી. એ નોકરીના સખ્ત નિયમન માટે મેં શિક્ષણ મેળવ્યું નથી. હું સ્વભાવે કદાચ ધણો જ નમ્ર છું. એમ હોય શકે કે—હું અને મારા જેવા કેટલાક બીજાઓ લોકોની અપ્રીતિનું તોફાન સહન કરવાની શક્તિવાળા ન હોઈએ પણ મારે કહેવું જોઈએ કે—અને હું તે કહેવા માટે સરમાતો નથી કે—અને ખરેખર એવું નથી ધારતા કે બળનું ચિહ્ન, તમે એક જન્મેલા કારોગારી છો તેની ખાત્રી બંધ સાંખિતી, લોકોની અપ્રીતિ મેળવવામાં અને જાહેર અનિપ્રાયની સામે ચવામાં સમાયલાં નથી. હું તે પ્રમાણે વર્તવાને ટેવાયલો નથી. હું નથી ધારતો કે તેથી હું કાંઈ શુભાનું છું. પણ તેજ વખતે જ્યારે મારી ફરજનો મજબુત અવાજ આવે છે, જ્યારે સત્યને અનુમરવાની મારા માટે જરૂર પડે છે, જ્યારે મારા દેશના ઉત્તમ લાલમાં જે પ્રમાણે હું સમજું છું તે પ્રમાણે જરૂર પડે છે ત્યારે હું લોકોની અપ્રીતિને તામે ચવા સંપૂર્ણપણે તૈયાર રહું છું.

જે જરૂર પડે તો હું લોકોના તિરસ્કારની આગમાંથી પસાર ચવા તૈયાર છું. પણ તે જરૂરનું છે એમ મને સાંખિત કરી આપવાનું મારી રહે છે. માત્ર તેના મોહને લીધે—માત્ર—હું એક જીલ્લો અથવા એક વિભાગને પણ સંજાળી શકવા માટે લાયક છું એમ પુરવાર કરી આપવા માટે—હું ઉપરનાં કારણોએ લોકોની અપ્રીતિ મેળવવા ચાહીશ નહીં જ.

હવે, આપણે ઘણી કસોટીઓને તામે ચવા છીએ. અત્યાર સુધીમાં આપણે ઘણા દબાણના કાયદાઓને સંમતિ આપી છે—જાપખાનના કાયદો, અને હિંદ સંરક્ષણનો કાયદો. લગાઇ દરમ્યાન આપણે દરેક કક્ષાએ આપણી અજમાયશમાં હતા. આપણે ૧ કરોડ રૂપિયા આપ્યા છે, આપણે ફલાણું આપ્યું છે. હીંદી આપ્યું છે. એક વખત આપણને કહેવામાં આવ્યું હતું કે, ૪૫ કરોડની બક્ષિસ પણ કસોટીની એક જામત મળશે આપણે તેને તામે ચવા. આપણને એવી કષ્ટ કસોટી ખરખર રાતે લાગુ પાડવામાં આવી છે કે જેને આપણે ઘણી ખુશીથી તામે ચવા નથી ? હું જાણેજ એવી એક ધારી શકું છું.

ગાકરીનું દૂધ લાવી આપવાનું આપણને દરગાવું ત્યારે આપણે વાધણના દૂધથી ભરેલો પ્યાલો આણી આપ્યો છે. શું તમે તે દૂર નાંખી દેવા અને એમ કહેવા માગો છો કે— “જ્યો, વાધનું દૂધ લાવી આપો?” એ વાજમી નથી. એમ છતાં પણ ઇંગ્લાંડના ધણા માણસો, આ સખ્ત ધોરણે કદાચને આપણી કસોટી કરીને આપણને જોખમદાર સરકાર માટે ડાહ્યા અને લાયક જાહેર કરશે નહીં, પણ મને આશા છે, મારા નામદાર, કે અત્યારે પણ ઇંગ્લાંડમાં જે કે ત્રણ ખરી નજરે જોનારા, જે કે ત્રણ ચલાક માણસો હશે કે જોઓ એમ કહેશે કે, હિંદી સનદી નોકરો—હિંદવા કારોબારીઓ—વહિવટ કરનારાઓ અત્યારે તેમની ખરેખરી કસોટીમાં છે. તેઓ હિંદમાં જોખમદાર સરકારની ઘણી જ વહેલી શરૂઆત કરવા તૈયાર હોવાનો એ વખતે ડાળ કરે છે, કે જ્યારે, તેમની હમેશની રીત મુજબ, કાયદામાં પોતાનું મન પરાવવા ઇચ્છતા નથી પરંતુ કાયદામાંનું તત્ત્વ કાઢી લેવા અને તેનો અમલ કરવા ઇચ્છે છે—કે જ્યારે તેઓ કાયદાના હથિયાર બને છે, તેના ચુર નહીં. શું તમે આ કાયદો તમારા હિન્દુ મિત્રોની વિરૂદ્ધતા, અને એકત્રતા છતાં પસાર કરીને એવા વખત માટે તૈયારી કરો છો? હિંદીઓમાંથી અત્યારે તમારી પીકે કાઢ્યું છે? હિંદની દુષ્પ્રતિભા કયાનો માર આ શબ્દોમાં આપી શકાય કે, તમે આ બધી સહીઓથી હિંદમાં એકલે હાથે રાજ્ય ચલાવ્યું છે અને તમારી પાછળ જાહેર મતનો કેષપણ જોખમદાર ભાગ હતો નહીં. હવે આ કોટકડીના વખતે તમારી પાછળ કાઢ્યું છે? જાહેર પ્રજામતનો કેષપણ ભાગ તમને ટેકા આપતો નથી. નિઘાયલા સભાસદોએ આ બીજાને આચિરંદ આપ્યા નથી. ઝગિતદાર મહાસદોએ પણ તેમ કહ્યું નથી. કાયદાના અભ્યાસી સભાસદોને તો તે જોઈતો જ નથી, વેપારી સભાસદોનું પણ તેમજ છે; અને તે છતાં પણ ઓન. સર જ્યોર્જ લાઉડએ આપણને કહ્યું છે કે—“આપણે આ કાયદો પસાર કરવો જોઈએ કારણ આપણે સત્તા પામ્યા છીએ કે તે ધણા વાજમી છે. અમને તમારી મદદ મળી હોત તો અમે ખુલી યાત પણ અમારી જોખમદારીની લાગણીથી અમારે તમારી મદદ વિના પણ આગળ ચાલવું જોઈએ, જો કે અમને તે મળી હોત તો ખુશી યાત” ધારાના ઓન. સભાસદની નિમનનાં હું વખાણ કરું છું. તેમણે જે મોઝાથો કહ્યું કે ‘અને અમારી પાસે જોખમદારી છે, તમારી પાસે નથી’ તેનાં હું વખાણ કરું છું. અમે એ સ્થિતિ કળા શકીએ છીએ. મારા નામદાર, આ કાયદા માટે અમારી ઉપર જરાકે જોખમદારી નથી અને તેથી હું માનવા ના પાડું છું કે જ્યારે જાહેર પ્રજામત આગળ આ મુકદ્દમો રજૂ થશે ત્યારે ઓન. સર વિલિયમ વિન્સેન્ટ જેમ ધારે છે કે—ઇંગ્લિશ પ્રજાનો અસુક ભાગ કહેશે તેમ, નહિતો જાહેર પ્રજામત એમ કહેશે કે—અમારી ઉપર જોખમદારી હતી અને અમે તેમાંથી છટકી ગયા છીએ, અમારા ઉપર લેશપણ જોખમદારી નથી.

મારા નામદાર, હવે માત્ર એકજ વધુ ટીકા છે કે જે મારે કરવી જોઈએ અને તે, દેશની જે લાગણી માટે આ હાથે હું તેમનો પ્રતિનિધિ છું તેના ન્યાય ખાતર. હું નથી ધારતો કે ધારાના ઓન. સભાસદે જ્યારે કહ્યું કે—અમારામાંના કેટલાક અગરગતી ધમકી આપવામાં પ્રવૃત્ત થયા હતા ત્યારે તેઓ જે કહેતા તે બધુંએ તેમના મનમાં ધારતા હતા. હું એમ માનવા દોરું છું કે—અહીં જોઓ આ ખરડા સામે જોવા છે, તેમાંનો મોટ,

કાંઈપણ એવું કહેવામાં પ્રવૃત્ત થયો નથી કે જેને વાસ્તવિક રીતે ચળવળની ધમકીરૂપ કહી શકાય. અમારામાંના કાંઈનામાં પણ, ખરેખર વિનીયપક્ષમાંના કાંઈનામાં પણ, હું કહેવાની રજા લઉં છું કે-એવું પણ નથી કે જેથી તે દેશમાં જઈને ભારે ખળભળાટ ઉઠેરી મૂકે. તે અશક્ય છે. ખળભળાટ તો ત્યાં ક્યારનોએ શરૂ થયો હોવો જોઈએ. અમે અહીં જે કાંઈ શબ્દો બોલીએ તેનાથી સામાન્ય રાજદારી વાતાવરણમાં કાંઈ વારેલી અસર થાય એમ નો હોય તો હૃદય થકી રહેવું જોઈએ. ચળવળ તો શરૂ થઈ ચૂકી છે. મારા સરકારી મિત્રોને હું ખાત્રી આપવા માગું છું કે-આ કામમાં અમારામાંનાં કાંઈનો હજી સુધી કાંઈ હાથ નથી પણ જો અમારી અપીલો વ્યર્થ જશે, જો આ બીધ પસાર થશે તો અહીં એવો કાંઈપણ હોય એમ હું નથી માનતો કે જે ચળવળમાં જોડાય નહીં તો પોતાની ફરજ બજાવતો ગણાય. આ ધમકી નથી. હું એ માનવાની રજા લઉં છું કે-એ કાંઈપણ રીતે ધમકી નથી. ગમે તે પણ હું મારા પોતાના મનનો સૌથી ઉત્તમ ન્યાયાધીશ છું અને હું કાંઈપણ ધમકી આપવામાં પ્રવૃત્ત થતો નથી. મેં હજી સુધી આ ચળવળમાં ભાગ લીધો નથી પણ જો બધુંએ આડું ઉતરશે, જો અમારી સામે આ કાયદો મૂકવામાં જ આવશે તો હું જે અભિપ્રાયો ધરાવું છું તે જોતાં, ચળવળથી દૂર રહેવું મારા માટે શી રીતે શક્ય છે ? હું પોતે તો કહી શકતો નથી. ”*

નોંધ.

રેસેલ બીસ.

સર વિલિયમ વિન્સેન્ટે વડી ધારાસભામાં તા. ૬ ફી અને તા. ૮ ફેબ્રુઆરીને દિવસે જો રેસેલ બીસો દાખલ કર્યા છે તેની મુખ્ય કલમો અને તે વિષે ધારાસભાના સભાસદો અને બીજા આગેવાનોના અભિપ્રાયો લંકાજીથી આ અંકમાં આપ્યા છે. તે ઉપરથી તેના ભવંકર સ્વરૂપનો વાંચકોને ઠીક જ્યાંસ આવશે. પહેલા બીલના મુખ્ય મુદ્દા આ છે:—

(૧) રાજદ્રોહી ખત પ્રકટ કરવાના ઇરાદાથી કાંઈ રાખે તો તે ગુન્હેગાર ગણાય. અને એ કાંઈની પામે ખત હોય તો પોતાનો નિર્દોષ હેતુ પુરવાર ન કરી શકે ત્યાં સુધી તેનો પ્રકટ કરવાનો ઇરાદો લેખાય.

(૨) રાજકીય ગુન્હાની તપાસમાં કાંઈ આરોપીને પહેલાં રાજકીય ગુન્હા માટે શિક્ષા થઈ હતી અથવા તે હમેશાં તેમાં ગુન્હા કરનારના સંગમાં રહે છે એવો પુરાવો આપી શકાશે.

(૩) રાજકીય ગુન્હા માટે ત્યારે કાંઈ આરોપીને શિક્ષા કરવામાં આવે ત્યારે તે કદાચી મુક્ત થાય તે પછી તેનો સારી ચાલ માટે જામીન લેવાનો હુકમ કોર્ટ પસાર કરી શકે.

ખીલુ રેલેટ ધીવ આથી ધણું જ વધારે લખંડર છે. તેની કલમો પાંચ ભાગમાં બહેંચેલી છે, અને તે ભાગમાં નીચે જણાવ્યા મુજબ સત્તાઓ લેવાની છે:—

(૧) જ્યારે ગવર્નર-જનરલની ખાત્રી યાવ કે મુત્તીપત્રમાં જણાવેલા ગુન્હા ધણી પ્રચલિત છે અને તે ગુન્હાની સત્તર તપાસ માટે જાહેર પ્રગતી સલામતી માટે ગોઠવણ કરવાની જરૂર છે ત્યારે તેની સુનવણી માટે હાઇકોર્ટના ત્રણ ન્યાયાધિશને નીમે અને તેમાં આ ભાગની કલમો પ્રમાણે કામ ચલાવે. તે ગુજન ગુન્હાની જેમાં તપાસ ન થાય કામ બંધ ખારજો ચાલે અપીલ કે અરજી ન થાય અને એના બીજા જુદામી બંધનો લાગુ પડે.

(૨) જ્યારે હિન્દી સરકારની ખાત્રી યાવ કે એવી હિલચાલો ઉત્પન્ન થઈ છે કે જેમાંથી રાજ્યની સ્થાને ગુન્હા ઉત્પન્ન થાય એવો સંભવ છે તો તે દફતરના મુખ્યદાર પાડે એટલે આવી અગત્યમાં કાંઈ માણસ ભાગ લે છે એવો શક પડતાં તેની પાસે સારી ચાલના જમીન લે, નજરેદાર કરે, અમુક કાર્ય ન કરવાની ફરજ પાડે, અથવા પોલીસ ચોક્કસ હાજરી હાલવાનો હુકમ કરે.

(૩) જ્યારે વળી સરકારની ખાત્રી યાવ કે મુત્તીપત્રમાં જણાવેલા ગુન્હા મોટા પ્રમાણમાં થયા છે અને યાવ છે કે જેથી જાહેર પ્રગતી સલામતી જેખમમાં આવી પડે છે ત્યારે આ ભાગની કલમો ત્રણ પાડતાં સરકાર વોરંટ સિવાય કાંઈ માણસને પકડી શકે તથા ફેર કરી શકે.

(૪) આ ભાગની કલમ પ્રમાણે ડીરેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ અથવા બંગાળના કાયદા મુજબ જેમની સામે હુકમ પસાર કરવામાં આવ્યા હોય તેમને ત્રીજા ભાગની કલમો તરત લાગુ પડી શકશે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે ડીરેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટથી દહાઇની મુરત અને તે પછીના ૬ માસ માટે સરકારે સત્તાઓ લીધેલી છે તેથી વિશાળ સત્તાઓ સુલેહનામા પર સહીઓ થયા પડ્યાં ત્રણ વર્ષ માટે આ કાયદાથી ધારણ કરવાનો સંસ્કાર ઇસ્ટ, રાજે ૬. લડાઈ દરમ્યાન આ સત્તાઓ સરકારને સોંપવાનું આપણા આગેવાનોએ અને પ્રજાએ શા માટે કણ્ય કર્યું હતું તે આપણે જાણીએ છીએ. બંગાળમાં છુટાછવાયા ખુન અને હુલ્લટ ૧૯૦૫થી શરૂ થયાં હતાં અને છતાં દહાઇ શરૂ થઈ તે પહેલાં બંગાળમાં અને ત્રીજે સ્થળે હુલ્લટ જાગવાને વિશાળ સત્તાઓની સરકારને વખતો વખત જરૂર લાગી તે તેમણે કારોબારી હુકમથી (Orinance) મેળવી હતી. દહાઇ શરૂ થતાં આ સ્થિતિમાં એક નવું તત્વ ઉમેરાયું-કારણ કે આપણા શત્રુઓએ માણસો અને નાણાં મોકલી કેટલક ઠેકાણે જાગે ઉત્પન્ન કરવાને પ્રવર્તન કરવા માંડ્યા, અને ખાસ કરીને આ સ્થિતિને ખોળી વળવા માટે જ ડીરેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટને સંમતિ આપવામાં આવી હતી. પણ છતાં ચાર વર્ષના અનુભવથી આવણે જોયું છે કે બંડ અને ખુનરજના સંબંધમાં પણ આ કાયદાનો ધણી જ આપણને અને ખુશી રીતે અમલ કરવામાં આવ્યો છે, એટલુંજ નહિ પણ આ કાયદાના હેતુમાં કાંઈ પણ રીતે ન સમાય એવી વ્યક્તિઓ સ્થાને તેનો ફરજયાગ કરવામાં આવ્યો છે. હવે દહાઇને દહાઈ પુરી થતાં સ્થિતિ થણે અંશે બદલાઈ

ગઈ છે એટલું જ નહિ પણ એવી થોડી મુદતમાં હુંટરાટ અને ખુન થતાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. ખીજી પાસ દેશમાં સ્થિર અને ઊંડી શાન્તિ પ્રવર્તાવવા માટે મોન્ટેઝ્યુ-એમ્સફર્ડની સુધારાની યોજના પાર્લામેન્ટમાં કાયદાના સ્વરૂપમાં રજુ કરવામાં આવનાર છે. તે વખતે ડીફેન્સ ઑફ ઇન્ડીયા ઍક્ટથી મેળવેલી સત્તાઓ નજીક હમેશને માટે બંદે હાથ ત્રણ વર્ષને માટે સરકારે અખત્યાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાય છે.

હવે લડાઈ પુરી થતાં જર્મન કાવત્રાનો તો સલવ નથી એ સ્પષ્ટ છે તેથી ખંગાળ, સિવાય ખીજે કંઠાણે રાજ્ય સામે બંડ કે ખુનરેણ કરનાર માણસો નથી અને હાં પણ તેઓ મુઠ્ઠીભર છે. ખંગાળની સરકારે નજર કેદ કરેલા આશરે ૧૮૦૦ પુરો પૈકી આશરે ૬૦૦ ને હમણાં જ મુક્ત કરી સરકારે પુરવાર કર્યું છે કે રહેલાના પ્રમાણમાં બંડ વગેરેનો ભય તેને ઓછો લાગે છે. પરિણામે એક પાસથી લડાઈ દરમ્યાન મુલેહ જાળવી કરોડો અને લાખો માણસોનો ભોગ આપનાર હિન્દની પ્રજા અને ખીજી પાસ હિન્દના એક પ્રાન્ત-ખંગાળમાં મુઠ્ઠીભર બંડખોરો રહ્યા. વધારામાં જો આપણે એટલું ધ્યાનમાં રાખીએ કે સ્વરાજ્ય વિશે બ્રિટિશ સરકારની જાહેરાતથી અને સુધારાની યોજનાથી હિન્દી પ્રજા કંઈક આશા અને વિશ્વાસની નજરથી ધ્રિટ ન તરફ જુએ છે તો આપણને આ રોલેટ, ખીલો ધારાસભામાં દાખલ કરવામાં સરકારે જે ધૃષ્ટતા અને આપણી દાખલી છે તેનો ખરોખર ખ્યાલ આવશે.

આપણે અને સરકારે ખરેખરો વિચારવાનો સવાલ એ છે કે હિન્દનો જનસમુદાય રાજ્યનિષ્ઠ છે કે રાજ્યદ્રોહી છે. બ્રિટિશ હકુમત નીચે રહી સ્વતંત્રતા અને સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે કે તેને ઉચલાવી નાંખવા માગે છે ? લડાઈનાં છેલ્લાં ચાર વર્ષ આનો ચોક્કસ જવાબ આપે છે અને હિન્દની રાજ્યનિષ્ઠતાનાં વારંવાર વખાણ કરીને બ્રિટિશ શહેનશાહે, પ્રધાનોએ અને ખીજા રાજપુરોએ તેમજ નામદાર વાઇસરોયે અને મોટા નાના અગ્રેજ અમલદારોએ એક જ જવાબ વારંવાર આપ્યો છે વડી ધારાસભાની હાલની બેઠક ખૂદશી મૂકતાં ના. વાઇસરોયે જે ભાષણ કર્યું છે તેમાં તેમણે લડાઈનાં ચાર વર્ષ દરમ્યાન હિન્દુસ્થાને સામાજિકની જે સેવા જાળવી છે તેની ઓઢસ ખીના રજુ કરી છે, એટલું જ નહિ પણ ઉપસંહારમાં તો હિન્દના જનસમુદાયની ઊંડી રાજ્યપ્રીતિનાં મુક્તકંઠે વખાણ કર્યો છે:-

“ હિન્દી જનસમુદાયના સંબંધમાં મને કંઈ ચિંતા છે એમ તમે ન માનશો, કારણકે અહીંયાં જે દરેક વર્ષે હું ગાળું છું તે હિન્દ સમસ્તનો પાકી મમજાણીમાં મ્હારો વિશ્વાસ દૃઢ બનાવે છે. મોટા ભાગે હિન્દીઓ ધર્માત્માઓનાં મોટાં મધકથી દૂર પોતાનું જીવન ગાળે, તેઓ કેળવણીમાં અધુરા રહે અને પ્રગતિનાં ધણાં ખરાં સાધનોથી વિહીન રહે, કેટલીક રીતે તેઓ મુગા પણ રહે, પણ હિન્દની પાકી સમજ તેની કંડી રાજ્યપ્રીતિ માંથી—સખ્ત મજુરી અને જુજ ઉપજ, રાગ અને દુઃખ તેમજ ધણાં સખ્ત વિનિતાઓનાં ટોષ અને જુરમની કઠણ તાલીમમાં શીખાયેલા પાઠમાંથી—અને તે પાક રહેલા ધર્મથી જુલાયા નથી પણ દૃઢ હૃદયમાં લખાયેલા છે તેમાંથી—ઉત્પન્ન થઈ છે. હિન્દનાં જાહેર જીવનનો પારો આધાર આ વૃત્તિમાં રહ્યો છે. તેજ આપણા જાનો ખરા આધાર છે. હિન્દની મુગમજની આ લડાઈ દરમ્યાન ક્યોની થઈ છે. મ્હન તેમાં કમીના જણાઈ નથી.”

પણુ જો આ દેશની કરોડોની રૈયત આવી રાજ્યનિષ્ઠ અને સમજી હોય તો શું દેશના એક ખુણામાં રહેલા સુદીક્ષર બંડખોરા સેંકડા વર્ષથી રિયર થયેલા સમજીને એક સપાટે ફરવી સર્વત્ર અશાન્તિ અને બંડ ફેલાવી શકશે ? કંડા પાણીના સરોવરમાં થોડા અંગારા પડે તો પાણી સ્વળગી ઉઠશે નહીં અને, અંગારા હોલાઈ જશે એ રહેલાઈથી રહમત શકાય એમ છે.

સરકાર તરફથી દલીલ કરવામાં આવે છે કે લડાઈ દરમ્યાન જે કાયદાથી શાન્તિ સચવાઈ રહી છે તેવો કાયદો ભવિષ્યની સુલેહ માટે જરૂરનો છે. આના જવાબમાં જણાવી શકાય કે લડાઈ દરમ્યાન શાન્તિ સરકારના કાયદાથી નહિ પણ તે ઉંડી સમજ, જેની નામદાર વાઇસરોય ઉપસંહારમાં પ્રશસા કરે છે તેને લીધે જ સચવાઈ છે. હાલ બંડ અને ખુનરજી ધરી છે તે પણ સુધારાની યોજનાથી દેશના તપી ગયેલા મગજ ઉપર જે કંઈ શાન્તિ વળી છે તેની જ સૂચક છે. પણ છેલ્લાં ચાર વર્ષમાં એકંદર શાન્તિ અને રાજકીય સુન્દાની ઘટને હાલનો કાયદો-અલ્લે તેવો જ કાયદો કાયદાપોયા અમર રાખવાનું કારણ ગણ્યું એ તો રાજ્યકર્તાઓની તર્કશક્તિની ભયંકર વફતાજ કહેવાય કારણ કે જે સુન્દા કાયમ રહ્યા હોત તો રહેલાઈથી અને કંઈક કારણસર યથા ક્ષી શકાતું કે જે રોગ રોમાવવાને દવા ઉપજવવામાં આવી હતી તે શમ્યો નયા, અને તેથી તે દ્રજ પણ રાખવાની જરૂર છે; પણ રોગ લગભગ પૂરેપૂરો શમે ત્યારે પણ જે દવાથી તે કાણમાં આવ્યો છે એમ ધારવામાં આવે છે તેના ઉપચાર જરી રાખવો તો અયોગ્ય જ છે.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે વાઇસરોય સાહેબ જણાવે છે તેટલી શ્રદ્ધા તેમને જનનામુદાયની રાજ્યનિષ્ઠામાં નથી. અને દેશમાં જ્યાં સુધી થોડા પણ બંડખોરા રહે-જાને બીજા સુધરેલા તેમજ અણસુધરેલા દેશની માફક આ દેશમાં પણ થોડાક શ્રીતુરીઓ રહેશે એવી એક સરકારને ખાત્રી આપીએ છીએ-જ્યાં સુધીમાં આ કાયદાના પાસમાં તેઓ આખી પ્રજાને જડવા માગે છે. હાલ એ કાયદો ત્રણ વર્ષને માટે પસાર કરવાનો છે; પણ ત્રણ વર્ષને અંતે ઉપર સૂચવેલી તર્કવિદ્યા ચોળને બીજા ત્રણ વર્ષ માટે કે કાયમને માટે પસાર કરવામાં સરકારને કંઈ ખુશી નહિ. અર્થાત્ આ ધાર્મિક શાન્ત દેશ પર આ કાયદાનો જખેતો રાખી સરકાર તેમાં સુલેહ જાળવવાનો કંઈ કરવા ધારે છે. પણ સરકારે સમજવાની જરૂર છે અને વળત જશે તેમ તેમને વધારે ને વધારે સમજશે કે હવે હિન્દુસ્થાન બદલાય છે—જે ભયંકર જુદમ અને ત્રાસદાયક શરમાળ સારી પ્રજાના શિરે સરકાર ચઢાવવા માગે છે તે સહન કરનાર નથી. આ કાયદાથી સરકારની સાથે ખુનસ વધવાથી જે બંડ અને ખુનરજી અકુશમાં લાવવાને તે પસાર કરવાના છે તે ઘટવાને બદલે વધશે અને આખા દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી એવો તીવ્ર અસંતોષ અને બેશકારી અળવળ રહેશે કે જેવી અસાર સુધીમાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવી છે. ઇતિહાસનો આ સિદ્ધાન્ત છે, આયર્લેન્ડમાં તે સાચો પડ્યો છે, અને હિન્દુસ્થાન પણ તેનું પારખું દેખાડશે.

રોલેટ બિલ અને સુધારા. . .
હાલની રાજકીય સ્થિતિમાં રોલેટ બિલનો વિચાર કરતાં રાજકીય સુધારાની યોજનાના ભવિષ્યપર નજર જાય છે. પણ રોલેટ બિલ ખાસ થવા પછી સુધારાનું સાચું ફળ આ જનને મળે કે નહીં, તેના વિચાર કરતાં પડેલાં એ વિચારનું નેપથ્ય, કે જે હેતુથી

સ્વરાજ્યની યોજના માં માન્ટેગ્યુ ને હોર્ડ એમ્સફર્ડે રચી છે, તેની સિદ્ધિમાં રાલેટ બીલથી અંતરાય આવશે કે નહીં? સ્વરાજ્યની ચળચળ એ પરાધીન પ્રભુતા અસંતોષનું ચિન્હ છે. અને તેની સ્વતંત્રતા માટેની તીવ્ર ઇચ્છા જણાવે છે. આ અસંતોષ શાન્ત કરવાને અને આ ઇચ્છાને સંરક્ષ કરવાને સ્વરાજ્યની જાહેરાત બહાર પાડવામાં આવી હતી અને દિંદી વજીરે જાતે દિંદુસ્તાન આવી શ્રમ લઈને, સુધારાની યોજના ધરી છે. પરંતુ હજી એ યોજના પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરાઈ નથી અને તે છેવટે કેવા રૂપમાં બહાર પડશે તે કિંમતમાં ગંભીર શંકાઓ પ્રવર્તે છે તે વખતે રાલેટ બીલની તરવાર દિંદી પ્રભુતા પર લટકાવવામાં આવે છે. પરીણામે ઉપર જણાવ્યા મુજબ દેશમાં ચોતરફ અસંતોષનો દાવાગિ ફાટી નીકળશે, રાજ્યકર્તા અને પ્રજા વચ્ચે વધારે સખ્ત વિરોધ જાગશે અને કદાચ ખૂનરેણ અને બંડ પણ કમી થવાને બહોળે વધશે એવો પાકો સંભવ જણાય છે, તે પછી થોડે મહીને સુધારાનો કાયદો પસાર થાય તેથી દિંદીઓનાં ધવાયલાં હૃદય ભાગ્યેજ રૂઝાશે અને શાન્ત પ્રગતિને માર્ગે દિંદુસ્તાન આગળ વધીને સામ્રાજ્ય અને જગતમાં યોગ્ય સ્થાન મેળવે એવો જે અતિમ હેતુ સુધારા ધડવામાં રાખવામાં આવ્યો છે તે ભાગ્યે જ સિદ્ધ થશે.

અરેબર, આ બીલ પાસ થયા પછી એવા શોક જ નબળા મનના દિંદીઓ રહેશે કે જેમનાં પોતાં મગજને સુધારાના કાયદાથી કંઈ પણ ટાકક વળશે ને જેઓ દિંદીની સ્વતંત્રતાનાં સ્વપ્નાં આ બંને કાયદાઓના સંગમ ઉપર રચશે.

અમે આગળ વધીને એમ કહેવાને તૈયાર છીએ કે રાલેટ બીલ સુધારાની યોજનાને નિઃસત્ય બનાવશે. માન્ટેગ્યુ-એમ્સફર્ડની યોજના પ્રમાણે પ્રતિક સરકારનાં કેટલાંક ખાતાં પ્રધાનોને ને પ્રજાપ્રીય ધારાસભાને સોંપવાનાં છે ને બાકીનાં ખાતાં લગભગ હાલના ધોરણની રચાએલી સરકારને રાખવાનાં છે. દીલ્હીની કોંગ્રેસે સંપૂર્ણ પ્રતિક સ્વરાજ્યની માગણી કરી છે-બધાં ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવાની દિમાયત કરી, છે. છતાં આપણે જાણીએ છીએ કે વધારેમાં વધારે આગળ પડેલા પ્રતિભાં પણ કેટલાંક ખાતાં તેમાં પાસ કરીને પોલીસ, ન્યાય અને જેલનાં ખાતાં તે સરકારને હસ્તક રહે તેવો પાકો સંભવ છે. વળી દિંદી સરકારનાં કેટલાંક ખાતાં પ્રજાને સોંપવાની માગણી આપણે કરી છે, છતાં તે ભાગ્યે જ સ્વીકારાશે એમ આપણે જાણીએ છીએ અને તે કષ્ટક બંશે સ્વીકારાય તોપણ દેશની સુલેહ શાન્તિને લગતાં પોલીસ ન્યાયનાં ખાતાં વડી સરકારને હસ્તક રહે એમ કોંગ્રેસે પણ કશુલ કર્યું છે. પણ જ્યારે આ કશુલ કરતાં કોંગ્રેસે, દિંદીઓનાં પ્રાથમિક હક્કનું જાહેરનામું બહાર પાડી અંગત સ્વતંત્રતા માટે મજબૂત પોષક ઉઠાવ્યો છે ત્યારે સરકારે સ્વરાજ્યની ઝીંપી પણ કરાવે તે પહેલાં એ હકોનું સંદર્ભ સત્યાનાશ જાણ એવા કાયદાની બેઠ આપણી આગળ ધરી છે. હવે જો આ કાયદો પસાર થયા પછી સુધારા અમલમાં આવે તો આપણી શું સ્થિતિ થાય? એક પાસથી પ્રધાનોને ફળવણી-આરોગ્ય, જમીન, ખેતી, વિગેરે ખાતાં સોંપવામાં આવે, પણ તેની સાથે પ્રતિક સરકાર પોતાને હસ્તક રહેલાં ખાતાંની સત્તાને રૂએ, અને દિંદી સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે આપણુદીથી આ નવા કાયદાનો અમલ કરે-અથવા ફક્ત વહીવટી દુકમથી દિંદીના કાષ્ઠપણુ સહેરીની સ્વતંત્રતાને છીનવી રાકે. તો પછી સુધારાનો આપણને કાયદો શો ?

એક પાસથી માણસ જાતને વહાલામાં વહાલા કુદરતી હક ખુચવી લેનામાં આવે અને બીજી પાસથી થોડા ખાતાનો વહીવટ સાંપવામાં આવે એટલે સ્વરાજ્ય અને સ્વતંત્રતાનો દિવસ આપણે દેશમાં ઉગ્યો છે એમ ભાગ્યેજ કહી શકાશે ઉલટું આપણે એમ ધમ્મીએ કે જે રાલેટ બીલ સ્વીકારવાની શરતે જ આપણને સુધારા મળી શકતા હોય તો તે ન મહે તે બહેતર છે; પણ આ ભુમ્મી બીલ તો આપણને ના જ નોંધએ.

સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર.

આ બીલ અનિષ્ટ છે અને તે પસાર ન થવા દેવાને અને પસાર થયા પછી તે રદ કરાવવાને આપણું જનતું કરવું નોંધએ, એ સ્પષ્ટ છે. તે માટે સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરતાં જે ઐતિહાસિક ખરીતો મહાત્મા ગાંધીજીએ બહાર પાડ્યો છે તે નીચે ટાંક્યો છે:-

“ રાલેટ મિલ વિરૂદ્ધ સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞાનો ખરડો આ સાથે મોકલ્યું હતું. જે પગલું લેવાએલું છે તે કદાચ દિંદુસ્તાનની તવારીખમાં બહુ કાર ગણાય, મારી ખાત્રી આપું છું કે તે લેવામાં જરાએ ઉતાવળ નથી થએલી. મેં પોતે તેના ગિચારમાં અનેક ઉભ-ગરા કીધા છે. આ પગલાનાં પરિણામોનું મેં જરાબર માપ લીધું છે. સરકારની સ્થિતિનો પણ ચોગ્ય આંક બાંધવાને પ્રયત્ન કર્યો છે પણ આ વિચિત્ર ભિલો દાખલ કરવા સાથે કશી ચોગ્યના હું નોંધ શકતો નથી. રાલેટ કમિટીનો રીપોર્ટ મેં વાંચ્યો છે. તે વાંચતાં કમિટીની વર્ણનશક્તિનાં વખાણ કર્યાં વિના મારાથી રહેવાયું નહીં પણ તે ઉપરથી જે નિર્ણય ઉપર કમિટી આવી છે એનાથી તદ્દન ઉલટા જ નિર્ણયપર હું આવ્યો છું. એ રીપોર્ટ ઉપરથી હું તો સ્પષ્ટ રીતે એ જ નિર્ણય આપું કે છુપી ખુનામરૂંડી રૂપી રાગ દિંદુસ્તાનમાં સંક્રમિત ક્ષેત્રોમાં અને છુટા છતાયા અને મહુ થેડા લોકોમાં સુદર્મ-સં-ખ્યામાં ફેલાએલો છે. આવા લોકોની હસ્તી સમાજને સાથે જરૂર લાયકર છે, પણ આ નોખમ કરતાં વધારે લાયકર નોખમ તો આ બીલો છે. જે આખા દિંદુસ્તાનને લાગુ પાડવા ધારેલા છે, અને જે, જે સ્થિતિ નખથી સુધરી શકે તે સ્થિતિ સુધારવાને સરકારના હાથમાં કુહાડો આપનારાં છે. વળી કમિટીએ એક ઐતિહાસિક મિનાતું કેવળ દુર્લભ કર્યું છે, ને તે એ છે કે દિંદુસ્તાનના કરોડો લોકો તો પોતાના હૃદયની કામળતાને સાથે - પૃથ્વીમાં પંકાયેલા છે.

હવે આપણે બિલોનું જડતર તપાસીએ. બિલો દાખલ થયા તે પ્રસંગે નામદાર વાઇસરોયે જે ખાતરી આપી. એક સિવિલ સર્વિસને અને બીજી અંગ્રેજ વહેપારીઓને. આપણામાંના ધણાને વાઇસરોય સાહેબના આ બાબતના ભાષણ વિષે બહુ વમવસો રહે છે. મારે તો કણસ કરવું જ નોંધએ કે એ ખાતરીના હદ અને હેતુ હું સમજ શકતો નથી. જે તેનો અર્થ એવો હોય કે સિવિલ સર્વિસના અને અંગ્રેજ વહેપારીઓના લાભોને દિંદુસ્તાનના દિલ, અને તેની રાજ્યપ્રશરણી અને આર્થિક હાજતો કરના વિશેષ ગણ-વામાં આવશે તો કોઇપણ દિલથી, એ વિદ્વાનોનો સ્વીકાર નહીં થાય. તેનું પરિણામ તો એ આવે કે સામ્રાજ્યની અંદર ભાઇઓભાઈ વચ્ચે તીવ્ર ઝગડો જામશે. મેટિયુ ચેમ્સફર્ડના રીપોર્ટ પ્રમાણે સુધારા માપ યા ન થાય. આ ફાળે આપણને જે જરૂરનું છે તે તો એ છે કે આ તારિવક મુદ્દા વિષે ખટતી અને વ્યાખ્યાની સમજૂતી થવી નોંધએ. એનો જેમ

તેમ નીકાલ કરવાથી ખરે સંતોષ નથી થવાનો. મહાન સિવિલ સર્વિસ રૂપી મહાજન સમજવું જોઈએ કે હિંદુસ્તાનમાં માત્ર નામના નહિ પણ હિંદના ખરેખરા સેવક અને દ્રસ્ટી તરીકે જ તેઓ રહી શકે છે અને મોટી અંગેજ પેઢીઓએ સમજવું જોઈએ કે તેઓ હિંદુસ્તાનની કળાવ્યાપાર, અને હુન્નરનો નાશ કરવાને નહિ પણ તેની હાજતોમાં જે તુટી આવે તેની પૂરણી કરવાને જ રહી શકે છે. જો આ બે વસ્તુનો સ્વીકાર થાય તો તે રેલેટ બીલની પૂરેપૂરી ગરજ સારી શકશે અને હું ખાત્રી આપું છું કે આ બે વસ્તુઓથી રાજ્યની સામે થતાં ગમે તે કાવત્રાનિ પહોંચી વળી શકાશે. સર જોર્જ લાઉન્ડરે પ્રજામતનો નિરાદર કરીને બળતામાં ઘી હોમ્યું છે. તેઓ સાહેબ હિંદનો ઇતિહાસ લખેલો પણ ભુલી ગયા જણાય છે. નહીં તો જે મરકારના તેઓ પ્રતિનિધિ છે તે સરકારે આજ સુધીમાં પ્રજામતને વશ થઈને પોતે પોતાના પાકા વિચારો પણ ફેરવેલા છે એવા દાખલાઓનું તેમને સ્મરણ રહેત. રાજ્યકર્તા રૂપી શરીરમાં ઉઠે રહેલા રોગની આ બીલો એક સ્પષ્ટ નીશાની છે એમ હું સા સાફ માનું છું એ સમજવું હવે સહેલ થઈ પડશે. આવા રોગનો તો આકરો જ ઇલાજ હોય. બીલથી અને તે દાખલ થયાં તે વખતના પ્રસંગો જે બૂલ સૂચવે છે તેનો અધીરા ચએક્કા, ઉત્તાવળા અને તપી ગએલા લુવાનો છૂપી ખુનામરફી ચોક્કસ પૂરાવો છે તે તિરસ્કાર અને દેશમાં આ બીલો વધારો કરશે જ. સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લેનારાઓએ હરકાષ પ્રકરનાં દુઃખ સહન કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે સરકારની તરફ તેઓને દેષ નથી અને તેથી તેઓની માગણીમાં એટલું બધું બળ રહેલું છે કે તેની સામે થવાય જ નહીં એટલે સરકાર તરફનાં દુઃખોનું નિવારણ કરવાને જોઈ ખુનામરફીને અસરકારક ઉપાય ગણે છે તેઓને તેના બદલામાં આવા અગોષ અમની તેઓ બેઠ કરે છે.

સત્યાગ્રહીઓ જો પોતાના આ અગ્રનો ઉપયોગ બરાબર સમજતા હશે તો મને પરિણામનો જરાએ ભય નથી. તેની એ સમજવાની શક્તિ વિષે શકા લાવવાનું મારે કામ નથી. સત્યાગ્રહ જેવો જલદ ઉપાય લેવા સરખો રોગ છે કે નહીં તે જાણી લેવાની સત્યાગ્રહીઓની ફરજ છે. તેઓની ખાત્રી થઈ છે કે રોગ ભયંકર છે અને હળવા ઉપાયો નિષ્ફળ ગયા છે, બાકી બધું હરીને દાખ છે.

સત્યાગ્રહાશ્રમ, સાબરમતી.
મહાશિવરાત્રી, ૧૯૭૫.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞા.

“અમારી અંતઃકરણપૂર્વક માન્યતા છે કે જે રેલેટ બીલ વડી ધારસભામાં દાખલ થયાં છે તે અન્યાયી છે, લોકોની સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંતોને તોડે છે ને જેની ઉપર જનસમાજ ને રાજ્યની પણ સહીસલામતીનો આધાર છે એવા પ્રત્યેક મનુષ્યના કુદરતી હોને નાશ કરનારાં છે તેથી અમે પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે જો મજબૂર બીલો પસાર કરવામાં આવશે તો તે કાયદાઓ અને હવે પંજી અમે જે કમીટી નીમવાના છે તે કમીટીને ચોખ્ખા લાગશે તે કાયદાનો વિનયપૂર્વક નિરાદર કરશું પણ સત્યને વળગી રહીશું અદે કાષ્ઠના જનમાસને કાષ્ઠપણ રીતે ઇજા નહીં કરીએ.” માસ ૬. ૯ સોમ તા. ૨૪-૨-૧૯.

સહી તથા ગાન—રા. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી. સાગરમતી રા. વલ્લભાઈ ઝવેર-
ભાઈ પટેલ ખાર. એટ-લો. અમદાવાદ. રા. ચંદુલાલ મણીલાલ દેસાઈ. એલ. ડી. એસ.
અમદાવાદ. રા. કેશીપ્રસાદ મણીલાલ ઠાકોર અમદાવાદ. જ્ઞેન અનસયા સારાલાઈ સેકે-
ટરી હોમરૂલ લીગ. (સીઓની શાખા) અમદાવાદ. રા. નરહરી દ્વારકાદાસ પારેખ,
બી, એ, એલ, બી, રાષ્ટ્રીયશાળા સાગરમતી. રા. કૃશોરલાલ વી. મશરૂવાળા બી.
એ, એલ, એલ, બી, રાષ્ટ્રીયશાળા સાગરમતી. ધ્રમમ એ. કે. બાવાજીર સત્યાગ્રહ આશ્રમ
સાગરમતી. રા. દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ ક્રીડેક્ષર સી. એ. રાષ્ટ્રીયશાળા સાગરમતી. રા. કાળી-
દાસ જશકરજી ઝવેરી. બી, એ, એલ, એલ, બી. અમદાવાદ. રા. શંકરલાલ ઘેડાભાઈ
ખેંકર. એમ. એ. મુંબાઈ. ઉમ્મર સોઆની મીલમાલેક મુંબાઈ. સૌ. સરોજની નાઇકુ દેસા-
વાદ (દક્ષિણ) રા. મહાદેવ દરીભાઈ દેસાઈ, બી, એ, એલ, એલ, બી. સત્યાગ્રહ
આશ્રમ સાગરમતી. રા. જગનલાલ ખુશાલચંદ ગાંધી સત્યાગ્રહાશ્રમ સાગરમતી. રા. નાર-
યણ મોરેશ્વર ખરે. સંગીતશાસ્ત્રી રાષ્ટ્રીય શાળા સાગરમતી. રા. કલ્યાણજી વીઠલભાઈ
મહેતા તંત્રી પટેલખંધુ-સુરત, સૌ. કસ્તુરભાઈ ગાંવી. રા. વીનાયક નરહર ભાવે સસ્કૃત
પંડીત રાષ્ટ્રીય શાળા સાગરમતી. સૌ. મણી પારેખ. સત્યાગ્રહાશ્રમ સાગરમતી. સૌ. લક્ષ્મી-
બાઈ ખરે. સત્યાગ્રહ આશ્રમ સાગરમતી. બેથી અમૃતલાલ યુનીલાલ ધુવા-જી. ભરૂચ.
રા. છાત્રભાઈ દાજીભાઈ સુરત. રા. જીજ્ઞાભાઈ બીખાભાઈ તરંગેશ્વ. જી. સુરત. સંખ
હસેનરમુલ ભરૂચ રા. જીવજીરાવ વજરાય દેસાઈ. ખાર. એટ-લો. અમદાવાદ રા. ગોવીંદ-
ચંદ વિ. શર્મા સત્યાગ્રહ આશ્રમ સાગરમતી રા. મોહનલાલ કામેશ્વર કલ્લાલ, રા. જોહા-
લાલ જીવાભાઈ અમલાની રા. ચંદુલાલ કાશીરામ દવે બી. એ. એલ. એલ. બી. અમ-
દાવાદ. રા. વૈકુંઠલાલ ઉત્તમલાલ અનગોલા. અમદાવાદ. જાદવજી ઝવેરચંદ ગાંધી અમદા-
વાદ. ઇંદુલાલ કનૈયાલાલ યાત્રીક બી, એ, એલ, એલ, બી. અમદાવાદ. દરીભાઈ ઝવે-
રભાઈ અમીન ભરૂચ. રા. મણીલાલ વલ્લરજી ઠાકોરી વડોદ અમદાવાદ. ડૉ. બળવંતરામ
નરસીંહરાય કાનુગા એલ, સી, પી, એચ, અમદાવાદ. રા. કુલચંદ બાપુજી શાહ નડીઆદ.
રા. માધવલાલ નજુભાઈ દોવેદી નડીઆદ. રા. ખુશોભાઈ કુખેરભાઈ પટેલ નડીઆદ.
રા. જી. કે. ગાવલંકર અમદાવાદ. ગી. બેન્ગમીન જી. હોનીમેન અધિપતિ બોમ્બે કોનોક્ષ
મુંબઈ. સૌ. કાશીભાઈ ગાંધી સત્યાગ્રહ આશ્રમ સાગરમતી. સૌ. દુર્ગા દેસાઈ સત્યાગ્રહા-
શ્રમ સાગરમતી. સૌ. લક્ષ્મીભાઈ કાલેશ્વર સત્યાગ્રહ આશ્રમ સાગરમતી. સૌ. પાર્વતી
દેસાઈ સત્યાગ્રહ આશ્રમ સાગરમતી. સૌ. સંતોક ગાંધી સત્યાગ્રહ આશ્રમ સાગરમતી. રા.
કૃષ્ણલાલ નરસીલાલ દેસાઈ એમ, એ, એલ, એલ, બી. અમદાવાદ. રા. માણેકલાલ,
મોતીલાલ જુકસેશ્વર અમદાવાદ. રા. પ્રાણજીવન મહેતા. એમ. ડી. ખાર, એટ-લો.
મંગેનલાલ કેવળરામ શાસ્ત્રી ઝાડેશ્વર જી. ભરૂચ. ગોપાળરાવ રામચંદ-દાબોલકર વડોદ.
અમદાવાદ. આ ઉપરાંત મુંબાઈમાં અમદાવાદમાં કરાચી વગેરે અનેક સ્થળોમાં બીજી
સંખ્યાબંધ સહીઓ લેવાઈ છે.

મહાત્મા ગાંધીજી જે સ્થળજી શરૂ કરી છે તેની હિમાયત કરવાને કંઈ પણ લખ-
વાની બાજે જ જરૂર હોય. તેમણે જ વારંવાર કહ્યું છે તે પ્રમાણે પરાધીન ગ્રન્થ
જીવનથી જ્યારે જ્યાં ત્યારે તેને માટે જેજ રસ્તા ખુલ્લા છે. (૧) શરૂ સજી બંડ કર-

વાતો ને (૨) બીજો સત્યાગ્રહ કરી સહન કરવાનો. હિંદુસ્તાનમાં અણીને પ્રસંગે મહાન પુરૂષોએ અને પ્રજાઓએ સત્યાગ્રહનો ધર્મ સ્વીકાર્યો છે. શહેરમાં લોકોની લાગણી દુખાય એવો કાંઈ ભયંકર બનાવ બને ત્યારે આપણે વહેપારી વર્ગ હડતાલ પાડીને સત્તા ધારીઓને મૂલ્યે છે કે તેઓ તેમનાથી એટલા રીસાયા છે કે સમાજ અને સરકારનાં વ્યવહારમાં મદદ કરવાને તેઓ તૈયાર નથી. ૧૯૦૫ માં જ્યારે લૉર્ડ કર્ઝને સમસ્ત હિંદી પ્રજાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ બંગાળના ભાગલા પાડ્યા ત્યારે દુર્ભર બંગાળીઓએ ગંગા નદીના કાંઠા પર જમીને સ્વદેશીની પ્રતિષ્ઠા લીધી હતી તે તેને અંગે જે કાંઈ દુઃખ અને ભોગ સહન કરવો પડે તે સહન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં જ્યારે મદ્રાસની ઉન્નત મરકારે મીસીસ એની બીમેન્ટ, મી. એડ્ડેય અને મી. વાડીઆને નજર દેદ કર્યા ત્યારે જોસેફર ચળવળ દેશમાં આવી હતી એટલુંજ નહીં પણ છેવટમાં તો સભાઓ અને સર-કારે નજર દેદ અને બહિષ્કાર સંબંધી હુકમોનો અનાદર કરવાનો નિશ્ચય ફેટલાક આ-ગેવાનો અને યુવકોએ જાહેર કર્યો હતો; આથી પણ વધારે કટોકટીનો પ્રસંગ આખા દેશને માટે આવ્યો છે અને જો આટલા વર્ષની પરાધીનતામાંથી આપણે સ્વતંત્રતાનો કંઈ પણ જુસ્સો મેળવ્યો હોય અને જે સ્વરાજ્ય આપણને આપવાનો સરકાર ઇરદો રાખે છે તેવું રૂપ નહીં પણ તેવું ખરેખર સત્ય આપણી શક્તિથી લેવાની શક્તિ આપણામાં હોય તો આપણે સત્યાગ્રહના મૈત્ર્યમાં જોડાઈ અને તેને અંગે જે કાંઈ દુઃખ સહન કરવું પડે તે સહીને આ જુલમી કાયદાના પાશમાંથી દેશને છોડાવવો જોઈએ.

આ લખ્યા પછી આ કાયદા વિષેનો સીલેક્ટ કમીટીનો રીપોર્ટ જોવામાં આવ્યો છે પણ તેથી આપણી સ્થિતિમાં કાંઈ સુધારો ફેરફાર થતો નથી. કમીટીએ બીજા બીજામાં સુધારો એકજ ફેરફાર કર્યો છે તે એ છે કે, આ બીજામાં ખુદ રાજ્યસભા ઉપલાવે એવા ગુન્હાનેજ મર્યાદિત કરવામાં આવ્યો છે. પણ રાજ્યદ્રોહી લખાણનો પણ આ શબ્દમાં સહેલાઈથી સમા-વેશ કરી શકાય, અને અમુક સંયોગોમાં અને અમુક સ્થળે જોણુ આવ્યા ગુન્હા કરનાર કે ઉશ્કેરનાર છે તે નક્કી કરવાની સત્તા સરકારનેજ દે છે એટલે આ કાયદામાં આટલો સુધારો થયા છતાં પણ વધારેમાં વધારે શાંત સાંત્વિક અને ધાર્મિક માણસોની સ્વતંત્રતા સલામત રહેતી નથી એ દેખીતુંજ છે અને તેથી હિંદ મૈયાના સૌ સાચા પુત્રોએ તે બિલની સામે મરણપર્યંત ઝડપવાને તૈયાર થવું જોઈએ. પાસો નંબાયો છે; આજ હરિને હાથ છે.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૪ થું.]

માર્ચ, ૧૯૧૯.

[અંક ૯.

જિસેપ મંઝિન.

નોંધ:—હિંદુસ્તાન આજકાલ ઘણા જ ઉપયોગી રાજકીય ફેરફારોમાંથી પસાર થાય છે. હિંદુસ્તાને જગવિખ્યાત સહાઈમાં જે અચાગ દિસ્સો આપ્યો છે તેના બદલામાં માન-અકરામની લક્ષણી તરીકે તેની કાંટે બે સંલેટ કાયદાઓ રૂપી બે ચાંદ એનાયત થવાની તૈયારીમાં છે. એવે સમયે હિંદુસ્તાન જાગૃત થયું છે અને દેશમાં સત્યાગ્રહની જબરદસ્ત લડત ચાલુ થઈ છે. મત્યાગ્રહ સુસ્તપણે પળાય તે માટે દરેક દેશાભિમાનીનાં દિલમાં અસાધાન્શુ જુરસો ઉત્પન્ન થાય એ ઇચ્છવાનું છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ યૌરોના પુસ્તકનું ભાષાંતર કરી યૌરોના સુવિચાર પ્રજા સમક્ષ રજુ કર્યા છે, અને તેના પરિણામે પ્રજામાં વધારે જુરસો, વધારે ઉત્સાહ, વધારે એકાગ્રતા, ઉદ્બળ્યાં છે. આવી પરિસ્થિતિમાં “આધુનિક ઇટલીના રચાપદ” નામક અંગ્રેજી પુસ્તકનું આ ભાષાંતર પ્રજા સમક્ષ ગયા અંકથી રજુ કરે છું. મંઝિન, કાન્હૂર અને મેરિઓલ્ડી જેવા મોટા અને સમર્થ વીરપુરુષો પોતાના દેશના ઉદ્ધારને માટે કેવા અને કેટલા પ્રયત્ન કરી ગયા છે તે આ લેખમાં ખતાવવામાં આવ્યું છે. અજના જોમના જમનામાં જે જાતની ભાષા જોઈએ છે તે જાતની જુસ્સાવાળી ભાષા ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. મહાત્મા ગાંધીજીના યૌરોના વિચારવાળા “કાયદાની સામે યવાની ફરજ” વાળા લેખથી પ્રજામાં જે જાતનું રોષ જાગી ઉઠ્યું છે. તેમાં મારા આ લેખના વાચનથી લેશમાન પણ વધારો થશે, અને નજીકના ભવિષ્યની સત્યાગ્રહની લડતમાં જે ધૈર્ય, શૌચ મક્કમપણું આદિ જોઈશે તેમાં આથી સહેજ પણ વધારો થશે તો મારો આ નમ્ર પ્રયત્ન સફળ થયેલો માનીશ. સત્યમેવજયતે નાનુતમ્ ।

લેખક.

આ દેવનિદક ધર્મિગનું પરિણામ તો દુઝ હવે બહાર આવે છે. દ્રોષોમાં તેમ જ લેખકમાં સ્વતંત્રતાની ભાવના પૂરેપૂરી સર્વોપરિહતી. કોઈ પણ રાષ્ટ્રના તંત્રમાં ફેરફાર કીધાથી સંબંધ રાષ્ટ્રોને ઝાડું પાલ્લવનો હક્ક મળે છે, એવા કૂર વાદ સામે વાંધો ઉઠાવનાર માત્ર અંગ્રેજ વિદેશ-મંત્રી અતિનિહિત લૉર્ડ કેમ્બરીપ એકલો જ હતો; એક દમશુનો કતિહાસકાર સત્ય કહે છે તે પ્ર-ભાણે આ વાદથી “જો સુનારાનો ખરડો જોરજુલમથી પસાર કરવામાં આવ્યો હોત તો, સન્ડન

ઉપર સંયોગલક્ષકર ધકેલવાની સત્તા આરને મળી હોત. " લૉડ' કેસપીયે વિવિધ સત્તા-
ઓને અગત્ય સ્પષ્ટતાથી બતાવી આપ્યું હતું તે પ્રમાણે, વિવિધ રાષ્ટ્રોનાં અંતઃકર્મોમાં
ડાકું ધાલવાના સંબંધ રાજ્યોનો હક ઇંગ્લાંડ કદિ પણ સ્વીકારી શક્યું ન હતું પરંતુ,
આ વાંધો હોવા છતાં દક્ષિણ ઇટલિમાંની ઉદાર હીલચાલને નાણુદ કરવાનું કામ ઑસ્ટ્રિયા-
નાને જ સોંપવામાં આવ્યું હતું. રાજ્ય ઇર્ડિનન્ડ પોતાના કમનશીબ રાજ્યની સરહદ ઓળ-
ઘીને જેવો પેલી તરફ નીકળ્યો તેવો જ તેણે પોતાના બન્ધુ રાજ્યોને એક કાગળ લખ્યો
અને તેમાં તેણે એવું કયુલ કરી દીધું કે, "બધી છૂટ મારી પાસેથી જોરજુલમથી કઢાવી
છે; તો છેક હમણાની મારી બધી પ્રવૃત્તિ નજીક સમજવી. " ઑસ્ટ્રિયાનું લક્ષ્ય તેપક્ષ
ઉપર કુચ કરી ગયું; તેપક્ષનું લક્ષ્ય ન્હાસી મયું; રાજ્યને પાછો ખેસાડવામાં આવ્યો;
રાજ્યવંધારણુ તોડી પાકવામાં આવ્યું; અને બળવાજોર આગેવાનોને કાં તો કેદખાનામાં
પૂરવામાં આવ્યા અથવા તો તુરંતોતુરંત ફાંસીએ અંદાવવામાં આવ્યા. આ જ રીતે રાજ્ય-
કુમાર મીટર્નિક ઇટલિના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીના બધા ઇટલિવાસીઓને ઑસ્ટ્રિ-
યાની ઝુંસરીએ રેંસતો હતો.

તેપક્ષમાં જેમ હતું તેમ પીડમૉન્ટમાં પણ હતું. બીજાં રાષ્ટ્રો કરતાં આ રાષ્ટ્ર
મીટર્નિકની સમ્મતિને ઓછું પરતંત્ર હતું. જ્યારે ઑસ્ટ્રિયાના લક્ષ્યે તેપક્ષ ઉપર કુચ
કરી ત્યારે, ઇટલિના સ્વાતંત્ર્ય માટે ઝપાટો લગાવવાની તક મળી ગઈ છે તેમ વિચારીને
પીડમૉન્ટના પ્રજાસક્ષીઓ, ઑસ્ટ્રિયાના લક્ષ્યરની હરોલમાં પોતાની જાતને કંપનાવવાના
પરાધાથી લૉન્બાર્ડિના અમતુષ્ટ લોકો સાથે જોડાઈ ગયા. ઉત્તર તરફની હીલચાલ જો કે
ઘોટે ભાગે કામોર્નરિતું કાર્ય હતું તે છતાં પણ તેમાં સાડાંનિયાના ઐકરાજ્ય માટે દુશ્મની-
વટ જેવું કંઈ ન હતું. "અમારા હૃદય રાજ્યને નિમકહલાલ છે, પરંતુ નિમકહરામી સલાહ-
માંથી એમને મુક્ત કરવા અમે ઇચ્છીએ છીએ ઑસ્ટ્રિયા વિરુદ્ધ લડાઈ, રેપેશનમાં અપાયું
છે તેવું રાજ્યવંધારણુ; એ જ લોકોની મનેમ્જા છે. " પરંતુ રાજ્ય વિકટર ઇર્ડિનન્ડુલ, જો
કે અંદરખાતેથી ઉદાર અર્થમાં છૂટ આપવાની તરફેણમાં હતો તો પણ, જર્મને રાજ્યકુમાર
મીટર્નિકને અને ઑસ્ટ્રિયાની પદ્ધતિને અત્યંત અધિન હતો. આત્માના અત્યંત આકરા-
પણામાં તેણે પોતાના બાપ આર્લ્ફ ફેલિક્સની તરફેણમાં પોતાનું રાજ્ય ત્યજી દીધું. દર-
મ્યાન ઉત્તરીય બળવાને નિરાશાજનક રીતે અધુરે મયું; આગેવાનોમાં ભાગલા પડી ગયા;
આર્લ્ફ ફેલિક્સ દૂર દેશમાં હતો. એક પક્ષ તેની અવગણના કરીને તેના કાકાના કાકરા
આર્લમટ-સેવોય-કેરિગ્નેનો રાજ્યકુમારની તરફેણમાં ઉતરવા માગતો હતો. બીજો પક્ષ
કાયદેસર રાજ્યને નિમકહલાલ રહ્યો હતો; અને જ્યારે આગેવાનોમાં તકરાર પડી ત્યારે
તેમના અનુયાયીઓ તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા. અંતે આખી હીલચાલનો સંપૂર્ણ નાશ થયો;
ઑસ્ટ્રિયાની ઝુંસરી લૉન્બાર્ડિ ઉપર દસ ગજા લુસ્સાથી ફરીથી રેંસવામાં આવી; કેદ-
ખાનાઓ કેદીઓથી ધીમેધીમે ભરાઈ ગયા; ઇટલિવાસીની દરેક હીલચાલ, ઇટલિવાસીની
દરેક ક્રિયા ઇર્ડિનન્ડની સાવધાનીથી તપાસવા લાગી, અને દુઃખી લોકોની હૃદયની અજુ-
બોલો ઇચ્છાઓ પણ કઢાવવાને માટે બળાટકાર કરવામાં આવ્યા. આવા અવધારમય
દિવસો દરમ્યાન ઇટલિના બહાદુરમાં બહાદુર સ્વદેશાંભિમાનીમાં નિરનેજ નિરાશા ઉત્પન્ન
થઈ હોય એમાં મને નવાઈ લાગે ! પણ એટલેથી જ બસ નથી.

“ ઇટાલિયા ! જ્યારે તારૂં નામ માત્ર નામ જ હતું,
જ્યારે તારી આશા રાખી એ નિર્ઘર આશા હતી,
જ્યારે તને પ્રાપ્ત કરી એ અસંકલ્પ હતું,
જ્યારે તને ચઢાવી એ ગાંડપણ હતું,
જ્યારે તારે માટે જીવલુ એ મૂર્ખનું ઉઠાડપણ હતું,
જ્યારે તારે માટે મરણ એ છાયા માટે જીવન રદ કરવા જેવું હતું,
એવા અધકારમય સમય દરમ્યાન,
એવા કોષક હના, જે દિ દિ અસ્થા નદિ, જે જીવ્યા, મર્યા,
જેમણે તારે માટે સજી, અને પોતાનું તકલ્પ સાધ્યું ! ”

૧૮૪૮ પહેલાંના અધકારમય દિવસો દરમ્યાન પોતાની માતૃભૂમિની દુઃખાવરયા અને અવનતિ પ્રત્યે ખરેખરા આકરે આત્માથી પણ છતાં સહાયી અને મક્કમ આશાથી નજર ફરનારા આ બહાદુર આત્માઓ પૈકી જોસફ મેંઝિનિ જેવો કોઈ પણ માણસ ગમગીન છતાં મક્કમ ન હતો, જોસફ મેંઝિનિ જેવો ઉચ્ચોચ આશય અને શુદ્ધ ઉત્સાહ ધરાવનાર કોઈ પણ માણસ ન હતો.

મેંઝિનિ ૧૮૦૫ માં જીનોઆમાં જન્મ્યો હતો, અને ૧૮૦૬ તથા ૧૮૧૦માં શિક્ષક સાર્ડાનિયાનો રહીશ હતો. જયપણમાં પણ તેના મગજ ઉપર તેના દેશની દરિદ્રતાથી તથા અધોગતિથી અસર થઈ હતી. તેના ઘર માત્રના શાળાજીવનમાં તેમ જ તેની આખી જીંદગીમાં કાળાં કપડાં શિવાય બીજાં કોઈ પણ રંગના કપડાં ન પહેરવાં એવો તેનો વિચારી તુરંગ હતો. તે પોતે જણાવે છે કે, “ મારી આસપાસના વિદ્યાર્થીઓના ગરમડીઆ મરતી-ખોર જીવનમાં હું શોકાતુર તથા વિચારમય રહેતો, અને જાણું કે એકાએક ધરડો થઈ ગયો હોઈ એવો લાગતો, મારા દેશ માટે હું ગમગીનીમાં છું એમ ધારીને હંમેશાં કાળાં કપડાં જ પહેરવાં એવો મેં ઓકરવાગી નિયમ કર્યો હતો. ” ૧૮૨૧ ની નિષ્ફળતા પછી જ મેંઝિનિને પોતાના જીવનના પ્રેયચરિત્રનું પહેલો વખત જાન થયું. પોતે જાતે લખેલા પોતાના જીવનમાં તે કહે છે કે, એક વખત રવિવારે તેની માતા અને તેના મિત્ર સાથે તેઓ જીનોઆની એક ગલીમાં યઇને જતાં હતાં, એવામાં એક “ ઉંચા, કાળા દાદીવાળા કંઠાર તથા ઉત્સાહી ચહેરાવાળા, અને હું ત્યાર પછીથી કદી જૂઠી ગયો નથી એવી લુસ્સાદાર નજરવાળા માણસે ” તેમને કંઈક કહ્યું હતું. તે માણસે શું કહ્યું હતું તે વિષે તે પોતે જ કહે છે કે “ તેણે અમારી સમક્ષ એક રૂબાલ આગળ ધર્યો, અને માત્ર એટલું જ કહ્યું કે, ‘ ઇટાલિયા ચરણાગત પુરુષોની ખાતર, ’ આ બનાવ, જે કે કંઈ જ સારો હતો, તે પણ એથી મેંઝિનિના આતુર આત્મા ઉપર ધણી જ ઉંડી અસર થઈ. ” મારા પોતાના દેશમાં અસ્તિત્વ ધરાવના જે દુઃખ વિરુદ્ધ લડત ચલાવવાની મારી ફરજ છે તે દુઃખનો વિચાર, અને એ લડતમાં મારે પણ ભાગ લેવો જોઈએ એ વિચાર, પહેલી જ વાર તે દિવસે મારા મગજમાં કદિ પણ નષ્ટ ન થાય એટલી દૃઢ રીતે અમટી

હોયો. જે શરણાગત પુરુષોમાંના બધા ખરા પાછળથી મારી છાંડીમાં મારા મિત્ર બન્યા તેમની યાદગીરી હું જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાં ત્યાં દહાડે મારી પુઠે આવતી અને રાત્રે મારાં સ્વપ્નામાં લળી જતી. એમની પાછળ પાછળ જવા માટે મેં કમું દાન આપ્યું હોત તે હું જ સમજી શકતો નથી. મેં નામો તથા બીનાઓ એકઠાં કરવાનું શરૂ કર્યું અને તે મદદની ભરેલી લડતનો મારાથી બંને તેટલો અભ્યાસ કર્યો, તથા તે લડતની નિષ્ફળતાનાં કારણો ખોળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ”

મારેદાપીડની ક.રકીર્દિ પૂરી થયા પછી થોડે જ વખતે મેંજિનિ કાર્બોનરિની પદવીમાં જોડાયો, અને એ રીતે તેણે રાજકીય ચળવળની કારકીર્દિમાં ચોક્કસ રીતે અંતર્યાયી. તેને તેમ જ કોમળ સમજાવાળા તથા તીવ્ર કલ્પનાશક્તિવાળા અનેક માણસોને મન તો આ પગલું ભર્યાયા મોટો આત્મભોગ કયા જેવું થયું હતું. તે પોતે પોતાનાં જીવનનાં વર્ષમાં આને “પહેલો મોટો આત્મભોગ” કહે છે. બચપણથી તેણે સાહિત્યવિષયક કારકીર્દિ મનમાં ધારી લીધી હતી. “ઐતિહાસિક નાટકોનાં અને આતિ અદ્ભુત આધ્યાત્મિકાઓનાં હળવે સ્વપ્ને મારી માનસિક આંખ આમળ તરવરી રહ્યાં હતી. જે પ્રમાણે એકાન્ત-હૃદયીના આત્માને નમ્ર યુવતીઓનાં સ્વપ્નાં સાંત્વન આપે છે તે પ્રમાણે મારા આત્માને લોક લોકાવનારી કિસમી પ્રતિમાઓ તરવરી રહી હતી. જે સમયમાં હું છોયો છું તેનાથી તથા અમારી અધોગતિની શરમથી મારા મનને જે કૃત્રમ વનજી મળ્યું છે તેના કરતાં મારા મનનું કુદરતી વલજી બહુ જુદું હતું.” પણ મેંજિનિએ બહુ સાફ સાફ જોઈ લીધું કે, સર્વોત્કૃષ્ટ-અંધ-પક્ષી અને અદ્ભુત-રસાત્મક-અંધ-પક્ષી વચ્ચેના મુદ્દા જેવા જે સાહિત્યવિષયક મુદ્દાઓ તે વખતે વિવાદાત્મક હતા તે મુદ્દાઓ, પ્રથમવર્ગીય રાજકીય પ્રતિભાને નિજી આપેલાં સુધી સુલતવી રાખવા જોઈએ. “દેશ સિવાય અને સ્વાતંત્ર્ય સિવાય આપણે કદાચ કોઈક કલા-નજીબીઓ ઉત્પન્ન કરીએ ખરા, પણ કોઈ પણ પ્રકારની પ્રથમવર્ગીય કલા ઉત્પન્ન કરી શકીયું નહિ; માટે ‘આપણે દેશ ધરાવવો’ કે નહિ !” એ પ્રશ્નને નિર્ણય લાવવા માટે આપણા જીવનનો આપણે અભિપેક્ષ કરવો એ વધારે સારું ગણાય; માટે એકદમ રાજકીય પ્રશ્ન આપણે હાથે ધરવો જોઈએ. આપણે કૃતકમંદ નીવડીશું, તો ઇટલિની કથા આપણી કંઠર ઉપર વિકસશે અને વિસ્તરશે.”

ઇટલિનો પોતાનો દેશ દોવો જોઈએ કે કેમ ? એ જ પ્રશ્નને નિર્ણય આપવા માટે મેંજિનિએ પોતાના જીવનનો અભિપેક્ષ કર્યો હતો. શરૂઆતમાં જે સાધનોથી કામ લેવાની મેંજિનિને ફરજ પડી હતી તે બહાલ રાખવાની આપણે ના કહીએ-મને લાગે છે, ના કહેવી જોઈએ; એની જ માફક આપણને પણ કાર્યોનરિ જેની છપી મંડળીઓનાં મધ્ય-રાત્રીય કાવનાં માટે અરૂચી ઉત્પન્ન થાય; જે પ્રત્યક્ષવિષયક ધર્માન્વયપણથી તેનું પાછળ પાછળનું કાર્ય કમનથીએ બેડોળ બન્યું હતું તેને આપણે ધિક્કારીએ; પરંતુ, જો તે માણસની ખુદ જાતને વિષે કંઈ પણ જાણતા હોઈએ તો, તેના એકનિષ્ઠ સ્વદેશાભિમાન વિષે, અથવા તો તેના નૈતિક ઉપદેશની ઉચ્ચોચ અને નિરંતરની ઉન્નતિ વિષે આપણે કદિપણ પ્રશ્ન ઉઠાવી શકીએ નહિ. અને જો તમે ન્યાયપુરઃસર તેના વિષે વિચાર કરશો તો જે રિશ્તિમાં તેને કામ કરવું પડ્યું હતું તેના તમને કંઈક ખ્યાલ આવી જવો જ જોઈએ.

“મૃત્યુ છે

પ્રુદ નામ લેવું ઇટલિનું એ

આ ઇટલિવાસી લોકો સમજ.”

પછી, જે સ્વદેશાભિમાન વધારે મંગલ પરિસ્થિતિમાં રાજ્યખંધારણને લગતી મજા વળમાં વ્યક્ત થયું હોત તેને અનિષ્ટ મૂક નેરુમાં વહેવું પડ્યું તેમાં શી નવાઈ? પ્રુદ મંજિનિ આવી પદ્ધતિને જેટલી ધિક્કારતો કે નિરસકારનો તેના કરતાં ખીન્ને કોઈ કદી પણ વધારે ધિક્કારતો ન હતો. પરંતુ તેટલો વખત તો જે હથિયાર તેને હાથે લાગ્યાં તેનાથી કામ લેવાની તેને ફરજ પડી હતી. ૧૮૩૦ ની જુલાઈ-રાજ્યકાન્તિ પછી થોડે જ વખતે કાંબોનરિ માટે કંઈ નજીવું કાર્ય કરવા માટે સરકારી ગ્રાન્ટવાને હાથે પેચમાં સપાડાવાથી, મંજિનિને પકડવામાં આવ્યો અને રિવોરાની પશ્ચિમ ઉપરના સેવેનાના કિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવ્યો. એના બાપને એવો ખમર કરવામાં આવી હતી કે “જે સુદ્ધિશાળી વૃદ્ધોના વિચાર-વિષયથી સરકાર અચાન હોય તે યુવકો સરકારને પસંદ નથી.” છ મંજિનિની કેદ મોગળ્યા પછી કારતકે ક્યાં બાબત તે નિર્દોષ ઠર્યો હતો, પણ તેમ છતાં ઇટલિયાથી તેને દેશપાર કરવામાં આવ્યો હતો.

દરમ્યાન જેને પ્રુદી જ છટાદાર રીતે “જુલાઈના કાર્નિવલ દિવસો” કહેવામાં આવે છે તેમની અમર તેની માતૃમૃતિમાં યદ્ય નરતી એમ નહિ. કાંબોનરિની હકુમત તળે મોડેનામાં, બોલોગનામાં, તથા પોપીય ગણ્ટોના ખીજા ભાગોમાં એક સાથે બળવા યદ્ય લેવા; બળવાઓની ધાધલ દરમ્યાન પોપની ગાદીએ એમવાને પસંદ થયેલો, અને રાજ્યવિગયક વસતોનો અંત આવ્યો છે એવી બળવાખોરોની ધમકાથી બીધેલો નવો પોપ સોળમે ક્રમરિ આરિદ્ર્યાની મદદ માગવા લાગ્યો. કહિ પણ ન કંટાળી જનાર પીટરિકે ઇંગ્લિમાં લશ્કર ધકેલ્યું, પોપના તાબામાં રાજ્યોમાં વસતી કીધો અને ફરીથી વ્યવસ્થા ફેરવો દીધી. આરિદ્ર્યાએ કુલ મુખ્યત્વારીથી ડાકું ખાસ્યું તેથી ઇખ્યાં ઉત્પન્ન થયેલી, ક્રાન્તની સરકારે ઇટલિ ઉપર લશ્કર મોકલ્યું અને એન્જોના સર ક્યું ઇટલિમાં પ્રતિસ્પર્ધા લશ્કરોએ ચે ડા વર્ષ સુધી પરસ્પર ટકર ઝીલ્યાં કીધી, પરંતુ તેથી કોઈ પણ પ્રકારનું વધારે પરિણામ આવ્યું નહિ.

એ જ વર્ષ-૧૮૩૧-ની શરૂઆતમાં, આર્સ્ટ ફેલિક્સ પછી સાર્ડીનિયાની ગાદી ઉપર તેનો દાદાનો છોકરો આર્સ્ટ આલ્બર્ટ બેઠો. તેણે પોતાના જીવનની શરૂઆતમાં કાંબોનરિ લીધવાલ સાથે નખરાં કીધાં હતાં. માર્સેઇલમાં દેશવટો મોગળતા મંજિનિએ તેને પોતાનો માદગાર “સન્તને પત્ર” લખ્યો. તેમાં એણે લખ્યું હતું કે, “થેડીક ફરો અગાવાથી લોકો હવે શાંત થાય એમ નથી. મુખ્યત્વેના જે દડો તેમની પાસેથી યુગો થયા છીનેથી સેવામાં આવ્યા છે તે દડો સ્વીકારાય એ પાછળ તેઓ મંડી રહ્યા છે. તેઓ કામલાની અને સ્વાતંત્ર્યની, છટકારાની અને ઐક્યની આગણી કરે છે. વિભક્ત, વિચિત્ર અને પીડિત પ્રજા તરીકે નથી રહ્યું તેમનું નામ, કે નથી રહ્યો તેમનો દેશ. એક પરદેશી પ્રજાએ તેમને શુદ્ધામી પ્રજા તરીકે એજ લગાડી છે એ તેમણે જાતે સાંભળ્યું છે. તેમના દેશની મુલાકાત મેનારા, તથા ને દેશને મરેલો લોકોની જૂમિ કહેનારા લોકોને તેમણે જોયા છે, છેક કીટું

આબુ ત્યાં મુધી તેઓ શુભામગીરીનો પ્યાલો ગટગટાવી ગયા છે, પણ હવે તે પ્યાલો ફરીથી નહિ ભરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો છે.” રાજ્ય માત્ર પીડમૉન્ટનું જ નહિ પણ ઇટલિનું પણ હિત રક્ષવા તૈયાર થાઓ. “આખો ઇટલિ એક શબ્દની-માત્ર એક જ શબ્દની-પોતાની જાતને આપની ધરવા-રાહ જીએ છે. આ શબ્દની તેને દરખાસ્ત કરે. આપ આપની જાતને રાષ્ટ્રીય પ્રજાના અધ્યક્ષસ્થાને મુકા, અને આપની જ્વળ ઉપર લખો કે:— ‘ઐક્ય, સ્વાધીનતા, સ્વતંત્રતા.’ વિચારની સ્વાધીનતા જાહેર કરો. સમસ્ત ઇટલિના દોષનિવારક, પ્રજાકીય હક્કના વિવરણકાર, ઉદ્ધારક તરીકે જાહેર થાઓ. જંગમી સોદાના પંજામાંથી ઇટલિને છૂટા કરો. ભવિષ્યને રચો; એકાદ સદીને આપનું નામ આપો; આપના સમયથી નવા યુગની શરૂઆત કરો.....રાષ્ટ્રીય પ્રજાની ઇચ્છા સાથે સમ્મત થવો માર્ગ પસંદ કરો; તે ફેરવાય નહિ એવી રીતે તેને વળગી રહો; મદ્દમ રહો, અને આપના મમળની રાહ જીઓ; ફતેહ આપના હાથમાં જ છે. સાહેબ, આ શરતે અમે આપની આમવાસ બંધનથી વીંટળાઈ વળીએ છીએ, અમારા જીવન આપને માદર કરીએ છીએ. અમે ઇટલિના ન્હાનાં રાષ્ટ્રો આપની જ્વળ તથા કાવી મુકીશું. ઐક્યથી જો કાયદા શામ છે તે અમે અમારા ભાઈઓના મગજમાં ઉતારીશું; અમે રાષ્ટ્રીય ઉત્તરાણી, સ્વદેશ-ભિંગાની બહીમો ઉતોજીશું; જે શબ્દથી લરકરો હોય ત્યાં તે અમે બોધીશું.....સાહેબ, અમને સંયુક્ત કરો, અમે જરૂર જીતીશું.”

આ જુસ્માફર યાચના માટે રાજ્યએ આંખ આડા કાન કર્યા; તેણે જનાબમાં માત્ર એટલો જ હુકમ ફરમાવ્યો કે, ‘ને મંજિનિ મરહદ ઓળાઈને ઇટલિમાં દાખલ થવા પ્રયત્ન કરે, તો તેને તુરંતોતુરંત ફત્તે કરવો. પરંતુ, જો કે રાજ્યએ આંખ આડા કાન કરીયા, તે પણ લોકોએ તો કાન દીધા જ, અને મંજિનિએ જે મંડળી થોડા વખત ઉપર સ્થાપી હતી તેમાં જોડાવાને હજારો લોકો તૈયાર થયા. સુપ્રસિદ્ધ “યુવાન ઇટલિ”ની મંડળી તે જ આ મંડળી. કાર્બોનિરિ જેવી છપી મંડળીઓનું સ્થાન લે એવી એક મંડળી સ્થાપવાની યોજના વિષે મંજિનિ, પોતે સેવેનામાં કેદા જન્મે ત્યારથી, વિચાર ચલાવ્યાં કરતો હતો. કાર્બોનિરિની પદ્ધતિ તેને પસંદ ન હતી, તેના હેતુઓ માટે તેને વિશ્વાસ ન હતો. તેના કાનુને યોજ્યે યોજ્યા નકારદર્શક હતા; તેના સભાસદો જીવનના કદા ફરમન હતા, ઇટલિમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા અમલના વજ્રસંકેપી વેરી હતા. એ અમલ નાબૂદ કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો; પણ એથી આગળ તેમની નજર પહોંચી ન હતી ટુંકામાં, તેમની કાંઈ રચક પદ્ધતિ જ ન હતી. મંજિનિએ પોતાની “યુવાન ઇટલિ”ની મંડળીમાં ઉત્સાહપ્રેરક કાનુનોની, ચેતનદાયી શ્રદ્ધાની આ જોટ પૂરી પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કાર્બોનિરિ કીનચાલ નિરાશાજનક રીતે નિષ્ફળ નીવડી હતી, અને એમ અને તે એને થોડા જ હતું, જો કે મંજિનિ તેની નિષ્ફળતા માટે જે અમુક કારણો આપતો હતો તે જ કારણોથી કદાચ તે નિષ્ફળ નીવડી ન હતી. મંજિનિના ધારના પ્રમાણે તે, શિક્ષિત તથા લાગવગવાળા વર્ગના રૂકા ઉપર જોઈએ તે કરતાં વધારે આધાર રાખી રહી હતી. તે કહે છે, “બળવાઓ લોકોએ તથા લોકોને માટે હિંસાવાળા જોઈએ આ જ અમારો શબ્દ છે, એ જ અમારો આખો સિદ્ધાન્ત ટુંકામાં કરી દે છે; એ અમારું શાસ્ત્ર છે, અમારો ધર્મ છે, અમારો હૃદયનો સ્નેહ છે.” પરંતુ કાર્બોનિરિના સભાસદો જોઈએ તે કરતાં વધારે અમીરી હતા

એટલું જ નહિ, પણ તેમનામાં એકાદિક અને પરસ્પર મસલતી કાર્યની યંત્રસામગ્રીની ખોટ હતી; અને પરસ્પર મસલત તથા એકાલિકતા તો ફત્તેહમંદ રાજમકાન્તિના તરવ પૈકી છે. તેમનો કોઇ કાર્યક્રમ ન હતો, તેમની કોઇ શ્રદ્ધા ન હતી, તેમનો કોઇ ઉચ્ચાક્ષમ ન હતો, તેમનું કોઇ ઉચ્ચોચ લક્ષ્ય ન હતું, તેમનો કોઇ ઉચ્ચાદર્શ ન હતો. આથી આ નવી મંડળાની પહેલી ફરજ એ હતી કે, સ્થૂલ સ્વાયંદૃષ્ટિની અસ્તિત્વ ધરાવતી મૂર્તિપૂજા વિરૂદ્ધ લડત ચલાવવી, અને ઇટલિના લોકોને ખાતરી આપવી કે, “ફત્તેહ મેળવવાનો એકનો એક માર્ગ સ્વાયંત્યાગથી, આત્મભોગમાં નિશ્ચલ રહ્યાથી સંધાય એમ છે.” લોકોની જગવણીથી તેમણે સરખાત કરવી જોઇએ. “ઇટલિ સ્થૂળને ગાનનારો હતો, મેઘાધરેલીય અર્થાત્ રાજ્યખટપટી હતો, ક્રાન્તના નવો કામદો ચાલુ કરવાના હકને માનનારો હતો, અને રાષ્ટ્રીય પ્રભ તરીકે પોતાની જાતનું બંધારણ કરવા કરતાં, લુદાં લુદાં રાષ્ટ્રોની સ્થિતિ મોક્ષણી કરવાને તથા ઉત્તર કરવાને મથનારો હતો. એ દેશ ઉત્તર સિદ્ધાન્તો માટે બેદરકાર હતો, અને કોઇ પણ પ્રકારનું રાજ્યતંત્ર, કોઇ પણ પ્રકારની મદદ, અથવા તેનાં તરતનાં દુષ્કર્મો દૂર કરવાના વચન સાથે આગળ ધરવામાં આવેલી કોઇ પણ વ્યક્તિ સ્વીકારવાને તૈયાર હતો. હું પોતે તો એમ જ માનતો હતો.....કે તે સમયનો મોટામાં મોટો પ્રશ્ન તો ધાર્મિક પ્રશ્ન હતો.” તમે અહીં એ મહાપુરુષની સમજાઇ અને નયજાઈ એક સાથે જોઇ શકશો. એનો અતુની ઉત્સાહ, એની બચલ શ્રદ્ધા, એનો માયાવાદ-તેણે પોતે પસંદ કરેલા ઉપાયો શિવાયના ઉપાયોના ઉપયોગમાંથી હુલ્લસ કરી નીકળેના આચાર-જાણી આપશે, આ જ કાર્યરખાને આધારે મંત્રિનિએ પોતાની નવી મંડળીના કામદા-અનુનો ખડી કાઢ્યા હતા. “યુવાન ઇટલિ તો પ્રગતિના અને ધર્મના કામદાને માનનારો, તથા એક રાષ્ટ્રીય પ્રભ થવાને ઇટલિ નિર્માયો છે એવી જેમને ખાતરી થઈ છે એવા, ઇટલિવાસીઓની બંધુતા છે.....સ્વતંત્ર તથા સમાન માણસોની એક સ્વતંત્ર સર્વોપરિ રાષ્ટ્રીય પ્રભ તરીકે ઇટલિનું પુનર્જીવન કરવાના મહાન આશય માટે વિચારેના તેમ જ કાર્યને અભિષેક કરવાના મંત્રમ ધરાવતી તેઓ આ મંડળીમાં જોડાય છે.” જે ઉપાયોથી અતિમ હેતુ સાધવાનો હતો તે એવા હતા કે “જગવણી અને હુલ્લસ એક સાથે સ્વીકારવાં.” આ ગોઠવણ તરફ આપણે કદાચ દાસ્ય પણ કરીએ !

ધિકારપાત્ર ઓસ્ટ્રિયાવાસીઓને હાકી કાઢવા એ સૌથી પહેલું જરૂરનું હતું. પુનરેશ તથા પાયાલુદ્ધથી લડાઈથી દૂર રહેવું એ અચક્ય હોવાથી, એવી લડાઈ જેમ વહેલી અજાવી હોય તેમ વધારે માફ, એ તો સ્પષ્ટ જ હતું. આવી લડાઈ ઇટલિવાસીઓએ લડવી જોઇએ અને ઇટલિ માટે લડાવી જોઇએ. પરંતુ સરકાર ઉપર કે રાજ્યમાગલતાના પ્રયત્નો ઉપર કોઇ પણ પ્રકારનો વિશ્વાસ રાખવો ન જોઇએ. સંયુક્તતાના, તથા એક્ય વિનાની સ્વતંત્રતાના સર્વ વિચારો બાંજૂએ રાખવા જોઇએ. “સંયુક્તતાથી દુનિયામાંનું ઇટલિનું મહાન પ્રેમજીવન રદ જશે.” માટે યુવાન ઇટલિ અદ્વૈતવાદી છે. મંત્રિનિએ પોતાના અનુયાયીઓને કહ્યું હતું કે, “ઇટલિના અને સમસ્ત ઇટલિના નામ શિવાય બીજા કોઇ પણ નામથી હુલ્લસ કરશો ના.” મંત્રિનિ પોતે ખાતરીપૂર્વક એક મંત્રમ પ્રભાવવાદી હતો, અને ઇટલિના લોકોને એ સિદ્ધાન્તની જગવણી આપવા બાગત યુવાન ઇટલિના સભાસદોએ સમ આધા હતા. પરંતુ લોકોને જાણી જોઇને જે ખાતરી થઇ હોય તેને વિશે

દબાણ કરવાનું સમ્યું ન હતું. એક વાર ઐક્ય સંધાયા પછી, છેવટે ક્યા પ્રકારનું સંબંધનું સમ્યું એ તો તેમની પોતાની પરિપક્વ પસંદગી ઉપર છોડી દેવામાં આવ્યું હતું. મંજિ-
નિનું પ્રજાપ્રભુત્વવાદીત્વ ખરેખરા ઉદાર પ્રકારનું હતું. તેના કાયદા કાનુનોમાં જણાવ્યું છે
કે, “અમે નમતું આપીશું, અને સાર્વભૌમિક અને ભૌતિકી પસંદ થયેલું કોઈ પ્રકારનું સંબંધ-
તંત્ર સ્વીકારીશું, કારણ કે સમ્પ્રદાય પ્રજાના અવાજ આગળ નમતું આપવું એ બ્યકિનગન
અભિપ્રાયનો ધર્મ છે.” યુવાન ઇટલિના કાયદાકાનુનોમાં ધ્યાનપૂર્વક વિસ્તારપૂર્વક અપા-
યલો મંજિનનો રાજકીય કાર્યક્રમ આ પ્રમાણે, ઉપલબ્ધ અપૂર્ણ રેખાદર્શક રૂપે ચર્ચા આ-
પ્યો છે. મંજિનનાં લખાણોની સંશોધિત આશ્રિત વાંચશો તો તેમાં આ બધા કાયદા-
કાનુનો એકલા સુધી માલુમ પડશે.

આ કાર્યક્રમની અસર તરત અને અગાધ થઈ, “એક વિદ્યાર્થીની બીજા વિદ્યાર્થી
સુધી, એક યુવકની બીજા યુવક સુધી જાતૃત્વ અનન્ય ત્વરાથી વિસ્તાર પામ્યું, અને જેમને
હાથે એ પત્ર ઇટલિમાં છૂપી રીતે લખાવ્યું હતું તેમણે જ નામોનો અને આસક્તિનો
એટલો મોટો સમૂહ પાછો લાવી મુક્યો, કે જેમણે મંજિન સાથે એ પત્રની પ્રસિદ્ધિની
મહેનત અને જવાબદારી વહેરી લીધી હતી તે સહ-મેવતની લેકિનું નાનું મંડળ તો
છક જ થઈ ગયું. આ નવી મંડળી ઇટલિના એક છોડાયા બીજા છોડા સુધી એકાએક
સંચાધીય થઈ ગઈ.” મંજિન કહે છે, “એ તો સિદ્ધાન્તોનો વિગ્રહ હતો; ખુદ લોકો-
માંથી પહાર આવેલા, અજાણ્યા, સાધનરહિત યુવાન માણસોની નાની મંડળી આટલા
હુકમ સમયમાં આ રીતે, સાત સરકારના બચતીત લુલ્લમ વિરૂદ્ધ એકાગ્રચિત્ત કરવાને પૂરે-
ના શક્તિમાન મંડળીનું એકાએક પ્રમુખરથાન લઈ બેઠી એ જ વાત બનાવી આપે છે
તેમણે જે જ્વળ રોપી હતી તે સત્યની જ્વળ હતી, એમ હું માનું છું.” “સરકારોનો
લયબીત લુલ્લમ” એ વાક્ય કંઈ અર્થરહિત ન હતું. ૧૮૩૨ ના ઑગસ્ટ માસમાં મંજિનને
ક્રાન્તિમાંથી દેશનિકાલ કર્યાનો હુકમ થયો; જે કે ક્રાન્તિની સીપાહીનો ચોક્કસ હાથતાળી
દેતો દેતો તે એક વર્ષ કે તેથી વધારે વખત સુધી માસેકલસમાં જ રહ્યો. ૧૮૩૩ માં તે
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ ગયો, અને ત્યાં રહીને તેણે સેલ્ડાય ઉપરની કમનશીન તથા નિષ્ફળ ચડાઈમાં
ભાગ લીધો. ૧૮૩૬ માં ખુદ સ્વીડનની સરકારને પણ તેની વધારે વખત મિજમાનો ન
કરવા બાબત સમજાવવામાં આવી હતી; અને રાજકીય કારણથી દેશવચે ભોગવતા માણ-
સને જે સમ્પ્રદાય દ્વિ પણ આશરો આપવાની ના પાડતું ન હતું એવા એકના એક યુરોપીય
સમ્પ્રદાયમાં તેને તે પછીના વર્ષમાં જ આખરે આશરો મળી શક્યો. ૧૮૩૭ માં તે ઇંગ્લાંડમાં
રહાથી ગયો; તે પોતે કહે છે કે એ દેશ “મને લગભગ બીજો સ્વદેશ થઈ પડ્યો, અને
ઇંગ્લેન્ડથી કડવા ઝેર જેવા બનેલા તથા કોઈ પણ પ્રકારના હર્ષ વિનાના જીવનમાં રહેતો
નિરંતર દિલાસો આપનારો થઈ પડ્યો.” વધતી જતી દરિદ્રતાના કસોટી વચ્ચે ઇંગ્લાં-
ડમાં રહીને તેણે પોતાની મંડળીનું કાર્ય ચલાવવા માંડ્યું. પરંતુ જે કે તેની હકુમત
અનંત હતી, તો પણ દેશનિકાલની રિયતિમાં પણ તેના દેશભાઈઓ તેના વિચારોને સ્વી-
કારવામાં કોઈ પણ રીતે એકમત ન હતા.

જેમને આપણે મંજિન પથી કહીએ તેમના ઉપરાંત, ઇટલીય ઐક્યની સિદ્ધિ માટેની
મંજિનની ઇચ્છામાં પૂરેપૂરો ભાગ લેવા છતાં તદ્દન જુદી જ રીતે તે સમયવાળા પ્રયત્ન

કરનાર ખીજા એ વગદાર પક્ષે પણ તે વખતે હતો. જે પક્ષ પીકમોન્ટને ઇટલીય સ્વાતં-
ત્ર્યના નિર્ધારિતા હિમાયતી તરીકે ગણવા લાગ્યો હતો તેને વિષે તો મારે આવેના પ્રકર-
ણમાં ઘણું કહેવાતું છે. ખીજો મહાન પક્ષ, નીઓ-જેફ લોકોનો પક્ષ-જે લોકો તે વખતે
ગીઓબિર્દિની આગેવાની હેઠળ હતા તે લોકોનો પક્ષ-પોપના આચાર્યપદ તરફ રાષ્ટ્રીય
હુસ્નડના આગેવાન તરીકે આશાદષ્ટિથી જોતો હતો, અને થોડો વખત તો એમ પણ
લાગ્યું કે કદાચ તેમની આશા છેક જ બિનપાયાદાર તો નહિ જ નીવડે ૧૮૪૬ માં જુદા
પોપ સોળમો ગ્રેગરિ મરણ પામ્યો, અને તેના પછી ગાદીએ બેસવાને પાયો નોનો પસંદ
થયો. તેણે રાજદ્રોહી ગુન્હેગારોને કરેલી શિક્ષા માર કરીને, તથા લાંબા વખતથી ઠંડા
પડી ગયલા ફેટલાક સુધારા ચાલુ કરીને પોતાની પોપગીરીની શરૂઆત કરી નીઓ-
જેફ લોકોએ એકદમ એવું અનુમાન બાંધી દીધું કે સદસત્વર્ષી સત્યયુગનો ઉદય થયો;
એટલે તેમણે ઇટલીય સ્વાતંત્ર્યના ઉદ્ધારક દેવ તરીકે દમનશીલ વડા ધર્મગુરૂને મદદાવકાર
આપ્યો. એક આધુનિક ટીકાકારે પોગ્ય રીતે કહ્યું છે તે પ્રમાણે, “અયોગ્ય વસ્તુસ્થિતિ
અને દુસ્તર વિટંબના ઉદાપનો વિચિત્ર ગુંથવણ કરતાં વધારે ગુંથવણ ભરેલું ભાગે જ
કંઈ પણ ઇતિહાસમાં લખાયુ હશે.....નવા પોપે શરૂઆતથી જ પોતાના આધ્યાત્મિક
વિશેષાધિકાર વિષે ઉચ્ચોચ રિચાર બાંધ્યો, પણ તેણે કાંઈ પણ પ્રકારની ચોક્કસ રાજ્ય-
વિષયક પદ્ધતિ વિના જ પોતાના રાજ્યની શરૂઆત કરી.....તેણે સુધારા કરવાનું વચન
આપ્યું, અને તેના બદલામાં તેને ધારેલો ધન્યવાદ મળ્યો.”^૧

(અપૂર્ણ.)

ભરતરામ ભાતુશુભરામ મહેતા.

ઇંગ્રેજ મદિરા.*

જે મદિરા વિષે હું લખુ છું, તે વિલાયતથી આવેલો કોઇ ખીર કે શેરખાન નથી,
કિન્તુ તેથી પણ વિશેષ ઉન્માદકારી અને નુકશાનકારી તત્ત્વ છે આપણા દેશમાં એનો
મોઢ ચાહના જેટલે વ્યાપી ગયો છે, એને કેટ મદિરાથી વિશેષ તીવ્ર છે, એનું વ્યસન
જ્ઞાનપૂર્વક ગણ્યા માણ્યો ખૂબ મહેનત લાઇ પાડે છે, એ વ્યસન નીલાવવામાં ગૌરવ
મનાયુ છે; એ મદિરાનો સ્વાદ જોને ન હોય તે પોતાને અપૂર્ણ માને છે, એનો વ્યસની
પણ એવાને અપૂર્ણ માને છે, અને એ મદિરાનો સ્વાદ ચખાડવા માખાપ પોતાનાં બહાલાં
બાળકનું લોહી સુકવી નાંખે છે. ચઘપિ આ મદિરા કોઇ બાટનીમાંતુ પાણી નથી, તો પણ
એ મદિરાથી જે વિશેષ નુકશાન આપણા દેશને આ વસ્તુથી થયું છે. પણ દિલગીરીની
વાત છે કે એ સત્ય હજી આપણી નજરમાં ઉતરતું નથી, પણ ઉસટું એ મદિરાને
આપણે આપણી જીવનરોની માની બેઠા છીએ.

^૧ એક એમ કબજુ. માયર્સ કૃત “ મેક્સિન વિષે નિબંધ ”

* આ શેખમાંના વિચારોની રીતો મહાત્મા ગાંધીજી તરફથી મળી છે (કિ બ મ)

એ મદિરા ઇંગ્રેજ ભાષા છે.

બણા વાચકો આ શબ્દોથી ચોકસો કોષ્ટક જાણુશો કે હું ઇંગ્રેજનો કોષ્ટક કહ્યો દુસ્મન છું, કે કોષ્ટક બદ્દભદ્ર છું, કે મ્હને ચિત્તભ્રમ થયો છે. પણ હું દૃઢતાપૂર્વક કહું છું કે એ ત્રણમાંની એકે હકીકત મ્હને લાગુ પડતી નથી, પણ હું જે કહું છું તે એક સત્ય વચન જ કહું છું.

ઇંગ્રેજ ભાષાની કિંમત બહુ બારે આકાશમાં આવી છે. લોકો કરે છે કે ઇંગ્રેજ ભાષાએ હિંદુસ્થાનની બારે સેવા બજાવી છે; એ ભાષાએ દેશને રાષ્ટ્રિયત્વની-એકતાની ભાવના આપી છે; દેશના જીવનમાં નવું ચૈતન્ય રેડ્યું છે; દેશને જીવદીન જાતમાં ઉચ્ચ જીવનની ઝાંખી કરાવી છે. લોકો કહે છે કે એના પાનમાં મદિરાની મોહકતા નથી, પણ ઔષધનું માદ્ય છે; એના ફેફસાં ઉન્માદ નથી, પણ વિદ્યાનંદ છે; એના વ્યસનમાં નુક-માન નથી, પણ આરોગ્ય છે. હું કહું છું કે હિંદુસ્થાનને માટે આ બધાં વિધાનો ખોટા છે.

જેમ આપણા દેશના શારીરિક અધઃપાતનું કારણ હથિયાર સખંધી કાયદો થયું, તેમ આપણા દેશની માનસિક અવનતિનું કારણ ઇંગ્રેજ ભાષા થઈ છે. ગોરી ચામડીના મોહ સાથે ગોરાઓની ભાષાનો પણ મોહ પેઠો. એ બે મોહો સાથે બળી આર્યત્વાભિ-માનનો નાશ કર્યો. રાષ્ટ્રિયત્વની લાગણી નિર્મળ કરી નાંખી, અને એને બદલે એ ભાવ-નાની એક માયિક છાયા ખરી કરી મુકી. શરીરે વિદેશી રાજ્ય સ્વીકાર્યું, અને મને વિદેશી વિચારોનું દામત્વ સ્વીકાર્યું પ્રતાપ, શિવાજી, અને રણજિતના વંશજોમાં દેશ-ભિમાન જેવી ભાવના જ ન હતી, બદ્દિકદાર, પુરી, રામેશ્વર અને દારિકાના યાત્રાળુઓમાં એકતાનો ખ્યાલ જ ન હતો, નાનક, કચીર, દાદુને સંતસકામાં દાખલ કરનારાઓમાં હિંદુ-મુસલમાનનું એક સાધવાનો રિવાજ ઉલ્ભવ્યો ન હતો, એવું આપણને ઇંગ્રેજ ભાષાએ શિખવાડ્યું, તે આપણે માન્ય કીધું. તેને પરિણામે આપણે દેશી એટલું ખોટું, ઇંગ્રેજ એટલું સુદર-ઇંગ્રેજ રિવાજો સારા, ઇંગ્રેજ ભાષા સારી, ઇંગ્રેજ સાહિત્ય સારું, ઇંગ્રેજ ભાવનાઓ સારી, ઇંગ્રેજ આદર્શો સારા, સઘળું ઇંગ્રેજ એટલું સારું-એમ જાણ્યું. દેશીઓ જંગલી, વિવેકહીન, અજીવક અને ગદા, દેશીઓના રિવાજ સડેલા, એમનો પહેરવેશ અજીજાજનો-એ પણ આપણે ઇંગ્રેજ કેળવણીથી પામ્યા. સ્વદેશનો અને દેશબંધુઓનો તિરસ્કાર કરતાં શીખવે, એ ભાષાએ આપણામાં રાષ્ટ્રિયતાની ભાવના જગાડી એવી માન્યતા થાય એ કેટલું વિપરીત લાગે છે ? છતાંયે આપણે એમ માનીએ છીએ.

હવે ઇંગ્રેજ ભાષાએ એકતાની ભાવના જાગૃત કરી એ કથન તપાસીએ. કહે છે કે, ઇંગ્રેજને લીધે ચાર ધલાકાઓ એક થયા. ઈંગ્લિશ સ્થપાઈ, બંગાળી, મદ્રાસી, હિંદી અને મુંબાઈગરા સાથે બેસવા લાગ્યા, અને સાથે સમાનહિતના વિચાર કરવા લાગ્યા. આપણે બધા હવે 'એક થયા' એમ ઇંગ્રેજ ભાષાથી આપણે જાણ્યું. આ વાત પણ સાવ ખોટી છે; એટલું જ નહિ પણ ઉલટી છે 'એક થયા'નો વિચાર કરવા લાગ્યા તેનું કારણ ઇંગ્રેજ ભાષા ન હતી, પણ એક રાજ્ય તો આગ્યા, એક આર્થિક હિત સાધવાનું રહ્યું, એ થયું. ઉલટું ઇંગ્રેજએ એ એકતા આણવામાં અનેક વિદ્વો નાખ્યાં, ઇંગ્રેજ દ્વારા એકતા પ્રસરી તે ઉપર છલકી જ રહી. ઇંગ્રેજ બલુલાઓનો પ્રજા જોડે સંબંધ જ ન રહ્યો.

ઇમેજ શીખવાથી જ પ્રભુ જોડે લગવા નાલાયક થયા. ઇમેજ ન હતો તો આજે જે નવજીવન દેખાય છે, તે ક્યારનુંએ સ્ફુરે ગયું હોત; કાંત્રેસમાં હિંદી કે 'ઉર્દુ' ભાષા બોલાતી હોત; દસ હજાર નહિ, પણ લાખો માણસો એમાં બળેલા હોત; અને નાપકો ખરેખરા પ્રજાના પ્રતિનિધિ કહેવાતા હોત. આજે જે નવજીવન દેખાય છે તે ઇમેજ બલેલાઓનાં ઇમેજ ભાષાના અભિમાન કે પાંડિત્યથી નથી સ્ફુર્યું, પણ હિંદીપણીની જે નૈસર્ગિક ભાવનાને દાખી નાંખવામાં આવી હતી, તે વિશેષ ન 'દખાઇ' શકાયથી જોર કરી ઉછળી આવી છે, તેથી સ્ફુર્યું છે. એ ઉછળાનું એક કારણ સમાનહિત અને લાંબની જીવતી જાગતી નિશાનીઓ છે; અને એનો પુરાવો એટલો જ કે કાંત્રેસે જે ઇમેજ દ્વારા ત્રીસ વર્ષમાં ન કર્યું, તે હોમ રૂલ લીગાએ દેશી ભાષાઓ દ્વારા બે વર્ષમાં કર્યું, એમ જે કથુલાય છે, તે છે.

“પણ, પ્રજાસત્તાનું ચૈતન્ય દેશમાં રેડયું,—જીલમી રાજાઓનો માર મેંદાની માફક સહન કરતી પ્રજામાં લોક પણ રાજા ઉપર કાંઈક છે, એવી ભાવના ઉઠી તે શાથી?—ઇમેજ ભાષાથી,—ઇમેજ ઇતિહાસ, ઇમેજ કાવ્યથી.” આ કથનના બેકે ભાગ ખોટા છે. જીલમી રાજાઓનો માર મેંદાની માફક સહન કરતી, એવી હિંદી પ્રજાની સ્થિતિ હતી, એમ આપણને હિંદી શાળામાં શિખવોડાય છે. પણ એ હકીકત સત્ય નથી. સત્ય હકીકત તો એ છે કે ઇમેજ પહેલાં કાંઈ રાજ્ય કરતી કામે હિંદી પ્રજાના હક્કો ઉપર તરાપ મારી ન હતી. હિંદી પ્રજા દ્વારા પ્રભાણે કરેલા પોતાના કરો આપી, પોતાના હક્કો સતત ભોગવ્યા કરતી; રાજા હિંદુ છે કે મુસલમાન છે, રાજા કાંઈ છે કે ગાંડો છે, એની એને કાંઈ ઝાઝી પરવા ન હતી. રાજાઓની ઉચ્છવાય અને રાજાઓની મટતી પડતી, એથી પ્રજાને બહુ લેવા દેવા ન હતું. શું કામ હોય? ત્યાં મુખી પ્રજાની જીવનમાં રાજ્ય અંતરાય રૂપ ન થતું હોય, ત્યાં મુખી રાજ્યનું બાહ્યસ્વરૂપ રાજ્યસત્તા છે કે પ્રજાસત્તા એ તપાસવાની જરૂર જ ન હતી. તેમ છતાં જ્યારે પ્રજા ઉપર જીલમ ચુલ્લરતો, ત્યારે પ્રજા રાજા જોડે વઢી લેતી કે સમજી લેતી કે અવીરતાથી સહન કરી લેતી. એનો પુરાવો મરાઠા છે, શીખ લોક છે, ૧૮૫૭ નો પ્રવાસ છે, ગૂજરાત-રજપૂતાનાના મહાજનો છે. હા. વચ્ચે વચ્ચે રાજા-પ્રજાધર્મ વીસરાયલો; લાગે કાળ તમો-ચુલ્લથી બાપી ગયેલો; પણ કયા દેશના ઇતિહાસમાં એવા બનાવો નથી બન્યા? સિદ્ધાંત એ છે કે પ્રજામણ હિંદુસ્થાનમાં હતું, પ્રજામણ શું એ હિંદુસ્થાન સારી પેઠે સમજતું હતું. જેવી બાવણી પ્રજા હિંદને દર્શાવાય છે, તેવી તે ન હતી; આજે પણ-વગર હથિયાર-ઈંગ્લેજ બલેલાઓ કરતાં ઇંગ્લેજ ન જાણનારમાં વતારે શરાતન છે, વધારે સ્વાર્થ-ભાગ કરવાની શક્તિ છે.

પણ આપણે ધારી લઈએ કે પ્રજાસત્તાનું ચૈતન્ય એ આપણા દેશમાં પહેલી જ વાર ચાલુ જમાનામાં સ્ફુર્યું, તો એ એ ઇમેજ ભાષાદ્વારા સ્ફુર્યું એ માનવાને શું પુરાવો છે? ચીન, જાપાન અને તુર્કસ્થાનમાં પણ શું ઇમેજ યુરોપીય ભાષાએ એવું ચૈતન્ય આપ્યું? ચીનની ૪૦ કરોડની વસ્તીએ યુરોપીય સાહિત્યનો રસ હિંદુસ્થાન કરતાં ઓછો આપ્યો છે એ નહીં; જાપાન પહેલાં જાગૃત થયું અને પછી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના વેશમાં તથા; ચીન

તુર્કસ્તાનમાં ઇંગ્લેન્ડ અને જર્મન વડીલો રાજ્યાધિકારીઓમાં ખટપટ કરતા, પણ પ્રજાને પ્રગતિય દફો સમજાવવા ખટપટ કરતા એવું માનવાને કાંઈ કારણ નથી. સર્વે ઠેકાણે કાળે જ પોતાનું કામ કર્યું છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ એવી જરૂર હોત તો એમ જ માત. ઇંગ્લેન્ડ ભાષાએ ઉલટું એ પરિણામ આવતું અટકાવ્યું છે એમ માનવાને પુષ્કળ કારણો છે. હિંદી પ્રજા પોતાનું રાજ્ય ચલાવવાને લાયક નથી, એવી ભાષા સ્વપ્ને પણ કાંઈ ઇંગ્લેન્ડ ન ભણેલા હિંદીના મુખમાંથી નીકળતી નહિ, આજે પણ નીકળતી નથી. ઇંગ્લેન્ડ ભાષાભાષીઓએ એવી પોતાની નામદાર્દની પ્લીક બતાવવા માંડી. જેમને એવું જ્ઞાન ન હતું, તેમને પણ બાળકને જેમ 'હાઉ' થી પહીવડાવે તેમ ઇંગ્લેન્ડ ભણેલાઓ પહીવડાવવા લાગ્યા. આપણે આપણું રાજ્ય ન સંભાળી શકીએ, એ ખ્યાલ જ ઇંગ્લેન્ડ ભણેલાઓ તરફથી દેશમાં પેઠા-પેઠાડવામાં આવ્યો નવું ચૈતન્ય સ્ફુરે કે તુરત એની શક્તિ અટકાવી દેવા એ એક ઉત્તમ યુક્તિ સાંપડી.

ઇંગ્લેન્ડ ભાષાએ દેશને જુદી જ જાતના ઉચ્ચ જીવનની ઝાંખી કરાવી છે, એ કહેણ તપાસીએ. જે વાતનો નિશ્ચય થયો તે અમલમાં મુકવું જ એ હિંદીઓનો પરાપૂર્વથી જ સ્વભાવ. એમાં પડતા અંતરાયોથી દારવું નહિ, એને મજાકારના પણ નહિ, એને માટે જોનો ભોગ આપવો પડે તેનો ભોગ આપતા અચકાવું નહિ, એ આપણો જાતિગુણ. એક વાર નિશ્ચય થયો કે મોક્ષ મેળવવા પ્રવૃત્તિ દુઃખરૂપ છે કે સૈંકડો રાજાઓ અને મૃદસ્થોએ સંસારના બંધનોને લાત મારી વેરાગી થઈ જવાના દાખવા હિંદુસ્તાનમાં કગરે કગરે થઈ ગયા છે. કહે છે કે હિંદુસ્તાનમાં યાત્રિઓ અને મહાજનોએ હિંદુઓના પગમાં ભેરી નાખી છે.

છે, એમને આગળ વધતા જ અટકાવ્યા છે. પણ એક વાર નિશ્ચય થયો કે અમુક સંપ્રદાયમાં જ મોક્ષ છે, કે તુર્ત, યાત્રિઓ અને મહાજનોના સર્વે ત્રાસોને તુરંત મણી, મર્વે વિટંબણાઓ સદન કરી લઈ એ સંપ્રદાયને જ વળગી રહેવાનાં અનેક ઉદાહરણો આજે આપી શકાય એમ છે. આ વસ્તુ હિંદુસ્તાનમાં એટલી સ્વાભાવિક લેખાતી કે એવો ભોગ આપનારા પોતે કાંઈ અદ્વિત કર્ય કરે છે એમ કાંઈને લાગતું નહિ આ હિંદુસ્તાનનું સ્વાભાવિક ચારિત્ર. ઇંગ્લેન્ડ ભાષા શીખ્યા પછી આપણું એ ચરિત્ર ધર્યું હપકું પડ્યું છે. ઇંગ્લેન્ડ ભાષા શીખ્યા પછી કરમનદાસ મૂળજનો ભોગ અદ્વિત લાગ્યો; તે પહેલાં એ રોજ અને તેવી વાત ગણાતી. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયોએને ગામેગામે જૈન અને વૈષ્ણવ મહાજનોએ મળી વસ્તો સુધી મહાજન બહાર રાખેલા અને એક પણ કુટુંબે તેથી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ત્યાગ ન કર્યો એ વાત કાંઈ બહુ વર્ષોની નથી પણ એ ભોગ આપનાર ઇંગ્લેન્ડ શીખેલા ન હતા. કરમનદાસ મૂળજ ઇંગ્લેન્ડ શીખેલા હતા, અને ઇંગ્લેન્ડ શીખેનાઓમાં એટલું વિજેય ચારિત્ર ન રહ્યું, એટલે કરમનદાસ મૂળજનું ચારિત્ર ઉચ્ચ પંદાયું. નિશ્ચય થયા પછી પણ તેને પાર પાડવાની હિંમત ન હોવી એ ઇંગ્લેન્ડ ભાષાની જ અસર થઈ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વગર ભણેલા હિંદીઓએ, ખેડાના વગર ભણેલા પાટીદારોએ સત્યાગ્રહમાં અંપણાવ્યું. ત્યારે ઇંગ્લેન્ડ ભણેલા આગેવાનો વિમાસતા જ બેસી રહ્યા, આજે પણ બેસી રહ્યા છે. જે દેશના લોકોને રાજપાટ તજવા ને રાખમગેડી તજવા સરખા લાગતા તે દેશનાં ત્રિદાનોને પોતાની થોડીશી પુછનો ભોગ આપવામાં અતિશય વિચાર કરવો પડે છે. અનેક ઇંગ્લેન્ડ ભણેલાઓને નિશ્ચય થયો છે કે યાત્રિજનન

દેશને તુકસાનકારક છે, પણ તેમનામાં એ બંધન કાપવાની હિમ્મત નથી. તેની સામે વાકુમ્હાર કરવામાં જ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. હા, ઇમેજી ન બહેલાઓ પાસે એક સત્ત્વ ન હતું, તે ઇમેજી બહેલાઓ પાસે છે. તે સખ્ત વધી અને હઠ નિશ્ચય દર્શાવનારા કરાવેલું, અને સલાઓલું. જો ઇમેજી લાંબાથી થયેલા જીવનની ઝાંખી આ જ હોય તો એની ઉચ્ચતા બલે દેશમાંથી નાશ પામે.

ધણાએ હિંદુઓએ મુસલમાનોની નોકરી સ્વીકારેલી, ઉંચા ઓઢા બોગવેલા, પણ ઇતિહાસમાં કોઇ ઠેકાણે એવું નથી લખાયું કે કોઇ હિંદુએ ‘નવામ’ નો, કે ‘ઉમરાવ’ નો, કે ‘ખાનખાન’નો ઇશ્કાબ મેળવી પોતાને, હવે ચઢેલા કદમ્બા હોય. એ તો ઇમેજી ભાષા શીખેલાઓને જ ‘સરદાર’ કરતાં ‘સર’નો, ‘રાખ’ કરતાં ‘બેરન’ કે ‘અર્લ’ નો ખેતામ મેળવવાની હેતિ રહે છે. એથી પોતે પોતાને જ નહિ પણ આખા દેશને શોભાવે એમ સમજે છે. અમીરોના મંડળમાં બેસવાથી હિંદુસ્તાનની કેવી રીતે શોભા વધશે એ મ્હારા તો ખ્યાલમાં જ નથી ઉતરતું. સિંહમાઢેખ ન્યારથી ઇમેજ અમીરોની સભામાં દાખલ થયા ત્યારથી હિંદી મરી ગયા એ સ્પષ્ટ છે. હિંદીઓની પરંપરા (traditions) એમની જુમાંઇ ગઇ; એમને હવે ઇમેજી પરંપરામાં બગવાનું રહ્યું; એને જ પોતાના જીવનમાં ઉતારવાનું રહ્યું; હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ હવે પરાયો થો; ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ સ્વકીય થયો. છતાં આપણે ઉમંગથી ફરીએ છીએ કે એથી દેશની શોભા વધી. એ આપણને ઇમેજી એટલું સાફ એમ લાગે છે, એથી જ.

ઇમેજી ભાષાએ દેશમાં મદિરાની ગરજ સારી છે. ભાષામેમ તો આપણામાં મૂળથી જ. હિંદુશાળમાં સંસ્કૃતમાં પારંગત થયા આપણે પાછી પાની કરી નહિ; યુમયમાન કાળમાં ફાસીનો મોહ પણ એવો જ જમરો લાગ્યો; ઇમેજી કાળમાં ઇમેજીની મોહની લાગી. પણ ઇમેજીની મોહનીએ હઠ છીધી છે. ફાસી ભાષાના ઉત્તમ હિંદુ મોહનીઓએ કે સંસ્કૃત ભાષાના ઉત્તમ પંડિતોએ પોતાના પુત્ર, મિત્ર, આડતિયા કે કોઇ વેપારી માથે ફાસી કે સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યવહાર ચલાવ્યો ન હતો; તેમણે પોતાના હિમામના ચોપડા ફાસી કે સંસ્કૃતમાં રાખવા માંડ્યા નહતા, કે પોતાના રોજના વ્યવહારમાં, “પેદર”, “માદર”, કે “પિતા”, “માતા” નો પણ પ્રયોગ કર્યો નહતો. ઇમેજી બહેલાઓએ તો ઇમેજીનો ઉપયોગ કરવામાં કંઈ મર્યાદા જ રાખી નથી. પિતા, પુત્ર, મિત્ર, વેપારીઓ મને ઇમેજી બણ્યા કે ઇમેજીમાં જ વ્યવહાર કરવા લાગ્યા. “મા-માપ” “મા” અને “બાપા” એ સંજ્ઞાથી લજવાલા લાગ્યા, અને “મમ્મા”-“પપા” માં ગૌરવ માનવા લાગ્યા; બાળકને ‘બેબી’ કહેવામાં સંસ્કૃતિ સમજવા લાગ્યા. બાળકને બોલવા માંડતાં જ ઇમેજી શબ્દોનો પરિચય કરાવેલો, ઇમેજી બોલતાં કરી દેવાં, એ મહર્તવનું મનાયું. ધણાએ દક્ષિણીઓ ગૂજરાતમાં રહેલા છે, તેમના બાળકા શુદ્ધ ગૂજરાતી જન્મથી જ બોલે છે, પણ તેથી કોઈ આશ્ચર્ય પામતું નથી. પણ કોઇ બાળક ઇમેજીના સહવાસમાં ઉછર્યું હોય અને નાનપણથી ઇમેજી બોલવા માંડે તો બારિસ્ટરો ચકિત થઇ એની પાછળ વીંટાઇ વળે, આ સર્વેનું કારણ શું? ઇમેજી ભાષાના દારૂડીયા ગુન્યા છીએ. એ ભાષાનો જ્યાં મધ આવે ત્યાં અહોમાગ્યમહોમાગ્યમ્ થઇ જાય છે.

ઇંગ્રેજ ભાષા ને મદિરા ન હોત પણ ઔષધનું સાદૃશ્ય હોત, તો આપણે એને ઉપયોગ ઔષધ જેટલો જ સયમ પાળી કર્યો હોત. ઇંગ્રેજ ભાષાનો ને આપણને ઉન્માદ ન હોત, પણ વિદ્યાનંદ હોત, તો આપણે ઇંગ્રેજ ભાષાનું માહિત્ય ખેડી ખેડી એના આનંદમાં લીન થઈ વાણીરહિત થઈ ગયા હોત, અથવા એ વિદ્યાનંદ આપણે આપણી ભાષામાં ઉતારી ઉતારી આપણા જનોને એ ચખ્ખાડ્યો હોત. ઇંગ્રેજ ભાષાનું વ્યવહાર ને આરોગ્યવર્ધક હોત તો આપણે આપણી ભાષાથી પરાક્રમુષ કદિ ન થયા હોત. રા. ગોવર્ધનરામ જેના સમર્થ લેખક પોતાનાં ગૂજરાતી પુસ્તકોમાં પણ પોતાના ઉત્તમ વિચારો દર્શાવવા ઇંગ્રેજ ભાષાનું વાહન સ્વીકારે, અથવા આખું પુસ્તક ગૂજરાતીમાં લખી પ્રસ્તાવના ઇંગ્રેજમાં ધડે, રા. નનકરામ જેવા માતૃભાષાના અભિમાની પોતાની નોંધપોથીમાં ઇંગ્રેજમાં ઉતરી પડે, એ ઇંગ્રેજના વ્યસને આણેલી નિર્મળતાનું કાંઈ જેવું તેવું ચિહ્ન નથી.

ઇંગ્રેજ ભાષા શીખવાનો માત્ર એ વર્ગને અધિકાર હોવો જોઈએ; એક તો જે પોતાની ભાષાના પંડિત છે, જેણે પોતાની ભાષાનો રસ સંપૂર્ણ રીતે ભોગવ્યો છે, અને જેમને ઇંગ્રેજ ભાષાનો રસ આખી, એ રસને સ્વભાષા બેડે મેળવી દેવો છે; એમા રહેલી સુંદરતા પોતાની ભાષામાં ભેળવી દેવી છે; એમાં રહેલું જ્ઞાન પોતાની ભાષામાં ભરવું છે, તે તેણે તો ઇંગ્રેજમાં પારંગત થવું જોગ્ય છે; એ ભાષાના જેટલા ધુંટકા ભરાય તેટલા ભરવા જોઈએ બીજાને વર્ગ, જેને ઇંગ્રેજ બેડે વ્યવહાર કરવો પડે, એટલે વિદેશ સાથે વ્યવહાર કરનાર વેપારીઓ, પરરાજ્યો સાથે કામ પાડનારા રાજ્ય પ્રકરણી પુરુષો-એમણે ખપ જોગી ઇંગ્રેજ ભાષા જાણી લેવાની જરૂર છે. પણ, જેને માતૃભાષાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન નથી, તેને ઇંગ્રેજ શીખવાનો અધિકાર જ નથી, એ સત્ય કેશી સ્વીકારવું ઘટે છે.

દિગ્ગજરાલ ઘ. મરાઠવાળા.

ભૂગોળનું એક શાળોપયોગી પુસ્તક ગૂજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરવા સંબંધી કેટલીક સૂચનાઓ.

(રાષ્ટ્રીય ગૂજરાતી શાળા તરફથી.)

ઐરંગઝેમ મોદીએ બેઠા ત્યારે તેના શિક્ષક ભારે આશામાં તેની પાસે શિરપાવ માંગવા ગયા. તેને ઐરંગઝેમ જે ઉત્તર આખો તેમાં તેણે કહ્યું છે કે: “ પૃથ્વી ઉપરની દરેક પ્રજાનાં ખાસ લક્ષણો સંબંધે, તેના સાધનસંપત્તિ, તેનું ધર્મ, તેની યુદ્ધકળા અને યુદ્ધનીતિ, તેના રીતરિવાજ, તેના ધર્મ, તેની રાજ્યપદ્ધતિ-અને તેના મુખ્ય લાભ શામાં રહેલો છે તે બધાથી મને માહિત કરવાની કૃપા તમારી ફરજ ન હતી !.....” આખા ઉત્તરમાંના આ એક વાક્ય ઉપરથી તે બાદબાદનો ભૂગોળ વિષે એ ખ્યાલ હતો તે

જણાઈ આવે છે અને તે જ ભૂગોળનો યથાર્થ ખ્યાલ છે. પોતાની આસપાસની દુનિયા કેવી છે તેનો ચોક્કસ ખ્યાલ મનુષ્યના સર્વાંગી વિદ્યાસ માટે અત્યંત આવશ્યક છે અને તેથી જ ભૂગોળનો અભ્યાસ ગદ્ય ઉપયોગી છે. શહેરો અથવા નદીઓ કે પર્વતોના નામ અને તે ક્યાં આવ્યાં છે તે જાણી જરૂં એ કાંઈ ભૂગોળ નથી અને તે એટલું ઉપયોગી પશુ નથી. છતાં આપણી શાળામાં ધણેખરે લાગે ભૂગોળનો વિષય આટલું જ્ઞાન આપવામાં સમાપ્ત થાય છે. ગાળકને હમેશાં પોતાની આસપાસની દુનિયા વિશે વધારે ને વધારે જાણવાની જિજ્ઞાસા અને ઉત્સાહ હોય છે, છતાં તે શિષ્યવનાનો જે વિષયનો હેતુ છે, તે શાળામાં બાળકને તદ્દન અપ્રિય કરી મૂકવામાં આવે છે. તેનું મુખ્ય કારણ, વિદ્યાનો અને શિક્ષકોની આ વિષય પ્રત્યે ઉદાસીનતા અને તેને પરિણામે લાપામ સારા પાઠ્ય પુસ્તકનો અથવા કોઈ પશુ પુસ્તકનો અભાવ, એ છે.

શિક્ષણક્ષેત્રમાં અનેક વિષયોની ભૂમિતિ, ગમે તો ખરાબ રીતે પરંતુ, ખેડવાનો પ્રયત્ન થયો છે, ત્યારે ભૂગોળનો વિષય તો બીવકુલ ખેડાયો જ નથી. બીજા વિષયોમાં સારા પાઠ્ય પુસ્તકને અભાવે શિક્ષકો તે વિષયો ઉપર લખાયેલા મોટા મન્યોનો આશ્રય લઈ શકે છે પરંતુ ભૂગોળના વિષય ઉપર તો તેવા મન્યો પશુ નથી. અંગ્રજી ભાષામાં ભૂગોળના વિષય ઉપર સારા મન્યો તથા પાઠ્યપુસ્તકો છે પરંતુ તે હિંદી વિદ્યાર્થીને સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગી ગણી શકે તેમ નથી. કારણ તે હિંદી દૃષ્ટિથી લખેલાં હોતાં નથી. તેમાં હિંદુસ્તાનની હકીકતને વિશેષ અગત્ય આપી તેને પ્રધાનપદ આપેલું હોતું નથી. દરેક દેશના વિદ્યાર્થીઓ માટે જુદાં જુદાં પાઠ્યપુસ્તકો હોવાં જોઈએ અને તેમાં પોત પોતાના દેશને વિશે વિશેષ દૃષ્ટિકોણ આપેલી હોવી જોઈએ. એટલે હિંદી વિદ્યાર્થીઓ માટેના ભૂગોળના પુસ્તકમાં (૧) પ્રધાનસ્થાન હિંદુસ્તાનને, પછી (૨) હિંદુસ્તાનને જે દેશો સાથે નિકટ સંબંધ હોય, તથા (૩) હિંદીઓ જે દેશોમાં જમને વસેલા હોય તે દેશોને અને ત્યાર પછી (૪) રોષ દુનિયા સંબંધી હકીકતને સ્થાન અપાવું જોઈએ. જેવી દેશપરતે જુદાં પુસ્તકની જરૂર છે તેવી જ કાળપરતે પશુ છે. રાષ્ટ્રનું લક્ષ્ય હમેશાં એક જ હોતું નથી. બિન્ન બિન્ન સમયે તે બિન્ન બિન્ન રહેતું છે. એમ કહેવાય છે કે હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન સમયમાં લોકોને ભૂગોળ સંબંધી માહિતી બ્રહ્મા ઓછી હતી કારણ તે વિષય ઉપર કોઈ અન્ય લખાયેલો નથી. હાલની રીતિએ ભૂગોળનો કોઈ અન્ય લખાયેલો નથી એ વાત ખરી છે. પરંતુ તેનું કારણ એ છે કે આજકાલ જેમ પછાત દેશોના મૂળ વતનીઓને ઉચ્છેદ કરી અથવા તેમને તાબે કરી તેમની મજબૂરીથી લાલ લઈ, ખેતીથી ગાયવા બીજી રીતે તે દેશોની સંપત્તિ હરી જવાની વૃત્તિ સુધરેલા ગણાતા દેશોની છે તેવી પ્રાચીન હિંદુસ્તાનની ન હતી. ધાર્મિક વૃત્તિનું જ દેશમાં સાંપ્રાપ્ત્ય હતું તેથી 'તીર્થયાત્રા પ્રયત્ન' 'ઉત્તરાખંડ-માહાત્મ્ય' જેવાં તીર્થયાત્રા સંબંધી માહિતી આપનારાં પુસ્તકો લખાયેલાં છે. તે પુસ્તકો તે યુગની સંકુચિત જરૂરિયાત પૂરી પાડતી.

સાચીનીય સ્થિતિ એ છે કે યજ્ઞા પ્રાચીન સમયથી તે આજ સુધી આપણા લોકોએ અન્ય દેશો સંબંધી માહિતી મેળવવા કાંઈ ધ્યાન જ રાખી નથી. હજી તથા શક્ય લોક

આવી લૂંટફાટ કરી ચાલતા ચલા, ઝીંક લોકોએ આવી આપણા દેશ સાથે વેપારનો સંબંધ બાંધ્યો, મુસલમાનોએ ધણી સમય સુધી માત્ર મદાઇ કરનારાઓ તરીકે આબ્યાં કર્યું અને છેવટે અહિં આવીને વસવાટ કર્યો. પછી યુરોપીય પ્રજાઓ આવી અને તેમણે પ્રથમ વેપાર જમાવ્યો અને પછી રાજ્યસત્તા જમાવી. છતાં આ બધા લોકો ક્યાંથી આવ્યા, આપણે ત્યાંથી માલ લઇ જઇને શું કરે છે વગેરે જાણવાની આપણા લોકોએ અપેક્ષા રાખી જ નથી. તેમના દેશ સંબંધી તો શું પરંતુ આપણા દેશ સંબંધી પણ જેટલી હકીકત ઝીંક અને ચીના મુમાફગેએ આપી છે અને હાલ યુરોપીય વિદ્વાનો જેટલી માહિતી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેનો દક્ષિણ ભાગ પણ આપણે નથી કરતા. આપણે દુનિયાને હમેશા પરદેશીઓનાં ચક્ષુમાંવડે જોઇ છે અને હમણાં હમણાં તો આપણા દેશને પણ આપણે યુરોપીય ચક્ષુમાંવડે નિહાળીએ છીએ. પરદેશીઓ કુદરતી રીતે જ, જે વૃત્તાન્ત અને વિગતો પોતાને કિતકર અને અનુકૂળ હોય તેના ઉપર ભાર મૂકે. તેથી પરદેશીઓને હાથે લખાયાલાં પુસ્તકોમાં આપણી દૃષ્ટિ દોષ ન શકે અને તેવાં પુસ્તકો દ્વારા આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓને તેવું જ્ઞાન ન મળી શકે.

અત્યારે દેશની પ્રવૃત્તિ સર્વતોમુખી યત્ન છે, એટલે આ કાળના ભૂગોળના પુસ્તકમાં, ધાર્મિક માણસને માટે તીર્થસ્થાનો, પવિત્ર ક્ષેત્રો, પવિત્ર નદીઓ, સિદ્ધમઠો, દેવોને અત્યંત પ્રિય ગણાતાં રમણીય પર્વતશૃંગો, સન્તપુરુષોનાં જન્મ અને મરણનાં સ્થાનો, તેમજ ધર્મને માટે જ્યાં જાત કુરબાન કરવામાં આવી હોય તેવાં સ્થળો સંબંધી હકીકત; વેપારી માટે બંદરો, વેપારનાં મથકો, વેપારનાં માર્ગો વગેરે સંબંધી હકીકત; વિદ્વાનો માટે વિદ્યાપીઠો, પદ્ધતિ સંગ્રહાલયો વગેરે સંબંધી હકીકત;—એમ અનેક વિષયો સંબંધી માહિતી આપવી જોઇએ.

આ પુસ્તક સાળામાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ઉપયોગમાં આવે એવી ધારણાથી અમે નીચેની સૂચનાઓ નથી કરી. ભૂગોળના વિષયમાં હિંદી વિદ્યાર્થીને જેટલી માહિતી ખાસ કરીને આપવી જોઇએ તે સંબંધે શિક્ષકને દિશા સૂચવવાનો અને તે માહિતી એક પુસ્તકમાં ગ્રહિત કરવાનો અમે યોજેલા પુસ્તકનો હેતુ છે. આ પુસ્તકની મદદ વડે, શિક્ષક, વિદ્યાર્થીની જીદિ તથા અદ્યક્ષકિત જ્ઞાનમાં લઇ પોતાનો સ્વતંત્ર પાઠ આપી શકે તથા શિક્ષણશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ અધ્યક્ષો જીદિ જીદિ એણીના વિદ્યાર્થીઓને માટે જીદિ જીદિ પાઠ્ય-પુસ્તકો રચી શકે.

આ પુસ્તકમાં અમે જેટલીક એવી માહિતી આપવાની સૂચના કરી છે કે જે ભૂગોળના બહારના વિષયની ગણી રાખાય. પરંતુ તેનું કારણ એ છે જે તે તે વિષયો ઉપર જ્યાં સુધી જીદિ અન્યો રચાયા નથી ત્યાં સુધી આ પુસ્તક જેટલું વ્યાપક બની શકે તેટલું સારું.

આ પુસ્તકની યોજના એવી છે કે પુસ્તકના ત્રણ ભાગ પાડવા. પ્રથમ ભાગમાં હિંદુસ્તાન સંબંધી હકીકત આવે, બીજા ભાગમાં હિંદુસ્તાનને દુનિયાના જે દેશો સાથે અતિનિકટ સંબંધ છે તે તથા જે દેશોમાં જઇને હિંદીઓએ વસવાટ કર્યો હોય તે સંબંધી હકીકત આવે, અને ત્રીજા ભાગમાં શેષ દુનિયા સંબંધી હકીકત આવે.

હિંદુસ્તાન સંબંધી જે વિગતો ખાસ આપવી જોઈએ તે નીચે પ્રમાણે:—

૧. આબોહવા.

હિંદુસ્તાનની ભૌગોલિક સ્થિતિ અને તે સ્થિતિનાં જુદા જુદા ભાગની આબોહવા ઉપર ચર્ચા પરિણમી.

૨. દેશનું હિંદુસ્તાની સ્વરૂપ (Configuration).

(૧) પર્વતો, દિશા, વિસ્તાર, ઉંચાઈ.

(૨) સપાટ પ્રદેશ-વિસ્તાર. વેશન છે કે કૃત્રિમ ?

(૩) નદીઓ-મુખ્ય પ્રવાહની દિશા, પ્રવાહનું જોર, લંબાઈ, તેના પાણીનો આસપાસ ખેતી માટે ઉપયોગ થઈ શકે છે કે કેમ અને કેટલો થાય છે, કેટલે સુધી તેમાં વહાણ ચાલી શકે છે, કેટલા પ્રદેશમાંથી તેને પાણી મળે છે અને કેટલા પ્રદેશને તે પાણી આપે છે. પ્રાચીન પ્રવાહ અને તેમાં થયેલા ફેરફાર.

(૪) સમુદ્રકિનારો. કિનારાના પ્રદેશની લંબાઈ, નદીઓના મુખોનું ઉંડાણ, હિંદુસ્તાનમાં અખાત ઓછા હોવાથી દરિયા કિનારાનો ઉપયોગ ઓછો થાય છે. કિનારા પાસેના દ્વીપો, ખંદરો-સ્વાભાવિક તથા કૃત્રિમ, બૂંદરો, સામુદ્રધુનીઓ, સયોગબૂમિઓ ઉપચારો વગેરે.

(૫) જંગલો ક્યાં ક્યાં છે અને તેમાં શું શું ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલું ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે? તેમાં વસતાં પશુપક્ષીઓ સંખ્યા માંડીતી.

(૬) પવનની દિશા અને વેગ-ઋતુઓ પ્રમાણે. મોસમનો પવન અને તેની વર્ષા ઉપર અસર; હવામાં બેજ જુદે જુદે સ્થળે કેટલો છે અને તેની વનસ્પતિ ઉપર અસર.

(૭) હવાખાતાનાં સ્થળો-સમુદ્ર કિનારા ઉપરનાં તથા પર્વતો ઉપરનાં સ્વાસ્થ્યપ્રદ સ્થળો (Sanatoriums).

૩. ભૂસ્તરશાસ્ત્ર પ્રમાણે દેશના વિભાગ.

૧. હિમાલયનો પ્રદેશ-શિવાલિક પર્વતો સુધીનો.

૨. સિંધુ અને ગંગાના પ્રવાહથી બનેલો પ્રદેશ-તથા તે બે નદીઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ એટલે રજપૂતાના.

૩. અરવલ્લી પર્વત તથા સાબરમતી અને મહી નદીથી બનેલા ગુજરાતના ખંડસ્થ ભાગ.

૪. સમુદ્રમાંથી ઉપરી આવેલો ઠાઠીઆવાડનો પ્રદેશ.

૫. વિન્ધ્ય અને સાતપુઝા પર્વત તથા નર્મદા અને તાપી નદીથી બનેલો પ્રદેશ.

૬. સલાદિત્રી પર્વતો પ્રદેશ તથા સલાદિત્રી પશ્ચિમનો પ્રદેશ.

૭. લક્ષદ્વીપ તથા માલદ્વીપ.

અન્ય દુનિયા વિષે માહિતી નીચે પ્રમાણે—

૧. પૃથ્વીનું સામાન્ય સ્વરૂપ.

- (૧) જમીન તથા પાણીના વિભાગ અને તેનું પ્રમાણ.
- (૨) ખડે તથા મહાસાગરો અને સમુદ્રોનાં નામ.
- (૩) પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગો ઉપર ગરમી તથા ઠંડી તથા હવામાં ભેજનું પ્રમાણ તથા પવનના મુખ્ય મુખ્ય પ્રવાહ.
- (૪) પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગમાં મનુષ્યની વસતિનું પ્રમાણ—કયા ભાગોમાં બહુ મીઠ વસતિ છે અને કયા ભાગોમાં બહુ આદી વસતિ છે તે.

(૫) જુદા જુદા માનવજાતિઓ પ્રમાણે પૃથ્વીના વિભાગ.

(૬) દુનિયાના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોના વિસ્તાર પ્રમાણે પૃથ્વીના વિભાગ.

૨. ઉપરનાં જુદાં જુદાં સામ્રાજ્યો તથા રાજ્યો પૃથ્વી અને તેમનો વિસ્તાર

(૧) ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્ય.

(૨) કેન્ચ " "

(૩) જર્મન " "

(૪) રશિયન " "

(૫) યુરોપનાં ન્હાનાં રાજ્યો—પોલેન્ડ, રુમેન, યોગ્યુસ્લાવ, બેલજીયમ, સ્વીડન, નોર્વે વગેરે.

(૬) અમેરિકન સામ્રાજ્ય.

(૭) ઓટોમાન અથવા ટર્કિશ સામ્રાજ્ય.

(૮) ચાઇનીઝ સામ્રાજ્ય

(૯) જાપાનીઝ સામ્રાજ્ય.

દરેક સામ્રાજ્ય તથા રાજ્યનાં રાજ્યબંધારણો કેવાં છે, તેમનાં સંસ્થાનો કયાં કયાં છે, તેમનું લશ્કરી અને નૌકાસામર્થ્ય કેટલું કેટલું છે, તેમની મુખ્ય આયાત અને નિકાસ કંઈ કંઈ તથા મુખ્ય ઉલ્લેખો કયા છે તે જણાવવું.

૩. મનુષ્યને આસ ઉપયોગની વસ્તુઓ જેમાંની કેટલીક નીચે ગણાવી છે તે દુનિયાના કયા કયા ભાગમાં અને કેટલેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧) કાચો માલ.

ઘઉં	રૂ	કોલસા—લાકડાં—કેરાસીન
ચોખ્ખા	ઉન	લોહ
પેશા	રેશમ	સોનું
માંમ	તંબાકુ	રૂપ

માછલી

તાજી

મ્હા

એલ્યુમિનિયમ

ઘીરા-મોતી

(૨) બનાવટી માલ. (Manufactured products)

કાપડ.

ચંચ.

દીવાસળી.

ફળવેલાં આમણ.

લોહનો સામાન.

પેલ્લડનો સામાન વગેરે.

દવાઓ.

૪. ઠરેક ખંડ વિષે સામાન્ય હકીકત.

(૧) એશિયા.

દેશોનાં નામ—ચીન, જાપાનીઝ તથા મુખ્ય મુખ્ય ઘડેરોનાં નામ સાથે.
મુખ્ય મુખ્ય પર્વતો.

„ „ નદીઓ કાંઠાનાં ઘડેર સાથે.

„ „ સમુદ્રો—ખખાતો ઉપસામરો.

„ „ રણો તથા જંગલો.

„ „ દ્વીપો.

„ „ ખંડરો.

આ પ્રમાણે યુરોપ, અફ્રિકા, અમેરિકા તથા ઓસ્ટ્રેલેશિયા સંબંધી હકીકત.

ખરિશિષ્ટ.

પ્રખ્યાત પ્રવાસીઓ તથા જૂઓળશાસ્ત્રજ્ઞોનાં અનિ સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર.

આ ખરિશિષ્ટ આપવાનું કારણ એ છે કે તે ઉપરથી દેશના યુગનોને ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનની જેમ જૂઓળમાં પણ શોધખોળ કરીને દેશસેવા કરવાનો અથવા ધન અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો અવકાશ છે તે માલમ પડે.

જાપાનના ઔદ્યોગિક વિકાસની રૂપરેખા.*

બ્રિટિશ રાજ્યની શરૂઆતમાં ભારતવર્ષમાં જે ઔદ્યોગિક સ્થિતિ હતી તેવી જ સ્થિતિ ૪૫ વર્ષ પૂર્વે જાપાનની હતી. યુરોપીય પ્રજાના આગમન પહેલાં જાન દેશો કુતરઉલ્લોગમાં સ્વાવલંબી હતા અને પોતાના દેશની જરૂરીઆતો પોને જ પુરી પાડતા હતા. તદ્દાવત માત્ર એ હતો, કે ભારતવર્ષના બંદરોમાં જે માલ આવતો તેના ઉપર કાંઈપણ પ્રધારનો પ્રતિબંધ નહતો. વળી હિંદીઓને પરદેશીઓ સાથે વેપાર કરવાની, અને પરદેશમાં જવાની છૂટ હતી. જાપાનમાં તેથી ખરાબ સ્થિતિ હતી ઇ. સ. ૧૮૬૮ ની પહેલાં જાપાનની પ્રજાને પોતાનો ધંધો પસંદ કરવાની મનાઈ હતી બધા કુતરઉલ્લોગો ઓછાવતઃ પ્રમાણમાં વારસામાં જ મળતા હતા અને તેનાં મહાજન બંધાનાં ત્યાં એવો કાયરો હતો, કે પોતે પોતાનો સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કરે તે પહેલાં થોડા વર્ષ સુધી તેને ઉમેદવારીનું કામ કરવું પડતું. મહાજન બહારનો માણસ તે પ્રધારનો ઉલ્લોગ તેમ જ વેપાર કરી શકતો નહિ. રાજ્યની પરનાનગીથી થોડાક ડય અને સ્પેનના લોકોને ખાસ વેપાર કરવા માટેના હક આપવામાં આયા હતા. દેશીઓને પરદેશીઓ સાથે વેપાર કરવાની અથવા તો વિદેશ જવાની છૂટ નહતી, આ વિષય ઉપર હાલના એક અનુભવી મહાન પુરુષનું પ્રમાણુ નિચેના તેમના પોતાના જ શબ્દોમાં જણાઈ આવે છે. જાપાનના માછ પ્રધાન કાઉન્ટ ઓકુમા જાપાનના ઉલ્લોગોના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખતાં લખે છે, કે જાપાનની પરિણામે જાપાનના સ્વભાવમાં તથા તેના ઉલ્લોગમાં અને તેની વિશેષતામાં ધણો તફાવત થતા પામ્યો છે. જ્યારે આસપાસનાં કારણોને લીધે જાપાનને પોતાનાં બંદરો ખુલ્લાં મોકવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી, ત્યારે આખા તથા માલ ઉપર પાંચ ટકા જકાત લુદા લુદા દેશો સાથે કરના કોલકરારોને લીધે નાખવામાં આવી હતી. જાપાને અબાધિત વ્યાપારનીતિ પોતાની છજાથી અથવા તો ખુશીથી સ્વીકારી નહોતી; પરંતુ કોલકરારોને લીધે તેને તેમ કરવાની ફરજ પડી હતી. આ બહારના દબાણને લીધે જ ઔદ્યોગિક પરિવર્તન થવા પામ્યું હતું. પરંતુ તેનો જે વિકાસ થયો તે તો લોકોની આર્થિક લાગણીઓમાંથી જ ઉદ્ભવ્યો હતો.

જે આર્થિક દબાણને લીધે, પ્રજાના સ્વભાવની અંદર એકએક ફેરફાર થવા પામ્યો, તે વિદેશના વિચારોને અને દુનિયાની રાજ્યદારી પ્રધાનતા ભાગવવાની બીજી પ્રજાઓ માથેના સહવાસને જ આભારી છે. લશ્કર વદેશી પોશાક ધારણ કરવા માંડ્યું; તે દેખીને સરકારી સનદો અમલદારો પણ તેજો પોશાક પહેરના લાગ્યા અને તેમ કનવામાં પોતાનું સ્વમાન અને ઉચ્ચતા સમજવા લાગ્યા. જાપાનનો માછ પ્રધાન કાઉન્ટ ઓકુમા કહે છે, કે જે લોકો યુરોપીયન પોશાક ધારણ કરતા તે લોકોને બીજાઓ માનપૂર્વક સલામ કરતા. આખા દેશની અંદર તેવજાતે એવી જ લાગણી પ્રસરી રહી હતી,

* મહાન દેસમક્ત લાલા લખપતરાયના 'ઇલોસ્ટ્રેશન ઓવ જાપાન એન્ડ અધર પેપર' એ નામના કથના એક પ્રકરણ ૬૫૧મી.

કે દરેક બાબતમાં યુરોપીયન* રહે તેવી રીતે રહેવું. હમેશની જરૂરીઆતની અને મોજ-
શાખની વસ્તુઓ માટે જાપાનના અભરમાં કાંઈપણ દિવસ ન જાણેલી એવી માગણી
શરૂ થઈ, પ્રજાના ઉદ્યોગોમાં એકએક ફેરફાર નજરે પડવા લાગ્યો. જુના દેશી ઉલ્લોગો
નાશ પામ્યા અને સારા હોશિયાર કારીગરોને પોતાના ધંધા છોડવા પડ્યા. કાઉ-
ન્ટના શબ્દોમાં કહીએ તો પોતાના ઉલ્લોગ ઉપર જ આધાર રાખનારું જાપાન આવી
એકએક અર્થગો પમાડનાર ક્રાન્તિથી ઉત્પન્ન થયેલી લયભીત સ્થિતિમાં આવી પડ્યું.
અને ઘણા ધંધાદારીઓને આ નવીન ફેરફારમાં ચોતે પોતાનું કેવી રીતે ચલાવવું તે
સમજવાનું પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. જાપાનની સરકારે પ્રથમ કરેલી સલાહો પ્રમાણે જે
સરતો સ્વીકારી હતી તેને લીધે તે હવે બીજી કાંઈ નવી વ્યવહાર યોજના દાખલ કરી
શકે તેમ ન હતું; અને આ સિવાય સ્વદેશી ઉદ્યોગોની ખીલવણી માટે બીજા કાંઈ પણ
ઉપાયો ન હતા. ત્યાંની પ્રજામાં તે વખતે ઓળખે કે યંત્રો શી રીતે વાપરવાં તેમજ નવી
ચાપણું ઉભી કરીને નવા ઉદ્યોગો શી રીતે જોડવા તેટલું જ્ઞાન અથવા તો શક્તિ ન હતી.

આનું પરિણામ એ આવ્યું, કે જાપાન દેશ પરદેશી માલથી ઉભરાઈ જવા માંડ્યો.
જે જાપાને આજ સુધી પોતાની જરૂરિયાતો માટે બીજાના ઉપર કદિ આધાર રાખ્યો
નહતો તે જાપાનને આ વખતે પરદેશી માલ ઉપર આધાર રાખવો પડ્યો, શરીરની ટાપ-
ટીપ અને ગોજશાખની વસ્તુ માટે તો તેમ હોય તેમાં નવાઈ નહિ. પરંતુ રાજની જરૂ-
રિયાતો અને ઉપયોગને માટે પણ પરદેશી માલ ઉપર આધાર રાખવો પડતો હતો. છેક
૧૯૦૦ સુધી તેની નિકાસ કરતાં આયાત વધારે હતી. ૧૮૯૮ માં ૧૧૨૦ લાખ યેન
(જાપાની ચલણ) નિકાસ કરતાં આયાત વધારે હતી. ૧૯૦૦ માં ૮૨૦ લાખ યેન
વધારે હતી. ૧૯૦૫ માં ૧૬૭૦ લાખ યેન વધારે હતી અને છેવટે ૧૯૦૮ માં ૫૮૦
લાખ યેન વધારે હતી. આવા સંજોગોમાં જાપાને પોતાના ઉદ્યોગ દુનનર તેમજ કારીગ-
રોને બતાવવા માટે પોતાના દેશની અંદર યુરોપીયન દુનનર ઉદ્યોગો દાખલ કરવાને જ-
બરા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા. અત્યારે તે ઐટલિટન, જર્મની, અને અમેરિકાના યુનાઇટેડ
સ્ટેટ્સ નેવા દુનનરઉદ્યોગ પ્રધાન દેશોની સાથે પુરેપૂરી હરિશાઈ કરે છે. આ પરિણામ
સાવવાને સરકારે કથા ઉપાયો લીધા તે આપણે જોઈએ.

જાપાનના ઉદ્યોગો અને જાપાનના કારીગરો કેવા હિતમ છે, તે દુનીઆને જણાવવા
તેમણે કિંમતથી તાત્કાલિક ઉપાયો લીધા. જાગૃતિ પછી ચાર વર્ષમાં જાપાનની સરકારે
૧૮૭૭ ની સાલમાં વીએનામાં ભરાયેલા આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનમાં ભાગ લેવા સારું પગલાં
લખ્યાં. જે જે વસ્તુ પ્રદર્શનમાં મૂકવા જેવી હોય, તે ભેગી કરવા માટે તેમજ પ્રદર્શન
સંબંધમાં શાં શાં પગલાં લેવાં તે માટે એક ખાસ મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું. જાપાનનો
માજી પ્રધાન કાઉન્ટ ઓકુમા તેનો પ્રમુખ બન્યો. જાપાનનો માલ પ્રદર્શનમાં મોટા જ-
યામાં વેચાય, તે માટે ૭૦ અમલદારોનું એ જ રાજ્યદારી પ્રતિનિધિમંડળ પ્રદર્શન નેવા
મોકલવામાં આવ્યું સાથે યુરોપીયનોની શી શી આકાંક્ષાઓ છે તે જાણવા માટે અને

* હાલમાં લોકોની લાગણીઓમાં થોડો ફેરફાર થવા પાડ્યો છે અને પહેલાંની સ્થિતિ તરફ જાપાની
પ્રવૃત્તિ ફરીને ભ્રમરે આવી છે.

નવીન ઉદ્યોગોની સ્થિતિથી માહિતગાર થવા પામે તે માટે બહુ કારીગરોને મોકલવામાં આવ્યા. પ્રદર્શન પુરું થયા પછી ઉદ્યોગને લગતા સામાયિક વિષયો શીખવા માટે ભુદા-ભુદા યુરોપીય દેશમાં તે પ્રતિનિધિ મંડળમાંના સભ્ય અને હોશિયાર માણસોને - મોકલવામાં આવ્યા. તે પછી એક વર્ષે ઉપપ્રમુખ પોતાની સાથે યુરોપીયન માલના જેવા કે શુભેલા માલના, કાચા માલના, રંગવાના તેમજ વજુવા માટેના અને સાંચિકામ વિજે-રેના નમુના લેતા આવ્યા. દેશમાંના જે લોકો આમાં ઉત્સાહ લેવા લાગ્યા તેમને આ બધું ખતાવવામાં આવ્યું. શીલાડેફીઆમાં અમેરિકનો સ્વતંત્રતાનો દિવસ ઉજવવા માટે આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું. તે વખતે જાપાને જાપાની કળાઓ અને ઉદ્યોગો દુનિયાની બીજી પ્રજાઓને ખતાવવાની આશામાં જે શ્રમ લીધો તેથી થયેલા ફાયદા બહુ હતા. એક બાજુએ પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ જે જે સુધારેલાં ઓળંગે વાપરતી હતી તે બધાં આ પ્રદર્શનને લીધે જાપાનમાં દાખલ થયાં, અને જાપાનની અંદર ઔદ્યોગિક ફેજવણી વધારે ફેલાવાના પરિણામે જાપાનની અંદર આજ સુધી ન સાંભળવામાં આવેલા ઉદ્યોગો દાખલ થયા. પોતાના ઉદ્યોગોનું મદત્વ જાણનારી, જુના ઉદ્યોગોનું રક્ષણ કરી નવખ ખીલવનારી પ્રજા આવા આંતર-રાષ્ટ્રીય અને રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનોથી સારો લાભ મેળવે છે. તેથી ઉલટું જે પ્રજા આ બાબતમાં નિર્બળ છે તેને સહન કરવું પડે છે. જાણત પ્રજાઓ અને તેની ઉદ્યોગો અને હુન્નરબાજ સંસ્થાઓ બીજા દેશમાં વપરાતી ચીજોના નમુનાઓ લાવે છે અને તે પ્રમાણે પોતાના દેશમાં તે ચીજો તૈયાર કરે છે અને પછી પોતા દેશને એ વસ્તુઓ સરતી કિંમતે પુરી પાડે છે તેથી તે મૂળ દેશનો સ્થાયી વેપાર, તેમજ કારીગરી નાશ પામે છે. બીજી બાજુ જાપાને આવા આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનો સારો લાભ મેળવ્યો છે. ઔદ્યોગિક અને વેપારી પ્રદર્શનો હવે જાપાનમાં સર્વ સુધરે પડ્યા છે. આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનોમાં પણ પોતાના ભાગ લેવા જાપાન એક પછી તક જવા હેતુ નથી. જાપાનના કારખાનામાં બનેલા માલનું પોષણ કરવા માટે જાપાની સરકારે ૧૮૭૪ માં ટેકીઓ ખાતે એક વેપારનું બાર જોડ્યું છે. તેના ખર્ચ હેતુ જાપાનનો માલ પરદેશ ખાતે નિકાસ કરવાનો છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે આ કંપની બહુ ઉત્સાહથી કામ કરવા લાગી અને જાપાનનો માલ પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓના બજારમાં મોકલવા લાગી. આને પરિણામે જાપાનના જુના પડી ભાંગેલા હુન્નર ઉદ્યોગો ફરીથી સજીવન થયા.

જાપાનની સરકારે નવા ઉદ્યોગો દાખલ કરવા સાફ જે ઉપાયો લીધા તેમણે મુખ્ય એ હોના, કે તેણે ધર્મ અર્થ કરી નમુનેદાર કારખાનાં સ્થાપન કર્યાં. આ સરકારના ખર્ચે નવા ઉદ્યોગોનો અનુભવ મળી શકે. આ દાખલો બેમાડવા તેમજ અનુભવ માટે ઉર્મા કરેલાં આ કારખાનાઓમાંના કેટલાંક, ખાનગી કંપનીને વેચાણ આપવામાં આવ્યાં. પરદેશમાંથી નમુના મગાવવામાં આવતા હતા અને તે સરકારના ખર્ચે ઉદ્યોગખાતાઓને મફત વહેંચવામાં આવતા હતા. શરૂઆતમાં આ ખાતાઓ હોશિયાર યુરોપીયોના દાખમાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં પરંતુ તે પછી યોગ્ય જાપાનીઓએ તેમની જગ્યા લીધી હતી.

જાપાનના ઉદ્યોગો તથા કળાઓ ખીલવવા સારૂ ૧૮૬૦ માં શહેનશાહી સરકારે શહેનશાહી હુન્નર કળાનું ખાતું કદાડ્યું. હોશિયાર અને કળાવાન કારીગરોને શહેનશાહી

સરકાર તરફથી માન મળતું હતું, કે જેથી બીજાઓને તેમને અનુસરીને ચાલવાની ઉત્ક્રાંતિ થવા પામે.

પરંતુ સૌથી મુખ્ય કામ ચિંત્વી કેળવણી માટે ખાસ શાલવણ કરવામાં આવી હતી એ હતું. સરકારના ખર્ચે અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓને યુરોપ અને અમેરિકાના જુદાં જુદાં પ્રદેશોમાં મોકલવામાં આવ્યા. હોશિયાર અને બાહોશ કારીગરો પેદા થાય તે માટે જા-ગાઓ અને કોલેજો સ્થાપન કરવામાં આવી.

જાપાનને સ્વીજન દેશો સાથે સંબંધ થયો ત્યાર પછી તેણે ધણા પુરૂષ અને સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓને યુરોપ અને અમેરિકાના દેશોમાં મોકલ્યા છે. ખાસ કરીને જે વિદ્યાર્થીઓ યોતાના ધર ખર્ચે પરદેશ ભણવા સાફ ગયા છે તેમને જો આ સાથે ગણવામાં આવે તો ઘણી જ મોટી સંખ્યા થાય. ૧૯૦૫-૬ ની આખરે જાપાનના ૮૬ દેશોના યુરોપ અને અમેરિકામાં હતા. તે પછીનાં વર્ષોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે

	રોકાસરો.		રોકાસરો.
૧૯૦૬-૦૭	૮૫	૧૯૧૦-૧૧	૧૨૪
૧૯૦૭-૦૮	૯૮	૧૯૧૧-૧૨	૧૨૩
૧૯૦૮-૦૯	૧૧૩	૧૯૧૨-૧૩	૧૩૨
૧૯૦૯-૧૦	૧૩૦		

આ સંખ્યા વધતી જ નળ છે. જાપાનની સરકારે હોશિયાર અને અનુભવી તેમજ વિદ્વાન કારીગરોને પેદા કરવા સાફ થુ થું કર્યું છે તે હવે આપણે જોઈએ.

જાપાનની સરકારે નીચલા દરજ્જાની જેતીગારી, વેપાર, દરીઆઈ વેપાર, અને ઔદ્યોગિક શાળાઓને કેવા પ્રમાણમાં મદદ આપી છે તે આપણે નીચેના આંકમાં ઉપરથી જોઈ શકીશું.

	નિશાલો.	આપેલી મદદ.
૧૯૦૮-૦૯	૩૨૦	૩૨૩૮૩૦ ચેન.
૧૯૦૯-૧૦	૩૨૮	૩૨૪૪૮૦ "
૧૯૧૦-૧૧	૩૭૧	૩૩૬૧૫૦ "
૧૯૧૧-૧૨	૩૮૫	૩૩૭૭૩૦ "

તે ઉપરાંત ૧૯૧૩ માં ૫ ઉત્તમ વેપારી સ્કૂલો ૧૪૭૧૧ ચેન થી ૧૧૭૧૫ જન સુધીના વાર્ષિક ખર્ચે ત્યાંની સરકારે નીભારી છે. આ ઉપરાંત દરજ્જાવાળા શાળાઓમાં દુનિયાની ખાસ ઉપયોગી ગણાતી ભાષાઓનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત જાપાનની સરકાર ૭ ઉચ્ચ ઔદ્યોગિક શાળાઓ ૭૧૩૧૪ ચેનથી માંડીને ૧૬૭૩૮૪ ચેનના વાર્ષિક ખર્ચે; એક ખાલુ ખોદવાનું શીખવનારી શાળા ૭૭૨૧૯ જનના વાર્ષિક ખર્ચે; જે

ઉંચી ખેતીવાડી શીખવનારી શાળા તેમ જ એક મચ્છીમારતું કામ શીખવનારી શાળા નીભાવે છે. શિક્ષણ આપનારાઓની સંખ્યા હિંચી ઔદ્યોગિક શાળાઓમાં ૧૭૫ ની છે; અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૨૭૮૧ ની છે.

હિંચી ઔદ્યોગિક શાળાઓમાં શિક્ષણ આપનારાઓની સંખ્યા ૨૧૬ ની છે, અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૨૬૨૪ ની છે. વિદેશી ભાષા શીખવનારી શાળાઓમાં ૩૬ શીખવનારાઓ છે અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૬૭૪ ની છે.

ઉપરના આંકડા વાંચતી વખતે, વાચકે દેશના અને વસ્તીના પ્રમાણ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું.

ભારતવર્ષના અમલદારોનું ધ્યાન આ તરફ ખેંચાશે, કે એક સ્વતંત્ર અને ઉદ્યોગી રાષ્ટ્રની પ્રગતિ ઔદ્યોગિક પ્રગતિ સાધવામાં લાવું પ્રભુપ્રાપ્ત રાજ્ય કેટલું કરી શકે છે ? જયન્તીલાલ હાથીલાલ અમીન.

મુંબઈ ઈલાકામાં વસતા યુરોપિયનોની કેળવણી.

સરકાર તરફથી-સીધી રીતે કે મ્યુનિસિપાલિટી કે લોકમગેઈઝની યા ખાનગી સંસ્થાની મારફતે-કેળવણી સંસ્થાઓને હિતેજન તથા મદદ આપવામાં આવે છે. એતદેશીય કરા તથા ઓકરીઓની દેશી ભાષામાં તથા ઇંગ્લેશ ભાષામાં શિક્ષણ આપતી શાળાઓને મદદ આપવામાં આવે છે તેવી જ રીતે ઇંગ્લેશ ભાષા મારફતે શિક્ષણ લેતા યુરોપીય તથા એંગ્લો-ઇન્ડિયન (મિશ્ર લોકોની) બાળકોને શિક્ષણ આપતી શાળાઓને પણ મદદ આપવામાં આવે છે. આ શાળાઓ બે પ્રકારની હોય છે (૧) યુરોપીયન શાળા જેમાં સેંકડે ૮૫ ટકા ઓકરાઓ ગોરા હોવા નોંધએ અને જાણીતા ૧૫ જ ટકા દેશી વિદ્યાર્થીને દાખલ કરવામાં આવે (૨) ઇંગ્લીશ-ટીચીંગ શાળાઓ કે જેમાં ગમે તે કામના ગમે તેટલા ઓકરાઓ દાખલ થઈ શકે, પરંતુ તે તમામને ઇંગ્લેશ ભાષાદ્વારા જ અથથી ધત્તિ સુધી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. આ બંને વર્ગની શાળાઓના કામભજ ઉપર દેખરેખ રાખવાને એક ખાસ ઇન્સ્પેક્ટર હોય છે, જે આખા ઇલાકામાં ન્યાં ન્યાં આવી શાળા હોય છે ત્યાં ત્યાં તેની તપાસણી કરે છે. આવી શાળાઓની તપાસણી વિભાગી ઇન્સ્પેક્ટરો કરતા નથી. આ યુરોપીયન નિશાળોનો ઇન્સ્પેક્ટર યુરોપીયન હોય તેમાં તો આશ્ચર્ય જ શું? આ શાળાઓમાં ખાળકને એ, બી, સી, ડી, લખવા માટે ત્યારથી તે કેમથીજ લોકલ કે મેટ્રીક્યુલેશનની પરિક્ષા સુધીનું શિક્ષણ મળે છે. ઓકરા તથા ઓકરીઓની શાળા અસગ અલગ સાધાણ રીતે હોય છે. અગર બે વ્યાથરે ૨૦ ટકા નાના ઓકરાઓ ઓકરીઓની નિશાળમાં શીખે છે, અને ૨૦ ટકા નાની ઓકરીઓ ઓકરાઓની શાળામાં ભણે છે. આવી જતની તમામ શાળાઓ ખાનગી સાદસથી જ આવે છે અને તેમને સરકાર તરફથી

તેમના અર્ચના પ્રમાણમાં ઝાટ મળે છે. હિંદુસ્થાનમાં તમામ પ્રતિમાં સરકારી ઝાટ આળામાં થતા અર્ચના પ્રમાણમાં મળે છે, એટલે કે જે વધારે અર્ચ કરે તેને વધારે રકમ મળે. ગરીબ નિશાળમાં છોકરા દીક અર્ચનું પ્રમાણ વાર્ષિક રૂ. ૨૦ આવડું હોય તો સરકાર ધણીમાં ધણી કે એટલે છોકરા દીક રૂ. ૧-૧૦-૮ ઝાટ આપે. શ્રીમંત નિશાળમાં છોકરા દીક વાર્ષિક અર્ચ રૂ. ૨૦૦ હોય તો તેને તે જ નિયમે ઝાટ ૬૬૩ મળે એટલે કે ગરીબ નિશાળના કરતા છોકરા દીક દસ ગણી મળે. આમ થવાથી પરિણામ એ આવે છે કે એક યુરોપીયન છોકરાને લજવામાં મદદ કરવામાં રાજ્યને જેટલો ખર્ચ થાય તેટલામાં દસ દેશી છોકરાને લજવામાં સદાય આપી શકાય. આ કૃત્તવ્ય અન્યાય લાગે છે. જે કામ એક દેશી અમલદાર કરતો હોય તે જ કામ કરવાને એક યુરોપીયન અમલદારને દોઢો પગાર આપવામાં આવે, દેશી લશ્કરી સિપાઇ જે કામ કરે તે કામ કરનાર યુરોપીયન સિપાઇને ત્રણથી ચાર ગણો પગાર આપવામાં આવે, તે જ ન્યાયે એક દેશી છોકરાના ઈંગ્લેન્ડ લજતરને માટે રાજ્યને જેટલો ખર્ચ કરવો પડે તેથી ધણીમાં ધણો અથવા ખરી રીતે પાંચ ગણીથી વિશેષ યુરોપીયન છોકરાના લજતર માટે કરવો પડે છે. ઇંગ્લેન્ડના આળકાને નિશાળને માટે આલીશાન મકાનો બાંધવા પડે, ઉત્તમ પ્રતિનું રાચરચીકું વસાવડું પડે, તેમની બોર્ડિંગો (વિદ્યાલયો) બાવાપીવાનો ખર્ચ થાય તે બધાનો હિસ્સો રાજ્ય ગરીબ ખેડૂત અથવા કર ભરનારને ખર્ચ આપે ત્યારે આટલો સારો વિચાર સરકાર કરે કે ગરીબ દેશના ગરીબ છોકરાઓને લજાવતા જેટલો ખર્ચ થાય છે તે કરતાં વિશેષ ખર્ચ જે શ્રીમંતોને કરવાની ઇચ્છા હોય તે બધે પોતાના પદ્ધતી કરે. તે બોળે કર ભરનારને માથે શું કરવા પડવો જોઈએ ? તો બધેલા પૈસાથી સેકડો નિશાળ વગરનાં ગોમડાઓને નિશાળો આપી શકાય તથા હબરો વિદ્યાર્થીઓ પોતાની માતૃભાષા લખતાં વાંચતાં શીખે, એર !

સને ૧૯૧૭-૧૮ ની સાલનો કેળવણી ખાતાનો રીપોર્ટ થોડા વખત પહેલાં બહાર પડ્યો છે તે ઉપરથી તે સંબંધનો તેમાં જણાવેલી નીચેની ખાખતો જણવાથી ઉપરની દલીલ બ્યાજબી છે, તેનો ખરો ખ્યાલ આવી શકશે.

સદરકુ વર્ષમાં યુરોપીયન શાળા ૪૫ હતી અને વિદ્યાર્થીઓ ૪૭૨૪ હતા. તેનાથી આગલા વર્ષમાં એટલે ૧૯૧૬-૧૭ માં ૪૭ શાળા હતી અને ૪૪૯૨ વિદ્યાર્થી હતા. આમાંથી ૨૬ શાળાની સાથે હોસ્ટેલો (વસતિગૃહો) હતી. આ વસતિગૃહોમાં રહેનારા વિદ્યાર્થીઓનો રહેવા, ખાવાપીવાનો તથા વિદ્યાભ્યાસનો ખર્ચ માસિક રૂ. ૪૦ થયો હતો. આ તમામ વિદ્યાર્થીઓ પાછળ સદરકુ સાલમાં કુલ ખર્ચ રૂ. ૧૦,૪૪,૮૦૦ થયા, એટલે કે દરેક વિદ્યાર્થીનો વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૨૧૯ થયો. આ ખર્ચ નીચે પ્રમાણે ભરપાઇ થયો હતો.

સરકારી ગાંઠ (મદદ)

૩,૨૨,૬૦૦

મ્યુનિસિપાલ મદદ

૧,૪૦૦

શી

૩,૫૨,૬૦૦

ફંડનું બ્યાજ (એંડાઉમેંટ)

૪૫,૭૦૦

ખાનગી મદદ (વર્ગજી વગેરે)

૩,૦૩,૧૦૦

પરચુરણ

૯,૧૦૦

૧૦,૩૪,૮૦૦

સરકારી મદદ દરેક વિદ્યાર્થી દીઠ ઉપર પ્રમાણે વાર્ષિક રૂ. ૬૮ ઉપરાંત આપવામાં આવી હતી.

હવે આ ઇલાકામાં તમામ વિદ્યાર્થીઓની માધ્યમિક કેળવણી પાછળ સરકાર સાલમાં રૂ.૮૦૦ અર્થે થયો તેના વ્યાપક નોંધાવે. છોકરા તથા છોકરીઓની મીડલ સ્કૂલો તથા હાઈસ્કૂલો ૪૯૯ હતી, તથા તેમાં ૭૪,૧૨૫ વિદ્યાર્થીઓ હતા. આમાં ખર્ચાળ સરકારી તથા સસ્તી ખાનગી તમામ શાળાઓનો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ પ્રાથમિક શાળાઓનો સમાવેશ કર્યો નથી. આ શાળાઓનો કુલ ખર્ચ રૂ. ૩૭,૯૨,૦૦૦ નો થયો હતો અને તેમાં રાજ્યનો ફાળો રૂ. ૫૫,૦૦૦ રૂપિયાનો હતો, એટલે દર વિદ્યાર્થીના ઇંગ્રેજી ભણતર માટે રાજ્ય તરફથી વાર્ષિક રૂ. ૧૩ થી કમની ખર્ચ થયો હતો. દરેક દેશી વિદ્યાર્થી માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૩ નો ખર્ચ અને યુરોપિયન વિદ્યાર્થી પાછળ રૂ. ૬૮ નો ખર્ચ રાજ્યની ત્રિજોરીમાંથી કરવામાં આવે છે. કંગાળ ખેડૂત તથા કર ભરનાર પાસેથી રૂપિયા રૂપિયા કરીને વસુલ કરવામાં આવતો પૈસો આ પ્રમાણે શ્રીમંત યુરોપિયન વિદ્યાર્થીને ભણાવવામાં વપરાય એ ન્યાયસુદ્ધિને પ્રતિકુળ છે. રાજકુમારોની કેળવણી તે માટે કરે ભરનારાના પૈસા પ્રાતિક સરકાર ખર્ચતી નથી પણ હિંદી સરકાર ખર્ચે છે અને તેમાં અન્યાય સમાયેલો છે તેમ યુરોપિયન વેપારી તથા અમલદારોનાં બાળકોને ભણાવવામાં આ પ્રમાણે આમનો પૈસો સખસદ થું કરવા વપરાવો નોંધાવે. રાજ્ય તરફથી વધારેમાં વધારે યુરોપિયન વિદ્યાર્થી દીઠ શાળામાં ગમે તેટલો ખર્ચ થાય તોપણ ઇંગ્રેજી ભણતર માટે રૂ. ૨૦ વીસથી વિશેષ મદદ નહીં આપવી એવો નિયમ બંધાવો નોંધાવે. જેમને વિશેષ ખર્ચાળ કેળવણી નોંધાવે તે બંધે પોતાના ખાનગી પૈસાથી કરે, મરીમ રૈયત તેના ભણતરના અનેકગણા પૈસા આપે તે તો સપુકત જ છે, લેનારે તે પૈસા લેતાં શરમાવું નોંધાવે. શ્રીમંતોએ ગરીબને પૈસા ભણવું ન નોંધાવે, પણ પોતાના પૈસા ગરીબોને ભણાવવા નોંધાવે. દાલની પદ્ધતિથી શ્રીમંત વધારે શ્રીમંત અને મરીમ વધારે ગરીમ બને છે. મુખ્ય સરકારની કારોબારી મંડળીના કેળવણી ખાતાના સલાસદારના સર પ્રધાનિય રહીમતુદ્દાનું આ બાબત તરફ બહુ ધ્યાન આ લેખની સમાપ્તિ કરીએ છીએ.

અમૃતલાલ વી. દસર.

સત્યાગ્રહ અને સ્વદેશી.

જેવો રોગ હોય તેવો ઉપચાર થવો જોઈએ. 'જે તે સખ્ત પ્રકારનો પક્ષો જ ઉપ-
દ્રવ કરનાર હોય તો તે નાણુ કરવાને લેવાના ઉપચાર ઝોપી પણ સખ્ત હોવા જોઈએ.
પરો ફાલ્ગી યદ્ય હોય તો સુક લગાડેથી ચાની રહે, ગુમકુ' ચયું હોય તો પટ્ટીથી કે ફાડીને
મટાડીએ તે ચાલે પણ ગુમકામાંથી સડો હાડકા સુધી પહોંચી, હાડકું જ સળી ઉઠ્યું
હોય ત્યારે તો પગ જ કાપી નાંખે પેતો ખામ. માટીની દિવાલ લાત મારી પાડી થડીએ,
છેટ છોની દિવ લ માટે તદાજ કોદાળી જ જોઈએ, તેમ જ લોખંડી દિવાલ તોડવાની હોય
ત્યારે તો તે માટેની તૈયારી પણ તેટલી જ જોઈએ, તે તોડવાના સાધન પણ એટલા જ
પ્રયંડ જોઈએ નહીં; નિકર સો વધે પણ આપણી મહેનતનું કિયત્તુ ફગ ન ચાળીએ. લોખં-
ડી દિવાલ તોડવા જેવો મામલો હાલ રાજકારી વાતાવરણમાં ઉભો થયો છે. જાપ-
તાના કાળા કામદાથી સમસ્ત દિંદ ખજાળી ઉઠ્યું છે. સરકારે પ્રજામત પર જ્વાન આપ્યા
વગર પોતાના અમલદારો વિગેરેની બુદ્ધિની રી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના વિરોધની અવગણના
કરી તે કામદાઓ ધારસલામાં મંજુર કરવા અયાગ શ્રમ લઈ પસાર કરી દીધા છે. વસ્તુ-
સ્થિતિ આવી હોવાથી થીયુત ગાંધીજીએ બીજમ પ્રતિજ્ઞ લીધી છે તથા એ પ્રતિજ્ઞાનું સ્વરૂપ
સમજાવી પણ લોકનાયકો અને પ્રજાજનોએ પ્રતિજ્ઞ લીધી છે કે આ કામદાઓથી દિંદની
સ્વતંત્રતા જળવાય એમ ન હોવાથી એ કામદાઓ તથા હવે પછી કમીટી નહો કરે તે
કામદાઓ અમે માનવા તૈયાર નથી. 'પરિણામ શું આવશે' એ વાક્ય દરેક સાધારણ
અક્ષિતના મોંમાંથી નીકળે છે. સત્યાગ્રહીઓ ધાર્યું ફગ આવેથી જ પોતાના પક્ષનો
વિજય થયો છે, એમ માની પ્રતિજ્ઞ લેના નથી-કેમ પણ અનિષ્ટ તો નથી જ થવાનું એવી
એમના હૃદયમાં ખાતરી છે, કેસરીમાં કરનાર વોર રાજપૂતો છવતાં વિજય અને મરણ
પછી સ્વર્ગ જ જુએ છે; તેમ આ સત્યાગ્રહીઓ ફળાદગની લાંબગડમાં ન પડતાં પોતાનું
લક્ષ્ય ફક્ત પોતાના કર્તવ્ય ઉપર જ રાખે છે. શ્રીયુત ગાંધીજી માને છે કે આપણી આ
અગવળથી વિલાયતી પ્રજા આપણી શું માગણી છે, શા કારણથી આ અગવળ કરવા
આપણને ફરજ પડી છે, તથા આટલા બધા અસતોષનું કારણ શું છે તે જાણી શકશે.

પ્રથમથી જ કહ્યું તેમ, અધિકારના મદમાં પોતાનું અકર્તવ્ય કર્તવ્ય માનનાર પ્રજા-
રક્ષક હોવી જોઈતી દિંદી સરકારની રૂઢિચુક ઠેકાણે લાવવા સાર એના પર વિલાયતની
સરકારનું દબાણ લાવવા જરૂર છે. વિલાયતની સરકારનું લક્ષ આપણા તરફ ખેંચાય કેવી
રીતે તથા દિંદી સરકારની ઉપ દેમ ઉડે એ પ્રશ્ન છે. સત્યાગ્રહ લડતની ત્યાં ખરે
પડ્યા વગર રહેનાર નથી, કદાચ આગળ ઉપર દિંદી ત્રિજોરીમાં બરણુ ઝોલું બસતાં
કેંકેક પૂછ પરછ પણ ચાલ ખરી છતાં પણ સાંતી પ્રજામાં એટલાથી જ "અમારી દિંદી
પ્રજાનું શું થતું હશે" એવા વિચાર કે પોતાની જવાબદારીને ખ્યાલ પેદા નહી થાય.
એમ તો એ પ્રજા જરા જડમુ છે, આથી જ આપણે વિલાયતની સરકાર તથા પ્રજા
પાસે આપણી માગણીઓ સંબંધમાં કંઈપણ ધટીત કરાવવું હોય તો સૌથી ઔષ્ટ અને
સરળ રસ્તો સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞ સાથે સ્વદેશી મનનો છે-એટલું જ નહીં પણ જેણે સત્યા-
ગ્રહની પ્રતિજ્ઞ નથી લીધી તેને માટે શુદ્ધ સ્વદેશી જ ઉત્તમ તોડ છે. સ્વદેશી મતથી

કરીને જ કાળા કાપડા દૂર થશે એવું ખાત્રીપૂર્વક જોકે ન કહી શકીએ તો પણ હિન્દી અવર્ણનીય ગરીબાઇ દૂર કરવામાં તે અત્યંત સદાચક્ત થશે એમાં લેશ માત્ર શંકા નથી. તદુપરાંત પેટમાં પાશેર અન્નનો આધાર બંધાતાં જ સામાન્ય પ્રજા એ રોલેટ ખીનો સમજી તેની વિરૂદ્ધ યુમેશ ઉઠાવા સમર્થ થશે અને જે વખતે આપણે ત્યાં આપણા ગરીબની યુપડીમાં આશાનો દિપ પ્રગટશે તે જ વખતે વિધાયતના કારખાનાવાળાઓના મોટા નફા બધે થવા સાથે ત્યાં ભારે શોરબોર થઈ રહેશે.

સ્વદેશી મતથી કરીને વિદેશી માલ-પછી ભલે તે જપાનીસ કે વિલાયતી હો-વપરાતો બધે થશે એટલે જ્યાં જ્યાંથી એવો વિદેશી માલ આવતો હશે ત્યાં ત્યાં એકએક આ નવી ગરમક થી થઈ છે, તે જાણવાને ખસુમ પ્રયત્ન થવાના જ. તે વાત જાણી ખીજા દેશો ભલે હિન્દી મદદ ન આવે પણ ખુદ ઇંગ્લાંડમાં દાસ મામલો એવો છે કે જે સરકારના કાષ્ટ પણ પગલાના સીધા કે આકકરો કારણે ત્યાંના કામદારોને રોજ ન મળી શકે, બેરોજગારી વધી પડે, તો આખું રાજતંત્ર નીચેથી ઉપર સુધી ખગભળી ઉઠે એમ છે.

સ્વદેશીનું મત લેનાર ખીજાને દુભાવવા નથી માગતો તેની તીવ્ર ઈર્ષ્યા પોતાનું અદિત ન થવા દેવાની છે. સ્વદેશીનું મત લેનાર ફક્ત રાજકીય વાતાવરણમાં ખગભળાટ થતાં જ જગૃત નથી થતો. તે તો પોતાના દેશની ગરીમડી રાંક પ્રજાનો રોટલો કાષ્ટ ખજવાન ખુચ્ચી ન લે તે માટે સદા જ જગૃત છે, એમ મત લખને બતાવી આપે છે. મત્યાગ્રહ દવાની દેવા બધે સરકાર કંઈ કરવું બાજબી ધારે, પણ સ્વદેશી ચળવળની વિરૂદ્ધ સરકારથી શબ્દ પણ બોલી શકાય એમ નથી. સત્યાગ્રહની ચળવળમાં ભલે સરકારને અમારો ખીજાનાટ કે અરાજકતા માલુમ પડતી હોય પણ સ્વદેશી મત તો સ્વભૂમિ, માન-ભૂમિ પ્રત્યેનો પ્રેમ વ્યક્ત કરી બતાવે છે. સત્યાગ્રહી હજાર બાબતની ભેખમદારીનો વિચાર કરી રણમાં ઝંપલાવે છે. તે પોતાનું સર્વસ્વ ત્યાગી બદાર પડે છે, તેના પ્રમાણમાં સ્વદેશીના શપથ લેનાર કંઈ પણ ભારે ભેખમદારી વહોરતો નથી એટલું જ નહીં પણ એણે જાણે ભોગ આપવાનો ફોતો નથી.

- સ્વદેશી ચળવળને રાજકીય ચળવળ સાથે સંબંધ પણ નથી એમ કહીએ તો ખોટું નથી. અમે પણ ઇચ્છીએ છીએ કે તે એમને એમ સ્વતંત્ર રીતે આગળ વધે પોષાય ને ફાલે, છતાં આ સ્થાને સત્યાગ્રહની સાથે સ્વદેશીનો આગ્રહ કરવાનું કારણ એટલું જ છે કે એ બેનું પરિણામ દેટલુંક સામ્ય છે, એક (સત્યાગ્રહ) ચળવળ ચોમાસામાં પૂર આવતાં પાણીનો જેવો વેગ હોય છે તેના વેગવાળી, છે ખીજી (સ્વદેશી) ચળવળ અષાઢ માસમાં વરસાદના આવતાં ઝાપટાં જે થોડુંક મળું વરસી જમીનને પાક માટે તૈયાર કરે છે, બીજાએ છે, ઉર્લા મૂળો સુધી પાણી પહોંચાડે છે, તેવી જાન અને ઝોલા વેશવાળી છે. મત્યાગ્રહ ચળવળથી રાજકીય વાતાવરણમાં થયેા ખગભળાટ થઈ રહેશે, સ્વદેશીથી કરીને એ વિદેશીઓના ખીસા હલકાં થશે, લાઓના નફાપર કાંતર મુકાશે, એમ કરતાં બેરોજગારી વધી તો તેમના પ્રતિનિધિઓ એમના પોતાના સ્વાર્થ ખાતર એમની સરકાર આગળ જે મુખેશ ચલાવશે તે સાથે, વચર થીએ-જાહે પ્રવાસે આપણી હાલત પણ આગળ વધારશે. ત્યાંની સરકાર જો આ પ્રમાણે વધુ ખીજવાશે તો તે હિન્દી સરકાર

રૂની પણ પછી ખચર લેશે; જ્યારે એ પૈસાની કમાણી ઓછી મળે ત્યારે જ વિલાયતની પ્રજા ચોક્કસ; ત્યારે જ હિન્દુસ્તાનમાં કંઈક પણ ગરબગટ થાય છે ખરો એવો ભણુદારો ત્યાં વાગશે; હિન્દુસ્તાનમાં કંઈ મનુષ્યત્વના હક ભોગવવા માંગતી પ્રજા વસે છે એવું સાંભરી આવશે, હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને જાપતાના કાયદાથી કનડવાથી આપણું કંઈ યુક્ત નથી થતું, નિદાન પૈસા તો ઓછા થાય છે, એવી 'શાંખ' યશે. આટલા ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થયું જ હશે કે સત્યાગ્રહની ચળવળનું જે પ્રયોજન છે તે સ્વદેશી ચળવળથી થોડે ઘણું અંશે પુરું પડે છે, અને તેથી જ આ પ્રસંગે હિન્દના દરેક વતનીને અમારી તો વિનંતી છે કે:—

“તમે સત્યાગ્રહમાં જોડાયા” હો કે ન હો તો પણ આજના મામલાનો વિચાર કરીને પણ સ્વદેશી વન લો. તે રીતે તમારી આગળ બૂખમરાથી તરફડી મરી જતા માણસોને સહાય કરો. વધારે દ્રવ્યનો નિકામ થતો આટલાથી મરી નાખ દૂર કરો કે જે ઉપરાજાપરી પડના દુષ્કાળોનું ખરેખરું અને અચંકર કારણ છે. તમારા વનથી તમારો વિજય યશે જ એમાં લેશ માત્ર ચકા નથી. સરકારની અવકૃપાની રજા માત્ર પણ બીતિ નમને નથી-હોય તો એ શું-તમારા જીવથી કરીને તમારી જરૂર-આતોને પડોંચી વળવા માટે નવાં કારખાનાં સ્થપાવાના પ્રયત્નો યશે, હાનરો માણસોની રોજી આપુ યશે, શિક્ષિત વર્ગને એમના શુદ્ધ વિકાસ માટે તથા કાર્યશક્તિ મદદગાર કરવા મોકા મળશે, તમે નિદાન આર્થિક અવનતિ-ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત યશે. અમને અમારા આ કથનમાં શ્રદ્ધા છે. અમને આપણા દેશની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતા એ પણ એક સૌથી શ્રેષ્ઠ સાધન લાગે છે કે જેથી આપણે પત્તાંધીનતાથી ગચ્છું, સ્વાશ્રયી થતાં શીખણું અને ઓછા પ્રયાસે દેશનું કલ્યાણ કરીશું.”

કેટલાક આંકડાનું પુનરાવર્તન કર્યું તો તે અસ્થાને નહીં ગણાય (નવજીવન-એપ્રિલ ૧૯૧૮)

ઈ. મ. ૧૯૧૩-૧૪ માં યુનાઈટેડ કોમર્સ (ઈંગ્લાન્ડ સ્ટોકેલેન્ડ વિ.) માંથી રૂ. ૧૧૭ કરોડનાં માલ આળે હતા, તેમાં રેલ્વેથી ગરમ કાપડ વિ. રૂ. ૩,૨૨,૩૫૦૦૦) મુતર તથા મુતરાઈ કાપડ રૂ. ૫૯,૭૫,૧૪,૦૦૦); ધાતુ, કાચી ધાતુ રૂ. ૧૪,૦૪,૬૯,૦૦૦), રેલ્વેનો સામાન રૂ. ૯,૩૨,૮૮,૦૦૦, સાચા કામ રૂ. ૬,૯૫,૭૭,૦૦૦), કટલરી રૂ. ૨,૪૪,૦૭,૦૦૦), દારૂ રૂ. ૧,૪૧,૦૩,૦૦૦), કાગળ ચોપડી (વિ. રૂ. ૧,૮૬,૨૬,૦૦૦), દવા રૂ. ૧,૦૩,૨૮,૦૦૦), સાણુ ૬૮,૫૪,૦૦૦), મીઠુ રૂ. ૨૦,૪૫,૦૦૦), મુખ્ય છે.

૧૯૧૩-૧૪ માં કુલ આયાત રૂ. ૨૩૫ કરોડની હતી. તેમાં મુખ્ય ઓટરગાડી વિ. રૂ. ૧,૫૩,૦૦,૦૦૦, કાચની બગડી ને મુશુકા ૧,૦૫,૦૦,૦૦૦, (કુલ કાચનો સામાન તો બગમગ એ કરોડનો આવે છે) રંધ ૧,૪૧,૩૯,૦૦૦, દારૂ ૨,૨૩,૭૧,૦૦૦, ખાંડ ૧૫ કરોડ (૧૯૧૭-૧૮ માં તેથી પણ વધારે આયાત થઈ છે), દિવાસળી રૂ. ૮૯૬૫૦૦૦, પેન પેનમીલ રૂ. ૭૦,૦૦,૦૦૦ કુલ મુતરાઈ માલ મુતર સાથે રૂ. ૬૬,૫૭,૬૬,૦૦૦, રૂલ રેશમી માલ રૂ. ૪,૩૭,૧૯,૦૦૦, ચરમ કાપડ રૂ. ૪,૦૫,૧૬,૦૦૦, કાગળ દોઢ કરોડની, કુલ રેલ્વેનો સામાન રૂ. ૧૦,૦૩,૫૭,૦૦૦, કૃષ્ણ માંચાકામ રૂ. ૭,૭૫,૮૩,૦૦૦,

ધીરજલાલ છગનલાલ

હથિયારબંધીના કાયદામાં સુધારાવધારા.

પેશ્વા ધણી વર્ષ થયાં હિન્દુસ્તાનના હથિયારબંધીના કાયદાનો વહીવટ ધણી જ વિરૂદ્ધ ટીકાનો વિષય થઈ પડ્યો છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, નામદાર રાજાઓ-ન્દ્રની યુરોપીયન અને પૂર્વ હિન્દી પ્રજા જોખમ ભરેલાં હથિયાર વિગેરે રાખવ માટેનો પરવાનો મેળવનાની ફરજમાંથી મુક્ત રહેલી છે. પણ, અમુક હકદાર વર્ગોની બહારના હિન્દુસ્તાનીઓને પરવાના માટે અરજ કરવી પડે છે; અને જેઓએ અરજ કરવામાં સફળ નીવડે છે તેમાંના ધણીખરા લોકોની જામતગા તો તેમના મોઢા વિષે અને તેનો આલયલગત જાખત તપાસ ચલાવવા પછી જ આ પરવાનગી તેમને આપવામાં આવે છે. કેટલોક વખત થયાં હિન્દુસ્તાનની સરકાર આ જાતીય વિચારણા દ્વારા કરનારે તથા એ કાયદાનો અમલ કરવામાં હાલને સમયે આવશ્યક રીતે થતી ટીલ અને નડની મુશ્કેલી ઓછી કરવાને ચિંતાતુર જણાઈ છે અને તેથી આ મુશ્કેલીભરેલા અને અધરા વિષય વિષેની તપાસીલો જાખત તે સરકારે રચાનિક સરકારો સાથે લાંબા વખત સુધી પત્રવ્યવહાર ચલાવેલો છે.

હાલની પદ્ધતિ વિષે ટીકા કરનારા કેટલાક લોકો એ કાયદાને નાણું કરવાની માગણી કરે છે, અથવા તેમ નહિ તો તેનો વહીવટ ચોખ્ખેચોખ્ખા ધનસંનધી પાયા ઉપર મુકવાની માગણી કરે છે, કે જેથી પરવાનો મેળવવા ઇચ્છનાર દરેકના માણસ નક્કી કરેલી દસ્તુરી ભરતાની સાથે જ કંઈ પણ સવાલ પૂછાયા સિવાય તે મેળવી શકે. એ સવાલના આટલા બધા સાદા નિર્ણય વિષે જે ગંભીર વાંધા ઉઠાવી શકાય તે વાંધાઓ એ સવાલને ઉપરિચિત કરનારા લોકો પૂરેપૂરા સમજ્યા છે કે કેમ તે વિષે હિન્દુસ્તાનની સરકારને શંકા પડે છે. સુલેહ અને શાંતિ જળવવા માટે પોતે જવાબદાર હોવાથી નુકસાનકારક હથિયારોનો પ્રચાર જે છૂટથી જાપતા વગર થવા દેવામાં આવે તો તેથી આખા દેશમાં ગંભીર ગુન્હાઓ ઉપર ફવી અને ફેટલી અસર થાય તેનો વિચાર હિન્દુસ્તાનની સરકારને કરવો જ પડે. આપણી ફોજદારી અદાલતોનાં કિતાબખાનામાં જે હુંદકોટો, તાનાં વિભાગો વચ્ચેની લડાઈઓ તથા જમીન સબધી અને ધાર્મિક હુલ્લડો નોંધાયેલાં મલૂમ પડે છે, તે હુંદકોટો, લડાઈઓ, હુલ્લડો કરવામાં આવાં હથિયારો છૂટથી વપરાવવાની વગી છે તે કાંઈ સરકારની નજરની બહાર રહી શકે નહિ. એક કરતાં વધારે પ્રાંતમાં નિયમ વિરૂદ્ધ મેળવેલાં હથિયારોથી ચોડાં વર્ષ થયાં ગંભીર ગુન્હાઓ સારા પ્રમાણમાં થયલાં જણવામાં છે, અને બીજા પ્રાંતોમાં આવાં હથિયારોના આવા ઉપયોગ વિષે હિન્દુસ્તાનની સરકાર સમાનભાવથી વિચાર કરી શકતી નથી. કાયદાથી બેદરકાર રહેતાં લોકો નુકસાનકારક હથિયારો પોતાની પાસે રાખે તેની ઉપર જે કાંઈપણ જાતનો જાખતો રાખવામાં ન આવે તો જગતકારના ગુન્હા એટલા બધા વધી પડે કે તેથી દેશની સ્થિતિલાભતી બધાં આવી પડે એવી અમને બહીક રહે છે. આથી હથિયારબંધ સંપાદનોની સંખ્યામાં વધારો કરવાની અને તેમની સાધનસામગ્રીમાં સુધારો કરવાની અમને જરૂર લાગે છે.

હિન્દુસ્તાનની સરકારનો નિષ્ણ્વ.

આથી હિન્દુસ્તાનની સરકારે નક્કી કીધું છે કે આ રીતે એ સવાલ વિચારી શકાય નહિ. બધું બાતલપણું દૂર કરવાની અને ઉપલામાં ઉપલા અધિકારીઓથી માંડીને છેક છેવટ સુધી દરેકે દરેક માણસે પોતાની પાસે નુકશાનકારક હથિયારો રાખવા માટે પરવાનો મેળવવાની શક્યતાને વિષે તેમણે વિચાર કીધો છે. પૂછપરછ કરતાં આ માર્ગ વિષેના વાધા મળ્યા આવ્યા છે. બાતલપણું સામાન્ય રીતે રદ કીધાથી અણવિશ્વાસ બતાવાશે એમ તો નહિ પણ કિંમતી હથિયારો લેવાશે એમ માનવાને મળ્યું કારણે છે. એ સવાલ વિષે ફરી ફરીને તપાસ કીધા પછી હિન્દુસ્તાનની સરકારે એવો નિર્ણય કીધો છે કે, એ મવાલનો કુડ્યો આણવાનો ઉત્તમ રસ્તો તો એ છે કે પ્રથમ તો બાતલ કરેલા લોકોની સંખ્યા બહુ જ ચુરત હદમાં રાખવી, અને બીજું એ કે જાણીતા મોભાવાળા અને જાણીતી ચાક ચક્રગનવાળા લોકોને સાધારણ રીતે કાંઈ પણ જાતના જાતીય બેદ રાખ્યા સિવાય પૂછપરછ કરાવ્યા વિના કે દીલ થવા દીધા વિના નુકશાનકારક હથિયારો રાખવા માટેનો પરવાનો મળવાનો અધિકાર મળવો જોઈએ એવી ગોઠવણ કરવી. તપસીઓ વિષે હજી તો ચર્ચા ચાલતી હતી એવામાં તા. ૧૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૮ ને રાજ વડી ધારાસભામાં નીચેનો ઠરાવ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો અને સરકારે તેને બહાલી આપી હતી:—

“ગવર્નર-જનરલ-ઈન્-કાઉન્સિલને આ સભા એવી બલામણુ કરે છે કે, હથિયારબંધીના કાયદામાં અને તેની કલમોમાં ફેરફાર સુધીના સુધારા કરી શકાય તે વિષે વિચાર કરીને ગવર્નર-જનરલ-ઈન્-કાઉન્સિલને અહેવાલ રજુ કરવા માટે આ સભાના સરકારી તેમ જ બીનસરકારી સભાસદોની એક સમિતિ નીમવી.”

એ પછી એ ધારાસભાના થોડે લાગે સરકારી અને થોડે બાગે બિનસરકારી સભાસદોની બનેલી સમિતિ આગળ આ આજો સવાલ રજુ થયો હતો, અને તે સમિતિએ રજુ કરેલો અહેવાલ તપાસ્યા બાદ જે નિષ્ણ્વો ઉપર આવી શકાયું છે તે હવે હિન્દુસ્તાનની સરકાર બતાવી શકે છે.

નિષ્ણ્વો.

એ નિષ્ણ્વો નીચે મુજબના છે:—

(૧) દારૂવાળા હથિયારો તેમ જ ચોખ્ખેચોખ્ખી પ્રાકાલીન કિંમતનાં અપ્રચલિત દારૂવાળા હથિયારો સિવાયનાં બીજાં બધાં હથિયારો ખર્માં, પંજાબ અને નોર્થ-વેસ્ટ ફ્રન્ટિયર પ્રોવિન્સ બાદ કરતાં બાકીના પ્રાંતો માટે હથિયારબંધીના કાયદામાં જે બંધીઓ અને કસ્ટીઓ કરવામાં આવેલી છે તેમનાથી મુકવ રખાશે; પણ તે એવી શરતે કે, અમુક કાંઈ હથિયારની બાબતમાં અથવા અમુક કાંઈ લેવમાં કાયદાના અને સુપેહના હિતની ખાતર કાંઈ પણ રચાનિક સરકારને જરૂરનું જણાય તો તે સરકાર હાલની બંધીઓ કાયમ રાખી શકે.

(૨) જાતીય પ્રકારના બધા બેદ તાણદ કરવામાં આવશે; પરંતુ અહીં બતાવેલું બાતલ કરેલા માણસોનું કસ્ટિપવ હજી પણ કાયમ રાખવામાં આવશે. હાલમાં હથિયારોની સંખ્યાની બાબતમાં તથા તેના પ્રકારની બાબતમાં જે બંધીઓ છે તે જ બંધીઓ આ હકને માટે પણ રહેશે.

(૩) ખાતલ થયલા મનુષ્યોને પોતાના હથિયારો નોંધાવવાની જરૂર રહેશે નહિ; પણ ત્યાં જરૂર જણાય ત્યાં આવા માણસોના કબજામાં જે રાષ્ટ્રફલ, રીઝાઈવર અને પિસ્તોલ હોય તેમની નોંધણી (રજીસ્ટ્રેશન) કરાવવાની ફરજ પાડવાની સત્તા હિન્દુસ્તાનની સરકારને તથા સ્થાનિક સરકારોને અને વહીવટી ખાતાઓને રહેશે.

(૪) સુચિપત્રની છઠ્ઠી નોંધમાં આવતા જે મોટા જમીનદારોને હાલની તકે તેમને રાખનારાના તાબામાંનાં હથિયારોની બાબતમાં ખાતલપણું આપવામાં આવશે પણ એવા રાખનારાઓનાં હથિયારો દર વર્ષે નોંધાશે અને માત્ર તેમનાં સંખ્યા અને વર્ણન જ લખાશે.

(૫) સ્વીકારાયેલી ચાલચલગતવાળા અને જાણીતા મોભાવાળા લોકોને સાધારણ રીતે અગાઉ તપાસ કીધા વિના માત્ર તેમની અરજી આવેથી (ખંધીવાળા છિદ્રવાળા ખંદ્રો સિવાયની) રાષ્ટ્રફલો અને લીસાં છિદ્રવાળા ખંદ્રો રાખવા માટેનો પરવાનો આપવામાં આવશે. કોઈ પણ માણસ આ હક્ક મેળવવાને હક્કદાર ગણાય તે માટે જે લાયકીઓ દરેક પ્રકાર માટે નક્કી કરવાની તે સ્થાનિક સરકારના હાથમાં રહેશે. પણ હિન્દુસ્તાનની સરકાર એમ ધારે છે કે નીચેની લાયકીઓ ખર થાય ખરી:—

લાયકીઓ.

(૧) રાજ્યો સ્થાપેલા હાઇ પણ ઓર્ડરનું સલાસદપણું અથવા હિન્દુસ્તાનની સરકારે આપેલું કે સ્વીકારેલાં માનઅકરામ અથવા તો કેસરેહિન્દપદક કે માનનું પ્રમાણપત્ર.

(૨) હિન્દી અથવા હાઇપણું પ્રાંતિક ધારાસભાનું 'અગાઉનું' કે હાલનું સલાસદપણું અથવા પ્રાંતિક દરજ્જાનીઓ પેકીના એક દરજ્જાની હોવું તે.

(૩) દર વર્ષે ૧૦૦૦ રૂપિયાથી ઓછી નહિ એટલી જમીન મહેસુલનું ભરણું અથવા રોડ અને પબ્લિક વર્ક્સ ખાતાના કર તરીકે રૂ. ૨૫૦) નું ભરણું.

(૪) ત્રણ વર્ષની સુદત માટે રૂ. ૩૦૦૦) થી ઓછી નહિ એટલી આવક 'ઉપરનાં આવકવેરાનું' ભરણું.

(૫) દર મહિને રૂ. ૨૫૦) થી ઓછા નહિ એટલો પગાર મેળવતા સરકારી અમલદાર હોવું તે.

(૬) નામદાર રાજાજેન્દ્રના મિસિટરી કે નોકાખાતાનો હાઇ કમિશનર કે ઝેન્ટેલ અમલદાર હોવું તે, અથવા તો એ નામદારની હિન્દી મરિન નોકરીમાં નોકર હોવું તે અથવા તો ખરેખરી નોકરી કરતાં ઇમ્પીરિયલ સર્વિસ લસ્કરોના કમિશનર હિન્દી સલાસદ હોવું તે.

(૭) નોકરી પરથી ફારેજ થતાં પોતાની અમલદારી પદવીના ગુણથી ઉપર જઈ વેલી પાંચમી કે છઠ્ઠી લાયકીમાં જેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હોય તેવો એક પગાર ખાનારો અમલદાર હોવું તે.

(૮) જે લોકોએ અત્યાર સુધી ખાતલપણું ભોગવ્યું હોય પણ ખાતલ કરેલા લોકોના નવા સુચિપત્રમાં જેમનો સમાવેશ નહિ થતો હોય તેમણે પરવાના મેળવવા પડશે. પણ

અતિભેદ ન રહે એ શરતે ઉપર જણાવેલી પાંચમી કાયદાનાળા હક મેળવવાને તેઓને હકદાર ગણવાનું રચાનિક સરકારના હાથમાં રહેશે.

પરવાના આપવા વિષેના નિયમોમાં ફેરફાર.

(ક) પરવાના આપવા વિષેના નિયમોમાં નીચે મુજબના ફેરફાર કરવામાં આવશે:-
 (ક) માત્ર ખરેખરી જરૂરીયાતને વખતે અને જણીતી સારી ચાલચલનના માણસોને જ રીપોર્ટર અને પિસ્તોલ રાખવા માટેના પરવાના આપવામાં આવશે. તેની દરતુરીમાં વધારો કરીને તે રૂ. ૧૦ રાખવામાં આવશે. માત્ર નોર્થ-વેસ્ટ ક્રિન્ટિયર પ્રેવિન્સમાં કાંઈ પણ ફેરફાર કરવામાં આવશે નહિ. (લ) સોળમા પ્રકાર માટેના પરવાનાની ગ્રાન્ટમાં સુરંગ હારવાના દરેક હથિયાર માટે દરતુરી વધારીને રૂ. ૫ કરવામાં આવશે, પણ મજબ દોડર નામના હથિયાર માટે દરતુરીમાં કાંઈ ફેરફાર કરવામાં આવશે નહિ. હથિયાર ખોવાઈ ગયું હોય અથવા ખીજ કાઢીને સોંપી દેવાનું હોય તે વિષે ખર્ચ કરવા ગ્રાન્ટ દ્વારા જે શરતો છે તે શરતોને આધારે, અને જે હથિયાર માટે પરવાનો આપવામાં આવ્યો હોય તે હથિયાર દ્વારા પરવાનો ધરાવનાર માણસના કમળમાં છે કે કેમ તે વિષે તપાસ કરવાનો અધિકાર રચાનિક અધિકારીઓને રહેશે. એ શરતે જો મરજી હશે તો પ્રમાણમાં વધારાની દરતુરી બર્પાંચી ત્રણ વર્ષના વધારાના સમય માટે પરવાના આપવામાં આવશે (ગ) પોતાના પાકના અને પોતાના ટોરડાખરના રક્ષણને માટે ખેડૂતોને પરવાના આપવામાં સહતા કરી આપવા માટે અને યોગ્ય કારણ વગર એવા પરવાના આપવાની બધી કરવામાં આવતી નથી એ જોવા માટે ખાસ મુચનાઓ બહાર પાડવામાં આવશે. (ઘ) પાકના અને ટોરડાખરના રક્ષણ માટેના પરવાના સિવાયના ખીજ બધા પરવાના જ્યારે પરવાના ધરાવનાર માણસના હમ્દેશના રહેણાંકમાં કાઢી આપવામાં આવશે ત્યારે અમુક પ્રાંતની ગ્રાન્ટમાં જે કાંઈ મળતા જરૂરના જણાય તેને આધારે બર્મા, આસામ અને નોર્થ-વેસ્ટ ક્રિન્ટિયર પ્રેવિન્સ સિવાયના આખા બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં તેવા પરવાના આપી શકશે. (ચ) માત્ર ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ્સ જ નહિ પણ આ આન તમાં રચાનિક સરકાર જેમને ખાસ અધિકાર આપે તેવા પેટા-વિભાગના અમલદારો પણ પરવાના કાઢી આપી શકશે. પરવાનો આપતાં પહેલાં જે તપાસ કરવાની તેને માટે પોલિસ ઉપરાંત અથવા પાનિસના બદલામાં જ્યાં બની શકે એમ હોય ત્યાં ખીજ આડ તીબાઓને અધિકાર આપવામાં આવશે. હાન જે લોકોને ખાતલ રાખવામાં આવ્યા છે પણ લવિષ્યમાં જેમને ખાતલ રાખવામાં આવશે નહિ તેવા લોકોને પોતે આ નવી શરતો અનુસાર વર્તી તે માટે વખત જો એટલા માટે આ નિર્ણયોને અમલમાં આણવાના હેતુથી નિયમોમાં અને સૂચિપત્રોમાં જે ફેરફારો જરૂરના જણાય છે તે ફેરફાર કરવાનું કામ હમણાં હાથમાં લેવામાં આવ્યું છે.

ખાતલ રાખવામાં આવેલા લોકોની યાદીમાં કરવાના ફેરફાર અને દરતુરીમાં કરવાના વધારા તા.-૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૨૦ સુધી અમલમાં આવશે નહિ.

ના. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલનું ભાષણ.*

મારા નામદાર,

આ અત્યંત અગ્રિય કાયદાના અંતિમ વિલાગમાં આપણે હવે આવી પહોંચ્યા છીએ. આ ધારાસભાની અંદર અને બહાર આખા હિંદના અભિપ્રાયનો જે સર્વાનુમત પ્રતિષેધ થયો છે તેની બિલકુલ કાળજી નહીં કરવામાં આવવા તો તેની સામે રહેવામાં સરકાર હમેશાની માફક જ ઉપસ્થિત રહી છે. પાર્લામેન્ટમાંથી રાજકીય સુધારાઓનો ખરડો પસાર થાય ત્યાં સુધી આ પગલું ગમે તેમ કરીને મુલતવી રાખવા અથવા તો તે રદ કરવાને સરકારને સમજાવવામાં અમે અમારા સૌથી ગંતતા પ્રયત્નો કર્યા છે. અમે તેમાં નિષ્ફળ ગયા છીએ. આ ખરડાને ઓછો ન્સયંકર, ઓછો તુકશાનકારક અને તેથી ન સ્વીકારવા માટે ઓછો વાંધાવાળો બનાવવા માટે અમારા કેટલાક અગત્યના સુધારા સ્વીકારાય તેમ કરવામાં અમે અમારાથી ગળતું સંઘર્ષ કર્યું છે. પરંતુ અમારી વિનંતિઓ અને પ્રાર્થનાઓ અરણ્યફલન સમાન નીવડી છે. અમે કબૂલ કરીએ છીએ કે, અમારા બધા પ્રયત્નોમાં અમે કંઈપણ નિષ્ફળ ગયા છીએ. હવે અમારે માટે આ ધારાસભામાં આ ખરડો કાયદા તરીકે પસાર થાય તે સામે અમારાથી બની શકે તેમ સૌથી વધુ સ્પષ્ટ રીતનો બહોળ મંજૂરત વાંધો જાહેર કરવો. એમ કરતાં હું એક વાર ફરીથી મારાં તે માટેનાં કારણો દૂકમાં અમે રજૂ કરે છું.

મારા નામદાર, હું એવો અભિપ્રાય ધરાવું છું કે-આ કાયદો ઘડવો એ આ ધારાસભાની સત્તામાં નથી. ગમે તે દાખલામાંના કાયદા જોન. સભાસદ આ કાઉન્સિલને સમજાવવા માગે છે તેમ આ પ્રશ્ન શંકાથી એટલો બધો મુક્ત નથી, આ મંજૂરમાં આ કાઉન્સિલને વિચારવા માટે ત્રણ સદા ઉપસ્થિત થાય છે.

(૧) ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ (૧૯૧૫) ની ૬૫ મી કલમ જણાવે છે કે-“ગવર્નર-જનરલ અને તેની લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલને, પાર્લામેન્ટના એક કાયદાથી ખાસ સત્તા આપવામાં આવી ન હોય ત્યાં સુધી એટ્રિબ્યુટન અને આપર્સેન્ટના યુનાઇટેડ કિંગડમના અલિખિત ધારાઓ અને બંધારણના કોષ્ટક પછી ભાગ ઉપર અસર કરનારો અથવા તો તે રદ કરનારો કોષ્ટક પછી કાયદો ઘડવાની સત્તા નથી, કે જેની ઉપર યુનાઇટેડ કિંગડમના તાજ પ્રત્યે કોષ્ટક પછી માણસની વફાદારીનો કોષ્ટક પછી અંશમાં આધાર હોય.” હવે એ કલમમાં જણાવેલી વફાદારીનું આ બંધન કેવું છે? તે એવું છે કે-તાજ, પ્રગતે આપ-ખુદ કારોબારી સત્તાધિકારીઓ મામે સંરક્ષણ આપે છે અને રૈયતની પોતાની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવામાં આવે તે પહેલાં કાયદાના સ્વીકારાયલા સ્વરૂપ મુજબ તેની-તપાસ થાય તેમ જોવાનો તેને હક છે. આ સત્યવાચક ખરડાના બીજા અને ત્રીજા વિલાગમાં કેટલાક મુદ્દાઓની તપાસ માટે ન્યાયી ખાતાને લગતી સત્તાઓને બદલે કારોબારી અમલદારોને તપાસ કરવાનું કામ સોંપાયું છે. આમ હિન્દમાં થી સમ્રાટની પ્રગતી મુખ્ય સ્વતંત્રતા

ઉપર તરાપ મારવામાં આવી છે. એ રીતે યુનાઇટેડ કિંગડમના અલિખિત કાયદા અને અધિકારજી કે જેના ઉપર રાજપ્રત્યે વફાદારીનો આધાર રહેલો છે તે રદ કરવામાં આવ્યા છે. આથી એ એક પ્રશ્ન છે કે-હિંદી ધારાસભાને આ કાયદો ધડવાનો અધિકાર છે કે નહીં ?

ગવર્નમેંટ ઑફ ઇન્ડિયા એક્ટની કલમ ૧૦૬

(૨) ગવર્નમેંટ ઑફ ઇન્ડિયા એક્ટ (૧૯૧૫) ની ૧૦૬ મી કલમમાં એવી ગોઠવણ છે કે-“વિવિધ હાઇ કોર્ટસઃ એ કોર્ટસ ઑફ રેકર્ડ છે અને તેમને મૂળ દાવાઓ અને તે ઉપરની અપીલો સાંભળવાની ન્યાયી સત્તાઓ-અને ન્યાયના કારણપ્રારને લગતી અથવા તેા તે ઉપરની આવી અધી સત્તાઓ અને હકુમત છે અને તે તેમને લેટર્સ ઑફ પેટન્ટ દ્વારા આપવામાં આવી છે.” એ કલમ વધારામાં જણાવે છે કે લેટર્સ પેટન્ટ દ્વારા હાઇ કોર્ટને અપાતા ન્યાયી અધિકાર, સત્તાઓ અથવા હકુમતમાં વધતો વધત ના. સમ્રાટ તરફથી વધુ લેટર્સ પેટન્ટ દ્વારા વધારો કરી શકાય.” ખરડાનો પહેલો ભાગ હાઇ કોર્ટના ન્યાયી અધિકાર રદ કરી નાંખે છે અને ખાસ એક નહી કરેલી ત્રિપુટી કોર્ટને તે આપે છે. હિંદી હાઇ કોર્ટસના ન્યાયાધીશોને ના. સમ્રાટની સહીનાળા લેટર્સ પેટન્ટ મારફત અધિકાર મળેલા છે અને મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તેમના અધિકાર કોઇ પણ કારણપ્રાર જેમ આ ખરડામાં અવગણવામાં આવ્યું છે તેમ હિંદી ધારાસભાના કોઇ પણ કાયદાથી રદ કરી શકાય નહીં.

(૩) ગવર્નમેંટ ઑફ ઇન્ડિયા એક્ટ (૧૯૧૫) ની ૩૨ મી કલમમાં એવું કારવામાં આવ્યું છે કે—

(અ) હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલ, તે કાઉન્સિલના એકાદ્ય મંડળ તરીકે કાઉન્સિલને નામે દાવો ગાંડી શકે અથવા તેની ઉપર દાવો મઝાઇ થકે. (બ) દરેક વ્યક્તિ હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલ સામે એવુજ પગલું લઇ શકશે કે જેવું તેને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સામે, જે ગવર્નમેંટ ઑફ ઇન્ડિયા એક્ટ (૧૮૫૮) અને આ કાયદો પસાર થયા હોત નહીં તો, તેનાથી લઇ શકાયું હોત, જ્યારે કલમ ૬૫ પેટન્ટ-કલમ ૨ માં એવું જણાવેલું છે કે-ગવર્નર-જનરલની કાઉન્સિલને, ખામ પાર્લામેન્ટના કાયદાથી સત્તા અપાઇ ન હોય તે મિવાય, ૧૮૬૦ ના વર્ષ પછી પાર્લામેન્ટના કોઇ કાયદાને રદ કરેના અથવા તેા અમર કરેતો કોઇ પણ કાયદો પસાર કરવાની અને જિલિસરાજમાં તે લાગુ પાડવાની સત્તા નથી.” આ બે કલમોનાં તત્વો એક સાથે વાંચવાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે-હિંદી કાયદા ધડવાના-ઓને હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલ ઉપર દાવો માંડવાના કોઇ પણ જિલિસ હિંદી રૈયતના હક્કને છીનવી લેનારો કોઈ કાયદો, ૧૮૫૮ પહેલાં એવો હક હોતો તે જોતાં, ધડવાનો અધિકાર નથી અને તેમ છતાં આપણે ખરડાની ૪૧ મી કલમમાં એવું જોઇએ છીએ કે —“આ કાયદા મુજબ થયેલા કોઇ પણ હકમ વિષે કોઇ પણ કોર્ટ પ્રમ.હિંદીની શકશે નહીં એવું તે જણાવે છે.” આ દરિખિન્દને સારી રીતે જણીના થયેલા મોર્મેન્ટના મુકર્દમામાં પ્રિવિ કાઉન્સિલના નામદાર ન્યાયાધિશોએ જર્મોની મીક્ કોર્ટનો ચુકાદો કાયમ રાખીને જે નિર્ણય આપ્યો છે તેનાથી ટેમ મળે છે. તેઓએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે-નોઅર ખર્મોના શહેરો અને ગામડાની જમીનોને લગતા કાયદાની (૧૯૦૮ ના ખર્મો અક્ટ ૪ ની)

કલમ ૪૧ (અ) નાં તત્વો લાગુ પડી શકે તેવાં નથી. એ તકરારી કાયદાની કલમ એવી છે કે—“કોઈ પણ દિવાની અદાલતને સરકાર સામે કોઈ જમિન ઉપરનો હક નક્કી કરવા ન્યાયી અધિકાર રહેશે નહીં.”

હિંદી સરકારે, આ ઉપરથી નાં ચહેનચાહની સરકારને એવું લખાણ કર્યું હતું કે ૧૮૫૮ ના કાયદાની ૬૫ મી કલમ રદ કરવી કે જે કલમ ૧૯૧૫ ના હિંદી સરકારના કાયદાની ૩૨ મી કલમને મળતી આવે છે. તેનું પરિણામ એ આવ્યું હતું કે—ઉમરાવોની સલામાં એક વધારાનો ખરડો દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. એ ખરડો ઉમરાવોની અને આમની એ અને સલાઓની એક સંયુક્ત કમિટીને સોંપવામાં આવ્યો હતો અને એ પ્રશ્નની તરફેણની અને વિરુદ્ધની ખામતોની સંપૂર્ણ ચર્ચા પછી કમિટીએ એવી ભલામણ કરી હતી કે—તકરારી પ્રશ્નનાથી કલમ રદ કરવી. એ ચર્ચા ધણી રસકરી છે અને તેમાંના કેટલાક ફકરાઓ, જે પ્રશ્ન ઉપર આપણે વિચારીએ છીએ તેને લાગે વાગે છે ત્યાં સુધી, હું અને ટાંપી બતાવીશઃ—

“પ્રમુખઃ ન્યાયના દર્શિનિદુથી આ ખામત કેટલે સુધી ટકી રહે છે તે મથુ-વણું એ સાથે સાથે હીક યથ પડશે. પાર્લામેંટનો ઇપિરિયલ એક્ટ બ્યારે પસાર થયો છે અને તે કાયદો દિંદને તથા સ્વાયત્તશાસિત સંસ્થાઓને તેમ જ સિટિસ રાજ્યના દરેક ખૂણામાં લાગુ પડે છે, બ્યારે એક એવો ઇપિરિયલ એક્ટ પસાર થયો છે. કે જે કોઈ-પણ સંસ્થાન, કોલોની કે તામાના રાજ્યને લાગુ પડે છે ત્યારે ઇપિરિયલ એક્ટમાં અધિકાર આપવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી રૂયાનિક કાયદા ધડનારાઓ તે કાયદાની વિરુદ્ધમાં જાય એવો કાયદો પસાર કરી શકે નહીં. સામ્રાજ્યના કામગીજના વહિવટમાં, ૧૮૬૭ ના કેડેનીઅન એક્ટના દાખલામાં બન્યું છે તેમ પાર્લામેંટનો ઇપિરિયલ એક્ટ એક ધણી જ સગવડ ભરેલી રૂઠિ ૩૫ યથ પડે છે. કેનેડીઅનોએ પાર્લામેંટના ઇપિરિયલ એક્ટની માગણી કરી હતી, તેઓને તે આપવામાં આગ્યો અને કેનેડામાં કોઈપણ રૂયાનિક કાયદો તેની વિરુદ્ધ અમલમાં આવી શકતો નથી. તેઓ એવે વખતે સામ્રાજ્યની પાર્લામેંટને પૂછ્યે છે કે જે, તે હમેશાં તેમની માગણીઓને પુરી પાડના તૈયાર હોય છે. હિંદમાં કાયદો કોઈને પણ ઇસ્ટઈડિયા કંપની સામે દાવો માંડવાની પરવાનગી આપે છે. ત્યાં તાજ તરફથી નહીં પણ કંપની તરફથી ૧૮૫૮ ના કાયદાની ૬૫ મી કલમ નીચેના શબ્દોમાં પડવામાં આવી હતીઃ—

“હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલ હિંદમાં અને ઇંગ્લાંડમાં હિંદીપ્રધાનની કાઉન્સિલના એક એકત્ર મંડળને નામે દાવો માંડી શકે અને તેના ઉપર તેવી રીતે દાવો મહાઇ શકે અને બધા-રાજદારી મંડળો અને વ્યક્તિઓને એવી રીતના કાયદેમર અને બંધિયોગ દાવાઓ માંડવાના હલાળો અને કામગીજ લેવાનો હક જેવી રીતે મજકુર કંપની સામે હોઇ શકે તેવી રીતનો હક હિંદીપ્રધાનની કાઉન્સિલ માટે રહે અને રહી શકશે. અને ના. રાણી સરકારને હિંદી સરકાર માટે જે સિદ્ધન અને અસરોને લગતી સત્તા આપવામાં આવી છે અથવા તે તેવાજ હેતુઓ માટે લેવામાં આવી છે તે એવી જ જાતના નિયંત્રણો અને વહિવટને યોગ્ય અને તામે ગણાશે કે જેની ઉપર ઇસ્ટ ઇડિયા કંપનીને

સત્તા રહેલી હતી અને એ કંપનીના સંબંધમાં કાયદેસર રીતે કોટિકટી કરવામાં આવેલાં દેવાં અને જોખમદારીઓ તેની સત્તા અને વહિવટને ચોગ્ય હતાં. "

અસરકારક કાયદો.

આથી તે એક અસરકારક કાયદો હતો અને પ્રિવિ કાઉન્સિલ દેખીતી રીતે—હું તેમના સુકાદાઓ તપાસતો હતો અને હવે મને થાદ આવે કે—પ્રિવિ કાઉન્સિલે તે દાખા બનાવ્યો હતો અને એ પછી કહ્યું હતું કે—આ કલમની અસર,—જેવી રીતે કાંઈ વ્યક્તિ કોઈ પણ દાખલામાં ઇન્ટર્વ્યુ કરી શકે તેની સાથે દાવો માંડી શકી હોત તેવી રીતે હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલ સામે દાવો માંડતાં દિંદી સરકાર તેને કાંઈ કાયદો બંધીને અટકાવે નહીં એ હતી. તેનું મૂળ એ મુદ્દા છે કે જે મેં જણાવ્યો છે અને તે એક સુકાદો હતો અને તેમ કહેવું એક સુકાદો હતો. તેઓ તેને જમિનના દાવામાં લાગુ પડતા. એ પછી લોર્ડ રોબર્ટ્સ આપણને જે અગવડ ઉભી થઈ છે, તેના સંબંધમાં ફરિયાદ કરે છે.....

લોર્ડ રિસ્કવન:—મી. રોબર્ટ્સે જે કહ્યું છે તે ફરીથી કહેવા અને તે ઉપર ભાર મૂકવા હું પ્રયત્ન છું. ખરેખર કાર્મ પછી કરવામાં આવશે નહીં ત્યાં સુધી તેથી હિંદુ માર્ગના કાયદા ધડાગારાઓ ધડાગારાઓ બહાર મૂકવાથી બચી રચિતમાં મૂકશે અને હું કમિટીને તે મુદ્દા ઉપર વિનિર્ણય કરવા માગું છું કે, તેણે સચવાયલા સુધારાની શબ્દ ગોડવરીનું સ્વરૂપ એમને એમ સ્વીકારવું કે નહીં અથવા તો ફેરફાર સાથે સ્વીકારવું એ બાબત ઉપર આ પછે અહીં નિર્ણય કરી શકાય; પરંતુ હું ધારૂં છું કે—કમિટીએ જે કાંઈ સાંભળ્યું છે તે પછી અને ત્યાંના સ્થાનિક કાયદા ધડાગારાઓએ આ ૬૦ રિચિત્ર કાયદાઓ પસાર કર્યા છે તેના સંબંધમાં હિંદુઓની કામગીરીની વસ્તુસ્થિતિ જોતાં અને નવી લગભગ ૨૦૦ ની સંખ્યાના કાયદાઓ જોતાં, કુલેષ નિર્ણય કે પ્રિવિ કાઉન્સિલને અપીલ કરવા માટે મુદ્દો રહેશે તે ઉપર આવતાં પહેલાં, એ બાબતમાં લેશે કે—જે કાયદો પસાર થયો છે તેને માટે જ નહીં પણ કાંઈ પણ કાયદો લવિષ્યમાં પસાર કરવાના ઉદ્દેશથી અને સચવાયે છે તે જોતાં, વસ્તુસ્થિતિ ધણી અંગીર છે.

x

x

x

x

x

પ્રમુખ: ત્યારે મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે—હિંદુઓના સ્થાનિક ધારા ધડાગારાઓએ એવા કાયદા પસાર કર્યા જે અથવા તો ધારે છે કે તેઓ એવા કાયદા પસાર કરવા શક્તિમાન થવા જોઈએ કે જે કોઈ વ્યક્તિના દિંદી પ્રધાન સામે દાવો માંડવાના દરમાં આવે આવે.

સર કોર્ટને ઇન્ટરપ્રેટ: તે વચ્ચે પડી શકે. આરી પાસે અહીં એક લાંબી ટીપ છે. સભાસદોની જગ્યા માટે એ ટીપની નકલો કઢાવવી અને ફેરવવી એ સગવડ ભર્યું થઈ પડશે.

પ્રમુખ: હું ધારૂં છું કે તે ધણી ઉપયોગી થઈ પડશે. દેખીતી રીતે તે ઉપર સંભાળપૂર્વક વિચાર ચલાવી જોવામાં આવ્યો છે અને મુદ્દો કેવી રીતે ઉઠે કાય છે તે જોવાને તેનાથી કમિટીને જની શકશે દાખલા તરીકે પહેલા દાખલામાં હિંદુસ્થાન (ફેન્ડ

દારી) કાયદામાં (૧૯૧૫) એવી કલમ છે કે-કમિશનરોનો સુકારો છેવટનો અને પૂર્ણ થયેલો ગણાશે. એમ બની શકે કે-કમિશનરો એમ કહે કે-હિંદી પ્રધાને વ્યાજબી કર્યું છે અને પછી એવી દલિલ કાઢવામાં આવે કે-તેણે વાજબી કર્યું છે એવું બહેર થયું અને તેથી તેની સામે દાવો માંડી શકાય નહીં. તમે આવી રીતનું કહેવા ધારો છો ને ?

સર કોર્ટને હાજર: હા.

હિંદી પ્રધાન સામે દાવો માંડવાનો હક.

પ્રશ્ન: આવી બાબત માટે ગોઠવણ કરવાની જરૂર હોય એમ જણાય છે. એવી જ રીતે બીજી ઘણી બાબતોની ગોઠવણો કરવાની છે પણ હું ધારું છું કે-એ ઇચ્છાસભ્ય થઈ પંડેરો કે-કમિટીને આ દાખલાઓ જોવાની તક આપવી જોઈએ, એ એક ઘણી મુશ્કેલી ભરી બાબત છે. તમે જે ઉપાય સૂચવો છો તે હિંદમાંના ધારા ધડનારાઓને હિંદી પ્રધાન સામે કોઈ વ્યક્તિને દાવો માંડવાનો હક મિલકુલ રદ કરવા માટે સક્તિમાન કરવાનો છે.

લૉર્ડ ઇરિસમન: હા.

x . x x x x x

સર જૉનમર્ડિસ: ખાસ કરીને ઇલાકદાર ચહેરો ત્યાં ૧૭૨૬ ની સામયી ઇંગ્લિશ કાયદો, અમુક ફેરફાર સાથે (એજ બાબત રંગુન અને બીજાં કેટલાંક ચહેરોને લાગુ પડે) અસ્તિત્વમાં છે ત્યાંના લોકોને પણ ઘણું જાણે એજ લાગણી હોય છે.

તેઓમાંના કેટલાંક ઇંગ્લિશ કાયદા જોવા જ નીચે હોય છે અને ત્યાં સુધી હું જાણુ છું ત્યાં સુધી તેઓ હમેશાં એમ જ ધારતા આવ્યા છે કે-૧૮૫૮ ના કાયદા મુજબ આપા-પક્ષા અધિકાર, જે રૂબરૂ વહેમથી મિલકુલ વેચણા હોય એવી અદાલતોમાં દાવો માંડવાની સત્તા આપે છે તે તેઓ પાસે એક કિમતી વસ્તુ છે. આપણી સરકારના તાબાના લોકોમાં તે વિશ્વાસ વધારે છે અને મને ખબર છે ત્યાં સુધી, કેઈ પણ રીતે નુકસાન-કારક નથી. કોઈ મુકદ્દમામાં દારી જવું, એ સરકારને ચોંટ ચલાવનારું થઈ પડે છે પણ એકા ઉપર તેમના અભિપ્રાયો મુજબ રાજ ચલાવવાની વિચાળ બાબત સાથે તેની સરખામણી કરતાં તે એક નજીવી બાબત છે. રાજનીતિને લાગે રજાગે છે ત્યાં સુધી આ બાબત એવી છે કે જે લોકોની લાગણીઓથી-સભાગપૂર્વક બહેર કરેલી લાગણીઓથી નહીં કરવાની છે.

x x x x x x

લૉર્ડ ઇરિસમન-કલમ (૨) પેટા કલમ (ડી) જે અમુક દાખલાઓમાં હિંદી પ્રધાન સામે દાવો માંડવાનો હકમાં અવરોધ નાંખે છે તેને લગતા ગયા અઠવાડિયાના આપણી ચર્ચાના વિષય વિષે હું એકાદ સપ્ત કહેવા ધારું છું. ગયે અઠવાડિયાએ આપણે મળ્યા ત્યારથી હિંદી પ્રધાનની એશિય તરફથી આ પેટા-કલમ ઉપર હા અને ઇંગ્લાંડના વિવિધ ભાગોમાંથી આવેલી અરજીઓના મુદ્દાઓ ઉપર અને ગયે અઠવાડિયાએ આલેની ચર્ચાના મુદ્દાઓ ઉપર

મંબાળ ભાઈો વિચાર ચલાવવામાં આવે છે. તે ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે-આ બિલમાં દાખલ કરવાની આ દરખાસ્તમાં જે ધોરણ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે તેની સામે ઘણી જ સખત લાગણી હતી. આથી ઇડિયા આફ્રિસે એવો વિચાર કર્યો છે કે-બધા સંલેગો જોતાં, આ દરખાસ્ત 'ચર્ચાસ્પદ પ્રકારની ગણવામાં આવે છે. એ સત્ય-વસ્તુસ્થિતિ જોતાં, અને ચર્ચાસ્પદ બાબતો વિગત દરમ્યાન બનતા સુધી સુલત્તી રાખવાની છે તે જોતાં, એકંદરે સૌથી હદાપણ ભરેલી ચોજના કદાચને એ યર્ષ પડશે કે-બિલમાંથી આ જોડવણ પડેલી મુશ્કેલી. અમે તેની જુદી જુદી બધી રીતો વિશે ચર્ચા કરી છે. સૌથી પ્રથમ તો એ કે-ભવિષ્યમાં આ મુશ્કેલ બાબત સંબંધી કામ કરવાના હેતુથી અને તેજ સામે ચોખ્ખ સંલેગોમાં ચોખ્ખ અપીલ કદ કર્યા શિવાય કાંઈ ફેરફાર કરી શકાય કે નહીં. જુદી જુદી રજૂ થયેલી દરખાસ્તો ઉપર અમે વિવાદ કર્યો-અને ખાસ કરીને તમે નામદારે જે દરખાસ્ત રજૂ કરી છે તે ઉપર પણ-પરંતુ એ દરખાસ્તમાં એની મેજે જ એટલી બધી મુશ્કેલીઓ ઉભી થઈ કે અમને તે તથ્ય દેવાની જ ફરજ પડી. એ પદવી તેને ફરીફરી તપાસી શકાય તેટલી હદ સુધી એટલે કે હાલના કાયદાને મજબૂત બનાવવાની જ બાબતમાં લાગુ પાડવાનો ફેરફાર કરવાનો પ્રશ્ન આવ્યો અને વિચાર કરતાં અમે એવા છેવટ ઉપર આવ્યા કે-એ દાખલામાં પણ અગાઉથી ધારી શકાએ તેના કરતાં પણ વધુ મુશ્કેલી તેનાથી ઉભી થાય એ બનવા જોગ છે.

×

×

×

×

અલગત ભવિષ્યમાં આ પ્રશ્નની વધુ ખીલવણી થાય અને એ પછી તેની સાથે એવી રીતે કામ પાડવું પડશે, પણ કદાચ બહારના ખગલાથી સંલેગો જોતાં તેની સાથે વધુ-સારી રીતે કામ લઈ શકાય. સલાહકારક કમિટીનો એ સામાન્ય અભિપ્રાય છે. જે આ કમિટીને તે બગેરો લાગતો હોય તો મને આશા છે કે-હું તેને સંમતિ આપાયલી માનિશી શકીશ."

હિંદી કાયદા ઘડનારાઓની સત્તાનો પ્રશ્ન.

હિંદી કાયદા ઘડનારાઓ આ કાયદો પસાર કરવાની સત્તા ધરાવે છે કે કેમ એ શંકાવિમુક્ત નથી એ પ્રશ્ન ઉપર મેં ક્યારેનું એ વિવેચન કર્યું છે અને હું આગળ વધીને કહી શકે-એ પ્રશ્ન ખરેખર એવો નથી કે સામાન્ય જોડો ગણી શકાય અથવા તો હંકાણથી તે નક્કારી શકાય. ખરેખર, રોલેટ રિપોર્ટના વિદ્વાન કર્તાઓએ પોતાના છેવટના પેરામાં પોતાની શંકા બતાવી છે અને આ મુશ્કેલ પ્રશ્નનો નિકાલ આણુવા પ્રયાસ કર્યો છે. તેઓ કહે છે કે-કાયદો ઘડવાની સૂચનાઓ કરતાં અમે એ બાબતનો બિલકુલ વિચાર કર્યો નથી કે-ગવર્નર-જનરલ-ઈન્-કાઉન્સિલની સત્તા બહાર કાઢવણ પ્રકારે આવો કાયદો છે એવી દલીલ આણી શકાય. એવા કાંઈ સુદા ઉપર કાયદો ટાંકવો એની અમને સત્ત્વ નથી અને અમારા સૂચનાઓના પાયા તરીકે કાંઈપણ જોડવણને લગતી અટકળ બાંધવી એ માત્ર ચૂંચવણ ઉભી કરશે. આથી અમે એ સુદા ઉપર આગળ વળ્યા છીએ કે-અમારી જે કાંઈ પણ સૂચનાઓ સ્વીકારવાનું નક્કી થશે તેને અસરકારક બનાવવા માટે તે હેતુ પરિપૂર્ણ કરવા પુરતો કાંઈ કાયદો ઘડવામાં આવશે.

હવે કાઉન્સિલે બિલમાં જે રીતે વધારો કર્યો છે તેના નિયમો ઉપર હું બોલીશ.

ભાગ પહેલો.

(૧) વહીવટી સરકારને એવું કહેવાની સત્તા આપવામાં આવે છે કે-અમુક ગુન્હાઓ ખાસ બંધારણ વાળી ત્રિપુટી અદાલત દ્વારા તપાસવામાં આવશે અને કાયદાની સામાન્ય અદાલતોદ્વારા નહીં.

(૨) આવી તપાસ દરમ્યાન જ્યુરી નીમવામાં આવશે નહીં.

(૩) આવી તપાસ દરમ્યાન દોષારોપણને લગતું કામકાજ કરવામાં આવશે નહીં.

(૪) આવી તપાસ દરમ્યાન અમુક હકીકતો કે જે બીજી રીતે દાખલ થઈ શકે તેવી હોય નહીં તે પુરાવામાં દાખલ કરવામાં આવશે.

(૫) આવી તપાસ દરમ્યાન દોષિત વ્યક્તિ તપાસ અને ઉત્તરપાલટ તપાસ તેવી પોતાની તરફથી સોમંદ ઉપર સાક્ષી તરીકે લઈ શકાય.

(૬) આવી તપાસો, માત્ર એડવોકેટ-જનરલના સર્ટિફિકેટથી કોઈ જાતનું સોમંદ નામું કે કારણોના ટેકા સિવાય કોઈકેટલું બેસતી હોય તે હુકમોની જગ્યા કરતાં બીજી કોઈ જગ્યાએ સામાન્ય રીતે ચલાવી શકાશે.

(૭) ત્રિપુટી કોર્ટ, સ્થાનિક સરકાર એ પ્રકારનો અભિપ્રાય સ્વીકારવાને બંધાયેલી છે કે-મજૂર ગુન્હો રાજ્યની સલામતીને નુકસાનકારક દિવસ સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને તે કોર્ટની એવી માન્યતા હોય કે-મારાખી એવી કોઈ દિવસ સાથે કોઈ રીતે નષ ધરાવતો નથી તે છતાં પણ તેને સિદ્ધ કરવાને તે બંધાયેલી છે.

(૮) ત્રિપુટી કોર્ટનો ચુકદો છેક છેવટનો અને પૂર્ણ થયેલો ગણવાનો છે અને ફરી તપાસણી માટે આપીલ કરવાનો કોઈ જાતનો હક રહેશે નહીં અને કોઈ પણ ક્રાઉન કોર્ટ કોઈ મુકદ્દમો અથવા મુદ્દો ફેરવદલ કરી શકે નહીં.

ભાગ બીજો અને ત્રીજો.

આ વિભાગોના નિયમો સ્વ-તિરસ્કૃત રહે છે. બીજા ભાગ અનુસાર પ્રાંતિક કારો આરી સરકારને, ગવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલના આદેશનામા ઉપરથી, નીચે જણાવેલા બધા અથવા તેમાંના કોઈ હુકમ, તેમની સત્તાઓની કાપીપણ વ્યક્તિ કે જે તેમના અભિપ્રાય મુજબ, કલમ ૨૦ થી માં જણાવેલી જાતની કોઈ દિવસ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, એમ તેમને લાગે તેવી સામે કાઢવાની સત્તા ધરાવે છે.

(૧) એક વર્ષની મુદત કે જ્યાં જરૂર જણાય તો એક બીજા વર્ષનો વધારો કરી શકાય તે માટે એવી જામીનગીરી લખાવરી કે તે વ્યક્તિ પરિશિષ્ટમાં જણાવેલા કોઈ ગુન્હાઓ કરશે નહીં અથવા તે ગુન્હા કરાવવામાં ઉત્તેજન આપશે નહીં.

(૨) નકો કરેલા અધિકારીને પોતાનું રહેણાણ અથવા રહેણાણના ફેરફારની ખબર આપવી.

(૩) બ્રિટિશ દિંદમાં કોઈપણ નહીં કરેલી દંડમાં રહેતું અથવા વસતું.

(૪) જાહેર સુલેહમાં ખલેલ પહોંચા જોઈ અથવા જાહેર સલામતીને નુકસાનકારક જણાય એવા કામથી દૂર રહેવું.

(૫) નકી કરેલા સમયે પોલિસ ખાતા સમક્ષ તેણે હાજરી આપવી.

વિભાગના નિયમો મુજબ, આંતિક વહીવટી સરકારને એવા જ જાહેરનામાથી અને અમુક સંજોગોમાં નીચેના અધિકાર આપવામાં આવ્યા છે કે—

(અ)-પુરવણીમાં ખતાવેલા શુદ્ધ સાથે અમુક માણસને સંબંધ છે એવો તેમનો અભિપ્રાય પડે તેવા માણસને વગર વારંટે પકડવો.

(બ) તેને કેદ કરવો.

(ક) જાહેર સલામતીને જોખમમાં નાખે એવા કારણથી અમુક જગ્યા વપરાય છે અથવા વપરાવાની છે તે જગ્યા તપાસ કરવાનો હુકમ કરવો.

એટલું જ્યાંમાં લેવાનું છે કે કોઈપણ પ્રકારની કાયદેસર તપાસ સુદ્ધા કર્યા વિના આ બધા હુકમો હોડવાના છે. આ કોલિન્સલના એક જિનઅધિકારી સભાસદે ઘરોબર ઝણું હતું તે પ્રમાણે આ શરતો 'શુદ્ધમાં શુદ્ધ દબાણ' સિવાય બીજું કંઈ વધારે કે ઓછું નથી. એવી સૂચના કરવામાં આવી છે કે દુઃખી યતા માણસોના રક્ષણ માટે આ ભાગમાં શરતો દાખલ કરવામાં આવી છે. મારા મત પ્રમાણે તો આ શરતો નિરાશજનક રીતે અગોચર છે અને કહેવાતા રક્ષણના સાધનો છેક જ કલ્પિત છે. તેનાં કારણ નીચે પ્રમાણે—

(૧) તપાસણી—અમલદારની નિમલ્લ કારોબારી સરકારને હાથે થવાની છે.

(૨) બધી તપાસ ધ્રુસપુસ રીતે પડતા પાછળ થવાની છે.

(૩) જે માણસની તપાસ ચાલતી હશે તેને તપાસણીના બધા ક્રમ દરમિયાન હાજર રહેવાનો હક રહેવાનો નથી.

(૪) દુઃખી થયેલા માણસ તરફથી કોઈ વહીવટ હાજર રહે તેવો હક મળવાનો નથી.

(૫) પુરાવાના કાયદાના કોઈ નિયમો પાળવાને તપાસણી—અમલદાર બંધાયેલો રહેનાર નથી.

(૬) તપાસનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત રહેવાનું છે.

(૭) પોતાના બચાવને માટે અમુક જાળત ગમે તેટલી જરૂરની હોય તોપણ તેવી જાળતની ખબર કોંઈપણ જાહેર સલામતી અથવા વ્યક્તિગત મલામતી ભયમાં આવી પડે એમ હોય તો તે જાળત તેવા માણસને તપાસણી અમલદાર કહી દેશે નહિ.

(૮) કોઈ સાક્ષીને કોઈ સોગન દેવાના નથી.

(૯) તપાસણી અમલદારના કોઈપણ નિર્ણયને સ્વીકારવાને સ્થાનિક સરકાર બંધાવાની નથી.

ભાગ ચોથો.

ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૧૫) બંધાવ શેષ્ટ પ્રિન્ટર્સ રેગ્યુલેશન (૧૮૧૮ નો રેગ્યુલેશન ૩) અને ૧૮૧૪ ઇન્ડિયન ઇન્ડિયા ઓર્ડિનન્સ કે કોનો અમલ ૧૯૧૫ના ઇમ્પ્રુવ્ડ રેગ્યુલેશન કન્ટિન્યુએશન ઓફ્ટથી ચાલુ રહે છે તે કાયદા તથા વહીવટી દાખ

નીચે આવતા લોકોને લાગુ પાડવાનો આ ભાગની શરતોનો ઉદ્દેશ છે. એવી શરત કરવામાં આવી છે કે ટીફીન્સ ઓફ ઇન્ડિયા ઓફ્ટની રૂએ જે માણસ ઉપર કામ ચાલતું હોય તે માણસ જે ક્ષેત્રમાં વીશમી કલમની રૂએ કરેલા જાહેરનામાનો અમલ થતો હશે તે ક્ષેત્રનો રહેવાશી લેખાશે, અને તે પ્રમાણે ખીજા ભાગની શરતો એવા દરેક માણસને લાગુ પડશે; વળી ઇન્ડિયન ઇન્ટર ઇન્ડિયા ઓર્ડિનન્સની રૂએ જે માણસ ઉપર કામ ચાલતું હશે તે માણસ જે ક્ષેત્રમાં કરેલા જાહેરનામાનો અમલ થતો હશે તે ક્ષેત્રનો રહેવાશી લેખાશે અને તે પ્રમાણે ખીજા ભાગની શરતો એવા દરેક માણસને લાગુ પડશે. આ શરતો ઉપરથી એટલું તો ચોખ્ખેચોખ્ખુ જણાઈ આવે છે કે ટીફીન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ કે ઇન્ડિયન ઇન્ટર ઇન્ડિયા ઓર્ડિનન્સ અનુસાર વહીવટી કચ્છમાં રહેલા માણસે આ ગિવના પહેલા ભાગની શરતો પ્રમાણે પણ કોઈ જાતની તપાસ ચલાવ્યા સિવાય વધારેમાં વધારે બે વર્ષની મુદતની શરતે જ્યાં સુધી વહીવટી સરકારને જરૂર લાગે નહિ ત્યાં સુધી આવી જાતના કચ્છમાં રહેવાનું જારી રાખવું પડે.

ભાગ પાંચમો.

આ ભાગની શરતોથી સાંકળની છેવટની કડી પૂરી પડે છે. તેમાં એવી શરતો છે કે સફરફ કાયદાની શરતોની રૂએ પસાર કરેલા હુકમ વિષે કોઈપણ અદાલતમાં મવાલ ઉઠાવી શકાશે નહિ. સારી દાનતથી કરેલા અથવા કરવા પારેલા કંઈ પણ કામ માટે કોઈપણ માણસ ઉપર કોઈપણ કામ ચલાવી શકાશે નહિ કે તેવા કોઈ માણસને પકડી શકાશે નહિ કે તેની સામે ખીજું કોઈ કામ ચલાવી શકાશે નહિ. આથી વહીવટી સરકારની સર્વોપચિત્તા સંપૂર્ણ થાય છે, અને પ્રજાની સ્વતંત્રતા તે સરકારની દયા ઉપર જ આધાર રાખી રહે છે.

આ શરતોમાં વહીવટી સભા, ધારાસભા અને ન્યાયમથા એ ત્રણેનાં કાર્યો વહીવટી સભામાં કેન્દ્રિત કરેલાં માલૂમ પડે છે. આ દેશમાં ધારાસભાનું જે બંધારણ છે તે અનુસાર અહીંની ધારાસભા વહીવટી સભાની ઇચ્છાને અમલમાં મુકે છે. હવે એવી ભલામણ કરવામાં આવી છે કે અમુક ગુન્હાઓની બાબતમાં ન્યાયસભાનો લોપ થવો જોઈએ અને તેની જગ્યા વહીવટી સભાએ લેવી જોઈએ. એટલું જ કહેવું બસ યશ કે સુધરેલી દુનિયાના ધારાસભાના ઇતિહાસમાં આવી શરતો જેવી કોઈ શરતો અસ્તિત્વ ધરાવતી જ નથી.

આપણને એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે આખરે તો આ કાયદો થોડા વખતને માટે જ છે અને તે માત્ર ત્રણ વર્ષ સુધી જ અમલમાં આવવાનો છે, માટે આ કાયદાની વિરુદ્ધની પોતાની વર્તણૂક વિષે બધા બિનઅધિકારી સભામંદોએ ફરીથી વિચાર કરવો. હું કહું છું કે જે કાયદો ખરી રીતે તત્ત્વરૂપે બંધકર અને નિષ્ઠ હોય તે થોડા વખતને માટે હોય તેટલા ઉપરથી તેવો કરતો અટકતો નથી. આ કાયદો હમેશને માટે કે થોડા વખતને માટે હોવો જોઈએ કે કેમ તે કંઈ સરકાર અને બિનઅધિકારી સભામંદો વચ્ચેનો ચર્ચાસ્પદ સવાલ છે નહિ અને કદિ હવે પણ નહિ. મતભેદ તો માત્ર સિદ્ધાંતને લગતો છે. આથી ધરમેજે સમજી લેવાનો સવાલ જ રહેતો નથી. હું દિગ્મતથી કહું છું કે, એક

દહાડા માટે પણ ગમે તે પ્રકારે કે આકારે આ કાયદાને કાયદાના પુસ્તકમાં દાખલ કરવા વિષે કાંઈ પણ હિન્દવાસી કદિ સંભવિત આપશે નહિ. અમે એવું માનીએ છીએ કે ઉચ્ચ પાયાલ અને ખુનામરફી કરનારા ગુન્હાઓને જરૂરથી દૂર કરવા માટે દાખલા પગલાં લેવાં એ કંઈ ખરે ઉપાય નથી. આ ખરાબ વર્તણૂકનું મૂળ કારણ શું છે ? જે રાજકીય અને વહીવટી બંગાડને લીધે હિન્દુસ્તાનના લોકોને અકથ્ય દુઃખો વેઠવાં પડે છે તેને પરિણામે જ આ ગુન્હાઓ થવાં પામે છે. આથી ઉપાય માત્ર એટલો જ છે કે છેલ્લાં ત્રેત્રીશ વર્ષથી વર્ષોવર્ષ હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિષદ લોકોનાં જે સ્થાપી દુઃખો ભાહેર કરતી આવી છે તે દુઃખો દૂર કરવાં. દાખ મુકયાથી કાંઈપણ દેશમાં સારાં કંઈ આવેલાં બાબતો છે ? આયર્લેન્ડમાં આટલા આટલા ગુન્હાના કાયદા છે છતાં તેનો દાખ શું સફળ નીવડ્યો છે ? આ આપણા પોતાના દેશમાં પણ શું તે સફળ નીવડ્યો છે ? રાજદોહની બાબતોનો વિસ્તાર વધારવા માટે આપણે ક્રિમિનલ લોમાં સુધારા કર્યા છે. આપણે, ઉદેશ પાર પાડવા માટે આપણે ક્રિમિનલ ગ્રેસીઅર ટ્રાકમાં વળતો વખત સુધારા કર્યા છે. આપણે કાયદાના પુસ્તકમાં ૧૯૦૮નો ક્રિમિનલ લો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ, ૧૯૧૭ નો ક્રાન્પિ-રસી એક્ટ, ગ્રેસ એક્ટ અને એવા બીજા કાયદા દાખલ કરીને આપણે તે કાયદાના ક્રમને મેલો બનાવી દીધો છે. સીડિસિયલ મીટિંગ્સઝ એક્ટ અટકાવવા માટે આપણે મહેનત લીધી છે. તેનાં પરિણામ શાં આવ્યાં છે તે તો આપણે જાણીએ જ છીએ.

સીલેક્ટ કમિટી.

જે મિલ વિરૂદ્ધ હું આટલો બધો પડ્યો છું તે મિત્ર વિષે તીમાયવી સીલેક્ટ કમિટીમાં કામ કરવાની મારે ના કહેવી નોંધતી હતી એવું મને કહેવામાં આવ્યું છે. તેને માટે મારો જવાબ આ છે. પ્રથમ તો એ કે, મારું માનવું છે કે, સીલેક્ટ કમિટીને પોતાને કહેવે તેમ આ મિલ વિષે વિચાર કરવાનો હક્ક છે; અને મને એમ લાગ્યું કે આ મિલ રદ કરવા વિષે કોલેન્સિસને બલામણ કરવાને સીલેક્ટ કમિટીને ખાતરી કરી આપવાનો મારે પ્રયત્ન કરવો. મારા આ મતના સમર્થનમાં હું આ કોલેન્સિસને કારણે રજુ કરવાની પ્રતિજ્ઞા તો રાખું છું, પણ આપ નામદાર જે અધિકારી અટકાયત કીધી છે તેથી મારાથી બની શકતું નથી. બીજો જવાબ એ છે કે, મારી એવી ખાતરી હતી કે આ કાયદા સામે કોલેન્સિસનાં તેમ જ તેની બહાર જે એકમની હિન્દી વિરોધદર્શાવ્યા છે તેને માન આપીને તથા આ મિલ પસાર કરવાથી બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં કદિ નહિ જાણવામાં આવેલી સખ્ત ચળવળ દેશમાં ઉભી થશે એ વાત ખ્યાનમાં લઈને સીલેક્ટ કમિટી કંઈ રસ્તો શોધીને આ કાયદાને એવી રીતે સુધારશે કે તેથી તે ઓછો ભયંકર, ઓછો નિંબ અને કંઈક અંશે ઓછો વધાભર્યો નીવડશે. હું કહીશ કે છું કે મારી એ આશા છે કે જ પરી લાગી છે. એક સીલેક્ટ કમિટીએ આ મિલમાં ચોક્કસ ફેરફાર સચમ્યા છે, પણ એ તો અણકિમતી શરતોને લગતા છે. મારે સંજેદ જણાવવું પડે છે કે કિમતી શરતો માટે તો તેઓ તકુમર પણ ચર્યા નથી. જો આ કાયદો વધારે સખ્ત થયો છે તો તેમાં એક ખાસ બાબત છે. તે એ કે આ મિલ સરઘાતમાં દાખલ થયું નેમાં જે શરતો હતી તે શરતો જે લીલચાલથી માત્ર રાજ્યની વિરૂદ્ધ ગુન્હા થવાનો સંભવ

(બ) આ કાઉન્સિલની અંદર તેમ જ બહાર હિન્દીવાસીઓના અભિપ્રાયની એક-મતી હોવા છતાં તેની વિરુદ્ધ આ કાયદો પસાર થાય છે.

(૮) ખુનામરકીના અને ઉચ્ચપાયણ કરનારા ગુન્હાઓ દૂર કરવા માટે દયાળુ એ કંઈ ઉપાય નથી. જે રાજકીય બગાડથી લોકોને અકસ્મત દુઃખ વેળું પડે છે તેના પરિણામ રૂપે આ ગુન્હાઓ થાય છે. મુજબ કારણ દૂર કરો એટલે ખુનામરકી દૂર થઈ જશે.

(૯) આથી લોકોના મન ઉપર એવી કઠોર યાદદાસ્ત ઠસી જશે કે વખત વીત્યે પણ તેને મોળી પાડવી એ બની શકશે નહિ.

(૧૦) હિન્દુસ્તાનમાં ખ્રિષ્ટિય હકુમત સ્થાપી રહે તેનો આધાર જોરજુલમ ઉપર નહિ પણ લોકોની ઇચ્છા ઉપર રહે છે અને રહેવો જોઈએ.

(૧૧) સીલેક્ટ કમિટીના અધુરા અને અપ્રમાણ રીપોર્ટ ઉપરથી આ અરજાને કાયદાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે. આથી આવો રીપોર્ટ રજુ થયો ત્યારથી કાઉન્સિલની જે કાર્યપદ્ધતિ રહી છે તે તદ્દન અપ્રમાણ અને અન્યાયી છે. એ રીતે પસાર કરેલો કાયદો તો ન્યાયાધારણ જોરજુલમથી પસાર કાઢેલો કહેવાય.

આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી અગાશર્માના જે કેટલાક લોકો સ્વતંત્રતા માટે દરબાર નાખે છે, સ્વતંત્રતાને માને છે, સ્વતંત્રતા ચાહે છે, તે લોકો આવી જાતના કાયદાઓનો અનાદર કરવાને અને આ રીતે કાયદાનો ભંગ કરનાં જે મળ્યું થાય તે જોનનવાને તૈયાર થયા છે એમા કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. નામદાર, નિરાશ થયલા લોકો માટે સત્યાગ્રહ એ તો છેવટમાં છેવટનું અને એકલું એક બહારજીવન શસ્ત્ર છે. હિન્દુસ્તાનના લોકો શાંતિપ્રિય અને કાયદાને પાળનારા છે. તેમને સત્યાગ્રહની લડતમાં જોડાનાની ફરજ પાડતાં પરિણામ કેનાં આવશે તે વિષે સરકારને ચેતવવી એ મારી ફરજ છે. નામદાર, હિન્દુસ્તાનના અને સાત્રાજ્યના સર્વોપરિ હિતની ખાતર હું તેમ કહું છું.

નામદાર શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીનું બાધણ.*

નામદાર, આ અગત્યના કાયદાની આખર સુધી હવે આવી પહોંચેલા હોવાથી, અમારા છેવટના વિચારો દર્શાવવાનો વખત આવી લાગ્યો છે. આ કાયદાથી મને તે થાય, તે છતાં માણસ જ્યારે દુભાયો હોય ત્યારે પોકાર કરવાની તે મનાઈ કરતો નથી. જ્યારે અમે અમારી છેવટની ફરયાદો કરીએ છીએ ત્યારે નામદાર, અમે આશા રાખીએ છીએ કે, આપ નિષ્કુર ચેષ્ટને આપની સત્તા વાપરશો નહિ અને અમે અમુક હદની બહાર ઝાળાંધી જઈએ તો અમને મનાઈ દુકમ આપશો નહિ. મારાથી બનશે તેટલું દુકમ અને મુદાસર કહેવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ.

સૌથી પહેલાં તો હું અસ દિલથી કજીવ કરીશ કે, સીલેક્ટ કમિટીમાં અને આ કાઉન્સિલમાં આ કાયદાને લગતા કામમાં ભાગ લેનારા સરકારી સહાયકોએ પોતાના મત

પ્રમાણે પોતાની યત્તિની શુદ્ધતાને અનુકૂળ પડે તેટલા પ્રમાણમાં વિચારપૂર્વક અને વિનયથી અમારું દ્વિધિમિત્ત રજુ કર્યું છે. પરંતુ તે યશુ એટલે પછી મારે કહેવું જોઈએ કે અમારી ઇચ્છાઓનો મોટો ભાગ-હજી માત્ર ઇચ્છા રૂપે જ રહી ગયો છે. અગાઉથી નિર્મિત થયેલા, સામે ન યદ શક્ય એવા અને નિર્દય મારે યદને આ કાયદો પમાર થયો છે. આ કાયદાની નુકસાનકારક અસર વિષે અતિશયોક્તિ કરવા વિષે અમારા ઉપર આરોપ મુકવામાં આવ્યો છે. હું એટલું જણાવવાની રમ લઉં છું કે શરૂઆતમાં આ ખરડો અમારી આગળ રજુ થયો તે જ વખતે બહાર દેશમાં જે લય ઉભા થયા હતા તે કહી બનાવવામાં અમે યોગ્ય જ કર્યું હતું; અને પ્રાસ્તાવિક ભાગમાં તથા જુદી જુદી કલમોમાં આ કાયદાના સંકુચિત ક્ષેત્ર વિષે ચોખ્ખો ચોખ્ખો સમજાવતી આપનારા શબ્દો દાખલ કરવા વિષે સીલેક્ટ કમિટીમાં સરકારી મહાસભાને અમે મંમળવ્યા હતા ત્યારે જ આ ટીકાનો અસરકારક જવાબ આપ્યાનો આનંદ હોમ મેમ્બરનો હક અમુક અંશે પાર પડ્યો હતો મારે લાચારીથી “અમુક અંશે” શબ્દો વાપરવા પડે છે.

આપણે એક કે બે બાબતો તપાસીએ. તે દિવસે આપણે કાઉન્સિલમાં આ કાયદા વિષે વિચાર ચલાવતા હતા ત્યારે એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે, જે માણસ ઉપર પુરવણીમાં બતાવેલા ગુના માટે આરોપ મુકવામાં આવ્યો હોય તે માણસનો ગુના ખરેખરી રીતે ખુનામરડાને લગતો કે ઉલ્લેખાયેલ કરનારો છે કે કેમ તે વિષે પોતે જે ચોક્કસ શોધ કીધો હોય તે પોતાના અહેવાલમાં દાખલ કરવાની ફરજ બીજા અને ત્રીજા ભાગમાં જણાવેલા તપાસણી-અમલદારની ગણાશે. અમે એવી માગણી કીધી હતી કે પહેલા ભાગમાં પણ એવી જ શરત દાખલ કરવી જોઈએ, પણ તે બાબતમાં સરકારે કંઈ પાછી પાની કીધી નહિ. મને લાગે છે કે પહેલા ભાગને લગતી આ વાતનો ઇનકાર કરીને તથા પુરવણીમાંથી કલમ ૧૨૪-અ તથા ૧૫૭-અ રદ કરવાની સૂચનાનો ઇનકાર કરીને સરકારે પોતાની જાનમાલની ઉપર હજી પણ ટીકા બંધારી લીધી છે. તે એ કે સરકારની દાનત ગમે તેવી હોય તેપણુ આત્યારે જે ખરડો પસાર થવાનો તૈયારીમાં છે તેનો ઉપયોગ ખુનામરડાને તથા ઉલ્લેખાયેલને લગતી હીલચાલો ઉપરાંત સાધારણ પ્રકારના રાજદ્વારી ગુનાઓ માટે પણ ફેટલીક વાર યાય એવો સંભવ છે. મને લાગે છે કે પોતાના કાયદાની શુદ્ધતાને કે તેના મુખ્ય સિદ્ધાંતોને ભંગ કર્યા સિવાય સરકાર અમારી સાથે આ બાબતમાં પૂરેપૂરી સંમત થવાને શક્તિમાન યદ શક્ત. પણ મારે સખેદ જણાવવું પડે છે કે સરકાર તેમ કરી શકી નથી. નામદાર, ધારાશાસ્ત્રીઓનો અનુભવ એવું જણાવે છે કે, આખરે તો મનુષ્યનાં કાર્યો લગભગ ટેવાયલી સપાટી ઉપર આવે છે. ઇંગ્લિશ પાર્લામેન્ટમાં કે અમેરિકન સેનેટમાં અથવા બીજા કોઈ ન્યાયસભામાં લડાઈ ઉભી કરે એવા ખરડા પસાર થાય છે ત્યારે તેમની વિરૂદ્ધ પડનારા લોકો ખરાબ બનાવની આગાહી કરે છે, અને જે લોકો તેની તરફેણમાં બોલે છે તેઓ પણ ભવિષ્યનાં હજાર વર્ષનાં વચન તેટલા જ પ્રમાણમાં રાખે છે. પરંતુ પાછળથી જે બતાવે અને છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ વચનો કે આગાહી પૂરેપૂરી ખરા પડતી નથી. નામદાર, મને આશ્ચર્ય છે કે આ કાઉન્સિલમાં અમે જે આગાહી બહાર કીધી છે તે બધી આ કાયદાથી ખરી પડતી નહિ જ. પરિણામે બાબતમાં અમે જે ભવિષ્ય ભાષ્યુ છે તે ભાષણમાં અમે વધારે પડતા કેસે નસા જેવા હતા એવું ને કોઈ બનાવથી સાબીત થઈ જશે તો તેથી અમે જાન જાણુ.

પુરા યદ્યથું, પણ નામદાર, બહુ જ માનપૂર્વક હું એટલું જણાવું છું કે આ કાયદાને અંદર-
ખાનેથી શી બાજુ ગોઠવાઈ છે તે અમે સમજી શક્યા જ નથી ! મેં તો ધણી ધણી સમ-
જીતી સાંભળી છે, પણ મને એમ લાગે છે કે, આ કાઉન્સિલમાં કહેવાયું નથી એવું કં-
ઈક આ સમજીતી પાછળ રહેલું છે એવું માનનારા લોકો માટે પણ કહેવાનું રહે છે.
અમુક પ્રમાણમાં લાગણી સાથે અમે આ બાબતની આ દિશામાં કંઈક કહીએ તો આપ
નામદાર અમને માફ કરશે. અમને યોગ્ય રીતે લાગે છે કે અત્યારે આ કાયદો જરૂરનો
નથી, સંકટસમયને લગતો નથી, કવખનનો છે અને આ બાબત સરકારને અજણી નહિ
હોય એવી અમારી સખ્ત માન્યતામાં અમને લાગે છે.

નામદાર, અમે માનીએ છીએ કે બંગાળાની શાંતિ માટે અને તે પરથી બીજા
જે પ્રતિબંધે અસર પહોંચતી હોય તે પ્રતિબંધો તથા હિન્દુસ્તાનની શાંતિ માટે
નવા કાયદાથી ખુલાસા કરના અને ઉચલપાલવા ગુન્હા અટકાવવાનું જે જરૂરનું જણાવું
હતું તો સમાજને આ પ્રકારનો જીવન ગુજરનારા લગભગ દરેક માણસને પોતાના કબજામાં
પોતે રાખે છે એવું જણનારી સરકાર આવા પ્રકારે જે લોકોને પોતાના તાબામાં રાખે
છે તે લોકોની કેદ, અટકાવત, નજરકેદ, પાંખી કેદ ચાલુ રાખવાની સત્તા આ કાઉન્સિલ-
માંથી લેનારા આવા લોકોને લગતો જ કાયદો અમારી સમક્ષ રેલું કરવાને મુખત્યાર હતી.
આવા લોકોને લાગુ પડે તેવા, તથા જે લોકો એ ક્ષેત્રમાં રૂપા નથી પણ જેઓ આવી
જાતની વર્તણૂકને લાયક છે એમ સરકાર માને છે તે લોકોને લાગુ પડે તેવા કાયદાને
માટે રજા માગવાને, કાયદા તરીકેની મંજૂરી મેળવવા માટે અમને કહેવાને મરકાર પૂરી
મુખત્યાર હતી. અહીં અપાયેલાં બાપજોમાં નહિ પણ અન્ય રથોએ એવી સુચના યદ્યથું
હતી એમ માફ કરવું છે. આ સુચના સ્વીકારવાની આવી નહિ, પણ તેને બદલે ન્યા-
યાં લાયક ઉપજાવે એવો સામાન્ય કાયદો આપણી સમક્ષ રજુ કરવામાં આવ્યો છે અને
આપણે તેને મંજૂરી આપવાની તૈયારીમાં છીએ તો પછી જ્યારે કંઈ ખાસ જરૂર જ-
ણાતી નથી, કંઈ ખાસ સંકટસમયની જરૂર જણાતી નથી અને સાધારણ રાજદ્વારી ઉ-
ચકેરણી કરનારા લોકો ઉપર પોને તરાપ મારે છે એવું સહેજ પણ જણાવા દીધા વિના
આ બાબતમાં પગલાં લેવાનું પોતાથી બની શકે એમ છે, ત્યારે આવી જાતનો કાયદો રજુ
કરવાને સરકાર શા માટે આટલી બધી ચિંતાતુર હશે એવો સવાલ લોકોને થાય એમાં
કંઈ નવાઈ ખરી ? અજાણ ભેજાવળા લોકો તો કંઈ કંઈ સૂચનો કરે છે. ઉચકેરણી કર-
નારા કે હમેશના અસંતોષી રહેનારા લોકો. ખાસેથી જ નહિ પણ બીજા રથોથી મેં જે
એક બે વાતો સાંભળી છે તે આપની સરકારને આ ઉપદેશી ધરીએ જણાવતી એ મને
જરૂરનું અને યોગ્ય જણાય છે. થોડા દિવસ ઉપર 'લન્ડન ટાઇમ્સ'માં આવું એક કારણ
મારી નજરે પડ્યું હતું અને તે આ કાયદાના ખરા પાયારૂપ હોય પણ ખરું એ જ પાયા
રૂપ છે એમ તો હું નહિ કહું પણ હું એવું ધારું છું તો ખરો. એવું કહેવામાં આવ્યું
છે કે, ગઈ લગાઈ દરમ્યાન જુદાં જુદાં મથકોએ રહીને જે લગભગ એક લાખ સીપાઈ-
ઓએ નામના કાંટે એવી જાનની લગાઈ ચલાવી છે તેઓ હિન્દુસ્તાનમાં પાછા ફરે ત્યારે
પુરોગામી ગરમ બહુ પ્રમાણમાં વધી પડે તે પહેલાં તેની નિયાંત્રીને જ દાખી દેવાય તે
માટે સરકારના હાથમાં કાંઈ કાયદારૂપી દૃષ્ટીવાર હોવું જરૂરનું છે. બીજું અનુમાન એવી
જાનતું છે કે, યુરોપમાં સુલેહની ચરતો ઉપર સહી થઈ જાય અને પરિણામે ટુર્કીના સા-
આન્યના બનાવથી સુસહમાન જાતમાં, સુસહમાન જાતના જાણીઓમાં બપું કર અસંતોષ

અસંતોષ ઉભો થાય તે પહેલાં સરકાર પોતાના હાથમાં આવું ઝાંઝ સત્તાવાળું હથિયાર રાખી લે
એ વધારે સારું છે. બીજા લોકોએ એમ કહ્યું છે કે કદાચ એમ પણ હોય કે છેવટે પા-
લામેન્ટમાંથી સુધારાની યોજના જ્યારે બહાર પડે ત્યારે તે જાળજોળ જણાય તો દેશમાં
રાજકીય અસંતોષ એટલો બધો ફેલાઈ જાય કે સરકારના હાથમાં અસાધારણ સત્તા ન
હોય તો તેની સામે સરકાર ફતેહમંદ ટકરે ઝીલી શકે નહિ. હજી વધુ એક કારણ
સૂચવવામાં આવ્યું છે, અને આ કાઉન્સિલના ધ્યાન ઉપર તે લાવતાં સાવધાન રહેવું પડશે.
નામદાર થોડા વખત પહેલાં મારા ઑન. મિત્ર મિ. સુરેન્દ્રનાથ ઝેનરજીએ આ કાઉન્સિલના
યુરોપીયન સલાહકારોને તથા સામાન્ય રીતે યુરોપીયન જાતિને તેમના ભૂતકાળના ઇતિ-
હાસને આધારે તથા કાયદેસર સ્વતંત્રતા મેળવતાં પહેલાં તેમના બાપદાદાઓને જે હાડ-
મારીમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું તેને આધારે વિનંતિ કાઢી હતી. એ વિનંતિ ઉમદા હતી
અને તે ફરીથી કડી બનાવવાનું હું મોકુફ રાખું તો તેથી એમ સમજવાનું નથી કે મને
તેમાં શંકા નથી; પણ કંઈક કારણથી મારા મિત્રોને વિનંતિ કરવાની મારી ધારણા છે
હું એમને એટલું યાદ રાખવાનું કરું છું કે પૂરેપૂરા જ્યાણ-જીવનથી ભરીલો આ કાયદો
હિન્દુસ્તાનના લોકોને લાગુ પાડવા માટે ધડવામાં આવ્યો છે. જ્યાં સુધી એ લોકો પૈકી
અમુક સંખ્યાગણ્ય લોકો બીજા માણસોની સ્વતંત્રતા માટેના પોતાના અતિશય ઉત્સાહથી
અને સ્વતંત્રતા માટેની પોતાની એ સાહનાથી હિન્દુસ્તાનના નામી દયાઈ ગયલા લોકોના
નસીબ સાથે મિત્રતા બાંધવાનો માર્ગ લે નહિ ત્યાં સુધી આ કાયદો તેમને લાગુ પડવાનો
નથી. આ કાયદાનાં ખરાબ પરિણામથી અમે આટલા સાબીત છીએ તો એ લોકોના
ટેકાને નહિ તો તેમની સહાનુભૂતિને તથા બહાદૂરીને અપીલ કરવાનું અમારે માટે યોગ્ય
ગણાશે, આ લડતમાં તેઓ અમારે પડખે ઉભા રહી ન શકે તો ઊલે પણ અમારી વફા-
દારી વિશે કટાક્ષઅર્થ આલેખ તેઓ મુકશે નહિ તો ખસ છે; આ કાયદાની સામે પડનારા
હિન્દવાસી લોકો જવાબદાર રાજ્યતાન માટેની પોતાની અશક્તિ બનાવી દે છે એટલું તો
નહિ-એ તો કંઈ નથી-પણ બધી જાતના રાજદ્રોહ માટે અને ખુનામરકીના શુન્હા માટે
શુન્હેગારી-સહાનુભૂતિ બતાવે છે એવું એમણે અહીં તેમ જ બહાર ધણુંખરું કહ્યું છે તે
હવે કહેશે નહિ તો પણ ખમ છે. નામદાર, અમુક લાગણી સાથે જ હું આ વિચાર
જણાવું છું, કારણ કે મેં જોયું છે કે ઍંગ્લો-ઈન્ડિયન વિચારોને દર્શાવનારા માધ્યમ ત-
રીકે ગણાતા ઍંગ્લો-ઈન્ડિયન છાપાઓ પણ ખરું આવી જાતના આલેખ કરે છે અને તે
અમારા હૃદયમાં ઉંડા ભોંકાય છે. પણ માત્ર બેદરકાર છાપાઓ જ આવું કરતાં નથી.
નામદાર, થોડા વખત ઉપર યુરોપીયન એસોસિયેશન તરફથી બહાર પડેલો ખરીતો
વાંચીને મને કંઈ અકલ્પ લાગણી થઈ આવી હતી. યુરોપીયન પ્રજાના આગેવાન લોકો
પૈકી કોઈએ પણ હજી સુધી એ ખરીતાને માટે કંપકા દીધો નથી અને તેની સામે જરાબ
આપ્યો નથી; એટલે આપણી આગળના આ કાયદાથી દુઃખાયલા લોકોને એવું માલમ
પડશે કે, કંઈ નહિ તો બીજાને સમજવામાં પણ જેમણે બહાદૂરી બતાવવી જોઈએ તે
લોકો દયાનાં આ સાદા નિયમને પણ પાળતા નથી ત્યારે ને લોકો કેટલા બધા તપી જશે
તેના ખ્યાલ આ કાઉન્સિલને આવે તે હેતુથી હું તે ખરીતામાંથી થોડો ભાગ વાંચી બ-
તાવવા માગું છું હું એ ખરીતાનો એ ભાગ અત્યારે વાંચી બતાવું છું: “વાંચવા ધારતા
બધા લોકોને સરખી રીતે પુરાવો મળે છે કે, જે વિભાગમાંથી સ્વદેશવાદી હિન્દુસ્તાનના
રાજદ્વારી પુરોહો અને પત્રકારો બહાર નીકળ્યા આવે છે તે વિભાગમાં અટકાયત ભોગવતા

શુદ્ધેશ્વારના ખરાં અને યોગ્ય અથવા કાપી લીધેલાં દુઃખો માટે ઘણી સહનુભૂતિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આર્થા ખુન કરનારા અને કાવતરાં રચનારા લોકોને જે છુટા કરવામાં આવે તો તેમનું નિર્વાસન ચપાને બદલે હિન્દુસ્તાનમાં જાહેર મત તરીકે જે કહેવાય છે તે મતના વ્યવસ્થાપકો પૈકી કેટલાક લોકો તુરત તેમની સાથે બળી જાય અને તેમના મળતીબાંધની જાય.

નામદાર, આમાં ચાતુરીથી શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે, અને હિન્દુસ્તાનના બારી-કાથી કતિલા ફોજદારી કાયદાના સપાટમાં તે પણ સપડાય. પણ મારી માફક જે લોકો આ કાયદાની વિરુદ્ધ છે તેમની ચાલચલન અને પદ્ધતિ ઉપર આ અસર બદ-નહી મુદ્રી ગણાય. હું કબૂલ કરું છું કે હિન્દુસ્તાનમાંની યુગેપીચન પ્રજા બપોળીન યધ મઈ છે; તેમના દષ્ટિગિન્દુએ ભાય પામવાનું કારણ પણ તેમને છે; કેમ કે તે લોકોને અજાણ્યા ભયની જેટલી બીક લાગે છે તેટલી બીક બીજા દાષ પણ લોકોને જાણીતા ભય માટે પણ લાગતી નથી. અધિકાર, છટછટ અને એકલકક્ક જોગવામાં થોડા વખ-તમાં ફેરફાર થશે તેની તેમને બીક રહે છે એ કુદરતી છે. શું થશે તેનો તેમને કંઈ ખ્યાલ નથી; તેથી અજાણી વાતના મોહમ ભયમાં તેઓ પોતાના હાથ બહાર લંબાવે છે અને હિન્દુસ્તાનમાં પ્રજાતંત્રના હુલ્લકથી બચવા માટે તથા તેમના જખ્ખર સ્થાન ઉપર થતા હસ્તામાંથી બચવા માટે કષ્ટ સાધન મેળવી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ભયંકર હીલચાલોને દાખી દેવાને જરૂર પડે તે અગાઉ જ સરકારને આ કાયદો ધુમાડી દેવાની આટલી બધી ચિંતા શા માટે હશે તેનું કારણ આ પણ એક છે. નામદાર, આ ખરડો હવે રજુ થાય છે તેનું કારણ કે જે દષ્ટિગિન્દુ અત્યારની બીડીએ હું સમજાવી રહ્યો છું તે દષ્ટિગિન્દુએ એવી બીક રહે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં ભવિષ્યની કે.ઇ. પણ ધારાસભા આવી જતનો કાયદો સ્વીકારે એ મશ્કેલ યધ પડે એમ છે હજી વખત છે તો આ સત્તા લો; સંકટને સમયે આધાર તરીકે તે સત્તા હાથ ધરો. આ બધાં કારણો પૈકી કયાં કાન્જોથી આ કાયદો આપણી આગળ રજુ થયો છે તે હું કહી શકતો નથી, કદાચ કેટલાક કે બધાં જ કારણોથી એમ ચતું પણ હોય ગમે તેમ હો. પણ કાયદો તો સામે આવી રહ્યો છે. થોડી પણ પસાર યધ ગયા બાદ આ ખરડો કાયદાનું રૂપ લેશે, અને એટલેથી જ ગેસી રહેશે નહિ. માત્ર આપણને જ નહિ પણ હિન્દુસ્તાનની સરકારને પણ પછીના બનાવો, કાયદાનાં પરિણામો જોવાનું રહેશે. ઘણા જ દુઃખ સંબંધમાં એક કવિએ કહ્યું છે તેમ 'જો કરવાનું કર્યું જ છે તો પછી તે બેરૂઝ કાષ્ઠ' વધારે સારું.' હું આ કમકમાટી ઉપજાવે એવો ફકરો આગળ વાંચીશ નહિ; પણ કાળું પાન ખુદ્દું છે. પોતાને રસ્તેથી બાજુએ ખસી જવા માટે અમે મહુ બહુ સમજાવ્યા છતાં મહાત્મા ગાંધીએ એ જ રસ્તો લીધો છે. તેઓથી પોતાનો પાક કેવી રીતે બજવાશે તે હું તો સારી રીતે જાણું છું. એમની ચાલચલનત હિંમતવાન, આરોપ ન મુકાય એવી અને તદ્દન સ્વચ્છ રહેશે. નામદાર, હું એટલું જ ઈચ્છું છું કે, અને મને બહુ જ આશી આશા છે કે આપણામાંના નહિ પણ જે લોકોને આ ઘણા પાના ઉપર લખવાનું છે તેઓ-તેઓ-શીના અનુયાયીઓ, સરકાર અને સરકારી નોકરો, આપણે તાજાંદારી ઉમેરણી કરનારા શ્રેષ્ઠો વગેરે-આ કામને અતે એટલું કહી શકે કે 'અમે પણ તદ્દન સ્વચ્છ અક્ષરે લખાણ રાખ' હતું.'

રૌલેટ બિલ સામે સત્યાગ્રહ.

મદ્રાસમાં મહાત્મા ગાંધીજીનું ભાષણ.

હું ઘોડુંક જેઠે જેઠે જ બોલું છું તે માટે ક્ષમા આપશો. મારું હૃદય નબળું થયલું હોવાથી, જરા પણ શ્રમ નહિ લેવાનો મને દાકતરનો સખ્ત હુકમ છે. તેથી મારે જે કહેવાનું છે તે તમને વાંચી સંભળાવવા મારે બીજાની મદદ લેવી પડશે. પરંતુ હું ભાષ દેસાઈને તે વાંચવા કહું તે પહેલાં તમને એક ચેતવણી આપવા ઇચ્છું છું. પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરતાં પહેલાં ખૂબ વિચાર કરજો પણ એક વાર સહી કર્યા પછી જ્યાનમાં રાખવું કે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કદાપિ ન થાય. આપણી પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં તમને અને મને પ્રશ્ન બળ આપે એવી મ્હારી તેના પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

(પછી રા. દેસાઈએ ગાંધીજીનું ભાષણ વાંચી સંભળાવ્યું હતું.)

ગાંધીજીનો સંદેશ.

હૃદયની નબળાઈને લીધે હું પોતે બોલી શકતો નથી માટે દિવાળીર છું. તમે ધણીએ સભાઓ બોધ હશે પરંતુ આજકાલ તમે જે સભાઓમાં જાઓ છો તે પહેલાંની સભાઓ કરતાં જુદા પ્રકારની છે. આ સભાઓમાં, રૌલેટના નામથી ઓળખાતા કાયદા રૂપી જે આક્રમ આપણા ઉપર આવી પડી છે તેને દૂર કરવા માટે કંઈ ચોક્કસ તાત્કાલિક ઉપાય લેવાનું અને કંઈ ચોક્કસ તાત્કાલિક આપભોગ આપવાનું તમને કહેવામાં આવે છે. તેમાંના પહેલા મિલમાં મહત્વના ફેરફાર થયા છે અને તેના ઉપર નિયંત્ર કરવાનું હાથમાં મુલતવી રહ્યું છે. પરંતુ આટલા ફેરફાર થયા છતાં આ મિલ અતિશય ભંપકર છે અને તેનો વિરોધ કરવાની જરૂર છે જ. બીજું મિલ, કદાચ આ જ ક્ષણે ધારાસભામાં પસાર થયું હશે. પરંતુ ધારાસભાના સમજા મિનસરકારી સભાસદોએ એકેકે અવાજે અને સખ્ત શબ્દોમાં તેનો વિરોધ કર્યો છે એટલે ખરી રીતે તે તે મિલ તે નામવર સભાએ પસાર કર્યું કહેવાય જ નહિ. આ મિલો ખરાબ છે તેટલા જ માટે આપણે તેનો વિરોધ કરતા નથી પરંતુ આ બિલો દાખલ કરનારી સરકારે લોકમતનો નિરાદર કરવો ઉચિત પાઠ્યો છે અને જેટલાક સરકારી સભાસદોએ તે જર્વ કર્યો છે કે અમે લોકમતનો નિરાદર કરી શકીએ છીએ. આટલે સુધી તો, દેશના જુદા જુદા વિચારવાળાઓ સંમત છે.

સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞા.

પરંતુ મેં દીન ચિત્તે પુષ્કળ વિચાર કર્યા પછી અને સંકારનું દષ્ટિબિન્દુ બહુ જ કાળજીપૂર્વક તપાસ્યા પછી આ બિલોની સામે સત્યાગ્રહ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, અને મારા વિચારમાં જે સંમત થતાં હોય તે સ્ત્રી પુરુષોને તેમ કરવા કહ્યું છે. આપણા જેટલાક દેશજનો, જેમાં આપણા મ્હોટા મ્હોટા આગેવાનો પણ છે, તેઓએ આપણને ચેતવ્યા છે અને એટલે સુધી કહ્યું છે કે આ સત્યાગ્રહની હિલચાલ દેશદિલની વિરુદ્ધ છે. તેઓના મન વિશે મને ભારે માન છે. તેમાંના જેટલાકના કાય નીચે તો મેં કામ કરેલું છે. સર

દીનશા વાચ્છા અને જાણુ સુરેન્દ્રનાથ ઝેનરજી હિંદુસ્તાનના પ્રસિદ્ધ લોકનાયક ગણાતા હતા ત્યારે હું તે જાળક હતો. મિ. શાસ્ત્રીઆર એવી પ્રતિના રાજ્યપતીતિય છે, જેમણે દેશહિતને સર્વસ્વ અર્પ્યું છે. તેમની સાથે દાનત અને નેક નૈયતની વાત જ ન થાય. દેશ-ભક્તિમાં તેઓ ટાઇથી પાછા પડે આવા નથી. હું તેમની સાથે પવિત્ર અને દૃઢ ગોઠી બંધાયેલો છું. એ જે જાહેરનાના ઉપર સહીઓ કરનારા તરફ મને સ્વાભાવિક આકર્ષણ થાય તેમ છે. એટલે તેમનો વિરોધ કરતા પહેલાં મને અત્યંત દુઃખ થયું છે અને મેં મારા અંતરને ઝરાળર તપાસ્યું છે. પરંતુ કેટલીક વાર એવા પ્રસંગો આવે છે જ્યાં આપણે અંતરાત્માની પ્રેરણાને વશ થયું જ જોઈએ તે જ આપણા મહોટામાં મહોટા શુરુ છે. આવા પ્રમંડે આંસુનો ઓષ વરસે એટલું જ નહિ પણ આપણા મિત્રોથી, આપણા કુટુંબથી, જે રાજ્ય સાથે આપણે સંબંધ હોય તેનાથી, ટુંકાણમાં આપણું જે વડાલામાં વડાણું હોય તેનાથી વિખૂટા પણ પડવું પડે અંતરાત્માની પ્રેરણાને આમ વશ થવું એ જ જીવનનો પરમ આદેશ છે. મેં જે પગલું લાંબું છે તે માટે મારા બીજા કાંઈ બચાવ જ નથી. જાહેરનામા ઉપર સહી કરનારાઓ પ્રત્યે મારું માન જરાયે ધટ્યું નથી. સત્યાગ્રહના મળ રિષે મને એટલી શક્તિ છે કે જે પ્રતિષ્ઠા લેનારાઓ પોતાની પ્રતિષ્ઠાને વળગી રહેશે તો હું ધાર છું કે આપણે લડતને અન્ને તેમને જતાવી શક્યું કે તેમાં વસવસો રાખવા જેવું કે લય પામવા જેવું કાંઈ ન હતું. મને ખબર છે કે આ જાહેરનામા માટે કેટલાક સત્યાગ્રહીઓએ પણ રોષ કર્યો છે. હું સત્યાગ્રહીઓને જણાવું છું કે આમ રોષ કરે એ સત્યાગ્રહના મિહાન્તથી વિરુદ્ધ છે. કાંઈ પણ માણસ અને તેજ વળી મિત્ર પોતાનો મતભેદ પ્રકટ કરે તો હું પોતે તો ખુશ થાઉં, કારણ તેથી આપણે સાવધાન થઈએ છીએ. આપણા જાહેરજીવનમાં એકબીજા ઉપર જાળ મહાવવાનું, એકબીજાને ટાંચા મારવાનું અને આડકતરા આક્ષેપો કરવાનું બહુ સાલે છે. જે આપણી આ ભારે ખામી સત્યાગ્રહ કઢાડી નાંખે અને તે કઢાડી નાંખશે જ તો તે પણ એક ઇષ્ટ સિદ્ધિ જ છે. હું સત્યાગ્રહીઓને બીજી એ વાત સૂચવવા માગું છું કે, આ જાહેરનામા પ્રત્યે રોષ દર્શાવે એ તો આપણી નબળાઈ જ કહેવાય દરેક દિવસાલ અને તેમાં ખાસ કરીને સત્યાગ્રહની દિલચાલ તો, તેના રીકાકારોની નિર્બળતા અથવા માન ઉપર નહિ, પણ પોતાના જ જળ ઉપર ટકવી જોઈએ.

સત્યાગ્રહનું બળ.

ત્યારે સત્યાગ્રહનું બળ શ્રેમાં રહેલું છે તે જોઈએ. સત્યાગ્રહ તે સત્યનો આગ્રહ અને બીજી રીતે કહીએ તો પ્રેમનું સ્વરૂપ છે. પ્રેમના નિયમ પ્રમાણે, દ્વેષનો બદલો દ્વેષથી અથવા મારનો બદલો મારથી આપણે આપી શકીએ નહિ પરંતુ આપણે તો અપકારને બદલે ઉપકાર કરીએ. શ્રીમતી મરોનિની દેવીએ ગદ્ય કહે કહ્યું તેમ સત્યાગ્રહનું બળ તેમાં રહેલી સાંચી ધર્મવૃત્તિને ઝરાળર સગજવામાં અને તે પ્રમાણે વર્તવામાં રહેલું છે. એક વખત રાજદ્વારી જાણતોમાં તમે ધર્મનું તત્ત્વ જાણલ કર્યું એટલે રાજકીય ચળવળનો દંગ જ તમે ફેરવી નાંખશો. ખંજી તમે તમારા વિરોધીઓને દુઃખ આપીને નહિ, પરંતુ જીતે દુઃખ વેડી લઈને સુધારા કરાવશો. આ લડતમાં આપણા દુઃખની અતિશયતાથી અરકાર ઉપર આપણે અમર કર્યું અને આ હરકત કરતાં બિલો પાછાં નહિ બેસી બેસાનો

તેનો ઠરાવ ફેરવાવયું. પરંતુ કેટલાક તરફથી કહેવામાં આવે છે કે સરકાર આ બોબા જેટલા સત્યાગ્રહીઓને કાંઈ કરશે નહિ. તે તેમને ધર્મવીરોનું મ્હોટું સ્થાન આપવા રાજી નથી. પરંતુ મારા નમ્ર મત પ્રમાણે તો મને આમાં તર્કદોષ રહેલો જણાય છે. આમ કહેનારા બોટી વસ્તુસ્થિતિને કદંબી લે છે, જે સરકાર સત્યાગ્રહીઓને કાંઈ કરે નહિ તો તો તેમની પૂરેપૂરી ફતેહ છે, કારણ રોલેટ બિલનો અને સાથે બીજા કાયદાઓનો પણ નિરાદર કરવામાં તેઓ દ્રાવ્યા. તેઓએ બતાવી આપ્યું કે સરકારનો વિનયપૂર્વક નિરાદર કરવામાં કાંઈ જ હરકત નથી. પરંતુ આ લડત બોબા જેટલા સ્ત્રીપુરુષોથી અટકશે એમ માની લેવું એ જ ચોખ્ખું નથી.

જખરદસ્ત શક્તિ.

મારો સત્યાગ્રહનો અનુભવ તો એવો છે કે તે એવી જખરદસ્ત શક્તિ છે કે એક ચાર અજમાવી કે પછી એવી પ્રસારે છે કે આખા સમાજમાં પ્રધાનવસ્તુ જ તે થઈ પડે છે અને એટલી પ્રસારે એટલે દોષ પણ સરકાર તેની અવગણના કરી શકે જ નહિ. સરકાર કાં તો નમતું મૂકે, કાં તો ચળવળ કરનારાઓને પકડે, પરંતુ હું દલીલ કરવા ઇચ્છતો નથી. અંગ્રેજોમાં કહેવત છે કે દૂધપાકના સ્વાદનો પુરાવો આખી જોવાથી મળે. સાફ થાય વા નરમું થાય, લડત તો હવે ચૂકાવી છે. આપણી પરીક્ષા આપણા શબ્દોથી નહિ પણ માત્ર આપણાં કૃત્યોથી જ થવાની છે. એટલે પ્રતિગાપત્ર ઉપર મહી કરીએ તે પૂરતું નથી. આપણે સહી કરીએ તો આપણે તે પ્રમાણે વર્તવાનું નહીં કર્યું તેની નિશાની છે; અને જેટલાએ સહી કરી છે તેઓ પ્રતિગા પ્રમાણે વર્તશે તો હું હિંમતથી વચન આપું છું કે આપણે બંને બિલો પાછાં ખેંચી લેવાની શક્યતા અને સરકારને કે આપણા ટીકાકારોને આપણે માટે એક ઉન્દી વરાળ સરખી દેવાડવાપણું રહેશે નહિ. આપણું કાર્ય મહાન છે. આપણો ઉપાય પણ તેટલો જ મહાન છે. આપણે તે બંનેને શોભાવાંએ એવી મ્હારી પ્રાર્થના છે.

મહાત્મા ગાંધીનો સંદેશ.

આપણો,

આજે હું સત્યાગ્રહની વિરુદ્ધ કેટલા વાંધા દર્શાવવામાં આવે છે તે મંજૂર બોલવા ઇચ્છું છું. રોલેટ બિલની ચર્ચાને ઉપસંહાર કરતાં સર વિલિયમ વિન્સન્ટે મારા જેવા માણસે આ લડત ઉપાડી છે માટે શોક દર્શાવીને કહ્યું છે કે: “અમે એટલીજ આશા રાખીએ છીએ કે આ ચળવળને સારો ટેકા નહિ મળે. મિ. ગાંધી પોતાના કામકાજમાં ભારે આત્મસંયમ પાળે; પરંતુ આ ચળવળમાં તો બીજા ગરમ મિત્રજના લુવાનીઆઓ પણ પડશે અને તેઓ અત્યાચાર કરવા દોરાશે એટલે જાનો અન્ત માઠો આવ્યા વિના રહેવાનો નથી. છતાં અમે આ ધમકીને ધીમે નમતું મૂકીએ તો એનો અર્થ એ થાય કે ગવર્નર જનરલ અને તેની કાઉન્સિલની સત્તા પૂરેપૂરી નાણુદ થઈ છે.” જે સર વિલિયમનો અત્યાચાર આગતનો ભય સાચો પડે તો તે બેશક તે આશ્વત જ કહેવાય. આ

ભયની સંભાળ રાખવાની દરેક સત્યાગ્રહીની ફરજ છે. હું પોને એવા કાષ્ટ પ્રકારનો ભય રાખતો નથી. આપણી પ્રતિજ્ઞામાં જ દરેક પ્રકારના અસાધ્યારનો અદિષ્ટકાર આવી જાય છે. સત્યનું પાલન અને જાતે દુઃખ સહી લેવું એ એ જ આપણું હથિયાર છે. એ વાત ખરી છે કે પોતાનાં દુઃખ દૂર કરવાને ખુનામરફીની જરૂરીયાત માનનારાઓને પણ આપણી ચળવળમાં ભળવા અને પ્રામાણિકપણે આપણી રીત અંગીકાર કરવા આપણે નિમંત્રણ દરીએ છીએ. પરંતુ મેં એકવાર પહેલાં સૂચ્યું હતું તેમ જ કાર્પે રોયેટ કાયદા સિદ્ધ કરવા માંગે છે અને જે તેમનાથી નહીં સિદ્ધ નથી થનારૂં તે સત્યાગ્રહની ચળવળ બરાબર નિદ્ધ કરી શકે તેમ છે. ખુનામરફીની હિમાયત કરનારાઓને સત્યાગ્રહનો રામજાણુ ઉપાય સિદ્ધ કરી બતાવીને અને તેમની અથાક શક્તિના ઉપયોગને માટે જોઈએ તેટલો અવકાશ આપીને આપણે તે પક્ષને ખુનામરફીની તેમની ધાતક પ્રવૃત્તિમાંથી વિમુખ કરવાની આશા રાખીએ છીએ. સુધારા મેળવવા માટે ખુનામરફીની કરી પણ જરૂર નથી એવું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ અને બરાબર તે જ પ્રમાણે આપણું વર્તન રાખીએ તેનાથી વધારે શું હોઈ શકે? સર વિલિયમ કહે છે કે, “આ ચળવળમાંથી ઘણું અનિષ્ટ ઉભું થવાનો અંભાવ છે. એમ કહેવાય છે કે, પડિત મદનમોહન માલગોષે સ.મો દેશર માર્યો કે “અને ચાંદ પછી થવાનો સંભવ છે.” હું આ જવાબ જરા સુધારીને કહીશ કે, “એકહું સાંઈ જ થવાનો સંભવ છે.” આ ચળવળમાં, રાજદ્વારી દિનચાલોમાં કાન્તિ કરવાનો અને આધ્યાત્મિક બળને તેના અસલ સ્થાને સ્થાપવાનો પ્રયત્ન છે. નિઃકુલ શરીર બગ વિના ચાંદી શકે એમ આપણી સરકાર માનતી નથી હું ધારી લઉં છું કે હિન્દુસ્તાનની સરકાર પાશ્ચાત્ય છે અને પશ્ચિમનો સંદેશો, ‘લીગ ઑફ નેશન્સ’ ના કાલકારારનો ખરડો સુલેહ પરિપક્વમાં રણુ કરતી વખતે પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સને પોતાના લાપજમાં અહુ સ્પષ્ટ રીતે કહી બતાવ્યો છે કે, “આપણા કામકાજમાં લરકર પડતા પાછળ રહેશે. દુનિયાના આધ્યાત્મિક બળથી કામ નહિ સરે તો દુનિયાના શરીર બળથી તો સરશે જ.” આપણે આનાથી ઉલટું કરી બનાવવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ. આપણા વર્તનથી આપણે મતાવવાની આશા રાખીએ છીએ કે આધ્યાત્મિક બળ આગળ શરીર બગ તુચ્છ છે અને આધ્યાત્મિક બળ અમોઘ છે. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે અર્વાચીન અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાં મૂળભૂત બેદ જ આ છે. અને હું હિન્મનથી દાવો કરું છું કે આપણું પડયું પડયું પણ હિન્દુસ્તાન પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું જીવન્ત પ્રતિનિધિ છે. ભારતમાતાના આપણે શિક્ષિત બાળકાની, જીવનના આ ભવ્ય સિદ્ધાન્ત ઉપરથી આસ્થા ઉઠી ગઈ છે. આધ્યાત્મિક બળની શ્રેષ્ઠતામાં જો આપણે ફરી શ્રદ્ધા બેસાડી શક્યું તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને આપણે એક અમૂલ્ય શબ્દો આપીશું અને આપણે જે ઇચ્છીશું અને જે મોકલવા આપણે હકદાર હઈએ તે સુધારા આપણે જરૂર મેળવીશું. મારા વિચાર આવા હોવાથી સર વિલિયમનો જે બીજો ભય ગવર્નર જનરલ અને તેની કાઉન્સિલની સત્તા આપતો છે તેનો જવાબ આપણે મૂકે રહેલ છે. આ ચળવળ સરકારને એવું સાબીત કરી આપણા ઉભી કરવામાં આવી છે કે, સરકારની સલાનો આધાર તેના લરકરી બળ ઉપર નથી, પણ અન્તે તો લોકોની મરજી ઉપર જ છે. તેમાં વળી લોકોની મરજી સત્યાગ્રહ દ્વારા દર્શાવવામાં આવે ત્યારે તો વિશેષે કરીને તેના ઉપર છે. શુદ્ધ આધ્યાત્મિક બળને નમવાથી તો નમનારની પ્રતિજ્ઞા અને ગૌરવ જરૂર વધે છે.

આવી ચળવળમાં ભાગ લેવાને આ મહાન દેશનો દરેક સ્ત્રી અને પુરુષને નિમંત્રણ છે. જે ચળવળથી આટલા દૂરમાની પરિણામો લાવવાનું ધાર્યું છે અને જેની ફતેહનો આધાર તેમાં જોડાનારની પવિત્રતા અને દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ ઉપર રહેલો છે તેમાં જોડાતા પહેલાં દરેક જણે દીનચિત્તે પોતાના હૃદયને બરાબર તપાસવું જોઈએ. મેં બધી-વાર ચેતવણી આપી છે. મેં સત્યાગ્રહની સલાહોમાં ક્યું છે કે આ લડતમાં જોડાતા પહેલાં દરેક જણે હજાર વાર વિચાર કરવો પશુ એક વાર સહી કર્યા પછી બસ. પછી તો ગમે તે યદ્દ જાય પશુ ના હાથું ગદ્દ કાલે એક મિત્રે આપીને મને કહ્યું કે કેટલાક સત્યાગ્રહી મિત્રો આગળ જે મમજવવામાં આવ્યું તે હું જાણુનો નહોતો અને તેથી સહી પાછી ખેંચી લેવા ઇચ્છુ છું. મેં તેને કહ્યું કે જો પ્રતિજ્ઞાના પશ્ચિમ શું આવે તે પૂરે-પૂરું ગમત્યા વિના તમે સહી કરી દોય તો જરૂર સહી પાછી ખેંચી લો. જેઓ પ્રતિ-જ્ઞાનો અર્થ સત્યાગ્રહીઓની કેટલીક સલાહોમાં મમજવવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે ન સમજ્યા હોય તેમને આ ભાષનું અનુકરણ કરવાનું હું અત્યારે પશુ કહું છું. આપણે મનુષ્યાથી રાજી થવાનું નથી. આપણે ગુણ જોઈએ છે. માટે સત્યાગ્રહીમાં શા શા ગુણ જોઈએ ને હું ગણાવી જઈ છું. અભ્યાસીએ દાર્ઢ્ય પશુ સંજોગમાં અને ગમે તે યદ્દ જાય તો પશુ સત્યનું પાલન કરવું જોઈએ. પોતાના પ્રતિપક્ષીઓને મદાવાને તેણે નિરંતર પ્રયત્ન કરતા રહેવું જોઈએ. જે મરદાનનો ને વિનયપૂર્વક નિરાદર કરી રહ્યો હોય અથવા જેઓ તેનાથી વિરુદ્ધ મતના હોય તેઓ તરફથી જે દુઃખ નાંખવામાં આવે ને ગમે તેવા દુઃખ તો પશુ તેણે તે સહન કરવા તત્પર હોવું જોઈએ. એટલે આ લડતમાં તો આત્મ-શુદ્ધિ અને તપસ્યા શિ. મારી ખાતરી છે કે જો શુદ્ધ શુદ્ધિથી આપણે વર્તીશું તો સરકાર અને આપણા કેટલાક મિત્રો જે જાય રાખે છે તે પાયા વિનાનો છે એ આપણે માખીત કરી આપીશું, અને આપણે રૌંચેટ કાયદા રદ કરાવી શકશું એટલું જ નહિ પશુ દેશને ખાતરી કરી આપશું કે આપણા દુઃખો દૂર કરાવવા માટે અને સુધારા મેળવવા માટે સત્યાગ્રહ એક જળવાન અને ધાર્મિક શસ્ત્ર છે.

સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞા.

અમારી અંતઃકરણપૂર્વક માન્યતા છે કે જે રૌંચેટ બિલ વડી ધારામહામાં દાખલ થવાં છે ને અન્યાયી છે, લોકની સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાન્તને તોડે છે અને જેની ઉપર જન-સમાજની અને રાજ્યની પશુ સહીસહામતીનો આધાર છે એવા અત્યેક મનુષ્યના કુદરતી દહોનો નાશ કરનારા છે. તેથી અમે પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે જો મજકુર ૧મલ પસાર કરવામાં આવશે તો ને કાયદાઓ અને દુનિ પછી અમે જે કમિટીને નીમવાના છીએ ને કમિટીને યોગ્ય લાગશે તે કાયદાઓનો વિનયપૂર્વક નિરાદર કરશું; અને જ્યાં સુધી મજ-કુર કાયદા રદ નહિ થાય-ત્યાં સુધી આવા પ્રકારનો નિરાદર કર્યા કરશું તથા અમે એવી પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે આ લડતને અમે અમે ચુસ્તપણે સત્યને વળગી રહેશું; અને સમજના જનમાલને દોષ પશુ રીને ઇજા નહિ કરીએ.

માધ ક્ર. ૯. મોમ-તા. ૨૪-૨-૧૯.

મહાત્મા ગાંધીજીએ ત્રિયિનોપલીમાં અ પેલું ભાષણ.

ભાઈઓ,

તમારી આગળ ઉભો થઈને હું બોલી શકતો નથી તે માટે તમે મને ક્ષમા આપશો. મારી તબીયતને લીધે મારે તેમ કરવું પડે છે. વળી હું તમારી આગળ તામિલમાં બોલી શકતો નથી પણ અંગ્રેજીમાં બોલું છું તે માટે પણ ક્ષમા આપશો. તમારી આગળ હિંદીમાં બોલવાનું હોય તો મને આનંદ થાય પણ તમે રાષ્ટ્રીય ભાવાનો હજી સુધી એટલો અભ્યાસ કરી લીધો નથી તે દિલગીરીની વાત છે. તમે બધા જાણો છો કે તે ભાષા મફત લખાવવાની તજવીજ આપી કરવામાં આવેલી છે; અને મારી ઉમેદ છે કે તમારામાંથી જેટલાંય બની શકે તેટલાં તે ગોડવણનો લાભ લેવા સુધારે નહિ પરંતુ આજે તો હું તમને બીજી વાત કહેવા અભ્યો છું.

ગઈ કાલે હું તાંબેરમાં હતો, તાંબેરના લોકોને મેં જે કાર્યને માટે નોતર્યા છે તેનું તમને પણ નોતરું દઉં છું. પરંતુ તે કરતાં પહેલાં, તમે મને જે સુંદર 'કાર્ટ્રેટ' તથા સુંદરમાનપત્રો તામિલમાં અને ઇંગ્રેજીમાં આપ્યાં તે માટે હું તમારે ઉંડા અંતરથી ઉપકાર માનવાની રંગ લઉં છું. હું કાંઈ કીમતી બક્ષિસ સ્વીકારતો નથી એટલે આ સુંદર કાર્ટ્રેટ તો મને જે અત્યાર સુધીમાં કીમતી બક્ષિસો મળી છે તેના દ્રસ્ટ ખાતે રાખવામાં આવશે અને તેને વેચી તેનાં નાણાં કાંઈ પણ રાષ્ટ્રકાર્યમાં વાપરવામાં આવશે.

તમે અંગ્રેજી માનપત્રમાં જણાવો છો કે દાન્ડવાલમાં અથવા દક્ષિણ આફ્રિકામાં આધિભૌતિક ઉપર આધ્યાત્મિક તત્ત્વના વિજયનો પૂરાવો મળ્યો હતો. આધિભૌતિક ઉપર આધ્યાત્મિક તત્ત્વના વિજયમાં તમારી શ્રદ્ધા કેટલી છે તેની કસોટીના પ્રસંગ થોડા સમયમાં આવવાનો છે. મારા આમંત્રણથી તમારી આ કસોટી પાડી થશે. હું શેલેટ કાયદા વિષે જેટલું જાણું છું એટલું તો કદાચ તમે પણ જાણતા હશો. તે સમજાવવાની મારે જરૂર નથી, તે રદ થાય એવું તમે સૌ ઇચ્છો છો. વડી ધારાસભામાં હિંદી સભાસદોએ આ કાયદો પસાર ન થાય તે માટે તેમનાથી બન્યું તેટલું કર્યું. તેઓ નિષ્ફળ ગયા. કાયદો તો ખરાબ છે જ, પરંતુ હિંદી સભાસદોના એકનિત મતને આ રીતે છુટકારી કઢાડવામાં આવ્યો તે તેથી પણ વધારે ખરાબ છે અને હવે તમારી તથા મારી ફરજ છે કે આપણા પ્રતિનિધિઓનું આ અપમાન જુસ્સી નાખવા આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તે કેમ થઈ શકે ? જ્યારે રાજ્ય કરનારાઓ રૈયત ઉપર લુભ્મ કરે છે ત્યારે ઇન્દિરાસ આપણને શીખવે છે કે રૈયત ખુનામરડાનો ઇલાજ લે છે. તેમાં કેટલીક વાર ખુનામરડાને જોઈને જોઈને અને ઘણી વાર પરાજય પણ થયેલો છે. પરંતુ જેમ અધિકારી મુકે સ્કેલ છે. આ ચર્ચા તે માટે જ થાય તેમ ખુનામરડાનું પરિણામ ખુનામરડામાં છે કે, સરકારની સલાહના સિદ્ધાન્ત પાલન છે, આધિભૌતિક છે અને જે માણસ મરજી ઉપર જ છે. તેમાં વળી જાણે છે તેને તે માર્ગદર્શક થઈ પડે તેમ નથી. જો વિશેષ કરીને તેના ઉપર છે. સુદૃષ્ટ કરો તો તમારે દુઃખનો ઇલાજ કરવાને બીજા અને ગૌરવ જરૂર વધે છે. ઇલાજ એ છે કે શરૂ પ્રતિ અશાઠયમ્. આજની

સભામાં પ્રદલાદ્યું નામ બોલવા આવ્યું છે. તેની વાત આ સિદ્ધાન્તનો સરમ દાખલો છે. પરંતુ તમારામાંના કેટલાક એમ કહેશે કે પ્રદલાદનો દાખલો ઐતિહાસિક નથી. એ વાત તો કેવળ કલ્પિત હશે. તેથી આજે હું તમને છેક હમણાનો દાખલો આપવા ઇચ્છું છું.

અધ્યાત્મ વૃત્તિનો વિજય.

જેનો દાખલો આપવા ઇચ્છું છું તે તો ગુજરી ગઇ છે. તે વીર કન્યાનું નામ વાલીઆમા હતું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદી માળાપને પેટે તે જન્મી હતી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની જે લડન ઉપડી હતી અને જે આઠ વર્ષ ચાલી હતી તેમાં આપણા દેશની સ્ત્રીઓની સાથે આ બાળકી પણ જોડાઇ હતી. તમારામાં કે મારામાં હોઇ પણ ન શકે એટલી શ્રદ્ધા શરીર બળ ઉપર આત્મચળના વિજય માટે તેનામાં હતી. તેને તો ખજારે ન હતી કે કારણ શું છે? પરંતુ કોઇક કારણને માટે તેના દેશભાઇઓ અને બહેનો દુઃખ સહન કરે છે એટલું જ્ઞાન તેને માટે બસ હતું. અમે ત્યાં જે કાયદાઓનો વિરોધ કરતા હતા તે કાયદાઓની બારીકી વિશે તે કંઇ જ જાણતી ન હતી. પરંતુ તે સ્વાભાવિક પ્રેરણાથી એટલું જાણતી હતી કે આત્માના કષ્ટમાંથી પ્રભવો જન્મ થાય છે અને તેથી દક્ષિણ આફ્રિકાની જેલનું દુઃખ વેઠવા તે ખુશીથી તૈયાર થઇ. તેની ઉંમર માત્ર ૧૮ વર્ષની હતી. પરંતુ તેના નગ્નના બોળાઓમાં બહુ આત્મા વાસ કરી રહેલો હતો. તે જેલમાં હતી ત્યારે તેને 'રાઇફોર્ડ' તાવ આવેલો હતો. જેલમાં મિત્રોએ તેને સલાહ આપી કે દંડ આપીને તું છુટી જા; કારણ તેમ કરવાની તેને છુટ હતી. પરંતુ દંડ આપવાની તેણે દબાયાથી ના ખાડી. જેલમાં મરવાયું તેણે પસંદ કર્યું, જોકે ત્યાં તેનું મરણ નિષ્ફળ નહિ. બિમાર હાલતમાં જ તેની સગા પૂરેપૂરી બોગરીને તે જેલમાંથી છુટી. છુટ્યા પછી થોડા દિવસમાં તે ગુજરી ગઇ અને દક્ષિણ આફ્રિકાની આખી હિંદી જામે ધર્મને માટે પ્રાણ આપનારી તે વીરાંગના માટે શોક કર્યો. જેલના દરવાજામાં દાખલ થઇ ત્યારે તે દુનિયામાં અસાત એક બાળકી હતી. આજે આપ પ્રગતી એક ઉત્તમમાં ઉત્તમ વ્યક્તિ તરિકે તે ઓળખાય છે. તે સુંદર કન્યકા વાલીઆમાના દર્શનતરુ અનુકરણ કરવાને આજે હું તમને નિમંત્રણ કરું છું, જેથી કરીને રોલેટ કાયદાનો તમે ફેલોમંદથી વિરોધ કરી શકો અને હું તમને વચન આપું છું કે તે વાલીઆમામાં જે શ્રદ્ધા હતી તેના અંગ પણ તમારામાં હશે તો થોડા સમયની અંદર રોલેટ કાયદા રદ થપેલા તમે જોશો.

આ કાયદાએ રાષ્ટ્રના પ્રાણ ઉપર અત્યાચાર કર્યો છે. પોતાના અંતરાત્માના હુકમથી જે વિરુદ્ધ હોય તે માનવું એ એક પવિત્ર દુઃખ છે. એમાં ખૂંટી રહેલી છે. સરકારના અમુક જ કાયદાનો કે અમુક જ હુકમનો આપણે નિરાદર કરવાનો નથી પરંતુ નીતિના ધોરણ ઉપર ન રચાયેલા હોય તેવા બધા કાયદાનો આપણે નિરાદર કરી શકીએ છીએ. તેમ કરવાની આપણી ફરજ છે. અને સત્તાધિકારીઓના આવ: ખોટા હુકમોનો નિરાદર કરવાથી આપણે તેમની સેવા કરીએ છીએ એટલું જ નથી પરંતુ આત્મા રાષ્ટ્રની સેવા છીએ. આપણે કયા કાયદા તોડવા તે બાબત મને પૂછામાં આવે છે. આજે તો હું તેનો એટલો જ જવાબ આપી શકું છું કે જેમાં નીતિની રીતે આપણા ઉપર જવાબ-

દારી ન આવતી હોય તેવા બધા કાયદા તોડવાની આપણને છુટ છે. મત્યાગ્રહીનો ઉદ્દેશ એવો રાવો જોઈએ કે પોતાથી જેટલું સહન થઈ શકે તેટલું દુઃખ માથે ઓડારવું. એટલે તમારામાંથી જેઓ રાલેટ કાયદાને નાપસંદ કરનારા હો અને જેમને સત્યાગ્રહના બળમાં વિશ્વાસ હોય તેમને હું સત્યાગ્રહ-પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરવાનું નિમત્રણ કરના આઓ છું. પરંતુ સહી કરતા પહેલાં દબાર વાર વિચાર કરી લેવાનો હું તમને આગ્રહ કરું છું. તમને રાલેટ કાયદા નાપસંદ ન હોય તેથી અથવા તમારામાં એટલું બળ કે ઈચ્છા ન હોય તેથી તમે પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી ન કરો તેમાં તમારી ગેરઆબરૂ નથી, અને તમે સહી કરવા ના પાડો તે માટે કોઈ પણ સત્યાગ્રહી તમારા તરફ રાષ્ટ્ર દર્શાવી શકતો નથી. પરંતુ એક વાર મહી કરી, તો પછી યાદ રાખજો કે પેલી કન્યા વાતીઆમાએ પોતે બિમાર હોવા છતાં જોલની સગ્ન પૂરેપૂરી બોગરી લીધી તેજ પ્રમાણે તમે પ્રતિજ્ઞામાંથી પાછા પડી શકો નહિ.

આજનાં વર્તમાનપત્રોમાં તમે વાંચ્યું હશે કે મેં વર્તમાનપત્રોમાં એક કાગળ લખ્યો છે અને તેમાં જેટલીક સૂચનાઓ કરી છે. પરંતુ આજે હું તે ફરી કહી જમણ. મારી પહેલી સૂચના એ છે કે આવતા રવિવારે એટલે તા. ૬મી એપ્રિલે આપણે બધાએ ૨૪ કલાકનો ઉપવાસ કરવો. સત્યાગ્રહીઓ કાયદાનો નિરાદર કરવાનું શરૂ કરે તે પહેલાં તેમને માટે આ એક યોગ્ય તાલીમ થશે. બીજાઓને, સરકારે જે જુલમ કર્યો છે તેથી તેમની લાજ-શીઓ જેટલી દુખાઈ છે તે દર્શાવવાનો પ્રમંગ મળશે. આ દિલચાલને મેં પૂરેપૂરી ધાર્મિક દિલચાલ માનેલી છે અને ઉપવાસની રીત આપણામાં બહુ પ્રાચીન છે. આને લાંબાનું સ્વરૂપ આપવાનું નથી અથવા સરકાર ઉપર દમાણ કરવા આ યોજના કરી છે તેમ પણ નથી. આ આત્મદમનની એક ક્રિયા છે આત્મા દુખાય તે બતાવવાનો આ એક માર્ગ છે. અને જ્યારે આત્મા દુખાશે ત્યારે કોઈ તેને અટકાવી શકનાર નથી હું આશા રાખું છું કે જેમને માદગીનો સળગ ન હોય અથવા જેમને ધર્મ તરફથી બોધ ન હોય તેવા પુખ્ત ઉમરના બધા માણસો આ સૂચના ઉપાડી લેશે. વળી મેં સૂચન્યું છે કે તે રવિવારે કોઈએ કોઈ ધંધો રાજગાર કરવો નહિ અને જગતો તથા ધંધાનાં બીજાં સ્થળો બંધ રાખવાં. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આ કાર્યની અમત્ય હોવા ઉપરાંત આપણા લોકોને તે એક ઉચ્ચ પ્રકારની તાલીમ રૂપ ધર્મપંડો. મદારી સૂચનામાં મેં સરકારી નોકરોને પણ શામિલ કર્યા છે. કારણ આપણે માનવું જોઈએ કે તેમનામાં પણ આત્મા વસેલો છે. અને આખી પ્રજા જેના પ્રત્યે રાષ્ટ્ર દર્શાવે છે તેવાં જોડાં કાર્યોમાં નહિ ભગવાની સ્વતંત્રતા સહિત અને સત્તા તેમને છે. રાજકીય સભાઓમાં અને રાજકીય ચર્ચાઓમાં તેઓ ભાગ ન લે તે કીક છે, પરંતુ તેમની પોતાની સદસ્ય હુદ્દિને માટે પૂર્ણ સ્વતંત્રતા અને અવકાશ હોવા જોઈએ.

મારી ત્રીજી સૂચનામાં સરકારી નોકરો ભલે ભાગ ન લે. તે એ છે આપણે તે દિવસે જેટલાં બંને તેજાં ગામડામાં જઈએ, ઘેરેઘેર ફરવું, ત્યાં સભાઓ ભરવી અને દિંદો વજરને આ કાયદો નામંજૂર કરવાની વિનંતિ કરનારા કરાવો. પસાર કરવા, હું તમને આવી જાહેર-સભાઓ ભરવાની અને કરાવો પગાડ કરવાનો સલાહ ન આપું પણ આ

સભાએ અને હંગામોની પાછળ પ્રજાની મરજીનો અમલ કરવાનું સત્યાગ્રહનું બળ રહેલું છે. તમે સત્યાગ્રહી હો કે ન હો પણ જો તમે રોલેટ કાયદાને નાપસંદ કરતા હો તો આ ત્રણે સૂચનાઓમાં તમે લખી શકો છો અને મારી એવી ઉમેદ છે કે દિલ્હિસ્તાનમાં એમેરથી એવો ભારે ધ્વનિ ઉઠશે કે જેથી દેશમાં શું ચાલી રહ્યું છે તેની આપણને સૌને ખબર છે એવી સરકારની ખાતરી થશે.

તમે આટલી બધી ધીરજથી માફ કરેલું સાંભળ્યું છે તે માટે તમારો સૌનો હું ઉપકાર માનું છું. તમે અનેક રીતે મારા ઉપર રોલેટ વર્ગાવો છો તેને માટે મારા તમને હજાર હજાર ધન્યવાદ છે. પરંતુ મારામાં જેટલું બળ છે તેટલા બળથી હું તમને આગ્રહ કરું છું કે તમે આ અંગત પ્રેમને ખરા કૃત્યમાં ઉતારો. અને હું દિમતથી વચન આપું છું કે જેટલા આ લડતમાં જોડાશે તેટલા તેમાંથી પાવન થઈને નીકળશે તેમાં મને કંઈ શંકા નથી. અન્તમાં આ મોટી સભામાં જેટલા સત્યાગ્રહીઓ છે તેમને એટલું યાદ રાખવાનું કહું છું કે ખીજાઓને તમારે જો તમારે તમારા પંચના કરવા હોય તો તેને માટે ઉત્તમ રસ્તો એ છે કે તેમના તરફ જરા પણ દ્વેષ ન કરવો; પરંતુ મીઠાશ, નમ્રતા અને પ્રેમથી તેમને વશ કરવા. ફરીથી હું તમારો ઉપકાર માનું છું.

મહાત્મા ગાંધીજીનો સંદેશો.

(મદ્રાસ સત્યાગ્રહ સભા તરફથી તા. ૩૦-૩-૧૯૨૯ ના રોજ મેળવવામાં આવેલી બહુરસસામાં વાંચવામાં આવેલું ભાષણ)

આજ સાંજની સભામાં હું નહિ આવી શકું તે માટે દિવંગીર છું. આપણા જોનાર મિત્રોને મળવાનું કહેવું તે પાળવા માટે મારે આજે એકવાઝ જવું જ નોંધ્યું. પણ હું જાકું તે પહેલાં આ ઇલાકાના દક્ષિણના ભાગોમાંના અવાસ સંબંધી મહારા વિચારો હું લખી દઉં અને કેટલાક મિત્રોએ ટીકાઓ કરી છે તથા શંકાઓ દર્શાવી છે તેનો જવાબ આપી દઉં એ મને ઠીક લાગે છે.

તાંબેર, ત્રિચિનોપલી, મદુરા, છુટ્ટોરિન અને નાગાપટ્ટમ એટલાં સ્થળોએ હું ગયો. જોછામાં જોછી સંખ્યા ગણીએ તો પણ મેં લગભગ ત્રીસ હજાર મનુષ્યો આગળ મહારી વાત કરી. કેટલાકને લાય છે કે આપણો હેતુ ગમે તેટલો. શુદ્ધ હોય, કાષ્ટ પણ જાતનો અત્યાચાર ન થાય તે માટે આપણે ગમે તેટલા મિનાતુર હોઈએ તો પણ ઉત્સાહના આવેશમાં જે લોકો આપણી ચળવળમાં જોડાય છે તેઓ જોઈએ તેટલો આત્મસંયમ પાળશે નહિ અને તોફાન કરી બેસશે. તેનું પરિણામ એ આવશે કે જનમહાસની ખુવારી ચશે અને તેથી વિશેષ ખરાબ સંસ્કૃતિમાં નુકસાન થશે. આ લોકોમાં કેટલાક એવો છે કે જેમને આપણને ચેતવણી આપવાનો તથા આપણી ફતેહ માટે શંકા દર્શાવવાનો અધિકાર છે. વળી માનુષ્યમિ પ્રત્યે જેટલો પ્રેમ હોવાનો આપણે દાવો કરીએ છીએ તેટલો જ પ્રેમ તેમને પણ છે. આ ચળવળ ઉપડવા પછી હું દિલ્હીમાંથી આપણે કરતા

આભો છું. ત્યાંથી લખતો ગયો, અદલાહાબાદ ગયો, મુંબઈ ગયો અને પછી મદાસ આભો છું. આ બધાં સ્થળોની સભાઓનો મ્હારો અનુભવ તો એ છે કે સત્યાગ્રહનો આરંભ થતાં વાર જ સત્યાગ્રહની સભાઓમાં આવનારની વૃત્તિ બદલાઈ ગઈ છે. આપણી દિલ્લાલને નાપમંદ કરનારા વડી ધારાસભાના કેટલાક સભ્યોએ જે જાહેરનામું કહાડ્યું છે તે સંબંધી લખતોની સભામાં પ્રમુખ સાહેબે કાંઈક નિર્દોષ દીકા કરી એટલે સભામાંથી 'શરમ છે,' 'શરમ છે' ના પુકારો ઉઠ્યા. મત્તાગ્રહીઓ અને સત્યાગ્રહની સભામાં આવનારાઓ આવા ઉદ્દગારો ન કહાડી શકે એવી જે તેમને સૂચના કરી અને કહ્યું કે આપણી સભાઓમાં ભાષણો દરમિયાન પસંદગી કે નાપસંદગીના કથા ઉદ્દગારો કહવા બેઠાં નહિ. મારી દીકાનું રહસ્ય ઓતાઓ સમજી ગયા અને પછી એવી રીતે તેમના અભિપ્રાય તેમણે કદી દર્શાવ્યા નહિ. મીઝાં સ્થળોની માફક આ ઇલાકાનાં શહેરોમાં પણ લોકોએ તેમની લાગણીઓ દર્શાવવા ધોંધાટ નથી કર્યો તેમાં એક કારણ મ્હારી તબીયતનું પણ હવું એ વાત સાચી છે, છતાં તેની સાથે તેમ નહિ કરવાને માટે બીજા ઉચ્ચ કારણો પણ છે એ તેઓ સારી રીતે સમજેલા હતા. વળી આ લડના નેતાઓ આત્મસંયમની જરૂર બરાબર સમજ્યા છે. મ્હારા અનુભવે ઉપરથી છું તો ભવિષ્યને માટે ભારે આશાઓ બાંધું છું. આપણા મિત્રો જે બચતી વડા રાખે છે તેવો ભય મને તો કદી હોતો જ નહિ. અને નેમાં વળી આટલી સભાઓ જોયા પછી મ્હારો વિશ્વાસ દૃઢ થયો છે. વળી હું વિશેષમાં જણાવું છું કે આવો ભય દૂર રાખવા માણુમયી જેટલી બની શકે તેટલી સાવચેતીઓ રાખવામાં આવી છે અને હવે પછી પણ રાખવામાં આવશે. તેટલા માટે તો પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરનારાઓએ સત્યાગ્રહીઓની કમિટી કરાવે તે જ કાયદા તોડવાનું નહીં કહ્યું છે. આપણા સિંધી લાઇઓએ, તેમના શાન્ત મરજસને અટકાવવાના હૈદરાબાદના પોલીસ કમિશનરના હુકમને, પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ બરાબર સમજીને માન આપ્યું, તેથી મને આનંદ યાચ છે.

કારણ પ્રતિજ્ઞાને વળગીને જેટલા કાયદા તોડી શકાય તેટલા બધા કાયદા તોડવાની ચળવળ આપણે હમણાં ઉપાડી નથી. કાયદાને માન આપવું એ તો સત્યાગ્રહીનો સ્વભાવ જ છે. અને કાયદાને માન આપવાનો તેનો આ સ્વભાવ જ એક મ્હોટામાં મ્હોટો કાયદાને માન આપવાનું તેને શીખવે છે. આ મ્હોટામાં મ્હોટો કાયદો તે અંતરાત્માનો અવાજ છે. અને તેની આગળ બીજા કાયદાઓ તુચ્છ છે. જે કેટલાક કાયદાઓનો તે વિનયપૂર્વક નિરાદર કરે છે તે ઉપર ટપકે જોનાં કાયદો તોડવા જેવું લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે તેમ નથી. દરેક કાયદો છુટ આપે છે કે તમે તે કાયદા પ્રમાણે વર્તો અથવા તેમ નહિ વર્તવાની સગ્ન બોગવી લો. મત્તાગ્રહી કાયદાની આ બીજી શરત પાળવાનું પસંદ કરે છે. એટલે તે તો કાયદો પાળે જ છે એમ માફ માનવું છે. તે સાધારણ ગુનેગારની જેમ વર્તતો નથી. સાધારણ ગુનેગાર તો દેશના સારા કે નરસા કાયદા નોડે છે. એટલું જ નહિ પણ તે તોડવાના જે પરિણામો હોય તેમાંથી ઝટકી જ્યાં છુટ્ટે છે એટલે તમને જણાશે કે કોઈ પણ જાતનું અનિષ્ટ પરિણામ ન નીપજે તે માટે આ લડનામાં મનુષ્ય બુદ્ધિને સહે તેટલી સાવચેતી વાપરવામાં આવી છે. કેટલાક મિત્રો કહે છે કે "શહેર કાયદાને ન માનો તે સમજી શકાય તેવી વાત છે." પરંતુ સત્યાગ્રહી તરિક્કે તેમાં તમારે

નહિ માનવા જેવું કાંઈ છે જ નહિ, વળી અત્યાર સુધી તમે જે કાયદાઓને માન આપતા આવ્યા છો અને જે સારા હોવાનો સંભવ છે તે કાયદા હવે તમે કેમ તોડી શકો ?” જે કાયદા નીતિના ધોરણ ઉપર રચાયલા છે તે સત્યાગ્રહી તોડવાનો નથી અને તેવા કાયદા તોડના એવો પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ પણ થતો નથી. પરંતુ કેટલાક કાયદા સારા પણ નથી અને નરમા પણ નથી. તે પાળવામાં નીતિનો કોઈ સિદ્ધાંત રહેલો નથી, તેમ તે તોડવામાં કાંઈ અનીતિ આવી જતી નથી. એના કાયદા ઉપયોગી પણ હોઈ શકે અને નુકસાન કરનારા પણ હોઈ શકે. લોકો એ કાયદાને માન આપે છે તે દેશના રાજ્યવહી-વટની માની લીધેલી સુવ્યવસ્થાને ખાતર જ. મહેસૂલને માટે કરેલા કાયદા અથવા રાજદારી હેતુથી જે કૃત્યોને ગુન્હા ગણવામાં આવે છે, એ કાયદા આવા પ્રકારના છે. સરકારની મત્તા ટડી રહે તેટલા માટે આવા કાયદા ધડનામાં આવેલા હોય છે. માટે જ્યારે સરકાર એટલી બધી ખોટા રસ્તે જાય કે જેથી રાષ્ટ્રના જીવનને ધ્વંસ પહેચે (અને રોલેટ કાયદાથી એમ જ થયું છે), ત્યારે પ્રજાનો દક્ષ છે, અરે, તેની ફરજ છે કે પ્રજાની મરજી પ્રમાણે સરકાર વર્તતી થાય એટલે દરજ્જે તેને નમારી ન હોય ત્યાં સુધી આવા કાયદાને માન આપવાનું બંધ કરવું. મારા અવાસ દરમ્યાન કેટલીક શંકાઓ દર્શાવવામાં આવી છે અને કેટલાક મિત્રો તરફથી મને કાગળો પણ મળ્યા છે કે તોડવાના કાયદા પસંદ કરવાનું કામ કમિટીને સોંપવામાં આવ્યું છે તે શું સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ નથી ? એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે આ પ્રમાણે કમિટીને સત્તા આપવી એ તો પોતાની સદસ્ય વિવેકશુદ્ધિ બીજાને સોંપવા જેવું થાય છે. આવી શંકા પ્રતિજ્ઞાનો ખરો અર્થ નહિ સમજવાથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરનાર, સત્યાગ્રહી જેટલા કાયદા યોગ્ય રીતે તોડી શકે તેટલા કાયદા તોડવાનું માથે લે છે. પરંતુ ત્યાં જ્યાં કાયદા તોડવાની તેને ફરજ પડી નથી. એટલે તે પોતાની સદસ્ય વિવેકશુદ્ધિને કાંઈ પણ દાનિ પહોંચાડ્યા વિના, કયા કાયદા તોડવા તે પસંદ કરવાનું, તે કામમાં જેઓ પ્રતીજ્ઞા હોય તેને મોંઘી શકે. વળી આ નિપુણ ગૃહસ્થે, પ્રતિજ્ઞાનો ચરતોથી બંધાયેલા છે જ. પ્રતિજ્ઞા ધારીને માટે તો અરાજકમાં ખરાબ એટલું જ થઈ શકે કે તોડવાના કાયદાના યાદી તેને માટે પૂરતી ન હોય.

વળી મને એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે દેશમાં મોટામાં મોટી વાત જે સુધાર મળવાના છે તે આમતની છે અને હું દેશનું જ્ઞાન તેનાથી બીજું જ નિશામાં એવી રહ્યો છું. મહારા અભિપ્રાય તો એવો છે કે રોલેટ કાયદામાં ગમે તેટલા ફેરફાર થયા છતાં તે આપણી પ્રગતિના માર્ગમાં એટલે કે કંઈક સુધાના સુધારા મેળવવાના માર્ગમાં એક પ્રયત્ન સિવાય છે. જે ફેરફારો થયા છે તેથી રોલેટ કાયદાના તત્ત્વમાં ફેરફાર નથી થયો એ તો તેના ઉપર વિચાર કરનારી ખસ કમિટીએ જ સ્વીકાર્યું છે. મારે, મને તો સૌથી પહેલી જરૂર એ છે કે યોગ્ય રીતે દર્શાવેલા લોકમતને સરકારે માન આપવું જ જોઈએ એ સિદ્ધાંત સ્વીકારવો જોઈએ હું એવા સિદ્ધાંતને માનનારો નથી કે એક જ સત્તા એક તરફથી આપણો વિશ્વાસ કરે અને બીજી તરફથી તે જ કશું આપણો અણવિશ્વાસ કરે; એક હાથે આપણને સ્વતંત્રતા આપે અને બીજા હાથે લઈ લે. આપણને જે સુધારા મળવાના છે તેના ઉપર રોલેટ કાયદાની કેવી અસર થશે એ વિચારીને જ તે સુધારાની

કીમત આકર્ષાતો મને હક છે; અને હું હિંમતથી વચન આપું છું કે આપણા માર્ગમાંથી આ રોલેટ કાયદાથી શિલા ફર કરવા જેટલું બળ આપણે નહિ બતાવીએ તો સુધારા એક સુશોભિત મકબરા જેવા થઈ પડશે. હજી મારે એક વાંધાનો ઉત્તર આપવાનો છે. કેટલાક મિત્રો એવી દલીલ કરે છે કે “તમારી સત્યાગ્રહની ચળવળ તો ‘બોદ્ધેશવિઝમ’ના ધસારાનો અમને જે બચ છે તેમાં માત્ર વધારો કરે છે.” પરંતુ હકીકત તો એ છે કે આપણા દેશ ઉપર આ આફત આવતી અટકાવવાનો કોઈ ઉપાય હોય તો તે સત્યાગ્રહ જ છે. આ ‘બોદ્ધેશવિઝમ’ તે આધુનિક આધિભૌતિક સંસ્કૃતિનું અનિવાર્ય પરિણામજ છે. ઐહિક વસ્તુઓની અધૂર્ણતાથી એક એવો પંથ ઉભો થયો છે જે ઐહિક પ્રગતિનેજ ઐક્ય પુરૂષાર્થ માને છે અને જીવનના ખરા રહસ્યને વિસરી જાય છે. બોદ્ધેશવિઝ પંથનો મંત્ર સ્વચ્છંદતા અથવા ઉચ્છૃંખળતાનો છે, ત્યારે સત્યાગ્રહ પંથનો મંત્ર સંયમ છે. જો હું રાષ્ટ્ર પાસે સત્યાગ્રહનો સ્વીકાર કરાવી શકું, આપણા જીવનમાં-રાજકીય તેમ જ સામાજિક જીવનમાં, જે તે એક પ્રધાન વસ્તુ થઈ પડે તો બોદ્ધેશવિઝ હિલચાલથી આપણે ડરવાનું નથી. રાષ્ટ્રને સત્યાગ્રહ સ્વીકારવાની વિનંતિ કરવામાં વાસ્તવિક રીતે હું કોઈ નહું તત્વ દાખલ કરવા માંગતો નથી. એ તો આપણી એક પ્રાચીન રીત છે અને તેને ધોરણે આપણા જીવન પ્રગટ વહી રહ્યો છે. મેં તો માત્ર તેને માટે એક નવો શબ્દ ધરી કહાડ્યો છે. આધિભૌતિક કરતા આધ્યાત્મિક તત્વ ઐક્ય છે. શરીર બળ કરતાં પ્રેમ અને સ્વાતંત્ર્ય ઐક્ય છે. એ સિદ્ધાન્તો જો આપણે છોડી દઈશું તો હું બવિધ્ય ભાણું છું કે આપણી આ પવિત્ર ભૂમિમાં બોદ્ધેશવિઝમ શાંતી નીકળશે.

ગૂજરાતનું જાહેર જીવન.

અમદાવાદ.

આખા માર્ચ માસ દરમિયાન અમદાવાદમાં રોલેટ બિલ સામે પ્રતિપેક્ષની ભાવના જ ચાલુ રહી, વધવા પામેલી છે. તા. ૨ જી માર્ચે અત્રે રોલેટ કાયદા અંગે સ્થાનિક જે મોટી સભાઓ જુદાં જુદાં સ્થળોએ મળી હતી. વાંધો. પ્રથમ સભા મહેલાલ મેન્-અન્સમાં રા. રા. મમનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલના પ્રમુખપદ નીચે બયોરના ત્રણ વાંચે અને બીજી સભા પાનકારને નાકે ધાંચીની વાડીમાં રા. જીવજીલાલ વ્રજરાય બેરિસ્ટરના પ્રમુખપદ નીચે મળી હતી. આમાં પ્રથમમાં વ્યાપારીઓ તરફથી બીજા મામે વાંધો દર્શાવનારો ફરાવ થયો હતો, બ્યારે બીજી સભામાં મ. ગાંધાજીની સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞાનાં જોડવા પ્રજને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું.

તા. ૯ મી માર્ચને રવિવારે એક ત્રીજી સભા ધાંચીની વાડીમાં મી. ભક્ષીજીંદર દેવજીંદર વડીલના પ્રમુખપદ નીચે મળી હતી. સભામાં રા. કમરાપ્રસાદ, મ. હરિપ્રસાદ,

મી. ટી. ટી. મજમુદાર, મી. જાદવજી અધી વગેરેએ વિવેચનો કરી પ્રગળાવેને સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞાનું સ્વરૂપ સમજાવી તે ઉપર સહીઓ કરવા મમળગળા હતા.

તા. ૧૧ મીએ શહાપુરમાં મંજળ પારેખને ખાંચે મી. ગોપાળરાવ રામચંદ્ર દાબો-લકરના પ્રમુખપદ નીચે આશરે ૧૦૦૦-માણસોની એક સભામાં રૉલેટ કાયદાઓ સામે વધી દર્શાવી સત્યાગ્રહની હિમાયત કરવામાં આવી હતી. સભામાં કેટલાક હોમરૂલર મ્યુનિ-સિપલ સભાસદોએ ભાષણો કરી સારી ઝમક દેલાવી હતી.

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી (ઉર્ફે મહાત્મા મુન્શીરામજી) એ તા. ૨૦ મીએ સાંજે ૭ વાગતાં રોડ અંબાલાલ સારાભાઈના મીરમપુરના જંગલના સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીનું ચોગાનમાં “ રોલેટ જિલ અને સત્યાગ્રહ ” એ વિષય ઉપર આગમન. એક અનુપમ ભાષણ આપ્યું હતું. સભામાં યુક્તજ્ઞ શાશ્વરોએ હાજરી આપી હતી.

સ્વામીજીએ તે જ દિને અત્રેના વનિતા વિશ્રામની મુલાકાત લઇ એ સંસ્થાના કાર્ય સંબંધમાં સંપૂર્ણ સંતોષ દાખવ્યો હતો.

અમદાવાદની પ્રજાને આ માસમાં ઘણા મહાન નરોનાં દર્શનનો અને તેમના શ્રીમુખના વચનામૃત-રસપાનનો લાભ મળ્યો સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીની યોગ. મી. પટેલનું મુલાકાત પછી યોગ. મી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ, જેમણે ધારાસભામાં રોલેટ જિલ સામે સખ્ત લડત ચલાવી છે, તેમના ભાષણનો લાભ અહીંની પ્રજાને મળ્યો હતો. તા. ૨૫ મીએ સાંજે રાવ બહાદુર રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠના પ્રમુખપદ નીચે મણિલાલ મેન્શનમાં મળેલી એક સભામાં યોગ. મી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે રોલેટ જિલ વિષે ધારાસભાના મંથોની લડત અને જિલ કેવા છે, તે વિષે એક વિદ્વાતભર્યું ભાષણ આપ્યું હતું.

શ્રીમતી દેવી સરોજિની નૈકુએ અત્રે ના. ગવર્નર પધાર્યા તે જ દિને પધારીને ગણિ-લાલ મેન્શનમાં સાંજના રોલેટ જિલ અને સત્યાગ્રહ ઉપર શ્રીમતી સરોજિની એક મનનીય ભાષણ આપ્યું હતું ભાષણ એટલું જલ્દી સચોટ દેવીનાં ભાષણો હતું કે-સાંજનાર ધણાઓની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં હતાં. મજકુર સભામાં ઘણી ગીર્દી થવાથી તા. ૨૭ મીએ સવારમાં તેમનું જીલું ભાષણ રૂઢ અંબાલાલના મિરમપુરના જંગલના ચોગાનમાં રાખવામાં આવ્યું હતું. એ સભામાં ધણુ ધણા શ્રોતાઓ હાજર હતા અને ભાષણથી જલ્દી ઉત્સાહ દેલાયો હતો.

મી. સરોજની નૈકુએ પણ સ્વામી શ્રી શ્રદ્ધાનંદજીની માફક અહીંના વનિતા વિશ્રામની મુલાકાત લીધી હતી.

તા. ૨૫ મી ફેબ્રુઆરીને દિને, રાત્રે ૮ વાગે અત્રેની હોમરૂલ લીગવાળા મી. મજ-મંદ. મુનીલાલ જગતે રામોલ આતેની હોમરૂલ લીગની શાખાના હોમરૂલ લીગની સેક્રેટરીના નિમંત્રણથી ત્યાં ગામ લોકોને એકઠા કરી જખાના હીલચાલ. અપદ સામે ગામ લોકોએ શું કરવું એ જાણત ભાષણ આપી જણાવ્યું હતું કે-રોલેટ જિલ પાસ થતાં ગામ લોકો તેના સામે મક્કમપણે વેઠવારા બંધ કરવા. બીજે દીવસે મી. જગતે રામોલની શાખાના સેક્રેટરી સામે

વજાલ ગામે સવારે ૮ થી ૧૦ વાગ્યા સુધી “ આમ જીવન અને ખેડુતોનાં કુ:ખો ” વિષે ભાષણ કર્યું હતું તથા ખેડુતોને રાજકીય બાબતોમાં રસ લેવા અને વેડવારા બંધ પાડવા વિનંતી કરી હતી.

તા. ૧૧ મીએ મિ. મૂળચંદ સુનીલાલ લગન તથા બીજાઓનાં અને તા. ૧૨ મીએ ડા. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય, મી. કેશવપ્રસાદ દેસાઈ અને મી. જાદવજી ગાંધીનાં ઉપદેશનો નરોડા ગામે રૉલેટ બિલ સંબંધી ભાષણ કરવા ગયાં હતાં તેમજ તા. ૧૩ મીએ મિ. ભગત વગેરે વળાદ ગામે એ જ હેતુથી ગયા હતા.

તા. ૧૦ મીએ અત્રે ચહેરીઓતું એક પ્રજામંડળ સ્થાપનામાં આવ્યું છે. તેનાં ઉદ્દેશો પ્રજા અને મ્યુનિસિપાલિટી વચ્ચે રહીને જનને સહકાર્યમાં “પ્રજામંડળ”ની સ્થાપના. જોડી, પ્રજાનું આરોગ્ય તથા ચહેરનું સામાન્ય હિત સમવાય એવા પ્રયત્નો કરવાનો, પ્રજાની દાદ બરોબર સંભળાય તે માટે હીલચાલ કરવાનો વગેરે રખાયા છે. સભાસદનું સ્થાનમ રૂ. ૧ અને ૮ આના રખાયું છે. આ મંડળની તા. ૨૪ મીએ મજેલી સભામાં અત્રેની મ્યુનિસિપાલિટીના સભામંદોને મ્યુનિં પ્રમુખ તરીકે પ્રજાના જ સુદેલા સભ્યને નીમવાની ભલામણ કરનારો કરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. મંડળમાં આશરે ૨૫૦ સભાસદો દાખલ થયા છે, મંડળના કામકાજમાં મિ. કાળીદાસ અવેરી અને મિ. જાદવજી ગાંધી સારો ઉત્સાહ ધરાવે છે.

ડીસ્ટ્રીક્ટ મ્યુનિસિપલ એક્ટની કલમ ૧૫ (૧) (સી) મુજબ સ્ત્રીઓથી મ્યુનિસિપાલિટીમાં સભાસદો થઈ શકાય એમ નથી. અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીમાં સ્ત્રીઓના મ્યુનિસિપલ લિટીએ કાયદામાંની આ ખામી સુધારા માટે ના. મકકારને આધકાર. એકમતે અરજ કરી છે. મુંબાઈની મ્યુ. ફેરપોરેશન આલો કરાવ પસાર કરી શકી નથી તે જોતાં અહીંની મ્યુ. નું પગલું અલિનન્દનીય છે.

ગયે વર્ષે તા. ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૧૮ ને દિવસે અત્રેના મોલમલેકો અને મજુરો વચ્ચે વધારાના પગાર સંબંધમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ સમાધાન “મજુરોનો દિવસ” કરાવ્યું હતું. આ દિવસને આ વર્ષે મજુરોએ પોતાના જ દિવસ તરીકે ઉજવ્યો હતો અને મીલોમાંથી ફાગન થઈ જોડી સંખ્યામાં શહાપુર દરવાજા બહાર તેઓ એકઠા મળ્યા હતા. મહાત્મા મુન્શીરામજીની એ દિને અમ-ભાવાદમાં પધરામણી થઈ હતી, જેથી તેમણે મજુરો સમક્ષ એક છત્રદાર ભાષણ આપ્યું, તા. ૨૭ મીએ સ્વ. રા. બા. લાવચંકર ઉમિવાસંકરના મકતબમાં વનિતાવિશ્રામ ભગિની વિદ્યોતેજક સમજાવો બાળે વાર્ષિક મહોત્સવ વડોદરાના ભગિની સમાજ. દિવાન મિ. મનુભાઈનાં પુત્રી મિસ હંસા બી. એ. ના પ્રમુખપદ નીચે ઉજવાયો હતો.

ગજેના મુજબ મુજરાત કેળવણી મંડળ તરફથી હોજી સાથે શ્રી વસંત સંમેલનનું કામકાજ કરવામાં આવ્યું હતું. ચહેરના ઠાકરાઓએ હોજીના

મી વસંત સમિલન. તહેવારો દરમ્યાન લોકો પાપેથી એકંદર આશરે સવાસો રૂપિયાની રકમ માત્ર ત્રણ દિવસના અરસામાં એકઠી કરીધી હતી તે ખરેખર ઉત્તેજનને પાત્ર છે. એ વિદ્યાર્થીઓનો આ સ્વૃત્ય પ્રયત્ન દર વર્ષે આશુરહે તે માટે તેમને ઉત્તેજનારું પ્રખ્યાત દરિશ્વરનો ધાર્મિક સીનેમાનો ખેલ મી. જહાંગીરરાવ તરફથી ખતાવવામાં આવ્યો હતો તે માટે ગુજરાત જીવણી મંડળે મી. રાવનો આભાર માન્યો છે. સીનેમા વખતે રા. કેશવપ્રસાદ છા. દેસાઈએ બાળકોને ઉત્તેજનના શબ્દોમાં સારો બોધ આપ્યો હતો.

તા. ૨૬ મીએ સવારે ૮ વાગે ના. ગવર્નર અને પદાધિકારી હતા. તે દિને શાલીબામમાં તેમને અનેની મ્યુનિસિપાલિટી, મીલ માલિકોની મંડળી, અને ના. ગવર્નરની પદરામણી. અંજુમન ઇસ્લામે તથા તા. ૨૭ મીએ ડીરેક્ટ લોકલ બોર્ડ માનપત્રો આપ્યા હતાં. ના. ગવર્નરે એ દિને જુદા જુદા ૧૨ આગેવાન ગૃહરચોતે ખાનગી મુલાકાતનું માન આપ્યું હતું. જુદી જુદી જગ્યાઓની મુલાકાત લીધા બાદ તેઓ રાતના ૧૧ વાગે ભરૂચ તરફ વિદાય થયા હતા.

અમદાવાદમાં ભદ્રમાં આ કમિટી તરફથી દુકાળ નિવારણનું જે ધમધામર કામ ચાલે છે, તે મંજૂરમાં દર અઠવાડીએ તેના રિપોર્ટ " ગુજરાતી અમદાવાદ દુકાળ સંકટ પંચ " માં પ્રકટ થતાં રહે છે. માર્ચની તા. ૨૦, મી સુધીમાં નિવારણ કમિટી. કમિટીએ નીચે ગુજબ સ્વૃત્ય કામકાજ કર્યાનું તેના રિપોર્ટમાં છે.

ધાસની ગોઠવણ. (૨૦-૮-૧૯ સુધી) માં કમિટીએ નીચે ગુજબ મદદ કરી છે. (૧) કમિટીના ધાસની ખરીદી મુજબ પ્રેસીડેન્ટી રેમીન રીલીફ ફંડ મારફત ચાલુ છે. તે કમિટી મલાકાતના જીલ્લા જિલ્લાઓ માટે પણ કામ કરે છે તેથી ધાસની ખરીદી તેમની મારફતે કરવી કમિટીને સુગમ પડે છે. આજ સુધીમાં કમિટીએ કુલ ૩૬૧ લાખ રતમ ધાસ ખરીદ્યું છે અને તે ધાસ દર દળર રતલે રૂ. ૧૦ સુધી ખોટ ખાધને વેચવાનો ફરાવ કરવામાં આવ્યો છે. તે ગુજબ ધાસ અમદાવાદમાં તથા જિલ્લામાં જુદે જુદા રચાનિક કમિટીઓ મારફત વેચવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

સરતા અનાજની દુકાનો. (૧) અમદાવાદ શહેરમાં તેમજ જિલ્લામાં જુદે જુદે જુદે જુદા કમિટી તરફથી સરતા અનાજની ૧૯ દુકાનો કાઢવામાં આવી છે. અનાજ પહોંતર કીમતે વેચવાનું પ્રથમ નકકી કરવામાં આવ્યું હતું અને તે રીતે વેચવાનું શરૂ થયાથી બજારબાવ ઉપર તેની અસર થઇને વેહેપારીઓને ભાવ ઘટાડવાની ફરજ પડી તેથી સાધારણ મધ્યમ વર્ગના લોકોને પણ રાહત મળી. હાલમાં કમિટીએ ભાવમાં ઘટાડો કર્યો છે. કમિટીની દુકાનમાં વેહેપારી-સિવાય જીલ્લા લોકોને અનાજ વેચવામાં આવે છે. અનાજ લેવા આવનાર ગરીબ મજુરદાર વર્ગનો છે અથવા સાધારણ મધ્યમ સ્થિતિનાં માણસ છે એ વિગેરે બાબતોના કોષ્ટક પણ બેદ મા અંકુશ રાખવામાં આવ્યો નથી. જે કોષ્ટક અનાજ લેવા આવે છે તેને આપવામાં આવે છે. અમદાવાદમાં કમિટીની ૬ દુકાનો ચાલુ છે તે નીચેના રચણ છે:—

દુકાન નં. ૧...	...	... દરિયાપુર-ડમરવાડામાં ધાંચીની વાડીમાં.
દુકાન નં. ૨...	...	...સરસપુર-ધોરી રસ્તા ઉપર.
દુકાન નં. ૩...	...	...ઝવેરીવાડામાં પાંજરાપોળમાં.
દુકાન નં. ૪...	...	...કાળુપુર-ઝાપડાની પોળ પાસે
દુકાન નં. ૫...	...	...આસ્તોડીયા-કોટનીતરિંગે છીપાવાડામાં
દુકાન નં. ૬...	...	...સાબરપુર-કાળના કુવા પાસે નાડીઆવાડામાં

હાલમાં ધઉ, બાજરી, અને ચોખા વેચવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

(૨) બાજર સુધીમાં કમીટીએ નીચે મુજબ અનાજ મંગાવ્યું છે.—

ધઉ ..	...	...	આશરે ૧૨૫૫૦૦ મણ
ચોખા	...	...	આશરે ૪૫૦૦૦ મણ
બાજરી	...	...	આશરે ૫૪૦૦૦ મણ

અનાજના કામમાં કમીટીએ લગભગ ત્રણ લાખ રૂપૈયા રોક્યા છે અને હજી વધારે રોકવા પડશે.

ડાહ્યા અને અનાજની મફત મદદ. (૧) એવા ધણા આગરવાર પરંતુ નિરાશાર કુટુંબો હોય છે કે જેઓને કાની મદદની જરૂર હોય છે અને જેઓ મરણવશ થાય તો પણ ઉઘાડી રીતે મદદ લેવા તૈયાર હોતા નથી તેના લોકો માટે તેમજ અપંગ વૃદ્ધ વિગેરે માટે જ્યાં જ્યાં સરકાર તરફથી ડાહ્યા નહિ આપતા હોય ત્યાં ત્યાં કમીટી તરફથી ડાહ્યા અપાવવાની ગોઠવણ સ્થાનિક કમીટીઓને મંજૂર કરી આપેલી રકમોમાં દિવસે દિવસે વધારો કરવો પડે છે કમીટીએ બાજર સુધીમાં આ કામ માટે રૂ. ૨૨૭૦૦ મંજૂર કર્યા છે.

વણકરોને મદદ. (૨) વણકરોને મળતી મદદ ચાલુ છે. આ કામમાં કમીટીએ આશરે રૂપૈયા ત્રણ હજાર રોક્યા છે. (૧) ખેડુતોને સરતે લાવે જીવારતું બી આપવાની યોજના કમીટીએ કરી છે અને તેનો લાભ કેટલાક ખેડુતોએ લીધો છે

ઘાસ ઉગાડવાની યોજના. (૧) કમીટી તરફથી ઘાસ ઉગાડવાની યોજના જે સ્થળે અમલમાં મુદ્દા છે—(૧) મગના ગાધીજીના આશ્રમમાં અને (૨) મ્યુનિસિપલ સુએજ, કામમાં. તે બંને યોજનાઓ ફતેહમદ થશે એવી આશા છે. આ કામ માટે કમીટીએ આશરે ૧૫૦૦૦ રૂપૈયા રોક્યા છે

કપડાં. (૧) કપડાં બાબતનું કામ હવે પુરું થઈ ગયું છે. આ કાર્ય માટે કમીટીએ આશરે બાર હજાર રૂપૈયા સુધી ખર્ચ કર્યું છે.

ફંડ વિગેરે. (૧) કમીટીના ફંડમાં બાજર દિન સુધીમાં રૂ. ૧૯૫૦૦ વસાયા છે, અને તેમાંથી મોટો ભાગ વસૂલ થયો છે. જે ગૃહસ્થો તરફથી પૈસા વસૂલ થવાના બાકી છે. તેઓ પણ જલદીથી પૈસા ભરી દેશે અને કમીટીના નોકરોનો તેમજ મંત્રીનો વખત ઉધરાણી કરવામાં જોવાડવો નહિ એવી આશા છે.

(૨) અનાજ વિગેરેમાં કમીટીએ રોકિલાં નાણાં શેડ અબાલાલ સારાભાઈ તેમજ સુડ લાલભાઈ દલપતભાઈ તરફથી લોન તરીકે મળેલાં છે. તે માટે કમીટી તેમની આભારી છે પરંતુ આ કાર્યને માટે કમીટીને લોન તરીકે તેમજ ડોનેશન(દિલ્હી) તરીકે લાખો રૂપૈયાની જરૂર છે.

(૩) જેમ જેમ ઢિનાળો પાસે આવતો જાય છે તેમ તેમ જીલ્લામાં માણસોની તેમજ દોરોની બહુજ કોડી રિયતિ થતી જાય છે. દુકાળનું સ્વરૂપ બહુજ ઉગ્ર થતું જાય છે. તેમ કમિટીનું કામ વધારવાની જરૂર પડે છે. અત્યારે મદદ કરવામાં કસ્ટર થાય તો હજારો માણસો અને દોરો મરણવશ થશે. વખતસર મદદનીજ આ કાર્યમાં કિંમત છે. માટે દરેક જાણુ પોતાથી બનતી મદદ કરશે એવી આશા છે. (૪) જે કાંઈ નાણાં-નાની યા મોટી રકમો મોકલવામાં આવે તેનો આભાર સાથે સ્વીકાર કરવામાં આવશે. નાણાં મેકેટરી-ફ્રીમ રીલીફ કમિટી ગુજરાત સભા કાર્યાલય અમદાવાદ અથવા શેડ લાલભાઈ દલપતલાઈની પેઠી અમદાવાદ એ સરનામે મોકલી આપવાં.

કેટલીક જાણવાએગ માહિતી.

ખરચ—(ફક્ત મુખ્ય ખાખતો.)—૧ ધાસના વેચાણમાં નુકશાન રૂ. ૫૨૦૦૦, ૨ ડોલ પાને મફત અનાજની મદદ રૂ. ૨૨,૭૦૦, ૩ કપડાં રૂ. ૧૨,૦૦૦, ૪ ધાસ ઢિગાડવાના કામ માટે રૂ. ૧૫,૦૦૦, ૫ અનાજ વેચાણમાં નુકશાન રૂ. ૫૦,૦૦૦. કુલ રૂ. ૧,૫૧,૭૦૦.

દુકાનોનું, ઝોડીસનું ખરચ—વજુકરોને મદદ એ વગેરે પરચુરણ ખરચ રૂપૈયા ૨૦,૦૦૦ નું ઉપરાંતનું છે.

કમીટીનું કામ ચલાવવા રૂપિયા ત્રણ લાખની જરૂર છે. જેમાંથી રૂ. ૧૬૫૦૦૦ ઉરાયા છે. હજારો માણસો અને દોરોના જીવ બચાવવા માટે ૧,૩૫૦૦૦ રૂપૈયા કમીટી માગે છે.

કમીટીનું કામ. (મુખ્ય ખાખતો.)—૧ કપડાં (આશરે સંખ્યા) ૧૫૦૦૦, ૨ ધાસ રતલ ૩૫,૦૦,૦૦૦, ૩ અનાજ મણ ૨,૧૪,૦૦૦.

D. H.

ભરૂચ.

ભરૂચની આર્યસમાજ નામક ધર્મ સંસ્થા તરફથી વિદ્વાન આર્ય સમાજ વ્યાખ્યાન દાતાઓ દ્વારા અત્રેની 'દશાલાઠ વાડી'માં તથા સર શાપુરજી આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિ 'ભરૂચ હોલ'માં ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો, તેમજ શ્રી ભરૂચ ધીઓ-સોશીલ સોસાયટી તરફથી ધીઓસોશીસ્ટ મી. વેણીશંકર જી. પંડ્યા દ્વારા ૪ ઉપયોગી લાયણ અત્રેની 'દશાલાઠ વાડી'માં છેલ્લા ત્રણ માસમાં અપાવવામાં આવ્યા હતા.

શ્રીભૃગુપુર સત્યશોધક મંડળ તરફથી શ્રીયુત રેવાશંકરજીએ ત્રણ ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો અત્રેના 'સર શાપુરજી ભરૂચ હોલમાં' ગયા માર્ચે ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો માસમાં આપ્યા હતા.

ગેલેટ ખીલ સામે અસરકારક મલાજ મહાત્મા ગાંધીજીના આદેશ મુજબ 'સત્યાગ્રહ' છે. 'સત્યાગ્રહ'ની પ્રતિષ્ઠા લેનારાઓની કેટલીક સંખ્યા અદ્વિયા સત્યાગ્રહ હિંસાચલ પણ થઈ છે અને અત્રેની 'સત્યાગ્રહ સભા' સત્યાગ્રહનું રહસ્ય બહુ પ્રશ્ન રીતે જનસમૂહને સમજાવે છે. તા. ૧૯-૨-૧૯૧૬ ને શુધવારે સ્વામીશ્રી શ્રદ્ધાનંદજી (મહાત્મા મુનશીરામજી) એ અત્રે પધારી 'દશાલાઠી

વાડી'માં સાંજના પાં વાગે એક અપૂર્વ સુશ્રાવ્ય વ્યાખ્યાન 'સત્યાગ્રહ અને રોલેટ બીલ' સંબંધી મનોહારી હિંદીમાં કર્યું હતું, જેના પર સુરતવાળા દયાળજીભાઈએ ઉત્તમ વિવેચન કર્યું હતું. તે જ દિવસે રાતના ૯ કલાકે ઉક્ત સ્વામીજીએ ભરૂચ આર્થસમાજ મંદિરમાં ઉત્તમ ધર્મબોધ આપ્યો હતો. તા. ૨૫-૩-૧૯ ને રોજ શ્રીમતી સરોજીની નૈકુ દેવીએ સાંજના ૬ કલાકે અત્રેની 'દશાલાડ વાડી'માં "સત્યાગ્રહ" વિષે હિંદી તેમજ અંગ્રેજીમાં એક હૃદયંગમ ભાષણ કરી ઓતાઓને પોતાની ઉત્તમ વસ્તુત્વ શક્તિથી મુગ્ધ કરી નાંખ્યા હતા. તા. ૩૦-૩-૧૯ ને રોજ ભાઈ કેસરીપ્રસાદે અત્રેની 'દશાલાડ વાડી'માં ઉપલા જ વિષયપર ભાષણ આપ્યું હતું.

તા. ૬-૪-૧૯ નો રોજ મહાત્મા ગાંધીજીના ફરમાન મુજબ અત્રે પણ શોક અને આનંદગના દિવસ તરીકે યોગ્ય રીતે ઉજવાયો હતો. ભરૂચના પ્રાર્થના અને ઉપવાસનો હિંદુ મુસલમાન ભાઈઓએ પોતાનો ધર્મો રોજગાર બધ કીધો દિવસ.

હતો, નર્મદા સ્નાન કરી, પોતપોતાના દેવાલયોમાં પ્રભુ પ્રાર્થના, સરખસ રૂપે શહેરના મુખ્ય ભાગોમાં ફરી, ફરી હતી. મોજના પાં કલાકે "રોલેટ બીલ કાયદાપોથીમાંથી રદ કરવા માટે અને દિલ્હીમાં જે શોકદારક બનાવ બન્યો તે પ્રતિ દિલ્હીરી દર્શાવનારા યોગ્ય કરાવો" શ્રી અવંતિકાબાઈ ગોખલેની હાજરી હેઠળ જાહેર સભામાં કરવામાં આવ્યા હતા જે પ્રમંજે પ્રમંગને અનુસરતાં અસર-મારક ભાષણો થયાં હતાં.

• મુખર્જના નવા નીમાયલા નામદાર અવર્નર સાર્જન અત્રેની દુકાળની સ્થિતિ જોવા તા. ૨૮-૩-૧૯ ને રોજ પધાર્યા હતા અને અત્રેના 'સર ના. ગવર્નર સાપુરજી ભરૂચા હોલ' માં ભરૂચ સીટી મ્યુનીસીપાલિટી, ભરૂચ ડીરટ્રીક્ટ લોકલ બોર્ડ અને ભરૂચ વેપારી એસોસિએશન તરફના માનપત્રો સ્વીકાર્યાં હતાં. મીશન હોસ્પિટલની મુલાકાત લીધી હતી, ક્લેક્ટર સાર્જનને ખંભે ઇલાખ ધરાવનારા આગેવાનોનો ઇન્ટરવ્યુ લીધો હતો અને સમગ્રી જમ્મ દુકાળની સ્થિતિ નિહાળી, ત્યાં બેગી કરેલી ધાસ બેઠ, સુવ્યવસ્થા માટે પોતાનો સંતોષ પ્રદર્શિત કર્યો હતો.

તા. ૨૬-૩-૧૯ ને રોજ અત્રેના 'ગાંધી' સુવન' થીએટરમાં ભરૂચ યુનીયન હાઈસ્કૂલનું બીજું મોસમલ ગેધરીઝ સરદાર રા. બા. ગોતીલાલ વિદ્યાર્થીઓનું સમમેલન યુનીલાલ દેશાઈના પ્રમુખપણા નીચે ભારે ઉભાદથી ઉજવવામાં આવ્યું હતું. તા. ૨૬-૩-૧૯ ને રોજ ઉપલે જ સ્થળે ભરૂચ વેજલપોર બ્યામમ શાળાના લાભાર્થે તેમજ આયોના રક્ષણાર્થે ઉક્ત કસરતશાળાના કમરન કરનારાઓ તરફથી કસરતનો પ્રયોગો કરી બનાવવામાં આવ્યા હતા.

તા. ૩-૪-૧૯ ને રોજ દુકાળ ક્રંડમાં મદદ કરવાના શુભ હેતુથી અત્રેના વતની પંડિત ઓઢારના ઉત્તમ સંમીતની મળદ આખવા એક મન્સર્ટ અત્રેના સર સાપુરજી ભરૂચા હોલમાં થયો હતો અને મન્સર્ટની ઉપજેલી રકમ દુકાળ ક્રંડમાં આપી દેવામાં આવી હતી.

'ભરૂચી'

નાંધ.

કાળા કાયદાને નામે જાણીતું થયેલું રોલેટ બિલ વડી ધારાસભામાં સર્વ બીજા અમલદાર સમાસદોના સંયુક્ત મત વિરૂદ્ધ સરકારે પસાર કર્યું છે અને નામદાર વાઇસરોયે તેને તા. ૨૧-૩-૧૯ ના રોજ પોતાની સંમતિ આપી છે. પરિણામે આ કાયદો હિંદની કાયદા પોથી ઉપર ચડ્યો છે અને બ્રિટીશ સરકારની વતી હિંદી વજર તેને છ માસમાં નામંજુર ન કરે તો લગાઇ પુરી થયા પછી ત્રણ વર્ષ સુધી તે અમલમાં મુકી શકાશે. ઇંગ્લેન્ડ અને દેશી ન્યાયાધીશોની કમિટીએ કરેલી ભલામણને આધાર આ કાયદો તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે અને હિંદી સરકારે સારા દેશની અને તેના પ્રતિનિધિઓની તીવ્ર લાગણી વિરૂદ્ધ આ કાયદો પસાર કરવામાં જે જાકીપણું દાખવ્યું છે તે જોતાં ઓછો જ સંભવ છે કે બ્રિટીશ સરકાર આ કાયદાને નામંજુર કરે. લોર્ડ મેલ્બોર્નના સ્મરણોપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે દેશમાં સુલેહ શાંતિ જાળવવા માટે પહેલી જવાબદારી ધરાવનાર અને પ્રચલિત રિવાજથી પુરેપુરી વાજે હોવાનો દાવો કરનાર હિંદી સરકારની અન્યાયી અને આપખુદી વૃત્તિ પર અંકુશ રાખવાનું કામ વધારેમાં વધારે ઉદાર અને વિચક્ષણ હિંદી પ્રધાનને માટે કેટલું મુશ્કેલ-લગભગ અશક્ય છે. આ સંજોગમાં મી. લોઇડ જ્યોર્જ અને મી. મેટિગ્યુને આ કાયદો નામંજુર કરવાના તાર કરવાથી કંઈ વળે એમ લાગતું નથી. રાજદ્વારી પુરેપૂરે તો એ તપાસશે કે આ કાયદો પસાર થયા પછી હિંદીઓ હમેશની માફક થોડા દિવસ અથવા થોડા મહિના ધીમે ધીમે અજળ થઈને જ સંતોષ પામે છે કે પ્રજાસભરમાં અશાંતિનાં મોર્ચ વધારેને વધારે જોરથી ઉછળે છે અને આ કાયદો કોઈ પણ પ્રકારે રદ કરાવવાને કંઈ ચોક્કસ કાર્યની યોજના અમલમાં મુકાય છે. અર્થાત્ આપણે અહીંયાં જે બેલીયું તે ઉપર નહિ પણ જે કરી ચાલીયું તે ઉપર જ નજર રાખીને હિંદી વજર પોતાના પગલાં ભરશે. આમ આ કાયદો રદ કરાવવાને જે બારી રહી છે તેનો ઉપયોગ કરવાને પણ આપણે આ દેશને જ આપણું કાર્યક્ષેત્ર બનાવવું જોઈએ.

રાજ્યધારણના સિદ્ધાંતનો વિષય.

જે રોલેટ બિલ પસાર કરવામાં આવ્યું છે તેની મુખ્ય કલમે ગયા અંકમાં કાંઈક સમજાવતી સાથે રજુ કરવામાં આવી છે તેમજ સીલેક્ટ કમિટીમાં કરવામાં આવેલા ફેરફાર વિષે પણ તેમાં કંઈક સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. તે પછી આ કાયદાના બીજા વાંચન વખતે વડી ધારાસભામાં આશરે દોઢસો સુધારા રજુ કરવામાં આવ્યા હતા તો પણ તેમાં કંઈક મુદ્દાનો સુધારો થયો નથી. એટલે ફરીથી આ કાયદાના મુખ્ય અનિષ્ટ તત્ત્વો નજરનીચે ફેરવી જઈશું. સૌ સુધરેલા દેશનાં રાજ્યધારણોનો એ સિદ્ધાંત છે કે તેમાં ત્રણ અંગ હોવા જોઈએ: (૧) ધારા બાંધવાની સત્તા, (૨) કારોબારી સત્તા અને (૩) ન્યાય આપવાની સત્તા. આ ત્રણ સત્તાઓ અનુક્રમે ધારાસભાઓ, કારોબારી સરકાર અને ન્યાયની અદાલતો ધરાવે છે. આ વિભાગ ત્રણ વખતથી જેવામાં આવે છે અને રાજ્ય પ્રજાસત્તાક કે પ્રજાને જવાબદાર ન હોય ત્યાં પણ સરકાર અને પ્રજા વચ્ચે એખલાસ રહે-સરકાર પ્રજાનો વિશ્વાસ સંપાદન કરે અને પ્રજાને ન્યાય મળે તે માટે આ વિભાગ જરૂરનો ગણાય છે. હવે આ વિભાગનો હેતુ ઘરાનર સંધામ તે માટે જરૂર છે કે આ

શબ્દો મૂકવાથી કંઈ ફેરફાર થતો નથી. આ કાયદાના પહેલા, બીજા અને ત્રીજા ભાગનો અમલ કરતાં પૂર્વે અમુક પ્રકારના ગુન્હા તે ભાગમાં વિશેષ કરીને પ્રચલિત છે અથવા થવાનો સંભવ છે એવી દિંદી સરકારની ખાત્રી થવી જોઈએ. આવા જે ગુન્હાની ટીપ જૂદી આપવામાં આવી છે તેમાં એકે કલમનો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી. એટલે સીલેક્ટ કમિટીમાં થયેલા ફેરફાર પહેલાં જેમ આ ભાગનો અમલ થઈ શકે તેવી જ રીતે હવે પણ થશે. જે ભાગમાં આ કાયદાનો અમલ કરવાનું નહીં થાય ત્યાં સ્થાનિક સરકારના અમલદારોને શક્તિ લાગે એવા કોઈ પણ માણસને નજરેફ દેવાની કે ફેદ કરવાની સત્તા જ્યાં સુધી કાયદા પોથીમાં મોજૂદ છે ત્યાં સુધી તે દિંદીવાનોના કુદરતી હકનો શત્રુ છે અને કાયદાના વિશેષણમાં ફેરફાર કરવાથી તેનું ઝેર ઓછું થતું નથી. ઉલટું એમ કહી શકાય કે સ્ટ્રીલર રાજદ્રોહીઓને જ અંકુશમાં લાવવાને આ કાયદો ખસાર કરવામાં આવ્યો છે એવો દેખાવ કરીને સરકાર આ કાયદાનું ભયંકર રરૂપ ઢાંકવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ એ ઢાંકપિટોએ મિથ્યા છે. સરકાર તો આ કાયદાની કોઈકળ સમજે છે અને પ્રજા પણ તેમાં કરેલા નામના સુધારાથી રહેજ પછુ છેતરાતી નથી.

નામદાર શર્માંએ આ બિલના બીજા વાંચન વખતે એવો સુધારો રજુ કર્યો હતો કે "દિંદમાં સ્થળાએલી નામદાર સહનશાહની સરકારને જોરથી ઉપલાવી નાંખવાના હેતુ વાળી અળવળ એ રાજદ્રોહી અળવળનો અર્થ છે એવા શબ્દો બીજી કલમમાં ઉમેરવા." આ સુધારો રજુ કરતાં તે સભાસદે જણાવ્યું કે આવા મુદ્દાના શબ્દોનો અર્થ સ્થાનિક સરકાર પોતાની મરજી મુજબ કરે અને તેથી તેમને અનિષ્ટ લાગતી કાયદેસર અળવળને પણ કમવાને આ કાયદાનો ઉપયોગ કરે એવો સંભવ રહે છે. અને હોમરૂલની અળવળ વિશે દિંદી સરકાર તરફથી મોકલવામાં આવેલા એક સૂચનાપત્રથી અને મદ્રાસની ધારાસભામાં લોર્ડ પેન્ટલે'એ તારીખ ૨૪-૫-૧૭ ના રોજ કરેલા ભાષણથી પૂરવાર થાય છે કે આ સંભવ કેવળ કાલ્પનિક નથી પણ ખરો છે. આ સુધારાને ડૉ. સમુ, પંડિત માલવીઆ, નામદાર ચાન્ડી, નામદાર બેનરજી, નામદાર ઝીણા વગેરે મૌ પક્ષના સભાસદોએ ટેકા આપ્યો હતો. સરકાર તરફથી તેની સામે બોલનાં સરં વિલ્યમ વિન્મટ જણાવ્યું કે આ શબ્દોનો અર્થ તો દરેક માણસ જાણે છે અને કાયદામાં તેની બાબત આપવાની જરૂર નથી. તે સંબંધમાં આપણા તરફથી જણાવવામાં આવ્યું હતું કે "રેવેલ્યુશનરી" એ શબ્દના સાધારણ વાતચીતમાં અને લખાણમાં જૂદા જૂદા અર્થ થાય છે, તે એટલે સુધી કે કોઈ પણ અસાધારણ પ્રકારના વિચાર કે કાર્યને પણ તે લાગુ પાડવામાં આવે છે. આ વિષે સરકાર તરફથી એટલું જ આશ્વાસન આપવામાં આવ્યું કે તેઓ ધણી ધણજી અને ચોક્કસપણે અર્થ કરી આ કાયદાનો અમલ કરશે. આ સુધારો ૧૮ વિરૂદ્ધ ૩૮ મતે નામંજૂર થયો. ખરી વાત એ છે કે સરકારના આવા આશ્વાસનમાં જૂતકાળના અનુભવથી પ્રજાને તલભાર વિશ્વાસ નથી. છાપખાનાનાં અને બીજાં ઘણાં કાયદાના સંબંધમાં સરકારે આપેલાં વચનો જૂદાં જૂદાં કારણોથી પગામાં નથી. બીજી પાસે સામાન્ય શબ્દો વાપરવાથી જે નિરંકુશ સત્તા સરકારને મળે છે તેના પર બાબતની અર્થાદ સરકારને જોઈતી નથી. કોઈ પણ વખતે હીક લાગે તેવી રીતે પ્રજાને દાગમાં રાખવાની સત્તા સરકારને આ કાયદાથી જોઈએ છે.

આ કાયદાથી કાયદેસર ચળવળને ઇજ્જત ન પહોંચે તે માટે એવો સુધારો સુચવવામાં આવ્યો હતો કે જે ગુન્હા પ્રચલિત થવાની ખાતરી થવાથી હિંદી સરકાર આ કાયદાના જૂઠા જૂઠા ભાગનો અમલ કરી શકે તેની યાદીમાંથી ફોજદારી કાયદાની ૧૨૪ એ કલમ બાતલ કરવી, રોલેટ કમિટીએ આ કલમ પોતાની ટીપમાં નાંખી નહતી તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. સરકારી તત્ત્વને બંડથી ઉપલાવી નાંખનાર વર્ગને અકુશમાં રાખવા આ કાયદો રચાયો હોય તો તે સંબંધી ગુન્હાને જ આ કાયદો અર્થાદિત કરવો જોઈએ. ૧૨૪ એ કલમ સરકાર વિરૂદ્ધ લાગણી ફેલાવવા વિષે છે અને તેથી કાયદેસર ચળવળ કરનાર કોતો પોતાની જુલમી અથવા સરકાર અને ન્યાયાધીશોની વફાતથી તેમાં સપડાઈ જાય એવો સંભવ રહે છે. તો કાયદાના સ્પષ્ટ હેતુ સાથે સંબંધ ન ધરાવનાર જે કલમથી સામાન્ય રાજકીય દિલચાલને જોખમ પહોંચે એમ હોય તે ગુન્હાની ટીપમાંથી બાતલ કરવી જ જોઈએ. વિશેષમાં આ કલમ મુજબ કોઈ માણસે ગુન્હો કર્યો છે કે નહિ તેની તપાસ કોર્ટમાં કરવામાં નહિ આવે પણ સ્થાનિક સરકાર અને કારોબારી તથા પોલીસના અમલદારો તેનો નિર્ણય કરશે. આથી ન્યાયની માર્ટ જે લખાણ કે બાપણને નિર્દોષ ગણે તેને ગુસ્સે થયેલા અમલદારો આ કલમમાં રહેલો લાવી શકે. આ દલીલ સીધી અને સ્પષ્ટ છે અને રોલેટ કમિટીએ આ કલમ ટીપમાં દાખલ નથી કરી એ તેને ધણું વજન આપે છે. જનાં અમર્થાદિત સત્તાની લોભી સરકારે આ સુધારો ન કર્યો એટલે તે નામંજુર થયો. આમ બંને રીતે કાયદેસર ચળવળને અર્થ ન આવે એવા સુધારાનો નકાર કરીને સર વિલ્યમ વિન્ચેન્ટ શાંત ચિત્તે આપણને શિખામણ આપે છે કે તમે ચિંતા ન કરશો, અમે બધું સંભાળીશ. દે દેમો વર્ષની આપ ખુદીથી જેમના હાથ રંગાએલા થયા છે તેના અમલદારોનાં વચન અને વર્તન ઉપર કોને વિશ્વાસ આવશે !

સત્યાગ્રહ.

આમ જા કાયદો સારી હિંદી પ્રજાને જોખમ ભરેલો છે, તથા અપમાનરૂપ છે, અને તેથી અસહ્ય છે. રાજ્યકર્તાના જે સાધારણ અત્યાચારો સહન કરી શકાય એમ હોય છે તેની મામે અરજીઓ સલાઓ, સામાન્ય ચળવળ વગેરે સામાન્ય ઉપાયો યોજવામાં આવે છે. પણ જ્યારે પ્રજા પર અસહ્ય જુલમ થાય છે ત્યારે ઇંગ્લેન્ડ ક્રિસ્ટિયન આમેરિકાના ઇતિહાસ પરથી જણાય છે તેમ અને દાલમાં આયર્લેન્ડમાં અને ઇજીપ્તમાં બને છે તેમ લોકો દુઃખી હશે અને રાજ્યને મ્હાત્ત કરવા પ્રાર્થના કરે છે. આવી લડતમાં શારીરિક અને ઔદિક બળની રહામે તેજ પ્રકારનું જળ યોજવામાં આવે છે. બીજી લડત ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક છે કારણ કે તેમાં રાજ્યના ઔદિક બળની રહામે શસ્ત્ર વગેરે સાધન રહિત પ્રજાનું-જનક તેના થોડા કે વધારે માણસાનું આત્મગળ દે છે અને આવી લડતને માત્ર પ્રજા નામ આપવામાં આવે છે. આમાં સત્યનું સ્વરૂપ સમજી તેનો આગ્રહ કરવામાં આવે છે. હવે સૌ કોઈ જોઈ શકશે કે જે કાળો કાયદો સરકારે પસાર કર્યો છે તે સત્ય અને નીતિના સિદ્ધાંતથી વિરૂદ્ધ છે તેથી તેની રહામે આગ્રહ કરવો-અતલજ કે તેનું ઉલ્લંઘન કરી તે માટે જે દુઃખ પડે તે શાંતિથી સહન કરવા એ સત્યાગ્રહ છે. પણ આટલું જ બમ નથી. ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસનો જેમણે અભ્યાસ કર્યો છે તેઓ જાણે છે કે જ્યારે રાજ્ય બીજો જેમ

અનેક પ્રકારનો જુદમ કરીને છેવટે પ્રજાથી ગભરાઈને પરદેશ નહારી ગયો ત્યારે બિટીશ આમની સલાએ એવા મુદ્દાનો દરાવ પસાર કર્યો હતો કે રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચેનો સંબંધ જે અલિખિત કાનુનોથી નિયમિત થાય છે તેનો તે રાજ્યએ ભંગ કર્યો હોવાથી તેણે રાજ્યગાદી પર પોતાનો હક ગુમાવ્યો છે અને તેથી તે ગાદી ખાલી છે અર્થાત્ રાજ્ય બંધારણના મૂળ સિદ્ધાંતોનો ભંગ થાય એવી રીતે રાજ્ય વર્તન ચલાવે ત્યારે તે રાજ્યના કાયદા પ્રજાના માનને પાત્ર રહેતા નથી. ગયા અંકમાં પ્રકટ થયેલા અમેરીકન મહાત્મા થોરોના લેખ પરથી જણાયું હતું કે જે રાજ્યનીતિના મૂળ સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ કંઈ પણ આચરણ કરે તેને કર આપીને મદદ આપવી એ નેઓ પાપતુ કાયં ગણે છે. અર્થાત્ સત્યાગ્રહી સરકારના માત્ર અસહ જુદમી કાયદા કે કૃત્ય રહામે નહિ પણ બીજા જે કોઈ કાયદા ધર્મ કે નીતિ સાથે સંબંધ ધરાવના ન હોય તેની રહામે થઈ શકે છે.

આ સંબંધમાં એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી ધટે છે. પ્રથમ તો સત્યાગ્રહી બંડખોર ન હોવાથી તે એકી યખતે બધા કાયદાનો ભંગ કરતો નથી પણ પહેલેથી નક્કી કરેલા અમુક જ કાયદાનો દરોહાપૂર્વક ભંગ કરે છે. આવા મત્યાગ્રહીના આચરણથી પ્રજાની સ્થિતિ અને શાંતિને કંઈ પણ આંચ આનતી નથી તે સરકાર રહામે દ્વેષથી નહિ પણ, સરકારને પ્રજામતને તામે કરવાના દૃઢ નિશ્ચયથી જ સૌ કાંઈ કરતો હોવાથી તે જે કાયદાનો ભંગ કરવાનું નક્કી કરે તે શિવાયના તમામ કાયદાનું ચુસ્તપણે પાલન કરે છે. બીજું સત્યાગ્રહી રાજ્યદ્રોહી હોવાથી તે જે કાયદાને ભંગ કરે છે તેના કરમાનને તામે થતો નથી પણ તેમ કરવા માટે કાયદાથી જે શિક્ષા નક્કી કરવામાં આવી હોય તેને આનંદથી વધાવી લે છે. આમ તે જે કાયદો તોડે છે તેને પણ એક રીતે નહિ તો બીજી રીતે તે વશ થાય છે.

આ ઉપરથી મમજશે કે સત્યાગ્રહી લડન એ શરીરગળ મ્દામે આત્મગળની લડત છે. રાજ્યની પાસે નાણાં રાજ સિપાઇઓ વગેરે મો એકિક સાધનો છે. સત્યાગ્રહી પાસે આમાંનું કંઈ ન હોય અને હોય તો પણ તેના કાર્ય માટે તેની જરૂર નથી. માત્ર સત્ય તેની બાજુએ છે અથવા તેના આત્મામાં સત્ય અને જળ રહેલાં છે તેના વડે સરકારના એક અથવા એક પછી એક અનેક કાયદાનો ભંગ કરી પોતાના શરીર પર દુઃખ વહોરી લે છે. રાજ્ય અને સત્યના યુદ્ધમાં જો સત્યાગ્રહી જીતે અડગ અને નિશ્વવાત્મક રહે તો જરૂર મોડાં બેલાં રહામાંના હાથમાંથી રાજ્ય સરી પડશે કારણ કે સત્યાગ્રહીનો અજેય આત્મા તેને વશ કરી પોતાના સત્યની ખાત્રી કરાવશે. હરિશ્ચંદ્ર અને પ્રમદાદે, હસિષ્ઠ આદિકાનાં આપણાં ભાઈ બહેનોએ અને ખેડાના ખેડુતોએ આમ જ હસને મ્દાંએ રાજ્યના આં સહન કરીને જય મેળવ્યો હતો. આ સૌથી મ્દોટી લડતમાં પણ જો આપણે આત્મા અડગ રહેશે તો આપણા વિજય ચોક્કસ છે.

પ્રથમ ચળલાં.—

તા. ૨૪-૩-૧૯ ને દિને મહાત્મા ગાંધીએ મદ્રાસથી નીચેના યાદનાર સંદેશો બહાર પાડ્યો હતો:—

“મેં હજી સલાઓમાં સમભવવા ચલ્યું કર્યો છે તે પ્રમાણે સત્યાગ્રહ એ ખરી રીતે ધાર્મિક હિંસા છે. તે શુદ્ધ અને વખની ક્રિયા છે. જાને દુઃખ સહન કરીને સુચારુ મેળવવાનો અને દુઃખનું

નિવારણ કરવાનો તે પ્રેક રસ્તો છે તેથી હું સૂચના કરું છું કે ૧૯૧૯ ના બીજા નં. ૨ ની નામદાર વાર્ષિકરોપની મજૂરી પ્રગટ કરવામાં આવી છે પછીના બીજા રવિવારને માનસંગ અને પ્રાર્થનાના દિવસ તરીકે પાળવો. આ પ્રસંગને છાન્ને એવી રીતે લોકવાગ્ધી અસરકારક રીતે જાહેર કરવા માટે મારી નીચે મુજબ સલાહ છે. આગલી રાત્રે જગ્યા પછી ૨૪ કલાક સુધી બધા પુખ્ત ઉમરના માણસો એ જોને ધર્મ અથવા તફરતના કારણથી બાધ ન હોય તેમણે ઉપવાસ કરવો આ ઉપવાસને કોઈ પણ પ્રકારે લાંબાણ, રૂપે ગણવાનો નથી અથવા તો સરખા ઉપર કોઈ પણ પ્રકારે કાપણ લાવવાનો તેનો હેતુ સમભવવાનો નથી સત્યાગ્રહીઓએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞામાં કાયદાનો એ ભાગ કદાપણ છે તે માટે તેમને તૈયાર કરવાની આ એજ જરૂરી તાલીમ ગણવાની છે. જાહેર દિવસ માટે જરૂરી હોય તે શિવાયનું તમામ કામ તે દિવસે બંધ રાખવું. બનર અને બીજા ધધારોજનારના રથોના પણ તે દિવસે બંધ રાખવા.

જો કામદારોને રવિવારે પણ કામ કરવું પડતું હોય તેઓ પહેલથી જાન મેળવીને કામ બંધ કરી શકે. સરકારી નોકરોને પણ ઉપરની જે સૂચનાઓ પાળવાની સલામતી કરતા હું અચૂકતો નથી, કારણ કે જો કે રાજકીય સભાઓ અને ચર્ચાઓમાં તેમણે ભાગ ન લેવો એ તેમને માટે ખુબસૂ કરીને બાજબી છે તો પણ મારા મન પ્રમાણે સુદ્ધાની બાબતો વિષે પોતાની લાગણી, અને સંસ્કૃતી મર્યાદિત રીતે દર્શાવવાનો તેમને હક છે. તે દિવસે હિંદુસ્તાનના તમામ ભાગમાં અને ગામડાઓમાં પણ જાહેર સભા ભરીને તેમાં આ કાયદો રદ કરવાની વિનંતિ કરવાને કાવલ યત્ન કરવો. જો મારી સલાહ સ્વીકારવા લાયક ગણાય તો આ વિષે બચરથા કરવાની મુખ્ય જવાબદારી સત્યાગ્રહ સભાઓને સિર રહેશે. પણ હું ઉમેદ રાખું છું કે બીજા જાહેર સંસ્થાઓ પણ આ કાર્યને સફળ કરવામાં મદદ કરશે. ”

આપણા દેશમાં પરાપૂર્વથી ઉપવાસ અને હડતાળનો ધર્મ સાથે સંબંધ ગણાયો છે. ઉપવાસ કરનાર માણસ પોતાના ખોરાકના અર્થાત્ શરીરના નહિ પણ આત્માના બળપર ટકી કહે છે. કામબંધો બંધ કરનાર વેપારીઓ અને મજૂરો તે દિવસે પોતાના ધંધા રોજગાર પર નહિ પણ ધર્મના કાર્ય પર ટકે છે. વળી ખોરાક અને વ્યવહારમાંથી નિવૃત્ત થયેલું મન વધારે પવિત્ર બની ધર્મમાં વધારે એકતાર થઈ શકે છે. આખા દિવસનું ઐહિક કાર્ય સમાપ્ત થતાં ધર્મકાર્યમાં પૂરો વખત પણ આપી શકાય છે. આમ ઉપવાસ અને હડતાળનું ધાર્મિક રહસ્ય આપણા દેશમાં સમજાયેલું હોવા છતાં રાજકીય હડતાળો તેનો પ્રયોગ કેવળ નવો છે. જનમનુસૂચના મનમાંથી આ હડતાળો ધાર્મિક ખ્યાલ ઉપજ થાય છે એટલું જ નહિ પણ સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લેનાર સૌ શેષ વધારે સારી રીતે સમજી શકે છે કે કાયદા તોડવાની બાદ પ્રતિજ્ઞા પર નહિ પણ આત્માની આત્મ શુદ્ધિ અને બળ પર આ હડતાળો આધાર છે. પરિણામે જણાય છે કે તે પ્રમાણે દિલ્લી, અમલસર અને મુલતાન, કરાંચી અને હૈદરાબાદ, મુંબાઈ અને અમદાવાદ વગેરે જોડાં તેમજ એનેક ન્દાનાં ગામ અને ગામડાંમાં લગભગ એકેએક દુકાન બંધ રહી, બાજો પુરશે અને સ્ત્રીઓએ ઉપવાસ કર્યો અને તેથી ઘણા વધારે માણસોએ સરખસમાં તેમજ જાહેર સભામાં ભાગ લીધો. તેથી દરેક ધર અને કુટુંબમાં કાળા કાયદા અને સત્યાગ્રહની હડતાળો કંઈક ખ્યાલ વીજળીની ત્વરાથી ફેલાઈ ગયો છે.

મદ્રાસમાં ગાંધીએ રવિવાર તા. ૬-૪-૧૯ ના રોજ સૌ ઠેકાણે બરવાની સભામાં બાને નીચેનો સંદેશો મોકલ્યો હતો:-

“આપણા અને બહેનો,

વણી-લડતમાં જીતનો આધાર આજ કારણોપર રહે છે. અને તે વિષે એકમ પરિણામ હજી સ્થાપિત નથી. સત્યાગ્રહ-લડતનાં જીતનાં કારણો કેવળ આંતરિક છે. અને તેમાં પરિણામ એક જ આવે શકે છે. હાર એવી વસ્તુ સત્યાગ્રહમાં હજી નહીં. સત્યાગ્રહનાં બળનાં પ્રમાણમાં જીતકાળ આમળ આવે છે અથવા પાછળ ઠેકાય છે. આવી અલૌકિક લડતની ટળ-ઘુટીજ છે. આવતી કાલે આપણે ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરીને ઉત્સાહ કરીને રોજગાર બંધ કરીને પવિત્ર થવા પ્રયત્ન કરીએ અને તે વડે આપણે કાયદાનો સાદર નિરાદાર કરવાની શોખિયા મેળવવાના છીએ ઉપવાસાદિતું આ કારણ ન ભુલાવ એવી મદારી વિનંતિ છે સદે આપણે થોડા જેટલા માણસો દોઢાં પછી જ સત્યને જ વળગીશું અને કોઈના પણ જીન માલને ઈન નહિ પહેવાયોએ તો જીવ વહેલી મેળવીશું અને જીવની નીચે કચરાઈ રહેલા દિલને મુક્ત કરવાના પ્રયત્નમાં આપણે અવશ્ય ફરીભૂત થઈશું.”

સર્વત્ર સંદેશો વાંચી રહ્યા પછી નિચેના ઠરાવો સભાઓમાં સર્વાનુમતે પસાર થયા હતા.

ઠરાવ પહેલો.

“વણી કોફી રિયલિને સમયે મદાસ યમ જતાથોત્તેને સાર દિલ્હીના રહીશોને .....ના ઝહેરીઓની આ સંસા મુબારકબાદી આપે છે તેમજ સત્યાગ્રી શ્રદ્ધાનંદજી (ઉર્ફ મહાત્મા મુનરંજી રામજી) અને હકીમજી અહમદખાનને તેમના વખાણવા લાયક અખીપ્રણાને સાર મુબારકબાદી આપે છે. વળી રયાનિક અધિકારીઓનાં હુકમથી ચાલેલાં દોરગોળાથી મૃત્યુ પામેલા નિર્દોષ દિલીઓના પડેલાં તોફાં આ સંસા માનપૂર્વક દિલાસો બતાવે છે.”

ઠરાવ બીજો.

“.....ના રહીશોની આ સભા નામદાર દિલ્હી વજીરને નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ કરે છે કે નામદાર યહેનશાહને તેઓ એની મદદ આપે કે વડી ધારાસભામાં પસાર થયલા રોલેટ એક્ટને યહેનશાહ રદ કરે કારણ કે એ કાયદો પોતે ખરાબ છે અને તદ્દન બીન નજરી છે એટલું જ નહિ પણ તે કાયદો બહેર થયેલા એકત્રિત પ્રજા જાતી વિરુદ્ધ દોષા છતાં પસાર કરવામાં આવેલો છે. વળી આ સભા નામદાર વાઈસરાય સાહેબને નમ્રતાપૂર્વક આજ્ઞા મુજબ છે કે તેઓ સાહેબ મુજબ કારણને લીધે ન. ૧ નું રોલેટ બીજાં પાંચ એમાં છે.”

ઉપવાસ અને હડતાલના રવિવાર પછી બીજા દિવસે સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરવાનો મહાત્મા ગાંધીજીએ સંકલ્પ કર્યો હતો અને તે મુજબ મુંબાઈ અને અમદાવાદમાં કાર્ય શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. ‘હિન્દસ્વરાજ્ય’ નામનું મહાત્મા ગાંધીજીનું જે પુસ્તક દિન્દી-સરકારે આશરે ત્રણ વર્ષ પૂરે જપ્ત કર્યું હતું અને તે દિન્દમાં લાવવાની બંધી કરી હતી તે પુસ્તકની બે પેઢી હાલમાં નંકોસો તા. ૭-૪-૧૯૪૫ વહેંચવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું.

આ પછીની ઘટનાઓ વિષે હવે પછી લખીશું.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૪ થું.]

એપ્રિલ, ૧૯૧૮.

[અંક ૧૦.

જિસેય મેંઝિનિ.

(ગતારક પૃષ્ઠ પરદ થી આશુ.)

મેંઝિનિને રાજ્યો માટે જોડેલો અણુમો હતો તેટલોજ ધર્મગુરુઓ માટે હતો, પણ પોતાનું મહાન લક્ષ્યબિન્દુ પળવાર પણ દષ્ટિબદ્ધ રજવા દિધા વિના તેણે નવા પોપને એક કાગળ લખ્યો અને તેમાં તેણે પોપ પોતાનું જે મહાન કાર્ય અજાણે તો કીક યાચ તે કાર્ય તેને જણાવ્યું. ઓસ્ટ્રિયાના ફેરાસના ભોગવટા વિરૂદ્ધ વધી ઉઠાવીને ક્ષણિક લોકપ્રિયતા મેળવી તો ખરી જ. પરંતુ ખરૂં જોતાં જો તેનો ઉત્સાહ નીઓગેરીય પક્ષની આવેશમય ઠપ્પનાની પેલી તરફ ફરી પણ અસ્થિતિ લેવાય તો હતો એમ ધારીએ તો પણ અંદરના સુધારા માટેનો તેનો ઉત્સાહ તપશ્ચી લોપ થઈ ગયો. તેમ છતાં ટરકનેમાં અને પીડમૉન્ટમાં લોકોના અત્યંત હર્ષ વચ્ચે, પરંતુ મીટર્નિકના અનંત ખેદ વચ્ચે, રાજ્યકર્તા રાજકુમારોએ ધણી મોટા રાજ્ય તત્ત્વવિષયક સુધારા દાખલ કરી દીધા હતા. લોકોને કોઈપણ પ્રકારની છૂટ આપવાની જરૂર ના કહેનાર માત્ર તેપક્ષનો રાજા ફ્રાંઝ-ફેરડિનાન્ડ, મરાહુર યાન્મા એકલો એક જ હતો.

પરંતુ પોતાના દેશનું ઐક્ય, અને જાસ કરીને સ્વાતંત્ર્ય, સાધવા વિષેના ઇતિહાસ સર્વ વર્ગોના ઉકળાટ તથા નિશ્ચય દરરોજ વધતો જતો હતો અને વધારે સખ્ત તથા વધારે તીવ્ર થતો જતો હતો. સામાન્ય લાગણી સંકેતો પ્રકારે વ્યક્ત થઈ. જીનોઆની વૈશાનિક સમાજ, તથા ઈસેબેલીની ખેતીવાડી વિષયક સમાજ ખરૂં જોતાં પારદર્શક વેશમ રાજકીય સભા હતી. ઈસેબેલીની સમાજમાં પીડમૉન્ટના આલર્સ આલ્પર્ટ ડેરેગનેટોના અમીરને લખેલો પત્ર એક જ થયલા પ્રતિનિધિઓ સમક્ષ વાંચવામાં આવ્યો હતો. રાજ્યે એવું લખ્યું હતું કે “ ઓસ્ટ્રિયાએ સર્વ સત્તાઓને એક રૂઠો મોકલ્યો છે, અને ફેરાસ ઉપર પોતાનો હક્ક છે, એમ ધારીને ફેરાસ પોતાને કબજે રાખવાની પોતાની ઇચ્છા તેમાં જણાવી છે,.....જે પરમાત્મા ઇતિહાસની લડાઈનું આપણને ફરમાન કરશે તો હું મારા પુત્રો સાથે થોડે બેસીશ, હું લડાયક લશ્કરના સેનાપતિનું સ્થાન લઈશ...જે દિવસે આપણે ઇતિહાસ સ્વાતંત્ર્ય માટે લડાઈનો પોઝાર કરીશ તે દિવસ જોડેલો પ્રતાપી નીવડશે. ” આ જાહેર કથનથી જે ઉત્સાહ જાગ્યો હતો તે અમાપ નીવડ્યો; ઇતિહાસ

હીલચાલના અગ્રેસર યવા, તથા સ્વાતંત્ર્યની તરવાર ગ્વાનમાંથી બહાર કાઢના સમાજે રાજની પ્રાર્થના કરી.

સારે, રાજ્યકાન્તિના વર્ષની અગાઉ ઇટલિમાં આવી પરતીર્યતિ હતી. સુધારા માટેની ચળવળ સાર્વજનિક હતી; એવામાં એવા સમાચાર મળ્યા કે તેથી માત્ર રાજ્ય-ખંધારણ વિષેના સુધારાનો વિચાર બાબુએ મૂકી દેવો પડ્યો, અને લોકોને સમગ્રયુગ કે ઇટલિના ન્હાનાં રાષ્ટ્રોની માત્ર નજીવી કુલ અખત્યારીઓ ઉપર જ નહિ, પણ જે રાક્ષસી સત્તાઓને હાથે તેમની કુલ અખત્યારી અત્યાર સુધી મુક્તવી રાખવામાં આવી હતી, તે સત્તાઓ ઉપર પણ કટકો લગાવવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. ૧૮૪૮ ના ફેબ્રુવારી માસમાં પેરીસમાં રાજ્યકાન્તિ થઈ; ઑલિવન્સનો વંશ ઉધો પડી ગયો; અને બીજું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જાહેર થયું. માર્ચ માસમાં રાજ્યકાન્તિનું તત્ત્વ યુરોપિય કુલ અખત્યારના સત્ત્વ સુધી જઈ પહોંચ્યું. વિયેનામાં ખળભળાટ મચી રહ્યો, અને તે પછી એટલો બધો સખ્ત કે સમર્થ મીટર્નિક પણ પોતાના પાયા ઉપર હલમલી ઉઠ્યો, અને તેની અગાઉ દેશનિકાલનો ભોગ થઈ પડેલા હબ્સબર્ગ લોકો સાથે દેશવટો ભોગવવા ધક્કેલાઈ ગયો.

ખરેખર, એ વખતે એમ જ લાગ્યું કે ઇટલિના ઇટકારાનો સમય આવી પહોંચ્યો. સિસિલિમાં ક્યારનુંયે હુલ્લડ થયું હતું, અને હર્મિનન્ડને પણ રાજ્યખંધારણને માટે અનુમતિ આપી પડી હતી. એક મહિના પછી (૧૧ મી ફેબ્રુવારી ૧૮૪૮ ને રાજ) ટસ્કનિય મહાદેવીરે પણ એ રસ્તો લીધો, અને માર્ચમાં પીડમોન્ટમાં તથા રોમમાં રાજ્યસભાના પાયા ઉપર નવાં રાજ્યખંધારણ સ્થાપવામાં આવ્યાં. પરંતુ વિયેનામાંથી આવેલા સમાચારથી અત્યંત વિસ્તૃત પ્રકારની અંતરાશા જન્યૂત થઈ. ઇટલિમાં એ સમાચારને જે હર્ષ ભર્યો આવકાર આપવામાં આવ્યો તે તો બસ સ્તબ્ધ કરી નાંખે તેવો હતો. માર્ચ માસની આખર પહેલાં તો ઑસ્ટ્રિયાવાસીઓને મિલેન ખાલી કરવાની ફરજ પડી; જેનિમે પોતાના પરદેશી રાજ્યકર્તાઓને હાંધી કાઢ્યા હતા, અને રેનિમલ મેનિનની આગેવાની તળે પ્રજા-મત્તાક રાજ્ય ફરીથી સ્થપાયું હતું. મોડેનાના અને પાર્માના રાજકુમારો-મેટર્નિકના પૂતળા જેવા રાજકુમારો-ન્હામી ગયા હતા; તથા પીડમોન્ટના આલર્સ આલર્મટ રાષ્ટ્રીય હીલચાલની આગેવાની લીધી હતી, અને ઑસ્ટ્રિયાના સામ્રાજ્ય સામે તુરંતજાર જાહેર કરાયો હતો. ટસ્કનિ પણ વધારે પાછળ પડી ગયું નહિ. ત્યાંના ખુદ મહાદેવીરે જે હાકર બીજાં સૈન્ય-દળ સાથે જોડાવાને મોકલ્યું હતું તેને ઉદ્દેશીને એક ઉશ્કેરણીકારક જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કર્યું “ચોદાઓ ! ઇટલિના સ્વાતંત્ર્યનું પવિત્ર લક્ષ્ય હવે લોમ્બાર્ડીના સમરાંગણ ઉપર નહીં થવાનું છે. મિલેનના નાગરિકોએ પોતાના લોહી સાથે પોતાનો ઇટકારો ક્યારનો સાધ્યો છે. અને તે પછી ઇતિહાસમાંથી જેના જેવા ગાળાગાંડવા જ દાખલા મળી આવે એવી બહાદુરીથી પોતાના મહાત્મા રાજની આગેવાની હેઠળ સાડીનિવાનું લરકર સમરાંગણ ઉપર ક્યારનુંયે પ્રવૃત્ત થયું છે ઇટલિના ખુદો તેમના આપદાદ ટસ્કનિવામાંથી કર્નિના વારસો આવી જંબીર પણ શરમલદેલા સ્વારથ્યમાં ન જ રહી શકે, ન જ રહેવા લોખંડે. તો ઉપડો એક ધ્વજ તજે સ્વયંસેવકા સરીકે. જે બહાદુર નાગરિકો એકત્ર થઈ રહ્યા છે તેમની સાથે જોડાઈ જાએ. આપણા લોમ્બાર્ડી ગન્ધુઓની મદદે ઉપડો ! ” હુદ મહમાને પણ તે વખતે તો સાર્વજનિક હીલચાલમાં ભાગ લેનાનો ઢોંગ કરવો પડ્યો. ઑસ્ટ્રિયાની

જુંસરી જેની દૂર થઇ તેની સાથે ખર્ષા ઉત્તર તરફનાં રાષ્ટ્રો-પાર્મા, પિયેસેન્ઝા, મોડેના, સોમ્બાર્ડિ, અને વેનિસ-સાર્ડીનિયાના રાજ્ય સાથે સાર્વભૌમિક અનુમતિથી જોડાઇ ગયાં. સાર્ડીનિયાના અગ્રેસરપણા તળે ઉત્તર ઇટલિનું ઐક્ય, પરદેશીનો અહિંકાર, ઇટલિય સ્વા-તંત્ર્યની શરૂઆત, અને ઇટલીય ઐક્યની પણ શરૂઆત, એ સર્વ પળવારમાં સંધાયું હોય એમ લાગ્યું.

પરંતુ ઑસ્ટ્રિયાની સત્તા હજી જોઇએ તે કરતાં વધારે સખળ હતી. ઑરિઝાન્ડિનો ઉત્સાહ, કે ઑરિઝાન્ડિય લશ્કરમાં 'સ્વયંસેવક' તરીકે નોંધાવાને દોડી જનાર મંજિનિની ઉત્સુકતા પણ અતુલવી રેડેટરિકની દાવપેચવાળી અતુરાઇ સામે ટક્કર ઝીલી શક્યાં નહિ. આર્લ્સ આલ્બાઈને પગે પડવાની ફરજ પડી; તદ્દુપથીયત્ર ઉચર સહી થઇ, અને આખા ઉત્તર ઇટાલ ઉપર ઑસ્ટ્રિયાની જુંસરી ફરી એકવાર લખાઇ. માત્ર વેનિસ એકલું જ એમને એમ રહ્યું. ૧૮૪૬ ની વસંત ઋતુમાં આર્લ્સ આલ્બાઈ ફરી પાછો લડાઇ ચાલુ કીધી; પણ ફરી પાછો ૨૩ મી માર્ચ ૧૮૪૬ ને રાજ્ય નોવેરા આગળ લડાયલી મોટી લડાઇમાં રેડેટરિકને હાથે તે ચળદાઇ ગયો. તે વિનાશકારક દિવસની સાંજે જુના રાજ્યએ પોતાના યુવાન પુત્રની તરફેણમાં પોતાની ગાદીનું રાજનામું આપ્યું. ઇટલીય ઐક્ય સ્થાપક તરીકે સર્વત્ર તે સુપ્રસિદ્ધ છે; તેનું નામ વિકટર ઇમેન્યુએલ હતું.

ફરમાન રોમમાં ખનાવે ઝડપથી આગળ વધતા જતા હતા. હુલ્લડ થતાંની સાથે પોપે ધરો વખત ટચુપચુ રહ્યા પછી જાહેર કીધું કે ઇટલિમાં ઑસ્ટ્રિયાની સત્તા વિરુદ્ધ રાષ્ટ્રીય હોલચાલમાં પોતે ભાગ લઇ શકશે નહિ; સાથે સાથે તેણે રોમમાંનાં કાર્યોના ઉપરિ તરીકે ઉત્તર સહાનુભૂતિ ધરાવનાર અમીર રૅસિસને નીચે. નવેમ્બર મહિનામાં અમીર રૅસિસનું ગેરબાજબી પુનઃ થયું. રાજ્યકાન્તિના સમયમાં શાનતાની પદ્ધતિને વળગી રહેવાનું નિરાશાજનક કાર્ય તેણે અન્યમ્ન્યું હતું. ગભરામણમાં પોપ ગીટા ન્દાસી ગયો, અને ત્યાં તેપદ્વસના ફર્ડિનન્ડના રક્ષણ નીચે આવી રહ્યો. કેઈ પણ પ્રકારના રાજ્યતંત્ર વિનાનું રોમ તે વખતે અધાધુધીનો ભોગ થઇ પડ્યું. પરંતુ ૯ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૬ ને રાજ્ય રાજસભાએ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના જાહેર કીધી. રોમની રાજસભાના સભા-સદ તરીકે મંજિનિ યુટાલ્લો હોવાથી, રાજ્યતંત્રની વ્યવસ્થામાં પોતાનો ફાળો આપવાને તે દક્ષિણ તરફ ઉતાવળથી ગયો. એ પવિત્ર જાહેર પડેલીવાર જેતાંની સાથે તેના કલ્પના-મય આત્મામાં નવીન ઉત્સાહ જાગૃત થયો. તે લખે છે, " રોમ મારાં યુવાનીનાં વર્ષોનું સ્વપ્ન હતું, મારા માનસિક આકલનનો તે ઉત્પાદક વિચાર હતો. મારી શુદ્ધિ વિષયક ઇમારતનો મૂળ પાયો હતો, મારા આત્માનો ધર્મ હતો; અને દબદબાની, લગભગ પૂર્ણની હિંડી લાગણી સાથે હું એ જાહેરમાં દાખલ થયો.....જેવો હું પોર્ટો ડેલ પોપોલોમાં યજ્ઞને પસાર થયો તેવી મારામાં આકર્ષક ઝંઝૂળી થઇ આવી. હું નવીન જીવનનું ઝરણું બની રહ્યો હતો. હવે પછી હું રોમને ફરી જોઇશ નહિ. પરંતુ વખતે ઇશ્વરના તથા મારાં વ્હાલામાં વ્હાલાંના વિચારની સાથે એ જાહેરની યાદગીરી ભજશે ખરી; વિધાતા મારાં હાકલો ગમે ત્યાં જાહેરે તો પણ હું માનું છું કે આપણા ઇટલિના ઐક્યની પતીજ સાથે રોમમાં પોપના મહેલ તથા જુદરપતિ મંદિર ઉપર જે દિવસે પ્રજાસત્તાક રાજ્યની

જ્વળ શાપાશે તે દિવસે અગાઉ જે અંજણી મેં અનુભવી હતી તે અંજણી ફરી એક વાર મારા હાડકાં અનુભવશે જ. ” એ બવિશ્વવાદીનું સ્વપ્ન ખરૂં પડ્યું છે, પણ માત્ર થોડે અંશે જ. ઇટલીય ઐક્યની જ્વળ આજે રોમ ઉપર ફરકે છે, પણ તે જ્વળ મંજિનીય પ્રજાસત્તાક રાજ્યની નહિ પણ હિંદાર અને સુબ્યવસ્થિત ઐક્યરાજ્યની જ્વળ છે.

પરંતુ ૧૮૪૯ નું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જે કે ટુંકું જીવન જોગવનારૂં નીવડ્યું તો પણ અપ્રતાપી તો ન જ નીવડ્યું. સર્વ પક્ષો તરફ સમવૃત્તિ રાખીને ત્રિજનરાજ્ય રામને પોતાનું રક્ષણ કરવા યોગ્ય સ્થિતિમાં લાવી મૂકવાને હજી પણ ખંતીલો પરિશ્રમ કરી રહ્યું હતું. ફરમાન, જે દોષ પરદેશી સત્તા પોતાનો અધિકાર ફરીથી સ્થાપે તે સત્તા ઝાકું છાલે તે માટે પોપ અનંત કાવતરાં કરી રહ્યો હતો. આખરે ક્રાન્સ સોગનપૂર્વક નહિ, તો પણ મરજીપૂર્વક એ કાર્ય હાથમાં લઈ બેઠું. થોડા વખત ઉપર જ ક્રાન્સના પ્રજાસત્તાક રાજ્યના અધ્યક્ષ થયેલા લ્યુધ નેપોલિયને લશ્કરનો સ્નેહ તથા ક્રાન્સના પાદ-રીઓ એ બંને વચ્ચે એકે તરફ સમજૂતી કરવાની તક હાથમાં લઈ લીધી. મી. થાયર્સ નિષ્કુર સુદ્ધા રિલથી કહે છે, “ આમે રોમ ગયા, તે રોમન કૅથોલિક પંથને માટે નહિ, રોમના લોકોની ખાતર નહિ, પણ ક્રાન્સની ખાતર જ. ” આ નવા ભય રહાને રોમનું ત્રિજનરાજ્ય મુક્ત રહ્યું. પરંતુ જોકે ઑડિનોનને એકવાર પાછળ હટવાનું બની શક્યું તોપણ ૩૫,૦૦૦ માણસોની મદદથી લાલવામાં આવેલા ઘેરા વિરુદ્ધ રોમના લોકો લાંબો વખત ટકી શક્યા નહિ. ૩ જુલાઈ ૧૮૪૯ ને રોજ રોમ પડ્યું, પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ઉઠે ત્રાણી નાખવામાં આવ્યું, અને ક્રાન્સનાં હથિયારની મદદથી પોપને તેની આચાર્યપદની સત્તા ઉપર ફરીથી સ્થાપવામાં આવ્યો. ડનિયલ મેનિનની આજેવાની દેહજી વેનિસ હજી પણ ઑરિટ્ટાના લોકો વિરુદ્ધ બહાદુરીયા ટકી રહ્યું હતું, પરંતુ ઑગસ્ટ મહિનામાં વેનિસ પણ ધમી પડ્યું, અને ઑરિટ્ટાના કુલ અખત્યારનો સંપૂર્ણ વિજય થયો. ઇટાલીના લોકોને કુલ અખત્યારનો સાક્ષ્યથી ફરી એક વાર જડી લેવામાં આવ્યા. પોતાના સશક્ત આશ્રયદાતાના રક્ષણ તળે બંદીકણ રાજકુમારોને પોતાની પકૂં પકૂં થઈ રહેલી ગાદી ઉપર પાછા વળવાની ફરી એક વાર હિંમત આવી. પરંતુ જોકે ઉપર ઉપરથી બધી રીતે જોતાં ઇટાલીમાં ઑરિટ્ટાનું રાજ્ય સંપૂર્ણ કુલ સત્તાથી ફરી સ્થપાયું હોય એમ લાગતું હતું, તોપણ ખરૂં જોતાં એ પદ્ધતિને એવો તો ઝટકારો લાગ્યો હતો કે એ ઝટકારોમાંથી એ સત્તા પાછળથી કદી પણ મુક્ત થઈ નહિ. માત્ર ઑરિટ્ટાના કુલ અખત્યારનો જ નહિ, પણ સાથે સાથે તેટલી જ ખાતરીપૂર્વક મંજિનનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય વિષયક આદર્શનો પણ નાશ કરવાને નિર્ધારણ કર્યો સુધી ઇટલીય ઐક્યનું નાટક ઑગણું વધતું જતું હતું. આ વિકાસનો વિચાર કરવાનું હાલ દુરત તો હું સુલતવી રાખું છું.

આમ છતાં અહીં મંજિનની તે પછીની કારકીર્દિ વિષે વિચાર ચલાવવાની કંઈ જરૂર નથી. તે પોતે બીલકુલ બળુનો નહોતો, તે છતાં તેનું જીવનકાર્ય તો યારનુંથે સધાયું હતું. જે મહાન પ્રશ્ન સમજી લેનાર તે પહેલો જ હતો, તે પ્રશ્નનો વધારે નિર્ણય લાવવામાં તે કંઈ પણ ફાળો આપી શક્યો ન હતો. એ કાર્ય તો બીજાઓના હાથમાં

હાથમાં આવી પડવું નોંધએ. એ ભવિષ્યવેતાની ઉચ્ચોચ દર્શનાસૃષ્ટિએ રાજ્યનીતિ-કુશળ પુરૂષની અવદાર નિપુણતા આગળ નમતું આવવું નોંધએ. અલખત ઇતીહાસ ઐક્યની પૂર્ણાકૃતિ યયથી જોવાને મંત્રિનિ જીવતો રહ્યો હતો. પરંતુ ઇટલિ માટે સારો સમય આખરે આવ્યો તોપણ, જે રીતે તે સમય આવ્યો હતો તે રીતે, સતત વધતી જતી ગ્લાનિમાં વીંટળાઇ રહેલા પ્રજાસત્તાકરાજ્યવિષે ઝડપે ધરાવતા વીરપુરૂષને 'કંપ્પાચી તથા નાગદમનો નામક ઊંડ મમાન કડવી ઝેર જેવી લાગી, કારણ કે જે માણસોને તે પિઠા-રતો હતો તેમને જ હાથે, જે પદ્ધતિને માટે તેને તિરસ્કાર હતો, તે જ પદ્ધતિથી પોતાનો ચિરલક્ષિત આદર્શ મધાયસો તેણે જોયો હતો. ખરી વાત એમ છે કે, મંત્રિનિમાં રાજ્ય નીતિસના ગુણો કરતાં ભવિષ્યવેતાના ગુણો વધારે પ્રમાણમાં હતા. કંપ્પાચી પોતાના આગ્રહ સ્વભાવથી, કંપ્પાચી પોતાના ચાલુ અને ઉભત ઉત્સાસથી, કંપ્પાચી પોતાના ઉત્સાહથી-જે ઉત્સાહ હંમેશાં ઉદાર અને શુદ્ધ હતો, છતાં રહેજ મખત અને સંકુચિત હતો, તે ઉત્સાહથી કાર્ય કરનારાઓને જેમ આપવું એ તેનું કામ હતું. પરંતુ મંત્રિનિ જોકે મહાન અને ટકાઉ રાજકીય કાર્ય કરવા માટે સંપૂર્ણ શક્તિવાન મગજ ધરાવતો હતો, તો પણ તે કાર્ય ગળવવા માટે તેનામાં હસ્તશક્તિ ન હતી. અલખત મારા ધારવા પ્રમાણે તો મંત્રિનિને અન્ય સર્વ કરતાં મુખ્યત્વે કરીને એથી મહાન ગણવાનો છે કે રાજ્યનીતિ શાસ્ત્રના પ્રદેશમાં તે એક મહાન નૈતિક શિક્ષક હતો; તેની પદ્ધતિ ગમે તેટલી બૂલ ભરેલી હશે, તેનાં તુરતનાં સીધાં પરાક્રમ ગમે તેટલાં નજીવાં હશે; તો પણ તેણે માત્ર પોતાના જ સમયના કે પોતાના જ દેશના નહિ પણ સર્વ સમયના અને સર્વ દેશોના રાજ્યનીતિમાં સમગ્ર અલખત અપૂર્ણ પરંતુ નિદાન મર્વ મલિન અને સ્વાર્થી આશ્ચર્યકર આદર્શ સાદર ક્યો હતો.

અને છતાં મંત્રિનિ જો કે માપાવાદી હતો, તોપણ તે માત્ર નિરર્થક સ્વપ્ના અનુભવનારો જ ન હતો; તે પ્રજાસત્તાકરાજ્યવિષયક આદર્શમાં મુકમ રહ્યો હતો; તે સહસ્રા સુધારક જ માત્ર નહતો; અમુક હક્કોને ગળતી આવતી ફરજો નિઃકમદલાલીથી અદા કર્યા વિના તે હક્કોના સમૂહને ભોગવવો એવો ખીભત્સ ઉપદેશ કરનાર તે નહતો. એને મન તો કુલ અખત્યારી કાષ્ઠપણ રીતે ખીનકાયદેસર ફુલ્લીઆ લેણાનું રાજ્ય ન હતું; કુલ અખત્યારીની દુનિયામાં કદી નહિ અપાયલી એવી પોતાની ઉમદામાં ઉમદા વ્યાખ્યામાં તે પોતે જણાવે છે તેમ, કુલ અખત્યારી એટલે "ઉત્તમમાં ઉત્તમ અને પ્રથમમાં પ્રથમ પુરૂષોની આગેવાની હેઠળ સર્વ દ્વારા સર્વની પ્રગતિ" છે. એને મન તો દરેક હક્કનું સમસ્ત મૂળ અદા કરેલી ફરજમાં મમાયલું હતું. પોતાના 'મનુષ્યધર્મ' નામક પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં તે જણાવે છે, "જો તમે મનુષ્યના આપણુદ રાજ્યમાંથી અને જોડણુલમમાંથી મુક્ત થવા માગતા, હો, તો ઇશ્વરના ખરા પૂજનથી તમારે શરૂઆત કરવી નોંધએ અને દિત તથા અદિત એ જે મહાન સિદ્ધાન્તો વચ્ચેની દુનિયાની મોટી કાષ્ઠમાં તમારે દિતની જ્વળ તળે ખુદી રીતે નામ તોંધાવવું નોંધએ, અને અદિત સાથે યનંત વિમલ મક્ષાવવો નોંધએ. જે આશાઓ માત્ર પ્રભુ-ભક્તિથી અને સત્યથી જ સમગ્ર ક્ષાય તે આશાઓના પ્રલોભક વશીકરણથી આ બે જુદાજુદા-રાજ્યખટપટને અને અનંતમવાદને-તમારી આંખે પાટા રૂપ યદ્ય રહેતાં મેં ધણીવાર જોયેલાં તેથી જ

આ પુસ્તકથી તમને ચેતાવવાનું મને કીક લાગ્યું. મને તમારે માટે એટલો બધો પ્રેમ છે, કે તમારી મહેરબાની મેળવવા માટે બીજા લોકોની માફક હું તમારી ઘેલછાનાં વખાણ કરું તેવો નથી, કે સોનેરી સ્વપ્નને લાડ લડાવું તેવો નથી. મારો અવાજ કદાચ 'ધણેજ' કર્કષ લાગતો હશે, સદ્ગુણની અને આત્મભોગની જરૂરીઆત મહેર કરવાનું દખાણું હું કદાચ 'ધણી' સખ્તાઈથી વાપરતો હોઈશ, પરંતુ હું જાણું છું કે, અને જુદા સિદ્ધાન્તોથી રંગાયા વિના તથા લક્ષ્મીથી બગડ્યા વિના તમે પણ તરત સમજશો, કે દરેક હકનું સમસ્ત મૂળ અદા કરેલી ફરજમાં સમાયેલું છે." અસબત આ શબ્દો, આ વિચારો કોઈ ક્રિત્તરી લોકોના પુશ્કામતીઆ આગેવાનના નથી, પરંતુ 'શુદ્ધહૃદયી પ્રભુ-પ્રેષિત ભવિષ્યવેતાના છે, ઉચ્ચેચ્ચ આશય સમજનારના છે, પોતાનું જીવનકાર્ય સ્પષ્ટ રીતે જાણનારના છે, પરદેશી જુલમી લોકોની અવનતિકારક ઝુંસરીમાંથી પોતાના દેશભાઈઓને મુક્ત કરવાના ઉમદા કાર્ય માટે, તથા આખી દુનિયામાંના પોતાના ભાતભાઈઓને સ્વાર્થી ઘેલછાના અધમ ઇચ્છાના તેટલાજ જુલમમાંથી મુક્ત કરવાના ઉમદા કાર્ય માટે આત્મપરાયણ પુરૂષના છે.

૨

કેન્ડૂર.

ઉત્તર ઇટલિનો જીલ્લો.

"ઉપર ઉપરથી બધી રીતે જોતાં ઓસ્ટ્રિયાના કુલ અખત્યારનો વિજય ફરી એક વાર સંપૂર્ણ જામ્યો હતો." જે રિયાસતના બનાવો વર્ણવવાનો હું પ્રયત્ન કરતો હતો તે રિસાર્પતનાં પરિણામનો મેં ગયા લાગમાં આ શબ્દોમાં ઉપસંહાર કર્યો હતો. વૃદ્ધાવસ્થાની નિરાશામાં બાપે જે ગાદીનું રાજીનામું આપ્યું હતું તે ગાદી બપોરે ૧૮૪૯ માં વિક્ટર ઇર્મેન્ગ્યુએલે યૌવનની આશામાં સ્વીકારી ત્યારે ખરેખર ઇટલિ માટે ભવિષ્યનો દેખાવ ધણે જ અંધકારમય લાગતો હતો. "રાજ્યકાન્તિ-વર્ષ" એક વખતે ઇટલિ માટે આશાથી ઉજાવેલ હતું, તે આબું અને ગધું; છતાં એથી ઇટલિ તો પહેલાં કરતાં વધારે નિરાશામય રહ્યો. ઉત્તર ઇટલિમાં ઓસ્ટ્રિયાના તાબાના પ્રાન્તો ઉપર ઓસ્ટ્રિયાની ઝુંસરી પહેલાં કરતાં વધારે સખ્તાઈથી લાઘવામાં આવી; ગુલામી રાજકુમારો, જે સિસિલિનો રાજા, ટસ્કનિનો મહદમીર, અને બધું ન્હાનું ઝુંડ, એ મર્વ પોતપોતાના દુષ્ટ ન્હાના રાજ્ય ઉપર ફરીથી સ્થાપવામાં આવ્યા; આગલે વર્ષે જે બ્લેક તેમજે સોષી હતી તે બ્લેકનું ક્ષુદ્ર જોરજુલમથી વેર લેવાનો તેમજે નિશ્ચય કર્યો હતો. ખુદ પીડમૉન્ટ-મનસ્વી ઇટલિની આશા ૩૫ પીડમૉન્ટ-તેટલો વખત નોવારાના વિનાશક પરાજય તજે જનીનદોસ્ત યદ રહ્યું હતું. બધી રીતે જોતાં ત્રીસ કરતાં વધારે વર્ષનું કાર્ય નિર્ઘર્ક નીવડ્યું હોય એમ લાગતું હતું. જ્યારે ૧૮૧૫ માં વિપેનાના રાજ્ય-નીતિ કુશળ પુરોગેએ કહેવત પ્રમાણે પાછી ડચ પનીરના અનેક કટકા માફક ઇટલિનાં અમીરરાજ્યોની હદ દોરી કાઢી હતી અને તેના પ્રાન્તો જુદા પાડ્યા હતા ત્યારે ઇટલિ જેટલો ઐક્યના લક્ષ્ય પાસે, સ્વાતંત્ર્યના લક્ષ્ય પાસે પહોંચ્યો હતો તેના કરતાં અત્યારે

વધારે પાસે પહોંચ્યો નહોતો. ઇટલિ હજી વિચ્છિન્ન હતો, હજી વિભક્ત હતો, હજી અરવ-
તંત્ર હતો, દેહને ચઘી નાખનાર અને આત્માને બહેર મારી નાખનાર કુલ અખત્યારને
વશ હતો. “ પોપ ઇટલિની રાષ્ટ્રીય પ્રજના આત્માને છુંદી નાખે છે; ન્યારે ન્યારે
શરીરમાં જીવનની કંઈ નિશાની જણાય છે ત્યારે ત્યારે આરિદ્ર્યા તેને છુંદી નાખે છે;
અને એ શરીરના દરેક અવયવ ઉપર આ સત્તાઓ પૈકી કોઈ એક સત્તાની તબે ઉગરાજ
તરીકે વર્તનાર કુલ અખત્યારી રાજકુમાર રાજ્ય ચલાવે છે. ” ૧

૧ અને જતા પૂરેપૂરું ખરું જોતાં ૧૮૪૯ નો ઇટલિ ૧૮૧૫ ના ઇટલિ જેવો જ હતો ?
મંજિનિના અને તેના અનુયાયીઓના અપ્રત્યેક શું કંઈપણ ફળ આપ્યાં નહતાં ? પોતાના
મત માટે જીવ આપનાર હજારો રાજપુત્રી વીરાતું લોહી શું છેક જ નિરર્થક વહેવડાવ-
વામ આવ્યું હતું ? આમ જ હતું એમ ધારવા માટે ૧૮૪૯ ના ઇટલિવાસીને આપણે
મારી આપી શકીએ, પણ આપણે એ ભ્રમણામાં લાગ લઈએ તો આપણે નિરાશાજનક
રીતે છેતરાયા જ ગણાઈએ. સરખામણી ઉપર તમે જાતે જ નજર કરો. ૧૮૧૫ ના
ઇટલિવાસીઓ રાજપુત્રી શલામો હતા. ઇટલિ પોતે જમીનદારત યથા ગયલો અને “બહેર
મારી ગયલો લાગતો હતો. જીવનની એક પણ નિશાનીથી એક પણ લાગણીથી તેનો
જેશુદ્ધ આત્મા સચેતન થતો લાગતો નહતો. પરંતુ હવે ઇટલિ સૈદ્ધાંતોની મૃત્યુનિદ્રામાંથી
આખરે જાગૃત થયેલો લાગતો હતો. ૧૮૨૧ ની ૧૮૩૧ ની; અને ૧૮૪૮ ની હુક્ક
વિષયક રીક્ષાલથી એટલું તો સિદ્ધ થયું હતું કે ઇટલિવાસીઓને પોતાની અધો-
ગતિનું જાન હતું, તેઓ આશા રાખવાની હિંમત ધરવા લાગ્યા હતા. એટલેથી જ
જમ નથી; તેમને મનેચ્છાઓ વ્યક્ત થઈ હતી. તેમનામાંના એકે કશું હતું કે, “ તેઓ
જીવવાની આશા રાખે છે—પોતાના અસ્તિત્વની સર્વ શક્તિથી જીવવા ઇચ્છે છે; ઇશ-
રની આશા પ્રમાણે જીવવા ઇચ્છે છે; આછીની સૃષ્ટિ સાથે આગળ વધવાને ઇચ્છે છે;
પોતાની આસપાસ બાતમીદારો નહિ પણ બંધુઓ જોવા ઇચ્છે છે; ધણીઓ નહિ પણ
શિક્ષકો જોવા ઇચ્છે છે; કેદખાનું નહિ પણ ગૃહ મેળવવા આશા રાખે છે ” (મંજિનિ).
એમનામાંના ઘણા ખરા છૂટકારાની આશા રાખવા લાગ્યા હતા, અને એકબીની આશા
રાખવા લાગનાર પણ કંઈ ઓછા નહતા. ખરું કહીએ તો, મંજિનિનાં લખાણો ઉપરથી
તમે ધારો તેના કરતાં એકબીની ઇચ્છા ધણી ઓછી સાર્વભૌમિક હતી. અલમત્ત, પ્રાન્તિક
સ્વદેશાભિમાની કલ્પનાથી પર જઈ શકે એવા અને આખા દ્વીપકલ્પના એકબીની પેલી
તરફ નજર કરે એવા મંજિનિપથી અનુયાયીઓના સંઘ અહીં તહીં હતા ખરા; પરંતુ
સાર્વભૌમિક અંતરિચ્છા, દરેકને લાગી આવતી. અત્યાવશ્યક જરૂરિયાત, એકબીની નહિ પણ
છૂટકારાની હતી. તેઓ ધીમે ધીમે સમજવા લાગ્યા કે છૂટકારા વિના એકબી બચવા
રીતે અશક્ય છે તેથી જ તેઓ આ વધુ વિસ્તૃત કલ્પના કરી રહ્યા હતા. ધીમે ધીમે
એમના મગજ ઉપર એટલું કશું ખરું કે, જ્યાં સુધી આરિદ્ર્યા ઇટલિમાં સર્વોપરિ હતો
ત્યાં સુધી જે દોરી આરિદ્ર્યા ખેંચતો હતો તેને અધીન રહીને જ વર્તનારા રાજ આત્મા
જેવા હુષ્ટ કુલ અખત્યારીઓ પાસેથી રાજ્યમંધારણ વિષયક છૂટની દિશામાં બાંધકની

સુધીમાં મજૂરોની સુખ સમાધાની માટે જેટલી ખમરદારી રાખી છે તેટલી બીજા દેશોએ લીધી હશે કે નહિ એ શંકા જ છે. ત્યારે પછી આ શાંતતાપરિષદમાં મજૂરોનો પ્રશ્ન આટલો બધો અગત્યનો ગણાઇને ચર્ચાઇ રહ્યો છે એ તે શું ?

ખરી વાત એવી છે કે, રજુસંક્રામમાં તોપોનો ગડગડાટ આલેલો હતો તે દરમ્યાન યુરોપીય સામાજિક પરિસ્થિતિમાં પણ એક ખતનું બીજું મહા યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું અને કેમ જાણે જાદૂની લકડીથી જ કોઇએ નિર્માણ કરી હોય તેવી એક અપૂર્વ ક્રાન્તિ બનતી જતી હતી.

જે દિવસે યુરોપે રોમન કેથોલિક ધર્મ છોડી દીધો તેજ દિવસથી યુરોપિયન સમાજમાં જે એક રથેયું હતું તે ગયું. કેથોલિક ધર્મના દિવસોમાં લગ્નપ્રત્યેક અનેક ચર્ચ હશે; ખૂન, મારામારી પણ થોળે દહાડે થતી હશે; અમાજનો મોટો ભાગ અજ્ઞાનપંથમાં ખૂંચેલો હશે; એ બધું હશે પણ યુરોપની સમાજરચનામાં રથેયું હતું. ધર્મબંધન સ્વાર્થ, બગલગત અથવા ધૂતારા લોકોના હાથમાં ગપ્પ હશે, પરંતુ ધર્મનું તત્વ તો બલવાન ઇલિયસમાં કાળમાં રાખવા સારૂ વાસનાઓનો મંચમ જ ઇષ્ટ છે, એવું ગરજ ગરજને કહેવું હતું. ધાર્મિક સુધારણા કરીને લોકોએ પોપ વિરુદ્ધ બંડ કર્યું અને અનાચાર તથા ઢોંગને આંતર્યા એ ખરું, પણ તેની જ સાથે ધાર્મિક અને સામાજિક બંધનોનો જે પાથો હતો તેને પણ હચમચાવી નાંખ્યો. રોમેન્સરે કહ્યું છે તેમ ધર્મમાંથી, શિક્ષણમાંથી અને તેનેજ પરિણામે જીવનમાંથી સંયમવૃત્તિને (Asceticism) હમેશને માટે રજા મળી, અને સ્વચ્છંદના સામ્રાજ્યની દુહાઇ યુરોપના આકાશમાં ગડગડવા લાગી. ભોગ વિલાસનાં માન આ પ્રભાણે બપોરે વધી ગયાં ત્યારે આખી સામાજિક શક્તિ તેની જ જાદીને અર્થ વધરાવા લાગી. તાર્કિકોની તર્કશક્તિ, વિજ્ઞાનાચાર્યોની શોધ બોળ, વ્યાપારીઓનો પૈસો, સાહસિક પ્રવાસીઓનાં સાહસ એ બધાના ઉપયોગ વિલાસિતાની સેવામાં થવા લાગ્યો, સત્તા તથા વિલાસિતા એ બે દેવીઓની વામભાગી ઉપાસના કરતાં કરતાં આખું યુરોપ અને તેનું બહિષ્ક બાળક અમેરિકા મોહમયી પ્રમાદમદિરા પીને તર બની ગયાં; અને પછી જે મનુષ્ય અને જે વર્ગ આ દેવીઓની ઉપાસના યથાસંગ કરી શકે તેને જ પૂજારીપણાનું માન મળવા લાગ્યું.

યુરોપના જૂના કાળના ઝગડા ક્ષત્રિય ક્ષત્રિય વચ્ચે ખાલતેજ તથા ક્ષાત્રતેજ વચ્ચે થતા. આલણુ જેમ એકાદ વેન રાગ્નને ઉદ્દેશીને આચા દેતા કે “*યેવ પાવો હન્યતાં હન્યતામ્*” તેજ પ્રભાણે પોપ મહારાજ યુરોપના કાલે તે બાદશાહનો બહિષ્કાર કરતા. સુધારણા સારૂ ચર્ચ અને જમરાજના દરબારમાં જઇને જેવી રીતે કેટ બાલ્યો કે, “હડી જાઓ સહુ અહીંથી, તમારું કાળનું” અહ કામ નથી મહારાજની સેવા કરવાને હું જ લાયક છું.” તે પ્રભાણે સમાજના હૃદયમંદિરની અંદર સત્તા તથા વિલાસિતા એ બે દેવીઓની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા ચર્ચ તેવી જ વૈશ્ય વર્ગ આગળ નીકળ્યો અને તેણે ભેતભેતામાં સંજ્ઞા પોતાના હાથમાં લીધાં અને યુરોપના આલણુ ક્ષત્રિયોને પોતાના આશ્રિત અથવા શુભામ બનાવ્યા. એમંડ બર્ડે સરખા મુનિએ The age of chivalry is gone એવું બોલીને આંસુની ધારા સાથે જૂના યુગને પિંડદાન કર્યું. ત્યાર

બાદ રાજદરબારમાં પદવી અથવા માનખેતાળ એનાયત કરતી વેળાએ રાજસત્તાએ
 ચર્યાસ્તિ વિષ્ણુ સ નરઃ કુલીનઃ એ તત્વનો જ અંગીકાર કર્યો. અને એમ થતાં
 સ્વાભાવિક રીતે ધર્મ તેજ દિશાએ જોવા લાગ્યો, સમાજશાસ્ત્ર તેજ ધોરણથી રચાયું,
 સરકારનું કર્તવ્ય એક જ સ્મૃતિએ રિધર કરી આપ્યું અને તેજ સામાજિક તેમજ વૈષ-
 ક્રિક્તક પુરુષાર્થ યજ્ઞ પડ્યું. જેના હાથમાં સંપત્તિ તેના હાથમાં સત્તા એ તત્વ યૂરોપમાંની
 પ્રત્યેક રાજ્ય અવસ્થાના મૂળમાં રહેલું છે એ વાત દરેક જણને કબજા કરવી પડશે.
 મમાજની અંદરથી બ્રાહ્મણની સાત્ત્વિક વૃત્તિ અને ક્ષત્રિઓની ઉદારતાનો લોપ થયો કે
 થોડા જ વર્ષમાં વૈશ્ય વૃત્તિએ સમસ્ત સમાજને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકરાવી મૂકી. એમાં શી
 નવાઈ ? શેક્સપિયરે ગમે તેટલી ફજેલી કરી હતી તે છતાં “ તું જીવ કે મર, મને માફ
 એક રતલ માંસ મળવું જ નોંધ્યો ” એવી માગણી કાપદાની કાટંગાં કરનારો શાયલોક
 બ્રાજ પાછો જાત જાતનાં રૂપ ધારણ કરીને જગતના પૃથ્થ પરના બે ખંડો ઉપર અમલ
 ચલાવી રહ્યો છે; અને હું કાપદાની કાટંગાં બારીકીમાં આવું નહિ ત્યાં સુધી મને કોનો
 ડર છે ? એ પ્રમાણે શાયલોકે ગર્વ સહિત બોલેલો તે જ જ્યને અનુસરીને પાશ્ચાત્ય મૂકી
 વાળા અને રાજ્યો તહનામાની સમજી શરતો આકરશઃ પાળીને પોતે ધર્મનીતિ પાળે છે
 એવો ગર્વ રાખે છે.

વૈશ્ય વર્ગે યૂરોપની અંદરના સમાજને તો માત્ર ત્રાહિ ત્રાહિ જ કરાવી છે, પણ
 યૂરોપ બહારના સાદા ભોળા સમાજોનું તો તેણે પોતાનું ખાલ જ માની લીધું છે. આ
 વૈશ્ય વર્ગનું પૈસા ઉપરાંત બીજું સાધન છે. વિલાસ માટે મરતો પણ દ્રવ્યદુર્બળ એવો
 મજૂર વર્ગ. ધર્મ વડે ગરીબીમાં પણ જે ગાંધીય આંખે છે અને સમાધાનથી જે પાવિ-
 ત્ર્ય આવે છે એ બેયમાંનું એક આ મજૂર વર્ગ જોઈ બેઠો, એટલે શ્રીમંતોના વિલાસ
 દેખી દેખીને તેની મોકલું ન મોકલું ક્ષમઃ એવી સ્થિતિ યજ્ઞને ટેન્ડલસ રાજની
 પેઠે તે તરફડવા લાગ્યો. વિલાસિતા નોંધ્યે છીએ અને સત્તા તો હાથમાં
 આવતી નથી, એવી દશામાં મજૂર વર્ગે આકાશવાણી સાંભળી—સંઘરાત્તિઃ
 કલૌયુગે । યસ થયું, મજૂરોએ પોતાના પ્રયંડ સંઘો માંડ્યા, અને સમાજને વિષે
 એક મહાન નિઃશ્ચલ યુદ્ધ જામ્યું. યૂરોપના મોટા મોટા સમાજસત્તાવાદી પડિતો ગર્જના
 કરી કરીને કહેવા લાગ્યા કે યૂરોપમાં અદાર રાજ્યો છે એ માન્યતા કેવળ ભ્રમ છે—
 યૂરોપમાં ફક્ત એજ રાષ્ટ્ર હયાત છે અને એ બે રાષ્ટ્ર ક્યાં ક્યાં ? જર્મની અને ઇંગ્લાંડ ?
 ના, નહિ. યૂરોપમાં બે જ રાષ્ટ્ર છેઃ એક શ્રીમંતનું અને બીજું ગરીબનું; એક
 મજૂરનું અને માલિકનું; એક જગીનદારનું, બીજું ખેડૂતનું. આ બે રાષ્ટ્રોની વચ્ચે
 વિમલ યજ્ઞ થયો અને સુલેહ યવાના ભણકાર પણ સંભળાતા નથી. રણમત બનેલા
 જર્મનીએ અણીનો પ્રસંગ આવતાં જોમ સર્વ આતંકાદ્રીય, તમને કાળજીના ચીથરા
 અણીને શબ્દો તેમ અત્યાચાર કરવાની શરૂઆત કરી, તે સમ્પત્તિના રાષ્ટ્રે પ્રથમ
 અચાનચી, પછી નિરાશાથી અને છેલ્લે વિજયની મરસિદ કીનારાથી તે અચાનચ
 બાજુ પર ફેંકાતે ધર્મની મર્યાદા પર પગ મેલીને
 જેવી કિંથા તેવી પ્રતિક્રિયા. રશિયાની અંદર શી

ખૂબ કસોટી કરી અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે રશિયાના જે ગરીબ લોક સ્વભાવે અત્યંત ગરીબ હતા તેજ ખીજવાએલા વરૂની પેઠે શ્રીમંતો પર તૂટી પડવા લાગ્યા છે. યુરોપમાં કાટેલા મહાયુદ્ધની પર્વણી મળતાં આ શ્રીમંત ગરીબના યુદ્ધને જ્યારે જોમ મળ્યું અને ક્યારે લગાડેલી આગ માડમાં જુલતી હતી એટલામાં આ મહા યુદ્ધનો રશિયામાં સ્ફોટ થયો અને સર્વિયાના જે બોમ્બગોળાએ આખા યુરોપને સળગાવી મૂક્યું, તે પ્રમાણે રશિયામાં થયેલો આ સ્ફોટ આખા જગતને સળગાવી મૂકશે એવા ચિહ્ન દેખાય છે. પ્રજાવાદના આ ઉજ્જ્વલ સ્વરૂપનું નામ 'બોલ્શેવિક્ઝમ' એવું છે. જર્મનીના સૈન્ય સાથે ઝુઝવું મહેલું હતું. ક્યારની મહત્વાકાંક્ષાના કિલા પશુ તોડ્યા તૂટ્યા; પશુ બોલ્શેવિક્ઝમની આ પ્રચંડ ચંડી કોઇને પણ દાદ દેશે એમ લાગતું નથી. તેની ઝાળ આપણા દેશને પણ અડકશે કે શું એ લખથી આજ પ્રત્યેક સુધરેલી સરકાર ધરધર ફાંપે છે અને શાંતતા પરિપક્વો પુરોહિત વૂડ્રોવિલ્સન અમેરિકાથી લાખો ખાડી ધાન્ય લાવી આ ચંડીને નૈવેદ્ય ધરાવીને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. યુરોપ અને અમેરિકાની એકત્રિત નીતિનિપુણતા કદાચિત્ બોલ્શેવિક્ઝમની આગ તાતપુરતી શમાવી શકશે, ક્યારને સાર પણ એકાદ સેંટ દેલીનાનો ટાપુ મળી રહેશે; પરંતુ એક બ્રહ્મચાર્ય જ સમજવું કે ભાં સુધી સત્તા તથા વિલાસિતા એ જે દેવીઓ યુરોપના હૃદયમંદિરમાં વિરાજમાન છે, ત્યાં સુધી શાંતિદેવી જર્મ શકવાની નથી. ભવિષ્ય અધિકારમય દેખાય છે. પણ આવી સ્થિતિમાં તરણોપાય શું કંઈ જ નહિ હોય ? જેની રજોરગમાં આર્થસંસ્કૃતિ રમી રહી છે તે તો દિગ્ભ્રમથી કહેશે કે, " છે. " એ ઉપાય કયો તેનો વિચાર વળી ફરી કોઇવાર કરશું. હાલ ઘુરત ઇતિહાસવિષાતા ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા મેલીને નિઃશંકસાવધી એટલું કહે કે, " જે થાય છે તે શાશ્વત કલ્યાણને માટે જ યથ રહ્યું છે. દિવસ જેવો શુભ છે તેવી રાત્રિ પણ શુભ જ છે. યોગ્ય અને વાર્ષિક્ય તો શું ? મરણ પણ શુભ જ છે. "

આટલું વાંચ્યા પછી કોઇએ મનમાં એમ ન લાવવું કે યુરોપમાં આજ સુધી થએલી અથવા હવે પછી થનારી ખૂનામરડામાં અમે રાજી છીએ. તેમ સત્તા પ્રજાના હાથમાં હોવી જોઇએ એ તત્વ અમને ક્યાર નથી એવું માની લેવાનું પણ કારણ નથી. બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ્વ અથવા ક્ષત્રિઓનો સ્વામ્ય એ પણ અમારું જ્યેષ્ઠ નથી, અમારે સુખ્યત્વે કરીને જે જોવાનું છે તે એટલું જ છે કે હિંદુસ્થાનની પ્રયોગશાળામાં આજ પર્યંત કરી જોએલા ચાતુર્વર્ણ્ય પદ્ધતિના સિદ્ધિતા કેવા વ્યાપક થઇ શકે તેમ છે અને સંસારના અનેક દૃટ પ્રશ્નો, એ સિદ્ધાન્તોને આધારે કેવા છોડાવી શકાય તેમ છે.

હતાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેશકર.

રાષ્ટ્રીય ગૂજરાતી શાળા, - સામરમતી.

પેરના આશ્ચર્યકારક માનવીઓ.*

(એક નામરોપ થયેલી અભૂત વૃત્તાંત.)

દક્ષિણ અમેરિકામાં પેર નામનો એક વિશાળ દેશ આવેલો છે; તેનું ક્ષેત્રફળ આસરે ચાર લાખ ત્રેસક હજાર ચોરસ માઇલ-હિન્દુસ્થાનથી ત્રીજે ભાગે-છે. માદીની અને તાંબાની ખાણો માટે એ પ્રસિદ્ધ છે. પૂર્વે ત્યાં એક લાલ વર્ણની પ્રજા રહેતી હતી ઇસવી-સનના પંદરમા સૈકામાં જુગોળથી અચાનક પશુ સાહસિક યુરોપિયન પ્રજાઓ હિન્દુસ્થાનનો શોધ કરતી કરતી અમેરિકાના ટાપુઓ પર જઈ ચઢી, અને તેજ પ્રદેશને, હિન્દુસ્થાન માની તેને “ હિન્દી મુલક ” (Indies) કહેવા લાગી. આગળ ઉપર આશ્ચર્યમિતો તેમને પત્તો લાગ્યો, ત્યારે એ પ્રદેશને “ પશ્ચિમ હિન્દ ” અને આપણા દેશને “ પૂર્વ હિન્દ ” કહેવા લાગ્યા. એ દેશની પ્રજા આજે જંગલી લોકોમાં લેખાય છે. પરંતુ રપેનના “ સુધરેલા ” લોકોએ તેની હાલની દશા કરી, તે પહેલાં તે કટલી સમૃદ્ધિશાળી, સાહસિક અને સંસ્કાર પામેલી પ્રજા હતી, તે નીચેના વૃત્તાંત ઉપરથી સમજાશે. અચાનકતાથી તથા કદાચિત્ તોછડાઇથી અપાયલું “ લાલ હિન્દી ” એ નામ એ અત્રે બંધાવ દર્શાવવા માનાર્થે વાપર્યું છે.

હડાઇની આગં સળગી ઉઠી તે વખતે પાશ્ચાત્ય દેશોના વિદ્વાનો સમાજસુધારાના કાપડા ઉકેલવામાં યુગાયા હતા. પૃથ્વીના સોથી વધુ સંપત્તિવાન દેશોમાં પશુ એક એવો મોટો જનમમૂલક રહે છે કે જેને પુરતું ખાવા પીવાનું મળતું નથી, અને જેની રહેણી મનુષ્યવને લાંચન પમાડે એવી છે. ખુદ ઇંગ્લાંડમાં આજે લાખો મનુષ્યની આવી દુર્દશા છે. હિન્દુસ્થાનમાં એવા મનુષ્યોની સંખ્યા ૪ કરોડથી વધુ છે. આ સ્થિતિ કાંઈ પશુ રીતે રખી ન શકાય એવી છે, અને તે કેમ સુધારવી એ એક મોટામાં મોટી યુગ્યવજીને પ્રશ્ન છે.

યુદ્ધ ગયું છે, પશુ યુદ્ધની મહાકાલી હજી જાગત છે. મનુષ્યસંભાવમાં તેમજ સમાજ-બંધારણમાં વસેલા આજસ, અજાનતા, અને દુષ્ટતા રૂપી શત્રુઓને મારી હડાવવા માટે તે જુદી જુદી જાતની હડાઇઓ ચાલુ રાખશે.

આ મહાન યુદ્ધે સ્વજનકાર્યનાં પ્રકરણોમાં નવા પાકો શીખવાનો જરૂર પાડી છે. આવે, સમયે આપણને અમેરિકાની એક નામરોપ થયેલી અને હવે ‘ જંગલી ’ કહેવાતી પ્રજા પાસેથી તેમની ગૂઢ અને વિચિત્ર વાર્તાઓ સાંભળવી પડે છે, એ આશ્ચર્યકારક છે.

જ્યારે ઇંગ્લાંડ જંગલી હતું, ઇંગ્લાંડના વતનીઓને હરબીને વિજયી વિલયમ જ્યારે ઇંગ્લાંડનો મુકુટ પગવી રહ્યો હતો, તે વખતે પેરમાં ઍન્ડિસ પર્વતના પ્રદેશમાં લાલ હિન્દીઓની એક જાત એક આશ્ચર્યકારક રાજ્યપદ્ધતિ અને સમાજ રચી રહી હતી.

લાલ હિન્દીઓનો આ ન્દાનો પ્રદેશ કાંઈ વિશેષ સંપત્તિવાન નથી, દરિયાની સપાટીથી તે જે માઇલ ઉંચો છે. ઉંચા પહાડોને લીધે સમુદ્ર કીનારાથી તે અલગ થયેલો છે.

એ પહાડી મુલક એટલો બધો ઉંચો છે કે ત્યાં લીલોતરી ઉગી શકતી નથી. પહાડોના ધારને ઝોળગીને વાદળાઓ એ દેશમાં આવી વરસી શકતાં નથી.

છતાં એવા શ્રદ્ધિ રહિત પ્રદેશમાં પણ મનુષ્યે પૂર્વકાળમાં પર્વતની દિવાલો તોડી નદીમાતૃકા* અને ખીણોમાંથી નહેરો ખાધી હોય, પહાડના ઢાળોપર અગાશી જેવા લાગે પાડી, ત્યાં મકાઈ, બટાટા અને ખીજા ધાન્યોનો પાક લેવાનું શક્ય કર્યું હોય, અને કુંગ-રાઓની કંકડતી ઠંડીમાં ઉગતાં જંગલી ઘાસ પર લામા, ત્યાલપાકા, અને વિયૂના નામના વિચિત્ર પ્રાણીઓ ઉછર્યા હોય, એવું દેખાઈ આવે છે. લોખંડની એ લોકોને જાણ ન હતી; પણ તાજુ સારી રીતે જણાયેલું હતું અને તેનાજ શસ્ત્રો બનાવવામાં આવતાં હતાં. તેણે તે ઉપરાંત સોનાનો મ્હોરો ભંડાર પણ તેઓને મળ્યો હતો.

આ લોકોનું સમાજબંધારણ ધાતું સાદું અને સરળ હતું. આશરે 'હમ્મર' ગૈર, છોકરાં અને મરદોનું એક વિશાળ કુટુંબ ગણાતું. તે મહાન કુટુંબનાં સર્વે જનો એકઠાં કામ કરતાં અને દ્રવ્ય તથા જમીનની ન્હાના ન્હાના ભાગોમાં બેઠેલી કરવાને બદલે તે મજસુ રાખવામાં આવતાં, જનાવરો અને ધાન્ય ઉપર પણ કોઈ માણસનો ખાનગી હક નહોતો, પણ આખા ગામની તે ઉપર માલીકી હતી. દરેક મામલાસીનો તે ઉપર, સમાન હક રહેતો. હિંદુ એક જ કુટુંબમાં જેમ દરેક માણસ આખા કુટુંબ માટે શ્રમ ઉઠાવે છે, તેમ પૈરના વતની આ મા ગામ માટે મહેનત કરતો. કદાચ એમ પણ હોય કે દરેક ગામ એક જ મૂળ પુરૂષમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોય. એક જ વંશના તેઓ કહેવાતા અને ભાઈઓ માફક સર્વે ભેગા રહેતા.

કદાચિત્ સમાજનાં આવા બંધારણમાં કોઈકને ધણું નવાઈ જેવું નહિ લાગે પૃથ્વીમાં સર્વે દેશોએ દરેક પ્રજાની શરૂઆતની સ્થિતિમાં આવી જાતની-મજસુ મિશ્કતતી-વિશાળ કુટુંબવાળી આમસંસ્થા જોવામાં આવે છે. એ તો પાછળથી જ સમાજ એવું સ્વરૂપ બદલે છે કે જેથી કરીને કેટલાક મનુષ્યો પાસે પોતાની જ એવી મિશ્કત ભેગી થતી જાય છે, અને તેઓ પૈસાદાર બનતા જાય છે, અને તેમના પાડોશીઓ ગરીબ થતાં થતાં માલ મિશ્કત વગરતા અને નોકરિયાત અથવા ગુલામી દશામાં આવે છે, ભાવભાવદર્શક વિશાળ કુટુંબ-રચના દરેક પ્રજાની આઘરિયતિનું લક્ષણ દેખાય છે.

પણ પૈરના વતનીઓમાં આ વિશાળ-કુટુંબ સંસ્થા, આવી આઘરિયતિનાં ચિન્હ તરીકે નહિ, પણ જાણી જોઈને એકાએક અને વિચિત્ર રીતે ઉભી કરેલી સંસ્થા તરીકે જણાઈ આવે છે.

જાણે નિમિષ માત્રમાં જ હોય તેય, એ સંસ્થામાંથી એક વિલક્ષણ સામાન્ય એકાએક ઉઠું થયું.

પુરાતન કુર્ચક શહેરની પાસે એમ્બેઝીન નદીની એમ્પુરીમાં નામની એક શાખા વહે છે. તે નદીના કિનારા ઉપર લાલ દિંદીની દશ બતો રહેતી હતી. એ નતિઓ પ્રીત

* 'નદીમાતૃક' એટલે કેવળ નદીનાં પાણીથી રસાય થયેલા પ્રદેશ; તેથી જલદે એ પ્રદેશ કેવળ વરસાદથી રસાય થતા હોય તેને 'દેવમાતૃક' કહે છે: આપેલો સંસ્કૃત-ઉચ્ચેત્તોય.

લાલ હિંદીઓ કરતાં પોતાને શ્રેષ્ઠ કહેવડાવતી. તેમનામાં પોતાનું શ્રેષ્ઠ દર્શાવનારી અદ્ભુત દંતકથાઓ આલી આવેલી હતી. નદીપ્રદેશના સેંકડો માઇલ સુધી મ્હોટાં મંદિરો શહેરો અને હિંદુઓની નિશાનીઓ તેઓ એતાં હતા. મિસરના પિરામિડ જેવાં જ એમાંનાં કેટલાંક મકાનો ચિત્તાકર્ષક હતાં, એમાંનાં કેાતરફામ તેમની દંતકથાઓને પુષ્ટિ આપતાં. સુંદર કારીગરીથી ધડાયલા, તદ્દન યોગ્ય સ્થાને અતિશય હોશિયારીથી ગોઠવાયેલા એમાંના કેટલાક પર્યટો ૧૭૦૦ ટન જેટલા એટલે માત્રગાડીના ૧૦-૧૧ ડબ્બા ભેગા મળીને ઉંચકે તો જ ઉંચકાય એવા ભારે હતા. એ ઉપરથી એટલું નક્કી સમજાય છે કે આવાં કામો ઉપાડનારી પ્રજા એક સુધરેલી, ગીયોગીય વસાયેલી, સાહસિક તથા હુનર કળામાં પ્રવીણ પ્રજા જ હોવી જોઈએ. આ મ્હોટાં શાધકામો વિશાળ ઇટિકાદ સરોવરની આસપાસ, હવે ખાલી દેખાતા કુઝો શહેરમાં અને વિદ્વાદમાયુ નદીની ખીણના પ્રદેશમાં મ્હોટે લાગે આવેલાં હતાં. એ મૂલ્યે પ્રદેશ આ વખતે નિર્જન હતા, અને આજુબાજુની જમીન વેરાન હતી.

એટલું તો દેખીતું છે કે જ્યારે એ શહેરો પ્રથમ વર્ષાં હશે, ત્યારે એ મુલક—જે આજે દરિયાથી બે માઇલ ઉંચો, ઇશ્તિદ્દિત અને તદ્દન ઠંડો છે,—ને તે વખતે વધારે ઉષ્ણ અને જીનાશવાળી હવાવાળો, તથા દેવમાવૃક હોવો જોઈએ; તથા ત્યાંના લોકોને પુરો પડે એટલો મકાઈ અને બટાટાનો ખોરાક આપતો હોવો જોઈએ. કાર્વિનની ગણતરી પ્રમાણે ઍન્ડિસ પર્વત આપણા કાળમાં લગભગ ૧૩૦૦ શીટ જેટલો ઉંચો વધ્યો છે; તો તેના પ્રમાણમાં જુના વર્ષતર્માં—લગભગ ૩૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે એ પવત આજે છે તેના કરતાં લગભગ ૩૦૦૦ શીટ નીચો હશે એમ કહી શકાય. તે વખતે ત્યાંના હવા પાણી પણ ઉષ્ણ હોવાં જોઈએ, અને પેસિફિક મહાસાગરનાં વાદળો ત્યાં એઆઇ આવી વરસતાં હોવાં જોઈએ.

અજાગર લાલ હિંદીઓ આ વાન જાણતા નહતા. પણ ૮૦૦ વર્ષ પૂર્વે, તેમના ધરડાઓ એમ વાત કરતા કે “કુઝો અને ઇટિકાકાનાં નિર્જન શહેરો આપણા પૂર્વજોએ બાંધ્યાં હતાં. આપણે એ મહાન પ્રજાના વંશજો છીએ. જ્યારે આપણું મહાન સામ્રાજ્ય આપણના જંગલી લોકોએ તોડી પાડ્યું, અને આપણાં શહેરોનો નાશ કર્યો, ત્યારે, આપણામાંના કેટલાક લોકો એ પ્રત્યક્ષાથી જગી ઍપુરિમાક નદીના કિનારાઓ ઉપર રહ્યા. આપણી જન્મભૂમિ હવે નિર્જન અને ખેદાનખેદાન યથ ગઇ છે. તેનો ઉદ્ધાર કરી, આપણે ફરીથી ત્યાં જઈ સૂર્યવંશનું રોજ્ય સ્થાપ્યું જોઈએ.”

આવી જાતની કથાઓ વંશપરમ્પરા આલી આવેલી હતી. એ શહેરોનો નાશ થયે બે હજાર વર્ષ પીતી ગયાં હતાં, પણ એનો યસ હજી કથારૂપે પ્રજામાં જીવંત હતો, અને સૂર્યવંશની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવામાં, એ કથાઓએ જ ખામ ઉત્સાહ પ્રેર્યો હતો.

એક માઇલ લાંબી, ફલદ્રુપ ખીણમાં કુઝો શહેરનાં ખંડિયરો વચ્ચે ઉપલી દક્ષ જાતો રહેતી હતી. તેઓએ ત્યાં એક સૂર્ય—મંદિર બાંધ્યું હતું, અને આજુબાજુનાં જાગોમાં પોતાનો વિસ્તાર વધાર્યો હતો. કાળાંતરે તેમના નેતાઓ આજસુ અને દુરાચારી ઘર્ષ ગયા હતા. તેમના ઉપર કાંધનો અંકુસ રહ્યો નહતો. આવી સ્થિતિમાં એ જાતિઓ

માહેલી એક સ્ત્રીને પોતાના પુત્ર રોક્ષાને તે સર્વ જાતિઓના સ્વામી બનાવી તેના દ્વારા દેશનો પુનરુદ્ધાર કરવાની પ્રેરણા થઈ. રોક્ષા દેખાવડો અને બહાદુર હતો; તેની ઉંમર માત્ર વીસ વર્ષની હતી, પણ લોકોમાં રહેલી શક્તિઓનો અતુલયોગ અથવા દુરુપયોગ તે બેધ શકતો નહતો. એના જેવા જ તરુણ અને ઉત્સાહી વીરોનો તે આગેવાન બન્યો હતો. એ લોકો તેને દન્કા (એટલે સરદાર) કહેતા. પણ જાતિઓના લુના આગેવાનો પાસે તે પોતાનું સ્વામિત્વ સ્વીકારાવે એટલું હજી તેનું બળ નહતું.

એવી દન્તકથા છે કે એક રાત્રે રોક્ષા સૂતો હતો, તેવામાં સૂર્યનારાયણ આકાશમાંથી ઉતરી આવ્યા, અને રોક્ષાને પોતાનો પ્રદક્ષ આપી, ઉપાડી ગયા; અને તેજ વખતે એની માતાને સ્વપ્નમાં કહ્યું કે, ત્રણ દિવસ પછી રોક્ષા સૂર્ય-પુત્ર થઈ સર્વ જાતિઓના દન્કા તરીકે પાછો આવશે. આ બીના સાંભળીને જાતિનાં સર્વ માણસો પર્વત ઉપર નપાસ રાખવાને ગયા. ચોથે દિવસે જ્યારે તેઓ હમ્બેશની માફક સૂર્યપૂજા કરતા હતા, ત્યારે પર્વતના ઉપરના શિખર પર એક રમણીય, ગંભીર અને કાન્તિમાન સુવર્ણમય ઝબ્બો પહેરેલી મૂર્તિ તેમની નજરે પડી અને પાછી અદ્વય થઈ ગઈ, થોડા દિવસ પછી તે સૂર્યપુત્ર પાછો પર્વત ઉપર દેખાયો. રોક્ષાની માતાએ હવે સર્વ લોકોને એક મોટા ઉત્સવ કરી હિરણ્યમય ઇન્દ્રાને સૂર્યના મંદિરમાં પધરાવી તેનો સંદેશો સાંભળવા કહ્યું.

લોકોએ રોક્ષાની માતાના કહેવા પ્રમાણે અમલ કર્યો, અને ત્યાર પછી રોક્ષાએ પોતાનો સંદેશ લોકોને જણાવ્યો. તેણે કહ્યું કે આગસ અને પાપમય આચરણોને લીધે તેમનું જૂનું સામ્રાજ્ય નાશ પામ્યું હતું. સર્વ મિશ્રિત એકત્ર રાખી સરખી રીતે ભોગવવાને બદલે, દરેક મનુષ્ય સ્વ.સત્તાક માલીક થઈ ગયો હતો, અને તેથી રાજ્યઅવરથા તુટી ગઈ હતી. તેથી તેણે પોતાનાં દેશમધુઓને આમદ કર્યો કે તેમણે તેને પોતાના સ્વામી તરીકે સ્વીકારવો, અને દેશના લુના કાયદાઓને ફરીથી સ્થાપવામાં મદદ કરવી.

ત્યાર પછી તેણે પહેલેા હુકમ કાઢ્યો કે દરેક માણસે પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિથી સમાજના ભલા માટે જ આચરણ કરવું. પછી તેણે લોકોને બે ભાગમાં વહેંચી નાંખ્યા, અને એક ભાગને જેતીવાડીનાં કામમાં, અને બીજાને યુદ્ધકળા શીખવાનાં કામમાં યોજ્યો. અડધા ભાગને યુદ્ધકળા શીખવ્યા પછી તેને જેતીવાડીને કામે લગાડ્યો, અને બીજાને યુદ્ધકળા શીખવવા માંડી.

આવી રીતે થોડી વારમાં તેણે ૨૦ હજાર માણસનું સૈન્ય ઉઠ્યું. આ સૈન્ય-બળથી તેણે આલુઆલુની કેટલીક જાતિઓને વશ કરી લીધી, અને તે સર્વેની મદદથી એવું રાજ્યખંધારણ રચ્યું કે જેને બળે તે જાતિઓએ ભવિષ્યમાં આપા ઍન્ડિગન મુલકમાં મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. પોતાના પુત્ર વિકારાક અને ભત્રીજા આપુમાયતાને રોક્ષાએ પોતે તાલીમ આપી, સેનાધિપતિના કામમાં પ્રવીણ કરી, સેનાનાયકો નીમ્યા. રોક્ષા પછીના ત્રણ રાજાઓના વખતમાં આ બે વીરોએ ઇન્દ્રાઓનું રાજ્ય વધાર્યું.

પોતાનાં દેશને બળવાન અને ધનવાન બનાવવા માટે આ લોકોએ ધન્ય વરસો સુધી ખતથી મહેનત કરી. તેમના દેશમાં ટકિનું મુખ નહતું, એમ ઉપર જણાવી ચૂક્યું છે, પર્વતોમાંથી આવતી નદીઓનાં પાણીથી જ તેમની ભૂમિ રસાળ થઈ ચૂકી, અને

અને તેથી ખીણોની અંદરથી નહેરોનાં મોટાં બાંધકામો કરવાની તેમને જરૂર પડી હતી. કેટલીક જગ્યાઓએ નદીના ધોધોને મજબુત દિવાલોથી પહેલાં રોકી લઇ, અને પછી પથ્થરનાં નાળાંઓ મારફત નિર્જળ પ્રદેશમાં પાણી લઇ જઇ, ત્યાં પાણીની ખોટ તેમણે પૂરી પાડી હતી. એ કામની વિશાળતા, અને તેમાં પડેલી મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ લાવીએ, તો તેમનાં ચાતુર્ય માટે આદર અને આશ્ચર્ય થાય છે. ઘોડા કે બળદની તેમને બિલકુલ મદદ નહતી. જનાવરોમાં માત્ર ન્હાનાં લામાઓ—(જેટ જેવાં પણ માત્ર ત્રણ શીટ બિંચા પ્રાણીઓ)—ની જ તેમને મદદ હતી. પણ તે છતાં પર્વતોમાંથી જ દિવાલો નહેરો બાંધી, ટેકરીઓની બાલુઓને અગાશી મારફત સપાટ બનાવી, મકાઇ અને બટાટાની ઉત્પત્તિ, વધારી દઇ, તેઓએ એ પ્રદેશને અતિશય ધાન્યવાન બનાવ્યો હતો, અને ધાન્યની સુલભતાથી લોકો બળવાન અને સુખી થઇ શક્યા હતા.

પચાસ-વરસ સુધી ઈન્કાઓનું રાજ્ય ધીમે ધીમે પણ દબણે વધતું ગયું. રોકાનાં ઐતરની વૃદ્ધાવસ્થામાં તો તેને એવથી રહેવાનું સુલભ થાય એવી સ્થિતિ-પ્રાપ્ત થઇ હતી; તેને રાજ્યથી બેદરકાર થવાનો વખત મળી ચુક્યો હતો. ઈન્કાની બેદરકારીથી રાજ્ય નિર્જળ થવા લાગ્યું, અને આ વાતને બળ્ણી લઇને નજીકમાં રહેતી ચાન્કા નામની એક અતિતો સરદાર છૂપી રીતે એક લશ્કર બેથું કરી, ઈન્કાઓને છત્તા માટે કુચી-રોડેર ઉપર ચડી આવ્યો. વૃદ્ધ ઈન્કા પોતાના ઉમરાવો સંવિત નાશી ગયો, અને લોકો ગભરાઇને પર્વતમાં ભગઇ ગયા. રોડેરમાં માત્ર વીસ વર્ષનો રાજકુમાર કુસી અને બે જુના સરદારો તથા માનસે ગાલુમો રહ્યા.

રાજકુમાર કુસીએ ચાન્કાઓને રાજધાનીમાં પ્રથમ પેસવા દીધા, અને પાછળથી તેમના ઉપર એકદમ હુમલો કર્યો. લાકડામાં જેમ કાયર પેસે, તેમ દુશ્મનના વિશાળ લશ્કરના પાછળા ભાગમાં યુવાજ અને તેના સિપાઇઓએ ત્રિકાણાકાર કાયરની મારફત મારો કરી તૂટ પાડી નેકે તેઓની મંખ્યા ન્હાની હતી, તોપણ આ કાયર રચનાનું બળ એટલું તો તીવ્ર થયું કે ચાન્કાઓનું મોટું લશ્કર કપાઇ ગયું. યુવરાજના બેઉ સરદારો આ યુદ્ધમાં મરણ પામ્યા; પણ લોકોની નટ થયેલી હિંમત પાછી આવી, અને યુવરાજે એક મોટું લશ્કર ઉભું કરી ચાન્કાઓ અને તેમના હાથ તોળેની પ્રજાઓને વશ કરી નાંખી. ઈન્કાઓના રાજ્યનું અરેખરૂં મંડાણ હવે શરૂ થયું. રાજકુમાર કુસીએ ઈન્કાઓનું નાક રાખ્યું, અને રોકાએ નાબેલા પાયા ઉપર એક સમૃદ્ધિવાન રાજ્યની ઇમારત ઉભી કરી.

છતેની સર્વે પ્રજાઓ પણ લાલ હિન્દીજ હતી; વિચારો, રીતરિવાજો, અને રહેણી-કરણીમાં તેઓ એકસરખીજ હતી તેમની જુદી જુદી બોલીઓ પણ એકજ મૂળ ભાષા-માંથી નીપજેલી હતી; અને તેઓની પ્રસંજકયાઓ તથા લોકવાયકાઓ પણ તેઓને એકજ મહાન જાતિના વંશને તરીકે ઓળખાવતી હતી. કુસીએ આ સર્વ લાવનાઓ અને પરિસ્થિતિનો આધાર લઇ પોતાની દીર્ઘદૃષ્ટિથી અને ગંભીર સુતસદીપણાથી એક ઉદાર રાજ્યનીતિ આરંભી. અમેરિકાની પ્રજાઓમાં કુસી નિઃસંશય એક મોટામાં મોટા અને અતિશય ઉદાર રાજપુરુષ થઇ ગયો. ‘મહાન કુસી’ કહેવડાવાને એ સર્વથા શોખ ઈન્કાઓ, સર ટોમસ મૂર અને બીજા વિચારોએ આલેખેલી સમાજ-બંધારણની સ્વપ્ન સૃષ્ટિઓ બો કાઇ ઠેકઠેકે અરેખરૂં પૃથ્વી ઉપર પ્રવર્તિ હોય, તો તે કુસીના રાજ્યમાં હતી

એના રાજ્યવ્યવસ્થાનો પાયો વિશાળ-કુટુંબ સંસ્થાના ધોરણ ઉપર હતો, કાષ્ઠ માણસ પાસે ખાનગી મિલકત હોય શકતી નહિ; દરેક વસ્તુ પર રાજ્યની માલિકી હતી. કાષ્ઠ માણસના ખાસ હક્કો નહતા; કાષ્ઠને પોતાની પસંદગીવાળા જન સાથે પરણવાનો પણ હક નહોતો, રાજ્યના અમલદારો પ્રજાજનોનાં લગ્ન, તેમને રહેવાને ધરખાર ખાવા-પીવાને વ્યય વગર, મોજ મઝાને માટે રમત ગમતો, અને ઉલ્લસને માટે કામનો બંદોબસ્ત કરતાં. મૂળ દસ શ્રેષ્ઠ જાતિઓના વંશજો રાજ્યના પાલકો લેખાતા. નાનપણથી તેમને સખ્ત મહેનત કરવાની અને દુઃખ સહન કરવાની ટેવ પાડવામાં આવતી, અંગે કસરતમાં તેમને નિપુણ કરવામાં આવતા. એમના શિક્ષણક્રમમાં ફટકા સહન કરવાનો અભ્યાસ પણ હતો. શિક્ષણ કાળમાં ફટકા ખાવા, એ માનપ્રદ હતું, અને જો તે માટે અતિશય આશા રખાતી હોય, એવા જ યુવાનોને એ માન મળતું. જો કાષ્ઠની મુખ્ય પદ્ધતિ દુઃખ થાય છે, એવું રહેજે પણ દેખાતું, તો તેને હાકી કાઢવામાં આવતો, અને તેને સાધારણ માણસની સ્થિતિમાં મૂકવામાં આવતો.

સાધારણ જનસમાજ સુખી હતો. રાજ્યનાં કાંઈકાં કાંઈકાં કામો લગાવક શ્રેષ્ઠ જાતિઓને જ માથે પડતાં; રાજ્યના રક્ષકો તથા અમલદારો તેઓમાંથી જ નીમાતા. સામાન્ય લોકોને તેઓની દેખરેખ નીચે જ કામ કરવું પડતું, અને તેઓની દેખરેખ નીચેજ મોજમઝા મળતી. સાઠ વરસની ઉપરનાં સ્ત્રીપુરુષોને કાષ્ઠ કામ સોંપવામાં આવતું નહિ, પચાસથી સાઠ વરસની વચ્ચેનાં જોતાં સહેલું અને થોડું કામ કરવું પડતું. ધણખંડી કામનો જોગ પચ્ચીસથી પચાસ વર્ષની અંદરના યુવાન સ્ત્રી પુરુષોને માથે પડતો. ન્હાના છોકરાઓને કાપણીના વખતમાં થોડું કામ કરવું પડતું, ખાકીનો વખત તેઓ વિદ્યાભ્યાસમાં ગાળતા, કુસીએ આવી જાતનાં સો કુટુંબો રચ્યાં હતાં. દરેક કુટુંબનો એક સુખી રહેતો, અને સુખીઓની ઉપર સુખીઓ હતા નહીંના કિનારા ઉપર ગામે વસાવી આ કુટુંબો રહ્યાં હતાં. તેમના જુના નાવકોનો થોડો ધણો અંકુશ તેમની ઉપર રહેવા દેવામાં આવ્યો.

આ સર્વ રાજ્યવ્યવસ્થા મહાન ઠંકા કુસીએ જ રચી હતી. પ્રજાને અતિશય સુખી કરવી, તેજ એનો જીવન-મંત્ર હતો. ન્યાયની તથા અસની વહેંચણી કરવાની બાબતમાં તે ગામના સુખી ઉપર બહુ વિશ્વાસ રાખતો નહિ. કાષ્ઠ કુટુંબ માણસ પોતાનો અધિકાર લોકોને ત્રાસ આપવામાં પાપરે નહિ, એ બાબત તે બહુ કાળજી રાખતો અને તેથી તેણે દેખરેખ રાખનારા અમલદારો, તેઓના ઉપરીઓ, અને તેમની ઉપર પણ ધીમ અમલદારોની એવી પરખપરા રચી હતી કે લોકોને દુઃખ દેવાનું અશક્ય હતું.

* સદેહું અભિપ્રાય મૂળ લખનાર છે, હું તેમાંથી હું કે અમલદારોની પરખપરાનો જો લોકોની ઉપર ત્રાસ થતો અટકાવી શકાય એમ દોષ તો ઉમેર્યો રાજ્ય વ્યવસ્થામાં અમલદારોના ત્રાસ સહન ન શકે નહીં. ઉલટું વિશેષ અમલદારોની પરખપરા તેજ શાપ સમાન થઈ પડે છે વિશેષ લાયકાતવાળાં, ખર્ચાગ્રસ્ત, ખુદામંદ, અને જેદાની માફક રીતવાનું કાણુ ગામે ગામ ફરતા અમલદારોની પરખપરા થાય છે. પાછલે દિવસે મન્નાઓના રાજ્યમાં પણ આ વ્યવસ્થામાં ભૂલ સરો પેદા હોવા જોઈએ, અને રાજ્યની પડતીના-કાણુમાં મૂળ સેખક જેમ રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય વિદ્યમાનો અસાવ એ એક કાણુ સેખે છે, તેમ આ સરો પણ એક કાણુ થઈ હોવું જોઈએ. -કે. ધ. મ

એક રીતે આ વ્યવસ્થા પૃથ્વી ઉપર આજ સુધી રચાયેલાં સર્વે રાજ્યમધારણામાં સૌથી ઉત્તમ હતી. પેરોટની સ્વપ્રસૂતિને તેણે બ્યવહારમાં મૂકી હતી. કુસીના રાજ્યમાં કાંઈ આજસુ કે ગરીમ કે ખીજાથી વધારે તવંગર થઈ શકતું નહિ. ઉચ્ચ નવજોને સૌથી ઠણ્ઠ કેળવણી પ્રાપ્ત કરવી પડતી અને નીચેના વર્ગો યુરોપમાં અને આપણા દેશમાં છે, તેના કરતાં હળવે દરજ્જે વધારે સુખી હતા. રાજતું બંધારણ એકંદર રીતે ઉત્તમ અને સુંદર હતું.

દાખલા તરીકે પેરના લોકો રમત ગમનના બહુ શોખીન હોવાથી, રાજ્યને ખર્ચે લોકો મોટા વિદ્વાનો પાસે ઉત્તમ નાટકો રચાવી ભજનવામાં આવતા. એવો પંદરમા સૈકામાં લખાયેલો એક નાટક આપણને મળી આવ્યો છે. તે સુદર, મનોવેધક અને હુબ-હુબ છે, અને યુરોપમાં તે અરસા પહેલાં લખાયેલા કાંઈ પણ નાટકથી મર્વે રીતે ચલીઆતો છે.

વળી પેરના આ નિવાસીઓના જગત્ ઉપરના એક મહોપકારની કિંમત કદિ પણ કમતી થવાની નથી. શરીરને હાતિ પહોચાડ્યા સિવાય રાગને ખરેખર જાહેર કરનારી એવી કાંઈ પણ દવા હોય તો તે કિવનિન લેખાય છે, અને આની શોધ માટે આપણે પેરનિવાસીઓને આભારી છીએ.

શુદ્ધિશાળી મનુષ્યને આગળ પડવાને આજના સૌથી આગળ વધેલા અને સ્વ-સત્તાક રાજ્યોમાં જે તક મળી શકે છે, તેટલી જ તક ઇન્કાઓનાં રાજ્યમાં પણ મળતી. સર્વે પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતાં તે પ્રજા યુરોપની કાંઈ પણ આગળ વધેલી પ્રજા કરતાં શુદ્ધિ અને ચારિત્રમાં ઉતરી શકતી નથી. ખૂં પૂછાવો તો પૃથ્વીની સર્વે લઘાયક અને વિજયી પ્રજાઓમાં માત્ર ઇન્કાઓએ જ પોતાનો અધિકાર ઉદાર શુદ્ધિથી અને જેને કિલ્ચિયન ભાવના કહે છે તેવી ભાવનાથી વાપર્યો છે. એ ઉદારતા શીખનામાં તેમને યુરોપ કે એશિયાની મદદ નહોતી. ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાની ખીજ પ્રજાઓ માફક તેઓને પણ ખીજે ખડોની આગળ વધેલી પ્રજાઓના સસર્ગમાં આવવાનું ઍન્ટન્ટિક મહાસાગરે અશક્ય કર્યું હતું. તે લોકોએ જે જ્ઞાન અને વૈભવ, તથા હૃદયની ઉદારતા અને જીવનની હૃદયતા સંપાદન કર્યા, તે માત્ર પોતાની જ શુદ્ધિ અને ચારિત્ર વડે.

“એક પિતા પરમેશ્વર છે આપણો,

“નિકટ સગાઓ સમન્ને લાંબ ઝડેન જો ”

એ મહુપદેશ આપનાને તેમની પાસે કાંઈ મિથનરીઓ ગયા નહતા.

ઈન્કા રોક્કાએ મરણ સમયે રચેલું ગીત.

નદીની ખીણોમાંથી નીકળી પુરાતન કુસી શહેરમાં જ્યારે તેઓ પેય, સારે તેઓ વિવિધ દેવો, પ્રાણીઓ અને કુદરતી વસ્તુઓ તમા ધટનાઓના ઉપાસક હતા, તથા પિતૃ-પૂજા પણ કરતા અને સૂર્યને જીવનનું આદિ કારણ માનતા. ‘જૂત-પ્રેતને વશ કરી જનજનારા’ તથા વૈભોને ધણું ખૂં વિદ્વાન સમજવામાં આવતા. તેમના રાજ્યનો નાશ કરવામાં આવ્યો ત્યાં સુધી સામાન્ય જનસમૂહમાં તો સૂર્યઉપાસના જ પ્રચલિત હતી, તથા ઇન્કા રોક્કા સૂર્ય-પુત્ર મનાતો હતો. પણ રોક્કાએ પોતે સ્વભાષામાં એક ગીત રચ્યું

છે, તે ઉપરથી સામાન્ય જનોથી ધર્મભાવનામાં તે કેટલો ઘેા આગળ વધ્યો હતો, તે જણાશે. મૃત્યુશય્યાપર સૂતાં સૂતાં તેણે નીચેનું ગીત બોલ્યું હતું.

“અહો, આવ ત્યારે !

“આકાશ સમાન મહાન, સર્વે પૃથ્વીના પતિ,

“મહાન આઘ કારણ, મનુષ્ય માનના સંજ્ઞા,

“હું તારી વારંવાર પૂજા કરું છું.

“સતત મહારાં નેત્રો જમીન તરફ વાળીને,

“મહારી પાંપણોમાં છપાવીને, હું તહને શોધું છું.

“અરે, મહારી તરફ જો !

“જેમ નદીઓને, જેમ ઝરણોને,

“તેમ હું-તરસથી પીડાતો-તહને શોધું છું.

“મહને હિંમત આપ, મહને સહાય થા !

“મહારી સર્વ શક્તિથી હું તહને પ્રાર્થું છું.

“તારા પિયારમાંજ અમે આનંદ પામશું, અમે ખુશી યામશું,

“એજ અમે બોલશું, અને બીજાં કંઈજ નહીં.”

અરેખર, ઇન્કા રોજાની આ ઉત્તમ સંપત્તિ છે. દુનિયાના સર્વે સમાજોથી વિષ્ણુજી ચયેલો ખિરતી ધર્મથી અજ્ઞાન રહેલો, યાહુદી પંડિતોની, મહમ્મદીય હજરતોની, ખ્રીસ્તા ફિલસુફોની, અને હિંદુસ્થાનના તરવચાનીઓની મદદ વગર, માત્ર પોતાનીજ અંતઃકૃતિથી ઉદારચરિત રોજાએ ઇશ્વરીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

જેલઅસ જ્યારે પૃથ્વીના આ ભાગને પહોંચવા નીકળ્યો, ત્યારે આ પરમેશ્વરપૂજા સામાન્ય જનોમાં પ્રસરી ન હતી, પણ રાજા, અને તેના ઉમરાવો તથા વિદ્વાનોમાં એ ધર્મે ધીમે ધીમે પ્રવેશ કર્યો હતો.

એક હુકમરના રખવાળને હાથે સામ્રાજ્યનો નારા.

આ ઉદાર ધર્મને રાજ્યમા-ફેલાવાને જે પૂરતો વખત મળ્યો હોત, તો ઇન્કા-લેલો સુધારાની ટોચે કેટલે સુધી પહોંચત તે કહી શકાતું નથી. પરંતુ દૈવ તેમની વિરુદ્ધ હતું. ઇસ્વી સનની બોળમી સદીમાં સ્પેનના કેટલાક લોકો પનામાની સંયોગી બ્રૂમિ ઓળંગી ગયા; અને ધેરૂમાં રહેલા સોનાના ભંડારોની વાત સાંભળી, હુકમરના રખવાળ તરીકે જીવનની શરૂઆત કરનાર, પિઝારો નામનો એક સાહસિક માણસ, સ્પેનના આપ બુદી રાજાની મદદથી ઇ. સ. ૧૫૨૪ માં ડેરિઅનથી એક કાફલો લઈ ગયો, અને ધેરૂના કિનારા ઉપર ૧૬૮ માણસો સાથે ઉતર્યો. હુમ્યાઇથી તેણે ઇન્કાને પકડ્યો, અને તેની પ્રાણનો પરાજય કર્યો. બિચારા કમનસીબ હિંદીઓ પાસેથી લાખો મણ સોતું હાંટી લેવામાં આવ્યું, અને નિષ્કુર પણ સાહસિક રાક્ષસોને હાથે એક મહાન સામ્રાજ્યનો નારા યર્ષ થયો.

ઇન્કાઓ પાસે લાખો સિપાઇઓ હતા. પિઝારોના હુંડારોએ ઉપર જે તેઓ રહેજ અણવિશ્વાસ રાખ્યો હોત, તો હજારો માણસોનું લશ્કર બેઝ કરી, તેઓ બચ-

ધની તૈયારી કરી સકત. પણ દુર્દેવે એક બે તોપોના કુટવાથી અને થોડા થોડેસ્વારના ગોળા ખહારથી, આખી પ્રજા દારી ગઇ.

આ પરાજયનું કારણ જોઇએ તો માલમ પડશે કે ઈન્કાઓ એક મોટી વાત કરવાની બૂલી ગયા હતા. તેમની વિશાળ-કૌટુંબિક અને બાનૂતાની બાવના છતાં તેમનો પરાજય કેમ થયો ? એમની રાજ્યપદ્ધતિમાં એવી કંઈ વસ્તુની ખોટ હતી, કે જે ખોટને લીધે તેમનું પ્રતાપી રાજ્ય એક તાંતણાની માફક તુટી ગયું ? તપાસીએ તો માલમ પડે છે કે તે નહિ દેખાતી વસ્તુ તે સ્વતંત્રતા હતી. સામાન્ય સંપત્તિનાં તેમનાં ઉત્તમ ખંધારણે પ્રજા માટે સુખ, શાન્તિ અને સન્તોષ આપ્યાં હતાં, પણ તેમનું આત્મખજા હરી લીધું હતું. જુના જમાનામાં, જ્યારે દરેક નાની જાતિ પોતાનાજ સુખીના હાથ તળે રહેતી હતી, તે સમયમાં જો સ્પેનિશ લોકો ત્યાં આવ્યા હોત, તો તેમની છૂત થઇ સકત નહિ, તે વખતે દરેક ગામ પોતાના સ્વાતંત્ર્ય માટે, પોતાના અસ્તિત્વ માટે, મરણતોલ થઇને પૂર શૌર્યથી લડત, અને પિઝારો અને તેના હુલારાઓને ધક્કા ખાંડી લાગમાં દરાવી નાંખત.

પણ ઈન્કાના પ્રતાપી રાજ્ય તળે, લોકોને પોતાની દરેક જરૂરીઆતો તેમને માટે તૈયાર થઇને રાજ્ય તરફથી આવે, એવું જોવાની ટેવ પડી ગઇ હતી. તેમને પોતાનાં ખાવા-પીવાની, ફરવા દરવાની, રમન-ગમતની, લગન-મરણની, રક્ષણની કે કશાની દરકાર કરવી પડતી નહિ. રાજ્ય તેમને માટે સર્વે કંઈ કરતું. અર્થાત્, રાજ્યનાં સુસેદ શાન્તિ માટે પણ તેઓને ટાળછ કરવી પડતી નહિ. તેઓ સર્વે રીતે અને સર્વે બાબતોમાં ખૂબ પછે રાજ્યાધીન થઇ રહ્યા હતાં. તેમનો જુનો સ્વાવલમ્બીપણાનો અને સ્વાતંત્ર્યનો જુસ્સો નાશ પામી ગયો હતો. હુંકામાં તેમના આત્માની શુભામિત્રીની ક્ષિમતે, તેઓએ સામ્પત્તિક સુખ અને શાન્તિ પ્રાપ્ત કર્યા હતાં. હુંકેશા “ જેમ બ્યક્તિને તેમ શબ્દને પણ આવડતી સુવ્યવસ્થા-પછી તે ગમે તેવી દોષરહિત અને અતિશય નિપુણ માણસોને હાથે ચતી હોય, તોપણ- તે ઉપર અવલંબી રહેવા કરતાં, સ્વાયત્ત બળ અને ક્ષિમત ઉપર ઠોકર ખાતાં ખાતાં અને અયગતાં અયગતાં પણ-પોતાની સ્થિતિ સુધારવા મથવું, એ એ વધારે ઉદાત્ત છે. ” આ સ્વાવલમ્બી સ્વતંત્રતાને-સ્વરાજ્યને-અજાણે જ્યારે તેમના રાજ્યને પિઝારો એ કેદ કર્યો, તે વખતે તેઓ યતુષ્પ પ્રજા નહિ, પણ ઘેટાંના ટોળાં જેવા બની ગયા. તેમનું આત્મખજા અગાઉથી જ હણાયલું હોવાથી લગભગ બેઢારનાં જોરથી તેઓ તણખલાની માફક ઉડી ગયા.

સૈકાઓ સુધી સ્પેનિશ્વારોએ તેમના ઉપર એટલો જુલમ ગુનગો કે બિચરાઓ પોતાનાજ દેશમાં દેશનિકાલ થયેલાં, દાવનજથી સળગી ઉઠેલાં કોઇ મહાત્ જંગલનાં પ્રાણીઓની માફક ખહાવરાં અને ચિત્તશૂન્ય થઇ ગયેલા, ‘ જંગલી ’ દેશમાં આવી ગયા છે. સ્પેનિશ પ્રમતો વંશજ તે આજે પેરના નાગરિક છે, જ્યારે તેના ખરેખર વનની ચીંથરેલાલ, સૂખ્યોત્તરેઓ, અપમાનાર્થે અપાયેલી “ લાલ દિંદી ” ની સંજ્ઞા પામતો

“It is nobler for a nation, as for a man, to struggle towards excellence with its own natural force and vitality, however blindly and vainly, than to live in irreproachable decency under expert guidance from without”
Mr. Rawlinson.

રખડે છે. જે દેશમાં ઈન્કા રોકાએ હિરણ્યમય ઝંભો પહેરી કુઝો પાસેના શિખરો ઉપર ન્શાન ટીધેલું, તેજ દેશમાં તેના વંશજનો પશ્ચિમની 'વંધુ સુધરેલી' પ્રજાને હાથે જંગલના પશુની માફક શિકાર થાય છે ! પશ્ચિમના સહવાસમાં આવવાથી ઇતર પ્રજાઓની-ખાસ કરી સવર્ણ (coloured) પ્રજાઓની કેટલી અવગતિ થઈ છે, તેનું આ એક હૃદયભેદક દર્શાવતું છે.

સુદૈવે ઈન્કાઓનો મોટામાં મોટો સોનાનો કોકાર સ્પેનિઆડોના હાથમાં હળુ આવ્યો નથી. કુઝો આગળ કોઈ અગમ્ય કોતરમાં ઈન્કાના રાજ્યવંશના કોઈ મનુષ્યે તેને લાંબા છપાવ્યો છે. ઇ. સ. ૧૮૧૫ સુધી ઈન્કાઓને એ જગ્યાની ચોક્કસ ખબર હતી એમ લાગે છે; કારણ કે તે વરસમાં તેમના એક બળવાખોરને આંખે પાટા બાંધી એક બીજાને મનુષ્ય લાંબા દોરવી લઈ ગયો હતો; અને ત્યાંથી સોનાની લગડીઓ, વાસણો, પ્યાલાઓ દગડાઓ, પૂતળાઓ વગેરેમાંથી લશ્કરને જરૂર જેટલો સામાન લાવવામાં આવ્યો હતો. કમનસીબે તે બળવાખોર પણ હારી ગયો, અને તેને ફ્રાંસીસી શિક્ષા થઈ. એમ કહેવાય છે કે એને દોરવી લઈ જનાર હતાશ થઈ, એ જગ્યા કોઈને બતાવ્યા વગર જ મરી ગયો. પણ કદાચિત એ ખોટું એ હોય, અને નેમનામાંના કોઈકને એ છૂપી જગ્યા માલમ પણ હોય, અને પોતાની તકની રાહ જોતો બેઠો હોય !

આ મહાન યુદ્ધને અંતે યુરોપને જે કાયડો ઉકેલવાનો આવ્યો છે, તે એ કે બ્યકિટ સ્વાતંત્ર્ય અને સામાન્ય સંપત્તિની ભાવનાઓનું એકીકરણ કેમ કરવું. ઈન્કા રોકા અને ઈન્કા કુસીની રીત પ્રમાણે દરેક માણસને તેની સ્વતંત્રતાને બોજે સુખી કરવા અસમ્ભવ છે; પણ તેજ સાથે હળસો લોઢો ભૂખે મરે અને દિવસાનુદિવસ દરિદ્રી થતાં જાય, અને મૂડીસર લોઢો સોના ચાંદીના દગલા વચ્ચે આબોરે તે રિયતિ પણ સમી રાકાય નહિ.

આપણે પણ આ નામશેષ થયેલી પ્રજા પાસેથી એક પાઠ લઈ શકીએ છીએ, ઈન્કાઓની પદ્ધતિ પ્રમાણે બ્રિટિશ શહેનશાહતના પ્રતાપી ઈન્કા ઉપર જ આપણા રક્ષણ, અસ્તિત્વ અને સુખને માટે અવલંબી રહેવું ઘટે નહિ, આપણે મોટે આપણું રક્ષણ કરવા શક્તિમાન થવું જોઈએ. જો આ પ્રજામાં સ્વાલંબનની ભાવના હોત તો, એમનામાં સ્વદેશી વ્રતની લાગણી પણ હોત તો, તેઓ કાચના કટકાઓ માટે સોનાનાં વાસણો આપી દેવા મલયાત જ નહિ; આપણા દેશમાં પણ જો એ ભાવના હોત તો, આપણા વેપારનો આવો નાશ થાત નહિ.

यद्यत्परवर्त्तं कर्म तत्तद्यत्ने वर्जयेत् ।

यद्यात्मवर्त्तं तु स्यात्तत्तत्સેवेत् यत्नतઃ ॥

એ મનુ ભગવાનનો ઉપદેશ આપણે ચૂક્યા અને ત્યાંથી પડ્યા.

વળી, આપણને બીજા પાઠ એ પણ મળે છે કે જ્યારે જે પ્રજા પરબળવાળી જ પોતાની ઉન્નતિ સાધવા મથતી હોય, ત્યારે આજાં પરબળવાળી પ્રજા હારે જ; માટે આજાં પરબળવાળી પ્રજાએ પરબળ કરતાં વધારે એક બળવો-આત્મબળનો ઉપયોગ કરતાં શીખવું, એમાં જ સ્વાર્થ તેમજ ધર્મ રહેલાં છે.

૧ કશોરલાલ લ. મશકવાળા.

મંજિનીનું શિક્ષણવિષયક ધ્યેય.

[મંજિનીનું નામ મુલક મરાઠર છે. પણ તેને વિષે સામાન્ય લોકોની કલ્પના એટલી જ હોય છે કે મંજિરી એ એક એવો ઇટેલિયન દેશમજત યદ ગયો કે જેણે સુખ મંડળીઓ સ્થાપીને ઓરિટ્ટયાના જીલમયો ત્રાસેલી ઇટેલિયન પ્રજાને ઓરિટ્ટયા સામે ખંડ કરાવી સ્વતંત્ર થવાને પ્રવૃત્ત કરી અને જેણે તે ઉદ્દેશ સફળ થતાં સુધી એક નિઃશ્ચયી રાત દિવસ લોહીનું પાણી કપ્પું હતું. પરંતુ ઇતાલિયન મહિમા અતો જ્યાંથી પૂરક : એ એ વચન પ્રમાણે ખરો મંજિરી તો આ કરતાં ઘણો જ મોટો હતો. થોડા જ જાણતા હશે કે, સમસ્ત માનવજાતિની ઉત્થતિનો વિચાર કરીને તે વિચારને અનુસરીને પ્રત્યેક રાષ્ટ્રે, પ્રત્યેક કોમે, પ્રત્યેક કુટુંબે અને પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાનું ધ્યેય તથા પોતાનો અવનકમ કેવી રીતે નક્કી કરવો એનો નક્કશો આણેખી દેનાર તે એક અસામાન્ય તત્વવેતા હતો. યુરોપની બાબતમાં એમ કહીએ તો પણ ચાલે કે મંજિરી એ એક મન્વન્તરાધિપ થઈ ગયો. તેની વિચારસીલતા તેની કાર્યકારિતા કરતાં મોટી હતી-સર્વવ્યાપી હતી, ધર્મ, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્ર, સાહિત્યશાસ્ત્ર વગેરે જે વિષયો સંસ્કૃતિના આધાર સ્તંભ રૂપ છે તે પ્રત્યેક વિષય પરના તેના વિચારો ગહન હોવા સાથે તેના મત નિશ્ચિત તેમજ કુદાત હતા. અને એ વિચારોને લીધે તેણે આખા યુરોપ ખંડમાં જે મંદાન વિચારક્રાંતિ ઉપજાવી છે, તેની આગળ તેણે કરાવેલી ઇટાલીની રાજ્યક્રાંતિ કંઈ લીસાબમાં નથી. ઇટાલી પ્રજાસત્તાક અને, ઇટાલીના પ્રાણમાં ધર્મસંચાર પાપે, ઇટાલીનો આત્મા જાગૃત થાય એ ઉદ્દેશથી તેણે કરેલા પ્રયત્નો સફળ નીવડ્યા નથી, એ આપણે જોઈએ જ છીએ. પણ મંજિનીના વિચારોથી યુરોપની જનતાનાં સ્વાતંત્ર્ય, ચૈતન્ય, પ્રાણ અને આત્માની ચઢતી યદ છે એ પણ જોઈ શકાય તેમ છે. એવા આ મહાત્માના શિક્ષણ વિષયક વિચારો ઉતાવળ ઉતાવળમાં લખેલા એક પત્રમાં જે કે છુટા છવાયા મંડાએલા મળ્યા છે તો પણ તે કેટલા દિશાદર્શક છે તે તો નીચેનો પત્ર વાંચનારની જ સમજશે. આ પત્ર મંજિનીએ પોતાના એક અંગ્રેજ સ્નેહીને તેના દિકરાના શિક્ષણ સંબંધે લખ્યો હતો.]

રાનિવાર તા. ૧૧ નવેમ્બર ૧૮૭૫

પ્રિય બ્રાઇ મેલેસન,

મારી તખીયત સારી નહિ હોવાથી મારા પોતાના કામને પહોંચી વળવું મારા માટે એટલું મુશ્કેલ યદ પડ્યું છે કે તમોને કહેવો સવિસ્તર પત્ર મારાથી લખી શકાયો નથી તે માટે હું અત્યંત દોષગીર છું. તમારા દિકરાના શિક્ષણ સંબંધમાં જેટલીએક સૂચનાઓ લખી મોકલવાનું મેં તમોને વચન આપેલું પણ મને લાગે છે કે મારાથી તેમ જનશે નહિ; અને તમોને એ જ જણાવવા ખાતર હું આ પત્ર લખું છું.

તમારા દિકરાની કેળવણી સંબંધી સૂચનાઓ માટે પ્રથમ તો મને તેની સારી પેઠે ઓળખાણ થવી જોઈએ. તેના મનનું સ્વાભાવિક વલણ કેવા પ્રકારનું છે, ક્યા વિષયમાં

કાવે છે, હાલ તેને શું શું આવડે છે એ બધું મારે જાણવું જોઈએ. સામાન્ય સૂચના કરવી એ લંગભંગ નિરર્થક છે. વખતે તમારા દિકરાને માટે કંઈક ખાસ જૂઠાજ નિયમની જરૂર હોય.

માટે મેં ઉપર જતાબું તેવા સ્વાભાવિક વલણ પ્રત્યે જ તમારે મુખ્યતઃ ધ્યાન આપવું જોઈએ. અત્યેક જણમાં કંઈ ને કંઈ અસાધારણ વિશેષતા હોય છે જ, અમુક ખાસ બાબતમાં જ તેનું મગજ ચાલે છે. તમારા દિકરાની અંદર રહેલી આવી વિશેષતાને પહેલ પહેલાં તમારે જોણી કાઢવી જોઈએ અને સાર પછી તમારે એ વિશેષતાને અનુસરીને તેના શિક્ષણક્રમ આલેખવો જોઈએ. દરેક જણને જરૂર એવા સર્વસામાન્ય વિષયોનું શિક્ષણ આપ્યા બાદ, તેને વિષે જે બાબતનું ખાસ વલણ તમારા જોવામાં આવ્યું હોય તે તરફ તેના શિક્ષણનો પ્રવાહ વાળવો જોઈએ. શિક્ષણ એટલે નિષ્કર્ષણ-છાંકરાની અંદર રહેલી શક્તિઓને જ બહાર કાઢવી-વ્યક્ત કરવી-ખીલવવી-કળવવી. છાંકરામાં જે વસ્તુ મૂળથી નથી તે નિર્માણ કરવી, એ શિક્ષણનો અર્થ નથી. મૂળ જે ચીજ નહોતી તેને નિર્માણ કરી જ શકાતી નથી.

પરંતુ એક વાત-એક વિષય માત્ર મનુષ્ય માનને એક મરજો લાગુ પડે છે અને તે સર્વતોપરિ છે, પ્રત્યેકને તે આવશ્યક છે. જીવન એટલે શું અને જીવિત માહેતું-આપણું કાર્ય બજાવવાને માટે પરમેશ્વરે જે જગતમાં આપણને મોકલ્યા છે, તે જગ એટલે શું, એનો યથાર્થ ખ્યાલ તેને આપવો જ જોઈએ.

જીવિત એ એક કર્તવ્ય છે, તે એક સહજ કર્મ છે, તે એક આદર્શ છે, અને તેથી મારા પુત્રને બે-ચેમ ઇલાહિ આશ્વાક લોકોના વ્યક્તિગત કિવા સમાજગત આધિભૌતિક ગુણવાદની ચટક મહેરજાની કરીને લગાડતા નહિ. વ્યક્તિગત સુખવાદના પંથમાં જે તે પેઢા તો તે સ્વાર્થ અને અભિમાની ગનવાનો. વારે, સામાજિક સુખવાદના પ્રવાહમાં ને તણાવે તો પણ કાલાન્તરે ઉપરનું જ પરિણામ આવશે. જીવાતીના વખતે તે કદપના સંજ્ઞામાં એક આદર્શ સમાજ રચીને તેને માટે ઝુકવાં તૈયાર થઈ જશે, પરંતુ આ કદપના સંજ્ઞાનું સ્વપ્ન તાબડતોળ ખૂંડે કરી બતાવી શકાતું નથી એવો આગળ ઉપર અનુભવ યતી જ તે પોતાની જાત પુરતો જ વિચાર કરવા લાગશે અને પોતાના વ્યક્તિગત સુખને જ સર્વસ્વ સમજીને તેની પાછળ લાગવામાં મશગુલ બનશે.

માનવ જીવન એ પ્રજાના ધરતું-એક મ્હોટું ઝાણ છે. તે એક મ્હોટું કર્તવ્ય છે. જે આ પવિત્ર ખ્યાલ મનુષ્યના અંતઃકરણમાંથી અસ્ત થાય તો માનવજીવન પોણું થઈ પડશે. આ કર્તવ્યતા પંથે વળતાં વાટમાં ક્યાંક ક્યાંક સુખની છાયા મગશે પણ ખરી-પરમેશ્વરનો ઉપકાર માનીને એ સુખ ભલે ભોગવી લે, પણ કતવ્યના માર્ગમાં સુખની અપેક્ષા કરવી એ માત્ર આપણા નૈતિક જીવન અને કર્તવ્યશુદ્ધિ એ બંનેનો સમજ નાશ કરી નાખવા અને તે સુખને હમેશને માટે ખોઈ બેસવા સમાન છે. વળી, આ વાત પણ તેના મનમાં ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરજો, કે પોતાના બાંધવોની સેવા કરવા અને તેમને સુધારવાને માટે પ્રથમ પોતાની નૈતિક તથા બૌદ્ધિક સુધારણા કરવી, એ તેનું અત્યંત પવિત્ર અને આદ્ય કર્તવ્ય છે. પોતે પરિશ્રમ લઈને સત્યાન્વેષણ કરવું જોઈએ

અને ત્યાર પછી તે સત્યને આપી છ'દ્ગી વાણી અને ધર્મ વડે નિર્ભયપણે અને અવ્યા-
-હત લોકો સામે મુકવું જોઈએ. આ તત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઇશ્વરદત્ત એ માર્ગ ખુલ્લા
છે; એક, આપણી પોતાની સદસદિવેકશુદ્ધિ અને બીજી પૂર્વપરંપરા—અર્થાત્ આપી
માનવ જાતિમાં રહેલી ધર્મશુદ્ધિ. માનવ જાતિની આ પૂર્વપરંપરા વિશિષ્ટ ક્ષણના અગર
વિશિષ્ટ રાષ્ટ્રના ઇતિહાસપરથી નક્કી કરવાની નથી પણ સર્વ રાષ્ટ્રના સર્વ યુગોના
આપક ઇતિહાસ ઉપરથી ઠરાવવી જોઈએ. અને જ્યારે આપણી સદસદિવેકશુદ્ધિની પ્રેરણા
અને આ માનવજાતિગત ધર્મશુદ્ધિ એ બેમાં એકવાક્યતા જોવામાં આવે ત્યારે ખચિત
સમજવું કે સત્ય આપણને પ્રાપ્ત થયું, સર્વ તત્વોનો પાથો જીવનતત્વનું જ્ઞાન એજ છે,
અને આ જીવનતત્વ એટલે અખંડ અને અનંત પ્રગતિ તત્વ. આ જ તત્વની સેવાને
અર્થે તેણે આપી છ'દ્ગી મમર્ષણ કરી જોઈએ. આ પ્રગતિ તત્વનું જ્ઞાન તેના રામે-
રામમાં વ્યાપી જાય એ હેતુ દષ્ટિ મન્મુખ રાખીને તમારે તેને સઘળી કેળવણી આપવી
જોઈએ.

જ્યોતિષ તથા ભૂગર્ભશાસ્ત્રના મૂળતત્વોનો પરિચય તમારે તેને અને તેટલો વહેજે
ઠરાવી દેવો જોઈએ. તે પછી વિશ્વજનિત ઇતિહાસનું અને ત્યાર પછી બાપાનું જ્ઞાન તેને
આપવું. આ વિષયો યોગ્ય પદ્ધતિથી શીખવતાં આવડવા એ સૌથી મહત્વની બાબત છે.
ઉદાહરણથી, જ્યોતિષ શીખવવું હોય હોય તો અંતરિક્ષમાંના, ચંદ્ર, સૂર્ય, પૃથ્વી આદિ
ગોલકોનું નિરીક્ષણ એવી રીતે કરતાં શીખવવું જોઈએ કે તેથી કરીને ઉપર જણાવેલું
પ્રગતિ તત્વ સર્વત્ર કેવું અદ્યતિતપણે લાગૂ છે, તેમજ આ વિશ્વની અંદરના જાત જાતના
કટકો નિખિલ વિશ્વરચનાના મહત્કાર્યમાં પોતપોતાને ભાગે આવેલાં કાર્ય કેવા નિયમમત્ર
પાર પાડે છે, એ વાત તેના મનપર દબાવણે ઠસાવવી જોઈએ.

x

x

x

x

નાની વયમાં ભાવાજ્ઞાન બહુ ઝડપથી થાય છે. કેંચ, જર્મન અને ઇટેલિયન એટલી
બાપાઓ બે વરસની મુદતમાં ખુશીની સાથે શીખવી શકાશે અને એમ યશો એટલે
તેની માથે ત્રણ સાહિત્યમંદિરોની દાર ખૂલાં થયાં જેવુંજ યશો ?

અમુક એક ખાસ મતાવલંબી ધર્મ શીખવેલો એ મને ગમતી વાત નથી. પ્રગતિ-
તત્વ ઉપરની શ્રદ્ધાના પાયા પર ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ આત્માનું અમરત્વ અને માનવજાતિમાં
આત્મભાવ દૃઢ કરવા માટે સર્વસામાન્ય એવા ધર્મની આવશ્યકતા—આ મૂલમૂલ રત્નત્રયની
સ્થાપના કરવી એ મને ઇચ્છે લાગે છે. મોટા યશો ત્યારે પોતાની પ્રવૃત્તિને અનુરૂપ પોતાના
રિશિષ્ટ ધર્મમતો તે બાંધી લેશે.

જૂજોળ શીખવવી જ જોઈએ. પરંતુ જે સામાન્ય જ્ઞાન રોજના ઉપયોગમાં લેવામાં
આવતું નથી તે જલદી જૂવાઇ જાય છે. માટે સારા સારા નકશા જાતજાતના રાખવા

૧ એટલીજ મુદતમાં આપણે ત્યાં મરાઠી, ગુજરાતી, હિંદી તથા બંગાળી એટલી બાપાઓનું જ્ઞાન
ઠરાવી દેવું અશક્ય નથી. આ બાપાઓ એક બીજાની સાથે એટલી બધી મળતી છે, કેકત અપરિચયને લીધે
જ આપણે ગભરાઇ જઈએ છીએ.

જોષ્ટએ અને નકશામાં જોયા વગર કોઈ પણ ઐતિહાસિક અથવા એકાદ વાર્તા પશું વાંચે નહિ એવી તેને ટેવ પાડી દેવી એજ સર્વોત્તમ અને ટકી શકે તેવો ઉપાય છે.

નવલકથા અને કલ્પિત વાર્તાઓની ચોપડીઓ તો ખીલકુલ દૂર જ રાખવી જોષ્ટએ. ઐતિહાસિક પુસ્તકો, સૃષ્ટિશાસ્ત્ર, પ્રવાસ વૃત્તાંત ઇત્યાદિ સચિત્ર વર્ણનાત્મક તથા શાસ્ત્રીય પુસ્તકોમાં તેમજ જ ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં તેને રસ લેતો કરવો જોષ્ટએ.

દૂકમાં કહું તો, જીવિત એ એક અસંત પવિત્ર આધ્યાત્મિક યાપણ છે એવી દૃઢ શ્રદ્ધા, તે સાથે આપણા જગ સંબંધી સંપૂર્ણ સમજણ અને છેવટે જ્યાં તેની ખાસ પ્રવૃત્તિ હોય એવો વ્યવસાય—આટલામાં તમારા દિકરાનું સઘળું શિક્ષણ આવી ગયું.

આ નોંધો ઉતાવળમાં લખી કાઢી છે, તે માટે મને ક્ષમા કરશો. કોઈ ખાસ બાન-તમાં સૂચના કેવા કોષ્ટકપણ બાબતમાં સવિચર માહિતી જોષ્ટની હોય ત્યારે મને લખી જણાવવામાં ખીલકુલ સંકોચ ન રાખશો. હું આનંદની સાથે ઉત્તર આપીશ.

x

x

x

x

હી. આપનો સ્નેહાધીન

જોસફ મેક્ઝિન.

દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર.

ગુજરાત મહિલા વિદ્યાપીઠ.

આ શિક્ષણ ઉપર દેશોન્નતિનો મુખ્ય આધાર છે, એ વાત હવે લોકોને સમજવા-વાની જરૂર રહી નથી. મોટાં શહેરોમાં, તેમજ નાનાં ગામોમાં, કેળવણીનો વધતો ઓફેલવણીનો વિસ્તાર દિનપ્રતિદિન વધતો જ જાય છે. પ્રાથમિક જતો પ્રચાર. શાળાઓમાં વધતી જતી કન્યાઓની સંખ્યા આ વાતનો ચોક્કસ પુરાવો આપે છે. આ ઉપરાંત ભરૂચ, સુરત, મુંબાઈ, વડોદરા, અને અમદાવાદની હાઈસ્કૂલોનો લાભ ગુજરાતી કન્યાઓ લે છે, તેમજ આર્ટ્સ અને દાકતરી કોલેજમાં પણ થોડી ધણી ગુજરાતી કન્યાઓ શિક્ષણ લે છે, તે ઉપરાંત એમ કહી શકાય કે કન્યાઓની માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેલવણી તરફ પણ ગુજરાતીઓનું ધ્યાન દોરાયું છે.

કન્યા શિક્ષણ તરફ લોકોના વધતા જતા ભાવનો આથી પણ સત્તમ પુરાવો તો લોકોના જ પ્રવર્તનોથી નિકળેલી અને લોકો તરફથીજ નિભાવાતી લોકોનો તે માટે સ્વતંત્ર ઓ—શિક્ષણ સંસ્થાઓ આપે છે. સુરત, અમદાવાદ, અને વધતો જતો ભાવ. મુંબાઈમાં, મુખ્યત્વે ઓશિક્ષણના પ્રચાર અર્થે વનિતા વિદ્યામ નિક-લ્યાં, ત્યાર પછી લોકમત એમ યતો ગયો કે પ્રચલિત માધ્યમિક શિક્ષણ ક્રમ, આપણી સામાજિક પરિસ્થિતિ જોતાં, કન્યાઓને અનુકૂળ નથી, તે કારણથી

જુદાં શિક્ષણ ક્રમવાળાં, તથા માતૃભાષા દ્વારા જ શિક્ષણ આપવાના હેતુથી, અમદાવાદ અને સુરતમાં મહિલા વિદ્યાલયો સ્થપાયાં. આ ઉપરાંત મુંબાઈના સેવાસદનમાં પણ ગુજરાતીઓનો હાથ હતો, તથા ગુજરાતીઓ માટે જોગવાઈ પણ કરવામાં આવેલી છે. નાના ગામો નડીઆદ, ઉમરેડ, વગેરેમાં પણ વનિતાવિશ્રામ સ્થાપેલાં છે.

આ સાથે દેશી રાજ્યો-ખાસ કરીને વડોદરા રાજ્ય-માં થયેલી પ્રગતિ પણ નોંધવા લાયક છે. વડોદરામાં પ્રાથમિક કેલવણી કન્યાઓને માટે પણ ફર-દરદારી રાજ્યોમાં જણાત યર્ષ છે, અને તેથી પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધેલી અને લેતી કન્યાઓની સંખ્યામાં એકદમ વધારો થયો છે. આ કન્યાઓ માતાઓ થતાં ત્યાંની પ્રજાનો જાવ કેલવણી તરફ વિશેષ થવાનો પાકો મંત્રવ રહે છે. વળી આટલી મોટી સંખ્યા પ્રાથમિક કેલવણી લેની યાચ એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ માધ્યમિક કેલવણી તરફ તેમાંની કેટલીએક લલચાય. વડોદરા રાજ્યમાં મિદ્ધુરમાં વનિતાવિશ્રામ સ્થપાયું છે, અને પાટણમાં મહિલા વિદ્યાલયના ધોરણ ઉપર કન્યા વિદ્યાલય શરૂ થયું છે. આ રીતે લોકો તરફના પ્રયાસો પણ ત્યાં છે.

આ ઉપરાંત પૂનામાં “ ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ ” ની સ્થાપના સાધુ ચરિત અખ્યાપક કર્વેના પ્રયાસથી થઈ છે. સ્ત્રીઓ માટે ઉચ્ચ શિક્ષણની પૂના મહિલા વિદ્યા પીઠની શુભ અસર. અર્થાતે આથી ઘણો વેગ મળ્યો છે, અને એ તો જાણીતી વાત છે કે જે વિષય અતિશય અર્થાતે તેને, અર્થાતે એક ગમે તે દિશાએ વળે તો પણ, અતિ ઘણો વેગ મળે છે. અખ્યાપક કર્વે ગુજરાતની સહાય લેવા ગુજરાતના ઘણા ગામોમાં ફર્યા હતા, પોતાની ચેજના મમજવી હતી, અને સ્ત્રી શિક્ષણ સખંધી વિવિધ અર્થાતે પણ તેમણે કરી હતી. તેમની વિદ્યાપીઠની અસર આ રીતે ગુજરાતમાં પણ થઈ છે. વળી છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં ગુજરાત કેળવણી પરિષદ અસ્તિત્વમાં આવી છે, અને તેને અંગે ગુજરાત કેળવણી મંડળ પણ સ્થપાયું છે. આ બન્ને સંસ્થાઓએ સ્ત્રી કેળવણી સખંધી ઉપયોગી અર્થાતે ચાલુ રાખી છે.

સ્ત્રી શિક્ષણ સખંધી અર્થાતે અંતે લોકોમાં એવો મત પ્રસરવા લાગ્યો છે કે હાલનો મુંબાઈ યુનિવર્સિટી મેટ્રીકનો ક્રમ અનેક કારણોથી કન્યાઓને માટે હાલનો ક્રમ યોગ્ય નથી. તેમાં રાખવામાં આવેલા વિષયો, તથા નથી. તે માટે ગાળવો પડતો. સમય, તે બન્ને સામે સ્ત્રી શિક્ષણનાં ઘણા

હિમાયતીઓને વાંધો છે. વળી મુંબાઈ યુનિવર્સિટીમાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાનો સિદ્ધાંત સ્વીકારાયો નથી, અને જ્યાં સુધી મેટ્રીકની પરીક્ષા અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા લેવામાં આવશે ત્યાં સુધી તો આ સિદ્ધાંતનો લાભ લઈ શકશે નહિ જ. આ વાંધા અખ્યાપક કર્વે પણ લીધેલા છે, અને ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠમાં તે નિવારવા યત્ન થયા છે. અમદાવાદ અને સુરતનાં મહિલા વિદ્યાલયોએ પણ આ મતલબ થી જ ક્રમમાં ફેરફાર કર્યો છે. આ સંસ્થાઓના બ્યવહાર અનુભવો તપાસીને મુંબાઈ યુનિવર્સિટી પોતાના ક્રમમાં સુધારો કરે એવી ઇચ્છા પણ આ સંસ્થાઓ રાખે છે. પરંતુ આ ઇચ્છા ફળીજીત થાય તે સંભવ જોઈએ છે. અને ફળીજીત કાળે કરીને યાચ તો

પણ વિવિધ ભાષાઓવાળા આખા ઇલાકાની જોડ મુંબાઇ યુનિવર્સિટી પુરી કરી શકશે નહિ, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

ગુજરાતના સ્ત્રી શિક્ષણ સંબંધી છુટક છુટક સ્વતંત્ર પ્રયત્નોની તપાસ કરવા ગુજરાત કેળવણી પરિષદે એક કમિટી નીમી હતી. તે કમિટીનો હેવાલ સ્ત્રી શિક્ષણ મંડળી, અને અભિપ્રાય પ્રમિદ્ધ થઇ ચુક્યાં છે. આ કમિટી પણ સ્વતંત્ર પ્રયત્નોના અંતરમાં રહેલા સિદ્ધાંતો સ્વીકારે છે. શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા આપવું જોઇએ, અને સામાન્ય વર્ગ માટે માધ્યમિક શિક્ષણનો કાળ કાંઇક ઓછો રાખવો જોઇએ, એમ તેનો અભિપ્રાય અકદરે થયો છે. પરંતુ અત્યારે થના પ્રયત્નો છુટક અને ભિન્ન છે. તેમાં કાંઇક એકના અને સહકાર આવવા જોઇએ એમ તે ઇચ્છે છે. આ પ્રશ્ન કેવો રીતે ઉકેલવો તેનો વિચાર હવે ગુજરાતી પ્રજાએ કરવાનો છે. ગુજરાત કેળવણી મંડળે તેનો તાત્કાલિક ઉપાય કરવા માટે યોજના તૈયાર કરી છે. તે મંડળને આગે એક સ્ત્રી શિક્ષણ કમિટીની યોજના થઇ છે અને આ કમિટી મારફતે સ્ત્રીઓનાં માધ્યમિક અભ્યાસની છેવટની પરીક્ષાનો ક્રમ, તથા ઉચ્ચ અભ્યાસના ક્રમ તેમજ ધોરણો નક્કી કરાવવા, તેમજ પરીક્ષાઓ લઈ પ્રમાણપત્રો આપવાનો વિચાર કર્યો છે.

સહેજ વિચાર કરતાં જ જણાઇ આવશે કે આ કમિટી દ્વારા કરવાં ધારેલાં કાર્યં એક (યુનિવર્સિટી) વિદ્યાપીઠના કાર્યપ્રદેશમાં સમાઇ જાય તેવાં છે. પૂના વિદ્યાપીઠના પૂનાની વિદ્યાપીઠનાં કાર્યં નીચે પ્રમાણે ગણાવવામાં આવ્યાં છે. હેતુઓ.

૧. સ્ત્રીઓને માતૃભાષા દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવી.
૨. સ્ત્રીઓની જરૂરિયાતોને પહેાંચી વળે, તેના વિદ્યાપીઠની પહેલાંનાં ક્રમ ખામ તિયત કરવા.
૩. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ માટે શિક્ષિકાઓ તૈયાર કરવાની વ્યવસ્થા કરવી
૪. ઉપરના ઉદ્દેશોમાં વિરોધ ના આવે તેવાં બીજાં કાર્યં સેનેટ નક્કી કરે તે કરવાં.

ગુજરાત કેળવણી મંડળની સ્ત્રી શિક્ષણ કમિટીને પણ ધોરણો નિયત કરવાનું તપાસ પરીક્ષાઓ લઇ પ્રમાણપત્રો આપવાનું કાર્ય તે સોંપવામાં આવ્યું જ છે. જુદા ક્રમવાળી કોલેજ હજી અસ્તિત્વમાં આવી નથી. તે અસ્તિત્વમાં આવે તે વિના તે માટે ક્રમ રચવો કાંઇ ઉપયોગી નહિ પાવ. કોલેજનો ક્રમ રચવાનું કામ પણ આ કમિટીને સોંપાયેલું છે. પ્રાથમિક શાળાઓ માટે શિક્ષિકાઓ કેળવવાનું કાર્ય મુંબાઇ વનિતા વિદ્યાલયે બહુ સારી રીતે ઉપાડી લીધું છે. પરંતુ આથી પણ વધારે પ્રયત્નો તે દિશામાં પવાની જરૂર છે. વળી મહિલા વિદ્યાલયો માટે પણ શિક્ષિકાઓ તૈયાર કરવી જોઇએ. આ સર્વ કાર્ય સારી રીતે કરવા માટે એકાદ નાની કમિટીની નહિ, પણ પૂનામાં છે તેવી વ્યવસ્થિત ગુજરાત મહિલા વિદ્યાપીઠની જરૂર છે.

પૂના વિદ્યાપીઠને ત્રણ વર્ષ થયાં છે અને તે દરમિયાન પ્રગતિ તેનું પૂના વિદ્યાપીઠના કાર્ય તપાસવાની તક મળી છે. અનુભવીઓ કહે છે કે મદારાષ્ટ્ર અનુભવ. માટે તેનું કાર્ય એકંદરે સફળ નિવડ્યું છે. જો પૂનામાં મહિલા વિદ્યાપીઠ સફળ થઈ હોત તો ગુજરાતમાં કેમ ન થાય? ગુજરાતમાં વિદ્વાનો છે, ગુજરાતમાં ધન છે, ગુજરાતમાં આ કાર્યની અગત્ય છે, અને ગુજરાતમાં સેવાકર્મી યુવક યુવતીઓ પણ છે. જરૂર ફક્ત આ કાર્ય શરૂ કરવાની જ છે. અને આ કર્મયુગમાં કાર્ય શરૂ થતાં પ્રગતિ તરફથી દરેક જાતની મદદ આવી મળશે તે નિઃશંક જ છે.

ગુજરાતની છુટક છુટક સંસ્થાઓને પૂનાની વિદ્યાપીઠ સાથે જોડી દષ્ટિએ તો કામ ના આવે? આવે કાયર પ્રશ્ન કવચિત પૂછવામાં આવે છે. એના ગુજરાતી સંસ્થાઓ ઉત્તરમાં ૨૫૪ કહી શકાય કે કામ આવી શકે નહિ. પૂના મહિલા તેની સાથે જોડી વિદ્યાપીઠનો ઉદ્દેશ ઓ-શિક્ષણને માતૃભાષાના પાયા ઉપર ચલુવાનો શકાય? છે. એટલે ભાષાવાર જ વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થવી જોઈએ. શિક્ષિકાઓ, પાઠ્યપુસ્તકો, દેખરેખ, પરીક્ષા, વગેરે દરેક વિગતમાં ઉત્તરમાં વાર જ જણાઈ આવશે કે દરેક વિદ્યાપીઠ માંતવાર—ભાષાવાર સ્થાપવાની જરૂર છે. પૂના વિદ્યાપીઠની સરવાતની હકીકત જેને ખબર હશે તે આ વસ્તુસ્થિતિથી બરાબર વાકેફ હશે. મહિલા વિદ્યાપીઠનો વિચાર અધ્યાપક કહેંચે હિંદુ વિદ્યારામજીની કારોબારી મંડળી સમક્ષ મૂક્યો, તે વખતે સર્વનો વિચાર તેને “મદારાષ્ટ્ર મહિલા વિદ્યાપીઠ” એવું નામજ આપવાનો હતો. પરંતુ કેટલાએક નેતાઓએ એમ સૂચના કરી કે આખા દેશની સ્થિતિ ઓ શિક્ષણ સંબંધી ધમ્મી પડત છે, અને જુદાં જુદાં પ્રાંતો કાંઈ એકદમ વિદ્યાપીઠ ઉભી કરી શકશે નહિ: માટે દેશમાં કોઈપણ સ્થળે ઓ શિક્ષણ સંસ્થાઓ હોય, તેમને પૂના વિદ્યાપીઠનો લાભ લેવો હોય તો લઈ શકાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી અને સંસ્થાનું નામ ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ રાખવું. આ સૂચના કમુલ રાખવામાં આવી અને તે પ્રમાણે નામ અને વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી. આ સર્વ હકીકત પૂના વિદ્યાપીઠના પ્રથમ પ્રસિદ્ધિપત્રમાં આપેલી છે અને જણાવ્યું છે કે: (Such a need may be felt for some time to come until each province has its own university.) “જ્યાં સુધી દરેક પ્રાંતમાં જુદી વિદ્યાપીઠ થાય નહિ ત્યાંસુધી આવી જરૂર લાગે ખરી.” આ ગીતે જોઈ શકાશે કે પૂના વિદ્યાપીઠના સ્થાપકોએ પણ ઉત્તમ સ્થિતિ તો એવીજ કહેવી છે કે દરેક પ્રાંતમાં ભાષાવાર વિદ્યાપીઠ સ્થાપવી જોઈએ. અને પૂના વિદ્યાપીઠનો હેતુ તો નોંધારી, છુટક, સંસ્થાઓને જ મદદ આપવાનો રાખેલો છે. વ્યવસ્થિત અને ફલદાયી કાર્ય તો સ્વતંત્ર ગુજરાત મહિલા વિદ્યાપીઠથી જ સાધી શકાય એ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

બીજી એક વાત એમ કહેવામાં આવે છે કે કન્યાઓ માટે જુદાં અભ્યાસક્રમવાળા નિશાળોની જરૂર છે ખરી; પણ વિદ્યાપીઠની સ્થાપના માટે ઉતા- ગુજરાત મહિલા વળ કરવાની જરૂર નથી. હમણા ગાગેગામ સંસ્થાઓ—વિદ્યાલયો વિદ્યાપીઠની જરૂર. સ્થાપવા જરૂર પડેલી છે. પરંતુ અત્યારસુધીના અનુભવ ઉપરથી

માણસ પડ્યું છે કે મહિલા વિદ્યાલયમાં દરેક વિદ્યાર્થી અભ્યાસને અંતે ક્યાં પહોંચશે તે પ્રશ્ન વિદ્યાર્થી તેમ જ તેમનાં વાલી પુછે છે. વળી એંતિમ પરીક્ષાને અંતે મોલાદાર પ્રમાણપત્રો હોય તો જ વિદ્યાર્થીનીઓ વધારે આકર્ષી શકાય, જરૂર પડે નોકરી માટે તેની ગણના થાય, અને સમાજમાં તેની કદર કરાય. વળી સંસ્થા તો એકદમ ધનવાન મનુષ્ય પણ કાઢી શકે. પરંતુ ક્રમ આદિની બેવસ્થા તેનાથી તાણ થાય નહિ. માતૃ ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવા છાટે યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકોની અભાવે બહુજી છે. આ પુસ્તકો પણ છુટક સંસ્થાઓથી તૈયાર કરાવી શકાય નહિ. વળી વધારે સંસ્થાઓ—મહિલા વિદ્યાલયો અને મહા વિદ્યાલયો—સ્થાપવા માટે પણ બેવસ્થિત ચળવળ કરનાર મંડળ કે સંસ્થા જોઈએ. અને આ સર્વ કાર્ય માટે હવે ગુજરાતમાં મહિલા વિદ્યા-પીઠની ખાસ જરૂર છે જ.

આ સર્વ હકીકત તરફ ગુજરાતના વિદ્વાનો અને ધનવાનોનું ધ્યાન દોરાશે, એમ આશા છે. વળી નિશેધ આશા એટલી છે કે ગુજરાત મહિલા વિદ્યા-ગુજરાતીઓને પીઠની સ્થાપના માટે બેવસ્થા રૂ વચાર કરવા, તેમ જ ઉદ્ઘોષ કરવા, એક વગચાળું તેમ જ એતનમય મંડળ અસ્તિત્વ આવશે. ગુજરાત એક પ્રભ છે. અને સમસ્ત દિલ્હી પ્રજાના એક સભ્ય અંગ તરિકે ભારતના ઉદ્ધારમાં પોતાનો ભાગ ભજવવા માંગે છે. પોતાની સ્ત્રીઓની જોડવણીનું કાર્ય બેવસ્થિત કરી, દેશોદ્ધારનો એક માર્ગ સરળ કરી નાંખી, ગુજરાત મહિલા વિદ્યાપીઠ જેવી મંસ્થાની સ્થાપના દ્વારા ગુજરાતી પ્રજાત્વ પણ દઢ કરી, પોતાના દેશ-હિતમાં જોઈએ તો એકસ પુરાવો ગુજરાત આપશે જ.

કેશવપ્રસાદ છોરાલાલ દેસાઈ.

પુસ્તક પરિચય.

મહાત્મા ગાંધીની વિચારસૂત્રિ—(એમના લેખો અને ભાષણોનો સંગ્રહ. ભાષા-તરકર્તા અને પ્રકાશક રા. મયુરાદાસ ત્રીકમજી. કિંમત રૂ. ૨-૧૨—૦ પૃષ્ઠ ૪૧૨.

અયે વર્ષે મહાત્મા ગાંધીજીના લેખો અને ભાષણોનો ઈંગ્રેજી સંગ્રહ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો તે પહેલાં અને ખાસ કરીને તે પછી એમના ગુજરાતી સંગ્રહની આશા રાખવામાં આવી હતી. તે પછી જગાસુઓની ધીરજ ખપી ન્તય એટલે વખત વીતી ગયો છે. પણ આ પુસ્તકનું રૂપ અને કદ, લેખ વગેરેની ગોઠવણ અને વર્ગીકરણ અને ભાષાંતરોની સફાઈ તેમજ કેટલાક છેલ્લા લેખોનો સમાવેશ જોતાં સૌને વિશ્વંચનો બદલો વળી ગયો છે એમ લાગશે.

પુસ્તકનાં નીચે મુજબનાં પ્રકરણો પાડવામાં આવ્યાં છે: (૧) સત્યાગ્રહ, (૨) નૈતિક (૩) રાજકીય, (૪) આર્થિક, (૫) સામાજિક, (૬) શિક્ષણ, (૭) પ્રકીર્ણ (૮) નીતિધર્મ

અથવા ધર્મનીતિ અને (૯) પરિશોધ—જેમાં ગયા માસ દરમ્યાન પ્રકટ કરેલા છુતા મરકી અને સ્વદેશી વિષે લેખો મૂક્યા છે.

હાલ ગાંધીજી કદાચ પોતાના જીવનની મોટામાં મોટી રાજકીય લડતમાં ઉતર્યા છે. તેથી તેમને માત્ર અથવા મુખ્યત્વે કરીને રાજકીય આગેવાન ગણવામાં આવે એવો સંભવ રહે છે, આ સંગ્રહ પરથી જણાશે કે તેમના વિચાર અને આચારનો વિસ્તાર સમગ્ર જીવન જેવડો વિશાળ છે—તેમાં ધર્મ અને નીતિ, સમાજ અને શિક્ષણ, અર્થ અને રાજ્ય એ સૌ સમાઈ જાય છે. જે કંઈ તેમણે વિચાર્યું છે તે તેમના આત્મામાં અને જીવનમાં ક્રાંતિચક્ર છે. સાબરમતી નદીને કિનારે તેમણે સ્થાપેલો સત્યાગ્રહાશ્રમ તેમના આદર્શનો પદાર્થ પાઠ આપે છે. આથી આ પુસ્તકના આતુર વાંચકો તેમના જીવનનો અને આશ્રમનો અભ્યાસ કરતાં તેનું રસ્ય વધારેને વધારે પ્રમાણમાં સમજી શકશે.

ગાંધીજી હાલ પૂર નેશનલિટી સેવા કરી રહ્યા છે. તેઓ આપણી વચમાં વિરાજે છે. તેમના જીવન અને પ્રવૃત્તિથી ધણા નિકટમાં આપણે છીએ. તેથી સાધારણ રીતે એમ લાગે કે તેમના વિચારોનું ઐતિહાસિક અવલોકન કરવાનો કે તર્કદૃષ્ટિથી તપાસવાનો હાલ અવસર નથી. તે માટે વધારે શાંતિની અને વધારે દૂર હોવાની જરૂર છે. પણ આટલું તો ઓછસ છે કે તેમના વિચારો અને ઉદ્દેશો તેમની સખલ તર્કશક્તિના પરિણામ રૂપ છે તેના કરતાં પણ વધારે શુદ્ધ પ્રેમ અને સૌર્યથી અજગતા આત્માનાં ઝરણુ રૂપ છે. તેમના મિત્રો અને શત્રુઓ, રાજા અને પ્રજાને તેમના આત્મા વિષે વિશ્વાસ છે. તેમની કૃપાએથી પાકટ પુનિત શુદ્ધિનો પ્રભાવ તેમના લખાણોમાં જોઈએ છીએ. છતાં તેમના કાંઈ વિચારો વિષે શંકા થશે ત્યારે પણ તેના આધ્યાત્મિક રસનું પાન કરશે અને કાંઈ સૂક્ષ્મ વિવેચકને કદાચ તે વધારે વિચાર કરવાને પ્રેરશે.

પ્રકાશક જણાવે છે કે અખ્યાતપક આનંદશંકર ધ્રુવ આ સંગ્રહના ઉપોદ્ધાત રૂપે “સત્યનિષ્ઠ મહાત્મા ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો અને એના પ્રત્યેનો યોગ્ય વિચાર” એ વિષે લેખ લખવાના હતા પણ માલગીને લીધે તેઓ લખી શક્યા નથી. આથી આપણને ગંભીર નુકસાન થયું છે. આપણે આશા રાખીએ કે રા. આનંદશંકરભાઈ યોગ્ય વખતમાં સારા થઈને તેમની મીઠી કલમ અને વિવેકભરી ચર્ચાથી આ મહાન વિષયને શોભાવશે.

આ સંગ્રહની એક ઉજ્જવ કંડક એક ઉપગ્રન્થ છે ઇંગ્રેજ સંગ્રહમાં દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત વિષે ગાંધીજીના લેખો અને લાપણો—તેમાં “જેલના અનુભવ” વિષે ઉદ્દેશો—જેવામાં આવે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાનું એક જુદું પ્રકરણ આ પુસ્તકમાં આપી શકત. તેનો અંશ માત્ર નથી એટલુંજ નહિ પણ જાણે ગાંધીજી દિન-દિનમાં આબ્યા પછી તે પહેલાંની લડત વિષે જાણે કંઈ જાણવાની જરૂર ન હોય તેવી રીતે તે વિષે કંઈ પ્રશ્નો પણ પ્રકાશકે નથી નથી. હવે આ પુસ્તક બહાર પડી ગયું છે એટલે એવી આશા રાખી શકાય કે દક્ષિણ આફ્રિકા પ્રકરણ એક જુદા પુસ્તકમાં પ્રકટ કરવામાં આવશે.

પુસ્તકની કિંમત જરા આકરી લાગશે. પણ માગણની સંખ્યા અને સહાઈ તેમજ પુસ્તકમાં મૂકવામાં આવેલાં સુંદર મિત્રો જોતાં અને હાલની મોંઘવારી ખ્યાનમાં લેતાં તે સમજાય છે. આ પુસ્તકની ગુજરાતનું દરેક ઘર અને ઝૂંપડું શોભાય અને ધર્મ પુસ્તકની માફક તેનો ગામેગામે ખાનગીમાં અને જાહેરમાં પાઠ થાય એવી આશા છે.

ગજરાતનું જાહેરજીવન.

ભરૂચ.

તા. ૧૦-૪-૧૯૧૯ ને રોજ, મહાત્મા ગાંધીજીને દિલ્હી જતાં રસ્તામાં અટકાવી ક્રેડ પકડમાના સમાચાર શહેરમાં ફરી વળતાં યાળી પીટાવી એક અત્રે જળવાયલી જાહેર સભા, અત્રેના 'ફાટા તળાવ' વાળી ખુલ્લી જગ્યામાં ભર-શાન્તિ. વામાં આવી હતી, જે પ્રસંગે પ્રસંગે અનુસરતાં પણ લાગણી ભર્યાં ભાષણો જુદા જુદા ગૃહસ્થોએ કર્યા હતાં. અત્રે, સુભાગ્યે, દેશના ખીજ ભાગોમાં નહિ ઇચ્છવા જેવા કુલ્લક રમખાણો થયા હતાં તેવા અનાવો ન અનતાં પરમ શાંતિ જળવાઇને મહાત્મા ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ મંત્રમાં સમાયલો ઉચ્ચ આશય સચવાયો હતો તે ગદસ સર્વ લાગતા વળગતાઓને ધન્યવાદ બટે છે.

શાશ્વિશારદ જૈનાચાર્ય શ્રી વિજય ધર્મસુરિ, એ. એમ. એ. એસ, બી. મહારાજે તા. ૧૨-૪-૧૯ ને રોજ સાંજના ૫ વાગે " સર શાપુરજી ભરૂચા જૈન મુનિ મહારા- હોલમાં " " માનવ ધર્મ " એ વિષય પર એક મનનીય જાહેર જનાં વ્યાખ્યાનો. ભાષણ આપ્યું હતું. તા. ૧૩-૪-૧૯ ને રોજ, ઉપરોક્ત જૈન મુની મહારાજે 'મહાવીર જયંતી' નિમિત્તે, અત્રેની 'દશાલાડ'ની વાડીમાં, સાંજના ચાર વાગે, " પરમાત્મા મહાવીરના જીવનની રૂપરેખા તથા તેઓના સાર્વજનિક ઉપદેશ " એ વિષય પર એક વિચારણીય જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું.

તા. ૧૫-૪-૧૯ ને રોજ રાતના ૯ કલાકે ગદારની ઉડાઇમાં રા. તાતુભાઇના પુત્રા યોગાનમાં અત્રેની ધી ન્યુ ઇન્કોર્પોરેશ રકુલના વિદ્યાર્થીઓતું વિદ્યાર્થીઓતું પ્રથમ ચંદ્રિકા સંમેલન (Moonlight gathering) ભરવામાં યન્દ્રિકા સંમેલન. આવ્યું હતું જે પ્રસંગે સુંદર રેસીડેન્સના તથા સંવાદો થયા હતા અને અત્રેની શ્રી બટુકાચ વ્યાયામશાળામાં ભાગ લેના વિદ્યાર્થીઓએ મંગ કસરતના ઉત્તમ પ્રયોગો કરી બતાવ્યા હતા.

તા. ૧૮, ૧૯, ૨૦ અને ૨૧ એપ્રિલ ૧૯૧૯ ના 'ઇરર'ના તહેવારોમાં ગુજરાત અને કાઠીઆવાડ યીઓસોફીકલ ફેડરેશનનું 'જુહુ' સંમેલન ભરૂચમાં કાઠીઆવાડ યીઓ- મળ્યું હતું જે પ્રસંગે ઘણાં યીઓસોફીકલ મંથુઓ તથા બહેનોએ સોફીકલ ફેડરેશનનું ચોતાની હાજરી આપી તથા સંમેલનના કાર્યમાં ભાગ લઇ સંમે- અધિવેશન. લનને મેટી ફોલ આપી હતી, " શ્રી કૃષ્ણનો મંદેશ " " યીઓ- 'સોફી અને રાષ્ટ્રીય જીવન " " સર્વ ધર્મનું એકત્વ " અને " યીઓ સોફી અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ " એ વિષયો પર અત્રેની 'દશાલાડ'ની વાડીમાં સંમેલન તરફથી જાહેર ભાષણો કરાવવામાં આવ્યા હતા. રા. હરજીવનદાસ કાળીદાસ મહેતાના ભાષણો ભરૂચી પ્રજાને અતિ આકર્ષક યર્થ પડ્યાં હતાં. વડોદરા રાજ્યના દિવાન સાહેબ મનુભાઇ નંદશંકર મહેતાના બહેન સુલોચના બહેને અત્રેના શ્રી વર્ગ સમક્ષ એ બોધદાયક ભાષણો કરી અત્રેના શ્રી વર્ગમાં ઉત્સાહ અને જાગૃતિ પ્રગટાવ્યા હતાં. 'ભરૂચી.'

અમદાવાદ.

અનેની નવી મ્યુનિસિપલ બોર્ડની ગઇ તા. ૧ હી એપ્રિલે મળેલી સભામાં રા. બા. રમણલાલ મહિપતરામને પ્રમુખ તરીકે સર્વોનુમતે ચુંટી કાઢવામાં નવી મ્યુ. બોર્ડના આવ્યા છે અને ઉપપ્રમુખ તરીકે મી. મૂળચંદ આશારામ વધુ પ્રમુખ મતે ચુંટાયા છે, મેનેજીંગ કમીટીના પ્રમુખ તરીકે વલ્લભલાલ ઝ. પટેલ ને સેનીટરી કમીટીના ચેરમેન તરીકે બા. બા. નાણાવટી અને સ્કુલ કમીટીના ચેરમેન તરીકે મી. ફરિદશા કારંજવાળા ચુંટાયા છે.

ગુજરાત સભાની વાર્ષિક સભામાં મહાત્મા ગાંધીને નવા વર્ષ માટે પ્રમુખ અને રા. ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર, રા. કૃષ્ણલાલ નરસીલાલ દેસાઈ અને ગુજરાત સભા: ઇન્ડુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકને સેક્રેટરીઓ તરીકે ચુંટી કાઢવામાં આવ્યા છે; તથા મી. અચરતલાલ સુનીલાલ શેઠને ખજાનચી નીમવામાં આવ્યા છે. નવી મેનેજીંગ કમીટીમાં શહેરના કેટલાક શેઠીયાઓ અને આગેવાનોનો સમાવેશ થાય છે.

તા. ૬ ફી એપ્રિલને રવિવારે અને કાળા કાયદા સામેનો ગમગીની દર્શાવવા માટે ઉપવાસનો દિવસ પાળવામાં આવ્યો હતો. ગતોંકમાં તે દિવસે થયેલા કરારો પ્રકટ થઇ ગયા છે. એ દિવસે શાંતિ ભરેલું એક સરઘસ શહેરમાં કાઢવામાં આવ્યું હતું અને તેમાં હજારો લોકોએ ભાગ લીધો હતો. તે દિને કાંઇ તોફાન થયું ન હતું. સાંજના નદીના રેતાળ કિનારા ઉપર મળેલી સભામાં આગેવાનોએ બાપજી કૃષ્ણ હતાં.

તા. ૧૦ મી એપ્રિલનો દિવસ અમદાવાદ માટે આપત્તિકારક દિવસ તરીકે પસાર થયો હતો. મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધીને દિલ્હીમાં પ્રવેશ કરવાનો અને મુંબાઇ ઇલાકામાં જ રહેવાનો સિન્દી સરકારે હુકમ કર્યો અને તે મહાત્માએ તે હુકમ નહીં પાળવા જણાવી દિલ્હી જવા ધાર્યું તેથી તેમને કેદ કરવામાં આવ્યા-આ સમાચાર અમદાવાદમાં દિવસના ૯ વાગે કેસાતાં હડતાલ પડી.

પ્રેમ દરવાજા આગળ કેટલાક મીલમજૂરોએ ગવર્નમેંટ ક્લીમરી મોટર લોરીમાં બેસીને જતા બે યુરોપીઓને મોટરમાંથી ઉતરી જવા જણાવ્યાથી કાંઈક આનાકાની થતાં તેમનાપર પથરા નાંખવામાં આવ્યા. એ અંગ્રેજો પહેલા પોલીસ ચોકીમાં અને પછી ચોડા અંગત બેઝમે આટા મીલમાં ગયા. તેથી તોફાનીઓએ મીલને કેટલોક સામાન બહાર સળગાવ્યો અને તેપર ખુબ પથરા માર્યો. રમણાણ વધી જવાને પરિણામે પોલિસનાં માણસોએ ગોળીખાર કર્યો અને દસ માણસ ઘાયલ થયા અને એક પોલીસનો માણસ મરણ પામ્યો. આ દરમ્યાન સત્યાગ્રહી સ્વયંસેવકોએ લોકોને તોફાન કરતા અટકાવવાને મહેનત કરી હતી. સાંજના નદી કિનારે મળેલી મોટી સભામાં રા. વલ્લભલાલ પટેલ, રા. ઇન્ડુલાલ યાજ્ઞિક, શ્રી. કસ્તુરભાઈ ગાંધી, મી. કમળલાલ ગાંધી, રા. જીવજીરાય બેરિસ્ટર વગેરેએ બાપજી કરીને લોકોને તોફાનથી દૂર રહેવા અને ગાંધીજીના નામને દબાવ નહીં લગાડવા ખાસ વિનંતિ કરી હતી. માંખીજીએ પાતાના પકડાવાના સંજ્ઞામાં એક સંદેશો બહાર પાડી ઢાંધની સામે

અત્યાચાર નહીં કરવા તથા સહનશીલતા રાખવા પ્રબળ યોધ આપ્યો હતો તે સભામાં વાંચવામાં આવ્યો હતો. સાપ્તક કરનારાઓએ એમ દરવાજા આગળ આટા મીસ પાસે થયેલાં તોફાનને નામોશી ભરેલાં જણાવીને લોકોને કામ ધંધો શરૂ કરવા તથા બીજા દિવસે હડતાલ ખોલી નાંખવા ખાસ સલાહ આપી હતી.

પરંતુ ઠમનસિંહે શુક્રવારે હડતાલ ચાલુ રહી અને પોલિસ ચોકીઓ, શહેરના દરવાજા, સરકારી મકાનો વગેરે બાળવાના, બે માલ્ટ્રેટોનાં મકાન ઘૂંટવાના, એક પોલિસ સારજન્ટનું હૃદયભેદક રીતે ખૂન કરવાના-એવા અનેક દુઃખદાયક અને નામોશી ભરેલા બનાવ હિરેગાયલા લોકટોળાંએ કર્યા. એ સર્વ વિગત દૈનિક તથા સાપ્તાહિક પત્રોમાં આવી ગઈ છે. આ સંબંધમાં ખાસ લખવાનું એટલું જ કે-સત્યાગ્રહી સ્વયંસેવકોએ લોકોને વારંવાર ટોપીઓ ઉતારીને, તોફાનથી દૂર રહેવા સમજાવ્યા હતા; પણ તેઓનું સમુજાવવું નિરર્થક નિવડ્યું હતું.

ગુનિવાર તા. ૧૦ મીએ બપોર પછી અમદાવાદ બ્રિગેડના કમાન્ડિંગ ઓફિસરે અશાન્તિ વર્ધેલી જોધને લગ્નકરી કાયદો જાહેર કર્યો હતો. આ લગ્નકરી કાયદો. કાયદો સોમવારે બપોરે તા. ૧૪ મીએ પાછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો હતો.

મ. ગાંધીજી રવિવાર તા. ૧૩ મીએ સવારે મેલમાં અન્ને આવી પહોંચ્યા હતા અને તે પછી તેમણે હસ્તપત્રિકાઓ બહાર પાડી લોકોને સોમવારે માંજ ગાંધીજીનું આગમન. ૪ વાગે સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં આવવા અને લગ્નકરી કાયદો કેમ દૂર થાય તે માટેની ચાવી બતાવવા જણાવ્યું હતું.

તા. ૧૪ મીને સોમવારે સત્યાગ્રહાશ્રમમાં એક મોટી સભા મળી હતી, જેમાં મહાત્મા ગાંધીજી એક બ્યાજ્યાન આપી અમદાવાદમાં અનેલા શરમિદગી ભરેલા બનાવો માટે લોકોને કપકો આપ્યો હતો તેમણે એ પ્રસંગે આપેલા સાપ્તકની હજારો નકલો વહેંચાઈ હતી. તે પછી શાંતિ કેલાઈ હતી.

અંતેના ડિસ્ટ્રીક્ટ માલ્ટ્રેટ મી. ચેટફિલ્ડે તા. ૨૦ મી એપ્રિલથી તા. ૫ મી મે સુધી ડિસ્ટ્રીક્ટ પોલિસ એક્ટની કલમ ૪૨ મી મુજબ અમદાવાદ જાહેર સાપણાની અને તેની નજીકનાં ગામોમાં જાહેર સાપણા કરવાની બંધી મનાઈ કરી હતી.

રેસેન્ટ કાયદા સામે એપ્રિલની રાજઆવમાં સત્યાગ્રહ શરૂ થયો હતો અને એ સત્યાગ્રહ માટે પ્રથમ પદ્ધતિ સરકારે મનાઈ કરેલાં પુસ્તકો વેચવાની અને બીજી પ્રેસ એક્ટ મુજબ વર્તમાનપત્રનું કેકેસેરેશન નહીં કરાડીસલાસ મુલેતવી. વીને તે પ્રકટ કરવાની હતી. પ્રથમ પદ્ધતિમાં અન્ને “હિંદ સ્વગા” નામે મ. ગાંધીજીની ચોપડી કે જે સરકારે જામ કરેલી હતી (પણ પાછળથી એ ચોપડી આ દેશમાં છાપી શકાય છે, એમ મહાત્મા ગાંધીજીએ તા. ૧૪ મીના પોતાના સાપણામાં જાહેર કરેલું છે) ને ચોપડી સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞામાં મરી

કરનારા કેટલાક આગેવાન સભાસદોએ ગૌરમાં વહેચી હતી, અને બીજી પદ્ધતિમાં મી. વલ્લભભાઈ ખારિસ્ટરે સત્યાગ્રહ અખબારની હસ્તલિખિત નકલો ડેકલેરેશન વિના પ્રકટ કરી હતી. આ લડત મ. ગાંધીજીના આદેશ મુજબ હતી પરંતુ તા. ૧૮ મી. એપ્રિલે અનેક સંજોગોના વિચાર કરીને સત્યાગ્રહની લડત મુલતવી રાખવાનો ઠરાવ બહાર પાડયા-થી અને પણ તે લડત મુલતવી રખાઈ હતી.

— આ કમિટીએ ઉઘાડેલાં ફંડમાં તા. ૭ મી નવંબર ૧૯૧૮
ગુજરાત સભા થી તા. ૧૫ મી એપ્રિલ ૧૯૧૯ મુખીમાં આવેલાં નાણાનો હિસાબ
ઈન્ડિયનએક્ષા પ્રકટ કર્યો છે, જે મુજબ કુલ રૂ. ૩૯૦૬૦-૧૧-૬ ની આવક આ
રિલિફ કમિટી. ફંડમાં થઈ છે.

કમિશનર મી. પ્રાટે તા. ૨૭ મીને યુધવારે અનેના ત્રેમાલાઈ હોલમાં અનેની
મ્યુનિસિપાલિટી, જીલ્લા સેકલેશન, મીલમાલેકોની મંડળી, અંગુ-
ઓન. મી. પ્રાટે મને ઇસ્લામ અને સ્થાનિક વકીલ મંડળના મલાસદોને ખાલાવીને
બોલાવેલીસભા. તેઓ અમલ એક ભાષણ કર્યું હતું જેમાં અમદાવાદની અગાન્તિ
અખધમા ગુન્દેગારોને પકડવામાં સૌ હાજર રહેલાઓની મદદ
માગી હતી. જુદા જુદાં મંડળ તરફથી એ અગાન્તિ માટે અત્યંત ખેદ જાહેર કર-
વામાં આવ્યો હતો અને અરકારને મદદ આપવા માં તૈયાર છે, એવા સામાન્ય ઉદ્દેશો
કાઢવામાં આવ્યા હતા.

અમદાવાદનાં તોફાનોના સખધમાં જામી થયલાંઓને અને માર્યા ગયલા માણસો-
ના કુટુંબને મદદ કરવા માટે મ. ગાંધીજીએ એ ફંડ ઉઘાડેલું છે.
જામી થયલાંઓ તેમાં આગરે રૂ. ૭૦૦૦) ભગયા છે અને આગરે ૭૫ માણસોને
માટે ફંડ. મદદ આપવામાં આવી છે.

અમદાવાદ હોમરૂલ લીગની સ્ત્રીઓની શાખાની કારોબારી કાઉન્સિલની સભાએ
નીચેના ઠરાવ પસાર કર્યો હતો:—“અમદાવાદની હોમરૂલ લીગની
મીસીસ બિસેટની સ્ત્રીઓની શાખાની કાઉન્સિલ એવો ઠરાવ કરે છે કે, મીસીસ
વલ્લભ પ્રત્યે એનીબિસેટ રેસેન્ટ કાયદા વિષે અને એના સંબંધી ચળવળ વિષે જે
નાપસંદગી. વલ્લભ ધારણુ કર્યું છે તેને નાપસંદ કરે છે અને જાહેર કરે છે કે,
મદદુ કાયદાના સંબંધમાં તેમણે જે ઉદ્દેશ કાઢ્યા છે, તે હોમ-
રૂલ લીગની સંસ્થાના મોટા ભાગના મલાસદોના મત વિરુદ્ધ છે અને તે જાહેરમાં સહંતર
રીતે પાછા ખેંચી લેવા ભલામણ કરે છે.” આ ઠરાવ મીસીસ બિસેટ ઉપર મોકલી
આપતાં તેણે “ન્યુ ઇડીઆ”માં પ્રકટ કરી ચોતાના ઉદ્દેશો પાછળ ખેંચી લેવા
ના પાડી હતી.

ખાતાના વિભાગ વિષે કમિટીના રિપોર્ટ.

વાંચકોને યાદ હશે કે હિન્દી અને પ્રાંતિક સરકાર વચ્ચે હાલના કરતાં ખાતાની વધારે ચોખ્ખી વહેંચણી કરવાની અને પ્રાંતિક સરકારની બે પાંખરૂપ કારોબારી કાઉન્સિલ અને પ્રજાકીય પ્રધાનો વચ્ચે તમામ પ્રાંતિક ખાતાની વહેંચણી કરવાની દરખાસ્ત મોન્ટેગુ-ચેમ્સફર્ડની સુધારાની યોજનામાં કરવામાં આવી છે. આ ખાતાની વિગતવાર વહેંચણી કરવાનું કામ અમલદારો અને ખર્ચ અમલદાર હિન્દીઓની એક કમિટી નીમી તેને સોંપવાની સૂચના તે રિપોર્ટમાં કરવામાં આવી હતી અને તેની સાથે આ ખાતા વિભાગના કેટલાક સિદ્ધાંતો તથા નમુના રૂપ ખાતાની યાદીઓ સૂચનવામાં આપ્યાં હતાં. તે જ પ્રમાણે હિન્દી ધારાસભા અને કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ તથા પ્રાંતિક ધારાસભાઓના પ્રધાનો અને ચુંટણીમાં ભાગ લેનારના અધિકાર વિષે વિગતવાર સૂચનાઓ કરવાને તેવા જ પ્રકારની કમિટી નીમવાની દરખાસ્ત રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી હતી રીપોર્ટ બહાર પડ્યા પછી આ કમિટીઓ નીમવામાં વાર થઈ તેથી સુધારાના ભવિષ્ય વિષે ઘણી ચિંતા થઈ હતી. કમિટીઓ ગયા વર્ષની આખરમાં નીમવામાં આવી ત્યારે તે પર યાજુ બેનરજી અને ના. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી, મર. ચીમનલાલ સેતલવાડ અને ડો. તેજ બહાદુર સમુને નીમવામાં આવ્યા પણ કેંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગના આગેવાનો પૈકી કોઈને નીમવામાં ન આવ્યા. તેમજ સાક્ષીઓની તપાસ ખાનગીમાં કરવાની હતી તેથી કેટલીક ટીકા કરવામાં આવી હતી, અને લડાઈ પૂરી થયા પછી આટલા વખત સુધી આ કમિટીઓના રીપોર્ટ મોકલ કરવામાં ન આવ્યા અને દરમિયાન સુધારાની વિરૂદ્ધ વિલાયતમાં અને અહીંમાં ખુબ ચળવળ ચાલી રહી હતી તેથી તે વિષે કંઈક નિરાશા વધતી જતી હતી. હવે આ કમિટીઓના રીપોર્ટ બહાર પડ્યા છે અને તેની સૂચનાઓ એકંદર ઉદાર અને વ્યવહારુ છે એ જોઈને એકંદર સંતોષ ફેલાયો છે. આવતા માસમાં સુધારા વિષે ખોલ પાલામેન્ટમાં રજુ થવાનું છે અને આપણા કેટલાક સારામાં સારા આગેવાનો વિલાયત ગયા છે, જ્યાં તે વિષે આપણી આતુરતા વધી છે.

આ કમિટીઓના રીપોર્ટનું વજન થણ મોટું આંકવું જોઈએ. સુધારા વિષે રીપોર્ટમાં તેના પાયા ઘડવામાં આવ્યા છે. પણ આખી ધંભારત રચવાનું કામ આ કમિટીઓને સોંપવામાં આવ્યું હતું. કયાં ખાતાં પ્રાંતોને અને પ્રધાનોને સોંપાશે અને નવી ધારાસભામાં પ્રજાકીય સભાસદોની કેટલી વધુમતિ હશે અને તેઓ કેવી રીતે ચુંટાશે તેના આધાર થણે અંશે આ કમિટીઓ ઉપર રજો છે. આ કમિટીઓ અનિષ્ટ સૂચનાઓ કરી આખી યોજનાને ધૂળ કરી શકત. હિન્દી સરકારને આ કામ સોંપવામાં આવ્યું હોત તો તે સુધારાનું કેવું સત્યાનાશ વાળી નાંખત તે તેના ખરીતા ઉપરથી જોઈ શકાય છે. આ ઉપરથી આ કામ કમિટીઓને સોંપવામાં મી. મોન્ટેગુએ કેટલું ડકાપણ વાપર્યું તે કળી શકાય છે. આ વિષયની અગત્ય ધ્યાનમાં લઈને આપણે ખાતાના વિભાગ વિષે કમિટીની સૂચનાઓ અને તે વિષે હિન્દી સરકારની ટીકા વિચારીશું.

હિન્દી અને પ્રાંતિક ખાતાનો વિભાગ પહેલા બેઠકમાં કમિટીએ તમામ ખાતાઓની યાદીઓ સરકાર પાસે માગી હતી એટલે તેણે ક્યાં ખાતાં હિન્દી અને ક્યાં ખાતાં પ્રાંતિક સરકારનાં બેઠકમાં તેની વિગતવાર સાંખી યાદીઓ આપી છે. બંને સરકારનાં મુખ્ય ખાતાં નીચે રજુ કર્યા છે:—

હિન્દી.

નૌકા સરકાર અને વિમાન મંજૂરી.
પરદેશ અને દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ.
સરકારી મહત્વના રેલ્વે રસ્તા પુલ.
તાર અને ટપાલ.
નાણાં અને ચલણી ખાતું.
હિન્દી સરકારનાં મહેસુલી ખાતાં.
મીલકત, દિવાની હેઠળ વગેરેના કાયદો.
વેપાર, વહાણ અને મોટા ખંદરો.
કોમ્પાસરી કાયદો.

પોલીસ અને રેલ્વે પોલીસ, હથિયારનું ધારણ અને ઉપયોગ.

વિજ્ઞાન અને હુમરના ગોધબાજની સંસ્થાઓ.

ખ્રીસ્તી ધર્મનું ખાતું.

અમરન હિન્દી ઉંચા પગારની નોકરીઓ.

પ્રાંતિક.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય.
તબીબી ખાતાનો વહીવટ અને કેળવણી.
આરોગ્ય કેળવણી (કેટલાક અપવાદ).
પ્રાંતિક સરકારનાં મકાનો.
સરકારી અગત્યનાં ન દોષ એવા રસ્તા પુલ વગેરે.
નકાની રેલ્વે.
નહેર ખાતું.
જમીન મહેસુલનો વહીવટ એતી.
દોરનાં દવાખાનાં
મહકામી મંડળીઓ.
જંગલ ખાતું.
આબકારી ખાતું.
ન્યાય ખાતું.
ઉદ્યોગનો વિકાસ.
પોલીસ, કેદખાનાં વગેરે.
છાપખાના અને પત્રમાનવંતોનો અંકુશ.

હિન્દી સરકારને હસ્તક જે ખાતાં રહેશે તે માટે તેઓ હિન્દી વજર અને પોલીસ એન્ટને જવાબદાર રહેશે. અર્થાત્ તેમાંનાં કોઈ પણ પ્રજના પ્રતિનિધિઓના કાયદામાં આવશે નહિ. કોંગ્રેસે પ્રાંતિકની માફક હિન્દી સરકારના ખાતાંનો વિભાગ કરી તેઓમાંનાં કેટલાંક અગત્ય પ્રધાનોને અને ધારસભાને જોંપવાની માગણી કરી હતી. પણ તે વિષે આ કમિટીને કંઈ પણ ચૂચના કરવામાં આવી ન હતી અને હવે તેના રીપોર્ટમાં સ્વાભાવિક રીતે કંઈ પણ ઘોઘસ ચૂચનાઓ કરવામાં આવેલી નહિ હોવાથી તે માટે આગળે જ કંઈ પણ આગા ગાળી ગમ્ય.

હિન્દી સરકારનો અંકુશ.

હાલ ૧૯૧૫ ના હિન્દી સરકારના કાયદાની ૪૫ મી કલમની રૂએ પ્રાંતિક સરકાર તમામ ખાખતોમાં હિન્દી સરકારને અધિન છે. હવે સુધાગની યોજનાનો મુખ્ય મિશ્નંત એ છે કે પ્રાંતિક સરકારનાં ખાતાં હિન્દી સરકારથી થોડાં પાડવાં બેઠકમાં એટલુંજ નહીં પણ તેના વહીવટમાં તેને અને તેટલી ખૂરી સ્વતંત્રતા આપવી પ્રાંતિક સરકારના કાયદા નીચે હવે જે સરકારનાં ખાતાં હશે: (૧) કેટલાક હાલની માફક સ્વાયત્તી કમિટીઓ

સંજ્ઞાના હાથમાં મુકાશે, અને (૨) બીજા કેટલાંક પ્રબળીય પ્રધાનોને હસ્તક થશે. સ્વાભાવિક રીતે આ બે પ્રકારના ખાતાં પરત્વે હિન્દી સરકારના અંકુશમાં ફેરે રહેશે. અથમ પ્રધાનોને સોંપવાનાં ખાતાં લઘુએ. કમીટી સલામણુ કરે છે કે આ ખાતાં વિષે બે ન કારણસર હિન્દી સરકાર વચમાં પડી શકે: (૧) હિન્દી સરકારને હસ્તક ખાતાંના રક્ષણ સાથે અને (૨) બે અથવા વધારે પ્રાંતોને લાગુ પડતા સવાલોમાં- જો તે પ્રાંતો પોતાની મેળે તેનું નિરાકરણ ન કરી શકે તો તે વિષે. હિન્દી સરકાર આમાં બીજા બે કારણો ઉમેરે છે* જે કમીટીએ બીજા મથાળા નીચે મુક્યાં છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે ઓક્કત કારણો શિવાય અને નીચે કાયદા અથવા વિષે સૂચવેલી વિધિમાં જણાવ્યું છે તે ઉપરાંત સોંપેલા ખાતાંના વહીવટ ઉપર હિન્દી સરકારનો કાંઈ પણ અંકુશ રહેશે નહિ અને તે વિષે ગવર્નર અને પ્રધાનો ધારાસભાને અધિન રહેશે હિન્દી સરકાર ખરી રીતે જણાવે છે કે જે બાબતોમાં હિન્દી સરકારનો અંકુશ જેટલો મર્યાદિત થશે તેટલો હિન્દી વજર અને પાર્લામેન્ટનો પણ અંકુશ મર્યાદિત થશે જોઈશે. આથી સ્વાભાવિક રીતે આ મુશ્કેલી કટાં પાર્લામેન્ટ પોતાની સત્તા ઉપર પણ મર્યાદા મુકશે. આવી મર્યાદા મુકી પોતાને બાંધવાનો પાર્લામેન્ટને અધિકાર છે કે નહિ તે બારીક સવાલ રીપોર્ટમાં અર્થવામાં આવ્યો છે પણ એ સવાલ સ્વાભાવિક સિદ્ધાંતના મૂળમાં રહેલો છે. જે બાબતોમાં અને જેટલે અંશે પ્રબળ અને તેની વતી ધારાસભાને તથા પ્રધાનોને સત્તા આપવામાં આવે તેટલે અંશે હિન્દી વજર અને પાર્લામેન્ટનો અધિકાર અને જવાબદારી મર્યાદિત થવાં જ જોઈશે.

જે ખાતાં કારોબારી કાઉન્સિલને હસ્તક રહેશે તેને વિષે પ્રાંતિક સરકાર ધારાસભાને જવાબદાર નહીં હોવાથી એ સ્વાભાવિક રીતે હિન્દી સરકાર, હિન્દી વજર અને છેવટે પાર્લામેન્ટને જવાબદાર રહેશે. આથી તેના વહીવટ ઉપર હિન્દી સરકારનો અંકુશ અમર્યાદિત રહે એ સ્વાભાવિક છે. છતાં તે અંકુશમાં પણ ખાતાવાર ફેર પડશે. પ્રાંતિક સરકાર જે ખાતાંને વહીવટ હિન્દી સરકારની વતી કરશે-દાખલા તરીકે આવક વેરાનો અને કસ્ટમનો-તેના ઉપર તો ઉપલી સરકાર સ્વાભાવિક રીતે પૂરેપૂરી હકુમત ચલાવશે. બાકીની બાબતોમાં હાલ અંદાજપત્ર સંબંધી હિન્દી સરકારની સત્તાની નીચે તેનો વહીવટી અંકુશ ઠંકાયેલો રહે છે, અને હવે પ્રાંતિક સરકારને અંદાજપત્ર ઘડવામાં ઘણી જ વિશાળ સત્તા મળશે તેથી તે અંકુશ ઘટી જશે. અને તે ઉપરાંત જો કે હિન્દી સરકારની સત્તા કાયદાથી બાંધવામાં નહીં આવે તો પણ પ્રાંતિક ધારાસભાના નવા બંધારણ અને નવી સત્તાઓ ધ્યાનમાં લઈને તેનો અમલ કરવો પડશે એ દેખીતું છે.

પ્રાંતિક કાયદા.

પ્રાંતિક ખાતાંના વહીવટ ઉપર હિન્દી સરકારના અંકુશ વિષે વિચાર કરીને હવે

* (૧) જ્યાં પ્રાંતોને માટે એક જ પ્રકારનો કાયદો કરવાથી હાલ જણાય તો તે માટે અને (૨) જ્યાં નોકરીઓનું દિવત સાચરવા માટે.

આપણું પ્રાંતિક સરકાર અને ધારાસભાની કાયદા ઘડવાની સત્તા ઉપર હિન્દી સરકાર શી મર્યાદા મુકા શકે તે જોઇએ. કમીટીનું પહેલું સૂત્ર એ છે કે જે પ્રાંતિક ખાતાં વિષે કાયદા ઘડવાની સત્તા હિન્દી સરકારને સોંપવામાં આવી છે તે શિવાયના તમામ સ્વાધીન અને સોંપેલા-ખાતાં વિષે પહેલેથી હિન્દી સરકારની મંજૂરી લીધા શિવાય કાયદા ઘડવાની સત્તા પ્રાંતોને મળવી જોઇએ. હવે સ્વાધીન ખાતાં વિષે તો હિન્દી સરકારની વહીવટી સત્તા કાયમ રહેશે, એટલે તેમાંનાં કેટલાંક વિષે તેને કાયદા ઘડવાની સત્તા રહે એમાં કાંઈ વાંધા ન હોઇ શકે. પણ કમીટીની સૂચના મુજબ કેટલાંક એવાં ખાતાં પ્રધાનોને સોંપાય કે જે વિષે કાયદા હિન્દી સરકાર જ ઘડી શકે. આ મતથી જુદી પડીને હિન્દી સરકાર જણાવે છે કે જે ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવામાં આવે તેમાંના કોઇ વિષે પણ હિન્દી સરકારને કાયદા ઘડવાની સત્તા ન હોવી જોઇએ. અમને આ વિચાર ખડુ જ વ્યાજબી અને સગવડ ભરેલો લાગે છે એટલું જ નહિ પણ સ્વાભાવિક શિદ્ધાંતની ખીલાવટને માટે ખાસ જરૂરનો લાગે છે. એક પાસ હિન્દી સરકાર પર એવા કાયદા ઘડવાની જવાબદારી નહિ મુકવી જોઇએ કે જેના અમલ પર તે કાંઈ પણ અંકુશ ન ગળી શકે. બીજી પાસ પ્રધાનને સોંપાયેલા જે ખાતાં વિષે હિન્દી સરકાર જ કાયદા ઘડી શકે, તે વિષે પ્રધાનને પરત્રતા લાગે ને રસ ના પડે. આવા સંજોગોમાં હિન્દી સરકાર અને પ્રધાનો વચ્ચે એક રાજ ન સચવાય અને જેમાંથી એકેનો હેતુ ન સરે. તેથી પ્રધાનોને સોંપવાનાં સા ખાતાં વિષે તેમને જ ધારાસભા આગળ કાયદા રજૂ કરવાનો હક્ક હોવો જોઇએ એ સૂચના સુધારાના બીજામાં દાખલ કરવામાં આવે એ જરૂરનું છે.

હિન્દી સરકાર વિષે હાલના કાયદાની કલમ ૭૯ (૯) માં પ્રાંતિક ધારાસભાની સત્તા ઉપર જે અંકુશ મુકવામાં આવ્યા છે તે કમીટી કમુલ રાખે છે. તે ઉપરાંત જે કાયદો ગવર્નર-જનરલ ઇન-કાઉન્સિલને કાયદાથી સોંપવામાં આવેલી સત્તા સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય અથવા આખા હિંદુસ્થાનને લાગુ પડતા અમુક કાયદાની કલમમાં મુદારા સૂચવતો, હોય તે ધારાસભામાં દાખલ કરતાં પહેલાં હિન્દી સરકારની મંજૂરી લેવી જોઇએ. આ ઉપરાંત કમીટી સૂચવે છે કે કેટલીક જાતના કાયદાઓ પહેલેથી ગવર્નર જનરલની મંજૂરી માટે મોકલવાની ગવર્નરને ફરજ હોવી જોઇએ અને બીજી કેટલીક ખાખતોમાં પહેલેથી તેવી જ મંજૂરી લેવાની ગવર્નરને ઐચ્છિક સત્તા હોવી જોઇએ. હિન્દી સરકાર સૂચવે છે કે કોઇ પણ કાયદો ગવર્નર જનરલને મંજૂરી માટે મોકલવાની ગવર્નરની ફરજ ન હોવી જોઇએ અને તેને બદલે કોઇ પણ કાયદા વિષે આવી મંજૂરી મેળવવાની સત્તા ગવર્નરને હોવી જોઇએ તેમજ સૂચનાપત્રમાં આ અધિકારના અમલ વિષે સૂચનાઓ કરવી જોઇએ. હિન્દી સરકારની આ સૂચના અમને ઘણી જ વાંધાભરેલી લાગે છે અને અમે કમિટીની દરખાસ્તને ટેકા આપીએ છીએ. જો હિન્દી સરકારની સૂચનાને અનુસરવામાં આવે તો ગવર્નર સ્વાધીન અથવા સોંપેલા કોઇપણ ખાતા વિષે કાયદાને અટકાવીને સીમલા મોકલી આપે અને આથી ફરીને કાયદા ઘડવાની પ્રાંતોની સત્તાને ગંભીર હાની પહોંચાડી શકે. ખરેખર આવી વિગાળ સત્તા પ્રાંતિક સ્વતંત્રતાના મૂળ શિદ્ધાંતની ઉચ્છેદક છે. નવા

અધારણમાં ગવર્નરને જે ઘણી સત્તાઓ આપવામાં આવનાર છે તેની સાથે આવી વિગત સત્તા તેને મળે તો તે લયકર આપણી ચલાવી શકે તેથી કમીટીની સૂચના મુજબ ગવર્નરને પોતાની અંગત જવાબદારીની અથવા આખા હિંદુસ્થાનને લાગુ પડતી અથવા ખીજ પ્રાન્તના હિત સાથે સંબંધ ધરાવતી—એવી ચોક્કસ ખાખતો વિષે જ કાયદાઓ ગવર્નર-જનરલની મંજૂરી માટે મોકલવાની સત્તા આપવી જોઈએ. ઉપરાંત કોઈ પણ વર્ગના ધર્મ અને રીતરીવાજો, યુનીવર્સીટી અને સ્વાધીન અને સોંપેલાં ખાતાંઓ વચ્ચેની સીમાને લાગુ પડતા કાયદાઓ ગવર્નર-જનરલની મંજૂરી માટે મોકલવાની ફરજ પણ ગવર્નરને શિર હોવી જોઈએ.

કમીટીની સૂચનાઓ ઉપરાંત હિંદી સરકાર પોતાના ખરીતામાં જે ખાસ સૂચનાઓ કરે છે. એક તો એ કે સ્વાધીન વિષય સંબંધી કોઈ નવા કાયદો રજુ કરવામાં આવે તે વિષે વિચાર કરતાં તે ખાતાના વહીવટના જે સામાન્ય સિદ્ધાંતો હિંદી સરકાર અથવા હિંદી વજરે ઘડયા હોય તે તરફ ગવર્નરે પૂરતું ધ્યાન આપવું. હિંદી સરકાર એવી ધાસ્તી ખતાવે છે કે ઘણાં મહત્વનાં ખાતાં અત્યાર સુધીમાં જે મૂળ સિદ્ધાંતોને અનુસરીને ચલાવવામાં આવ્યાં છે, તેનો લવિબ્યમાં લોપ ન થાય અને તેની સાથે એવા સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ કાયદો પ્રાન્તિક ધારાસભામાં પમાર થાય તે પછી તેને ના-મંજૂર કરવાની ફરજ ગવર્નર-જનરલને માથે ના આવે તે માટે આ સૂચનાની ખામ જરૂર છે. અમે આ સૂચનાની આમે સખત વાંધા ઉઠાવીએ છીએ. ઉપર સૂચવેલી કલમ ૭૬ (૩) માં જે કારણો રજુ કરવામાં આવ્યાં છે અને તે ઉપરાંતની જે ખીજ ચોક્કસ ખાખતો વિષે કમીટીએ સૂચના કરી છે તે શિવાયની ખીજ કોઈ પણ ખાખતમાં હિંદી સરકારની મંજૂરી દહી પણ ના જ લેવી જોઈએ. હિંદી સરકારે જે ઉદાહરણ ટાંક્યું છે તે આપણી દલીલને પુરવાર કરે છે. તેમના મત પ્રમાણે જમીન મહેસુલની વધઘટને કાયદાનો અને ન્યાયાસનના ચુકાદાનો વિષય ખનાવવો એ અત્યાર સુધીની સરકારી પદ્ધતિથી વિપરીત છે. તેથી આ ધારણુપર કાયદો રજુ કરવાની હિંમત ધારાસભાનો કોઈ સભાસદ કરે તો ગવર્નર હિંદી સરકારની મંજૂરી માટે મોકલી આપી શકે. અને તે સરકાર તે નામંજૂર કરે એટલે ધારાસભાને તે વિષે પોતાનો ચોક્કસ મત રજુ કરવાની તક પણ ના મળે. અલખત સેક્રેટરીએટના એક ખુણામાં પહેલેથી જ ખીલને દાખી ફેવુ એ ધારાસભામાં તે પમાર થયા પછી તેને નામંજૂર કરવા કરતાં વધારે સહેલુ કામ છે. પણ નવા તંત્રમાં પણ ગવર્નરના એક-આપણુદ પગલાથી ધારાસભાને કોઈ ખાતુ ચલાવવાના નવા સિદ્ધાંતો વિષે પોતાનો મત રજુ કરવાની પણ તક ના મળે એ ઘણું અયોગ્ય કહેવાય.

હિંદી સરકારની ખીજ સૂચના પંચુ આથી વધારે સારી નથી. તે સૂચવે છે કે અત્યાર સુધીના કાયદાની રચના અને લેખનપદ્ધતિનુ ઉચું ધોરણ જાળવવા માટે તેમજ કોઈ ધારો ઘડવા ઇચ્છનાર ધારાસભાને તે વિષે ખરાખર સત્તા છે કે નહિ તે વિષે સલાહ આપવાને આખા હિંદુસ્થાન માટે કાયદા ઘડવાની ઓર્ફીસ રચવી. આ ઓર્ફીસને ખધા કાયદા ધારાસભામાં લખલ કરતાં પહેલાં મોકલી આપવામાં આવે અને તેનો હેતુ સરે એવા સુધારા વધારા કરીને તે પાછું મોકલે તેમજ તે

પસાર કરવાની સત્તા વિષે સલાહ આપે. આ ઓફીસ હિંદી સરકારની હકુમત નીચે ના રહે, નેથી તે પ્રાન્તિક સરકારને અંકુશરૂપે થયા શિવાય ઘણીજ મદદ આપી શકે એમ જણાવ્યું છે. અમને લાગે છે કે દરેક પ્રાન્તની સેક્રેટરીએટમાં એવા હેંડીઆર માણસ રાખવા જોઈએ કે જેઓ આ ઓફીસનું કામ ખરાખર કરી શકે. દેખીતી રીતે આવી ઓફીસમાં થઇને દરેક કાયદાને પસાર કરવાનો હોય તો પ્રાન્તિક કાયદાનું તંત્ર હાલના જેવીજ રગમીઆ ગાડાની ગતિથી ચાલે. વળી અમને એવા પણ ભય છે કે સલાહ આપવાને નામે આ ઓફીસ ધીમે ધીમે અંકુશ પણ મુકી શકે અને તેથી પ્રાન્તિક સ્વતંત્રતા ઉપર અનાયાસે ઘા વાગે. આથી આવી ઓફીસ નિર્ગત અને હાનીકારક નીવડે.

તપાસ અને સલાહ.

ઉપર મુજબ જે ખાતાંઓ ઉપર હિંદી સરકારને ચોક્કસ અંકુશ આપવામાં આવે તે ત્રિવાયના બીજા સૌના અને ખાસ કરીને પ્રધાનોને સોંપેલાં ખાતાંના વહીવટની તપાસ કરવાનું અને તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાનું મહત્ત્વ ધાર્યું હિંદી સરકાર કરવાને ઇચ્છે છે. હવે સ્વાધીન ખાતા વિષે આવી દેખરેખ અને તપાસનો લાભ પ્રાન્તિક સરકારને આપવા માટે રીફરેન્સ ઓફ સેન્ટ્રલ ઇન્ટેલીજન્સ અને રીફરેન્સ જનરલ ઓફ ઇન્ડિઅન મેડીકલ સર્વીસીઝ જેવા અમલદારોની ઓફીસો કાયમ રાખવામાં આવે અને તે પ્રાન્તિક વહીવટ ઉપર કાંઈકે અંકુશ પણ મુકે એ વિષે આપણે કાંઈ વધી ન લઈ શકીએ. પણ પ્રધાનોને સોંપવાનાં ખાતાંઓ વિષે હિંદી સરકારની દરખાસ્તને આપણે બહુ મર્યાદિત સ્વરૂપમાં જ કબુલ કરી શકીએ. મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ રીપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે પ્રાન્તિક ખાતાના વહીવટની તપાસ કરતાં હિંદી સરકારે વખતોવખત તેની રાજ્યનીતિ પણ ઘડી છે એટલુજ નહીં પણ તેના અમલ વિષે વખતોવખત તપાસ કરીને તેના ઉપર અગ્રુહટો અંકુશ ચલાવ્યો છે. આ ઘણું સ્વાભાવિક છે કે તપાસ અને દેખરેખનું પરિણામ જાણે કે અજાણે ચોડા ઘણા અંકુશમાં આવે. આથી ચોંકીને સર શંકર નાયરે પોતાની જુદી નોંધમાં હિંદી સરકારની આ સૂચના સામે સખત વાંધા જણાવ્યો છે. છતાં કેળવણી કે આરોગ્ય ખાતાના હિંદી સરકારના વડા અધિકારીની ઓફીસ ન જ રાખવી જોઈએ એમ તેમણે જણાવ્યું નથી. અમને લાગે છે કે સોંપેલા ખાતાં વિષે પણ આખા હિંદુસ્તાનમાંથી હેંડીકત ભેગી કરી તે હાલની માફક રીપોર્ટમાં પ્રકટ કરવાની તેમ જ તે પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરવાની જરૂર રહેશે. તેમ જ પાર્લામેન્ટ અને હિંદી વજીરને તે વિષે જોઈતી માહિતી મંગાવવાનો હક રહેશે. એટલે તે ઓફીસો તો કાયમ રાખવી પડશે. પણ એટલું સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે આ ઓફીસો માત્ર હેંડીકત ભેગી કરવાને, એક પ્રાન્તની હેંડીકત બીજાને પુરી પાડવાને અને જ્યારે કાંઈ સલાહ માગવામાં આવે ત્યારે જ તે આપવાને રાખવી જોઈએ. તેને પોતાના રહાપણની હાંધી ટોચ ઉપરથી વલુમાગી સલાહ વખતોવખત આપવાની કે પ્રાન્તિક ખાતાના અમલપર ડોળથી દેખરેખ રાખવાની કાંઈપણ સત્તા હોવી જોઈએ નહીં.

હિંદી અને પ્રાન્તિક સરકારને હસ્તક રાખવાનાં ખાતાંની જે ટીપ કમિટીએ રજુ કરી છે તે વિષે હિંદી સરકારે પોતાના ખરીદામાં બહુ ઓછી ટીકા કરી છે. અહીંયાં

ફક્ત એક જ બાબતનો ઉલ્લેખ કરીશું. કમિટીએ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી અને રાજકુમારની કોલેજો સિવાયનું કેળવણીનું તમામ ખાતું પ્રાન્તિક સરકારને હસ્તક રાખવાની અને તે પ્રધાનોને સોંપવાની દરખાસ્તે કરી છે; પણ ખંગાળમાં કલકત્તા યુનિવર્સિટી અને માધ્યમિક કેળવણી વિષે તમામ અધિકાર હોદી સરકારને પાંચ વર્ષ માટે સોંપવાની કમીટીએ સૂચના કરી-છે. કલકત્તા યુનિવર્સિટીના સુધારા વિષે ભલામણો કરવા માટે હિંદી સરકારે ડૉ. સેઝલરના પ્રમુખપણા નીચે કમીશન નીમ્યું હતું તેના રીપોર્ટનો અમલ કરવાને હિંદી સરકારને પાંચ વર્ષનાં અંકુશથી સતોષ વળતો નથી અને તે એવી માગણી કરે છે કે આર વર્ષ પછી જ પહેલું કમીશન નીમવામાં આવે તેની સૂચનાઓ અમલમાં મુકાય ત્યાં સુધી-એટલે આશરે પંદર કે વિશ વર્ષ સુધી-કલકત્તા યુનિવર્સિટી અને તેની સાથે સંકલિત થયેલી માધ્યમિક શાળાઓ વિષે તેને ફક્ત અપત્યાર હોવો જોઈએ. આ માગણી સત્તાનો ભયંકર દોષ મૂકે છે, અને ખંગાળનું કેળવણી ખાતું પ્રધાનોને સોંપાય ત્યારે તેના વહીવટ વિષે ગંભીર શંકા સુચવે છે. યુનિવર્સિટી કમિશનનો રીપોર્ટ હાલ હિંદી સરકાર પાસે છે, અને જે સરકાર વધારે વેગથી કામ કરી શકતી હોય તો તે રીપોર્ટ અત્યાર સુધીમાં બહાર પડી ચુક્યો હોત. એની સૂચનાનો અમલ કરવાને કાયદો પસાર કરતાં અને યુનિવર્સિટી તથા માધ્યમિક શાળાઓના વહીવટનું નવું ધોરણ દાખલ કરતાં જે હિંદી સરકારને પાંચથી વધારે વર્ષ લાગે તો તે કામ માટે તેની નાણાયકી જ પુરવાર થાય. પણ હિંદી સરકારને તો કાયદો રચી અને ધોરણ ઘડીને પછી વારંવાર તેના પરિણામમાં નજર નાંખવી છે, અને દિન પરદિનના વહીવટ ઉપર પોતાનો અંકુશ રાખવો છે. ખરેખર આખા હિંદુસ્તાનના બીજા બધા પ્રાન્તોમાં જ્યારે ફક્ત કેળવણી ખાતું પ્રાન્તિક તો શું પણ પ્રજાકીય બનાવવામાં આવે ત્યારે ખંગાળની યુનિવર્સિટી તેમજ અંગ્રેજી શાળાઓ ઉપર કાબુ રાખવાની હિંદી સરકારની માગણીમાં દોઢસો વર્ષથી ઘસાયેલા સત્તાનો શોષ કે હિંદુસ્તાનના વધારેમાં વધારે આગળ વધેલા પ્રાન્ત પર બળાતકારે અંકુશ રાખવાની ધ્રુજ વધારે છે, તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

ગવર્નર અને પ્રધાનો.

સુધારાની યોજના મુજબ પ્રાન્તિક સરકાર બે ભાગમાં વહેંચાશે-કારોબારી સભા. જેને હસ્તક સરકારી ખાતાં રહેશે અને પ્રધાનો જેને બાકીના ખાતાં સોંપવામાં આવશે. એટલે સ્વાધીન ખાતા માટે ગવર્નર અને કારોબારી સભા અને બીજાં ખાતાં માટે ગવર્નર અને પ્રધાનોની પ્રાન્તિક સરકાર બનશે. બન્ને ખાતાને લાગુ પડતી અને ખાસ કરીને વાર્ષિક અંદાજની બાબતોમાં સરકારના બન્ને અંગ ભેગાં મળીને કામ કરશે, પણ કોઈ પણ ખાતાના વહીવટી સલાહના નિર્ણય માટે તે સલાહનાર સરકારનું અંગ જ જવાબદાર રહેશે. આથી સ્પષ્ટ રીતે કારોબારી સભાના સભાસદો સોંપાયેલાં ખાતાંના વહીવટમાં હાથ ન ઘાલી શકે. પણ તે ખાતાનો વહીવટ ગવર્નર અને પ્રધાનો મળીને કરશે. તેથી તેમના સંબંધનો સલાહ ઘણો જ મહત્વનો ગણાય. સુધારાના રીપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ખાસ કારણ મિવાય ગવર્નર પ્રધાનોની સલાહનો

નકાર કરશે નહીં. કમીટી ભલામણ કરે છે કે (૧) સ્વાધીન ખાતાના રક્ષણ, સાફ અને (૨) ખાસ સૂચનાપત્રથી ગવર્નરને માથે જે અંગત જવાબદારી નોંખવામાં આવી હોય તે અદા કરવા સારું—આ બે જ કારણસર—ગવર્નર પ્રધાનોની સલાહ વિરૂદ્ધ વર્તી શકે. હિંદી સરકાર એવો સુધારો સુચવે છે કે ઉપર જણાવેલા સંજોગોમાં પ્રધાનોના ખાતામાં ગવર્નર વચમાં પડી શકે. આ બેની વચ્ચે ભેદ ઝીંઘી છતાં સ્પષ્ટ છે. કમીટીની સૂચના મુજબ પ્રધાનો જ્યારે કોઈ વિષય ઉપર કાંઈ સલાહ આપવા ઇચ્છતા હોય તેના કાંતો ગવર્નર બીલકુલ નકાર કરી શકે અથવા તેને યોગ્ય લાગે તેવો સુધારો સૂચવી શકે અર્થાત્ પોતાના વિષય સંબંધમાં પ્રધાનો કાંઈ કરવા માગતા હોય તેમને ગવર્નર અટકાવી શકે. પણ હિંદી સરકારના શબ્દો મુજબ તો ગવર્નર પ્રધાનોને કાંઈ પણ કરતાં અટકાવી શકે એટલું જ નહીં પણ પોતાની ખાસ જવાબદારી ધ્યાનમાં લઈને તેને કાંઈ કરવાની જરૂર લાગે તે કરવાની ફરજ તે પ્રધાનોને પડી શકે. આમ તો ગવર્નર પ્રધાનોનો જુલમગાર ઉપરી બની શકે, એ અસહ્ય છે. માટે ગવર્નરની સત્તાને ઉપર મુજબના ખાસ કારણસર પ્રધાનોની સલાહ વિરૂદ્ધ વર્તવામાં જ મર્યાદિત કરવી જોઈએ.

પ્રધાનોનાં ખાતાં વિષે ગવર્નર અને પ્રધાનો વચ્ચે મતભેદ પડે ત્યારે તેનું કેવી રીતે નિરાકરણ કરવું એ સલાહ અતિશય મહત્વનો છે, કારણ કે પ્રધાનોની સ્વતંત્રતા અને તેમના ખાતા વિષે ધારાસભાની છેવટની જવાબદારી અને સત્તા ઉપર થોડાનામાં આપેલા સ્વરાજ્યના અંશની સિદ્ધિનો આધાર છે. હવે જ્યારે પ્રધાનો કોઈ બાબત ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય ઘણાજ આગ્રહથી ગવર્નર આગળ રજુ કરે ત્યારે તેમને તે બાબતમાં ધારાસભાનો ટેકો છે, એમ માનવાને તેમને કારણ હોય, એ સ્વાભાવિક છે. કદાચ એક કે બીજી રીતે તે બાબત ધારાસભામાં આવી પણ ગઈ હોય તો તેને ધારા સભાનો ટેકો મળ્યા પછી પ્રધાન ગવર્નર આગળ તે રજુ કરે. આમ પ્રધાન અને ધારા સભાના સંયુક્ત વિચારની વિરૂદ્ધ ગવર્નર હોય ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે તે કાંતો હિંદી સરકારની સૂચના મુજબ વર્તેલા હોય અથવા તો પછીથી ઉપરી સરકારના અભિપ્રાયથી તેનો કાંઈ મન્યુત થયો હોય. આમ ખુદ સંપાદકના ખાતા વિષે એક પાસ ધારા સભા અને પ્રધાનો અને બીજી પાસ ગવર્નર અને હિંદી સરકાર હોય ત્યારે અણીનો પ્રયોગ ઉત્પન્ન થાય છે. આવી દિશામાં કમીટીની સૂચના એવી છે કે સામાન્ય રીતે તો બીજા પ્રધાન નામી શકાય એમ લાગે તો જ તેની મારફત ગવર્નર ધારેલું કામ કરાવી શકે. અર્થાત્ જે ધારાસભાનો વિશ્વાસ મંજૂર કરી શકે એવો બીજા પ્રધાન ગવર્નરે ધારેલું કામ કરવાને ન મળી શકે તો તો સામાન્ય રીતે ગવર્નરને પોતાનો મત છોડી દઈને પ્રધાનને નમ્યું આપવું જ જોઈએ. ખાસ તાકીદના પ્રસંગે ગવર્નર, સામે થનાર પ્રધાનને બરતરફ કરી ધારેલું કામ જતે કરી શકે. પણ તેજી તરતજ બીજા પ્રધાનને નીમવાની ગાંઠવણ કરવી જોઈએ. આપણે માની લઈશું કે ગવર્નરને સૂચનાપત્રથી જે ખાસ ફરજ સંપાદકમાં આવી છે તે પાળવાને માટે જ તે આગું અંતિમ પગલું ભરે. તે વિષે, પણ ત્રર શંકર નાથર બ્યાજબી રીતે જણાવે છે કે સુધારાની યોજનાની સૂચના મુજબ આવી બાબતમાં ગવર્નરના ચુકાદાને કુદમ તરીકે ગણીને કામ ચલાવવાની નીતિ વધારે ઈષ્ટ છે.

આ સંજોગોને માટે હિંદી સરકાર જે દરખાસ્ત કરે છે તે સ્વરાજ્યના મૂળ

સિદ્ધાન્તથી પુરેપુરી વિરુદ્ધ છે. તેનાં મત પ્રમાણે તો મતભેદનાં કારણ નાણુદ્ધ થાય ત્યાં સુધી તે ખાતાના વહીવટ ગવર્નર પોતાને હસ્તક લઈ શકે. વળી પ્રધાન અને ધારા સભાની તકરારી અને ખીનજવાબદાર વર્તણૂકની શિક્ષા તરીકે પણ તે ખાતાં ખાણં લેવાની સત્તા તેઓ માગે છે. છેવટે સોંપેલા વિષય પેકી થોડા અથવા તમામ, કારો-ખારી સભાને સોંપવાની સત્તા હિંદિ વચ્ચરને આપવાની તેઓ ભલામણ કરે છે. આ ભલામણોની સામે સર ગંકરનું નાચુંદે જે મજબુત વાંધો ઉઠાવ્યો છે તે માટે તેમનો સૌ હિંદીઓએ આભાર માનવો જોઈએ. તેમણે આખો સવાલ સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કર્યો છે. સ્વરાજ્યની યોજનાનો હેતુ પ્રાન્તિક સરકારનાં કેટલાંક ખાતાં, સિવીલ સર્વીસના અંકુશમાંથી મુક્ત કરી ધાગસભા અને પ્રધાનોને સોંપવાનો છે તેથી આ સંબંધમાં જે કંઈ વિધિ યોજવામાં આવે તે આ ધાગમુથીજ તપાસવી જોઈશે હવે ગવર્નર કેટલાક પ્રાન્તોમાં સિવીલીઅન હોગ અને જ્યાં સિવીલીઅન નહીં હોય ત્યાં પણ સિવીલઅનોની મજબુત અસર નીચે તે રહેશે. જ્યારે જ્યારે તે પ્રધાનો અને ધારાસભાની સામે મજબુત ટક્કર ઝીલશે ત્યારે તે સિવીલીઅનોના પુરા ટેકાથી જ એમ કરશે. હિંદી સરકાર પણ પોતાની સત્તા ગવર્નરની મારફત જ ચલાવશે. આવી સ્થિતિમાં ગવર્નરને મરજીમાં આવે ત્યારે પ્રધાનો અને ધાગસભાના મંત વિરુદ્ધ વર્તવાની અને તે માટે પ્રધાનને ખરતરફ કરી ગમે તેટલા વખત સુધી તેનું ખાતું પોતાને હસ્તક લેવાની સત્તા આપવી, એ તો પ્રધાનોને ગવર્નરના અને છેવટે સિવીલીઅનોના અને તેમના અગળ કિલ્લાફી હિંદી સરકારના-ગુલામ બનાવવા જેવું જ થાય વળી કોઈ વિષયને પ્રધાનોના તાબામાંથી લઇને તે સ્વાધીન કરવાની સત્તા હિંદી વચ્ચરને આપવામાં આવે તો તે ખાલાવિક ગંતે સિવીલીઅન સરકારની ભલામણથી જ તેમ કરશે. પરિણામે ગવર્નરની માથે ઘટાં પ્રધાનો અને ધાગસભાને એવી બીક રહેશે કે રહેને તે આખું ખાતું તેમના હાથમાંથી લઇ લેવામાં આવે આનો સ્પષ્ટ અર્થ એવો જ છે કે સ્વાધીન અને સોંપેલા તમામ ખાતાં વિષે છેવટની મત્તા સિવીલીઅન સરકાર રાખવા ઇચ્છે છે, અને પ્રધાનો અને ધાગસભા તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ના વર્તે ત્યાં સુધીજ તેમને તેમના ખાતાની સાથે રમત કરવા દેવા ધોર છે. એમાં અંગ્રજીય નથી પણ સ્વરાજ્યની મરફત છે. હિંદી પ્રજાને જે ખાતાં સોંપવામાં આવે તે ખાતાં સાથે ગવર્નરની કલામાં રહીને રમત નથી કરવી પણ કાયદામાં સચ્ચેલી શોક્ષ્મ મર્યાદામાં રહીને સ્વ-તંત્રપણે અમલ કરવો છે. સૌ હિંદી પ્રજા ઇચ્છે છે કે હિંદી સરકારની મર્યાદાના મુધાગના બીસમાં મહેજ પણ સ્થાન ન પામે.

અંદાજપત્રની રચના.

હાલ તમામ પ્રાંતનાં અંદાજપત્ર હિંદી સરકારના અંદાજપત્રમાં સમાવવામાં આવે છે અને આખું નાણુંખાતું હિંદી સરકારને હસ્તક છે તેથી તે સૌ પ્રાંતોની નાણાંની વ્યવસ્થા કોપર હકુંમત અને ઘણો અંકુશ જોગવે છે. પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય, સુધારાની યોજનાનો મૂળ સિદ્ધાંત હોવાથી આ અંકુશ દૂર કરી પ્રાંતિક સરકારને પોતાનાં અંદાજપત્ર રચવાની લગભગ પુરેપુરી સત્તા આપવામાં ન આવે તો માત્ર વહીવટી સત્તા આપવાથી કંઈ અર્થ સર નહિ. વળી જે ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવામાં આવે તેનો વિકાસ કરવાને

તેમને અવકાશ આપવા હોય તો સ્વભાવિક રીતે તેમને કંઈ નાંખી આવક વધારવાની અને તેના ખર્ચની યોજના કરવાની સત્તા તેમને હોવી જોઈએ. આ વિષે મુદ્દાના સવાલ પર આવતા પહેલાં કેટલીક નિર્વિવાદ બાબતો જોઈ લઈશું. હિન્દી સરકાર પણ પ્રાંતિક અંદાજપત્રો પરથી પોતાનો અંકુશ લગભગ પુરેપુરે ઉઠાવી લેવાનું કબજા કરે છે. જે નાણાની સીલીક પ્રાંતિક સરકારને ખાતે હિન્દી સરકારની તીબેરીમાં હોય તેના, તે સરકાર કેટલાક જરૂરી નિયમો કરે તેની મર્યાદામાં રહીને ઉપયોગ કરવાની સત્તા પ્રાંતિક સરકારને આપવાનું પણ કબજા કરવામાં આવે છે. સ્વાધીન અને સોંપેલાં ખાતાને અંગે જે કંઈ નાંખી શકાય તેનું સૂચીપત્ર હિન્દી સરકાર તૈયાર કરે તે પેઠી કર નાખવાની સત્તા પ્રાંતિક સરકારને આપવાની દરખાસ્ત પણ ચોક્કસ છે. ખન્ને પ્રકારનાં ખાતાંની આવક ગવર્નમેંટ હિસાબ રાખવાને અને એકંદરે નાણાંના વહીવટ વિષે સલાહ આપવાને એક પ્રાંતિક નાણાંખાતું રાખવાની લલામણું પણ વ્યાજબી છે. કમીટી લલામણું કરે છે કે આ નાણાંખાતું કારોબારી સભાને હસ્તક હોવું જોઈએ, પણ સોંપેલાં ખાતાના સંબંધમાં તેનું કાર્ય માત્ર સલાહ આપવાનુંજ હોવું જોઈએ, લોન કાઢવા વિષે પણ કમીટી જે મર્યાદિત સત્તા પ્રાંતિક સરકારને આપવા ઇચ્છે છે તેને હિન્દી સરકાર સામાન્ય રીતે કબજા રાખે છે. ગવર્નમેંટ કારોબારી સત્તા અને પ્રધાનોશીર્શસ્વતંત્ર રહે એવું આદીત ખાતું સ્થાપવાની અને નાણાંના વહિવટ વિષે તેના રીપોર્ટ વખતોવખત ધાગસભા આગળ રજુ કરવાની કમીટીની મૂચના પણ હિન્દી સરકારને કબજા છે.

સ્વાધીન અને સોંપાયેલાં ખાતાં વચ્ચે નાણાંના વહીવટનો સવાલ અને તે ઉપર ધાગસભાના અંકુશના સવાલ વધારે મુશ્કેલ છે. તે વિષે કમીટીની મૂચનાઓ એકંદર સુધારાની યોજનામાં કરવા આવેલી લલામણોને અનુસરતી છે એટલે તે આપણે પહેલી જોઈશું. તે મુજબ તમામ ખાતાની આવક ભેગી ગણવી ને તેમાં શીલીકમાં જે નાણાં ખર્ચી શકાય તેમ હોય તે ઉમેરવાં. તેમાંથી પ્રથમ તો હિન્દી સરકારનો ફાળો અને પ્રાંતિક લોનના વ્યાજને અંગે જોઈતી રકમ બાજુએ મુકવી. પછી સ્વાધીનખાતાની રકમ કાઢવી. આ ત્રીજી રકમ અનિશ્ચિત રહે છે તેથી કોંગ્રેસની સૂચનાને અનુસરીને સર શંકર નાયર પોતાની નોંધમાં જણાવે છે કે તે ખાતા માટે છેલ્લે વર્ષે અથવા છેલ્લા ત્રણ વર્ષ દરમિયાન કાઢવામાં આવેલી રકમ નક્કી કરવી. આમ પ્રાંતની આવકમાંથી આ ત્રણ રકમો બાદ કર્યા પછી જે રકમ રહે તે પ્રધાનોને સોંપાય અને પોતાના ખાતાને માટે વધારે રકમની જરૂર હોય તો તે માટે તેઓ કર નાંખી શકે તે હેતુથી કર નાખવાનું ખાતું પ્રધાનોને સોંપવાની લલામણું કમીટીએ કરી છે. આથી એક પાસ સ્વાધીનખાતા માટે જોઈતાં નાણાં મળી રહેશે અને બીજી પાસ પ્રાંતિક તીબેરીના વહીવટ માટે અને જરૂર પડે તો કર નાખવા માટે પ્રધાનો જવાબદાર બને છે. આખું અંદાજપત્ર પ્રાંતિક સરકારનાં ખન્ને અંગે ભેગાં મળીને તૈયાર કરે અને ખન્ને પોતાને સુપ્રત કરેલીજ સત્તાઓ અમલમાં મુકે. આમ આખી પ્રાંતિક સરકારનું એક અંદાજપત્ર બને અને તે તૈયાર કરવામાં કારોબારી સભાસદો અને પ્રધાનો ભેગા મળીને કામ કરે. સ્વાધીન ખાતાના ખર્ચના આંકડા પ્રધાનોએ તપાસ્યા હોય તેથી ધાગસભામાં તેની તરફેણમાં વલણ થાય અને કારોબારી સભાસદો પ્રધાનોની નવા કર નાખવાની દરખાસ્તોને ટેકો આપે એ યોજના

એકંદર હિન્દી પ્રજાને ગમી છે. તેને કમીટીએ ટેકો આપ્યો છે એટલે તેના મહાત્મ્ય અને પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થયો છે.

આમ જ યોજનાને મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ રીપોર્ટ અને ખાતા વિભાગની કમીટીનો રીપોર્ટ એક અવાજે ટેકો આપે છે તેને કે'ટલી તદ્દન જુદા અને અનિષ્ઠ ધોરણુપર પોતાની જુદી દરખાસ્ત કરવાનું હિન્દી સરકારે યોગ્ય ધાર્યું છે, એ જોધને આપણને ઘણુંજ આશ્ચર્ય થાય છે. એ દરખાસ્તનો અર્થ એવો છે કે કારોબારી સભા અને પ્રધાનો એ બંનેને જ ખાતાં સોંપવામાં આવે તેની આવક એ બંનેને જુદી જુદી સોંપવામાં આવે. પછી પ્રાંતિક સરકારની શીલીકમાંથી આ બંનેને અમુક પ્રમાણમાં તેમના હિસ્સા સોંપવામાં આવે. આમ આ બંનેને જ રકમ મળે તેમાંથી પોતાને કરવાના ખર્ચના અડસદો તૈયાર કરે. આમ સ્વાધીન અને સોંપેલાં ખાતાંના બે જુદાં જુદાં અંદાજપત્ર તૈયાર કરવામાં આવે. એકનો ખર્ચ તેની આવક કરતાં વધી જાય તો બીજામાંથી તેને બીજાની ખચત રકમમાંથી યોગ્ય ફાળો મળી શકે. હવે આ દરખાસ્તને તપાસવા માટે આપણે કમીટીની દરખાસ્ત મુજબ સ્વાધીન અને સોંપવાનાં ખાતાંની આવક જવકનો વિચાર કરીએ તે પહેલાં સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિથી તેનું દૂષણ જોઈએ. સુધારાની યોજના ખારીદીથી તપાસતાં તે જણાશે કે સંક્રાન્તિ કાળ માટે પ્રાંતિક ખાતાના ભાગ પાડી બે કારોબારી સત્તાઓ ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર પડી છે તોપણ ગવર્નરની આગેવાની નીચે તેઓ બંને તેટલા એકત્ર થઈને અને જયારે તકરાર પડે ત્યારે ગવર્નરનું સમાધાન સ્વીકારીને કામ કરે એવી ભાવના જોવામાં આવે છે. ખાતાનો અને કારોબારી સત્તાનો ભેદ આખા પ્રાંતિક તંત્રના ઐક્યમાં-એક ધારાસભા, એક અંદાજપત્ર, એક સરકારને નામે તમામ ખાતાંના વહીવટ, એ બધામાં-વિલીન કરવાનો ઇરાદો રાખવામાં આવ્યો છે. સ્વાધીન અને સોંપેલાં ખાતાંને અંગે બે કારોબારી સત્તાની માફક બે ધારાસભા રચવાની મી. કેટીસની દરખાસ્તને રદ કરતાં સુધારાના રીપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે "સરકારના બે તત્વની વચ્ચે જ ભેદને બનતી સૌ રીતે કમી કરવાનો અમે ઉદ્દેશ રાખ્યો છે તે આ યોજનાથી વધે એમ અમને લાગે છે. કારોબારી સત્તા અને ધાગ-સભાના આવા પુરેપુરા વિભાગને પરિણામે ઘણું જ પરસ્પર વિરોધ થાય." આ જ દલીલ હિન્દી સરકારની દલીલનું મૂળ કાંપે છે. બે સત્તા બે જુદાં જુદાં અંદાજપત્ર થઈ તેથી તે બેની વચ્ચે પુષ્કળ તકરાર થાય એટલું જ નહિ પણ ધારાસભા પણ પ્રધાનોના અંદાજપત્રને જરા નરમાશથી અને કારોબારી સભાના અંદાજપત્રને ખડબ ઠડક રીતે તપાસે. નવા પ્રાંતિક તંત્રની સફળતાનો આધાર યલ્પે અંશે કારોબારી સભાસદો અને પ્રધાનોની વચ્ચે અને તેમની તથા ધારાસભાની વચ્ચે એકમેળ ઉપર આધાર રાખે છે એ મેળ સાચવવાને સુધારાના રીપોર્ટમાં બનતી કોશિષ કરવામાં આવેલી જોવામાં આવે છે. હિન્દી સરકારની દરખાસ્તથી તે મેળ ને તેની સાથે સુધારાની યોજનાનું ભવિષ્ય ગંભીર જોખમમાં આવશે એ નિઃશંક છે.

પ્રાંતિક ખાતાનો વિભાગ તેની આવક અને ખર્ચના તરસાળા ઉપર કરવામાં આવ્યો નથી પણ સુધારાના રીપોર્ટમાં તે વિષે જ સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે તે ધ્યાનમાં લઈને જ કરવામાં આવ્યો છે. આથી સ્વભાવિક રીતે કમીટીએ ખાતાનો

જે વિભાગ સૂચ્યો છે તેમાં નાણાંનું દરિયનું સહેજ પણ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવ્યું નથી. અને મોન્ટેગ્યુ-એમ્સકર્ડ રીપોર્ટમાં તે વિષે સહેજ પણ ધ્યાન નહિ કરવામાં આવેલા હોવાથી અને તેમાં અંદાજપત્રની રચના વિષે ખાતાની આવક જવક સાથે કંઈ પણ સંબંધ ન ધરાવતા ધોરણ ઉપર દરખાસ્ત કરવામાં આવેલી હોવાથી તે કમિટીના ધ્યાનમાં પણ ન હોય તે સ્વભાવિક છે. આમ દુદાજી ધારણુપર કરવામાં આવેલા ખાતાના ભેદને આવક જવકના ભેદનું ધોરણ બનાવવું એ ગિદ્દાંતથી જટલું વિપરીત છે તેટલુંજ વ્યવહારમાં અગવડભરેલું અને અન્યાયી છે.

સ્વાધીન અને સોપિલાં ખાતાની ટીપ ઉપર નજર નાંખતાં સહજમાં સમજશે કે કારોબારી સભાને આવકનાં માટાં ખાતાં મળશે ત્યારે ખર્ચના મોટામાં મોટાં ખાતાં પ્રધાનોને જ સોંપવામાં આવશે. તેમાં જમીન મહેસુલ સ્ટેમ્પ વગેરે એવાં ખાતાં છે કે જેની આવક ઘણી મોટી છે જેટલું જ નહિ પણ જે વખતોવખત વધ્યાજ કરે છે. જમીન મહેસુલ વધારવા માટે તો કાયદો રજુ કરવાની પણ જરૂર ન પડે પણ કારોબારી સભાની રૂએ જ તેમ થઈ શકે. આથી જ સ્વાધીન ખાતાની આવક જવક જોઈએ તો માત્રમ પરશે કે તેમાં ખર્ચ કરતાં આવક ઘણી જ વધી જાય છે. બીજા પ્રાગ સોંપવાના ખાતામાં કેળવણી, આરોગ્ય, સ્થાનિક સ્વચ્છતા જેવી વગેરે એવાં ખાતાં છે કે જેના તરફ અત્યાર સુધી પ્રમાણમાં હુકમ રાખવામાં આવ્યું છે અને જેના ઉપર હાલના કરતાં ઘણુંજ વધારે ખર્ચ કરવાની જરૂર છે. તે ખાતાં પૈકી સંગીન આવકનું એકજ આખકારી ખાતું છે અને તેની આવક હિન્દી પ્રધાનોના વહીવટ નિયે વધશે નહિ એમ લગભગ ચોક્કસ માની શકાય. જેટલે પ્રધાનોને જે ચોતાના ખાતાનું જુદું જ અંદાજપત્રક તૈયાર કરવાનું હોય તો જરૂર ઘણીજ ઘટ પડે જેટલે નાણાં માટે પ્રધાનોને કારોબારી સભામંદોની માસેથી માગણી કરવી પડે. આવી માગણીનો કેટલો સત્કાર થાય તે વિચારવાનું વાંચકને માંપીશું. વળી પ્રધાનોને કર નાખવાની સત્તા આપવાનો કમિટીનો ધરાવો છે પણ તેને ખદલે આ વિધિ મુજબ ચોતપોતાના ખાતાં વિષે કર નાખવાની સત્તા પ્રધાનોને તેમજ કારોબારી સભાસભોને થવું રહેશે. એમ કહેવામાં કાંઈ ખલું અતિશયોક્તિ નથી કે આ દરખાસ્ત રજુ કરવામાં હિન્દી સરકારનો હેતુ પ્રજાને અત્યંત શંકાસ્પદ લાગશે તેથી પ્રાંતો કારોબારી સભાના પુરેપુરા સુલામ ખરી રહેશે. ખરેખર પ્રતિક ખાતાના અગ્રુક ખાતાનો સ્વતંત્ર રીતે વહીવટ કરવાને તે પ્રધાનોને સોંપવાના સારા સિદ્ધાંત પર હિન્દી સરકારની સૂચનાથી છીની મુકાય છે. અમને ખાતી છે કે અંદાજપત્રનું આ નવું ધોરણ પાર્લામેન્ટ ને હિન્દી વચ્ચે કચ્છ નહિ કરે; પણ જે તેઓ તેમ કરશે તો સુધારાની આવી યોજના મુજબ મેળવશે એવી અમારી ખાતી છે.

આ વિષે એક વાત લખવાની રહે છે. હિન્દી સરકાર અંદાજપત્રનો વિભાગ કરીને મતોપ પામતી નથી. તેને તો તે વિષે ધારાસભાનો અંકુશ જરા પણ બેઠતો નથી. સુધારાની યોજના મુજબ સ્વાધીન વિધેયોના અડસઠા વિષે પણ ધારાસભાના કરાવ બંધન કારક ગણાય? જો કે સર્ટીફિકેટથી મૂળ અંદાજ કાયમ રાખી શકાય. પ્રધાનોના ખાતા વિષે તો ધારાસભાનો દરાવ છેવટનો ગણાય. હિન્દી સરકારે આ મર્યાદા સહેજમાં હડાવી દીધી છે. તો સુધરેલા દશમાં ધારાસભાનો નાણાં વિષેનો ઘણોજ અમુલ્ય

દેશમાં અંગ્રેજોના કાબુના ઉઘોગો સામે હિંદી ઉઘોગોની હરીફાઈ છે. આ જગ્યા અનુભવી હરીફાઈની સામે હિંદી ઉઘોગો ક્રમસર વેગથી ખીલી શકે તે માટે જરૂર છે કે આ ખાતું હિંદીઓને જ સોંપવું-જેમજે. જે તે પ્રાંતિક સરકારના હાથમાં હોય તો તેઓ અને હેમના ઉપરી તરીકે હિંદી સરકારને ઇન્ડીઆ ઓફીસ પહેલાંની માફક બ્રિટનમાં તેમજ હિંદમાં વસતા અંગ્રેજોની અરજીઓને વશ થઈ એક તરફ હિંદના કાચા માલનો વિલાયત ઉપયોગ કરી શકે તેવી પૂરેપૂરી સગવડો યોજશે અને ખીચ પાસ હિંદમાં વધારે ને વધારે ઉઘોગો અંગ્રેજી પેટીઓના હાથમાં એવી ચેરવી કરશે. અત્યાર સુધી જે થયું છે તે હવે નહિ થાય-અત્યાર સુધીની ભૂલો હવે સુધારવામાં આવશે-એવાં વચનો કાગળપર રૂડાં લાગે છે પણ વ્યવહારમાં મિથ્યા છે. હિંદના અને હિંદ બહારના પરદેશીઓ માથેના સંબંધમાં હિંદના ઉઘોગોનું હિત હિંદના આગેવાનોજ જળવી શકે અને તેથી તે ખાતું પ્રધાનોને સોંપવું જેમજે.

હિંદી સરકાર શક્તિ ઠરે છે કે, હિંદી પ્રધાનને આ ખાતું સોંપાય તો અંગ્રેજોનાં મૂડી અને અંગ્રેજોના અનુભવ તથા વિદ્વાનો જેમજે લાભ નહિ લેવાય આમ માનવાને કાંઈપણ કારણ નથી. આપણે જેમજે છીએ કે હાલ કેટલાક મહોટામાં મહોટા ઉઘોગો માટે જેમજે મૂડી હિંદમાંથી મળી આવી છે. અને વધતા જતા ઉઘોગોને માટે વધારે ને વધારે મૂડી જેમજે ત્યારે. આંખી દુનિયામાં આત્મામાં સારી શરતે જ્યાંથી મૂડી મળી શકશે ત્યાંથી તે મેળવવાને હિંદી આગેવાનો જરૂર આતુર રહેશે. બ્રિટીશ હકુમત નીચે હિંદુસ્તાન હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે અંગ્રેજો ખાસ કરીને હિંદમાં મૂડી રોકવાનું પસંદ કરશે તો દુનિયાના ખીજ ભાગમાં જે શરતે તેઓ તેમ કરે છે તે શરતે હેમનાં નાણાં લેવાને હિંદીઓ જરૂર તૈયાર રહેશે. અલબત્ત જ્યારે આ વડીવટ હિંદીઓ કરશે ત્યારે અંગ્રેજોના નફા કરતાં હિંદીઓના હિતને વિચાર વધારે કરશે. અને તેજ નવી વ્યવસ્થાનું ધોરણ હોવું જેમજે. તેજ પ્રમાણે જુદા જુદા ઉઘોગોનાં પારંગત અંગ્રેજો અને વૈજ્ઞાનિકોના પૂરતા લાભ લેવાને હોંદી પ્રધાન આતુર નહિ રહે એમ માનવાને કાંઈપણ કારણ નથી. અત્યારે ઘણી હોંદી પેટીઓ ને કારખાનાંઓ અંગ્રેજ મેનેજરો અને અનુભવીઓને રોકે છે. જ્યારે દેશના ઉઘોગોને વિકસાવવા હોય ત્યારે તેમાં મદદ કરી શકે એવા માણસોને પરદેશમાંથી લાવવા જેમજે. હમણે ખાતરી છે કે હિંદી પ્રધાન પણ પ્રયોગરૂપ ઉઘોગો સ્થાપવાને માટે તેમજ વિજ્ઞાન શાળાઓના પ્રણેતાઓ તરીકે યોગ્ય પરદેશીઓને રોકશે. પણ અહિંઆ પણ તેઓ તે પરદેશીઓના લાભને માટે નહિ પણ હિંદી ઉઘોગોની ખીલાવટ માટે જ તેમ કરશે.

હિંદી સરકાર શક્તિ હાથે છે કે સ્વાયંચાલિત અનુભવ વગરનાં હોંદી પ્રધાનો ઉઘોગનું ખાતું શી રીતે ખીલાવશે? આપણે પૂછીશું કે કારોબારી સભાના જે સિવીલીયન અમલદારે પોતાની આખી છંદગી સરકારી નોકરી કરવામાં ગાળી હશે તેને ઉઘોગોના અનુભવ કેવો અને કેટલો હશે? સંભવ તો એવો છે કે જ્યારે સીવીલિયનને ઉઘોગોના કાંઈપણ વ્યાવહારિક અનુભવ હોવાનો સંભવ નથી ત્યારે જે હોંદી આગેવાનોમાંથી પ્રધાન નિર્માણે તેમનામાંથી થોડા અથવા ઘણાને ઉઘોગોનો થોડો અથવા ઘણો અનુભવ હશે. લગભગ બધા પ્રાંતમાંથી એવા હિંદી આગેવાનો મળી આવે કે જેઓ દેશ-જ

સીવીલીયન કરતાં ઘણી જ વધારે સારી રીતે આ ખાતું ચલાવી શકે. આ સાથે ધ્યાનમાં રાખવાનું કે ઔદ્યોગિક ખાતાના મોટા અમલદારો અને તેનો વડો વલ્લુખદે અંગ્રેજ ન હશે, અને તહેમનાં જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ હિંદી પ્રધાનને પૂરેપૂરા મળશે.

ઉદ્યોગખાતાનો હોદ્દા પ્રધાન આ દેશમાં વમતા અંગ્રેજોનું હિત ખરાબર નહીં જાળવે એવી શંકા હિંદી મરકારે ઉઠાવી છે. પણ આ શંકા તો કેવળ કાલ્પનિક છે. જ્યારે બીજી પાસે અંગ્રેજ રાજકર્તાઓને હાથે હિંદી દુનર ઉદ્યોગને અને તેથી આરો હિંદુસ્તાનની પ્રગતિને છેલ્લાં ૨૫૦ વર્ષથી ગંભીર નુકમાન થયું છે તે હીવા નેજા દેખાય છે. આમ જો અંગ્રેજોના હાથમાં આ ખાતું રહે તો આખી પ્રગતિને ને નુકમાન થયું છે તે આજ રહેવાનો ચોક્કસ મંભવ છે ત્યારે બીજી પાસે હિંદી પ્રધાનને હાથે સુઠીબર અંગ્રેજોને નુકસાન થવાનો કાલ્પનિક સંભવ લાગે છે. તાત્કાલિક ઈંદ તરફ નમે છે એ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. હમે ઉમેગીયુ કે જે હોદ્દાઓ પ્રધાન નીમશે તેઓ અંગ્રેજોની તરફ વેર ભાવથી નહિ પણ તેમની માથે સહકારથી દેશનું હિત કરવાની ભાવનાથી પ્રેરણા હશે. વળી ખાત મુચનાપત્રથી અંગ્રેજ કેમણ હિત જાળવવાની મત્તા ગવર્નરને આપવામાં આવનાર છે. એટલે અંગ્રેજોના કાણુમાં જે દુનર ઉદ્યોગ છે તેને અણુઘટનું નુકમાન થતું ગવર્નર ખાતાનાં કરમાનથી અટકાવી શકશે આ બધુ જોતા હિંદી પ્રધાનને આ ખાતું સોંપવાની કમિટીની ભલામણને હિંદી વજી અને માર્કેટિંગ બહાલ ગખજે એવી આશા છે.

જમીન મહેસુલનું ખાતું.

કમિટીએ એવી ભલામણ કરી છે કે જમીન મહેસુલનું ખાતું મ્વાર્ધાન ગખજુ પણ જમીન હપર અને જમીનની આવકપર બીજા કર નાખવાનું ખાતું જુદા પાડીને પ્રધાનને સોંપવું. સર શંકરન નાયર જણાવે છે ને પ્રમાણે આ જોડ બ્યવહારમાં પાળી શકાય એવા નથી. જમીન મહેસુલના પ્રમાણનો વિચાર કરતાં જમીન હપર નાખવામાં આવેલા બીજા કર ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ અને બીજી પાસે રહેવા કર નાખનાં જમીન મહેસુલનો ખોજો જ્યાલમાં રાખવો જોઈએ. તેથી તેઓ મૂચવે છે કે જમીન મહેસુલ સુદ્ધાંત જમીન હપર નાખવાના બધા કરનું ખાતું પ્રધાનને સોંપવું જોઈએ.

હિંદી પ્રબંધત એવા છે કે જમીન મહેસુલમાં વધતા જતા ભારથી હોદ્દા પ્રજા રહેસાધ ગઈ છે. અને તેથી જ્યાં સુધી તે હોદ્દા રૈયતનું હિત મમજ એવા હિંદી પ્રધાનને તે ખાતું સોંપવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનની ૮૦ ટકા વસ્તી માટે સારો દિવસ નહિ આવે. જમીન મહેસુલની વધઘટ કરવામાં જે પ્રાંતોમાં મહેસુલ કાયમનું કરવામાં આવ્યું છે તે સિવાયના આખા હિંદમાં કારોબારી સરકારને કાયદાથી સત્તા આપવામાં આવી છે. એટલે હોદ્દા પ્રજા જે મોટામાં મોટો કર ભરે છે તે વિષે કાંઈ ખોલવાનો મણુ અખમર પાગસભાને મળતા નથી. આ સ્થિતિ અસહ્ય છે. હિંદી રાજકીય મંડળોએ ઘણા ખરા પ્રાંતોનાં તમામ આંતિક ખાતાં અને તેમ ન બની શકે તો પોલીસ અને ન્યાય ગિવાયનાં તમામ ખાતાં પ્રધાનને સોંપવાની મજબુત માંગણી કરી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ઘણા ખરા વિચારવંત

હિંદીઓ આરા સખતા હતા કે સુધારાના રિપોર્ટની છેવટે જે યાદી આપવામાં આવી છે, તે મુજબ તો ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવામાં આવશે. તેમ તેઓ એ પણ સમજતા હતા કે પોલીસ અને ન્યાયખાતું સોંપવા નેટલી ઉદારતા સરકાર નહિ ખતાવે પણ જમીન મહેસુલનું ખાતું સોંપવામાં આવશે કે નહિ તે વિષે તહેમને ઘણી તીવ્ર શંકા રહે છે. અને તે વિષે સરકારના ચુકાદાથી તેઓ ત્હેની ઉદારતાની અને ઘણે અંગે નવા સુધારાની કીમતની તુલના કરશે. આ સવાલ, મી. મોન્ટેગ્યુ વિષે બ્રિટીશ પ્રધાન મંડળ, અને પાર્લામેન્ટની કમીટીએ બહુ વિચારવા લેઈએ છીએ. હંમારી ખાત્રી છે કે જે આગેવાન હિંદીઓ વિલાયતમાં છે તેઓ જમીન મહેસુલનું ખાતું પ્રધાનોને સોંપવાની અમુક ભલામણ કરશે.

જે પાર્લામેન્ટ જમીન મહેસુલનું ખાતું સ્વાધીન રાખે તો હાલની સ્થિતિ મુજબ ધારાસભાને તે વિષે કોઈપણ સત્તા ન રહે; બલકે ધારાસભાને પછલા સિવાય કોઈખારી સભાસદ જમીન મહેસુલમાં ગમે તેટલો વધારો કરી શકે. ખાનગી સભાસદો જે કાયદા રજુ કરે ત્હેને મટીકેડિટથી ઉઠાવી દઈ શકાય અને ધારાસભાના ઠરાવોને કચરાની પેટીમાં નાખી દેવામાં આવે. આમ પ્રાંતિક સ્વરાજના યુગમાં ભારેમાં ભારે કર વિષે ધારાસભાને કોઈપણ સત્તા ન રહે એ અસંભવ લાગે છે; તેથી આ વિષય સ્વાધીન રહે તોપણ ધારાસભાને કંઈક સત્તા મળે તે હેતુથી સર શંકરનાથ નાયરે એવી સૂચના કરી છે કે (૧) દર વર્ષે ઉપર ડીસેન્ટ્રલીઝેશન કમીશને ભલામણ કરી હતી તે મુજબ જમીન મહેસુલની આંકણીના મામાન્ય નિયમો પ્રાંતિક ધારામાં દાખલ કરવા અને (૨) જિલ્લાની નવી આંકણીની દરેક દરખાસ્તને ધારાસભા આગળ બીલના રૂપમાં રજુ કરી તે બીજા કોઈપણ કરના બીલની માફક પસાર કરાવવા. જે પાર્લામેન્ટ જમીન મહેસુલનો વિષય સ્વાધીન રાખે તો આ સૂચનાઓને અમલ કરીને તે હિંદીઓને ઓછામાં ઓછો ન્યાય આપી શકે.

ઉપસંહાર.

કમીટીની મુખ્ય ભલામણો અને હિંદી સરકારના તે વિષે અભિપ્રાય જોતા જણાશે કે તેઓ ખંધાજીના જોખાની અને પ્રમાણમાં ઘણા ખરા વિષયોની પ્રમાણમાં નજીવી ખાખતોમાં એકમત થાય છે. તોપણ ઘણા મહત્વના સવાલોમાં અને વિષયોમાં તે જુદા પડે છે. કમીટીથી જુદા પડીને હિંદી સરકાર આજીને પ્રમંત્રે પ્રધાનને ખરતરફ કરી ગમે તેટલો વખત ત્હેનું ખાતું પોતાને હસ્તક રાખવાની ગવર્નરને સત્તા આપે છે એટલું જ નહિ પણ કમીશનની મુદત દરમિયાન સોંપાયલું ખાતું સ્વાધીન કરવાનો હિંદી વજરને અધિકાર આપે છે; સ્વાધીન અને સોંપેલા ખાતાંની આવક જવકનાં જે જુદાં અંદાજપત્ર કરવાની અને આમ હુકી આવક અને વધારે ખરચવાળા પ્રધાનોને ભરપૂર આવકમાં માણતા કોઈખારી સભાસદોને આધીન બનાવવાની ભલામણ કરે છે અને અંદાજપત્ર વિષે ધારાસભાના તમામ ઠરાવોને માત્ર ભલામણ રૂપે ગણવાનું યોગ્ય ધારે છે, કેળવણીના વિષયમાં માત્ર પ્રાથમિક કેળવણીના તમામ ધારણા પ્રધાનોને સોંપવાને તેઓ સૂચના કરે છે; ઉઘોગ ખાતા ઉપર હિંદી સરકારનો અંકુશ રાખવા

તેઓ ઇચ્છે છે એટલું જ નહીં પણ તેઓ પ્રાંતિક રાજ્યતંત્રમાં તેને સ્વાધીન જ રાખવા માંગે છે; અને જમીન મેહસુલના કે જમીનપર કર નાખવાના ખાતાનો સહજ પણ અંશ પ્રધાનોને સોંપવા તે ઇચ્છતી નથી. આ બધી ખાખતામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ કમીટીની સૂચનાઓ પ્રમાણમાં ઉદાર છે ત્યારે હિંદી સરકારની લલામણ અત્યંત પછાત, દરિદ્ર અને ચોંકાવનાર છે. જે સરપુર સત્તા હિંદીરાજ્યતંત્રના એકેએક ખાતા ઉપર અને એકેએક વિગત ઉપર હિંદી સરકારે આટલાં વર્ષો સુધી ભોગવી છે તે સુધારાના યુગમાં પણ બને તેટલી ટકાવવાની અને જીરવતા પ્રધાનોને અને નવી ધારાસભાને પણ છેવટે તે સત્તાને આધીન રાખવાની લાલસા હોંદી સરકારના લાંબા ખરીતામાં ડગલે ડગલે જોવામાં આવે છે. મી. મોન્ટેગ્યુ જેવા અનુભવી રાજ્યકર્ષે જે સરકારનાં તંત્રને લોહા અને લાકડા જેવું જડ કદ્દું છે તોના સભાસદો પામેથી ખીંચ શી આગ રાખી શકાય ?

હમે આશા રાખીએ છીએ કે હોંદી આગેવાનો અને હિંદી પ્રજામંડળનાં અખતાવી દેવામાં જરા પણ વાર નહીં કરે કે કમીટીની સૂચનાઓને ખલે હોંદી સરકારની લલામણ પાર્લામેન્ટ સ્વીકારશે તો નવા સુધારાની કાંઈપણ કીંમત રહેશે નહીં અને ફરીથી હિંદુસ્તાનના એક છરાયી ખીબ છેડા સુધી સાચા સ્વરાજને માટે વેળ સરી અળવળ ચાલશે. હાલ રેસિડેન્ટ કાયદાથી હિંદનું વાતાવરણ ખજલખી રહ્યું છે, અને તે કાયદો પાછો ખેંચી લેવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી શાંતિ પ્રસારે એવો સંભવ થોડો જ છે, પણ અત્યારે આગેવાનોનો એવો એક વર્ગ છે કે જે રાજકીય સુધારા ઉપર આગાની નજરથી જોઈ રહ્યો છે અને તેઓ હાલ કાંઈપણ આંદોલન કરવાની વિચારે છે. પણ જો હોંદી સરકારની કંગાળ સૂચનાઓ તરફ પાર્લામેન્ટ કાંઈપણ વલણ દેખાડશે તો તેઓ અધીરા થઈને જરૂર અળવળમાં અપલાવશે. આમ હિંદી પ્રજામતનાં તમામ તત્ત્વો એકત્ર થઈને સ્વરાજ્ય અને કાળા કાયદા વિષે જંગી સડત ઉઠાવશે ત્યારે દેશમાં ઠેવી સ્થિતિ થશે જે સરકારને વિચારવાનું રહેશે. હમને કાંઈપણ શંકા નથી કે હિંદમાં અત્યારે જે અસંતોષનું પૂર આવ્યું છે તે આથી ખેવડું નહિ પણ વધુ જ વધારે ઉછળશે. આવી અંતિમ સ્થિતિ આવે તે પહેલાં લવિચ્છ તરફ નજર કરી રાજ્યનું સુકાન ડહાપણ અને ઉદારતાથી ચલાવવાની કમ્મિટીના પ્રધાન મંડળ અને પાર્લામેન્ટના કાબેલ આગેવાનોને શિરે છે.

સ્વદેશી વ્રત અને કાપડ.

તેરથી ચૈત્ર વર્ષ ઉપગની ને આઝની સ્વદેશી ચળવળમાં જે મુખ્ય ફેર છે તે ઘણા સમજે છે. તે વખતે મુખ્યત્વે ખંગાળ પ્રાન્ત જ સ્વદેશી વ્રત માટે વધારે ઉત્સુક હતો; હિન્દુસ્થાનના ખીજ ભાગોમાં તો તે ચળવળ બહુ જ મંદ હતી; ખંગાળમાં વિશેષ જગૃતિ હોવાનું કારણ ફક્ત સ્વભૂમિમાં ખનેલી વસ્તુઓ માટેનો પ્રેમ નહોતો પણ ખંગભંગને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા અસંતોષ અને ખીજવાટ હતા. જે, ફક્ત માતૃભૂમિ પ્રત્યેના પ્રેમની આતર સ્વદેશી વ્રત તે વખતે લેવામાં આવ્યું હોત તો તે ખંગભંગ રદ થવા, છતાં પણ તેટલી જ દૃઢતાથી પળાયું હોત, જેમ નથી બન્યું. આજે વસ્તુસ્થિતિ બુદ્ધિ છે. યુગેપની મહાન લડાઈ, દેશમાં ઘર ઘાલી ખેડેલી ગરીબાઈ ને ભુખમરો, લડાઈએ ખુલ્લી પાડેલી પગધીનતાની ચોક્કસ ઠગને દેશને દેશવાયલો વર્ગ દેશહિત માટે શું કરવું ધૃષ્ટ છે તે બરાબર સમજે છે; તે પાકટ સમજને આધારેજ આપણા દેશમાં આપણને લાગુ પડેલા ગંભીર રોગો દૂર કરવાનો ઉપચાર સ્વદેશી છે એમ તેઓ માને છે; આ સમજને લીધે સ્વદેશી ચળવળ વધારે નિર્મળ ને શુદ્ધ બની છે, એમાં દ્રેષ કે ધર્ષ, વેરભાવ કે ખીજવાટનો અંશ નથી. આપણા વિદેશીઓ કહે છે કે આટલે મોડેથી-આજ પ્રસંગે સ્વદેશી ચળવળ શરૂ કરવાનું ખરૂં કારણ ગંભીર છે; રૈલેટ કાયદાથી ઉત્પન્ન થયેલા ખોટો ખીજવાટ છે, જગતની ખાત કરીને ઈંગ્લાન્ડની અશાંતિનો ગેરલાભ લેવા માટે છે, અને નહોતું કે દેશહિતના શુદ્ધ ભાવથી. આપણે જવાબ દૂકો છે મોડનાં પરજ દૂર થવા સાથે જ્ઞાન થાય, દીપના પ્રગટવા સાથે તિમિર નષ્ટ થાય, કંઈ ઉડવા માટે જગૃતિ આવે એ તો બહુ જ સ્વાભાવિક છે એ માટે કંઈ કાળ ઘડી મુકગ ન હોય ! સ્વદેશી માટેની ઉત્કંઠા-ધૃષ્ટતા દરેક હિન્દવાનને હૃદયે હતી અને છે આજ તે ભભુકે લાઇ ઉઠી છે, કાંણુ કે આગળ કરતાં આજ વધારે સ્પષ્ટ થયું કે દેશાદ્ય માટે નિરાધાર ગરીબ પ્રજાના હાથમાંનો ઉપાય, રાજના રક્ષણના અભાવે કરીને પ્રજા ચોતાની કિન્નતિ માફ ઉપયોગમાં લાઇ શકે તે માધન ફક્ત સ્વદેશી છે કાળા કાયદાના પસાર થવા સાથે કે સત્યાગ્રહની ચળવળ સાથે સ્વદેશી ચળવળમાં ઝાળ આવ્યું હોયતો તે ફક્ત આકસ્મિક બનાવ છે. કાગર્મ ખેસવુ ને તાડનુ પડવું થયું છે. એ ઉપરાંત આજની ગંભીર પશ્ચિમિતિ માટે સ્વદેશી ચળવળને સ્નાન સુતક નથી-સંબંધ નથી.

આપણે આદર્શ મર્વ મંપૂર્ણ સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરવાનો છે, નહોતું કે આપણી હજારો બઝગીઆતોમાંથી એકાદ બે ત્રીટી કાઢેલી કે પસંદ કરેલી વસ્તુઓ પુરતોજ તે સંકલ્પ છે; આપું ગરીબ તન્દુરસ્ત રાખવું હોય તો એકાદ અંગની માવજત અને સંભાળ ગળવાથી કદી તે ઉદ્દેશ પાઠ નથી પડતો. હિન્દવાનીઓના ઘેરે ઘેરથી ગરો! બાઈ દૂર કરવી હોય તો એકાદ બે વસ્તુ પુરતું સ્વદેશી વ્રત એ અધુરું ઉપાય છે, તો પછી “ સ્વદેશી વ્રત અને કાપડ ” નો અર્થ શું એમ પ્રશ્ન થાય તો તે સ્વ.ભાવિક છે.

અર્થ સંપૂર્ણ સ્વદેશીનો આશય જનકલ્યાણ માટે છે, તે આશયે બધાજ પહોંચી શકે તે તેના જીવું ઉત્તમ એકે નથી; છતાં કેટલાક એવા પણ હોય કે જો એ આશય કબુલ રાખી ત્યાં પહોંચવા ઈચ્છા રાખવા છતાં નાનાં મોટાં અનેક કારણોથી પાછા પડતા હોય, પ્રયત્ન કરતા હોય પણ તે અધુરા હોય તે તેવા માટે તેમની મારકત જ કંઈ પણ દેશને ક્ષામ થઈ શકે છે તે માટે નહાયા તેટલું પુણ્ય એ ધાર્યું, કેટલાક વ્યવહાર રસ્તા યોજવા બંધર રહે છે. એવા વ્યવહાર માર્ગ સ્થાપવાનો અર્થ એ નથી થતો કે સ્વદેશી ચળવળમાં લોકોને શ્રદ્ધા નથી, અથવા તે માતૃભૂમિ પ્રત્યેનો પ્રેમ મંદ છે, આપણું સ્વદેશભીમાન મોજું છે. આપણી પરિસ્થિતિનો વિચાર ન કરવો એ ભુલ છે, આપણી મર્યાદાઓનું ચોક્કસ રૂપમાં જાણવા બંધર છે, સ્વદેશી ચળવળમાં ફક્ત મુઠ્ઠીભર માણસોજ જોડાયલા રહે તેથી ધાર્યો ઉદ્દેશ પાર પડી શકે એમ નથી. આટલા માટે આપણા લોકનાયકોએ અર્થ સંપૂર્ણ સ્વદેશી એ લક્ષ્ય મિટ્ટુ રાખી, જનાથી અને તેઓને તે વ્રત લેવા ભક્ષામણુ-આશ્રય કરી ધીર જન-મમાજ માટે કેટલીક વ્યવહાર યોજનાઓ ઘડી કાઢી છે, જેમાંની સ્વદેશી કાપડ વાપરવાની ભક્ષામણુ પ્રથમ છે અને તેનાં કારણો નિચે મુજબ છે.

વણાટ-ઉઘોગ એ હિંદનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન રાષ્ટ્રીય અને શૃલકલ્યાણ હોતાં યુરોપના લોકોને રૂંડી ચીજ છે તેનું પણ બ્યારે ભાન નહોતું તે વખતે હિન્દી વણાટ કામ દેશદેશાવર ચોક્કસ નિકાસ થતું હતું અને એજ સંકલ્પદાર ખારીક વણાટકારે હિન્દની કાર્તિ પશ્ચિમના મુલકોમાં ફેલાવી. હિન્દનાં કળા કૌશલ્ય તથા હિન્દનો પરીચય તેણે કરાવ્યો. માનવંત કુંપની સરકારનું રાજ્ય થયું ત્યાં લગણુ દેશના આ ઉઘોગને લેગ માત્ર આંચ નહોતી આવી. ઘણાં વિદેશી હુમલા થયા, ઘણાં વિદેશી મત્તા ગામી ને પડી ભાંગી, ઘણાં લુંટકાટ અને મુલમો થયા છતાં પણ હિન્દી કારીગર બેગેજગાર નહોતો થયો.

હિન્દી વણકર ચોતાની સુપરીમાં રસ્તામા ગખરતા-ભીખારીથી માંડી સહેનશાહ મોટે કાપડ કંઈપણ આંચ વગર વળતો હતો. તેનો ઉઘોગ પડી ભાંગ્યો નહોતો અથવા કોઈ પ્રકારના ત્રાસ મુલમથી બંધ નહોતો કરવો પડ્યો. તેના અને તેના બાળબચ્ચાના મોંમાંનો કોળીઓ કોઈ લઈ નહોતું ગયું. પણ એ સ્થિતિ છેક છેઢી ગમેલી વિદેશી મત્તાના અમલમાં ટકી નહી. પ્લાસ્ટીના યુદ્ધ પહેલાં હાથ વણાટ ઉઘોગના વિનાશનાં બી રોપાઈ સુક્યાં હતાં અને કમે કમે કેવા સંજોગમાં તે ઉઘોગ છેક પડી ભાંગ્યો, પશ્ચિમની ઢબજબ ઉપર તેની ગરબાત થતાં કેવા ફટકા પડ્યા તે અન્ય પ્રમંજે જણાવેલું હોવાથી આ સ્થળે વિગતમાં ઉતરવા બંધર નથી. કુંકમાં કંપની સરકારના વખતમાં વણકરોને ઉત્તેજન નહોતું મળવાથી, ભારે જકાત નીતિથી વિદેશી તૈયાર માલના ફેલાવા અને ફક્ત કાચા માલના ઉત્પન્ન થવા ઉપર ધ્યાન આપવાથી અને રાજ્યાશ્રયની ગેરવાજરી સાથે આપણી બેરકારી તથા ગરીબાઈથી એ પ્રાચીન શૃલકલ્યાણ લગભગ પડી ભાંગ્યો છે અને તેનું સ્થાન મીલઉઘોગે હજી પુરેપુરું લીધું નથી.

વણાટ ઉઘોગ એ આપણા રાષ્ટ્રીય અને શૃલકલ્યાણ હોતા ને માટે કંઈ પુરાવા

જોઈતો હોય તો મી. ખર્ચાએ પોતે ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં કરેલી તપાસ વખતે જે આંકડા આપ્યા છે, તેના અવતરણથી મળશે. અથવા આંકડા ન આપતાં ફક્ત ખર્ચાજીના કેટલાક જીલ્લાના આંકડા નીચે જણાવ્યા છે.

પટના જિલ્લામાં	૩,૩૦,૪૦૬	સ્રીઓ	કામ	કરતી	હતી.
શાહાબાદ ,,	૧,૫૬,૬૦૦	"	"	"	"
ભાગલપુર ,,	૧,૬૦,૦૦૦	"	"	"	"
દીનજીપુર ,,	૧૦,૦૦,૦૦૦	"	"	"	"
ગોરખપુર ,,	૫,૪૩૪	"	"	"	"

કુટુંબોમાં આ ઉદ્યોગ હતો. આ ઉપરાંત પુરૂષ વસુકરે જીદા હતા. આ આંકડાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં પણ અનેક વિપરીત સંજોગો હોવા છતાં વણાટ ઉદ્યોગ જીવંત રહી શક્યો હતો. અને જ્યાં સુધી તે જે સ્થિતિમાં રહ્યો ત્યાં લગી આપણે આપણી દૃષ્ટિએ સુખી હતા, હુમમરાથી નહોતા પીડાયા, અપટ્ટી ધાન્ય માટે કે લંગોટી પુરતા કાપડના કટકા માટે લાખોના ભંડોળો ભેગા કરવા ફરજિયાત ફરજ નહોતી પડતી અને તે શા કારણથી? હિન્દની મોટી વસ્તીનો આધાર ખેતી છે, હિન્દના મોટા, ભાગની પ્રજા ઘણાજ નાના નાના ગામડામાં વસે છે, તેવી પ્રજાની, ખેતરાક પછીની ખીજ અગત્યની જરૂરીયાત કાપડ છે; ખેતીનું કામ વર્ષમાં છથી આઠ મહીના ચાલતું હોવાથી ખાદીના છથી ચાર મહીના જ્યારે ખેડૂતને ખેતરનું કંઈ કામ ન હોવાથી ઘેર રહેવા જરૂર પડતી ત્યારે તે આજસુ કે ખીન ઉદ્યોગી રહેવાને બદલે પોતાના સ્ત્રી વર્ગની તથા બાળવર્ગની સહાયતાથી હાથ સાળપર, પોતાના કુટુંબ પુરતું કે થોડા ઘણા વેચાણ માટે કાપડ વણતો હતો. સ્ત્રીઓને વધારે પ્રમાણમાં અવકાશ હોવાથી તે ૨ કાંતી આપી, સાળ પર વાણાતાણા ગોઠવી આપતી જ્યારે પુરૂષો મોટેભાગે મહેનતવાળું તેમજ વંચાટનું કામ કરતા હતા આ પ્રકારની વ્યવસ્થાથી કરીને તેમની ખેતરાક પછીની ખીજ જરૂરીયાત સંપૂર્ણ રીતે પુરી પડતી અને આજની માફક તે માટે વિદેશ પર આધાર રાખવો નહોતો પડતો. આ પ્રમાણેનો વંચાટનો શ્રદ્ધાઉદ્યોગ ફક્ત એકાદ એ જીલ્લામાંજ ચાલતો હતો તેમ નહતું પણ હિન્દુ-સ્થાનનાં લગભગ અર્ધાજ નાનાં મોટાં ગામડામાં હાથવણાટ ઘેરેઘેર થતું, અને તેમાંના થોડાક જીલ્લાના વણકરેની પ્રવીણતાથી કરીને તેઓનું કાપડ એટલું ઉંચા દરજ્જાનું થતું કે જે વિદેશ ચંદાવવામાં આવતું. ખાદીનું બધું કાપડ દેશના વપરાસ માટેજ વણાતું. વિદેશી સસ્તા સારા અને તકલ્લી માલની જેમ જેમ આયાત વધી અને આગળાડી મારફતે જેમ જેમ તે માલ નાના નાના ગામડામાં મળતાથી પહોંચાડવાની મગવડ થઈ તેમ તેમ એ ધંધા પડતો ગયો, વિદેશી કાપડની ખરીદ માથે એટલો

રોજગાર અને નફો ગયો, સ્ત્રીયોનો ઘરના આંગણનો ઉલ્લેખ ગયો અને એકંદરે દિન-પ્રતિદિન દેશની ગરીબાઈમાં વધારો થયો એમ પણ કહીએ તો ખોટું નથી.

આપણા દેશની તથા દેશના પ્રાચીન રાષ્ટ્રીય ઉલ્લેખની અવદશાનો આ ટુંક ખ્યાલ છે અને તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થયું હશે કે શા માટે હજારો વિદેશી મીલોમાંથી સ્વદેશી શ્રતમાં પ્રથમ સ્વદેશી કાપડને અગત્ય આપાઈ છે.

આ સંબંધમાં નિચેની હકીકત ખુબ જાણવાજોગ છે.

(૧) વિદેશી માલની આયાત:—

ઈ. સ. ૧૯૧૮ ના હિન્દના વેપાર રોજગારના આયાત નિકાશના આંકડા મુજબ સૌથી વધારે કાપડ ઇંગ્લેન્ડથી આયાત થાય છે; જાપાન પણ ખતથી સ્પર્ધામાં ઉતર્યું છે અને એ ત્રીજો ભય છે. પ્રતિવર્ષ જાપાનથી વધારે ને વધારે કાપડ અને સુતર આયાત થતું જાય છે અને સરકાર તથા હોદ્દાનાયકોએ હિન્દના સ્વાર્થની ખાતર જરૂર થવા શરૂ છે.

(૨). દેશની મીલોમાં ખનતો માલ.

ઈ. સ. ૧૮૫૦ માં મુંબાઈની અંદર પ્રથમ મીલની શરૂઆત મી. સી. એન. દાવર નામના પારસી શુદ્ધરે કરી. એ સમયમાં વરાળ યંત્રોથી ૩ કાંતવા તથા કાપડ વણવાની શરૂઆત હોવાથી તથા લોકોનું જ્ઞાન એ સંબંધમાં ઓછું હોવાથી ૧૮૫૦ થી ૧૮૭૬ લગણમાં ફક્ત ૫૦ ખંચાસ મીલો થઈ. જ્યાં સુધી મીલોની સંખ્યા ઓછી હતી ત્યાં સુધી વિલાયતના કારખાનાવાળા ચૂપ રહ્યા હતા. પણ ૧૮૭૬ થી નવી મીલો વધવા લાગી. ખ્રીસ્ત ૪૨ વર્ષમાં કુલ ૧૦૦ મીલો થઈ, ૧૮૯૫ માં કુલ ૧૫૦ મીલોએ કામ શરૂ કર્યું હતું. તે પરથી ઇંગ્લેન્ડમાં ભારે ખળભળાટ થયો અને પરીણામ હિન્દુસ્તાનમાં નવા નવા ધારા દેશના ઉલ્લેખને અંતગ્રાસરૂપ ઘડવામાં આંચા. ઈ. સ. ૧૮૭૭, ૧૮૭૯ માં આવા હેતુથીજ કાયદા ઘડ્યા હોવા છતાં મીલઉલ્લેખ વધતો રહ્યો. વધુ એક ફટકો ઈ. સ. ૧૮૯૪ માં એકસાઈઝ ડ્યુટી નાખવાથી પડ્યો તે છતાં મીલ ઉલ્લેખનો વિકાસ વધ્યો છે. અને આજે વસ્તુસ્થિતિ આ મુજબ છે:

નવજીવન અને સત્ય.

મીસની મંખ્યા.	સ્પીન્ડલની મંખ્યા.	માળની સંખ્યા.	કુલ માણસો કામે લાગેલાં છે.	૩મી અપત.		સુતર ખન્યુ. હંદરવેટ.	દાપટ ખન્યુ.	
				હંદરવેટ	ગાંસડીમાં.		વારમાં.	રતલમાં.
૮૭	૨૮,૮૨,૬૪૮	૫૬,૧૬૨	૧,૨૪,૧૬૯ ૩૭,૩૬,૭૨૨ ૧૦,૬૮,૬૯૨			...		.....
૨૬૨	૬૬,૫૩,૮૭૧	૧,૧૬,૪૮૪	૨,૮૨,૨૨૭ ૭૨,૬૬,૮૭૩ ૨૦,૮૫,૬૭૮			૫૮,૬૭૬૬૬૧,૬૧,૪૧,૨૬,૪૫૮		૩૮,૧૪,૦૪,૧૬૬

મહત્તર મહત્તર
મહ ૨૬૭૬

મહત્તર મહત્તર
મહ ૨૬૭૬

આ આંકડાઓ સંખ્યામાં કેટલીક દીકાની ગરર છે.

(૨) મીલોની સંખ્યા વધતી જાય છે, પણ દેશની ગરરીઆતને પહોંચી વળવા માટે તે પુરતી નથી. જે દેશને દેશની મીલો મારકેતે જ કાપડ પુર પાડવું હોય તે નિદાન બીજી ૫૦૦ મીલોની ગરર છે. બીજું ૨૬૨ માંની ઘણી મીલો જેકે આપણા દેશમાં સ્થપાયેલી છે અને કંઈ મજૂર વર્ગ જ જેકે હિન્દીવાનો છે છતાં સ્વદેશી શબ્દની સમજ મુજબ વિદેશી જેવી જ ગણવાને લાયક છે.

એ મીલોની થાપણ અને શેરહોલ્ડરો વિદેશી છે, એના વહીવટદાર તથા અધિકારી વર્ગ પણ વિદેશી છે, એ ચલાવવાથી થતો નફો વિગેરે પણ અને ન રહેતાં વિદેશ જાય છે. એની મુખ્ય એક્સિસ પણ વિદેશમાં હોય છે. આ કારણથી જે તેવી મીલોને આપણે દેશી મીલો તરીકે ઓળખીએ કે તે મીલોનું કાપડ સ્વદેશી કહીએ તો તે માત્ર નામ પુરતું જ દેશી છે, એમ માઁ ધાવું છે.

(૩૪) દેશના વિસ્તારના પ્રમાણમાં માળ તથા ત્રાક (Spindles સ્પીન્ડલ) ઘણું જ ઓછું છે એટલું જ નહિ પણ જાપાન યુલાન્ડની મીલોમાં જે શાળ તથા ત્રાકની રાશ છે તેનાથી એ હિન્દની મીલોમાં ગમે તે ઓછા છે. વળી છેલ્લા ત્રણ વર્ષના આંકડા એતાં દરેક ત્રાક પર બનેલા સુતની રાશ ઓછી આવે છે.

૧૯૧૬	૧૩૫૬૧	૨૧૬ સુત થયું.
૧૯૧૭	૧૦૧૦૭	" " "
૧૯૧૮	૯૬૦૭	" " "

ગસ્તી મજૂરી હોવા છતાં અનેક કારણથી ઠરીને સુતર અને કાપડની પડતર ક્રિમત વિદેશની સ્પર્ધામાં વધારે આવે છે જે વિચારવા જેવી બાબત છે.

(૫) આ આંકડા કંઈત મજૂરવર્ગના છે. એમના પર દેખરેખ રાખનારા તેમજ વિદેશી એનેન્ટો વીર્વીંગ માસ્ટર, વિગેરે જે મોટા પગાર મેળવે છે તેની એમાં ગણતરી નથી. આ મજૂરોની મહેનતનું ફળ મુખ્યત્વે એન્ટ અને થાપણવાળા ભોગવે છે અને વધો પિતી જાય તો પણ એમની સ્થિતિમાં લાંબો ફેર પડ્યો હોય કે પડશે એવું લાગતું નથી. આટલી ટીકાનું કારણ આજની સ્થિતિ ગતકાલની સ્થિતિ સરખાવવા માટે છે. જ્યારે વણાટ ઉદ્યોગ ઘેરેઘેર હતો ત્યારે કંઈ કુલ વસ્ત્રિમાંથી પોણા ત્રણ લાખ આદમી જ આ ઉદ્યોગમાં રોકાયેલા નહોતા પણ લાખો બાળકો, સ્ત્રીઓ, અને પુરૂષો સંતોષથી, આનંદથી અને ચેનથી પોતાને ઘેર અનુકૂળતા મુજબ કામ કરી પૈસા મેળવતા. વધારે કામનો નફો પોતાને જ મળતો, ખરાબ વાતાવરણમાં કામ કરવા નહોતું જવું પડતું. બાળકો તેમજ અશક્ત મોટી ઉમરના માણસોને લાયકેનું કામ પણ મળી આવતું, નાના બાળકો તથા ગર્ભવંતી સ્ત્રીઓને આજના જેવો ત્રાસ નહોતો વેઠવો પડતો; આજે વસ્તુસ્થિતિ જુદી છે; વણાટ ઉદ્યોગ ઘણા જ ઓછા માણસોને રોજ આવે છે, એમની

મીલકતી ગાંધ્યા.	સ્પીન્ડરની મળ્યા.	માળની મળ્યા.	ફૂલ માણસો કામે લાગેલા છ.	૩ની અપત.		સુતર ખન્યું. હંદવેટ.	કાપડ ખન્યું.	
				હંદવેટ	ગાંતડીમાં.		વારમાં.	તતલમાં.
૮૭	૨૮, ૮૦, ૬૪૮	૧, ૧૬, ૪૬૦	૧, ૨૪, ૧૬૯	૩૭, ૩૯, ૭૦૨	૧૦, ૬૮, ૪૬૦	...	.	...
૨૬૦	૬૬, ૫૩, ૮૭૧	૧, ૧૬, ૪૮૪	૨, ૮૦, ૨૦૭	૧૭, ૬૬, ૮૭૩	૨૦, ૮૫, ૬૭૮	૫૮, ૬૭૬	૬૧, ૪૧, ૨૬, ૪૫૮	૩૮, ૧૪, ૦૪, ૧૬૬

મીલકતી મળ્યાની
૧૬ ૭૬૩૬

મીલકતી મળ્યાની
૩૮ ૭૬૩૬

વર્ષ.	વિલાયતથી ફુલ સુતર આયાત થયું રતલ.	જાપાનથી ફુલ સુતર આયાત થયું રતલમાં	હિન્દની મીઝોમાં સુતર બન્યું રતલમાં.
૧૯૧૦-૩	૩,૭૪,૦૧,૪૦૦	૩,૮૪,૪૦૬	૬૮,૮૪,૭૨,૮૮૮
૧૯૧૩-૪	૩,૭૪,૪૪,૦૦૦	૧૦,૦૦,૨૬૦	૬૮,૨૭,૭૬,૮૬૪
૧૯૧૪-૫	૩,૭૬,૭૮,૩૦૦	૬,૦૧,૭૩૦	૬૫,૧૬,૮૪,૫૬૦
૧૯૧૫-૬	૨,૬૮,૮૦,૪૦૦	૭,૦૧,૬૦૬	૭૨,૦૪,૨૪,૫૦૮
૧૯૧૬-૭	૧,૭૬,૦૦,૧૦૦	૪૦,૦૭,૬૩૫	૬૮,૧૧,૦૭,૧૬૬
૧૯૧૭-૮	૮૨,૭૦,૬૦૦	૬૦,૦૬,૬૬૧	૬૬,૦૫,૭૫,૫૭૨

વિલાયતથી નિકાશ થતવાનું કારણ લગભગ છે. જાપાને તે તકનો લાભ લઈ ભરપૂર માલ બનાવી વિલાયતથી આવતા સુતરની ઓડી ઘણી ખોટ પુરી પાડી છે અને તે દિલ્લિથીની વાત છે.

(૩) યાંત્રિક શાળા ઉપરાંત કાચની શાળા પર પણ ઘણું કાપડ હજી દેશમાં વણાય છે; હાથ વણાટનો હવેલો પડી ભાંગ્યો છે પણ હજી છેકે નષ્ટ નથી થયો; પ્રાચીન ઝાડોઝલાલી આજ નથી; શાળવી સ્વતંત્ર કામ કરતો હોય તેને ખદસે ઘણું ઠેકાણું તે નાના મોટા કારખાનામાં કામે જાય છે-કુશળ કારીગરને ખદસે રાજદાર મજુર બન્યો છે, છતાં એની કુશળતાની ખાતરી એનું વણાટકામ આપે છે. યાંત્રિક મીઝો સામે હાથવણાટ ટકી શક્યું છે કે નહીં, મીઝો થવા છતાં સાળવી પોતાનો રાજગાર ચલાવી રહ્યો છે કે નહીં તેનો જવાબ નિચેના આંકડાપરથી મળશે. એક વાત તથ્ય છે. હાથની સાળોને હાથ વણાટ બેઠે હજી જીવંત છે, પણ દેંટીયા તો ગયાજ અને તે સાથે હાથે કંતાતું સુતર પણ બાંધ થયું છે. સંગ્રહસ્થાનને માટે દેંટીયાની તપાસ કરીએ તોજ તે આંખે ચઢે છે, ખાડી દેંટીયા અને દેંટીયા માથેની વંશપર-પગથી ચાલી આવતી વાતો હવે નથી.

હાથવણાટનો હવેલો નથી પડી ભાંગ્યો તેનો એક સમજી પુરાવો સુતરની અપ-તપરથી મળે છે. દેશમાં કેટલી શાળો છે, કેટલા શાળવી છે, કેટલા વાર કે રતલ માલ બન્યો અને તેની શું કિંમત થઈ તે જાણવાનું ચોક્કસ સાધન નથી અને તેથી તે બાબતના અંદાજેજ બાંધવા જરૂર રહે છે.

વર્ષ	હિન્દુસ્તાનની મીણામાં સુતર ખન્યુ રતલ.	આયાત થયેલું સુતર રતલ	ફેસ સરવાળા (રકમનો) રતલ	હિન્દુસ્તાનની મીણામાં સુતર ખન્યુ ગવ	અનેથી થયેલો સુતરનો નોંધગ.	ફેસ અપત તથા સુતર ખાફી રજી નિકાસ રતલ. (૫-૬) અગ્વાણીસાળોમાં વપરાયુ
૧૮૬૬ થી- ૧૮૭૦ ગસ	૪૫,૩૦,૦૦,૦૦૦	૪,૬૩,૦૦,૦૦૦	૪૮,૯૩,૦૦,૦૦૦	૮,૬૬,૦૦,૦૦૦	૧૮,૬૪,૦૦,૦૦૦	૨૮,૦૮,૦૦,૦૦૦ ૨૩,૮૫,૦૦,૦૦૦
૧૮૭૧ થી - ૧૮૭૫ ગસ	૫૮,૭૩,૦૦,૦૦૦	૩,૫૩,૦૦,૦૦૦	૬૩,૨૬,૦૦,૦૦૦	૧૦,૫૫,૦૦,૦૦૦	૨૬,૫૩,૦૦,૦૦૦	૩૮,૦૬,૦૦,૦૦૦ ૨૪,૨૦,૦૦,૦૦૦
૧૮૭૬ થી ૧૮૮૦ ગસ	૬૩,૭૪,૦૦,૦૦૦	૩,૭૬,૦૦,૦૦૦	૬૭,૫૦,૦૦,૦૦૦	૧૮,૨૫,૦૦,૦૦૦	૨૦,૦૦,૦૦,૦૦૦	૪૦,૪૫,૦૦,૦૦૦ ૨૭,૦૮,૦૦,૦૦૦
૧૮૮૧ થી ૧૮૮૫ ગસ	૬૭,૬૧,૦૦,૦૦૦	૪,૩૬,૦૦,૦૦૦	૭૧,૯૭,૦૦,૦૦૦	૨૫,૬૬,૦૦,૦૦૦	૧૭,૦૨,૦૦,૦૦૦	૪૩,૦૧,૦૦,૦૦૦ ૨૮,૭૬,૦૦,૦૦૦

આ કપડાઈના માલિમ પરમે કે હજી હિન્દુસ્તાનમાં જોડેલુ ચુતર મીણામાં વપરાય છે તેટલું જ સુતર હાથની માળોમાં વપરાય છે અથવા તે જોડેલા માન્ય માન્યતા થઈ પડી છે કે હાથની માળોમાં કાપડ વણાવે બધું થયું છે અથવા તે બહુ બુજાવ બને છે તે આથી ખોટી રહે છે.

હિન્દીઅન હિન્દુસ્તાનના રિયોટમાં પણ જોડેલું છે કે નહીંમાં નહીં તે પણ હિન્દુસ્તાનમાં વીસ સાખ થી ત્રીસ વાખ હાથની સાળો હજો અને હાથની આગ પર બનેલા કાપડની હિમત લગભગ ૩ પચાસ રૂકોડની ધાગવામાં આવે છે

મીલોમાં.		હાથની સાજોમાં
કાપડ બન્યું ૧૯૧૫-૧૬ રતલ	૩૫,૨૦,૫૪,૫૫૪	૨૮,૯૫,૯૮,૪૦૦*
બનેલા કાપડની કિંમત રૂ.	૨૭,૦૫,૭૩,૦૮૭	૫૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ અંદાજ.
યાંત્રિક સાજો	૧,૧૦,૨૬૮	હાથની } સાજો } ૨૦,૦૦,૦૦૦ થી ૩૦,૦૦,૦૦૦ અંદ
કામ કરનાર મજૂર વર્ગની સંખ્યા કુલ. (સ્ત્રીઓ પુરૂષો ને બાળકો માથે)	૨,૭૬,૭૭૧	ઓછામાં ઓછા ફેબ્રુઆરીની સંખ્યા. } વીસ થી પચીસ લાખ.

જે હાથની સાજોપર બનેલા કાપડની કિંમત બરાબર હોય તે ૧૯૧૫-૧૬ ના નિથે મુજબ કિંમતનું કાપડ હિન્દુસ્તાનમાં વપરાયું. મીલોમાં બનેલા કાપડની કિંમત જે સુકાઈ છે તે એકસાઈ જીરૂ લેવાઈ તે આધાર છે; આકાત થયેલા માલની કિંમત કસ્ટમમાં જે કિંમત દર્શાવવામાં આવે છે તે મુજબ છે; હાથ વણાટ કાપડની કિંમત અંદાજ ન છે.

વિદેશી સુતરાઉ કાપડ આયાત થયું	રૂ. ૪૩,૩૭,૮૬,૦૦૦
મીલોમાં વણાયું	રૂ. ૨૭,૦૫,૭૩,૦૦૦
હાથ વણાટ	રૂ. ૫૦,૦૦,૦૦,૦૦૦

કુલ રૂ. ૧,૨૦,૪૩,૫૯,૦૦૦

અથવા તે દર માંથી દિઠ લગભગ રૂ. ૪) નું કાપડ આપણા દેશમાં વપરાય છે. ૧૯૧૫-૧૬ માં લગાઈના કારણથી આયાત ઓછી હતી, બાકી ૧૯૧૩-૧૪ લગાઈ પહેલાના વર્ષમાં કુલ સુતરાઉ કાપડ રૂ. ૬૬,૫૭,૬૬,૦૦૦ નું આયાત થતું હતું, તેની નોંધ લેવા જરૂર છે.

* આગલા ઠેઠાની ગણતરીની રીતે ૧૯૧૫-૧૬ માં કુલ સુતર ૨૮,૭૬,૦૦,૦૦૦ રતલ કાઠલ પડતું હતું તેમાંથી દોરડા વિગેરેના વણાટમાં દસ ટકા ખર્ચે તે બાદ કરતાં જે સુતર રહ્યું તેનું સો રતલ સુતરનું ૧૧૨ રતલ કાપડ બને છે તે ગણતરીએ કાપડ મળ્યું છે છતાં એમાં ઘણો ફેરફાર પડવા સંભવ છે.

સંપૂર્ણ સ્વદેશી અથવા શુદ્ધ સ્વદેશી.

શ્રીયુત્તમ ગાંધીજીએ જ્યારથી સ્વદેશી ચળવળની આગેવાની લેવા માંડી ત્યારથી પ્રજા શુદ્ધ સ્વદેશી શું છે તે વધારે ને વધારે સમજવા માંડી. અત્યાર લગભગ ઘણા એમ માની સંતોષ લેતા કે હિન્દી મીઠાનો માલ લીધો કે વાપર્યો એટલે સ્વદેશી જનનો આશય સત્યવાયો. કાંચો માલ પણ આપણા દેશનો હોવા સાથે “આપણા દેશમાં આપણી મુડીથી આપણે ત્યાં જ અનેલાં સાંચાકામ વિગેરે ની મદદથી માલ ખનાવવામાં આવે તે ખરેખર સ્વદેશી છે એમ હું માનું છું. પાકો માલ ખનાવવાનાં સાધન પણ આપણા દેશમાં જ અનેલાં હોય તે ઉપર ભાર મુકવાનું કારણ એટલું જ કે સંપ્રિત કાળમાં પરદેશથી લગભગ તૈયાર થયેલી એવી ઘણી વસ્તુઓ આવે છે કે જે ઉપર સેજસાજ કરામત કરી, સંખંધ બેડી, રંગરંગાન લગાડી, તેને અત્રે અનેલા માલ તરીકે સ્વદેશી તરીકે ખપાવવામાં આવે છે; વળી પાકો માલ ખનાવવાને જ્યારે સાંચાકામ પણ અહીં જ અનેશે ત્યારે તે દિવસ સમસ્ત ભરત ખડને ઘણું જ અભિમાન લેવાનો ગણાશે.” તા. ૨-૩-૧૯૧૯ (સ્ત્રી હિતોપદેશ એપ્રિલ ૧૯૧૮)

આથી કરીને સંપૂર્ણ કે શુદ્ધ સ્વદેશી માટે નિચેની ખાખતોની જરૂર છે.

(૧) કાંચો માલ આપણા દેશમાં જ ઉત્પન્ન થયેલો હોવો જોઈએ.

(૨) કાંચો માલમાંથી પાકો માલ તૈયાર કરવાનાં સાધિત્ય, સાધન, સાંચાકામ પણ આપણા દેશમાં અનેલાં હોવાં જોઈએ.

(૩) મુડી પણ આપણી હોવી જોઈએ અને કામ કરનાર પણ હિન્દુઓનો હોવા જોઈએ.

(૪) અને ઉપર તે માલ આપણે ત્યાં જ તૈયાર થયેલો હોવો જોઈએ.

આ ચાર સરતો મુજબ તપાસતાં, જે તૈયાર માલ એ સરતો પુરી પાડે તે સંપૂર્ણ શુદ્ધ સ્વદેશી ગણવાને યોગ્ય છે. એમાંની એક સરત પણ ઓછી હોય તો તે વસ્તુ મિશ્ર સ્વદેશીજ ગણવાને યોગ્ય છે.

વ્યવહાર દૃષ્ટિએ આમાં જે છુટછાટ મુકવામાં આવે અથવા મુકવા જરૂર પડે તે નોખી વાત છે; અને તેથી જ કરીને, આપણી તૈયારી પુરેપુરી ન હોવાથી, બીજી સરત પર ભાર નથી મુકવામાં આવતો. ત્રીજી ખાખત ઘણા જણ અધારામાં હોય છે એટલે તે પોલ પણ ચાલી જાય છે. એ જે સરતો બાદ જતાં મુખ્યત્વે પહેલી અને ચોથી સરત સૌથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. એ જે સરતો અથવા તેમાંની એક સરત જે વસ્તુ પુરી પાડે છે તે શુદ્ધ કે મિશ્ર સ્વદેશી ગણાય.

સ્વદેશી ચળવળ-હવે શું કરવાની જરૂર છે?

સ્વદેશી ચળવળ અટકી તો નથી જ, આગળ વધે છે, એમાં શંકાએ નથી; તે માથે એટલું પણ સ્પષ્ટ છે કે દેશની જરૂરીઆતના પ્રમાણમાં વિદેશી કાપડ આખીસમી પચાસ ટકા આવે છે; વિરોધીઓ કહે છે કે-ચા હેતુ કે સ્વાર્થથી તે સાચે ચોતે સમજવાનું છે-દેશી માલ એટલો ઓછો અને છે કે જે બધા સ્વદેશી જન લે નો કાપ-

ડો. કુન્દાળ પટે-ઘણાને કાપડ વંગર ચલાવવું પડે. વાંધા સાબુત છે, છતાં એ ન બુલવું જોઈએ કે આજે ને આજે સમસ્ત પ્રજા વિદેશી માલ વાપરતી બધે થશે, ભપકાદાર, મોહક અને કેટલીકવાર સોંધું લાગતું વિદેશી કાપડ લાંબા વખતથી વાપરનાર પુરૂષો અને મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ એકઠાં વિદેશી માલને વિલાંબથી આપી દેશે, એટલા બધા આશાવંત થવા કે રહેવા જરૂર નથી. સ્વદેશીનો મહિમા એઓ ખડું ધીમે ધીમે સમજશે એટલે સ્વદેશી માટે તૈયારી કરવા જોઈએ વખત મળશે; છેક ગરીબ, ગામડાનો દરિદ્રી ખેડૂત સમાજનો નિચલો વર્ગ માટે ભાગે દેશી જ કાપડ વાપરે છે; વિદેશી માલને હિતજન આપનાર તો મધ્યમ વર્ગ, તેમાં પણ ખાસ કરીને શિક્ષિત વર્ગ, તથા લગભગ બધા જ જોયો વર્ગ છે, અને સ્વદેશીની સફળતા એ વર્ગોના સ્વીકાર કે અસ્વીકાર ઉપર રહે છે, તેથી જ આમડાંઓ કરતાં શહેરોમાં, જ્યાં વિદેશી માલ વાપરનારો પ્રમાણ વધારે છે ત્યાં સ્વદેશી ચળવળ જોસણે ચલાવવાની જરૂર છે.

(૨) જરૂરીઆતો ઘટાડવી કે માંગ પુરી પાડવી ?

દરેક વ્યક્તિએ પોતા માટે જે વિચાર કરવાનો હોય તો જોઈએ વસ્તુને એને જોઈએ ખર્ચ તેટલો એ સ્વતંત્ર-વધારે મુખી; વ્યક્તિ માટે જરૂરીઆતો જોઈ રાખવાનું ક્ષેત્ર હતામ છે, પણ જે દેશ માટે વિચાર કરવાનો હોય તો જોઈએ ખર્ચ વધારે તેટલો ઉલ્લેખ ધધિ પણ વિશેષ અનેક પ્રકારની વસ્તુઓની ખર્ચ, અનેક માણસોને કામ ધધિ આપે છે. ફક્ત વિચારવાનું એટલું જ છે કે એ જ જરૂરીઆતો છે તે વિદેશી માલથી જ પુરી પડે છે કે કેમ ? જે તેમજ હોય. તો દરેક વ્યક્તિને જોઈએ બસામણ કે જ્યાં સુધી દેશી ભાઈએ બનાવી આપેલો દેશી વસ્તુઓથી તમારી જરૂરીઆતો પુરી ન પાડી શકાતી હોય ત્યાં સુધી તમે થોભી જાવ; વિદેશી વસ્તુઓ વાપરવી જોઈ ને જોઈ કરો, અથવા માવ ખર્ચ કરો.

જનસમાજને વિનંતી છે કે આવી જ જ વિદેશી ચીજો દેશમાં આયાત થાય છે તે દેશમાં બનાવવાનું શક કરો, એ માંગણી પુરી પાડો અને દેશમાં ઉલ્લેખ ધધિ આપો કરો. જે એમ નહિ થાય તો એક વર્ગ એવો છે જે સ્વદેશી વસ્તુ મળે તો વાપરવા પુરી છે પણ તેના અભાવે વિદેશી વસ્તુ વાપર્યો વગર રહે એમ નથી. વળી જે તે સસ્તી અને સારી હોય તો જ તેને હિતજન આપવા આવડે છે, નહિતર વિદેશી ક્ષેત્રોમાં ખાધ નથી માનતો; સ્વદેશીની ખાતર, દેશમાં ઉલ્લેખ ધધિ વધારવા ખાતર, ગરીબાધ દૂર કરવા ખાતર, આ પ્રકારના કેળવણી, સાધનવાળા અને સુડીવાળાએ જે જોઈવાથી વિચાર કરવાને છે.

(૩) સ્વદેશી માલ મળે ક્યાં તે સ્વદેશી જ હશે કે ?

આ ખરેખર મુશ્કેલ પ્રશ્ન છે. સ્વદેશી પ્રતનો આગ્રહ કરીએ તે માથે તેનું માલન માટેની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. હાલ તેવી વ્યવસ્થા નથી એ કબુલ કરી વગર આવે એમ નથી. એ મુશ્કેલી લાંબા વખત નહિ ન જોઈએ; જોઈએ જલદીથી એ મુશ્કેલી દૂર થશે તેટલી અગત્યની સ્વદેશીની ચળવળ દેશમાં જામશે તથા ફેલાશે.

ગણી ગાંડી સ્વદેશી માલની દુકાનો કે સ્ટોરો, કે કંપનીઓથી આપણું દારૂ કીડશે નહિ. એવી ઘણી માલ વેચનાર કંપનીઓનો હિસ્સો દેશમાંના અનેલાં માલનો ફેલાવો કરવાનો હોતો નથી. પણ પૈસો કમાવાનો હોય છે, એ તો કંઈત વેપારી પેઢી-ઓ છે અને એમનું લક્ષ્ય વેપાર પર છે, સ્વદેશી સીએ વાપરનાર ન હોય પોતાને ત્યાંજ આવશે એમ ધારી તેઓ ભાવ વધારી મુકવા પણ ચૂકતા નથી; આથીજ એમ માનવાને કારણ મળે છે કે આવીજ સંસ્થાઓ સ્વદેશીની બદખોઈ કરવાને, સ્વદેશી ચળવળને હલકી પાડવાને તથા તેનો ફેલાવો અટકાવવાને કારણરૂપ છે. સ્વદેશીને ઉત્તેજન આપવાને નામે સ્વદેશીના વિરોધીની ગળ સાથે છે.

પણ તે સ્વદેશી હુશે કે ?

૧૯૦૫-૬ માં જ્યારે સ્વદેશી ચળવળની શરૂઆત થઈ તે વખતે સ્વદેશીને નામે જ દગો ફટકો થયો હતો તે લોકો હજી બુધ્ધા નથી. પ્રથમથી ખેસાડેલી ખોટી છાપના પ્રભાવે, આજે પણ લોકોનાં મન ઘણી વાર શંકાશીલ રહે છે; સારામાં સારી દુકાનો પણ ખરેખર સ્વદેશી માલ વેચતી હશે કે કેમ એ હમેશાં પ્રશ્ન થાય છે એક વખત એવો હતો કે દેશી માલ વિલાયતી માલ તરીકે વેચવામાં આવતો હતો હવે વિદેશી માલ દેશી તરીકે ચલાવવામાં આવે છે. વિદેશી માલની છાપ ફાડી નખાયાનું સંલગ્નવવામાં આવ્યું છે, અને તેજ પ્રમાણે વિદેશી માલ અહિંની મીઠામાં ઘોવડાવી, પોતાના માઠો નખર સાથે દેશી તરીકે પસાર કરવામાં આવે છે. દુકાનદારોની જાણ છતાં એવો માલ સ્વદેશી તરીકે વેચવામાં આવે છે. આ જાતના દગા ફટકા ને જૂઠાણાથી કરીને દેશને થણું સહન કરવું પડ્યું છે અને સ્વદેશીની હિમાયતીનાં હાથ હેઠા પડે છે આટલા સાથે ફેટલાક સમયપર મેં નીચે મુજબ મૂંઝાઓ કરી હતી.

(૧) દરેક શહેરમાં, ગામડામાં, એક એવી જાહેર કમીટી અથવા સંસ્થા સ્થાપવી કે જે અમુક દુકાનદાર સ્વદેશી જ માલ વેચે છે, અમુક વસ્તુઓ સ્વદેશીજ છે એવું પ્રમાણપત્ર આપે

(૨) સ્વદેશીને નામે જ કાંઈ પ્રમાણને ઠગનો હોય તેને હથોડો પાડી ઘટિત શિક્ષા કરવાનું આ કમીટીને સોંપવું.

(૩) સ્વદેશી વસ્તુઓ જ્યાંથી મળતી હોય ત્યાંથી મંગાવવામાં અથવા માહિતી આપવામાં આવી કમીટીએ મદદ કરવી.

(૪) એવી કમીટીની દેખરેખ તળે ગામડામાં ગામડાના પ્રમાણમાં તથા શહેરમાં શહેરના પ્રમાણમાં એક મંજૂરસ્થાન કરવા, જ્યાં સ્વદેશી વસ્તુઓ સંપૂર્ણ માહિતી મળે તેવી કરવામાં આવે

(૫) આ સંસ્થાનો મારફત વસ્તુઓ વેચનારા-દુકાનદારો તથા વસ્તુઓ ખનાવનારાઓનાં વળોવખત સમિલન કરાવવાં જ્યાં ખનાવનારના જાણવામાં આવશે કે કંઈ કંઈ વસ્તુઓ ખપ છે, શું ભાવે તે ખપી શકે, અને પોતાના માલમાં શું શું સુધારા વધાવવાની જરૂર છે, દુકાનદાર શા માટે માલ નથી ખપતો, કયો વિશેષ ખપે છે, અને દેવા માલની ખપત છે તે ખનાવનારને જણાવી શકે. વેચનાર તથા ખનાવનાર આવાં સમિલનોથી સમાગમમાં આવવાથી એકમેકને વધારે જાણી શકશે અને તેને અરિશ્વામે સ્વદેશી ચળવળ જલદીથી ફેલાતી જશે.

આ પાંચ સામાન્ય સૂચનાઓ વ્યવહારમાં મુકવાનું મુરદેસ નથી એ સૂચનાઓને અમલ થાય તો અમુક વસ્તુઓ સ્વદેશી છે કે કેમ એવી શંકાઓ દૂર થાય, બુદ્ધિ હેતરખાંડી કરનારા દુકાનદારો નાબુદ થાય, વિદેશી માલ સ્વદેશી તરીકે ખમાર કરવાનો ધંધો મંડી ખેડેલી પેદીઓ દુકાનો અને કારખાનાઓની પોલ જલેર થતાં મમાજ તેવા જોડે વ્યવહાર રાખતો અટકે.

મંપૂર્ણ કે શુદ્ધ સ્વદેશી અને મિશ્ર સ્વદેશી ત્રતને માટે તો આવી કંઈ યોગનાની જરૂર વધવાની; એના અભાવે એ ત્રતવાળાઓને દુકાનદારને વિશ્વાસેજ રહેવું પડશે. પછી એ વિશ્વાસ ખરે પડે કે ખોટો.

સ્વદેશીની ક્ષેત્ર ક્યારે ?

સ્વદેશી ત્રતો લેવાયાથી સ્વદેશી ચળવળની ક્ષેત્ર યદ્ય કે કેમ ? ના, ક્ષેત્ર ત્રતથી ખમ નથી, એ તો પાસેરામાં પહેલી પુણી છે.

સ્વદેશી કાપડ કે અન્ય વસ્તુઓ મેળવવા માટે ઘણી અગવડ નેહવી પડે, કયા મળે છે તેની શોધ કરવી પડે, મુખાઇ જેવા શહેરમાં જ એકાદ એ જગ્યાએથી તે મળી શક્યા સંભવ હોય ત્યાં લગી આપણી ચળવળનું કંઈ ક્યાનં જોઈ એવું અથવા તો મગરે થવા જેવું પરિણામ આવ્યું છે એમ ન મનાય.

એ પાંચ કારખાનાં ભરતખંડ જેવા વિસ્તાવવાળા પ્રદેશમાં વધે તેનો શુ ક્ષિપાખ લાગે ?

એવાં કારખાનાં કેટલા માણસને રોજ પુરી પાડી શકે ? કેટલો માલ ખનાવી શકે ?

સ્વદેશી ચળવળને પરિણામે જે ગામડાના કુંપડીમાં કામ કરનાર કારીગરને પણ જીવોગ ધંધો મળે, જે ખેરોજગારી વધી છે તે દૂર થાય, ઠેકેઠાણે, ચોટા ખજાર હાટોમાં કે ગલીને નાકે, જોડારા કે નારવાડીની દુકાને જે વિદેશીજ માલ વેચાઈ હોય છે તેને ખદેલે તેમને ત્યાંથી પણ સ્વદેશી માલ મળી શકે, ખાવા પીવાની, હરવા કરવાની, જોડવા પાઘરાની, મોજ શોખની જે હજારો ચીજો વિદેશી કારીગર આ દેશમાં મોકલી આપે છે અને દેશજન્યુઓને એમની મહેરખાની પર ગળી બેસાડે ખનાવ્યા છે. તે વસ્તુસ્થિતિમાં પરિવર્તન થાય તો તો ખજેખર સ્વદેશી ચળવળની ક્ષેત્ર યદ્ય છે.

સ્વદેશી ત્રતની શરૂઆત કાપડથી થઇ છે, તેથી એમ નથી માનવાનું કે તે એટલેથી અટકશે, જનમમાજ એક જ ચીજ માટે તૈયાર થતા, અનુક્રમે બીજી વસ્તુઓનો જમરો સ્વદેશી ત્રતમાં ધરોજ. એટલા સમય સુધી જેને ગલ ન જોઈ હોય, જે એમ માને છે કે સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરવી એ ધર્મ છે તે તો પોતાના અરુદ્ધ મુજબ આજેજ વર્તી શકે છે. એવાને જલેરમાં પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાની આવશ્યકતાએ નથી. એવા આશ્ચરી, સ્વદેશાભિમાની સ્ત્રી પુરુષો હશે તો જનમમાજ એમને પગલે પગલે જલ-હીથી ચાલશે, એવાં જ સ્ત્રી પુરુષો જનમમાજની માંગણી પુરી પાડવા ખનતો મયાસ કરશે, એવાજ સ્ત્રી પુરુષો જીપલી પાંચ સૂચનાઓ જીંપાડી લેશે ને વરતખંડને પ્રાચીન સ્થિતિ એ લાવી મુકશે.

શ્રી પ્રભુ પ્રત્યે અંતરની પ્રાર્થના છે કે ભારતને એ દિવસ ફરી દેખાડો.

ધીરજલાલ કલનલાલ મોદી.

સત્યાગ્રહની લડતની શરૂઆત.

રવિવાર તા. ૬-૪-૧૯ ના રોજ આર્થના તથા માનભગનો દિવસ પાળી પવિત્ર ખની તેના બીજા દિવસથી સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરવાની મહાત્મા ગાંધીજી સલાહ આપી હતી અને મુખાઇ ઇલાકાની સત્યાગ્રહ સભાની કમીટીએ ઠરાવ પસાર કર્યો હતો. તે મુજબ કાર્ય શરૂ કરવાને ગાંધીજીએ નીચે મુજબની મુચનાઓ આતમી તારીખની સહવારે વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ કરી હતી:—

“ સત્યાગ્રહ અતિગામાં જણાવેલી કમીટીએ વર્તમાનપત્રોને રજીસ્ટર કરવાને લગતા તથા બાધિત સાહિત્યને લગતા કાયદાઓનો નિગદર કરવાનું કાર્ય છે. હાલ તુરંત મહાત્મા ગાંધીજીનું હિંદ સ્વરાજ્ય, સર્વોદય, સત્યવીરની કથા તથા ઇન્ડિયન ઓપીનીયનના પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં છપાયેલું મુસ્તફા પાશાનું જીવનચરિત્ર તથા બાકીના પ્રચાર કરવાનું નક્કી કર્યું છે.

આ પસંદગી નીચે જણાવેલા હેતુથી કરી છે:—

૧. સરકાર અને કૈયત વચ્ચે બનેલાં સુધી વિખવાદ ન કરવો.
૨. બધા સત્યાગ્રહીઓને સંઘમાં રહીને લડત ચલાવવાની અને વિચારપૂર્વક કાર્ય કરવાની તાલિમ મળે ત્યાં સુધી દરેક માણસ સ્વતંત્ર રીતે તોડી શકે તેવા કાયદા પસંદ કરવા.
૩. જે કાયદા લોકોને નાપસંદ હોય અને સત્યાગ્રહની દૃષ્ટિએ જેનો વિરોધ કરી શકાય તેમ હોય તે પહેલાં પસંદ કરવા.
૪. જેવા કાયદા પસંદ કરવા જેનો વિનયપૂર્વક નિરાદર કરવામાં લોકશિક્ષણ રહેલું હોય, જેથી લોકોને પોતાની મુશ્કેલીઓ દૂર કરતાં આવડે અને પ્રામાણિક માણસોને લોકસેવાની દિશા સૂચે.
૫. બાધિત સાહિત્ય એવું પસંદ કરવું જેમાં કાંઈ સત્યાગ્રહના સિદ્ધાન્તથી વિરૂધ્ધ ન હોય અને જેમાં કાંઈ સીધી કે આડકતરી રીતે ખુનામરડીને ઉત્તેજન આપનારું ન હોય.”

આ લડત શરૂ થયા પછી દેશના કેટલાક ભાગમાં જે બનાવ બન્યા છે તે જોતાં આમાંની પાંચમી કલમ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. કાયદા તોડતાં કદાચ ખુનામરડી થવાનો સંભવ આમાં ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યો છે તેજ પ્રમાણે તેનું નિવારણ કરવાને લડતની પદ્ધતિ યોજવામાં જે ખાત્ર સાવધાનતા રાખવામાં આવી હતી તે પણ ધ્યાન ખેંચે

છે. તે અનુસાર માતમી તારીખે મુખાઈ, અમદાવાદ, સુરત, ભરૂચ અને નડીયાદમાં મહાત્મા ગાંધીએ ખનાવેલા હિન્દ સ્વરાજ્ય નામના પુસ્તકની હજારો નકલો વહેંચવામાં આવી. તેજ દિવસે તેમણે રજીસ્ટર કરાવ્યા શિવાય સત્યાગ્રહી નામનું કુલ્સ્કેપ ઠાગળના કંકદનું અઠવાડિક પણ પ્રકટ કરવાનું શરૂ કર્યું અને તેજ પ્રમાણે ૧૦ દરમી તારીખે અમદાવાદમાં રા. વહુવભાઈ, ઝવેરભાઈ પટેલના તંત્રીપણા નીચે સત્યાગ્રહ-અખબાર નામનું પણ પ્રકટ કરવા માંડ્યું. આમ પ્રકટ કરવામાં પુસ્તકો અને પત્રની સંખ્યાબધ નકલો ભેતભેતામાં વહેંચાઈ જતી હતી અને પ્રજાને હત્તાહ દિવસે દિવસે વધતો જતો હતો. પણ ભેતભેતામાં સત્યાગ્રહની શાંત લડતના દિવસો સ્વપ્નવત્ થઈ ગયા અને તેના આગેવાન અને અનુયાયીઓ કંઈ પણ વિચાર કરી શકે કે પગલાં ભરી શકે તે પહેલાં દેશનાં કેટલાક ભાગમાં અશાંતિ અને અનામરફી ફેલાઈ ગઈ અને તેને પરીણામે આગરે જ અઠવાડીયાંની દુક મુદતમાં લડત મુલતવી રાખવાની ફરજ પડી.

હુલ્લ અને અનામરફી.

આઠમી એપ્રિલને દિવસે મહાત્મા ગાંધીજી મુખાઈથી દિલ્હી જવા પંજાબ મેલમાં નીકળ્યા અને નવમીએ સાંજે પહેલાં પંજાબમાં નહિ દાખલ થવાનો અને પછી બીજા સ્ટેશને દિલ્હીમાં નહિ દાખલ થવાનો તેમજ મુખાઈ ઇલાકામાંજ રહેવાનો હુકમ તેમને આપવામાં આવ્યો. તેઓ દિલ્હીમાં તા. ૩૦ મી માર્ચને દિવસે ખનેલા ખનાવેા વિષે તપાસ કરવાને તેમજ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી તથા ડોક્ટર સત્યપાલને મળવાને ત્યાં જતા હતા અને સત્યાગ્રહની લડત તેમણે-શરૂ કરેલી હોવાથી તેઓ આ હુકમને વશ થાય એમ નહતું. જ સ્ટેશને પહેલાં હુકમ તેમને આપવામાં આવ્યો ત્યાંથી બીજા સ્ટેશને પહોંચતા સુધીમાં તેમણે પોતાના સંદેશો લખાવ્યો અને બીજા સ્ટેશને બીજા એ હુકમ આપનાર પોલીસ અમલદારને તેઓ સ્વાધીન થયા. તેમને ત્યાંથી મુખાઈ લઈ જવાના હતા એ હકીકત મોડી બહાર આવી અને તેઓ શુક્રવારે બપોરે મરીન લાઇન્સ સ્ટેશને ઉતર્યા ત્યારેજ બખર પડી કે તેમને ત્યાં છુટા મુકવાના હતા. દરમીઆન તેમના પકડાવાના સમાચાર વિગળીના વેગે આખા દેશમાં ફરી વળ્યા અને તેની સાથે અથવા ચોરાજ વખત પછી હિંદની પ્રજાને તેમણે મોકલેલો યાદગાર સંદેશો બહાર પાડવામાં આવ્યો. ગાંધીજીએ એમ ધાર્યું હશે કે તેમના પકડાવાથી જ કાંઈ ક્રોધ અને વેરની લાગણીઓ લોકોના મનમાં જાગત થશે તે તેમના પોતાના સંદેશોના પરમ સાત્વિક ભાવથી શમી જશે. અરેબર એ કોના ખ્યાલમાં આવે કે આપણા રાજ-કાય પ્રકરણમાં પહેલીવાર એક મહાન આગેવાન પકડાવાથી દેશના કોઈપણ ભાગમાં કોઈપણ લોકો હુલ્લ અથવા અનામરફી કરે ! પણ અણુધારેલું બન્યું એકપાસ અમદાવાદ વિરમગામ અને ખેડા જિલ્લામાં મળીને એક અંગ્રેજ સાર્જન્ટ, એક પોલીસ સિપાઈ, એક અવલ કારકુનને ઘાતકી રીતે મારી નાંખવામાં આવ્યા; મરઠારી, મહાનો અને પોલીસ ચોરાઓ બાળી મુકવામાં આવી; રેલના પાટા ઉખાડી નાખવામાં આવ્યા અને તાર કાપવામાં આવ્યા. બીજા પાસ અમૃતમર, સુજરાનવાલા, કસુર અને બીજા કેટલાક નજીકના ભાગમાં આવાજ અત્યાચાર કરવામાં આવ્યા-માન અમૃતમરમાં વધારા આને.

પાંચ છ અંગ્રેજોને મોંઘાં અને કેટલાંક ખ્રિસ્તિ દેવળો મળ્યાં. મુંબઈ અને કલકત્તામાં હુલ્લડ થયાં હતાં, પણ પ્રજાના મોટા સમૂહમાં બંધારે કોઈપણ કારણથી અ-
શાંતિ બ્યાપે, ત્યારે બીજા દેશોમાં પણ એવાં હુલ્લડ વખતો વખત થાય છે. એટલે એ
ઉપર બહુ ભાર ન મુકી શકાય. છતાં તે પહેલીજવાર બન્યાં તેથી તે આપણને સાર્વ-
જનિક છે, અને વિચાર કરવાને યોગ્ય છે. હિંદુસ્તાનના આઠીના તમામ ઇલાકામાં ખાન કરીને
મોટાં ગામોમાં અને શહેરોમાં આ વખતે ઘણીજ લાગણી બ્યાપી રહી અને જંગી
સલાઓ મેળવવામાં આવી, છતાં ત્યાં હુલ્લડ સરખું પણ થયું નહીં એ વાત આટલા
વખત પછી વિચાર કરતાં, આગળ તરી આવે છે. તેમજ હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન સંહન-
શક્તિ અને રાજ્યપ્રકરણમાં શાંતિ હાલ વિષે અચળ વિશ્વાસ મૂકવે છે. જો અનિષ્ટ
બનાવો બન્યા તે હિંદની કુલ વસ્તી અને એ સ્થળોનો વિચાર કરતાં નિયમરૂપે નહીં
પણ અપવાદરૂપે જણાય છે એથી આપણા જનસમુદાયની ધાર્મિક વૃત્તિ અને ગત્યા-
વહની હાલ હાલવાની અને તેમાં મદદ આપવાની જોની હાયકાત મૂકવાય છે

હવે આપણે પંજાબ અને ગુજરાતના ખાસ બનાવોનો વિચાર કરીએ તે પહેલાં
મુંબઈ અને કલકત્તાના જ્યાં હુલ્લડ થયાં અને પંજાબ તથા ગુજરાતમાં પણ
જોવાથી શરૂઆત થઈ તેનો વિચાર કરીએ. આપણે તાલુકાના હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેનાં
હુલ્લડ જોયાં છે. ધર્મ અને જાતના ભેદને કારણે સંખ્યાબંધ લોકોને જાહેરમાં તોફાન
કરતાં અને મારામારી કરતાં કવચિત્ત જોયા છે. બંગાળના ભાગલાની હાલ પહેલી
બંગાળમાં અને પછી આખા દેશમાં જામી ત્યારે અને તે પછી સન ૧૯૧૪થી સ્વરા-
જ્યની હાલ દ્વારકા ત્યારે દેશના તમામ ભાગમાં હજારો માણસોની જાહેર સલાઓ
મળતી જોઈ છે, પણ તેમાં આગેજ કોઈ અશાંતિ જેવામાં આવી છે. બંગાળમાં મોટા
મોટા આગેવાનોને પકડવામાં આવતા હતા ત્યારે આખા દેશમાં લાગણી જોશભર
ફલાતી હતી, પણ તે શાંતિથી જ પ્રદર્શિત કરવામાં આવતી હતી. લે. તિલકને રાજ
સન ૧૯૦૮ માં મુંબઈમાં પકડવામાં આવ્યા તે ઘડીએ તો કોઈ ઉત્પાત થયો નહીં
હતો અને જ્યારે તેમને છ વર્ષની ટીપ મારવામાં આવી ત્યારે પણ માત્ર મુંબઈ
શહેરમાં અને બીજા નજીકની થોડી જગ્યાએ નાનાં નાનાં હુલ્લડ થયાં હતાં. પણ એ
તો પહેલી જ વાર બન્યું કે એક સાધુચરિત આગેવાન પકડાયાના બપોર માંલજતાં જ
હિંદુસ્તાનના એક છેડેથી બીજા છેડે સુધી ઘણા ખરાં મોટાં સ્થળોમાં લોકોએ ઘણી
મોટી સંખ્યામાં ભેગા થઈ થોડી અથવા પુરી હડતાલ પાડી અને કેટલેક કેઠાણે તેડું
હુલ્લડમાં અને જુનામરકીમાં પરિણમ આવ્યું. આમાં એ વાત તદ્દન ચોકખી છે. પ્રથમ
તો લોકોની વિશેષ રાજકીય જાગૃતિ અને અમતોય. આ તો સરકાર પણ કબુલ કરે
છે, અને રાજકીય બંધારણમાં સુધારો કરવાના કારણ તરીકે તેને જણાવે છે. હાલની
મોંઘવારી અને બીજા રાજકીય અને આર્થિક હાડમારીઓથી પ્રજાને અમતોય ઘણો
તીક્ષ્ણ બન્યો છે. એટલી જ સ્પષ્ટ વાત એ છે કે જ્યારે રાજકીય સુધારાનું ભવિષ્ય
સહ રાજવામાં તોળાય છે, તે વખતે શંકેટ કાયદો પસાર કરીને સરકારે લોક લાગણીને
જીજી ઉગેરી છે અને અરકારની મામે તીખી લાગણીમાં ઘણો વધારો કર્યો છે. સરકાર

તરફથી એમ જણાવવામાં આવે છે કે રેલ્વે કાયદાની ચળવળ એ કેટલાક તોફાની લોકોની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છે. પણ દેખાતી રીતે એ ચળવળનો ખીજ લોકોના અંતઃકરણમાં ઉડાં ન પેઠાં હોત તો જે શાંત કે હુલ્લડખેર ટોળાં દેશના જુદા જુદા ભાગમાં, એકી વખતે અને એક જ ખખર સાંભળીને મળ્યાં તે ના મળત. જે વીર પુરૂષે આ કાળા કાયદા રદ કરવાને મરકારની સામે મહાન લડત આરંભી છે તેને પ્રજાએ પોતાનું અંતઃકરણ અર્પ્યું છે અને તેથી તેઓ પકડાતા તે અંતઃકરણ તેના ઉંડાણમાંથી ખળભળી ઉઠ્યું અને કેટલેક ઠેકાણે તે મર્યાદા સુધીને રેલાઈ ગયું.

હવે ખામ કરીને મુખાઈ અને ઠલકતામાં જે ખનાવો ખન્યા અને જનાથી પંખળ અને ગુજરાતમાં પણ પ્રસ્તાવના થઈ હતી તેનો વિચાર કરીશું.

જ્યારે સંજ્યાખંધ માણસો રાજકીય ખનાવથી ઉરકેરાઈ જમા થાય છે ત્યારે તેમના અંતઃકરણ ગજબની સામે વિરોધથી ઉભરાઈ જાય છે. તેમાં જ્યારે હડતાલનું સ્વૃલ તત્વ ઉમેગય છે ત્યારે તેમાંથી કેટલાક સંજોગોમાં હુલ્લડ થવાનો સંભવ રહે છે આગેવાન તરફ માનની લાગણીથી પ્રેરાઈને થોડા માણસો દુકાનો ખંધ કરવામાં આગેવાની લે એટલે ખીજ તેનું અનુકરણ કરી એટલે સ્વાભાવિક રીતે જમણે દુકાન ખંધ ન કરી હોય તેમને તેમ કરવાનું દબાણ કરવા અને છેવટે ફરજ પાડવા ખાકીના ઉરકેરાય. તે જ મુજબ પુરેપુરી હડતાલ પાડવાને થોડા ગાડીવાળા ગાડી ચલાવવાનું ખંધ કરે, એટલે ખીજ ગાડીઓ અને પછી ટ્રામ અને મોટરો પણ અટકાવવાને કામ ખંધો ખંધ કરી રખાતા જમા થયેલા માણસો પ્રયત્ન કરે. આવે પ્રસંગે કઈ ક્ષણે સમજીતી ખંધ થાય છે, અને દબાણ તથા સ્વૃલ ખળ શરૂ થાય છે, એ કહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. પણ જોતજોતામાં એકમાંથી ખીજમાં કાન્તિ થાય. મરકારની મામેનો વિરોધ, અંગ્રેજી પોષાક પહેરનાં અને ખામ કરીને પોલીસ અને લગરના માણસોને વેરી તરીકે જોખખાવે આમ કોઈ સરિઆમ મથકની જગ્યા પર હજારો માણસ કામ ખંધ કરી લેગા થયા હોય, ગાડીઓ, ટ્રામ વગેરે અટકાવતા હોય અને અંગ્રેજો તથા પોલીસની હુરૂરે જોલાવતા હોય અને પછી પથરા નાંખતા હોય તે વખતે અણીની સ્થિતિ આવે છે. જે પ્રજાના વિશ્વાસ આગેવાનો અને પોલીસના અમલદારો, શાંત, સ્વસ્થ ચિત્તે લોકોને સમજીત આપે અને અંતિમ સ્થિતિ ન આવે ત્યાં સુધી હથિઆરનો ઉપયોગ ન કરે તો ટોણું હુલ્લડ ન કરે અને વાદળ વિખરાઈ જાય પણ જે તે વખતે પોલીસનાં માણસો ટોળાની વચ્ચે વચ્ચે આવીને ઉભા રહે અને શસ્ત્રની ધાક દેખાડીને અને ચાલુકનાં આટકાથી અથવા ખંદુકના ગોદાથી લોકોને વિખેરવાને પ્રયત્ન કરે તો એકદમ તોફાન થવાનો સંભવ રહે છે. મુખાઈ અને ઠલકતામાં જે હુલ્લડ થયાં તેમાં લોકોના કે પોલીસનો વધારે દોષ હતો તે કહી શકાતું નથી છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે હુલ્લડની ખાલી સામગ્રી એ જે ઠેકાણે હાજર હતી, પણ મુખાઈમાં ઠલકતા જેટલું તોફાન ન થયું એનું એક મુખ્ય કારણ એ હતું કે પોલીસને ગોળી ખહાર કરવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો ન હતો. આ વિષે એટલું જ ઉમેરીશું કે તમામ જીવંત દેશોમાં જ્યારે પ્રજાને મોટા જનસમૂહ મરકારની સામે

ઉરકેરાય છે ત્યારે આવાં હુલ્લડો સહેજે થાય છે તેથી કોઈ ગ્વાઈ પામતું નથી અને તેને અતિશય ગંભીર સ્વરૂપ અપાતું પણ નથી. પણ તેને સમાવવાને શાંતિથી પગલાં લેવામાં આવે છે. તા. ૧ લી મેને દિવસે ઈંગ્લેંડ, ફ્રાન્સ અને અમેરિકામાં ખનેલા ખનાવો આની સાક્ષી આપે છે.

હુલીએ પંજબ અને ગુજરાતમાં ખાસ વધારે ગંભીર ખનાવો ખન્યા. પંજબમાં જ્યારથી તોફાન થયું ત્યારથી તે વિષેની હકીકત વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ ન કરવાનો અને પંજબી અને ટ્રીબ્યુન-આ બીજા પત્રના અધિપતિ પર તો રાજદ્રોહનું તહામત મૂકવામાં આવ્યું છે તેની તપાસ માર્શલ લો કમીશન ચલાવે છે-પત્રો બંધ કરવાનો હુકમ પંજબની સરકારે કર્યો હતા; તેથી માત્ર સરકાર તરફની હકીકત વાંચી ત્યાંના ખનાવોની મીમાંસા કરવી વ્યાજબી ગણાય નહીં. છતાં પણ કેટલીક ખાખતો સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે. પ્રથમ તો જોકે લાહોર, અમૃતસર, પેશાવર વગેરે અનેક સ્થળોએ છઠ્ઠી તારીખે અને પછી ગાંધીજીના પકડાવાના ખબર મળ્યા ત્યારે દશમી તારીખે હડતાલ પાડીને લોકોના મોટાં ટોળાં ભેગા થયાં હતાં અને કલકત્તાની માફક આ ટોળાંને નિયમમાં ગ્રાખતાં ગોળીબહાર કરવામાં આવ્યા હતા તો પણ ખરેખરી ખુનામરક્ષીની શરૂઆત તો અમૃતસરમાં જ થઈ અને તેનો ચેપ ગુજરાનવાળા, કસુર વિગેરે સ્થળના લોકોને લાગ્યો. હવે દશમી તારીખે ગાંધીજી પકડાયાની ખબર અમૃતસરમાં મળી તે પહેલાં ત્યાંના આગેવાનો ડો. મત્યપાલ-જેમણે સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા પર સહી કરી ન હતી અને જુને મળવાનો ગાંધીજીનો દિલ્હી જવામાં એક ઉદ્દેશ હતા-અને મી. કીચલુને પકડવામાં આવ્યા અને પછી કોઈ અજણી જગ્યાએ તેમને પહોંચાડવામાં આવ્યા હતા. આથી લોક લાગણી ખુબ ઉરકેરાઈ ગઈ હતી, ગામમાં મોટાં ટોળાં જમા થયાં હતાં અને તોફાન થવાની પણ વહી લાગતી હતી. ગાંધીજીના સમાચાર મળ્યા તેથી ખજતામાં થી હોમાયુ. એકદમ આખાં શહેરમાં પૂરેપૂરી હડતાલ પડી અને ખુનામરક્ષીની શરૂઆત થઈ. પણ એમ માનવાને મર્જબૂત કારણ છે કે ડો. મત્યપાલ અને મી. કીચલુને પકડવામાં આવ્યા ન હતા તો કંઈ પણ તોફાન થાત નહિ. આ મંજેગોમાં અમૃતસર અને તેથી આખા પંજબમાં જે ઘોર ખનાવો ખન્યા તેને સમાવવામાં તેથી પણ વધારે ઘોર પગલા મરકારે લીધાં તેને માટે મત્યાગ્રહની લડતને, મહાત્મા ગાંધીજીને જવાબદાર નજ ગણી શકાય. અમૃતસરમાં કાળા કાયદા સામે મામાન્ય ગીતે જાહેર સભાઓ ભરાઈ હતી અને છઠ્ઠી તારીખનો દિવસ ઉજવવામાં આવ્યો હતો પણ ત્યાંના આગેવાન કે બીજા કોઈએ સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા પર સહી કરી ન હતી અને સત્યાગ્રહનો બોધ પણ જાહેર સભાઓમાં આપવામાં આવ્યો ન હતો.

જેમ પંજબમાં ખુનામરક્ષીનું મધ્યખિન્દુ અમૃતસર હતું તેમ ગુજરાતમાં અમદાવાદ હતું. અગ્રીઆગ્રમી તારીખે અમદાવાદમાં જે તોફાન થયું તે શિવાય ખેડા જિલ્લામાં કે વીરમગામમાં કંઈ પણ થાત નહિ એ દેખાતું જ છે. અમદાવાદના ખનાવો જોવાનો અને જણવાનો અમને ખામ પ્રસંગ મળ્યો હતો એટલે તે વિષે વધારે ચોક્કસાઈથી વિચાર બાંધી શકાય એમ છે. છઠ્ઠી તારીખનું મરઘમ અને સભા તથા તે પછી દશમી તારીખ

સુધીના સત્યાગ્રહની ચળવળ વધતાં જતાં ઉત્સાહથી પણ અતિશય શાંતિથી ચાલતાં હતાં. દશમી તારીખે ઓર્થોતા ગાંધીજી પકડાયानी ખખર આવી અને તે દાવાનળની માફક પ્રસરી ગઇ. આશરે બે કલાકમાં આખા શહેરમાં પૂરેપૂરી હડતાલ પડી ગઇ. એટલુંજ નહિ પણ તમામ મીસોના મજુરો ખંડાર નીકળી ગયા અને મીસો ખંધ થઇ. આમાં ગાંધીજી તરફ અસાધારણ પ્રેસ અને પૂજ્યભાવ જોવામાં આવે છે. ગાંધીજીએ આખરમતીને કિનારે પોતાનો આશ્રમ સ્થાપી અમદાવાદને પાવન કર્યું છે અને તેમના અંગત પરિચયમાં આવવાના અમદાવાદની પ્રજાને સ્વાભાવિક રીતે વધારેમાં વધારે પ્રસંગ બન્યા છે. તેમની આજેવાની નીચે મીસના વણકરોએ ૨૦ દિવસ સુધી હડતાલ ચલાવી અને છેવટે તેમની પ્રતિજ્ઞા સચવાય તે આર તેમના સલાહનું નિરાકરણ ન થાય ત્યાં સુધી ઉપવાસ કરવાની પ્રતિજ્ઞા તેમણે પોતે લીધી તેથી આખી અમદાવાદની પ્રજાના અને ખાસ કરીને તમામ મજુર વર્ગના હૃદય પર ઘણી ઊંડી અસર થઇ હતી. મોટા જનસમુદાયની ઉડામાં ઉડી-ઉત્કટમાં ઉત્કટ લાગણીઓ-રાગની અને દ્રેષની-વિવેકી નહિ પણ ગાંડી હોય છે અને જ્યારે તે છેડાય છે ત્યારે તેમનાં પોતાના માનસિક ખંધારણ પ્રમાણે ઓર્થોતા પ્રદર્શિત થાય છે. અમૃતસરમાં ડૉ. સત્યપાલ અને મી. કમલકુમારે અને અમદાવાદમાં મહાત્મા ગાંધીજીને પકડયાની ખખર સાંભળતાં પ્રજાના અન્તઃકરણને અચાનક ઠારી ઘા લાગ્યો. આવે વખતે સત્યાગ્રહી આત્મા પર વિશ્વાસ રાખી સરકારના વધારે ને વધારે ધા ઝીલવાને છાતી ધરે છે અને આમ સરકારના હથીયાર નીચાં પાડી તેને મ્હાત કરવાની મુશ્કેલ રાખે છે. પણ સામાન્ય જનો આવે વખતે ધર્મ અને નીતિના બધા સિદ્ધાંતો બૂલી જઇ પોતાની પ્રકૃતિને વશ થાય છે અને સરકાર તરફ વેરથી સળગી જઇને તેનાં બાહ્ય ચિહ્નો-ઇશ્વરે, અમલદારો, સરકારી મકાનો અને પોલીસ ઓફીસો, તાર અને રેલ્વે-એ બધા પર આવેશથી તુટી પડવાને તલસે છે. આમ કહેવાનો અર્થ એ નથી કે ગાંધીજીના ખખર સાંભળતાં તરતજ તે હજારો માણસોની મેદનીઓ ગહેરના જુદા જુદા ભાગમાં મળી તેણે તરતોતરત આવી યોજનાઓ ઘડી કાઢી. પોલીસ માથે ઝપાઝપી અને પછી ગોળી ખંડારથી તેની શરૂઆત થાય છે એટલે ધીમે ધીમે ઘોરમા ઘોર કાર્યો કરવાને તેમનાં મૂઠ હૃદય તૈયાર થઇ બળે છે. પણ જેમ દારૂગોળામાં ઝળગવાની તૈયારી હોય છે છતાં એમને એમ સળગી શકતો નથી તેમ જનસમુદાય લાગણીથી ડરકેરાય છે ત્યારે પોતાની મેળે યોજના ઘડી કે અમલમાં મૂકી શકતો નથી. તેવામાં કેાઇ હુશીઆર કાબેલ માણસ ખુનામરકીનો માર્ગ સૂચવે છે એટલે તે પર લોકો જોશબેર ફુદી પડે છે અને ઉન્માદમાં નીચે સરી જતાં પાતાળ નેટલા ઘોર જડાણમાં પડે છે. બીજા દિવસે શાંતિથી વિચાર કરે તો જ્ઞાને બધું સ્વપ્નમત્ર લાગે.

પ્રાયાશ્વત્ત અને તપશ્વર્યા.

જે દિવસે ઘણે ખરે ઠેકાણે હુલ્લડ અને ખુનામરકીના ખનાવો બન્યા તે દિવસે-અથવા તેને બીજા ત્રીજા દિવસે પોલીસ અને લોકોરે સ્થિતિ પર કાબુ મેળવ્યો અને પંજબમાં અને અમદાવાદમાં તો માર્શલ લો પણ બહેર કરવામાં આવ્યો. આવે વખતે

સ્વાભાવિક કૌતુકથી ટોળે વળતા ઘણા માણસો સીપાઇઓની ગોળીને શરણ થાય છે અને ઘણા વધારે ઘાયલ થાય છે. આપણા દેશમાં એમ્બ્યુઅન્સ અને રેડ ક્રોસની મર્યાદાઓ ખરાબર રચાઈ નથી અને કામ કરતી નથી તેથી ઘણાં દુઃખદાયક દરમો બેવામાં આવે છે. અહીંઆં પણ પંજાબના મામલા વિષે કંઈ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ અમદાવાદમાં બે દિવસ માર્શલ લો કાયમ રહ્યો ત્યાં સુધીમાં પોતાની હીલચાલ પર લોકોને તે અતિબંધ સાહ્યો અને કેટલાયે માણસોને દેખાતી રીતે કંઈજ કારણ વિના ઘાયલ થતા અને મરતા બોધને લોકો ગભરાઈ ગયા અને સશસ્ત્ર અમલદારચંત્ર આગળ પોતાની નિર્બલતા અને અસહાયતા તેમને જણાઈ. તે પછી લશ્કરી ટુકડીઓએ શસ્ત્ર સજ્જને ગહેરમાં મોરચો પ્રાર્થો-તે ગાડીઓમાં અને ચાલીને ગામમાં ફરવા લાગી તેથી લોકોને મન પર વધારેને વધારે ભાર લાગવા માંડ્યો. તોફાન શમ્યું અને શાંતિ પ્રસરી એટલે તરત ગુન્હા વિષે પોલીસની તપાસ ચાલી અને ઘણાં માણસોનાં ઘરની જડતીઓ લેવાવા લાગી અને તેવીજ રીતે બીજા કેટલાકને પકડવામાં આવ્યા કે વાર-વાર જુખાની આપવા માટે બોલાવવામાં આવ્યા. પરિણામે સરકાર તરફ વિરોધના ભાવથી બે દિવસ લોકોનું હૃદય જેવું ઢિછળ્યું હતું તેવુંજ સરકારના ભયથી વધારે ને વધારે દબાવા લાગ્યું. ખુનામરકીનું આ તાર્કાલિક પરિણામ આવ્યું.

પણ જે મહાન આગેવાનને શિરે આ ખુનામરકી માટે વધારેમાં વધારે જવાબદારી નાંખવામાં આવી છે તેમણે સરકાર કરતાં વધારે ત્વરાથી પગલાં લઈ. “પહેલાં મુખાઇમાં અને પછી અમદાવાદમાં આવીને તેમણે લોકોને બનેલા બનાવો માટે સખ્ત ઠપકો આપ્યો. અમદાવાદ, વીરમગામ અને ખેડા જિલ્લામાં તે આડો આંક વળી ગયો હતો એથી તેમણે પ્રાયશ્ચિતના ખાસ માર્ગ સૂચવ્યા પ્રથમ તે માર્શલ લો દરમ્યાન અને તે પહેલાં જે નિર્દોષ માણસો ઘાયલ થયાં હોય અથવા મરી ગયાં હોય તેમના અને તેમના કુટુંબના નિર્વાહ માટે કાળામાં પોતાનાથી બનતી રકમ પ્રાયશ્ચિત રૂપે નાખવા તેમણે સૂચના કરી બીજું, જો ૨૪ કલાકનો અપવાસ કરવાની સલાહ આપી. તેમણે પોતે ખુનામરકીના ભયથી દિલ્હી જવાનું બંધ રાખ્યું એટલુંજ નહિ પણ ૭૦ કલાકનો અપવાસ કરવાનું જાહેર કર્યું. પણ આટલુંજ ખસ ન હતું. તેમણે જાહેર ખબરો કાઢી તેમના પોતાના ખાસ હુકમ શિવાય હડતાલ ન પાડવા, ટોળામાં જમા ન થવા, જગી સભાઓ ન ભરવા અને જ્યારે કંઈ ખાસ સભાઓ ભરવામાં આવે ત્યારે તાળીઓ ન પાડવા, હુરેના પોકારો ન કરવા અને સ્વયંસેવકો અને પોલીસના હુકમોને તાબે થવાની જોડે સલાહ આપી. અમદાવાદના બનાવો વિષે ત્રણ પત્રિકાઓ અમદાવાદમાં પ્રકટ કરી તેઓ મુખાઇ ગયા અને ત્યાંજ બે “સત્યાગ્રહ એ શું છે?” એ વિષે ચોથી પત્રિકા બહાર પાડી. પછી સત્યાગ્રહીઓની ન્હાની ન્હાની સભાઓ બગી તેમાં મત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતો વિષે ખુબ મમજુતી આપવા માંડી. બહારની બેશબેર અજબળ અને હુદલડના બનાવો પછી પ્રજાના હિતસાહ પર સંયમ મૂકી તેને આંતરિક દિશામાં વાળવામાં અહાત્મા ગાંધીએ સત્યાગ્રહનું એક અનુપમ રહસ્ય મમજુતું છે.

સત્યાગ્રહ 'શુ' છે ?

આ વિષે ગાંધીજીની પત્રિકા અમૂલ્ય હોવાથી નીચે ટાંકી છે

“પહેલી પત્રિકામાં હું સૂચવી ગયો છું કે, સત્યાગ્રહ શું છે એનો વિચાર કોઈ પત્રિકામાં આપણે કરશું. મને લાગે છે કે હવે એ પ્રસંગ આવ્યો છે. સત્યાગ્રહ નવો શબ્દ છે. પણ જે તત્વનો એ સૂચક છે એ તો અનાદિ કાળનું છે. સત્યાગ્રહનો શબ્દાર્થ તો આટલો જ છે મત્યનો આગ્રહ અને સત્યાગ્રહથી જે બળ ઉત્પન્ન થાય છે તે બળ. આપણે અત્યારે સત્યાગ્રહને એક શક્તિરૂપે વાપરીએ છીએ. એટલે કે, સત્યનો આગ્રહ કરવાથી ઉત્પન્ન થતી શક્તિને આપણે રૉલેટ બિલરૂપે મંકટનું નિવારણ કરવાને સાર વાપરી રહ્યા હતા. મત્ય એ જ ધર્મ છે, એ એક સિદ્ધાન્ત છે. પ્રેમ એ જ ધર્મ છે, એ પ્રીતિ સિદ્ધાન્ત છે ધર્મ કાંઈ બે હોતા નથી એટલે મત્ય એ પ્રેમ છે, અથવા પ્રેમ એ મત્ય છે. વળી વધારે વિચાર કરવા બેસીએ તો આપણને માલુમ પડશે કે, પ્રેમ વિના સત્યનું આચરણ અશક્ય છે. તેથી સત્યની શક્તિ એ પ્રેમની શક્તિ છે. આપણે વેરભાવ રાખીને દુઃખોનું નિવારણ નથી કરી શકતા આ વાત ચૂંદ નથી, પણ મમજવામાં સાવ રહેલી છે. આપણા હબરે કાર્યોને વિષે આપણે જોઈએ છીએ કે તે પ્રેમ અને સત્યથી ભર્યા હોય છે. ખાપ દીકરા વચ્ચેના સંબંધ, સ્ત્રી પુરૂષ વચ્ચેના મંબંધ દુઃકામાં કૌટુંબિક બંધા સંબંધોમાં આપણે ઘણે ભાગે મત્ય અથવા પ્રેમની શક્તિ જ જોયાં કરીએ છીએ, એટલે આપણે જાણ્યે અજાણ્યે પણ સત્યાગ્રહી હોઈએ છીએ. આપણી પોતાની જીવન ઉપર આપણે નજર કરવી જઈશું તો આપણને માલુમ પડશે કે, આપણા સગાંસંબંધીઓ સાથેના વર્તનમાં હબરમાં નવસો નવાણું વખતે તો આપણે સત્ય અને પ્રેમને જ વશ થયા હોઈએ છીએ માણસ હમેશાં સવારથી ઉઠીને સૂતા સુધીમાં પોતાનાં બંધાં કાર્યોમાં જુલું જોલે છે, જુલું જ આચરે છે, વેરભાવથી ભર્યા હોય છે એવું કાંઈ જ નથી. જ્યારે મામસામાં સ્વાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે જ સત્યાગ્રહના-પ્રેમબળના કાયદાને અંતરાય આવે છે, કેમકે સામસામેના સ્વાર્થનું ધર્મણુ યાય છે. તેમાંથી રોષ, દ્રેષ આદિ અસત્યની પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેમાંથી વેર ઝેરનો જ વંધો વર્ધે છે. આપણે જરા વિચારીએ તો જણાશે કે, જે ધોરણે આપણે કૌટુંબિક સંબંધોમાં લાગુ પાડીએ છીએ, તે જ ધોરણે આપણે અરસપરસ સગાંસંબંધીઓના સંબંધથી માંડીને રાજપ્રજાના મંબંધ સુધી અને છેવટે આખા જગતના સંબંધમાં લાગુ પાડવું જોઈએ. જે પુરૂષ કે સ્ત્રી કૌટુંબિક સંબંધને જોળખતાં નથી તે જો કે મનુષ્ય ગરીબ ધારણ કરનારાં છે, છતાં તેઓ પશુસમાન અથવા જંગલી ગણાય છે. તેઓએ સત્યાગ્રહનો કાયદો જાણ્યો જ નથી. જે કૌટુંબિક સંબંધને જોળખે છે, તે પેલા પશુજીવનમાંથી કાંઈક દરજ્જે સુકત થયાં છે. તેઓએ એમ માની લીધું કે, “કૌટુંબિક સ્વાર્થ જાળવવાને માટે આજુ” જગત રૂબે તો પણ શું ?” એટલે તેઓનો સત્યાગ્રહ એ સમુદ્ધમાં રહેલા બિન્દુના કરતાં પણ જોછો છે એથી ચહડતી પક્તિના માણસો એક બીજની માથે હમેશાં વઢવાડ કરવાને બદલે પ્રેમને વશ થઈ સ્વાર્થનો : યાગ કરે. તેમ એક ગામના માણસો કરશે. તેથી આગળ વધતા પ્રાન્તિક

જીવનમાં સત્યાગ્રહ દાખલ કરી, પ્રાન્તના બધા લોકોને પોતાના ભાઈ બહેન સમજી માણસ અરસપરસ પ્રેમશક્તિથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવશે. એથી આગળ વધેલી પ્રજા, જમકે હિંદુસ્તાનની, જુદા જુદા પ્રાન્તોના લોકોને પણ પોતાના ભાઈ બહેન સમાન ગણીને અરસપરસના વર્તનમાં સત્યાગ્રહનો કાયદો લાગુ પાડશે. આ જમાનામાં સાધારણ રીતે આથી વધારે આગળ પૃથ્વીના કોઈ વિભાગના લોકો ગયા નથી. પણ ખરે જોતાં તો એક પ્રજા અને બીજી પ્રજાની વચ્ચે વિરોધ હોવાનું જરાએ કારણ હોવું ન જોઈએ. આપણું જીવન જો, સાધારણ રીતે વિચારરહિત ન હોય અને જો આપણે ચાલતી રીતે જોઈએ, ચાલતા વિચારોને ચાલણી નાણાંની માફક તપાસ્યા વિના સ્વીકારી ન લેતા હોઈએ, તો આપણે જરૂર જોઈ શકીશું કે, જેટલે દરજ્જે આપણે બીજી પ્રજાઓ માથે દ્રેષ રાખીએ, જીવમાત્રની ઉપર દ્રેષ રાખીએ તેટલે દરજ્જે, આપણે સત્યાગ્રહના કાયદાથી વિમુખ રહ્યા છીએ, અને તેટલે દરજ્જે આપણે પશુપણામાંથી મુક્ત નથી થયા. મનુષ્ય માત્રનો—એટલે સ્ત્રીઓનો તેમજ પુરુષોનો—પુરુષાર્થ પશુપણામાંથી મુક્ત થવામાં જ છે. આનાથી બીજો જગતમાં ધર્મ નથી. મંત્રદાયો, પંથો, દેવળો, હવેલીઓ જે આપણને આ સત્યાગ્રહના રસ્તા ઉપર રાખે તોજ, અને તેટલે અંશે, સાધન તરિકે કામનાં છે. હિંદુસ્તાનમાં આપણને આ વસ્તુ યુગતન કાળથી શીખવી દેવામાં આવેલી છે. અને તેથીજ વસુધા એટલે જગતમાત્ર કુટુંબ છે એ મહાવાક્ય આપણને લણાવવામાં આવેલું છે અને હું અનુભવપૂર્વક કહેવા ઇચ્છું છું કે હરેક પ્રજા પોતાનું પ્રજા-જીવન સત્યાગ્રહને વશ થઈને સંપૂર્ણતાએ પાળી શકે છે એટલું જ નહિ પણ સત્યાગ્રહને વશ થયા વિના પ્રજાજીવન પાળી ન જ શકાય, એ હું કહેવાને ઇચ્છું છું. આનું નામ ધાર્મિક જીવન છે. જે પ્રજા બીજી પ્રજાની માથે લડાઈ કરે છે તે પ્રજાએ ધાર્મિક જીવનનો થોડે ઘણે અંશે ત્યાગ કર્યો છે. હિંદુસ્તાન આ તત્ત્વ આખા જગતને આપવાને લાયક છે, એ મારો વિશ્વાસ હું કહી છોડી શકવાનો નથી એ પ્રૌઢ યક્ષામા બધા હિંદીઓ—સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો—ભલે તેઓ હિંદુ હો કે મુસલમાન, ખ્રીસ્તી, પારસી કે યહૂદી હો—મહા ભાગીદાર થાય એમ હું ઇચ્છું છું.”

મી. હોર્નામિન દેશનિકાલ અને કોનીકલનો અસ્ત.

આમ જુનામરઠીના પ્રાયશ્ચિત રૂપે અને લોકોને શુદ્ધ સત્યાગ્રહનો પાઠ ચૂપકાઠીથી શીખવવાને ગાંધીજીએ ખહારની તમામ હોલચાલ બંધ કરી હતી અને સત્યાગ્રહની લડત પણ મુલતવી રાખી હતી તેવામાં મુખાઈની સરકારે “મી. હોર્નામિનને દેશપાર કરવાનો હુકમ આપ્યો પસાર કર્યો અને તેમના બહાલામાં બહાલા મિત્રો તેમને મળી શકે તે પહેલાં તેમને વિશ્વાયત જતી આગળોટ પર છાનામાના લઈ જવામાં આવ્યા હતા. આટલેથી મતોપ ન પામતાં કોનીકલના અંક પહેલેથી સેન્સરને દેખાડી તે મંજૂર કરે તેટલું પ્રકટ કરવાનો હુકમ અને કોનીકલના જમીન જમીન કરવાનો હુકમ સરકારે પસાર કર્યો મી. હોર્નામિન વગરનું કોનીકલ તે ગાંધીજીના કથન મુજબ જીવ વગરના દેહ જીવું દેખાય અને તેમાં પણ વળી સેન્સરની મંજૂરીના હુકમથી તો પૂરે થયું. તેથી રીરેક્ટરેએ તગત જ એવો ઠગવ કર્યો કે કોનીકલ બંધ પાડવાનું બંધ કરવું.

એ તો ખુલ્લી વાત છે કે મી. હોર્નામિનની નિર્ભય, હિંમતભરી અને સ્વતંત્ર રાજકીય અળવળથી અને તેમના પત્ની સરકાર ઘણા વખતથી ઝુંસ્સે થઈ હતી અને તેમને તથા તેમના મિત્રને કાંટાની માફક પોતાના માર્ગમાંથી દૂર કરવાને તેને તાલવેલી થઈ હતી. મી. હોર્નામિન સત્યાગ્રહની હડતમાં જોડાયા હતા તે એક નવો ગુન્હો ગણી શકાતે પણ તે હડત થોડો વખત મુલતવી રાખવાની પોતે જ સલાહ આપીને તેનું તેમણે કંઈક નિવારણ કર્યું હતું. પણ પંજબ અને દિલ્હી વિષે તેમના લેખથી તો છેવટે સરકારને જોઈતું બહાનું મળ્યું. કુખતો માણસ તરણાનું પણ શરણ લે છે અને આ ઇલાકામાં બધી અળવળ બંધ કરવામાં આવી હતી અને મી. હોર્નામિન બીમારીવશ હતા તે વખતે દેશના જુગ્મ ભાગમાં થયેલી ખુનામરકી મૂળથી નાબુદ કરવાના પવિત્ર હેતુથી મી. હોર્નામિનને દેશપાર કર્યા. પણ તેઓ પરદેશ ગયા તો પછી કોનીકલ પર સાથે લાગા બે હુકમ કાઢવાની શી જરૂર હતી ? સરકારે વિચાર કર્યો કે ગુસ્સો કાઢવો ત્યારે સામટો જ કાઢવો અને જે પત્ર મી. હોર્નામિન ન હોય ત્યારે પણ ઘણું અગવડભરેલું થઈ પડે તેનું નિકંદન કરવું. મરફાર ખુનામરકીથી ઢાંકપીછોડા કરે તેથી પ્રજા ઠગાતી નથી. મી. હોર્નામિન અને કોનીકલ વિષે મરકારના હુકમમાં તેના નિરંકુશ વેર અને ગુસ્સાનો આવેશ સૌ ઢાંધ જોઈ શકે છે. ગાંધીજીની આગેવાની નીચે એક દિવસ હડતાલ અને અપવાસ પાળી પ્રજાએ તેમને માટે પોતાનો ભાવ ખતાવ્યો છે અને સરકાર જોશે કે જો કે હાલને માટે મી. હોર્નામિનને તેણે પરદેશ મોકલ્યા છે અને કોનીકલ બંધ કર્યું છે તો પણ તે ખન્નેની નીડગતા અને સ્વતંત્રતાના ગુણો પ્રજાના હૃદયમાં ઉડાવ્યા છે અને કોઈ પણ સત્તા તેને કાઢી શકે એમ નથી.

સ્વદેશી.

સ્વદેશી પ્રતિજ્ઞાના ખરડો પ્રજા સમક્ષ ગુજુ કરીને તે પર મહી કરવાની સર્વેને સૂચના કરતાં ગાંધીજીએ નીચેનો લેખ બહાર પાડ્યો છે:—

“લાઈએ અને બહેનો,

સ્વદેશી ત્રણ લેવાની પ્રથમ ચર્ચા તા. ૬ ફ્રી એપ્રિલ ત્યારે હજારો પુરુષો અને કેટલીક સ્ત્રીઓ સમુદ્ર કાંઠે ઉભાં હતાં તે વખતે થઈ; પણ તે વેળાએ તત્ત ન લીધું. હવે સ્વદેશીની ચર્ચા ખુબ થઈ ચુકી છે અને આપણને દિશા સુઝી છે. સ્વદેશી ત્રણ લેવું એ આપણી ફરજ છે. હિંદુસ્તાનની ખરી આબાદી તેમાં રહેલી છે. હિંદુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થતી અને ખનતી ચીજોનો ઉપયોગ તથાને હિંદુસ્તાનની બહારની ચીજોનો ઉપયોગ કરવો એ હિંદુસ્તાનનો દોહ કર્યો બરાબર છે, એ સ્વચ્છંદ છે. આપણા દેશમાં જ વસ્તુ પેદા થઈ શકતી હોય તે વસ્તુ આપણને પસંદ ન પડે તેથી આપણે પરદેશી વસ્તુ વાપરવી એ તો પરદેશી ખનવા જેવું છે. આપણા દેશની હવા કરતાં, આપણા દેશની જમીન કરતાં, બીજા દેશનો હવા, જમીન સારાં હોય છતાં જમ આપણે દેશનો ત્યાગ કરતા નથી તેમ આપણે દેશી વસ્તુનો પણ ત્યાગ નથી કરી શકતાં. એ સ્પષ્ટ વાત જણાય છે. ૧૯૧૭-૧૮ ની સાલમાં હિંદુસ્તાનમાં લગભગ ૫૦ કરોડ

રૂપીઆનો પરદેશી સુતરાઈ માલ દાખલ થયો હતો, અને ચાર કરોડ ઉપરાંત ગેશન આબું હતું. આપણી વસ્તી ૩૦ કરોડની છે એટલે આપણે જણ દીઠ એ સાલમાં બે રૂપીઆ કપડાંને સાડ બહાર મોકલી આપ્યા. તેનો બદલો દેશનો ભુખમરો છે. પણ કરોડથી વધારે માણસોને હિંદુસ્તાનમાં એકજ વખત ખાવાનું મળે છે. જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં ઘેર ઘેર રૂ, કાંતવાનું કામ થતું અને અસંખ્ય માણસો કાપડ વણતા હતા તે વેળા એવો ભુખમરો ન હતો. જ્યારે જ્યાંને પ્રજા પોતાનો ધર્મ ચુકે ત્યારે ભુખમરો ઇત્યાદિ ઉપાધિઓનો ઉપદ્રવ થાય તેમાં શી નવાઇ! આ ઉપાધિનુ ઔપધ સ્વદેશી ત્રત જ હઇ શકે, તેથી પરિજિદમાં સુચવેલુ ત્રત તૈયાર કર્યું છે, તેમાં બે પ્રકાર જણાવ્યા છે. પહેલુ ત્રત એ પ્રમાણમાં શુદ્ધ છે, પણ શુદ્ધમાં શુદ્ધ ત્રત તો એ જ હોઈ શકે કે જેમાં હાથ વતી કાંતેલા સુતરનાં હાથે વણેલાં કપડાં વાપરવાની જ છુટ હોય. વણાટનો ધંધો ભાંગી પડવાથી અત્યારે આ શુદ્ધ ત્રત લેવું એ લગભગ અશક્ય છે, પણ થડી કાઢેલાં ત્રત લેનાર ઉપલા આદર્શને કબુલ ગણશે તો થોડા જ મમયની અંદર અંદર આપણે હાથથી કાંતેલા સુતરનાં કપડાં મેળવી શકીશું.

સ્વદેશી અને ખાંચકાંટ વચ્ચે ઘણો મોટો તફાવત છે, એ હું ખતાવી ગયો છું. મારી તો ખાત્રી છે કે ખાંચકાંટથી હિંદુસ્તાનને કરોડો લાભ થવાનો નથી. એ તો મોટાની અદેખાઈએ નાક કાપવા સમાન થાય.

શું રૈલેટ ખિલથી યતાં દર્દને નિવારવા સાડ આપણે ઇંગ્રિજી માલનો ખલિષ્કાર કરીને જપાનનો પગપેસારો કરવા દઇશું? હડીકત તો એવી જ છે કે સ્વદેશીને રૈલેટ કાયદા સામેની ચળવળ સાથે કરોડો સંબંધ નથી સત્યાગ્રહ જેવી ભારે પ્રવૃત્તિ ચાલતી હોય ત્યારે પ્રજા પોતાની ફરજનો વિચાર કરતી યઈ જાય છે. તેમ સ્વદેશીને વિષે થયું છે. રૈલેટ કાયદા નાબુદ થશે, હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ આગ્રાજ્યમાં એક માનીતા ભામીદારની સ્થિતિ ભોગવતું યઈ જશે, ત્યારે પણ આપણે સ્વદેશી ત્રતનું પાલન તો કરવુંજ પડશે. તે વખતે તો આપણને સ્વદેશી ત્રત સંકુચિત નહિ હોય પણ આપણી ઘણી હાજતો આપણું હિંદુસ્તાનમાંજ પુરી પાડવાની ગાંઠ ધગવતા હઇશું. આ સ્વદેશી ત્રતમાં આપણે અંગ્રેજી ભાષાઓને પણ દાખલ થવા વિનવશું.

લખા માણસો સ્વદેશી ત્રત લઇને પાળી શકે તેને સાડ વ્યાપારી પ્રમાણિકતાનાં પુરેપુરી જરૂર પડશે. મીલના માર્લફિને સ્વદેશી ઉપર પ્રીતિ રાખીને પોતાના ભાગ કરાવવા જોઇશે. મોટા વેપારીઓએ અને નાના વેપારીઓએ તેવીજ પ્રીતિ રાખીને પ્રમાણિકતા જાળવવી જોઇએ. હજારો નાના વેપારીઓ જોએની પાસેથી કરોડો ગરીબ માણસો કાપડ ખરીદે છે તેઓ જ્યાં સુધી પ્રમાણિક નહીં થાય ત્યાંસુધી સ્વદેશી ત્રત આગળ નજ ચાલી શકે એમાં અમને જગપણ શંકા નથી.

દેશમાં વેપારીઓને પણ સ્વદેશાભિમાનનો જુસ્સો આવેલો છે તેનો દેશના કલ્યાણને અર્થ પોતાના વહેવારમાં ગગીઓની ઉપર ગહેમ ખાઇ સચચાઇ જાળવશે એવી

માન્યતાથી આ વ્રત પ્રજ્ઞની આગળ મુકવાનો નિશ્ચય જ્યોત્ષે વ્રત લઇ લીધું છે તેઓએ કર્યો છે.

જ્યોત્ષેની પાસે હાલ વિદેશી કપડાં છે તેઓને વ્રત લેવામાં સંકાચ થતાં જેવામાં આવે છે. આ 'વાત' સ્વભાવિક છે, પણ દુઃખદ છે. સ્વદેશી વ્રતમાંથી આપણે ભારે પરિણામ લાવવા ઇચ્છીએ છીએ. એવા પરિણામ કાંઈ પણ ભોગ આપ્યા વિના નજ આવી શકે. વળી એવી ઉમેદ રખાય છે કે સ્વદેશી વ્રતની સાથે સાદાઈ પણ આવી જશે. અને જ્યોત્ષે સાદાં અને વધારે ટકાઉ કપડાં લેશે તેઓ પૈસાનો ખચાવ કરીને વિદેશી કપડાંમાં ગયેલા પૈસાની ખોટ થોડી સુદતમાં પુરી પાડી શકે છે. એટલી ચેતવણી આપી દેવાની જરૂર છે કે સ્વદેશી કપડાંનો બડોળ એકદમ ઠાંધળો નહીં બરો ઢોલો એ આવશ્યક છે. હિંદુસ્તાનમાં કાંઈ એટલું કાપડ તૈયાર નથી કે જ્યાં આપણે ખાંધા ચાર ચાર પાંચ પાંચ વસ્ત્રોનો જ્યોત્ષે આજીવન રાખી શકીએ સ્વદેશી વાપરનારા ઘણા માણસો થશે ત્યારે વેપારી આ દરેક જગ્યાએ સ્વદેશી કાપડ વેચાશે અને દિવસે દિવસે સ્વદેશી કાપડ વધારે વણાતું થશે. સ્વદેશી વ્રતવાળાએ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ કે પોતાની જરૂરીયાત પગ પડે તેટલું કાપડ વખતોવખત મેળવી શકે એટલું જ નહીં પણ ખરું જોતાં તો દરેક માણસની એવી નેમ હોવી જોઈએ કે પોતા પોતાનું કાપડ પોતાના જ ઘરમાં વણી લેશે અને તેમ કરી નહીં શકે તો પોતાના વધુ કર રાખશે અને પોતાની મારફતે તેઓનું કાપડ તૈયાર કરાવશે. આમાં કાંઈ દુગાને અવકાશ નહીં રહે અને ટકાઉ પવિત્ર વસ્ત્રો સૌ પોતપોતાને માફ તૈયાર કરાવશે એ આપણી પુરાણી કથા છે.

ખડેનો પ્રત્યે,

સ્વદેશીનો આધાર ખડેનો ઉપર છે. મારો ઉમેદ છે કે જનરો ખડેને ગમે તેવા સારાં લાગતાં પરદેશી કપડાં હોય તેનો ત્યાગ કરીને હાલ જ્યાં સ્વદેશી કપડાં મળે તેથી પોતાનો ગુજારો કરીને વ્રત લેશે. આપણે આજ સુધી વિદેશી કાપડ પહેરવાની ભૂલ કરેલી છે તેને સાફ કાંઈક અગવડો ભોગવવી જોઈએ. પણ જો વિદેશી કપડાં હોય તેનો ખીજો ઉપયોગ કરી શકાય છે એ વસ્ત્રો વેચી શકાય છે. પરદેશમાં વેચવાને પણ મોકલવી શકાય છે. ખડેનોની પાસેથી એ પણ ઉમેદ મળે છે કે જાળકોને તુરત સ્વદેશી કપડાં પહેરતાં કરી મુકશે. વ્રત લેવા ઇચ્છનારોને સગવડને સાફ આકર્ષક બોલવામાં આવશે. તેની ગોઠવણ ચાલી ગઈ છે તે વાત કે કવણુ પુરી થયે ખખર આવામાં આવશે. "

આ પ્રતિજ્ઞાપર કેટલાક આગેવાન ભાઈઓ અને ખડેનોએ તૈયારી છે.

ગુરુ સ્વદેશી વ્રત.

" ઇશ્વરને દરમ્યાન જાણીને હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે આગળથી હિંદુસ્તાનમાં જેવાં કપડાંનો ઉપયોગ નહિ કરું કે જે હિંદુસ્તાનમાં ઉત્પાદિત અને વણાયેલાં નહિ હોય.

રૂપીઆનો પરદેશી સુતરાઈ માલ દાખલ થયો હતો, અને ચાર કરોડ ઉપરાંત રૂશ્મ આપ્યું હતું. આપણી વસ્તી ૩૦ કરોડની છે એટલે આપણે જણ દીઠ એ સાલમાં બે રૂપીઆ કપડાંને સાડ બહાર મોકલી આપ્યા. તેનો બદલો દેશનો ભુખમરો છે. પણ કરોડથી વધારે માણસોને હિંદુસ્તાનમાં એકજ વખત ખાવાનું મળે છે. જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં ઘેર ઘેર રૂ, કાંતવાનું કામ થતું અને અસંખ્ય માણસો કાપડ વણતા હતા તે વેળા એવો ભુખમરો ન હતો. જ્યારે જ્યાંને પ્રજા પોતાનો ધર્મ ચુકે ત્યારે ભુખમરો ઇત્યાદિ ઉપાધિઓનો ઉપદ્રવ થાય તેમાં શી નવાઈ! આ ઉપાધિનું ઔપચ સ્વદેશી ત્રત જ હઈ શકે, તેથી પરિશિષ્ટમાં સુચવેલુ ત્રત તૈયાર કર્યું છે, તેમાં બે પ્રકાર જણાવ્યા છે. પહેલું ત્રત એ પ્રમાણમાં શુદ્ધ છે, પણ શુદ્ધમાં શુદ્ધ ત્રત તો એ જ હોઈ શકે કે જ્યાં હાથ વતી કાતેલા સુતરનાં હાથે વણેલાં કપડાં વાપરવાની જ છુટ હોય વણાટનો ધંધો ભાંગી પડવાથી અત્યારે આ શુદ્ધ ત્રત લેવું એ લગભગ અશક્ય છે, પણ ઘડી કાઢેલાં ત્રત લેનાર ઉપલા આદર્શને કબુલ ગણશે તો શ્રોડા જ મમયની અંદર અંદર આપણે હાથથી કાતેલા સુતરનાં કપડાં મેળવી શકીશું.

સ્વદેશી અને ઝાયકોટ વચ્ચે થલો મોટો તફાવત છે, એ હુ ખતાવી ગયો છું મારી તો ખત્રી છે કે ઝાયકોટથી હિંદુસ્તાનને કરો લાભ થવાનો નથી. એ તો મોટાની અદેખાઈએ નાક કાપવા મમાન થાય.

શું રેસેટ ખિલથી થતાં દર્દને નિવારવા સાડ આપણે ઇંગ્રેજ માલનો ખલિષ્ટાર કરીને જાપાનનો પગપેસારો કરવા દઈશું? હરીકત તો એવી જ છે કે સ્વદેશીને રેસેટ કાયદા સામેની ચળવળ સાથે કરો મંજૂર નથી સત્યાગ્રહ જેવી ભારે પ્રવૃત્તિ આસતી હોય ત્યારે પ્રજા પોતાની રૂઝનો વિચાર કરતી થઈ જાય છે તેમ સ્વદેશીને વિષે થયું છે. રેસેટ કાયદા નાબુદ થશે, હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ માત્રાજ્યમાં એક માનીતા ભામીદારની સ્થિતિ ભોગવતું થઈ જશે, ત્યારે પણ આપણે સ્વદેશી ત્રતનું પાલન તો કરવુંજ પડશે તે વખતે તો આપણને સ્વદેશી ત્રત મંજૂરિત નહિ હોય પણ આપણી ઘણી હાજતો આપણે હિંદુસ્તાનમાંજ પુર્ગી પાડવાની ગર્જિ ધગવવા હઈશું. આ સ્વદેશી ત્રતમાં આપણે અંગ્રેજી ભાષાએને પણ દાખલ થવા વિનવશું.

હાજો માણસો સ્વદેશી ત્રત લાધને પાળી શકે તેને સાડ વ્યાપારી પ્રમાણિકતાનાં પુરેપુરી જરૂર પડશે. મીલના માર્લકિને સ્વદેશી ઉપર પ્રીતિ ગળીને પોતાના ભામ કરાવવા જોઈશે. મોટા વેપારીઓએ અને નાના વેપારીઓએ તેવીજ પ્રીતી રાખીને પ્રમાણિકતા જાળવવી જોઈશે. હજારો નાના વેપારીઓ જેઓની પાસેથી કરોડો ગરીબ માણસો કાપડ ખરીદે છે તેઓ જ્યાં સુધી પ્રમાણિક નહીં થાય ત્યાંસુધી સ્વદેશી ત્રત ન જ ચાલી શકે એમાં અમને જગપણ શંકા નથી.

દેશમાં વેપારીઓને પણ સ્વદેશાભિમાનનો જુસ્સો આવેલો છે તેનો દેશના કલ્યાણને અર્થ પોતાના વહેવારમાં ગળાંઓની ઉપર ગહેમ ખાઈ સચ્ચાઈ જાળવશે. એવી

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૬ થું.

મે-જુન. ૧૯૧૯.

[અંક ૧૧-૧૨]

જિસેપ મૅંઝિનિ.

(ગતાંક ૫૨ ૬૦૬ વી આલુ)

મૅંઝિનિનો આદર્શ ક્યારનોયે છિત્તભિન્ન થઈ ગયો હતો એખીના કગ્લાં ૧૮૧૬ ના ઇટલિની સુધરેલી નિયતિમાં કોઈ પણ ગીતે વધારે ધ્યાન ખેંચે એવી ખીના ન હતી. હું પરસ્પર વિરોધી વાક્યનો ઉપયોગ કરું છું એમ લાગતું હોય તો માફ કરશે. મૃત્યુ દ્વારા જ જીવન મૃત્યુ જાણાય છે એ તો અનંતકાળનું સત્ય છે. આધુનિક ઇટલિ જીવતી રહે એટલા માટે મૅંઝિનિનો આદર્શ મૃત્યુ પાસે એ જઈતું હતું. મી. ક્રાઈક કહે છે તે પ્રમાણે, “ તેના આદર્શનો ઇટલિ, પ્રજાસત્તાક જાતિના દરેક સભ્યનો પોતાનામા સમાવેશ કરનારો, ધર્મશૂન્ય ને લુચ્ચાઈથી, તથા ને વહેમોથી મનુષ્યની ગુલામ સુધી અંધાગતિ થઈ હતી તેથી. વિમુક્ત ગણેસો, પોતાના સ્વાતંત્ર્ય માટે માન પોતાને જ આભારી રહેસો અને સમાન કાયદાના ગળયથી સુઘટ ખનેસો એવો હતો. મૅંઝિનિ પોતાની મહાત્મા યોજનાને તેના મૂળ સ્વરૂપમાં ને મક્કમમજાથી વળગી રહ્યો હતો, તથા રાષ્ટ્રીય હક્કોની કોઈ પણ પ્રકારની લેવડદેવડ કરવાની તેની અધીરાઈથી ને, ને વ્યવહાર રાજ્યનીતિસૌખ્ય તથા સાધનયુક્ત પુરવોએ ૧૮૫૬ માં પડેલી મહાયથી “ ઇટલિય ઐક્ય તરફનું પહેલું પગથિયું સાધ્યું હતું તેમના કામથી અલગ રહ્યો હતો. ” ખરૂં જોતાં મેં ગયા વિભાગમાં કહ્યું હતું તે પ્રમાણે મૅંઝિનિએ પોતાનું કાર્ય સાધ્યું હતું—તેના સ્વભાવનો કોઈ માણસ ઇટલિ માટે નેટલું કાર્ય સાધવાને શક્તિમાન નીવડે તેટલું કદાચ સર્વ કાર્ય સાધ્યું હતું. ને લક્ષ્ય લક્ષમાં રાખવાનું હતું, પણ તેના ઉપાયોથી ને કદી પણ સંધાય એમ ન હતું તે લક્ષ્ય તેણે વ્યવહાર રાજ્યનીતિ સમક્ષ મૂક્યું હતું. પરંતુ ને આદર્શ છત્તભિન્ન થઈ ગયો હતો તે માત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્યવિષયક જ ન હતો. નાચો-એલેક્ષીય પક્ષને-ને પક્ષ “ તત્વજ્ઞાની પ્રજાપ્રભુત્વથી કે પ્રાપ્તિષ્ઠ રાજ તર-

વારથી નહિ પણ સુધરેલા અને સુધારનારા પોપના આચાર્યપદથી પુનર્જીવિત થયવા નવીન અને પ્રતાપી ઇટલિ માટે આશા રાખતો હતો. તે પક્ષને-પણ પોતાનો આદર્શ તથા દેવાની ફરજ પડી હતી. દાએલિયો છેક ૧૮૪૭ થી જ આ ભમણા કળી ગયો હતો, કારણ કે તે વર્ષમાં તે રોમથી લાગે છે: “મારી ખાત્રી થઈ છે કે પાયા નોનો નહુ ટકી રહેશે નહિ. તે દેવદૂત છે, પણ તેની આમપાસ રાક્ષસો ફરી વળ્યા છે; તેનું રાષ્ટ્ર અવ્યવસ્થિત છે, અને તેમાંના લોકો બગડી ગયલા છે; તે વિદ્યાર્થી માથે કોઈ પણ ગીતે લડત. ચલાવી શકશે નહિ.” એની ભવિષ્ય વાણીની મત્યતા તરત જ સિદ્ધ થઈ. પાયા નોનો નમ્ર અને દયાળુ પુરોહિત હતો, પરંતુ આવા કાર્યની ભવ્યતા કે જરૂર તે સમજ્યો હોત તો પણ પોપના આચાર્યપદને તે કાર્યનું અવ્યવસ્થિત આપવાને તે તદ્દન અશક્તિમાન હોતો. નીચો-ગેલ્લીય પક્ષના થોડા વખતના આગેવાન હુદ ગીઓખર્ટિએ ૧૮૫૧ માં ‘રિન્નોવમેન્ટો’ નામક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું. પોતાની પહેલાંની પદ્ધતિનો પોતે કહેલા ત્યાગ તેણે તેમાં બહાર કઢ્યો, અને ઇટલિય સ્વાતંત્ર્યના અનિવાર્ય પાયા તરીકે સાર્ડીનિયાના અગ્રેસરપણાના સિદ્ધાન્તને સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકાર્યો. “જે યુવાન મહારાજ પીડમોન્ટ ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે તેના શિવાય, આપણા છૂટકાગતુ કામ હાથમાં લઈ શકે એવા બીજો કોઈ પણ પુરુષ હુ ઇટલિમાં જોતો નથી. પોતે જ નિયમો માટે સમ આધા હતા તે નિયમોનું ઉદ્ધારન કરનાર પાયસનું, ફર્ડિનાન્ડનું કે લીઓપોલ્ડનું અનુકરણ કરવાને બદલે તે પોતાના નિયમો ધાર્મિક વિધિથી પાળે છે: અન્ય સમયે આ વખાણ અસહ્ય ગણાત, પણ આજે દેશાન્તથી વિરૂદ્ધ હોવાથી તે વખાણ કંઈ નહાતું સૂતું નથી.”

ત્યારે સર્વ ઇટલિય સ્વદેશાભિમાનીઓની, સર્વ ઇટલિય પક્ષની આશા-અગાઉ તેમનો ખાસ પક્ષપાત ગમે તે હોતો તો પણ-ધીમે ધીમે સાર્ડીનિયાના ઐક્યરાજ્ય ઉપર એકાગ્ર થવા લાગી, સાર્ડીનિયાના યુવાન રાજા ઉપર એકત્રે થવા લાગી. અને સાર્ડીનિયાના વંશના, સેવાયના કુટુંબના મંત્રદાયો, તેમને જ લાગ લેવાને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું તે લાગ લેવા માટે અત્યંત અનુકૂળ હતા. તેઓ આલ્બ્સની નીચેના પોતાના રાજ્યમાં રહેજ શકમંદ રાજ્યમામલાથી કેવી રીતે રચપાયા હતા તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. આપણે આટલું પણ જોઈ ગયા છીએ કે અરાદમી સદીમાં ઇટલિયમાં જે કોઈ જીવન હતું તે ખુબ આ પ્રાન્તમાં એકાગ્ર થયું હતું. ૧૮૦૧ ની અને ૧૮૩૩ ની હુલ્લડ વિષયક હીલચાલમાં, ઇટલિના ખાઠીના સર્જકુમારોના કાર્યથી પીડમોન્ટના રાજ્યકર્તાઓના કાર્યને જુદું પાડે એવું કદાચ કંઈ જ ન હતું અલગત, નેપલ્સના અને પીડમોન્ટના હુલ અખત્યાર વચ્ચે તફાવત જોવાને મિઝિનિને કંઈ જ કારણ ન હતું અને છતાં ઇટલિના સુધારકોમાં એવી લાગણી હતી-અને તે પણ ચોક્કસ પાયા ઉપર-કે પીડમોન્ટનું રાજ્યતંત્ર બીજાં રાષ્ટ્રોનાં રાજ્યતંત્રથી તરાંકની ખાખતમાં જુદું પડતું હતું. કંઈ નહિ તોયે, ઇટલિના પ્રાપચિક રાજ્યોમાં એકલો પીડમોન્ટનો રાજા જ સ્વદેશી હતો. જે લોકો ઉપર તે રાજ્ય ચલાવતો હતો તે લોકોની સાથે વાચાની અને લોનીની ખાખતમાં મળતો હતો. પરંતુ આટલેથી જ ખસ નથી, પરંતુ ઇટલિના રાજ્યકર્તાઓ પેટી એકલા પીડમોન્ટના ચાલ્સ આલ્બર્ટ જ ૧૮૪૮ ની વસંતઋતુમાં

પોતાની સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી લોકોને રાજ્યસભાનું રાજ્યપદધારણ અર્પ્યું હતું. અને સૌથી વધારે તો એ કે ઇટલિય સ્વાતંત્ર્યની પવિત્ર લડતમાં પોતાની તરવાર મ્યાનમાંથી બહાર કાઢનાર તે પહેલો જ હતો જે કે ઑસ્ટ્રિયા અશક્ત છે તો પણ જરૂરે છટા થવાનો નિશ્ચય ઝીધો છે, જરૂરે એક થવાનો નિશ્ચય ઝીધો છે એવા લોકો સાથે ઇટલિમાં તેને ટક્કર ઝીલવાની છે એવું ઑસ્ટ્રિયાને લાગ કરાવનાર તે પહેલો જ હતો.

વિઝટર ઇર્મેન્યુએલ ૧૮૪૬ મો-ગાદીએ ઝેઠો ત્યારે તે માત્ર ઓગસ્ટીન વર્ધનો યુવાન પુરુષ હતો. પીડમોન્ટનું અને ઇટલિનું ભવિષ્ય ઉજાગવલ હતું એમ તો ન જ કહી શકાય, છતાં ઑસ્ટ્રિયા સાથે સંધિ કરવા માટે ફેડેરિક સાથેના વ્યવહારમાં તેણે જે વર્તણૂક ગળી હતી તેમાં અણુછાજતી નિરાશા જેવું કંઈ જ ન હતું. તેણે કહ્યું હતું કે “આવી શરતોને સ્વીકારવા કરતાં વહેલું તો તેની વ્યવસ્થા કરવી એમ જો હોય તો હું એકદો રાજ્યોનો ત્યાગ કરીશ. મારા પિતાએ જે સમ આધા છે તે હું પાળીશ. છેક મરણ નીપજે ત્યાં સુધી આજે એવી લડાઈની તમે ઇચ્છા ગમતા હો તો, ભણે થવા દો! હું મારી પ્રજાને ફરી એક વાર હથિયાર લઇને સજા થવા કહીશ, અને મામાન્ય ઉરફેણી વખતે પીડમોન્ટ શુ શું કરી શકે એમ છે તે તમે જોઈ લેશો. જો મારી પડતી થશે તો તે શરમ ભરેલું ગણાશે નહિ. માફ કૃદ્વળ દેશ-નિકાલનો રસ્તો જાણે છે, જેઆખરનો રસ્તો નહિ.” અહીં યુવાન ગળનું દબ, નિશ્ચયી આગ્રહ વ્યક્ત થાય છે, અને તેની પ્રમાણિકતા પણ ઓછી વ્યક્ત થતી નથી. “મારા પિતાએ જે સમ આધા છે તે હું પાળીશ” તેની આખી હૃદયગીમા તે પોતાના વચનને નિમકહલાલ રહ્યો હતો; તેણે લોકોને જે પ્રથમ જાહેરનામું મોકલ્યું હતું તેમાં તેણે જણાવ્યું હતું કે “આપણે માન અકલંકિત જળવી રાખવા તરફ, આપણા દેશના ઘા દેખાવવા તરફ, આપણી ઉદાર મનસ્થાઓને સુદૃઢ કરવા તરફ, આપણા ખર્ચા પ્રયત્નોનું વલણ હોવું જોઈએ. આ કાર્ય હાથમાં લેવાને હું મારી પ્રજાને આજીવ કહે છું, આ કાર્ય માટે હું વિધિપૂર્વક સમ આધને પ્રતિજ્ઞા લઉં, અને એના બદલામાં હું પ્રજા તરફથી સહાયની, સ્નેહની, અને ભગેમાની રાહ જોઈ છું.”

આ વિધિપૂર્વક પ્રતિજ્ઞામાં જણાવેલા હેતુમાંથી વિઝટર ઇર્મેન્યુએલ કદી પણ અસ્થે ન હતો, અને જો કે તેટલો વખત ભવિષ્યનો દેખાવ ઘણો જ અધકારમય હતો તો પણ જે માણસ પાછળ નજર કરવા માંગતો હોય, અને છેલ્લાં થોડાં વર્ષ દરમ્યાન ઇટલિ જે રસ્તે થઇને ગયો હતો તે રસ્તો દેખવા માંગતો હોય તે માણસને માટે, આપણે જોઈ ગયા. છીએ તેમ, કંઈ થોડું ઉત્તેજન હતું એમ નહિ. ના, ખુદ હમણાંના ભૂતકાળ પણ સર્વ ઉત્તેજનથી મુક્ત ન હતો. ૧૮૪૬ ના વિચરને પરિણામે અમુક્ત ઉપદ્રવ થવા પામ્યો હતો એ વાત ખરી છે, પરંતુ એમ છતાં પણ ઇટલિય હીલ-આલના ઇતિહાસમાં તે અત્યંત ઉપયોગી રિસાયત થઇ પડી હતી. મી સાયમન્ડ્ઝ શોખ કહે છે તે પ્રમાણે “તેણે ઇટલિય સ્વાતંત્ર્યના કર્તવ્યકર્મને પીડમોન્ટના ઉત્તેજાતમ લોકોથી પવિત્ર કર્યું હતું, ઇટલિને આદેશાહી સ્વધર્મોર્થ દેહત્યાગી વીર આપ્યો હતો, અને સેવાયના વંશને પ્રગતિમય પદ્ધતિનુ વચન આપ્યું. એ પદ્ધતિમાંથી એ વંશ કદી કણ ભર પણ અસ્થે ન હતો.”

દરમ્યાન ઇટલિમાંના સામાન્ય પ્રતિકાર્ય વચ્ચે વિક્ટર ઇર્મેન્યુએલ અને તેના પ્રધાન દાંત્રેવિયો સાડોનિયાના રાજ્યને પુનઃ વ્યવસ્થિત કરવાને તથા દુરપ્રસારી પ્રકારના રાજ્યખંધારણવિષયક સુધારા અમલમાં મૂકવાને મક્કમ હિમ્મતથી કામે લાગ્યા. પરંતુ હજી પણ મેંઝિનિની આગેવાનીને નમતું આપનારા પ્રજાસત્તાક રાજ્યખંધી અશાસ્ત્ર્ય પુરૂષોએ જીનોઆમાં જે સાંસારિક અણગમો ઉત્પન્ન કીધો હતો તેની સાથે પહેલાં તે આ જે વીર નરોને પાતું પડવાનું હતું. થોડા વખત ઉપરની સુલેહના સંબંધમાં સાડોનિયાની સરકારને માથે અધમમાં અધમ દોહનો આરોપ ઓરાઠવામાં મેંઝિનિએ અને તેના મિત્રોએ ખચકો ખાધો ન હતો. “ઇટલિ રાજ્યદોહીના પુત્ર કહો આદમટોના હાથમાં જય તેના કરતાં ગુલામ અને જે વધારે સાફ.” મેંઝિનિ તદ્દન હડીલા હતો. સારે નસીબે તેના કરતાં વધારે કાર્યદક્ષ પુરૂષો જે કામ વિચારશીલ મગિલામ સુધી ચાલુ રાખવાને ઉપાડી લેવાના હતા.

સાંસારિક અણગમથી માછા ન હકવાથી, દાંત્રેવિયો અને વિક્ટર ઇર્મેન્યુએલ સુધારાને માર્ગે ક્રમશઃ આગળ વધ્યા. તેમની પ્રથમ મુશ્કેલી ધાર્મિક સ્થિતિને લગતી હતી. સાડોનિયાના ન્હાના રાજ્યમાં તે વખતે મહંવાસ સ્વીકારનાર ૪૨ પાદરીઓ, ૧૪૦૦ કરતાં વધારે ધર્માંધિકારીઓ, અને ૧૮,૦૦૦ લોકો હતા. અર્થાત્ આખી વસ્તી ૬૫૫૦૦૦ લોકો, ૬૨ ૦૧૪ પૈકી એક માણસ ધર્મખંધી હતો. હવે, એમને એમ જોવા જશે તો સરખામણીમાં આ અણઉપયોગી ખાખન લાગશે પણ જ્યારે તમે એટલું યાદ લાવશો કે સાડોનિયામાં ધર્મખંધી હજી પણ સર્વ ધર્મખંધીઓ ઉપર પોતાનું એકાકી ચલણ-હોવાનો દાવો કરતી હતી. ગુન્હેગારોને નિવાસસ્થાન આપવાનો હક્ક હતો, તથા મધ્યયુગીન પદ્ધતિના સર્વ ગેરચાળખી હક્કો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા, ત્યારે, સુધારકને જે મુશ્કેલીઓ સામે થવું પડ્યું હશે તેની પરિમિતિ તમે સમજી શકશો. ઇસ્લામના ઇતિહાસમાં આના જેવી સ્થિતિ જોવી હોય તો જરા આગળ જવું પડશે. જે સમયે બીજે હેન્નિ કલેન્ડરના અપ્રસિદ્ધ રાજ્ય ખંધારણની ખાખતમાં ધાર્મિક હકુમત મર્યાદિત કરવાનો પ્રયત્ન કરીને બેકેટની સામે અથડાતા હતા તે સમય આના જેવો જ હતો. બીજા હેન્નિ માફક વિક્ટર ઇર્મેન્યુએલ દિવાની કાયદા સમક્ષ સમાનતા ઉપર સર્વ મનુષ્યોને લાવી મૂકવાને સચિત ઇચ્છતો હતો. અસ્તિ ધર્મોપદેશક અદાલતોનું સત્તાની પૂર્ણતા સુધી ચાલુ રહેલું અસ્તિત્વ, કેળવણી ઉપર પોતાની એકાકી હકુમત હોવા બદલ તથા સાંસારિક નીતિ ઉપર આવારદષ્ટા તરીકે પોતાની પદવી બદલ જેસ્યુ-ઇસ્ટ લોકોનો અનહદ ટોંગ અને ડાળ, જે ઉભય આ વિચારશીલ અને વખાણવા લાયક મનેચ્છાથી વિરોધી હતાં. દિવાની અને ધાર્મિક સત્તાઓ વચ્ચે ચક્રમ્લેચ્છિત અટકાવવાની અત્યંત સચિત ઇચ્છાથી વિક્ટર ઇર્મેન્યુએલ ૧૮૪૯ ની સરદ્દ મતુમાં અમીર સિદ્દિકારિને ખામ એલથી તરીકે પોપ પાસે મોકલ્યો. સાડોનિયામાં ધર્મખંધી અને રાષ્ટ્રખંધ વચ્ચેના મંબધમાં ડાઘ પણ જાતનો કેરફાર કરવાની મંજૂરી આપવાની ગોષે દદતાથી ના કહી. જે આચાર્યપદના પ્રતિનિધિએ કહ્યું, “દુહના દિવાનખાનાની ખકારના ખંડ સુધી જવા મારે સાડોનિયાના : જને કરવાની ખવિત પિતાની મંજૂ હતી, પણ ખુદ ખંડમાં જવા તે ઇચ્છતો ન હતો.”

આ પ્રમાણે અંકુશ મૂકાયો તે છતાં, રાજ્યે મિકાઈની મદદથી સુધારાનું કામ આજળ પકેલવાનો નિશ્ચય કર્યો; “કાંદો ઇકેલિઝિયેટિકો” (અથવા મુખ્ય ધાર્મિક અદાલત) છેવટને માટે રદ કરવામાં આવી, અને ધર્મોપદેશકોના વિશાળ સંઘના હકો તથા તેમની છૂટ સમગ્ર વાપરીને ઓછાં કરવામાં આવ્યાં. ધાર્મિક વાળંચે સ્વેચ્છા રાજ વિરુદ્ધ તથા તેના કુમાર્ગી પ્રધાનો વિરુદ્ધ નિદાના ભોંભોંકાર કરવા માંડ્યા. તેમને પ્રારંભે નજાણે ધાર્મિક અમલતાનો એક પ્રસિદ્ધ કાયદો રાજને તથા તેના પ્રધાનોને આ પ્રશ્ન હાથે ધરવામાં ખરેખર આ વખતે અત્યંત મદદગાર થઈ પડ્યો. જ્યારે વ્યાપાર મંત્રી માન્ટા રોઝા સિક્રાડોઈન નિયમ પસાર થયા પછી થોડા વખતમાં જ મરી ગયો ત્યારે, જેક તેણે અલખત અદલ્લિત છવત આપ્યું હતું, અને જેકે રોમની ધર્મપીઠ સાથે મંપૂર્ણ સમાગમ ધરીને તે મરી ગયો હતો તે પછુ તેને છેવટની ધર્મ-વિધિ કરવાની સાફ ના પાડવામાં આવી હતી. ધાર્મિક સુધારાને કાર્યને ખીણું કંઈ પણ આથી વધારે મદદ કરી શક્યુ ન હોત.

મં આ ખાખત ઉપર તપસીલસહ વિચાર ચલાવ્યો છે. કારણ કે એ કારણોને લીધે તેમ કરવાની અત્યંત જરૂર હતી. પહેલું તે એ કે, જે માણસ ઇટલિનો રાજ થવાને નિમાયો હતો, તથા પુદ પોપના મહેલની છાયામાં મરકારનું મથક સ્થાપવાને મર્જાયો હતો તે માર્ડિનિયાના રાજની અને રોમના વડા ધર્મગુરૂની વચ્ચેની તૂટની શરૂઆત તે સૂચવે છે. આ પ્રમાણે પોલી તૂટ હજી મધ્યમાં નથી, અને જો કે એ સ્થિતિની મુરકેલીઓ ધીમે ધીમે ઓછી થતી જાય છે તે પછુ આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે ઓછામાં ઓછાં વીસ વર્ષ મુધી પોપની અને દિવાની સત્તા વચ્ચેના ઝગડો એ આધુનિક ઇટલિના મથપટો જે પ્રશ્નો ઉકેલવા માટે નિમંત્રાયા હતા તે પ્રશ્નો પેટા અથશમાં અધરે પ્રશ્ન હતો. ખીણું એ કે, આ ખાખત જરૂરી હોવાનું એવું કારણ છે કે આ પ્રશ્ન સાથે જેનું નામ આમ બેઠાયલું છે એવા મહાન રાજ્યનીતિજ્ઞ અમીર દેમિસ્ટ્રો-ડિ-કાન્ડરને ઇટલીય રાજનીતિમાં દાખલ કરવામાં તે ખાખત કારણભૂત નીવડી હતી.

ધાર્મિક હકુમતને નાબૂદ કરવા ખાખતની ચર્ચા દરમ્યાન કાન્ડરે પ્રધાનોની પદ્ધતિને અખળ ટેકો આપ્યો હતો. તેણે તેમને જણાવી દીધું હતું તે પ્રમાણે વખતમર સુધારા દાખલ થાય તો જ હુકમ થતાં અટકે. તેણે કહ્યું હતું કે, “એમ ન ધારજો કે રાજ્યખધારણુ વિપયક ગાદી નખળી પડશે; એથી ઉલટું, એ તો અખળ થશે. અને આપણી જમીનમાં તે એવાં તે સંગમડ મૂળિયાં ધાલશે—” આ ભવિષ્યવાની ગ.ખેદો ધ્યાનમાં રાખજો—” કે જ્યારે રાજ્યકાન્તિ કરી આપણને છરીક ખતાવશે ત્યારે, રાજ્યખધારણુ વિપયક ગાદી તેને દોરવશે એટલું જ નહિ પણ, તે પોપની આસપાસ ઇટલિનાં મર્વ છવત ખળોને એકત્રિત કરશે, અને જે ભવિષ્ય હજી તેમની રાફ જોઈ રહ્યું છે તે તરફ તેમને દોરી જશે.”

એ ભવિષ્યના સંદર્ભમાં અને ખચિતપણામાં કાન્ડરને મંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. તેણે અરકારને છેક હમણાં જ જે ઉપયોગી ટેકો આપ્યો હતો તે ટેકો સરકારને માન્ય

રાખવો પડ્યો, અને ૧૮૫૦ માં દાંડેલિયોના પ્રધાન મંડળમાં તે વ્યાપાર-મંત્રી તરીકે જોડાયો. તેની તેજસ્વી મગજશક્તિ, તેની ઉત્સર્પી પરંતુ સુસ્ત રીતે માનનીય મનેચ્છા, તેની અનમનીય દૃઢતા અને તેનો સ્વેચ્છ ઉદ્ધત સ્વભાવ, એ સર્વ ક્યારનાં સ્વીકારાયાં હતાં. રાજાએ દાંડેલિયોને કહ્યું, તમે શું કરો છો તે ધ્યાનમાં રાખજો; કાબૂર તરત તમારા બધાનો ધણી થઈ બેસસે; તે તમને હાંકી કાઢશે; તે જ્યાં સુધી પોતે સુખ્ય પ્રધાન બનશે નહિ ત્યાં સુધી તેને કદી પણ સંતોષ વળશે નહિ.”

કાબૂર તા. ૧૦ ઑગસ્ટ ૧૮૧૦ ને રોજ જન્મ્યો હતો, અને મંઝિનિ માફક જન્મે ખીડમોન્ટનો રહીશ હતો. તેનું કુટુંબ ખીડમોન્ટના ન્હાના અનન્ય સામાન્ય વિશિષ્ટજનો પૈકીનું હતું—યૂરોપમાંનાં કદાચ ન્હાનામાં ન્હાનાં, અને અલબત્ત ગર્વિષ્ઠમાં ગર્વિષ્ઠ વિશિષ્ટજનો પૈકીનું હતું. એટલું બલુવું રસિક થઈ પડશે કે મહાન નેપોલિયનની એક યુદ્ધેન પોલિન બોર્ધોસ તેની ધર્મ પ્રતિનિધિઓ પૈકી એક હતી. આ પ્રમાણે કાબૂર અને બોર્નાપાર્ટો વચ્ચેનો સંબંધ વહેલો જ શરૂ થયો હતો. બીજા ખાનદાન યુવકો માફક તેણે ટ્યુરિનના લશ્કરી વિદ્યાલયમાં કેળવણી લીધી હતી. સને ૧૮૨૮ માં તે યંત્ર કલાશાસ્ત્રી તરીકે લશ્કરમાં જોડાયો હતો. પરંતુ લશ્કરની નોકરી તેને મનપસંદ ન હતી. પોતાની માતૃભૂમિની અધમ સ્થિતિ સમજવાની, તથા તેના પુનરુદ્ધાર માટેનાં સ્વપ્નનો અનુભવવાની તેણે ક્યારની શરૂઆત કરી હતી. ૧૮૩૦ ની ક્રાંતિની રાજ્ય-ક્રાંતિના બનાવોથી તેના મન ઉપર ઘણીજ હરી અસર થઈ હતી. આ અસર વિશે તેણે પોતાના મિત્રોને એટલી બધી સ્વતંત્રતાથી અંગેર કાઢી કે તેના દેશના અધિકારીઓ એથી નાખુશ થયા. તેના અવિચારને પરિણામે કોર્ટ-દ-માર્શમાં તેને અર્ધકેદ કરવામાં આવ્યો; અને પોતાની સ્થિતિથી કંટાળીને તેણે ૧૮૩૨ માં પોતાના હોદાનું રાજીનામું આપ્યું.

આ વખતે તેના જે રાજકીય મત હતા તેનો સારાંશ ૧૮૨૬ ના ડિસેમ્બર માસમાં પોતાના એક અંગ્રેજ મિત્રને તેણે લખેલા એક પત્ર ઉપરથી જણાઈ આવે છે—

“તમારી સરકારની રાજ્યપદ્ધતિમાં જે સુખકારી કેરફાર થવા પામ્યા છે તેને માટે હું તમને ખરા હૃદયથી ધન્યવાદ આપું છું.” (રયુક ઑફ વેલિંગટન અને મર શેપર્ડ પીલ એમણે પસાં કરેલા કેથોલિક ઈમ્પ્રોવિસેશન એક્ટ વિષે, હું ધારે છું કે, અહીં-ઉલ્લેખ કાઢ્યો છે.) “જ્યારે આજો યુરોપ પ્રગતિને માર્ગે જાળવત પગલાં ભરીને આવે છે ત્યારે કર્મનશીળ ઇટલિ દિવાની અને ધાર્મિક ભુલમની તે જ પદ્ધતિ તળે હમણેને માટે નમી પડ્યો છે. જમને આત્મા સંસ્કૃતિના ઉદાર સિદ્ધાન્તોના વિકાસ કરવાને સરજાયો છે, છતાં ઑસ્ટ્રિયાની છૂરીથી પોતાના દેશને રીખાતો જોવાની જમને દ્રઢ પડી છે, એવા લોકોની દયા ખાઓ. તમારા દેશભાઈઓને કહો કે આપણું છૂટકારા માટે નાલાયક નથી; બે આપણામાં બગરી ગયલા સહયો છે તે જ્ઞાનનાં સુખ ભોગવવાને લાયક હોય એવા સહયો પણ આપણામાં છે. હું લખતો છોડ તો મને માફ કરશો, પણ ક્રોધના અને ગમગીનીના ભાર તમે મારો આત્મા

દબાઈ ગયો છે. ” અંગ્રેજ રાજ્યનીતિમાં અત્યંત રસ લેવાનું કાબૂરે ક્યારનું શરૂ કર્યું હતું; અને તે રસ તેણે મરણ સુધી ચાલુ રાખ્યો હતો. એટલું જણાવું રસિક થઈ પડશે કે આ વખતથી તે ટાઈમ્સને, મોર્નિંગ પોસ્ટને, અને ઇકોનોમિસ્ટને નિયમિત શ્રાવક બન્યો હતો:

પરંતુ વર્તમાન મેળવવાનાં આવાં વખાણવા લાસકે સાધનોથી પણ કાબૂર કોઈ પણ રીતે સંતુષ્ટ થયો ન હતો. જે રાજકીય, સામાજિક અને કૌશી વધારે તો આર્થિક પ્રશ્નો તે વખતે ઇંગ્લાંડને તેમ જ યુરોપ દેશને હઠમલાવી રહ્યા હતા તે પ્રશ્નોના હિસાબે હિસાબે અભ્યાસ કરવાનો તેને નિશ્ચય હતો. અનાજના કાયદાના આંકડાઓ ખતાવી, મરકારના અહેવાલો બાબત, રાજસભાની સત્તાવાર અહેવાલોની ચોપડીઓ વિગેરે વિગેરે બાબત ઇંગ્લાંડમાંના પોતાના મિત્રોને તે વારંવાર લખતો આપણને માલુમ પડે છે. મને લાગે છે કે ઇંગ્લાંડમાંનાં કૌશી વધારે “ પ્રગતિમય ” મક્કત ખુસ્તકા-લયોમાં પણ આવા પ્રકારનાં રસિક સાહિત્યની માગણી જવદસે જ થતી હશે. આવા અભ્યાસથી અવશ્ય તે, ઇંગ્લાંડ જવા દેશની ધીર અને નિશ્ચી પ્રગતિ, તથા પોતાની કમનગીબે પિતૃભૂમિની અધમ સ્થિતિ વચ્ચે સરખામણી દોરી શક્યો. ઇંગ્લાંડમાંની સુધારાની થળવળને તે ઘણો જ રડન રસ ધરાવીને અનુસર્યો, અને આખા યુરોપ-માંની અમીરી મંડળી માટે, તથા ઇટલિ માટે પણ, આશાના ચિહ્ન તરીકે તેણે જે ૧૮૮૩ નો સુધારા-ખરડો પસાર થયો તેને આવકાર આપ્યો. તે લખે છે: “ અને આપણે જે અધમ સ્થિતિમાં મૂકાયા છીએ તેમાં ખરેખર આશાના કિરણની આપણને જરૂર છે. એક બાજુથી ક્રિસ્ટીયની છૂરી તળે દબાઈ જવાથી અને બીજી બાજુથી પોપના ક્રોધ બહિષ્કારથી દબાઈ જવાથી આપણી સ્થિતિ ખરેખર શોચનીય થઈ ગઈ છે. વિચારો દરેક સ્વતંત્ર અમલ, દરેક ઉદાર લાગણી ગુંગળાઈ ગયાં છે-જેણે કે એમ કહ્યું એ રાષ્ટ્ર વિરુદ્ધ એક જાતના ધર્મલોપ કે ગુરુડો હોય ની ! આવા અનંત કમનગીબમાંથી કોઈ પણ જાતનો છૂટકારો આપણી જાતે મેળવવાની આપણે આશા રાખી શકીએ નહિ.....કેમાનાના લોકો માટે આપણા યુગના વિચારો અને રિવાજો સાથે કંઈક આદર્ય ધરાવતું અભિનંદનીય રાજ્યતંત્ર માત્ર ઇંગ્લાંડનો અવાજ જ મેળવી શકે એમ છે. ”

લશ્કરી નોકરી છોડ્યા પછી કાબૂરે જેતીવાડીમાં જ્યાલેજિમાંની પોતાની વંડિલો-પાર્સિન જમીનની વ્યવસ્થામાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો. પહેલે સપાટે તો પ્રવૃત્ત મનના માણસને જેતીવાડી માટે કંઈજ આકર્ષણ હોતું નથી. કાબૂર પોતે લખે છે તે પ્રમાણે “ જે કામની શરૂઆત ના પાર્યંતકથી થાય છે, અને જેનો અંત ટોચનાં રહેઠાણની મધ્યમાં આવી રહે છે તે કામને માટે એશઆરામની ટેવવાળા લોકોને કંઈક ખટકો લાગે છે, પરંતુ જો તે પોતાના પહેલા ખટકાને ઝાળંગી શકે, તો તેને આકર્ષે એવું ઘણું તેને માલુમ પડશે. ” શરૂઆત કરતી વખતે શિખામૂલ અને ગોલાલુ વચ્ચેનો ભેદ પણ ન સમજનાર કાબૂરને પોતાને તો આ અનુભવ ઘણોજ કિ-મતી થઈ પડ્યો. આ એકસરખા કામથી ઉપજતો કંટાળો દૂર કરવાને તે વખતોવખત સુસાદરી કરતો. આવી રીતે તેણે ઇંગ્લાંડ, આયર્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડ દેશમાં સુસાદરી કરી

હતી. જે સામાજિક અને રાજકીય કાર્યના અભ્યાસમાં તે અત્યાર સુધી ગુંથાયો હતો તે અભ્યાસ તેણે ત્યાં અત્યંત આતુર હિત્તાહથી આદ્ય રાખ્યો. ગરીબ લોકોની સ્થિતિ, નવા ગરીબ-કાયદાનો અમલ, ઔદ્યોગિક લક્ષ્મી, વધતો જતો વેપાર, અને મૌઘી વધારે તો ઈર્ષ્યાંકુરુ રાજમલાવિપયક રાજ્યતંત્ર, એ સર્વ તરફ તેનું ગંભીર ધ્યાન દોરાયું. ઇટલિમાં રાજસભા વિપયક રાજ્યતંત્રનો ખરો સ્થાપક થવાને સર્જયદ્વા આ યુવાન ઇટલિવાસી દર રાત્રે પરક્રીય બેઠકમાં બેસીને, આલતી ચર્ચાને ઘણા જ સ્મ સાથે અનુસરતો, કાર્યપદ્ધતિનાં નિયમોથી, કાર્ય અભાવવાની પદ્ધતિથી તથા મૌઘી વધારે તો અગ્રેજ રાજ્યપ્રકરણી આમની સભાની વિષયક આતુરીની ખખીઆથી મંપૂર્ણતઃ વાકેફ થતો માલુમ પડતો હતો. આ પ્રમાણે મેળવેલા અનુભવ ઇવટનાં વર્ષો દરમ્યાન કાવ્વરને અલખત અગણ્ય અને ક્રિમતી થઈ પડ્યો.

દરમ્યાન આશરે ૧૮૭૫ માં તેણે વિવિધ વર્તમાનપત્રોમાં તથા માસિકોમાં અદ્વેષ ગરીબ-કાયદા વિષે, સામાન્ય દવા વિષે, સ્વતંત્ર વેપાર વિષે, આગગાડીઓ વિષે, તથા એવા એવા અનેક પ્રશ્નો વિષે લેખો લખવાનું શરૂ કર્યું. ૧૮૮૩ માં તેણે પોતાના સાર્વજનિક-માળામાં આયદાર વિષે એક લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો. એ લેખ તેની શુદ્ધાદાની ખાસ ગંભીરતાથી તથા તેની તીવ્ર સામાન્ય મમજીલથી ખાસ ધ્યાન ખેંચી રહ્યો હતો. આ પહેલાં થોડા વખત અગાઉ ૧૮૮૨ માં પીડમૅન્ટની બેતીવાડી મંડળી સ્થાપવામાં તેણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. આ મંડળીનો હેતુ માત્ર ઢોરની ઉંઠર બાબત તથા ગમ્ભાયનિક ખાતર બાબત ખરા વિચારો કેલાવવાનો જ ન હતો, પરંતુ પીડમૅન્ટમાં રહેતા જે આગેવાન લોકો ઉદાર મત ધરાવતા હતા તેમને એકત્ર કરવાનો યત્ન હતો. આ મુશિસિત આગેવાનોને ઘણી જ આવેશિતીથી આગળ આવવું પડતું હતું. ૧૮૮૭ માં કાવ્વરે, રાજ્યતંત્રના રાજ્યખંધારણ વિષયક વિચારો કેલાવવાના ધરાદાથી, સાન્ટા રાંઝા, ઝિએરિ બાદોઆ અને બીજા કેટલાક શુદ્ધચે સાથે મળીને 'રિઝોર્સિમૅન્ટો' નામક એક નવું પત્ર કાઢયું. એ વખતે રાજ્યખંધારણ વિષયક પક્ષનો કાર્યક્રમ ટુંકો પરંતુ મુદામર અર્થગણિત હતો: “ ઇટલિનું સ્વાતંત્ર્ય, રાજકુમારો અને લોકો વચ્ચે એકત્ર, મુદાગને માર્ગે પ્રગતિ, અને ઇટલીય રાષ્ટ્રોની એક મંડળી.”

એટલું તો તમારા ધ્યાન ઉપર ચઢયું હશે કે, આ કાર્યક્રમમાં એક ખાતરમાં સેવા લાયક બાબત દાખલ-કરવામાં આવી નથી. એ કાર્યક્રમ સ્વાતંત્ર્ય વિષે જણાવે છે, રાષ્ટ્રોની મંડળી વિષે કહે છે, એકત્ર વિષે પ્રતિપાદન કરે છે, પરંતુ એકતા વિષે તેમાં કંઈ પણ મૂલ્યન કરવામાં આવ્યું નથી. અને ખરેખર, આ વખતે કાવ્વર તદ્દા ઇટલીય સ્વાતંત્ર્ય પક્ષીઓ એકતાના પ્રશ્ને ચોતાનું કોડી લેવાને છોડી દઈ સંતુષ્ટ રહ્યા હતા. તેમને ખાતરી હતી કે એ એકતા આખરે તો મધાવાની જ છે; પરંતુ મૌઘી પદેલી તો સ્વાતંત્ર્યની આવશ્યકતા હતી. મૅઝિનિપથી હિત્તાહી પુરુષો આ પક્ષ પાછળ જે જળખર દુશ્મનાવટથી પડ્યા હતા તેનું કારણ આ જ હતું. મૅઝિનિપથીઓનું એવું માનવું હતું કે, સર્વ પ્રકારની મધિ, સર્વ પ્રકારની શાંતતા, એ તો ખુદ ધિક્કાગચલી વસ્તુને જ હાથમાં લેવા ખરાબ હતું. ગમ્ભીરિતિની નેમજ રાજ્ય ખટપટની બાબતમાં,

એક ત્રીક કહેવત પ્રમાણે, આખા કરતાં અરધું વધારે સાફ, એમ તેઓ કહી પણ સમજી શકે એમ ન હતું. કાન્દુર શિવાય બીજે કાઈ પણ માણસ આ સત્ય વધારે સંપૂર્ણ રીતે સમજ્યો ન હતા. કાન્દુરને તો એમ જ કહેવાની ટેવ પડી ગઈ હતી કે “આપણે એક જ વખતે એક જ વસ્તુ સાધીએ તો કીક; આપણે ઔદિપ્ત્યાવાસીઓને નાબૂદ કરવા, એટલે પછી આપણે બેઈ લઈશું-આપણે બેઈ લઈશું,” સાથે સાથે તેણે પીટ-મૉન્ટમાં પોતાની હતી તેટલી શક્તિથી સુધારા કરવાનું જરી રાખ્યું, તે ખૂબતો, “જે સુધારાથી કંઈ પણ નિર્ણય ઉપર ન આવી શકાય, અને જેનું કંઈ પણ પરિણામ ન આવે તે સુધારાથી કાયદો શો ? આલો, આપણે રાજ્ય ખંધારણની માગણી કરીએ. અત્યાર સુધી જે પાયા ઉપર રાજ્યનું ટકી રહ્યું હતું તે પાયા ઉપર હવે વધારે વખત સુધી તે આવી શકે એમ નથી, તો પછી તેવા પાયાને સ્થાને સમયની ભાવનાને અનુકૂળ હોય એવો, સંસ્કૃતિની પ્રગતિને અનુકૂળ હોય એવો પાયા ભણે રચાય: માધારણ વખત વહી જાય તે પહેલાં, તથા લોકોના કઠણાટ વચ્ચે સામાજિક મત્તા નષ્ટ થઈ જાય તે પહેલાં એવો પાયા ભણે રચાય.” આ શબ્દો ખરાબર ધ્યાનમાં રાખજો; જે ગખ્દો કાન્દુરની આખી ગચ્છીય કારકીર્દિ માટેનું યોગ્ય સાધન બની રહેશે: “લોકોના કઠણાટ વચ્ચે સામાજિક મત્તા નષ્ટ થઈ જાય તે પહેલાં એવો પાયા ભણે રચાય.” સુધારા મુખ્યત્વે કરીને સુધારાની ખાતર જ પરંતુ વિનાશક રાજ્યકાન્તિના પ્રગતિથી જમીનને ધારી લેવાની ખાતર, અગાઉથી સ્થાપી લેવાની ખાતર, જરૂરમુજબી નાબૂદ કરવાની ખાતર પણ કંઈ જોછા નહિ. એ જ ખગ સ્વાતંત્ર્યવાદીનો મોલ્લો છે; એ જ મહદ્વય સ્થાયીવાદીનો મોલ્લો છે.

આ માગણી કબૂલ રાખવામાં આવી, રાજ્યખંધારણ સ્વીકારવામાં આવ્યું, અને ૧૮૮૮ માં અમીર કાન્દુરે પીટમૉન્ટની પહેલી રાજસભામાં ટયુરિનના સભામદ તરીકે સ્થાન લીધું.

ઈંગ્લંડમાં પોતે મેળવેલા અનુભવને પરિણામે, કાન્દુર પહેલેથી જ પોતાના દેશમાં રાજ્યસભાતંત્રનો નિમાયક હતા. પરંતુ અત્રત રાજકીય જીવનમાં પહેલી જ વાર દાખલ થતાંની સાથે તે અસખત લોકપ્રિય થઈ પડ્યો. રાજ્યકાન્તિની ઉરકેરણીના મમયમાં પ્રજા અને નમ્ર પુરુષો ઘણા જ ભાગ્યે મળી આવે છે. અસાધારણ એક રાજ્યવાદીઓ-મંત્રિન પક્ષના ગરબડિયા અવશેષો-તેને પ્રતિકારી કુલીન પુરુષ ગણતા હતા; તવારે બીજી તરફથી તેનો પોતાનો પક્ષ તેને ભયંકર રાજ્યકાન્તિવાદી તરીકે તથા જતા હતા. પરંતુ પુરોહિતોનો અમલ નાબૂદ કરવાને ઘડાયેલા સિદ્ધાંતીય કાયદાને તેણે જ ઉત્ત્તમ-કથી તથા શક્તિથી ટેકો આપ્યો હતો તે ઉભયથી તેણે યોગ્ય વખતમાં. મર્વ નિયત પુરુષોનું માન આપવાની ગોઠવણ કરી દીધી.

આથી, આપણે બેઈ ગયા તે પ્રમાણે, સાન્ટા રોઝાના મરણ પછી તે વ્યાપાર-મંત્રી નીમાયો. જે સખળ મિતવ્યથી અને આર્થિક સિદ્ધાન્તો તેણે માટે ભાગે આજ દેશમાં શ્રદ્ધી લીધા હતા, અને જેમની સત્યતા વિષે તેને ગણા સુધી ખાતરી હતી તે સિદ્ધાન્તોને અમલમાં મૂકવાની તેને આ હોદ્દાથી તક મળી. તેણે અડપથી સુધારા આ-

ગળ વધાર્યા; તેણે વ્યવહારનાં અંદર અંદરનાં સાધનો સુધાર્યા; વેપાર ઉપરના ભારરૂપ અટકાવ તેણે નાબૂદ કર્યા; અને ઈંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, બેલ્જિઅમ તથા અન્ય સત્તાઓ સાથે વેપારવિષયક સંધિ કરીધી. તેના સુધારાથી દેશની ઔદ્યોગિક આવકમાં અગળ વધારો થયો, અને છેક પાસેના ભવિષ્યમાં એ દેશને જે ઉત્પાદી ભાગ લેવાનો હતો તે ભાગ રહેવાને તે વધારે સશક્તિમાન નીવડ્યો. પરંતુ મજમાં મજ પુરૂષો પણ મૂર્ખા લોકોના કપકાથી ખચી જઈ શકતા નથી; અસાધારણ પ્રવૃત્તિથી ભરપૂર હુંકારી સત્તાધારી કાગળદર્દિ ભોગવ્યા પછી કાબૂરને નિવૃત્ત થવું પડ્યું. આથી તેને જે તક મળી તેના વાત્સલ્યને કાબૂર ઈંગ્લાંડમાંના પોતાના મિત્રોની ફરી મુલાકાત લેવા ઉપડી ગયો, અને ઇટલિમાંની તે વખતની પરિસ્થિતિ વિષે એક અંગ્રેજ તરીકે તેણે પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો. ખરેખર આ પરિસ્થિતિ દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે સઠિંગ્વે થતી જતી હતી. સાર્ડોનિયાની સરકારની ઉદાર અને સુધારાવાળી રાજ્યપદ્ધતિથી પ્રતિકારી મત્તાઓમાં અલગમો ઉભો થવાની શરૂઆત થઈ હતી. ઑસ્ટ્રિયાએ અને પ્રશિયાએ તેા નિર્લજ્જ થઈને વિકટ ઈર્ષ્યુએસને એવી પણ મૂચના કરી હતી કે, ફ્રાંસેન્સની અને નેપલ્સની, ઑરેનાની અને પાર્મીની મુલાકાત અદાલતોની પ્રતિકારી રાજ્યપદ્ધતિને અનુમતીને તે પોતાનાં હિત સર્વોત્તમ રીતે વિચારી શકશે. રાજ્ય આના જવાબમાં તેના વિશિષ્ટ સક્ષાહકારોને વિવેકથી છતાં દબતાવી જણાવી દીધું કે પોતે પોતાના ઘરમાં હુંક મુખત્યારી હતો, ખીજા રાજ્યોને જે કરવાનું હીક લાગ્યું હતું તેમાં તેણે ડોકુ થાક્યું નહતું. અને પોતે તેા પોતાને મને કાર્યની સંપૂર્ણ છૂટ ઈચ્છતો હતો ! રાજ્યકીય પરિસ્થિતિ ઠરતાં પુરોહિતી પરિસ્થિતિ કંઈ એાછી મુશ્કેલ ન હતી. ખરે જોતાં, મિક્કાડોઈ કાયદા ઉપરની ચર્ચાથી ઇટલિમાં રાષ્ટ્ર અને ધર્મપીઠ વચ્ચેનો આંતર પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો. આ પ્રશ્ન સર્વન અને મર્વદા કાંટા ભર્યો હતો, પરંતુ પોપીકાના આચાર્યપદી અધિકારના અસ્તિત્વને લીધે ઇટલિમાં આ પ્રશ્ન એથા સો ગણો વધારે મુશ્કેલ થઈ પડ્યો હતો. ૧૮૫૨ માં કાબૂર જ્યારે સાર્ડોનિયાનો મુખ્ય પ્રધાન નીમાયો ત્યારે તેની સમક્ષ જે કંઈ પ્રશ્નો આવી ઉભા હતા તે આવા હતા. પોતાની તુગતની કાર્યપદ્ધતિ વિષે તેા કાબૂર પૂરેપૂરો ચોક્કસ હતો. તેણે પોતે પોતાનો કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે લખ્યો છે—

“ પોતાની જાતને જનત કરીને, તથા યુરોપમાં તેમ જ ઇટલિમાં પોતાની મનેચ્છા મમાત મોલ્લો અને પ્રતિષ્ઠા ફરીથી સ્થાપીને પોરમાન્ટે શરૂઆત કરવાની છે. એટલા માટે જે કાર્ય પદ્ધતિ ઉદ્દેશમાં અડગ હોય, પરંતુ ચોક્કસ સાધનોના પ્રમાણમાં નમનશીલ અને વિવિધ હોય, સરકારી ભંડાર ઉપર લગ્ગરી પુનર્વ્યવસ્થા ઉપર; રાજ્ય ખટપટ ઉપર, અને ધાર્મિક કાર્યો ઉપર જનો અધિકાર હોય, એવી કાર્ય પદ્ધતિ લેવાની જોઈએ.”

કાઈએ ચોગ્ય જ કહ્યું છે કે, રાજનીતિ પુરૂષમાં બે સજ્જુગો જરૂરના છે, એક તો દ્રઢ દષ્ટિ, અને ખીજો અદ્ભૂત દષ્ટિ. કાબૂરમાં આ બે પરસ્પર વિરોધી ગુણોનું અસાધારણ સંપૂર્ણતાથી મેલન થયું હતું. તે જાણતો હતો કે વ્યક્તિઓની ખાખમાં

તેમ ગાંધીની ખાખતમાં એવા પણ વખત આવે છે કે જ્યારે ઉદ્ધતાઈ વાપરવી એ દૂર દષ્ટિની અવધિ લેખાય છે.

“ કાં તો તેને પોતાના ભાવિની ખડુ ખડીક છે,
અથવા તો તેનાં પુણ્ય ખડુ ચોરાં છે;
એથી તે સર્વ મેળવવા કે તે સર્વ ખાવા,
તે પોતે તેને કસોટીએ ચઢાવતો નથી. ”

૧૮૫૪માં જ્યારે પશ્ચિમની સત્તાઓએ કોમિયાની લડાઈમાં અપલાયનું ત્યારે સાર્ડી-નિયાના ઇતિહાસમાં આવા કટાકટીનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો. આવા કટાકટીના સમયે પીડાનાની ગિચ્છિતિ ઠેવી હશે તે તમે જાતે જ વિચારી લો. ઇટલિનાં અનેક ગાંધી પેકીનું એક પ્રાચીનમાં પ્રાચીન નહિ એવું, મોટામાં મોટું નહિ એવું, તવંગરમાં તવંગર નહિ એવું, દેવાના ભાર નીચે દબાઈ ગયેલું, વિનાશક લશ્કરી આક્રમણની છંદ હમણાંની યાદગીરી તરંગ અગાધ ગયેલું, પોતાના છેલ્લે પાડોશી સાથે જરા પણ સારું અખંધ ન ધરાવનાર અને યુદ્ધોપીય “ સત્તાઓ ” પેકી ખરી રીતે ન જ સ્વીકારાયેલું એક ગાંધી ૧૮૫૪ માં પોર્ટના પ્રદેશોનો ખયાલ કરવા માટે પશ્ચિમની સત્તાઓ સાથે બેઠાવા તૈયાર થયું. અરસપરસનો વ્યવહાર મહિનાઓ મુઠ્ઠી મુલતની રાખવામાં આવ્યો હતો. આ દેખીતું ઉદ્ધત સાહસ બેઠવાનું મન ધરાવનાર કાન્ડર તેના મહકારીઓ વચ્ચે માત્ર એકલો જ રહ્યો હતો. તેમને તો આ આખી યોજના માત્ર ગાંડપણ ભરી જ લાગતી હતી. પરંતુ રાજ કાન્ડરને પક્ષ દર રહ્યો. મધાનોને રાંછનામાં આપવાની ગત આપવામાં આવી અને ૧૮૫૫ ના જાન્યુઆરી માસમાં સંધિ થઈ. એ સંધિ અનુસાર સાર્ડીનીયા ૧૫૦૦૦ (પછીથી વધીને થયેલાં ૨૫૦૦૦) માણસો સાથે લઇને પશ્ચિમની સત્તાઓની મદદે જવાના વચનથી બંધાયો. મેન્સેરિ કહે છે. “ રાજની ખાખતમાં એ અવસર ઘણો માંગલિક હતો, એ અવસરથી દેશનું ભાવિ નક્કી થયું હતું એ સંધિ ઇટલિનું હિત હતું. આટલી બધી મુશ્કેલીઓને પડોંચી વળવાને કાન્ડરની મગજશક્તિ પૂરતી ન હતી. વિકટર ઈર્મન્યુએલની દબતા પાળ નકામી હતી કારણ કે તેના વિના એ સંધિ થઈ જ ન હોત. ” મેન્સેરિને અભિપ્રાય અહીં ઉભાયો છે, તેનું કારણ એ કે ઇટલિમાંની રાજની નિમકદવાલ પ્રજા જે સત્ય મંપૂર્ણ રીતે સમજી શકી હતી, પરંતુ ઇંગ્લાંડમાં જે સત્યની યોગ્ય કદર થઈ ન હતી, તે સત્ય એ અભિપ્રાયમાં મમાઈ રહ્યું છે. ખુદ વિકટર ઈર્મન્યુએલે ઇટલીય ઐક્યના નાટકમાંના કટાકટીના સમયે જે અત્યંત ઉપયોગી ભાગ ભજવ્યો હતો તે જ આ સત્ય. અહીં કોમિયાની સંધિમાં, પછી વિલાઈનકાની સુલેહ પછી, તે પછી ૧૮૬૧ માં નેપલ્સના પ્રજાની ખાખતમાં અને છેવટે ૧૮૭૦ ના અત્યંત ક્રોધ અને અધરા સંધિક્રમમાં-એ સર્વ કટાકટીના સમયમાં-ખુદ રાજની હિંમતથી, દબતાથી અને આતુરીથી જ દરેક મુશ્કેલીને પડોંચી વળી શકાયું હતું અને કનેહની ખાત્રી થઈ શકી હતી.

પરંતુ કોમિયામાં સાર્ડીનિયાનું ડાકું ઘાલ્યું તે ખાખત તમે પ્રશ્ન કર્યા પછી અરજ કે. આ અવસરમાં તેનો શો સ્વાર્થ હતો, ડાકું ઘાલવાનો તેને શો હક્ક હતો, પોતે જે

સાહસ ખેડે તેના બદલામાં તેને શું મળવાની આશા હતી? કાલ્કર પણ આ પ્રશ્નો આગળથી ધારી બેઠો હતો. સંધિ વખતે આપેલા એક મહાન લાપણુમાં તેણે બતાવ્યું હતું કે, ઓસ્કરસ અને રાર્ડનલ્સ કબજામાં લીધા પછી રશિયા ભૂમધ્ય મંડળમાં અટકાવી ન શકાય એવો થઈ પડશે. તેણે કહ્યું હતું કે “પરંતુ મને કોઈ એમ પૂછે કે, ભૂમધ્ય મંડળમાં રશિયા કુલ અખત્યારી ભોગવે તેમાં આપણને શું? એટલું કહેવું પડશે કે, એ કુલ અખત્યાર ઇટલિ નથી ભોગવતો, કે સાર્ડોનિયા પણ ભોગવતો નથી; અત્યારે તો એ કુલ અખત્યાર ઇંગ્લાંડના અને ફ્રાન્સના કબજામાં છે; ભૂમધ્ય મંડળના એ નહિ પણ ત્રણ ઘણી થશે. આ સલામાં આવા વિચારોને ટેકો મળે એ તો હું માની શકતો જ નથી. એનો અર્થ તો એવો થાય કે આપણે ભવિષ્ય માટેની આપણી આશાઓ છોડી દેવી! આ સંધિથી ઇટલિને શું કાયદો થશે?” તેણે છેવટે પ્રશ્ન કર્યો. “હું તમને કહું. યુરોપની હાલની સ્થિતિમાં ઇટલિને આપણે જે રીતે મદદ કરીએ, કે કદાચ અન્ય કોઈ પણ મદદ કરે ને રીતે (તેને આ સંધિ લાભકન્ધ નીવડી શકે.) છળકપટથી, કાવતરાંથી, રાજ્યકાંતિથી અને હુમાળી હીલચાલોથી ઇટલિને કેટલો બધો ઓછો કાયદો થયો છે તે તો પાછલાં વર્ષોનાં અને પાછલી સદીઓના અનુભવથી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. આટલું કરવા કપાંત, માતૃપી દુઃખતુ જે વિશાળ પ્રમાણુ તેમના ઉપર આવી પડ્યું હતું તેને લીધે જ માન નહિ, વધતી જતી સખતાઈનું કારણ અને બહાનું તેઓ બન્યા છે તેને લીધે જ નહિ, પરંતુ આ-આલુ કાવતરાં; આ ફરી ફરી થતી રાજ્યકાંતિ, આ બીન અસરકારક હુલ્લડો, યુરોપની અન્ય પ્રજાઓને ઇટલિ માટે એક વખત જે માન તથા કેટલેકઅંશે સહાનુભૂતિ હતાં તેમાં ઘટાડો કરવાને કારણભૂત નીવડ્યાં હતાં તેને લીધે પણ યુરોપના આ સુંદર વિભાગ ઉપર જે મોટામાં મોટી આક્રમ આવી પડી હતી તે આક્રમ આ બધાએ સાબીત કરી આપી છે હવે હું માનું કે ઇટલિના ભાગ્યમાં કોઈ પણ સુધારો કરવાને માટે પહેલી શરત તો એ છે કે, આપણે તેની નામના પાછી મેળવી આપવી જોઈએ અને એવી રીતે વર્તવું જોઈએ કે, બધી પ્રજાઓ, સરકારો, અને વર્ગો તેના સહયોગોની તારીફ કરે. આ હેતુ સાધવા માટે એ બાબતો જરૂરની છે; એક તો એ કે આપણે યુરોપને સિદ્ધ કરી આપવું જોઈએ કે પોતાની જાતે વ્યવસ્થામહ રાજ્ય ચલાવવા માટે ઇટલિમાં પૂરતાં દિવાની સહયોગ છે, છૂટકારા માટે તૈયાર થવાને પૂરતો દિવાની સહયોગ છે અને અત્યાર સુધી આપણી જળમાં હોય એવું સાચી વધારે અપૂર્ણ રાજ્યતંત્ર સ્વીકારવા માટે ઇટલિ સક્ષિમાન છે. બીજી બાબત એ છે કે, લોકરી સહયોગની બાબતમાં આપણે આપણા પૂર્વજે કરતાં જરા-પણ કુતરતા નથી એ આપણે બતાવી આપવું જોઈએ. ઇટલિવાસીઓ ડાકપણથી, દૂર દરિયા અને નીમકહલાલીથી પોતાની મેળે રાજ્ય કરવાને સક્ષિમાન છે એમ યુરોપને ચોકએ ચોકથી સિદ્ધ કરી આપીને માત્ર વર્ષ સુધી તમ જે વર્તણૂક રાખી છે તે બરા તમે ઇટલિની એક એવા કથારનીએ કરી છે. એ એવા કરતાં વધારે મોટી નહિ તો પણ એથી ઓછી મહત્વની તો નહિ જ, એવી એવા બળવવી એ તમારા હાથમાં છે; ઈર્તિના તળેલ ઉપર ઇટલિના પુત્રો બાહદુર પુરૂષો છે. વાકચાતુર્યથી અને લખાબુથી ઇટલિનો પુનરુદ્ધાર સાધવાનું ધારનારાઓએ જે કાંઈ

કર્તુ છે તેના કરતાં પૂર્વની રણભૂમિ ઉપર આપણા યોદ્ધાઓ ને પરાક્રમ કરશે તે પરાક્રમ ઇટલિના ભવિષ્ય માટે કંઈક વધારે સારું કામ સાધશે એમ મને અનુવર્તન થાય છે.”

આવી પૂરી ગણતરી આટલી ચોકસ રીતે કદી પણ પરિપૂર્ણ થઈ ન હતી. આવો ઉદ્ધત નિશ્ચય આટલી પૂર્ણ રીતે કદી પણ સત્ય નીવડ્યો ન હતો. કીમિયામાં સાર્ડીનિયાના દેશની વતણુંકથી કસ્ટોઝનું અને મોવારાનું લાંછન ઘોવાઈ ગયું એટલું જ નહિ પણ એથી સાર્ડીનિયાને પહેલી જ વાર “સત્તાઓ” વચ્ચે માતાખર સ્થાન મળ્યું: સૌથી વધારે તો એ કે જે રાજ્યનીતિ નિયમક અંતઃવ્યવહારથી અંતે, પરિસની સંધિ થવા પામી હતી તે વ્યવહારમાં ગમાન પટે ભાગ લેવાને સાર્ડીનિયા આથી શક્તિમાન થયો.

ઑસ્ટ્રિયાએ ઘણાંયે વાંધા ઉઠાવ્યો તે છતાં કાબૂરને પરિસની મમાજમાં સ્થાન મળ્યું હતું. એ સમાજને લીધે સાર્ડીનિયાના અને ઇટલિના ભવિષ્યને ખુદું જ વજણ મળ્યું. ઇટલિની સ્થિતિ એ સમાજ મમજ રજી કરવાને કાબૂરને આખરે પરવાનગી મળી હતી ત્યારે અંગ્રેજ પ્રતિનિધિએ લૉર્ડ કાલ્ડીમાં અને લૉર્ડ ક્લૅરેન્ડનમાં તથા (જે બાબત એથી પણ વધારે ઉપયોગી છે તે) કાસના રાજમાં, કાબૂરને સહાનુભૂતિ ધરાવનાર શ્રોતાઓ તરીકે વિશ્વાસ હતા. એમની જણની ખાતર તેણે ઇટલિમાંનાં વિવિધ રાષ્ટ્રોની સ્થિતિ વળવી, ખામ કરીને નેપલ્સનું અધાધુધીવાળું રાજ્યતંત્ર ચીતરી ખર્તાવ્યું, અને તે પણ આંખને અકાસ લાગતા રંગથી ચીતરી ખર્તાવ્યું. પરિણામે લૉર્ડ ક્લૅરેન્ડને રાજ ફર્ડિનંડ સાથે નિવારણ કરવાની સૂચના કીધી. પરંતુ ઑસ્ટ્રિયાના ખુદ પ્રધાનની હાજરીમાં કાબૂરે ઘણું જ યોગ્ય ધૈર્ય વાપરીને અધીરાધથી ખધાં ઝાણ કારણોને હડસેલી દીધાં, અને તે મૂળ અગત્યનો પ્રશ્ન જ હાથમાં લઈ બેઠો. તેના કહેવા પ્રમાણે બધી વસ્તુસ્થિતિનું જ મૂળ કારણ નીમૂંજથી ઉભેરી નાખવામાં બધા, મમાન હતા તે ઑસ્ટ્રિયા હતો. “ઑસ્ટ્રિયા તો ઇટલિના સ્વાતંત્ર્યનો કદો દુશ્મન છે; ઇટલિની એકની એક સ્વતંત્ર પ્રજાને જ પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે ઉભા રહેવાનું જુ માન ધરાવું છું તે પ્રજાને હમંગનો ભય છે. “આ તરફ, ઇંગ્લાંડનો અને ફ્રાન્સનો આગ્રહ છતાં, ઇટલિમાંના પોતાના રાજ્યના બદનામને ઉત્તર કરવાની આશા રાખવાને ઑસ્ટ્રિયાએ સાફ સાફ ના પાડી. મમાજનું વિસર્જન તથા પછી, કાબૂર લૉર્ડ ક્લૅરેન્ડનને મળ્યો અને તેણે બધો વાત દુકામાં નીચે પ્રમાણે કહી સંભળાવી: “મમાજમાં જે કંઈ ખનવા પામ્યું છે તેથી જે વાત સિદ્ધ થાય છે. એક તો એ કે, ઇટલિ ઉપર જુલમ જુલમવાની અને કેર વર્તીવવાની પોતાની પદ્ધતિ આજુ રાખવાનો ઑસ્ટ્રિયાએ નિશ્ચય કર્યો છે, અને બીજી એ કે, એ પદ્ધતિને નરમ પાડવામાં રાજ્યનીતિનાં બજ નપુંસક નીવડે છે. પીડમાંનાં પરિણામ તરફ નજર કરો. એક ખુણીએ ઉશ્કેરણી, અને બીજી ખાણીએ ઑસ્ટ્રિયાનું જુમાન ધ્યાનમાં લેતાં, માન જે રસ્તા જ લેવાય એમ છે. કાં તો ઑસ્ટ્રિયા અને પોપ સાથે આપણે મળી જવું, અથવા તો થોડા જ વખતમાં વિધેનાની રાજસભાએ લગાઈ જહિર કરવાને તૈયાર થવું. જે પહેલાં રસ્તા સ્વીકાર્ય લાગતો હોય, તો ટ્યુરીને પાછા ફરતાં મારે ઑસ્ટ્રિયાના મિત્રોને અને પોપને આમંત્રણ

કરવાની સલાહ મારા રાજને આપવી પડશે. જે બીજે રસ્તો ઉત્તમ લાગતો હોય નો લયાનક લડાઈને માટે મરતાં સુધી લડવાને માટે-તૈયારી કરવામાં હું અને 'માગ મિત્રો, અમે પાછી પાની કરીશું નહિ.' લોર્ડ કલેરડને સહાનુભૂતિ દર્શાવી, પણ કાન્ફર સ્પષ્ટ રીતે સમજાય ગયો કે ઇંગ્લાંડ તરફથી નૈતિક ટેકા શિવાય બીજું કાંઈ પણ મળે એમ લાગતું ન હતું. એટલા માટે તેણે ત્રીજા નેપોલિયનની અહંતામાં તથા આકાંક્ષામાં શ્રદ્ધા રાખવાની તૈયારી કરી. ૧૮૫૫ માં નેપોલિયને પૂછ્યું હતું કે "ઈટલિ માટે હું શું કરી શકું?" કાન્ફરે ખુલ્લા દિલથી તેને કહ્યું હતું. કે 'તમે ઘણું કરી શકો એમ છો' તદુપરાંત તે કેવી રીતે કરી શકાય તે પણ તેણે નેપોલિયનને કહી બતાવ્યું હતું. તે પછી લગભગ ત્રણ વર્ષે ફ્રાંસ અને માર્શિનિયા વચ્ચે જે મોંઘ થઈ તેના પાયા રૂપ આ મુલાકાત બની રહી હતી.

તે પછીનાં જે વર્ષ (૧૮૫૬-૬૮) દરમિયાન ઑસ્ટ્રિયા અને માર્શિનિયા વચ્ચેનો સંબંધ દરરોજ વધારે ને વધારે ગળતો આલ્યો. આ સ્થિતિમાં એ જ પરિણામ આવે એ તો ખુલ્લું જ હતું. ઇટલિ અને ફ્રાન્સ વચ્ચેની યોગ્ય સમજુતી ઉપર બધી વાતનો આધાર રહ્યો હતો. છતાં ઑર્સિનિએ રાજની જીદગી લેવાનો જે ખાથલો પ્રયત્ન કર્યો તેથી થોડા વખત માટે આ સમજુતીમાં રમખાણ પડ્યું. આ બનાવનું બીજું પણ એક કમનશીબ પરિણામ આવ્યું. એથી ઇંગ્લાંડ અને યુરોપીય રાજ્યો વચ્ચેના સંબંધ કડવાં ઝેર લેવાં થઈ ગયાં નેપોલિયનને મુખારકબાડીના આપવામાં આવેલા માનવતોમાં જે દેશમાંથી ઑર્સિનિ પોતાના ગાંડપણ ભરેલા કાર્ય માટે નીકળી પડ્યો હતો તે દેશ વિષે માનભંગક હલ્લેખ ભારેભાર કરવામાં આવ્યા. આવા એક માન-પત્રમાં એવી ભાગણી કરવામાં આવી હતી કે "જમાં આવા અધમ કાવતરાં રચવામાં આવે છે એવા નિવ કેન્સ્ટાન લંડનને હમેશને માટે નાશ કરનાં લેઈએ." ખુદ નેપોલિયન પણ ઇંગ્લાંડને "જુનીઓની ગુફા" કહેતો હતો. આ અભિધાનને માટે ઇંગ્લાંડ કેટલે દરજ્જે લાયક હતું તે નેપોલિયન જોડું જાણતો હતો તેટલું બીજું કાંઈ જાણી શકે એમ નહતું.

આમ છતાં આવો અણુધાર્યો બનાવ બન્યો તો પણ, કાન્ફર અને રાજ વચ્ચે ૧૮૫૮ ના ઉન્ડાળામાં પેટ્રોમ્પીએસ આગળ પ્રસિદ્ધ મુલાકાત થઈ. એનું પરિણામ થોડા વખત માટે ખાનગી રાખવામાં આવ્યું હતું; જે કે બીજે વર્ષ પોતે ઇટલિને રાજ :થશે અથવા તો સાદો પાર્ગદ બનશે એવું વિકટર ઈર્મિન્યુએલે કથા બાબત કાને વાત આવી હતી. ૧૮૫૯ ની રાજસભાની એક જુદી મુકતાં રાજ્યને જે ભાવણ કર્યું હતું તેનું વલણ પણ આ જ દિશામાં હતું. કહે છે કે જે છેલ્લો ફક્ત ઇટિહાસમાં મશહૂર થઈ ગયો છે તે ખુદ રાજ્યે જ પ્રવર્ત્યો હતો. રાજ્યે કહ્યું હતું કે, "આપણે દેશ વિસ્તારમાં ન્હાનો છે તો પણ યુરોપના રાજ્ય મંડળમાં તેણે મારી નામના મેળવી છે, કારણ કે જે સહાનુભૂતિ તે પ્રવર્તે છે તેમાં જે વિચારનું પ્રતિનિધિત્વ તે ધરાવે છે તે વિચારની બાબતમાં તે મ્હોટો છે. આ સ્થિતિ કાંઈ અચળ ગહિન નથી, કારણ કે આપણે જે કે સુલેહને માન આપીએ છીએ, નો પણ ઇટલિના ચણા ભાગમાંથી પરિતાપની જે ચીસ આપણે કાને પડે છે તેના તરફ આપણે દુર્લક્ષ્ય

રહીએ એમ નથી. એકતામાં દૃઢ હોઈને, આપણા સુલકોમાં વિશ્વાસ રાખીને આપણે દૂર દિશી તથા નિશ્ચયી દિવ્ય પરમાત્માના આદેશની રાહ ભેળીએ છીએ. ” આ ઉર્ફેરજીકારક દેખાવ નરી આંખે જોનાર મેંસેરિ આ ભાવબુધી ધયલી અસરને ખમ વૈધુતિક તરીકે વર્ણવે છે. તે કહે છે ” થોડી થોડી વારે ભાવબુની વચે ‘ મહારાજ ઘણું જીવે ’ એવા શબ્દોથી મોટે અવાજે વખાણ થતાં હતાં. પરંતુ જ્યારે રાજ ‘ પરિતાપની ચીસ ’ એ શબ્દો બોલ્યા ત્યારે જ કિત્તાઈ પ્રવર્તી રહ્યો હતો તે તો અવર્ણનીય જ છે. રાજ્યસભાના સભામંદો, પ્રતિનિધિઓ, ગ્રેક્ષકો મર્મ એક સાથે કુદીને ધુટણીએ પડ્યા અને ગાઢ ધન્યવાદ આપવા મંડી પડ્યા. કાન્સ રુશિયા મુશિયા અને મુંડાંડ એ દેશોના પ્રધાનો છેક જ અચળા પામી ગયા. અને એ અન્યથા દેખાવથી દિંગમદ ખની ગયા. નેપલસના એલ્સચીનો રહેરે ગમગીન કિફાશથી હવાઈ રહ્યો. જ રાજ્યએ અમારા દુઃખ વાદ કીધાં હતાં અમને દેશ આપવાનું વચન આપ્યું હતું તે રાજનાં વખાણ કરતાં કરતાં અમે ગાંડા થઈને અમાગ હાથ બેરથી ભેડ્યા હતા તે વખતે અમારી આંખોથી મતત વહેતા આંખને લુછી નાંખવાને અમે દેશવટો ભાગવતા ગરીબ લોકોએ પ્રયત્ન મરજો પણ કર્યો ન હતો. વિજયથી પ્રજાપતિ અને દેશસંયોગનથી રાજને ઇટલિની ગાદી મળે તે પહેલાં તે અમારા હૃદય ઉપર શબ્દ ચલાવી રહ્યા હતા; એ અમારા રાજ હતા ! ” આ જાહેરનામા પછી પણ તટસ્થ સત્તાઓએ તેમાં ખાસ કઠીને છડેરે આગામી લડાઈ બંધ રાખવાને પ્રયત્ન કીધા હતા, પરંતુ પ્રસ્તાવના રૂપે માર્ગનીયા હથિયાર મુકી દે એ વિષે ઓસ્ટ્રિયાનો આશંક હતો. કાન્ડેરે મક્કમ રહીને ના કહી માર્ચ મહિનામાં તે નેપોલિયનને પેરિસમાં ફરીથી મળ્યો. સંધિની શરૂઆત છેવટને માટે નક્કી કરવામાં આવી. એકદમ હથિયાર મુકી દેવાં એવી ઓસ્ટ્રિયાની અંત્યપ્રતિજ્ઞા એપ્રિલ માસની ત્રીસમી તારીખે ટયુરિન પહોંચી; અને ત્રણ દિવસની અંદર માર્ગનીયાના લશ્કરે લોંબાર્ડી તરફ ફર્યું કરી. કાન્ડેરે દેટલાક મિત્રોને આ વખતે કહ્યું હતું કે “ ચાલો; પરંતુ, પાસો નાખ્યો છે. આપણે કંઈક પ્રતિજ્ઞાસ રચ્યો છે એટલે ચાલો હવે ભોજન ઉડાવીએ. ”

બાદશાહી ઢંદગમાં એવું લખ્યું હતું કે, ઇટલિના લોકો, ઓસ્ટ્રિયા પીડમાંનું ઉપર હલેલો કરે છે, કારણ કે યુરોપનાં રાજ્ય મંડળોમાં મેં આપણા સામાન્ય દેશનું સ્થિત બળથી રાખ્યું છે, કારણ કે તમારી પરિતાપની ચીસ તરફ હું દુર્લક્ષ ન હતો. જ સંધિ હવે આ પ્રમાણે કરી છે તે હેઠળ બળાટકારથી તોડી નાખે છે.

“ એટલે, આજ પ્રજાનો હક્ક સંપૂર્ણ બન્યો છે. માટે મારી ગાદીનું રક્ષણ કરવાને, મારી પ્રજાના છૂટકારાનું રક્ષણ કરવાને, ઇટલિના નામની નામનાનું રક્ષણ કરવાને હથિયાર મળ્યું થઈને હું મારાં માખાપની કબર ઉપર લીધેલી માગી પ્રતિજ્ઞા ખુલા દિવથી પરિપૂર્ણ કરીશ. હું સમસ્ત પ્રજાના હક્ક માટે લડું છું. આપણને મુશ્કરમાં અને આપણી એકતામાં વિશ્વાસ છે, ઇટલિના યોદ્ધાઓના શૌર્યમાં, કાન્સની ઉમદા પ્રજાના સહકાર્યમાં આપણને વિશ્વાસ છે; પ્રજામતના ન્યાયમાં આપણને વિશ્વાસ છે. ઇટલિના સ્વાતંત્ર્યના પ્રથમ યોદ્ધા ધંધા શિવાય મને બીજી કોઈ પણ ધરછા નથી. ઘણું જીવે ઇટલિ. ”

“ આદ્યસ્થી એડિયોટિક સુધી ઇટલિને છૂટો કરવા ” આવેલા પોતાના “ ઉદાર સંહકારી ” ફ્રાન્સના રાજાને મે માસની તેરમી તારીખે જીનોઆ આગળ રાજ મળ્યો. ખન્ને રાજાઓ એક સાથે લશ્કરને મોખરે ગયા. એક માહિના સુધી તે સહકારી રાજાઓએ જીત મેળવી; ચોથી જીનને રોજ તેમણે મેંગેન્ટાની મહાન જીત મેળવી; આઠમી તારીખે તેઓ મિલેનમાં દાખલ થયા; ચોવીસમી તારીખે તેમણે સોલ્ડેરિનો-સેનમાર્ટિનોની ખેવડી જીત મેળવી; લગ્ય લડતની સર્વોપરિ જીત આ હતી. આ પછી “ ઉદાર સહકારી ” અટક્યો. તે રાજા ફ્રાન્સિસ બેસકને વિલાકેન્કા આગળ મળ્યો, અને સંધિ થઈ. એની રૂએ લોમ્બાર્ડિને પીડમોન્ટ સાથે જોડવા, તથા વેનિસને આસ્ટ્રિયા પાસે રહેવા દેવા ઠર્યું. આ અસાધારણ પગલું લેવામાં નેપોલિયનના શો હેતુ હશે તે શોધી કાઢવું એ વ્યર્થ પ્રયત્ન છે. કાબૂર પાછળથી ધારતો હતો તે પ્રમાણે, કદાચ આ પગલું કોઈ અગાઉથી ધારેલી ધારણાને લીધે નહિ પણ તુરતની પ્રેરણાને લીધે લરાયુ હશે. એના પરિણામ અહીં જોઈશું તે ખસ થશે. તાબેદાર પરગણાના લોકોને, વેનિસવાસીઓને, ટસ્કનિવાસીઓને, મોડેનાવાસીઓને, અને સૌથી વધારે તો જીલમી ધણીના હાથમાંથી તુર્ત છૂટકારો થવાની આશા રાખનાર રોમ સંખ્યાથીઓને આ સમાચારથી દુઃખકારક નિરાશા. ઉત્પન્ન થઈ શાંતિથી વિચારાર્થલા અને કુરતાથી અમક્ષમાં મુકાયેલા વિશ્વાસઘાત શિવાય બીજું કશું કારણ તે વખતે કાબૂર ખતાવી શક્યો નહિ. જો કે વિક્ટર ઇર્મન્યુઅલને તેના પ્રધાનો કરતાં ઓછું નિબૂર દુઃખ લાગ્યું ન હતું, ઓછી નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ ન હતી, તેપણ કંઈક સ્વસ્થતાનો અંશ ધરાવનાર કયારના માસ કરેલા કાયદાની જાણ ધરાવનાર તો વિક્ટર ઇર્મન્યુઅલ એકલો જ હતો.

રાજાએ કીધેલા વિશ્વાસઘાતથી કાબૂરને અનહદં ગુસ્સો ચડ્યો. આ સમાચાર સાંભળતાંની સાથે તે તુરત છાવણીએ જવા નીકળી પડ્યો, રાજ્યનીતિની દરકાર કીધા વિના તેણે ખન્ને રાજાઓ ઉપર બેદરકારીથી કપકાનો વરસાદ વરસાવ્યો. સંધિની શરતોના પરિત્યાગ કરવા, તથા આવી નામોશી લગેલી શરતે લોમ્બાર્ડિનો સ્વીકાર કરવાની ના હોવા તેણે પોતાના ધણીને વિનંતિ કીધી. આ ઉદ્ધત શીખામણ સ્વીકારવાની રાજાએ ના કહ્યાથી તેણે તરત જ રાજીનામું આપ્યું. અને તે લેરિમાંના પોતાના ખેતરમાં પાછો ચાલ્યો ગયો. તેની આખી કારકીર્દિમાં આ એક જ વખત તેની નિર્ધોરણા ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો, અને એ માટે તેને માફી બક્ષાય એ થોડું જ છે. તેનું જીવનચરિત્ર લખનાર બિયોન્ડિક કહે છે કે લડાઈ પહેલાંનાં ઓડા વખત ઉપરનાં તેનાં અમાનુષી કાર્ય વિષે દુનિયાને કદી જાણ થવાની નથી. પરંતુ જાનરદસ્ત જુસ્સાના, માનુષી ધિક્કારના, ઉદાર ઉશ્કેરણીના, અવર્ણનીય તોફાનોના અને ચિતાના આવા ખળભળાટ વચ્ચે તેમકેવો અકલંકિત રીતે ગંભીર રહ્યો હતો, ચાલુખનાવો ઉપર વિચાર ચલાવતો હતો, અને કર્તવ્ય માટે ઉત્તમોત્તમ તક સાધવા માટે મનુષ્યો તથા બાળતો ઉપર કેવી રીતે અમલ ભોગવે તે જાણતો હતો, એ પાત તો ઇતિહાસ ન્યાયપુરસ્કર ઉઘાડી પાડશે જ. જો કે તે અંત-વ્યવહારની આ છેવટની અને અત્યંત અદરી રિમાયત દરમિયાન આસ્ટ્રિયા રૂપી ગરૂડના પંજથી ઇટલિના પ્રાંતો વ્યવચ્છેદ થતો અટકાવનાર એકનો એક ધીર વિચારશીલ-જ્યો ન હતો. કાર્ય માટેની તેની બૂખ મહાપ્રમાણ હતી.

એડી વખતે તે રાજ્યમંડળનો પ્રમુખ, પરદેશી, વ્યવહારનો મંત્રી, વિગ્રહ-મંત્રી, અંત-વ્યવહાર-મંત્રી હતા. વિગ્રહ-કચેરીમાં ખબરો તેને માટે પાથરણું પથરાતું રહેતું હતું, અને રાતને વખતે તે પોતાનો જલ્સો પહેરીને એક ખંડમાંથી બીજા ખંડમાં ફરતો રહેતો હતો, મીપાઈના બપોરના બાજત, ખટપટી પત્રવ્યવહાર બાજત, તથા લગાઈની તૈયારી બાજત સૂચનાઓ કર્યા કરતો હતો, તેમ જ પોતાનો મહેનતુપણનો અને સ્વદેશાભિમાનનો દાખલો દરેક જણને ખેંસાડી તેને હચકેરતો હતો. પીડમોન્ટવાસીઓને તો એવું જ કહેવાની ટેવ પડી ગઈ હતી કે, “અમારે ત્યાં રાજ્યપત્ર છે, રાજ્યખંડ છે, રાજ્યખંડારણ છે; એ બધાનું નામ કાબૂર છે.” તો પછી તેનું ખાસ કાર્ય-કાન્સની એકતા-પડી ભાંગે તેથી તે કોણે થઈ જાય તેમાં કંઈ નવાઈ નથી.

પરંતુ આવી અત્યંત હચકેરણીકારક અણીને સમયે રાજનો નિર્ણય આથી વળ વધારે સંગીન નીવડ્યો હતો. ખનાવોએ જે વલણ લીધું હતું તેથી તેના હૃદયના ઉડા-ગુમાં દુઃખ થતું હતું, પરંતુ ૧૮૫૬ ના વિગ્રથથી થયેલા સંધાયું હતું એમ કાબૂર સમગ્ર રાજ્યો નહોતો તે રાજ સમગ્ર રાજ્યો. “નોવારાના સમયથી ઇટલિનું જે રાજ-કીય એક રાજ્ય જણાતું હતું તે વિલાઈ-કાના મમથથી આવશ્યક જણાયું છે.” નોવારાનું કલક ધાવાઈ ગયું હતું; ઔરિયાને મિન્સિયો પાછળ ધક્કેલી મુકવામાં આવ્યો હતો; આદ્યમની નીચે આવી રહેલા મહારાજ્ય તરીકે લાંબાઈ અને પીડ-મોન્ટ બેડાઈ ગયાં હતાં; અને તે પછીના વર્ષમાં ટસ્કનિ, પાર્મા, મોડેના અને રો-મનાં દૂત-રાજ્યો એ સર્વ ઉત્તર ઇટલિના આ નવા મહારાજ્ય સાથે સાર્વભૌમિક પ્ર-જનુસાથી એડી દેવામાં આવ્યાં. કાબૂરની પ્રકૃતિ ઉચ્ચે આધારે પાછી ઠેકાણે આવી, અને થોડા મહિના સુધી નિર્ણય ભોગવ્યા પછી તે પાછો સત્તાધીશ થયો. પરંતુ તેની નામોશી હજી પૂરી થઈ ન હતી; નેપોલિયનનું લહેણ હજી વાળી આપવાનું બાકી હતું. તેણે જે કંઈ થોડું સાધવું હતું તે નિઃસ્વાર્થથી સાધ્યું ન હતું. ન્હાનાં ન્હાનાં આછી કિંમતનાં લહેણની બાજતમાં જન્મ અને છે તેમ, બધારે આ “ન્હાનો હિમાખ” રમુ કરવામાં આવ્યો ત્યારે ઉલટો તે તો બહુ જ મોટો હિસાબ થઈ પડ્યો. ટસ્કનિ, રોમના, અને અન્ય પ્રાન્તો જોડાવાથી સાડીનયાના મહારાજ્યને જે મહારૂ પ્રાપ્તિ થઈ હતી તે ધ્યાનમાં લઈને નેપોલિયને શ્રેયોચના પ્રદાનની માંગણી કરી.

ફ્રાન્સની રાજ્યનીતિને શાશ્વત કલક લગાડનાર આ નામોશી ભરેલા પરસ્પર-વ્યવહારનો ઇતિહાસ આ પછીના વિભાગ માટે ખરે જોનાં સંઘરવામાં આવ્યો છે. અહીં તો એટલું જ કહેવું બમ વશે કે આ માંગણી ન ફૂટેક કપૂલ રાખવામાં આવી. આ સાથે સંખંધ ધરાવનારા સર્વ લોકોને આ માંગણી સૌચનીય જરૂરિયાત લાગતી હતી; ખામ કરીને રાજને તો “પોતાના વંશનું ચોરિયું”, પરદેશીને શરણે સોંપવું પડે એ વાત “પોતાના હૃદયને સૌથી વધારે દુઃખકર આત્મભાગ ” રૂપ લાગતી હતી. ઐરિનિયથીજાને તથા ઐરિખાલિકને અનહદ યુરસો લાગ્યો. તેમને મન ને કાબૂર એક “અધગ કાવતરાં ખોર ” હતો; નેપોલિયન “ધૂલશક ” કરતાં પાનું નખતાર લાગતો હતો; પરંતુ આ ઇલકાઓ ન્યાયપુરસર અપાયા છે કે કેમ તેનો વિચાર અવા-વવાનું મારે અહીં મુલતવી રાખવું પડ્યો. કાબૂરની રાજકીય કારકીર્દિ રૂપી નાટકના

જે છેલ્લા અંકથી, નિર્ભય સ્વયંસેવક કરતાં તેને ઓછી આભારી નહિ એવી રીતે, દક્ષિણુ મહારાજ્ય ઉત્તરના મહારાજ્ય સાથે જોડાયું હતું, અને જેનું એક્ય લગભગ સંપૂર્ણ રીતે સંધાયું હતું એવા ઇટલિ ઍડ્રિયટિકથી આલ્પ્સ સુધી ખરેખરે મુક્ત થયો હતો, તે છેલ્લો અંક પણ ખરે જોતાં ઍરિઝોનિડના જીવનને લગતો ગણીને મારે મુલતવી રાખવો જોઈએ.

કાબૂરનું જીવનકાર્ય લગભગ પૂરું થયું હતું. વેનિસવાસીઓ અને પોપની ગેમની પ્રજાઓ શિવાયની ખીજ બધી જોતોના દરેક સહયમાં સમાવેશ કરનાર ઇટલિના ગળ વારીકે પોતાના ધણીને જાહેર થયેલા જોયો ત્યાં સુધી તે જીવતો રહ્યો હતો. પરંતુ તેને સ્પષ્ટ રીતે માલુમ પડ્યું કે હજી પણ ઘણું બધું સાધવાનું બાકી રહ્યું હતું. ઍરિઝોનિડની તરવારને લીધે, તથા દક્ષિણમાં તેણે જે ઉત્સાહ વર્તાવ્યો હતો તેને લીધે, નેપલ્સને ઉત્તરીય મહારાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું. પરંતુ હજી પણ તેમાં એકમ કરવાનું કામ બાકી હતું. ત્યાંના લોકો જેરકાયેસર વર્તનારા હતા, વંશપરંપરાથી કોઇ પણ પ્રકારના રાજ્યતંત્રની વિરુદ્ધ હતા, અસ્વસ્થ અને અડચણકારક હતા. છતાં પણ જેને “ અસાધારણ પગલાં ” લઈ કહેવાય છે તે રસ્તો કાબૂર કદી પણ સ્વીકારે એમ ન હતું. જેને તે રાજ્યબંધારણ વિષયક રાજ્યતંત્ર ગણતો હતો તેને સહેજ પણ તોડી પાડવાના કામથી તે પાછો હટતો હતો. કદાચ તે આ બાબત જોઈએ તે કરતાં વધારે લાગણીવાળો હશે. પરંતુ તે જો ભૂલ કરતો હતો તો તેવી ભૂલ કમઠા પ્રકારની હતી એમ તો કહેવું જ જોઈએ. વળી, ખરે જોતાં કાબૂરે જે સંસ્થાઓ જીતી કાઢી હતી તે ઇટલિમાંની રાજ્યસભા વિષયક સંસ્થાઓના તો હજી અખતાર આલતા હતા. ઓવા અખતારાની વચ્ચે વગર જરૂરનું ડાકું ઘાલીને તે અખતારાઓને દૂષિત કરવાના કામથી તેને જનમદાતા કાબૂર પાછો હટ્યો હોય એમાં કોઈ નવાઈ જોતું નથી. તે કહેતો હતો કે, “ ઘેરાની સ્થિતિએ કોઇ પણ રાજ્ય અલાવી શકે. ” “ ઐસિલિએટોને આ મન લાગુ પાડવાનો વિચાર તેની છેલ્લી જીવલેણ માંદગી દરમિયાન નિત્યસ્થાયી કુસ્વપ્ન રૂપે સપ્નાં કરતો હતો. “ કોઇ જાતનો ઘેરો નહિ, કોઇ જોતનો ઘેરો નહિ ” એમ તેને વારંવાર બખડતો ઘણાં જોઈએ હતા.

જે ખીજ મુરકેલી કાબૂરે નિર્જીય આણ્યા વિનાની રહેવા દીધી હતી તે આશી પણ વધારે અનંત જરૂરની હતી, વધારે જીવલેણ ભરેલી તથા હમેશની હતી, અને તે એવી મુરકેલી હતી કે તેના નિર્જીય આટો ખાસ કરીને તેની અસાધારણ શક્તિને ઉપયોગ કરવો પડે એમ હતું. આચાર્યપદ વિષયક સત્તાના પ્રક્રમની બાબતમાં પોપપીદની વૃત્તિથી જે મુરકેલી જીતી ચડી હતી તેને વિષે અલબત્ત હું અહીં ઉલ્લેખ કરું છું. માત્ર કેળવણીની વ્યવસ્થા વિષેના જ ધર્મપીઠના કોઇ ઓછા મુરકેલ નહિ એવા હક્ક બાબત હાલ તુરંત તો હું કંઈ કહેતો નથી. ‘ઍડિન્બરો રિવ્યુ’ ના ૧૮૬૧ ના જુલાઈ માસના અંકમાં એક લેખકે આ પ્રશ્ન સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યો છે: “ અમર-કારક ઇટલીય સત્તાના અસ્તિત્વથી રોમની ન્યાયમણી સ્થિતિમાં મનનીય રૂપાંતર થવું જોઈએ એમાં તો કોઇ સવાલ જ નથી રહેતો, ઇટલિના પ્રદેશના કોઇ પણ મનનીય વિભાગ ઉપર ઇટલિનો સ્વભાવ તથા મર્મ મતાધીશ પ્રધાન ધર્માધ્યક્ષ જો બને

રાજ્ય ચલાવે અથવા રાજ્ય ચલાવવાનો હક્ક ધરાવે એ વિશેષાભાસ અંગ્રામધાની વિરૂદ્ધતાથી ભરપૂર છે...૨. એ કીપકલ્પમાં પોષ જ્યાં સુધી ધાર્મિક અને સર્વોપરિ રાજ્યનો હક્ક ધરાવતો રહે ત્યાં સુધી ઇટલિનો રાજ્ય રાષ્ટ્રીય રાજ્યતંત્રનો સર્વોપરિ પ્રમુખ ન થઈ શકે, કારણ કે પોતાના દિવાની રાજ્યકારણની હદની અંદર રાજ્યની સત્તા સદાસર્વદા વિશેષને વશ રહે જ. બીજી તરફથી જોઈએ તો, એટલું પણ ચોક્કસ છે કે બાદગાહી સત્તા સાથે થતી આવી અથડામણને અટકાવવા માટે રોમની ન્યાયસભા પાસેથી આવશ્યક છૂટ મેળવવી એમાં માનુષી રાજ્યખંધારણ પૈકી સૌથી વધારે મુશ્કેલ અને અગ્રાંત રાજ્યખંધારણમાં પરિવર્તન કરવાનું કાર્ય સમાઈ રહેલું છે.” ૧૮૬૦ માં ઇટલિના મહારાજ્ય સાથે રોમના જોડાયું ત્યારે પણ પોપની સત્તા તરફથી વચ્ચે નિર્દોષ થયા શિવાય એ કામ સધાયું ન હતું. આખરે તે બહિષ્કારના એક વખતના કાયંદર નિષેધની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું હતું. પોપના આક્રોશથી વિકટર ઈર્મેન્યુએલને જરા પણ અડચણ આવી ન હતી, પરંતુ ધર્મપીઠના નિમકહલાલ અને આશંકા પુત્ર તરીકે તો તેને ઘણી જ ઊંડી લાગણી થઈ હતી. રાજ્ય એ પોપને કહેલી ઉમદા નમ્ર વિનંતિ વિષે મિસ જોડકિનકૃત અજબ જીવનચરિત્રમાં તમે વાંચશો. જે કાયદાની રૂએ રોમનાના લોકો સંપૂર્ણ સ્વેચ્છાથી ઇટલીય મહારાજ્ય સાથે જોડાયા હતા તે કાયદો મંજૂર કરવાને, તથા ઇટલીય ઐરુપના પવિત્ર કાર્યને આશીર્વાદ આપવાને રાજ્ય એ પવિત્ર રિવાજને આ વિનંતિ માદર કરી હતી. આ વિનંતિ વ્યર્થ કરવામાં આવી.

પરંતુ, આ પછીનો ફેરફાર તેનાં સર્વ આવશ્યક પરિણામ સાથે થવા જોઈએ. ઇટલિના નવા મહારાજ્ય પોતાની રાજ્યતંત્રની જોડકા ઉપર રોમની પ્રાચીન રાજ્યધાનીમાં સ્થાપવી પડશે એ વિષે પોતાના ઘણી કરતાં ધર્મપીઠને જોડા નિમકહલાલ નહિ એવા કાન્દુરને કદિ પણ શંકા થઈ નહતી. તેણે કહ્યું હતું કે, “રાજ્યધાનીની પસંદગી ઉચ્ચ નૈતિક વિચારોથી નક્કી થાય છે. આ બાબત નિર્ણય આગુનાર તો લોકોની મનોભાવના છે. મહાન રાષ્ટ્રની રાજ્યધાની નક્કી કરનાર ઐતિહાસિક, માનસિક, નૈતિક સર્વ વસ્તુસ્થિતિ રોમમાં એકત્ર થયેલી છે.....પવિત્ર પિતાની એટલી જ ખાતરી કરી આપવાની બાકી રહી છે કે આચાર્યપદ વિષયક સત્તા સ્વાતંત્ર્યની ખાતરી આપનારી હવે આપને માટે રહી નથી. તેનો ત્યાગ કરો, એટલે પછી જે છૂટકારા માટે આપે પ્રજા સૈંકા સુધી મહાન કેથોલિક સત્તાઓ પાસે નિર્થક માગણી થાથી છે તે છૂટકારો અમે આપને ખસીશું.....” સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં સ્વતંત્ર ધર્મપીઠ, એ મહાન મિદ્ધાન્ત ઇટલિમાં ઢંઢેરાથી કેલાવવા અમે તૈયાર છીએ. ”

પોતાનાં છેલ્લાંમાં છેલ્લાં અને અત્યંત સુપ્રસિદ્ધ લાપલો પૈકી એક લાપલો (૨૬ મી માર્ચ ૧૮૬૧ ના લાપલો) માં કાન્દુરે કહ્યું હતું કે “ અમે એમ માનીએ છીએ કે એ જે સત્તાઓને છૂટી પાડવાથી તથા દિવાની અને ધાર્મિક સમાજ વચ્ચેના સંબંધને છૂટકારાનો મિદ્ધાન્ત લાગૂ પાડવાથી સર્વોપરિ પ્રમુખ પુરોહિતનું સ્વાતંત્ર્ય તથા તેનો હોદ્દો તેમ જ ધર્મપીઠનું સ્વાતંત્ર્ય મધાશે. “તે પછી તેણે એવી ઉત્સુક આશા જણાવી હતી કે પોપની સત્તા સાથે મૈત્રીભાવથી જોડાવણ થાધાથી આ ફેરફાર કરી શકાય એમ છે તેણે આગળ જણાવ્યું હતું કે “ ઇટલિને તેમ જ ધર્મપીઠને વિનાશક

હોય એવી પરિસ્થિતિમાં પોપ અનમ્ય નીવડે, અને સર્વ શરતોનો અસ્વીકાર કરવાનું ચાલુ રાખે તો શું કરવું ? શુદ્ધસ્થો, તો પાછી એ જ સિદ્ધાન્ત ધૂળ બેરથી બહાર કરવામાં આપણે પાછી પાની ન કરવી જોઈએ; આપણે એટલું બહાર કરવામાં પાછી પાની કરવી ન જોઈએ કે એ શાશ્વત શહેરમાં આપણે દાખલ થઈએ તે પહેલાં સમ-જીતી થઈ હોય કે ન થઈ હોય, તો પણ પુરોહિતની સત્તા નાબૂદ કર્યાનું બહાર કરતાંની સાથે ઇટલિ રાષ્ટ્રમાંથી ધર્મપીઠને સુકા કરશે, અને પ્રથમ જાણીલેલ બાબતોનો વિશાળમાં વિશાળ પાયા ઉપર ફૂટકારો સાધશે. ”

આગળ ઉપર આપણે જોઈશું તે પ્રમાણે છેક જ કમનસીબે આમ થવાનું નસી-ખમાં લખ્યું ન હતું. ઇટલિની સરકાર જ્યારે આગળ પગલું ભરતી ત્યારે ત્યારે અનમ્ય અણબદલાતો સામે પક્ષ તેની મામે ટક્કર ઝીલતો. પરંતુ આ જ સ્વપ્ન વિષે વિચાર કરતાં કરતાં ઇટલીય સ્વાતંત્ર્યનો મહાત્મ રાજ્યનીતિકુશળ પુરૂષ પોતાનો શાશ્વત વિશ્રામ લેવા ચાલતો થયો. ખુદ એનું નામ મક્રમ રાજ્યપાલક પણ તેણે જે અમાનુષી પ્રયત્નો કર્યા હતા તેનો, તેણે જ અનેક દુઃખકર ચિંતાઓ અનુભવી હતી તેનો, જે ઉરફેરણીકારક વિનંત્યમાં તથા નામોશી દેનાર નિબંધતામાં તેનાં છેવટનાં વર્ષો પસાર થયાં હતાં તેમાં થયેલા કેન્દ્રકારનો ભોગ થઈ પડ્યું. છેક અંત સુધી રાજ તેની તરફેણમાં હતો. ચિત્તભ્રમમાં પણ તેના વિચાર હજી જ ધણીની તેણે આટલી નિમક-હક્કાલીથી સેવા કરી હતી તેના તરફ હજી જ દેશને તે આટલો ખર્ચ ચાલતો હતો તેના તરફ દોરાતો હતા. તે ખાલી ઉઠતો કે “ નેપલસવાસીઓ માટે તું ઘેરાની કાંઈ પણ સ્થિતિ નહિ રહેવા દઉં. ” “ એમને શુદ્ધ કરો, એમને શુદ્ધ કરો. ” અને તેની સારવાર કરતા ભાઈ આગળ તેના છેલ્લા શબ્દો આ હતા. “ કેપીટ, કેપીટ, સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં સ્વતંત્ર ધર્મપીઠ. ”

આ પ્રમાણે કાન્ડુર ૫ મી જુન ૧૮૬૧ ના રોજ મૃત્યુ પામ્યો. આખી ઇટાલીય પ્રજા પોતાનો માત્ર સંજળમાં સંજળ સલાહકાર જ નહિ પણ બહાલામાં બહાલો મિત્ર સુમાવનાર રાજથી માંડીને તે છેક નમ્રમાં નમ્ર ખેડુત સુધી-આખી ઇટલીય પ્રજા દિલાસો ન અપાય એવા ગોઠમાં ગરકાવ થઈ જાય એ યોગ્ય જ હતું. પરદેશી ઝૂંસ-રીનાં બંધનથી તેમનાં ગાત્રોને છોડવનાર, રાજ્યસભા વિષયક સરકારના હંમેશા સુ-રક્ષે અને કંટકમય-સરજાતના કમમાંથી તેમને સહીસલામત રીતે દોરી લઈ જનાર તેમને છૂટકારાનાં સુખ ખતાવી આપનાર જ માત્ર નહિ, પરંતુ નમ્રતાથી, સારી દાન-તથી અને જે પાઠ શીખવો સૌથી વધારે મુશ્કેલ છે તે-ખીજાઓની છૂટને યોગ્ય આદર આપીને પોતાના છૂટકારાનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે તેમને શીખવનાર વીરનર માટે તેઓ શોક કરે એ યોગ્ય જ હતું. ‘ઇટલી એક રાષ્ટ્રીય પ્રજા એ જ કાન્ડુરનું ઉત્તરદાન જીવનકાર્ય હતું...ખીજાઓ રાષ્ટ્રીય છૂટકારાના કાર્યના ભક્ત બન્યા છે...એ કાર્યને સક્રિયતાની કક્ષામાં કેવી રીતે લાવવું તે તે જાણતો હતો; તેણે એ કાર્યને કાંઈ પણ પ્રકારના વિશેષ મતથી વિશુદ્ધ કર્યું હતું; તેણે તેને લુખ્ખી કલ્પનાથી દૂર કર્યું હતું, ખેદરકાર કાવતરાંથી સ્વચ્છ રાખ્યું હતું, તે રાજ્યકાન્તિ અને પ્રતિકાર્ય વચ્ચે સ્થને મીઠા બહાર નીકળી ગયો હતો અને તેણે ઇટલિને વ્યવસ્થિત લશ્કર, કવજ-

રાજ્યનાં અને પરદેશી સહકારીઓ પૂરાં પાડ્યાં હતાં. મેંજિનિ કે ગરિબાદિઃ ઇટલિ માટે આટલું બધું ન કરી શક્યો હોત એમ કહેવું એ મેંજિનિની કે ગરિબાદિઃની કૃપેલા કરવા બરાબર નથી. તેમ છતાં ઉત્સુક સ્વદેશાભિમાન, તથા પોતાની ઇટલીય પિતૃભૂમિના રાષ્ટ્રીય એક્યની સિદ્ધિ માટેની શુસ્માદાર ઇચ્છા સિવાય જ્યેમની સાથે તે બીજું કંઈ પણ સમાન ધરાવતો નહતો એવા લોકોની મહેનતથી તેને આડકતરી ગતિ મળેલી મદદ સિવાય કાબૂર, તેણે જે બધું કીધું હતું, તે પોતાની જાતે સાધી શક્યો હોત કે કેમ તે વિષે શંકા ઉત્પન્ન થાય જ. ભવિષ્યવેત્તા, રાજ્યનીતિકુશળ, ધર્મવિવ્રહી દરેક જાણુ પોતાના જીવનકાર્યમાં બીજાનો પરિપૂરક હતો. અત્યંત વિવિધ મગજશક્તિ ધરાવનાર, સ્વભાવમાં અસમાન અને સામાન્યતા પદ્ધતિમાં પણ વિરુદ્ધ મત ધરાવનાર, પરંતુ સર્વ સ્વાર્થો હેતુઓની બાબતમાં આત્મનિશ્ચય રાખવામાં સમાન જમદા કાર્ય પ્રત્યેની ભક્તિની બાબતમાં સમાન, જે મક્કમ ધૈર્યથી તે કાર્યનો પીછો લેવામાં આવ્યો હતો તેની બાબતમાં સમાન, એવો આ વીર પુરુષ ઇટલીય એક્યના દેવળમાં પોતાને યોગ્ય ગોખલો મેળવી રહેશે, કારણ કે એ અવિનાશી મંદિર બાંધવામાં વીરે અત્યંત કિંમ્મતી તેમ જ અમૂલ્ય શક્તિનો કાળો આપ્યો હતો.

દેશનાયક.*

સરકરી ટુકડી રણસેત્ર તરફ ફરતી હોય, તેવે વખતે બાજુની શેરીમાંથી તેમને કોઈ બાળ દે કે તેમના ઉપર ઘૂળ ઉડાડે, તો પણ તેઓ પોતાની કારને ત્યાગ કરીને અપમાનનું વેર વાળવા સાથે એ શેરીમાં દોડી જશે નહિ. એ અપમાન તેમને સ્પર્શ સરખો કરશે નહિ—કારણ, મનુષ્યમાં તેઓ જાગે. મંશામ દેખતા હોય છે, મોં સામે તેઓ લીધણુ જમરાગને જોતા હોય છે. તેમ જ જે આપણે ખરોખર જ આપણા આ મહાન દેશને માટે કંઈક મંગીન કાર્ય કરવા તરફ જ ફરતી હોઈએ તો એ કાર્યના મહાત્મ્ય આગળ ન્હાના મોટા અગણિત વિશેષો આપણને સ્પર્શ સરખો કરી શકશે નહિ. જરા જેટલું કંઈક વાંકું આડું પડ્યું એટલામાં રીસાધને આપણે હાર તોડી જવાનું મન કરશું નહિ.

આજકાલ આપણા દેશમાં જે કંઈ આંદોલનો ને ચળવળો ઉભરાઈ ચાલી છે, તેમાં મોટો ભાગ જુઓ. તો કેવળ કલહ જ દેખાશે. એમાં મંશય નથી કે ખરી દેશ-દાઝવાળા લોકો એ કલહોને લઇને મનમાં ને મનમાં લાજ મરે છે. કારણ કે કલહ એ કમજોરના શુસ્માનું લક્ષણ છે, કલહ એ નવરાની ગમત મેળવવાની એક રીત છે.

એક વાર દેશની ચોદિશ નીલાળી જુઓ, દુઃખનો આવડો બોલે એક ઉઃકારો કર્યો મિવાય હચકી કેવો ચાલ્યો જાય છે ? આના જોવો દયાગનક દેખાવ દુનીઆમાં

* મેંજિનિફ્રેટ “કાબૂરનું” જીવનચરિત્ર.”

* બાજુ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના લેખનું ભાષાન્તર.

બીજા ક્યાંક નહિ મળે. આશા અને આનંદ ઉડી ગયાં છે, ભૂખમરો અને રોગચાળો ફેર વરતાવે છે. વિનાશકારક તત્વોનાં મૂળ આ પ્રાચીન ભારતવર્ષની હવેલીની ભીતિને ફાડીને ફેડી નીકળ્યાં છે. દુઃખના સરખું ઢોરો સત્ય-દુઃખના જોડણી કડક કસોટી બીજાં તે કંઈ હશે ? તેને રમતમાં ઉડાણાય એમ નથી, દાવપેચ રમીને તેને ટાળી શકાય તેમ નથી, તેની અંદર કૃત્રિમ કદબનિકતાને આવકાશ જ મળે તેમ નથી. શત્રુ કે મિત્ર, એ બંધાયની સખતપણે ખબર લે છે. દેશને વ્યાપી વળેલા આ ભીષણ દુઃખની સંગાથે આપણે કેવું વર્તન ચલાવીએ છીએ, તે પરથી જ આપણા મનુષ્યત્વનું મારખું થવાનું. આ દુઃખની કાળી કંઠણ સલાડી ઉપર આપણા સ્વદેશ પ્રેમની અગમગમતી રેખા ન ઉઠે તો જરૂર જાણીએ કે એનામાં કંઈક કપટ છે. અને જો એનાં કસોટીએ ચડીને જોડું થઈ એના તમને કોણ દામ ગણી આપવાનું ? અંગ્રેજ દોક તે આ બાબતના પ્રખ્યાત મારેખ છે તેમની સાથે છેતરપંદી કેમ કરીને રમશે ? દેશદાગથી ગ્રેગરિને આપણે જે ઉલ્લેખ કરી રહ્યા છીએ તેમાં તેમની શ્રદ્ધા કેમ કરીને ખેંચશે ? આપણે જાતે કંઈક ત્યાં જ માગી શકીએ. પણ માથું બોલજો, આપણે એવું શું કર્યું છે ? દેશના જોયા ન જાય એવા હાલહવાલ એક તરફ જે દિવસે થતા હતા તે દિવસે પણ આપણામાંના જેઓ સારી સ્થિતિમાં હતા તેઓ સુખ ભોગવતા પડ્યા રહ્યા હતા; જમને નવરાશ હતી તેઓએ તેમના ખર્ચોના આરામમાંથી કણ પણ જતી કરી નહોતી; જે થોડો ઘણો ત્યાગ કર્યો હશે તે ત્યાગમાં ગળતરી કરાય તેવા નહોતો; થોડું ઘણું કદ ઉઠાવ્યું હશે, પણ જે અર્તનાદ ચોમેર થઈ રહ્યો હતો તે તેનાથી અસંખ્ય ગણો હૃદયભેદક હતો.

આમ કારણ શું ? એનું કારણ એજ કે, આટલા દિવસ આપણે પારકાને આંજણે માથું ફેડીને જીવ દેવાના વિચાર કરતા બેઠા છીએ, સ્વદેશની સેવાના વિચાર કર્યો નથી. હેશનું દુઃખ કાં તો વિધાતા કે કાં તો ગવર્નમેન્ટ દ્વારા કરશે એ ખ્યાલને જ આપણે આજ દિવસ સુધી આપણા દરેકરંગભામાં આશરો આપ્યો છે. આપણે એકસંપી કરીને-પ્રતિજ્ઞાનું પવિત્ર બંધન ધારીને દેશ સેવાના કાર્યમાં ત્રત ધારણ કરી શકીએ, એ વાત આપણે નિષ્કપટભાવે પોને પોતાની પાસે પણ કબૂલ કરી નથી. આમ હોવાથી દેશના લોકોની માથે આપણો અંતરનો મંબળ થયો નથી, દેશને જે ઠેકાણે દરદ થાય છે તે ઠેકાણે આપણા ઇલાજ પહોંચતા નથી. સ્વદેશ પ્રેમની સ્થાપના એવી ભીત પર થતી નથી કે જે ભીત ખરેખર હમ્તી ધરાવે છે. તેથી જ ફાળાના ખરડા કોગટ ફરી ફરીને ફાટી જાય છે અને કામનો ખરો વખત આવે છે ત્યાં કોઈ મોં પલ્લે દેખાડતું નથી.

બીજાઓની આગળ અરજ સુઝવવી, બીજાઓને ઓટલે જઈને દુઃખ રડવા બેસવું એ કામ માત્ર આજ સુધીમાં, આપણી તરફથી કંઈ થયું હોય, તો થયું છે. માખાપ, દેખે ! દેખે ! કરીને પારકાની ખૂંટ પડ્યે તો કંઈ મળ્યું નથી, અને કદાચ મળ્યું તો પણ માગ્યાં સુકાફળ પળે પળે ભીખને માથે આપડે લાક જ રહેવાની. જગતમાં જેનું માથું લઈને ચાલવું હોય, આણુ આપણામાં લાવવા હોય હોય તો સૌથી પહેલાં પ્રાણનું દાન કરવું જોઈએ.

આજે યુવક વર્ગ હિંમતપૂર્વક કહેશે કે હવે તો અરણ્યો અને વીનવણીઓ ખલાસ કરીને અમે હાથ ખંભેરી નાંખ્યા છે. હવે અમે અમારું પોતાનું કામ અમે પોતે કરવાને કટિબદ્ધ થયા છીએ. ખરેખર જ કટિબદ્ધ થયા હોઈએ તો તેથી ખીજું શું સાદું ? પરંતુ ત્યારે આપણે મરદની પેઠે ભારપૂર્વક કબૂલ કેમ કરી નથી લેતા કે, સંકટ પડે તો પડવા લો, પ્રતિકૂલ સંજોગ વટાવવા પડે તો વટાવવા તૈયાર છીએ. વાતવાતમાં આપણી બંને આંખોમાં ઝળઝળીઆં આવી જાય છે તે કેમ ? આપણા મનમાં કેમ એવા વિચાર આવતા હશે કે શત્રુ મિત્ર સર્વે મળીને અમારો માર્ગ સાદું કરી દેશે ? ઉત્તરિનો પત્થ ભારે દુસ્તર છે, એ વાત જગતના ઇતિહાસમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે:—

“ સુરસ્ય ધારા નિશિતા દુરત્યયા
 દુર્ગ પથસ્તત્કવયો વદન્તિ । ”

આપણે તો કહીએ છીએ કે આટલો દુરત્યય પથ અમે શું અમારી મેળે જ કાપીએ કે ? ખીજાઓ આવીને અમારો રસ્તો સહેલો અને સપાટ કરી આપશે તો જ અમે આગળ વધીશું, નહિ તો વાટમાં પડ્યા પડ્યા વાદ વવા કરશું અને કાણું મેશું ‘જીવું’ મેંડાં કરીને બેસીશું, કે અમારો રસ્તો વાળી આપતા નથી ને ? ઠીક છે, અમે અમારી ધરની શાળ પર વણેલું કપડું પહેરશું, અમારી પોતાની નીશાળોમાં જઈને ભણીશું ! વાહ, આપણું અભિમાન !

અમે પૂછીએ છીએ કે દાવાનળની સામે હિમા રહીને કોઈને કદી મનમાં અભિમાન આવે છે ?—મૃત્યુ શય્યાને ઓશીકે બેસીને કોઈને કદી કલાહ સૂઝે છે ? આપણે શું બેઠું ચઢતા નથી, કે આપણે ક્યારનું મરવાનું શરૂ કરી દીધું છે ? આ અમે અલંકારિક ભાષામાં બોલતા નથી—આપણે સાચેજ મરીએ છીએ. જરૂરે વિનાશ કહે છે, જરૂરે વિલોપ કહે છે, તે ભાતભાતના વેશ લઈને આ પુરાતન જાતિના રહેઠાણમાં દાખલ થઈ ચૂક્યું છે. મેંસેરિયામાં હજારો માણસ મરે છે, અને મરતાં નથી તેઓ છવતાં મરડાં સમાન બનીને પૃથ્વીને ભારે ભારે છે. આ મેંસેરિયા પૂર્વથી પશ્ચિમમાં અને એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશમાં વ્યાપી ગયો છે. પ્લેગ પહેલાં એક રાત્રીના મહેમાન થઈને આવ્યો હતો. એક રાત્રીને બદલે વરસ ઉપર વરસ આઢ્યાં જાય છે અને છતાં તેની નરરક્ત પિપાસા હજી છીપી નથી. વાઘે એક વખત માણસનું ખૂન ચાખ્યું કે પછી જમ તેને તે હરામ ચસકો છૂટતો નથી, તેમ જ હુબ્બાળ ઉપરા ઉપરી પડે છે અને આપણાં ગામનાં ગામ ઉજડ વેશન જવાં કરી મેલે છે. આ બધું તે દૈવનો કાપ માનીને શું આપણે આંખો મીચીને બેસી રહીશું ? સમસ્ત દેશના ગળામાં મૃત્યુએ જે મજબૂત ફાંસો નાંખ્યો છે તે શું બેઠું જ રહીશું ? તેને આકસ્મિક ગણી શકશું ?

એ આકસ્મિક નથી. તેણે આપણી અંદર જોડાં મૂળીઆં ખેડવા માંડ્યા છે. એના ગપાટામાં ગપડાંએલી અનેક જાતિઓ મારી ગઈ છે—અને આપણે પણ દેશમાં સળગી જીઠેલા એ મૃત્યુના હુમલાથી હાથ પગ હલાવ્યા વગર જ બચાવ કેવી રીતે કરી શકીએ એ કંઈ સમજાતું નથી. આપણે આપણી આંખ સામે જ બેઠાં છીએ કે, જે જાતિઓ નીરાળી અને મજબૂત હોય છે તેઓ પણ જનની રક્ષાને અર્થે આંખો દિવસ લડ્યાં

કરે છે. આપણે એક તો છાત્ર થઈ ગયેલાં હવેર પાછા મૃત્યુના ભારે પંજાના માર-
ખાઈએ. અને તેમ હોવા છતાં કંઈ પ્રયત્ન કર્યા વિના જ આપણે બચવાના કેમ ?

એક વાત આપણે લક્ષમાં રાખવી જોઈએ, કે મેલેરીઆ-પ્લેગ-દુષ્ક્રાંતિ એ તો
માત્ર બહાનું છે, તે ખાલી પાણી લક્ષણ જ છે. મૂળ વ્યાધિ જે છે તેણે તો દેશની
નસેનસમાં સંચાર કર્યો છે. આજ સુધી આપણે એક અમુક રીતે રહ્યા છીએ-આપણા
હાટ શેરીમાં, શહેરમાં અને ગામડામાં આપણે બચાવની અમુક એક રીત ખાંધી રાખી
છે. આપણી તે રીત હવે જરી પુરાણી થઈ છે. ત્યાર બાદ આજ સુધીમાં બહાનું
દુનીઆના સંઘાતથી આપણી અવસ્થામાં જમીન આસમાનનો કેર પડ્યો છે. આ
નવીન સંજોગોની સાથે હજી પણ આપણે પૂરેપૂરો મેળ કરી શક્યા નથી-એક ઠેકાણે
જેડવા જઈએ છીએ ત્યાં બીજા એક ઠેકાણે તૂટી જાય છે. ઉપસ્થિત થયેલા નવીન
સંજોગોની સાથે જો આપણે કોઈ દિવસ સામંજસ્ય સાધી નહિ શકીએ, તો આપણે
મરવું જ પડશે. જગતમાં જે જે ભવિષ્ય મૂક્યું છે, તે એમ જ મૂક્યું છે !

મેલેરીઆ ફાટી નીકળવાને કંઈ નવું જ કારણ આપણા દેશમાં આવે થયું,
એમ નથી. વગ્ગોથી આપણા દેશમાં પાણી પુષ્કળ છે, ઝાડી જંગલ આજ કરતાં પહેલા
ઝાડાં હતાં, અને મચ્છરની પણ અહીં કોઈ વાર ખોટ નહોતી. પરંતુ તે વખતે દેશ
જીવંતો જગતો હતો. યુદ્ધે ચડવું હોય ત્યારે આધિ જોરામાં જોઈએ-અને આ ખૂબ
રોગ રૂપી દૂશ્મન સામે યુદ્ધે ચડવા તે વખતે જોઈતી આધિજોરાકીની ખોટ નહોતી.
અમારી ગામડાની અન્નપૂર્ણા ને વખતે પોતાનાં બાળક્રમચારે અરધા ભૂખ્યા ગણીને
પૈસાના લોભમાં પારકાં છોકરાં વેચાડાવવા જતી નહોતી. કેવળ એટલું જ નહિ. તે
વખતની સમાજ વ્યવસ્થા એવી હતી કે ગામમાં જળાશય ખોદવા માટે કે છાત્રાલય
કરવા માટે કોઈના મહેં સામે બેઠા બેસતું પડતું નહોતું-ગામની ધર્મશુદ્ધિ જ ગામની
જરૂરીઆતોને પૂરી પાડવાને સદૈવ જગતી જ રહેલી હતી. આજ દેશમાં ગામો ગામ
પાણીની ખૂમ છે. એટલું જ નહિ. હાલમાં જે જીવન જળાશયો હતાં તેનાં પાણી દૂષિત
થયાં છે. આવી રીતે શરીર જ્યારે ખાવાના અન્નને અભાવે દુર્બળ બન્યું હોય અને
પીવાનું પાણી જ્યારે શુદ્ધ કરવામાં ન આવવાથી રોગનું ઘર બન્યું હોય, ત્યારે બચ-
વાનો હોવાય, કયો ? આવી જ રીતે પ્લેગ પણ સ્કેનમાં આપણા દેશનો માલીક થઈ
બેઠો છે-તેને કોઈ ઠેકાણે કોઈ રોકનાકં નથી, કારણ કે પુરાં પોષણને અભાવે આપણાં
શરીર વગર ઢાંક્યાં રહેલાં છે.

પોષણ સામગ્રીનો અભાવ થવાનું કારણ એ, કે નાના પ્રદારની નવી નવી તંદ-
હથી દેશનું અજ બહાર દેશ તરફ તબ્બાક જવા લાગ્યું છે. જે આખરે આજ લગી
આપણે ન્દાનાના મ્હોટાં થયા તે હવે જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં મળતું નથી. આજ
એક જોખા જેવડા ગામડામાં જઈને તપાસ કરો. દુધ મળે તો મ્હોટાં ભાગ્ય; ઘી
મળશે તો મોઢે મૂલે અને તેલ તો મ્હોટાં શહેરમાંથી આવે ત્યારે. પાણીનું જ્યાં કાંઈ
ઠેકાણું નહિ ત્યાં શાકભાજીની પછી વાત જ શી ? સસ્તામાં સસ્તું કંઈ થયું હોય
તો ક્ષીનાઈન સસ્તું થયું છે. આ પ્રમાણે આજ જ નહિ પણ અનેક દિવસથી મમન
દેશની જીવન શક્તિનું અસ્તું ધીરે ધીરે કલવાતું જાય છે. જેમ એક સાદુકાર પાંચેથી

જયારે પ્રથમ દેહુ કરવાનો આરંભ કરીએ, ત્યારે તો આશા હોય છે કે અમુક વખત પછી તેનું દેહું ચૂકવી દઇશુ; પણ જયારે મૂડી ક્ષીણ થતી જાય છે ત્યારે પછી, જે શાહુકારને ખારણે એક ભિમિતથી. જ ક્રૂરતા પછે ચડયા હતા, તેજ શાહુકાર દેશનો બની જાય છે. તેજ પ્રમાણે આપણા દેશની અંદર મેલેરીઆ, પ્લેગ, કોલેરા, કુબાળ પહેલાં તો આકસ્મિક હતાં, પરંતુ હવે બેધએ છીએ-તો તેમનું દેહું કદાપિ કાળે જાણી શકીએ એવો ઉપાય આપણા હાથમાં રહ્યો નથી. આપણી ગાંઠની મૂડી ઘસાઇ ગઈ છે, ઘડીએ ને પળે હવે તેઓ ઉઘરાણી કરવા પણ આવતા નથી. તેઓએ તો આપણાં ખેતર પાદરમાં, આપણાં ઘરખારમાં કાયમનો જ પડાવ નાંખ્યો છે. આવી સ્તિ વિનાશ વરસો વરસ એક મરણો થતો જ જાય છે, તે શું હજી આપણે આંખ ઉઘાડીને બેધશુ નહિ ?

આવી દશામાં રાજની ધારાસભાની અંદર એક બે ઠરાવ રજુ કરવાની ઇચ્છા હોય તો ભલે કરો, તેમાં અમે આડા હાથ દેવાના નથી. પણ એટલું કર્યું એટલે શું બધું આવી ગયું ? આપણી નરેરીઆત તે કરતા શુ અનેક ગણી વધારે નથી ? ઘરમાં આગ લાગે ત્યારે શુ બંખાવાળાને ખબર પહોંચાડીને હાથ બેડીને બેમી રહેવું ? એટલામાં આંખની સામે જ બધરાં છોકરાં જ્યારે બળી મરે, એટલે બંખાવાળાની બં દરકારી બાબત મેજસેટની આગળ ફેરીયાદ કરવા માટે એક જખરી સલા ખોલાવીએ એટલે શું જીવને મોટી માંતવના મળી જશે ? આંખ ઉઘાડીને જરા જુએ. આપણી નરેરીઆતો તેથી અત્યંત ઝાઝી છે, આ આપણે મરીએ છીએ, આપણને અભિમાન કરવાને, કલહ કરવાને, ગહ બેધને બેસવાને સમય નથી. આપણાથી જે કંઈ બને તે કરવાને હવે તો આપણે કમર કસવી બેધએ છે પુરુષાર્થ કરવા છતાં હમણાં સિદ્ધિ મળતી નથી; તે ન મળવાની હોય તો ભલે ન મળે, કિંતુ કાપુરુષને ઘટતી નિષ્કળતા તો આવવા ન જ દઇએ. પ્રયત્ન ન કરીને ચનારી જે વ્યર્થતા, તે પાપ છે, તે કલંક છે.

અમે કહીશુ કે આપણા દેશમાં જે દુર્દશા પેડી છે તેનું કારણ આપણા પ્રત્યેકના અંતરમાં રહેલું છે તેમ તેનો પ્રતિકાર પણ આપણા પાતાના વિના બીજા કોઇને હાથે કદાપિ થઇ શકે નહિ આપણે પારકાના પાપનું ફલ ભોગવી રહ્યા હોઇએ, એ વાત સારી હોઇ જ શકે નહિ અને પોતાનાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત યુક્તિ મધુક્તિ લડાવી બીજાને હાથે કગવી લઇશુ, એવો પણ કોઇ રીતે આશા ગણી ગયાય નહિ.

સારાં ભાગ્યે આજે દેશમાં અનેક સ્થળેથી એવો પ્રશ્ન ઉઠવા લાગ્યો છે, કે શું કરીએ ? કેમ કરીને કરીએ ? આજ આપણને કર્મ કરવાની ઇચ્છા થઇ છે અને હાથ પગ હલાવવા પણ લાગ્યા છીએ. હવે આપણે જે બાબત પર ખાસ ધ્યાન રાખવાનું છે તે એ, કે આપણી એ ઇચ્છા પાથા વગરની ન નીવડે, આપણા એ પ્રયત્નો પાણીમાં ન જાય, પ્રત્યેકની અદ્ય અદ્ય શક્તિ ભડકામાધી ઉડીને છૂટા પડેલા તલખાની પેઠે વિલીન થઇ ન જાય આગગાડીનું એન્જીન જોરથી સીટી વગાડવા માફ હોતું નથી, તે તો ગાડી હાંકવાને સાર જ હોય છે. સીટી વગાડીને બધી વરાળ કૂટી નાંખે તો અવાજ તો બેધએ નેટવો ઉઠવાનો પણ ગાડી આગળ ચાલવાનું તો ચી

જા જાય. આજે દેશની અંદર જે કાર્યકારિણી શક્તિ નિર્માણ થઈ છે, તેને એકાદ વાત્રણમાં બંધ કરવામાં આવશે નહિ તો તે શક્તિ મહામાહે ઝગડયા કરશે, સામ સામા પક્ષો ઉત્પન્ન થશે અને પ્રાસંગિક કલહોમાં તણાઈને તુરંચ કામને મોકાડું રૂપ આપીને શક્તિનો ગેર વ્યય કરશે.

દેશની સમસ્ત શક્તિને ભેદ પાડે તેવા ખોટા માર્ગથી ખાળીને એકતાની દિશામાં આણવાનો માત્ર એક ઉપાય છે—કોઈ એકાદ જણને આપણા અધિનાયક તરીકે સ્વીકારવો. પાંચ જણ એકઠા મળીને જરી રીતે વાદવિવાદ કરી શકાય પણ પાંચ જણ મળીને કામ કરવા તેજ રીતે વાપરવા જાય તો ખનગે નહિ. વાદ વદવા હોય ત્યારે કોલાહલ કરેલો શોભે, પણ યુદ્ધે જ્યાં ચડવાનું છે ત્યાં તો મેનાપતિ ભેઠએ. વાતોનાં ગપ્પાં હાંકતી વેળાએ અનેક જણ ભેગા મળીને પેતપોતાના કંઠરવને એક પછી એક ઉઘા મપ્તકે ચડાવે તો ચાલે, કિન્તુ વહાણ ચલાવવું હોય તો તો એક કપ્તાનના હાથમાં જ બધું સોંપવું ભેઠએ.

અમે આજ હાથ ભેડી ભેડીને અમારા દેશવાસી બંધુઓને હાક મારીને કહીએ છીએ, કે આપ કોઈ ભરાઈને આત્મવિસ્મૃત થતા નહિ, કેવળ વિરોધ કરીને ક્ષોભ મમાવવાનો યત્ન કરતા નહિ. બીજા માગવા ગયે જેમ બીજાના મ્હોં સામે આગાહરી આપે ભેડુ પડે છે, તેજ પ્રમાણે વિરોધ કરીએ તેમાં પણ બીજાની અંદર પોતાનું આશુ મન રેડવું પડે છે જ્યનેા માર્ગ આ નથી. બળપૂર્વક એ બધાની અવગણના કરીને કદયાણુ સાધવાનું મહાન કાર્ય કરવા લાગશું, તોજ આપણે વિજયી થઈશું.

હવે ચડવાનો એક ઉપાય છે—જેને આપણે નાયકપદ માટે પસંદ કરીએ, તેને ગજમહેલનાં ઝરૂખા પરથી ઉતારીને આપણી સુખડીની ઝોશરી રૂપી પુણ્યવેદિકા આગળ સ્વદેશના ત્રાત પતિના આમને અભિષેક કરીએ. તુરંચ હોય તેની જોડે ખાચખાચ કર્યો કરવી અને જય મળ્યો કહેવાતો નથી તુરંચને વટાવીને ઉપર જવું તેનું નામ જય આજે આપણે ખરેખરી લાગણીપૂર્વક સ્વદેશ માટે કંઈક સેવા બજાવવી ભેઠએ એ વાત સ્વીકારવામાં જે આપણને આનંદ અને ગૌરવ ઉપજી શકતાં હોય તો પછી કવાણા લાઇએ અમુક વખતે અમુકની સાથે કેવી વર્તણૂક ચલાવી, ફલાણા અમલદારનું આચરણ ગેરવ્યાજબી હતું કે નહોતું, એવા વિચાર તુરંચમાં તુરંચ ખનીને પ્રાસંગિક ઇતિહાસના પાટીઆપરથી એકંદમ ભૂંસાઈ જશે. ખત્ર જોતાં, એવી વાતોને વદન નજીવી ગણી કાઢશું નહિ, ત્યાં સુધી અપમાનનું ભૂત જે આપણને ત્રાસ આપે છે તેને દૂર કરી શકશું નહિ.

સ્વદેશની સેવા કરવાનો આપણો અધિકાર કોઈનાથી છીનવી લેવાય તેમ નથી તે અધિકાર મુશ્કરદત્ત છે—સ્વાયતશાસન નિત્યનું આપણું પોતાનું જ છે. અંગ્રેજ ગજ વગર લઇને ભલે પહેરો ભરતા, કાળા કે સારા ઝખ્યા મહેરીને ભલે ન્યાયની વહેંચણી કરતા, ફાવે ત્યારે લાભમાં અને ફાવે ત્યારે વિરુદ્ધમાં ભલે ઉભા રહેતા. તે છતાં પોતાના દેશનું ભણું પોતે કરવાનો જે હુદરતી હક આપણને છે, તે પડાવી લે એવી કોઈની શક્તિ નથી. એ આપણો હક્ક ખીણું કોઈ નહિ પણ આપણે પોતે જ રૂખા-

વીએ હીએ. એ હકનો અમલ નહિ કરીએ તો તેજ ઘડીએ હક ગુમાવશું. પહેલાં પોતાનેજ હાથે હક દૂખાવ્યો એ એક શરમ અને પાછું કર્તવ્ય થતું નથી થતું નથી કરીને જો ખીજના દોષ કાઢીએ, તો એ શરમને માથે પણ શરમ ! આપણું જાણું કરવું જ જોઈએ એવું જોમને માથે કુંદરતનું ખીલકુંલ ખંધન નથી, જોએ ખડું ખડું કરે તો 'ગરીબ ખીચારા' કહીને અને દયા પાછી શકે, તેઓજ અમારું આપણું ને આપણું કલ્યાણ કરી નાંખે-અમારા ભલા ખાતર પોતાના સ્વાર્થ સંક્રાંતિ લે એવી આંશા રાખવી. અને આપણે પોતે ત્યાગ કરવાનું કે કામે લાગવાનું તો નામ પણ લેવું નહિ. એ દશાની અંદર રહેલી નિર્મોહ્યતા સમજવી શું એટલી ખપી મુશ્કેલ છે !

તેથી જ અમારે કહેવું પડે છે, કે સ્વદેશનું મંગળ સાધન જ્યાંથી થવાનું તે કર્તવ્ય સિંહાસન આપણી આંખો સામે ખાલી રહીને આપણને પળે પળે નીચું જોવાડાય છે. હે સ્વદેશ સેવક ભાઈઓ ! પવિત્ર સિંહાસન પરથી પડ્યું કીડા પાસે ખવડાવી ન દેજો, તેને પૂર્ણ કરજો. રાજના શાસનનો ઇનકાર કરવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. તે તો કોઈ વાર સારા, કોઈ વાર માઠા, કોઈ વાર સુખના ને કોઈ વાર દુઃખના આકાર ધારણ કરીને આપણા ઉપર થઈને વડી જાય, પરંતુ આપણી પોતાની પ્રત્યે જ આપણું પોતાનું શાસન છે તેજ ગંભીર, તેજ સત્ય અને તેજ ચિરસ્થાયી હોઈ શકે છે. એ શાસનથી જ પ્રાંત ભાગે છે કે ઘડાય છે, બહારના શાસનથી નહિ. તેજ શાસન, તેજ સ્વરાજ્ય આજે આપણે શોધ મને અને એક ચિતે સહજ કરીએ, ચાલો.

જો તે સહજ કરીએ, તો દરેક જણ જુદા પડીને પોતે પોતાનું સંભાળીને જોશે તં પાલવશે નહિ. એક જણને માન આપીએ તેમા આપણે પોતાને ખરું માન છે તે સમજવું પડશે. આપણી પસંદગીનો જ એક જણ, તેને વિષે જ આપણે સહજ સમાધાન કરવું પડશે. એક જણના દક્ષિણ ખાડુને આપણી સહુની શક્તિ વડે ખસિદા ખનાવવો પડશે. આપણું સર્વની કિતાહિનની ચર્ચો નેના મંત્રી મંડળમાં મૂકવી પડશે અને તેના તરફથી નીકળતા આદેશ, આપણા સહુના એકત્ર આદેશ તરીકે, આખા દેશમાં ઘરોઘર પાળવા પડશે.

જોએ પિટિશન અથવા પ્રોટેસ્ટ, અનુમોદન અથવા વિરોધ કરવાને માટે પાકા ખાંધેલા રસ્તા પરથી રાજદરબાર તરફ ઘોડાગાડીઓ અને મોટરોની ઘોડાઘોડી કરી મૂકવી એનેજ દેશનું મોટું કાર્ય કહ્યું એમ સમજે છે, તેમની ટોળીના અમે નથી, એ વાત વારંવાર કહેવાની જરૂર નથી. આજ લગી જોએ દેશસેવકોનું અચેસરપણું કરતા આવ્યા છે તેઓ રાજમાર્ગની શુદ્ધ રેતીની અંદર પોતાનાં આંસુ અને પરસેવાનું સિંચન કરીને તેને હરિયાળી કરવાનો યત્ન કરના આવ્યા છે, તે પણ જાણવામાં છે. અમે એ પણ જોઈએ છીએ, કે મરચ વિનાના તળાવમાં બળ નાંખીને જોએ મરચ મળવાની આગામાં ખેસી રહે છે, તેમને આખરે 'અમારું મરચ નથી જોઈતાં' એવું મનને મનાવવાનો નિતનો ખીશો થઈ છે. તેને નિઃસ્વાર્થ નિષ્કર્મતાનો નીશો કહી શકાય. માનવ સ્વભાવમાં તેને પણ સ્થાન છે. પણ આ સ્થિતિ માટે નેતાઓને દોષ દઈ શકતા નથી. એતો આપણા ભાગ્યનો દોષ છે. દેશની એકત્રિક વાસના અંજવાના પાણી તરફ

તાકવાને ખદ્દે જલાશય પ્રત્યેજ તાકત, તો ખેશક તેઓ તેને ત્યાંજ દોરી જત. તેની સામેના પૂરે તેઓ ચાલી શકત નહિ.

કોઇ પૂછશે, કે એમ હોય તો પછી નેતાનું નેતાપણ ક્યાં રહ્યું? નેતાનું કર્તવ્ય શોકોને દોરી જવાનું-પછી જમને રસ્તે હોય કે જમ સુધારવાને રસ્તે હોય. જેનો સમૂળો જમ નાશ પામ્યો હોય તેવો નેતા મળે ત્યાં સુધી દેશ તેની ગાંઠ જેતા જેની રહે તો તો કંઈ બનેજ નહિ. દેશે ચાલવું તો જોઇએ જ, કારણ ચાલવાથી સ્વાસ્થ્ય આવે છે-ચાલવાથી બળ વધે છે. આટલા દિવસ આપણે જે રાજકીય ચળવળના માર્ગપર ચાલ્યા છીએ, તેને લીધે ખીસ્તું કંઈ ગણતરીમાં લેવાં જેવું ક્ષણ ભણે મળ્યું નહિ હોય. આપણામાં બળ જરૂર વધ્યું છે, તેનાથી આપણા ચિત્તમાં જરૂર ચેતના આવી છે, આપણું જડત્વ ગયું છે, એની ના પડાય તેમ નથી. ઉપદેશ સાંભળીને કોઈના જમ મૂળ ઉખડ્યાં નથી. તેઓ વારંવાર ટુટી નીકળે છે. ભોગવી છૂટવાથી જ જમ કર્મક્ષય મંભવે છે, તેમ જમ ચાલવા દેતાં જમજ જમને સુધારે છે, નહિતો તેની જડ જતી નથી. ભૂલ કરીએ તેનો અમને લય નથી, ભૂલ થશે થશે કરીને પડ્યા રહીએ તેનો જ અમને લય છે. દેશનો વિધાતા દેશને ખોટે રસ્તે ચડાવીને જ તેને ખરો રસ્તો બતાવે છે. મહેતાજી સાહેબ નિશાળમાં બેઠા બેઠા ખરો રસ્તો બતાવી શકતા નથી. રાજમાર્ગમાં દોડવામાં કરવાથી જરૂર ક્ષણ મળે છે, તેના કરતાં તેટલા સમય પોતાનું ખેતર ખેડવામાં ગાળવામાં આવે તો અનેકગણો વધારે લાભ મળી શકે છે, એ વાત મંપૂર્ણપણે સમજાવવા માટે લોખા સમયની વિકળતા ગુરૂની ગરજ સારે છે. એ ગુરૂનો બોધ હૃદયમાં ઉતરશે ત્યારે જે શોકો રસ્તામાં હેરાફેરા કરતા રહે છે, તેઓજ પાછા ખેતરમાં વળશે-અને જે પેલા શોકો ઘરમાંજ પડી રહેનારા છે તેમનાથી રાજસભાનું પણ કંઈ થતું નથી, તેમ ખેતરનું પણ કંઈ થતું નથી; અવિચલિત બુદ્ધિ-મત્તાનો ભંગ કરી નાંખશે તો પણ તેમને માટે આશા અગર સદ્વૃત્તિનાં દ્વાર વગાડે ગયાં છે, અને તેથી જ દેશને આગળ વધવું પડશે. આગળ વધશે તોજ તેની સઘળી શક્તિ પોતાની મેળે જગશે અને પોતાની મેળે ખીલશે. અરંતુ વ્યવસ્થિતપણે વધવું હોય તો કોઇ માર્ગદર્શકની ગરજ છે. માર્ગનાં મર્વ વિદ્નો આક્રમણ કરવા વાસ્તે છૂટી વ્યક્તિઓએ જોડાઈ જઇને સંઘ રચવો જોઇશે. સ્વતંત્ર બ્રાહ્મણોએ એકવિત થવું જોઇશે. અમુક એક જણનું નેતૃત્વ સ્વીકારી લઇને દૃઢ નિયમના સકળમાં પોતાના મતમેદો બને તેટલા દાખી દેવા પડશે-નહિ તો આપણા અરમધ્યેયની કાશીએ પહોંચવા પહેલાં આપણો આ મહાસઘ હેરોટ ને હડિયાપટ્ટી કરવામાં, બોલાચાલી ને તાડારાડી કરવામાં જ ખપી જશે.

બુગતરામ ચીમનલાલ દયે.

પૃથ્વીના એક જુના સમાજનું વર્ણન.

નવીન ગોધાનું પરિણામ.

અત્યારે આપણે આખી પૃથ્વી જુદા જુદા દેશોમાં વહેંચાયેલી જોઈએ છીએ. આ વિભાગ ઘણું કરીને રાજકીય વિભાગો છે, પરંતુ બહુજ જુના કાળમાં આપણે કાલમાં જોઈએ છીએ તેવા દેશો નહતા. બહુ જુના કાળમાં રાજ્યનીતિમાં પણ કોઈ સમજતું નહતું; છતાંયે પૃથ્વીના, અથવા ખરે કરીએ તો પૃથ્વીના લોકોના વિભાગો તો હતા જ. આ વિભાગોને ઇતિહાસકારો “સમાજ” તરીકે ઓળખે છે. અને જુદા જુદા ગમચના સમાજો અંબધી ઘણી વિગતો આપણી આગળ તેમણે રજુ પણ કરેલી છે. ઇતિહાસનો સામાન્ય અભ્યાસી “Patriarchal Society” “કૌટુંબિક સમાજ” જુનામાં જુનો છે, અને તે પહેલાં વ્યવસ્થિત સમાજ હતોજ નહિ એમ માને છે. પરંતુ હેઠલા અંબધી સૈકામાં મળેલી ગોધાને પરિણામે તેથી પણ એક જુના પ્રકારના સમાજની વાત જણવામાં આવી છે. આ ગોધથી ઇતિહાસીક જ્ઞાનમાં એક નવું પ્રકારનું ઉમેરાયું છે. આ સંબંધી ગોધાજી હાલ તુરંત તો વધારે ઘણેલી નથી. પરંતુ આ જુના પ્રકારનો સમાજ અત્યારે પણ કોઈક કોઈક સ્થળે છે; અને ગોધાજીને બહુ કદ વેડીને, તેમની વચ્ચે રહીને, ઘણી વિગતો એકઠી કરી છે. એટલે તેનું કંઈક વર્ણન આપણે કરી શકીશું. આગા છે કે ગુર્જર અભ્યાસીઓને તે ઘણું રસમય લાગશે.

આ સમાજનું નામ.

આ જુના સમાજને, અથવા ખરે કરીએ તો સમૂહને, ખંધએસતું નામ આપવું જોઈશે. ઇતિહાસકારોએ તેનું વૈજ્ઞાનિક નામ “Totemistic group” એમ પાડેલું છે. પણ તે સામાન્ય લોકોપયોગ માટે ઘણું ભારે છે. તેથી સામાન્ય રીતે તેને “Stem Group” “જંગલી પ્રકારનો સમૂહ” એ નામ આપવામાં આવે છે. પરંતુ “જંગલી” શબ્દમાં કપકા કે તિરસ્કારનો ભાવ નથી તે ચોક્કસ રીતે સમજવું જોઈએ. તે ઉપરથી સમજવાનું છે કે આ પ્રકારનો સમૂહ બહુજ જૂના રાજનો તથા કેવળ રાજઆતનો જ છે અને આ સમાજનું હુંકું વર્ણન આપવા પાર્યું છે.

“જંગલી લોકો.”

પૃથ્વીનાં દૂર દૂરના પ્રદેશો વચ્ચે વધતા જતા વ્યવહાર છતાં, અને વેપારની ગતિવિધિઓ અમર થયા છતાં, હજીયે જુના “જંગલો” રીતોએ સુગળ રહેનારા લોકોની સંખ્યા ઘણી છે. ખંગાળના ઉપસાગરમાંના, આંદામાનના (આપણે કાળા પાણી કહીએ છીએ ત્યાંના) મૂળ વતનીઓ, મદ્રાસના પહાડી લોકો, ઓરીસાના “જુઆંગ” લોકો, સીચીનના “વેરા” લોકો, આફ્રિકાના “ઝાંબીમાં વસતા” અને “અકા” લોકો, ઉત્તર અમેરિકાના કોલોરેડોના મૂળ વતનીઓ, મધ્ય અમેરિકાના

* “A history of politics” by Howard Jackson M.A. માંના એક પ્રકરણને આધારે આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે.”

“કેરીખ” લોકો, અને ગ્રીનવેલ તથા લેથોડોરના “એસ્કામો” લોકોની ગંભીરતા આવા પ્રકારમાં થાય છે. “તાસ્માનીયન” લોકો જેઓ હમણાં જ સંપૂર્ણ વિનાશ પામ્યા છે, તેઓ શુદ્ધ “જંગલી” જાતના ખરા નમૂના રૂપ હતા. પરંતુ ઓસ્ટ્રેલીઆનાં મૂળ વતની “જંગલી” લોકો આ પ્રકારના ઘણા જ ઉપયોગી નમૂના રૂપ છે; કારણ કે તેઓ હજી ખીજ કોઈ સાથે ભેળાયા નથી. આ લોકો સખંધી પદ્ધતિમર અભ્યાસ હંમણાં જ થયેલા છે, અને તેઓ ઓસ્ટ્રેલીઆનાં મધ્ય અને ઉત્તર ભાગમાં, ખીજ કોઈની અમર લીધા વિના કે સુધારાની ગંધ વિના, ભટક્યા કરે છે કદાચ થોડા જ કાળમાં તેઓનો સંપૂર્ણ વિનાશ થશે તોપણ અત્યારે તો તેઓની સંખ્યા ઓટી છે અને તેઓમાં પોતાનું અમલ ખંધારણ પૂરું જોશમાં પ્રવર્તે છે. અભ્યાસીઓ જોઈએ ઓસ્ટ્રેલીઆનાં રણની સુશીખતો વેડી હતી, તથા ચાલુ માયાળુપણું ખતાવી દેશીઓનો વિશ્વાસ મેળવ્યો હતો, તેમની એક જમાના ભરની મહેનતને પરિણામે અત્યારે “જંગલી” સમાજના ખંધારણનો કંઈક સાચો ખ્યાલ ખાંધવા શક્તિમાન થયા હોય.

“જંગલી” જીવન.

ઓસ્ટ્રેલીઆનાં “જંગલી” માણસના જીવનની ખાખનાં ઘણી ખરી નકારથી જ વર્ણવી શકાય તેમ છે. તેઓ ખેતીમાં, કે ઘેટાં ખકરા ઉછેરવામાં, સમજતાં નથી. કુતરા વિના ખીજ પાળેલા જનવરની તેમને જાણ નથી. ઝાડની ડાળના કુપડાં ભિલાય ખીજ કોઈ જાતના રહેઠાણનો તેમને ખ્યાલ નથી. મોટે ભાગે તેઓ ગુફામાં, કે પથરીયા ઝાડ સામે ચુકેલી ઝાડની સૂકી છાલની પાછળ રહે છે. જંગલની ઝાડીમાંથી કરેલા જૂજ શીકાર, અથવા તો વનની કંઈક વનસ્પતિ વિના ખીજ જોગલની તેમને ખબર નથી. ખજુજ જુના કાળ જેવો દેવતા પાડવાનો તેમને કંઈક ખ્યાલ છે, પણ સંધવા સખંધી તેમના વિચાર અલ્પ છે. ધાતુને ઘડીને કે જાળીને તેનો ઉપયોગ કરવાનો તો તેમને ખ્યાલ જ નથી. હંમણાં હંમણાં કંઈક ચીજ લેવી હોય તો વિનિમય માટે લોખંડની કુહાડી, એક સાધન છે; તેમને કુદરતી ચીજોના ખદલામાં, સાહસિક મુસાફરે પાસે તે મળેલી છે. તેમનાં પોતાનાં હથીઆર તો માથાવાળો ભાલો, કરશી, અને લાકડાની સાંજ અથવા કેંકવાની લાકડી છે, આ લોકોમાં ચાલતી દંતકથાઓ તો એટલા જુના કાળની છે કે તે વખતે પથરનાં હથીઆર પણ વપરાશમાં નહોતાં આવ્યાં, અને માણસના શરીર ઉપર ધારવાળી લાકડીઓથી વહાડકાપ કરવામાં આવતી હતી. ઝાડની છાલની ટોપલીઓ અને ધારવાળી ખોદવાની લાકડી એ જોજ ઓજારો તેમની જાણમાં છે. આ લોકોનાં લગડાં તો ફક્ત શેભાની ચીજો તરીકે જ વર્ણવી શકાય. ખરૂં જોતાં ધાર્મિક ક્રિયાઓ વખતે કેટલાએક શબ્દગાર સંગવામાં આવે છે. તેજ તેમનાં વસ્ત્ર છે. નહીં તો સામાન્ય રીતે તેઓ તદન નાગાજ કરે છે. આવું કંજાલ અને લગભગ ભૂખમરો વેઠતું જીવન અસંખ્ય યુગોથી ચાલ્યું કરે છે. ઓસ્ટ્રેલીઆનાં પ્રાણી અને વનસ્પતિ અત્યારે કોઈ ઠંકાણે નથી જાણતાં તેવા પ્રકારનાં અતિ પ્રાચીન છે. ત્યાંનાં જંગલો અને નદીઓમાંથી પ્રકૃતિના અભ્યાસીને કાંઈક એવું જડી આવે છે તે પૃથ્વીનાં ખીજ ભાગોમાં લાખાં સમયથી વિનાશ પામ્યું હોય છે. અને ઓસ્ટ્રેલીઆ પ્રદેશ સાથે વ્યવહાર હોવાનું ઇતિહાસમાં કથન નથી,

ખડે જોતાં પણ સદી પૂર્વે ઓસ્ટ્રેલીયા એક અજ્ઞાન પ્રદેશ હતો-તે ઉપરથી આપણું ધારી શકાય છે, આ પ્રકારનું જીવન આ જંગલી લોકો હજારો વર્ષથી ભોગવે છે. આ જુદાઇ જ તેમની અધગ અવસ્થાના કારણે રૂપ છે.

“જંગલી” સંસ્થાઓ.

ઓસ્ટ્રેલીયનોના ભૌતિક ત્રિવાચના જીવનના અભ્યાસ ઉપરથી પણ, આ અનુમાન જ નીકળે છે. તેમની પૂજા વિધિઓ આપણને જુની અને અપૂર્ણ લાગે-છે ના પણ તેમાંની વિગતો શ્રમસાધ્ય અને ગ્રંથવળ ભરી હોવાથી એમ લાગે છે કે તેમનો ઇતિહાસ ઘણો પ્રાચીન છે. જંગલી લોકોને, ખાસ કરીને ધાર્મિક આળતોમાં, કાંઈ પણ નવીનતા શુદ્ધ કંરવામાં ભય લાગે છે, તે વાત ધ્યાનમાં લઈએ તો અત્યારે આપણી જાણમાં આવેલી વિધિઓ રચાતાં કદાચ હજારો વર્ષો થયાં હશે. કંઈ પણ કેરફાર એકદમ તો થયો નહિ જ હોય, અને બધી શ્રમસાધ્ય વિધિઓ ધીમે ધીમે દાખલ થઈ હશે, તેની તો આપણે ખાતરી રાખી શકીએ. આ સ્થળે એની વિશેષ કસ્ટો-કત આપણે આપી શકાયે નહિ.

“ટોળું” અથવા “પેક” (Pack)

ઓસ્ટ્રેલીયાના તેમજ બીજા જંગલી લોકો ટોળામાં રહેતા હતા એમ કહેવાને રીવાજ પડી ગયો છે. પણ આ શબ્દ ભુલાવે ખવાડનારો છે; કારણ કે “ટોળું” એ શબ્દથી આપણને એમ ખ્યાલ આવે છે કે તેઓ બધા એકજ મૂળ પુરુષથી ઉતરી આવ્યા હશે, અથવા તેઓ પાંચેનાં સગાં હશે. પરંતુ આ ઓસ્ટ્રેલીયન ટોળું મુખ્યત્વે કુળને ધોરાઈ મેળવવા માટે શીકાર કરવા એકઠું મળેલું, અન્યોન્ય સહકાર કરતું એક સંજ્ઞાતીય મંડળ છે. તે કાંઈ સામાજિક બંધારણ કરતા એકાદ શીકારી ટોળાને વધારે મળતું આવે છે. તેમાંનાં સઘળાં માણસોને આખા દિવસના શિકારમાંથી ભાગ મેળવવાનો અધિકાર છે. અને સ્વાભાવિક રીતે તેઓ સાથે જ મુકામ કરે છે અને રહે છે, પણ પાડોશમાં રહેતા બીજા તેમના જેવા જ ટોળાથી બીજાં કાયો માટે જુદાઇ ગણતા નથી. ઉલટા તેઓ બીજાઓ સાથે વારંવાર ભળે છે, અને આ રીતે તે ખંડના બહોળા પ્રદેશોમાં એક સામાજિક સંબંધ પ્રવર્તે છે.

“ટોટેમ” Totem સમૂહ.

ઓસ્ટ્રેલીયન લોકોની મૂળરૂપ સામાજિક સંસ્થા (Social unit) તે કંઈ ટોળું નથી પણ “ટોટેમ” નામથી ઓળખાતો સમૂહ છે. “ટોટેમ” શબ્દ ઓસ્ટ્રેલીયન ભાષા નથી, પરંતુ “જંગલી” લોકોમાં જ મળી આવતી એક અમુક જાતની સંસ્થાના નામ તરીકે તે શબ્દનો સામાન્ય સ્વીકાર થઈ ગયો છે. “ટોટેમ” સમૂહ, મુખ્યત્વે કરીને આર કે જનવર જેવા કુદરતી પદાર્થોના નીશાનથી જુદો ઓળખાઈ આવતો જંગલીઓનો એક સમૂહ છે. આ સમૂહવાળા પેતાના સમૂહમાં લલ્લ કરતા નથી. ઘણા દાખલાઓમાં સગવળ ખાસ કરીને, લીંચો મારફતના સગવળથી આ સમૂહમાં દાખલ થઈ શકાય છે. પરંતુ ઓસ્ટ્રેલીયાના જંગલીઓમાં તો નવા જન્મેલા કે જન્મવાના આળોકોને અમુક “ટોટેમ” માં તેમના રાહા પુરૂષો વહેંચી આપે છે. એટલે કે

કોઈ નવું જન્મેલું બાળક જન્મથીજ તેની માતા “ટોટેમ” માં દાખલ થઈ શકતું નથી, પણ ડાહ્યા પુરૂષો કહે તે “ટોટેમ” માં તેને સુધી શકે છે. આ પ્રથા ઘણી જ જુની હોવી જોઈએ, કારણ કે જંગલી માણસને નિહાંતોના કંઈ ખ્યાલ નથી હોતો, એને તો સખ્ત ચોકાયા નિયમો જ જોઈએ છે.

“ટોટેમ” માં લગ્ન થઈ શકે નહિં.

ઓસ્ટ્રેલિયન પોતાના “ટોટેમ” માં પરણી નથી. “સાપ (નીશાનવાળાઓ) સાપ (નીશાનવાળી) ને પરણી શકે નહિ” જંગલી જમાના વ્યવસ્થાનો આ પ્રથમ નિયમ છે. આ નિયમ સાચી થયો હશે તેની આપણને ખબર નથી. પણ પાસેનાં સગાં વચ્ચે લગ્ન સખંધ બંધાવવા જોઈએ નહિં તે તેનો હેતુ છે એ તો નક્કી. જંગલી લોકો સિદ્ધાંતો ઉપર પોતાની દલીલો રચી શકતો નથી, પણ ખરી બીનાઓનું નિરીક્ષણ કરવાની શક્તિ તો એમનામાં છે જ. અને કદાચ પાસેનાં મર્ગાઓનાં લગ્નથી થયેલાં ગુરુશાનો તેમની નજરે પડ્યાં હશે. એમ હોય તો તો આપણે ઉપગ્રા નિયમનો અર્થ મમજી શકીએ છીએ. આતો ફક્ત ધારણા જ છે.

જુદા “ટોટેમ” સાથે લગ્ન.

ઉપરના નિયમનો બીજો ભાગ પણ આશ્ચર્યકારક છે જંગલી પોતાના “ટોટેમ” માં પરણી શકે નહિં પણ પોતાને માટે અગાઉથી નક્કી થયેલા અમુક “ટોટેમ” માં તેણે પરણવું જોઈએ. વિશેષમાં તે તેને માટે નક્કી કરેલા “ટોટેમ” માં પરણે છે એટલું જ નહિં, પણ તે “ટોટેમ” ની તેના સમયની (generation) સઘળી કન્યાઓ તેની પત્નીઓ છે. આ રીતે સાપ “ટોટેમ” ના સઘળા પુરૂષો આડ “ટોટેમ” ની તેના સમયની સઘળી સ્ત્રીઓના પતિ છે. અને તેના સહજ પરિણામ આડ “ટોટેમ” ના સઘળા પુરૂષો સાપ “ટોટેમ” ની પોતાના સમયની સઘળી સ્ત્રીઓના પતિ છે. આ ઉપરથી લગ્નની આવી સ્થિતિ વ્યવહારમાં ચાલુ હશે એમ ધારી લેવાતું નથી. ખરે જોતાં તો દરેક ઓસ્ટ્રેલિયન પોતાના લગ્ન સમૂહમાંની એક યાત્રી સ્ત્રીથીજ સંતાપ પામે છે. પણ એ તો ખરે જ કે પોતાના લગ્ન સમૂહની પોતાના જ સમયની કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે મંસાર માંડવામાં તે પાપ ગણે નહિં. અને અગાઉ જણાવેલા શીકારી ટોળાઓમાંના એકમાંથી બીજામાં કોઈ ઓસ્ટ્રેલિયન જાય, તો તે ટોળામાં પોતાના લગ્ન સમૂહમાંની કોઈ પણ સ્ત્રી હોય તે તેની પત્ની ગણાય જ. આવી બાબતોથી પાદરી લોકોમાં મહેલા તિરસ્કાર ઉદ્ભવ્યો હતો. અને સામાજિક ઇતિહાસના એક કિમતી અનુભવ તરફ તેમણે આંખમીચામણાં કંપ હતાં.

લગ્ન વિનાનું કોઈ જ નહિં.

આ ગોઠવણ પ્રમાણે એટલું તો દેખીતું છે કે ઓસ્ટ્રેલિયના જંગલીઓમાં કોઈ પણ કુંવારો પુરૂષ કે કુંવારી સ્ત્રી છે નહિં. પણ એક વેપક જણાવે છે તેમ તે લોકોમાં લગ્ન તો જન્મથીજ પ્રાપ્ત થતી એક સ્વાભાવિક સ્થિતિ હતી.

જુદા જુદા સમયો.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી કંઈક અંશે એમ સૂચિત થયું છે કે “ટોટેમ” સમૂહની અંદરના જુદા જુદા જમાનાઓ થા સમયો પારખવાને માટે કંઈક વર્ગીકરણની જરૂર છે. અને જંગલીઓના જીવનમાં મહત્વનો ભાગ લગવનારા ધાર્મિક ક્રિયા માટેના ગુણ-મેળાવડાનો એક હેતુ આ વર્ગીકરણ કરાવવાનો હતો. જંગલી લોકો પોતાની ધર્મ ક્રિયાઓનો અર્થ સમજાવતાં ઘણી આનાકાની કરતા હોવાથી, તેની વિગતોની હજી ખરેખર માહિતી મળી નથી; પણ એટલું તો નક્કી જ છે કે તેમાં ઘણા હેતુઓ સમાવેલા છે. એક પ્રખ્યાત ઓસ્ટ્રેલીયન ધર્મ ગુરૂના જણાવવા મુજબ આ મેળાવડાનો એક હેતુ આખા “ટોટેમ” ના મન ઉપર ક્રિયા કરાવનાર ગુરૂ થા બહુગરની મતા અને મહત્તા કરાવવાનો છે. ત્યારબાદ તે ક્રિયાઓથી “ટોટેમ”ની જીની દંડ કથાઓની યાદ તાજી કરાવાય છે, અને તેથી તે “ટોટેમ” ના સઘળા માણસો એક બીજાને વધારે વળગતા રહે છે. તે ક્રિયાઓ પ્રસંગે ગવાતાં ગીતોમાં તથા નાચોમાં ઘણાં જુના ભૂતકાળના ખનાવો તાજ કરવામાં આવે છે, અને દિવસોના દિવસો સુધી આસની આ ક્રિયાઓ મારફતે “ટોટેમ” ના પુખ્ત વયે પહેંચેલાં યુવક યુવતીને કેટલીએક ગુણ ક્રિયાઓ શીખવવામાં આવે છે. આ ક્રિયાઓમાં કેટલીકવાર સુન્નત જીવી દુઃખ ભરી ખાખતો પણ હોય છે. આ પ્રસંગોએ આ યુવક યુવતીઓને છુંદણાં છુંદવામાં આવતાં હશે એ તદ્દન અભવિન છે આ છુંદણાંથી તેઓ કયા “ટોટેમ” નાં છે તથા “ટોટેમ” નાં કયા સમયનાં છે તે પારખી શકાતું હશે.

સમપણની પદ્ધતિ.

આજન, અથવા આના જેવાજ, કોઈ અકુદરતી ઉપાયોથી ઓસ્ટ્રેલીયન લોકોની સમપણની બહુ જ સાદી પદ્ધતિ રચાઈ છે. લગ્ન માટે નક્કી થયેલાં “ટોટેમ”ની તેના સમયની સર્વ સ્ત્રીઓ તેની પત્નીઓ છે તેઓનાં ખાજકો તે તેનાં ખાજકો છે. પોતાનાં “ટોટેમ” ની તેના સમયનાં સર્વ સ્ત્રીઓ ગુરૂથો તેનાં ભાઈ બહેન છે. તેની માતાના “ટોટેમ” નાં સઘળાં માણસો તેના માત પિતા છે. (આ લોકોમાં વંશ વણ પકે સ્ત્રીઓ દ્વારા ગણાય છે.) આ રીતે માત પિતા, ખાજકો ભાઈ બહેન, અને પત્ની એટલાંજ સગાં તેને છે. આ રીત બહુ જ પ્રાથમિક લાગે છે, પણ તે આખા મલાયા દેશમાં પ્રસરેલી છે. આ સંબંધમાં એક લેખક એક પાદરીની બહુ રમુજી વાત વર્ણવે છે. આ પાદરી “જંગલી” લોકોના ગાદ સહવાસમાં આવવા માટે પોતાના આકરના “ટોટેમ” માં દત્તક વિધિથી દાખલ થઈ તેના ભાઈ થઈ પડ્યો હતો. એકવાર પોતાના આકરની સ્ત્રીને મળતાં, તેણે કહ્યું કે હવે તો “ટોટેમ” માં દાખલ થયો એટલે હું તમારો ભાઈ થયો. તે બાઈએ તરત જ ઉતર આપ્યો, નાજી, મારા ભાઈ નહિ; તમે તો મારા પતિ થયા. આ રીત ચીનાઓ જેવા વધારે અગતિમાન લોકોમાં પણ કેટલાએક ફેફારો સાથે અસ્તિત્વમાં છે.

“ટોટેમ” ના પ્રશ્નો.

સગાં સગાં વચ્ચે લગ્ન થતાં અટકાવવા સિવાય, “ટોટેમ” નુ બીજું કંઈ કાર્ય કે નહિ, અને “ટોટેમ” નાં એક માણસને આખા સમૂહ સાથે સો સંબંધ છે,

તે પ્રશ્નોનો હજી સુધી નીકાલ આવ્યો નથી. આ સંબંધમાં નિરીક્ષકો એમ કહે છે કે દરેક માણસ અદ્ભુત રીતે એમ માને છે કે પોતે પોતાના “ટોટેમ” નો ખાળક છે. “ટોટેમ” અને તેના નિયમો પૂજનીય અને પવિત્ર છે, અને લગ્ન સંબંધીના નિયમનો ભંગ થતાં નક્કી વિનાશ થઈ જાય, એમ પણ દરેક માણસ ખાતરી માને છે. જો આ પ્રમાણે હકીકત હોય તો મનુષ્યની પ્રગતિનાં બે સંબંધ સાધનો-ધર્મ અને કાયદા-વિશેનાં પ્રાથમિક ધોરણોનો રસિક ખ્યાલ આપણને મળે છે. ધાર્મિક વિચારોની પ્રગતિ ત્રણ વિભાગે થાય છે એમ કહેવાય છે. પ્રથમ વિભાગમાં પોતાથી ભિન્ન તેવા પ્રાણી કે પથ્થર જેવી કોઈ વસ્તુની મનુષ્ય પૂજા કરે છે. બીજા વિભાગમાં તે પોતાના જેવા જ કોઈ મનુષ્યની-ઘણું ખરું પોતાના જ કોઈ વડીલની-પૂજા કરે છે. ત્રીજા વિભાગમાં પરમેશ્વરનો ખ્યાલ તેને આવેલો હોય છે. પરમેશ્વર દિવ્ય તેમજ માણસ જેવો પોતાથી ઉચ્ચ અને જુદો, છતાં પોતાના જેવો જ અને પોતાની સાથે કંઈક સંબંધ ધરાવે છે, એમ તેની માન્યતા હોય છે. ઓસ્ટ્રેલીઅન “ટોટેમ” માં આમાંના પ્રથમ વિભાગ જેવા વિચારો આવે છે. પરંતુ આ જગતી મનુષ્યના દેવ સંબંધી ખ્યાલ ઘણું ખરું એવા હોય છે કે, તે એક દુઃખદાયી સત્તા ધરાવે છે, પૃથ્વી ઉપર રોગ અને મોત તે કેલાવે છે, અને માણસના લોહીનો તે તરસ્યો છે; આ ખાખત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. દલીલો કરવામાં અનુભવ વિના બીજી કોઈ પણ રીતથી જગતી માણસ અજાણ હોવાથી આ ખ્યાલ ખંધાયા હશે એમ લાગે છે. તેને એવો અનુભવ છે કે પોતાનામાંનો કોઈ ખડુ બળવાન અને હાંસીયાર હોય છે તે બીજાઓ તરફ ક્રુરતા બતાવે છે. આ હકીકત તે પરમેશ્વરને પણ લાગુ પાડે છે.

“જગતી” લોકોના કાયદા.

આ લોકોના કાયદા સંબંધી વિચારો આને મળતા જ છે. એમાં અમુક અમુક નહિ કરવાની ખાખતોનો જ સમાવેશ થાય છે. આ અટકાવના મૂળમાં કંઈ ખડુ દમ નથી, પણ ઘણું ખરું તે કંઈ ભય સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એક માણસ કોઈક સ્ત્રી સાથેનો હોય અને તેના માથા ઉપર આડની ડાળ તુટી પડે, તો તેનું કારણ કોઈ કુદરતી નિયમો હશે એમ ન માનતાં, તે એમ જ કહેશે કે તે સ્ત્રી વાપરવાથી આડમાં રહેતા દેવ ગુસ્સે થયા અને આ સજા કરી. લવિષ્યમાં :એ સ્ત્રી કોઈ એ ચાલકું નહિ એમ નિયમ થશે. કોઈ વહેણા ઉપર લાકડાનો પુલ બનાવ્યો હોય અને તે કોઈ વાર તુટી પડે અને કોઈ કુળી જાય, તો એમ માનવામાં આવે કે જળના દેવને ગુસ્સો ખંધાયાથી પેટ ભરીને ભોગ નહિ મળવાથી તેમજ પોતે આ ભોગ લઈ લીધો. પણ પુલથી સગવડ ઘણી મળતી હોવાથી તે ફરી બંધવાનું મન થાય છે, અને તે સમયે કોઈ ઉસ્તાદ માણસ કહે છે કે પુલનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં જો કોઈ મનુષ્યનો ભોગ આપવામાં આવે તો જળના દેવ સંતોષાય અને તેથી કોઈ ગરીબડાનું કાંઈ પણ ખાંધી, તેને પાણીમાં ફેંકી દેવામાં આવે છે. કદાચ બીજી વખતે પુલ વધારે સારી રીતે બંધવામાં આવે છે, અને તે ભાગી જતો નથી. એટલે દુધકો સફળ થયો મનાય છે. આ જીને ઇતિહાસમાં વારંવાર માલુમ પડતા “બળીદાન” નો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે.

તેથી ઘર બંધતી વખતે ભૂમિના દેવતાના પ્રદેશો ઉપર તરાપ મારવાની ખદલામાં ધરતી પાયામાં જીવતું માણસ દાટીને દેવને સંતોષવાનો રીવાજ જગતી પ્રદેશોમાં બહોળો

કેલાલા પામેલા છે. ખેતર તેની ઉત્પત્તિ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ થઈ હશે. “ટાટેમ” સમૂહમાંનાં માણસો એક બીજાને લદાઈમાં કે બચાવમાં મદદ કરવા બંધાયેલાં છે કે નહિ તે પ્રશ્નનો પણ હજી નીકાલ આવ્યો નથી. આ સ્થિતિ અસ્તિત્વમાં હોય તેવા કંઈક અંશે માણસ પર્યા છે ખરા. “ટાટેમ”ના સભાસદો કે શીકારી ટોળાના સભાસદો, ખહારના અજાણ્યાઓ પ્રત્યે પોતાને કંઈ પણ ફરજે નથી એમ ધારતા હતા એટલું તો નક્કી જ છે. પરંતુ તેઓનાં વર્તનનો આધાર તેઓ જે ખોરાક અને શીકાર ભૂમિ મેળવી શકતા હતા તેના ઉપર કદાચ રહેતો હશે. જે શીકાર પુષ્કળ મળે અને વસ્તીના પ્રમાણમાં જંગલો પુરતાં હોય તો, અમુક પ્રદેશમાં જંગલીઓના જુદા જુદા સમૂહો સંખીને રહે. પણ જે શીકારનાં પ્રાણીઓ ઓછાં હોય, અને વસ્તી પ્રદેશના પ્રમાણમાં વધારે હોય તો લદાઈઓ ખુનો કદાચ વારંવાર થાય. મનુષ્યનું ભક્ષણ કરવાનો કંપારી ઉપજવનારો રીવાજ પણ ભુખમરને લીધે જ ચાલુ રહ્યો હશે. કેટલીએક જાતો એવી પણ છે કે ખોરાકની ફેલછેલ હોય તો પણ આ રીવાજનો ત્યાગ તેમણે કર્યો નથી, અને તે ચાલુ રાખવા માટે તેમણે કંઈ કંઈ કારણો ઓળ્યાં છે. પરંતુ પ્રગતિ માર્ગમાં એક ડગલું આગળ વધવા સાથે એટલા જ પ્રદેશમાંથી વધારે માણસોનું પોષણ થઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા અમુક રીતે થઈ છે, અને તેથી લદવાની લાલચો, કંઈ નહિ તો લદવાનાં ખહાનાં હંમેશાં ઓછાં ને ઓછાં થવાં જોઈએ.

ઉપસંહાર.

“જંગલી” મનુષ્યના જીવનનું વર્ણન કરતાં આપણી નજરે પરંતુ ચિત્ર રચાય છે. ગયા સૈકાની નવલ કથાઓમાં “જંગલી” મનુષ્યને ઘણા ઉદાત્ત, હંમેશાં ખાન-ખાનમાં મસ્ત, સર્વદા કુટુંબ કળીલાથી વીટાયેલો, ફલ બધો મેદાનોમાં મધુર મંગીત ગાતો ગાતો, મૃગયા રમતો, ચીતર્યો છે તે કેવળ કલ્પના જ છે. તે જમાનામાં ઐતિહાસિક વિગતોની દરકાર કરવામાં આવતી નહતી, અને આ ચિત્રમાં લેખકોની શુદ્ધિનું નહિ પણ તેમનાં માયાળુ હૃદયનું દર્શન થાય છે.

ખરેખરો જંગલી મનુષ્ય તો, સામાન્ય રીતે એક કંનાલ, ભુખમરો વેઠતો, પુરો શારીરિક વિકાસ પણ નહિ પામેલો, નય, ટાઢે મરતો, ઘર વિનાનો, અનેક વિઘ્નના ચાલુ ભયમાં રહેતો, કૌટુંબિક બંધન વિનાનો, નિશ્ચિત ખોરાકની આશા વગરનો જીવન-રહેઠાણ વિનાનો, જીવ છે. અને છતાંયે આણું જીવન સંસ્કૃતિમાં કંઈક ફાળો આપે છે. શીકારમાં મળતી સફળતા ઉપર જ તેના જીવનનો સર્વ આધાર હોવાથી તે કાર્યમાં પરતાં કુખ વગર બખડાટે ખમતાં તે રીતે છે. ભયથી હંમેશાં સાવધ રહેવાની જરૂર હોવાથી નિગીરણ શક્તિ તેનામાં ખીલે છે. કોઈ આડીમાં જ્યાં કાલની છુપી પોલીસવાળા ચોરનું નિશાન સોધવા અસમર્થ થાય ત્યાં તે ગતિનું પગલાં ઓળી શકે છે. વૈજ્ઞાનિક વાયુશાસ્ત્રની નજર ખહાર-રહી જીવ તેવી નિશાનીઓ ઉપરથી તોફાન થવાનું ભવિષ્ય ને ભાખી શકે છે. સુધરેલા મનુષ્યથી-મંભળાય નહિ તેવા અવાજ તે સાંભળી શકે છે. ખદલાની આશા સારી હોય, અને તરત જ ફળવાની હોય, તો તે ઘણું જ ધૈર્ય ધાગવું કરી શકે છે. સંસ્કૃતિના ભંગમાં આ ભેટો કાંઈ જીવી તેવી નથી.

શાળા ખોલવાનાં યોગ્ય સ્થાનો.

શાળાઓ વધારવાની આવશ્યકતા ઉપર જોટલો વિચાર કરવામાં આવે છે તેટલો વિચાર શાળા ક્યાં ખોલવી તેનો નથી કરાતો: એટલે કે શાળા ખોલવાનાં સ્થાન નિશ્ચિત કરવામાં કોઈ મૂળ તત્ત્વોનો વિચાર કરવો ઘટે છે કે નહિ, એ પ્રશ્ન હજી ગંભીર: પણે કોઈના મનમાં નથી ઉપજ્યો દેખાતો. 'જ્યાં જ્યાં શાળાઓ ખોલવામાં આવે છે, અને જ્યાં જ્યાં ખોલવાની સૂચના કરવામાં આવે છે, તે ઉપરથી આપણે એટલો જ સાર એ'વી શક્તિએ છીએ કે શાળા ખોલવાના સ્થળની ખાખતમાં આપણે કેવળ હાલના પ્રવૃત્તિમય જીવનની દૃષ્ટિથી સગવડ અગવડના વિચારથી જ દોરવાઈએ છીએ; વિદ્યાર્થી અને શાળાના હિતનો દૃષ્ટિથી તેનો વિચાર નથી કરતા. આજ કારણથી આપણી સર્વ શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ મોટાં શહેરોની વચ્ચેવાચ ગોઠવાયેલી આપણે જોઈએ છીએ. નવી શાળાઓની દરખાસ્તો પણ મોટાં શહેરોને જોઈશોને જ કરવામાં આવે છે.

શાળા ખોલવામાં સ્થાનકની પસંદગીમાં આપણું જીવન ધોરણ આથી ઉલટું હતું. ઘણું ખર્ચ મોટાં શહેરોથી-પ્રવૃત્તિથી-દૂર, પર્વતો, અરણ્યો અને નદીઓની પાસે શાળાઓ વસાવવામાં આવતી વખતેથી ગીચોગીચ ભરાયેલા ભાગમાં શાળા હોવી, એ ખડું અયોગ્ય મનાતું.

આપણું હાલનું ધોરણ છેક અવિચારી છે એમ તો નહિ કહેવાય. એ ધોરણના મૂળમાં એક તત્ત્વ તો સમાયેલું છેજ. એમ વિચારવામાં આવે છે કે આપણે આપણાં ખાળકોને હવે તેમનાં વિદ્યાર્થી જીવનમાં પણ પૃથ્વીમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓથી નિર્લેપ નથી રાખી શકતા. ખાળકોએ ખાળપણથી સંસારની પ્રવૃત્તિઓ જોવી-અનુભવવી જોઈએ. જ ખાળકને સંસારી બનવું છે, વીસમી સદીની દુનિયામાં રહેવું છે, કોટિ કોટિ જાતની ગુંચવાયેલી પ્રવૃત્તિમાં પડવું છે, તેને ચોતાની ખાલ્યાવસ્થાનો અમૂલ્યકાળ એક શુદ્ધમાં રહી ગાળવો એ એના જીવન માટે અતિશય નુકશાનકારક થાય. સમાજથી વિખૂટાં રહી ઉછરેલાં ખાળકોને સંસારની ઘણી ખોટી કલ્પના ખંધાય છે; સંસારમાં પડતાં, તેમણે ખાંધેલી કલ્પનાનાં કેવળ ખોટાપણાનું જ્યારે તેમને ભાન થાય છે, ત્યારે તેમને સખત આઘાત પહોંચે છે, અને એ આઘાતને વશ થઈ, તેઓ જીવનની બીજી ખાળુએ એટલા ભેરથી ઢળી પડે છે, કે આખો જન્મારો સંસારના કુટિલ પ્રપંચમાં જન્મણે ગાળ્યો છે, તેનાથી પણ એ સદી બધ છે; અથવા દુનિયાદારી માટે નાલાયક દરો, અસંતોષો જીવન ગાળે છે. આ કારણસર ખાળકોનું શિક્ષણ સંસારથી અસંગી ન કરતાં ઉલટું તેમને સંસારી જીવનમાં ભળવાનો ખુબ લાગ આપવો જોઈએ. એટલે તેમની શાળાઓ વધારેમાં વધારે પ્રવૃત્તિમય અને સુધરેલાં શહેરોમાં સ્થપાવી જોઈએ, એમને અનેક પ્રવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરવાની અને અનેક જાતના લોકોમાં ભળવાની તક આપવી જોઈએ. "છોકરાં ખગડી જશે, એમનું ચિત્તચંચળ થઈ જશે," એવા આક્ષેપો ખડીકળુ કરે છે. સંસારથી છૂટા પડી મનની સ્થિતિ સાચવવી કે ચારિત્ર સુધારવું એમાં કાંઈ

મદોનગી નથી; ખરી મદોનગી તો સંસ્કારની સર્વે લાક્ષણિકી સંસ્કૃતિ યદ્ય, તેને જીતવી તેમાં છે.

મને લાગે છે કે શહેરોની વચ્ચેવચ્ચે શાળાઓ સ્થાપવામાં આવી જતી તક હોય તો તેમાં ગંભીર જૂથો રહેલી છે. એ તકને અંગે એવી સમજૂતી રહેલી દેખાય છે કે, શિક્ષણનો ઉદ્દેશ ખાળકને અનેક વિષયોનું પુસ્તકિયા અથવા માનુષ્ય જ્ઞાન આપી દેવું; જટલી અને તેટલી વસ્તુઓની માહિતી તેના મગજમાં ઠાંસી દેવી. ખરું જોતાં શિક્ષણનો એવો ઉદ્દેશજ ન હોવો જોઈએ. શિક્ષણનો ખરો હેતુ તો કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન ક્યાં મેળવવું, કેમ મેળવવું, યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવા માટે વસ્તુને ક્યાં દ્રષ્ટિબિન્દુથી તપાસવી એ કુચીઓ વિધાર્થીને શીખવવાનો છે. જેમણે આ હેતુ ક્યાં નમાં રાખી શિક્ષણ લીધું છે, તેઓજ જ્ઞાનની અને શાક્ષીની વૃદ્ધિ કરી શકે છે. વસ્તુ માત્રનાં ખરાં-ખોરાં, પૂર્ણ-અપૂર્ણ જ્ઞાનનું ભાથું વિધાર્થીને બંધાવી આપવું એ શક્ય પણ નથી, અને ઈષ્ટ પણ નથી. જ્ઞાન કેમ મેળવવું એ જ શીખવો છે, તે પ્રવૃત્તિથી અલગ રહ્યો હોય છતાં, પ્રવૃત્તિમાં પડતાં ચોરીજ વારમાં નવી પરિસ્થિતિને સમજી લઈ શકે છે, પણ જોણે માત્ર જ્ઞાનના જુદા જુદાં પોટલાં ભેગાં કરી જાણ્યાં છે, તેને કોઈ પણ નવી વાત મુજાવનારી થઈ પડે છે. “લાણ્યા પણ ગણ્યા નહિ” એ કહેવત, તથા સંસ્કૃત કલ્પણીઓમાં મૂર્ખ-પંડિતોની જે વાતો આવે છે તે આવાં જ્ઞાનને, ઉદ્દેશીનેજ છે. તાત્પર્યમાં, આધુનિક પ્રવૃત્તિઓમાં પડવાની વિધાર્થીને જરૂર નથી, પણ આધુનિક પ્રવૃત્તિનું સ્વસ્થ જાળવવાની, કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં રહેલાં તત્ત્વો શોધી કાઢવાની શક્તિની જરૂર છે.

પણ, આપણે ઘડી ભર માની લઈએ કે જિતમ શિક્ષણ માટે વિધાર્થીને પ્રવૃત્તિ-મય જીવનમાં વસવાની જરૂર છે; તો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે એ પ્રવૃત્તિ શુદ્ધ હોવી જોઈએ. કોઈ પણ દ્રષ્ટિએ આપણાં શહેરોની પ્રવૃત્તિઓને આપણે શુદ્ધ ન કરી શકીએ. કલુષિત પ્રવૃત્તિમાં રહી, વિધાર્થી પોતાના આદર્શોને પહોંચી શકવા પૂરતો ચારિત્રવાન થાય એ આશું સંભવે છે. વિધાર્થીને આલુ જમાનાની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધોનો ખ્યાલ આપવો હોય, છેલ્લામાં છેલ્લા સુધારા જ્યાં દાખલ થયા છે, તેવું જીવન દેખાડવું હોય, તો તે શોધો અને જીવનનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જ બતાવવું ઘટે છે. એટલે એ શોધો અને જીવનને શહેરના કલુષિત વાતાવરણમાંથી ન દેખાડતાં શાળાને અંગે એવી પ્રવૃત્તિ આદરી બતાવવું વધારે સાહે છે. આ ઉપર જ એવો આક્ષેપ મુકાશે કે આવા સંસારી નહિ પણ કાલ્પનિક વાતાવરણમાં ઉછરવાથી જ વિધાર્થી

જિપર પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ માર્યા પછી ત્રીયુવ લાલા લજપતરાયનો “રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ” ઉપરનો લેખ જોવામાં આવ્યો. એ લેખમાં એમણે લગભગ જિપર દર્શાવ્યા જવાનું આક્ષેપ મુક્યા છે, તે એપ્રિલ ૧૯૧૬ ના “કુળવણી”ના અંકમાં ઉતારવામાં આવ્યા છે. એમના જેવા સમર્થ લેખક, વિદ્વાન અને શિક્ષણ પ્રશ્નોના અભ્યાસીને આ લેખમાં ઘણું અંગે વિરોધ થાય છે, એથી મ્હને આ લેખ લખતાં ઘણો મંદાય થયો છે. પણ એમનો લેખ વાંચ્યા છતાં મ્હારા વિચાર ન બદલાવાથી જ આ લેખ મેં રવાના કરવાની હિંમત કરી છે.

(કિ. ઘ. મ.)

સંસાર-સર્જનથી ખોટો ખ્યાલ ખાંધે છે, અને સંસારને છે તેથી શુદ્ધી રીતે જાણે છે, અને તેને પરિણામે સંસારમાં જોડાતાં જોશાં ખાય છે. આના ઉત્તરમાં એ જ કહેવાનું કે વિદ્યાર્થી માટે શુદ્ધ વાતાવરણ રચવા છતાં, એને ખરા વાતાવરણમાં રહેલી અશુદ્ધતાનો ખ્યાલ આપી શકાય. જેમ ઝેરની ખાત્રી કોઈ પણ પ્રયોગ શાળામાં વિદ્યાર્થીઓને તે અખાડી કરાવાતી નથી, પણ ઝેરની સાબિતકારી આજખાણ કરાવી, તેના ઉત્તર પણ દેખાડીએ, તેમ અશુદ્ધ વાતાવરણની પીછાણ આપણે વિદ્યાર્થીને અશુદ્ધિમાં નાંખીને ન જ કરાવીએ; પણ તેની કલ્પના કરાવી, તેને સ્વચ્છ કરવાનાં સાધનો પણ દર્શાવીએ, એટલું જ નહિ પણ શુદ્ધ વાતાવરણ વ્યવહારમાં મૂકેલું પણ ખતાવીએ. વિદ્યાર્થીઓ સંસારને ખોટી રીતે કલ્પે છે, અને પછી છેતરાય છે, તેનું કારણ તેમને સંસારનો ખોટો ખ્યાલ આપનાર શિક્ષણ છે, અને નહિ કે પ્રવૃત્તિથી અલગ રાખવાની હકીકત.

આ તો માત્ર આપણાં હાલનાં ધોરણમાં રહેલો તર્ક દોષ દેખાડ્યો. પરંતુ, વીસમી સદીની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં લીન થવું, અને લીન થવા યોગ્ય થવું, એ કાંઈ મનુષ્ય જીવનનું ક્ષેત્ર નથી. રાષ્ટ્ર પણ કાંઈ પ્રવૃત્તિમાં લીન થવા માટે જ નથી. સર્વ માનવ પ્રવૃત્તિઓના પાથો તો પ્રકૃતિમાં હોવા જોઈએ, વિકૃતિમાં નહિ. વિદ્યાર્થીને પ્રવૃત્તિ યોગ્ય ભક્ષે આપણે ખનાવીએ, પણ ખાળક એ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે, પ્રકૃતિમાંથી ઉપજ્યું છે, અને પ્રકૃતિમાં લીન થાય છે, એ ન ભુલાવું જોઈએ. એની પ્રકૃતિના પાથો દબ રચાવો જોઈએ. એ પાથો દબ કરવા માટે ખાળકને પ્રકૃતિના સંસર્ગની જરૂર છે, વિકૃતિના નહિ.

વળી, પ્રવૃત્તિઓ માટે રાષ્ટ્ર નથી, રાષ્ટ્ર માટે પ્રવૃત્તિઓ છે; પ્રવૃત્તિઓમાં શુખ નથી, માટે પ્રવૃત્તિઓ છે; પ્રવૃત્તિકારક યંત્રો થવા માટે મનુષ્ય જન્મ નથી, પણ મનુષ્ય જન્મ સાર્થક થવા માટે પ્રવૃત્તિઓ છે. વિદ્યાર્થીને પ્રવૃત્તિ યોગ્ય ખનાવનાં એનું જીવન અશુભી, અનારોગી, પાપી કે કલ્યાણના માર્ગથી ભ્રષ્ટ ન થાય એ પહેલું તપાસવાનું છે. વિદ્યાર્થીને પ્રવૃત્તિ માધક યંત્ર કરવા કરતાં આત્મવાન ખનાવવો એ વિદ્યાર્થીને તેમજ રાષ્ટ્રને વધારે કલ્યાણકારી છે. આ દષ્ટિએ શહેરોની વચ્ચે શાળા હોવી, એ વિદ્યાર્થીને તેમજ રાષ્ટ્રને અતિશય હાનિકારક છે.

એ કેમ તે દેખાડવા હવે પ્રયત્ન કરીશ.

ખાળલગ્ન અટકાવી આપણી પ્રજામાં આવતી નિર્જાળતાનું એક કારણ આપણે દૂર કરીએ છીએ, એમ આપણે-માનીએ છીએ, અને તે કેટલેક અંશે ખરું પણ છે. “કેટલેક અંશે,” એ શબ્દો હું કેવળ અતિ સાવધતા માટે નથી વાપરતો. ખાળલગ્નને ખલે એક બીજી દુર્ગુણ દેશમાં આવ્યો છે, એ જણાવવા હું ઉપહું સંકુચિત વિશેષણ વાપરું છું. ખાળલગ્નના વિરોધનું સૌથી વિશેષ પરિણામ શહેરોમાં અને ઉંચી જાતિઓમાં થયું છે. પણ શહેરોમાં અને ઉચ્ચ જાતિનાં છોકરાંઓ જ વધારે નિર્જાળ થતાં જાય છે, એ મત્ય આપણે સહેજ તપાસી શકશું. શહેરનાં કેટલાં યુવાવસ્થા “ખન કરતાં છોકરા, છોકરીઓની શારીરિક મર્યાદા જોઈ આપણી આંખ ઠરી શકશે? એમનું હૃદયની ટાપટીપ જોઈ કદાચિત આંખ હરે ખરી પણ એ રંગલા અને પોલ

કાંની બાંધેલાંથી એમના હાથમાંની છડી જેવા પાતળા હાથ, એમના બેસી ગયેલા ગાંઠો, અને તેજ વગરની આંખો જેઈ કંપારી ન છુટે છે, અને આ તે ભારતવર્ષની ભાવિ પ્રજા ! એ વિચારથી શોક થાય છે. ઘરડાંઓ કહે છે કે અમે બાળપણમાં ન પરભેલા, અમારા બાપદાદા પણ બાળપણમાં ન પરભેલા, પણ અમે આવા નિર્બળ ન હતા. તમે તો બાળલગ્નનો દુષ્ટ રિવાજ ખંધ કર્યો છે, છતાં એક ન પેઢીમાં આવી નિર્બળતા કેમ પેઢી ? આ ટોળામાં સત્ય રહેલું છે, અને તેનો નિશ્ચેષ્ટ નિરાદર કરતો દેશને નુકસાનકારક થઈ પડશે.

હું શહેરમાં ન ઉછર્યો છું. શહેરનાં સારાં નકારાં છોકરાંમાં ભળ્યો છું. શહેરનાં છોકરાંની રહેણી-કરણી તપાસી છે, તપાસતો રહ્યો છું. ઉપલી નિર્બળતાનાં બીજાં ચળાં કારણો હશે, પણ હું કહું છું તે કારણ ઘણા ચોરા બને છે, બને છે તેમાંથી ભાગે ન કોઈ બોલે છે, અને કેટલાક બોલે છે, તેનો કંઈ ઔષધિ વચવાનો સ્વાર્થ હોવાથી, તેમનું બોલવું રોગનાશક થતું નથી. એ કારણ તે એક શહેરનાં છોકરાં અવિવાહિત હોય છે, પણ બ્રહ્મચારી નથી હોતાં. એનો અર્થ એમ નથી કે તે બ્રહ્મચારી ન હોય છે, પણ તે પોતાની શક્તિ માચવતાં નથી.

બાળેલગ્ન અટકવાથી બ્રહ્મચર્યનું માહાત્મ્ય વધશે એમ ધારવામાં આવ્યું હશે, પણ એમ થયું હોય એમ હું માનતો નથી. શહેરનાં છોકરાં બ્રહ્મચર્યનું માહાત્મ્ય બળતાં નથી; બળતાં છતાં, એવાં વાતાવરણમાં તેઓ રહે છે કે તેમનો નિશ્ચય કરી શકતા નથી, અને પ્રશ્નમાં તેમની શારીરિક ખરાબી થયાં કરે છે.

શહેરનાં છોકરાંની નિર્બળતાનું કારણ ત્યાંના ખરાબ હવાપાણી સુચવાય છે. એ કારણ પણ ખરું ન છે; પણ શહેરનું નૈતિક વાતાવરણ જટિલ ખરાબ હોય છે, તેનો શતશ પણ ત્યાંના હવા પાણીની ખરાબી નથી. શહેરની બધી સામગ્રી બ્રહ્મચર્યને વિરોધી છે. રમેજીવથી કામ સંભવે છે, અને શહેર તો રમેજીવનું ધામ ન કહેવાય. મીનેમા-નાટકો, જ્યાં બ્રહ્મચારીઓને ન જોવા હાયક વસ્તુઓનો પાર નહિ, તેમાં માખાપ હોંસથી છોકરાંને મોકલે; લગ્નોના નાયરંગ છુટ્ટાઓ જોડે બેસી બાળકો જુએ, અને નિર્લગ્ન છુટ્ટાઓ પોતાનાં પૌત્રોના દેખતાં આળા કરે તે બાળકો શીખે; શાળાઓ કે લાઇબ્રેરીમાંથી શૃંગારિક નવલકથાઓ હોંસથી વંચાય અને તે શોખને શિક્ષકો જિતેજન આપે; આ વાતાવરણમાં રહીને તરણ સ્ત્રી-પુરુષની પશુવૃત્તિ ઉશ્કેરાય તેમાં શી નવાઈ ! ચૈદથી વીસ વરસનાં (ઘણી વારે તેથીએ બહુ ન્હાના સરખાં છોકરા-છોકરીઓ) ચોપાટી કે બીજાં કરવાના સ્થાનકોપર શી વાતો કરે છે તે કોઈ સાંભળે છે ? એ વાતો સાંભળી હોય તો કાન ફાટી જાય. એ બાળકો બ્રહ્મચર્યનો મહિમા શું બળી મકે ? અને બળે તોએ કેમ પામી શકે ?

આમાં શહેરના ખોરાક અને શાસ્ત્રોનો ઉમેશ કરો. ચાલ અને હોટેલોનાં ખૂબ મમાલેદાર ખાણાં એ પશુવૃત્તિનાં કેટલાં પોષક છે, એનો વિચાર કરો. જુના સાધુઓ કહે છે કે ઝીણાં વસ્ત્રો પણ કામનું સ્વરૂપ છે, માટે બ્રહ્મચારીએ તે પહેરવાં નહિ. શહેરનાં વસ્ત્રોની તો વાત ન શી કરવી ?

કોઈ પણ માણસ જે કોઈ ફિક્કા પડી ગયેલા વિદ્યાર્થીનું નિદીક્ષણ કરે, એની કપડાં પહેરવાની રીત, એના હાવભાવ, ચાલ, એનામાં પેસતું સ્ત્રીત્વ એ ખારીકાંધથી એશે, તો કેટલાં છોકરાં પ્રેક્ષ્યર્થીશ્રમને વિરોધી જીવન ગાળે છે એને ખરે ખ્યાલ આવશે.

આ રોગ તરફ સંસાર સુધારકોનું, દેશ હિતચિંતકોનું, વિચારકોનું, શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓનું ધ્યાન ખેંચાય એમ હું ઇચ્છું છું. એ રોગની તીવ્રતા સમજાય, એની પ્રતીતિ થઈ જાય, એમ ચાહું છું.

કેટલાક આવી વાતોને હસી કાઢવાની વૃત્તિના હશે. જીવંતોની જીવાનીને હું દોષ માન્ય કરાવું છે, એમ કેટલાક કહેશે. ‘છોકરા છોકરીને વેરાગી બનાવવાના’ આ વિચારો છે એમ કોઇકને લાગશે. ‘પ્રમાણસર મોજશોખ ઉઠાવવામાં’ શું પાપ છે. એમ કોઈ પૂછશે. ‘મીઠાશ’ અને મોજશોખનું માધુર્ય ન સમજી શકે એવાં ભોળાં રાખવાથી તેમની કેળવણીનાં ઘણાં જ કિંમતી તત્ત્વો તેમની પાસેથી છીનવી લેવા ખરાબર છે, એમ કોઈ ધારશે. પરંતુ સહજ વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ જણાવું એમ એ કે વિદ્યાર્થીકાળ જીવેલા સંયમપૂર્ણ હશે, એ કાળમાં જીવેલુ શરીર કસાયું હશે, તાઢ તરકા વેઠવાની, ખૂખ મહેનત કરવાની, સાદાઇમાં રહેવાની જીવેલી ટેવ પડી હશે, તેટલું વધારે સુખમય, એનું બાકીનું જીવન જશે. એના યૌવનનો પૂર્ણ આનંદ એ. ત્યાં જ મેળવી શકશે. જીવનના વિષયો એને તેજ ધડીએ વધારે શુદ્ધ આનંદકારક લાગશે.

પરંતુ એમ દલીલ કરવામાં આવે છે કે ‘જે છોકરાઓ અળગા રહીને ભણ્યા હોય છે અને જે છોકરીઓ પડદામાં જ ઉછરીને મોટી થઈ હોય છે તેમનાં જીવન ખાહુ નિર્મોલ્ય નીવડેલાં હોય છે. તેમના જીવનમાં પહેલે પ્રસંગે જ જે પ્રક્ષાલન તેમની પાસે ખડું થાય છે, તેમને તે વશ થઈ જાય છે.’ જમને પ્રેક્ષ્યર્થ એ માત્ર વિદ્યાર્થી અવસ્થા પૂરતું જ પાળવાનું છે, તેમને માટે આ આક્ષેપ કેટલેક અંશે ખરે કહી શકાય. પણ એનો ઉપાય એમને ખૂબ ભેળવી દેવાં એવો મારા ધ્યાનમાં નથી હતી શકતા. મર્યાદામાં રહીને એમને એક બીજા સાથે ભળવા દેવામાં આવે, તો કાંઈ ખાટું નથી; એ મર્યાદા એટલે કુટુંબિક વાતાવરણ. કુટુંબનાં અને સર્ગા સંબંધીઓનાં સૌ પુરોષો જીવેલી મર્યાદા પાળી એક બીજા સાથે ભળે છે, તેવી મર્યાદામાં રહી તેમને ભળવા દીધો હોય તો લાલાશ્રીએ કહેલા આક્ષેપ નહિં આવી શકે. મને લાગે છે કે શ્રીયુત લાલાશ્રીના ધ્યાનમાં ઉપલી દીકા કરતી વખતે પંજાબી સંસાર અને ગુરુકુળના વ્યવહાર ધ્યાનમાં હશે. ત્યાં ઓઝલ પડદાની સાતિને લીધે લાલાશ્રીના આક્ષેપને બળ મળે છે. આપણો ગૂંજરાતી સંસાર એથી જુદો જાતનો છે, અને એ સંસારને અનુલક્ષીને જ મારી દીકા છે. પણ કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં, લાલાશ્રીના આ કથનથી સંમત થવું સુરેલ લાગે છે; તે કથન છોકરા છોકરીઓને “એકત્ર રાખવાથી જે અસંખ્યો ઉભી થાય છે તેના કરતાં અલગ રાખવાથી વસેષ હરકતો ઉભી થાય છે.”

આ કારણથી મને તો એકજ માર્ગ ચોગ્ય લાગે છે, અને તે આપણો જીવો માર્ગ તેજ; એટલે કે બાળકને શહેરમાં રાખવાં ન ઘટે; શહેરમાં સમાજ ન જોઇએ. ભણવા યક થાય, નિદાન દરા વર્ષનો થાય કે છુત્ત તેને ગરેરમાંથી કાઢવો જ જોઇએ. ૧૬ જામશંમાં ખૂબ અંગ મહેનત થાય, ખહુ સાદાઇથી રહેવાય, એવાં મ્યાનક જ

તરણાવસ્થા પ્રાપ્ત કરતાં બાળકોને માટે યોગ્ય નિવાસ સ્થાન છે, અને છોકરા-છોકરીઓને એકબીજાથી અલગ ન ગણાવે તો પણ અતિ પરિચય ન થવા દેવા એજ કલ્યાણકર છે.

શહેરથી દૂર રાખેલા રાખવાના બીજા પણ કારણ છે. બાળકોને શહેરમાં પ્રકૃતિનો સંપર્ક નથી થઈ શકતો; ઉધાડામાં રહેવાનું, ખુલ્લી હવામાં ઉછરવાનું, સૂર્યસંદર્શની હાજીવાનું વિષયોમાં અનેકથા નળાતી ઈંદ્રિયોને સ્થિરતા આપવાનું શહેરમાં બની શકતું નથી.

આ સૂચના પ્રચલિત ભાવનાઓથી જલદી છે. સાલા સત્પતરાય જવા સમર્થ પુરુષને આ સૂચનાથી વિશેષ જાણાય છે તે છતાં મને લાગે છે કે હાલની ભાવનાને ફેરવેજ ખૂટકો છે. તે વિના દેશનું વિવાર્થીકવન ખડુ અળકવાનો સંભવ નથી.

દિશોરસાલ ઘ. મશાવાળા.

“આ વર્ષના દુકાળમાંથી મેં શું જોયું.”

દુકાળને અંગે જે કામ કરવાનું મને મળ્યું છે તે ઉપરથી ઉપજતા કેટલાક વિચાર નિચે ટાંક્યાં છે. આ લેખનો હેતુ કંઈ નવી વાતો જણાવવાનો નથી, તેમજ દુકાળ પડવાના કારણો તપાસવાનો એ નથી, પણ માફક જે વાત ઘણાના હૃદયમાં રમી રહેલી છે તે સ્પષ્ટતાથી જણાવવાનો છે.

(૧) કેળવણીના અભાવનું પરીણામ.—

પ્રજને શિક્ષણ આપવાના સામ અને જરૂર સંબંધી યશ્ન લાપણો સાંભળ્યા, પુસ્તકો વાંચ્યાં છે, કોઈક અસંગોએ મેં પણ તેની તે વાત બીજને કહી છે છતાં પણ જ્યાં લગી તે ગરીબ, પસિર રાખ માટે ટળવળતાં, નગ્ન દુકાળોઓએ જોયો નહતા, આડનાં પાંતરાં અથવા જમીનમાંનાં મુળીયાં કાઢીને આઘ ઝુબરો કરનાર કે પીડાઈ તવાઈ મરી જનાર મારા દેશીજનોની હકીકત જાણી નહોતી ત્યાં લગણુ કેળવણી-નિદાન અસરજ્ઞાનની-કેટલી જંભીર જરૂર છે તે મારા લક્ષમાં પુરેપુરું નહોતું આવ્યું. જ્યાં મોટા શહેરો કે ખંદેરો છે ત્યાં આગગાડી કે આગબોટની સવડ છે, આથી આવર જવરનો વિશેષ પ્રસંગ આવવાથી ત્યાંની ખરી હકીકત તુરત ખબર પડે છે. તેવે સ્થળે સાળાઓ પણ હોય છે એટલે યોગ ઘણા પણ કેળવાયલા માણસો મળી આવે છે પણ જે સ્થળો આગગાડીથી પચામ સો માઇલ દૂર છે, જે સ્થળોથી મોટાં શહેરો કે ખંદેરો પણ ઘણાં દૂર છે ત્યાંની કંઈ હકીકત જાહેરમાં એકાએક નથી આવતી, અને એ પ્રકારનાં નાનાં ગામડાંઓમાં કોઈ શિક્ષિત માણસ નિદાન પત્ર લખી શકે તેવા એ માણસ હોતો નથી અને એને પરીણામે એ બીજારા ગામડીઓની કાઠલુદી જગત જાણતું નથી; જે જે મંકટો આવે છે તે તે સુઝે મ્હોટે સહન કરે છે. એ મંકટો દર

થઈ શકે છે એવા ખ્યાલ પણ એમના મગજમાં આવતો નથી. હાખતાં વાંચતાં ન આવડતું હોવાથી બીજાને ખબર આપી નથી શકતા અથવા તો જ્યાંથી જ્યાંથી મદદ મળી શકે એમ હોય છે તે જાણી શકતા નથી. ઉપરી અધિકારી ધારે તો કંઈક કરી શકે પણ પોતાના ગામનું ખરાબ દેખાય, સરકારને રખેને ખોટું લાગશે એવા ભયથી અમારે ત્યાં લીલા હાલે છે, બધાજ દુધપૈઆ ખાય છે એવા હેવાલને તુમારો મોકલી આપવામાં આવે છે એટલે તેમના પર આશા રાખવી એ પણ ભૂલ છે.

આવા સંજોગો હોવાથી તેમાંથી ખચવાનો ફક્ત એક ને એકજ સખળ ઉપાય કેળવણી છે. આર ચોપડી જટલુ પણ કોઈ ભણેલો હશે તો પણ તે (૧) પોતાના ગામની ખબર કોઈ સખી દાતાને જણાવી શકશે અથવા જ વાદળી વરસે એવી હશે તેને પોતાની સ્થિતિથી માહિતગાર કરી શકશે. (૨) જ્યાંથી મદદ મળી શકતી હોય જ્યાં આવા કામ માટે ભરોળો હોય કે વ્યવસ્થા થઈ હોય તેમની પાસે મદદ માગી શકશે અને (૩) ત્રીજું, ઉપરી અધિકારીએ પોતાની દાંદ ન સાંભળી હોય કે ખરી હકીકતથી સરકારને અજાણ રાખી હોય તો પોતે અરજી વિગેરેથી રાજદરબાર લગી ચી શકે, કેળવણીના સંસ્કાર વગરના એ ગામડાને ખેડુત ખરેખર પણ જ્વેગ હોય છે અને પણ માફકજ જીવન ગાળે છે એમ કહું તો લેશ માત્ર અતિશયેક્તિ નથી.

કેળવણી અપાવવાનો પ્રયાગ કમ્તા લોકનાયકો આ મુદ્દો લક્ષમાં રાખશે એવી આશા છે.

(૨) સેવામંડળોની ગેરહાજરી:—

હિન્દના સુભાગ્ય સમાજની જ વ્યવસ્થા હજારો વર્ષથી આજદિન લગભગ આલી આવી છે તેથી કરીને સેવામંડળો, અનાયાત્રમો, ખાળામ્રમો કે વિધવામ્રમો વિ. વિ. ની જરૂર પડી નહતી. પણ વધતી જતી ગરીબાઈને લીધે, પશ્ચિમની કેળવણીને લીધે તથા વધતા જતા વ્યક્તિવાદને લીધે ઉપર જણાવ્યા મુજબનાં મંડળોને આમ્રમોની જરૂર પડી છે. સુધારાના જમાનાની એ નિશાનીઓ મનાય છે, ફેશન છે. એવા સુધારાના પવનમાં સંડોવાયેલો કેળવાયેલો વર્ગ એવા દરેક આમ્રમના સ્થપાવા સાથે તેના યોગ્યાન ગાંધી સુધરેલા દેશોની પંક્તિમાં સુકાવાને લાયકાત મેળવી છે એમ માને છે. એ ગમે તેમ હો, પણ એટલું તો સત્ય છે કે આપણા સમાજમાં ઘણો ફેરફાર થઈ રહ્યો છે, જુની વ્યવસ્થા જ્યાં તુટી નથી પડી ત્યાં તે તોડી પાડવા અથાગ કામ થઈ રહ્યો છે, જુનું તે બહુજ ખોટું હતું એવો પવન જોસભેર ફુંકાય છે અને તેથી જ આવેત રહેવા, જરૂર છે. દરેક વ્યક્તિ, કુટુંબ, ગામ પોતપોતાની જવાબદારી અદા કરતું તે પ્રસંગે આવાં સેવામંડળોની અગત્ય નહોતી. પણ જ્યારથી પોતપોતાની જવાબદારીથી જાણે અજાણે ફારગ થવા માંડ્યું અથવા સંજોગોએ તેમ કરાવ્યું ત્યારથી આવાં મંડળોની જરૂરીઆત લોકોના લક્ષમાં આવી અને સમાજખંધારણમાં થયેલું પરિવર્તન જોતાં સેવામંડળોની ગેરહાજરીથી શું નુકશાન થાય છે તેની મોંઘ લેવા મને જરૂર લાગી છે.

કેળવણીથી અલુપ્ત રાખેલી પ્રજાની વ્હાલે ચઢનારૂં બીજું સાધન આવાં સેવા મંડળો છે. એ મંડળોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ “સેવા” જ હોવાથી જ્યાં જ્યાં તે કાર્ય

કરવાનું હોય છે ત્યાં ત્યાં તેના સેવકો સેવા કરવા જાય છે. શહેરોમાંજ સામાજિક સેવાની જરૂર છે એમ નથી. નાનાં ગામડામાં પણ તેની જરૂર હોય છે, અને ખાસ કરીને દુકાળ જેવા પ્રસંગોએ તો તેની બહુ જ અગત્ય હોય છે. આ સ્વયંસેવકો ગામડે ગામડે ફરીને રૂંધેલ તંબૂ નાંસ જણી જ્યાંથી મળી શકે ત્યાંથી મદદ મેળવી ગામડે ગામડે પહોંચાડી શકે છે અને તેથી દુકાળ જેવા પ્રમુખ દુકાળની નીવરણ કે ભુખમરાથી થતાં થાકબંધ મરણો અટકાવી શકે છે.

આ વર્ષના ગુજરાત ઠાકીઆવાડમાં પોલા દુકાળમાં જે મરણ પ્રમાણે તેમજ ભુખમરો અકુશમાં રહ્યાં હોય તો મુખ્ય ઇલાકાના દુકાળ નિવારણ ફંડની મદદ તથા સુવ્યવસ્થા ઉપરાંત દરેક તાલુકા, શહેરો અને ગામડામાં જે દુકાળ નિવારણ મંડળો નવાં સ્થપાયાં તથા જે સેવામંડળો પહેલાંથી જ અસ્તિત્વમાં હતાં તેને આભારી છે. દરેક નાને કે મોટે સ્થળે એઓએ કિંમતી સેવા બજાવી છે અને જે તે પ્રમાણે આપોઆપ વ્યવસ્થા ન થઈ હોત તો શું પરિણામ આવતે તે કળી શકાતું નથી. આ વર્ષના અનુભવ પરથી મને લાગે છે કે દરેક મોટા શહેરમાં એવા મંડળો ન હોય તો સ્થાપવા જરૂર છે અને તેની શાખાઓ નાના મોટા દરેક ગામડાં હોવી જોઈએ. પ્રજા કે દેશ પર કંઈપણ સંકટો આવી પડે ત્યારે તુરંતતુરંત સહાય પહોંચાડવાની તેઓએ તૈયારી રાખવી અને તે માટે સ્વયંસેવકોને સેવાધર્મની તાલીમ આપી રાખવી. એક સ્વપ્ને રાત નથી વીતી જવાની. હિન્દ પોતાની પ્રાચીન સ્થિતિએ ફરીથી પહોંચે-અહો-અક્ષાલી જુવે તે પહેલાં આવા એકાદ બેજ દુકાળ નસીબમાં નહીં લાગાયલા હોય. જે ગરીબાદિ તથા પ્રતિકુલ રાજ અને વેપાર નીતિ મરહાજે અખત્યાર કરેલી છે તે આજુ છે ત્યાં લગણુ દુકાળ આપણી બિનાચારી છાડનાર નથી અને તેથીજ ઉપરની સુચના અસ્થાને કે કવખતની નથી.

(૩) વાંચનાલયની ખોટ:—પુસ્તકાલયો અને વાંચનાલયો પ્રજાની જાહેર મીલકત છે. હજારો વર્ષોનો જ્ઞાનસંગ્રહ પુસ્તકોમાં સચવાઈ રહેલો છે અને જ્યાં પુસ્તકાલયો છે ત્યાં તે જ્ઞાનખંડાર સુધી હોય છે, ફરિ તે હુંડી લો; વાંચનાલયો મારફત જગતમાં ફેરોજ શું થઈ રહ્યું છે તે જણવાનું મળે છે. અનેક વિષયોપર નિયમો અને ખર્ચ અંતર જાહેર છાપામાં આવતી હોવાથી દરેકને રસ પડતો ખોરાક તેમાંથી મળી શકે છે. આવાં વાંચનાલયોના અભાવથી ફરીને પણ દુકાળ જેવા પ્રસંગે નાના ગામડાની પ્રજાને અત્યંત હાની થાય છે. શાળાઓ કદાચ ન હોય પણ જે ગામડામાં જે પાંચ પણ લાખી વાંચી શકે તેવા માણસો હોય અને તેઓ માર્ગજનિક જગ્યાએ બે ચાર જાહેર છાપાઓ મંગાવી તેમાંની હાકલત લોકોને વાંચી સંભળાવે તો લોકોના જાણ-વામાં આવે કે પોતાના કદયાણુ માટે શું કરવું લેવું. ખેડુત એ છાપાના વાંચન કે સાંભળવાથી સમજી શકે કે પાક ગા માટે જોઈએ થયે, પાક વધારવા હોય તો શું કરવું, જમીનનો શું દોષ છે અને જે દોષ સુધરાવવા કેની સલાહ લેવી, સરકાર ખેતી માટે શું મદદ કરે છે, સરકારનું ખેતીવાડી ખાતું ક્યાં છે ને કેવા પ્રકારે કામ કરે છે, કુવા માટે પૈસા ન હોય તો પણ તે માટે કેવી રીતની ડોના તરફથી મદદ મળી શકે છે, સરકાર દુકાળ ક્યાં જાહેર કરે છે, દુકાળના વખતમાં શું શું કરવું

જેમજે, કર ક્યારે ભરવો અને ન ભરવો, વધારે આંકણી ઓછી કેમ કરાવાય, પ્રજના કયા નેતાઓ આ બાબતમાં રસ લે છે, ખેડુતનું કાણુ સાંભળે છે, તેમના પ્રતિનિધી કાણુ છે, તે મારફતે શું કામ કરાવી શકાય વિગેરે ઘણી જગ્યાએથી દુકાળ કંડની જાહેરાત ના ફકરા છાપામાંથી કાપીને મદદ માટે માંગણી થઈ હતી. ઘણા માણસોએ પરોપકારી-શ્રીમંત માણસોનાં નામ તથાં તેમની સખાવત વાંચી, પોતાના ગામ માટે, ગરીબ માટે, ઢોર માટે અરજીઓ કરેલી મારા જોવામાં આવી છે. ૧૫-૨૦ દિવસમાં ઉગાડી બહાડી શકાય તેવા ઘાસનાં બી મળી શકે છે તથા ચોરનો ત્યાર તરીકે ઉપ-યોગ થઈ શકે છે એમ જાહેર પત્રોમાં વાંચી, ખેડુતો એ સ્વતંત્રપણે તે વાત ઉપાડી લીધી છે. જે તે જ પ્રમાણે મુખર્ધી ધણાકામાં ગામડે ગામડે જાહેર પત્રો મંગાવવાની વ્યવસ્થા થાય તો દુકાળનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય એમાં નવાઈ શી !

(૪) બે રોજગારી:—દેશના દુર્ભોગ્યની હદ નથી. વાંક ભાવિનો કહાડવો કે આપણો મોતાનો તે પણ સંપૂર્ણતું નથી. જે મરકારી દફતરમાંથી વાછરડો કોને ત્યાં અવતર્યો કે કોને કોગળીયું થયું ને મગી ગયું તે મળી શકે છે તે સરકાર પાસે જ-રોજગાર કેટલા છે તે જાણવાતુ દફતર દેખાતું નથી. હશે તો ફક્ત પોતાની કોઠી (Secretariat) માં દફતાયકું રહેતું હશે. પોલિન્ડમાં કે જર્મનીમાં જેરોજગારીથી ભુજે મરતા માણસની સંખ્યા જાણીએ છીએ. ૩૮૭ કૃપાવંત થઇને તે ખખર પુરી પાડે છે અને કાણુ જાણુ શું લેણાદેણી હશે કે ફક્ત આપણે જ આપણા કેટલા બંધુઓને રોજગાર ધંધો નથી તે જાણી શકતા નથી.

હિન્દની ૮૦ ટકા રૈયતનો આધાર સીધો કે આડકતરી ગીતે ખેતી પર છે તે હું ઘણો સમય થયા જાણતો હતો. હિન્દની ૫૦ થી ૬૦ ટકા પ્રજા ૧૦૦ માણસો કરતાં એ ઓછી સંખ્યાની વસ્તીવાળા ગામોમાં રહે છે એ વાતથી અજણ ન હોવા છતાં જ્યારે નજરેનજર કામધંધા માટે વલખાં મારવા છતાં તે નહી મળતાં ભીખ માંગતા, દયા માટે આજીજી કરતાં એ લોકોને જોયા ત્યારે જેરોજગારી શું તે ખરાખર લક્ષમાં ઉતર્યું. છેક પાગળ ન થઈ ગયા હોવાથી, હિન્દુત્વનો અંગ રહેતો હોવાથી, હિન્દુ પ્રજા સશક્ત, જીવાન કામ કરવા ઇચ્છા રાખનાર પુરૂષ કે સ્ત્રીને ફક્ત કામધંધા ન મળવાથી કે ન આપી શકવાથી ભાવિ પર છોડી દઇ, મરણ શરણુ થવા દઈ શકતી નથી. હુલા લંગડા, અશક્ત અને વૃદ્ધ સાથે એવાનો પણ નિબાવ કરવા ફરજ પડે છે સરકાર તરફથી જોલાતાં સંકટ નિવારણના કામો પુરતા ન હોવાથી, એવા કામો જા-લવામાં થતી ઢીલસી કરીને, તથા ઘણીવાર મહેનતના પ્રમાણમાં મળતાં અદ્ય બદલાઈ કરીને આવા વચલા પ્રકારના લોકનું દુઃખ દુર નથી થતું-એમનું દુઃખ અમલ જ હોય છે.

દુકાળના પ્રમંથોમાં સરકાર જ્યાં સુધી રીલીફ કામો ન જોલે તે હંગામ પુરતા, મરકાર જ્યાં જ્યાં રીલીફ વર્ક ન જોલનાર હોય ત્યાં તે માટે, ગામડા ને ગણેશમાં એવી કંઈ પણ વ્યવસ્થા અથવા યોજના તૈયાર હોવી જોઈએ કે જોનો અમલ દુકાળમાં તુરતાતુરત થઈ શકે. આવી વ્યવસ્થા સરકાર અને પ્રજાએ પહેલાથી મળીને નક્કી કરી રાખેલી હોય તો દુકાળ નિવારણનું કામ સરળ થઈ શકે. વધારે લાયકે

મદદ પહોંચી શકે, સળળાને કામધંધા મળે, અળસ જાય, થોડો ઘણો ઉધોગ દુકાળ હોવા છતાં ચાલતો રહે તો મોટો આસરો મળે. પ્રજા જેટલું જ સરકારે ખેડેજગારીથી ખીંચવાનું છે. ખેડેજગારી એ ઘણા રોગોનું મુળ છે, રાજ્યક્રાંતિઓનું નિમિત્ત થાય છે, હુટકાટ તથા ચોરીને ઉત્તેજન મળે છે, દેશમાં સર્વત્ર અસાંતિ પથરાઈ રહે છે. બીનકે-ળવાયલા પશુ જેવા લાગતા લલા ગામડીઆઓને ખંદુકના ગોદાથી લઈ અંકુશમાં રાખી શકીએ, મારફાડ કરતા અટકાવી શકીએ, છતાં ક્યે દિવસે એઓ સહનશીલપણું છોડી મરણીયા થઈ બહાર પડે તે કહી શકાય નહીં. અને આટલા માટે જ પોતાની રૈયત કામધંધા વગરની રહે એ જેટલું રાજને ગોભારૂપદ નથી તેટલું જ લય અને ચિંતાનું કાળ છે.

લગોટી મારી કરતા પુરોષોને કે જે હાથ કાપડ ફક્ત કમ્મરે લપેટી ફરતી સ્ત્રી-ઓની સહનશીલતા એજ એમનો મોટો દુર્ગભ છે. સારા વખતમાં શરાફ ખાતાદાર, કે મુખ્ય ખેડુતાનું તેઓ ગુલામ માકક કામ કરે જાય છે, શરાફ કે ખેડુત થોડું અનાજ કે પૈસા આપી દોઢ કે એવડી કીમતનું ખાતું પગથી લે છે જે દેવામાંથી એ કદી પરવારતો નથી. વર્ષોવર્ષ આમ થતું હોવા છતાં તેઓની સમજ કે વર્તનમાં ફેર નથી માલુમ પડતો. ચોમાસું નિષ્ફળ જતાં જો પોતાનો શાહુકાર પૈસા કે દાણો આપે તો તે પર નિર્વાહ કરે છે, નહીંતર જમરાજના દરબારમાં હાજર થાય છે. હજારો માણસો આમ નાહક અર્થ વગર મરી જાય છે; તેમના મરવાની અસર થતી નથી કે નથી લાલ થતો. તેમના મરણની નોંધ નથી લેવાતી કે નથી તેનાં કારણો તપાસાતાં; એમના મનને મરણ આવવું એ ઇશ્વરી કોપ ઉપરાંત કંઈ લાગતું નથી, સંજોગના ફેરફાર સાથે એમ ટપોટપ થતા મરણ અટકી શકે એ એમના ખ્યાલમાં પણ હોતું નથી. આવી પ્રજાને નામે એમ કહેવું કે તેઓ જ ખરા વફાદાર છે, તેઓ સ્વરાજ્યની માંગણીની વિરુદ્ધ છે, તેઓ આ રાજ્ય છતાં તમે સુખી છે તેઓની સરકાર હમેશ ચિંતા રાખે છે એ દાવ્યા પર ડામ દેવા બરાબર છે. જે કેળવાયલા શિક્ષિત વર્ગે હિન્દની સાંપ્રત અંતિમો વિચાર કર્યો છે તેના લક્ષ બહાર આ વાત નથી જ પણ એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે એ શિક્ષિત વર્ગનો ઘણો થોડો ભાગ જ આવા લોકો સાથે સંસર્ગ રાખે છે, હાલમાં અપાતી કેળવણી કંઈ દોષવાળી હોવાથી કેળવાયલા કહેવાતા તથા આ લોકો વચ્ચેનો અંતર વધતો જાય છે. અભણ જંગલી જેવા લાગતા આ લોકો, અમારે એ ભણેલા ગણુતા લોકોથી શું શ્રેય થવાનું છે માની લઈ દુરના દુર રહે છે, અને કેળવાયલા વર્ગમાં ધર્મ (કર્તવ્ય) નો ખ્યાલ ઠુંકા હોવાથી પોતાને કામધંધા મળતાં લાંબી અટપટમાં પડતો નથી. આ કારણથી કરીને સરકાર ઉપરાંત સંસ્કાર પામેલા કેળવાયલા વર્ગ હસ્તક પાત્ર આપણા અલણ, ગરીબ ને દયા પાત્ર દેશખંધનું કંટ્યાણુ જોઈએ તેટલું થતું નથી. જે કેટલાક સત્તમન આ બાબત ધ્યાન આપે છે તે આંગળી-ના વેદા પર ગણાય તેટલા જ છે.

લોકનાયકોની ધ્યાન બહાર આ ચોથા મુદ્દો નહીં હેય એવી મને આશા છે.

(૫) શું સંડોળો જ ભેગાં કર્યો કરશું ?

દુઃકાળ સંકટ નિવારણ માટે આપણે ક્યાં સુધી કંડો જ ઉઘરાવ્યા કરશું ? આ કંઈ એક વખત કે કવચીત જ આવી પડતી આકત નથી. બે વર્ષની મોંઘવારી બેનાં તો લાગે છે કે ચોમાસું નિષ્ફળ થવા માથ જ કદા દુઃકાળ નથી પડ્યો. પણ દુઃકાળ જેવી સ્થિતિ પ્રથમ હતી અને હજુ ચાલુ રહેશે. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આવાં કંડ કેટલા વખત ઉઘરાવશું, અને તેથી શું વળશે ? જો દેશની કુલ વસ્તીમાંથી ૧૫ થી ૨૦ ટકા વસ્તીને હમેશ એક ટંક પુરું પાષક ખાવાનું મળતું હોય ત્યાં કરોડોનું ઉઘરાણું કેમ પહોંચી વળશે ? શું આ જાતનાં કંડ જ પુરવાર નથી કરતાં કે દુઃકાળનું કારણ નિષ્ફળ ચોમાસું નહીં પણ અત્યંત ગરીબાઈ છે ? બે દુઃકાળનું કારણ આમ સ્પષ્ટ થતું હોય તો પ્રતિ વર્ષ ખરી જરૂર કંડ ઉઘરાવવાની છે કે એ ગરીબાઈ દૂર કરવાના ઉપાયો યોજવાની છે ? તુરંતાતુરત કામ નહીં આરાંભાય તો ભવિષ્યમાં શું થશે ? નિરાશા, અકળામણ, તથા વીસ વર્ષ થયા કેમીન કમીશનની ભલામણો પર રેડાયલાં પાણીથી, પ્રતિકુળ રાજનીતિથી કંટાળી બે એમ કહેવાઈ જાય કે કંઈ આરો નથી, હિન્દના દુઃખસમુદ્રમાં કઠિા જ નથી દેખાતો, દુઃકાળો તો પડ્યા જ કરવાના, તો હું પોતે ખડુ આશ્ચર્ય ન પામું.

અથેજ સરકારના હૃદયે કંઈ ન કરતું એમ તો હોય જ નહીં; અનેક વખત નીમાતાં કમીશનો ને કમીટીઓથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે કંઈક કરવાની દાનત છે ખરી પણ હોપ જુદા પ્રકારનો છે. હિન્દી પ્રજાની દૃષ્ટિએ હિન્દનું શ્રેય કેમ થાય, તે તપાસવાનું કર્તવ્ય સુચ અને ડાહી સરકારનું છે. તેમ નથી થતું તેથી જ પ્રજાના નાયકો અને સરકાર વચ્ચે મતફેર થાય છે, મતફેર કલકને કારણે આપે છે, એ કલક અસપ્તપ્રસમાંથી શ્રદ્ધા દૂર કરે છે અને રિપોર્ટોમાં લાગતી સારી મારી યોજના સાતટે આત ઘમ જાય છે અને ગરીબનું નમીજ ગરીબજ રહે છે.

જમ રોગના પ્રમાણમાં ઉપચાર યોજવા બેઠાએ તેમ રોગીની સ્થિતિ લક્ષ બહાનું ન રાખવી બેઠાએ. અત્યંત અગત્ય, લોહી વગરના, લાંબા મમયની માંદગી લોગવતા દરદી માટે એવો ડોઝ ન ચાલે કે જ એકએક હૃદય જ ખંધ પાડી નાંખે અથવા લાભ કરતાં નુકશાન કરે. આવી કંઈક વિચિત્ર ભલામણો થોડા મમય ઉપર થઈ છે. સુખમાં તો પૈસાનું ઠેકાણું નહીં ત્યાં આગળ મોટી ખરચાળ યોજનાઓ હિન્દના ભવિષ્ય માટે ઘડાઈ છે. ગામડામાં વસતા બેડુત તથા કારીગરને શું જરૂરનું છે અથવા તો એનો લાભ વિશેષ કેમ સચવાય ને એના લાભનું શું છે તે પર ચોખું મહત્વ આપી લાગે ને કરોડોની દેશી કે વિદેશી ઘાપલુવાળાઓ કયા ઉલોગો આ દેશમાં સ્થાપી શકે અથવા ભૂગર્ભમાં જળવાઈ રહેલી કાચી દોસત ખણી કાઢવામાં ક્યાં લાભ રહ્યો છે તેને વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. એટલું પણ કમલ કરીએ કે એકંદરે આ ભલામણોનો અમલ થાય તો દેશની એકંદરે દોસત કદાચ વધે છતાં પણ જેની સ્થિતિ મંબધી વિચાર થઈ રહ્યો છે, જો દુઃકાળ ને ગરીબાઈના પંજમાં જકડાયેલા છે તેનું શું ? એ પ્રશ્ન ઉભો રહે છે. આટલા માટે જ લખવા જરૂર પડે છે કે પ્રજાની દૃષ્ટિએ જ્યાં સુધી સરકાર બેઠે નહીં ત્યાં લગતું એમના સુચવેલા ઉપાયોથી હિન્દની

૮૦ ટકા વસ્તીનું એય નથી; થનાર અને ત્યાં લગી દેગની સામાન્ય સ્થિતિ ખગડતી રહેવાનો ભય રહે છે.

આવા સંજોગોમાં શું કરવું ? શું દુઝાળ ફેંડ પર જ આધાર રાખી ખેતી રહેતું ? એ પરવડે એમ નથી એક જ રસ્તો આપણે માટે ખાકી છે અને તે આ સમજી કળ-વાયલો વર્ગ જે કાર્ય મરકાર પાસે કરાવવા માંગે છે તે પોતાની શક્તિ, અનુકૂળતા તથા નાણાની જોગવાઈ મુજબ (કદાચ થોડા ઘણા પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ) કરવાનું શરૂ કરી દેવું, અને મત કળવી છેવટ મરકાર પાસે આપણી દાદ ફરીયાદના નિવેડો લાવવો.

આટલેથી આપણું કાર્ય ખતમ નથી થતું. ભારે પડતી મહેસુલ, આયપત વેરો, જળાગયો અને નહેરો તરફ દુર્લભ, રેલ્વેની પ્રતિકૂળ ખીલવણી, એકસાઇઝ ડ્યુટી, જઠાત, ઉલોગ ધંધામાં થતી પક્ષાપક્ષી, તૈયાર વિદેશી માલની હદ કરતાં ઝાઝી આયાત, કાચા માલની નિકાસ, અસહ્ય દેવું, હુંડીના મનસ્વી દર, નાણાના કૃત્રિમ ભાવ, લશ્કરી બોજો, ખરચાળ રાજ્યવસ્થા વિગેરે વિગેરે અનેક બાબતો જોનો દુકાળ સાથે સિદ્ધી કે આડકતરી મળવા છે તે માટે પણ વિચાર કરવા જરૂર છે; અને કોઇ ઘટતે પ્રસંગે દુકાળના કારણોની નોંધ લેતી વખતે એ ચર્ચવાનું મુસતવી રાખી, ઉપલા પાંચ મુદ્દા વાંચક વર્ગ સમક્ષ મુકું છું.

ધીરજલાલ હગનલાલ.

પુસ્તક-પરિચય.

૧. સ્મરણાંગીત:—[લેખક: ગ. જ. પુ. જોષીપુરા. પ્રકાશક રા. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી. મૂલ્ય ૦-૪-૦; ૦-૬-૦ વડોદરા.]

આ નાનકડા સ્મરણ-ચિત્રને આવકાર આપતાં અમને આનંદ થાય છે. રા. જોષી-પુરાનાં પત્ની સખત વ્યાધિથી પીડાતાં હતાં તેમની સારવાર માટે તેઓ સંકુલ વિગ-નગર યદ્ય રથાં હતાં. માંદગીના સમયનું આમાં સુંદર વર્ણન છે. આ ગીતાવાલમાં ૧૨૩ ટુંકા છે. પ્રકાશકે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં મર્યોદામાં-રઢીને કાવ્યને જરૂર પુરતું મ્હોટપ આવ્યું છે તે યોગ્ય થયું છે, પરંતુ રા. મંજુલાલ દેવેએ પોતાના 'ઉદ્ઘાટન'માં અતિશયોક્તિને સ્થાન આપી આ "શ્રદ્ધાની સ્મરણાંગીત"ને ખૂબ ચલાવી દીધી છે. મત્તર પાનાના કાવ્ય પાછળ ૧૪ પાનાનું ઉદ્ઘાટન છે તે અમને વધારે પડતું લાગે છે ટુંકામાં 'ઉદ્ઘાટન'થી પુસ્તકની કિંમત વધતીજ નથી તેમ તે ન હોત તે કાંઈ તે ઘટત પણ નહિ. છેડે "લોતનિકા" અથવા સાદી ભાષામાં કહીએ તો 'ટીકા' આપી છે તેથી પુસ્તકમાં કોઈ કોઈ સ્થળે ચાલતા પૂર્વપરમર્થ અને તત્ત્વસાની વિચારો ઉપર સાર અજવાળું પડી રહ્યું છે. કેટલેક સ્થળે કાવ્યમાં છંદસતિ થતી હોય એમ

અમને લાગે છે. ખાકી ભાવો હૃદયના હંડાણમાંથી ઉતરી આવ્યા છે એમ સહજ સમજાઈ આવે છે. ઠડી ૬૭ થી ૮૨ સુધીમાં જે તત્ત્વજ્ઞાની વિચારો છે તે કાંઈ કૃત્રિમ નથી પણ હૃદયે કહ્યું તે હાથે ઉતાર્યું છે. દુકમાં આવું કરણુરસાત્મક કાવ્ય પ્રજા સમક્ષ મુકી રા. જોષીપુરાએ પોતાનું અક્ષરશાસ્ત્ર સાર્યું છે અને પ્રજા એ ગીતાવલિનો રસ આપવાને લાગ્યેલાળી થઈ છે તે માટે તેમને અભિનંદન ઘટે છે.

૨. સર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં સંસ્મરણો:—[વિવિધ ગ્રન્થમાળા પુસ્તક ૯૨-૯૩ વર્ષ ૮. અનુવાદક: રા. અંગાલાલ ખાલકૃષ્ણ પુરાણી પ્રકાશક સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય મુંબાઈ અને અમદાવાદ પૃ. ૨૩૧ કિંમત વાર્ષિક કાળે ૦-૪-૬; ૦-૭-૦.]

આપણા કવિવર સર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે ઇ. સ. ૧૯૨૪ માં કલકત્તાના “ મૉડર્ન રીવ્યુ ” માસિકમાં “ My reminiscences ” ના નામથી પોતાના ખંગાળી “ જીવન-સ્મૃતિ ” નું ભાષાંતર પ્રકટ કરાવેલું તે ઉપરથી આ પુસ્તક તૈયાર થયું છે. અમે મૂળ ખંગાળી પુસ્તક જોયું છે તે ઉપરથી અમે એટલું કહી શકીએ છીએ કે અંગ્રેજી ઉપરથી ગૂજરાતીમાં આ ગ્રન્થ ઉતારવાને ખંદેલે મૂળ ખંગાળી ઉપરથી જ ભાષાંતર થયું હોત તો કવિવરની ખરી ખૂબીઓ વિશેષ તરી આવત. પુસ્તકનું વસ્તુ તો મનોહર હોય જ કેમ કે તેના લેખક સર ઠાકુર છે. તેનું ગૂજરાતી રૂપાંતર ખને તેટલું સરળ કરવાને પ્રયત્ન રા. પુરાણીએ કીધો છે, પરંતુ ઉગતા લેખકમાં જે દોષો સ્વાભાવિક અને સામાન્ય હોય છે તે આ પુસ્તકમાં પણ હજોઆર થાય છે. સર ઠાકુરે પોતાના નિર્દોષ ખયપણના સર્વ સામાન્ય અનુભવોનો ચિતાર આપ્યો છે. ઉપરાંત પોતાની નાનપણની સુસાક્ષરીઓ વગેરેનું વર્ણન આપ્યું છે. એકંદરે જેતા પુસ્તકમાંના વિચારો સૌ વાચકોને માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવા છે. અમે એટલું જ ઇચ્છીએ છીએ કે આ પુસ્તકની ખીજ આવૃત્તિ વખતે વ્યાકરણની ભૂલો, જોડણીની અસમાનતા, અંગ્રેજી શબ્દો વધારે પ્રમાણમાં વાપરવાની અનિષ્ટ ટેવ, હકારીઆ જોડણી માથે સાદી જોડણીનું મિશ્રણ, અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનની ભાષાંતર કરતાં ચતી અસર, ભૂલભરેલી વાક્યરચના વગેરે દોષો સુધારી લેવામાં આવશે અને ઉપયોગી પુસ્તકને આવકાર લાયક બનાવવામાં આવશે.

૩. ભારતનો ટંકાર:—[રચનાર અને પ્રકાશક: રા. અરદેશર ફરામજી ખખરદાર. હાઈકોર્ટની સામે, મદ્રાસ. પૃથ ૭૪, કિંમત ૦-૧૨-૦.]

પોતાના ‘ કાવ્યરસિકા ’ ‘ પ્રકાશિકા ’ અને ‘ વિલાસિકા ’ નામનાં ત્રણ કાવ્યપુસ્તકોથી ગૂજરાતમાં જાણીતા ને માનીતા થઈ પડેલાં કવિશ્રી ખખરદારની કલમ મી લખાયલા આ ‘ ભારતનો ટંકાર ’ નામક પુસ્તકને આવકાર આપતાં અમને આનંદ થાય છે. પુસ્તકના ચાર ભાગ પાટવામાં આવ્યા છે. સ્વપ્ન, ધનન, ગુર્જન અને ગર્જન. એકંદર ૨૭ કાવ્યો છે. લેખકની પ્રસ્તાવના પણ ઘણી મનોહર છે. શ્રી ખખરદારની કાવ્યપ્રભા આ પુસ્તકમાં પૂર્વજેસમાં ખીલી ત્રીકળી છે. આપણી હિંદી એક રીતે સદાનું યુદ્ધસંગ્રામ છે. એમાં ક્ષેત્ર પામવા અને તેને જીતી રાખવા માટે હંડાં ગ્રોત્સાહનની જરૂર રહે છે. સૌ રસો પૈકી વીરરસ આ ગ્રોત્સાહન આપવામાં સૌથી વધારે કામ

લાગે છે. આથી મહાકવિ નર્મદની ઝમક સમાન ઝમક પોતાનાં કાવ્યોમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉતારવા શ્રી ખખરદાર શક્તિમાન થયા છે. આ ગ્રંથમાંનાં કાવ્યો ગાઇ શકાય તેવાં નથી તો પણ વાંચીને હૃદયના ધખકારા અસાધારણ રીતે વધી પડે એટલા વીર-રસથી ભરેલાં છે. કવિએ પોતે નવા ઉપજાવી કાઢેલા. છઠ્ઠા સુસ્થાને જણાય છે. કાવ્યોં એટલાં બધાં સુંદર છે કે તેમાંથી પસંદગી કરવી એ પણ પક્ષપાત કરવા જેવું થાય એવું અમને લાગે છે. આ પુસ્તક વાંચીને તેમાં જણાવેલા વિચારો અમલમાં મુકવાની ખાસ લલામણુ સૌ વાચકોને અમે કરીએ છીએ.

૪. ઉદ્ભિન્નજનવિદ્યાનું રેખાદર્શન:—(શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૧૭ મું. અનુવાદક રા. લલિતાપ્રસાદ શ્રીમસાદ દવે. પ્રકાશક એમ. સી. કોહારી રાવપુરા વડોદરા. સચિત્ર પૃષ્ઠ ૧૮૧, કિંમત ૧-૦-૦; ૦-૧૫-૦.)

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળામાં પ્રસિદ્ધ થતાં બીજાં વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોમાં જણાતી વિશિષ્ટતા આ પુસ્તકમાં પણ નજરે પડે છે. આપણો દેશ વનસ્પતિઓથી ભરપૂર છે અને તેમનો અભ્યાસ કરવો એ પણ જરૂરનું છે. આ પુસ્તક અંગ્રેજી ગ્રંથનો અનુવાદ જ છે. ગણ્યાગાંઠ્યા અંગ્રેજી છોડવા વિષે તેમાં ઉદ્દેશ્ય કીધો છે તે ખાદ કરતાં આપણા દેશની જ બીજી બધી વનસ્પતિઓ વિષે આમાં વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકમાં અગિયાર પ્રકરણો છે, ને તેમાં વનસ્પતિઓ વિષે સંપૂર્ણ હકીકત આપવામાં આવી છે. પુસ્તકમાં શુદ્ધ ગુજરાતી પરિભાષા વપરાઈ છે એ એવું ખામ દર્શાવું છે. હોડો સમક્ષ આવું નવા પ્રકારનું પુસ્તક મુકતી વખતે તેની સમજણ પાડનારો પારિભાષિક શબ્દકોશ પુસ્તકને છેડે હોવો જ જોઈએ તેમ આ ગ્રંથમાં પણ છેવટે ૪૩ પાનાંનો સંપૂર્ણ શબ્દકોશ છે તે જોઈ અમને આનંદ અને સંતોષ થાય છે. આ સ્થળે અમારી એટલે મૂંચના છે કે આવા વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથમાં માત્ર પાંચ ચિત્રો જ છે તેને બદલે પછીની આવૃત્તિમાં ભણેભાર ચિત્રો આપવામાં આવશે તો પુસ્તકની કિંમત વધી પડશે અને તેની પ્રસિદ્ધિ સાર્થક થઈ પડશે. આ પુસ્તક પાઠ્યપુસ્તક થવાને લાયક છે એમ અમે મુક્તકંઠે કહીશું, અને સૌ કોઇને વાંચવાની ખાસ લલામણુ કરીએ છીએ.

૫. બ્રિટિશ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ:—(શ્રી. સ. સા. માળા પુષ્પ ૧૮ મું. અનુવાદક અધ્યાપક હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ ખાઉદીન કોલેજ જુનાગઢ. પ્રકાશક એમ. સી. કોહારી વડોદરા. પૃ. ૧૩૫ કિંમત ૦-૧૩-૦; ૦-૧૨-૦.)

બ્રિટિશ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓનો ઇતિહાસ અને તેમની જુગીઓ આ લઘુ ગ્રંથમાં ટુંકમાં સમજાવવામાં આવ્યાં છે. પુસ્તકમાં ૧૩ પ્રકરણો છે. બ્રિટિશ રાજ્યબંધારણ, પાર્લામેન્ટની મહાસભા, અમીરોની સભા, આમની સભા, પ્રધાનમંડળ, રાષ્ટ્રીય અદાલત, ખન, રાષ્ટ્રીય કેળવણી, બ્રિટિશ મહારાજ્ય વગેરે સંસ્થાઓ કેવી જાતનાં બંધારણવાળી છે તથા તેમની વિશિષ્ટતા કેવી છે તેની આંકડા સાથેની તપસીગો આ ગ્રંથમાં નજરે પડે છે. હમણાં જ બંધ રહેલા યુરોપીય મહાવિશ્વ પછી આપણા દેશમાં રાજકીય જીવન ખૂબ જાગ્યું છે. તેમાં વધી પાર્લામેન્ટમાં હિન્દી સુધારાનું બિલ દાખલ થવાની

તૈયારીમાં છે. આપણા દેશને જોખમદાર રાજ્ય તરફ સોંપવા વિષે ઇંગ્લાંડમાં જોખમીર ચર્ચા ચાલી રહી છે. એવે સમયે ઇંગ્લાંડની રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓનું ખંધારણ જણવું એ આપણને મળનાર હક્કના સદુપયોગ માટે જરૂરનું છે. રાજકીય વિષયોની ચર્ચામાં રૂઢ થઈ ગયલા લોકોને તો આ પુસ્તક છોકરવાદી જેવું લાગશે પરંતુ અજ્ઞાન લોકોને જ્ઞાન આપવાની આકાંક્ષા રાખનાર સ્વદેશાભિમાનીને આ ગ્રંથ ઉપયોગી જણાયા વિના રહેશે નહિ. આ ગ્રંથને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે દાખલ કરી શાળાઓમાં ચલાવવામાં આવે તો કોઈ પણ જાતનો વાંધો નથી. ઉત્તર દિશ્વમાં રોલિટ કાયદાનું વાંચન ફરજિયાત કરવામાં આવનાર છે તો પછી આવા બીનફોજદારી ગ્રંથનું વાંચન પણ ફરજિયાત થવું જરૂરનું છે. દેશી રાજ્ય તરફથી આવા પ્રકારનું પુસ્તક બહાર પડેલું જોઈ અમને વિશેષ સંતોષ થાય છે; અને આ વિષયનું લખાણ કરવાનો ખાટ અનુભવ ધરાવનારા અધ્યાપક ભટ્ટને હાથે આ ગ્રંથ લખાયો છે તેથી તેની ઉપયોગિતા વધે છે. સૌ કોઈ આ ગ્રંથનો સદુપયોગ કરશે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

૩. મીરાંબાઈ:—(શ્રી સ. સા. માળા પુષ્પ ૨૦ મું. લેખક રા. જ્ઞાનુપજરામ નિર્ણુજરામ મહેતા. પ્રકાશક એમ. સી. કાઠારી વડોદરા. પૃષ્ઠ ૧૦૨. કિંમત ૦-૧૧-૦ ૦-૧૦-૦)

ગુજરાતની ભક્તાણી તથા સ્ત્રીકવિ રત્નપતાણી બાઈ મીરાંબાઈ જીવનચરિત્રથી આજે જ કોઈ અજાણ્યુ હશે. એ . . . ચરિત્ર આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યું છે. મીરાંબાઈનાં ભક્તો તે ઘેર ઘેર ગવાતાં હશે અને તેમની માદાધને લીધે દોઢા તે મમજતાં પણ હશે. આથી તેનાં કાવ્યોની સમજૂતી પાછળ બહુ પાનાં રોકવામાં આવ્યાં નથી એ સાદું છે. મીરાંબાઈ વિષે અમુક ખાખતમાં લોકોમાં મતભેદ છે. એક તો એ કે મીરાંબાઈનો જન્મકાળ કયો? અને બીજા એ કે મીરાંબાઈ વિધવા થઈ હતી કે નહિ? ત્રીજા એ કે મીરાંબાઈ કોની પત્ની? આ ત્રણેય ચર્ચાસ્પદ વિષયોનો છેવટનો નિર્ણય આ ગ્રંથમાં આપી દેવામાં આવ્યો છે એ જ તેની પ્રસિદ્ધિનું ખરેખરું સર્વક છે. પુસ્તકના પાન ૨૧-૭૭ ઉપર મેવાડ ઉદયપુરની રાજાન મંડળીના મહાસદ મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ સામળદાસ તરફનો પત્ર પ્રસિદ્ધ કાંધે છે તેમાં તવારીખ સાથે ઉપલા ચર્ચાસ્પદ વિષયોનું સમાધાન આવી જાય છે. મીરાંબાઈ ૧૫૫૫ માં જન્મી હતી. સ. ૧૪૯૯ માં જન્મી હતી એ સિદ્ધ થાય છે. મીરાંબાઈ કુંભા ગણુની પત્ની થાય એવી જ માન્યતા આજ મુઘી ચાલતી આવી છે તે ખોટી દરે છે અને તે ભોજરાજની સ્ત્રી હતી એમ સાબીત થાય છે. તે નાની હતી તેવામાં જ વિધવા થઈ હતી એમ પણ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે પુસ્તકમાં ૭ વિષયો છે ને તેમાંની બધા ધરમથુ છે. આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરાવનારને તથા લખનારને અમે અભિનંદન આપીએ છીએ અને સૌ કોઈને પોતાના ઘરમાં આ ગ્રંથ સંગ્રહવાની ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ, કેમ કે ગ્રંથ આ ભક્તાણી બાઈના ખાટ અભ્યાસને હાથે આદર્શભૂત નીવડે તેને લખાયો છે ને મીરાંબાઈ તથા તેનાં કાવ્યોનું ખરું સ્વરૂપ આ ગ્રંથના વાચનથી સ્પષ્ટ આવે તેમ છે.

૭. પેલેસ્ટાઈનની સંસ્કૃતિ:—(શ્રી સ. સા. માળા પુષ્પ ૨૪ મું. લેખક રા. સુ. રં. ઘાટેખાન, પ્રકાશક એમ. સી. કોહારી વડોદરા પૃષ્ઠ ૧૧૭ કિંમત ૦-૧૨-૦; ૦-૧૧-૦.)

અંગ્રેજી ગ્રંથનું આ ભાષાંતર છે. ઇતિહાસના અભ્યાસીને આ ગ્રંથ વાંચવા લાયક છે. છેલ્લા મહાયુદ્ધે પેલેસ્ટાઈન તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તેથી આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિ મમથાનુકૂળ છે. તેમાં દશ પ્રકરણો છે અને તેમાં પેલેસ્ટાઈન તથા તેના ગ્રંથ-આતના વતનીઓ, પૂર્વ પશ્ચિમનો પ્રથમ ક્ષણ, રોમન અને ખ્રિસ્તીઓના વર્ગો વિષયો અર્થો છે. પુસ્તકની ભાષા વિષયને અનુસરતી છે. એકંદરે આ ગ્રંથ રસિક વાંચન પૂરું પાડશે એવું અમને લાગે છે. પુસ્તક સચિત્ર હોત તો સાઈ થાત. પરદેશીની મંસ્કૃતિ આપણે જાણવી જોઈએ એ જ દલીલ આ ગ્રંથની પ્રસિદ્ધિના મમર્થનમાં આપવી ખસ થશે. પરદેશીના ઇતિહાસ એ એક પ્રકરના ચીલા છે અને તે ચીલે ચાલવામાં સ્વદેશનું હિત જળવાઈ રહે છે એટલું તો નહિ, પણ વૃદ્ધિને પામે છે. આ ગ્રંથમાં અભ્યાસીઓ શબ્દો વાંચવામાં આવે છે તેથી વાંચકને કદાચ અત્યંત તો લાગશે પણ તે દેશની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ રસિક છે ને જાણવા જોઈ છે એમાં તો કંઈ શંકા નથી. આશા છે કે આવા ગ્રંથનો પણ સદુપયોગ થશે.

૮. મનુષ્યવિદ્યાનાં તત્ત્વો:—(શ્રી સ. સા. માળા પુષ્પ ૨૫ મું. લેખક રા. મધુકુમાર શિવપ્રસાદ દેસાઈ, પ્રકાશક એમ. સી. કોહારી વડોદરા, પૃષ્ઠ ૧૮૫ કિંમત ૧-૦-૦; ૦-૧૫-૦.)

આ વિષય ગુર્જર પ્રજા સમક્ષ પહેલી જ વાર રજુ થાય છે એવું અમારું ધારણું છે. નવીનતા પોતાની સાથે કંઈક કિલ્લટતા પણ આણે છે તેમ આ ગ્રંથના વિષયની નવીનતા સાથે ગ્રંથની ગ્રંથણીમાં સહેજ કિલ્લટતા પણ આવી ગઈ છે. છતાં ભાષા એટલી સારી અને ઘરગથ્થુ છે કે એ કિલ્લટતા ઢંકાઈ જાય છે. આપણા કે બીજા કોઈ પણ દેશનો અવિચીન તેમજ પ્રાચીન ઇતિહાસ વાંચવામાં તેમજ જાણવામાં જે રસ પડે છે તેની ખૂબ તો તેના અનુભવીને જ હોય છે. આમ છે તો પછી આપણા મનોવૈજ્ઞાનના મનુષ્યનો પ્રાચીન-અવિચીન ઇતિહાસ જાણવામાં કંઈ એટલું મઝા પડે એ અભાવિક જ છે. આ ગ્રંથ ભાષાંતર રૂપે છે તેથી પરદેશી દષ્ટાંતો નજરે પડે છે. છતાં નવો વિષય ખેડાયો છે એ સંતોષકારક છે. આમ એ વિષય ખેડાંતો રહેશે તોય લવિષ્યમાં એ વિષયના સ્વતંત્ર અભ્યાસીઓ પાકશે ને સ્વદેશની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર ગ્રંથો આ વિષયને લગતા લખાતા થશે. મનુષ્યવિદ્યાનું ક્ષેત્ર, મનુષ્યનો પુરાતનકાળ, આદ્ય, પરિસ્થિતિ, ભાષા, સમાજવ્યવસ્થા, કાયદો, ધર્મ, નીતિ અને મનુષ્યવ્યક્તિ એમ દશ પ્રકરણો છે તે પૈકી દરેકે દરેક પ્રકરણ રસિક બીનાઓથી ભરપૂર જમ્યાય છે. એકંદરે આજુ પુસ્તક ઘણું આવકારને પાત્ર છે અને તે પ્રસિદ્ધ કરવા માટે વડોદરા રાજ્યને ધન્યવાદ ઘટે છે. ગળત્યાશ્રયે જ આવા અભ્યાસીઓ વિષયો અજાણમાં આવી ગઈ છે.

૯. જગતના વાર્તારૂપ ઇતિહાસ:—(શ્રી સ. સા. માળા પુષ્પો ૬ અને ૨૬. ભાષાંતર-કાર રા. ગોકુળદાસ મથુરાદાસ શાહ પ્રકાશક એમ. સી. કોહારી વડોદરા.

પહેલા ગ્રંથનાં પૃષ્ઠ ૬૨૦; બીજા ગ્રંથનાં કુલ પૃષ્ઠ ૪૬૨. કિંમત અનુક્રમે.
રૂ. ૩-૮-૦ તથા ૩-૦-૦.)

અંગ્રેજી ભાષામાં પાંચ ભાગમાં અને બે પુસ્તકમાં લખાયેલા “ The story of the World for the Children of the British Empire. ” નામક પુસ્તકનું આ ભાષાંતર છે. મૂળ ગ્રંથ વાર્તારૂપે અત્યંત સહેલી અને સાદી ભાષામાં લખાયેલો હોવાથી વાંચતાં બહુ આનંદ પડે છે ને બોધ મળે છે. આ ભાષાંતર વાંચતાં પણ એ અનુભવ થાય છે એજ ભાષાંતરકારની સફળતા ખતાવી આપે છે. યુરોપીય રાજ્યો કેમ ચડ્યાં ને કેમ પડ્યાં, સૌને ખાલુએ ધકેલી દઈ ઈંગ્લાંડ કેવી ચાતુરીથી કેવી કલાખા-લથી આગળ નીકળી આવ્યું, સૌ પ્રબળોએ કેવાં કેવાં સાહસ ખેડ્યાં હતાં, વગેરે અનેક ખાખતો આ ગ્રંથના વાંચનથી બહુવામાં આવે છે. સમુદ્ર કિનારે વસ્તીની શરૂ-આત, નવીન દેશોની શોધ, યુરોપની બચ્ચતિ, સમુદ્ર ઉપરની સત્તા માટેની સ્પર્ધા, અને બ્રિટિશ મહારાજ્યનો વિકાસ એટલી મુખ્ય ખાખતો પાંચ ભાગમાં આવે છે. મૂળ પુસ્તક ખાળકો માટે લખાયેલું હોવાથી તેની રચના સાદી અને પ્રાથમિક તબક્કાની હોય એ કુદરતી છે. વળી જર્મની સિવાય બીજી યુરોપીય પ્રબળો પોતાનાં કોઈ પણ પુસ્તકોમાં હિન્દુસ્તાન વિષે કંઈ પણ ઉલ્લેખ કરતાં નીચી થઈ જતી હોય એમ લાગે છે તેમ આ ગ્રંથમાં પણ હિન્દના સમર્થ વીર પુરુષો વિષે કંઈ ઉલ્લેખ જ કદી નથી. ભાષાંતરકારે ઘટતી છુટ લઇને આ વિભાગ પોતાના ગ્રંથમાં યોગ્યોત કરી લીધો હોત તો કોઈ ના કહેત નહિ અને ગ્રંથની સંપૂર્ણતા સંધાત. આ તો ગ્રંથમાં આટલી ઉણપ રહી. આશા છે કે ભવિષ્યમાં આ ઉણપ દૂર કરવામાં આવશે. આ ખન્ને ગ્રંથો દરેક ઘરમાં જોવાને અમે ઉત્સુક છીએ.

૧૦. ખાલોઘાનપદ્ધતિનું શૃલશિક્ષણ:—(શ્રી સ. સા. માળા પુષ્પ ૨૮ મું. અનુ-લેખક: રા. ભરતરામ ભાનુગુપ્તરામ મહેતા પ્રકાશક એમ. સી. કોઠારી, વડોદરા પૃષ્ઠ ૧૧૬ કિંમત ૦-૧૪-૦; ૦-૧૨-૦ સચિત્ર.)

મૂળ જર્મન શબ્દ “ કિન્ડર્ગાર્ટન ” ઉપરથી “ ખાલોઘાન ” શબ્દ યોગ્યવામાં આવ્યો છે. એ પદ્ધતિએ ખાલકોને ઘેર કેવી રીતે શિક્ષણ આપવું તેની વ્યવહાર તપસીલવાર ચૂચનાઓ આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલી છે. મૂળ અંગ્રેજી ગ્રંથ ઉપરથી આ અનુવાદ કરવામાં આવેલો છે. ‘ ખાલોઘાન ’ નો હેતુ ખાલકને કુદરતની સાથે અને તેટલા ગાઢ પરિચયમાં લાવવાનો છે. હિન્દુસ્તાન જટલી કુદરતથી છલોછલ ભરેલી જગ્યા આવા અભ્યાસ માટે બીજી કોઈ નથી. તેથી હિન્દુસ્તાનની આખોડવાને અનુસરીને ગ્રંથમાં ઘણા ફેરફારો કરી નાખવામાં આવ્યા છે. આથી એક રીતે આ ગ્રંથ સ્વતંત્ર છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. ખાલકોને પાઠ કેમ આપવા, શિક્ષણના સાધનની દ્રષ્ટિએ રમત એટલે શું, વાચનનું ને લેખનનું શિક્ષણ કેમ આપવું, પ્રાથમિક ગણિત કેવું શીખવવું, હાથકામ કેવી કેવી જાનનું શીખવવું, શાળાના અન્ય વિષયો-માંના પ્રાથમિક પાઠ કેવા આપવા, ઔદ્યોગી મૂલ્યાંકન કેવી રીતે શીખવવા, તે બધું ખતાવી છંપતે એક અકવાડીઆનો અભ્યાસક્રમ વખતના આંકડા સાથે યોગ્ય રીતે

આપવામાં આવ્યા છે. આ ગ્રંથમાં ગાયનના પાઠ તદન નવેસરથી દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. “ કંઠાર અને મૂલાક્ષરજ્ઞાન ” વાળું પ્રકરણ પણ તદન નવું છે. એકંદરે જોતાં પુસ્તકની ભાવા કંઈ કંઈ નથી. જેમને વાસ્તે તે યોગ્યતામાં આવી છે તેમનાથી મમલ શકાય એવી ઘરગથ્થુ ભાષા છે. શાળાએ છોકરાંને ન મુકવાનો જેમણે નિશ્ચય કીધો હોય તેમણે જરૂર આ ગ્રંથની મદદથી પોતાનાં બાળકોને ઘરમાં શિક્ષણ આપવું. શાળામાં પણ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે આ ગ્રંથને સ્થાન મળવું જોઈએ. આવાં ત્રી મા-બાપો આ ગ્રંથ ઘરમાં સંઘડી તેના સંદુપયોગ કરશે એવી અમને આશા છે.

૧૧. સ્વદેશ-ગીતાવલિ:—(૨થી પ્રસિદ્ધ કરનાર: ડૉ. કેશવ. હ. શેઠ અમદા-વાદ. પૃષ્ઠ ૨૧-૮૯ કિંમત ૦-૧૪-૦).

“ સ્વદેશ ગીતામૃત ” સાખ્યા પછી આ “ સ્વદેશ-ગીતાવલિ ” આપણી સમક્ષ ખડી થાય છે. તેના લેખક ભાઈ કેશવ. હ. શેઠ કાવ્યકાર તરીકે જાણીતા થયા છે. એમણે પોતાનાં સ્વદેશભક્તિના વિષયને અનુસરતાં ને લગતાં કાવ્યોના સંગ્રહ આ ગ્રંથમાં કીધો છે. ગ્રંથમાં કુલ ૩૪ કાવ્યો છે. લેખકનું સ્વદેશભિમાન, તથા તેમની હૃદયગમક કાવ્યોમાં ઉતરી શક્યાં છે. છ કાવ્યો અનુવાદ રૂપે છે ને બાકીનાં સ્વતંત્ર છે. એકંદરે કાવ્યોમાંનાં ભાવો સારા અને સમજી છે. પુસ્તકની અસ્તાવના પક્ષપાતી છે. એથી ગ્રંથનો રંગ કંઈક ઝાંખો પડે છે. અસ્તાવનામાં જણાવેલી બીનાઓ કેટલે અંશે સત્ય છે તેની ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે. પુસ્તકને છોડે દેશના નેતાઓની જય-તિઓ અને સંવત્સરીઓ તેઓની ભાવના સાથે આપવામાં આવેલી છે. અંગ્રેજ ભાવ-નાઓના ભાવ ગૂંજાતીમાં અનુબ્રૂપ છંદમાં હિતારવાનો પ્રયત્ન સ્તુત્ય છે ને તે કેટલેક અંશે સફળ પણ નીવડ્યો છે. પરંતુ લાંબા વિચારે અનુબ્રૂપમાં સમાવી દેવાનું બધી વખતે બની શક્યું નથી ત્યાં ભૂલ જણાઈ આવે છે. એ પછી સ્વરાજ્ય મૂનાવલિ મૂળ અંગ્રેજ ભાષામાં તથા તેના ભાવાર્થરૂપે તેનું પદ્યરૂપ ભાષાંતર આપવામાં આવેલ છે. આમાં પણ કેટલેક સ્થળે ઉપલી ઉણપ રહી જવા પામી છે. એકંદરે પુસ્તક આવ-કારને પાત્ર છે અને સૌ કોઈને તે વાંચવાની અમારી ભલામણ છે.

૧૨. મહિલા-મહોદય:—(લેખક: મુનિ ખાલવિજયજી પ્રકાશક શેઠ દેવચંદ દામજી કુંડલાંકર જૈન આર્ક્ષિસ ભાવનગર પૃષ્ઠ ૧૭૮. કિંમત સેવા રૂપિયા.)

આ પુસ્તકમાં કુલ ૭ પરિચ્છેદ છે અને એકંદરે ૧૩૩ વિષયો છે. નામ સૂચવે છે તેમ ખામ કરીને સ્ત્રીઓને આ ગ્રંથ ખુલુ જ્ઞાનદાયક થઈ પડે તેવો છે. આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સ્ત્રીઓને જરૂરનું જ જ્ઞાન આપવામાં આવેલું છે તે સૌ આ ગ્રંથમાં એક ઠેકાણે સંગ્રહી આપવામાં આવ્યું છે. સતતિ સરક્ષણ, બાળકોની માવજત, તેમની ખીલવણી અને કેળવણી વગેરે સ્ત્રીઉપયોગી વિષયો આરા અર્થો છે. કૌશલ્યા, નરતકાદિ, ગાંધારી, મદોદરી વગેરે પ્રાચીન મતીઓનાં અનુકરણીય જીવન ચરિતો પણ આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યાં છે. પત્ની પ્રતિ પતિના ધર્મ, પતિ પ્રતિ પત્નીના ધર્મ, પુત્રપુત્રી પ્રતિ દંપતિના ધર્મ વગેરે સામાન્ય સામાજિક વિષયો યોગ્ય રીતે સંગ્રહવામાં આવ્યા છે. એકંદરે પુસ્તકની ભાષા સહેલી અને તરત સમજાય તેવી છે. વિષયોની ગોઠ-

વણી પણ સારી છે અને સૌ સ્ત્રીઓ આ ગ્રંથ સંગ્રહી તેનો સદુપયોગ કરે એ ઇચ્છવા ભેગ છે.

૧૩. આરી વીસ વાર્તાઓ:—(લેખક: રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ પ્રકાશક રા. રમણિયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી. મુંબાઈ પૃષ્ઠ ૩૦૮ કિંમત રૂપિયા બે.)

આ માસિકમાં પોતાના લેખો વારંવાર પ્રગટ કરી આભારી કરનાર લેખકના આ પુસ્તકને આવકાર આપતાં આનંદ થાય છે. તેમાંની કેટલીક વાર્તા—“ અખળા-ઓનો એકઠો ” “ મનંતરાય અને દીકરી, ” તથા “ લેફ્ટેનન્ટ મહેતા. વી. મી. આ માસિકમાં પ્રગટ થયેલી છે. વીસ પૈકી ત્રણ વાર્તા—અખળાઓનો એકઠો, ફકીરની કહાણી અને ઇન્દિરા, એ ત્રણ વાર્તાઓ કેવળ ભાષાન્તર રૂપ છે. બીજી ત્રણ આર વાર્તાઓ ઉપર અમુક અંગ્રેજી વાર્તાઓની છાપ છે ખરી પણ તે કેવળ અનુવાદ રૂપ નથી. અમે ઉમેરીશું કે જે ત્રણ વાર્તાઓ કેવળ ભાષાન્તર છે તે લેખકની બીજી વાર્તાઓથી કલામાં વસ્તુમાં અને લખાવટમાં થોડે ઘણું અંશે જુદી જ પડી જાય છે. બીજી બે ત્રણ વાર્તાઓ બાદ કરીએ તો તે વધારેમાં વધારે આકર્ષક અને મનોરંજક છે પણ આ ભાષાન્તર હોવા છતાં મૂળ ગૂઝરાતીમાં જ લખી હોય એમ લાગે છે.

આ શિવાયની બાકીની સત્તર વાર્તાઓ ઉપરથી જ લેખકની પોતાની શક્તિનું માપ કાઢી શકાય. વાર્તાઓ સાત વર્ષના ગાળામાં જુદી જુદી જાતનાં અને ભૂમિકાનાં મામિકો મોટે, અને જુદે જુદે પ્રસંગે છુટક છુટક લખાઈ છે તેથી તે ક્ષેત્રમાં એક તાર તો જોવામાં ન જ આવે. છતાં બે આર વાર્તાઓને બાદ કરીએ તો બાકીની વાર્તાઓમાં કંઈક મળતાપણું (Family likeness) જોવામાં આવે છે. જે સાતવાતો બ્રહ્મ-સૂત્રિય ત્રિમાસિકમાં પ્રગટ થયાનું જણાવવામાં આવે છે તે બધી સામાજિક અને ખામ કરીને સાતિસંબંધી હશે એમ માની લઈએ. તેમાં પોતાની ન્યાતની કેટલીક ખરાબ રીતો અને હાલ મુધારાને નામે પ્રચલિત થતી કેટલીક એવો વિષે મીઠી મઝા અને આછા કટાક્ષ જોવામાં આવે છે. તે વાર્તાનાં વિષય અને શૈલિ સામાન્ય કાઢી શકાય કાંઈ વાંચનારને એમ લાગે કે ટીકા વધારે કરૂંક અને ચિતાર વધારે પ્રદેશગમ હોત તો તે વધારે દીપી ઉઠત પણ કેટલીક ખસ ટાંકા પાણીએ જ જાય છે અને કેટલાક વા હળવી દવાથી ડગાય છે એ જોનાં એ વાર્તાઓનો અર્થ સંધાતો નથી એમ ન કહી શકાય.

ત્રણ આર વાર્તાઓની ભૂમિકા વધારે હયી છે. “ કારાગૃહની કિશોરી. ” અને “ માલતિ મંડપ ” એ વાર્તામાં ઘણા જુદા જુદા સંયોગોમાં યુવાવસ્થાનો ઉછળતો સ્નેહ ધણે વર્ષ સજીવન થતો જોવામાં આવે છે. તેમ “ મનંતરાય અને દીકરી ” અને “ કાંઈ કહેશે એ શું કરશે ” એ બન્ને વાર્તામાં કૌમારવ્રતની જુદી જુદી મહેરછાઓ ચીતરવામાં આવી છે. પણ એકમાં સ્નેહની અને બીજીમાં-કૌમારવ્રતની ભાવનાઓ જોડી મક્કમ અને મોહક છે તેટલું તેનું આલેખન નથી એમ સૌ કચ્છ

કરશે. તે વાતો વાંચતાં આપણને લાગે છે કે લેખકની આંખ આગળ એક સુંદર સ્વપ્ન તરે છે અને તેને કાગળ પર ઉતારવાને તેઓ ખનતો પ્રયત્ન કરે છે પણ તે બરાબર સફળ થતો નથી. બીજી સામાજિક વાર્તાઓમાં વસ્તુ પર લેખકનો જેનો કાણુ જોવામાં આવે છે તેવો આ વાર્તાઓમાં નથી દેખાતો. આ સ્વાભાવિક છે. લેખક ભવિષ્યમાં વધારે ને વધારે ઉંચા તેમ જ સૂક્ષ્મ ભાવને અનુકૂળ કળાથી અને શૈલિથી દીપાવશે એવી આશા આપણે રાખીશું.

“ વસુના નવા શિક્ષક ”-એ નિર્દોષ પ્રયત્નો અને મનોહર તથા સ્વાભાવિક વાત-ચીત્તને ઉત્તમ નમુનો છે. નિશાળમાં ભણતાં છોકરાઓને અને છોકરીઓને તેમાં ઘણું જ રમ.પડશે. આવી વાર્તાઓને જુદા સંગ્રહ તૈયાર કરી પ્રગટ કરવાની લેખકને ખામી વિનંતિ છે.

૧૪. ગુજરાત સભા-અમદાવાદનો સને ૧૯૨૮ નો વાર્ષિક અહેવાલ—(છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર રા. દેસાઈ, રા. માવલંકર અને રા. યાસિક મંત્રીઓ ગુજરાત સભા અમદાવાદ.)

આખા હિન્દુસ્તાનના અને, મુખ્યત્વે કરીને તલ ગુજરાતના પ્રજાકીય પ્રશ્નો વિષે કાયદાનુસાર જેવા રાજ્યખંધારણના નિયમેને અનુસરીને ચર્ચા કરવા તથા ગુજરાતની સામાન્ય રીતે સેવા કરવા માટે અમદાવાદમાં ગુજરાત સભા સ્થપાયેલી છે. સામાન્ય રીતે કંઈએ તો હિન્દી પ્રજાના રાજકીય ઔદ્યોગિક, કેળવણી વિષયક, આર્થિક સામાજિક રાજકીય આદિ વિષયોનું હિત જાળવા માટે હિન્દમાં તેમજ હિન્દ બહાર પ્રજામતના પ્રતિનિધિ તરીકે ચળવળ કરવા એ આ સભાના મુખ્ય હેતુ છે. અહેવાલ વાળા વર્ષ દરમ્યાન સદરહુ સભાએ અગત્યનાં કામો કર્યાં છે. એકા જીલ્લામાં મહેસુલ સુવલની રાખવા ખાખતની ભારે ચલવળ આ સભાએ ઉપાડી હતી અને તેનું પરિણામ સૌના જાણવામાં છે. અમદાવાદમાં પાણીનો જુમાટો તો સદાનો છે ને તે ખાખતમાં કોઇનું કોઇ હાથ વળતું નથી. સભાએ આ ખાખતમાં પણ નિષ્ફળ ચળવળ ચલાવી હતી. લડાઇને અંજે લશ્કરી ભરતી કરવામાં આ સભાના કેટલાક આગેવાન સભાસદોએ ભાગ લીધો હતો. બીજું મહત્વનું કામ સભાએ એ કર્યું હતું કે દિનંદુએ-આના ચેપી રોજ માટે અમૂલ્ય તજવીજ કરી હતી. તેની વિગત આ નીચે તે કામના અહેવાલના અવલોકનમાં આપી છે. ત્રીજું અગત્યનું કામ દુબકાળસંકટ નિવારણનું છે. હાથ એ કામ ચાલુ છે. તે કામ માટે આજો અમદાવાદ જીલ્લો સભાનો અને ખાસ કરીને અમદાવાદ કેમિન રીલીફ કમિટીનો અત્યંત ઝણી છે, અને રહેશે. એ અમૂલ્ય કામ વિષે એ કમિટીનો અહેવાલ બહાર પડ્યે અવલોકન લેવાશે. આ ઉપરાંત સભાએ જાહેર વ્યાખ્યાનો વિગેરે બીજાં માર્ગ, ઉપયોગી કામો અહેવાલવાળા વર્ષ દરમ્યાન કીધાં હતાં. એકદરે જોતાં ગુજરાત સભા આપણા ગુજરાતની ઘણી ઉપયોગી અને પ્રજામતનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હાયક મંસ્થા છે. એ મંસ્થાનું વાર્ષિક લવાજમ જુગ જ છે. આ મભાના સભાસદ થવા તથા તે ઝારા પોતાના પોકાર ચરકાર સમસ રજુ કરવાના પ્રમંજો મેળવવા અમે સૌને ભલામજ કરીએ છીએ.

૧૫. ગુજરાત સભા ઇન્ડિયુએન્સા રીલીફ કમિટીને અહેવાલ—(છપાવી પ્રગ્રિફ કરનાર રા. દેસાઈ. રા. માવલોકર અને રા. યાજ્ઞિક મંત્રીઓ ગુજરાત મલા અમદાવાદ.)

આખા હિન્દુસ્તાનમાં ગયા વર્ષે સપ્ટેમ્બર ઓક્ટોબર માસમાં ઇન્ડિયુએન્સા નામનો ભારે ચેપી રોગ ફાટી નીકળ્યો હતો અને તેના છાંટા દેશને ખૂણે ખૂણે ઉડયા હતા. તે રોગે મનુષ્ય જીવનનો જ અણગણ્યો ભોગ લીધો છે તે કોઇથી કદિ વિમર્ષો જાય એમ નથી. સૌ સ્થળોએ ચાંપતા ઇલાજ લેવાની તળવીજ થઈ હતી તેમ અમદાવાદમાં પણ દયાળુ શહેરીઓને ઇલાજે યોગવાનું સુઝયું હતું. તે મુજબ ગુજરાત સભાએ આ કામ ઉપાડી લઈ એક ઇન્ડિયુએન્સા રીલીફ કમિટી સ્થાપી હતી અને તા. ૪-૧૦-૧૮ થી તેણે 'પોતાનું' કામ શરૂ કર્યું હતું. આ કમિટીની પૂરેપૂરી ફતેહનું માન અમદાવાદના દાનવીર શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈને તેમજ સભાના સ્વયંસેવકોને ઘટે છે. કમિટીએ તળ અમદાવાદમાં તથા તેની આસપાસના થોડે દૂરના લતાઓમાં બધી જાતની મદદ કીધી હતી. અમદાવાદમાં લગુલાઈને વડે ખાત્ર ખોલેલી ઇન્ડિયુએન્સા હોસ્પિટલમાં ૭૬ માણો જામ કરતાં હતાં. ઇસ્પતાલમાં દાખલ થયેલ ૨૨૮ માણોનો પૈકી ૧૭૧ મારાં થયાં હતાં ૫૭ મરી ગયાં હતાં અને દાખલ થતાં ચોવીશ કલાકમાં ૧૮ માણો મરી ગયાં હતાં. એ જોતાં કમિટીએ ઉઠાવી લીધેલા ભારે થ્રમ સફલ થયેલા જણાયા વિના રહેશે નહિ. આ કમિટીના ખાસ કરીને રોગચાળાના વખતના કામમાં પણ તવગર તેમજ ગરીબ સંજ્યાખંધ લોકોએ સ્વયંસેવક તરીકે ખુશીથી ભાગ લીધો હતો એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. કમિટીને પ્રજા તરફથી એકંદરે રૂ. ૪૧૦૦૬-૩-૭૫ મળ્યા હતા તેમાંથી રૂ. ૨૪૮૧૮-૭-૪૫ ખર્ચ થતાં બાકી રહેતાં નાણાંમાંથી છપામણી આદિનું ખર્ચ ખાદ જતાં કમિટી આશરે ૧૫૦૦૦-૧૬૦૦૦ રૂપીઆ ખચાવી શકશે. આ નાણાં 'ગુજરાત મલા એપીડેમિક રીલીફ ફંડ' ના નામથી કોઈ એકમાં ફેંકવામાં આવનાર છે. આ ઘણું જ યોગ્ય પગલું છે. કમિટીએ જે હીસાબ રાખ્યો હતો તે વિષે તેના ઓડિટર સાહેબ લખે છે “આજ સુધીમાં જે એવા પ્રકારના ઘણા હિસાબ તપાસ્યા પરંતુ તેમાં એમના જેવો મારો, ચોખ્ખો ભૂલ વગરનો અને દરેક પ્રકારની વિગતવાળો હિસાબ પહેલા મારા જોવામાં આવ્યો નથી.” આનું બધું માન કમિટીના ખજાનચી શેઠ અચરતલાલ સુનીલાલને ઘટે છે. એકંદરે જોતાં આ કમિટીએ જે કામ કીધું છે તેને માટે અમદાવાદની પ્રજા જેની સદાની ઝાણી રહેશે. અમે આ કમિટીને ખરે જન્ય-વાદ આપીએ છીએ, અને ઇચ્છીએ છીએ કે ભવિષ્યમાં પણ આવાં પ્રજેપયોગી કાંમ ઉપાડી લઈને ઉજા મલા પોતાની સ્થાપનાનું સાર્થક કરશે.

(નવજીવન-કાર્યાલય).

હિન્દી સુધારાનો ખરડો.

સને ૧૯૨૭ ના ઔગષ્ટ માસની ૨૦ મી તારીખે સ્વરાજ્ય વિષે જે યાદગાર બહરનામું પ્રીટીશ મરકારે પાર્લામેન્ટમાં બહિર કર્યું હતું તેનો અમલ કરવાને હોદી વચ્ચર મી. મોટિંગ્યુ અને નામદાર વાઈસરોય લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડ-તેઓએ પોતાની દરખાસ્ત ગયે વર્ષે રીપોર્ટમાં રજુ કરી હતી. તે દરખાસ્તના મુખ્ય સિદ્ધાંત વિષે વાઈસરોયની કારે-ખારી સલાના અને હોદી વચ્ચરની હાઉન્સની સલાસદોની સામાન્ય સંમતિ પણ તેજ વખતે પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. તે પછી હોદી સરકારે તમામ પ્રાંતિક મરકારને એક કાગળ લખીને સુધારાના રિપોર્ટમાં રજુ કરવામાં આવેલી યોજના વિષે તેમના વિગતવાર અભિપ્રાયની માગણી કરી હતી અને તેમ કરતાં પહેલાં મુખ્ય અમલદારો, રાજ-પુરોહો અને બહિર મંડળોના મત મેળવાની સૂચના કરી હતી. પ્રાંતિક સરકારના અભિપ્રાય મળતાં કંઈકે વિકલ્પ થયો અને દરમ્યાન ખાતાના વિભાગ અને મતાધિકાર વિષે સૂચનાઓ કરવાને કમીટીઓ નીમવામાં આવી. છેવટે હિન્દી સરકારે આ વર્ષના માર્ચની ૫ મી તારીખે સુધારાની યોજના વિષે પોતાના વિગતવાર અભિપ્રાય રજુ કરીને હોદી વચ્ચરને એક ખરીતો રવાના કર્યો અને બીજા સલાસદોથી ડેટલીક સુદાની ખાખતોમાં જુદા પડવાથી સર શંકરન નાથરે એક જુદી નોંધ લખી તે પછી ઉપર સૂચવેલી ખન્ને કમીટીઓના રિપોર્ટ પુરેપુરા તૈયાર થઈ બહાર પડ્યા એટલે તે વિષે પોતાના વિશેષ અભિપ્રાય હોદી સરકારે એક જુદા ખરીતામાં રજુ કર્યો. આ ખરીતો અને કમીટીના રિપોર્ટ કંઈ પણ અનુક્રમ સિવાય બહાર પાડવામાં આવ્યા છે અને હજી પણ બહિર પ્રજાને જોઈતી નકલો પુરી પાડવામાં આવી નથી એટલે વર્તમાનપત્રકારો મિવાય બીજાને તે વિષે વિચાર કરી અભિપ્રાય ખાંધવાની ચોડી જ તક મળી છે. છતાં ૫ મી એપ્રિલના મૂળ ખરીતા વિષે તેમજ ખાતાના વિભાગ સંબંધી ખરીતા વિષે જે બહિર-રમાં આવ્યું છે તે ઉપરથી હોદી પ્રજાને એવો મત ખંધાયો છે કે હોદી મરકારની મુખ્ય સૂચનાઓ અત્યંત દરિદ્ર સંકુચિત અને સુધારાની યોજનાને બહાર દેખીતી રીતે અકળાયે રહેવા દઇ અંદરથી તેને ઠોરી નાંખનારી છે. આ અર્થોએ ચાલતી હતી એવામાં મી. મોટિંગ્યુએ હોદી રાજ્યબધારણ સંબંધી નવા કાયદાનો ખરડો આમની મલા આગળ રજુ કર્યો અને જણાવ્યું કે તેમણે હોદી સરકારની ડેટલીક સૂચનાઓ જાણ કરી છે પણ ખાખીનીનો સ્વીકાર ન કરવાને તેઓ પાર્લામેન્ટને સલાહ આપે છે જેતજેતામાં તો તે ખરડો આમની સલામાં બીજી વાર પગાર થયો છે અને આમની તથા અમીરોની સલામી એક સંયુક્ત સલાને તે ખરડો તપાસવા અને તેમાં કંઈ જોઈતા સુધારા વધારા વિષે ભલામણ કરવા નીમવામાં આવી છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે જો ખરડો જોવાને હોદી પ્રજા ઘણી જ આતુર થઈ હતી; અને તે ખરડો હવે હોદી મરકારે બહાર પાડ્યો છે, એટલે તે વિષે પ્રજાનાં મત ફેળવી તે વિલાયતમાં વસતા આપણા આગેવાનોને તેમજ પ્રીટીશ પ્રજા તેમ પાર્લામેન્ટને અને પ્રધાનમંડળને જણાવવાની ખામ જરૂર છે.

હીંદી સુધારાનો જે ખરડો પાર્લામેન્ટ આગળ રજુ કરવામાં આવ્યો છે તે આ લેખનો વિષય છે. કારણ કે તે પ્રગટ થયા પછી હીંદી સરકારના તમામ ખરીતાનુ મહત્વ ઓછું થાય છે. છતાં તે ખરીતો હવે ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર નથી એમ કંઈ નથી. આ ખરડો એક ખોખાડપ છે. તેને અતે કેટલીક અતિ મહત્વની ખાખતમાં પરિશિષ્ટ રજુ કરવાનાં છે તે હજી તૈયાર પણ થયાં હોય એમ લાગતું નથી અને છતાં એ પરિશિષ્ટ ખરડાના અંગરૂપ ગણાય. વળી આ ખરડામાં સ્થળે સ્થળે નિયમો ઘડવાની સત્તા સરકારને આપવામાં આવી છે તેમાંના કેટલાક હીંદી વચ્ચે ઘડશે. પણ આપણે માની શકીએ કે તે ઘણા ખરા હીંદી સરકાર ન ઘડી શકશે; અને જો કે હીંદી વચ્ચે અને પાર્લામેન્ટની સંમતિ પ્રાપ્તિ ન થાય તે અમલમાં આવશે તો પણ તેમાં સાધારણ રીતે થોડા 'જ ફેરફાર થાય છે એ આપણે અનુભવપરથી જાણીએ છીએ. હવે આમ જ બાખતોમાં પરિશિષ્ટ અને નિયમો ઘડવાના છે તે વિષે હીંદી સરકારે પોતાના વિચારો જણાવ્યા છે અને તે વિષે આપણે પ્રજામત દર્શાવવામાં કંઈ પણ ટીક કઠીએ તેથી આપણને નુકશાન થવાનો સંભવ રહે છે. માટે માત્ર ખરડાની જ ટીક કઠીને જ સંતોષ ન પામતાં જ્યાં જ્યાં જરૂર જણાશે ત્યાં ત્યાં હીંદી સરકારની સૂચનાઓ પર પણ અમે વિવેચન કરીશું.

ખરડાનો પ્રસ્તાવ.

દરેક કાયદાનો હેતુ તેની શરૂઆતમાં જણાવવામાં આવે છે અને કાયદાની કલમોનો અર્થ કરવાને તેનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવે છે આ ખરડાના આરંભમાં જે જ હેતુ જણાવવામાં આવ્યા છે. તેમાંના પ્રથમ તો ૨૦ ઑગસ્ટના જાહેરનામામાંથી લેવામાં આવ્યો છે એટલે તે વિષે તો કંઈ કહેવાનું રહેતું જ નથી. પણ બીજો હેતુ એ જણાવવામાં આવ્યો છે કે “હીંદના પ્રાન્તોમાં આવી રાજ્યાઓના વિકાસ ધીમે ધીમે કરવાની સાથે પ્રાન્તિક બાખતોમાં તે પ્રાન્તોને હીંદી સરકારના અંકુશમાંથી વધારેમાં વધારે અંશે મુક્ત કરવી-પણ તે એવી રીતે કે જેથી હીંદી સરકારને પોતાની જવાબદારીઓ પુરેપુરી અદા કરતાં અડચણ ન આવે”. આમાં જે વાત સમાયેલી છે. પ્રથમ તો પ્રાન્તિક રાજ્યતંત્રમાં જવાબદારીનું તત્ત્વ યોજવાનો હેતુ છે. મુધારાની યોજના મુજબ પ્રાન્તિક સરકારનાં કેટલાંક ખાતાં ઉપર ધારાસભાને અને તેની વતી પ્રધાનમંત્રીને સત્તા સોંપવાનો હેતુ ખરડામાં પણ જોવામાં આવે છે. આમ જ ખાતાંઓ વિષે પ્રાન્તિક સરકાર ધારાસભાને જવાબદાર થાય તે વિષે તો હીંદી સરકાર, હીંદી વચ્ચે અને છેવટે પાર્લામેન્ટનો અંકુશ ઉઠાવી દેવા જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. પણ આ ખરડાના હેતુમાં બીજી એ બાખત ગણેલી છે કે જે ખાતાં પ્રાન્તિક સરકારને સ્વાધીન રહે અને જે વિષે તે ધારાસભાને જવાબદાર ન રહે તે વિષે પણ તેને હીંદી સરકારથી અને તેટલી સ્વતંત્ર બનાવવાનો આશય જોવામાં આવે છે. તે મુજબ હીંદી સરકારે પોતાના ખરીતામાં સુચવ્યું છે કે સારી ઑફિસો અને જાહેર ખાંડકામના

x “પ્રીટીશ સામ્રાજ્યના એક અંગ તરીકે હીંદુસ્તાનમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની મિદ્ધિ કમરોઃ કરવાના હેતુથી તે દેશમાં સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ કમે કમે બીલવવાની જરૂર છે તે માટે.”

સંબંધમાં ઘણીજ મોટી રકમ સુધીનાં નાણાંના ખર્ચની સત્તા પ્રાંતિક સરકારને સોંપવી અને બીજી કેટલીક બાબતોમાં પણ નાણાંની અત્યુક્ત હદ ન બાંધતાં, તેને ખર્ચવાના નિયમોજ રચીને સંતોષ પામવો. વાંચકો જોઈ શકશે કે સ્વાધીન ખાતામાં આ પ્રમાણે ખર્ચ ઉપર હોદી સરકારનો અંકુશ નજરેજ રાખવામાં આવે તો પ્રાંતિક સરકાર તે સંબંધમાં કેવળ નિરંકુશ અને, બીજી પાસ અત્યાર સુધીના વહીવટની પદ્ધતિ મુજબ અને હવે પછી તેમાં કરવાના સુધારા વિષે જે સિદ્ધાંત રજુ કરવામાં આવ્યા છે તે પ્રમાણે હિંદના જેવી અમલદારી સરકાર કોઈ પણ ખાતા વિષે કાં તો હિંદી પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપ ધારાસભાને અથવા બ્રીટીશ પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપ પાર્લામેન્ટને અને તેની વતી હોદી વચ્ચરને જવાબદાર હોવી જોઈએ. આ ઉપરથી એવું કલિત થાય કે જે ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવામાં ન આવે તે ખાંડો વિષે હિંદી સરકાર અને હોદી વચ્ચરનો અંકુશ હાલના જેવો કાયમ રાખવો જોઈએ. મુખાધની અને દીલ્હીની કોંગ્રેસે આ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ જણાવ્યો છે અને તેથી આ બીજા હેતુમાં આપણી દૃષ્ટિથી ફેરફાર કરાવવાને માટે આપણે અળવળ કરવી જોઈએ. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે સ્વાધીન ખાતાં વિષે કારોબારી સભા વધારે સ્વતંત્ર હશે તો તે ધારાસભાના મત પ્રમાણે વધારે વર્તી શકશે. અમને આવો સંભવ ઓછોજ જણાય છે; અને જે પ્રાંતિક સરકાર ધારાસભાને અનુકૂળ હશે તો તેમાં હિંદી સરકારની પણ મંજૂરી મેળવી શકાશે. બીજી પાસ અમને ભય તો એ છે કે સ્વાધીન ખાતાં વિષે સરકાર અંકુશમાંથી છુટતાં વધારે ઉડાઉપણુ દાખવશે અને તેથી પરિણામમાં પ્રજાને ઘણું ગંભીર નુકશાન પહોંચાડશે.

પ્રાંતિક સરકારનો વિભાગ.

અરજાની કલમે તપાસતાં પહેલાં પ્રાંતિક ખાતાંનો ને તેને અંગે સરકારનો વિભાગ કરવાની દરખાસ્ત વિષે હિન્દી સરકારે પોતાના ખરીતામાં જે દલીલ રજુ કરી છે તે ઉપર નજર નાખીશું; કારણ કે આ વિભાગ કરવાવિષે જે હેતુ રાખવામાં આવે તે ઉપરથીજ તેના વહીવટનું અનુમાન કરી શકાય. પાંચ પ્રાંતના ઉપરીઓએ પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની જે યોજના રજુ કરી હતી તેને ના મંજૂર કરીને હિન્દી સરકાર આ વિષે સુધારાની યોજનામાં કરવામાં આવેલી દરખાસ્તને ટેકા આપે છે. પણ હિન્દી પ્રજામત એકે અવાજ જાહેર કરે છે કે પ્રાંતિક સરકારના વિભાગની દરખાસ્તને ટેકા આપતાં હિન્દી સરકારે જે દલીલો વાપરી છે, તેમાં ઘણીજ વાચડાઈ અને ચીકણા દાખવવામાં આવ્યાં છે, એટલુંજ નહિ પણ સ્વરાજ્યના મૂળ સિદ્ધાંતનો કેટલોક અંશે ભંગ કર્યો છે. ખાતાંનો વિભાગ એ જાણે તત્વજ્ઞાનનું સૂત્ર હોય એવી રીતે તેને કારોબારી સરકાર, ધારાસભા, મંત્રી નોકરો, ને નાણાંનો વહીવટ-એ ચારે બાબતોને લાગુ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. દરેકને વિષે એમ માની લેવામાં આવ્યું છે કે તેમાં પ્રજાને જવાબદાર અને હિન્દી સરકાર તથા પાર્લામેન્ટને જવાબદાર-એમ બે પુરેપુરા વિભાગ હોવા જોઈએ; અને પછી જેમ કારોબારી સરકારમાં બે ચોક્કા ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે તેમ ધારાસભા અને મંત્રી નોકરોના સંબંધમાં કરવાનું કેમ યોગ્ય ધાર્યું નથી અને નાણાં સંબંધી તેવોજ વિભાગ રાખવાની શી જરૂર છે તે ઝીણવટથી સમજાવવામાં આવ્યું છે. આમ અને ત્યાં સુધી પુરેપુરો ભેદ કરવાનો અને જ્યાં તેમ ન

ખની શકે ત્યાં પણ અંદરખાનેથી તે સેવવાનો હેતુ જોવામાં આવે છે. આપણે જન-
જીવે છીએ કે સુધારાના રીપોર્ટમાં તો પ્રાંતિક સરકારમાં સ્વરાજ્યનું તત્વ દાખલ
કરવાના એક સાધન તરીકે જ નેટલો ઓછામાં ઓછો વિભાગ કરવાની જરૂર જણાય
તેટલો જ રાખવાનું જણાયું છે. તેમજ તે વિભાગ છતાં પણ પ્રાંતિક સરકાર એકન
રહે અને દેખાય તે માટે ઘણીજ ચિન્તા રાખવામાં આવી છે. હિન્દી સરકારનું દષ્ટિ-
બિન્દુ આથી ઉંધું છે ! સ્વરાજ્યની શરૂઆત કરવા માટે જો કેટલાંક ખાતાં જુદાં
પાડીને તે ગ્રંથને જવાબદાર રહે એવા પ્રધાનો નીમવાની જરૂર છે, તો પછી તેમના
અને કારોબારી સભાના ચોતરા અને ખની શકે તેટલી ખાતાં જુદાં કરવાનો હિન્દી સરકાર
ધરિદ્રો રાખે છે. સનદી નોકરોનો ખાતાની માફક ભાગ પાડતાં ઘણાજ અથોગ્ય ખર્ચ
થઈ જાય તેથી તેના ભાગ પાડવાનું થોડું ધાર્યું નથી. ગ્રાન્ડ કમીટી અને સર્ટીફિકેટનાં
હથીયાર હાથમાં હોવાથી એક ધારાસભા પણ ખેની ગરજ સારી શકે; માટે જો ધાગ-
સભાની જરૂર નથી. પણ નાણાના સંબંધમાં જેવા વિભાગની કલ્પના પણ સુધારાના
રીપોર્ટમાં સૂચવવામાં આવી નથી તે હિન્દી સરકારને સ્વાભાવિક લાગે છે. રૂબેરૂ
સ્વરાજ્યનું જ તત્વ ચોડાકજ ખાતામાં દાખલ કરવાનું છે તે ખાળનાં ખાતાને જરા
પણ ન અલડાવી નાખે અને પ્રધાનો તથા ધાગસભા સ્વાધીન ખાતાં ઉપર જાણે
અંજાણે કંઈ પણ સત્તા ન ભાગવે એ માટે છેક સ્લેશ સ્પષ્ટ વિભાગ કરવાનો વિચાર.
હિન્દી સરકારના મનમાં ઘોળાયાં કરે છે. પણ આટલેથી જ હિન્દી સરકારને સંતોષ
થતો નથી. પ્રધાનોનું તંત્ર તદ્દન જુદું પાડતાં એકને બદલે જો સરકાર થાય અને પ્રાં-
તિક સરકાર તો એકજ હોવી જોઈએ તે માટે તેનાં ખંને અંગે એક ઉપરી સત્તાના
અંકુશ નીચે હોવાં જોઈએ એ સિદ્ધાંત પર હિન્દી સરકાર ખાસ ભાર મુકે છે. આ
ઉપરી સત્તા કેટલીક ખાખતોમાં તો પ્રાંતિક અમલદારી સત્તા અને અને બીજી ઘણી
ખાખતોનાં હિન્દી સરકાર અને હિન્દી વજર અને એવા આશય જણાય છે. આમ જો
હિન્દી સરકારનો આશય કાયદામાં અને નિયમોમાં ઉતારવામાં આવે તો પ્રધાનો
કારભારી સભાસદોના સંમતિથી નહિ રહે અને તેમનાં ખાતાની પાંચરી સ્વાધીન
ખાતાના જેવી નહિ રહે પણ પ્રધાનોનું આજુ તંત્ર સુસ્તપણે છુટું પાડીને તેને થોડે
કે ઘણે અંગે અમલદારી અંગે અને બીજી ઉપરી સત્તાઓને આધીન કરવામાં આવશે.
આ અર્થો ધ્યાનમાં રાખીને આપણે ખરડાની કલમો તપાસીશું અને ઉપર સૂચવેલો
આશય જ્યાં રહેજ પણ જણાવેલા હશે ત્યાં મજબૂત વાંધો ઉઠાવીશું.

પ્રાંતિક સરકાર-અમલદારી.

ગવર્નર પ્રાંતિક સરકારનો પ્રમુખ છે. સુધારાની યોજના મુજબ તેનું મહત્વ પહેલાં
કરતાં ઘણુંજ વધશે. પ્રાંતિક સરકારનાં ખંને અંગે વચ્ચે તે સમતોલપણ રાખશે એટ-
લુંજ નહિ પણ ખાસ સૂચનાપત્રથી સ્વાધીન ખાતાં માટે તેમજ પ્રાંતની સુલેહશાંતિ
માટે તેને શિરે ખાસ જવાબદારી નાંખવામાં આવશે. સુધારાની યોજનામાં જણાવ્યું છે
કે બધા પ્રાંતોના વડાને હવેથી ગવર્નરની પદવી આપવામાં આવશે. આથી તે પદની
ભોગવનારનો પગાર અને ઓછો વધે પણ તેથી ગ્રંથને કંઈ ખાસ લાભ થાય નહિ.
આપણી તો એ માગણી છે કે ગ્રંથની નોકરીના અમલદારને ગવર્નર તરીકે નીમી શકાય

નહિ પણ આ દેશના કે ઈંગ્લંડના બહારે જીવનમાં ઈંચી પદવી ધરાવનાર કોઈ શુદ્ધસ્થને તે પદવી આપવી જોઈએ. પણ સુધારાના રીપોર્ટમાં તેમજ હિન્દી સરકારના ખરીતામાં બધા પ્રાંતના કપરીઓને ગવર્નરનો ઇત્કાળ આપવાનું જણાવેલું હોવા છતાં તેની નીમણુંકનું આ ધોરણ સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી. સુધારાના ખરડાની બીજી કલમમાં, એક પાસ મદરાસ અને બંગાલ અને બીજી પાસ પાકીના તમામ પ્રાંતો વચ્ચે ભેદ સૂચવવામાં આવ્યો છે અને દરમી કલમમાં તે ગવર્નર, ક્લેક્ટન્ટ-ગવર્નર અને સીક્ર કમીશનર-એ શબ્દો પણ વાગવવામાં આવ્યા છે. અને જણાવવું જોઈએ કે કમમાં કમ સંયુક્ત પ્રાંત માટે તે બહારના શુદ્ધસ્થની ગવર્નર તરીકે નીમણુંક કરવી જોઈએ.

સુધારાના રીપોર્ટમાં સૂચવવામાં આવ્યું હતું કે બધા પ્રાંતની કારોબારી સભામાં બે સભાસદો હોવા જોઈએ-એક હિન્દી અને એક ઈંગ્લેઝ-અને અંગ્રેજ સભાસદ સીવીલીયન હોવો જોઈએ એવા મુદ્દાની હાલની મર્યાદા દૂર કરવી જોઈએ. હિન્દી સરકારે પોતાના ખરીતામાં જણાવ્યું છે કે ઘણા ખગ પ્રાંતોમાં થોડાંક ખાતાં પ્રધાનોને સોંપવામાં આવશે તોપણ કારોબારી સભાના કામને ભાર બહુ ઓછો થશે નહિ તેથી હાલની માફક ત્રણ સભાસદો નીમવા અને તે પૈકી એક હિન્દીને નીમવા. આમ કરવાનું બીજું એક કારણ એ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ખાતા વિનાના સભાસદ નીમવાની સૂચનાને નામંજૂર કરેલી હોવાથી અમલદારી તરફનું યોગ્ય પ્રભાવ પ્રાંતિક સરકારમાં બજાવવાને હાલની માફક બે સીવીલીયન રાજવાની જરૂર છે. પણ મી. મોન્ટેગ્યુએ આમની સભામાં આ ખરડો રજૂ કરતાં જણાવ્યું હતું કે જો બે સીવીલીયન નીમવા પડશે તો બે હિન્દીઓને નીમવામાં આવશે. આથી આપણને સંતોષ થયો છે. હવે ખરડામાં કારોબારી સભામાં એક અંગ્રેજ સીવીલીયન નીમવાની મર્યાદા જેવામાં આવે છે તે સ્પષ્ટ રીતે હિન્દી સરકારના અગ્રહનું પરિણામ છે. આ મર્યાદા દૂર કરવાની માગણી આપણે કરવી જોઈએ.

પ્રધાનો.

પ્રધાનોની નીમણુંક તથા પગાર અને ગવર્નર સાથેના તેમના સંબંધ વિષે હિન્દી સરકારે પોતાના ખરીતામાં જે સૂચનાઓ કરી છે તેથી તે ઘણા અપ્રિય બન્યો છે. પહેલી તેમની નીમણુંકની મુદત અને પગારની બાબત લખ્યું. સુધારાના રીપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ધારાસભા અને તેને ચુંટનારને જવાબદાર રાજતંત્રની રૂઢી-ઓની ટેવ નહિ હોવાથી અને પ્રધાન તરીકે નીમાનાર શુદ્ધસ્થને પણ તેમનું કાર્ય તદ્દન નવું હોવાથી પ્રથમે તો પ્રધાનને પહેલી ધારાસભાની મુદત માટે નીમવા જોઈએ. માત્ર ચુંટાએલા સભાસદોમાંથી વિચાર કરીને ગવર્નરે જમને પ્રધાન તરીકે નીમ્યા હોય તેને જરા મનભેદથી ઉચલાવી નોંખવાને ધારાસભા અધીરી ન થાય અને બીજી પાસ પ્રધાનપદની મુદતની કંઈક ખાતી લાગવાથીજ તે સ્વીકારવાનું કેટલાક ઉત્તમ શુદ્ધસ્થો કબૂલ કરે. પણ જાણે હિન્દી સરકારને આ નવીન તત્વના વિકાસ માટે જરા પણ દરકાર ન હોય તેવી રીતે તેઓ જણાવે છે કે શરૂઆતથીજ પ્રધાનો મતદારોને નહિ પણ ધારાસભાનેજ જવાબદાર હોવા જોઈએ-અર્થાત્ ઈંગ્લંડની માફક જો તેમની સામે

ધારાસભા વધુમતે ઠરાવ પસાર કરે અથવા તેમની કોઈ મહત્વની દરખાસ્ત ધારાસભા નામંજૂર કરે તો તેમને રાજીનામું આપવાની ફરજ પડે. પ્રત્યક્ષ રીતે તો ગવર્નરની પ્રધાનને આ ફરજ પાડી શકે અને તેથી હિન્દી સરકારે સૂચવ્યું હતું કે, ગવર્નર ઠીક લાગે ત્યારે પ્રધાનને ખરતરફ કરી શકે. આ સૂચના કરવાનું બીજું અને સરકારની દૃષ્ટિથી વધારે મહત્વનું કારણ તો એ છે કે પ્રધાનના ખાતા વિષે તેની અને ગવર્નરની વચ્ચે મતભેદ થાય અને પ્રધાનને ધારાસભાનો તથા ગવર્નરની ઉપરિ સત્તાનો ટેકો મળે ત્યારે પ્રધાનની અડચણ દૂર કરવાની સત્તા ગવર્નરને આપવી જોઈએ. આપણે જોઈને ઘણાજ નિરાશ થઈએ છીએ કે આ ખરડામાં પણ (કલમ-૩) જણાવ્યું છે કે “પ્રધાનો ગવર્નરની ઈચ્છા હશે ત્યાં સુધી પોતાનો હોને ભોગવશે.” આપણે તો એજ માગણી કરીશું કે સુધારાના રીપોર્ટની મૂળ સૂચનાને કાયમ રાખીને, પ્રધાનને પહેલા ધાગ-સભાની મુદત માટે નીમવા જોઈએ અથવા તો ધારાસભાના વધુ મતથીજ તે ખરતરફ થાય એવું જણાવવું જોઈએ. આ કલમથી તો ગવર્નરના હાથમાં પ્રધાનનું ભવિષ્ય રહે છે કારણકે તદ્દન સાધારણ મંથોગોમાં પણ તે તેને ખરતરફ કરવાની સત્તા ધરાવશે. આ વિષે જરૂરી સુધારા માટે આપણે મજબૂત ચળવળ કરવી જોઈશે.

ત્રીજી કલમની પેટા કલમ (૪) એવા મુદ્દાની છે કે જ્યારે ખાસ ખાસ સંધોગીને લીધે કોઈ સોંપાયલા ખાતાના અધિકારી પ્રધાનની જગ્યા ખાલી હોય ત્યારે તેના કામચલાઉ વહીવટ માટે નિયમો ઘડાવાની સરકારને સત્તા આપવી. અર્થાત્ સાધારણ મતભેદને લીધે પ્રધાનને ખરતરફ કરવામાં આવે ત્યારે તો તેના ખાતાના વહીવટ માટે બીજા પ્રધાનને તરત જ નીમવાની જરૂર પડે. પણ જો ગવર્નરને એવા કોઈ પ્રધાન પુટાયલા સભાસદોમાંથી ન મળે કે જો તેના મતને ટેકો આપે તો આ કલમનો લાભ લઈને પ્રધાન શિવાય તે ખાતાનો વહીવટ ચલાવી દે. આની માથે જો પહેલી કલમના બીજા વિભાગની પેટા કલમ (૬) ને મૂકીશું તો પ્રધાનો અને સરકારના સંબંધનો ઠીક ખ્યાલ આવશે. તે પેટા કલમ મુજબ ખાતાના વિભાગ વિષે ઘડવાના નિયમો સાધારણ રીતે પ્રધાનને કોઈ ખાતાની સોંપણી થોડો વખત મોકુફ રાખવાની કે તે રદ કરવાની સત્તા આપશે નહિ પણ હિન્દી વજર અને તેની કાઉન્સિલની મંજૂરીથી તેમ કરી શકશે. આગલા વાક્ય સાથે જોડતાં સમજશે કે હિન્દી સરકારની સૂચનાને અદલ અનુસરીને કોઈ મહત્વની બાબતોમાં ગવર્નરને અનુકૂળ કોઈ પ્રધાન ન મળી શકે તો તેની જગ્યા ખાલી રાખીને તેનો વહીવટ સંભાળી શકે. તેમ જ ધારાસભા અને તેના આગેવાનો પોતાની જગ ન છોડે તો તે ખાતું હિન્દી વજરની સંમતિથી પાછું ખેંચી લેવાની સત્તા પણ આ ખરડો આપે છે. આમ હિન્દી સરકારનો છુટો મી. મોન્ટેગ્યુએ ગણ્યો છે; અને તેથી સર શંકરન નાયરે જણાવ્યું છે કે તે પ્રમાણે સ્વરાજ્ય શન્યવત વશે એમાં લેશ પણ શંકા નથી. સુધારાથી પ્રજાના પ્રતિનિધિ રૂપ ધારાસભા અને પ્રધાનોએ કંઈક સંકુચિત ક્ષેત્રમાં પણ ચોક્કસ અને છેવટની સત્તા આપવી જ જોઈએ. હવે જ ખાતા પ્રધાનોને સોંપવામાં આવે તેના વહીવટના કોઈ મોટા સવાલોમાં ગવર્નર અને ઉપરિ સરકાર જુદાં પડે ત્યારે સુધારાની યોજનાની કસોટી થાય છે. સામાન્ય પ્રશ્ને ગવર્નર નમ્યું આપવું જ જોઈએ અને જો પ્રધાન તે વિષયમાં ધારાસભાનો ખરો પ્રતિનિધિ

નથી એમ લાગે તોજ તેને દૂર કરી તરત બીજા પ્રધાનને નીમી શકે. મળુ જો તેના મતનો અમલ કરવાને ધારાસભાના વિશ્વાસમાન કોઈ સુંદરિયા શુદ્ધ ન મળી શકે તો વધારેમાં વધારે સંભવ તો એજ લાગે છે કે ગવર્નર જ ભૂલમાં હોય; પણ તેમ ન હોય તો પણ સોમાયલા ખાતામાં છેવટનો નિર્ણય પ્રધાનના હાથમાં જ રહેવા દઈ ગવર્નરે દૂર રહેવું જોઈએ. આ ભાવનાથી હિન્દી સરકારની સૂચનાઓ અને દુર્ભાગ્યે ખરડાની કલમો ઘણી દૂર છે. તે અમલમાં આવે તો આખી સુધારાની યોજના પર પાણી ફરી વળશે અને તે વ્યર્થ બનશે એમ વધારેમાં વધારે નરમ આગેવાનો, વર્તમાનપત્રો અને જાહેર મંડળોએ જણાવ્યું છે. માટે તે રદ કરાવી આ ખરડાના મુખ્ય સિદ્ધાંતોને ખચાવી લેવા માટે આપણે અને તેટલી વેગલરી અને આગ્રહી ચળવળ કરવી જોઈએ.

પ્રધાનોના પગાર કારોબારી સત્તાના સભાસદોના જેટલા જ હોવા જોઈએ એવી માગણી કંચિસે કરી છે, અને તે તદ્દન વ્યાજબી છે. હાલ અને ભવિષ્યમાં પણ કારોબારી સભાના હિન્દી સભાસદોના મગાર સ્વીકૃતિય સભાસદના જેટલો જ હોય છે અને જે શુદ્ધરો પ્રધાનો તરીકે નીમાશે તેઓ પણ તેમની જ કાંટિના હશે એમ આમણે માની શકાએ. હિન્દી સરકારે પોતાના ખરીતામાં જણાવ્યું છે કે તેમને કારોબારી સભાસદ જેટલો જ મગાર આપવાનું કંઈ કારણ નથી મળુ તેમને ઓછા મગાર આપવાનું સૂચવવાથી હિન્દી પ્રજાને અવિશ્વાસ આપે માટે પગાર યોગ્ય કરવાની સત્તા ગવર્નરને જ સોંપવી. અમે ઉમેરીશું કે બીજા કોઈ પણ દરિયિન્દુ ખાણુએ રાખીએ તો મળુ એટલું તો યોગ્ય છે કે પ્રધાનને ઓછા મગાર આપવામાં આવે તો કારોબારી સભાસદો આગળ તેમજ હયા નીચા તમામ અમલદારો આગળ તેમની ઓછી પ્રતિષ્ઠા મટે અને તેથી જ અજબિત મુશ્કેલીઓ વચ્ચે તેમને તદ્દન નવા માર્ગ પર જવાનું છે તેમાં ગંભીર વધારો થાય. દુર્ભાગ્યે આ ખરડાની ત્રીજી કલમમાં હિન્દી સરકારની જ સૂચના સ્વીકારવામાં આવી છે. આમાં આપણે જોઈતા સુધારો કરાવવાને આપણે ખામ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પ્રાંતિક ધારાસભા.

છટ્ટી કલમ પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રાંતની ધારાસભાના કુલ સભાસદોની સંખ્યા અને તેમની નીમણુંક તથા સુંદરણીની મદ્દતિ વગેરે આ ખરડાના પહેલા પરિશિષ્ટમાં જણાવવામાં આવશે. એક પેટા કલમ મુજબ કુલ સભાસદોની સંખ્યા એકઠે પાંચ ટકા સુધી વધારવાની અને જુદા જુદા પ્રકારના સભાસદોનું પ્રમાણ ફેરવવાની સત્તા નિયમોથી હિન્દી સરકારને આપવામાં આવશે. પણ તે એવી રીતે વાપરવાની છે કે જેથી સુંદરિયા સભાસદોનું પ્રમાણ ઓછામાં ઓછું ૭૦ ટકા જેટલું અને અમલદારો વધારેમાં વધારે ૨૦ ટકા જેટલા હોવા જોઈએ. કંચિસની માગણી ધારાસભામાં ૮૦ ટકા જેટલા સભાસદો નીમવાની હતી એટલે આ કલમને આપણે સ્વીકારી લઈશું. તમામ પ્રાંતિક ધારાસભાઓના ખંધારણ પરિશિષ્ટમાં મૂકવામાં આવશે જે મળુ ઘણી જ સતોપની બીના છે કારણ કે ૧૯૦૬ ના મોર્લી-મીન્ટોના સુધારાની રૂઝ વિગતવાર ખંધારણ ઘડવાની સત્તા હિન્દી સરકારને આપવામાં આવી હતી તેથી તે કેટલેક અંશે નિષ્ફળ થયા હતા. સુંદરિયા કરનારના અધિકાર વિષે નિયમો ઘડવાની સત્તા આપવામાં

આવો છે અને આપણે આશા રાખીશું કે તે વિષે કમીટીએ કરેલી સૂચનાઓનો એકંદરે અમલ કરવામાં આવશે.

પ્રાંતિક ધારાસભાની સત્તાઓ વિષે કમીટીની સૂચનાઓ આ ખરડામાં સામાન્ય રીતે કબૂલ રાખવામાં આવે છે. અત્યાર સુધીમાં હિન્દની બીજી કોઇ પણ સત્તાએ કરેલા કાયદામાં પોતાના પ્રાંતના સંબંધમાં ફેરફાર કરવાની અને પ્રાંતિક ખાતાં વિષે નવા કાયદા ઘડવાની સત્તા ધારાસભાને આપવામાં આવી છે. જે વિષે હિન્દી સરકારને કાયદા ઘડવાની સત્તા નિયમોની રૂપે આપવામાં આવો હોય તે તો દેખીતી રીતે અપવાદ રૂપ ખરેખર છે. આ ઉપરાંત મુખ્ય અપવાદ બે છે. પ્રથમ તો પર્ગિશિયમાં આપેલા શિવાયના બોજા કર નાંખવાનો કાયદો પસાર કરતા પહેલાં હિન્દી સરકારની રજા લેવી જોઈએ. બીજું હિન્દી સરકારના જે કાયદા નિયમોથી મુકરર કરવામાં આવેલા બધા તરીકે ફાળદારી કાયદો-તેમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા પ્રાંતિક ધારાસભાને રહેશે નહિ. વળી હાલના કોઇ કાયદાથી હિન્દી સરકારને કંઈ સત્તા આપવામાં આવો હોય તેમાં પ્રાંતિક ધારાસભા કંઈ બાધ લાવી શકશે નહિ. તેમ જ હિન્દનું લેન-હેન્ડુ, લશ્કર, પરરાજ્યો અને દેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ અને બોજા તમામ હિન્દી સરકારને હસ્તક વિષયોમાં કાયદા ઘડવાની સત્તા હાલ પ્રાંતિક ધારાસભાને નથી તે મર્યાદા પણ આક્રમી કલ્પનમાં સૂચવી છે. આ વિષે આપણે કંઈ ટીકા કરવાની નથી.

ધારાસભામાં ચુંટાએલા સભાસદોની વધુમતિ હોવાથી સ્વાધીન ખાતા વિષે અમલદારી સરકારનો કોઈ ખરડો તે પમાર ન કરે ત્યારે ખાસ જરૂર જણાય તો સર્ટીફિકેટથી ટ્રાંઝ કમીટી નીમીને તેમાં પસાર કરાવવાની સૂચના મુધારાના રીપોર્ટમાં રજુ કરવામાં આવી છે. તે મુજબ સ્વાધીન ખાતા વિષે આવો મતભેદ પડે ત્યારે દર વખતે નહિ પણ પ્રાંતની સુલેહ શાંતિ જાળવવાની અથવા સ્વાધીન વિષયના યોગ્ય વહીવટ સંબંધી પોતાની જવાબદારી અદા કરાવવાને જ ગવર્નર આવું સર્ટીફિકેટ આપી શકે, બીજું જે ખરડા વિષે સર્ટીફિકેટ આપવામાં આવે તે સ્વાધીન વિષય સંબંધી છે કે નહિ તે વિષે હિન્દી સરકારનો ચુકાદો-જે છેવટનો ગણાય તે-મેળવવાની ધારાસભા ગવર્નરને ફરજ પાડી શકે. આ ઉપરાંત ખાસ કરીને જણાવ્યું છે કે ગવર્નર અને ધારાસભા વચ્ચે મતભેદ હોય ત્યારે પણ “ તે કાયદાની રચનાનો સવાલ જે સલામતીથી ધારાસભાને સોંપી શકાય એમ હોય તો ગવર્નરે સર્ટીફિકેટ આપવું નહિ. આનો સ્પષ્ટ અર્થ એવો છે કે સ્વાધીન ખાતાં વિષે પણ ખાસ જરૂર હોય તે શિવાય કાયદા ઘડવાની સત્તા ધારાસભાને જ વાપરવા દેવી. પણ હિન્દી સરકારને તો સ્વાધીન ખાતામાં ઉપરી સત્તાનો અંકુશ ઓછા કરવો છે ત્યારે બીજી પાસ ધારાસભાથી પણ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા જોઈએ છે તેથી રીપોર્ટમાં સર્ટીફિકેટના ઉપયોગ પર જે બંધન મૂકવામાં આવ્યું છે તે અને તે વિષે હિન્દી સરકારને અપીલ કરવાની ધારાસભાને સત્તા આપવામાં આવી છે તે બંને રદ કરવાની સૂચના ખરીતામાં મુકવામાં આવી છે. આ બાબત તો નિયમોનો વિષય હોવાથી પાર્લામેન્ટ આગળ રજુ કરેલા ખરડામાં કંઈ પણ બેવામાં આવતું નથી. પણ સર્ટીફિકેટના ઉપયોગ પર મર્યાદા રાખવામાં આવી છે તે મતોપની બીના છે તો અપીલને લોક આપ્યો નથી એ અયોગ્ય છે.

નવી ધારાસભાથી ૪૦-૫૦ ટકા જેટલા સભાસદો ટ્રાંઝ કમીટીમાં હોવા જોઈએ

અને તેમાં સરકારે નીમેલા સભાસદોની ઓછામાં ઓછી વધુમતિ બદલે એકની હોવી જોઈએ એવી સૂચના રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. અર્થાત્ ગ્રાંડ કમીટીમાં ૪૦ સભાસદો હોય તો તેમાં ૧૯ ચુંટાયેલા અને ૧૪ અમલદાર તથા ૭ બીજા બિન અમલદાર મળીને ૨૧ નીમાએલા સભાસદ હોવા જોઈએ. સરકાર જોમને નીમે તેઓ સાધારણ રીતે તેમની તરફ મત આપે એટલે સામાન્ય રીતે આવી ગ્રાંડ કમીટીમાં સરકાર ધાર્યું કરી શકે. પણ કોઈ બાબતમાં પ્રબલત ઉચ્કેરણો હોય અને હિન્દી સભાસદો એકમત થાય અને નીમેલા પૈકી એ ચાર પણ બિન અમલદાર સભાસદો ચુંટાયેલા સભાસદોની તરફ મત આપે તો સરકારી કાયદો પસાર ન થવાનો સંભવ રહે. આમ નીમેલા પૈકી ૬ સભાસદો સરકાર તરફ મત ન આપે તો ગ્રાંડ કમીટીએ રજુ કરેલા કાયદો મોકુફ રાખવાથી કંઈ ભાદે નુકશાન નહિ થાય એમ રીપોર્ટ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે, અને જોમરે છે કે હાલની ધારાસભામાં પણ બિન અમલદાર શુદ્ધસ્થોની વધુ સંખ્યા ડાવાથી એમ થવાનો સંભવ રહે છે. પણ સ્વાધીન ખાતાના સંબંધમાં આ સંભવ હિન્દી સરકારને ભયંકર લાગે છે. અર્થાત્ ગ્રાંડ કમીટીમાં સરકાર પોતાનું ધાર્યું હમેશાં કરી જ શકે એવી સૂચના કરવા અને તે માટે નીમાએલા સભાસદોની પ્રમાણમાં વધારે સંખ્યા ગણવા હિન્દી સરકાર સૂચવે છે. આમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે જ્યાં સ્વાધીન ખાતામાં પણ હિન્દીઓને કંઈક સત્તા આપવાનું વલણ રીપોર્ટમાં જોવામાં આવે છે ત્યાં હિન્દી સરકાર તો તે વિષે નિષ્ફળ અને નિરંકુશ સત્તા પ્રાપ્તિ નોકરશાહીને આપવા ઇચ્છે છે. પાર્લામેન્ટના અરડામાં તો એટલું જ જણાવ્યું છે કે ગ્રાંડ કમીટીમાં નીમાએલા સભાસદોની વધુ સંખ્યા હોવી જોઈએ પણ વિગતો નિયમોથી નક્કી કરવાનું જણ્યું છે. આપણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવવું જોઈએ કે ગ્રાંડ કમીટીનું બંધારણ હાલની ધારાસભા કરતાં તો કોઈ રીતે વધારે દરિદ્ર હોવું ન જ જોઈએ અને તેથી રીપોર્ટની મુચનાને અનુસરીને ગ્રાંડ કમીટીમાં નીમાએલા શુદ્ધસ્થોની ઓછામાં ઓછી-બદલે એક કે એ બેટલા જ વધુ સંખ્યા હોવી જોઈએ.

ધારાસભાના પ્રમુખની નીમણૂક વિષે પણ આ અરડામાં કોઈ કહેવામાં નથી આવ્યું. એટલે આશા અને શંકા બન્નેને માટે સ્થાન રહે છે. નવા બંધારણમાં ગવર્નરને જ આમ પદની આપવામાં આવી છે તે જોતાં તે પ્રમુખ થાય એ નિઃશંક લાગે છે પણ ધારાસભાને પોતાનો ઉપપ્રમુખ નીમવાની સત્તા આપવી જ જોઈએ. ધારાસભાને મુલતવી રાખવાની અને ખલારા કરવાની સત્તા રીપોર્ટની માફક આ અરડામાં પણ ગવર્નરનેજ આપવામાં મानी છે. પણ ધારાસભાને મળવાનો વખત માત્ર ગવર્નરજ મુકરર કરે એ અસલ છે. તે વિષે ધારાસભાને કંઈક અધિકાર આપવો જોઈએ. પણ નિયમોમાં આ બાબતનો કંઈક સમાપ્ત કરી શકાય તે માટે આ વિષે પેટા કલમ કાઢી નાંખવી જોઈએ અથવા તે મરોદિન કરવી જોઈએ. આમ લખવાનું ખાસ કારણ તો એ છે કે નવી ધારાસભા થાંભી લાગી વખત ખેડે એ સંભવ વિચારીને તેના કાર્યક્રમને નિયત કરવાની વિશાળ સત્તાઓ ગવર્નરને આ પવીની હિન્દી મરકારે ભલામણ કરી છે. આ તમામ બાબતોમાં ધારાસભાને કદબગ નિષ્ફળ અધિકાર આપવા માટે આપણે ખાસ માગણી કરવી

એમુએ. ઇંગ્લંડની પાર્લામેન્ટની ગાર્ક આપણી ધારાસભા આપણા હકતુ નિરંતર રખવાળું નહિ કરે તો પ્રધાનો અને ઠરેખારી સભાસદોની માન નીમણુકથી જ આપણો ઉદય થશે નહિ.

પ્રાંતિક મહેસુલ અને ખર્ચ.

પ્રાંતનાં ખર્ચાં ખાતાંની આવક ભેગી કર્યો પછી પહેલો તેમાંથી હિન્દી સરકારનો ક્ષણો તથા દુકાળ લોન-ટેન્ડુ વગેરે સંબંધી નાણાં ભરવાં; પછી સ્વાધીન ખાતાં માટે ઠરેખારી મંડળ નક્કી કરે તેટલો રકમ લેવી; અને ખાકીની રકમ પ્રધાનોને સોંપેલા ખાતાંનો ખર્ચ માટે આપવી, અને તે કમી જણાય તો અમુક કર નાખવાની સત્તા તેમને આપવી-આવી નાણાંની વ્યવસ્થા સુધારાના રીપોર્ટમાં સૂચવી છે. તે વિષે લંબાણથી ચર્ચા કરીને હિન્દી સરકાર તેને નામંજુર કરીને એવી ભલામણ કરે છે કે ઠરેખારી સભા અને પ્રધાનોને-દરેકને આપેલાં ખાતાંની આવકમાંથી તેમણે ખર્ચ કરવો; પણ જો એક અંગે નાણાં આછાં પડે અને ખીજની પાસે કંઈ ફાળવ નાણાં હોય તો તેની આપણે કરે. ગયા અંકમાં અમે સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપ્યું છે કે હાલ પ્રધાનોને કેળવણી આરોગ્ય જેવાં ખર્ચાળ ખાતાં મળવાનાં હોવાથી અને જમીન મહેસુલ વગેરે માટી આવકનાં ખાતાં ઠરેખારી સભાને હસ્તક રહેવાનાં હોવાથી જો હિન્દી સરકારની યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવે તો પ્રધાનો-જમીની પદવી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઘણી મુશ્કેલ તો બનાવવામાં આવી છે-તેમને ઠરેખારી સભાને અધીન બનાવવામાં આવશે અને સ્વરાજ્યનું લપકાદાર બોજુ કેવલ નિર્જીવ બનશે. આ ટીકા હિન્દના તમામ રાજકીય પક્ષ તરફથી કરવામાં આવી છે અને આપણે જણાવ્યાને આતુર થયા. છીએ કે પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરવામાં આવેલા ખરડામાં તેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે કે નહિ. પહેલી કલમની એક પેટા કલમમાં જણાવ્યું કે “સોંપાયેલાં ખાતાંના વડીલટ માટે નાણાંની વહેંચણી કરવા માટે” નિયમો ઘડવામાં આવશે. આ શબ્દો શંકાભર્યા લાગે છે. જો સુધારાની યોજના અમલમાં મૂકવાની હોય તો સોંપાયેલાં ખાતાં માટે નાણાં વહેંચવાની ખામ જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે તે મુજબ તો હિન્દી સરકારનો ક્ષણો અને સ્વાધીન ખાતાંનો ખર્ચ ખાદ કર્યો પછી પ્રાંતની તમામ આવક પ્રધાનોનેજ હસ્તક રહે. ખીજ પાસે હિન્દી સરકારની યોજના મુજબ તો જ-ખાતાં સોંપવામાં આવે તેની આવકમાંથી અને ઠરેખારી સભા જે દુકડા નાંખે તેનાથી સત્તાપ પામવાનો છે એટલે તેને અંગે પણ નાણાં વહેંચવાનો સવાલ ઉપસ્થિત થતો નથી. પણ કદાચ પ્રાંતિક સરકારની શીલીક અને સ્થાનના અંગે અથવા સ્વાધીન ખાતાંમાંથી વધતાં નાણાંને અંગે આ વહેંચણી કરવાનું ધાર્યું હોય. જો તેમ હોય તો પણ આ વિષે આપણા મનમાં જે તીવ્ર શંકા ઉપજે છે તેને સમાવવાને મી. મોન્ટેગુએ તરત જ સરકારના હેતુ ખુલ્લું સ્પષ્ટ રીતે જણાવવા એમુએ. તેની સાથે આપણે પણ વારંવાર જણાવવું એમુએ કે હિન્દી સરકારની યોજના મંજુર કરવામાં આવશે તો સુધારાની કિંમત ઠોડીની થશે.

અંતરવત અને નાણાંના વડીલટપર ધારાસભાના અંકુશનો સવાલ આછો મઠવેલો નથી. સુધારાના રીપોર્ટ મુજબ અંતરવતના તમામ, સુદા ધારાસભાની સંખ્યા

માટે ખીસના કપમાં રજુ કરવા જોઈએ અને તે વિષે સભા જે મન આપે છે કરાવે પત્રાર કહે તે સરકારને બેધનકર્તા ગણાય. માત્ર સ્વાધીન ખાતાં વિષે કંઈ કરાવ પત્રાર કરવામાં આવે તો જ મૂળ દરખાસ્તને બવર્નર મટીફિકેટ આપીને કાયમ રાખી શકે. આ પ્રમાણે મુધરેલા દેશોની ધારાસભાઓ નાણાં ઉપર કાબુ ભાગવે છે તેવે:—સ્વાધીન વિષયોમાં મટીફિકેટના અપવાદ સાથે—નવી પ્રાંતિક ધારાસભાને આપવાનો આશય રીપોર્ટમાં રાખવામાં આવ્યો છે. પણ હિન્દી સરકાર તો ધારાસભાના બીજા કરાવોની માફક અંદાજપત્ર સંબંધી કરાવે પણ બેધનકર્તા નહિ પણ માત્ર બલામણુ રૂપે જ ગણવાનું સૂચવે છે એટલુંજ નહિ પણ રીપોર્ટની દરખાસ્ત તો દેખીતી બૂલ કહી શકે છે ! આ તો ઉદ્વેગની ખરેખર પરકાશ જ ગણાય. કેમ જાણે બીજા દેશોમાં પણ બધા કરાવે ભલામણુ રૂપ નણાના હોવા છતાં અંદાજપત્ર સંબંધી કરાવે બેધનકારક ન ગણાવા હોય ! ખરેખર, ઇંગ્લંડની પાર્લામેન્ટને મૂળથી નાણાંપર કાબુ હોવાથી જ તેણે રાજ્યો અને પ્રધાનોને નમાવ્યા છે અને પરિણામે જવાબદાર રાજતંત્રની સ્થાપના આવશ્યક બનાવી છે. અને આપણને જોઈને ઘાંતુલ મનોપ થાય છે કે પાર્લામેન્ટના ખરડામાં મૂળ સૂચના કાયમ રાખીને અંદાજપત્ર ધારાસભાની સંમતિ માટે રજુ કરવાનો તમામ મુધરેલા દેશોના ગિરફના સ્પષ્ટ રીતે અચવામાં આવ્યો છે.

હિન્દી સરકાર.

આ ખરડાના ઉદ્દેશમાં જણાવ્યા મુજબ તે પ્રાંતિક સ્વરાજ્યનો હિસ્સો આપવા માટે રચવામાં આવ્યું છે અને રીપોર્ટમાં પણ હિન્દી સરકારની મત્તા અનિયંત્રિત રાખવાના સિદ્ધાંત મુધારાના બીજા સૂચરૂપે રજુ કરવામાં આવ્યો છે. કૌંચેસે પ્રાંતોના ધોરણુપર હિન્દી સરકારમાં પણ ખાતાંના વિભાગની માગણી કરી છે. પણ તે વિષે સરકાર તરફથી જે નકાર ભળવામાં આવ્યો છે તે આ ખરડાથી કાયમ રાખવામાં આવ્યો હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

હિન્દી સરકારની કારોબારી સભામાં એકને બદલે બે હિન્દીઓ નીમવાની દરખાસ્ત રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. તેથી હાલની કુલ સંખ્યા રાખવામાં આવે તો સ્વાભાવિક રીતે સીવીલીયનો ત્રણથી ઘટીને બે થાય અને આ ખરડામાં પણ તે મુદ્દાની એક કલમ જોવામાં આવે છે. આ વિષે પણ આપણે આગ્રહપૂર્વક જણાવવું જોઈએ કે બે સભાસદો સાધારણ રીતે સીવીલીયનો હોવાજ જોઈએ એવી મર્યાદાને કાયદામાં સ્થાન ન આપવું જોઈએ. વળી કારોબારી સભાસદોની કુલ સંખ્યા વિષે હાલની મર્યાદા ૨૬ કરવાનું જણાવ્યું છે તેથી આપણને જરા ચિંતા થાય છે. સભાસદો સાતને બદલે આઠ કરવામાં આવે અને પછી એકને બદલે બે હિન્દીઓ નીમાય તેથી આપણને અરુધ પ્રમાણ મળતું નથી એટલુંજ નહિ પણ રીપોર્ટ પરથી આશા રાખી હતી તે મુજબ હાલના કરતાં એવડુ પ્રમાણ પણ મળતું નથી. આ ઉપરાંત અરુધ ભાગના હિન્દી સાસદો નીમવાની કૌંચેસની માગણીનો આગ્રહ કરવો જોઈએ.

હિન્દી ધારાસભા ૧૦૦ સભાસદોની રાખવી તે પૈકી ૮૦ સુદાયેલા અને ૨૦ અમલદાર અને ૧૪ ખિત અમલદાર મળીને ૪૦ નીમાયેલા હોવા જોઈએ એમ ૧૬ મા કલમમાં જણાવ્યું છે.

ધારાસભાના બંધારણમાં કંઈક ફેરફાર કરવા વિષે નિયમો ઘડવાની સત્તા સરકારને આપવામાં આવી છે. છતાં તેમાં શુંટાયેલા સભાસદો ઓછામાં ઓછા કે ભાગના અને નીમાયેલા પૈકી બિન અમલદાર ગૃહસ્થો કે જોટલા હોવાનું જોઈએ. એમ જણાવી રીપોર્ટમાં સૂચવેલુ પ્રમાણ કાયમ રાખવામાં આવ્યું છે અને તેના ધોરણપર મતાધિકાર વિષે કમીટીએ સૂચનાઓ ઘડી છે એટલે તે વિષે ટીકા કરવાની રહેતી નથી.

કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટનું બંધારણ પણ રીપોર્ટમાં સૂચવેલા ધોરણપર જ રાખવામાં આવ્યું છે ત્રાંડ કમીટીમાં તો બિનઅમલદાર સભાસદોની વધુ સંખ્યા હોવાથી સરકાર પોતાનું ધાર્યું કદાચ ન કરી શકે એવો સંભવ રીપોર્ટમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. પણ હિન્દી મરકારના બંધારણમાં, સ્વરાજ્યનું તત્ત્વ દાખલ નહિ કરવાનું હોવાથી કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં તો અમલદારોની વધુ સંખ્યા રાખવાનું રીપોર્ટમાં તેમજ ખરડામાં જણાવ્યું છે. તે સભામાં ૨૫ અમલદારો અને ૪ બિન અમલદાર ગૃહસ્થો મળીને ૨૯ નીમવ. અને બીજા ૨૨ શુટણીથી દાખલ કરવાનું—આમ કુલ ૫૦ ની સભા સ્થાપવાની સૂચના રીપોર્ટમાં કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણ સાચવીને પણ સંખ્યામાં જરા ફેરફાર કરીને ખરડામાં ૨૮ અમલદાર અને ૪ બિનઅમલદાર મળી ૩૨ નીમવાનું અને ૨૪ શુટાવવાની દરખાસ્ત રજુ કરવામાં આવી છે. મતાધિકાર વિષે સૂચનાઓ ઘડવાને નીમાયેલી કમીટીએ આ ધ્યાનપર વિગતવાર સૂચનાઓ કરી છે એટલે આ વિષે પણ ચર્ચા કરવી નિર્વર્તક છે.

સનદી નોકરી.

હિન્દી વજરના પગાર અને ઈંડીયા ઓફીસના ખર્ચનો નિયત કરવામાં આવે તે હિસ્સો બ્રીટીશ સરકારના ખર્ચમાં મૂકવાનું આ ખરડાના ત્રીજા વિભાગમાં જણાવ્યું છે. આપણી માગણી મુજબ તો સંસ્થાને માટે ચલાવવામાં આવતી ઓફીસની માફક આ ઓફીસને આ તમામ ખર્ચ પણ બ્રીટીશ સરકારની તીએરીમાંથી જ લેવો જોઈએ. આ વિષે વિગતવાર સૂચનાઓ કરવાને કમીટી નીમવામાં આવી છે તેનો રીપોર્ટ તૈયાર થયો નથી એટલે હિન્દી વજર કે હિન્દી સરકારે તે વિષે નિર્ણય કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. કમીટીનો રીપોર્ટ જ્ઞકાર પડે ત્યારે તે વિષે આપણી માગણી સરકારના ધ્યાનપર આપણે લાવવી જોઈએ.

હવે આપણે મરકારી નોકરી—ખાસ કરીને હંથા પગારની સનદી નોકરીના વિષય પર આવીએ છીએ. આ વિષે ખરડામાંથી બે ત્રણ બાબતો નીકળી આવે છે અને તમામ વિગતો નિયમોમાં જણાવવાનું લખ્યું છે. આ નોકરીનો પગાર તથા પદવી નિયત કરવાની અને તેમની નીમણૂક કરવાની સત્તા હિન્દી વજરને સોંપવામાં આવી છે. હાલ જે નિયમો અને ખાસ બાંધવામાં આવ્યા છે તેને ખાસ મંજૂરી આપવામાં આવી છે. આમ હાલ જે ધિક્કે હિન્દુસ્થાનમાં નોકરી કરે છે તેમના પગાર પેન્શન અને મોલાને ઘોઠો ન પડે એવી ખાતરી આપવામાં આવી છે. બીજું હાલ ઈંગ્લેન્ડમાં પરીક્ષા લઇને સીવીલ સર્વિસમાં દાખલ કરવાનું જે ધોરણ રાખવામાં આવ્યું છે તે છતાં પણ હિન્દમાંથી અમુક દબથી જે હિન્દીઓને યોગ્ય જણવામાં આવે તેમને નીમવાની સત્તા

હિન્દી વચ્ચરને આપવામાં આવી છે. વળી રફ મી કલમથી હિન્દી વચ્ચરને પાંચ ઇંગ્રેજ ગુહસ્થોનું પબ્લીક સર્વિસ કમીશન નીમવાની સત્તા આપવામાં આવી છે અને હિન્દમાં નોકરી કરતા તમામ અમલદારોની નીમણૂક અને હક સંબંધી દેખરેખ રાખવા વિષે જે અધિકાર હિન્દી વચ્ચર તેમને સોંપશે તે તેઓ બોર્ડવશે. હિન્દી સરકારના ખરીદામાં જન્યાવ્યુ હતું કે જે સંસ્થાઓમાં સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું છે ત્યાં ઉચી પદવીના નોકરોનું હિત જાળવવાને આવા કમીશન નીમવામાં આવે છે અને જે કે તેવું કમીશન આ દેશમાં તરત નીમવાની જ જરૂર તે સરકારને લાગતી નથી તો પણ તે વિષે જોઈતી સત્તા આ ખરડાથી મેળવવા તેમણે સૂચના કરી હતી. પણ ખરડામાં તો કમીશન નીમવાની ઘોષણા કરજ હિન્દી સરકારને શિરે મૂકવામાં આવી છે એટલે નોકરગાહીને મજબૂત કોટ બધમાં છે એમ ધારીને તેને હજી પણ વધારે મજબૂત કરવાનો ઉદ્દેશ ખરડામાં દેખાય છે.

પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વધુ વિગતો નિયમોમાં સમાવવાની છે તેથી હિન્દી સરકારે જે મુખ્ય સૂચનાઓ કરી છે તે ઉપર નજર ફેરવી જઈશું. હિન્દી સરકાર નોકરોના ત્રણ ભાગ પાડે છે. (૧) સમસ્ત હિન્દના (૨) પ્રાંતિક અને (૩) નીચા પગારના. પહેલા વર્ગના નોકરોના પગાર અને પેન્શન તો હિન્દી વચ્ચર નિયત કરશે. પણ જે જુદાં જુદાં એલાઉઅન્સ-ખામ વધારાનો પગાર વગેરે-સીવીલીયનો વગેરેને આપવામાં આવે છે, તે સ્થાનિક સરકારને હિન્દી વચ્ચરે મુકરર કરેલા ધોરણ પ્રમાણે નિયત કરવાનાં છે એમ રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે. આ ઉપરાંત ખરેખરા મુદ્દાના સવાલ છે. પ્રથમ તો પ્રધાનોને જે ખાતાં સોંપવામાં આવે તેમાં નોકરી કરતા પહેલા વર્ગના અમલદારોને તરતજ ગળનામું આપી અગાઉ કરેલી નોકરીની મુદત પ્રમાણે પેન્શન મેળવવાની છુટ સામાન્ય રીતે તો ન આપવી જોઈએ એમ હિન્દી સરકાર જણાવે છે. પણ જો કોઈ અમલદારને મતભેદના કે ખીજ કારણસર પ્રધાનો સાથે નજરે તે તો તે વિષે ગવર્નર મારફત હિન્દી સરકારને, અને પછી હિન્દી વચ્ચરને અપીલ કરવાને હક આપવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે. ખીજું જ્યારે પ્રધાનો આ વર્ગના અમલદાર વિષે કંઈ એવો હુકમ પસાર કરે કે જ્યાં તેના પગાર પેન્શન વગેરે પર અસર થાય ત્યારે તો કાઉન્સિલર હિન્દી સરકાર અને પછી, હિન્દી વચ્ચરને અપીલ કરવાનો હક આપવાનું જણાવ્યું છે. આ જાણતમાં ખાતાના વિભાગ વિષે વિચાર કરનારી કમીટીએ ભલામણ કરી છે કે સ્વાધીન કે સેપેલા-કોઈ પણ ખાતામાં નોકરી કરતા આ વર્ગના અમલદાર વિષે આવો કંઈ હુકમ પસાર કરવાનો હોય તો ગવર્નર કાઉન્સિલ અને પ્રધાનો મળીને તેનો નિર્ણય કરે અને પછી તેના ઉપર હિન્દી સરકારને અપીલ કરવામાં આવે. આમ આ કમીટીની સૂચના ન્યાયી છે-સરકારનાં જાને અંગને આ અમલદારો વિષે સરખી સત્તા આપવામાં આવી છે ત્યારે હિન્દી સરકારે તો પ્રધાનો વિષેજ સૂચનાઓ કરીને તેમને વિષે ખાસ અવિશ્વાસ દાખવ્યો છે.

પ્રધાનોને હાથે સીવીલીયનોને સ્કેજ પણ અડચણ ન પડે તે માટે આ સૂચનાઓમાં ઘસીજ ચિંતા દાખવવામાં આવી છે ત્યારે પ્રધાનોને પ્રતિકૂળ સીવીલીયનોની આરક્ત નવો યોજાઓ ઘડનાં અને અમલમાં મૂકનાં જે અપાઘાન્ય મુશ્કેલીઓ પડે

તેનો સ્કેમ પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. શીખ જે પ્રકારના—પ્રાંતિક અને હલકા પગારના નોકરો વિષે પણ પ્રધાનોને જુદા સત્તા આપવાનું સૂચવ્યું છે. અમે ઉમેરીશું કે આ ખાખતોમાં જે નિયમો ઘડવામાં આવશે તે ઘણે અંશે હિન્દી સરકારની સૂચનાઓ અનુસાર હશે એવો મનઘૂત સંભવ-રહે છે. માટે તે વિષે પણ આપણે ઓકમ સુધારા વધારા રજુ કરવામાં જરા પણ ટીક કરવી જોઈએ નહિ.

ઉપસંહાર.

સંસ્થાનોની માફક હિન્દી સરકારને ઇંગ્લેન્ડના માલપર જકાત નાંખવાની સત્તા હોવી જોઈએ એ માગણી ડૉક્ટરે કરી છે. પણ એ વિષે આ ખરડામાં કંઈ પણ જમ્નાવવામાં આવ્યું નથી. આ ખાખત અતિશય ગડતરની છે અને જેમ જેમ સ્વદેશીના હોલચાલ આગળ ચાલશે તેમ તે સવાલ વધારે ને વધારે વ્યાવહારિક બનશે. તેથી તે વિષે આપણા હકને નવા ખરડામાં સ્થાન મળે તે માટે અળવળ કરવી જોઈએ.

રીપોર્ટમાં જણાવ્યું હતું કે સુધારાની શરૂઆત થયા પછી પાંચ વર્ષ પ્રધાનોને વધારે ખાતાં સોંપવા વિષે વિચાર કરી શકાશે. પણ ખરડામાં તે પહેલાં દશ વર્ષ અને પછી બાર વર્ષ પાર્લામેન્ટ તરફથી નીમવાના કમીશન વિષેજ કલમો જોવામાં આવે છે એટલે આ ખાખતમાં હિન્દી સરકારની સૂચનાનો ફવીકાર થયેલા જોવામાં આવે છે.

કેટલીક પ્રમાણમાં ઓછી મહત્વની ખાખતો ખરડામાં જોવામાં આવે છે ત્યારે ક્યાં ખાતાં પ્રધાનોને જુદા જુદા પ્રાંતમાં સોંપવામાં આવશે અને પ્રધાનો અને ગવર્નર વચ્ચેનો સંબંધ કેવી રીતે નિયત થશે તે વિષે નિયમો કરવાની સત્તા સરકારને આપવામાં આવી છે. ખાતાંના વિભાગ વિષે વિગતવાર સૂચનાઓ કરવાને કમીટી નીમવામાં આવી હતી તેના રિપોર્ટ સરકારને મળ્યો છે, તો તે પછી જેમ ધારાસભ્યોનાં બંધારણ પરિશિષ્ટમાં મૂકવાનાં છે તેજ પ્રમાણે પ્રાંતવાર સોંપવાના ખાતાંની તપસીલ પણ પરિશિષ્ટમાં મૂકવીજ જોઈએ. નહિ તો હિન્દી સરકાર નિયમો ઘડશે તે તપાસી હિન્દી વચ્ચર પાર્લામેન્ટ આગળ મૂકશે ત્યારે તે તરફ પાર્લામેન્ટ કેવું ધ્યાન આપશે એ આપણે જાણીએ છીએ.

આપણા મદ્રાસે દેશના જુદા જુદા પક્ષનાં પ્રતિનિધિરૂપ સુનંદા આગેવાનો હાલ ઇંગ્લેન્ડમાં છે પણ તેથી આપણા પ્રયત્નમાં હેશ પણ ન્યૂનતા આવવી ન જોઈએ. આ ખરડા વિષે તેમના અભિપ્રાય થોડા વખતમાં આપણા જાણવામાં આવશે અને આ દેશમાં જે વિચારો દર્શાવવામાં આવે છે તે તેમને પણ પહોંચશે. આ ઉપરથી તેઓ જે વલણ હોય તે વિષે અમસ્ત અજમતનો મનઘૂત ટેકો તેમને મળવા જોઈએ. કારણ કે તેમની વકીલાતની સફલતનો આધાર તેમની હુશીયારીપર રહેશે ને કરતાં પણ વધારે અંશે તેમને હિન્દમાંથી મળતા બળ ઉપર રહેશે. જે આપણે હિન્દની પ્રજાનો અને આપણા આગેવાનો વિલાયતની પ્રજાનો અને પાર્લામેન્ટની કમીટીનો મત કેળવશે તો જે સોનેરી દિવસનું સ્વપ્ન આપણે ઘણા સમયથી રચ્યું છે તેની સહેજ પણ ઝાંખી થવાનો અવસર આવશે.

મતાધિકાર વિષે કમિટીનો રીપોર્ટ.

અને ૧૯૧૭ ની ૨૦ મી ઑગસ્ટના યાદગાર દિવસે હિન્દી વચ્ચે મિ. મોન્ટેગ્યુએ પાર્લામેન્ટમાં બહિર કથું હતું કે હિન્દુસ્તાનને રફતે રફતે સ્વરાજ્યના પૃથ્થે પ્રગતિમાન કરવા એ બ્રીટીશ રાજનીતિનો હેતુ છે અને તે હેતુ ખર સાવવાના ઇરાદાથી તેઓ નામદારે હિન્દમાં આવી નામદાર વાઇસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડની માથે મળીને જે હિન્દી સુધારાનો ખરડો બહાર પાડ્યો હતો તેને વિષે હવે મૈ વાચકોને બાણ છે. એ યોજનાને અંગે ખાતાંના વિભાગ પાડવાની સૂચના કરવાને જે કમિટી નીમવામાં આવી હતી તેના હેવાલનું દિગ્દર્શન આ માસિકના ગયા અંકમાં થઇ ગયું છે. હવે બીજી કમિટીએ મતાધિકાર વિષે જે સૂચનાઓ કરી છે તેની સમાલોચના કરવાનો આ દેખનો હેતુ છે. હિન્દના આગેવાન રાજદારી પુરૂષો પૈકી ના. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી તથા ના. ત્રિવિવામ શાસ્ત્રી આ કમિટીમાં જોડાયા હતા એ આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

પ્રાંતિક ધારાસભાઓ, હિન્દી ધારામંડળ અને છેવટે ગવર્નમા-કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ-એ ત્રણેની બાબતમાં મતાધિકારના ધોરણ વિષે ભલામણ કરવાનું આ કમિટીને સૂચવવામાં આવ્યું હતું. કમિટીના કાર્યનો નીચે પ્રમાણે ઉદ્દેશ્ય કંઈવામાં આવ્યો છે:-

પ્રાંતિક ધારાસભાઓની બાબતમાં.

(૧) દરેક પ્રાંતમાં હાલ જેવી રીતે પરિસ્થિતિ હોય તેને અનુસરીને જટલા અને તેટલા વિસ્તારવાળા મતાધિકાર આપવાના તથા જેટલી અને તેટલી વિસ્તારવાળી સભા હબી કરવાના ઇરાદાથી દરેક પ્રાંતમાં મતાધિકાર તથા મતક્ષેત્ર વિષે ભલામણ કરવી;

(૨) અને તેટલી ગીધી ચુંટણી માટે નયમો યોજવા;

(૩) નીમાયકા સરકારી સભામંદેની સંખ્યા સુકરર કરવી;

(૪) દરેક પ્રાંતિક ધારાસભાના કદ અને બધારણુ વિષે સંપૂર્ણ યોજના રજુ કરવી વગેરે.

હિન્દી ધારામંડળની બાબતમાં.

(૧) સુધારાના અહેવાલના ૨૭૩ થી ૨૭૫ સુધીના કકરાઓમાં આંકડાઓનું જે ચોક્કસ પ્રમાણ સૂચવવામાં આવ્યું છે તેને ખાસ કરીને વળગી રહ્યા વિના તેમાંની ભલામણોને આધારે આ ધારામંડળનું બધારણુ રચવા વિષે આગમાં માગી યોજના સૂચવવી; અને ખાસ કરીને:

(૨) સુધી ચુંટણી શક્ય છે કે કેમ તે વિષે સૂચના કરવી. જે તે શક્ય હોય તો મતાધિકાર અને મતદારમંડલ વિષે ભલામણ કરવી; જે તે શક્ય ન હોય તો આડકતરી ચુંટણી માટેની યોજના રજુ કરવી.

રાજસભાની બાબતમાં.

(૧) સુધારાના અહેવાલના ૨૭૭ મા ફેક્ટરમાં ૨૪ કીધેલી યોજના અનુસાર આ મંડળ માટેની સુટણી વિષેની પદ્ધતિ બાબત સલામતુ કરવી; અને ખાસ કરીને:

(૨) (અ) છ ખાસ મતદારમંડલો માટે મળતાં સાધનો વિષે તથા

(બ) ખાસ, મુસલમાન તથા જમીનદાર સભાસદો અને ત્યાં લગી આખા હિન્દના તે તે વર્ગના પ્રતિનિધિરૂપ અને તે માટે યોજના સૂચવવી.

પ્રાંતિક ધારાસભાઓ.

ઉપર પ્રમાણેનું કાર્ય મતાધિકાર વિષેની કમિટીને સુપ્રત કરવામાં આવ્યું હતું. કમિટીએ આ બાબતોમાં જે સૂચનાઓ કરી છે તે હવે તપાસીશું. શરૂઆતમાં કમિટીના સભાસદો એવું કહે છે કે સ્ત્રીઓને મતાધિકાર આપી શકાશે નહિ. આપણું જાણીએ છીએ કે ખાસ કરીને મુખ્યમાં અને મન્નાસમાં કેટલીક આગેવાન સ્ત્રીઓ રાજકીય ચળવળની બાબતમાં હાલમાં ઘણું આગળ પડેલાં ભાગ લેતી જાય છે. સ્ત્રીઓ બીજી બધી બાબતોમાં યોગ્ય અધિકાર માગે તે બદલે પણ રાજકીય બંધારણમાં પણ તેઓ મતાધિકાર માગે તે ઈચ્છવા જોઈ છે કે કેમ તે વિષે કમિટીને ભારે શંકા હોવી થઈ હતી; અને સ્ત્રીઓ વ્યવહારિક રીતે વિચાર કર્યો વિના માન સામાન્ય સિદ્ધાંતથી જ મતાધિકારની માગણી કરે છે એ વિચારને આધારે કમિટીએ સ્ત્રીઓ માટેના મતાધિકાર નામંજુર કીધા છે. અમે જાણીએ છીએ કે પુરૂષો જેટલો ભાગ સ્ત્રીઓ રાજકીય વિષયોમાં લઈ શકતી નથી પણ તેમને અશક્ત ગણીને મતાધિકાર માટે નાકાયક ગણવી એ ઘણું જ અઘટિત છે. ના. ઈનરજ તથા ના. શાસ્ત્રી જેવા સુધારકોએ આ બાબતમાં કમિટીના વિચારોથી વિરુદ્ધતા કેમ નહિ દર્શાવી હોય એ સસર્જનું નથી. હાલ કમિટીના એક અંગેજ સભ્ય મી. હાંગે આ બાબતમાં હુંદો અભિપ્રાય આપ્યો છે એ તેમને માનપ્રદ છે. મત આપવામાં રહેતી જવાબદારી સમજવામાં હજી પુરૂષ વર્ગ ઘણો પછાત છે તો પછી અભણ સ્ત્રી વર્ગને એ અધિકાર આપવાનાં તો સ્વપ્નાં પણ શાં રાજવાં એ વિચારે સ્ત્રીઓના મતાધિકાર ઉપર ખાનગી કેરી વાળવામાં આવ્યું છે.

આ ઉપરાંત જે માણસ એકવીસ વર્ષથી ઝાઝી ઉંમરનો હશે, બ્રિટિશ પ્રજા કે હિન્દનો રહેશે નહિ હોય, અથવા જેના મગજની સ્થિતિ ખરાબ છે એવું મોસાદાર કોર્ટ નક્કી કરશે તેવા માણસોને પણ મત આપવાનો હક્ક રહેશે નહિ. હવે કેવા માણસ મત આપી શકે તે હવે જોઈએ.

અતદાગેની લાયકાતો.

આમાં સ્વભાવિક રીતે બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે: ૧. નગરક્ષેત્રો એટલે કે મ્યુનિસિપાલિટીઓ, કન્ટોન્મેન્ટો અને જહિર કરેલાં ક્ષેત્રો; તથા ૨. ગ્રામક્ષેત્રો.

* જહિર કરેલાં ક્ષેત્રો એટલે જે નાનાં ગામોમાં આદિ સ્વરણે સ્થિતિપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આદર્શ તથા તેનાં નાનાં ગામ.

૧. શહેરની અંદર કે તેની આસપાસના જે માઇલના ઘેરાવામાં જે માણસ નહેતા હશે તેને તે મતક્ષેત્રના ગતપત્રકમાં દાખલ કરવામાં આવશે. વળી

- (અ) જે માણસ મુખર્દી શહેરમાં ઘરની માલીકી ધરાવતો હોય અથવા તે વરસે ઓછામાં ઓછું ૧૨૦ રૂપિયા ભાડું ભરતો હોય, અથવા કરાંચી શહેરમાં ઘરની માલીકી ધરાવતો હોય અથવા વરસે દહાડે ૬૦ રૂપિયાથી ઓછું નહિ એટલું ભાડું ભરતો હોય તે; અથવા
- (ખ) જે અમુક ઇલાકાનાં બીજાં જ્યાં મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં ઈન્ટોન્મેન્ટોમાં અને બહિર કચેલાં ક્ષેત્રોમાં.

(૧) જ્યાં અંદાજ કરીને કાઢેલી વાર્ષિક ભાડાની કિંમત ઉપર ઘર વેરો નાખવામાં આવ્યો હોય ત્યાં જે ઘરનો માલીક હોય અથવા તે જે ઓછામાં ઓછું ૩૬ રૂપિયા જેટલું વાર્ષિક ભાડું ભરતો હોય અને પંચમહાલ કે રત્નાગિરિ જિલ્લામાં વાર્ષિક ૨૪ રૂપિયાનું ભાડું ભરીને ભાડે રહેતો હોય તે; અથવા જ્યાં અંદાજ કરીને કાઢેલી મૂળ થાપણની કિંમત ઉપર ઘર વેરો નાખવામાં આવ્યો હોય ત્યાં ઓછામાં ઓછી રૂ. ૧૫૦૦) જેટલી, અથવા તે પંચમહાલ કે રત્નાગિરિ જિલ્લામાં ઓછામાં ઓછી રૂ. ૧૦૦૦) જેટલી અંદાજ થાપણની કિંમતના ઘરનો માલીક હોય કે તેમાં રહેતો હોય તે; અથવા તે

(૨) જ્યાં ઘર વેરો નાખવામાં ન આવ્યો હોય ત્યાં આકટ્રાય કે ટોલ સિવાયનો દર વર્ષે ઓછામાં ઓછો રૂ. ૩) જેટલો મ્યુનિસિપલ કર ભરતો હોય તે; અથવા

(ક) કરાંચી શહેર સિવાયનાં સિંધનાં મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં, ઈન્ટોન્મેન્ટોમાં કે બહિર કચેલાં ક્ષેત્રોમાં ઓછામાં ઓછા રૂ. ૩૬) જેટલી વાર્ષિક ભાડાની કિંમતના ઘરનો માલીક હોય કે તેમાં રહેતો હોય તે; અથવા

(૩) આવક વેરો ભરતો હોય તે; કે

(૪) હિન્દી લશ્કરનો રીટાયર થયેલો કે પેન્શન ખાતો (કમિશનર કે નોન કમિશનર) અમલદાર હોય તે; અથવા

(ક) મ્યુનિસિપાલિટી, ઈન્ટોન્મેન્ટ કે બહિર કચેલાં ક્ષેત્ર ન હોય તે તેવા ક્ષેત્રમાં ગ્રામીય પત્રકમાં દાખલ થઈ શકે તે માટેની લાયકાત ધરાવતો હોય.

તે માણસને મત આપવાના અધિકાર આપવાની સૂચના કરી છે.

કમીટીએ જે ધાર્યું હોત તે આથી ધણુ વધારે લાયકાતો નિયત કરી શકત. પણ તેમ થયું નથી એ દિલગીરીની વાત છે. છતાં હાલની તકે આપણને જે સંકુચિત મતાધિકાર છે તેનાં કરતાં કંઈક અંશે વધારે છૂટ આ સૂચનાઓથી મળે છે એટલા પુરેનાં મતોપ માનીને આ લક્ષ્યમણને આવકાર આપી શકાય. ઉપર શહેરની બાબતમાં જે મતાધિકારની લાયકાતો જણાવી છે તેમાં મતદાર ને મતક્ષેત્રનો રહીશ હોવા બદલ એક એ અગત ચર્ચાસ્પદ છે. પ્રાંતિક પાસપાસમાં અમુક એક પ્રાંતનો કોઈ વિષય નીકળે

અથવા તો એવો કોઈ વિષય રજુ કરવાની જરૂર પડે તેવે વખતે તેવી દરખાસ્ત રજુ કરનાર માણસ જો તે લખાને રહીશ હોય તો તે પોતાના ક્ષેત્રની સ્થિતિ સંપૂર્ણ રીતે જાણતો હોવાથી એ દરખાસ્ત વિષે પૂરેપૂરી ખીનાથી ધારાસભાને વાકેફગાર કરી શકે. આથી જ માણસ જ છુલ્લામાં રહેતો હોય તે માણસ તે જ છુલ્લાને પ્રતિનિધિ ધારાસભામાં થવાને ઉભો રહેવો જોઈએ એવું મત થણા લોકોએ કમિટીના સભ્યો સમક્ષ દર્શાવ્યું હતું. હાલની તકે પણ એવી જ સ્થિતિ છે. પણ મુસલમાનોનાં લોકલ ખોર્ડનાં, મ્યુનિસિપલ અને જમીનદારોનાં મતક્ષેત્રોમાં ઉભો થતો જમેદવાર તે ક્ષેત્રનો રહીશ હોવો જોઈએ એવું ખંધન લવિષ્યની થનારી ધારાસભા માટે જો કરવામાં આવે તો અનુભવી અને શક્તિમાન લોકોની જ સેવા ધારાસભાને મળી શકે તે ન મળતાં ઉલટું હાથ ધરવામાં આવતા સુધારાની ક્ષતેહ મોળી પડવાનો સંભવ રહે એમ ઘણાનું કહેવું ખરું છે. સંયુક્ત પ્રાંતો, આસામ અને બિહાર તથા, ઓરિસ્સાની સરકારે આ લાયકાત વિષે ભાર દબને માગણી કરી નહતી. પણ મુખ્ય ખંજાળ, પંજાબ અને મદ્રાસની સરકારે એવો અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે જ્યો જો ક્ષેત્રના પ્રતિનિધિ થવા ઇચ્છતા હોય તેઓ તે ક્ષેત્રના જ રહીશ ન હોય તો તેમને જમેદવાર તરીકે દાખલ કીધાથી નવા મતદારોનાં હક્કને ધોકો પહોંચવાનો ભય રહે છે. છુલ્લાવાર મતદારોનું ખંધારણ કરવાનો એક હેતુ એ છે કે, એથી સ્થાનિક હિતની ખાખતોની હાજરોની અને વસ્તુસ્થિતિની જમને જાણ હોય અને જ્યો આવી ખાખતોનું ખરું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હોય એવા લોકોને જમેદવારી કરવાનું ઉત્તેજન મળે; વળી આજ સુધી રાજકીય ખાખતોમાં કંઠો સરખો પણ ન જાણનારા ગામડાંના લોકો આવી રીતની જમેદવારી કરતા થાય એવી તકને ખડારથી જમેદવારી કરવા આવતા લોકોને લીધે ધોકો પડે, એ પણ ખરું. પરિણામે મતાધિકારથી જ કેળવણીના સંસ્કાર થવાનો સંભવ રહે છે તે નાણુદ થઈ જાય; અને પ્રાંતિક ધારાસભાને પ્રતિનિધિત્વ વાળી કરવા જતાં ઉલટું પ્રતિનિધિત્વ છુલ્લ થઈ જાય એ અને એમ છે આવું પણ કેટલાકનું મન છે. આ ચર્ચાસ્પદ વિષય ઉપર ખડુ વિચાર કીધા પછી કમિટીએ એવું નક્કી કીધું છે કે મુખ્ય, પંજાબ અને મદ્ય પ્રાંતો એ ત્રણ પ્રાંતોમાં આ ખંધન દાખલ કરવું, પણ બાકીના પ્રાંતોમાં તે દાખલ કરવું નહિ. આ ખાખતમાં અમને પોતાને તો એમ લાગે છે કે કમિટીએ વધુમતિથી આ લાયકાત વિષે જ નિર્ણય આપ્યો છે તેમાં કમિટીની ભૂલ થાય છે. સર કોંક સ્લાય, મી. હેઈલી અને મી. હોગ એ ત્રણ જણે એમ કહ્યું હતું કે આ ખંધન બધા પ્રાંતોમાં લાગુ પાડવું જોઈએ. અમારું એવું ધારવું છે કે સ્થાનિક લોકો જ પોતાના ક્ષેત્ર માટે જમેદવારી કરી શકે એ ખંધન આકરું છે. કોઈ માણસને ખીજ ક્ષેત્રમાં જમેદવારી કરવી હશે તો તે માણસને પ્રાંતમાં જઈને ત્યાંની વસ્તુસ્થિતિ વગેરેથી પૂરેપૂરો વાકેફગાર થવું પડશે. પોતે જ ક્ષેત્રના પ્રતિનિધિ તરીકે ઉભો થવા માગતો હોય તે પ્રાંતની બધી હકીકતોથી જ્યાં સુધી પોતે પૂરેપૂરો જાણુકાર ન થયો હોય ત્યાં સુધી કોઈ માણસ જમેદવારી કરવા ઉભો થાયજ નહિ એ તો સાધારણ અક્લથી પણ સમજી શકાય તેમ છે, અને નાના જ ક્ષેત્રની વસ્તુસ્થિતિ જ માણસ પૂરો જાણુકાર હોઈ શકે ને ખીજ ક્ષેત્રની વસ્તુસ્થિતિથી નજ હોઈ શકે એવો કોઈ નિયમ નથી. આથી આ જાતનું ખંધન ખીજ

જરૂરી અને હરકત કરવી છે એટલા માટે તે દૂર કરાવવાને આપણે વેગમરી. ચળવળ કરવી પડશે. ઉમેદવારની આ લાયકાત ઉપરાંત બીજી લાયકાતો શી ગણી છે તે નગ જોઈ લઈશું.

ઉમેદવારોની લાયકાત.

જે માણસ

- (અ) બ્રિટિશ પ્રજા કે હિન્દુમાંના કોઈ દેશી રાજ્યની પ્રજા ન હોય, અથવા
- (ખ) અમલદાર હોય અથવા
- (ક) સ્ત્રી હોય, અથવા
- (ડ) મોભાદાર કોરટે જેના મગમની સ્થિતિ વિષે ખરાબ મત આપ્યો હોય, અથવા
- (ધ) ૨૫ વર્ષ કરતાં ઓછી ઉંમરનો હોય, અથવા
- (ફ) સર્ટિફિકેટ વિનાનો દેવાદાર કે અનુકૂળેલો ઇન્સોલ્વન્ટ હોય, અથવા
- (જ) ગવર્નર ઇન કન્ફિડન્સના મતે જ નયોગોમાં નૈતિક અધાગતિ ગણાય તે સંયોગોમાં,

(૧) સરકારી મોકરીમાંથી બરબર કરવામાં આવ્યો હોય, કે (૨) કોર્ટ દ્વારા કોરટે જેને કંદની સજા ફાંસી હોય (આવી સજા પાછળથી ફેરવી નાખવામાં આવી ન હોય, કે પાછી ખેંચી લેવામાં આવી ન હોય, કે શુદ્ધિગારને મારી ન આપવામાં આવી હોય તો,) અથવા

- (હ) કોઈપણ મોભાદાર કોરટના હુકમથી કાયદાનું કામ કરનાર વકીલ તરીકે ખાતલ કરવામાં આવ્યો હોય અથવા જેને તે કામ શુદ્ધતરી રાખવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો હોય, અથવા
- (જ) જે મતક્ષેત્ર માટે તે ઉમેદવારી કરતા હોય તેમાં મતદાર તરીકે જે રજીસ્ટર ન થયો હોય

તેવો માણસ જ પ્રાંતિક ધારાસભાના સભાસદ થવાને ઉભા થવાને નાલાયક ગણાશે.

આમરૂઢ.

ઉપર પ્રમાણે શહેરોમાંના મતદારોની લાયકાતો જોયા પછી હવે આપણે ગામડાંમાં ક્ષેત્રોમાં મતદારોની જે લાયકાતો ગણી છે તે જોઈ જઈએ.

૨. જે માણસ એ ક્ષેત્રનો રહેવાશી હોય, અને

(અ) પોતાના જ હક્કથી કે ભારત તરીકે

(અ) પંચમહાલ અને રતનાગીરી જિલ્લામાં ઓછામાં ઓછા રૂ. ૧૬ જેટલી જમીન મલિકુલની, અથવા

(આ) ખુદ ઈલાકામાં બીજા કોઈકે આપેલા જિલ્લામાં ઓછામાં ઓછા રૂ. ૩૨ જેટલી જમીન મલિકુલની અંકાયતી કે અંકાય એવી કિંમત વાળી પરમાણીકીની કે આપમાણીકી જમીન ધરાવતો હોય, અથવા

(બ) સિંધ દેશમાં ભાડુત તરીકે નહિ પણ બીજી કોઈ રીતે જમીન ધરાવતો હોય અને જે જમીન ઉપર મતદારોનું પત્રક તૈયાર કરવા પહેલાંના પાંચ વર્ષ દરમિયાન કોઈ પણ વર્ષે ઓછામાં ઓછા રૂ. ૩૨ જેટલી અથવા ઉપલા સિંધની સરકારના હુકલમાં ઓછા ઓછા રૂ. ૧૬ જેટલી જમીન મહેસુલ ભરવામાં આવી હોય, અથવા

(ક) જે આવક વેરો ભરતો હોય, અથવા

(ડ) હિન્દી લશ્ચરનો રીટાયર થયેલો કે પેન્શન ખાનો (કમિશનર કે નોન-કમિશનર) અમલદાર હોય

તેવા માણસને મત આપવાના અધિકાર આપવામાં આવશે એવી ભલામણ આ કમિટીએ કરી છે. ખરી રીતે જોવા નહિયે તો આ વિભાગમાં પણ વધારે છૂટને સ્થાન રહે છે પણ નહિ મામા કરતાં કાબૂ મામા સારા એ ન્યાયે કમિટીની દગ્ગાસ્તો કાંઈ ઓટ્ટી કે વખોડી કાઢવા જેવી નથી.

ત્યારે આ પ્રમાણેની લાયકાતો વાળા માણસો આખા હિન્દુસ્તાનમાં ગણતાં કમિટીએ વસ્તી અને મતદારોની સંખ્યાનો કોઠો તૈયાર કરીએ છે તે નીચે મુજબનો છે:—

પ્રાંત.	કુલ વસ્તી.	શહેરના મતદારો.	ગામડાંના મતદારો.	કુલ મતદારો.
મદ્રાસ	૩૯,૮૭,૮૮૫	૩૦,૦૦૦	૫૧૦,૦૦૦	૫૪૦,૦૦૦
મુંબાઈ	૧૯,૫૮૦,૩૧૦	૧૪૯,૦૦૦	૫૦૪,૦૦૦	૬૫૩,૦૦૦
બંગાળા	૪૫,૦૬૩,૬૬૭	૧૦૬,૦૦૦	૧,૧૦૦,૦૦૦	૧,૨૦૬,૦૦૦
સંયુક્ત પ્રાંતો	૪૭,૧૮૨,૦૪૪	૬૪,૫૦૦	૧,૪૧૬,૦૦૦	૧,૪૮૦,૫૦૦
પંજાબ	૧૯,૫૬૫,૦૧૩	૭૭,૦૦૦	૧૬૦,૦૦૦	૨૩૭,૦૦૦
મિઝોરમ અને ઓરીસા	૩૨,૪૪૫,૪૬૧	૫૮,૫૦૦	૫૧૭,૫૦૦	૫૭૬,૦૦૦
મધ્ય પ્રાંતો	૧૨,૮૬૮,૬૩૮	૩૬,૫૦૦	૧૦૦,૦૦૦	૧૩૬,૫૦૦
આસામ	૬,૦૦૦,૦૦૦	...	...	૬૦૦,૦૦૦

આ પ્રમાણે મતદારોની સંખ્યાનો કોઠો તૈયાર થયો એટલે પછી બીજા કોને કોને ચૂંટણીમાં ઉભા થવાના અધિકાર મળવાના છે તે જોવાનું રહે છે.

૩. યુરોપીયન મતદાર મંડળ.

જે માણસ યુરોપીયન હશે અને મતક્ષત્રનો રહીશ હશે તથા શહેરના કે ગામડાના મતક્ષેત્ર માટે જગ્યાવેલી લાયકાતો ધરાવતો હશે તેવા યુરોપીયનને મતદારોના પત્રકમાં દાખલ કરવામાં આવશે. મુંબાઈ શહેર માટે એક અને બાકીના આખા ઇલાકાને માટે બીજે એક અથવા બે યુરોપીયન ઇન્ચાર્જને જગ્યા મળશે.

૪. જમીનદારોનાં મતદાર મંડળ.

આ ઇલાકામાં આવ્યાં ત્રણ મંડલ થશે. એક તો દક્ષિણના મરદાદો માટે, બીજું

ગુજરાતના સરદારો માટે અને ત્રીજું સિંધના બગીચાદારો અને જમીનદારો માટે. ત્યારે અહીં પાછો સવાલ ઉભો થાય છે કે આ ચુંટણી કરવાનો હક કોને મળશે? તો તેના જવાબમાં જણાવેલું છે કે, મુખ્ય સરકારના પોલીટીકલ ડીપાર્ટમેન્ટના તા. ૨૩ જુલાઈ ૧૮૬૭ ના હરાવ નંબર ૨૩૬૩ મુજબ જે નામોની યાદી બહાર પાડવામાં આવેલી હતી તેમાં જેમનો સમાવેશ થતો હોય એવા દક્ષિણના સરદારો પોતામાંથી ચુંટણી કરી શકશે. વળી, મુખ્ય સરકારના પોલીટીકલ ડીપાર્ટમેન્ટના તા. ૨૧ સપ્ટેમ્બર ૧૮૭૮ હરાવ નંબર ૬૦૬૫ મુજબ જે નામોની યાદી બહાર પાડવામાં આવી હતી તેમાં જેમનો સમાવેશ થતો હોય એવા ગુજરાતના સરદારો પોતામાંથી ચુંટણી કરી શકશે. આમ બે જગ્યાઓ માટેની ચુંટણીના ફરજો નીકળ્યો. હવે ત્રીજી જગ્યા માટેની ચુંટણીનો સવાલ રહ્યો. એને માટે એવું જણાવ્યું છે કે—

(અ) સિંધમાં પહેલા અને બીજા વર્ગના બગીચાદારો, તથા

(બ) સિંધમાં મતદારોનું પત્રક તૈયાર થાય તે અગાઉનાં ત્રણ વર્ષો માટે જે જમીનદારોએ સાધારણ જમીન મહેસુલ તરીકે દર વર્ષે આમશમાં આજી ક. ૧૦૦૦ રૂપિયા ભર્યા હોય એવા જમીનદારો ત્રીજી જગ્યા માટે પોતામાંથી ચુંટણી કરી શકશે. એટલે ઠાંઠ પશુ મતક્ષેત્રમાં ઠાંઠ પશુ જમીનદાર એક કરતાં વધારે મત આપી શકશે નહિ એ સુદ્ધું છે; પછી ભલેને ઉપર જણાવેલી લાયકાતો પૈકી એક કરતાં વધારે લાયકાત ને ધરાવના હોય.

૫. યુનિવર્સિટીનું મતદાર ગંડળ.

જેઓનું રહેઠાણ હિન્દુસ્તાનમાં હોય એવા મુખ્ય યુનિવર્સિટીની સેનેટના સભાસદો તથા તેના ઓનરરી કેસો મુખ્ય યુનિવર્સિટીનો પ્રતિનિધિ પોતામાંથી ચુંટી શકશે.

૬. વેપારકોઓનાં મતદાર મંડળ.

આ મંડળોની ચારવણી નીચે પ્રમાણે થઈ શકે—

નામ.	ચુંટાયલા પ્રતિનિધિનો સંખ્યા.
મુખ્ય ચેમ્બર ઓફ કૌમર્સ ...	૨
કર્ણી ચેમ્બર ઓફ કૌમર્સ ...	૧
બોમ્બે ટ્રેડિંગ એસોસિયેશન ...	૧
બોમ્બે મિલિયનર્સ એસોસિયેશન ...	૧
અમદાવાદ મિલિયનર્સ એસોસિયેશન ...	૧
ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બર એન્ડ ક્લબ ...	૧

આ ઉપરાંત રૂના વેપાર માટેના એક પ્રતિનિધિ ચુંટાશે એવી જોડવણી રાખી છે. પણ તેને માટે એવી શરત લખવામાં આવી છે કે જે ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલની

એવી ખાતરી થાય કે ઇના વેપારનું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વના ધગવનારી મધ્યસ્થ એએનિ-
એશન સ્થપાઈ છે અને તેને સુટાલુનીને હક્ક આપવામાં હરકત આવે એમ નથી તે
પછી તેવી એએસિએયનને આવે હક આપવામાં આવનાર છે ત્યાં સુધી તે નીમણુક-
થી આ વેપારના પ્રતિનિધિને સ્થાન આપવામાં આવશે. આપણે ધરછીશું કે આપણા
ઇલાકામાં ઇના વેપાર ધમેધાકાર આવે છે તે આવી કોટન એએસિએશન સ્થાપીને
ઇના વેપારીઓ પોતાના ધંધાની આખાદી માટે પ્રતિનિધિત્વ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરશે.

જાતીય પ્રતિનિધિત્વ.

હવે આપણે જાતીય પ્રતિનિધિત્વનો પ્રશ્ન હાથમાં લઈશું. ઇ સ ૧૯૧૬ માં લખના
ખાતે મળેલી ઇન્ડિયન નેશનલ કોન્ફ્રેસની તથા ઑલ-ઇન્ડિયા મુસ્લીમ લીગની મંચુક્ત
બેઠકના ખન્ને પક્ષોના રાજકીય પ્રતિનિધિઓએ જે મુચના ગુલુ કરી હતી અને સુધારાના
અહેવાલના ૧૬૩ માં ફક્તમાં બેને વિષે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે મુચનાને
આધારે આ કમિટીએ મુસલમાન લોકોના જાતીય પ્રતિનિધિત્વને બહાલી આપી છે
ખંગાળા અને પંજાબ સિવાયના બીજા બધા પ્રાંતમાં મુસલમાન લોકોની વસ્તી ઓછી
છે તેમ તેમના મતદારો પણ જુદા છે. ખંગાળામાં અને પંજાબમાં મુસલમાન લોકોની
વસ્તી વધારે છે તેમના મતદારોની સંખ્યા ઓછી છે. એકંદરે જોતાં મુસલમાનોને
પ્રતિનિધિત્વનો ખાસ હક્ક આપવો જોઈએ એવી જો સ્થાનેથી જખગી માગણી થઈ હતી
તેને આ કમિટીએ મંજૂર રાખી છે.

પંજાબમાં શીખ લોકો માટે પણ પ્રતિનિધિ મોકલવાની ખામ મંજૂરી આપવામાં
આવી છે. કમિટીએ તેમનું જુદું મતપત્રક બનાવવાની તથા તેમનું જુદું મતદારમંડળ બંધુ
કરવાની ભલામણ કરી છે. વળી ઇન્ડિયન ક્રિશ્ચિયન, યુરોપીયન અને ઑલ-ઇન્ડિયન લોકો
માટે પણ જુદા જાતીય મતદારમંડળો સ્થાપવા માટે કમિટીએ ભલામણ કરી છે. આ
બધું ખાસ કરીને આપણા ઇલાકાને લગતું ન હોવાથી આપણે તેમાં વધારે ઉડા ઉત-
રીશું નહિ. ખંગાળાના અને આસામના મહિળાઓ, કલકત્તાના મારવાડીઓ, મધ્યપ્રદેશના
મહાર લોકો, મરાઠાના હરીયા લોકો મુખ્યપના પારગી લોકો વગેરે નાની નાની જાતોએ
પણ જાતીય પ્રતિનિધિત્વ માટે માગણી કરી હતી પણ તેને બહાલી આપવામાં આવી
નથી એ જોઈ સંતોષ થાય છે. નામદાર હિંદી વજરે અને આપણા નામદાર વાઘમંડેએ
પોતાના સંયુક્ત અહેવાલના ૨૨૬ માં ફક્તમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે માત્ર સંખ્યાના
અસાધારણ દબાવણે લીધે સુટાલુની તંત્ર પડી ભાંગે એવો અસાધારણ વધારો કરવાથી
હર રહેવું એ ધરછવાળો છે. એ મુચનાને આધારે પણ કમિટીનું આ વલણ આવકાર-
દાયક લાગે છે. વળી, મરાઠાના અધ્યાક્ષ્ય લોકોના પ્રતિનિધિત્વનો સવાલ પણ ઘણા
જુના વખતનો અને અચોરસ છે. એ સવાલને પણ કમિટીએ ઉડાવી દીધો છે તેને
મે મરાઠાના એ અધ્યાક્ષ્ય લોકોની ઉંચી આશાઓ પડી ભાંગી છે. આ ખાખતમાં
અચોરસી એ યોગ્ય ધાર્થુ નથી.

પ્રાંતિક ધારાસભાઓનું બંધારણ.

ઉપર પ્રમાણે મતદારો તથા હજોરલોડો અને જોડોડો નામ પ્રત્યક્ષ

તેની તપસીલદાર તપાસ કર્યા પછી હવે આપણે છેવટે પ્રાંતિક ધારાસભાઓના બંધારણ વિષે ચાંકડા સાથેના કોઠા આપવાને શક્તિમાન થઈશું. કમિટીએ ખાલી ખાજીનો વિચાર કરીને નીચે મુજબનો કોઠો તૈયાર કર્યો છે. તેમાં ખામ જોવાનું એ છે કે વસ્તીના પ્રમાણમાં સંખ્યા બંધે કોઠાએ સરખી રીતે બળવવાનું ખાલી શક્ય નથી ને ખાલી શકે પણ નહિ. પ્રાંત પ્રાંતે સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ જુદી જુદી હોય છે. આથી ખાલી શકે તેટલું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ દરેક પ્રાંતને મળી શકે એવી રીતે નીચે મુજબની ધારાસભાની જગ્યાઓની ગોઠવણ કરવાની લક્ષ્યમણ કમિટીએ કરી છે:—

પ્રાંત.	સામાન્ય બાળીય.	જમીનદારો.	યુનિવર્સિટી.	વપાર હોય એને પેન્ટેન્ટ.	નીમવાના સભાસદો.	અગત્યદારો.	કુલ.
મદ્રાસ ...	૬૩	૧૮	૭	૧	૬	૬	૧૧૮
મુંબાઈ ...	૮૬	૨૬	૬	૧	૮	૬	૧૩૨
બંગાળા ...	૪૩	૩૭	૫	૦	૧૫	૫	૧૦૫
સંયુક્ત પ્રાંત ...	૫૭	૨૮	૬	૧	૩	૫	૧૧૮
પંજાબ ...	૧૮	૩૬	૪	૧	૦	૬	૮૩
બિહાર અને આરિમા.	૪૬	૨૮	૫	૧	૭	૬	૯૮
મધ્યપ્રાંત ...	૪૦	૭	૩	૧	૦	૫	૫૦
આસામ ...	૧૬	૧૦	૦	..	૬	૫	૫૦

આહી તે માત્ર મુંબાઈ ઇલાકાની વિગત તપસીલદાર તપાસવાનો આપણો ઇરાદો હોવાથી મુંબાઈ ઇલાકા માટે જ નવી પ્રાંતિક ધારાસભાની યોજના આ કમિટીએ રજુ કરી છે તે તપસીલ આપણે અહીં ઉતારીશું. ઉપરના કોઠામાં જોવાથી જણાશે કે મુંબાઈ ઇલાકા માટે જુદી જુદી બતની જગ્યાઓ મળીને કુલ ૧૧૨ જગ્યાઓ નિયત કરી છે. તેની વિગત આ પ્રમાણે છે તે આપણે જોવાનું છે:—

મુંબાઈની પ્રાંતિક ધારાસભાનું બંધારણ.

સામાન્ય પ્રતિનિધિઓ—શહેરના ..	...	...	...	...	૧૧
સામાન્ય પ્રતિનિધિઓ—ગામડાંના ...	...	...	...	...	૩૫
					૪૬
પ્રતિનિધિઓ—શહેરના ...	...	...	...	...	૫
પ્રતિનિધિઓ—ગામડાંના ...	...	...	...	...	૨૨
					૨૭
યુરોપીઅન સભાસદો ...	...	...	...	...	૨
જમીનદાર સભાસદો ...	...	...	...	...	૩
યુનિવર્સિટીના સભાસદો ...	...	...	...	...	૧

વધાર અને ઉદ્યોગ ખાતે પ્રતિનિધિઓ—

મુખાઇ ચેમ્બર ઑફ કૉમર્સ	૨
કરાંચી ચેમ્બર ઑફ કૉમર્સ	૧
મુખાઇ ટ્રેડરૂઝ એસોસિએશન...	૧
મુખાઇ મિલ્કઝોનર્સ એસોસિએશન	૧
અમદાવાદ મિલ્કઝોનર્સ એસોસિએશન	૧
ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બર ઑફ કમર્સ	૧
કોલ્ટન એસોસિએશન...	૧
	<hr/>
	૮

નીમવાના સભાસદો—

(૧) એંગ્લો-ઇન્ડિયનો	૧
(૨) ઇન્ડિયન ક્રિશ્ચિયનો	૧
(૩) પછાત વર્ગો	૧
(૪) મસુર વર્ગ	૧
(૫) ખીજાઓ	૦
	<hr/>
	૫

અમદાવાદ—

હોદ્દાદાર	૪
નીમાએલા...	૧૪
	<hr/>
	૧૮

આની અંદર ગવર્નર પોતે હોમ વિષયને માટે વધારેમાં વધારે
આધારભૂત ગણાય એવા (ગ્રાફીકલ ડે ઓનગ્રાફીક) ઇસમોને નીમી
શકે તે ઉદ્યોગ ૦

એક્ટર. ૧૧૩

ગવર્નર તથા કાર્યકારિણી કાઉન્સિલના બે સભાગૃહો અને એડવોકેટ જનરલ
સોદાની રૂએ સભાગૃહો ગણાશે.

[૨] હિન્દી વારાગરણ.

અ પ્રમાણે પ્રાંતિક વારાસભા વિષે મુખ્યત્વે કરીને મુખાઇ ઇલાકાને ઉદ્દેશીને
વિચાર તથા તપાસ કીધા પછી હવે આપણે કમિટીના ખીજા કાર્ય તરફ વળીશું
કમિટીનું ખીજું કાર્ય હિન્દી વારાગરણ વિષે બહામણો રજુ કરવાનું હતું. આ હિન્દી
વારાગરણ વિષે વિચાર કરતાં આપણે ત્રણ જાવની તપસીલા એવી પાડે કારણ કે
એમ કીધાથી જ મૂળ વસ્તુસ્થિતિ અને નવી યોગ્યતા વારંતરી વસ્તુસ્થિતિ વચ્ચેનો

તદાવત દેખાઇ આવે એમ છે. એ ત્રણ તપસીઓ કઇ કઇ તો કે (૧) હાલની વડી ધારાસભાનું બંધારણ (૨) સુધારાના અભિપ્રાયમાં જેની દરખાસ્ત રજુ કરેલી છે તે નવું હિન્દી ધારામંડળ અને (૩) આ કમિટીએ જે જાતનું હિન્દી ધારામંડળ મુચ્ચું છે તે. ત્યારે શરૂઆતમાં આપણે હાલની વડી ધારાસભાનું બંધારણ તપાસીશું:—

હાલની વડી ધારાસભાનું બંધારણ.

હાલની રૂએ નીમાતા સભાસદો.	...	...	...	...	...	૭
જે પ્રાંતમાં વડી ધારાસભા મળતી હોય તે પ્રાંતનો ઉપરિ અધિકારી.	...	...	...	...	...	૧
નીમાયણ સભાસદો—જેમાંના વધારેમાં વધારે ૨૮ સભાસદો સરકારી હશે, અને ત્રણ બિન સરકારી હશે. એ ત્રણ ત્રણગઢો (૧) હિન્દી વેપારી વર્ગ (૨) પંજાબની સુસલમાન પ્રજા અને (૩) પંજાબના જમીનદારો એ ત્રણનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવશે.	...	...	...	...	...	૩૩
ત્રણગઢો ત્રણગઢો	...	...	...	...	...	૨૭

કુલ... ૬૮

અથવા ગવર્નર જનરલને સાથે ગણી લેતાં.

૬૯

ગત્તાધિકારની તથા ચુંટણીદારોની સંખ્યાની વિગત.

પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા. ચુંટણીદારોની સંખ્યા.

(૧) મનાસના ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિન સરકારી વધારાના સભાસદો	...	...	...	...	...	૨	૨૬
(૨) સુધારાના ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિન સરકારી વધારાના સભાસદો	...	...	...	...	...	૨	૩૫
(૩) બંગાળના ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિન સરકારી વધારાના સભાસદો	...	...	...	...	...	૨	૩૬
(૪) આંધ્ર-આલિપના મંચુક પ્રાંતના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિનસરકારી સભાસદો...	...	...	...	...	...	૨	૨૯
(૫) પંજાબના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિનસરકારી સભાસદો.	૧	...	...	...	...	૧	૧૫
(૬) બર્માના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિનસરકારી સભાસદો.	૧	...	...	...	...	૧	૯
(૭) બિહાર-ઓરિસાના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરની કાઉન્સિલના બિનસરકારી વધારાના સભાસદો	...	...	...	...	...	૧	૨૫
(૮) આસામના કમિશનરની કાઉન્સિલના બિનસરકારી સભાસદો...	૧	...	...	...	...	૧	૧૫
(૯) મધ્ય પ્રાંતના ચીફ કમિશનરની કાઉન્સિલના બિન સરકારી સભાસદો	...	...	...	...	...	૧	૧૪
(૧૦) મદ્રાસ પ્રદેશના કમિશનરની	...	...	...	...	...	૧	૧૪
(૧૧) સુધારા પ્રદેશના કમિશનરની	...	...	...	...	...	૧	૧૨૬

(૧૨) ખંજાળા ઇલાકાના જમીનદારો	૧	૩૩૬
(૧૩) સંયુક્ત પ્રાંતોના જમીનદારો	૧	૫૪૬
(૧૪) બિહાર ઓરિસ્સાના જમીનદારો	૧	૧૦૬
(૧૫) મધ્ય પ્રાંતોના જમીનદારો	૧	૪૦
(૧૬) મદ્રાસ ઇલાકાના મુસલમાનો	૧	૫૪૪
(૧૭) મુંબાઈ ઇલાકાના મુસલમાનો	૧	૮
(૧૮) ખંજાળા ઇલાકાના મુસલમાનો	૧	૩૬૩
(૧૯) સંયુક્ત પ્રાંતોના મુસલમાનો	૧	૬૫૦
(૨૦) બિહાર ઓરિસ્સાના મુસલમાનો	૧	૩૦૬
(૨૧) ખંજાળાની ચેમ્પર ઓફ કૉમર્સ	૧	૧૬૦
(૨૨) મુંબાઈની ચેમ્પર ઓફ કૉમર્સ	૧	૧૩૬

આ ઉપરાંત પેટા કલમ (૧૩) માં જણાવેલા વર્ગના મુસલમાન સભાસદો પેટા કલમ (૧૮) માં જણાવેલા વર્ગની આથે એકાંતરે એક સભાસદ ચુટે છે.

મુધારાનાં અહેવાલ મુજબની યોજના.

ઉપર પ્રમાણેનું હાલની વડી ધારાસભાનું ખંધારણુ જોયા પછી હવે આપણે મુધારાના અહેવાલમાં સૂચવેલી યોજના તપાસીશું. શરૂઆતમાં તો તે અહેવાલના ૨૭૩ થી ૨૭૫ મુદ્દાના ફકરામાં જણાવ્યા પ્રમાણે હાલની વડી ધારાસભા ૨૬ થામ છે ને તેને સ્થાને નવું હિંદી પ્રાગમંડળ સ્થપાય છે. તેના આશરે ૧૦૦ સભાસદો રહેશે. એ પૈકી બે તૃતીયાંશ સભાસદો ચૂંટાશે અને એક તૃતીયાંશ સભાસદોને ગવર્નર જનરલ નીમશે. આ નીમાયલા સભાસદો પૈકી જોછામાં જોછા એક તૃતીયાંશ જટલા સભાસદો બિન સરકારી રહેશે અને તેઓ જોછી સંખ્યાવાળી ઠામ કે મંડળના હિતનું પ્રતિનિધિત્વ સાચવવાના ઇરાદાથી નીમાશે. ઘણા ખરા પ્રાંતોમાં મુસલમાનોનું જાતીય પ્રતિનિધિત્વ હજી અહેવાલ કબૂલ રાખે છે. તેમજ પંજાબના સિખ લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ પણ ખડાલ રાખે છે. ચૂંટાયેલા સભાસદોની વહેંચણી નીચે મુજબ કરવાની સૂચના થાધી છે:—

પ્રાંતનું નામ.	પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા.	પ્રાંતનું નામ.	સંખ્યા.
	૧૧	સંયુક્ત પ્રાંત	૧૦
મદ્રાસ	૧૧	મધ્ય પ્રાંત	૫
ખંજાળ	૧	ખર્મો	૩
બંબ	૭	આસામ	૨
૧૬૨ અને ઓરિસ્સા	૭	દિલ્હી	૧

આમાં એવી ધારણા સુધારના અહેવાલના રચનારા નામદારોએ રાખી છે કે યુરો-પીઅન તથા હિન્દી વેપાર માટે તેમજ મોટા જમીનદારો માટે આ સંખ્યામાં ખાસ પ્રતિનિધિત્વની ગોઠવણ જવી જોઈએ.

મત્તાધિકાર વિષેની કમિટીની યોજના.

આમ જુદા જુદા મંડલો અને વર્ગોને પ્રતિનિધિત્વ આપવું એ કાંઈ સહેલી વાત નથી. તેમજ સામાન્ય મનદારોના પ્રતિનિધિત્વ હિપરાંત મુસલમાન અને હકીમ સિકાને જરૂરનું જાતીય પ્રતિનિધિત્વ આપવું એ પણ કાંઈ સહેલું નથી. અહેવાલમાંની યોજના પ્રમાણે અમલ કીધાથી કાં તો દરેક પ્રાંત માટે સૂચવેલી જગ્યાઓના પ્રમાણને આચકો આવે છે, અથવા તો ચૂંટાવાના સભાસદોની કુલ સંખ્યા વધી પડે છે. દેખીતી રીતે, સૂચવેલા જગ્યાઓના પ્રમાણને ઘટાડા પડે એ ઇચ્છવાજોગ ન હોવાથી આ મત્તાધિકાર વિષે નીમાયલી કમિટીએ ચૂંટાયેલી જગ્યાઓની કુલ સંખ્યામાં વધારો થવા દેવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. આથી સુધારના અહેવાલમાં ચૂંટવાની ૬૮ જગ્યાઓને સ્થાને આ કમિટી ૮૦ જગ્યાઓની ભલામણ કરે છે, તે નીચે પ્રમાણે:—

પ્રાંત.	સામાન્ય	જાતીય.		જમીનદારો.			અંગ્રેજ વેપારીઓ અને જગીઆવાળા.	હિન્દી વેપારીઓ.	કુલ.
		મુસલમાન.	સીખ.	સામાન્ય.	મુસલમાન.	સીખ.			
મદ્રાસ.	૭	૨	...	૧	...	...	૧	૧	૧૦
બુંગાધ.	૪	૩	...	૧	૧	...	૧	૨	૧૦
બંગાળા.	૫	૩	...	૧	૧	...	૨	૧	૧૩
સંયુક્ત પ્રાંતો...	૬	૩	...	૧	૧	...	૧	...	૧૦
પંજાબ.	૨	૪	૧	...	૧	૧	...	...	૮
બિહાર-એરિસા	૬	૨	...	૧	...	...	...	...	૯
મધ્ય પ્રાંતો	૪	૧	...	...	...	...	...	...	૫
આસામ.	૧	૧	...	...	...	...	૧	...	૩
દિલ્હી.	૧	...	...	...	...	...	...	...	૧

ખમો માટે અનામત..... ૪

એકદરે..... ૮૦

અથીજ મત્તાધિકાર વિષે નિમાયલી આ કમિટીની યોજના પ્રમાણે જોતાં નવા હિન્દી ધારામંડળનું ખંધારણ નીચે પ્રમાણેનું રહેશે:—

ચૂંટાયેલા સભાસદો...	...	...	...	૮૦
નીમવાના સભાસદો...	...	...	...	૧૪
અમલદારો—				
હોદ્દાવાળા સભાસદો...	...	...	૭	૨૬
નીમાયેલા.....	...	...	૧૬	
				૧૨૦

અથવા ગવર્નર જનરલને સાથે ગણતાં.

૧૨૧

રાજસભા.

હિંદી ધારામંડળમાં પ્રજાકીય સભાસદોની વધુમતિ હોવાથી ત્યાં સરકાર ધારેલા કાયદો પસાર ન કરાવી શકે તે માટે બીજી સભા—રાજસભા (Council of State) રીપોર્ટમાં યોજવામાં આવી છે. આ સભા તો સરકારનો નિર્ણય અસર અમલમાં મુકી શકે તે માટે હાલની પ્રાતિક ધારાસભાઓની માફક, માત્ર બીન અમલદાર સભા સદોની જ નહિ પણ અમલદારોની જ વધુ સંખ્યા તેમાં હોવી જોઈએ. તે મુજબ રીપોર્ટમાં સૂચવ્યું હતું કે રાજસભામાં ૨૧ ચુંટાયલા અને ૪ નીમાયલા મળીને ૨૫ બીન અમલદાર સભ્યો અને ૨૫ અમલદારો મળીને કુલ ૫૦ સભાસદો હોવા જોઈએ. આમાંથી આરે બીન અમલદાર સભાસદો ચુંટાયલા સભાસદોની તરફ મત આપે તો પણ ૨૫ અમલદાર અને વાઇસરોય મળીને ૨૬ ગૃહસ્થો સરકારની ધારણા અર લાવી શકે. આ એકવીસ પૈકી પંદર જુદી જુદી ધારાસભાના બીન અમલદાર સભાસદો તરફથી ચુંટાવા જોઈએ—બ્રહ્મદેશ, મધ્ય પ્રાંત અને આસામમાંથી એકેક અને યાકીના તમામમાંથી બે બે ચુંટાય અને મુસલમાન જમીનદારો અને વેપારી મંડળો એ દરેક તરફથી બેબે નીમાય એમ રીપોર્ટમાં સૂચવ્યું છે.

આ વિષે કમિટીની વિગતવાર દરખાસ્ત નીચેના કોષમાં બેવામાં આપશે:—

પ્રાંત.	સામાન્ય સભાસદો તરફથી	મુસલમાન સભાસદો તરફથી	શીખ.	જમીનદારો.	કુલ.
મદ્રાસ. ...	૨	૧	...	...	૩
મુખાઇ. ...	૨	૧	...	...	૩
બંગાળા. ...	૨	૧	...	૧	૩ ૧
મયુકા પ્રાંત. ...	૧	૧	...	૧	૩
પંજાબ. ...	૧	૧	૧	...	૩
ખીલાર અને ઓરિસા. ...	૧	૧	...	૧	૩ ૧
મધ્ય પ્રાંત. ...	૧	૧	...	...	૩ ૧
આસામ. ...	૧	૧	...	...	૩ ૧
કુલ. ...	૧૧	૭	૧	૨	૨૧

* ત્યાં ૧/૨ સભાસદ ચુંટવાનું જણાવ્યું છે તે પ્રતિભાથી એક વર્ષને અંતરે આ સભાસદ ચુંટારો એમ સમજવું.

આમાં યુરોપીયન વેપારી મંડળો તરફથી જે અને પ્રસારેશ તરફથી એક ઉમેરવામાં આવે તો ચુટાયલા સભાસદોની કુલ સંખ્યા ચોવીસની થાય છે. આમ રીપોર્ટની અને કમીટીની સૂચનાઓ વચ્ચે થયેલ અંતર જોવામાં આવે છે. ચુટવાના એકવીસ સભાસદો પૈકી પંદર ધારાસભાના તમામ સભાસદો તરફથી ચુટવાનું રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે, ત્યારે અહીંયા કુલ ચોવીસ પૈકી માત્ર અગીયાર જ આમ ચુટાવવાનો ઇરાદો રાખ્યો છે. આમ આમાન્ય મતદારેશ તરફથી આશરે સીતેર ટકા જેટલા સભાસદને બદલે માત્ર પચાસ ટકા ચુટાવવાની કમીટી સૂચના કરે છે. બીજી પામ એકવીસમાંથી ફક્ત બેજ સભાસદોને આખા હિંદમાંથી મુસલમાન કોમના પ્રતિનિધિ તરીકે ચુટાવાની દરખાસ્ત રીપોર્ટમાં કરી છે, ત્યારે કમીટી ચોવીસમાંથી સાત શુદ્ધસ્થાને બધા પ્રતિનિધિ મુસલમાન સભાસદો તરફથી ચુટાવવાનો આશય રાખ્યો છે. અસખત એમ કહી શકાય કે લખનાની સંખ્યા મુજબ ૩૨ ટકા જેટલા મુસલમાનો ચુટાવા જોઈએ એટલે આ પ્રમાણુ વધારે નથી. પણ આ સભાનાં ખાસ લક્ષણો વિચારતાં આ પ્રમાણુને અહીંયા પંજુ ચુસ્તપણે પાળવામાં ન આવ્યું હોત તો જાણીતર અન્યાય ન થાત. આ ઉપરાંત બીજી જે બાબત ખામ ધ્યાન ખેંચે છે કે જ્યાં સુસલમાનોનું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ બળવવા માટે રીપોર્ટમાં સૂચવેલી સંખ્યાઓમાં જરૂરી જગ્યાતા ફરકાર કરવામાં આવ્યા છે, ત્યારે વેપારી મંડળો તરફથી બેજ શુદ્ધસ્થાને ચુટાવવાની મુજબ દરખાસ્ત અહીંયા કાયમ રાખવામાં આવી છે. અમને જોઇને વિશેષ આશ્ચર્ય થાય છે કે બંને શુદ્ધસ્થાને અંગ્રેજ વેપારી મંડળો તરફથી જ ચુટાવવાની દરખાસ્ત કમીટીએ કરી છે; જ્યાં આપણે ખાતરીથી એમ માની શકીએ કે રીપોર્ટના લેખકોનો આશય એકને હિંદી વેપારી મંડળ તરફથી અને એકને અંગ્રેજ વેપારી મંડળ તરફથી ચુટાવવાનો આશય હશે. આ ત્રણે બાબતોમાં કમીટીએ સૂચવેલા સંખ્યાપ્રમાણમાં સુધારા કરાવવાની જરૂર છે.

૨૧ ને બદલે ૨૮ સભાસદોની ચુટણીની સૂચના કમીટીએ કરી છે. એટલે તેને અનુસરીને નીમવાના સભાસદોનું પ્રમાણુ કાયમ રાખવામાં આવ્યું છે. ત્યારે અમલદારોની સંખ્યા સ્વાભાવિક રીતે ૨૮ ની કરવામાં આવી છે. આમ કુલ ૫૦ ને બદલે ૫૬ સભાસદોની રાજસભા બનશે.

આ સભાની ચુટણી માટે પંજુ દરેક પ્રાન્તમાંથી આમાન્ય મતદારમંડળો તરફથી સીધી ચુટણી કરાવવાનું અગત્યજ છે. એટલે અહીંયાં પંજુ હિંદી ધારાસભાની માફક દરેક પ્રાન્તની ધારાસભાના બીજા અમલદાર અથવા કોમી સભાસદો તરફથી ચુટણી કરાવવાની સૂચના કરવામાં આવી છે. માત્ર જમીનદારોના સ્પર્ધમાં જેમને પ્રાન્તિક ધારાસભામાં ખાત્ર પ્રતિનિધિ નીમવાની સત્તા આપવામાં આવી હોય તેમને અહીંયાં પંજુ ચુટણીનો હક આપવાનું મુજવવામાં આવ્યું છે. જ્યાં પ્રાન્તિક ધારાસભાના સભાસદ થવાને લાયક હોય તેઓ આ સભાના પંજુ સભાસદ થઈ શકશે.

આ કમીટીની સૂચનાઓ વિષે વિગતમાં કંઈક કંઈક દીકા કરવાનો અવકાશ રહે છે. પણ તે એકદરે મતોપકારક છે. તો આપણા આગેવાનો જે ખાત્ર સૂચનાઓ કરે તે ધ્યાનમાં લઈને આ કમીટીની દરખાસ્તને જ નિયમોમાં સુતિમત્ત કરવા આપણે મરકારને વિનંતિ કરીશું.

બરતરામ ભાનુમુખરામ મહેતા.

સ્વદેશી વ્રત અને કાપડ.

જયા અંકમાં આ વિષે પ્રકટ થયેલા લેખમાં નીચેના આંકડા મૂકવાના રહી ગયા હતા તે અહીં પ્રકટ કર્યો છે:—

પરદેશથી નીચે મુજબ કાપડ ૧૯૧૦-૧૩ તથા ૧૯૧૧-૧૭ માં હિન્દમાં આયાત થયું હતું:—

કાપડની વિગત		૧૯૧૦-૧૩	૧૯૧૧-૧૭	૧૯૧૨-૧૭ કિમત પાઉન્ડમાં.	૧૯૧૬-૧૭ (રૂ. ૧૫=૧ પૌ.)
ખનુમ ધાખળી	રતાલ	૧૫૩૭૧૦૮૪	૧૭૦૩૬૦૨	૫૬૩૮૧૬ „	૧૧૩૩૬૬ „
કેનવારા	વાર	૪૦૧૫૭૫	૩૧૬૫૦૪૫	૧૫૩૪૬ „	૬૦૬૦૬ „
રમાલ, શાલ	નંગ	૨૭૧૩૬૩૮૫	૮૩૮૫૬૮૭	૩૩૦૪૭૩ „	૧૧૬૦૦૫ „
હોઝીઅરી	...	...	...	૬૧૧૮૦૫ „	૬૪૨૨૬૩ „
લેધઅ	વાર	૨૧૭૪૬૦૬	૨૩૬૩૬૩૨	૪૪૬૮૮ „	૧૦૦૪૬૬ „
યાદર વગર ધાયેલી	વાર	૩૮૧૦૪૩૬	૧૬૪૭૧૧૫	૬૧૧૮૬ „	૩૧૧૫૬ „
કારીયાનીઆં, સાડી	વાર	૭૨૬૦૮૮૫૩૦	૫૦૦૧૬૦૩૬૬	૮૧૦૦૦૦૫ „	૬૭૩૬૭૫૫ „
ફૂલ જીન	વાર	૨૮૭૬૬૮૧૭	૨૧૧૭૧૪૫૬	૬૩૧૧૬૧ „	૩૭૩૬૧૮ „
રોકીનેટ	વાર	૧૪૧૬૬૬૫૬૧	૮૨૬૩૫૦૧૪	૧૪૦૭૫૬૮ „	૧૦૫૮૦૦૬ „
લોગકોથ શરીંગ	વાર	૬૦૦૧૩૩૭૨૬	૧૮૪૬૧૬૩૬૪	૬૫૬૬૮૭૫ „	૨૪૪૬૭૬૦ „
ટી. કલોથ હુમેસ્ટ્રીક	વાર	૧૦૦૬૮૪૭૭	૧૦૦૬૩૦	૮૭૧૧૪ „	૨૩૦૮ „
ફૂલ વગર ધાયેલું					
બીટીંગ એમ્પાયર	વાર	૧૫૧૩૬૬૪૦૮૧	૭૬૦૪૭૩૦૧૬	૧૬૪૦૭૦૮૭ „	૬૬૩૬૦૮૫ „
નિર દેશાવર	વાર	૨૧૧૩૫૬૬૪	૮૪૫૧૬૭૫	૩૮૪૬૬૦ „	૧૩૧૦૪૧૬ „

સ્વદેશી પ્રા. અને કૃષિ.

૭૬૭

એકઠે વગર ધાયેલા માલ		૧૫૩૫૧૨૬૫૪૫	૮૪૬૮૮૭૬૫	૧૬૭૪૨૦૮૬,,	૧૧૨૪૬૫૦૧,,
ધાયેલા માલ					
માદર	વાર	૧૮૪૬૫૪૧	૧૫૩૭૮૧૬	૨૨૦૬૩,,	૨૨૨૩૭,,
ચક	"	૧૩૦૮૭૩૬૬	૧૧૧૬૬૩૩૬	૧૬૫૩૫૮,,	૧૮૭૪૩૬,,
ખાનીઆ સાડી	"	૭૩૩૬૧૬૨૨	૬૩૮૬૬૧૮૨	૬૧૬૧૭૬,,	૬૭૬૮૪૮,,
ડીલ છાપ	"	૭૨૦૦૮૩૬	૬૮૭૬૬૭૦	૧૩૮૭૬૩,,	૧૭૬૭૧૬,,
જકાનેટ	"	૨૨૬૨૪૨૭૫૨	૧૮૧૧૦૧૦૮૦	૨૭૬૦૧૦૫,,	૨૭૩૭૪૭૩,,
લોંગ ક્લોથ	"	૧૭૬૮૬૩૩૬	૧૦૩૧૭૬૬૬૦	૨૩૩૩૬૩૦,,	૨૦૦૨૧૭૩,,
મેનસુખ	"	૨૩૫૮૬૮૭૬૫	૧૮૮૬૮૫૫૬૪	૨૦૨૫૭૬૭,,	૧૮૩૬૧૬૧,,
ફૂલ ધાયેલા					
કોસાંડ	"	૭૫૫૭૩૬૬૩૨	૫૮૦૦૧૮૬૫૮	૮૭૫૬૬૫,,	૮૩૫૬૦૮૬,,
શ્રીપ્રીશ એમ્પાયર	"	૭૫૬૨૮૫૧૬૨	૫૮૭૭૩૦૦૭	૮૭૭૬૭૩૧,,	૮૩૭૧૩૭૪,,
છાપ દેશાવર	"	૧૨૪૭૨૬૮૨	૭૦૫૬૭૬૩	૨૪૦૭૫૮,,	૧૫૭૬૩૮,,
ફૂલ	"	૭૬૮૭૫૮૧૪૪	૫૮૬૮૩૨૬૭૦	૬૦૧૭૪૮૬,,	૮૫૦૬૦૧૨,,
રંગિન	"				
કોસાંડ	"	૬૩૭૬૫૬૫૩૬	૪૦૩૭૨૧૩૬૦	૮૨૩૪૨૦૨,,	૮૪૮૨૦૫૧,,
શ્રીપ્રીશ એમ્પાયર	"	૬૩૬૧૫૫૬૫૫	૪૦૫૧૬૦૧૬૧	૮૨૭૫૬૬૪,,	૮૫૧૮૬૪૮,,
છાપ દેશાવર	"	૪૩૦૫૬૦૭૩	૪૬૭૬૭૦૦૦	૧૧૭૨૬૮૮,,	૧૫૪૦૨૭૩,,
ફૂલ એકઠે	"	૬૮૨૨૧૧૬૨૮	૪૫૪૬૫૬૧૬૧	૬૪૪૮૬૫૦,,	૧૦૦૫૮૬૨૧,,
કેન્ટ	"	૩૬૪૩૦૦૪૦	૪૧૭૩૬૬૫૨	૩૨૮૪૧૧,,	૫૬૬૪૭૬,,
કાપડ					
કોસાંડ	વાર	૨૬૪૧૮૬૬૧૩૨	૧૭૮૬૧૩૭૬૧૬	૩૩૭૧૫૩૦૦,,	૨૭૩૩૦૦૧૧,,
શ્રીપ્રીશ એમ્પાયર	"	૨૬૪૪૮૨૬૬૩૨	૧૭૮૮૫૬૪૩૫૫	૩૩૭૮૧૮૨૬,,	૨૭૩૭૫૭૨૪,,

જાપાન	વાર	૫૮૮૦૭૨૩	૧૦૦૧૨૨૫૧૬	૭૩૩૬૬	૧૬૨૧૧૬૦
ધર્તર દેશાવર	,,	૭૭૭૦૨૮૨૫	૧૪૪૬૨૭૨૨૮	૧૭૫૪૮૧૨	૩૦૪૫૧૮૬
હિંદુ એકંદરે	,,	૩૦૨૨૫૨૯૪૫૭	૧૬૩૩૫૨૧૫૭૮	૩૫૫૩૬૬૩૮	૩૦૪૩૦૬૧૩
સીવવાનો દોરો	,,	૧૩૬૩૬૭૭	૨૦૫૬૬૮૧	૨૨૬૩૩૪	૩૫૭૬૦૦

ધીરજલાલ જગનલલ મોદી.

નોંધ.

રોસેટ કાયદો-ત્રણ માસ પછી.

રોસેટ કાયદો હિંદી ધારાસભામાં પસાર થયો તે પછી આશરે ત્રણ માસ થઈ ગયા છે. તે કાયદો પસાર થયા પછી તરતજ ધારાસભાના એક સભાસદે જે સવિનય વાળી ઉચ્ચારી હતી તે પૂરી પડી અને દેશના એક છોડાથી બીજા છોડા સુધી એવી ચળવળ અને અસંતોષ વ્યાપી રહ્યો કે જે બંગાળના ભાગલા પછી ભાગ્યેજ આપણા જોવામાં આવ્યો છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ અને તેમના પ્રમાણમાં જુદા અનુયાયીઓએ આ કાયદો રદ કરવામાં ન આવે તો તે અને તેની સાથે બીજા જે કંઈ કાયદા કમીટી કરાવે તેનો વિનયપૂર્વક નિરાદર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ પ્રતિજ્ઞા ઉપર પોતાની સહી આપવાની હિમત કરનાર માલુસોની સંખ્યા જુદા હતી તોપણ દેશના હબજે અને લાખો માલુસોને તેમાં ભારે રક્ત પડ્યો, અને જે કે તેઓ માતૃ અને અહિં-આના સિદ્ધાંતને યોગ્ય સમજ્યા હશે તો પણ સશસ્ત્ર સરકારની એક ભયંકર અને જુલમી કાયદાને રદ કરવાનો આ રામચાણુ કપાય તેમને લાગ્યો. આમ પ્રબળ ઘણા જ બંધન થયો હતો તેવામાં ગાંધીજીએ આખા દેશના સ્વીપુરોને છૂટી એપ્રીલનો દિવસ શોક અને માનસંગના દિવસ તરીકે ઉજવવાની અને તે માટે હડતાલ પાડવાની તથા ચોવીશ કલાકનો ઉપવાસ કરવાની તેમજ સભામાં મળી રોસેટ કાયદો રદ કરવાને પ્રાર્થના કરવાની સૂચના કરી. આ સૂચનાનો જે ઉત્તર પ્રજાએ આપ્યો તેથી છૂટી-એપ્રીલનો દિવસ આપણી રાજકીય તવારીખમાં સોનેરી અક્ષરે લખાશે. મોટા શહેરોમાં તેમજ નહાના મોટા ગામ તથા ગામડાઓમાં જેવી સંપૂર્ણ હડતાલ પાડવામાં આવી હતી અને પ્રજાના જે મોટા ગ્રુપ્પે ઉપવાસ પાળ્યો હતો તેમ જ જે મોટા મરઘસો અને જે ગંજવર સભાઓ તે દિવસે જોવામાં આવ્યાં હતાં તેના જોટા વધારેમાં વધારે રૂઢ માલુસે પણ નીહાળ્યો નહતો. તે દિવસે રોસેટ કાયદા સામે પ્રજાની લાગણીનું અસાધારણ અને અદ્ભુત દર્શન થયું અને તે પરમ સાત્વિક અને શાંત હતું તેથી તેની કીમત સરકાર તેમજ પ્રજાને માટે ઘણીજ વધી ગઈ જે નિઃશંક છે. પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની અને પ્રજાની સંમતિ એ કંઈ પણ કાયદાનો વધારેમાં વધારે મજબુત પાર છે અને જે કાયદાની સામે પ્રબળત આટલો ઘણો હડો વ્યાપક અને તીવ્ર

હોય તેને માટે બીજા ગમે તેવા કારણ હોય તોપણ તે કાંઈ સમજી અને દુરદર્શી
નરકારે પસાર કરવો અથવા કાયમ રાખવો જોઈએ નહિ.

રેલ્વે કાયદા વિષે આપણી આ મુખ્ય દલીલ છે અને એમીલ માસની દરમીયા
તે ચોદમી તારીખ મુદ્દીમાં જે બનાવ પંજળ અને ગુજરાતમાં મુજબ અને કલકત્તામાં
બન્યા છે, તેને લીધે કંઈક ડહાપણભરેલાં સંયમથી અને કંઈક સત્તાના ભયથી જે
કે પહેલાના જેટલા અસંતોષ ખૂબ દર્શાવવામાં આવતો નથી તો પણ તે પહેલાના
કરતાં વધારે હોડો અને વધારે તીખો થયો છે, જે વિષે કાંઈપણ શંકા નથી. પ્રજના
ઉછળતા અસંતોષની લાગણી મહાત્મા ગાંધીજીના તરફના અંગતભાવથી કેટલીક જ-
ગ્યાએ સળગી જી જોટલે સરકારે પણ પોતાનો ભાવ ભગવવામાં મણા રાખી નથી.
તોફાન સમાવવાને માટે ખંડુકાની જરૂર પડી હશે પણ મશીનગન અને એરોપ્લેનના
દેખાવ અને ઉપયોગમાં મુલ્લેલ જળવવાના દેખીતા હેતુ ઉપરાંત સારા હિંદુસ્તાનની
પ્રજના અંતઃકરણને ભયથી વિફળ બનાવી દેવાનો આશય ભવામાં આવે છે. અને
છતાં જે કે લોકોની જીભ કંઈક દબાઈ હશે પણ અંતઃકરણ નમ્યું નથી. તેવીજ રીતે
વર્તમાનપત્રો ઉપર હાથ ખેસાડવા માટે આખા હિંદુસ્તાનમાં લગભગ બધા પ્રતિભાં
મુખ્ય અંગ્રેજ તથા દેશી ભાષાના છાપાઓની મામે છાપાઓના કાયદા મુજબ
કંઈ કંઈ હુકમો કરવામાં આવ્યા છે. આથી કાંઈ વર્તમાનપત્રો ખંધ થયા હશે પણ
આવો અન્યાયી જુલમ કરવામાં જે હિંદના વર્તમાનપત્રોનો રોષ અને અસંતોષનો
સુર દાખી દેવાની મુશ્કેલ સરકારે રાખી હોય તો તે વ્યર્થ ગઈ છે એ સ્પષ્ટ રીતે
જોઈ શકશે. તોપ અને વીમાન, લશ્કરી કાયદા અને લશ્કરી કમીશન, છાપખાનામાં
અને રાજ્યજોડના વ્યાપક કાયદા-એ જો ગણના અશિમાંથી પસાર થતાં હિંદી પ્રજા
કંઈકે વિકલ કે ગાભરી બની ગઈ છે. પણ ને વધારે શુદ્ધ અને ખાવન, વધારે શાંત અને
સંયમી છતાં તે વધારે દૃઢ અને નિશ્ચયી પણ બની છે. આમ હિંદી પ્રજાનો રેલ્વે કાયદા
મામે વિરોધ ગયા જે મહિનાના બનાવોથી ઘટ્યો નથી પણ વધ્યો છે-તેનું ખાદ્ય
પ્રદર્શન આણું કાય છે, પણ તે જગતમાં વધારે હોડો જળે છે.

હવે જે વિચારીએ કે પ્રજના અત્યાચારથી કે સરકારની હુકમથી રેલ્વે કાય-
દાની જરૂરીઆત પુરવાર થઈ શકે કે નહિ. આપણે જાણીએ છીએ કે એમીલ માસમાં જે
જુનામરકી કેટલેક સ્થળે આચીતી થઈ તેને દબાવી દેવાને સરકારે લશ્કરને અને લશ્કરી
કાયદાનો તેમજ લશ્કરી કોર્ટનો ઉપયોગ કેરો છે. બીજી પાસ કાંઈપણ આણીને અસંજ
જ માસ માટે હુકમો કરવાની જે સત્તા વાઈસરોયને હાથમાં છે તેનો પણ ઉપયોગ
કરેલો ભવામાં આવે છે. વળી ૧૮૧૮ ના જુના પુરાણ કાયદાની રૂએ કેટલાક માણસ
ઉપર કંઈપણ નોહમન મુક્યા શિવાય તેમને પકડ્યા હતા. એટલે એતો પુરવાર થઈ શુદ્ધ
કે આવી કે આથી પણ વધારે ભયંકર સ્થિતિને તત્કાળ પહોંચી વળવા માટે જોઈતી
મત્તાઓ સરકાર પામે મોજુદ છે. ફક્ત જ્યાં ડીક્રિન્સ ઓફ ઇન્ડીઆ એક્ટનો અમલ
કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં ભવિષ્યમાં રેલ્વે કાયદાની જરૂર પડે એમ જણાવી શકાય.
પણ જ માસની મુદતમાં હુકમ બહાર પાડીને અને જરૂર જણાય તો જ માસ પછી તે
હુકમ બીજા જ માસ માટે કાયમ ગણી નામદાર વાઈસરોય ધારેલો હેતુ ચારી શકે

આમ જ્યારે એપ્રિલ માસના બનાવોથી રોલેટ કાયદાની જરૂર પુરવાર થતી નથી ત્યારે સરકારે ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટનો અને ૧૮૧૮ ના રેગ્યુલેશનનો જે અમલ કર્યો છે તેથી રોલેટ કાયદા સામે આપણો વિરોધ વધારે દૃઢ અને સકારણુ બન્યો છે જે વખતે હિંદમાં અને પંજાબ તેમજ ગુજરાતમાં પુરેપુરી શાંતિ હતી તે વખતે હિંદના જે એક મહાપુરુષ ખુનામરકીના અગ્નિને દારવાની અનુપમ કળા માટે ખાસ પંકાયેલા છે તેમને ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટની રૂએ દિલ્હી અને પંજાબમાં જતા અટકાવવામાં આવ્યા અને મુખર્ષી ઈલાકામાં નજરકેદ કરવામાં આવ્યા. તેજ અરમામાં ડા. સત્યપાલ અને મી.કીચલુને ૧૮૧૮ના કાયદા મુજબ અત્રતસરમાંથી કેદ કરી અજાણ્યે સ્થળે લઇ જવામાં આવ્યા. આ બંને હુકમો જાહેર શાંતિ સાચવવાના બહાનાથી ફરમાવામાં આવ્યા હતા પણ તે બનાવોથી કેવી શાંતિ થઇ એ હવે ઇતિહાસને પાને ચડી ચુક્યું છે. હવે સૌ કોઇ જોઇ શકે છે કે એપ્રિલની શરૂઆતમાં જે લોકલાગણી જામી હતી તે ધ્યાનમાં લેતાં મહાત્મા ગાંધીજીને તેમજ ડા. સત્યપાલ અને મી.કીચલુને છુટા રાખવામાંજ શાંતિ જાળવવાની ખરી ચાવી રહેલી હતી. પણ સત્તાના મદથી મત થઇને મરકારે પરિસ્થિતિનું તદન ઉધુંજ વાંચન કર્યું અને પ્રજામાં ઉજળતો ઉત્સાહ કુમાર્જે ન જાય માટે પંકાયેલા આગેવાનો ઉપર સ્થૂળ દાખ મુકવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કર્યો. વરાળયંત્રનો સેષકટ્ટી વાલવ ખંધ કર્યો એટલે એન્જીન ફાટી ગયું! રોલેટ કાયદાની માફક આ કાયદા પણ રાજ્યને ઉથલાવી નાંખવા મથનાર કાવત્રાખોરો સામે વાપરવાનો ઉદ્દેશ જાણાવેલો છે અને તેમ છતાં પણ એ કાયદાનો જે ખભીર અને અનર્થકારક દુરુપયોગ સરકારે કર્યો છે તેથી રોલેટ કાયદા સામેની આપણી દલીલ વધારે મજબૂત થાય છે.

સરકારી દલીલો અને રદીઆ.

જેમ પ્રજાનું અંતઃકરણ લાયથી નમ્યુ નથી તેમ સરકારની દલીલોથી પ્રજાનું મન માન્યું નથી. સરકાર તરફથી વિમાનમાંથી કે બીજી રીતે જે ઉન્નયીસા અને જાપાં વહેંચવામાં આવ્યાં છે તેમાં આપણને જે રીતે મમજવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. તેની વધારેમાં વધારે મહત્ત્વની દલીલ તો એ છે કે રોલેટ કાયદો રાજ્યને ઉથલાવવાને કોશીશ કરનાર ખુનીશો, હુંટારાઓ અને કાવત્રાખોરોને દાખમાં રાખવાને ઘડવામાં આવ્યો છે. અને તેથી કાયદાનું પાલન કરનાર સામાન્ય પ્રજાજનોને નુકશાનકારક નથી પણ લાભદાયક છે. હવે રાજ્યને ઉથલાવનાર કોણ કહેવાય એની વ્યાખ્યા કાયદામાં આપવામાં આવી નથી એટલું જ નહિ પણ તેવી વ્યાખ્યા ઘડવાની દરખાસ્ત વડી ધારાસભામાં રજુ કરવામાં આવી ત્યારે સરકાર તેની સ્કામે થઇ હતી. એથી દેખીતા આવાજ હેતુવાળા કાયદાનો સરકારે અત્યાર સુધીમાં અંમલ કર્યો છે તે ઉપરથીજ આ કાયદાના અમલ વિષે પણ અનુમાન કરી શકાય. શું મહાત્મા ગાંધી અને ભાઇ હોનાર્મિન રાજ્ય ઉથલાવી નાંખવાની કોશીશ કરે છે? અને છતાં તેમની સ્કામે ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે. વિનીત પક્ષના આગેવાનો શ્રી લાલા હરકીશનલાલ અને શ્રી રામભજ દત્ત ચોધરીને પૂછેલાંના ૧૮૧૮ ના કાયદાની રૂએ પકડીને અજાણ્યે સ્થળે લઇ જવામાં આવ્યા હતા, અને જે બુન્દલ

માટે આ હુકમ પસાર કરવામાં આવ્યા હતા તે હાલ ચાલતી તપાસમાં તેમના પર જે તકોમત મુકવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી જોઈ શકાય છે. આ અને આવા બીજા સંખ્યાબંધ દાખલાથી પુરવાર કરી શકાય એમ છે કે કેટલાક ખરા રાજ્યવેદીઓને દાખી દેવાને આવા કાયદાનો ઉપયોગ અત્યાર સુધીમાં કરવામાં આવ્યો છે તો બીજા પાસે હિન્દના લગભગ દરેક પ્રાંતમાં રાજ્યવેદી સાથે કંઈ પણ સંબંધ ન હોય એવી પણ સ્થાનિક સરકારને કાયર કરતી અને અગવડભરેલી લાગતી ચળવળ કરવા માટે આવા કાયદાનો હથોડો ઢોકવામાં આવ્યો છે. આ સ્થિતિ છેલ્લાં કેટલાંએ વર્ષથી નરી આંખે જોનાર પ્રજા કેમ માની શકે કે રૅલેટ કાયદો માત્ર રાજ્યશત્રુઓને દબાવવાને જ કરવામાં આવ્યો છે અથવા તેમની સ્વામિત્વ તેના અમલ કરવામાં આવશે? વળી મુખાધના એકસ્ક્રૂ પ્રેમે દેખીતી રીતે સરકારના ઉત્તેજનથી રૅલેટ કાયદા વિષે એક નહાતુ પુસ્તક બકાર પાડ્યું છે તેમાં એક ધારાસભ્યોના અભિપ્રાય ટાંકીને જણાવ્યું છે કે કોઈ કાયદાનો ભંગ કરનાર માણસ પણ રાજ્યને ઉચલાવવાની દોશીશ કરનાર જ ગણાશે. આથી જનમાલને નુકશાન ન પહોંચે એવો કાયદાનો ભંગ કરનાર સત્યાગ્રહીને પણ આ કોટિમાં મૂકી શકાય. હુકામાં સમય અને પ્રકૃતિને અનુસરીને સરકાર આ કાયદાનો અમલ કરી શકે એમ હોવાથી તે મારી પ્રજાને ગંભીર જોખમરૂપ છે અને તે રદ થાય તે પહેલાં તેને શાંતિ હોયજ નહિ.

બીજું, સરકારના મત પ્રમાણે જે ઝેરી અને જુડી અફવાઓ ઉઠાવીને આખા દેશમાં ક્રમીય અસંતોષ ઉપજાવવામાં આવ્યો છે તેના રદીઓ આપી રૅલેટ કાયદા સામે પ્રજાના મનનું સમાધાન કરવાનો ઇરાદો સરકાર સાથે છે. દાખલા તરીકે આ શહેરમાં વિમાનમાંથી જે છાપુ નાંખવામાં આવ્યું હતું તેમાં નીચેના પ્રશ્નોત્તર જોવામાં આવે છે.

“૮. આ કાયદા ઉપરથી લોકોમાં અથવા તો તેમના સામાજિક રીતરીવાજમાં પોલીસ દખલ કરી શકશે?

ના. કોઈપણ શખસના ધર્મ અથવા તેના સામાજિક રીતરીવાજ સાથે આ કાયદાને કંઈપણ મળે નથી.

૯. જે માણસના કબજામાં જમીન હોય અથવા પાક હોય તેમને આ કાયદાથી વંચીત થશે? અથવા તો તેમના પર કંઈ વધારે મહેસુલ પડશે?

ના. આ ખાખતા સાથે એ કાયદાને કંઈ લાગતું વળગતું છેજ નહિ.

૧૦. આ કાયદાથી પોલીસને પોતાની નજરમાં આવે તે માણસને પકડવાની સત્તા છે?

ના. ખુબ તથા ગળઝોલના ગુન્હેગારોને પણ સરકારના ખાસ હુકમો મેળવ્યા પછી જ તે પકડી શકશે.

૧૧. લોકોને મહોલ્લામાં એકઠા થઇને વાત કરતા પોલીસ જુએ તો આ કાયદા ઉપરથી તેમને પકડવાનો પોલીસને હક છે એ વાત ખરી છે?

ના. એ વાત તદ્દન ખોટી છે. લોકોની સ્વતંત્રતા ઉપર કોઈ પણ રીતે ત્રાપ મારવામાં આવી નથી.”

આમાંના આઠમા નવમા અને અગીયારમા સવાલમાં સૂચવેલી અફવાઓ અમં
અહીંયા અને બીજી સ્થળે સરકારે પ્રકટ કરેલાં છાપામાં જ જોઈ છે. અમારા જાણવા મુજબ
જેવી અફવાઓ કોઈ પણ સ્થળે ફેલાઈ નથી તેના રદીયા આપવાથી રેલેટ કાયદા સહા-
મેનો વિરોધ શરૂ નહિ. પણ સરકાર પર પ્રજામાં અત્યાદે ઘણો અવિશ્વાસ હોવાથી
જે અફવાઓ પ્રચલિત હોવાનું માની લેવામાં આવ્યું છે તે આ છાપામાંથીજ ખરી
હોવાની શંકા લોકોના મનમાં ઉત્પન્ન થવાનો મંભવ રહે છે. બાકી સરકારે
સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવાની જરૂર છે કે હિન્દી પ્રજા હવે જમીન તથા પાક કરતાં
અને કંઈક અંશે ધર્મ તથા સામાજિક રીતરીવાજો કરતાં પણ શહેરીપણાના મને સ્વ-
તંત્રતાના હુદરતી હકને વધારે કિંમતી અને ખવિત્ર માનતી જાય છે; અને તેથી તેમની
રદીઓ અને મીલકત મલામત હોવા છતાં તેમની સ્વતંત્રતાને રહેજ પણ આંચ પડે-
આડે એવા સરકારી અમલના વિરુદ્ધ તે ઉશ્કેરાવાનો સંભવ રહે છે.

નવમા સવાલમાં જે અફવા સૂચવવામાં આવી છે તે ફેલાઈ છે એમ કબૂલ કરવું
જોઈએ. પણ સરકાર સમજાવે છે તેટલી તે જોડી નથી પણ તત્વતઃ ખરી છે. એ સવાલના
જવાબમાં એવા ક્વનિ રહેલા છે કે સામાન્ય રીતે કોઈ માણસને પકડવા વિષે મૂળ
દરખાસ્ત તો અમુક પાયરીના પોલીસ અમલદારને કરશે અને સરકારની સંમતિ
મળશે એટલે તે તેના અમલ કરશે. હવે પોલીસ અમલદારની દરખાસ્તને સરકાર
ઝીણવટથી તપાસે તો પણ તેના નિર્ણયનો આધાર કાયદાની કલમના અર્થ કરતાં
ઘણું વધારે અંશે જ સ્થાનિક પરિસ્થિતિ ચિતરવામાં આવી હોય તેના પર વધારું
રહેશે. આ શિરસ્તાને લીધે પોલીસની, દંડ ટકા દરખાસ્તો મંજૂર થાય અને
રેલેટ કાયદાથી સરકારને આપેલી અસાધારણ સત્તાઓ આટલેતરી રીતે પોલીસના
હાથમાં જ આવી પડે એ સહજ જોઈ શકાય એમ છે.

પંજાબમાં લરકરી કાયદાના અમલ વિષે તપાસ.

પંજાબનાં કેટલાક ભાગમાં ખુનામરકી થયા પછી અને લરકરી કાયદો જાહેર
કરી તે શરૂઆત પછી આગરે અઢી મહીના થયા છે તે છતાં પણ તે વિષે સંપૂર્ણ
અને વિશ્વાસલાયક માહિતી પ્રજાને મળી નથી તે પંજાબની સરકારને માટે ગંભીર
દુષણ ગણાય. તોફાન ગરે થયું એટલે તરતજ ત્યાંનાં જાહેર હિંદી વર્તમાનપત્ર બંધ કરવામાં
આવ્યાં તેથી ત્યાંનાં વર્તમાન પત્રમાંથી કે બીજા માધ્યમે પામેથી ખાનગી રીતે હકીકત
મેળવવાનો રસ્તો બંધ કરવામાં આવ્યો. તેથી સરકાર તરફથી અને અગ્રેજ છાપામાંથી જે
છુટક છુટક ખબરો મળી છે તે ઉપર આપણું કંઈપણ આધાર રાખી શકતા નથી
આટલું જ હોત તોપણ પ્રજાએ કરેલાં અત્યાચારોની અને સરકારે લીધેલાં પગલાંની
ગંભીરતા જોતાં તે વિષે અમલદાર અને બીજા અમલદાર શુદ્ધસ્થોની નિષ્પક્ષપાત કમીટીની
મારફત તપાસ કરવાની માગણી પૂરેપૂરી વ્યર્જાથી ગણાત. પણ પ્રજાની ઉશ્કેરણીના કારણે
વિષે તેમજ સરકારે ચીદાધને કરેલા અત્યાચાર વિષે આપણે જ સાંભળ્યું છે તે
ઉપરથી પંજાબને માટે આપણી લાગણી ઉભરાય જાય છે અને હૃદયમાં રોષ બને
છે. લાહોર અમૃતમર અને શુગરાનવલામાં શુદ્ધ શુદ્ધ પ્રમંથે મશીનગન બંદૂકો અને

આમને કપયોગ, લાંબારમાં લશ્કરી હકુમત દરમિયાન દુકાનો ન ઉઘાડવા માટે આશરે પંદર વીગ માણસોએ કરવામાં આવેલી. બહારમાં ફટકા મારવાની શિક્ષા અને વિદ્યાર્થીઓ સામે લાંબારમાં પસાર કરવામાં આવેલા હુકમો-આ અને એવા બીજા અનેક કાર્યો વિષે આપણા મનમાં યાદ અને શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. જુદે જુદે સ્થળે શસ્ત્રના કપયોગથી ઘવાયેલા ને મરણ પામેલા માણસોની જે સંખ્યા સાબળવામાં આવે છે તેથી પણ અતઃકરણમાં ચિરાંટ પાડે છે. આ વિષે નિબંધપાત કમીટીની માગણી કરવી એ આજમાં ઓછી માગણી જણી શકાય.

સખાગ્યે લશ્કરી હકુમત વિષે તપાસ કરવા માટે કમીટી નિમવાનું વચન મી. માટેંગ્યુએ આપતી સભામાં આપ્યું છે. પણ એટલું જ બસ નથી. નામદાર વાયસરોયે ખામ હુકમ બહાર પાડીને એકમીશ્રમી માર્ય પછી બનેલા તમામ ગુન્હા સંબંધી કેસ ચલાવવાને લશ્કરી કોર્ટનું સ્થાપન કર્યું અને ખંદુક અને બોમ્બથી યોડાક દિવસોમાં જે ઝગ રેરાયું હતું તેને પ્રવાહ ચાલુ રાખીને લશ્કરી હકુમતથી પ્રજાના અતઃકરણપર થએલી ભયંકર છાપને આગ મુઘી વધારે અને વધારે દબ ને હંડી કરી છે. આ વિષે પ્રજા બાજતોએ વિચારવંત હોંકના મગજને ખાસ કરી ઉશ્કેર્યું છે. પ્રથમ તો સર શીવસ્વામી આચરે પુનાના 'મી મરવન્ટ એફ ઇન્ડીયા' પત્રમાં લખી બહુબોધું છે તે પ્રમાણે લશ્કરી કોર્ટો દરિયાંડના સામાન્ય કાયદા સુગળ એવા ગુન્હેગારો માટે નીમવામાં આવે છે કે જેઓ ગળથપે ઉઘલાવી નાંખવાને કંઈ શ્રાંક્ષ મીધુ' અને જેથીતું પગલુ કોતાં જ અથવા કીધા પછી તરત જ પકડાયા હોય. અલખત વાયસરોયને હુકમ પસાર કરીને કંઈ પણ નિયમ પસાર કરવાને સત્તા છે તેની રૂએ બીજા ગુન્હા-ઓની તપાસ પણ તેને મોંપી ગકે. જુનામરકી અને અસાંતિને લીધે કાયદાની સામાન્ય અદાલતો પોતાનું કામ ન ચલાવી શકે તે વખતને માટે કદાચ આવો હુકમ કરવો તે બ્ય.જીની ગણાય. પણ સર્વમ સુખ સુખાકાર શાંતિ વચ્ચે પછી પણ જુનામરકી સાથે આડકતરી રીતે સખંધ ધરાવતા અગર કંઈ પણ મંજૂર ન ધરાવતા ગુન્હાની તપાસ લશ્કરી કોર્ટની માંકક કરાવવી એ સત્તાનો ગંભીર દુરુપયોગ કહેવાય. બીજા બાજત એ છે કે આરોપીઓના બચાવને માટે-અને તેમાંના કેટલાક પંજાબમાં ઘણી જ ઉંચી પ્રતિષ્ઠા અને પદવી ભોગવે છે તેમના બચાવને-માટે પણ છેલ્લા થોડા દિવસ મુઘી બહારથી મારા વકીલ બારીસ્ટરોને આવતા અટકાવવામાં આવ્યા. પંજાબના કેટલાક માગમાં સાંગ બારીસ્ટરો ઉપર કોંગ્રેસવારી કાયદાની વધારેમાં વધારે ગંભીર કલમોનું તદોમત સુકવામાં આવે અને તેમાં કોર્ટ સુકારોં આપે પછી ઉપર અપીલ થઈ શકે નહિ-એ સિતિમાં બહારથી હોંશીયાર બારીસ્ટરોને આવતાં મરકાર અટકાવે એટલે પ્રજાને પાકી ગંકા થાય કે તેમને કાંઈ પણ રીતે શિક્ષા કરવાને સરંકારે દોંત પીસ્યા' છે. પ્રજાને મન પ્રાંતના સુગટરૂપ આજેવાનોને વિષે પણ આ નિયમ લાગુ પાડવામાં આવે એટલે તેનું મન ઘણું જ અકળાય અને ચીદાય એ સ્વાભાવિક છે. ત્રીજા બાજત એ છે કે અત્યાર મુઘીમા જે સુકાદા અપાયા છે તેમા ગુન્હેગાર કરાવેલા સંખ્યાબંધ આરોપીઓને કસીની, દેશ નિકાલની, દસ બાર વર્ષની કેદની, તમામ મીલકત જપ્ત કરવાની-એવી ઘણી જ ભારે મળજો કરવામાં આવી છે. ખંદુકથી નિપજેલાં મરણો

અને જખમ કરતાં પણ આવી શિક્ષાઓ વધારે અંગે પ્રજાના અંતઃકરણને ખાળે છે. આટલું પુરવાર કરવાને બસ છે કે લશ્કરી કોર્ટે જ સજાઓ કરી છે તેનું પ્રમાણ અને સંખ્યા વિચારતાં પ્રજાને તેમાં જરા પણ વિશ્વાસ પેદા થયો નથી એટલું જ નહિ પણ તે મધ્ય કાળના ઇન્કવીઝીશન્સ અને ઇંગ્લેન્ડની સ્ટાર ચેમ્બરની યાદ આપે છે. આથી પૂજ્ય ગાંધીજીએ જ ન્યાયા કરી છે તેને હિંદી પ્રજા વધારી લેશે કે પંજાબના અખાણ અને લશ્કરી કાયદાની હુકમત વિષે તપાસ કરવાને જે કમીટી નીમવામાં આવે તેને લશ્કરી કોર્ટ આગળ ચાલેલા દરેક કેસની તપાસ કરી શિક્ષામાં ગમે તેટલો ફેરફાર કરવાની સત્તા આપવી જોઈએ. આ સત્તા વિનાની ખાલી તપાસ કરનાર કમીટી આપણને સ્હેજ પણ સંતોષ આપશે નહિ એ ચોક્કસ છે.

ખાણ કાળીનાથ રાય.

પંજાબમાં લશ્કરી કોર્ટની તપાસથી જે ત્રાસ ફેલાયો છે, તેનો એક દષ્ટિથી વધારેમાં વધારે અસરકારક દાખલો દિગ્ગજુનના અધિપતિ ખાણ કાળીનાથરાયનો છે. અત્યાર સુધીમાં જે યુકદા અપાયા છે તેમાં ગુન્હેગારોને કરવામાં આવેલી શિક્ષાના પ્રમાણ વિષે જ હાલ આપણે ફરિયાદ કરી શકીએ છીએ છતાં તેમના ગુન્હા વિષે આપણે કંઈ કહી શકીએ એમ નથી. પણ શ્રી કાળીનાથ રાય જવા જે વર્તમાનપત્રકાર અતિશય સમતા અને સંયમ માટે કેટલાંએ વર્ષથી હિંદમાં પંક્ષાએલા છે, તેમને પંજાબ અને દિલ્હી વિષે લખેલા કેટલાક લેખ માટે કોઝદારી કાયદાની ૧૨૪ 'અ' કલમ નીચે ગુન્હેગાર ગણીને એ વર્ષની મખત કેદની શિક્ષા કરવામાં આવી છે તેથી લશ્કરી કોર્ટની ન્યાયવૃત્તિ વિષે ગંભીર ગંધા ઉત્પન્ન થઈ છે. મી. રાયના જે લખાણો માટે તેમને ગુન્હેગાર ઠરાવવામાં આવ્યા છે તે લખાણો બરાબર ફરી ફરીને વાંચ્યા પછી સર્વે હિન્દી આગેવાનોની ખાતરી થઈ જાય છે, કે કાયદાની દષ્ટિથી એ શિક્ષા તદ્દન ખોટી છે, અને હિન્દની કોઈ પણ હાઈકોર્ટ એ લખાણને માટે મી. રાયને ગુન્હેગાર ઠરાવત નહિ. હિન્દના જુદા જુદા ભાગમાંથી નામદાર વાઈસરોયને અરજી કરવામાં આવી છે, કે મી. રાય ઉપર મૂકેલો આરોપ તેમના લખાણથી જરા પણ સાબીત ન થતો હોવાથી, તેમને તરતજ છોડી મૂકવા જોઈએ. મુખ્યના આગેવાનોએ આવા મુદ્દાની જે અરજી કરી છે તેમાં એ બાબત ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, કે રાજ્યદોષ વિષે કોઝદારી કલમનો અર્થ રાજકીય પરિસ્થિતિને અનુસરીને કરવામાં આવે છે, અને તેથી પંજાબની સ્થિતિપર ખાસ ભાર મૂકીને જે લખાણને લોકોને ઉત્તરકેરનાર કોર્ટ ગણ્યા હોય, તે ખરી રીતે અને લેખકની દષ્ટિથી રાજ્યદોષી ન હોય. વળી તે અરજીમાં મી. રાયની પત્રકાર તરીકેની અત્યાર સુધીની કારકિર્દી ઉપર પણ ખાસ મૂકીને તેમને છોડવાની વિનંતિ કરવામાં આવી છે. હમે એટલું જ ઉમેરીશું, કે દલોલની આ દગ આ વિષયમાં વધારેમાં વધારેમાં નરમ ગણી શકાય. ન્યાયનું આટલું ભયંકર પરિવર્તન અને ન્યાયાધીશોનો આવો ગંભીર અત્યાચાર છેલ્લાં ચોડાં વર્ષમાં પણ ભાગ્યેજ જોવામાં આવ્યો હશે. મી. રાયને છોડવા એ તેમના તરફ તો જુદું ન્યાયની ફરજ છે. પણ તે કરતાં પણ ઉકારની પ્રતિષ્ઠા અને ન્યાયવૃત્તિમાં વિશ્વાસ સાચવવા માટે તે પગલું ચલુજ વધારે

આવશ્યક છે. મી. રાયને બે વર્ષ પૂરી રાખીને સરકાર લેમના શરીરને અને પ્રવૃત્તિને નુકશાન પહોંચાડશે પણ તેથી સરકારની હકુમતમાં પ્રજાને હજી જે કંઈપણ વિશ્વાસ રહ્યો છે તે સદંતર નાશ પામશે.

મી. રાયને અન્યાયપૂર્વક શિક્ષા કર્યા પછી, લેમના અમલથી પ્રજામાં વધારે હાહાકાર થયો છે. મી. રાયનાં પત્ની પણ ખાળકાને મૂકીને હમણાંજ ગુજરી જવાથી લેમને આ ઉમ્મરે સખન ઘા લાગ્યો છે, એટલે લેમની હંમેશની નાણુક તખીયત આ શિક્ષા થતાં ખગડી આવે એ સ્વાભાવિક છે. શિક્ષા થયા પછી લેમના વકીલે સરકારમાં જણાવ્યું કે લેમને અતિસાર થયેલો હોવાથી લેમને થોડાં જોરાક આપવો જોઈએ અને લેમની પાસેથી કંઈપણ કામ ન લેવું જોઈએ. આના જવાબમાં પંજાબની સરકારનો વડો મંત્રી લેમની માંદગી કબૂલ કરીને જણાવે છે, કે લેમને હાલ ચોખાનો જોરાક આપવાનાં આવે છે, પણ ઈસ્પીતાલમાંથી છૂટયા પછી જેલના સાધારણ જોરાકની ધીમે ધીમે ટેવ પાડવાની તેમને તક આપવામાં આવશે. સરકારે સમજવું જોઈએ, કે મી. રાય બંગાળી હોવાથી ચોખાનોજ જોરાક હંમેશ લેવાની લેમને ટેવ પડેલી હોય, અને આટલી મોટાટી વયે, અને આવી નાણુક તખીયતમાં તેઓ પંજાબના રોટીના જોરાકની હવે ટેવ નહીં પાડી શકે. વડા મંત્રીએ જણાવ્યું કે લેમની તખીયત ખીમાર હોવાથી લેમને દળવાનું પ્રમોણમાં જોખું કામ સોંપવામાં આવે છે. અર્થાત્ હંમેશાં સાધારણ ટેલીને ૧૬) શેર આપવામાં આવે તેને બદલે લેમની પામે માત્ર ૧૨) શેર જ અનાજ દળાવવામાં આવે છે. આ ગિબુરતાની ખરેખર પરાકાષ્ટજ કહેવાય ! આ પછી આપણા જાણવામાં આવ્યું છે કે મી. રાયને બંગાળીને અનુકૂળ જોરાક આપવાનો ને લેમની પદવીને અનુકૂળ કામ સોંપવાનો હુકમ સરકારે કર્યો છે. પણ હવે તો એકી ટશે હિન્દી પ્રજા લેમના છૂટકારને માટે જ રાહ જુએ છે. અને અત્યાર સુધીમાં ના. વાઈસરોયે પોતાનો ચૂકાદો નથી આપ્યો, એથી આશા પડે છે, કે હોર્ડ એમ્મન્ડની સરકાર અન્યાયના આ ઘોર કૃત્યને મંજૂર નહિજ રાખે.

દ્રાન્સવાલમાં હિન્દીઓ.

દ્રાન્સવાલના હિન્દીઓ ઉપર અત્યારસુધીમાં જે આક્રોશ પડી છે તેમાં એકનો હમેરો થવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. દ્રાન્સવાલ બ્રીટીશ ઈન્ડિયન એસોસિએશનની કમીટીના સભાસદ હાજી હખીબ અને મુજીય પટેલે તથા દ્રાન્સવાલ બ્રીટીશ ઈન્ડિયન એસોસિએશનની કુર્ગર્ડોઈપ શાખાના ચેરમેન ઇસ્માઈલ આમોદ પટેલે હિન્દી વેપારીઓને લાંબાસેન્સ મેળવવામાં પડતી મુશીબતો દૂર કરવા ત્યાંની ધારાસભાને અરજી કરી હતી તે ઉપરથી આ વર્ષના માર્ચ માસની ૨૦ મી અને ૨૫ મી તારીખે ઠરાવ પસાર કરી આ સભાએ તે વિષે તપાસ કરી ભલામણ કરવાને એક કમીટી નીમી હતી. ૧૮૮૫ માં દ્રાન્સવાલમાં હિન્દીઓ જમીન ખરીદ ન કરી શકે એવો કાયદો પસાર કરવામાં આવેલો છે તે છતાં પણ તેઓ કંપની કાઢી તેની મારફત જમીન લે છે તે પુરવિા લઈ સૂચના કરવાનું કામ તેને સોંપવામાં આવ્યું હતું. આ કમીટીએ પોતાનો રીપોર્ટ રજુ કર્યો તે ઉપરથી દ્રાન્સવાલની ધારાસભામાં એક નવા કાયદાનો અરજી રજુ કરવામાં આવ્યો છે. કમીટીનો રીપોર્ટ અને ખરડો આપણને મળ્યાં

છે તે ઉપરથી જે મુશીબત ટ્રાન્સવાલમાં દુર્ભીંગી વેપારીઓને માથે પાડવાની વડા જાણાય છે તેનો પુરેપુરો ખ્યાલ આપણને મળી શકે એમ છે.

પહેલાં જમીનનો સવાલ લઇએ. મન ૧૮૮૫ પહેલાં હિન્દીઓ છૂટથી ટ્રાન્સવાલમાં જમીન ખરીદી શકતા હતા પણ તે વર્ષમાં એવો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો કે જે ખાંતમાં હિન્દીઓ અને એશીયાખંડના રહીશો સ્થાવર મીલકતના માલિક થઈ શકશે નહિ પણ પહેલાં લીધેલી મીલકતને આ કલમ લાગુ પડશે નહિ. વળી તે કાયદામાં એવું પણ જણાવ્યું છે કે તે લોકોને અમુક ચોકસ શેરીઓ અને લાતામાં રહેવાનું ન્યૂનવવામાં આવશે. આમજ આપણને જાણીતું અન્યાય જણાય છે. અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ખંડારથી આવતા હિન્દીઓ ઉપર અંકુશ મૂકાયો ત્યાર પછી તો જોયો પહેલાં દાખલ થયા હોય તેને માટે આ કાયદો રદ કરવાની જરૂર લાગે. કારણ કે તે પછી હિન્દીઓ અગમ્યિત મંખ્યામાં ખંડારથી આવી ટ્રાન્સવાલની જમીન ખરીદી લે એવો સંભવ રહેતો નથી. છતાં હવે આ કાયદો શિથિલ કરવાને બદલે તે વધારે સખત કરવાની કમીટીએ ભલામણ કરી છે અને તે નવા કાયદાના ખરડામાં જેવામાં આવે છે. આમ કરવાનું કારણ એ જણાવવામાં આવ્યું છે કે હિન્દીઓ કોઈ પણ રીતે જમીન ન ખરીદી શકે એવો ૧૮૮૫ ના કાયદાનો સ્પષ્ટ હેતુ હોવા છતાં મુખ્યત્વે કરીને જે રીતે તેઓ જમીન લેવામાં સફળ નયા છે પહેલાં તો જે જમીન હિન્દીઓને લેવી હોય તે પહેલાં પોતાના મળતીયા કોઈ યુરોપીઅન પાસે પહેલી લેવડાવના અને પછી તેની પાસેથી તે જમીન ગીરો લેતા. ગીરોખતમાં ગીરો મૂકનારના હક સાચવવાને જોઈતી કલમો મૂકવામાં આવતી અને નાણાંપર વ્યાજ લેવાતું નહિ. પણ છેલ્લાં થોડાં વર્ષથી તો જે હિન્દીઓ વ્યક્તિ તરીકે જમીન ખરીદી શકતા ન હતા તે તેમજુ લેંગા મળી કંપની કાઢીને લેવા માંડી છે. ટ્રાન્સવાલની કંપનીના કાયદા મુજબ તો જે માણસોની કંપની રજીસ્ટર થઈ શકે, એટલે હિન્દીઓ માટે જમીન લેવાનું કામ ઘણું સહેલું થઈ પડ્યું છે. કમીટી એવો ચિતાર આપે છે કે જાણે આગ કરવામાં હિન્દીઓ આડકતરી રીતે ૧૮૮૫ ના કાયદાના શબ્દોનો નહિ પણ હેતુનો ભંગ કર્યો છે અને તેથી જમીન લેવાની આ ખારી પણ બંધ કરવાની જરૂર છે. હવે કંપનીઓ સ્થાપીને તેની મારફત જમીન ખુલ્લી રીતે વેચેથી લેવામાં આવ્યું છે અને ૧૮૮૫ ના કાયદાથી જે હકને આંધ નથી આવતી તેનો લાભ લેવામાં હિન્દીઓએ કંઈ પણ અયોગ્ય કાર્ય નથી કર્યું એ સ્પષ્ટ છે. પણ હિન્દીઓ એક પણ રીતે જમીનનો નિઝાન્દાનામાં નહોતો ટુકડો ખરીદી કરી શકે-અને તે પણ ટ્રાન્સવાલમાં નવા હિન્દીઓની આયાતપર પૂરેપૂરો અંકુશ મૂક્યા પછી પણ-એથી ત્યાંના ગોંગઓની આંખમાં મીઠું પડે છે. તેથી હિન્દીઓ અથા એશીયા વાસીઓનો જેમાં મુખ્ય હક હોય એવી કંપની કે મંડલને પણ સ્થાવર મીલકતની માલિકી ધરાવતી અટકાવવાનો ૧૮૮૫ ના કાયદાનો અર્થ છે એમ નવા કાયદાના ખરડાની ખીલ કલમમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. તેજ કલમના બીજા પેરાથી આ વર્ષના મે મહિના સુધી કંપની મારફત લીધેલી મીલકતને ખચાવી લેવામાં આવી છે..

વેપારીઓના લાઇસેન્સની ખાખન ટ્રાન્સવાલની ખાણોના પ્રદેશને જ લાગુ પડે છે તે હિન્દીઓના આર્થિક હિતની દ્રષ્ટિથી વધારે મહત્વની છે. હિન્દીઓ મુખ્યત્વે

કરીને વેપાર કરવાને જ આક્રિકા જાય છે અને તેમના વેપારને ધાકા પહેંચે તો તેઓ મૂળથી ઉખડી જાય એવો સંભવ રહે છે. હવે ૧૯૦૮ ના “ગોલ્ડ સ્ટા” ની ૧૩૦ અને ૧૩૧ કલમથી તો સુદો એ છે કે બ્રેઝીલીસખર્જ, બ્રેઝીસખર્જ, કૃત્તિમી ધાતુ, પ્રીટોરીઆ વગેરે કેટલાક ખાણના ક્ષેત્રમાં ખરેખરે નોકર ન હોય એવો કોઈ પણ માણસ જમીન પર રહી કે ભોગવી શકે નહિ. આમાં વેપાર કરવાનો ચોખ્ખો પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો નથી. પછી સત્યાગ્રહની લડતને અંતે પૂજ્ય ગાંધીજી અને જનરલ સ્મટ્સ વચ્ચે જે સમાધાન થયું તેમાં બંને બાજુએ એવી સમજુતી કરી હતી કે ૧૯૧૪ સુધીમાં આ ક્ષેત્રનાં જુદાં જુદાં શહેરમાં જે માણસો વેપાર કરતા હતા તેમનો તે શહેરમાં દુકાન ચલાવવાનો, દુકાનનું સ્થલ બદલવાનો કે તે દુકાન વેચવાનો હક રહેશે. કમીટી જણાવે છે કે આ સમાધાન થયા પછી ઘણા હિન્દીઓએ આવાં શહેરમાં વળી દુકાનો ઉઘાડી છે તેમને વેપારના લાઇસેન્સ ન આપીને વેપાર કરવા અટકાવી શકાય. પણ ૧૯૦૪ માં એક કેસમાં એવો ચુકાદો આપવામાં આવ્યો હતો કે હિન્દીઓ વગેરેને લાઇસેન્સ ન આપવાની મહેસુલી અમલદારોને જે સૂચના આપવામાં આવી હતી તે ગેરકાયદેસર હતી. પછી નવા હિન્દીઓને વેપાર કરતાં અટકાવવાને બીજે રસ્તો શોધી કાઢવામાં આવ્યો. ૧૯૧૨ ના સ્થાનિક રાજ્યતંત્ર સભાથી એક હુકમથી મ્યુનિસિપાલિટીઓને એવી સત્તા આપવામાં આવી છે કે અરજી કરનાર માણસ લાઇસેન્સ ધરાવવાને લાયક નથી એ કારણથી તેઓ લાઇસેન્સ આપવાની ના કહી શકે. આ ઉપરથી કેટલીક મ્યુનિસિપાલિટીઓ અરજી કરનાર હિન્દીઓ છે એટલા જ કારણસર તેમને નાલાયક ગણીને લાઇસેન્સ નથી આપ્યાં. મ્યુનિસિપાલિટીના હુકમપર અપીલ કરવાનો હક છે અને કમીટી જણાવે છે કે ઘણા હિન્દીઓ અપીલમાં ફાળ્યા છે. પણ આ વર્ષના બન્યુ-આરી માસમાં પ્રીટોરીયાની સુપ્રીમ કોર્ટ ચુકાદો આપ્યો છે કે, ૧૯૦૮ ના કાયદામાં નિર્માણ કરેલાં ક્ષેત્રોમાં નવા હિન્દીઓને રહેવા અને વેપાર કરવા દેવા એ ૧૩૦ અને ૧૩૧ મી કલમની વિરૂદ્ધ છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ૧૯૧૪ ના સમાધાન પછી, પણ ગોલ્ડ સ્ટાની કલમો છતાં હિન્દીઓને વેપાર કરતાં સરકાર તરફથી સીધી કંઈ પણ અડચણ નાંખવામાં આવી નહતી-બલકે એ કાયદાથી નવા હિન્દીઓનો વેપાર પણ નિષિદ્ધ ગણાતો ન હતો, પણ મ્યુનિસિપાલિટીઓએ ૧૯૧૨ ના જુદાજ ઉદ્દેશવાળા નિયમનો લાભ લઇને હિન્દીઓને નુકસાન કરવાનો રસ્તો લીધો છે.

આ વિષે વિચાર કરીને કમીટી સૂચવે છે કે (૧) ૧૯૧૪ સુધીમાં વેપાર કરતા હિન્દીઓના હક જળવવા, (૨) તે તાત્કાલિક પછી જે હિન્દીઓએ વેપારનાં લાઇસેન્સ લેવામાં અને જ્યાં વેપાર કરે છે તેમના હકને પણ માન આપવું, (૩) ટ્રાન્સવાલમાં રહેતા બીજા હિન્દીઓને ચોતાનો ધંધો વેચવાનો કે સોંપવાનો હક હિન્દીઓને આપવા અને (૪) નવા ધંધા માટે હિન્દીઓ અથવા એશિયાવાસીઓ ધંધાતું લાઇસેન્સ ન મેળવી શકે એવાં પગલાં તરત લેવાં. આથી ટ્રાન્સવાલમાં નવા હિન્દીઓની આયાત પર સંપૂર્ણ અંકુશ મૂકીને સંતોષ ન પામતાં જ્યાં હાલ ત્યાં વસે છે તેમને કોઈ સ્થળે નવી દુકાન ચલાવવાનો અથવા એક શહેરમાં દુકાન બંધ કરી બીજા શહેરમાં કાઢવાનો હક રહેશે નહિ. પરિણામે ધંધાના સામાન્ય ફેરફારને લીધે વધારે ને વધારે હિન્દીઓ દુકાન ખરના અને ધંધા વગરના થાય અને તેમને ટ્રાન્સવાલ છોડવાની ફરજ પડે.

પણ ટ્રાન્સવાલની ધારાસભામાં દાખલ કરવામાં આવેલા નવા કાયદાનો ખરડો તો કમીટીની સૂચનાને પણ ટપી જાય છે. તે ખરડાની પહેલી કલમનો અર્થ તો એવો થાય છે કે ગયા મે માસ પહેલાં વેપાર કરતા હિન્દીઓના જે હક સાચવવાનું જણાવ્યું છે તેને પણ હાલના ધંધાના શહેરને જ નહિ પણ દુકાનના અમુક સ્થળને જ મર્યાદિત કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત એનાએ જ શહેરમાં ભાડાચીઠીની મુદત પૂરી થવાથી અથવા બીજા કારણસર દુકાન ખદલવી હોય તો બીજી જગ્યા માટે જોઇતું લાઇસન્સ નવું ગણાતું હોવાથી તે મળી શકે નહિ. આ ઉપરથી એમ કહેવામાં કંઇપણ અતિશયોક્તિ નથી કે આ નવા ખરડો જેમ છે તેમ અમલમાં આવે તો થોડા વખતમાં ટ્રાન્સવાલમાંથી હિન્દીઓનો પગ ટળે. આમ જે કાયદાની રહાએ મહાત્મા ગાંધીએ સત્યાગ્રહની લડત ચલાવી હતી તે કરતાં આ ખરડો આજો લથંકર નથી. દક્ષિણ આફ્રીકાના હિન્દીઓ આ વિષે ખાહોશીથી લહડી રહ્યા છે પણ દુર્ભાગ્યે હિન્દી પ્રજામત હજી જાગૃત થયો નથી. આ વિષે નામદાર વાઇસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગના રૂડા દાખલાને અનુસરીને હિન્દીઓને ન્યાય અપાવશે એવી આશા આપણે રાખીશું.

સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ.

મહાત્મા ગાંધીજીની આ વિષે પહેલી પત્રિકા ગયા અંકમાં પ્રકટ કરવામાં આવી હતી તેમાં સ્વદેશીવ્રત લેવા વિષે મુખ્ય દલીલો રજુ કરવામાં આવી હતી. પછી સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ વધારે ને વધારે વ્યાવહારિક રૂપ લેતી જાય છે. તેમણે જે બીજી પત્રિકા પ્રમાણમાં ઘણા વખત પછી બહાર પાડી છે તેમાં સ્વદેશીની ચળવળ સંકળ કરવાના વ્યાવહારિક ભાગ નીચે મુજબ ચર્ચામાં આપ્યા છે—

“સ્વદેશી પ્રતિકા પહેલી કહાડીને આટલા દિવસ સુધી બીજી કહાડવાનું મુલતવી રાખ્યું તેનું કારણ એ હતું કે સ્વદેશી વ્રતનો વિશેષ પ્રચાર કરતાં પહેલાં કંઈક તજવીજ કરી લેવી, અને વ્રતવાળાઓને સગવડ મળે તેવા બદોખસ્ત થાય એવી યોજના કરવી. (આ પછી મુંબાઇમાં ઉઘાડવાની દુકાન વિષે કેટલુંક જણાવ્યા પછી તેની પદ્ધતિ વિષે લખવામાં આવ્યું છે.)

આ દુકાન કેવળ સ્વદેશીલિખાનની વૃત્તિથી જ બાંધવામાં આવશે એટલે એને વીધે કમાણીની લાલચ બીલકુલ રહેલી જ નથી. તેથી આ દુકાનમાં ઉપલા બે સ્વદેશી વ્રતને લગતાં કાપડ શિવાય બીજી કંઈ પણ વસ્તુ વેચવામાં નહીં આવે. આવા ઉદ્દેશથી ઠેક-ઠેકાણે દુકાનો થાય અને આવી દુકાનોને પ્રજા તરફથી જોતેજને મળે તો સ્વદેશીનો ખડોળો પ્રચાર થઇ શકે. મારી ઉમેદ છે કે લાઇ નારસુદાસ પુરષોત્તમદાસનો દાખલો બીજા સખી વેપારીઓ પણ લેશે અને સ્વદેશી વ્રત લેનારને સારું અનુકૂળતા કરશે.

પણ એકલી દુકાનો ઉઘાડવાથી જ સ્વદેશીનો હેતુ કદી પાર પાડવાનો નથી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની પુરેપુરી જરૂર છે. સ્વદેશીનો પ્રચાર કરવામાં એક મોટો હેતુ એ રહ્યો છે કે દેશનો પૈસો દેશમાં જ રહે. તે તો જ્યારે બહારથી માલ આવે છે તે માલ આવતો અટકીને વિશેષ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે જ અને. આ સંબંધમાં એક યાદ

રાખવા જેવી વાત તો એ છે કે દેશમાં સ્વદેશી કાપડ પેદા થાય છે છતાં કાંઈ તેને અડકતું નથી એમ નથી પણ આપણી હાજત બેગો માંલ દેશમાં પેદા થતોજ નથી એટલે સ્વદેશી મત લેનાર સ્ત્રી પુરૂષને એ ઉદ્દેશ હોવા બેધએ કે પોતાને બેધતું કાપડ પોતે નવું પેદા કરવું અથવા કરાવી લેવું. આમ લાખો માણસો કરે તો પરદેશ જતો પૈસો અટકે એટલુ જ નહીં પણ અત્યારે કાપડનું દામ ભારે આપવું પડે છે તેમાંથી ગરીબ લોકો ખચે. આમ વિચારતાં સ્વદેશી ત્રુ લીધા વિના જ માણસ દેશમાં વધારે કાપડ પેદા કરે અથવા કરાવે એ સ્વદેશીનો વધારે પ્રચાર કરે છે.

હિંદુસ્તાનમાં કાપડની પેદાશ કેમ વધી શકે એ વિચાર કરીએ. એના ત્રણ પ્રકાર છે, (૧) મીલો વધારે દાખલ કરીને, (૨) બહારનું સુતર લઇને હાથથી કાપડ વણાવીને, (૩) હાથથી કે કાંતીને કાંતાવીને અને તેને હાથથી વણાવીને.

મારા સંચા વિદ્વદ્ધના વિચાર એક જાણુ ઉપર મુકીને તપાસતાં પણ આપણે બેધ શક્યું કે નવી મીલો અપાટાખંધ પેદા થવી મુશ્કેલીની વાત છે. મક્કન ખાંધવા, સંચા પરદેશથી મંગાવવા અને મજુરો મેળવવા એ સહેલી વાત નથી. એટલે મુડીની હરકત ન આવે એમ આપણે માની લઇએ તો પણ મીલની મારફત અત્યારે કાપડમાં વધારો કરી શકીએ એમ નથી.

બહારથી સુતર મંગાવીને વણાવવું એ શક્ય છે ખરું અને મુશ્કેલ સ્વદેશી ન પાળી શકાય તેના કરતાં બહારના સુતરને દેશમાં વણાવી કંઈપણ પૈસાનો ખચાવ કરવો અને કંઈકપણ સ્વદેશી પાળવું એ ઠીક લાગ્યું તેથી ખીજું મત ઘડાયું. પણ આમાં હું જોખમો બેધાં કરું છું. બહારથી લાખો માણસોને પુરું પડી શકે એટલુ સુતર મંગાવતાં સુતરનો જ ભાવ એટલો ચડી જવાનો સંભવ છે કે જ મજુરી આપણે અડી આપીએ તેટલો જ વધારો કદાચ આ સુતર ઉપર આપવા પડે. એટલે લગભગ આગળ બેધને પાછા પડવા જવું થાય તેથી આપણે જો કંઈ રસ્તો ગોધી શકાયે તો પરદેશી સુતરની ઉપર આપણે આધાર રાખવો ન પડે.

આ ત્રીજો પ્રકાર છે. આમાં હાથથી સુતર કાંતાવવાની અને તેને હાથની સાળમાં વણાવવાની વાત છે; આ ધારી રસ્તો છે આમાં ભુલ થાયજ નહીં. અને જો પ્રજા આ માર્ગને શ્રદ્ધા કરે તો ઘણી જોઈ મુદતમાં સહેલાઈથી અને જોઈ મહેનતે પોતાના ઉદ્દેશને પાર પાડી શકે છે. આ માર્ગે જવાથી હજારો સ્ત્રીપુરૂષો સ્વતંત્ર ધંધો કરી શકે છે. અને લાખો ગરીબ સ્ત્રીઓ મુખ્યત્વે વિધવાઓને ઘેર બેસીને ધંધો કરી કમાવાનું સાધન મળી શકે છે. આ પ્રયાસને સાફ ઘણી મુડીની જરૂર નથી પણ હાલ તુરતમાં આ પ્રયત્ન બે વસ્તુ વિના સફળ ન થઈ શકે. એક તો 'સ્વયં સેવકોની' જરૂર છે. આ સ્વયં સેવકોમાં ઘણી વિદ્વતા કે બુદ્ધિની જરૂર નથી. ઉલ્લેખ અને પ્રમાણિકતા ની પુરેપુરી જરૂર છે. બુદ્ધિ અને વિદ્વતા ધાર્યો નથી મેળવી શકાતા પણ ઉલ્લેખ અને પ્રમાણિકતા વૃત્તિ બદલવાથી તુરત આવી શકે છે. આ સ્વયં સેવકો બે પ્રકારનાં કામ કરી શકે છે. એક તો પોતે કે કાંતાવાનું અને સુતર વણવાનું કામ શીખીને પોતાના અમુકે કલાકની મજુરી દેશને મફત આપી શકે છે. બીજું સ્વયં સેવકો કાંતાવા વણવા-

વાળા ભાઈએ અથવા તો ખહેતોને શોધી કહાડી તેની ખખર આપી શકે છે. આવા સ્વયંસેવકો ઘણા નીકળી પડે તો થોડી મુદતમાં હજારો રૂપિયાનું નવું કાપડ આપણે પેદા કરી શકીએ છીએ.

પણ સ્વયંસેવકોની જરૂર છે તેના કરતાંએ વધારે જરૂર શુદ્ધ દેશપ્રીતિની છે અને તેને અંગે કેટલાંક ભાગવિલાસોના ત્યાગની જરૂર છે. કાંતવાના ધંધાને અસહ સ્થિતિએ પહેંચાડી સરખતી મલમલ તૈયાર કરી શકાય એવું ખારીક સુતર પેદા કરતાં વખત જશે. અત્યારે અસંખ્ય સ્ત્રીપુરૂષો જે ઈચ્છા કરે તો કાંતવાની ક્રિયા અપાટથી શીખી શકશે પણ ઝીણું સુતર કાંતવાને બહુ મહાવરાની. અને કાળજીની જરૂર પડશે. તે દરમિયાન પ્રજાને જેવું કપડું હાથે કાંતેલા સુતરનું મળી શકે તેવા કપડાથી ચલાવવું પડશે. આટલો જાણી આપભોગ પ્રજા આપવાને તૈયાર ન હોય તો સ્વદેશીના જેવું મહાવત પાળવું લગભગ અશક્ય છે. આ ત્રીજા પ્રકારનો વિશેષ વિચાર હવે પછીની પત્રિકામાં કરીશું. ”

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે સ્વદેશીની ચળવળ માટે ત્રણ કાર્યની જરૂર છે (૧) સ્વદેશી વત વધારે ને વધારે સ્ત્રીપુરૂષો લે તે માટે પ્રયત્ન કરવો (૨) વત લેનારને અને સામાન્ય પ્રજાને શુદ્ધ અને મિશ્ર પ્રકારનું કાપડ સહેલાઈથી અને ખર્ચે તેટલું સૌંદર્ય મળે તે માટે સ્વદેશી વસ્ત્રબંદાર ઉઘાડાવવા અને (૩) વધારે ને વધારે કોપડ દેશમાં અને દેશી રૂમાંથી તૈયાર થાય તે માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવા. આ ત્રીજી ખાખતમાં પણ જે ત્રણ રસ્તા આપણી આગળ મોજુદ છે તેમાંથી ત્રીજો રસ્તો જ-હાથથી રૂ કાંતીને અને તેને હાથથી વણીને વણાવીને કાપડ પેદા કરવાનો વધારેમાં વધારે સરલ છે અને સત્વર ફલદાયક છે એ પણ સમજાવવામાં આવ્યું છે. બીજી દૃષ્ટિથી જોઈએ તો માલુમ પડશે કે જ્યારે મીણામાં તો ખેતી છોડી દેનાર મજૂરો જ કામ કરી શકે અને પર-દેશી સુતર કાંતવામાં મુખ્યત્વે કરીને પુરૂષ વર્ગને કામ મળે ત્યારે રૂ હાથે કાંતીને વણવા વણાવવાના કામમાં દેશનાં તમામ સ્ત્રી પુરૂષો-જમનો મોટા ભાગ ગામડાંમાં વસે છે અને જ્યાં ખેતી પર નિર્વાહ કરે છે તેઓ-પોતાના ફાળો આપીને તેમાંથી લાભ મેળવી શકે.

રૂંટીઆ અને શાળો.

ગુજરાત કાઠીઆવાડનાં ઘણાંખરાં ન્હાનાં મોટાં ગામમાં દર પંદર વર્ષ પંદર રૂંટીયા જેવામાં આવતા હતા તે હવે ભાગ્યેજ જેવામાં આવે છે તેનો અર્થ એવો કરવામાં આવે છે કે તે હાલના સંયોગમાં આર્થિક દૃષ્ટિથી ટકી શકે નહિ. હવે એટલું તો કમ્પૂલ કરવું જોઈએ માત્ર રૂંટીયાથી જ એક માણસ પોતાનો કે પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ કરી શકે નહિ, પણ આજીવિકાના બીજા-ઉપસાધન તરીકે જ રૂંટીયા પહેલાં પ્રચલિત હતા અને હાલના સંયોગમાં પણ તે અમૂલ્ય બની શકશે. મોટી શહેરોમાં પણ સ્ત્રીઓને એક એવો બહેળો વર્ગ જેવામાં આવે છે કે જે દિવસનો એક કે ત્રણ આનો મળે એવા-દાળ વીણવાના, પત્રાળાં કરવાના વગેરે ધંધામાં રોકાય છે તેઓ રૂંટીયા-માંથી તેટલું કે તેથી પણ વધારે મળતર મેળવી શકે એ નિર્ગંક છે. તેજ પ્રમાણે મડાંમાં જ કે મજૂરીઆન વર્ગ હાલ ખેતીની ભોગમમાં દિવસના ચાર આઠ

આના મેળવી શકે છે છતાં તેઓ બાકીના મહિનામાં અને શ્રદ્ધ કે પદ્ધતિને લીધે ઘરમાં કામ કરનાર સ્ત્રીઓ બારેમાસ રેંટીઆમાંથી ઠિક પૈસા મેળવી શકે છે. આવી વસ્તીની સંખ્યા કરેડોની છે અને કાંતવાનો ધંધો આર્થિક દૃષ્ટિથી તેમને અનહદ લાભ લાયક થઈ પડે.

હાથવણાટનો ધંધો હજી પણ ચાલે છે પણ તે ખરેખરી દશામાં છે એમ જોઈ શકાય છે. ઘણીએ સાળો ચાલતી નથી, ઘણાએ કમ્બી વણકરો વણતા નથી. જાણપર કામ કરે છે તેઓ પણ ભાંગેલા ઉત્પાદથી કામ કરે છે અને તેમને યોગ્ય પૈસા મળુ મળતા નથી. ગાંભડાંના ગાહુકારની સાથે લેવડદેવડમાં તે ખજરાય એ મળુ સ્વાભાવિક છે. પણ એ તો સૌ કોઈ કબૂલ કરશે કે સ્વતંત્ર આજીવિકાના આધન તરીકે પણ વણાટનો ધંધો હજી શકે એમ છે અને જો ગરબાતમાં ગાંભડાંના વણકરોને સુતર મોકલી અને ઘટતી મજૂરી આપી કાપડ પાધુ લેવાનો ગિરસ્તો પાડવામાં આવે અને પછી તેમનાં પરસ્પર સહાયક મંડળો આપવામાં આવે તો વણકરોનો ધંધો પાછો પુર ઉજાસમાં આવે અને તેનો પ્રચાર પણ ઘણા બહાણો થાય.

સ્વદેશી પ્રતિજ્ઞા લેનાર સ્ત્રી પુરુષોની અને સ્વદેશી સભાઓની આ બાબતમાં ફરજ આજીવી છે. જ્યાં વર્ગના લોકો રેંટીઆનું કામ શીખી તેનો પ્રચાર કરવામાં મદદ કરે એ હાલ જરૂરનું છે. પણ દરેક સ્થળે જમને રેંટીઆના મજતરથી બીજા ધંધા કરતા વધારે લાભ થાય એમ છે તેમને શોધી કાઢી રેંટીઆપર મૂકવા જોઈએ. કામ કરનાર સ્વયંસેવકોના શુદ્ધ વહીવટથી અને કાંતનારના અનુભવના જ્ઞાનથી ધીમે ધીમે રેંટીઆ વરાળયંત્ર અને મીલોના જમાનામાં પણ તેનું હાલ તાલ ભુસાઈ ગયેલું પણ મૂળનું ઉચ્ચ સ્થાન મેળવશે.

સાળવીઓ અને વણકરો વિષે પહેલા દરેક સ્થળે તપાસ કરવી ઘટે છે. જ્યાં તે ધંધા હજી પણ ધમધાકાર ચાલે છે અને જ્યાં તે પડી ભાંગ્યો છે તેના કારણો સ્થિતિ, વગેરેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પછી જ્યાં ધંધાનું જ્ઞાન પ્રચલિત હોય અને સાળો હોય છતાં ઉપયોગમાંથી નીકળી ગઈ હોય ત્યાંથી કામની શરૂઆત કરવી જોઈએ પણ તેમને સુતર આપી કાપડ લેવાનું કામ કોઈ વ્યક્તિ કે મંડળના પણ ગજા ઉપરાંતનું છે. તે કામ તો સ્વદેશી કાપડના સ્વદેશાભિમાની વેપારીઓજ માથે પડે છે. પણ એવા વેપારીઓ અને વણકરોનો મંજૂર ધાંધો આપવામાં સ્વદેશી સભાઓ અને તેના સ્વયંસેવકો ઘણું અમૂલ્ય કાર્ય કરી શકે.

બાવહારિક કાર્યની દિશાઓ વિષે આ મૂલનાઓ સતત અમલમાં મૂકવાની ફરજ સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ આદરનાર અને તેમાં રમ લેનાર સૌને સિદ્ધ છે.

નવજીવન અને સત્ય.

મન ૧૯૧૮ ના જુલાઈથી મન ૧૯૨૯ ના જુન સુધીના અંકોના વિષયોની

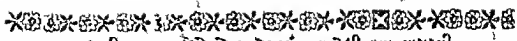
અનુક્રમણિકા.

વિષય.	લેખક.	પૃષ્ઠ.
અમદાવાદના મિલ મજૂરોનો સત્યાગ્રહ	ગ મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ ૧૦, ૨૫૮, ૩૮૨	
અહત્યાગ્રમ	(મળેલું)	૧૦૪
અમેરીકાની છાપાકળાનું દ્વિગ્દર્શન	(મળેલું)	૧૪૦
અમદાવાદના મિલમાલિકો અને સાળ		
ખાતાના કારીગરોની લવાઈ મળધી		
કાગળો		૨૦૧
અમેરીકાની સ્વાતંત્ર્યની લડત	ગ, ચન્દ્રગઢ પ્રાણશંકર શુક્લ	૪૨૪
આપણા દેશના ઉદ્યોગ ધ ધા કેમ પડી ભાગ્યા?	ગ ધીરજલાલ છગનલાલ	૨૩૫
આદર્શ દેશી ગજ્ય	ગ સુમન્ત મહેતા	૨૭૬
આગતામા સાન	ગ પ્રભાશંકર આનન્દગૌડ શુક્લ	૨૬૬
“ આ વર્ષેના દબકાળમા મેં શું જોયું ? ”	ગ ધીરજલાલ છગનલાલ મોડી	૭૦૧
ઈંગ્લાંડમા સ્ત્રીઓની ગજાઈય ચળવળ	મૌ-લીલાવતી બેકર	૬૫
ઈંગ્રેજી મદિરા	રા કિશોરલાલ ધ મગરવાળા	૫૨૯
કામેમની ખાસ બેઠક	ગ ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક	૧૭૬
કૃષિકળા વિજ્ઞાન	ગ. ચીમનલાલ હરદેગમ	૪૫૮
કાયદાની સામે થવાની કગ	મહાત્મા મોહનદાસ કમચંદ ગાધી	૪૬૦
કાળા કાયદા વિષે ના જાણના લાપજ		૧૬૨
કાળા કાયદાઓ મામે ના જાણના લાપજ		૧૦૦
જેતીના ઉદ્યોગમા સહકારી મડળોની		
આવરચકતા	ગ કચનલાલ વાસુદેવ મહેતા	૩૪૮
ખાતાના વિભાગ વિષે કમિટીનો રીપોર્ટ	ગ ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક	૬૩૬
ગજાતમા દુકાળ મળધી હેવાલ	(નવજીવન ઓફીસ)	૩૦૧
ગુજરાતનું અરેબી જીવન	૨૭૮, ૪૬૬, ૫૮૬, ૬૩૦	

ગુજરાત મહિલા વિદ્યાપીઠ	ગ કૃષ્ણભટ્ટાદ છોટાલાલ દેસાઈ	૬૦૬
ચક્રવર્તી કવિ હર્ષને નામે ચડેલા જ્યોત	ગ કૃષ્ણલાલ હર્ષદરાય મુવ	૨૮૭
ચર્ચાપત્ર	ગ. નિકૃષ્ણગમ દિવેલી	૩૮૭
✓ જમીન મહેસુલ અને ખેડુતો	ગ કૃષ્ણભટ્ટાદ છોટાલાલ દેસાઈ	૮૮
જાપાનની ઔદ્યોગિક વિકાસની રૂપરેખા	ગ જયતીલાલ હાથીલાઈ અમીન	૫૪૪
જિએપ મેગ્ઝિન	રા ભગતગમ ભાનુસુખગમ મહેતા	
	૪૦૫, ૫૨૧, ૬૦૧, ૬૮૧	
ટ્રેડિંગ ગિલ્ડ	ગ અમૃતલાલ વિ હક્કર	૧૭૦
ડેન્માર્કની ચોક્ક પાઠશાળાઓ	ગ અખાલાલ મોતિભાઈ પટેલ	૨૬૬
દેગનાયક.	ગ જીવતગમ ચીમનલાલ દવે	૭૦૧
નોંધ	ત ની	૫૭, ૨૧૨, ૩૩૭, ૪૦૦, ૫૧૦, ૫૮૩, ૬૬૮, ૭૬૮
✓ ના વિકૃલભાઈ અવેરભાઈ પટેલનું ભાષણ		૭૨૩
✓ ના વિકૃલભાઈ પટેલનું ભાષણ		૫૫૮
ના શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીનું ભાષણ		૫૭૦
પુસ્તક પ્રગિય	(નવલખન પ્રોફિમ) ૪૪૮, ૬૩૦, ૭૦૭	
✓ ચેરના આશ્રયકારક માનવીઓ	રા કિશોરલાલ વ મગડવાળા	૬૧૩
પ્રથવીના એક જૂના મમાજનુ વર્ણન	ગ કૃષ્ણભટ્ટાદ છોટાલાલ દેસાઈ	૭૦૬
ભૂગોળનું એક શાળાપયોગી પુસ્તક	(ગાંધીય ગૃજગતી ગાળા તરફથી)	૫૩૦
મારો તુમ ગ નિવાસ	રા મોહનલાલ કામેશ્વ પડ્યા	૧
મુખાઈ ધારામજાનુ કામકાજ	રા અમૃતલાલ વિ હક્કર	૨૦૦
મોન્ટેગ્યુ-ચેન્નકર્ડ ટ્રીપોર્ટમા કોની પ્રતિ-		
નિષ્કલ્પના પ્રશ્નની ચર્ચા	ગ પરમાનન્દ કુંવરજી કાપડીઆ	૨૭૧
મુખાઈ ધલાકામા વમતા યુગેપીઅનોની		
કેળવણી.	ગ અમૃતલાલ વિ હક્કર	૫૪૮
મેગ્ઝિનનું શિક્ષણાદેયક હયેય	ગ દત્તાત્રેય ખાળકૃષ્ણ કાવેલકર	૬૨૩
મતાધિકાર વિષે કમિટીના રિપોર્ટ	ગ ભગતગમ ભાનુસુખગમ મહેતા	૭૫૧
યુગેપ સામે ઉભો થયેલો યગપ્રશ્ન	ગ દત્તાત્રેય ખાળકૃષ્ણ કાવેલકર	૬૦૬
રાજ્ય	ગ દેસાઈભાઈ નાથાભાઈ	૧૫૨
રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ	ગાંધીય ગૃજગતી ગાળા તરફથી	૩૩૭
ગલેટ પ્રિસ		૪૬૬

રોલિટ ખિલ સામે સત્યાગ્રહ
 લોકટેનન્ટ મહેતા વી. સી
 વોર્ડ મેલોનાં સ્મરણ
 વન્ડન પોલીસની હડતાલ
 શીખ સત્તાનો ઉદયસ્ત
 ✓ શિક્ષણમાં સંગીતની આવશ્યકતા
 સુધાગની યોજનાના મુદ્દા
 સ્વર્ગસ્થ સત્યાગ્રહી ભાઈ સોરાખજી
 સ્ત્રીઓના ગમકીય હક્ક
 સેનીટરી એમેસીએશનો
 સિવજીવેન્ડનું સ્વરાજ
 સ્ત્રીઓના મ્યુનિસિપલ હક્ક
 માંમતનુ જલ્પતાનુ પ્રિય અને ચોર
 મોલોના વિચારો
 મત્યાગ્રહ અને સ્વદેશી
 સ્વદેશી વ્રત અને દાખર
 હિન્દી પ્રધાનની યોજના
 ✓ હિન્દને શેની જરૂર છે આગગાડીની કે
 જળાગયોની ?
 હોમરૂલે શું જાણુ જોઈએ ?
 હિન્દમાં કલાની ખોલવણીમાં તથા તેના
 પ્રયત્નોમાં ખામી ને તેના કારણો
 હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ વિષે નવું પાઠ્ય
 પુસ્તક લખવા વિષે કેટલીક સૂચનાઓ
 હિન્દી સંગ્રહના આવૃત્તિ ખાતાનો ત્રીપોર્ટ
 હોસિટોલસવ
 હથિયાળ ખધીના કાયદામાં સુધારો
 હિન્દી સુધારોનો ખગડો

(મહાત્મા ગાંધીજીની યત્નિકાઓ) ૧૭૫
 ગ. કેશવપ્રસાદ છોટાવાલ દેસાઈ ૬૭
 ગ. ચન્દ્રશંકર કેન્દુલાલ ત્રિવેદી ૧૬૦
 ગ. ધીરજલાલ છગનલાલ ૩૩૬
 ગ. અબાલાલ મોલીભાઈ પટેલ ૨૮૦
 ગ. નારાયણ મોદેશ્વર ખરે ૪૨૦
 ગ. ઇંદુલાલ કનૈયાલાલ યાગિક ૨૦
 ગ. પ્રાગજીભાઈ ખડુભાઈ દેસાઈ ૫૦
 ખડેન અનમૂયા મારાભાઈ ૧૭૩
 રા. સુમન્ત મહેતા ૧૭૬
 રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મળેમુંદાર ૩૬૧
 ખડેન લીલાવતી ધીરજલાલ ખેંકર ૩૮૮
 ગ. ચન્દ્રશંકર કેન્દુલાલ ત્રિવેદી ૪૨૪
 ગ. ધીરજલાલ છગનલાલ મોલી ૫૫૧
 " " ૫૫૫
 ગ. મકરલાલ ઘેલાભાઈ જે ૩૮
 રા. ધીરજલાલ છગનલાલ મોલી ૭૬
 (સ્વર્ગસ્થ લેખમાળા નં. ૧૬) ૧૦૮
 ગ. ગજનન વિઠ્ઠનાથ ભાઠક ૧૨૫
 (રાષ્ટ્રીયશાળા તત્કથી) ૧૪૦
 ગ. સુમન્ત મહેતા ૧૭૬
 ગ. નારાયણ દેવશંકર પુર્ગદિત ૪૦૧
 ૫૫૬
 ગ. ઇંદુલાલ કનૈયાલાલ યાગિક ૭૩૭

સ્વદેશીના આશ્રયોએ સ્વદેશમાં જ અનેલી દવા વાપરવી.
 તંદુરસ્તી. દીર્ઘાયુષ્ય, બળ, અને બુદ્ધિ આપનાર, મિદ્ધ આર્થ આપક.
 શિયાળામાં ખાસ કરેલા સર્વ પ્રકારની તબીબી
 સંવધા ધોરણ. **અવન.** માટે અકસીર ઇલાજ.

આ અવન (અવન પ્રાશ) સેવીને વૃદ્ધ અવન મૂનીએ સુવાન જેવી શક્તિ મેળવી હતી. દંડશુભેન્દ્ર તાવની બીમારીને અંતે જે સખત નળગાઇ આવેલી તેમાં આ અવન ધણે ફાયદો કરે છે અને નવું અવનતર ત્વરાથી ઉત્પન્ન કરે છે. જીંદગીભર મહાન પુરુષાર્થ કરનાર નાગરિખાને “અવન” અપૂર્વ શક્તિ આપે છે. નિઘાર્યાઓને તેમજ આનસિક કાર્ય કરનારાઓને “અવન” અનિવાર્ય છે. “અવન” લોહી સંધારી, સર્વ મર્મસ્થાનોમાં શક્તિ આપે છે. “અવન” નું બોધતી મુદત સુધી સેવન કરવાથી ક્ષય, ધાતુરોપ, ગર્ભસ્થાનના રોગો, ચર્મ પિત્ત અને પાંકુ રોગાદિ સર્વ નાશ પામે છે. આ શિવાય અનેક શાસ્ત્રસિદ્ધ અને અનુભવસિદ્ધ ઔષધોનું તથા આરોગ્યતાનો પ્રમાણ કરનાર “વૈદ્ય કલ્પતરુ” મામિક તેમજ અન્ય વૈદ્યક પુસ્તકોનું કેટલોગ (મફત) મંગાવો. સ્ખો:-

અવનની કિ. રતલ ૧ ના(નં. ૧ લાના રા) } ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી.
 (નં. ૨ બના ગા) } અમદાવાદ-મુ'બાદ નં. ૨

તો પ્રભુએ આપ્યું હોય તો સત્યાગ દાન કરી પરલોકની વાટ ખરચી પ્રાપ્ત કરી લ્યો!!

દરેક જ્ઞાતનાં દાન આપવાનું સુપાન સ્થાન નડીઆદનું

હિંદુ અનાથ આશ્રમજ છે!!

કારણ કે તહેમા

તમામ હિંદુ કોંગ્રેસમાં તદ્દન નિરપાર અનાથ બાળકો, તથા વિધવાઓએ ત્યાગ કરેલાં કુમળા કુલ, જેવા ધાનનાં આગકા વૃદ્ધ અપંગ અશક્તો, અશક્ત સન્ધ્યાસીઓ, સાધનહીન વધવાઓ વગેરે પાળી, પોશી, ઉછેરી મનાય બનાવવામાં આવે છે માટે રૂ. ૨૦૦) વસેલ “અનંત દાન”માં આપી આપી મરજીના દીવસે દર વર્સે અનાથોને નિયમિત ભોજન માટે અને આરક્ષની તબીબીમાં આપ્યું નામ કોતરાઈ, કાદમીરી જળવાઈ રહે, તેમ અસહન આપી.

પરલોકનું ભાથું બાંધી લ્યો.!!

એક રૂપીઓ અને તેથી વધુ દાન આપનારાનાં નામ દર વર્સે પ્રગટ થતા રીપોર્ટમાં છપાય છે. દરેક જ્ઞાતના નાના મોટા દાનની ખાવની મુજે છે. રીપોર્ટ મફત મુજે છે. તે દવા, લાંબી દાન મોકલી જરૂર રીપોર્ટ મોકલવા લખો.

મંત્રી-હિંદુ અનાથાશ્રમ-નડીઆદ.